

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
DAUGAVPILS UNIVERSITY

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES ZINĀTŅU DAĻA
SCIENCE DEPARTMENT OF DAUGAVPILS UNIVERSITY

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES JAUNO ZINĀTNIEKU ASOCIĀCIJA
DAUGAVPILS UNIVERSITY ASSOCIATION OF YOUNG RESEARCHERS

**DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
55. STARPTAUTISKĀS ZINĀTNISKĀS
KONFERENCES RAKSTU KRĀJUMS**

**PROCEEDINGS OF THE 55th
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OF DAUGAVPILS UNIVERSITY**

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
AKADĒMISKAIS APGĀDS „SAULE”

2014

Apstiprināts Daugavpils Universitātes Zinātnes padomes sēdē 2014. gada 27. februārī, protokols Nr. 4.

Zuģicka I. sast. *Daugavpils Universitātes 55. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums = Proceedings of the 55th International Scientific Conference of Daugavpils University*. Daugavpils: Daugavpils Universitāte, 2014.

***Daugavpils Universitātes 55. starptautiskās zinātniskās konferences Programmas komiteja /
Programme Committee of Daugavpils University 55th International Scientific conference:***

- Dr., prof. Arvīds Barševskis, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University (Rektors, Programmas komitejas priekšsēdētājs / Rector, Chairman of Programme Committee)
- Dr., asoc.prof. Inese Kokina, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University (Zinātņu prorektore, priekšsēdētāja vietniece / Vice Rector for Research, Vice Chairman)
- Dr., asoc.prof. Edmunds Tamanis, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University (Zinātņu daļas vadītājs, koordinators / Head of Department of Sciences, coordinator)
- Dr., prof. Ingrīda Šauliēne, Šauļu Universitāte (Lietuva) / Siauliai University (Lithuania)
- Dr., prof. Bronus Maskulūns, Šauļu Universitāte (Lietuva) / Siauliai University (Lithuania)
- Dr., prof. Enne Koresaare, Tartu Universitāte (Igaunija) / University of Tartu (Estonia)
- Dr., prof. Irina Belobrovceva, Tallinas Universitāte, (Igaunija) / Tallinn University (Estonia)
- Dr., prof. Ulla Harkonena, Joensuu Universitāte (Somija) / Joensuu University (Finland)
- Dr., prof. Malgorzata Susvillo, Varnijas un Mazuru Universitāte Oļštinā (Polija) / University of Varmia and Mazuri in Olsztin (Poland)
- Dr. prof. Genadii Shafranovs – Kucevs, Tjumeņas Universitāte (Krievija) / University of Tjumen (Russia)
- Dr., prof. Slavomirs Partickis, Jāņa Pāvila II Ļublinas Katoliskā universitāte (Polija) / The John Paul II Catholic University of Lublin (Poland)
- Dr., prof. Jeļena Tkačenko, Krievijas Zinātņu akadēmija (Krievija) / Russian Academy of Sciences (Russia)
- Dr., prof. Jeļena Vanķeviča, Vitebskas Valsts Tehnoloģiskā universitāte (Baltkrievija) / Vitebsk State University of Technology (Belarus)
- PhD, prof. Geoffrey R.Swain, Glāzgovas Universitāte (Lielbritānija) / University of Glasgow (UK)
- Dr. prof. Yaroslaw Sklodowski, Varšavas Dzīvības zinātņu universitāte (Polija) / Warsaw University of Life Sciences (Poland)
- Dr., prof. Berndts Ulrihs Hukers, Fehtas Universitāte (Vācija) / University of Fehta (Germany)
- Dr. prof. Romualdas Apanavičius, Vītauta Dižā universitāte (Lietuva) / Vytautas Magnus University (Lithuania)
- Dr., prof. Fjodors Fjodorovs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Vilma Šaudiņa, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Zaiga Ikere, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Aleksandrs Ivanovs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Irēna Saleniece, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr. prof. Elfrīda Krastiņa, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr. prof. Aleksejs Vorobjovs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Vladimirs Meņšikovs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Valfrīds Paškevičs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Artūrs Škute, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Aleksandra Šļahova, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Ēvalds Daugulis, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr, prof. Vitolds Zahars, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- PhD, Dzintra Iliško, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., asoc.prof. Elita Jermolajeva, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., asoc.prof. Irēna Kokina, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr.paed., asoc.prof. Edgars Znutiņš, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University

***Daugavpils Universitātes 55. starptautiskās zinātniskās konferences Rīcības komiteja /
Organizing Committee of Daugavpils University 55th International Scientific conference:***

Inese Zuģicka, Uldis Valainis, Kristīna Aksjuta, Zeltīte Barševska, Inese Gaidule, Diāna Soldāne, Māris Nitcis, Arvis Soldāns, Ainārs Pankjāns, Dmitrijs Oļehnovičs, Henrihs Soms, Juris Soms, Zane Stapkeviča, Arnita Aleksejeva, Kristīne Vucāne.

***Daugavpils Universitātes 55. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājuma redkolēģija /
Editorial staff of the 55th International scientific conference of Daugavpils University***

Dr.biol., vad.pētn. Muza Kirjušina (*bioloģija/ biology*)
Dr.biol., vad.pētn. Maksims Balalaikins (*bioloģija/ biology*)
Dr.biol., doc. Pēteris Evarts-Bunders (*bioloģija/ biology; vides zinātnes/ environmental sciences*)
Dr.biol. Uldis Valainis (*bioloģija/ biology*)
Dr.biol., pētn. Digna Pilāte (*bioloģija/ biology*)
Mg.biol. Jolanta Bāra (*bioloģija/ biology*)
Dr.biol., asoc.prof. Natālija Škute (*bioloģija/ biology*)
Dr.geol., doc. Juris Soms (*vides zinātnes/ environmental sciences*)
Mg.biol., lekt. Angelika Paškeviča (*veselības zinātnes/ healthy sciences*)
Dr.phys., prof. Antonijs Salītis (*fizika/ physic*)
Dr.phys., prof. Valfrīds Paškevičs (*fizika/ physic*)
Dr.phys., prof. Edmunds Tamanis (*fizika/ physic*)
Dr.math., asoc.prof. Armands Gricāns (*matemātika/ mathematics*)
Mg.sc.comp., lekt. Andris Vagalis (*datorzinātnes/ computer science*)
Mg.paed., lekt. Ieva Boļakova (*datorzinātnes/ computer science*)
Dr.oec, asoc. prof. Elita Jermolajeva (*ekonomika/ economic*)
Dr.oec, vad. pētn. Olga Lavriņenko (*ekonomika/ economic*)
Dr.paed., prof. Aleksandra Šlahova (*mākslas zinātnes/ art*)
Mg.art., Mg.paed., pētn. Zeltīte Barševska (*mākslas zinātnes/ art*)
Dr.art., prof. Ēvalds Daugulis (*mākslas zinātnes/ art*)
Dr.psych., asoc. prof. Aleksejs Ruža (*psiholoģija/ psychology*)
Dr.sc.soc., prof. Vladimirs Meņšikovs (*socioloģija/ sociology*)
Dr.jur., prof. Vitolds Zahars (*tiesību zinātnes/ law*)
PhD, asoc.prof. Dzintra Iliško (*pedagoģija/ pedagogy*)
PhD, pētn. Ilona Mičule (*pedagoģija/ pedagogy*)
Dr.paed., pētn. Astrīda Skrinda (*pedagoģija/ pedagogy*)
Dr.philol., pētn. Ilze Kačāne (*filoloģija/ philology*)
Dr.philol., pētn. Ilona Ļaha (*filoloģija/ philology*)
Dr.philol., pētn. Oksana Kovzele (*filoloģija/ philology*)
Dr.philol., pētn. Žans Badins (*filoloģija/ philology*)
Dr.philol., asoc.prof. Elīna Vasiļjeva (*filoloģija/ philology*)
Dr.philol., asoc.prof. Anna Stankeviča (*filoloģija/ philology*)
Mg.paed., Mg.philol., lekt. Aija Jakovele (*filoloģija/ philology*)
Dr.philol., asoc.prof. Gaļina Sirica (*filoloģija/ philology*)
Dr.philol., doc. Inna Dvorecka (*filoloģija/ philology*)
Dr.hist, prof. Aleksandrs Ivanovs (*vēsture/ history*)
Dr.hist, prof. Irēna Saleniece (*vēsture/ history*)

Atbildīgā par izdevumu / Responsible for the Edition:

Inese Zuģicka (inese.zugicka@du.lv)

Daugavpils Universitātē docētāju un studējošo zinātniskās konferences notiek kopš 1958. gada. Konferencēm ir starpdisciplinārs raksturs un tajās piedalās gan studējošie, gan docētāji, gan arī ievērojami zinātnieki no dažādām pasaules valstīm. Daugavpils Universitātes 55. starptautiskās zinātniskās konferences pētījumu tematika bija ļoti plaša – eksaktās, humanitārās, izglītības, mākslas un sociālo zinātņu jomās.

Zinātnisko rakstu krājumā *Daugavpils Universitātes 55. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums // Proceedings of the 55th International Scientific Conference of Daugavpils University* apkopoti 2013. gada 10.–12. aprīlī konferencē prezentētie materiāli.

The annual scientific conferences at Daugavpils University have been organized since 1958. The themes of research presented at the conferences cover all spheres of life. Due to the facts that the conference was of interdisciplinary character and that its participants were students and outstanding scientists from different countries, the subjects of scientific investigations were very varied – in the domains of exact sciences, the humanities, education, art and social sciences.

The results of scientific investigations presented during the conference are collected in the collection of scientific articles *Proceedings of the 55th International Scientific Conference of Daugavpils University*.

SATURS / CONTENTS

DABASZINĀTNES / NATURAL SCIENCES

BIOLOĢIJA / BIOLOGY

<i>Jānis Gailis, Ināra Turka</i>	PRELIMINARY RESEARCH ON GROUND BEETLES (COLEOPTERA: CARABIDAE) AS INDICATORS OF INTEGRATED PEST MANAGEMENT IN WINTER WHEAT	13
<i>Daina Ikauniece, Jemeljanovs Aleksandrs</i>	BARĪBAS LĪDZEKĻU IETEKME UZ LATVIJAS VĪNGLIEMEŽU (<i>HELIX POMATIA</i>) DZĪVSVARU, DZĪVSVARA DINAMIKU UN PROTEĪNA SATURU GAĻĀ	21
<i>Anīta Puste, Daina Kairiša, Rīta Sarma</i>	FACTORS AFFECTING EARLY GROWTH TRAITS OF SHEEP IN LATVIA	27
<i>Vilnis Šķipars, Viktorija Beļviča, Baiba Krivmane, Ilze Veinberga, Dainis Ruņģis</i>	DETERMINATION OF RESISTANCE-LINKED GENE COPY NUMBER VARIATION POLYMORPHISM USING DIFFERENT METHODS	35
<i>Dace Smiltina, Andris Balins, Ziedonis Grislis, Rīta Sarma</i>	EFFECTS OF BETA – LACTOGLOBULIN (LGB) GENETIC VARIANTS ON THE MILK PRODUCTIVITY	46
<i>Jānis Sniķeris, Velga Akmene, Vjačeslavs Gerbreders, Ēriks Sļedevskis, Marija Jermaļonoka</i>	DAŽĀDU FIZIKĀLO FAKTORU IETEKME UZ KRESSALĀTU (<i>LEPIDIUM SATIVUM</i>) AUTOFLUORESCENCI	61
<i>Andris Ziemelis</i>	JAUNI CIKĀŽU (AUCHENORRHYNCHA) SUGU KONSTATĒJUMI LATVIJAS FAUNĀ	69
<i>Anna Batjuka, Aleksandrs Petjukevičs, Nataļja Škute</i>	THE CHANGES OF PIGMENTS CONCENTRATIONS IN THE ORGANS OF WHEAT SEEDLINGS UNDER THE INFLUENCE OF HEAT STRESS AND ANTIMYCIN A	72
<i>Jana Prokopčika, Raimonds Cibuļskis</i>	ĶEMERI NATIONAL PARK BEETLE FAUNA	82

VIDES ZINĀTNES / ENVIRONMENTAL SCIENCES

<i>Ilze Apenīte</i>	THE MOST EFFECTIVE DETECTION METHOD FOR BRASSICA POD MIDGE <i>DASINEURA BRASSICAE</i> EMERGENCE IN WINTER OILSEED RAPE IN LATVIA	89
<i>Aiva Bojāre, Gunta Evarte- Bundere, Pēteris Evarts- Bunders</i>	LATVIJĀ KULTIVĒTIE KĻAVU (<i>ACER L.</i>) ĢINTS TAKSONI	96
<i>Ilze Gaile, Dainis Ruņģis</i>	THE ROLE OF INDUCED RESISTANCE AND TLP PROTEIN IN THE DEVELOPMENT OF DEFENCE MECHANISMS TO <i>LOPHODERMIMUM SPP.</i> IN <i>PINUS SYLVESTRIS L.</i> SEEDLINGS	111

<i>Andis Karlsons, Anita Osvalde, Jolanta Pormale, Vilnis Nollendorfs</i>	IZSTRĀDĀTO KŪDRAS PURVU IZMANTOŠANA AMERIKAS LIELOGU DZĒRVENU AUDZĒŠANAI LATVIJĀ – MINERĀLĀS BAROŠANĀS ASPEKTI	118
<i>Laura Ločmele</i>	PALIĒŅU ZĀLĀJU SEKUNDĀRĀ SUKCESIJA MELNALKŠŅU AUGU SABIEDRĪBĀS ĶĪŠEZERA PIEKRĀSTĒ	124
<i>Sintija Martinsone</i>	BIOĻĢISKĀS DAUDZVEIDĪBAS ESOŠĀ STĀVOKĻA NOVĒRTĒJUMS IETEKMES UZ VIDI NOVĒRTĒJUMĀ (IVN) LATVIJĀ	134
<i>Linda Mozumača</i>	IEGUVUMU UN ZAUDĒJUMU ANALĪZES PIELIETOJUMS VIDES EKONOMISKĀS VĒRTĪBAS NOTEIKŠANAI DABAS PARKAM „DAUGAVAS LOKI”	144
<i>Tatjana Odiņeca</i>	INFLUENCE OF A REGIONAL FACTOR ON A FUEL CHOICE FOR CHP PLANTS USING RES	151
<i>Līga Pakalna, Laura Kļaviņa, Viktorija Maksimova</i>	BRIOFĪTU SEKUNDĀRIE METABOLĪTI KĀ VIDES STRESA MARĶIERI	158
<i>Lauma Vizule</i>	CARNIKAVAS GAREZERU MAKROFĪTU VEĢETĀCIJAS RAKSTUROJUMS UN TO EKOĻĢISKĀ STĀVOKĻA NOVĒRTĒJUMS	166
<i>Līga Zariņa, Valdis Segliņš</i>	THE EVALUATION METHODS OF THE PEBBLES SHAPES AND THEIR INFORMATIVITY	180

VESELĪBAS ZINĀTNES / HEALTH SCIENCES

<i>Anna Laganovska, Anete Zutere, Elvīra Kadakovska, Andris Ziemelis</i>	OGRES NOVADA 13-18 GADĪGU JAUNIEŠU DZĪVESVEIDA SAVSTARPĒJĀ IETEKME AR FIZIOĻĢISKAJĒM PARAMETRIEM	188
--	---	------------

FIZIKA / PHYSICS

<i>Aļona Gabrene, Janīna Sētiņa, Inna Juhņeviča, Gundars Mežinskis</i>	DZELZS OKSĪDA NANODAĻIŅU IEKAPSULĒŠANA PLĀNOS PĀRKLĀJUMOS	199
<i>Pāvels Grigorjevs, Amandis Podiņš, Edmunds Tamanis, Vjačeslavs Gerbreders</i>	KVANTU PUNKTU FIZIKĀLAS ĪPAŠĪBAS UN TO IEGŪŠANAS IESPĒJA AR IEKĀRTU MANTIS DEPOSITION NANOGEN TRIO	207
<i>Павел Нарича, Вячеслав Гербрдер, Велга Акмене, Ирена Михайлова</i>	ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ ТОНКОПЛЁНОЧНОГО СОЕДИНЕНИЯ Cu₂ZnSnSe₄	213
<i>Павел Сараев, Ирена Михайлова, Вячеслав Гербрдер</i>	НАНОСТРУКТУРНЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ ZnO НА СЛОЯХ РАЗЛИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ (Zn, ZnO, Cu, CuO)	219
<i>Dmitrijs Špakovs</i>	NEGRAVITĀCIJAS SPĒKU LOMA KOMĒTU KUSTĪBĀ	225
<i>Artūrs Stramkaļš</i>	KOMĒTU SAIRŠANA	232
<i>Edvards Valbahs, Peter Grabusts</i>	AUTONOMOUS ROBOT BEHAVIOR FOR PATH PLANNING IN 2D GRID	241

MATEMĀTIKA / MATHEMATICS

<i>Marija Matuseviča, Anīta Sondore</i>	STATISTIKAS ELEMENTI VIDUSSKOLAS KURSĀ	247
<i>Valentīns Sengīlejevs</i>	SEKOŠANA NO PATVAĻĪGAS IZTEIKUMU LOĢIKAS FORMULU KOPAS	254

DATORZINĀTNES / COMPUTER SCIENCES

<i>Dmitrijs Finaskins</i>	REGULATORY MATRIX INFLUENCE ON ADAPTABILITY OF ATTRACTOR SELECTION IN VIRTUAL NETWORK TOPOLOGY CONTROL METHOD	263
<i>Larisa Naumova</i>	IT ĀRPAKALPOJUMU IZMANTOŠANA LATVIJAS VALSTS PĀRVALDĒ: TEORĒTISKIE UN PRAKTISKIE ASPEKTI	273
<i>Jūlija Sivaho</i>	DATU DROŠĪBA UN KRIPTOGRĀFIJA	278
<i>Evita Vingre</i>	STILU PĀRVALDE MS WORD	286

SOCIĀLĀS ZINĀTNES / SOCIAL SCIENCES

EKONOMIKA / ECONOMY

<i>Anastasija Ivanova</i>	LATVIJAS APDROŠINĀŠANAS TIRGUS EKONOMISKĀS KRĪZES APSTĀKĻOS (DZĪVĪBAS UN NEDZĪVĪBAS APDROŠINĀŠANAS SALĪDZINĀJUMS)	293
<i>Jevgēnijs Gladevičs</i>	DAUGAVPILS DZELZCEĻA ŠĶIROŠANAS STACIJAS DARBA OPTIMIZĀCIJA	301
<i>Aija Jaunmuktane</i>	ASSESSMENT OF ECONOMIC VALUE OF VOLUNTEERING WITHIN THE ASPECT OF HUMAN CAPITAL	311
<i>Jeļena Ladigina</i>	IEDZĪVOTĀJU IENĀKUMI UN TO DIFERENCIĀCIJA LATVIJĀ PERIODĀ NO 2006. LĪDZ 2011. GADAM	321
<i>Pāvels Lindemanis</i>	INOVĀCIJU UN IMITĀCIJAS MODEĻU IZMANTOŠANA UZŅĒMĒJDARBĪBAS VADĪŠANĀ	334
<i>Līga Mirlina</i>	VALDĪBAS PUBLISKO ATTIECĪBU LOMA VALSTS PĀRVALDES EFEKTIVITĀTES NODROŠINĀŠANĀ	342
<i>Edgars Račko, Viktors Voronovs</i>	LATVIJAS REĢIONU KONKURĒTSPĒJAS ATTĪSTĪBAS TENDENCES: REĢIONU SADALĪŠANA PROBLĒMGRUPĀS	349
<i>Viktorija Šipilova</i>	STRUKTURĀLĀS IZMAIŅAS NODARBINĀTĪBĀ: EIROPAS SAVIENĪBAS PIEREDZE	357
<i>Nataļja Skurjate</i>	MEDIJU TIRGUS RAKSTUROJUMS LATVIJĀ NO 2007. LĪDZ 2012. GADAM REKLĀMAS KONTEKSTĀ	367
<i>Liene Tipāne</i>	MAŠĪNBŪVES UN METĀLAPSTRĀDES NOZARES RAKSTUROJUMS PĒC 2009. GADA EKONOMISKĀS KRĪZES LATVIJĀ	373
<i>Einārs Ulnicāns</i>	DARBAVIETU SADALĪJUMA UN NODROŠINĀJUMA STATISTISKĀ ANALĪZE LATVIJAS REPUBLIKAS NOZĪMES PILSĒTĀS UN NOVADOS	379
<i>Olga Volkova</i>	TERITORIĀLĀ KAPITĀLA PIEEJAS IZMANTOŠANA REĢIONA NOVĒRTĒŠANĀ	389
<i>Arturs Zeps, Leonīds Ribickis</i>	DEVELOPMENT OF RESEARCH AND INNOVATION UNIVERSITY IN LATVIA	394

<i>Jevġenija Źiġisova</i>	EIRO IEVIEŠANAS IEGUVUMU UN IZMAKSU ANALĪZE BALTIJAS VALSTĪS OPTIMĀLĀS VALŪTAS TELPAS TEORIJAS IETVAROS	402
---------------------------	---	-----

SOCIOLOĢIJA/ SOCIOLOGY

<i>Елена Коцай, Валентина Раткявичене</i>	ОСОБЕННОСТИ СТИГМАТИЗАЦИИ БЕЗДОМНЫХ ДЕТЕЙ В ШКОЛЕ	410
<i>Ilvija Razgale, Anita Kokarēviča, Gundega Bolšteina</i>	AGRĪNA SOCIĀLĀ DARBA INTERVENĒCIJA SOCIĀLO RISKU MAZINĀŠANAI: SOCIĀLEKONOMISKAIS ASPEKTS	417
<i>Jānis Roze</i>	MULTIVARIATĪVĀS KREATĪVĀS LĪDERĪBAS APTAUJAS IZVEIDE	427
<i>Vladimirs Meņšikovs</i>	PERSONĪBAS KOPKAPITĀLS UN MIGRĀCIJA	436

TIESĪBU ZINĀTNE / LAW

<i>Zigmārs Andrejevs</i>	TIESU VARAS INSTITŪCIJU KOMPETENCE CIŅA AR TIESĪBPĀRKĀPUMIEM SPORTA SFĒRĀ: DOPINGS	448
<i>Māris Andžāns</i>	TRANSITION OF THE BALTIC STATES SUB-REGION: FROM THE "POST-SOVIET" TO THE "EU-EUROPE" REGIONAL SECURITY COMPLEX?	454
<i>Sana Baumane</i>	NEKUSTAMĀ ĪPAŠUMA LABPRĀTĪGAS PĀRDOŠANAS IZSOLĒ TIESAS CEĻĀ PROBLEMĀTIKA	465
<i>Inese Boluža</i>	POLICIJAS DARBINIEKA PALĪGA INSTITŪTS LATVIJĀ	470
<i>Inese Boluža</i>	SEKTU DARBĪBAS LATVIJĀ TIESISKAIS REGULĒJUMS	478
<i>Jānis Bramanis</i>	BŪVNICĪBAS TIESĪBU ATTĪSTĪBAS PROBLEMĀTIKA LATVIJĀ	487
<i>Paweł Buczoń</i>	JUDICIAL ASSISTANCE APPOINTED BY THE COURT IN THE PRE-COURT PROCEEDINGS IN POLAND	500
<i>Marija Černoštana</i>	VĒRTSPAPĪRU PIEDERĪBAS TIESISKĀS DOKTRĪNAS	507
<i>Katarzyna Dunaj</i>	CONSTITUTIONAL PROTECTION OF WORK IN THE REPUBLIC OF POLAND	517
<i>Baiba Hercmane</i>	KRITĒRIJI UN METODIKA, NOSAKOT MIESAS BOJĀJUMU PSIHISKU TRAUCĒJUMU VEIDĀ	522
<i>Zenons Indrikovs</i>	POLICIJAS TIESĪBU JĒDZIENS	527
<i>Aija Jermacāne, Aleksejs Lapsa</i>	AMATNOZIEGUMU SASTĀVĀ PAREDZĒTĀ BŪTISKĀ KAITĒJUMA KRITĒRIJU IZPRATNE TEORIJĀ UN PRAKSĒ	538
<i>Aldona Kipāne</i>	VARDARBĪGU DZIMUMSAKARU KRIMINĀLTIESISKĀ IZPRATNE	545
<i>Anatolijs Kriviņš</i>	PUBLISKO IEPIRKUMU LIKUMA PRETKORUPĪVĀS EFEKTĪVITĀTES VĒRTĒJUMS	555
<i>Inga Kudeikina</i>	KOPĪPAŠUMA TIESĪBU ATTĪSTĪBA KONTINENTĀLĀS EIROPAS TIESĪBU LOKA VALSTĪS	563
<i>Daiga Kušnīre</i>	MUITAS KONTROLES PUNKTA ELEKTRONISKĀS REĢISTRĒŠANĀS SISTĒMAS IZSTRĀDE	568
<i>Aleksandrs Matvejevs</i>	POLICIJAS DARBĪBAS TIESISKĀ REGULĒJUMA ATTĪSTĪBAS KONCEPCIJA	573
<i>Ivans Jānis Mihailovs, Ineta Zepa, Juris Zīvarts</i>	APZĪMĒJUMS N/V MĀCĪBU SASNIEGUMU VĒRTĒŠANĀ: TEORĒTISKAIS UN PRAKTISKAIS ASPEKTS	581
<i>Giedrius Nemeikšis</i>	THE PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF <i>FORCE MAJEURE</i> INSTITUTE IN LITHUANIAN LAW	591
<i>Anna Piszcz</i>	WHAT TYPE OF SANCTIONS? PROSPECTS OF PRIVATE ENFORCEMENT OF EU COMPETITION LAW IN POLAND	598

<i>Marta Stepnowska</i>	THE SUBJECT QUALIFICATION REQUIREMENT FOR THE PARTIES TO AN AGENCY AGREEMENT	607
<i>Māris Stivrenieks</i>	IEKŠĒJĀS KĀRTĪBAS NOTEIKUMI BRĪVĪBAS ATŅEMŠANAS IESTĀDĒS	615
<i>Sigita Šimbelytė</i>	PROCEDURAL STATUS OF SUBJECTS DIRECTLY APPLYING SPECIFIC KNOWLEDGE IN LITHUANIA: CERTAIN PROBLEMATIC ASPECTS	620
<i>Edvīns Šincāns</i>	ADMINISTRATĪVO ATTIECĪBU ĪPATNĪBAS AR ENERGOAPGĀDES KOMERSANTU AS „LATVENERGO”	627
<i>Laura Šimane, Irina Plotka, Nina Blūmenaua, Dmitrijs Igoņins</i>	IESLODZĪTO IMPLICĒTI MĒRĪTO ANTISOCIĀLO ATTIEKSMJU SAIKNE AR IEPRIEKŠĒJO SODĀMĪBU UN IESLODZĪJUMU SKAITU	636
<i>Elmārs Šnevelis</i>	KOMERSANTA LOMA SAISTĪBĀ AR IZŅEMTAJIEM TRANSPORTLĪDZEKĻIEM CEĻU SATIKSMĒ	644
<i>Virginija Tumėnienė</i>	INFORMATION TECHNOLOGY'S INNOVATIONS AND APPLICATION FEATURES IN LITHUANIAN'S CIVIL LAW	649
<i>Renāte Vilmane</i>	NĀVESSODA ATCELŠANAS TIESISKĀ EVOLŪCIJA LATVIJAS REPUBLIKĀ	657
<i>Ārija Vitte</i>	ADOPCIJAS MĒRĶA ĪSTENOŠANAS PROBLEMĀTIKA LATVIJĀ	663
<i>Aelita Zīle</i>	PAPĪLLĀRLĪNIJU RAKSTU PĒDU VIZUALIZĒŠANAS METOŽU ANALĪZE: TEORĒTISKIE UN PRAKTISKIE ASPEKTI	671
<i>Vita Zukule</i>	MEDICĪNISKA RAKSTURA PIESPIEDU LĪDZEKĻA – NODOŠANA CITU PERSONU GĀDĪBĀ – SATURA ANALĪZE	677

PEDAGOĢIJA / PEDAGOGY

<i>Ingrīda Bolgzda, Eridiāna Oļehnoviča</i>	IZGLĪTĪBAS ZINĀTŅU DOKTORANTU INOVĀCIJU RAKSTUROJOŠIE KRITĒRIJI	683
<i>Gatis Bušs, Aija Dudkina, Kristīne Caturova</i>	VECĀKU KOMPETENCES IZJŪTAS RĀDĪTĀJU IZMAIŅAS MĀTĒM AR PIRMSKOLAS VECUMA BĒRNIEM MARTE MEO VECĀKU INTERVENCES PROGRAMMĀ	691
<i>Natālija Geriņa, Irina Kazakeviča, Larisa Silova</i>	DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES STUDENTU VĒRTĪBU PRIORITĀTES DAŽĀDĀS DZĪVES JOMĀS	698
<i>Inna Kononova</i>	SKOLĒNU IZZIŅAS DARBĪBAS AKTIVIZĒŠANA MATEMĀTIKAS STUNDĀS	706
<i>Anita Laurena</i>	RISKA GRUPAS JAUNIEŠU NODARBINĀTĪBAS RISINĀJUMI DAUGAVPILS NOVADĀ	711
<i>Baiba Pika</i>	ESTĒTISKO PRIEKŠSTATU ATTĪSTĪŠANA NEREDZĪGIEM SKOLĒNIEM VIZUĀLĀS UN TAKTILAS MĀKSLAS NODARBĪBĀS	719
<i>Sandra Puncule</i>	NĀKOTNES IZGLĪTĪBAS PERSPEKTĪVA MĀCĪBU PROCESĀ PAMATSKOLĀ	727
<i>Ojārs Rode</i>	VĒRTĪBORIENTĒTAS VIDES PRINCIPI TAUTSKOLĀ	734
<i>Aļesja Šapkova</i>	THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE FORMAL AND CONSTRUCTIVIST BELIEFS OF MATHEMATICS TEACHERS AND THEIR STUDENTS' ACHIEVEMENT	741
<i>Aija Studente</i>	DZĪVESDARBĪBAS APGUVES PRASMJU PRAKSE INTERNĀTPAMATSKOLĀS: DAŽAS PROBLĒMAS UN RISINĀJUMI	749
<i>Jeļena Volkinšteine, Jāzeps Logins, Jānis Švirks</i>	SKOLOTĀJU PRASME ORGANIZĒT SKOLĒNU SADARBĪBU ĶĪMIJAS MĀCĪBU PROCESĀ LATVIJĀ	760
<i>Anna Zīmele</i>	SKOLU VADĪTĀJU KOMPETENCES ILGTSPĒJĪGĀM PĀRMAIŅĀM	769

PSIHOLOĢIJA / PSYCHOLOGY

<i>Ēriks Kalvāns</i>	LATGALES IEDZĪVOTĀJU LAIMES IZJŪTA UN PSIHOLOĢISKĀ LABKLĀJĪBA	777
<i>Indra Tretjakova</i>	EMOCIONĀLAS DABAS PROBLĒMAS KĀ BĒRNU DZIMSTĪBU KAVĒJOŠS FAKTORS	785
<i>Andžela Zubkovska, Lolīta Jonāne</i>	PSIHOSOCIĀLIE RISKĀ FAKTORI SKOLOTĀJA DARBĀ	793

HUMANITĀRĀS ZINĀTNES / HUMANITARY SCIENCES

VALODNIECĪBA, LITERATŪRZINĀTNE / LINGUISTICS, LITERARY STUDIES

<i>Inesa Antonova</i>	THE STRUCTURE OF ADALBERT STIFTER'S SHORT STORIES	798
<i>Дуна Азере</i>	ОСОБЕННОСТИ ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЙ ПАРАДИГМЫ В «ОТТЕПЕЛЬНОЙ» ПРОЗЕ	803
<i>Evīta Badīna</i>	19. GADSIMTA ANĢĻU DETEKTĪVSTĀSTA IZVEIDOŠANĀS ĪPATNĪBAS	810
<i>Valentīna Baranovska</i>	РЕЦЕПЦИЯ ТВОРЧЕСТВА Г.К. ЧЕСТЕРТОНА В ПРОИЗВЕДЕНИИ А. ГРИНА «БЛИСТАЮЩИЙ МИР»	817
<i>Austra Celmiņa- Keirāne, Signe Grūbe</i>	LATVIEŠU MITOLOĢISKIE TĒLI UN MOTĪVI ANŠĀ CĪRUĻA DAIĻRADĒ	823
<i>Blandīne Conton</i>	'NOTRE DAME DE PARIS': REVERBERATIONS IN ENGLISH AND AMERICAN OPERAS	827
<i>Elīna Goškina</i>	RELIGIOUS CONFLICTS BETWEEN MUSLIM AND HINDU DIASPORAS IN CHETAN BHAGAT'S „THE THREE MISTAKES OF MY LIFE”	833
<i>Baiba Griekere</i>	STYLISTICALLY MARKED VOCABULARY IN THE COLLOQUIAL VOCABULARY LAYER	840
<i>Aija Jakovele</i>	MĀKSLINIECISKAIS LAIKS LATVISKI TULKOTAJĀ DĀŅU RAKSTNIEKU PROZĀ	848
<i>Ingrīda Karašova</i>	LITERĀRĀS REMINISCENCES ZENTAS ĒRGLĒS ROMĀNĀ „STARP MUMS, MEITENĒM, RUNĀJOT...”	853
<i>Zīta Kārkla</i>	MĀTES UN MEITAS LATVIEŠU RAKSTNIEČU PROZĀ: MĪTI PAR MĀTI UN SIEVIETES SUBJEKTIVITĀTE	861
<i>Oksana Komarova</i>	PONCIJS PILĀTS, ĀDAMS UN CITI: RELIĢISKU AKCENTU DAUDZVEIDĪBA PĒRSIEŠA DARBOS	867
<i>Ināra Kudrjavska</i>	ЛИТОВЦЫ В ПРОЗЕ ГРИГОРИЯ КАНОВИЧА	876
<i>Ilona Ļaha</i>	LETTISK LITTERATUR I SVERIGE (1978–2012)	882
<i>Любовь Лавернова</i>	МОТИВ ИНИЦИАЦИИ В РОМАНАХ В.КАВЕРИНА «ХУДОЖНИК НЕИЗВЕСТЕН» И «ИСПОЛНЕНИЕ ЖЕЛАНИЙ»	888
<i>Inga Loce</i>	”DET OSYNLIGA BARNET” AV TOVE JANSSON I ÖVERSÄTTNINGENS PERSPEKTIV	896
<i>Alīna Loginova</i>	«НЕ-ЦЕЛЬНОСТЬ» В ЦЕЛЬНОЙ КАРТИНЕ МИРА РОМАНА Ф. ДОСТОЕВСКОГО «ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ»	903
<i>Viktorija Lukjanova</i>	ANVÄNDNING AV PRESENS OCH PERFECT PARTICIP I TIDNINGARTIKLAR	909
<i>Наталья Никитина</i>	ПОЛИФОНИЯ В РАССКАЗАХ К.ПАУСТОВСКОГО	915

<i>Dāna Ozola</i>	THE EXISTENCE OF SYNONYMY IN BUSINESS ENGLISH TERMINOLOGY: HOW TO AVOID AMBIGUITY IN TRANSLATION	922
<i>Наталья Пастушкова</i>	ОТБРАЖЕНИЕ МУЗЫКИ ВИКТОРИАНСКОЙ ЭПОХИ В ЦИКЛЕ РОМАНОВ ДЖОНА ГОЛСУОРСИ «САГА О ФОРСАЙТАХ»	928
<i>Сергей Полянский</i>	К СТОЛЕТИЮ АЛЬБЕРА КАМЮ. ВЕК АБСУРДА	934
<i>Vineta Rūtenberga</i>	RELATIVE CLAUSES AS CRITERIAL FEATURES IN ASSESSING STUDENT WRITTEN PERFORMANCE IN ENGLISH AND FRENCH	942
<i>Larisa Safronova</i>	СЕМАНТИКА ЦВЕТА В МАЛОЙ ПРОЗЕ Л.ДОБЫЧИНА	951
<i>Ināra Sauleviča</i>	„JECERTES ROKA” – AUSTRUMU ELEMENTS EDUARDA MĒRIKES PASAKĀS	957
<i>Inese Suhane</i>	MĀKSLINIECISKĀ TELPA L. UČICKAS ROMĀNĀ „PATIESI JĪSU ŠURIKS”	965
<i>Фаина Тимошенко</i>	ПОЭТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ ПОЭТИЧЕСКОГО ЯЗЫКА	971
<i>Jeļena Tretjakova</i>	METAPHOR AND ITS LINGUISTIC PURPOSE	978
<i>Галина Василькова</i>	ПРОБЛЕМА «ОТЦОВ» И «ДЕТЕЙ» В РОМАНЕ Б.ЖИТКОВА «ВИКТОР ВАВИЧ»	985
<i>Светлана Велигура</i>	ПЬЕСА ЧЕСТЕРТОНА «МАГИЯ» КАК ЭТАП ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ АВТОРА	992

VĒSTURE / HISTORY

<i>Viktors Andruškevičs</i>	LATVIJAS VĒSTURE ŽURNĀLĀ „ИСТОРИЯ СССР” (1967–1990)	999
<i>Aleksandrs Cvetkovs</i>	DAUGAVPILS MARGINĀLI 20. GS. 60. GADU SĀKUMĀ PROKURATŪRAS APSŪDZĪBAS LIETU SPOGULĪ	1004
<i>Ainars Felcis</i>	VIRTUĀLĀ REALITĀTE UN REALITĀTES VIRTUALITĀTE	1013
<i>Vladislavs Ivanovs</i>	PILSĒTU TĒLS PADOMJU HISTORIOGRĀFIJĀ PĒC ŽURNĀLA „ИСТОРИЯ СССР” UN „РУССКИЙ ГОРОД” MATERIĀLIEM	1019
<i>Leo Jansons, Arturs Žvinklis, Dzintars Ērglis</i>	1940. GADA 17.JŪNIJS – 5.AUGUSTS LATVIJAS TIESISKĀ STATUSA MAIŅAS KONTEKSTĀ: INTERPETĀCIJAS IETVARU DEFINĒŠANAS PROBLĒMA	1027
<i>Klinta Ločmele</i>	DISKURSA VĒSTURISKĀ ANALĪZE: ZEMNIEKA REPREZENTĀCIJAS „LAUKU AVĪZĒ”/„LATVIJAS AVĪZĒ” PIEMĒRI	1036
<i>Ligija Purinaša</i>	„SIEVIEŠU” VĒSTURE ŽURNĀLA „ИСТОРИЯ СССР” 1960.-1980. GADU NUMURU SPOGULĪ	1043
<i>Natālija Rešetņikova</i>	BALTINAVAS SKOLAS 20.GADSIMTA 50.-80.GADOS	1049
<i>Jevgeņijs Seļionovs</i>	KAUJA PAR DAUGAVPILI 1944. GADĀ	1057
<i>Rihards Sisojevs</i>	ANTISEMĪTISMA PROPAGANDA LAIKRAKSTĀ „TĒVIJA”, NO 1941. GADA JŪLIJA LĪDZ DECEMBRIM	1064
<i>Laura Uzule</i>	REĢIONĀLĀS ŽURNĀLISTIKAS IESPĒJAS UN DRAUDI: ŽURNĀLISTU PAAUDŽU PIEREDZE KURZEMĒ	1070
<i>Kristīne Velika</i>	KATOĻU BAZNĪCAS GARĪDZNIEKI UN KULTŪRA K. ULMAŅA AUTORITĀRAJĀ REŽĪMĀ (1934.–1940. g.)	1079
<i>Līga Zariņa, Valdis Segliņš</i>	THE DEVELOPMENT OF THE METHODS FOR COMPARISON AND ANALYSIS OF THE STONE AGE TOOLS	1086

MŪZIKA / MUSIC

<i>Sintija Beļusova, Edgars Znutiņš</i>	MĀKSLINIECISKIE ASPEKTI DŽ. PERGOLĒZI STABAT MATER SOLO DZIEDĀJUMU APGUVĒ	1093
---	--	------

<i>Skaidrīte Ērliha</i>	MUZIKĀLĀS IZGLĪTĪBAS UN MUZIKĀLĀS AUDZINĀŠANAS ILGTSPĒJĪGA MODEĻA ĪSTENOŠANAS IESPĒJAS PIRMSSKOLĀ	1100
<i>Skaidrīte Ērliha</i>	DAŽI PIEEJAS VEIDI UN METODES TOPOŠO MŪZIKAS SKOLOTĀJU PROFESIONĀLAJĀ SAGATAVOŠANĀ AUGSTSKOLĀ	1107

MĀKSLA / ART

<i>Elza Ābula</i>	MĀKSLAS UN SOCIĀLI POLITISKO PROCESU MIJIEDARBĪBA IZSTĀDĒ „RĪGA – LATVIEŠU AVANGARDS”	1113
<i>Inese Brīvere</i>	ATTĒLA UN TEKSTA KODI XX GADSIMTA TRĪSDESMITO GADU LATGALIEŠU PRIVĀTAJĀ SARAĶSTĒ	1119
<i>Ilmārs Dirveiks</i>	PREIĻU PILS ARHITEKTŪRA	1129
<i>Signe Grūbe, Austra Celmiņa- Ķeirāne</i>	VIZUĀLO PĒTNIECĪBAS METOŽU PIELIETOJUMS NACIONĀLĀS IDENTITĀTES PĒTNIECĪBĀ	1140
<i>Inese Klestrova</i>	POMORES ORNAMENTA MOTĪVS LATVIJAS VECTICĪBNIEKU MANUSKRIPĻU INICIĀĻOS: FLORĀLĀ MOTĪVA ATTĒLOJUMS UN TRANSFORMĀCIJAS	1145
<i>Silvija Ozola</i>	ROŽU LAUKUMS LIEPĀJĀ	1153
<i>Aija Pastare, Laima Kalvāne, Zeltīte Barševska</i>	JAUNĀ ESTĒTIKA LATVIJAS GLEZniecĪBĀ (20. GS. BEIGAS – 21. GS. SĀKUMS)	1167
<i>Līga Riekstiņa, Zeltīte Barševska</i>	LATGALES PŪRA LĀŽU (SKREIŅU) OTĒJUMS	1175
<i>Tatjana Tkačova, Zeltīte Barševska</i>	SAKRĀLO MOTĪVU REFLEKSIJAS LATVIJAS MĀKSLĀ (20. GS. - 21. GS. SĀKUMS)	1182
<i>Daiga Vasiļjeva, Ilze Volonte</i>	DABAS FORMU STILIZĀCIJA TEKSTILDARBOS	1190
<i>Inese Zelmane</i>	TĒLOTĀJAS MĀKSLAS REPRODUKCIJAS KĀ NOZĪMĪGS MEDIJU VIZUĀLĀ SATURA ELEMENTS DRUKĀTAJOS MEDIJOS LATVIJĀ PADOMJU PERIODĀ	1199

DABASZINĀTNES / NATURAL SCIENCES

BIOLOĢIJA / BIOLOGY

PRELIMINARY RESEARCH ON GROUND BEETLES (COLEOPTERA: CARABIDAE) AS INDICATORS OF INTEGRATED PEST MANAGEMENT IN WINTER WHEAT

Jānis Gailis, Ināra Turka

Latvia University of Agriculture, Institute of Plant and Soil Sciences, Lielā street 2, Jelgava, Latvia
janka.gailis@gmail.com, Inara.Turka@llu.lv

Abstract

Preliminary research on ground beetles (Coleoptera: Carabidae) as indicators of integrated pest management in winter wheat

Ground beetles (Carabidae) as pest and weed controllers are important elements of integrated pest management (IPM). This is preliminary research on ground beetles as indicators of IPM in winter wheat (*Triticum aestivum*). In Latvia, similar studies have not been performed yet. First results of study on effects of conventional and non-inverse soil tillage and three different fore-crops to ground beetle activity density in winter wheat are given. Activity density of small sized ground beetles is significantly higher in conventionally tilled winter wheat fields than in non-inverse tilled ones. Medium and big sized ground beetles prefer non-inverse tilled fields, but difference of activity densities between differently tilled fields mostly is not significant. Winter wheat, spring wheat and spring oilseed rape (*Brassica napus*) as fore-crops do not significantly affect ground beetle activity density in winter wheat fields. Effect of conventional and non-inverse soil tillage systems and different fore-crops to dominance structure, biodiversity and presence of different trophic groups of ground beetle species should be analysed in further studies.

Key words: Carabidae, conventional soil tillage, non-inverse soil tillage, crop rotation, activity density

Kopsavilkums

Priekšizpēte par skrejvabolēm (Coleoptera: Carabidae) kā integrētās augu aizsardzības indikatoriem ziemas kviešu sējumos

Skrejvaboles (Carabidae) kā kultūraugiem kaitīgo organismu un nezāļu ierobežotājas ir nozīmīgi integrētās augu aizsardzības (IAA) elementi. Šī ir priekšizpēte par skrejvabolēm kā IAA indikatoriem ziemas kviešu (*Triticum aestivum*) sējumos. Šādi pētījumi līdz šim Latvijā vēl nav veikti. Rakstā ir atspoguļoti pirmie rezultāti pētījumam, kā tradicionālā un minimālā augsnes apstrāde un trīs dažādi priekšaugi ziemas kviešu sējumos ietekmē skrejvaboļu dinamisko blīvumu. Maza izmēra skrejvaboļu dinamiskais blīvums ir būtiski lielāks laukos ar tradicionāli apstrādātu augsni. Vidēja un liela izmēra skrejvaboles dod priekšroku minimāli apstrādātiem laukiem, taču dinamisko blīvumu atšķirības starp dažādi apstrādātiem laukiem lielākoties nav būtiskas. Ziemas kvieši, vasaras kvieši un vasaras rapsis (*Brassica napus*) kā priekšaugi ziemas kviešu sējumos skrejvaboļu dinamisko blīvumu būtiski neietekmē. Turpmākos pētījumos ir nepieciešams analizēt kā tradicionālā un minimālā augsnes apstrāde un dažādi priekšaugi ziemas kviešu sējumos ietekmē skrejvaboļu sugu dominances struktūru, bioloģisko daudzveidību un dažādu trofisko grupu klātbūtni.

Atslēgvārdi: Carabidae, tradicionāla augsnes apstrāde, minimāla augsnes apstrāde, laukaugu maiņa, dinamiskais blīvums.

Introduction

Integrated pest management (IPM) is system of ecologically safe plant protection (Kapitsa 2012). This means that the agro-technical, genetically, physical and biological pest control methods take precedence over chemical plant protection methods. Ground beetles (Carabidae) serve as biological pest and weed control mechanism in different crops. In cereals, carnivorous and omnivorous ground beetles can significantly decrease abundance of leaf beetles (Chrysomelidae), aphids (Aphidodea) and slugs (Sunderland and Vickerman 1980; Sotherton et al. 1984; Sunderland et

al. 1987; Winder et al. 1994; Wiltshire and Hughes 2000; Lang 2003; Schmidt et al. 2003). Herbivorous ground beetles act like weed controllers in crops. They feed on weed seeds and sprouts. Studies show, that these beetles can reduce weed density of 60-80% during vegetation season (Ward et al. 2011). But directly after soil tillage, herbivorous ground beetles and other seed predators consume 22-28% of weed seeds (Cromar et al. 1999).

Ground beetles reflect different husbandry activities which are important elements of IPM in agroecosystems. For example, ground beetles can indicate different soil tillage, crop rotation schemes and usage of pesticides and fertilizers. Ground beetles also have potential to serve as keystone indicators of pest abundance in crops (Holland and Luff 2000; Rainio and Niemelä 2003; Koivula 2011). So ground beetles can serve as indicators of IPM.

In Latvia, studies on ground beetles living in crops have been done infrequently. According to A. Bukejs et al. (2009), mostly ground beetle fauna in different crops had been analysed. Some studies show ground beetle activity changes during twenty-four hours, but some other studies report how insecticides affect ground beetles abundance and assemblages within crop fields (Цинитис 1962; Цинитис and Вилкс 1962a, 1962b; Cinītis 1975). Effects of other farming activities to ground beetles had not been studied.

Objective of this paper is to show first results of researches on ground beetles as indicators of IPM in winter wheat (*Triticum aestivum*) in Latvia. Effects of conventional and non-inverse soil tillage and different crop rotation to ground beetle activity density have been studied.

Material and Methods

Place of the field study was Latvia University of Agriculture, Research and Study farm 'Pēterlauki' (56°30'39.38'' N; 23°41'30.15'' E). Ground beetles had been collected using pitfall traps in 12 sample plots (0.3 ha each): six sample plots with conventionally tilled soil (inverse soil tillage) and six sample plots with minimally tilled soil (non-inverse soil tillage). Correspondingly, main soil treatments for sample plots were conventional ploughing (0.22-0.23 m) with mouldboard plough and shallow tillage (0.10-0.11 m) with disc harrow. Winter wheat, spring wheat and spring rape (*Brassica napus*) had been used as the fore-crop in every four sample plots. Sample plots were separated from each other and near crop fields by 2.5 m wide stripes of land covered with weed vegetation.

Ten pitfall traps were placed in 30 m long cornerwise transect in each sample plot. Transparent plastic glasses (200 ml, opening diameter 65 mm) filled with 4-5% acetic acid and few drops of detergent were used as pitfall traps for collecting of beetles. Exposition of traps started in 17 April 2012 and ended in 26 June 2012. Traps were emptied every seven days.

Identification keys of H. Freude et al. (1976) and A. Barševskis (2003) were used for identification of ground beetle species. Check-List of Latvian beetles (Telnov 2004) had been used for nomenclature of beetle taxa.

Activity density of ground beetles has been measured as number of individuals per one trap in seven days period (ind. trap⁻¹ 7 days⁻¹). Soil tillage and crop rotation effect to ground beetles is assessed comparing mean activity density of beetles between sample plots with differently tilled soil and among sample plots with different crop rotation. It is studied how both agro-technical factors affect ground beetle activity density in general and how these factors affect activity density of small sized and medium and big sized ground beetles separately. Division of ground beetles into body size groups have been done according to their body length. Ground beetle species with body length less than 5 mm have been included in group of small sized ground beetles. The rest species were included in group of medium and big sized ground beetles. Big sized ground beetles such as *Carabus* spp. and *Pterostichus niger* were not analysed separately due to low activity density which was less than one individual per trap during all periods of study. Ground beetle division into body size groups is showed in table 1.

Table 1. Division of ground beetle taxa into body size groups

Small sized ground beetles (body length ≤ 5 mm)	Medium and big sized ground beetles (body length > 5 mm)
<i>Notiophilus</i> spp. <i>Clivina fossor</i> <i>Dyschirius politus</i> <i>Asaphidion pallipes</i> <i>Bembidion</i> spp. <i>Trechus quadristriatus</i> <i>Acupalpus meridianus</i> <i>Demetrias monostigma</i> <i>Microlestes maurus</i> <i>Badister dorsiger</i>	<i>Nebria brevicollis</i> <i>Loricera pilicornis</i> <i>Carabus</i> spp. <i>Chlaenius nitidulus</i> <i>Harpalus</i> spp. <i>Stenolophus mixtus</i> <i>Agonum sexpunctatum</i> <i>Anchomenus dorsalis</i> <i>Platynus assimilis</i> <i>Poecilus</i> spp. <i>Pterostichus</i> spp. <i>Stomis pumicatus</i> <i>Calathus</i> spp. <i>Amara</i> spp.

Results

In early spring (17-24 April), activity density of all ground beetles was significantly higher within conventionally tilled winter wheat fields than in non-inverse tilled ones. But this difference almost equalled during further weeks (Figure 1).

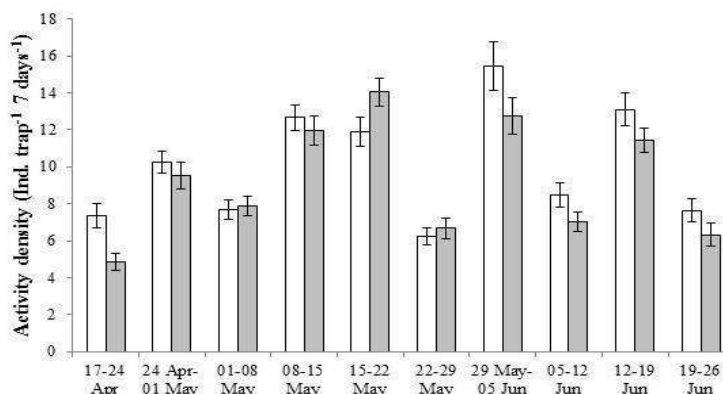

Figure 1. Mean activity density of all ground beetles in the conventionally tilled winter wheat fields (□) and non-inverse tilled winter wheat fields (■). (Abbreviations: Apr – April, Jun – June).

Activity density of small sized ground beetles was higher in conventionally tilled fields during all study period. Especially higher activity density of small sized beetles had been observed during early spring and June (Figure 2).

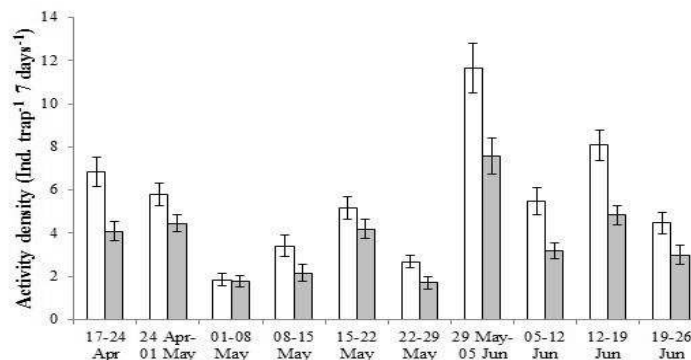

Figure 2. Mean activity density of small sized ground beetles in the conventionally tilled winter wheat fields (□) and non-inverse tilled winter wheat fields (■). (Abbreviations: Apr – April, Jun – June).

On the other hand, medium and big sized ground beetles preferred non-inverse tilled fields, but mostly there was no big difference of beetles' activity density between differently tilled winter wheat fields (Figure 3).

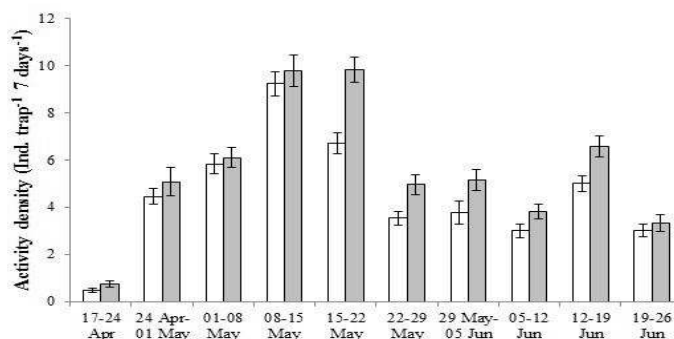

Figure 3. Mean activity density of medium and big sized ground beetles in the conventionally tilled winter wheat fields (□) and non-inverse tilled winter wheat fields (■). (Abbreviations: Apr – April, Jun – June).

Winter wheat, spring wheat and spring oilseed rape as fore-crops did not make significant effect to activity density of all ground beetles in winter wheat fields. The exception was an early

spring (17-24 April) when activity density of all ground beetles was significantly higher within fields with spring wheat as fore-crop (Figure 4).

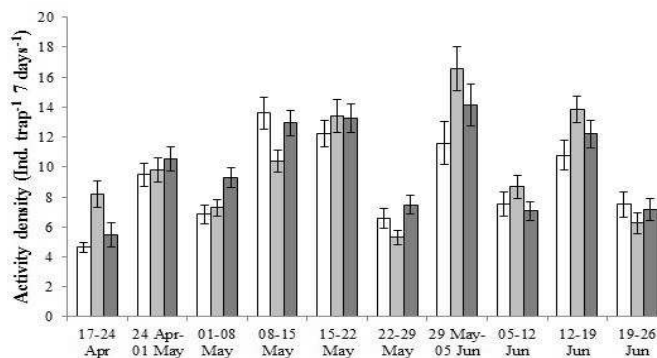

Figure 4. Mean activity density of all ground beetles in winter wheat fields with different fore-crops (□ – winter wheat, ▒ – spring wheat, ■ – spring oilseed rape). (Abbreviations: Apr – April, Jun – June).

It was determined with activity density of small sized ground beetles (Figure 5), because activity density of medium and big sized beetles was very low during this period of observation (Figure 6).

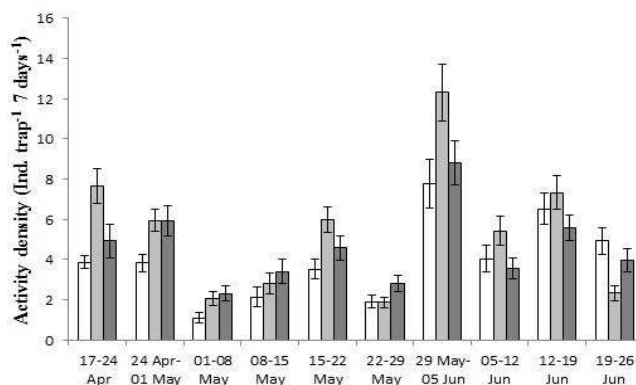

Figure 5. Mean activity density of small sized ground beetles in winter wheat fields with different fore-crops (□ – winter wheat, ▒ – spring wheat, ■ – spring oilseed rape). (Abbreviations: Apr – April, Jun – June).

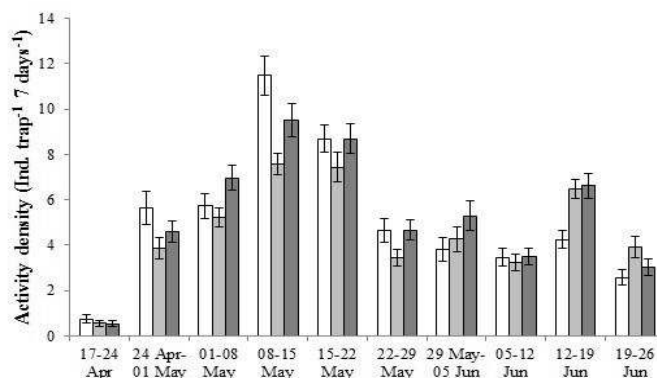

Figure 6. Mean activity density of medium and big sized ground beetles in winter wheat fields with different fore-crops (□ – winter wheat, ▒ – spring wheat, ■ – spring oilseed rape). (Abbreviations: Apr – April, Jun – June).

Activity density of the small sized ground beetles was significantly higher within fields with spring wheat as fore-crop also during 29 May-05 June, but this obstacle did not make noticeable

differences of all beetles' activity density among differently fore-cropped winter wheat fields (Figure 4, Figure 5).

Discussion

Results of our study show, that in general conventional and non-inverse soil tillage affect ground beetle activity density almost similarly. It corresponds with results of different studies on effect of soil tillage to ground beetles in various cereals and rape (Belaoussoff et al. 2003; Mason et al. 2006; Twardowski 2006). But in our study, there is statistically significant difference of small sized ground beetles activity density between differently tilled winter wheat fields. As it is shown in Figure 2, activity density of small sized beetles mostly is 20-30% higher in conventionally tilled fields than in minimally tilled ones. Intensive soil tillage provides patchiness of vegetation what makes easier to notice prey for small sized ground beetles which are so called visual hunters (Cole et al. 2005). Also soil surface is looser within conventionally tilled fields. It is possible, that this is another reason why small sized ground beetles prefer conventionally tilled fields – if the soil was looser, than it is easier to dig shelters.

In our study, medium and big sized ground beetles prefer non-inverse tilled fields (Figure 3). Difference of ground beetles activity densities mostly is not significant between differently tilled fields, but trend has been appeared. J. Holland and M. Luff (2000) and L. Cole et al. (2005) report that big sized ground beetles extinct from very intensively tilled fields. Particularly it has been observed in root crops where soil loosening has been performed during vegetation season. In winter wheat, there is not so big difference between conventional and non-inverse soil tillage systems as it could be between soil tillage in cereals and root crops. Thus activity densities of medium and big sized ground beetles do not differ very much between differently tilled winter wheat fields.

Winter wheat, spring wheat and spring oilseed rape as fore-crops do not significantly affect activity density of ground beetles in winter wheat. But it is possible, that different fore-crops can cause differences in dominance structure, biodiversity and presence of different trophic groups of ground beetle species. Also different soil tillage systems can affect these parameters, thus more studies in these directions should be done in future.

Conclusions

1. Differences of conventional and non-inverse soil tillage significantly affect small sized ground beetles activity density in winter wheat fields. Small sized ground beetles prefer conventionally tilled fields.

2. Medium and big sized ground beetles prefer non-inverse tilled winter wheat fields, but difference of activity density of these beetles is not significant between conventionally and non-inverse tilled fields.
3. Winter wheat, spring wheat and spring oilseed rape as fore-crops do not cause differences of activity density of ground beetles in winter wheat fields.
4. Effect of conventional and non-inverse soil tillage systems and different fore-crops to dominance structure, biodiversity and presence of different trophic groups of ground beetle species should be analysed in further studies.

Acknowledgements

The study was supported by Latvian State Research programme, „Sustainable Use of Local Agricultural Resources for the Development of High Nutritive Value Food Products”, subproject No. 3.1 “Sustainable Use of Soil as the Main Resource for the Production of Safe and Qualitative Food and Feed from the Main Agricultural Crops”.

Bibliography

- Barševskis A. 2003. Latvijas skrejvaboles (Coleoptera: Carabidae, Trachypachidae un Rhysodidae) (Ground beetles (Coleoptera: Carabidae, Trachypachidae and Rhysodidae) of Latvia). Daugavpils: Baltic Institute of Coleopterology, 262 lpp. (In Latvian).
- Belaousoff S., Kevan P.G. Murphy S, Swanton C. 2003. Assessing tillage disturbance on assemblages of ground beetles (Coleoptera: Carabidae) by using a range of ecological indices. In: *Biodiversity and Conservation*. Vol. 12, pp. 851-882.
- Bukejs A., Petrova V., Jankevica L., Volkov D. 2009. Carabid beetles (Coleoptera: Carabidae) of Latvian agroecosystems. In: *Acta Biologica Universitatis Daugavpiliensis*. Vol. 9(1), pp. 79-88.
- Ciniņis R. 1975. Skrejvaboles krustziežu kultūru agroecosystemos (Ground beetles in agroecosystems of cruciferous crops). In: *Latvijas Entomologs*. Vol. 17, 7-26. lpp. (In Latvian).
- Cole L.J., McCracken D.I., Downie I.S., Dennis P., Foster G.N., Waterhouse T., Murphy K.J., Griffin A.L., Kennedy M.P. 2005. Comparing the effects of farming practices on ground beetle (Coleoptera: Carabidae) and spider (Aranea) assemblages of Scottish farmland. In: *Biodiversity and Conservation*. Vol. 14, pp. 441-460.
- Cromar H.E., Murphy S.D., Swanton C.J. 1999. Influence of Tillage and Crop Residue on Postdispersal Predation of Weed Seeds. In: *Weed Science*. Vol. 47(2), pp. 184-194.
- Freude H., Harde K.W., Lohse G.A. 1976. Die Käfer Mitteleuropas. Band 2. (Beetles of Central Europe. Volume 2). Krefeld: Goecke & Evers Verlag, 302 S. (In German).
- Holland J.M., Luff M.L. 2000. The effects of agricultural practices on Carabidae in temperate agroecosystems. In: *Integrated Pest Management Reviews*. Vol. 5, pp. 109-129.
- Kapitsa U. 2012. Reducing the Impact of Agriculture and Horticulture on the Environment. In: Jakobsson C. (ed.) *Sustainable Agriculture*. Uppsala: Uppsala University, pp. 202-205.
- Koivula M.J. 2011. Useful model organisms, indicators or both? Ground beetles (Coleoptera, Carabidae) reflecting environmental conditions. In: *ZooKeys*. Vol. 100, pp. 287-317.
- Lang A. 2003. Intraguild Interference and Biocontrol Effects of Generalist Predators in a Winter Wheat Fields. In: *Oecologia*. Vol. 134(1), pp. 144-153.
- Mason N.S., Ferguson A.W., Holgate R., Clark S.J., Williams I.H. 2006. The effect of soil tillage in summer predator activity in a winter oilseed rape crop. In: *International Symposium on Integrated Pest Management in Oilseed Rape*. Proceedings [CD-ROM], Paulinerkirche, Göttingen, Germany.

- Rainio J., Niemelä J. 2003. Ground beetles (Coleoptera: Carabidae) as bioindicators. In: *Biodiversity and Conservation*. Vol. 12, pp. 487-506.
- Schmidt M.H., Lauer A., Purtauf T., Thies C., Schaefer M., Tschardt T. 2003. Relative Importance of Predators and Parasitoids for Cereal Aphid Control. In: *Biological Sciences*. Vol. 270(1527), pp. 1905-1909.
- Sotherton N.W., Wratten S.D., Vickerman G.P. 1984. The Role of Egg Predation in the Population Dynamics of *Gastrophysa polygoni* (Coleoptera) in Cereal Fields. In: *Oikos*. Vol. 43(3), pp. 301-308.
- Sunderland K.D., Vickerman G.P. 1980. Aphid Feeding by Some Polyphagous Predators in Relation to Aphid Density in Cereal Fields. In: *Journal of Applied Ecology*. Vol. 17(2), pp. 389-396.
- Sunderland K.D., Crook N.E., Stacey D.L., Fuller B.J. 1987. A Study of Feeding by Polyphagous Predators on Cereal Aphids Using Elisa and Gut Dissection. In: *Journal of Applied Ecology*, 24(3), pp. 907-933.
- Telnov D. 2004. Check-List of Latvian Beetles (Insecta: Coleoptera). In: Telnov D. (ed.) *Compendium of Latvian Coleoptera, Volume 1*. Rīga: Petrovskis&Ko, pp. 1-114.
- Twardowski J.P. 2006. The effects of non-inversion tillage systems in winter oilseed rape on ground beetles (Coleoptera: Carabidae). In: *International Symposium on Integrated Pest Management in Oilseed Rape*. Proceedings. [CD-ROM], Paulinerkirche, Göttingen, Germany.
- Ward M.J., Ryan M.R., Curran W.S., Barbercheck M.E., Mortensen D.A. 2011. Cover Crops and Disturbance Influence Activity-Density of Weed Seed Predators *Amara aenea* and *Harpalus pensylvanicus* (Coleoptera: Carabidae). In: *Weed Science*. Vol. 59, pp. 76-81.
- Wiltshire C.W., Hughes L. 2000. Spatial Dynamics of Predation by Carabid Beetles on Slugs. In: *Journal of Animal Ecology*. Vol. 69(3), pp. 367-379.
- Winder L., Hirsch D.J., Carter N., Wratten S.D., Sopp P.I. 1994. Estimating Predation of the Grain Aphid *Sitobion avenae* by Polyphagous Predators. In: *Journal of Applied Ecology*. Vol. 31(1), pp. 1-12.
- Цинитис Р. 1962. Жужелицы в агробиоценозе картофельного поля (Ground beetles of potato agrobiocenosis). *Latvijas Entomologs*. № 5, с. 25-28. (In Russian).
- Цинитис Р., Вилкс М. 1962а. Влияние обработок ДДТ на динамику численности жужелиц в биоценозе картофельного поля (Effect of DDT on ground beetle abundance dynamic within potato field biocenosis). *Краткие итоги научных исследований по защите растений в Прибалтийской зоне СССР*. № 4(2), с. 49-50. (In Russian).
- Цинитис Р., Вилкс М. 1962б. Суточная динамика численности жужелиц в картофельном поле (Twenty-four hours dynamic of ground beetle density in potato field). *Краткие итоги научных исследований по защите растений в Прибалтийской зоне СССР*. № 4(2), с. 50-51. (In Russian).

BARĪBAS LĪDZEKĻU IETEKME UZ LATVIJAS VĪNGLIEMEŽU (*HELIX POMATIA*) DZĪVSVARU, DZĪVSVARA DINAMIKU UN PROTEĪNA SATURU GAĻĀ

Daina Ikauniece, Aleksandrs Jemeljanovs

LLU Biotehnoloģijas un veterinārmedicīnas zinātniskais institūts "Sigra", Institūta iela 1, Sigulda,
Latvija
sigra@lis.lv

Abstract

Effect of food on live weight, dynamics of body weight and protein content in meat of Roman snails (*Helix pomatia*) from Latvia

The aim of the study was determinations and comparing the crude protein content of Roman snails' (*Helix pomatia*) meat and detects the weight change and the dynamics of a season cultivated snails and fed with different diets. Samples were collected from snails an experimental breeding farm three times per season: in spring (May), summer (July) and autumn (September). The crude protein amount established was equal both for wild snails and cultivated snails having received special diets (13.41%). The crude protein content in pedal mass of Roman Snails versus visceral mass is not essentially different ($p>0.05$). The results of this study have shown that Roman snails live weight changes depend on the type of feed fed. Latvia's wild and breeding snails are a good source of protein in the human diet. Biometrical calculations were carried out using the SPSS 17.0 software package.

Key Words: Helix pomatia, body weight, meat protein.

Ievads

Daudzās Eiropas valstīs turpina pieaugt pieprasījums pēc kvalitatīvas vīngliemežu (*Helix pomatia*) gaļas. Zinātniskajā literatūrā ir atrodami pētījumi, kuros noteikts proteīna un aminoskābju saturs gliemežu gaļā (Ligaszewski et al. 2005; Miletic et al. 1991; Zymantiene et al. 2006). Neraugoties uz to, salīdzinoši maz ir atspoguļota barības līdzekļu ietekme uz gliemežu gaļas bioķīmisko sastāvu. Latvijā pēdējos gados strauji attīstās vīngliemežu audzēšana. Audzētāji savas produkcijas realizāciju galvenokārt saista ar eksportu, tādēļ produkcijai ir jānosaka tās kvalitātes kritēriji. LLU Biotehnoloģijas un veterinārmedicīnas zinātniskajā institūtā „Sigra” veic pētījumus par Latvijas vīngliemežiem. Šim nolūkam ir izveidota vīngliemežu zinātniskās izpētes novietne un tiek veikta vīngliemežu barības līdzekļu un gaļas bioķīmiskā sastāva izpēte, kā arī gaļas kvalitātes izvērtēšana. Darbs veikts zinātniskā institūta „Sigra” akreditētā bioķīmijas laboratorijā.

Ir zināms, ka jebkura veida gaļas kvalitāti lielā mērā nosaka tās bioķīmiskais sastāvs. Tā kā viens no galvenajiem gaļas bioķīmiskā sastāva rādītājiem ir proteīns, savā pētījumā noteicām atšķirīgu barības līdzekļu izēdināšanas ietekmi uz proteīna daudzumu vīngliemežu gaļā.

Darba veikšanai izvirzīta hipotēze: vīngliemežiem izēdinātie barības līdzekļi ietekmē proteīna daudzumu gaļā, kā arī gliemežu dzīvsvaru un dzīvsvara dinamiku.

Darba mērķis: noteikt proteīna daudzumu izmēģinājuma novietnes gliemežu gaļā, iekšējos orgānos un izvērtēt dzīvsvara dinamiku vienas sezonas laikā.

Materiāls un metodika

Izmēģinājums veikts no 2011. gada maija līdz septembrim LLU Biotehnoloģijas un veterinārmedicīnas zinātniskā institūta „Sigra” vīngliemežu zinātniskās izpētes novietnē, kura tika sadalīta četros izolētos nodalījumos (grupās) - vienā kontroles un trīs izmēģinājuma grupās:

1. Kontroles grupā, kuras gliemežu ēdināšanā tika izmantoti tikai savvaļas augi (ārstniecības pienene (*Taraxacum officinale*), lielā nātre (*Urtica dioica*), dārza mīkstpiene (*Sonchus oleraceus*), lielais dadzis (*Arctium lappa*), tūruma usne (*Cirsium arvense*), baltais āboliņš (*Trifolium repens*), parastā mällēpe (*Tussilago farfara*), parastā virza (*Stellaria media*) u. c.;
2. A grupā, kurā gliemeži ēdināti ar savvaļas un dārza augiem (salāti, sarkano biešu lapas, kāposti, gurķi, burkānu laksti u.c.);
3. B grupā, kurā gliemeži ēdināti ar savvaļas augiem un speciālo papildbarību (kviešu milti, rapša rauši, sojas spraukumi);
4. C grupā, kurā gliemeži ēdināti ar savvaļas augiem, kviešu miltiem un kviešu klijām.

Gliemeži ēdināti vienu reizi dienā, vakaros, vienlaicīgi veicot arī barības mitrināšanu.

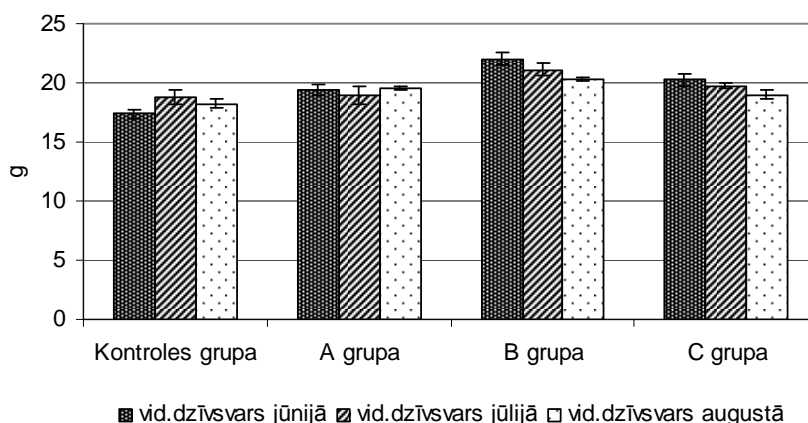
Gaļas bioķīmiskā sastāva, tai skaitā proteīna, analīzei paraugi tika ņemti trīs reizes sezonā: pavasarī (maijā), vasarā (jūlijā) un rudenī (septembrī) vienlaicīgi no katra izmēģinājuma novietnes nodalījuma un no Latvijā savvaļā dzīvojošiem vīngliemežiem. Gliemeži uz 24 stundām tika ievietoti ledusskapī (+4⁰C), ar nolūku, lai tiem iestātos anabioze. Gliemeži tika nogalināti, mehāniski sasitot čaulu, pēc tam tika atdalīta gliemeža pēda un iekšējie orgāni. Uzskatījām, ka ir svarīgi noteikt bioķīmiskos rādītājus arī gliemežu iekšējos orgānos, jo ir valstis, kur lietošanai pārtikā iekļauj arī daļu no to iekšējiem orgāniem. Dzīvsvara kontrolei katrā grupā tika atlasīti un sanumurēti pa 30 gliemežiem, kuriem katram atsevišķi regulāri, ar nedēļas intervālu noteicām dzīvsvaru, izmantojot elektroniskos svarus KERN 440 35A (d=0.01g).

Kopproteīna noteikšanā izmantota Kjeldāla metode (LVS ISO 937:1978). Datu statistisko apstrādi veicām izmantojot programmu SPSS 17.0. Gliemežu kopproteīna līmeņa un dzīvsvara atšķirību izvērtēšanai izmantojām divu nesaistītu paraugkopu T – testu.

Rezultāti un diskusija

LLU Biotehnoloģijas un veterinārmedicīnas zinātniskā institūta „Sigra” izmēģinājuma novietnē veiktās gliemežu dzīvsvara kontroles rezultāti sezonas laikā atsevišķām grupām pa mēnešiem parādīti 1. attēlā. Pētījumā konstatēts, ka būtiski ($p < 0.05$) lielāka kopējā vidējā dzīvmasa, salīdzinot ar citām izmēģinājuma grupām ir ar speciālo papildbarību ēdinātiem gliemežiem (22.02g jūnijā, 21.13g jūlijā un 20.33g augustā). Vislielākās dzīvsvara atšķirības novērotas starp kontroles (ar savvaļas augiem ēdinātu) un B grupas gliemežiem (1.attēls). Ar speciālo papildbarību ēdinātiem gliemežiem dzīvsvars

ir būtiski lielāks ($p < 0.001$). Būtiski lielāks gliemežu vidējais dzīvsvars ($p = 0.007$), kā kontroles grupas gliemežiem, konstatēts arī C grupas (ar kviešu miltiem un klijām ēdinātiem) gliemežiem – par 2.87g jūnijā, par 1.00g jūlijā un 0.73g augustā. Gliemežiem, kuriem izēdināti dārza augi (A grupa), vidējais dzīvsvars būtiski neatšķirās ($p = 0.06$) no dzīvsvara kontroles grupā.

1. attēls. Vīngliemežu dzīvsvars izmēģinājuma novietnes gliemežiem vasaras sezonā

Analizējot dzīvsvaru starp atsevišķām izmēģinājuma grupām, redzams, ka ar speciālo papildbarību ēdinātu gliemežu dzīvsvars būtiski lielāks, kā A grupā ($p = 0.001$) un C grupā ($p = 0.009$). Turpretī, salīdzinot dzīvsvaru A un C grupām, būtiskas atšķirības netika novērotas ($p > 0.05$).

Rumānijā veiktajos pētījumos konstatēts, ka izēdinot gliemežiem lupīnu (*Lupinus polyphyllus*) *Helix pomatia* gliemežiem novērots dzīvsvara pieaugums par 24.66%, bet *Helix aspersa* tikai par 1.98%. Turklāt gadu veciem gliemežiem novērotas labākas adaptācijas spējas jauniem barības līdzekļiem (Toader-Williams, Bentea 2010).

Proteīna saturs vīngliemežiem izēdinātajos barības līdzekļos parādīts 1. tabulā

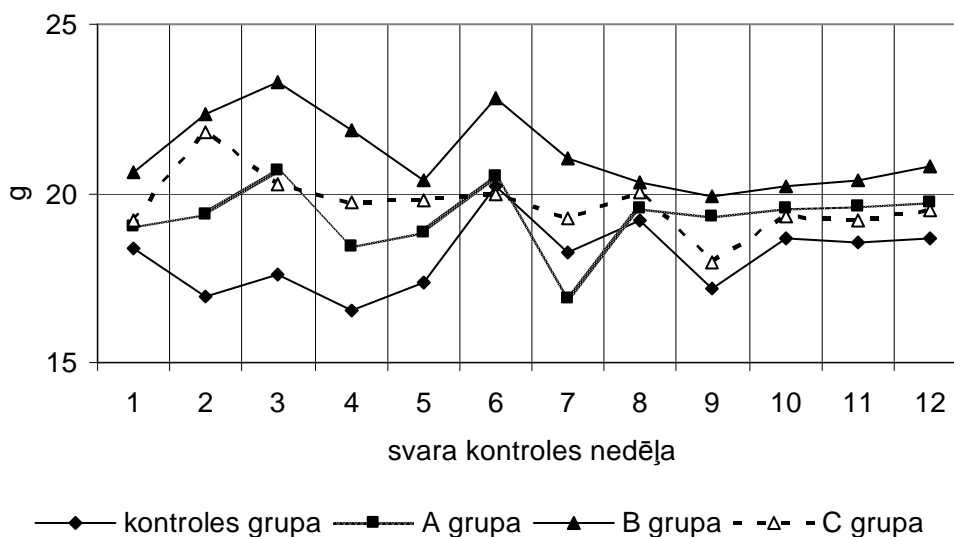
Salīdzinot kopproteīna saturu barības līdzekļos (sausnā) gliemežu svara kontroles sākumā un beigās, konstatējām, ka savvaļas augos tas paliek nemainīgs (22.19%), bet visos pārējos barības līdzekļos paaugstinās ($p > 0.05$) – dārza augiem par 3.46%, speciālajai gliemežu papildbarībai par 1.11%, kviešu miltiem tikai par 0.2%, bet kviešu klijām par 0.61%. Dabīgā paraugā kopproteīna paaugstināšanās tendence svara kontroles beigās ir raksturīga visiem gliemežu barības līdzekļiem.

1. tabula. Kopproteīna saturs dažādos vīngliemežu barības līdzekļos

Barības līdzeklis	Kopproteīna daudzums %			
	Svara kontroles sākumā		Svara kontroles beigās	
	Sausnā	Dabīgā paraugā	Sausnā	Dabīgā paraugā
Savvaļas augi	22.19	2.34	22.19	2.69
Dārza augi	12.57	2.10	16.03	2.24
Speciālā papildbarība	16.59	14.82	17.17	15.28
Kviešu milti	12.84	11.30	13.04	11.39
Kviešu klijas	15.10	13.00	15.71	13.42

Otrajā attēlā redzama izmēģinājuma gliemežu dzīvsvara dinamika sezonas garumā. Ar speciālo barību ēdinātiem gliemežiem (B grupa) dzīvsvars visas sezonas garumā ir visaugstākais, salīdzinot ar kontroles un citu izmēģinājuma grupu gliemežu dzīvsvaru. Šajā grupā 30 gliemežu vidējais dzīvsvars maksimumu sasniedza jūnija 3. nedēļā (23.27g) un jūlija vidū - 6. nedēļā (22.80g). Līdzīga tendence novērota arī gliemežiem, kuriem papildus pamatbarībai – savvaļas augiem izēdināti dārza augi (A grupa). Viszemākais dzīvsvars (19.94g) B grupas gliemežiem novērots 9. nedēļā. Augusta pēdējās trijās nedēļās gliemežu dzīvsvara pieaugums netika konstatēts.

Raksturīgi, ka kontroles grupā gliemežu dzīvsvars visas sezonas laikā bija vismazākais, izņemot 6.nedēļu, kad tas sasniedza maksimumu – 20.23g. Mazāks vidējais dzīvsvars (19.98g) šajā nedēļā bija tikai ar kviešu miltiem un klijām ēdināto gliemežu grupā. 7. nedēļā par kontroles grupu mazāks dzīvsvars (16.91g) bija tikai ar dārza augiem ēdinātiem gliemežiem.

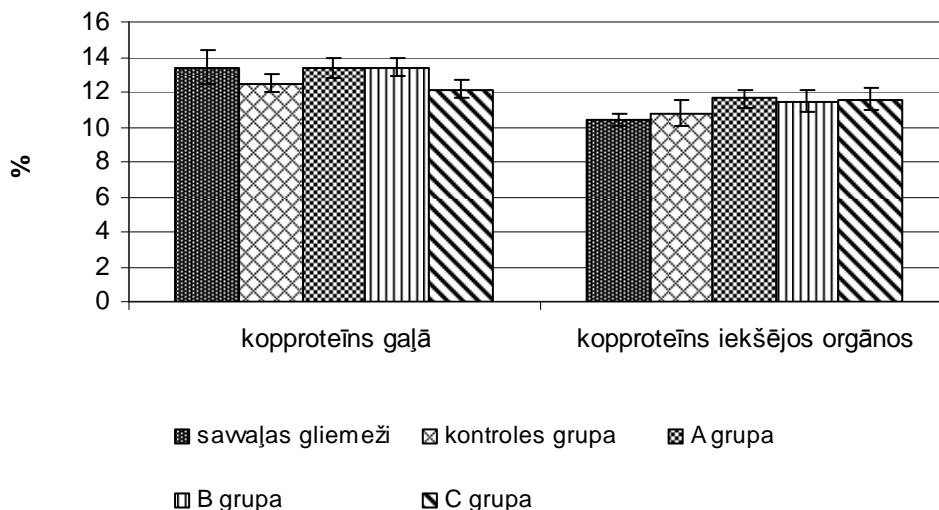

2. attēls. **Dzīvsvara dinamika *Helix pomatia* gliemežiem vienas sezonas laikā**

Interesanta tendence novērota pirmajā svara kontroles nedēļā. Visu izmēģinājuma grupu gliemežiem dzīvsvars pieaug, bet kontroles grupā samazinās. Tas liecina, ka dārza augu un miltveida barības līdzekļu pievienošana pamatbarībai no sākuma ir veicinājusi gliemežu vidējā dzīvsvara pieaugumu. Trešajā svēršanas nedēļā dzīvsvars nedaudz samazinājās tikai gliemežiem, kuri ēdināti ar kviešu miltiem, turklāt 4. nedēļā jūnija beigās dzīvsvara samazināšanās novērota kontroles un visās izmēģinājuma grupās, ko varētu izskaidro ar šajā laikā novēroto augsto gaisa temperatūru, kas savukārt ievērojami samazina gliemežu aktivitāti un līdz ar to arī uzņemtās barības apjoms ir mazāks. Jūlija pirmajā nedēļā svars samazinājās tikai B grupas gliemežiem. Septītajā svēršanas nedēļā dzīvsvars samazinājās visās grupās, bet visstraujākais svara zudums ir ar dārza augiem ēdinātiem gliemežiem (A grupa). Augusta pirmajā nedēļā dzīvsvars nedaudz pieauga kā kontroles, tā arī visās

izmēģinājuma grupās. Turpmāk līdz mēneša beigām visās grupās gliemežu dzīvsvārā būtiskas izmaiņas netika novērotas.

Koproteīna saturs Latvijas savvaļas un izmēģinājuma novietnes gliemežu gaļā un iekšējos orgānos redzams 3. attēlā.

3. attēls. **Koproteīna saturs (%) savvaļas un izmēģinājuma novietnes gliemežu gaļā un iekšējos orgānos**

Pētījums parāda, ka koproteīna saturs Latvijas savvaļas un ar speciālo spēkbarību ēdinātiem gliemežiem (B grupa) bija vienāds (13.41%). Konstatēts, ka koproteīna daudzums savvaļas un atsevišķu izmēģinājuma grupu gliemežiem gaļai un iekšējiem orgāniem statistiski būtiskas neatšķiras ($p > 0.05$). Turpretī Lygaszewski (2005) parāda, ka koproteīna saturs savvaļas populācijas vīngliemežu gaļā ir būtiski ($p < 0.05$) augstāks nekā voljēros audzēto molusku gaļā. Vēl būtiskākas šīs atšķirības ($p < 0.01$) proteīna līmenī konstatētas 2 – 3 gadus veciem savvaļas gliemežiem. Lietuvas zinātnieku pētījumos (Zymantiene et al., 2006) koproteīna saturs *Helix pomatia* gaļā ir robežās no $11.51\% \pm 0.03\%$ līdz $16.60\% \pm 0.03\%$. Daži pētnieki (Adegoke et al., 2010) salīdzinājuši kopprotīnu *Helix pomatia* un citu sugu gliemežu gaļā - 72.64% (*Achatina fulica*), 58.35% (*Limicolaria sp*) un 15.44% (*Helix pomatia*). Savukārt citi zinātnieki (Fagbuaro et al., 2006) noteikuši, ka *Limicolaria spp.* gliemežu gaļā koproteīna saturs ir $18.66\% \pm 0.57\%$, bet *Achachatina marginata* gliemežiem attiecīgi $20.56\% \pm 0.05\%$.

Mūsu pētījumā statistiski būtiskas atšķirības netika novērotas ne tikai koproteīna daudzumā starp atsevišķām izmēģinājuma grupām, bet arī koproteīnam savvaļas un atsevišķu izmēģinājuma grupu gliemežiem gaļā un iekšējos orgānos.

Secinājumi

1. Gliemežiem, kuriem papildus pamatbarībai – savvaļas augiem izēdināta speciālā papildbarība, dzīvsvars ir būtiski ($p < 0.001$) lielāks, kā kontroles grupas gliemežiem;

2. Vislielākais dzīvsvars visā izmēģinājuma laikā konstatēts gliemežiem, kuriem papildus pamatbarībai tika izēdināta speciālā vīngliemežu papildbarība;
3. Dzīvsvara svārstības, kuras novērojām gliemežiem jūnijā un jūlijā, visās grupās izlīdzinājās augusta otrajā nedēļā un palika nemainīgas līdz izmēģinājuma beigām;
4. Speciālā spēkbarība neveicina kopproteīna pieaugumu gliemežu gaļā - kopproteīna saturs Latvijas savvaļas un ar speciālo spēkbarību ēdinātiem gliemežiem bija vienāds (13.41%).

Bibliogrāfija

- Adegoke, A. A., Bokola, A. C., Comfort, I. U., Olayinka, A. A., Amos, K. O. 2010. Snails as meat source: Epidemiological and nutritional perspectives. In: *Journal of Microbiology and Antimicrobials*. Vol.2(1), pp. 001 - 005.
- Fagbuaro, O., Oso, J. A., Edward, J. B., Ogunleye, R. F. 2006. Nutritional status of four species of giant land snails in Nigeria. In: *Journal of Zhejiang University Science*. Vol.7(9), pp. 686 – 689.
- ISO 937:1978, Method of test for meat and meat products - Determination of nitrogen content (reference method).
- Ligaszewski, M., Łysak, A., SurÓwka, K. 2005. Chemical composition of the meat of *Helix pomatia* L. snails from the natural population and the derived breeding population. In: *Roczniki Naukowe Zootechniki*. Vol.32(2), pp. 33 – 45.
- Miletic, I., Miric, M., Lalic, Z., Sobajic, S. 1991. Composition of Lipids and Proteins of Species of Molluscs, Marine and Terrestrial, from the Adriatic Sea and Serbia. In: *Food chemistry*. Vol.41(3), pp. 303 – 308.
- Toader-Williams, A., Bentea, M. 2010. Comparative study on the adaptation and growth dynamics of the *Helix pomatia* and *Helix aspersa* Muller terrestrial snails under different feeding regimes. In: *Animal Science and Biotechnologies*. Vol.43(1), pp. 133 – 142.
- Zymantiene, J., Zelvyte, R., Jukna, C., Jukna, V., Jonaitis, E., Sederevicius, A., Mazeikiene, Z., Pampariene, I., Zinkeviciene, J. 2006 Selected features of vineyard snails shell, their movement and physicochemical composition of foot meat. In: *Biotechnology&Biotechnological Equipment*. Vol.20(1), pp. 82 – 87.

FACTORS AFFECTING EARLY GROWTH TRAITS OF SHEEP IN LATVIA

Anita Puste¹, Daina Kairiša², Rita Sarma³

Latvia University of Agriculture, Lielā street 2, Jelgava, Latvia, LV-3001

¹anita.puste@apollo.lv, ²daina.kairisa@llu.lv, ³dr.rita.sarma@gmail.com

Abstract

Factors affecting early growth traits of sheep in Latvia

Data obtained from 12182 performance records during 2007 to 2010 were analysed to investigate non-genetic factors contributing to early growth traits of sheep in Latvia. General Linear Model (GLM) procedure was applied to analyse the data using SAS software. The average birth weight, weaning weight and pre-weaning daily gain were 4.0 ± 0.01 kg, 22.0 ± 0.05 kg and 231.9 ± 0.57 g, respectively, which were significantly affected by the sex and type of birth, year and season of birth, breed and age of dam ($p < 0.01$). Coefficients of determination (R^2) and coefficients of variation (CV) were estimated 0.15 and 17.27 for birth weight, 0.25 and 22.04 for weaning weight, 0.10 and 24.96 for pre-weaning daily gain. The male lambs were heavier than females (4.9 to 27.7%) and single born lambs were heavier than lambs born from larger litters (15.4 to 18.6%) at birth, weaning and had higher pre-weaning daily gain.

Keywords: sheep, growth traits, non-genetic factors

Kopsavilkums

Faktori, kas ietekmē aitu agrīnās augšanas rādītājus Latvijā

Dati, kas iegūti no 12182 produktivitātes rādītājiem laika periodā no 2007. līdz 2010. gadam, tika analizēti, lai pētītu neģenētisko faktoru ietekmi uz aitu agrīnajiem augšanas rādītājiem Latvijā. SAS programmatūras daudzfaktoru dispersijas analīzes lineārais modelis (PROC GLM) izmantots datu analizēšanai. Vidējais dzimšanas svars, atšķiršanas svars un dzīvsvara pieaugums no dzimšanas līdz atšķiršanai bija, attiecīgi, 4.0 ± 0.01 kg, 22.0 ± 0.05 kg un 231.9 ± 0.57 g, ko būtiski ietekmēja dzimums, metiena lielums, dzimšanas gads un sezona, šķirne un mātes atnešanās vecums ($p < 0.01$). Determinācijas koeficienti (R^2) un variācijas koeficienti (CV) tika aprēķināti 0.15 un 17.27 dzimšanas svaram, 0.25 un 22.04 atšķiršanas svaram, 0.10 un 24.96 dzīvsvara pieaugums no dzimšanas līdz atšķiršanai. Vīriešu dzimuma jēri bija smagāki par sieviešu dzimuma jēriem (4.9 līdz 27.7%) un jēri, kuri dzimuši kā vieninieki bija smagāki par jēriem, kuri dzimuši no lielākiem metieniem (15.4 līdz 18.6%) pēc dzimšanas un atšķiršanas svara, kā arī tiem bija lielāks dzīvsvara pieaugums no dzimšanas līdz atšķiršanai.

Atslēgas vārdi: aitas, augšanas pazīmes, neģenētiskie faktori

Introduction

The total sheep population in Latvia is 83632 heads and Latvian dark-head sheep breed is the main sheep breed with a population of 7238 (Agricultural Data Centre 2013). In Latvia, sheep breeding becomes a significant branch of agriculture, because there are favorable conditions created for raising sheep breeding and it is a complementary component of a mixed farming system.

The early growth traits of sheep are affected by genetic and non-genetic factors. Study of these factors is required to find the best model which describes the biological processes that influence these traits. Knowledge of these factors and their influence on performance of sheep population is important in formulation of management and selection decisions.

The significant influences of environmental factors on body weight at the various ages can be explained in part by differences in years, male and female endocrine system, limited uterine space and inadequate availability of nutrients during pregnancy, competition for milk between the twins, maternal effects and maternal ability of dam in different ages (Mohammadi et al. 2010, 2).

Effects of the main environmental factors has been reported significantly in breeds like Baluchi (Saghi et al. 2007), Dormer (Van Wyk et al. 1993), Moghani (Savar-Sofla et. al. 2011), Mengali (Tariq et al. 2010), Thalli (Hussain 2006), Zandi (Mohammadi et al. 2010, 1, 2).

The objective of this study was to estimate the main factors influencing early growth traits in the sheep population of Latvia.

Material and Methods

The data were obtained from the state agency ‘Agricultural Data Centre’ which is responsible for the data collecting and processing of the sheep recording results. The early growth traits studied in the present investigation were birth weight, 70-day weight or weaning weight and pre-weaning daily gain. The data were collected from 12182 lambs located in 64 herds (in average 190 lambs in one herd). Basic statistical information of the data used for each examined performance trait is given in Table 1. Means of birth weight, weaning weight and pre-weaning daily gain were 4.0 kg, 22.0 kg and 231.9 g, respectively.

1. Table. **Basic statistical information about examined performance traits**

Characters	Birth weight, kg	Weaning weight, kg	Pre-weaning daily gain, g
Number of records	12182	12182	12182
Mean	4.0	22.0	231.9
Standard deviation	0.79	5.90	62.94
Minimum	1.0	4.8	10.0
Maximum	8.9	52.4	516.0.
Coefficient of variation (%)	19.75	26.82	27.14

The General Linear Model (GLM) procedure of SAS (SAS, 2003) was used to analyze the data. The following fixed effect model was fitted to the data:

$$y_{ijklm} = \mu + (\text{TOB*Sex})_i + (\text{Year*Season})_j + (\text{Breed})_k + (\text{Age})_l + e_{ijklm},$$

where:

- y_{ijklm} = individual observation of performance traits,
- μ = overall mean,
- $(\text{TOB*Sex})_i$ = fixed effect of interaction between the birth type and sex of lamb,
- $(\text{Year*Season})_j$ = fixed effect of interaction between the year and season of birth,
- $(\text{Breed})_k$ = fixed effect of breed group,
- $(\text{Age})_l$ = fixed effect of lambing age of dam,
- e_{ijklm} = random residual effect.

The type of birth was divided into 3 classes. Most of all lambs were born as twins (67.9%), 23.3% were single-born lambs, but 8.8% of all lambs were triplet and quad born lambs. The percentage of sex ratio of early growth traits was 48.6% and 51.4%, respectively for male and female.

Data were collected from animals born in period from 2007 to 2010 and the year of the birth was divided into the 3 classes: 1st: 30.8% in 2007 and 2008, 2nd: 32.9% in 2009 and 3rd: 36.3% in 2010 birth year.

The month of the birth was divided into the 4 seasons (1st: January, 2nd: February, 3rd: March and 4th: from April to December), where 73.2% of all lambs born in the first three months of the year.

Breed group included 3 classes. The largest breed group is formed from sheep of Latvian dark-head breed (94.9%) which is the main sheep breed in Latvia and Dorper, Estonian Darkheaded, Suffolk, German Blackheaded breeds. These breeds have been recently used like a sire breeds to improve quality of lamb in Latvia and 1.3% of all lambs belong to these breeds in this study. Other breed groups are formed from sheep of Oxforddown breed with 209 animals (1.7%) and German Merino Local breed with 250 animals (2.1%).

The age of dam was divided into 4 classes: 1st 1 and 2 years old (28.5%), 2nd 3 years old (25.4%), 3rd 4 years old (19.4%), 4th 5 years old and older (26.7%).

The quality of model was determined by calculating the determination coefficient (R^2).

Results

The means and standard errors of early growth traits are shown in Table 2. The significant effects of the all factors except breed group were observed on birth weight, weaning weight and pre-weaning daily gain. Breed group had a significant effect only on birth and weaning weights.

Differences in weights of all performance traits due to sex of lamb were significant ($p < 0.01$). The results revealed that birth weight, weaning weight and pre-weaning daily gain of male lambs (4.1 ± 0.01 kg, 22.7 ± 0.08 kg and 238.8 ± 0.86 g, respectively) were heavier than female (3.9 ± 0.01 kg, 21.4 ± 0.07 kg and 225.4 ± 0.74 g).

Similarly, single born lambs were significantly ($p < 0.01$) heavier at birth and weaning (4.4 ± 0.01 kg and 24.7 ± 0.11 kg, respectively) and showed higher growth rate (257.9 ± 1.22 g) than lambs born from larger litters (3.9 ± 0.01 kg and 3.6 ± 0.02 kg for birth weight, 21.4 ± 0.06 kg and 20.1 ± 0.17 kg for weaning weight, 224.8 ± 0.66 g and 218.2 ± 1.80 g for pre-weaning daily gain, respectively for twin and triplet & quad born lambs).

All weights and pre-weaning daily gain varied significantly ($p < 0.01$, $p < 0.05$) among the years and seasons of lambing. The mean value for birth weight was the highest in the year 2010 (4.1 ± 0.01 kg), for weaning weight in years 2007 and 2008 or in the 1st class of birth year (25.8 ± 0.09 kg), but for pre-weaning daily gain in the year 2009 (235.0 ± 1.06 g).

The lambs born from April to December (4th class) have higher birth weight (4.1 ± 0.01 kg), weaning weight (23.3 ± 0.10 kg) and showed higher growth rate (240.3 ± 1.15 g) than lambs born in January (1st class), February (2nd class) and March (3rd class).

2. Table. Least squares means and the standard errors of early growth traits of various groups

Fixed effect		Birth weight, kg	Weaning weight, kg	Pre-weaning daily gain, g
Sex	male	$4.1^a \pm 0.01$	$22.7^a \pm 0.08$	$238.8^a \pm 0.86$
	female	$3.9^a \pm 0.01$	$21.4^a \pm 0.07$	$225.4^a \pm 0.74$
Birth type	single	$4.4^a \pm 0.01$	$24.7^{a1,a2} \pm 0.11$	$257.9^{a1,a2} \pm 1.22$
	twin	$3.9^a \pm 0.01$	$21.4^{a1,a3} \pm 0.06$	$224.8^{a1,a3} \pm 0.66$
	triplet, quad	$3.6^a \pm 0.02$	$20.1^{a2,a3} \pm 0.17$	$218.2^{a2,a3} \pm 1.80$
Birth Year	2007, 2008	$4.0^{a1} \pm 0.01$	$25.8^{a1,a2} \pm 0.09$	$228.1^{a1,a2} \pm 0.96$
	2009	$4.0^{a2} \pm 0.01$	$20.4^{a1} \pm 0.08$	$235.0^{a1} \pm 1.06$
	2010	$4.1^{a1,a2} \pm 0.01$	$20.3^{a2} \pm 0.08$	$232.4^{a2} \pm 0.93$
Birth season	1 st : January	$4.0^{a1,b1} \pm 0.01$	$22.0^{a1,a2} \pm 0.09$	$228.0^{a1,a2,a3} \pm 0.99$
	2 nd : February	$4.0^{a1,a2,a3} \pm 0.02$	$20.5^{a1,a3,a4} \pm 0.13$	$217.6^{a1,a4,a5} \pm 1.27$
	3 rd : March	$4.0^{a2,b2} \pm 0.01$	$21.8^{a3,a5} \pm 0.11$	$238.0^{a2,a4} \pm 1.15$
	4 th : April – December	$4.1^{a3,b1,b2} \pm 0.01$	$23.3^{a1,a4,a5} \pm 0.10$	$240.3^{a3,a5} \pm 1.15$
Breed group	LT+	$4.0^a \pm 0.01$	$22.0^a \pm 0.05$	231.3 ± 0.58
	OX	$4.4^a \pm 0.05$	$20.7^a \pm 0.40$	233.0 ± 4.78
	VMV	$5.2^a \pm 0.05$	$27.2^a \pm 0.37$	259.1 ± 4.56
Lambing age of dam	1.	$3.9^{a1,a2,a3} \pm 0.01$	$22.2^{b1,b2} \pm 0.10$	$229.7^{a1} \pm 1.08$
	2.	$4.0^{a1,a4,a5} \pm 0.01$	$21.9^{b1,b3} \pm 0.11$	$232.5^b \pm 1.09$
	3.	$4.1^{a2,a4} \pm 0.02$	$22.2^{b3,b4} \pm 0.12$	$236.1^{a1,a2,b} \pm 1.27$
	4.	$4.1^{a3,a5} \pm 0.01$	$21.9^{b2,b4} \pm 0.10$	$230.7^{a2} \pm 1.14$

Within each factor, mean values with the same superscript letters are significantly different at $p < 0.01$ (^a) or $p < 0.05$ (^b)

LT+ (Latvian dark-head breed group); OX (Oxforddown breed); VMV (German Merino Local breed)

Results also revealed that differences in birth and weaning weights due to breed of lamb were significant ($p < 0.01$). The birth weight, weaning weight and pre-weaning daily gain were higher for German Merino Local (VMV) breed lambs (5.2 ± 0.05 kg, 27.2 ± 0.37 kg and 259.1 ± 4.56 g, respectively). The lowest birth weight and pre-weaning daily gain were obtained for lambs of Latvian dark-head breed group (4.0 ± 0.01 kg and 231.3 ± 0.58 g, respectively), but the weaning weight for Oxforddown breed lambs (20.7 ± 0.40 kg).

The lambs born from 4 years and older dams were heavier at birth (3rd and 4th class: 4.1 kg), from 1, 2 and 4 years old dams were heavier at weaning (1st and 3rd class: 22.2 kg) and from 4 years

old dams showed higher growth rate (3rd class: 236.1 ± 1.27 g). All differences were significant ($p < 0.01$, $p < 0.05$).

The analysis of variance for the significance of environmental factors influencing the early growth traits is given in Table 3. The results of studied traits revealed that the birth weight, weaning weight and pre-weaning daily gain varied significantly due to birth type and sex of lamb born, year and season of birth, breed and age of dam ($p < 0.01$) and that these environmental factors were important sources of variation for studied traits.

3. Table. **Significance level and F values of factors affecting performance traits**

Source of variation	Birth weight, kg		Weaning weight, kg		Pre-weaning daily gain	
	df	F values	df	F values	df	F values
Sex*TOB ¹⁾	5	279.0*	5	209.8*	5	180.4*
YOB*SOB ²⁾	11	13.3*	11	257.2*	11	34.6*
Breed	2	250.2*	2	30.4*	2	18.8*
Age of dam	3	109.6*	3	38.4*	3	29.0*
Error	12079	-	12053	-	12078	-
CV	17.27	-	22.04	-	24.96	-
R ²	0.15	-	0.25	-	0.10	-

* = Significant ($p < 0.01$)

¹⁾ interaction between the birth type and sex of lamb

²⁾ interaction between the year and season of birth

The highest coefficients of variation were obtained for weaning weight (22.04%) and pre-weaning daily gain (24.96%), which is an indication of the larger effect of studied factors on weaning weight and pre-weaning daily gain than on the birth weight.

Discussion

The estimates of mean values and standard errors of performance traits obtained in the present study was in line with the findings of many researchers: Savar-Sofla et al. (2011), Tariq et al. (2010), Mohammadi et al. (2010, 1, 2), Hussain (2006), Van Wyk et al. (1993), Saghi et al. (2007) who studied birth weight, yearling weight and pre-weaning daily gain, Jorgensen et al. (1993), Akhtar et al. (2001), Bahreini Behzadi et al. (2007) who studied birth and weaning weights, Babar et al. (2003) who studied only weaning weight and Thiruvankadan et al. (2008) who studied only birth weight.

The analysis of data revealed that male lambs were significantly ($p < 0.01$) heavier (4.9% and 5.7%, respectively for birth and weaning weights) and grew 5.6% faster than females. The difference between the two sexes increased with age of lamb, probably because of increasing differences in the endocrine system between males and females. Similarly, single born lambs were significantly ($p < 0.01$) heavier at birth and weaning and showed higher growth rate than lambs born from larger litters. The differences of traits related to type of birth might be because of limited uterine space and competition

in milk suckling. The findings of the effect of sex and type of birth on body weights obtained in present study are in agreement with that observed by Akhtar et al. (2001), Babar et al. (2003), Hussain (2006), Bahreini Behzadi et al. (2007), Saghi et al. (2007), Thiruvankadan et al. (2008), Tariq et al. (2010), Mohammadi et al. (2010, 1, 2), and Savar-Sofla et al. (2011).

The body weights and pre-weaning daily gain of early growth traits varied significantly among the years and seasons of birth ($p < 0.01$, $p < 0.05$). Significant differences between years of birth on lamb's birth weight reflected the variability of environmental conditions. Variation in birth weight across years indicated that the feeding, management and environmental conditions affect the ewes during pregnancy (Hussain 2006). The ewes those conceived during September to November months had lambing during January and February, favorable environmental conditions with good availability of the fodder during the gestation period, which might have been contributed to higher body weight at birth (Thiruvankadan et al. 2008). Number of workers reported that body weights of lambs differed significantly due to the year of birth (Saghi et al. 2007; Bahreini Behzadi et al. 2007; Mohammadi et al. 2010, 1, 2), year and season of the birth (Van Wyk et al. 1993; Akhtar et al. 2001; Babar et al. 2003; Hussain 2006; Thiruvankadan et al. 2008; Tariq et al., 2010; Savar-Sofla et al. 2011).

In this study, the breed of lamb was significant on birth and weaning weights ($p < 0.01$). The lambs born from older ewes were heavier and showed higher growth rate than lambs of younger ewes. The differences in weights and pre-weaning daily gain between lambs born (to first parity and to later parity ewes) were significant ($p < 0.01$). The significant effect of dam's age could be due to differences in maternal behavior, uterus space and milk production of ewes in different ages. The results were the same as some of other researchers, who reported that dam's age had significant effect on birth and weaning weights (Jorgensen et al. 1993; Van Wyk et al. 1993; Saghi et al. 2007; Mohammadi et al. 2010 (1, 2); Savar-Sofla et al. 2011).

The analysis of variance for the birth weight have shown that birth weight of lambs varied significantly due to sex and type of birth, year and season of birth, breed and age of dam ($p < 0.01$). Savar-Sofla et al. (2011) analyzed performance data on Moghani sheep and reported that sex, type of birth, year and season of birth and age of dam had significant effect on birth weight ($p < 0.01$). Tariq et al. (2010) studied the effects of some environmental factors on production traits in Mengali sheep and it was observed that birth weight were significantly affected by sex, type of birth, year and season of birth ($p < 0.05$). Mokhtari and Rashidi (2010) reported that sex, type of birth, the year and season of birth had a significant effect on the birth weight of Kermani lamb. Significant effect ($p < 0.01$) of sex, the year and season of birth on birth weight in Mecheri sheep was also reported by Thiruvankadan et al. (2008). Hussain (2006) studied factors affecting birth weight of Thalli sheep and reported that it is significantly affected by sex, type of birth, year of birth and age of dam ($p < 0.01$).

The analysis of variance for weaning weight indicated that the influence of sex and type of birth, year and season of birth, breed and age of dam on weaning weight was significant ($p < 0.01$, $p < 0.05$). The findings of Savar-Sofla et al. (2011) are in agreement of the present study. Significant effect ($p < 0.01$) of sex, type of birth, year and season of birth on weaning weight is reported by Mokhtari and Rashidi (2010), Tariq et al. (2010) and Babar et al. (2003). Hussain (2006) reported that the weaning weight of Thalli sheep was affected by sex, year and season of birth, interaction between season of birth and sex and interaction between season of birth and type of birth ($p < 0.01$).

The variation on pre-weaning daily gain due to sex and type of birth, year and season of birth and age of dam was significant ($p < 0.01$, $p < 0.05$). Hussain (2006) reported that year and season of birth, type of birth, interaction between season of birth into sex and season of birth into type of birth had a significant effect on the pre-weaning daily gain of Thalli sheep ($p < 0.01$). The effect of sex of lamb on pre-weaning daily gain was also significant ($p < 0.05$). Mohammadi et al. (2010, 1, 2) reported that the effect of birth year, birth type and dam's age was significant ($p < 0.01$) and also interaction effect between birth year and birth type and interaction effect between dam's age and birth type was significant ($p < 0.05$) on pre-weaning daily gain of Zandi lambs. Significant effect ($p < 0.01$) of sex, type of birth and dam's age on pre-weaning daily gain in Baluchi sheep was reported by Saghi et al. (2007). Savar-Sofla et al. (2011) reported that sex, type of birth, year and season of birth and dam's age had a significant effect on pre-weaning daily gain in Moghani sheep ($p < 0.01$).

Conclusions

The results of the present study revealed that the birth weight, weaning weight and pre-weaning daily gain of sheep population in Latvia were influenced by various factors: sex and type of birth of lamb, year and season of birth, breed and age of dam. Consequently, the effects of these factors need to account for the estimate of the Best Linear Unbiased Predicted (BLUP) value of sheep and this information would be helpful in developing future breeding strategies.

Bibliography

- Akhtar P., Ahmad Z., Mohiuddin G., Ali S., Javed K. 2001. Environmental factors affecting pre-weaning growth traits of Hissardale sheep in Pakistan. In: *Pakistan Veterinary Journal*. Vol. 21(1), pp. 17-21.
- Babar M.E., Ahmad Z., Nadeem A., Yaqoob M. 2003. Environmental factors affecting weaning weight in Lohi sheep. In: *Pakistan Veterinary Journal*. Vol. 23(4), pp. 177-180.
- Bahreini Behzadi M.R., Shahroudi F.E., Van Vleck L.D. 2007. Estimates of genetic parameters for growth traits in Kermani sheep. In: *Journal of Animal Breeding and Genetics*. Vol. 124(5), pp. 296-301.
- Hussain A. 2006. Genetic evaluation of Thalli sheep in Pakistan. Ph.D. Thesis. University of Agriculture, Pakistan, pp. 130.

- Jorgensen J.N., Henning-Petersen P., Ranvig H. 1993. Environmental factors influencing lamb growth in six Danish sheep breeds. In: *Acta Agriculturae Scandinavica, Section A – Animal Science*. Vol. 43. pp. 16-22.
- Mohammadi K., Beygi Nassiri M.T., Fayazi J., Roshanfekar H. 2010. Effects of Environmental Factors on Pre-Weaning Growth Traits in Zandi Lambs. In: *Journal of Animal and Veterinary Advances*. Vol. 9(4). pp. 837-840.
- Mohammadi K., Beygi Nassiri M.T., Fayazi J., Roshanfekar H. 2010. Investigation of Environmental Factors Influence on Pre-Weaning Growth Traits in Zandi Lambs. In: *Journal of Animal and Veterinary Advances*. Vol. 9(6). pp. 1011-1014.
- Mokhtari M.S., Rashidi A. 2010. Genetic trends estimation for body weights of Kermani sheep at different ages using multivariate animal models. In: *Small Ruminant Research*. Vol. 88(1). pp. 23-26.
- Saghi D.A., Khadivi H., Navidzadeh M., Nikbakhti M. 2007. Study on Influence of Environmental Effect on Birth Weight, Weaning Weight and daily Growth of Baluchi Sheep. In: *Pakistan Journal of Nutrition*. Vol. 6(5). pp. 436-437.
- SAS, 2003. User's Guide Statistics. Version 9.1. SAS Institute Inc., Cary, NC, USA.
- Savar-Sofla S., Nejati-Javaremi A., Abbasi M.A., Vaez-Torshizi R., Chamani M. 2011. Investigation on Direct and Maternal Effects on Growth Traits and the Kleiber Ratio in Moghani Sheep. In: *World Applied Sciences Journal*. Vol. 14(9). pp. 1313-1319.
- Tariq M.M., Bajwa M.A., Abbas F., Waheed A., Bokhari F.A., Rafiq M. 2010. Heritability of pre-weaning growth performance traits in Mengali sheep in (Balochistan) Pakistan. In: *International Journal of Biodiversity and Conservation*. Vol. 2(10). pp. 284-288.
- Thiruvankadan A.K., Chinnamani K., Muralidharan J., Karunanithi K. 2008. Effect of non-genetic factors on birth weight of Mecheri sheep of India. In: *Livestock Research for Rural Development*. Vol. 20(6). pp. 96.
- Van Wyk J.B., Erasmus G.J., Konstantinov K.V. 1993. Non-genetic factors influencing early growth traits in the Elsenburg Dormer sheep stud. In: *South African Journal of Animal Science*. Vol. 23(3/4), pp. 67-70.

DETERMINATION OF RESISTANCE-LINKED GENE COPY NUMBER VARIATION POLYMORPHISM USING DIFFERENT METHODS

Vilnis Šķipars, Viktorija Beļeviča, Baiba Krivmane, Ilze Veinberga, Dainis Ruņģis
Latvian State Forest Research Institute "Silava", Genetic Resources Centre, Rīgas street 111, Salaspils, Latvia. dainis.rungis@silava.lv

Abstract

Research of gene copy number variation (CNV) was first started on a large scale after sequencing of the human genome. The frequency of CNVs in genomes is higher than initially expected. Changes in gene copy number have been linked with various diseases and are also correlated with differences in gene expression. In 2011 our group of researchers published the first report of CNV found in conifers – variation in copy number of *Pinus sylvestris* thaumatin-like protein gene was described. In this research the evaluation of gene copy number was performed using a quantitative PCR (qPCR) method which is considered to be the golden standard and is often used to validate results obtained by other CNV detection techniques. However, control samples with known gene copy number are required to standardise the qPCR results, and these are not available in pine. Therefore, we utilised other CNV detection methods in order to confirm our qPCR results. Here we report the sequencing of megagametophyte DNA for CNV assessment. Obtained results provide considerable evidence of existence of CNVs for analysed genes.

Key words: CNV, Pinus sylvestris, thaumatin-like protein, pinosylvin synthase, megagametophyte

Kopsavilkums

Ar rezistenci saistītu gēnu kopiju skaita variāciju polimorfisma noteikšana, izmantojot dažādas metodes

Gēnu kopiju skaita variāciju (CNV) pētījumi lielā mērogā tika uzsākti pēc cilvēka genoma sekvenēšanas. CNV sastopamība genomos ir lielāka nekā sākotnēji prognozēts. Gēnu kopiju skaita izmaiņas var izraisīt dažādas slimības un korelē ar izmaiņām gēnu ekspresijā. 2011. gadā mūsu pētnieciskā grupa publicēja pirmo ziņojumu par CNV skujkokos – tika aprakstītas *Pinus sylvestris* taumatīnam līdzīgā proteīna gēna kopiju skaita variācijas. Minētajā pētījumā gēnu kopiju skaita izvērtēšana tika veikta, izmantojot kvantitatīvās PCR (qPCR) metodi, kas tiek uzskatīta par standarta metodi un bieži tiek izmantota, lai apstiprinātu rezultātus, kas iegūti ar citām CNV detektēšanas metodēm. Tomēr, lai standartizētu qPCR rezultātus, nepieciešami kontroles paraugi ar zināmu gēnu kopiju skaitu un šādi parastās priedes paraugi nav pieejami. Šī iemesla pēc mēs izmantojam citas CNV detektēšanas metodes, lai apstiprinātu mūsu qPCR rezultātus. Šajā rakstā mēs ziņojam par megagametofītu DNS sekvenēšanu CNV noteikšanai. Iegūtie rezultāti sniedz vērā ņemamus pierādījumus par pētīto gēnu CNV eksistenci.

Introduction

Gene copy number variations occur due to errors in homologous recombination events and during nonhomologous repair (Hastings et al. 2009). Gene copy number variation in the human genome was initially reported in 1999 (Pollack et al. 1999). In 2004, two reports about large-scale subchromosomal gene copy number polymorphism in the human genome were published (Iafate et al. 2004; Sebat et al. 2004). These studies indicated that large-scale variations in gene copy number were common and occurred in many loci in the human genome.

CNVs occur in many organisms, any two individual genomes taken from nature, in any species, will have dozens to hundreds of differences in their total number of functional genes (Schridder & Hahn 2010). Correlation of gene copy number with gene expression and protein expression levels can influence the phenotype of an individual. Data showing correlation between increased gene copy number and gene expression have been published (Mileyko et al. 2008; Orozco et al. 2009). However, a study of cancer cells reported a low correlation between gene copy number variation and protein

pattern (Geiger et al. 2010), which indicates that gene dosage does not always have a direct effect on expression levels of specific proteins. Still, it was demonstrated that when gene copy numbers of key regulatory genes are increased, in this study – oncogenes and tumour suppressors, in many cases the transcription of the corresponding protein increases as well (Geiger et al. 2010). It has also been revealed that gene copy number variations can be involved in human pathogenesis (Gonzalez et al. 2005; Aitman et al. 2006). Changes in the genome due to *de novo* copy number mutations have been linked with autism (Sebat et al. 2007) and schizophrenia (Cook & Sherer, 2008). However, most common CNVs have an insignificant or no role in causing disease (WTCCC 2010). As a result of CNV events, gene number gains outnumber losses, suggesting that many of them are favoured in evolution and are therefore beneficial and that CNVs, especially gene duplication and exon shuffling, can be a predominant mechanism driving gene and genome evolution (Zhang et al. 2009). Copy number of the amylase gene in humans compared to chimpanzees is suggested to have been evolutionarily favoured for human adaptation to a high-starch diet, and a higher frequency of increased copy number of the amylase gene is found in human populations with a high starch diet (Perry et al. 2007).

In addition to humans, gene copy number variation has been studied in other species including *Daphnia pulex*, *Daphnia pulicaria* (Eagle & Crease 2012), *Caenorhabditis elegans* (Maydan et al. 20010), *Drosophila melanogaster* (Schmidt et al. 2010), zebrafish (Brown et al., 2012) and others. CNV has also been investigated in plant species: maize (Springer et al. 2009; Swanson-Wagner et al., 2010), arabidopsis (DeBolt 2010), rice (Yu et al. 2011), wheat (Saintenac et al. 2011; Díaz et al. 2012), wild barley (Zhang et al. 1990) and others.

In conifers, some gene families have been characterised, determining the number of gene family members (Preisig-Müller et al. 1999; Li & Asiegbu, 2004) but no gene copy number analysis have been reported. Existence of gene families is a proof of ancient gene duplications. Our goal was to detect gene copy number polymorphisms which have occurred comparatively recently and have produced an extra copy of a functional gene. Recently, we started CNV analysis in the *Pinus sylvestris* genome using real-time PCR, and CNV data on the thaumatin-like protein (*TLP*) gene have been published (Šķipars et al. 2011). Correlation of elevated *TLP* gene copy number with a larger increase of gene expression after inoculation with *Heterobasidion annosum* was also documented (Šķipars 2011). CNV has also been detected for the *Def2* and *PsBBs* genes (Šķipars 2011). The evaluation of gene copy number was performed using qPCR method which is considered to be the golden standard and is often used to validate results obtained by other CNV detection techniques. However, control samples with known gene copy number are required to standardise the qPCR results, and these are not available in pine. Therefore, we utilised other CNV detection methods in order to confirm our qPCR

results. We chose sequencing of haploid megagametophyte DNA. In conifers, the megagametophyte in seeds is haploid, and is derived from the maternal tissue. This enables direct determination of haplotype by analysis of the megagametophyte DNA in conifers. DNA was isolated from a single megagametophyte and PCR was performed using gene-specific primers. The PCR products were then cloned into plasmids and a number of single colonies were sequenced. The amount of differing sequences obtained from a single megagametophyte indicates the amount of copies of the sequenced gene in a haploid genome.

Materials and methods

DNA was extracted from three pine megagametophytes which were obtained from a single Scots pine tree (local Db. No. M-II-418), which was previously determined to have three copies of the *PsBBs* gene and two copies of the *TLP* gene (determined by qPCR). DNA extraction was performed with the Thermo Scientific “Genomic DNA Purification Kit” with a decreased reagent amount for each isolation step. DNA concentration was determined by spectrofluorimetry and 10 ng of DNA was used in a PCR reaction with gene-specific primers (Table 1). Obtained PCR products were checked using agarose gel electrophoresis and molecular cloning was performed using the InstaClone kit (Fermentas) according to the manufacturers protocol. *E. coli* colonies were grown on LB agar in Petri dishes and after obtaining single-colony cultures, plasmid DNA was isolated using a standard Miniprep protocol. Plasmid DNA was used in PCR reactions with M13 primers or gene specific primers to obtain the template for DNA sequencing. *Taq* polymerase (Thermo Scientific) was used for the initial amplification of megagametophyte DNA, but for the rest of the experiments, the proofreading HOT FIREPol[®] DNA Polymerase (Solis BioDyne) was used in PCR reactions. Composition of PCR reactions (reaction volume 25 μ l): 1x buffer B2, 1.5mM MgCl₂, 0.192 μ M forward and reverse primer, 0.16mM dNTPs (each) (Solis BioDyne), 0.5 U HOT FIREPol[®] DNA Polymerase, total amount of DNA was 10 ng per reaction. PCR cycling was performed according to the manufacturers protocol and primer melting temperatures. Sequencing reactions were performed in 20 μ l volume according to the manufacturers (Life Technologies) protocol.

Table 1. List of primers used.

Primer name	Target	Primer sequence (5'→3')	Predicted length of amplicon
PsBBs_in_F	Intron of <i>PsBBs</i> gene (Acc. no. X60753.1)	GAATCACCGGTAACGAGCAT	695 bp
PsBBs_in_R		GCACACATCGGGATTCTTCT	
PsBBs_R	In combination with PsBBs_in_F intron and part of coding region of <i>PsBBs</i> gene is targeted.	GGCAAGGTCTTTCGCCATT	980 bp (in combination with PsBBs_in_F)
TLPv3-F	Intron and part of coding region of <i>P. sylvestris TLP</i> gene	CTGCCTCGCCATTTGCA	867 bp
TLPv1-R		ACCACCAGGGCAGGTGAAG	

M13-F	Insert of plasmid pTZ57r/t	GTAAAACGACGGCCAGT	Depending on insert size (insert size + 154 bp).
M13-R		CAGGAAACAGCTATGAC	

DNA was isolated from three different seeds from the same mother tree so that the haploid genome of single mother tree could be analysed. Regular *Taq* polymerase was used as it generates adenosine overhangs for T/A cloning but this polymerase has a fairly high error rate, which could introduce mutations in the PCR products. In later stages the proofreading enzyme mix from Solis Biodyne was used in order to reduce the possibility of polymerase induced amplification errors. A summary of the workflow is presented in Figure 1.

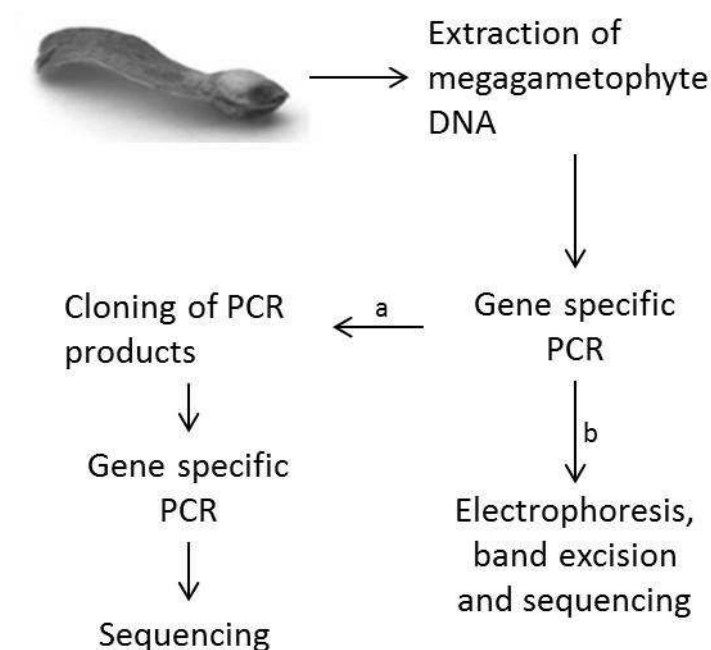

Figure 1. Experiment workflow.

Results and discussion

Gene copy number variations for the *P. sylvestris TLP* gene (Šķipars et al. 2011) and the *PsBBs* gene (Šķipars 2011) have been previously reported. qPCR was used in those studies but, as reference samples were not available, it is necessary to check the credibility of these data using alternative CNV detection methods. For analysis of the *PsBBs* gene copy number by sequencing, primers amplifying the intron of this gene and partial coding sequence were developed. The intron region was chosen as introns accumulate mutations at a higher frequency than coding sequences. Sequencing was also performed using the reverse primer used also in the qPCR experiment for determination of CNV to demonstrate that the analysed intron region is truly linked with the *PsBBs* region previously used in qPCR. For analysis of the *TLP* gene, primers amplifying a large part of the gene, including a small intron, were used. The analysed sequences of *TLP* overlap with the gene region used in qPCR. Figure

2 provides information about the location of primers used for megagametophyte sequencing and for qPCR.

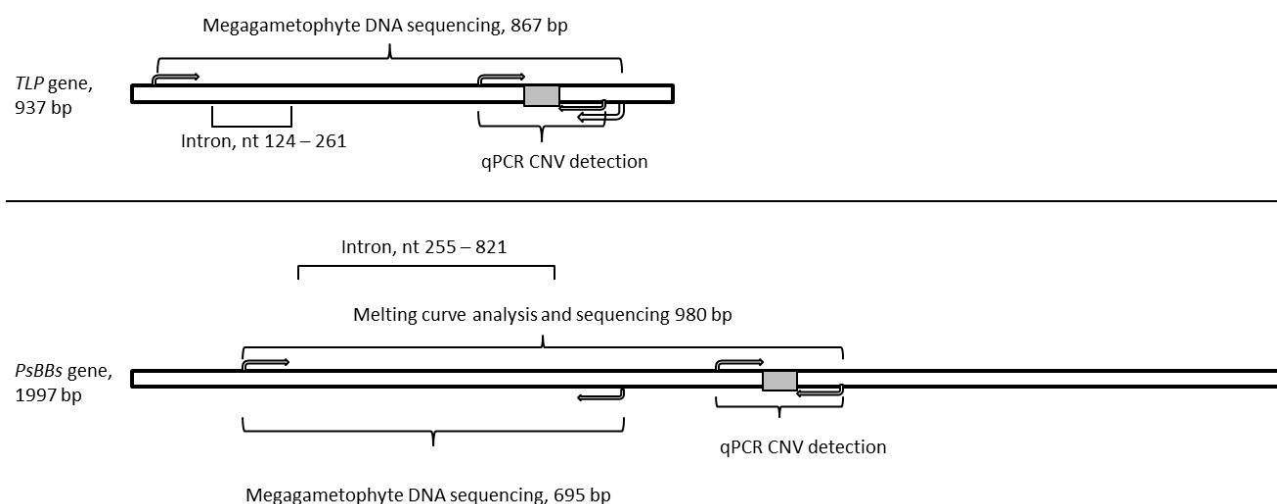

Figure 2. Location of primers used for CNV analysis of *PsBBs* and *TLP* genes using sequencing of megagametophyte DNA and qPCR.

Agarose gel electrophoresis results initially suggested that there is more than one copy of the *PsBBs* gene in the pine genome because several fragments of similar size were detected, indicating that several PCR products are amplified with the gene-specific primers (Figure 3). These PCR products, amplified from three different megagametophytes from a single mother tree, were then ligated into the *pTZ57R/T* plasmid (Thermo Scientific) which allows blue / white colony screening, carries the ampicillin resistance gene and has M13 primer binding sites near the cloning site.

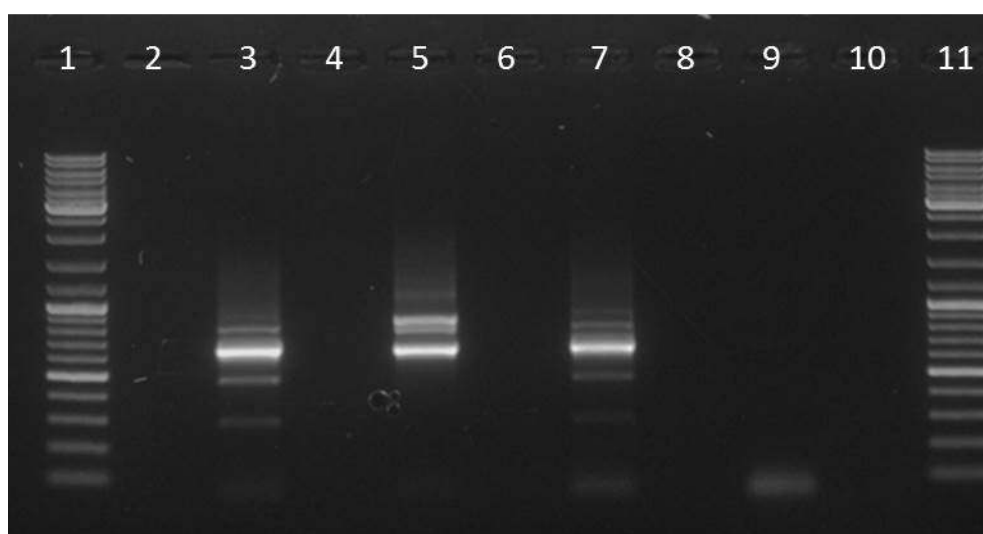

Figure 3. Agarose gel electrophoresis of PCR products amplified with the *PsBBs* gene primers. Lanes 1 and 11 contain DNA ladder “GeneRuler DNA Ladder Mix” (Thermo Scientific), lanes 3, 5, 7 and 9 contain amplicons from megagametophytes #1, #2, #3 and negative control, respectively.

DNA sequences obtained from both PCR products of single-colony plasmid DNA and from PCR products amplified directly from megagametophyte DNA showed that there are insertions / deletions and SNPs in the intron region. SNPs were also detected in the coding region but these are yet to be verified. Initially, DNA sequences obtained from the shorter amplicons were aligned. BLAST analysis against the NCBI database showed nearly 100% identity of the obtained sequence with the genomic DNA sequence of *PSD2* gene from *Pinus massoniana* (GenBank acc. no. DQ647830.1). The *P. sylvestris PsBBs* gene has a 484 bp insertion in comparison to the sequence from the short amplicons. The *P. massoniana PSD1* gene (GenBank acc. no. DQ647829.1) like the *PsBBs* gene from *P. sylvestris*, has a 378 bp insertion compared to the short amplicon from megagametophyte DNA and the *PSD2* gene from *P. massoniana*. The sequences of the genes *PsBBs*, *PSD1* and *PSD2* were compared with each other. The sequences of the genes *PsBBs* (from *P. sylvestris*) and *PSD1* (from *P. massoniana*) are very similar, while the *PSD2* gene has a large deletion (~ 740 bp) compared to the *PsBBs* gene. The *PSD1* gene has deletions of ~ 80 bp in total compared to *PsBBs*. The *PsBBs* gene is larger than both other genes (it extends 70 bp further to the 5' end and 173 bp at the 3' end compared to the 5' and 3' end of *PSD1* and *PSD2* genes). Further analysis will include comparison of reading frames and amino acid sequences of these proteins (and the identified possible *PSD1* and *PSD2* homologues in *P. sylvestris*).

Analysis of DNA sequences from the larger amplicons amplified from megagametophyte DNA revealed that one of two sequences from megagametophyte #1 is more similar to *P. massoniana PSD1* gene than to *PsBBs* gene (BLAST results indicate 93% identity and 4% gaps when compared to the *PSD1* gene and 82% identity and 16% gaps when compared to *PsBBs*). The largest differences are a 39 bp deletion, 5 bp deletion and a 21 bp long fragment of DNA sequence highly different from *PsBBs*. These results indicate that there at least three different copies of *PsBBs* gene in the genome of the analysed mother tree which are possibly homologues of *PSD1* and *PSD2*, and most likely, members of a *PsBBs* gene family in *P. sylvestris* as in *P. massoniana*.

However, we have also identified sequences of the *PsBBs* gene which are highly similar to each other, differing only by insertion / deletion differences of 3 – 12 bp in the intron of this gene (Figure 4). While the detected SNP differences have to be verified, currently, we have identified three different *PsBBs* gene sequences from the three analysed megagametophytes when the *PSD1* and *PSD2* homologues are omitted.

	50	60	70	80	90	100	110	120	130
3v15_700	1	TTCAGCGAATATGTA	GTTTCA	GTTTCTTCATTCTGTTCTGGCGCGATTTCATGAAT	CAATCATGTGATCGAAG	
3v14_700	1	TTCAGCGA	TATGTA	GTTT	CA	GTTTCTTCATTCTGTTCTGGCGCGATTTCATGAAT	CAATCATGTGATCGAAG
3v8_700	1	TTCAGCGA	TATGTAAGTTT	CAGTTTCAGTTTCTGTTTCTTCATTCTGTTCTGGCGCGATTTCATGAATAATCAATCATGTGATCGAAG				
2v14_700	1	TTCAGCGA	TATGTA	GTTT	CAGTTTCAGTTTCTGTTTCTTCATTCTGTTCTGGCGCGATTTCATGAATAATCAATCATGTGATCGAAG			
2v4_700	1	TTCAGCGAATATGTAAGTTT	CA	GTTTCTTCATTCTGTTCTGGCGCGATTTCATGAAC	CAATCATGTGATCNAAG	
1v13_700	1	TTCAGCGA	TATGTAAGTTT	CAGTTTCAGTTTCTGTTTCTTCATTCTGTTCTGGCGCGATTTCATGAATAATCAATCATGTGATCGAAG				
2v7_700	1	TTCAGCGA	TATGTAAGTTT	CA	GTTTCTTCATTCTGTTCTGGCGCGATTTCATGAAT	CAATCATGTGATCGAAG
3s10_700	1	TTCAGCGA	TAT	AGTTT	CA	GTTTCTTCATCGTTCTGGCGCGATCATAAC	CAATCATGTGATCGAAG

Figure 4. Insertion / deletion polymorphisms in the intron of the *PsBBs* gene. First number in sample name represents the megagametophyte number.

Melting curve analysis using real-time PCR was used to analyse the insertions / deletions in the *PsBBs* sequence using the primers *PsBBs_in_F* and *PsBBs-R* (expected amplicon length 980 bp). Results (Fig. 5) suggest that fragments differing in length can easily be distinguished using this method thus indicating that more than one copy of the analysed gene is present in the analysed genome but it has to be kept in mind that this method would not detect SNP mutations because of the large size of the amplicon, therefore it is possible to underestimate copy number using this method. However, this method could be utilised for screening or profiling of gene families if multiple members from a gene family are amplified.

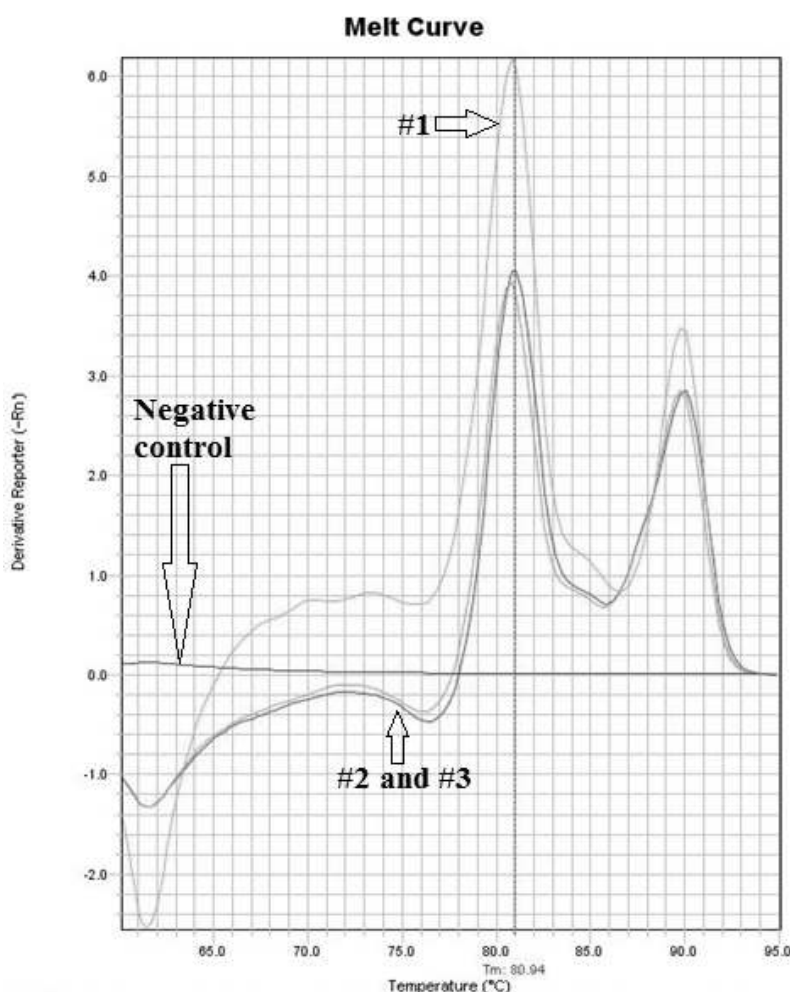

Figure 5. Melting curve analysis of partial *PsBBs* gene qPCR product. Numbers represent the megagametophyte number.

Gene specific PCR of the *P. sylvestris* thaumatin-like protein gene *TLP* with megagametophyte DNA as template amplified two distinct PCR products (Fig. 6).

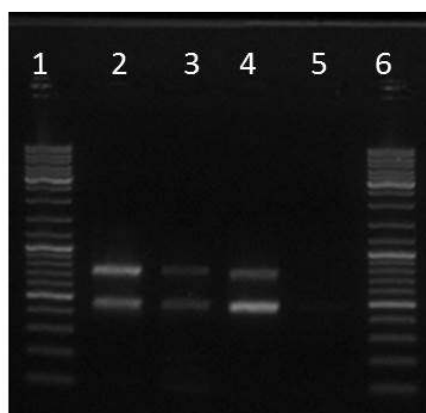

Figure 6. Lanes 1 and 6 contain DNA ladder “GeneRuler DNA Ladder Mix”, lanes 2 – 5 contain amplicons from megagametophytes #1, #2, #3 and negative control, respectively.

After band excision and DNA purification from agarose gels, forward sequences of the long and short amplicon of megagametophyte #1 were obtained. The forward sequence of the long amplicon of megagametophyte #1 contains two deletions, both 17 bp compared to the sequence from the short amplicon which, in turn, has a 52 bp deletion compared to the sequence of long amplicon. This indicates that at least two different copies of the *TLP* gene are present in the mother tree. Considering the possibility that these are different members of a gene family, both sequences were aligned against the full sequence of the *P. sylvestris TLP* gene (full length sequence of the *P. sylvestris TLP* gene pending publication in the NCBI database) and sequences in the NCBI database.

The forward sequence of the short amplicon has 98% identity and 1% gaps compared to the *P. sylvestris TLP* gene and 97% identity and 1% gaps compared to the mRNA sequence of the thaumatin-like protein gene from *Pinus taeda*. The high similarity between *TLP* genes of *P. sylvestris* and *P. taeda* was observed before in our laboratory, in fact the full sequence of *P. sylvestris TLP* gene was clarified by use of primers designed using the *P. taeda* sequence.

The forward sequence of the long amplicon shows 88% identity and 5% gaps compared to the *P. taeda* thaumatin-like protein gene and 87% identity and 5% gaps compared to the *P. sylvestris TLP* gene sequence. The sequence of the long amplicon contains additional sequence compared to the *P. sylvestris TLP* gene and also compared to the mRNA sequence of *P. taeda* thaumatin-like protein gene. Alignment of these sequences against the NCBI database did not identify better alignments to other sequences. Currently, there is no evidence that we have detected another member of a larger *TLP* gene family, but additional sequence and amino acid sequence analysis have to be performed to clarify this question.

Analysis of sequences of haploid DNA revealed the presence of different copies of both the *PsBBs* and *TLP* genes. We have considerable evidence that not only multiple copies of the *PsBBs* gene exist in the Scots pine genome, but also that *PsBBs* gene is a member of a larger gene family in Scots pine. Existence of a pinosylvin synthase gene family was reported by Preisig-Müller et al. (1999). These genes were grouped in five subclasses depending of the size of their introns and four of these genes were sequenced but only promoter sequences of these genes are available in the NCBI database thus the comparison of our sequences to these genes was not possible.

The number of sequences analysed (especially sequences with complete coverage from both 5' and 3' ends) is not large enough to draw clear conclusions about the copy number of the *PsBBs* or *TLP* genes in the analysed individuals. Sequencing of megagametophyte DNA proved to be too cumbersome for practical use of gene copy number verification in our laboratory, but it did provide considerable evidence that different copies of a single gene exist. Sequences of both analysed genes overlap with the regions of these genes used in previous qPCR analyses of CNV, however the sequence quality and coverage will need to be improved in order to confirm that the sequences analysed in this experiment were also detected in qPCR for CNV determination. Further analysis of CNV in Scots pine will use next generation sequencing technologies to provide additional data by sequencing larger amplicon numbers or mRNA populations of the analysed genes.

Acknowledgment: publication of this article was supported by European Regional Development Fund project No 2DP/2.1.1.2.0/10/APIA/VIAA/021

Bibliography

- Aitman T. J., Dong R., Vyse T. J., Norsworthy P. J., Johnson M. D., Smith J., Mangion J., Robertson-Lowe C., Marshall A. J., Petretto E., Hodges M. D., Bhangal G., Patel S. G., Sheehan-Rooney K., Duda M., Cook P. R., Evans D. J., Domin J., Flint J., Boyle J. J., Pusey C. D., Cook H. T. 2006 Copy number polymorphism in *Fcgr3* predisposes to glomerulonephritis in rats and humans. In: *Nature*. Vol. 439 (7078), pp. 851-855 doi:10.1038/nature04489
- Brown K. H., Dobrinski K. P., Lee A. S., Gokcumen O., Mills R. E., Shi X., Chong W. W., Chen J. Y., Yoo P., David S., Peterson S. M., Raj T., Choy K. W., Stranger B. E., Williamson R. E., Zon L. I., Freeman J. L., Lee C. 2012 Extensive genetic diversity and substructuring among zebrafish strains revealed through copy number variant analysis. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*. Vol. 109 (2), pp. 529-534 doi: 10.1073/pnas.1112163109
- Cook E. H. Jr., Scherer S. W. 2008 Copy-number variations associated with neuropsychiatric conditions. In: *Nature*. Vol. 455 (7215), pp. 919-923 doi:10.1038/nature07458
- DeBolt S. 2010. Copy number variation shapes genome diversity in Arabidopsis over immediate family generational scales. In: *Genome Biology and Evolution*. Vol. 2, 441-453 doi:10.1093/gbe/evq033
- Díaz A., Zikhali M., Turner A. S., Isaac P., Laurie D. A. 2012 Copy Number Variation Affecting the Photoperiod-B1 and Vernalization-A1 Genes Is Associated with Altered Flowering Time in Wheat (*Triticum aestivum*). In: *PLoS ONE*. Vol. 7(3): e33234. doi:10.1371/journal.pone.0033234
- Eagle S. H. C., Crease T. J. 2012 Copy number variation of ribosomal DNA and *Pokey* transposons in natural populations of *Daphnia*. In: *Mobile DNA*. Vol. 3 (4), doi:10.1186/1759-8753-3-4

- Geiger T., Cox J., Mann M. 2010 Proteomic Changes Resulting from Gene Copy Number Variations in Cancer Cells. In: *PLoS Genetics*. Vol 6 (9): e1001090. doi:10.1371/journal.pgen.1001090
- Gonzalez E., Kulkarni H., Bolivar H., Mangano A., Sanchez R., Catano G., Nibbs R. J., Freedman B. I., Quinones M. P., Bamshad M. J., Murthy K. K., Rovin B. H., Bradley W., Clark R. A., Anderson S. A., O'connell R. J., Agan B. K., Ahuja S. S., Bologna R., Sen L., Dolan M. J., Ahuja S. K. 2005 The influence of CCL3L1 gene-containing segmental duplications on HIV-1/AIDS susceptibility. In: *Science*, Vol. 307, pp. 1434-1440 doi:10.1126/science.1101160
- Hastings P. J., Lupski J. R., Rosenberg S. M., Ira G. 2009 Mechanisms of change in gene copy number. In: *Nature Reviews Genetics*. Vol. 10 (8), pp. 551 – 564 doi:10.1038/nrg2593
- Iafrate A. J., Feuk L., Rivera M N., Listewnik M. L., Donahoe P. K., Qi Y., Scherer S. W., Lee C. 2004 Detection of large-scale variation in the human genome. In: *Nature Genetics*. Vol. 36, pp. 949-951 doi:10.1038/ng1416
- Li G, Asiegbo F. O. 2004 Induction of *Pinus sylvestris* PsACRE, a homology of Avr9/Cf-9 rapidly elicited defense-related gene following infection with root rot fungus *Heterobasidion annosum*. In: *Plant Science*. Vol. 167, pp. 535 – 540.
- Maydan J. S., Lorch A., Edgley M. L., Flibotte S., Moerman D. G. 2010 Copy number variation in the genomes of twelve natural isolates of *Caenorhabditis elegans*. In: *BMC Genomics*. Vol. 11 (62) doi:10.1186/1471-2164-11-62
- Mileyko Y., Joh R. I., Weitz J. S. 2008 Small-scale copy number variation and large-scale changes in gene expression. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*. Vol. 105 (43), pp. 16659-16664 doi:10.1073/pnas.0806239105
- Orozco L. D., Cokus S. J., Ghazalpour A., Ingram-Drake L., Wang S., van Nas A., Che N., Araujo J. A., Pellegrini M., Luskis A. J. 2009 Copy number variation influences gene expression and metabolic traits in mice. In: *Human Molecular Genetics*. Vol. 18 (21), pp. 4118-4129 doi:10.1093/hmg/ddp360
- Perry G. H., Dominy N. J., Claw K. G., Lee A. S., Fiegler H., Redon R., Werner J., Villanea F. A., Mountain J. L., Misra R., Carter N. P., Lee C., Stone A. C. 2007 Diet and the evolution of human amylase gene copy number variation. In: *Nature Genetics*. Vol. 39 (10), pp. 1256-1260 doi:10.1038/ng2123
- Pollack J. R., Perou C. M., Alizadeh A. A., Eisen M. B., Pergamenschikov A., Williams C. F., Jeffrey S. S., Botstein D., Brown P. O. 1999 Genome-wide analysis of DNA copy-number changes using cDNA microarrays. In: *Nature Genetics*. Vol. 23 (1), pp. 41-46 doi:10.1038/12640
- Preisig-Müller R., Schwekendiek A., Brehm I., Reif H.-J., Kindl H. 1999 Characterisation of a pine multigene family containing elicitor-responsive stilbene synthase genes. In: *Plant Molecular Biology*. Vol. 39, pp. 221-229.
- Saintenac C., Jiang D., Akhunov E. D. 2011 Targeted analysis of nucleotide and copy number variation by exon capture in allotetraploid wheat genome. In: *Genome Biology*. Vol. 12 (9): R88 doi:10.1186/gb-2011-12-9-r88
- Schmidt J. M., Good R. T., Appleton B., Sherrard J., Raymant G. C., Bogwitz M. R., Martin J., Daborn P. J., Goddard M. E., Batterham P., Robin C. 2010 Copy Number Variation and Transposable Elements Feature in Recent, Ongoing Adaptation at the *Cyp6g1* Locus. In: *PLoS Genetics*. Vol. 6 (6): e1000998. doi:10.1371/journal.pgen.1000998
- Schrider D. R., Hahn M. W. 2010 Gene copy-number polymorphism in nature. In: *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*. Vol. 277, pp. 3213-3221.
- Sebat J., Lakshmi B., Malhotra D., Troge J., Lese-Martin C., Walsh T., Yamrom B., Yoon S., Krasnitz A., Kendall J., Leotta A., Pai D., Zhang R., Lee Y. H., Hicks J., Spence S. J., Lee A. T., Puura K., Lehtimäki T., Ledbetter D., Gregersen P. K., Bregman J., Sutcliffe J. S., Jobanputra V., Chung W., Warburton D., King M. C., Skuse D., Geschwind D. H., Gilliam T. C., Ye K., Wigler M. 2007 Strong association of de novo copy number mutations with autism. In: *Science*. Vol. 316 (5823), pp. 445-449 doi:10.1126/science.1138659
- Sebat J., Lakshmi B., Troge J., Alexander J., Young J., Lundin P., Månér S., Massa H., Walker M., Chi M., Navin N., Lucito R., Healy J., Hicks J., Ye K., Reiner A., Gilliam T. C., Trask B., Patterson

- N., Zetterberg A., Wigler M. 2004. Large-Scale Copy Number Polymorphism in the Human Genome. In: *Science*. Vol. 305 (5683), pp. 525-528 doi:10.1126/science.1098918
- Šķipars V. 2011 *Genetic aspects of resistance of Scots pine (Pinus sylvestris L.) against root rot caused by Heterobasidion annosum (Fr.) Bref.* [Article in Latvian: *Parastās priedes (Pinus sylvestris L.) rezistences pret sakņu piepes (Heterobasidion annosum (Fr.) Bref.) izraisīto sakņu trupi ģenētiskie aspekti*] (Doctoral dissertation). Latvia University of Agriculture.
- Šķipars V., Krivmane B., Ruņģis D. 2011 Thaumatin-like protein gene copy number variation in Scots pine (*Pinus sylvestris*). In: *Environmental and Experimental Biology*. Vol. 9, pp. 75-81.
- Springer NM, Ying K, Fu Y, Ji T, Yeh C-T, et al. 2009 Maize Inbreds Exhibit High Levels of Copy Number Variation (CNV) and Presence/Absence Variation (PAV) in Genome Content. In: *PLoS Genetics*. Vol. 5(11): e1000734. doi:10.1371/journal.pgen.1000734
- Swanson-Wagner R. A., Eichten S. R., Kumari S., Tiffin P., Stein J. C., Ware D., Springer N. M. 2010 Pervasive gene content variation and copy number variation in maize and its undomesticated progenitor. In: *Genome Research*. Vol. 20, pp. 1689-1699 doi:10.1101/gr.109165.110
- WTCCC (The Wellcome Trust Case Control Consortium) 2010 Genome-wide association study of CNVs in 16,000 cases of eight common diseases and 3,000 shared controls. In: *Nature*. Vol. 464, pp. 713-720 doi:10.1038/nature08979
- Yu P, Wang C, Xu Q, Feng Y, Yuan X, Yu H, Wang Y, Tang S, Wei X. 2011 Detection of copy number variations in rice using array-based comparative genomic hybridization. In: *BMC Genomics*. Vol. 12: 372 doi:10.1186/1471-2164-12-372
- Zhang F., Gu W., Hurles M. E., Lupski J. R. 2009 Copy number variation in human health, disease, and evolution. In: *Annual Review of Genomics and Human Genetics*. Vol. 10, pp. 451-481 doi:10.1146/annurev.genom.9.081307.164217
- Zhang Q., Saghai Maroof M. A., Allard R. W. 1990 Effects on adaptedness of variations in ribosomal DNA copy number in populations of wild barley (*Hordeum vulgare ssp. spontaneum*). In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*. Vol. 87 (22), pp. 8741-8745 PMID: PMC55035

EFFECTS OF BETA – LACTOGLOBULIN (LGB) GENETIC VARIANTS ON THE MILK PRODUCTIVITY

Dace Smiltina¹, Andris Balins², Ziedonis Grislis³, Rita Sarma⁴

¹Laboratory of the Molecular Genetic Researches, Faculty of Agriculture, Latvia University of Agriculture (LUA); 1, Strazdu Street, Latvia, LV-3004

dace.smiltina@yahoo.co.uk

²Laboratory of the Molecular Genetic Researches, Faculty of Agriculture, Latvia University of Agriculture (LUA), 1, Strazdu Street, Latvia, LV-3004

balins.andris@inbox.lv

³Institute of Agrobiotechnology, Faculty of Agriculture, Latvia University of Agriculture (LUA); 2, Liela Street, Latvia, LV-3001

lizg@llu.lv

⁴Faculty of Agriculture, Latvia University of Agriculture (LUA); 1, Liela Street, Latvia, LV-3001

dr.rita.sarma@gmail.com

Abstract

Protein composition of bovine milk is determined by genetic variants but only after it varies with stage of lactation, feeding, age, health of the cow, and season of the year. Selection for the LGB variant B in dairy cattle could be one of the most important whey proteins variants in the milk of mammals that has a significant composition that is very suitable for cheese and butter processing. The aim of the study described in this article is oriented to the identification β – lactoglobulin (LGB) gene polymorphism and to analysis of genotype structure in population of the dairy cattle in Latvia, and also to the determinations of the effects of LGB genetic variants on milk production traits. In our research used the samples of the blood and the sperma cells from 658 living individuals of 8 different dairy cattle breeds in Latvia, and representing different ages were genotyped. The PCR products were digested with the restriction enzyme *HaeIII*. Alleles A and B of β – lactoglobulin were determined by Polymerase Chain Reaction and Restriction Fragment Length Polymorphism (PCR – RFLP) analysis of several dairy cattle breeds in Latvia. The frequencies of LGB alleles A and B are 0.2011 and 0.7989. In our research we found that LGB variant A increase an yield of the milk but the LGB variant B statistically significantly upraise a percentage of the milk fat and also percentage of the milk protein. This research is a novelty in Latvia, and the study done in Laboratory of Molecular Genetic Researches of Faculty of Agriculture in Latvia University Agriculture (LUA) from 2011 till the end of 2012. The team of the research represent the Latvia Academy of Agricultural and Forest Sciences.

Key words: dairy cattle, β – lactoglobulin, milk productivity

Kopsavilkums

Govju beta-laktoglobulina (LGB) ģenētisko variantu ietekme uz piena produktivitāti

Liellopu piena proteīnu sastāvu ietekmē ģenētiskie varianti, bet tikai pēc tam, kad variē ar laktāciju skaitu, ēdināšanu, vecumu, govju veselības stāvokli un gada sezonu. Govju selekcija pēc β – laktoglobulina (LGB)

B varianta būtu viens no svarīgākajiem slaucamo govju selekcionēšanas paņēmieniem, jo šim LGB variantam ir noteicoša loma biezpiena, sierra un sviesta ražošanā. Pētījuma mērķis ir orientēts uz LGB gēna polimorfisma noteikšanu un analizēt genotipu struktūru slaucamo govju populācijā Latvijā, tāpat arī analizēt LGB ģenētisko variantu ietekmi un produktivitātes pazīmēm. Mūsu pētījumā izmantojām 658 liellopus no Latvijā audzētām 8 slaucamo govju šķirnēm ar dažādu vecuma grupu sadalījumu. PQR produkti tika apstrādāti ar restrikcijas enzīmu *HaeIII*. LGB alēles determinētas, izmantojot polimerāzes ķēdes reakciju ar restrikcijas fragmentu garumu polimorfismu. LGB alēļu A un B frekvences ir attiecīgi 0.2011 un 0.7989. Pēc pētījuma datiem, secinām, ka LGB variants A paaugstina izslaukuma daudzumu, bet LGB variants B statistiski būtiski paaugstina tauku daudzumu (%) un arī piena proteīna daudzumu (%). Šis pētījums ir novitāte Latvijā, kas veikts Latvijas Lauksaimniecības universitātes Lauksaimniecības fakultātes Molekulārās ģenētikas pētījumu laboratorijā laika posmā no 2011.gada sākuma līdz 2012.gada beigām. Pētnieku grupa reprezentē Latvijas Lauksaimniecības un Meža Zinātņu akadēmiju.

Introduction

Milk is a complex fluid consisting of an enormous number of major and minor components. Approximate concentrations of the milk composition showed Walstra et al. (2006) where we see that

the major constituents of milk are water (87.1 %), lactose (4.6 %), milk fat (4.0 %), protein (3.3 %), organic acids (0.17 %), miscellaneous (0.15 %) and minerals (0.7 %). About 80% of the total protein amount consists of caseins, but the remaining 20 % referred as milk serum proteins or often called as whey proteins (Walstra, Wouters, Geurts 2006). The whey protein fraction consists of β -lactoglobulin (β -LG) and α -lactalbumin (α -LA), in proportion 3:1. Compared to the caseins, whey proteins have a more organised secondary and tertiary structure and are commonly globular proteins. They are more heat sensitive at temperatures around 60 °C (de Wit, Klarenbeek, Hontelez-Backx 1983; Paulsson, Dejmeek 1990). Also whey proteins are more hydrophobic than the caseins and most of them contain high amount of α – helical structure (Ng-Kwai-Hang 2002) which is one of the main bonds' type.

β -lactoglobulin (β -LG) is a major whey protein in milk of cows, deer, bison and buffalo, also in some non- ruminants (pigs, horses, dogs, dolphins and whales) . Also β -lactoglobulin is not an endogenous part in human milk (Fox at al. 1998). β -lactoglobulin (β -LG) is an extremely acid stable protein which exists at the normal pH of bovine milk. It is a single chain polypeptide of 162 amino acid residues (Eenennaam at al. 1991) and exists in milk as a dimer at room temperature and at pH 5 to 7 (Marshal et al. 1988; Wang et al. 1998). β -lactoglobulin solubility depends on pH and ionic strength, but it does not precipitate on acidification of milk (Walstra, Wouters, Geurts 2006).

Since the discovery of the milk protein molecular genetics variants of cattle, attempts have made to correlate milk characteristics and milk production with the genotype of each type of milk protein. Studies on milk protein genetic variability started near fifty years ago by detecting bovine β -lactoglobulin (β -LG) main variants using paper electrophoresis (Aschaffenburg et al. 1955), and were intensively developed during the following years, discovering high polymorphism, with important differences among cattle species and breeds (Hambling et al. 1992; Formaggioni at al. 1999). This opened the doors to extensive research aiming at characterising genetic variants of the main milk proteins. A recent revision of the milk protein nomenclature (Farrell Jr et al.; 2004: 1645) indicates 11 β -lactoglobulin variants within the cattle species, now well characterised (Martin et al. 2002: 434). But β -lactoglobulin occurs in three main genetic variants, A, B and C., whose associate each to a different extent, i. e., A>B>C (Walstra, Wouters, Geurts 2006).

Variants A and B also differ in conformational stability (Walstra, Wouters, Geurts 2006). The effects of different β -lactoglobulin (β -LG) alleles on the quantity and on the quality of cow's milk have been reported and the availability protocols for the identification of most common alleles A and B is of the highest interest of practical importance in breeding programs. The BB genotype of β -lactoglobulin (β -LG) is associated with higher content of fat in milk (Ng Kwai – Hang et al. 1986; Aleandri et al. 1990; Tsiaras et al. 2005), also protein (Litwinczuk et al. 2006), casein (Robitaille et al. 2002), true protein (Bobe et al. 1999) and even total solids (Celik, 2003) due to the AA genotype of β -

lactoglobulin (β -LG) (Ng Kwai – Hang et al. 2002; Robitaille et al. 2002; Molina et al. 2006) what is a very desirable in the milk processing industry for a curd, cottage cheese and cheese making. The cows whose have AA genotype of β -lactoglobulin (β -LG) produces more milk content than cows with BB genotype of β -lactoglobulin (β -LG), also cows with AA genotype have higher protein yield than cows with AB or BB genotypes.

The bovine β -lactoglobulin (β -LG) A variant differs from B variant by: Aspartate (Asp) – 64 (GAT) -> Glycine (Gly) (GGT) and Valine (Val) – 118 (GTC) -> Alanine (Ala) (GCC). These two amino acids are substituted by Gly and Ala in the B variant (Ghashghaei, 2003: 98). The latter T -> C substitution creates an *Hae*III restriction site, thus enabling an RFLP analysis at the β -lactoglobulin locus (Medrano et al. 1990). All the variants contain five cysteine residues; four of them are involved in forming intra – chain disulphide bridges. The biological function could have a role in metabolism of phosphate in the mammary gland and the transport of retinol and fatty acids in the gut (Hill et al., 1997). β -lactoglobulin is the most allergenic of the bovine milk proteins for the human infant (Fox et al., 1993) and it is absent in the milk of human and rodents (Hambling et al., 1992).

The aim of our present study was to identify most frequent, A and B, allelic variation of β -lactoglobulin (β -LG) for the bigger cattle breed population in Latvia herds, and to analyze the effects of β – lactoglobulin genetic variants on the milk productivity, were shown to be associated with differences in milk protein yield and composition. PCR – based method for analysing cattle DNA sequence polymorphisms such as PCR – RFLP (Polymerase Chain Reaction Fragment Length Polymorphism), have been proposed for genotyping milk protein loci in both sexes (cows and bulls). Thus, molecular genetic markers could play an important role in the selection and in the preselection of embryos prior to transfer, young bulls to progeny tests, or heifers to rear when there is a large ‘surplus’ of embryos, heifer or bull calves (Martin et al., 2002).

This research is a novelty in Latvia as it had never been done before. Latvian Brown (LB) and Latvian Blue (LZ) cattle breeds are two of the Latvia Animal Genetic Resources, and this research gave a good view of the effects of β -lactoglobulin genetic variants on the milk productivity also about all of our dairy cattle breeds in Latvia.

Materials and Methods

Cows were chosen at random from each herd (Pic. 1). The blood was taken from the jugular vein, and was collected in K3-EDTA coated sterile vacutainers, and stored at - 20 °C until used for DNA extraction. Samples of sperma we got from the Sigulda Station of Breeding and Artificial Insemination (Sigulda CMAS). The research has been done in the Laboratory of Molecular Genetic Researches of Faculty of Agriculture of LUA (Latvia University of Agriculture) in Jelgava (Latvia).

DNA was extracted using DNEasy Blood@Tissue Kit which had extracted by QIAcube (QIAGEN, USA). A 247 bp fragment of the *LGB* gene, covering SNP site 5261 of exon IV (BTA11), was amplified using primers: *BLG forward* 5'- TGT GCT GGA CAC CGA CTA CAA AAA G - 3' and *BLG revers* 5'- GCT CCC GGT ATA TGA CCA CCC TCT - 3' from methodology of Medrano and Aguiler – Cordova (1990). The *LGB* alleles were identified using the PCR - RFLP (Polymerase Chain Reaction and Restriction Fragment Length Polymorphism) method. PCR test is simple, rapid and effective for animals of any sex age, thus permitting the inclusion of milk protein genotypes into selection programs. The PCR reaction elaborated by Medrano and Aguiler – Cordova (Medrano et al. 1990) was modified. The amplification was carried out in Applied Biosystems 2720 Thermal Cycler with the following amplification conditions: 94 °C for 3 min (initial denaturation), then followed 35 cycles with denaturation at 94 °C for 30 sec, annealing at 60 °C for 30 sec, and extension at 72 °C for 30 sec with a final extension of 72 °C for 10 min. Samples of PCR products (25 µl) were digested with *HaeIII* endonuclease according to the manufacturer's recommendations (Fermentas). Restrictive fragments were separated in 4 % agarose gel with Ethidium bromide (10 µl EtBr 100 ml⁻¹ of 4 % agarose gel). Electrophoresis was used for visualisation of the restricted DNA bands (60V, 150 min) in 0.5X TBE buffer. According to the polymorphism, 148 and 99 bp fragments of digested PCR product refer to allele A, and allele B specific polymorphism creates an additional digestion site for endonuclease *HaeIII* in the middle of the fragment of 148 bp, that a 99 bp and 74 bp fragments result. The heterozygous genotype has three bands after electrophoretic separation – 148, 99 and 74 bp.

The alleles' frequencies were calculated by using the appropriate diallele locus expressions, where the allele's B relative frequency was designated as p, and the relative frequency of C allele - as q. We obtained the p and q expressions:

$$p = \frac{2D+H}{2N} \quad (1) \quad \text{and} \quad q = \frac{2R+H}{2N} \quad (2),$$

where

D, H, R - the number of individuals with genotypes AA, AB and BB;

N - total number of animals in the analysis;

2N - total number of alleles in the analysis.

Calculations were made by the Microsoft Office Excel 2007 standard package assistance, but the computer program package TFPGA (Tools for Population Genetic Analyses, Version 1.3) was used as a population genetic basis of the accuracy of testing (Miller 1997). The allele frequencies were estimated by simple allele counting according to the Hardy-Weinberg equilibrium (Falconer et al. 1996). Also with the computer program package TFPGA were calculated Nei's Genetic Distances on β -lactoglobulin gene of distribution alleles A and B in cows' population of Latvia.

Productivity data and indexes. Milk recording results of cows and of bulls were obtained from the state agency 'Agricultural data centre' (LDC) which organize milk recording and is responsible for the genetic evaluation of dairy cattle in Latvia.

Statistical Analysis. Data analysis was performed using the GLM procedure of the SAS program package (SAS, 1998). The estimated least squares means were compared using Scheffe's multiple range test. The following statistical model (general linear model) was used to analyze milk production traits (milk yield, fat and protein yield, fat and protein content) of cows, where each trait was analyzed separately:

$$y_{ijk} = \mu + G_i + YS_j + B_k + e_{ijk},$$

where:

y_{ijkl} = individual observation of milk production traits,

μ = overall mean,

G_i = fixed effect of β -lactoglobulin genotype,

YS_j = fixed effect of year – season of calving,

B_k = fixed effect of breed group;

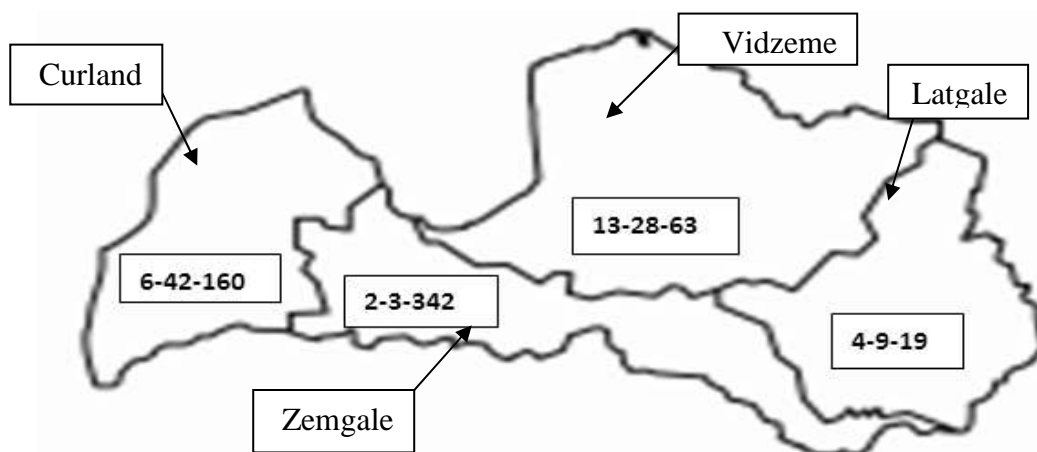
e_{ijkl} = random residual effect.

The β -lactoglobulin genotype included 3 classes: AA, AB and BB. Calving years were from 1993 to 2012, from 1994 to 2012 and from 1996 to 2012, respectively for 1st, 2nd and 3rd lactation cows. Calving season included 2 classes: March to August, September to February. Breed group included 2 classes.

Given statistical model without fixed effect of year – season of calving also were used to test the effect of β -lactoglobulin genotypes on different breeding value indexes (selection, productivity, health and conformation) of bulls, where each index was analyzed separately.

Results and discussion

For research had used dairy cattle from 82 individual dairy cattle herds whose owners breed dairy cows around all regions of Latvia (Pic.1).

Picture 1. Territorial distribution of genotyped cows of LGB in the Latvia regions

Remark. The picture with the three sets of figures indicated respectively the district, the herd and the number of animals analyzed in the region - (example, the Courland biomaterials obtained from 6 districts, 42 herds, and 160 animals).

Clarifying the influence of genetic forms regarding to the milk productivity features the data of 658 animals were able to use, including the data of 584 cows (Table 1) and 74 bulls (Table 2). We analyzed all the basic used bulls of Sigulda CMAS and cows from 82 herds selected on Latvia territory (Pic. 1). We increased number of cows from 292 in 2011 till 584 in 2012, but bulls was able to use 74 in 2012 for full research program. In 2011 we estimated 82 bulls for LGB polymorphism (Smiltina et al. 2012).

Table 1. Estimated 8 local dairy cows breeds for the polymorphism of β – lactoglobulin gene in Latvia (2011-2012)

Breed		Cows	
Name	Denomination	Number of	% of total number
Latvian Brown	LB	294	50.3
Latvian Blue	LZ	185	31.7
Holstein Black and White	HM	50	8.6
Danish Red	DS	38	6.5
Holstein Red and White	HS	6	1.0
Swiss Brown	OB	1	0.2
Dairy crossbreed	XP	3	0.5
Cows of unknown origin	XX	7	1.2
Kopā:		584	100

A record number (322 cows) of Latvian Brown breed for the investigation of samples taken from the LUA training farm of Vecauce in late 2010. However, for the study used only a fraction of

these cows. But despite this, Latvian Brown breed is represented in numerical superiority, and it amounts to 294 LB cows or 50.3 % of the total number of examined dairy cows. Also a native breed of Latvian Blue (LZ) represents high numerical level, 185 cows or 31.7 % of the total number of examined dairy cows.

There were used breeding value indexes from 34 bulls Holstein breed (in the 1st breed group) and 40 bulls of Red breed group (in the 2nd breed group) (Table 2). The bulls used for this study have passed national genetic evaluation in April 2012 with the average reliability of 95% for all traits.

Table 2. Grouping of tested bulls among the breeds and related groups of breeds for β -lactoglobulin genetic polymorphism (2012)

Breed		Group of breed	Bulls	
Name	Code		Number of	% of total number
Holstein Black and White	HM	1	26	35.1
Holstein Red and White	HS	1	8	10.8
In the 1 st breed group:			34	46.0
German Red (Angler)	AN	2	4	5.4
Danish Red	DS	2	13	17.6
Swedish Red and White	ZS	2	3	4.1
Latvian Brown	LB	2	20	27.0
In the 2 nd breed group:			40	54.0
Total			74	100.0

Relationships reviews of the milk protein genetic variants and milk production of the 1st lactation shows (Table 3) that milk yield in first lactation is relatively high, milk yield have in the range of 5724 (Holstein Red and White) to 7844 kg (Dairy crossbreed). Lowest fat content have for Holstein Black and White breed of the first lactation dairy cows (3.91 %), but highest fat content – for Holstein Red and White breed (4.65%). Lowest protein content have for dairy crossbreed breed (3.25 %) and also fat content is low (4.16 %), but this crossbreed have a highest milk yield (7844 kg).

Latvian Blue (LZ) cattle breed that has retained Latvian native Genetic Resources breed of the first lactation dairy cows average milk yield is modest (3832 kg) but with medium protein content (3.34 %), and medium fat content too (4.30 %).

Table 3. The productivity of the first lactation dairy cows (ranking by breeds)

Breed		n	Production traits of the 1st standart lactation				
Code	Related group		Milk yield, kg	Fat yield, kg	Protein yield, kg	Fat content, %	Protein content, %
HM	1	43	6914	267.5	230.8	3.91	3.36
HS	1	5	5724	263.2	202.1	4.65	3.55

LB	2	279	5881	259.2	201.1	4.43	3.41
DS	2	35	6434	293.1	225.0	4.58	3.50
OB	2	1	6083	278.3	206.7	4.58	3.40
XP	2	1	7844	326.1	254.9	4.16	3.25
XX	2	7	6299	274.8	223.0	4.37	3.54
LZ	3	145	3832	164.5	127.8	4.30	3.34

Remark: HM – Holstein Black and White, HS- Holstein Red and White, LB – Latvian Brown, DS – Danish Red, OB – Swiss Brown, XP – Dairy crossbreed, XX – cows of unknown origin, LZ –Latvian Blue.

In order to analyze the relationship between milk protein genetic variants and milk productivity traits, in the statistical model have used related breed groups for exclusion the effect of a variety (Table 3 and 4). Already these groups showed differences in the productivity traits, and breeders should consider the milk productivity impact assessments of protein genetic variants. This grouping shows the differences between the productivity traits of 3 related groups, and that means that breeders should take into account the effect of β -LG genotypes when evaluate the productivity results between diferent breeds of dairy cows.

Table 4. The productivity of the first lactation dairy cows (ranking by related groups)

Related group of breed	n	Production traits of the 1st standart lactation				
		Milk yield, kg	Fat yield, kg	Protein yield, kg	Fat content, %	Protein content, %
1	48	6790	267.1	227.8	3.99	3.38
2	323	5957	263.5	204.3	4.44	3.42
3	145	3832	164.5	127.8	4.30	3.34
Total	516	5438	236.0	185.0	4.36	3.40

Analyzing an effect of β -LG genotypes on the productivity traits for the first lactation dairy cows (Table 5) we ascertain that heterozygous heifers have higher milk yield, but homozygous heifers have higher fat content (4.26 %) and protein content (3.33 %) in milk.

Table 5. Effect of β -LG genotype on the productivity traits of the first lactation dairy cows

$$(\bar{x} \pm s_{\bar{x}})$$

Trait	β -LG genotype		
	AA	AB	BB
Milk yield, kg	5575 \pm 342.7	5105 ^b \pm 121.9	4798 ^b \pm 112.5
Fat yield, kg	194.8 \pm 14.82	199.4 \pm 5.27	200.7 \pm 4.87
Protein yield, kg	178.2 \pm 11.16	166.4 \pm 3.97	159.3 \pm 3.66
Fat content, %	3.67 ^{a1} \pm 0.149	4.01 ^{a2} \pm 0.053	4.26 ^{a1,a2} \pm 0.049
Protein content, %	3.22 \pm 0.066	3.26 ^a \pm 0.023	3.33 ^a \pm 0.022

^a - for the indicators with the same superscripts have a statistically significant difference ($\alpha < 0.01$); ^b - for the indicators with the same superscripts have a statistically significant difference ($\alpha < 0.05$); (BB>AA, residual 0.59% units, $\alpha \leq 0.01$).

The first lactation dairy cows of AB genotype have higher milk yield than the first lactation dairy cows of BB genotype (AB>BB, difference 307kg, $\alpha \leq 0.05$), but they lag behind in the milk fat yield (BB>AB, difference 0.25%, $\alpha \leq 0.05$), and also lag behind in the milk protein yield (BB>AB, difference 0.07%, $\alpha \leq 0.01$). The first lactation dairy cows with β -LG genotype BB significantly outperforms the first lactation dairy cows with β -LG genotype AA.

Table 6. The productivity of the second lactation dairy cows (ranking by breeds)

Breed		n	Production traits of the 2nd standard lactation				
Code	Related groups		Milk yield, kg	Fat yield, kg	Protein yield, kg	Fat content, %	Protein content, %
HM	1	37	6858	270.9	229.5	3.99	3.37
HS	1	3	6523	286.3	226.6	4.41	3.48
LB	2	253	5824	257.6	199.0	4.44	3.41
DS	2	29	6398	293.4	225.2	4.61	3.52
OB	2	1	6083	278.3	206.7	4.58	3.40
XX	2	4	6510	293.8	228.5	4.53	3.52
LZ	3	127	3813	163.7	126.8	4.30	3.33

Relationships reviews of the milk protein genetic variants and milk production of the second lactation shows (Table 6 and 7) that the tendency is still similar with first lactation. The highest average milk yield have for dairy cows of the 1st related group (Holstein Black and White – HM, and Holstein Red and White – HS). Dairy cows of the 2nd related group (Table 7), particularly dairy cows of Danish Red (DS) breed (Table 6) shows that they have a very high milk fat content (4.61 %), and also a highest milk protein content (3.52 %).

Table 7. The productivity of the 2nd lactation dairy cows (ranking by related groups)

Group of breed	n	Production traits of the 2nd standard lactation				
		Milk yield, kg	Fat yield, kg	Protein yield, kg	Fat content, %	Protein content, %
1	40	6833	272.0	229.3	4.02	3.38
2	287	5893	261.8	202.1	4.46	3.42
3	127	3813	163.7	126.8	4.30	3.33
Total	454	5394	235.2	183.4	4.37	3.39

Data analysis of the 2nd lactation productivity confirmed results of 1st lactation. β -LG genotype BB have positive effect on milk fat content (BB>AA, difference 0.62, $\alpha \leq 0.01$; BB>AB, difference 0.22, $\alpha \leq 0.01$), also β -LG allele B have positive effect (AB>AA, difference 0.40, $\alpha \leq 0.05$).

Table 8. Effect of β -LG genotypes on the productivity traits of 2nd standard lactation ($\bar{x} \pm S_x$)

Trait	β -LG genotypes		
	AA	AB	BB
Milk yield, kg	5211 \pm 367.7	5003 \pm 132.4	4749 \pm 120.9
Fat yield, kg	180.7 \pm 16.10	196.5 \pm 5.80	199.0 \pm 5.30
Protein yield, kg	164.5 \pm 11.94	162.8 \pm 4.30	157.3 \pm 3.93
Fat content, %	3.63 ^{a1,b} \pm 0.156	4.03 ^{a2,b} \pm 0.056	4.25 ^{a1,a2} \pm 0.051
Protein content, %	3.22 \pm 0.068	3.26 ^a \pm 0.025	3.32 ^a \pm 0.022

^a - for the indicators with the same superscripts have a statistically significant difference ($\alpha < 0.01$); ^b - for the indicators with the same superscripts have a statistically significant difference ($\alpha < 0.05$).

Also study of 2nd lactation confirmed data of 1st lactation about productivity where have calculated the positive effect of β -LG genotype BB on milk protein content, as well as in data of 2nd lactation BB>AB (difference 0.06, $\alpha = 0.01$) (Table 8).

Data analysis of the 3rd lactation productivity confirmed results of 1st lactation and 2nd lactation (Table 9 and 10). The highest average milk yield still have for dairy cows of the 1st related group ((Holstein Black and White – HM (6587 kg), and Holstein Red and White – HS (6523 kg)).

Table 9. The productivity indicators of the third lactation dairy cows (ranking by breeds)

Breed		n	Production traits of the 3rd standart lactation				
Code	group		Milk yield, kg	Fat yield, kg	Protein yield, kg	Fat content, %	Protein content, %
HM	1	20	6587	261.9	221.1	4.01	3.39
HS	1	3	6523	286.3	226.6	4.41	3.48
XX	2	1	6614	331.0	217.5	5.00	3.29
DS	2	18	6345	291.9	224.0	4.61	3.54
OB	2	1	6083	278.3	206.7	4.58	3.40
LB	2	169	5594	247.3	190.5	4.44	3.39
LZ	3	108	3850	166.0	127.5	4.32	3.32

The highest average milk yield still have for dairy cows of the 1st related group (Holstein Black and White – HM , and Holstein Red and White – HS). But between the related groups of dairy cows 1, 2 and 3 observed decrease in the average milk yield, respectively 6578kg >5674kg >3850 kg, by the difference between the average milk yield of each related group we obtain the differences respectively 904, 2728 un 1824 kg.

Table 10. The productivity of the 3rd lactation dairy cows (ranking by related groups)

Group of the breed	n	Production traits of the 3rd standart lactation				
		Milk yield, kg	Fat yield, kg	Protein yield, kg	Fat content, %	Protein content, %
1.	23	6578	265.1	221.8	4.06	3.40
2.	189	5674	252.2	193.9	4.46	3.41
3.	108	3850	166.0	127.5	4.32	3.32
Total	320	5123	224.0	173.5	4.38	3.38

Analysis of the data for the 3rd lactation productivity traits confirmed the results of 1st and 2nd lactations. Heterozygous genotype AB affect positively (Table 11) milk yield (AB>BB, difference 382 kg, $\alpha \leq 0.5$), and also protein yield (AB>BB, difference = 11.1 kg, $\alpha \leq 0.5$).

Table 11. Effect of β -LG genotypes on the productivity traits of the 3rd standard lactation

$$(\bar{x} \pm s_x)$$

Trait	β -LG genotypes		
	AA	AB	BB
Milk yield, kg	5484 \pm 387.7	4937 ^b \pm 152.8	4555 ^b \pm 132.0
Fat yield, kg	191.5 \pm 17.20	196.2 \pm 6.78	192.0 \pm 5.86
Protein yield, kg	170.8 \pm 12.71	160 ^b .7 \pm 5.01	149.6 ^b \pm 4.33
Fat content, %	3.70 ^{a1} \pm 0.168	4.04 ^{a2} \pm 0.663	4.27 ^{a1,a2} \pm 0.057
Protein content, %	3.14 \pm 0.077	3.25 \pm 0.030	3.29 \pm 0.026

^a - for the indicators with the same superscripts have a statistically significant difference ($\alpha < 0.01$); ^b - for the indicators with the same superscripts have a statistically significant difference ($\alpha < 0.05$).

It can be considered that the presence of β -LG allele B promotes fat content in milk (BB>AA, difference = 0.57%, $\alpha \leq 0.01$; BB>AB, difference = 0.23%, $\alpha \leq 0.01$).

Similar to this study, McLean, Graham and Ponzoni (1984) reported that they found significantly higher concentrations of fat and casein in milk of β -LG genotypes AB and BB than in milk of β -LG genotype AA.

Table 12. Estimated 2 related groups of bulls of local breeds for the polymorphism of β - lactoglobulin gene in Latvia (2011-2012)

Genotypes		Group of the breed			
		1.	2.	Total	
β -LG	AA	7	2	9	74
	AB	18	12	30	
	BB	9	26	35	
Total		34	40	74	-

Influence of the milk protein genetic variants on the breeding value estimates of breeding bulls have tested for 74 bulls. Milk recording results of bulls (2012) were obtained from the state agency ‘Agricultural data centre’ (LDC) which organize milk recording and is responsible for the genetic evaluation of dairy cattle in Latvia.

Data analysis was performed by grouping bulls in two groups of breeds, according to the breeding value assessment methodology. In our study the 1st related group of the breed joined 34 Holstein bulls, but in 2nd related group of the breed joined 40 bulls of Red breeds (Table 2). In Table 12 have a fact that homozygous bulls of β -LG genotype AA have not a lot, Holstein breed – 7 bulls, but in related group of Red breed population – only 2 bulls.

Table 13 summarizes estimates of the related groups of breed effects on breeding value indexes of bulls. We analyzed those bulls that were included in the genetic evaluation of 10 daughters’ indicators, and these daughters should be in 10 herds. Selection, productivity, health and conformation indexes were not significantly affected by the related groups of breeds, however, there was a tendency that bulls from the related group of Red breeds have higher Selection, production and health indexes, but bulls from the related group of Holstein breeds have higher conformation index.

Table 13. Least square means of breeding value indexes for the related breed groups of bulls

$$(\bar{x} \pm s_{\bar{x}})$$

Index	Group of breed	
	Holstein (1)	Red (2)
Selection Index	100 ± 5.5	104 ± 9.4
Produktivity Index	99 ± 7.2	104 ± 11.5
Health Index	97 ± 12.4	100 ± 11.0
Conformation Index	112 ± 2.7	105 ± 4.2

Table 14 summarizes estimates of the β -LG genotypic effects on breeding value indexes of bulls Analyzing relationships between β -LG genotypes AA, AB, BB and 4 breeding value indexes do not show statistically significant differences by the β -LG genotypes, however, there was a tendency that bull with AA genotype had higher selection, productivity and conformation index (Table 14).

Table 14. Least square means of breeding value indexes for β -LG genotypes of bulls ($\bar{x} \pm s_{\bar{x}}$)

Index	β -LG genotipi		
	AA	AB	BB
Selection Index	104 ± 2.7	103 ± 1.4	100 ± 1.4
Produktivity Index	105 ± 3.3	103 ± 1.8	100 ± 1.7
Health Index	98 ± 4.0	99 ± 2.2	99 ± 2.1
Conformation Index	110 ± 1.2	109 ± 0.7	108 ± 0.6

In DNA samples (n = 658) of all local cattle breeds the examination found that frequencies of β - lactoglobulin alleles A and B are 0.2011 and 0.7989 (Table 15). And to compare with our study in year of 2011 we found that in the population could have been a change and increased desirable allele B frequency from 0.7610 to 0.7989, i.e. about +0.0379. If we view that so far these allele frequencies are not selective controlled and the results identified a gene drift, then the question remains, however, which resulted in the allele B frequency prevalence, which we found in the data.

Table 15. Comparison of frequencies of bovine β - lactoglobulin alleles in Latvian dairy cows' population

Alleles	Results	
	Frequencies of Hardy - Wainberg	
	2011 (n = 374) (Smiltina at al. 2012)	2012 (n = 658)
A	0.2390	0.2011
B	0.7610	0.7989
Total	1.000	1.000

Keeping in view the importance of milk quality in the economy of Latvia husbandry and to study the genetic variability among dairy breeds, our study was designed to optimize a standard molecular method at DNA level and to identify the occurrence of polymorphism at β - lactoglobulin locus in our breeds. The optimization and updating of the molecular genetic methods needed for our laboratory use and to introduce methods that could be used in the Molecular Genetics Research Laboratory of LUA for a research and a resulting data collection. An experience of gene assisted selection (GAS) in the breeding livestock of Latvia have not yet. Molecular genetics research in animal production began only in recent years, with Molecular Genetics Research Laboratory's development. GAS could help analyze and implement new standards for dairy livestock breeding to improve the productivity of cows, average milk yield, protein quantity, protein content of the total amount and quality in dairy farming of Latvia.

Conclusions

1. In DNA samples (n = 658) of all local cattle breeds the examination found that frequencies of β - lactoglobulin alleles A and B are 0.2011 and 0.7989.
2. Frequency of β – lactoglobulin allele B is four times higher than the frequency of β - lactoglobulin allele A. The reason which caused the prevalence of β – lactoglobulin allele B is not known yet
3. Latvian brown dairy cattle breed is in genetic equilibrium, but with tendency to fixation state β - lactoglobulin allele B.
4. Our research accept that β – lactoglobulin have a statistically significant effect on milk productivity traits.

5. β - lactoglobulin heterozygous genotype AB overcomes homozygous genotype BB on milk yield and protein yield, but homozygous genotype BB overcomes β - lactoglobulin genotypes AA and AB on fat content and protein content in milk.
6. β - lactoglobulin allele A increase milk yield and protein yield, but β - lactoglobulin allele B increase fat content and protein content in milk.

Acknowledgments

The study was supported also by financing of the Research Project No. 09.1461 of the Latvian Science Council, and our team of the research represent the Latvia Academy of Agricultural and Forest Sciences. Participation in the conference is possible due to the financial support of the European Regional Development Fund project No. 2010/0294/2DP/2.1.1.2.0/10/APIA/VIAA/009.

Bibliography

- Aleandri, R., Buttazoni, L. G., Schneider, J. C., Caroli, A., Davoli, R. 1990. The effects of milk protein polymorphism on milk components and cheese producing ability. *Journal of Dairy Sciences*. Vol. 73, pp. 241 – 255.
- Aschaffenburg, R. and Drewry, J. 1955. Occurrence of different Genetics of the β -lactoglobulin in cow's milk. *Nature*, Vol. 176, pp. 218 -219.
- Bobe, G., Beitz, D. C., Freeman, A. E., Lindberg, G. L. 1999. Effect of milk protein genotypes on milk protein composition and its genetic parameter estimates. *Journal of Dairy Science*, Vol. 82, pp. 2797 – 2804.
- Celik, S. 2003. β – lactoglobulin genetic variants in Brown Swiss breed and its association with compositional properties and rennet clotting time of milk. *International Dairy Journal*, Vol. 13, pp. 727 – 731.
- De Wit, J.N., Klarenbeek, G., Hontelez-Backx, E. 1983. Evaluation of functional properties of whey protein concentrates and whey protein isolates. Isolation and characterization. *Netherlands Milk and Dairy Journal*. Vol. 37, pp. 37-49.
- Eenennaam, A., Medrano, J.F. 1991. Milk protein polymorfisms in California dairy cattle. *Journal of Dairy Sciences*, Vol. 74, pp. 1730 – 1742.
- Falconer, D.S., Mackay, T. F. C. 1996. *Introduction to Quantitative genetics*. Edition 4th, Longmans Green, Harlow. Essex, UK.
- Farrell, Jr, H. M., Jimenez-Flores, R., Bleck, G. T., Brown, E.M., Butler, J. E., Creamer, L. K., Hicks, C. L., Hollar, C. M., Ng-Kwai-Hang, F., and Swaisgood, H. E. 2004. Nomenclature of the proteins of cows' milk-sixth edition. *Journal of Dairy Sciences*, Vol. 87, pp. 1641-1674.
- Formaggioni, P., Summer, A., Malacarne, M., Mariani, P. 1999. Milk protein polymorphism: detection and diffusion of the genetic variants in Bos genus. In: *Annali della Facolta di Medicina Veterinaria Universita di Parma*, Volume XIX, pp. 127 – 165; <http://www.unipr.it/arpa/facvet/annali/1999/formaggioni/formaggioni.htm> [16 June 2010];
- Fox, P. F., McSweeney, P.L.H. 1998. Dairy Chemistry and Biochemistry. *Blackie Academic & Professional*, New York, pp. 188 – 194.
- Fox, P. F., Mulvihill, D. M. 1993. Developments in milk protein processing. *Food Science and Technology Today*, Vol. 7, pp. 152 – 159.
- Ghashghaei, K. 2003. Effect of cow phenotype and milk protein structure on biofouling rates in heat exchangers. *MS thesis presented to the Faculty of California Polytechnic State University, San Luis Obispo*, 98.

- Hambling, S.G., McAlpine, A.S., & Sawyer, L. 1992. β – lactoglobulin. In: *Advanced Dairy Chemistry, Vol. 1: Proteins. 2nd End (Ed.PF Fox)*, London, Elsevier Applied Science, pp. 141 – 189.
- Hill, J.P., Thresher, W.C., Boland, M.J., Creamer, L.K., Anema, S.G., Manderson, G., Otter, D.E., Paterson, G.R., Howe, R., Burr, R.G., Motion, R.L., Windelman, A., Wickham, B. 1997. The polymorphism of the milk protein β – lactoglobulin. In: *Milk composition, production, and biotechnology*. Edited by: Welch, R.A.S. et al.. CAB International. Wallingford: UK. pp. 173 – 213.
- Litwinczuk, A., Barłowska, J., Krol, J., Litwinczuk, Z. 2006. Milk protein polymorphism as markers of production traits in dairy and meat cattle. *Medycina Weterynaryjna*, Vol. 62, pp. 6 -10.
- Marshall, K. M., Harper, W. J. 1988. Whey protein concentrates. *Bulletin of the International Dairy Federation*. Vol. 233, pp. 21 – 32.
- Martin, P., Szymanowska, M., Zwierzchowski, L., Leroux, C. 2002. The impact of genetic polymorphisms on the protein composition of ruminants milks. *Reproduction Nutrition Development*. Vol. 42, pp. 433 - 459.
- McLean, D. M., Bruce Graham, E. R., Ponzoni, R. W. 1984. Effects of milk protein genetic variants on milk yield and composition. *Journal of dairy Research*. Vol. 51, pp. 531-546.
- Medrano, J.F., Aguilar – Cordova, E. 1990. Polymerase chain reaction amplification of bovine β – lactoglobulin genomic sequences and identification of genetic variants by RFLP analysis. *Animal biotechnology*. Vol 1, pp. 73 – 77.
- Miller, M.P. 1997. *Tools for population genetic analyses (TFPGA) version 3.1: a Windows program for the analysis of allozyme and molecular population genetic data*. <http://www.marksgeneticssoftware.net/tfpga.htm> [1 February 2013].
- Molina, L.H., Kramm, J., Brito, C., Carrilo, B., Pinto, M., Ferrando, A. 2006. Protein composition of milk from Holstein – Friesian dairy cows and its relationship with the genetic variants A and B of kappa – casein and β – lactoglobulin (part 1). *International Journal of Dairy Technology*. Vol. 59, pp. 183- 187.
- Ng Kwai – Hang K. F., Hayes J. F., Moxley, J. E.& Monardes, H. G. 1986. Relationships between milk protein polymorphism's and major milk constituents in Holstein – Friesian cows. *Journal of Dairy Science*. Vol. 69, pp. 22-26.
- Ng Kwai – Hang K. F. 2002. Milk proteins; Heterogeneity, fractionation, and isolation. In *Encyclopedia dairy sciences*. Edited by P. F. Fox & P. L. H. McSweeney. Kluwer academic/ Plenum Publisher. New York. pp. 739 – 816.
- Ng Kwai – Hang K. F., Otter, D. E., Lowe, E., Boland, M. J., Auldist, M. J. 2002. Influence of genetic variants of β – lactoglobulin on milk composition and size of casein micelles. *Milchwissenschaft*, Vol. 57, pp. 303 – 306.
- Paulsson, M., Dejmek, P. 1990. Thermal denaturation of whey proteins in mixtures with caseins studied by different scanning calorimetry. *Journal of Dairy Science*. Vol. 78, pp. 978-988.
- Robitaille, G., Britten, M., Morisset, J., Petitclerc, D. 2002. Quantitative analysis of β – lactoglobulin A and B genetic variants in milk of cows' β – lactoglobulin AB throughout lactation. *Journal of Dairy Research*, Vol. 69, pp. 651 – 654.
- SAS 1998. *SAS User's guide*. SAS Institute Inc., Cary, North Carolina.
- Smiltiņa, D., Bāliņš, A., Grīslis, Z. (2012) Polimorphism of the β – lactoglobulin (LGB) alleles A and B in the dairy cattle population of Latvia. *Proceedings of the 54rd International Scientific Conference of Daugavpils University 2012*, pp. 34 - 44.
- Tsiaras, A. M., Bargouli, G. G., Banos, G., Bascos C. M. 2005. Effect of kappa – casein and β – lactoglobulin loci on milk production traits and reproductive performance of Holstein cows. *Journal of Dairy Science*. Vol. 88, pp. 327 – 334.
- Walstra, P., Wouters, J. T. M., Geurts, T. J. 2006. *Dairy Science and Technology*. Taylor & Francis Group.LLC. Boca, London, New York. 2nd Edition. 1-768.
- Wang, H., Hurley, W. L. 1998. Identification of lactoferrin complexes in bovine mammary secretions during mammary gland involution. *Journal of Dairy Science*, Vol. 81, pp. 1896 – 1903.

DAŽĀDU FIZIKĀLO FAKTORU IETEKME UZ KRESSALĀTU (*LEPIDIUM SATIVUM*) AUTOFLUORESCENCI

Jānis Sņikeris, Velga Akmene, Vjačeslavs Gerbreders, Ēriks Sļedevskis, Marija Jermaļonoka

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija
janis.snikeris@inbox.lv

Abstract

Effects of various physical factors on autofluorescence of garden cress (*LEPIDIUM SATIVUM*)

It is a well known fact that plant fluorescence observations are used in wide range of research, for example in environmental monitoring (Cerovic 1999), modeling the cell-cell contacts and cell interactions with fluorescent biologically active substances (Roshchina 2012) or fruit ripening control (Betemps 2012). In plant cells main fluorophore is chlorophyll with fluorescence maximum at 675–680 nm (Agati 1998). Fluorescence intensity depends mainly on plant cells condition.

Influence of different physical factors on plant cells fluorescence was studied. One group of plant cells was exposed to blue laser irradiation with wavelength of 456 nm for 60 seconds with power of 0,5 mW/cm² (456 nm, 60 s, 0,5 mW/cm²). Other group of plants cells was grown on a growth medium under direct current voltage. It was stated, that direct current and laser irradiation can shift peak of chlorophyll fluorescence. In recently irradiated samples, change in double-exponential function of photobleaching was observed. It is planned to continue research, irradiating samples at different wavelengths, intensities and exposure times.

Keywords: Autofluorescence, photobleaching, plant cell, laser irradiation, garden cress.

Ievads

Fluorescence ir fizikāla parādība, kad materiāls izstaro gaismu, kad pirms tam ir absorbējis elektromagnētisko starojumu. Šī parādība tiek plaši tiek izmantota vides monitoringu veikšanai (Cerovic 1999), dzīvo šūnu procesu izpētei ar „fluorescento zonžu” palīdzību (Roshchina 2012), kā arī augļu brieduma kontrolei (Betemps 2012). Molekulas, kam piemīt spēja fluorescēt, sauc par fluoroforiem. Ja šūna fluorescē bez mākslīgu fluoroforu ievadīšanas, tad parādību dēvē par autofluorescenci. Galvenais fluorofors augu šūnās ir hlorofils, kam atbilst fluorescences intensitātes maksimumi sarkanajā – tāli sarkanajā gaismas spektra daļā (Agati 1998). Augu šūnām ir raksturīgi fluorescences maksimumi arī zili-zaļajā spektra daļā, ko izstaro virkne dažādu organisko savienojumu (Карнаухов 2004).

Fotoizbalēšana ir parauga fluorescences intensitātes samazināšanās laikā, kas saistīta ar neatgriezenisku izmaiņu parādīšanos fluorescējošajās molekulās, kuru rezultātā tās zaudē spēju fluorescēt. Fotoizbalēšanas izpēte un analīze ir atradusi pielietojumu gan augu izpētē (Vicente 2007), gan medicīnā (Ljhačovs 2011).

Šūnu izpētē fluorescenci parasti izmanto, lai ar mākslīgu fluorescento krāsvielu palīdzību, noteiktu specifisku molekulu atrašanās vietas. Pētījuma mērķis ir izpētīt kressalātu (*Lepidium sativum*) autofluorescenci un noteikt likumsakarības, kas pastāv starp fluorescences īpašībām un ārējiem faktoriem, kuru ietekmei augi ir tikuši pakļauti. Šādu likumsakarību atklāšana un analīze sniegs

dziļāku priekšstatu par sarežģītu molekulāro savienojumu fluorescenci dzīvās šūnās, kā arī par ārējo apstākļu ietekmi uz augu fizioloģiju kopumā.

Materiāli un metodes

Izpētes objekts ir kressalāti (*Lepidium sativum*). Darba gaitā tika pētīts, kā kressalātu fluorescences īpašības izmainās ārējo fizikālo iedarbību un augšanas apstākļu izmaiņu ietekmē. Pētījums sastāv no divām daļām. Pirmajā daļā tika pētīts, kā kressalātu fluorescenci ietekmē īslaicīga apstarošana ar koherentu, nepārtrauktu starojumu. Otrajā eksperimenta daļā tika pētīta cauru barotni plūstošas līdzstrāvas iedarbība uz augu fluorescenci.

Pirmajā eksperimenta daļā paraugu sagatavošanas kārtība bija šāda. Kressalātu barotnes tika izgatavotas no traukiem, kuros ievietotas papīra salvetes, kas ir samērcētas ar minerālūdeni, kura jonu sastāvs dots 1. tabulā.

1. tabula. Minerālūdens parauga ķīmiskais sastāvs.

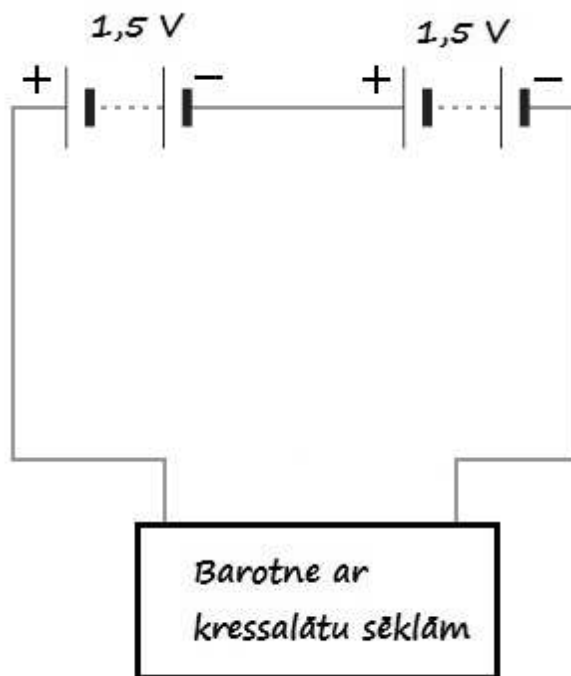
Jona nosaukums	Na ⁺	K ⁺	Mg ⁺	Ca ²⁺	Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	HCO ₃ ⁻
Koncentrācija (mg/l)	5,7	1	19	92	11	20	340

Trauciņos tika iesētas kressalātu sēklas. Pārāk ātra mitruma iztvaikošana tika novērsta, pārklājot trauciņus ar plānu plēvi. Kressalāti 6 dienas tika audzēti istabas temperatūrā, uz palodzes, pēc vajadzības pievienojot ūdeni (1. attēls). Paraugi tika īslaicīgi apstaroti ar nefokusētu, koherentu starojumu. Apstarošanas ilgums $t = 60$ s, intensitāte $P = 0,5$ mW/cm², viļņa garums $\lambda = 456$ nm. Paraugi tika apstaroti no augšas, vertikālā virzienā.

1. attēls. Kressalātu paraugi pirms apstarošanas.

Otrajā eksperimenta daļā tika sagatavoti 3 paraugi. Kontrolparaugs apzīmēts ar DC0. Paraugam DC1, pie barotnes tika pieslēgta viena 1,5 V baterija. Paraugam DC2, pie barotnes tika pieslēgtas divas, virknē saslēgtas 1,5 V baterijas, kas kopā dod 3 V lielu spriegumu (2. attēls).

2. attēls. DC2 parauga slēguma shēma. Barotne pieslēgta pie divām virknē saslēgtām 1,5V baterijām.

Multimetra uzrādītā barotnes elektriskā pretestība ir vienāda ar 40 kΩ. Pēc Oma likuma $I = U/R$, tika aprēķināts, ka paraugā DC1 plūstošā strāva ir $I_{DC1} = 3,75 \mu A$, un DC2 paraugā plūstošā strāva ir vienāda ar $I_{DC2} = 7,5 \mu A$. Pēc pieslēgšanas pie strāvas, visi trīs paraugi tika apklāti ar plēvi, novēršot pārāk ātru mitruma iztvaikošanu. Paraugi tika novietoti uz palodzes vienā virzienā, lai novērstu zemes magnētiskā lauka radītas eksperimenta kļūdas. Šādos apstākļos kressalātu sēklas tika audzētas 6 dienas.

Visu mērījumu veikšanai tika izmantots konfokālais lāzerskenējošais mikroskops Leica TCS SP5, kas atrodas G. Liberta Inovātīvās mikroskopijas centrā.

Paraugi tika sagatavoti apskatīšanai mikroskopā, veicot sekojošu procedūru: kressalāta lapa ar pincetes un skalpeļa palīdzību tika nogriezta un ievietota starp diviem priekšmetstikliņiem. Lapa ir jānostiprina bez locījumiem, vērpumiem vai citām nevajadzīgām deformācijām.

Pēc priekšmetstikliņa ievietošanas mikroskopā, tika definēts pētāmais parauga apgabals, kura meklēšanas metodes būtība ir sekojoša. Vispirms, ar optiskā gaismas mikroskopa palīdzību paraugs tiek novietots redzes laukā un fokālajā plaknē. Pēc tam, konfokālais mikroskops tiek pārslēgts uz

lāzerskenējošo režīmu. Ierosinošā lāzera intensitāte ir minimāla, tā kā ir nepieciešams līdz minimumam samazināt lāzera radītos parauga bojājumus pirms mērījumu veikšanas. Ierosinošā starojuma viļņa garums $\lambda = 458$ nm. Signāla detektora ieejas kanāls tiek uzstādīts uz viļņa garumu intervālu 670 - 690 nm, kas atbilst hlorofila fluorescences maksimumam. Tā kā novērotā fluorescence dotajā gadījumā ir vāja, signāla ieejas kanāla jūtība (*smart gain*) tiek iestatīta uz maksimālo vērtību – 1200 vienībām. Visos veiktajos eksperimentos, argona lāzeram pievadītā jauda iestatīta uz 35%. Palielinājums (*zoom*) ir uzstādīts uz 10x, apertūras (*pinhole*) diametrs - 90,19 μm . Ieslēdzot „Live” režīmu, tiek meklēts lapas slānis, kur ir novērojama visspēcīgākā fluorescences intensitāte. Ar šādiem uzstādījumiem, apskatāmā parauga apgabala izmēri ir $155 \times 155 \times 9,681$ μm . Ar doto metodi ir iespējams ātri un efektīvi atrast lapas parenhīmas audu slāni, kur atrodas hloroplasti un ir vislielākā hlorofila koncentrācija.

Kad vēlamā parauga vieta ir atrasta, notiek pārslēgšanās uz mērījumu veikšanas konfigurāciju. Visiem paraugiem tika mērīti 2 parametri - autofluorescences spektrs un fotoizbalēšana, pēc kuriem paraugi tika salīdzināti.

Veicot autofluorescences spektru mērījumus, konfokālā mikroskopa konfigurācija tika iestatīta šādi. Fluorescences ierosināšanai tika izmantots īsākais pieejamais viļņa garums. 458 nm lāzers tika iestatīts uz 60% intensitāti. Skenēšana veikta $xy\lambda$ koordinātu telpā, t.i. izvēlētais parauga slānis tiek vairākkārtīgi skenēts, katrā skenēšanas reizē pārbīdot signāla ieejas kanālu uz citu pozīciju uz viļņa garumu λ koordinātu ass. Signāla ieejas kanāla jūtība – 900 vienības, platums – 10 nm. Skenēšanas diapazons – no 470 nm līdz 788 nm. λ soļa garums – 3 nm. Palielinājums – 10x, apertūras diametrs – 90,19 μm .

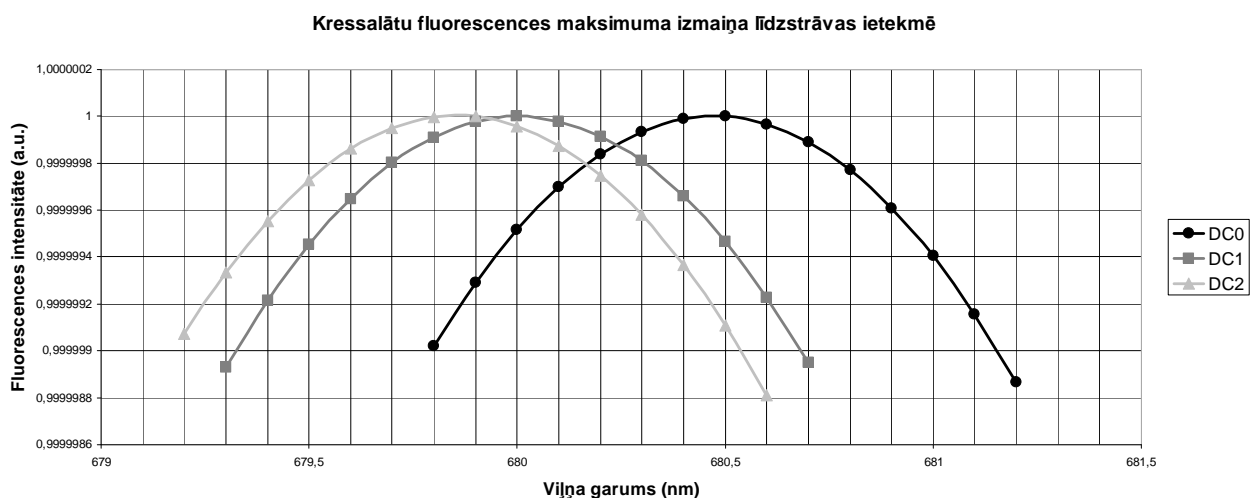
Fotoizbalēšanas pētīšanai tika pielietota savādāka sistēmas iestatījumu konfigurācija. Šajā gadījumā, skenēšana tika veikta xyt koordinātu telpā. Laika intervāls starp diviem mērījumiem Δt – 1,315 s. Kopējais skenēšanas laika garums – 5 min 1s 135 ms. Ierosinošais lāzers ar viļņa garumu $\lambda = 458$ nm, uzstādīts uz 60% starojuma intensitāti. Signāla ieejas kanāls noregulēts uz hlorofila fluorescenci, gaismas viļņa garumu diapazons no 670 nm līdz 690 nm. Signāla ieejas kanāla jūtība iestatīta uz 900 vienībām. Ierosinošais starojums nav nepārtraukts, bet pulsējošs. Pulsācijas periods – 1,315 sekundes.

Rezultāti un diskusija

Fluorescences izpētei kressalātu lapās tika izvēlēts zedeņu parenhīmas slānis, jo šajā audu slānī ir vislielākā hlorofila koncentrācija. Fotoizbalēšana tika mērīta viļņu garumu diapazonā no 670 līdz 690 nm, kas atbilst hlorofila fluorescences maksimumam. Veicot fluorescences spektra mērījumus, galvenās problēmas sagādāja mēraparāta izšķiršanas spējas trūkums gaismas viļņa garumu diapazonā (minimālais soļa garums – 3 nm). Dotā problēma tika novērsta, aproksimējot rezultātu datu

masīvus, hlorofila fluorescences maksimumam atbilstošajā viļņa garumu intervālā, ar kvadrātiskās regresijas metodi. Aproximācijas rezultātā tika iegūti fluorescences līknes aprakstoši vienādojumi, kuru vispārīgā forma ir $y = ax^2 + bx + c$. No iegūtajiem vienādojumiem tika izteiktas fluorescences līkņu maksimumu atrašanās vietas.

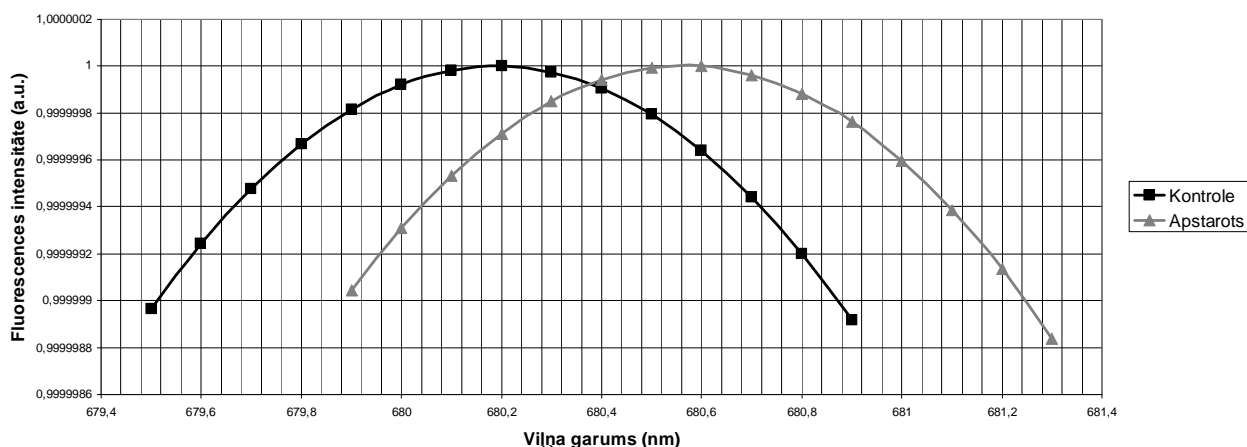
3. attēlā redzama līdzstrāvas ietekme uz kressalātu hlorofila fluorescences maksimuma atrašanās vietu. Šajā un turpmākajos grafikos fluorescences intensitāte dota patvaļīgās mērvienībās. Kontrolparauga DC0 fluorescences līknes maksimuma vērtība ir 680,47 nm. Līdzstrāvas ietekmē audzētie paraugi DC1 un DC2 uzrāda fluorescences maksimumi ir nobīdi uz īso viļņu pusi, attiecīgi to vērtības ir 680 nm un 679,86 nm. Pie vienas 1,5 V baterijas pieslēgtais paraugs DC1 uzrāda 0,47 nm nobīdi uz īso viļņu pusi, bet pie 3 V sprieguma pieslēgtais paraugs DC2 uzrāda 0,62 nm nobīdi.

3. attēls. Kressalātu autofluorescences grafika maksimuma nobīde atkarībā no parauga barotnei pieliktās strāvas (DC0 – 0 μ A, DC1 - 3,75 μ A, DC2 - 7,5 μ A).

4. attēlā parādīta koherenta starojuma ietekme uz kressalātu fluorescences maksimuma izmaiņām. Ar koherentu lāzera starojumu, kura viļņa garums $\lambda = 456$ nm apstarotajam paraugam, tika novērota 0,37 nm liela hlorofila fluorescences maksimuma viļņa garuma nobīde garo viļņu virzienā. Kontrolparauga un apstarotā parauga maksimumi atrodas attiecīgi pie 680,19 nm un 680,57 nm viļņu garuma.

Kressalātu fluorescences maksimuma nobīde apstarošanas ietekmē

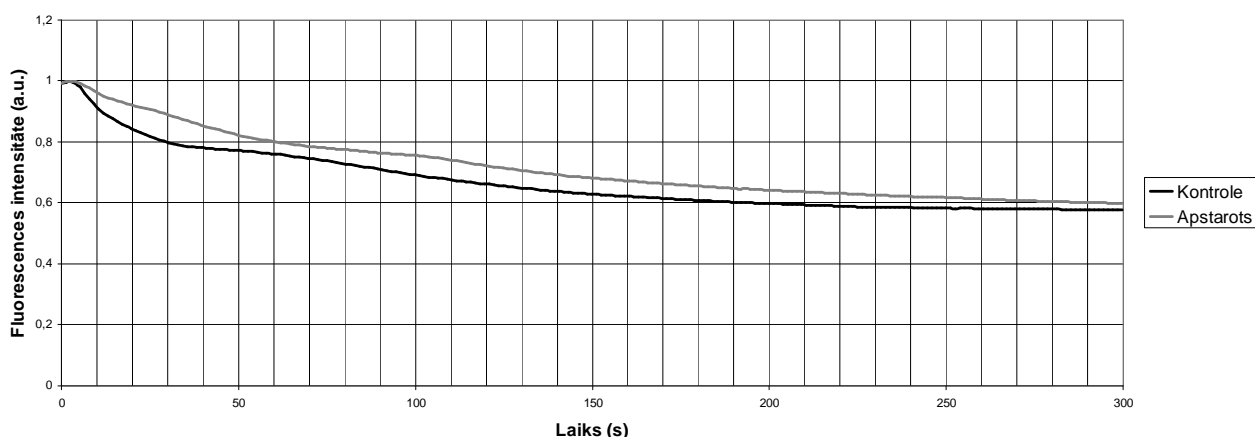

4. attēls. Kressalātu fluorescences spektra maksimumi apstarotam un neapstarotam paraugam.

Fluorescences maksimuma nobīde liecina par strukturālām izmaiņām fluorescējošajā molekulā – hlorofilā. Eksperimentā ar līdzi strāvu ir jāņem vērā, ka strāvas ietekme uz hlorofilu ir netieša, jo strāva neplūst tieši cauri lapām, bet caur barotni, pa mazākās pretestības ceļu.

Salīdzinot autofluorescences fotoizbalēšanas līkni mazāk kā pirms stundas apstarotām kressalātu lapām un neapstarotām lapām, tika novērota grafika lūzuma punktu vietas, kur nomainās fotoizbalēšanas eksponentes, nobīde laikā (5. attēls). Kontrolparaugam eksponenšu nomainīja notiek pēc 60 sekundēm, bet apstarotajam paraugam – pēc 100 sekundēm. Mērījumos, kas ar apstaroto paraugu tika veikti vēlāk (1 dienu pēc apstarošanas), šāds efekts vairs netika konstatēts. Tā kā fotoizbalēšanas līkne vispārīgā gadījumā ir aprakstāma ar dubulto eksponenti, var secināt, ka fotoizbalēšana notiek vairākās fāzēs, pie kam apstarošana izmaina šo fāzu līdzsvara stāvokli.

Fotoizbalēšanas līknes izmaiņa īsu laiku (<1h) pēc apstarošanas

5. attēls. Ar koherentu starojumu apstarotas kressalāta lapas un kontrolparauga fotoizbalēšanas līkņu salīdzinājums. Apskatāmais spektra intervāls (670 – 690 nm)

Neliela strāva (1-2 μA), kas tiek laista caur augsni, pastiprina augu augšanu (Diprose 1984), bet starojums UV-zilajā spektra daļā destruktīvi ietekmē augu šūnas un tajās notiekošos fotosintēzes procesus (Kovács 2002). Labvēlīga ārējā ietekme (līdzstrāva caur augsni) izraisa hlorofila fluorescences maksimuma nobīdi uz īso viļņu pusi, bet negatīva ārējā ietekme (apstarošana) nobīda fluorescences maksimumu uz garo viļņu pusi. Par apskatāmo fluorescences maksimumu 680 nm apgabalā ir atbildīga fotosistēma II (Pedrós 2008). Mūsdienās visbiežāk izmantotā metode neinvazīvai augu izpētei ir fotoizbalēšanas līkņu analīze (Müller 2001). Fluorescences spektra izmaiņu mehānisms nav skaidrs, bet turpinot pētījumus, tiek cerēts izstrādāt jaunu metodi, kas pēc izmaiņām hlorofila fluorescencē ļaus noteikt augu veselības stāvokli. Tā kā augi ir ārkārtīgi sarežģītas bioloģiskas sistēmas, pētījumu veikšana un rezultātu analīze ir apgrūtināta. Turpmākajos pētījumos nepieciešams precīzi definēt, kādos audos tiek veikti mērījumi – fluorescence var atšķirties atkarībā no tā, vai mērījums tiek veikts pie lapas kāta (vecākas šūnas), vai lapas gala (jaunas šūnas). Rezultātu kvalitāte ir uzlabojama, pilnveidojot eksperimenta metodiku, jāņem vērā pēc iespējas vairāku ārējo faktoru ietekme – augu pielāgotību gaismas vai tumsas režīmam, augsnes sastāvu, temperatūru, augu vecumu un sugu.

Secinājumi

Kressalātiem augot barotnē, caur kuru plūst līdzstrāva, hlorofila molekulās notiek strukturālas izmaiņas, kas izraisa tam atbilstošā fluorescences maksimuma nobīdi uz īso viļņu pusi.

Apstarojot kressalātu lapas ar koherentu, nefokusētu starojumu ($\lambda=456$ nm, $P=0,5$ mW/cm², $t=60$ s), hlorofila struktūrā parādās izmaiņas, par ko liecina tam atbilstošā fluorescences spektra maksimuma nobīde uz garo viļņu pusi.

Apstarotajiem paraugiem fotoizbalēšanas līknes eksponentes lūzums tika novērots par 40 s vēlāk nekā kontrolparaugā.

Pateicības

Izsakām pateicību Daugavpils Universitātes G. Liberta Inovatīvās mikroskopijas centra darbiniekiem par sniegtajām konsultācijām darba izstrādes procesā.

Bibliogrāfija

Agati G., 1998. *Response of the in vivo chlorophyll fluorescence spectrum to environmental factors and laser excitation wavelength*. Pure and Applied Optics, vol. 7, no. 4, pp. 797–807.

Betemps D. L., Fachinello J. C., Galarca S. P. 2012. *Non-destructive evaluation of ripening and quality traits in apples using a multiparametric fluorescence sensor*, Journal of the Science of Food and Agriculture, vol. 92, no. 9, pp. 1855–1864.

Cerovic G. Z., Samson G., Morales F., Tremblay N., Moya I. 1999. *Ultraviolet-induced fluorescence for plant monitoring: present state and prospects*, Agronomie 19, pp 543-578.

- Diprose M. F., Benson F. A., Willis A. J. 1984. *The Effect of Externally Applied Electrostatic Fields, Microwave Radiation and Electric Currents on Plants and Other Organisms, with Special Reference to Weed Control*, Botanical Review: Vol. 50, No. 2, pp. 171-223.
- Kovács E., Keresztes A. 2002. *Effect of gamma and UV-B/C radiation on plant cells*, Micron 33(2), pp 199-210.
- Ļihačovs A. 2011. *Lāzeru ierosinātas in-vivo ādas autofluorescences un remisijas kinētika*, Rīga.
- Müller P., Xiao-Ping Li, Niyogi K. K. 2001. *Non-Photochemical Quenching. A Response to Excess Light Energy*, Plant Physiology: Vol. 125, No. 4, pp. 1558-1566.
- Pedrós R., Moya I., Goulas Y., Jacquemoud S. 2008. *Chlorophyll fluorescence emission spectrum inside a leaf*, Official journal of the European Photochemistry Association and the European Society for Photobiology: April 7, pp. 498-502.
- Roshchina V. 2012. *Vital Autofluorescence: Application to the Study of Plant Living Cells* International Journal of Spectroscopy, vol. 2012 Article ID 124672, 14 pages.
- Vicente N., Zamboni J., Adur J., Paravani E., Casco V. H. 2007. *Photobleaching correction in fluorescence microscopy images*, J. Phys.: Conf. Ser. 90, pp. 466-474.
- Карнаухов В.Н. (Под ред. проф. А.Ю. Буданцева). 2004. Люминесцентный анализ клеток. - Пуццино: Электронное издательство "Аналитическая микроскопия"

JAUNI CIKĀŽU (AUCHENORRHYNCHA) SUGU KONSTATĒJUMI LATVIJAS FAUNĀ

Andris Ziemelis

University of Latvia, Raiņa bulvāris 19, Rīga, Latvia, LV-1586
andris_ziemelis@inbox.lv

Abstract

During period from the year 2010 to the year 2012, eleven new hopper species for Latvian fauna was found, Latvian hopper species list now consists of 344 species. Hopper species that was found: *Aphrophora major*, *Arboridia parvula*, *Balclutha rhenana*, *Calamotettix taeniatus*, *Cicadella lasiocarpae*, *Edwardsiana ishidae*, *Kelisia confusa*, *Kybos rufescens*, *Limotettix atricapillus*, *Pentastiridius leporinus*, *Igutettix oculatus*.

Atslēgas vārdi: *Aphrophora major*, *Arboridia parvula*, *Balclutha rhenana*, *Calamotettix taeniatus*, *Cicadella lasiocarpae*, *Edwardsiana ishidae*, *Kelisia confusa*, *Kybos rufescens*, *Limotettix atricapillus*, *Pentastiridius leporinus*, *Igutettix oculatus*.

Ievads

Pašreiz vienīgais Latvijas cikāžu (Auchenorrhyncha) sugu saraksts npublicēts tālajā 1970. gadā, ko sastādīja Dzidra Velce un Lidija Danka. Šajā sugu sarakstā apkopotas visas tālaika Latvijas teritorijā kādreiz konstatētās cikāžu sugas, dažas sugas ir pat no baltvācu laikiem (Велце, Данка 1970: 15-66). Sodermans ar kolēģiem 2009. gadā apkopoja Ziemeļeiropas cikāžu sugu sarakstu, kurā apkopots arī Latvijas cikāžu sugu saraksts ar 333 sugām (Soderman et al. 2009: 35-36). Latvijas cikāžu sugu saraksts ir jāatjauno un jāapzinās cikāžu sugu aizsardzības statuss, ievācot un taksonomiski nosakot cikāžu faunastiskos datus, jo cikādes kā taksonomisku grupu var izmantot bioindikācijā.

Šajā rakstā tiek apkopoti publicētie materiāli, kā arī npublicēti Andra Ziemeļa cikāžu faunistiskie dati Latvijas teritorijā, kopš Sodermana et al. (2009) sugu saraksta.

Cercopidae Leach, 1815

Aphrophora major (Uhler 1896)

Aphrophora major pašreiz konstatēta tikai Apšuciema kaļķainajā zāļu purvā 30/07/2010, 16/07/2011 un 26-27/07/2012. Apdzīvo purva ziemeļu daļas meža-purva ekotonu uz kokaugiem un lakstaugiem. Šī suga ir polifāgs, imago barojas ar *Salix* spp. un *Betula* spp., nimfas ar divdīgļlapjiem lakstaugiem (Nickel, Remane 2002: 38). Suga sastopama galvenokārt purvu-meža ekotonā, konstatējamais indivīdu skaits ir zems, reta suga (Nickel 2003: 77). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Lietuvā (Soderman et al. 2009: 41).

Cicadellidae Latreille, 1825

Arboridia parvula (Boheman 1845)

Konstatēta uz kokaugiem: *Salix rosmarinifolia*, *Salix aurita*, *Salix x multinervis*, *Quercus robur* 26/08-02/09/2012. Šī suga ir otrās pakāpes oligofāgs un barojas ar Rosaceae (Nickel, Remane 2002: 47). Šī suga sastopama meža ekotonos, mitrās līdz slapjās vietās uz Rosaceae (*Potentilla incana*, *Filipendula ulmaria*, *Rubus idaeus* u.c.), zemāks populācijas blīvums sastopams arī uz citiem

kokaugiem (*Quercus*, *Prunus padus* u.c.) (Nickel 2003: 161). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Somijā, Norvēģijā, Dānijā, Zviedrijā (Soderman et al. 2009: 47).

Balclutha rhenana W. Wagner, 1939

Viens *Balclutha rhenana* indivīds konstatēts uz *Alnus incana* 26/08/2012. Konstatēts, ka šī suga ir pirmās pakāpes monofāgs un barojas ar *Phalaris arundinacea* (Nickel, Remane 2002:48). Suga sastopama slapjās eitrofās vietās, parasti pie tekoša ūdens, graudzālēs (Nickel 2003: 168). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Somijā, Dānijā, Zviedrijā (Soderman et al. 2009: 54).

Calamotettix taeniatus (Horváth, 1911)

Calamotettix taeniatus konstatēta zāļu purvos: Apšuciema purvā, Platenes purvā, Engures ezera purvā, Ķirbas purvā, Vītiņu pļavās, Slīteres purvā un daudzskaitlīgi Ječu purvā 16.-17/07/2011, kā arī 26.-27/07/2012 (Apšuciema purvā). Šī suga ir pirmās pakāpes monofāgs un barojas ar *Phragmites australis* (Nickel, Remane 2002:54). Sastopama sezonāli aplūstošās saldūdens vietās, reti konstatējama, iespējams, ka to ir sarežģīti ievākt (Nickel 2003: 226). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Somijā (Soderman et al. 2009: 56).

Cicadella lasiocarpae Ossiannilsson, 1981

Cicadella lasiocarpae konstatēta zāļu purvos: Platenes purvā, Dabas parka Engures ezers, purvā un Ječu purvā 16.-17/07/2011. Šī suga ir otrās pakāpes monofāgs, barojas ar *Carex nigra* un citiem *Carex* spp. (Nickel, Remane 2002:42). Sastopama galvenokārt slapjās līdz mitrās mezotrofiskās vietās (slapjie zālāji, palieņu pļavas, zemie purvi, pārejas purvi), parasti uz grīšļiem. Sastopams augsts populācijas blīvums, kopā ar *Cicadella viridis* (Nickel, 2003). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Zviedrijā, Somijā un Norvēģijā (Soderman et al. 2009: 43).

Edwardsiana ishidai (Matsumura 1932)

Edwardsiana ishidai konstatēta uz *Ulmus glabra* 30/08/2012. Šī suga ir otrās pakāpes monofāgs un barojas ar *Ulmus* spp. (Nickel, Remane 2002: 54). Sastopama ekotonos pie meža, pie ceļiem, parkos, no atsevišķiem kokiem. Saimniekaugi ir *Ulmus minor*, *U. glabra*, *U. laevis*, un, iespējams, *Corylus avellana* (Nickel 2003: 132). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Dānijā, Somijā, Zviedrijā, Norvēģijā (Soderman et al. 2009: 48).

Kybos rufescens Melichar, 1896

Kybos rufescens konstatēta uz *Salix cinerea*, *Salix x multinervis*, *Alnus incana*, *Salix viminalis*, *Acer negundo* 26/08-02/09/ 2012. Noteikts, ka šī suga no *Salix* spp. statistiski būtiski indicē hibrīdu *Salix x multinervis*. Šī suga ir pirmās pakāpes monofāgs, barojas ar *Salix purpurea* (Nickel, Remane 2002: 43). Sastopama pie tekošiem ūdeņiem (upēm un avotiem) (Nickel 2003: 118). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Dānijā, Zviedrijā un Somijā (Soderman et al. 2009: 48).

Limotettix atricapillus (Boheman 1845)

Limotettix atricapillus divi indivīdi konstatēti Platenes kaļķainajā zāļu purvā 17/07/2011. Šī suga ir pirmās pakāpes monofāgs, barojas ar *Rhynchospora alba* (Nickel, Remane 2002: 53). Sastopama galvenokārt pārejas un augstajos purvos (Nickel 2003: 200). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Igaunijā, Lietuvā, Somijā, Zviedrijā, Norvēģijā (Soderman et al. 2009: 52).

Igutettix oculatus (Lindberg 1929)

Igutettix oculatus daudzskaitlīgi konstatēta visā Latvijas teritorijā galvenokārt uz *Syringa* spp. (Stalažs 2013:60-60). Šī suga ir otrās pakāpes monofāgs, barojas ar *Syringa* spp. (Soderman 2007: 98). Suga var radīt vidēji lielus kaitējumus *Syringa* spp. krūmiem (Сауткин и др. 2012:53). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Somijā un Igaunijā (Soderman et al. 2009: 52).

Delphacidae Leach, 1815

Kelisia confusa Linnavuori, 1957

Kelisia confusa konstatēta uz *Molinia caerulea* Apšuciema kaļķainajā zāļu purvā 26-27/07/2012. Šī suga ir otrās pakāpes monofāgs, barojas ar *Carex* spp. (Nickel, Remane 2002:33). Sastopama galvenokārt eitrofās vietās uz augstiem grīšļiem (Nickel 2003: 34). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Zviedrijā, Somijā un Lietuvā (Soderman u.c. 2009: 37).

Cixiidae Spinola, 1839

Pentastiridius leporinus (Linnaeus 1761)

Pentastiridius leporinus ir konstatēta Engures ezera purvā 03/07/2011 un 30/07/2011, Apšuciema kaļķainajā zāļu purvā 03/07/2011, abos purvos 16/07/2012, kā arī Apšuciema kaļķainajā zāļu purvā 26-27/07/2012. Konstatēts, ka lielāks populācijas blīvums sastopams jūlija sākumā. Šī suga ir pirmās pakāpes monofāgs un barojas ar *Phragmites australis* (Nickel, Remane 2002: 32). Sastopama slapjās vietās, sezonāli applūstošās – zāļu purvos. Imago sastopami uz *Phragmites australis*, bet arī uz *Scirpus*, *Carex* un *Eriophorum* (Nickel 2003: 28). Ziemeļeiropā tā ir konstatēta Lietuvā, Igaunijā, Somijā, Zviedrijā un Dānijā (Soderman et al. 2009: 37).

Bibliogrāfija

- Nickel H. 2003. The leafhoppers and planthoppers of Germany. Bulgaria: Pensoft publishers, 460 pp.
- Nickel H., Remane R. 2002. Check list of the planthoppers and leafhoppers of Germany, with notes on food plants, diet width, life cycles, geographic range and conservation status. – *Beiträge zur Zikadenkunde*, 5:27-64.
- Soderman G. 2007. Taxonomy, distribution, biology and conservation status of finnish Auchenorrhyncha (Hemiptera: Fulgoromorpha et Cicadomorpha). – *The Finnish Environment*, 7:1-101.
- Stalažs A. 2013. The invasive lilac leafhopper, *Igutettix oculatus* (Lindberg, 1929), continues to spread in Europe: new host plant and new findings (Hemiptera: Cicadellidae, Typhlocybinae). – *Cicadina*, 13:59 - 67
- Soderman G., Gillerfors G., Endrestol A. 2009. An annotated catalogue of the Auchenorrhyncha of Northern Europe. – *Cicadina*, 10: 33-69.
- Велце Д. К., Данка Л. Я. 1970. Каталог цикад (Auchenorrhyncha) Латвийской ССР. – *Zoologijas muzeja raksti*, 4:15-66.
- Сауткин Ф. В., Рыжая А. В., Буга С. В. 2012. Насекомые-фитофаги – вредители декоративных кустарников в зеленых насаждениях г. Гродно. - *Вестник БГУ*, 3:49-54

THE CHANGES OF PIGMENTS CONCENTRATIONS IN THE ORGANS OF WHEAT SEEDLINGS UNDER THE INFLUENCE OF HEAT STRESS AND ANTIMYCIN A

Anna Batjuka, Aleksandrs Petjukevičs, Natalja Škute

University of Daugavpils, Vienības str. 13 - 208, Daugavpils, Latvia

anna.batjuka@du.lv, alexchemist@inbox.lv, natalja.skute@du.lv

Abstract

The plants pigments` concentrations describe important information about plant physiological condition that depends on genetically, growing and developing conditions. The role of inhibitor of oxidative electron transport antimycin A on the functional activity of the photosynthetic apparatus and under heat stress (40°C) was examined in wheat seedlings (*Triticum aestivum* L.). We determined the concentration of photosynthetic pigments (chlorophyll *a*, *b* and carotenoids) in etiolated wheat seedlings exposed to heat stress (40°C) and in the presence of classic respiratory inhibitor antimycin A (1 mg/l). Heat stress created by transferring wheat seedlings growing at 26°C to higher temperature (40°C). The results of experiment show that the heat stress leads to a decrease of pigments. When wheat seedlings were transferred to a thermostat with an optimum temperature (26°C) the concentration of pigment recovered.

Key words: Triticum aestivum L, chlorophyll a, chlorophyll b, carotenoids, antimycin A, heat stress.

Introduction

Various adverse environmental factors such as high and low temperature, salinity, high light intensity and others inhibit photosynthetic processes of plants. Changes in atmospheric temperature are often very sudden, and plants cannot adjust to these severe variations and are damaged beyond recovery (Mavi, Tupper 2004). If the plants long expose to high temperature, their growth and yield reduces. Heat stress adversely affects various cell functions, but photosynthesis well known to be particularly sensitive to heat stress (Haldimann et al. 2005). At high temperatures (35°C) rate of photosynthesis reduces (Kreslavski et al. 2007).

The influence of high temperatures was investigated in different groups of plants. J. Feirabend (1977) and M. Almeselmani (2006) showed that high temperature in rye and in wheat leads to decrease in chlorophyll content.

To ensure the normal functioning of plant organisms is necessary to obtain detailed data about the stability and efficiency of the photosynthetic apparatus of plants, their ability to adapt to stress conditions.

The main effects of high temperature on photosynthesis cause changes in the physicochemical properties of the thylakoid membrane and organization of the photosynthetic apparatus. The research of pigment apparatus on the content of pigments (chlorophyll *a*, *b* and carotenoids) considered not only the sensitivity of the different forms of chlorophyll to different adverse factors, but also assesses the degree of conservation the photosystems.

It is known, that protection against oxidative damage of the photosynthetic apparatus in the complex antenna and the reaction centre might be several processes that cause an increase in the

probability of nonradioactive energy dissipation of active pigments of the FS II, called non-photochemical quenching of the exhilarated states of chlorophyll (Осипов 2006).

There are various mitochondrial systems involved in the protection of plants under stress conditions. One of them is the antimycin-insensitive NADH dehydrogenase, localized in the external mitochondrial membrane, which transfers electrons through cytochrome *c* to complex IV and insensitive to antimycin A (AA) (Рубин и др. 2003; Grabelnych 2005).

Specific inhibitors are used to study the sequences and mechanisms of phosphorylation reactions in the respiratory chain of plants.

AA is a potent electron transport chain (ETC) inhibitor in chloroplasts and also a potent inhibitor of the cytochrome *bc1* complex in mitochondria (Joët et al. 2001). It inhibits the flow of electrons through complex III of the ETC by blocking the passage of electrons from cytochrome *b* to cytochrome *c*. AA is often used in plant cells to study respiratory inhibition's effects in cellular processes (Saradadevi et al. 1992).

A ferredoxin-quinone reductase (FQR) is putative mediator between ferredoxin and plastoquinone in the ferredoxin-dependent cyclic electron transport around PSI, which is sensitive to AA (Endo et al. 1997). AA, FQR's inhibitor, indicate that AA inhibits not only the FQR-mediated cyclic flow, but also the NOH-dependent flow (Endo et al. 1998).

The thylakoids supported two parallel paths of cyclic electron transport that were distinguishable by differences in AA sensitivity, saturation characteristics, and substrate specificity (Scheller 1996). Two independent cyclic electron pathways exist around PSI, one pathway being sensitive to AA and the other insensitive to AA involving the plastidial NDH complex (Joët et al. 2001).

Disruption of the cytochrome pathway leads to alternative oxidase (AOX) induction in many organisms. For example, addition of AA, a compound that blocks electron transport downstream of the ubiquinone pool causes the induction of AOX (Ederli et al. 2006).

It is known, that the formation of reactive oxygen species (ROS) in plant cells increases under influence of extreme temperature (Larkindale et al. 2004). Excess amounts of accumulation of ROS may reduce chloroplast enzymes, contribute to structural damage of the thylakoid membranes, may also inhibit protein synthesis reaction centre of PSII D1 and other photosynthetic proteins (Kreslavski et al. 2007). ROS also reduce the content and the ratio of the major photosynthetic pigments (Garifzyanov et al. 2011).

The aim of this investigation was to identify concentrations changes of pigments (chlorophyll *a*, *b* and carotenoids) without and with AA presence under heat stress (exposure time of 24 hours at 40 °C) and after decreasing temperature back to optimal (26 °C).

Material and methods

The object of research was the first leaf and coleoptile of etiolated wheat seedlings (*Triticum aestivum* L.) varieties „Harmonija”. Wheat seedlings were soaked for 24h in the darkness at 26°C on the water filter paper in plastic cuvette. After germination, equally germinated seedlings in analogical plastic cuvettes were placed in water (control), and in AA (1mg/l). The control samples of wheat seedlings were grown in an aqueous medium in the thermostat 26 ± 1 °C. Wheat seedlings (in H₂O and in AA) were grown six days under the optimum, and after that, under heat stress (40°C, 24 hours). After high temperature exposure, all wheat seedlings returned to the optimal conditions of 26 °C. The first leaves were used as a model of the developing organ, but coleoptiles - as a model of senescent organ.

Coleoptiles and leaves (200 mg) were homogenized in 80% acetone (1ml) with the addition of MgCO₃ (0.25g), the concentration of pigments determined, using a spectrophotometer "Cary 50 Scan UV / VIS Varian" at wavelengths 663 and 646 nm (chlorophylls) and 470 nm (carotenoids). The determination of pigments concentrations were conducted using formulas (Гавриленко 2003):

$$Ca = 12,21D663 - 2,81D646;$$

$$Cb = 20,13D646 - 5,03D663;$$

$$Ckar = \frac{1000D470 - 3,27Ca - 100Cb}{229}$$

Ca, Cb, Ckar – pigment concentration (mg/l)

D663, D646, D470 – optical density

To determine the reliability of the results of studies was used the method of variation statistics.

Results and discussion

Changes of pigments concentration's under the influence of heat stress, and in the presence of antimycin A in wheat seedlings.

High temperature affects the photosynthetic functions of plants by its effect on the rate of chemical reactions and on structural organization. Heat stress causes significant changes in the metabolism of plant cells. Plants growth reduces at the high temperature (Pastenes et al. 1996).

We investigated the effect of high temperature on the initial stages of the synthesis of plastid and possible role of antimycin-sensitive pathways in protection against stress. The data on the chlorophyll *a* concentration is shown in (Fig. 1), chlorophyll *b* - in (Fig. 2) and carotenoids - in (Fig. 3).

The data on concentration's changes of chlorophyll *a*, chlorophyll *b*, carotenoids, as well as the influence of AA presented respectively in (Fig. 1), (Fig. 2) and (Fig. 3). Chlorophyll *a* is a special form of chlorophyll, used for oxygenic photosynthesis. As can be seen in (Fig. 1), the concentration of

chlorophyll *a* abruptly decreased by 43% under high temperature of 42° C in the developing organs (first leaves) and in the senescent organs (coleoptiles) by 48%. However, the presence of chemical inhibitor of the cytochrome pathway AA (1mg/l) at this time leads to the opposite result: the concentration of chlorophyll *a* has not decreased, but increased by 19% in the first leaves and in coleoptiles by 54% compared with the control (Fig. 1). Our results specify that during heat stress antimycin-insensitive electron transport around PS I was activated, in which AA acts as a protective factor.

The changes in the concentrations of chlorophyll *b* are shown in (Fig. 2). According to the obtained results, we suggest that chlorophyll *b*, which is part of the light-harvesting complex, was more resistant to heat stress than chlorophyll *a*, which is part of both, the peripheral antenna complex and the reaction centre of PS I and PS II. Results describe that the influence of high temperature also reduces the concentration of chlorophyll *b* in the first etiolated leaves by 9% and in etiolated coleoptiles by 44%; this is due to the processes of chlorophyll degradation. Exposure of six day old seedlings of wheat at 40°C, led to a breach of the pigment apparatus. In other studies demonstrated the same results - decrease in chlorophylls due to the heat stress in wheat, this is associated with accelerated degradation of chlorophyll under high temperature (Almeselmani et al. 2006). With temperature increasing, the activity of enzymes that initiate protein degradation increases as well (Bondarenko 2011). However, the presence of AA increases the concentration of chlorophyll *b* in the developing organs and the senescent organs. The accumulation of green pigments in leaves of a plant, which grown in darkness, usually occurs due to an increase in their concentration, in decline in the number of plastids and increase their sizes (Greibenkina et al. 2013).

Carotenoids are effective antioxidants for short-term stress. N. Gambarova suggests that in 14 day old wheat seedlings (variety "Sharq") after a short term stress (15 minute) exposure concentration of carotenoids increased by 49%, which may indicate their participation in regulatory or signalling processes (Gambarova 2009). According to our data, heat stress conversely reduced the concentration of carotenoids by 44% in six day old seedlings at long exposure of 24 hours in the first leaves (Fig. 3). In coleoptiles at these stages of development, start processes of aging and decay. As can be seen from our data (Fig. 3), AA significantly affects protective processes in the plant cell. Under the AA influence, concentration of pigments has not decreased, but increased content of green pigments (especially chlorophyll *a*).

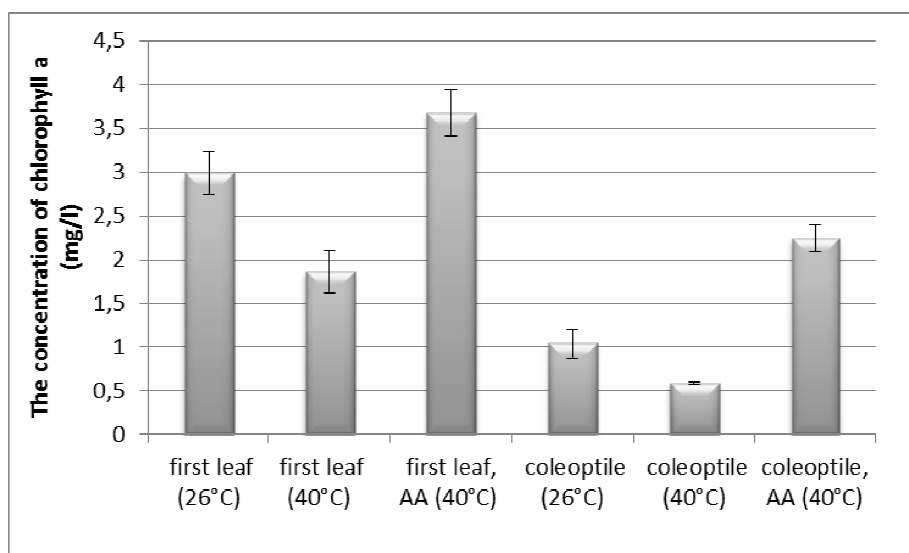

Fig. 1. The concentration of chlorophyll *a* in coleoptiles and first leaves after exposure of heat stress and in the presence of antimycin A as a cytochrome pathway inhibitor.

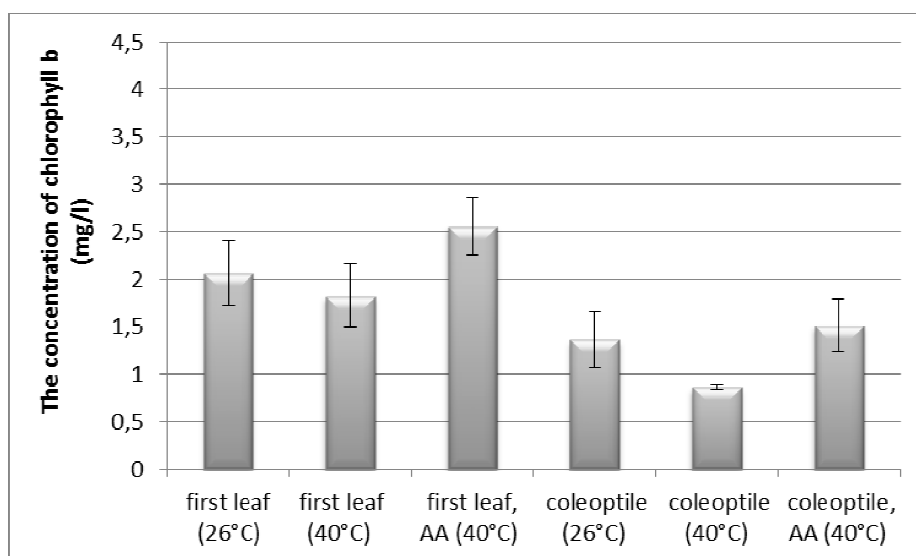

Fig. 2. The concentration of chlorophyll *b* in coleoptiles and first leaves after exposure of heat stress and in the presence of antimycin A as a cytochrome pathway inhibitor.

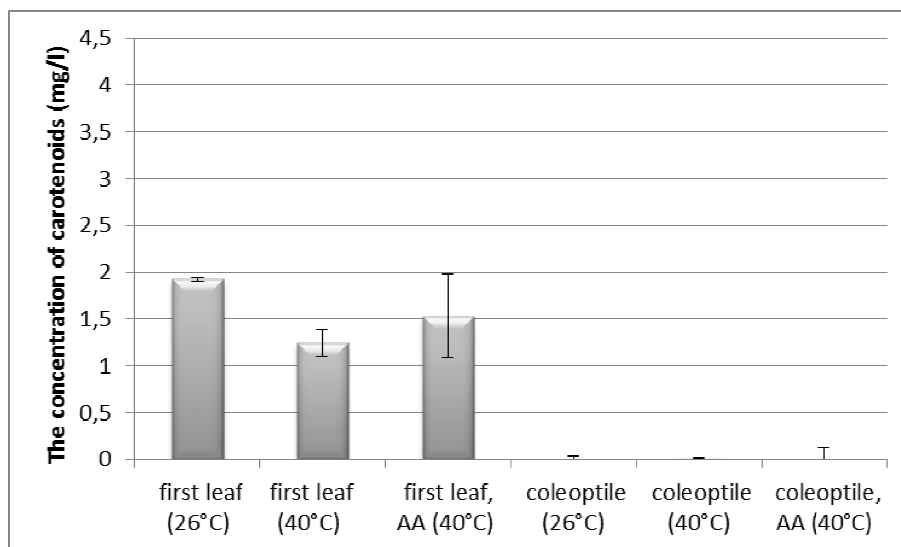

Fig. 3. The concentration of carotenoid's in coleoptiles and first leaves after exposure of heat stress and in the presence of antimycin A as a cytochrome pathway inhibitor.

Changes of pigments concentration during reparation after heat stress and in the presence of antimycin A in wheat seedlings.

In order to investigate the reparation ability of plastids after heat stress and the role of AA sensitive pathway in this process, wheat seedling were returned to the optimal conditions (26 °C). The possibilities of reparations pigments shown (Fig. 4, Fig. 5, Fig. 6). As can be seen (Fig. 4.) chlorophyll *a* concentration recovered completely in the developing organs, but in coleoptiles decreased by 39%. Perhaps, due to this fact, the coleoptile is senescent organ and by this time photosynthetic processes have stopped. However, the presence of AA significantly increases chloroplast's reparations even in an aging organ (coleoptile), the concentration of chlorophyll *a* increases by 46%.

Reparation of chlorophyll *b* is shown in (Fig. 5). The tendency of decreasing of chlorophyll *b* preserved, this pigment recovered in the developing organs and in coleoptiles by 44%, compared with the control samples (Fig. 5). Insignificant changes in chlorophyll concentration can be explained by thickening of cytoplasm and reduced the total water content in the leaves during hyperthermia (Gambarova 2009). As appears from the data presented in (Fig. 5), when the wheat seedlings transferred back to the initial conditions in the presence of respiratory inhibitor AA, which interrupts the electron transport chain in mitochondria and chloroplasts can be seen that the concentration of chlorophyll *b* decreased by 10% in the first leaves of etiolated seedlings, but in coleoptiles increased by 6% compared with the control.

Carotenoid concentration in the first leaves decreased by 7%, but in coleoptiles - not synthesized (Fig. 6). The inhibitor of oxidative electron transport AA significantly enhances this process - increases the concentration of carotenoids by 24% in the first leaves. Perhaps, this is due to changes alternative oxidase in gene expression, in response on AA.

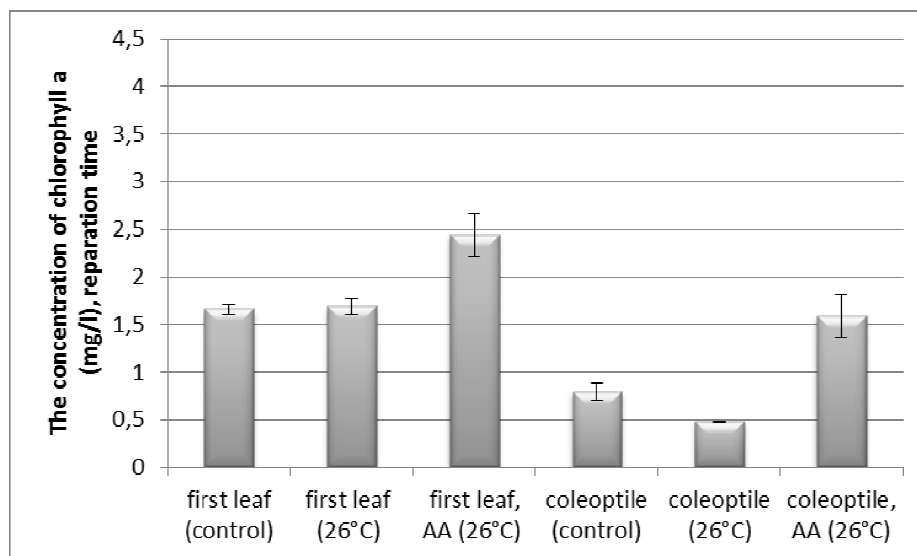

Fig. 4. The concentration of chlorophyll *a* in the first leaves and coleoptiles after returning to the initial conditions (26 °C) after heat stress and in the presence of the cytochrome pathway inhibitor antimycin A.

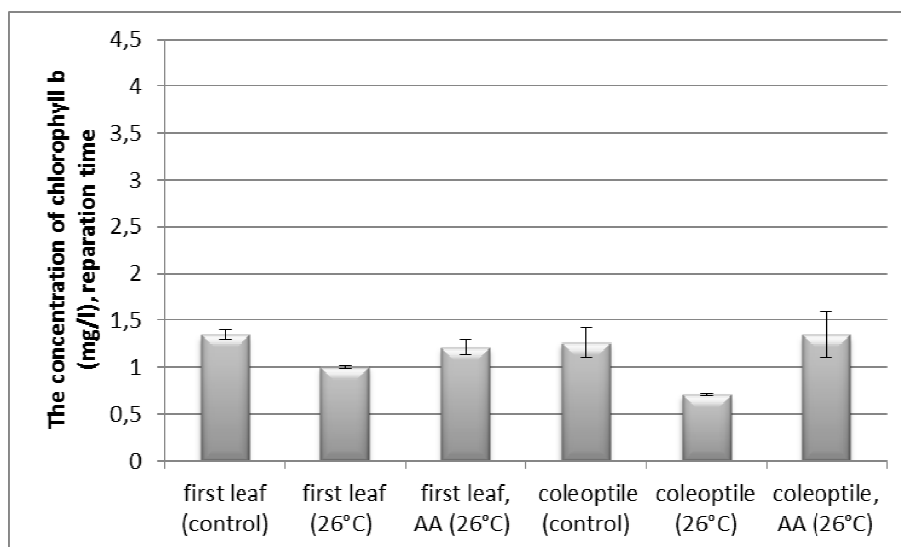

Fig. 5. The concentration of chlorophyll *b* in the first leaves and coleoptiles after returning to the initial conditions (26°C) after heat stress and in the presence of the cytochrome pathway inhibitor antimycin A.

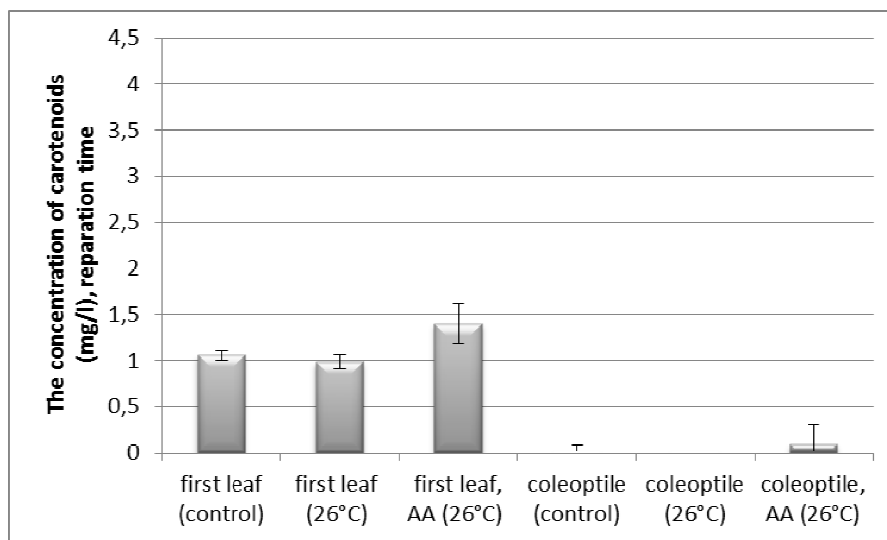

Fig. 6. The concentration of carotenoids in the first leaves and coleoptiles after returning to the initial conditions (26 °C) after heat stress and in the presence of the cytochrome pathway inhibitor antimycin

A.

Conclusions

We studied the changes of the concentrations of pigments formation (chlorophyll *a*, *b* and carotenoids) in the developing (first leaves) and senescent (coleoptiles) organs of etiolated wheat seedlings under the influence of heat stress, the role of AA in this process and the ability of reparation of pigments.

After 24 h of the heat stress, the concentration of chlorophyll *a*, chlorophyll *b* and carotenoids differed in etiolated seedlings. A decrease in the concentration of photosynthetic pigments after exposure to high temperature may be indicative of oxidative stress. The decrease of concentrations of chlorophyll *a*, *b* and carotenoids leads to damage of PSII complex proteins and degradation of chlorophyll.

However, during the day when the wheat seedlings were transferred to the optimal conditions (26°C) the concentration of pigment recovered.

It can be assumed, that the high-temperature exposure disturbs the balance between the processes of renewal and degradation of pigments and consequently increases the destruction of the pigments.

After 24 h in the presence of AA under heat stress increased synthesis of chlorophyll *a*, chlorophyll *b* and carotenoids in the first leaves and in coleoptiles, this is due to the existence of antimycin-insensitive cyclic flow recovery plastoquinone electrons coming from the acceptor side FSI. When wheat seedlings returned to the optimal conditions inhibitor of respiration significantly increased the synthesis of chlorophyll and carotenoids in the first leaves and coleoptiles of wheat seedlings. It is possible that under the influence of AA, occurs the synthesis of alternative oxidase,

which reduces reactive oxygen species caused by stress, so the concentration of pigments does not reduce, but increases.

Acknowledgment

This work has been supported by the European Social Fund within the Project “Support for the implementation of doctoral studies at Daugavpils University” Agreement Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015.

Bibliography

- Almeselmani M., Deshmukh P.S., Sairam R. K., Kushwaha S. R., Singh T. P. 2006. Protective role of antioxidant enzymes under high temperature stress. *Plant Science* 171, p. 382-388.
- Bondarenko O. Yu., Shevchenko V. V., Kornyejev D. Yu. 2011. Thermal dissipation and electron transport as factors affecting photoinactivation of photosystem II. *Physiology and biochemistry of the cult. plants*. T. 43, № 3, p. 267 – 275.
- Ederli L., Morettini R., Borgogni A., Wasternack C., Miersch O., Reale L., Ferranti F., Tosti N., Pasqualini S. 2006. Interaction between nitric oxide and ethylene in the induction of alternative oxidase in ozone-treated tobacco plants. *Plant Physiology*, Vol. 142, p. 595 – 608.
- Endo T., Mi H., Shikanai T., Asada K. 1997. Donation of electrons to plastoquinone by NAD(P)H dehydrogenase and by ferredoxin-quinone reductase in spinach chloroplasts. *Plant Cell Physiol.* 38(11), p. 1272 – 1277.
- Endo T., Shikanai T., Sato F., Asada K. 1998. NAD(P)H dehydrogenase-dependent, antimycin A – sensitive electron donation to plastoquinone in tobacco chloroplasts. *Plant Cell Physiol.* 39(11), p. 1226 – 1231.
- Feirabend J. Capacity for chlorophyll synthesis in heat bleached. *Planta* 135 (1977) 83–88
- Gambarova N. G. Rapid reconstructions in the work of photosynthetic apparatus in different types of wheat with the thermal shock. *Vestnik* № 2. p. 28 – 34.
- Garifzyanov A. R., Zhukov N. N., Ivanishchev V. V. 2011. Formation and physiological reactions of oxygen active forms in plants cells. p 1-21.
- Grabelnych O. I. 2005. The energetic functions of plant mitochondria under stress. *Journal of Stress Physiology & Biochemistry*, Vol. 1 No. 1, pp. 37 – 54.
- Grebenkina T.M., Nesterov V.N., Bogdanova E.S., Saksonov S.V., Rozentsvet O.A. The seasonal dynamic of the morphometric parameters and membrane glycerolipids of *Plantago media* (*Plantaginaceae*). 2013. T. 22, № 1. – C. 24-38.
- Haldimann P., Feller U. 2005. Growth at moderately elevated temperature alters the physiological response of the photosynthetic apparatus to heat stress in pea (*Pisum sativum* L.) leaves. *Plant, Cell and Environment* 28, p. 302 – 317.
- Joët T., Cournac L., Horvath E. M., Medgyesy P., Peltier G. 2001. Increased sensitivity of photosynthesis to Antimycin A induced by inactivation of the chloroplast *ndhB* Gene. Evidence for a participation of the NADH-Dehydrogenase complex to cyclic electron flow around photosystem I. *Plant Physiology*, Vol.125, pp.1919-1929.
- Kreslavski V. D., Carpentier R., Klimov V. V., Murata N., Allakhverdiev S. I. (2007) Molecular mechanisms of stress resistance of photosynthetic apparatus. *Biol. membr.*, Vol. 24, № 3, p. 195 – 217.
- Larkindale J., Huang B. 2004. Thermotolerance and antioxidant systems in *Agrostis stolonifera*: involvement of salicylic acid, abscisic acid, calcium, hydrogen peroxide, and ethylene. *Journal of Plant Physiology.* 161, p. 405 – 413.
- Mavi H. S., Tupper G. J. 2004. *Agrometeorology: principles and applications of climate studies in agriculture.* The Haworth Press. p. 50.

- Pastenes C., Horton P. 1996. Effect of high temperature on photosynthesis in Beans. *Plant Physiol.* 112. p. 1245 – 1251.
- Saradadevi K., Raghavendra A. 1992. Dark respiration protects photosynthesis against photoinhibition in mesophyll protoplasts of Pea (*Pisum sativum*). *Plant Physiol.* 99, pp. 1232 – 1237.
- Scheller H. V. (1996). *In vitro* cyclic electron transport in barley thylakoids follows two independent pathways. *Plant Physiol.* 110. p. 187 – 194.
- Гавриленко В. Ф., Жигалова Т. В. 2003. Большой практикум по фотосинтезу. Москва “Академия” с. 256
- Осипов В. А. 2006. Зависимость флуоресцентных параметров микроводорослей от факторов среды, включая антропогенные загрязнения. Автореферат. с. 1 – 22.
- Рубин А. Б., Кренделева Т. Е. 2003. Регуляция первичных процессов фотосинтеза. *Успехи биологической химии*, т. 43, с. 225 – 266.

ĶEMERI NATIONAL PARK BEETLE FAUNA

Jana Prokopčika, Raimonds Cibulskis

Daugavpils University, Vienības street 13, Daugavpils, Latvia
sweety_y@inbox.lv, raimonds.cibulskis@biology.lv

Abstract

There has not been made special study of beetle fauna in the territory of Ķemeri NP until now. A few data could be found in literature of a small number of identified beetle species in Ķemeri NP. In process of our research there was analysed literature data, processed entomological collections, as well as conducted field studies using standardized field research methods. Work has resulted in a list of Ķemeri NP beetle fauna species which includes 340 species, representing 40 families of beetles. The most number in Ķemeri NP of beetle species represents species of *Staphylinidae* family, *Carabidae* family, *Scarabaeidae* family, *Coccinellidae* family and *Chrysomelidae* family.

The study identified 16 little known *Staphylinidae* species that occur only in Latvia from 2 to 5 fields. Ķemeri NP is the only place in Latvia where 9 of these *Staphylinidae* species could be found.

Two in Latvia and Europe especially protected species of beetle - *Osmoderma eremita* (Scopoli, 1763), and *Graphoderus bilineatus* (De Geer, 1774) were found during the research in Ķemeri NP. Both species are included in Council Directive 92/43/EEC Annex II and IV. According to the Cabinet of Ministers regulations micro-reserves have to be made to ensure the protection of these species. Thirteen (13) of detected species are included in the Latvian Red Data Book. Eight (8) of perceived beetle species classified as natural forest habitat of the species from the 5 habitat specialists whose existence is contingent on a specified habitat as well as 3 indicator, which is relatively high demands on the living environment, but not so high as a habitat specialist species.

Key words: Coleoptera, Ķemeri National Park

Introduction

The research was started in 2009. Ķemeri National Park is a special national protected area that was established to protect the rare species of flora and fauna and natural habitats. There is identified 3,100 species of insects in territory of Ķemeri NP. There has not been made special study of beetle fauna in the territory of Ķemeri NP until now. Some data could be found for individual sites which are parts of the current territory of Ķemeri National Park.

This is the first research of the beetle fauna made in ĶNP. During the study for the first time literature were compiled and Ķemeri National Park beetle species list was created which includes the publication from year 1872 to the present day and the author processed material also.

Material and methods

Following standardized field research methods were used for collection of materials (Barševskis 1993).

1) The visual inspection of bio-site. Many beetles have not a disguised way of life therefore they can be easily collected for by visually examining a variety of habitats.

- visual inspection of soil and litter
- inspection of plants and their parts
- inspection of dead trees and wood debris
- visual inspection of the watershed habitat

2) The visual inspection of daylight hiding places. Species of beetles that are active at night, the

day in hiding places. Beetles were collected under rocks, fallen tree trunks and other easily accessible places.

3) The survey of beetle sites. Beetles were also collected during the time of their dormant life – in fall, winter and spring, when they have fallen dormant and are found in their hibernation areas. Beetles used tree barks and dead trees and stumps, decaying wood and bark crack the base of the trunk and place under the rocks, litter and soil as their hibernation places.

4) The inspection of specific residence

- inspection of excrement
- inspection of dead animal
- inspection of mushrooms
- inspection of tree juice running

2) Collection with the entomological net. Beetles were harvested on plants using entomological net and "mowning" on the grass and bushes (Fig. 1). Beetles in flight also collected using the net.

Fig. 1. Entomological reticle and ekshausters (Photo: G. Prokopčika)

3) Bait display. The method is used for coprophilic, necrophilic and sometimes micetophilic beetle species collection. As bait can be used livestock excrement and found animal carcasses. It is recommended for the bait to be attached to a polyethylene film which is covered with tree bark. This is used for preventing coprophilic beetles to enter the soil and necrophilic beetles to bury animal carcasses, as well as preventing birds and animals eating the deployed bait.

4) Soil screening. Method was used to obtain beetles with a hidden lifestyle in the soil and litter. First step was harvesting coarse materials (leaves, blades of grass, twigs, etc.) by sifting the soil with a sieve. All collected samples were sieved later once more. Found specimens were collected.

5) Window traps. Most of the bugs found were flying insects for whose collecting was used a window trap (Fig.2.). The window trap used in this study was self-made.

Fig. 2. Window trap (Photo: J.Prokopčika)

6) Soil (Barber) trap. Plastic cups with a diameter of 6 cm were used for soil traps(Fig.3.). To avoid cups filling up of water and branch, the glasses were covered with bark (Fig.4.).

Fig. 3. Soil (Barber) trap(Photo: J.Prokopčika)

Fig. 4. Soil (Barber) trap (Photo: J.Prokopčika)

Generally, nearly 2,000 specimens of beetles were processed. Forty families and 340 species were found in species list.

Results and discussion

In this research were summarized 53 scientific publications, as well as analysed the collection and author's harvested material.

Summarizing the results of a research, the collected material and collection of data, as well as the literature, results were that there were found 340 beetle species, representing 40 families of beetles in the territory of ̘emer National Park. This is the first study during which all scientific literature on the territory of the ̘emer National Park beetle species was summarized. 53 literature sources were analysed containing published information about 260 beetle species from 38 beetle families occurring in the surveyed. (Fig.6.). The collection of unpublished material on ̘emer NP previously collected beetle species in the territory of ̘emer NP was examined for the first time. A complete ̘emer NP beetle fauna species list was drawn up for the first time.

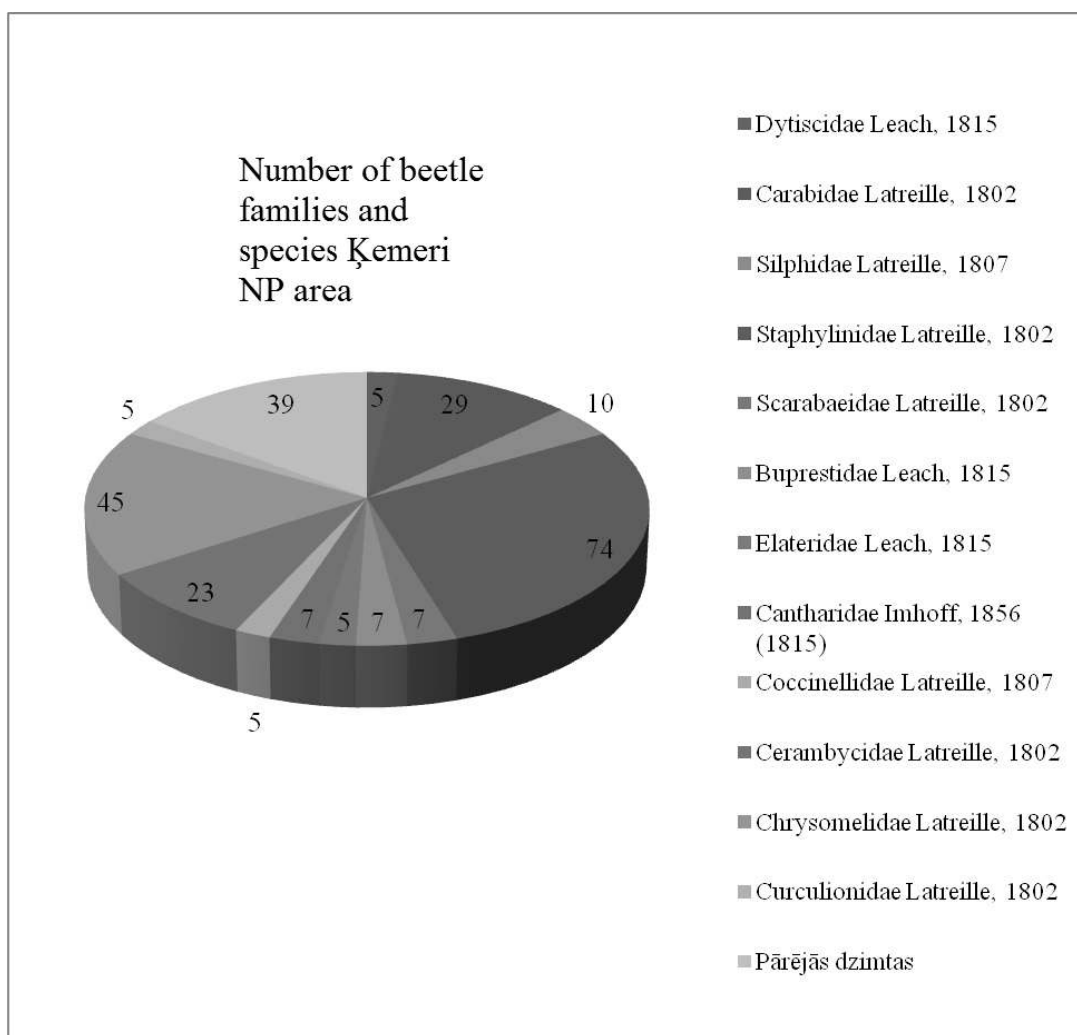

Fig.6. The number of beetle families and species KNP area previously published in literature. The other families: 27 families which have represented in reasearches by one to four species (the number of species is shown in brackets): *Gyrinidae* (1) *Hydrophilidae* (1) *Ptiliidae* (1) *Leiodidae* (3) *Scydmaenidae* (1) *Lucanidae* (3) , *Trogidae* (1) *Dascillidae* (1) *Byrrhidae* (1) *Dryopidae* (1) *Eucnemidae* (2) *Lycidae* (2), *Dermestidae* (4) *Trogossitidae* (1) *Cleridae* (1) *Melyridae* (1) , *Sphindidae* (1) *Nitidulidae* (1) *Corylophidae* (1) *Melandryidae* (1), *Tenebrionidae* (2), *Meloidae* (2) *Salpingidae* (2) *Anthicidae* (1) *Megalopodidae* (1), *Attelabidae* (1) .

Unfamiliar and rare species

16 little-known species of short-wing families were that are presented from 2 to 5 localities in Latvia. Little-known species: *Ischnosoma bergrothi* (Hellen, 1925), *Dinard dentata* (Gravenhorst, 1806) *Atheta (Philhygra) gyllenhalii* (Thomson, 1856) *Atheta (Coprothassa) melanaria* (Mannerheim, 1830) *Atheta (Rhagocneme) subsinuata* (Erichson, 1839) *Atheta (Dimetrota) laevana* (Mulsant & Rey, 1852), *Thamiaraea cinnamomea* (Gravenhorst, 1802) *Falagria caesa* (Erichson, 1837) *Anomognathus cuspidatum* (Erichson, 1839) *Oxytelus fulvipes* Erichson, 1839 *Stene gallicus* Fauvel, 1872 , *Stene sylvester* Erichson, 1839 *Stene canaliculatus* Gyllenhal, 1827 *Stene cautes* Erichson, 1839 *Ochtheophilum fracticorne* (Paykull, 1800) *Xantholinus gallicus* Coiffait, in 1956.

Protected and other valuable beetle species

1. *Aromia moschata* Linnaeus, 1758

Location: Ķemeri, Sloka (Spuris, Stiprais 1982).

2. *Carabus clathratus* Linnaeus, 1758

Location: Ķemeru NP (Ķemeru NP dabas aizsardzības plāns).

3. *Carabus convexus* Fabricius, 1775

Location: Ķemeru NP (Ķemeru NP dabas aizsardzības plāns).

4. *Chalcophora mariana* (Linnaeus, 1758)

Location: Ķemeri, starp Ķemeriem un Antiņciemū (Stiprais 1988).

5. *Cicindela maritima* Dejean, 1822

Location: Ķemeri (Sedlitz 1891).

6. *Dendrophagus crenatus* (Paykull, 1799)

Apstrādātais materiāls: Engures nov., Ķemeru NP, 057°01'24''Z, 023°20'32''A, 05.V. 2010., 1 eks., Aig. Soldāns leg.

7. *Dorcus parallelipedus* (Linnaeus, 1758)

Location: Valguma ezers (Telnov et. al. 2005).

8. *Emus hirtus* (Linnaeus, 1758)

Location: Ķemeri, Raganu purvs (Stiprais 1979, Telnov 1996).

9. *Graphoderus bilineatus* (De Geer, 1774)

Location: Kaņiera ezers, Lielais Tīrelis (Kalniņš 2006).

10. *Meloe proscarabaeus* Linnaeus, 1758

Location: Antiņciems (Stiprais 1988).

11. *Meloe violaceus* Marsham, 1802

Location: Antiņciems (Stiprais 1988).

12. *Osmoderma eremita* (Scopoli, 1763)

Location: Ķemeri (Štenbergs 1988).

13. *Peltis grossa* (Linnaeus, 1758)

Location: Ķemeri, Krāču kalni (Cinītis 1996).

Apstrādātais materiāls: Ķemeru NP, Ķemeri, 05. V. 2010., 1 eks., A. Kārklīš leg.

14. *Platycerus caraboides* (Linnaeus, 1758)

Location: Antiņciems (Stiprais 1988).

15. *Saperda perforata* (Pallas, 1773)

Location: Ķemeri (Spuris, Stiprais 1982).

16. *Stenocorus meridianus* (Linnaeus, 1758)

Location: Ķemeru NP (Ķemeru NP dabas aizsardzības plāns).

17. *Velleius dilatatus* (Fabricius, 1787)

Location: Ķemeri (Lackschewitz&Mikutowicz 1939, Barševskis 1993).

Bibliography

Barševskis A. 1993. Austrumlatvijas vaboles. Daugavpils, Saule: 6 - 90.

Cinītis M. 1996. New and rare species of beetles (Coleoptera) in fauna of Latvia//*Acta coleopterologica latvica* – No. 1 (2): 77 -80.

Kalniņš M. 2006. Protected aquatic insects of Latvia– *Graphoderus bilineatus* (Degeer, 1774) (Coleoptera: Dytiscidae). – *Latvijas Entomologs* 43: 132-137.

Lackschewitz T., Mikutowicz J. 1939. Zur Koleopterenfauna d. Ostbalt. Gebietes II, 44 – 76.

Seidlitz G. 1887 – 1891. Fauna Baltica Die Kafer (Coleoptera) der deutscher Ostsel-provinzer Russlands Ardr. Naturk. Liv. Est- und Kurlands Ser.2.5;4x XLII+142-560.

Spuris Z., Stiprais M. 1982. Koksngrauži Kārļa Mīteļa Kolekcijā Rīgā. *Latvijas Entomologs* 25: 37 – 40.

Stiprais M. 1979. Dažas faunistiskas ziņas par Latvijas īsspārņiem. *Latvijas Entomologs* 22: 35 - 40.

Stiprais M., 1988. Materiāli par Latvijas vaboļu faunu – *Latvijas Entomologs* 31: 28 -34.

Štenbergs M. 1988. Lapkoku praulgrauža (OSMODERMA EREMITA SCOP.) sastopamība Latvijā. – *Latvijas Entomologs* 31: 39-40.

Telnov D. 1996. Sixty three new and rare species of Coleoptera in the fauna of Latvia. – *Latvijas Entomologs* 35: 36-43.

Telnov D., Gailis J., Kalniņš M., Napolov A., Piter NS U., Vilks K., WhiteheadP.F., 2005. Contributions to the knowledge of Latvian coleoptera 4. – *Latvijas Entomologs* 42: 18-47.

VIDES ZINĀTNES / ENVIRONMENTAL SCIENCES

THE MOST EFFECTIVE DETECTION METHOD FOR BRASSICA POD MIDGE *DASINEURA BRASSICAE* EMERGENCE IN WINTER OILSEED RAPE IN LATVIA

Ilze Apenite

Latvian Plant Protection Research Centre, Ltd, Struktoru iela 14a, Riga, Latvia
ilze.apenite@laapc.lv

Abstract

Research on *Dasineura brassicae* Win. emergence and establishment of the most effective determination method in winter oilseed rape plantations was carried out in LAU TRF „Peterlauki” in Jelgava area (in southern Zemgale) over the vegetation seasons of 2009 and 2010. Three determination methods for *D. brassicae* population were tested in winter oilseed rape- entomological net cuts, yellow glue traps (25 × 10 cm) by „KOOPERT” HORIVER[®] and Moerike water-traps.

After two years of research, it was established that the beginning of *D. brassicae* emergence is not affected by the sum of accumulated effective temperatures (AET), but by the plant development stage (BBCH). Entomological net cut method cannot be used for *D. brassicae* detection in winter oilseed rape plantations in Latvia as no individuals were captured in the trial area using this method. The most effective *D. brassicae* attraction method was the Moerike water-traps as the use of this method resulted in capturing the largest number of adult individuals (339 individuals out of total of 433 individuals). The most effective method for detection the beginning of *D. brassicae* emergence in Latvia was the yellow glue traps (from rosette until bud forming stage: BBCH 25-50), but starting from bud development until pod ripening stage (BBCH 51-79) the Moerike water-traps were more effective.

Key words: brassica pod midge, yellow glue traps, Moerike water-traps, detection method.

Kopsavilkums

Pētījumi par *Dasineura brassicae* Winn. efektīvāko konstatēšanas un noteikšanas metodi ziemas rapša sējumā tika veikti 2009. un 2010. gada veģetācijas periodos LLU MPS „Pēterlauki” Jelgavas novadā (Zemgales dienvidu daļā). *D. brassicae* populācijas konstatācijai ziemas rapša sējumā tika pārbaudītas trīs metodes – vākšana ar entomoloģisko tīkliņu, pievilināšana ar firmas „KOOPERT” HORIVER[®] dzeltenām līmes lamatām (25 × 10 cm) un Moerike ūdens ķeramiem slazdiem.

Pēc divu gadu pētījumiem tika konstatēts, ka *D. brassicae* izlidošanas sākumu nosaka augu attīstības stadija (BBCH), nevis aktīvo temperatūru summa (ATS). Pļāvumi ar entomoloģisko tīkliņu, *D. brassicae* noteikšanai ziemas rapša sējumos Latvijā nav efektīvi, jo neviens īpatnis, izmēģinājumu laukā, izmantojot šo metodi netika konstatēts. Daudz efektīvāka *D. brassicae* pievilināšanas metode bija ievākšana ar Moerike ķeramiem slazdiem, izmantojot šo metodi tika pievilināts liels pieaugušo īpatņu skaits (339 īpatņi no kopsummā 433 pievilinātiem īpatņiem). Periodā no rozetes līdz pumpuru veidošanās stadijai (BBCH 25-50) *D. brassicae* vislabāk pievilināt izmantojot dzeltenās līmes lamatas, bet no ziedpumpuru attīstīšanās līdz pāksteņu veidošanās stadijai (BBCH 51-79) izmantojot Moerike ķeramos slazdus.

Introduction

Expansion of oilseed rape plantations leads to increase in cultivation costs, and so, to obtain the highest yields possible, factors delaying growth and development must be eliminated. One of the problems affecting every farmer is pests in the oilseed rape. One of these pests is *Dasineura brassicae* Winn. (*Diptera, Cecidomyiidae*), which decreases yield by 30-60%.

D. brassicae damages newly formed pods in both, winter and summer, oilseed rape plantations. Both adults and larvae are destructive.

Worldwide various attraction methods are used to recognize *D. brassicae* presence in order to determine its emergence and population dynamics in every particular oilseed rape plantation

(Murihead, Thomson 1991; Powell et al. 1996; Dent, Walton 1997; Sautwood, Hendersen 2000; Almjli 2007):

1. entomological net cuts. This method is suitable for determining proportions of pest species in oilseed rape;
2. yellow glue traps, which are the first ones to be distributed in winter oilseed rape plantations in spring. This method allows to determine flying adults (imago), as well as immature stages, larvae and pupae (Alford 1979);
3. Moerike water-traps, which in oilseed rape are used to attract insects from both, *Coleoptera* and *Diptera*, orders (Axelsen 1992; Ulber 1995; Walczak et al. 1998). To attract *D. brassicae* more effectively, oilseed rape seed extract with high glucosinate level is added to water (Erichsen, Daebeler 1987);
4. suction traps are used to determine the beginning of *D. brassicae* emergence as well as its population density in oilseed rape. In the United Kingdom and Germany periodicity of *D. brassicae* daily emergence is examined using field Johnson – Taylor suction trap (Alford, 1979);
5. *D. brassicae* and its parasitoids *Omphale clypodalis*, *Platygaster subulifarmis* are attracted using light traps (Murchie et al. 1997);
6. Malaise traps are used to determine *D. brassicae* population density and phenological changes in various oilseed rape plantations. Equipped with a special clock mechanism this trap can also reduce *D. brassicae* population volume in oilseed rape plantations (Murchie et al. 2001).

Up to now the most effective determination method for *D. brassicae* in Latvia had not been established. Therefore, three methods for *D. brassicae* emergence determination in winter oilseed rape plantations were tested over the vegetation seasons of 2009 and 2010: entomological net cuts, yellow glue traps and yellow Moerike water traps.

Material and Methods

Research on *Dasineura brassicae* emergence in winter oilseed rape plantations was carried out in LLU MPS „Pēterlauki” in Jelgava area (in southern Zemgale) over the vegetation seasons of 2009 and 2010. Winter oilseed rape variety ‘ADDER’ was used for the trial. The trial was laid out in randomised blocks with 6 replicates. The area of a single trial field was 50m². Three detection methods for *D. brassicae* population were tested in winter oilseed rape:

1. yellow glue traps (25 × 10 cm) by „KOOPERT” HORIVER[®], which were placed in plantations at the height of plants and at an angle of 45°. Traps were inspected in every five days;
2. Moerike water-traps (210 mm Ø and 90 mm deep), which were placed in plantations at the height of plants. Water traps were filled with 1.5 litres of water;

3. Sweeping of insect nets, where every sample (replication) was obtained with the help of 200 insect net sweeps (25 sweeps per every plot) over the upper storey of the winter oilseed rape stand. Pest assessment was carried out once in every five days.

Sum of accumulated effective temperatures (AET) was calculated using the given formula:

$$AET = \sum(t_n - 10^{\circ}C)$$

where t_n - the average daily temperature above + 10°C. (Soroka, Supranovics eds. 2005).

The obtained results were analyzed with the necessary level of significance (P=0.05).

Result and Discussion

Over the vegetation seasons of 2009 and 2010 the most effective *Dasineura brassicae* attraction method was determined in winter oilseed rape plantations. The trial resulted in collection of 433 adult individuals, out of which the highest population density (339 individuals) was obtained in the trial area over the vegetation season of 2009 (Table 1, 2).

Table 1. *D. brassicae* population density in winter oilseed rape plantations over the vegetation season of 2009

Dates	Growth stage, BBCH	AET	Yellow glue traps	%	Moerike water-traps	%	Entomol. net cuts
25.04.	39	71	3	4.7	0	0.0	0
01.05.	44	105	9	14.0	0	0.0	0
05.05.	51	165	0	0.0	0	0.0	0
10.05.	57	176	21	32.8	119	43.3	0
15.05.	60	219	0	0.0	127	46.2	0
20.05.	67	270	14	21.9	0	0.0	0
25.05.	69	360	14	21.9	11	4.0	0
01.06.	70	396	0	0.0	7	2.5	0
05.06.	71	439	0	0.0	0	0.0	0
10.06.	72	510	3	4.7	11	4.0	0
15.06.	74	549	0	0	0	0	0
20.06.	77	634	0	0	0	0	0
		Total	64	18.8	275	81.1	0

339 adult *D. brassicae* individuals were collected in winter oilseed rape plantations over the vegetation season of 2009, out of which 64 individuals or 18.8% were collected using the yellow glue traps, while 275 individuals or 81.1% were collected using the Moerike water-traps. Whereas over the vegetation season of 2009 no individuals were collected using entomological net cuts (Table 1).

Over the vegetation season of 2009 the first three individuals in winter oilseed rape plantations were attracted using yellow glue traps (25.04.), when the oilseed rape was at stem elongation stage BBCH 39 and AET had reached 71°C.

Massive *D. brassicae* emergence began at the end of the first decade of May (10.05.), when oilseed rape had reached inflorescence emergence stage (BBCH 57 and AET was 176°C). 21 adult

individuals or 32.8% out of total were attracted using the yellow glue traps, while the Moerike water-traps attracted 119 individuals or 43.3% out of total.

With continuous elevation of average temperatures the population density of *D. brassicae* in winter oilseed rape increased as well. The following assessment at mid May (15.05.) when AET had reached 219°C revealed that the Moerike water-traps contained 8 individuals or 2.9% more than during the previous assessment, while no adult *D. brassicae* individuals were found on the yellow glue traps and entomological net cuts. Most of the final *D. brassicae* individuals - 11 or 4.0% out of total - were collected in winter oilseed rape plantations using the Moerike water-traps while oilseed rape was at the pod development stage BBCH 72 (10.06.) with AET being 510°C.

Analysis of the results obtained from winter oilseed rape plantations over the vegetation season of 2009 established that entomological net cuts are not applicable in winter oilseed rape for capturing *D. brassicae*, as this species is a small-in-size (1 – 1.5 mm) member of Diptera order, which makes it difficult to capture it using this method. Cuts were made between 11:00 and 14:00 o'clock when the wind speed is greater than in the mornings and evenings and when insects might have more suitable flying conditions. Two methods were effective for *D. brassicae* detection, which functioned differently at various plant development stages. From rosette until bud forming stage (BBCH 25-50) the beginning of *D. brassicae* emergence was most effectively determined using the yellow glue traps, while from bud development until pod ripening stage (BBCH 51-79) the Moerike water-traps were more effective.

Over the vegetation season of 2010 all three *D. brassicae* determination methods were used in winter oilseed rape plantations yielding a total of 94 adult individuals out of which none were collected using the entomological net cut method, while 30 individuals or 31.9% were captured using the yellow glue traps and 64 individuals or 60.0% were collected using the Moerike water-traps (Table 2).

Table 2. *D. brassicae* population density in winter oilseed rape plantations over the vegetation season of 2010

Dates	Growth stage, BBCH	AET	Yellow glue traps	%	Moerike water-traps	%	Entomol. net cuts
15.04.	30	75	0	0.0	0	0.0	0
20.04.	32	106	0	0.0	1	1.5	0
25.04.	35	150	0	0.0	0	0.0	0
01.05.	39	250	0	0.0	0	0.0	0
05.05.	43	148	0	0.0	0	0.0	0
10.05.	49	173	0	0.0	18	28.1	0
15.05.	55	575	4	13.3	6	9.4	0
20.05.	59	657	3	10.0	4	6.3	0
25.05.	65	477	3	10.0	3	4.7	0
01.06.	68	390	5	16.6	8	12.5	0
05.06.	73	575	1	3.3	0	0.0	0

10.06.	75	461	8	26.6	4	6.3	0
15.06.	78	468	6	20.0	20	31.3	0
20.06.	80	475	0	0.0	0	0.0	0
		Total	30	31.9	64	60.0	0

In 2010 the first imago in winter oilseed rape was attracted using the yellow glue traps (20.04) when the oilseed rape was at the stem development stage (BBCH 32) and AET had reached 106°C. No clear and massive emergence of *D. brassicae* as seen in 2009 was observed in 2010 as the conditions were not favourable for pest population emergence.

The highest population density was determined when the oilseed rape was at the inflorescence emergence stage (BBCH 49 and AET was 173°C), which was at the end of the first decade of May (10.05.). This matched the situation seen over the vegetation season of 2009. The highest population density (18 individuals or 28.1% out of total) was determined using the yellow water-traps. The final individuals were determined in the middle of the second decade of June (15.06.), when the winter oilseed rape was at the pod development stage (BBCH 78 and AET was 468°C).

Overall it can be concluded that over the vegetation season of 2010 the most effective *D. brassicae* attraction method was the yellow water-traps, which obtained the highest population density. Hence, after two years of research, it can be concluded that the most effective *D. brassicae* attraction method in Latvia is the Moerike water-traps as also previously seen in Germany.

In Germany this method detection the first *D. brassicae* individuals when the plants had reached the pod development stage (BBCH 75), while the final individual was detection at the pod senescence stage (BBCH 97). Whereas in Latvia the research with the Moerike water-traps determined the first individuals when the plants were at the flowering stage (BBCH 57 - 10.05.09.).

In our trial no *D. brassicae* individuals were captured in winter oilseed rape plantations using the entomological net cuts. This might be explained by the relatively low humidity and precipitation during May and June of 2009. *D. brassicae* possibly remained closer to the topsoil where the humidity might have been higher. However, German researchers carrying out trials using entomological net cuts over the same period of daytime from 11:00 until 13:30 o'clock collected a total of 67 adult individuals (Aljmlī 2007). Using this method the first emergence was determined when the plants were at the flowering stage (BBCH 64), and when 8 adult individuals were collected, while the last emergence was determined when the plants were at the pod ripening stage (BBCH 81), and when one adult individual was captured. For the research done by German scientists the emergence maximum was reached when plants were at pod development stage (BBCH 75), and 458 adult individuals were collected using the Moerike water-traps, while entomological net cuts captured 33 adult individuals (Aljmlī 2007).

Comparing results from both researches it can be concluded that the most effective *D. brassicae* attraction method in both trials was the use of Moerike water-traps, as this method lead to capturing the largest number of adult individuals out of total. For the research performed in Latvia those were 339 out of 433, but for research by Aljmli (2007) those were 458 individuals from 1264.

Conclusions

1. The beginning of *D. brassicae* emergence is not affected by the sum of accumulated effective temperatures (AET), but by the plant development stage (BBCH) instead.
2. Entomological net cut method cannot be used for *D. brassicae* detection in winter oilseed rape plantations in Latvia as no individuals were captured in the trial area.
3. The most effective *D. brassicae* attraction method was the Moerike water-traps as the use of this method resulted in capturing the largest number of adult individuals (339 individuals out of total 433 individuals).
4. The most effective method for detection the beginning of *D. brassicae* emergence in Latvia was the yellow glue traps (from rosette until bud forming stage: BBCH 25-50), but starting from bud development until pod ripening stage (BBCH 51-79) the Moerike water-traps were more effective.

Bibliography

- Alford D. V. 1979. Observations on the cabbage stem flea beetle, *Psylliodes chrysocephala*, on Winter oil-seed rape in Cambridgeshire. *Annals of Applied Biology* 93, 117–123.
- Aljmli F. 2007. Classification of oilseed rape visiting insects in relation to the sulphur supply. *FAL Agricultural Research, Germany*, 232 pp.
- Axelsen J. 1992. The population dynamics and mortalities of the pod gall midge (*Dasyneura brassicae* Winn.) (Diptera, Cecidomyiidae) in winter rape and spring rape (*Brassica napus* L.) in Denmark. *Journal of Applied Entomology*. Vol. 114, 463–471.
- Dent D. R., Walton M. P. 1997. Methods in ecological and agricultural entomology. CAB International, Wallingford, 387 pp.
- Erichsen E., Daebeler F. 1987. Zur Überwachung der Kohlschotenmücke (*Dasyneura brassicae* Winn.) im Winterraps. *Nachrichtenblatt für den Pflanzenschutzdienst der DDR* 41, 33–34.
- Muirhead-Thomson R.C. 1991. Trap responses of flying insects. Academic Press: London, 287 pp.
- Murchie A. K., Smart, L. E., Williams, I. H. 1997. Responses of *Dasyneura brassicae* Winn. (Diptera: Cecidomyiidae) and its parasitoids *Platygaster subuliformis* Kieffer (Hymenoptera: Platygasteridae) and *Omphale clypealis* Thomson (Hymenoptera: Eulophidae) to traps, baited with organic isothiocyanates, in the field. *Journal of Chemical Ecology*. Vol. 23, 917–926.
- Murchie A. K., Burn, D. J., Kirk, W. D. J., Williams I. H. 2001. A novel mechanism for time-sorting insect catches and its use to derive the diel flight periodicity of brassica pod midge *Dasyneura brassicae* (Diptera: Cecidomyiidae). *Bulletin of Entomological Research* 91, 199–203.
- Powell W., Walton M. P., Jervis M. A. 1996. Populations and communities. In: M. A. Jervis, N. A. C. Kidd (eds). *Insect Natural Enemies*. Chapman & Hall, London, 223–293.
- Southwood T. R. E., Henderson P. A. 2000. Ecological methods. 3rd ed. Blackwell Science: London, 575 pp.

- Ulber B. 1995. Untersuchungen zur Abundanzdynamik von *Ceutorhynchus napi* Gyll. und *Ceutorhynchus pallidactylus* (Mrsh.) im Raum Göttingen. *Rapssymposium* zu Fragen der Phytopathologie und des Pflanzenschutzes, Rostock, 13-14 October, 95–98.
- Walczak, B., Klem, M., Klukowski, Z., Smart, L. E., Ferguson, A. W., Williams I. H. 1998. Effect of trap design and 2-phenylethyl isothiocyanate on catches of stem weevils (*Ceutorhynchus pallidactylus* Marsh. and *C. napi* Gyll.) in winter oilseed rape. *IOBC/wprs Bulletin* 21, 141–146.
- Integrirovanaja zascita rostenij ot nasekomih, boleznij i sornjakov 2005. In: S. V. Soroka, R. V. Supranovics (eds). Minska, Belorusija, Sci.: 462 (Integrated protection of crops from pests, diseases and weeds, in Russian).

LATVIJĀ KULTIVĒTIE KĻAVU (*ACER* L.) ĢINTS TAKSONI

Aiva Bojāre, Gunta Evarte-Bundere, Pēteris Evarts-Bunders

Nacionālais botāniskais dārzs, Miera iela 1, Salaspils, Latvija; Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija

aiva.bojare@nbd.gov.lv; gunta.evarte@biology.lv; peteris.evarts@.biology.lv

Abstract

Taxa of genus *Acer* L. cultivated in Latvia.

The aim of the current work is a critical studies of genus *Acer* in Latvia, taking into account, that detailed studies of this genus in Latvia previously was not carried out. During the studies, a detailed inventory of the biggest dendrological plantations and collections in Latvia was carried out. For the moment, the published previous inventory results of the parks and greeneries are known for the period from 1972 to 2000, and do not reflect the real situation. Over time, when different foreign-origin planting materials were used in public greeneries widely, status of the property for many dendrologically valuable territories was changed. Due to the different climatic and anthropogenic factors, taxonomic diversity of the trees and shrubs, including maple, has changed in both directions - positive and negative. Therefore, the regular monitoring of taxonomical diversity of the arboreal plants is necessary.

During the current research, 119 dendrological objects were inventoried and at least 490 herbarium materials was collected. The results summarize the data about all *Acer* genus taxa cultivated in Latvia: 24 species, 30 subspecies, 3 varieties, one form and five hybrids.

Scientific nomenclature of each taxon was specified, morphological features and peculiarities of distribution were described. The distribution maps for all most common taxa were created, where the changes from the previous inventories to nowadays were reflected. For some rare taxa cultivated in Latvia, Latvian epithet is given for the first time, created on the basis of the most commonly used names in foreign dendrological literature.

Key Words: Acer, systematic, distribution, Latvia.

Ievads

Kļavu (*Acer* L.) ģints ir liela un daudzveidīga koku un krūmu ģints, kas savvaļā izplatīta Ziemeļu puslodes mērenā klimata joslā un nedaudz ieiet Dienvidāzijas tropiskajā joslā. Pasaulē kļavas iedala 16 sekcijās, no kurām 8 iedala 19 sērijās. Sekcijas un sērijas kopā apvieno 230 taksonus – 124 sugas, 95 pasugas, 8 varietātes un vienu formu. Latvijā savvaļā sastopama tikai viena kļavu suga – parastā kļava (*Acer platanoides* L.), kura izplatīta visā teritorijā gar upju krastiem, gravās, dažādos mežu tipos kopā ar citām platlapju koku sugām, bet tīraudzes neveido.

Pirmie citzemju kļavu taksonu introdukcijas mēģinājumi dokumentēti ar 19.gs. sākumu, kad izvēršusies intensīva parku veidošana. Kopš introdukcijas sākuma, Latvijā, uz šo brīdi, kopumā tiek kultivēti vairāk kā 100 kļavu taksoni. Lielākās kļavu ģints taksonu kolekcija Latvijā atrodas Nacionālajā botāniskajā dārzā (turpmāk NBD) Salaspilī un Kalsnavas arborētumā Madonas novadā. Sugām bagāti stādījumi ir Rucavas muižas kalnā Rucavas novadā, Laidu „Jaunbrēdiķos” Kuldīgas novadā un Lēdurgas dendroloģiskajā parkā Krimuldas novadā. Bet lielākajā daļā parku un apstādījumu tiek audzēta tikai neliela daļa no plašā kļavu sortimenta klāsta.

Pētījuma laikā tika apkopota pieejamā zinātniskā literatūra, apsekoti 119 dendroloģiskie objekti, izveidotas izplatības kartes un ievākts bagātīgs herbārija materiāls.

Līdz šim Latvijā nav veikti kļavu ģints detalizēti pētījumi. Darba mērķis ir veikt Latvijas lielāko dendroloģisko stādījumu un kolekciju reinventarizāciju, jo šobrīd publicētie Latvijas lauku

parku un apstādījumu inventarizāciju materiāli par periodu no 1972.-2000.gadam neatspoguļo reālo situāciju. Laika gaitā, mainoties īpašumu statusam, kā arī dažādu klimatisko un antropogēno faktoru ietekmē, koku un krūmu, tai skaitā kļavu, taksonu daudzveidība ir mainījusies gan pozitīvā, gan negatīvā virzienā. Daudziem parkiem un apstādījumiem nonākot privātā apsaimniekošanā, veikti nepārdomāti stādījumu kopšanas pasākumi, kā rezultātā iznīcināti vērtīgi krūmveidīgie taksoni.

Materiāls un metodika

Acer L. ģints sistemātikas noskaidrošanai analizēta zinātniskā literatūra par kļavu izplatību pasaulē un Latvijā. Darba ietvaros tika ievākts bagātīgs herbārija materiāls (490 lapas), kā arī analizēts Nacionālā botāniskā dārza herbārijs (HBA (488 lapas)), DU Sistemātiskās bioloģijas institūta herbārijs (DAU (340 lapas)) un LU (RIG) Bioloģijas fakultātes herbārijs. Ievāktais herbārijs glabājas DU Sistemātiskās bioloģijas institūtā. Kartogrāfiskā materiāla veidošanai izmantoti personīgie pētījumi un NBD Dendrofloras nodaļas zinātnieku publicētie Latvijas dendrofloras inventarizāciju materiāli.

Latvijā augošo kļavu taksonu iedalījums sekcijās un sērijās veidots pēc Gelderena sastādītās taksonomiskās shēmas (Gelderen 1994).

Kļavu taksonu latviskie nosaukumi norādīti, par pamatu izmantojot Akadēmiskajā terminu datubāzē *AkadTerm* lietotos epitētus, kas apstiprināti Latvijas terminoloģijas komisijā. Taksoniem, kas nav minēti šajā datubāzē, izmantoti dendroloģiskajā literatūrā biežāk lietotie nosaukumi. Sugu latviskie nosaukumi fiksācijas funkcijā lietoti vienskaitļa formā un sastāv no diviem vārdiem – sugas epiteta un ģints nosaukuma. Ģints latviskais nosaukums fiksācijas funkcijā lietots vienskaitļa formā, izmantojot tipiskās sugas latvisko nosaukumu. Latvijā kultūrā reti sastopamiem kļavu taksoniem, kuriem līdz šim nav doti latviskie epitēti, darbā izveidoti jauni epitēti.

Latīnisko nosaukumu autoru saīsinājumi citēti saskaņā ar starptautiski pieņemtajām norādēm darbā *Authors of Plant Names* (Brummit, Powell 1992).

Darbā netiek apskatītas Latvijā kultivētās kļavu šķirnes.

Kļavu taksonu izplatība Latvijā atspoguļota izplatības kartēs, ja taksons konstatēts piecos un vairāk punktos. Veidojot izplatības kartes, par pamatu ņemts botānisko kvadrātu tīkls, kur viena kvadrāta laukums dabā ir 71 km² (7,6 x 9,3 km) (Табака, Клявиня, Плотниекс 1977). Tīkla pamatlīmenis balstīts uz PSRS Aizsardzības ministrijas Ģenerālštāba topogrāfiskās kartes (ģeogrāfisko koordinātu sistēma šīm kartēm balstīta uz Krasovska 1940. gada elipsoīdu un Pulkovas 1942.gada atskaites meridiānu) karšu lapu sadalījumu mērogā 1:25000 (Krampis 2006).

Izveidotajās kartēs punkti atzīmēti trijās krāsās: ● - publicētajos materiālos norādīts un joprojām esošs taksons, ● - jauns taksons un ○ - publicētajos materiālos norādīts, bet vairs neesošs taksons. Sugām, kurām zināmas mazāk par piecām atradnēm, izplatība skaidrota tekstā, iekavās norādot botāniskā kvadrāta numuru.

Rezultāti

SECTION PARVIFLORA KOIDZ.

SERIES CAUDATA PAX

Acer caudatum subsp. *ukurunduense* (Trautv. et Mey.) Murray – Ukurundu kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Mazsalacas “Vecniguļi” (2/34); Laidu „Jaunbrēdiķi” (16/8), Rucavas muižas kalns (24/3)

Acer spicatum Lam. – vārpainā kļava

Izplatība Latvijā: Laidu „Jaunbrēdiķi” (16/8); Talsu dendroloģiskais parks (11/14); Nacionālais botāniskais dārzs (15/28).

SECTION PALMATA PAX

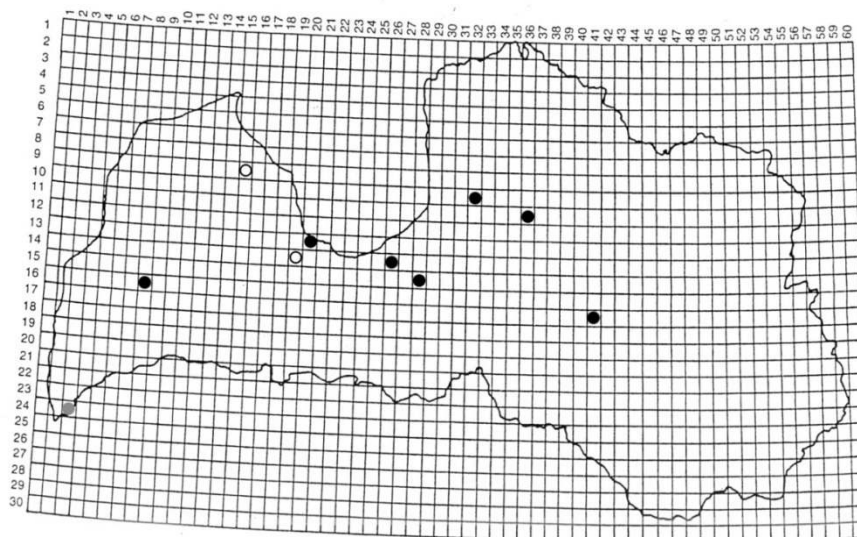
SERIES PALMATA PAX

Acer circinatum Pursh – vīnkoku kļava

Izplatība Latvijā: skat 1.att.

Acer japonicum Thunb. – Japānas kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Mazsalacas “Vecniguļi” (2/34); Laidu „Jaunbrēdiķi” (16/8); Rucavas muižas kalns (24/3); Kalsnavas arborētums (17/41).

1. attēls. *Acer circinatum* Pursh izplatība

Figure 1. Distribution of *Acer circinatum* Pursh.

Acer palmatum Thunb. ex Murray subsp. *palmatum* – vēdekļa kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kurmāles „Sauleskalni” (14/9); Rucavas muižas kalns (24/3); Kalsnavas arborētums (17/41).

Acer palmatum subsp. *amoenum* (Carrière) Hara – patīkamā kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Rucavas muižas kalns (24/3)

Acer pseudosieboldianum* (Pax) Kom. subsp. *pseudosieboldianum – neīstā Zībolda kļava

Izplatība Latvijā: Lāčupes dendrārijs (13/20); Garlība Merķeļa dendroloģiskie stādījumi (15/27);

Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kalsnavas arborētums (17/41).

Acer shirasawanum* Koidz. var. *shirasawanum – Širasavana kļava

Izplatība Latvijā: Rucavas muižas kalns (24/3); Kalsnavas arborētums (17/41).

***Acer shirasawanum* var. *tenuifolium* Koidz.** – smalklapu kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28)

***Acer sieboldianum* Miq.** – Zībolda kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28)

SERIES SINENSIA POJARK.

***Acer campbellii* subsp. *flabellatum* (Rehd.) Murray** – vēdekļlapu kļavu

Izplatība Latvijā: Rucavas muižas kalns (24/3)

SECTION MACRANTHA PAX

***Acer crataegifolium* Siebold et Zucc.** – vilkābeļlapu kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28)

***Acer davidii* subsp. *grosseri* (Pax) de Jong** – Grosera kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28)

***Acer pectinatum* subsp. *laxiflorum* (Pax) Murray** – skrajziedu kļava

Izplatība Latvijā: Kalsnavas arborētums (17/41).

***Acer pectinatum* subsp. *maximowiczii* (Pax) Murray** – Maksimoviča kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28)

***Acer pensylvanicum* L.** (1753) – Pensilvānijas kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kurmāles „Sauleskalni” (14/9)

***Acer rufinerve* Siebold et Zucc.** – ruddzīslu kļava

Izplatība Latvijā: Laidu „Jaunbrēdiķi” (16/8); LU Botāniskais dārzs (14/26)

***Acer tegmentosum* Maxim.** (1857) – zaļmizas kļava

Izplatība Latvijā: skat. 2.att.

Acer tschonoskii* Maxim. subsp. *tschonoskii – Čonoska kļava

Izplatība Latvijā: Rucavas muižas kalns (24/3)

***Acer tschonoskii* subsp. *koreanum* Murray** – Korejas kļava

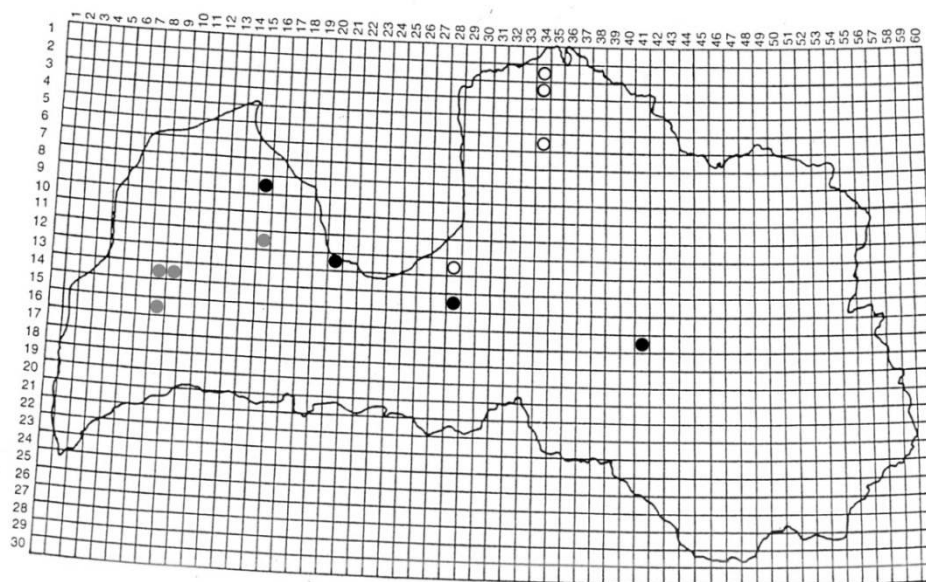
Izplatība Latvijā: Lāčupes dendrārijs (13/20); Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kalsnavas arborētums (17/41).

SECTION GLABRA PAX

SERIES GLABRA PAX

Acer glabrum Torr. subsp. *glabrum* – kailā kļava, klinškalnu kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kalsnavas arborētums (17/41); Skrīveru dendrārijs (18/34).

2. attēls. *Acer tegmentosum* Maxim. izplatība

Figure 2. Distribution of *Acer tegmentosum* Maxim.

Acer glabrum subsp. *douglasii* (Hook.) Wesm. (1890) – Duglasa kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28)

Acer glabrum subsp. *torreyi* (Greene) Smiley – Toreja kļava

Izplatība Latvijā: Rucavas muižas kalns (24/3)

SERIES ARGUTA (REHD.) REHD.

Acer argutum Maxim. – asā kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28)

Acer barbinerve Maxim. – bārdainā kļava

Izplatība Latvijā: skat. 3.att.

Acer stachyophyllum subsp. *betulifolium* (Maxim.) de Jong – bērslapu kļava

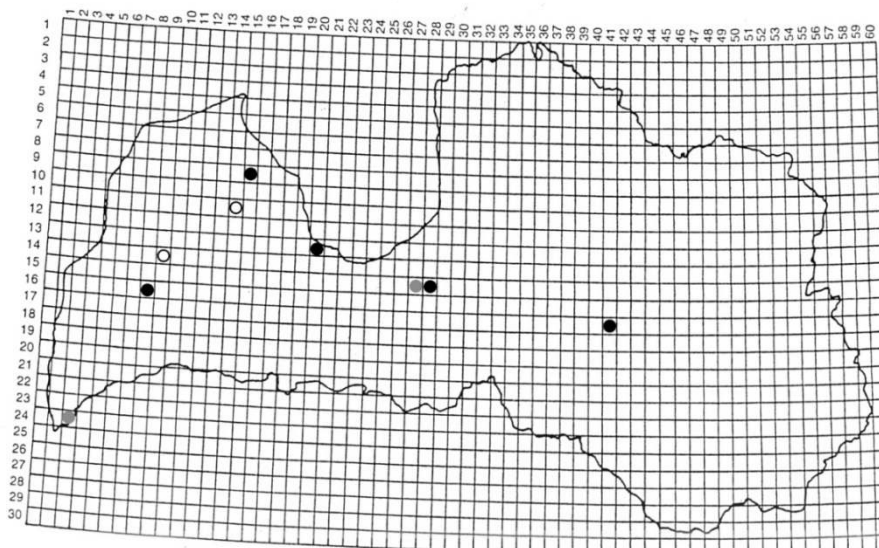
Izplatība Latvijā: Kalsnavas arborētums (17/41).

SECTION NEGUNDO (BOEHM.) MAXIM.

SERIES NEGUNDO

Acer negundo L. (1753) subsp. *negundo* – ošlapu kļava

Izplatība Latvijā: Latvijā bieži sastopama, invazīva suga.

3. attēls. *Acer barbinerve* Maxim. Izplatība Latvijā

Figure 3. Distribution of *Acer barbinerve* Maxim.

Acer negundo subsp. *californicum* (Torr. et Gray) Wesm. – Kalifornijas kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28).

Acer negundo subsp. *interius* (Britton) A. et D.Loeve

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28).

SERIES CISSIFOLIA (Koidz.) Momot. (1962)

Acer cissifolium (Siebold et Zucc.) K.Koch – mežvīnu kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kalsnavas arborētums (17/41).

Acer henryi Pax (1889) – Henrija kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kalsnavas arborētums (17/41).

SECTION ACER

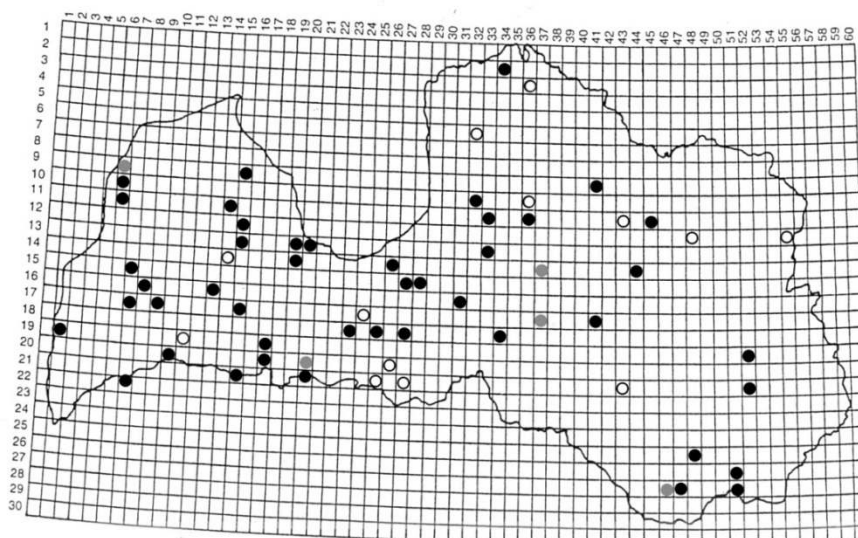
SERIES ACER

Acer heldreichii subsp. *trautvetteri* (Medw.) Murray – Trautfētera kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kalsnavas arborētums (17/41).

Acer pseudoplatanus L. – kalnu kļava

Izplatība Latvijā: skat. 4.att.

4. attēls. *Acer pseudoplatanus* L. izplatība

Figure 4. Distribution of *Acer pseudoplatanus* L.

Acer velutinum Boiss. – samtainā kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28).

SERIES MONSPESSULANA POJARK.

Acer hyrcanum Fisch. et Mey. subsp. *hyrcanum* – Balkānu, Hirkanas kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28).

Acer monspessulanum L. subsp. *monspessulanum* – Monpeljē kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Rucavas muižas kalns (24/3)

Acer opalus Mill. subsp. *opalus* - irbeņlapu kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Rucavas muižas kalns (24/3)

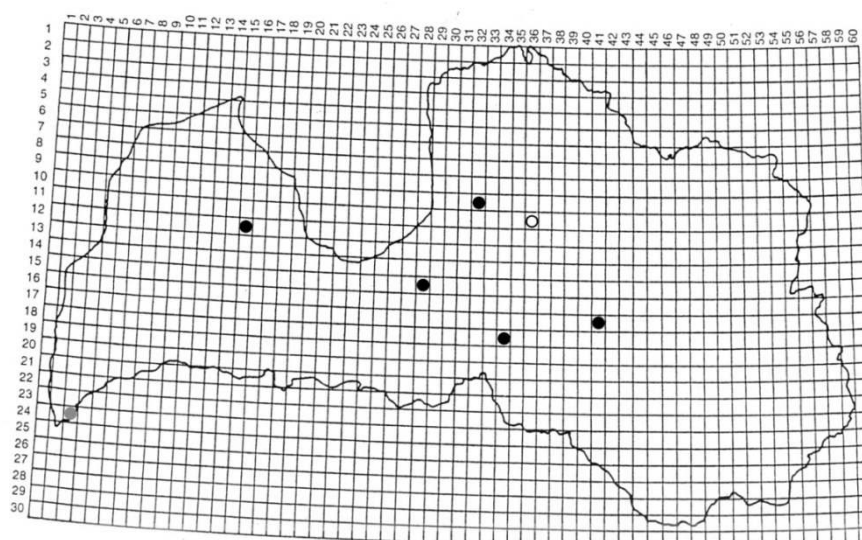
Acer opalus subsp. *obtusatum* (Willd.) Gams – strupdaivu kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28).

SERIES SACCHARODENDRON (RAFINESQUE) MURRAY

Acer saccharum Marshall – cukura kļava

Izplatība Latvijā: skat. 5.att.

5. attēls. *Acer saccharum* Marshall izplatība

Figure 5. Distribution of *Acer saccharum* Marshall

SECTION TRIFOLIATA PAX

SERIES GRISEA POJARK. (1933)

Acer griseum (Franch.) Pax (1902) – kanēļmizas kļava

Izplatība Latvijā: Rucavas muižas kalns (24/3).

Acer maximowiczianum Miq. – Maksimoviča kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Rucavas muižas kalns (24/3).

Acer triflorum Kom. (1901) – trejziedu kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kalsnavas arborētums (17/41).

SERIES MANDSHURICA POJARK.

Acer mandshuricum Maxim. – Mandžūrijas kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Laidu „Jaunbrēdiķi” (16/8); Kalsnavas arborētums (17/41).

SECTION LITHOCARPA PAX

SERIES MACROPHYLLA POJARK. EX MOMOT.

Acer macrophyllum Pursh (1814) – liellapu kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); LU botāniskais dārzs (14/26)

SECTION PLATANOIDEA PAX

Acer campestre L. (1753) – lauku kļava

Izplatība Latvijā: skat. 6.att.

Acer campestre L. f. *suberosum* (Dumort.) Cin. – korķainā lauku kļava

Izplatība Latvijā: skat. 7.att.

Acer cappadocicum Gled. subsp. *cappadocicum* – Kapadoķijas kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28)

Acer cappadocicum subsp. *divergens* (Pax) Murray (1978)

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28)

Acer cappadocicum subsp. *lobelii* (Ten.) Murray (1982) – Lobeļa kļava

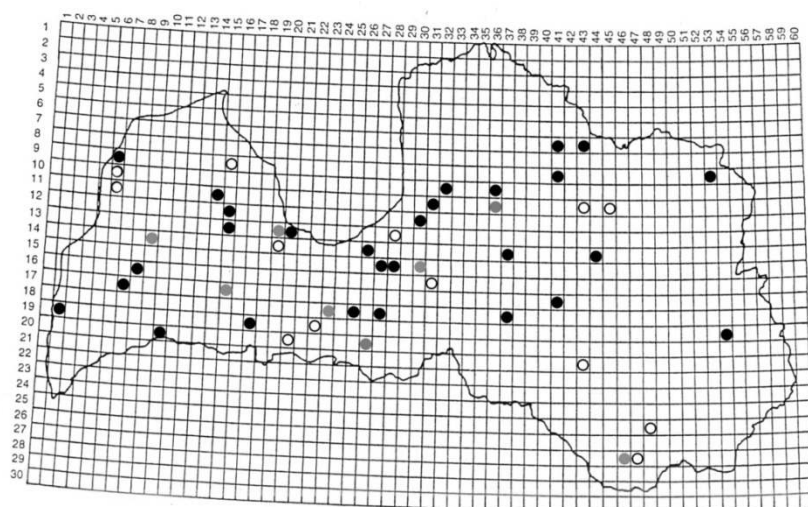
Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Ādaži, centra apstādījumi (13/28).

Acer miyabei Maxim. subsp. *miyabei* – Miabeļa kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kalsnavas arborētums (17/41).

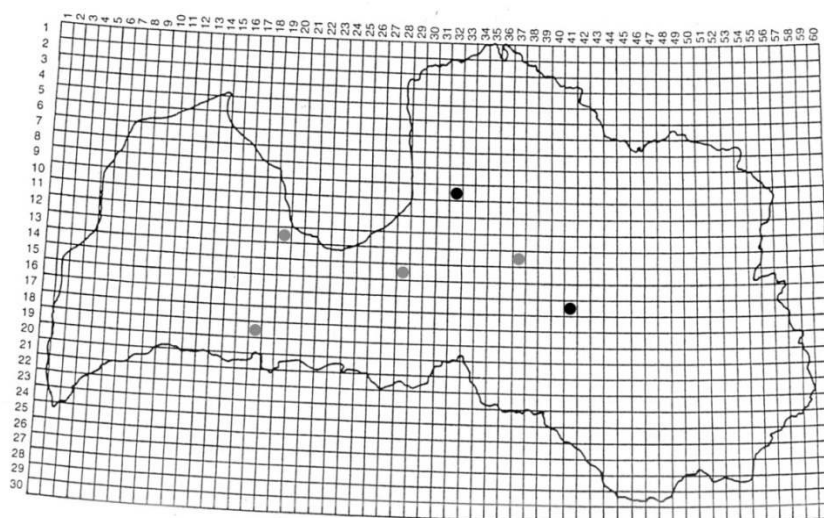
Acer mono Maxim. subsp. *mono* – sīklapainā kļava

Izplatība Latvijā: skat. 8.att.

6. attēls. *Acer campestre* L. izplatība

Figure 6. Distribution of *Acer campestre* L.

7. attēls. *Acer campestre* L. f. *suberosum* (Dumort.) Cin. izplatība

Figure 7. Distribution of *Acer campestre* L. f. *suberosum* (Dumort.) Cin.

Acer mono var. *mayrii* (Schwer.) Nakai – Maira kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Ozolmuiža (6/34).

Acer platanoides L. (1753) – parastā kļava

Izplatība Latvijā: vienīgā savvaļā augošā kļavu suga.

SECTION GINNALA NAKAI

Acer tataricum L. subsp. *tataricum* – Tatārijas kļava

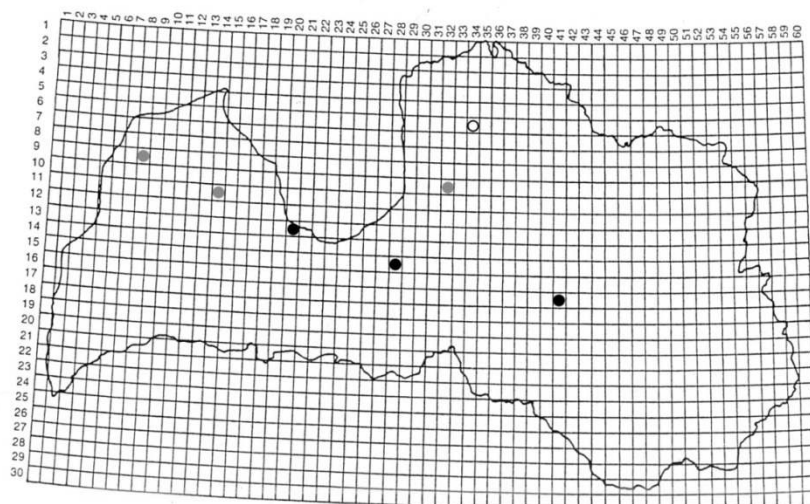
Izplatība Latvijā: skat. 9.att.

Acer tataricum subsp. *ginnala* (Maxim.) Wesm. – krastu kļava

Izplatība Latvijā: skat. 10.att.

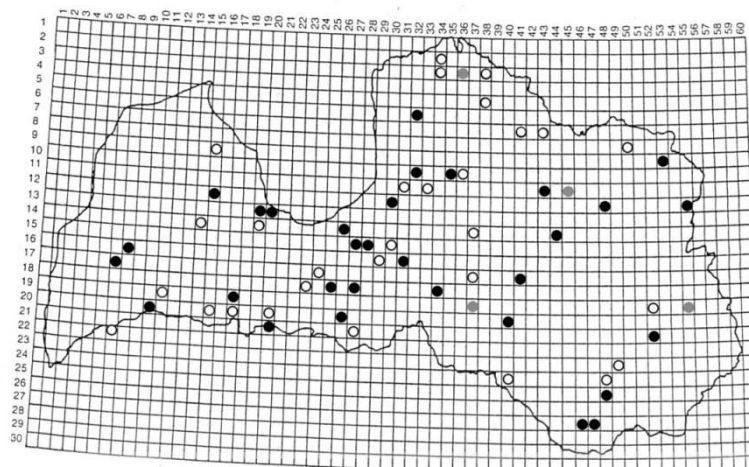
Acer tataricum subsp. *semenovii* (Regel et Herder) Murray (1982) – Semjonova kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Kalsnavas arborētums (17/41).

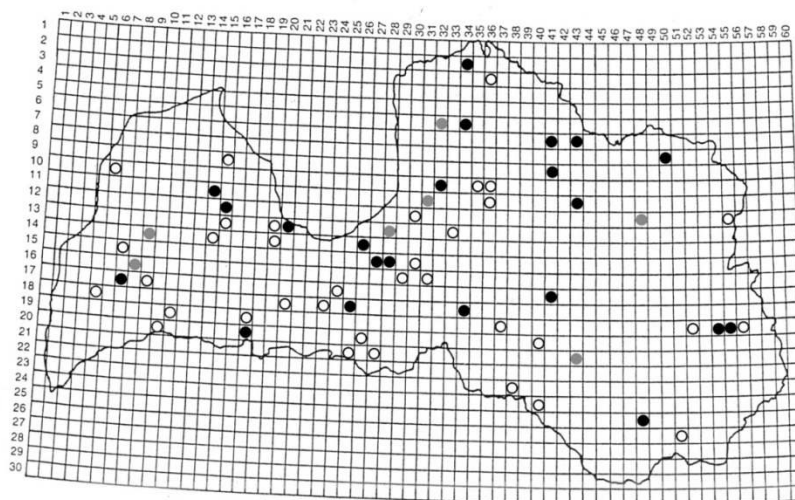
8. attēls. *Acer mono* Maxim. subsp. *mono* izplatība

Figure 8. Distribution of *Acer mono* Maxim. subsp. *mono*

9. attēls. *Acer tataricum* L. subsp. *tataricum* izplatība

Figure 9. Distribution of *Acer tataricum* L. subsp. *tataricum*

10. attēls. *Acer tataricum* subsp. *ginnala* (Maxim.) Wesm. izplatība

Figure 10. Distribution of *Acer tataricum* subsp. *ginnala* (Maxim.) Wesm.

SECTION RUBRA PAX

Acer rubrum L. (1753) – sarkanā kļava

Izplatība Latvijā: skat. 11.att.

Acer saccharinum L. – sudrabkļava

Izplatība Latvijā: skat. 12.att.

Starpsugu hibrīdi

Acer x bornmuelleri Borbás (*A. monspessulanum* × *A. campestre*) – Bornmellera kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28).

Acer x coriaceum Bosc et Tausch (*A. monspessulanum* × *A. opalus* subsp. *obtusatum*) – ādainā kļava

Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28).

Acer x freemanii Murray (*A. rubrum* × *A. saccharinum*) – Frīmana kļava

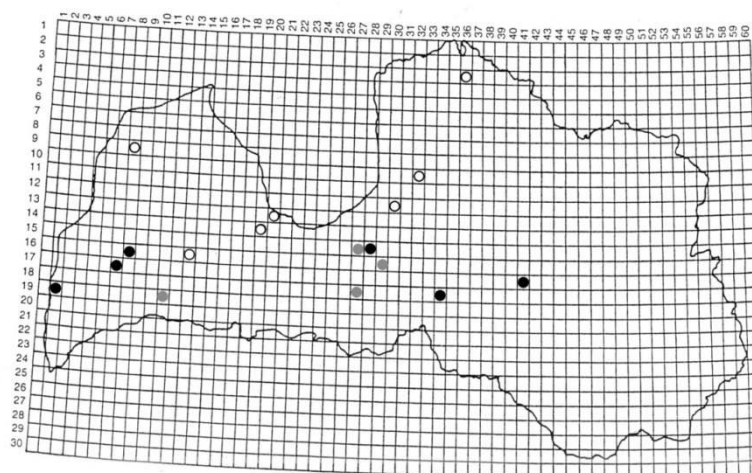
Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28); Rucavas muižas kalns (24/3)

Acer x zoeschense Pax (*A. campestre* × *A. cappadocicum* subsp. *lobelii*) – Zošenera kļava

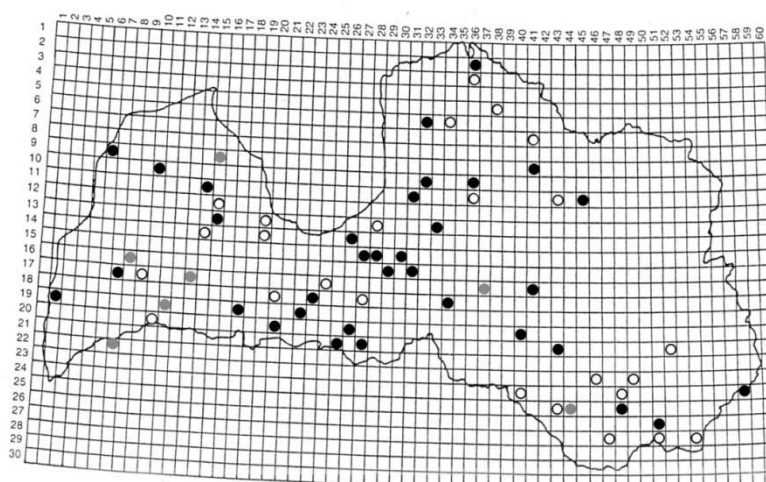
Izplatība Latvijā: Nacionālais botāniskais dārzs (15/28).

Acer tataricum subsp. *ginnala* x *A. tataricum* subsp. *tataricum*

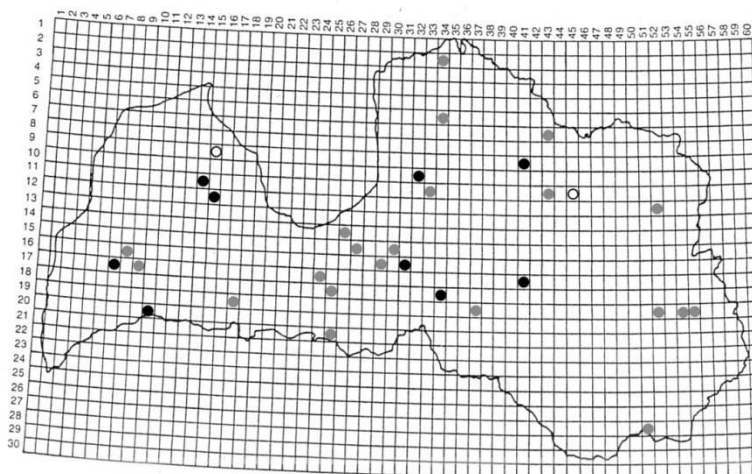
Izplatība Latvijā: skat. 13. att.

11. attēls. *Acer rubrum* L. izplatība
Figure 11. Distribution of *Acer rubrum* L.

12. attēls. *Acer saccharinum* L. izplatība
Figure 12. Distribution of *Acer saccharinum* L.

13. attēls. *Acer tataricum* subsp *ginnala* x *A. tataricum* subsp. *tataricum* izplatība
Figure 13. Distribution of *Acer tataricum* subsp *ginnala* x *A. tataricum* subsp. *tataricum*

Diskusija

Analizējot datus par kļavu taksonu sastopamību Latvijā laika periodā no 1972.-2000.gadam (Bice, u.c. 2006 b,c, 2007 d; Bice, u.c. 2005 c,d; Bice, u.c. 2005 b; Bice, u.c. 2006 a, 2007 a; Bice, u.c. 2004 b, 2007 b,c; Bice, u.c. 2003; Bice, u.c. 2004 c; Bice, u.c. 2005 a; Cinovskis, u.c. 1988 a,b; Cinovskis, u.c. 1986 a, 1988 c,d, 1989 a-d, 1991; Evarts-Bunders, u.c. 2008; Циновский 1983) un pašreizējo situāciju, tika konstatēts, ka lielu, būtisku izmaiņu taksonu daudzveidībā nav. Procentuāli taksonu skaita ziņā, Latvijā visvairāk ir pārstāvēti Ķīnas taksoni (šobrīd 30%, agrāk 25%) un Japānas taksoni (23% un 21%), kuri pārsvarā ir reti sastopami un, kuru ziemcietība ir salīdzinoši zema. Biežāk tiek kultivēti Ziemeļamerikas taksoni (23% un 23%) un Eiropas taksoni (17% un 21%), kuri vairāk ir piemēroti mūsu klimatiskajiem apstākļiem. Pēdējo desmit gadu laikā, Latvijā vairāk pievērsta uzmanība jaunu Ķīnas un Japānas taksonu un to kultivāru introdukcijai, ko var skaidrot ar šajos reģionos augošo taksonu lielo daudzveidību un to izcilajām dekoratīvajām īpašībām.

Analizējot datus par atsevišķiem taksoniem, būtiskas negatīvas izmaiņas vērojamas krūmveidīgo taksonu izplatībā. Piemēram, *A. tataricum* subsp. *ginnala* un *A. tataricum* subsp. *tataricum*. sastopamība, kopš iepriekšējo inventarizāciju perioda, ir sarukusi attiecīgi par 49 un 40%, ko var skaidrot ar nepārdomātiem veco parku un stādījumu kopšanas pasākumiem, kuros bieži vien netiek pieaicināti dendroloģijas speciālisti. Vairāku taksonu izplatību ir ietekmējuši klimatiskie apstākļi un to zemā ziemcietība. *A. pseudosieboldianum* sastopamība samazinājusies par 58%, *A. spicatum* par 62%, *A. saccharinum* par 29% un *A. rubrum* par 23%.

Secinājumi

Reinventarizējot 119 dendroloģiskos objektus, kopumā apzināti 63 kļavu taksoni no 11 sekcijām: 24 sugas, 30 pasuga, 3 varietātes, 1 forma un 5 hibrīdi.

Visbiežāk tiek kultivēti Ziemeļamerikas taksoni - *A. negundo* subsp. *negundo*, kura tiek uzskatīts par invazīvu taksonu visā Latvijas teritorijā, *A. saccharinum* (konstatēta 40 objektos), *A. rubrum* (10) un Eiropas taksoni – *A. pseudoplatanus* (50), *A. campestre* (36) un *A. tataricum* subsp. *tataricum* (35). No Ķīnas taksoniem biežāk tiek audzēta tikai *A. tataricum* subsp. *ginnala* (29). Pārējie konstatētie taksoni sastopami reti (5-9 objektos) vai ļoti reti (1-4 objektos).

Atsevišķu taksonu sastopamībā vērojamas negatīvas izmaiņas: *A. tataricum* subsp. *tataricum* – šobrīd konstatēta 36 apsekotajos objektos (agrāk 65), *A. tataricum* subsp. *ginnala* – 29 (56), *A. spicatum* – 3 (8), *A. pseudosieboldianum* – 4 (12) un *A. saccharinum* – 42 (59).

Bibliogrāfija

Bice M., Bondare I., Knape Dz., Šmite D. 2006.b. Saldus rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. - Latvijas veģetācija. 11. – Rīga: LU izdevniecība, 54-91.

- Bice M., Bondare I., Knape Dz., Šmite D. 2006.c. Talsu rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. - Latvijas veģetācija. 11. – Rīga: LU izdevniecība, 92-135.
- Bice M., Bondare I., Knape Dz., Šmite D. 2007.d. Ventspils rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. - Latvijas veģetācija. 15. – Rīga: LU izdevniecība, 105-133.
- Bice M., Evarts-Bunders P., Knape Dz., Šmite D. 2005.c. Preiļu rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. – Latvijas veģetācija. 9. – Rīga: LU izdevniecība, 61-75.
- Bice M., Evarts-Bunders P., Knape Dz., Šmite D. 2005.d. Rēzeknes rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. – Latvijas veģetācija. 9. – Rīga: LU izdevniecība, 75-93.
- Bice M., Evarts-Bunders P., Knape Dz., Šmite D., Bondare I. 2005.b. Ogres rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. – Latvijas veģetācija. 9. – Rīga: LU izdevniecība, 35-61.
- Bice M., Knape Dz., Bondare I., Šmite D. 2006.a. Rīgas rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. - Latvijas veģetācija. 11. – Rīga: LU izdevniecība, 7-53.
- Bice M., Knape Dz., Bondare I., Šmite D. 2007.a. Tukuma rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. - Latvijas veģetācija. 15. – Rīga: LU izdevniecība, 7-53.
- Bice M., Knape Dz., Šmite D. 2004.b. Limbažu rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. – In: Latvijas veģetācija. 8. – Rīga: LU izdevniecība, 37-83.
- Bice M., Knape Dz., Šmite D. 2007.b. Valkas rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. - Latvijas veģetācija. 15. – Rīga: LU izdevniecība, 55-76.
- Bice M., Knape Dz., Šmite D. 2007.c. Valmieras rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. - Latvijas veģetācija. 15. – Rīga: LU izdevniecība, 77-104.
- Bice M., Knape Dz., Šmite D., Bondare I. 2003. Liepājas rajona koki un krūmi. - Latvijas veģetācija. 6. – Rīga: LU izdevniecība, 7-57.
- Bice M., Knape Dz., Šmite D., Evarts-Bunders P. 2004.a. Aizkraukles rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. – Latvijas veģetācija. 8. – Rīga: LU izdevniecība, 7-35.
- Bice M., Knape Dz., Šmite D., Evarts-Bunders P. 2004.c. Ludzas rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. – Latvijas veģetācija. 8. – Rīga: LU izdevniecība, 85-101.
- Bice M., Knape Dz., Šmite D., Svilāns A. 2005.a. Madonas rajona dendroloģisko stādījumu koki un krūmi. – Latvijas veģetācija. 9. – Rīga: LU izdevniecība, 7 – 35.
- Brummitt R. K., Powell C.E. 1992. Authors of plant names. – Kew: Royal Botanic Gardens, 732
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz. 1988.a. Bauskas rajonā konstatētie koki un krūmi. Ekspresinformācija. Sērija „Latvijas PSR dendroloģiskie objekti”. Rīga: LatZTIZPI, 56.
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz. 1988.b. Cēsu rajonā konstatētie koki un krūmi. Ekspresinformācija. Sērija „Latvijas PSR dendroloģiskie objekti”. Rīga: LatZTIZPI, 48.
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz., Šmite D. 1986.a. Alūksnes rajona parku un apstādījumu koki un krūmi. - Mežsaimniecība un mežrūpniecība 5: 31-46.
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz., Šmite D. 1986.b. Balvu rajona parku un apstādījumu koki un krūmi. - Mežsaimniecība un Mežrūpniecība 5: 46-52.
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz., Šmite D. 1988.c. Daugavpils rajonā konstatētie koki un krūmi. Ekspresinformācija. Sērija „Latvijas PSR dendroloģiskie objekti”. Rīga: LatZTIZPI, 44.
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz., Šmite D. 1988.d. Dobeles rajonā konstatētie koki un krūmi. Ekspresinformācija. Sērija „Latvijas PSR dendroloģiskie objekti”. Rīga: LatZTIZPI, 54.
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz., Šmite D. 1989.a. Gulbenes rajonā konstatētie koki un krūmi. Ekspresinformācija. Sērija „Latvijas PSR dendroloģiskie objekti”. Rīga: LatZTIZPI, 26.
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz., Šmite D. 1989.b. Jelgavas rajonā konstatētie koki un krūmi. Ekspresinformācija. Sērija „Latvijas PSR dendroloģiskie objekti”. Rīga: LatZTIZPI, 54.
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz., Šmite D. 1989.c. Jēkabpils rajonā konstatētie koki un krūmi. Ekspresinformācija. Sērija „Latvijas PSR dendroloģiskie objekti”. Rīga: LatZTIZPI, 26.
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz., Šmite D. 1989.d. Krāslavas rajonā konstatētie koki un krūmi. Ekspresinformācija. Sērija „Latvijas PSR dendroloģiskie objekti”. Rīga: LatZTIZPI, 24.
- Cinovskis R., Bice M., Knape Dz., Šmite D. 1991. Kuldīgas rajonā konstatētie koki un krūmi. Ekspresinformācija. Sērija „Latvijas PSR dendroloģiskie objekti”. Rīga: LIC, 74.

- Evarts-Bunders P., Svilāns A., Bice M. 2008. Genus Acer L. in Latvia. Acta Biologica Universitatis Daugavpilensis. Volume 8, No1. Daugavpils, 127-132.
- Gelderen D.M. van, Jong P. C. de. 1994. Oterdoom H. J. Maples of the World. – Portland: Timberpress, 458.
- Krampis I. 2006. Bioģeogrāfiskās kartēšanas tīklojuma sistēmas Latvijā, to savietošanas iespējas. - LU 64.zinātniskā konference. Ģeogrāfija, ģeoloģija, vides zinātnes. LU akadēmiskais apgāds. 52-54.
- Циновскис Р. 1983. Ботанический сад академтг наук Латвийской ССР 1956-1981. Рига: Зинатне, 33-35.

THE ROLE OF INDUCED RESISTANCE AND TLP PROTEIN IN THE DEVELOPMENT OF DEFENCE MECHANISMS TO *LOPHODERMIIUM SPP.* IN *PINUS SYLVESTRIS L.* SEEDLINGS

Ilze Gaile, Dainis Ruņģis

Genetic Resource Center, Latvian State Forest Research Institute "Silava", Rīgas 111, Salaspils, Latvia
ilze.gaile@silava.lv

Abstract

The role of induced resistance and TLP protein in the development of defence mechanisms to *Lophodermium spp.* in *Pinus sylvestris L.* seedlings

Scots pine is one of the most important economic resources in Latvia, due to its productivity and high wood quality. Needle cast (caused by *Lophodermium spp.*) is a significant disease in nurseries and in young forest plantations, which may become a more frequent and severe problem in the future due to climatic changes and forest regeneration practices. Induced resistance is an increased expression of natural defense mechanisms in plants against repeated exposure to adverse factors, which can be activated by abiotic and biotic factors or pathogens. The aim of this work was to determine the role of induced resistance as a defense mechanism against *L. seditosum* in *Pinus sylvestris*. Previous results from our laboratory indicate that the *P. sylvestris* TLP protein has an antimicrobial activity. Analysing samples of 100 different treated seedlings, we found that MJ treatment of *P. sylvestris* seedlings increased the expression level of the *TLP* gene. Also MJ in high concentration was deadly for young seedlings. The *Lea* gene can be used as marker for changes in gene expression in response to stress conditions.

Key words: Pinus sylvestris, induced resistance, methyl jasmonate, TLP, gene expression.

Kopsavilkums

Inducētās rezistences un TLP proteīna loma parastās priedes *Pinus sylvestris L.* stādu izturības veidošanā pret *Lophodermium spp.*

Parastā priede ir viens no svarīgākajiem mūsu valsts ekonomiskajiem resursiem savas produktivitātes un labās koksnes kvalitātes dēļ. Skujbire (ko izraisa *Lophodermium spp.*) ir kokaudzētavās un jaunos stādījumos nozīmīga infekcijas slimība, kuras infekciju un ietekmi nākotnē var pastiprināt sagaidāmās klimata izmaiņas un tendences meža atjaunošanā. Inducētā rezistence ir palielinātas auga dabīgās aizsardzība pret otrreizēju nelabvēlīgā faktora iedarbību. To aktivē abiotiski vai biotiski faktori, kā arī auga patogēni. Darba mērķis bija izpētīt inducētās rezistences kā aizsardzības mehānisma lomu parastās priedes *Pinus sylvestris* rezistences veidošanā pret *L. seditosum*. Iepriekšējos eksperimentos konstatēts, ka *P. sylvestris* TLP proteīnam piemīt antimikrobiālas īpašības. Analizējot 100 dažādi apstrādātu stādu paraugus, tika konstatēts, ka *P. sylvestris* stādu apstrāde ar MJ palielina *TLP* gēna ekspresiju. Stādiem MJ lielās koncentrācijās bija nāvējošs. *Lea* gēns var tikt izmantots kā marķieris, lai konstatētu gēnu ekspresiju stresa apstākļos.

Atslēgas vārdi: Pinus sylvestris, inducētā rezistence, metil jasmonāts, TLP, gēnu ekspresija.

Introduction

Needle cast (caused by *Lophodermium spp.*) can affect pine trees of all ages, but is a significant disease in forest nurseries and young plantations because it can be fatal to young *Pinus sylvestris* seedlings. Development of needle cast is favored by warm and rainy conditions in autumn and mild winters. In forest plantations, serious damage from needle cast is rare, but this might change in future, because of changes in climatic conditions and a tendency to reduce seedling age and planting density in order to reduce forest regeneration costs (Jansons et al. 2008). Use of fungicides in forests is forbidden, therefore research on novel, environmentally friendly means of disease control is necessary.

Because plants cannot spatially escape from recurring abiotic and biotic stresses, they need to be able to respond and adapt to them. Induced resistance is an increased expression of natural defense mechanisms in plants against repeated exposure to adverse factors. One of the most important

inducible defense mechanisms is biosynthesis of pathogenesis – related (PR) proteins. Members of the PR – 5 groups are called thaumatin – like proteins (TLPs) and have been shown to have an antifungal activity against broad spectrum of fungal pathogens (Jayaraj et al. 2004). Many PR – 5 proteins are induced in plants as a response to infection by pathogens, osmotic stress (Singh et al. 1987), treatment with abscisic acid (Singh et al. 1989), ethylene (Koiwa et al. 1994), salicylic acid, methyl jasmonate (Reymond, Farmer 1998) and wounding (Neale et al. 1990).

Previous results from our laboratory have shown that *TLP* gene expression increases in *P. sylvestris* after inoculation with *Heterobasidion annosum* and that the TLP protein has an antimicrobial activity (unpublished data). The aim of this work was to determine the role of induced resistance as a defense mechanism against *L. seditosum* in *Pinus sylvestris*. Therefore the present study was undertaken to investigate induction of resistance using the plant hormone methyl jasmonate and to detect changes in expression of the *TLP* gene in Scots pine seedlings.

Materials and methods

Seedlings

P. sylvestris seedlings (1 year old) were obtained from the Latvian State Forests department “Seeds and Plants” of Jaunkalsnava, Latvia. Photoperiod was set as follows: 10 h light and 14 h dark. In the first experiment, each tray (10 seedlings) was treated with 5 ml of 10 mM, 50mM or 100mM methyl jasmonate (MJ) dissolved in 0,1% Tween 80. To control for solvent effect, a set of seedlings were sprayed with 5 ml of 0,1 % Tween 80; controls solution contained only distilled water. In the second experiment, each tray (10 seedlings) was treated with control, 5 mM, 10mM or 30mM methyl jasmonate (MJ) solution. Each seedling received 2,5 ml of treatment solution applied with a handheld sprayer. The MJ solution contained (v/v) 0,1% Tween 80 detergent; control solution contained only distilled water or water and 0,1% Tween 80. In both experiments the seedlings treated with MJ were kept in plastic bags for 24 h after treatment to allow the volatilization of the excess MJ before being placed in the same growth room as the controls. Needles were taken prior to and 2 - 3 weeks after treatment.

Isolation of RNA

RNA was isolated from 2 - 3 fresh needles using a modified protocol from the Genomic DNA Purification Kit (Thermo Scientific, Lithuania) followed by several purifications with DNase I (Thermo Scientific, Lithuania). Removal of DNA was controlled using a standard PCR protocol with genomic primers and visualization of PCR products on agarose gels. RNA concentration was measured with the Qubit system (Invitrogen) using Quant-iT RNA BR Assay Kit (Invitrogen, USA). cDNA was synthesized using TaqMan Reverse Transcription Reagents (Applied Biosystems),

following the manufacturer's protocol. The synthesized cDNA was analyzed using quantitative real-time PCR in order to estimate the expression level of the *TLP* gene and other stress activated genes.

Stress markers

Stress initiation was confirmed by detection of expression of genes whose expression has been shown to respond to a wide range of stress conditions and whose sequence information was available for *P. sylvestris*. PCR reactions were performed using primers of stress genes *P5CS2* (Delta-1-pyrroline-5-carboxylate synthase 2) and *Lea* (Late embryogenesis abundant protein). *GAPDH* (Glyceraldehyde-3-phosphate dehydrogenase) was used as control (Voronova et al. 2011).

Sequences of the primers used for stress initiation analyses and real – time PCR

Gene	Primer	Sequence	Tm
<i>P5CS2</i>	P5CS2-F	5'-TGATCCCAAGAGGTCAGCA - 3'	56°C
	P5CS2-R	5'-GAATCCTGCTTGTGCTTATTCC-3'	58°C
<i>Lea</i>	Lea-F	5'- TCCGCAGAGGTTACAGACATCG-3'	62°C
	Lea-R	5'- CTATTTGCGCTCAGGAGTCGAA-3'	60°C
<i>GAPDH</i>	GAPDH-F	5'-ACGGTTTTGGTCGAATTG-3'	51°C
	GAPDH-R	5'-CCCCACGAGCTCGATATCAT-3'	59°C
<i>THN</i>	THN-F	5'- CAGTGCCCACAGGCATACAG – 3'	61°C
	THN-R	5'- CCACCAGGGCAGGTGAAG – 3'	60°C

PCR mixture contained 4mM MgCl₂, 0,2mM (each) dNTPs, 0,6 U of *Taq* DNA polymerase, 1µM (each) primer. After 5 min at 95°C, PCR was performed for 40 cycles as follows: 30 s at 95°C, 35 s at 47 - 55°C, and 1 min 30 s at 72°C.

Real – time PCR for determination of gene expression

The Maxima SYBR Green/Rox qPCR kit (Fermentas) was used to perform real – time PCR. Reaction setup per sample was as follows (reaction volume 20 µl): 10 µl of master mix (2x), 0.4 µM of each primer and 40 ng of cDNA was used as a PCR template. PCR reactions were performed using primers THN-F and THN-R, as well as the endogenous control primers GAPDH-F and GAPDH-R (Šķipars et al. 2011). The following PCR program was used: 95° C for 10 min., 40 cycles of 95° C for 15 sec, 60° C for 40 sec, 72° C for 30 sec. The dissociation step for melting curve analysis was performed at 95° C for 15 s, 60° C for 1 min, 95° C for 15 sec.

Results and discussion

Members of the thaumatin like protein (TLP) gene family have the ability to respond to biotic and abiotic stresses. In this research, real time PCR was used to compare *TLP* gene expression in seedlings before and after MJ treatment. MJ has been reported to induce anatomical and chemical changes in many conifer species, such as the formation of traumatic resin ducts in the xylem and the increasing synthesis of phenolic, mono- and diterpenes and alkaloid compounds (Martin et al. 2002; Hudgins et al. 2004; Heijari et al. 2005; Moreira et al. 2009). MJ treatment has also been reported to

induce expression of the TLP protein in *Pinus moticola* (Piggott N. et al. 2004) and application of MJ suppresses pathogen growth. The exogenous application of MJ can also influence other plant functions such as vegetative growth, ontogenetic development and photosynthetic rate. The present study was undertaken to investigate whether *TLP* gene expression was increased in the induced resistance mediated pathway following exogenous application of MJ. In our study, both MJ treatments significantly affected seedling growth. During the study period, 100% of the 30mM MJ, 50mM MJ and 100mM MJ treated seedlings died. These results indicate that these doses of MJ applied exogenously on seedlings were too high, which reduced seedlings growth and showed a phytotoxic effect, such as needle browning. The phytotoxicity of MJ in high concentrations has been previously reported by Heijari J. et al. (2005) and Moreira et al. (2009). For instance, J. Heijari with colleagues observed that 56% of 2 year old *P. sylvestris* seedlings treated with a 100mM MJ died over a period of 3.5 months.

To confirm changes in gene expression under stress conditions, PCR primers for stress activated genes were used as control markers. The housekeeping gene glyceraldehyde – 3 – phosphatase dehydrogenase (*GAPDH*) was used as a control for cDNA synthesis and showed amplification in all seedlings before and after treatments. Late embryogenesis abundant proteins (LEA) are proteins in animals and plants that protect other proteins from aggregation, desiccation or osmotic stresses associated with low temperature. *Lea* gene primers amplified fragments in treated plants and showed no amplification in the seedlings before treatment. Many plants synthesize and accumulate proline in response to osmotic stress, corresponding to an increase of Delta-1-pyrroline-5-carboxylate synthase (*P5CS2*) gene expression. PCR amplification fragments with *P5CS2* gene primers were observed in cDNA from some treated seedlings as well as some control plants.

Gene expression analyses were performed for 10 sample pairs before and after treatment in each treatment group with higher and lower MJ concentration. Non - treated plants were used as a control. For real - time PCR experiments we used *TLP* gene specific primers and the housekeeping gene glyceraldehyde – 3 – phosphatase dehydrogenase (*GAPDH*) as a reference because it is presumed to be expressed in all cells of an organism at a constant level. Samples from the first experiment, which were collected 2 weeks post treatment, showed varying results. There were differences in *TLP* gene expression between samples before MJ treatment (Fig.2. A). This could be explained by differing copy numbers of the *TLP* gene in the *P. sylvestris* genome (Šķipars et al. 2011) or possibly some stress on the seedlings prior to treatment. There were also differences in gene expression after treatment. We observed that the *TLP* gene expression was higher in visually healthy seedlings compared to seedlings with chlorotic or dead needles, which indicates a decrease in gene

expression due to cell death. As seedlings treated with 50mM and 100mM MJ died, in the second experiment seedlings were treated with lower dosage of MJ.

After treatment with lower dosages of MJ, samples were collected 2 and 3 weeks after treatment. No significant differences in gene expression were observed in the controls and Tween 80 treated seedlings in both experiments. It has been reported that treatment of *Picea sitchensis* with Tween 20 resulted in a weak increase both of resin terpenoids accumulation and terpenoid synthase gene expression (Miller et al. 2005). Expression levels of the *TLP* gene in most of the seedlings treated with 5 mM MJ were similar, however expression levels differed in a few individuals, which could be due to the differing genetic background of the utilized plant material. The expression of the *TLP* gene in 10 and 30 mM MJ treated seedlings after two weeks increased almost two-fold compared to expression in the same seedlings before treatment (Fig. 2. B). Three weeks after treatment, expression level of the *TLP* gene decreased in approximately half of the samples. This could be explained by wounding stress (needles were harvested from the seedlings three times and this could affect gene expression). Other studies have reported that expression of *TLP* genes was rapidly induced in wheat *Triticum aestivum* (after 3 – 72h) in response to abiotic and biotic stresses (Ray et al. 2003, Deihimi et al. 2013). In one year old *Pinus monticola* seedlings, both wounding and MJ treatments induced expression of the TLP protein after 2 days (Piggott et al. 2004). In this study, the expression levels of the *TLP* gene were determined after 2-3 weeks, in order to investigate the long-term induction of defence responses in pine seedlings. Defense responses may act via different pathways and response dynamics against a diverse range of pathogens and host plants.

Conclusion

1. *TLP* gene expression increases in one year old *P. sylvestris* seedlings after MJ treatments. *TLP* gene expression was higher 2 weeks after MJ application than before treatment.
2. High concentrations of MJ were deadly for young seedlings. Expression level of the *TLP* gene in needles was lower in plants treated with higher MJ concentrations.
3. The *Lea* gene can be used as marker to confirm transcriptional changes after stress initiation.

We conclude that the exogenous application of MJ to *P. sylvestris* seedlings can elicit plant defence responses by activating gene expression. Further research is needed to verify the obtained results of MJ application and *TLP* gene expression in clonal material to eliminate the effect of differing genetic background, and to investigate expression of other defense related genes which are involved in induced resistance in *P. sylvestris* seedlings.

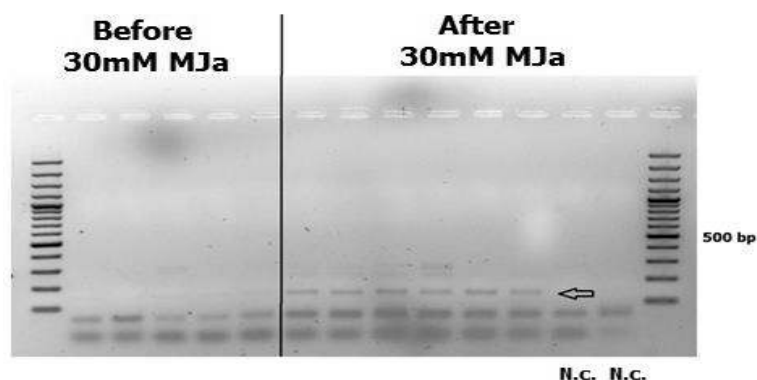
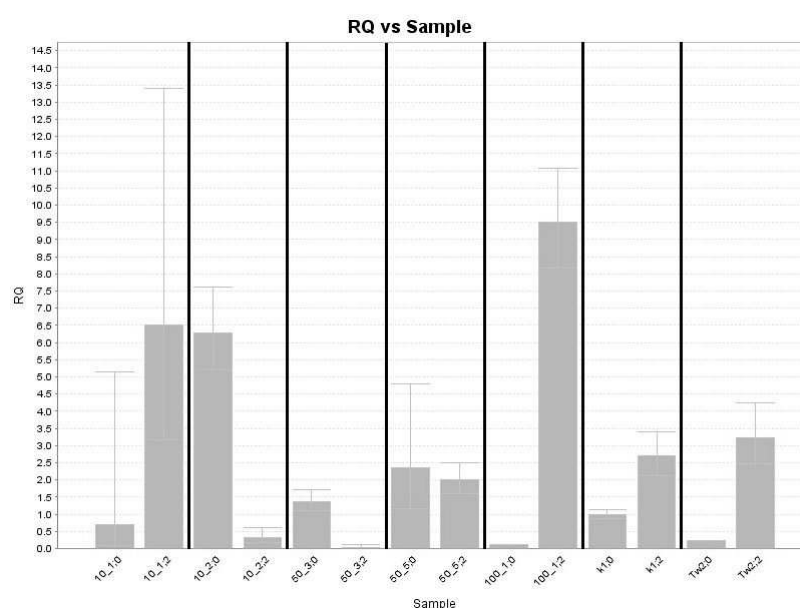

Fig. 1. Agarose gel electrophoresis of amplification products of the stress marker *Lea* gene in seedlings before and after treatment with MJ. (N. c. = negative control).

A.

B.

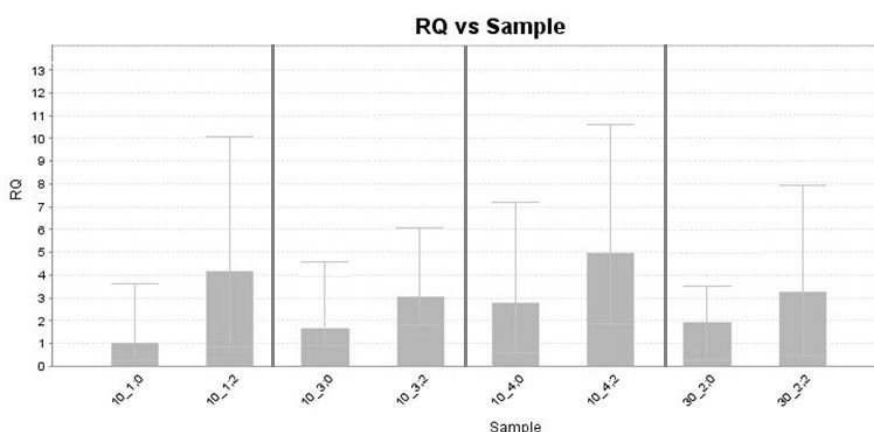

Fig.2. Results of expression analyses of the *TLP* gene (A – first experiment, B – second experiment). In the sample names, the first symbol indicates sample type (k = controls, TW = Tween 80 or 10; 30; 50; 100 = samples treated with indicated MJ concentration), second – sample number and symbol after comma indicates treatment stage (0 – before treatment, 2 – two weeks after treatment).

Acknowledgment: publication of this article was supported by European Regional Development Fund project No ZDP/2.1.1.2.0/10/APIA/VIAA/021.

Bibliography

- Deihimi T., Niazi A., Ebrahimie E. 2013. Identification and expression analysis of TLPs as candidate genes promoting the responses to both biotic and abiotic stresses in wheat. *Plant Omics Journal*. 6(2):107 – 115.
- Heijari J., Nerg A.M., Kainulainen P., Viiri H., Vuorinen M., Holopainen J.K. 2005. Application of methyl jasmonate reduces growth but increases chemical defense and resistance against *Hylobius abietis* in *Scots pine* seedlings. *Entomologia Experimentalis et Applicata* 115: 117–124.
- Hudgins, J.W., Christiansen, E., et al., 2004. Induction of anatomically based defense responses in stems of diverse conifers by methyl jasmonate: a phylogenetic perspective. *Tree Physiology*. 24: 251–264.
- Jansons Ā., Neimane U., Baumanis I. Parastās priedes skujbires rezistence un tās paaugstināšanas iespējas. 2008. *Mežzinātne*. 18 (51): 3 – 18.
- Jayaraj J., Velazhahan R., Fu D., Liang G.H., Muthukrishnan S. 2004. Bacterially produced rice thaumatin-like protein shows in vitro antifungal activity. *Journal of Plant Diseases and Protection*. 111 (4): 334–344.
- Koiwa H., Sato F., Yamada Y. 1994. Characterization of accumulation of tobacco PR-5 proteins by IEF - Immunoblot analysis. *Plant & Cell Physiology*. 35: 821–827.
- Martin D., Tholl D., Gershenzon J., Bohlmann J. 2002. Methyl Jasmonate Induces Traumatic Resin Ducts, Terpenoid Resin Biosynthesis, and Terpenoid Accumulation in Developing Xylem of Norway Spruce Stems. *Plant Physiology*. 129(3): 1003-1018.
- Miller. B., Madilao L. L., Ralph S., Bohlmann J. 2005. Insect-Induced Conifer Defense. White Pine Weevil and Methyl Jasmonate Induce Traumatic Resinosis, de Novo Formed Volatile Emissions, and Accumulation of Terpenoid Synthase and Putative Octadecanoid Pathway Transcripts in Sitka Spruce. *Plant Physiology*. 137(1): 369-382.
- Moreira X, Sampedro L., Zas R. 2009. Defensive responses of *Pinus pinaster* seedlings to exogenous application of methyl jasmonate: Concentration effect and systemic response. *Environmental and Experimental Botany* 67: 94–100
- Neale A. D., Wahleithner J. A., Lund M., Bonnett H. T., Kelly A., Meeks-Wagner D. R., Peacock W. J., Dennis E. S. 1990. Chitinase, β -1, 3-glucanase, osmotin, and extensin are expressed in tobacco explants during flower formation. *The Plant Cell*. 2(7): 673–684.
- Piggott N.; Ekramoddoullah A.K.M.; Liu J.-J.; Yu X. Gene cloning of a thaumatin-like (PR-5) protein of western white pine (*Pinus monticola* D. Don) and expression studies of members of the PR-5 group. 2004. *Physiological and Molecular Plant Pathology* 64: 1-8.
- Ray S, Anderson JM, Urmeev FI, Goodwin SB. 2003. Rapid induction of a protein disulfide isomerase and defense-related genes in wheat in response to the hemibiotrophic fungal pathogen *Mycosphaerella graminicola*. *Plant Molecular biology*. 53 (5):741-754.
- Reymond P, Farmer EE. 1998. Jasmonate and salicylate as global signals for defense gene expression. *Current Opinion in Plant Biology*. 1(5): 404-11.
- Singh N. K., Bracker C. A., Hasegawa P. M., Handa A. K., Buckel S., Hermodson M. A., Pfankoch E., Regnier F. E., Bressan R. A.. 1987. Characterization of osmotin. A thaumatin-like protein associated with osmotic adaptation in plant cells. *Plant Physiology*. 85(2): 529–536.
- Singh N. K., Nelson D. E., Kuhn D., Hasegawa P.M., Bressan R.A. 1989. Molecular cloning of osmotin and regulation of its expression by ABA and adaptation to low water potential. *Plant Physiology*. 90: 1096–1101.
- Šķipars V., Krivmane B., Ruņģis D. 2011. Thaumatin – like protein gene copy number variation in Scots pine (*Pinus sylvestris*). *Environmental and Experimental Biology*. 9: 75-81.
- Voronova A., Jansons Ā., Ruņģis D. 2011. Expression of retrotransposon-like sequences in Scots pine (*Pinus sylvestris*) in response to heat stress. *Environmental and Experimental Biology*. 9: 121–127

IZSTRĀDĀTO KŪDRAS PURVU IZMANTOŠANA AMERIKAS LIELOGU DZĒRVENU AUDZĒŠANAI LATVIJĀ – MINERĀLĀS BAROŠANĀS ASPEKTI

Andis Karlsons, Anita Osvalde, Jolanta Pormale, Vilnis Nollendorfs

Latvijas Universitātes Bioloģijas institūts, Miera iela 3, Salaspils, Latvija

andis.karlsons@email.lubi.edu.lv

Abstract

American cranberry cultivation in extracted bogs in Latvia: aspects of mineral nutrition

The after-use of excavated high bogs is an important ecological and economical issue in Latvia. Scientific researches are necessary to choose the best way for renovation of peatlands after peat cutting. Despite the commercial cultivation of American cranberry (*Vaccinium macrocarpon*) in extracted raised bogs in Latvia was started during last 15 years knowledge concerning the fertilization systems of cranberries planted on bare sphagnum peat is still incomplete. Investigations were done 1) to evaluate the nutrient characteristic of cutover peatlands and their suitability for berry production; 2) to find out the actual status and main tendencies in mineral nutrition of American cranberries in Latvia during 2001–2010. Peat samples from 30 cutover bogs and 65 different cranberry producing sites established on extracted high bogs were collected over a two time periods: 2001–2005 and 2006–2010 and analyzed on plant available nutrients (N, P, K, Ca, Mg, S, Fe, Mn, Zn, Cu, Mo, B). Our study revealed that although cut-over peatlands in Latvia are harsh growing medium for most of cultivated plants this specific nutrient-poor and acid growing environment provides the agrochemical possibilities for commercial cultivation of American cranberry. Serious imbalance in American cranberry providing with essential mineral nutrients was found in producing plantings of Latvia during 2001–2010. Deficiency of N, P, S, Fe, Mn, Zn, Cu, Mo, and B were stated in the majority of samples. Positive tendencies in nutrient status of cranberry peat were found from 2001–2005 to 2006–2010. Mean concentrations increased for P, K, Ca, Mg, Fe, Mn, Cu, B, and become more corresponding to soil standards. Lack of seriously increased nutrient concentrations in peat samples (only 3% of indices in high levels) indicated that cranberry fertilization practices in Latvia are likely not detrimental to the environment. The present investigation suggests that environmentally wise cranberry fertilization in plantings established on cutover peatlands is a site specific decision and should be based on precise analytical basis to meet commercial targets and prevent bog contamination.

Key words: extracted raised bogs, recultivation, peat analysis, American cranberries, nutrients

Ievads

Purvi Latvijā aizņem aptuveni 11 % no valsts teritorijas. Kūdras ieguve un eksports ir nozīmīga nozare valsts ekonomikā. Kopējie kūdras krājumi Latvijā vērtējami ap 1,5 miljardiem tonnu. Šobrīd aptuveni 70 000 ha Latvijā esošo purvu tiek pakļauti dažādas intensitātes izstrādei. Kopumā 17 000 ha purvi šobrīd jau ir izstrādāti un daudzi no tiem pamesti (Snore 2004; Pakalne, Kalnina 2005). Tādējādi to rekultivācijai ir būtiska ekoloģiska, kā arī potenciāla ekonomiska nozīme. Sekmīgu izstrādāto purvu atkārtotu izmantošanu svarīgi balstīt uz zinātniskiem un agrotehnoloģiskiem pētījumiem. Šajās platībās, lai novērstu atklāto kūdras lauku degradāciju vispirms atjaunojama veģetācija. Kā liecina līdzšinējā pieredze, tad vairākas kultūraugu sugas ir piemērotas audzēšanai šādos izstrādātos purvos (Bussières et al. 2008; Bellemare et al. 2009). Ņemot vērā mēreno klimatu un pietiekamo ūdens pieejamību, viena no piemērotākajām augu sugām augšanai skābajā purva vidē Latvijā ir Amerikas lieлогу dzērvene. Šāda jaunas lauksaimniecības ražošanas nozares attīstība sevī apvieno pēc bioķīmiskā sastāva vērtīgas, īpaši veselīgas (vitamīni, antioksidanti, minerālvielas, šķiedrviela) ogu produkcijas ražošanu, ar ekonomisko izdevīgumu un tradicionālās purvu ainavas un bioloģiskās daudzveidības saglabāšanu (Leahy et al. 2002; Neto 2007). Pasaulē turpina pieaugt

pieprasījums pēc dzērveņu produkcijas, ko lielākās audzētājvalstis (ASV un Kanāda) nespēj nodrošināt galvenokārt piemērotu platību trūkuma dēļ. Lai arī Latvijā Amerikas lielogu dzērveņu audzēšana sāka vien pēdējo 20 gadu laikā, jau šobrīd Latvija ir trešā lielākā ražotājvalsts pēc stādījumu kopapjoma (vairāk kā 100ha) (Abolins 2009). ASV pirmie pētījumi par dzērveņu minerālo barošanu ir sākti jau pagājušā gadsimta 30 – tajos gados, līdz ar to ir uzkrāta liela pieredze un zināšanas šajā jomā, kas atspoguļojas nozares attīstībā un augstajās ogu ražās. Bet šī pieredze un ieteikumi nav tieši pārņemami un piemērojami Latvijas apstākļiem, jo ASV dzērvenes audzē trūdvielām bagātās zemienēs, kur ir atšķirīgi augšanas apstākļi, salīdzinot ar augstajiem purviem. Tā, piemēram, ASV lielogu dzērveņu stādījumos vairāku mikroelementu dabiskais līmenis ir tik augsts, ka reti sastopams to deficīts augsnē un augos (Roper, Combs 1992). Savukārt Latvijā augstajos purvos ir zems barības elementu saturs un maza katjonu apmaiņas kapacitāte, kas veicinu vieglu to izskalošanos. Līdz ar to vairāku elementu, īpaši B, S un Cu koncentrācijas kūdrā ne tikai pēc ziemas perioda, bet arī pēc ilgstoša lietus var būt kritiski zemas (Nollendorfs 1998).

Pētījums veikts, lai noskaidrotu augu barības elementu saturu izstrādātajos kūdras purvos un to piemērotību Amerikas lielogu dzērveņu audzēšanai, kā arī konstatēt minerālās barošanās nodrošinājumu esošajos Amerikas lielogu dzērveņu stādījumos periodā no 2001-2010 gadam.

Materiāli un metodes

Ievākti 30 kūdras paraugi no izstrādātiem kūdras purviem un 65 paraugi no dažādiem Amerikas lielogu dzērveņu stādījumiem. Kūdras paraugi ievākti 15 – 20 cm dziļumā, augu sakņu zonā, izmantojot augsnes zondi. Katrā paraugvietā ņemti 5-8 kūdras paraugi, kuri pēc rūpīgas sajaukšanas veidoja vienu vidējo paraugu. Kūdras paraugi izžāvēti + 35°C temperatūrā līdz gaissausam stāvoklim un sijāti caur 2 mm sietu. Augiem absolūti nepieciešamie barības elementi (N, P, K, Ca, Mg, S, Fe, Mn, Zn, Cu, Mo, B) noteikti 1M HCl izvilkumā (attiecībā 1:5, kūdra:ekstraģents). Barības elementu: Ca, Mg, Fe, Cu, Zn, un Mn saturs noteikts izmantojot atomu absorbcijas spektrometru Perkin Elmer AAnalyst 700; N, P, Mo, B noteikts kolorimetriski, S turbidimetriski, bet K ar liesmas fotometru Jenway PFP 7 (Lokhande et al., 2010). Augsnes pH noteikts 1M KCl izvilkumā, ņemot augsni un šķīdinātāju attiecībā 1 : 2,5 izmantojot pH metru Sartorius PB-20, bet kopējā sāļu koncentrācija ar konduktometru Hanna EC 215 destilēta ūdens izvilkumā. Analīzes veiktas Latvijas Universitātes Bioloģijas institūtā Augu minerālās barošanās laboratorijā. Barības elementu nodrošinājuma izvērtēšana izstrādāto kūdras purvu kūdrā un Amerikas lielogu dzērveņu stādījumos veikta izmantojot Nollendorfa (1998) izstrādātos standartus.

Rezultāti un diskusija

Lai raksturotu minerālās barošanās apstākļus izstrādātajos kūdras purvos, substrātā noteikti 12 barības elementu saturi, augsnes pH un EC (Tab. 1.).

1. tabula. Minerālelementu saturs izstrādāto purvu kūdrā, 2001-2010.

Testēšanas rādītājs	Minerālelementu koncentrācijas (mg·L ⁻¹) 1M HCl izvilkumā					
	Izstrādātie kūdras purvi		Ražojšie stādījumi	Optimāli nepieciešamais barības elementu saturs liellogu dzērvenēm substrātā ²		
	Diapozons	Vidēji ± SE	Vidēji ± SE	Zems	Optimāls	Augsts
N	12 - 50	30.08±1.79a ¹	21.58±1.19b	60-80	80-120	120-140
P	1 - 49	19.12±2.18a	42.37±5.17b	50-60	60-100	100-120
K	7 - 71	22.90±3.51a	64.32±3.94b	50-60	60-100	100-120
Ca	50 - 455	199.65±21.18a	601.68±79.03b	400-500	500-1000	1000- 1500
Mg	4.5 - 131	72.79±6.05a	160.55±17.35b	80-120	120-200	200-300
S	2.0 - 11	4.98±0.46a	13.62±2.04b	40-50	50-80	80-100
Fe	10 - 120	43.13±4.96a	69.71±5.30b	80-100	100-200	200-300
Mn	0.05 - 6.0	1.26±0.24a	3.22±0.75b	2 - 4	4 - 8	8 - 10
Zn	0.3 - 3.1	1.10±0.15a	1.87±0.12b	2 - 4	4 - 8	8 - 10
Cu	<0.1 - 6.5	0.63±0.33a	2.29±0.35b	4 - 6	6 - 10	10 - 12
Mo	<0.01 - 0.11	0.03±0.004a	0.03±0.003a	0.04-0.10	0.10-0.25	0.25-0.40
B	<0.1 - 0.5	0.10±0.03a	0.34±0.03b	0.8-1.0	1.0-1.5	1.5-2.0
pH _{KCl}	2.37 - 3.65	2.81±0.06a	3.15±0.06b	4.0-4.5	4.5-5.0	5.0-5.5
EC, mS/cm	0.09 - 0.60	0.26±0.04a	0.28±0.01a	0.6-0.8	0.8-1.2	1.2-1.5

¹vērtības rindā ar vienādu burtu nav būtiski atšķirīgas (t-Tests, P = 0.05)

² Nollendorfs (1998)

Kopumā analizētie substrāta paraugi raksturojas ar izteikti zemām barības elementu koncentrācijām un ļoti zemu kūdras pH. Visaugstākā koncentrāciju izkliede konstatēta Mn, Cu, un P, bet zemākā N, B, un S. Iegūtie rezultāti liecina par ļoti zemu nodrošinājumu ar makroelementiem: fosforu un kāliju (19.12 mg·L⁻¹ un 22.90 mg·L⁻¹), kā arī slāpekli (30.08 mg·L⁻¹). Tādējādi pētījums apstiprina, ka izstrādātie kūdras purvi Latvijā raksturīgi ar ļoti specifisku vidi un nav piemēroti vairuma kultūraugu augšanai. Amerikas liellogu dzērvenes ir purvāju augs, kas piemērojies augšanai vidē ar skābu augsnes reakciju un zemu barības elementu nodrošinājumu (Eck 1990; DeMoranville 1997), tomēr jāatzīmē, ka sabalansēta minerālā barošana dzērvenēm kā ikvienam kultūraugam, ir būtiski svarīga augstas un kvalitatīvas ražas iegūšanā. Pētījumā konstatētās barības elementu koncentrācijas vairumā gadījumu neatbilst arī Amerikas liellogu dzērveņu minimālajām prasībām (Tab. 1.). Tādējādi sekmīgai dzērveņu audzēšanai izstrādātajos kūdras purvos īpaša uzmanība jāpievērš adekvātai mēslošanas un ģipšošanas sistēmas izveidei.

Minerālā nodrošinājuma raksturošanai dažādos Amerikas liellogu dzērveņu stādījumos noteikti 12 barības elementu koncentrācijas, augsnes pH un EC (Tab. 2.).

2. tabula. Minerālelementu saturs kūdrā kultivētajos Amerikas lielo dzērveņu stādījumos Latvijā, 2001-2010.

Testēšanas rādītājs	Minerālelementu koncentrācijas (mg·L ⁻¹) 1M HCl izvilkumā			
	2001–2005 (n=30)		2006–2010 (n=35)	
	Diapozons	Vidēji ± SE	Diapozons	Vidēji ± SE
N	12 - 42	21.21±1.30a	12 - 75	21.87±1.90a
P	1 - 135	20.47±5.68a	16 - 185	59.89±6.86b
K	23 - 107	59.50±5.19a	13 - 130	68.17±5.73a
Ca	210 - 775	354.79±25.54a	338 - 4625	799.20±132.31b
Mg	4.5 - 100	105.84±7.58a	72 - 1075	204.31±28.72b
S	3 - 85	16.10±3.95a	4 - 58	11.64±1.87a
Fe	16 - 135	53.71±6.00a	34 - 265	82.51±7.64b
Mn	0.3 - 5.5	1.43±0.22a	0.6 - 44.0	4.64±1.30b
Zn	0.45 - 3.77	1.74±0.17a	0.18 - 4.50	1.97±0.18a
Cu	0.10 - 5.0	1.40±0.31a	<0.10 - 12.00	3.00±0.56b
Mo	<0.010 - 0.13	0.03±0.005a	0.01 - 0.06	0.03±0.002a
B	<0.1 - 0,8	0.28±0.04a	<0.1 - 0.9	0.39±0.04b
pH _{KCl}	2.58 - 3.65	2.98±0.05a	2.72 - 5.08	3.28±0.09b
EC, mS/cm	0.20 - 0.37	0.27±0.01a	0.12 - 0.53	0.29±0.02a

¹vērtības rindā ar vienādu burtu nav būtiski atšķirīgas (t-Tests, P = 0.05)

Iegūtie substrāta analīžu dati liecina par izteikti zemu nodrošinājumu ar N (no 12 mg·L⁻¹ līdz 75 mg·L⁻¹) kā arī nepietiekamām S koncentrācijām. Kopumā K un Mg koncentrācijas raksturojamas kā pietiekamas. Novērojamas būtiskas P un Ca koncentrāciju atšķirtības no nepietiekamām, attiecīgi, 20,5 mg·L⁻¹ un 354,8 mg·L⁻¹ 2001. – 2005., līdz optimālām 59,9 mg·L⁻¹ un 799,2 mg·L⁻¹, periodā no 2005. – 2010. gadam.

Konstatēts būtisks visu mikroelementu, izņemot Mn (2001-2005), trūkums. Salīdzinot pētītos laika periodus, uzlabojusies apgāde ar Fe, Cu un B: no 53,7 mg·L⁻¹, 1,4 mg·L⁻¹ un 0,3 mg·L⁻¹ (2001-2005) līdz 82,5 mg·L⁻¹, 3,0 mg·L⁻¹ un 0,4 mg·L⁻¹ (2005-2010), attiecīgi. Tomēr jāatzīmē, ka abos gadījumos mikroelementu nodrošinājums saglabājas nepietiekamā līmenī. Izstrādātajos kūdras purvos ierīkoto Amerikas lielo dzērveņu stādījumu substrātā konstatēts pārmērīgi zems pH kā arī zema kopējā ūdenī šķīstošo sāļu koncentrācija.

Veiktajā pētījumā kopumā konstatēta augsta atsevišķu elementu koncentrācijas izklīde analizētajos paraugos kā arī izteikts barības elementu disbalanss. Arī zemā EC vērtība korelē ar nepietiekamo makroelementu koncentrāciju substrātā. Vairumā analizēto substrāta paraugu konstatēts nepietiekams nodrošinājums ar N, P, S, Fe, Mn, Zn, Cu, Mo un B. Tomēr novērojamas pozitīvas tendences P, Ca, Mg, Fe, Mn, Zn, Cu un B apgādē salīdzinot abus pētījumu periodus 2001-2005 un 2005-2010. Ņemot vērā, ka Latvijā Amerikas lielo dzērveņu stādījumi pārsvarā ierīkoti augstajos sūnu purvos, kuri raksturīgi ar zemu minerālelementu nodrošinājumu, zemu katjonu apmaiņas kapacitāti un augstu izskalošanās risku, īpaša uzmanība jāpievērš adekvātai N, P un S nodrošināšanai.

Kā norāda Nollendorfs (1983) augsto purvu kūdrā organiskās vielas noārdīšanās un N atbrīvošana noris daudz lēnāk kā minerālaugsnes. Jāatzīmē, ka nepietiekams N nodrošinājums konstatēts arī dzērveņu lapās (Osvalde, Karlsons 2010). Arī Ziemeļamerikā N deficīts ir viena no izplatītākajām problēmām dzērveņu stādījumos (Caruso, Ramsdell 1995). Dzērvenes audzējot minerālaugsnē tiek pielietots elementārais sērs augsnes paskābināšanai, tāpēc ASV un Kanādā sēra trūkums nav izteikta parādība (Eck 1990; Roper, Combs 1992). Savukārt Latvijā konstatētas ļoti zemās sēra koncentrācijas izstrādātajos purvos (vidēji $4,98 \text{ mg} \cdot \text{L}^{-1}$) kā arī elementārā sēra nepielietošana, sakarā ar jau tā zemo substrāta pH, novedusi pie būtiska sēra deficīta vairumā analizēto paraugu no kultivēto dzērveņu plantācijām (vairāk kā 90% paraugos konstatēts sēra deficīts). Arī pētījums par dzērveņu lapu ķīmisko sastāvu apstiprina zemu S nodrošinājumu (Osvalde, Karlsons 2010). Fosfora pieejamība augiem lielā mērā tiek saistīta ar Fe nodrošinājumu substrātā. Ņemot vērā, ka augsto sūnu purvu kūdrā Fe koncentrācijas ir relatīvi zemas, P ir pakļauts pastiprinātiem izskalošanās zudumiem. Tādējādi maz noderīga un videi nelabvēlīga ir P mēslošana rudenī nākamajai veģetācijas sezonai. Daudzu bioloģiskie un ķīmiskie procesi, tai skaitā minerālelementu pieejamība augiem ir atkarīga no substrāta pH (Marschner 1995). Izteikti zemā pH vērtība izstrādātajos kūdras purvos (vidēji pH_{KCl} 2,81) kā arī dzērveņu stādījumos (vidēji pH_{KCl} 2,98) un zems Ca nodrošinājums var izraisīt Ca deficītu augu saknēs. Problēmas novēršanai Latvijā sekmīgi tiek lietota stādījumu ģipšošana pirms dzērveņu stādīšanas, tādējādi nodrošinot papildus Ca avotu būtiski nepalielinot augsnes pH kā tas notiek izmantojot kādu no kaļķošanas līdzekļiem (kaļķakmens vai dolomīta milti).

Kultivētajās dzērveņu platībās konstatētas būtiski augstākas vidējās P, K, Ca, Mg, S, Fe un Mn koncentrācijas kā izstrādātajos kūdras purvos (tab. 1.). Tomēr tikai P, Ca un Mg vidējās koncentrācijas stādījumos pārsniedz maksimālos saturus izstrādāto purvu kūdrā. Jāatzīmē, ka tikai 3% testēto rādītāju raksturojami kā paaugstināti, tādējādi jāsecina, ka dzērveņu audzēšana Latvijā ir videi saudzīga un ražu limitē barības elementu nepietiekamība nevis to pārmērīgi augstas koncentrācijas.

Secinājumi

1. Pētījumā konstatēts, ka izstrādātajos kūdras purvos Latvijā minerālelementu koncentrācijas nesasniedz minimāli nepieciešamo līmeni Amerikas liellogu dzērveņu audzēšanai. Tādējādi atbilstoša mēslošana un ģipšošana ir būtisks priekšnosacījums augstas un kvalitatīvas ražas ieguvei.
2. Kūdras analīzes uzrāda būtisku minerālelementu disbalansu Amerikas liellogu dzērveņu stādījumos laika periodā no 2001 – 2010. gadam. Konstatēts nepietiekams nodrošinājums ar N, P, S, Fe, Mn, Zn, Cu, Mo un B.
3. Konstatētas pozitīvas tendences P, Ca, Mg, Fe, Mn, Zn, Cu un B apgādē salīdzinot divus pētījumu periodus 2001-2005 un 2005 -2010.

4. Kultivētajās dzērveņu platībās konstatētas būtiski augstākas vidējās P, K, Ca, Mg, S, Fe un Mn koncentrācijas kā izstrādātajos kūdras purvos.

Bibliogrāfija

- Abolins M., Sausserde R., Liepniece M., Sterne D. 2009. Cranberry and blueberry production in Latvia. *Latvian Journal of Agronomy* Vol. 12, pp 7-13.
- Bellemare M., Lapointe L., Chiasson G., Daigle J.Y., Rochefort L., 2009. Conditions favouring survival of cloudberry (*Rubus chamaemorus*) rhizomes planted in cutover peatland. *Mires and Peat* Vol. 5, pp 1-8.
- Bussières, J., Boudreau, S., Clément-Mathieu, G., Dansereau, B., Rochefort, L., 2008. Growing black chokeberry (*Aronia melanocarpa*) in cutover peatlands. *HortScience* Vol. 43, pp 494–499.
- Caruso F.L., Ramsdell D.C., 1995. Compendium of blueberry and cranberry diseases. American Phytopathological Society Press, St. Paul, MN, pp 87.
- DeMoranville C.J., 1997. Cranberry nutrition and fertilizers. In: Sandler H.A. (eds.). *Cranberry Production: a Guide for Massachusetts*. Univ. of MA Extensions, pp 81-85.
- Eck P., 1990. *The American cranberry*. Rutgers University Press, New Brunswick, pp 420.
- Leahy M., Speroni J., Starr M., 2002. Latest development in cranberry health research. *Pharmaceutical Biology* Vol. 40, pp 50-54.
- Lokhande R.S., Singare P.U., Andhale M.L., Acharya R., Nair A.G.C., Reddy A.V.R. 2010. Determination of macro, micro nutrient and trace element concentrations in Indian medicinal plants using instrumental neutron activation analysis and atomic absorption spectroscopy techniques. *International Journal of Food Safety* Vol. 3-1, pp 33–34.
- Marschner H., 1995. *Mineral nutrition in higher plants*. Academic Press, London, pp 889.
- Neto C. C., 2007. Cranberry and blueberry: Evidence for protective effects against cancer and vascular diseases. *Molecular Nutrition & Food Research* Vol. 51, pp 652-664.
- Nollendorfs V. 1998. Augu barošānās līmeņa noteikšana lieloģu dzērvenēm, Dzērveņaudzētāju gadagrāmata '98. Latvijas dzērveņu audzētāju asociācija, 53.-57. lpp.
- Ovalde A., Karlsons A., 2010. Evaluation of the Nutrient Status of American Cranberry in Latvia during 2001-2007. *Acta Horticulturae* Vol. 868, pp 213-218.
- Pakalne M., Kalnina L. 2005. Mire ecosystems in Latvia. In: Steiner, G.M. (eds.). *Moore – von Sibirien bis Feuerland / Mires – from Siberia to Tierra del Fuego*, pp 147-174.
- Roper T.R., Combs S.M., 1992. Nutrient status of Wisconsin cranberries. *Cranberries: The National Cranberry Magazine* Vol. 15, pp 11-15.
- Snore A., 2004. *Peat in Latvia*. Latvian National Committee of the IPS, Riga, pp 64.
- Ноллендорф В. Ф., 1983. Торф как питательный субстрат для тепличных культур. *Зинатне, Рига*

PALIENŪ ZĀLĀJU SEKUNDĀRĀ SUKCESIJA MELNALKŠŅU AUGU SABIEDRĪBĀS ĶĪŠEZERA PIEKRASTĒ

Laura Ločmele

Latvijas Universitāte Bioloģijas fakultāte, Kronvalda bulvāris 4, Rīga, Latvija
locmele.laura.91@gmail.com

Abstract

Secondary succession of alluvial grasslands to black alder plant communities on the coast of the lake Ķīšezers (Latvia)

In recent years wide territories of open landscapes transform into woodlands due to changes of land use. In floodplain of the Lake Ķīšezers wet and semi-wet grasslands turn into black alder communities, thus completely changing structure of lakeshore vegetation. The aim of the research is to describe these changes in meadow vegetation structure of the lake Ķīšezers.

The field sampling was carried out during vegetation season of 2011 and 2012 in the Nature Reserve Jaunciems, located on the coast of the Lake Ķīšezers. Four black alder patches of different age were selected. Within each patch sample plot (15m x 10m) was located, divided into 6 small plots (5m x 5m). Tree age, vitality, spatial structure, plant species composition and cover (%) was characterized. For data analyses detrended correspondence analysis was applied.

Results show that there is a difference in spatial and age structure between various alder patches. It changes from young (about 5 years old trees) and very dense stands to older (about 20 years old) and much more sparser alderwoods. Proportions of dead trees varied from 25% to 38, 5%. The proportion of dead trees was the highest in middle-age tree stand, due to strong competition among black alders.

The ordination of plots and species shows, that vegetation structure becomes more complex and floristic diversity gets higher with the growth of alderwood age. There are also differences in vertical vegetation structure, it changes from two layer structure in youngest alder patch to five in oldest one. Results of this research suggest that 20 years old alderwood is reached typical conditions.

Keywords: Alnus glutinosa, alluvial meadow, secondary succession, spatial vegetation structure.

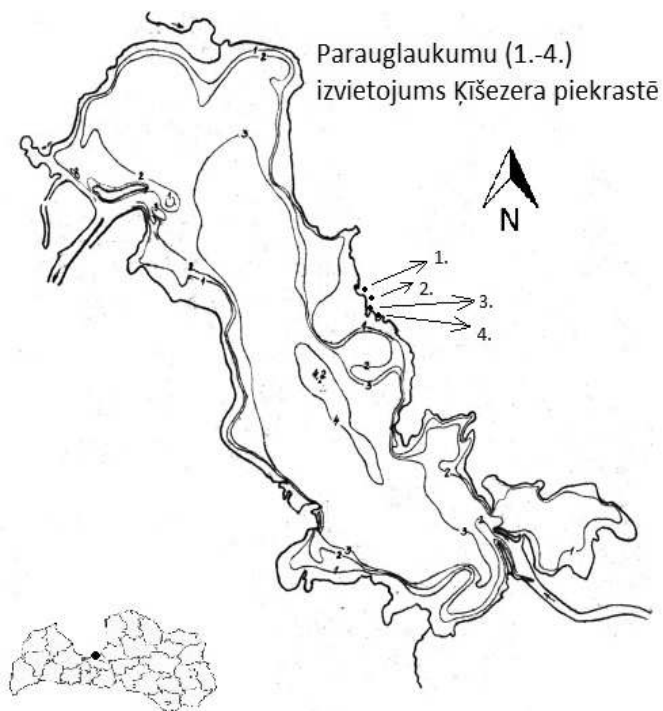
Ievads

Mūsdienās, mainoties zemes lietojuma veidam, arvien vairāk atklātā tipa ainavas, pārveidojas aizaugot ar krūmiem un kokiem. Arī Jaunciema dabas lieguma teritorijā novērojams šāds process. Ķīšezera palienē esošās eitrofās lakstaugu audzes un mēreni mitrās pļavas strauji aizaug ar melnalkšņiem, būtiski izmainot palienes veģetācijas struktūru un visas teritorijas kopējo ainavu.

Kā jau zināms, zālāji ir biotopi, kuros dominē daudzgadīgi lakstaugi un kuru pastāvēšanu gandrīz vienmēr nosaka to pastāvīga apsaimniekošana (ganīšana vai pļaušana) (Rūsiņa 2008). Pārtraucot apsaimniekošanu, zālajos sāk dominēt konkurētspējīgākie lakstaugi, piemēram, ilgstoši neapsaimniekojot, mitrās pļavas zaudē sākotnējo sugu daudzveidību un pārvēršas par vienlaidus parastās vīgriezies *Filipendula ulmaria* tīraudzēm (Kabucis 2001). Bieži aizaugot zālājiem, sākumā veidojas nitrofilo augstzāļu augājs (Rūsiņa 2010).

Laika gaitā zālajos ieviešas dažādas krūmu un koku sugas, mitrākajās un auglīgākajās vietās tas ir melnalksnis (Ellenberg 1988), kas ir dominējošā koku suga Latvijā slapjos auglīgos un vidēji auglīgos augšanas apstākļos. Tā kā Latvijā trūkst pētījumu par sekundārās sukcesijas procesa norisi šādās teritorijās, šī pētījuma mērķis bija aprakstīt Ķīšezera piekrastes veģetācijas izmaiņas un tās ietekmējošos faktorus melnalkšņu audžu veidošanās procesā.

Materiāli un metodes

1.attēls. Pētījuma teritorijas atrašanās vieta.
Figure 1. Location of the research territory.

Pētījums veikts Ķīšezera dienvidaustrumu krastā. Ezera krastos izveidota īpaši aizsargājama dabas teritorija "Jaunciema dabas liegums", kas sastāv no 3 atsevišķām teritorijām. Par pētījuma teritoriju tika izvēlēta ezera austrumu krastā esošā dabas lieguma vidusdaļa, kas stiepjas gar ezera piekrasti no Jaunciema 7. šķērslīnijas līdz Sužu pussalai.

Lauka darbi veikti 2011. un 2012. gada veģetācijas sezonā. Kā pētījuma teritorija tika izvēlēta ezera palienes josla, kurā norisinās atklāta tipa lakstaugu biotopu aizaugšana ar melnalkšņiem. Parauglaukumu ierīkošanai meklētas homogēnas kokaudzes,

kur dominējošā koku suga bija melnalksnis. Tālākai izpētei izvēlētas 4 dažādu vecumu kokaudzes.

Lai veiktu pētījumu, pētāmajā teritorijā Ķīšezera austrumu krastā tika ierīkoti četri 10 m x 15 m lieli parauglaukumi. Tie ierīkoti ezera terasē, perpendikulāri krasta līnijai, vietās, kur dominējošā koku suga bija melnalksnis (1.attēls). Tālāk tekstā saukti ar parauglaukumiem. Parauglaukumu dienvidaustrumu stūru koordinātas dotas 1. tabulā. Pētījuma laikā parauglaukumi tika sadalīti 6 mazākos parauglaukumos (5 m x 5 m) Turpmāk tekstā- mazie parauglaukumi.

1.tabula.
Parauglaukumu koordinātas
Table 1.
Plot coordinates

Parauglaukuma numurs	Dienvidaustrumu stūra koordinātas (EPSG:25884 - ETRS89 / TM Baltic93)
1.	E 00511514 N 06320455
2.	E 00511539 N 06320396
3.	E 00511605 N 06320313
4.	E 00511640 N 06320247

Katrā parauglaukumā uzskaitīti un shēmā atzīmēti visi koki. Katram stumbram ar 1,3 metru augstumā bīdmēru izmērīts diametrs. Atsevišķiem kokiem noteikts koku vecums, kas tālāk izmantoti, lai iegūtu vienādojumu, pēc kura koku vecumu varētu noteikt visiem kokiem. Turpmāk pētījumā koki sadalīti vecuma klasēs: 1. vecuma klase- koki no 1 līdz 5 gadiem, 2. vecuma klase no 6 līdz 10

gadiem, 3. vecuma klase no 11 līdz 15 gadiem, 4. klase no 16 līdz 20 gadiem. Vizuāli novērtēta koku vitalitāte.

Veģetācijas aprakstīšana tika veikta nosakot visus vaskulāro augu un sūnu taksonus un to segumu. Veģetācijas datu analīzei veiktas ordinācijas, izmantojot netiešo gardienta analīzes metodi (DCA). Analīze veikta programmā PC - ORD 5.

Nivelēšanā izmantota ģeometriskās līmetņošanas veids līmetņošana no vidus (Biķis 1958), kas veikta, izmantojot nivelieri H-3 un 3 metrus garu līmetņošanas latu. Katrā parauglaukumā izrakta augsnes profila bedre. Pēc augsnes profila noteikts augsnes apakštīps (Nikodemus 2008). Katram profila slānim noteikta piederība attiecīgajam augsnes ģenētiskajam horizontam, horizonta granulometriskais sastāvs un pH, izmantojot indikatoršķīdumu. Augsnes bedre ar aptuvenajiem parametriem 1 m x 2 m x 1,2 m rakta parauglaukuma vidū.

Rezultāti un diskusija

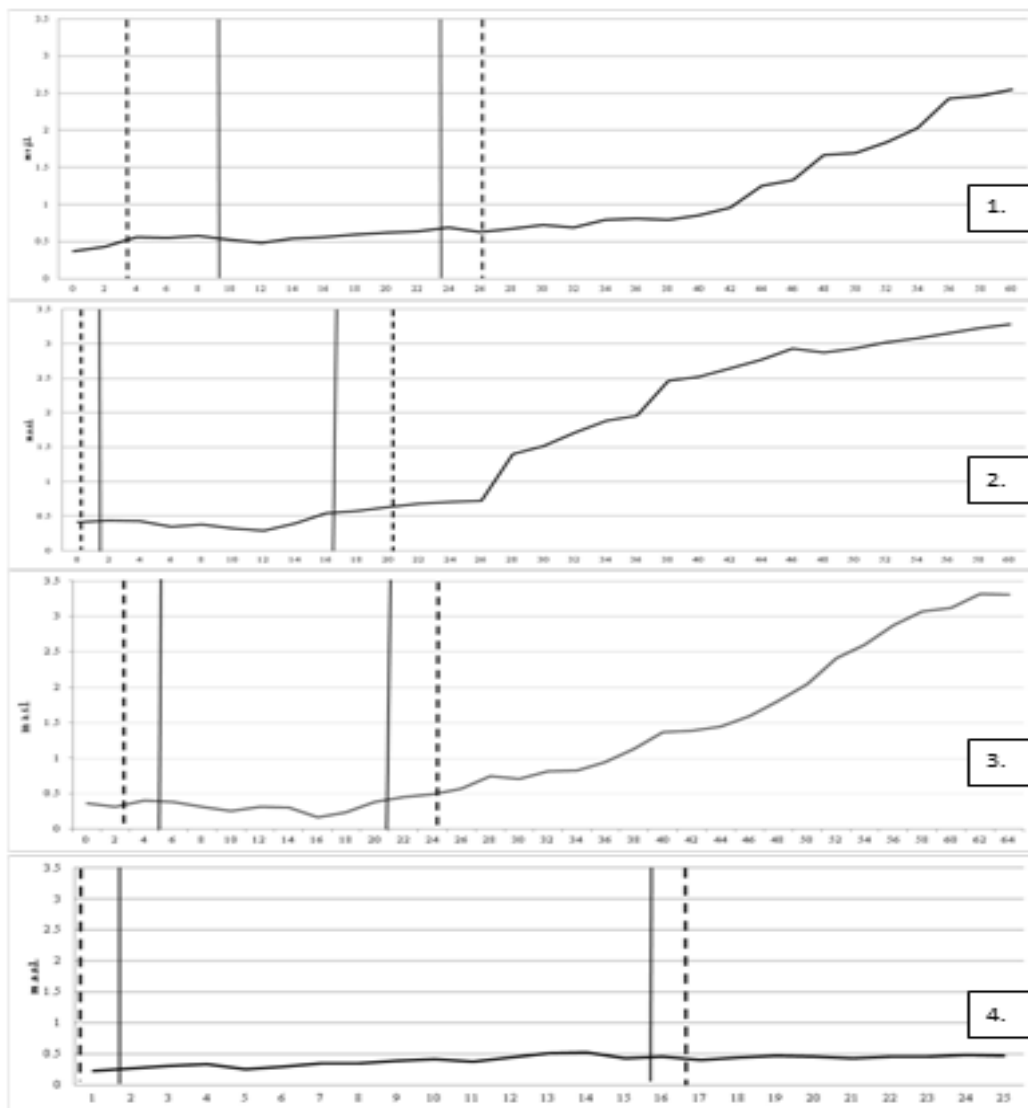
1. Kokaudžu novietojums pētījuma teritorijā un abiotiskie faktori tajās

Pētītā kokaudze stiepjas šaurā, aptuveni 15 metru platā joslā gar Ķīšezeru krastu. Koku izplatību ārpus šīs joslas traucē tālāk iekšzemē nepiemērotās augsnes īpašības un neatbilstošais mitruma režīms (McVean 1956, Harrington 1987), kā arī ezera piekrastē esošās blīvās niedru audzes (Griffiths 1984). Par apstiprinājumu niedru negatīvajai ietekmei vietā, kur parauglaukumā esošā kokaudze robežojās ar niedrāju un tālāk niedrājā, netika konstatēts neviens melnalksnis.

Gandrīz visās pētītajās melnalkšņu audzēs mezoreljefs variēja aptuveni vienādā amplitudē, sākot no 0,18 līdz 0,5 metriem virs jūras līmeņa. Tikai 1. parauglaukumā esošā audze atrodas nedaudz augstāk, tajā reljefa augstums variēja no 0,48 līdz 0,69 metriem virs jūras līmeņa. Pirmajā parauglaukumā atšķirībā no pārējām audzēm reljefs bija daudz viendabīgāks, tajā netika konstatētas straujas augstumu svārstības. Vislielākās reljefa svārstības novērojamas 4. parauglaukumā (2. attēls).

Pirmajos trīs parauglaukumos konstatētas kūdrainās aluviālās augsnes, bet 4. parauglaukumā zemā purva trūdaini kūdrainā augsne. Šādās augsnēs arī visbiežāk sastopami palienēs esošie melnalksnāji (Priedītis 1997). Parauglaukumos visos augšņu profilu slāņos konstatētais augsnes pH bija robežās no 4,5 līdz 6,5, kas gandrīz atbilst melnalkšņu augšanai optimālajam pH 5-7 (Griffiths 1984). Attālinoties no ezera, lēzenā palienas josla pāriet kāpu paugurā, kas nekad neapplūst vai arī applūst tikai pati senās kāpas piekāje (2. attēls). Šādas neapplūstošas un smilšainas teritorijas nav piemērotas melnalkšņu attīstībai (Mc Vean 1956).

Vidēji augstākie ūdens līmeņi no 1990. līdz 2012. gadam novēroti decembrī, janvārī un februārī, bet zemākie aprīlī, maijā un jūnijā (3. attēls). Vidēji visā periodā trīs pētītie parauglaukumi (2. - 4.) ir ilgstošāk applūduši aptuveni četrus gada mēnešus. Pirmais parauglaukums gada laikā visticamāk tiek appludināts tikai atsevišķās dienas (2., 3. attēls).

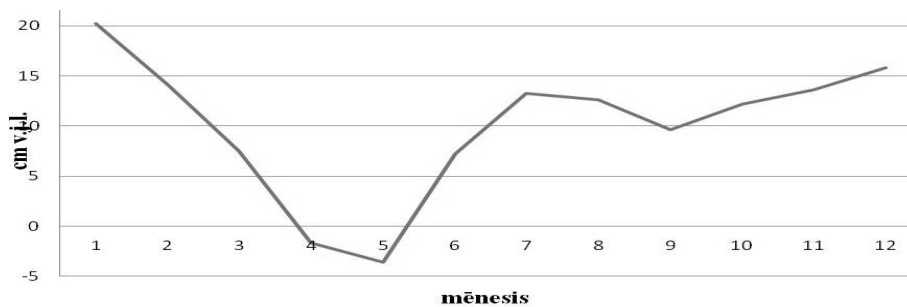
———— Parauglākuma robežas
- - - - - Kokaudzes robežas

2.attēls. Mezoreljefs parauglākumos.

1.- pirmais parauglākums, 2.- otrais parauglākums, 3.- trešais parauglākums, 4.- ceturtais parauglākums.

Figure 2. Mezorelief in research plot.

1.- first plot, 2.- second plot, 3.- third plot, 4.- forth plot

3.attēls. Ūdens līmeņa svārstības pa mēnešiem.

Figure 3. Fluctuation in ground water level by month.

2. Kokaudzes raksturojums

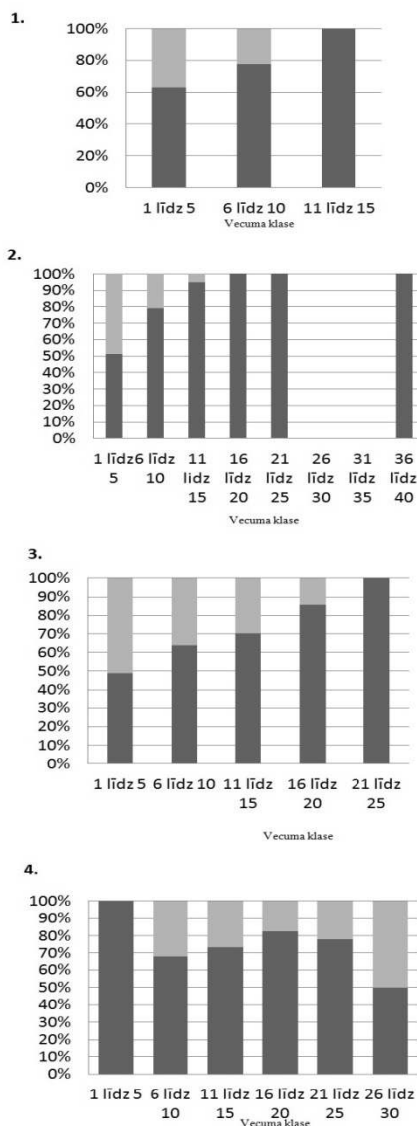
Pētījuma laikā aprakstīta kokaudzes vecuma struktūra četrām kokaudzēm. Pirmajā parauglaukumā vislielākais koku skaits novērots pirmajā vecuma klasē, vidējais kokaudzes vecums ir 5,34 gadi (7. attēls). Otrajā un trešajā parauglaukumā dominējošā koku vecuma klase bija otrā. Visvecākie koki sastopami ceturtajā parauglaukumā. Vidējais audzes vecums ir 14,19 gadi (4. attēls). Aplūkojot izveidotās kokaudžu telpiskās struktūras, redzams, ka 1. parauglaukumā koki izkārtājušies vienmērīgi un blīvi. Otrajā un trešajā parauglaukumā vērojama koku grupēšanās, kā arī redzams, ka audze palikusi skrajāka. Savukārt 4. parauglaukumā kokaudze ir ļoti skraja un ir vērojamas ļoti izteiktas koku agregācijas (6. attēls). Kokaudžu struktūras pētījuma teritorijā ir manāmi atšķirīgas. Sarindojot tās secībā no pirmā uz ceturto parauglaukumu, iespējams izsekot līdz melnalkšņu audzes veidošanās procesam. Pirmajā parauglaukumā, kurā konstatēti visjaunākie koki (dominējošā vecuma grupa no 1 līdz 5 gadiem), audze ir blīva, koki tajā izvietājušies vienmērīgi. Šāda kokaudzes struktūra raksturīga jaunām kokaudzēm, sekundārās sukcesijas sākuma stadijās (Ellenberg 1998). Vēlāk audzei kļūstot vecākai, palielinās konkurence starp kokaugiem, un daļa koku atmirst. Šāda procesa rezultātā kokaudzē parādās atvērumi un tā kļūst skrajāka (Angelstam & Kuuluvalnen 2004). Kokaudzē, kur dominējošā vecuma grupa ir no 6 līdz 10 gadiem (4. attēls), novērojama koku pašizretināšanās. Par ievērojamo koku atmiršanu pašizretināšanās rezultātā norāda arī lielais nokaltušo koku īpatsvars parauglaukumos (nokaltuši aptuveni 50 % visu koku) (5. attēls). Visskrajākā audze konstatēta 4. parauglaukumā, šajā audzē jau ir notikusi pašizretināšanās. Šī iemesla dēļ audzē novērojamas izteiktas koku agregācijas (6. attēls).

3. Veģetācijas raksturojums

Kopā visos parauglaukumos konstatētas 41 augu sugas un 12 sūnu taksoni. Vislielākais taksonu skaits sastopams 4. parauglaukumā (41 taksons). Vismazākais, tas savukārt ir 1. parauglaukumā (9 taksoni). Pirmajos trīs parauglaukumos skaidri redzama vienas vai vairāku zemsedzes lakstaugu sugu dominance. Attiecīgi 1. parauglaukumā *Filipendula ulmaria*, *Carex cespitosa*, 2. parauglaukumā *Filipendula ulmaria*, *Galium palustre*, bet 3. parauglaukumā novērojama liela *Phragmites australis* dominance.

Pētītajā teritorijā veģetācija struktūra variēja no vienmērīga, bet samērā skrajas augsto lakstaugu augāja 1. parauglaukumā līdz kompleksai dažādu dzīvības formu pārstāvētai daudzstāvainai veģetācijas struktūrai 4. parauglaukumā (2. tabula). Ceturtajā parauglaukumā esošā audze pēc visiem parametriem ļoti līdzinās tipiskai *Carici elongatae*- *Alnetum (typicum)* augu sabiedrībai. Konstatēto sugu ir krietni vairāk (43 uz 15 m²), krūmu stāvs sedz 16 % zemsedzes, lakstaugi 72,3 %, bet sūnas 16,7 %. (Priedītis, 1999, 2. tabula). Savukārt 2. un 3. parauglaukumā zemsedzes veģetācija salīdzinoši bija ļoti skraja attiecīgi 28% un 15,2% (2. tabula). Šajos parauglaukumos tik mazs zemsedzes

veģetācijas segums varētu būt tādēļ, jo audzes veidošanās laikā tajā strauji mainās gaismas apstākļi, kas traucē lakstaugu veģetācijas attīstību (Ellenberg 1988).

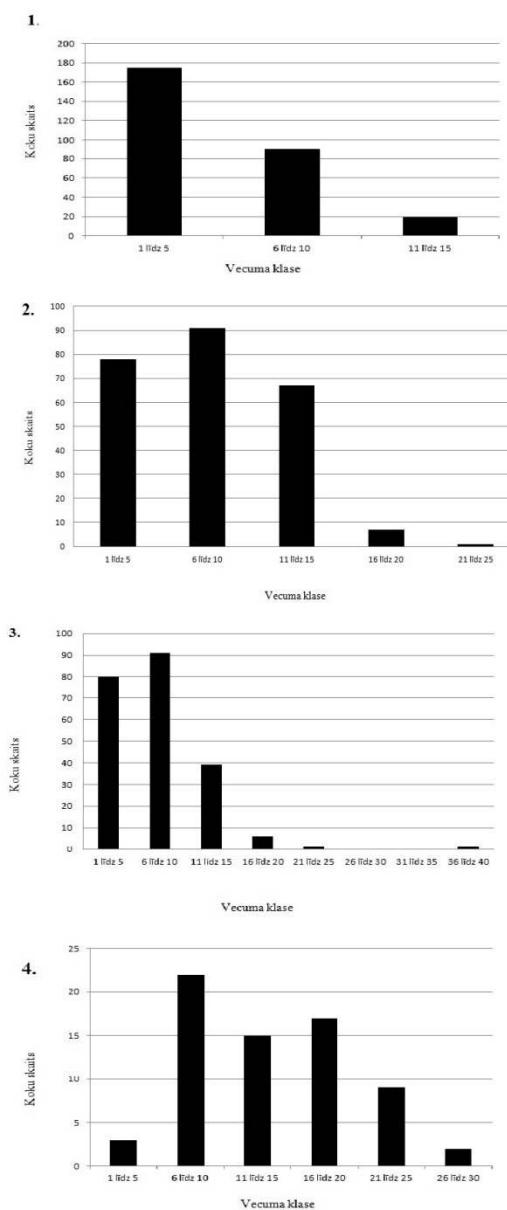

4. attēls. Koku skaits sadalījums pa vecuma klasēm parauglaukumos.

1.-pirmais parauglaukums, 2.-prauglaukums
 3.-trešais parauglaukums, 4.-parauglaukums

Figure 4. The number of trees by age class in the plot.

1.-first plot, 2.-second plot, 3.-third plot, 4.-forth plot

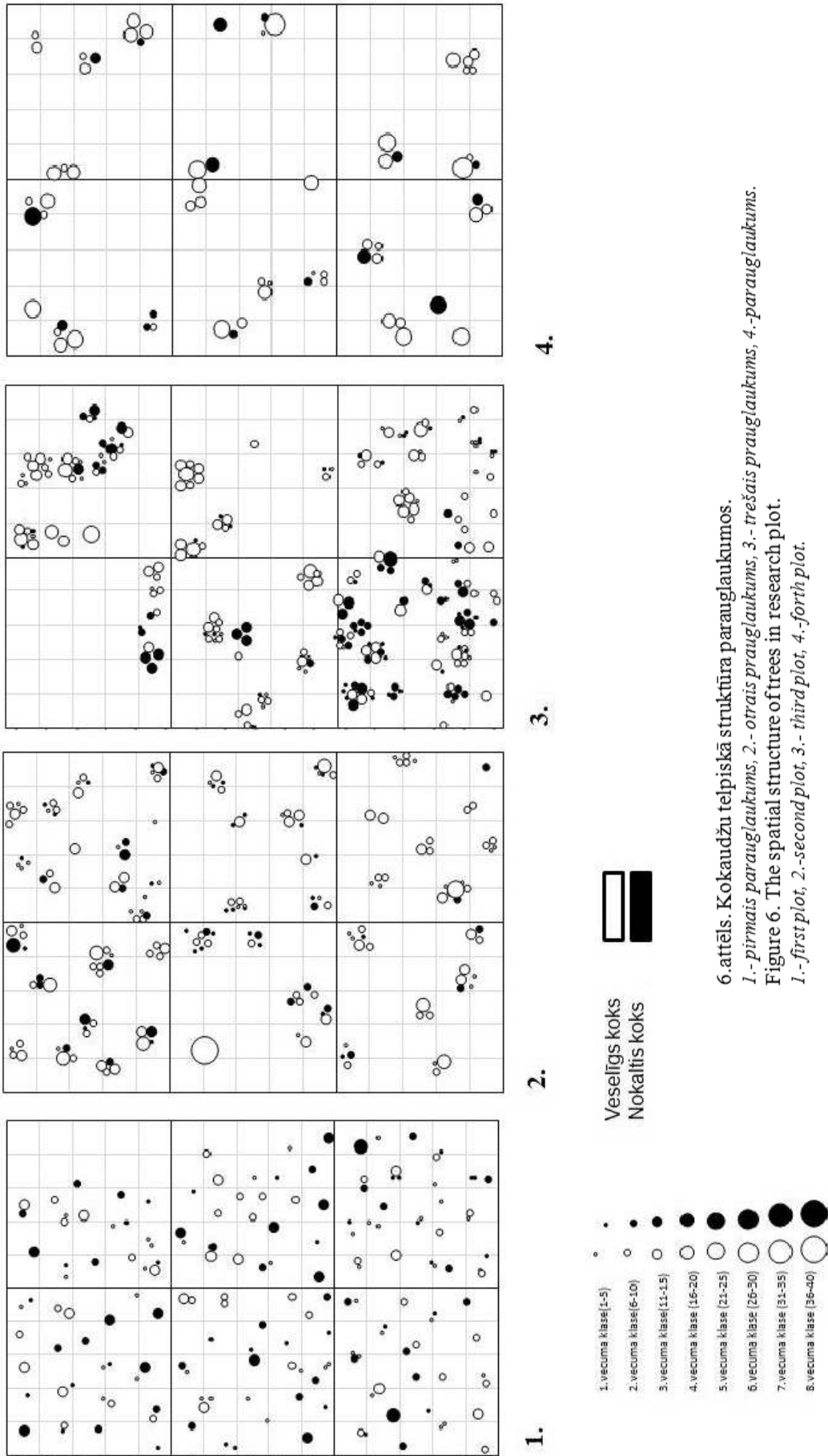

5. attēls. Nokaltušo un veselīgo koku procentuālais sadalījums vecuma klasēs parauglaukumos.

1.-pirmais parauglaukums, 2.-prauglaukums
 3.-trešais parauglaukums, 4.-parauglaukums

Figure 5. Dead and healthy trees percentage of age class in the plot.

1.-first plot, 2.-second plot, 3.-third plot, 4. Forth plot

6.attēls. Kokaudžu telpiskā struktūra parauglaukumos.
1.- pirmais parauglaukums, 2.- otrais parauglaukums, 3.- trešais parauglaukums, 4.- parauglaukums.
Figure 6. The spatial structure of trees in research plot.
1.- first plot, 2.-second plot, 3.- third plot, 4.-forth plot.

Krasas atšķirības ir vērojamas ne tikai veģetācijas struktūrā, bet arī floristiskajā daudzveidībā, par ko liecina Šenona daudzveidības indeksa vērtības. Ceturtajā parauglaukumā tā ir vairāk nekā divas reizes lielāka (2,87) nekā, piemēram, 1. parauglaukumā (1,22). Šādas atšķirības veģetācijas struktūrā un kopējā floras bagātībā, visdrīzāk ir skaidrojamas ar to, ka audzes atrodas atšķirīgās sekundārās sukcesijas stadijās.

Lai labāk varētu saprast kādas sugas vairāk saistītas ar konkrētajiem parauglaukumiem no kādi galvenie gradienti nosaka sugu sastāvu dažādos parauglaukumos, tika veikta mazo parauglaukumu un sugu ordinācija, izmantojot netiešu gradientu analīzi DCA.

Apskatot ordinācijas 1.asi, kuras Eigen vērtība ir 0,58, no kreisās uz labo pusi, redzams, ka tā norāda uz kokaudzes vecuma pieaugumu. Ordinācijā redzama atsevišķu mazo parauglaukumu grupēšanās. Visizteiktāk ordinācijas labajā pusē nodalās mazie parauglaukumi no M4.1 līdz M4.6., kuros ir vislielākais vidējais vecums. Ar vecāko kokaudzi saistītas vairākas sugas, kas raksturīgas tieši melnalkšņu staignājiem, piemēram, *Solanum dulcamra*, *Thelyperis palustris*, *Calla palustris*, *Calliargonella cuspidata* un citas (7. attēls) (Ikauniece 2010).

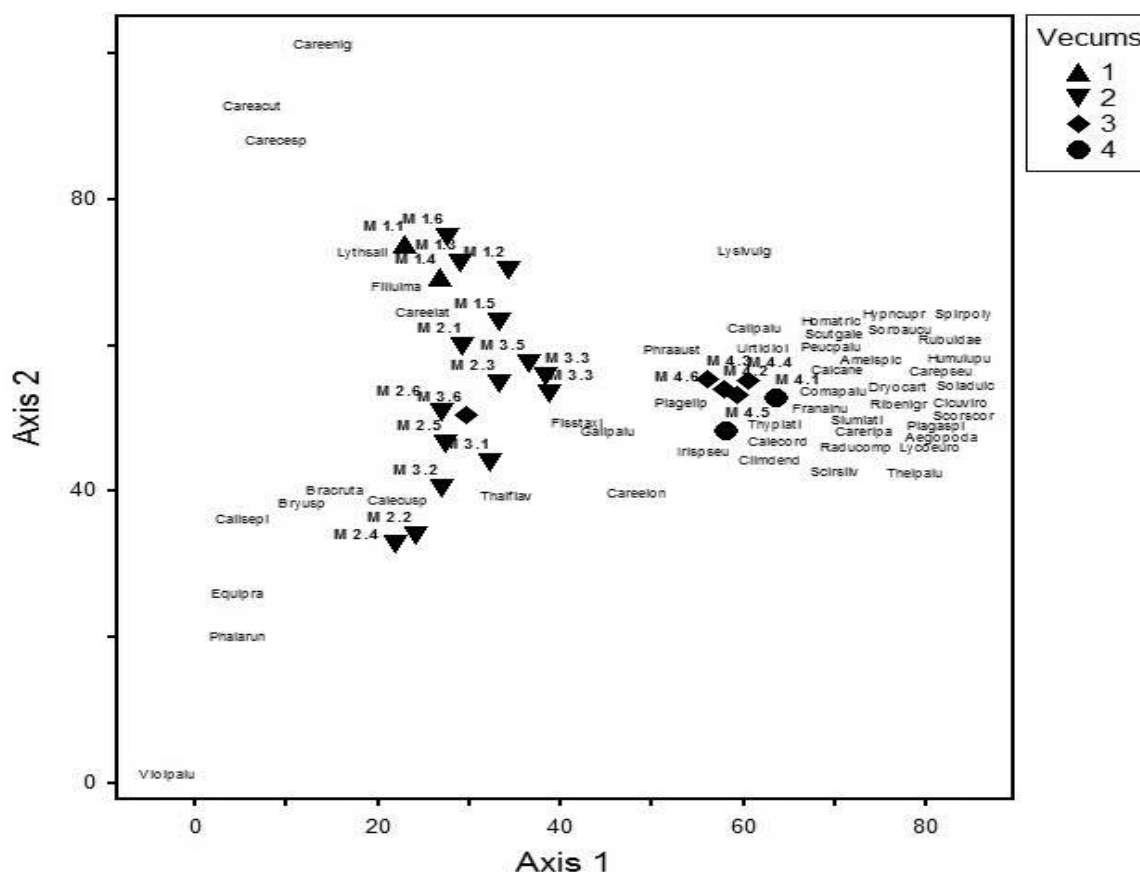
2.tabula.
 Dažādu dzīvības formu (stāvu) kopējais segums parauglaukumos.
 Table 2.
 Different forms of life (story) total coverage of the plots.

Parauglaukums Pazīme	1.	2.	3.	4.
Krūmu segums (%)		0,8		16,0
Lakstaugu segums (%)	35,2	28	15,2	72,3
Sūnu segums (%)		12,5	6,3	16,7

Ordinācijas kreisajā pusē nodalāmi mazie parauglaukumi no M1.1.- M1.6. Ar pirmo parauglaukumu saistītas tādas sugas kā *Carex nigra*, *Carex acutiformis* (7. attēls), kas savukārt vairāk atbilst augsto grīšļu veģetācijai, nevis melnalkšņu staignājiem (Rūsiņa 2010).

Otro no trešā parauglaukuma ir grūti nodalīt, jo tajos koku vidējie vecumi ir ļoti līdzīgi, bet arī šajos parauglaukumos novērojamas augu sugu sastāva atšķirības (7. attēls). Otrajā parauglaukumā konstatētas tādas sugas kā *Calystegia sepium*, *Lythrum salicaria*, *Phalaroides arundinacea* (15. pielikums), kas ietilpst Eiropas Savienības aizsargajamā biotopa "Eitrofas augsto lakstaugu audzes" raksturojošo sugu sarakstā (Ikauniece 2010). Ņemot vērā šo faktu, varētu domāt, ka šī kokaudze ir veidojusies aizaugot tieši šim augsto lakstaugu biotopam.

Tātad, ņemot vērā visus iepriekš aprakstītos apsvērumus, var secināt, ka parauglaukumos konstatētās sugu un veģetācijas struktūru atšķirības tiešām ir saistītas ar kokaudzes vecumu, kā arī ar apkārt esošo un iepriekš pastāvējušo biotopu.

7. attēls. Mazo parauglaukumu un sugu ordinācija.

Ordinācijā ar dažādām figurām parādīts, kurā no vecuma grupām (1.- 1 līdz 5 gadi; 2.- 6 līdz 10 gadi; 3.- 11 līdz 15 gadi; 4.- 16 līdz 20 gadi) ietilpst katrā mazā parauglaukuma vidējais koku vecums. Parauglaukuma numurs veidots tā, ka pirmais cipars norāda parauglaukuma numuru, bet otrais cipars mazā parauglaukuma numuru.

Figure 7. Ordination of small plot and species.

In ordination with different figures are shown, in which age class (1.- 1 to 5 years; 2.- 6 to 10 years; 3.- 11 to 15 years; 4.- 16 to 20 years) the average tree age of small plots are. Plot number is so constructed that the first number indicates the number of the plot, but the other has a small plot digit number.

Aegopoda- *Aegopodium podagraria*, *Amelspic*- *Amelanchier spicata*, *Calacane*- *Calamagrostis canescens*, *Callpalu*- *Calla palustris*, *Calysepi*- *Calystegia sepium*, *Careacut*- *Carex acutiformis*, *Carecesp*- *Carex cespitosa*, *Careelat*- *Carex elata*, *Careelon*- *Carex elongata*, *Carenigr*- *Carex nigra*, *Carepseu*- *Carex pseudocyperus*, *Careripa*- *Carex riparia*, *Cicuviro*- *Cicuta virosa*, *Comapalu*- *Comarum palustre*, *Dryocart*- *Dryopteris carthusiana*, *Equiprat*- *Equisetum pratense*, *Filiulma*- *Filipendula ulmaria*, *Franalnu*- *Frangula alnus*, *Galipalu*- *Galium palustre*, *Humulupu*- *Humulus lupulus*, *Irispseu*- *Iris pseudocorus*, *Lycowuro*- *Lycopus europaeus*, *Lysivulg*- *Lysimachia vulgaris*, *Lythsali*- *Lythrum salicaria*, *Peucpalu*- *Peucedanum palustre*, *Phalarun*- *Phalaroides arundinacea*, *Phraaust*- *Phragmites australis*, *Ribenigr*- *Ribes nigrum*, *Rubuidae*- *Rubus idaeus*, *Scirsylv*- *Scirpus sylvaticus*, *Scutgale*- *Scutellaria galericulata*, *Stumlati*- *Stium latifolium*, *Soladulc*- *Solanums dulcamara*, *Sorbaucu*- *Sorbus aucuparia*, *Spirpoly*- *Spirodela polyrhiza*, *Thalflav*- *Thalictrum flavum*, *Thelpalu*- *Thelypteris palustris*, *Typhlati*- *Typha latifolia*, *Urtidloi*- *Urtica dioica*, *Violpalu*- *Viola palustris*, *Bracruta*- *Brachitecium rutabulum*, *Bryusp*- *Bryum sp.*, *Calicusp*- *Calliergonella cuspidata*, *Calcord*- *Calliergon cordifolium*, *Climdend*- *Climacium dendroides*, *Fisstaxi*- *Fissidens taxifolius*, *Homatric*- *Homalia trichomanoides*, *Hypncupr*- *Hypnum cupressiforme*, *Plagaspl*- *Plagiochila asplenoides*, *Plagelli*- *Plagiomnium ellipticum*, *Plagundu*- *Plagiomnium undulatum*, *Raducomp*- *Radula complanata*, *Scorscor*- *Scorpidium scorpioides*.

Secinājumi

1. Melnalkšņu izplatību Ķīšezera piekrastē ierobežo augšanai nepiemērotās augsnes īpašības un blakus esošās blīvās niedru audzes.

2. Melnalkšņu audžu attīstības gaitā vērojamas kokaudzes telpiskās struktūras izmaiņas - pašizretināšanās, kā arī izmaiņas kopumā visā veģetācijas struktūrā- krūmu stāva un vairāku lakstaugu stāvu veidošanās.
3. Melnalksnāju sukcesijas sākuma stadijās zemsedzē vērojama dažu lakstaugu sugu (*Phragmites australis*, *Filipendula ulmaria*, *Carex cespitosa*) izteikta dominance, kas netiek novērota tālākajās attīstības stadijās.
4. Melnalkšņu staignājam raksturīgais sugu sastāvs un veģetācijas struktūra novērojama jau aptuveni 20 gadus vecās kokaudzēs.
5. Konstatētais Šenona daudzveidības indekss, kura augstāka vērtība norāda uz lielāku floristisko daudzveidību, vecākajos melnalksnajos (20 gadi) ir divas reizes lielāks nekā jaunākajās pētītajās kokaudzēs (līdz 10 gadi).

Bibliogrāfija

- Angelstam P., Kuuluvalnen T. 2004. *Boreal forest disturbance reimes successional dynamics and landscape structure- a European perspective*. Ecological Bulletins. 51: 117-136.
- Bīķis J. 1958. *Elementārā ģeodēzija*. LV izdevniecība, Rīga. 331 lpp.
- Ellenber H. 1988. *Vegetation ecology of central europe. Forth edition*. Cembridge University press, Cambrige. 731 lpp.
- Griffiths, A.P., McCormick L.H. 1984. Effects of soil acidity on nodulation of *Alnus glutinosa* and viability of *Frankia*. Plant and Soil, 79: 429 - 434.
- Harrington C.A. 1987. *Responses of red alder and black cottonwood seedlings to flooding*. Physiologia Plantarum, 69: 35 - 48.
- Ikauniece S. 2010. Staigņāju meži. Grām.: Auniņš A. (red) *Eiropas Savienības aizsargājamie biotopi Latvijā. Noteikšanas rokasgrāmata*. Latvijas Dabas fonds, Rīga, 319 lpp.
- Kabucis I. 2001. Latvijas biotopi. Klasifikators. Rīga, Latvijas Dabas fonds. 96 lpp.
- McVean D.N. 1956. Ecology of *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.III. Seedling establishment. Journal of Ecology, 44: 195 - 218.
- Nikodemus O., 2008. Augsnes ilgtspējīga izmantošana un aizsardzība. LU Akadēmiskais apgāds, Rīga. 254 lpp.
- Priedītis N. 1997. *Alnus glutinosa* - dominated wetland forests of the Baltic Region: community structure, syntaxonomy and conservation. Plant Ecology, 129: 49 - 94.
- Priedītis N. 1999. Latvijas mežs: daba un daudzveidība. Rīga, Pausaules dabas fonds, 364 lpp.
- Rūsiņa S. 2008. Dabisko zālāju apsaimniekošana augāja daudzveidībai. Grām.; Auniņš A. (red.) *Aktuālā savvaļas sugu un biotopu apsaimniekošanas problemātika Latvijā*. Rīga, LU Akadēmiskais apgāds, 29-43.
- Rūsiņa S. 2010. Eitrofas augsto lakstaugu audzes. Grām.:Auniņš A. (red) *Eiropas Savienības aizsargājamie biotopi Latvijā. Noteikšanas rokasgrāmata*. Latvijas Dabas fonds, Rīga, 319 lpp.

BIOLOĢISKĀS DAUDZVEIDĪBAS ESOŠĀ STĀVOKĻA NOVĒRTĒJUMS IETEKMES UZ VIDI NOVĒRTĒJUMĀ (IVN) LATVIJĀ

Sintija Martinsone

Latvijas Universitāte, Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultāte, Alberta iela 10, Rīga, Latvija
sintija.martinsone@gmail.com

Abstract

Baseline study of biodiversity in Environmental Impact Assessment (EIA) in Latvia

The Environmental Impact Assessment (EIA) is an important tool for minimizing adverse effects from project-related activities on the environment in general and biodiversity in particular. It is necessary to carry out a baseline study as part of the scoping stage of EIA. Such studies should include the collation of existing and the collection of new data from field surveys. There should be a balance between the utilization of existing secondary information and conducting new fieldwork.

EIA in Latvia is performed for more than 10 years. The aims of the research is to find out how a baseline study is being carried out in Latvia and assess the quality of collected data, based on which are forecasting the potential impacts of the project.

There have been investigated 55 EIA reports, which were conducted for past twelve years. The study shows that use of existing data prevails in baseline study. In cases where field studies were carried out, the most common study fields were flora and habitats, and bird species. The most significant imperfection of a baseline study is that none of the analyzed environmental impact assessments, including those made for the distant future projects, contained forecast of possible changes in current state for the period prior to the planned implementation of the project.

Key Words: Environmental Impact Assessment, biodiversity, baseline study, Latvia

Ievads

Ietekmes uz vidi novērtējumam (IVN) ir būtiska loma projekta sagaidāmās negatīvās ietekmes mazināšanā gan uz vides stāvokli kopumā, gan atsevišķi uz bioloģisko daudzveidību (Mehdi et al. 2005). Termins “bioloģiskā daudzveidība” gan šajā pētījumā, gan ietekmes uz vidi novērtējumā vispār tiek lietots nevis tā klasiskajā izpratnē – sugu daudzveidība un sugu skaits, bet gan kā:

- > īpaši aizsargājamās dabas teritorijas¹;
- > īpaši aizsargājamie biotopi²;
- > īpaši aizsargājamās sugas³;
- > īpaši aizsargājamām sugām nozīmīgi biotopi, to struktūras vai ainavas elementi;
- > dzīvnieku migrācijas koridori.

Uzskaitītie dzīvās dabas aspekti ir tie, attiecībā uz kuriem IVN procesā tiek vērtēta projekta iespējamā ietekme, un tie tiek izmantoti arī par kritērijiem lēmuma par projekta akceptēšanu pieņemšanā. Piemēram, IVN laikā tiek analizēts, vai plānotais projekts tieši vai netieši neskar kādu īpaši aizsargājamu dabas teritoriju, vai kādu īpaši aizsargājamu biotopu vai īpaši aizsargājamās sugas atradni. Tāpat tiek pievērsta uzmanība īpaši aizsargājamām sugām nozīmīgām biotopu struktūrām vai

¹ Likuma „Par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām” izpratnē.

² Atbilstoši MK noteikumiem Nr. 421 (05.12.2000.) „Noteikumi par īpaši aizsargājamo biotopu veidu sarakstu”.

³ Atbilstoši MK noteikumiem Nr. 396 (14.11.2000.) „Noteikumi par īpaši aizsargājamo sugu un ierobežoti izmantojamo īpaši aizsargājamo sugu sarakstu”.

ainavas elementiem, kuri paši par sevi nav aizsargājami, piemēriem vecām mežaudzēm ar daudz kritalām, atsevišķiem lieliem kokiem klajā ainavā, dzīvnieku migrācijai būtiskiem ainavas elementiem – alejām, augājam ūdensteču krastos u.tml.

Esošā stāvokļa novērtējums ir nozīmīga IVN procesa posma sastāvdaļa (Safont et al. 2012). Ir nepieciešami kvalitatīvi esošā stāvokļa dati, lai pēc iespējas precīzi prognozētu iespējamo ietekmi (Söderman 2009). Nepietiekams esošā stāvokļa novērtējums var novest pie augsta ietekmes prognozes nenoteiktības līmeņa. Taču jāizvairās arī no nevajadzīga datu apjoma, jo esošā stāvokļa novērtējums, veicot lauka pētījumus, ir dārgs un laikietilpīgs (Ganeshkumar et al. 2010).

Esošā stāvokļa novērtējums IVN procesā sākas ar vispārīgu prasību esošā stāvokļa novērtējumam iekļaušanu IVN darba uzdevumā (programmā). Tad, IVN ziņojuma sagatavošanas laikā, jāanalizē esošais vides stāvoklis attiecībā uz bioloģisko daudzveidību, kā arī jāidentificē paredzamās izmaiņas pirms projekta īstenošanas. Prognozējot projekta iespējamo ietekmi, esošais stāvoklis vai paredzamās izmaiņas pirms projekta īstenošanas jāizmanto par atskaites punktu (Geneletti et al. 2003).

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, kā esošā stāvokļa novērtējums tiek veikts Latvijā – vai tiek ievākta pietiekama un kvalitatīva informācija par esošo situāciju, uz kuras balstoties, veikt projekta iespējamās ietekmes prognozi.

Materiāls un metodes

Pētījumā tika analizēti 55 pēdējo divpadsmit gadu laikā veikti ietekmes uz vidi novērtējumi, t.sk. septiņi ietekmes uz Eiropas nozīmes aizsargājamo dabas teritoriju (NATURA 2000) novērtējumi (skat. 1. pielikumu). Analīzei atlasīti tie projekti, kuros prognozējama kaut minimāla ietekme uz bioloģisko daudzveidību un attiecīgi arī veikts esošā stāvokļa novērtējums. Pētījumā iekļautajos novērtējumos tika analizēti sekojoši aspekti:

- > izmantotie esošo datu avoti;
- > lauka pētījumu veikšanas biežums;
- > vienā IVN iesaistīto ekspertu (jomu) skaits;
- > lauka pētījumu sastāvs,
- > faunas inventarizācijas sastāvs;
- > informācija par iespējamām esošā stāvokļa izmaiņām pirms projekta realizācijas.

Rezultāti un diskusija

Ietekmes uz vidi novērtējumā bioloģiskās daudzveidības esošā stāvokļa novērtēšanas soļi ir (Mehdi et al. 2005):

- > projekta ietekmētās teritorijas esošo bioloģiskās daudzveidības datu atlase un analīze;
- > lauka pētījuma metožu izvēle;

- > piemērotu ekspertu atlase lauka pētījumiem;
- > biotopu inventarizācija;
- > floras un faunas inventarizācija;
- > būtisku ekoloģisko procesu identifikācija;
- > datu kartogrāfiska atspoguļošana;
- > foto kataloga izveide.

Jau esošo bioloģiskās daudzveidības datu atlase un analīze projekta potenciāli ietekmētajā teritorijā ir tikusi veikta visos pētījumā iekļautos IVN.

Iespējamie esošo datu atlases un analīzes avoti ir bijuši:

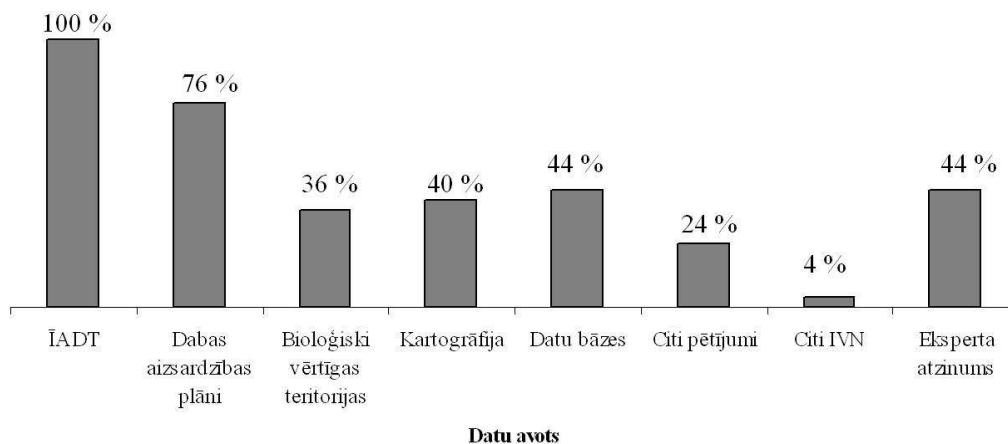
- > dati par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām (ĪADT) un mikroliegumiem;
- > dati par putniem nozīmīgām vietām (PNV), bioloģiski vērtīgiem zālājiem (BVZ), dabiskiem meža biotopiem (DMB) u.c. bioloģiski vērtīgām teritorijām;
- > dažāda veida kartogrāfiskie materiāli, mežaudžu plāni;
- > novērojumu datu bāzes, piemēram, portāls dabasdati.lv;
- > citi iepriekš veikti publicēti un nepublicēti pētījumi;
- > citi iepriekš pētāmajā teritorijā veikti IVN;
- > eksperta atzinums par bioloģiskās daudzveidības esošo stāvokli, neveicot lauka pētījumus.

Visos pētījumā iekļautos IVN kā esošo datu avots ir izmantota informācija par tuvākajām īpaši aizsargājamām dabas teritorijām, taču ne vienmēr ir izmantota teritoriju dabas aizsardzības plānos sniegtā informācija – dabas aizsardzības plāni izmantoti 76 % gadījumu no pētījumā iekļautajiem IVN projektiem (1. attēls).

Samērā maz – tikai 36 % gadījumu novērtējumā ir sniegta informācija par citām tuvumā esošajām bioloģiski vērtīgām teritorijām (putniem nozīmīgām vietām, bioloģiski vērtīgiem zālājiem, dabiskiem meža biotopiem u.c.) (1. attēls). Šo tendenci varētu skaidrot ar apstākli, ka iepriekš minētās teritorijas nav formāli aizsargājamas likuma “Par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām” izpratnē, tāpēc to “svars” starp pārējiem kritērijiem, pēc kuriem novērtē projekta ietekmes būtiskumu, ir mazāks. Tomēr, ņemot vērā šo teritoriju potenciālo nozīmi apkārtnes bioloģiskās daudzveidības saglabāšanā, to varētu uzskatīt par vienu no esošās situācijas novērtējuma trūkumiem.

Dažāda veida kartogrāfiskie materiāli, t.sk. mežaudžu plāni, novērojumu datu bāzes un citu pētījumu laikā iegūti dati arī samērā bieži ir tikuši izmantoti kā esošo datu avoti – attiecīgi 40, 44 un 24 % gadījumu (1. attēls), turpretim ļoti reti – tikai 4 % gadījumu kā esošo datu avots ir izmantoti citi tajā pašā teritorijā veikti ietekmes uz vidi novērtējumi. Iespējams, šī datu avota zemā īpatsvara iemesls ir objektīvs – pētījumā iekļauto projektu ietekmētās teritorijas nepārklājas, tāpēc citi IVN nav izmantojami kā esošo datu avots, taču šis aspekts pētījumā netika atsevišķi analizēts.

Diezgan bieži – 44 % gadījumu, kā esošo datu avots ir ticis izmantots eksperta atzinums, t.i. esošo datu atlasī un analīzi (bez lauka pētījumiem) ir veicis atsevišķi pieaicināts attiecīgās jomas eksperts.

1. attēls. Datu par bioloģiskās daudzveidības esošo stāvokli avoti

Situācijā, kad esošo datu kvantitāte vai kvalitāte nav pietiekama, lai uz to pamata prognozētu projekta sagaidāmo ietekmi, nepieciešams veikt lauka pētījumus. Ietekmes uz vidi novērtējuma vajadzībām veiktam lauka pētījumam vajadzētu sastāvēt no šādiem etapiem (Mehdi et al. 2005):

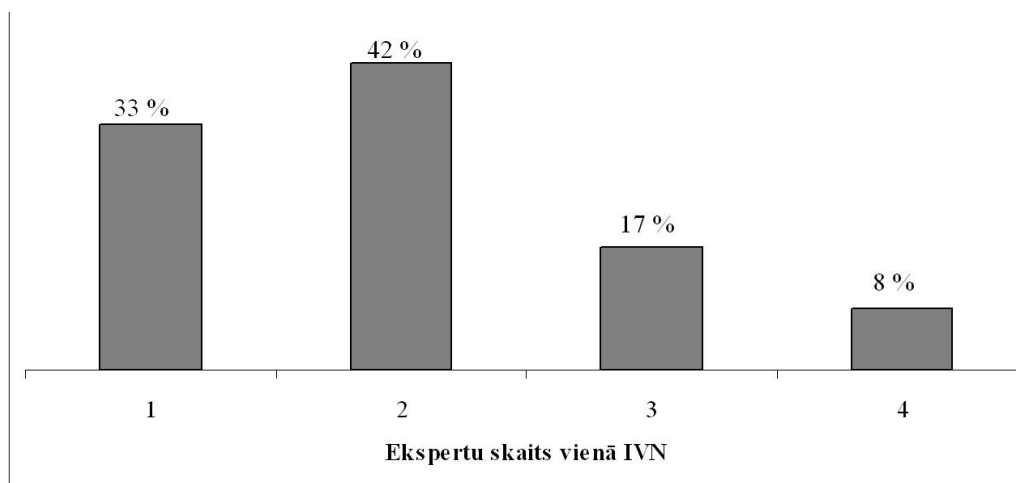
- > konkrētajai situācijai piemērotas lauka pētījumu metodikas izstrāde;
- > atbilstošas kvalifikācijas un jomu ekspertu atlase;
- > biotopu inventarizācija un kartēšana;
- > aizsargājamo augu sugu inventarizācija;
- > aizsargājamo dzīvnieku sugu inventarizācija;
- > visu ievāktu datu kartogrāfiska atspoguļošana;
- > foto kataloga izveide.

Pētījumā iekļautajos novērtējumos tika analizēti sekojoši lauka pētījumu aspekti:

- > vai IVN ziņojumā ir sniegta informācija par lauka pētījumu metodiku;
- > lauka pētījumos iesaistīto ekspertu (pētīto organismu grupu) skaits;
- > vai ir tikusi veikta biotopu inventarizācija;
- > vai ir tikusi veikta visas pētītās teritorijas biotopu kartēšana;
- > vai ir tikusi veikta aizsargājamo augu sugu inventarizācija;
- > vai ir tikusi veikta aizsargājamo dzīvnieku sugu inventarizācija;
- > kādas aizsargājamo dzīvnieku grupas ir pētītas;
- > vai iegūtie dati ir atspoguļoti kartogrāfiski;
- > vai ziņojumam ir pievienots foto katalogs.

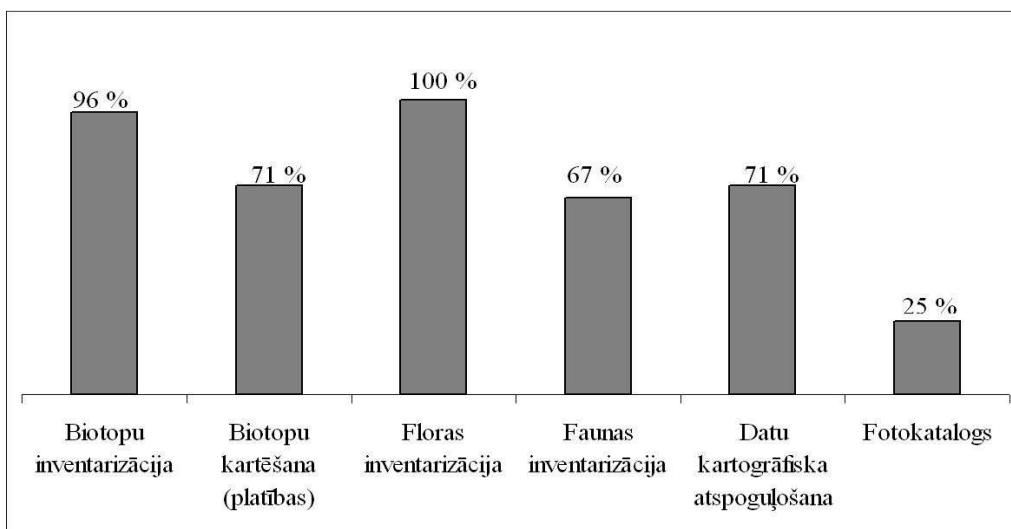
Pētījumā iekļauto IVN projektu analīze parādīja, ka ne vienmēr ziņojumos ir sniegta informācija par lauka pētījumu metodēm – 16 % gadījumu šādas informācijas nav. Lai gan parasti IVN ietvaros veiktajos lauka pētījumos tiek izmantotas standarta lauka darbu metodes, tomēr precīza metodikas atspoguļošana ļauj novērtēt tās piemērotību pētījuma mērķim un attiecīgi arī ievākto datu kvalitāti.

Viena IVN ietvaros iesaistīto lauka pētījumu ekspertu (pētīto organismu grupu) skaits svārstās robežās no 1-4 (ja vienā projektā ir tikuši iesaistīti vairāki vienas jomas eksperti, piemēram, divi ornitologi, tad šī pētījuma ietvaros tas uzskatīts par vienu ekspertu) (2. attēls). Visos pētījumā iekļautajos IVN, kuros tika veikti lauka pētījumi, bija iesaistīts biotopu un floras eksperts. Tajos IVN projektos, kur lauka pētījumos tika iesaistīti divi eksperti, gandrīz visos gadījumos tas bija biotopu eksperts un eksperts-ornitologs. Pārējos gadījumos šiem ekspertiem vēl pievienojās eksperts-hidrobiologs, sikspārņu eksperts, abinieku un rāpuļu eksperts vai eksperts-entomologs. Šādu ekspertu atlasīti var uzskatīt par pamatotu, jo bieži vien pētāmajā teritorijā sastopamie biotopi nosaka arī aizsargājamo dzīvnieku sugu klātbūtni (Geneletti 2003.). Arī ornitofauna tiek uzskatīta labu bioloģiskās daudzveidības indikatoru (HMSO 1996).

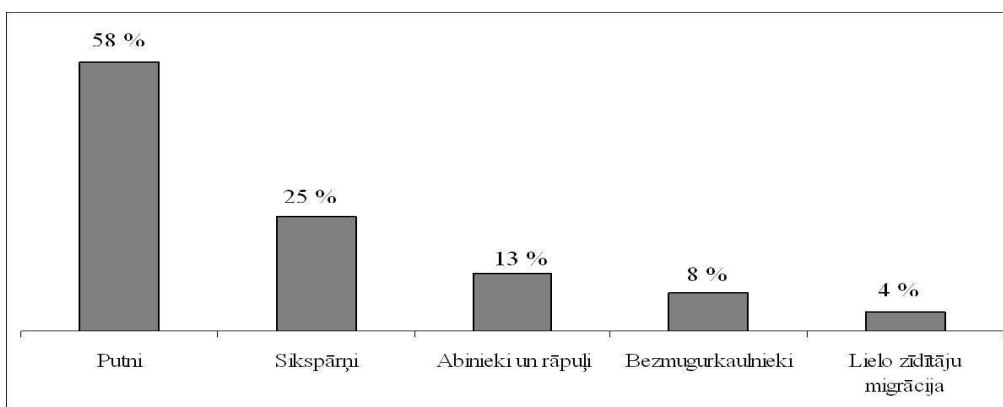

2. attēls. Viena ietekmes uz vidi novērtējuma ietvaros veiktajos lauka pētījumos iesaistīto ekspertu (pētīto organismu grupu) skaits

No tiem IVN, kuru ietvaros tika veikti lauka pētījumi, visos gadījumos tie sastāvēja no floras inventarizācijas, precīzāk – aizsargājamo augu sugu konstatēšanas pētāmajā teritorijā, un gandrīz vienmēr (96 % gadījumu) tika veikta arī biotopu inventarizācija (3. attēls). Faunas izpēte ir veikta 67 % no analīzē iekļautajiem projektiem (3. attēls); visbiežāk dati ievākti attiecībā uz teritorijā sastopamajām putnu sugām (4. attēls).

3. attēls. Ietekmes uz vidi novērtējumu ietvaros veikto lauka pētījumu sastāvs

4. attēls. Pētīto dzīvnieku grupu īpatsvars ietekmes uz vidi novērtējumu ietvaros veiktajos lauka pētījumos

Lauka pētījumu izmatošana esošās situācijas novērtējumā, to detalizācijas pakāpe, kā arī pētīto organismu grupu skaits tiešā veidā nenorāda uz esošā stāvokļa novērtējuma kvalitāti. Šie raksturlielumi var ļoti variēt atkarībā no projekta, kuram tiek veikts ietekmes uz vidi novērtējums, veida un mēroga, kā arī vēl būtiskāk – atkarībā no plānotās darbības teritorijas. Praksē bieži vien ietekmes uz vidi novērtējuma darba uzdevumā (programmā) ir iekļautas līdzīgas prasības esošā stāvokļa novērtējumam gan attiecībā uz paredzēto darbību vietās, kas atrodas īpaši aizsargājamu dabas teritoriju tuvumā, gan urbānās teritorijās. Līdz ar to attiecīgi var variēt arī nepieciešamais ieguldījums esošās situācijas novērtējumā – no tikai esošo (jau iepriekš ievākto) datu analīzes līdz pat apjomīgiem lauka pētījumiem potenciāli ietekmētajā teritorijā.

Taču, kā jau minēts iepriekš, esošā vides stāvokļa novērtējumam attiecībā uz bioloģisko daudzveidību nav jāaprobežojas ar situācijas novērtējumu IVN ziņojuma sagatavošanas laikā. Ļoti

bieži projekta, kuram tiek veikts ietekmes uz vidi novērtējums, plānotais realizācijas laiks ir tuvāka, t.i. daži gadi, vai tālāka nākotne – desmit vai pat vairāk gadu. Tāpēc IVN procesā ir būtiski identificēt vai prognozēt paredzamās esošā stāvokļa izmaiņas pirms projekta īstenošanas. Tālākā nākotnē plānotajiem projektiem ir īpaši būtiski, prognozējot projekta iespējamo ietekmi, par atskaites punktu izmantot nevis esošo situāciju, bet gan paredzamās izmaiņas esošajā stāvoklī pirms projekta īstenošanas. Piemēram, kāda projekta realizācijas rezultātā paredzama ietekme uz tuvumā esošu īpaši aizsargājamu dabas teritoriju un sagaidāmā ietekme prognozēta, balstoties tikai uz esošā stāvokļa novērtējumu konkrētajā teritorijā, neņemot vērā šīs teritorijas dabas aizsardzības plānā paredzētos teritorijas apsaimniekošanas pasākumus. Taču, ja apsaimniekošanas pasākumi ir plānoti ar mērķi ieviest kādas būtiskas izmaiņas esošajā situācijā, tad tādas pašas būtiskas izmaiņas var skart arī ietekmes prognozi. Tāpat, ietekmes prognoze var ievērojami mainīties, piemēram, attiecībā uz sugām, kuru populāciju lielumam esošajā situācijā ir būtiski izteikta augšupejoša vai lejupejoša tendence – sugas, kuras esošajā situācijā nav apdraudētas, par tādām var kļūt vēl pirms projekta realizācijas, vai arī otrādi. Analizējot pētījumā iekļautos IVN, redzams, ka visos gadījumos ir veikts esošā stāvokļa novērtējums, taču nevienā no tiem nav identificētas vai prognozētas iespējamās esošā stāvokļa izmaiņas laika periodā pirms plānotās projekta realizācijas. Šis faktors uzskatāms par būtisku esošā stāvokļa novērtējuma trūkumu veiktajos ietekmes uz vidi novērtējumos.

Secinājumi

Esošo bioloģiskās daudzveidības datu atlase un analīze projekta potenciāli ietekmētajā teritorijā ir tikusi veikta visos pētījumā iekļautajos IVN, taču galvenokārt ir tikusi analizēta informācija par projekta skartajām vai tuvumā esošajām formāli (likuma “Par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām” izpratnē) aizsargājamām dabas teritorijām.

Pētījumā iekļauto IVN projektu analīze parādīja, ka 16 % gadījumu ziņojumos nav sniegta informācija par lauka pētījumu metodēm. Šajos gadījumos nav iespējams novērtēt metožu piemērotību pētījuma mērķim un ievākto datu kvalitāti

Viena IVN ietvaros iesaistīto lauka pētījumu ekspertu (pētīto organismu grupu) skaits svārstās robežās no 1-4. Ņemot vērā biotopu veidu un ornitofaunas nozīmi bioloģiskās daudzveidības stāvokļa raksturošanā kopumā, augu sugu un biotopu ekspertu, kā arī ekspertu-ornitologu iesaistīšana lielākajā daļā IVN uzskatāma par adekvātas sagaidāmās ietekmes prognozēšanas veicinošu faktoru.

Būtiskākais esošā stāvokļa novērtējuma trūkums ir tas, ka nevienā no analīzē iekļautajiem ietekmes uz vidi novērtējumiem, t.sk. tajos, kuri veikti tālākas nākotnes projektiem, nav identificētas vai prognozētas iespējamās esošā stāvokļa izmaiņas laika periodā pirms plānotās projekta realizācijas.

Bibliogrāfija

- Ganeshkumar Gobinath B., Prabhakaran N., Rajeshkumar K. 2010. *Modified EIA for small and medium projects – An effective method to make the projects Eco –friendly*. In: International Journal of Environmental Sciences. Vol.1, No1, pp. 55–65.
- Geneletti D. 2003. *Biodiversity Impact Assessment of roads: an approach based on ecosystem rarity*. In: Environmental Impact Assessment Review. Vol.23, pp. 343–365.
- Geneletti D., Beinat E., Chung C.F., Fabbri A.G., Scholten H.J. 2003. *Accounting for uncertainty factors in biodiversity impact assessment: lessons from a case study*. In: Environmental Impact Assessment Review. Vol.23, pp. 471–487.
- HMSO. 1996. *Biodiversity Assessment. A Guide to Good Practice*. HMSO, London.
- Mehdi S., Atallah-Augé M., ElKhoury J. 2005. *Biodiversity manual: A Tool for Biodiversity Integration in EIA and SEA*. Society for the protection of nature in Lebanon.
- Safont E., Vegas-Vilarrúbia T., Rull V. 2012. *Use of Environmental Impact Assessment (EIA) tools to set priorities and optimize strategies in biodiversity conservation*. In: Biological Conservation. Vol. 149, pp. 113–121.
- Söderman T. 2009. *Natura 2000 appropriate assessment: Shortcomings and improvements in Finnish practice*. In: Environmental Impact Assessment Review. Vol. 29, pp. 79–86.

1. pielikums. Pētījumā analizētie ietekmes uz vidi novērtējumi

Nr.	Projekta nosaukums ⁴	Pabeigšanas datums ⁵
1.	Vēja elektrostaciju būvniecība Ventspils novadā (SIA „E.S.Green”).	28.02.2013.
2.	Rekreatīvā tūrisma kompleksa izveide/rekonstrukcija un jaunbūve Ainažu pagastā.	26.02.2013.
3.	Tilta pār Daugavu un piebraucamo ceļu būvniecība un ceļu rekonstrukcija Jēkabpilī.	01.02.2013.
4.	Autoceļa A9 Rīga (Skulte)-Liepāja posma no km 0,0 (krustojums ar A5 Rīgas apvedceļš (Salaspils-Babīte) līdz km 38,2 (krustojums ar P98 (Tušķi)-Tukums) rekonstrukcija (VAS „Latvijas Valsts ceļi”).	23.11.2012.
5.	Smilts-grants un smilts ieguve atradnē „Pope IV-Rinda” (AS “Latvijas Valsts meži”).	26.09.2012.
6.	Dolomīta ieguve karjerā „Akmencūciņas” derīgo izrakteņu atradnē „Iecava” (VAS „Latvijas autoceļu uzturētājs”).	10.02.2012.
7.	Kaļķakmens ieguve derīgo izrakteņu atradnē „Kūmas” (SIA „Cemex”).	30.12.2011.
8.	Smilts ieguve derīgo izrakteņu atradnē „Apšēni” (I.Z.).	21.12.2011.
9.	Elektropārvades tīklu savienojuma “Kurzemes loks” 2.posma esošo 110 kV elektropārvades līniju rekonstrukcija posmā Dundaga – Tume.	16.12.2011.
10.	Jaunas publiskās lietošanas dzelzceļa līnijas būvniecība Rīgas pilsētā (VAS “Latvijas Dzelzceļš”).	08.11.2011.
11.	Mīnerālmēslu pārkraušanas un uzglabāšanas terminālis (SIA “Rīga fertilizer terminal”).	30.05.2011.
12.	Autoceļa A10 Rīga – Ventspils posma Priedaine – Ķemeri rekonstrukcija.	13.05.2011.
13.	Rīgas ostas pieejas kanāla rekonstrukcija (Rīgas brīvostas pārvalde).	21.04.2011.

⁴ Atbilstoši Vides pārraudzības valsts biroja mājaslapā publicētajai informācijai.

⁵ Vides pārraudzības valsts biroja atzinuma par ietekmes uz vidi novērtējuma noslēguma ziņojumu izdošanas datums.

Nr.	Projekta nosaukums ⁴	Pabeigšanas datums ⁵
14.	Vēja elektrostaciju parka ierīkošana Liepājas pilsētas teritorijā (SIA "Rapsoil").	07.03.2011.
15.	Automaģistrāles posmā no autoceļa A5 (Rīgas apvedceļš, Salaspils - Babīte) un A10 (Rīga - Ventspils) krustojuma līdz Daugavgrīvas ielai - Rīgas Ziemeļu transporta koridora 3.un 4.posma būvniecība.	17.01.2011.
16.	Elektropārvades tīklu savienojuma "Kurzemes loks" 1.posma – Grobiņas apakšstacija – Ventspils – Dundaga esošās elektropārvades līnijas rekonstrukcija (AS "Latvenergo").	17.01.2011.
17.	Sapropeļa ieguve Ludzas rajona Isnaudas pagastā (SIA "EHT Engineering").	09.12.2010.
18.	Autoceļa A5 Rīgas apvedceļš Salaspils – Babīte posma no 11,6.kilometra (A7 Rīga – Bauska – Lietuvas robeža (Grenctāle)) līdz 34,6.kilometram (A9 Rīga (Skulte) – Liepāja) rekonstrukcija.	28.09.2010.
19.	Dolomītu ieguve zemes īpašumos "Jaundutkas" un "Auniņi" (SIA "VIA").	30.06.2010.
20.	Automaģistrāles būvniecība posmā no Daugavgrīvas ielas līdz Gustava Zemgala gatvei (Vairoga ielai)-Rīgas Ziemeļu transporta koridora 2.posms.	18.06.2010.
21.	Autoceļa E22 posma "Kranciena karjers – Slāvu aplis" būvniecība.	18.06.2010.
22.	Dolomīta ieguve derīgo izrakteņu atradnē "Ločukrosti" (SIA "Dolomīts-Latvija").	26.03.2010.
23.	Kūdras ieguves lauku paplašināšana (SIA "Kūdras enerģija").	26.02.2010.
24.	Kūdras ieguves lauku paplašināšana atradnē „Lielsalas purvs” (SIA "Pindstrup Latvia").	29.01.2010.
25.	Dolomītu ieguve derīgo izrakteņu atradnē "Dutkas".	23.11.2009.
26.	Autoceļa E67 posma A4 (Saulkalne) – Bauska (Ārce) būvniecība.	06.11.2009.
27.	Briežu dārza paplašināšana (SIA „Plintas")	01.10.2009.
28.	Rīgas dzelzceļa tīkla, staciju un savienojošo sliežu ceļu rekonstrukcija Rīgas Brīvostas apkalpošanai, stacijas "Bolderāja" rekonstrukcija un stacijas "Bolderāja – 2" izveide (VAS "Latvijas Dzelzceļš).	10.09.2009.
29.	Cūkkopības kompleksa izveide Brunavas pagastā (SIA "TUNKŪNI").	13.05.2009.
30.	Infrastruktūras attīstība Krievu salā ostas aktivitāšu pārcelšanai no pilsētas centra.	24.03.2009.
31.	Derīgo izrakteņu atradnes paplašināšana smilts – grants ieguvei Dundagas pagastā (SIA "TALCE").	05.03.2009.
32.	Autoceļš A2 Rīga – Sigulda – Igaunijas robeža (Veclaicene) posma Inčukalns – Rīdzene rekonstrukcija.	08.01.2009.
33.	Atpūtas kompleksa būvniecība Skaistas pagastā (SIA „Būve Intex").	11.09.2008.
34.	Autoceļš A8 Rīga - Jelgava -Lietuvas robeža (Meitene) rekonstrukcija.	19.08.2008.
35.	Automaģistrāles (Brīvības ielas dubliera) būvniecība no autoceļa A2 ievada Rīgas pilsētā līdz Vairoga ielai.	30.07.2008.
36.	Dzīvojamo māju kompleksa būvniecība (SIA „Ķīsezera ciems").	25.07.2008.
37.	Baltezera rietumu apvedceļa būvniecība un valsts galvenā autoceļa A1 Rīga (Baltezers) - Igaunijas robeža (Ainaži) posma Ādaži - Lilaste (no 6.3 km līdz 21.05 km) rekonstrukcija.	16.07.2008.

Nr.	Projekta nosaukums ⁴	Pabeigšanas datums ⁵
38.	Ģipšakmens ieguve ģipšakmens atradnē "Zvejnieki" (SIA "Saint - Gobain celtniecības produkti").	25.04.2008.
39.	Autoceļš A2 Rīga - Sigulda - Igaunijas robeža posma Rīgas apvedceļš - Sēnīte rekonstrukcija.	23.08.2007.
40.	Smilts-grants un smilts ieguve Rīgas rajona Garkalnes novadā (AS "A.C.B.")	23.07.2007.
41.	Pļaviņu hidroelektrostacijas rezerves (avārijas) pārgāznes būvniecība.	14.05.2007.
42.	Autoceļa A4 Rīgas apvedceļa (Baltezers – Saulkalne) rekonstrukcija.	12.03.2007.
43.	Latgales autoceļa posma Pļaviņas-Jēkabpils (Jēkabpils apvedceļa) būvniecība.	08.02.2007.
44.	Autoceļa V1222 Nīca-Otaņķi-Grobiņa rekonstrukcija (Liepājas apvedceļš).	30.11.2006.
45.	Autoceļa A7 Rīga - Bauska - Lietuvas robeža (Grenctāle) posma no 10,5. km līdz 24,0. km apvedceļa (Ķekavas apvedceļa) būvniecība.	03.10.2006.
46.	Latgales ātrsatiksmes autoceļa posms Koknese – Pļaviņas.	31.01.2006.
47.	Mērsraga ostas Ziemeļu mols.	08.12.2004.
48.	Minerālmēslu noliktavu izveide Rīnūžos (SIA "Alpha Osta").	06.04.2004.
49.	Naftas produktu noliktavas būvniecība Kundziņsalā (SIA "MAN-TESS").	14.11.2003.
50.	Autoceļš Ludza – Terehova.	02.09.2003.
51.	Naftas produktu termināla būvniecība Rīnūžos (A/S "NAFTIMPEKS").	22.08.2003.
52.	Daugavas šķērsojums (tilts vai tunelis) Rīgā.	16.01.2003.
53.	Slokas notekūdeņu attīrīšanas iekārtu būvniecība.	16.11.2002.
54.	Latgales autoceļa posms P32-Koknese.	10.12.2001.
55.	Autoceļa A1 jaunais trases posms Lilaste-Skulte.	07.11.2001.

IEGUVUMU UN ZAUDĒJUMU ANALĪZES PIELIETOJUMS VIDES EKONOMISKĀS VĒRTĪBAS NOTEIKŠANAI DABAS PARKAM „DAUGAVAS LOKI”

Linda Mozumača

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV – 5401
lindegarde@inbox.lv

Abstract

Application of cost – benefit analysis for the estimation of environmental economic value of the nature park “Daugavas loki”

In recent decades there is the understanding and also interest about the role of economic aspects in decision making related to nature protection. Environmental economic valuation applies to such protected territory as the nature park "Daugavas loki". It is important to estimate its contribution to the wellbeing of society and the benefits, because the nature park „Daugavas loki” is significant protected area with excellence natural formations, habitat diversity.

The aim is to estimate public willingness to pay for the nature park "Daugavas loki" natural and cultural heritage, tourism services and recreation.

The survey by application of contingent valuation method was carried out in order to estimate public willingness to pay. The collected data was analyzed using mathematical and statistical methods.

The optimal amount of money that people are willing to pay regardless of the various socioeconomic factors is from 1 to 3 Ls. The highest public willingness to pay is for rare and endangered flora and fauna protection (2.41 Ls) but the lowest public willingness to pay is for the cultural and natural monuments in the nature park (2.14 Ls).

Obtained results indicate that the average public willingness to pay for rare and endangered flora and fauna, cultural and natural monuments protection, tourism services and recreation in average is 2.30 Ls.

The society is able to estimate the environmental goods and services recognizing not only the use value but also non – use value.

Key words: nature park "Daugavas loki", benefits, costs, contingent valuation method, environmental economic valuation, willingness to pay

Ievads

Mūsdienās, kad sabiedrībā visu vērtē naudā, kā arī pieaugot vides ekonomikas nozīmei dabas aizsardzībā, ir svarīgi novērtēt īpaši aizsargājamo dabas teritoriju nozīmi. Latvijā, atšķirībā no citām pasaules valstīm, netiek veiktas tādu īpaši aizsargājamo dabas teritoriju kā dabas parks „Daugavas loki” ekonomiskā novērtēšana, tāpēc ir nepieciešams veikt šādu analīzi. Dabas parkam „Daugavas loki” ir svarīgi veikt vides ekonomisko novērtēšanu, jo tas ir unikāls un bagāts ar dabas un kultūrvēsturiskām vērtībām, kā arī īpaši nozīmīga šī analīze būtu, ja dabas parka vietā, kā tiek plānots, izveidotu nacionālo parku.

Nozīmīga vides ekonomiskās novērtēšanas metode ir izmaksu – ieguvumu analīze, kuras galvenais uzdevums ir novērtēt izmaksas un ieguvumus naudas izteiksmē. Ar tās palīdzību var noteikt dabas parka „Daugavas loki” izveides un eksistences ieguldījumu sabiedrības labklājībā. Viena no metodēm, lai noteiktu dabas parka ieguvumus, ir kontingenta novērtēšanas metode. Šī metode balstās uz aptauju, kurā tiek vaicāts par cilvēku gatavību maksāt par vides precēm vai pakalpojumiem jeb labumiem, kas iegādājami tikai hipotētiskajā tirgū.

Mērķis: novērtēt sabiedrības gatavību maksāt par dabas parka „Daugavas loki” dabas un kultūrvēsturiskām vērtībām, tūrisma pakalpojumiem un atpūtu.

Materiāli un metodes

Tika veikta informācijas iegūšana un literatūras analīze, kuras laikā tika izskatītas 46 grāmatas un zinātniskās publikācijas angļu un latviešu valodā, 4 interneta resursi.

Lai novērtētu sabiedrības gatavību maksāt par dabas parka „Daugavas loki” vērtībām, pētījumā tika izmantota kontingenta novērtēšanas metode, kura ir viena no izplatītākajām izmaksu – ieguvumu analīzes metodēm. Šī metode tika izvēlēta kā piemērotākā vides ekonomiskās novērtēšanas metode dabas parkam „Daugavas loki”, jo tā tiek uzskatīta par vienu no daudzsološākajām metodēm, lai novērtētu visa veida ekonomiskos ieguvumus, kā arī ir viena no populārākajām metodēm, kas tiek visplašāk izmantota vides labumu novērtēšanā (Sattout et al. 2007; Wilson et al. 2010; Birdir et al. 2013). Kontingenta novērtēšanas metode pasaulē tagad tiek plaši pielietota lēmumu pieņemšanā (Hanley et al. 2001). Šo metodi pielieto, lai novērtētu mežu saglabāšanas vērtību, piemēram, Lībijā, Brazīlijā, Ķīnā (Sattout et al. 2007; Adams et al. 2008; Tao et al. 2012). To izmanto arī, lai novērtētu sabiedrības gatavību maksāt par apdraudēto sugu aizsardzību, piemēram, Austrālijā (Tisdell et al., 2004), vides uzlabojumiem, piemēram, jūras vides uzlabojumiem Zviedrijā (Östberg et al. 2012), novērtējot tūrisma un rekreācijas resursus (Birdir et al. 2013) u.c.

Kontingenta novērtēšanas metode sastāv no vairākiem soļiem. Pirmajā solī tiek izveidots hipotētiskais tirgus un izstrādāta aptaujas anketa kā informācijas ieguves veids no respondentiem. Aptaujas anketas sākumdaļā iekļauta informācija par vērtējamo objektu, par hipotētiskā tirgus darbības principiem, aprakstot maksāšanas mehānismu, kas šai gadījumā bija ziedojumi, un iekļaujot gan attēlus, gan dažādus paskaidrojumus (Leibenaths un Badura 2005). Aptaujas anketa sastāvēja no četrām daļām: iepazīstināšanas ar situāciju jeb pamatinformācijas daļas, jautājumiem par viņu gatavību maksāt, sociālekonomiska rakstura jautājumiem, kā arī pašās beigās respondentam tiek vaicāts, vai jautājumi sagādāja grūtības. Respondentiem tika jautāts vai un kādas naudas summas viņi būtu gatavi maksāt par reto un aizsargājamo augu un dzīvnieku, kultūrvēsturisko un dabas pieminekļu aizsardzību, lai saņemtu tūrisma pakalpojumus un atpūtu sakoptā un ainaviski pievilcīgā vietā. Sabiedrības gatavība maksāt tika noskaidrota, piedāvājot vairākus atbilžu variantus: ≤ 1 Ls, 1 – 3 Ls, 3 – 5 Ls, > 5 Ls un tika dota arī iespēja atzīmēt citu variantu. Respondentiem tika arī vaicāts par viņu izglītības līmeni, vecumu, nodarbošanos, ienākumiem.

Nākamajā solī tiek noteikts iedzīvotāju loks, kura viedoklis ir jāizpēta. Vislietderīgāk ir ņemt vērā plašāku iedzīvotāju loku. Aptaujas var notikt dažādi: personīgi, pa telefonu, elektroniski. Kaut arī tiek uzskatīts, ka personīgā aptauja ir labāka, jaunākie pētījumi liecina, ka rezultāti, kas iegūti no aptaujām internetā neatšķiras no rezultātiem, kas iegūti no personīgām aptaujām (Lindhjem and Navrud 2011). Anketēšana, kas tika veikta 2012. gada jūnijā, 2013. gadā no janvāra līdz maijam,

notika gan personīgi, gan internetā, skatot iedzīvotājus no dažādām apdzīvotām vietām Latvijā. Kopumā tika iegūtas 630 aizpildītas anketas.

Tad tika aprēķināta sabiedrība gatavība maksāt vidējās vērtības. Rezultātu analīzē tika izmantotas 593 anketas. No analīzes tikai izslēgtas 37 anketas, jo tās bija nekorekti vai neuzmanīgi aizpildītas, bija „protestu izsakošie vērtējumi”, krasi atšķirīgie aptaujas rezultāti. Gatavība maksāt ir uzskatīta par atkarīgo mainīgo lielumu no virknes neatkarīgo mainīgo, piemēram, vecuma, ienākumu līmeņa (Leibenaths un Badura 2005). Tā kā sabiedrības gatavība maksāt ir atkarīga no sociālekonomiskiem faktoriem (ienākumiem, dzimuma, vecuma, reģiona), tika veidotas sabiedrības gatavības maksāt personīgo vērtējumu līknes atkarībā no šiem faktoriem.

Nākamajā solī notiek ar izlases palīdzību iegūto rezultātu attiecināšana jeb interpolācija uz visiem iedzīvotājiem – vidējo vērtību reizinot ar kopējo iedzīvotāju skaitu (Leibenaths un Badura 2005). Tika veikta rezultātu interpolācija, izmantojot Microsoft Excel un matemātiskās un statistiskās datu apstrādes metodes.

Rezultāti

Lielākā daļa no respondentiem dabas parku „Daugavas loki” nav apmeklējuši (72 %). Respondenti, kuri ir apmeklējuši vai plāno apmeklēt dabas parku, izrāda lielāku gatavību maksāt (89 %) nekā respondenti, kuri nav apmeklējuši vai neplāno to darīt (81 %). Sabiedrības gatavību maksāt par kādām noteiktām vides precēm vai pakalpojumiem ietekmē viņu zināšanas par tiem. Cilvēku gatavību maksāt ietekmē arī tas, vai viņi apmeklējuši konkrēto vietu un apzinās tās vērtību, vides preces un pakalpojumus, ko tā piedāvā.

Lielākā daļa no respondentiem (92 %) uzskata, ka ir svarīgi veikt dabas aizsardzības pasākumus, lai nodrošinātu visas sabiedrības kopējo labumu. Par savu pamatojumu viņi minēja dažādus iemeslus, piemēram, saglabāšanas nepieciešamību nākamajām paaudzēm, kas ir saglabāšanas vērtība, uzsverot, ka daba ir eksistences pamats un skar visus. Tomēr viņi atzīmēja, ka viss jādara saprātīgi, sabalansējot dabas aizsardzību ar ekonomisko attīstību. Ne visi respondenti, kas atzīst šo pasākumu nepieciešamību, ir paši gatavi maksāt par dabas parka „Daugavas loki” vērtībām. 83 % respondentu ir gatavi maksāt ziedojumu veidā, lai nodrošinātu reto un aizsargājamo augu un dzīvnieku sugu aizsardzību, saņemtu tūrisma pakalpojumus un atpūtu sakoptā un ainaviski pievilcīgā vietā.

Lai dabas parkā „Daugavas loki” nodrošinātu reto un aizsargājamo augu un dzīvnieku aizsardzību, visvairāk respondentu (41 %) ir gatavi maksāt 1 – 3 Ls. Mazāks skaits respondentu atzīmēja, ka ir gatavi maksāt ≤ 1 Ls (22 %) un 3 – 5 Ls (20 %). Tikai 8 % ir gatavi ziedot > 5 Ls šim mērķim, bet 9 % minēja citus variantus. Vidējā gatavība maksāt par reto un aizsargājamo augu un dzīvnieku aizsardzību dabas parkā „Daugavas loki” ir 2,41 Ls (skat.1.tabulu) (1). 50 % no visiem

respondentiem ir gatavi maksāt 2,13 Ls, bet visbiežāk sastopamā naudas summa, ko cilvēki būtu gatavi par to maksāt, ir 1,94 Ls.

Lai dabas parkā „Daugavas loki” nodrošinātu kultūrvēsturisko un dabas pieminekļu aizsardzību, visvairāk (37 %) respondentu ir gatavi maksāt 1 – 3 Ls, 32 % aptaujāto gatavi maksāt ≤ 1 Ls. Mazāks skaits respondentu ir gatavi maksāt 3 – 5 Ls (16 %) un > 5 Ls (8 %). Savukārt 7 % respondentu minēja citus variantus. Respondenti par kultūrvēsturisko un dabas pieminekļu aizsardzību dabas parkā vidēji gatavi maksāt 2,14 Ls (skat.1.tabulu) (2). 50 % no visiem respondentiem ir gatavi maksāt 1,76 Ls, bet visbiežāk respondenti par kultūrvēsturisko un dabas pieminekļu aizsardzību dabas parkā būtu gatavi maksāt 1,34 Ls.

Lai saņemtu tūrisma pakalpojumus un atpūtu dabas parkā „Daugavas loki”, visvairāk (37 %) respondentu būtu gatavi maksāt 1 – 3 Ls. Mazāks skaits respondentu ir gatavi maksāt ≤ 1 Ls (25 %) un 3 – 5 Ls (20 %). Vismazākais skaits respondentu (8 %) par to būtu gatavi maksāt > 5 Ls, savukārt 10 % respondentu minēja citus variantus. Par tūrisma pakalpojumiem un atpūtu respondenti vidēji gatavi maksāt 2,37 Ls (skat.1.tabulu) (3). 50 % no viņiem gatavi maksāt 2,06 Ls, bet visbiežāk cilvēki par to būtu gatavi maksāt 1,79 Ls.

Lai atpūstos ainaviskā vietā un gūtu estētisko baudījumu dabas parkā „Daugavas loki”, visvairāk (37 %) respondentu ir gatavi maksāt 1 – 3 Ls, 28 % aptaujāto gatavi maksāt ≤ 1 Ls. Mazāks skaits respondentu ir gatavi maksāt 3 – 5 Ls (17 %) un > 5 Ls (9 %). Citus variantus minēja 9 % aptaujāto. Vidējā sabiedrības gatavība maksāt par atpūtu ainaviskā vietā dabas parkā „Daugavas loki” ir 2,28 Ls (skat.1.tabulu) (4). 50 % no visiem respondentiem ir gatavi maksāt 1,94 Ls par atpūtu ainaviskā vietā, bet visbiežāk cilvēki par to ir gatavi maksāt 1,61 Ls.

Sabiedrības vidējā gatavība maksāt par reto un aizsargājamo augu un dzīvnieku aizsardzību, kultūrvēsturisko un dabas pieminekļu aizsardzību, tūrisma pakalpojumiem un atpūtu ainaviskā vietā dabas parkā „Daugavas loki” ir vidēji 2,30 Ls.

Lai vieglāk būtu saprast likumsakarības, visas apdzīvotās vietas Latvijā tika apvienotas pēc pieciem Latvijas plānošanas reģioniem: Rīgas (47,2 %), Latgales (26,3 %), Vidzemes (6,3 %), Zemgales (9,4 %) un Kurzemes (10,8 %). Visvieglāk savā starpā ir salīdzināt respondentus no Latgales un Rīgas plānošanas reģioniem, jo no tiem nāca vislielākais respondentu skaits. Respondenti gan no Rīgas, gan no Latgales plānošanas reģiona vislabprātāk maksātu par reto un aizsargājamo augu un dzīvnieku aizsardzību, jo lielākās summas (1 – 3 Ls, 3 – 5 Ls, > 5 Ls) ir gatavi maksāt attiecīgi 80 % un 68 % respondentu. Gan Rīgas (47 %), gan Latgales (38 %) plānošanas reģiona iedzīvotāji par dabas parka „Daugavas loki” vērtībām labprāt maksātu vidēji 1 – 3 Ls. 3 – 5 Ls gandrīz vienlīdzīgi ir gatavi maksāt gan Rīgas (18 %), gan Latgales (20 %) plānošanas reģionu iedzīvotāji, bet > 5 Ls labprātāk maksātu Rīgas (9 %) nekā Latgales (5 %) plānošanas reģiona respondenti.

Respondentu, kuri gatavi maksāt par dabas parka „Daugavas loki” vērtībām, ienākumu līmeņa procentuālais sadalījums ir šāds: < 120 Ls (25 %), 180 – 310 Ls (24 %), 120 – 180 Ls (22 %), 310 – 430 Ls (14 %), > 430 Ls (15 %). Vislielākā vidējā gatavība maksāt – 2,91 Ls – ir respondentiem ar vislielākajiem ienākumiem (> 430 Ls). Otra lielākā vidējā gatavība (2,47 Ls) maksāt ir respondentiem ar ienākumu līmeni 120 – 180 Ls, bet vismazākā vidējā gatavība maksāt (2,21 Ls) ir respondentiem ar ienākumu līmeni < 120 Ls.

Visi respondenti tika sadalīti četrās vecuma grupās: 14 – 20 gadiem (42 %), 21 – 31 gadam (41 %), 32 – 49 gadiem (12 %), > 50 gadiem (5 %). Sabiedrības vidējā gatavība maksāt par dabas parka „Daugavas loki” vērtībām dažādās vecuma grupās ir atšķirīga. Vislielākā vidējā sabiedrības gatavība maksāt ir vecuma grupā > 50 Ls, kur respondenti gatavi maksāt vidēji 2,76 Ls. Mazākā vidējā sabiedrības gatavība maksāt ir vecuma grupā ir 21 – 31 gadam (2,29 Ls).

Sabiedrības gatavību maksāt ļoti ietekmē sociālekonomiski faktori, parādot arī sabiedrības attieksmi pret vidi un tās vērtībām. Tā ir grūti paredzama, jo cilvēku viedokļi un faktori ir mainīgi.

Viena no iespējamām datu interpolēt ir vidējo vērtību reizināt ar visu iedzīvotāju skaitu (ISG11, 2012), tādā veidā vidējā sabiedrības gatavība maksāt, tiks attiecināta uz visiem Latvijas iedzīvotājiem, nosakot dabas parka „Daugavas loki” ieguvumus jeb vērtību (skat.1.tabulu).

1.tabula. Kopējie dabas parka ieguvumi (Ls), kas aprēķināti reizinot visu Latvijas valsts iedzīvotāju skaitu ar vidējo gatavību maksāt par katru no apskatītajām dabas parka „Daugavas loki” vērtībām

	Vidējā gatavība maksāt (Ls)	Kopējie dabas parka ieguvumi (Ls) jeb vērtība
1	2,41	4 920 648,83
2	2,14	4 369 372,82
3	2,37	4 838 978,31
4	2,28	4 655 219,64
	Kopā	18 784 219,60

Kopējie dabas parka „Daugavas loki” ieguvumi, reizinot vidējo gatavību maksāt par katru dabas parka vērtību ar visu Latvijas iedzīvotāju skaitu, sanāk 18 miljoni Ls.

2. tabula. Kopējā dabas parka „Daugavas loki” ieguvumi (Ls), reizinot visu Latvijas iedzīvotāju skaitu ar respondentu vidējo gatavību maksāt par visām minētajām dabas parka vērtībām

Vidējā gatavība maksāt (Ls)	Iedzīvotāju skaits 2012. gadā Latvijā (ISG11, 2012)	Kopējā dabas parka vērtība jeb ieguvumi (Ls)
2,30	2041763	4 696 054,9

Kopējie dabas parka „Daugavas loki” ieguvumi jeb vērtība, kas aprēķināta pēc vidējās sabiedrības gatavības maksāt par dabas parka „Daugavas loki” dabas un kultūrvēsturiskām vērtībām un pakalpojumiem, to reizinot ar visu iedzīvotāju skaitu, ir 4,6 miljoni Ls (skat. 2. tabulu).

Kopumā aptaujas anketa bija saprotama, jo lielākajai daļai respondentu jautājumi nesagādāja grūtības. Tomēr iespējams to vajadzētu precizēt un uzlabot, lai izvairītos no tā, ka cilvēkiem nav izprotami jautājumi, ir grūtības atbildēt. Būtu jāprecizē jautājumi par sabiedrības gatavību maksāt. Nav arī skaidrs, kā respondenti rīkotos reālā situācijā, nevis hipotētiskā. Iespējams, viņu gatavība maksāt par dabas parka vērtībām un pakalpojumiem būs mazāka vai citos gadījumos – lielāka.

Secinājumi

1. Cilvēku gatavību maksāt ietekmē viņu attieksme pret dabas, vides aizsardzību, viņu zināšanas par vides precēm un pakalpojumiem, ko piedāvā dabas parks, kā arī tas, vai viņi ir apmeklējuši vai taisās apmeklēt konkrēto vietu.
2. Vislielākā sabiedrības gatavība maksāt ir par reto un aizsargājamo augu un dzīvnieku aizsardzību dabas parkā (2,41 Ls). Vismazākā sabiedrības gatavība maksāt ir par kultūrvēsturisko un dabas pieminekļu aizsardzību dabas parkā (2,14 Ls).
3. Visoptimālākā naudas summa, ko cilvēki gatavi maksāt neatkarīgi no viņu ienākumiem, vecuma un dzimuma, ir 1 – 3 Ls.
4. Vairumam cilvēku grūtības nesagādāja jautājumi par viņu gatavību maksāt par dabas parka „Daugavas loki” dabas un kultūrvēsturiskām vērtībām, tūrisma pakalpojumiem un atpūtu. Tomēr turpmāk, izmantojot kontingenta novērtēšanas metodi, lai izvairītos no neskaidrībām jautājumos, ir nepieciešams pilnveidot aptauju, veicot dažāda veida uzlabojumus.
5. Kopumā sabiedrība spēj novērtēt vides preces un pakalpojumus, apzinoties ne tikai izmantošanas vērtību, bet arī neizmantošanas vērtību.
6. Dabas parka „Daugavas loki” kopējie ieguvumi par katru no vērtībām ir 18 miljoni Ls. Tomēr pēc visu minēto dabas parka vērtību vidējās gatavības maksāt interpolācijas uz visiem iedzīvotājiem, dabas parka ieguvumi ir mazāki – 4,6 miljoni Ls.
7. Lai spētu pēc iespējas patiesāk novērtēt dabas parka „Daugavas loki” vērtību jeb ieguvumus ir nepieciešams izmantot arī citas vides ekonomiskās novērtēšanas metodes.

Bibliogrāfija

Adams C., Seroa da Motta R., Ortiz R. A., Reid J., Aznar C. E., de Almeida Sinisgalli P. A., 2008. The use of contingent valuation for evaluating protected areas in the developing world: Economic valuation of Morro do Diabo State Park, Atlantic Rainforest, São Paulo State (Brazil). In: *Ecological Economics*. Vol. 66, pp. 359 – 370.

- Birdir S., Ünal Ö., Birdir K., Williams A. T., 2013. Willingness to pay as an economic instrument for coastal tourism management: Case from Mersin, Turkey. In: *Tourism Management*. Vol. 36, pp. 279 – 283.
- Hanley N., Shogren J. F., White B., 2001, *Introduction to Environmental economics*, Oxford, Oxford University press, 350 p.
- ISG11. Pastāvīgo iedzīvotāju skaits pēc vecuma, dzimuma un ģimenes stāvokļa gada sākumā, 2012, Pieejams:
<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=IS0110&ti=ISG11%2E+PAST%2V%CEGO+IEDZ%CEVOT%2JU+SKAITS+P%2C+VECUMA%2C+DZIMUMA+UN+%CCIMENES+ST%2VOK%2CFA+GADA++S%2KUM%2&path=../DATABASE/Iedz/Iedz%EEvot%2ji%20skaits%20un%20t%20izmai%2as/P%2rr%E7%EDin%E2ti%20dati%20p%E7c%202011.gada%20tautas%20skait%EE%F0anas%20rezult%20tiem/&lang=16> [skatīts 16.05.2013.]
- Leibenaths M., Badura M., 2005, *Natura 2000 teritoriju ekonomiskās novērtēšanas rokasgrāmata*, Rīga, „Jelgavas tipogrāfija”, 40 lpp.
- Lindhjem H., Navrud S., 2011. Are Internet surveys an alternative to face – to – face interviews in contingent valuation? In: *Ecological Economics*. Vol. 70, pp. 1628 – 1637.
- Östberg K., Hasselström L., Håkansson C., 2012. Non – market valuation of the coastal environment – Uniting political aims, ecological and economic knowledge. In: *Journal of Environmental Management*. Vol. 110, pp. 166 – 178.
- Sattout E. J., Talhouk S. N., Caligari P. D. S., 2007. Economic value of cedar relics in Lebanon: An application of contingent valuation method for conservation. In: *Ecological Economics*. Vol. 61, p. 315 – 322.
- Tao Z., Yan H., Zhan J., 2012. Economic Valuation of Forest Ecosystem Services in Heshui Watershed using Contingent Valuation Method. In: *Procedia Environmental Sciences*. Vol.13, pp. 2445 – 2450.
- Tisdell C., Wilson C., Nantha H.S., 2005. Policies for saving a rare Australian glider: economics and ecology. In: *Biological Conservation*. Vol.123, pp. 237 – 248.
- Wilson J. J., Lantz Van A., MacLean D., 2010. A benefit – cost analysis of establishing protected natural areas in New Brunswick, Canada. In: *Forest Policy and Economics*. Vol. 12, pp. 94 – 103.

INFLUENCE OF A REGIONAL FACTOR ON A FUEL CHOICE FOR CHP PLANTS USING RES

Tatjana Odineca

Rīgas Tehniskā universitāte, Kaļķu iela 1, Rīga, Latvija, LV-1056

Tatjana.odineca@rtu.lv

Abstract

To reach the long-term goals of Energy Politics of Latvia, as EU member country, it is solved to use the potential of cogeneration with common heating load about 300 MWth in Latvian big cities and 100 MWth in other Latvian cities until 2016, as well as to stimulate the development of CHP plants using renewable sources of energy (RES) [1].

One of the most important advantages of CHP is a possibility of usage of different local energy resources for energy producing. Latvia has a characteristic centralized power supply system, which means inhabited areas have sufficiently high heat loads to accommodate installation of an efficient cogeneration facility. Sustainable Energy Community Model [2] adopted for Latvian circumstances allows to analyze all types of energy resources and other factors of examined region, to work out the plan of region's energy development (both short-term (2-3 years) and long-term (till 2020)) and management of its realization.

SEB model applying includes deep examination of local renewable energy sources, especially the analysis of biomass receiving potential and biomass production possibility. While units of woodchips production are situated in all Latvian territory with quite regular intervals and good system of roads can provide the delivery of wood fuel to all Latvian regions, biomass is a fuel which needs to be used possibly closer to the place of its producing. Potential of biomass production depends on fertility of the earth, which considerably varies in different regions, therefore costs of biomass receiving are different as well.

Costs of fuel component (gas produced of biomass) necessary for establishment of CHP plant can be designated as I_{bm} :

where: $I_{bm} = I_{\Sigma} - I_{st}$
 I_{Σ} – total costs of CHP plant (including producing of biogas);
 I_{st} – costs of plant technological equipment.

I_{bm} includes the full volume of agricultural works (sowing and harvesting, amortization of agricultural machinery, etc.) The lower is the fertility of earth, the bigger area of earth is necessary for cultivation of biomass. Costs of earth processing can be accepted equal in different regions, though in fact in less fertile regions these costs can be higher, because of processing problems resulting with higher consumption of fuel and more expenses on machinery amortization.

There is observed practical example of calculation of biomass costs for CHP plant. The costs of biomass producing make the big part of the total costs of fuel for CHP plant and price of produced energy [3]. In the example there were calculated the costs of biomass producing in fertile region and in region with 50% less fertile earth. The costs of biomass in less fertile region are 42% higher in comparison with costs of biomass cultivated in fertile earth.

Accepting that there is no big difference between chosen technologies of CHP plants (from the point of efficiency), choice of fuel can change because of difference of biomass costs. The research demonstrates the meaning of regional factor while estimating possibilities of biomass usage in CHP plants.

Keywords: CHP using RES, Sustainable Energy Community model.

Kopsavilkums

Lai īstenotu Latvijas, kā ES valsts, Enerģētikas Politikas ilgtspējīgus mērķus, ir pieņemts lēmums izmantot koģenerācijas potenciālu, lai sasniegtu kopējo siltuma slodzi 300 MW Latvijas lielās pilsētās un 100 MW pārējās Latvijas pilsētās līdz 2016. Gadam, kā arī stimulēt koģenerācijas attīstību, izmantojot atjaunojamus enerģijas resursus (AER) [1].

Viena no galvenajām koģenerācijas priekšrocībām ir iespēja izmantot dažādus vietējus energoresursus enerģijas ražošanai. Latvijai ir raksturīga centralizētā siltumapgādes sistēma, kas nozīmē, ka apdzīvotiem rajoniem ir pietiekoši augstie siltuma patēriņi, lai varētu instalēt jaunās efektīvas koģenerācijas iekārtas. Adaptēts Latvijas apstākļiem Ilgtspējīgās Enerģētikas Attīstības modelis [2] ļauj analizēt pētāmā reģiona visus energoresursu tipus un citus faktorus, lai izstrādātu reģiona energoattīstības plānu (gan īslaicīgu (2-3 gadiem), gan ilgtspējīgu (līdz 2020. gadam)) un tā realizācijas vadību.

Reģiona enerģētikas ilgtspējīgas attīstības metodoloģija paredz padziļinātu vietējo AER izpēti, it īpaši biomasas ieguves potenciāla un biomasas ražošanas iespēju analīzi. Ja šķeldas ražotnes ir diezgan vienmērīgi izplatītas pa visu Latvijas teritoriju, un labs ceļu tīkls ļauj piegādāt šķeldu visos reģionos, tad biomasas ražošanas potenciālās iespējas ir atkarīgas no lauksaimnieciskās zemes auglības, kas stipri atšķiras dažādos rajonos, un līdz ar to atšķiras arī biomasas ieguves izmaksas. Koģenerācijas elektrostacijas iedarbināšanai kurināmā komponenta (no biomasas saražotās gāzes) izmaksas (I_{bm}) var aprēķināt kā:

$$I_{bm} = I_{\Sigma} - I_{st}$$

kur:

I_{Σ} - kopējā stacijas, ieskaitot biogāzes ražotnes, izmaksas;

I_{st} – stacijas un biogāzes ražotnes tehnoloģijas izmaksas.

I_{bm} ietver pilnu laukkopības darbu apjomu (sēšana un ražas novākšana, lauku apstrādes tehnikas amortizācija u. c.).

Ir izskatīts koģenerācijas iekārtas biomasas izmaksu kalkulācijas praktiskais piemērs. Biomasas izmaksām ir nozīmīga loma koģenerācijas stacijas kurināmā izmaksās un saražotās enerģijas cenā [3]. Piemērā veikta izmaksu kalkulācija biomasai saražotai auglīgā reģionā un biomasai saražotai reģionā, kur augsnes ražība ir par 50% zemākā. Izmaksas biomasai, saražotai reģionā ar zemāko augsnes ražību, ir par 42 % lielākas salīdzinot ar saražoto auglīgā reģionā.

Pieņemot, ka koģenerācijas staciju tehnoloģijas maz atšķiras (izvēlās visefektīvākās), tomēr dēļ biomasas izmaksu atšķirības var mainīties kurināmā izvēle. Rakstā parādīta reģionālā faktora nozīme, novērtējot biomasas pielietošanas iespējas koģenerācijas stacijās.

Atslēgvārdi: AER izmantošana koģenerācijā, Ilgtspējīgās Enerģētikas Attīstības modelis.

Introduction

The main goal of Latvian energy policy is secure, ecologically save and independent energy supply.

As a European country, Latvia has to increase the renewable energy part in total energy consumption to 42 % in 2020. At the moment, the primary energy resources of Latvia are distributed as follows from the figure 1. To reach the long-term goals of Energy Politics of Latvia, as EU member country, it is solved to use the potential of cogeneration with common heating load about 300 MWth in Latvian big cities and 100 MWth in other Latvian cities until 2016, as well as to stimulate the development of CHP plants using renewable sources of energy (RES)/

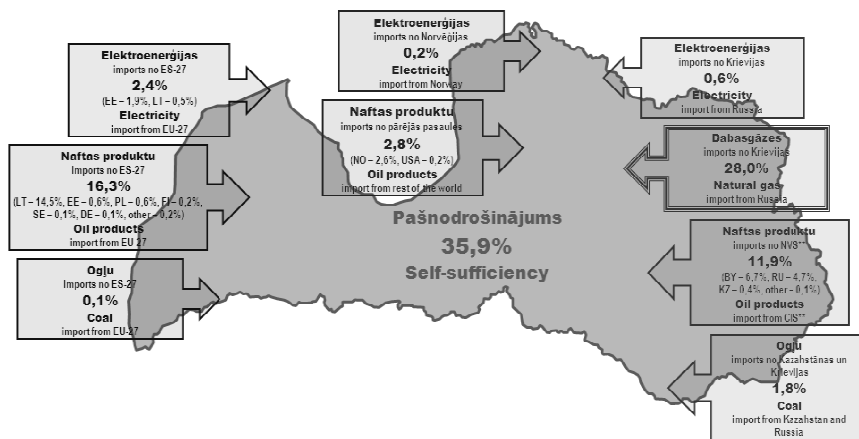

Figure 1. Primary energy resources in Latvia

One of the most important advantages of CHP is a possibility of usage of different local energy resources for energy producing. Latvia has a characteristic centralized power supply system, which means inhabited areas have sufficiently high heat loads to accommodate installation of an efficient cogeneration facility.

The presented study is a part of experiment of adopting the Sustainable Energy Community Model for Latvian circumstances from the point of development of CHP. The main goal of the experiment is to choose the most appropriate (economically and technically effective) technologies and renewable source of energy for newly developed CHP plants in different Latvian regions. The research observed

below shows the importance of regional factor while estimating possibilities of vegetative biomass usage in CHP plants.

Applying a Sustainable Energy Community model for development of CHP

Sustainable Energy Community Model adopted for Latvian circumstances allows to analyze all types of energy resources and other factors of examined region, to work out the plan of region's energy development (both short-term (2-3 years) and long term (till 2020)) and management of its realization.

Applying the Sustainable Energy Community model modified for Latvian circumstances allows new technologies and techniques to be tried and tested in real environment.

The process of region energy development planning includes:

- forming the total vision of region (local energy resources, economy, demography, etc)
- defining of motive power in a region
- defining of base line of development
- working out the scenarios of development
- formulating the strategy
- formulating the plan of actions
- monitoring and estimating the progress
- adapting the new information for the planning process

Using the modified SEC model, it is possible to develop CHP technologies in different Latvian regions, using local renewable energy sources.

Influence of a regional factor: the method of calculation

Usage of renewable energy resources is rather well developed in Latvia. In heating of private houses firewood successfully competes with fossil fuel. Boiler houses in the centralized heat supply system often are transferred to use of firewood, especially in regions where natural gas is inaccessible. However wood is seldom used as a fuel for CHP plants, because CHP technologies, where the direct burning of wood is applied, have low α ratio (the ratio between produced electric and thermal energy). Therefore the idea of biogas production for CHP plants becomes popular – biogas can be used in such CHP technologies with high α ratio like gas turbine or internal combustion engine.

SEB model applying includes deep examination of local renewable energy sources, especially the analysis of biomass receiving potential and biomass production possibility. While units of woodchips production are situated in all Latvian territory with quite regular intervals and good system of roads can provide the delivery of wood fuel to all Latvian regions, biomass is a fuel which needs to be used possibly closer to the place of its producing. Potential of biomass production depends on

fertility of the earth, which considerably varies in different regions, therefore costs of biomass receiving are different as well.

The cost of fuel component (biogas received from biomass) of CHP plant is:

$$I_{bm} = I_{\Sigma} - I_{st},$$

where:

I_{Σ} - full costs of CHP plant (LVL);

I_{st} – costs of CHP plant technology (LVL).

Cost of production of biomass includes all agricultural works necessary for biomass producing, amortization of agricultural machinery, etc.

Costs of biomass production has a big role in CHP plant fuel costs and finally – in forming a price of produced energy, which influences on choice of fuel and technology for CHP plant.

Cost of biomass production can be expressed as:

$$i_{bm} = L_{bm} * I_{ap} / Q, \text{ where:}$$

i_{bm} - cost of biomass unit production (LVL/MWh/a);

L_{bm} - square of soil necessary for producing of biomass unit (ha);

I_{ap} - costs of agricultural works (LVL/ha);

Q - volume of the received energy (MWh/a).

The value I_{ap} is considered equal for highly fertile and less fertile soil, though in reality it can be influenced by different circumstances of soil processing.

The lower is the fertility of soil, the larger is the area necessary for producing of biomass unit, the higher is the price of biomass. Importance of soil fertility and crop capacity can be shown on a practical example - the project designed for Zemgale region.

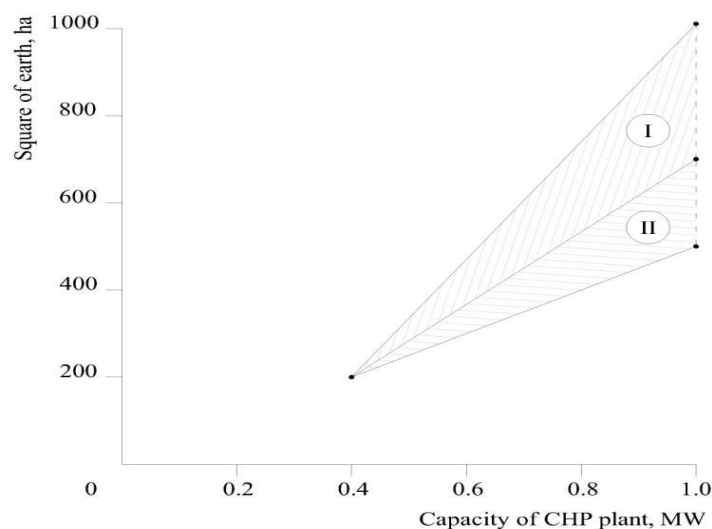

Figure 2. I – additional square, if soil fertility is 15 % less than n; II – reduction of square, if 10% higher capacitive crop is used.

Variant No	Capacity of CHP plant, kW	Square of earth, ha	Fertility of soil	Capacity of crop
1	1000	580	n	m+10%
2	1000	707	n	M
3	1000	1090	n-15%	M

Table 1. The difference of earth square for producing of the same amount of biomass, when fertility of soil is 15% less or the capacity of crop is 10% more than medium.

Analysis of possibility of use of biomass for CHP plants in different regions of Latvia

There is observed practical example of calculation of biomass costs for CHP plant (the data used for calculation were provided by Latvian State Agrarian Economy Institute).

Table 2. Number of districts with certain fertility of spoil in Latvian regions

Spoil fertility, points	Number of districts with certain fertility (weighted average qualitative assessment, points/ha) in Latvian regions				
	Zemgale	Kurzeme	Vidzeme	Latgale	Riga region
> 60	9				
50-59	17				
40-49	32	45	21	10	31
30-39	32	46	78	103	41
20-29	2	4	15	10	2
<20		1			2

Fertility of spoil is estimated in points according to normative fertility (1 point for 70 kg of rye). Maximal spoil fertility is in Zemgale region – 64 points.

In 90% of Latgale region spoil fertility is low - 30-39 points.

The costs of biomass producing make the big part of the total costs of fuel for CHP plant and price of produced energy. In the example there were calculated the costs of biomass producing in fertile region and in region with 50% less fertile earth.

Table 3. Calculation of biomass costs for CHP plant on practical example

Soil fertility, points	Power of CHP plant, MW	Produced energy, MWh	Square, ha	Cost of biomass		Cost of competing fossil fuel, LVL/MWh
				t*LVL	LVL/MWh	
60	0.8	2400	550	55	22.9	40-45 *
30	0.8	2400	825	83	34.6	40-45 *

* Natural gas (01.07.2012. data)

When developing the long-term energy development model, special attention was paid to the assessment of fertility of the soil. As it is seen from the table, the costs of biomass in less fertile region are 42% higher in comparison with costs of biomass cultivated in fertile soil, while the difference can be much more considerable because of distinctions in the conditions of receiving a biomass in different Latvian regions. Accepting that approximately identical (most highly effective) technologies are chosen for new CHP plants, the calculated price of biomass can significantly affect a choice of fuel.

There is developed a model (on Excel base) for calculating the biomass costs in every concrete case and concrete region.

Algorithm of estimation of biomass usage in CHP plants

The process of working out the long-term energy development model includes both deep examination of soil quality and animal husbandry productivity in a region, and developing of the real plan (long-term (for a period till 10 years) or short-term (for 2-3 years)). Plan of action is the most important result of the observed methodology, which provides estimation of biomass possible usage as a fuel.

In difference from the wood fuel, which logistics and market are well known, the market of biogas is still a little studied, especially the market of its production raw material - biomass. Upon transition to the 2nd generation RES, the demand for the livestock waste will increase.

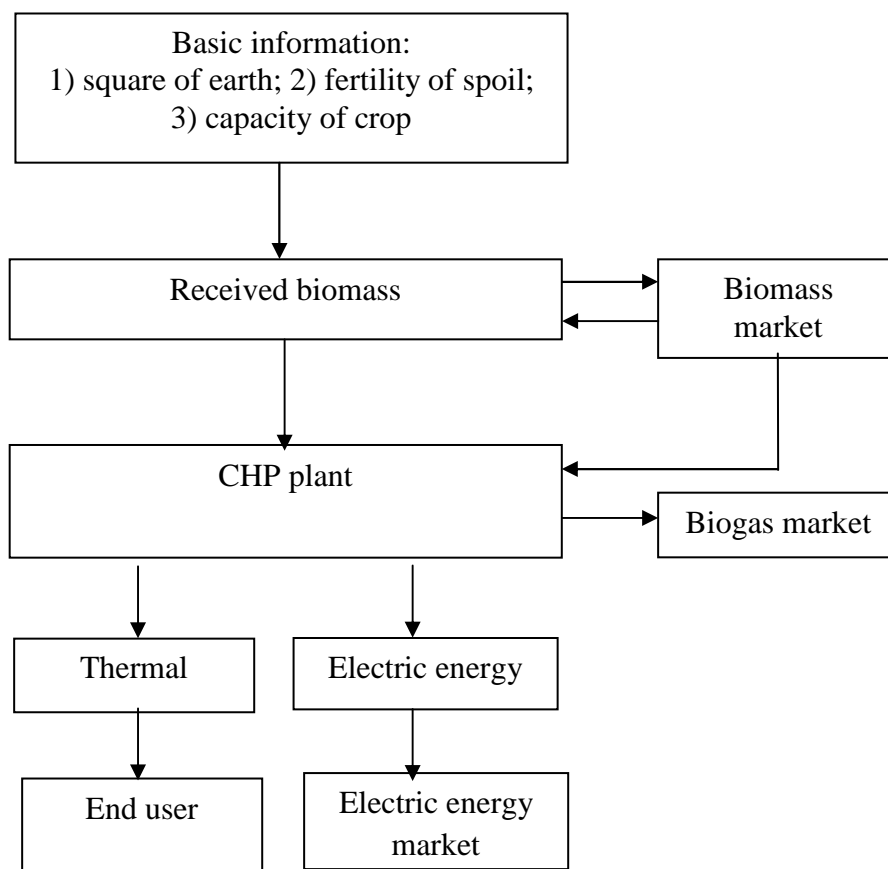

Figure 3. Algorithm of estimation of biomass usage

Conclusions

Sustainable Energy Community methodology modified for Latvian circumstances can be applied in process of development of cogeneration in Latvia (putting emphasis on usage of RES). For choosing the most appropriate technologies and fuels for newly developed CHP plants in different Latvian regions there was worked out the SEC model. As a part of a SEC model there was developed the algorithm of estimation of usage of biomass, as the one of the main Latvian local RES.

The costs of biomass producing make the considerable part of the total costs of fuel for CHP plant and finally strongly influences the price of produced energy. While estimating possibilities of vegetative biomass usage as a fuel, special attention should be paid to the assessment of fertility of the soil (regional factor). Because of possible big difference (up to 40%) of vegetative biomass costs in more and less fertile regions there can be chosen other fuel than biomass.

Bibliography

Enerģētikas attīstības pamatnostādnes 2007. –2016. gadam: Latvijas Republikas Ekonomikas ministrija, 16.06.2006.

Sustainable Energy Communities Programme. What is a Sustainable Energy Community? (2007) Available at: http://www.seai.ie/SEC/SEC_Programme/

Noteikumi par elektroenerģijas ražošanu un cenu noteikšanu, ražojot elektroenerģiju koģenerācijā/Rules on producing of electric energy and calculation of prices while producing energu in cogeneration (2009) Ministru kabineta noteikumi No.221. (prot. Nr.17 56.§)

BRIOFĪTU SEKUNDĀRIE METABOLĪTI KĀ VIDES STRESA MARĶIERI

Līga Pakalna, Laura Kļaviņa, Viktorija Maksimova

Latvijas Universitāte, Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultāte, Raiņa bulvāris 19, Rīga Latvija
liga.pakalna@gmail.com

Abstract

The secondary metabolites of bryophytes as environmental stress markers

Biomonitoring is the use of biological responses to assess changes in the environment, generally changes due to anthropogenic causes. Bryophytes or mosses have been recognized as the effective type of organisms for biomonitoring of air quality based on their numerous physiological and anatomical features, widespread occurrence and tendency to accumulate and retain pollutants. In this paper we investigated how different pollutants affect chemical content of bryophytes more specific total amount of phenolics and antioxidant activity. The aim of the project is to evaluate pollutant influence on bryophytes and their secondary metabolites. This research provides information on bryophytes, use of mosses as bioindicators, physiological, anatomical and ecological advantages of bryophytes use in biomonitoring.

Key words: bryophytes, biomonitoring, use of bryophyte as biomarkers, biomonitoring

Ievads

Briofīti ir būtiska mežu un purvu ekosistēmu veidojoša sastāvdaļa it īpaši Ziemeļeiropā. Briofītu nodalījumā ietilpst lapu sūnas (*Musci*), kas atrodas jebkurā mežu ekosistēmā, aknu sūnas (*Hepatelia*), kas biežāk sastopamas mitrās vietās, kā arī ragvēcelītes (*Anthocerotae*), kas Latvijā sastopamas ļoti reti un pašlaik ir atrastas tikai dažas sugas. Briofīti aug apstākļos, kur iespējama fotosintēze, izņemot tādus ekstremālus apstākļus kā, piemēram, sālsezeri un karstie avoti. Augu taksonomijā tie atrodas starp aļģēm un papardēm un augu evolūcijas shēmā ir nozīmīgs posms starp ūdensaugiem un augstākajiem augiem. Briofīti tiek uzskatīti par senākajiem sauszemes augiem (Asakawa et al. 2013; Chun-Feng 2009). Šo augu lielais sugu skaits ir saistīts ar tehnoloģiju un metožu attīstību sugu noteikšanai, kā arī starptautisku brioloģijas asociāciju sadarbību (Godfrey 2010). Lai gan tradicionāli briofīti tiek uzskatīti par maza izmēra augiem, tomēr to izmērs ekvatoram pietuvinātajos reģionos ūdenī augošajiem var sasniegt pat 2 metrus (Glime 2007).

Briofīti tiek iedalīti pie zemākajiem augiem un to pētījumiem līdz šim pievērsta maza vērība (Glime 2007). Mūsdienās tiek pētīta briofītu sistemātika un ekoloģija, aktuāls pētījumu virziens ir arī briofītu bioloģiskās un farmakoloģiskās īpašības. Daudzi pētījumi ir saistīti ar briofītu izmantošanu piesārņojošo vielu bioindikācijā (Szczepaniak et al. 2003; Ares et al. 2012). Sūnu izmantošana biomonitoringā ir aktuāls jautājums gan Latvijas, gan starptautiskā mērogā. Latvijā ir veikti pētījumi, kuros novērtēts smago metālu daudzums vietējo mežu sūnās (Nikodemus et al. 2004).

Salīdzinājumā ar augstākajiem augiem briofītiem ir vienkāršāka uzbūve un tie vieglāk pakļaujas vides radītam stresam, jo lapas bieži vien sedz tikai viens šūnu slānis. Ir pamats uzskatīt, ka no apkārtējās vides ietekmēm briofītus aizsargā dažādi adaptācijas mehānismi un piesārņojošas vielas rada bioķīmiskas izmaiņas briofītos (Glime 2007). Augstākajos augos toksisko vielu un stresa faktoru iedarbība, kā arī citi stresa faktori, rada polifenola daudzuma, antiradikālās aktivitātes izmaiņas, kas

līdz ar to kalpo par piesārņojuma biomarkšiem. Briofītu sastāvā ir atrasti polifenoli, kas daļēji varētu noteikt to antiradikālo aktivitāti, kas parāda augu spēju cīnīties ar brīvajiem radikāļiem, kas negatīvi ietekmē šūnu darbību. Ņemot vērā iepriekš minētās briofītu izcilās pielāgošanās spējas un izturību pret dažādiem vides faktoriem (sausums, karstums, aukstums) un vides piesārņojumu, tie bieži tiek izmantoti kā bioindikatoru, piemēram, atmosfēras piesārņojuma noteikšanai.

Sūnu kā bioindikatoru pielietojuma aizsākumi meklējami Skandināvijas valstīs 20. gs. 60. gadu sākumā. (Gjengedal 1990). Kopš 20. gs. 60. gadu beigām *Pleurozium schreberi* un *Hylocomium splendens* ir sūnu sugas, kuras visbiežāk tiek izmantotas biomonitoringā reģionāla, nacionāla un starptautiska līmeņa atmosfēras piesārņojuma pētījumos to plašās izplatības dēļ (Chakraborty and Paratkar 2006).

Sūnaugos ķīmiskie elementi var nogulsneties trīs veidos: no gāzveida fāzes, no aerosoliem un putekļiem vai no ūdens šķīduma (Makholm and Mladenoff 2005). Galvenokārt piesārņojuma akumulācija sūnās notiek pasīvā ceļā – dažādu fizikālķīmisku procesu, piemēram, jonu apmaiņas rezultātā, kā arī, daļiņām nogulsnetoties uz sūnu virsmas (Aničić et al. 2009). Vides un sūnaugu savstarpējais līdzsvars ir visai sarežģīts, jo ir atkarīgs no vairākiem faktoriem. Līdzsvaru ietekmē tādi fizikālķīmiskie procesi kā elementu izskalošanās un izšķīšana, katjonu apmaiņa, anjonu kompleksu veidošanās un bioloģiskie procesi, piemēram, fenotipa adaptācijas spējas, fizioloģiskā aktivitāte, augšanas tips un ātrums (Boquete et al. 2011). Neviennozīmīgi tiek vērtēta nokrišņu ietekme uz elementu akumulāciju sūnās, jo lietus ūdens var nomazgāt sūnas, ieskalojot elementus augsnē, vai šķīdināt sūnaugu audos absorbētos elementus, tādējādi atvieglojot to uzņemšanu (Steinnes, 1995). Vides piesārņojuma ietekmi ir iespējams novērtēt arī pēc briofītu sekundāro metabolītu daudzuma izmaiņām sūnās (Feng and Xiang 2009).

Sekundārie metabolīti ir ķīmiski savienojumi, kas atspoguļo briofītu un vides savstarpējo mijiedarbību abiotisku vai biotisku faktoru darbības rezultātā (Feng and Xiang 2009).

Darba mērķis bija veikt biomonitoringa pētījumos izmantotās sugas *Pleurozium schreberi* sekundāro metabolītu reakcijas izpēti dažādu piesārņojošo vielu iedarbības rezultātā apstākļos. Darba ietvaros tika veikta briofītu izplatības un uzbūves īpašību izpēte, briofītu kā biomonitoringa materiāla priekšrocību analīze un briofītu ķīmiskā sastāva analīze.

Materiāli un metodes

Pētījumā izmantotā suga ir *Pleurozium schreberi*, kas plaši sastopama Ziemeļeiropā. Tā sastopama skuju koku un lapu koku mežos, kā arī purvos un zālājos. *Pleurozium schreberi* plašo izplatību nosaka tas, ka suga aug nabadzīgā augsnē, uz koku pamatnes, trupošas koksnes un substrāta pH diapozons ir 3,3 – 7,2 (Strazdiņa u.c. 2011). *Pleurozium schreberi* reti sastopams izteikti kaļķainās vai bāziskās augsnēs (Godfrey 2010). Lai nodrošinātu sūnu paraugus bez piesārņojuma un citu sugu

piemaisījumiem, pētījumā izmantotais sūnu materiāls ievākts mežā netālu no Saulkrastiem (57°15'99'' N 25°05'25'' E) 2012. gada rudens sezonā.

Paraugu apstrāde

Ievāktie paraugi tika izvietoti plastmasas kastītēs (8 x 6cm) un audzēti laboratorijas apstākļos (1. attēls).

1.attēls.

Lai eksperimenta laikā novērtētu briofītu sekundāro metabolītu izmaiņas piesārņojuma darbības rezultātā, sūnu paraugi tika apstrādāti ar piesārņojošām vielām: ar Cu^{2+} , Fe^{3+} un Pb^{3+} jonus saturošiem šķīdumiem 6 dažādās koncentrācijās (0,1 mg/l; 0,5 mg/l; 1,0 mg/l; 1,5 mg/l 2,5 mg/l un 5,0 mg/l) un H_2O_2 saturošu šķīdumu 6 dažādās koncentrācijās (0,1%; 0,5%; 1,0%; 1,5%; 2,0%; 2,5%) divos atkārtojumos.

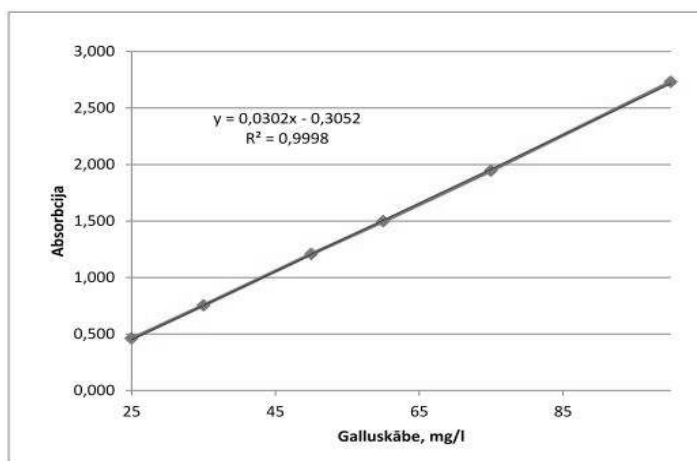
Papildus tika sagatavoti 4 kontrolparaugi, kuri netika apstrādāti ar piesārņojošām vielām. Pēc apstrādes ar piesārņojošām vielām sūnas tika audzētas 5 dienas, katru dienu laistītas ar krāna ūdeni, pēc šī laika tika noņemti pirmie paraugi un novietoti glabāšanai saldētavā pie -20°C . Otrā paraugu sērija tika noņemta 10 dienas pēc paraugu apstrādes ar piesārņojošām vielām. Līdz paraugu noņemšanai tie katru dienu tika laistīti ar krāna ūdeni. Pēc paraugu noņemšanas tie tika izžāvēti žāvskapī un glabāti saldētavā pie -20°C .

Ekstraktu pagatavošanai konstanta masa parauga tika atsaldēta un sausais sūnu paraugs tika sasmalcināts dzirnaviņās (*Aurum*), aizskrūvējamā traukā tika iesvērti (analītiskie svāri, *Kern ALJ 220* – 4, $\Delta = 0,1$ mg) 0,3g izžāvēto *Pleurozium schreberi* sūnu un pārlietas ar 30 ml 80% etanola (*Jaunpagasts Plus*). Šādi tālākām analīzēm tika sagatavoti visi sūnu paraugi. Pēc apliešanas ar 80% etanolu paraugi 20 min tika apstrādāti ar ulstraskaņu (*Cole-Parmer*), pie 150 apgriezieniem kratīti 24 st, (PSU-200), tad atkārtoti 10 minūtes apstrādāti ar ultraskaņu (*Cole-Parmer*), filtrēti un gatavie ekstrakti uzglabāti ledusskapī pie $+4^\circ\text{C}$.

Kopējā polifenolu daudzuma noteikšana

1 ml 80% sūnu etanola ekstraktu ievietoja noslēdzamā mēģenē, pēc tam tika pievienots 5 ml Folin-Ciocalteu (*Aldrich*) reaģents (10%). Pēc 5 minūtēm pievienoti 4 ml nātrija karbonāta (*Enola*)

(7,5%), mēģene aizskrūvēta un sakratīta. Maisījums turēts 2 h tumšā vietā istabas temperatūrā. Absorbciija tika mērīta cilindriskajā kivetē (10 ml) uz spektrofotometra (*Hach-Lange DR 2800*) pie 725 nm. Absorbciija katram briofītu ekstraktam fiksēta vismaz 3 paralēlos mērījumos. Kalibrācijas līknes standartam izmantots galluskābes (*Aldrich*) šķīdums. Kalibrācijas līknē tiek izteikts galluskābes daudzums uz 100 g sausnes (2. attēls).

2.attēls. Kalibrācijas līkne.

Antiradikālās aktivitātes analīzes

Antiradikālās aktivitātes noteikšanai tika izmantots difenilpikrilhidrazila radikāļa šķīdums (DFPH). Izmantotais reaģents DFPH ir noturīgs un stabils brīvais radikālis un tiek plaši pielietots dabiskas izcelsmes antioksidantu īpašību pētīšanā. Pētījumos tas tiek izmantots kopš 1969. gada (Tirzitis u.c. 2010). Šķīduma pagatavošanai izmanto 4 mg DFPH (*Aldrich*), ko izšķīdina 100 ml mērkolbā 96% etanolā (*Jaunpagasts Plus*). Šķīduma absorbciiju, kas nedrīkst pārsniegt 1, mēra 1 cm kvarca kivetē pie 517 nm. Šķīduma pagatavošanai tiek izmantota 10 ml aizskrūvējamā mēģene. Sākotnēji nosaka kontroles absorbciiju (A_o), mēģenē ievieto 3,6 ml sagatavotā DFPH šķīduma un tam pievieno 0,3 ml 80% etanolu, un nosaka absorbciiju pie noteiktā viļņu garuma. Lai analizētu paraugus, mēģenē ielej 3,6 ml DFPH šķīduma un pievieno 0,3 ml sagatavotā ekstrakta, mēģeni noslēdz un kārtīgi sakrata, pēc 15 minūtēm mēra absorbciiju (A_p). Antiradikālā aktivitāte tiek izteikta procentos, izsakot, cik liela daļa no radikāļa ir izreaģējusi ar ekstraktu. To nosaka pēc formulas:

$$ARA = \frac{A_o - A_p}{A_o} * 100\%$$

Metālu daudzuma noteikšana

No saldētavas tika izņemti sagatavotie briofītu paraugi, mērkolbā tika iesvērts 0,1 g briofītu parauga, kas apliets ar 5 ml 65% slāpekļskābes (*Enola*) un 2 ml 30% ūdeņraža peroksīda (*Stanlab*). Maisījums 12 stundas tika turēts istabas temperatūrā un pēc tam karsēts uz sildvirsmas (*Biosan*) +106°C, līdz sagatavotā maisījuma tilpums ietvaicēts līdz ~ 3 ml. Maisījums tika atdzesēts, filtrēts un

atšķaidīts ar destilētu ūdeni līdz 10 ml. Metālu koncentrācija tika noteikta izmantojot atomabsorbcijas spektrometru *PerkinElmer Analyst 200* ar liesmas atomizāciju un elektrotermisku (GFAAS) atomizāciju (Eaton u.c. 2005). Paralēli katram briofītu paraugam tika veikti 2 tukšo paraugu mērījumi.

Lai novērtētu metālu akumulāciju sūnās, sūnu ekstraktos tika noteikts tā metāla daudzums, ar kuru konkrētais ekstrakts bija apstrādāts. Visu trīs metālu daudzums tika noteikts tikai kontroles paraugos.

Rezultāti un diskusija

Lai novērtētu briofītu spēju pretoties oksidatīvam un citu faktoru radītam stresam, tika apkopoti polifenolu un antiradikālās aktivitātes analīžu rezultāti.

1. tabula Absorbcija un polifenolu daudzums sūnu ekstraktā atkarībā no Cu^{2+} jonu šķīduma koncentrācijas (Līga Pakalna)

Cu^{2+} , mg/l (14.11)	14.11.	19.11.
	Polifenoli, g/l	Polifenoli, g/l
0,10	24,64	22,81
0,50	24,90	23,34
1,00	27,62	25,66
1,50	29,37	27,62
2,50	38,51	31,03
5,00	31,42	23,54

Rezultāti uzrāda polifenolu daudzuma (g/l) palielināšanos līdz noteiktai Cu^{2+} jonu saturoša šķīduma koncentrācijai (1. tabula). Šī sakarība liecina par auga dabiskajām aizsargspējām, kas izstrādā polifenolus līdz koncentrācijai, kurā tiek pārsniegta maksimālā aizsargspēju kapacitāte un augs atmirst. Līdzīga tendence vērojama Pb^{2+} jonus saturošo šķīdumu analīzēs (2. tabula), kas uzrādīja koncentrāciju, līdz kurai augs palielina izstrādāto polifenolu daudzumu un atmirst, kad tiek pārsniegta maksimālā piesārņojošās vielas koncentrācija. Arī Fe^{3+} jonus saturošu šķīdumu ekstrakti uzrāda tādu pašu tendenci (3. tabula) – briofītu aizsargspējas ir ierobežotas, un šajā eksperimentā maksimālā piesārņojošo vielu koncentrācija, pret kuru sūnaugi spēj cīnīties, ir 2,5 mg/l. Analīzes tika veiktas paraugiem, kas noņemti 5 un 10 dienas pēc apsmidzināšanas ar piesārņojošām vielām. Visās reizēs augstāks polifenolu saturs konstatēts 14.11. noņemto paraugu ekstraktos, kas liecina par auga aizsargspēju samazināšanos, pieaugot laikam, pēc kura sūnas apsmidzinātas ar piesārņojošām vielām

2. tabula Absorbcija un polifenolu daudzums sūnu ekstraktā atkarībā no Pb^{2+} jonu šķīduma koncentrācijas (Līga Pakalna)

Pb^{2+} mg/l	14.11.	19.11.
	Polifenoli, g/l	Polifenoli, g/l
0,10	25,93	23,54
0,50	28,11	24,21
1,00	29,60	26,26
1,50	33,18	28,41
2,50	35,86	33,97
5,00	33,15	28,54

3. tabula Absorbcija un polifenolu daudzums sūnu ekstraktā atkarībā no Fe³⁺ jonu šķīduma koncentrācijas (Līga Pakalna)

Fe ³⁺ mg/l	14.11.	19.11.
	Polifenoli, g/l	Polifenoli, g/l
0,10	29,47	25,83
0,50	31,23	30,76
1,00	32,45	32,25
1,50	33,34	32,95
2,50	35,73	34,11
5,00	29,77	27,55

4. tabula Absorbcija un polifenolu daudzums sūnu ekstraktā atkarībā no H₂O₂ koncentrācijas (Līga Pakalna)

H ₂ O ₂ , %	14.11.	19.11.
	Polifenoli, g/l	Polifenoli, g/l
0,10	24,74	24,04
0,50	25,46	25,30
1,00	25,86	25,56
1,50	27,12	27,05
2,00	29,54	29,34
2,50	30,00	29,74

Ar H₂O₂ apsmidzināto pirmo paraugu sērijas ekstrakti uzrādīja pieaugošu polifenolu daudzumu (g/l) proporcionāli H₂O₂ koncentrācijas pieaugumam (4. tabula). Tas liecina par spēju cīnīties ar oksidatīvo stresu. Lai gan polifenolu daudzums ir gandrīz identisks abos paraugu noņemšanas laikos (attiecīgi 5 un 10 dienas pēc apsmidzināšanas), 19.11. noņemtie paraugi uzrāda nedaudz mazāku polifenolu saturu, jo ilgākā laikā piesārņojošo vielu stresa klātbūtne novājina organismu.

5. tabula Antiradikālā aktivitāte sūnu ekstraktos, kas apstrādāti ar metālu jonus saturošajiem šķīdumiem

koncentrācija, mg/l	Cu ²⁺ konc. mg/l		Pb ²⁺ konc. mg/l		Fe ³⁺ , mg/l	
	Cu 14.11.	Cu 19.11.	Pb 14.11.	Pb 19.11.	Fe 14.11.	Fe 19.11.
	ARA, %					
0,10	13,00	7,09	19,64	12,54	8,10	7,80
0,50	12,43	6,83	18,99	13,89	13,76	11,61
1,00	12,21	9,41	17,98	15,30	13,10	12,80
1,50	14,99	11,00	20,31	16,01	15,32	13,76
2,50	15,87	14,78	19,89	18,21	20,53	18,21
5,00	9,72	2,02	10,80	9,53	11,54	10,05

Antiradikālajai aktivitātei (ARA, %) ir tendence palielināties proporcionāli piesārņojošās vielas koncentrācijai (5. tabula). Ar metāliem apsmidzinājumiem paraugiem antiradikālā aktivitāte pieaug līdz 2,5 mg/l koncentrācijai un tad samazinās – tas nozīmē, ka augs ir izsmēlis savas aizsargspējas un atmirst. Salīdzinot paraugus, kas noņemti 5 vai 10 dienas pēc apstrādes ar

piesārņojošām vielām, lielāku antiradikālo aktivitāti uzrādīja paraugi, kas noņemti 5 dienas pēc apstrādes ar kaitīgajām vielām.

Ar H₂O₂ apstrādātajos ekstraktos antiradikālā aktivitāte pieaug, palielinoties ūdeņraža peroksīda koncentrācijai. Līdzīgu tendenci uzrāda abu sūnu sēriju paraugi, kas apstrādāti ar H₂O₂. Šī sakarība liecina par organisma cīnīšanos ar piesārņojošām vielām un to, ka nav sasniegta maksimālā piesārņojošās vielas koncentrācija, kuru organisma dabiskās aizsargspējas nespēj pārvarēt.

Metālu daudzuma analīžu rezultāti uzrāda pieaugošu metālu daudzumu, palielinoties metālu jonu koncentrācijai šķīdumā, ar kuru tika apstrādāti sūnu paraugi. Lielāks metālu daudzums – labāka metālu akumulācija novērota ekstraktos, kuru briofītu materiāls noņemts 10 dienas pēc apstrādes ar piesārņojošām vielām. Salīdzinot ar tukšajiem paraugiem, visaugstāko metālu daudzumu uzrādīja ar dzelzs jonu saturošu šķīdumu apstrādātie ekstrakti (10 reizes labāka akumulācija nekā Pb un 2 reizes labāka akumulācija nekā Cu). Kontroles paraugos dominēja Fe daudzums, tad sekoja Cu un Pb. Šī sakarība skaidrojama ar smago metālu klātbūtni sūnu dabiskajā augšanas vidē. Smagie metāli sūnās galvenokārt nokļūst ar nokrišņiem.

Visi ar piesārņojošām vielām apstrādātie ekstrakti 10 dienas pēc apsmidzināšanas uzrādīja zemāku polifenolu daudzumu, nekā 5 dienas pēc apsmidzināšanas, kas liecina par organisma novājināšanos piesārņojošo vielu klātbūtnē

Briofīti uzskatāmi par perspektīviem vides piesārņojuma biomarķieriem, jo gan metālu jonu (Fe³⁺, Pb²⁺, Cu²⁺) gan oksidētāju (H₂O₂) iedarbības rezultātā palielinās polifenolu un antiradikālo aktivitāti nosakošo vielu daudzums, vienlaikus pieaugot faktiskajai akumulēto metālu koncentrācijai.

Bibliogrāfija

- Aničić M., Tasić M., Frontasyeva M. V., Tomašević M., Rajšić S., Mijić Z., Popović A. 2009. Active moss biomonitoring of trace elements with *Sphagnum Girgensohnii* moss bags in relation to atmospheric bulk deposition in Belgrade, Serbia. *Environmental Pollution*. 157,673–679.
- Ares A., Aboal J. R., Carballeira A., Giordano S., Adamo P., Fernandez J.A. 2012. Moss bag biomonitoring: A methodological review. *Science of the Total Environment*, 432, 143-158
- Boquete M. T., Fernandez, J.A., Aboal, J.R., Carballeira, A. 2011. Analysis of temporal variability in the concentrations of some elements in the terrestrial moss *Pseudoscleropodium purum*. *Environmental and Experimental Botany* 72, 210–216
- Chakraborty S., Paratkar G. T. 2006. Biomonitoring of trace element air pollution using mosses. *Aerosol and Air Quality Research*, 6, 247–258.
- Chun-Feng X., Hong-Xiang L. 2009. Secondary metabolites in bryophytes: an ecological aspect. *Helvetica Chimica Acta*. 44(6), 122-131
- Glime, J.M. (eds.) 2007. *Bryophyte Ecology.. Physiological Ecology*. Ebook. Michigan Technological University, International Association of Bryologists. Vol. 1. [Skatīts 2.03.2012]. Pieejams: <http://www.bryoecol.mtu.edu/>
- Godfrey M. 2010. *Pleurozium schreberi*. A field guide of british mosses and liverworts, Ebook. The British bryological society. [Skatīts 23.06.2010]. Pieejams: <http://www.britishbryologicalsociety.org.uk/>

- Nikodemus O., Brumelis G., Tabors G., Lapiņa L., Pope S. 2004. Monitoring of air pollution in Latvia between 1990 and 2000 using moss. *Journal of Atmospheric Chemistry* 49, 521–531.
- Steinnes E. 1995. A critical evaluation of the use of naturally growing moss to monitor the deposition of atmospheric metals. *Science of The total Environment*. 160-160, 243-249.
- Strazdiņa L., Liepiņa L., Mežaka A., Madžule L. 2011. *Sūnu ceļvedis dabas pētniekiem*. Rīga, LU Akadēmiskais apgāds, 127
- Szczepaniak K., Biziuk M., Yang L. Z. 2003 Aspects of the biomonitoring studies using mosses and lichens as indicators of metal pollution. *Environmental Science and Pollution Research*. 93, 221–230.
- Tirzitis G., Bartosz G. 2010. Determination of antiradical and antioxidant activity: basic principles and new insights. *Acta Biochim Polonica*. 57(1), 139-142.

CARNIKAVAS GAREZERU MAKROFĪTU VEĢETĀCIJAS RAKSTUROJUMS UN TO EKOĻOGISKĀ STĀVOKĻA NOVĒRTĒJUMS

Lauma Vizule

Latvijas Universitāte, Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultāte, Alberta iela 10, Rīga
Latvijavizule.lauma@inbox.lv

Abstract

According to the Water Framework Directive 2000/60/EC all water bodies in Latvia must achieve at least good water ecological quality status until 2015. The aim of the research “Characterization of macrophyte vegetation and ecological quality assessment of the Garezeri lakes” is to estimate ecological quality of the Garezeri lakes by using macrophytes as biological indicators. Together in Garezeri Lakes were recognized 36 macrophyte taxa. Species with highest occurrence in all lakes were *Nuphar lutea*, *Phragmites australis*, *Carex acuta*, *Comarum palustre*, *Lythrum salicaria*. Only in Dienvidu Garezers Lake was identified two protected and rare species - *Lobelia dortmanna* and *Isoetes lacustris*. In the Garezeri lakes helophytes dominate in amount of species and total occurrence. Highest number of species and total macrophyte occurrence was estimated in the most shallow depth zone (0 – 1 m). Highest biological diversity is in Ziemeļu Garezers Lake, where is the highest Shannon index ($H' = 0,913$) and the lowest Simpson's index $D = 0,135$) values. Environmental factors with most significant influence on macrophyte vegetation are total phosphorus, pH and alkalinity. Ecological quality of Dienvidu and Vidējais Garezers Lake is good; but ecological quality of Ziemeļu Garezers Lake is moderate. The most appropriate methods for ecological quality estimation are British Lake Macrophyte Nutrient Index (LMNI), for Latvia adapted Estonian method and percentage cover of macrophytes.

Atslēgas vārdi: makrofīti, sugu sastāvs un sastopamība, sugu daudzveidības indeksi, vides faktori, ekoloģiskā kvalitāte

Ievads

Saskaņā ar Eiropas Parlamenta un Padomes „Ūdens struktūrdirektīvu” 2000/60/EC līdz 2015.gadam visos Eiropas Savienības dalībvalstu ūdensobjektos ir jāsasniedz vismaz labs ūdeņu ekoloģiskais stāvoklis. Galvenais pamats ūdeņu ekoloģiskā stāvokļa novērtējumam ir ūdeņu bioloģiskā kvalitāte. Makrofīti ir vieni no ūdeņu bioloģiskās kvalitātes elementiem, kurus, veicot to sugu sastāva un sastopamības novērtēšanu, paredz lietot gan direktīva 2000/60/EC, gan Latvijas normatīvie akti. Taču, lai iegūtu pilnīgāku ezeru ekoloģiskās kvalitātes novērtējumu, kāds tiek prasīts atbilstoši direktīvai 2000/60/EC, ir būtiski makrofītu datus skatīt kopā ar vides faktoros raksturojošiem rādītājiem (Dudley et al. 2008).

Kaut arī ūdeņu aizsardzība ir viena no galvenajām prioritātēm arī Latvijas vides aizsardzības politikā, Latvijā nepastāv noteikta metodika, kā analizēt makrofītu datus ezeros, tādēļ šis parametrs tiek vērtēts tikai upēs. Par Latvijas ezeriem kopumā ir salīdzinoši maz makrofītu pētījumu. Pēdējais ezeru monitorings, kurā iekļauts arī makrofītu novērtējums, tika veikts 2004.gadā. Pētāmie ezeri atbilst Latvijā īpaši aizsargājamam saldūdens biotopam – semidistrofiem ezeriem (Dienvidu Garezerā šis biotops pārklājas ar citu aizsargājamu biotopu - mīkstūdens ezeriem ar ezereņu *Isoetes* un/vai lobēliju *Lobelia* un krasteņu *Littorella* audzēm), taču to ekoloģiskā kvalitāte netiek kontrolēta. Ziemeļu un Vidējā Garezerā makrofītu sugu sastāva noteikšana nav tikusi veikta vispār, bet Dienvidu Garezerā pēdējie pētījumi tika veikti 2001.gadā.

Pētījuma mērķis ir novērtēt Carnikavas Garezeru ekoloģisko kvalitāti kā indikatororganismus, izmantojot makrofītus.

Materiāls un metodes

Dienvidu, Vidējais un Ziemeļu Garezers atrodas Rīgas Jūras līča Vidzemes jūrmalā. Garezeri, kas veido triju ezeru virkni, ir visizteiksmīgākie jomu ezeri Latvijā. Atbilstoši ekoloģiskajam tipam tie ir ļoti sekli brūnūdens ezeri ar zemu ūdens cietību.

Makrofītu pētījumi Garezeros tika veikti 2012.gada augustā. Makrofītu novērtēšanai tika izmantota transektu metode, kuras pamatā ir transektu veidošana perpendikulāri ezera krastam, tas sākas no ezera krasta un sniedzas līdz maksimālajam dziļumam, kurā ir sastopami makrofīti. Katra transekta ietvaros trijās dziļuma zonās (0 – 1 m, 1 – 2 m, >2) tiek noteikts makrofītu sugu sastāvs un sastopamība 5 ballu skalā (Melzer, 1999). Ņemot vērā ezeru platības, Dienvidu un Vidējā Garezerā tika veidots 21 transekts, bet Ziemeļu Garezerā – 11 transeksti.

Papildus makrofītu pētījumiem tika veikta arī makrofītus ietekmējošo ūdens vides faktoru noteikšana. Lauka pētījumu gaitā tika noteikta ūdens caurredzamība, elektrovadītspēja, pH un skābekļa daudzums, bet veicot ķīmiskās analīzes laboratorijā - ūdens kopējā cietība, krāsainība, kopējais slāpekļa daudzums un kopējais fosfora daudzums.

Lai novērtētu makrofītu sugu daudzveidību Garezeros, tika izmantoti sugu daudzveidības indeksi - Šennona indekss (H'), Simpsona indekss (D), maksimālās daudzveidības indekss (H_{\max}) un izlīdzinātības koeficients (e).

Ekoloģiskā kvalitāte tika novērtēta, izmantojot četras dažādas makrofītu novērtēšanas metodes. *Ecological State Macrophyte index (ESMI)* ir Polijā izmantotā metode ezeru kvalitātes novērtēšanā. *ESMI* tiek aprēķināts pēc šādas formulas:

$$ESMI = 1 - \exp\left[-\frac{H}{H_{\max}} \times Z \times \exp\left(\frac{N}{P}\right)\right]$$

, kur

P – ezera platība

N – fitolitorāles platība

Z – kolonizācijas indekss

H- Šennona indekss

H_{\max} – maksimālās daudzveidības indekss

$$Z = \frac{N}{izob.2,5}, \text{ kur}$$

N – fitolitorāles platība

izob. 2,5 – platība no ezera krasta līnijas līdz 2,5 m izobātai

Lake Macrophyte Nutrient Index (LMNI) ir makrofītu novērtēšanas metode Lielbritānijā. Indekss balstās uz katram taksonam nepieciešamo barības elementu daudzumu. *LMNI* tiek aprēķināts balstoties tikai uz sugu sastāvu, kā vidējā vērtība no visām sugu trofiskajām vērtībām, kurām indeksi ir pieejami (Bertrin et al., 2012). Pēc tam tiek aprēķināts iespējamais *LMNI*, izmantojot formulu:

$$LMNI = 0.9333 \times \left(\log \left(\frac{\text{kopējā cietība}}{\text{vidējais dziļums}} \right) \right) + 5.4937,$$

kur kopējā ūdens cietība tiek izteikta mg*ekv/l un ezera vidējais dziļums ir izteikts metros.

Ecological Quality Ratio (EQR) jeb ekoloģiskās kvalitātes koeficients tiek aprēķināts, pēc formulas

$$EQR = \frac{LMNI-10}{\text{Teorētiskais } LMNI-10},$$

kur 10 ir teorētiski iespējamais maksimālais (sliktākais) *LMNI*.

Igaunijas ezera kvalitātes novērtēšanas metode un *Latvijai pielāgotā Igaunijas metode* ir kombinētas metodes - transektu metode ir apvienota ar fitolitorāles kartēšanu. Papildus izveidotajiem transektem tiek veikta makrofītu novērtēšana, apsekojot ezeru pa perimetru. Dienvidu Garezerā papildus transektem makrofītu novērtējums tika veikts 16 punktos, bet Vidējā un Ziemeļu Garezerā – 11 punktos. Šajā metodē tiek novērtēta makrofītu ekoloģisko grupu sastopamība atbilstoši 1.tabulai un 2.tabulai, pēc kuras tiek iegūts ezera raksturojums atbilstoši vienai no piecām kvalitātes klasēm.

1.tabula. **Kvalitātes kritēriji atbilstoši Igaunijas metodei mīkstūdens ezeriem (LCB3)** (Bertrin et al. 2012)

Parametrs/Klase	Augsta	Laba	Vidēja	Slikta	Ļoti slikta
Nozīmīgākie sastopamie taksoni	Iso, Bry	Iso, Bry, Char	El, Pot, Char	-	-
Izoetīdu sastopamība	4	3 - 4	2	1	0
Elodeīdu sastopamība	0	1	2	3	-

*Iso – izoetīdi: *Isoetes*, *Lobelia*; Bry – briofīti; El – *Elodea*; Pot – *Potamogeton*; Char – harofīti

2.tabula. **Makrofītu novērtēšanas kritēriji ļoti seklām brūnūdens ezeriem ar zemu ūdens cietību** (Latvijas Vides Aizsardzības Fonds, 2009)

Bioloģiskās kvalitātes elementu parametri	Ekoloģiskās kvalitātes klases				
	Augsta	Laba	Vidēja	Slikta	Ļoti slikta
Raksturīgie taksoni	<i>Iso, Char, Bry</i>	<i>El, Pot, Nup</i>	-	-	
Indikatoraugi	<i>Sphagnum, Untricularia, Nuphar lutea</i>				
Viršūdens augu sastopamība	0 - 1	2	3	4	5
Izoetīdu un harofītu sastopamība	4 - 5	2 - 3	1	0	0
Elodeīdu sastopamība	0 - 1	2	3	4	5
Peldlapu augu sastopamība	0 - 1	2	3	4	5

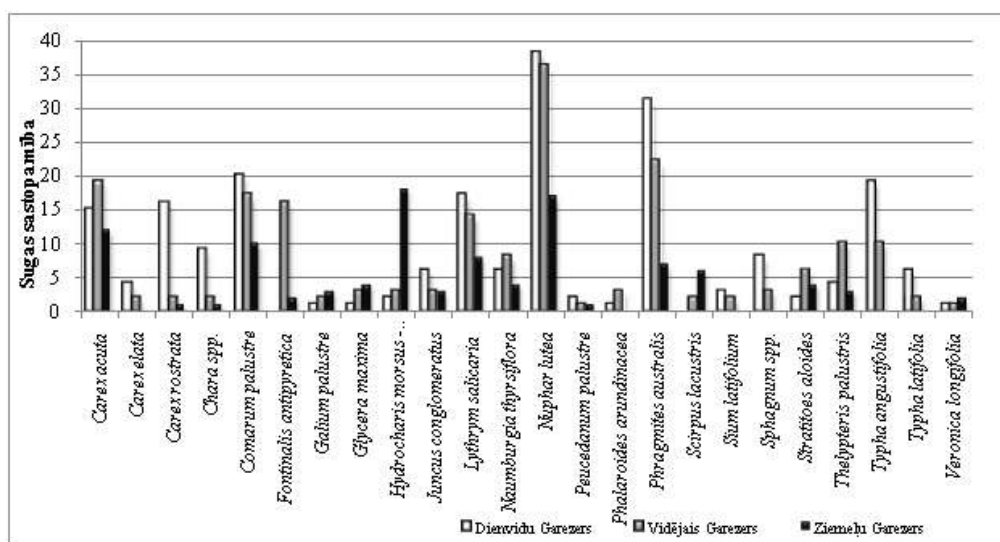
Ezeru ekoloģiskā kvalitāte tika novērtēta arī pēc ķīmiskajiem parametriem – kopējā slāpekļa un kopējā fosfora daudzuma.

Sakarības starp makrofītu cenozi raksturojošiem parametriem, vides faktoriem un ekoloģisko kvalitāti tika novērtētas, aprēķinot Pīrsona korelācijas koeficientu (r), pie būtiskuma līmeņiem $p < 0,05$ un $p < 0,01$. Sugu ordinācija tika veikta izmantojot programmu PC – ORD, detrendēto korespondences analīzi (DCA). Kastveida diagrammu sagatavošanai tika izmantota statistikas programma R.

Rezultāti un diskusija

1. Makrofītu veģētācijas raksturojums

Kopumā ezeros tika konstatēti 36 augstāko ūdensaugu taksoni. Augstākais makrofītu taksonu skaits – 27, tika konstatēts Dienvidu Garezerā. Sugas ar visaugstāko sastopamību pētāmajos ezeros ir dzeltenā lēpe *Nuphar lutea*, parastā niedre *Phragmites australis*, slaidais grāslis *Carex acuta*, purva vārnkāja *Comarum palustre* un vītoli vājmietaiņš *Lythrum salicaria*. 1. attēlā ir redzama biežāk konstatēto makrofītu taksonu sastopamība pētāmajos ezeros.

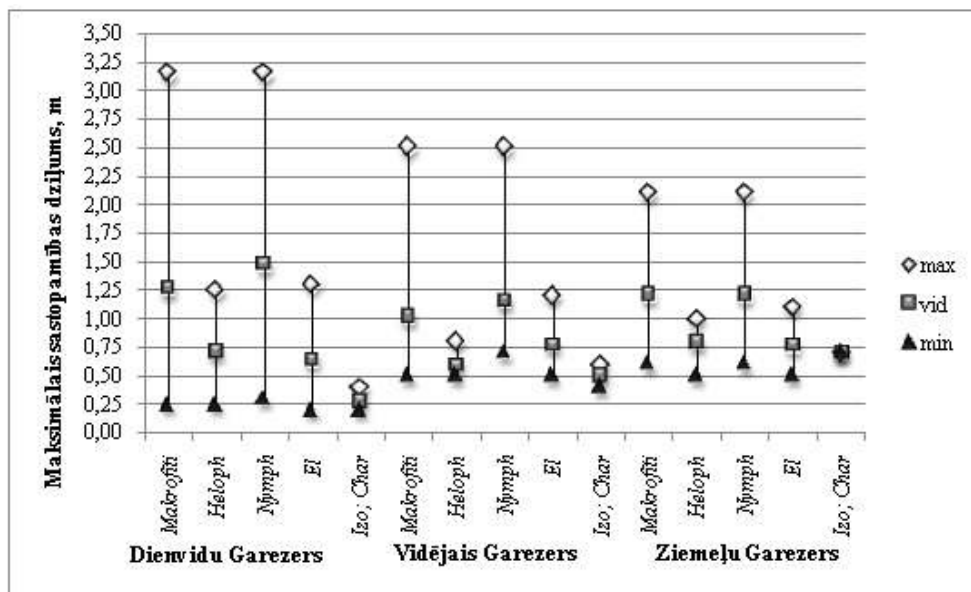
1.attēls. Dienvidu, Vidējā un Ziemeļu Garezerā visbiežāk konstatēto makrofītu taksonu sastopamība

Dienvidu Garezerā ir sastopama mīkstūdens ezeriem raksturīga veģētācija, tajā tika konstatētas oligotrofā ezeļu – lobēliju kompleksa sugas Dortmaņa lobēlija *Lobelia dortmanna* un gludsporu ezerene *Isoetes lacustris*, kas ir Latvijā reti sastopamas un aizsargājamas sugas.

Gan pēc sugu skaita, gan makrofītu kopējās sastopamības visos Garezeros dominējošais ir helofītu augājs. Augstākais sugu skaits un makrofītu kopējā sastopamība novērota seklākajā, tas ir, 0 - 1 m, dziļuma zonā.

Vislielākais maksimālais makrofītu sastopamības dziļums ir Dienvidu Garezerā, tas ir, 3,15 m. Savukārt vismazākais maksimālais makrofītu sastopamības dziļums tika konstatēts Ziemeļu Garezerā

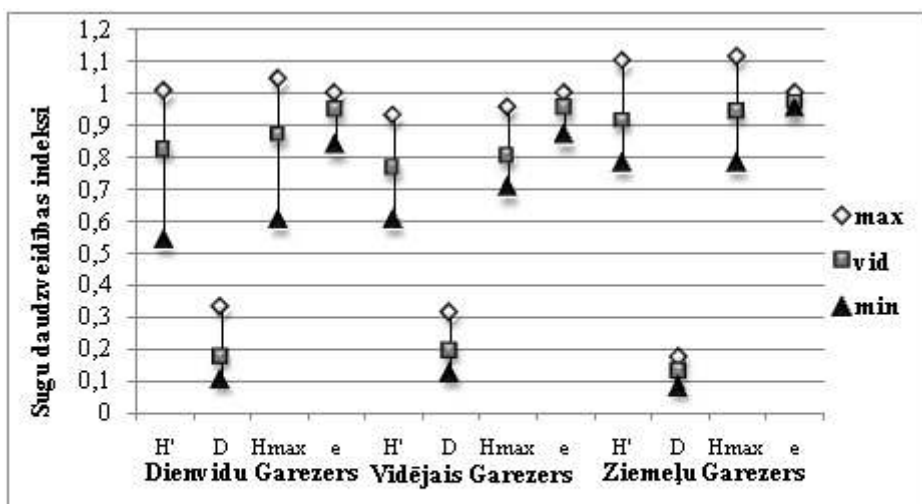
– 2,10 m (2. attēls). Garezeros visdziļāk sastopamā makrofitu grupa ir nimfeīdi, kurus pārstāv *N.lutea*, kas vienīgā ezeros ir sastopama 2 - 4 m dziļuma zonā. Vismazākais maksimālais sastopamības ir dziļums ir harofītiem/izoetīdiem, jo tiem ir prasības pret augstu ūdens caurredzamību (Pedersen et al. 2006).

2. attēls. Makrofitu maksimālais sastopamības dziļums Garezeros (Makrofiti – makrofiti kopumā, Heloph – helofīti, Nymph – nimfeīdi, El – elodeīdi, Izo/Char – izoetīdi/harofīti)

Carnikavas Garezeri ir morfometriski eitrofi un aizaugoši, jo ir izcelsmes ziņā jauni ezeri. Tomēr ezeru aizaugums ir zems - Dienvidu Garezerā ir 8%, Vidējā Garezerā - 9%, bet Ziemeļu Garezerā - 14%, jo biogēnie elementi ezeros atrodas kompleksu veidā ar humīnvielām, tādēļ ierobežotā barības vielu pieejamība hidrobiontiem nodrošina pazeminātu produktivitātes līmeni ezeros (Girvan and Foy 2006).

Garezeros, atbilstoši Šennona daudzveidības indeksiem, sugu daudzveidību var raksturot kā vidēju. Salīdzinot pētāmos ezeros, visaugstākā bioloģiskā daudzveidība ir sastopama Ziemeļu Garezerā, tajā Šennona indekss ($H' = 0,913$), maksimālās daudzveidības indekss ($H_{max} = 0,941$) un izlīdzinātības koeficients ($e = 0,970$) uzrāda visaugstākās vērtības, bet Simpsona indekss ($D = 0,135$) – viszemākās vērtības (3.attēls).

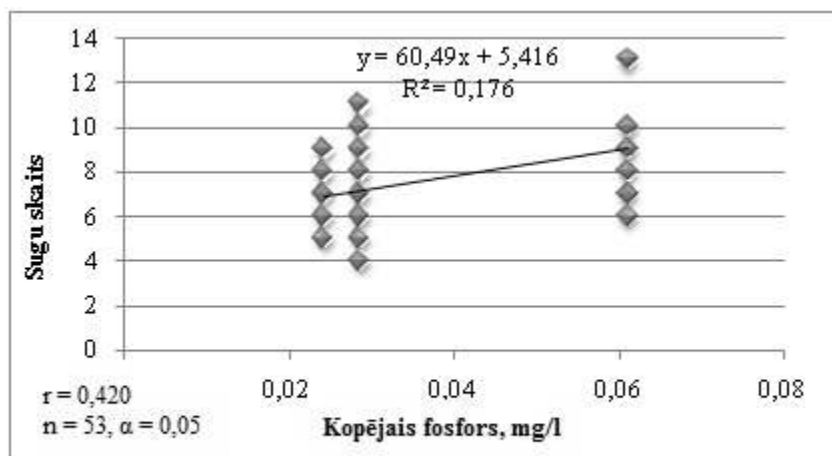

3.attēls. Dienvidu, Vidējā un Ziemeļu Garezera sugu daudzveidības indeksu vērtības (H' - Šennona indekss, D – Simpsona indekss, H_{max} – maksimālās daudzveidības indekss, e – izlīdzinātības koeficients)

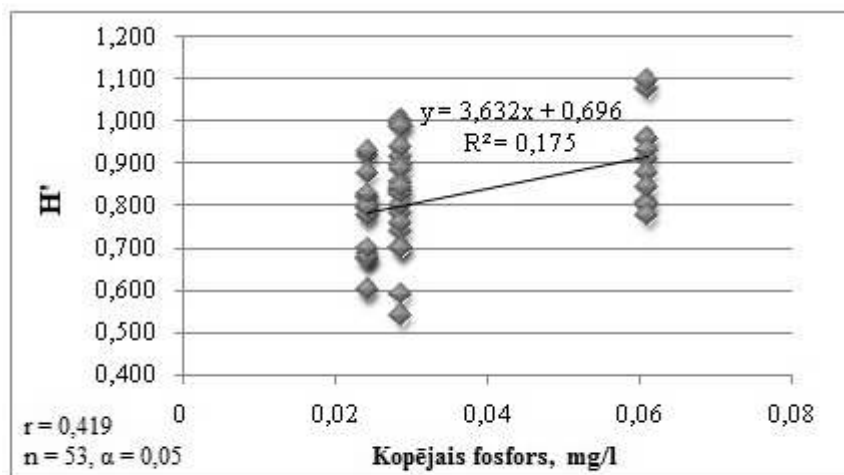
2. Vides faktoru ietekme uz makrofītu cenozi

Ūdens caurredzamība un krāsainība Garezeros ietekmē maksimālo dziļumu, kādā makrofīti ir sastopami. Ūdens caurredzamību Garezeros visbūtiskāk ietekmē ūdens krāsainība, jo gaismas apstākļi šādos, humusvielām bagātos, ezeros būtiski atšķiras no dzidrūdens ezeriem. Humusvielas samazina gaismas iespiešanās efektivitāti, gluži tāpat, kā palielinātas hlorofila koncentrācijas eutrofikācijas gadījumā (Kirk 1994). Tādēļ Ziemeļu Garezerā, kurā ir salīdzinoši augstākā ūdens krāsainība, ir zemākais maksimālais makrofītu sastopamības dziļums.

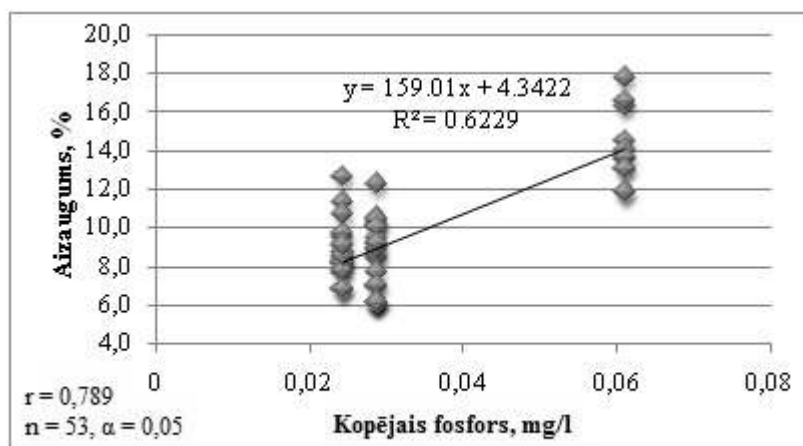
Kopējā fosfora daudzums ietekmē sugu skaitu, daudzveidību un aizaugumu Garezeros. Minētie rādītāji pieaug līdz ar fosfora koncentrācijas palielināšanos (4. – 6. attēls).

4.attēls. Sakarība starp kopējā fosfora daudzumu un sugu skaitu

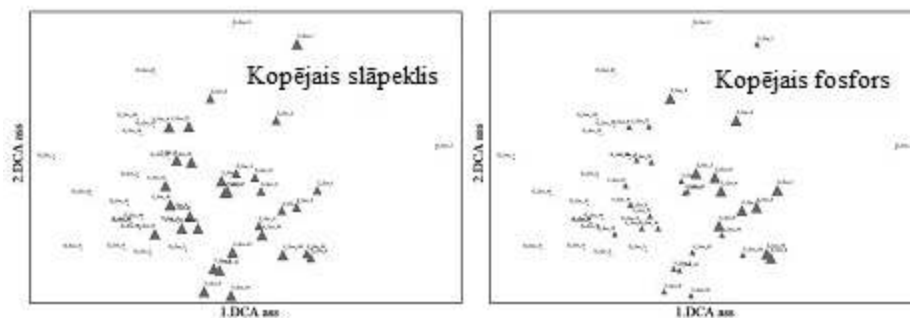

5.attēls. Sakarība starp kopējā fosfora daudzumu un Šennona daudzveidības indeksu

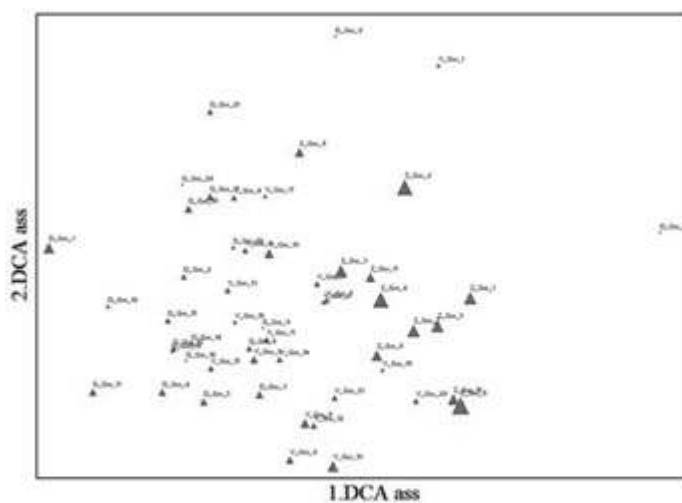

6.attēls. Sakarība starp aizaugumu un kopējā fosfora daudzumu

Kopējā slāpekļa daudzums uzrāda būtisku ietekmi tikai uz ezeru aizauguma pakāpi. Tomēr kopējā fosfora ietekme ($r = 0,789$) uz aizaugumu ir būtiskāka nekā kopējā slāpekļa, kas skaidrojams ar to, ka fosfors ir limitējošais elements Garezeros. Arī DCA analīzes rezultāti uzrāda kopējā slāpekļa un kopējā fosfora saistību ar ezera aizaugumu. Kā redzam 7. un 8. attēlā, aizaugums palielinās līdz ar biogēno elementu pieaugumu, tādēļ Dienvidu Garezerā, kurā ir salīdzinoši zemākas biogēno elementu koncentrācijas, ir zemāka ezera aizauguma pakāpe.

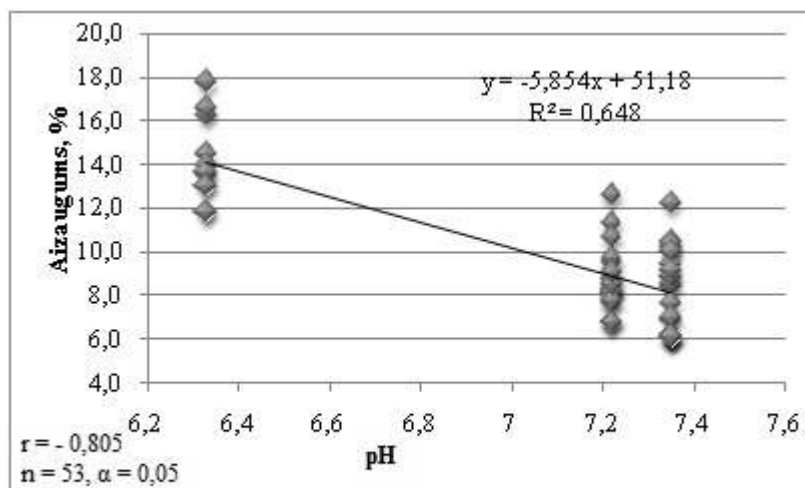

7. attēls. Transektu ordinācija, izmantojot netiešās gradientu analīzes metodes (DCA) Attēloti vides faktori

8.attēls. Transektu ordinācija, izmantojot netiešās gradientu analīzes metodes (DCA). Attēlots aizaugums procentos (no 6% līdz 18%)

pH uzrāda negatīvu korelāciju ar aizauguma pakāpi (9. attēls).

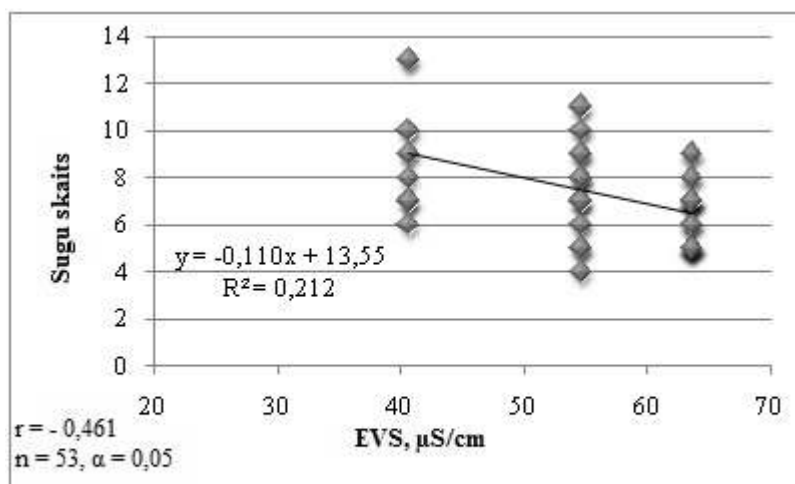

9.attēls. Sakarība starp pH un aizaugumu

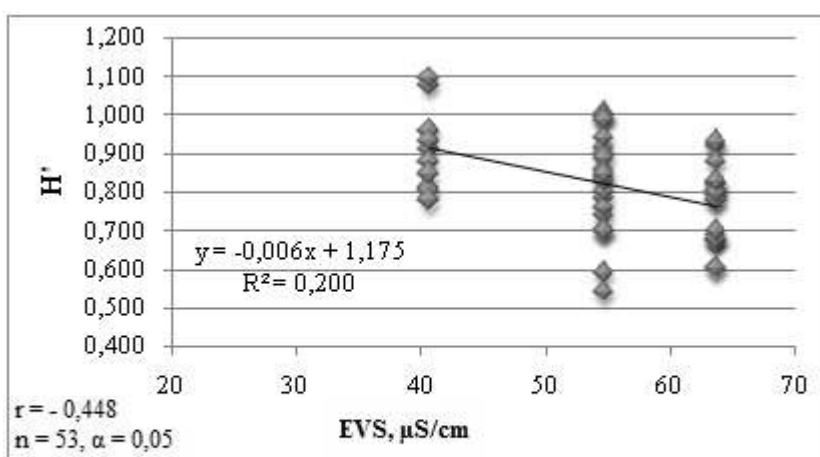
Ziemeļu Garezerā, kurā ir zemākās pH vērtības, ir augstāks aizaugums nekā Dienvidu un Vidējā Garezerā. pH ietekme uz aizauguma pakāpi ir netieša, kas skaidrojama ar pH ietekmi uz

ķīmisko vielu, tai skaitā aizauguma pakāpi kontrolējošo biogēno elementu, šķīdību un bioloģisko pieejamību makrofītiem un ūdens organismiem (Heegard et al. 2001).

Ūdens cietībai, tāpat kā kopējā fosfora daudzumam, ir būtiska ietekme uz makrofītu sugu skaitu (10.attēls), sugu daudzveidību (11. attēls) un aizauguma pakāpi. Garezeros mazāka ūdens elektrovadītspēja, kas raksturo kopējo izšķīdušo vielu saturu ūdenī, nosaka augstāku sugu skaitu un sugu daudzveidību. Tomēr šī situācija ir pretrunā ar citiem pētījumiem, kuri norāda pretēju ūdens cietības ietekmi. Cieša saistība pastāv starp ūdens cietību un sugām bagātākās makrofītu grupas – elodeīdu pastāvēšanu, to skaits un daudzveidība strauji pieaug līdz ar ūdens cietības pieaugumu (Sand-Jensen & Vestergaard 2000). Garezeros elodeīdu sastopamību ierobežo augstā ūdens krāsainība un zemā ūdens caurredzamība, tādēļ ūdens cietības pieaugums nenosaka sugu daudzveidības palielināšanos.

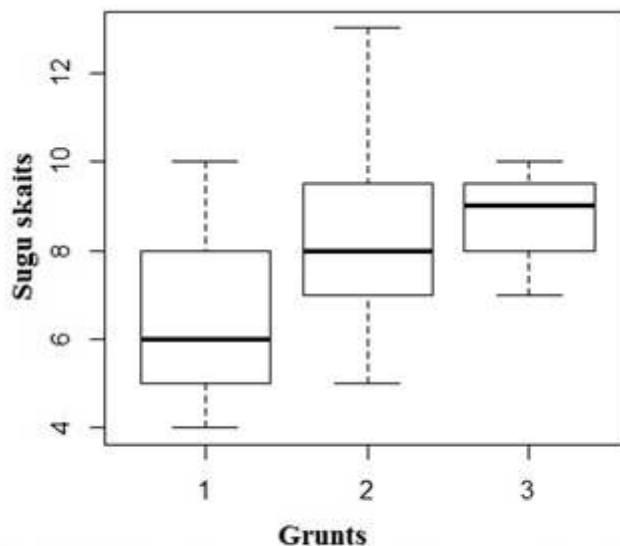
10.attēls. Sakarība starp elektrovadītspēju un sugu skaitu

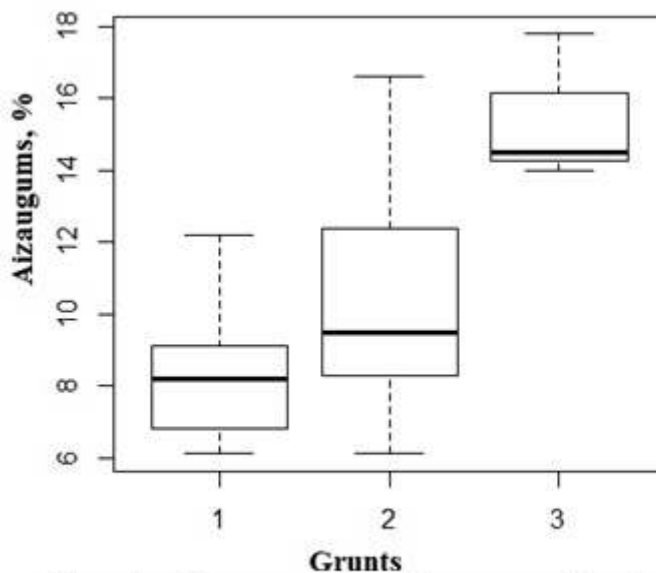
11.attēls. Sakarība starp elektrovadītspēju un Šennona daudzveidības indeksu

Grunts tipam ir būtiska ietekme uz makrofītu sugu skaitu (12. attēls) un aizauguma pakāpi (13.attēls). Lielākais aizaugums Garezeros, tāpat kā sugu skaits, novērojams, ja grunts ir kūdraina, bet

mazākais aizaugums – ja grunts ir smilšaina. Tas skaidrojams ar to, ka smilts un smalka granulometriskā sastāva nogulumi ir vismazāk piemērotais grunts tips makrofītu attīstībai (Odum 1966). Smilšainas grunts ir barības vielām nabadzīgas, (Sand - Jensen 1989), savukārt kūdrainai gruntij raksturīgs augsts organisko vielu daudzums (Stevenson 1994), kas veicina makrofītu attīstību (Feldmann 2012).

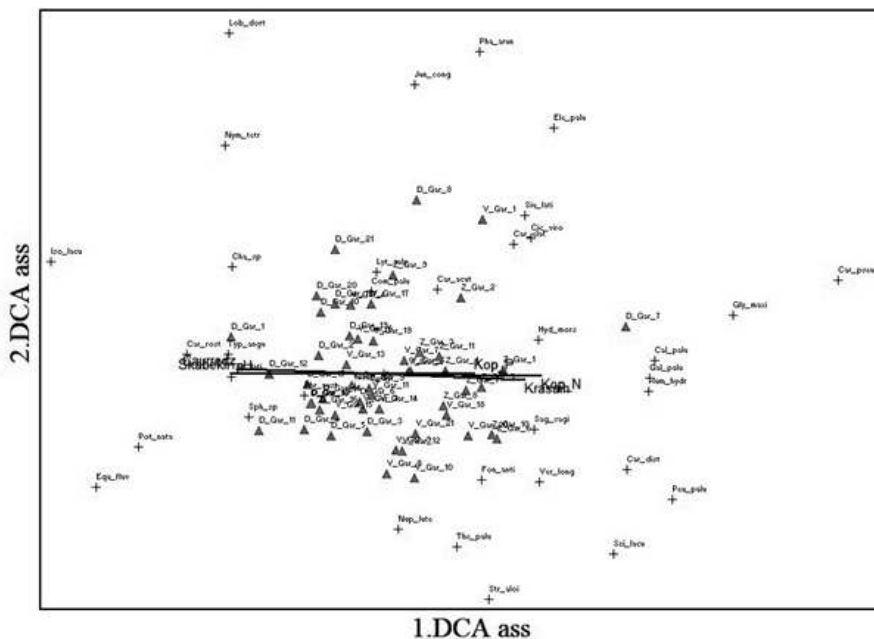

12.attēls. Makrofītu sugu skaits Garezeros atkarībā no grunts sastāva (1= smilšaina grunts, 2 = dūņaina grunts, 3 = kūdraina grunts)

13.attēls. Aizauguma pakāpe Garezeros atkarībā no grunts sastāva (1= smilšaina grunts, 2 = dūņaina grunts, 3 = kūdraina grunts)

Sugu sastāvu un sastopamību, atbilstoši DCA analīzes rezultātiem, Garezeros ietekmē pH, kopējā fosfora koncentrācija, kopējā slāpekļa koncentrācija, ūdens krāsainība un ūdens caurredzamība (14. attēls). Savukārt grunts tips un ūdens cietība neuzrāda būtisku saistību ar sugu sastāvu un sastopamību Garezeros.

14.attēls. Sugu un transektu ordinācija, izmantojot netiešās gradientu analīzes metodi (DCA)

3. Ekoloģiskā kvalitāte

Tiek uzskatīts, ka sugu bagātība ir vienkāršākais ezera stāvokļa novērtētājs (Bertrin et al. 2012), tādēļ tie ir visbiežāk izmantotie parametri bioindikācijas pētījumos (Del Pozo et al. 2010). Tomēr sugu daudzveidības indeksi nav piemēroti indikatori ekoloģiskās kvalitātes novērtējumā, jo augstāka sugu daudzveidība ir novērojama pie augstākas biogēno elementu koncentrācijas, kas savukārt liecina par zemāku ekoloģisko kvalitāti. Arī Pīrsona korelācijas koeficienti ne visos gadījumos uzrāda būtisku saistību starp sugu daudzveidību un ekoloģiskās kvalitātes klasēm Garezeros (3. tabula).

3.tabula. Korelācija starp ekoloģiskās kvalitātes rezultātiem, biogēno elementu daudzumu, aizauguma pakāpi un sugu daudzveidību⁶

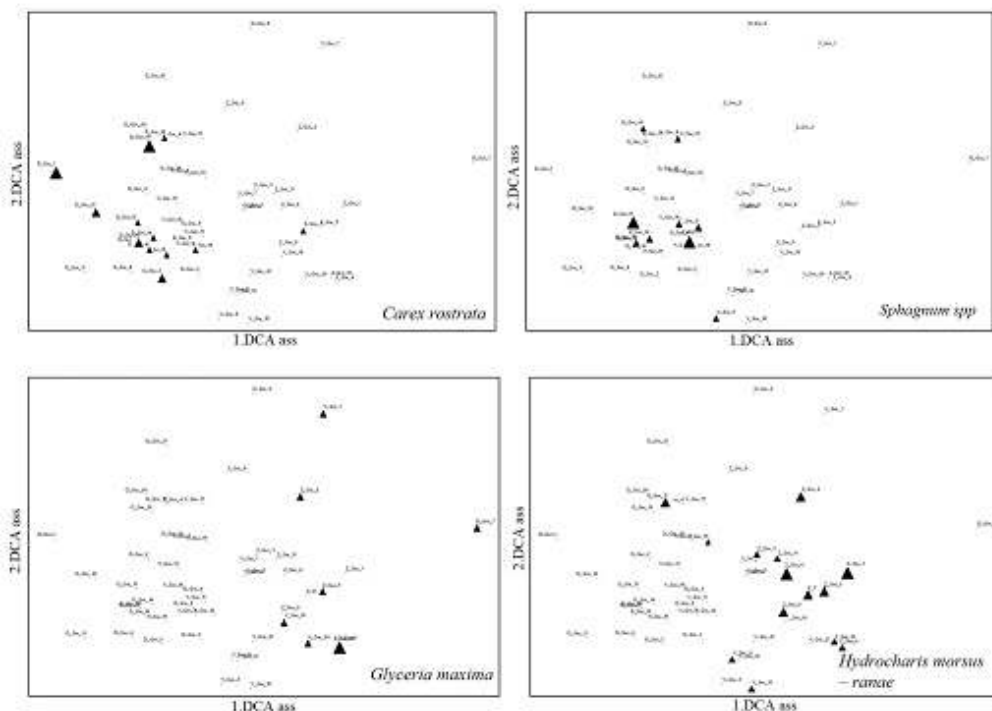
	Sugu sk.	H'	A, %	ESMI	LMNI	LV metode	EE metode	Kop_P	Kop_N
Sugu sk.	1								
H'	0.954**	1.000							
A, %	0.344*	0.285*	1.000						
ESMI	0.339*	0.380**	0.760**	1.000					
LMNI	0.126	0.152	0.643**	0.855**	1.000				
LV metode	0.389**	0.393**	0.805**	0.973**	0.749	1.000			
EE metode	-0.066	-0.032	0.389**	0.577**	0.914	0.415	1.000		
Kop_P	0.420**	0.419**	0.789**	0.937**	0.649	0.990**	0.284	1.000	
Kop_N	0.197	0.219	0.714**	0.926**	0.986*	0.847	0.835	0.765	1.000

⁶ * Korelācija būtiska, ja $\alpha = 0,05$; ** Korelācija būtiska, ja $\alpha = 0,01$; n = 53; n = 3

Saīsinājumi

Sugu sk. – sugu skaits; H' - Šennona daudzveidības indekss; A – aizaugums, %; LV metode - ekoloģiskā kvalitāte atbilstoši Latvijā pielāgotajai Igaunijas metodei; EE metode – ekoloģiskā kvalitāte atbilstoši Igaunijas ezeru kvalitātes novērtēšanas metodei; Kop_N – kopējais slāpekļis, mg/l; Kop_P – kopējais fosfors, mg/l

Garezeros tikai 4 sugas uzrādīju izteiktu saistību ar biogēno elementu koncentrāciju (15. attēls) un ir uzskatāmas par pietiekami labiem indikatoriem eutrofikācijas novērtēšanā, tās ir uzpūstais grīslis *Carex rostrata*, sfagni *Sphagnum spp*, dižā ūdenszāle *Glyceria maxima* un parastā mazlēpe *Hydrocharis morsus – ranae*.

15.attēls. Transektu ordinācija, izmantojot netiešās gradientu analīzes metodi (DCA). Attēlota sugu sastopamība

Starp pielietoto ezeru ekoloģiskās kvalitātes novērtējuma metožu rezultātiem pastāv atšķirības (4.tabula), kas ir skaidrojams ar atšķirīgām pieejām. Visatšķirīgākos rezultātus uzrāda Igaunijā pielietotā pieeja, tādēļ šīs metodes rezultātus varētu uzskatīt par neatbilstošiem pētāmo ezeru kvalitātes novērtējumā. Igaunijas metodes rezultāti uzskatāmi parāda, ka nav iespējams pārņemt kādas valsts ezeru novērtēšanas metodi pēc makrofītiem, neaprobējot to atbilstoši vietējiem apstākļiem.

4. tabula. Ekoloģiskās kvalitātes novērtējuma salīdzinājums

	Igaunijas metode	Latvijai pielāgotā Igaunijas metode	ESMI	LMNI	Kopējais slāpeklis	Kopējais fosfors
Dienvidu Garezers	VIDĒJA	LABA	LABA	LABA	LABA	AUGSTA
Vidējais Garezers	SLIKTA	LABA	LABA	LABA	LABA	AUGSTA
Ziemeļu Garezers	SLIKTA	VIDĒJA	LABA	VIDĒJA	VIDĒJA	VIDĒJA

Izvērtējot iegūtos rezultātus, var secināt, ka LMNI un Latvijai pielāgotā Igaunijas metode būtu uzskatāmas par piemērotākajām makrofītu novērtēšanai pētāmajos ezeros, jo tajās tiek iekļauti vismaz divi ezeru ekoloģisko tipu raksturojošie parametri un tās uzrāda ķīmiskajiem parametriem atbilstošu

ezeru ekoloģisko kvalitāti. Latvijas metode ir vienīgā, kas ir pielāgota ļoti sekliem brūnūdens ezeriem ar zemu ūdens cietību. No ezeru ekoloģisko tipu raksturojošiem parametriem *LMNI* aprēķinā tiek iekļauta ūdens cietība un ezera vidējais dziļums, *ESMI* - tikai ezeru dziļums, bet Igaunijas metodē - tikai ūdens cietība. *LMNI* un Latvijas metode uzrāda arī būtisku korelāciju ar biogēno elementu daudzumu pētāmajos ezeros. Ar kopējo fosforu visbūtiskāko saistību uzrāda Latvijas metode, savukārt ar kopējo slāpekli – *LMNI* (3.tabula). Tā kā eutrofikācija ir galvenais ekoloģiskās kvalitātes gradients, šīs metodes būtu uzskatāmas par atbilstošākajām. Arī kvantitatīvs rādītājs - ezera aizauguma pakāpe var tikt izmantots ezera ekoloģiskās kvalitātes novērtēšanā, jo uzrāda būtisku saistību gan ar biogēno elementu daudzumu, gan ar ekoloģiskās kvalitātes novērtējuma rezultātiem.

Secinājumi

1. Carnikavas Garezeros kopumā ir sastopami 36 augstāko ūdensaugu taksoni. Dominējošās sugas ezeros ir *N.lutea*, *P.australis*, *C.acuta*, *C.palustre* un *L.salicaria*. Sugu daudzveidība Carnikavas Garezeros raksturojama kā vidēja.
2. Carnikavas Garezeros virsūdens makrofīti dominē gan pēc sugu skaita, gan makrofītu kopējās sastopamības. Augstākais sugu skaits un makrofītu kopējā sastopamība novērojama seklākajā (0 – 1 m) dziļuma zonā. Iegrimušo makrofītu daudzveidība ir zema, to izplatību Garezeros limitē augstā ūdens krāsainība.
3. Dienvidu Garezerā ir sastopama mīkstūdens ezeriem raksturīga veģetācija. Tajā ir sastopamas oligotrofā ezereņu – lobēliju kompleksa sugas Dortmaņa lobēlija *Lobelia dortmanna* un gludsporu ezerene *Isoëtes lacustris*.
4. Carnikavas Garezeri ir morfometriiski eutrofi, bet ezeru aizaugums ir zems - Dienvidu Garezerā 8%, Vidējā Garezerā 9%, bet Ziemeļu Garezerā 14%, jo biogēnie elementi ezeros atrodas kompleksu veidā ar humīnvielām.
5. Būtiskākā ietekme uz makrofītu cenozi Garezeros ir kopējam fosforam, kas ir limitējošais elements, pH un ūdens cietībai. Tie ietekmē makrofītu sugu skaitu, daudzveidību un aizauguma pakāpi. Kopējā slāpekļa koncentrācija ietekmē aizaugumu, grunts sastāvs – sugu skaitu un aizaugumu, bet ūdens caurredzamība un krāsainība – maksimālo dziļumu, kādā makrofīti ir sastopami.
6. Ekoloģiskā kvalitāte Dienvidu un Vidējā Garezerā ir laba, bet Ziemeļu Garezerā – vidēja. Pētāmajiem ezeriem piemērotas ekoloģiskās kvalitātes novērtējuma metodes ir *LMNI*, Latvijai pielāgotā Igaunijas ezeru kvalitātes novērtēšanas metode un ezera aizaugums kā kvantitatīvs parametrs.
7. Sugu daudzveidības indeksi nav piemēroti indikatori ekoloģiskās kvalitātes novērtējumā, jo augstāka sugu daudzveidība ir novērojama pie augstākas biogēno elementu koncentrācijas.

Garezeros tikai 4 taksoni uzrādīju izteiktu saistību ar biogēno elementu koncentrāciju un ir uzskatāmas par pietiekami labiem indikatoriem eitrofikācijas novērtēšanā, tās ir *C.rostrata*, *Sphagnum spp*, *G.maxima* un *H.morsus – ranae*.

Bibliogrāfija

- Bertrin V., Davidson T., Dudley B., Duel H., Ecke F., Hellsten S., Kanninen A., Kolada A., Mjelde M., Noges P., Ott I., Sondergaard M. 2012. *Water bodies in Europe: Integrative Systems to assess Ecological status and Recovery. Deliverable D3.2-1: Overview and comparison of macrophyte survey methods used in European countries and a proposal of harmonized common sampling protocol to be used for WISER uncertainty exercise including a relevant common species list.*
- Del Pozo R., Fernández-Aláez C., Fernández-Aláez M. 2010. An assessment of macrophyte community metrics in the determination of the ecological condition and total phosphorus concentration of Mediterranean ponds. *Aquatic Botany*. 92, 55–62.
- Dudley B., Hanganu J., Hellsten S., Mjelde M., Penning W.E. 2008. Classifying aquatic macrophytes as indicators of eutrophication in European lakes. *Aquatic ecology*. 42 (2), 237-251.
- Feldmann T. 2012. *The structuring role of lake conditions for aquatic macrophytes.* A Thesis For applying for the degree of Doctor of Philosophy in Hydrobiology. Estonian University of Life Sciences, Tartu.
- Girvan J., Foy R.H. 2006. Trophic stability in an Irish mesotrophic lake: Lough Melvin. *Aquatic Conservation*. 16, 623–636.
- Heegaard E., Birks H. H., Gibson C. E., Smith S. J., Wolfe-Murphy S. 2001. Species–environmental relationships of aquatic macrophytes in Northern Ireland. *Aquatic Botany*. 70, 175–223.
- Kirk J.T.O. 1994. *Light and Photosynthesis in Aquatic Ecosystems, Second Edition*, Cambridge University Press.
- Latvijas Vides Aizsardzības Fonds. 2009. *PROJEKTS „Virszemes ūdeņu ekoloģiskās klasifikācijas sistēmas zinātniski pētnieciskā izstrāde atbilstoši Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīvas 2000/60/EK (2000.gada 23.oktobris), ar ko izveido sistēmu Kopienas rīcībai ūdens resursu politikas jomā, prasībām. Nobeiguma atskaite par 2009.gadu.*
- Melzer A. 1999. Aquatic macrophytes as tools for lake management. *Hydrobiologia*. 395/396, 181-190.
- Odum E. P. 1966. *Ecology*. New Your, University of Georgia
- Pedersen, O., Andersen, T., Ikejima, K., Hossain, M.Z., Andersen, F.O. 2006. A multidisciplinary approach to understanding the recent and historical occurrence of the freshwater plant, *Littorella uniflora*. *Freshwater Biology*. 51, 865–877.
- Sand – Jensen K. 1989. Environmental variables and their effect on photosynthesis of aquatic plant communities. *Aquatic Botany*. 34, 5 – 25.
- Sand-Jensen K., Vestergaard O. 2000. Aquatic macrophyte richness in Danish lakes in relation to alkalinity, transparency, and lake area. *Canadian Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*. 57, 2022-2031.
- Stevenson F.J. 1994. *Humus Chemistry*. John Wiley & Sons, New York.

THE EVALUATION METHODS OF THE PEBBLES SHAPES AND THEIR INFORMATIVITY

Līga Zariņa, Valdis Segliņš

University of Latvia, Alberta 10, Riga, LV 1010, Latvia

l_zarina@inbox.lv, valdis.seglins@lu.lv

Abstract

In geological and environmental studies the pebble size particles are rarely used because it is difficult to collect the samples, the methods for the assessments are often considered to be subjective.

The study was conducted by collecting modern alluvium samples in the small rivers in the Northern part of Latvia. Pebbles (16-32mm fraction) were measured with digital meter to define the dimensions and characteristic proportions. Visually were assessed the roundness of the pebbles as well as the shapes of the pebbles and their symmetry properties. The shape indicators were defined for samples as a whole and separately for the carbonate pebbles what allowed to evaluate the role of these widespread rocks in the samples.

Additionally the impacts of subjectivity were evaluated by making repeatedly the visual assessments both in terms of determination of the roundness of the pebbles and the indicators of the symmetry, as well as by checking the accuracy for the measurements of pebbles sizes.

The detailed evaluation of the gained data of the study allowed the development of a complex methodology for the assessment of the pebbles shapes, including evaluation of subjectivity impact, which can be used not only for sedimentological studies but also in geoarchaeology where the studies about shapes and their inter-comparison have a significant importance in research of the prehistorical cultures.

Key Words: river alluvium, pebbles fraction, shape characteristics and calculated values

Kopsavilkums

Oļu formas novērtēšanas metodes un informativitāte

Oļu izmēru drupas ģeoloģiskajos un vides pētījumos tiek izmantotas reti, jo to paraugi ir grūti ievācami, novērtēšanas metodes bieži tiek uzskatītas par subjektīvām.

Pētījums veikts Ziemeļlatvijas mazajās upēs, ievācot mūsdienu alūvija paraugus. Oļiem (16-32mm frakcija) ar digitālu mērierīci tika noteikti raksturojošie izmēri un to proporcijas, vizuāli tika novērtēts oļu virsmas noapaļojums, kā arī oļu formas un to simetrijas īpašības. Formu raksturojošie rādītāji tika noteikti paraugiem kopumā un atsevišķi tikai karbonātiska sastāva oļiem, kas ļāva novērtēt šo izplatīto iežu oļu nozīmi kopējā izlasē.

Subjektivitātes ietekme tika atsevišķi vērtēta, vairākkārtīgi veicot vizuālo novērtēšanu gan attiecībā uz oļu noapaļotību, gan simetrijas rādītāju noteikšanu, kā arī pārbaudot oļu izmēru mērījumu precizitāti.

Pētījumā gūto sakarību detalizēts izvērtējums ļāva izstrādāt kompleksu metodiku oļu formas novērtēšanai, ņemot vērā arī subjektivitātes ietekmi, kas var tikt plaši izmantota ne tikai sedimentoloģiskos pētījumos, bet arī ģeoarheoloģijā, kur formas pētījumiem un to savstarpējiem salīdzinājumiem ir ievērojama nozīme arheoloģisko kultūru pētījumos.

Atslēgas vārdi: mūsdienu alūvij, oļu frakcija, formas rādītāji un aprēķinātie lielumi

Introduction

In geological and environmental studies pebbles size particles are rarely used, because it is difficult to collect samples, the evaluation methods for many decades has not improved and often they are regarded as subjective. At the same time the analytical data that would confirm the impact of subjectivity in most of these publications is not attached (eg, Lewis, McConchie 1994, Potter, Pettijohn 1977), but in more modern studies (eg Dumitriu, Niculiță and Condorachi 2011) these issues are not observed. It would not be right to deny subjectivity in macroscopic evaluations and analytical studies; however it would be reasonable to look at its importance and impact more detailed. This could permit to reduce the effects of subjectivity, as well as to improve the research methodology which in modern geological studies are not high appreciated (Illenberger 1991) and it is assumed that the informativity of pebble size debris is rather limited (Yang 1996). The aim of the study is to improve

the methods of macroscopic evaluation and examine them in respect to their subjectivity and informativity aspects.

Materials and methods

The study was conducted by collecting 9 samples from small rivers modern alluvium pebbles fraction (16-32 mm) in northern part of Latvia. Each sample was at least 100 pieces large and one of them was chosen to contain 850 pebbles to evaluate the effects of sample size in connection to results of macroscopic assessments of the study. By using the trench method approximately 0.02 m³ volume samples were collected in randomly selected sites on the rivers straight stage. Samples were quartered gaining parts (at least 100 pebbles) which were further analyzed in detail.

Each sample was divided into Krumbein roundness classes (Krumbein 1938). The grouped pebbles, dimensionally arranged in order that length and width axes would be parallel to surface, were perpendicularly photo documented from height of 150-180 cm with the camera Sony Cyber-shot DSC-H90. The distribution of each sample was carried out at least 3 times in order to assess the impact of subjectivity. To examine the unambiguity of the distribution the initiation of process started with random removing of about 10% of pebbles from the original sample. From the remaining pebbles were formed the distribution in Krumbein roundness classes, which was reviewed from the first class to tenth and vice versa, changing the layout if necessary. Subsequently were added the separated pebbles to ensure that the original distribution does not change statistically, which would require to review the procedure in case of doubt.

The obtained photographs were used for assessment of pebbles symmetry properties. For each pebble in length-width plane, which corresponds to characteristic pebble shapes projections according Krumbein visual assessments (Krumbein 1941), were detected the symmetry indicators - reflection axis or centre of rotation (Gruenbaum, Shephard 1987). To assess the symmetry detection unambiguity, the procedure was repeated.

Additionally the pebbles symmetry was linked to pebbles roundness by measurements of symmetry accuracy against symmetry indicators using a computer program Flip Test (Hardaker, Dunn 2005), which allow to evaluate the bilateral symmetry. The rotation symmetry suitable to pebbles corresponds to dihedral rotation symmetry group, which in addition to rotation symmetry includes also the reflection (bilateral) symmetry, where the rotation centre is located in the point of intersection of reflection axes. Therefore, the computer program is suitable for pebble measurements regarding to accuracy of symmetry. Only in rare cases (for shapes corresponding to the cyclic rotation symmetry group C₂, which includes rotational symmetry, but not the reflection symmetry) for symmetry measurements is needed the additional specific image processing to make images applicable for analysis in program Flip Test. The total picture got divided separating each pebble. The obtained

images got processed to ensure the proper size for usage in program (100x100 to 400x400 pix.) and the contrasting dark appearance of pebble shape on a light background. In subsequent measurements the impact of subjectivity of detection of reflection axis can be reduced, because in program there are auto-rotation option as well as manual option to rotate the shape by desired angle, allowing to find the result of highest symmetry accuracy basing on axis which indicates the highest symmetry.

To facilitate the determination of symmetry indicators was developed a methodology which provides to align the shapes of pebbles to the appropriate geometric shapes - triangle, rectangle and circle with certain symmetry properties, which respectively correspond to one of the symmetry groups (if the shape of pebble is symmetric), and if not - (for example, scalene triangle or quadrangle) then the notional symmetry axis can be defined (Fig. 1).

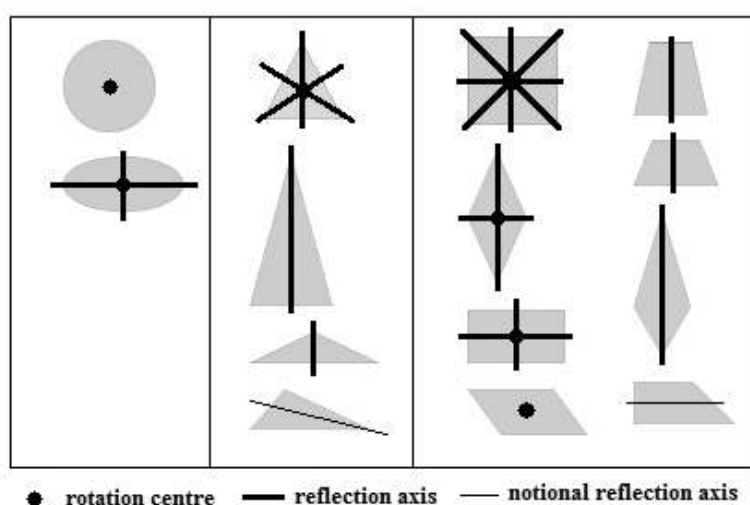

Figure 1. Typical positions of symmetry indicators for several detected pebble shapes of studied samples

Separately were detected the characteristics dimensions of pebbles and corresponding proportions according to Cingg (Cingg 1935). With a digital meter MARCAL 16 EWR IP67 REFERENCE was made the pebbles length, width and height dimensions measurements with an accuracy of 0.01 mm, which by using a computer program MarCom were online entered in MS Excel database. Each pebble in every sample was re-measured 3-5 times in order to assess the subjectivity of the determination of measurement axis and the size detection. To make the selection of measurement axes unambiguous was developed a methodology that based on a pebble shape alignment to corresponding geometric shapes and symmetry properties (Fig. 1). According to the methodology firstly was determined the length axis, which, according to the characteristic pebble geometric shape, is comparable to the symmetry axis (coincides with it or perpendicular to it), but for asymmetric pebbles shapes – it is parallel or goes to similar direction relative to the notional symmetry axis. Then the greatest width perpendicular to the length axis was detected. To determine it explicitly as well helps the assessment of appropriate geometric shape. Perpendicularly to defined length and width

plane were determined the axis of height. The plane of high was found rotating the pebble around width axis by 90 degrees. Also height axis was searched according to corresponding shape of respective projection. From the resulting measurement data were calculated Zingg coefficients, allowing to group pebbles by Zingg proportions.

The characteristic features of shapes were determined for the samples in total and separately for pebbles of carbonate composition which were separated using 10% hydrochloric acid after distribution of pebbles in Krumbein roundness classes. That allowed to evaluate significance of these wide spread rocks in total sample.

The data resulting from macroscopic assessments and measurements was organized in MS Excel database where each pebble was individualized with following information – records about roundness class according Krumbein, corresponding symmetry group according symmetry indicators, symmetry accuracy against symmetry indicator, characteristic dimensions measurements (length, width, height), Zingg coefficients and corresponding Zingg proportions, mark of the rock composition (carbonate or magmatic and metamorphic origin)

Results and discussion

The obtained data indicates that the level of pebble roundness is linked to symmetry properties and corresponding geometric shapes (Fig. 2). In lower (1-3) and particularly in medium (4-5) roundness classes after Krumbein the dominant are the pebbles with bilateral symmetry properties. In higher roundness classes (7-9) the shapes of pebbles changes forming pebbles with characteristic rotation symmetry replacing pebbles with bilateral symmetry properties. In the lower and medium roundness classes relatively rarely are present also pebbles which belong to dihedral symmetry groups D3 and D4, respectively, with shapes corresponding to regular triangle and square. Simultaneously in the higher roundness classes such shapes are not characteristic – they are replaced with shapes of the circle and ellipse.

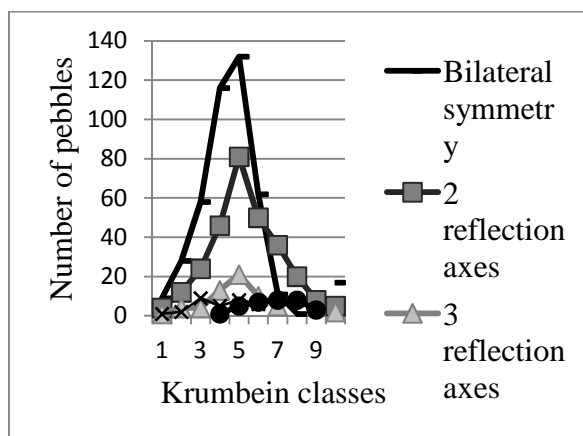

Figure 2. Characteristic symmetry properties in Krumbein roundness classes

Thus, in each of the roundness classes the shapes of pebbles have characteristic symmetry properties and corresponding geometric shapes. This allows to note that the assessments of symmetry and shape are usable to evaluate the pebble roundness and can help to avoid from potential subjectivity making the distribution in Krumbein roundness classes. Although the subjectivity impact is small (in range within 10%) and occurs within the one class up or down (Fig. 3).

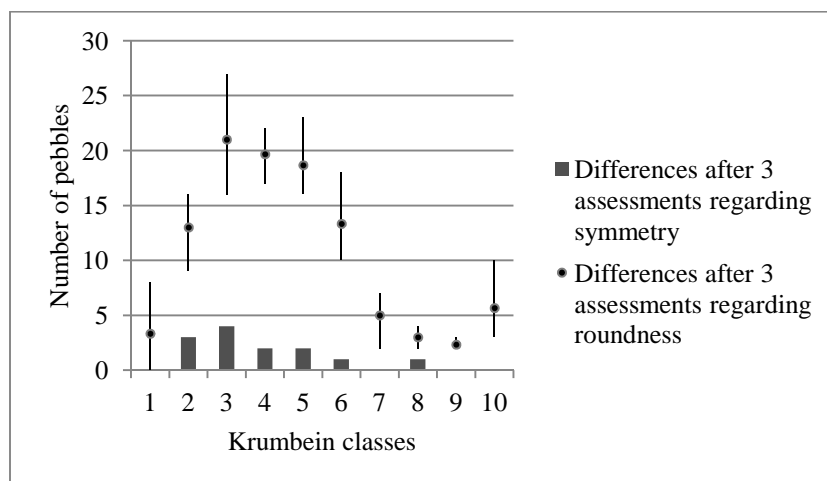

Figure 3. Distribution of pebbles after repeatedly dividing in Krumbein classes

The exception is broken pebbles that create differences in the distribution regarding to the low roundness classes. However, considering the symmetry properties characteristic to the roundness level and typical shapes, can be restored the original shape of pebble and explicitly defined the membership to a particular roundness class after Krumbein.

The study shows that the detection of symmetry indicators is relatively less vulnerable to the impact of subjectivity, especially regarding to higher roundness classes (6-9), where determination of symmetry properties is unambiguous.

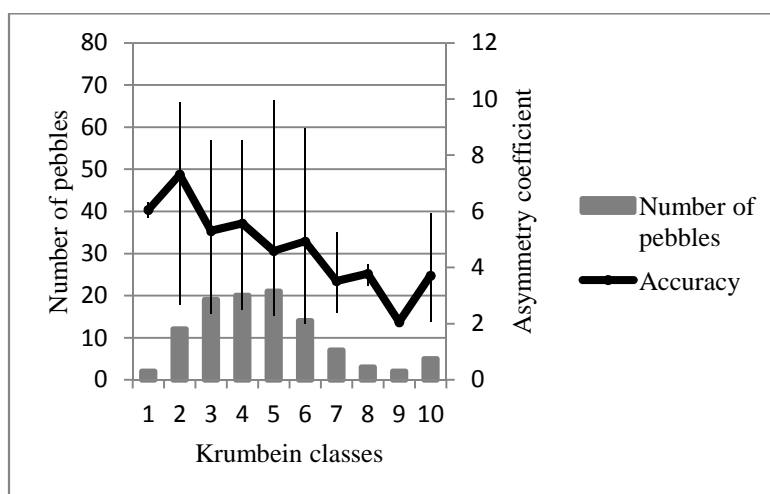

Figure 4. The evaluation of symmetry accuracy measurements in Krumbein roundness classes.

The results of FlipTest indicate that the accuracy of the symmetry against symmetry axis tends to increase as higher is the level of roundness. Moreover, if in low and middle roundness classes the accuracy measurements show a very wide range of results, then in the high roundness classes they are close regarding to mutual comparisons (Fig. 4). This finding also confirms that symmetry is characteristic feature of roundness.

Separately were evaluated the subjectivity impact by examining the accuracy of pebble size measurements. This is an important factor for extraction of various coefficients for further evaluation of shape, such as the grouping after Zingg proportions or assessing the characteristic proportions of

pebbles in range from one to coefficient of Golden ratio $\frac{2}{1+\sqrt{5}} = 0,61803...$. This is an important indicator in geoarchaeological researches in respect to studies of prehistoric archaeological cultures, assessing how essentially the shapes of Stone Age tools are closer to Golden ratio than pebble shapes evolved in nature. Considering the wide application, each coefficient requires certain accuracy of measurements.

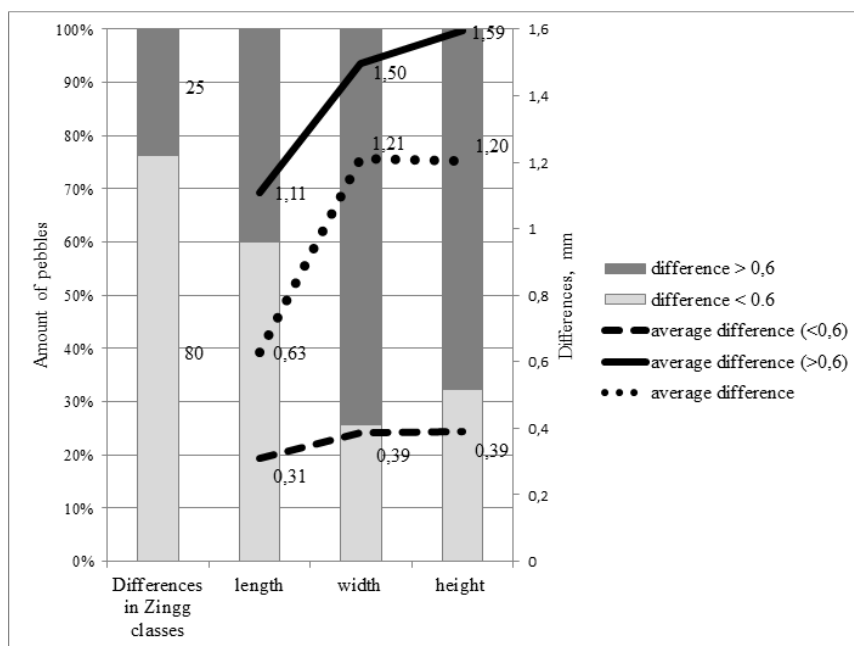

Figure 5. Differences of characteristic dimension measurements in connection with Zingg coefficient.

For example, Zingg ratio $2/3 = 0.67$ requires the need of measurement accuracy of 0.6 mm, thereby defining the range of instruments which are usable. Whereas the study included assessments of Zingg proportions, the subjectivity impact on results which are basing on dimension measurements accuracy was analyzed (Fig. 5). Cumulatively after five measurements the differences in accordance to membership of a particular Zingg class had about 25% of pebbles, within 3-9% in each class. Detection of length axis is comparatively more clearly, but for the detection of width and height axes

would be required additional parameters, such as determination of symmetry axes, in order to improve possibilities of unambiguous detection.

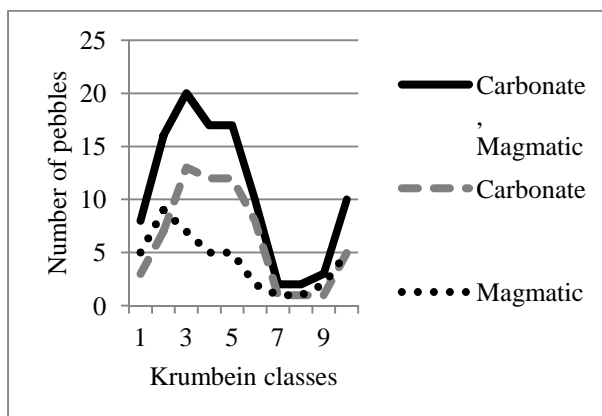

Figure 6. Distribution of pebbles in Krumbein classes divided after composition.

The petrographic composition of pebbles, particularly the amount of carbonate pebbles in assessed sample, has a rather significant impact to the cumulative results regarding pebbles roundness. However the obtained data indicates that in this sense there are no need to develop a specific methodology – it is sufficiently universal, but the measurements of pebbles with different origin in such studies have to be assessed and recorded separately.

Conclusions

In the study the impact of subjectivity were separately evaluated by repeatedly made macroscopic evaluations, both in terms of pebble roundness and the detection of symmetry indicators, as well as checking the accuracy of pebble size measurements. The obtained results clearly indicate that the subjectivity in pebble size debris shape assessments is exaggerated and regarding to evaluation of dimensions the impact occur in range within 10%, regarding to roundness assessments differences do not exceed one class after Krumbein, but Zingg proportions may vary up to 10% of each class.

Indirectly, the study suggests that the researcher's experience and skills to detect directions of pebbles measurement axes are important.

The previous examined measurements and assessments have subjectivity within certain range, but the evaluation of symmetry properties has significantly higher certainty.

The research results indicate that for studied pebbles methodically appropriate should be initially determine the symmetry elements, but only after measure the characteristic dimensions of the axes and calculate a different proportions and coefficients. This approach allows significantly reduce the subjectivity, as well as increase the research informativity with additional new indicators which can be supplemented by traditional assessments of the shapes.

Acknowledgements

The study was financially supported by the National Research Program NatRes project Mineral resources and by the ESF project "Support of Doctoral Studies at the University of Latvia" (contract Nr. 2009/0138/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/004)

Bibliography

- Dumitriu D., Niculiță M., Condorachi D. 2011. *Downstream Variation in the Pebble Morphometry of the Trotuș River, Eastern Carpathians (Romania)*. Forum geografic. Studii și cercetări de geografie și protecția mediului. Volume 10, Issue 1/ June 2011, pp. 78–90. DOI: 10.5775/fg.2067-4635.2011.00008.i.
- Gruenbaum B., Shephard G.C. 1987. *Tilings and patterns*. W. H. Freeman and Company, New York, pp. 700.
- Hardaker T., Dunn S. 2005. *The Flip Test - a New Statistical Measure for Quantifying Symmetry in Stone Tools*. Antiquity 79, no 306.
- Illenberger W. 1991. *Pebble shape (and size!)*. J. of Sedimentary Research 61 (5), pp.756.
- Krumbein W. C. 1938. *Graphic presentation and statistical analysis of sedimentary data*. Sedimentary Petrology, v. 6, pp. 558–591.
- Krumbein W.C. 1941. *Measurement and geological significance of shape and roundness of sedimentary particles*. Journal of Sedimentary Petrology 11 (2), pp. 64–72.
- Lewis D.W., McConchie D. 1994. *Practical sedimentology*. Chapman & Hall, pp. 213.
- Potter P.E., Pettijohn F.J. 1977. *Paleocurrents and basin analysis*. Springer, pp. 425.
- Yang C.T. 1996. *Sediment Transport: Theory and Practice*. McGraw-Hill Companies, New York, pp. 412.
- Zingg T. 1935. *Beitrag zur Schotteranalyse*. Diss.-Druckerei A.-O. Gebr. Leemann & Co, Zurich, pp.140.

VESELĪBAS ZINĀTNES / HEALTH SCIENCES

OGRES NOVADA 13-18 GADĪGU JAUNIEŠU DZĪVESVEIDA SAVSTARPĒJĀ IETEKME AR FIZIOLOĢISKAJIEM PARAMETRIEM

Anna Laganovska¹, Anete Zutere², Elvīra Kadakovska¹, Andris Ziemelis²

¹Ogres Valsts ģimnāzija, Meža prospekts 14, Ogre, Latvia

²Suntažu vidusskola, Suntažu vidusskola, Suntaži, Latvia

andris_ziemelis@inbox.lv

Abstract

Ogre region 13-18 year old adolescent's lifestyle mutual correlation with physiological parameters

The aim of this research was to determine how adolescent's lifestyle affects their physiological parameters in Ogre region. 331 students from Ogres Valsts ģimnāzija and Suntažu vidusskola participated in the research. From the data it was found that if an adolescent, age 13 - 18, would use alcohol at least once a week, he would smoke. A student would smoke if his average grade was lower, however smoking can also lower grades. Also a higher average grade would mean a higher IQ for a student. If the student has a high IQ, he won't smoke or do sports. If he participates in sports, he will use alcohol. If he does not smoke, he will eat unhealthy food. Unhealthy food increases subcutaneous fat.

It was found that an average grade for females is higher, however it decreases the older the female, but for males it does not change by age. The number of smokers significantly increases the older the student. In the older age groups every other female smokes. The number of students using alcohol increases the older they get, and there are significant differences between genders, because 57 % - 93 % females use alcohol, but only 45 % - 75 % males use alcohol. On average at least 12 % of adolescents between all age groups use alcohol at least once a week, but this number increases in the oldest age group, where 44 % females and 33 % males use alcohol once a week.

Keywords: alcohol, smoking, socialization, IQ, sporting.

Ievads

Dzīvesveids un ieradumi neapšaubāmi atstāj iespaidu uz cilvēka fizioloģiskajiem parametriem, piemēram, smēķēšana ilgtermiņā atstāj negatīvu iespaidu uz cilvēka prāta spējām (Glass et al. 2006: 122), bet nikotīna ietekmē īslaicīgi uzlabojas cilvēka informācijas apstrādes un lēmuma pieņemšanas laiks, kā arī IQ rādītāji (Stough et al. 1994: 383), savukārt alkohola lietošana pusaudžu gados var izraisīt smadzeņu bojājumus, kā arī ietekmēt mācīšanos un intelektuālo attīstību (Zeigler et al. 2005: 30), taču tās ietekme uz galvas smadzeņu darbību zēniem un meitenēm ir atšķirīga, jo alkohola lietošana negatīvāk ietekmē zēnus. (Caldwell et al. 2005: 197 - 198). Sportojot sportistiem uzlabojas plaušu funkcionalitāti raksturojošie parametri (De, Tripathi 1988: 62).

Latvijā ir atklāti šokējoši dati par skolēnu alkohola lietošanas un smēķēšanas biežumu (Trapencieris u.c. 2012: 48), tādēļ mūsu pētītā hipotēze ir aktuāla.

Izvirzīta hipotēze - alkohola, neveselīgas pārtikas lietošanai, smēķēšanai ir negatīva ietekme uz jauniešu fizioloģiskajiem parametriem, savukārt nodarbošanās ar sportu, vokālo un deju nodarbību apmeklēšanai ir pozitīva ietekme.

Metodika

Par Ogres novada pusaudžu paraugkopu izvēlēti Ogres Valsts ģimnāzijas un Suntažu vidusskolas 8. – 12. klases skolēni. Kopumā iekļauts 331 pusaudzis, to skaitā 170 meitenes un 161 zēns vecumā no 13 līdz 18 gadiem. Pētījuma dati iegūti 2012. gada oktobrī un novembrī.

Katram skolēnam noteikts dzīvesveids un fizioloģiskie parametri. Dzīvesveida noteikšanai izmantota aptauja (1. attēls), kurā skolēns norādīja vai viņš smēķē, cik bieži lieto alkoholu, vai apmeklē sporta, dejas un dziedāšanas nodarbības, vai ikdienā lieto neveselīgu pārtiku un noteikta kāda ir vidējā svērtā atzīme. Kā arī noteikti fizioloģiskie parametri: intelektuālās spējas – IQ, ķermeņa garums un svars, ķermeņa masas indekss jeb KMI , izelpas ātrums, plaušu tilpums, plaukstu spēks un aptaukojums uz rokas.

V plaušām, L	F plaukstai, kg	Garums, m	Svars, kg	IQ	Vidējā svērtā atzīme iepriekšējā gadā	Izelpas ātrums, L/min	Aptaukojums, mm
Vecums	Dzimums	Vai tu smēķē?	Vai tu lieto alkoholu un cik bieži?	Vai tu apmeklē kādas sporta nodarbības (neieskaitot sporta stundas)?	Vai tu apmeklē kori, ansambli, vokālās nodarbības, varbūt pūt pūšaminstrumentu?	Vai tu apmeklē kādas deju nodarbības?	Vai tu ikdienā lieto neveselīgu pārtiku? (šokolāde, saldināti dzērieni, enerģijas dzērieni, bulciņas u.t.t.)
13/14/15/16/ 17/18/19/20	vīrietis/sieviete	Jā/Nē	1.ned./2.men/1.mēn /svētkos/nelietoju	Jā/Nē	Jā/Nē	Jā/Nē	Jā/Nē

1. attēls. Pētījumā izmantotais protokols vienam pētījumā iesaistītajam indivīdam (jaunietim).

Lai noteiktu skolēnu intelektuālās spējas, izmantots IQ tests ar 15 jautājumiem, kuru katrs skolēns pildīja tiešsaistē: <http://www.quickiqtest.net/latvian/>. Ķermeņa garums noteikts ar mērlenti (± 1 cm), svars ar ķermeņa svariem (± 1 kg). Ķermeņa masas indeksa noteikšanai, izmantota standartizēta matemātiska sakarība (Nihiser et al. 2007: 652). Izelpas ātrums noteikts ar vitalogrāfu *Vitalograph Cat. No. 43000 G*, mērierīces mērapjoms 1 – 800 l/min (± 10 l/min). Plaušu tilpums noteikts ar spirometru *Riester spirotest*, mērierīces mērapjoms 0 – 7000 m³ (± 100 m³). Vitalogrāfam un spirometram izmantoti vienreizēji lietojami plastmasas iemuši. Plaukstu spēks noteikts ar *Baseline* hidrolisko rokas dinamometru, mērierīces mērapjoms 0 – 90 kg, (± 2 kg). Aptaukojums noteikts apakšdelma centrālās daļas ādas slānim, izmantojot bīdmēru (± 1 mm).

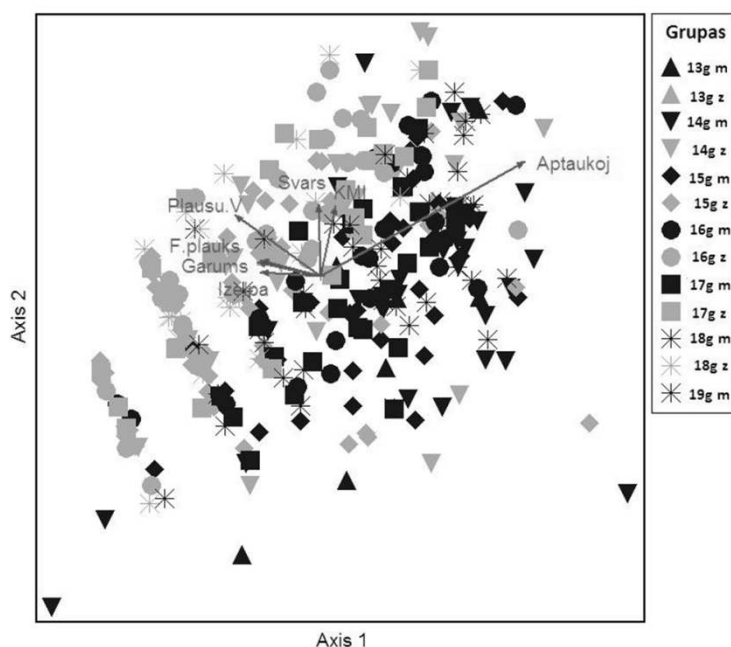
Iegūtie rezultāti ievadīti *Microsoft Office* programmu kopā *MS Excel 2010*, kur veiktas standartnovirzes un vidējā aritmētiskā lieluma analīzes, kā arī veidotas histogrammas. Indivīdu trūkuma dēļ, datu statistikā pa vecuma grupām 13 gadīgie pusaudži apvienoti vienā grupā ar 14 gadīgajiem jauniešiem. Iegūtās tabulas eksportētas un importētas *PCord 5* programmā, kur veikta daudzfaktoru analīze – *DCA* (detrendēta korespondentanalīzes) ordinācija, un importētas *R* programmā, kur veikta vispārīgā lineāro modeļu jeb *GLM* (*general linear model*) analīze daudzfaktoru savstarpējai korelācijas noteikšanai, Šapiro tests (*Shapiro test*) paraugkopas atbilstības

noteikšanai normālajam jeb binomiālajam sadalījumam, Vilkoksona tests (*Wilcoxon* jeb *Mann-Whitney test*) divu paraugkopu atšķirīguma noteikšanai.

Rezultāti

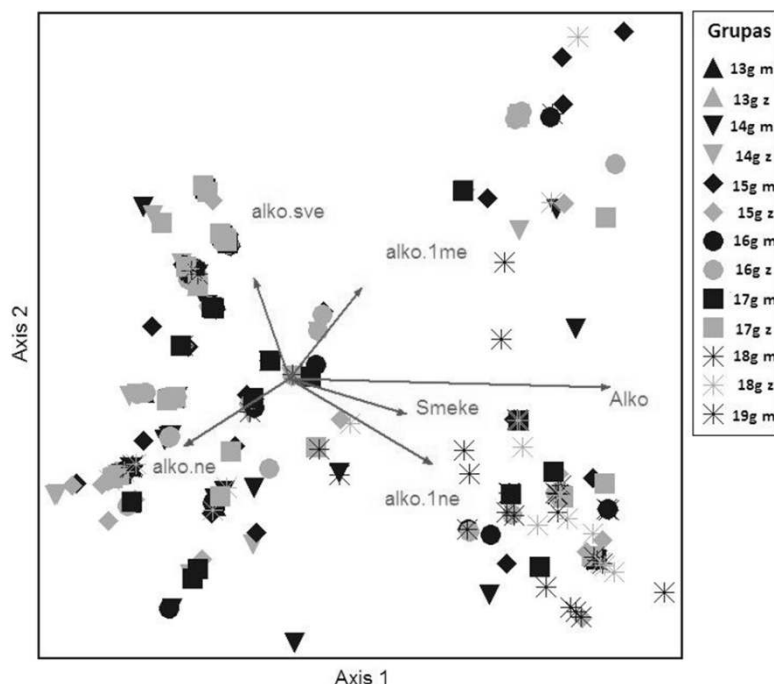
Paraugkopas analīze

Veicot detrendēto korespondentanalīzes ordināciju jauniešu fizioloģiskajiem parametriem: intelektuālās spējas - IQ, ķermeņa garums un svars, ķermeņa masas indekss jeb KMI , izelpas ātrums, plaušu tilpums, plaukstas spēks un aptaukojums uz rokas, konstatēts, ka jaunieši pēc fizioloģisko parametru kopuma būtiski neatšķiras pēc vecuma grupām, taču atšķirās pēc dzimuma (2. attēls), līdz ar to tālākai statistiskai datu analīzei var salīdzināt indivīdus no dažādiem vecumiem un var analizēt dzimumus atsevišķi.

2. attēls. Detrendētā korespondentanalīzes ordinācija jauniešu fizioloģisko parametru kopumam ar ordinācijas rezultāta ietekmējošiem faktoriem (n = 331).

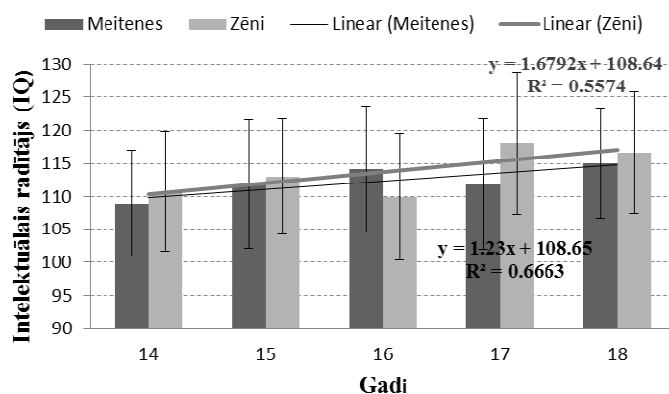
Veicot DCA ordināciju dzīvesveidam, konstatēts, ka jaunieši pēc dzīvesveida būtiski nenodalās pēc vecuma vai dzimuma, taču novērota tendence, ka smēķē un alkoholu vismaz vienu reizi nedēļā veic vecākās grupas jaunieši, turklāt meitenes. Smēķēšanas un alkohola lietošanas ietekme savstarpēji korelē, jo līdzīgi ietekmē dzīvesveida ordinācijas rezultātu (3. attēls), līdz ar to tālākai statistiskai datu analīzei var salīdzināt indivīdus no dažādiem vecumiem un dzimumiem.

3. attēls. Detrendētā korespondentanalīzes ordinācija jauniešu dzīvesveidam ar ordinācijas rezultāta ietekmējošiem faktoriem (n = 331).

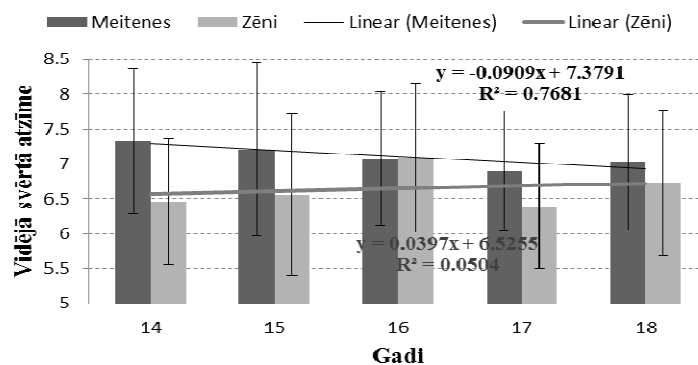
Statistika pa vecuma grupām un dzimumiem

Vidēji pa vecuma grupām nebūtiski augstāks IQ ir zēniem (vidēji paraugkopā 113,68), savukārt meitenēm tas ir nedaudz zemāks (112,34), novērots, ka ar vecumu IQ lineāri palielinās (4. attēls).

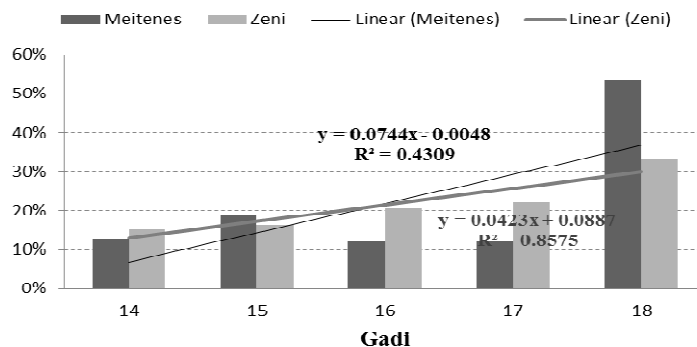
4. attēls. Ogres novada skolēnu intelektuālais rādītājs (IQ) pa dzimumiem un vecuma grupām ar standartnovirzēm (n = 331).

Savukārt vidējā svērtā atzīme pa vecuma grupām ir augstāka meitenēm (vidēji paraugkopā 7,10), taču tā lineāri samazinās pa vecuma grupām, zēniem pa vecuma grupām ir nemainīga (vidēji paraugkopā – 6,64) (5. attēls).

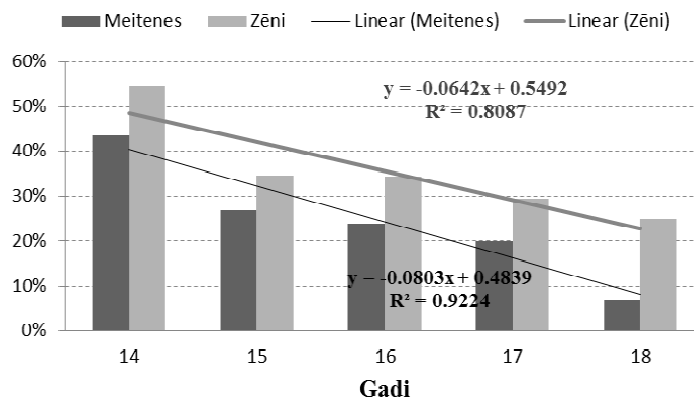
5. attēls. Ogres novada skolēnu vidējā svērtā atzīme pa dzimumiem un vecuma grupām ar standartnovirzēm (n = 331).

Smēķējušo skaits pa vecuma grupām būtiski lineāri pieaug meitenēm no 12 - 53 % un zēniem no 15 - 33 %, vidējais paraugkopā ir identisks 22 % katrā dzimumā smēķē vecumā no 13 - 18 gadiem. Meitenes būtiski vairāk smēķē vecākajā vecuma grupā – katra otrā (53 %) (6. attēls).

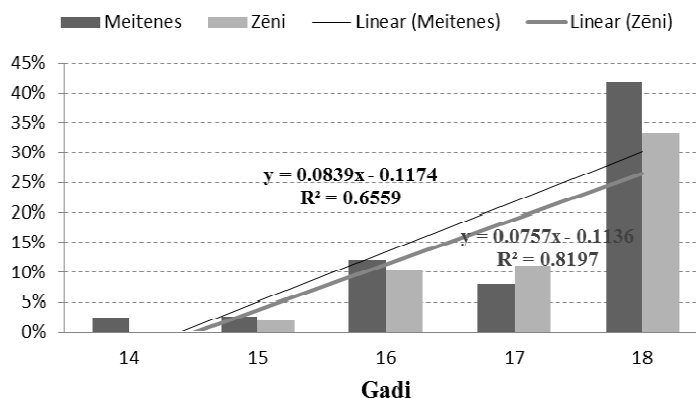
6. attēls. Ogres novada smēķējušo skolēnu procents pa dzimumiem un vecuma grupām (n = 331).

Alkohola nelietošana pa vecuma grupām lineāri būtiski samazinās, ir novērojama būtiska atšķirība starp dzimumiem, meitenes mazāk nelieto alkoholu (43 - 7 %), savukārt zēni vairāk nelieto alkoholu (55 - 25 %) (7. attēls).

7. attēls. Ogres novada alkohola nelietojošo skolēnu procents pa dzimumiem un vecuma grupām (n = 331).

Maz ir skolēnu, kas alkoholu lieto vienu reizi un divas reizes mēnesī vai alkoholu nelieto, visbiežāk alkohols tiek lietots svētkos vai lietots vismaz vienu reizi nedēļā. Vidēji pa vecuma grupām alkoholu vismaz vienu reizi nedēļā lieto 12 % jauniešu, taču būtiski lietojošo skaits pieaug vecākajā vecuma grupā, kurā lieto 44 % meiteņu un 33 % zēnu (8. attēls).

8. attēls. Ogres novada alkohola, vismaz, reizi nedēļā lietojošo skolēnu procents pa dzimumiem un vecuma grupām (n=331).

Novērots, ka ar sportu vairāk nodarbojas zēni un ar dziedāšanu un dejām vairāk nodarbojas meitenes, pa vecuma grupām nav būtiskas atšķirības, kaut ir tendence aktivitātēm ar vecumu samazināties. Neveselīgu pārtiku vairāk lieto meitenes – vidēji pa vecuma grupām 86 % un zēni 67 %, nav novērotas būtiskas atšķirības starp vecuma grupām.

Ogres novada pusaudžu ķermeņa masas indekss pa vecuma grupām un dzimumiem būtiski nemainās, vidēji KMI ir ~ 21.

Konstatēts, ka izelpas ātrums, rokas spēks, ķermeņa garums un svars būtiski augstāks ir zēniem un tas pieaug pa abu dzimumu vecuma grupām, aptaukojums augstāks ir meitenēm.

GLM analīze

Ogres novada skolēnu vidū pie 90 % ticamības vidējo svērto atzīmi pozitīvi ietekmē nesmēķēšana, bet pie 95 % ticamības vidējā atzīme zemāka ir zēniem.

Pie 99 % ticamības skolēna IQ pozitīvi ietekmē vidējā svērtā atzīme, pie 95 % ticamības – vecums un nesportošana, bet pie 90 % ticamības IQ pozitīvi ietekmē izelpas ātrums.

Pie 99,9 % ticamības smēķēšanu pozitīvi ietekmē alkohola lietošana vismaz vienu reizi nedēļā, bet pie 90 % ticamības – neveselīgas pārtikas nelietošana. Negatīvi smēķēšanu pie 99,9 % ticamības ietekmē vidējā svērtā atzīme, pie 95 % to negatīvi ietekmē alkohola nelietošana, bet pie 90 % ticamības – IQ (9. attēls).

Ja skolēns nesporto, tad viņam 99 % ticamība, ka ir augstāks IQ, 95 % - nelieto alkoholu, 99 % - nedejo, 95 % - ir lielāks aptaukojums, taču, ja sporto, tad 99,9 % - vidējā svērtā atzīme ir augstāka 99,9 % un lieto neveselīgu pārtiku 90 %.

Zēni 95 % ticamības mazāk apmeklē dziedāšanas nodarbības un ja skolēns nedzied, tad 90 % ka arī nedejo un 90 %, ka plauksta spēks ir mazāks.

Ar dejošanu pie 99,9 % ticamības mazāk nodarbojas skolēni, kas nenodarbojas ar sportu, pie 95 % ticamības – skolēni, kas nedzied, bet pie 90 % ticamības ar dejošanu mazāk nodarbojas zēni.

Neveselīgas pārtikas lietošanu pie 95 % ticamības pozitīvi ietekmē aptaukojums, pie 90 % ticamības – plaušu tilpums. Negatīvi neveselīgas pārtikas lietošanu pie 95 % ticamības ietekmē nesmēķēšana, bet pie 90 % ticamības - nesportošana.

Pie 99,9 % ticamības izelpas ātrumu pozitīvi ietekmē skolēna vidējā svērtā atzīme un IQ, svars, plauksta spēks, plaušu tilpums, alkohola lietošana divas reizes mēnesī, kā arī pie 99,9 % ticamības izelpas ātrums lielāks ir zēniem. Pie 99 % ticamības izelpas ātrumu pozitīvi ietekmē alkohola nelietošana, bet pie 95 % ticamības – alkohola lietošana svētkos. Negatīvi pie 99,9 % ticamības izelpas ātrumu ietekmē aptaukojums, bet pie 95 % ticamības – KMI.

	I	II	III	IV	
	Estimate	Std. Error	z value	Pr(> z)	
(Intercept)	9.162e+00	2.420e+01	0.379	0.70499	
Atzime	1.026e+00	2.169e-01	4.731	2.23e-06	***
Vecums	-1.707e-01	1.322e-01	-1.292	0.19651	
Dzimumsv	2.695e-01	5.263e-01	0.512	0.60856	
IQ	3.830e-02	2.007e-02	1.908	0.05641	.
Alkohols1xNed	-2.425e+00	6.976e-01	-3.475	0.00051	***
Alkohols2xmen	-1.118e+00	7.807e-01	-1.432	0.15203	
AlkoholsNelieto	1.661e+00	7.283e-01	2.281	0.02255	*
Alkoholssvetkos	3.081e-01	5.655e-01	0.545	0.58580	
SportsJa	1.413e+01	8.827e+02	0.016	0.98723	
SportsNe	4.548e-01	3.922e-01	1.160	0.24622	
DziedasanaNe	1.339e-01	4.257e-01	0.315	0.75313	
DejasNe	-6.089e-01	4.335e-01	-1.405	0.16017	
Neveseliga.partikaNe	-8.403e-01	4.648e-01	-1.808	0.07062	.
Garums	-9.613e+00	1.399e+01	-0.687	0.49186	
Svars	1.055e-01	1.891e-01	0.558	0.57691	
Izelpa	-6.478e-04	2.183e-03	-0.297	0.76667	
Plausu.V	-1.142e-01	2.265e-01	-0.504	0.61406	
F.plaukstai	3.802e-02	2.457e-02	1.547	0.12183	
Aptaukojums	-6.464e-02	6.093e-02	-1.061	0.28868	
KMI	-3.076e-01	5.674e-01	-0.542	0.58773	
AlkoNe	NA	NA	NA	NA	

Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1

9.attēls. GLM analīzes rezultāta piemērs – smēķēšanas ietekmējošie faktori (Kolonu apzīmējumi: I – regresijas lielums un virziens, II – standartklūda, III – z vērtība, IV – p vērtība: ticamība >95%, ja $p < 0.05$).

Diskusija

Lynn (2008: 361) apgalvo, ka attīstītajās valstīs IQ ir augstāks, to ietekmē ekonomiskā attīstība. Starp sievietēm un vīriešiem nav būtiskas atšķirības, taču atšķirība pastāv līdz 14 gadu vecumam (Raven 1939: 30 - 33). Novērots, ka sievietēm augstāks IQ ir novērots attīstītajās valstīs,

taču attīstības valstīs nedaudz augstāks IQ ir arī vīriešiem (Lynn 2008: 361). Mēs konstatējam, ka zēniem ir nebūtiski augstāks IQ. Lynn, Irwing, (2004: 492 - 495) un Irwing, Lynn (2005: 516 - 518) pētījumos konstatēts, ka IQ ar vecumu paaugstinās un šis novērojums konstatēts arī mūsu pētījumā (4. attēls), visticamāk tas ir izskaidrojams ar smadzeņu attīstību šajā vecuma posmā vai arī ar mācīšanās procesa ietekmi uz IQ.

Savukārt vidējā svērtā atzīme augstāka ir meitenēm (5. attēls), taču tas ar vecumu samazinās, jo visticamāk ar laiku meitenes skar ar vien lielāka sociālā slodze, piemēram, uz smēķēšana (Grogan et al. 2008: 15), kas visticamāk maina jaunieša dzīves prioritātes. Savukārt augstā atzīme ir izskaidrojama arī ar to, ka meitenes skar lielāka sociālā slodze un uz to vecumu meitenēm ir svarīgāk iegūt augstākas atzīmes, tādējādi sevi apliecinot vecāku, skolotāju un vienaudžu vidū. Zēniem vidējā svērtā atzīme ar vecumu nebūtiski mainās (5. attēls), tas varētu būt skaidrojams ar to, ka uz zēniem neiedarbojas ne pozitīva (atzīmes celšanās) ne negatīva (atzīmes pazeminājums) sociāla slodze, piemēram, ir noskaidrots, ka zēni ir vairāk izturīgi pret sociālu slodzi uz smēķēšanu (Mercken et al. 2010: 79; Hoving et al. 2007: 488), taču ietekme būs būtiska no draugu loka (Simons-Morton et al. 2001: 103).

Ogres novadā skolēni vecumā no 13 - 18 gadiem smēķē ~ 22 %, taču vecākajā vecuma grupā 18 gadi, smēķē 53 % meitenes un 33 % zēnu (6. attēls). Salīdzinot mūsu rezultātus ar Zhang et al. (2000: 421) veikto pētījumu Ķīnas skolās, var konstatēt, ka laika dinamikā smēķēšana ir kļuvusi izplatītāka, jo Zhang et al. (2000: 416) konstatēja, ka 10 % meiteņu 18 gadu vecumā smēķē ikdienā un 87,7 % nekad, kamēr zēni ikdienā smēķēja 11,6 % un nekad 29,5 %. Protams, mūsu datus nav objektīvi salīdzināt ar Ķīnu 2000. gadā, jāsalīdzina ar Latvijas esošo stāvokli. Tomēr mūsu datus ir grūti salīdzināt ar SIA „Socioloģisko pētījumu institūts” veikto un Slimību profilakses un kontroles centra pasūtīto pētījumu (Trapencieris u.c. 2012: 13), jo atšķirīgas ir pētītās vecuma grupas un statistikas metodes, tomēr var apgalvot, ka Ogres novada situācija atšķiras no kopējās situācijas Latvijā, piemēram, smēķējušo skaits Ogrē ir zemāks, taču tas kritiski pieaug vecākajā vecumu grupā, kura netiek iekļauta Latvijas pētījumā. Jāpiemin, ka kopumā smēķējušo jauniešu skaits vecuma posmā no 14 - 15 būtiski palielinājies pēdējo 16 gadu laikā no ~ 23 % uz ~ 36 %, tikmēr citās Eiropas valstīs ir krities līdz ~ 21 % (Trapencieris u.c. 2012:18).

Salīdzinot mūsu iegūtos rezultātus (7. attēls) par alkohola lietošanu ar Latvijas pētījumu, secināts, ka neskatoties uz to, ka Ogres novadā ir liels procents jauniešu, kas lieto alkoholu, tomēr tas ir zemāks nekā Latvijas pētījumā (Trapencieris u.c., 2012: 48), piemēram, Ogrē 15 - 16 gadīgi jaunieši, kas nelieto alkoholu ir ~ 28 % (7. attēls), taču Latvijā tie ir tikai 8 %, kā arī Ogrē ~ 10 % 16 gadīgie jaunieši (8. attēls), kas lieto alkoholu vismaz reizi nedēļā un valstī – 40%. Šis atšķirības ir skaidrojamas ar to, ka valsts pētījumā nav reprezentējoši dati par Latvijas situāciju kopumā, jo

salīdzinot mūsu rezultātus ar Nīderlandes jauniešiem secināts, ka mūsu iegūtie rezultāti ir līdzīgāki, jo Nīderlandē 15 % jauniešu lieto alkoholu vismaz vienu reizi nedēļā un 42,5 % ir tādi jaunieši, kas alkoholu nelieto vispār (Koning et al. 2010: 95). Nīderlandes pētnieki arī konstatējuši, ka, jo zemāks ir izglītības līmenis, jo lielāks ir alkohola lietojošo procents, kā arī alkoholu vairāk lieto vīrieši un zēni (Koning et al. 2010: 96). Meitenes vecākajā grupā biežāk lieto alkoholu, jo visticamāk viņām šajā vecumā ir lielāks sociālais spiediens uz alkohola lietošanu, līdzīgi kā tas ir ar smēķēšanu (Grogan et al. 2008: 309-313), un kopumā meitenes mazāk nelieto alkoholu, jo viņas ir sociāli ietekmējamākas par zēniem (Mercken et al. 2010: 79; Hoving et al. 2007: 488).

Cilvēkam ar vecumu, pusaudžu vecumā, būtiski pieaug plaušu tilpums, izelpas ātrums, svars un garums, kā arī šie parametri ir augstāki vīriešiem (Valtneris 2004: 251). Konstatētais vidējais ķermeņa masas indekss ir normas robežās (Hsu et al. 2006: 26).

Patrick et al. (1999: 759 - 762) noskaidroja, ka jaunieši pulciņu apmeklējumus un sporta nodarbības apmeklē, jo, piemēram, meitenes vēlas iegūt jaunus draugus, un zēni, lai iegūtu sociālu pieredzi, kā arī jaunieši apmeklē pulciņus un sporta nodarbības, jo ir iespēja komunicēt ne tikai ar vienaudžiem, bet arī ar vecākiem un jaunākiem skolēniem. Interesanti, ka meitenes apgalvoja, ka uz viņām ir spiediens no draugu puses par to, kāpēc viņas apmeklē noteiktu pulciņu.

No iegūtajiem GLM rezultātiem konstatētas šādas statistiski būtiskas sakarības: ka pusaudzis vecumā no 13 līdz 18 gadiem, lietojot alkoholu vismaz vienu reizi nedēļā, smēķēs, savukārt ja nelietos alkoholu, tad nesmēķēs. Skolēns smēķēs, ja viņam ir zemāka vidējā svērtā atzīmē, taču smēķēšana var arī izraisīt pazeminātu atzīmi. Savukārt vidējā svērtā atzīme paaugstina IQ. Ja ir augstāks IQ, tad skolēns nenodarbosies ar sportu un nesmēķēs. Ja skolēns nodarbosies ar sportu, tad lietos alkoholu. Ja nesmēķēs, tad lietos neveselīgu pārtiku. Neveselīgas pārtikas lietošana paaugstinās zemādas aptaukojumu.

Alkohola lietošanai un smēķēšanai ir būtiska ietekme pusaudža socializēšanās procesā un draugu ieguvē (Maxwell 2002: 268), taču arī vecāku uzvedība, dzīvesveids ir noteicošais vai bērns lietos alkoholu vai smēķēs (Yu 2003: 261). Alkohola lietošanai ir lielāka nozīme socializēšanās procesā (Maxwell 2002: 267), iespējams, tāpēc mūsu pētījumā statistiski būtiska ir sakarība starp biežu alkohola lietošanu un smēķēšanu, un savukārt, ja pusaudzis nelieto alkoholu vispār, tad arī nesmēķēs (Anderson et al. 2011: 976), jo šis indivīds nav sociāls un līdz ar to tas izvairās no alkohola lietošanas un smēķēšanas. Kā arī ja starp diviem draugiem viens indivīds ir sociāls un otrs ir sociopāts, tad sociālais kļūs par nesociālu (Heliste cit. pēc Allen et al. 2012: 338).

Smēķēšana būtiski samazina IQ un IQ būtiski pozitīvi korelē ar izglītības līmeni (Pesta et al. 2012: 111 - 112), mūsu pētījumā smēķēšana netieši ietekmē IQ, jo smēķēšana ietekmē vidējo svērto atzīmi, kas paaugstina IQ, visticamāk ir kāds cits sociāls faktors, kas maina attiecīgā bērna prioritātes

dzīvē, piemēram, pusaudzīm svarīgāk ir pavadīt laiku vienaudžu lokā, nekā nopietnāk pievērsties mācību procesam skolā. Ja skolēns pievēršas mācību procesam skolā un pievēršas mācībām, tad viņš, visticamāk, laika trūkuma dēļ, neapmeklē sporta nodarbības un nesmēķēs, jo nevēlēsies socializēties. Taču, ja nodarbošies ar sportu, tad atradīsies sociālā, vienaudžu grupā, kur būs socializēšanās process un attiecīgais indivīds lietos vismaz alkoholu, un patiešām ir novērots, ka skolās procentuāli sportisti vairāk lieto alkoholu un tas var izraisīt smagas komplikācijas un pat nāvi (Matthew et al. 2006: 140 - 142).

Draugu loks ietekmē pārtikas izvēli, jo pusaudzis neveselīgu pārtiku vairāk lieto skolā vai vienaudžu klātbūtnē (Feunekes 1996: 166), un tas norāda uz to, ka neveselīgas pārtikas lietošanai ir ietekme uz socializēšanās procesu. Šis fakts izskaidro, kāpēc jauniešiem, kas nesmēķēs vairāk lietos neveselīgu pārtiku, jo tas kompensē šo sociālu darbību. Bieža neveselīgas pārtikas lietošana paaugstina ķermeņa masas indeksu (Kubik et al. 2005: 1111 - 1114), taču rezultātu analīzē tas netika konstatēts, bet konstatēts, ka paaugstina zemādas aptaukojumu acīmredzot tas nav tik liels, lai būtiski mainītos indivīda svārs.

No iegūtajiem rezultātiem var secināt un ieteikt, ka ir nepieciešama valsts līmeņa veselības mācību un sociālo zinātņu programma jauniešiem vecumā no ~ 11 gadiem, lai informētu jauniešus par alkohola lietošanas un smēķēšanas nozīmi socializēšanās procesā, izskaidrojot tā sekas.

Bibliogrāfija

- Allen J., Chango J., Szewedo D., Schad M., Martson E. 2012. Predictors of Susceptibility to peer influence regarding substance use in adolescence. – *Child development*, 83(1):337-350.
- Anderson K., Grunwald I., Bekman N., Brown S., Grant A. 2011. To drink or not to drink: Motives and expectancies for use and nonuse in adolescence. – *Addictive Behaviors*, 36(10): 972-979.
- Caldwell C., Schweinnburg D., Nagel J., Barlett C., Brown A., Tapert F. 2005. Gender and adolescent alcohol use disorders on BOLD (blood oxygen level dependent) response to a spatial working memory. – *Alcohol and Alcoholism*, 40(3):194-200.
- De K., Tripathi M. 1988. Smoking and lung functions in sportsmen. – *British Journal of Sports Medicine*, 22: 61–63.
- Feunekes G. 1996. Food, fat, family and friends: studies on the impact of the social environment on dietary intake. Wageningen, the Netherlands: Landbouwwuniversiteit, 180 pp.
- Glass M., Adams M., Nigg T., Wong M., Puttler I., Buu A., Jester J., Fitzgerald H., Zucker R. 2006. Smoking is associated with neurocognitive deficits in alcoholism. – *Drug and Alcohol Dependence*, 82 (2):119-126.
- Grogan S., Conner M., Fry G., Gough B., Higgins A. 2008. Gender differences in smoking: a longitudinal study of beliefs predicting smoking in 11–15 year olds. – *Psychol. Health*, (1): 1–18.
- Hoving C., Reubsat A., De Vries H. 2007. Predictors of smoking stage transitions for adolescent boys and girls. – *Prev Med*, 44: 485–9.
- Hsu Y., McCulloch E., Iribarren C., Darbinian J., Go S. 2006. Body mass index and risk for end-stage renal disease. – *Ann. Intern. Med.*, 144(1): 21-8.
- Irwing P., Lynn R. 2005. Sex differences in means and variability on the progressive matrices in university students: A meta-analysis. – *British Journal of Psychology*, 96: 505 – 524.

- Koning I., Engels R., Verdurmen J., Vollebergh W. 2010. Alcohol-specific socialization practices and alcohol use in Dutch early adolescents. – *Journal of Adolescence*, 33: 93-100
- Kubik M., Lytle L., Story M. 2005. Schoolwide food practices are associated with body mass index in middle school students. – *Arch Pediatr Adolesc Med.*, 159(12):1111-1114.
- Lynn R. 2008. *The Global Bell Curve*. Augusta, GA: Washington Summit Publishers, 361 p.
- Lynn R., Irwing P. 2004. Sex differences on the Progressive Matrices: a meta-analysis. – *Intelligence*, 32: 481-498.
- Matthew M., Jack W., Niels B. 2006. Sport-Type Differences in Alcohol Use Among Intercollegiate Athletes, - *Journal of Applied Sport Psychology*, 18(2): 136-150.
- Maxwell A. 2002. Friends: The role of peer influence across adolescent risk behaviors. – *Journal of Youth and Adolescence*, 31: 267–277.
- Nihiser J., Lee M., Wechsler H., McKenna M., Odom E., Reinold C., Thompson D., Grummer-Strawn L. 2007. Body mass index measurement in schools. – *J Sch Health*, 77:651-671.
- Patrick H., Ryan A., Liro C., Fredricks J., Hruda L., Eccles J. 1999. Adolescents commitment to developing talent: the role of peers in continuing motivation for sports and the arts. – *Journal of Youth and Adolescence*, 28(6):741-763.
- Pesta B., Bertsch S., McDaniel M., Mahoney C., Poznanski P. 2012. Differential epidemiology: IQ, neuroticism, and chronic disease by the 50 U.S. states. – *Intelligence*, 40:107-114.
- Raven J. 1939. The RECI series of perceptual tests: An experimental survey. – *British Journal of Medical Psychology*, 18:16-34.
- Simons-Morton B., Haynie L., Crump D., Saylor E. 2001. Peer and parent influences on smoking and drinking among early adolescents. *Health Education and Behavior*, 28:95–107.
- Stough C., Mangan G., Bates T., Pallett O. 1994. Smoking and raven IQ. – *Psychopharmacology*, 116(3): 382-384.
- Trapencieris M., Sniķere S., Koroļova I., Kārklīņa I. 2012. *Espad 2011 atkarību izraisīto vielu lietošanas paradumi un tendences skolēnu vidū. Slimību profilakses un kontroles centrs*, 99 lpp.
- Valtneris A. 2004. *Cilvēka fizioloģija*. Rīga: Apgāds Zvaigzne ABC, 251 lpp.
- Yu J. 2003. The association between parental alcohol-related behaviours and children's drinking. – *Drug and Alcohol Dependence*, 69: 253–262.
- Zeigler W., Wang C., Yoast A., Dickinson D., McCaffree A., Robinowitz B., Sterling M. 2005. The neurocognitive effects of alcohol on adolescents and college students. – *Preventive Medicine*, 40(1): 23-32.

FIZIKA / PHYSICS

DZELZS OKSĪDA NANODAĻIŅU IEKAPSULĒŠANA PLĀNOS PĀRKLĀJUMOS

Aļona Gabrene, Janīna Sētiņa, Inna Juhņeviča, Gundars Mežinskis

Rīgas Tehniskā Universitāte, Silikātu materiālu institūts, Āzenes iela 14/24, Latvija

agabrene@ktf.rtu.lv

Abstract

Encapsulation of iron oxide nanoparticles into thin films by dip-coating method

Nanocomposite thin film present interesting magnetic, mechanical, electronic and optical properties due to their size-dependent phenomena. One of the problem of contemporary magnetic applications, such as magnetic recording, is that these require a precise control of the fabrication process, in order to create a homogeneous microstructure with isolated magnetic entities. The sol-gel process is as efficient in preparing magnetic nanoparticles dispersed in different matrices and to produce thin films with accurate control over their morphology and purity. Superparamagnetic iron oxide nanoparticles are proving to be a class of novel probes useful for *in vitro* and *in vivo* cellular and molecular imaging. Superparamagnetic iron oxide nanoparticles present unique properties that can be applied in targeted delivery of therapeutic agents, development of immunochromatographic tests, hyperthermia, and conversion of a pro-drug to its active form. Iron oxide magnetic nanoparticles in size ~ 100 nm were synthesized through the co-precipitation of Fe^{2+} and Fe^{3+} aqueous salt solutions by passing Ar gas. Nanocomposite thin films of SiO_2/Fe_3O_4 have been prepared with sol-gel dip coating technique. Prepared films formed crack free surface with good dispersion of high spherical particles iron oxide in silica substrate, R_q values 1.5 – 2.7 nm.

Key Words: iron oxide, encapsulation, dip-coating, nanoparticles

Ievads

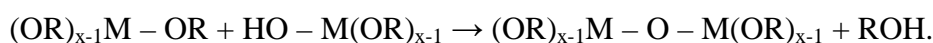
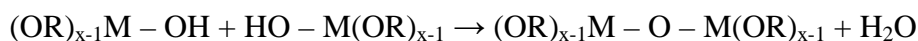
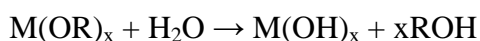
Dzelzs oksīdi dabā eksistē vairākās formās – magnetīts (Fe_3O_4), mehemīts ($\gamma-Fe_2O_3$) un hematīts ($\alpha-Fe_2O_3$). Skaldnēs centrēts kubisks skābekļa pakojums magnetītā ļauj elektroniem pārvietoties starp dzelzs joniem, kuri izvietojušies tetraedriskos un oktaedriskos tukšumos, tādējādi piešķirot molekulai pusmetāliskās īpašības, kas ir derīgas biomedicīnā, pateicoties daļiņu augstam magnētiskam jutīgumam, magnetizācijas piesātinājumam un zēmam toksiskumam (Bumb 2008, Gupta 2005).

Jaunākos pētījumos superparamagnētiskās dzelzs oksīda nanodaļiņas pierādīja sevi kā noderīgas *in vitro* un *in vivo* šūnveida- un molekulārveida- attēlveidošanā. Superparamagnētiskajiem dzelzs oksīdiem piemīt unikālas īpašības, kuras var izmantot terapeitiskā aģenta piegādei organismā, lokalizētajā termoterapijā, zāļu pārvēršanai to aktīvajā formā, bioloģisko šķidrumu detoksikācijai u.c. Turklāt superparamagnētiskās daļiņas nesaglabā nekādu magnētismu pēc ārējā magnētiskā lauka noņemšanas (Teja 2009). Vairums no dzelzs oksīdu noderīgām īpašībām ir atkarīgas no nanomateriālu sintēzes metodes, kas spēlē izšķirošo lomu daļiņu izmēru un formas noteikšanā, izkļiedē pēc izmēriem, virsmas ķīmijā un tādēļ arī materiāla pielietojumā. Turklāt, materiāla sagatavošanas metode nosaka struktūras defektu pakāpi un piemaisījumus struktūrā, kā arī to izkārtojumu. Viena no mūsdienu magnētisko īpašību pielietošanas problēmām ir tā, ka tas prasa precīzu ražošanas procesa kontroli, lai izveidotu viendabīgu mikrostruktūru ar izolētām magnētiskām vienībām. Sola-gēla tehnoloģija pierādīja sevi kā efektīvāko metodi magnētisko nanodaļiņu iegūšanā, disperģējot tās

matricās un iegūstot pārklājumus ar kontrolējamu morfoloģiju un tīrību. Magnetīta plānās kārtiņas izmanto magnētiskās ierakstīšanas iekārtās, tuneļveida magnetopretestības iekārtās (*TMR*), sensoru tehnoloģijās u.c. (Erdem Eken 2009). Magnētisko nanodaļiņu iekapsulēšanu ar organiskiem savienojumiem izmanto, lai uzlabotu to ķīmisko stabilitāti, dispersitāti un funkcionalitāti.

Erdem Eken u.c. autori ziņo par magnetītu saturošu pārklājumu iegūšanu, izmantojot epitaksijas, izsmidzināšanas, reaktīvas iztvaikošanas metodes, hidrotermālo metodi, cietfāzu reakcijas (Erdem Eken 2009, Baikousi 2011). Salīdzinot ar citām metodēm, sola-gēla metodei ir vairākas priekšrocības: zema sintēzes temperatūra, nav nepieciešams paaugstināts spiediens, nav nepieciešamas dārgas un sarežģītas iekārtas. Neskatoties uz to, ir ļoti maz darbu, veltītu magnētisko pārklājumu iegūšanai ar sola-gēla metodi. Iespēja izmantot dažāda veida un izmēra substrātus, kontrolēt sintēzes parametrus, pārklājuma biezumu padara to par derīgu plāno pārklājumu iegūšanai (Baikousi 2011).

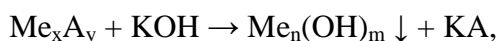
Sola-gēla sintēzē raksturīgi divi procesi: hidrolīze un kondensācija, kuri norisinās saskaņā ar reakcijām (Bengusi 2001):

Tipiski sola-gēla procesa prekursori ir alkoksīdi ar vispārīgu formulu $M(O-R)_n$, kur R ir alkilgrupa (piem. CH_3 , C_2H_5 , utt.).

Iemērkšanas – izvilkšanas metode ir viena no populārākajām plāno pārklājumu ieguvē. To iedala 3 pamatstadijās – iemērkšana, izturēšana, izvilkšana. Substrāts tiek iemērkts pārklājuma šķīdumā pie konstanta ātruma, noteiktu laiku izturēts, lai notiktu materiāla slapēšana un sols saistītos ar substrātu, kam seko izvilkšana ar konstantu ātrumu. Pēc tam notiek pārklājuma termiskā apstrāde (žāvēšana un apdedzināšana). Pārklājuma biezums ir atkarīgs no vairākiem faktoriem: viskozitāte, virsmas spraigums, izvilkšanas ātrums u.c.

Viena no ķīmiskām metodēm, kas ļauj iegūt augstas dispersitātes (no 1 līdz 1000 nm) nanoizmēra pulverus un regulēt to granulometrisko sastāvu, ir ķīmiskā nogulsnēšana no sāļu šķīdumiem. Nogulsnēšanas process ietver divas pamatstadijas: kristālisko dīgļu veidošanos un to augšanu (Baikousi 2011). Hidroksīdu iegūšana ar ķīmiskās nogulsnēšanas metodi no sāļu šķīdumiem bāziskā vidē notiek saskaņā ar reakciju:

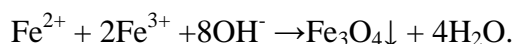

kur A – anjoni;

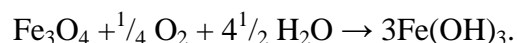
K – nogulsnētāja katjoni;

Me – metāla joni.

Vispārīgā veidā magnetīta nogulsnēšanas reakciju var aprakstīt sekojoši (Gupta 2005):

Saskaņā ar reakcijas termodinamiku, pilnīga Fe_3O_4 nogulsnēšanās notiek pie pH 9-14, saglabājot molāru attiecību $\text{Fe}^{3+}:\text{Fe}^{2+} = 2:1$ (El-kharrag 2012). Lai kontrolētu reakcijas kinētiku, kas ir cieši saistīta ar dzelzs jonu oksidācijas ātrumu, magnetīta daļiņu sintēze jāveic bezskābekļa vidē, piemēram, barbotējot N_2 (Gupta 2005). Pretējā gadījumā, Fe_3O_4 var oksidēties, kā parādīts reakcijā:

Pētījumu mērķis - sintezēt magnetītu ar nogulsnēšanas metodi un pētīt iekapsulēšanās metodi $\text{SiO}_2/\text{Fe}_3\text{O}_4$ pārklājumu iegūšanai.

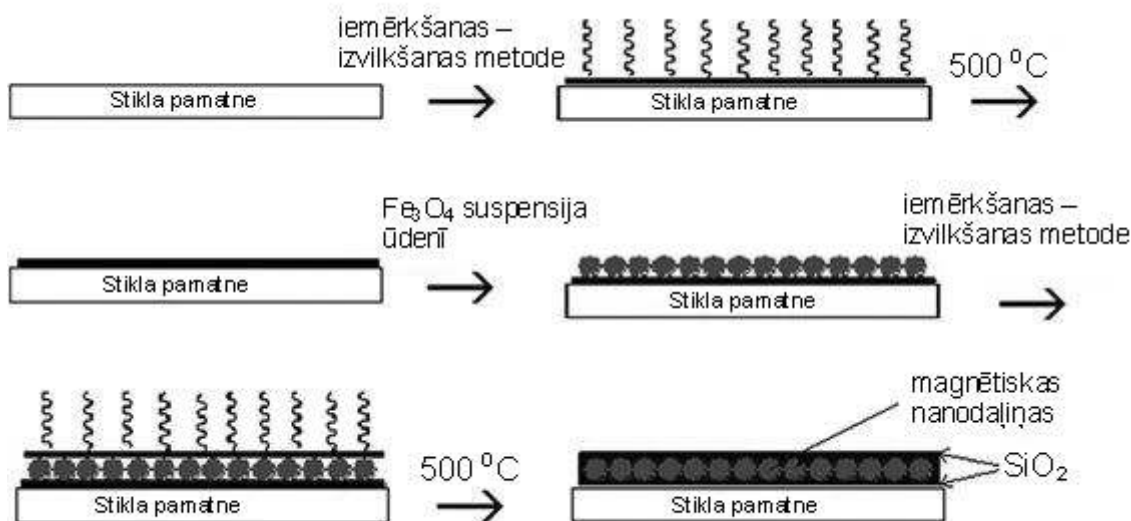
Materiāli un metodes

Magnetīta sintēzi veic bāziskā vidē (pH \approx 9), nodrošinot Fe^{2+} un Fe^{3+} attiecību 1:2, kā prekursorus izmantojot dzelzs (III) hlorīda heksahidrātu ($\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$) ("SIGMA ALDRICH") un dzelzs (II) sulfāta heptahidrātu ($\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$) ("SIGMA ALDRICH"). Sintēzes rezultātā iegūst melnas nogulsnes, kuras centrifugē, mazgā un žāvē 45 °C temperatūrā 24 h.

Nanokompozīta pārklājumu iegūšanai izmantota iemērkšanas-izvilkšanas metode, iekapsulējot magnetītu, kā parādīts 1.attēlā. Priekšmetstikliņa izvilkšanas ātrums ir 200 mm/min, lai sols spētu izveidot kontaktvirsmu ar stikliņu, tādejādi nodrošinot pārklājuma starpmolekulāro saišu veidošanos, labu adhēziju ar stikla virsmu. Kā substrāts tika izmantoti *Menzel Gläser* firmas nātrija kalcija silikātkstikliņi (izmērs 76×26×1 mm). Rūpīga, sistemātiska priekšmetstikliņu sagatavošana pārklājumu uznešanai ir kvalitatīva pārklājuma ieguves priekšnoteikums. Stikliņu virsmas sagatavošanai un apstrādei tika izmantota stikliņu mehāniskā attīrīšana ar CeO_2 suspensiju etanolā un stikliņu attaukošana ar virsmas aktīvām vielām.

Iegūtos pārklājumus termiski apstrādāja 500 °C temperatūrā, temperatūras celšanas ātrums 5 °C/min. Apdedzinot pārklājumus ātrākā temperatūras režīmā, pārklājumā veidojas daudz plaisu, kas ir saistīts ar -OH grupu un spirta iztvaikošanu un ātro sarukumu.

Sintezēto materiālu struktūra, morfoloģija un fizikāli ķīmiskās īpašības pētītas, izmantojot, rentgenstaru difraktometru „Rigaku Ultima+”, skenējošo elektronu mikroskopu „Tescan Mira/LMU”, atomu spēka mikroskopu „VEECO CP II Scanning Probe Microscope”. Termiskās apstrādes laikā notiekošo procesu konstatēšanai izmantots „SETARAM” DTA-TDA SETSYS Evolution” derivatogrāfs. Infrasarkanā absorbcijas spektri tika uzņemti ar spektrometru „21 Prestige” viļņu garuma diapazonā 400-4000 cm^{-1} . Magnētiskās īpašības noteica ar magnetometru „Lake Shore Cryotronic Co. “.

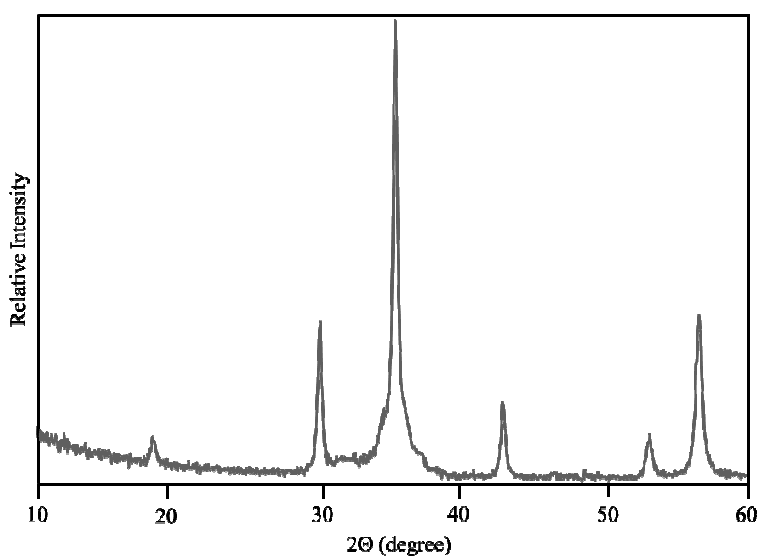
1.att. SiO₂/Fe₃O₄ pārklājumu iegūšanas shematiskais attēlojums

Rezultāti un diskusija

Sintezēto Fe₃O₄ nanodaļiņu rentgenstaru difrakcijas rezultāti parādīti 2.attēlā. RTG līknes raksturs norāda, ka sintezētais Fe₃O₄ ir ar augstu kristāliskuma pakāpi. Daļiņu vidējais diametrs ir 19,5 nm, kas ir aprēķināts ar Šērera vienādojumu:

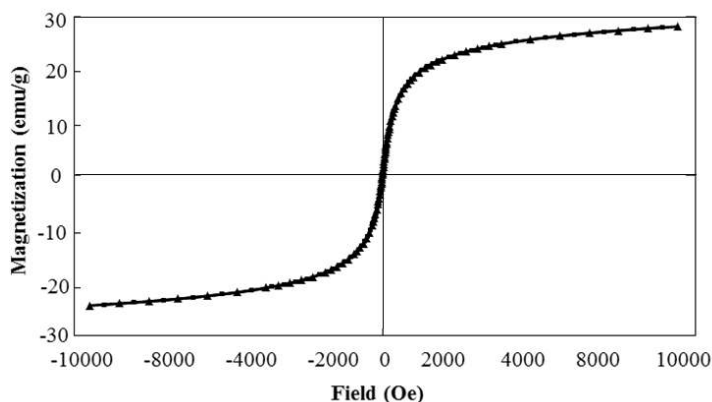
$$D = \frac{k \cdot \lambda}{B \cdot \cos \Theta},$$

kur D – vidējais kristalītu izmērs, nm; λ – rentgenstarojuma viļņa garums, nm; k – Šērera konstante; B – rentgena difrakcijas pīķa pusplatums, rad; Θ – Vulfā-Bregā leņķis.

2.att. Magnetīta rentgenstaru difrakcijas aina

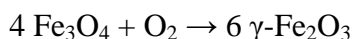
Augsts virsmas defektu skaits ar lielu daļiņu īpatnējo virsmas laukumu var ietekmēt difrakcijas ainu. Nanodaļiņas var būt kristāliskas, amorfas vai kvazi-kristāliskas, tāpēc daļiņu izmēri, aprēķināti pēc RTG datiem nav precīzi, ko pamato arī SEM pētījumi.

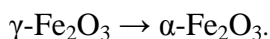
3. att. Fe₃O₄ nanodaļiņu magnētisko īpašību līkne

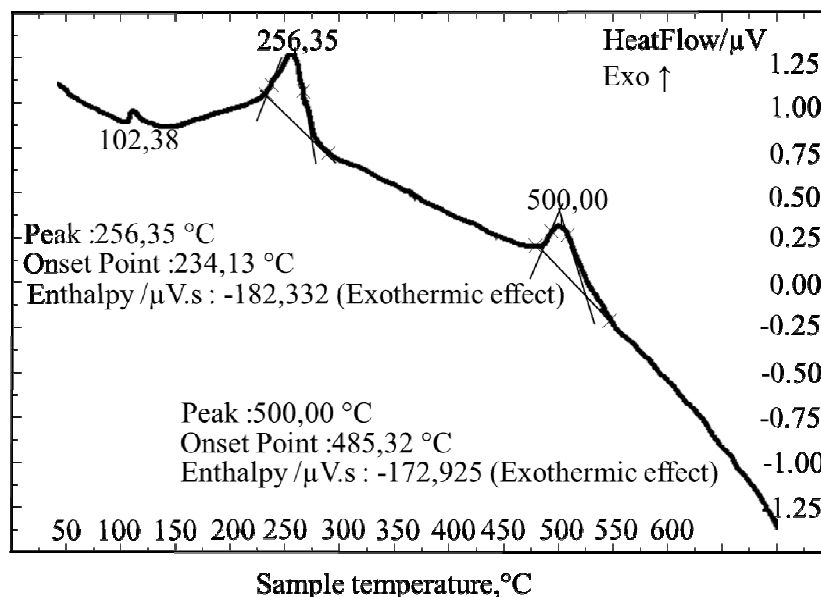
Fe₃O₄ nanodaļiņu magnētiskās īpašības parādītas 3. attēlā. Viena domēna materiāliem nav raksturīga histerēzes cilpa un tie ir superparamagnētiķi. Nanoizmēra dzelzs oksīdam istabas temperatūrā piemīt superparamagnētiskās īpašības. Piesātinājuma magnetizācija M_S 295 K temperatūrā ir 27 emu/g. Fe₃O₄ nanodaļiņu magnētiskā uzvedība ir atkarīga no daļiņu izmēriem. Reālo M_S vērtību var mazināt daļiņu virsmas defekti un anizotropija, daļiņu izmēri un forma, ka arī piemaisījumu klātbūtne.

Magnetīta diferenciāli termiskās analīzes līknē (sk. 4.attēlu) ir novērojami 3 maksimumi. Pirmais 102,38 °C temperatūrā ir endotermiskais efekts un atbilst fizikāli saistītā ūdens iztvaikošanas procesam. Eksotermiskais maksimums 256,35 °C temperatūrā ir saistīts ar magnetīta oksidēšanas procesu, veidojot mehemītu:

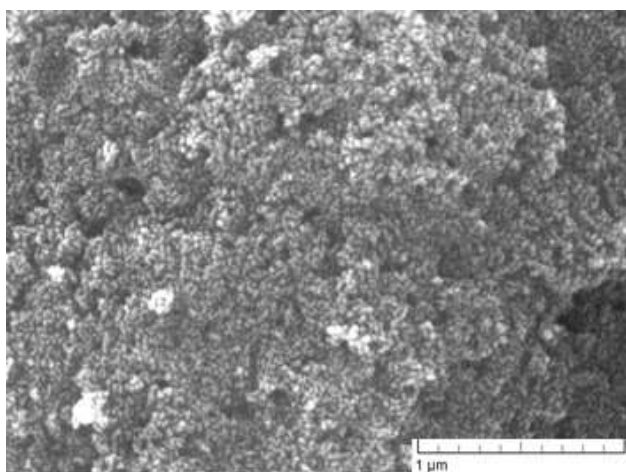
Eksotermiskais efekts uz DTA līknes 500,00 °C temperatūrā ir saistīts ar mehemīta pāreju hematītā. Tā ir fāžu transformācijas reakcija:

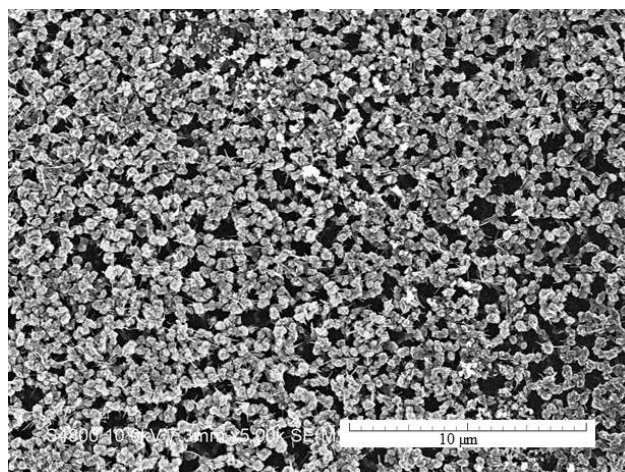

4.att. Magnetīta DTA līkne

Saskaņā ar SEM mikrofotogrāfiju (sk. 5.a.attēlu), Fe_3O_4 daļiņām ir ļoti augsta aglomerācijas tieksme. Aglomerāciju izraisa Van der Valsa spēki starp daļiņām un daļiņu savstarpējā hidrofoba un magnētiskā mijiedarbību. Daļiņas ir pseido-sfēriskas formas, aglomerētās daļiņas neapraksta daļiņu oriģinālos izmērus. Aglomerāciju būtu iespējams samazināt, modificējot virsmu, piemēram, ar nātrija oleātu vai polietilēnglikolu. $\text{SiO}_2/\text{Fe}_3\text{O}_4$ pārklājumu SEM mikrofotogrāfija (sk. 5.b.attēlu) liecina par labu sfērisko Fe_3O_4 daļiņu disperistāti SiO_2 matricā un bezplaisu pārklājuma virsmas veidošanos. Turklāt, pēc termiskās apstrādes Fe_3O_4 daļiņu aglomerācija uz pārklājumu virsmas rada savītas graudu ķēdes. Materiāli, kas satur izstieptās (adatveidā) vai plakanas (diskveidā) daļiņas, vieglāk padodas magnētiskai teksturēšanai, t.i., magnētisko daļiņu domēnu sakārtošanai.

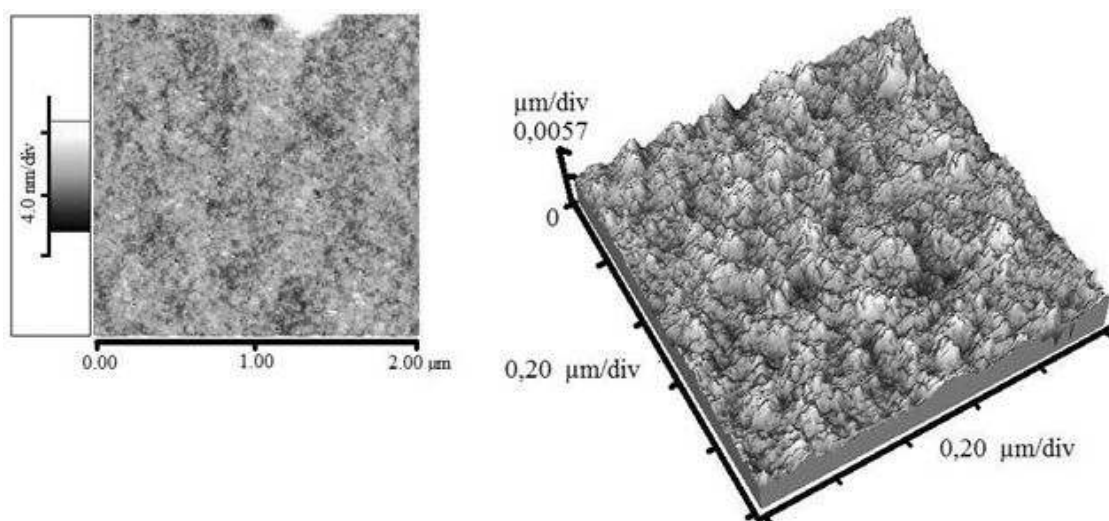
a

b

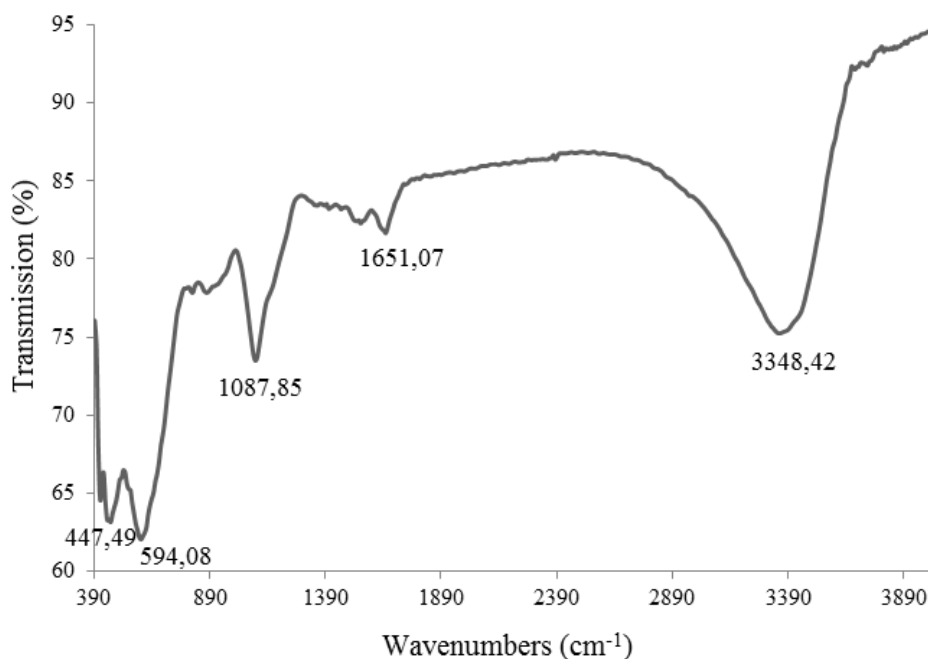
6.att. SEM mikrofotogrāfijas, a – Fe_3O_4 pulveris, b – $\text{SiO}_2/\text{Fe}_3\text{O}_4$ pārklājums

$\text{SiO}_2/\text{Fe}_3\text{O}_4$ pārklājuma virsma ASM attēlos (sk. 7.attēlu) parāda vienmērīgi orientētu daļiņu struktūru ar zemu raupjuma vērtību – R_q ir 1,5 - 2,7 nm.

7.att. SiO₂/Fe₃O₄ pārklājuma ASM topogrāfija un 3D attēls

SiO₂/Fe₃O₄ pārklājuma FT-IR spektrs parādīts 8.attēlā. Absorbcijas maksimums pie 594 cm⁻¹ liecina par Fe-O deformācijas svārstībām oktaedros, bet maksimums pie 447 cm⁻¹ par Fe-O deformācijas svārstībām tetraedros špineļa tipa struktūrā (magnetītā). Visiem silikātiem ir raksturīga platjosla pie ~ 1080 cm⁻¹, kas atbilst Si-O asimetriskām valences svārstībām siloksānu tetraedrā. Svārstības 3250-3500 cm⁻¹ apgalā raksturo saites valences simetriskās svārstības H-O-H, bet absorbcijas maksimums pie 1651 cm⁻¹ atbilst –OH svārstībām, tas apliecina adsorbēta ūdens klātbūtni paraugā.

8.att. SiO₂/Fe₃O₄ pārklājuma FT-IR spektrs

Secinājumi

Sintezēts nanoizmēra Fe₃O₄ pulveris, izmantojot nogulsnešanas metodi no sāļu šķīdumiem. Iegūtas Fe₃O₄ daļiņas ar diametru 15 nm, kas uzrādīja superparamagnētiskās īpašības istabas temperatūrā. Ar sola-gēla iemēršanas-izvilkšanas metodi iegūti magnetītu saturošie pārklājumi ar sfērisko daļiņu formu un Fe₃O₄ daļiņu vienmērīgu izkliedi pārklājumā. Magnētisko nanodaļiņu iekapsulēšana starp divām SiO₂ kārtām padara tās izturīgas pret spontānu agregāciju, kas ļauj saglabāt viena domēna stāvokli. Iekapsulētās magnētiskās nanodaļiņas var izmantot ierakstīšanas iekārtās, pastāvīgos magnētos un it sevišķi biomedicīnā.

Darbs izstrādāts projekta Nr.2010/0221/2DP/2DP/2.1.1.1.0/10/APIA/VIAA/156 „Saules siltuma enerģijas akumulējošu materiālu izstrāde, izmantojot sola-gēla un vakuuma pārklājumu tehnoloģijas” ietvaros.

Bibliogrāfija

- Baikousi M., Kostoula O., Panagiotopoulos I., Bakas T., Douvalis A.P., Koutselas I., Bourlinos A.B., Karakassides M.A. 2011. Magnetic/SiO₂ nanocomposite thin films prepared by sol-gel dip coating modified method. In: *Thin Solid Films*, Vol. 520, pp. 159–165.
- Bengisu M. 2001. In: *Engineering ceramics*. Berlin:Springer, 642 pp.
- Bumb A., Brechbiel M.W., Choyke P.L., Fugger L., Eggeman A., Prabhakaran D., Hutchinson J., Dobson P.J. 2008. Synthesis and characterization of ultra-small superparamagnetic iron oxide nanoparticles thinly coated with silica. In: *Nanotechnology*. Vol. 19, pp. 3356 – 3362.
- El-kharrag R., Amin A., Greish Y.E. 2012. Low temperature synthesis of monolithic mesoporous magnetite nanoparticles. In: *Ceramic International*. Vol. 38, pp. 627–634.
- Erdem Eken A., Ozenbas M. 2009. Characterization of nanostructured magnetite thin films produced by sol-gel processing. In: *Journal of Sol-Gel Science and Technology*. Vol. 50, pp. 321–327.
- Gupta A.K., Gupta M. 2005. Synthesis and surface engineering of iron oxide nanoparticles for biomedical applications. In: *Biomaterials*. Vol. 26, pp. 3995 – 4021.
- Teja A.S., Koh P.Y. 2009. Synthesis, properties, and applications of magnetic iron oxide nanoparticles. In: *Progress Crystal Growth and Characterization of Materials*. Vol. 55, pp. 22–45.

KVANTU PUNKTU FIZIKĀLAS ĪPAŠĪBAS UN TO IEGŪŠANAS IESPĒJA AR IEKĀRTU MANTIS DEPOSITION NANOGEN TRIO

Pāvels Grigorjevs, Amandis Podiņš, Edmunds Tamanis, Vjačeslavs Gerbreders

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401

pavelgrigor@inbox.lv

Abstract

Physical properties of quantum dots & methods of this reception on Mantis Deposition Nanogen trio

In the article are considered the definition, eksistence conditions, optical properties and receiving methods of quantum dots. This article is the collection of all known features about quantum dots and their properties. The colloidal quantum dots give great opportunity to become the spherical quantum dots, but the idea of this research is demonstration of new quantum dots receiving method without chemical methods and receive the quantum dots with Mantis Deposition Nanogen Trio sputtering method. In the theory the new method is more convenient for quantum dots usage in the nanotechnology. The result based on Mantis Deposition Nanogen Trio working supervision and represent as conclusion of experimental results which was not included in article.

Key words: Quantum Dots, CdSe, ZnO, Mantis Deposition Nanogen Trio, sputtering

Ievads

Kvantu punkti (KP) ir jaunie nanoizmēra ķermeņi, kuru kvantu īpašības var būt izmantojamas daudzās sfērās, tādās kā enerģētikā, medicīnā, bioloģijā, informācijas tehnoloģijās u.c. Uz šo dienu jau ir izveidoti kvantu punktu iegūšanas metodes (koloidālais un epitaksiālais). Tomēr KP ar koloidālo metodi (KM) var iegūt nelielos daudzumos, bet ar epitaksijas metodi (EM) KP iegūšana ir sarežģīts un dārgs process. Tomēr Daugavpils Universitātes uzputināšanas iekārta Mantis Deposition (MD) ir piemērota ierīce, ar kuru var iegūt gan plānas kārtiņas, gan nanoizmēra objektus, tāpēc šādu iekārtu ir jāizmanto lietderīgi un KP iegūšana ir piemērotākais vakuumerīces MD pielietošanas veids. Tā kā pasaulē šādu iekārtu skaits ir diezgan neliels, to pielietošana ir ierobežota citu zinātnisku pētījumu robežās, kas galvenokārt balstās uz nanoobjektu un plāno kārtiņu veidošanu, tāpēc ideja par sfērisko kvantu punktu iegūšanu ar iekārtu Mantis Deposition Nanogen Trio ir unikāla un neviens to vēl nerealizējis. Sfēriskie kvantu punkti ir daudz izplatītākie mūsdienu tehnikā, nekā kvantu punkti ar sarežģītu ģeometriju, kas iegūstami galvenokārt ar uzputināšanas metodēm. Tomēr tāpēc, ka šis darbs ir inovatīvs, pirmkārt, ir jāsaprot zinātniskā bāze, uz ko balstīsies pētījumi par kvantu punktu iegūšanu ar jaunu iekārtu un otrkārt, jāiegūst nanodaļiņas, kas būs par kvantu punktu iegūšanas pamatu.

Materiāls un metodes

Kvantu punkta definīcija un eksistēšanas nosacījumi.

Kvantu punkts ir jau gadu desmitu pētīts nanoobjekts, tomēr viennozīmīgas definīcijas, kas paskaidrotu kvantu punkta fizikālo jēgu uz šo dienu nav, kaut gan definīciju ir ļoti daudz. Tāpēc, apkopojot visu iegūto informāciju, var teikt, ka KP – izolētie nanoobjekti, kuru eksitoni ir ierobežoti

trīs dimensijās un kuru īpašības ir atšķirīgas no materiāla. Ir jāatzīmē, ka kvantu punkti ir vairāk matemātiskais modelis, nevis reālie objekti. Tas saistīts ar to, ka nevar veidot pilnīgi izolētas struktūras – mazas daļiņas mijiedarbojas ar ārējo vidi (gan šķidrā, gan cietā matricā) (Brus 2007). Galvenais izaicinājums visiem uzņēmumiem, kas nodarbojas ar koloidāliem kvantu punktiem, ir toksiski materiāli, piemēram, kadmija halkogenīdi. Par kvantu punktu var uzskatīt jebkuru nanoizmēra pusvadītāju, kas ierobežots visās trīs dimensijās, un to izmēri ir tik mazi, ka tajos tiek novēroti kvantu efekti. Būtisks kvantu punkta pastāvēšanas faktors ir trīsdimensiju potenciālas bedres veidošana, kurā lādiņnesēji ir ierobežoti visās telpiskās koordinātēs. Trīsdimensiju bedres veidošanu var apskatīt ar heteropāreju starp GaAs un AlGaAs pusvadītājiem. Valences zonas elektroni no GaAs apgabala nevar iekļūt AlGaAs apgabalā potenciāla barjeras dēļ. Elektroni no GaAs var brīvi pārvietoties visos virzienos, izņemot AlGaAs pārejas virzienā. Tādā veidā elektronus var pieņemt par divdimensiju gāzi. Pievienojot vēl vienu heteropāreju no kreisās puses, iegūstam potenciālo bedri, kur elektronu kustība ierobežota visās telpiskās koordinātēs. Tā kā kustība ir ierobežota, vienīgā brīvības pakāpe elektronam ir pāreja vadāmības zonā enerģijas kvanta dēļ un tā relaksācija atpakaļ ar kvanta izstarošanu. Kvantu punktu veidošanai tiek izmantoti daudzveidīgi materiāli: CdSe, ZnSe, CdTe, CdS, ZnS, InAs, InP, Si.

Kvantu punktu klasifikācija.

Kvantu punktu tipa šķirošana notiek pēc to iegūšanas metodēm: koloīdie vai epitaksiālie KP. Koloīdu kvantu punktu pētīšana sākas 1980. gadā. Tie jau daudzus gadus izmantojami biomedicīnā un nesen zinātniekiem izdevās atrast „iespēju ieslēgt un izslēgt” luminiscenci kvantu punktiem. Pētījumi par epitaksiāliem kvantu punktiem bija tiešām sasniegums, kas sākās ar pētījumu par divdimensiju elektronu gāzes daudzslāņu pusvadītāju ierīcēs, un tad eksperimenti turpinājās ar kvantu nanodiegiem un beidzot vēlos 1980-ajos beidzās ar nulles dimensiju. Termins 'quantum dot' pieder Markam Rīdam, kurš iepazīstināja ar to 1988. gada publikācijā (Alchalabi, Zimin, Kostorz, Zogg 2003). Koloidālo un epitaksialo kvantu punktu iegūšanas metožu dēļ var iegūt gan dažādu pusvadītāju materiālu KP, gan dažādas formas KP. It īpaši ir svarīgs KP sastāvs no dažādiem pusvadītājiem. Tāpēc kvantu punktus var raksturot ne tikai pēc sintēzes metodes, bet arī pēc sastāva, lieluma un formas.

1) Pēc kvantu punktu sastāva.

Kvantu punktiem ir praktiska nozīme kā luminiscences materiāliem. Pamatprasības pusvadītāju materiāliem, no kuriem sastāv kvantu punkti, ir sekojošas: zonu spektrālais raksturs (kas nosaka luminiscenci) un lādiņnesēju efektīvā masa, kas nosaka kvantu efektus plaša izmēru diapazonā (nanokristālu izmēros). Tāpēc var izcelt sekojošas pusvadītāju klases: liela zonas platuma pusvadītāji (ZnO, TiO₂ oksīdi) – izstaro UV diapazona starojumu, vidēja zonas platuma pusvadītāji (A₂B₆, piemēram, kadmija, A₃B₅) – izstaro redzamās gaismas diapazona starojumu, šauras enerģētiskās

zonas pusvadītāji (A2B4, piemēram, svina halkogenīdi) – izstaro tuva infrasarkanā diapazona starojumu. (Klimov)

2) Pēc kvantu punktu formas.

Izņemot ietekmi, ko sniedz kvantu punktu sastāvs un lielums, kvantu punktu īpašības būtiski ietekmēs arī forma: Lodveida (kvantu punkti) - lielākā daļa kvantu punktu. Šobrīd tiem ir lielākais praktiskais pielietojums to izgatavošanas vienkāršības dēļ; Elipsoīdi (nanostieņi) - nanokristāli, iegareni gar vienu pusi. Eliptiskais koeficients 2-10, tomēr norādītās robežas ir nosacītas. No praktiskā viedokļa šī kvantu punktu klase, iespējams, ir polarizēta starojuma avots. Pie liela eliptiskā koeficienta (> 50) šis nanokristālu tips bieži tiek minēts kā nanodiegs (nanowires); Nanokristāls ar kompleksu ģeometriju (piemēram, tetrapods). Var būt sintezēts pietiekami daudzas dažādas formas – kuba, zvaigznītes utt., kā arī sazarotas struktūras. No praktiskā viedokļa tetrapodi var būt izmantoti kā molekulārie slēdži. Šobrīd par tiem galvenokārt ir akadēmiska interese (Уточникова 2010).

3) Daudzkomponentu kvantu punkti.

Leģēti kvantu punkti - piemaisījumu daudzums ir neliels, apmēram 1 – 10 no piemaisījuma atomiem, ja vidējais atomu skaits kvantu punktā ir 300-1000 vienības. Turklāt, kvantu punktu elektroniskā struktūra netiek mainīta, mijiedarbībai starp piemaisījuma atomiem un kvantu punkta ierosinātiem stāvokļiem ir dipola raksturs, un rezultātā notiek ierosinājuma pārvešana. Leģēšanas pamatpiemaisījumi ir mangāns un varš (kas dod luminiscenci redzamas gaismas diapazonā).

Kvantu punkti uz heteropārējam. Šī pieeja tiek īstenota uz kodola-apvalka tipa kvantu punktu pamata (kodols no viena pusvadītāja materiāla, apvalks no otra pusvadītāja). Parasti tas ietver sevī divu kontaktu daļu veidošanos no dažādiem pusvadītājiem. Pēc analogijas ar klasisko heteropārējas teoriju var izcelt divus kvantu punktu veidus uz kodola-apvalka tipa pamata:

Type I - Platākas zonas pusvadītājs ir apvalks, šaurākas zonas pusvadītājs - kodols. Attiecība starp aizliegtu zonu platumiem parādīta zīmējumā. Visplatākās zonas pusvadītājs spēlē virsmas enerģētisko joslu stāvokļu ierobežotāja lomu, un lokalizē elektronu-caurumu pārus (eksitonus) kodola iekšienē. Doto pieeju izmanto luminiscences efektivitātes palielināšanai.

Type II - Pusvadītāju aizliegtās zonas platumi ir salīdzinoši vienādi, taču zonas malas tiek pārbīdītas viena attiecībā pret otru. Foto- ierosinātiem lādiņnesējiem enerģētiski izdevīgi būt dažādās nanokristāla vietās, piemēram, elektronam ir izdevīgi atrasties čaulā, bet caurumam - kodolā (vai otrādi). Kodola-čaulas kvantu punkti type II demonstrē telpisko lādiņnesēju atdalīšanu un var būt interesanti, veidojot sistēmu ar ilgāku dzīves laiku foto- ierosinātiem elektronu-caurumu pāriem (sakarā ar elektronu un caurumu samazināto viļņu funkciju pārklāšanos). Cits svarīgs efekts ir aizliegtās zonas efektīvā platuma samazināšanās un luminiscences maksimuma pārbīde sarkanā zonā (Klimov).

Kvantu punktu optiskās īpašības.

Luminiscence.

Optiskajās īpašībās kvantu-izmēru efekti izpaužas ne tikai absorbcijas spektros, bet arī luminiscences spektros, un noved pie luminiscences viļņa garuma izmaiņas, kas ir vienāda ar eksitona rekombinācijas enerģiju. Tomēr luminiscences spektrs attiecībā pret absorbcijas spektru ir nobīdīts uz garo viļņu pusi, ko sauc par Stoksa nobīdi. Tas izskaidrojams ar to, ka:

1) nanokristālos ar heksagonālo struktūru optiskās pārejās pie ierosinājuma un izstarošanas darbojas dažādi caurumu līmeņi,

2) molekulas siltuma kustības dēļ rodas uzņemtās enerģijas zudumi. Neatkarīgi no ierosinājuma veida un ierosinājuma gaismas viļņa garuma, luminiscences spektrs būs nemainīgs. Tas izskaidrojams ar to, ka parēja ir iespējama tikai no zemāka līmeņa uz augstāko pamatlīmeni. Ir vesela virkne dažādu rekombinācijas procesa mehānismu. Turklāt, foto- ierosināta eksitona dzīves laiks līdz rekombinācijai ir atkarīgs no KP struktūras un izmēra. Piemēram, elektrona – cauruma pāra dzīves laiks līdz rekombinācijai pēc izstarošanas mehānisma ir proporcionāls lādiņnesēju viļņa funkcijas pārklāšanās integrālim (Brus 2007).

Fluorescence. Kvantu punktu optiskā mikroskopija parādīja, ka tiem ir „mirdzoša” uzvedība, kad punkts periodiski pāriet no luminiscējoša stāvokļa (on – stāvoklis) uz tumšo stāvokli (off – stāvoklis) (Brus (2007)). Tas izskaidrojams ar to, ka pēc eksitona foto- ierosinājuma viens no lādiņnesējiem var būt iesakņots nanokristāla aplenkumā. Kvantu punkts tiek lādēts un rezultātā parādās off - stāvoklis.

Kvantu punktu iegūšana.

Kvantu punktus sadala pēc iegūšanas metodēm. Tās ir ķīmiskās koloidālās sintēzes metode un fizikālā epitaksijas metode. Abas metodes dod iespēju iegūt dažādas formas un izmēru kvantu punktus, un tomēr epitaksijas metode nedaudz atpaliek no koloidālās sintēzes. Tās var būt pieejas, kas balstās uz vielas "sadrupināšanas" (no augšas uz apakšu) un nanokristāla "audzēšanas" (no apakšas uz augšu). Labākās kvalitātes kvantu punkti iegūti ar metodi, kas balstās uz kristālu audzēšanu nepolārā vidē, ko piedāvāja C.B.Murray 1992. gadā (Alchalabi, Zimin, Kostorz, Zogg 2003). Koloidālo kvantu punktu sintēzes metodei nepolārā vidē ir neapšaubāmas priekšrocības, tas ir: spēja kontrolēt kvantu punktu augšanas procesu, laba kvantu punktu virsmas līmeņu ierobežošana, KP vairāku izmēru iegūšana, turpmākās izolācijas un kvantu punktu attīrīšanas iespējamība (matricas prombūtne). Epitaksijas metode dod iespēju iegūt kvantu punktus uz atomāri tīras pamatnes. Liela vakuuma apstākļos uz pamatni vērš atomu vai molekulu plūsmu, kuru iegūst ar vielas iztvaikošanu no sagatavotiem avotiem. Ja izmanto pusvadītāju vielas ar dažādiem aizliegtās zonas platumiem, tad tādā veidā var izaudzēt raksturīgu “piramīdu”. Šī metode bija labi izstrādāta pusvadītāju struktūru

ražošanā un šobrīd ir plaši izmantojama. Īpaši labi kvantu punkti iznāk tad, kad izvēlas materiālus ar tuviem kristāliska režģa periodu lielumiem. Tomēr ir jāatzīmē, ka raksturīgās ‘‘piramīdas’’ rodas tikai tad, kad kristāliskā režģa periodi atšķiras pēc lieluma. Šajā gadījumā uz robežas starp materiāliem sāk veidoties elastīgs spriegums, kura rezultātā uzputinātā viela satek kopā kā ūdens pilieni, jo tāda konfigurācija ir enerģētiski izdevīgāka, nekā viendabīgs izkātojums. Iegūtās struktūras īpašības ir atkarīgas no procesa konkrētiem nosacījumiem: izmantotā materiāla tīrības pakāpes, no fizikālām un ķīmiskām īpašībām, no pamatnes defektu lieluma un kristāliskās struktūras kvalitātes, temperatūras, kurā norisinās process. Vairākos gadījumos visus šos parametrus izvēlas eksperimentālā ceļā. Kvantu punktu ražošanas procesam ar MBE metodi ir svarīgi, lai KP ģeometriskie izmēri būtu līdzīgi. Šobrīd ir izstrādāta metode, kas dod iespēju iegūt KP ar līdzīgiem lielumiem, kas atšķiras tikai par 2-3%. (Грибачев 2009).

Rezultāti un diskusijas

Mantis Deposition Nanogen Trio iespējas. Jaunā iekārta Mantis deposition Nanogen trio ir inovatīvs zinātnisks komplekss aparāts, kas ietver sevī vairākas inovatīvas tehnoloģijas. Tas dod iespēju vienlaikus izmantot vairākus uzputinātāju veidus (DC un RF magnetronus), izmantot gāzi oksidēšanai (O_2 atom source), sānu magnetronu (Core Sheall coater, ievietots Zn katods), nanodaļiņu veidošanas iekārtu (Nanoparticle sources) un magnetronu ar trim katodiem (Nanogen Trio, kur pašlaik ir ievietoti Cd, Se un Te katodi), kā arī citas iekārtas, kas dod iespēju kontrolēt uzputināšanas procesu. Rezultātā iekārtā Mantis Deposition Nanogen Trio pēc vienkāršas uzputināšanas ar Nanogen Trio , nanodaļiņu veidošanas iekārtai ir jāsavēlc kopā Cd un Se atomus kopā, izveidojot vairākas CdSe nanodaļiņas. Pēc nanodaļiņu veidošanas ar sānu magnetronu Core Sheall coater ir jāapstaro CdSe nanodaļiņas ar Zn kas savukārt veidos Zn apvalku apkārt CdSe nanodaļiņām. Tomēr tas vēl nav kvantu punkts, jo Zn apvalkā aizliegtās zonas platumam jābūt lielākam, tāpēc, pirms veidotā daļiņa uzputināsies uz pamatnes, to jāapstaro ar skābekļa atomiem ar O_2 atom source iekārtas palīdzību. Rezultātā uz pamatnes veidosies slānis, kas sastāvēs nevis no atsevišķiem atomiem, bet gan no kvantu punktiem. Ja eksperiments izdosies, šādiem epitaksiāliem sfēriskiem kvantu punktiem būs lielāka priekšrocība par koloidāli iegūtiem kvantu punktiem, jo palielināsies to izmantošanas iespējas jomās, kur vajadzīgas plānas kārtiņas, piemēram, tranzistoru vai saules elementu veidošanai. Ja izdosies iegūt CdSe/ ZnO kvantu punktu, tad tam sekojošs darba mērķis ir iegūt CdTe/CdSe kvantu punktu, kas būs daudz stabilāks par CdSe/ZnO nanopunktu. Tomēr eksperimenta rezultāti parādīja, ka Mantis Deposition Nanogen Trio nevar izveidot CdSe nanodaļiņas bez atbilstoša katalizatora, tāpēc vēl ir jāveic atbilstoši pētījumi.

Bibliogrāfija

Alchalabi K., Zimin D., Kistorz G., Zogg H. Self-assembled semiconductor quantum dots with nearly uniform sizes // *Phys. Rev. Lett.* 90 026101-4. 2003.]

Victor I. Klimov Semiconductor and metal nanocry

L.E. Brus (2007). *Chemistry and Physics of Semiconductor Nanocrystals*. Retrieved 2009-07-07

Neuhauser R. G., Shimizu K. T., Woo W. K., Empedocles S. A., Bawendi M. G. *Phys.Rev.Lett.*, 2000, 85, 3301

Валентина Уточникова. Квантовые точки: маленькие, да удаленькие// http://www.nanometer.ru/2010/06/09/12760916808376_214355.html. Retrieved 2010-06-10

Виталий Грибачев. Методы получения и применения// http://kit-e.ru/articles/elcomp/2009_09_127.php

ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ ТОНКОПЛЁНОЧНОГО СОЕДИНЕНИЯ $Cu_2ZnSnSe_4$

Павел Нарича¹, Вячеслав Гербредер², Велга Акмене², Ирена Михайлова²

¹Rēzeknes Augstskola, Atbrīvošanas aleja 90, Rēzekne LV-4601, Latvija

PavelsNarica@ru.lv

²Daugavpils Universitāte, Parādes 1, Daugavpils LV-5401, Latvija

Аnotācija

Darbā tika pētīta $Cu_2ZnSnSe_4$ plāno kārtiņu iegūšana secīgi uzputinot pamatelementu (Sn, Se, Zn, Cu) slāņus uz stikla pamatnes. Katra slāņa biezums tika izvēlēts tāds, lai iegūtu stehiometrisku attiecību 2:1:1:4 starp vara, cinka, alvas un selēna daudzumu. Lai izveidotos savienojums $Cu_2ZnSnSe_4$, iegūtie paraugi tika atkvēlināti pie dažādām temperatūrām intervālā no 150^oC līdz 400^oC. Paraugu virsma tika izpētīta ar elektronu mikroskopa palīdzību. Tika veikta paraugu ķīmiskā sastāva analīze, rentgenstruktūranalīze pirms un pēc paraugu atkvēlināšanas. Pārbaudīta slāņu uzpūšanas secības ietekme uz savienojuma īpašībām.

Atslēgvārdi: plānas kārtiņas, savienojums $Cu_2ZnSnSe_4$, elektronu mikroskops, rentgenstruktūranalīze.

Abstract

$Cu_2ZnSnSe_4$ thin films were obtained by sequential sputtering of basic elements (Sn, Se, Zn, Cu) on a glass substrate. The thickness of each layer was selected to achieve 2:1:1:4 stoichiometric ratio for copper, zinc, tin and selenium, respectively. To obtain compound $Cu_2ZnSnSe_4$ samples were annealed at temperature range of 150^oC to 400^oC. Surface of samples were investigated using scanning electron microscope. Analysis of chemical composition and x-ray diffractometry was performed before and after annealing of samples.

Key Words: thin films, compound $Cu_2ZnSnSe_4$, x-ray diffractometry.

Введение

Селенид меди цинка олова $Cu_2ZnSnSe_4$ является одним из перспективных материалов, который может быть использован в производстве солнечных элементов, благодаря его оптическим и электрическим свойствам. $Cu_2ZnSnSe_4$ имеет узкую ширину запрещенной зоны, высокую способность абсорбции и высокую стабильность параметров. Существенным с экологической точки зрения является то, что $Cu_2ZnSnSe_4$ является нетоксичным соединением, благодаря отсутствию в составе тяжелых металлов.

Соединение состоит из широко распространённых, нетоксичных элементов и в сравнении с другими материалами, которые используются в производстве солнечных панелей, являются достаточно дешёвыми. Однако до сих пор производимые панели с использованием соединения $Cu_2ZnSnSe_4$ имеют низкий коэффициент полезного действия, что обуславливает необходимость проведения дополнительных исследований, что бы оптимизировать технологические процессы производства указанного материала.

Целью исследования было получение соединения $Cu_2ZnSnSe_4$, напыляя элементы в определённой последовательности (Sn, Se, Zn, Cu) на очищенную стеклянную подложку с дальнейшим их отжигом в муфельной печи. Было исследовано влияние температуры отжига на

образование соединения, а также исследовано влияние очередности напыления слоев и их толщины на параметры соединения $Cu_2ZnSnSe_4$

Материалы и методы

Получение плёнок $Cu_2ZnSnSe_4$

Для реализации взаимодействия исходных компонентов при получении соединения $Cu_2ZnSnSe_4$ (селенида меди, цинка и олова) была определена наиболее эффективная технология нанесения тонких плёнок. Плёнки наносились на очищенные стеклянные подложки в вакуумной установке EMC 150T ES производства фирмы Quorum Technologies Ltd. Данная установка представляет собой комбинированную систему со сменными электродами для напыления химических элементов методами магнетронного и термического испарения. Для нанесения селена (Se) применялся метод термического испарения. Толщина наносимых слоёв плёнок в установке контролируется при помощи кварцевого резонатора, а скорость напыления поддерживается в заданном диапазоне посредством регулирования силы тока, протекающего через испаритель. Корпус испарителя представляет собой металлическую пластину, которой придана форма лодочки, в которую помещается селен. Время нанесения составляло порядка 10 мин. Нанесение Cu, Zn, Sn осуществлялось магнетронным методом так же на установке EMC 150T ES (Quorum Technologies Ltd). Определена очередность нанесения компонентов вещества. Изучено влияние очередности напыления элементов, подобран оптимальный вариант на основе полученных экспериментальных данных. Полученные данные приведены в таблице 1. В таблице указано в какой очередности проводилось напыление слоёв, а так же толщина каждого из слоёв.

Таблица 1.

№ слоя	Химический элемент	Толщина слоя (nm)
1	Cu	20
2	Zn	20
3	Sn	30
4	Se	360
5	Sn	60
6	Cu	30
7	Se	800
8	Zn	25
9	Cu	45

Для исследования оптимальных условий образования соединения $Cu_2ZnSnSe_4$ образцы помещались в муфельную печь и проводился отжиг при различных температурах. Диапазон

температур составлял от 150⁰С до 400⁰С с шагом в 50⁰С. Исследовано имеется ли взаимосвязь между температурой отжига и образованием соединения Cu₂ZnSnSe₄.

Оборудование для исследований

Исследование морфологии поверхности плёнок проводилось с использованием сканирующего микроскопа TESCAN-VEGA LMU II Q4.

Структурные исследования выращенных плёнок выполнялись на дифрактометре SmartLab RIGAKU, используя излучение Cu-K α ($\lambda = 1.543 \text{ \AA}$) при ускоряющем напряжении 40 kV и токе эмиссии 150 mA. Была использована рентгено-оптическая схема Брега-Брентано с первичным монохроматором.

Фазовый анализ структуры плёнок проводился путем сопоставления межплоскостных расстояний и относительных интенсивностей рентгеновских пиков от исследуемых образцов и эталона по данным JCPDS. Для получения прецизионных значений постоянной кристаллической решетки материала использовался экстраполяционный метод Нельсона-Рили. Линейная аппроксимация полученных точек проводилась с использованием метода наименьших квадратов.

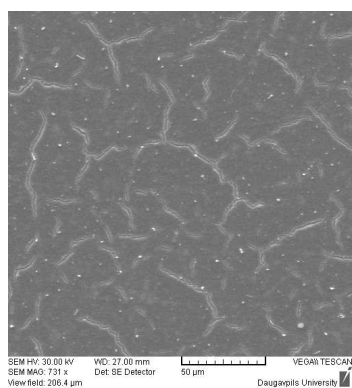
Результаты и обсуждение

Получение и оптические свойства плёнок Cu₂ZnSnSe₄

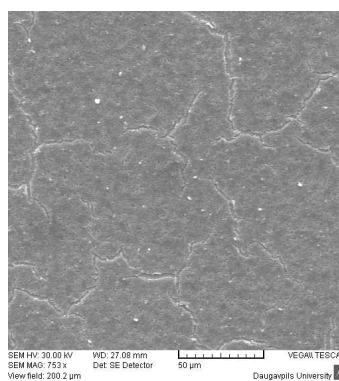
На рисунке 1 и 2 представлены микрофотографии плёнок соединения Cu₂ZnSnSe₄ полученных при различных физико-технологических условиях осаждения. При температуре отжига 150⁰С плёнка имеет мелко-дисперсную структуру. По мере увеличения температуры отжига до 400⁰С наблюдается увеличение размера кристаллитов до 3,0 мкм (Рис. 1).

Результаты исследования структурного состава вещества кристаллитов образца с температурой отжига 400⁰С (Рис.2) показали, что это оксид меди. Следовательно, увеличение температуры отжига является необоснованным, так как увеличивается количество окислов металлов. Кроме того в образце происходит снижение процентуального содержания Se за счёт его испарения в процессе отжига. Результаты структурного исследования выращенных плёнок выполнены на рентгенодифрактометре и приведены на (Рис.3). Данное исследование позволило установить оптимальную температуру отжига образцов, которая составляет 300⁰С. Отжиг образцов проводился в муфельной печи в течении 30 минут.

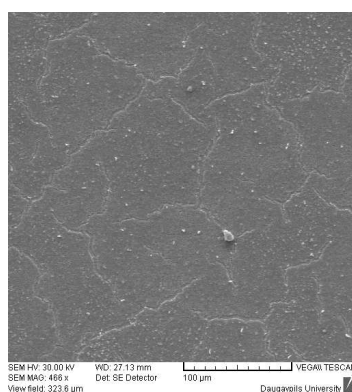
Строение кристаллической решётки соединения Cu₂ZnSnSe₄, полученное на основе данных рентгенструктурного анализа (13)

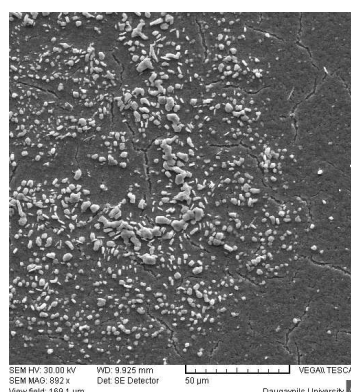
a)

b)

c)

d)

Рис. 1 – Микрофотографии плёнок CZTSe, полученных на стеклянных подложках при температуре отжига а) 250⁰C; б) 300⁰C; в) 350⁰C; д) 400⁰C

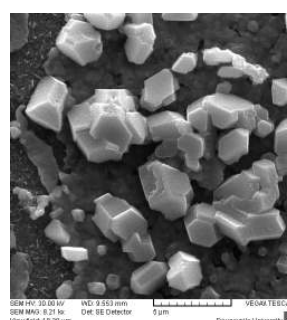
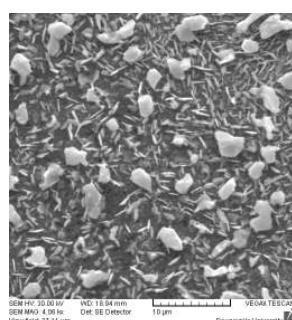
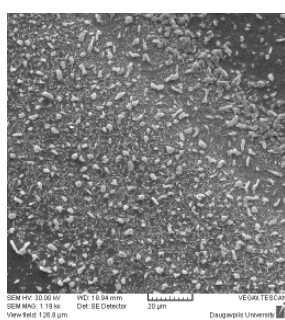

Рис. 2 – Микрофотографии плёнок CZTSe образца д) 1 рис. при температуре отжига 400⁰C

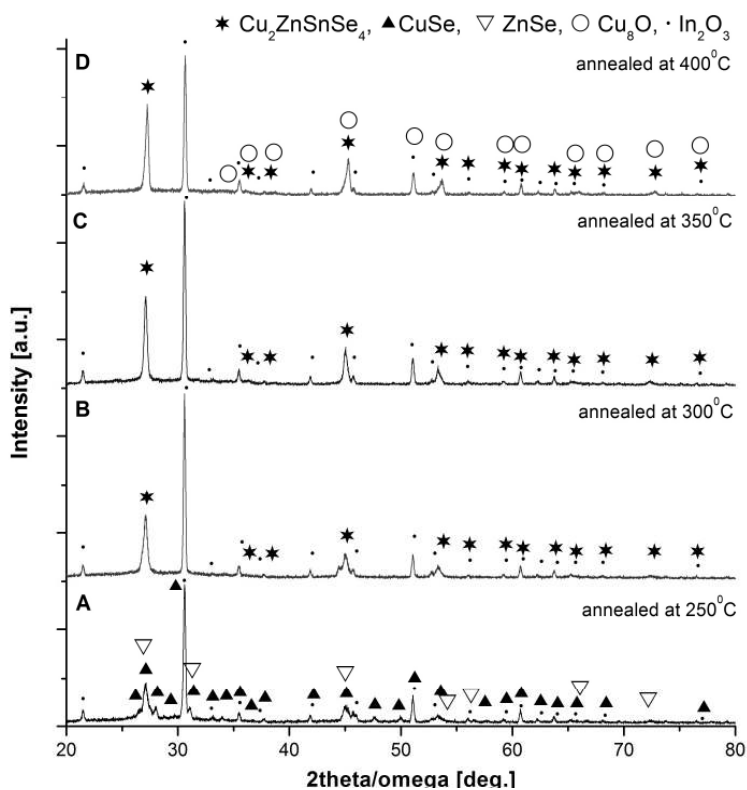

Рис. 3 – Дифрактограммы плёнок $\text{Cu}_2\text{ZnSnSe}_4$, полученных при различных температурах отжига, °C : 250, 300, 350, 400

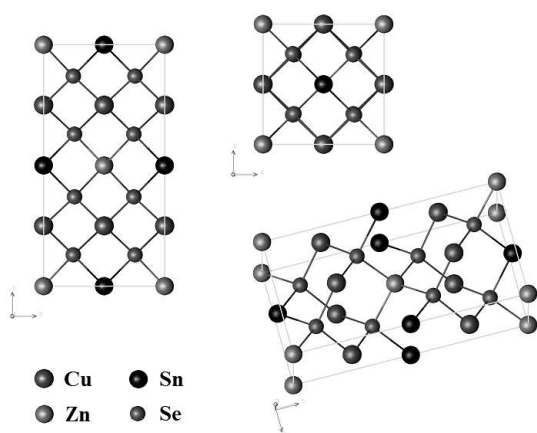

Рис. 4 – Строение кристаллической решётки соединения $\text{Cu}_2\text{ZnSnSe}_4$, полученное на основе данных рентгенструктурного анализа

Выводы

Разработана метод получения соединения $\text{Cu}_2\text{ZnSnSe}_4$, а так же исследована возможность формирования высокочистых тонких плёнок методом термического испарения и магнетронного напыления. В работе исследованы морфология поверхности, структура тонких плёнок, синтезированных при различных температурах отжига. Установлена минимальная температура, при которой вещество из аморфного состояния переходит в кристаллическое.

Библиография

- M. Kauk-Kuusik, M. Altosaar, K. Muska, M. Pilvet, J. Raudoja, K. Timmo, T. Varema, M. Grossberg, E. Mellikov, O. Volobujeva Post-growth annealing effect on the performance of Cu₂ZnSnSe₄ monograin layer solar cells (Tallin 2013)
- D. Hariskos, S. Spiering, M. Powalla, *Thin Solid Films*. 480, 99 (2005).
- A.S. Opanasyuk, D.I. Kurbatov, M.M. Ivashchenko, *J.Nano- Electron. Phys.* 4 № 1, 01024 (2012).
- Qiwei Tian, Xiaofeng Xu, Linbo Hanl, *Cryst. Eng. Comm.* 14, 3847 (2012).
- J. Poortmans, V. Arkhipov, *Thin Film Solar Cells: Fabrication, Characterization and Application*. (Leuven, Belgium: John Wiley & Sons, Ltd. IMEC: 2006).
- А. Фаренбрук, Р. Бьюб, *Солнечные элементы. Теория и эксперимент* (Москва: Энергоатомиздат, 1987).
- M.A. Green, K. Emery, Y. Hishikawa, W. Warta, *Prog. Photovolt.: Res. Appl.*, 18, 346 (2010).
- S. Chaliha, M.N. Borah, P.C. Sarmah, A. Rahman. *J. Optoelectron. Advanc. Mater.* 10, 427 (2008).
- G.I. Rusu, M.E. Popa, G.G. Rusu, Iulia Salaoru, *Appl.Surf. Sci.* 218, 223 (2003).
- S. Venkatachalam, D. Mangalaraj, Sa.K. Narayandass, *Vacuum* 81, 928 (2007).
- M.P. Deshpande, S.H. Chaki, N.H. Patel, *J. Nano- Electron. Phys.* 3 № 1, 193 (2011).
- R. Chandramohan, T. Mahalingam, J.P. Chu, P.J. Sebastian, *J. New. Mat. Electrochem. Syst.* 8, 143 (2005)
- A. Altomare, *J. Appl. Crystallogr.* 42 (2009) 1197

НАНОСТРУКТУРНЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ ZnO НА СЛОЯХ РАЗЛИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ (Zn, ZnO, Cu, CuO)

Павел САРАЕВ, Ирена МИХАЙЛОВА, Вячеслав ГЕРБРЕДЕР

Инновационный центр микроскопии им.Г.Либерта Даугавпилсского Университета

Ул. Парадес 1, Даугавпилс, ЛАТВИЯ

pavels.sarajevs@du.lv

Abstract

Nanostructural formations of ZnO on the different material layers ((Zn, ZnO, Cu, CuO)

In the work the process of formation of ZnO nanostructures by thermal evaporation of Zn in vacuum on glass substrates with followed annealing was investigated. While working obtained randomly disposed on the surface nanostructure formation of ZnO (threads, needles) and their growth was qualitatively investigated using various materials (Cu, CuO, Zn, ZnO) as an adhesive layer. It was found that the highest concentration and size of ZnO nanostructures corresponds to the nanostructures witch grown on a deposited by magnetron sputtering layer of Zn.

Keywords: Zinc Oxide, Nanostructures, Synthesis, Oxidation method

Kopsavilkums

Tika izpētīts ZnO nanostruktūru veidošanās process, ar termiskās uzputināšanas metodi vakuumā uz stikla pamatnēm uzputinot Zn plānās kārtiņas un tam sekojošu atkvēlināšanu gaisā. Darba gaitā uz pamatnes virsmas tika iegūti haotiski izvietoti nanoizmēru cinka oksīda veidojumi (pavedieni, adatas) kā arī, kvalitatīvi izpētīta šo nanostruktūru augšana atkarībā no pielietotā adhēzijas slāņa materiāla (Cu, CuO, Zn, ZnO). Tika konstatēts, ka vislielākā ZnO nanostruktūru koncentrācija un veidojumu izmērs piemīt paraugiem, kur par adhēzijas slāni tiek izmantots ar magnetronu uzputināšanas metodi iegūts cinka slānis.

Введение

Вследствие развития технической деятельности человечеству во второй половине двадцатого века и начале двадцать первого века характерно значительное увеличение потребления электроэнергии. Потребности человечества в энергии по сравнению с уровнем конца XX-го века (~13ТВт/час) в XXI-м веке более чем удвоились (~30ТВт/час), и по прогнозам к концу XXI-го века утроится (~46ТВт/час) (Де Роза 2010, www.simplifiedbiz.com). Это связано в первую очередь с ростом мировой экономики (прогноз в 4 раза к 2050-му году), и особенно с быстрым ростом экономик таких стран как Китай и Индия, где проживает 2/3 всего населения Земли (ОЕСД/IEA 2008), а также с увеличением населения Земли в целом. К 2050-му году число жителей Земли может составить 10-11 млрд. человек. В тоже время происходит серьезное истощение ископаемых ресурсов. В этой связи одним из наиболее перспективных направлений энергетики становится фотовольтаика. Однако полноценное использование энергии солнца затруднено тем, что солнечное излучение, доходящее до Земли, рассеяно и небольшой энергии. Себестоимость используемых в данный момент фотоэлементов высока (20-65 евроцентов/кВт·час) по сравнению с ископаемыми источниками энергии (2-3.5 евроцента/кВт·час) (Афанасьев 2011). Необходимо найти способы уменьшения себестоимости производства солнечных элементов в 5-10 раз. В последние десять лет на базе

квазиодномерных наноструктур оксида цинка (имеющих форму стержней, нитей, проволоки, лент и т.д. (Нео 2004) активно разрабатывается целый ряд полупроводниковых устройств: солнечные батареи Low 2005), пьезоэлектрические нано-генераторы [Wang 2006], УФ светодиоды и газовые сенсоры (Kim 2008). Интерес к нанокристаллическому оксиду цинка (наностержням, нанопроволокам, наноиглам), что связано с более совершенной кристаллической структурой таких материалов и их высокой удельной поверхностью (Редькин 2007). Более того, в случае монокристаллических образцов появляется возможность не только увеличивать плотность экситонов и создать усиливающую оптическую среду при малых мощностях накачки, но и уменьшить потери на рассеивание света (Грузинцев 2006). Также, одной из привлекательных особенностей этого материала является его не токсичность и биосовместимость, что важно для биомедицинских применений. Целью работы был поиск наиболее дешевого способа получения широко известного соединения оксида цинка (ZnO), широкополосного ($E=3.37$ eV) полупроводника перспективного для эффективного использования в процессе производства солнечных батарей, а также полупроводниковых лазеров и светодиодов в ультрафиолетовой (УФ) части спектра.

Материалы и методы

Существует несколько способов получения тонких пленок ZnO. Все методы условно можно разделить на две группы: получение пленок ZnO из готового материала оксида цинка (порошок и пр.) и получение ZnO окислением цинка. В свою очередь существуют различные методы получения тонких пленок цинка для его последующего окисления (химический, электролитический и пр.). В публикациях описано получение 1D-нанокристаллов ZnO методом термического испарения (Yang 2005), разложения ацетилацетоната цинка (Liu 2002), высокочастотного распыления ZnO (Chiou 2003), синтеза из металлоорганических соединений (Kim 2003), электрохимического осаждения (Zhenga 2002). В данной работе для получения состава ZnO использовался метод термического окисления на воздухе предварительно нанесенных тонких пленок цинка. Для получения изначальных пленок Zn применялся метод термического испарения цинка. В процессе работы на предварительно очищенную и подготовленную стеклянную подложку наносились адгезионные слои цинка и меди методом магнетронного распыления. Затем, некоторые образцы отжигались в печи при температуре 550° C в течение 15 минут, для получения тонкой пленки оксида материала. После чего методом термического напыления на все образцы наносился слой цинка. Слой термического цинка наносился через маску, меньшую, чем размер образца с нанесенным магнетронным способом цинком. Толщина пленок термического цинка составляла $700\text{нм} \pm 10\%$.

В течение второго этапа процесса получения состава ZnO образцы с нанесенным слоем Zn были подвергнуты отжигу в печи при температуре 550°C. Нанесение слоев производилось с использованием вакуумной магнетронной установки Quorum EMS 150t ES, отжиг образцов производился в печи LIDO High Therm. Были получены изображения поверхности с использованием электронного микроскопа TESKAN VEGA LMU.

Стеклянная подложка очищалась соляной кислотой с использованием ультразвуковой мойки. Затем подложка промывалась в деионизированной воде, и повторно очищалась в растворе щелочи (NaOH). После чего подложка промывалась в деионизированной воде и высушивалась в печи при температуре ок. 80° C в течение одного часа.

Результаты и обсуждение

Температура плавления цинка составляет 419,5°C. В результате взаимодействия цинка, разогретого выше температуры плавления, с кислородом из воздуха происходит процесс окисления с образованием состава ZnO. Это доказывают данные рентгеноструктурного анализа (рис.1).

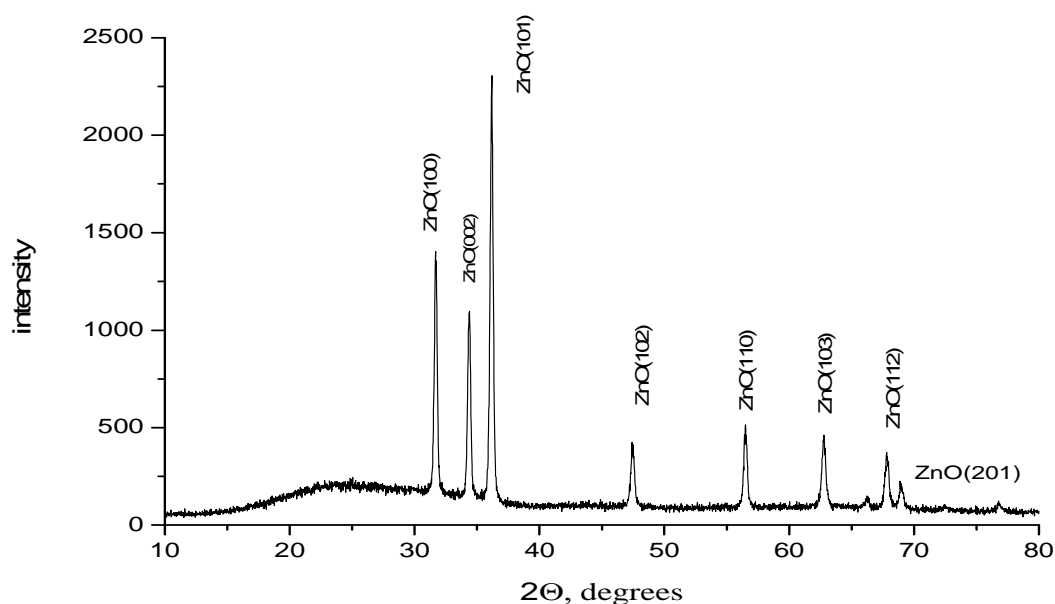

Рисунок 1. Дифрактограмма отожженного образца термически напыленного цинка

Причем, согласно данным электронномикроскопического исследования, наноструктурные образования (нанонити, наноиголки и пр.) образуются из термически нанесенного цинка. На рис.2 б четко прослеживается граница образования наноструктур. После отжига они появляются в том месте, где цинк наносился термически, в то время как роста каких либо заметных и существенных наноструктурных образований не происходит. Средняя длина наноструктурных образований ок. 4 мкм. При этом важно нанесение подслоя на который

термически оседает цинк по той причине, что атомы цинка, при данном методе нанесения имеют малую адгезию к стеклянной подложке.

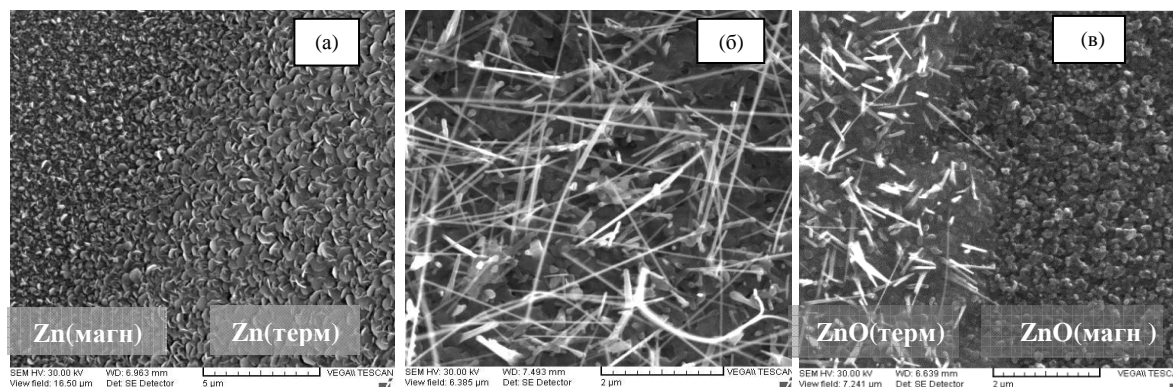

Рисунок 2. Электронно-микроскопическое изображение пленок цинка до (а) и после отжига при 550°C в теч.15 мин. напыленных термическим испарением цинка (б) и граница нанесения термически напыленного и магнетроном напыленного цинка после отжига (в).

Как видно на рис. 2а структура магнетронного цинка более мелкогранулирована, в то время как термический цинк обладает более хлопьеобразной структурой. На рисунке четко прослеживается граница нанесенного термическим способом цинка.

В случае использования в качестве адгезионного слоя состава оксида цинка, полученного по схеме магнетронный цинк-отжиг, на образце после отжига также возникают наноструктурные образования (нити, иглы), однако в несколько меньшей концентрации и размерах (рис.3). Средняя длина данных образований ок. 1 мкм.

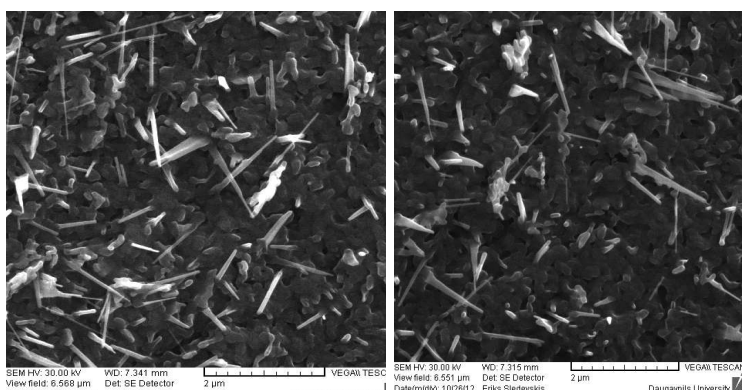

Рисунок 3. Электронно-микроскопические изображения пленок оксида цинка на адгезионном слое ZnO после отжига.

При этом стоит учесть, что в данном случае под слоем полупроводниковых наноразмерных образований находится слой полупроводника ZnO. Этот слой в свою очередь будет создавать серьезные препятствия движению носителей заряда к контакту, если применять эту систему для создания солнечных элементов.

Также в процессе работы были получены пленки оксида цинка на подложках, у которых в качестве адгезионного слоя использовались слои меди и оксида меди. На рисунке 4а показаны снимки электронного микроскопа пленки меди, нанесенной методом магнетронного напыления на стеклянную подложку, а также снимки термически нанесенного на слой меди

цинка (рис. 4б) до отжига. Размер хлопьев цинка подобен размерам термического цинка на слое магнетронного цинка. После отжига картина поверхности, в сравнении с предыдущими образцами, разительно меняется.

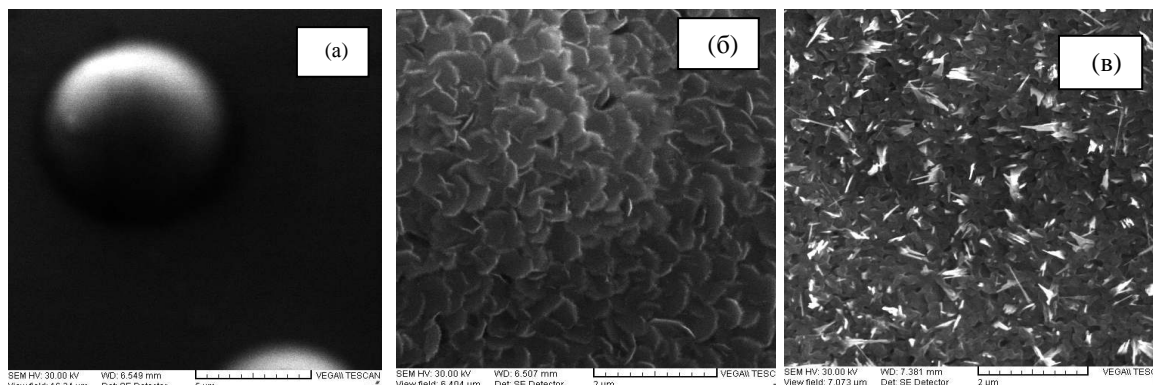

Рисунок 4. Электронно-микроскопическое изображение пленок меди (а) и термического цинка на слое меди до (б) и после (в) отжига.

Линейный размер выросших кристаллитов не превышает 0.6мкм. При этом их концентрация значительно меньше, в сравнении с образцами на цинке и оксиде цинка. Такая же картина наблюдается при напылении и отжиге цинка на слой оксида меди (рисунок 5).

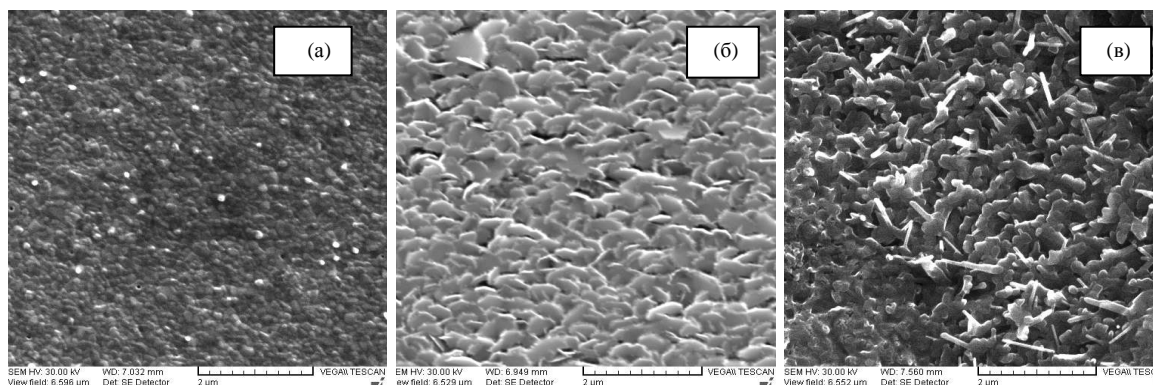

Рисунок 5. Электронно-микроскопическое изображение пленок оксида меди (а) и термического цинка на слое оксида меди до (б) и после (в) отжига.

Выводы

Основываясь на проведенном исследовании можно сделать выводы, что:

- метод термического напыления цинка с последующим отжигом является достаточно хорошим способом получения наноструктурных полупроводникового соединения оксида цинка.
- для получения наноструктурных образований с высокой удельной поверхностью и концентрацией из всех исследованных материалов в качестве адгезионного слоя предпочтительно использование цинка, напыленного магнетронным методом, или его оксида.
- для эффективного использования полупроводникового соединения оксида цинка при создании фотоэлектронных приборов наиболее оптимально использовать напыленный

магнетронным способом цинк в качестве подложки и адгезионного слоя при выращивании наноструктурных образований ZnO.

Библиография

- Chiou W.-T., Wu W.-Y., Ting J.-M., Growth of Single Crystal ZnO Nanowires Using Sputter Deposition // *Diamond Relat. Mater.*, 2003., V.12., № 10-11, P. 1841-1844.
- Heo Y.W., Norton D.P., Tien L.C. et al. ZnO Nanowire Growth and Devices // *Mater.Sci.Eng.*, R.2004. V.47. P.1-47.
- Kim K.-S., Kim H.W., Synthesis Of ZnO Nanorod on Bare Si Substrate Using Metal Organic Chemical Vapor Deposition// *Physica B.*, 2003, V. 328, № 3-4. P. 368-371.
- Kim H.S., Lugo F., Pearton S.J., Norton D.P. Phosphorus Doped ZnO Light Emitting Diodes Fabricated Via Pulsed Laser Deposition // *Appl. Phys. Lett.* 2008. V. 92. P. 108–112.
- Law M., Greene L., Johnson J. et al. Nanowire Dye_Sensitized Solar Cells // *Nature Mater.* 2005. V.4. P. 455–459.
- Liu S.-C., Wu J.-J., Low-Temperature and Catalyst-Free Synthesis of Well-Aligned ZnO Nanorods on Si(100)// *J.Mater.Chem.*, 2002., V.12., № 10, P. 3125-3129.
- Wang Z._L. Piezoelectric Nanogenerators Based on Zinc Oxide Nanowire Arrays // *Science.* 2006. V.312. P.242–246.
- Yang R., Wang Z.L., Interpenetrative and Transverse Growth Process of Self-Catalyzed ZnO Nanorods // *Solid State Commun*, 2005, V.134. № 12, P. 741-745.
- Zhenga M.J., Zhang L.D., Li G.H., Shen W. Z., Fabrication and Optical Properties of Large-Scale Uniform Zinc Oxide Nanowire Arrays By One-Step Electrochemical Deposition Technique // *Chem. Phys. Lett.*, 2002., №1-2., V.363, P. 123-128.
- <http://www.simplifiedbiz.com/allen/ru>
- Афанасьев В.П., Теруков Е.И., Шерченков А.А. Тонкопленочные солнечные элементы на основе кремния, С-Петербург, Издательство СПбГЭТУ «ЛЭТИ» 2011
- Грузинцев А.Н., Редькин А.Н., Якимов Е.Е. и др. Люминесценция нанокристаллов ZnO различной формы, полученных методом газофазного синтеза.// *Неорган.материалы.* 2006. Т.42. №5. С.568-574.
- А.Де Роза. Возобновляемые источники энергии. Физико-технические основы: Учебн. пособие /Пер. с англ. Долгопрудный: Изд. дом «Интеллект»; М.: Изд. дом МЭИ, 2010. 704с.
- Перспективы энергетических технологий 2008. Сценарии и стратегии до 2050г. Международное энергетическое агентство. OECD/IEA, 2008.
- Редькин А.Н., Маковой З.И., Грузинцев А.Н., Якимов Е.Е., Дубонос С.В., Получение ориентированных наностержней ZnO методом газофазного синтеза из элементов.// *Неорган.материалы.* 2007. Т.43. №3. С.301-306.

NEGRAVITĀCIJAS SPĒKU LOMA KOMĒTU KUSTĪBĀ

Dmitrijs Špakovs

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401

spakovsdmitrijs@inbox.lv

Abstract

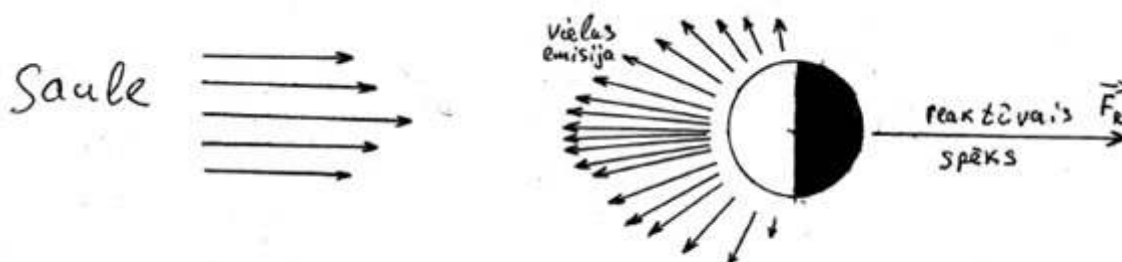
The role of non-gravitational forces in comet motion

In the work were found the dependence of the jet reaction force acting on the comet, depending on the distance to the sun and the rate of the mass sublimation from the comet; knowing the jet reaction forces that acts on the comet the determination of the comet position in the future could be more reliable, also if you know how much comet loses its mass per second and how this value changes depending on of the distance to the sun, the comet lifetime can be determined.

Atslēgas vārdi: astronomija, Saules sistēmas dinamika, debess mehānika, komētas, negravitācijas spēki, sublimācija.

Ir zināms, ka pie noteiktiem apstākļiem viela no cietās fāzes tieši pāriet gāzveida fāzē, šo procesu sauc par sublimāciju. Sublimācija notiek arī uz komētas. Komētai sasilstot, Saules starojuma ietekmē, viela, pārsvarā H_2O ledus, cietās CO un CO_2 molekulas, sublimē no komētas (Кононович, Мопоз 2011). Gāzes molekulām atstājot komētu, tās, saskaņā ar impulsa saglabāšanās likumu, atdod komētai vienādu pēc moduļa, bet pretēju pēc virziena impulsu, radot reaktīvo spēku. Komētām šie spēki tiek saukti par negravitācijas spēkiem.

Tā kā komētas virsmas sasilšana notiek tās apgaismotajā pusē, tad sublimācija (vielas emisija) visintensīvāk notiek komētas apgaismotajā pusē. Pieņemsim, ka sfēriska pēc formas un pēc sastāva homogēna komēta kustoties ap Sauli, visu laiku ir vērsta pret to ar vienu pusi. Tādā gadījumā vielas emisijas maksimums būs tur, kur Saules stari ir perpendikulāri virsmai, un vismazāk tur, kur tie vērsti pa pieskari (1a. attēls).

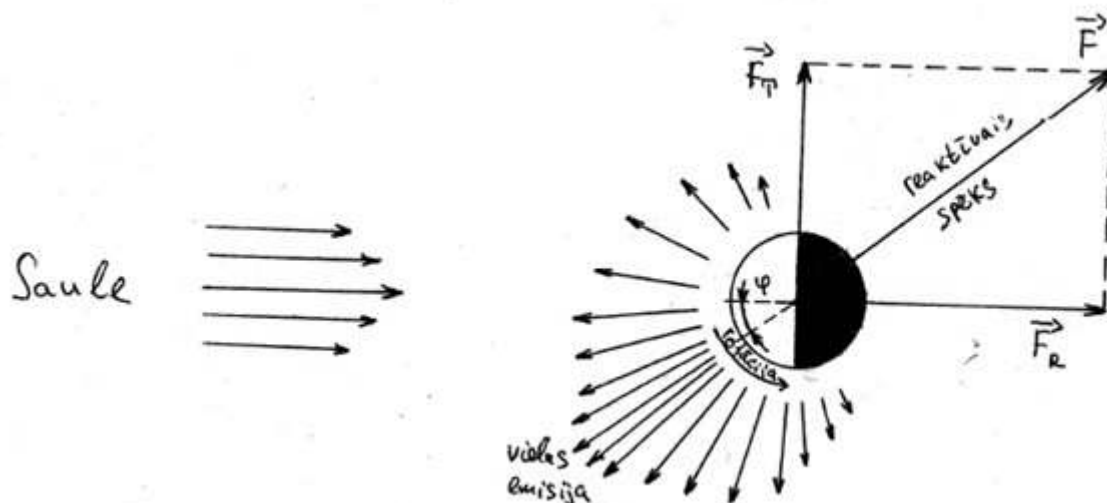

(1a. attēls)⁷

No simetrijas apsvērumiem, tās reaktīvo spēku komponentes, kas projicējas uz komētas kustības virzienu, viena otru izslēdz, un paliek tikai tā rezultējošā reaktīva komponente, kas ir vērsta virzienā prom no Saules, t.i., Saules un komētas rādiusvektora virzienā. Šo reaktīvā spēka komponenti

⁷ 1a. un 1b.attēls pārzīmēts no Small bodies of the solar system. Lecture by Klaus Jockers, Gottingen, winter term 2004/2005. Dynamics of comets

ir pieņemts saukt par *radiālo*. Pieņemsim, ka komēta rotē orbītas plaknē. Tad rotācijas dēļ vielas emisijas maksimums pagriezīsies par noteiktu leņķi (1b. attēls).

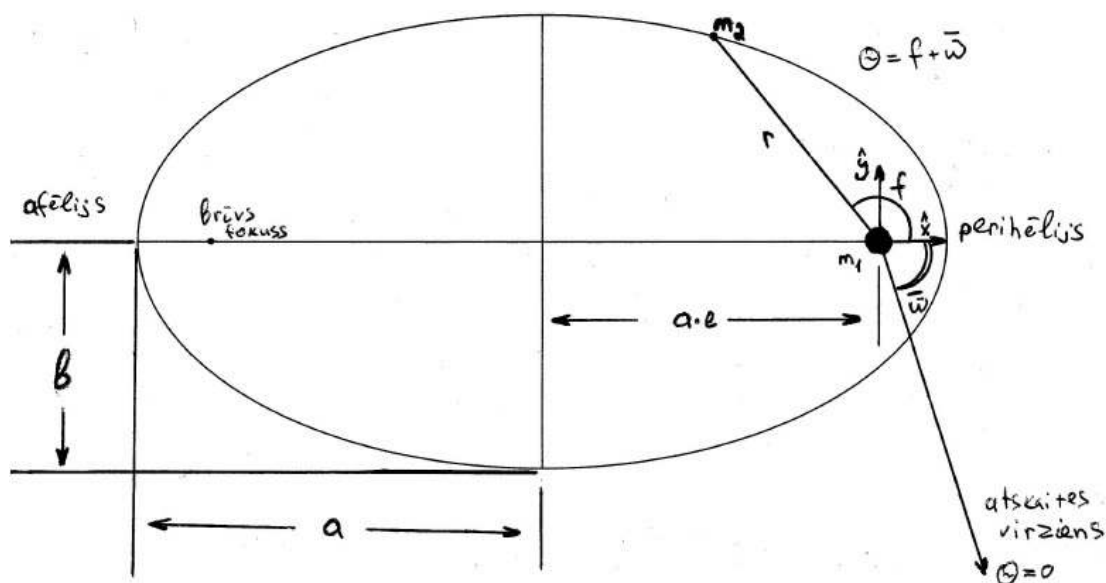

(1b.attēls)

Un tāpēc reaktīvais spēks sadalīsies divās komponentēs: radiālajā un transversālajā, kas ir vērsta komētas kustības virzienā. Ja apskata rotāciju ne tikai orbītas plaknē, tad parādās papildus reaktīva spēka komponente, kuru sauc par *normālo*, un tā ir perpendikulāra *radiālajai* un *transversālajai* komponentei.

Izpētīsim, kā negravitācijas spēki ietekmē komētas orbītu. Ja apskata divu ķermeņu uzdevumu, kur vienīgie spēki, kas darbojas uz ķermeņiem ir gravitācijas spēki, tad viena ķermeņa kustības trajektorija attiecībā pret otru ir konisks šķēlums, kur koniskā šķēluma parametri ir laikā nemainīgi, bet, ja parādās negravitācijas dabas spēki, tad kustību nevar aprakstīt ar Keplera likumiem. Komētas orbīta jau nav vairs konisks šķēlums, kura parametri nav laikā nemainīgi, kaut gan katrā laika momentā orbītu var aprakstīt ar otrās kārtas līkni, t.i., ar sešiem orbītas parametriem.

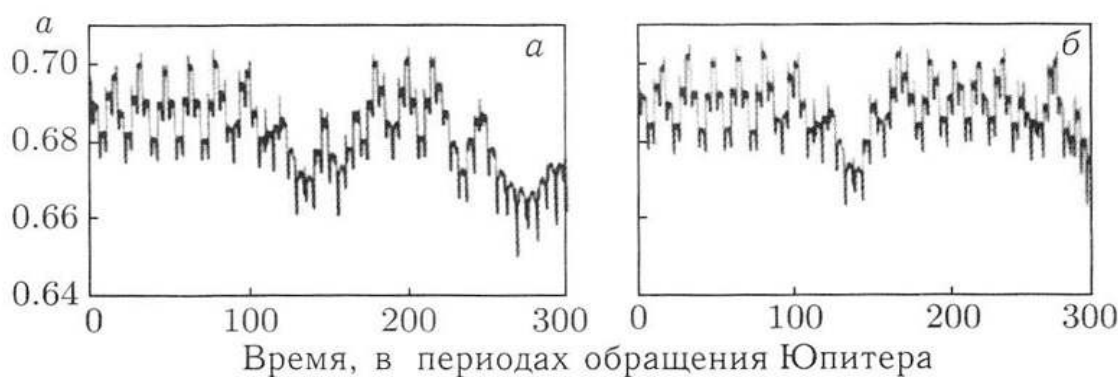
Piemēram, ja negravitācijas spēka *transversālā* komponente ir vērsta komētas kustības virzienā, tad komēta tiks paātrināta un tā rezultātā orbītas lielā pusass palielināsies; orbītas lielā pusass samazināsies, ja negravitācijas spēka *transversālā* komponente būs vērsta pretējā virzienā. Savukārt negravitācijas spēka *radiālā* komponente, ja tā ir vērsta rādiusvektora virzienā, palielina orbītas lielo pusasi, ja patiesā anomālija f (2. attēls) ir no 0° līdz 180° , un samazinās, ja patiesā anomālija ir no 180° līdz 360° . Taču reaktīvā spēka *radiālā* komponente neizmaina orbītas lielo pusasi perihēlijā un afēlijā. To pierāda ķermeņa perturbēta orbīta, divu ķermeņu uzdevumā (Мюррей, Дермотт 2010).

(2. attēls)⁸

Salīdzinot negravitācijas dabas spēkus ar gravitācijas dabas spēkiem, komētas kustībā var konstatēt, ka negravitācijas spēki pēc lieluma ir ievērojami mazāki nekā gravitācijas spēki, jo to apliecina novērojumi – komētai tuvojoties Saulei, tā negravitācijas spēku ietekmē netiek aizpūsta prom no Saules.

Lai gan negravitācijas spēki ir mazi salīdzinājumā ar gravitācijas spēkiem, tie tomēr ietekmē komētas orbītu. Komētai kustoties citu ķermeņu gravitācijas laukā, šīs mazās izmaiņas komētas orbītā, pēc kāda noteikta laika var stipri izmainīt komētas kustību. Ja, piemēram, komēta tuvu „satiksies” ar kādu masīvu debess ķermeni, piemēram, Jupiteru, Saturnu, Urānu utt. Aplūkosim hipotētisku ķermeni Saules un Jupitera gravitācijas laukā. Ķermeņa orbītas lielā pusass ir laikā mainīga (3. attēls).

(3. attēls). Laiks izteikts Jupitera apriņķošanas periodos.

⁸ 2. un 3. attēls pārziņmēts no Мюррей К., Дермотт С. Динамика Солнечной системы / Пер. с англ. под ред. И. И. Шевченко. – Москва: ФИЗМАТЛИТ, 2010. – 588 с.

Ja orbītas sākuma parametri ir vienādi izņemot vidējo heliocentrisko garumu λ , kas vienā gadījumā ir $\lambda = 0^\circ$, bet otrā gadījumā ir nedaudz lielāks $\lambda = 10^{-6} \approx 0.004''$, tad ir redzams, ka apmēram pēc 150 Jupitera apriņķojumiem ap Sauli, lielās pusass izmaiņa abos gadījumos būs atšķirīga (Мюррей, Дермотт 2010).

Tā kā teorētiski skatot negravitācijas spēki var dot kādā noteiktā laikā intervālā ieguldījumu orbītas parametra (parametru) izmaiņā, tad, integrējot komētas kustības vienādojumu, ir svarīgi zināt negravitācijas spēku lielumu katram laika momentam. Tā kā negravitācijas spēki ir saistīti ar masas „iztecēšanu” no komētas, ir svarīgi zināt likumu, kas apraksta negravitācijas spēkus, jo ar komētas masas zudumu ir saistīts komētas dzīves laiks.

Tā kā komētas pārsvarā sastāv no H_2O ledus, cietajiem CO , CO_2 , silikātiem, metāliem utt. (Кононович, Мороз 2011), un ņemot vērā, ka silikāti, metāli ir grūti sublimējamās vielas, tad iztvaikojot viegli sublimējamām vielām, paliek silikāti, metāli un citas grūti sublimējamās vielas. Šajā gadījumā komētai vairs netiek novērotas tādas parādības, kā aste un koma, un acīmredzami komēta pāriet no komētu klases asteroidveidīgo vai domokloīdu klasē. No teiktā izriet, ka komētai ir noteikts dzīves laiks, kurā komēta pāriet no komētu klases asteroīdveidīgo klasē. Viegli saprast, ka komētas dzīves laiks ir atkarīgs no komētas orbītas parametriem, komētas sastāva un tās struktūras. Dažādā literatūrā komētu dzīves laiku vērtē kā 200 – 500 un vairāk apriņķojumu periodu.

Negravitācijas spēku modelis.

Saskaņā ar Ņūtona likumu reaktīvais spēks ir vienāds:

$$\vec{F}_{reakt.} = -\vec{v} \cdot \frac{dm}{dt}$$

Vislielākā problēma šajā uzdevumā ir masas iztecēšanas ātruma likuma noteikšana atkarībā no temperatūras (šeit ar temperatūru jāsaprot to temperatūru, kura piemīt ķermenim, kurš Saules starojuma dēļ, saskaņā ar Stefana-Bolcmaņa likumu, ir līdzsvarā ar Saules starojumu (Орлов 1936)).

Var pieņemt, ka

$$\frac{dm}{dt} \propto T^n$$

Tad reaktīvā spēka skaitliskā vērtība izsakās šādi:

$$F_{reakt.} = \frac{D}{r^{\bar{a}}}$$

Praktiski šīs konstantes var noteikt novērojot komētas kustību perihēlija tuvumā, pētot, kā mainās komētas orbītas parametri negravitācijas spēku dēļ. Tā kā reaktīvais spēks var sadalīties trijās komponentēs un, ņemot vērā, ka šie spēki ir vienādas dabas, tad var secināt, ka tie mainās pēc vienāda likuma, atšķirīgas būs tikai konstantes skaitītājā.

Tagad pieņemsim, ka Saulei, apstarojot komētu, sublimētās masas daudzums ir proporcionāls absorbētajam siltuma daudzumam:

$$\Delta m \propto \Delta Q \quad (1)$$

Kur pieņemsim, ka proporcionalitātes koeficients ir īpatnējā sublimācijas siltuma apgrieztais lielums:

$$C = \frac{1}{q_{subl.}}$$

Apskatīsim absolūti melnu ķermeni, kurš absorbē visu krītošo starojumu. Ja ķermenis nav absolūti melns, tad izteiksmi (1) jāpareizina ar koeficientu, kas raksturo komētas enerģijas absorbcijas spēju.

Ja sublimē daudzas ķīmiskas vielas, tad absorbēto siltuma daudzumu var pierakstīt šādi:

$$\Delta Q = \Delta Q_1 + \Delta Q_2 + \dots + \Delta Q_n = \gamma_1 \Delta Q + \gamma_2 \Delta Q + \dots + \gamma_n \Delta Q = \Delta Q \sum_{i=1}^n \gamma_i$$

Kur ar ΔQ_i ir jāsaprot siltuma daudzumu, ko absorbē noteikta veida ķīmiskā viela. Bet ar γ_i ir apzīmēta dotās ķīmiskās vielas masas daļa no kopējās masas. Ņemot visu to vērā, iegūsim masas iztecēšanas ātrumu atkarībā no attāluma līdz Saulei.

$$\frac{dm}{dt} = \frac{P_0 \cdot R^2}{4r^2} \sum_i \left(\frac{\gamma_i}{q_i} \right)$$

R - komētas rādiuss

P_0 - saules starjauka.

Šeit tika ņemts vērā, ka sublimācijas intensitāte ir atkarīga no Saules staru krišanas leņķa attiecībā pret komētas virsmu un molekulu ātrumu sadalījuma pēc Maksvela ātrumu sadalījuma likuma. Tika pieņemts, ka komēta ir sfēriska pēc formas un homogēna pēc sastāva.

Tādā gadījumā reaktīvā spēka moduļa izteiksme ir šāda:

$$F_{reakt.} = \frac{const.}{r^{2.25}}$$

Kur

$$const = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \sqrt{2k^4 \frac{P_0^9}{4^9 \pi \sigma}} \cdot R^2 \sum_i \left(\frac{\gamma_i}{\sqrt{m_{oi} \cdot q_i}} \right)$$

m_{oi} - i -tas ķīmiskas vielas molekulas masa

$k \approx 1.38 \cdot 10^{-23} \left(\frac{J}{K} \right)$ - Bolcmaņa konstante

$\sigma \approx 5.67 \cdot 10^{-8} \left(\frac{W}{K^4 \cdot m^2} \right)$ - Stefana-Bolcmaņa konstante

$P_0 \approx 3.84 \cdot 10^{26} (W)$ - Saules starjauka

Pieņemsim, ka hipotētiskas komētas parametri ir šādi:

$m = 5 \cdot 10^{15} (kg)$; $a = 17.8341 (a.v.)$; $e = 0.967$; *sastāvs: H₂O ledus*;

Tad reaktīvais paātrinājums vienas astronomiskās vienības attālumā no Saules ir:

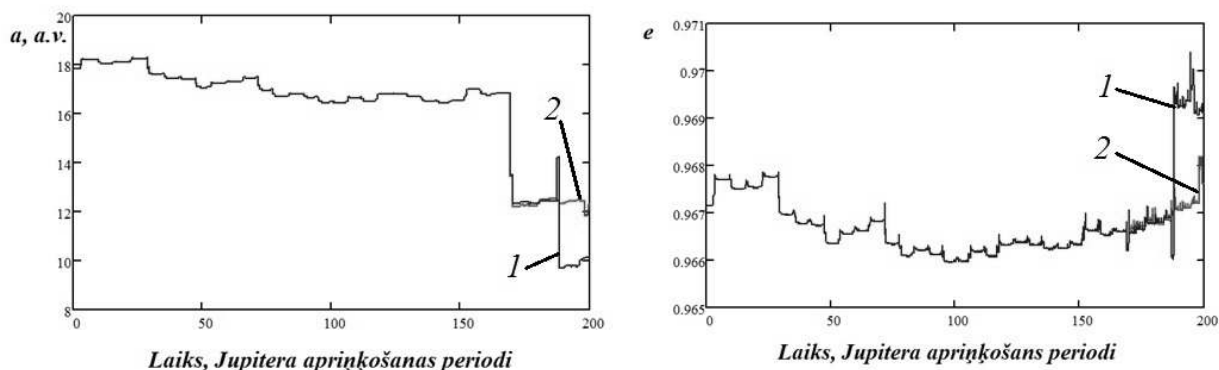
$$(a)_{r=1 \text{ a.v.}} \approx 2.563 \cdot 10^{-8} \left(m/s^2 \right) \approx 1.276 \cdot 10^{-9} \left(a.v./d^2 \right)$$

Šis skaitlis aptuveni sakrīt ar to, kas tiek dots tabulās dažādām komētām (<http://ssd.jpl.nasa.gov>).

Nemot vērā iegūtās sakarības, tika modelētas divas situācijas. Vienā gadījumā hipotētiska komēta kustējās Saules un Jupitera gravitācijas lauku ietekmē, bet otrajā gadījumā, komētai tika piešķirts papildus reaktīvais radiālais un transversālais paātrinājumi. Kustība tika modelēta divās dimensijās. Konstantes D priekš abām reaktīva spēka komponentēm tika ņemtas šādas:

$$D_R = D_T = 1 \cdot 10^{-9} \left(a.v./d^2 \right)$$

Tika iegūtas šādas lielās pusass un ekscentricitātes izmaiņas laikā (4. un 5. attēls). Abos grafikos ar līniju „1” ir attēlota komētas kustība ar reaktīviem spēkiem, bet ar līniju „2” komētas kustība bez reaktīviem spēkiem.

(4. un 5. attēli)

Kā redzams abos grafikos, pēc laika intervāla, kas ir apmēram 160 Jupitera apriņķošanas periodi, lielās pusass un ekscentricitātes izmaiņas abos gadījumos nav vienādas. Tas nozīmē to, ka, ja mēs gribētu integrēt komētas kustību tālā nākotnē vai pagātnē, tad ir jāzina ne tikai precīzi komētas orbītas parametri, bet arī ir jāievēro negravitācijas dabas spēki.

Integrējot masas iztecēšanas ātruma izteiksmi, varam noteikt, cik daudz masas sublimē no komētas viena apriņķojuma laikā. Kaut gan ir jāievēro tas, ka piemēram, ūdens ledus, ja nav ārējā spiediena, sāk intensīvi sublimēt pie temperatūras apmēram 170 – 200 K, tad integrēšana ir jāveic tajā apgabalā, kur komēta var sasilst līdz šādai temperatūrai. Šāda temperatūra atbilst attālumam $\approx 4 - 5 \text{ a.v.}$ no saules. Zinot komētas masu un zinot, cik daudz masas tā zaudē vienā apriņķojuma laikā, var aprēķināt komētas dzīves laiku. Pieņemot komētas orbītas parametrus, kas tika doti iepriekš, skaitliski integrējot, iegūsim, cik daudz masas komēta zaudē viena apriņķojumā laikā. Iegūsim, ka šis lielums dotajai hipotētiskajai komētai veido

$$\Delta m \approx 4.34 \cdot 10^{12} \text{ kg}$$

kas ir apmēram 0.087 % no sākotnējās komētas masas.

Un tātad šādas komētas dzīves laiks būs apmēram vienāds ar 1200 apriņķojumiem, kas, ņemot vērā to, ka izvēlētais apriņķojuma periods ir 76 gadi, būs apmēram 88 000 gadu.

No veiktā pētījuma var izdarīt šādus secinājumus:

- 1) Ir noteikts reaktīvā spēka likums, kas darbojas uz komētu. Tas ir izvests teorētiski, un ir nepieciešama praktiska pārbaude, ko var veikt novērojot komētas kustību perihēlija tuvumā.
- 2) Ir izvesta sakarība priekš masas iztecēšanas ātruma, kura iegūta balstoties uz izvēlēto modeli, kurš ir pēc iespējas tuvināts reālajai situācijai.
- 3) Nosakot debess ķermeņu orbītas, ir svarīgi zināt, kā debess ķermenis kustās attiecībā pret Zemi, un kā tas kustēsies nākotnē, jo ir vietas, kur debess ķermeņa orbīta un Zemes orbīta var krustoties, kas pieļauj kosmiska rakstura katastrofas iespējamību.

Bibliogrāfija

J. Žagars I. Vilks Astronomija augstskolām 2. pārstrādātais izdevums LU akadēmiskais apgāds Latvijas Universitāte 2005,2007

Orbit and Ephemeris Information for Comet 1995 O1 Hale-Bopp Don Yeomans – JPL(Jet Propulsion Laboratory (NASA)) January 27, 1997

Small bodies of the solar system. Lecture by Klaus Jockers, Gottingen, winter term 2004/2005. Dynamics of comets.

<http://ru.wikipedia.org/wiki/Комета>

http://ru.wikipedia.org/wiki/Комета_Галлея

Кононович Э.В., Мороз В.И. Общий курс астрономии: Учебное пособие / Под ред.

В.В.Иванова. Изд. 4-е. – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 544 стр.

Мюррей К., Дермотт С. Динамика Солнечной системы / Пер. с англ. под ред. И. И. Шевченко. – Москва: ФИЗМАТЛИТ, 2010. – 588 с.

С.В. Орлов ОБЪЕДИНЁННОЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО НКТП СССР ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИЯ ОБЩЕТЕХНИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И МОНОГРАФИЙ МОСКВА 1935 ЛЕНИНГРАД 196 с.

Чурюмов К.И. Кометы их наблюдение. – Москва: Наука, Главная редакция физико-математической литературы, 1980. – 160 с. с ил. – Библиотека любителя астрономии

KOMĒTU SAIRŠANA

Artūrs Stramkals

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
arturs.stramkals@gmail.com

Abstract

Destruction of comets

The goal of the work is to research phenomenon that can cause partial or complete decay of comets.

Scenarios of erosion of comets have been viewed and theoretically modelled in this study, applying approximations within the Solar system. Investigating this field is important, due to the fact that astronomers have been observing increased number of comets and asteroids in the Solar system, especially in proximity from Earth, for a few decades already. A work with information sources: books, publications, Internet material; calculations has been done during the research, modelling before mentioned situations within the Solar system. Calculations have been made, describing the effects of thermal radiation and the light's pressure exerted on the proposed model of the comet throughout the Solar system.

An in-depth study of these phenomena can serve as a basis for developing a method of prediction for comets' physical characteristics' changes cause by such phenomena as described in given study.

Key words: comets, destruction, astronomy, Solar system, Earth

Ievads

Komētu pētīšanas problēmas mūsdienās kļūst aktuālās sakarā ar to, ka atklāto komētu skaits aug ar katru gadu, pateicoties novērošanas metožu attīstībai. Līdz ar to rodas nepieciešamība veikt detalizētu komētu evolūciju ietekmējošo faktoru izpēti. Dotais pētījums var tikt izmantots problēmā, kurā tiek kvalitatīvi un kvantitatīvi apskatīti un analizēti faktori, kas ietekmē komētu dinamisko evolūciju.

Šajā pētījumā tika kvalitatīvi un kvantitatīvi analizēta vairāku fizikālo faktoru – siltumstarojuma, gaismas spiediena, paisuma spēku un sadursmju – ietekme uz komētām .

Lai gan pilna apmēra kvalitatīvs un kvantitatīvs šīs tēmas apraksts mūsdienu zinātnē nav iespējams, šajā darbā izvirzītās hipotēzes un kvantitatīvie vērtējumi var kalpot par teorētisko bāzi turpmākiem pētījumiem šajā jomā. Pētījumi šajā nozarē ir praktiski nozīmīgi, sakarā ar šīs jomas šauru specializāciju.

Materiāls un metodes

Komētas modelis

Dotajā pētījumā par pamatu tika izvēlēta Haleja komēta, 2 iemeslu dēļ:

- 1) Haleja komēta ir viena no tām, kas ir detalizēti pētīta,
- 2) Tā nav izņēmums no lielo komētu saimes.

Izvēlētajam komētas modelim ir sekojoši raksturlielumi, kas vispārēji apraksta komētas īpašības, balstoties uz reālajiem Haleja komētas parametriem (Neves 1999; Andreichikov 1998):

- Komēta kustas Saules sistēma, Haleja komētai līdzīgā orbītā.
- Komētai ir sfēriska forma.
- Tās izmēri ir 13 km diametrā.

- Komēta savā kustībā nerotē ap savu asi.
- Tās kodols, pārsvarā, sastāv no sekojošām vielām un ķīmiskiem savienojumiem:
 - Ieži, putekļi, H_2O , CO , CO_2 , NH_3 , CH_4 .
- Afēlijs – 35,1 AU, perihēlijs – 0,586 AU.
- Komētas ātrums perihēlijā ir vienāds ar $54,46 \frac{km}{s}$.
- Komētas masa - $1,92 \times 10^{14} kg$.

Siltumstarojums

Pētot siltumstarojuma mijiedarbību ar komētu, ir jāpievērš uzmanība siltumstarojuma lomai komētas termodinamiskajā līdzsvarā. Siltumstarojums, kuru saņem komēta, ir atkarīgs, no komētas attāluma līdz Saulei un no Saules virsmas temperatūras. Siltumstarojuma plūsmas blīvums jeb virsmas vienības laukuma saņemtā siltumstarojuma jauda, ir aprēķināma sekojoši:

$$\alpha = \frac{\sigma \times T^4 \times S_s}{4\pi \times x_{s-o}^2} \left[\frac{W}{m^2} \right], \quad (1)$$

Kur σ – Stefana-Bolcmaņa konstante, T – Saules virsmas efektīvā temperatūra, S_s – Saules virsmas laukums un x_{s-o}^2 – attālums no Saules centra līdz komētas centram, jo lielākajā daļā no apskatītajām situācijām $r_s + r_o \ll x_{s-o}$, kur r_s ir Saules rādiuss un r_o ir komētas rādiuss. Vienādojums (1) tika izvests, pamatojoties uz Matvejeva grāmatā (Матвеев 1985) izklāstītajām sakarībām. Komētā nokļūstošais siltumstarojums izraisa komētas kodola ledus kārtas sublimāciju. Pieņemot, ka dažādi ledus veidi ir vienmērīgi sadalīti pa ledus kārtas biezumu, ir iespējams aprēķināt komētas īpatnējo sublimācijas siltumu, kura skaitliskā vērtība tika novērtēta aprēķinu ceļā.

Kvantitatīvi apskatot siltumstarojuma ietekmi uz komētu tika izmantots laika vienībā sublimējošās masas aprēķins, pēc kura var izvērtēt, kā komētas sairšanu ietekmē Saules siltumstarojums komētai atrodoties dažādos attālumos no Saules. Sublimācijas ātruma M_H , kurš apraksta laika vienībā sublimējošās vielas masu, izteiksme ir sekojoša:

$$M_H = \frac{\alpha \cdot S_c}{2 H} \left[\frac{kg}{s} \right]. \quad (2)$$

Gaismas spiediens

Gaismas spiediens rodas fotonu plūsmai nododot savus impulsus apskatāmajai virsmai, tādejādi radot kādu spēku, pieliktu apskatāmajai virsmai (Матвеев 1985). Aprakstot gaismas spiediena ietekmi, vispirms ir jāaprēķina uz komētu radīto spiedienu, kur var izmantot sekojošo vienādojumu:

$$p = \frac{\alpha}{c} \times (1 + \beta) [Pa], \quad (3)$$

kur p ir uz komētas virsmu radītais gaismas spiediens, α – siltumstarojuma plūsmas blīvums, c – gaismas ātrums ($3 \cdot 10^8 \frac{m}{s}$), β – komētas ģeometriskais albedo jeb refleksijas koeficients. Izmantojot

izteiksmi (3) var aprēķināt spēku, kuru rada gaisma spiediens uz komētas virsmas, kas ir pierakstāms kā

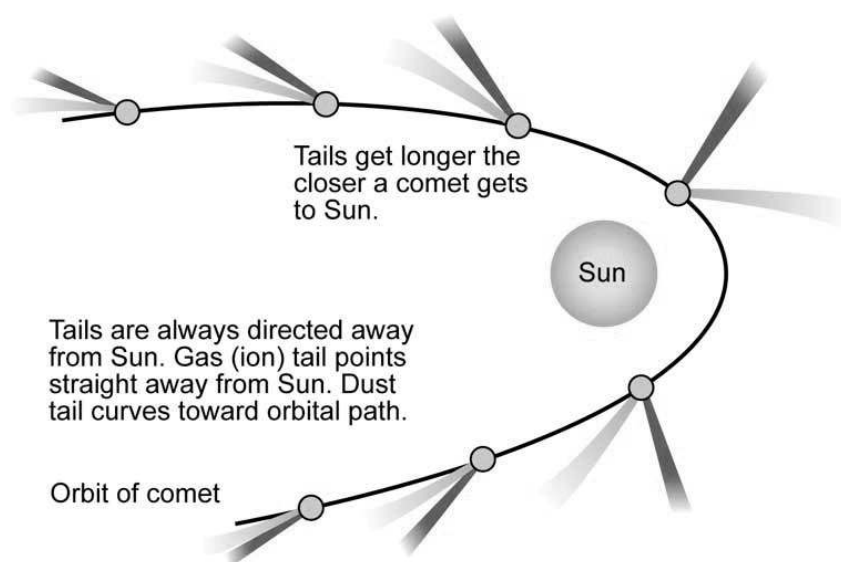
$$\mathbf{F}_p = \mathbf{p} \times \frac{1}{2} \times S_c [\mathbf{N}], \quad (4)$$

kur p – uz komētas virsmu radītais gaismas spiediens un S_c – komētas virsmas laukums. Reizinātājs $1/2$ šajā izteiksmē ir skaidrojams ar to, ka tikai viena komētas puse, gadījumā kad tā nerotē, saņem gaismas starojumu.. Vienādojumi (3) un (4) tika izvesti, pamatojoties uz vispār fizikāliem apsvērumiem (Матвеев 1985).

Pētot gaismas mijiedarbību ar mazām daļiņām, tika konstatēta svarīga īpašība. “Gaismas spiediens ir atkarīgs no objekta virsmas laukuma, un objekta masas un tā tilpuma. Ja objekta lineārie izmēri ir tuvi pēc kārtas lieluma vērtībai $6,67 \times 10^{-7} m$, tad gaismas spiediena radītais spēks ir salīdzināms ar Saules gravitācijas pievilkšanas spēku, kurš darbojas uz objektu. Šo parādību raksturo ar objekta „burnesību”, kura pieaug, tā izmēriem samazinoties” (Матвеев 1985).

Var secināt, ka mazākām daļiņām gaismas spiediena radītais spēks pārvarēs Saules pievilkšanas spēku, kompensējot to jebkurā Saules sistēmas punktā. Komētas astes eksistē šī iemesla dēļ. Gaismas spiediena radītais spēks novirza sublimētās un putekļu daļiņas no komētas virsmas, veidojot divas komētas astes (Takao 1994) :

- Gāzu (jonizēto daļiņu) aste, kuru rada gaismas spiediens.
- Putekļu aste, kuru, putekļu daļiņu izmēru dēļ, mazāk ietekmē gaismas spiediens un vairāk sadursmes ar lādēto daļiņu plūsmas no Saules elementiem.

Att. 1. – Komētas astes komponentu veidošanās shematisks attēlojums ar komentāriem (NASA, <http://spaceplace.nasa.gov/comet-wordfind/>).

Attēlā 1 ir shematiski (neievērojot mērogu) attēlotas abas komētas astes – tumšā gāzu aste un gaišā putekļu aste. Apskatot vienādojumus (1), (3) un (4) var secināt, kāpēc komētas astes kļūst

garākas tai tuvojoties Saulei. Putekļu daļiņas ir lielākas par sublimētajām gāzes daļiņām, tādējādi tās mazāk ietekmē apskatītais efekts, un rezultātā putekļu aste ir izliekta orbitālās trajektorijas virzienā.

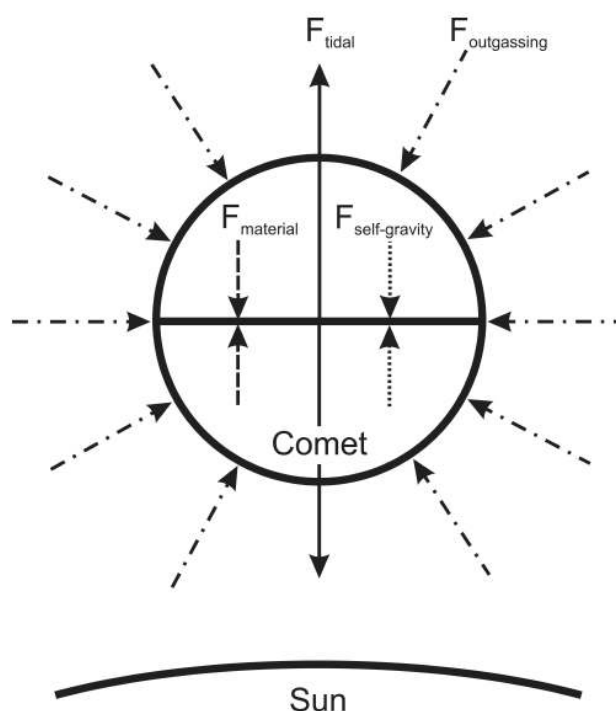
Paisuma spēki

Komētai iekļūstot planētas darbības sfērā, tās orbītu ir pieņemts uzskatīt par planetocentrisku (Poļ 1981). Komēta planētas tuvumā tiek pakļauta planētas gravitācijas paisumu spēku iedarbībai, kuri cenšas to saraut gabalos.

Franču astronoms Rošē ir piedāvājis definīciju sfēriskai virsmai, kuru šķērsojot komēta neatgriezeniski sabrūk, un šīs virsmas rādiusu dēvē par Rošē limitu. Rošē limita fizikālā jēga ir raksturojama ar virsmu, kuras katrā punktā planētas pievilksanas spēks pilnībā kompensē komētas pašgravitācijas spēku (MacDougal 2012). Matemātiski Rošē rādiuss cietai komētai ir pierakstāms kā:

$$r_{Ro} = 1,44 \left(\frac{\rho_P}{\rho_K} \right)^{\frac{1}{3}}, \quad (5)$$

kur ρ_P – planētas blīvums un ρ_K – komētas blīvums (Schrama 2006). Ja apskatīt reālu komētu, tad var secināt, ka tā tiks cauri Rošē limitam neskarta tās mehāniskās izturības, un, ja tā ir relatīvi tuvu Saulei, vielas sublimācijas radīto reaktīvo spēku dēļ. Vispārīgu komētas sabrukšanas gadījumu var attēlot ar sekojošu shēmu:

Att. 2. Uz komētu, kas atrodas Saules tuvumā, darbojošies pamatspēki (Gundlach 2012).

Attēlā 2 ir shematiski attēloti galvenie spēki, kas ietekmē komētu Saules tuvumā. Kā redzams no shēmas, komētu saturošajai mehāniskajai izturībai, pašgravitācijas un reaktīvajiem spēkiem pretēji

darbojas paisuma spēki, kuri cenšas saraut to gabalos. Var pierakstīt vispārēju nevienādību, aprakstošu komētas statisko līdzsvaru dotajos apstākļos:

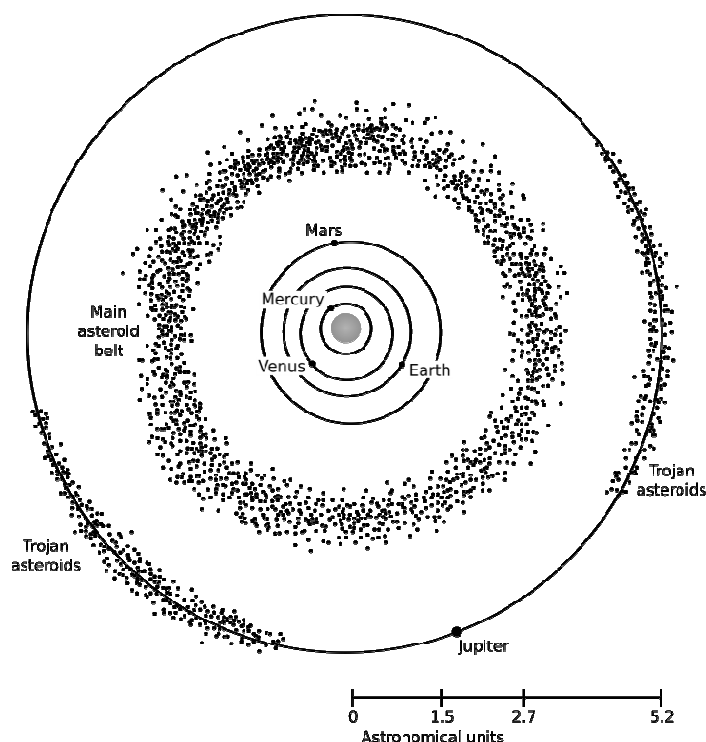
$$\mathbf{F}_{pa} + \mathbf{F}_{pg} + \mathbf{F}_{meh} + \mathbf{F}_{ag} \leq \mathbf{0}, \quad (6)$$

kur F_{pa} – planētas paisuma spēki, F_{pg} – komētas pašgravitācijas spēks, F_{meh} - komētas mehāniskā izturība un F_{ag} – vielas sublimācijas radītie reaktīvie spēki (Gundlach 2012). Paisuma spēki ir pretēji vērsti pārējiem spēkiem, tādējādi ja šī nevienādība ir pareiza, tad komēta nav pat statiski stabila.

Sadursmes

Pētot komētu sadursmes ar citiem ķermeņiem ir jāatzīmē, ka sadursmē ar jebkuru masīvu objektu ($m_K \ll m_O$, kur m_K un m_O ir, respektīvi, komētas un objekta masa), pirmajā tuvinājumā, komēta tiks neatgriezeniski sagrauta.

Pētot komētu sadursmes ar salīdzinoša izmēra ķermeņiem ir jāatzīmē, ka varbūtība, ka tāda sadursme notiks, normālos apstākļos, irniecīgi maza. Ja komētas orbīta šķērso kādu mazu ķermeņu sakopojumu, piemēram asteroīdu joslu, tad sadursmes varbūtība ir salīdzinoši liela.

Att. 3. Saulei tuvāko asteroīdu joslu shematisks attēlojums, neievērojot mērogu (NASA).

Attēlā 3 ir shematiski parādītas tuvākās Saulei asteroīdu joslas. Ja komētas orbīta šķērso kādu asteroīdu joslu, var apgalvot, ka, komētai to šķērsojot, tās ātrums būtiski samazināsies, un komēta vismaz daļēji sabruks, saduroties ar asteroīdiem un citiem maziem ķermeņiem šajā joslā.

Ir vērts atzīmēt arī tā sauktās ‘sungrazing’ komētas, kuras perihēlijā nokļūst ļoti tuvu Saulei. No tām var izdalīt Kreica grupas komētas, dažas no kurām ir tik spožas, ka var ar neapbruņotu aci novērot

debesīs dienas laikā (Sekanina 2004). Šīs komētas ne tikai zaudē lielāko daļu masas pirmajās to pasāžās, bet arī tiek sagrautas Saules paisuma spēku ietekmē, vai pat tiek ierautas Saulē.

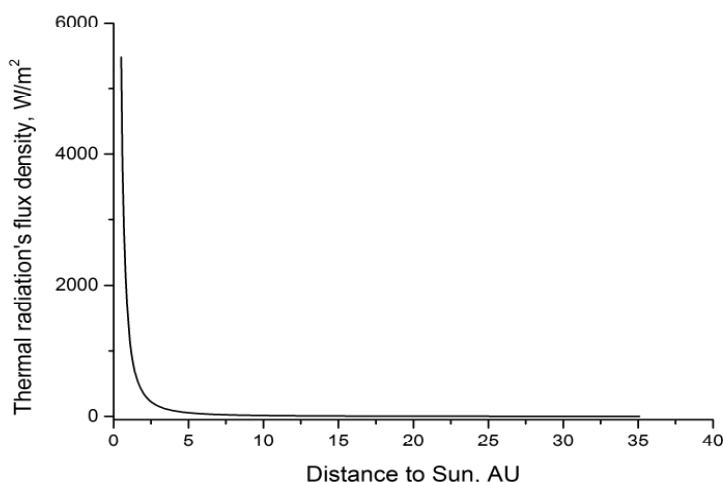
Rezultāti un diskusija

Siltumstarojums

Siltumstarojuma ietekmes uz komētu aprēķinam tika izmantots vienādojums (1). Salīdzinājumam ir piedāvātas siltumstarojuma plūsmas blīvuma vērtības vairākos punktos:

- $\alpha = 3799,78 \frac{W}{m^2}$, ja $x_{s-o} = 0,6 AU$,
- $\alpha = 1367,92 \frac{W}{m^2}$, ja $x_{s-o} = 1 AU$,
- $\alpha = 50,59 \frac{W}{m^2}$, ja $x_{s-o} = 5,2 AU$,

kur attālumi 0,6 AU, 1 AU un 5,2 AU atbilst komētas perihēlijam, attālumam no Saules līdz Zemei un attālumam no Zemes līdz Jupiteram. Siltumstarojuma plūsmas blīvuma vērtības analīzei katrā orbītas punktā tika veikti aprēķini, kuru rezultāti ir attēloti grafiski.

Att. 4. Komētas laukuma vienības saņemtā Saules siltumstarojuma plūsmas blīvuma atkarība no komētas attāluma līdz Saulei.

Kā ir redzams no attēla 4, un arī no vienādojuma (1), siltumstarojuma plūsmas blīvums krasi samazinās, pieaugot komētas attālumam līdz Saulei. Attālumos, lielākos par 11 AU, var uzskatīt to par nenozīmīgu, jo siltumstarojuma plūsma nebūs pietiekama komētas vielas sublimācijas izraisīšanai (Meech 1986).

Aprēķinot sublimācijas ātrumu, komētas īpatnējais sublimācijas siltums H tika aprēķināts, izmantojot fizikālās ķīmijas vispārējās sakarības (Negi 1986). Īpatnējā sublimācijas siltuma H vērtība tika novērtēta sekojoši:

$$H = 2,52 \cdot 10^6 \left[\frac{J}{kg} \right].$$

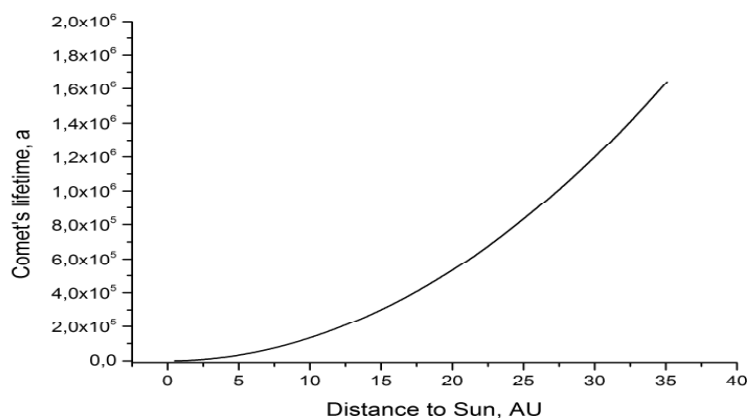
Izmantojot šo vērtību, ir iespējams aprēķināt komētas vielas sublimācijas ātrumu pēc vienādojuma (2). Analogi pēc siltumstarojuma plūsmas blīvuma rezultātiem, tiek piedāvāti daži aprēķini, kas atspoguļo komētas sublimācijas ātruma vērtības vairākos punktos:

- $M_H = 1,27 \times 10^4 \frac{kg}{s}$, ja $x_{s-o} = 0,6 AU$,
- $M_H = 4,56 \times 10^3 \frac{kg}{s}$, ja $x_{s-o} = 1 AU$,
- $M_H = 168,49 \frac{kg}{s}$, ja $x_{s-o} = 5,2 AU$,

kur attālumi 0,6 AU, 1 AU un 5,2 AU atbilst komētas perihēlijam, attālumam no Saules līdz Zemei un attālumam no Zemes līdz Jupiteram. Šo vērtību analīzei tiek piedāvāts sekojošs aprēķins:

$$t_d = \frac{m_K}{M_H}, \quad (7)$$

kur m_K – komētas masa, M_H – komētas sublimācijas ātrums, t_d – komētas mūža ilgums. Ar komētas mūža ilgumu ir jāsaprot laika posms, kurā komētas viela pilnībā sublimētu, ja tā nekustīgi atrastos tiešā Saules starojuma ietekmē kādā konkrētā attālumā no Saules. Precīzāk pētīt ir skaidrs, ka, komētas vielai sublimējot, mainās komētas virsmas laukums un tās forma, bet, sakarā ar komētas ģeometriskās konfigurācijas šādu izmaiņu aprēķināšanas komplicētību, šis faktors netika ņemts vērā. Grafiski komētas mūža ilgums ir attēlojams sekojoši:

Att. 5. Komētas mūža ilguma atkarība no tās attāluma līdz Saulei.

Pie attēla 5 ir jāpiebilst, ka attālumiem no komētas līdz Saulei lielākiem par 11 AU šis aprēķins nav ņemams vērā, jo, pēc Haleja komētas novērojumiem, sublimācija nenorisināsies (Meech 1986).

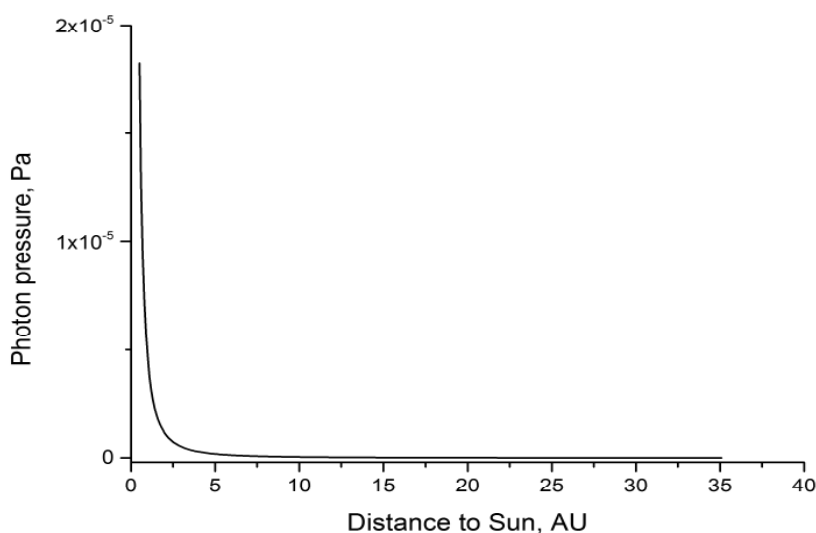
Gaismas spiediens

Aprēķinot gaismas spiedienu un tā uz komētas virsmu radīto spēku, izmantojot vienādojumus (3) un (4), rezultātu salīdzinošajai analīzei tika izvēlētas to vērtības atsevišķos punktos, līdzīgi ar siltumstarojumu saistītajiem aprēķiniem, un tika iegūti sekojošie rezultāti:

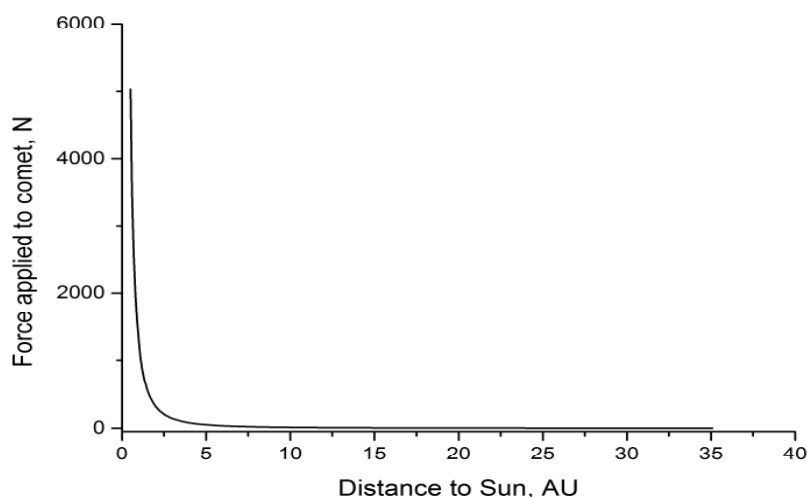
- $p = 1,27 \times 10^{-5} Pa$ un $F = 3495,08 N$, ja $x_{s-o} = 0,6 AU$,

- $p = 4,56 \times 10^{-6} \text{ Pa}$ un $F = 1258,23 \text{ N}$, ja $x_{s-o} = 1 \text{ AU}$,
- $p = 1,69 \times 10^{-7} \text{ Pa}$ un $F = 46,53 \text{ N}$, ja $x_{s-o} = 5,2 \text{ AU}$,

kur attālumi 0,6 AU, 1 AU un 5,2 AU atbilst komētas perihēlijam, attālumam no Saules līdz Zemei un attālumam no Zemes līdz Jupiteram.. Iekļaujot aprēķinu diapazonā katru komētas orbītas punktu, rezultātus ir iespējams attēlot grafiski.

Att. 6. Komētai pieliktā gaismas spiediena atkarība no tās attāluma līdz Saulei.

Att. 7. Komētai pieliktā, gaismas spiediena izsuktā, spēka atkarība no tās attāluma līdz Saulei.

Secinājumi

Izvērtējot iegūtos rezultātus var secināt, ka no kvantitatīvi aprēķinātajiem faktoriem par dominējošo komētas sairšanas gadījumā, var uzskatīt siltumstarojumu. Tā kā gaismas spiediens ir salīdzinoši mazs, nevar runāt par kādu tā izsukto redzamo deformāciju, tikai par tā veidotajām

komētas astēm. Tika vērtēta paisuma spēku loma komētu sabrukšanā, kura dominē attālumos, lielākos par 11 AU no Saules, jo komētas viela pārstāj sublimēt. Lai gan siltumstarojums ir īpaši tuvu Saulei, ir jāņem vērā, ka Šumeikeru-Levi 9 komētas sabrukšanu 1,3 Jupitera rādiusu attālumā no Jupitera 1992. gadā (Rettig 1997) izraisīja Jupitera gravitācijas paisumu spēki. Apkopojot visu apskatīto, eksistē četri faktori, kas, pēc dabas nav dinamiska rakstura, bet spēlē būtisku lomu komētu orbītu evolūcijā:

1. Siltumstarojums
2. Paisuma spēki
3. Gaismas ietekme
4. Makroskopiskās sadursmes

Šis pirmais pētījums ir teorētisks pārskats, kas kalpos par bāzi padziļinātiem pētījumiem komētu evolūcijas modelēšanā.

Bibliogrāfija

- Andreichikov B.M., Dolnikov G.G., Dikov Yu.P. 1998. The structure and the chemical composition comet. In: Lunar and Planetary Science XXIX, 2 p.
- Gundlach B., Blum J., Skorov Yu.V., Keller H.U. 2012. A note on the survival of the sungrazing Comet C/2011 W3 (Lovejoy) within the Roche limit. Preprint submitted to Icarus, 20 p.
- MacDougal D.W. 2012. Newton's Gravity: An Introductory Guide to the Mechanics of the Universe. Published by Springer. In: Undergraduate Lecture Notes in Physics, Vol.5, 441 p.
- Meech K.J., Jewitt D., Ricker G.R. 1986. Early Photometry of Comet p/Halley: Development of the Coma. In: Icarus, Vol.66, Massachusetts, p. 561-574
- Negi A.S., Anand S.C. 1986. A Textbook of Physical Chemistry. Published by "John Willey & Sons", 978 p.
- Neves M.C.D., Arguello C.A. 1999. Approximate orbits of comets. In: Acta Scientiarum, Vol.21(4), p. 809-816
- Rettig T.W., Hahn J.M. 1997. Comet Shoemaker-Levy 9: An Active Comet. In: Planetary and Space Science, Vol.45(10), p. 1271-1277
- Takao S., Yukio K., Keiji S., Shigeyuki M. 1994. Plasma Tail and Dust Tail of Comets. In: Dusty and Dirty Plasmas, Noise and Chaos in Space and in the Laboratory, p. 55-71
- Schrama E.J.O. 2006. Roche Limit. Delft University of Technology, 2 p.
- Sekanina Z., Chodas P.W. 2004. Fragmentation hierarchy of bright sungrazing comets and the birth and orbital evolution of the Kreutz system. I. Two-superfragment model. In: The Astrophysical Journal, Vol. 607, p. 620-639
- Матвеев А.Н. 1985. Оптика. Москва, Издательство «Высшая школа», 351 с.
- Рой А. 1981. Движение по орбитам. Москва, Издательство «Мир», 544 с.
- Latvijas Zinātņu akadēmija. Akadēmiskā terminu datubāze AkadTerm. <http://termini.lza.lv/term.php>

AUTONOMOUS ROBOT BEHAVIOR FOR PATH PLANNING IN 2D GRID

Edwards Valbahs, Peter Grabusts

Rezekne Higher Educational Institution, Atbrīvošanas aleja 90, Rēzekne, Latvija
err@inbox.lv, peter@ru.lv

Abstract

The paper deals with path planning programme for mobile robotic platform. The purpose of the research paper is to analyse path planning algorithms that comprise the design of simulation programme. The programme is needed as environment model to obtain the simulation data. The simulation application is based on Rapidly-exploring random tree (RRT) algorithm and Rapidly-exploring random tree* (RRT*). The results of the thorough analysis were used to achieve optimal path planning algorithms.

Key Words - robotic, robot, RRT, RRT, path planning*

Kopsavilkums

Autonoma robota kustības plānošana 2D režģī

Darba mērķis ir maršruta plānošanas algoritmu izpēte, kas ietver arī modelēšanas programmas sistēmas izstrādi. Programmas sistēma ir nepieciešama kā modelēšanas vide simulācijas datu iegūšanai. Programmas produkts ietver sevī RRT un RRT* algoritmus. Simulācijas dati dod iespēju veikt izvēlēto algoritmu daudzpusīgu analīzi. Analīze paredz simulācijas datu interpretāciju un salīdzināšanu ar citiem datiem, kas ir iegūti, pielietojot maršruta plānošanas algoritmus. Ir iegūti dažādi telpas pārklājumi, pielietojot RRT un RRT* algoritmus identiskos apstākļos. Telpas izmērs (dimensija) simulācijas gaitā netika mainīts (100 x 100 rūtiņas), bet mainījās fiksētu šķēršļu izvietojums telpā un to skaits. Vienkāršākajā gadījumā telpa nesatur nevienu šķērslī, t.i., ir pilnīgi tukša. Pilnīgi tukšai telpai tika veikta vairākkārtīga simulācija ar abu izvēlēto algoritmu palīdzību. Iepriekš minēto darbību princips tika pielietots arī pie fiksētu šķēršļu izvietojuma telpā, t.i., telpā ar šķēršļiem. Iegūtie simulācijas dati tika aprēķināti, ka vidējā vērtība attiecībā pret simulāciju atkārtotības skaitu. Algoritmus var veiksmīgi pielietot, piemēram, autonomā virszemes transporta ceļu ierobežojumu modelēšanā vai autonomo robotu kustībā ar šķēršļiem plānošanā. Aplūkotos algoritmus var izmantot arī spēļu risinājumos, kad maršruta plānošana notiek dinamiskā vidē. Tādējādi šo algoritmu pielietošanas joma var būt ļoti plaša.

Introduction

In order to achieve the wide range of the robotic application it is necessary to provide iterative motions among points of the goals. For instance, in the industry mobile robots can replace any components between a storehouse and an assembly department. Ammunition replacement is widely used in military services. Working place is possible in ports, airports, waste site and etc. Mobile robots can be used for monitoring if it is necessary to observe control points in the secret place. There are a lot of scenarios where the iterative motion is applied (Siegwart 2004).

The environment for such mobile robots used is complicated, various, non – structural and dynamic by nature. Robots must get rid of the obstacles which are different in size, form, location and can appear or disappear at any time. At that time avoiding the obstacles the possible of collision risk, sensor information and movement planning imprecision, error location and uneven surface are always foreseen. Robot can be damaged, trapped or embed in any construction etc. Environmental imprecision is always very hazardous for mobile robots (Siegwart 2004).

At the same time the effective utilization is required from robots. Robots should work as much as possible and fast and safely (Siegwart 2004; Laan 1999: 90; Fisher 1999: 124). Although the safety

of people and the place of their living is primary and the same can be said about the safety of robots as well.

Algorithms for motion planning have proved themselves as optimal methods in this planning. The best conditions are normally measured with a distance. But it is possible to measure the conditions mentioned differently. For instance, in order to find safe ways space robots take into consideration surface, roughness and slope. However, the effectiveness of complex, dynamic and partly unknown spaces was not investigated for a long time. Nowadays, it is little research in the choice of motion planning in the dynamic conditions. Approaches (Poldvere 1999: 74; Ausekle 1999: 72; Lipmaa 1999: 56) admit that environmental structure is known as *a priori*. In source (Villemson 2002: 82) it is admissible that unknown environment is static and unchangeable during some period of time. Source (Sokratova 2000: 120) reflects uncertainty except the two previous statements.

Commonly, in order to work out any motion planning system which is used mobile robotic platform and it is necessary to do the following tasks:

- to familiarize with the essence of motion planning task i.e. to observe the algorithm of classical and modern planning;
- to identify the advantages and disadvantages of the algorithm;
- to select the most relevant algorithm;
- to work out system design;

The representation of working area for the robot can vary from continuous geometrical behavior to approved decomposition of topological maps. The first step for any motion planning system is permanent environmental model transformation in the map relevant to the motion planning algorithm chosen if it is possible. The motion planning distinguishes due to the influence on the discrete decomposition. The three basic decomposition strategies can be mentioned (Siegwart 2004): Motion maps: to show the package of motion in free space; Unit decomposition: to distinguish empty from occupied units; Potential field: robot reaches the target unit if it follows the least resistance direction. That function is sometimes called as navigation function if additional conditions are added.

Then some motion planning algorithms can be briefly envisaged i.e. RRT and RRT*.

Goals

According to the mentioned above statement to compare RRT and RRT* algorithms by means of simulation is becoming rather interesting.

The aim of the research paper is to analyse motion planning algorithms that contain the design of modelling programme. The programme is needed as environment modelling to obtain the simulation data. The programme product is based on RRT algorithm. The simulation data give the possibility to conduct the wide analyses for selected algorithm. Analysis means the simulation data

interpretation and comparison with other data obtained using the RRT* algorithms for motion planning.

Methods

RRT – in the last decade the motion planning algorithms on the basis of step sample have been proved as efficient ones and worked out theoretically as probable definiteness. The theoretical limits of these algorithms have not solved so far. It is proved that RRT algorithms always converge but do not insure the optimal magnitude.

RRT* - the algorithm always converges and insures the optimal motion planning. RRT* saves asymptotical optimality and holds the tree structure as RRT. Both algorithms are different in means of construction of motion planning maps (Siegwart 2004; Karaman 2010).

The use in practice and the necessity of it is very connected to autonomous robots that move in the space and are able to plan route on their own. One of such robots existing in our everyday life is autonomous vacuum cleaner. Autonomous vacuum cleaners do not usually use the motion planning algorithm. They are based on different simple algorithms, for example cleaning in a spiral, crossing the premises avoiding the walls and their moving is casual after touching the walls. The philosophy of this design was proposed by the scientists of Massachusetts Institute of Technology. Robots must be like insects having primitive controlling devices aimed at the environment. As a result, an autonomous vacuum cleaner is very effective in cleaning premises, but much more time is required for them as compared with work made by a person. There is a drawback, the autonomous vacuum cleaner tidies one and the same places many times but other places are cleaned only once. The use of motion planning algorithms can raise the effectiveness of an autonomous vacuum cleaner.

Assumptions

In order to fulfill the aim of the research paper the following conditions are introduced for: premises where an object moves; robot (or object) moves around the premises; path the robot moves on in the premises.

The premises are presented as two – dimensional plane. The plane of premises is equally divided into the checks. The check dimensions are equal to robot dimension that moves in the premises. The robot moves only one check forward and back. During one motion the object can move to the one check from empty eight ones (eight checks around one check) paying attention to that check is not occupied by the obstacle.

RRT algorithm is introduced to the programme product as the only one which calculates the motion planning task (fully covers all empty space).

The results were compared with RRT* algorithm data. In order to receive the data based on RRT* algorithm, the new programme product was not developed from the very beginning but an open

source programme was extended and coded in C programming language. The changes had to be made because the programme calculated the path of motion planning between two points. After the first section which is the only the programme did not continue the motion planning i.e. to choose the next point freely from empty points (with the way covered or obstacle). A drawback of the programme (taking into account the requirements claimed before) was successfully kept away extending the programme code.

In this research paper both algorithms were compared practically using and combining different placement of obstacles in the unchangeable two-dimensional space. All the results were obtained on one and the same computer (2.66 GHz processor and 2GB RAM), operating systems (Microsoft Windows XP or Ubuntu 10.10 Linux were used). The following information was collected about: the number of covering for each check; the time which was necessary for both algorithms to plan the route.

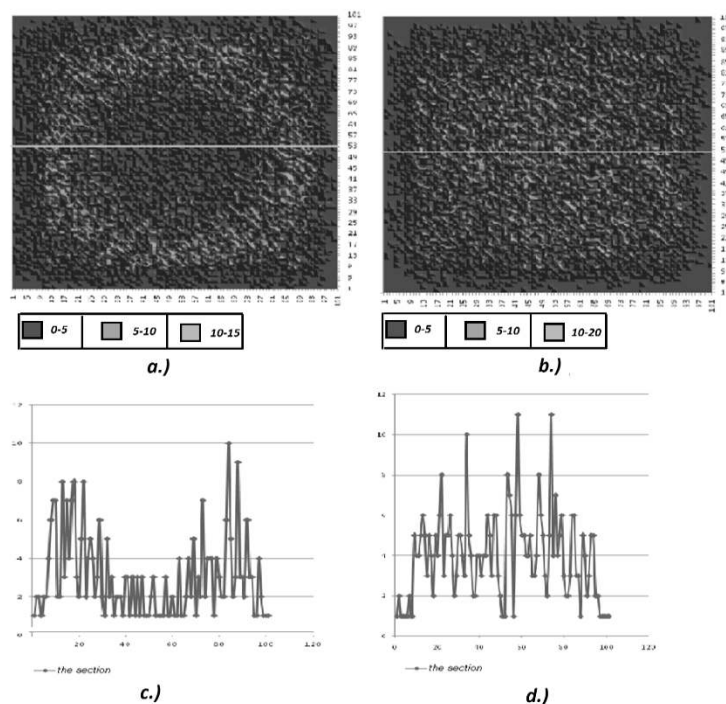

Fig.1. Density of the covering (a – for RRT; b – for RRT*; and where a red line is longitudinal section); c.) and d.) Density of the covering in longitudinal sections (see a – for RRT; b – for RRT*)

The given illustrations show the density of the covering (how often a robot covers each check), but the cutting is demonstrated with a line on a definite axis (Fig.1 and 2).

Results

Different coverings of the premises using RRT and RRT* algorithms in the identical conditions are shown in the research paper. The measure of the premises during simulation was not

changed (100 x 100 checks) but the dimensions, placement and the number of obstacles in the premises were changed. The simplest case is when the premises do not contain any obstacles i.e. completely empty. So, for example the simulation was done in the empty premises using the both algorithms. This process was repeated several times. It is very important to stress that the principle of previously mentioned process was used for the placement of any obstacles in the premises i.e. not only in the case of utterly empty premises. The simulation data were calculated as average ratio to the number of simulation repetition. During each simulation the following characteristics were calculated: the number of initial empty checks; the time which was necessary to plan the route to cover the whole premises; the total number of steps taking into account the facts that a robot can move one and the same check several times.

Table 1. Some typical comparison values between RRT and RRT*

Number of free checks	t_{mp_RRT} (where t_{mp} - period of time of motion planning)	N_{RRT} (where N - number of steps)	$t_{mp_RRT^*}$ (where t_{mp} - period of time of motion planning)	N_{RRT^*} (where N - number of steps)	$t_{mp_RRT^*}/t_{mp_RRT}$	N_p (%) (where N_p - least number of steps for RRT*)
10201	185	32303	1020	31782	5.51	1.62
7800	170	26064	600	4283	3.53	6.83
4582	172	14147	960	12761	5.58	9.90
5191	180	12596	1000	10829	5.56	14.03
5510	180	11441	840	9681	4.67	15.38

Periods of time of motion planning for RRT and RRT* algorithms were compared (i.e. RRT* period of time were divided with RRT interval of time). The results of division were between 3.53 and 5.58 times for different placements of obstacles. It means that motion planning for RRT algorithm is 6.14 times faster at least. It is very important to stress that periods of time of motion planning were between 3 and 15 minutes (15 minutes applies to RRT*). Route was planned better with RRT* in comparison with RRT and premises were covered more regularly that was observed from Surface diagram. RRT* showed the better results than RRT did in case the number of occupied checks were increased. The least number of steps was needed in the case of RRT*, i.e. between 1.62% and 15.38% least number of steps. It is very important to stress that the number of steps was oscillated between 9681 and 32303. The total period of time for route can be between 9681 and 32303 s (2.69 and 8.97 hours) if considering that real robot performs 1 step a second (Table 1).

Conclusion

The period of time for route is bigger than period of time for motion planning and it restricts all the process. The period of time for route planning can be decreased if computational power is increased. That is why the effectiveness of robot depends on effectiveness of rout planning, i.e. from the number of steps. The using of RRT* can improve real robot effectiveness from 1.67% to 15.38%.

It is very important to stress that effectiveness of process is strongly connected to energy saving and it is possible to prove that 15.38% of electric power can be saved.

Both algorithms can be successfully used in the requirements of autonomous tasks for robots, military technology and dynamic games.

Therefore, it is possible to use motion planning algorithms in other fields of studies which are out of rout planning.

Bibliography

- Ausekle J. 1999. Compactness of operators in Lorentz and Orlicz sequence space. Tartu, 72 p.
- Fisher K. 1999. Structural mean models for analyzing the effect of compliance in clinical trials. Tartu, 124 p.
- Karaman S., Frazzoli E. 2010. Incremental Sampling-based Algorithms for Optimal Motion Planning. *Int. Journal of Robotics Research*.
- Laan V. 1999. Pullbacks and flatness properties of acts. Tartu, 90 p.
- Lipmaa H. 1999. Secure and efficient time-stamping systems. Tartu, 56 p.
- Poldvere M. 1999. Subspaces of Banach spaces having Phelps' uniqueness property. Tartu, 74 p.
- Siegwart R., Nourbakhsh I. R. 2004. Introduction to Autonomous Mobile Robots, A Bradford Book The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England.
- Sokratova O. 2000. O-rings, their flat and projective acts with some applications. Tartu, 120 p.
- Villemson J. 2002. Size-efficient interval time stamps. Tartu, 82 p.

MATEMĀTIKA / MATHEMATICS

STATISTIKAS ELEMENTI VIDUSSKOLAS KURSĀ

Marija Matuseviča

Ludzas pilsētas ģimnāzija, Blaumaņa 4, Ludza, LV-5701
matusevicamarija@inbox.lv

Anita Sondore

Daugavpils Universitāte, Parādes 1, Daugavpils, LV-5400
anita.sondore@du.lv

Abstract

Statistical elements in the secondary school curriculum

In the 21st century radical changes happen in the world's statistical education (Batanero et al.2011). Therefore the comparison of the essential common (different) features of teaching statistics in Latvia and abroad is timely. After study of the presentation of the theme "Statistical elements" in two Latvian`s textbooks for secondary school it is recognized that one of the common statistics teaching features abroad and in Latvia is the inaccuracy in school textbooks. The authors pay attention to the accuracy of the mathematical definition of a statistical indicator and notice the most important drawbacks of the theme "Statistical elements" that is present in textbooks Slokenberga E., France In., France Il. "Mathematics in the 11th grade" (Slokenberga et al. 2010) and Lude I., Čivžele D.M., Daukšte S. „Mathematics in the 11th grade. 1st part” (Lude et al. 2009). The authors recognize that in Latvia the transition from solving statistical tasks using algorithms to developing of the statistical thinking is beginning. The authors agree that it is good to teach statistic in the secondary school through project work. Therefore the phases of the research process are discussed. The phases are - Problem, Plan, Date Analysis, Conclusion (PPDAC). It is based on the study "Is the location of Ludza town gymnasium in the town convenient?".

Key Words: statistic, statistical thinking, statistical indicators, statistical research

Ievads

Inovācijas un globalizācijas procesi sabiedrībā izvirza jaunas prasības skolu absolventiem: pāreju no zināšanām uz kompetencēm, spēju ātri reaģēt uz izmaiņām, prognozēt un izvērtēt situāciju. Tāpēc 21. gadsimtā notiek radikālas pārmaiņas statistiskās izglītības jomā pasaulē (Batanero et al. 2011). Tiek uzsvērts, ka ir jāattīsta statistiskās prasmes un domāšana (Bryce 2005), dodot informāciju, kas ļautu pašiem izglītojamajiem nonākt pie statistikas saprašanas (Sowey 2006); statistikas mācīšanās jāizmanto reāli dati (Bryce 2005) un IT (informācijas tehnoloģijas), lai automatizētu statistisko rādītāju aprēķināšanu (Bryce 2005); jāizmanto statistiskā pētījuma izziņas cikls: *Problem, Plan, Data, Analysis and Conclusion* (problēma, plāns, datu analīze un secinājumi) (Wild, Pfannkuch 1999).

Konstatējot, kādas ir svarīgākās kopīgās un atšķirīgās iezīmes statistikas mācīšanās ārzemēs un Latvijā šobrīd, referātā plašāk tiek apskatīta viena būtiska kopīgā un viena būtiska atšķirīgā iezīme. Kopīgā iezīme- neprecizitātes skolu statistikas mācību grāmatās. Autores izceļ svarīgākās nepilnības tēmas „Statistikas elementi” teorētiskajā izklāstā divās mācību grāmatās: Slokenberga E., France In., France Il. „Matemātika 11. klasei” (Slokenberga et al. 2010) un Lude I., Čivžele D.M., Daukšte S. „Matemātika 11. klasei. 1.daļa” (Lude et al. 2009). Atšķirīgā iezīme, par ko ir diskusija rakstā,-

daudzās valstīs, kā, piemēram, Amerikas Savienotās Valstīs, Jaunzēlandē, Austrālijā, skolēni bieži veic statistiskos pētījumus, izmantojot izziņu ciklu: problēma, plāns, datu analīze, secinājumi. Piekrītot ārzemju autoriem (Wild, Pfannkuch 1999 un Batanero et al. 2011), ka labs līdzeklis statistiskās mācīšanās vidusskolā ir darbs ar projektiem, tiek apskatīts konkrēta pētījuma “Vai Ludzas pilsētas ģimnāzijas novietojums pilsētā ir ērts?” katrs izziņu cikla etaps, lai veiktu izvirzītās problēmas visaptverošu pētījumu ar PPDAC (Problēma, Plāns, Datu analīze, Secinājumi) palīdzību.

Statistiskā izglītība ārzemēs un Latvijā

Tā kā netika atrastas publikācijas ar pētījumiem par statistikas mācīšanu Latvijas skolās, autore pamatojās uz savu un savu kolēģu- matemātikas skolotāju pieredzi, piemēram, skat. (Mackeviča-Manko 2012). Savukārt, ir ļoti plašs ārzemju autoru publikāciju klāsts par statistikas mācīšanu skolās (Batanero 2011, Makar & Fielding 2011, Rasfeld 2002, Wild & Pfannkuch 1999, Sorto 2006, Garfield 2000).

Kā izriet no avota „Teaching Statistics in School Mathematics. Challenges for Teaching and Teacher Education” (Batanero et al. 2011) piecu gadu laikā tika veikts pētījums, kuru organizēja International Commission on Mathematical Instruction (ICMI) un International Association for Statistical Education (IASE). Šī pētījuma rezultāti tika atspoguļoti 2008. gadā pirmajā Apvienotās ICMI / IASE Studiju konferences materiālos. Atzīmēsim dažus no jautājumiem, par kuriem notika diskusijas:

- matemātiskā un statistiskā domāšana;
- izglītojamajiem trūkst pieredzes datu argumentācijā, interpretācijā un iznākumu prognozēšanā;
- sakarā ar starpdisciplināru statistikas raksturu jābūt labai mijiedarbībai starp matemātikas pedagogiem un statistiķiem;
- mācību līdzekļos dažas no jēdzienu definīcijām ir nepilnīgas vai pat nepareizas;
- tehnoloģiju un projektu izmantošana statistikas mācīšanā.

Analizējot situāciju ar statistisko izglītību ārzemēs un Latvijā var konstatēt daudzas kopīgas iezīmes, būtiskākās no tām:

1. 20.g.s. beigās -21.g.s. sākumā daudzās valstīs (arī Latvijā) tika ieviesti jauni standarti un programmas matemātikā, tai skaitā statistikā, kurās ir jaunas tendences statistikas mācīšanā (Batanero et al. 2011.). Latvijā šī programma tika izstrādāta Eiropas Sociālā Fonda projekta „Mācību satura izstrāde un skolotāju tālākizglītība dabaszinātņu, matemātikas un tehnoloģiju priekšmetos” ietvaros un ir veltīta matemātikas un dabaszinātņu apguves reformu realizēšanai pamatskolās (2005-2008) un vidusskolās (2008-2011).

2. Latvijā, tāpat kā daudzās valstīs, statistikas mācīšana notiek matemātikas ietvaros. Kā atzīmē citi ārzemju autori (piemēram, Sorto 2006.) tas dod labas statistikas formulu zināšanas, bet neveicina izglītojamo statistisko domāšanu un spriešanu.
3. Projekti un pētījumi, tātad pētnieciskā darbība ir ideāli līdzekļi statistikas mācīšanai (Wild & Pfannkuch 1999, Batanero et al. 2011, Makar & Fielding 2010). Arī Latvijā matemātikas (līdz ar to statistikas) programmas sastāvdaļa ir „Pētnieciskā darbība”, kas ietver pētnieciskās darbības soļus, kuri ļauj izglītojamajiem attīstīt savas prasmes statistisko pētījumu veikšanā.
4. Pieredzes apmaiņas procesā ar kolēģiem tika konstatēts, ka skolotājiem ir labas zināšanas datu statistiskajā apstrādē ar pamatformulu izmantošanu, bet viņiem ir grūtības rezultātu interpretācijā. Tādēļ ir nepieciešams organizēt kursus statistikas skolotājiem, līdzīgus secinājumus atrodam arī avotā (Batanero et al. 2011).
5. Mācību līdzekļos dažas no jēdzienu definīcijām ir nepilnīgas vai pat nepareizas.

Tagad pievērsim uzmanību būtiskākākajām atšķirīgajām iezīmēm statistikas mācīšanā ārzemēs un Latvijā.

Pie kopīgā ir minēts, ka 20.g.s. beigās -21.g.s. sākumā Latvijā, tāpat kā daudzās citās valstīs, tika ievesti jaunie standarti un programmas matemātikā, tai skaitā statistikā. Tomēr vajadzētu izcelt, ka pasaulē pārmaiņu etaps statistikas mācīšanā sākas Amerikas Savienotajās Valstīs 1989. gadā ar ASV Nacionālās matemātikas skolotāju Padomes (National Council of Teacher of Mathematics) programmas „Matemātikas mācību programma un vērtēšanas standarti skolā” ieviešanu (Ferrini Mundy 2000). Latvijā šīs pārmaiņas sākas 2006. gadā.

Ārzemēs pārsvarā statistiku māca visos skolas līmeņos, pat no 6 gadiem, pakāpeniski palielinot stundu skaitu, kas ir atvēlēti statistikas mācīšanai (līdz 30% no visa matemātikas kursa, (Crown 2007)). Situācija Latvijā ir atšķirīga: daži statistikas elementi ir iekļauti 5.- 7. klasē, 14 stundas statistikas mācīšanai ir paredzētas 8. klasē, bet 12 stundas – 11. klasē (kopā aptuveni 0.5 % no visa matemātikas kursa 7.-12.kl.). Skolotāji Latvijā atzīmē, ka šis stundu daudzums nepietiekošs, lai iedziļinātos statistikā. Stundu skaits Latvijas skolās būtu jāpalielina, jo statistikas zināšanas pilnveido skolēnu izziņas prasmes, izpratni par matemātisko modeļu daudzveidību un matemātikas lomu citu zinātņu, sabiedrības attīstībā (Eiropas Sociālā fonda projekts „Dabaszinātnes un matemātika”, 2005-2008)

Vēl viena atšķirīgā iezīme- daudzās valstīs, kā, piemēram, ASV, Jaunzēlandē, Austrālijā, skolēni bieži veic statistiskos pētījumus, izmantojot izziņu ciklu: problēma, plāns, datu analīze, secinājumi. Ārzemēs statistikas mācību satura apgūšana paredz izglītojamo spēju patstāvīgi izstrādāt un veikt pētījumu ar eksperimentiem, attīstot statistisko domāšanu. Savukārt, Latvijā – mācību

līdzekļos (skat. Lude et al. 2009, Slokenberga et al. 2010) uzdevumi vairāk vērsti uz statistiskajiem aprēķiniem.

Tēmas „Statistikas elementi” izklāsta nepilnības mācību grāmatās Latvijā

Pasaules praksē statistikas mācīšanā viens no jautājumiem, kuram pievērsta uzmanība, ir nepilnības un neprecizitātes mācību grāmatās (Batanero et al. 2011), tāpēc tika izpētītas Latvijā lietotās mācību grāmatas. Latvijas statistikas skolotāju rīcībā esošajās divās mācību grāmatās (Slokenberga et al. 2010) un (Lude et al. 2009). visvairāk tika konstatētas nepilnības paskaidrojumos un definīcijās, nedaudz tika atrastas drukas kļūdas. Labi, ka šajās grāmatās tikpat kā nebija rupju kļūdu, kas nav pieļaujamas. M. Matusevičas maģistra darbā (Matuseviča 2013) ir tēmas „Statistikas elementi” izklāsta plašāka analīze un ieteikumi labojumiem mācību grāmatās (Lude et al. 2009) un (Slokenberga et al. 2010),.

Atzīmēsim svarīgākās nepilnības, kas būtu obligāti jānovērš, tēmas „Statistikas elementi” izklāstā.

- Grāmatā (Slokenberga et al. 2010) ir rupja kļūda, jo mediāna ir definēta kā augošā vai dilstošā secībā sakārtotas datu virknes vidējais elements (elementi), tālāk ir dots mediānas aprēķināšanas algoritms. Tā kā datu kopas elementi var atkārtoties, tad šāda veida virknes kā, piemēram, 4, 4, 5, 7, 8, 8, 10... vai 12, 11, 11, 9, 9, 4, 3, 2, 2... nav augošas un nav arī dilstošas. Tāpēc korektāk mediānas definīcijā vārdu savienojuma „augošā vai dilstošā secībā” vietā būtu lietot „neaugošā vai nedilstošā secībā”.
- Grāmatā (Slokenberga et al. 2010) tiek definēts absolūtais biežums un relatīvais biežums. Lai gan nav definēts jēdziens biežums, tomēr tālāk tekstā parādās šis jēdziens. Lai nerastos pārpratumi, grāmata (Slokenberga et al. 2010) jāpapildina ar informāciju, ka absolūto biežumu parasti sauc par biežumu.
- Grāmatā (Slokenberga et al. 2010) teikts, ka standartnovirze raksturo sakārtojuma datu izkliedi ap aritmētisko vidējo un to apzīmē s vai σ . Skolēniem rodas jautājums, kāpēc divi apzīmējumi? Jāprecizē, ka ar σ apzīmē ģenerālkopas standartnovirzi, bet ar s izlases standartnovirzi.
- Mācību grāmatā (Lude et al. 2009) bezintervālu biežuma tabulas veidošanas piemērā vajadzētu uzsvērt, ka kvantitatīvo pazīmju dažādās vērtības bezintervālu biežuma tabulās ir pieņemts rakstīt augošā secībā.
- Veidojot intervālus, svarīgi zināt principu, pēc kāda tiek ieskaitīti vai neieskaitīti intervāla galapunkti, taču abās mācību grāmatās (Lude et al. 2009), (Slokenberga et al. 2010) šim jautājumam nav pievērsta uzmanība. Noteikti būtu jāizskaidro plašāk intervālu biežumu tabulas sastādīšana, gan izmantojot vienāda garuma, gan dažāda garuma intervālus.

Statistiska pētījuma veikšana, izmantojot PPDAC ciklu

Grāmatās (Slokenberga et al. 2010) un (Lude et al. 2009) ir ļoti plašs uzdevumu krājums par statistisko rādītāju aprēķināšanu, bet tie pārsvarā ir treniņuzdevumi. Kā minēts iepriekš, skolēniem trūkst pieredzes datu interpretācijā un pētījuma plānošanā, iznākumu prognozēšanā. Pasaules praksē statistikas mācīšanā uzsver to, ka statistiskais pētījums ir svarīgs un ideāls līdzeklis, lai iemācītu skolēnus risināt problēmas, jo tas ir darbs ar reāliem datiem un iesaista visus skolēnus. Autores tam piekrist, tāpēc plašāk apskatīsim, kā kopā ar vidusskolēniem veikt statistisko pētījumu “Vai Ludzas pilsētas ģimnāzijas novietojums pilsētā ir ērts?”, kura mērķis ir iziet pa statistiskā pētījuma cikla: Problēma, Plāns, Datu Analīze, Secinājumi (PPDAC) posmiem.

Problēma: Ko nozīmē “ērtākais Ludzas pilsētas ģimnāzijas novietojums”?

Sākumā klasē jāapspriež jautājumu: ko nozīmē „ērtākais skolas novietojums”? Diskusijā nonāk pie secinājuma, ka skola ir ērti novietota, ja skolēni netērē daudz laika ceļam no mājām līdz skolai.

Papildus problēmas: Kādi vēl faktori varētu ietekmēt pētījuma rezultātus? Cik lielu izlasi jāņem, lai izdarītu ticamus secinājumus?

Būtu jāpārdomā, kādi vēl faktori varētu ietekmēt pētījuma rezultātus. Piemēram, Ludzas pilsētas ģimnāzijā mācās ne tikai skolēni, kas dzīvo tieši Ludzā, bet arī lauku bērni, tātad jāņem vērā, kādas ir viņu iespējas nokļūt skolā.

Datu vākšana un grupēšana:

1. Novērošanas organizatoriskie jautājumi (subjekts, laiks, periods, vieta, paņēmieni)
2. Novērošanas metodoloģiskie jautājumi (objekts, vienība, pazīme)
3. Izlases izveidošana un kopējā datu masīva sastādīšana (pēc iespējas ar IT)
4. Datu sakārtošana nedilstošā secībā
5. Biežuma tabulas sastādīšana

Ludzas pilsētas ģimnāzijā mācās vairāk nekā 550 skolēni, tātad būs problemātiski aptaujāt katru skolēnu, tādēļ jāveido izlase. Kopā apspriežot, izlemsim, ka aptaujāsim 60 skolēnus, kurus izvēlēsimies, veicot gadījumizlasi no Ludzas pilsētas ģimnāzijas skolēnu saraksta ar datora palīdzību. Tātad *novērošanas subjekts* – matemātikas skolotājs, *laiks*- 2013.gada maijs, *periods* - 8.- 9.maijā, *vieta*- Ludzas pilsētas ģimnāzija, *paņēmiens*- mutvārdu aptauja, *objekts* – Ludzas pilsētas ģimnāzijas skolēni, *vienība* – konkrēts Ludzas pilsētas ģimnāzijas skolēns, *pazīme*- laiks, ko skolēni pavadā ceļā no mājas līdz skolai (kvantitatīva pazīme).

Pēc tam, kad tiek iegūta statistiskā informācija, klasē sastāda kopējo datu masīvu un sakārto datus nedilstošā secībā. Aplūkojot ranžēto datu rindu, noteikti būs redzams, ka iegūto datu vērtību amplitūda ir ļoti plaša. Tādēļ skolēni sagrupē iegūtos datus intervālu biežuma tabulā.

Datu analīzes soļi (pēc iespējas-izmantojot IT):

1. Vidējo lielumu (vidējais aritmētiskais, mediāna, moda) aprēķināšana.
2. Histogrammas un sektoru diagrammas konstruēšana.
3. Izklides mēru (amplitūda, standartnovirze) aprēķināšana.
4. Iegūto diagrammu un statistisko rādītāju interpretācija.
5. Izlases nepieciešamā minimālā apjoma aprēķināšana un salīdzināšana ar datu analīzē izmantoto.

Tiek aprēķināti vidējie lielumi un izklides mēri, konstruēta histogramma un sektoru diagramma. Tālāk seko iegūto statistisko rādītāju interpretācija. Piemēram, mediāna pasaka to laiku, par kuru ne ilgāk ir ceļā uz skolu vismaz 50% no aptaujātajiem skolēniem.

Pētījuma “Vai Ludzas pilsētas ģimnāzijas novietojums pilsētā ir ērts?” secinājumi:

Ar pētījuma rezultātiem par skolas novietojuma ērtumu var iepazīstināt skolotājus, vecākus un skolēnus. Iegūtie rezultāti noderēs pašiem skolēniem, lai optimāli saplānotu savu laiku.

Secinājumi

Pašlaik notiek dažādas izmaiņas statistiskajā izglītībā ārzemēs un Latvijā. Pieejamo publikāciju (reglamentējošie dokumenti, mācību grāmatas, ārzemju literatūras avoti) analīze rāda, ka ir gan kopējais, gan atšķirīgais statistiskās mācīšanās Latvijā un citu valstu skolās. Būtiskākais, ka Latvijā ir sākusies pāreja no statistikas uzdevumu algoritmiskas risināšanas uz statistiskās domāšanas attīstību, par ko liecina jaunais matemātikas standarts. Mācību grāmatās, ko šobrīd izmanto Latvijas vidusskolās, tika konstatētas daudzas neprecizitātes, no tām visraksturīgākās ir nepilnības dažādos teorētiskajos jautājumos, tomēr ir rupjas kļūdas, kuras būtu jānovērš. Lai iegūstu vispārīgu priekšstatu par skolēnu līmeni statistisko datu analīzē, interpretācijā un statistiskā pētījuma ieviešanas lietderību, kā arī citām problēmām statistikas mācīšanās, būtu ieteicams veikt kopīgu Latvijas matemātikas skolotāju diskusiju.

Bibliogrāfija

- Batanero C., Burrill G., Reading C. 2011. *Teaching Statistics in School Mathematics – Challenges for Teacher and Teacher Education*. [skatīts 05.03.2013]. Pieejams: http://www.ugr.es/~batanero/ARTICULOS/CIAEM_ICMISstudy_Batanero.pdf
- Biehler R. Software 1993. *Tools and Mathematics Education: the Case of Statistics*. [skatīts 02.03.2013]. Pieejams: <http://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-3-642-78542-94#page-1>
- Bryce G.R. 2005. *Developing Tomorrow's Statisticians*. [skatīts 05.03. 2013]. Pieejams: <http://www.amstat.org/publications/>
- Crown 2007. *The New Zealand Curriculum*. [skatīts 24.02.2013]. Pieejams: www.2.nzmaths.co.nz/frames/curriculum/
- Goša Z. 2003. *Statistika*. Rīga, 334 lpp.
- Grīnglāzs L., Kopitovs J. 2005. *Matemātiskā statistika ar datoru lietojuma paraugiem uzdevumu risināšanai*. Rīga, RSEBAA, 204 lpp.

- ESF 2008, „Mācību kvalitātes uzlabošana dabaszinātņu, matemātikas un tehnoloģiju priekšmetos vidējā izglītībā” projekts „Mācību satura izstrāde un skolotāju tālākizglītības dabaszinātņu, matemātikas un tehnoloģiju priekšmetos”. Rīga ISEC- 101 lpp.
- Ferrini Mundy J. 2000. *Principles and Standards for School Mathematics: A Guide for Mathematicians*. [skatīts 05.03.2013]. Pieejams: www.ams.org/notices/200008/comm-ferrini.pdf
- Koliškina A. 2011. *Augstākā matemātika. Varbūtību teorija un matemātiskā statistika*. Rīga, Zvaigzne ABC, 86 lpp.
- Lude I., Čivžele D. M., Daukste S. 2009. *Matemātika 11.klasei, 1.daļa*. Pētergailis, Rīga, 183 lpp.
- Lude I., Čivžele D.M., Daukste S. 2009. *Skolotāja grāmata. Matemātika 11.klasei*. Rīga, Pētergailis, 303 lpp.
- Mackeviča-Manko I. 2012. *Tēmas “Statistikas elementi” motivētas apguves iespējas profesionālajā mācību iestādē*. mag. darbs, 102 lpp.
- Makar K., Fielding Dž. 2010. *Teaching teacher to teach statistical investigations*. [skatīts 23.03.2013]. Pieejams: www.stat.auckland.ac.nz/~iace
- Matuseviča M. 2013. *Statistikas elementi vidusskolas kursā*. mag.darbs, 83 lpp.
- Rasfeld P. 2002. *The role of statistics in school mathematics teaching today*. [skatīts 18.02.2013]. Pieejams: www.cimt.plymouth.ac.uk/Resources_for_teaching_statistics [skatīts 15.03.2013]. Pieejams: <http://www.new.censusatschool.org.nz/resources/>
- Slokenberga E., France In., France Il. 2010. *Matemātika 11.klasei*. Lielvārds, Lielvārde, 320 lpp.
- Slokenberga E., France In., France Il. 2010. *Skolotāja grāmata. Matemātika 11.klasei*. Lielvārds, Lielvārde, 120 lpp.
- Sorto M.A. 2006. *Identifying content knowledge for teaching statistics*. [skatīts 16.02. 2013]. Pieejams: www.stat.auckland.ac.nz/~iace/publications/17/C130
- Smotrovs J. 2007. *Varbūtību teorija un matemātiskā statistika*. Zvaigzne ABC, 240.lpp.
- Sowey E.R. 2006. *Letting Students Understand Why Statistics is Worth Studying*. [skatīts 26.02.2013]. Pieejams: <http://iace-web.org>.
- Vergina G., Kārklīņa V. 2000. *Statistika ekonomistiem*. Rīga, 91.lpp.
- Wild C.J., Pfannkuch M. 1999. *Statistical thinning in empirical enquiry*. [skatīts 04.04.2013]. Pieejams: www.stat.auckland.ac.nz/~iace/publications/
- 11th International Congress on Mathematical Education, 2008. ICME 11 Mexiko and Monterrey.[skatīts 04.04.2013].Pieejams: <http://tsg.icme11.org/tsg/show15>
https://www.visc.gov.lv./visparēja_izglitiba/standarti
- Государственные образовательные стандарты. 2012. [skatīts 02.02.2013]. Pieejams: https://www.school.edu.ru/dok_edu.asp
- Качайкина Н.Б. 2012. *Актуальность изучения статистики и теории вероятности в школе*. [skatīts 16.03.2013]. Pieejams <https://www.nsportal.ru/kachaikina-nadezhda-borisovna>.

SEKOŠANA NO PATVAĻĪGAS IZTEIKUMU LOĢIKAS FORMULU KOPAS

Valentīns Sengilejevs

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
valentin.sengilejev@gmail.com

Abstract

Tautological consequence of set of propositional logic formulas

The given complex of statements or even a one statement (a premise) allows deducting a new statement, i.e. a conclusion. The process when premises turn into a conclusion is called "a deductive reasoning". It is very significant to check whether the deductive reasoning is true or not, especially when we deal with the reasoning connected with the Criminal Code or with the articles of the civil law. Using the propositional logic concepts the validation of the deductive reasoning reduces to the validation which shows whether the propositional logic formula (a conclusion) follows the indicated set of the propositional logic formulas (premises). The research focuses on the three methods by means of which one can prove whether the propositional logic formula (a conclusion) follows the indicated set of the propositional logic formulas (premises). The first method is based on the proof by contradiction assuming that all the premises are true but the conclusion is false. According to the second method the conclusion inference is gradually derived, that is, the sequence of the propositional logic formulas, each term of which is an axiomatic statement of propositional calculus, a formula from the indicated set of the propositional logic formulas, or a formula inferred from the previous terms of the sequence using some deductive reasoning rules. The third method is based on the validation in accordance with the definition and the truth table using. It is concluded that the method based on the proof by contradiction is more convenient than the method of deriving the conclusion when we deal with the number of statements that is higher than four.

Key words: propositional logic formula, premise, conclusion, truth table.

Ievads

Raksta mērķis ir izanalizēt paņēmienus, ar kuru palīdzību var noteikt vai patvaļīga izteikumu loģikas formula seko no norādītās formulu kopas. Tiek apskatīti trīs paņēmieni, no kuriem viens (otrais paņēmieni) nav iekļauts DU matemātikas bakalaura kursā „Matemātiskā loģika”. Apskatīsim patvaļīgu galīgu izteikumu loģikas kopu $\Gamma = \{F_1, \dots, F_m\}$, formulas F_i , kur $i = 1 \dots m$, saucim par premisām. Pētījumā tiek apskatīti trīs paņēmieni, lai noteiktu vai ir spēkā $\{F_1, \dots, F_m\} \vdash A$. Zīmes \vdash vietā izmantosim svītru.

F_1

...

F_m

A

Tiek uzskatīts, ka kāda formula **seko** no norādītās formulu kopas, ja tā ir patiesa ikvienā interpretācijā, kurā ir reizē patiesas visas formulas no šīs kopas (Cīrulis 2007: 73). Jebkuru galīga garuma formulu virkni, kuras katrs loceklis ir aksioma, formula no Γ vai izvedams no iepriekšējiem virknes locekļiem, vienu reizi lietojot slēdziena likumus, sauc par **izvedumu no Γ** . Ja šādas virknes pēdējais loceklis ir G, tad saka arī, ka tā ir **formulas G izvedums no Γ** , ja tai ir kaut viens **izvedums no Γ** (Cīrulis 2007: 58).

Minēsim loģiskas dabas uzdevuma piemēru (bez atrisinājuma), kur jāpārbauda slēdziena pareizība.

Ja Latvijas pilsonim nav vidējās izglītības, tad viņam nav tiesību iestāties Latvijas Policijas akadēmijā. Latvijas pilsonim Baumanim nav tiesību iestāties Latvijas Policijas akadēmijā. Tātad viņam nav vidējās izglītības (Vedins 1998: 323).

Apzīmēsim vienkāršos izteikumus ar latīņu burtiem A un B. Līdz ar to slēdziena pareizības pārbaude reducējas uz izteikumu loģikas uzdevumu, kur jāpārbauda, vai secinājums A seko no virs svītras norādītās premisu kopas $\{ A \rightarrow B, B \}$.

A - Latvijas pilsonim nav vidējās izglītības

B - viņam nav tiesību iestāties Latvijas Policijas akadēmijā

$A \rightarrow B$

B _____

A

$\{F_1, \dots, F_m\} \vdash A$ pierādīšanas paņēmieni

1. paņēmiens – pierādījums no pretējā. Tiek pieņemts, ka formula A neseko no formulām F_1, F_2, \dots, F_m , t.i., eksistē tāda interpretācija, kurā visas formulas F_i ir patiesas, bet formula A – nav.

2. paņēmiens – pakāpeniski tiek veidots secinājuma A izvedums, kas ir izteikumu loģikas formulu virkne, kuras katrs loceklis ir izteikumu rēķinu aksioma, formula no premisu kopas vai formula, kas izvedama no iepriekšējiem virknes locekļiem, vienu reizi lietojot kādu no slēdziena likumiem.

3. paņēmiens – pārbaude pēc jēdziena sekas definīcijas, izveidojot kopēju patiesumvērtību tabulu formulām F_1, \dots, F_m, A .

Secinājuma pārbaude, izmantojot pierādījumu no pretējā.

1.piemērs. Ja es braukšu ar autobusu (A), bet autobuss nokavēs (B), tad es izlaistu paredzēto tikšanos (C). Ja es izlaistu paredzēto tikšanos un sāktu bēdāties (D), tad man nevajadzētu braukt mājās (E). Ja es neiegūšu darbu (P), tad es sākšu bēdāties un man vajag braukt mājās. Vai seko, ka ja es braukšu ar autobusu un autobuss nokavēs, tad es iegūšu darbu? (Игошин 1986: 57)

Uzrakstīsim slēdzienu, kurā pieņemsim, ka visas premisas ir patiesas, bet secinājums ir aplams:

$A \wedge B \rightarrow C \quad \sim p$

$C \wedge D \rightarrow E \quad \sim p$

$P \rightarrow (D \wedge \neg E) \quad \sim p$

_____ $A \wedge B \rightarrow \neg P \quad \sim a$

1) $A \wedge B \rightarrow \neg P \sim a \Rightarrow \neg P \sim a$ un $A \wedge B \sim p$;

2) $A \wedge B \rightarrow C \sim p$ un $A \wedge B \sim p \Rightarrow C \sim p$;

3) $C \wedge D \rightarrow E \sim p$ un $C \sim p$, apskatīsim divus gadījumus atkarībā no vienkāršā izteikuma D patiesumvērtības:

a) $D \sim p \Rightarrow E \sim p \Rightarrow \neg E \sim a;$

$\neg P \sim a \Rightarrow P \sim p;$

Tad vienlaicīgi jāizpildās diviem apgalvojumiem par premisas $P \rightarrow (D \wedge \neg E)$ patiesumvērtību. Pirmais apgalvojums (skat. sistēmu) ir sākotnējais pieņēmums par premisas $P \rightarrow (D \wedge \neg E)$ patiesumvērtību, bet otrais apgalvojums iegūts, ievietojot izteikumsimbolu P, D un E patiesumvērtības trešajā premisā.

$$\begin{cases} P \rightarrow (D \wedge \neg E) \sim p, \\ p \rightarrow (p \wedge a) \sim a, \end{cases} \quad \text{pretruna.}$$

b) $D \sim a \Rightarrow E \sim a \Rightarrow \neg E \sim p;$

$\neg P \sim a \Rightarrow P \sim p;$

Līdzīgi kā a) gadījumā, tiek iegūti divi apgalvojumi par premisas $P \rightarrow (D \wedge \neg E)$ patiesumvērtību.

$$\begin{cases} P \rightarrow (D \wedge \neg E) \sim p, \\ p \rightarrow (a \wedge p) \sim a, \end{cases} \quad \text{pretruna.}$$

Izmantojot pierādījumu no pretējā, kur tiek pieņemts, ka visas premisas ir patiesas, bet secinājums ir aplams, tiek iegūta pretruna, tātad no dotajiem apgalvojumiem seko, ka, ja es braukšu ar autobusu un autobuss nokavēs, tad es iegūšu darbu.

Turpmāk līdzīgo piemēru atrisinājumi netiks aprakstīti tik izvērsti.

Secinājuma pārbaude, veidojot izvedumu.

Pierādījums ir konkrēta apgalvojuma loģisks pamatojums, izmantojot iepriekš zināmus citus apgalvojumus. Formalizētās sistēmas, pierādījums balstās uz aksiomām, bet neiedziļinoties apgalvojumu saturā. Par aksiomām izvēlēsimies sekojoša veida izteikumu loģikas formulas:

(A1) $P_1 \rightarrow (P_2 \rightarrow P_1),$

(A2) $(P_1 \rightarrow (P_2 \rightarrow P_3)) \rightarrow ((P_1 \rightarrow P_2) \rightarrow (P_1 \rightarrow P_3)),$

(A3) $(P_1 \wedge P_2) \rightarrow P_1,$

(A4) $(P_1 \wedge P_2) \rightarrow P_2,$

(A5) $(P_1 \rightarrow P_2) \rightarrow ((P_1 \rightarrow P_2) \rightarrow (P_1 \rightarrow P_2 \wedge P_3)),$

(A6) $P_1 \rightarrow (P_1 \vee P_2),$

(A7) $P_2 \rightarrow (P_1 \vee P_2),$

(A8) $(P_1 \rightarrow P_3) \rightarrow ((P_2 \rightarrow P_3) \rightarrow (P_1 \vee P_2) \rightarrow P_3),$

(A9) $(P_1 \rightarrow P_2) \rightarrow (\neg P_2 \rightarrow \neg P_1),$

(A10) $P_1 \rightarrow \neg\neg P_1,$

$$(A11) \neg\neg P_1 \rightarrow P_1.$$

kur P_1, P_2, P_3 – patvaļīgas izteikumu loģikas formulas. Katra no aksiomām dod tādu vai citādu konkrētu izteikumu loģikas formulu, ja mainīgos P_1, P_2, P_3 aizstāj ar konkrētām formulām. Ja ir dotas izteikumu loģikas formulas P_1 un $P_1 \rightarrow P_2$, tad sekas ir izteikumu loģikas formula P_2 . Šis noteikums tiek saukts par **Modus ponens (MP)**.

Par pierādījumu jeb izteikumu loģikas formulas P_1 **izvedumu** no formulu hipotēžu kopas Γ tiek saukta tāda galīga formulu virkne B_1, B_2, \dots, B_s , kurai katra formula B_i ir vai nu (A1)-(A11) aksioma, vai nu formula no kopas Γ , vai arī ir iegūta no divām iepriekšējām izteikumu loģikas formulām ar Modus ponens palīdzību, bet pēdējā formulā B_s sakrīt ar P_1 . (Cīrulis 2007: 57); (Игошин 1986: 82).

Eksistē vairāki slēdziena likumi, bet pētījumā iekļausim tikai tos, kuri tiek izmantoti rakstā iekļauto uzdevumu risināšanai.

Slēdziena likumi:

1. Modus ponens (MP)

$$\begin{array}{l} P \rightarrow Q \\ P \\ \hline Q \end{array}$$

2. Konjuktīvā izslēgšana

$$\begin{array}{l} P \wedge Q \\ \hline Q \end{array}$$

3. Kontrpozīcijas likums

$$\begin{array}{l} P \rightarrow Q \\ \hline \neg Q \rightarrow \neg P \end{array}$$

4. De Morgana likums (II)

$$\begin{array}{l} \neg(P \vee Q) \\ \hline \neg P \wedge \neg Q \end{array}$$

2.piemērs. Ja Frajs strādā (R), tad nav tiesa, ka viņam ir brīvs laiks (P) vai viņš ir nabadzīgs (Q). Ja Frajs ir vesels (S), tad viņš strādā. Frajam nav brīva laika. Frajs ir vesels. Vai no tā seko, ka Frajs nav nabadzīgs?

$$R \rightarrow \neg(P \vee Q)$$

$$S \rightarrow R$$

$$\neg P$$

$$\begin{array}{l} S \\ \hline \neg Q \end{array}$$

Tālāk pierakstīsim premisas virknes veidā un veidosim izteikumu loģikas formulas $\neg Q$ izvedumu:

(1) $R \rightarrow \neg(P \vee Q)$	premise
(2) $S \rightarrow R$	premise
(3) $\neg P$	premise
(4) S	premise
(5) $\neg R \rightarrow \neg S$	Kontrpozīcijas likums no (2)
(6) R	MP no (2) un (4)
(7) $\neg(P \vee Q)$	MP no (1) un (6)
(8) $\neg P \wedge \neg Q$	De Morgana likums (II) no (7)
(9) $\neg Q$	Konjunktīvā izslēgšana no (8)

Tiek iegūts izteikumu loģikas formulas $\neg Q$ izvedums no norādītās premisu kopas. Tātad no dotajiem apgalvojumiem seko, ka Frajs nav nabadzīgs.

3.piemērs

Nav tiesa, ka Marks strādā bankā (S) un zog naudu (T). Ja Marks nesaņem algu (W), tad viņš zog naudu. Vai no tā seko, ka, ja Marks strādā bankā, tad viņš saņem naudu?

$$\neg(S \wedge T)$$

$$\neg W \rightarrow T$$

$$S \rightarrow W$$

Tālāk veidosim patiesumvērtību tabulu ar matemātikas datorprogrammas palīdzību.

`BooleanTable[{{S, T, W, !And[S, T], Implies[!W, T], Implies[S, W]}}//TableForm`

S	T	W	$\neg(S \wedge T)$	$\neg W \rightarrow T$	$S \rightarrow W$
True	True	True	False	True	True
True	True	False	False	True	False
True	False	True	True	True	True
True	False	False	True	False	False
False	True	True	True	True	True
False	True	False	True	True	True
False	False	True	True	True	True
False	False	False	True	False	True

1.zīm.

Gadījumos, kad premisas $\neg(S \vee T)$, $\neg W \rightarrow T$ ir patiesas (izceltās rindas), arī secinājums $S \rightarrow W$ pieņem patiesumvērtību paties, tātad no dotajiem apgalvojumiem seko, ka, ja Marks strādā bankā, tad viņš saņem naudu.

Rezultāti un diskusija

Lai konstatētu šo paņēmieni izmantošanas priekšrocības un trūkumus, ar šiem paņēmieniem pārbaudīsim vienu un tās pašas sekas $\{F_1, \dots, F_m\} \vdash A$.

Nav tiesa, ka Edmunds apmeklēs lekcijas (P) vai nokārto sesiju (Q). Ja Edmunds pildīs uzdevumus (Z), tad viņš saņems diplomu (S). Ja Edmunds neapmeklēs lekcijas un nenokārto sesiju, tad viņš nesaņems diplomu. Ja Edmunds nepildīs uzdevumus, tad viņš būs priecīgs (R). Vai no tā seko, ka Edmunds būs priecīgs?

Uzrakstīsim slēdzienu, kas ir jāpārbauda ar visiem paņēmieniem:

$$\begin{array}{l} \neg(P \vee Q) \\ Z \rightarrow S \\ (\neg P \wedge \neg Q) \rightarrow \neg S \\ \neg Z \rightarrow R \\ \hline R \end{array}$$

1. paņēmieni – pierādījums no pretējā.

Pieņemsim, ka visas slēdziena premisas ir patiesas, bet secinājums ir aplams:

$$\begin{array}{ll} \neg(P \vee Q) & \sim p \\ Z \rightarrow S & \sim p \\ (\neg P \wedge \neg Q) \rightarrow \neg S & \sim p \\ \neg Z \rightarrow R & \sim p \\ \hline R & \sim a \end{array}$$

$$1) \neg Z \rightarrow R \sim p \text{ un } R \sim a \Rightarrow \neg Z \sim a \Rightarrow Z \sim p;$$

$$2) Z \rightarrow S \sim p \text{ un } Z \sim p \Rightarrow S \sim p \Rightarrow \neg S \sim a;$$

3) $(\neg P \wedge \neg Q) \rightarrow \neg S \sim p$ un $\neg S \sim a \Rightarrow (\neg P \wedge \neg Q) \sim a$, tad apskatīsim trīs gadījumus atkarībā no vienkāršu izteikumu $\neg P$ un $\neg Q$ patiesumvērtībām:

$$a) \neg P \sim a \text{ un } \neg Q \sim p;$$

$$\neg P \sim a \Rightarrow P \sim p \text{ un } \neg Q \sim p \Rightarrow Q \sim a;$$

$$\begin{cases} \neg(P \vee Q) \sim p \\ \neg(p \vee a) \sim a \end{cases} \quad \text{pretruna.}$$

$$b) \neg P \sim p \text{ un } \neg Q \sim a;$$

$$\neg P \sim p \Rightarrow P \sim a \text{ un } \neg Q \sim a \Rightarrow Q \sim p;$$

$$\begin{cases} \neg(P \vee Q) \sim p \\ \neg(a \vee p) \sim a \end{cases} \quad \text{pretruna.}$$

$$c) \neg P \sim a \text{ un } \neg Q \sim p;$$

$$\neg P \sim a \Rightarrow P \sim p \text{ un } \neg Q \sim p \Rightarrow Q \sim a;$$

$$\begin{cases} \neg(P \vee Q) \sim p \\ \neg(p \vee p) \sim a \end{cases} \quad \text{pretruna.}$$

Izmantojot pierādījumu no pretējā, kur tiek pieņemts, ka visas premisas ir patiesas, bet secinājums ir aplams, tiek iegūta pretruna, tātad no dotajiem apgalvojumiem seko, ka Edmunds būs priecīgs.

2.paņēmiens - veidojot izvedumu.

Pierakstīsim premisas virknes veidā un veidosim izteikumu loģikas formulas R izvedumu:

(1) $\neg(P \vee Q)$	premise
(2) $Z \rightarrow S$	premise
(3) $(\neg P \wedge \neg Q) \rightarrow \neg S$	premise
(4) $\neg Z \rightarrow R$	premise
(5) $\neg P \wedge \neg Q$	De Morgana likums (II) no (2)
(6) $\neg S$	MP no (3) un (5)
(7) $\neg S \rightarrow \neg Z$	Kontrpozīcijas likums no (2)
(8) $\neg Z$	MP no (6) un (7)
(9) R	MP no (4) un (8)

Tiek iegūts izteikumu loģikas formulas R izvedums no norādītās premisu kopas, tātad no dotajiem apgalvojumiem seko, ka Edmunds būs priecīgs.

3.paņēmiens – pārbaude pēc definīcijas.

Veidosim patiesumvērtību tabulu (2.zīm.) ar matemātikas datorprogrammas palīdzību:

`BooleanTable[{ !Or[P, Q], Implies[Z, S], Implies[And[!P, !Q], !S], Implies[!Z, R], R }]//TableForm`

$\neg(P \vee Q)$	$Z \rightarrow S$	$(\neg P \wedge \neg Q) \rightarrow \neg S$	$\neg Z \rightarrow R$	R
False	True	True	True	True
False	True	True	True	True
False	False	True	True	True
False	True	True	True	True
False	True	True	True	False
False	True	True	False	False
False	False	True	True	False
False	True	True	False	False
False	True	True	True	True
False	True	True	True	True
False	False	True	True	True
False	True	True	True	True
False	True	True	True	True
False	True	True	True	False
False	True	True	False	False
False	False	True	True	True
False	True	True	True	True
False	True	True	True	True
False	False	True	True	True
False	True	True	True	True
False	True	True	True	False
False	True	True	False	False
False	False	True	True	False
False	True	True	False	False
True	True	False	True	True
True	True	False	True	True
True	False	True	True	True
True	True	True	True	True
True	True	False	True	False
True	True	False	False	False
True	False	True	True	False
True	True	True	False	False

2.zīm.

Gadījumā, kad visas premisas ($\neg(P \vee Q)$, $Z \rightarrow S$, $(\neg P \wedge \neg Q) \rightarrow \neg S$, $\neg Z \rightarrow R$) ir patiesas, ir tikai viena interpretācija (izceltā rinda 2. zīmējumā), arī secinājums R pieņem patiesumvērtību paties, tātad no dotajiem apgalvojumiem seko, ka Edmunds būs priecīgs.

Secinājumi

Tiek konstatēts, ka $\{F_1, \dots, F_m\} \vdash A$ pārbaudei izmantot pierādījumu no pretējā ir izdevīgāk, nekā veidot izvedumu, ja premisu F_i , kur $i = 1 \dots m$, skaits m ir lielāks par četri. Tāpat nav izdevīgi veidot izvedumu, ja nav zināms vai slēdziens ir pareizs. Patiesumvērtību tabulu izmantošana ir standartpaņēmiens, kas ļauj ātri iegūt rezultātu, ja izmanto matemātiskas datorprogrammas patiesumvērtību tabulam izveidei.

Bibliogrāfija

- Anderson. J.A. 2001. *Discrete mathematics with combinatorics*. Prentice Hall, pp. 40-44.
- Cīrulis. J. 2007. *Matemātiskā loģika un kopu teorija*. Rīga: Zvaigzne ABC, lpp. 33-79.
- Detlovs. V. 1968. *Matemātiskā loģika un mūsdienu tehnika*. Rīga: "Liesma".
- Detlovs. V. 1974. *Matemātiskā loģika*. Rīga: "Zvaigzne".
- Heck R.G., May, R. 2010. *Truth in Frege*. Brown University and the University of California at Davis, [skatīts 27.03.13].
Pieejams <http://frege.brown.edu/heck/pdf/unpublished/TruthinFrege.pdf>
- Mendelson. E. 1964. *Introduction to Mathematical Logic*. D. Van Nostrand Company.
- Shoenfield. J.R. 1967. *Mathematical Logic*. Association for Symbolic Logic.
- Shosky J. 1997. *Russell's use of truth tables*. Philosophy and Religion, American University Washington. [skatīts 01.04.13]. Pieejams <http://digitalcommons.mcmaster.ca/cgi>
- Vedins I. 1998. *Loģika*. Rīga: Avots, lpp 323.
- Гетманова А.Д. 1986. *Логика*. Москва: "Высшая школа".
- Ершов Ю.Л., Палютин Е.Л. 1987. *Математическая логика*. Москва: Наука.
- Игошин В.И. 1986. *Задачник-практикум по математической логике*. Московский государственный заочный педагогический институт, с. 54-57
- Колмогоров А.Н., Драгалин А.Г. 1982. *Введение в математическую логику*. Московский университет.
- Карпов В.Г., Мощенский В.А. 1977. *Математическая логика и дискретная математика*. Минск: "Вышэйшая школа".

DATORZINĀTNES / COMPUTER SCIENCES

REGULATORY MATRIX INFLUENCE ON ADAPTABILITY OF ATTRACTOR SELECTION IN VIRTUAL NETWORK TOPOLOGY CONTROL METHOD

Dmitrijs Finaskins

Telecommunications institute, Riga Technical University, Azenes street 12, Riga, Latvia
Dmitrijs.Finaskins@rtu.lv

Abstract

Regulatory matrix influence on adaptability of attractor selection in virtual Network topology control method

Telecommunication network topologies are dynamically changing nowadays. The core telecommunication networks are basically based on fiber optics infrastructure. In such networks WDM technology is used to transmit multiple flows of traffic over a single fiber. Virtual network topology (VNT) is used to route IP traffic over WDM networks. VNT control system must be adaptive to traffic changes and dynamically reconfigure VNT. This can be achieved by using attractor selection, which models biological system behaviour. Biological systems are extremely adaptive to unknown changes in environmental conditions. This adaptability could be used as a model for VNT control system. The attractor selection in this VNT control method is based on a system of stochastic differential equations, which use load on links, retrieved by SNMP, and stochastic fluctuations – Gaussian noise – as input parameters to dynamically reconfigure VNT. The object of the paper – how adaptability of VNT, controlled by attractor selection, depends on regulatory matrix. The regulatory matrix is the most important parameter in attractor selection method, since it shows the relationships between node pairs. The variety of network topologies has been simulated with different activation and inhibition probabilities as well as with different regulation function threshold.

Keywords: Virtual Network Topology, VNT, Adaptability, Attractor, Regulatory matrix.

Kopsavilkums

Regulējošās matricas ietekme uz atraktora izvēles metodes adaptivitāti virtuālo tīklu topoloģiju vadības metodē

Mūsdienās telekomunikāciju tīklu topoloģijas dinamiski mainās. Pārsvarā tiek izmantotas šķiedru optikas infrastruktūra maģistrālu sakaru nodrošināšanai. Šajā tīklā tiek izmantota WDM tehnoloģija, lai pārraidītu vairākas trafika plūsmas, izmantojot vienu optisko šķiedru. Virtuālā tīklu topoloģija (VNT) tiek izmantota IP trafika pārraidīšanai WDM tīklā. VNT vadības sistēmai jābūt adaptīvai attiecībā pret trafika izmaiņām un sistēmai dinamiski jāpārkonfigurē VNT. Šo mērķi var sasniegt, izmantojot atraktora izvēles metodi, tā modelē bioloģiskas sistēmas uzvedību. Bioloģiskās sistēmas ir ļoti adaptīvas attiecībā pret nezināmām izmaiņām apkārtējā vidē. Šī adaptivitāte var tikt izmantota kā modelis VNT sistēmas vadībai. Atraktora izvēles metode VNT vadībai tiek aprakstīta ar stohastisko diferenciālo vienādojumu sistēmu, tā izmanto noslodzes uz saitēm, izmantojot SNMP un stohastiskās fluktuācijas – Gausa troksni – kā ieejas parametrus, lai dinamiski pārkonfigurētu VNT.

Dotās publikācijas mērķis – izpētīt kā VNT adaptivitāte, kuru vada atraktora izvēle, tiek atkarīga no regulējošās matricas. Regulējošā matrica ir vissvarīgākais parametrs atraktoru izvēles metodē, tā kā tas parāda attiecības starp mezglu pāriem. Simulācijās tika izmantotas dažādas tīklu topoloģijas ar dažādām aktivācijas un aizlieguma varbūtībām, kā arī tika izmantoti dažādi regulējošās funkcijas sliekšņi.

Atslēgvārdi: Virtuālā Tīklu Topoloģija, VNT, Adaptivitāte, Atraktors, Regulējošā Matrica.

Introduction

Core telecommunication networks nowadays are based on Wavelength Division Multiplexing (WDM) technology. In such division multiplexing technology transmitting/receiving channels are divided by wave length. It allows transmitting multiple traffic channels over a single fiber. Traffic by fiber optics can be transmitted over long distances without any additional equipment. Because of that WDM networks are commonly used to carry Internet traffic at backbone level. The major protocol of Internet is IP protocol. One of possibilities to carry IP traffic over WDM network is to construct

virtual network topology, which includes transmitting/receiving channels (lightpaths) and IP routers. There are many VNT control methods, which configure/reconfigure VNT according to traffic demand matrices. Traffic demand matrices show how traffic flows are distributed via lightpaths.

One of the most exciting Internet opportunities for end-users is to share their pictures, videos and so on with other users; to communicate with each other using online services such as Skype. These cause constant and rapid changes in traffic flows between IP routers in VNT. There is a need to reconfigure VNT over a period of time in order to provide high-level service with minimal delays. VNT needs to be adaptable to changes in traffic demand.

There are two modes of constructing traffic demand matrices – offline and online or dynamical mode. In offline approach traffic demand matrices are constructed using previous known information about changes in traffic demand (Agrawal et al. 2006; Chen et al. 2008; Ricciato et al. 2002). The major weakness of this approach – offline methods will not work correctly if traffic flow changes will be different from ones expected. Online approach allows reconfiguring VNT dynamically. In this case periodical measurement results are used. To evaluate VNT status, information about average or maximum link utilization, packet delays can be used. Based on this information new lightpaths are added to source-destination pair of nodes if, for example, link utilization between these nodes is more than threshold and deleted if lightpath is underutilized.

The majority of online VNT control methods are used when traffic demand is changing periodically and gradually (Lakhina et al. 2004). This approach will not work if changes of traffic demand are not predictable. There is a need to develop such VNT control method, which is adaptable to unknown changes in network environment.

One of the approaches is to use attractor selection, which represents mechanism of adaptation to unknown changes of biological systems (Koizumi et al., 2008). The main idea of attractor selection – the system is driven by two components – deterministic and stochastic. Attractors are a part of the equilibrium points in the solution space. Conditions of such system are controlled by very simple feedback. When conditions of a system are suitable (close to one of the attractors), it is driven almost only by deterministic behavior, stochastic influence is very limited. When conditions of the systems are poor, deterministic behavior influence is close to zero and in this case system is driven by stochastic behavior. It randomly fluctuates searching for a new attractor. When this attractor is found, deterministic behavior again dominates over stochastic.

In this paper a research of attractor selection method is presented, which is adopted from (Furusawa et al. 2008) and described in (Koizumi et al. 2008). The object of the paper – how adaptability of VNT, controlled by attractor selection, depends on regulatory matrix. The paper is

organized as follows. In the next section attractor selection mechanism is briefly described and the rest of the paper is devoted to network simulations and result analysis.

Attractor selection mechanism

Every pair of nodes, between which connection can be established, is represented by control unit u_{ij} , where i and j are indexes of nodes. Every control unit has its control value $x_{u_{ij}}$. Indexes s and d refers to source and destination nodes.

How control values change over time can be expressed by differential equation, also known as Langevin equation (Koizumi et al. 2008):

$$\frac{dx_{u_{ij}}}{dt} = v_g \cdot f \left(\sum_{u_{sd}} W(u_{ij}, u_{sd}) \cdot x_{u_{sd}} - \theta_{u_{ij}} \right) - v_g \cdot x_{u_{ij}} + \eta \quad (1)$$

where v_g – indicates conditions of VNT ,

$W(u_{ij}, u_{sd})$ – regulatory matrix of VNT,

$\theta_{u_{ij}}$ – coefficient, which depends on minimum and maximum loads on links in VNT,

η – Gaussian noise.

As it was used in (Koizumi et al., 2008), Gaussian noise with mean value 0 and variance 0.1 is used.

The first term in Equation (1) represents regulation function $f(z)$:

$$f(z) = \frac{1}{1 + e^{-z}} ; z = \sum_{u_{sd}} W(u_{ij}, u_{sd}) \cdot x_{u_{sd}} - \theta_{u_{ij}} \quad (2)$$

Dynamically adjusting $\theta_{u_{ij}}$, the number of lightpaths, assigned to node pair can be controlled. $\theta_{u_{ij}}$ is defined as follows (Koizumi et al., 2008):

$$\theta_{u_{ij}} = - \frac{y_{u_{ij}} - y_{min}}{y_{max} - y_{min}} \cdot 2\theta_c - \theta_c \quad (3)$$

where $y_{u_{ij}}$ – load on link between nodes i and j ,

y_{max} – maximum load on link in the network,

y_{min} – minimum load on link in the network,

θ_c – coefficient, which scales y_{max} and y_{min} .

The amount of lightpaths, assigned to node pair u_{ij} is a function of unit control value $x_{u_{ij}}$. More lightpaths are assigned to node pair, which has higher control value.

Regulatory matrix $W(u_{ij}, u_{sd})$ is the most important parameter of Equation (1), since it shows the relationships between node pairs. Every element of this matrix can be -1, 0, or 1; it represents the influence of node pair u_{ij} on node pair u_{sd} . According to model, proposed in (Furusawa et al., 2008), -1 corresponds to inhibition of the node u_{ij} by u_{sd} , 0 corresponds to no relation and 1 to activation. These values are multiplied by corresponding control values u_{ij} . In such way node pairs affect each other – if u_{sd} is activated by u_{ij} , increasing in $x_{u_{ij}}$ will increase $x_{u_{sd}}$ and, as it was mentioned above, increase the amount of lightpaths between nodes s and d . In (Furusawa et al., 2008) has been shown that if gene pairs can activate or inhibit each other with probability 0.03 and no relation with probability 0.94, such *biological* network will be extremely adaptable to unknown changes in environment. For example, if your network consists of 6 node pairs, one of possible regulatory matrix realizations can be found in Table 1. As it can be seen, node pair u_{12} is inhibited by node pairs u_{23} and u_{24} ; u_{14} is activated by node pair u_{23} .

Table 1. Example of the regulatory matrix

Node pair	u_{12}	u_{13}	u_{14}	u_{23}	u_{24}	u_{34}
u_{12}	0	0	0	0	0	0
u_{13}	0	0	0	0	0	0
u_{14}	0	0	0	0	0	0
u_{23}	-1	0	1	0	0	0
u_{24}	-1	0	0	0	0	0
u_{34}	0	0	0	0	0	0

So for every node pair we construct regulation function, which is defined by Equation (2). Adjusting $\theta_{u_{ij}}$, we can move regulation function in the negative or positive direction, as it is shown in Figure 1.

As it was mentioned above, v_g indicates conditions of VNT. As an input parameter for v_g maximum link utilization in the network is used. Maximum link utilization is selected as an input parameter because it can be easily retrieved using Simple Network Management Protocol (SNMP). But other parameters, such as average delay between node pair u_{ij} can also be used to indicate the conditions of VNT. It will be referred to v_g as *activity* or *goodness* of VNT after this. Activity of VNT is defined as follows (Koizumi et al. 2008):

$$v_g = \begin{cases} \frac{100}{1+e^{(\delta \cdot (u_{max}-\zeta))}}, & u_{max} \geq \zeta \\ \frac{100}{1+e^{\frac{\delta}{5}(u_{max}-\zeta)}}, & u_{max} < \zeta \end{cases} \quad (4)$$

where δ - gradient of link utilization,
 ζ - target link utilization.

From Equation (4) it can be seen that ζ is a threshold for VNT activity v_g . If maximum link utilization is more than ζ , activity of VNT dramatically degraded and stochastic behavior dominates over deterministic and the system is searching for a new attractor. Activity function can be seen in Figure 2.

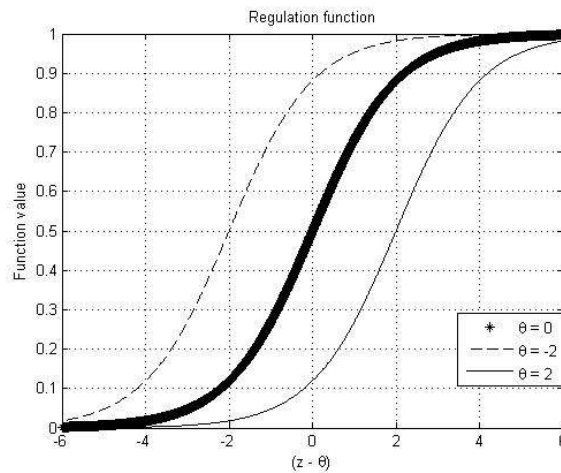

Fig. 1. The regulation function's example

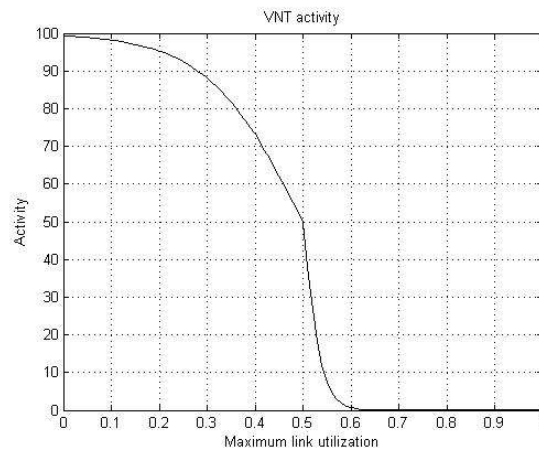

Fig. 2. VNT activity function

As it was mentioned above, the number of lightpaths between node pairs depends on control unit value $x_{u_{ij}}$. More lightpaths are assigned to node pairs with a higher control unit value. It is supposed that every node has K_r receivers and K_t transmitters.

The amount of assigned transmitters and receivers is a function of $x_{u_{ij}}$ normalized by all control unit values of all node pairs, which use transmitters and receivers from node i to node j . The number of lightpaths between nodes i and j is defined as follows (Koizumi et al. 2008):

$$N_{u_{ij}} = \min\left(K_r \cdot \frac{x_{u_{ij}}}{\sum_S x_{u_{sj}}}\right), \min\left(K_t \cdot \frac{x_{u_{ij}}}{\sum_d x_{uid}}\right) \quad (5)$$

Network simulations

The network with 6 nodes and 15 bidirectional links will be simulated. Each node has 6 transmitters and 6 receivers. Traffic demand matrices are randomly generated using uniform distribution in certain time moments $T=1, 2, 4$ hours. Total simulation time is 5 hours. Measurements of load on links are done every minute. To simplify model, let's assume that upload/download traffic demand matrices are the same. In the first set of simulations activation, inhibition and taking no action probabilities will be changed and it will be analyzed how it affects VNT activity and maximum link utilization. In the second set of simulations, regulation function threshold (θ_c in Equation 3) will be changed. Any other parameters during all simulations are constant, they are chosen according to research (Finaskins 2013). In simulations only taking no action (0) probability is stated, inhibition and activation probabilities can be calculated, using expression $\frac{1-P_0}{2}$, where P_0 is taking no action probability.

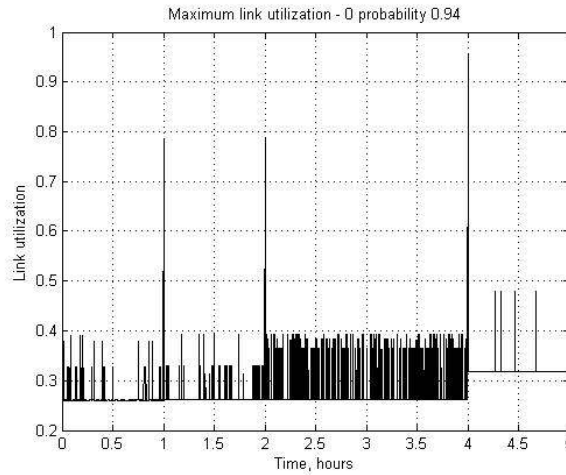

Fig. 3. Maximum link utilization– 0 probability 0.94

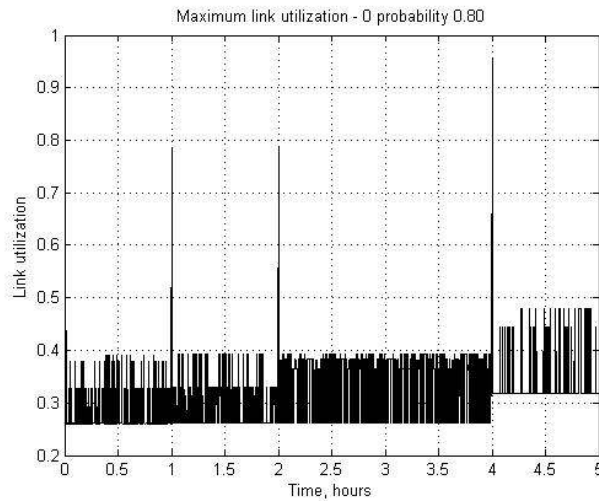

Fig. 4. Maximum link utilization – 0 probability 0.80

In Figures 3 and 4 maximum link utilization in VNT network can be seen with respect to taking no action probability. Please pay attention to time moment (Furusawa, Kaneko 2008: 5). As it can be seen, in VNT with taking no action probability 0.94 maximum link utilization is more stable, in opposite in Figure 4 we can see fluctuations. It happens because with taking no action probability 0.80 regulatory matrix will contain more -1/+1 and if network activity is rather high, it will strongly influence network. As it can be seen in Figures 5 and 6, network activity is also differs in time moment (Furusawa, Kaneko 2008: 5).

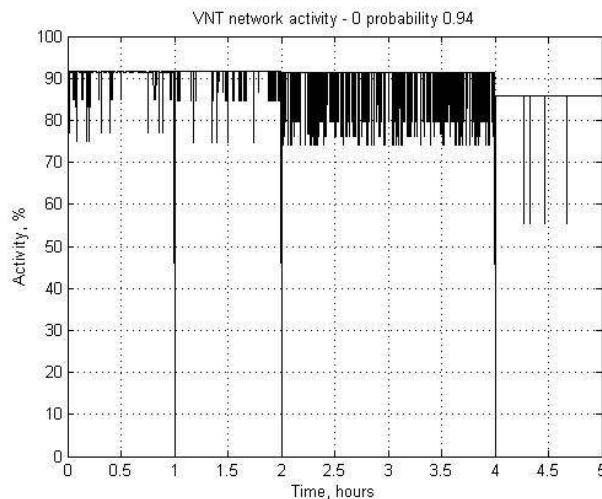

Fig. 5. VNT network activity – 0 probability 0.94

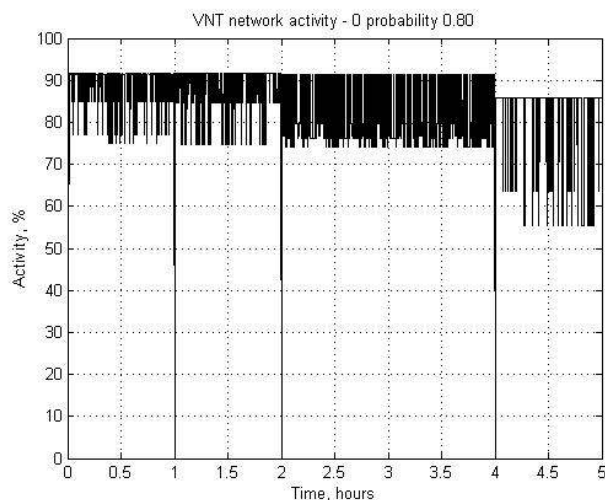

Fig. 6. VNT network activity – 0 probability 0.80

In time slots $T=1, 2$ and 4 VNT activity degrades due to changes in environment (maximum link utilization increases), in result stochastic behavior dominates system and the system state is driven by η . System randomly fluctuates searching for a new attractor. As soon as the system is close to an attractor VNT activity increases and deterministic behavior again dominates over stochastic one.

In Figures 5 and 6 we can see a very interesting effect. The system conditions are good (activity is about 90%), but the maximum link utilization increases unexpectedly, although there are no changes in traffic demand at this time moments. It happens because stochastic behavior always influences system conditions, even if VNT conditions are good. It causes VNT activity degradation. At this moment noise drives the system and a new attractor is being searched. After some time a new attractor has been found and system activity recovers. Because of noise random nature it cannot be predicted when it will happen.

As it can be seen, when the probability of taking no action is decreased and probability of inhibition and activation is increased, VNT becomes unstable. It can be concluded that if traffic demand is uniformly distributed, the regulatory matrix can be generated using probabilities described in (Furusawa et al., 2008).

Now let's see how θ_c influences maximum link utilization and network activity. In previous simulations (Figures 3 - 6), $\theta_c = 1$. Two simulations will be done using $\theta_c = 100$ and 0.01 . Such big difference is used in order to see the regularity of changing this parameter. The results can be seen in Figures 7 and 8. Here only maximum link utilization for both cases is represented. As it can be seen, θ_c dramatically influence stability of VNT control method.

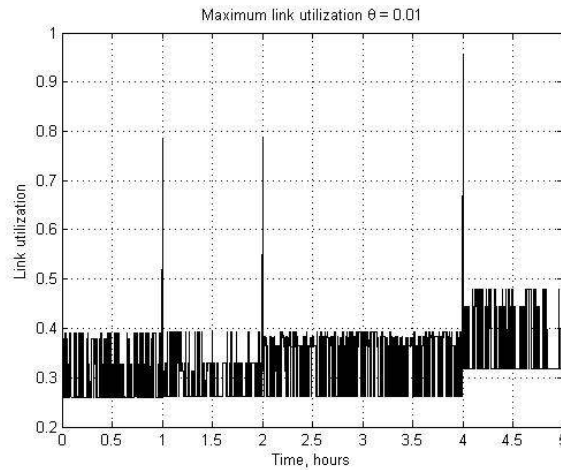

Fig. 7. Maximum link utilization $\theta_c = 0.01$

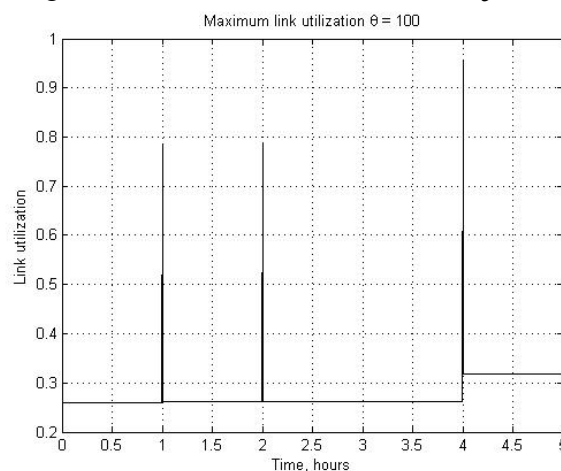

Fig. 8. Maximum link utilization $\theta_c = 100$

Discussion

In this paper regulatory matrix influence on adaptability of attractor selection has been studied. Uniformly distributed function for traffic demand matrix generation has been used. This distribution has been selected as it allows researching how VNT control method will adapt to unknown changes if traffic demand will vary from 0 to 1 (with respect to link capacity) with equal probability. On the other hand, it is vital to know how attractor selection mechanism deals with traffic in case when traffic demand matrix is generated using normal distribution (Gaussian distribution). This question is actual for large Internet service provider (ISP) networks, where probability of loads on links is not uniformly distributed in most cases. Some other distribution functions such as logarithmic and Poisson are also needed to be studied – if attractor selection method is able to successfully deal with such distributed traffic.

Conclusions

- Gaussian noise cause system randomly fluctuates searching for a new attractor. At this moment stochastic behavior dominates deterministic.

- As it has been shown in some cases Gaussian noise can cause system unexpectedly change its state. But on the other hand thanks to the same Gaussian noise the system quickly re-establishes its conditions.
- If taking no action probability is decreased, VNT becomes more unstable and less adaptable.
- Coefficient θ_c , which scales minimum and maximum link utilization, has a huge impact on stability of VNT

Bibliography

- Agrawal, G. and Medhi, D., November 2006. Lightpath topology configuration for wavelength-routed IP/MPLS networks for time-dependent traffic. In Proceedings of GLOBECOM, pp. 1-5.
- Chen, B., Rouskas G. N. and Dutta R., October 2008. On hierarchical traffic grooming in WDM networks. IEEE/ACM Transactions on Networking, vol. 16, pp. 1226-1238.
- Finaskins D., April 2013. Adaptability of attractor selection in virtual network topology control method. Proceedings of the 6-th International Scientific Conference, Jelgava, Latvia. pp. 72-77.
- Furusawa, C. and Kaneko, K., January 2008. A generic mechanism for adaptive growth rate regulation. PLoS Computational Biology, vol. 4, p. e3.
- Koizumi, Y., Miyamura, T., Arakawa, S., Oki, E., Shiimoto, K., Murata, M., 2008. Proceedings of the 3rd International Conference on Bio-Inspired Models of Network, Information and Computing Systems, Hyogo, Japan, Article No. 9.
- Lakhina, A., Papagiannaki, K., Crovella, M., Diot, C., Kolaczyk, E.D. and Taft, N, June 2004. Structural analysis of network traffic flows. In Proceedings of ACM Sigmetrics, pp. 61-72.
- Ricciato, F., Salsano S., Belmonte A. and Listanti M., June 2002. Off-line configuration of a MPLS over WDM network under time-varying offered traffic. In Proceedings of IEEE INFOCOM, vol. 1, pp. 57-65.

IT ĀRPAKALPOJUMU IZMANTOŠANA LATVIJAS VALSTS PĀRVALDĒ: TEORĒTISKIE UN PRAKTISKIE ASPEKTI

Larisa Naumova

Latvijas Universitāte, Aspazijas bulvāris 5, Rīga, Latvija

Larisa.Naumova@gmail.com

Abstract

Outsourcing in Latvian Public Administration: Theoretical and Practical Aspects

Existing economic theories and current market situation shows that many public services can be efficiently contracted out to private sector. Additionally in dynamic and information technology-oriented environment, company can obtain and maintain a competitive advantage only by using the latest information technology that usually is impossible or ineffective to provide for public administration in-house.

Outsourcing can give substantial benefits and lead to significant losses to company, therefore it is very important to identify the reasons for outsourcing before outsourcing decision making process. The aim of this article is to find Latvian public administration outsourcing theoretical and practical reasons in the field of information technologies.

The research results show that Latvian public administration use outsourcing due to reasons mainly related to human resources (lack of staff, lack of knowledge and skills of employees, personnel costs reduction policy etc.), but main outsourcing drivers are company's improvement and organization.

Key Words: information technology, outsourcing, public administration

Ievads

Esošās ekonomiskās teorijas un tirgus situācija liecina, ka daudzi publiskie pakalpojumi var tikt realizēti efektīvāk, ja to nodrošināšanā iesaista privāto sektoru. Izmantojot ārpalpojumu, publiskā pārvalde var pilnībā vai daļēji nodot sabiedrisko pakalpojumu sniegšanu privātam sektoram, saglabājot ietekmi un kontroli. Savukārt, dinamiskajā un informācijas tehnoloģiju orientētajā vidē iestādes ir spējīgas iegūt un saglabāt konkurētspēju tikai izmantojot jaunāko tehnoloģiju sniegtās priekšrocības un iespējas, taču šādu tehnoloģiju attīstība un uzturēšana ir komplicēta.

Nemot vērā, ka ārpalpojumu izmantošana uzņēmumam var dot kā būtiskus ieguvumus, tā radīt nozīmīgus zaudējumus, raksta mērķis ir identificēt Latvijas publiskās pārvaldes informācijas tehnoloģiju ārpalpojumu izmantošanas teorētiskos un praktiskos iemeslus. Raksta sagatavošanā izmantota zinātniskās literatūras un pētījumu aģentūras „TNS Latvia” iepriekš veikto pētījumu izpētes metode un aptaujas metode. Autore aptauju veica tīmekļa bāzētu jautājumu veidā 2013. gada janvārī, aptverot 68 ekspertus - valsts pārvaldes iestāžu augstākā, vidējā, uz zemākā līmeņa vadītājus un speciālistus ar zināšanām un pieredzi informācijas un komunikāciju tehnoloģiju jomā, kuri piedalās politikas plānošanas dokumentu veidošanā, lēmuma pieņemšanā par ārpalpojumu izmantošanu iestādes ietvaros vai kuriem ir pieredze IKT projektu vai informācijas sistēmu plānošanā, īstenošanā vai uzturēšanā (aptverot Valsts kanceleju, ministrijas, to pārraudzības iestādes). Pētījums neaptver Latvijas Republikas valsts augstākās tiešās pārvaldes iestāžu (ministriju) pakļautībā esošās iestādes (skolas, bibliotēkas, muzeji, sociālās aprūpes centri utt.), atvasinātās publisko tiesību juridiskās personas (pašvaldības, valsts augstskolas), publiskos nodibinājumus, pastarpinātās pārvaldes iestādes

(pašvaldību iestādes un aģentūras) un kapitālsabiedrības, kā arī ārlietu, iekšlietu un aizsardzības jomas specifiskos faktorus un ietekmes.

Materiāla analīze

Ārpakalpojumu izmantošana uzņēmumos tipiski ir saistīta ar vairākiem iemesliem, kurus var klasificēt sešās grupās atbilstoši izmantošanas iemeslam (skat. 1. tabulu):

1. tabula. Ārpakalpojumu izmantošanas tipiskākie iemesli

Iemesla veids	Iemesls
Organizacioniskais	<ul style="list-style-type: none"> ▪ efektivitātes paaugstināšana koncentrējoties uz darbībām, kuras uzņēmumā ir stratēģiski svarīgas; ▪ koncentrēšanās uz patērētāju vajadzībām un produktu attīstību, nevis uz ražošanu; ▪ resursu koncentrēšana aktivitātēm ar augstu pievienoto vērtību; ▪ fleksibilitātes paaugstināšana attiecībā uz mainīgajām biznesa vajadzībām, mainīgiem produktu, pakalpojumu un tehnoloģiju pieprasījumiem; ▪ organizācijas pārveidošana; ▪ stratēģisku pārmaiņu veikšana; ▪ zemāka kadru mainība; ▪ dažādu ekspertu pakalpojumu pieejamība, kuru uzturēšana uzņēmumā nebūtu rentabla; ▪ produktu un pakalpojumu vērtības palielināšana; ▪ patērētāju apmierinātības paaugstināšana; ▪ neregulāru pārslodžu novēršana.
Pilnveidošanās (attīstības)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ efektivitātes un veiktspējas paaugstināšana; ▪ pieredzes, spēju, iemaņu un tehnoloģiju iegūšana; ▪ vadības un kontroles uzlabošana; ▪ pakalpojumu un produktu kvalitātes uzlabošana; ▪ risku vadības uzlabošana, risku samazināšana; ▪ inovatīvu ideju izmantošana.
Finansiālais	<ul style="list-style-type: none"> ▪ investīciju apjoma samazināšana, ietaupīto finanšu līdzekļu novirzīšana citiem mērķiem.
Ienākumu gūšana	<ul style="list-style-type: none"> ▪ iegūt piekļuvi tirgum un biznesa iespējām, izmantojot piegādātāju tīklu; ▪ paātrināt izaugsmi uz piegādātāju kapacitātes, procesu un sistēmu rēķina; ▪ pārdošanas un ražošanas kapacitātes palielināšana laikā, kad uzņēmumam nav resursu šādu izaugsmi finansēt; ▪ esošo spēju komerciāla izmantošana.
Izmaksu samazināšana	<ul style="list-style-type: none"> ▪ izmaksu samazināšana uz piegādātāju efektivitātes un zemāku izmaksu rēķina; ▪ darbinieku izmaksu samazināšana; ▪ fiksēto izmaksu pārveidošana par mainīgajām izmaksām.
Personāla attīstība	<ul style="list-style-type: none"> ▪ nodrošināt darbiniekiem karjeras izaugsmi; ▪ palielināt uzticēšanos un nozīmīgumu palīgprocesiem.

Avots: Autores izstrādāts, balsoties uz Grover et al. (1996), Antonucci et al. (1998), Maurice un Greaver (1999, 3-5), Baldwin et al. (2001), Downing et al. (2003), Channon (2005), Storey (2005, 367-368), Steven un Bragg (2006, 1-6), Roberts un Wong (2007, 592-594) pētījumiem

Latvijā ārpakalpojumu izmantošanu privātajā sektorā ir pētījusi mediju, tirgus un sociālo pētījumu aģentūra „TNS Latvia”, aptverot 1006 uzņēmumus 2010. gada aprīlī un 224 uzņēmumus 2012. gada februārī. Pētījums veikts izmantojot datorizētās telefonintervijas CATI (no angļu val. *Computer Assisted Telephone Interviews*) metodi. TNS Latvia izdala šādus galvenos aspektus, kas veicina ārpakalpojumu izmantošanu (TNS Latvia 2012):

- zemākas izmaksas, finansiāli izdevīgi;
- resursu trūkums;
- izdevīgāk nekā pašiem algot darbinieku, nevar atļauties;
- zināšanu, kompetences trūkums;
- vajag speciālista, profesionāla palīdzību;
- īslaicīga, periodiska nepieciešamība;
- profesionalitāte, kvalifikācija;
- kompetenti, zinoši savā jomā;
- vienkāršāk, ērtāk, vienkāršāks process.

2013. gadā autores veiktajā publiskās pārvaldes ekspertu aptaujā piedalījās 68 respondenti, kuri kopumā norādīja uz 368 ārpakalpojumu izmantošanas iemesliem, t.i., vidēji katrs respondents norādīja uz 5,41 iemeslu (katrs respondents norādīja vienu vai vairākus iemeslus).

Pētījuma rezultāti liecina, ka Latvijas publiskās pārvaldes būtiskākie ārpakalpojumu izmantošanas iemesli informācijas tehnoloģiju jomā ir saistīti ar cilvēkresursiem (personāla vai tā zināšanu un kvalifikācijas nepietiekamība, personāla izmaksu samazināšanas nepieciešamība, ekspertu uzturēšanas rentabilitāte), jo 53,26% no visām atbildēm ir saistītas ar personāla jautājumiem (vidēji katrs respondents norādīja uz 2,88 iemesliem). Iegūtie rezultāti sakrīt ar mediju, tirgus un sociālo pētījumu aģentūras „TNS Latvia” pētījuma rezultātiem, līdz ar var secināt, ka ārpakalpojumu izmantošanas iemesli Latvijas privātajā un publiskajā sektorā ir vienādi.

Latvijas publiskās pārvaldes ārpakalpojumu izmantošanas ar cilvēkresursiem saistītie iemesli (norādīts atbildes procentuālais īpatsvars no visiem minētajiem iemesliem, autores pētījuma dati):

- ekspertu pieejamība, kuru pastāvīga uzturēšana uzņēmumā nav rentabla (16,30%);
- iestādes darbiniekiem trūkst specifisku zināšanu (15,49%);
- nepietiekami resursi iestādē (12,23%);
- esošo resursu izmantošana citām aktivitātēm (5,16%);
- darbinieku izmaksu samazināšana (2,72%);
- neregulāru pārslodžu novēršana (1,36%).

Citi ārpakalpojumu izmantošanas iemesli ir efektivitātes paaugstināšana (8,97%), pakalpojumu un produktu kvalitātes uzlabošana (7,34%), ātrāka gala rezultāta saņemšana (6,79%), pieredzes, spēju,

iemaņu un tehnoloģiju iegūšana (6,25%), risku vadības uzlabošana, risku samazināšana (4,08%), izmaksu samazināšana (4,08%), inovatīvu ideju izmantošana (4,08%), produktu un pakalpojumu vērtības palielināšana (1,63%), patērētāju apmierinātības paaugstināšana (1,36%), fiksēto izmaksu pārveidošana par mainīgajām izmaksām (1,09%), iestādes pārveidošana, reorganizācija (0,54%), vadības un kontroles uzlabošana (0,27%) un iepriekšējā pieredze (0,27%).

Atbilstoši ārpakalpojumu izmantošanas iemeslu klasifikācijas sistēmai, Latvijas publiskās pārvaldes informācijas tehnoloģiju ārpakalpojumu izmantošanas būtiskākā iemeslu grupa ir uzņēmuma pilnveidošanās (attīstība) (58,97% no visiem minētajiem iemesliem) un organizacioniskais aspekts (33,15%), bet izmaksu samazināšanas iemesls nav izšķirošs ārpakalpojumu izmantošanas iemesls (7,88%). Savukārt finansiālam, ienākumu gūšanas un personāla attīstības iespēju aspektam Latvijas publiskā pārvaldē netiek pievērsta pietiekoša uzmanība.

Secinājumi

Zinātniskās literatūras un iepriekš veikto pētījumu analīze, kā arī veiktās Latvijas publiskās pārvaldes ekspertu aptaujas rezultāti informācijas tehnoloģiju jomā, ļauj izdarīt šādus secinājumus:

1. Ārpakalpojumu izmantošanas iemeslus uzņēmumos var klasificēt sešās grupās atbilstoši izmantošanas iemeslam - organizacioniskā, pilnveidošanās (attīstības), finansiālā, ienākumu gūšanas, izmaksu samazināšanas un personāla attīstības iemeslu grupa.
2. Latvijas publiskās pārvaldes būtiskākie ārpakalpojumu izmantošanas iemesli ir saistīti ar cilvēkresursiem (personāla vai tā zināšanu un kvalifikācijas nepietiekamība, personāla izmaksu samazināšanas nepieciešamība, ekspertu uzturēšanas rentabilitāte).
3. Atbilstoši ārpakalpojumu izmantošanas iemeslu klasifikācijas sistēmai, Latvijas publiskās pārvaldes informācijas tehnoloģiju ārpakalpojumu izmantošanas būtiskākā iemeslu grupa ir uzņēmuma pilnveidošanās (attīstība) un organizacioniskais aspekts, bet izmaksu samazināšanas iemesls nav izšķirošs ārpakalpojumu izmantošanas iemesls. Savukārt, finansiālam, ienākumu gūšanas un personāla attīstības iespēju aspektam Latvijas publiskā pārvaldē netiek pievērsta pietiekoša uzmanība.

Bibliogrāfija

- Antonucci, Y.L., Lordi, F.C., Tucker, J. 1998. The Pros and Cons of IT Outsourcing: Panacea or Poison? *The Journal of Accountancy*, Volume 185, June 1998, pp. 26-31.
- Baldwin, L.P., Irani, Z., Love, P. 2001. Outsourcing Information Systems: Drawing Lessons from a Banking Case Study. *European Journal of Information Systems*, Vol. 10, No. 1, pp. 15-24.
- Channon, D.F. 2005. *The Blackwell Encyclopaedia of Management. Volume XII: Strategic Management*, McGee, J. Second edition. Blackwell Publishing, 418 p.
- Downing, C.E., Field, J.M., Ritzman, L.P. 2003. The Value of Outsourcing: A Field Study. *Information Systems Management*, 20, No. 1, pp. 86-91.

- Grover, V., Cheon, M.J., Teng, J.T.C. 1996. The Effect of Service Quality and Partnership on the Outsourcing of Information Systems Functions. *Journal of Management Information Systems*, 12 (4), pp. 89-116.
- Maurice, F., Greaver, II. 1999. *Strategic Outsourcing. A Structured Approach to Outsourcing Decisions and Initiatives*. AMACOM, American Management Association, 314 p.
- Roberts, K.H., Wong, D.S. 2007. *Encyclopaedia of Industrial and Organisational Psychology*, Rogelberg, S.G. Volume 2. United States of America: SAGE Publications, Inc, 950 p.
- Steven, M., Bragg, S.M. 2006. *A Guide to... Selectin the Correct Business Unit...* Second Edition. United States of America: Yohn Wiley & Sons, Inc., 383 p.
- Storey, J. 2005. *The Blackwell Encyclopaedia of Management. Volume V: Human Resource Management*, Cartwright, S. Second edition. Blackwell Publishing. 467 p.
- TNS Latvia (2012). 2012. gada 28. februāra SEB bankas un ziņu aģentūras LETA konferences „Vadītāja izaicinājums – ārpakalpojumu izvēle!” prezentācija „Ārpakalpojumu izmantošana uzņēmumos. Biznesa pārstāvju aptauja”.

DATU DROŠĪBA UN KRIPTOGRĀFIJA

Jūlija Sivaho

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV – 5401

julija.sivaho@inbox.lv

Abstract

Security of data and cryptography

Data protection is now a major problem, which is becoming more important as we become more and more dependent on the data that is stored in computers, the Internet and media. Data and information security within the meaning of information and information systems protection from unauthorized access, use, disclosure, the availability of jamming, alteration or destruction. Storing the information, we need to think about it highest level of protection from other people, because hackers can easily intercept or hack the data and use them to their advantage. Modern technologies allow you to do a variety of activities to protect data. One of the most secure data protection mechanisms is data encryption. In this work, has been viewed an overview of the materials about data security and cryptographic concepts in general. Also has been viewed the concept of the RSA encryption algorithm, and hence the algorithm was developed. The appropriate program implemented in C++ programming environment. One of the tasks was to compare difference between the realized RSA algorithm and the standard RSA algorithm.

Key Words: Security of data, cryptography, encryption, decryption, RSA.

Ievads

Mēs arvien vairāk kļūstam atkarīgi no datoriem un informācijas, kas tajos glabājas. Bieži rodas problēmas ar informācijas glabāšanas un pārsūtīšanas drošību. Risku, glabājot informāciju, var samazināt veidojot datu rezerves kopijas un regulāri atjaunojot antivīrusu programmu, kas varētu pasargāt no informācijas zudumiem, kas radušies vīrusu vai aparatūras kļūmes dēļ. Tomēr, saglabājot informāciju jebkurā datu nesējā, mēs pakļaujamies briesmām, ka konfidencialai informācijai var piekļūt svešā persona. Tāpēc informācijas drošība ir ne tikai obligāta, bet tā arī darbojas kā viens no svarīgākiem parametriem informācijas sistēmās.

Darba mērķis ir RSA algoritma realizācija C++ programmēšanas vidē. RSA šifrēšanas algoritms ir mūsdienās visplašāk lietotais asimetriskās šifrēšanas algoritms. Algoritms tika realizēts pētījuma nolūkiem, lai vēlāk to varētu izmantot paroli šifrēšanai. Viens no veiktajiem uzdevumiem ir autora izstrādāta RSA algoritma salīdzinājums ar standarta RSA algoritmu.

Datu drošība

Datu un informācijas drošība nozīmē informācijas un informācijas sistēmu aizsargāšanu no neautorizētas piekļuves, izmantošanas, publiskošanas, tās pieejamības traucēšanas, pārveidošanas vai iznīcināšanas.

Pievērsīsim uzmanību tam, kā noglabāt konfidencialu informāciju no kramplaužiem. Mēs gribam, lai mūsu visi dati, privātā informācija, biznesa plāni, atskaites, dokumenti un cita svarīgā informācija būtu pieejama tikai pašiem. Standarta iespēja, ko piedāvā dažādās sistēmas, ir datu aizsargāšana ar parolēm. Parole ir pirmā aizsardzības līnija pret iebrucējiem. Ar paroli var aizsargāt *Word*, *Excel* dokumentus, *Microsoft Exchange* direktorijas, dažādas datu bāzes (*MySQL*, *Microsoft*

Access, SQL Server, Oracle, Microsoft SQL Server u.c.), bankas kredītkartes, mapes, kā arī citas informāciju sistēmas. Cik drošs ir šis mehānisms? Informāciju sistēmās parole ir tikai parametrs, ko sistēma izmantos un mūs bez paroles nelaidīs pie datiem. Mazliet smalkāks mehānisms ir datu šifrēšana, izmantojot paroli, kas nodrošina, ka bez paroles zināšanas datus nevar atšifrēt un pati parole nekur datus netiek uzglabāta. Tā mēs esam nonākuši līdz datu šifrēšanai un kriptogrāfijai.

Kriptogrāfija

Kriptogrāfija ir informācijas kodēšanas teorijas nozare, kurā izstrādā ziņojumu šifrēšanas un atšifrēšanas metodes, lai aizsargātu datus pret nevēlamu nolasīšanu. Mūsdienās kriptogrāfijas sniegtās iespējas plaši tiek izmantotas sadzīvē, piemēram, bankas automātos, datoru parolēs, elektroniskajos parakstos, elektroniskajā tirdzniecībā un citur.

Ko tad dod kriptogrāfijas lietošana?

- ✓ Privātpersonas un organizācijas var droši veikt finanšu darījumus, izmantojot Globālā tīmekļa starpniecību;
- ✓ Privātpersonas un uzņēmumi var būt droši par saviem dokumentiem, biznesa darījumiem, datu bāzēm, jo spēj aizsargāt savu informāciju ar apziņu, ka tā paliks slēpta pret ļaundariem, kramplaužiem;
- ✓ Privātpersonas un organizācijas var droši pārraidīt ziņojumus, mūziku, filmas, elektroniskas grāmatas un citu informāciju, izmantojot Internetu.
- ✓ Privātpersonas var droši lietot elektroniskus parakstus savos dokumentos.

Terminoloģija

Pieņemsim, ka sūtītājam ir nepieciešams nosūtīt ziņojumu saņēmējam. Turklāt šis sūtītājs vēlas saglabāt ziņojumu slepenībā, tas ir, izdarīt tā, lai cilvēks, kurš pārtvers šo ziņojumu, nevarētu to izlasīt.

Sākotnējais ziņojums tiek saukts par **atklāto tekstu** (*cleartext*), dažās grāmatās sauc arī par **publisko tekstu**. Ziņojumu maskēšanas procesu ar metodi, kas ļauj slēpt savu būtību, sauc par **iešifrēšanu** vai **šifrēšanu** (*encryption*). Šifrētu ziņojumu sauc par **šifrēto (iešifrēto) tekstu** (*ciphertext*). Savukārt, **atšifrēšana** (*decryption*) ir šifrēta ziņojuma apstrāde, ko veic tā saņēmējs, lai atklātu ziņojuma sākotnējo saturu.

Zinātni, kas nodarbojas ar sakaru drošības jautājumiem, tas ir, vēstījumu iešifrēšanu, sauc par **kriptoloģiju** (*kryptos* – noslēpumi, *logos* - zinātne). Kriptoloģija ir viens no matemātikas virzieniem, kas dalās divos virzienos: kriptogrāfija un kriptanalīze.

Par **kriptogrāfiju** (*cryptography*) sauc zinātni, kas vērsta uz datu aizsardzību, bet speciālistus, kas nodarbojas ar to, sauc par **kriptogrāfiem** (*cryptographer*). Par **kriptanalītiķiem** (*cryptanalyst*) sauc cilvēkus, kas nodarbojas ar kriptanalīzi un šifru izpēti. Savukārt **kriptanalīze** (*cryptanalysis*) ir zinātne, kas saistīta ar šifru uzlaušanu (Шнайер 2003: 15). **Kriptogrāfiskā sistēma vai kriptosistēma** (*cryptosystem*) – dokumentācija, ierīces un iekārtas, kā arī attiecīgi paņēmieni, ko izmanto, lai

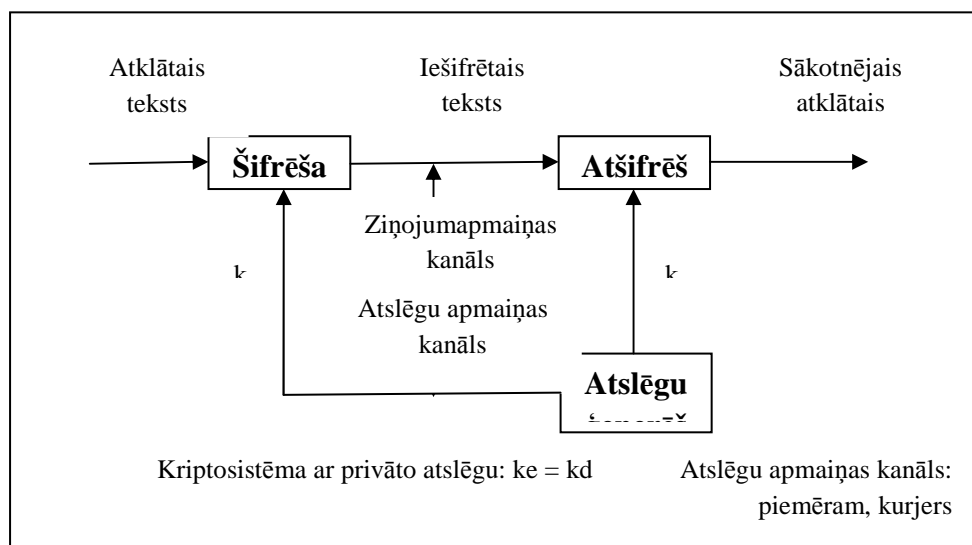
izveidotu šifrēšanas un atšifrēšanas līdzekļus. Kriptosistēma sastāv no šifrēšanas un atšifrēšanas algoritmiem un atslēgu kopas, tas ir, algoritms + atslēga. **Atslēga** (*key*) ir brīvi izraudzīts, noteikta garuma datu bloks vai liels skaitlis.

Kriptogrāfiskā sistēma

Kriptogrāfiskā sistēma sastāv no šādiem komponentiem:

- Atklātais teksts M (*message*).
- Šifrētais teksts C (*ciphertext*).
- Šifrēšanas atslēgas K (*key*).
- Atšifrēšanas atslēgas K' .
- Atslēgu ģenerēšanas efektīvs algoritms (*generation*) $G : N \rightarrow K \times K'$, kur N – naturāls skaitlis.
- Šifrēšanas efektīvs algoritms (*encryption*) $E : M \times K \rightarrow C$.
- Atšifrēšanas efektīvs algoritms (*decryption*) $D : C \times K' \rightarrow M$.

Veselam skaitlim I^z algoritma rezultāts $G(I^z)$ ir atslēgu pāris $(ke, kd) \in K \times K'$, kura garums ir z . Skaitlim $ke \in K$ un ziņojumam $m \in M$ apzīmējums $c = E_{ke}(m)$ attiecas uz šifrēšanas pārveidi un lasās kā „ c pārveidošana esot šifrēšana ziņojumam m ar atslēgu ke ”, savukārt, apzīmējums $m = D_{kd}(c)$ attiecas uz atšifrēšanas pārveidi un lasās kā „ m pārveidošana esot atšifrēšana ziņojumam c ar atslēgas kd palīdzību”. Ir nepieciešams, lai visiem ziņojumiem $m \in M$ un visām atslēgām $ke \in K$ eksistētu atslēga $kd \in K'$, kas apmierina šādu nosacījumu $D_{kd}(E_{ke}(m)) = m$.

0. zīm. Kriptogrāfiskas sistēmas vienkāršotā shēma (Бенбо 2005)

RSA algoritma jēdziens

RSA – publiskās atslēgas kriptogrāfiskā sistēma, kura nodrošina tādus aizsardzības mehānismus kā šifrēšana un digitālais paraksts. RSA kriptosistēma ir izstrādāta 1977. gadā un tika nosaukta pēc tā izgudrotāju uzvārdu pirmajiem burtiem – *Rivest, Shamir, Adleman*.

Mūsdienās RSA kriptosistēma tiek izmantota daudziem dažādiem produktiem uz dažādām platformām un daudzās nozarēs. Patlaban RSA kriptosistēma ir iebūvēta daudzos komerciālos produktos, un šis skaits nemitīgi pieaug. Latvijā izmantotā drošā elektroniskā paraksta sistēma (Latvijas Pasts, LVRTC) izmanto bitu RSA atslēgas. Kriptosistēmu arī izmanto operētājsistēmas *Microsoft, Apple, Sun* un *Novell*. Datortehnikas izpildījumā RSA algoritms tiek izmantots drošos telefonos, tīkla saskarnes kartēs (*Network Interface Cards for Ethernet*), viedkartēs (*smart card*), plaši tiek izmantots kriptogrāfijas aparatūrās. Turklāt algoritms tiek iekļauts visos lielākajos protokolos drošai komunikācijai Internetā, tostarp *S/MIME, SSL, IPSEC* un *S/WAN*, arī tiek izmantots daudzās iestādēs, piemēram, valdības dienestā, daudzās sabiedriskās korporācijās, valsts laboratorijās un universitātēs. Piemēram, 2000. gada rudenī tehnoloģijas, kuras ir izmantojamas ar RSA algoritmu, ir licencētas vairāk nekā 700 uzņēmumos (Алгоритм RSA 2006).

RSA kriptosistēma izskatās šādi:

Atslēga. Lai noteiktu atslēgu, ir nepieciešams izpildīt sekojošas darbības:

- 1) Izvēlamies divus nejaušus vienkāršus pirmskaitļus p un q , kas apmierina šādu nosacījumu $|p| \approx |q|$.
- 2) Izskaitļojam reizinājumu $N = p \times q$.
- 3) Izskaitļojam $\varphi(N) = (p - 1)(q - 1)$, kur $\varphi(N)$ ir Eilera funkcija.
- 4) Izvēlamies nejaušo veselo skaitli $e < \varphi(N)$, kas apmierina šādu nosacījumu $\text{gcd}(e, \varphi(N)) = 1$, un atrodam veselo skaitli d , tādu lai $ed \equiv 1 \pmod{\varphi(N)}$.
- 5) Divi skaitļi (e, N) – publicē kā publisko atslēgu, bet skaitli (d, N) – kā privāto atslēgu.

Šifrēšana. Lai nosūtītu saņēmējam slepeno ziņojumu, kura garums ir $m < M$ (m – atklātais teksts), sūtītājs rada aizšifrēto tekstu c . $c \leftarrow m^e \pmod{N}$.

Atšifrēšana. Lai atšifrētu aizšifrēto tekstu c , jāizskaitļo šādu formulu $m \leftarrow c^d \pmod{N}$, kur $c^d \equiv m^{ed}$.

Piemērs. Pieņemsim, ka Alise izvēlas sekojošus skaitļus $N = 7 \times 13 = 91$ ($p = 7, q = 13$) un $e = 5$. Tad $\varphi(N) = (7 - 1)(13 - 1) = 72$. Izmantojot Eilera algoritmu pārim $(a, b) = (72, 5)$, Alise saņem sekojošo skaitli. $72 \times (-2) + 5 \times 29 = 1$. Citādi runājot, $5 \times 29 \equiv 1 \pmod{72}$. Tātad slepena pakāpe, ko izmantoja Alise šifrēšanas procesā, ir skaitlis 29. Alise publicē pāri $(91, 5)$ – kā publisko atslēgu RSA kriptosistēmā.

Pieņemsim, ka Bobs šifrē atklāto ziņojumu $m = 3$, izmantojot formulu $c = 3^5 = 243 \equiv 61 \pmod{91}$. Aizšifrētais ziņojums ir skaitlis 61. Lai atšifrētu ziņojumu 61, Alise aprēķina šādu vērtību $61^{29} \equiv 3 \pmod{91}$ (Венбо 2005).

RSA algoritma izturība

Apskatīsim kriptosistēmas izturību un iespējamus uzbrukumus.

Mazs eksponents e

Apskatīsim situāciju, kad mums ir mazs eksponents e ($e = 3, 5, 7$ utt.). Piemēram, $e = 3$. Pieņemsim, ka persona A vēlas nosūtīt vienu un to pašu ziņojumu trim citām personām, kuriem ir publiskas atslēgas $(3, N_1), (3, N_2), (3, N_3)$. Persona A šifrē ziņojumu un saņem šifrēto tekstu $c_i = m^3 \pmod{N_i}$, kur $i = 1, 2, 3$. Pretinieks pārtver visus trīs ziņojumus un sastāda sistēmu:

$$x = c_1 \pmod{N_1};$$

$$x = c_2 \pmod{N_2};$$

$$x = c_3 \pmod{N_3}.$$

Tā kā $0 \leq x < N_1, N_2, N_3$ un $m^3 < N_1, N_2, N_3$, tad pēc Ķīniešu atlikuma teorēmas kramplauzis var atrast $x = m^3$ un, aprēķinot kuba sakni no x , var atrast sākotnējo atklāto ziņojumu m . Secinājums, mēs nevaram izmantot nelielu eksponentu e , nosūtot lielu skaitu identisku ziņojumu. Vai arī jāizmanto *piedevas* ziņojumiem, kuru vietā var būt ziņojumu beigās pievienoti nejauši vektori vai nosūtīšanas laiks. Ja izmanto nelielu eksponenti e , arī rodas problēmas ar maziem ziņojumiem, tas ir, ar tādiem atklātiem ziņojumiem m , kuriem $m < N^{1/e}$, kā šajā gadījumā m var iegūt no šifrēta teksta $c = m^K \pmod{N}$, aprēķinot sakni e – tās pakāpes no c . Tāpēc, ziņojuma *piedevu* izmantošana palīdz novērst šo problēmu (Криптосистема RSA).

Pirmskaitļu izvēle

Vienkāršākais (tas tikai šķiet) un acīmredzamais RSA kriptanalīzes veids samazināts līdz faktoringam (skaitļu sadalīšanu pirmreizinātājos) moduļa N . Liela skaitļa N sadalīšana divos pirmreizinātājos p un q ir skaitļošanas grūts uzdevums. Faktiski šī problēma ir neatrisināma. Lai nodrošinājums par algoritma izturību būtu efektīvāks, pirmskaitļus jāizvēlas tādā veidā, lai skaitļu sadalīšanu pirmreizinātājos būtu grūti un neiespējami izskaitļot, tāpēc pirmskaitļiem jābūt lieliem un vienādā garumā (starpībai starp skaitļiem p un q jābūt nelielai). Tātad N garumam jābūt 1024 bitiem, bet p un q – 512 bitiem.

0.1. tabula. Uzdevumu risināšanas sarežģītības novērtējums (Концепция криптосистемы с открытым ключом)

SKAITĻA P GARUMS (BITOS)	SAREŽĢĪTĪBA ATSLĒGAS X ATRĀŠANAI	ATMIŅA, KAS TIKA LIETOTA ALGORITMAM (BITOS)	LAIKS UZDEVUMU RISINĀŠANAI DATORA TIPAM 10^9 OPERĀCIJAS/SEK
128	$2 \cdot 10^{12}$	$7 \cdot 10^6$	Dažas minūtes
200	10^{16}	10^8	Daži mēneši
256	$9 \cdot 10^{17}$	10^9	Vairākas desmitgades
512	$4 \cdot 10^{24}$	$3 \cdot 10^{12}$	
1500	10^{41}	$8 \cdot 10^{20}$	Vairāk nekā 100 gadu nepārtrauktas darbības

Pirmskaitļu sadalījuma problēma

Informācija pārdomām: „pirmskaitļi „apraks” kriptogrāfiju”.

Matemātiķi ir tik tuvi pierādījumam, tā sauktajai, „Rīmaņa hipotēzei”, ko atzīst par vienu no neatrisināmajām problēmām matemātikā. Ja hipotēze, saskaņā ar kuru veselo skaitļu sadalījumu pirmskaitļos tiek atrasta likumsakarība un tā tiek pierādīta, tad būs jāpārskata visus pamatprincipus mūsdienu kriptogrāfijā, kuras pamatā ir elektroniskās komercijas mehānismi.

„Rīmaņa hipotēze” tika noformulēta (Vācijas matemātiķis G.F.B. Rīmanis) 1858. gadā. Saskaņā ar to pirmskaitļu sadalījums var būtiski atšķirties no mūsdienu paredzētā sadalījuma. Faktiski līdz pat mūsdienām matemātiķiem nav izdevies atrast šo likumsakarību. Tiek uzskatīts, ka vesela skaitļa x tuvumā vidējais attālums starp secīgiem pirmskaitļiem ir proporcionāls logaritmam x . Taču jau sen zināmi, tā saucami, dvīņu pirmskaitļi (starpība starp skaitļiem ir 2: 11 un 13, 29 un 31, 59 un 61). Dažreiz tie veido veselo kopu, piemēram, 101, 103, 107, 109 un 113. Matemātiķiem sen bija aizdomas, ka šādas kopas pastāv ļoti lielu pirmskaitļu reģionā, bet pierādīt vai atspēkot šo apgalvojumu vēl nav izdevies. Ja šādas kopas tiks atrastas, kriptogrāfisko atslēgu izturība, kura ir izmantojama pašlaik, var pēkšņi zaudēt savu nozīmi (Логическое доказательство гипотезы Римана).

RSA algoritma apraksts lietotājiem

Pirms algoritma palaišanas jāzina šāda informācija, tas ir, jāzina tos gadījumus, kad programma strādās korekti un tos gadījumus, kad nē. Tātad algoritms izpildīs visas vajadzīgas komandas tajā gadījumā, ja:

- ✓ Ievadīti divi skaitļi p un q ir pirmskaitļi, pie tam lielāki par skaitli 2;
- ✓ Skaitļi p un q ir vienāda garuma (~32 biti) un tiem nevar būt kopīgie reizinātāji;
- ✓ Eilera funkcijai $\varphi(N)$ nav jābūt vienādai ar 0, tas ir, p vai q nav vienādi ar 1;
- ✓ Skaitlim e jābūt norādītam pareizās robežās, tas ir, $1 < e < \varphi(N)$, arī tam jābūt pirmskaitlim;

Citādi programma strādās līdz konkrētai ievadītai darbībai, tad beigs darbu.

```

RSA ALGORITM
Enter Two Relatively Prime Numbers:      61  53
The number you entered is a prime number.

      F(n) = 3120
Enter e : 17
      Public Key      : (17,3233)
      Private Key     : (2753,3233)
Enter The Plain Text   : 65
      Encrypted keyword : 2790
Enter the Cipher text  : 2790
      Decrypted keyword : 65
    
```

0

Algoritma realizācijas salīdzinājums ar standartu RSA algoritmu

Eksistē vairākas RSA algoritma realizācijas, kuras jau izmanto daudzos produktos, firmās, valsts iestādēs un citur. Šajā nodaļā salīdzināsim realizēto RSA algoritmu ar standarta RSA algoritmu.

0.2. tabula. RSA algoritmu salīdzinājums

	REALIZĒTS RSA ALGORITMS	STANDARTA RSA ALGORITMS
<i>Algoritms šifrē gan skaitlisku informāciju, gan teksta informāciju</i>		√
<i>Algoritms šifrē skaitlisku informāciju</i>	√	√
<i>Atslēgu ģenerēšanai datus jāievada no tastatūras</i>	√	
<i>Atslēgu ģenerēšanai dati tiek ģenerēti ar nejaušo skaitļu ģenerācijas palīdzību</i>		√
<i>Algoritms operē ar ļoti lieliem skaitļiem (~512 biti)</i>		√
<i>Algoritma realizācijā tiek izmantota kriptogrāfijas bibliotēka – Crypto++</i>		√
<i>Pie īsam atslēgām algoritms strādā ātri, tas ir, dažas milisekundes</i>	√	√

Salīdzinājumā ar standarta iebūvēto RSA algoritmu autora izstrādātais RSA algoritms nav tik ļoti drošs pret uzlaušanu, jo algoritmā tika izmantoti nelieli pirmskaitļi p un q (~32 biti), eksponents e arī ir neliels skaitlis, kā arī algoritms šifrē tikai skaitlisku informāciju. Tāpēc drošākajam gadījumam labāk pielietot eksistējošo RSA standarta algoritmu, kurā tiks izanalizēti pilnīgi visi iespējamie gadījumi, kad algoritms strādā korekti, ātri, droši pret uzlaušanu.

Secinājumi

1. Informācijas drošība ir saistīta ar datoru drošību. Pasargāt informāciju var realizējot aizsardzību pret datorvīrusiem un urķiem (hakeriem), datora bojājumiem, piešķirot paroles, kas tika

aizsargātas ar iešifrēšanu, kā arī ierobežojot piekļūšanas tiesības. Arī nevajag aizmirst par regulāru svarīgo datu dublēšanu.

2. Praktisku zināšanu pielietojumam tika likts uzdevums realizēt vienu no kriptēšanas algoritmiem. Rezultātā praksē tika projektēta un realizēta šifrēšanas/atšifrēšanas sistēma pēc RSA algoritma C++ programmēšanas vidē. Radītā programma tika testēta. Testēšanas rezultāti rādīja, ka autora realizēts RSA algoritms nav tik ļoti drošs pret uzlaušanu, jo algoritms strādā ar nelielām skaitliskām vērtībām (~32 bitu garumā).

3. Izstrādātais RSA algoritms tika realizēts pētījuma nolūkiem, lai vēlāk to varētu izmantot personīgas informācijas šifrēšanai, piemēram, paroļu šifrēšanai.

4. RSA kriptogrāfisko atslēgu izturība, kā arī citu kriptogrāfisko sistēmu izturība ir zem liela jautājuma. Ja tiks pierādīta Rīmaņa hipotēze, kas saistīta ar skaitļu sadalīšanu pirmskaitļos, tad būs jāpārskata visus pamatprincipus mūsdienu kriptogrāfijā, jo tās pamats tika balstīts uz pirmskaitļiem.

Bibliography

Алгоритм RSA. Использование криптосистемы RSA в настоящее время. 2006. Получено 20 Январь 2013 г., из CYBERGURU.RU: <http://www.cyberguru.ru/algorithms/cryptography/rsa-page11.html>

Венбо, М. 2005. *Современная криптография : Теория и практика.* Москва: Вильямс, с. 249 - 250, 304 - 305.

Концепция криптосистемы с открытым ключом. (б.д.). Получено 4 апреля 2013 г., из <http://protect.htmlweb.ru/rsa.htm>

Криптосистема RSA. (б.д.). Получено 25 марта 2013 г., из Cryptography: <http://kek.ksu.ru/student/crypto/RSA.htm>

Логическое доказательство гипотезы Римана. (б.д.). Получено 25 марта 2013 г., из ИНСТИТУТ СВОБОДЫ МОСКОВСКИЙ ЛИБЕРТАРИУМ: <http://www.libertarium.ru/160654>

Шнайер, Б. 2003. *Прикладная криптография : Протоколы, алгоритмы, исходные тексты на языке Си.* Москва: Триумф, с. 15.

STILU PĀRVALDE MS WORD

Evita Vingre

Daugavpils Universitāte, Daugavpils, Latvija
evita.vingre@gmail.com

Kopsavilkums

Stilu pārvalde MS Word

Aplūkota Word stilu hierarhija, mijiedarbība starp stilu veidiem, darbības ar iebūvētiem stiliem, un lietotāju stilu veidošanas stratēģijas, balstoties uz pamatstiliem. Ar konkrētiem piemēriem paskaidrota stilu teksta daļas noformēšanai izmantošana un teksta stilu programmatiskā pārvalde no C# vides. Apskatītas citas iespējas darbam ar stiliem MS Word, izmantojot valodas XML un VBA.

Atslēgvārdi: MS Word, stils, hierarhija, XML, VBA, Visual Studio C#.

Ievads

Mūsdienās ikviens no mums ir saskāries un izmantojis *MS Office* programmaproduktus. Visbiežāk izmantojamais programmaprodukts ir *MS Word*, kura svarīga sastāvdaļa ir stili. Tos izmanto teksta noformēšanai, lai sagatavotu dokumentus. Stils ir tekstu sagatavošanā izmantojamo paragrāfu un lappušu izkārtojuma, kā arī malu izmēru, kolonnu platuma, rakstzīmju atribūtu (kursīva, treknraksta, augšraksta, apakšraksta u.c.), fonu un fonu lieluma kopums, kas nosaka teksta stilistisko izveidi (LZA 2013). Stili arī ļauj iekonomēt lietotāja laiku, vienreiz izveidojot savu stilu vai izmantojot jau izveidotos vai iebūvētos stilus, pielietot teksta dokumenta noformēšanai.

Stilus programmiski var pārvaldīt, izmantojot *Visual Studio C#*, pievienot jaunus stilus, izmantot MS Word iebūvētus stilus, kā arī pārveidot šos stilus pēc saviem ieskatiem. *MS Word 2007* un jaunākām versijām ir ieviests jauns *Open XML* formāts, kas ļauj strādāt ar *MS Word*, izmantojot XML. Kā arī ļoti bieži tiek izmantota *MS Word* iebūvētais *Visual Basic for Applications*, lai automatizētu *MS Word*.

Darba mērķis: aplūkot stilu pārvaldi MS Word, izmantojot Visual Studio C#, XML un VBA.

Pētījuma metodes: literatūras analīze, programmēšana.

MS Word stilu hierarhija

Stils ir teksta noformējuma parametru kopums, kuram ir piešķirts nosaukums. *Microsoft Word* izmanto stilus, lai vadītu formatēšanu. *MS Word* ir pieejami vairāki iebūvēti stili. Šos iebūvētos stilus ir iespējams pārveidot pēc saviem ieskatiem. Vēl ir iespējams izveidot savus stilus. MS stilu būtība aprakstīta (Kenyon 2012).

Word eksistē 4 veidu stili, kas var tik izveidoti no jauna vai laboti:

- Rakstzīmju stils nosaka fonta lielumu, tipu, krāsu u.c.
- Rindkopas stils nosaka rindkopas noformēšanu, piemēram, attālumu starp rindām, tukšumu pirms un pēc rindkopas u.c. Tabulācija, apmales un numerācija arī var tikt pievienota.

- Saraksta stils nosaka aizzīmju un numuru raksturojumu.
- Tabulas stils nosaka visus iespējamās īpašības, kas saistītas ar tabulu, ieskaitot rindkopas un rakstzīmes īpašības.

Vairākiem stilu tipiem var tikt izmantots viens un tas pats teksts, piemēram, tabulai var būt apmale, pielietots ēnojums un tabulas īpašības noteiktas pēc tabulas stila, fonts un burtu lielums šūnā noteikts pēc rindkopas stila, ar tekstu, kurš dažās šūnās sanumurēts, izmantojot saraksta stilu, un protams daži vārdi vai frāzes, uzsvērti ar rakstzīmes stilu.

Stils var būt balstīts uz cita stila, vai arī tas var būt balstīts uz „No Style”. Stili var būt balstīti uz stiliem, kas jau ir balstīti uz kādu citu stilu, līdz pat 9. līmenim. Tā stilam var būt vecākobjekts (*parent*) un vecvecākobjekts (*grand-parent*) un var būt viens vai vairāki bērnbobjekti (*child*).

Stili manto visas savu vecākobjektu īpašības, izņemot, kad kāda īpašība tiek mainīta bērnbobjektam. Piemēram, ja vecākobjekta stils ir *Times New Roman 14pt red*, tad tā bērnbobjekts būs *Times New Roman 14pt red*, līdz cits fonts, izmērs vai krāsa tiks mainīta.

Stila, kas ir balstīts uz kādu citu stilu, uzdevums ir veikt ātrākas izmaiņas dokumentā. Stilu hierarhijas piemērs ir virsrakstu stili, kuriem var izveidot tādu hierarhiju kā, stils *Heading 2* ir balstīts uz *Heading 1*, stils *Heading 3* ir balstīts uz *Heading 2* utt. Tas ļauj ļoti vienkārši veikt dokumenta radikālas pārmaiņas. Šāda virsrakstu stilu hierarhija ļaus nomainīt *Heading 1* fontu uz *Arial*, un visi pārējie stilu fonts tiks nomainīts uz *Arial*. Tāpat var tik mainītas citas bāzes stila īpašības. MS Word stilu hierarhijas būtība un nozīme aprakstīta (How styles in Microsoft Word cascade 2002).

Ja *Word* pieejamie stili neatbilst noformējuma prasībām, tad lietotājs var veidot jaunu stilu. Ir divi veidi kā pievienot *Word* jaunu stilu, viens no tiem ir jau iepriekš noformēt tekstu, atlasīt noformēto tekstu un pievienot jaunu stilu *Styles/New Style*, kur stila īpašības būs tādas, kā tika noformēts teksts. Otrs variants ir, lietotājam sākot noformēt dokumentu, izveidot jaunu stilu, nomainīt visas nepieciešamās īpašības, tikai pēc tam sākt rakstīt tekstu un tam izmantot izveidoto stilu. Ja stils neatbilst noformējuma prasībām, tad jaunizveidoto stilu var pārveidot *Styles/Manage Style*.

Ja kādas noformējuma prasības atbilst jau iebūvētajos stilos, tad par jaunā stila bāzes stilu var ņemt *MS Word* iebūvēto stilu, tikai pamainot dažas īpašības, kuras neatbilst prasībām.

Teksta stilu programmatiskā pārvalde no C# vides

C# ir programmēšanas valoda, kas ir paredzēta, lai izveidotu dažādas lietojumprogrammas, kas darbojas uz *.NET Framework*. Ar *Visual Studio C#* palīdzību var uzlabot *MS Office* funkcionalitāti ne tikai *Word*, bet arī *Excel*, *PowerPoint*, *Project*, *Visio*, *Outlook* un *InfoPath*. *MS Word* var izveidot pievienojumprogrammu, izveidot jaunu vai rediģēt jau eksistējošu *Word* dokumentu un strādāt ar *Word* dokumenta veidni. *Visual Studio* vēl vieglāk ir strādāt, izmantojot *Visual Basic* programmēšanas valodu, jo tās kods ir ļoti līdzīgs *MS Word* iebūvētajam *VBA*.

Gandrīz visus uzdevumus, ko mēs varam veikt *MS Word* versijās, varam izdarīt arī programmiski, izmantojot *Visual Studio C#*. Piemēram, satura, attēlu, tabulu ievietošana u.c. Programmiski mēs arī varam labot *MS Word* iebūvētos stilus, kā arī izveidot jaunus stilus.

Lai izveidotu pievienojumprogrammu *MS Word* ir jāatver *Visual Studio*, jāpievieno jauns projekts *Word 2010 Add-in*. Projektam var pievienot vienu no divām *Visual Studio* piedāvātajām lentēm jeb *Ribbon*. Viens no variantiem ir *Ribbon (XML)*, kur ar *XML* koda palīdzību tiek aprakstītas lentes komponentes, kuras lietotājs var izveidot pēc saviem ieskatiem, pievienojot to nosaukumus, attēlus (var tikt izmantotas *MS Word* iebūvētās ikonas, kuru nosaukumi ir pieejami internetā (Microsoft 2012) vai lietotājs pats var pievienot savus attēlus), notikumus, kas atsevišķi aprakstīti *.cs* failā. Vēl var tikt pievienota *MS Word* iebūvētā funkcionalitāte, tādā veidā izveidojot lenti ar nepieciešamajām komandām un neiedziļinoties programmas kodā (*idMso*). Komponentes var pievienot, izmantojot (Microsoft 2012) *MS Word* iebūvēto komponentu, funkcionalitātes sarakstu.

```
<ribbon>
  <tabs>
    <tab idMso="TabAddIns" label="Zinātniskais darbs">
      <group id="grTitullapa" label="Titullapa">
        <button id="btnUniversitate" label="Iestāde" size="normal" onAction="btnIestade_Click" showImage="false"
          supertip="Pievienot un noformēt mācību iestādi."/>
        <toggleButton idMso="Bold" supertip="Noformēt zinātniskā darba tekstu treknrakstā."/>
      </group>
    </tab>
  </tabs>
</ribbon>
```

Otrs variants ir *Ribbon (Visual Designer)*, kas ļauj *Word* pievienot lenti, izmantojot komponentes, kas ir piedāvātas komponentu sarakstā, pats darba princips ir tāds pats kā strādājot ar *Visual Studio C#* vizuālajā vidē, kur formai var tikt pievienotas komponentes, mainītas to īpašības un veidoti attiecīgie notikumi. Pogām vai citām lentes komponentēm var tikt piesaistīta, piemēram, forma, uz kuras var pievienot nepieciešamās komponentes.

Lai strādātu ar *MS Word*, ir jāpievieno vārdu telpas:

```
using Microsoft.Office.Interop.Word;
using Word = Microsoft.Office.Interop.Word;
```

Šīs vārdu telpas tiek izmantotas, lai veiktu kādas darbības *Word* dokumentā, piemēram, lai pievienotu tekstu, noformētu to pēc kāda stila, pievienotu tabulas, attēlus u.c., t.i., lai veiktu darbības, kas pieejamas *MS Word*.

Pievienojumprogrammas var tikt izmantotas attiecīgajām *MS Word* versijām, piemēram, *Visual Studio 2010* ir iespējams izveidot pievienojumprogrammu *Word 2007* un *2010*, taču, jaunākajai versijai *Visual Studio 2012* nav iespējams izveidot pievienojumprogrammu *Word 2013*, tāpēc lai tas būtu iespējams, var veidot instalācijas attiecīgajām *Word* versijām, izmantojot *Visual Studio*, projektam pievienojot *Other Project Types/Setup and Deployment/Visual Studio Installer*. Instalācijas veidošanas process aprakstīts (Pattison 2012).

Visual Studio C# ir iespējams strādāt ar *Word* stiliem. Piemēram, izveidot jaunu stilu „Virsraksts”, ar tādām īpašībām kā stila tips (*styletype*), bāzes stils, fonta krāsa, nosaukums, treknraksts, izmērs, lielie burti, izlīdzinājums, tukšums pēc rindkopas, tukšumi starp rindām u.c.:

```
private object styletype = Word.WdStyleType.wdStyleTypeParagraphOnly;
Word.Style newStyle = Globals.ThisAddIn.Application.ActiveDocument.Styles.Add("Virsraksts", ref styletype);
newStyle.set_BaseStyle("Normal");
newStyle.Font.Color = Word.WdColor.wdColorBlack;
newStyle.Font.Name = "Times New Roman";
newStyle.Font.Bold = 1;
newStyle.Font.Size = 20;
newStyle.Font.AllCaps = 1;
newStyle.ParagraphFormat.Alignment = Word.WdParagraphAlignment.wdAlignParagraphCenter;
newStyle.ParagraphFormat.SpaceAfter = 42;
newStyle.ParagraphFormat.LineSpacingRule = WdLineSpacing.wdLineSpaceSingle;
```

Teksta noformēšanai var tik izmantoti iebūvētie stili vai arī lietotāja izveidotie stili:

```
Globals.ThisAddIn.Application.Selection.Range.set_Style("Heading 1");
Globals.ThisAddIn.Application.Selection.Range.set_Style("Virsraksts");
```

Ja iebūvētie stili neatbilst noformēšanas prasībām, tad iebūvētais stils var tikt programmiski labots, kur var tikt mainītas tā īpašības:

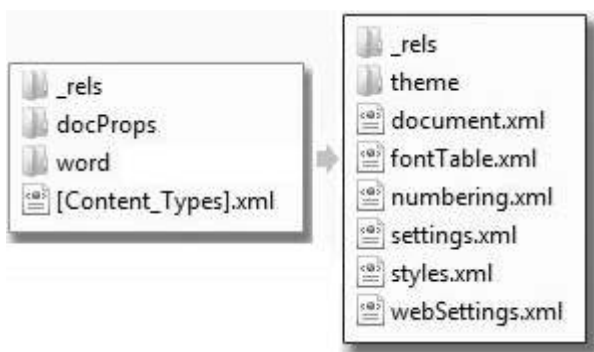
```
Globals.ThisAddIn.Application.ActiveDocument.Styles["Normal"].Font.Name = "Times New Roman";
```

Stili XML un VBA

MS Office 2007 versijai tika ieviests jauns uz *XML* balstīts faila formāts, kuru dēvē par *Microsoft Office Open XML* formātu. Tas tiek izmantots *MS Office 2007* un jaunākām versijām kā *.docx* paplašinājums. Faila formāts *Word 2007* un jaunākajām versijām sastāv no saspiesta *ZIP* faila. Šis *ZIP* fails satur visu saturu, kas ir ietverts dokumentā. Izmantojot *ZIP* failu, samazinās faila izmērs, jo tiek izmantota *ZIP* saspiešana. Tas ļauj manipulēt ar faila saturu, izmantojot nozares standarta *ZIP* instrumentus.

Lai apskatītu jaunā faila formāta saturu, jāizdara sekojošas darbības: *Word* dokumentu saglabāt ar *.docx* paplašinājumu, pārdēvēt failu ar *.zip* paplašinājumu. Ar dubultklikšķi uz faila, atvērt failu un apskatīt tā saturu. *word* ir galvenā mape, kura atbildīga par dokumenta saturu un noformēšanu. 1. attēlā ir atspoguļots dokumenta *ZIP* faila saturs. Šajā mapē ir vairāki *XML* faili, kur katram ir atšķirīga nozīme. Svarīgākie *XML* faili ir *document.xml* fails, kas atbild par dokumenta saturu un noformējumu, *styles.xml* fails, kas glabā informāciju par dokumenta stiliem u.c.

Teksta dokumenta *XML* failus ir iespējams labot, kopēt. Teksta dokumentu labošana, izmantojot *XML* aparastūta (Krieger 2007).

1.att. Word dokumenta ZIP faila saturs

styles.xml faila stila apraksts, kurā tiek aprakstīts stila tips, identifikators, nosaukums, bāzes stils, nākamais stils, krāsa u.c. stila īpašības:

```
<w:style w:type="paragraph" w:customStyle="1" w:styleId="Virsraksts">
<w:name w:val="Virsraksts" />
<w:basedOn w:val="Normal" />
<w:next w:val="Darbaveids" />
<w:rsid w:val="00131451" />
  <w:pPr>
<w:spacing w:after="840" w:line="240" w:lineRule="auto" />
<w:jc w:val="center" />
</w:pPr>
  <w:rPr>
<w:b />
<w:caps />
<w:color w:val="000000" />
<w:sz w:val="40" />
</w:rPr>
</w:style>
```

Office Open XML failu formāts var tikt izmantots arī apstrādājot *Word* dokumentu programmiski, piemēram, izmantojot *Visual Studio C#*. Pateicoties *Office Open XML* formātam, *Visual Studio C#* var izveidot jaunu dokumentu, labot jau eksistējošo pat neatverot *Word* dokumentu ar *MS Word* lietojumprogrammu. Lai sāktu strādāt ar *Visual Studio*, izmantojot *Open XML* formātu, uz datora ir jāuzinstalē *Open XML SDK 2.0 for Microsoft Office*. Projektam jāpievieno *C:\Program Files\Open XML SDK\V2.0\lib\DocumentFormat.OpenXml.dll*, *WindowsBase* bibliotēkas un vārdu telpas:

```
using DocumentFormat.OpenXml;
using DocumentFormat.OpenXml.Packaging;
using DocumentFormat.OpenXml.Wordprocessing;
```

Kad projekts ir sagatavots, pievienotas nepieciešamās bibliotēkas un vārdu telpas, var sākt programmēt. Jaunam vai jau eksistējošam dokumentam var pievienot jaunus stilus, teksta dokumentam pievienoto tekstu noformēt ar *MS Word* iebūvētajiem stiliem vai arī programmiski izveidotajiem stiliem.

Izmantojot *Visual Studio C#* ir iespējams piekļūt *.docx XML* daļām, piemēram, *document.xml*, lai rediģētu *Word* dokumentu vai *styles.xml*, lai iegūtu un rediģētu informāciju par dokumenta stiliem u.c.

Visual Basic for Application jeb *VBA* ir nedaudz vienkāršota *Visual Basic* programmēšanas valoda. Tā ir pievienota ne tikai *MS Office* produktiem, bet arī citās programmās, piemēram, *AutoCAD*, *SolidWorks*, *CorelDraw* u.c. *MS Word* ir iebūvēts programmēšanas līdzeklis – programmēšanas valoda *VBA*, ar kuras palīdzību ir iespējams izveidot makrosus un programmēt.

Ar *VBA* ir iespējams izveidot makrosu, kurš ļautu pievienot jaunu stilu, labot jau dokumentā eksistējošos stilus un izmantot tos teksta dokumenta noformēšanai. Izveidoto makrosu var rediģēt, izmantojot programmēšanas zināšanas, mainīt stila īpašības. Izveidoto makrosu var piesaistīt pogai, lai izveidotos makrosus varētu ērtāk lietot.

Pateicoties *VBA* makrosiem, var atvieglot *Word* dokumenta stila pārvaldi, izmantojot *Visual Studio C#*. Jo sintakses ziņā *VBA* kods ir līdzīgs *Visual Studio C#* kodam.

Secinājumi

Lai noformētu liela apjoma darbus ir ieteicams izmantot stilus, jo stila izmantošana *MS Word* ir ļoti ērts un ātrs dokumenta noformēšanas veids.

Jauna teksta dokumenta izveidošana vai jau eksistējoša dokumenta rediģēšana, izmantojot *Visual Studio* ir sarežģītāks process nekā makrosu programmēšana *MS Word*, jo *Visual Studio* nav pieejama makrosu ierakstīšana. Lai pārbaudītu programmas korektumu, pēc izmaiņām ir jāatver jauns *Word* dokuments. Ar makrosu ierakstīšanas palīdzību, lietotājs var redzēt kā konkrētās darbības izskatās programmas koda ziņā, taču, kā strādāt ar *Word* dokumentiem, izmantojot *Visual Studio*, ir ļoti maz informācijas. Tā informācija, kas ir pieejama internetā, ir ļoti atšķirīga, jo programmēšanas pieejas var būt dažādas. Pateicoties jaunajam *Open XML* formātam, *Word* dokumentu noformēšana, izmantojot *Visual Studio*, ir ļoti ērta, jo *Open XML* formāts ļauj strādāt ar *MS Word* dokumentiem, pat ja šī lietojumprogramma nav uzinstalēta datorā. Pievienojumprogrammu veidošana, izmantojot *Visual Studio C#*, ļauj automatizēt *MS Word*. Izveidojot šīs pievienojumprogrammas, kas ļauj noformēt *Word* dokumentu pēc noteiktām prasībām, lietotājam, kuram nav pamatzināšanu stila veidošanā un izmantošanā, ir ļoti ērts teksta dokumenta noformēšanas veids, kas arī iekonomē lietotāja laiku, kurš tiek pavadīts pie teksta dokumenta noformēšanas.

Bibliogrāfija

How styles in Microsoft Word cascade. (2002, August). Retrieved May 2013, from <http://www.shaunakelly.com/word/styles/howstylescascade.html>

Kenyon, C. (2012, August 17). *Understanding Styles in Microsoft Word*. Retrieved April 12, 2013, from <http://addbalance.com/usersguide/styles.htm>

- Krieger, S. (2007). *Open XML II: Editing Documents in the XML*. Retrieved May 6, 2013, from <http://office.microsoft.com/en-us/training/open-xml-ii-editing-documents-in-the-xml-RZ010357030.aspx?section=1>
- LZA: Latvijas Zinātņu akadēmija. (2005-2013). *Akadēmiskā terminu datubāze AkadTerm*. Ielādēts 2013. gada 12. aprīlis no <http://termini.lza.lv/term.php?term=style&list=&lang=EN&h=yes>
- Microsoft. (2010). *Office 2010 Help Files: Office Fluent User Interface Control Identifiers*. Retrieved May 2013, from <http://www.microsoft.com/en-us/download/details.aspx?id=6627>
- Microsoft. (2010). *Office 2010 Add-In: Icons Gallery*. Retrieved May 2013, from <http://www.microsoft.com/en-us/download/details.aspx?id=21103>
- Pattison, T. (2012). *Deploying a Visual Studio 2010 Tools for Office Solution Using Windows Installer*. Retrieved May 2013, from <http://msdn.microsoft.com/en-us/library/ff937654.aspx>

SOCIĀLĀS ZINĀTNES / SOCIAL SCIENCES

EKONOMIKA / ECONOMY

LATVIJAS APDROŠINĀŠANAS TIRGUS EKONOMISKĀS KRĪZES APSTĀKĻOS (DZĪVĪBAS UN NEDZĪVĪBAS APDROŠINĀŠANAS SALĪDZINĀJUMS)

Anastasija Ivanova

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
nastjona31@inbox.lv

Abstract

The Latvian Insurance Sector During The Economic Crisis (Comparison of Life and Non-life Insurance)

The aim of this research is to explore the Latvian market of insurance and to analyse the impact of the economic downturn on insurance sector – life and non-life insurance. The main tasks of the research are: to analyse dynamics of economic parameters of insurance from 2007 to 2012. The important indices of national insurance sector dynamics are: total premiums, percent of premiums in GDP and premiums per capita. The author concludes that the economic recession had impact to the Latvian insurance market. The main cause for the drop on the insurance sector has been a sharp negative economic reduction, intense competition and price reductions. In the non-life insurance market, the impact of the financial crisis has been quite significant, the non-life premiums recorded a drop of 29% in 2009. However, life premiums have generally been little affected by the economic downturn – 22%. The life insurance segment in Latvia is highly underdeveloped. The economic crisis has had a sharp negative impact on insurers – it has affected the activity of insurance company.

Key Words: life and non-life insurance, types of life and non-life insurance, gross written premiums, insurance density and penetration, economic crisis.

Raksta mērķis ir atspoguļot autores pētījumu par Latvijas apdrošināšanas tirgu ekonomiskās krīzes apstākļos un izanalizēt, kā ekonomiskā lejupslīde ietekmēja divus no apdrošināšanas sektoriem – dzīvības un nedzīvības apdrošināšanu.

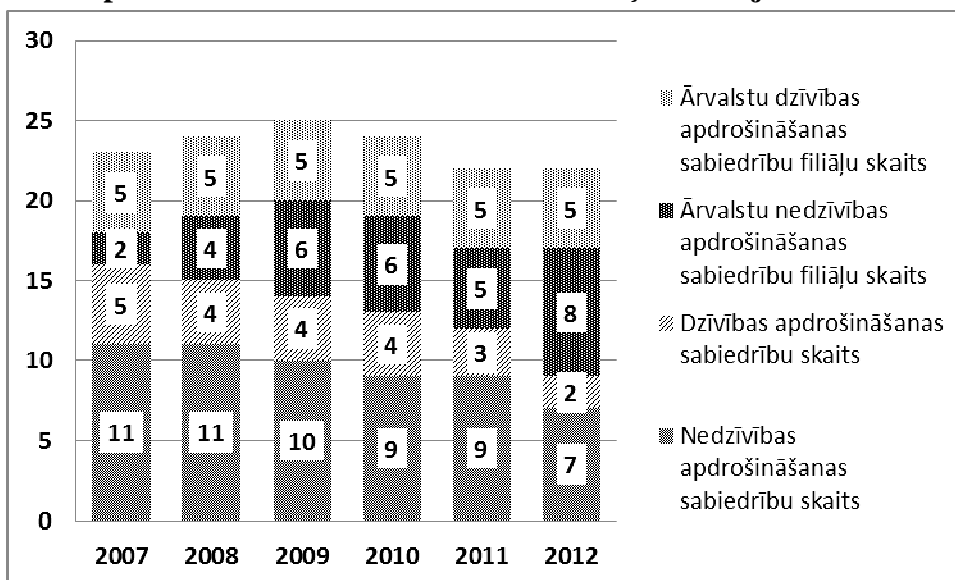
Saskaņā ar Eiropas Savienības 1979. gadā apstiprināto lēmumu par apdrošināšanas sabiedrību sadalīšanu Latvijā apdrošināšana iedalās dzīvības apdrošināšanā un nedzīvības apdrošināšanā. Lai izvērtētu situāciju Latvijas apdrošināšanas tirgū, autore analizē apdrošināšanas tirgu raksturojošos rādītājus: bruto parakstīto prēmiju apjomu, apdrošināšanas nozares īpatsvaru iekšzemes kopproduktā (IKP) (kas liecina par nozares nozīmi tautsaimniecībā) un vidējo prēmiju apjomu uz vienu iedzīvotāju (kas raksturo apdrošināšanas tirgus attīstību), kā arī parakstīto bruto prēmiju apjomu sadalījumā pa apdrošināšanas veidiem. Lai sasniegtu raksta mērķi tika analizēti Finanšu un kapitāla tirgus komisijas (FKTK), Latvijas Apdrošinātāju asociācijas (LAA) un citu institūciju dati.

Pētījumā pielietotas metodes: monogrāfiskā metode – teorētiskā materiāla izpēte, abstrakti - loģiskā, kas ietvēra informācijas analīzi un sintēzi. Statistikas apkopošanai bija izmantotas tādas metodes kā statistiskas datu analīze un grafiskā metode skaitliskā materiāla attēlošanai.

Par tēmas aktualitāti liecina tas fakts, ka 2008. gads bija pēdējais izaugsmes gads Latvijas apdrošināšanas tirgū. Ekonomiskai lejupslīdei bija negatīva ietekme uz apdrošināšanas nozari, krīze skāra gan dzīvības apdrošināšanas, gan nedzīvības apdrošināšanas sektoru.

1. attēlā apkopotas Latvijas apdrošināšanas tirgu pārstāvošo sabiedrību dinamiskās izmaiņas.

1. attēls. **Apdrošināšanas sabiedrību skaita izmaiņas Latvijā no 2007. līdz 2012. gadam**

Avots: autores veidots pēc: *Apdrošināšanas tirgus 2009. gada 4. ceturksnī, 2012. gada 4. ceturksnī*

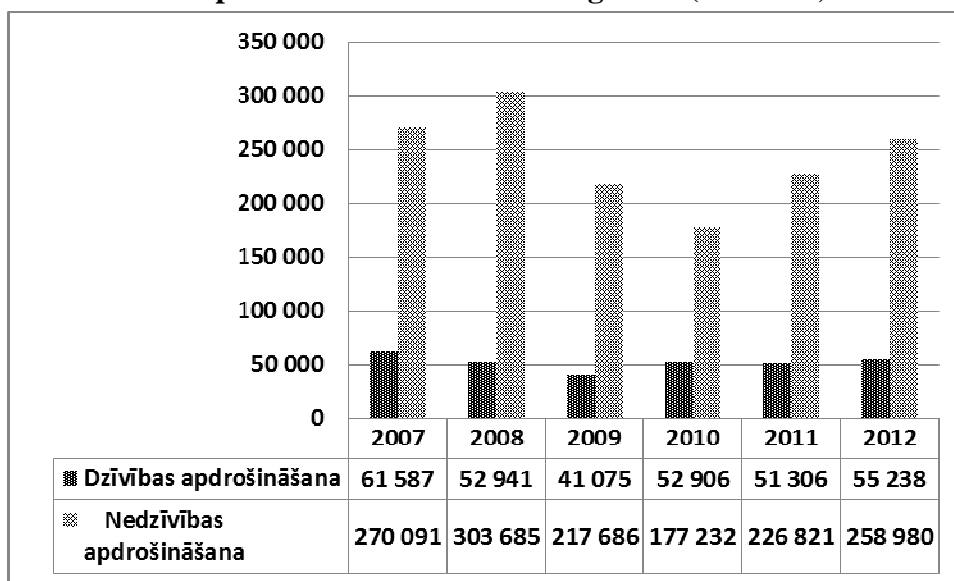
Par apdrošināšanas tirgus stāvokli liecina apdrošināšanas sabiedrību skaita izmaiņas. Ekonomiskās krīzes laikā apdrošināšanas sabiedrību darbībā bija vērojamas negatīvas izmaiņas. Sākoties krīzei, Latvijā strādājošo apdrošināšanas sabiedrību skaits samazinājās, kas parāda apdrošināšanas tirgus nestabilo stāvokli. Pēc 1. attēla datiem var secināt, ka no 2007. gada sākuma līdz 2012. gada beigām Latvijas apdrošināšanas sabiedrību skaits samazinājās no 16 līdz 9 - samazinājās gan nedzīvības, gan dzīvības apdrošināšanas sabiedrību skaits, bet pieauga ārvalstu apdrošināšanas sabiedrību filiāļu skaits no 7 līdz 13. 1. attēlā ir redzams, ka nedzīvības apdrošināšanas sektorā vairāk darbojās gan Latvijas apdrošināšanas sabiedrību, gan ārvalstu apdrošināšanas sabiedrību filiāles.

Augstā konkurence ietekmē gan apdrošināšanas sabiedrību, gan apdrošināšanas starpnieku darbību. Laika periodā no 2009. līdz 2011. gadam bija vērojama apdrošināšanas starpnieku skaita samazināšanās, jo daļa no tiem nebija izturējuši spēcīgo konkurenci. Krīzes apstākļos apdrošināšanas sabiedrības ar mazāku pamatkapitāla nodrošinājumu bija spiestas pārstrukturēt kapitālu, apvienojoties vai aizejot no tirgus. Vairākas apdrošināšanas sabiedrības tika reorganizētas, piemēram, 2009.gadā nedzīvības apdrošināšana sabiedrība „If Latvia” tika reorganizēta par Latvijas filiāli (If Latvia 2009: 6).

No 2010. līdz 2012. gadam izmaiņas apdrošināšanas sabiedrību skaitliskajā sastāvā bija vērojamas sakarā ar licences anulēšanu, kas notika normatīvajos aktos noteikto likumu neievērošanas dēļ. Piemēram, apdrošināšanas sabiedrībai „LKB Life” bija anulētas licences. Šāds lēmums pieņemts, jo kopš AAS „LKB Life” licenču apturēšanas 2012. gada 1. martā nav izdevies atrisināt radušās problēmas, kas saistītas ar „LKB Life” daļas sava pamatkapitāla zaudēšanu AS „Latvijas Krājbanka”, līdz ar to apdrošināšanas licenču darbība nevar tikt atjaunota (LKB Life 2012).

2. attēlā ir redzams, kā Latvijas apdrošināšanas tirgus veidojās sešu gadu laikā no 2007. līdz 2012. gadam pēc parakstīto bruto apdrošināšanas prēmiju apjoma. Analizējot šos datus, var secināt, ka lielāko tirgus daļu aizņēma nedzīvības apdrošināšana (īpatsvars variējās no 83% līdz pat 92% no tirgus), savukārt dzīvības apdrošināšanas īpatsvars svārstījās tikai ap 11% no kopējā prēmiju apjoma.

2. attēls. Parakstīto bruto apdrošināšanas prēmiju apjoms Latvijas apdrošināšanas tirgū laika periodā no 2007. līdz 2012. gadam (tūkst. Ls)

Avots: autores veidots pēc: Pārskats par Dzīvības apdrošināšanas sabiedrību parakstītajām prēmijām un izmaksātajām atlīdzībām 2008. un 2009. gadā, Apdrošināšanas tirgus 2009. gada 4. ceturksnī, 2012. gada 4. ceturksnī

Latvijas apdrošināšanas tirgus pēc parakstīto prēmiju apjoma turpināja augt līdz 2008. gadam ieskaitot, kur sasniedza savu attīstības maksimumu. Dati liecina, ka 2008. gadā parakstīto prēmiju apjoms bija 356,6 milj. latu. Taču sākoties ekonomikas lejupslīdei, 2009. gadā Latvijas apdrošināšanas tirgus piedzīvoja strauju parakstīto bruto prēmiju apjoma samazinājumu līdz 258,7 milj. latu, kad kopējais parakstīto bruto prēmiju apjoms samazinājās par 28% attiecībā pret iepriekšējā – 2008. gada – rādītājiem. Samazināšanās attiecās gan uz nedzīvības, gan arī uz dzīvības

apdrošināšanu. Straujo kritumu ietekmēja Latvijas tautsaimniecības nozaru apjoma samazināšanās, pieaugošais bezdarbs un iekšējā patēriņa samazinājums.

2009. gadā ekonomikas lejupslīdes rezultātā apdrošināšanas tirgus piedzīvoja parakstīto bruto prēmiju apjoma samazinājumu. Pēc autores domām, tas notika vairāku faktoru ietekmē:

1) samazinājās apdrošināšanas klientu skaits, jo sakarā ar ekonomisko situāciju valstī strauji kritās iedzīvotāju pirktspēja, iestājoties finanšu problēmām, cilvēki uzreiz sāka vērtēt savas izmaksas un maksājumus. Valsts iedzīvotāji un uzņēmumi atteicās no apdrošināšanas, lai samazinātu savus izdevumus;

2) apdrošinātāji, konkurējot savā starpā un cīnoties par klientiem, būtiski samazināja cenas uz apdrošināšanas pakalpojumiem, un rezultātā samazinājās parakstīto prēmiju apjoms un, daudzām apdrošināšanas sabiedrībām neuzturot konkurenci, samazinājās tirgus daļa;

3) dzīvības un nedzīvības apdrošināšanas sektori nav līdzvērtīgi attīstīti Latvijas apdrošināšanas tirgū. Latvijā daudz labāk ir attīstīts nedzīvības apdrošināšanas tirgus un līdz ar to nedzīvības apdrošināšanas veidi vairāk tiek pieprasīti salīdzinājumā ar dzīvības apdrošināšanas veidiem. Kritumu apdrošināšanas tirgū vairāk noteica pieprasījuma samazinājums nedzīvības apdrošināšanas veidos. Nedzīvības apdrošināšanas tirgus samazinājumu noteica KASKO un OCTA tirgus kritums, kur parakstīto prēmiju apjoms samazinājās, attiecīgi par 50% un 35%.

2010. gadā atsevišķās tautsaimniecības nozarēs bija jau vērojamas izaugsmes pazīmes, bet apdrošināšanas tirgū joprojām turpinājās parakstīto prēmiju apjoma samazinājums. 2010.gadā Latvijā reģistrēto apdrošināšanas sabiedrību un Eiropas Ekonomikas zonas valstu apdrošinātāju filiāļu parakstīto bruto prēmiju apmērs sasniedza 230,1 milj. latu. Apdrošināšanas tirgus pēc bruto parakstīto prēmiju apmēra atgriezās pie 2006. gada līmeņa. Taču var atzīmēt, ka ekonomiskas krīzes dēļ apdrošināšanas nozarē notika arī pozitīvas pārmaiņas. Pirmkārt, cīnoties par klientiem, apdrošināšanas sabiedrības meklēja jaunus ceļus kā ieinteresēt klientu, piemēram, atsevišķām klientu grupām apdrošinātāji piedāvāja pakalpojumus par izdevīgu cenu. Otrkārt, lai samazinātu apdrošināšanas sabiedrības darbības izmaksas, apdrošinātāji popularizēja pakalpojumu iegādi caur globālo tīmekli internētā, kas ir ļoti ērti lietotājiem. Treškārt, neizturot spēcīgo konkurenci, samazinājās apdrošinātāju skaits. Šo procesu autore vērtē pozitīvi, jo tirgū palika strādāt spēcīgākās apdrošināšanas sabiedrības, tādejādi uzlabojot arī pakalpojumu kvalitāti. 2011. gadā apdrošināšanas nozarē pirmoreiz kopš 2008. gada bija novērojams parakstīto prēmiju apjoma pieaugums par 20%, salīdzinot ar 2010. gadu. Tas nozīmē, ka ekonomiskās krīzes izraisītā apdrošināšanas tirgus lejupslīde ir beigusies un 2011. gadā apdrošināšanas tirgus nostabilizējies un uzrādīja pozitīvu izaugsmes tendenci.

1. tabulā doti vairāki svarīgi rādītāji: parakstītas bruto prēmijas īpatsvars IKP un apdrošināšanas blīvums. Tabulas dati rāda, ka nedzīvības apdrošināšana pēc apskatītiem rādītājiem apsteidz dzīvības apdrošināšanu, jo dzīvības apdrošināšanas veidi nav tik pieprasīti starp iedzīvotājiem kā nedzīvības apdrošināšanas pakalpojumi.

Ienākumu daļu, kuru iedzīvotāji atlīdzina un tērē apdrošināšanas pakalpojumu iegādei, raksturo apdrošināšanas blīvuma rādītājs: parakstīto bruto apdrošināšanas prēmiju apjoma attiecība pret kopējo iedzīvotāju skaitu valstī. Apdrošināšanas blīvumu kā makroekonomisko rādītāju apdrošinātāji uzskata par vienu no precīzākajiem makroekonomiskajiem rādītājiem apdrošināšanas tirgus raksturošanai, jo abi rādītāji – gan iedzīvotāju skaits konkrētajā valstī, gan gada parakstīto prēmiju apjoms – ir identiski salīdzināmi (Graudiņa 2010: 61).

3. tabula. **Apdrošināšanas tirgus vieta Latvijas ekonomikā 2007. - 2012. gadā (% , Ls)**

Gads	Rādītājs			
	Parakstītas bruto prēmijas īpatsvars IKP (%)		Parakstīts bruto prēmiju apjoms uz vienu iedzīvotāju (Ls)	
	Dzīvības apdrošināšana	Nedzīvības apdrošināšana	Dzīvības apdrošināšana	Nedzīvības apdrošināšana
2007	0,2	1,9	11	124
2008	0,1	1,9	8	139
2009	0,2	1,6	8	107
2010	0,2	1,3	10	90
2011	0,2	1,5	11	124
2012	0,3	1,6	13	126

Avots: autores veidots un aprēķināts pēc: Statistics Nr. 47: The European Life Insurance Market in 2011, Apdrošināšanas tirgus 2009. gada 4. ceturksnī un 2012. gada 4. ceturksnī.

Ekonomiskā krīze negatīvi ietekmēja apdrošināšanas nozari un kā rezultātā 2009. gadā apdrošināšanas tirgus pieredzēja kritumu - prēmijas lielums uz vienu iedzīvotāju un parakstītas prēmijas īpatsvars IKP būtiski samazinājās. 2010. gadā situācija apdrošināšanas tirgū turpināja pasliktināties. Šo rādītāju izmaiņas notika gan nedzīvības, gan dzīvības apdrošināšanā.

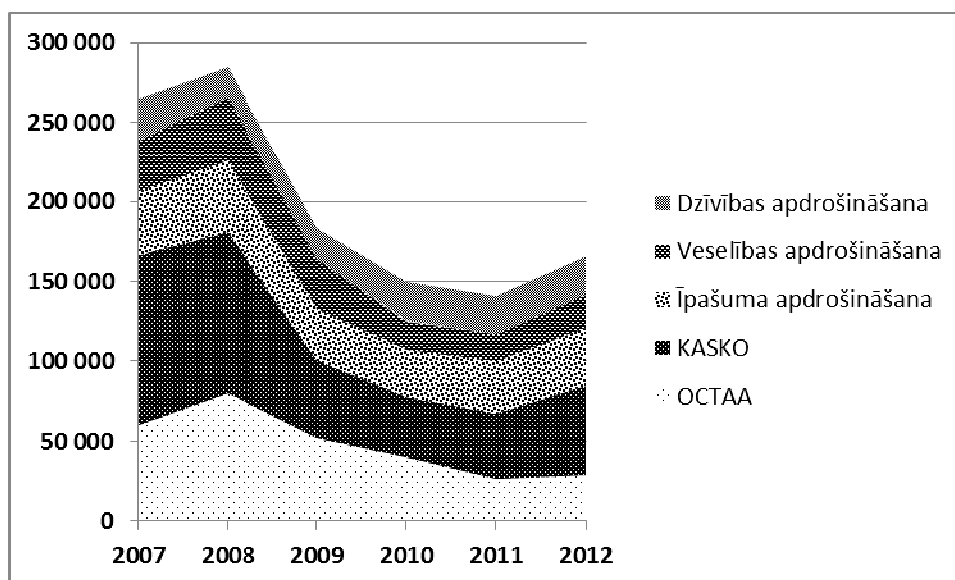
Analizējot apdrošināšanas blīvuma dinamisko attīstību laika periodā no 2007. līdz 2009. gadam, var atzīmēt, ka prēmijas lielums nedzīvības apdrošināšanā uz vienu iedzīvotāju samazinājās no 124Ls uz vienu iedzīvotāju 2007. gadā līdz 107Ls 2009. gadā, bet dzīvības apdrošināšanā rādītājs samazinājās no 11Ls uz vienu iedzīvotāju 2007. gadā līdz 8Ls 2009. gadā. Tas notika, samazinoties iekšējam patēriņam uz apdrošināšanas pakalpojumiem.

2009. un 2010. gadā parakstīto prēmiju īpatsvars Latvijas IKP nedzīvības apdrošināšanā ievērojami samazinājās. Dati liecina, ka 2009. gadā prēmiju īpatsvars IKP samazinājās par 0,3% attiecībā pret iepriekšējā – 2008. gada – rādītājiem un 2010. gadā rādītājs turpināja kristies.

3. attēlā apdrošināšanas tirgus apskatīts sadalījumā pa apdrošināšanas veidiem.

Latvijas iedzīvotāju pieprasītākie apdrošināšanas veidi jau ilgāku laiku ir nemainīgi, un vispieprasītākie apdrošināšanas veidi ir KASKO, OCTA, īpašuma, veselības un dzīvības apdrošināšana. Kaut gan dzīvības apdrošināšana ir attīstīta daudz mazāk nekā nedzīvības apdrošināšana, jo cilvēki daudz biežāk apdrošina nekustamo īpašumu.

3. attēls. **Apdrošināšanas sabiedrību parakstīto bruto prēmiju apjoms sadalījumā pa apdrošināšanas veidiem Latvijā no 2007. līdz 2012. gadam (tūkst. Ls)**

Avots: autores veidots pēc: Apdrošināšanas tirgus 2009. gada 4. ceturksnī, 2012. gada 4. ceturksnī

2008. gadā lielāko apdrošināšanas tirgus daļu veidoja KASKO, taču, kad notika ekonomikas lejupslīde, šis apdrošināšanas veids piedzīvoja parakstīto bruto prēmiju apjoma samazinājumu.

2010. gadā jauno auto tirdzniecība bija nokritusies par 80%. Līdzīgā apmērā bija samazinājies arī izsniegtā līzings apjoms jaunām automašīnām (Mārtiņa 2010). KASKO apdrošināšanas veids ir brīvprātīgs. Cilvēki sāka taupīt un līdz ar to mazāk pārvietojās, jo iedzīvotāju pirktspēja ievērojami samazinājās.

Uz KASKO tirgus kritumu arī ietekmēja cenu samazinājums KASKO apdrošināšanā. Galvenais iemesls cenu kritumam bija izmaksu samazinājums negadījumu apkalpošanai, kā arī ievērojamā Latvijas apdrošināšanas kompāniju konkurence (Mārtiņa 2010). Līdz ar to, sākot ar 2009. gadu, KASKO apdrošināšanas veids sāka zaudēt savas līderpozīcijas nedzīvības apdrošināšanas tirgū. OCTA apdrošināšanas veidam arī bija vērojamas negatīvas pārmaiņas, bet ne tik lielas kā citos apdrošināšanas veidos, jo OCTA apdrošināšanas veids ir obligāts un atsākties no šīs apdrošināšanas ne vienmēr ir iespējams.

2009. gadā notika straujš īpašuma apdrošināšanas tirgus kritums, pēc parakstīto prēmiju apjoma samazinājās par 29% salīdzinājumā ar 2008. gadu. Šis kritums ir skaidrojams ar to, ka

mājokļa kredītu tirgus tāpat piedzīvoja samazinājumu ekonomikas lejupslīdes dēļ, jo samazinājās nekustamā īpašuma pirkums.

Savu ietekmi turpinās atstāt arī izmaiņas veselības apdrošināšanas jomā – 2009. gada nogalē valdības izdotais rīkojums ierobežot valsts iestāžu darbinieku veselības apdrošināšanas iegādi par valsts līdzekļiem (Martiņa 2010). Līdz ar to apdrošināto personu skaits samazinājās, jo valsts sektorā pārtrauca apdrošināt savus darbiniekus, kas negatīvi ietekmēja uz šo apdrošināšanas veidu. Līdz ar to 2010. gadā veselības apdrošināšana piedzīvoja kritumu un sasniedza viszemāko līmeni izskatītajā laika posmā.

Var atzīmēt, ka atšķirības dzīvības un nedzīvības apdrošināšanas veidu īpatsvarā apdrošināšanas tirgū var uzskatīt par galveno problēmu, kas raksturīga Latvijas apdrošināšanas tirgum. Pirmkārt, apdrošināšanas tirgu raksturojošie rādītāji (parakstītas bruto prēmijas īpatsvars IKP un apdrošināšanas blīvums) uzrāda dzīvības apdrošināšanas vāji attīstīto stāvokli valstī. Otrkārt, liela disproporcija starp apdrošināšanas veidiem slikti ietekmē uz kopējo apdrošināšanas tirgus attīstību.

Secinājumi

1. Ekonomikas lejupslīdes rezultātā apdrošināšanas tirgus Latvijā samazinājās. 2009. gadā visi apdrošināšanas tirgu raksturojošie rādītāji pasliktinājās attiecībā pret 2008. gada rādītājiem: prēmiju apjoms samazinājās par 28%, apdrošināšanas nozares īpatsvars IKP samazinājās par 0,2% un apdrošināšanas blīvums samazinājās par 32 Ls.
2. Dzīvības apdrošināšanas sektors ir vāji attīstīts salīdzinājumā ar nedzīvības apdrošināšanas sektoru, līdz ar to ekonomikas lejupslīde vairāk skāra nedzīvības apdrošināšanas sektoru.
3. Apdrošināšanā parakstīto prēmiju apjoma samazinājumu ietekmēja vairāki faktori, piemēram, iekšējā patēriņa samazinājums, apdrošināšanas klientu skaita samazinājums, cenu samazinājums apdrošināšanas pakalpojumiem.
4. Ekonomikas lejupslīde aktualizēja virkni problēmu Latvijas apdrošināšanas tirgū: asa konkurences cīņa starp apdrošinātājiem un apdrošināšanas sabiedrību nespēja pielāgoties tirgus situācijai.
5. Apdrošināšanas tirgus uz ekonomikas svārstībām reaģē ar novēlošanos. 2010. gadā, kad situācija ekonomikā jau sāka uzlaboties, bruto parakstītās prēmijas turpināja samazināties.
6. 2011. gadā situācija apdrošināšanas tirgū uzlabojās, ko galvenokārt nodrošināja nedzīvības apdrošināšanas sektors - parakstīto prēmiju apjoms palielinājās par 28%, salīdzinot ar 2010. gada rādītājiem.

7. Pēc ekonomikas lejupslīdes Latvijas apdrošināšanas sektors saskāries ar nepieciešamību izvērtēt savus darbības rezultātus. Apdrošinātāji strādās veiksmīgi, ja būs elastīgi savā darbībā un operatīvi reaģēs uz izmaiņām apdrošināšanas tirgū.

Bibliogrāfija

- Apdrošināšana – nozare, kas pakāpeniski atgūstas no krīzes.* [skatīts 04.01.13.]. Pieejams: <http://www.ban.lv/jaunumi/2011/66/>
- CEA Statistics Nr. 47: *The European Life Insurance Market in 2011.* [skatīts 04.01.13.]. Pieejams: <http://www.insuranceurope.eu/publications/statistics>
- CSB statistika. IKG01. *Iekšzemes kopprodukts.* [skatīts 04.01.13.]. Pieejams: <http://data.csb.gov.lv/DATABASE/ekfin/Ikgad%C4%93jie%20statistikas%20dati/Iek%C5%A1zemes%20kopprodukts/Iek%C5%A1zemes%20kopprodukts.asp>
- CSB statistika. ISG021. *Pastāvīgo iedzīvotāju skaits pēc dzimuma gada sākumā.* [skatīts 04.01.13.]. Pieejams: <http://data.csb.gov.lv/DATABASE/Iedz/Iedz%C4%ABvot%C4%81ji%20skaits%20un%20t%C4%81%20izmai%C5%86as/P%C4%81rr%C4%93%C4%B7in%C4%81ti%20dati%20p%C4%93c%202011.gada%20tautas%20skait%C4%AB%C5%A1anas%20rezult%C4%81tiem/P%C4%81rr%C4%93%C4%B7in%C4%81ti%20dati%20p%C4%93c%202011.gada%20tautas%20skait%C4%AB%C5%A1anas%20rezult%C4%81tiem.asp>
- FKTK statistika. *Apdrošināšanas tirgus 2009. gada 4. ceturksnis.* [skatīts 04.01.13.]. Pieejams: http://www.fktk.lv/lv/statistika/apdrosinasana/ceturksna_parskati/2010-03-29_apdrosinasanas_tirgus_20/
- FKTK statistika. *Apdrošināšanas tirgus 2012. gada 4. ceturksnis.* [skatīts 04.04.13.]. Pieejams: http://www.fktk.lv/lv/statistika/apdrosinasana/ceturksna_parskati/2013-03-04_apdrosinasanas_tirgus_20/
- Graudiņa A. 2010. *Apdrošināšanas pamati.* Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- If Latvia AAS Starpperioda finanšu pārskats, par periodu, kas noslēdzās 2009. gada 30. jūnijā.* [skatīts 04.04.13.]. Pieejams: <http://www.if.lv/web/lv/parif/Rezultati/Gadaparskati/Documents/IF%20FP%2030062009%20LATV.pdf>
- Mārtiņa, I. 2010. *Apdrošinātāji: kritums tirgū auto apdrošināšanas dēļ.* [skatīts 04.04.13.]. Pieejams: <http://www.db.lv/finanses/apdrosinataji-kritums-tirgu-auto-apdrosinasanas-del-218187>
- Mārtiņa, I. 2010. *KASKO – bankrota cenas.* [skatīts 04.04.13.]. Pieejams: <http://www.db.lv/laikraksta-arhivs/apdrosinasana/kasko-bankrota-cenas-269240>
- Par visu AAS „LKB Life” izsniegto licenču apdrošināšanas veikšanai anulēšanu.* Rīga, 2012. [skatīts 04.04.13.]. Pieejams: http://www.fktk.lv/lv/publikacijas/pazinojumi_masu_informacijas_1/2012/2012-04-19_par_visu_aas_lkb_life_iz/
- Pārskats par Dzīvības apdrošināšanas sabiedrību parakstītajām prēmijām un izmaksātajām atlīdzībām 2008. gadā.* [skatīts 04.01.13.]. Pieejams: <http://www.laa.lv/pub/?cmd=stat>
- Pārskats par Dzīvības apdrošināšanas sabiedrību parakstītajām prēmijām un izmaksātajām atlīdzībām 2009. gadā.* [skatīts 04.01.13.]. Pieejams: <http://www.laa.lv/pub/?cmd=stat>

DAUGAVPILS DZELZCEĻA ŠĶIROŠANAS STACIJAS DARBA OPTIMIZĀCIJA

Jevgēnijs Gladevičs

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
jevgeny125@inbox.lv

Abstract

The optimization of Daugavpils railway stations' work

In view of the fact that the Daugavpils railway station is a major transport node both in Latvia, it is investigated the current situation and prospects of development of Daugavpils station. There are presented technical and operating description of station work, technology of Information Trains Center in transportation lists working up, order of trains arrive, departure and working up in this article.

There is analyzed work organization of station, are listed deficiencies in the work process of the station and defined some ways to eliminate them in the article. There is calculated the amount of tracks needed for the reorganisation, as well as the analysis and forecasts in this article. An analysis have made of marshaling – yard Daugavpils station and calculated the terminal capacity of all elements at this station. There is defined exponents of station work. It is tentatively determined that it is needed to shorten time of document processing and to build a railway park from six tracks to increase a carrying capacity and to process the planned traffic of goods.

Keywords: railway infrastructure, station, local work, carrying capacity, terminal capacity, traffic of goods.

Latvija ir Austrumu-Rietumu tranzīta koridora sastāvdaļa, un tas lielā mērā nosaka valsts tranzīta politikas prioritāro attīstību. Tranzīta nozīme Latvijas Republikas ekonomikā ir milzīga - 1/4 no valsts budžeta veido ienākumi no tranzīta pārvadājumiem, kā arī nodrošina daudz darbavietu (Centrālās statistikas pārvalde 2013). Transports ir jebkuras valsts noteicošā nozare, un tas bieži vien stimulē ekonomikas aktivitātes līmeņa paaugstināšanos. Tas atbrīvo iespējas, kas slēpjas vāji attīstītajās valstīs un pasaules reģionos, ļauj paplašināt ražošanas apjomus, sasaistīt ražošanu un lietotājus (LR Satiksmes ministrija 2010).

Latvijas dzelzceļa tīklā Daugavpils stacijai ir nozīmīga loma, jo tai ir izdevīgs ģeogrāfiskais stāvoklis ar pieciem piekļaujošajiem virzieniem: Bigosova, Rēzekne, Krustpils, Šauļi, Viļņa. Balstoties uz esošo izvietojumu un ceļu attīstību, stacija pārstrādā daudzas vagonu plūsmas, kas attiecas uz visu Latvijas dzelzceļa tīklu (Centrālās statistikas pārvalde 2013).

Pēc savas nozīmes un darbības rakstura Daugavpils stacija ir šķirošanas stacija, kurā tiek nodrošināta vilcienu pieņemšana, nosūtīšana un caurlaišana. Stacijā notiek kravu apstrāde un visu kategoriju vilcienu formēšana. Bez tam stacijā notiek lokomotīvu brigāžu un lokomotīvu maiņa (LDz 2010).

Daugavpils stacijas ceļu kopums sastāv no pieciem parkiem: pieņemšanas - nosūtīšanas, šķirošanas, nosūtīšanas, pasažieru, vietējā darba parka. Daugavpils stacijā notiek manevru darbi ar vietējiem vagoniem un kravu operācijas uzņēmumu pievedceļos (LDz 2011).

Raksta mērķis ir noteikt Daugavpils dzelzceļa stacijas darba "šaurās" vietas un norādīt to likvidēšanas ceļus. Mērķa sasniegšanai izvirzīti šādi uzdevumi:

- 1) izvērtēt informācijas, vilcienu un nodošanas dokumentu apstrādes centra darba tehnoloģiju;

- 2) izanalizēt kravas vilcienu caurlaišanas, pieņemšanas, pārstrādes un nosūtīšanas kārtību;
- 3) veikt Daugavpils šķirošanas stacijas darba un stacijas elementu pārstrādes spējas analīzi;
- 4) aprēķināt šķirošanas stacijas darba rādītājus;
- 5) noteikt stacijas darba “šaurās” vietas un norādīt to likvidēšanas ceļus.

Izmantotās metodes: institucionālās analīzes metode (dokumentu un iestāžu darbības analīzes metode) un ekspertu metode.

Rakstā ir dots Daugavpils stacijas darba tehniskais un ekspluatācijas raksturojums, izvērtēta informācijas, vilcienu un nodošanas dokumentu apstrādes centra darba tehnoloģija, izanalizēta kravas vilcienu caurlaišanas, pieņemšanas, pārstrādes un nosūtīšanas kārtība, veikta Daugavpils šķirošanas stacijas darba analīze un dotās stacijas elementu pārstrādes spējas analīze, noteiktas stacijas darba “šaurās” vietas un norādīti to likvidēšanas ceļi, izpildīts šķirošanas stacijas darba rādītāju aprēķins, noteikta konstatēto problēmu aktualitāte, risināšanas metodes un to efektivitāte, doto risināšanas metožu pielietošanas praksē lietderīgums un efektivitāte.

Daugavpils dzelzceļa stacijā pienākošo vilcienu apstrāde

Daugavpils dzelzceļa stacijā pienākušie vilcieni tiek pieņemti un apstrādāti stacijas pieņemšanas – nosūtīšanas parkā. Vilciena apstrāde pieņemšanas – nosūtīšanas parkā iekļauj:

- sastāvu tehnisko apkopi;
- sastāvu komercapskati;
- sastāvu kontrolpārbaudi, ko veic informācijas, vilcienu un nodošanas dokumentu apstrādes centra darbinieki.

Pēc vilciena lokomotīves atkabināšanas un centralizētās sastāva norobežošanas no VTAP (vagonu tehniskās apkopes punkts) operatora pulsts, sākas sastāva tehniskā apkope un vienlaicīgi rit komercapskate. Tās rezultātā tiek atklāti vagonu komercbrāķi, tiek veikta arī muitas un radiācijas kontrole (LDz 2010).

1.tabula. **Krauto vilcienu apstrādes grafiks**

Operācijas nosaukums	Līdz. pienākšanai	Laiks, minūtēs						
		30	60	90	120	150	180	210
VTAP (vagonu tehniskās apkopes punkts), KAP (komercapskates punkts), robežkontroles dienesta darbinieku iepazīstināšana ar vilciena numuru, pienākšanas laiku								
Vilciena pieņemšana, iesaistīto darbinieku iziešana uz pieņemšanas ceļa								
Vagonu numuru ierakstīšana magnetofonā ar diktofona palīdzību								
Sastāva nostiprināšana, vilciena lokomotīves atkabināšana un sastāva norobežošana								
Pārvadājumu dokumentu nogādāšana IVNAC (informācijas, vilcienu un nodošanas dokumentu apstrādes centrs) - nodrošina vilcienu stacijas operators								
Vilciena komercapskate, tehniskā apkope un muitas kontrole								
Pienākuša sastāva un pārvadājumu dokumentu pārbaude pēc magnetofona lentes ierakstiem un natūrlapām, paziņojuma par vilciena pienākšanu ievadīšana SAVS (staciju automatizētā skaitļošanas sistēma) un dokumentu nodošana muitai								
Muitas kontrole, sanitārārobežkontrole un pārvadājumu dokumentu nodošana IVNAC operatoram- kasierim								
Pārvadājumu dokumentu apzīmogošana, vilcienu nodošanas saraksta pārbaudīšana un saskaņošana, aktu sastādīšana								
Paziņojuma ievadīšana SAVS, šķirošanas lapiņas saņemšana								
Sastāvu izformēšana								
Kopējais laiks	179 min	179 min						

Avots: LDz, 2010.

Stacijas pārstrādes spēju aprēķins

Šķirošanas uzkalna pārstrādes spēju aprēķins

Šķirošanas uzkalna darba rādītāji:

Uzkalna darba temps (vilcienu maksimālais daudzums, kurus var pārstrādāt vienā stundā)

(Павловский 1976):

$$N_{uzk} = \frac{60}{t_{cikl}^{uzk}}, \quad (3.1)$$

kur t_{cikl}^{uzk} – vidējais nepieciešamais laiks viena sastāva izformēšanai;

$$t_{cikl}^{uzk} = \frac{T}{n}, \quad (3.2)$$

kur T – cikla ilgums;

n – izformētu vilcienu skaits ciklā.

$$t_{cikl}^{uzk} = \frac{136}{8} = 17 \text{ min.}$$

$$N_{uzk} = \frac{60}{17} = 3.5 \approx 4 \text{ vilc.}$$

Ekspluatējot uzkalnu ar maksimālo jaudu, iespējams apstrādāt apmēram 4 vilcienu sastāvus, taču šis rādītājs var tikt samazināts pat līdz 2 vilcienu sastāviem, ja tiek izformēti vilcieni ar cisternām šķidro gāžu pārvadāšanai, garbāzes vagoniem ar mehanizēto tehniku vai arī vagoniem ar cilvēkiem.

Šķirošanas uzkalna darba spēja stundā (vagonos) (Правдин, Балск, Негрей 1984):

$$n_{st}^{uzk} = \frac{60}{t_{cikl}^{uzk}} \cdot m_s, \quad (3.3)$$

$$n_{stund}^{uzk} = \frac{60}{17} * 51 = 179.89 \approx 180 \text{ vag.}$$

kur m_s – vidējais vagonu daudzums vilciena sastāvā $m_s = 51 \text{ vag.}$

Uzkalna darba spēja diennaktī (vagonos) (Заглядимов, Петров, Сергеев, Буянов 1985):

$$n_{dien}^{uzk} = \frac{1440 - \sum T_{const}}{t_{cikl}^{uzk}} \cdot m_s, \quad (3.4)$$

kur $\sum T_{const}$ – uzkalna darba tehnoloģisko pārtraukumu laiks - 90 min.

$$n_{dien}^{uzk} = \frac{1440 - 90}{17} \cdot 51 = 4049.99 \approx 4050 \text{ vag.}$$

No šķirošanas uzkalna iespējams nolaist apmēram 180 vagonus stundā, kas atbilst apmēram 4 vilcienu sastāviem. Diennaktī no šķirošanas uzkalna ir iespējams nolaist apmēram 4050 vagonus. Uzkalna pārstrādes spēja ļauj apstrādāt esošu kravas plūsmu, bet, ņemot vērā arvien pieaugošo vagonu plūsmu un uzkalna darba tehnoloģisko pārtraukumu nepieciešamību, šis rādītājs būtu jāpalielina.

Parku pārstrādes spēju aprēķins

Nosūtīšanas parks (Давыденко, Олейник 1992):

$$n_{dien}^{aiz} = \frac{n^{aiz} \cdot 1440}{t_{aizn}} \cdot m_s, \quad (3.5)$$

kur n_c^{aizl} – ceļu skaits parkā, kas paredzēti priekš tranzītvilcienu apstrādāšanai ar pārstrādi.

Ceļu aizņemšanas laiks ar vilcienu apstrādāšanas operācijām:

t_{aizn}^1 - nosūtīt pāri LR robežai – 176;

t_{aizn}^2 - nosūtīt pa LR dzelzceļiem – 131.

Nosūtīt pāri LR robežai:

$$n_{dien}^{aiz*} = \frac{4 \cdot 1440}{176} \cdot 51 = 1669.01 \approx 1669 \text{ vag.}$$

Nosūtīt pa LR dzelzceļiem:

$$n_{dien}^{aiz**} = \frac{4 \cdot 1440}{131} \cdot 51 = 2242.44 \approx 2242 \text{ vag.}$$

Nosūtīšanas parka pārstrādes spēja:

$$n_{dien}^{aiz} = n_{dien}^{aiz*} + n_{dien}^{aiz**}, \quad (3.6)$$

$$n_{dien}^{aiz} = 1669 + 2242 = 3911 \text{ vag.}$$

Šis rādītājs liecina par jau esošā grūtībām stacijas darbā, neņemot vērā pat plānotās izmaiņas, kas saistīti ar kravu apjoma pieaugumu. Nosūtīšanas parks nespēj aizlaist pārstrādāto vagonu plūsmu, jo nosūtīšanas parka pārstrādes spēja ir mazākā nekā uzkalna pārstrādes spēja.

Pieņemšanas – nosūtīšanas parks (Волкова 1998):

$$n_{dien}^{p-a1} = \frac{n_c^{p-a} \cdot 1440}{t_{aizn}} \cdot m_s, \quad (3.7)$$

kur t_{aizn} – ceļu aizņemšanas laiks ar vilcienu apstrādāšanas operācijām;

n_c^{p-a} – ceļu skaits pārstrādāšanas parkā.

Ceļu aizņemšanas laiks ar vilcienu apstrādāšanas operācijām:

tranzītvilcienibezpārstrādes – 201 min.;

tranzītvilcieni ar pārstrādi – 179 min.

Tranzītvilcieni bez pārstrādes:

$$n_{dien}^{p-a1*} = \frac{4 * 1440}{201} * 51 = 1461.49 \approx 1462 \text{ vag.}$$

Tranzītvilcieni ar pārstrādi:

$$n_{dien}^{p-a1**} = \frac{4 * 1440}{179} * 51 = 1641.12 \approx 1641 \text{ vag.}$$

Pieņemšanas – nosūtīšanas parka pārstrādes spēja:

$$n_{dien}^{p-a1} = n_{dien}^{p-a1*} + n_{dien}^{p-a1**}, \quad (3.8)$$

$$n_{dien}^{p-a1} = 1462 + 1641 = 3103 \text{ vag.}$$

Pieņemšanas-nosūtīšanas parks spēj pieņemt apmēram 3103 vagonus diennaktī. Šī parka pārstrādes spēja ir vismazākā. Šeit arī rodas “šaurās vietas”, kuru likvidēšanai steidzami jārod iespējas. Tas apgrūtina jau esošas kravu plūsmas apstrādi, bet, ņemot vērā kravu apjoma pieaugumu, parka pārstrādes spēju rādītājus steidzami jāpalielina.

Stacijas pārstrādes spēju palielināšana

Daugavpils šķirošanas stacija diennaktī vidēji apstrādā 1152 vagonus ar pārstrādi un 1644 vagonus bez pārstrādes (2011. gada dati), kas īpaši neapgrūtina pieņemšanas parka un šķirošanas uzkalna darbu. Pēc veiktajiem aprēķiniem pieņemšanas parka pārstrādes spēja ir 3103 vagoni diennaktī, uz šķirošanas parka ceļiem iespējams apstrādāt 3911 vagonus diennaktī. Ja salīdzina aprēķinus ar praksi, sanāk, ka ar vilcieniem, kas seko aiz eirozonas robežām, notiek iepriekšējā muitas dokumentu deklarēšana, kuru apstrāde aizņem divas reizes vairāk laika nekā ar vilcieniem, kas seko pa eirozonu.

Ja vilcienos, kas pienāk stacijā bez pārstrādes nepieciešamības ir vagoni, kurus nepieciešams remontēt tekošā atkables remontā, tad šādus vilcienus ir jālaiž pāri šķirotavas uzkalnam. Ja vilcienos, kas pienāk stacijā ar nepieciešamību pārstrādāt, ir vagoni, kurus nepieciešams, laižot no uzkalna, atsēdināt, vilciena izformēšanas laiks būtiski palielinās. Šādos gadījumos ievērojami krītas šķirošanas stacijas caurlaides rādītāji.

Bet ir arī faktori, kas uzlabo šķirošanas stacijas caurlaides rādītājus:

Vilcienu pieņemšana uz pieņemšanas-nosūtīšanas parka 1. un 2. galvenajam ceļam palielina stacijas pārstrādes spēju vidēji par 330 vagonu diennaktī.

Pārdeses vilcienu pieņemšana no pasažieru parka ar atsēdināšanu vecajā parkā - vidēji 60 vagoni diennaktī - dod iespēju neaizņemt pieņemšanas-nosūtīšanas parka ceļus.

Pēc iepriekšējām prognozēm līdz 2017. gadam tiek plānots ievērojami palielināt kravas plūsmu caur Daugavpils šķirotavas staciju - par 70%, tas aptuveni ir par 2500 vagoniem vairāk diennaktī bez pārstrādes un 1900 vagonu ar pārstrādi (kopsummā par 4400 vagoniem). Pēc stacijas parku caurlaides spējas aprēķiniem ir nereāli apstrādāt šādu kravas plūsmu, turklāt paralēls šķirošanas un pieņemšanas-nosūtīšanas parku izvietojums neļauj racionāli izmantot esošus resursus. Vismazākā pārstrādes spēja ir pieņemšanas-nosūtīšanas parkā – 3042 vagoni diennaktī. Šeit arī rodas “šaurās vietas”, kuru likvidēšanas ceļus raksta autors cenšas noteikt. Šī iemesla dēļ t.s. izvilšanas ceļu rajonā nepieciešams uzbūvēt papildus pieņemšanas parku.

Tādā gadījumā būs izveidota kombinētā tipa stacija, kas atļaus:

- izslēgt stūra braucienus no pieņemšanas-nosūtīšanas parka uz izvilšanas ceļiem un pēc tam uz uzkalna;
- efektīvāk izmantot piebraukšanas ceļus;
- paplašināt šķirošanas parku;
- maksimāli pilnīgāk izmantot ceļa uzbīdes lokomotīves;
- samazināt t.s. krustojošos maršrutu pārdali;
- samazināt t.s. naidīgo maršrutu krustošanos.
- Jaunā parka būvniecībai būs nepieciešami lieli kapitālieguldījumi.

2.tabula. **Kapitālie ieguldījumi, saistīti ar pieņemšanas parka celtniecību**

Nr.	Nosaukums	Vienas vienības aptuvenā cena, tūkst. Ls	Vienību skaits	Aptuvenā vērtība, tūkst. Ls
1.	Sliežu ceļa virsbūves likšana ar lietderīgo garumu (km)	500	6	3000
2.	Pārmijas ielikšana	20	30	600
3.	Elektriskās centralizācijas Elektriskās centralizācijas iekārtošana	15	30	450
4.	Dienesta ēku būvniecība	1250	1	1250
5.	Apgaismojuma ierīkošana	100	1	100
6.	Kontrolstabiņu un zīmju ierīkošana	5	20	100
	Kopā:			5500

Avots: autora veidota tabula

Balstoties uz stacijas Rēzekne-2 pieņemšanas parka būvniecības izmaksu tāmi, Daugavpils stacijas pieņemšanas parka (ar sešiem ceļiem) būvniecības kopējās izmaksas, ņemot vērā zemes klātnes ieguldīšanas izmaksas un pēc stacijas ēku būvniecības izmaksu analīzes, pēc autora aprēķiniem, ir aptuveni 5.5 milj.Ls.

Pārstrādes spēju paaugstināšanai autors piedāvā veikt arī sekojošus pasākumus:

➤ nosūtīšanas parkā ierīkot elektrisko centralizāciju:

- atbrīvosies pārmijnieki,
- saīsināsies maršrutu sagatavošanas laiks.

➤ uzkalnā:

- ieviest papildu lokomotīves,
- uzbūvēt otru nolaišanas ceļu.

➤ muitas faktors.

Veicot muitas darba analīzi un izpildot organizatoriski – tehniskos pasākumus par piekrauto un tukšo vilcienu apstrādi bez pārstrādes, saīsinātos viena vilciena sastāva apstrādes laiks par 15 minūtēm. Pēc organizatorisko pasākumu veikšanas, kas saistīti ar dokumentu apstrādes laika samazināšanu, pārstrādes spējas pieņemšanas-nosūtīšanas parkā palielināsies par 83 vagoniem diennaktī – līdz 2 vilcieniem diennaktī;

➤ esošo pieņemšanas – nosūtīšanas parku jāsPECIALIZĒ tranzīta vilcienu caurlaišanai bez pārstrādes, bet jauno pieņemšanas parku - vietējo vilcienu un tranzīta vilcienu pārstrādei;

➤ maršrutu formēšana, kas tiek nosūtīti vienam kravās saņēmējam un ar vienveidīgām kravām, pēc viena pārvadājuma dokumenta, kas gandrīz divreiz samazina dokumentu apstrādes laiku;

➤ tukšo vagonu maršrutu formēšana bez sastāvu papildināšanas ar piekrautiem vagoniem formēšanas stacijā vai braukšanas ceļā, kas samazinās vilciena muitas apstrādes laiku;

➤ vagonu dīkstāves laika samazināšana

Pēc esošām ziņām viena vagona apgrozība uz Latvijas dzelzceļa sastāda aptuveni 5.5 diennaktis, tajā skaitā, kustībā vagonis atrodas aptuveni 0.6 diennaktis. Pārējo laiku tie atrodas iecirkņos, izkraušanas, šķirošanas stacijās un uz klientiem pievedceļiem kravās operāciju vajadzībām (LDz 2013). Tādā veidā vagonu atrašanās laiks stacijās ir apmēram 5 diennaktis un galvenais stacijas darba organizācijas uzdevums ir vagonu dīkstāves laika samazināšana stacijā.

Pēc organizatorisko pasākumu veikšanas, kas saistīti ar dokumentu apstrādes laika samazināšanu, pārstrādes spējas pieņemšanas-nosūtīšanas parkā palielināsies par 83 vagoniem diennaktī. Iepriekšminēto pasākumu izpildīšanas gadījumā samazināsies tranzīta pārvadājumu dokumentācijas apstrāde mēģinājumiem par 10%.

Pieņemšanas-nosūtīšanas parka pārstrādes spēja palielināsies līdz 3349 vagoniem diennaktī, kas apmēram vienāda ar t.s. izvilšanas ceļu pārstrādes spēju.

Organizatoriski – tehnisko pasākumu veikšana un jaunā pieņemšanas parka celtniecība ļaus palielināt vagonu apgrozību līdz 4336 vagoniem diennaktī, kas, apmēram, ir vienāda ar izvilšanas ceļa pārstrādes spēju, un attiecīgi pieņemšanas parkā pārstrādes spēja paaugstināsies līdz 6 vilcieniem diennaktī, vagonu apgrozība palielināsies par 32%.

Secinājumi un priekšlikumi

Daugavpils stacijai ir izdevīgs ģeogrāfiskais stāvoklis. Balstoties uz esošo izvietojumu un ceļu attīstību, stacija pārstrādā daudzas vagonu plūsmas, kas attiecas uz visu Latvijas dzelzceļa tīklu. Sakarā ar to, ka Daugavpils stacija ir kombinētā veida ar paralēli izvietotu šķirošanas un pieņemšanas-nosūtīšanas parku, nav iespējams racionāli izmantot esošos resursus. Šeit arī rodas “šaurās vietas”, kuru likvidēšanas ceļus autors cenšas noteikt.

Aprēķinot pārstrādes iespējas katra stacijas elementā, autors konstatēja, ka vismazākā pārstrādes spēja ir pieņemšanas-nosūtīšanas parkā. Muitas darba analīze un organizatoriski – tehnisko pasākumu izpilde ļaus palielināt parka pārstrādes spēju par 83 vagoniem diennaktī. Iepriekšminēto pasākumu izpildīšanas gadījumā samazināsies tranzīta pārvadājumu dokumentācijas apstrāde mēģinājumiem par 10%. Autors piedāvā uzcelt jaunu pieņemšanas parku ar sešiem ceļiem, kas dos iespēju izslēgt t. s. stūra braucienus no pieņemšanas – nosūtīšanas parka uz izvilšanas ceļu un pēc tam uz uzkalnu, vispilnīgāk izmantot ceļa uzbīdes lokomotīves, paplašināt šķirošanas parku, samazināt t. s. naidīgo maršrutu krustošanos. Autors uzskata, ka esošo pieņemšanas – nosūtīšanas parku var specializēt tranzīta vilcienu caurlaišanai bez pārstrādes, bet jauno pieņemšanas parku - vietējo vilcienu un tranzīta vilcienu pārstrādei. Vilcienu pieņemšana uz 1. un 2. galvenajam ceļam ļaus palielināt pārstrādes spēju par 330 vagoniem diennaktī.

Nākošie stacijas pārstrādes spēju ierobežojošie elementi ir uzkalns un nosūtīšanas parks. Sakarā ar to autors piedāvā nosūtīšanas parkā ierīkot elektrisko centralizāciju, līdz ar to atbrīvojot pārmijniekus un saīsinot maršrutu sagatavošanas laiku. Uzkalna pārstrādes spēju paaugstināšanai autors iesaka ieviest papildu lokomotīves un uzbūvēt otru nolaišanas ceļu.

Daugavpils šķirošanas stacijas pārstrādes spējas palielināšanai autors piedāvā sekojošus pasākumus:

- maršrutu formēšana vienam kravas saņēmējam un ar vienveidīgām kravām, pēc viena pārvadājuma dokumenta, kas gandrīz divreiz samazina dokumentu apstrādes laiku;
- tukšo vagonu maršrutu formēšana bez sastāvu papildināšanas ar piekrautiem vagoniem formēšanas stacijā vai braukšanas ceļā, kas samazinās vilciena muitas apstrādes laiku.

Turklāt autors uzskata, ka galvenais stacijas darba organizācijas uzdevums ir vagonu dīkstāves laika samazināšana stacijās: iecirkņos, izkraušanas, šķirošanas stacijās un uz klientiem pievadeļiem kravas operāciju vajadzībām.

Organizatoriski – tehnisko pasākumu izpilde un jaunā pieņemšanas parka celtniecība ļaus palielināt vagonu apgrozību līdz 4336 vagoniem diennaktī, vagonu apgrozība palielināsies par 32%.

Bibliogrāfija

Centrālās statistikas pārvaldes dati.

Daugavpils stacijas darba tehnoloģiskais process (nepublicēti materiāli). LDz., Daugavpils, 2010.

Daugavpils šķirošanas stacijas tehniskās rīcības akts (nepublicēti materiāli). LDz., Daugavpils, 2011.

LDz darbības pārskats par 2012. gadu. LDz., Rīga, 2013.

LR Satiksmes ministrijas interneta vietne <http://www.sam.gov.lv>

Satiksmes ministrija, Rīga, 2010.

Stacijas Rēzekne II jaunā vagonu pieņemšanas parka atklāšana (nepublicēti materiāli).

Stacijas Rēzekne II pieņemšanas parka būvniecība, (nepublicēti materiāli) LDz., Rīga, 2010.

“Transports Latvijā, 2012”. Centrālās statistikas pārvaldes ikgadējais izdevums, Rīga, 2013.

Vanags J. Dzelzceļa transporta lietojamo terminu latviešu - krievu vārdnīca. Rīga, 2010.

Волкова С.Г. Конспект “Технология и управление эксплуатационной работой”. М. Транспорт, 1998.

Давыденко В.Г., Олейник О.А. Справочная книга начальника станции. М., Транспорт, 1992.

Заглядимов Д.П., Петров А.П., Сергеев Е.С., Буянов В.А. Организация движения на железнодорожном транспорте. М., Транспорт, 1985.

Павловский И.Г. Типовой технологический процесс работы сортировочной станции. М., Транспорт, 1976.

Правдин Н.В., Балск Т.С., Негрей В.Я. и др. Железнодорожные станции и узлы. М., Транспорт, 1984.

ASSESSMENT OF ECONOMIC VALUE OF VOLUNTEERING WITHIN THE ASPECT OF HUMAN CAPITAL

Aija Jaunmuktane

Latvia University of Agriculture, Liela iela 2, Jelgava, Latvia

Aija.Jaunmuktane@gmail.com

Abstract

Volunteer work has been identified as a relatively new kind of leisure activities derived as a result of globalisation processes. It plays an important role in various and at the same time it is a great possibility to learn, acquire new skills and accumulate human capital while taking part in volunteer activities. Due to its importance, volunteer work is a popular way involving people into social life. Although volunteering is mostly seen like social activity it creates also economic value. There are two links between voluntary work and economic processes – the direct link where volunteering makes impact on Gross Domestic Product and a link showing that volunteering can influence economic processes through prism of human capital.

The objective of the study is to develop approach for assessment of economic value of volunteering within the aspect of human capital (hereafter – economic value), and to carry out pilot study for evaluating economic value in Latvia.

Key words: volunteering, human capital, economic growth, competence, measurement.

Kopsavilkums

Brīvprātīgais darbs ir identificēts kā salīdzinoši jauns brīvā laika pavadīšanas veids, kas radies, padziļinoties globalizācijas procesiem. Tam ir svarīga loma dažādās jomās un tajā pašā laikā, veicot brīvprātīgā darba aktivitātes, ir lieliska iespēja mācīties, apgūt jaunas prasmes un uzkrāt cilvēkkapitālu. Ņemot vērā tā nozīmīgumu, brīvprātīgais darbs ir populārs veids, kā iesaistīt iedzīvotājus sabiedriskajā dzīvē. Lai arī brīvprātīgais darbs galvenokārt ir uzskatāms kā sociāla aktivitāte, tas rada arī ekonomisko vērtību. Var tikt identificētas divas saites starp brīvprātīgo darbu un ekonomiskajiem procesiem - tieša saite, kurā kalkūlē potenciālā brīvprātīgā darba vērtību iekšzemes kopprodukta vērtībā, kā arī pastarpinātā saite, kas liecina, ka brīvprātīgais darbs var ietekmēt ekonomiskos procesus cilvēkkapitāla ietvarā.

Pētījuma mērķis ir izstrādāt pieeju, lai novērtētu brīvprātīgā darba ekonomisko vērtību, ņemot vērā cilvēkkapitāla uzkrāšanu (turpmāk – ekonomiskā vērtība), veicot brīvprātīgā darba aktivitātes, un veikt pilota pētījumu, izvērtējot ekonomisko vērtību Latvijā.

Atslēgvārdi: brīvprātīgais darbs, cilvēkkapitāls, ekonomiskā izaugsme, kompetence, mērīšana.

Introduction

The history of the volunteer work goes *back* to at least the 19th century. Volunteer work is manifestation of public participation and democracy ensuring harmonized development of society. At the same time it is force for economic growth since successful development of volunteering enhances the development of socio-economic processes in the state. The aim of economic policy is to ensure sustainable and balanced economic and social development, to implement transition from labor-intensive economy to a knowledge-based economy, where human capital is one of the key factors that define the potential of a country's economic growth. Increase of productivity is treated as a result of accumulation of knowledge. The concept of human capital is complicated – it is the knowledge, skills, abilities and other characteristics, in terms of economic activities. According to Eglitis (2003), in rapidly changing economic environment, it has a particular strategic importance. Human capital is the main factor in economic production, it ensures the existence of economic development, its size and location have led to considerable economic and social consequences.

Human capital theory is explained by Jaster (Смелзеп 1994) as follows: "The people have some capital starting their lives, i.e., innate ability, it increases in early childhood, but the capital would be squandered if the knowledge and professional training does not meet the requirements and it is not improved." Thus, like any human capital should be mobilized. Human capital is formed in three stages:

- Education stage (childhood, teen years) - no revenues, but the expenditure for education;
- Active employment phase - income is from employment, but in addition, there are expenditures for accumulation gotten human capital to supplement purposes of income-building;
- Pensions stage - continue to gain income (pension), but development of human capital is not in addition to income generation purposes.

Investment in Human Capital proved by Becker (1962) could be done in many ways which are illustrated in Fig.1.

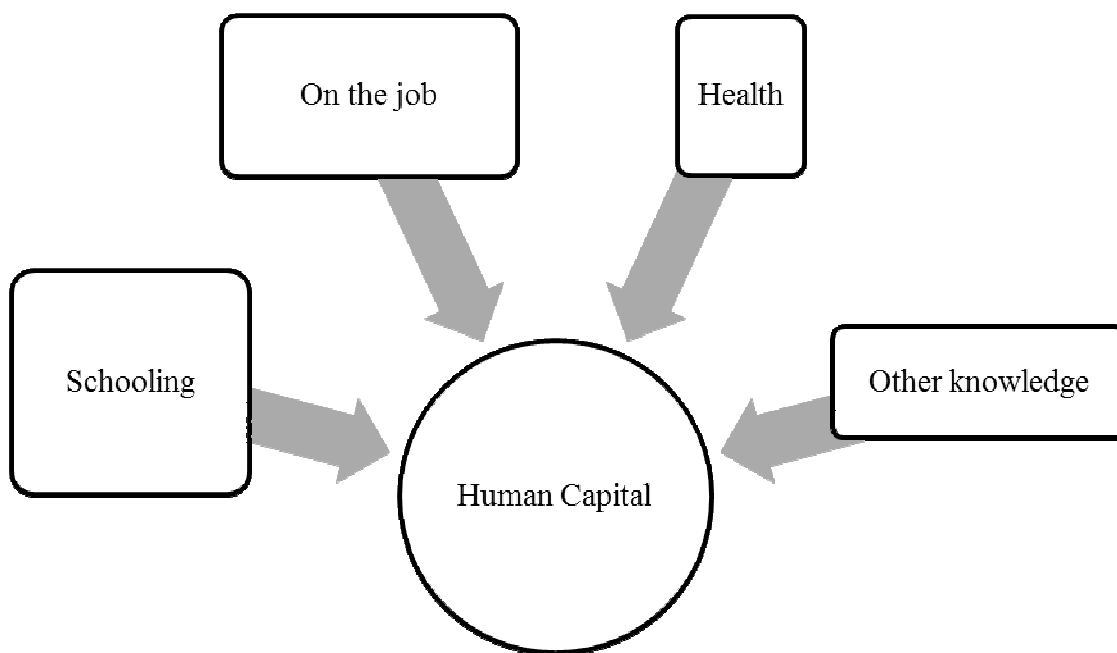

Fig.1. Ways to Invest in Human Capital
Source: Becker 1962

None of the mechanisms for investments in human capital is more important than others. They only differ in the relative effects on earnings and consumptions, in the sizes of returns, and in the extent to which the connection between investment and return is perceived.

Mechanism *On the job* clearly illustrates the effect of human capital on earnings, employment and other economic variables; *Schooling* refers to a school could be defined as an institution specializing in the production of training, as distinct from a firm that offers training in conjunction with the production of goods, and although today earnings are more closely geared to

knowledge than to strength *Health* is one of the ways to invest in human capital in the aspect of improving emotional and physical health. Previous mentioned kinds of investments like *On the job* and *Schooling* are not the only activities that raise real income primarily by increasing the knowledge at a person's command. It could be also done by kind of investments *Other Knowledge*. For example, information/knowledge about wages offered by different firms would enable him to work for the firm paying the highest. In the light of society development where many kinds of formal activities are developed and information could be got during these activities then volunteering is way for accumulation of human capital.

Volunteering could be used as a tool to accumulate human capital in person's free time. The author of this study has created the definition of voluntary work as follows: voluntary work is unremunerated activities that are carried out of one's own free will, in one's free time under organized conditions, thus promoting personal, social and economic well-being. Therefore, topicality of the research is volunteer work as a concept of spending leisure time purposefully, learning and getting new skills, accumulation of human capital and facilitation of economic development. Since the concept of human capital is complicate it is important to have appropriate instrument for measurement.

The objective of the study is to develop appropriate technique of measurement of accumulation of human capital within activities of volunteering and to research the economic value of volunteering in Latvia in line with accumulation of human capital.

The following research methods were used: monograph method, comparative method, constructive logic, analysis and synthesis, inductive and deductive methods, questionnaire, approach developed by the author.

Discussion

Although the literature has not been identify that the voluntary work without the economic perspective, the author believes that the micro level volunteer work affects the national economy. This effect is demonstrable from the human point of view, which measurement is methodologically difficult, given the complexity of the concept of human capital, including a variety of factors such as education, skills, abilities, knowledge and experience. To evaluate increase of human capital within volunteering to impact growth of economics an approach was developed by the author, using which, one can be done volunteer activity accumulated human capital of the increase of economic value. Its design includes two sequential steps, which are described later in this chapter.

The first stage. Human capital's concept is reduced to the level of knowledge (see Fig.2). Such a found solution allows you to explore just one of the many elements included in the human capital, causing inability to merge them into a single measuring instrument, taking into account all

elements of diversity. Such reduction is justified consequence of I.Nonaka created a spiral of knowledge creation model.

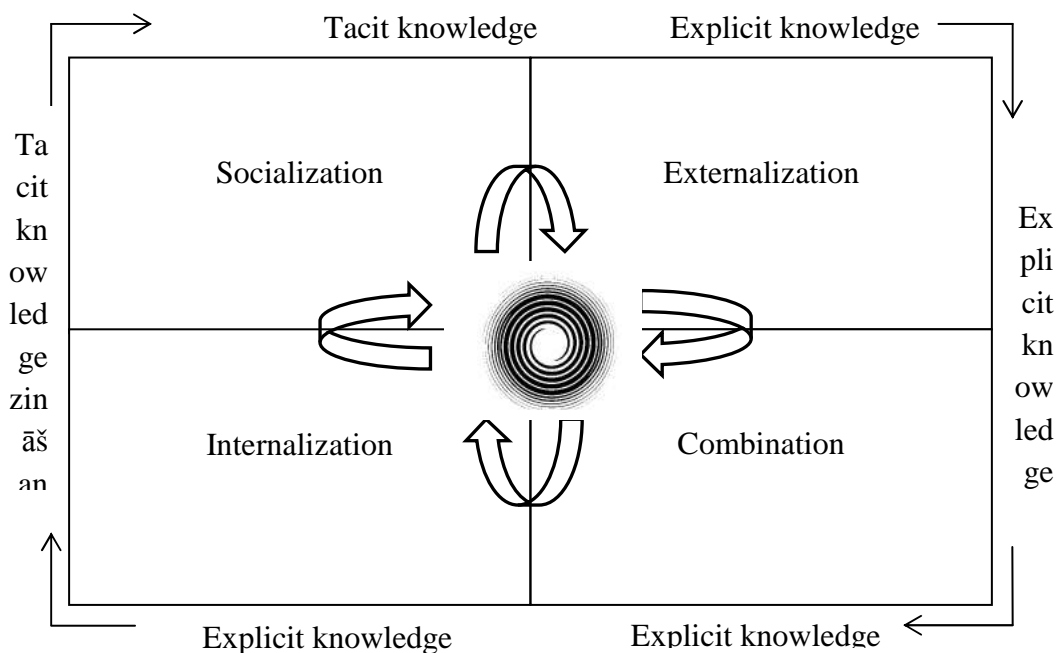

Fig.2. Cycle of Knowledge Conversation
 Source: Constructed by author using Spencer 1997

Central object of cycle of knowledge conversation is the premise that there are two types of knowledge: tacit and explicit. Tacit knowledge is subjective and experience based knowledge that cannot be expressed in words, sentences, numbers or formulas, often because it is context specific. This also includes cognitive skills such as beliefs, images, intuition and mental models as well as technical skills such as craft and knowhow. Explicit knowledge is objective and rational knowledge that can be expressed in words, sentences, numbers or formulas. It includes theoretical approaches, problem solving, manuals and databases. Each type of knowledge can be converted (Spencer 1997).

The process that transfers tacit knowledge in one person to tacit knowledge in another person is *socialization*. It is experiential, active and a “living thing,” involving capturing knowledge by walking around and through direct interaction with customers and suppliers outside the organization and people inside the organization. The process for making tacit knowledge explicit is *externalization*. One case is the articulation of one’s own tacit knowledge - ideas or images in words, metaphors, analogies. A second case is eliciting and translating the tacit knowledge of others into a readily understandable form, e.g., explicit knowledge. Once knowledge is explicit, it can be transferred as explicit knowledge through a process Nonaka calls *combination*. This is the area where information technology is most helpful, because explicit knowledge can be conveyed in

documents, email, data bases, as well as through meetings and briefings. The key steps collecting relevant internal and external knowledge, dissemination, and editing/processing to make it more usable. *Internalization* is the process of understanding and absorbing explicit knowledge in to tacit knowledge held by the individual. Knowledge in the tacit form is actionable by the owner. Internalization is largely experiential, in order to actualize concepts and methods, either through the actual doing or through simulations (Spencer 1997).

In the second step for the development of the methodology – is accumulated developed three levels of knowing hierarchy by B. Rolf (see Fig.3). The highest levels are a consequence of the lower levels, as well as all levels of two foregoing types of knowledge – both tacit and formulated knowledge (Sveiby 1997)

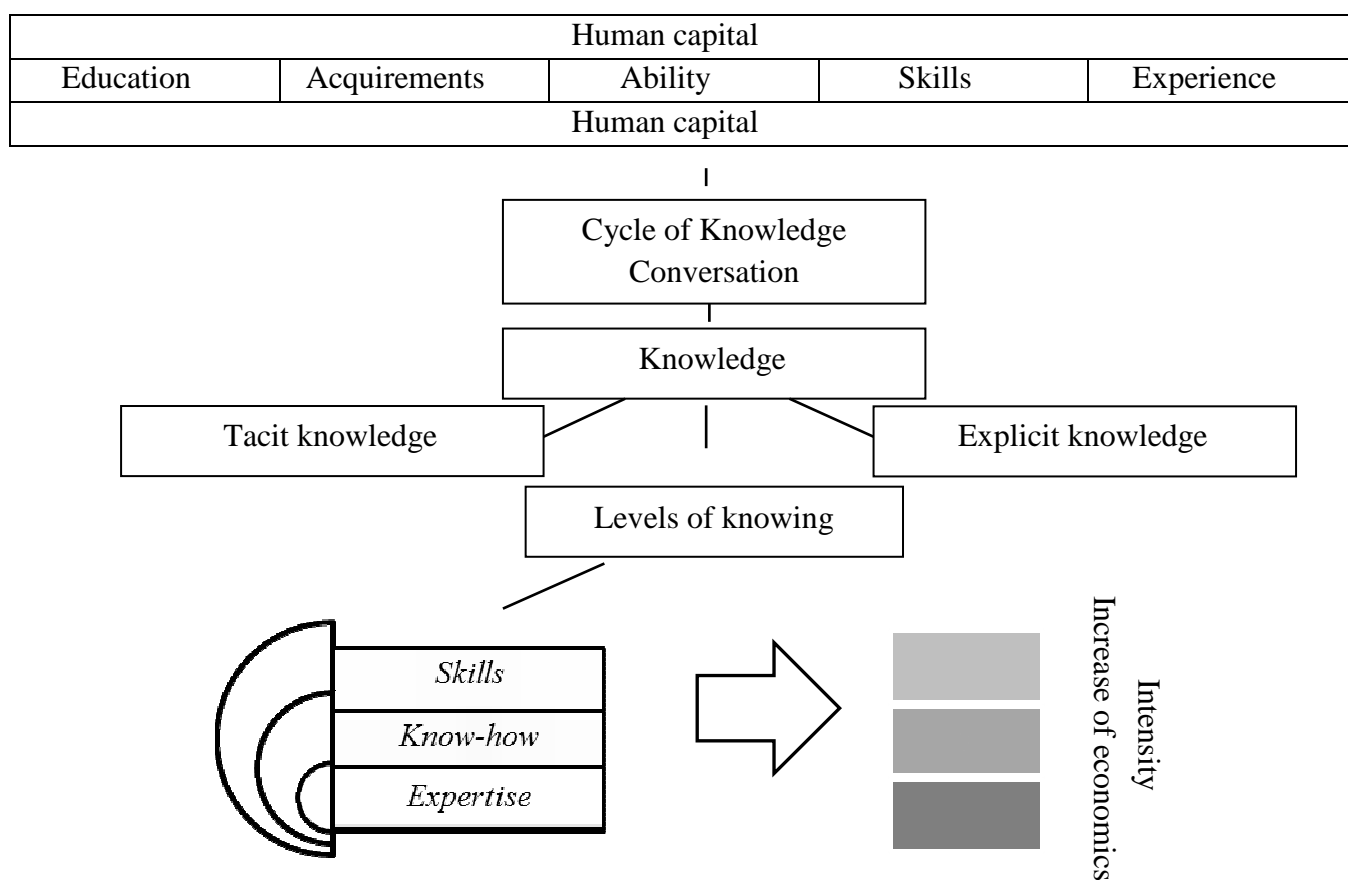

Fig.3. Approach to evaluate human capital increase to growing levels of economic values
 Source: Constructed by author

This approach does not rise to the level of human capital in the economic value of quantification, but for this methodology assumption is made that process a higher level of knowledge, higher level of human capital, which having a significant impact on the economy.

Empirical part of the pilot study performance of the approach developed by the author. For the realization of empirical part as a data source is used for the survey through questionnaire. The object of the survey is Latvian citizens who have done volunteer work activities through nongovernmental organisations (hereafter – NGOs). Subject of the survey: increase of human capital in the volunteer job. The survey was done in 2013 from 1st January till 31st March. Since there is no information regarding number of volunteers in Latvia number of population could be equivalent to numbers gotten in the survey of NGOs what are legal organizer of volunteering in Latvia. This survey was carried out from May 2012 till January 2013. Commonly 432 NGOs were asked, from them 79% involve volunteers in their activities and only 10% of them approve that they register volunteers and have numbers of volunteers. Taking into account information provided by NGOs in 2009 number of volunteers was 2263, in 2010 – 2541, and in 2011 – 11605 (in this year increase of numbers of volunteers is based on one NGO where many volunteers were involved in activities). Although it was not possible to describe social-demographic parameters of all volunteers, NGOs, considering parameters as education, gender, age of volunteers, gave characteristic of “average” volunteer. 75% of NGOs said that volunteer has women gender, 25% said that volunteer has male gender. 29% NGOs said that volunteer’s age is 15 – 30 age; 50% NGOs said that age is 31 – 50; 13% NGOs said that age is 41 – 60, 8% NGOs said that age is more than 60. Hence social-demographic parameters of sample are close to population (max.error 3% ($\Delta p = 0,03$), at level of reliability 95 % ($\alpha = 1,96$)).

Survey of volunteers was carried out in electronic way, using online survey software www.visidati.lv. Due to the fact that there isn’t data basis where contact details of volunteering are collected, many ways were used to disseminate information of study asking for completing questionnaire. In total 167 questionnaires were completed by respondents. 82% of the respondents are female, 18% - male. Age structure of respondents is as follows:

- > 20 years old – 27%;
- 21-30 years old – 41%;
- 31 – 40 years old – 9%;
- 41 – 50 years old – 1%;
- 51 – 60 years old – 18%;
- 61 years old < -4%.

The questionnaire included a variety of closed and open-ended questions to which the responses to access the level of human capital growth through volunteering activities. Relating on the approach developed by the author, over the three levels of knowledge questionnaire, there were developed for each of five levels of knowledge, according to the allegations, calling respondents to

evaluate them by ticking one of the four possible answers – yes, rather yes, rather no, no – a consequence of the extent to which argument is in line with respondent.

During the questionnaires were completed, the argument of assessment took place twice, asking respondents to evaluate the arguments contained in respondents characteristics before carrying out voluntary work, after voluntary work or during the performance of the volunteer role is performed at the completion of questionnaire.

The issue of data validity growth can be increased if there were held on two separate surveys, addressing a specific individual before performing volunteer work and after its completion, thus enabling the evaluation of the knowledge level in the most appropriate time. However, conduct such of the study there are two main factors that are not possible at the time of this study. They are – the time factor, as research data acquisition requires a long period, pending the outcome of the voluntary sector and formed on the knowledge levels of volunteering activities undertaken, and the second factor is the sufficient number of respondents identified, taking into account the Latvian missing information on volunteers.

In assessing the potential increase in human capital by carrying out voluntary work, the author summed up and states percentage shares of the responses received by the division of knowledge levels before and after the voluntary job (see Fig.4).

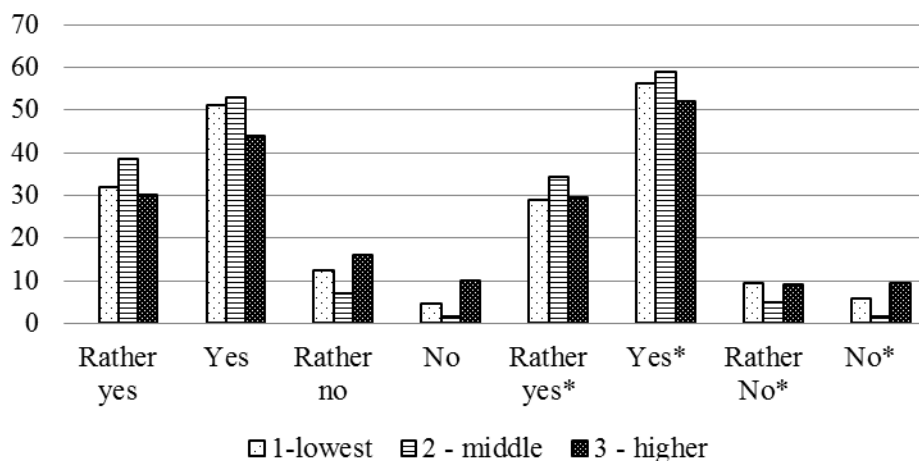

Fig.4. Results of evaluation of competence before and after activities of volunteering
Source: Constructed by author

It can be concluded that all levels of expertise by volunteering in the increased assessment of the knowledge of the existence of each of the levels of knowledge. In particular, correspondents yes, an individual’s specific level, of features which prior to volunteering in the 51.15% was noted in cases 1st, the lowest level of knowledge, 52.88% of cases – 2nd, the average level of knowledge, while 43.84%- the 3rd, higher knowledge level.

By contrast, the voluntary work carried out between the percentage of yes responses and the other version of multiple choice – rather yes, rather no, no – any knowledge of the group changed. Percentage of volunteering in the 1st level of knowledge so the answer yes has been flagged for 56.18% of cases, an increase of 5% over the prior voluntary work, 2nd knowledge level – 59.04%, the increased value of 6.16% compared to the value prior to volunteering, but most differences were observed in 3rd level, the most because the answers yes was marked 52.06% of cases, increased of 8.22% compared to the situation before volunteer job (see Fig.5.).

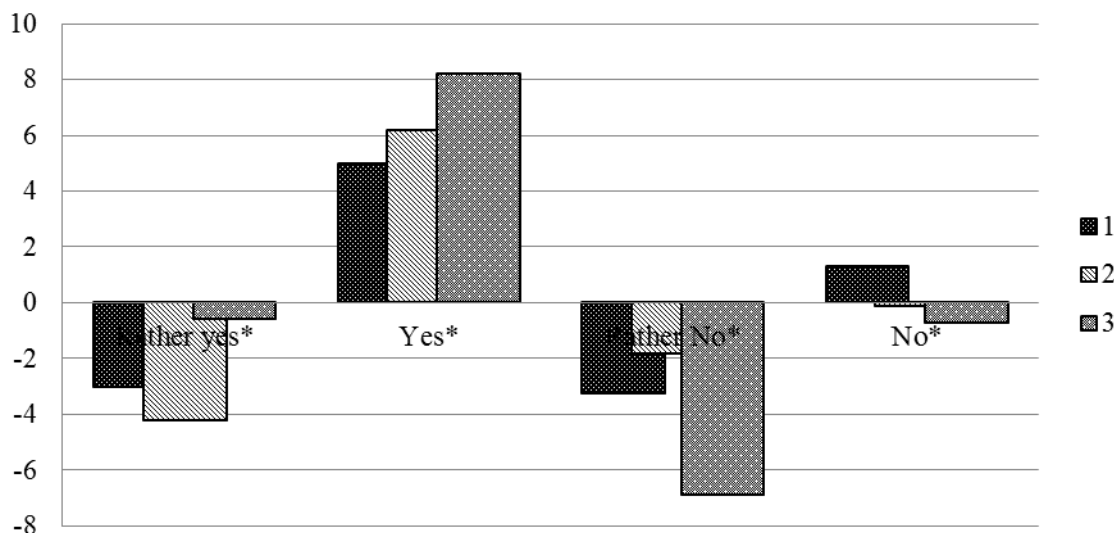

Fig.5. Results of evaluation of competence before and after activities of volunteering
Source: Constructed by author

There was also carried out the statistical analysis using the Wilcoxon test (Wilcoxon Signed Ranks Test). Differences were tested in all 15 arguments making volunteering and volunteer engagement. In 3 of 15 cases significances values are less than 0.05, so there is a statistically significant difference. These 3 cases described to time, all levels of knowledge, where the smallest significances value demonstrating the greatest statistical significance of the difference in just the 3rd knowledge argument.

In four cases the value was 0.1 of significances value, thus reflecting no statistically differences, but the differences in trend level. Two of the four cases general are responding to 2nd and 3rd levels of knowledge.

Without mentioned questions, there were included additional questions in the questionnaire, that could described human's growth, that is employment, wage growth and a personal assessment of the impact of volunteering on personal growth.

With regard to employment questions were asked about employment status before and after the volunteer job. Before starting volunteering, 39.5% of the respondents were employed, 52.7%

were not employed and 7.8% were unemployed. After volunteering in/ during its execution were employed 58.15, were not employed 32.9%, unemployed – 9%. Using the Wilcoxon test, it was examined whether statistically; there are variations in employment before and after the volunteer job. Acquiring significances value 0.001 can be concluded that there is a statistical significant difference.

Thus be attempted that volunteering activities can affect the employment status changes, although here results of the more accurate it would be necessary to access whether the volunteer at the time did not change status from student to employee. At the same time take into account the respondent's estimate of how much volunteer work are encouraged to start working in paid employment. The majority of respondents noted that volunteering led to a very commencement of his employment.

In addition, questions were asked to determine wage changes before and after carrying out voluntary work, as well as posts to be filled. Wage changes are observed in all groups of responses. The biggest changes – 300%, there have been wage earners group from LVL 601-700, as well as three wage groups' subjects, receiving the salary increased by half. This observation has also been observed in this study, the highest gross wages at a level of LVL 800-1000. To verify the importance of statisticians pay before and after the volunteer work carried out using Wilcoxon test was obtained significances value 0.000. Thus, it can be concluded that there is a statistically significant difference wage levels before and after volunteer job.

Finally it should be indicated that the respondents themselves believe that doing volunteer work was a positive impact on their growth, an answer was given by 97.6% of respondents. Consequently, the respondents also indicated the subjective opinion of volunteering impact on their development, most of which is attributable to human growth.

Conclusions

1. By undertaking voluntary activities in his or her free time, an individual can accumulate his or her human capital, which provides a link between voluntary work and economic processes;
2. Since the concept of human capital is complicate it is important to have appropriate instrument for measurement of accumulation of human capital gained within volunteering;
3. After conducting volunteer activities increase of human capital was observed in all levels of knowing;
4. It can be concluded that, since the knowledge of the voluntary work carried out increased at all levels of expertise, especially in the third level of knowledge that creates the most impact on the economy, it can be raised in the conclusion that the volunteer's activities contribute to human capital development, providing the greatest possible impact on the economy;

5. Taking into account that statistically were observed differences in occupational status before and after the volunteer work carried out it can be concluded that voluntary activities can affect changes of employment status.

Acknowledges

Academic study and publication is financed within the frame of the project “Support for Doctoral Studies Programme at Latvia University of Agriculture”
/2009/0180/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/017.

Bibliography

- Becker G.S. (1962) Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis, 9-49.
- Barlow C.M. (2000) The Knowledge Creating Cycle. Available at: <http://www.cocreativity.com/handouts/nonaka.pdf>
- Bilzor M. Putting Volunteer Work on the Economic Map of the World. Available online at: <http://www.jhu.edu/~gazette/2007/30apr07/30volunt.html>.
- Dovladbekova I. (2005) Development of Human Capital as the Factor for Increasing the Competitiveness of Latvian Economy. *Latvijas Zinātniskās padomes Ekonomikas un Juridiskās zinātnes galvenie pētījuma virzieni Nr. 11*. p. 36.
- Eglitis J. (2003) Regional and Economic Aspects Ensuring Quality of Education (Doctoral dissertation, Latvia University of Agriculture).
- Fiorillo D. (2009) Do monetary rewards crowd-out intrinsic motivations of volunteers? Some empirical evidence for Italian volunteers. Available online at: http://economia.uniparthenope.it/ise/sito/DP/DP_3_2009.pdf.
- Spencer B. (1997) Summary of Dr. I.Nonaka presentation at the Knowledge Advantage Conference held November 11-12, 1997. Available at: <http://www.knowledge-nurture.com/downloads/NONAKA.pdf>
- Sveiby K.E. (1997) Tacit Knowledge. Available at: <http://www.sveiby.com/articles/Polanyi.html>
- Смелзер Н. (1994). Социология. 100-428. стр.

IEDZĪVOTĀJU IENĀKUMI UN TO DIFERENCIĀCIJA LATVIJĀ PERIODĀ NO 2006. LĪDZ 2011. GADAM

Jeļena Ladigina

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
jladigina@gmail.com

Abstract

Population income and income differentiation in Latvia from 2006 to 2012

In the article its author reviews one of the most actual problems in Latvia – low income level and income differentiation in the regions of Latvia. Following aspects were examined: dynamics of income level in Latvia from 2006 to 2012 – salary, pensions un overall income level. It was found these indicators' connection with other economic and social processes that take place in the country especially economic crisis and its consequences. Household income structure and income level in the regions were also reviewed in this research. It was established that within the past few years population income was increasing but still didn't reach the same good results like it was before. Salary part in total income structure has decreased and at the same time social transferts part has increased even giving growing income level. Income level in poor developed regions like Latgale or Vidzeme is much lower than in the regions with advanced development like Riga.

Key Words: income, inequality, growth, transferts, corelation

Ievads

Viena no svarīgākām katras valsts bagātībām ir tās iedzīvotāji. Valstij saskaroties ar grūtībām, cieš iekšējā valsts ekonomika, ārējās ekonomiski politiskās attiecības, valsts tautsaimniecība, bet visvairāk cieš tās iedzīvotāji. Pieaugot bezdarba līmenim, cilvēki zaudē darbu, līdz ar to arī algu – galveno mājsaimniecības ienākumu. Valsts cenšas samazināt savus izdevumus, samazinot un ierobežojot sociālās izmaksas un pabalstus. Tādā veidā neaizsargātākie un nabagākie iedzīvotāju slāņi kļūst vēl nabagāki un vēl vairāk ierobežoti savos materiālajos līdzekļos un, protams, savā izvēlē, ko un kādā daudzumā patērēt. Ienākumiem un iedzīvotāju pirktspējai ir ne tikai sociālā nozīme, kā dzīves līmeņa veidošanas elementiem, bet tie ir arī faktori, kuri noteic pašas dzīvības ilgumu. Ienākumi tie ir iedzīvotāju iztikas līdzekļi, kuri cilvēka dzīvē ir vienlīdz nozīmīgi un svarīgi, tāpēc no šī faktora ir atkarīgs arī cilvēka dzīves līmenis. Ienākumi ir arī visai nozīmīgi kā ekonomiskā uzplaukuma elementi, kuri noteic iekšējā tirgus apjomu. Apjomīgs iekšējais tirgus, nodrošināts ar maksātspējīgo pieprasījumu, ir viens no spēcīgākiem vietējo ražotāju stimula atbalstiem.

Salīdzinājumā ar pirmskrīzes gadiem, ekonomiskās krīzes laikā samazinošie iedzīvotāju ienākumi un kā rezultāts – zema iedzīvotāju pirktspēja, ir nopietna Latvijas ekonomikas problēma. Kopš 2004. līdz 2007. gadam Latvija piedzīvoja ekonomisku uzplaukumu, taču jau 2008. gadā tā saskārās ar grūtībām, kuru rezultātā Latvijas iedzīvotāji nokļuva krīzes stāvoklī. Cenas vēl joprojām cēlās, bezdarbs sāka palielināties, samazinājās dažādu veidu sociālie transferti un pabalsti, minimālā alga netiek celta jau otro gadu. Pašlaik pēdējais minimālās algas paaugstinājums notika 2011. gada 1. janvārī (II02. Valstī noteiktā.. 2013), kaut gan līdz tam triju gadu laikā tā pacēlās

divās reizēs. Ir skaidrs, ka tādu procesu ietekmē iedzīvotāju ienākumi sāka diezgan kritiski samazināties, pieauga parādi, bet dzīves līmenis strauji nokrita un turpina krist vēl joprojām.

Ir arī saprotams, ka Latvijas ekonomikas atdzīvināšanai ir nepieciešama maksātspējīga pieprasījuma stimulēšana caur iedzīvotāju ienākumu daļas palielināšanu kopējā sabiedrības ienākumā – IKP. Galvenokārt, situācijas uzlabošanai vietējā tirgū un vietējā ražotāja atbalstam ir stratēģiski svarīgi paaugstināt visnabadzīgākā (valsts nabadzīgākie 20% iedzīvotāji jeb 1. kvintilis) slāņa un to 60% iedzīvotāju, kas veido 2., 3., un 4. kvintili ienākumus. Paaugstināšana un, protams, savlaicīga algas izmaksa – tie ir tie nosacījumi, kuri ir ārkārtīgi svarīgi. Vienam no svarīgākiem uzdevumiem un mērķiem, ko jāsasniedz, īstenojot ekonomikas atdzīvināšanas pasākumus, jāklūst ienākumu diferenciācijas samazināšanai. Pagaidām ienākumu diferenciācija Latvijā un tās reģionos ir pārāk liela (NIG16. Džini koeficients.. 2013), krasi atšķiras nabago un bagāto iedzīvotāju ienākumi, Rīgas un Pierīgas reģionu algas un atbilstoši ienākumi ir daudz augstāki par Latgales un Vidzemes iedzīvotāju darba algām un ienākumiem, kas veido situāciju, kad viena iedzīvotāju daļa ir spējīga pirkt un patērēt luksusa preces, bet otrajai iedzīvotāju daļai nepietiek līdzekļu nopirkt pirmās nepieciešamības preces. Tas ietekmē ne tikai to, ka valsts iedzīvotājiem ir nevienlīdzīgas iespējas iegādāties pat pirmās nepieciešamības preces, bet rada sociālo sasprindzinātību un paaugstina subjektīvo nabadzības līmeni – noteikta iedzīvotāju grupa jūtas nabadzīgāka, nekā pārējie sabiedrības locekļi. Raksta mērķis ir izanalizēt mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu līmeņa dinamiku Latvijā no 2006. līdz 2011. gadam, apskatīt ienākumu līmeni dažādos Latvijas reģionos un noteikt diferenciācijas pakāpes katrā no tām. Autore ir arī gribējusi atrast likumsakarības starp ienākumiem un citiem Latvijā notiekošiem ekonomiskiem, sociāliem un politiskiem procesiem (cenu līmeņa izmaiņas, inflācija, bezdarbs, darba spēka migrācija utt.), tādā veidā noteicot galvenos iemeslus ienākumu krasai diferenciācijai un izstrādāt priekšlikumus diferenciācijas mazināšanai reģionu griezumā un iedzīvotāju kopējā materiālā stāvokļa uzlabošanai.

Lai veiktu ar ienākumiem saistītu pētījumu, tikai pielietotas sekojošās zinātniski pētnieciskās metodes: monogrāfiskā metode, abstrakti – loģiskā metode, statistikas datu bažu apkopošana un analīze. Ar šīm metodēm tiek pētīta problēma un ar to palīdzību ir iespējams veikt analīzi un izstrādāt secinājumus.

Latvijas iedzīvotāju ienākumi Latvijā pirms un pēc krīzes laikā

Tirgus ekonomikas liberalizācijas apstākļos sabiedrības sadalījums pēc to materiālā stāvokļa (pēc ienākuma lieluma uz 1 iedzīvotāju) ir neizbēgams. Ja sabiedrībā valda sociāli orientēti tirgus ekonomikas „spēles noteikumi”, sabiedrības noslāņošanu kontrolē valsts un to var regulēt un to var „turēt” noteiktās robežās, tāpēc sabiedrības labklājības augstā pakāpe tiek uzskatīta par aktivizējošo faktoru. Gadījumā, ja sabiedrībā dominē liberālā un nekontrolējamā saimnieciskā vide, sabiedrības

noslāņošana iegūst sociāli saspringstu raksturu, kad vienā nelielā sabiedrības daļā koncentrējas ļoti liels kapitāls, bet otrā (lielākā) sabiedrības daļa ļoti bieži ir spiesta cīnīties par izdzīvošanu. Jebkurā gadījumā iedzīvotāju ienākumi tiek sadalīti, vai tie ir sadalīti vienmērīgi vai arī tiešām valstī pastāv ienākumu diferenciacija (polarizācija jeb nevienmērīga sadale).

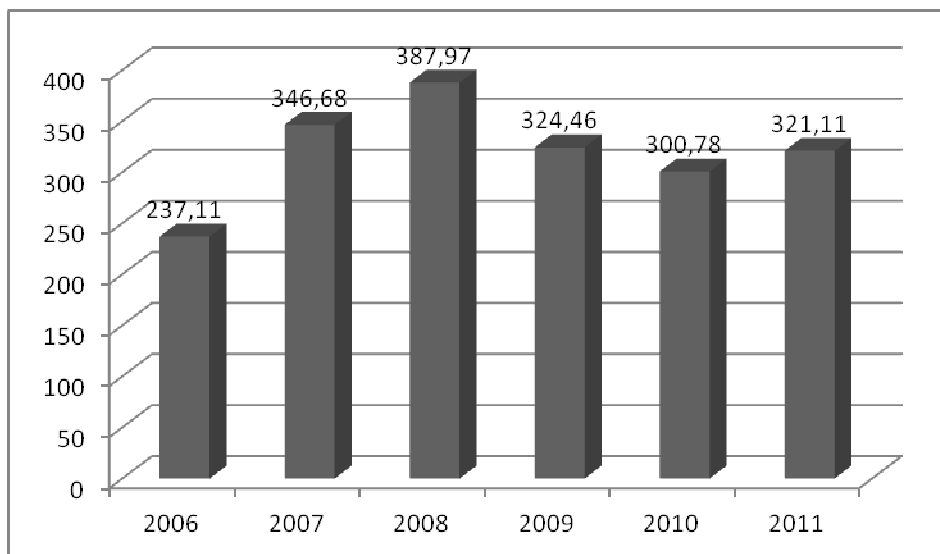
Autore iedzīvotāju ienākumus definē, kā ir naudas maksājumu, kas ir iegūts par precēm vai pakalpojumiem vai citiem avotiem, piemēram, rentes vai ieguldījumu procentiem. Tālāk rakstā zem ienākumiem tiks domāti mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi. Vārda plašā nozīmē ienākums apzīmē jebkuru naudas līdzekļu pieplūdi vai materiālu labumu iegūšanu, kuriem ir naudas vērtība. Iedzīvotāju naudas ienākumi sastāv no visiem naudas ieņēmumiem, kuri sevī iekļauj darbspējīgu iedzīvotāju darba algu, peļņu no uzņēmējdarbības, stipendijas, dažādus pabalstus, ienākumus no īpašumiem procentu veidā, ienākumus no dividendēm, rentes, vērtspapīru pārdošanas, kā arī ienākumus no dažādu pakalpojumu sniegšanas (Income definitions.. 2013). Ienākumu nozīme cilvēka dzīvē tiek noteikta ar to, ka viena no būtiskākām indivīda ekonomiskajām funkcijām – patērēšanas struktūra un līmenis (vai intensitāte) vienmēr ir saistīta ar ienākuma lielumu. Iedzīvotāju materiālās nodrošinātības rādītāji ir ienākumu kopums (jo lielākie ienākumi, jo augstāka materiālā nodrošinātība, jo augstāks dzīves līmenis). Tas ir cenas rādītājs, kurš iekļauj sevī naudas ienākumus, naturālo ienākumu vērtību no personīgām saimniecībām un bezmaksas pakalpojumu vērtību, kuras tiek iegūtas no dažādu līmeņu budžeta līdzekļiem un sociālajiem fondiem (Iedzīvotāju ienākumu veidi.. 2012).

Ir redzams, kā ekonomiskā lejupslīde ir ietekmējusi iedzīvotāju ienākumus (1. attēls). Ja līdz 2008. gadam ienākumi uz 1 cilvēku palielinājās, tad pēc 2008. gada tās samazinās un kaut gan 2011. un visdrīzāk 2012. gadā (par šo gadu diemžēl statistiskie dati vēl nav pieejami)⁹ tas palielinājās, diezin vai tas sasniedza 2008. gada līmeni. Ir nepietiekams apskatīt ienākumus bez naudas to reālās vērtības un to var izteikt tikai to preču un pakalpojumu daudzumā, kas par šo naudu var iegādāties.

Apskatot LR Centrālās statistikas pārvaldes datus cenām (PCG02. Patēriņa cenu.. 2013) autore var secināt, ka 2011. gadā salīdzinājumā ar 2005. gadu cenas pieauga par 47%, t.n. gandrīz divreiz, kaut gan ienākumu palielinājums ir bijis krietni mazāks. Tas nozīmē, ka uz doto brīdi iedzīvotāji ir spējīgi atļauties mazāko preču un pakalpojumu daudzumu, nekā tas ir bijis pirms 6-7 gadiem, samazinājusies viņu pirktspēja un kaut kādā ziņā viņi kļuva arī nabadzīgāki.

⁹ Šeit un turpmāk, ja dati par 2012. gadu nav pieejami, autore izmanto un analīze datus līdz 2011. gadam

1. attēls. Mājsaimniecības rīcībā esošie ienākumi Latvijā 2006. – 2011. gadā (Ls, vidēji mēnesī uz 1 patērētāju)

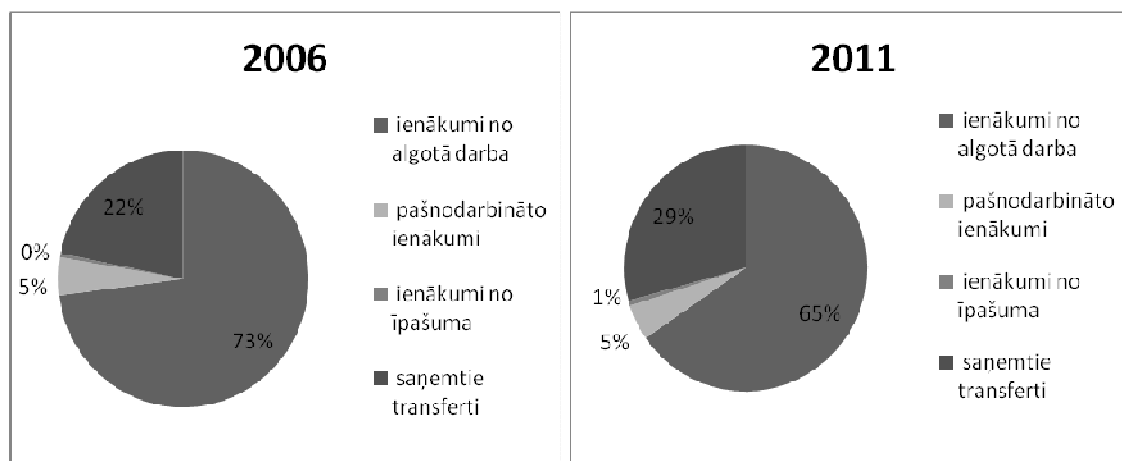

Avots: autore veidots attēls pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem (IIG01. Iedzīvotāju naudas.. 2013)

Gadu laikā mainījās arī ienākumu struktūra (2. attēls). 2011. gadā salīdzinājumā ar 2006., palielinoties bezdarbam (NB02. Ekonomiskās aktivitātes.. 2013) un samazinoties IKP līmenim (IKG03. Iekšzemes kopprodukta.. 2013), samazinājās darba algas īpatsvars (no 73,6% 2006. gadā līdz 65% 2011. gadā), savukārt saņemto transfertu īpatsvars palielinājās (no 22% 2006. gadā līdz 29% 2011. gadā). Sociālo transfertu īpatsvara pieaugums nozīmē, ka mājsaimniecību ienākumos kļuva vairāk tādu ienākumu, par kuriem pretī netiek prasīts nekāds darbs vai pūles – sociālie pabalsti (bezdarbnieku un maznodrošināto pabalsti), tā saucamās „māmiņu algas”, pensijas utt. Šāda veida transfertu pieaugums liecina par to, ka valsts ekonomikā un līdz ar to iedzīvotāju mājsaimniecībās, ir sākušas problēmas, kas sekmē darbspējīgo iedzīvotāju īpatsvara samazinājumu, kuri strādā, lai nodrošinātu sabiedrības daļu, kura nav spējīga strādāt vai ir spiesta nestrādāt, ar nepieciešamo pabalstu (vai pensiju) apjomu. Darba algas īpatsvara samazinājums var liecināt arī par to, ka vidējais algas līmenis ir samazinājies un iedzīvotāji sāka pelnīt mazāk.

Ir skaidrs, ka tas rīcībā esošo ienākumu samazinājums ved pie dzīves līmeņa samazināšanas un kopējās ekonomiskās situācijas pasliktināšanas, samazinās arī iedzīvotāju uzticība valdībai, jo ja tā nespēja pieņemt noteiktus mērus, lai kaut minimāli viņus pasargāt no ekonomiskās krīzes negatīvajām sekām. Šajā gadījumā daudz kas ir atkarīgs no valdības (nodokļu samazinājums, sociālo programmu daudzveidība, mazās uzņēmējdarbības atbalsts, bezdarbnieku pabalsta palielinājums utt.

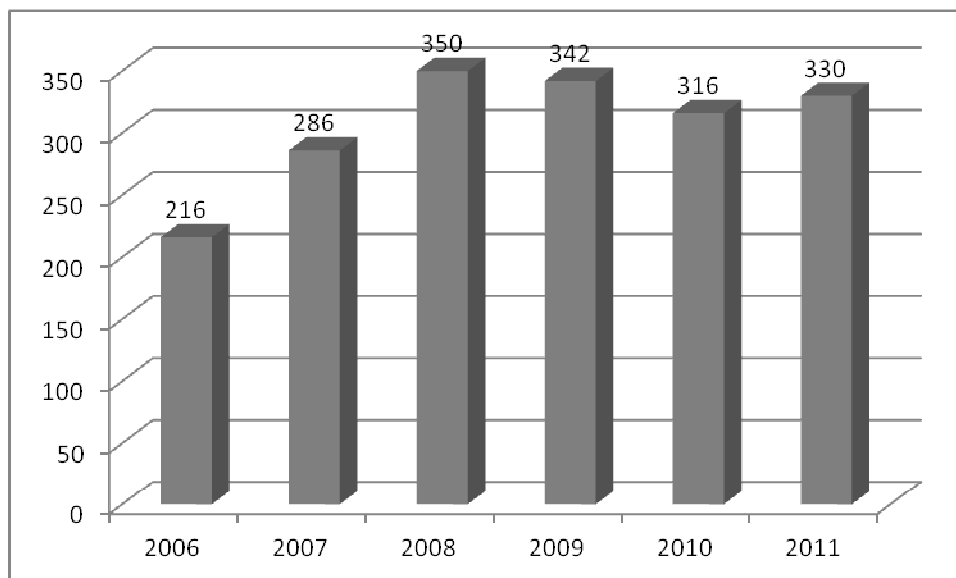
2. attēls. Mājsaimniecības rīcībā esošo ienākumu struktūra Latvijā 2006. un 2011. gadā (%)

Avots: autores veidots attēls pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem (IIG05. Mājsaimniecību rīcībā.. 2013)

Kā tika teikts, lielākais īpatsvars mājsaimniecību struktūrā ir algam un arī saņemtiem transfertiem, tāpēc autore nolēma apskatīt, kā mainījās šo divu rādītāju dinamika gadu garumā (sociālie transferti ir parādīti pensiju veidā, jo pensijām ir lielākais īpatsvrs sociālo transfertu struktūrā) – 3. un 4. attēli.

3. attēls. Strādājošo mēneša vidējā neto darba samaksa Latvijā 2006. – 2011.gadā (Ls)

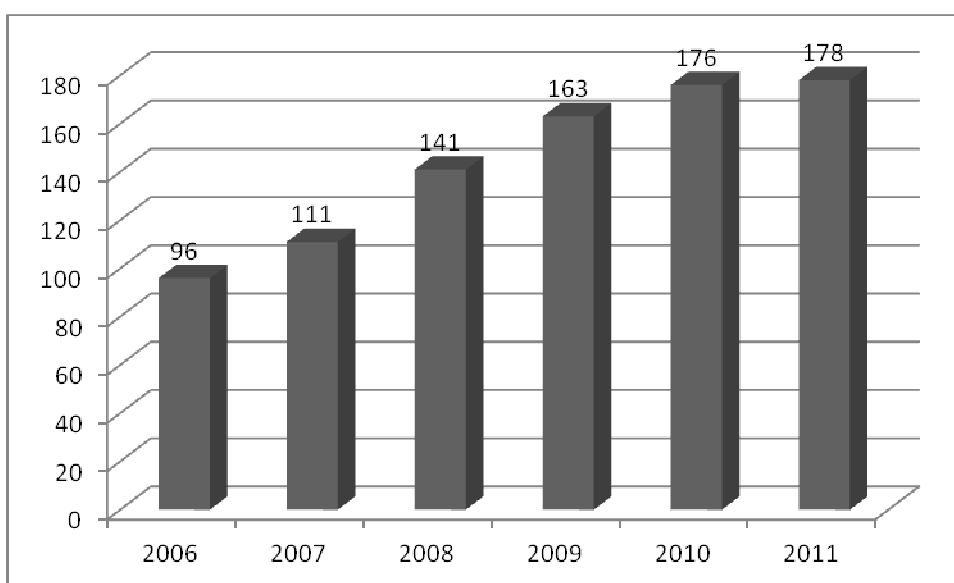

Avots: autores veidots attēls pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem (DSG02. Strādājošo mēneša.. 2013)

Ir saprotams, ka iedzīvotāju uzvedība patērēšanas tirgū ir atkarīga no tā, kāda naudas summa ir viņu rīcībā, no tā, cik viņi nopelnīja paši un ieguva darba algas veidā vai ieguva no valsts sociālo transfertu veidā. Savukārt mājsaimniecību ienākumi ir atkarīgi arī no tā, kāda politika tiek īstenota

valstī, kādi politiskie lēmumi tiek pieņemti. Laikā no 2006. līdz 2011. gadam iedzīvotāju ieņēmumu apjomā un struktūrā ir notikušas nopietnas izmaiņas, kuru starpā ir tādi iemesli, kā minimālās darba algas, vidējās pensijas, neapliekamā minimuma izmaiņas. Par pēdējiem 7 gadiem minimāla alga pieauga vairāk, nekā divreiz. Ja no 2006. gada 1. janvāra tā ir bijusi 90 Ls, tad uz 2011. gada 1. janvāri tā sastādīja jau 200 Ls (II02. Valstī noteiktā.. 2013). Pozitīvā dinamika ir bijusi arī neto darba samaksai no 2006. līdz 2008. gadam, kad sākās ekonomiskā krīze, kuras rezultātā darba algas sāka samazināties (3. attēls). Kritums turpinājās līdz 2010. gadam, bet 2011. algas atkal sāka augt, gandrīz sasniedzot labāko gadu rādītājus.

4. attēls. **Sociālās nodrošināšanas iestāžu uzskaitē esošo pensionāru vecuma pensiju vidējais apmērs Latvijā 2006. – 2011. gadā (Ls, vidēji mēnesī)**

Avots: autores veidots attēls pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem (IIG01. Iedzīvotāju naudas.. 2013)

Cita tendence ir bijusi vidējām pensiju līmenim valstī (4. attēls). Laikā no 2006. līdz 2012. gada pensiju pieaugums sastādīja gandrīz divreiz - 2006. gadā vidējais pensiju līmenis ir bijis 96 Ls, savukārt 2011. gadā tas jau ir bijis 178 Ls. Straujākais pensiju pieaugums ir bijis manāms 2008. gadā. Salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu, pensiju pieaugums sastādīja 27%. Ir loģiski, ka algu un pensiju pieaugums veicināja arī ienākumu pieaugumu. Ir saprotams, ka ir vairāki faktori, kuri ietekmē algu un pensiju līmeņa izmaiņas un ienākumu sadali, piemēram, tādi, kā IKP izmaiņas (liecina arī par kopējo ekonomisko situāciju valstī), bezdarba līmenis un cenu līmenis. Savukārt, cenas (cenu līmenis un tā izmaiņas mēnešu vai gadu garumā) ir parasti galvenais faktors, izņemot pašus ienākumus, no kuriem ir atkarīgs iedzīvotāju reālais ienākums.

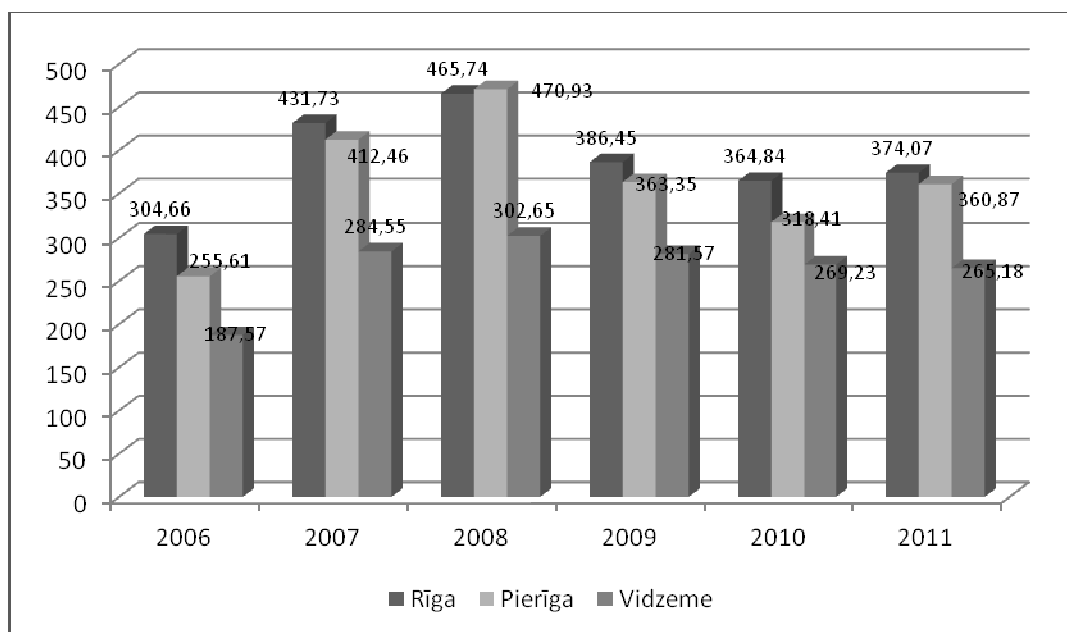
Kopumā ir redzams, ka ienākumu līmenim pētamo gadu laikā ir bijušas 2 tendences – mājsaimniecības rīcībā esošo ienākumu palielinājums – no 2006. līdz 2008. gadam (ieskaitot) un

smazinājums – 2009. un 2010. gadā. 2011. gadā mājsaimniecības rīcībā esošie ienākumi palielinājās, bet pagaidām ir grūti pateikt, vai tas ir pieauguma tendences sākums vai īslaicīgs paaugstinājums. Savukārt, sociālo transefirtu vidējais apmērs pētamo gadu garumā pastāvīgi auga, ņemot vērā to, ka šajos gados Latvijas ekonomikā tika novērota lejupslīde, šāda veida dinamika ir likumsakarīga.

Ienākumi un to diferenciācija Latvijas statistiskajos reģionos

Nozīmīgu iedzīvotāju ienākumu diferenciāciju pierāda arī dažāda veida veiktie pētījumi. Jau 2007. gada beigās saskaņā ar nacionālās ziņu aģentūras LETA doto informāciju, pētījumu centrs SKDS veica pētījumu, kurš pētīja turīgo iedzīvotāju ieradumus un materiālo stāvokli un kura rezultāti parādīja, ka Latvijā ir 373 000 turīgo iedzīvotāju jeb 20% no visiem Latvijas iedzīvotājiem. Turīgie iedzīvotāji mēnesī saņem 46% (gandrīz pusi) jeb 153 miljonus latu no visiem Latvijas iedzīvotāju ienākumiem. Vairāk nekā puse no Latvijas turīgajiem iedzīvotājiem jeb 53% ir vecumā no 25 līdz 44 gadiem. Viņu vidū ir vienlīdz daudz sieviešu un vīriešu. Lielākā daļa no viņiem strādā privātajā sektorā, un, ja viņu ienākumi ir virs 500 latiem, tad tikai 7% no viņiem nodarbināti valsts sektorā, viņu ienākumi uz vienu ģimenes locekli mēnesī ir vismaz 300 lati, liecina tirgus un sabiedriskās domas pētījumu centra SKDS veiktais pētījums.

5. tabula. Mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi Rīgā, Pierīgā un Vidzemē (Ls, vidēji mēnesī uz 1 patērētāju) no 2006. līdz 2011. gadam

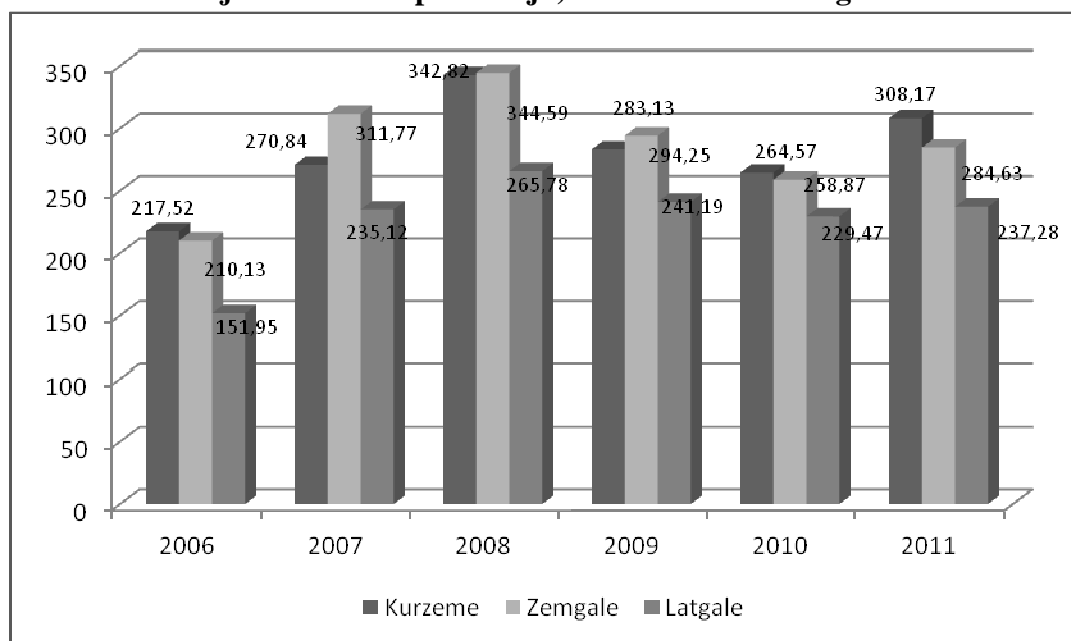

Avots: autores veidots attēls pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem (IIG05. Mājsaimniecību rīcībā.. 2013)

Pamatā jeb 70% turīgo iedzīvotāju strādā privātajā sektorā un vidēji 47 stundas nedēļā. 90% no tiem, kuriem ienākumi uz vienu ģimenes locekli mēnesī ir virs 500 latiem, strādā privātajā

sektorā, turklāt novērojams fakts - jo augstāki ienākumi, jo lielāks ir turīgā cilvēka nostrādāto stundu skaits nedēļā. Lielākā daļa jeb 39% no Latvijas bagātākajiem iedzīvotājiem dzīvo Rīgā. Naudu turīgie iedzīvotāji 41% gadījumu tērē kredīta atmaksai vai 35% gadījumu līzings atmaksai. Turīgie iedzīvotāji 36% gadījumu ir gatavi tērēt naudu ceļošanai un savas mājvietas labiekārtošanai. 23% respondentu tuvākā gada laikā plāno iegādāties arī kādu transporta līdzekli, bet 12% - nekustamo īpašumu. 54% no respondentiem atzina, ka viņiem pēc visiem tēriņiem paliek arī nauda, lai veidotu uzkrājumus. 45% atzina, ka viņiem ir izveidojušies uzkrājumi, un 25% šobrīd ir kādam aizdevuši savu naudu. Jo lielāki ir turīgo iedzīvotāju ienākumi, jo lielāks ir to iedzīvotāju īpatsvars, kuriem ir ietaupījumi vai aizdevumi (Latvijas 20% bagātāko.. 2011).

6. tabula. **Mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi Kurzemē, Zemgalē un Latgalē (Ls, vidēji mēnesī uz 1 patērētāju) no 2006. līdz 2011. gadam**

Avots: autores veidots attēls pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem (IIG05. Mājsaimniecību rīcībā.. 2013)

5. un 6. tabulā ir parādīti ienākumi 1 ekvivalentu patērētāju Latvijas reģionos. Augstākais ienākumu līmenis ir Rīgas un Pierīgas reģionā. Zemākais, protams, Latgales reģionā (Vidzemē tas arī ir diezgan zems). Tā augstākais ienākumu līmeņa rādītājs labākajos gados pat nesasniedza Rīgas reģiona zemāko rādītāju. 2011. gadā, ņemot vērā, ka Rīgā ienākumi iz 1 patērētāju sastādīja 374,07 Ls, bet Latgalē tikai 237,28 Ls, starpība ir bijusi vairāk, nekā 150%, tas nozīmē, ka Rīgā 1 iedzīvotājiem ir 1,5 reizes lielākie ienākumi, 1,5 reizes lielākās iespējas, 1,5 reizes lielākā pirktspēja. Nav nekāds brīnums, ka Latgales reģions ir depresīvākais starp Latvijas reģioniem. Jo tikai konkurētspējīga alga, pietiekami augsta un stabila pirktspēja var nodrošināt tirgus un reģiona attīstību.

Reģionu nevienlīdzīgu attīstību pierāda arī ienākumu struktūra dažādos reģionos (6. attēls). Ja Rīgā darba algas īpatsvars iedzīvotāju kopējos ienākumos sastāda 75,6% 2006. gadā un 68,2% 2011. gadā, tad Latgalē šis rādītājs ir bijis krietni zemāks – 65,7% 2006. gadā un tikai 57,7% 2011.gadā. savukārt, sociālo transfertu īpatsvars kopējos ienākumos Latgalē ir augstāks. Tas liecina par to, ka Rīgas iedzīvotāji savā kopumā ir spējīgi daudz vairāk iespaidot reģiona ekonomisko attīstību, maksājot nodokļus un citas nodevas. Savukārt Latgales iedzīvotāji var sagādāt mazāk nodokļu, bet „aizņemas” no pašvaldības budžetiem krietni daudz līdzekļu transfertiem un citām sociālām izmaksām.

7. tabula. **Džini koeficients Latvijā un tās statistiskajos reģionos 2006. – 2011. gadā (%)**

	Latvija	Rīga	Pierīga	Vidzeme	Kurzeme	Zemgale	Latgale
2006. gads	35,4	33,1	33,1	32,4	33,5	33,8	32,1
2007. gads	37,7	35,6	38,6	33,2	34,7	33,6	36,4
2008. gads	37,4	35,5	38,0	35,9	36,8	32,8	34,7
2009. gads	36,1	34,9	36,3	33,3	33,3	36,4	34,5
2010. gads	35,4	35,2	34,8	33,4	32,6	33,9	33,4
2011. gads	35,9	34,3	38,5	33,5	34,8	35,0	31,4

Avots: autores veidots attēls pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem (NIG12. Džini koeficients.. 2013, NIG16. Džini koeficients.. 2013)

Džini koeficienta¹⁰ rādītāji (7. tabula) parāda interesantu, bet loģisko likumsakarību un to, ka Džini koeficientam ir cita tendence, nekā mājāsaimniecības rīcībā esošo ienākumu līmenim kopumā. Redzams, ka gados, kas ienākumu līmenis bija zemākais (2009., 2010.gadi), Džini koeficients samazinājās, gan tādā attīstītā reģionā, kā Rīga (piemēram, 2008. gadā Džini koeficients Rīgā sastādīja 37,4, bet 2009. un 2010.gadā, kad ienākumi samazinājās, tas jau sastādīja 36,1 un 35,4 atbilstoši), gan arī Latgalē (piemēram, 34,7 2008.gadā un jau 33,4 2010. gadā vai 31,4 2011. gadā). Līdzīga tendence ir arī citos Latvijas reģionos – kas ienākumu līmenis samazinās, samazinās arī ienākumu diferenciācijas.

Ir arī labi redzams, ka reģionos ar zemākiem ienākumiem ienākumu diferenciācija (Džini koeficients) arī ir zemāka. Tā Latgalē (arī Vidzemē) ienākumu nevienlīdzības koeficients ir zemāks, nekā pārējos Latvijas reģionos. Piemēram, 2006. gadā Latgalē tas sastādīja 32,1, savukārt Rīgā –

¹⁰ Džini koeficients raksturo ienākumu nevienlīdzību. Tas variē no 0 līdz 100. Džini koeficients ir 0, ja pastāv absolūta ienākumu vienlīdzība (t.i., visiem iedzīvotājiem ir vienādi ienākumi), bet, jo vairāk tas tuvojas 100, jo lielāka ir ienākumu nevienlīdzība (Monetārās nabadzības, ienākumu.. 2013).

33,1. 2011. gadā tas ir bijis 31,4 Latgalē un 35,9 Rīgā. Tas pierāda to, ka jo augstāki ir sabiedrības ienākumi kopumā, jo to diferenciācija starp iedzīvotāju ienākumiem ir lielāka.

Secinājumi

1. Pētot mājsaimniecības rīcībā esošo ienākumus Latvijā no 2005. līdz 2011. gadam, tikai konstatēts, ka tā zemākais rādītājs ir bijis 2006.gadā – 237,11 Ls vidēji mēnesī uz 1 patērētāju, savukārt augstākais tas ir bijis 2008. gadā – 387,97 Ls vidēji mēnesī uz 1 patērētāju.

2. Veicot ienākumu analīzi Latvijas teritorijā minēto gadu laikā, autore ir konstatējusi, ka mājsaimniecības rīcībā esošiem ienākumiem ir bijšas 2 tendences – ienākumu pieaugums, kas turpinājās līdz pat 2008. gadam. Savukārt, sākot ar 2009. gadu bija manāma cita tendence – ienākumu samazinājums, turklāt visai manāms. Kaut gan šobrīd iedzīvotāju ienākumi pamazām sāk palielināties, ir grūti pateikt, vai tas ir pieauguma tendences sākums, vai īslaicīgs palielinājums.

3. Latvijas reģionos ir novērojama krasa ienākumu diferenciācija jeb nevienlīdzība, tādā veidā Latgales un Vidzemes iedzīvotāju ienākumi ir krietni zemāki, nekā ienākumi Rīgas un Pierīgas iedzīvotājiem. Ja, piemēram, Rīgā 2008. gadā mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu līmenis sastādīja 465,74 Ls uz 1 patērētāju (vidēji mēnesī), tad Latgalē 2008. gadā mājsaimniecību rīcībā esošo ienākums sastādīja tikai 265,78 Ls.

4. Ienākumu dinamika reģionos ir bijusi līdzīga kopējai valstī – tika novērotas 2 tendences – līdz 2008. gadam ienākumu līmenis auga visos reģionos (piemēram, Pierīgā no 255,61 Ls 2006. gadā līdz pat 470,93 Ls 2008. gadā; Kurzemē – no 217,52 Ls 2006. gadā līdz pat 342,92 Ls 2008. gadā; vai Vidzemē – no 187,57 Ls 2006. gadā līdz 302,65 Ls 2008. gadā. Otrā tendence ir iezīmējusi ienākumu samazinājumu visos Latvijas reģionos 2009. un 2010. gadā. Ja, piemēram, Rīgā 2008. gadā mājsaimniecību rīcībā esošos ienākums sastādīja 465,74 Ls, tas 2010. gadā tas jau bija tikai 365,84 Ls; Zemgalē ienākums uz 1 patērētāju 2008. gadā sastādīja 344,59 Ls, bet 2010. jau tikai 258,87 Ls, bet piemēra, Latgalē 2008.gadā ienākums uz 1 patērētāju sastādīja 265,78 Ls, bet 2010. gadā tikai 229,47 Ls.

5. Tika secināts, ka reģionos ar augstākiem ienākumiem (Rīga, Pierīgā) ienākumu diferenciācija (Džini koeficients) ir augstāka, nekā reģionos ar zemākiem ienākumiem (Latgale, Vidzeme). Arī, ja ienākumu līmenis sabiedrībā palielinājās, ienākumu diferenciācija tajā arī palielinājās. Kaut gan, vienkārša ienākumu diferenciācijas rādītāju analīze nedod iespēju secināt par kaut kādām noteiktām likumsakarībām. Lai būtu pārliecinātam, ka apgalvojumi it pierādīti, un izstrādāt konkrētus piedāvājumus ienākumu diferenciācijas samazināšanai, ir nepieciešams plašs pētījums, kas būtu veltīts tikai ienākumu diferenciācijai.

Priekšlikumi

Lai palielinātu Latvijas iedzīvotāju ienākumu līmeni un samazināt ienākumu diferenciaciju starp reģioniem, autore piedāvā:

1. Latvijā kopumā jāievieš noteiktu, visiem vienādu, minimālu ienākumu (minimālās algas, minimālās pensijas vai pabalstu veidā), turklāt, šim minimuma jābūt ne mazākam, kā valstī noteiktam iztikas minimumam. Tādā veidā tiem iedzīvotājiem, kuri nav spējīgi nopelnīt vai uzkrāt vairāk, būs nodrošināts vismaz iztikas minimums.
2. Pensiju līmenim jābūt apmēram vienādam ar valsts vidējo neto algu līmeni (pašlaik tas ir zemāks 1,7 – 2,0 reizēs). Pensijas apmēra pielīdzināšana vidējai algai ļaus samazināt ienākumu diferenciaciju starp dažāda vecuma iedzīvotājiem un arī manāmi paaugstinās mazāk attīstīto reģionu kopējos ienākumus, jo šajos reģionos ir lielākais pensijas vecuma iedzīvotāju skaits, kuru ienākumi ir daudz zemāki par strādājošo iedzīvotāju ienākumiem.

Bibliogrāfija

Bikse V. 2007. *Ekonomikas teorijas pamatprincipi*. Rīga: Izglītības soli.

Darba algas un to ietekmējošie faktori. Pieejams:

<http://www.bszi.lv/downloads/resources/darba%20algas/darba-algas-un-to-ietekmejosie-faktori.pdf>
[skatīts 2010. gada 21. novembrī]

Dāvida Rikardo ekonomikas teorija. Pieejams:

http://rcio.pnzgu.ru/personal/41/1/7/new_15.htm [skatīts 02.12.2012.]

DSG02. Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa pa darbības veidiem (latos). *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=DS0020&ti=DSG02%2E+STR%C2D%C2JO%D0O+M%C7NE%D0A+VID%C7J%C2+DARBA+SAMAKSA+PA+DARB%CEBAS+VEIDIEM+%28Iatos%29&path=../DATABASE/Iedzoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Darba%20samaksa/&lang=16> [skatīts 12.05.2013.]

Iedzīvotāju ienākumu diferenciacijas ir evolucionējošā sekundāra pazīme. Pieejams:

<http://lab1-3.narod.ru/pogordifferstatia.htm> [skatīts 15.05.2011.]

Iedzīvotāju ienākumu veidi. Pieejams:

<http://www.study-economics.ru/vidy-doxoda-naseleniya/> [skatīts 11.12.2012.]

Income definitions. Pieejams:

<http://dictionary.reference.com/browse/Income> [skatīts 2012. gada 10. novembrī]

IIG01. Iedzīvotāju naudas ieņēmumi. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=II0010&ti=II01%2E+IEDZ%CEVOT%C2JU+NAUDAS+IE%D2%C7MUMI+%28vid%E7ji+m%E7nes%E7%2C+latos%29&path=../DATABASE/Iedzoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Iedz%EEvot%E2ju%20ie%F2%E7mumi/&lang=16>
[skatīts 03.03.2013.]

IIG02. Valstī noteiktā minimālā mēneša darba alga. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=II0020&ti=II02%2E+VALST%CE+NOTEIKT%C2+MINIM%C2L%C2+M%C7NE%D0A+DARBA+ALGA+%28latos%29&path=../DATABASE/Iedzoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Iedz%EEvot%E2ju%20ie%F2%E7mumi/&lang=16>
[skatīts 03.05.2013.]

IIG03. Iztikas minimuma patēriņa grozs vienam iedzīvotājam mēnesī, gada vidējie radītāji, latos. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=II0030&ti=II03%2E+IZTIKAS+MINIMUMA+PAT%C7RI%D2A+GROZS+VIENAM+IEDZ%CEVOT%C2JAM+M%C7NES%CE%2C+gada+vid%E7jie++r%E2d%E2t%E2ji%2C+latos+%28p%E7c+1991%2Egada+iztr%E2d%E2t%E2s+metodolo%ECijas%29&path=../DATABASE/Iedzoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Iedz%EEvot%E2ju%20ie%F2%E7mumi/&lang=16> [skatīts 15.05.2013.]

IIG05. Mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu sastāvs un struktūra pilsētās un laukos vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=II0050&ti=II05%2E+M%C2JSAIMNIEC%CEBU+R%CEC%CEB%C2+ESO%D0O+IEN%C2KUMU+SAST%C2VS+UN+STRUKT%DBRA+PILS%C7T%C2S+UN+LAUKOS++VID%C7JI+UZ+VIENU+M%C2JSAIMNIEC%CEBAS+LOCEKLI+M%C7NES%CE&path=../DATABASE/Iedzoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Iedz%EEvot%E2ju%20ie%F2%E7mumi/&lang=16> [skatīts 07.02.2013.]

IIG06. Mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi Latvijas statistiskajos reģionos. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=II0060&ti=II06%2E+M%C2JSAIMNIEC%CEBU+R%CEC%CEB%C2+ESO%D0IE+IEN%C2KUMI+LATVIJAS+STATISTISKAJOS+RE%CCIONOS+%28Ls%2C++m%E7nes%EE%29&path=../DATABASE/Iedzoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Iedz%EEvot%E2ju%20ie%F2%E7mumi/&lang=16> [skatīts 10.03.2013.]

IIG09. Mājsaimniecības rīcībā esošie ienākumi kvintiņu grupās. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=II0090&ti=II09%2E+M%C2JSAIMNIEC%CEBU+R%CEC%CEB%C2+ESO%D0IE+IEN%C2KUMI+KVINTI%CFU+GRUP%C2S+%28Ls%2C+m%E7nes%EE%29&path=../DATABASE/Iedzoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Iedz%EEvot%E2ju%20ie%F2%E7mumi/&lang=16> [skatīts 15.02.2013.]

IKG03. Iekšzemes kopprodukta indeksi. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=IK0030&ti=IK03%2E+IEK%D0ZEMES+KOPPROD UKTA+INDEKSI+%282000%2Eg%2E+sal%EEdzin%E2maj%E2s+cen%E2s%29&path=../DATABASE/ekfin/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Iek%F0zemes%20kopprodukts/&lang=16> [skatīts 18.01.2013.]

Kārļa Marksa vērtības teorija. Pieejams: <http://ecouniver.com/1274-teoriya-stoimosti-marksa-priznanie-marksom-svyazi.htm> [skatīts 02.12.2010.]

Krastiņš O. 1998. Statistika un ekonometrija. Rīga : [B.i.].

Krēsliņš K. 2003. *Ekonomikas un finanšu vārdnīca*. Rīga : Norden AB.

Ladigina J. 2010. *Latvijas iedzīvotāju ienākumi un to diferenciācija Latvijas reģionu griezumā 2006. – 2010. gadā*: bakalaura darbs ekonomikas bakalaura zin. grāda iegūšanai. Daugavpils Universitāte. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”

Latvijas 20% bagātāko iedzīvotāju ienākumi 6,3 reizes pārsniedz 20% nabadzīgāko cilvēku ienākumus. Pieejams:

<http://www.ekonomika.lv/latvijas-20-bagatako-iedzivotaju-ienakumi-63-reizes-parsniedz-20-nabadzigako-cilveku-ienakumus/> [skatīts 10.03.2010.]

Lāce T. 2012. *Sociālā atstumtība Latvijā*. Rīga: Zinātne.

Mazūre V. 2010. Nabadzības mazināšanas lomas nozīme sabiedrības dzīves kvalitātes celšanā. Grām.: A. Medveckis, atb. red. *Sabiedrība un kultūra, 12 sējums*. Liepāja: LiePa, 469. – 476. lpp.

McConnell C.R., Brue S.L. 1993 *Economics: Principles, Problems, and Policies*. New York: [S.1.].

NB02. Ekonomiskās aktivitātes, nodarbinātības līmenis, darba meklētāju īpatsvars. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/DATABASE/Iedzoc/Ikgad%e7jie%20statistikas%20dati/Nodarbinatiba/Nodarbinatiba.asp> [skatīts 18.01.2013.]

NIG11. S80/S20 Ienākumu kvintiņu attiecības indekss pēc vecuma. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=NI0110&ti=NI11%2E+S80%2FS20+IEN%C2KUMU+KVINTI%CFU+ATTIEC%CEBAS+INDEKSS+P%C7C+VECUMA&path=../DATABASE/Iedzsoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Monet%E2r%E2s%20nabadz%EEbas%20un%20ien%E2kumu%20nevienl%EEdz%EEbas%20indikator/&lang=16> [skatīts 15.02.2013.]

NIG12. Džini koeficients. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams: <http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=NI0120&ti=NI12%2E+D%DEINI+KOEFIKIENTS+%28%25%29&path=../DATABASE/Iedzsoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Monet%E2r%E2s%20nabadz%EEbas%20un%20ien%E2kumu%20nevienl%EEdz%EEbas%20indikator/&lang=16> [skatīts 15.02.2013.]

NIG16. Džini koeficients Latvijas statistiskajos reģionos. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=NI0160&ti=NI16%2E+D%DEINI+KOEFIKIENTS+LATVIJAS+STATISTISKAJOS+RE%CCIONOS+%28%25%29&path=../DATABASE/Iedzsoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Monet%E2r%E2s%20nabadz%EEbas%20un%20ien%E2kumu%20nevienl%EEdz%EEbas%20indikator/&lang=16> [skatīts 22.04.2013.]

NIG17. S80/S20. Ienākumu kvintiļu attiecības indekss Latvijas statistiskajos reģionos. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=NI0170&ti=NI17%2E+S80%2FS20+IEN%C2KUMU+KVINTI%CFU+ATTIEC%CEBAS+INDEKSS+LATVIJAS+STATISTISKAJOS+RE%CCIONOS&path=../DATABASE/Iedzsoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Monet%E2r%E2s%20nabadz%EEbas%20un%20ien%E2kumu%20nevienl%EEdz%EEbas%20indikator/&lang=16> [skatīts 28.03.2013.]

NIG18. Iedzīvotāju īpatsvars, kuri pakļauti nabadzības riskam vai sociālai atstumtībai pēc vecuma un dzimuma (%). *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=NI0180&ti=NIG18%2E+IEDZ%CEVOT%C2JU+%CEPATSVARIS%2C+KURI+PAK%CFAUTI+NABADZ%CEBAS+RISKAM+VAI+SOCI%C2LAI++ATSTUMT%CEBAI+P%C7C+VECUMA+UN+DZIMUMA+%28%25%29%2E&path=../DATABASE/Iedzsoc/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Monet%E2r%E2s%20nabadz%EEbas%20un%20ien%E2kumu%20nevienl%EEdz%EEbas%20indikator/&lang=16> [skatīts 20.03.2013.]

PC02. Patēriņa cenu indeksi un pārmaiņas grupās un apakšgrupās. *LR Centrālās Statistikas pārvaldes datu bāze*. Pieejams:

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=PC0020&ti=PC02%2E+PAT%C7RI%D2A+CENU+INDEKSI+UN+P%C2RMAI%D2AS+GRUP%C2S+UN+APAK%D0GRUP%C2S&path=../DATABASE/ekfin/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Pat%E7ri%F2a%20cenat/&lang=16> [skatīts 20.01.2013.]

Stenleiks Dž. 1997. *Ekonomikas pamati*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Абакумова Н.В., Подовалова Р.В. 1999. *Политика доходов и заработной платы*.

Автономов В.С., ред. 2000. *50 лекций по микроэкономике*. Санкт-Петербург: Экономическая школа.

Лавриненко О., Воронов В. 2008. Исследование доходов жителей Латвийских регионов. В кн.: *Ignasiak – Szulc, A. Problemy wspolpracy gospodarcej w regionie baltickim w kontekscie integracji europejskiej*. Польша: Торунь.

Reviving and assessing the Kuznets law on innovation. Pieejams:

<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10438590410001628116?journalCode=gein20#.UaiVP5EXPbw> [skatīts 10.12.2011.]

INOVĀCIJU UN IMITĀCIJAS MODEĻU IZMANTOŠANA UZŅĒMĒJDARBĪBAS VADĪŠANĀ

Pāvels Lindemanis

Riga Technical University, Faculty of Engineering Economics and Management, Kalnciema Str.6-408, Riga, Latvia, LV-1048, pavel.lindemanis@gmail.com

Abstract

The Use of Innovation and Imitation Models in the Business Management

Innovation models are widely used in strategic management of business. In the course of time a movement from linear to more complex models can be observed. Any enterprise can choose the most suitable model, according to its work specifics. The attitude of entrepreneurs towards withholding intellectual property is changing: open innovations are gaining popularity as the aim is to commercialize the developments which are not used by the enterprise or are not considered a commercial secret. The use of imitation is becoming more common. Similarly to innovation, imitation is vital for the survival and prosperity of business and required for effective innovation development. By imitating products, the entrepreneur gains significant advantages: a ready niche in the market and confidence about market demand. The use of imitation models could substantially decrease manufacturing costs as well as technologic, commercial, innovation-related and financial risks which explain the vast possibilities of using this strategy in conditions of commercial uncertainty. Imitation in management, unlike imitation of goods, services and technologies, has not been researched thoroughly. Imitation models, unlike innovation models, have not been widely described in scientific literature. The author offers a self-developed imitation model. By uniting models of imitation and innovation, the author develops a new model – *imovation* model which results in the imitation of products, strategies and other processes of another enterprise or the creation of an improved version, applicable to own management style. The combination of imitation and innovation processes in business is promising in business and research for both Latvian and global market.

Key words: innovation, imitation, imovation, business management model

Ievads

Pētījuma mērķis ir, analizējot pieejamās teorijas par inovācijas attīstības modeļiem un imitācijas lomu uzņēmējdarbības stratēģiskajā vadīšanā, izstrādāt uzņēmuma imitācijas un imitācijas-inovācijas hibrīda modeli un noteikt tā nozīmīgākos procesus. Pētījuma avoti ir fundamentāli zinātniskie pētījumi, vispārējā un speciālā literatūra, statistikas dati, periodiskie izdevumi, interneta resursi. Pētījuma metodes ir indukcija, dedukcija, salīdzināšanas metodes, grupēšana, analītiskā pētījuma u.c. metodes.

Mūsdienās inovācijas kļūst par nozīmīgāko ekonomiskās attīstības faktoru, nobīdot otrajā plānā investīcijas (Dimza 2003: 7), dabas un citus resursus. Eksistē vairāki inovāciju procesu modeļi, bet dažu autoru pētījumos izpaužas tendence pārejai no parastiem lineāriem modeļiem uz sarežģītiem (Яголковский 2011: 166).

Inovācijas modeļi

Zinātniski-pētnieciskā progresa pētījumi ilgi tika veikti pēc lineārā inovāciju modeļa (skat. 1.att.) Saskaņā ar lineāro modeli, fundamentāli izstrādātā ideja (zinātniskais atklājums vai izgudrojums) pārtop pakārtotos pētījumos, kas rada inovācijas. Šie pētījumi kalpo par inovāciju avotu, kuru realizācijas rezultātā (difūzijā) rodas jaunas tehnoloģijas, preces vai pakalpojumi, kas ir pieprasīti tirgū (Дроговоз 2007: 23-33; Кондратьева 2007: 1-36).

1.att. Lineārais inovāciju modelis (Дроговоз 2007: 27)

Šajā gadījumā zināšanu plūsma ir vienvirziena, kas nozīmē, ka nākamie posmi nenodrošina ieejas datus agrākajiem posmiem (Kline, Rosenberg 1986: 285). Tādējādi rodas priekšstats par to, ka, jo vairāk ir fundamentālo atklājumu, jo vairāk pakārtoto, jo vairāk inovāciju un jo vairāk jaunāko tehnoloģiju. Taču, aizvien acīm redzamāk paliek tas, ka lineārais inovāciju modelis, kas paredz likumsakarīgu saikni starp zinātni un inovācijām ir drīzāk izņēmums, nevis noteikums, kas vairāk ir pielietojams *HiTech* vai universitāšu pētniecības nodaļās (Berkhoutetal 2007: 7-24).

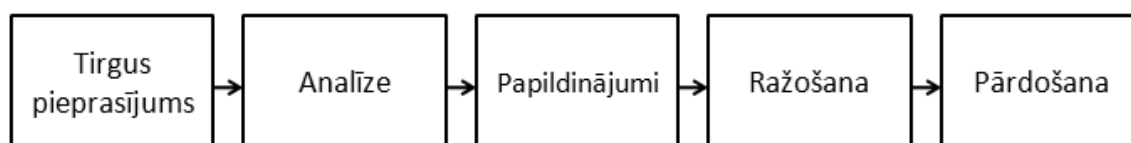
Pirmās paaudzes inovācijas procesa modelim ir vairāki trūkumi (Яголковский 2011: 167), atsaucoties uz kuriem, raksta autors par būtiskākiem uzskata:

- inovāciju process izriet vairāk nevis no vadzības iegūt nepieciešamo rezultātu, bet gan iegūt no atklājuma izgudrojumu;
- pamatā ir zinātniskā attīstība, nevis mērķis gūt ekonomisko labumu no inovācijas izmantošanas.

Zinātniskajā literatūrā ir sastopami vairāki kritiski aizrādījumi lineārajam inovāciju modelim:

- inovācijām, lai tās rastos, nav obligāti nepieciešami kādi ārpus kārtas notikumi.
- Jauni zinātniskie atklājumi nav garantija, lai rastos tūlītēja inovācija un pretēji – inovācijas var rasties arī bez tiem.
- Inovācijas var rasties arī parastas ekonomiskās darbības rezultātā, piemēram, uzņēmumiem ražošanasvai pārdošanas procesā var rasties arī savi inovatīvie risinājumi.
- Ir visai aplami uzskatīt, ka inovācijas rodas strikti pakārtota procesa secībā. Būtiski ir ņemt vērā visu modeļa posmu atgriezenisko saikni.
- Inovācijas ir komplicēts process, kurš sastāv no dažādu jomu zināšanām un kritērijiem, kas jāņem vērā, izstrādājot jaunu produktu.

Otrās paaudzes inovatīvais modelis izriet no tā, ka inovācijas tiek izstrādātas, ņemot vērā tirgus pieprasījumu (skat. 2.att.)

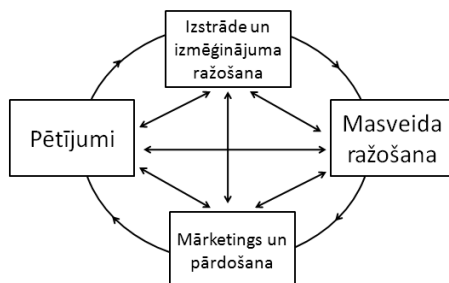
2.att. Otrās paaudzes inovatīvais modelis (Яголковский 2011: 168)

Šajā gadījumā tiek meklēti risinājumi, lai apmierinātu patērētāju apzinātās vēlmes (Kano *et.al*, 1984: 39-48). Sekojoši tiek veikta problēmas analīze, uz kuras pamata izstrādā jaunus risinājumus vai to papildinājumus, jaunais produkts tiek palaists ražošanā un pēc tam tirgū. Šis inovācijas process izskatās pēc multidisciplināra projekta, kura izstrādei bija raksturīga dažādu uzņēmumu un organizāciju apvienošanās vienotā sistēmā (Berkhoutetal 2007: 7-24) un reaktīvā („aizsardzības”) stratēģija (Dimza 2003: 39).

Taču arī šim modelim ir vairāki trūkumi:

- dodot priekšroku visai straujajam mainīgajam tirgum, nepietiekami tika novērtēta stratēģiskā plānošana un ilglaicīgas pētniecības programmas.
- Inovatīvās darbības vadīšanas stils izrādījās nestabils, jo pārāk ātri mainījās uzņēmuma mērķi.
- Radās komunikācijas problēmas gan ar uzņēmuma ārējo vidi, gan arī iekšējā, jo tirgus izmaiņas un informācijas apmaiņas ātrums apsteidza pašu procesu.
- Produkta izmaiņas notika tik bieži, ka rezultātā uzlabojās tikai nebūtiskas īpašības, nevis tā kvalitāte.

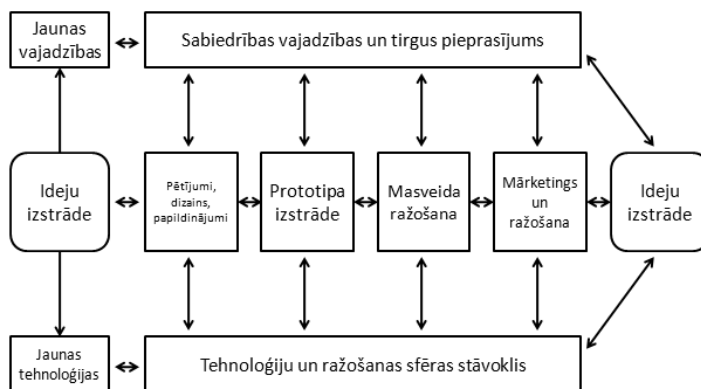
Savukārt kibernetiskais modelis, attēlo inovācijas procesu kā kompleksu sistēmu, bet tā atsevišķus posmus kā apakšsistēmas (skat. 3.att.).

3.att. Kibernetiskais inovāciju modelis (Дроговоз 2007: 28)

Šie posmi ir: pētījumi; izstrāde un izmēģinājuma ražošana; masveida ražošana; mārketings un pārdošana, un tie visi atrodas nepārtrauktā mijiedarbībā – savstarpēji saistīti ar tiešo un atgriezenisko saikni (Дроговоз 2007: 23-33).

Trešās paaudzes inovācijas procesu modelis ir vēl komplicētāks, jo ietver sevī gan jauno tehnoloģiju attīstību, gan arī jaunākās izmaiņas, tas ir, apvieno pirmās un otrās paaudzes modeļu inovāciju procesu sākuma motīvus (skat. 4.att.). Tas parāda daudz apdomātāku ideju izstrādes sākumu un, salīdzinot ar iepriekšējiem modeļiem, liecina par organizācijas mērķu sasniegšanas stratēģisko plānošanu.

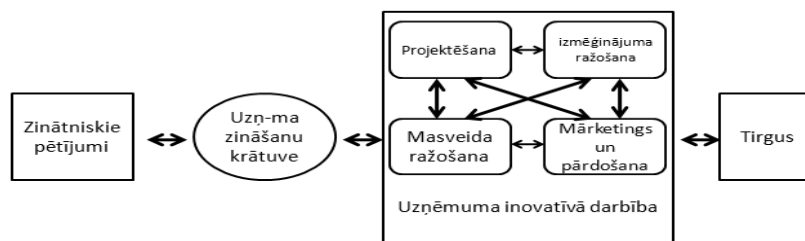

4.att. Trešās paaudzes inovācijas procesu modelis (Яголковский 2011: 169)

Inovāciju procesu modelis, kas raksturīgs trešajai paaudzei, saglabā lineāru procesu plūsmu, taču ar atgriezenisku saikni. Turklāt tiek ņemtas vērā sabiedrības vajadzības un tirgus pieprasījums, kā arī tehnoloģiju un ražošanas sfēras stāvoklis.

Līdzīgi kā ierīkšējiem modeļiem arī šim ir savas nepilnības (Яголковский 2011: 167), uz kurām atsaucoties, kā galveno raksta autors uzskata orientēšanos uz procesa uzlabošanu, nevis jaunu un revolucionāru izmaiņu meklēšanu.

Mūsdienās, attīstoties zināšanu ekonomikai apstākļos, aizvien lielāku lomu uzņēmējdarbībā ieņem jaunu zināšanu uzkrāšanas procesi, kas kļūst par inovāciju katalizatoriem. Šī īpatnība tiek ņemta vērā S.Klaina un N.Rozenberga tīkla modelī (Kline, Rosenberg 1986: 275-305). Inovāciju procesa tīkla modelis atspoguļo savstarpējo saikni starp tirgu, no vienas puses, un uzņēmuma zināšanām - no otras (skat. 5.att.).

5.att. Inovācijas tīkla modelis (Дрогозов 2007: 29)

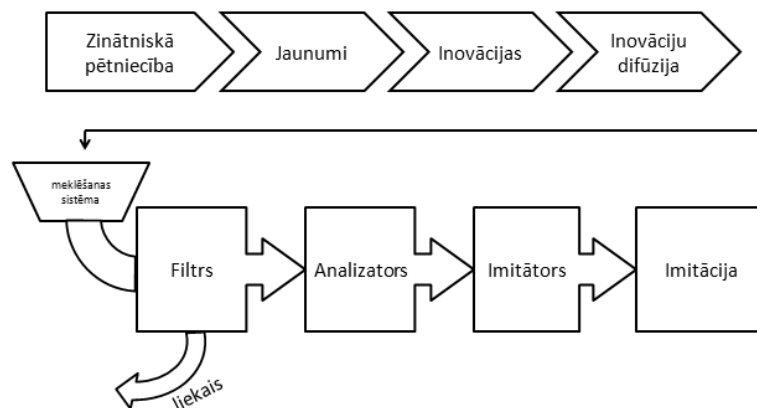
Pati inovatīvā darbība tiek atspoguļota atsevišķi kā četru funkciju (projektēšana, izmēģinājuma ražošana, mārketinga un pārdošana un masveida ražošana) savstarpēja mijiedarbība (Дрогозов 2007: 29). Uzņēmuma zināšanu krātuvē tiek saglabāti zinātnisko pētījumu un inovatīvās darbības rezultāti, tirgus dati un visas citas uzņēmumā iegūtās zināšanas. Tādējādi uzņēmums var izmantot uzkrāto uzņēmuma zināšanu krātuvē, lai komercializētu savus zinātniskos atklājumus, tiklīdz tirgu rodas tam labvēlīgi apstākļi. Eksistē arī ceturtais paaudzes modeļi, kur pastāv vesels mijiedarbības tīkls ar vēl komplicētāku tās dalībnieku saikni un arī saviem trūkumiem (Яголковский 2011: 169-170).

Pēc autora domām, iepriekš minētajiem inovāciju procesu modeļiem ir vairāk teorētiska vērtība. Praktiskas izmantošanas iespējas uzņēmējdarbības stratēģiskajā vadīšanā vairāk ir saskatāmas aizvien lielāku popularitāti iegustošajā atvērto inovāciju koncepcijā (Chesbrough 2006). Sakarā ar to, ka ir vērojama tendence paaugstināties jauno tehnoloģisko izstrādņu cenām, vienlaicīgi samazinoties inovatīvo produktu dzīves cikliem, atdeve no investīcijām inovācijās ievērojami samazinās. Turklāt uzņēmēji sastopas ar vēl vienu problēmu – pieaug cenas ārpus uzņēmuma zināšanām par jaunām tehnoloģijām un tirgus iespējām. Lai izturētu sīvo konkurenci, dažādu nozaru un lieluma uzņēmēji apzinās, ka nevar rēķināties tikai ar iekšējām zinātniski pētnieciskām izstrādņēm, jo ar tām var nepietikt un papildus ir nepieciešams meklēt arī ārējās zināšanas. Kā risinājums pieaugošām izmaksām ir atvērto inovāciju biznesa modeļu izmantošana. Tādējādi, nopērkot citu izstrādātās inovācijas, uzņēmēji var ievērojami iekonomēt gan laiku, gan arī tos resursus, kas būtu nepieciešami, lai šīs inovācijas rastu saviem spēkiem. Tajā gadījumā, ja uzņēmums pārdod savas inovācijas, tas ne tikai nodrošina papildus peļņu, bet arī palielina varbūtību iekļūt tajos tirgos, ar kuriem līdz šim sadarbības nebija, tādējādi paplašinot savas uzņēmējdarbības robežas. Atvērtām inovācijām ir jānodrošina divpusēja plūsmu. No vienas puses ir jāļauj aizplūst tām izstrādņēm, kuru izmantošanai uzņēmuma nākotnē nav saskatāms potenciāls. No otras puses, ir iespējams dibināt meitas uzņēmumus, kuri komercializētu tās darbietilpīgās inovācijas, kuru attīstībai līdz šim nebija pietiekami daudz laika vai speciāla personāla. Piemēram, no uzņēmuma „Xerox” atdalījās 35 projekti, no kuriem 24 vēlāk nebija komerciālas veiksmes, bet pārējo 11 uzņēmumu kopējā tirgus vērtība pārsniedza mātes uzņēmuma divas reizes (Оганесян, Медовников 2011). Atvērto inovāciju modelis var tikt realizēts gan tāpēc, lai piesaistītu ārējās zināšanas, gan, lai nodotu piederošās zināšanas ārējam pieprasījumam, gan, lai izmantotu inovācijas sadarbības projektos ar citiem uzņēmumiem. Šis modelis plaši tiek izmantots, lai lizencētu dažādas tehnoloģijas, izveidotu kopīgus uzņēmumus vai kopīgi izmantotu kādu tehnoloģiju vai iekārtu, kā arī dažādos autorsinga līgumos (Оганесян, Медовников 2011). Šī modeļa izmantošanas ietekmē mainās attieksme pret uzņēmumam piederošo intelektuālo īpašumu. Ja kādreiz valdīja uzskats, ka uzņēmumā rastās zināšanas ir komercnoslēpums, kuru izpaušanu nedrīkst pieļaut, tad tagad var novērot, kā šī situācija mainās. Rezultātā inovatīvi domājošo organizāciju vidē aktuālāka kļūst nevis zināšanu noturēšana, bet gan to apmaiņa un pārdošana.

Imitācijas modelis

Inovāciju godināšanas fonā netiek pievērsta pietiekama uzmanība tam, ka „pašreizējā neto vērtība, ko saņem inovatori ir tikai 2,2%”, jo lielāko vērtības daļu saņem imitatori (Shenkar 2010: 40). Nokopēto zīmolu īpatsvars sastāda vairāk par 80%, bet 34 no 48 savarīgākām inovācijām to izpētes brīdī jau ir nokopētas (Shenkar 2010: 15). Totālā imitatoru uzplaukuma apstākļos to biznesa

modeļi vēl nav izpētīti vai vismaznav plaši pieejami zinātniskajā literatūrā. Pēc autora domām, pašizstrādāta imitācijas modeļa principiāla atšķirība no inovatīvā ir fundamentālo un pakārtoto pētījumu stadiju (etapu) neesamība (skat. 6.att.). Tā vietā ir komplekss, kurā ietilpst meklēšanas sistēma, filtrēšanas bloks, analizators un pats imitators.

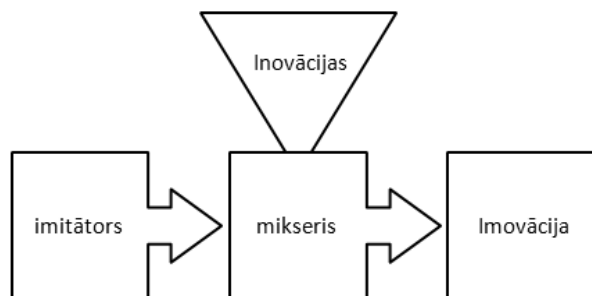
6.att. Imitācijas modelis [autora novitāte]

Meklēšanas sistēma ir informācijas vākšanas tīkls par inovācijām. Sakarā ar to, ka iepriekš nav zināms, kāda informācija noderēs imitācijai, meklēšana tiek veikta maksimāli, ņemot vērā ierobežotos pieejamos resursus. Filtra nolūks ir meklēt tādas inovācijas, kuras ir vispiemērotākās imitācijai, piemēram, pēc tai plānotām izmaksām vai pēc piederības nozarei utml. Savāktā informācija tiek rūpīgi analizēta, balstoties uz iespēju to nokopēt un pozitīva rezultāta gadījumā tiek imitēta. Raksta autora piedāvātais imitācijas modelis ir tuvs O. Šenkara viedoklim par „spējām, kuras nepieciešams attīstīt un apgūt veiksmīgai imitācijai”:

- Sagatavošanās: tādas kultūras un sistēmu formēšana, kas novērtē un atbalsta imitāciju.
- Saistība: imitācijai noderīgu modeļu meklēšana un orientēšanās uz tiem. Meklēšanu lietderīgi veikt nevis lokālā, bet gan globālā mērogā, vairāk uzmanības veltot ne tik daudz veiksmes stāstiem, cik neveiksmēm. O. Šenkars izdala trīs modeļus, kas bāzējas uz:
 - biežumu – visizplatītākās uzvedības kopēšanu;
 - līdzību – to uzņēmumu uzvedības kopēšanu, ar kuriem ir vērojama vislielākā līdzība;
 - sniegumu – to lietu kopēšanu, kas var sniegt pozitīvu rezultātu.
- Kopēšanas vērtu produktu, procesu, pakalpojumu, procedūru, ideju un modeļu meklēšana, atrašana un atlase.
- Kontekstualizācija – spēja izskatīt kopiju saistīto apstākļu kontekstā.
- Detalizēta analīze – spēja iedziļināties problēmā un atrisināt tās cēloņsakarības – „labi imitatori ciena sarežģītību”.
- Realizācija – spēja ātri un efektīvi apgūt un ieintegrēt nokopētos elementus visos līmeņos (Shenkar 2010: 104-124).

Imovācijas modelis

Praksē bieži ir sastopama imitācijas un inovācijas kombinācija ar tai pievienotu citu inovāciju. Latvijas zinātnieks V. Dimza uzskata tādu pseidoinovāciju rašanos par modernizāciju vai racionalizāciju (Dimza 2003: 19), bet O. Šenkars piešķir tam jaunu terminu - imovācija (Shenkar 2010). Raksta utors piedāvā šāda imitācijas-inovācijas hibrīda, imovācijas, modeli (skat. 7.att).

7.att. Imovācijas modelis [autora novitāte]

Modelis atspoguļo esošai imitācijai pievienotu pašizstrādātu inovāciju, kuru apvienošanas procesa (notiek mikserī) rezultātā tiek iegūta imovācija. Veiksmīga imovācija bieži tiek veikta aizvietojo importu. Ja kāda jauna prece tiek piedāvāta tikai vienas valsts robežās, imovātoriem ir iespēja kļūt par ārzemju tirgu pirmgājējiem, importējot tajos šīs preces uzlabotu versiju.

Neapšaubāmi, vienlaicīgi papildus parastām imitatoru cenu priekšrocībām tiek pievienots tas, ka importējamās preces parasti ir vāji „pielāgotas” vietējiem apstākļiem. Tas nozīmē, ka rodas visai daudz iespēju imitācijai („imitē un uzlabo”). Pāreja uz inovatīvu attīstību var notikt tikai pakāpeniski apgūstot līdervalstu radītās progresīvākās tehnoloģijas. Pēc raksta autora domām O.Šenkars ir pamatoti norādījis šīs stratēģijas konkurētspējas priekšrocību: imitācijas un inovācijas apvienošanās līdz imovācijas līmenim nodrošina atdalīšanos no pārējiem imitātoriem un pārvar citu inovatoru radītās tradicionālās barjeras (Shenkar 2010: 153).

Secinājumi

Veicot inovācijas attīstības modeļu analīzi, autors nonāk pie secinājuma, ka laika gaitā aktuālāka kļūva informācijas atgriezeniskā saikne starp inovācijas izstrādes posmiem. Aktuālāka kļuvusi arī iegūto izstrādņu informācijas glabāšana (zināšanu krātuve) un to komercializēšana, ja izgudrojums nešķiet pievilcīgs turpmākai attīstībai vai tam neatrod pielietojumu, kas savukārt atvieglo imitatoru darbību. Zinātniskajā literatūrā šo darbību procesu modeļi nav aprakstīti, tāpēc autors piedāvā paša izstrādātu imitācijas modeli. Šī modeļa principiāla atšķirība no inovāciju modeļiem ir fundamentālo un pakārtoto pētījumu stadiju (posmu) neesamība. Tā vietā imitācijas modelis sastāv no kompleksa, kurā ietilpst meklēšanas sistēma, filtrēšanas bloks, analizators un imitators (skat. 6.att.). Ņemot vērā imovācijas - imitācijas-inovācijas hibrīda pielietojuma aktualitāti uzņēmējdarbībā mūsdienās, autors piedāvā pašizstrādātu procesu modeli. Šajā modelī

imitācijas modeļa posms „imitātors” saplūst ar uzņēmuma paša inovācijām „mikserī”, kā rezultātā var rasties jauns, uzlabots produkts, kuram ir augstāka pievienotā vērtība nekā imitācijai vai inovācijai atsevišķi. Pēc autora domām, šo modeli nākotnē var attīstīt un papildināt, palielinot tā izmantošanas praktisko un teorētisko vērtību.

Bibliogrāfija

Berkhout G., Van Der Duin P., Hartmann D., Ortt R. Innovationina Historical Perspective // in G. Berkhout, P. Van Der Duin, D. Hartmann, R.Ortt (Eds.): *The Cyclic Nature of Innovation: Connecting Hard Sciences with Soft Values/ Volume 17 of the book series: Advances in the Study of Entrepreneurship, Innovation & Economic Growth*, Emerald Group Publishing Limited, Elsevier Ltd., 2007, pp. 7–24

Chesbrough H.W. *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*. – Harvard Business Press, 2006. – 227 p. ISBN 9781422102831

Dimza V. *Inovācijas pasaulē, Eiropā, Latvijā*. – Rīga: LZAEI, 2003. – 206 lpp. ISBN 9984-9574-5-4

Дроговоз П.А. Эволюция моделей инновационного процесса и современная классификация инноваций // журнал «Креативная экономика». - 2007. - № 7 (7).- стр. 23-33.

Kano, N.; Nobuhiku, S.; Fumio, T.; Shinichi, T. April 1984. Attractive quality and must-be quality. *Journal of the Japanese Society for Quality Control* 14 (2): 39–48. ISSN 0386-8230.

Kline S.J., Rosenberg N. An overview of innovation// *The Positive Sum Strategy: Harnessing Technology for Economic Growth/ R. Landau, N. Rosenberg (Eds.), Washington, D.C.: National Academy Press, 1986. – p.275-305 (640) ISBN: 0-309-03630-5*

Кондратьева Е.В. Национальная инновационная система: теоретическая концепция: Методическое пособие /– Новосибирск: НГУ, 2007. - стр.36

Оганесян Т., Медовников Д. Собака пока на сене // журнал Эксперт – 2011. - №8 (742).

Shenkar O. *Copycats: How Smart Companies Use Imitation to Gain a Strategic Edge*. – Boston: Harvard Business Press, 2010. – 256 p. ISBN 978-1-4221-2673-8

Щербаков А. Open innovation: российские перспективы/ Internets. - <http://www.hse.ru/news/27368841.html> - 05.03.2011

Яголковский С.Р. Психология инноваций: подходы, модели, процессы. – Москва: Высшая школа экономики, 2011. - стр.270. ISBN: 978-5-7598-0771-1

VALDĪBAS PUBLISKO ATTIECĪBU LOMA VALSTS PĀRVALDES EFEKTIVITĀTES NODROŠINĀŠANĀ

Līga Mirlina

Biznesa augstskola Turība, Graudu iela 68, Rīga LV-1058, Latvija

liga.mirlina@inbox.lv

Abstract

Role of government relations in effectiveness of public administration

The necessity to consider the reaction of society and mass media oblige to inform and to create public understanding on decisions made by public administration, especially unpopular ones, as well as to ensure opportunity for individuals get involved in the decision making process. In other words, the regulation of the state needs increasingly more public acceptance and approval both responding to public position and wishes and creating common values and standards that in one way or other are often achieved by mass communication process. Thus the role of communication in public administration performance increases. It is possible marked two important changes – firstly, the public communications goal is not just increasing of public awareness, but also public involvement in state development, and secondly, it change the methods and way of public communication. In order to understand the role of communications in public administration processes, author has studied development of the public administration, non-governmental organisations and media relations transformation in Latvia.

Key Words: public affairs, government, public administration, public participation.

Ievads

Demokrātiskā sabiedrībā nozīmīga loma ir attiecību kompleksam: valdība, valsts pārvalde, masu mediji, nevalstiskās organizācijas un sabiedrība, kas pamatā ir balstīts uz mijiedarbību, t.i., divvirzienu komunikācijas modeli. Tādējādi valdības publiskās attiecības ar sabiedrību ir uzskatāmas ne tikai valsts pārvaldes instrumentu tiešai iedzīvotāju reakcijai, t.i., sabiedrības uzvedība atbilstoši kādam jaunam normatīvajam aktam, bet arī veicina stratēģisku valsts pārvaldes mērķu sasniegšanu, proti, valsts pārvaldes un dažādu sabiedrības grupu viedokļu optimizāciju.

Mūsdienu Latvijas valsts pārvaldē kopš neatkarības atjaunošanas ir saskatāmas tendences attīstīt divvirzienu komunikācijas starp valdību un sabiedrību, lai nodrošinātu sabiedrības informēšanu un izpratni par pieņemtajiem lēmumiem, kā arī lai veicinātu sabiedrības līdzdalību lēmumu pieņemšanas procesā. Raksta mērķis ir izpētīt valdības publisko attiecību attīstību un izaicinājumus, veidojot mijiedarbību starp valsts pārvaldi un iedzīvotājiem, nodrošinot sabiedrības interešu saskaņošanu un veicinot sabiedrības vajadzībām atbilstošāka un optimāla lēmuma pieņemšanu.

Izmantojot kvalitatīvās pētījuma metodes – dokumentu analīzi, salīdzinošo analīzi, diskursa analīzi un naratīvo analīzi, raksta ietvaros ir analizēta valdības publisko attiecību attīstība Latvijā un Eiropas Savienībā, balstoties gan uz Latvijas valdību, gan uz Eiropas Savienības politikas plānošanas dokumentu analīzi, novērtētas valdības publisko attiecību veidošanā izmantotās komunikācijas metodes, pētot dažādas valdības komunikācijas aktivitātes un analizējot sabiedrības

attieksmes izmaiņas, noteikti izaicinājumi valdības publisko attiecību veidošanā, kas saistāmi ar informācijas tehnoloģiju attīstību un sabiedrības komunikācijas paradumu izmaiņām.

Novērtējot valdības publisko attiecību lomu valsts pārvaldē, galvenie problēmjautājumi ir saistāmi ar to, vai valdības publiskās attiecības darbojas kā instruments, kas vērsts uz sabiedrības līdzdalības veicināšanu, optimālas sabiedrības pārvaldības nodrošināšanu, katra indivīda līdzatbildības palielināšanu, tādējādi mazinot sabiedrības distancēšanos no valsts un zemo uzticēšanos valsts pārvaldes institūcijām.

Valdības publisko attiecību attīstība Latvijā

Demokrātiskās sabiedrības pastāvēšanai un valsts labklājības attīstībai nozīmīgas ir četru galveno sabiedrības elementu – indivīds, pilsoniskā sabiedrība, privātais sektors un valsts – savstarpējā mijiedarbība. Daudzi pētnieki uzsver, ka postindustriāla sabiedrība, veidojoties kā sociālās labklājības valsts, daudzkārhoja tādas attiecības un apstākļus, kurus nevarēja adekvāti regulēt, izmantojot tīri publisko vai tīri privāto tiesību institūtus (Habermass 1989). Citiem vārdiem sakot, valsts regulēšanai aizvien vairāk ir nepieciešams sociāls akcepts un piekrišana, kuru sabiedrība tagad var nodrošināt, veidojot kopējas vērtības un normas. Un tas vairs nav iespējams ārpus masu komunikācijas procesa, līdz ar to nozīmīga loma ir valdības publiskajām attiecībām ar sabiedrību, kuras attīstību katrā konkrētā valstī ietekmē gan tās likumdošana, gan valsts iekārta, gan tās sociālā vide.

Aplūkot valdības publisko attiecību attīstību atjaunotajā Latvijas Republikā, var minēt, ka Latvijas valsts pārvaldes komunikācijas stratēģiskie mērķi pirmoreiz tika definēti 1995. gadā, Ministru kabinetam pieņemot „Valsts reformu koncepciju”, kurā viens no reformas virzieniem tika vērsts uz jauna valsts varas un sabiedrības attiecību modeļa ieviešanu. Tā mērķis bija nodrošināt iedzīvotāju iesaistīšanos un ieinteresētību valsts pārvaldes procesos, kā arī iespēju katram sabiedrības loceklim iegūt aktuālu, skaidri uztveramu un precīzu informāciju par valsts pārvaldes darbību (Latvijas Valsts reformu koncepcija 1995). No 2001. gada līdz 2007. gadam komunikācijas politiku valsts pārvaldē noteica Ministru kabinetā (MK) apstiprinātās „Valdības komunikācijas politikas pamatnostādnes”, kuru mērķis ir valsts pārvaldes un iedzīvotāju efektīva mijiedarbība, lai palielinātu sabiedrības līdzdalību lēmumu pieņemšanā, sabiedrības izpratni par valsts pārvaldes darbu, kā arī uzlabotu valsts pārvaldes komunikācijas darba organizāciju (Valdības komunikācijas pamatnostādnes 2001). Kopš 2001. gada Valsts kancelejā darbojas Valdības komunikācijas koordinācijas padome, kuras mērķis ir koordinēt ministriju un īpašu uzdevumu ministru sekretariātu darbību komunikācijas jomā.

Turpinot valdības komunikācijas pēctecību 2007. gadā izstrādātās „Valdības komunikācijas politikas pamatnostādnes 2008. –2013. gadam” kā politikas mērķi definēja valsts pārvaldes un

sabiedrības efektīvas mijiedarbības nodrošināšanu. Pamatnostādņu galvenie virzieni bija stratēģiskas un koordinētas valdības komunikācijas īstenošana, efektīva valdības un sabiedrības dialoga veidošana, kā arī uz klientu apkalpošanas kultūras ieviešana valsts pārvaldē (Valdības komunikācijas pamatnostādnes 2008). Savukārt 2010. gadā, balstoties uz Deklarāciju par Valda Dombrovskā vadītā MK iecerēto darbību, līdzšinējo „Valdības komunikācijas politikas pamatnostādņu” vietā 2010.gadā tika izstrādāts komunikācijas pasākumu plāns valsts krīzes seku pārvarēšanas periodam - līdz 2012.gadam, kā mērķi nosakot nodrošināt plānotu, saskaņotu un koordinētu komunikāciju par valsts būtiskākajām darbības prioritātēm un lēmumiem sociāli ekonomiskās un politiskās krīzes laikā (Valsts pārvaldes komunikācijas un koordinācijas pasākumu plāns 2010). Lai arī šis plāns netika akceptēts valdībā, jāatzīmē, ka valdības publiskās attiecības ir vērstas uz atklātas un efektīvas komunikācijas īstenošanu visos valsts pārvaldes līmeņos. Tomēr neraugoties uz pieņemtajiem dokumentiem valdības publisko attiecību jomā un valsts pārvaldes institūciju centieniem veidot mijiedarbību ar sabiedrību, Latvijas iedzīvotāju ieinteresētība un līdzdalība valsts pārvaldes lēmumu pieņemšanas procesos un uzticēšanās valsts varas institūcijām ir samērā zema.

Valdības publisko attiecību veidošanas izaicinājumi

Ar līdzīgām problēmām nākas saskarties ne tikai Latvijai, bet arī citām Eiropas Savienības (ES) dalībvalstīs, jo neraugoties uz ieviestajiem komunikācijas pasākumiem valsts pārvaldē, vairāki politikas pētnieki norāda uz problēmām, kuras risināmas mūsdienu valdības publiskajām attiecībām. Individīda tiesību paplašināšanās novedusi pie konfliktiem, kurās saduras atšķirīgas dažādu indivīdu un sociālo grupu intereses. Vienlaikus jāatzīmē, ka atsevišķam indivīdam ir grūti ietekmēt politisko lēmumu pieņemšanas procesu, tādējādi tiek veidojas sociālās grupās, kuras aizstāv savas intereses, un daļa no tām kļūst spēcīgākas, izraisot jaunus sociālos konfliktus (Taylor 1989: 167).

Pie tam mūsdienu informācijas tehnoloģiju un integrētās mārketinga komunikācijas laikmetā bieži vien izšķiroša loma ir valdības spējai veidot komunikāciju ar sabiedrību. Kā uzsver komunikācijas pētnieki, ja izpildvarai vai likumdošanas varai neizdodas pievērst uzmanību tās programmai vai tās lēmumiem, tad tā nespēj gūt sabiedrības atbalstu un galu galā cieš neveiksmi. Komunikācijas trūkums un plaša starp ES institūcijām un ierindas pilsoņiem bieži vien tiek minēti kā galvenie iemesli ES valstu iedzīvotāju zemajam atbalstam daudziem ES lēmumiem vai pat to noraidīšanai. Eurobarometra pētījums norāda, ka vairums ES 27 valstu iedzīvotāju (78%) uzskata, ka nav labi informēti par politiskajiem notikumiem Eiropā, un mazāk nekā viena piektā daļa (18%) sevi uzskata par labi informētiem (Eurobarometrs 68). Lai palielinātu ES dalībvalstu iedzīvotājiem iespējas izsekot lēmumu pieņemšanai un iesaistīties to gatavošanā, EK ir izstrādājusi dokumentu

„Partnerība komunikācijai par Eiropu”, ierosinot vairākus pasākumus iedzīvotāju informēšanai un komunikācijas veidošanai starp ES institūcijām, nacionālo valstu valdībām un iedzīvotājiem. Šie pasākumi ir apkopoti Baltajā grāmatā par Eiropas komunikācijas politiku, tostarp ieviešot arī interaktīvas komunikācijas pasākumus, piemēram, EUtube, Eiropas komisāru emuāri. Tas norāda, ka arī ES augstākā līmeņa pārvaldes institūcijas meklē jaunus risinājumus publisko attiecību īstenošanā. Šis ir viens no piemēriem, kas liecina par valdības publisko attiecību formu un tās satura transformāciju informācijas un komunikācijas tehnoloģiju attīstības ietekmē, vienlaikus pielāgojoties arī sabiedrības komunikācijas paradumu izmaiņām.

EK ieviestie pasākumi komunikācijas jomā pakāpeniski ir veicinājuši arī atklātāku komunikāciju un plašāka dialoga veidošanu ar sabiedrību, kā arī aktīvāku iesaistīšanu sabiedrībai svarīgu notikumu apspriešanā, vienlaikus palielinot arī iedzīvotāju uzticēšanās līmeni. Eiropametra dati liecina, ka Latvijas iedzīvotāju vidū kopš 2010. gads pieaugusi uzticēšanās ES institūcijām: puse Latvijas sabiedrības uzticas ES. Lai gan jāatzīmē, ka kopējā vērtējumā par ES joprojām dominē neitrāls viedoklis: apmēram pusei Latvijas iedzīvotāju attieksme pret ES saglabājas neitrāla, pozitīvs priekšstats par ES ir 28% Latvijas iedzīvotāju, kas ir zemāks rādītājs nekā Eiropā kopumā (38%) (Eiropametrs 74).

Komunikācijas veidošanā starp ES institūcijām un tās iedzīvotājiem nozīmīga loma ir arī dalībvalstu valdībām, valsts pārvaldes institūcijām un nevalstiskajām organizācijām, kuras EK ir mudinājusi iesaistīties un kļūt par ES komunikācijas procesa partneriem. Ņemot vērā to, ka liela daļa politisko lēmumu, kuri skar visus ES valstu pilsoņus, tiek pieņemti Eiropas līmenī, saskaņojot dalībvalstu intereses, valdību publiskajām attiecībām ar saviem iedzīvotājiem ir jābūt vērstai arī uz to, lai ES lēmumu pieņemšanas procesus padarītu saprotamus, pārskatāmus un pieejamus savu valstu pilsoņiem. Arī EK jaunās iniciatīvas „Eiropa 2020: stratēģija gudrai, ilgtspējīgai un iekļaujošai izaugsmei” ieviešanā, kas paredz izveidot Eiropā sociālā tirgus ekonomiku 21. gadsimtam, iesaistoties gan ES institūcijām, gan tās dalībvalstīm, īstenojot savas nacionālās reformu programmas, nozīmīga loma ir gan sabiedrības informēšanai par izvirzītajām prioritātēm un plānotajiem pasākumiem, gan dialoga veidošanai ar dažādām sociālām grupām.

Tāpat valdības publiskajām attiecībām ir potenciāls uzlabot komunikācijas rezultātus, izmantojot tiešsaistes sadarbību un dalīšanos ar informāciju. Daudzi pētnieki atzīst, ka bieži vien valdības publisko attiecību izaicinājums slēpjas valsts pārvaldes inertumā: ievēlētajiem politiskajiem līderiem un valsts pārvaldes administratīvajam līmenim, kas to atbalsta, jāpārvar kulturālās barjeras, kas stāv ceļā daudz atvērtākai, brīvas formas stila sadarbībai. (Drapeau 2009) Mūsdienās sociālie mediji ir veids, kā cilvēki sazinās un sadarbojas, piedāvājot arvien jaunākus un ātrākus veidus informācijas aprītei. Amerikāņu informācijas tehnoloģiju pētnieks Endijs Blūmentāls

uzsver, ka sociālie mediji ir spēcīgs fenomens, kas var likt organizācijām pielāgoties un pieņemt jaunus darbības principus. (Blumenthal 2009)

Jāatzīmē, ka 21. gadsimtā valsts pārvalde saskaras ar aizvien pieaugošāku spiedienu darīt vairāk ar mazākiem resursiem. Pie tam informācijas tehnoloģijas laikmetā pieaug valsts pārvaldes iespējas veidot ciešāku mijiedarbību ar sabiedrību, līdz ar to palielinot savas darbības efektivitāti un nodrošinot lēmumu pieņemšanu atbilstoši sabiedrības vajadzībām un gaidām. Tomēr tas ir arī liels izaicinājums, jo pieaug gan mijiedarbības intensitāte, gan tās temps, kas prasa valsts pārvaldei elastīgu spēju pielāgoties strauji mainīgajai videi un būtiski uzlabot savas spējas sniegt pakalpojumus un pieņemt lēmumus atbilstoši sabiedrības gaidām. Būtībā informācijas tehnoloģijām turpinot palielināt savu ietekmi un sabiedrībai aizvien vairāk uztverot to kā normu, valsts pārvaldē visos līmeņos mainās gan vadības principi, gan apkalpošanas kultūra, gan mijiedarbības veids ar ieinteresētajām pusēm (Blumenthal 2009). Sociālo mediju izmantošana valsts pārvaldē piemīt trīs galvenās funkcijas: pirmkārt, iespēja sazināties un nodot ziņas tieši iedzīvotājiem, otrkārt, veicināt mijiedarbību ar iedzīvotāju, un atgriezenisko saiti sociālos jautājumos, treškārt, sniegt vadības un valsts pārvaldes institūciju paziņojumus. Jauno informācijas tehnoloģiju izmantošana valdības publiskajās attiecībās prasa fundamentāli jaunu sadarbības kultūru, rezultātā veicinot labāku pakalpojumu sniegšanu un nodrošinot mazāku līdzekļu patēriņu. Tādējādi valdības informācija ir daudz pieejamāka un tiek izmantots moderno zināšanu tīklu spēks. Vienlaikus lielāka atvērtība un informācijas caurspīdīgums mazinās pārvaldes slogu, racionalizējot lēmumu pieņemšanu (Macmillan 2008).

Jāatzīmē, ka valsts pārvaldei, ieviešot sociālos medijus komunikācijas īstenošanā, argumentu par labu šo informācijas un komunikācijas tehnoloģiju izmantošanai ir vairāk nekā negatīvo aspektu. Šīs tehnoloģijas var padarīt mijiedarbību ar sabiedrību par vienkāršu un spēcīgu procesu, padarīt pētījumus ātrākus, identificēt ietekmētājus noderīgās mikronišās, nodrošināt mehānismus cīņai ar negatīvu publicitāti un izmērīt sabiedrisko viedokli, lai noteiktu sabiedrisko politiku, kā arī nodrošināt ātru un vieglu informācijas izplatīšanu (Drapeau 2009). Tādējādi šobrīd ir pēdējais laiks, lai valdības publiskajās attiecībās izmantotu tos komunikācijas rīkus, kas ir viegli pieejami, salīdzinoši lētāki un izdevīgāki, kā, piemēram, sociālos tīklus, lai ievērojami palielinātu pilsoņu līdzdalības darbības lauku un sasniedzamību (Lange 2008). Te jāatzīmē, ka valsts pārvaldes uzdevums ir kalpot sabiedrībai, tieši tāpēc valsts pārvaldei ir jābūt tur, kur ir sabiedrība – ja sabiedrība veido un aktīvi piedalās sociālajos tīklos interneta vidē, tad valsts pārvaldei arī ir jābūt tur, lai nepalaistu garām vērtīgu informāciju, spētu sekot līdz vispārējam noskaņojumam un tendencēm. Latvijā šī mijiedarbības ar sabiedrību forma pakāpeniski attīstās, veidojot iestāžu

profilus sociālajā tīklā draugiem.lv, mikrobloģu vietnē twitter.com, kā arī izmantojot www.youtube.com kanāla iespējas.

Dažādu mūsdienu informācijas tehnoloģiju iespēju izmantošana un attīstīšana komunikācijas jomā ir ietverta Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā līdz 2030. gadam „Latvija 2030”, paredzot e-pārvaldības un sabiedrisko inovāciju attīstību. Tā, piemēram, masveida jaunrades portāla izveidošana, kurā iedzīvotāji var iesniegt savas idejas, novērtēt, komentēt un papildināt citu iesniegtās idejas. Savukārt e-pārvaldības ieviešana, strukturāli reformējot līdzšinējo valsts pārvaldi un līdz ar to veidojot to efektīvāku, atvieglotu pilsoņu iespēju piedalīties referendumos un parakstu vākšanā gan vietējā, gan nacionālā līmenī. Tātad Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā līdz 2030. gadam „Latvija 2030” ir paredzēts valdības publisko attiecību jomā arvien vairāk izmantot dažādas e-iespējas, piemēram, iesniegt petīcijas, izmantojot e-tehnoloģijas, attīstīt e-diskusiju, komentāru un reitingu iespējas.

Tādējādi komunikācijas tehnoloģiju attīstība ienes valsts pārvaldē gan jaunas politiskās līdzdalības, gan jaunas komunikācijas formas, sociālajiem tīkliem un citiem jaunajiem medijiem topot par publisko, racionāli kritisko debašu vietu ar lielām interaktivitātes iespējām, kas spēj nodrošināt atgriezenisko saiti ar sabiedrību. Vienlaikus, protams, minami arī šo komunikācijas formu trūkumi, piemēram, interneta forumos un komentāros bieži vien ir pārstāvēts ļoti nelielas sabiedrības daļas viedoklis, sastopams zems komunikācijas ētikas sliekšnis un konstruktīvu priekšlikumu trūkums.

Secinājumi

1. Attīstoties informācijas tehnoloģijām, mainoties sabiedrības komunikācijas paradumiem, valdības publisko attiecību turpmākā attīstība ir saistāma ar valsts pārvaldes spēju atrast un pielietot jaunus sadarbības un līdzdalības mehānismus, kas veidotu un vairotu ikviena iedzīvotāja līdzatbildību par valsts izaugsmi un sabiedrības labklājību. Turpmākā valdības publisko attiecību attīstība saistāma ar pastiprinātu sadarbību un saskaņošanu starp un ar ministrijām, paplašinātu valsts pārvaldes piedāvājumu interneta lietotājiem.

2. Tādējādi, pirmkārt, valdības publiskajās attiecībās arvien pilnvērtīgāk nepieciešams izmantot jaunākās informācijas tehnoloģijas un sociālos medijus, otrkārt, valdības publiskās attiecības ietekmē sabiedrības komunikācijas paradumu izmaiņas, treškārt, nozīmīga loma valdības publiskajās attiecībās ir spējai ieinteresēt un piesaistīt cilvēkus valsts institūciju profiliem sociālajos medijos, vienlaikus padarot to saturiski pilnvērtīgāku, ceturtkārt, arvien sarežģītāk valdības publiskajās attiecībās ir motivēt cilvēkus uzņemties līdzatbildību par valsts attīstību un izaugsmi, sava radošā potenciāla izmantošanu laikā, kad vērojama sabiedrības distancēšanās no valsts un zema uzticēšanās valsts pārvaldes institūcijām.

3. Valdības publisko attiecību uzdevums vairs nav tikai sabiedrības informēšana un pieņemto lēmumu skaidrošana, bet sabiedrības aktīva iesaistīšana, skaidrojot, ka atbildība par valsts izaugsmi nav tikai valsts pārvaldes, bet katra iedzīvotāja pienākums.

4. Attīstot jaunas komunikācijas un publisko diskusiju formas un pilnveidojot tās saturu, valdības publisko attiecību mērķis ir mainīt ne tikai iedzīvotāju informētības līmeni, bet arī attieksmi un izturēšanos, mazinot sabiedrības distancēšanos no valsts pārvaldes un palielinot katra indivīda līdzatbildību par vispārējā sabiedrības labuma sasniegšanu. Tad valdības publiskās attiecības spēš pildīt savu funkciju kā sabiedrības viedokļa optimizācijas instruments, vienlaikus veicinot valsts pārvaldes darbības efektivitāti.

Bibliogrāfija

- Blumenthal A. 2009. *Why Social Media Matters for Government*. http://www.nextgov.com/nextgov/ng_20090415_9417.php [17.05.2013].
- Drapeau M. 2009. *Government 2.0: How Social Media Could Transform Gov PR*. <http://www.pbs.org/mediashift/2009/01/government-20-how-social-media-could-transform-gov-PR> [07.09.2009].
- Eurobarometrs 68. Sabiedriskā doma Eiropas Savienībā. Rudens 2007. 2008.* http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb68/eb68_lv_nat.pdf [21.09.2009].
- Eurobarometrs 74. Sabiedriskā doma Eiropas Savienībā. Rudens 2010. 2011.* http://ec.europa.eu/latvija/news/press_releases/2011_02_21_2_lv.htm
- Habermas J. 1989. *The Structural Transformations of the Public Sphere*. Cambridge: Polity Press
- Lange A., Mitchell S., Stewart-Weeks M. 2008. *The Connected Republic and the Power of Social Networks*. <http://www.openforum.com.au/files/The%20Connected%20Republic%20and%20the%20Power%20of%20Social%20Networking%20July%202008.pdf> [17.05.2013].
- Latvijas Valsts reformu koncepcija. 1995. *Laikraksta Diena pielikums Saeimā un Ministru kabinetā*. – 25.01.1995.
- Macmillan P., Medd A., Hughes P. *Change your world or the world will change you. The future of collaborative government and Web 2.0*. http://www.deloitte.com/dtt/cda/doc/content/ca_govt_web20_mar08_EN.pdf [18.05.2013].
- Taylor C. 1989. Cross-Purposes: The Liberal-Communitarian Debate. In: Rosenblum N. (ed.). *Liberalism and Moral Life*. Cambridge: Harvard University Press, pp. 159 – 182. [18.05.2013].
- Valdības komunikācijas politikas pamatnostādnes 2001.-2006. gadam.* 2001. <http://ppd.mk.gov.lv/ui/DocumentContent.aspx?ID=1625> [21.04.2009].
- Valdības komunikācijas politikas pamatnostādnes 2008. – 2013. gadam.* 2008. http://www.mk.gov.lv/doc/2005/MKPamn_171207.doc [19.05.2013].
- Valsts pārvaldes komunikācijas un koordinācijas pasākumu plāns 2010.- 2012.gadam.* 2010. <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40175538> [19.05.2013]

LATVIJAS REĢIONU KONKURĒTSPĒJAS ATTĪSTĪBAS TENDENCES: REĢIONU SADALĪŠANA PROBLĒMGRUPĀS

Edgars Račko, Viktors Voronovs

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils
ega_rachko@yahoo.co.uk, viktor.voronov@du.lv

Abstract

Development of the Competitiveness in the Regions of Latvia: Splitting the Regions in Problem Groups

For the analysis of development of competitiveness in the regions of Latvia, the authors propose to divide regions into four problem groups. In order to divide the regions according to the integrated indicator of their competitiveness (developed by the authors) and calculated values of the competitiveness factors groups, it is necessary to be based on the analysis of the dynamics of indicators on the one hand, and on the analysis of the situation in the region in reference to other regions on the other hand. Thus, the authors consider that negative dynamics of an indicator in reference to its preceding value and the simultaneous deterioration of the situation in a region in comparison to other regions signal about the presence of a so-called „problem area”. This enables the use of the dynamics of indicators in order to reveal the priorities of the competitiveness development. The authors researched the development trends of the integrated indicator of competitiveness in two periods – the period of 2002-2005 and the period of 2006-2009: in the first period Latvian regions developed comparatively similarly, in the second period the situation deteriorated in Riga and Pierīga regions (third problem group), Vidzeme and Zemgale regions (first problem group), Latgale region remained in the third problem group, while Kurzeme region progressed to the fourth problem group.

Key words: Latvia, region, competitiveness, integrated indicator, problem groups.

Raksta mērķis ir sniegt informāciju par reģiona konkurētspējas ekonomiskās analīzes kompleksās metodikas ietvaros autoru izveidoto reģionu konkurētspējas strukturālo modeli, kura īpatnība ir svara koeficientu diferencēta sistēma, kā arī vispārinātu statistisko rādītāju trīs līmeņu uzskaitē. Uz strukturālo modeli balstīts reģionu konkurētspējas novērtējums ietver trīs vispārinātus trešā līmeņa statistiskos rādītājus, kuri atbilst reģionu konkurētspējas faktoru grupām: konkurētspēja uz bāzes faktoru rēķina, uz efektivitātes faktoru rēķina un uz inovācijas faktoru rēķina, kā arī astoņus vispārinātus otrā līmeņa rādītājus, kuri atbilst reģionu konkurētspējas faktoriem, un četrpadsmit vispārinātus pirmā līmeņa rādītājus, kuri atbilst reģionu konkurētspējas apakšfaktoriem. Latvijas reģioniem tika aprēķināts reģionu konkurētspējas integrālais rādītājs, kas balstās uz ekonomiski statistiskās analīzes veikšanas komplekso metodiku, kas ietver zinātnieku atziņas un teorijas par reģiona konkurētspējas novērtēšanu. Pētījumā tika izmantotas dažādas pētījumu metodes: monogrāfiskā metode, statistiski ekonomiskā analīze, grafiskā metode, abstrakti loģiskā metode, ekspertu novērtējums. Pētījuma teorētisko un metodoloģisko pamatu veido starptautisko organizāciju pētījumi un vērtējumi, kā arī ekonomiskās teorijas fundamentālās koncepcijas un atziņas ārzemju un Latvijas ekonomistu darbos.

Analizējot reģiona konkurētspēju, autori uzskata, ka reģionus nepieciešams sadalīt noteiktās problēmgrupās. Lai sadalītu reģionus grupās pēc to konkurētspējas integrālā rādītāja un konkurētspējas faktoru grupu aprēķinātām vērtībām, nepieciešams balstīties, no vienas puses, uz rādītāju dinamikas analīzi, no otras puses, uz reģiona stāvokļa analīzi attiecībā pret citiem

reģioniem. Tādējādi var pieņemt, ka rādītāja negatīvā dinamika attiecībā pret savu iepriekšējo vērtību un vienlaicīga reģiona situācijas pasliktināšanās, salīdzinot ar citiem reģioniem, signalizē par tā sauktā „problēmapgabala” esamību. Tas ļauj izmantot rādītāju dinamiku, lai atklātu konkurētspējas paaugstināšanas prioritātes (Lavriņenko 2010).

Saskaņā ar iepriekš aprakstīto autori piedāvā reģionus sadalīt četrās problēmgrupās (sk. 1.tabulu) atbilstoši šādam algoritmam:

- 1) pirmajā problēmgrupā ietilpst reģioni, kuru konkurētspējas aprēķinātās vērtības pasliktinās, salīdzinot ar iepriekšējo periodu rādītājiem un pasliktinās vai nemainās, salīdzinot ar citu reģionu konkurētspējas rādītājiem (izņemot gadījumus, kad reģions paliek līderos).
- 2) Otrajā problēmgrupā iekļauti reģioni, kuru konkurētspējas aprēķinātās vērtības pasliktinās, salīdzinot ar iepriekšējām vērtībām, bet uzlabojas, salīdzinot ar citu reģionu konkurētspējas aprēķinātām vērtībām.
- 3) Trešajā problēmgrupā ietverti reģioni, kuru konkurētspējas aprēķinātās vērtības pasliktinās vai nemainās (izņemot gadījumus, kad reģions paliek līderos), salīdzinot ar citiem reģioniem un uzlabojas vai paliek iepriekšējā līmenī, salīdzinot ar iepriekšējo periodu vērtībām.
- 4) Ceturtajā problēmgrupā ir reģioni, kuru konkurētspējas aprēķinātās vērtības uzlabojas vai paliek iepriekšējā līmenī, salīdzinot ar iepriekšējām vērtībām un uzlabojas, salīdzinot ar citu reģionu konkurētspējas aprēķinātām vērtībām.

1. tabula. **Reģionu problemātiskuma matrica**

		Situācija attiecībā pret citiem reģioniem	
		Pasliktinās vai nemainās*	Uzlabojas
Reģiona situācija attiecībā pret rādītājiem pagātnē (dinamika)	Pasliktinās	Pirmā problēmgrupā	Otrā problēmgrupā
	Uzlabojas vai nemainās	Trešā problēmgrupā	Ceturtā problēmgrupā

*Izņemot gadījumus, kad reģions paliek pirmajā vietā.

Avots: autoru veidota tabula pēc Айвазян, 2005, Lavriņenko, 2010.

Pirmā problēmgrupā liecina par rādītāja samazināšanos gan autodinamikā, gan salīdzinājumā ar citiem reģioniem; otrā problēmgrupā liecina par rādītāja samazināšanos autodinamikā un vienlaicīgu uzlabošanos, salīdzinot ar citiem reģioniem; trešā problēmgrupā liecina par rādītāja paaugstināšanos autodinamikā un vienlaicīgu samazināšanos, salīdzinot ar citiem reģioniem; ceturtā problēmgrupā liecina par rādītāja paaugstināšanos gan autodinamikā, gan, salīdzinot ar citiem

reģioniem. Reģiona konkurētspējas pasliktināšanās pēc rādītāja attiecībā pret tā iepriekš sasniegtajām vērtībām un, salīdzinot ar citiem reģioniem, nozīmē, ka prioritāri tieši šim reģionam nepieciešamas izmaiņas.

Autori pēta Latvijas reģionu konkurētspējas integrālā rādītāja (autoru veidota) attīstības tendences divos laika posmos – 2002.–2005.gadā un 2006.–2009.gadā (sk. 2. tabulu).

2. tabula. **Latvijas reģionu problēmgrupas, salīdzinot reģionu konkurētspējas integrālā rādītāja aprēķinātās vērtības 2002.–2009.gadā**

Teritoriālā vienība	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Rīgas reģions	0,47	2	0,54	2	3	0,57	1	0,55	1	3
Pierīgas reģions	0,47	1	0,54	1	4	0,56	2	0,51	2	3
Vidzemes reģions	0,45	4	0,46	4	3	0,51	4	0,48	4	1
Kurzemes reģions	0,40	5	0,43	5	3	0,47	5	0,49	3	4
Zemgales reģions	0,46	3	0,51	3	3	0,53	3	0,48	5	1
Latgales reģions	0,37	6	0,41	6	3	0,45	6	0,48	6	3

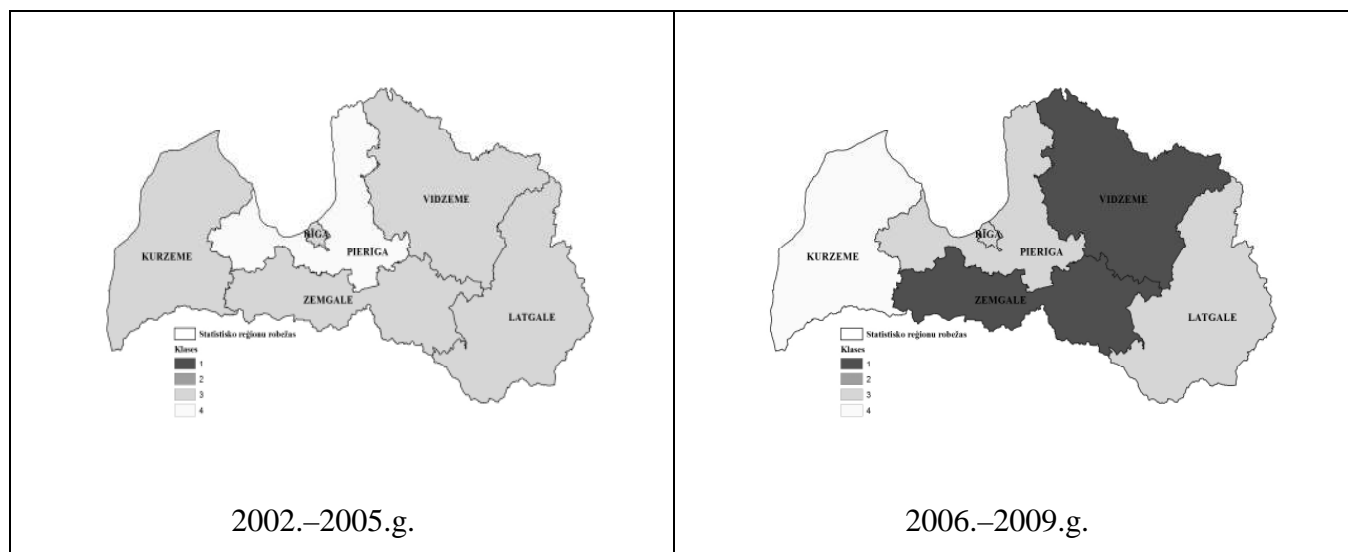
Piezīmes:

- 1 – reģiona konkurētspējas integrālā rādītāja aprēķinātā vērtība 2002. gadā
- 2 – situācija reģionā 2002.gadā, salīdzinot ar citiem reģioniem
- 3 – reģiona konkurētspējas integrālā rādītāja aprēķinātā vērtība 2005. gadā
- 4 – situācija reģionā 2005. gadā, salīdzinot ar citiem reģioniem
- 5 – reģiona problēmgrupa, salīdzinot 2002. un 2005. gada Latvijas reģionu konkurētspējas integrālā rādītāja aprēķinātās vērtības
- 6 – reģiona konkurētspējas integrālā rādītāja aprēķinātā vērtība 2006. gadā
- 7 – situācija reģionā 2006. gadā, salīdzinot ar ar citiem reģioniem
- 8 – reģiona konkurētspējas integrālā rādītāja aprēķinātā vērtība 2009. gadā
- 9 – situācija reģionā 2009. gadā, salīdzinot ar citiem reģioniem
- 10 – reģiona problēmgrupa, salīdzinot 2006. un 2009. gada Latvijas reģionu konkurētspējas integrālā rādītāja aprēķinātās vērtības

Avots: autoru aprēķini.

Apkopojot iegūtos rezultātus par Latvijas reģionu konkurētspējas integrālā rādītāja attīstības tendencēm (sk. 1. att.), var secināt, ka pirmajā posmā no 2002. līdz 2005.gadam Latvijas reģioni attīstījās salīdzinoši vienmērīgi un stabila rādītāja vērtības uzlabošanās, salīdzinot ar tā iepriekšējām vērtībām, liecināja tikai par nepieciešamību uzturēt pastāvošās tendences, īpaši izceļams ir Pierīgas reģions. Otrajā posmā no 2006. līdz 2009. gadam Pierīgas reģionā situācija pasliktinājās, tajā pašā

laikā Vidzemes un Zemgales reģionos tā pasliktinājās īpaši krasi, reģioniem iekļūstot pirmajā problēmgrupā. Vienīgais uzlabojums bija Kurzemes reģionā.

Avots: autoru aprēķini.

1. att. Latvijas reģionu problēmkarte, analizējot reģionu konkurētspējas integrālo rādītāju 2002.–2009. gadā

Lai noskaidrotu izmaiņu cēloņus Latvijas reģionu problēmkartē, analizējot reģionu konkurētspējas integrālo rādītāju, autori pēta Latvijas reģionu konkurētspējas faktoru grupu attīstības tendences divos posmos – 2002.–2005. gadā un 2006.–2009. gadā.

Latvijas reģionu konkurētspējas faktoru grupas „Bāzes faktori” aprēķinātās vērtības ir apkopotas 3. tabulā.

3. tabula. Latvijas reģionu problēmgrupas, salīdzinot reģionu konkurētspējas faktoru grupas „Bāzes faktori” aprēķinātās vērtības 2002.–2009. gadā

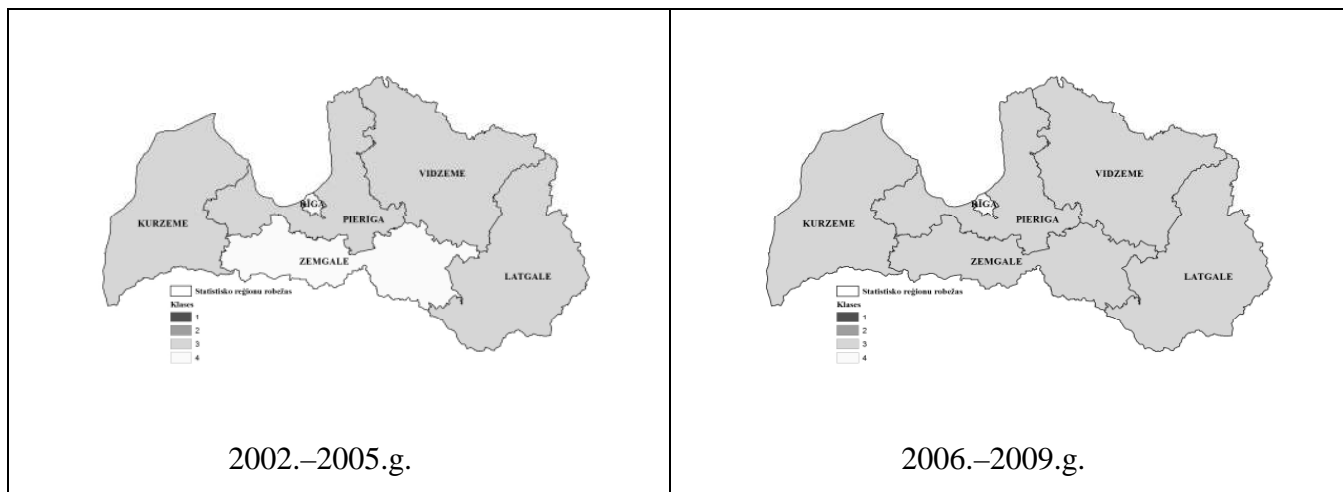
Teritoriālā vienība	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Rīgas reģions	0,48	1	0,54	1	4	0,57	1	0,60	1	4
Pierīgas reģions	0,48	2	0,54	2	3	0,54	2	0,54	2	3
Vidzemes reģions	0,44	3	0,46	4	3	0,46	4	0,47	4	3
Kurzemes reģions	0,38	6	0,40	6	3	0,40	6	0,43	6	3
Zemgales reģions	0,43	4	0,46	3	4	0,47	3	0,49	3	3
Latgales reģions	0,38	5	0,41	5	3	0,40	5	0,43	5	3

Avots: autoru aprēķini.

Piezīmes: sk. 2. tabulu

Apkopojot iegūtos rezultātus par Latvijas reģionu konkurētspējas faktoru grupas „Bāzes faktori” attīstības tendencēm (sk. 2. att.), konstatējams, ka abos posmos Latvijas reģioni attīstījās salīdzinoši vienmērīgi, un stabila rādītāja vērtības uzlabošanās, salīdzinot ar tā iepriekšējām vērtībām, liecināja tikai par nepieciešamību uzturēt pastāvošās tendences, īpaši izceļams Pierīgas

reģions. Otrajā posmā no 2006. gada līdz 2009. gadam situācija pasliktinājās tikai Zemgales reģionā.

Avots: autoru aprēķini.

2. att. Latvijas reģionu problēmkarte, analizējot reģionu konkurētspējas faktoru grupu „Bāzes faktori” 2002.–2009. gadā

Latvijas reģionu konkurētspējas faktoru grupas „Efektivitātes faktori” aprēķinātās vērtības ir apkopotas 4. tabulā.

4. tabula. Latvijas reģionu problēmgrupas, salīdzinot reģionu konkurētspējas faktoru grupas „Efektivitātes faktori” aprēķinātās vērtības 2002.–2009. gadā

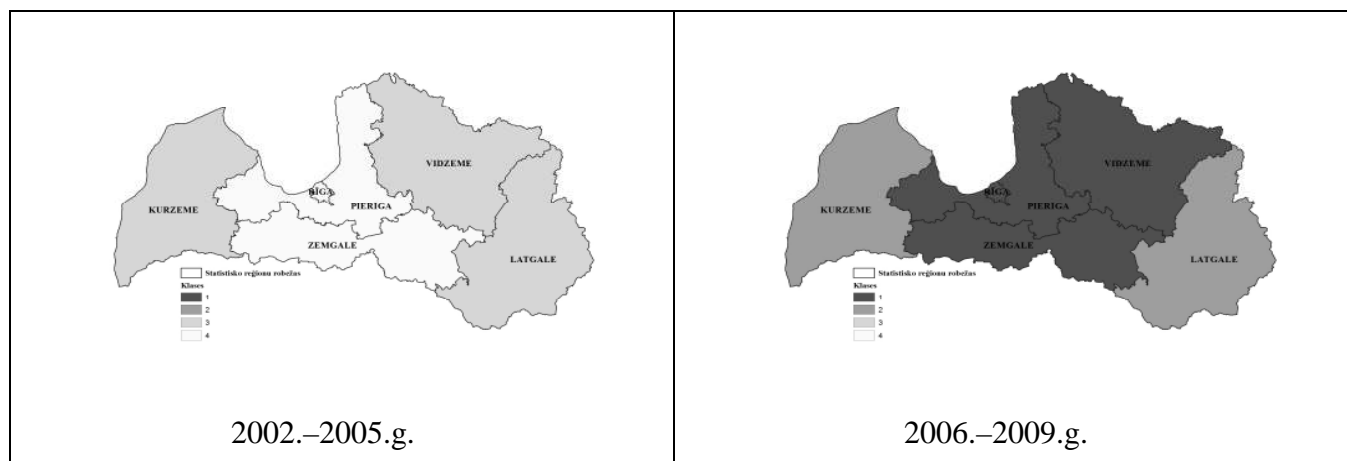
Teritoriālā vienība	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Rīgas reģions	0,4 7	5	0,5 3	4	4	0,57	5	0,45	6	1
Pierīgas reģions	0,5 2	3	0,6 0	2	4	0,62	1	0,48	5	1
Vidzemes reģions	0,5 2	2	0,5 4	3	3	0,60	3	0,50	3	1
Kurzemes reģions	0,4 8	4	0,4 9	5	3	0,57	4	0,51	2	2
Zemgales reģions	0,5 4	1	0,6 1	1	4	0,62	2	0,49	4	1
Latgales reģions	0,4 0	6	0,4 8	6	3	0,53 4	6	0,53 0	1	2

Avots: autoru aprēķini.

Piezīmes: sk. 2. tabulu

Apkopojot iegūtos rezultātus par Latvijas reģionu konkurētspējas faktoru grupas „Efektivitātes faktori” attīstības tendencēm (sk. 3. att.), var secināt, ka pirmajā posmā (no 2002. līdz 2005.gadam) Latvijas reģioni attīstījās salīdzinoši vienmērīgi, īpaši izceļami Pierīgas, Rīgas un Zemgales reģioni. Otrajā posmā (no 2006. līdz 2009.gadam) visos Latvijas reģionos situācija

pasliktinājās. Pierīgas, Rīgas, Vidzemes un Zemgales reģioni nokļuva pirmajā problēmgrupā, kur ietilpst visproblemātiskākie reģioni.

Avots: autora aprēķini.

3. att. Latvijas reģionu problēmkarte, analizējot reģionu konkurētspējas faktoru grupu „Efektivitātes faktori” 2002.–2009. gadā

Latvijas reģionu konkurētspējas faktoru grupas „Inovāciju faktori” aprēķinātās vērtības ir apkopotas 5. tabulā.

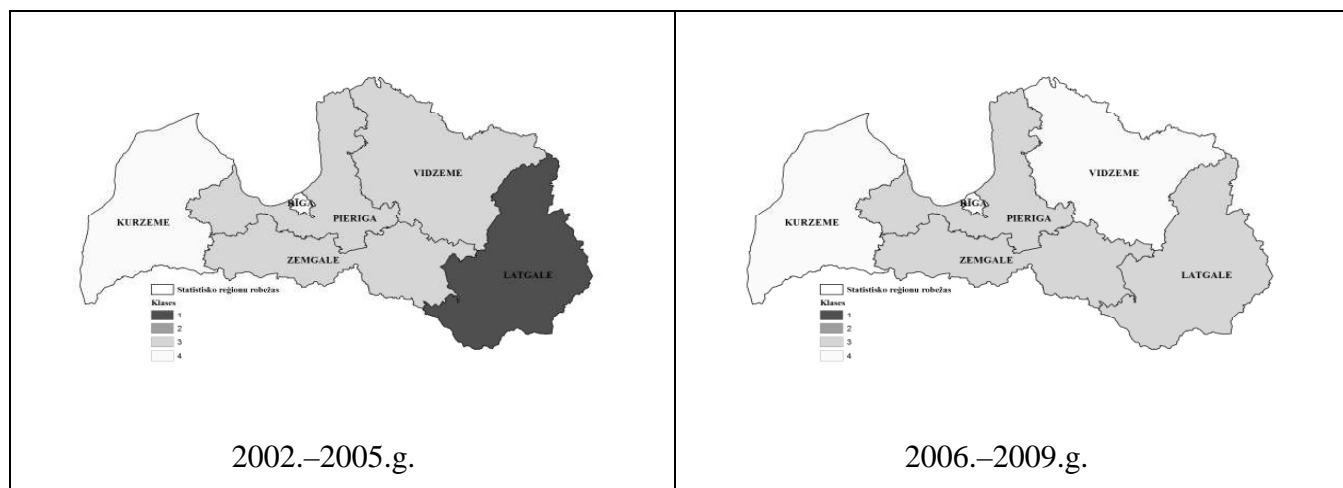
5. tabula. Latvijas reģionu problēmgrupas, salīdzinot reģionu konkurētspējas faktoru grupas „Inovāciju faktori” aprēķinātās vērtības 2002.–2009. gadā

Teritoriālā vienība	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Rīgas reģions	0,44	1	0,55	1	4	0,58	1	0,69	1	4
Pierīgas reģions	0,17	2	0,24	3	3	0,36	2	0,56	2	3
Vidzemes reģions	0,10	5	0,11	5	3	0,25	5	0,46	4	4
Kurzemes reģions	0,10	6	0,25	2	4	0,28	4	0,54	3	4
Zemgales reģions	0,13	3	0,16	4	3	0,35	3	0,40	5	3
Latgales reģions	0,12	4	0,07	6	1	0,22	6	0,39	6	3

Avots: autoru aprēķini.

Piezīmes: sk. 2. tabulu.

Apkopojot iegūtos rezultātus par Latvijas reģionu konkurētspējas faktoru grupas „Inovāciju faktori” attīstības tendencēm (sk. 4. att.), var secināt, ka pirmajā posmā no 2002. gada līdz 2005. gadam Latvijas reģioni attīstījās nevienmērīgi, īpaši izceļami Kurzemes un Rīgas reģioni, kas nokļuva ceturtajā problēmgrupā. Vissliktākā situācija bija Latgales reģionā, kas nokļuva pirmajā grupā.

Avots: autora aprēķini.

4. att. Latvijas reģionu problēmkarte, analizējot reģionu konkurētspējas faktoru grupu „Inovāciju faktori” 2002.–2009. gadā

Otrajā posmā no 2006. līdz 2009. gadam visos Latvijas reģionos kopumā situācija uzlabojās. Vidzemes reģions pievienojās Kurzemes un Rīgas reģioniem ceturtajā problēmgrupā, pārējie reģioni nokļuva trešajā grupā.

Apkopojot rezultātus, var secināt, ka Latvijā pastāv reģionālās atšķirības. Rīgas reģionam ir vislielākās konkurētspējas integrālā rādītāja vērtības, bet Pierīgas reģions atpaliek pavisam nedaudz. Pārējos Latvijas reģionos konkurētspējas integrālā rādītāja vērtības atpaliek un ir salīdzinoši līdzīgas, kas liecina par to, ka Latvijā pastāv reģionālās atšķirības no pozīcijas „centrs – perifērija”.

Autori secināja, ka pirmajā posmā Latvijas reģioni attīstījās diezgan līdzīgi, it īpaši Pierīgas reģions. Otrajā posmā Pierīgas reģionā situācija pasliktinājās, tajā pašā laikā Vidzemes un Zemgales reģioni nonāca pirmajā problēmgrupā. Iemesls situācijas pasliktināšanās procesam otrajā posmā, kad pasliktinājās reģionu konkurētspējas integrālais rādītājs, ir atrodams, apkopojot Latvijas reģionu konkurētspējas trīs faktoru grupu attīstības tendences: iegūtie rezultāti liecina par to, ka vislielākā ietekme uz situācijas pasliktināšanos bija faktoru grupas „Efektivitātes faktori” radītājiem, kad otrajā posmā visos Latvijas reģionos situācija pasliktinājās četriem reģioniem, nonākot pirmajā problēmgrupā.

Ievērojot iegūtos rezultātus par Latvijas reģionu konkurētspējas integrālā rādītāja attīstības tendencēm no 2002. līdz 2009. gadam, autori uzskata, ka pastāvošas ievērojamām atšķirībām konkurētspējas līmenī Rīgas un Pierīgas reģionos un pārējā Latvijā nav tieksmes samazināties. Autori piedāvā sekojošos iespējamus risinājumus:

- Latvijas valsts pārvaldes institūcijām nodrošināt ES līdzekļu piesaisti mazāk attīstītajiem reģioniem NUTS 3 līmenī, atbalstot attīstības projektu sagatavošanu un īstenošanu;

- izskatīt iespēju kādā no nākošajiem ES plānošanas periodiem Latvijai pāriet uz divu reģionu modeli, atbilstoši Latvijā pastāvošajām reģionālajām atšķirībām no pozīcijas „centrs – perifērija”, kas ļautu pārskatīt ES līdzekļu sadali;
- MK nodrošināt īpaši labvēlīgus apstākļus investīcijām mazāk attīstītos reģionos;
- Latvijas pašvaldībām un plānošanas reģionu administrācijām reģionos aktīvāk izmantot teritorijas mārketinga instrumentus, lai sekmētu reģionu attīstību.

Bibliogrāfija

- Judrupa I., Šenfelde M. 2011. *Konkurētspējas novērtēšana Latvijas plānošanas reģionos*. RTU zinātniskie raksti. 3. sēr. Ekonomika un uzņēmējdarbība. 21.sēj. 50.–59. lpp.
- Lavriņenko O. 2010 *Centrāleiropas un Austrumeiropas iedzīvotāju dzīves līmeņa veidošanas atšķirību pētīšana pa reģioniem*. Latgales Kultūras centra izdevniecība. Rēzekne. 228 lpp.
- Račko E., Voronovs V. 2012. *Оценка конкурентоспособности экономики регионов Латвии и факторы ее роста*. Starptautiskās zinātniskās konferences „Eiropas integrācijas sociālā un ekonomiskā dimensija: problēmas, risinājumi, perspektīvas” materiāli (2011. gada 3.–5. novembris. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saule". 225.–236. lpp.
- Vespers V. 2012. *Reģionālās attīstības novērtēšana*. Promocijas darbs. Jelgava: LLU (nepublicēti materiāli).
- Voronovs V., Petrova I., Račko E. 2006. *Reģionālās ekonomikas konkurētspējas paaugstināšana un aktīvā adaptācija globalizācijas apstākļos*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes izdevniecība „Saule”.
- Воронов В.В., Рачко Э.Э. 2011. *Оценка конкурентоспособности экономики регионов Латвии и приоритеты ее повышения*. Социальные вызовы модернизации регионов России. Материалы II Тюменского социологического Форума 28–29 июня 2011 г.: в 2 ч. Часть 1. Тюмень: Изд-во ТЮмГУ. С. 125-129.

STRUKTURĀLĀS IZMAIŅAS NODARBINĀTĪBĀ: EIROPAS SAVIENĪBAS PIEREDZE

Viktorija Šipilova

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
viktorija.sipilova@du.lv

Abstract

Structural changes in employment: experience of the European Union

The global economic downturn contributed to the decrease in employment level and this process in the member countries with different intensity, however, continues. In parallel issue of reindustrialization and development of innovation-based economy became actual. In view of the above, the question, which sectors are showing a tendency to increase employment and whether it is appropriate to talk about the total trends in member countries context, is actual, because, in spite of the differences in the level of economic development, the European Union member countries are facing a common objective - smart growth and high employment rate (the strategy „Europe 2020”). Purpose of this article is to examine the structural changes in employment in manufacturing in the European Union in the context of building an innovative economy and to define, in which European Union member countries and in which sectors employment rates increase. Results of research allow author conclude that the more significant impact on changes in the structure of employment in manufacturing in the European Union during period analyzed low and medium-technology branches had, while tending to increase in employment rate during period analyzed was observed in the new European Union member countries, and primarily in the high-technology branches.

Key words: employment, structural changes, high-technology branches, low and medium technology branches, the European Union.

Ievads

Ja Eiropa vēlas palikt globālās ekonomikas līdere, rūpniecība jāatzīst par prioritāti, turklāt, Eiropas Komisijas prezidents norāda, ka mums ir talantīgs darbaspēks un varena tehnoloģiskā un rūpnieciskā bāze (European Commission 2010). Saskaņā ar Eurostat datu bāzē pieejamiem statistiskiem datiem un autores veiktiem aprēķiniem, iespējams secināt, ka lielākais darbu ieguvušo personu skaits līdz globālās ekonomiskās lejupslīdes laikam tika novērots pakalpojumu nozarēs. Tomēr jāatzīmē, ka pakalpojumu sektora īpatsvara ekonomikā izteikts palielinājums līdz ar zemu produktivitātes līmeni pakalpojumu nozarēs salīdzinājumā ar apstrādes rūpniecības nozarēm, rada draudus izaugsmes ilgtspējai (Baumol 1967, Bonatti, Felice 2008). Globālās ekonomiskās lejupslīdes laikā lielākais darbu zaudējošo personu skaits bija vērojams tajās pakalpojumu nozarēs, kuras bija orientētas uz iekšzemes tirgu, un kurās salīdzinājumā ar rūpniecību bija vērojams zems produktivitātes līmenis.

Viena no četrām darba vietām privātajā sektorā Eiropas Savienībā tiek radīta apstrādes rūpniecībā un vismaz viena cita no četrām ir saistīta ar pakalpojumiem, kuri ir atkarīgi no rūpniecības kā piegādātāji vai klienti (European Commission 2010). Eiropas Savienības mērķis ir gudra, ilgtspējīga ekonomika ar augstu nodarbinātības, produktivitātes un sociālās kohēzijas līmeni (Eiropas Komisija 2010). Kā galvenie instrumenti šo mērķu sasniegšanai ir izvēlēti rūpniecība un inovācijas. Eiropas Savienības apņemšanās balstīt ekonomikas izaugsmi uz inovatīvām rūpniecības nozarēm ir ielikta stratēģijas „Eiropa 2020” pamatā (Eiropas Komisija 2010). Daļai no Eiropas

Savienības dalībvalstīm tas nozīmē izmaiņas ekonomikas struktūrā, kas savukārt veicinās izmaiņas arī nodarbinātības struktūrā.

Līdz ar to, raksta *mērķis* ir izvērtēt strukturālās izmaiņas nodarbinātībā apstrādes rūpniecībā Eiropas Savienībā inovatīvas ekonomikas veidošanas kontekstā un definēt, kurās Eiropas Savienības dalībvalstīs un kurās nozarēs notiek uz nodarbinātības rādītāju palielinājumu vērstas izmaiņas.

Raksta pamatā ir Eurostat datu bāzes statistiskā informācija par nodarbinātību apstrādes rūpniecībā laika posmā no 1995. gada līdz 2009. gadam. Apstrādes rūpniecības nozares ir sadalītas divās grupās – augsto tehnoloģiju nozares un zemo un vidējo tehnoloģiju nozares, balstoties uz OECD izstrādāto klasifikāciju „ISIC REV. 3 Technology Intensity Definition. Classification of Manufacturing Industries into Categories Based on R&D Intensities” (OECD Directorate for Science, Technology and Industry Economic Analysis and Statistics Division 2011). Strukturālās izmaiņas nodarbinātībā tiek analizētas, izmantojot kvantitatīvus rādītājus *indekss* (I), *ātrums* (V) un *intensitāte* (E), kuri tiek aprēķināti saskaņā ar krievu zinātnieka O. Krasilņikova piedāvāto metodoloģiju (Красильников 1999). Šie rādītāji palīdz novērtēt, kurām apstrādes rūpniecības nozarēm ir lielākā loma nodarbinātībā.

Inovāciju ietekme uz nodarbinātību: teorētiskais aspekts

Saimnieciskās darbības pilnveidošanas process ir bezgalīgs. Izmantojot, kā arī tālāk attīstot tos ražošanas procesus un tehnoloģijas, kuras radījusi sabiedrība savas iepriekšējās pastāvēšanas laikā, sabiedrība nonāk pie jaunām iespējām, kuras nodrošina racionālāku, efektīvāku resursu izmantošanu un indivīda vajadzību apmierināšanu. Šī procesa rezultātā par ekonomiskās izaugsmes galveno balstu visās tautsaimniecības nozarēs ir kļuvušas inovācijas. Inovāciju ietekmi uz nodarbinātību iespējams vērtēt makro- un mikrolīmenī.

Makroekonomikas līmenī starp pozitīviem jauno tehnoloģiju ieviešanas efektiem iespējams minēt jauno mašīnu/iekārtu ražošanu, pieprasījuma palielināšanu cenu samazinājuma dēļ, savukārt, kā negatīvie faktori jāatzīmē nodarbinātības samazinājums pieaugošā produktivitātes līmeņa dēļ, kā arī pieprasījuma samazinājums uz precēm, kuras tiek ražotas darbietilpīgajās nozarēs (Diaz, Tomas 2002). Mikrolīmenī nodarbinātības palielinājums vai samazinājums ir atkarīgs no katra atsevišķa gadījuma (Diaz, Tomas 2002), jo mikrolīmenī inovāciju tiešā ietekme uz nodarbinātību ir atkarīga no stratēģijas, kuru izvēlas uzņēmums (Evangelista, Savona 2003).

Empīriskie pētījumi norāda, ka inovāciju ietekme uz nodarbinātību atšķiras nozaru starpā (Bogliacino, Pianta 2010) atkarībā no inovāciju stratēģijas tipa, kuru piekopj uzņēmumi un nodarbināto kvalifikācijas līmeņa (Evangelista, Savona 2003). Inovāciju negatīva ietekme uz nodarbinātību izpaužas lielo uzņēmumu starpā, kapitālietilpīgajās nozarēs, kā arī nozarēs, kuras ir

saistītas ar finansēm (banku darbība, apdrošināšana, citi finanšu pakalpojumi) (Evangelista, Savona 2003).

Pastāv divi viedokļi:

- ✓ Darba apjoms ir konstants lielums, vismaz īsā laika posmā, tādēļ tehnoloģijas, kuras veicina produktivitātes pieaugumu, vienlaicīgi veicina nodarbinātības samazināšanos;
- ✓ Tehnoloģijas veicina nodarbinātības palielinājumu īsā laika posmā uz jaunu darba vietu veidu rēķina. Tiek izveidotas jaunas darba vietas jaunākajās nozarēs, turpretī tradicionālajās nozarēs tās sarūk (Diaz, Tomas 2002).

Saskaņā ar Šumpēteru īsā laika posmā tehnoloģijas pozitīvi ietekmē nodarbinātību, savukārt ilgākā laika posmā notiek pretējs process. Saskaņā ar Neoklasisko skolu nodarbinātības samazinājums īsā laika posmā veicina nodarbinātības palielinājumu vidējā un garā laika posmā (Diaz, Tomas 2002). Inovācijas veicina procesu, kura rezultātā augsti kvalificēts darbs aizvieto maz kvalificētu darbu (Evangelista, Savona 2003; Zuniga, Crespi 2012).

Kā liecina teorētiskie pētījumi, neskatoties uz inovāciju nozīmīgumu ekonomikas procesos, tomēr pastāv inovāciju negatīvā ietekme uz nodarbinātību. Līdz ar to viennozīmīgi pašauties uz inovāciju pozitīvo efektu nodarbinātības rādītāju uzlabošanas procesos nebūtu racionāli.

Izvērtēsim nodarbinātības struktūras izmaiņas Eiropas Savienībā pēdējo 15 gadu laikā, uzmanību veltot gan augsti tehnoloģiskām nozarēm, gan zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēm.

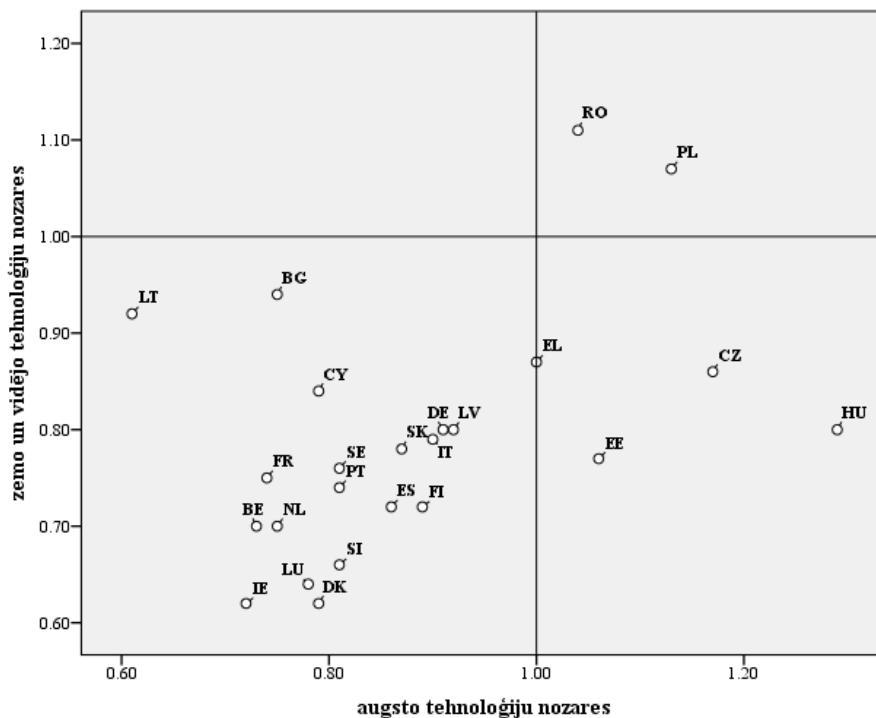
Pētījuma rezultāti

Eiropas Savienības darba tirgum šobrīd ir raksturīgs pieaugošais bezdarba līmenis, līdz ar neizmantoto potenciālu atsevišķās nozarēs, kas ir īpaši attiecināms uz valstīm ar stipru fiskālo konsolidāciju, kā dēļ mazinājās vidējie mājāsaimniecību ienākumi daudzās Eiropas Savienības dalībvalstīs, ka arī augsti un arvien pieaugoši darbaspēka nodokļi, kuri kavē jaunu darba vietu rašanos (European Commission 2012).

1. attēla dati norāda, ka nodarbināto skaita samazinājums Eiropas Savienībā gandrīz līdzvērtīgi notika gan zemo un vidējo tehnoloģiju, gan augsto tehnoloģiju nozarēs. Veiktie aprēķini ļauj izdarīt sekojošus secinājumus par Eiropas Savienības dalībvalstīm nodarbinātības kontekstā:

- ✓ strukturālo izmaiņu nodarbinātībā *indeksa* vērtības norāda, ka lielākais nodarbinātības samazinājums augsto tehnoloģiju nozarēs salīdzinājumā ar zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēm notika Kiprā, Francijā un Lietuvā.
- ✓ Polijā un Rumānijā notika nodarbināto skaita palielinājums apstrādes rūpniecībā gan augsto tehnoloģiju nozarēs, gan zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs;
- ✓ Eiropas Savienības augsti attīstītajās valstīs notika nodarbināto skaita samazinājums visās apstrādes rūpniecības nozarēs.

1. attēls. **Strukturālo izmaiņu nodarbinātībā indekss zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs, augsto tehnoloģiju nozarēs Eiropas Savienības dalībvalstīs 2009. gadā**

*Dati par Maltu, Austriju, Lielbritāniju nav pieejami
 Valstu kodu atšifrējumi ir pieejami 1. tabulā

Avots: autores veiktie aprēķini pēc Eurostat 2013

Strukturālo izmaiņu nodarbinātībā *indeksa* vērtības ļauj atzīmēt sekojošas tendences Eiropas Savienībā:

- ✓ strukturālās izmaiņas nodarbinātībā Eiropas Savienības jaunajās dalībvalstīs pārsvarā ir vērojamas ar tendenci uz nodarbinātības palielinājumu vai arī samazinājumu mazākos apmēros nekā Eiropas Savienības 15 dalībvalstīs;
- ✓ visās Eiropas Savienības augsti attīstītajās valstīs ir vērojama pretēja tendence – nodarbinātības samazinājums visās apstrādes rūpniecības nozarēs.

Strukturālo izmaiņu *ātruma* un *intensitātes* rādītāju vērtības palīdz izvērtēt kurām apstrādes rūpniecības nozarēm ir lielākā nozīme nodarbinātības izmaiņās Eiropas Savienībā. \

1. tabula. **Strukturālo izmaiņu nodarbinātībā ātrums un intensitāte augsto tehnoloģiju, zemo un vidējo tehnoloģiju apstrādes rūpniecības nozarēs Eiropas Savienības dalībvalstīs**

Valsts kods	Valsts	Zemo un vidējo tehnoloģiju nozares		Augsto tehnoloģiju nozares	
		<i>ātrums</i>	<i>intensitāte</i>	<i>ātrums</i>	<i>intensitāte</i>
EU	Eiropas Savienība	-0.23	-2.28	-0.08	-0.45
BE	Beļģija	-0.25	-2.05	-0.11	-0.48
BG	Bulgārija	-0.06	-0.86	-0.09	-0.34
CZ	Čehija	-0.18	-2.90	0.11	1.14
DK	Dānija	-0.33	-2.44	-0.09	-0.45
DE	Vācija	-0.17	-1.68	-0.06	-0.55
EE	Igaunija	-0.31	-4.65	0.02	0.11
IE	Īrija	-0.31	-2.17	-0.15	-0.79
EL	Grieķija	-0.09	-0.76	0.00	0.00
ES	Spānija	-0.26	-2.44	-0.05	-0.21
FR	Francija	-0.19	-1.46	-0.10	-0.40
IT	Itālija	-0.25	-3.20	-0.05	-0.31
CY	Kipra	-0.12	-1.04	-0.02	-0.02
LV	Latvija	-0.20	-2.26	-0.01	-0.02
LT	Lietuva	-0.08	-1.07	-0.14	-0.42
LU	Luksemburga	-0.32	-2.56	-0.04	-0.08
HU	Ungārija	-0.22	-2.71	0.14	1.25
NL	Nīderlande	-0.22	-1.56	-0.08	-0.26
PL	Polija	0.06	0.86	0.04	0.21
PT	Portugāle	-0.35	-4.83	-0.05	-0.14
RO	Rumānija	0.11	1.63	0.01	0.05
SI	Slovēnija	-0.52	-7.28	-0.13	-1.00
SK	Slovākija	-0.29	-4.09	-0.09	-0.73
FI	Somija	-0.26	-2.44	-0.06	-0.39
SE	Zviedrija	-0.19	-1.58	-0.11	-0.71

*Dati par Maltu, Austriju, Lielbritāniju nav pieejami

Avots: autores veiktie aprēķini pēc Eurostat 2013

Saskaņā ar veiktajiem aprēķiniem lielākā strukturālo izmaiņu nodarbinātībā *intensitāte* apskatāmajā laika posmā ir vērojama zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs. Izmaiņas tika vērsta uz nodarbināto skaita samazinājumu. Lielākā nodarbināto skaita samazinājuma *intensitāte* ir vērojama Slovēnijā E=-7.28, Portugālē E=-4.83, Igaunijā E=-4.65 un Slovākijā E=-4.09. Uz līdzīgām

tendencēm norāda strukturālo izmaiņu ātrums. Ar lielāko ātrumu izmaiņas nodarbinātības struktūrā notika Slovēnijā $V=-0.52$, Portugālē $V=-0.35$, Igaunijā $V=-0.31$ un Slovākijā $V=-0.29$.

Rumānijā un Polijā notika pretējs process. Veiktie aprēķini norāda, ka nodarbinātības rādītāji zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs šajās valstīs palielinājās.

Strukturālās izmaiņas augsto tehnoloģiju nozarēs Eiropas Savienībā pārsvarā tika vērstas uz samazinājumu. Čehija, Igaunija, Ungārija un Polija ir tās valstis, kurās strukturālās izmaiņas nodarbinātībā augsti tehnoloģiskajās nozarēs notika uz nodarbināto palielinājuma rēķina. Pārējās Eiropas Savienības dalībvalstīs notika nodarbināto skaita samazinājums, tomēr mazākos apmēros, kā zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs.

1. tabulas dati norāda, ka nopietnāks samazinājums nodarbinātības rādītājos gan ātruma, gan intensitātes ziņā notiek zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs. Šie rādītāji norāda arī uz Eiropas Savienības jauno dalībvalstu lomu nodarbinātības palielināšanā apstrādes rūpniecībā.

2. tabula. Darbu zaudējošo, ieguvušo personu skaits apstrādes rūpniecības nozarēs ekonomiskās izaugsmes un lejupslīdes posmos Eiropas Savienībā, tūkst. cilv.

		Ekonomiskās izaugsmes posms	Ekonomiskās lejupslīdes posms
Nozaru kods	Apstrādes rūpniecības nozares saskaņā ar NACE 1.1 Rev.	2006./2007.	2008./2009.
	Zemo un vidējo tehnoloģiju nozares		
DA	Pārtikas produktu un dzērienu, tabakas izstrādājumu ražošana	-4.9	-160.4
DB	Tekstilizstrādājumu ražošana	-145.8	-224.8
DC	Āduniecība un apstrāde, somu un līdzīgu izstrādājumu, zirglietu, apavu ražošana	-1.9	-48.5
DD	Koksnes, koka un korķa izstrādājumu ražošana, izņemot mēbeles; salmu, pīto izstrādājumu ražošana	-29.1	-109.3
DE	Celulozes, papīra, papīra izstrādājumu ražošana, izdevējdarbība, poligrāfija un ierakstu reproducēšana	-14.2	-112.6
DF	Naftas pārstrādes produktu, koksa un kodoldegvielas ražošana	-24.7	-3.5
DH	Gumijas un plastmasas izstrādājumu ražošana	36.9	-103.3
DI	Nemetālisko minerālu un izstrādājumu ražošana	29.1	-146.8
DJ	Metālu ražošana, gatavo metālizstrādājumu ražošana, izņemot mašīnas un iekārtas	109.3	-356.7
	Kopā:	-45.3	-1265.9
	Augsto tehnoloģiju nozares		

DG	Ķīmisko vielu, to izstrādājumu un ķīmisko šķiedru ražošana	-4.4	-63.2
DK	Iekārtu un mehānismu, darba mašīnu ražošana	104.4	-197.9
DL	Elektrisko mašīnu un aparātu ražošana	64.5	-215.5
DM	Transportlīdzekļu ražošana	67.2	-181.0
DN	Cita ražošana	29.4	-106.1
	Kopā:	261.1	-763.7

Avots: autores veiktie aprēķini pēc Eurostat 2013

Zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs gan ekonomiskās izaugsmes, gan lejupslīdes posmā pārsvarā ir vērojama nodarbinātības samazināšanās. Lielākais darbu zaudējošo personu skaits Eiropas Savienībā izaugsmes posmā ir vērojams nozarē „Tekstilizstrādājumu ražošana” (DB) - 145.8 tūkst. cilvēku. Nozarēs „Koksnes, koka un korķa izstrādājumu ražošana, izņemot mēbeles; salmu, pīto izstrādājumu ražošana” (DD) un „Naftas pārstrādes produktu, koksa un kodoldegvielas ražošana” (DF) arī notika nodarbinātības samazinājums taču vairakkārt mazākos apmēros, attiecīgi 29.1 un 24.7 tūkst. cilvēku. 109.3 tūkst. cilvēku, kas ir augstākais darbu ieguvušo personu skaits apstrādes rūpniecības nozaru starpā Eiropas Savienībā tika vērojams nozarē „Metālu ražošana, gatavo metālizstrādājumu ražošana, izņemot mašīnas un iekārtas” (DJ). Jāatzīmē, ka lejupslīdes posmā šajā nozarē darbu zaudēja vēl lielāks cilvēku skaits, turklāt tas atkal bija augstākais rādītājs apstrādes rūpniecības nozaru starpā un sastādīja 356.7 tūkst. cilvēku. Samērā mazs darbu zaudējošo personu skaits Eiropas Savienībā zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs vērojams tikai „Naftas pārstrādes produktu, koksa un kodoldegvielas ražošana” nozarē (DF) 3.5 tūkst. cilvēku.

Eiropas Savienībā laika posmā no 2006. gada līdz 2007. gadam tādās augsti tehnoloģiskajās nozarēs kā „Iekārtu un mehānismu, darba mašīnu ražošana” (DK), „Transportlīdzekļu ražošana” (DM) un „Elektrisko mašīnu un aparātu ražošana” (DL) darbu ieguvušo personu skaits bija attiecīgi 104.4, 67.2 un 64.5 tūkst. cilvēku. Ekonomiskās lejupslīdes posmā šajās nozarēs bija vērojams lielākais darbu zaudējošo personu skaits - „Elektrisko mašīnu un aparātu ražošana” (DL) 215.5, „Iekārtu un mehānismu, darba mašīnu ražošana” (DK) 197.9 un „Transportlīdzekļu ražošana” (DM) 181.0 tūkst. cilvēku.

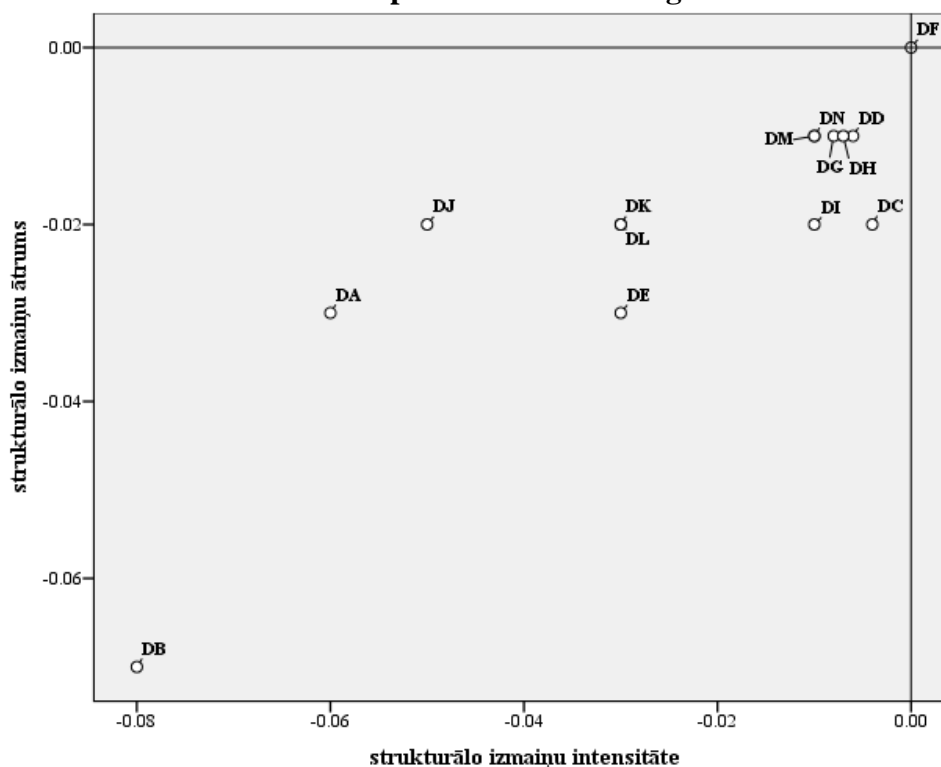
Saskaņā ar 2. tabulas datiem augsti tehnoloģiskajās apstrādes rūpniecības nozarēs ekonomiskās izaugsmes posmā bija vērojams lielākais darbu ieguvušo personu skaits, tomēr ekonomiskās lejupslīdes laikā šajās nozarēs spīgti bija vērojama pretēja tendence.

Eiropas Savienībā apskatāmajā laika posmā visās apstrādes rūpniecības nozarēs notika nodarbinātības samazinājums. Strukturālo izmaiņu nodarbinātībā aprēķinātās *ātruma* un *intensitātes* vērtības nozaru griezumā norāda, kādām nozarēm bija lielākā loma nodarbinātības struktūras izmaiņās.

Lielākās strukturālo izmaiņu ātruma un intensitātes vērtības ir zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēm „Tekstilizstrādājumu ražošana” (DB) $V=-0.07$, $E=-0.08$, „Pārtikas produktu un dzērienu, tabakas izstrādājumu ražošana” (DA) $V=-0.03$, $E=-0.06$, „Metālu ražošana, gatavo metālizstrādājumu ražošana, izņemot mašīnas un iekārtas” (DJ) $V=-0.02$, $E=-0.05$ un „Celulozes, papīra, papīra izstrādājumu ražošana, izdevējdarbība, poligrāfija un ierakstu reproducēšana” (DE) $V=-0.03$, $E=-0.03$.

Augsti tehnoloģisko nozaru starpā lielākās strukturālo izmaiņu ātruma un intensitātes vērtības ir nozarēm „Iekārtu un mehānismu, darba mašīnu ražošana” (DK) $V=-0.02$, $E=-0.03$, „Elektrisko mašīnu un aparātu ražošana” (DL) $V=-0.02$, $E=-0.03$ un „Transportlīdzekļu ražošana” (DM) $V=-0.01$, $E=-0.01$, tomēr ātruma un intensitātes rādītāju vērtības šajās nozarēs ir mazākas nekā zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēm.

2.attēls. **Strukturālo izmaiņu nodarbinātībā ātrums un intensitāte apstrādes rūpniecības nozarēs Eiropas Savienībā 2009. gadā**

Avots: autores veiktie aprēķini pēc Eurostat 2013

2. attēla dati norāda, ka izteiktāka ietekme uz nodarbinātības struktūras izmaiņām apstrādes rūpniecībā Eiropas Savienībā apskatāmajā laika posmā bija zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēm - „Tekstilizstrādājumu ražošana” (DB), „Pārtikas produktu un dzērienu, tabakas izstrādājumu ražošana” (DA) un „Metālu ražošana, gatavo metālizstrādājumu ražošana, izņemot mašīnas un iekārtas” (DJ). Augsto tehnoloģiju nozares tāpat uzrādīja negatīvus rādītājus, tomēr to ietekme uz

nodarbinātības struktūras izmaiņām var tikt vērtēta kā mērenāka salīdzinājumā ar zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēm.

Secinājumi

- ✓ Strukturālās izmaiņas nodarbinātībā Eiropas Savienības jaunajās dalībvalstīs pārsvarā ir vērojamas ar tendenci uz nodarbinātības palielinājumu vai arī samazinājumu mazākos apmēros, nekā Eiropas Savienības 15 dalībvalstīs, savukārt visās Eiropas Savienības augsti attīstītajās valstīs ir vērojama pretēja tendence – nodarbinātības samazinājums visās apstrādes rūpniecības nozarēs.
- ✓ Autores veiktie aprēķini norāda, ka nopietnāks samazinājums nodarbinātības rādītājos gan *ātruma*, gan *intensitātes* ziņā notiek zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs.
- ✓ Nodarbinātības rādītāju izvērtējums nozaru griezumā, salīdzinot ekonomiskās izaugsmes un lejupslīdes posmus ļauj secināt, ka augsti tehnoloģiskajās apstrādes rūpniecības nozarēs ekonomiskās izaugsmes posmā bija vērojams lielākais darbu ieguvušo personu skaits, tomēr ekonomiskās lejupslīdes laikā šajās nozarēs spilgti bija vērojama pretēja tendence.
- ✓ Izteiktāka ietekme uz nodarbinātības struktūras izmaiņām apstrādes rūpniecībā Eiropas Savienībā apskatāmajā laika posmā bija zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēm.
- ✓ Augsto tehnoloģiju nozares tāpat uzrādīja negatīvus rādītājus, tomēr to ietekme uz nodarbinātības struktūras izmaiņām var tikt vērtēta kā mērenāka salīdzinājumā ar zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēm.
- ✓ Strukturālo izmaiņu nodarbinātībā izvērtējums ļauj secināt, ka Eiropas Savienībā apskatāmajā laika posmā tendence uz nodarbinātības rādītāju palielinājumu bija vērojama Eiropas Savienības jaunajās dalībvalstīs un pārsvarā augsto tehnoloģiju nozarēs.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

Bibliogrāfija

- Baumol W. 1967. Macroeconomics of unbalanced growth. The anatomy of urban crisis. In: *American Economic Review*. No. 57 (3), pp. 416-426.
- Bogliacino F., Pianta M. 2010. Innovation and Employment: a Reinvestigation using Revised Pavitt classes. In: *Research Policy*. 39, pp. 799-809.
- Bonatti L., Felice G. 2008. Endogenous growth and changing sectoral composition in advanced economies. In: *Structural Change and Economic Dynamics*. No 19 (2), pp. 109-131.
- Eiropas Komisija. 2010. *Komisijas paziņojums „Eiropa 2020”. Stratēģija gudrai, ilgtspējīgai un integrējošai izaugsmei*. http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_LV_ACT_part1_v1.pdf [05.03.2013].
- European Commission. 2012. *Annex. Draft joint employment report to the communication from the Commission. Annual Growth Survey 2013*. http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/ags2013_emplr_en.pdf [05.03.2013].

- European Commission (2010) *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: An Integrated Industrial Policy for the Globalisation Era; Putting Competitiveness and Sustainability at Centre Stage*. http://ec.europa.eu/enterprise/policies/industrial-competitiveness/industrial-policy/files/communication_on_industrial_policy_en.pdf [05.03.2013].
- Eurostat. 2013. *National Accounts by 31 branches - employment data*. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_nace31_e&lang=en [05.03.2013].
- Evangelista R., Savona M. 2003. Innovation, employment and skills in services. Firm and sectoral evidence. In: *Structural Change and Economic Dynamics*. 14. pp. 449-474.
- Sacristan Diaz M., Quiros Tomas F.J. 2002. Technological innovation and employment: Data from a decade in Spain. In: *International Journal of Production Economics*. 75, pp. 245-256.
- OECD Directorate for Science, Technology and Industry Economic Analysis and Statistics Division. 2011. *ISIC Rev. 3 Technology Intensity Definition Classification of manufacturing industries into categories based on R&D intensities*. <http://www.oecd.org/sti/ind/48350231.pdf> [05.03.2013].
- Zuniga P., Crespi G. 2012. Innovation Strategies and Employment in Latin American Firms. In: *Structural Change and Economic Dynamics*. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0954349X12000872> [05.03.2013].
- Красильников О. 1999. *Структурные сдвиги в экономике. Теория и методология*. Саратов: Научная книга.

MEDIJU TIRGUS RAKSTUROJUMS LATVIJĀ NO 2007. LĪDZ 2012. GADAM REKLĀMAS KONTEKSTĀ

Natalja Skurjate

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, LV – 5401
natalja.skurjate@inbox.lv

Abstract

Analysis of the Latvian Media Market in the Context of Advertisement from 2007 to 2012

The aim of the research is to analyze Latvian media market in the context of advertisement from 2007 to 2012. The author has analyzed advantages and disadvantages of media, development tendencies of all media and reason why companies choose this one or that one media for advertising.

The most important conclusion: internet is getting more popular, but newspapers are losing their positions. Other media sources didn't change their positions and stayed stable. People still pay attention to the traditional ways of advertising, such as TV advertisement, but newspapers and magazines are losing their positions among the youth. Young people think that the most effective way of advertising is putting advertisements on TV, posters or stands and internet. Offers of the author: publish the advertisements in the forums dedicated to young people and their interests; publish youth-orientated advertisements in internet and as out-of-home media; make creative advertisements.

Key Words: media, media market, advertisement, market of advertisement, target audience.

Tautsaimniecības attīstība ir atkarīga no uzņēmumu veiksmīgas un produktīvas darbības, savukārt, uzņēmumu pozitīvo attīstību palīdz nodrošināt veiksmīga produkcijas virzīšana tirgū, izmantojot reklāmu kā svarīgu marketinga komunikācijas kompleksa sastāvdaļu, lai patērētāji būtu informēti par produkciju un tās īpašībām, kā arī nezaudētu interesi par konkrētiem produktiem. Informācija ir saite starp patērētājiem un uzņēmumiem, jo vieni ir gatavi maksāt par informācijas iegūšanu un citi maksā par tās izplatīšanu sabiedrībā. Informācija var kļūt par veiksmīga biznesa atslēgu, ja to nodod patērētājiem caur medijiem, kuri ir populāri un visvairāk izmantojami konkrētā mērķauditorijā, un kur ražotās produkcijas reklamēšana dos lielākus rezultātus un peļņu, ieguldot pēc iespējas mazāk līdzekļu. Pētījuma mērķis ir izanalizēt mediju tirgu Latvijā kopumā no 2007.gada līdz 2012.gadam un noteikt katra mediju veida attīstības perspektīvas.

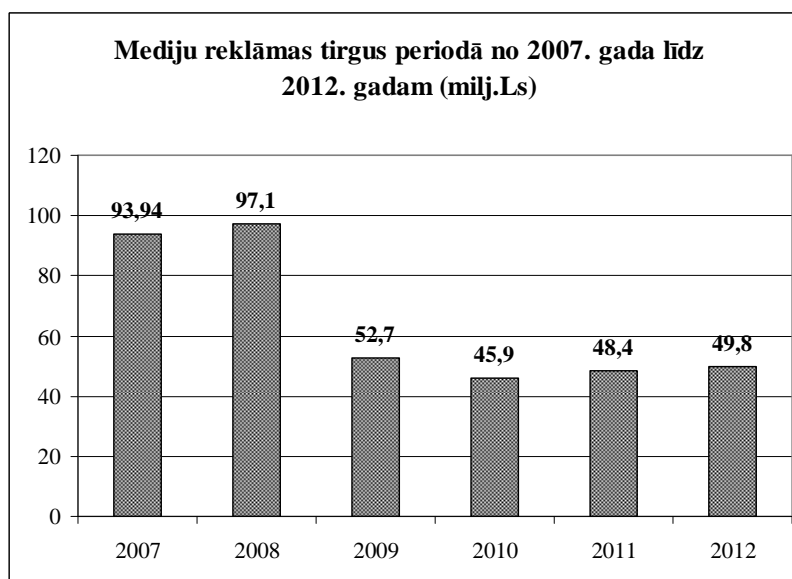
Pētījumā izmantotās metodes: abstrakti – loģiskā metode, monogrāfiskā metode, grafiskā metode, statistiskā pētījumu metode. Autore izmantojusi dažādus informācijas avotus: mācību grāmatas par mārketingu, interneta resursus un pētījumus citas publikācijas.

Lai analizētu mediju tirgu Latvijā, autore 1. attēlā atspoguļo mediju reklāmas tirgus dinamiku. Tā parāda ievērojamu lejupslīdi reklāmas tirgū, kas ir saistīta ar ekonomisko krīzi, kuras dēļ daudzi uzņēmumi bankrotēja, daudzi bija spiesti samazināt izdevumus, kas savukārt samazināja mediju reklāmas tirgus apjomu. 2011.gadā reklāmas apjomi sāk atkal palielināties, bet mediju tirgus atveseļošanās pēc krīzes var turpināties ilgi, jo krīzes laikā apjomi bija samazinājušies gandrīz divas reizes.

Reklāmas tirgus ir ļoti atkarīgs no kopējās uzņēmējdarbības vides valstī, jo labāka būs uzņēmējdarbības vide Latvijā, jo lielāka būs konkurence starp uzņēmumiem. Tas savukārt liks

uzņēmumiem vairāk izplatīt informāciju par saviem ražojumiem un pakalpojumiem, bet viens no izplatītākajiem veidiem, kā ietekmēt patērētāju, ir reklāma.

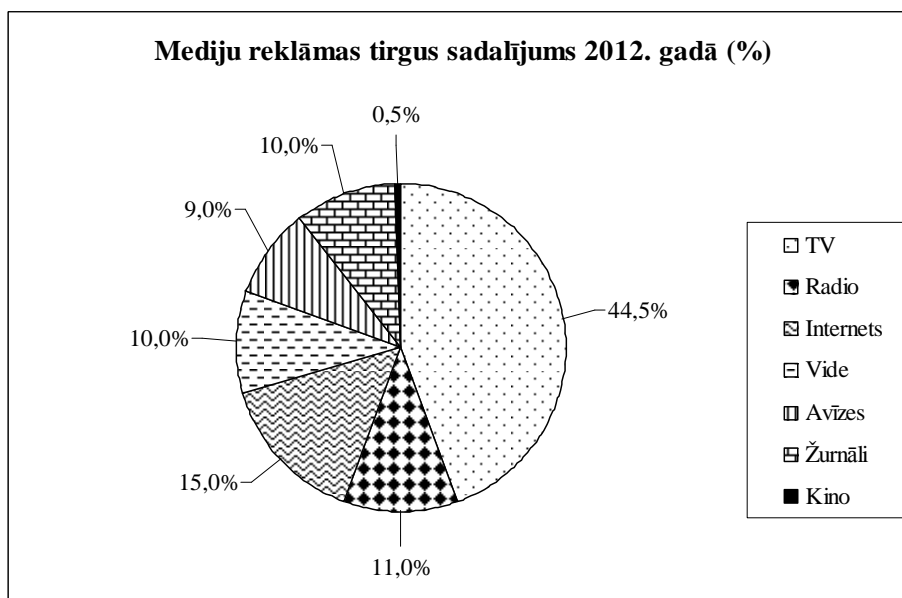
1. attēls

Avots: autores izveidots pēc: Mediju reklāmas tirgus dati.. 2013

Apskatoties mediju reklāmas struktūru 2. attēlā, var redzēt, ka 2012. gadā populārākie mediju reklāmdevēju vidū ir televīzija un prese (avīzes un žurnāli). Katram no medijiem ir savas priekšrocības un trūkumi, kuri ietekmē reklāmdevēju izvēli.

2. attēls

Avots: autores izveidots pēc: Mediju reklāmas tirgus dati 2012. 2013

2007. gadā prese (avīzes un žurnāli) bija populārākais no medijiem reklāmdevēju vidū, jo reklāmas īpatsvars avīzēs un žurnālos bija 39,3% (Mediju reklāmas tirgus dati 2007). Taču situācija mainījās, un preses īpatsvars reklāmas tirgū 2012. gadā bija tikai 19% (Mediju reklāmas tirgus dati

2012). Presei ir savas priekšrocības, kuras izmanto reklāmdevēji, proti, operatīva reklāmas ievietošana, reklāmu presē var apskatīties uzmanīgāk un rūpīgāk, bet galvenā priekšrocība ir salīdzinoši zemās izmaksas.

Neskatoties uz visām priekšrocībām, prese sāk zaudēt savas pozīcijas, it īpaši avīzes, jo daudzi cilvēki aktīvi izmanto internetu. Mobilie telefoni ļauj cilvēkiem pieslēgties internetam ne tikai mājās, bet jebkurā vietā. Tāpēc avīzes nespēj pievērsties dažāda vecuma lasītājiem, jo pārsvarā šī masu saziņas līdzekļa auditorija ir nobrieduši cilvēki, kas nelabprāt maina savus uzskatus par preču pievilcību. Atšķirībā no avīzēm žurnālu auditorija vecuma ziņā ir daudz plašāka, jo tos lasa gan jaunieši, gan pieaugušie, gan pensijas vecuma cilvēki. Bet galvenais žurnālu trūkums ir cena, jo žurnāli maksā diezgan dārgi, bet, tā kā tā nav pirmās nepieciešamības prece, tad tos pērk turīgākie cilvēki. Tieši tāpēc žurnālos pārsvarā tiek reklamētas luksusa preces (piemēram, dārgas smaržas, dizaineru apģērbs utt.)

Radio klausītāju skaits no 12 gadiem līdz 74 gadiem paliek diezgan stabils, tāpēc reklāmdevēji turpina izmantot radio reklāmu. Radio reklāma piesaista reklāmdevējus ar sekojošām priekšrocībām:

- ♦ reklāmas izgatavošana ir samēra lēta un vienkārša, tāpēc ir pievilcīga nelielai uzņēmējdarbībai;
- ♦ elastīgs reklāmas veids (viegli izmainīt tekstu vai atskaņošanas grafiku).

Radio nav izņēmums citu mediju vidū, jo radio arī ir nepilnības. Viens no galvenajiem trūkumiem ir vizuālā kontakta neesamība. Uzņēmumiem, kuru precēm ir nepieciešams vizuālais attēlojums, nav vērts izmantot radioreklāmu. Nevar neievērot arī radioreklāmas īslaicīgumu. Bieži vien radio skan kā fons mašīnā vai mājās, tāpēc reklāma var tikt ātri aizmirsta vai palaista garām. Nereti gadās, ka cilvēki nodarbojas ar citām lietām, klausoties radio vai vispār pārslēdz uz citu radiostaciju, tāpēc reklāmai nav pievērstas vajadzīgā uzmanība.

Visticamāk, radio reklāma nākotnē turpinās aizņemt ap 10% no kopējā mediju tirgus, jo radio cilvēki klausās mašīnās, darbā, pakalpojumus sniegšanas vietās (piemēram, frizētavā), tāpēc reklāmdevēji turpinās ievietot reklāmu radio.

Viens no populārākajiem medijiem ir televīzija, jo tā ir liela Latvijas iedzīvotāju daļas neatņemama dzīves daļa. Par televīzijas popularitāti liecina arī tas, ka reklāmas tirgus sadalījumā tā ieņem lielāko īpatsvaru gan 2007.gadā (35%), gan 2012.gadā (44,5%). Televīzijai kā reklāmas izplatīšanas līdzeklim ir daudz priekšrocību:

- ♦ vizuālā un skaņas vienlaicīga ietekme;
- ♦ milzīga iespēja veidot neaizmirstamus tēlus;
- ♦ spēja aptvert lielu iedzīvotāju daļu;

- ♦ iedzīvotāju pieradums;
- ♦ var radīt pozitīvu iespaidu par preci vai pakalpojumu;
- ♦ tā spēj parādīt, kā skatītājs jutīsies, ja nopirks piedāvāto preci vai pakalpojumu, psiholoģiski ietekmējot.

Neskatoties uz televīzijas reklāmas efektivitāti, tai ir arī savi trūkumi. Viens no galvenajiem ierobežojumiem reklāmai televīzijā ir augstas izmaksas, kuras ir saistītas gan ar tās sagatavošanu, gan ar raidlaiku. Tomēr var izvēlēties tādu reklāmas raidīšanas laiku, kad tā būs vislabāk pieejama konkrēta uzņēmuma mērķauditorijai, bet par zemāku cenu.

Tomēr kā negatīvu faktu var minēt to, televīzija ir pārpildīta ar reklāmu un, kā rāda pētījumi, tā izraisa pārsvarā kaitinošu efektu, jo lielāka daļa reklāmu ir neinteresantas un līdzīgas savā starpā (Vikmanis 2008: 8). Reklāmas veidotājiem bieži vien pietrūkst fantāzijas un iztēles, un pats klients izvēlas drošu risinājumu, izvēloties vieglo un standartu reklāmu, iznīcinot asprātīgu, mākslinieciski kvalitatīvu darbu.

Par visprogresīvāko mediju tiek uzskatīts internets. Reklāmas īpatsvars internetā pieaug ik gadu, proti, periodā no 2007. līdz 2012. gadam interneta īpatsvars pieauga par 11%. Internets dziļi iesakņojas cilvēku dzīvē, to izmanto ne tikai jaunieši, bet arī pieaugušie gan mājās, gan darbā. Daudziem cilvēkiem internets aizvieto visus pārējos medijus, tāpēc reklāmdevēji arvien aktīvāk ievieto reklāmu internetā, izmantojot tā priekšrocības:

- ♦ interaktīvā kontakta iespēja;
- ♦ salīdzinoši zemas viena kontakta izmaksas;
- ♦ iespēja jebkurā brīdī koriģēt informāciju (piemēram, reklāmas kampaņu);
- ♦ tiek izmantoti dažādi ietekmes līdzekļi (skaņa, specefekti u.c.);
- ♦ rezultātu kontrole (var sekot reklāmas rezultātiem, kaut ko mainīt vai pievienot);
- ♦ ir iespēja fokusēties uz noteiktu mērķauditoriju;
- ♦ salīdzinoši lēta reklāma.

Internets pēdējo gadu laikā mūsu sabiedrībā ieņem tik svarīgu vietu, ka 4% interneta lietotāju izmantoja internetu ārpus mājām, proti, parkā, kafejnīcā, picērijā utt. (Interneta patēriņa paradumu pētījums 2013). Tas nozīmē, ka jebkurā brīdī tie var, izmantojot mobilos telefonus, planšētdatorus, viedtālrunus, pieslēgties internetam un „ieiet”, piemēram, sociālajā tīklā.

Protams, ka pagaidām internetam kā reklāmas izplatīšanas līdzeklim ir arī ļoti nozīmīgs trūkums -tā spēj ietekmēt tikai tos cilvēkus, kuri izmanto internetu. Tomēr var prognozēt, ka interneta lietotāju skaits arvien nemitīgi pieaugs, tāpēc drīzumā šis trūkums nebūs aktuāls.

Lai piesaistītu patērētāju uzmanību, internetā tiek izmantotas dažādas produkcijas reklamēšanas iespējas:

- ♦ *mediju reklāma* – tekstuālās un grafiskās reklāmas ievietošana vietnē, līdzīgi kā to ievieto drukāto mediju (avīzēs) lappusēs;
- ♦ *kontekstuālā reklāma* – tekstuālās un grafiskās reklāmas ievietošana blakus meklēšanas rezultātiem. Šādas reklāmas parādīšanās ir atkarīga no meklēšanas pieprasījuma;
- ♦ *product placement* (angļu val.) – diezgan jauns reklāmas veids, kurā noteikta prece tiek reklamēta caur *online* (tiešsaistes) spēlēm, filmām kā rekvizīts;
- ♦ *reklāma ar e-pastu* – reklāmas izsūtīšana masu auditorijai ar elektroniskā pasta palīdzību;
- ♦ *izpeldošie logi (pop-up)* ir ļoti populārs reklāmas veids internetā. Cilvēki atver kādu mājas lapu un automātiski parādās reklāma, kuru var arī aizvērt;
- ♦ *elektroniskā ziņojumu tāfele* – analogiska parastām ziņojumu tāfelēm vai reklāmas avīzēm.

Tik plaša interneta reklāmas izvēle ļauj reklāmdevējiem tērēt reklāmai atvēlēto naudu daudz produktīvāk atkarībā no mērķauditorijas paradumiem, vēlmēm un interesēm. Pagaidām visplašāk internetu izmanto jaunieši, kas apstiprinājās pētījumā (Mediju tirgus analīze Latvijā 2011) jauniešiem vecumā no 15 līdz 25 gadiem par tēmu „Mediju tirgus analīze Latvijā no 2005.gada līdz 2010.gadam reklāmas kontekstā”. Izrādās, ka jaunieši pārsvarā velta uzmanību reklāmai televīzijā un internetā, bet pārējos medijos reklāmu tie gandrīz nepamana. Turklāt viņi uzskata, ka reklāmu visefektīvāk ievietot tieši internetā un televīzijā. Runājot par viņu attieksmi pret reklāmu, tad viedokli sadalījās divās daļās – vienu daļu respondentu reklāma kaitina, bet citiem otrādi tā liekas derīga, jo tie iegādājas preces pateicoties informācijai, kas iegūta no reklāmas.

Izpētot mediju tirgus tendences, kā arī katra mediju veida priekšrocības un trūkumus, raksta autores svarīgākie secinājumi ir šādi: internets kļūst arvien populārāks, bet avīzes ar katru gadu zaudē savas pozīcijas. Pārējie mediji praktiski nemainīja savas pozīcijas un palika stabili (no 2007.gada līdz 2012.gadam). Cilvēki joprojām lielāko uzmanību velta tradicionālajam reklāmas veidam - reklāmai televīzijā, bet žurnāli un avīzes sāk zaudēt savas pozīcijas un jauniešu vidū nav īpaši aktuālas. Jaunieši uzskata, ka visefektīvāk ir ievietot reklāmu televīzijā un internetā. Autore priekšlikumi ir: reklāmas ievietošana jauniešu forumos, pārdomātāka interneta reklāma, balstoties uz mērķauditorijas interesēm un vēlmēm. Reklāmai jābūt pievilcīgai, interesantai, īpašai un kreatīvai, jo cilvēkiem apnīk banāla reklāma, bet jaunas idejas piesaista uzmanību.

Bibliogrāfija

Internets – efektīvs mārketinga komunikāciju kanāls ne tikai jauniešu, bet arī nobriedušu cilvēku sasniegšanai. Pieejams: http://www.tns.lv/newsletters/2009/23/default.asp?category=tns23&id=MP_Interneta_lietosana [skatīts 15.05.2013].

Interneta patēriņa paradumu pētījums. Pieejams: http://www.tns.lv/wwwtnslv_resources/images/Mediju_petijumu_gadagramata/2011-2012/08_Interneta_paterina_paradumu_petijums.pdf [skatīts 15.05.2013.]

- Mārketinga pamati*. Biroja sērija. Rīga: Jumava, 2002. 351.lpp.
- Mediju reklāmas tirgus dati 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012. Pieejams:
http://www.lra.lv/files/varia/2010.mediju_rekl.tirgus09.03.2011.pdf.
- Niedrītis, J.Ē. *Mārketings*. Rīga: Turība biznesa augstskola, 2008. 392.lpp.
- Praude, V. *Mārketinga komunikācijas*. Rīga: Vaidelote, 2005. 485.lpp.
- Skurjate, N. *Mediju tirgus analīze Latvijā no 2005. gada līdz 2010. gadam reklāmas kontekstā*: bakalaura darbs. Nozare: ekonomika, apakšnozare: tirgzinības. Daugavpils Universitāte, 2011. 64 lpp. (nepublicēti materiāli)
- Vikmanis, Ģ. Reklāmas kā sabiedrības kulturālisma spogulis. *Latvijas Avīze*, 2008. 9. septembris.

MAŠĪNBŪVES UN METĀLAPSTRĀDES NOZARES RAKSTUROJUMS PĒC 2009. GADA EKONOMISKĀS KRĪZES LATVIJĀ

Liene Tipāne

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401

liene_tipane@inbox.lv

Abstract

Situation of Engineering Industry and Metal Working in Latvia after the Economic Crisis 2009

Engineering Industry and Metal Working is one of the leading industries in the European Union, which supplies other industries with the latest machines, production systems, metal components. In recent years Engineering Industry and Metal Working have been rapidly developed and the major companies have managed to recover some of the lost production after the crises 2009. In Latvia the business must enforce the development of the companies by attracting investments or by implementing the opportunities offered by the EU funds and purchase new technologies that will help to improve the production and increase production capacity. Thereby it will improve the situation not just in the company but also in the whole industrial sector. The main stimulus for increasing production capacity in Engineering Industry and Metal Working from state is to offer tax incentives, to inform businessmen about the support offered by the EU Structural funds and other financial aid tools to improve the production capacity.

Key Words: Engineering Industry and Metal Working, machine-building, metal-working.

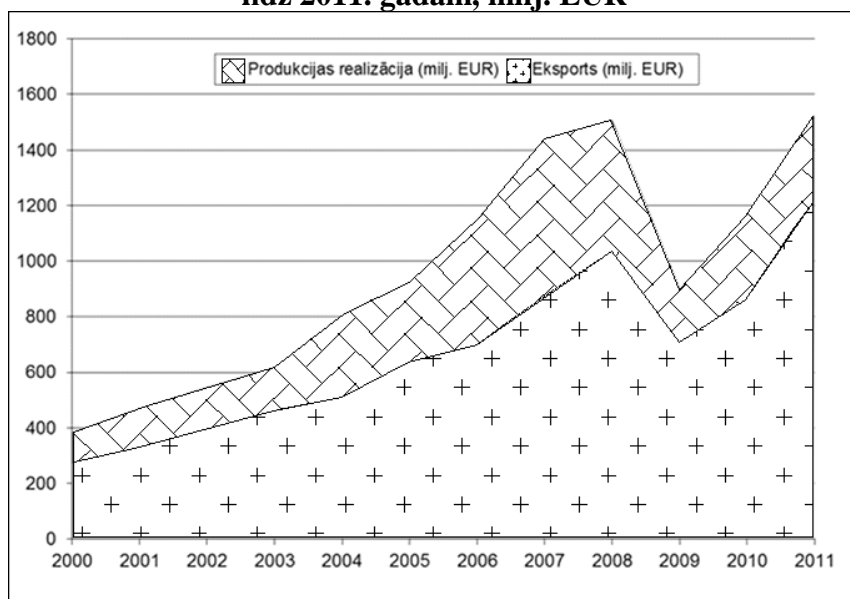
Mašīnbūves un metālapstrādes nozare ir viena no vadošajām ražošanas nozarēm Eiropas Savienībā, un tajā strādājošajiem uzņēmumiem un speciālistiem ir nepieciešamas atbilstošas zināšanas un pieredze. Mašīnbūves nozare apgādā citas tautsaimniecības nozares ar mašīnām, iekārtām, ražošanas sistēmām, metāla sastāvdaļām u.tml.

Latvijas rūpniecības galvenās nozares ir pārtikas pārstrāde, kokrūpniecība, kā arī metālapstrāde un mašīnbūve. Pēdējos gados strauji attīstās mašīnbūves un metālapstrādes rūpniecība, kuras lielākajiem uzņēmumiem ir izdevies atgūt daļu no 2009. gada krīzē zaudētajiem ražošanas apjomiem.

Raksta mērķis ir: raksturot situāciju mašīnbūves un metālapstrādes nozarē Latvijā pēc 2009.gada ekonomiskās krīzes. Lai sasniegtu izvirzīto mērķi, darba autore izmantoja vairākas pētījumu metodes: detalizētai situācijas izpētei mašīnbūves un metālapstrādes nozarē izmantota monogrāfiskā metode, bet padziļinātai analīzei izmantota statistiskā un grafiskā metode (datu un pētījumu rezultātu vizuālai attēlošanai).

Līdz pat 2008.gada nogalei metālapstrādes nozare bija viena no visstraujāk augošajām nozarēm Latvijā, gadā palielinot ražošanu vidēji par 20% (Metālapstrādes, mašīnbūves, mašīnzinību nozares raksturojums: 2012). Attīstības pamatā bija ārējo tirgu apgūšana un vietējais pieprasījums. Iestājoties globālajai ekonomiskajai krīzei, ražošanas apjomi Latvijā 2009.gadā samazinājās par 40%, īpaši liels kritums bija iekšējā tirgū. Galvenais ietekmējošais faktors bija pieprasījuma mazināšanās pēc patēriņa precēm citās nozarēs, tāpēc metālapstrādes nozares uzņēmumi pārorientējās uz ārējiem tirgiem.

1. attēls. Mašīnbūves un metālapstrādes nozares attīstības dinamika Latvijā no 2000. līdz 2011. gadam, milj. EUR

Avots: autore veidots pēc MASOC datiem, 2012.

Analizējot apstrādājošās rūpniecības struktūru Latvijā 2011.gadā, autore secināja, ka mašīnbūves un metālapstrādes nozare ir viena no vadošajām nozarēm, kas saražoja apmēram 23% no rūpniecības kopējā produktu skaita un apmēram 30% no kopējā eksporta preču apjoma. 2011.gadā mašīnbūves un metālapstrādes rūpniecības nozares apjomi bija pieauguši līdz 864 miljoniem latu jeb par 34% no 646 miljoniem latu 2010.gadā (Asociācija: 2012). Autore uzskata, ka šādas izmaiņas nozarē bija tādēļ, ka valsts atbalstīja šo segmentu - atbalstam tika piedāvāti nodokļu stimuli (piem., samazinātas nodokļu likmes, atliktie nodokļu maksājumi), ES struktūrfondi un citi finanšu atbalsta instrumenti.

Liela atbalsta mašīnbūves un metālapstrādes nozares uzņēmumiem sniedz Mašīnbūves un Metālapstrādes Rūpniecības asociācija, informējot par izmaiņām nozarē, valsts politiku u.tml. Asociācija ir brīvprātīga nevalstiska organizācija, kuras mērķis ir apvienot mašīnbūves un metālapstrādes nozares uzņēmumus un veicināt nozares attīstību, sekmēt savstarpējo sadarbību un nozares speciālistu profesionālo izaugsmi. (MASOC: 2012).

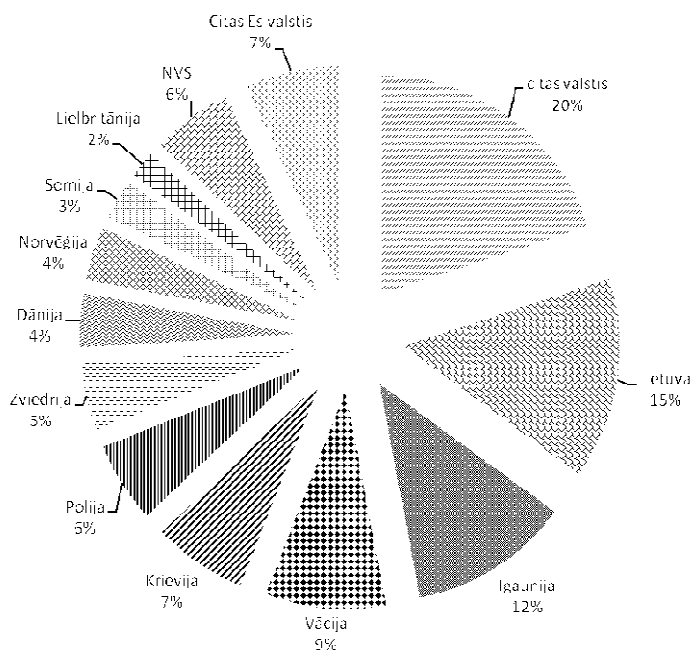
Latvijas valdība par prioritārām nozarēm 2009. gadā nosauca pārtikas rūpniecību, kokrūpniecību, ķīmisko rūpniecību, elektrisko un optisko iekārtu ražošanu, mašīnbūvi un metālapstrādi.

Analizējot mašīnbūves metālapstrādes dinamiku laika posmā no 2000. līdz 2011. gadam, var secināt, ka līdz 2009. gadam nozarē novērojams straujš realizācijas un eksporta pieaugums (skat. 1.attēlu). Šādu dinamiku ietekmēja pozitīvas izmaiņas valsts ekonomiskajā situācijā. Līdz 2009. gadam Latvijā bija investīciju pieplūdums, jaunas tehnoloģijas veicināja preču kvalitatīvu un

ātru izgatavošanu, uzņēmumiem bija liels pieprasījums pēc autores pētāmās nozares piedāvātajiem produktiem. Uzņēmēji aktīvi izstrādāja projektus, ar kuru palīdzību varēja piesaistīt ES fondu līdzfinansējumu. Šāda pozitīva situācija bija līdz brīdim, kad Latvijā iestājās ekonomiskā krīze, kas krasi mainīja situāciju visās nozarēs. 2009. gadā pieprasījuma krituma un cenu samazinājuma dēļ faktiski visas Latvijas apstrādes rūpniecības jomas (izņemot farmāciju) piedzīvoja apjoma kritumu naudas izteiksmē. Ražošanas apjomi Latvijā 2009.gadā samazinājās par aptuveni 40%, ietekmējot praktiski visas apakšnozares. Galvenie ietekmējošie faktori - pieprasījuma mazināšanās pēc investīciju precēm citās nozarēs, ražošanas apjomu kritums saistītajās nozarēs ārvalstu tirgos, pieprasījuma kritums iekšējā tirgū un būvniecības sektorā. (Mašīnbūves un metālapstrādes nozares apgrozījums: 2013).

Zemākais punkts tika sasniegts 2009. gada nogalē, bet kopš 2010.gada sākuma nozarē ir vērojama stabilizācija un ir atsākusies izaugsme.

2. attēls. Mašīnbūves un metālapstrādes nozares galvenie eksporta tirgi 2011. gadā, procentos

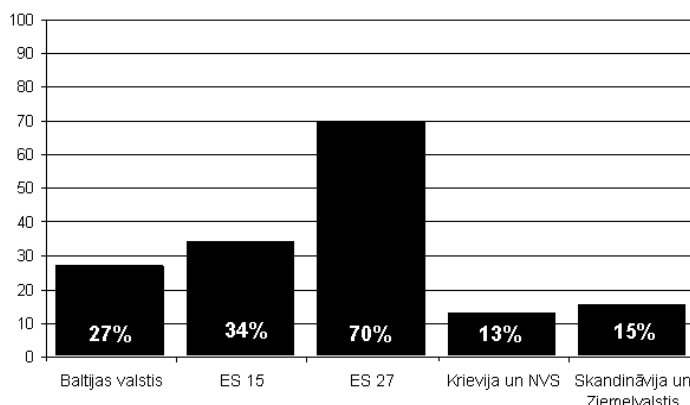

Avots: autores veidots pēc MASOC datiem, 2012.

Mašīnbūves un metālapstrādes tirgus galvenokārt ir orientēts uz eksportu. 2.attēlā var redzēt, ka visvairāk tiek pārdotas preces uz citām Baltijas valstīm, piemēram, Lietuvu – apmēram 15% no saražotā un Igauniju – apmēram 12% no kopējā saražotā apjoma.

Pēc Latvijas ārējās tirdzniecības statistikas var secināt, ka nozares produkcija tiek eksportēta uz vairāk nekā 100 pasaules valstīm. Līdz ar to eksporta tirgu ģeogrāfija ir ļoti plaša, ko autore sagrupējusi pa nozīmīgākajiem tirdzniecības reģioniem (skat. 3.attēlā).

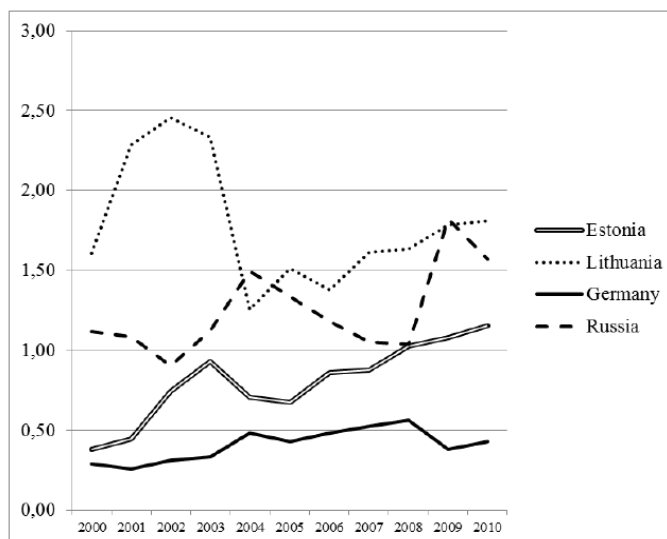
3. attēls. Mašīnbūves un metālapstrādes nozares eksporta sadalījums par galvenajām valstu grupām un reģioniem 2011. gadā.

Avots: autores veidots pēc MASOC datiem, 2012.

Galvenie noieta tirgi mašīnbūves un metālapstrādes esošajiem uzņēmumiem ir ES valstis un Baltijas valstis, kas, pēc autores domām, ir tādēļ, ka tās ir tuvāk Latvijai un šīs valstis ir ar labiem transporta tīkliem, kā arī tiek eksportēts uz citām tradicionālajām eksporta valstīm – Skandināvijas un Ziemeļvalstīm. (skatīt 3.attēlu). Autore uzskata, ka uz Krieviju un citām NVS valstīm tiek pārdotas preces tiem uzņēmumiem, kuri, iespējams, jau iepriekš sadarbojās ar Krievijas uzņēmumiem bijušās Padomju Savienības laikā, galvenokārt, tie ir Latgales un Vidzemes reģionā, kas robežojas ar Krievijas Federāciju.

4. attēls. Latvijas sadarbības partneri tirdzniecībā ar metāliem no 2000. līdz 2010. gadam, relatīvā vienības vērtība

Avots: autores veidots pēc Eurostat datiem, 2012.

4. attēlā var redzēt, ka laika posmā no 2000. līdz 2010.gadam kvalitatīvs eksports pieauga tirdzniecībā ar Latvijas kaimiņvalstīm Lietuvu un Igauniju. Dati par tirdzniecību ar Vāciju liecina,

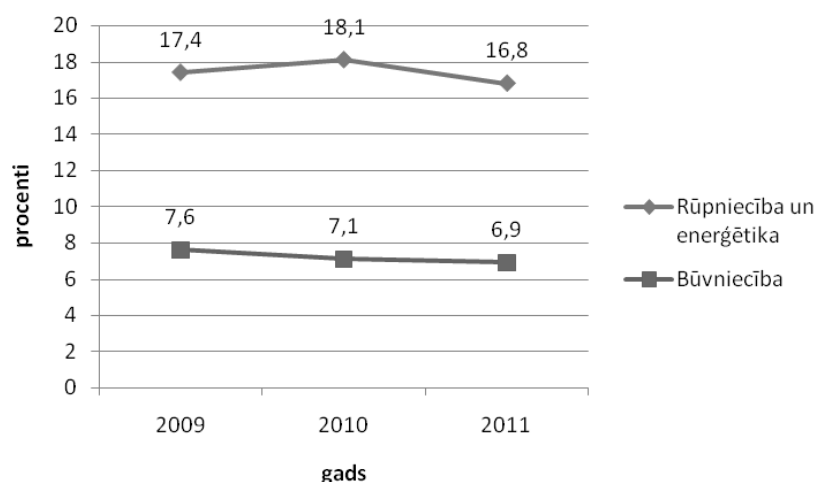
ka eksports bija zemā līmenī, iespējams, tādēļ, ka no Vācijas tiek vairāk importēts. Tirdzniecības dati ar Krieviju liecina, ka laba sadarbība bija 2004. un 2009. gadā.

Latvijas ekonomisti uzskata, ka mašīnbūves un metālapstrādes nozares apgrozījums 2012.gadā palielinājās apmēram par 30%, jo nozares kopējais apgrozījums laika periodā līdz 2012.gada novembrim bija sasniedzis gandrīz 930 miljonus latu (Skreija 2012).

Nozares eksporta apjomi joprojām palielinājās -mašīnbūves un metālapstrādes nozares eksports pārsniedza 80% no kopējā apgrozījuma, bet Latvijas iekšējais tirgus 2012. gadā bija pieaudzis minimāli. 2012.gada desmit mēnešos nozares eksports bija aptuveni 82%-83% no kopējā saražotā apjoma (Mašīnbūves un metālapstrādes nozares apgrozījums 2013).

Vairāki mašīnbūves un metālapstrādes nozares uzņēmēji Latvijas ekonomistu veiktajās aptaujās norāda, ka daudz kas būs atkarīgs ne tikai no uzņēmējiem, bet arī no notikumiem starptautiskajos noieta tirgos un finanšu tirgū. Kā būtiskākie nosacījumi tālākai nozares izaugsmei tiek minēta situācija jo īpaši ES valstīs, kā arī Austrumu tirgus attīstība. Kā būtisks virziens tiek minēts Āzijas valstu tirgus – tā nozīmīgums 2013. gadā Latvijā varētu pieaugt, it īpaši, ja Eiropā būs jaunas ekonomiskas problēmas (Ķirsons 2013).

5. attēls. Darba ņēmēju sadalījums pa saimnieciskās darbības veidiem no 2009. līdz 2011. gadam, procentos

Avots: autores veidots pēc CSB datiem, 2012.

Analizējot pārstrādes rūpniecībā (t.sk. mašīnbūves un metālapstrādes rūpniecībā) nodarbināto skaitu, var secināt, ka 2010. gadā nodarbināto skaits bija lielāks nekā 2009.gadā. Tomēr 2011. gadā vērojams nodarbināto skaita samazinājums. Šādas izmaiņas varēja ietekmēt tas, ka arvien vairāk palielinājās no Latvijas izbraukušo iedzīvotāju skaits. Tāpat šādas izmaiņas varēja radīt tas, ka, palielinoties investīciju apjomam, uzņēmēji iegādājās jaunas tehnoloģijas, kas samazināja izmaksas.

Autores galvenie **secinājumi:**

1. Metālapstrādes un mašīnbūves nozare ir viena no nozīmīgākajām pārstrādes nozarēm Latvijā.
2. Tā kā mašīnbūves un metālapstrādes nozares ražotās preces tiek galvenokārt eksportētas uz citām valstīm, un tas kopumā palielina valsts eksporta apjomus, tad, lai palielinātu ražošanas apjomus metālapstrādes un mašīnbūves nozarē Latvijā, jābūt papildus atbalstam no valsts puses, piemēram, informējot uzņēmējus ar ES struktūrfondu līdzfinansējumu un citiem finanšu atbalsta instrumentiem.
3. Nozares asociācijai būtu vēl aktīvāk jāaizstāv nozares uzņēmumi, vairāk informējot, izglītojot un sniedzot dažāda veida palīdzību (arī sadarbības partneru meklēšanā ārvalstīs).
4. Uzņēmējiem ir jāattīsta uzņēmumi, piesaistot investorus un/vai realizējot ES fondu piedāvātās iespējas, lai iegādātos jaunas augstākās un efektīvas tehnoloģijas ražošanas apjomu palielināšanai, tādējādi uzlabojot ne tikai atsevišķa uzņēmuma, bet arī visas nozares situāciju.

Bibliogrāfija

- Asociācija: pērn mašīnbūves un metālapstrādes rūpniecības apjomi auguši par 34%*. 2012. <http://balticexport.com/?lang=lv&article=asociacija-pern-masinbuves-un-metalapstrades-rupniecibas-apjomi-augusi-par-34> [15.10.2012]
- Darba ņēmēji sadalījumā pa saimniecisko darbību veidiem*. <http://data.csb.gov.lv/Dialog/Saveshow.asp> [15.01.2013]
- Ķirsons M. 2013. *Mašīnbūves un metālapstrādes nozare gatavojas lēcienam*. <http://www.db.lv/foto-video/foto/masinbuves-un-metalapstrades-nozare-gatavojas-lecienam-385916> [15.01.2013]
- Mašīnbūves un metālapstrādes nozares apgrozījums pērn audzis gandrīz par 30%*. 2013. http://www.delfi.lv/business/ekonomika_skaitlos/masinbuves-un-metalapstrades-nozares-apgrozijums-pern-audzis-gandriz-par-30.d?id=42952122 [15.01.2013]
- Mašīnbūves un metālapstrādes nozares raksturojums(MASOC)*. 2012. http://www.masoc.lv/masoc/index.php?option=com_content&view=article&id=152&Itemid=21&lang=1 [09.09.2012]
- Nozares uzņēmumu datubāze*. 2012. http://www.masoc.lv/masoc/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=15&lang=1 [13.09.2012]
- Metālapstrādes, mašīnbūves, mašīnzinību nozares apraksts*. 2012. http://www.lbas.lv/upload/stuff/201206/metalapstrade_masinbuve_masinzinibas_2012_pet.pdf [13.01.2013]

DARBAVIETU SADALĪJUMA UN NODROŠINĀJUMA STATISTISKĀ ANALĪZE LATVIJAS REPUBLIKAS NOZĪMES PILSĒTĀS UN NOVADOS

Einārs Ulnicāns

Rēzeknes Augstskola, Reģionālistikas zinātniskais institūts, Atbrīvošanas aleja 90, Rēzekne,
Latvija, ulnicans@gmail.com

Abstract

The article "Statistical analysis of distribution and security of posts in the cities of state jurisdiction and counties of the Republic of Latvia" analyzes the dynamics of the number of occupied posts, the structure and intensity in 110 counties and 9 cities of national importance. The number of occupied posts in 2012 is higher than in 2009-2010, but is still lower than in 2007. More than half of all posts are in the capital city Riga, and the number is increasing especially near Riga - Pieriga region, together with a significant decrease in the outermost region of Latvia - Latgale (Eastern Latvia). In other regions, there can be traced a small increase in the number of posts. The greatest abundance of posts as well as the number per 100 people is exactly in most Pieriga counties. In its turn, in Latgale region there is the largest number of counties where the jobs are practically found only in state and local government institutions. Intensity of posts according to counties is very different and is not high in the country as a whole. If a low concentration of posts is found in the suburbs of Riga, then it may mean that the county is mostly used for living, working elsewhere. When such low concentration is observed in distant from Riga counties, then we may speak about a low population density in the county or poor infrastructure, such as the absence of an express road. Population density is influenced by the negative demographic processes in Latvia including population exodus to other countries. High posts intensity in a county or a city can be provided by both the public sector as well as the private one, especially near Riga.

Keywords: Occupied posts, statistical regions of Latvia, counties, cities of state jurisdiction, public sector, private sector.

Ievads

Latvijā 2009. gadā notika administratīvi teritoriālā reforma, kuras rezultātā valsts teritorija līdzšinējo 26 rajonu un 7 republikas nozīmes pilsētu vietā tika pārdalīta 109 novados un 9 republikas nozīmes pilsētās. Pēc gada novadu skaits tika palielināts vēl pār vienu. Tā rezultātā radās arī nepieciešamība apkopot teritoriālās statistikas rādītājus pa republikas pilsētām un novadiem un arī analizēt šādā griezumā. Viens no pirmajiem rādītājiem, kurš pieejams sadalījumā pa novadiem, ir darbavietu skaits. Tas ir svarīgs makroekonomisks rādītājs, jo raksturo skaitliski lielāko nodarbināto iedzīvotāju grupu – algotos darbiniekus. Darbavietu pieejamība ir iespēja pilsētas vai novada attīstībai. Piemērotu darbavietu pieejamība var piesaistīt teritorijai jaunu darbaspēku un varbūt arī iedzīvotājus, kā arī atturēt jau esošo darbaspēku no aizbraukšanas. Oficiālā statistika gan neuzskaita tādu rādītāju, kā „piemērotas darbavietas”, taču par darbavietu piemērotību iedzīvotāju spējām var spriest pēc dažiem ekonomiskajiem kritērijiem. Piemēram, privātā sektora lomas darbavietu nodrošināšanā. Darbavietas var iedalīt aizņemtajās un brīvajās darbavietās. Autors tālāk analizē tikai aizņemtās darbavietas, jo šajā rādītājā teritoriālās atšķirības ir daudz lielākas, nekā brīvo darbavietu īpatsvaram un struktūrai.

Raksta mērķis ir aprēķināt un analizēt atsevišķus aizņemto darbavietu dinamiku, struktūru un intensitāti raksturojošus rādītājus Latvijas statistiskajos reģionos, republikas nozīmes pilsētās un novados.

Pētījumā izmantoti Latvijas Republikas Centrālās statistikas pārvaldes (CSP) dati un metodoloģiskā informācija. Dati pa pilsētām un novadiem analizēti saistībā ar to piederību statistiskajam reģionam. Atsevišķos gadījumos īpaši izdalīti Latgales statistiskā reģiona dati. Izmantota aprakstošās statistikas metode, pamatā lietojot relatīvo rādītāju (dinamikas, struktūras, intensitātes) un ranžēšanas paņēmienus. Pētījuma periods ir no 2009. līdz 2011. vai 2012. gadam, atkarībā no pieejamās informācijas. Absolūtie rādītāji tieši citēti no CSP datu bāzes, struktūras vai izmaiņu rādītāji ir autora aprēķināti, balstoties uz šiem datiem.

Pētījuma jēdzieni un rezultāti

Oficiālās statistikas dati reģionālā griezumā Latvijā ir salīdzināmi pa statistiskajiem reģioniem. Atbilstoši Ministru Kabineta 28.04.2004. rīkojumam Nr. 271 valstī ir 6 statistiskie reģioni – Rīgas, Pierīgas, Vidzemes, Zemgales, Kurzemes un Latgales. Pēc administratīvi teritoriālās reformas 2009. un 2010. gadā Latvijā tātad ir 9 republikas nozīmes pilsētas un 110 novadi, kuri pa statistiskajiem reģioniem sadalās šādi:

- Rīgas reģionā ietilpst 1 republikas nozīmes pilsēta (Rīga);
- Pierīgas reģionā – 1 pilsēta (Jūrmala) un 28 novadi;
- Vidzemes reģionā – 1 pilsēta (Valmiera) un 25 novadi;
- Zemgales reģionā – 2 pilsētas (Jelgava, Jēkabpils) un 20 novadi;
- Kurzemes reģionā – 2 pilsētas (Liepāja, Ventspils) un 18 novadi;
- Latgales reģionā – 2 pilsētas (Daugavpils, Rēzekne) un 19 novadi (CSP 2013: MK Rīkojums nr. 271).

Praktiski tikai Kurzemes novada teritoriālo vienību robežas sakrīt ar novada vēsturiskajām robežām. Latgales statistiskajā reģionā ietilpst bijušā Daugavpils rajona Zemgales jeb Sēlijas daļa (Daugavas kreisais krasts), toties neietilpst kādreizējos Jēkabpils un Madonas rajonos bijušās vēsturiskās Latgales daļas – Varakļāni, Atašiene, Mežāre u.c. Pierīgas reģionu veido Rīgas tuvumā esošie Vidzemes un Zemgales novadi. Tātad jāņem vērā, ka reģionālo ekonomiski statistisko salīdzinājumu robežas ne vienmēr sakrīt ar kultūrvēsturiskajām robežām.

Aizņemta darbavieta ir algota darbavieta, kurā darbinieks ir pieņemts darbā. Darbavieta var būt uz pilnu un nepilnu darba laiku (šis aspekts pētījumā nav atsevišķi izdalīts). Oficiālajā statistikā kā darbavietas netiek uzskaitīts individuālais darbs, darbs ģimenes saimniecībā, reliģiskajās organizācijās u.tml. (CSP 2013: Metodoloģija). Tas nozīmē, ka aizņemto darbavietu skaits nav tas pats, kas nodarbināto skaits. Nodarbināto skaits teritorijā ir lielāks nekā aizņemto darbavietu skaits. Ja nodarbināto skaitu visā Eiropas Savienībā noskaidro, izlases veidā aptaujājot iedzīvotājus 15 – 74 gadu vecumā, tad aizņemto darbavietu skaitu CSP iegūst uzņēmumu apsekojuma veidā. Pilnībā tiek apsekoti: a) valsts un pašvaldību budžeta iestādes un nodibinājumi; b) valsts un pašvaldību

komersanti; c) vidējās un lielās privātās komercsabiedrības, individuālie komersanti, zemnieku saimniecības, nodibinājumi un fondi (ar nodarbināto skaitu 50 un vairāk). Privātās komercsabiedrības un komersanti ar nodarbināto skaitu 7 – 49 tiek apsekoti izlases veidā. Savukārt attiecībās vienības, kurās nodarbināto skaits nepārsniedz 6 cilvēkus, netiek apsekotas vispār. Tātad aizņemto darbavieta skaits pamatā ir uzskaitīts rādītājs, ar papildus vispārinājumu atsevišķām respondentu grupām. Aizņemto darbavieta skaits un īpatsvars liecina par algotās nodarbinātības līmeni.

Aizņemtās darbavietas var sadalīt pēc dažādām pazīmēm. Autors kā īpaši nozīmīgu uzskata darbavieta sadalījumu privātajā un sabiedriskajā sektorā. Atbilstoši CSP definīcijām privātajā sektorā ietilpst komercsabiedrības ar valsts vai pašvaldību kapitāla daļu līdz 50%, visu veidu komercsabiedrības bez valsts vai pašvaldību kapitāla daļas, individuālie komersanti, kā arī zemnieku un zvejnieku saimniecības ar nodarbināto skaitu 50 un vairāk. Savukārt sabiedriskais sektors ir valsts un pašvaldību iestādes un to komercsabiedrības, komercsabiedrības ar valsts vai pašvaldību kapitāla daļu 50% un vairāk, kā arī nodibinājumi, biedrības, fondi un to komercsabiedrības (CSP 2013: Metodoloģija). Var izvirzīt hipotēzi, ka par teritorijas attīstību var runāt tad, ja darbavietas var nodrošināt ne tikai vietējā pašvaldība un daži nelieli komersanti, bet tajā ir arī lielāki uzņēmumi vai zemnieku saimniecības. Īpaši, ja novads atrodas tālu no lielām pilsētām vai izdevīgiem satiksmes ceļiem.

1. tabula. **Aizņemto darbavieta skaita izmaiņas un īpatsvars Latvijas statistiskajos reģionos(aprēķini, izmantojot CSP 2013: JVSG011)**

Reģioni	Izmaiņas, procentos pret iepriekšējo gadu			Izmaiņas, 2012.g. procentos pret 2009.g.	Īpatsvars kopskaitā, %			
	2010.	2011.	2012.		2009.	2010.	2011.	2012.
Latvija, kopā	-6,0	3,7	4,2	1,6	100,0	100,0	100,0	100,0
Rīgas	-5,3	1,9	5,1	1,4	54,0	54,3	53,4	53,9
Pierīgas	-6,1	8,4	8,4	10,4	12,8	12,8	13,4	13,9
Vidzemes	-4,4	3,2	2,6	1,2	6,9	7,0	7,0	6,9
Kurzemes	-7,1	3,8	2,8	-0,9	9,6	9,5	9,5	9,4
Zemgales	-5,7	8,5	0,6	2,9	7,4	7,4	7,7	7,5
Latgales	-9,8	4,2	-2,2	-8,0	9,3	8,9	9,0	8,4

Iedzīvotāju aizbraukšana no Latvijas ar mērķi tur iekārtoties darbā 2013. gadā joprojām ir liela valstiska problēma. Iedzīvotāju kopējais skaits turpina samazināties, kas nevar neatstāt ietekmi arī uz darbavieta piedāvājumu nozarēs, kuras tieši saistītas ar iedzīvotāju apkalpošanu. Neskatoties uz to, kopējais aizņemto darbavieta skaits divos pēdējos gados atsācis palielināties un visur,

izņemot Kurzemi un Latgali, pārsniedzis 2009. gada, t.i., pirmskrīzes līmeni (1.tabula). Acīmredzams ir darbavietu skaita progress Pierīgā un regress Latgalē. Rīgas tuvums un salīdzinoši labā transporta infrastruktūra, kura pieļauj darbaspēka svārstveida migrāciju nelielos attālumos, nosaka pozitīvu darbavietu skaita dinamiku. Savukārt Latgales attālums no Rīgas un Pierīgas reģioniem komplektā ar sliktajiem ceļiem, ātrgaitas dzelzceļa un iekšzemes gaisa satiksmes neesamību neveicina darbavietu skaita attīstību. Ja nomaļā Latgales novadā atvērtu lielāku uzņēmumu, uz to būtu problemātiski būtu nokļūt gan darbaspēkam, gan pircējiem un piegādātājiem. Tāpat acīmredzami pieaug Pierīgas īpatsvars darbavietu kopskaitā un samazinās Latgales īpatsvars. Četri lielākie novadi aizņemto darbavietu skaita ziņā atrodas Pierīgā – Mārupes (12771 darbavietas 2012. gadā), Ķekavas (11929), Tukuma (5083) un Ogres (4382). Pirmie 3 no tiem darbavietu skaita ziņā konkurē ar republikas nozīmes pilsētām (izņemot Rīgu, protams, kur 2012. gadā uzskaitītas 452228 darbavietas). Pavisam 2012. gadā Latvijā bija aizņemtas 839 097 darbavietas, kas ir par 19,2 % mazāk, nekā 2007. gadā, taču par 8,0 % vairāk, nekā 2010. gadā (CSP 2013.: JVSG01). Pirmajā desmitniekā ir vēl viens Pierīgas novads – Stopiņu, kā arī Talsu, Dobeles, Gulbenes, Saldus un Cēsu novadi. Tātad lielākie darba devēji ir bijušie rajonu centri un ap tiem izveidotie novadi. Latgale 21. gadsimta pirmajos 5 gados darbavietu skaita ziņā bija otrais lielākais reģions pēc Rīgas, toties 2012. g. – vairs tikai ceturtais, jau par 5,5 procentpunktiem atpaliekot no Pierīgas reģiona. Lielākais darbavietu skaits reģionā ir labākas satiksmes un valsts robežas tuvumā – Daugavpilī (19406 darbavietas 2012. g., joprojām 2. vietā starp republikas pilsētām, taču ar tendenci samazināties), Rēzeknē (5973), Rēzeknes novadā (3189, 13. vietā starp novadiem) un Ludzas novadā (2250, 19.) (CSP 2013: JVSG012). Jāsecina, ka nesakārtotā infrastruktūra paplašina nodarbinātības līmeņa plaisu gan starp reģiona novadiem, gan starp reģioniem.

Gandrīz vienādi ir sadalīties to teritoriālo vienību skaits, kurās aizņemto darbavietu skaits ir attiecīgi palielinājies vai samazinājies (2. tabula). Gandrīz vienādi ir sadalījušās arī republikas nozīmes pilsētas un novadi. Šeit arī attiecīgi negatīvi izceļas Latgale – vienīgais reģions, kurā izteiktā pārsvarā ir tās teritorijas, kur darbavietu skaits ir samazinājies. Latgalē darbavietu skaits ir palielinājies Riebiņu, Aglonas, Baltinavas, Rugāju un Līvānu novados un Rēzeknes pilsētā. Pirmajos četros darbavietu skaits ir tikai daži simti, tātad kopējo reģiona rādītāju šādi novadi nespēj būtiski uzlabot. Arī Pierīgā, neskatoties uz labu kopējo tendenci, to teritoriju īpatsvars, kur darbavietu skaits ir samazinājies, ir visai augsts. Latvijā ir 17 novadi, tai skaitā 1 – Latgalē, kuros darbavietu skaits, neskatoties uz krīzi, 2009. – 2012.g. ir pastāvīgi pieaudzis. Tie ir Apes, Carnikavas, Dobeles, Dundagas, Garkalnes, Grobiņas, Jaunjelgavas, Kuldīgas, Ķekavas, Nīcas, Pārgaujas, Riebiņu, Smiltenes, Tukuma, Vaiņodes, Vecumnieku novadi un Ventspils pilsēta –

nodarbinātības skaita un pat ekonomiskās attīstības ziņā atšķirīgas teritorijas. Vienlaikus 11 teritorijās minētajā laika posmā darbavietu skaits nepārtraukti samazinājās. Šeit gan Latgales īpatsvars ir augsts – 5 teritorijas jeb 45%. Tie Dagdas, Daugavpils, Preiļu, Viļānu un Zilupes novadi. Citos reģionos darbavietas visu laiku samazinājušās Aknīstes, Mazsalacas, Raunas, Varakļānu, Ventspils un Viesītes novados. Latgales lielākajam darba devējam – Daugavpils pilsētai raksturīgs darbavietu skaita samazinājums tieši 2012. gadā, negatīvi ietekmējot arī pēdējo četru gadu kopējo tendenci. Daugavpils situācija nav unikāla, tā raksturīga vēl 19 teritoriālajām vienībām. Tātad ekonomiskā izaugsme tomēr nav visaptveroša.

2. tabula. **Aizņemto darbavietu skaita bāzes izmaiņas 2009. -2012. gadā(aprēķini, izmantojot CSP 2013.: JVSG011)**

Rādītāji	Pavisam	Izmaiņu raksturs – darbavietu skaits 2012. g. salīdzinājumā ar 2009. g.			
		Palielinājies	Samazinājies	Nav mainījies	Nav zināms
Teritoriju skaits	119	57	59	2	1
Teritoriju īpatsvars	100,0	47,9	49,6	1,7	0,8
Tai skaitā					
Republikas nozīmes pilsētas	9	4	5	-	-
Novadi	110	53	54	2	1
Tai skaitā pa statistiskajiem reģioniem					
Rīgas	1	1	-	-	-
Pierīgas	29	16	13	-	-
Vidzemes	26	13	13	-	-
Kurzemes	20	9	10	-	1
Zemgales	22	12	9	1	-
Latgales	21	6	14	1	-
Tai skaitā pa statistiskajiem reģioniem, procentos					
Pierīgas	100,0	55,0	45,0	-	-
Vidzemes	100,0	50,0	50,0	-	-
Kurzemes	100,0	45,0	50,0	-	5,0
Zemgales	100,0	54,5	40,9	4,6	-
Latgales	100,0	28,5	66,7	4,8	-

Ja aplūko darbavietu skaita dinamiku atsevišķās teritorijās un īpaši izceļ vienības ar lielāko pieaugumu un lielāko samazinājumu, tad pirmajā divpadsmitniekā (jeb 10% no kopskaita) abās pusēs var sastapt pārstāvjus no praktiski visiem reģioniem (3. tabula). Tieši 13. vietā seko labākais Latgales novads – Riebiņu novads ar 26, 5 % pieaugumu. Šajā gadījumā nav ņemts vērā mikro un mazo komersantu skaits, jo šis rādītājs (piemēram, 2012. g. šajā sektorā bija 38% visu aizņemto

darbavietu) nav pieejams sadalījumā pa novadiem. Tabulā nav nonākusi neviena republikas nozīmes pilsēta, vislielākais pieaugums ir Ventspilī – 8,1% un samazinājums – Valmierā, par 7,9%, un neviens novads (izņemot Ogrī) ar salīdzinoši lielu darbavietu skaitu. Skaitliski lielākās izmaiņas (īpaši pieaugums) galvenokārt ir novados, kuros darbavietu skaits nepārsniedz vienu tūkstoti. Protams, šādos novados jebkura jauna darbavieta ir ieguvums, un pieauguma fakts ir vērtējams tikai pozitīvi. Liels darbavietu skaita samazinājums ir vairākos Pierīgas novados, kas ļauj secināt, ka novadu sastāvs šajā reģionā ir ļoti neviendabīgs, gan darbavietu skaita, gan to dinamikas ziņā. Negatīvus rādītājus vienā novadā ar uzviju kompensē pieaugums citā.

3. tabula. **Republikas nozīmes pilsētas un novadi ar vislielāko aizņemto darbavietu skaita pieaugumu un samazinājumu 2009. – 2012.g. (bez mikro un mazajiem komersantiem)(aprēķini, izmantojot CSP 2013: JVSG012)**

Vislielākais pieaugums				Vislielākais samazinājums			
Vieta	Pilsēta vai novads	Reģions	Pieaugums, procentos	Vieta	Pilsēta vai novads	Reģions	Pieaugums, procentos
1.	Neretas	Zemgales	155,4	119.	Baldones	Pierīgas	-40,4
2.	Garkalnes	Pierīgas	85,4	118.	Pļaviņu	Zemgales	-27,3
3.	Rūjienas	Vidzemes	70,4	117.	Raunas	Vidzemes	-24,3
4.	Jaunjelgavas	Zemgales	54,2	115.-116.	Inčukalna	Pierīgas	-22,8
5.	Skrīveru	Zemgales	53,1	115.-116.	Rojas	Kurzemes	-22,8
6.	Grobiņas	Kurzemes	43,6	114.	Varakļānu	Vidzemes	-22,3
7.	Apes	Vidzemes	36,0	113.	Ķeguma	Pierīgas	-20,1
8.	Ikšķiles	Pierīgas	35,6	112.	Alsungas	Kurzemes	-19,9
9.	Carnikavas	Pierīgas	34,2	111.	Ērgļu	Vidzemes	-19,4
10.	Dundagas	Kurzemes	32,6	110.	Balvu	Latgales	-18,4
11.	Vecpiebalgas	Vidzemes	30,0	109.	Ogres	Pierīgas	-16,0
12.	Iecavas	Zemgales	27,9	108.	Zilupes	Latgales	-14,4

Par to visu liecina kaut vai tāds rādītājs, kā aizņemto darbavietu koncentrācija jeb skaits uz 100 iedzīvotājiem (4. tabula). Gan lielākā, gan mazākā darbavietu koncentrācija ir Pierīgas reģionos (turklāt tiešā Rīgas tuvumā), pārspējot, no vienas puses, pat Rīgu, no otras – pat mazapdzīvotos un ekonomiski neaktīvos Latgales novadus. Rīgas tuvumā ir izteikti ražojoši novadi un novadi, kuros strādājošie dzīvo, braucot uz darbu citā novadā vai pilsētā. Latvijā ir 17 teritoriālās vienības, kurās ir 20 un vairāk darbavietas uz 100 iedzīvotājiem (arī Daugavpils pilsētā), un 23 teritorijas, kurās šis rādītājs nerasniedz 10. Intensitāte ir ļoti atšķirīga, taču kopumā nav vērtējama kā augsta. Bez nesakārtotās infrastruktūras to nosaka arī nelielais iedzīvotāju blīvums un viņu prasības saistībā ar salīdzinoši nelieliem ienākumiem.

4. tabula. **Republikas nozīmes pilsētas un novadi ar vislielāko un vismazāko aizņemto darbavietu skaitu uz 100 iedzīvotājiem 2011.g. (bez mikro un mazajiem komersantiem) (aprēķini, izmantojot CSP 2013: JVSG012)**

Vislielākais aizņemto darbavietu skaits				Vismazākais aizņemto darbavietu skaits			
Vieta	Pilsēta vai novads	Reģions	Skaits	Vieta	Pilsēta vai novads	Reģions	Skaits
1.	Mārupes	Pierīgas	79	119.	Carnikavas	Pierīgas	5
2.	Ķekavas	Pierīgas	51	117.-118.	Baldones	Pierīgas	6
3.	Rīga	Rīgas	42	117.-118.	Ikšķiles	Pierīgas	6
4.	Stopiņu	Pierīgas	33	114.-116.	Durbes	Kurzemes	7
5.	Valmiera	Vidzemes	28	114.-116.	Ķeguma	Pierīgas	7
6.	Rojas	Kurzemes	27	114.-116.	Pļaviņu	Zemgales	7
7.-8.	Ventspils (pilsēta)	Kurzemes	24	107.-113.	Garkalnes	Pierīgas	8
7.-8.	Salas	Zemgales	24	107.-113.	Jēkabpils	Zemgales	8
9.	Neretas	Zemgales	23	107.-113.	Lielvārdes	Zemgales	8
10.-13.	Daugavpils (pilsēta)	Latgales	22	107.-113.	Mazsalacas	Vidzemes	8
10.-13.	Liepāja	Kurzemes	22	107.-113.	Riebiņu	Latgales	8
10.-13.	Aknīstes	Zemgales	22	107.-113.	Vārkavas	Latgales	8
10.-13.	Smiltenes	Vidzemes	22	107.-113.	Vecpiebalgas	Vidzemes	8

Latvijā 2012. gadā bija 16 novadi (5. tabula) un tikai 3 (no 9) republikas nozīmes pilsētas, kurās lielākais darbavietu īpatsvars ir privātajā sektorā (pie nosacījuma, ka ņemti vērā tikai vidējos un lielos privātos komersantus un zemnieku saimniecības). Atsevišķos novados privātā sektora īpatsvars ir sevišķi augsts (salīdzinājumam – vislielākais privātā sektora īpatsvars republikas nozīmes pilsētu vidū ir Liepājai un Ventspilij – attiecīgi 55,8% un 55,2%). Šajā sarakstā atkal dominē Pierīgas novadi, taču šoreiz arī tādi, kuru nebija iepriekšējos grupējumos. Privātā sektora aktivitāte darbavietu piedāvāšanā varētu liecināt par papildus iespējām iedzīvotāju nodarbināšanā. Taču nav pamata apgalvot, ka augsts privātā sektora īpatsvars vienmēr nozīmē lielu darbavietu skaitu vai arī lielāku darbavietu skaita koncentrāciju vai izaugsmi – starp 16 novadiem ar dominējošu privātā sektora īpatsvaru (5.tabula) ir tikai 3 novadi ar augstu darbavietu skaita koncentrāciju (4. tabula) un 3 novadi ar būtisku darbavietu skaita pieaugumu (3. tabula). Atsevišķos gadījumos tieši sabiedriskais sektors nodrošina lielu darbavietu skaitu (piemēram, Mārupes novadā). Sabiedriskais sektors un mikro un mazie komersanti var būt arī vienīgie darbavietu piedāvātāji novadā. Latvijā ir 13 novadi, kuros 2009. – 2012. g. nebija nevienas darbavietas pie vidējiem un lielajiem privātajiem komersantiem. Zīmīgi, ka lielākā daļa šādu novadu atrodas Latgalē – Aglonas, Baltinavas, Ciblas, Dagdas, Rugāju, Vārkavas un Zilupes novadi. Visi šie novadi ir ar nelielu iedzīvotāju un darbavietu skaitu, lielākā daļa neatrodas izdevīgu satiksmes ceļu tuvumā, dažos

gadījumos (piemēram, Dagdā) tajos vēl pirms 10-15 gadiem ir bijusi attīstīta rūpniecība ar visā Latvijā pazīstamiem uzņēmumiem. Pārējā Latvijā darbavietas tikai sabiedriskajā sektorā un mazajā privātajā sektorā minētajā laika posmā bija: Kurzemes reģionā – Alsungas, Durbes un Vaiņodes novados, Zemgales reģionā – Neretas un Rundāles novados, Pierīgas reģionā – Sējas novadā. Arī šiem novadiem nav raksturīgs liels iedzīvotāju skaits. Vēl 14 novados vidējais un lielais privātais sektors 2009. – 2012. g. nebija pārstāvēts 1-3 gados. Šeit jau pārstāvēti visi reģioni (piemēram, Pierīgā – Alojās, Baldones, Carnikavas un Krimuldas novadi, Latgalē – Kārsavas novads), taču kopējās pazīmes ir tās pašas – pārsvarā neliels nodarbināto skaits un atrašanās tālu no izdevīgiem satiksmes ceļiem (izņemot Baldoni un Carnikavu). Tajā pašā laikā Latvijā kopumā var novērot lielāku (privātā sektora īpatsvaru aizņemto darbavietu struktūrā, uzlabojoties ekonomiskajai situācijai 68,4% 2007. g. un 66,1% 2012. g.), un mazāku, tai pasliktinoties (63,6% 2009. g. un 63,2% 2010. g.) (CSP 2013: JVSG01). Pēc šādiem novērojumiem hipotēze par teritorijas attīstību atkarībā no privātā sektora lomas tajā apstiprinās tikai daļēji. Privātā sektora īpatsvars atkarīgs no ekonomiskās situācijas vispār. Privātā sektora esamība vai neesamība var liecināt par teritorijas labāku attīstību no Rīgas attālākās teritorijās, kur tikai sabiedriskā sektora esamība darba tirgū var liecināt par attīstības depresiju. Savukārt novada tuvums Rīgai vai citai lielākai pilsētai var nozīmēt arī vajadzību pēc lielāka darbavietu skaita sabiedriskajā sektorā vai arī nenozīmēt lielu privātā sektora īpatsvaru darbaspēka svārstveida migrācijas dēļ uz citām teritoriālajām vienībām.

5. tabula. Novadi, kuros 2012. g. aizņemtās darbavietas privātajā sektorā veidoja virs 50% no darbavietu kopskaita (bez mikro un mazajiem komersantiem)

Vieta (2012.)	Novads	Reģions	Privātā sektora īpatsvars, procentos			
			2009.	2010.	2011.	2012.
1.	Ķekavas	Pierīgas	90,9	90,7	90,2	90,4
2.	Stopiņu	Pierīgas	67,8	75,7	75,5	78,8
3.	Rojas	Kurzemes	75,6	68,7	72,9	76,0
4.	Babītes	Pierīgas	75,2	79,4	77,9	75,8
5.	Garkalnes	Pierīgas	56,1	59,9	58,4	69,2
6.	Nīcas	Kurzemes	60,3	66,1	65,5	65,2
7.	Jaunjelgavas	Zemgales	48,5	56,3	62,0	63,6
8.	Smiltenes	Vidzemes	57,7	58,4	58,4	62,1
9.	Inčukalna	Pierīgas	68,6	56,9	62,6	59,7
10.	Dundagas	Kurzemes	29,5	34,5	41,0	59,0
11.	Siguldas	Pierīgas	55,1	56,6	57,7	57,2
12.	Olaines	Pierīgas	55,2	54,8	55,3	57,0
13.	Engures	Pierīgas	51,2	48,7	58,1	54,1
14.	Burtnieku	Vidzemes	37,1	34,8	38,0	52,3
15.	Ventspils	Kurzemes	48,5	50,0	52,1	51,8
16.	Salacgrīvas	Vidzemes	48,3	52,2	51,3	51,3

Secinājumi

1. Ekonomiskā situācija Latvijā 2012. gadā ir nedaudz uzlabojusies, tāpēc aizņemto darbavietu skaits šajā gadā ir pārsniedzis 3 iepriekšējo gadu rādītājus, taču vēl nav sasniedzis 2007. gada līmeni. Darbavietu skaits pieaudzis visos statistiskajos reģionos, izņemot Kurzemi un ģipi – Latgali. Vairāk nekā puse no visām darbavietām ir koncentrētas Rīgā. Latvijā nav augsti attīstītas transporta infrastruktūras (ātrgaitas ceļu un dzelzceļa, iekšzemes gaisa satiksmes u.tml). Tāpēc ikdienas jeb svārstveida darbaspēka migrācija iespējama tikai Rīgas tuvumā. Tas nosaka Pierīgas reģiona ģipi dinamisko attīstību darbavietu skaita ziņā, vienlaikus samazinoties Latgales nozīmei. Sliktā infrastruktūra paplašina darbaspēka tirgus attīstības plaisu starp reģioniem, attālākos reģionos lielākas darbavietu skaita palielināšanas iespējas ir bijušo rajonu centru tuvumā, ģipi dzelzceļa tuvumā. Darbavietu skaita dinamiku ietekmē arī darbspējīgo iedzīvotāju izceļošana uz ārvalstīm un iedzīvotāju skaita samazināšanās vispār un Latgales reģionā šis rādītājs ir proporcionāli lielākais.
2. Aptuveni pusē republikas nozīmes pilsētu un novadu darbavietu skaits pēdējo četru gadu laikā ir palielinājies, un aptuveni pusē – samazinājies. Visos reģionos šis skaits ir sadalījies aptuveni uz pusi, izņemot Latgali, kur pārsvarā ir novadi, kuros darbavietu skaits ir samazinājies. Tātad arī Pierīgas reģionā darbavietu skaita dinamika ir nevienmērīga un ir novadi ar būtisku darbavietu skaita samazinājumu. Vislielākie darbavietu skaita kāpumi un kritumi sastopami novados ar nelielu darbavietu skaitu, tāpēc šo dinamiku var skaidrot ne tikai ar ekonomiskās situācijas uzlabošanos, bet arī skaitļu matemātiskajām ģipāšībām.
3. Lielākais un mazākais darbavietu skaits uz 100 iedzīvotājiem ir atsevišķos Pierīgas novados. Turklāt lielu darbavietu skaita koncentrāciju var nodrošināt gan privātais sektors, gan sabiedriskais. Lielu pilsētu, ģipi Rīgas, tuvumā var būt daudz darbavietu valsts sektorā vai arī lielu pašvaldību apkalpojošos uzņēmumos. Tāpēc ne vienmēr var atrast likumsakarību starp novada vai pilsētas dzīves līmeni un privātā sektora ģipatsvaru darbavietu skaitā. Taču ir likumsakarība starp privātā sektora ģipatsvaru darba tirgū un kopējo ekonomisko situāciju valstī. Tāpat galvaspilsētas tuvumā ir novadi ar lielu darbavietu skaita koncentrāciju, un novadi, kuros iedzīvotāji pārsvarā izmanto kā dzīvesvietu. Novadi, kuros darbavietas nodrošina tikai sabiedriskais sektors un mazais privātais sektors, pārsvarā sastopami Latgalē, pārsvarā ir ar nelielu darbavietu skaitu un nav izdevīgu satiksmes ceļu tuvumā.

Bibliogrāfija

Aizņemtās un brīvās darbvietas. Metodoloģija. Latvijas Republikas Centrālās statistiskās pārvaldes datu bāze. <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/metodologija/aiznemtas-un-brivas-darbvietas-36326.html> [03.04.2013.]

ISG14. *Gada vidējais pastāvīgo iedzīvotāju skaits statistiskajos reģionos, republikas pilsētās un novados. 2009 -2011.* Latvijas Republikas Centrālās statistiskās pārvaldes datu bāze. <http://www.csb.gov.lv/dati/statistikas-datubazes-28270.html>, tālāk <http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp> [04.04.2013.]

JVSG01. *Aizņemtās darbavietas vidēji gadā. 2005 -2012.* Latvijas Republikas Centrālās statistiskās pārvaldes datu bāze. <http://www.csb.gov.lv/dati/statistikas-datubazes-28270.html>, tālāk <http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp> [24.05.2013.]

JVSG011. *Aizņemtās darbavietas pa reģioniem vidēji gadā. 2009 -2011.* Latvijas Republikas Centrālās statistiskās pārvaldes datu bāze. <http://www.csb.gov.lv/dati/statistikas-datubazes-28270.html>, tālāk <http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp> [04.04.2013.]

JVSG012. *Aizņemtās darbavietas republikas pilsētās un novados vidēji gadā. 2009 -2012.* Latvijas Republikas Centrālās statistiskās pārvaldes datu bāze. <http://www.csb.gov.lv/dati/statistikas-datubazes-28270.html>, tālāk <http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp> [04.04.2013.]

Par Latvijas Republikas statistiskajiem reģioniem un tajos ietilpstošajām administratīvajām vienībām. MK Rīkojums nr. 271. Latvijas Republikas Centrālās statistiskās pārvaldes mājas lapa. <http://www.csb.gov.lv/dokumenti/par-statistikajiem-regioniem-28607.html>[03.04.2013.]

TERITORIĀLĀ KAPITĀLA PIEEJAS IZMANTOŠANA REĢIONA NOVĒRTĒŠANĀ

Olga Volkova

Sociālo pētījumu institūts, Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1-422, Daugavpils, Latvija
Olga.Volkova@du.lv

Abstract

Territorial capital approach for the region's assessment

Each region has its own unique advantages that the development may attract capital inflows and economic growth of the region. These advantages make up the territorial capital. Territorial capital can be defined as the set of assets of different nature which characterize territories. Territorial capital is a sum of different forms of capitals, which are specific to the territory. The territorial capital refers to the things that constitute an areas assets (activities, landscape, heritage, know-how, etc), and are not part of an accounting inventory exercise, but are intended to identify the distinctive features of an area whose value can be enhanced. The concept of territorial capital in 2001 was used in the Second Report on Economic and Social Cohesion. The various elements of an areas capital can be classified into a number of components, which every individual is able to define in relation to his own specific situation or to what he is looking for. In Latvia, the widely studied species such as human capital, social, total human capital, etc. However, this type of capital, as a territorial still only comes into view Latvian researchers. Latvia has not yet developed a universal method of assessment (measurement) of the territorial capital, it determines the novelty of the work and its relevance. Quantitatively comparable data may allow to measure the territorial capital in the study of territorial units, and make informed decisions for their future development.

Key words: capital, region, territorial capital, capital approach, development policy

Ievads

Teritorijas novērtēšanas procesā plaši tiek pielietoti tādi jēdzieni kā „resurss”, „kapitāls” un „aktīvs”. Un ir jāsaprot atšķirības starp tiem. **Resurss** – ir materiāls vai nemateriāls priekšmets, kas ir vai var būt reģionā (potenciāls, „rezerves” līdzeklis). **Aktīvs** – izmantojams jeb iedarbināts resurss, kas vēl nenozīmē, ka tas dod labumu, bet noteikti nozīmē, ka reģions (valsts, personība) to reāli izmanto, lai gūtu labumu (pieprasīts resurss). **Kapitāls** – labumu nesošs aktīvs (Boroņenko 2012: 37-38). Kapitāls spēj ne tikai uzkrāties, konvertēties naudas formā un atražoties, bet arī radīt jaunu pievienoto vērtību (Meņšikovs 2009: 9). Citiem vārdiem, reģiona rīcībā esošie resursi to izmantošanas rezultātā var tikt pārveidoti reģiona aktīvos, kuri, savukārt var dot reģionam sociāli ekonomisko atdevi, t.i. kļūt par reģiona kapitālu.

Kategorija „kapitāls”, kas ir vairāku teorētisko un praktisko izstudēšanu pamats, pārcieš būtiskās izmaiņas ekonomiskās, filozofiskās, socioloģiskās un citu zinātņu attīstības gaitā. Kapitāla teorijas evolūciju nosaka katrā vēsturiskā un ekonomiskā laikmeta īpatnības. Pārlūkojot mūsdienu zinātniskās teorijas un koncepcijas, ir redzams, ka tieši pēdējā laikā kapitāla koncepcija pārdzīvoja būtisku konvergenci un izplātīšanu tālu aiz ekonomiskās zinātnes kompetencēm (osobennosti.. 2008). Kapitāls var piederēt personībai (personības kopkapitāls), organizācijai (korporatīvais kapitāls) vai teritorijai (teritoriālais kapitāls). Šī raksta mērķis - apskatīt teritoriālā kapitāla koncepciju, tā struktūru un mērīšanas paņēmienus. Analīzē tika izmantoti Latvijas un pasaules literatūras avoti un veikto pētījumu rezultāti.

Teritoriālais kapitāls, tā struktūra un mērīšanas paņēmieni

Teritoriālais kapitāls (ang. *territorial capital*) ir dažādu specifisko kapitālu formu summa, attiecīgajā teritorijā (Iordanescu 2009). Teritoriālais kapitāls ietver visus reģiona esošus elementus gan materiālus, gan nemateriālus (ainava, mantojums, tehnoloģijas, imidža u.c.) (territorial.. 1999). Tas ir paredzēts pētāmas teritorijas īpatnību identifikācijai, ko var atjaunot vai paplašināt, paaugstinot tās konkurētspēju un veido pamatu turpmākām teritorijas attīstības iespējām (Vidzemes.. 2011). Saskaņā ar ekonomikas klasiķu **Adama Smita** (ang. *Adam Smith*) „Absolūtas priekšrocības teorijas” (1776. g.) un **Deivida Rikardo** (ang. *Daivid Ricardo*) „Salīdzinošās priekšrocības teorijas” (1817. g.), esoša ekonomiskās telpas diferenciācija ļauj identificēt un attīstīt tās vietējo telpu un jomu īpatnības, kas ļauj visvairāk uzkrāt un maksimāli efektīvi izmantot dažādus kapitāla veidus. Citiem vārdiem, *ekonomiskās telpas diferenciācija nosaka sociāli-ekonomisko sistēmu specializāciju un kapitālu plūsmu loģistiku starp tiem* (osobennosti.. 2008).

2001. gadā teritoriāla kapitāla koncepcija tika izmantota Ekonomiskās un attīstības organizācijas (ESAO) ziņojumā par teritoriālo attīstību (oecd.. 2001). Tajā tika konstatēts, ka teritorijai ir ne tikai salīdzinošās priekšrocības (tās ir konkurētspējīgākas pateicoties ražošanas faktoru relatīvajām izmaksām), bet arī absolūtas priekšrocības – teritorijas unikālie aktīvi. Daži ekonomisti pat uzsver teritoriju par ražošanas faktoru, tapāt kā darbaspēku vai finansu kapitālu. Teritoriālais kapitāls norāda uz aktīvu krājumu, kas veido pamatu endogēnai attīstībai katrā pilsētā un reģionā, kā arī institūcijā. Tas ietekmē lēmumu pieņemšanu un profesionālo iemaņu attīstību, kā vislabāk izmantot šos aktīvus. Vairākas no teritoriāla kapitāla sastāvdaļām var sekmēt produktivitātes pieaugumu, līdz ar to arī teritorijas (rajona, reģiona) izaugsmi. It īpaši tas attiecas uz aglomerācijas ekonomiku, sociālo kapitālu, apkārtējās vides aspektiem. Par faktoriem, kas nosaka teritoriālo kapitālu var būt: ģeogrāfiskais novietojums, plātība, klimats, tradīcijas, dabas resursi, dzīves kvalitāte, kā arī infrastruktūra, industriālie parki kā izdevīgas saimnieciskās darbības elementi (Alupului 2012). Teritoriāla kapitāla koncepcija var palīdzēt izprast kā apkarot attīstības nevienlīdzību starp reģioniem viena valsts ietvaros.

Teritoriālo kapitālu biežāk definē kā procesu, nevis kā statisko objektu. Tas var attīstīties, bet var arī samazināties. Dažās teritorijās to atstāj tādu kāds tas ir, bet citās – to aktīvi izmanto un attīsta (Swagemakers 2012).

Teritoriālā kapitālā sastāvdaļas var klasificēt dažās grupās (Vidzemes.. 2011: 11):

1. materiālie/nemateriālie elementi;
2. privātie/publiskie labumi;
3. funkcionālie un attiecību elementi.

Pastāv vairākas teritoriālā kapitāla komponentu klasifikācijas. 1999.gadā Eiropas pētnieciskā observatorija „LEADER” (ang. *European Observatory LEADER*), kas specializējās uz reģionāliem un lauku pētījumiem, publicēja rakstu (territorial.. 1999), kurā tika aprakstīta teritoriālā kapitāla pieejas izmantošana lauku teritorijas izpētei un piedāvāti 8 teritoriālā kapitāla komponenti:

1. **fiziskie resursi** un to vadība, t.i., dabas resursi, sabiedriskās lietošanas objekti un komunikācijas, infrastruktūra, vēsturiskais un arhitektūras mantojums;
2. **kultūra** un reģiona **identitāte**, aktoru kopīgas vērtības, viņu intereses, uzvedības modeļi, atzīšanas formas;
3. **cilvēciskie resursi**, t.i., iedzīvotāju demogrāfiskās īpašības un sociālās struktūras;
4. tieši izteiktas vai netiešas **know-how**, spējas, kā arī tehnoloģiskās, pētnieciskās un attīstības spējas;
5. vietējas **iestādes un pārvaldes**, politiskās spēles noteikumi, kā arī finanšu resursi un to vadība;
6. **nodarbinātība un biznesa organizācijas**, to struktūra un ģeogrāfiskās koncentrācijas līmenis;
7. **tirgi un ārējie sakari**, it īpaši tirgu integrācija citos tirgos, apmaiņas un veicināšana tīkli;
8. teritorijas **imidža un uztvere**, gan iekšēja, gan ārēja.

LEADER observatorijas 1999. gadā piedāvātā teritoriālā kapitāla klasifikācija ir diezgan viegli realizējamā, jo ļauj pētīt teritoriālo kapitālu, pamatojoties uz statistikas datiem, pētījumiem, attīstības stratēģijām. Arī ļoti vērtīgie šajā ziņā ir ekspertu vērtējumi.

2007.-2009. gadam Latvijas Universitātes zinātnieki T. Tisenkopfs un I. Lāce piedalījās ES *ETUDE* projektā (kura mērķis bija paplašināt lauku attīstības teorētisko izpratni) par lauku un reģionālās attīstības tīklu un vietu tipoloģiju, kura ietvaros tika veikta Latvijas Smiltenes pagasta un Abavas ielejas ilgtspējīgas un integrētas lauku attīstības konceptuāla analīze (Milone 2010). Pētījumā tika izmantota teritoriālā kapitāla koncepcija un pielietoti 7 kapitāla formas:

1. **ekonomiskais** kapitāls ietver reģionā esošos materiālos un fiziskus resursus, ražošanu, eksporta un importa tendences;
2. **kultūras** kapitāls ir teritorijas vienības identitāte, ietver tas tradīcijas, kultūras īpatnības;
3. **vides** kapitāls teritorijas kapitāla aspektā sastāv no infrastruktūras, tajā ietilpst arī dabas resursi, celtniecības objekti, būves, ainava u.c.;
4. **sociālo** kapitālu veido sabiedriskie tīkli, attiecības, dažādi informācijas kanāli;
5. **cilvēciskais kapitāls** atspoguļo reģiona iedzīvotāju izglītību, veselību, patēriņu izdevumus, dzīves kvalitāti;
6. **institucionālais** kapitāls ietver politisko varu, institūcijas, dažādas mērķa programmas;
7. **simboliskais** kapitāls ir tas, ko sauc par prestižu, tas ir reģiona (vai pilsētas) ārēja vai iekšējā uztvere;

Šī teritoriālā kapitāla komponentu klasifikācija ir salīdzinoši praktiskā, tomēr var rasties grūtības ar katrā kapitāla veida izmērāmo indikatoru izvēli, noteikšanu un kopēja integrētā indikatora sastādīšanu, kas prasa papildus matemātiskus aprēķinus.

Katrs pētnieks, vēloties izmantot teritoriālā kapitāla pieeju var pats izvēlēties gan pētāmo komponentu klasifikāciju, gan rādītājus un indikatorus to mērīšanai atkarībā no situācijas, teritorijas īpatnībām, datu pieejamības u.c. Daugavpils Universitātes Sociālo pētījumu institūta pētnieki 2013.gadā aprobēja teritoriālā kapitāla pieeju Latvijas kā vesela NUTS3 līmeņa reģiona novērtēšanai, izvēloties katram kapitāla veidam savu rādītāju kopu, kā arī lielā nozīme ir ekspertu vērtējumiem un eksistējošo zinātnisko pētījumu rezultātiem.

Ekonomiskā kapitāla novērtēšanai izvēlējās tādus rādītājus, kā IKP uz 1 iedz. (faktiskajās cenās), IKP pieaugums, darba ražīgums un arī dažus nodarbinātības rādītājus. *Kultūras* kapitāla novērtēšanai tika izmantoti rādītāji - valsts izmaksas kultūras nozarei, kultūras centru un kultūras pasākumu daudzums. *Vides* kapitālu raksturo ekoloģijas stāvoklis, transports un ceļu infrastruktūras stāvoklis, cilvēka rādīto struktūru skaitliskie rādītāji. *Sociālā* kapitāla mērīšanas rādītāji – labdarība, brīvprātīgais darbs, uzticības līmenis. *Cilvēkkapitālu* raksturo izglītības kvalitātes indikatori, veselības stāvokļa indikatori, mūža ilgums, cilvēkattīstības indekss. *Institucionālo* kapitālu novērtēja ar rādītājiem: valsts (reģiona) izmaksas institucionālās vides funkcionēšanai, korupcijas uztveres indekss, politiskās stabilitātes indekss, sabiedrības uzticība. *Simbolisko* kapitālu ar rādītājiem - iedzīvotāju dzīves apmierinātības līmenis, tūrisma pievilcība, reģiona atpazīstamība, popularitāte, unikalitāte, investīciju pievilcība. Kā var redzēt daži kapitāla veidi (piemēram, sociālais, simboliskais) tiek novērtēti, izmantojot pārsvarā kvalitatīvo pētījumu datus, subjektīvus vērtējumus, jo šo kapitālu veidu novērtēšanai ir grūti atrast empīriskus rādītājus.

Secinājumi

Kapitāla pieejas izmantošanā ir gan savi plusi, gan trūkumi. No priekšrocībām ir tās ka: pieeja balstās gan uz statistiskiem rādītājiem, gan uz ekspertu vērtējumiem un zinātniskiem pētījumiem; aptver plašu faktoru loku; ļauj sekot izmaiņu dinamiku laika intervālā; vērsta uz reģionu attīstības nevienlīdzības apkārošanu.

Pieejas trūkumi: nepastāv vienotās komponentu klasifikācijas un universālas vērtēšanas metodikas; stiprā subjektīvo vērtējumu ietekme; datu pieejamības problēmas (pieejamie statistiskie dati parasti attiecas uz konkrēto valsti, bet atrast datus par atsevišķiem reģioniem bieži vien nav iespējams).

Latvijā teritoriālā kapitāla pieeju izmantoja Vidzemes Augstskolas pētnieki projekta “Lauku reģiona pievilcīga tēla veidošana” 2009. – 2012. gadam, izstrādājot jaunas attīstības idejas un

iespējas reģiona un to novadu kopīgai attīstībai. Tomēr, šī pieeja nav vēl plašu izplātīta, pietiekami izpētīta, tas ir novitāte Latvijas zinātnē un pamats turpmākajiem pētījumiem.

Bibliogrāfija

- Alupului C. (2012) Local networks and territorial capital. *Lucrarile Seminarului Geografic „Dimitrie Cantemir”* Nr.34 (01.02.2013)
http://www.seminarcantemir.uaic.ro/doc/PGSDC_No_34_p_065.pdf
- Boroņenko V., Lonska J., Spūlis A. (2012) “Reģiona konkurētspējas un attīstības ilgtspējas ekonomisko nosacījumu izpēte”. *Sociālo Zinātņu Vēstnesis Nr.2(15)*, Daugavpils Universitāte. 37.-61.lpp.
- Iordanescu E. (2009) Territorial Capital. *Social Science Research Network*
http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1397063 (skat.01.02.2013)
- Meņšikovs V. (2009) Kopkapitāls un jaunatnes dzīves stratēģijas: socioloģiskais aspekts. *Sociālo Zinātņu Vēstnesis* 2(9), Daugavpils Universitāte.7-37.lpp.
- Milone P., Ventura F. (2010) *Networking the rural. The future of green regions in Europe*, Royal Van Gorcum, Netherlads. Pp.247.
- OECD (2001) Territorial Outlook Available:
http://www.vwl.tuwien.ac.at/hanappi/AgeSo/SecReps/Territorial_Outlook_F.pdf (skat.10.01.2013)
- Osobennosti vosproizvodstva regionalnogo kapitala: sushnostj, podhodi k ocenke, metodi upravlenija. (2008) Pod obshej redakciej Y.V.Savelyeva. Institut ekonomiki KarNC RAN, Petrozavosk: izd-vo Karelyskogo nauchnogo centra RAN (In Russian)
- Swagemakers P., Dominguez L. (2012) „Tracing territorial capital: a landscape based approach to institutional innovation”.
http://ifsa.boku.ac.at/cms/fileadmin/Proceeding2012/IFSA2012_WS5.1_Swagemakers.pdf (skat.01.02.2013)
- Territorial competitiveness. Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience. (1999) *Rural innovation*. Dossier Nr. 6 – part 1 Leader european observatory.
<http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/rural-en/biblio/compet/competitivite.pdf> (skat.01.10.2012)
- Vidzemes ilgtermiņa attīstības scenāriju analītiskais ziņojums. (2011)
http://www.vidzeme.lv/upload/Vidzemes_scenariju_analitiskais_zinojums.pdf (skat.02.11.2012)

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

DEVELOPMENT OF RESEARCH AND INNOVATION UNIVERSITY IN LATVIA

Arturs Zeps, Leonids Ribickis

Riga Technical University, 1 Kaļķu Street, Riga, Latvia, LV-1658

arturs.zeps@rtu.lv

Abstract

Development of Research and Innovation University in Latvia

The aim of this publication is to offer an analysis of possibility to establish Research and Innovation University in Latvia. Based on current political interest to reform the field of higher education, this publication provides one of possible solutions to the question of how to categorize Latvian Universities and how to establish the Research and Innovation University.

The first part of the publication provides an analysis of the classification principles of Universities, based on global trends and highlights the differences between general types of Universities. Main aims and tasks are provided to these types of Universities, especially indicating prerequisites for establishing a Research and Innovation University.

The second part gives an analysis of current classification of Latvian Universities as well analyses other options of classification offered by the Ministry of Education and Science and by other Latvian Universities.

The third part of publication evaluates potential to develop a Research and Innovation University in Latvia. This part analyses current financial support of the government to the Latvian Universities and the Reform plan of Higher Education system developed by the Ministry of Education and Science.

It also indicates what should be changed in the financial system and within the Reform plan if the government would set an aim to establish the Research and Innovation University.

Recommendation part provides suggestions for government regarding classification of Latvian Universities and establishment of the Research and Innovation University in Latvia.

Key Words: Research and Innovation University, Development plan, classification of Universities.

Kopsavilkums

Zinātnes un inovāciju universitātes attīstība Latvijā

Raksta mērķis ir analizēt iespēju izveidot Zinātnes un inovāciju universitāti Latvijā. Balstoties uz pastāvošo politisko interesi reformēt augstāko izglītību, autori piedāvā vienu no iespējamajiem risinājumiem jautājumam, kā iedalīt universitātes Latvijā un kā izveidot Zinātnes un inovāciju universitāti.

Publikācijas pirmajā daļā aprakstīti universitāšu iedalījuma principi, kas balstās uz pasaules tendencēm un pievērš uzmanību atšķirībām starp vispārējiem universitāšu tipiem. Galvenie mērķi un uzdevumi šāda veida universitātēm tiek piedāvāti, jo īpaši norādot priekšnoteikumus, lai izveidotu Zinātnes un inovāciju universitāti.

Otrajā daļā analizēts pašreizējo universitāšu iedalījums, kā arī citas iedalījuma iespējas, ko piedāvā Izglītības un zinātnes ministrija un citas Latvijas universitātes.

Trešā daļa izvērtē potenciālu izveidot Zinātnes un inovāciju universitāti Latvijā. Tajā analizēts valsts sniegtais finansiālais atbalsts Latvijas universitātēm un Izglītības un zinātnes ministrijas izstrādātais Reformu plāns. Autori arī norāda, kam būtu jābūt izmainītam finanšu sistēmā un reformu plānā, ja valsts izvirzītu mērķi izveidot Zinātnes un inovāciju universitāti.

Rekomendāciju sadaļā ir ieteikumi valdībai Latvijas universitāšu iedalījumam un Zinātnes un inovāciju universitāti izveidei Latvijā.

Atslēgas vārdi: Zinātnes un inovāciju universitāte, attīstības plāns, universitāšu iedalījums.

Introduction

The aim of the research is to investigate the possibility of creating the Research and Innovation University in Latvia. The research analyzes existing classification of Universities, defined by the Law on Institutions of Higher Education, and new typology developed by the Ministry of Education and Science. At the end of the paper the new classification of Latvian Universities is presented developed by the authors.

The research defines guidelines for the Government on how to create the Research and

Innovation University in Latvia and what support should be dedicated to this aim.

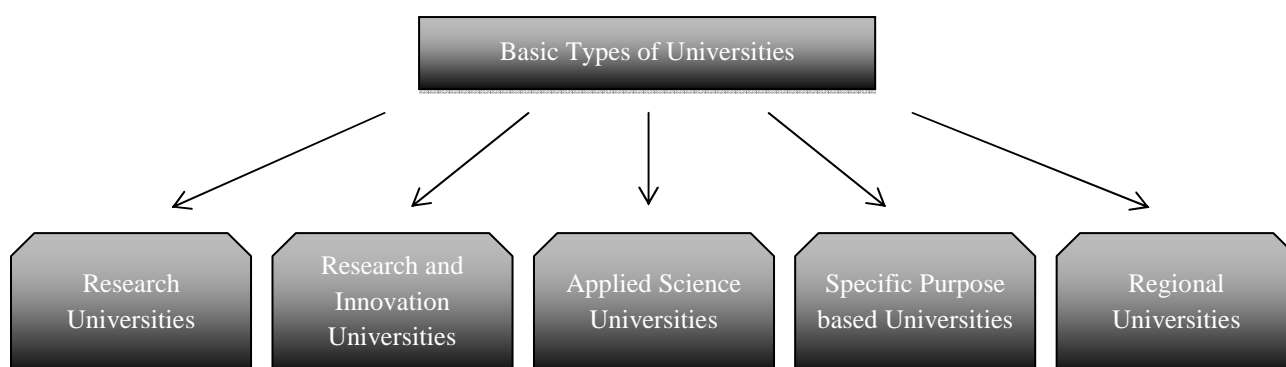
The methods of the research are: qualitative methods – analytical and case study analysis.

Classification of Universities

Diversity between higher education institutions in the world offers a great possibility to create different classifications of Universities. It is possible to differentiate Universities by so many criteria and measures that sometimes it is possible to get mixed up with all kinds of rankings, classifications and typologies. Some countries divide higher education institutions based on awarded scientific degrees, while others based on placement or research intensity within the institution (Benneworth, Charles, Humphrey, Conway 2010). It is possible to categorize Universities by purpose of establishment or major field of science taught within higher education institution, for example, technical or art sciences (Bohmert 2006). In some countries Universities are differentiated based on their founders – state founded Universities or Universities founded by private persons. This clearly indicates that each country has a possibility to divide Universities by its own criteria, what is done for example, in United Kingdom (Howells, Ramlogan, Cheng 2009) and United States of America (Richard, William 2008). Both countries have defined their own typology of Universities that cannot be directly applied to other countries. It can be concluded that each country needs to establish its own strategy for development of higher education and create typology of Universities in compliance with this strategy.

Although there are exist different typologies of universities, most of them have some similarities. Higher education institutions may be called by different names, but there still are some basic types of Universities found in majority of classifications. Figure 1 shows these types of Universities.

Figure 1. Basic types of Universities in different classifications

Source: Figure developed by authors.

The five types of Universities (Figure 1.) are represented within majority of classifications of Universities and represent a certain group of higher education institutions. The Government defines educational priorities and strengthens them by creating and implementing higher education

development strategy. For example, strengthening regional Universities can support equal regional economic growth. By providing greater support to research and innovation Universities, the government can promote research and development process in Universities, technology transfer and new product development. Further description provides more information on main aims and tasks of different Universities.

Research Universities are generally dealing with fundamental research. They tend to have large research capacity in terms of infrastructure and scientific personnel. It is also important for them to involve students in the research process. Most of these Universities tend to specialize in higher-level studies – offering master and doctor study programs. The government must provide funding for Research Universities, since the results of their research activities are fundamental science (Duse, Duse 2011).

Research and Innovation Universities or sometimes called the third generation Universities define three priorities - study process, research and commercialization – technology transfer activities. These priorities must be balanced and well managed, since they overlap and are closely linked with each other. Research and Innovation Universities also tend to pay more attention to higher-level studies, but they offer bachelor level studies as well (Mintrom 2008). These Universities strive to diversify their income streams. Although great amount of funding comes from the State, the University must manage its collaboration with the industry to earn great portion of income by its own. The Research and Innovation University is closely linked with business industry providing many different services, such as consultations and research and development services. Also great deal of income comes from commercialization of new products developed by the University (Tornatzky 2000).

To create and strengthen the Research and Innovation University, the government must define that University integration with business industry is important and dedicate significant funding for development of this kind of University. Additional funding in early stages of development of the Research and Innovation University is important for creating infrastructure, attracting the best academics and professionals to set up the processes and services for the business industry.

Applied science Universities are higher education institutions that in general bachelor and master level study programs. They may offer studies in different scientific fields, mostly applying scientific results within study process. Applied science Universities may be financed by the State, but they may as well have a tuition fee for students (Bohmert 2006).

Specific purpose based Universities are Universities that are established with specific aim, for example, medical or defense Universities. These higher education institutions generally are

financed by the State and serve specific purpose – prepare specialists in certain areas (Bohmert 2006).

Regional Universities ensure regional sustainability and are important to ensure the equal economic development across the country. These higher education institutions help to keep the bright young people in the region thus supporting regional business industry. Regional Universities must be financed by the State to ensure their sustainability in the long run (Bohmert 2006).

All different types of Universities have importance to the country's development. Though, the Research and Innovation University is able to deliver more visible financial gains in a shorter period of time since it works closely with business industry. This type of University, by developing new products and innovations, create an added value for companies that commercialize new inventions. If the government decides to establish the Research and Innovation University, it must provide additional resources and support at the first stage of development of this kind of University.

Existing and discussed classification of Latvian Universities

So far discussion on classification of Universities in Latvia has mainly served as a tool for gaining additional funding from the State and was not done with the purpose to define Governmental priorities in higher education. Currently, the Law on Institutions of Higher Education separates 4 general types of the higher education institutions:

- Universities;
- Academies;
- Higher education institutions;
- Colleges (LR Saeima 1995).

These higher education institutions are separated by different criteria, such as number of study fields performed at the institution, percentage of elected academic personnel with doctoral degree and level of degree presented.

In the past few years, there have been a number of attempts to develop a new classification of higher education institutions in Latvia. The Ministry of Higher Education and Science, the Council of Higher education and some Universities them-selves have developed new proposals for the classification of Universities. Based on all proposals the Ministry of Higher Education and Science has prepared an overview of the most dramatic changes. The Ministry foresees that all Higher education institutions in Latvia should be divided into 5 groups:

- Science (National) University – for research development;
- Technology University – for development of innovations;
- Regional University – for regional development;
- Academies – for educating professionals;

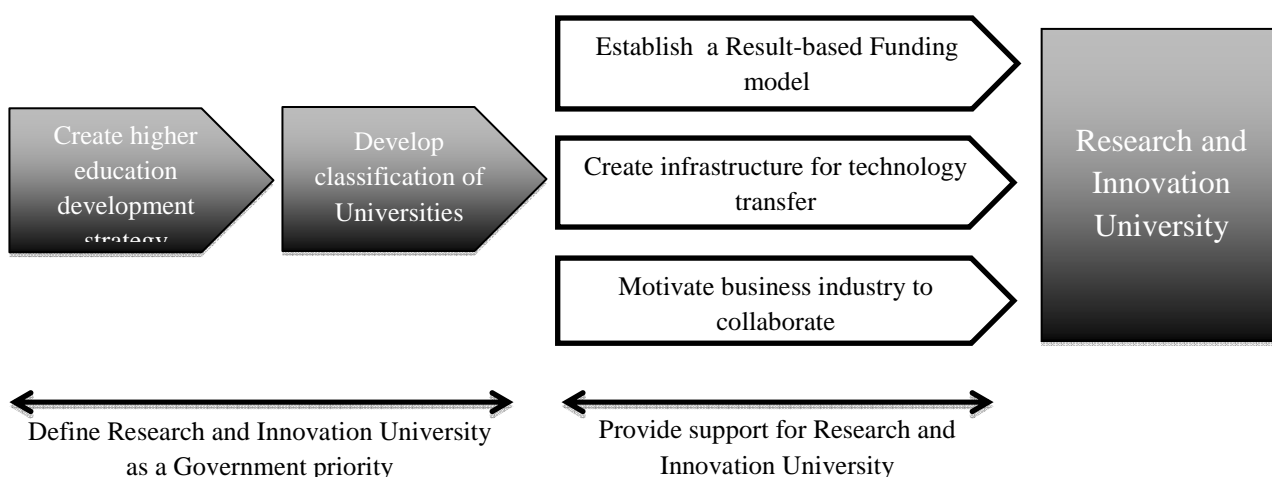
- Regional higher education institutions and colleges – for educating professionals in regions (MoES 2011).

This classification suggests establishment of one Research University, one Technology University and one Regional University. Other higher education institutions are divided into the last two sections. The current classification of Latvian higher education institutions give no clear reason why the first three sections are represented by only one institution, while the rest of institutions represent the last two sections. At the first glance one might tend to think that the general purpose was to separate one University – Science University for devoting additional funding to it and not much attention was drawn to other higher education institutions. For example, if the government wants to ensure equal regional development it is not clear why there is only one Regional University and what happens to the other two regional Universities if only 3 out of existing 6 are left.

Development of Research and Innovation University in Latvia

As stated earlier the Research and Innovation University has three basic priorities - study process, research and commercialization – technology transfer activities. In order for the government to establish or strengthen one such University, it is important to provide appropriate support by defining it as a priority and providing a constant support. Model of establishment of the Research and Innovation University is seen in Figure 2.

Figure 2. Establishment process of Research and Innovation University

Source: Figure developed by authors.

If the government has decided to strengthen economy by developing new products and innovations it must elaborate the higher education development plan according to this decision. The next step is to develop a classification of Universities, where one of the leading higher education institution is the Research and Innovation University. This will help to promote collaboration of

researchers and business industry, allow creating new products and establishing new spin-offs (Closs, Ferreira, Soria, Sampaio and Perin 2012). In Latvia, it is possible to adjust Riga Technical University to the status of Research and Innovation University, since it has wide study and research areas and executes the strong collaboration with business industry.

Based on the existing variety of higher education institutions, authors offer following classification of Latvian Universities:

- Research and Innovation University – University that performs study and research activities and as one of its priorities defines collaboration with business, new product development and commercialization process. This University must work in three main directions – engineering and natural sciences as well as business management and design.
- Research University/-ies – University that executes high-level research, mostly in fundamental sciences and incorporates the results of scientific research and the research process it-self in study process.
- Regional University/-ies – University that ensures regional development and equal economic growth. This University implements study programs and research that is required by local business industry.
- Specific purpose based higher education institutions or Academies – institutions that provide specific study programs, such as fine art, music and other. Some of these institutions might be situated in regions, but they might not apply to the status of Regional University.
- Colleges – institutions that provide first level study programs.

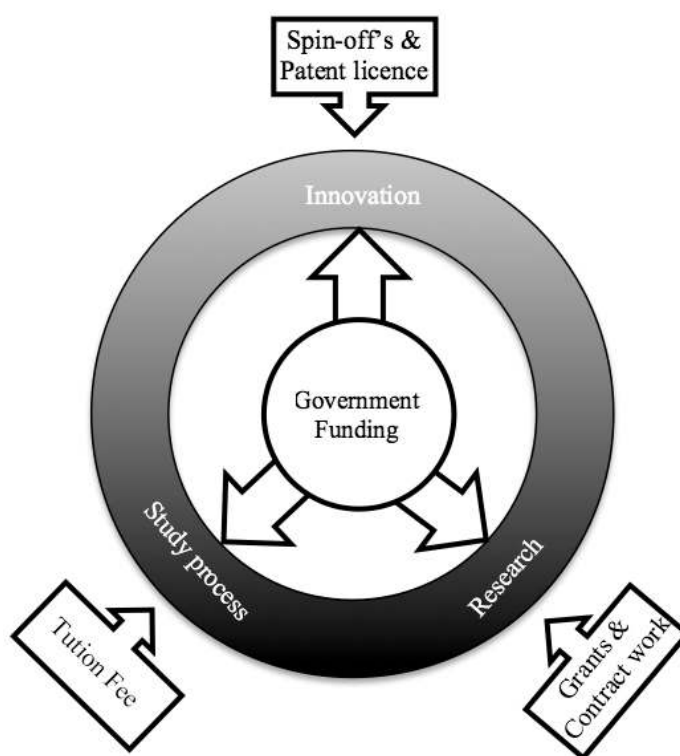
Constant support of government to the University is important for establishment process of Research and Innovation University. Development of a result-based funding model is one of the priorities for the support. The Government can define clear results to be achieved by the University and grant the funding based on these results. Another important support line is infrastructure for technology transfer. The Government in collaboration with local municipality must participate in the creation of such infrastructure, for example, by developing joint business parks or technology parks. And last but not least, third but not last support area is motivation of business industry to use University's services is also important support area. There are different ways to motivate the business industry such as granting tax benefits for the funding spent in Universities.

In year 2011, total funding for higher education assigned by the Government for study and research process constituted LVL 73,5 mil. (MoES 2011). There was no funding allocated for commercialization or innovation activities performed by Universities. It indicates that all innovation and technology transfer activities implemented by Universities were financed from the

money received for study and research process or other internal sources. As previously mentioned, authors emphasize that Universities should receive result-based funding to be allocated according to the model seen in Figure 3.

Figure 3 shows that the governmental funding should be allocated to the Research and Innovation University for three interrelated activities – study process, research and commercialization. University has a duty to attract external funding from three basic income streams. The first - tuition fee that provides income for study process, the second - grants and contract work that provide income for research and the third - technology transfer – income from spin-off's and patent licenses - and commercialization on new products for innovation process.

Figure 3. Funding for Research and Innovation University

Source: Figure developed by authors.

If the Research and Innovation University receives the basic funding for these three core activities it can seek external funding as well (Bienen 2012).

Conclusions

The analysis conducted by the authors shows that there are many different classification types of Universities and each country should pick one that best suits its economic development needs. Latvia has defined old-fashioned classification of Universities and the Ministry of Education and Science and some Universities have offered some new possible options for discussion.

However, none of the existing classifications suggests establishment of the Research and Innovation University, which is crucial for interconnecting business industry with research process.

The Research and Innovation University performs study and research activities and one of its priorities is collaboration with business, development of new products and commercialization process. In order for the government of Latvia to establish such institution or apply the status to one of the existing institutions, it is important to develop higher education strategy and proper University classification. Next task for the Government is to ensure appropriate support for the Research and Innovation University by participating in infrastructure development for technology transfer, motivating business industry to use University's services and granting funding based on these results. Funding should be allocated for three core activities – study process, research and commercialization and must closely linked with results the government desires the University to achieve.

Bibliography

- Duse D.S., Duse D., Nemes C. 2011, Influences of the Organizational Culture on Academic Management Change and Development in Classical Universities
- Closs L., Ferreira G.C., Soria A.F., Sampaio C.H., and Perin M. 2012. "Organizational Factors that Affect the University-Industry Technology Transfer Processes of a Private University", Journal of Technology Management & Innovation, Vol. 7 Issue 1, pp 104-117
- Bohmert D. 2006. Developing a Typology of Higher Education Institutions in Europe. In: Workshop «Ranking»
- Bienen H.S. 2012. The Financial Future of Research Universities. In: social research Vol. 79: No. 3: Fall 2012
- Howells J. Ramlogan R., Cheng S-L. 2009. The Role, Context and Typology of Universities and Higher Education Institutions in Innovation Systems: A UK Perspective
- Mintrom M. 2008. Managing the research function of the university: pressures and Dilemmas. In: Journal of Higher Education Policy and Management Vol. 30, No. 3, August 2008, 231–244
- Benneworth P., Charles D., Humphrey L., Conway C. 2010. TOWARDS A TYPOLOGY OF UNIVERSITY/ COMMUNITY ENGAGEMENT
- Richard C. A., William A. B. 2008. Research Universities: Core of the US science and technology system. In: Technology in Society 30 (2008) 30–48
- Tornatzky L.G. 2000. "Building state economies by promoting university-industry technology transfer", Washington, DC: National Governors', Center for Best practices
- Academic Ranking of World Universities 2013. "University categorization by science field", Available at: www.arwu.org (accessed 4 April 2013).
- Ministry of Education and Science 2011. Informative report: „Par Izglītības un zinātnes ministrijas turpmāko rīcību zinātnes un augstākās izglītības reformu jomā” Available at: www.izm.gov.lv (accessed 20 April 2013).
- LR Saeima 1995. Law On Institutions of Higher Education Available at: www.likumi.lv (accessed 4 May 2013).

EIRO IEVIEŠANAS IEGUVUMU UN IZMAKSU ANALĪZE BALTIJAS VALSTĪS OPTIMĀLĀS VALŪTAS TELPAS TEORIJAS IETVAROS

Jevgeņija Žiģisova

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
jevgenijazigisova@gmail.com

Abstract

The analysis of the benefits and costs of the euro adoption in the Baltic States in the terms of the optimum currency areas theory

The problem of the euro adoption in the Baltic States is of current importance. There is a huge probability that Latvia will adopt the euro in 2014. Lithuania is planning to adopt the euro in 2015. In spite of using the euro already for two years, it is still important for Estonia to investigate the influence of the euro on its economy. In some countries the advantages of the euro exceed costs but in some countries the situation is opposite. This study investigated the factors that have the crucial role in the analysis of the euro adoption. Using the theory of the optimum currency areas, the author has found out some benefits and costs of the euro adoption in each of the Baltic States. The analysis of the macroeconomic figures was done using the criteria of the OCA theory. Mostly the criteria are connected with different aspects of the integration process between Baltic States and EMU. Also the synchronism of the business cycles has an important role.

The results of the analysis showed that generally and in the theory the Baltic States are these candidates to the euro adoption that potentially get many benefits. However, the current debt crisis in the euro area reflects inability of some members such as Greece, Italy, Portugal and Spain to perform in the efficient way. This obstacles may have negative influence on the Baltic States inside EMU.

Key words: euro adoption, theory of the optimum currency areas, cost-benefit analysis, currency union, monetary integration, EMU.

Ievads

Eiro ieviešanas jautājums ir būtiska un aktuāla problēma, kas cieši skar Latviju, kas 2014. gadā plāno ieviest eiro, un pārējas Baltijas valstis, tāpēc eiro ieviešanas ietekme uz valsts tautsaimniecību prasa detalizētu analīzi. Autores pētījums balstas uz optimālās valūtas zonas teoriju, ko bieži pielieto EMS ekonomiskā analīzē. Šī teorija izšķir vairākus ieguvumu un izmaksu vērtēšanas kritērijus. Pētījumā ir izmantots modelis, kas raksturo valsti-kandidāti uz eiro ieviešanu. Izmantojot šo modeli, ir iespējams novērtēt Baltijas valstu ekonomisku situāciju un makroekonomisko radītāju atbilstību EMS koncepcijai.

Šī raksta mērķis ir, balstoties uz optimālās valūtas telpas teoriju, noteikt faktorus, kas ietekmē eiro ieviešanas ieguvumus un izmaksas, un novērtēt Baltijas valstu perspektīvas, piedaloties Ekonomikas un Monetārā savienībā.

Raksta struktūra ļauj pakāpēniski atklāt un izvērtēt raksta problēmu un sasniegt izvirzīto mērķi. Raksta *pirmā nodaļa* ir veltīt optimālās valūtas telpas teorijas un tās nozīmīgāko aspektu aprakstam. Šajā nodaļā tiek pētīts jautājums par EMS atbilstību OVT koncepcijai. *Otrajā daļā* tiek pielietots modelis, kas raksturo valsti, kam eiro ieviešana būtu visvairāk izdevīga. Balstoties uz modeli, tika veikta Baltijas valstu makroekonomisko radītāju analīze un atbilstība OVT teorijas koncepcijai.

OVT teorija un tās pielietošana eiro ieviešanas ieguvumu un izmaksu analīzē

Optimālā valūtas telpa (OVT) ir optimāla ģeogrāfiska teritorija, kurai kā galvenais maksājuma līdzeklis ir kopēja valūta vai dažādas valūtas, kuru kursi ir nemainīgi piesaistīti viens otram un ir brīvi konvertējami, bet var svārstīties attiecībā pret pārējām pasaules valūtām, kuras neietilpst valūtas zonā. (Mongelli 2008: 2) "Optimālā" nozīme, ka mērķis ir uzturēt ārējo (maksājuma bilances līdzsvars) un iekšējo (inflācijas un bezdarba attiecība) līdzsvaru. OVT teorijas pamatā ir apgalvojums, ka pastāv nosacījumi, pie kuriem ārēja un iekšēja līdzsvara regulēšana ir efektīvāka fiksētā valūtas kursa apstākļos. (Дробышевский, Полевой 2004: 9)

EMS ir tuva OVT teorijas koncepcijai. Apvienojoties monetārā savienībā, dalībvalstis stimulēja savstarpējas integrācijas pakāpes palielināšanu. (Grauwe 2006: 727) Tomēr EMS ir parāk zema politiskās un fiskālās integrācijas pakāpe. Ekonomiskās koordinēšanas mehānisms balstās tikai uz monetāro politiku, t.i., Eiropas Centrālo Banku. OVT teorijas viens no kritērijiem skaidri definē, ka ir nepieciešama augsta un vispusīga ekonomiskās integrācijas pakāpe, tajā skaitā arī fiskālā integrācija.

EMS politika nepietiekami daudz balstās uz OVT teoriju. Vērtējot valsts-kandidātes gatavību iestāties EMS, tiek izmantoti Māstrihtas kritēriji. Tie skar fiskālos un inflācijas radītājus. Savukārt OVT teorijā ir tikpat svarīgi arī citi kritēriji: ekonomiskā integrācija, atvertība un ekonomikas izmērs, ekonomisko šoku korelācija u.c. Ir būtisks arī tas, ka šos kritērijus jāizpild ilgtērmiņā. Savukārt Māstrihtas kritēriji novērtē tikai viena gada perioda radītājus.

Neskatoties uz to, EMS dalībvalstu analīzē daudz izmanto OVT teorijas sasniegumus. Tamins Bajoumij (Tamim Bayoumi) un Barrijs Eišengrīns (Barry Eichengreen) 1996. gada pētījumā par Eiropas Savienības valstīm, balstoties uz OVT teorijas kritērijiem, izskaitļoja OVT indeksu katrai valstij. Ņemot vērā šo indeksu, viņi novērtēja valsts gatavību veidot vienotās valūtas zonu. Rezultātā viņi iedalīja visas valstis trīs grupās: ar augsto gatavības līmeni, ar tendenci uz konvergenci un ar mazu vai nebūtisku konvergenci. Pirmajā grupā bija Austrija, Beļģija un Nīderlandes, bet trešajā - Itālija, Grieķija, Portugāle, Spānija un Zviedrija. (Bayoumi, Eichengreen 1996, p. 5-6) 2011. gada Karlosa un Izabeles Vieiras pētījums pierādīja, ka pastāv sakarība starp izskaitļoto OVT indeksu un valstu esošiem fiskāliem radītājiem. Valstīm, kurus iedalīja trešajā valstu grupā ar vismazāko konvergences pakāpi, 2009. gadā bija vislielākais budžeta deficīts EMS valstu starpā. (Vieira 2011)

Baltijas valstu makroekonomisko radītāju analīze OVT teorijas ietvaros

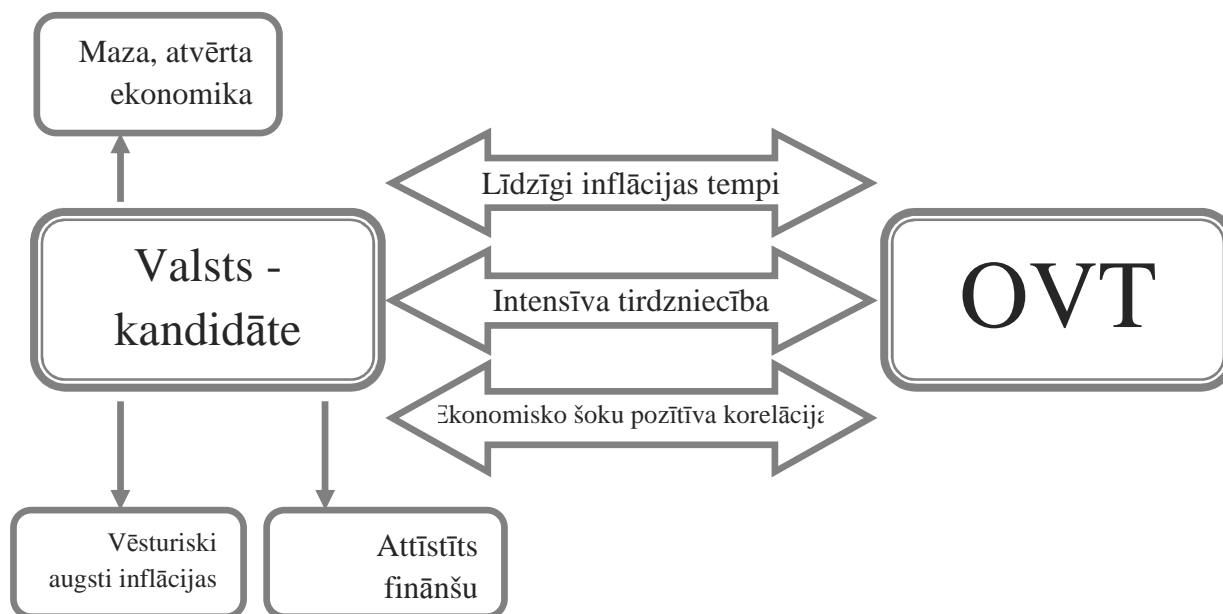
OVT teorija sastāv no divām zinātniskām metodēm. Tradicionālā metodes galvenais mērķis bija definēt nosacījumus, kuri palīdzētu noteikt OVT robežas. Alternatīvās metodes ietvaros pētnieciskā darbība tika koncentrēta uz OVT ieguvumu un izmaksu analīzi (Horvath, Komarek

2002: 7). Šī metode pēta cik ir izdevīgi noteiktai valstij iestāties OVT. Alternatīvā metodē izmanto tradicionālās metodes sasniegumus, t.i., kritērijus, kuru izpilde nozīmē, ka valsts ieguvumi no piedalīšanās valūtas zonā ir augsti un izmaksas ir minimālas.

Baltijas valstu makroekonomisko radītāju analīze balstās uz OVT teorijas modeli, kas apkopo teorijas kritērijus un raksturo valsti, kas maksimizē ieguvumus no vienotās valūtas ieviešanas.

1.1. attēls

Valsts - OVT dalībnieka kandidātes un potenciālās ieguvējas portrēts

Avots: autores veidots pēc Mongelli 2008

Var apgalvot, ka, izpildot norādītus 1.1. attēlā nosacījumus, ieguvumi no iestāšanās OVT palielinās un noteiktā mērā samazinās izmaksas. Tādējādi, analizējot ekonomiskos radītājus, kuri atspoguļo šos nosacījumus, var secināt par to, cik valstij ir izdevīgi iestāties OVT.

Līdzīgo inflācijas tempu un ekonomisko šoku korelācijas kritēriju analīzei tika ņemti lineārās korelācijas koeficienti starp EMS un Baltijas valstu radītājiem. Lielākais koeficients norada uz labāko kritērija izpildi.

Līdzīgi inflācijas tempi. Jo līdzīgāki inflācijas tempi, jo mazākas būs izmaksas no vienotās valūtas ieviešanas. Līdzīgi inflācijas tempi prasa līdzīgus monetārās politikas lēmumus. (Falianty 2013: 8)

Lielākais inflācijas tempu korelācijas koeficients ir Igaunijai (0,78) un tas norada uz vidēji ciešu pozitīvu korelāciju starp EMS un Igaunijas inflācijas tempiem. (sk. 1.2. tabula) Latvijas korelācijas radītājs ir 0,45, bet Lietuvai šis radītājs ir viszemākais (0,30), tāpēc sakarība starp Lietuvas un EMS inflācijas tempiem ir ļoti maza.

OVT teorija norada, ka noteiktas priekšrocības gūst valsts ar vēsturiski augstiem inflācijas tempiem, jo OVT ietvaros tie stabilizējas. Īpaši nestabili inflācijas tempi ir Latvijā. Parējās Baltijas valstīs inflācija ir mērenāka nekā Latvijā. (sk. 1.1. tabulu)

1.1. tabula. **Inflācijas tempu amplitūda Baltijas valstīs 2000.-2012.g.**

	Inflācijas tempu amplitūda 2000.-2012.g.
Latvija	16,5
Lietuva	12,2
Igaunija	10,4

Avots: autores aprēķini pēc: HICP - inflation rate 2013.

Tā kā ECB viens no galvenākiem mērķiem ir stabila cenu līmeņa uzturēšana, Baltijas valstu inflācijas tempi stabilizēsies EMS ietvaros. Cenu stabilitāte visvairāk ir nepieciešama Latvijai, jo tai vēsturiski ir visaugstāki inflācijas tempi.

Ekonomiskie šoki. Ja ekonomiskie šoki vienmērīgi un simetriski ietekmē valstu ekonomiku un rezultātā būs nepieciešami līdzīgi ekonomiskās politikas instrumenti. Ekonomisko šoku simetriju pēta divos aspektos: reālie šoki un monetārie šoki. (Falianty 2013: 6) Reālo šoku ietekmi uz ekonomiku atspoguļo IKP svarstības, tāpēc tiks pētīta to korelācija starp EMS un Baltijas valstu radītājiem.

Visām Baltijas valstīm IKP pieauguma tempu korelācijas koeficients ir augsts. (sk. 1.2. tabula) Tādējādi EMS un Baltijas valstis ietekmē simetriski ekonomiskie šoki. Tas izskaidrojams ar to, ka visas valstis atrodas vienā ekonomiskā zonā, t.i. Eiropas Savienības vienotais tirgus. Igaunijas radītājs ir vislielākais (0,87), kas nozīme, ka EMS un Igauniju reālo šoku ietekme uz ekonomiku ir līdzīgāka salīdzinājumā ar parējām Baltijas valstīm.

Monetāro šoku analīze rada cik atšķirīga vai saskaņota ir EMS un Baltijas valstu monetāra politika. Izmaksas no eiro ieviešanās būs zemākas, ja valsts iepriekš īstenota monetāra politika ir līdzīga EMS monetārai politikai. Ja EMS dalībvalstīm būs nepieciešama dažāda monetāra politika, tad īstenotie EMS monetārās politikas pasākumi var stabilizēt situāciju vienā valstī, bet izraisīt inflācijas kāpumu citā valstī. Monetārās politikas ietekmi uz valsts ekonomiku atspoguļo naudas piedāvājuma izmaiņas, tāpēc tiks pētīta to korelācija. (Дробышевский, Полевой 2004: 69, 74)

Visaugstākais radītājs ir Igaunijai (0,54), tāpēc Igaunijā naudas piedāvājuma izmaiņu tempi vairāk korelē ar EMS naudas piedāvājuma izmaiņām. Tomēr Lietuvas radītājs arī ir salīdzinoši augsts - 0,5. (sk. 1.2. tabula) Latvijai ir visvājāka monetāro šoku korelācija ar EMS, tas nozīme, ka naudas piedāvājuma izmaiņas Latvijā un EMS ir atšķirīgas.

1.2. tabula. **Baltijas valstu un EMS inflācijas tempu, IKP pieauguma tempu un naudas piedāvājuma (M2) pieauguma tempu korelācijas koeficienti, 2000. – 2012. gads**

	Inflācija	Reālie šoki	Monetārie šoki
Latvija	0.45	0.82	0.34
Lietuva	0.30	0.79	0.50
Igaunija	0.78	0.87	0.54

Avots: autores aprēķini pēc: HICP - inflation rate 2013; Real GDP growth rate 2013; Banks' balance sheet assets.. 2013

Ārēja tirdzniecība. Viena no svarīgākām EMS priekšrocībām ir pozitīva ietekme uz tirdzniecību starp dalībvalstīm. Būtiska loma šeit ir transakcijas izmaksu samazinājumam, tāpēc jo intensīvāka ir tirdzniecība, jo vairāk samazinās tirdzniecības izmaksas pēc eiro ieviešanas. OVT teorijas ietvaros ārējās tirdzniecības apjomi atspoguļo valsts atvērtības pakāpi. Pēc teorijas kritērijiem atvērtai valstij iestāšanās OVT ir izdevīgāka.

Lai raksturotu ārējās tirdzniecības radītāju tika izmantots vidējais ārējās tirdzniecības apjoms noteiktā laika periodā attiecībā pret valsts IKP. Jo lielāks ir šis radītājs, jo vairāk būs ieguvumu no eiro ieviešanas. (Falianty 2013: 7)

1.3. tabula. **Baltijas valstu ārējās tirdzniecības ar EMS apjoms un ekonomikas izmērs attiecībā pret IKP 2002. – 2011. gads, vidējais radītājs procentos.**

	Tirdzniecības apjoms	Ekonomikas izmērs (%)
Latvija	0.29	0.3
Lietuva	0.35	0.5
Igaunija	0.63	0.2

Avots: autores aprēķini pēc: Exports and imports by Member States.. 2013

Visslielākais ārējās tirdzniecības apjoms ir Igaunijai (63.2% no IKP) un viszemākais Latvijai (29% no IKP). (sk. 1.3. tabula) Tas nozīmē, ka Igaunija vairāk un intensīvāk tirgojas ar EMS dalībvalstīm nekā parējās Baltijas valstis. Šajā aspektā Igaunija ir vairāk integrēta EMS tirgū.

Ekonomikas izmērs. Viens no OVT teorijas kritērijiem ir ekonomikas izmērs attiecībā pret valūtas zonas izmēru. Teoretiski jo mazāka valsts, jo vairāk ieguvumu ir no vienotās valūtas ieviešanas. Tas saistīts ar to, ka mazā valsts ir būtiski atkarīga no ārējās tirdzniecības, jo vairākas preces tā importē no ārvalstīm. Iestājoties optimālā valūtas zonā, ārēja tirdzniecība kļūst vieglāka un "lētāka". Lai atspoguļotu valsts ekonomikas izmēru tika aprēķināts vidējais valsts reālais IKP attiecībā pret valūtas zonas reālo IKP noteiktā laikā periodā. Jo mazāk ir šis radītājs, jo izdevīgāka būs vienotās valūtas ieviešana.

Baltijas valstu izmērs ir tieši atkarīgs no to platības. Tā kā Igaunijai ir vismazākā platība, tai arī ir vismazākais ekonomikas izmērs (0.2% no EMS IKP). (sk. 1.3. tabula) Tomēr visu Baltijas valstu ekonomiku izmērs attiecībā pret EMS ekonomikas izmēru ir ļoti mazs.

Finanšu sektora attīstība. Viens no papildus nosacījumiem, kas paredz noteiktus ieguvumus no vienotās valūtas ieviešanas, ir attīstīts finanšu sektors. Attīstītā finanšu sektora apstākļos valsts ir mazāk pakļauta asimetrisku šoku negatīvai ietekmei, ka arī nodrošina fiksēta valūtas kursa stabilitāti, jo samazina valūtas spekulācijas risku.

Pētījumos par OVT kā finanšu sektora attīstības radītāju bieži izmanto valsts IKP monetizācijas pakāpi attiecībā pret OVT radītāju. (1.1)

(1.1)

$$FD_{ij} = Average \left(\frac{\frac{M_i^t}{GDP_i^t}}{\frac{M_i^t}{GDP_i^t} + \frac{M_j^t}{GDP_j^t}} \right)$$

kur FD_{ij} - finanšu sektora attīstības pakāpē valstī i salīdzinājumā ar valsti j;

M_i^t - valsts i naudas piedāvājums M2 laika periodā t;

GDP_i^t - valsts i IKP laika periodā t.

Avots: Falianty 2013: 8

Pētījumos par OVT ir norādīts, ka šis radītājs var būt nepareizi interpretēts, jo finanšu sektora attīstību ietekme ļoti daudz faktoru. Radītāju var ietekmēt gan statistikas datu vākšanas īpatnības, gan valsts iekšējās ekonomikas īpatnības.

1.4. tabula. **Baltijas valstu IKP monetizācijas pakāpe attiecībā pret EMS vidēji 2004.-2011.g.**

	Monetizācijas pakāpe
Latvija	0.34
Lietuva	0.34
Igaunija	0.38

Avots: autores veidots pēc: Money and quasy money (M2) as % of GDP

Ņemot vērā aprēķinus, var secināt, ka visattīstītākais finanšu sektors ir Igaunijā, jo tai ir vislielākais monetizācijas pakāpes radītājs - 0,38. (sk. 1.4. tabula) Tas atspoguļojas arī kopējā Igaunijas attīstības līmenī, kā arī par to liecina fakts, ka Igaunija pēc makroekonomiskajiem radītājiem ir daudz stabilāka nekā parējās Baltijas valstis. Tomēr Latvijas (0,34) un Lietuvas (0,34) radītājs nav parāk zems salīdzinājumā ar Igaunijas radītāju. Tādējādi finanšu attīstības aspektā Baltijas valstis ir aptuveni līdzīgas.

Attīstīts finanšu tirgus nozīme stabilitāti, tāpēc, ieviešot jauno valūtu, valsts efektīvāk un ārtāk pielagojas jaunai ekonomiskai sistēmai, kur peldoša valūtas kursa vietā ir fiksētais. Tāpēc valstij ar augstāko finanšu sektora attīstību ieguvumi no vienotās valūtas ieviešanas būs vairāk jūtami nekā valstīm ar mazāk attīstītu finanšu sektoru.

Secinājumi

1. EMS dažos aspektos neatbilst OVT teorijas koncepcijai. EMS nav pietiekamas ekonomiskās integrācijas pakāpes. Tas atspoguļojas dažādos valsts-dalībnieku ekonomiskās attīstības līmeņos. Būtiskais šķērslis ceļā uz ekonomisko integrāciju ir fiskālās koordinācijas trūkums. OVT teorija apgalvo, ka augsta fiskālās integrācijas pakāpe var būt instruments ekonomiskās attīstības līmeņu un asimetrisko šoku izlīdzināšanai.
2. Māstrihtas kritēriji neļauj pietiekami objektīvi novērtēt valsts gatavību iestāties un efektīvi funkcionēt EMS ietvaros. OVT teorija pierada, ka jāņem vērā arī citi ekonomiskie radītāji kā IKP izaugsmes tempu korelācija, monetāro šoku korelācija, valsts izmērs, ārējās tirdzniecības apjomi u.c. Turklāt visus radītājus jānovērtē ilgtermiņā.
3. Lai veiksmīgi attīstīties OVT ietvaros un gūt no tā pēc iespējas vairāk priekšrocību valstij jābūt attīstīta ārēja tirdzniecība ar OVT dalībvalstīm; ekonomisko šoku pozitīva korelācija starp valsti un OVT, līdzīgie inflācijas tempi starp valsti un OVT, atvērta un maza ekonomikai un attīstīts finanšu sektors.
4. Igaunijai ir vismazākas izmaksas no eiro ieviešanas, jo tās ekonomiskie cikli ir visvairāk izlīdzināti ar EMS ekonomiskiem cikliem. Igaunijas inflācijas tempu un IKP pieauguma tempu korelācijas koeficients ir visaugstākais - 0,78 un 0,87 attiecīgi. Igaunijai būs nepieciešami līdzīgi monetārās politikas stabilizēšanas mehānismi kā citām eiro zonas dalībvalstīm. Igaunija ir ekonomiski ļoti atvertā, tās ārējās tirdzniecības īpatsvars sasniedz 67 % no IKP. Igaunijai ir lietderīgi iestāties EMS, lai veicināt ekonomisko stabilitāti. Latvija un Lietuva ir līdzīgi pēc kritēriju izpildes. Tas nozīmē, ka nevar droši pateikt kurai valstij eiro ieviešanas izmaksas būs mazākās vai ieguvumi lielākie. Latvija ir valsts ar vēsturiski visaugstākiem inflācijas tempiem. Ievedot eiro, Latvijas inflācijas tempi būs daudz stabilāki. Latvijas ārējās tirdzniecības īpatsvars ir vismazākais 29 % no IKP, tāpēc ekonomijas efekts no transakcijas izmaksu samazinājuma būs mazāks nekā Lietuvā un Igaunijā. Tomēr ievēdot eiro, Latvijas turpinās integrēties EMS ekonomiskajā telpā, līdz ar to attīstīsies ārējā tirdzniecība, sinhronizēsies ekonomiskie cikli kā arī kopēja ekonomiskā aina būs stabilāka.
5. Kopumā par Baltijas valstīm var secināt, ka teoretiski iestāšanās OVT tam ir izdevīga. Baltijas valstīm ir raksturīga maza un atvērta ekonomika ar nestabiliem inflācijas tempiem. Pēc teorijas par endoģēniem OVT kritērijiem var teikt, ka eiro ieviešana sekmē lielāku ekonomisku integrāciju, tāpēc ekonomiskie cikli iespējami sinhronizēsies. Tomēr EMS dalībvalstis kā Spānija, Itālija, Grieķija u.c., kas nebija saskaņā ar OVT kritērijiem pirms eiro ieviešanas, nav saskaņā ar tiem arī pēc. Turklāt šīm valstīm ir vislielākais budžeta deficīts, ārējais parāds, bezdarbs un citas ekonomiskās problēmas.

Bibliogrāfija

Banks' balance sheet assets and liabilities - annual data. EUROSTAT data base. Pieejams: <http://data.worldbank.org/indicator/FM.LBL.MQMY.ZG> [skatīts 2013. 31. martā]

Bayoumi, T., Eichengreen, B. *Ever Closer to Heaven? An Optimum-Currency-Area Index for European Countries*. August 1996. Pieejams: <http://emlab.berkeley.edu/~eichengr/research/c96-78.pdf> [skatīts 2013. 6. aprīlī]

Exports and imports by Member States of the EU/third countries - Current prices. Eurostat database. Pieejams: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupModifyTableLayout.do> [skatīts 2013. 6. aprīlī]

Falianty, T. A. *Feasibility of forming currency union in Asean-5 countries*. Pieejams: http://staff.ui.ac.id/internal/0600500049/publikasi/currencyunion_telisa.pdf [skatīts 2012. 16. februārī]

Grauwe, P. What Have we Learnt about Monetary Integration since the Maastricht Treaty. *Journal of Common Market Studies*. 2006, Nr. 4, 711-729.

HICP - inflation rate. Annual average rate of change (%). Eurostat data base. Pieejams: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=tec00118&tableSelection=1&footnotes=yes&labeling=labels&plugin=1> [skatīts 2013. 16. maijā]

Horvath, R., Komarek, L. *Optimum Currency Area Theory: An approach for thinking about monetary integration*. 2002. Pieejams: http://wrap.warwick.ac.uk/1539/1/WRAP_Horvath_twerp647.pdf [skatīts 2013. 6. aprīlī]

Money and quasy money (M2) as % of GDP. World Bank database. Pieejams: <http://data.worldbank.org/indicator/FM.LBL.MQMY.GD.ZS> [skatīts 2013. 6. aprīlī]

Mongelli, F. *European Economic and Monetary Integration, and the Optimum Currency Area Theory*. Brussels: European Comission, 2008. 58 p.

Real GDP growth rate. EUROSTAT data base. Pieejams: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tec00115> [skatīts 2013. 3. martā]

Vieira, C., Vieira, I. *Assesing the endogeneity of OCA, Conditions in the EMU*. 2011. Pieejams: http://www.gee.min-economia.pt/RePEc/WorkingPapers/GEE_PAPERS_42.pdf [skatīts 2013. 6. aprīlī]

Дробышевский С.М., Полевой Д.И. Проблемы создания единой валютной зоны в странах СНГ. – М.: ИЭПП, 2004. 110 с.

SOCIOLOĢIJA / SOCIOLOGY

ОСОБЕННОСТИ СТИГМАТИЗАЦИИ БЕЗДОМНЫХ ДЕТЕЙ В ШКОЛЕ

Елена Коцай

Литовский эдукологический университет, T. Sevcenkos str 31, Вильнюс, Литва
elena.kocai@yahoo.com

Валентина Раткявичене

Университет им. Миколаса Ромериса, Ateities str 20, Вильнюс, Литва
valenti@cablenet.lt

Abstract

The peculiarities of homeless children stigmatization in school

Homeless children, who have neither possibilities to satisfy their social needs nor safe environment, face the problem of stigma and exclusion not only in the society, but also in the immediate environment, namely a residential house or at school. Homeless children experiencing difficulty in school adaptation do not acquire knowledge and skills, which would help them free from poverty and homelessness in the future. In general, all children are our future, so it is very important that they grow up to become full members of the society. Therefore, lately academic society and social policy of the state are focused on the integration and adaptation problems of the children of risk groups in the society (and the school). Homeless children living in shelter homes confront a number of problems at school, namely problems related to learning, social communication and others. Children living in shelter homes has mastered the different stigma management strategies and different patterns of social adaptation. Successful adaptation of homeless children is determined by several factors, the most significant being favourable attitude of classmates and teachers towards them.

Key Words: stigmatization, children living in housing/homeless shelter

Введение

Проблема бездомности особенно болезненна, когда дело идет о детской бездомности. Бездомные дети, оставшиеся без возможности реализовать социальные нужды и без защиты окружающей среды, с клеймом и проблемой исключения сталкиваются не только в обществе, но и в их непосредственном окружении - учреждении, в котором проживают, в школе, которую посещают.

Успешная или неудачная адаптация в школе влияет не только на успеваемость ребёнка, но и на то, как в будущем будут складываться его отношения с окружающей средой. Бездомные дети, которые трудно адаптируются в школе, не приобретают знаний и навыков, которые помогли бы им в будущем выбраться из бедности и бездомности. Таким образом, сегодня в академическом сообществе и социальной политике государства Литвы обращается много внимания на проблемы интеграции и адаптации в обществе (также и в школе) детей из групп риска.

Цель этой статьи – опираясь на теоретический материал и социологическое исследование, проведённое в 2012 гг. в г. Вильнюсе (Литва), изучить особенности адаптации и стигматизации бездомных детей школе.

С целью изучения процесса стигматизации бездомных детей в современной образовательной школе было проведено нерепрезентативное социологическое исследование. Для интервью были выбраны три группы информантов.

- Дети, живущие в ночлежках, - было опрошено девять детей школьного возраста (в исследование были включены только те дети, чьи родители дали разрешение взять интервью у их детей). Возраст детей – от 6 до 15 лет.

- Родители - были опрошены три мамы бездомных детей.

- Социальные работники – было опрошено четверо социальных педагогов (четыре женщины), непосредственно работающих с бездомными детьми.

Результаты исследования позволили выявить наличие и особенности проявления феномена стигматизации бездомных детей в некоторых общеобразовательных школах г. Вильнюса.

Бездомные дети в Литве

После перестройки с 1990 г. проблема бездомности в Литве и многих других постсоветских странах с каждым годом стала принимать все более объёмный характер – количество бездомных людей увеличивалось. Причины для этого многочисленны: был ослаблен административный контроль, освобождение заключенных из психиатрических больниц, тюрем, безработица, неспособность некоторых людей приспособиться к новым либеральным реформам и прочее. Сегодня существование граждан без определенного места жительства (бомжей) рассматривается как сложное социальное явление, требующее многостороннего вмешательства и помощи со стороны государства и органов управления, а также учёных разных сфер науки.

Бездомные – это достаточно разнообразный социальный слой нашего общества, в который попадают люди из разных сословий, разного возраста, профессий, образования, воспитания. По мнению специалистов, в Литве в настоящий момент находится от 2 до 5 тысяч бездомных (в Латвии в 2000 г. таких особ было 100) (Капорьенэ, Микулioniенэ 2004: 51). Исследования, проведённые в Литве с 2004 г., показывают, что среди взрослых бродяг больше мужчин, чем женщин. Большинство – средне образованные люди (более половины имеют среднее образование), многие имеют хорошие специальности после окончания профессиональных училищ. В среднем возраст бездомных колеблется от тридцати до пятидесяти лет; более 90% из них – трудоспособны. Таким образом, попадание в бездомные характерно для людей старшего поколения.

Однако, в Литве, как и в других странах, имеется и детская бездомность. Бездомные дети – это дети в возрасте до 18 лет, которые не имеют постоянного места жительства,

ночующие в случайных местах, в ночлежках, под открытым небом и др. По официальным статистическим данным за последние года в Литве проживало около 100 бездомных детей – это примерно 5% от числа всех бездомных. Нужно отметить, что большинство детей живут вместе со своими бездомными родителями (также братьями и сёстрами) в ночлежных домах. „Уличные“ бездомные дети (таких намного меньше) обычно живут без родителей и опекунов в случайных местах. Бездомные дети часто страдают от голода, болезней, недостатка образования, страдают от беспокойства и депрессии, низкой самооценки и других проблем.

Дети становятся бездомными по ряду причин – это могут быть финансовые проблемы в семье, вредные привычки членов семьи и халатность родителей, физическое и эмоциональное насилие в семье, отсутствие жилья после выхода из детских домов и т.д. В молодом возрасте трудно найти законные способы, чтобы заработать себе на жизнь, поэтому бездомные дети нередко воруют, попрошайничают, оказывают сексуальные услуги, чтобы заработать на пищу, одежду и кров. Однако, не все бездомные дети попадают в зону преступности и других негативных явлений. Например, такими являются бездомные дети, живущие в ночлежках вместе с родителями (или одной мамой). Временно эти дети обеспечены почти всем необходимым – жильём, пищей, вниманием и т.д., а школьного возраста дети посещают и школу.

Без доступа к социальной помощи, к образованию бездомные дети вряд ли могут изменить свой образ жизни. Дети – это наше будущее, поэтому очень важно, чтобы они выросли полноценными и полноправными гражданами нашего общества. Таким образом, сегодня в социальной политике государства Литвы должно быть обращено внимание на проблемы социализации и адаптации бездомных детей в обществе, также и в школе.

Социализация и адаптация бездомных детей в школе

Социализация человека начинается с рождения и продолжается на протяжении всей жизни. В её процессе он усваивает накопленный человечеством социальный опыт в различных сферах жизнедеятельности, который позволяет исполнять определенные, жизненно важные социальные роли. Социализация рассматривается как процесс, условие, проявление и результат социального формирования личности. Процесс социализации реализуется через систему определенных социальных институтов. Социализация не ограничивается рамками семьи, она пролегает и через другие малые группы и социальные институты: сверстники, меди и др. Школа выступает для ребенка одной из первой и основной моделью социального мира. Именно школьный опыт помогает осваивать те законы, по которым живет взрослый мир, способы существования в границах этих законов

(различные социальные роли, межличностные отношения и др.). Передача происходит не только и не столько на уроках и классных часах, через публичные выступления и душевные разговоры учителей, сколько всей атмосферой жизни школы, нормами, по которым она живет. Конечной целью школьной социализации учащихся является формирование готовности молодого человека быть участником (контрагентом и субъектом) соответствующей сферы общественной жизни.

Адаптация детей в школе представляет элемент, составную часть школьной социализации. Адаптация есть процесс активного приспособления субъекта к условиям среды на основе выработки общих норм, ценностей, регламентированных правил поведения, в результате чего происходят определенные изменения личности, позволяющие ей отождествлять себя с носителями ценностных ориентаций данного социума. Как известно, представитель структурно-функционального анализа американский социолог Р. Мертон создал концепцию адаптации в связи с ролевым поведением индивида. Один из ключевых аспектов его теории заключается в конфликтной природе нормативной структуры общества.

Таблица 1. Типология индивидуальной адаптации по Р. Мертоу (Merton 1997: 71)

Тип адаптации	Характеристика
I. Конформизм	Адаптация к мнению группы
II. Инновации	Достижение общих значений незаконными (нелегальными) мерами
III. Обрядность	Человек повинуетя социально приемлемым нормам поведения, хотя они теряют свое истинное значение
IV. Отшельничество	Отвергает и общие ценности, и способы их достижения
V. Бунт	Общие ценности и меры для их достижения полностью отвергнуты, но на их месте предлагаются новые ценности

В таблице 1 мы видим, что стремление достичь цели доступными ему средствами в сложной иерархии отношений между нормами, ценностями и институциональными порядками в обществе заставляет индивида адаптироваться в нем. Критерии дифференциации заключаются в том, насколько цели и средства, выбранные индивидом, подпадают под категорию одобряемых обществом целей и средств. Иначе говоря, адаптация, оправданная с точки зрения индивида, может расцениваться патологической с позиции общества.

Изучая адаптацию бездомных детей в школе, можно сказать, что она понимается как взаимодействие учащегося с окружающей средой в школьном заведении. Наше социологическое исследование показало, что трудности адаптации бездомных детей часто связаны с психологическими, педагогическими, социальными и др. причинами этого

явления. Для детей важны организация обучения, климат школы и его влияние на развитие личности, отношения между учениками и учителями, самими учениками. Бездомные дети не любят ходить в школу, в основном - из-за несогласия с одноклассниками, учителями, неудач в учёбе. Разногласия с одноклассниками - это главная причина, которая приводит к трудности в обучении в школе. В школе бездомные дети страдают из-за издевательства над ними со стороны одноклассников. Бездомные дети эти проблемы решают приспосабливаясь к обстоятельствам - либо избегают конфликты и одноклассников (стараясь общаться с другими детьми из таких же проблемных семей), или наоборот - становятся более агрессивными по отношению к окружающим в классе.

Как видим, бездомные дети в школе, как правило, одиноки и им характерны такие типы адаптации. 1. бунтарь - это ребенок с тяжелым характером, часто враждебно настроен на окружение. 2. отшельник – ребенок, который ведет себя наоборот, просто пытается избежать конфликтных ситуаций, он более чувствителен.

Стигматизация бездомных детей в школе

Одна из самых больших проблем, связанных с неудачной адаптацией бездомных детей в школе, является их стигматизация. Стигматизация (от греч. *στίγμα* — «ярлык, клеймо») — клеймение, нанесение стигмы. В социологическом смысле стигма – это социальный признак, дискредитирующий индивида или целую группу.

Как пишет Т. П. Липай, стигматизация - это процесс выделения или „клеймения“ индивидов, навешивание социальных „ярлыков“ в виде определений „преступный“, „неисправимый“ и т.п. на основании некоторых внешне обозначенных символически выраженных признаков. Результатом социальной стигматизации обычно становятся маркирование, выделение человека и противопоставление его другим членам общности. Человек может „выпадать“ из формальной или неформальной организационной структуры и пополнять ряды маргиналов. Более того, если навязываемая общностью стигма индивидом принимается, она становится фактором, влияющим на программирование и самопрограммирование поведения индивида (Липай 2009: 142-144).

Согласно Э. Гоффману, нормальным (обычным) восприятием и отношением (действиями) к человеку со стигмой, являются:

- благожелательное социальное действие, призванное смягчить и сгладить наличие у человека стигмы;
- различные формы дискриминации этого человека;

- построение «теории» стигмы — своеобразной идеологии, призванной объяснить опасность, которую представляет такой человек, в некоторых случаях — для оправдания своего враждебного отношения к нему;

- обобщение стигмы — приписывание человеку дополнительных несовершенств, на основе какого-то одного его несовершенства (например, к слепому нередко обращаются громче, чем обычно, как будто он ещё и глухой), или же дополнительных возможностей, по типу „шестого чувства“, „особой чувствительности восприятия“) (Goffman 1963).

Как отмечает Э. Гоффман, стигматизированный человек часто не знает как к нему «по-настоящему» относятся другие люди; каждый новый контакт для таких людей всегда неопределённость — их либо примут, либо отвергнут. Стигматизированный человек постоянно должен думать о том, какое впечатление он производит на других людей. Ярлык способствует закреплению индивида в статусе аутсайдера („человека не нашего круга“). Подобный „главный“ статус подавляет все прочие статусы индивида в формировании его социального опыта и в результате играет роль самореализующегося пророчества.

Наше социологическое исследование показало, что возможны два способа стигматизации бездомных детей в школе: 1) стигма сплетнями проявляется в том случае, когда бездомные дети описываются как „нелюбимые“, „неряшливые“, „хулиганы“. Отрицательный портрет ребёнка сопровождается публичным осуждением его бездомной семьи, которая имеет негативные последствия для его воспитания, 2) стигма состраданием подчеркивает „инаковость“ бездомных детей. Дети изображаются как „нуждающиеся в тепле, оставшиеся без попечения родителей“.

Однако, бездомные дети, испытывающие проблемы адаптации в школе, применяют такие стратегии управления стигмой: укрывательство, клевету и демонстрацию преимуществ. Укрывательством можно назвать ситуацию, когда бездомный ребёнок пытается скрыть факты о своём семейном положении, не желает об этом говорить с другими. Клевета – это когда бездомные дети обговаривают своих одноклассников, знакомых и других, тем самым возвышая себя и свою семью. Демонстрация преимуществ – это демонстрация того, чего меньше имеют дети из благополучных семей (например, меньше контроля родителей или его отсутствие).

Заключение

В заключение можно сказать, что бездомные дети в школе сталкиваются с многочисленными проблемами - образования, социальной коммуникации и взаимодействия и так далее. Дети, живущие в ночлежках, освоили различные стратегии управления стигмой

и различные формы адаптации в школе. На успешную адаптацию бездомных детей в школе влияют несколько факторов, один из них – снятие клейма с бездомных детей.

Библиография

- Goffman E. 1963. *Stigma: Notes on the Management of the Spoiled Identity*. N.J., Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Kanopienė V., Mikulionienė, S. 2004. Lietuvos benamiai. *Socialinis darbas*, Nr. 3 (1), pp. 50-72.
- Kocai E. 2007. *Socialinė benamių atskirtis ir jos formavimosi veiksniai*. Daktaro disertacija. Vilnius: STI, VU.
- Merton R. 1995. Socialinė struktūra. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Nr. 2, pp. 35-56.
- Merton R. 1997. Socialinė struktūra ir anomija. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Nr. 1, pp. 66-84.
- Norkūnaitė L. 2012. *Nakvynės namuose gyvenančių vaikų adaptacijos ypatumai Vilniaus miesto mokyklose*. Magistro darbas. Vilnius: LEU.
- Vosyliūtė A., Kasparavičienė V., Maniukaitė G., Kocai E. 2004. *Varguomenė: gyvensena ir vertybės*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Аберкромби Н., Хилл С, Тернер Б. С. 2008. *Социологический словарь*, <http://voluntary.ru/dictionary/874/word/stigma> [20.05.2013].
- Алексеева Л. 2003. Бездомные как объект социальной дискредитации. *Социологические исследования*, № 9, pp. 52-61.
- Липай Т. П. 2009. Стигматизация в практике общеобразовательных школ. *Социологические исследования*, № 11, с. 142-144.

AGRĪNA SOCIĀLĀ DARBA INTERVENĒCIJA SOCIĀLO RISKU MAZINĀŠANAI: SOCIĀLEKONOMISKAIS ASPEKTS

Ilvija Razgale, Anita Kokarēviča, Gundega Bolšteina

Rīgas Stradiņa universitāte, Dzirciema iela 16, Rīga, Latvija, LV – 1007

ilvija.razgale@rsu.lv; anita.kokarevica@rsu.lv; gundega.bolsteina@riga.lv

Abstract

Early intervention of social work for risk reduction: social-economical aspect

Study is focussed at an early intervention of social work for risk reduction in families with children. Like an example, on which the practical part of the study is based, is one of the early intervention methods – parents' educational programme „A Child's Emotional Upbringing” and the importance of this method in reduction of social risks. Risks which are characteristic for families with children are many-sided and complex, it means, that in their solution the state and local-government institutions have to invest essential financial and human resources (professionals' resources). As long as in the practical social work activities the emphasis is not put on preventive work, professionals will have to work with families with children, where social risks have already made severe effects on the life of the family. A questionnaire and interviews were used to acquire the data. The data obtained allow us to draw a conclusion, that early used intervention methods can reduce single risks, though some risks remain unchanged. The result of the use of such early intervention methods in social work with families with children can be attributed to different aims of the methods. On the other hand, when analyzing the meaning of early social work methods through social-economical prism, one can conclude, that, by using these methods in routine social work, the amount of resources decreases, but, taking into account the fact, that not always these methods have a longstanding effect, the question still remains acute as to the necessary amount of resources to be invested in order to maintain the achieved result.

Key words: early intervention, social risks, social-economical aspects.

Ievads

Lai bērns augtu un pilnvērtīgi attīstītos, būtiska ietekme ir ne tikai iedzimtībai, bet arī sociālajai videi, kurā bērns aug. Agrīnā vecumā šo vidi veido un ietekmē bērna primārie aprūpētāji, kas visbiežāk ir bērna tuvākie cilvēki – vecāki. Ja vide ir labvēlīga, bērnam veidojas pozitīva pieredze, savukārt ja vidē pastāv dažādi riski, tie var nelabvēlīgi ietekmēt bērna attīstību un fizisko un garīgo veselību.

Apvienoto Nāciju Organizācija nosaka Vadlīnijas bērnu tiesību aizsardzībā un labklājības nodrošināšanā. Bērnu tiesību konvencija (turpmāk tekstā – konvencija) paredz rūpes un atbalstu bērnu tiesību nodrošināšanā, kā arī uzsver ģimenes nozīmīgo lomu bērna labklājībā un pilnvērtīgu apstākļu nodrošināšanā, un audzināšanā (Bērnu tiesību konvencija. www.humanrights.lv/doc/vispaar/bernkonv.htm). Latvijas Republikā konvencija ir ratificēta un pieņemti normatīvie akti (piemēram - Bērnu tiesību aizsardzības likums, Bāriņtiesu likums, kā arī Ministru kabineta noteikumi, kas nosaka bērnu tiesību aizsardzību), kas saistīti ar bērnu tiesību ievērošanu un nodrošināšanu, un izstrādātas dažādas programmas bērna un ģimenes aizsardzībai. Valstī kā viena no prioritātēm tiek minēta bērnu un ģimeņu labklājība. LR Labklājības ministrija izstrādājusi Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011. – 2017. gadam, kurās kā ģimenes valsts politikas virsmērķis noteikts veicināt ģimeņu nodibināšanu, stabilitāti, labklājību un sekmēt dzimstību, kā arī stiprināt laulības institūciju un tās vērtību sabiedrībā (Ģimenes valsts pamatnostādnes 2011. – 2017.

gadam. <http://polsis.mk.gov.lv/view.do?id=3583>). Lai to nodrošinātu, bērnu un ģimeņu atbalsta jomā darbojas valsts un pašvaldības, kā arī sabiedriskās un nevalstiskās organizācijas. Latvijā tiek veikta ģimeņu, kurās netiek nodrošināta pilnvērtīga bērnu audzināšana un aprūpe, pārraudzība un uzraudzība, ko realizē izglītības iestādes, veselības aprūpes institūcijas, sociālie dienesti un policija, kā arī katras institūcijas kompetences ietvaros tiek sniegta palīdzība ģimeņu funkcionalitātes atjaunošanai. Sociālajos dienestos darbojas speciālisti, kuru profesionālā darbība ir vērsta tieši uz darbu ar ģimenēm ar bērniem un kuru darbības mērķis, ko nosaka Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums, ir palīdzēt personai vai ģimenei noteikt, atrisināt vai mazināt sociālās problēmas, attīstot pašas personas resursus un iesaistot atbalsta sistēmās. (Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=68488>). Praksē tas nozīmē, ka tiek piesaistīti nepieciešamie sociālie pakalpojumi gan sociālā riska ģimenēm, gan vecākiem, kuriem ir atņemtas aprūpes/ aizgādības tiesības vai pastāv tādi draudi.

Pēc Bērnu tiesību aizsardzības inspekcijas datiem, ir liels to ģimeņu skaits, kur nav pietiekami nodrošināti nepieciešamie apstākļi bērna attīstībai un arī bērna audzināšanai. Kaut arī salīdzinot pēdējo trīs gadu statistiskos rādītājus, šādu ģimeņu skaits Latvijas Republikā samazinās (2010.gads - 2237, 2011.gads – 2061, 2012.gads - 2018), bērnu tiesību aizsardzības un sociālā darba nozarē strādājošajiem šis jautājums ir aktuāls (Bāriņtiesu iesniegto valsts statistikas pārskatu par bāriņtiesu darbu 2012. gadā analīze. <http://www.bti.gov.lv/lat/barintiesas/aktualitates/?doc=3271>).

Institūciju un speciālistu, kuri darbojas bērnu tiesību aizsardzības jomā, galvenais vienojošais profesionālās darbības kritērijs ir novērst sociālos riskus, kas ierobežo iespējas nodrošināt labvēlīgus dzīves apstākļus pilnvērtīgai attīstībai visiem ģimenes locekļiem, kā arī nodrošināt pilnvērtīgu un drošu vidi bērniem atbilstoši viņu vecumposmam. Tas nozīmē, ka sociāلودarbinieku pienākums ir preventīvi novērst apstākļus, kas ir par pamatu iespējamai bērnu šķiršanai no ģimenes.

Pētījuma autorēm, analizējot valstī izstrādātās bērnu un ģimeņu atbalsta programmas, statistiskos rādītājus par minētās grupas situāciju un aktivizētās preventīvās programmas un atsevišķās metodes un, pievēršot uzmanību vienai konkrētai metodei – vecāku atbalsta programmai Bērna emocionālā audzināšana, radās vairāki aktuāli jautājumi: Vai vecāku apmācības programma «Bērnu emocionālā audzināšana» mazina sociālos riskus ģimenē? Kādus sociālos riskus ģimenē mazina vecāku apmācības programma «Bērnu emocionālā audzināšana» (kā agrīnās intervences metode)? Kādas ir iespējamās finansiālās atšķirības, ieguldot līdzekļus agrīnās intervences programmā un sociālo risku seku mazināšanā? Savukārt, lai meklētu atbildes uz šiem jautājumiem, tika izvirzīts pētījuma mērķis: izpētīt vecāku apmācības programmas «Bērnu emocionālā audzināšana» nozīmi sociālo risku mazināšanā ģimenē un veikt agrīnās intervences programmu un

sociālo risku seku ekonomiskos aprēķinus. Pētījumā izmantotās metodes - statistisko un ekonomisko datu analīze, gadījumu analīze, intervijas un anketēšana.

Materiāla analīze

Saskaņā ar U.Bronfenbrennera formulēto bioekoloģisko cilvēka attīstības modeli, cilvēka attīstība tiek aplūkota kā dinamisks bioloģisko un vides faktoru mijiedarbības process, kas norit piecu savstarpēji saistītu sistēmu ietvaros: mikrosistēmā –tuvākajā apkārtējā vidē, kurā norit cilvēka attīstība (ģimene, skola); mezosistēmā, ko veido mikrosistēmu mijiedarbība (ģimenes un skolas mijiedarbība); ekzosistēmā – plašākajā apkārtējā vidē (attālāki radnieki, ģimenes draugi, vecāku darbavieta), kas netieši ietekmē attīstību; makrosistēmā, ko veido kultūras normas, tradīcijas un vērtības un hronosistēmā, ko veido iepriekš izdalīto sistēmu savstarpēja mijiedarbība un attīstība laikā (Bronfenbrenner, 2000). Papildus tam bērna attīstībā būtiska loma ir bioloģiskajiem un vides faktoriem, kas atstāj ietekmi uz bērna attīstību un pie nelabvēlīgiem nosacījumiem var kļūt par riska faktoriem. Savukārt ar bērnu uzvedības problēmām saistītos riska faktorus var iedalīt četrās grupās: 1) ar bērna attīstību saistītie faktori; 2) vecāku – bērnu mijiedarbība; 3) vecāku pieredze un pašreizējā funkcionēšana; 4) sociāldemogrāfiskie un sociālie faktori (Landy 2002).

Gadījumā, ja riska faktori savlaicīgi netiek mazināti vai novērsti, ģimenēs var rasties dažādas problēmas, piemēram, vardarbība, ģimenes attiecību problēmas, ģimenes locekļu zema pašvērtējuma veidošanās, sociālekonomiskās situācijas pasliktināšanās utt..

Sociālā darba praksē, veicot riska novērtējumu ģimenē, tiek ņemti vērā riska faktori, kuri ir vērsti gan uz pamatvajadzību nodrošināšanu, gan drošību, gan emocionālo stabilitāti ģimenē, gan emocionālo piesaisti, izvērtējot vecāku spējas bērna vajadzību atbilstoši viņa vecumam nodrošināšanai (skatīt 1.tabulu).

1.tabula. Riska izvērtēšanas kritēriji

Nr.	Bērnu ietekmējošie riska faktori	Vecāku ietekmējošie riska faktori
1.	Bērna vecums	Vecāka garīgā, fiziskā un emocionālā veselība
2.	Fiziskā, garīgā attīstība un sociālās prasmes	Atkarību izraisošo vielu lietošana
3.	Uzvedība	Līdzatkarība
4.	Izglītība	Vecāku prasmes un zināšanas bērnu audzināšanā
5.	Atkarību izraisošo vielu lietošana	Vecāku un bērnu savstarpējās attiecības
6.	Līdzatkarība	Vecāka reakcija uz bērna uzvedības traucējumiem
7.	Atbilstoša medicīniskā aprūpe	Bērna aizsardzība no vardarbīgas personas vai bīstamām situācijām
8.	Pamatvajadzību nodrošinājums	Vardarbība ģimenē, kas nav tieši vērsta pret bērnu
9.	Fiziskais apdraudējums	Vecāka bērnībā gūtā vardarbības vai nepietiekamas uzraudzības pieredze
10.	Paš aizsardzība	Vecāka pamatvajadzību nodrošinājums

11.	Bailes no vecāka (citām personām) vai mājas apstākļiem	Vecāka nodarbinātība
12.	Uzraudzība	Vecāka stress
13.	Vecāku (citu personu) fiziska vardarbība pret bērnu	Sociālais atbalsts vecākam
14.	Fizisko ievainojumu un kaitējumu pakāpe	Problēmas atzīšana
15.	Emocionālā kaitējuma pakāpe	Sadarbība ar valsts, pašvaldības un citām institūcijām
16.	Seksuālā vardarbība un ekspluatācija	Iepriekšējā pieredze bērnu aprūpē
17.	Bērna resursu izmantošana sava labuma gūšanai	
18.	Laikposms, kad notikusi vardarbība vai bijusi nepietiekama uzraudzība vai bērns ir bijis ārpusģimenes aprūpē	

Avots: LR MK 03.06.2003. noteikumi Nr.291 „Prasības sociālo pakalpojumu sniedzējiem”
(grozījumi veikti 08.03.2011)

Lai savlaicīgi pamanītu un novērstu sociālos riskus ģimenē, ir nepieciešama agrīnā intervence, kas ir viens no sociālā darba instrumentiem un ietver sevī dažādas metodes un programmas. Tā ir pakalpojumu kopums ģimenēm ar bērniem agrīnā vecumā un aptver jebkuras darbības, kas ģimenei ir nepieciešamas. Bet lai agrīno intervenci varētu efektīvi īstenot, ir nepieciešams ņemt vērā visus tās elementus: pieejamību (atbalsts ģimenēm, kurām tas nepieciešams, ir jānodrošina pēc iespējas agrāk), pakalpojumu *tuvumu* (pakalpojumi sasniedz visus mērķa grupas pārstāvjus, un sociālajam darbiniekam ir skaidra izpratne par ģimenes vajadzībām un to respektēšana ir jebkuras darbības centrā), finansiālu pieejamību (piedāvātie pakalpojumi ģimenei ir pieejami bez maksas, jo pakalpojumus nodrošina sociālās palīdzības vai izglītības pakalpojumu sniedzēji vai sabiedriskās organizācijas, izmantojot valsts un pašvaldības finansējumu, vai ar minimālu ģimenes līdzmaksājumu), starpnozaru darbu (speciālisti, kuri darbojas pakalpojumu sniegšanas bērniem un ģimenēm jomā, pārstāv dažādas nozares, un viņiem ir atšķirīga profesionālā pieredze atbilstoši institūcijai, kurā strādā), pakalpojumu daudzveidību. Šī iezīme ir cieši saistīta ar nozarēm, kas iesaistās agrīnās intervences procesā (Agrīnā iejaukšanās – Progress un attīstības tendences 2005. – 2010. gads).

Pētot sociālā darba praksi Latvijā, autores var atzīmēt, ka pakāpeniski tiek apgūtas un praksē iekļautas agrīnās intervences metodes. Pasaules un Eiropas kontekstā dažādas programmas un atsevišķas metodes tiek pielietotas jau sen un akceptētas makro līmenī. Piemēram, Lielbritānijā izstrādātā programma „Drošais pamats” ir valsts politikas instruments bērnu tiesību aizsardzības jomā. Tas liecina, ka valstiskā līmenī agrīnai intervencei tiek piešķirta svarīga nozīme darbā ar riska ģimenēm. Tāpat veiksmīga darbība tiek realizēta Polijā, kur tiek īstenota vecāku apmācības

programma par audzināšanu bez pēriena – soli pa solim „Bez pēriena. Kā ar mīlestību un cieņu noteikt bērnam robežas.” Latvijā agrīnās intervences programmas un metodes aktīvi realizē Nodibinājums „Centrs Dardedze.” Sadarbībā ar „Nobodys Children Foundation”, Bulgārijas Sociālo aktivitāšu un prakses centru un Lietuvas Bērnu atbalsta centru Nodibinājums „Centrs Dardedze” īsteno projektu „Māja bez vardarbības ikvienam bērnam”. Šī projekta mērķis ir veicināt mazu bērnu vecāku izpratni par fiziskas sodīšanas un jebkuras citas cietsirdīgas izturēšanās pret maziem bērniem negatīvajām sekām, kā arī uzlabot vecāku zināšanas par pozitīvām bērnu disciplinēšanas metodēm. Projektā „Bērnība bez vardarbības – labāka bērnu tiesību aizsardzības sistēma Austrumeiropas valstīs” bez iepriekš minētajām organizācijām piedalās Moldovas Nacionālais centrs vardarbības pret bērnu novēršanai un Ukrainas Bērnu labklājības fonds. Projekta mērķis ir attīstīt bērnu aizsardzības sistēmu Latvijā, uzlabojot šajā jomā strādājošo profesionāļu kompetences, un veicināt sabiedrības zināšanas un līdzdalību vardarbības novēršanā (Nobodys Children Foundation apmācību kursa programma. <http://www.centrsdardedze.lv>).

Apgūstot starptautisko pieredzi, Latvijā agrīnās intervences darbības jomā tiek realizētas jauno vecāku apmācības programmas, sociālie darbinieki piesaista arī ģimenes asistenta pakalpojumus, kas nodrošina ģimenei/personai atbalstu un apmācību sociālo prasmju apguvē, bērnu aprūpē un audzināšanā, mājsaimniecības vadīšanā saskaņā ar individuāli izstrādātu sociālās rehabilitācijas plānu utt. (RD saistošie noteikumi Nr. 184, <http://www.likumi.lv/doc.php?id=169136>).

Agrīna intervence sociālo risku novēršanā pozitīvi ietekmē ģimenes vidi, līdz ar to - bērna sociālo un emocionālo veselību. Kā viens no sociālā darba instrumentiem darbā, ko izmanto agrīnā intervencē riska ģimenēs, ir atbalsta grupas vecākiem „Bērna emocionālā audzināšana” (turpmāk – BEA). BEA mērķis ir palīdzēt vecākiem, lai viņi spētu izaudzintāt emocionāli veselus un spējīgus bērnus. BEA programmā tiek izmantoti dažādi paņēmieni un metodes: informācijas sniegšana un mācīšana, grupu diskusijas, lomu spēles, grupu nodarbības un mājasdarbi vecākiem.

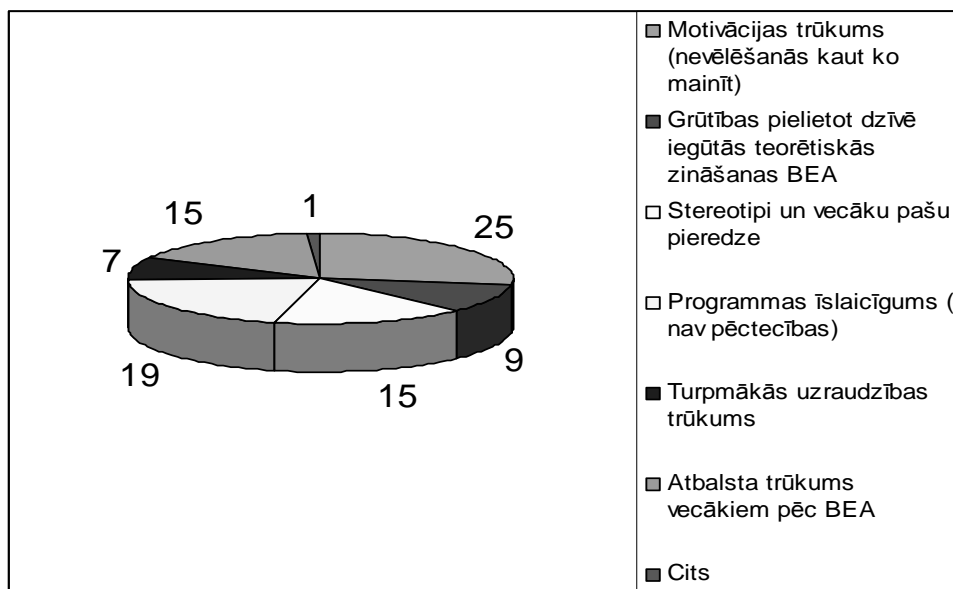
Realizējot pētījuma mērķa pirmo daļu - izpētīt vecāku apmācības programmas BEA nozīmi sociālo risku mazināšanā ģimenē, tika noanketēti 25 un intervēti 7 sociālie darbinieki, kuri savā praksē kā agrīnās intervences metodi darbā ar klientu izmanto BEA, kā arī papildus tika intervēti 2 bāriņtiesas speciālisti un 2 BEA grupu vadītāji un tika veikta 7 sociālo gadījumu analīze. Analīzei tika atlasīti sociālie gadījumi, ņemot vērā noteiktus kritērijus: ģimenē ir bērns(i) līdz 7 gadu vecumam; obligātā klienta statuss; kā nozīmīgākais problēmas kods – bērnu audzināšanas un aprūpes prasmju trūkums; gadījuma risināšanā iesaistīta bāriņtiesa; klients nosūtīts un izgājis vecāku apmācības programmu BEA, bet analizējot šos gadījumus, tika izmantots sākotnējais sociālās funkcionēšanas izvērtējums un risku novērtējums vecākiem pirms un pēc BEA

apmeklējuma par pamatu izmantojot LR MK 03.06.2003. noteikumu Nr.291 „Prasības sociālo pakalpojumu sniedzējiem” (grozījumi veikti 08.03.2011.) pielikumu Nr.1.

Pētījuma rezultāti

Analizējot pētījumā iegūtos datus, var secināt, ka kā galveno šķērslī BEA mērķu sasniegšanai respondenti norādījuši klientu motivācijas trūkumu/nevēlēšanos kaut ko mainīt. Uz BEA programmas īslaicīgumu (nav pēctecības) kā šķērslī BEA mērķu sasniegšanai norādījuši deviņpadsmit respondenti, bet piecpadsmit respondenti atzīmējuši, ka šķēršļi ir vecāku stereotipi un pašu pieredze, kā arī atbalsta trūkums vecākiem pēc BEA programmas. Deviņas reizes tika atzīmēta atbilde, ka šķēršļi BEA mērķu sasniegšanai ir saistīti ar grūtībām pielietot dzīvē iegūtās teorētiskās zināšanas. Septiņas reizes respondenti atzīmējuši, ka šķēršļi varētu būt saistīti ar turpmākās uzraudzības trūkumu. Viens respondents atšifrēja atbildi „cits,” norādot, ka vecākiem reizēm ir pārāk sarežģīti uztvert sniegto informāciju (skatīt 1. attēlu).

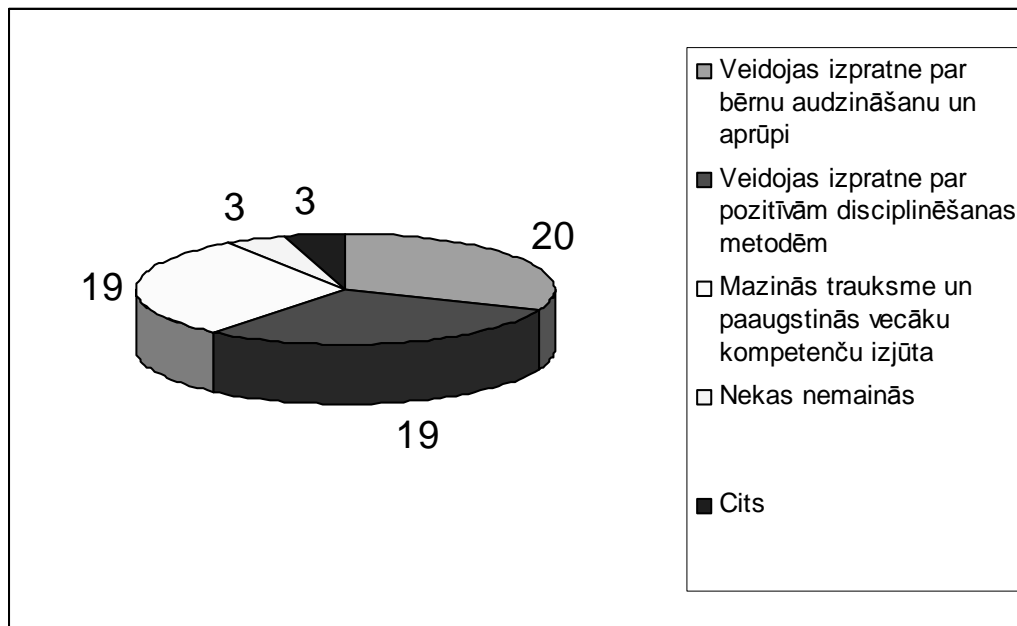
1. attēls. Šķēršļi BEA mērķu sasniegšanai

Avots: Bolšteina, 2012: 44

Savukārt divdesmit respondenti pauduši viedokli, ka ģimenē pēc BEA apmeklējuma veidojas izpratne par bērnu audzināšanu. Deviņpadsmit reizes respondenti atzīmējuši, ka vecākiem veidojas izpratne par pozitīvām disciplinēšanas metodēm, kā arī mazinās trauksme un paaugstinās vecāku kompetenču izjūta. Daži respondenti norādījuši, ka var būt tā, ka „nekas nemainās ģimenē pēc BEA apmeklējuma,” ka „mainīties var viss iepriekšminētais, bet tas ir atkarīgs no klientu motivācijas,” „diemžēl, daudzās ģimenēs nemainās nekas” un ka tomēr „tas ir atkarīgs no situācijas ģimenē kopumā.” (skatīt 2. attēlu).

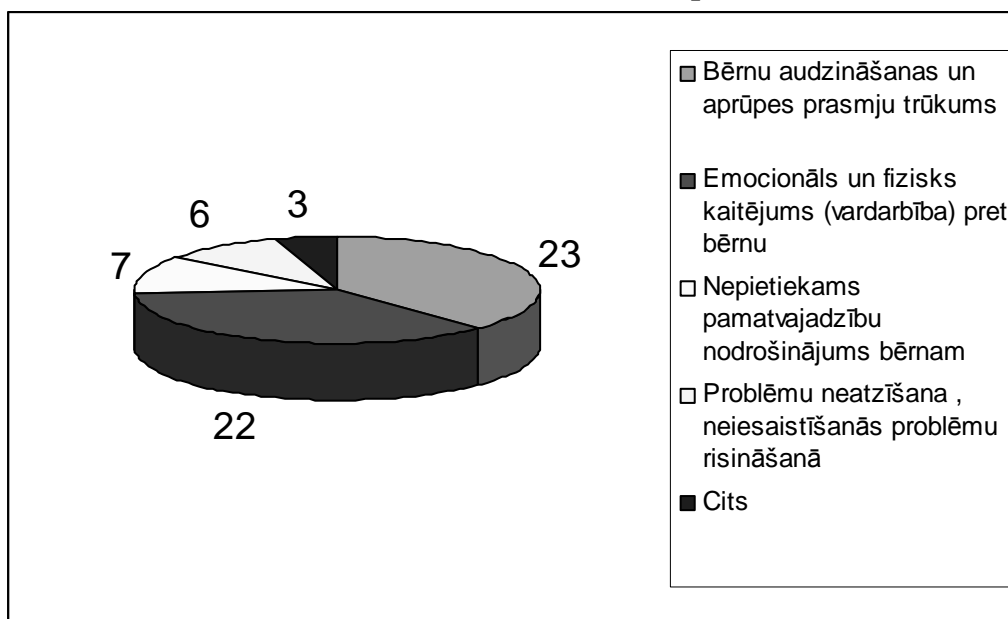
2. attēls. Izmaiņas ģimenē pēc BEA apmācībām

Avots: Bolšteina, 2012: 44

Analizējot riskus, kas ģimenē mazinās pēc BEA apmeklējuma, respondenti atzīmējuši, ka pēc BEA galvenokārt mazinās riski, kas saistīti ar bērnu audzināšanas un aprūpes prasmju trūkumu un kas saistīti ar emocionālu un fizisku kaitējumu pret bērnu, kā arī mazinās riski, kas ir saistīti ar nepietiekamu pamatvajadzību nodrošinājumu bērnam un riski, kas saistīti ar problēmu neatzīšanu, neiesaistīšanos problēmu risināšanā. Daži respondenti uzsvēruši, ka „risku mazināšanās atkarīga no ģimenes, vecāku īpatnībām, no situācijas”, un „mainās, ja klients ir motivēts, taču riski parasti mainās maz” (skatīt 3. attēlu).

3. attēls. Riski, kas mazinās pēc BEA

Avots: Bolšteina, 2012: 44

Gadījumu analīzes rezultāti

- Riski, kas saistīti ar atkarību izraisošo vielu lietošanu (3 gadījumos mazinājušies; vecāki iesaistījušies ārstēšanās programmā);
- Riski, kas saistīti ar vecāku prasmēm un zināšanām bērnu audzināšanā (5 gadījumos ir novērsti, vecāki nodrošina bērniem vidi, kas nepieciešama viņu augšanai un attīstībai atbilstoši vajadzībām; 1 - vidēji riski, 1- augsti);
- Riski, kas saistīti ar vecāka un bērna savstarpējām attiecībām (5 gadījumos ir novērsti un bērna – vecāka attiecības ir stabilas, 1- vidēji riski, 1- nav iespējams novērtēt šos riskus, jo šajā laika posmā bērns ir izņemts no ģimenes);
- Riski, kas saistīti ar vardarbību ģimenē (5 gadījumos novērsti un vecāki atrisina konfliktus bez vardarbīgām metodēm, 2 - saglabājas zemi riski);
- Riski, kas saistīti ar vecāku spēju apzināties problēmas un uzņemties atbildību (5 gadījumos mazinājušies, 1 gadījumā saglabājušies vidēji riski, 1 gadījumā pastāv augsti riski).

Savukārt realizējot pētījuma mērķa otru daļu - veikt agrīnās intervences programmu un sociālo risku seku ekonomiskos aprēķinus, tika izmantota statistiskā un ekonomiskā analīze. Atsaucoties uz 1.tabulā norādītajiem riska faktoriem, kuri attiecināmi uz pieaugušajiem ģimenes locekļiem (vecākiem), piemēram, atkarību izraisošo vielu lietošana, nodarbinātība, veselība, statistikas dati liecina, ka šie faktori rada būtiskus ekonomiskus zaudējumus tautsaimniecībai kopumā. Piemēram, atkarību izraisošu vielu lietošana rada tiešos un netiešos ekonomiskos zaudējumus. Tiešie ir saistīti ar atkarību ārstēšanu, profilaksi un pētījumiem, kas saistīti ar atkarību izraisošo vielu lietošanu. Ir nepieciešami dažādu specialitāšu cilvēkresursu nodrošinājums (piemēram, dažādu specialitāšu ārstu, medicīnas māsu, sociālo darbinieku un tml.). Netiešie izdevumi ir saistīti ar atkarību izraisošo vielu lietošanas rezultātā izdarītajām pretlikumīgajām darbībām (policijas, tiesu, neatliekamās medicīniskās palīdzības u.tml. izdevumi), kā arī ar sociālo pakalpojumu nodrošināšanu. Līdzekļi, kas tiek tērēti nelegālu atkarību izraisošo vielu iegādei, šo vielu lietošanas seku likvidācijai un profilaktiskajiem pasākumiem, varētu tikt izmantoti legālām darbībām, radot ekonomisko ieguvumu.

Pēc Balticexport.com datiem 2012.gada 4.ceturksnī Latvijā ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits sastādīja 1.15 miljoni jeb 56 % no kopējā iedzīvotāju skaita. Savukārt bezdarba līmenis sastādīja 14,3% jeb 165,2 tūkst. cilvēku no visiem ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem. (<http://balticexport.com/?article=latvijas-darba-tirgus&lang=lv>). Izvērtējot ienākumus no darbaspēka nodokļiem, 2012.gadā, salīdzinot ar 2011.gadu, darbaspēka nodokļi ir palielinājušies par 2,5%. (skatīt 2.tabulu). Vidēji mēnesī nodokļu summa vienam cilvēkam sastāda 258.00 latus, bet gadā - 3096.00 latus.

2. tabula. **Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa un nodokļi (Ls)**

	Vidējā mēneša darba samaksa	DDVSAOI 24,09%	DŅVSAOI 11%	IIN 25% / 24%	Nodokļi kopā
2011.gads	464	112	51	92	255
2012.gads	480	116	53	92	261

Avots: Autoru izstrādāta pēc CSP datiem

Ja pareizina šo skaitli ar kopējo nodokļu summu ceturksnī, tad $(165,2 \times (258 \times 3) = 127864,8)$ sanāk, ka potenciālie zaudējumi no nenomaksātajiem darbspēka nodokļiem 2012.gada 4.ceturksnī sastādīja apmēram 128 tūkstošus latu. Tāpēc ir svarīgi, lai visi ekonomiski aktīvie iedzīvotāji būtu darbaspējīgi, strādātu un dotu savu ieguldījumu tautsaimniecības attīstībā.

Darbs ar sociālo risku radīto seku mazināšanu vai novēršanu ir saistīts ar tiešajiem un netiešajiem izdevumiem no valsts un pašvaldību budžetiem. Arī preventīvo darbību veikšanai ir nepieciešami finanšu līdzekļi, bet ir jāsalīdzina šīs izmaksas un jāizvērtē potenciālais ieguvums ilgtermiņā.

Secinājumi

1. Mazinās sociālie riski, kuri saistīti ar BEA mērķi, tomēr BEA ietekme ir īslaicīga. Pēc BEA programmas nepieciešams turpināt nostiprināt BEA iegūtās zināšanas un prasmes, lai stabilizētu iegūtos BEA rezultātus;
2. Sociālo risku iestāšanās gadījumos rodas ekonomiski zaudējumi, kas ir saistīti ar tiešajām un netiešajām medicīniskajām izmaksām, nesaražoto potenciālo iekšzemes kopproduktu darba traumu, ilgstošas slimības vai priekšlaicīgas mirstības rezultātā. Tie atstāj negatīvu ietekmi uz demogrāfisko situāciju, uz nodarbinātības līmeni un darba efektivitāti, kā arī paaugstina noziedzības līmeni.
3. Preventīvo programmu izmaksas ir mazākas, nekā izmaksas, kas rodas strādājot ar sociālo risku iestāšanās gadījumu sekām.

Bibliogrāfija

- Agrīnā iekļaušanās - Progress un attīstības tendences 2005.-2010.gads, Odense, Denmark: European Agency for development in Special Needs Education [skatīts 20.10.2012]. <https://www.european-agency.org/publications/ereports/early-childhood-intervention-progress-and-developments/ECI-report-LV.pdf>
- Bāriņtiesu iesniegto valsts statistikas pārskatu par bāriņtiesu darbu 2012.gadā analīze. [skatīts 15.04.2013]. <http://www.bti.gov.lv/lat/barintiesas/aktualitates/?doc=3271>
- Bērnu tiesību konvencija. Pieņemta ANO Ģenerālā asamblejā 1989.20.11. LR spēkā no 1992.14.04 [skatīts 25.05.2013]. www.humanrights.lv/doc/vispaar/bernkonv.htm
- Bolšteina G.Vecāku apmācības programma „Bērna emocionālā audzināšana” kā agrīna sociālā darba intervence sociālā riska ģimenēs. Rīga: RSU, 83.lpp.
- Bronfenbrenner's Ecological Systems Theory. [skatīts 20.05.2013]. http://www.cms-kids.com/providers/early_steps/training/documents/bronfenbrenners_ecological.pdf

Darba tirgus. [skatīts 10.04.2013]. <http://balticexport.com/?article=latvijas-darba-tirgus&lang=lv>
Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011. – 2017.gadam. [skatīts 20.10.2012].
<http://polsis.mk.gov.lv/view.do?id=3583>)

Landy S. Pathways to competence. Encouraging healthy social and emotional development in young children. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.2002.

LR MK 03.06.2003. noteikumi Nr.291 „Prasības sociālo pakalpojumu sniedzējiem” (grozījumi veikti 08.03.2011.) [skatīts 11.04.2013]. <http://likumi.lv/doc.php?id=75887>

Nodibinājums „Centrs Dardedze.” Bez Pēriena. Kā ar mīlestību un cieņu noteikt bērnam robežas. „Nobodys Chilren Foundation”apmācību kursa programma. Rīga: Nodibinājums „Centrs Dardedze.” 2012.[skatīts 03.04.2013]. <http://www.centrsdardedze.lv>

RD saistošie noteikumi Nr. 184 „Rīgas pilsētas pašvaldības sniegto pakalpojumu saņemšanas un samaksas kārtība” [skatīts 15.11.2012]. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=169136>

Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums. (stājies spēkā 01.01.2003.) [skatīts 21.10.2012]. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=68488>

MULTIVARIATĪVĀS KREATĪVĀS LĪDERĪBAS APTAUJAS IZVEIDE

Jānis Roze

LatConsul: biznesa konsultāciju un mācību centrs, Raiņa bulvāris 2, Rīga.
janimrozem@gmail.com

Abstract

Creation of Multivariative Creative Leadership questionnaire

Innovation in today's economy plays an important role, but in this context leadership has received little attention (Byrne et al., 2009), despite studies which shown the important role of (Mumford, & Licuanan, 2004). In studies often use the concepts of leadership (e.g., transformational) that are not designed to measure leader-innovation relationships. **The aim** of this study is to create and test – Multivariative creative leadership questionnaire (MKLA). This measure was made, by generating questions (Likert 1-5 scale, n=108), based on in science discovered how leader's facilitate and encourage followers creativity and innovations. **Sample** – front line managers (n = 196). **Results** – allows to create 9 scales (Cronbach's alpha – vary from 0.70 to 0.83): 1) *Managing team towards goals*, 2) *Assertive, has ideas & solutions*; 3) *Passivity*, 4) *Team inspiration* and encourage employee's creativity, 5) *Inability to cooperate, stress*, 6) *Stabile development*, 7) *Team achievements*, without self-laudation, ready to sacrifice own interests, 8) *Don't have targets* – hard to start something new, not clear what to want to achieve, 9) *Talent development* – highlights and develops. For to examine internal validity scale cross-correlation was made. For external validity test, MKL scales correlated with, Communication style (CSI, De Vries, 2005, J.Rozes adaptation, 2010) and Emotional intelligence (EI, Bar-on, in 1997, J.Rozes adaptation, 2013) questionnaires. MKL scale cross-correlation and the relationship with other surveys, confirms MKLA construct.

Key Words: Leadership, creativity development, innovation, leadership creativity measure.

Ievads

Inovācijas mūsdienu ekonomikā spēlē nozīmīgu lomu (Dess & Pickens 2000), jo dzīve (tehnoloģiju attīstība, patērētāju noskaņojuma un modes maiņas, augsta konkurence utt.) spiež uzņēmumus aktīvi domāt par jauniem produktiem, procesiem un pakalpojumiem. Tāpēc inovācijas kļūst svarīgas uzņēmumu stratēģijā un izdzīvošanā (Florida, 2002; McEntire, & Greene-Shortridge, 2011). Kreativitāte ir spēja ģenerēt jaunas idejas, indivīda vai komandas līmenī, kopīgi sadarbojoties un ieviešot šīs idejas uzņēmuma inovācijas procesā, nodrošinot tā efektivitāti un izdzīvošanu (piem., Zhang, & Bartol 2010).

Zinātnē ietekme uz inovāciju ir pētīta no vairākiem aspektiem – stratēģijas (piem., Parnell, Lester & Menefee 2000; Montes, Moreno & Morales 2005), uzņēmuma struktūras (Damanpour 1991, 1998), psiholoģiskā klimata (piem., Amabile & Gyskiewicz 1989; Isaksen et al. 2001), informācijas izplatīšanas prakses (Abrahamson 1991), sadarbības komandā (piem., Mumford et al., 2001), individuālā snieguma spējas (piem., Mumford et al. 1998). Tomēr līderu ietekme uz inovāciju un kreativitātes veicināšanu komandā vēl ir samērā maz pētīta (Byrne, Mumford, Barrett, & Vessey 2009), kaut gan ir daži pētījumi, kas norāda uz līderu nozīmīgo lomu (piem., De Jong & Den Hartog 2007).

Pētījumos tika atklāts, ka visnozīmīgāk kreativitāti un inovācijas (K&I) komandā veicina transformatīvā līderība (piem., Shin & Zhou 2003; Sosik et all. 1998) un Līdera – sekotāju

apmaiņas (piem., Tierney et al. 1999) pieejas¹¹. Ir jāatzīmē, ka šo līderības pieeju konstrukts nav veidots, lai noteiktu līdera darbību saistībā ar kreativitātes un inovāciju (K&I) veicināšanu, tāpēc tiek pētītas limitētas līdera darbības. Daudzpusīgākai līderības efektivitātes izpētei K&I veicināšanā nepieciešama šim mērķim veidota aptauja, kas noteiktu zinātnē atklātās līdera efektīvās darbības raksturlielumus. Tiesa, dažas speciāli veidotas aptaujas eksistē, bet tās ir komerciālas (nav pieejama informācija par veiktajiem pētījumiem), vai, piem., izveidotas no mums atšķirīgā kultūrā (kolektīvismā, pie kam vēl joprojām nepabeigtas) - Indijā (Gupta et al. 2012), vai arī tiek izmantotas kvalitatīvās izpētes metodes (piem., Hemlin&Olsson 2012). Tāpēc K&I izpētei saistībā ar līdera darbību būtu svarīgi izveidot aptauju, kas atbilstu Latvijas kultūrai.

Līdera darbs, veicinot darbinieku kreativitāti un inovācijas.

Vispārēja līderības definīcija – sociālās ietekmes process, kura laikā indivīds (līderis), atbalstot un nodrošinot ar visu nepieciešamo savus sekotājus, panāk kopējo mērķu sasniegšanu (piem., Chemers 1997).

Līderību, saistītu ar kreativitāti darba vidē, skaidro: „izmanto ietekmi, lai palielinātu varbūtību, ka starp sekotājiem radīsies idejas, ko turpmāk varētu attīstīt noderīgā produktā” (Mumford et al. 2002: 706).

Katra no līderības pieejām fokusējas uz noteiktu, uzņēmuma attīstībai svarīgu faktoru. Piem., Transformātīvās līderības ietvaros fokuss ir uz līdera spēju attīstīt darbiniekus. Tas ir svarīgi ne tikai zinātniskiem nolūkiem, bet arī palīdz efektīvāk veikt personāla atlasī. Līdzīgi ir arī ar līdera dabu un rakstura iezīmēm, kas būtu noderīgas K&I veicināšanā. Uzņēmumi paši atzīmē, ka lielākais izaicinājums ir atrast indivīdu ar intelektuālo potenciālu, sevišķi kreatīvo (The Economist 2006), bet aptauju, kas to noteiktu – nav.

Analizējot pētījumus, kuri ir fokusējušies uz līdera K&I veicinošo rīcību, tos var iedalīt šādos virzienos:

- *Kreativitātes plānošana.* Kreatīvi darbinieki rīkojas efektīvāk, ja vadītājs plāno un nosaka uzdevuma rāmjus vai struktūru (Mumford, Bedell-Avers, & Hunter 2008). Darbinieku kreativitātei ir svarīgi, vai līderim ir vīzija (Mumford et al. 2002), kā arī līdera ekspektācijas (Carmeli & Schaubroeck 2007).

- *Kreativitāti veicinoša vides izveide.* Vidi veicina pilnvarošanas klimata izveide (Zhang & Bartol 2010, Carmeli & Schaubroeck 2007). Pilnvarošanas līderība – uzdevuma nozīmes uzsvēršana, līdzdalības veicināšana, uzticības izstārošana (express), autonomijas veicināšana, darbinieku kreativitātes veicināšana (Zhang & Bartol 2010).

¹¹ „Pieeja” – šeit un tālāk, ar to ir domātas vairākas, viena otru papildinošas līdera (līderības) noteikšanas un izpētes metodes.

- *Kreativitātes atbalstīšana.* Organizējot sacensības – kas ir kreatīvāks, kam ir labākas idejas (piem., Howell & Boies 2004). Sniedz darbam nepieciešamo informāciju (Reiter-Palmon & Illies, 2004) un atbalsta kreatīvo domāšanu (Nemanich & Keller 2007);

- *Kreativitātes motivācija.* Bieži tiek saistīta ar transformatīvo līderību (piem., Murphy & Ensher, 2008) un Līdera-sekotāju pieeju, kurā tika atklāts, ka mijiedarbībā ar līderi darbinieki kļūst enerģiskāki, tāpēc vairāk iesaistās kreatīvajā darbā (e.g., Atwater & Carmeli 2009).

- *Problēmu risināšana.* Definējot mērķus, līderim ir jāprot analizēt un izmantot vides un tehnoloģiju izmantošanas iespējas (Mumford et al. 2007).

- *Veicināšanas līderība* (enabling leadership). Veicina radošas idejas ar formālo un neformālo komunikāciju (piem., Koch & Leitner 2008). Veido komunikācijai labvēlīgu vidi (Thomke & Nimgade 2007).

Kreativitātes izpausmei ir arī daži specifiski noteikumi. Piem., pētījumos tika atklāts, ka līdera klātbūtnē samazinās diverģento ideju skaits (Gabora 2008 a, b), ka līdera kreativitātei ir nozīme tikai sākotnējā ideju ģenerēšanas stadijā (Leijnen, & Gabora 2010).

K&I veicināšanu uzņēmumā varētu noteikt šādā secībā: 1. Uzņēmums nodrošina ar resursiem (Carmeli & Schaubroeck 2007), 2. Iesaista kreatīvajā darbā ekspertus, kas būtu uz sadarbību vērsti (Mumford et al. 2002), 3. Līderim būtu nepieciešamas saskarsmes iemaņas, lai veicinātu sadarbību, kurā tiek ģenerētas un izvērtētas idejas (Mumford et al. 2002), 4. Nenoteiktības laikā transformatīvie līderi iedvesmo, atbalsta un motivē, iesaistot darbiniekus kreativitātes procesā (Jung, Chow & Wu 2008).

Apkopojot var secināt, ka līdera – vadītāja darbs K&I veicināšanā ir ne tikai saistīts ar personības iezīmēm un uzvedību, bet arī ar konkrētu rīcību – tieši vai netieši veicinot K&I. Tāpēc, veidojot aptauju, ir svarīgi jautājumus fokusēt ne tik daudz uz līdera personības iezīmēm, cik uz tā rīcību.

Metode

Dalībnieki.

Pētījumā piedalījās 196 (M – 40, SD – 9,1) zemākā līmeņa vadītāji no dažādām sfērām (ražošanas, pārdošanas utt.). No katra uzņēmuma tika pieaicināts viens vadītājs, uzņēmumu lielums variē no 15 līdz 100 darbinieku. Pirms datu ievākšanas katram dalībniekam tika skaidrots, ka tiek pētīta kreativitāte un inovācijas uzņēmumā un ka tiek garantēta katra respondenta anonimitāte.

Aptaujas attīstība.

Multivariatīvas kreatīvās līderības aptaujas izveidei panti ir piesaistīti teorētiskajā daļā noteiktiem faktoriem. Katram faktoram 8 – 10 pantu, kopējais skaits - 108 panti. Vājie panti (t.i.

tādi, kuri respondentiem šķita neskaidri vai mulsinoši) tika izslēgti no konstrukta. Atbildes tiek vērtētas 5 punktu Likerta skalā, novērtējot no 1 – pilnīgi nepiekrītu līdz 5 – pilnīgi piekrītu.

Rezultāti & diskusija

Lai pārbaudītu aptaujas struktūru, tika veikta faktoriālā analīze.

Sākotnēji tika iecerēts, ka aptauja izveidos 11 faktoros, bet ne visi panti ir pievienojušies faktoriem, kā tas tika iepriekš iecerēts. Rezultātā sanāca 9 faktori, kurus veido 69 panti, kas izskaidro 58 % visu variāciju.

Izveidojot no faktoriem skalas un pārbaudot to saskaņotību ar Kronbaha alfas koeficientu, var secināt, ka skalu saskaņotība ir apmierinoša (variē no 0,70 līdz 0,83). Skalas un to savstarpējā saistība:

1) **Aktīva komandas virzība un attīstība.** Virzot uz mērķi, līderis ir asertīvs, domā par produktivitāti, bet arī motivē un veicina saliedētību komandā. Ir saistīta ar skalām – Idejas & Risinājumi ($r = 0,58$, $p < 0,01$), Pasivitāte ($r = - 0,37$, $p < 0,01$), Komandas iedvesmošana ($r = 0,36$, $p < 0,01$), Nespēja sadarboties ($r = - 0,34$, $p < 0,01$), Stabilitāte & Mērķtiecība ($r = 0,44$, $p < 0,01$), Komandas sasniegumi ($r = 0,25$, $p < 0,01$), Nav virziena ($r = - 0,33$, $p < 0,01$), Talantu attīstība ($r = 0,32$, $p < 0,01$). Redzams, ka šī skala ir tiešā veidā saistīta ar K&I – individuālo kreativitāti, komandas aktīvu virzību uz mērķi, kā arī paaugstina efektīvu ideju varbūtību – tādu darbinieku izvīzību un attīstību, kas ģenerē šīs idejas.

2) **Asertīva virzība, idejas un risinājumi.** Ir saistīta ar skalām – Pasivitāte ($r = - 0,46$, $p < 0,01$), Komandas iedvesmošana ($r = 0,29$, $p < 0,01$), Nespēja sadarboties ($r = - 0,24$, $p < 0,05$), Stabilitāte & Mērķtiecība ($r = 0,36$, $p < 0,01$), Komandas sasniegumi ($r = 0,23$, $p < 0,05$), Nav virziena ($r = - 0,39$, $p < 0,01$), Talantu attīstība ($r = 0,32$, $p < 0,01$). Skala nosaka, kādā mērā vadītājs ģenerē idejas un ir asertīvs tās paužot, un ir saistīta ar mērķtiecību, darbinieku attīstību un iedvesmošanu.

3) **Pasivitāte.** Bez ambīcijām, zems pašvērtējums. Ir saistīta ar skalām – Komandas iedvesmošana ($r = - 0,22$, $p < 0,05$), Nespēja sadarboties ($r = 0,45$, $p < 0,01$), Stabilitāte & Mērķtiecība ($r = - 0,27$, $p < 0,01$), Nav virziena ($r = 0,57$, $p < 0,01$), Talantu attīstība ($r = - 0,19$, $p < 0,05$). Skala nosaka vadītāja nespēju vairākos virzienos – nav mērķu, zemas komunikāciju spējas, nenodarbojas ne ar komandas, ne ar darbinieku attīstību.

4) **Komandas iedvesmošana.** Ir saistīta ar skalām – Komandas iedvesmošana - Nespēja sadarboties ($r = - 0,33$, $p < 0,01$), Stabilitāte & Mērķtiecība ($r = 0,32$, $p < 0,01$), Komandas sasniegumi ($r = 0,23$, $p < 0,05$), Nav virziena ($r = - 0,40$, $p < 0,01$), Talantu attīstība ($r = 0,37$, $p < 0,01$). Skala nosaka, kādā mērā vadītājs spēj iedvesmot komandu, un skala ir saistīta ar spēju sadarboties, mērķtiecību un darbinieku attīstību.

5) **Nespēja sadarboties, stress.** Ir saistīta ar skalām – Komandas sasniegumi ($r = - 0,24$ $p < 0,05$), Nav virziena ($r = 0,54$, $p < 0,01$). Skala nosaka, kādā mērā vadītājs nespēj sadarboties, nonāk stresā, skala saistīta ar vadītāja pasivitāti un ideju trūkumu, kā arī vāju komandas vadību un iedvesmošanu.

6) **Stabilitāte un nepārtrauktība, mērķtiecība.** Ir saistīta ar skalām – Nav virziena ($r = - 0,43$, $p < 0,01$), Talantu attīstība ($r = 0,22$, $p < 0,05$). Skala nosaka vadītāja tieksmi ieturēt stabilu virzību uz mērķi un ir saistīta ar komandas virzību un iedvesmošanu.

7) **Komandas sasniegumi, necenšoties pašapliecināties.** Ir saistīta ar skalām – Nav virziena ($r = - 0,26$, $p < 0,01$). Skala nosaka vadītāja ieinteresētību komandas sniegumā, attīstībā un iedvesmošanā.

8) **Nav virziena.** Ir saistība ar skalu Talantu attīstība, kaut gan nerasniedz nozīmīguma līmeni ($r = - 0,16$). Skala nosaka, cik lielā mērā vadītājam nav skaidrības par vajadzīgo virzienu un arī tā pasivitāti, un zemām komunikācijas spējām, kā arī to, ka viņš nenodarbojas ar darbinieku motivāciju.

9) **Talantu attīstība.** Darbinieku efektivitātes celšana. Skala nosaka, kādā mērā vadītājs attīsta darbiniekus un ir saistīta ar komandas iedvesmošanu un virzību.

Kā var redzēt, faktori izveidojās ne tikai ar noteiktu virzību, bet, kas svarīgi – ir faktori bez virziena un pasīvie, radot aktivitātes kontrastu pirmajam vadītāju tipam.

Nākamajā aptaujas pārbaudes posmā, tika pārbaudīta ārējā validitāte.

Pētījumā tika iesaistīti zemākā līmeņa vadītāji ($n = 53$, sievietes – 29, vīrieši – 24), kuri aizpildīja MKL, Emocionālā intelekta (EI, Baron 1997, J.Rozes adaptācija 2013) un Komunikācijas stila (CSI, R.De Vries 2005, J.Rozes adaptācija 2010) aptaujas.

Skala **Komandas virzība uz mērķi** ir saistīta ar EI skalām – Neatkarību ($r = 0,22$, $p < 0,05$), Problēmu risināšanu ($r = 0,30$, $p < 0,05$), Elastību ($r = 0,28$, $p < 0,05$), Stresa noturība ($r = 0,32$, $p < 0,05$), Impulsu kontroli ($r = 0,25$, $p < 0,05$), Laimīgumu ($r = 0,23$, $p < 0,05$), Optimismu ($r = 0,25$, $p < 0,05$). Saistība ar Komunikācijas stila aptaujas skalām – Izteiksmību ($r = 0,32$, $p < 0,01$), Precizitāti ($r = 0,36$, $p < 0,01$), Zinātkāri ($r = 0,22$, $p < 0,05$), Emocionalitāti ($r = - 0,26$, $p < 0,05$).

Asertīvs, virzība, idejas un risinājumi ar EI skalām – Pašaktualizāciju ($r = 0,20$, $p < 0,05$), Neatkarību ($r = 0,20$, $p < 0,05$), Empātiju ($r = 0,33$, $p < 0,05$), Starppersonu komunikāciju ($r = 0,32$, $p < 0,05$), Sociālo atbildību ($r = 0,25$, $p < 0,05$), Problēmu risināšanu ($r = 0,23$, $p < 0,05$), Laimīgumu ($r = 0,36$, $p < 0,01$), Optimismu ($r = 0,33$, $p < 0,01$). Saistība ar CSI skalām – Izteiksmību ($r = 0,38$, $p < 0,01$), Precizitāti ($r = 0,34$, $p < 0,01$), Zinātkāri ($r = 0,32$, $p < 0,01$), Verbālo agresiju ($r = 0,32$, $p < 0,01$), Emocionalitāti ($r = - 0,22$, $p < 0,05$), Manipulēšanu ar iespaidu ($r = 0,33$, $p < 0,01$).

Pašivitāte ar EI skalām – Pašregulāciju ($r = -0,27$, $p < 0,05$), Pašaktualizāciju ($r = -0,30$, $p < 0,01$), Problēmu risināšanu ($r = -0,25$, $p < 0,05$), Realitātes izvērtēšanu ($r = -0,28$, $p < 0,05$), Stresa noturību ($r = -0,31$, $p < 0,01$), Laimīgumu ($r = -0,29$, $p < 0,05$). Saistība ar CSI skalām Izteiksmību ($r = -0,32$, $p < 0,01$), Precizitāti ($r = -0,41$, $p < 0,01$), Emocionalitāti ($r = 0,56$, $p < 0,01$).

Komandas iedvesmošana ar EI skalām – Pašregulāciju ($r = -0,29$, $p < 0,05$), Empātiju ($r = 0,39$, $p < 0,01$), Sociālo atbildību ($r = 0,38$, $p < 0,01$), Problēmu risināšanu ($r = 0,29$, $p < 0,05$), Stresa noturību ($r = -0,31$, $p < 0,01$), Laimīgumu ($r = -0,29$, $p < 0,05$).

Nespēja sadarboties ar EI skalām - Neatkarība ($r = -0,41$, $p < 0,01$), Starppersonu saskarsme ($r = -0,38$, $p < 0,01$), Problēmu risināšana ($r = -0,39$, $p < 0,01$), Stresa noturība ($r = -0,49$, $p < 0,01$), Laimīgums ($r = -0,46$, $p < 0,01$), Optimisms ($r = -0,45$, $p < 0,01$). Saistība ar CSI skalām – Precizitāte ($r = -0,29$, $p < 0,01$), Emocionalitāte ($r = 0,63$, $p < 0,01$).

Stabilitāte un nepārtrauktība, mērķtiecība ar EI skalām - Empātiju ($r = 0,49$, $p < 0,01$), Sociālo atbildību ($r = 0,47$, $p < 0,01$), Starppersonu komunikāciju ($r = 0,27$, $p < 0,05$), Problēmu risināšanu ($r = 0,36$, $p < 0,01$), Stresa noturību ($r = -0,22$, $p < 0,01$). Saistība ar CSI skalu – Precizitāti ($r = -0,41$, $p < 0,01$). Saistība ar KomSa skalām – Precizitāti ($r = 0,41$, $p < 0,01$), Manipulēšana ar iespaidu ($r = -0,19$, $p < 0,05$).

Komandas sasniegumi ar EI skalām - Empātiju ($r = 0,30$, $p < 0,01$), Starppersonu komunikāciju ($r = 0,35$, $p < 0,01$), Sociālā atbildību ($r = 0,30$, $p < 0,01$), Problēmu risināšanu ($r = 0,26$, $p < 0,05$), Stresa noturību ($r = 0,37$, $p < 0,01$), Laimīgumu ($r = 0,41$, $p < 0,01$), Optimismu ($r = 0,44$, $p < 0,01$). Saistība ar CSI skalu – Manipulēšana ar iespaidu ($r = -0,42$, $p < 0,05$).

Nav virziena ar EI skalām - Pašregulācija ($r = -0,41$, $p < 0,01$), Neatkarība ($r = 0,22$, $p = 0,06$), Starppersonu komunikāciju ($r = 0,37$, $p < 0,01$), Problēmu risināšanu ($r = -0,32$, $p < 0,01$), Realitātes izvērtēšana ($r = -0,25$, $p < 0,01$), Elastība ($r = 0,29$, $p < 0,01$), Stresa noturību ($r = -0,29$, $p < 0,01$), Laimīgumu ($r = -0,40$, $p < 0,01$), Optimismu ($r = -0,36$, $p < 0,01$). Saistība ar CSI skalām – Izteiksmību ($r = -0,36$, $p < 0,01$), Precizitāti ($r = -0,31$, $p < 0,01$), Emocionalitāti ($r = 0,42$, $p < 0,01$).

Talantu attīstība ar EI skalām - Pašapzināšanos ($r = 0,29$, $p < 0,05$), Pašregulāciju ($r = 0,24$, $p < 0,05$), Starppersonu komunikāciju ($r = 0,39$, $p < 0,01$), Sociālo atbildību ($r = 0,46$, $p < 0,01$), Problēmu risināšanu ($r = 0,30$, $p < 0,01$), Realitātes izvērtēšanu ($r = 0,41$, $p < 0,01$), Impulsu kontroli ($r = 0,45$, $p < 0,01$), Laimīgumu ($r = 0,37$, $p < 0,01$), Optimismu ($r = 0,41$, $p < 0,01$). Saistība ar CSI skalām – Izteiksmību ($r = 0,22$, $p < 0,05$), Zinātkāri ($r = 0,18$, $p < 0,05$).

Secinājumi, pētījuma ierobežojumi un ieteikumi tālākiem pētījumiem

Aptauja bija izveidota un pārbaudīta uz liela uzņēmumu skaita bāzes ($n=196$), iesaistot pa vienam respondentam no katra. Rezultātā tika noteikti 9 faktori, kas mēra vadītāja darbu, veicinot kreativitāti un inovācijas pakļautajā nodaļā. Skalu statistiskie rādītāji ir apmierinoši, tāpēc aptauja ir

izmantojama pētījumos. Izveidotās 9 skalas savstarpēji saistās saskaņā ar to nozīmi, šādi apstiprinot izveidoto konstruktū.

Pārbaudot MKL ārējo validitāti – korelējot ar EI un CSI, var redzēt, ka saistības ir loģiskas un atbalsta izveidotās aptaujas konstruktū.

Pie pētījuma ierobežojumiem varētu pieskaitīt izlases lielumu, neskatoties uz to, ka tas ir liels, tomēr faktoriālai analīzei iesaka 200 < respondentu (Rasčevska 2005).

Turpmākajiem pētījumiem – lielākai izpratnei par aptaujas saistību ar K&I veicināšanu vajadzētu noteikt atšķirības starp vadītājiem, kas strādā „kreatīvajās” un „nekreatīvajās” sfērās, saistot aptaujas rezultātus ar uzņēmuma datiem (inovāciju efektivitāti, uzņēmuma peļņu utt.), kaut gan saistība ar darbinieku uzskatiem par inovācijām ir novērojama (diemžēl, raksta apjoma dēļ tas neietilpa). Attīstot aptauju, vajadzētu to papildināt ar jautājumiem par konkrētām vadītāja darbībām (piem., kreatīvu pasākumu rīkošanā, uzlabojumiem darba vidē utt.).

Bibliogrāfija

- Abrahamson, E. (1991). Managerial Fads and Fashions: The Diffusion and Rejection of Innovations. *Academy of Management Review*, 16, 586–612.
- Amabile, T.M. & Grysiewicz, N.D. (1989). The Creative Environment Scales: Work Environment Inventory. *Creativity Research Journal*, 2, 231–53.
- Atwater, L., & Carmeli, A. (2009). Leader–member exchange, feelings of energy, and involvement in creative work. *The Leadership Quarterly*, 20, 264–275.
- Byrne, C. L., Mumford, M.D., Barrett, J.D. & Vessey W.B. (2009). Examining the Leaders of Creative Efforts: What Do They Do, and What Do They Think About. *Creativity and innovation management*. 18 (4), 256 – 268.
- Cagliano, R., Chiesa, V. and Manzini, R. (2000). Differences and Similarities in Managing Technological Collaborations in Research, Development, and Manufacturing: A Case Study. *Journal of Engineering Technology Management*, 17, 193–224.
- Carmeli, A. & Schaubroeck, J. (2007). The influence of leaders' and other referents' normative expectations on individual involvement in creative work. *The Leadership Quarterly*, 18, 35–48.
- Chemers, M. (1997). *An integrative theory of leadership*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Damanpour, F. (1991). Organizational Innovation: A Meta-analysis of Effects of Determinants and Moderators. *Academy of Management Journal*, 34, 555–90.
- Damanpour, F. (1998). Innovation Type, Radicalness, and the Adoption Process. *Communication Research*, 15, 545–67.
- De Jong, J.P.J. & Den Hartog, D.N. (2007). Leadership and Employees' Innovative Behavior. *European Journal of Innovation Management*, 10, 41–64.
- Dess, G.G. and Pickens, J.C. (2000) Changing Roles: Leadership in the 21st Century. *Organizational Dynamics*, 28, 18–34.
- Ensor, J., Cottam, A. and Band, C. (2001). Fostering Knowledge Management through the Creative Work Environment: A Portable Model from the Advertising Industry. *Journal of Information Science*, 27, 147–55.
- Feist, G.J. and Gorman, M.E. (1998) Psychology of Science: Review and Integration of a Nascent Discipline. *Review of General Psychology*, 2, 3–47.
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class*. Basic Books, New York.

- Gabora, L. (2008a). EVOG: A computer model of cultural evolution. In V. Sloutsky, B. Love & K. McRae (Eds.), *Proceedings of the 30th Annual Meeting of the Cognitive Science Society*, Sheridan Publishing.
- Gabora, L. (2008b). Modeling cultural dynamics. In *Proceedings of the Association for the Advancement of Artificial Intelligence (AAAI) Fall Symposium 1: Adaptive Agents in a Cultural Context*, Menlo Park, CA: AAAI Press, 18-25.
- Gupta, V., Singh, S., Kumar, S., Bhattacharya A., (2012). Linking Leadership to Employee Creativity: A Study of Indian R&D Laboratories. *The Indian Journal of Industrial Relations*. 48. (1) 120 – 136.
- Hemlin, S. & Olsson L. (2012). Creativity-Stimulating Leadership: A Critical Incident Study of Leaders' Influence on Creativity in Research Groups.
- Howell, J. M., & Boies, K. (2004). Champions of technological innovation: The influence of contextual knowledge, role orientation, idea generation, and idea promotion on champion emergence. *The Leadership Quarterly*, 15, 123–143.
- Howell, J.M., & B.J. Avolio. 1993. Transformational Leadership, Transactional Leadership, Locus of Control, and Support for Innovation: Key Predictors of Consolidated-Business-Unit Performance. *Journal of Applied Psychology* 78 (6): 891–902.
- Isaksen, S.G., Lauer, K.J., Ekvall, G. & Britz, A. (2001). Perceptions of the Best and Worst Climates for Creativity: Preliminary Validation Evidence for the Situational Outlook Questionnaire. *Creativity Research Journal*, 13, 171–84.
- Jung, D., Wu, A., & Chow, C. (2008). Towards understanding the direct and indirect effects of CEOs' transformational leadership on firm innovation. *The Leadership Quarterly*, 19, 582–594.
- Jung, D.I. 2001. Transformational and Transactional Leadership and Their Effects on Creativity in Groups. *Creativity Research Journal* 13 (2): 185–195.
- Koch, R., & Leitner, K. (2008). The dynamics and functions of self-organization in the fuzzy front end: Empirical evidence from the Austrian semiconductor industry. *Creativity and Innovation Management*, 17, 216–226.
- Leijnen, S. & Gabora, L. (2010). An agent-based simulation of the effectiveness of creative leadership. *Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society*, August 11-14, 2010, Portland, Oregon.
- Lonergan, D.C., G.M. Scott, & M.D. Mumford. 2004. "Evaluative Aspects of Creative Thought: Effects of Appraisal and Revision Standards." *Creativity Research Journal* 16 (2–3): 231–246.
- McEntire, L. E., Greene-Shortridge, T. M. (2011). Recruiting and selecting leaders for innovation: How to find the right leader. *Advances in Developing Human Resources*, 13, 266- 278.
- Montes, J.L., Moreno, A.R. & Morales, V.G. (2005). Influence of Support Leadership and Teamwork Cohesion on Organizational Learning, Innovation and Performance: An Empirical Examination. *Technovation*, 25, 1159–72.
- Moss, S. A., & Ritossa, D. A. (2007). The impact of goal orientation on the association between leadership style and follower performance, creativity and work attitudes. *Leadership*, 3(4), :433–456.
- Mumford, M., & Licuanan, B. (2004). Leading for innovation: Conclusions, issues, and directions. *The Leadership Quarterly*, 15, 163-171
- Mumford, M.D. & Hunter, S.T. (2005). Innovation in Organizations: A Multi-level Perspective on Creativity. In Yammarino, F.J. and Dansereau, F. (eds.), *Research in Multi-level Issues: Volume IV*. Elsevier, Oxford.
- Mumford, M.D., Eubanks, D.L. and Murphy, S.T. (2007) Creating the Conditions for Success: Best Practices in Leading for Innovation. In Conger, J.A. and Riggio, R.E. (eds.), *The Practice of Leadership*. Jossey-Bass, San Francisco, CA, 107–97.
- Mumford, M.D., Feldman, J.M., Hein, M.B. & Nago, D.J. (2001). Tradeoffs between Ideas and Structure: Individual versus Group Performance in Creative Problem-solving. *Journal of Creative Behavior*, 35, 1–23.

- Mumford, M.D., K.E. Bedell, & S.T. Hunter. (2008). Planning for Innovation: A Multi-Level Perspective. *In Research in Multi-Level Issues*, vol. 7, ed. M.D. Mumford, S.T. Hunter, and K.E. Bedell, 107–154. Oxford: Elsevier.
- Mumford, M.D., Marks, M.A., Connelly, M.S., Zaccaro, S.J. & Johnson, T.F. (1998). Domain Based Scoring of Divergent Thinking Tests: Validation Evidence in an Occupational sample. *Creativity Research Journal*, 11, 151–64.
- Mumford, M.D., Scott, G.M., Gaddis, B. & Strange, J. M. (2002). Leading creative people: Orchestrating expertise and relationships. *The Leadership Quarterly*, 13, 705–750.
- Murphy, S. E., & Ensher, E. A. (2008). A qualitative analysis of charismatic leadership in creative teams: The case of television directors. *The Leadership Quarterly*, 19, 335–352.
- Nemanich, L.A., & Keller, R.T. (2007). Transformational leadership in an acquisition: A field study of employees. *The Leadership Quarterly*, 18, 49–68..
- Oldham, G.R. & Cummings, A. (1996) Employee Creativity: Personal and Contextual Factors at Work. *Academy of Management Journal*, 39, 607–34.
- Parnell, J.A., Lester, D.L. & Menefee, M.L. (2000). Strategy as a Response to Organizational Uncertainty: An Alternative Perspective on the Strength-Performance Relationship. *Management Decision*, 38, 301–92.
- Rašcevska, M. (2005). *Psiholoģisko testu un aptauju konstruēšana un adaptācija*. Rīga: SIA Izdevniecība RaKa.
- Reiter-Palmon, R., & Illies, J.J. (2004). Leadership and creativity: Understanding leadership from the creative problem-solving perspective. *The Leadership Quarterly*, 15, 55–77.
- Roze, J. (2010). De Vriesta Komunikācijas stila aptaujas (CSI) adaptācija Latvijā. 15. Starptautiskā Kreativitātes Konference: *Kreativitātes izpētes un paaugstināšanas nozīme cilvēkresursu attīstībā*, Rīga, 5 - 6.11.2010.
- Roze, J. (2013). Bar-on (1997) Emocionālā intelekta aptaujas adaptācija. *Radīt nākotni: Komunikācija, Izglītība, Bizness*. XIV starptautiskā zinātniskā konference: Biznesa augstskolas Turība konferenču rakstu krājums, Rīga, 30.06.2013. ISSN 1691-6069
- Shin, S.J., & Zhou J. (2003). Transformational Leadership, Conservation, and Creativity: Evidence from Korea. *Academy of Management Journal* 46 (6): 703–714.
- Somech, A. 2006. The Effects of Leadership Style and Team Process on Performance and Innovation in Functionally Heterogeneous Teams. *Journal of Management* 32 (1): 132–157.
- Sosik, J.J., Kahai, S.S. & Avolio B.J. (1998). Transformational Leadership and Dimensions of Creativity: Motivating Idea Generation in Computer-Mediated Groups. *Creativity Research Journal* 11 (2): 111–121.
- Thomke, S. & Nimgade, A. (2007). *Ideo product development*. *Harvard business school case* (9-600-143). Boston, MA: Harvard Business School Publishing.
- Tierney, P., Farmer, S. M. & Graen, G. B. (1999). An Examination of Leadership and Employee Creativity: The Relevance of Traits and Relationships. *Personnel Psychology*. 52 591-620.
- Zhang, X. & Bartol K.M. (2010). Linking empowering leadership and employee creativity: the influence of psychological empowerment, intrinsic motivation, and creative process engagement. *Academy of Management Journal*. 53 (1), 107–128.
- Zhang, X. & Bartol, K.M. (2010). Linking Empowering Leadership and Employee Creativity: The Influence of Psychological Empowerment, Intrinsic Motivation, and Creative Process Engagement. *Academy of Management Journal*, 53 107- 128.
- Zhang, X. & Bartol, K.M. (2010). Linking empowering leadership and employee creativity: The influence of psychological empowerment, intrinsic motivation, and creative process engagement. *Academy of Management Journal*, 53, 107–128.

PERSONĪBAS KOPKAPITĀLS UN MIGRĀCIJA

Vladimirs Meņšikovs

Sociālo pētījumu institūts, Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija

Vladimirs.Mensikovs@du.lv

Abstract

Aggregate capital and migration

In the late 20th – early 21st centuries, sociologists are using more and more the theory of capital, the development of which was contributed greatly by Pierre Bourdieu. In the article, there are substantiated the necessity and the possibility to use the theory of capital evaluating and analyzing situations in different spheres of social life, including employment, labour migration. In 2012, the sociologists of the Institute of Social Investigations, Daugavpils University, carried out a research project “Aggregate Capital, Its Structure and Relation to Labour Migration”, where the theory of aggregate capital was widely used.

Key words: *region, aggregate capital, recourse-active-capital approach, migration*

Ievads: pētījuma pamatnostādnes

Jēdzieni, kurus tradicionāli uzskata par ekonomiskiem, 20. gadsimta beigās – 21. gadsimta sākumā tiek plaši izmantoti sociologu vidū (nauda, tirgus, kapitāls, investīcijas, peļņa un citi). Bez jēdziena kapitāls nav iedomājama franču sociologa Pjēra Burdjē (1930-2002) teorija.

Dažādus kapitāla veidus, kuri pēc būtības ir vērtīgie resursi, kas spēj nest indivīdam labumus, var apvienot jēdzienā „kopkapitāls”. 2008. gadā Daugavpils Universitātes Sociālo pētījumu institūta sociologi realizē projektu „Izglītības paradigmas: socioloģiskā pieeja”, kur svarīga vieta ir kapitāla teorijai, aprakstot izglītības sistēmas situāciju un praktisku lēmumu izglītības kvalitātes paaugstināšanā izstrādāšanu. Pētījuma mērķi bija – noteikt kā dažādi kapitāla faktori ietekmē jauniešu dzīves stratēģijas izvēli un kāda izglītības paradigma ir vairāk aktuālā 21.gadsimtā. Pētījuma uzdevums – pārvarēt kapitāla teorijas izmantošanas fragmentāro raksturu. Pētnieki izcēla 8 dažādus kapitāla veidus, kas kopā veido tā saucamo kopkapitālu. Tika izcelti sekojošie kapitāla veidi: ekonomiskais, kultūras, cilvēciskais, sociālais, administratīvais, politiskais, simboliskais un fiziskais (Menshikov 2011). Dotajā traktējumā cilvēciskā kapitāla kā kopkapitāla sastāvdaļas loma neapšaubāmi ir svarīga. Tomēr arī citi kapitāla veidi, kas veido kopkapitālu, savstarpēji mijiedarbojas un papildina viens otru, spēlējot svarīgu lomu.

Pieņemot par piemēru kopkapitāla veidu klasifikāciju, izstrādātu Latvijas jaunatnes izglītības un socializācijas problēmu pētījuma ietvaros (Menshikov 2009), var piedāvāt jaunus indikatorus, kas attiecās pie kopkapitāla pie viena vai cita kopkapitāla veidiem un kas var ietekmēt tādu ekonomiski-sociālo procesu kā darba migrācija (skat. 1. tabulu).

1. tabula. **Kopkapitāla veidi un to indikatori**

Kopkapitāla veids	Indikatori
Ekonomiskais	Nekustāmais vai kustamais īpašums Naudas uzkrājums Ienākumi: privātais bizness, darba alga, dividendes, ienākumi no īres, sociālais pabalsts, honorāri u.c.
Kultūras	Plašs redzesloks Augsts intelekta līmenis Svešvalodu zināšanas
Cilvēciskais	Augstākā izglītība Profesija Augsts profesionalitātes līmenis
Sociālais	Labvēlīga situācija ģimenē Sakari ar ietekmīgiem cilvēkiem Daudz draugu
Administratīvais	Līdera īpašības Atbildīgs amats (piem., uzņēmumā, valsts pārvaldē u.tml.) Darba pieredze valsts, pašvaldību uzņēmumu vadībā vai privātu uzņēmumu vadībā
Politiskais	Dalība sabiedriskās organizācijas darbībā (piem. politiskajā partijā) Latvijas pilsonība Deputāta, politiķa statuss
Simboliskais	Labā reputācija darba vietā vai mācību iestādē Spējas piedāvāt jaunas idejas un aizraut ar tām citus Popularitāte savā pilsētā (ciematā, novadā, valstī)
Fiziskais	Labā veselība Spēja pārvarēt stresus un psiholoģiskās problēmas Skaistums, ārēja pievilcība
Ģeogrāfiskais	Labā dzīvesvieta (sakārtota pilsēta vai ciems ar labu infrastruktūru – veikali, transports, vietas sportam un izklaidei, skola utt.) Labā demogrāfiskā situācija dzīvesvietā (daudz precēto pāru, daudz bērnu un jaundzimušo utt.) Plašā pieeja informācijai savā dzīvesvietā (internets, avīzes un žurnāli, sabiedriskie pasākumi u.c.)

Avots: autora izveidota tabula pēc socioloģiskā pētījuma „Kopkapitāls, tā struktūra un saikne ar darba migrāciju” (2012) aptaujas datiem

Attēlotie 1. tabulā indikatori ciešā saiknē ir kopkapitāla sastāvdaļas un tie ietekmē indivīda (vai mājsaimniecības) pozitīvo vai negatīvo lēmumu par darba migrāciju. Cik stipri ir izteikta viena vai cita indikatora ietekme uz šī lēmuma pieņemšanu var noteikt empīriski, izmantojot tādas pētījumu metodes kā ekspertu aptauja un pašu darba migrantu vai to ģimenes locekļu socioloģiskā aptauja.

Papildus tam pētījumā tiek interpretēts arī kopkapitāla un tā atsevišķu veidu apjoms. Vispirms, jebkura veida kapitāls ir labumu nesošais resurss (bet kopkapitāls – atsevišķu kapitāla veidu summa, kas autora empīriskajā pētījumā tika noteikts, ņemot vērā respondentu atbildes uz šādiem diviem jautājumiem: “Ar ko no zemāk minētā esat apveltīts Jūs vai Jūsu ģimene?” un “Ko

dod tieši Jums viena vai cita resursa esamība?” (atbildiet tikai par tiem resursiem, kuri ir Jūsu vai Jūsu ģimenes locekļu rīcībā). Attiecībā pret katru potenciāli kapitalizējamo resursu respondenti atzīmēja vienu vai divus atbilžu variantus: „tas man ir”, „tas ir kādam no manas ģimenes locekļiem” un „tas nav ne man, ne manai ģimenei”. Ja respondents atzīmēja vai nu abus pirmos variantus, vai vismaz vienu no tiem, tad par šo resursu autors piešķīra respondentam vienu balli. Rezultātā katra respondenta rīcībā maksimāli varēja būt 27 potenciāli kapitalizējamie resursi. Taču, lai to empīriski interpretētu kā respondentam piederošo kapitālu, t.i. kapitalizēto resursu, autors ņēma vērā atbildes uz otro jautājumu par labumu, ko dod respondentam viņa vai viņa ģimenes rīcībā esošie resursi. Respondentiem tika piedāvāti četri atbilžu varianti: „naudas ienākums”, „stāvoklis sabiedrībā”, „morālais gandarījums” vai „neko nedod”. Ja respondents atzīmēja vismaz vienu no trim piedāvātajiem labumiem, tas nozīmēja, ka viņa vai viņa ģimenes esošais resurss tika kapitalizēts, un autors piešķīra katram attiecīgajam respondentam vienu balli par kapitālu. Tātad maksimāli katrs respondents varēja iegūt 27 balles arī par kapitālu, kas veidoja viņa kopkapitāla apjomu. Bija iespējama arī situācija, kad respondentam vai viņa ģimenei ir kāds resurss (viena balle par resursu), bet tas nedod šim cilvēkam nekādu labumu, t.i. nekapitalizējās (nulle baļļu par kapitālu).

Socioloģiskā pētījuma „Kopkapitāls, tā struktūra un saikne ar darba migrāciju” programma

Iepriekš bija novērots, ka lielāku tieksmi migrācijai demonstrē jaunie cilvēki ar nelielu personīga un ģimenes sociālā kapitāla apjomu, kā arī tie kas izvēlās panākumu stratēģiju, gatavību riskēt, lai sasniegtu augstus rezultātus darbā un sekmes izglītībā (Meņšikovs 2009). Tomēr ir nepieciešama papildus izpēte jautājumam – „Kādā veidā uz potenciāliem migrantiem ietekmē citi kopkapitāla elementi?”.

Pētījuma objekts – Latgales iedzīvotāju trīs vecumgrupas: 15-29 gadīgie, 30-49 gadīgie, 50-75 gadīgie. Respondentu skaits – 800 cilvēki, no tiem 519 cilvēki (64,9%) – Daugavpils pilsētas iedzīvotāji. Izlase ir stratificēta pēc dzimuma, vecuma un izglītības. *Pētījuma priekšmets* – ģimenes (mājsaimniecības) kopkapitāls un tā atsevišķo veidu apjoms; esošo resursu un kopkapitāla struktūra; resursu kapitalizācijas mērogi un pakāpe morālās apmierinātības, sabiedriskā stāvokļa un naudas ienākumu aspektos; resursu kapitalizācijas pamatstratēģijas ekonomiskā kapitāla palielināšanas nolūkos.

Pamatojoties uz iepriekš minētiem pētījuma priekšmeta aspektiem, pētījuma *mērķis* ir:

- a) novērtēt Latgales iedzīvotāju kopkapitāla apjomu un struktūru, ņemot vērā valsts sociālekonomiskās attīstības vajadzības, kā arī reģiona iedzīvotāju dažādas prasības, tajā skaitā saistītas ar darba migrāciju;

- b) ģimeņu uzmanību pievērst vecumgrupai līdz 29 gadiem, kura demonstrē lielāku mobilitāti darba migrācijas ziņā;
- c) noteikt personības (ģimenes) kopkapitāla uzkrāšanas svarīgākus faktoros un mehānismus, tā struktūru un dinamiku.

Pētījuma *hipotēze*: pamatojoties uz Latvijas darbinieku konkurētspējas dažiem pētījumiem, atsevišķo kapitālu veidu lomu tajā, var pieņemt, ka cilvēkkapitāla izaugsmes (un līdz ar to, arī reģiona iedzīvotāju materiālās un sociālās labklājības izaugsmes) pamats ir kultūras kapitāls.

Papildhipotēze – kultūras kapitāla nepietiekams apjoms piespiež reģiona ekonomiski aktīvo iedzīvotāju daļu darba migrācijai uz tām valstīm, kur notiek darba vietu materiālā stimulēšana, kur netiek pieprasīts samēra liels kultūras kapitāla īpatsvars, bet ģimeņa nozīme ir darbinieka fiziskajam kapitālam.

Latgales iedzīvotāju kopkapitāla apjoms un struktūra

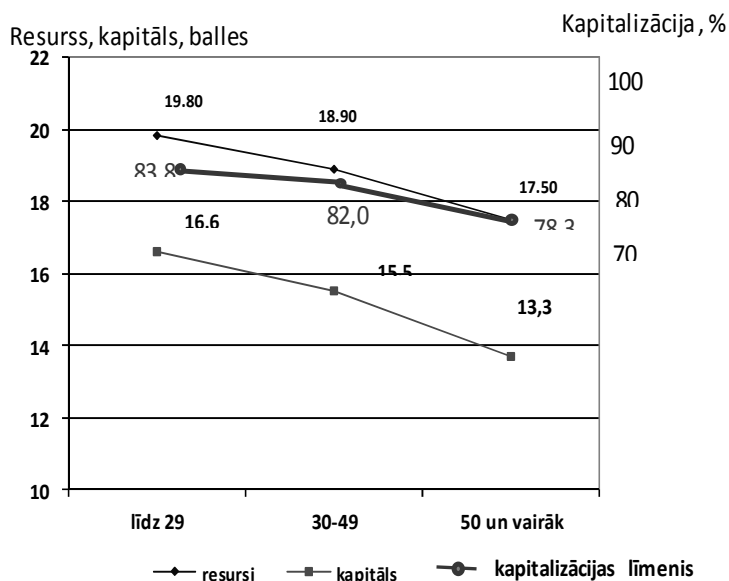
Vidēji visā masīvā respondenti norādīja, ka tiem ir aptuveni 19 *resursu* rādītāji (no 27 maksimāli iespējamajiem), 15 no kuriem dažādās kombinācijās rada naudas ienākumus, ietekmē stāvokli sabiedrībā, dod morālo apmierinātību, proti kapitalizējās (skat. 3.1 tabulu). Latgales iedzīvotāji savu resursu kapitalizācijas līmeni novērtēja samērā augsti – 81,9%.

Gan kopējo resursu apjoms, gan to kapitalizācijas apjoms ir savstarpēji nosacīti: tie, kuriem ir vairāk resursu spēj pilnīgāk transformēt tos kapitālā, bet resursu pilnīgākā kapitalizācijas spēja pozitīvi ietekmē to apjomu. Šajā ziņā „līderi” ir tie, kuri norādīja savu piederību „*augstākajai šķirai*” – norādīja, ka tiem ir vairāk par 22 resursu veidiem, bet to kapitalizācijas līmenis ir 85,6%, respondenti ar augstāko izglītību – 20,8 un 85,6% attiecīgi, uzņēmēji – 21,0 un 83,3%.

Dažādu labumu uzkrāšanas „*autsaideri*” ir *pensionāri* (mazāk nekā 16 resursi, ar kapitalizācijas līmeni 73,3%), tie, kas attiecina sevi pie „*zemākās grupas*” vai pie „*strādnieku šķiras*” (attiecīgi 16,5 un 75,1%), bezdarbnieki (16,6 un 77,7%), respondenti ar izglītību zemāko par vidējo (17,3 un 78,0%).

Tā, „*līderiem*” no 27 resursu veidiem parasti ir 21-22, no tiem „*strādā*”, nes labumus – 18-19. „*Autsaideriem*” ir aptuveni 16-17 resursu veidi, no tiem „*strādā*” – 12-13.

1. attēls. **Resurss, kapitāls un resursu kapitalizācijas līmenis Latgales iedzīvotāju dažādu vecumgrupu vērtējumos, 2012. gada maijs, n=800 cilv.**

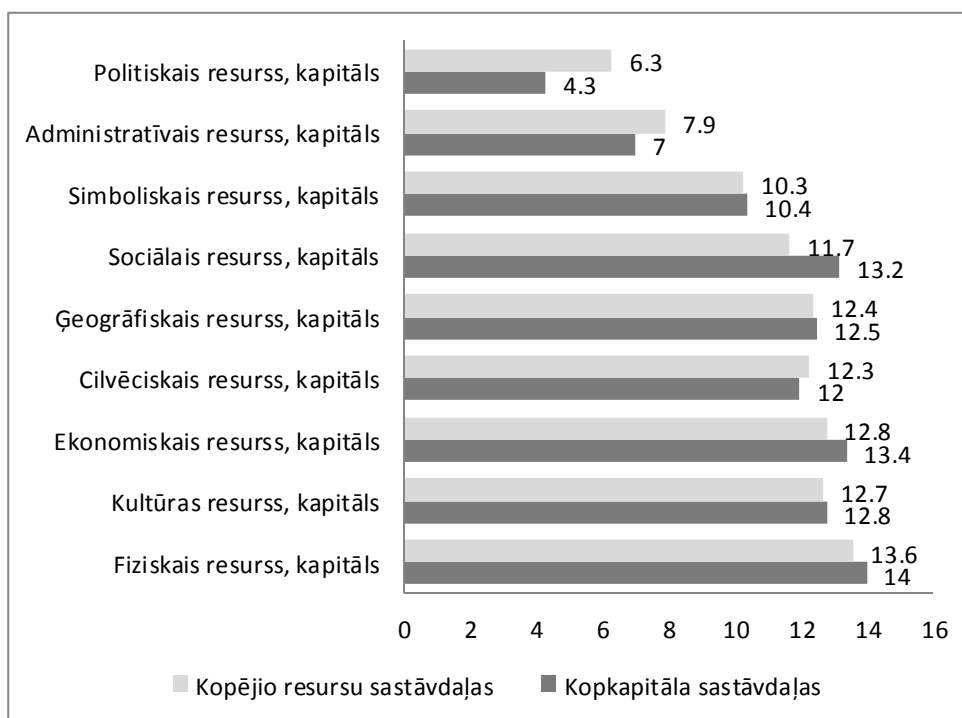

Avots: autora izveidota tabula pēc socioloģiskā pētījuma „Kopkapitāls, tā struktūra un saikne ar darba migrāciju” (2012) aptaujas datiem

Līdz ar vecumu novērojams resursu apjoma un to kapitalizācijas līmeņa samazināšanās (vecumgrupā līdz 29 gadiem – aptuveni 20 resursu veidi ar kapitalizācijas līmeni 83,8%, vecumgrupā 50 gados un vairāk – attiecīgi 17,5 un 78,3%) (skat. 1.attēlu). Resursu un kapitāla apjoma dažādās vecumgrupās atšķirību analīzes tests *Kruskal-Wallis* (ANOVA) parādīja, ka atšķirības ir statistiski nozīmīgas (Sig<0,05) (skat. 1. pielikumus).

Latgales respondentiem atšķirīgo resursu veidos dominē fiziskie (13,6%), ekonomiskie (12,8%) un kultūras (12,7%) resursi (attēls 2). Tomēr kopkapitāla dominējošais trijnieks atšķiras: fiziskais (14,0%), ekonomiskais (13,4%) un *sociālais* (13,2%) kapitāls.

2. attēls. **Kopējo resursu un kopkapitāla sastāvdaļu struktūras, Latgale, 2012. gada maijs, n=800 cilvēki, %**

Avots: autora izveidota tabula pēc socioloģiskā pētījuma „Kopkapitāls, tā struktūra un saikne ar darba migrāciju” (2012) aptaujas datiem

Latvijas reģionu darbaspēka starptautiskās migrācijas iemeslu un seku analīze mikrolīmenī (uz Latgales reģiona piemēra)

Empīriskajai izpētei tiek izvirzīti divi galvenie pētnieciskie jautājumi:

- 1) Kādi faktori visvairāk ietekmē darba migrācijas lēmuma, t.i. privātās investēšanas personības (ģimenes) kopkapitālā lēmuma pieņemšanu mikrolīmenī?
- 2) Vai Latgales reģiona gadījumā migrācijas lēmuma, t.i. privātās investēšanas personības (ģimenes) kopkapitālā lēmuma efektivitātē kopumā ir augsta vai zema?

Respondentu tipoloģiskās grupas saistībā ar darba migrāciju autors nosaka atbilstoši šādiem atbilžu variantiem uz aptaujas anketas jautājumu “Kāda ir Jūsu pieredze saistībā ar darbu ārzemēs?”:

– man nav šādas pieredzes un es neplānoju strādāt ārzemēs tuvākā gada laikā (tipoloģiskā grupa „N” – „Ne-emigranti”);

– man ir šāda pieredze, tomēr es neplānoju strādāt ārzemēs tuvākā gada laikā (tipoloģiskā grupa „A” – „Atgriezušies emigranti”);

– man nav šādas pieredzes, bet es plānoju doties strādāt uz ārzemēm tuvākā gada laikā (tipoloģiskā grupa „P” – „Potenciālie emigranti”);

– man ir šāda pieredze un tuvākā gada laikā es atkal plānoju doties strādāt uz ārzemēm (tipoloģiskā grupa „D” – „Daudzkārtēji emigranti”);

Šī respondentu tipoloģija balstās vienlaikus uz diviem klasifikācijas kritērijiem – plāniem strādāt ārzemēs un darba pieredzes ārzemēs esamība (skat. 3. tabulu).

3. tabula. **Respondentu tipoloģija, balstoties uz diviem klasifikācijas kritērijiem – plāniem strādāt ārzemes un darba pieredzes ārzemēs esamība (tipoloģiskās grupas A, B, C un D)**

Nākotnes plānu kritērijs	Iepriekšējās pieredzes kritērijs	Darba pieredzes ārzemēs esamība	
		<i>Nav</i>	<i>Ir</i>
Plāni strādāt ārzemēs	<i>Nav</i>	„N” – „Ne-emigranti”	„A” – „Atgriezušies emigranti”
	<i>Ir</i>	„P” – „Potenciālie emigranti”	„D” – „Daudzkārtēji emigranti”

Avots: autora izveidota tabula pēc socioloģiskā pētījuma „Kopkapitāls, tā struktūra un saikne ar darba migrāciju” (2012) aptaujas datiem

4. tabula. **Respondentu tipoloģisko grupu kvantitatīvais lielums Latgales iedzīvotāju izlasē un to vecumstruktūra, 2012. gads, n = 800 cilvēki**

Respondentu tipoloģiskās grupas	Grupų lielums		Grupų vecumstruktūra, %		
	%	Cilvēku skaits	Līdz 30 gadiem	30-49 gadi	50 gadi un vairāk
N (Ne-emigranti)	73	586	29	39	32
P (Potenciālie emigranti)	7	55	73	22	5
D (Daudzkārtēji emigranti)	5	39	46	49	5
A (Atgriezušies emigranti)	15	120	37	50	13
Kopā	100	800	-	-	-

Avots: autora izveidota tabula pēc socioloģiskā pētījuma „Kopkapitāls, tā struktūra un saikne ar darba migrāciju” (2012) aptaujas datiem

Analizējot respondentu tipoloģisko grupu vecumstruktūru, var secināt, ka tā ir atšķirīgā dažādās ar migrāciju saistītajās respondentu tipoloģiskajās grupās – piemēram, P grupā izteikti dominē jaunie cilvēki līdz 30 gadiem (skat. 4. tabulu). ANOVA testa rezultāti parādā šo atšķirību statistisko nozīmību. Tikai divos tipoloģisko grupu pāros – P/D un D/N - respondentu vecumstruktūra statistiski nozīmīgi neatšķiras, ņemot vērā šo grupu kvantitatīvo lielumu Latgales

iedzīvotāju izlasē. Savukārt, visas pārējās tipoloģiskās grupas var salīdzināt savā starpā, ņemot vērā statistiski nozīmīgās vecumstruktūras atšķirības starp tām. Konkrēti, salīdzinoši nosakot korelatīvās sasaistes starp dažādiem rādītājiem to tipoloģisko grupu ietvaros, kur vecumstruktūras atšķirības ir statistiski nozīmīgās, autors izmantos daļējās korelācijas (*angļu: partial correlation*) metodi, bloķējot vecuma faktora ietekmi uz analizējamajiem rādītājiem.

Pētījuma ietvaros dažādu faktoru ietekme uz darba migrācijas lēmuma, jeb privātās investēšanas personības kopkapitālā lēmuma pieņemšanu empīriski tiek interpretējamā, kā attiecīgo faktoru vērtību statistiski nozīmīgo atšķirību esamība dažādās respondentu tipoloģiskajās grupās. Piemēram, vecuma faktora ietekme uz pirmo migrācijas lēmumu, kā arī uz lēmumu atgriezties Latvijā ir pierādītā, analizējot ANOVA testa rezultātus par dažādu respondentu tipoloģisko grupu vecumstruktūras atšķirību statistisko nozīmību. Tā, P grupā („Potenciālie emigranti”) ir ievērojami vairāk jauno cilvēku līdz 30 gadiem nekā cilvēku bez darba ārzemēs pieredzes un plāniem, jeb N grupā ($p = 0.000$), kā arī vairāk, nekā A grupā ($p = 0.000$), jeb grupā „Atgriezušies emigranti”. Tas parāda, ka vecums ir šis nozīmīgs faktors, kas stimulē jaunus cilvēkus braukt strādāt uz ārzemēm, un tas pats vecuma faktors stimulē vecākus cilvēkus atgriezties Latvijā, kaut gan A grupas pārstāvju vecumstruktūra joprojām statistiski nozīmīgi atšķiras no N grupas pārstāvju vecumstruktūras ($p = 0.001$) – A grupas pārstāvji ir jaunāki nekā N grupas.

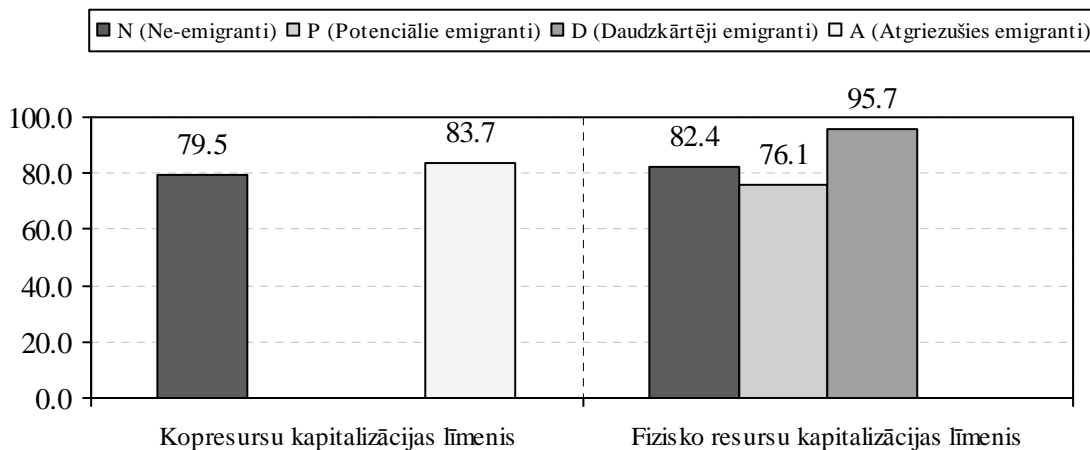
Tālākajā analīzē, pēc analogijas, empīriski tiks interpretētā arī personības kopkapitāla (un tā atsevišķu veidu) apjoma ietekme uz darba migrācijas lēmuma pieņemšanu. Tātad, ***jebkura faktora determinējošā ietekme uz migrācijas lēmuma pieņemšanu šajā pētījumā empīriski interpretējamā kā statistiski nozīmīgās attiecīga faktora atšķirības N un P/D grupā.***

Latgales reģiona iedzīvotāju privātās investēšanas lēmuma personības kopkapitālā efektivitātes augstais vai zemais līmenis empīriski tiks interpretēts, ņemot vērā izmaiņas dažādu tipoloģisko grupu kopkapitāla un tā dažādu veidu apjomā. Gadījumā, ja šis apjoms D vai A grupās būs lielāks, nekā N un P grupās (bloķējot vecuma faktora ietekmi uz kopkapitāla un tā dažādu veidu apjomu), autors varēs apgalvot, ka augstākminētās privātās investēšanas efektivitāte ir augstā. Savukārt, ja kopkapitāla un tā dažādu veidu apjoms paliks nemainīgs vai pat samazināsies, tad šādas privātās investēšanas efektivitāte tiks interpretētā kā zemā. Tātad, ***privātās investēšanas (migrācijas lēmuma veidā) efektivitāte personības kapitālā šajā pētījumā empīriski interpretējamā kā kopkapitāla un tā atsevišķu veidu apjoma statistiski nozīmīgā palielināšanās A grupā salīdzinājumā ar N/P grupu.***

Pēc Latgales iedzīvotāju socioloģiskās aptaujas apkopotajiem rezultātiem var nospriest, ka kopresursu/kopkapitāla un tā atsevišķu veidu apjoms, kā arī dažādā veida resursu kapitalizācijas līmenis dažādās respondentu tipoloģiskajās grupās ir atšķirīgs. Taču zinātniski pamatots

slēdzienus par šīm atšķirībām un līdz ar to par dažādu resursu un kapitāla veidu apjoma ietekmi uz migrācijas lēmuma pieņemšanu mīkrolīmenī, kā arī par šāda privātās investēšanas lēmuma efektivitāti var spriest tikai novērtējot starpgrupu atšķirību statistisko nozīmību, ņemot vērā respondentu tipoloģisko grupu nevienmērīgu kvantitatīvo lielumu, kas tika noskaidrots *Post Hoc* testēšanas gaitā.

3. attēls. **Statistiski nozīmīgās resursu kapitalizācijas līmeņa izmaiņas, kas ir novērotās dažādās tipoloģiskajās grupās saistībā ar migrāciju, 2012. gads, n = 800 cilvēki**

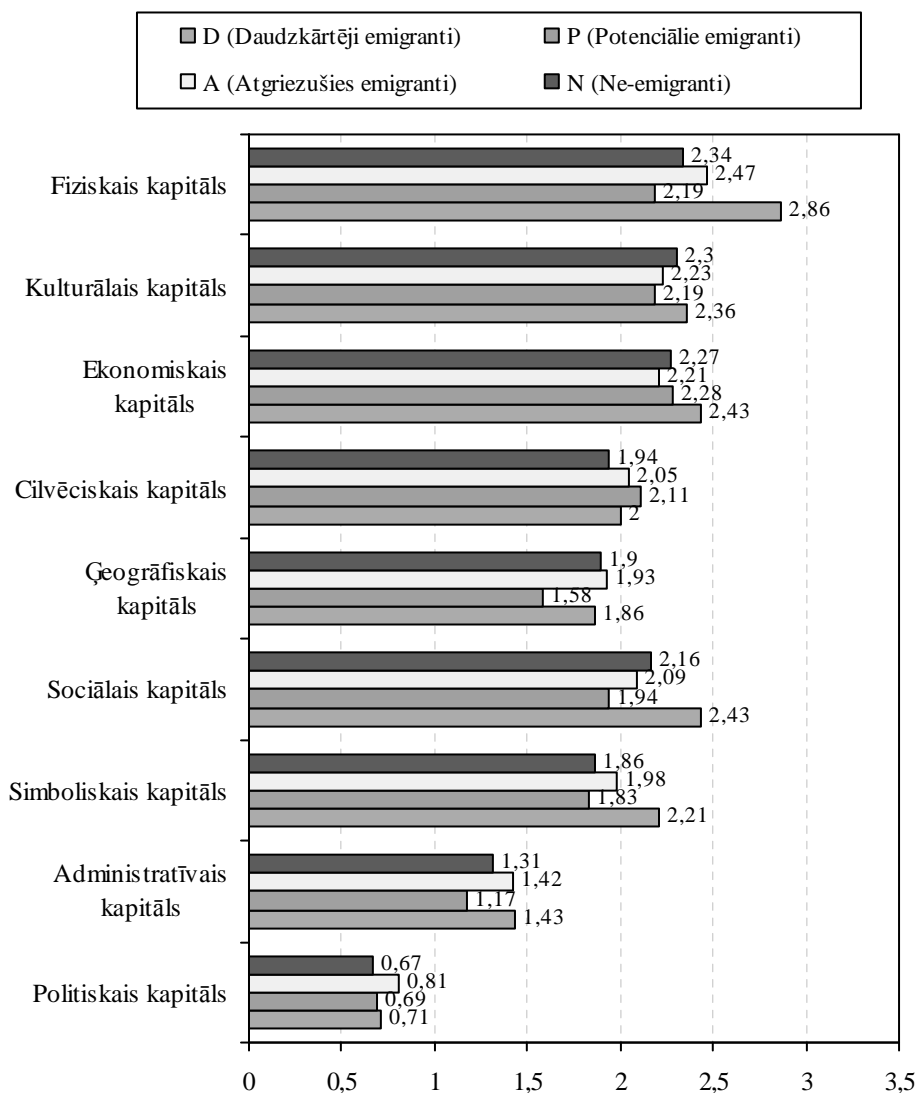

Avots: autora izveidota tabula pēc socioloģiskā pētījuma „Kopkapitāls, tā struktūra un saikne ar darba migrāciju” (2012) aptaujas datiem

3. attēls ilustrē, ka A grupas kopresursu kapitalizācijas līmenis ir lielāks par N grupas kopresursu kapitalizācijas līmeni (attiecīgi 79,5% un 83,7%), kas ir statistiski nozīmīgi ($p = 0,031$). Tas nozīmē, ka *darba migrācijas rezultātā personības kopresursu kapitalizācijas līmenis palielinājās, kas šajā pētījumā empīriski interpretējams, kā kopumā efektīvā privātā investēšana*. Skatoties detalizētāk, var apgalvot, ka statistiski nozīmīgi palielinājās tikai fizisko resursu kapitalizācijas līmenis (skat. 5. attēlu), kas liecina par to, ka *ārzemju darba tirgū Latgales iedzīvotāju fiziskie resursi ir ievērojami vieglāk kapitalizējami nekā Latvijas darba tirgū, kur visdrīzāk, pilnīgāk kapitalizējās citi personības resursi – piemēram, kulturālie*.

Tā kā darba emigrantu (gan potenciālo, gan daudzkārtējo) grupās dominē respondenti līdz 30 gadiem, būtu lietderīgi veltīt lielāku uzmanību tieši šai vecumgrupai, lai sava empīriskajā analizē iespēju robežās "neitralizēt" vecuma faktora ietekmi uz resursu un kapitāla apjomu. Augstākminētajā jaunatnes grupā, kuras pārstāvjiem kopumā ir raksturīga izteiktāka tendence migrēt, nekā pārējiem Latgales iedzīvotājiem, nedaudz izdalās tie, kuri jau bija guvuši darba pieredzi ārzemēs un plāno atkārtoti doties peļņā uz ārzemēm, t.i. „Daudzkārtēji emigranti”(skat. 4. attēlu).

4. attēls. **Kapitāla sadalījums atkarībā no gūtas pieredzes, strādājot ārzemēs, vecumgrupā no 15 līdz 29 gadiem, Latgale, 2012. gada maijs, n=273 cilv., balles**

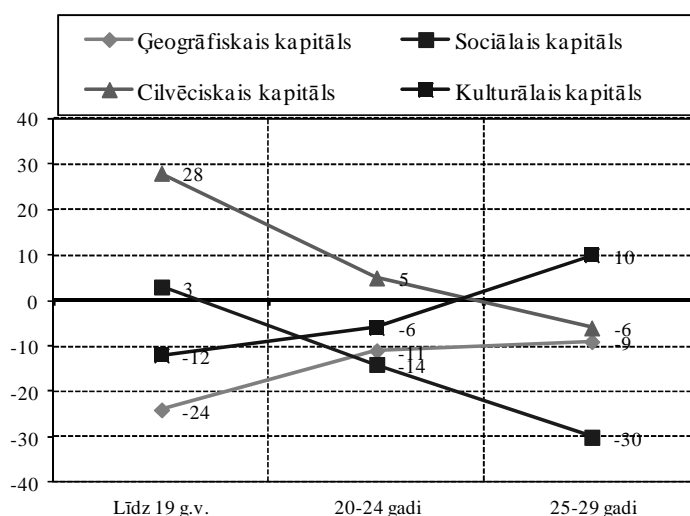
Avots: autora izveidota tabula pēc socioloģiskā pētījuma „Kopkapitāls, tā struktūra un saikne ar darba migrāciju” (2012) aptaujas datiem.

D grupas kopkapitāls ir nedaudz lielāks, nekā grupai, kuras pārstāvjiem nav darba ārzemēs pieredzes un kuri arī neplāno doties peļņā uz ārzemēm (N grupai) – atbilstoši 16,6 un 15,1. Bet kopkapitāla struktūra vienā un otrā grupā ir atšķirīga. Tā, vecumgrupai līdz 29 g., salīdzinot ar tiem, kuriem nav darba ārzemēs pieredzes un kuri neplāno strādāt ārzemēs:

- fiziskā kapitāla ir vairāk par 22%;
- simboliskā kapitāla – par 19%;
- sociālā kapitāla – par 12%;
- ekonomiskā kapitāla – par 7%.

Interesanta ir arī 15-29 g. vecumgrupa grupa – respondenti, kuriem nav darba ārzemēs pieredzes, bet kuri plāno doties peļņā uz ārzemēm (P grupa). Atkal, salīdzinot ar grupu, kuras pārstāvjiem nav darba ārzemēs pieredzes un kuri neplāno strādāt ārzemēs (N grupa), P grupas ģeogrāfiskais kapitāls ir mazāks par 17%, administratīvais – par 11%, sociālais – par 10%, fiziskais – par 6%, kulturālais – par 5%. Un tikai cilvēciskā kapitāla šai grupai ir vairāk par 9%.

5. attēls. **Dažādu kapitāla veidu starpība (vertikālā ass) jauniem cilvēkiem, kuriem nav darba pieredzes ārzemēs, bet ir plāni strādāt ārzemēs (P grupa), salīdzinot ar tiem, kuriem nav šādas pieredzes un nav arī plānu strādāt ārzemēs (N grupa), Latgale, 2012.g. maijs (%)**

Avots: autora izveidota tabula pēc socioloģiskā pētījuma „Kopkapitāls, tā struktūra un saikne ar darba migrāciju” (2012) aptaujas datiem

Tomēr, kā redzams 5. attēlā, cilvēciskā kapitāla pašnovērtējums šīs grupas pārstāvjiem strauji mainās samazināšanas pusē. Līdzīgi notiek ar sociālā kapitāla apjomu. Noturīgā pozitīva dinamika ir vērojama tikai attiecībā uz ģeogrāfisko un kulturālo kapitālu. Acīmredzami, ar gadiem ģeogrāfiskā kapitāla novērtējums kļūst objektīvāks. Savukārt, kulturālā kapitāla labvēlīga mijiedarbība ar cilvēcisko kapitālu, tātad, ar profesionālo izaugsmi darba migrācijas rezultātā, spriežot pēc respondentu atbildēm, netiek novērota.

Secinājumi

Latgales socioloģiskā pētījuma rezultātu analīze, saistīta ar kopkapitālu, tā struktūru un savstarpējo saikni ar darba migrāciju, ļauj autoram apstiprināt pētījuma programmā izvirzītas hipotēzi un papildhipotēzes.

Tika apstiprinātā pētījuma hipotēze, ka mūsdienu „zināšanu sabiedrības” veidošanas apstākļos un kopprodukta pakalpojumu nozaru lielo īpatsvaru, cilvēciskā kapitāla (kas parasti tieši

ietekmē ekonomisko labklājību) izaugsmes pamats ir ģimenes kultūras kapitāls. Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju ievērojamai daļai kultūras kapitāls tieši ir naudas ienākumu (ne tikai sociālo un morālo labumu) avots. Apstiprinājās arī papildhipotēze – lielākā tieksme darba migrācijai ir tiem ekonomiski aktīviem reģiona iedzīvotājiem, kuriem ir samērā augsti daži kopkapitāla rādītāji, it īpaši fiziskais kapitāls, bet nav nepieciešama kultūras kapitāla apjoma, kas konvertējas cilvēciskajā kapitālā un uz tā pamata ekonomiskajā kapitālā tieši Latgalē vai Latvijā.

Latvijas reģionu iedzīvotājiem, kuri ir apveltīti ar dažādiem resursiem, netiek piedāvātas iespējas tos pilnvērtīgi realizēt Latvijā vai piedāvātās iespējas nav pietiekami motivējošas.

Bibliogrāfija

- Bourdieu P. (1987) *Choses dites*. Paris, Minuit.
- Gorz A. (2003) *L'immatériel - Connaissance, valeur et capital*. Paris: Galilée.
- Hazans M., Philips K. (2009) The Post-Enlargement Migration Experience in the Baltic Labor Markets. In: Kahanec M., Zimmerman K.F., ed. *EU Labor Markets After Post-Enlargement Migration*. Heidelberg: Springer-Verlag Berlin, pp. 255-304.
- Hazans M., Philips K. (2011) The Post-Enlargement Migration Experience in the Baltic Labor Markets. *Institute for the Study of Labor. Discussion Paper No. 5878*. July 2011.
- Hazans M. Ekonomiskās migrācijas cēloņu izpēte un monitoringa sistēmas izveide ekonomiskās migrācijas ietekmes noteikšanai uz LR tautsaimniecību. Eksperta atskaite LR Ekonomikas ministrijai, 2005.g. 30.oktobris. Pieejams: http://www.em.gov.lv/em/images/modules/items/item_file_21442_3.pdf (skat. 03.09.2011).
- Kūle M. (2007) Zināšanu fenomena izpratne zināšanu sabiedrības mediānā. Gr.: *Kas ir zināšanu sabiedrība?* Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūts, 7.-19. lpp.
- Latvia. Human Development Report. Human Capital. (2007) Rīga, LU.
- Latvijas un tās reģionu darba tirgus specifiskās problēmas. ES struktūrfondu Nacionālās programmas „Darba tirgus pētījumi” projekts* (2007) Jelgava: Jelgavas tipogrāfija.
- Meņšikovs V. (2009) Kopkapitāls un jaunatnes dzīves stratēģijas: socioloģiskais aspekts. *DU SZF Sociālo Zinātņu Vēstnesis*. Nr. 2, 7.-37. lpp.
- Menshikov V. (2011) Human capital in the structure of total capital of personality: sociological aspect. *Filosofija. Sociologija. Lietuvos mokslu akadēmija*. T. 22. Nr. 2, pp. 150-161.
- Menshikov V., Vanags E. (2011) International Labour Migration: Searching for Methodological Bases of Empirical Research, - *Sociālo Zinātņu Vēstnesis*, Nr.2. 63 lpp.
- Menshikov V. (2010) Labour Market Quality: Investigation Experience in Latvia. *DU SZF Sociālo Zinātņu Vēstnesis*. Nr.2, 27.-44. lpp.
- Migration and Remittances Factbook 2011, 2nd edition* (2011) Washington: The World Bank.
- Nodarbinātības valsts aģentūra. Reģistrētais bezdarba līmenis valstī. Pieejams: <http://www.nva.gov.lv/index.php?cid=6#bezdarbs> (skat. 02.09.2011).
- Бурдые П. Клиническая социология поля науки. – В кн. Социализм Пьера Бурдые. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2001. – с. 55-57
- Бурдые П. Социология политики. М.: Socio- logos, 1993. – с.57.

TIESĪBU ZINĀTNE / LAW

TIESU VARAS INSTITŪCIJU KOMPETENCE CIŅA AR TIESĪBPĀRKĀPUMIEM SPORTA SFĒRĀ: DOPINGS

Zigmārs Andrejevs

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija

Abstract

A modern professional sport has become a lucrative business that employs many thousands of people around the world. The Olympic motto - "Faster, higher, stronger" is now no longer just a reflection of the spirit of the competition, but only, often hypertrophied value and purpose of today's sports world, which is essential to follow for the athlete, to make money with his talent while being in the zenith of fame. Today it would be hard to find a person who had not heard anything at all about the term - doping. At the same time, only a few can say exactly what this term means. The reason of general ignorance is due to a false impression of doping and the use of it as only sports field phenomenon. Such reality raises problems faced by law enforcement agencies around the world, because certain violations in sports field are difficult to legally classify and therefore identify the hazards of the general public, such as doping substances and methods of distribution and manufacturing. In Latvian law science this issue is currently viewed only fragmentary, and thus continue to be, the Latvian legislation has a lacuna for the research question.

Atslēgas vārdi: Profesionālais sports, Latvijas Republikas sporta sfēru reglamentējošie normatīvie akti, dopings, likumdošanas robi

Ievads

Mūsdienu profesionālais sports ir kļuvis par ienesīgu biznesu, kas nodarbina daudzus tūkstošus cilvēkus visā pasaulē. Olimpiskā devīze - „Ātrāk, augstāk, spēcīgāk” šobrīd vairs nav tikai sacensību gara atspoguļojums, bet gan vienīgā, bieži vien hipertrofētā, vērtība un mērķis mūsdienu sporta pasaulē, kuram ir nozīme sekot, lai sportists ar savu talantu pelnītu naudu, vienlaikus atrodoties slavas zenītā. (*Olimpiskā devīze; 2012.02.27*) Šodien būtu grūti atrast cilvēku, kurš par jēdzienu - dopings, nekad, neko nebūtu dzirdējis. Vienlaikus tikai retais var pateikt, ko tieši šis jēdziens nozīmē. Parasti nezināšanas iemesls ir saistīts ar maldīgu priekšstatu par dopingu un tā lietošanu kā tikai un vienīgi specifisku sporta sfēras parādību. Šādas reālijas aktualizē problēmas ar kurām saskaras tiesībsargājošās iestādes visā pasaulē, jo atsevišķus pārkāpumus sporta sfērā ir grūti juridiski klasificēt un noteikt to bīstamību sabiedrībai kopumā, piemēram, dopinga vielu un metožu izplatīšana un ražošana. Latvijas tiesību zinātnē šis jautājums pagaidām ir tikai fragmentāri aktualizēts, un līdz ar to joprojām, Latvijas Republikas likumdošanā pastāv likuma robs attiecībā uz pētījuma jautājumu.

Dopinga tiesiskās reglamentācijas problemātika

Sporta pasaulē dopinga vielu un metožu lietošana parasti ir tiešā veidā saistīta ar konkrēta, augstvērtīga rezultāta sasniegšanu, sportista individuālā snieguma uzlabošanu, iespējami ātrāku traumas sadziedēšanu utt. Ieskatoties sporta vēsturē nākas secināt, ka mūsdienu izpratnē dopinga lietošana sportista snieguma uzlabošanai aizsākās 19. gadsimta vidū, un jau 1896. gadā tika reģistrēts pirmais nāves gadījums, angļu ritenbraucējam Lintonam pārdozējot efedrīnu (*Doping in modern Sports; 2012.03.28*). 20. gadsimta sākums dopinga lietošanas vēsturē kļuva iezīmīgs ar plašu strihnīna,

kokaīna, heroīna un alkohola, nedaudz vēlāk arī amfetamīna, lietošanu atlētu vidū, jo pastāvēja uzskats, ka pareizās devās šīs vielas ne tikai uzlabo sportista rezultātus, bet arī palīdz organismam ātrāk atjaunoties, kļūt izturīgākam (*A Brief History of Anti-Doping*; 2012.02.07). Nebūtu lieki piebilst - mūsdienu profesionālajā sportā (arī lielākās daļas pasaules valstu kriminālajā likumdošanā) šāds pieņēmums ir absolūts nonsenss.

Pēc Otrā pasaules kara sporta sfēra visā pasaulē tika maksimāli politizēta, rezultāts bija jāsasniedz par katru cenu, lai uzskatāmi nodemonstrētu ne tikai atsevišķu valstu ideoloģisko, bet arī fizisko pārkumu pār citām. Šāda nostādne noveda pie jaunu, bet ne mazāk kaitīgu veselībai, dopinga vielu ražošanas un lietošanas straujas eskalācijas, piemēram, kopš 1960. gada Romas olimpiskajām spēlēm milzīgu popularitāti ieguva anaboliskie steroīdi. 21. gadsimtā kontroli pār sportu, politikas vietā, pārņēma bizness, taču „spēles noteikumi” palika tie paši vecie - rezultāts par katru cenu. Dopinga vielas izmantos pat pasaules slaveni atlēti, ja apzināsies, ka netiks pieķerti. Balco laboratorijas (ASV) un tās radītās vielas THG skandāls ir tam spilgts apliecinājums (*BALCO investigation timeline*; 2012.02.15, *Kas ir dopings*; 2012.03.11).

Dopinga lietošanas aizliegums sportā ir balstīts uz diviem pamataspektiem: **ētisko** - sporta noteikumi aizliedz dopinga vielu un metožu lietošanu, jo tas nivelē godīgu sacīkšu principu, un **medicīnisko** - nepamatota medicīnisko preparātu un dopinga metožu lietošana var būt bīstama pašu sportistu veselībai. Līdz ar to starptautiskās sporta organizācijas strikti reglamentē šādu vielu lietošanu, aizliedzot tās ne tikai globālajā mērogā, bet arī nacionālo sporta sacensību līmenī.

Taču ētiskie un medicīniskie aspekti nav vienīgie, kuru dēļ konkrētu dopinga vielu un metožu lietošana bez medicīniska pamata likumdošanas ceļā būtu jāaizliedz pilnībā, un ne tikai profesionālajā sportā vien. Zviedrijas Upsalas Universitātē veiktajā pētījumā par anabolisko steroīdu saistību ar kriminālajām aprindām konstatēti divi šo steroīdu lietošanas veidi (*MK protokols nr.52* (..); 2012.02.11):

1. Ilgstoša lietošana, kas saistīta ar izmaiņām uzvedībā un raksturojas ar nekontrolējamu agresiju, bieži saistīta ar vardarbību pret mājniekiem, t.sk. bērniem.
2. Īslaicīga un stratēģiska lietošana, lai gatavotos noziegumam, palielinātu agresiju un spētu aukstasinīgi veikt noziegumu, pārsvarā ar šaujammieroču pielietošanu

Upsalas Universitātes pētījums liecina, ka šādu vielu izplatība ir jāuztver ļoti nopietni ne tikai sporta organizācijām un pašiem sportistiem, bet arī tiesībsardzības iestādēm, kuru kompetence dod iespēju apkarot, kā arī iniciēt nepieciešamās izmaiņas spēkā esošajā likumdošanā, lai ar likumu palīdzību aizliegtu šādu vielu ražošanu, izplatīšanu un lietošanu (ja vien šīs darbības nav nepieciešamas personai medicīnisku apsvērumu dēļ). Viena no galvenajām problēmām dopinga vielu reglamentēšanā un attiecīgās likumdošanas sakārtošanā Latvijā ir saistīta ar jēdziena - dopings,

precīzas un izsmeļošas definīcijas trūkumu, jo neskatoties, uz Latvijas ratificētajiem starptautiskajiem normatīvajiem aktiem, kuros ir iekļauta gan dopinga definīcija, gan arī aizliegtu vielu un metožu saraksts, Latvijas kompetentās institūcijas pieļauj nepamatotu šī jēdziena interpretāciju, kas sarežģī dopinga problemātikas risināšanu mūsu valsts likumdošanā.

Galvenie sporta sfēru (līdz ar to arī dopinga problemātiku) reglamentējošie normatīvie akti Latvijā ir:

1. Likums "Par Eiropas Padomes Antidopinga konvenciju Nr.135" ("Latvijas Vēstnesis", 1/2 (716/717), 03.01.1997.) [stājas spēkā 01.03.1997.] (*Eiropas Padomes Antidopinga Konvencija Nr.135*; 2012.03.03)
2. Likums "Par Eiropas Padomes Antidopinga konvencijas Papildprotokolu" ("Latvijas Vēstnesis", 152 (2917), 30.10.2003.; Ziņotājs, 22, 27.11.2003.) [stājas spēkā 01.04.2004.] (*Antidopinga Konvencijas papildprotokols*; 2012.01.27)
3. Likums "Par Starptautisko konvenciju pret dopingu sportā" ("Latvijas Vēstnesis", 40 (3408), 09.03.2006.; Ziņotājs, 7, 13.04.2006.) [stājas spēkā 01.02.2007.] (*Starptautiskā konvencija pret dopingu sportā*; 2012.03.10)
4. Likums „Sporta likums” ("Latvijas Vēstnesis", 165 (2740), 13.11.2002.; Ziņotājs, 23, 12.12.2002.) [stājas spēkā 27.11.2002.] ar grozījumiem līdz 17.06.2009. (*Sporta likums*; 2012.03.15)
5. 07.01.2004. MK rīkojums Nr.1 "Par Kopenhāgenas deklarāciju par antidopingu sportā" ("Latvijas Vēstnesis", 4 (2952), 09.01.2004.) [stājas spēkā 07.01.2004.] (*MK rīkojums Nr.1* (..); 2012.02.04)

Piemēram, Eiropas Padomes antidopinga konvencijā Nr.135, kuru Latvijas Republika ratificēja 03.01.1997. , dopings tiek definēts kā - Dopinga preparātu farmakoloģisko grupu vai dopinga metožu lietošana vai to nozīmēšana sportistiem un sportistēm. Savukārt Latvijas Sporta medicīnas valsts aģentūras antidopinga nodaļa „uzskata”, ka dopings ir - Tādu vielu vai metožu lietošana, kuras ir aizliegtas saskaņā ar atbilstošo starptautisko vai nacionālo sporta vadošo organizāciju noteikumiem. Starptautiskajā normatīvajā aktā iekļautā definīcija ietver sevī jēdzienus - lietošana un nozīmēšana, turpretī Latvijas kompetento institūciju interpretētajā dopinga jēdziena definīcijā vārds - nozīmēšana nav iekļauts. Būtībā šāda dopinga definīcijas interpretācija liecina, ka Latvijā visa atbildība par aizliegtu vielu lietošanu tiek uzvelta uz sportistu pleciem, turpretī personām, kuras šīs vielas ražo un izplata nekādas sankcijas nedraud, ja vien, protams, šīs vielas nav narkotiskas vai psihotropas (Latvijas Republikas Krimināllikuma 251., 253.un 253.¹ panti paredz kriminālatbildību par pamudināšanu lietot narkotiskās un psihotropās vielas, kā arī par to neatļautu izgatavošanu, iegādāšanos, glabāšanu, glabāšanu un pārsūtīšanu, arī nolūkā realizēt). (*Krimināllikums*; 2012.03.23)

Eiropas Padomes antidopinga konvencija Nr.135, kuru Latvijas Republika ratificēja 03.01.1997. definē konkrētas, aizliegtās dopinga vielas:

1. Stimulatori
2. Narkotikas
3. Anaboliskie līdzekļi
4. Beta-blokatori
5. Diurētiskie līdzekļi
6. Peptīdu un glikoproteīnu hormoni un to analogi utt.

Par dopinga pārkāpumu šajā normatīvajā aktā savukārt tiek uzskatīts:

1. Aizliegtās vielas vai tās metabolītu vai pazīmju klātbūtne sportista organisma paraugā
2. Aizliegtas vielas vai aizliegtas metodes lietošana vai lietošanas mēģinājums
3. Atteikšanās vai nepiedalīšanās bez attaisnojoša iemesla paraugu ņemšanā pēc paziņojuma, kas noteikts atbilstošos antidopinga noteikumos vai cita izvairīšanās no paraugu ņemšanas
4. Attiecīgu noteikumu pārkāpums saistībā ar sportista pieejamību ārpus sacensību pārbaudei, ieskaitot ziņu nesniegšanu, par atrašanās vietu un pārbaudi neveikšanu pamatojoties uz saistošo noteikumu prasībām.
5. Iejaukšanās vai iejaukšanās mēģinājums jebkurā dopinga kontroles daļā
6. Aizliegto vielu un metožu atrašanās īpašumā
7. Jebkuras aizliegtas vielas vai metodes nelikumīga aprīte
8. Aizliegtas vielas vai aizliegtas metodes ievadīšana vai ievadīšanas mēģinājums jebkuram sportistam, atbalsts, mudināšana, palīdzība, kūdīšana, slēpšana vai jebkura cita līdzdalība antidopinga noteikumu pārkāpumā vai pārkāpuma mēģinājumā.

Neskatoties uz narkotiku iekļaušanu dopinga vielu sarakstā, konkrētajā normatīvajā aktā norādītie aizliegto vielu un dopinga pārkāpumu veidi ir attiecināmi tikai uz sporta sfēru, taču kā liecina Pasaules Antidopinga aģentūras (WADA), vadošās starptautiskās organizācijas dopinga vielu un metožu apkarošanā pētījumi, piemēram, anaboliskie steroīdi 21. gadsimta profesionālajā sportā tiek lietoti tikai katrā desmitajā gadījumā no visiem reģistrētajiem dopinga pārkāpumiem, bet pārējie lietošanas gadījumi ir saistīti ar amatieru sportu, treniņiem, fitnesa centriem utt. (*World Anti-Doping Program*; 2012.02.27) Līdz ar to dopinga problemātika ir aktuāla ne tikai profesionālajā sporta sfērā vien, jo kā liecina augstākminētie WADA statistikas dati, veselībai bīstamās vielas, kuras sporta organizācijas uzskata par dopinga, un līdz ar to tās aizliedz, lielākoties tiek lietotas un izplatītas pārējā sabiedrībā. Latvijas Republikas Krimināllikuma normas šādu situāciju pieļauj, paredzot sankcijas tikai par darbībām, kas saistītas ar narkotiskajām un psihotropajām vielām neņemot vērā citu veselībai kaitīgu vielu pastāvēšanu. Pasaules Antidopinga aģentūras pamatnostādnes paredz aktīvu sadarbību

starp starptautiskajām sporta federācijām un organizācijām, starptautisko olimpisko komiteju (IOC), sporta arbitrāžas tiesu (CAS) potenciālo strīdu gadījumos, kā arī ar atsevišķu valstu valdībām un to likumdevējiem.

Sekmīga dopinga problēmas risināšana ir atkarīga no konkrētas valsts ieinteresētības veikt nepieciešamās izmaiņas nacionālajā likumdošanā, kuras atbilstu starptautisko normatīvo aktu prasībām. Augstāk minētā Latvijas Republikas kompetento institūciju dopinga definīcijas nepamatota interpretācija nav vienīgā šīs sfēras tiesiskās reglamentācijas nepilnība. Eiropas Padomes antidopinga konvencijas Nr.135, kas Latvijā stājās spēkā 01.03.1997. 4. pants paredz to ratificējošajām valstīm veikt nepieciešamos likumdošanas grozījumus ar mērķi - ierobežot un stingri kontrolēt aizliegto dopinga vielu, it sevišķi, anabolisko steroīdu pieejamību un lietošanu. Latvijas valstī šādi grozījumi likumdošanā joprojām nav veikti, kas ņemot vērā tiesnešu pakļautību tikai likumam „sasien rokas” jebkuriem mēģinājumiem pakļaut sankcijām dopinga vielu ražotājus un izplatītājus!

Kopš 1997. gada vienīgie grozījumi Latvijas Republikas normatīvajos aktos, kuros tiktu paredzētas sankcijas par ar dopinga vielām saistītiem pārkāpumiem (piemēram, lietošanu, izplatīšanu vai arī ražošanu) tika veikti Administratīvo pārkāpumu kodeksa 20.03.2003.redakcijā (*Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss*; 2012.03.04)

1. **201.⁵⁶ pants. Dopinga kontroles kārtības pārkāpšana** Par noteiktās dopinga kontroles kārtības pārkāpšanu - uzliek naudas sodu amatpersonai no piecdesmit līdz divsimt piecdesmit latiem.
57
2. **201. pants. Izvairīšanās no dopinga kontroles** Par izvairīšanos no noteiktā kārtībā izdarāmas dopinga kontroles - uzliek naudas sodu no piecdesmit līdz divsimt piecdesmit latiem.
3. **201.⁵⁸ pants. Ziņu nesniegšana par dopinga vielu lietošanu vai dopinga metožu izmantošanu** Par tādu ziņu nesniegšanu, kas saistītas ar dopinga vielu lietošanu vai dopinga metožu izmantošanu, vai par nepatiesu ziņu sniegšanu - uzliek naudas sodu fiziskajai personai no piecdesmit līdz divsimt piecdesmit latiem, bet amatpersonai - no simt līdz divsimt piecdesmit latiem.

Augstāk minētie grozījumi Latvijas likumdošanā ne tikai neattiecas uz dopinga vielu ražotājiem, izplatītājiem un līdz ar to tie nevar tikt uzskatīti par preventīviem, lai ierobežotu un kontrolētu šo vielu izplatību gan sporta sfērā, gan sabiedrībā kopumā, bet arī liecina par Latvijas likumdevēja tendenci ignorēt un nepamatoti interpretēt starptautiskajos normatīvajos aktos iestrādātās prasības. Latvijas valsts vieglprātīga attieksme pret likumdošanas robiem dopinga sfērā ne tikai kaitē valsts tēlam pasaulē, bet arī *a priori* rada labvēlīgu augsni Latvijas potenciālam kļūt par aizliegto vielu tranzītvalsti, kas var veicināt noziedzīgo nodarījumu skaita eskalāciju tieši Latvijas Republikā.

Kopsavilkums

1. Sportista sniegumu uzlabojošās vielas un metodes nemitīgi evolucionē kopā ar sabiedrību balstoties uz tās tehnogēno attīstību, no primitīvisma 20.gs sākumā - strihnīns, kokaīns, amfetamīns,

līdz mūsdienām - anaboliskie steroīdi, asins dopings, THG, un tuvākajai nākotnei - gēnu dopings. Konkrētu vielu vai metožu aizliegšanas nepieciešamības izpratne un aizlieguma praktiskās īstenošanas mehānisms attīstās daudz lēnāk, parasti pēc vielas vai metodes kaitīguma veselībai apzināšanas un zinātniskas šī fakta pierādīšanas.

2. Atsevišķu vielu un metožu bīstamība veselībai, nesankcionētas lietošanas gadījumos, liecina par nepieciešamību ar sporta sfēru saistītajai likumdošanai iet roku rokā ar valsts likumdošanu, jo tieši dažādie noteikumi starptautiskajās sporta federācijās un valstu tiesībās rada iespēja juridiski izvairīties no atbildības par veselībai bīstamu vielu lietošanu, ražošanu, izplatīšanu ne tikai sporta sfērā vien.

3. Latvijas Republikas likumdošana dopinga sfērā ir balstīta galvenokārt uz starptautiskajiem normatīvajiem aktiem, kuri tiek attiecināti tikai uz sporta sfēru. Latvijas valsts likumdošana neparedz ne administratīvo, ne arī kriminālo atbildību par dopinga vielu ražošanu un izplatīšanu.

4. Nepamatota starptautisko normatīvo aktu sporta sfērā interpretācija vai pat ignorēšana liecina par Latvijas likumdevēja apzināti pieļautiem likuma robiem valsts likumdošanā, kas liedz stingri ierobežot un kontrolēt dopinga vielu pieejamību un izplatību.

Bibliogrāfija

2004. gada 7.janvāra MK rīkojums Nr.1 "Par Kopenhāgenas deklarāciju par antidopingu sportā" - <http://www.likumi.lv/doc.php?id=8286a> (2012.02.04)

2007.gada 17.septembra MK protokols nr.52 Par tiesisko regulējumu dopinga vielu aprites ierobežošanas jomā atbilstoši Starptautiskās konvencijas pret dopingu sportā 8.pantam - www.antidopings.lv/pic/Lejupieladei/mk_protokols_dopinga_zinojums.doc (2012.02.11)

A Brief History of Anti-Doping - <http://www.wada-ama.org/en/about-wada/history/a-brief-history-of-anti-doping/> (2012.02.07)

Antidopinga Konvencijas papildprotokols - <http://www.likumi.lv/doc.php?id=80490> (2012.01.27)

BALCO investigation timeline - <http://usatoday30.usatoday.com/sports/balco-timeline.htm> (2012.02.15)

Doping in modern Sports - <http://www.doping-prevention.sp.tum.de/doping-in-general/history-of-doping.html> (2012.03.28)

Kas ir dopings - <http://www.antidopings.lv/dopings/dopings/> (2012.03.11)

Krimināllikums ("Latvijas Vēstnesis", 199/200 (1260/1261), 08.07.1998., Ziņotājs 15) [stājas spēkā 01.04.1999.] ar grozījumiem līdz 01.01.2012. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=88966> (2012.03.23)

Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss (Ziņotājs, 51, 20.12.1984.) [stājas spēkā 01.07.1985.] ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 27.06.2012. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=89648> (2012.03.04)

Likums "Par Eiropas Padomes Antidopinga konvenciju Nr.135" - <http://www.likumi.lv/doc.php?id=201602> (2012.03.03)

Likums „Sporta likums” - <http://www.likumi.lv/doc.php?id=68294> (2012.03.15)

Olimpiskā devīze - <http://www.olimpiade.lv/abc/?selected=3> (2012.02.27)

Starptautiskā konvencija pret dopingu sportā - <http://www.likumi.lv/doc.php?id=209638> (2012.03.10)

World Anti-Doping Program - <http://www.wada-ama.org/en/World-Anti-Doping-Program/> (2012.02.27)

TRANSITION OF THE BALTIC STATES SUB-REGION: FROM THE “POST-SOVIET” TO THE “EU-EUROPE” REGIONAL SECURITY COMPLEX?

Māris Andžāns

Rīga Stradiņš University, Dzirciema street 16, Rīga, Latvia
maris.andzans@gmail.com

Abstract

Transition of the Baltic States Sub-region: from the “post-Soviet” to the “EU-Europe” Regional Security Complex?

The regional security complex theory offers a theoretical framework for analysis of security at the regional level with regional security complexes that, in general terms defined, consist of units (states) that are closely linked by processes of securitization and desecuritization. In other words, regions are primarily defined by no other patterns than those of security related – thus, a state can be a part of whatever, for example, geographical, political or linguistic region, but securitization and desecuritization processes can arrange it in an entirely different region – regional security complex. In empirical applications of the theory the Baltic States mainly have been seen as an interlinked entity and their main security concern has been Russia and issues related to Russia. Authoritative researchers in this field, B.Buzan and O.Wæver, in 2003 considered the three Baltic States as a sub-region of the “post-Soviet” regional security complex, later – in 2009 – B.Buzan and L.Hansen saw the Baltic States as a part of “EU-Europe”.

This article verifies arguments for inter-complex transition of the Baltic States, reviewing theoretical aspects of regional security complexes, previous empirical applications of the theory to the Baltic States and current situation in the Baltic States. It is concluded that the main security concern of the Baltic States remains Russia and that there are no persuasive arguments for inter-complex transition of the Baltic States from the “post-Soviet” to the “EU-Europe” regional security complex. In addition, as the regional security complex theory has been developed in different directions and applied differently, a clear definition of the version of the regional security complex theory used has to be provided in researches applying the theory, especially clarifying definitions, sectors of security used and role of the theory of securitization.

Key words: regional security complexes, securitization, the Baltic States, Russia.

Anotācija

Baltijas valstu apakšreģiona pāreja: no “postpadomju” uz “Eiropas Savienības – Eiropas” reģionālās drošības kompleksu?

Reģionālās drošības kompleksu teorijas ietvarā drošība tiek analizēta reģionu līmenī, bet ar reģionālās drošības kompleksiem vispārīgi tiek saprasti vienību (valstu) kopumi, ko cieši saista drošībiskošanas un atdrošībiskošanas procesi. Citiem vārdiem, reģioni tiek apskatīti drošības izteiksmē – valsts var tikt uzskatīta par daļu no jebkāda cita, piemēram, ģeogrāfiska, politiska vai lingvistiska reģiona, bet drošības izteiksmē drošībiskošanas un atdrošībiskošanas procesi to var padarīt par daļu no pavisam cita reģiona – reģionālās drošības kompleksa. Lielākā daļa pētījumu, kas balstās uz reģionālās drošības kompleksu teorijas, Igauniju, Latviju un Lietuvu aplūko kā savstarpēji saistītu reģionu, kur galvenās drošības bažas saistās ar Krieviju un ar to saistītajiem jautājumiem. B.Buzans un O.Vēvers 2003.gadā Baltijas valstis uzskatīja par “postpadomju” reģionālās drošības kompleksa apakšreģionu, bet vēlāk – 2009.gadā – B.Buzans un L.Hansena minēja Baltijas valstis kā daļu no “Eiropas Savienības – Eiropas”.

Rakstā tiek pārbaudīti argumenti par Baltijas valstu pāreju no “postpadomju” uz “Eiropas Savienības – Eiropas” reģionālās drošības kompleksu, apskatot reģionālās drošības kompleksu teorētiskos aspektus, līdzšinējos Baltijas valstu pētījumus šīs teorijas ietvarā, kā arī pašreizējo situāciju Baltijas valstīs. Tiek secināts, ka tomēr nav neapstrīdamu argumentu, lai apstiprinātu Baltijas valstu pāreju no viena reģionālās drošības kompleksa uz otru. Ņemot vērā šīs teorijas attīstību un tās dažādo pielietojumu, pētījumos būtu skaidri jādefinē izmantotais reģionālās drošības kompleksu teorijas paveids, īpašu uzmanību pievēršot definīciju skaidrībai, pielietotajiem drošības sektoriem un drošībiskošanas teorijas lomai.

Atslēgvārdi: reģionālās drošības kompleksi, drošībiskošana, Baltijas valstis, Krievija.

Introduction

The regional security complex theory, established by B.Buzan, offers a theoretical framework for analysis of security at the regional level. According to most analyses of the Baltic States using the regional security complex theory, Estonia, Latvia and Lithuania have been considered as an

interlinked entity with Russia and related issues as their main security concern. Authoritative researchers in this field, B.Buzan and O.Wæver, in 2003 considered them as a sub-region, as a part, of the “post-Soviet” regional security complex, in 2009, B.Buzan and L.Hansen saw them as a part of “EU-Europe”. This article reviews recent historical developments and current situation in the Baltic States and aims to verify arguments for their inter-complex transition from the “post-Soviet” to the “EU-Europe” regional security complex.

The article has been elaborated using qualitative research methods and it is based on different sources, including literature, official documents, statistical data. To verify arguments for inter-complex transition of the Baltic States, it proceeds with a short review of theoretical aspects of regional security complexes, including the concept of security. It is followed by a general review of previous empirical applications of the regional security complex theory to the Baltic States and current situation in the Baltic States.

Theoretical aspects of regional security complexes¹²

Regions in the international relations theory usually are understood as parts of the international system – as subsystems – that are bounded by geography and other common patterns according to the specific context, for example, political integration, cooperation among states, language, religion, history, etc. Probably the best known theoretical approach of analysis of security at the regional level is the regional security complex theory. Theory, originally developed by B.Buzan, offers a framework for analysis of security at the regional level. Initially, the “classical” security complex theory defined security complex as „a group of states whose primary security concerns link together sufficiently closely that their national securities cannot realistically be considered apart from one another” (Buzan 1983: 106) (the “classical” definition later stated also as „a set of states whose major security perceptions and concerns are so interlinked that their national security problems cannot reasonably be analyzed or resolved apart from one another” (Buzan et al. 1998: 12)). Initially, to trace complexes, historically developed “complex patterns of alignment and enmity” and links that tie together complexes – geographical, political, strategic, historical, economic, cultural (Buzan 1983: 105, 106) – were underlined. Later, patterns of amity and enmity, also interdependence among states were underlined, and, in addition, role of other factors like cultural and racial ties (patterns) and economic factors was highlighted (Buzan 1991: 190, 193, 196, 197, 202). At this point this theory mainly concentrated on states as actors and political and military security.

¹² For similar analysis with emphasis on theoretical aspects of homogeneous regional security complexes see *Prospects of Regionalization of Security in the Cyber Space: Case of the Baltic States* (Andžāns 2013).

The theory was reformulated to include wider understanding of security and actors, and another concept of the so called „Copenhagen School” – securitization – was included. In general terms, according to the initial conceptualization of securitization, an issue becomes a security issue because with an act of speech something is presented as existentially threatened and, accordingly, it is moved outside the borders of normal politics (Buzan et al. 1998: 23-26). The reformulated definition defines security complex as „a set of units whose major processes of securitization, desecuritization, or both are so interlinked that their security problems cannot reasonably be analyzed or resolved apart from one another” (Buzan et al. 1998: 201). Most of the links and binding factors mentioned above were not excluded. However, securitization itself has been widely discussed and, at least at its initial conceptualization, it had several limitations – language and speech as the exclusive mode of securitization (speech acts), not always clear links between actors involved in securitization, relatively narrow conceptualization of securitization actors and audiences, insufficient attention to contextual factors, relatively under-conceptualized desecuritization (Andžāns forthcoming). Accordingly, the theory of securitization has been developed further to address its limitations.

Also the regional security complex theory has been developed and applied empirically in different ways by different researchers. The book (approach), that, according to B.Buzan and O.Wæver, “in many ways [...] comes closest” to theirs, is Lake and Morgan 1997 (Buzan and Wæver 2003: 78). In the aforementioned book P.Morgan claimed that remote states can be considered as a part of geographically distant complexes and, thus, accepted membership of a single state to multiple complexes; according to this approach, membership of complexes is based on externalities – “if the local externality poses an actual or potential threat to the physical safety of individuals or governments in other states, it produces a regional security system or complex” (Morgan 1997: 48, 49). B.Buzan and O.Wæver, however, would consider role of remote states either as “penetration” that “occurs when outside powers make security alignments with states within” a complex (Buzan and Wæver 2003: 46) or as “overlay” that occurs when interests of remote great powers „come to dominate a region so heavily that the local pattern of security relations virtually ceases to operate” (Buzan and Wæver 2003: 61).

One of trends has been to exclude or limit role of the theory of securitization (and, thus, also analysis of process of construction of security) – for example, A.Kaski described his choice as applying “a more traditional pragmatic line”, treating security perceptions “rather as empirical findings” (Kaski 2001: 28). The same researcher also developed a different approach in defining security complexes, identifying different “types of security-complex system”: “Power”

(representing anarchic relations), “Functional” (representing functional linkages) and “Historical and Cultural” (representing historical amities and enmities) (Kaski 2001: 12).

Another direction of development of the regional security complex theory has been development of analysis of homogeneous complexes (also called as sector-specific complexes as they offer analysis of isolated “sector-specific security dynamics” (Buzan et.al. 1998: 17)). For example, regional energy security complexes in context of energy security (Palonkorpi draft), hydropolitical security complexes underlining role of water resources (rivers) as major security issues (Schulz 1995) or cyber security complexes concentrating on cyber security (Andžāns 2013) have been analyzed and developed.

The aforementioned examples of sector-specific regional security complexes underline the paramount link with the concept of security. Historically, security in interstate relations has been mainly associated with military threats and, accordingly, it has been mainly understood as military security. Under the “widened security agenda”, for example, B.Buzan et al. have analyzed security not only in the military, but also in the political, the economic, the environmental and the societal security sectors (important to note, however, that sectors are seen as a “purely analytical device” (Buzan et al. 1998: 168)). However, the aforementioned sectors of security and, accordingly, types of regional security complexes are not the only ones possible. Some types of “non-classical” homogenous complexes (which involve perspective of respective security sectors) were noted in the previous paragraph. According to M.Albert and B.Buzan, number and types of sectors depend on existing discourses of security and, for example, discussions about possibility of differentiating law from the political sector, gender and religion from the societal sector, financial from the economic sector are mentioned (Albert and Buzan 2011: 415, 413, 414, 420).

Empirical applications of the regional security complex theory to the Baltic States

As during the Cold War the Baltic States were occupied by the Soviet Union, local security dynamics in and around the Baltic States could fully unfold only with the beginning of the 1990s. The Baltic States in different stages of the last two decades have been analyzed using the regional security complex theory by different researchers and according to different applications (versions) of the theory.

In 1998 Buzan et al. noted construction of a complex “that will be organized by problems for and with Russia”, linking “most of the former Soviet Union, probably excepting the Baltic states” (Buzan et al. 1998: 137), which in this research were mainly mentioned in regards to issues with Russia (Russian minorities in different contexts, military fears) (Buzan et al. 1998: 121, 124, 136, 156, 169). In 2003, in an extensive empirical application of the regional security complex theory, B.Buzan and O.Wæver considered that the Baltic States form a sub-region of the “post-Soviet”

regional security complex – although “part of the West for most other purposes, but security-wise they are not”, “their main security concern is Russia” (such issues as Russian minorities, military security as a concern for the Baltic States, “entanglement of histories” were underlined) (Buzan and Wæver 2003: 397, 430, 431, 415). However, it was concluded that “with de-escalation and even desecuritisation it is quite likely that” they will “eventually join the EU-European” regional security complex (Buzan and Wæver 2003: 415). Later, in 2009, B.Buzan in a common book with L.Hansen mentioned the Baltic States as a part of “EU-Europe” (Buzan and Hansen 2009: 180).

Similarly as Buzan et al. in 1998, a year earlier also P.Roeder identified a complex in which major security problems of the encompassed states are linked with Russia – the „post-Soviet” security complex – but the Baltic States here were seen as a part of it (as “the Baltic theater” (sub-region)), underlining Russia’s role in its international conflicts (withdrawal of the Russian armed forces, situation of Russian minorities, demarcation of borders) and, at the same time, noting also that they are approaching the “European security complex” (Roeder 1997: 221, 222, 225, 242). A.Kaski in an extensive research of the Baltic States concluded that “the primary security concerns of Estonia, Latvia and Lithuania are so closely linked together that they cannot properly be understood separately” and, accordingly, he argued for existence of “a Baltic security complex” consisting of “Power Complex”, “Functional Complex” and “Historical and Cultural Complex” (mainly similarities and interdependency among the Baltic States and different issues and problems related to Russia interwove this research) (Kaski 2001: 158-160).

After the Baltic States joined the European Union (EU) and the North Atlantic Treaty Organization (NATO) in 2004, O.Kværnø and M.Rasmussen in the following year concluded that, even though the Baltic States have distanced from the “Russian-centered security complex”, “the main security concern for the Baltic states still remains Russia” as they continue to securitize it; however, at the same time, they do not fully belong to any of the surrounding security complexes (standing “in-between security complexes”) (Kværnø and Rasmussen 2005: 91). In 2010 D.Frazier and R.Stewart-Ingersoll, although beyond the scope of the respective article, similarly as B.Buzan and L.Hansen in 2009, noted that “there are persuasive arguments that the Baltic states are part of the EU complex” (Frazier and Stewart-Ingersoll 2010: 750).

Some other researchers have analyzed the Baltic States as a part of other types of constructions of regional security complexes. For example, H.Mölder has seen the Baltic Sea region as a security complex that includes several other complexes – also the Nordic and the Baltic together constituting “the Nordic-Baltic security complex” (Mölder 2006: 25), but A.Lacassagne has analyzed the region (isthmus) between the Baltic Sea and the Black Sea as a regional security complex noting “the fundamental interdependence” within it and overlay by penetration of both

Russia and the United States of America (Lacassagne 2009: 126). In analysis of homogeneous complexes, for example, M.Palokorpi saw the Baltic States as a part of a Eurasian “energy security super complex” that is centered around Russia (energy supply side) and EU/Europe (energy demand side) (Palokorpi draft: 11), but M.Andžāns has seen the Baltic States as a regional cyber security formation which could be considered as a sub-region or a sub-complex of a wider regional cyber security complex, probably centered on Russia (however, subject to further research) (Andžāns 2013: 21).

The Baltic States at present

Following gradual advance to the Euro-Atlantic institutional framework, all three Baltic States joined both EU and NATO in 2004. As B.Buzan and O.Wæver saw the “EU-Europe” regional security complex centered on and dominated by EU (Buzan and Wæver 2003: 437), it could be argued that membership of EU could be considered a persuasive argument for identifying the Baltic States as a part of this complex. However, with the largest enlargement of the union ever in 2004, in general terms, it has become more complicated to consider the union as a single entity as there are significant differences between the “new” and the “old” member states in multiple spheres, especially in their economic development and maturity. At the same time, although the Baltic States are a part of the single market of EU, economic ties of the Baltic States and Russia have remained strong, for example, in 2012 Russia has ranked number one both in Lithuanian export and import (Statistics Lithuania 2012a).

What regards membership of NATO, not only NATO has transformed since the end of the Cold War,¹³ but its direct presence in the Baltic States has been limited (the most visible permanent presence is the air policing mission). At the same time, fears cannot be unnoticed as the Baltic States do not exclude military threats entirely, arguing concerns, for example, with the military conflict of Russia and Georgia in 2008, military exercises of Russia and Belarus in 2009 (Saeima (Parliament of Latvia) 2011). On the other hand, also Russia has not excluded potential threats from the Baltic States – Russia’s defined external military threats can be attributed to Latvia (Rublovskis 2011: 50) and similarly also to the other two Baltic States as Russia, for example, would consider as threatening moving military infrastructure of member states of NATO closer to its borders, deployment of foreign armed forces in territories near it, demonstration of military force with

¹³ With its transformation NATO has included significant elements of cooperative security in its operation. Although cooperative security as a part of its activities has prevented diminishment of its role or even its abandonment, probably also the future of NATO will be tied to cooperative security, and a successful continuation of it can erode the border between the member states and the partner states even further. As a result, in perspective NATO may transform in a organization of broader scope among countries that share common interests and, possibly, also values (Andžāns 2010: 35).

„provocative purposes” during exercises in territories near it (President of the Russian Federation 2010).

Also other previously mentioned problematic issues, including Russian speaking population, history, securitizations, have remained relevant. At some points tensions around ethno-political and historical matters have escalated, probably publicly best known been riots in Tallinn, cyber attacks and confrontation at the official level between Russia and Estonia following the displacement of the so called “bronze soldier” in Tallinn in 2007, cyber attacks on Lithuania following the ban to use symbols of the Soviet Union and the Nazis in public events in 2008,¹⁴ referendum for the Russian language as the second official language in Latvia in 2012. Other problematic aspects have been constantly on the agenda, for example, annual criticism from Russia over commemoration of Latvian soldiers that fought in the Latvian Legion in the Second World War, constant criticism over situation of Russian speakers (including the status of non-citizens) and status of Russian language and culture. On the other hand, issues like Russia’s energy policy, investments, widening of its cultural, linguistic and informational space, reconnaissance, attempts to exert influence on national policies, have often been on the agenda in the Baltic States. But attempts to desecuritize and downplay problematic issues, in general, have not been comprehensive and sustainable. Thus, as did B.Buzan and O.Wæver in 2003 (Buzan and Wæver 2003: 431), also in 2013 it still might be argued that the main security concern of the Baltic States is Russia.

This situation, however, cannot be purely associated with state institutions and politicians. Although share of titular nations has increased since the beginning of the 1990s, still Latvians in Latvia constitute only 60.5 % (Central Statistical Bureau of Latvia 2012) but Estonians in Estonia constitute 68.7 % (Statistics Estonia 2012) of their permanent populations, the rest mainly constituted by Slavic people.¹⁵ Accordingly, positions among representatives of titular nations and Slavic people mainly vary on matters sketched in the previous paragraph. Although there has not been systematic and comprehensive sociological research of public opinion about Russia in the Baltic States, some researches indicate that, in general, Russia is not considered as friendly,¹⁶ but, on the other hand, data systematically collected in Russia indicate that inhabitants of Russia have consistently considered the Baltic States among the most non-friendly and most hostile countries

¹⁴ For a review of cyber attacks against Estonia and Lithuania see *Kiberuzbrukumu vieta drošības konceptā: Krievijas konflikti ar Igauniju, Lietuvu un Gruziju [Alignment of Cyber Attacks in the Security Concept: Examples of Conflicts between Russia and Estonia, Lithuania, Georgia]* (Andžāns 2012).

¹⁵ However, distinctive situation is in Lithuania where Lithuanians in 2012 constituted 83.7 % of the total population and Poles constituted the second biggest ethnic group (Statistics Lithuania 2012b) – in contrast with Latvia and Estonia where Russians are the second biggest ethnic group.

¹⁶ For example, a research following the military conflict of Russia and Georgia in 2008 showed that approximately one third of respondents in Latvia considered Russia as a threat to the independence of Latvia (however, more than a half had an opposite opinion) (SKDS 2008); a research in Lithuania in 2012 showed that half of respondents considered Russia’s policy towards Lithuania as hostile (however, almost a half had an opposite opinion) (NEWSru.com 2012).

towards Russia: in 2012 Latvia ranked third, Lithuania fourth, Estonia fifth (Y.Levada Analytical Center 2012), but a year before – Latvia ranked second, Lithuania third, but Estonia fifth (Y.Levada Analytical Center 2011: 213).

Conclusions

The regional security complex theory offers a theoretical framework for analysis of security at the regional level with regional security complexes that, in general terms defined, consist of units (states) that are closely linked by processes of securitization and desecuritization. Thus, regions are primarily defined by no other patterns than those of security related, and, thus, a state can be a part of whatever, for example, geographical, political or linguistic region, but securitization and desecuritization processes can arrange it in an entirely different region – regional security complex. Although this theory has been developed and applied empirically in different ways by different researchers, if clearly defined in empirical applications, it offers a systematic framework for analysis of security at the regional level.

In empirical applications of the theory (although in different theoretical constructions) the Baltic States mainly have been seen as an interlinked entity, their main security concern has been Russia and issues related to Russia. However, there has been less agreement over to what arrangement of regional security formation the Baltic States belong. Authoritative researchers in this field, B.Buzan and O.Wæver, in 2003 considered the three Baltic States as a sub-region of the “post-Soviet” regional security complex, later – in 2009 – B.Buzan and L.Hansen saw the Baltic States as a part of “EU-Europe”.

However, it can be argued, that the main security concern of the Baltic States remains Russia and that there are no persuasive arguments for inter-complex transition of the Baltic States from the “post-Soviet” to the “EU-Europe” regional security complex. Although the Baltic States joined both EU and NATO in 2004, it is clear that (also confirming thesis of B.Buzan and O.Wæver that complexes are “not defined by membership of organisations” (Buzan and Wæver 2003: 430)) status of member states of the Baltic States of these organizations per se cannot determine their affiliation to a regional security complex. Both the Baltic States and Russia do not exclude potential threats emanating from each other, previously problematic issues, including Russian speaking population, history, securitizations, have remained relevant, at some points tensions around ethno-political and historical matters have escalated and also other negative issues have been on the agenda. And there have been no signs that attempts to desecuritize and downplay problematic issues would have been comprehensive and sustainable. However, a more in-depth analysis of regional security dynamics and identification of regional security complexes and their borders in and around the Baltic States would be desirable.

In addition, it has to be underlined, that a clear definition of the version of the regional security complex theory used has to be provided in researches applying the theory, especially clarifying definitions, sectors of security used and role of the theory of securitization. With no clarity over these issues under label of “regional security complex theory” different and even contrasting conclusions may be achieved, as the theory has been developed in different directions and applied differently.

Bibliography

Albert, M. and Buzan, B. (2011). Securitization, sectors and functional differentiation. *Security Dialogue*, 42 (4-5), 413-425. Retrieved from <http://sdi.sagepub.com/content/42/4-5/413>. [Last accessed 14.04.2012].

Andžāns, M. (2010). Kooperatīva drošība NATO darbībā [Cooperative Security in NATO]. *Rīgas Stradiņa universitāte. Zinātniskie raksti: 2009.gada sociālo zinātņu nozares pētnieciskā darba publikācijas: Ekonomika. Komunikācija. Politika. Socioloģija. Sociālā politika un sociālais darbs. Tiesības. – 2. sēj.* Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte, 29-36.

Andžāns, M. (2012). Kiberuzbrukumu vieta drošības konceptā: Krievijas konflikti ar Igauniju, Lietuvu un Gruziju [Alignment of Cyber Attacks in the Security Concept: Examples of Conflicts between Russia and Estonia, Lithuania, Georgia]. *Rīgas Stradiņa universitāte. Zinātniskie raksti: 2011.gada sociālo zinātņu nozares pētnieciskā darba publikācijas: Ekonomika. Komunikācija. Politika. Socioloģija. Sociālā politika un sociālais darbs. Tiesības.* Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte, 72-79.

Andžāns, M. (2013). Prospects of Regionalization of Security in the Cyber Space: Case of the Baltic States. *Proceedings of the Conference of Turība University „XIV International Scientific Conference „Creating the Future: Communication, Education, Business”*”. Rīga: Biznesa augstskola „Turība”, 14-24.

Andžāns, M. (forthcoming). Drošībiskošanas koncepta ierobežojumi [Limitations of the Concept of Securitization].

Buzan, B. (1983). *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations*. Wheatsheaf Books. 262pp.

Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. New York et al.: Harvester Wheatsheaf. 393pp.

Buzan, B., Wæver, O. and de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Colorado, London: Lynne Rienner Publishers. 239pp.

Buzan, B., and Wæver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge et al.: Cambridge University Press. 598pp.

Buzan, B. and Hansen, L. (2009). *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge et al.: Cambridge University Press. 400pp.

Central Statistical Bureau of Latvia. (2012). *ISG07. Pastāvīgo iedzīvotāju etniskais sastāvs gada sākumā [Ethnical Composition of Permanent Residents at the Beginning of the Year]*. Retrieved from

<http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=IS0070&ti=ISG07%2E+PAST%2V%CEGO+IEDZ%CEVOT%2JU+ETNISKAIS+SAST%2VS+GADA+S%2KUM%2&path=../DATABASE/Iedz/Iedz%EEvot%2ji%20skaits%20un%20t%2E%20izmai%F2as/P%2rr%E7%EDin%E2ti%20dati%20p%E7c%202011.gada%20tautas%20skait%EE%F0anas%20rezult%E2tiem/&lang=16>.

[Last accessed 14.04.2013].

Frazier, D. and Stewart-Ingersoll, R. (2010). Regional powers and security: A framework for understanding order within regional security complexes. *European Journal of International*

- Relations*, 16(4), 731-753. Retrieved from <http://ejt.sagepub.com/content/16/4/731>. [Last accessed 14.04.2013].
- Kaski, A. (2001). *The Security Complex: A Theoretical Analysis and the Baltic Case*. Turku: Turun Yliopisto. 224pp.
- Kværnø, O. and Rasmussen, M. (2005). EU enlargement and the Baltic region: A greater security community? *The Estonian Foreign Policy Yearbook 2005*, 83-92.
- Lacassagne, A. (2009). The Black sea – Baltic sea isthmus: a crucial region for the peaceful future of Europe. *Сборник научных трудов: Социокультурные аспекты развития регионов*. Челябинск: Челябинский институт экономики и права им. М.В.Ладощина, 125-128. Retrieved from <http://www.chiepr.ru/pics/uploads/docs/NIR/CONFERENC/SKARR.pdf>. [Last accessed 14.04.2013].
- Lake, D. and Morgan, P. (eds.). (1997). *Regional Orders: Building Security in a New World*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press. 416pp.
- Morgan, P. (1997). Regional Security Complexes and Regional Orders. In Lake, D. and Morgan, P. (eds.). *Regional Orders: Building Security in a New World*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, pp 20-42.
- Mölder, H. (2006). NATO's Role in the Post-Modern European Security Environment, Cooperative Security and the Experience of the Baltic Sea Region. *Baltic Security & Defence Review*, 8, 7-33.
- NEWSru.com. (2012). *Половина жителей Литвы считают Россию врагом [More than a Half of Inhabitants of Lithuania Consider Russia Enemy]*. Retrieved from <http://newsru.com/world/11sep2012/lietuvos.html>. [Last accessed 14.04.2013].
- Palonkorpi, M. (draft (conference paper) (quoted with permission of the author)). *Energy Security and the Regional Security Complex Theory*. 19pp. Retrieved from <http://busieco.samnet.sdu.dk/politics/nisa/papers/palonkorpi.pdf>. [Last accessed 14.04.2013].
- Roeder, P. (1997). From Hierarchy to Hegemony: The Post-Soviet Security Complex. In Lake, D. and Morgan, P. (eds.). *Regional Orders: Building Security in a New World*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, pp 219-244.
- Rublovskis, R. (2011). Krievijas militārajā dokrīnā paredzētais iekšējais militārais apdraudējums un tiešie militārie draudi. Krievijas un NATO mijiedarbības ietekme uz Latviju un Baltijas valstīm nākotnē [Internal Military Threat and Direct Military Threat in the Military Doctrine of Russia. Impact of Interaction of Russia and NATO towards Latvia and the Baltic States in the Future]. *Militārā zinātne*, 4, 43-50. Retrieved from <http://www.naa.mil.lv/Publikacijas/~media/EE92980597D24FDFAEBF70E8D4309F37.ashx>. [Last accessed 14.04.2013].
- Saeima (Parliament of Latvia). (2011). *Nacionālās drošības koncepcija [National Security Concept]*. Retrieved from <http://www.likumi.lv/doc.php?id=227460>. [Last accessed 14.04.2013].
- Schulz, M. (1995). Turkey, Syria and Iraq: A Hydropolitical Security Complex. In Ohlsson, L. (ed.). *Hydropolitics: Conflicts Over Water as a Development Constraint*. London et al.: Zed Books, pp 91-122.
- SKDS. (2008). *Kopš 2007.gada augusta ievērojami pieaudzis to Latvijas iedzīvotāju īpatsvars, kuri uzskata, ka Krievija ir drauds Latvijas neatkarībai [Number of Inhabitants of Latvia that Consider Russia as Threat to the Independence of Latvia Has Grown Considerably Since August 2007]*. Retrieved from [http://www.skds.lv/doc/Krievija%20kaa%20drauds%20\(08%202008\).doc](http://www.skds.lv/doc/Krievija%20kaa%20drauds%20(08%202008).doc). [Last accessed 14.04.2013].
- Statistics Estonia. (2012). *PHC 2011: People of 192 Ethnic Nationalities Live in Estonia*. Retrieved from http://www.stat.ee/64310?parent_id=39113. [Last accessed 14.04.2013].
- Statistics Lithuania. (2012a). *M6050306: Exports and imports by the Combined Nomenclature (CN, 2-digits level), country, year*. Retrieved from <http://db1.stat.gov.lt/statbank/SelectVarVal/Define.asp?Maintable=M6050306&PLanguage=1>. [Last accessed 14.04.2013].

- Statistics Lithuania. (2012b). *Proportion of the population by ethnicity, compared to the total population*. Retrieved from <http://osp.stat.gov.lt/en/statistiniu-rodikliu-analize?id=1348&status=A>. [Last accessed 14.04.2013].
- Аналитический Центр Ю.Левады [Y.Levada Analytical Center]. (2011). *Общественное мнение – 2011. Ежегодник [Public Opinion – 2011. Yearbook]*. Москва: Аналитический Центр Ю.Левады. 284pp. Retrieved from <http://www.levada.ru/books/obshchestvennoe-mnenie-2011>. [Last accessed 14.04.2013].
- Аналитический Центр Ю.Левады [Y.Levada Analytical Center]. (2012). *Отношение россиян к другим странам [Attitude of Russians towards Other States]*. Retrieved from <http://www.levada.ru/14-06-2012/otnoshenie-rossiyan-k-drugim-stranam>. [Last accessed 14.04.2013].
- Президент Российской Федерации [President of the Russian Federation]. (2010). *Военная доктрина Российской Федерации [Military Doctrine of the Russian Federation]*. Retrieved from http://www.kremlin.ru/ref_notes/461. [Last accessed 14.04.2013].

NEKUSTAMĀ ĪPAŠUMA LABPRĀTĪGAS PĀRDOŠANAS IZSOLĒ TIESAS CEĻĀ PROBLEMĀTIKA

Sana Baumannē

Biznesa augstskola Turība, Graudu iela 58, Rīga, Latvija, LV-1058
baumanes@inbox.lv

Abstract

Problems Related to Voluntary Sale at Auction of Immovable Property through the Court

The subject of the article is significant and topical from both a theoretical and practical point of view. Relevant and important, since with the Court improperly interpreting some legal norms included in Section 49 of the Seventh Chapter of Part B of the Civil Procedure Law, a creditor is not secured the right to obtain the satisfaction from the pledged property.

The aim of the article is to observe and substantiate the problems, related to the interpretation of some legal norms included in Section 49 of the Seventh Chapter of Part B of the Civil Procedure Law, and to try to point out the ways of interpreting the Civil Procedure Law norms, which will be optimum for the practical use, as well as to draw attention to the problems in the application of some Civil Procedure Law norms in the valid legal regulation in order to substantiate the problems related to the subject of the article.

The following research methods have been used in the study: synthesis, analysis, grammatical method, systemic method and comparative method.

The main conclusions made in studying the problems related to the interpretation of some legal norms included in Section 49 of the Seventh Chapter of Part B of the Civil Procedure Law are that, in examining the application for the voluntary sale at auction of immovable property through the court, a dispute is not settled, and, in adopting a decision, the principle of adversarial proceedings typical for the civil procedure is not observed, and the pledge debtor's view on the circumstances set out in the application is not ascertained. In examining the application for the voluntary sale at auction of immovable property through the court, it is impossible for a judge to make sure that the reserved price offered at auction as stated in the application conforms to the immovable property fair value. A conclusion was made that it indirectly arises from the fourth part of Section 396 of the Civil Procedure Law that co-owners have no right of first refusal. And it was concluded also that, if the creditor's debtor is not a pledgor, he is not a subject of norms of Section 49 of the Civil Procedure Law.

Key Word: pledge, pledgor, conditions of sale, free price, voluntary auction.

Lietas par nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē tiesas ceļā ir pakļautas tikai tiesai. Nekustamā īpašuma labprātīga pārdošana izsolē tiesas ceļā izriet no Civillikuma 1321. pantā noteiktajām ķīlas kreditora jeb ķīlas ņēmēja tiesībām pārdot ķīlu par brīvu cenu. Procesuālās tiesību normas ir līdzeklis materiālo tiesību realizēšanai, nosakot kārtību, kādā prasītājs vai pieteicējs var īstenot savas tiesības un likumīgās intereses (Civilprocesa likuma komentāri. II daļa (29.-60¹. nodaļa) 2012: 605). Civilprocesa likuma normu izkārtojums ļauj secināt, ka uz jautājumiem, kas saistīti ar nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu tiesas ceļā, neattiecas ne noteikumi par prasības tiesvedību, ne sevišķās tiesāšanās kārtību (Civilprocesa likuma komentāru atziņās izmantotie Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta nolēmumi 2012: 147).

Šajā rakstā autore analizēs atsevišķās Civilprocesa likuma (turpmāk tekstā – CPL) B daļas septītās sadaļas 49. nodaļā ietvertās tiesību normas un aplūkos problēmas, kas saistītas ar šo tiesību normu interpretāciju un centīsies norādīt uz praktiskai izmantošanai optimāliem CPL likuma normu iztulkošanas variantiem, kā arī centīsies vērst uzmanību uz problēmām spēkā esošajā tiesiskajā regulējumā atsevišķu CPL normu piemērošanā.

Autore vēlas vērst uzmanību uz praksē pastāvošu problēmu, kas saistīta ar CPL 395. panta interpretāciju.

Pieteikuma par nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē tiesas ceļā piekritība ir noteikta CPL 395. pantā, kas nosaka, ka pieteikums par nekustamā īpašuma labprātību pārdošanu izsolē tiesas ceļā iesniedzams rajona (pilsētas) tiesai pēc nekustamā īpašuma atrašanās vietas. Attiecībā uz piekritību šajā normā ir ietverts tas pats princips, kas attiecībā uz nekustamu īpašumu vispārīgā veidā noteikts civiltiesisko strīdu izšķiršanai, tas ir, pieteikumu CPL 49.nodaļas kārtībā tāpat kā strīdus vispārējās prasības tiesvedības kārtībā izskata rajona (pilsētas) tiesa pēc mantas atrašanās vietas. Lai gan no CPL 395. panta skaidri izriet, ka lietas par nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē ir pakļautas tikai tiesai, tiesu prakse parāda, ka ne vienmēr šī komentējamā norma tiek uztverta pareizi. Ar Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2010. gada 9. jūnija lēmumu lietā Nr.SPC-141/2010 tika atcelts Dobeles rajona tiesneša lēmums, ar kuru tika noraidīts ķīlas ņēmēja pieteikums, pamatojot lēmumu ar Civilprocesa likuma 1332. panta pirmās daļas 3. punktu, kurā noteikts, ka tiesnesis atsaka pieņemt prasības pieteikumu, ja puses likumā noteiktajā kārtībā vienojušās par strīda nodošanu izskatīšanai šķīrējtiesā, jo tiesnesis konstatēja, ka ķīlas līgums ietver noteikumu jebkuru strīdu izšķirt Rīgas Pastāvīgajā šķīrējtiesā (Civilprocesa likuma komentāri. II daļa (29.-60¹. nodaļa) 2012: 606).

Līdz ar ko, iepriekš minētais rada nepieciešamību noskaidrot šā tiesību institūta juridisko dabu.

Pieteikuma par nekustamā īpašuma pārdošanu tiesas ceļā izskatīšanas kārtība noteikta CPL septītās sadaļas 49. nodaļā ietvertajās normās. Izskatot šajā sadaļā ietvertās normas, autore secina, ka, izskatot pieteikumu par nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē tiesas ceļā, netiek izšķirts strīds, bet likumā noteiktajos gadījumos tiesnesis izlemj atļaut vai neatļaut attiecīgā nekustamā īpašuma pārdošanu izsolē. Tiesneša lēmuma pieņemšanas procesā netiek realizēts civilprocesam raksturīgais sacīkstes princips un pat netiek noskaidrots ķīlas parādnieka viedoklis par pieteikumā izklāstītajiem apstākļiem (Civilprocesa likuma komentāru atziņās izmantotie Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta nolēmumi 2012: 147). Tādējādi uz apskatāmo procesuālo kārtību nav attiecināmi prasības celšanas vispārīgie noteikumi, un pieteikuma iesniegšana nekustamā īpašuma labprātīgai pārdošanai tiesas ceļā nav kvalificējama kā strīda ierosināšana tiesā. Turklāt, kas attiecas uz iepriekš minēto lietu, tiesnesis CPL 49. nodaļas kārtībā iesniegto pieteikumu kļūdaini kvalificējot par prasības pieteikumu, pēc būtības pieteicējai liedzis realizēt likumā noteiktās tiesības lūgt ķīlas priekšmeta pārdošanu šajā nodaļā paredzētajā procesuālajā kārtībā. No šķīrējtiesas institūta būtības izriet, ka atbilstoši Civilprocesa likuma D daļas normām šķīrējtiesa izšķir civiltiesiskos strīdus, ievērojot pušu līdztiesības un sacīkstes

principu. Turklāt saskaņā ar CPL 397. pantu, kas reglamentē tiesneša lēmuma pieņemšanas noteikumus un CPL 398. pantu, kas nosaka izsoles kārtību izriet, ka tiesneša lēmums tiek izpildīts nekavējoties, jo atbilstoši CPL 540. panta 4. punktam šim lēmuma ir izpildu dokumenta spēks, kas nav iespējams attiecībā uz šķīrējtiesas procesā pieņemtiem nolēmumiem, jo tos, pirmkārt, nepieņem tiesnesis, bet šķīrējtiesas sastāvs un, otrkārt, šķīrējtiesneša pieņemtā lēmuma piespiedu izpildei ir nepieciešams tiesas akcepts (Civilprocesa likuma komentāri. II daļa (29.-60¹. nodaļa) 2012: 607). Tādejādi autore secina, ka lietas par nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē tiesas ceļā nav šķīrējtiesas kompetencē un neatkarīgi no ķīlas līgumā ietvertās šķīrējtiesas klauzulas pakļautas izskatīšanai vispārējās jurisdikcijas tiesā.

Autore vēlas vērst uzmanību uz CPL 396. panta trešās daļas 3. punktu, kas nosaka, ka pārdošanas nosacījumos norāda izsoles sākumcenu.

Tulkojot šīs tiesību normas trešās daļas 3. punktu kopsakarā ar šīs tiesību normas otro daļu, kas nosaka kādi dokumenti ir pievienojami pieteikumam par nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē tiesas ceļā, proti, pievienojami pārdošanas nosacījumi un apliecināta izdruka no attiecīgā zemesgrāmatas nodalījuma, kurā norādīti spēkā esošie ieraksti un atzīmes, bet, ja ieteikumu iesniedzis ķīlas ņēmējs, arī ķīlas līguma noraksts un pierādījumi par parādnieka brīdināšanu konstatējams, ka tiesnesim, izskatot pieteikumu par nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē tiesas ceļā, nav iespējams pārliecināties par norādītās izsoles sākumcenas atbilstību nekustamā īpašuma patiesajai vērtībai. Civilprocesa likuma 398. pantā noteikts, ka pārdošanu izsolē veic tiesu izpildītājs kārtībā, kāda šajā likumā noteikta tiesas sprieduma izpildei, ievērojot šādus nosacījumus: 1) nekustamais īpašums aprakstāms un novērtējams tikai tajā gadījumā, ja to lūdz persona, uz kuras pieteikuma pamata notiek pārdošana (Civilprocesa likuma komentāru atziņās izmantotie Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta nolēmumi 2012: 154). No iepriekš minētā secināms, ka ar nekustamā īpašuma novērtēšanu saistītie jautājumi, ja īpašums tiek labprātīgi pārdots izsolē tiesas ceļā, ir ķīlas ņēmēja kompetencē. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departaments 2010. gada 27. janvāra lēmumā Nr.SPC-12/2010 ir norādījis, ka tas vien, ka pārdodamā nekustamā īpašuma vērtība ir noteikta zemāka par zemesgrāmatas nodalījumā ierakstīto ar hipotēku nodrošināto summu, nevar būt par pamatu pieteikuma noraidīšanai. Zemesgrāmatas nodalījumā norādītā summa ir ar ķīlu nodrošināto prasījumu maksimālā summa, nevis cena, par kuru noteikti ir jāpārdod ieķīlātais īpašums. Tāpat ir norādīts, ka izsoles sākumcena ir tikai izsoles sākumpunkts, un reālā īpašuma vērtība tiek noteikta izsoles procesā. Nekustamā īpašuma vērtība noteiktā laika posmā var mainīties, un tie ietekmē dažādi faktori, tostarp nekustamā īpašuma tirgus (augoša vai lejupejoša tirgus apstākļi), pircēja maksātspēja, īpašuma stāvoklis u.tml. Turklāt pārdošanas nosacījumi izsolēs būtiski atšķiras no

nekustamo īpašumu pārdošanas brīvā tirgū (Civilprocesa likuma komentāru atziņās izmantotie Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta nolēmumi 2012: 155). Izsole – mantas pārdošana noteiktā vietā un laikā publiskā vairāksolīšanā tam pircējam, kurš piedāvā visaugstāko cenu (Terminu skaidrojošā vārdnīca Civiltiesībās (lietu tiesības, saistību tiesības) 2011: 60). Saskaņā ar Civillikuma 2073. pantu pārdošana izsolē ir priekšlikums tam, kas par atklāti pārdodamo lietu sola dot visaugstāko cenu, noslēgt par to pirkuma līgumu (Latvijas Republikas Civillikuma komentāri: Ceturtā daļa. Saistību tiesības. 2000: 446). Tādejādi izsoles mērķis ir iegūt pēc iespējas augstāku samaksu par pārdodamo lietu. Ievērības vērts ir arī Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2010. gada 24. februāra lēmums lietā Nr.SPC-78/2010, kurā Senāta ieskatā no CPL 396.panta trešās daļas un CPL 397. panta otrās daļas 2. punkta neizriet, ka pieteikumam par nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē būtu jāpievieno nekustamā īpašuma novērtējums. Turklāt uz nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē nav attiecināmi Civilprocesa likuma 607. un 607.¹ panta noteikumi par nekustamā īpašuma pirkuma nodrošinājumu un izsoles sākumcenu piespiedu izsolē, jo atbilstoši Civilprocesa likuma 398.panta 1.punktam nekustamais īpašums aprakstāms un novērtējams tikai tajā gadījumā, ja to lūdz persona, uz kuras pieteikuma pamata notiek pārdošana. Izsoles kārtību, pārdodot nekustamo īpašumu, labprātīgā izsolē reglamentē CPL 398.pants (Civilprocesa likuma komentāru atziņās izmantotie Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta nolēmumi 2012: 160).

Tāpat autore vēlas vērēt uzmanību uz CPL 396. panta ceturto daļu, kas nosaka, ka, ja pārdodamais nekustamais īpašums atrodas vairāku personu kopīgā īpašumā, tad, nosakot, pārdošanu izsolē tiesas ceļā pēc īpašnieka pieteikuma, ir vajadzīga visu līdzīpašnieku piekrišana. Normas ir iztulkojamas tā, lai mērķi un principi izpaustos savstarpēji samērīgā proporcijā (Juridiskās metodes pamati. 11 soļi tiesību normu piemērošanā 2003: 119). No CPL 396. panta ceturtais daļas satura tieši izriet, ka līdzīpašniekiem pirmpirkuma tiesību nav, jo pretējā gadījumā nebūtu nepieciešama līdzīpašnieku piekrišana izsolei, kas pēc būtības nozīmē viņu atteikšanos no pirmpirkuma tiesībām (Civilprocesa likuma komentāri. II daļa (29.-60¹. nodaļa) 2012: 608). Autoresprāt, izsoles mērķis – piesaistīt pēc iespējas plašāku solītāju loku, lai pārdotu nekustamo īpašumu par iespējami augstāko cenu netiktu sasniegts, pieļaujot pirmpirkuma tiesību un pēc tam arī izpirkuma tiesību realizēšanu.

Autore vērs uzmanību uz praksē pastāvošu problēmu, kas saistīta ar CPL 397. panta otrās daļas 1. punkta interpretāciju.

Atbilstoši komentējamā panta otrās daļas 1.punktam tiesnesim, pieņemot lēmumu, jāpārliciecinās, ka nekustamais īpašums pieder ķīlas ņēmēja parādniekam. Tiesu prakse rāda, ka ir bijušas grūtības noteikt, uz kuru personu ir attiecināms ķīlas ņēmēja parādnieka statuss. Latvijas Republikas

Augstākās tiesas Senāta Civillietu departaments 2010. gada 27. janvārī ir taisījis spriedumu lietā Nr.SPC-33/2010, kurā analizēja Civillikuma 1278., 1319., 1321 un 1367. pantu un nonācis pie atzinuma, ka tieši ķīlas devējam CPL 49. nodaļas normu izpratnē ir parādnieka statuss. Līdz ar ko, ja kreditora parādnieks nav ķīlas devējs, viņš nav CPL 49. nodaļas normu subjekts. Autoresprāt, CPL 397. panta otrās daļas 1.punktu nevar tulkot sašaurināti, ir jāņem vērā Civillikuma normas, kas reglamentē ķīlas tiesības. Civillikuma 1367. pants nosaka, ka pēc ķīlas nostiprināšanas zemesgrāmatā ķīlas ņēmējs var izmantot tās tiesības, ko dod publiska hipotēka – prasīt bezstrīdus piespiedu izpildīšanu vai nekustamā īpašuma pārdošanu labprātīgā izsolē tiesas ceļā (Latvijas Republikas Civillikuma komentāri: Lietas; Valdījums; Tiesības uz svešu lietu 1998: 222). Kreditora tiesības meklēt apmierinājumu no ieķīlātās lietas noteiktas arī Civillikuma 1319. pantā (Latvijas Republikas Civillikuma komentāri: Lietas; Valdījums; Tiesības uz svešu lietu 1998: 194). Savukārt Civillikuma 1278. pants nosaka, ka ķīlas tiesība ir tāda tiesība uz svešu lietu (Civillikuma 841. pants), uz kuras pamata šī lieta nodrošina kreditoram viņa prasījumu tādā kārtā, ka viņš var no tās dabūt šā prasījuma samaksu (Latvijas Republikas Civillikuma komentāri: Lietas; Valdījums; Tiesības uz svešu lietu 1998: 167). Ir jāņem vērā, ka ķīla ir instruments saistību izpildei atbilstoši Civillikuma 1278. pantam, līdz ar to ķīlas devējs iegūst parādnieka statusu (Civilprocesa likuma komentāru atziņās izmantotie Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta nolēmumi 2012: 180). Var piebilst, ka Civillikuma VI nodaļas „ķīlas tiesības sekas” 1.sadaļas virsraksts „Ieķīlātāja jeb ķīlas parādnieka tiesības” arī norāda, ka attiecībā pret ķīlas devēju tieši ieķīlātājs ir ķīlas ņēmēja parādnieks (Civilprocesa likuma komentāri. II daļa (29.-60¹. nodaļa) 2012: 624).

Bibliogrāfija

- Joksts O. 2011. *Terminu skaidrojošā vārdnīca Civiltiesībās (lietu tiesības, saistību tiesības)*. Rīga: SIA Drukātava, 144 lpp.
- Meļķis E. 2003. *Juridiskās metodes pamati. 11 soļi tiesību normu piemērošanā*. Rīga: Latvijas Universitāte, 250 lpp.
- Autoru kolektīvs. Torgāns K. 2012. *Civilprocesa likuma komentāri. II daļa (29.-60¹.nodaļa)*. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 1031 lpp.
- Autoru kolektīvs. Torgāns K. 2000. *Latvijas Republikas Civillikuma komentāri: Ceturtā daļa. Saistību tiesības*. Rīga: Mans Īpašums, 688 lpp.
- Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departaments 2012. *Civilprocesa likuma komentāru atziņās izmantotie Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta nolēmumi*. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 334 lpp.
- Višņakova G., Balodis K. 1998. *Latvijas Republikas Civillikuma komentāri: Lietas; Valdījums; Tiesības uz svešu lietu*. Rīga: Mans Īpašums, 256 lpp.

POLICIJAS DARBINIEKA PALĪGA INSTITŪTS LATVIJĀ

Inese Boluža

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, LV – 5401

inese.boluza@gmail.com

Abstract

The institution of police officer assistant in Latvia

One of the most interesting and controversial institutes in Latvia's Police law is assistant of police officer. We had many rules that are changed in length of time, but do not produce expected harvest. Police waits cooperation from society, society waits obliging attitude from police. The financial means in the budget of the State police for assistants of police officers then and now not planned. Within the framework of materially technical coverage for assistants of police officers from the State police to be issued only certificate of police officer assistant. Although assistants of police officers provide significant for urban and country police district inspectors carrying out preventive work, and cooperation with other services (such as Fish Inspectors, Forest-guard, the fight against illegal fishing and hunting; in the fight against illegal logging, etc.), but now these services are used for relatively little. There are different views between law scientists and police officers about necessity of the police officer assistant and it is not favour development of this institution.

Now we need to develop institution of police officer assistant, because it is very important part of community policing. The State police of Latvia have many problems to improve this institution, but it is very necessary in the police way to the rule of law.

Key words: Police law, assistant of police officer, problems of legal regulations, society, cooperation, problems, development.

Ievads

Raksta mērķis ir izpētīt policijas darbinieka palīga institūta aspektus Latvijā.

Raksta uzdevumi:

- 1) raksturot policijas darbinieka palīga institūta attīstību no 1992. gada līdz 2013. gadam;
- 2) atspoguļot būtiskākās problēmas šajā jomā;
- 3) izpētīt policijas darbinieka palīga institūta attīstības perspektīvas.

Rakstā tika izmantoti un analizēti normatīvie akti, kas nosaka Valsts policijas darbības regulējumu Latvijā, kā arī policijas darbinieka palīga statusu. Darbā ir analizētas nepilnības gan Ministru kabineta noteikumos, kas saistītas ar policijas darbinieka palīga institūtu Latvijā, gan nepilnības Valsts policijas iekšējos normatīvajos aktos.

Rakstā ir izmantotas analīzes un sintēzes, salīdzinošā, indukcijas un dedukcijas metodes.

Policijas palīga institūta attīstība no 1992. gada līdz 2013. gadam

Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas policijas darbinieka palīga institūtu Latvijā reglamentēja nolikums „Par policijas darbinieka palīgu”, kas bija apstiprināts ar Latvijas Republikas Ministru Padomes 1992. gada 28. septembra lēmumu Nr. 405. Raksta autore uzskata, ka sevišķi pārdomāts un juridiski korekts šajā normatīvajā aktā bija 15. punkts: „Katrs policijas dienests, kurš vēlas izmantot policijas darbinieku palīgus, izstrādā, pamatojoties uz šo nolikumu, instrukciju, kurā sīkāk reglamentējama attiecīgā dienesta policijas darbinieku palīgu izmantošanas kārtība un norādāmi pasākumi, kuros viņus var iesaistīt. Šīs instrukcijas apstiprina Iekšlietu ministrijas Policijas

departamenta priekšnieks". Šis normatīvais akts zaudēja spēku 2004. gada 1. decembrī. Tad sekoja 2004. gada 23. novembra Ministru kabineta noteikumi Nr. 958 „Policijas darbinieka palīgu darba organizācijas un pienākumu pildīšanas noteikumi”, kas tika izdoti saskaņā ar likuma „Par policiju” 30. panta otro daļu un stājās spēkā 2004. gada 1. decembrī. Ceļš līdz šiem noteikumiem bija dažādu negaidītu un diskutējamu lēmumu pilns, un par to rakstā arī tiks runāts. Šie noteikumi spēku zaudēja 2006. gada 1. oktobrī.

Valsts policijas budžetā finansiālais nodrošinājums policijas darbinieku palīgiem ne toreiz, ne arī tagad nav paredzēts. Materiāltehniskajā nodrošinājumā policijas darbinieku palīgiem no Valsts policijas centralizēti tiek izsniegtas tikai policijas darbinieku palīgu apliecības. Lai gan policijas darbinieku palīgi sniedz ievērojamu atbalstu gan Latvijas pilsētu, gan lauku iecirkņu inspektoriem, veicot preventīvo darbu, kā arī noziedzīgu nodarījumu pārtraukšanā un atklāšanā sadarbībā ar citiem dienestiem (piemēram, zivju inspektoriem, mežsargiem – nelikumīgas zvejas un medību apkarošanā, nelikumīgas mežu izciršanas apkarošanā u.c.), tomēr tagad šie pakalpojumi tiek izmantoti salīdzinoši maz.

Diskusējams pavērsiens policijas palīgu institūta pastāvēšanā bija 2003. gads. 2003. gada 8.maijā tika virzīti grozījumi likumā „Par policiju”, kas noteica, ka ir jāizslēdz 30. pants. Likuma „Par policiju” 30. pantā ir tiesiski noregulēts policijas darbinieku palīgu institūts. Minētais pants nosaka, ka par policijas darbinieka palīgiem var būt Latvijas Republikas pastāvīgie iedzīvotāji vecumā no 20 līdz 65 gadiem, kuri, ņemot vērā viņu personiskās īpašības, ir spējīgi brīvprātīgi palīdzēt policijas darbiniekam. Ņemot vērā iepriekš minēto, 2003. gada 1. aprīlī Ministru prezidents izdeva rezolūciju Nr.111-1/121, uz kuras pamata Iekšlietu ministrija iesniedza Ministru kabinetā tiesību akta projektu par grozījumiem likumā „Par policiju”. Šis likumprojekts paredzēja izslēgt likuma „Par policiju” 30. pantu, kā rezultātā spēku zaudētu arī Ministru Padomes 1992. gada 28. septembra lēmums Nr. 405 „Par Nolikumu par policijas darbinieka palīgu”. Tādējādi tiktu likvidēts policijas darbinieka palīga institūts.

Kas bija par pamatu tādām lēmumiem?

Tajā laikā policijas darbinieku palīgiem saskaņā ar toreiz spēkā esošajiem normatīvajiem aktiem: Ministru Padomes 1992. gada 28. septembra lēmumu Nr. 405 „Par Nolikumu par policijas darbinieka palīgu”, kā arī Valsts policijas iekšējiem normatīviem aktiem (piemēram, 2001. gada 27. aprīļa Valsts policijas pavēle Nr. 383 „Par darba organizēšanu ar policijas darbinieku palīgiem”) bija pienākums sniegt palīdzību policijas darbiniekiem noziedzīgu nodarījumu un citu likumpārkāpumu novēršanā, pārtraukšanā un atklāšanā, sabiedriskās kārtības nodrošināšanā, nekavējoties ziņot policijai par noziedzīgiem nodarījumiem, kas tiek gatavoti vai notiek, veikt

pasākumus notikuma vietas apsargāšanai, sniegt pirmo palīdzību cietušajiem, kā arī izpildīt citus viņiem uzdotos uzdevumus. Jāsaka, ka tādi paši policijas darbinieka palīgu pienākumi ir arī pašreiz.

Balstoties uz dažādiem informācijas avotiem, Rīgas Galvenajā policijas pārvaldē tika uzsākta dienesta pārbaude, kurā tika secināti rupji pārkāpumi policijas darbinieku palīgu noformēšanas kārtībā, tai skaitā, izskatot dienesta pārbaudei iesniegto palīgu lietas, tika konstatētas arī tādas, kas nav iznīcinātas pēc personas nāves vai pēc personas atbrīvošanas no palīga pienākumu pildīšanas u.c.

Līdz 2003. gada 18. jūnijam Valsts policijā bija reģistrēts 1051 policijas darbinieka palīgs.

Toreizējais iekšlietu ministrs Māris Gulbis, iniciējot dienesta pārbaudi Rīgas Galvenajā policijas pārvaldē par policijas darbinieku palīgu noformēšanas kārtības ievērošanu, norādīja, ka prakse rāda, ka ne visi policijas darbinieku palīgi sistemātiski un godprātīgi palīdz policijai un būtu apveltāmi ar Ministru Padomes 1992. gada 28. septembra lēmumā Nr. 405 „Par Nolikumu par policijas darbinieka palīgu” noteiktajām pilnvarām. Iekšlietu ministrijas nozares speciālistu vēlme, izveidojot šādu institūtu, bija noteikt kārtību, saskaņā ar kuru policijas darbinieku palīgi nesavtīgi palīdzētu policijai pildīt tās darba pienākumus, nesāņemot par to samaksu. Jāatzīst, ka ne toreiz, ne tagad šāda ideāla kārtība nedarbojas, līdz ar to dažu personu vēlme iegūt policijas darbinieku palīgu statusu ne vienmēr ir uz sabiedrības interešu sasniegšanu vērsta. Šādām personām tiek deleģēta daļa publiskās varas un nav garantiju, ka tas netiks ļaunprātīgi izmantots. Atsevišķos gadījumos Valsts policijas teritoriālajās pārvaldēs par labu un priekšzīmīgu darbu policijas darbinieku palīgi ir tikuši apbalvoti ar pateicībām vai ar naudas prēmijām Ls 20 – 30 apmērā.

2003. gada jūnijā Ministru kabinets atbalstīja grozījumus likumā, kas paredzēja likvidēt policijas darbinieka palīga institūtu, un visās Latvijas Valsts policijas pārvaldēs tika uzsākta policijas darbinieku palīgu apliecību atsavināšana.

Juridiski pretrunīgi ir Iekšlietu ministrijas izstrādātie sagatavošanas darbi, kas paredzēja veikt grozījumus likumā „Par policiju”, izslēdzot 30. pantu.

1.tabula. Izvilkums no likumprojekta “Grozījums likumā „Par policiju” anotācijas

I. Kāda var būt normatīvā akta ietekme	
1. Ietekme uz makroekonomisko vidi	Normatīvā akta projekts šo jomu neskar.
2. Ietekme uz uzņēmējdarbības vidi un administratīvo procedūru vienkāršošanu	Normatīvā akta projekts šo jomu neskar.
3. Sociālo seku izvērtējums	Normatīvā akta projekts šo jomu neskar.
4. Ietekme uz vidi	Normatīvā akta projekts šo jomu neskar.
5. Cita informācija	Normatīvā akta projekts šo jomu neskar.
VI. Kādas konsultācijas notikušas, Sagatavojot normatīvā akta projektu	
1.Ar kurām nevalstiskām organizācijām konsultācijas ir notikušas	Konsultācijas nav veiktas.

2. Kādi ir šo nevalstisko organizāciju pozīcija (atbalsta, iestrādāti tās iesniegtie priekšlikumi, mainīts formulējums to interesēs, neatbalsta)	Konsultācijas nav veiktas.
3. Kādi sabiedrības informēšanas pasākumi ir veikti un kāds ir sabiedriskās domas viedoklis	Sabiedrības informēšanas pasākumi nav veikti.
4. Konsultācijas ar starptautiskajiem konsultantiem	Konsultācijas nav veiktas.
5. Cita informācija	Normatīvā akta projekts šo jomu neskar.

Analizējot tabulā atspoguļoto informāciju, saprotam, ka grozījums likumā „Par policiju” bija sasteigts un faktiski nepamatots, jo Iekšlietu ministrijas darba grupa nekonsultējās par policijas darbinieka palīga institūta lietderīgumu nedz ar nevalstisko organizāciju pārstāvjiem, nedz izvērtēja sociālās sekas. Būtībā vērā netika ņemts ne policijas darbinieku, ne to palīgu, ne arī citu sabiedrības pārstāvju viedoklis.

Runājot par grozījumu likumā „Par policiju” tālāko virzību, kas paredzēja no tā izslēgt 30.pantu, Saeimas Aizsardzības un iekšlietu komisija vienbalsīgi to neatbalstīja un nolēma nevirzīt tālākai izskatīšanai. Tomēr policijas darbinieku palīgu apliecības jau bija atsavinātas, un *de iure* policijas darbinieka palīga institūts pastāvēja, bet *de facto* – nē.

Kā jau minēts, sekoja 2004. gada 23. novembra Ministru kabineta noteikumi Nr.958 „Policijas darbinieka palīgu darba organizācijas un pienākumu pildīšanas noteikumi”, kas tika izdoti saskaņā ar likuma „Par policiju” 30. panta otro daļu, un stājās spēkā 2004. gada 1. decembrī. Šie noteikumi spēku zaudēja 2006. gada 1. oktobrī.

Attiecīgi 2007. gada 27. novembrī saskaņā ar likuma „Par policiju” 8.² panta otro daļu tika izdoti Ministru kabineta noteikumi Nr. 812 „Policijas darbinieka palīgu darba organizācijas un pienākumu pildīšanas noteikumi”, kas stājās spēkā 2007. gada 1. decembrī. Balstoties uz šiem normatīvajiem aktiem, tika izdota arī 2007. gada 11. decembra Valsts policijas pavēle Nr. 1814 „Par policijas darbinieka palīgu darba organizāciju”.

Tomēr aktīvajā policijas darbinieku palīgu dzīvē bija iestājies panīkums, un bija jādomā par risinājumiem, kas spētu nodrošināt sabiedrības pārstāvju pilnvērtīgu sadarbību ar policiju. Balstoties uz spēkā esošajiem 2007. gada 27. novembra Ministru kabineta noteikumiem Nr. 812 „Policijas darbinieka palīgu darba organizācijas un pienākumu pildīšanas noteikumi” un likumu „Par policiju”, 2013. gada 25. janvārī tika izdota Valsts policijas pavēle Nr. 250 „Par policijas darbinieka palīgu darba organizāciju”. Stājoties spēkā jaunajai pavēlei, attiecīgi spēku zaudēja 2007. gada 11. decembra Valsts policijas pavēle Nr. 1814 „Par policijas darbinieka palīgu darba organizāciju”.

Šajā pavēlē ir atrunāti noteikumi, lai tiktu nodrošināta vienota policijas darbinieka palīgu darba organizācijas un pienākumu pildīšanas uzskaites lietvedība Valsts policijas struktūrvienībās. Šajos noteikumos ir reglamentēta kārtība par policijas darbinieka palīga apliecības nodošanu, ja tas pārtrauc pildīt sev uzticētos uzdevumus. Piemēram, pavēles 5. punkts nosaka: „Ja palīgs tiek atbrīvots no palīga pienākuma pildīšanas, palīga apliecība 14 dienu laikā jānodod Valsts policijas Personāla pārvaldē. Ja palīga apliecība ir nozagta, nozaudēta vai nolaupīta, palīgs nekavējoties rakstiski ziņo savam vadošajam darbiniekam un vēršas ar iesniegumu policijas iecirknī pēc teritoriālās piekritisības. Policijas sniegto atbildi par iesnieguma izskatīšanas rezultātiem palīgs iesniedz Personāla pārvaldē”. Iepriekšējos noteikumos šāda vienota kārtība nebija reglamentēta, līdz ar to radās dažādi pārpratumi.

Tomēr arī tagad ir dažas problēmas, kas kavē policijas darbinieka palīga institūta attīstību un darbības kapacitāti. Pašreiz Valsts policijā, ņemot vērā, ka amatpersonu skaits ar speciālajām dienesta pakāpēm ir 7 000, policijas darbinieku palīgi ir tikai 252, kas ir samērā niecīgs skaits. Šo skaitu ietekmēja arī 2003. gadā bez tiesiskā pamata strauji uzsāktās reformas. Ir vērts aplūkot statistiku, kas redzama 2.tabulā.

2. tabula. Atskaite par Valsts policijas darbinieku palīgiem (03.01.2013.)

Reģions	Struktūrvienība	03.01.2013
Rīgas	Kārtības policija	35
	Kriminālpolicija	19
Latgales	Kārtības policija	23
	Kriminālpolicija	1
Zemgales	Kārtības policija	94
	Kriminālpolicija	12
Vidzemes	Kārtības policija	18
	Kriminālpolicija	0
Kurzemes	Kārtības policija	24
	Kriminālpolicija	3
Galvenā Kriminālpolicijas pārvalde		5
Galvenā Kārtības policijas pārvalde		18
Kopā		252

Kāpēc policijas darbinieku palīgu skaits pašlaik ir tik mazs? Vispirms jau tas ir policijas darbinieku iemaņu un zināšanu trūkums, lai noformētu palīgu, atbilstoši 2007.gada 27.novembra

Ministru kabineta noteikumu Nr. 812 „Policijas darbinieka palīgu darba organizācijas un pienākumu pildīšanas noteikumi” 4. punkta prasībām. Te būtu lietderīgi organizēt policijas darbiniekiem profesionālās pilnveides kursu, lai informētu par policijas darbinieku palīgu nepieciešamību un iemācītu precīzi noformēt dokumentus.

Nākamā problēma ir tā, ka policijas darbiniekam, kura vadībā strādā policijas darbinieka palīgs, ir noteikti pienākumi. Ir jānodrošina palīga juridiskā un cita speciālā apmācība atbilstoši sava dienesta uzdevumu pildīšanas specifikai, sīki jāinstruē palīgs par normatīvajiem aktiem, kuri reglamentē veicamos uzdevumus, jāiepazīstina ar šo uzdevumu veikšanas taktiku un specifiku. Policijas darbinieka pienākums ir arī palīga darba uzskaites veikšana, kā arī sniegt policijas pārvaldes priekšniekam priekšlikumus par dienesta atzinības piemērošanu policijas darbinieka palīgam vai viņa sodīšanu, vai atbrīvošanu no palīga pienākumu pildīšanas. Ņemot vērā iepriekš minēto, redzams, ka policijas darbinieka palīga dokumentācijas noformēšana no policijas iecirkņa inspektora prasa papildus noteiktu darba apjomu, tomēr ir jāņem vērā arī policijas darbinieka palīga lietderība, kas paaugstina iecirkņa inspektora darba efektivitāti.

Attīstības perspektīvas

Par policijas darbinieka palīga institūta nepieciešamību un lietderīgumu Latvijā nav vienota viedokļa gan policijas tiesību zinātnieku, gan policijas darbinieku vidū, kas neveicina tā tālāku attīstību. No vienas puses, ikviens Latvijas iedzīvotājs var un tiek aicināts palīdzēt policijai un to nav nepieciešams apstiprināt izsniedzot policijas palīga darbinieka apliecību. Piemēram, gan Skandināvijas valstīs, gan Lielbritānijā nesavtīga palīdzības sniegšana policijai ir ar dziļām tradīcijām un sakņojas iedzīvotāju mentalitātē.

No otras puses, joprojām Latvijas sabiedrības un policijas attiecības ir tikai ceļā uz sadarbību, līdz ar to policijas darbinieka palīga institūts ir nepieciešams.

Pašlaik nav izveidots standarts, lai noteiktu, cik tad efektīvs ir brīvprātīgais policijas darbinieka palīga darbs. Kā vērtēt šo efektivitāti? Pēc palīgu dalības preventīvajos reidos? Pēc informatīvo ziņojumu skaita? Cik reidos jāpiedalās un cik ziņojumu jāuzraksta, lai palīga darbu vērtētu kā efektīvu? Kā pasargāt Valsts policijas prestižu, ja palīgs savas tiesības izmanto, lai veiktu nelikumīgas darbības? Atskaitē – novērtējumā par policijas darbinieka palīga darbu ir noteikts, ka to var novērtēt 10 baļļu skalā šādās pozīcijās:

- a) policijas darbinieka palīga iniciatīvas novērtējums;
- b) policijas darbinieka palīga disciplīnas novērtējums;
- c) normatīvo aktu ievērošanas novērtējums.

Tomēr nav izstrādāti kritēriji, pēc kuriem jāvadās, lai vispār vērtētu. Tagad atskaites par policijas darbinieku palīgu darbību Valsts policijas Personāla pārvaldē tiek iesniegtas divas reizes

gadā, un nav vienotas sistēmas, pēc kuras vadoties varētu izvērtēt policijas darbinieku palīgu darbības kapacitāti.

2007. gada 27. novembra Ministru kabineta noteikumu Nr. 812 „Policijas darbinieka palīgu darba organizācijas un pienākumu pildīšanas noteikumi” 13. punktā noteikts, ka „vadošais darbinieks vai viņa tiešais priekšnieks jebkurā brīdī ar mutisku rīkojumu var atstādināt palīgu no uzdevuma izpildes. Vadošais darbinieks vai viņa tiešais priekšnieks atstādina palīgu no uzdevuma izpildes, ja palīgs nepilda vadošā darbinieka norādījumus vai ar savu darbību kompromitē Valsts policiju”.

Nav normatīvā regulējuma, ko darīt ar policijas darbinieka palīgu, kas nepilda vadošā darbinieka norādījumus vai ar savu darbību kompromitē Valsts policiju. Jā, palīgu var atstādināt no uzdevumu izpildes, bet, ņemot vērā brīvprātības principu, negodprātīgu palīgu nevar saukt pie atbildības. Respektīvi, nevar piemērot disciplinārtbildību, bet, lai sauktu pie administratīvās vai kriminālatbildības, jābūt izdarītam konkrētam administratīvajam pārkāpumam vai noziedzīgam nodarījumam un savāktai pierādījumu bāzei. Tas nozīmē, ka ir jāizstrādā jauni Ministru kabineta noteikumi, kur sīki tiktu reglamentēti policijas palīga pienākumi, tiesības, darba organizācija, mācību process un atbildība.

Rezumējot jāsaka, ka policijas darbinieku palīgu institūta attīstība joprojām stagnē, un ir jādara viss iespējamais, lai to attīstītu. Policijas darbiniekiem ir jāsaprot, ka palīgu izmantošana ir sadarbība ne tikai ar konkrētu cilvēku, bet ar sabiedrību kopumā.

Secinājumi

Apkopojot rakstā esošo informāciju, autorei ir šādi secinājumi:

1. Valsts policijas koledžai ir jāizstrādā profesionālās pilnveides kurss policijas darbiniekiem par palīgu piesaistes īpatnībām, šādā veidā izglītojot policijas darbiniekus par palīga institūta izmantošanu ikdienas darbā. Tieši policijas darbinieku zināšanu trūkums nepieciešamās dokumentācijas noformēšanā ir vainojams pie niecīgā policijas darbinieku palīgu skaita.

2. Iekšlietu ministrijas darba grupai ir jāizstrādā jauni Ministru kabineta noteikumi, kur sīki tiktu reglamentēti policijas darbinieka palīga pienākumi, tiesības, darba organizācija, mācību process un atbildība, lai novērstu negodprātīgas rīcības gadījumus.

3. Valsts policijā ir jāizstrādā policijas darbinieku palīgu vērtēšanas sistēma, lai varētu izvērtēt to darba efektivitāti un kapacitāti. Tas ir jādara Valsts policijas Personāla pārvaldei, iekļaujot šo vērtēšanas struktūru personāla vadības sistēmā, kura Valsts policijā tikai tagad tiek veidota.

4. Gan policijas darbiniekiem, gan to palīgiem jāsaprot, ka tā ir policijas un sabiedrības sadarbība ar mērķi novērst un atklāt likumpārkāpumus.

Bibliogrāfija

- Likums „Par policiju”, stājies spēkā 24.09.1992., likuma redakcijā, kas stājās spēkā 21.02.2013.
Latvijas Republikas Ministru padomes 1992. gada 28. septembra lēmums Nr. 405 „Par Nolikumu par policijas darbinieka palīgu”. Normatīvais akts zaudējis spēku.
2004. gada 23. novembra Ministru kabineta noteikumi Nr. 958 „Policijas darbinieka palīgu darba organizācijas un pienākumu pildīšanas noteikumi”. Normatīvais akts zaudējis spēku.
2007. gada 27. novembra Ministru kabineta noteikumi Nr. 812 „Policijas darbinieka palīgu darba organizācijas un pienākumu pildīšanas noteikumi”.
Iekšlietu ministrija. *Likumprojekta “Grozījums likumā „Par policiju” anotācija.* [skatīts 30.05.2013]. Pieejams: http://helios-web.saeima.lv/bi8/lasa?dd=LP0315_0
2007. gada 11. decembra Valsts policijas pavēle Nr. 1814 „Par policijas darbinieka palīgu darba organizāciju”. Normatīvais akts zaudējis spēku.
2013. gada 25. janvāra Valsts policijas pavēle Nr. 250 „Par policijas darbinieka palīgu darba organizāciju”.
Valsts policijas Personāla pārvaldes darbības rezultātu pārskats par 2012.gadu. Npublicēts materiāls.

SEKTU DARBĪBAS LATVIJĀ TIESISKAIS REGULĒJUMS

Inese Boluža

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV – 5401

inese.boluza@gmail.com

Abstract

Activity of the sects in Latvia. Legal provisions

What is a sect? A sect is a subgroup of a religious, political or philosophical belief system, usually an offshoot of a larger religious group. Although in past it was mostly used to refer to religious groups, it has since expanded and in modern culture can refer to any organization that breaks away from a larger one to follow a different set of rules and principles. The term is occasionally used in a malicious way to suggest the broken-off group follows a more negative path than the original. The historical usage of the term *sect* in Christendom has had pejorative connotations, referring to a group or movement with heretical beliefs or practices that deviate from those of groups considered orthodox. In Latvia have approximately 300 sects and activities of these sects are dangerous for human psyche and for the order of the State administration.

In Latvia we must protect full intellectual and moral freedom, and also because we consider membership of a religious group to be spiritually enriching and an opportunity for personal fulfilment and creativity, that we must combat any form of absorption into a community which entails alienation, brainwashing, annihilation of the personality or personal subjugation, even in the context of religious mysticism or transcendental faith.

The activities we can call illegal outright – unlawful proselytism, holding people against their will, fraud, sexual abuse, threats and violence, corporal punishment, interference with general freedom and security – which are the most common offences by “destructive” sects – cannot be tolerated, but nor can the educational, cultural and social repercussions for sect members' children, relatives and friends. There is a cultural and social aspect to the problem which should concern us as much as, if not more than, the actual breaches of the law.

Key words: religion, sects, activity, crimes, problems, people, deviate, dangerous.

Ievads

Tautā netradicionālās reliģiskās organizācijas ierasts saukt par sektām, bet saskaņā ar Reliģisko organizāciju likumu pareizi tās būtu jādēvē par jaunajām reliģiskajām kustībām. Ņemot vērā to kaitīgo ietekmi gan uz fiziskām personām, gan uz valsts pārvaldes kārtību kopumā, autore rakstā tomēr lieto terminu „sekta”.

Jēdziens sekta radies no latīņu valodas vārdiem „*sequor*”- sekot un „*sectare*” – „griezt”. Sekta ir personu grupa vai organizācija, kas ir noslēgta un norobežota savās interesēs, kas nesakrīt ar sabiedrības interesēm, ir pret tām vienaldzīga vai pat naidīga. Sektas darbība parasti ir pretrunā ar sabiedrībā pieņemtajām normām un var būt tai bīstama. Sektants ir sektas mācības vai noslēpumu zinātājs, uzticīgs sekotājs un atbalstītājs. Sektas var būt gan destruktīvas (ārdošas, postošas), gan totalitāras (pilnīgi kontrolējošas sev pakļautos noslēgtās grupas locekļus) (Balodis 2002: 245).

Interese par reliģiju būtiski palielinājās pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas. Latvijā jau astoņdesmito gadu beigās veidojās pirmās kristīgās harizmātiskās draudzes, piemēram, „Jaunā Paaudze” un darbojās Starptautiskās Krišnas Apziņas biedrības piekritēji, kā arī Jehovas liecinieki u.c., gadu laikā šim procesam vēršoties plašumā. Ar atsevišķu sektu kultu ir cieši saistīti daudzi likumpārkāpumi, piemēram, narkotisko un psihotropo vielu nelikumīga aprīte, noziedzīgi

nodarījumi pret tikumību un dzimumneaizskaramību, darba normu pārkāpumi u.c. Sektu darbību zināmā mērā var salīdzināt ar okupāciju, tikai tā ir daudz viltīgāka un bīstamāka, nekā mēs to parasti saprotam. Biedē sektu aizsegā veiktie noziedzīgie nodarījumi, par kuru izdarīšanu Krimināllikumā nav paredzēta atbildība. Tieši ar to arī ir saistāma šī raksta aktualitāte, jo līdz šim dažādu reliģisko organizāciju darbību Latvijā no zinātniskā aspekta ir pētījis tikai tiesību zinātnieks Ringolds Balodis.

Raksta mērķis ir izpētīt reliģisko organizāciju tiesisko regulējumu un raksturot sektu darbību Latvijā.

Raksta uzdevumi:

- 1) sniegt normatīvo aktu raksturojumu, kas reglamentē reliģisko organizāciju darbību Latvijā;
- 2) atspoguļot sektu darbības pamattendences;
- 3) norādīt uz būtiskākām problēmām normatīvajā reglamentācijā.

Darbā ir analizēti Tieslietu ministrijas darbības pārskatu dati, normatīvie akti un atsevišķu autoru, piemēram, tiesību zinātnieka Ringolda Baloža darbi.

Rakstā izmantotās metodes: salīdzinošā un analītiskā.

Sektu darbības tiesiskais regulējums Latvijā

Pirms tiek raksturots sektu darbības tiesiskais regulējums Latvijā, autore paskaidros atsevišķus jēdzienus, kas ir svarīgi, lai izprastu šo reliģisko organizāciju kaitniecisko darbību.

Destruktīva sekta ir organizācija, kas grauj personības garīgo, psihisko un fizisko stāvokli, un nonāk pretrunā ar vispārpieņemtajām tradīcijām, sabiedriskajām normām, sociālajām struktūrām, kultūru, kārtību un sabiedrību kopumā, praktizē maldinošu vervēšanu un slēptu psiholoģisku vardarbību, kas izpaužas sektas vadītāju vai viņu izvēlētās cilvēku grupas nelikumīgā citu cilvēku apziņas, uzvedības un dzīves kontrolē, bez viņu apzinātas un brīvprātīgas piekrišanas. Tā rodas nedabiska un nelikumīga citu personu atkarība sektas mācībai un vadībai. Tās vadītājiem raksturīga tiekšanās pēc nelikumīgiem ienākumiem un varas pār sektantiem. Parasti tie plāno sagrābt arī ekonomisku, politisku un garīgu varu (Vēbers 2004: 24). Tipiska destruktīva sekta ir sātanisti.

Totalitāra sekta ir postoša organizācija, kas pielieto krāpniecisku vervēšanu un apziņas kontroli, lai pakļautu savus piekritējus mācībai vai vadonim, izmantojot cilvēku neinformētību un pieredzes trūkumu, mērķtiecīgi apmānot un piesaistot sev, izveidojot visaptverošu sekošanu un atkarību, kultivējot verdzisku paklausību un nedabisku, pretlikumīgu atkarības stāvokli (Vēbers 2004: 24).

Sektām netieši palīdz arī Latvijas nesakārtotā likumdošana un nekonkrētais juridiskais termins „religiskā organizācija”. Autore skaidro, ka reliģiskās organizācijas ir arī tradicionālās konfesijas, piemēram, Romas katoļu baznīca, Evaņģēliski luteriskā baznīca, Latvijas Pareizticīgā baznīca, baptisti, vecticībnieki, adventisti, Rīgas ebreju draudze, vai jauna, nupat reģistrēta sekta ar neskaidriem mērķiem un ienākumu avotiem. Mūsdienų pasaule ir garīgi dezorientēta un jaunu sektu izveidot ir samērā viegli, tomēr cīņa ar destruktīvu vai totalitāru sektu, kuras darbībā bieži vien saskatāmas noziedzīgo nodarījumu pazīmes, ir ļoti grūta. Gadījumā, ja to sāk vajāt tiesību aizsardzības iestādes, piemēram, Drošības policija vai Valsts policija, sekta aiziet pagrīdē un ir grūtāk kontrolējama.

Latvijā ir apmēram 300 sektu, kas ir ļoti liels skaits, un tāds sektu daudzums grauj valsts pārvaldes kārtību, jo daudzu sektu mācības aicina uz pastāvošās valsts kārtības graušānu. Kāpēc ir tik liels šo jauno reliģisko kustību skaits? Saskaņā ar Reliģisko organizāciju likuma 7. panta pirmo daļu, lai nodibinātu jaunu reliģisko kustību, draudzes dibinātāju vidū jābūt ne mazāk kā 20 Latvijas pilsoņiem vai personām, kuras ir reģistrētas Iedzīvotāju reģistrā un sasniegušas 18 gadu vecumu. Tas nozīmē, ka būtībā divi desmiti cilvēku likuma aizsegā var dibināt jaunu reliģiju, korekti izveidojot organizācijas statūtus un pareizi noformējot citus nepieciešamos dokumentus.

Sabiedrība reti aizdomājas par to, kā to ietekmē jauno reliģisko organizāciju darbības. Turklāt Latvijā šīs darbības ir maz pētītas krimināltiesību ietvaros.

Sektu ideoloģijas ietekmē to dalībnieki veic dažādus noziedzīgos nodarījumus, kas saistīti ar narkotisko un psihotropo vielu ražošanas, iegādāšanās, glabāšanas, uzskaites, izsniegšanas, pārvadāšanas un pārsūtīšanas noteikumu pārkāpšanu, finanšu krāpšanām, zādzībām lielā apmērā u.c.

Problēma ir apstākļi, ka Latvijā ir normatīvo aktu trūkums, kas reglamentētu sektu darbību, līdz ar to savās darbībās tās faktiski ir neierobežotas. Tas nozīmē, ka likuma robu rezultātā dažādu sektu darbība Latvijā faktiski ir grūti kontrolējama.

Reliģisko organizāciju likuma 8. panta ceturrtā daļa nosaka: „Draudzēm, kuras pirmo reizi uzsāk darbību Latvijas Republikā un nepieder pie valstī jau reģistrētajām reliģiskajām savienībām (baznīcām), pirmo desmit gadu laikā katru gadu jāpārreģistrējas reģistra iestādē (turpmāk — pārreģistrācija). Pārreģistrējot reliģisko organizāciju, reģistra iestāde pamatojas uz Tieslietu ministrijas sniegto atzinumu par reliģiskās organizācijas iepriekšējā perioda darbības atbilstību normatīvo aktu prasībām”. Atbilstoši likumā noteiktajam, ik gadu Latvijas Republikas Uzņēmumu reģistra Reliģisko organizāciju un to iestāžu reģistrā tiek pārreģistrētas aptuveni 80 reliģiskās organizācijas (piemēram, „Jehovas liecinieki”, „Jaunapustuļi”, musulmaņi, budisti u.c.). Latvijas prakse liecina, ka pēc vairākiem pārreģistrācijas atteikumiem jeb administratīviem reliģiskās

organizācijas atteikuma aktiem organizācijas reģistrējas no jauna, protams, uzsākot katru reizi desmit gadu pārreģistrēšanās procesu no sākuma. Piemēram, 1961. gada 14. janvārī Krasnodaras pilsētā dzimušā bijušā policista Sergeja Toropa sektas „Visarions” Latvijas filiāles „Pēdējās Derības Baznīca” Latvijas filiāles reģistrācija Latvijā pirmo reizi notika 1996. gada 12. februārī. Jau 1997. gada 12. maijā organizācijas pārreģistrācija tika atteikta pirmo reizi. Atteikuma pamatā bija statūtu neatbilstība likuma prasībām, kā arī novēlotā pārreģistrācijas dokumentu iesniegšana.

2008. gada 18. decembrī Saeima pieņēma grozījumus Reliģisko organizāciju likumā un likumā „Par Latvijas Republikas Uzņēmumu reģistru”, kas noteica papildināt Uzņēmumu reģistra funkcijas, veidojot arī reliģisko organizāciju un to iestāžu reģistru. Ierakstus reliģisko organizāciju un to iestāžu reģistrā izdara Uzņēmumu reģistrs uz pieteikuma vai tiesas nolēmuma pamata, bet valsts un reliģisko organizāciju attiecības kārtā Tieslietu ministrijas izveidota struktūrvienība, nodrošinot valsts politikas izstrādi, koordināciju un īstenošanu reliģijas lietās, pēc reliģisko organizāciju lūguma sniedzot tām nepieciešamās konsultācijas un palīdzību. Pirms reliģiskās organizācijas vai tās iestādes reģistrācijas Uzņēmumu reģistrs lūdz Tieslietu ministrijas atzinumu par statūtos norādīto darbības mērķu un uzdevumu atbilstību normatīvajiem aktiem, kā arī par to, vai reliģiskās organizācijas darbība nevar apdraudēt cilvēka tiesības, demokrātisko valsts iekārtu, sabiedrības drošību, labklājību un tikumību. Par jautājumiem, kas saistīti ar valsts un reliģisko organizāciju attiecību īstenošanu, atbild Tieslietu ministrijas Nozaru politikas departaments.

Reliģisko organizāciju un to iestāžu darbības izbeigšanas pamats reglamentēts Reliģisko organizāciju likuma 18. pantā. Raksta autore rūpīgi izpētīja gan šo likumu, gan Krimināllikumu un Civillikumu, un konstatēja, ka reliģiska organizācija var brīvi darboties arī bez reģistrācijas, jo nekādu sodu likums par to neparedz. Tas ir nopietns tiesību robs, kas prasa rūpīgu analīzi un jaunas tiesību normas izstrādi.

Tiesiski neaizsargāti no vecāku dalības sektās un to graužošās pārliecības ir bērni. Vai bērnus vispār likums sargā no vecāku reliģiskās pārliecības ietekmes? Reliģisko organizāciju 5. panta trešā daļa nosaka, ka valsts atzīst vecāku un aizbildņu tiesības audzināt savus bērnus saskaņā ar savu reliģisko pārliecību. Tomēr Bērnu tiesību aizsardzības likuma 24. panta 5. daļa paredz, ka vecāku gribas izpausmēm attiecībā uz bērnu var noteikt ierobežojumus neatkarīgi no viņu uzskatiem un reliģiskās pārliecības, ja ir konstatēts, ka tās fiziski vai garīgi varētu kaitēt bērna turpmākajai attīstībai. Tātad, ja vecāku reliģiskā pārliecība kaitē bērna morālajai un fiziskajai attīstībai, tad šīs pārliecības darbības var ierobežot. Kā to kontrolēt un kas to kontrolē? Juridiski tas būtu jādara Bāriņtiesai, bet faktiski to nedara neviena organizācija.

Kāpēc autore uzskata, ka sektu darbība ir bīstama sabiedrībai un Latvijas valstij? Lūk, iemeslu uzskaitījums:

- 1) vecākiem tiek atņemti bērni, tos naidīgi noskaņojot pret ģimeni;
- 2) tiek izpostītas ģimenes, savervējot vienu no laulātajiem (vai arī abus);
- 3) tiek iznīcināta cilvēka personība, to pārvēršot paklausīgā vergā;
- 4) tiek kontrolēta cilvēka uzvedība un jūtas, lai tas domātu tikai par sektas doktrīnu;
- 5) cilvēkam bieži tiek ubagot vai izkrāpt līdzekļus sektas ideju vārdā;
- 6) sektas nereti bruņojas, tā apdraudot valsts drošību;
- 7) sektas musina pret valsts pārvaldes kārtību (piemēram, sekta „Jehovas liecinieki”, kuras dalībniekiem aizliegts dienēt armijā un policijā);
- 8) cilvēki tiek izmantoti seksuāli un materiāli, tiek pazemota viņu cieņa;
- 9) tiek apdraudēta cilvēka veselība un dzīvība (destruktīvas sektas, piemēram, sātānisti upurē sātānam cilvēkus);
- 10) tiek radīta antisociāla vide – sektanti ir opozīcijā sabiedrībai un valstij (8).

Kā sodīt sektas, ja to aizsegā tiek izdarīti noziedzīgie nodarījumi? Praktiski tas ir ļoti grūti izdarāms, jo ir augsta latentitātes pakāpe, reliģisko grupu biedri par tiem neziņo, neziņo arī upuri, jo baidās no atriebības un izstumšanas.

Krimināllikumā ir reglamentētas tikai dažas krimināli sodāmas darbības. Piemēram, sankcijas par reliģiskā naida celšanu ir atrunātas Krimināllikuma 150. pantā, bet Krimināllikuma 227. pantā ir noteiktas sankcijas par sabiedriskās drošības, kārtības un personas veselības apdraudējumu, veicot reliģisku darbību.

Tomēr visas šīs darbības ir grūti pierādāmas un prasa attiecīgo tiesību aizsardzības institūciju darbiniekiem specifiskas zināšanas šajā jomā.

Sektu darbības raksturojums

Kādēļ indivīds iesaistās sektā? Motīvi ir vairāki, piemēram, grūtības privātajā dzīvē, vēlme tikt pasargātam no apkārtējās pasaules vai protests pret to, arī finansiālās grūtības. Tieši ekonomiskajā krīzē sektām pašlaik ir „pļaujas laiks”, jo daudzi cilvēki pārcieš morālās grūtības un šauro rocību, meklē mierinājumu apšaubāmas darbības reliģiskajās organizācijās. Kāpēc tas tā notiek? Būtībā sekta kā šaura reliģiskā grupa sniedz cilvēkam kopības sajūtu un izredzētības apziņu, jo cilvēks šajā situācijā nesaprot, ka tiek maldināts.

Autore īsumā raksturo atsevišķu sektu darbību Latvijā:

1. Sātānisti. Ļoti bīstama sekta un sātānisms ir okultisma visatklātākā forma, izpaužas Sātāna pielūgsmē vai sātāniskos rituālos – piemēram, melnajā misē, kuras nolūks ir panākt kāda cilvēka vai dzīvnieka mokpilnu nāvi. Sātānistu vidē ir izplatītas slepkavības un pašnāvības, cilvēku vai dzīvnieku asiņu dzeršana, homoseksuālisms un lesbiānisms, seksuālas orgijas, vardarbība un spīdzināšana. Piemēram, 1995. gadā Liepājā notiesāja divus sātānistus par divu cilvēku slepkavību.

Uz viena upura vēdera un slepkavības vietā, dzīvoklī, bija uzzīmēta ar apli apvilktā piecstaru zvaigzne – sātanisma simbols (skatīt: <http://www.jcsm.org/Contents/WorldReligions.htm>).

2. Krišnaīti. Rietumos pastāv no 1966. gada un to dibināja budistu mūks Svamī Prabhupāda. Sektas dzīvesveids un filozofiskā pārliecība balstās Indijas senajās Vēdās. Latvijā Krišnas apziņas biedrība darbojas kopš 1979. gada, bet reģistrēta ir 1989. gadā. Krišnaītu kopskaits ir apmēram 4000, darbojas garīgais seminārs un klosteris. Šķietami nevainīga ir tās darbība: monotona meditatīvās lūgšanas Harē Krišna, Harē Krišna atkārtošana, vienkārša un askētiska dzīve – uzturā netiek lietota gaļa, zivis, olas, apreibinošas vielas – alkohols, tabaka, krišnaīti nepedalās azartspēlēs, uztur veģetāru ēdienu restorānu, sniedz palīdzību no ieslodzījuma atbrīvotajiem. Taču Harē Krišna skolās ASV un Indijā krišnaītu mūki un citi kustības sekotāji bērņus regulāri situši un izmantojuši homoseksuāli, kā arī lieguši medicīnisko palīdzību. Šie fakti parādījās atklātībā 1996. gadā. Krišnaīti Latvijā ir reģistrēti valsts iestādēs kā reliģiska organizācija (skatīt:<http://www.jcsm.org/Contents/WorldReligions.htm>).

3. Kustība „New Age” („Jaunā paaudze”). Pretrunīga kustība, kuras pirmssākumi nāk no Helēnas Blavatskas – okultistes un teozofijas biedrības dibinātājas. Mūsdienās kustība „New Age” iedalās okultajā un humānistiskajā novirzienā. Reliģiskās kustības „New Age” dogmas ir pašizdomātu un aizgūtu ideju sintēze: ir tikai viena dievība – cilvēce; cilvēce ir laba; ļaunais ir nepareiza īstenības uztvere; viss ir relatīvs; pārmaiņas vienmēr ir uz labu, un šī apziņa atrisinās visas problēmas. Ļoti bīstama sekta: ar hipnozes, maģisku rituālu, autogēnā treniņa, monotonas dziedāšanas un neprātīgas dejošanas palīdzību tiek mainīta sekotāju apziņa. Tiek piekoptas burvestības, ticība citplanētiešiem, kas daloties savā pieredzē ar kustības sekotājiem (skatīt: <http://www.jcsm.org/Contents/WorldReligions.htm>).

4. Sekta „Jehovas liecinieki”. Radusies 1872. gadā, atšķēloties no septītās .dienas adventistiem. Neatzīst Jēzus Kristus dievišķo būtību, Svēto Garu kā atsevišķu Personu un Trīsvienību. Uzskata, ka Dieva vienīgais vārds ir Jehova, glābšanas idejās tiek uzsvērtā Dieva vārda pareiza izruna, ko viņi, Jehovas liecinieki, esot pareizi atšifrējuši no Vecās Derības. Sektas izveidotāji Ruterfords un Rasels daudzkārt pareģojuši pasaules galu: 1877., 1889., 1894., 1904., 1914., 1915., 1917., 1920., 1931., 1939., 1940., 1941., 1946., 1955., 1966., 1969., 1975., 1980.g., kas vien pierāda maldu garu darbību, kas vada sektu. Bībelē ir teikts: katrs, kas pravieto un viņa pravietojums nepiepildās, ir viltus pravietis. Rasels nekad nav mācījies augstākajās mācību iestādēs un bija pilnīgi nezinošs Bībeles oriģinālvalodās – senebreju un grieķu. Tā kā Jehovas liecinieku teoloģiskais absurds ir apgāžams ar jebkuru labu Bībeles tulkojumu, sekta izdeva savu Bībeles tulkojumu, kurā neskaitāmi panti ir rupji sagrozīti, lai atbilstu doktrīnai. Jehovas liecinieki saviem sekotājiem aizliedz pārliet asinis, svinēt dzimšanas dienas, svētkus (arī Ziemassvētkus, Lieldienas

u.c. baznīcas gada dienas) un piedalīties sabiedriskajā dzīvē. Pēc ASV vēstniecības spiediena reģistrēta Latvijā kā reliģiska organizācija 1998.gadā (skatīt: <http://www.tm.gov.lv/lv/ministrija/gada-parskati/2012-gada-publiskie-parskati>).

5. Visariona sekta „Pēdējās derības baznīca”. Krievijas sekta, kas darbojas arī Latvijā, un tās vadītājs un dibinātājs Sergejs Torops, dēvēts par „Visarionu”, agrāk dienējis milicijā, līdz 1990.gadā piedzīvojis dievišķu atklāsmi. Sekotāju kopējais aptuvenais skaits – 20 000. Krievijas varas iestādes visarioniešus klasificē kā totalitāru (destruktīvu) sektu. Visariona sastādītā Pēdējā derība ir kosmoloģijas, kristietības un jogas principu sajaukums. Tiek pieņemts stingrs gavēnis, un bieži vien adepti nomirst badā. Ir gadījumi, kad netiek sniegta medicīniskā palīdzība, paļaujoties uz Dieva ziņu, rezultātā sektanti nomirst. Sekta Krievijā reģistrēta ar nosaukumu „Pēdējās derības baznīca”. Sektanti 1994.gadā pēc Visariona norādījuma pārdeva savus īpašumus un apmetās uz dzīvi Krasnodaras rajonā, lai uzceltu ideālo pilsētu. Visarions attaisno pašnāvību un pasākuma neizdošanās gadījumā ir reāla kolektīvas pašnāvības iespēja. Iespējama visarioniešu un pašnāvnieciski orientētās Baltās brālības apvienošanās (skatīt: <http://krasn.pravo.ru/urgent/view/28546/>). Latvijā Pēdējās derības draudze reģistrēta 1996. gadā, bet pēc atteiktās pārreģistrācijas 1997. gadā Latvijā tās darbība norisinās pagrīdē.

6. Scientologu sekta. Nodibināta ASV 1958. gadā, tās izveidotājs Habards sevi bija pasludinājis par mesiju. Šajā valstī tika bieži pieņemti finanšu mahinācijās un slepenos tīkojumos sagrābt valsts varu. Scientoloģiju raksturo ēnu ekonomikas darījumi un pseidoreliģiska dziedināšana. Scientoloģija ir reliģijas, psiholoģijas un spiritisma sajaukums, propagandē daudzdievību un tās idejas cēlušās no neosātānisma – Habards uzturēja sakarus ar sātānistu organizācijām. Sekta piedāvā ārstēšanu jeb auditingu – piespiedu hipnozi, kuras laikā auditors iztaujā pacientu un ar psiholoģisku triku palīdzību piesaista sev, uzzinot pat visintīmākās lietas. Pēc piedalīšanās auditingā cilvēki tiek iedalīti parastajos un štata darbiniekos (pēdējos iekļauj organizācijas struktūrā), tā par sektas dalībnieku var kļūt, pašam neapzinoties. Tā maskējas kā baznīca, bet patiesais mērķis ir iegūt valsts politisko un ekonomisko varu. Scientologi vada WISE (scientologu uzņēmumu pasaules institūtu) – globālu, grūti saredzamu tīklu, kurš ietekmē ekonomiku un politiku, cenšas izārdīt no iekšpuses un pārņemt uzņēmumus, kuri stājas ar viņiem darījumos. Būtībā scientoloģija ir milzīgs ekonomisks koncerns, kurš nodarbina savus sekotājus 12 stundas dienā un ilgāk par smieklīgu samaksu (skatīt: <http://www.jcsm.org/Contents/WorldReligions.htm>). Latvijā reģistrēts scientologu Rīgas centrs „Dianētika”. Scientologu skaits Latvijā – apmēram 100 (skatīt: <http://www.tm.gov.lv/lv/ministrija/gada-parskati/2012-gada-publiskie-parskati>).

Šī raksta ietvaros nav iespējams aptvert visu sektu darbību Latvijā, bet, analizējot jau minēto sektu aktualitātes, ir skaidra to graujošā un destruktīvā ietekme. Savukārt citu sektu darbību Latvijā autore analizēs savos nākamajos rakstos.

Secinājumi

1. Raksta autore uzskata, ka sektu darbība valstij ir jāregulē, jo no drošības viedokļa pareizi ir tās reģistrēt un uzraudzīt, nekā atteikt reģistrāciju, šādā veidā liekot sektai darboties pagrīdē.
2. Jebkurai valstij ir pienākums saviem pilsoņiem garantēt publisku drošību, kārtību, veselību un tikumību, aizsargāt tos pret reliģisko organizāciju vervēšanas pasākumiem, nosakot atbildību par šo reliģisko organizāciju destruktīvo darbību gan Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā, gan Krimināllikumā. Ir jāsaprot, ka tik mazā valstī kā Latvija, tik daudzu sektu darbība ir destruktīva gan indivīdam, gan valsts pārvaldei kopumā. Autore uzskata, ka ir jādomā par atbildības iekļaušanu Krimināllikumā, ja reliģiska organizācija darbojas bez reģistrācijas. Tas ļautu valstij kontrolēt sektu darbību un saukt pie kriminālatbildības sektu līderus un vervētājus, kuri ideoloģijas aizsegā veic noziedzīgus nodarījumus.
3. Autore uzskata, ka nepieciešama reliģijas un ētikas mācība skolās, lai bērni iegūtu elementāras garīgās pamatzināšanas, lai jaunieši, balstoties uz iegūtajām zināšanām, spētu izvērtēt sektu vervētāju sniegto informāciju.
4. Raksta autore domā, ka dažādas ievirzes sektu aktivizēšanās saistāma ar cilvēku pieaugošo fizisko un sociālo nedrošību un migrācijas paplašināšanos, kas vairo etniskās un reliģiskās nesaskaņas. Ekonomiskā krīze un cilvēku grūtības ir „pļaujas laiks” sektu līderiem un vervētājiem, lai izvērstu savu darbības lauku. Valstij nav ideju un nav arī intereses, kā risināt šo problēmu, bet, piemēram, Krievijā ir izvērsta plaša antisektu propaganda, lai pasargātu iedzīvotājus no to kaitīgās ietekmes.
5. Autore uzsver, ka ir absolūts haoss reliģiskajos terminos un tie ir juridiski nekorekti formulēti, radot sektām iespēju darboties kā reliģiskām organizācijām un dodot iespēju korekti noformējot organizācijas darbības statūtus, organizēt destruktīvu darbību. Piemēram, jau iepriekš minētais termins „reliģiskā organizācija” ir ļoti vispārīgs un tam ir nepieciešama klasifikācija. Reliģisko organizāciju klasifikācija ir grūts uzdevums, jo vispārinot vai sašaurinot reliģiskās organizācijas definīciju, var rasties dažādas problēmas. Piemēram, ir jāzina, ka dažas jaunās reliģiskās kustības ir reģistrētas kā reliģiskās organizācijas, bet dažas kā sabiedriskās organizācijas. Savukārt citas jaunās reliģiskās kustības veido dažādu organizāciju tīkli, un tos nevar ietvert vienā klasifikācijas sistēmā. Šo problēmu jau 2000.gadā izprata tiesību zinātnieks Ringolds Balodis, tomēr līdz pat šim

laikam tai nav rasts risinājums. Autore uzskata, ka terminoloģijas problēma ir jārisina Tieslietu ministrijai sadarbībā ar teologiem, lai novērstu šīm nepilnības Latvijas tiesību sistēmā.

Bibliogrāfija

Bērnu tiesību aizsardzības likums./Latvijas Republikas likums. Pieņemts Latvijas Republikas Saeimā 19.06.1998., stājies spēkā 22.07.1998.//Latvijas Vēstnesis, 08.07.1998., Nr. 199/200 (1260/1261), ar grozījumiem, kas stājušies spēkā 01.10.2011. <http://likumi.lv/doc.php?id=49096>, [07.05.2013.].

2.Civillikums./Latvijas Republikas likums. Pieņemts Latvijas Republikas Saeimā 28.01.1937. Valdības Vēstnesis, 20.02.1937., Nr.41. <http://likumi.lv/doc.php?id=225418> [25.05.2013.].

Likums „Grozījumi Krimināllikumā”./Latvijas Republikas likums. Pieņemts Latvijas Republikas Saeimā 13.12.2013., stājies spēkā 01.04.2013.//Latvijas Vēstnesis, 27.12.2012., Nr.202 (4805), <http://www.likumi.lv/doc.php?id=253698>, [30.04.2013.].

Reliģisko organizāciju likums./Latvijas Republikas likums. Pieņemts Latvijas Republikas Saeimā 07.09.1995; stājies spēkā: 10.10.1995.// Latvijas Vēstnesis, 26.09.1995., Nr.146 (429), ar grozījumiem, kas stājušies spēkā 24.11.2009. <http://likumi.lv/doc.php?id=36874> [30.05.2013.].

Balodis R. 2002 *Par valsts sankcionēto reliģisko ceremoniju problēmiskumu. Rīga: Reliģijas brīvības asociācija.*

Reliģisko organizāciju un to iestāžu reģistrēšanas dinamika. <http://www.ur.gov.lv/?a=1108> [20.05.2013.].

Tieslietu ministrijā iesniegtie reliģisko organizāciju pārskati par darbību 2012.gadā. <http://www.tm.gov.lv/lv/ministrija/gada-parskati/2012-gada-publiskie-parskati> [21.05.2013.].

8.Vēbers M. 2004. Reliģijas socioloģija. Rīga: AGB.

The World Religions, Cults, Sects and Movements.

<http://www.jcsm.org/Contents/WorldReligions.htm> [22.05.2013.].

Parliamentary Assembly. *Illegal activities of sects.*

<http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=8702&Language=EN> [24.05.2013.].

Секта Виссариона: Курагинский район вне правового поля России?

<http://krasn.pravo.ru/urgent/view/28546/> [25.05.2013.].

BŪVNICĪBAS TIESĪBU ATTĪSTĪBAS PROBLEMĀTIKA LATVIJĀ

Jānis Bramanis

Biznesa augstskola „Turība”, Graudu iela 68, Rīga, Latvija
janis@bramanis.lv

Abstract

The Abstract is a study performed in legal science, entitled „**The range of problems related to the development of constructon law in Latvia**”, wherein theoretical issues of construction law have been scrutinized and analyzed.

One could never imagine a situation where no construcion work is done in a state. The fact that this is an important process in the development of mankind is emphasized by construction sector researcher, L. Lecgalvis. He concludes that „the result of construction – a structure or a building – plays an important role in human life. Construction ultimately creates new architectural objects, which are largely a legacy. Thus, the construction impact on society and individuals plays an important role in the creation of national GDP and formation of employment”(Lecgalvis L, 2011: 43). As a result of construction of buidlings and structures, any building erected on a land plot becomes tightly connected with the plot and is recognized as its integral part (Civil Law, Article 968.) This entitles one to conclude that no ingnorance – in particular, in terms of legal science - is allowed with regard to a building as one of the property-forming elements.

The relevance of the study is substantiated by a number of circumstances; however, the most important circumstance is that unreasonably little attention is currently paid to the construction law theory; moreover, there is total lack of scientific research studies on the subject written in Latvian. This thesis is an attempt to change the approach to construction law and specify its place within the Latvian legal system more exactly; at the same time, the target is to come up with a solution of a number of problems of theoretical and practical nature, which occur due to lack of theoretical substantiation of construcion law. The thesis investigates some relevant issues of construction law which have been acknowledged by other construction law experts both in Latvia and abroad as being worthy of special attention, therefore, it was concluded in process of the study that some construcion law development tendencies can be spoken of.

The purpose of the thesis is to develop the construcion law theory so that theoretical conclusions would become the basis for improvement and sistematization of statutory regulations governing construction process, - respectlvely, enabling one to identify the relevant construcion law problems existing in the Republic of Latvia and offering the corresponding solutions.

Key words: construction law, building and construction sector, subjects, legal theory, legal development.

Būvniecības tiesību teorētiskie aspekti.

Nav šaubu, ka tiesības nepārtraukti attīstās, jo tas ir civilizācijas apliecinājums attīstīties. Tomēr var uzskatīt, ka būvniecības tiesību attīstība Latvijā vēl ir procesā, un šis process ir lēns.

Sabiedrībā daudz diskutēts par būvniecības tiesību jautājumiem, jo nenoliedzami būvniecība skar katru sabiedrības indivīdu gan tiešā, gan pārnestā nozīmē. Autori, kuri Latvijā ir pievērsušies ar būvniecību saistīto problēmu pētīšanai, nav centušies analizēt un veidot teorētisko bāzi būvniecības tiesībām, bet apskatījuši būvniecības jautājumus saistībā ar vides, teritorijas plānošanas un kaimiņu tiesību praktiskām un teorētiskām problēmām.

Būvniecības tiesību teorētisko aspektu raksturojums.

Vācu tiesību profesors R. Cipeliuss raksta, ka „rūpes par tiesisko drošību, t.i., par sabiedrisko mieru, kārtību, paļāvību un konsekvenci, dzīvojot sabiedrībā, ir viens no tiesību pamatuzdevumiem. Viennozīmīga un droša izturēšanās kārtība garantē to, ka mēs dzīvojam ārējā saskaņā ar pārējiem. Tā ir viena no drošas dispozīcijas pamatiem uz nākotni orientētai darbībai”

(Cipeliuss 2001: 101). Nenoliedzami būtiskākais būvniecības tiesību mērķis ir saistīts ar būvniecības tiesiskās drošības un būvniecības kārtības jautājumu nodrošināšanu, izpēti un izstrādi virzot tā, lai valstī būvniecības tiesības tiktu sakārtotas, tiesiski un atbilstoši būvniecības noteikumiem, proti, uzturētu būvniecības kārtību Latvijā. Ar būvniecības sakārtotību tiek saprasta kārtība, kas sevī ietver būvdarbu veikšanu, uzdevumus, pienākumus, kas apkopoti būvniecības normatīvajos aktos. Būvniecības kārtības pamatmērķis ir izvirzīt prasības un izveidot patvaļīgas būvniecības novēršanas mehānismu visā valstī adekvāti. Autors ir pārliecināts, ka tikai tad pieņemtie lēmumi (administratīvie akti) būs konsekventi. Jāatzīmē, ka tieši būvniecībā pieņemtie lēmumi (administratīvie akti) var ietekmēt ne tikai nekustamā īpašuma un apkārtējās vides attīstību, bet šis kopums saistīts arī ar ekonomiskiem un politiskajiem procesiem. Par to liecina diskusijas par būvatļaujas apstrīdēšanas un pārsūdzēšanas procesa kārtības maiņu, termiņiem (Saeima otrajā lasījumā atbalsta izmaiņas būvniecības regulējumā, kas noteiks īsākus termiņus būvatļaujas apstrīdēšanā) u. c. juridiski sarežģītām pozīcijām. Nevar noliegt, ka būvatļauja nav tikai atļauja būvēt, bet tas ir būtisks ekonomisks rādītājs. Proti, būvatļauju izņemšanas skaits un to realizācija liecina par valsts ekonomiskās situācijas stabilitāti valstī vai gluži pretēji - nestabilu ekonomiku. Latvijā būvniecība ir viena no lielākajām tautsaimniecības nozarēm valstī (Par būvniecību un izsniegtajām būvatļaujām 2011. gadā), un būvatļauju izņemšanas skaits, lai arī netieši, tomēr norāda uz stabilitāti mājokļu segmentā un nekustamo īpašumu tirgū kopumā. Arī Amerikas Savienotajās Valstīs būvatļaujas pieaugumu saista ar topošām investīcijām un sniedz zināmā mērā ieskatu patērētāju aktivitātēs, jo jaunu mājokļu pirkumi ir saistīti ar pārdošanas pieaugumu. Būvatļauju daudzums, kuras tiek izņemtas valstī, norāda uz tās izaugsmi (Building Permits – United States. U.S. Census Bureau). Tas nozīmē, ka būvatļauja kalpo ne tikai kā atļauja, bet liecina par ekonomiskajām aktivitātēm un to attīstību valstī kopumā.

No teorētiskā skatu punkta raugoties, būvniecība ir skatāma saistībā ar vietējās pašvaldības teritorijas plānojumu un apbūves noteikumiem. No tā secinām, lai būvniecība noritētu likumīgi, apbūvei un būvniecībai jābūt veiktai saskaņā ar vietējās pašvaldības teritorijas plānojumu, detālplānojumu un šo plānojumu sastāvā esošajiem apbūves noteikumiem, un, noslēdzot līgumu, apbūvei ir jābūt saskaņotai ar zemes gabala īpašnieku (Būvniecības likums 3. panta pirmā daļa). Primāri būvniecība tiek saistīta ar darbiem, kuri notiek uz zemes un nedalāmi ir saistīti ar to, kas veido vienotu veselumu - īpašumu.

Būvniecībai jānotiek saskaņā ar daudziem priekšnoteikumiem, kurus nosaka valsts, un šo priekšnoteikumu neievērošana var novest pie ievērojamām tiesiskām sekām (vides katastrofas, ēku sabrukšanas, trešo personu apdraudējuma u.tml.). Tādēļ, lai novērstu iespējamo apdraudējumu, valsts par vienu no svarīgākajiem nosacījumiem būvniecībā izvirza noteikumu nodrošināt iekšējo

kārtību būvniecības realizācijā, kā primāro izvirzot cilvēkos drošību, ka uzbūvētās ēkas un būves atbilst visām būvniecības tiesību normām. Tādēļ personai, atrodoties sabiedriskā ēkā vai savā privātmājā, jābūt pārliecinātai, ka ēka (māja) vai būve ir uzbūvēta atbilstoši valsts noteiktajām normatīvajām prasībām un būvizstrādājumi atbilst noteiktiem standartiem. Tādējādi būvizstrādājumam jāpakļaujas noteiktām prasībām un Būvniecības likumā ietvertajai definīcijai - būvizstrādājums ir ikviens materiāls, detaļa vai rūpnieciski izgatavota konstrukcija, kas paredzēta iestrādāšanai būvē (Būvniecības likuma 1. panta 11. punkts). Tiek secināts, ka viena no būvniecības tiesību būtību raksturojošām iezīmēm ir būvniecības tiesībās ietverto normu mērķis.

Vislielākais risks sabiedrībai – patvaļīga, bez jebkādas kontroles veikta būvniecība. To var salīdzināt ar automašīnas vadīšanu bez tiesībām vai alkohola reibumā. Ja, piemēram, būvizstrādājumam ir noteiktas prasības, kas ir jāievēro, tad to atkāpšanās no šīm prasībām ir bīstama un nevēlama, jo nav pieļaujamas tādas situācijas, kurās būvniecības tiesību subjekts (pasūtītājs, būvnieks, nomnieks u.c.) var uzsākt, veikt vai turpināt būvniecības darbus bez attiecīgas iestādes izsniegtas atļaujas (būvatļaujas). Lai minēto darbību izpildi varētu nodrošināt (uzraudzīt), valsts ir izveidojusi noteiktu kārtību (sistēmu), kur atbildīgā iestāde (pašvaldība) nosūta informāciju par izsniegtajām būvatļaujām un ekspluatācijā pieņemtajām būvēm, kur šī informācija ir pieejama valsts pārvaldes iestādēm (MK noteikumi Nr. 660: 1. punkts). Tas nozīmē, ka teorētiski valsts pārvaldē (būvvaldē, pašvaldības policijā u. c.) jābūt pieejamai informācijai par jebkuru būvniecību, kura tiek veikta. Nepieciešams rūpīgi pārskatīt un izvērtēt esošo sistēmu būvniecības nozares pārvaldē, jo patlaban tā nenodrošina efektīvu uzraudzību (informācijas pieejamību) pār būvniecības nozari.

Tāpēc būvniecības tiesību būtību raksturojoša pazīme izpaužas apstākļi, ka būvniecības darbība būtu saskaņojama ar atbildīgajiem tiesību subjektiem (pašvaldību, būvvaldi u. c.), jo būvniecībai ir jānodrošina vides arhitektoniskā kvalitāte, vides pieejamība un dabas resursu racionāla izmantošana (Būvniecības likuma 3. panta trešā daļa), kas ir vieni no svarīgākajiem būvniecības tiesību mērķiem. Tātad katras valsts pienākums ir rūpēties par to, lai būves tiek aizsargātas no bojāšanas vai iznīcināšanas (Eiropas Padomes 1985. gada Konvencijas Eiropas arhitektūras mantojuma aizsardzībai, kas apstiprināta ar likumu „Par Konvenciju Eiropas arhitektūras mantojuma aizsardzībai”: 4. punkts) un, kā raksta tiesību filozofs H. Kelzens: „tiesības nav atkarīgas no tā, kā dzīvē tiek piemērotas šīs normas” (Kraštinš 1997: 34). Būvniecības tiesībām ir jānodrošina, ka būves, ko izmanto cilvēki, ir veselībai un videi nekaitīgas, kā arī pastāv vispārējas nekaitīguma prasības, kas jāievēro ēku un inženierbūvju projektēšanā un būvdarbu veikšanā (MK noteikumi Nr. 1031; 3. punkts). Tāpēc būves projektē un būvē tā, lai normālos ekspluatācijas apstākļos visā ekonomiski pamatotajā ekspluatācijas (dzīves cikla) laikā, ņemot vērā

prognozējamās iedarbes uz būvēm, tās atbilstu noteiktajām prasībām (MK noteikumi Nr. 142; 3. punkts). Konkrētas prasības atsevišķiem būvju veidiem nosaka normatīvie akti, kas reglamentē attiecīgo būvju projektēšanu un būvdarbu veikšanu. Tātad, lai veiktu būvdarbus, objektā jānodrošina būvniecības tiesiskā kārtība, jo, kā raksta vācu tiesībzinātnieks N. Horns, tad „pilsoņi cer, ka valsts aizsargās un garantēs viņu brīvību, īpašumu un citas tiesības un radīs tiesisko drošību viņu attiecībās ar valsti un pilsoņu savstarpējās attiecībās. Šī prasība ir tik sena, cik sen tiek spriests par valsti un tiesībām” (Horns N 1999: 69).

Būvniecības normatīvo aktu izpildē saskaras daudzu intereses (pašvaldības, sabiedrības, biznesa u. c.), izveidojas tiesiskās attiecības starp dažādiem subjektiem (privāto tiesību fiziskām, juridiskām un publiskām personām). Piemēram, būvprojekta izstrādi veic sertificēta fiziskā persona vai būvniecību reglamentējošos normatīvajos aktos noteiktajā kārtībā reģistrēta juridiskā persona, kas atbilstoši projektēšanas uzdevumam izstrādājusi pasūtītāja akceptētu būves pamatideju (MK noteikumi Nr. 112; 10. punkts). Tātad būvniecības tiesības sākas līdz ar pasūtītāja ideju par būvniecību, kas tālāk kļūst par zīmētu skici, tad tehnisko projektu, pēc tam atļauju saņemšanu, un visbeidzot ideja tiek pārvērsta lietā vai veidojumā.

Būvniecības tiesību teorētisko aspektu nozīme būvniecības normu izveidošanā.

Var pievienoties profesores I. Čepānes rakstītajam, ka: „jebkura ēka un būve iegūst savu tiesisko statusu tikai tad, ja tā projektēta tiesību aktos noteiktā kārtībā atbilstoši teritorijas plānojumam, uzbūvēta pilnībā realizējot saskaņoto un akceptēto būvprojektu, uzbūvēta saskaņā ar noteiktiem būvnormatīviem” (Čepāne 2003). Lai gan profesores I. Čepānes atziņa ir visaptveroša, tomēr, ja būve ir uzbūvēta atbilstoši akceptētam būvprojektam un būvi pieņem ekspluatācijā (MK noteikumi Nr. 299: 3¹), tad vienīgais kritērijs, lai ēka un būve iegūtu savu tiesisko statusu, pietiekami būtu noteikt, ka būve ir uzbūvēta atbilstoši akceptētam būvprojektam. Realizējot dabā būvprojektu, rodas saikne, ka uz zemes uzcelta un cieši ar to savienota ēka atzīstama pār tās daļu (Civillikums 968), kas kopumā veido vienotu veselumu - īpašumu. No tā tiek secināts, ka atbilstoši normatīvajiem aktiem izstrādāts un akceptēts būvprojekts faktiski ir galvenais dokuments, kurš nosaka ēkas statusu un ļauj ēkas un zemes īpašniekam veikt tālākas darbības reģistrēt īpašuma tiesības Zemesgrāmatās (Zemesgrāmatu likums: 1). Tātad, ja jebkura būve ir uzbūvēta atbilstoši projektam, tad tā ir iereģistrējama (nostiprināma) attiecīgajos publiskajos reģistros.

Tālab valsts ir tas varas subjekts, kas organizē un regulē attiecības starp būvniecības tiesību subjektiem, lai nodrošinātu visu iepriekš minēto attiecību izpildi un prasību ievērošanu. Valstij būtu jāorganizē attiecību stabilitāte un jārada nepieciešamās garantijas, jo ēkām var būt dažādas nozīmes statuss, jo ēka var būt arī sabiedriski nozīmīgas ēkas (Lešinska, Grišāne, Statkus 2008: 45-46). Tādēļ būvniecības tiesību būtība izpaužas attiecību regulējumā starp būvniecības dalībniekiem

(subjektiem) vai personām, kuru tiesības var tikt aizskartas būvniecības laikā. Tālab būvniecības normatīvajam regulējumam būtu jāaptver tie jautājumi, kas saistīti ar būvniecības procesu no zemes iegādes dienas, projekta finansēšanas līdz tās nodošanai ekspluatācijā. Būvniecības normatīvajos regulējumos jāietver arī jautājumi par būvniecības līguma slēgšanu, būvniecībā izteikto pretenziju kārtību, kas ietekmē visus būvniecības procesā iesaistītās puses, kā arī citus tiesību subjektus.

Būvniecības tiesību izpētes objekti ir: 1) būvniecības iestādes (valsts un pašvaldību); 2) kompetence, tas ir, būvniecības tiesību subjektu – būvniecības iestāžu – mērķi, uzdevumi, funkcijas, tiesības, pienākumi, pilnvaras un atbildība; 3) atsevišķu būvniecības tiesību subjektu savstarpējās iedarbības pētīšanas vertikālo, horizontālo attiecību aspektā, tas ir, augstākstāvošo un zemākstāvošo būvniecības iestāžu pakļautības un savstarpējās nepakļaušanās būvniecības iestāžu sadarbības attiecības; 4) nevalstisko organizāciju, kā būvniecības tiesību subjektu līdzdalība tajās attiecībās, kas saistāmas ar būvniecības tiesību funkciju izpildi; 5) privātpersonu attiecības ar būvniecības nozares pārvaldi; 6) sabiedrības līdzdalība un tiesības būvniecības procesā.

Ņemot vērā iepriekšminēto, autors daļēji pievienojas senatores R. Vīdušas viedoklim, ka: „būvniecības tiesību mērķis ir garantēt tādu teritorijas apbūvi un apbūvētās teritorijas izmantošanu, kas atbilst teritorijas attīstības plānošanas mērķiem, arhitektūras, vides pieejamībai, dabas resursu izmantošanas un būvniecības drošības standartiem, kā arī sabiedrības sociālajām vajadzībām” (Vīduša 2004: 202). Bez šaubām, būvniecības tiesību mērķis ir regulēt pēc iespējas plašāku ar būvniecību saistītu jautājumu loku, tomēr - būvniecības tiesību mērķis nav pamatojams tikai ar teritorijas attīstības plānošanas mērķiem, vides u.tml. Teritorijas attīstības plānošanas mērķis ir nodrošināt dzīves vides kvalitātes ilgstspējīgu paaugstināšanu, efektīvi un racionāli izmantojot teritoriju un citus resursus, kā arī mērķtiecīgi un līdzsvaroti attīstīto ekonomiku (Teritorijas attīstības plānošanas likums: 2). To daļēji apstiprina fakts, ka teritorijas attīstības plānošanā šobrīd nav ietverts būvniecības definējums, tā mērķi. Lai gan daudzu autoru viedokļi Latvijā ir atšķirīgi, tomēr autors uzskata, ka būvniecības tiesību mērķis un būtība atšķiras no teritorijas plānošanas, vides u. c., iepriekš nosaukto tiesību mērķiem un būtības.

Kā jau iepriekš tika norādīts, tad vienam no būvniecības un būvniecības tiesību mērķiem ir jābūt par sabiedrības garantu, ka ēkas vai būves, kas iekļaujas sabiedrības ikdienā, nenodarīs kaitējumu videi, sabiedrībai un tās ir drošas lietošanai. Var rasties jautājums par to, kura tiesības ir svarīgākas - būvniecības tiesību subjekta, kurš vēlas būvēt, vai tās personas tiesības, kura vēlas dzīvot labvēlīgā vidē. Striktas robežas starp šīm divām tiesībām un interesēm nav. Var pastāvēt īstermiņa juridisks risinājums, tomēr ilglaicīgā griezumā to nevar atrisināt, jo mainās sabiedrības prasības, pilnveidojas tiesības par labvēlīgu vidi, kā arī mainās pati daba. Ja kaut kas šķietami svarīgs ir bijis vakar, tad, iespējams, rīt tas būs zaudējis savu aktualitāti.

Lai nodrošinātu minēto mērķu sasniegšanu, būvniecības realizācijā jāievēro Latvijas būvnormatīvos paredzētās tehniskās prasības, jo būvi, tās daļu vai telpu grupu izmanto tikai atbilstoši projektētajām funkcijām un vienīgi pēc tās pieņemšanas ekspluatācijā (Būvniecības likums: 17). Minētais rada, kā raksta tiesību filozofs R. Jērings, „[...] drošus sociālās dzīves nosacījumus. Šie nosacījumi ir gan fiziskās eksistences nosacījumi, gan tie labumi, kas cilvēka dzīvei piedod īsto vērtību” (Krastiņš 1997: 38). Tāpēc loģiski, ka eksistē attiecīgi kritēriji jēdzienam būve, kas veidojas no būvniecības tiesību aktiem, uzskatot, ka par būvi uzskata visus veidojumus, ja būvei ir nepieciešams būvprojekts (MK noteikumi Nr. 112; 58). Būtiskākais, kas jāņem vērā, izvērtējot, vai tā ir būve vai nē, ir mērķis, kādam tā ir būvēta, un tas, vai tā tiek izmantota noteiktajam lietošanas mērķim, turklāt, ja netiek ievērota ēkas vai būves lietošana atbilstoši mērķim, pretēja lietošana likumā noteiktajā kārtībā, tā ir pretiesiska. Lai arī minētais ir imperatīvi noteikts normatīvajos tiesību aktos, tostarp rodas zināmas grūtības, jo Latvijā nav neviena normatīvā akta, kurā noteiktas tās minimālās lietošanas tiesības (instrukcijas, nolikumi, u. c.), kuras būtu jāievēro ēkas vai būves īpašniekam, kur, neievērojot normatīvās prasības, tad par to ir piemērojama administratīvā atbildība vai iestājas kriminālatbildība.

Kur meklējamas tiesības un šajā sakarā būvniecības tiesības? Attiecībā par tiesībām pecīzu atbildi sniedz Vācijas tiesību zinātnieks A. Klaus: „Ja mēs jautātu kādam savam laika biedram, kurš nav jurists, kā un kur var atrast pieeju tiesībām, viņš vispirms norādītu uz likumiem” (Neimanis 2004: 18). Būvniecības tiesības meklējamas un atrodamas tur, kur jebkuram būvniecības subjektam, būvējot nekustamajā īpašumā būvi vai ēku un realizējot dabā projektu (ideju), pieprasa tās minimālās prasības, kas jāizpilda jebkuram būvniecības subjektam (Būvniecības likuma 16. pants). Jāsecina, ka likumi un noteikumi ir tas būvniecības tiesību pamatavots, kur tiek regulētas attiecības starp subjektiem un būvniecības pārvaldi. Tomēr jāpiekrīt I. Krastiņam, kurš tiesības raksturo, ka „[...] tiesības pēc apjoma ir plašāks jēdziens, nekā likuma jēdziens” (Krastiņš 1998: 24). Minēto regulāciju nosaka izveidota sistēma, kurai ir pakļauts būvniecības tiesību subjekts.

Kā viena no izvirzītajām būvniecības tiesību prasībām, ir nepieciešamība sabalansēt visu ieinteresēto indivīdu mērķus un intereses, jo, kā raksta vācu tiesībzinātnieks profesors R. Cipeliuss, tad: „[...] visu tiesību pamatā ir interešu noteikti mērķi. [...] Mērķis ir visu tiesību radītājs, un nav neviena tiesību principa, kuram par savu rašanos nebūtu jāpateicas kādam nolūkam, tas ir, praktiskam motīvam. Mērķis ir priekšstats par nākotni, kādu to vēlas redzēt” (Cipeliuss 2001: 38). Būvniecības tiesību mērķis ir nostiprināt tās minimālās prasības, lai nepieļautu patvaļīgu būvniecību un garantētu ilgstošu, drošu būves vai ēkas lietošanu, jo būvdarbu uzsākšana vai veikšana bez būvatļaujas kvalificējama kā patvaļīga būvniecība, un atbildība par to ir paredzēta normatīvajos aktos (Būvniecības likuma 13. panta piektā daļa).

Ņemot vērā būvniecības tiesību attīstības tendences, autors pievienojas profesoram J. Načisčionim, kurš raksta, ka „[...] atbilstoši sociāli ekonomiskās dzīves attīstībai un juridiskās domas pilnveidei tiek izvirzīti priekšlikumi jaunu tiesību nozaru veidošanai. Viens no piemēriem ir Militārās tiesības. Lai izprastu militāro tiesību būtību, ir jāatklāj militāro tiesību jēdziens un tā priekšmets” (Načisčionis 2009: 29). Ekonomiskās dzīves attīstībā un juridiskās domas pilnveidē, ir pamats runāt par būvniecības tiesību nozari, jo, kā norāda senatore R. Vīduša: „Būvniecības gala rezultātā – būve, ēka u. c. objekti pārsvarā ir vērsti uz to, lai vairotu iedzīvotāju labklājību valstī un aizsargātu sociāli nenodrošinātus cilvēkus, nodrošinot tos ar mājokli” (Likums "Par pašvaldību palīdzību dzīvokļa jautājumu risināšanā": 9) Proti, būvniecības tiesību mērķa robežas ir daudz plašākas par būvniecību nekustamajā īpašumā, ar vidi saistītiem jautājumiem, valsts vai pašvaldību institūciju un sabiedrības lomu būvniecības nozarē. Lai cilvēkus nodrošinātu ar mājokli, valsts īsteno programmas, kuru ietvaros tiek celti jauni dzīvojamie rajoni arī maznodrošinātām vai trūcīgām personām, nodrošinot tos ar mājokli. Būvniecības tiesības kalpo kā „drošības tilts” starp valsti, no vienas puses, un izglītību, zinātni, kultūru, no otras puses, tādējādi atbilstot sabiedrības attīstības pamatprasībām. Tādējādi būvniecības tiesību būtība ir kalpot pozitīvu uzdevumu risināšanā un pozitīvu mērķu sasniegšanā, kur te jāaktualizē profesora V. Jakubaņeca rakstītais, ka „valsti kā politiski tiesisku veidojumu raksturo fundamentālu pazīmju virkne – elementi: tauta, teritorija un vara” (Jakubaņecs 2005: 63). Būvniecības tiesības vērstas pozitīvu mērķu sasniegšanai, tālab būvniecības kārtība visā valstī jānodrošina adekvāti, ievērojot noteiktu sistēmu.

Tātad būvniecības tiesības ir vērstas gan uz būvniecības dalībnieku (subjektu) attiecību sakārtošanu, tas ir uz privāttiesību jautājumu noregulēšanu, gan arī reglamentējot publisko tiesību jomu. Būvniecības tiesību būtības izpratnes kontekstā svarīgi noskaidrot privāttiesību un publisko tiesību mijiedarbību šajā jomā. Lai reglamentētu publisko tiesību jomu, būvniecības tiesībām jāregulē būvniecībā iesaistīto iestāžu darbība, realizējot normatīvajos aktos noteiktās valsts pārvaldes funkcijas attiecībās ar privāto tiesību fiziskajām un juridiskajām personām. Līdz ar to viena no valsts pārvaldes iestāžu darbībām jāsaista ar valsts politikas realizēšanu būvniecības nozarē. Lai sakārtotu būvniecības dalībnieku attiecības privāttiesību jomā, būvniecības tiesības reglamentē būvniecības dalībnieku savstarpējās attiecības, kā arī viņu tiesības un pienākumus būvniecības procesā un atbildību par būvniecības rezultātā tapušās būves atbilstību tās uzdevumam, ekonomiskajam izdevīgumam, paredzētajam kalpošanas ilgumam un attiecīgajiem normatīvajiem aktiem [...] (Būvniecības likuma 2. panta otrā daļa). Tā veidojas būvniecības tiesību normu sistēma, kas aptver gan tradicionālo tiesību nozaru aktus – Civillikumu, Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksu, arī Krimināllikumu –, gan arī būvniecības tiesību normas, kas tiek realizētas demokrātiskā valstī. Tāpēc autors pievienojas profesora A. Plotnieka rakstītajam, ka „tiesību nozare ir

viengabalainu normu komplekss, kas ar atbilstošiem līdzekļiem un paņēmieniem regulē īpaša veida sabiedriskās attiecības” (Plotnieks 2009: 139). Būvniecības tiesības veido būvniecības tiesību normu komplekss (tiesiskais regulējums), kas ar atbilstošiem valsts izdotiem priekšnoteikumiem regulē būvniecību nekustamajā īpašumā un attiecināmas uz īpašām sabiedriskām attiecībām, kas definējamas kā būvniecības attiecības.

Būvniecības tiesību teorētiskie pamati būvniecības tiesību definēšanā.

Būvniecības tiesības Latvijas juridiskajā literatūrā joprojām nav definētas. Tādēļ, lai piedāvātu un izstrādātu pamatotu būvniecības tiesību definīciju, jānoskaidro, kas raksturo būvniecības tiesību saturu, kā arī jānoskaidro, kāda ir būvniecības darbība valstī.

Pastāv dažādi uzskati par to, kas ir tiesības un attiecīgi var būt dažādas tiesību definīcijas. Senators J. Neimanis raksta: „Juristi vēl meklē „tiesību jēdzienu”. Laika gaitā atsevišķi tiesību zinātnieki ir pat apvienojušies savos uzskatos, tā radot tiesību skolas un tiesību doktrīnas” (Neimanis 2004: 17). Savukārt profesors E. Meļķīsis skaidro, ka: „tiesības ar visiem tās rīcībā esošiem informācijas izpausmes un cilvēku rīcības motivāciju ietekmējošajiem līdzekļiem ir daļa no sabiedrības kultūras. Kā viena, tā otra kalpo cilvēku integrācijai vienotā sociālā organismā. Kā viena, tā otra atspoguļo vēsturiski uzkrāto pieredzi [...]” (Meļķīsis 1999: 14). Var pieļaut, ka par būvniecības tiesību definīciju varētu būt atšķirīgi uzskati, ievērojot subjektīvos priekšstatus par to, kādām būtu jābūt būvniecības tiesībām, un kas jāietver to saturā. Iespējams, tāpat kā tiesības vispār, arī būvniecības tiesības un to definēšana gaida nebeidzamas diskusijas.

Būvniecības tiesību jēdziens daudzviet un daudzkārt tiek lietots bez šī jēdziena robežu apzināšanās. Pamatā būvniecības tiesību jēdziens tiek lietots sadzīviskā nozīmē, jo tā parasti tiek apzīmēta kāda tiesību nozare. Plaši savos pētījumos būvniecības tiesību jēdzienu lieto Latvijas tiesību pētnieki, salīdzinot šo jēdzienu ar citām tiesību nozarēm (Litvins, Markovskis, Renners, Statkus 2008). Tas nav precīzi, jo lietot jēdzienu bez šī jēdziena robežu apzināšanās nevar.

Jēdzienam „būvniecības tiesības” var piešķirt vairākas nozīmes. Pirmkārt, to veido saturs, kas ietverts jēdzienā „būvniecība”. Būvniecība ir visu veidu būvju projektēšana un būvdarbi. Savukārt būvdarbi ir būvniecības procesa sastāvdaļa, darbi, kas tiek veikti būvlaukumā vai būvē, arī nojaukšana (Būvniecības likuma 1.panta 6.,12. punkts). Atbilstoši spēkā esošajam tiesiskajam regulējumam ar būvdarbiem ir jāsaprot visu veidu būvdarbi, kas tiek veikti būvniecības objektā, kas ir noteikta teritorija. Ar būvdarbiem var arī saprast rekonstrukcijas darbi, paredzot tā pārbūvi, mainot būvobjekta apjomu un mainot vai saglabājot tā funkciju, vai arī tās maiņa, nemainot apjomu. Savukārt renovācija, paredzot būvobjekta vai tās daļas remontu, lai to vai tā daļu atjaunotu, nomainot nolietoto nesošus elementus vai konstrukcijas, kā arī mērķtiecīgu funkcionālu vai tehnisku uzlabojumu ieviešana būvē, nemainot tās apjomu un funkciju. Arī restaurācija, paredzot

būves vēsturiskā veidola atjaunošanu, pamatojoties uz vēsturiskās informācijas zinātnisku izpēti (MK noteikumi Nr. 112, 24. punkts). Otrkārt, ar šo jēdzienu var apzīmēt noteiktu tiesību nozari. Treškārt, ar to apzīmē mācību priekšmetu, kura uzdevums ir sniegt ieskatu attiecīgajā tiesību nozarē. Ceturtkārt, ar būvniecības tiesībām var saprast vienu no valsts pārvaldes sistēmas elementiem, kas atbild par noteiktu funkciju izpildi, – būvniecību.

Latvijā būvniecības tiesības ir pētītas saistībā ar vides tiesībām, teritorijas plānošanas tiesībām, administratīvajām tiesībām un administratīvā procesa tiesībām, tādēļ, Latvijā daudzi būvniecības tiesību pētnieki uzskata, ka būvniecības tiesības ir administratīvo tiesību apakšnozare. Minētais ir tikai daļēji pareizi, jo būvniecība ietver visus iepriekšminēto tiesību jautājumus un ar šiem jautājumiem saistītās problēmas. Protams, būvniecības tiesību attiecības ar teritorijas plānošanas, vides u. c. tiesībām ir svarīgas, jo tās visas veido gan sociālos, gan ekonomiskos faktorus u. c. faktorus, lai attīstītu teritoriju. Lai gan eksistē šī savstarpējā mijiedarbība, autors vēlas nodalīt būvniecības tiesības no vides tiesībām, teritorijas plānošanas tiesībām, kaimiņu tiesībām, kā arī administratīvajām tiesībām, izvirzot šādu argumentāciju.

Bez šaubām, ka teritorijas attīstības plānošanas attiecības ir svarīgas, jo vispirms nosaka teritoriju labiekārtošanu, pamatojoties uz sociālo, ekoloģisko, ekonomisko un citu faktoru kopumu. Minētās attiecības tiek veidotas ar mērķi, lai nodrošinātu stabilu teritorijas attīstību, transporta un sociālās infrastruktūras attīstību, sabiedrības, pašvaldības un citu valsts subjektu interešu ievērošanu teritorijas attīstības plānošanā. Pamatā teritorijas plānošanas attiecības nosaka zemes lietošanu un apbūvi, kā arī zemes gabalu un būvobjektu atļauto izmantošanu. Teritorijas plānošanas attiecības nosaka plānojuma struktūras elementus (pilsētas, novadus, u. c.), ievērot zemes gabalu robežas, kuros atrodas būvniecības objekti, kā arī zemes gabalu robežas, kas paredzētas apbūvei. Tomēr šie minētie teritorijas plānošanas attiecību elementi ir tikai pieņēmums, par tālāku attiecību attīstību būvniecības jomā. Pastāv ticama varbūtība, ka pēc teritorijas plānošanas noteiktajā zemes gabalā nekas netiks būvēts. Līdz ar to būvniecības attiecības var neveidoties.

Autors ir pārliecināts, ka būvniecības attiecībām ir jābūt regulētām ar būvniecības tiesībām, kā neatkarīgai patstāvīgai tiesību nozarei, kas ir „tiesību nozare kā patstāvīga tiesību sistēmas daļa ar specifiskām metodēm regulēt kvalitatīvi līdzīgu sabiedrisko attiecību jomu” (Krastiņš 1998: 40) – būvniecību. Lai pamatotu šo apgalvojumu, ir nepieciešams apzināt būvniecības tiesību priekšmeta specifiku, noteikto tiesisko regulējumu, noteikt būvniecības tiesību struktūru un sistematizēt būvniecības tiesību avotus.

Šī nodalīšana tiek pamatota tādējādi, ka būvniecības tiesībām ir savs patstāvīgs regulēšanas priekšmets – būvdarbi un projektēšana, kas sevī var ietvert arī būvniecības ieceres izstrādi - projektēšanu, būvobjekta uzbūvēšanu, pārbūvi vai nojaukšanu. Tādēļ kā raksta profesore I. Čepāne:

„[...] Būvniecības likums un citi šo jomu regulējošie normatīvie akti - kopumā ņemot būvniecības tiesības - paredz noteiktu kārtību, kādā var noritēt būvniecība” (Čepāne, Meiere 2003). Tādēļ būvniecības attiecības regulē būvniecības tiesības un nav pielīdzināmas administratīvajām tiesībām.

Atļauja (būvatļauja), kas ir pamats tiesībām, lai uzsāktu būvniecību, nevar būt kritērijs būvniecības tiesību kā administratīvo tiesību apakšnozarei vai pielīdzināt tās pie citām tiesību nozarēm. Būvniecība ir visu veidu būvju projektēšana, būvniecībā ietilpst arī būvdarbi, kas ir būvniecības procesa sastāvdaļa, darbi, kas tiek veikti būvlaukumā vai būvē, arī nojaukšana (Būvniecības likuma 1. panta 6., 12. punkts). Var pieņemt, ka būvniecības tiesībās ietilpst visas tās galvenās iezīmes, lai pamatoti varētu pieņemt būvniecības tiesības kā patstāvīgu tiesību nozari, jo būvniecības tiesību regulējumā ietvertais modulis ir izveidojies kā tiesību sistēmā esoša tiesību normu vienveidība, kura regulē konkrētu būvniecības attiecību jomu, kas ir spējīga izveidot atsevišķu tiesību nozari.

Veicot lietoto jēdzienu analīzi, var definēt šo tiesību nozari, izmantojot profesora J. Načisčioņa viedokli, ka „parasti tiek lietots [...] apskats, analīze un tikai pēc tam formulēts dotās tiesību nozares definējums. Tieši akcenti vai nu uz zinātniskām atziņām, vai uz spēkā esošiem tiesību aktiem un tiesu praksi atšķir tās vai citas skolas (doktrīnas) piekritēju, vienlaikus atspoguļojot valsts tiesību sistēmas tradīcijas un attīstības virzienus” (Načisčionis 2009: 19-20). Vadoties no Būvniecības likumā ietvertajām normām, var izveidot šādu būvniecības tiesību definīciju: „Būvniecības tiesības ir patstāvīga tiesību nozare, kura ar būvniecību regulējošo normatīvo aktu (tiesību normu) un tiesību principu kopumu nodrošina personu tiesību ievērošanu būvniecības procesā, ilgtspējīgu attīstību pašvaldības teritorijā, ievērojot sabiedrības intereses, dzīvot labvēlīgā vidē, kā arī regulē attiecības būvniecībā”. Notiekot izmaiņām sociāli ekonomiskajā sfērā, tiek pieņemti būvniecības normatīvie akti, kas laika gaitā ir uzkrājušies, un šī brīža situācija prasa tos nodalīt.

Latvijā starp būvniecības tiesību pētniekiem pastāv dominējošs uzskats, ka būvniecības tiesības ir speciālā administratīvā tiesību nozare. Minēto apgalvo juriste I. Krampuža, kura raksta, ka „Būvniecība ir viena no senākajām cilvēka darbības jomām. Mūsdienās būvniecība tiek uzskatīta par speciālo administratīvo tiesību nozari. Līdzīgi tas ir, piemēram, arī Vācijas tiesību sistēmā.” (Krampuža I. 2008: 8). Arī tiesa spriedumā ir secinājusi, ka būvniecības jautājumi nevar tikt skatīti atrauti no teritorijas plānošanas tiesībām. Likumdevējs normatīvajos aktos, kas regulē teritorijas plānošanas tiesību jautājumus, ir noteicis īpašuma lietošanas tiesību ierobežojumus. To mērķis ir saskaņot privātpersonas intereses ar pārējās sabiedrības interesēm, lai nepieļautu anarhiju un patvaļu būvniecības jomā (AT Senāta SKA 31/2007). Autors minētajam nevar piekrist, jo būvniecības tiesībās tiesību normas neatrodas tik ciešā mijiedarbībā ar teritorijas plānošanas

normām un principiem. Būvniecības tiesības regulē tādu sabiedrisko attiecību veidu - būvniecību, kas pēc sava satura un nozīmes prasa īpašu tiesisko regulējumu.

Nevar noliegt, ka ekonomiskie apstākļi un būvniecības jomas atsevišķais tiesiskais regulējums saistīts ar Latvijas ekonomisko attīstību kopumā. Tādējādi, skaidri redzama valsts interese un sabiedriskā vajadzība tādām būvniecības patstāvīgam tiesiskajam regulējumam. Pats par sevi saprotams, ka pastāv būvniecības tiesību tiesiskā regulējuma patstāvīgs priekšmets un šis priekšmets ir specifisks, jo būvniecības projektēšanas (ieskaitot inženiertehniskos risinājumus) un būvniecības objektu būvniecības attiecības izdalās un atšķiras no vispārīgākām attiecībām.

Kopsavilkums

Būvniecības tiesību mērķis ir nodrošināt iekšējo būvniecības drošības kārtību privāttiesību jomā, savukārt ārējo drošību publisko tiesību jomā. Minētais mērķis ir saistīts ar drošības sajūtu jebkurai personai, ka uzbūvētās būves un ēkas būs uzbūvētas atbilstoši mērķim un noteiktajām normatīvajām prasībām.

Būvniecības tiesībām ir jānodrošina, ka iestrādātie būvizstrādājumi atbildīs noteiktajiem standartiem, ka būvniecības procesa laikā ēku vai būvju būvniecībā piedalās kvalificēti speciālisti. Tādēļ viena no būvniecības tiesību raksturojošajām pazīmēm ir pats būvniecības tiesību regulējumā ietvertais normu mērķis. Būvniecības tiesību būtības izpratnes kontekstā ir svarīgi noskaidrot privāttiesību un publisko tiesību mijiedarbību šajā jomā.

Būvniecības tiesības satur visas galvenās iezīmes, lai varētu pamatoti izveidot būvniecības tiesības kā patstāvīgu tiesību nozari, jo būvniecības tiesību regulējumā ietvertais, ir tiesību sistēmā esoša atdalīta tiesību normu vienveidība, kura regulē konkrētu attiecību jomu un ir spējīga izveidot atsevišķu tiesību nozari. Būvniecības tiesības Latvijā ir nodalāmas no administratīvajām tiesībām, kā arī citām tiesību nozarēm un apakšnozarēm, tostarp teritorijas attīstības plānošanas, vides un kaimiņu tiesībām. Vienlaikus jākonstatē, ka arī civiltiesības nespēj aptvert komplicēto būvniecības subjektu rīcības specifiku, kā rezultātā veidojas tiesiskā regulējuma „robi” un praktiska rakstura problēmas.

Būvniecības tiesību attīstības teorētiskie aspekti Latvijā ir izpētīti nepietiekami. Tā rezultātā pastāv teorētiska rakstura grūtības izstrādāt būvniecības tiesību definīciju un noteikt būvniecības tiesību teorētiskās aprises. Rezultātā pašreizējais būvniecības tiesiskais regulējums ir nekvalitatīvs un iespējamie tā uzlabojumi ir nepārdomāti, jo trūkst teorētiska (doktrināla) pamatojuma. Tālab nav iespējams risināt (regulēt) vairākus būtiskus jautājumus būvniecībā. Notiekot izmaiņām sociāli ekonomiskajā sfērā, tiek pieņemti būvniecības normatīvie akti, kas laika gaitā ir „uzkrājušies”, un šī brīža situācija pieprasa tos nodalīt. Būvniecības tiesībām ir savs patstāvīgs regulēšanas priekšmets – būvdarbi un projektēšana. Būvniecības tiesību priekšmets sevī ietver arī būvniecības ieceres izstrādi

– projektēšanu, būvobjekta būvniecību, pārbūvi vai nojaukšanu. Būvniecības tiesību jēdzienu veido saturs, kas ietverts jēdzienā „būvniecība”, apzīmē tiesību nozari, mācību priekšmetu un vienu no valsts pārvaldes sistēmas elementiem, kas atbild par noteiktu funkciju izpildi – būvniecību.

Lai noteiktu būvniecības tiesību teorētiskās aprises un netrūktu doktrināla pamatojuma, tiek piedāvāta šāda būvniecības tiesību definīcija: „Būvniecības tiesības ir patstāvīga tiesību nozare, kura nosaka būvniecības procesu un tajā iesaistīto personu statusu un kompetenci, lai attīstot būvniecības nozari, tajā nodrošinātu ilgstspējīgu attīstību valstī un sekmētu sabiedrības intereses dzīvojamā labvēlīgā vidē”.

Lai veicinātu būvniecības tiesību nostiprināšanos un izpēti Latvijā, kā arī sekmētu būvniecības tiesību apguvi augstākās izglītības iestāžu izglītības programmās, jāpapildina Latvijas Zinātņu akadēmijas zinātnisko nozaru un apakšnozaru saraksts ar būvniecības tiesībām.

Autora ieskatā būvniecības tiesības Latvijā nav teritorijas plānojuma izpilde. Šie attiecību elementi ir svarīgi, bet tie ir tikai un vienīgi pieņēmums bez attiecīga pamatojuma, jo nav garantijas par tālāku attiecību attīstību būvniecības jomā. Rodas iespēja, ka pēc teritorijas plānošanas un atļauju saņemšanas nekustamajā īpašumā nekas netiks būvēts, pārplānots vai atjaunots, tādēļ būvniecības attiecības var neturpināties. Būvniecības tiesības jāapskata saistībā ar teritorijas plānojumu, bet nav jāuzskata, ka būvniecība ir teritorijas plānojuma izpilde. Teritorijas attīstības plānošanā nav ietverts būvniecības definējums un tā mērķi. Būvniecības mērķi un būvniecības tiesību būtība atšķiras no teritorijas plānošanas, vides un citiem tiesību mērķiem un būtības, jo viens no būvniecības mērķiem ir ievērot Latvijas būvnormatīvos paredzētās tehniskās prasības. Tāpēc būvi, tās daļu vai telpu, var izmantot tikai atbilstoši projektētajām funkcijām un vienīgi pēc tās pieņemšanas ekspluatācijā.

Bibliogrāfija

- Cipeliuss R. (2001) Tiesību būtība. Rīga: Latvijas Universitāte, 101. lpp.
- Čepāne I. (2003) Patvaļīga būvniecība, Satversme un vispārīgie tiesību principi. Jurista Vārds, Nr. 36 (294). <http://www.juristavards.lv/index.php?menu=DOC&id=181889>. [apskatīts 12.12.2011.].
- Horns N. (1999) Ievads tiesību zinātnē un tiesību filosofijā. Likums un Tiesības. Nr.3, 69.lpp.
- Jakubaņecs V. (2005) Valsts jēdziens un formas. Sestais izdevums. Rīga: P & K, 63. lpp.
- Krastiņš I. (1997) Tiesību doktrīnas 2. izdevums. Iespiests LU tipogrāfijā, 34.lpp.
- Krastiņš I. (1998) Tiesību būtība un forma. Rīga: 24.lpp.
- Krampuža I. (2008) Trešo personu tiesisko interešu aizstāvība būvniecības procesā. Vēsturiskais aspekts. Jurista Vārds, Nr. 38, 8. lpp.
- Lecgalvis L. (2011) Par būvniecības attīstību Latvijā. Būvinženieris, Nr. 19, 43.lpp.
- Lešinska A., Grišāne A., Statkus S. (2008) Izaicinājums būvēt likumīgi. Būvniecības procesa rokasgrāmata visiem, kas būvē, izdod būvatļaujas un dzīvo kaimiņos. Sabiedriskās politikas centrs „Providus”, 45.-46.lpp.
- Litvins G., Markovskis K., Renners E., Statkus S. (2008) „Sabiedrības līdzdalība teritorijas plānošanas un būvniecības jautājumos”. Sabiedriski politikas centrs „Providus”; Lešinska A.,

Statkus S., Grišāne A., Izaicinājums būvēt likumīgi, Sabiedriski politikas centrs „Providus”, Sabiedrība par atklātību „Delna”.

Meļķis E. (1999) Mūsdienu tiesību teorijas atziņas. Rīga: Tiesu Namu aģentūra, 14.lpp.

Načisčionis J. (2009) Administratīvās tiesības. Rīga: Biznesa augstskola „Turība”, 29. lpp.

Neimanis J. (2004) Ievads tiesībās. Rīga: Viļānu tipogrāfija „Renovata”, 18.lpp.

Načisčionis J. (2009) Administratīvās tiesības. Rīga: Biznesa augstskola „Turība”, 19.-20.lpp.

Plotnieks A (2009) Tiesību teorija & Juridiskā metode. Rīga: SIA „Izglītības soli”, 2009, 139.lpp.

Vīduša R. (2004) Būvniecības administratīvā procesa specifika pasaulē un Latvijā. Likums un Tiesības, 6. sējums, Nr. 7 (59), 202. lpp.

Būvniecības likums, Pieņemts: 10.08.1995., Publicēts Latvijas Vēstnesis, 30.08.1995., Nr. 131 (414). Pēdējie grozījumi 20.12.2010., 3. pants pirmā daļa.

Civillikums. Trešā daļa. Lietu Tiesības. Pieņemts 28.01.1937.; Publicēts Valdības Vēstnesis, Nr. 44. Pēdējie grozījumi 29.11.2012., 968. pants.

Eiropas Padomes 1985. gada Konvencijas Eiropas arhitektūras mantojuma aizsardzībai, kas apstiprināta ar likumu „Par Konvenciju Eiropas arhitektūras mantojuma aizsardzībai”. Pieņemts 03.10.1985.; Publicēts „Latvijas Vēstnesis”, Nr. 101 (2866), stājas spēkā 01.11.2003., 4. pants.

Teritorijas attīstības plānošanas likums. Pieņemts 13.10.2011.; Publicēts Latvijas Vēstnesis, 02.11.2011., Nr. 173 (4571). Pēdējie grozījumi 24.05.2012., 2. pants.

Zemesgrāmatu likums. Pieņemts 22.12.1937. Stājas spēkā 05.04.1993. Pēdējie grozījumi 26.05.2011., 1. pants.

Likums "Par pašvaldību palīdzību dzīvokļa jautājumu risināšanā". Pieņemts 06.12.2001.; Publicēts Latvijas Vēstnesis, 22.12.2001. Nr. 187 (2574). Pēdējie grozījumi 16.09.2010., 3. panta 9. punkts.

MK noteikumi Nr. 660 „Kārtība, kādā sniedzama informācija par izsniegtajām būvatļaujām un ekspluatācijā pieņemtajām būvēm, kā arī kārtība, kādā šī informācija ir pieejama”, Pieņemts 18.08.2008.; Publicēts „Latvijas Vēstnesis”, 21.08.2008., Nr.129, 1. punkts.

MK noteikumi Nr. 1031 „Noteikumi par Latvijas būvnormatīvu LBN 007-10 „Nekaitīguma prasības būvēm””. Pieņemts 09.11.2010.; Publicēts „Latvijas Vēstnesis”, 12.11.2010., Nr. 180 (4372), 3. punkts.

MK noteikumi Nr. 142 „Noteikumi par Latvijas būvnormatīvu LBN 006-00 „Būtiskas prasības būvēm””. Pieņemts 27.03.2001.; Publicēts „Latvijas Vēstnesis”, 30.03.2001., Nr. 52., 3. punkts.

MK noteikumi Nr. 299 „Par būvju pieņemšanu ekspluatācijā”. Pieņemts 13.04.2004.; Publicēts Latvijas Vēstnesis 28.04.2004., Nr. 66 (3014). Pēdējie grozījumi 13.10.2009., 3¹. punkts.

Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2007. gada 8. februāra spriedums lietā SKA-31/2007. Pieejams: www.at.gov.lv. [aplūkots 17.02.2012.].

Saeima otrajā lasījumā atbalsta izmaiņas būvniecības regulējumā, kas noteiks īsākus termiņus būvatļaujas apstrīdēšanā. Pieejams: <http://www.saeima.lv/lv/aktualitates/saeimas-zinas/20715-saeima-otraja-lasijuma-atbalsta-izmainas-buvniecibas-regulejuma-kas-noteiks-iskas-terminus-buvatlau>. [apskatīts 12.03.2013.].

Par būvniecību un izsniegtajām būvatļaujām 2011.gadā. Pieejams: <http://em.gov.lv/em/2nd/?cat=30247>. [aplūkots 15.02.2013.].

Building Permits – United States. U.S. Census Bureau. Pieejams: <http://www.fxwords.com/b/building-permits-united-states.html>. [aplūkots 15.02.2013.].

JUDICIAL ASSISTANCE APPOINTED BY THE COURT IN THE PRE-COURT PROCEEDINGS IN POLAND

Paweł Bucon

The John Paul II Catholic University of Lublin, Lublin, Poland
p.bucon@interia.pl

Abstract

Judicial assistance appointed by the court in the pre-court proceedings in Poland

The Polish Constitution guarantees its citizens the right to trial. It is complemented by the right to defense in a criminal action, legal aid in civil proceedings and the duty to instruct and inform the party by an authority in administrative proceedings. The binding provisions of the Polish law allow the poorest people to benefit from these institutions. The lack of the citizens' access to free legal aid in pre-court stage constitutes a serious violation of the right to trial and discriminates against indigent persons, and therefore, the legislative solutions in this area are necessary.

Key words: right to trial; gratuitous(free) judicial assistance/ gratuitous(free) legal aid/ gratuitous (free) legal assistance; judicial assistance appointed by the court; a public defender; a counsel for the defence

Introduction

Providing free legal aid to indigent individuals is an implementation of the right to trial, as regulated by the Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997¹⁷. Article 45 paragraph 1 of the Constitution guarantees everyone the right to a fair and public trial without undue delay by a competent, independent and impartial court. An access to a court is guaranteed to every person on equal bases. Only the court may be the body that ultimately determines the freedoms, rights and duties of the individual¹⁸. The measure of its effectiveness is, adherent to poorer people and running in civil, criminal and administrative procedure, an institution of exemption from the obligation to bear the legal costs and the ability to benefit during the whole judicial proceedings from the professional representation of a person professionally engaged in providing legal assistance, i.e., an attorney or a counsellor¹⁹. The Constitution cannot bar the recourse to the courts in pursuit of claims alleging infringement of freedoms or rights²⁰, particularly when it refers to the poorest. Depriving poor people from the right to free legal aid, and thus the right to trial, violates the fundamental principles of the democratic State of law²¹ and equality before the law²². The right to trial includes the ability to defend himself in person or through legal defender appointed by himself, and if someone does not have sufficient funds to cover the costs of defending, the possibility of the gratuitous help of the public defender, when the good of administration of justice

¹⁷ Journal of Laws 1997, No. 87, item. 483, hereinafter referred to as: the Constitution of the Republic of Poland.

¹⁸ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000, s. 65.

¹⁹ K. Piasecki, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości*, Kraków 2005, s. 34.

²⁰ Cf. Art. 77 paragraph 2 of the Constitution of the Republic of Poland.

²¹ Cf. Art. 2 of the Constitution of the Republic of Poland.

²² Cf. Art. 32 of the Constitution of the Republic of Poland.

requires this²³. The access to a court is also shaped by other acts of international law, among others, The Universal Declaration of Human Rights of 10 December 1948²⁴ and International Covenant on Civil and Political Rights of 19 December 1966²⁵.

The Polish commitment to the introduction of judicial assistance appointed by the court for the poor is associated with our membership in the European Union, is also due to recommendation No. R (93) 1 of the Committee of Ministers for the member states of 8 March 1993, referring to an effective access to law and administration of justice for people in a situation of extreme poverty. The recommendation cited above, requires Member States to "facilitate persons in a situation of extreme poverty an access to law through the support of the services providing legal advice for these people and the coverage of costs of legal advice for these people through the legal aid system²⁶". Similarly, Article 8 paragraph 2 of the Charter of Fundamental Rights and Freedoms of the European Union requires Member States to ensure access to legal aid to people who do not have sufficient financial means, if it is necessary to ensure effective access to administration of justice²⁷. Simultaneously, an access to free legal aid should be implemented also in a stage of pre-court proceeding.

The legal act that allows the individual persons free access to the court is also the Act of 17 December 2004 on the right of help in civil proceedings in the Member States of the European Union and the right of help to settle the dispute amicably before the commencement of such proceeding²⁸. The Act applies only to the citizens of the European Union residing on Polish territory and includes exemption from the court fees and the establishment for the poor an attorney or a court-appointed counsellor in pre-court proceedings only in civil cases.

The lack of law regulating the possibility of benefiting by the indigent individuals (who are the citizens of the Republic of Poland) from gratuitous legal assistance at the stage of pre-court

²³ Cf. Art. 6 paragraph 3 European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950r., Journal of Laws 1993, No. 61, item. 284, as amended., hereinafter: ECHR.

²⁴ Art. 10.

²⁵ Art. 14.

²⁶ K. Piasecki, *op. cit.*, s. 34.

²⁷ O. Łyjak, *Potrzebna jest pomoc prawna z urzędu, zanim obywatel pójdzie do sądu*, Rzeczpospolita z 30 kwietnia 2008 r., www.rp.pl; Free access to a court is also due to: the Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country citizens who have acquired long-term resident status (Acts. Office. L 016 of 23 January 2004), Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of the EU citizens and their family members to move and reside within the territory of the Member States (Official Journal. Union L 158 of 30 April 2004.), Council Directive 2005/85/EC of 1 December 2005 on minimum standards of procedures for granting and withdrawing refugee status in Member States (Acts. Office. L 326 of 13 December 2005) and the Act of 13 June 2003 on granting protection to foreigners on Polish territory (Journal of Laws of 2006, No. 234, item. 1695, and 2007, No. 120, item. 818).

²⁸ Journal of Laws of 2005, No. 10, item. 67.

proceedings, constitutes therefore a limitation on the right to trial and this is the problem that I want to focus on.

Gratuitous (free) judicial assistance in the pre-court proceeding.

The solution to the existing gap would be passing the law on gratuitous legal aid in the pre-court proceeding. The law would define the terms, conditions and procedures of granting and providing free legal assistance and legal information to individual persons. It would not apply to legal persons or organizational units without legal personality, which can have an attribute of the party in the judicial or administrative proceedings. Its main aim would be to create a new institutional system to ensure the fulfilment of the indigent persons' right to access legal services already in pre-court proceeding. The system would grant free legal assistance in the form of the provision of legal information, legal advice and ensuring that the individual persons' are being represented by professional attorney even before the case goes to court, to the body of a state administration or local self-government.

The organization of granting free legal aid and the provision of legal information would be made by the district family assistance centres and, in the cities with the county by the city social assistance offices. To the powers of the governor, or under his authority, to the manager of a family support centre, would belong issuing a decision to refuse to grant or revoke the granted free legal aid, issuing decisions on the granting of remuneration and reimbursement of documented expenses for the person who has provided legal assistance to the beneficiary. The employee of the county family assistance centre or municipal social assistance centre would decide about the granting of free legal aid. Only the attorney could be such an employee.

It should be the person who is able to assess whether the legal assistance in the given case is necessary due to the complexity of the case, its factual or legal complexity and what kind of legal assistance in the matter should be applied. Legal services at pre-court stage would be granted by persons authorized to provide legal services such as lawyers, counsellors or tax advisers. A person without legal training would not be able to properly assess the given case and grant adequate legal assistance.

The county family assistance centres should keep a list of providers of legal aid under the scheme. The entries in the list will be made on the basis of the statements of these entities, transferred to the county family assistance centres by the local self-government bodies of the organization of the legal profession. From these lists, an employee of the county family assistance centre or urban family welfare centre would select the person providing the legal assistance. Therefore, the legislator should define clear rules for the selection of the person who will provide

legal assistance (an attorney or a lawyer's office, legal counsel, etc.), such as availability, the order on the list, or the specialization in specific cases²⁹.

The procedure for granting free legal aid would be initiated at the request of the person concerned, would be submitted to the county family assistance centre with jurisdiction over the place of residence of the applicant. The granting of the basic legal aid would be made in the form of a written confirmation from the county family assistance centre.

Due to the fact that the assumptions for the draft bill on free legal aid and legal information for individual persons are to ensure the fulfilment of the right of indigent people to access legal services, primarily in pre-court proceedings, the exemption of the individual persons from the cost of an extra-judicial mediation proceedings should be considered³⁰.

In civil proceedings, the costs of mediation, conducted as a result of a referral by the court, is one of the necessary costs. If a civil action has been commenced within three months from the end of the mediation, which has not been completed by the settlement or within the three months from the date of implementation of the decision about refusal of approval of the settlement by the court, the costs of mediation in an amount not exceeding the fourth part of the charge are also included in the necessary costs of the process³¹. "In the mediation proceedings conducted on the bases of a court referral, the amount of remuneration of the mediator is defined by the parties in the agreement within the limits of the Regulation of the Minister of Justice of 30 November 2005 on the remuneration and reimbursable expenses of the mediator in civil proceedings³². By bringing the matter to mediation the court cannot determine the remuneration of the mediator or to demand from the parties advance payment for the mediator's remuneration³³. The cost of mediation does not constitute legal costs. However, in the cases referred to in Art. 98¹ § 1 and 2 k.p.c. they constitute the costs of the process necessary to deliberately assert of the rights and purposeful defense³⁴", and therefore, one can demand exemption from these costs".

The costs of extra-judicial mediation, which is chosen by the parties themselves, are not included in the court costs or the costs of the process, and so the parties cannot be exempted from

²⁹ A similar solution works in the courts, where the president should have a current list of active lawyers in their district and uniformly charge them with the obligation to fulfill the tasks from the office. Cf. E. Samborski, *Zarys metodyki pracy sędziego w sprawach karnych*, Warszawa 2006, s. 177.

³⁰ Ł. Błaszczak, M. Ludwik, *Sądownictwo polubowne (arbitraż)*, Warszawa 2007, s. 25-29.

³¹ Article 98¹ of the Code of Civil Procedure - Act of 17 November 1964, Journal of Laws No. 43, item. 296, as amended, hereinafter referred to as: k.p.c.

³² Journal of Laws No. 239, item 2018.

³³ R. Zegadło, *Mediacja w toku postępowania cywilnego – uwagi na tle projektu komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego* (w:) *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana* pod red. L. Ogiegły, W. Popiołka, M. Szpunara, Kraków 2005, s. 1541.

³⁴ P. Telenga, art. 183(5) k.p.c. (w:) J. Bodio, T. Demendecki, A. Jakubecki, O. Marcewicz, P. Telenga, M. P. Wójcik, *Kodeks postępowania cywilnego. Praktyczny komentarz*, pod red. A. Jakubeckiego, Warszawa 2008, s. 272.

them. Therefore, the possibility to create by the legislator the mode that enables the exemption of the indigent individual persons from the costs of extra-judicial mediation proceeding, should be considered. These costs would be incurred by the Treasury.

The law should determine the rate of wage and reimbursement of documented expenses for the entity providing legal aid. It seems that these issues should be specified in the applicable decree of the Minister of Justice. However, the decree should clearly define whether the legal assistance (ie, legal advice, preparation of pleadings, etc.), will be financed according to the attorneys³⁵ or counsellors³⁶ pay rate, or by other agreed rates, or whether it will be determined by the person providing legal assistance. The act should also contain a provision to nullify the contract between the client and the lawyer, demanding a higher rate of pay than specified in the regulation because it would be paid from the Treasury.

Summary

The constitutional right to trial has found its place in the Polish legal system. The complement of the right to a trial is: the right to defense in a criminal trial, legal assistance from counsel appointed by court in a civil action and the obligation to inform and instruct the parties by the authority in administrative proceedings. The reported provisions express the fact that the government does not leave the individuals without assistance but, what is more, supports them.

The criminal action means above all two parties: the victim and the accused. While providing assistance for the victim is evident, the support of the accused by the State often arouses much controversy. However, in accordance with the constitutional principle - no one is deemed to be guilty, if his guilt is not proven and confirmed by a final judgment - each individual should be allowed to submit its explanation, indicating the circumstances of the offense, what is more, to show evidence confirming its innocence. These activities can often be difficult for the sick and disabled, hence in criminal procedure the institution of obligatory defense has been introduced, and a public defender has been provided to the individuals in a difficult economic situation.

The State aid is also seen in civil proceedings, in the form of judicial assistance appointed by the court after meeting the statutory prerequisites, where the participation of an attorney becomes necessary and justified.

In proceedings before an administrative authority, the entity can also count on support from the State, which requires the authority to tangible and fully inform, and instruct the parties about

³⁵ Cf. Regulation of the Minister of Justice of 28 September 2002 on fees for lawyers, and on bearing by the Treasury the costs of the unpaid judicial assistance appointed by the court, Journal of Laws No. 163, item. 1348, as amended.

³⁶ Cf. Regulation of the Minister of Justice of 28 September 2002 on the fees for the actions of legal advisers and on incurring by the Treasury the costs of legal assistance provided by the legal counsel appointed by a court, Journal of Laws of 2003, No. 97, item. 888, as amended.

their rights. In this proceeding the aid fulfils a dual function. The first is to inform the entity, so that its rights are respected and protected. The second one is to deepen the knowledge of law in society.

Summing up, all of these institutions clearly indicate that in Poland the principle of the citizen's common access to a court is preserved and judicial assistance is provided before the courts and offices. However, the lack of access of the Polish citizens to gratuitous legal aid in the pre-court stage constitutes a serious violation of the right to trial and discriminates against indigent persons. Hence, passing the law on free legal assistance to individual persons in pre-court proceedings is a necessary condition for the implementation of the principles of the democratic State of law, accomplishing the rules of social justice and the European Union law.

Bibliography

- Błaszczak Ł., Ludwik M., *Sądownictwo polubowne (arbitraż)*, Warszawa 2007, s. 25-29.
- Łyjak O., *Potrzebna jest pomoc prawna z urzędu, zanim obywatel pójdzie do sądu*, Rzeczpospolita z 30 kwietnia 2008 r.
- Piasecki K., *Organizacja wymiaru sprawiedliwości*, Kraków 2005, s. 34.
- Samborski E., *Zarys metodyki pracy sędziego w sprawach karnych*, Warszawa 2006, s. 177.
- Telenga P., art. 183(5) k.p.c. (w:) J. Bodio, T. Demendecki, A. Jakubecki, O. Marcewicz, P. Telenga, M. P. Wójcik, *Kodeks postępowania cywilnego. Praktyczny komentarz*, pod red. A. Jakubeckiego, Warszawa 2008, s. 272.
- Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000, s. 65.
- Zegadło R., *Mediacja w toku postępowania cywilnego – uwagi na tle projektu komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego* (w:) *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana* pod red. L. Ogiegły, W. Popiołka, M. Szpunara, Kraków 2005, s. 1541.

Legal acts

- European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950, Journal of Laws 1993, No. 61, item. 284, as amended.
- The Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997, Journal of Laws 1997, No. 87, item. 483.
- The Act of 17 November 1964, the Code of Civil Procedure, Journal of Laws No. 43, item. 296, as amended.
- The Act of 13 June 2003 on granting protection to foreigners on Polish territory, Journal of Laws of 2006, No. 234, item. 1695, and of 2007, No. 120, item. 818.
- The Act of 17 December 2004 on legal aid in civil proceedings in the Member States of the European Union and the right of help to settle the dispute before the commencement of such proceedings, Journal of Laws of 2005, No. 10, item. 67.
- The regulation of the Minister of Justice of 30 November 2005 on the remuneration and reimbursable expenses to the mediator in civil procedure, Journal of laws No. 239, item. 2018.
- Regulation of the Minister of Justice of 28 September 2002 on fees for lawyers, and on bearing by the Treasury the costs of the unpaid judicial assistance appointed by the court, Journal of Laws No. 163, item. 1348, as amended.
- Regulation of the Minister of Justice of 28 September 2002 on the fees for the actions of legal advisers and on incurring by the Treasury the costs of legal assistance provided by the legal counsel appointed by a court, Journal of Laws of 2003, No. 97, item. 888, as amended.
- Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country citizens who have acquired long-term resident status, Coll. Office. L 016 of 23 January 2004.

Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of EU citizens and their family members to move and reside within the territory of the Member States, OJ. Office. Union L 158 of 30 April 2004.

Council Directive 2005/85/EC of 1 December 2005 on minimum standards of procedures for granting and withdrawing refugee status in the Member States, OJ. Office. L 326 of 13 December 2005.

VĒRTSPAPĪRU PIEDERĪBAS TIESISKĀS DOKTRĪNAS

Marija Černoštana

Rīgas Stradiņa universitāte, Dzirciema iela 16, Rīga, Latvija, LV-1007

marija.cernostana@gmail.com

Abstract

Proprietary legal doctrines applicable to securities

The aim of this research paper is to present an account of the legal doctrines underlying the investors' rights to securities in foreign legal systems. The research covers the analysis of the legal nature of securities investors' rights in the legal systems of England, France and Germany. Securities regulations of these countries represent three different legal models of securities investors' rights characterization: trust model, undivided property model and co-ownership model. The overview illustrates the core differences in doctrinal analysis of securities holding in European states, but also highlights significant common feature – the tendency to analyze securities investor's legal position in terms of the property rights, considering the scope of the property rights the most beneficiary and protective of the investors' interests. This tendency currently is not followed by the Latvian legal doctrine which tends to analyze securities as intangibles and thus, according to the leading doctrinal view, as not a subject of the property rights. The comparative analysis of foreign legal doctrines in author's view will contribute to the critical analysis of the Latvian legal doctrine.

Key words: investors' rights, property rights, securities.

Ievads

Starptautisko vērtspapīru tiesību reformu projekti (UNIDROIT Konvencija par starpniecības vērtspapīrus regulējošām materiālām normām un ES Tiesiskās noteiktības vērtspapīru turēšanā un nodošanā projekts) pieturas pie funkcionālās pieejas starptautisko vērtspapīru tiesību modernizācijai un harmonizācijai. Tas nozīmē, ka piedāvātie reformas instrumenti nosaka tikai rezultātu, kas ir jāsasniedz attiecīgajām nacionālajām tiesību normām, bet nemaina tiesību doktrīnas, kas pamato dažādu valstu vērtspapīru tiesisko regulējumu. Un šāda pieeja ir pamatota, jo nacionālās vērtspapīru tiesības vēsturiski piemēroja atšķirīgas metodes līdzīgu problēmu risināšanai un pamatoja šīs metodes ar atšķirīgām tiesiskajām doktrīnām. Pēdējos gados globalizācijas ietekmē nacionālās vērtspapīru tiesības attīstās vienā virzienā, tomēr joprojām paliek doktrināli atšķirīgas, un, kā parādīs šis pētījums, šīs atšķirības ir būtiskas un pamatotas ar katras valsts tiesību sistēmas uzbūvi un īpatnībām.

Vērtspapīru tirgus globalizācija lielā mērā ir pārvedamo vērtspapīru dematerializācijas rezultāts. Dematerializētie vērtspapīri ir vērtspapīri, kas pastāv kā ieraksti pie finanšu starpniekiem atvērtajos finanšu instrumentu kontos. Pēdējos četrdesmit gados visā pasaulē ir vērojama dematerializēto vērtspapīru plaša izplatība un vienlaicīgi arī papīra formas vērtspapīru apgrozības samazināšanās. Dematerializēto vērtspapīru turēšanas sistēmās attiecībās starp vērtspapīru emitentu un vērtspapīru investoru parasti (bet ne vienmēr) iesaistās vēl viens subjekts – finanšu starpnieks, kurš nodrošina vērtspapīru kontu turēšanu un investoriem piederošo vērtspapīru uzskaiti vērtspapīru kontos. Mainoties vērtspapīru turēšanas modelim, atsevišķās tiesību sistēmās mainījies arī vērtspapīru tiesiskais regulējums, tomēr šis pētījums parāda tendenci skaidrot jaunas, no

dematerializēto vērtspapīru turēšanas pie finanšu starpniekiem izrietošas tiesiskās attiecības jau pastāvošo tiesību doktrīnu ietvaros.

Šī darba mērķis ir veikt salīdzinošo pētījumu par tiesību doktrīnām, kas nosaka investoru tiesību uz vērtspapīriem tiesisko būtību Anglijas, Francijas un Vācijas vērtspapīru tiesībās. Šīs trīs tiesību sistēmas pārstāv trīs atšķirīgus vērtspapīru investoru tiesību juridiskās kvalifikācijas modeļus. Šī pētījuma rezultātus autore turpmāk plāno izmantot, veicot pētījumu par investoru tiesību uz vērtspapīriem tiesisko būtību Latvijas tiesībās. Investoru tiesību uz vērtspapīriem juridiskā kvalifikācija ir attiecīgās valsts tiesību sistēmas un vērtspapīru tirgus institucionālās sistēmas vēsturiskās attīstības rezultāts, tāpēc darbā tiek izmantota vēsturiskā izziņas metode ar mērķi parādīt vērtspapīru investoru tiesību tiesiskās analīzes attīstību apskatāmo nacionālo vērtspapīru tiesību regulējuma ietvaros un apstākļus, kas ietekmē šo procesu.

Trasta modelis

Trasta koncepcija skaidro pie finanšu starpniekiem turēto vērtspapīru piederības jautājumu anglosakšu tiesību valstīs (Anglijā, Īrijā, Austrālijā), izņemot ASV (CBISL 2011: 14). Šī pētījuma ietvaros trasta koncepcijas piemērošana ieguldītāju tiesību uz pie finanšu starpniekiem turētajiem vērtspapīriem juridiskās būtības definēšanai tiks apskatīta uz angļu tiesību piemēra.

Tradicionāli angļu tiesības klasificē vērtspapīrus kā bezķermeniskas lietas jeb tiesības (*choses in action*). Termins „*choses in action*” angļu tiesībās apzīmē bezķermeniskas personiskas lietas. Personisko īpašumu angļu tiesībās iedala bezķermeniskās personiskās lietās un ķermeniskās personiskās lietās („*choses in possession*” vai „*chattels*”). „*Choses in action*” piemērs ir prasījuma tiesības (Benjamin 2000: 33-34). Šādu bezķermenisku lietu jeb tiesību nodošana angļu tiesībās vēsturiski bija iespējama tikai ar parādnieka piekrišanu, t.i. pārjaunojuma ceļā (Micheler 2007: 21). Pastāv viedoklis, ka vērtspapīru (akciju) nodošanas regulējums sāka veidoties laikā, kad kompānijas Anglijā bija vairāk līdzīgas partnerībām, jo vēl nebija nostiprinājies kompāniju ierobežotās atbildības princips, līdz ar to kompānijai un akcionāriem bija svarīgs jauna dalībnieka finansiālais stāvoklis. Tāpēc sākotnēji akciju pārejai bija nepieciešams kompānijas akcepts, kas procesuāli tika noformēts, kompānijai reģistrējot akciju pāreju kompānijas dalībnieku reģistrā. Vēlāk akcijas kļuva brīvi pārvedamas, bet tradīcija emitēt akcijas un obligācijas reģistrēto instrumentu veidā ir saglabājusies (Micheler 2007: 22). Arī mūsdienās īpašuma tiesības (*legal title*) uz akcijām saskaņā ar angļu tiesībām tiek iegūtas ar brīdi, kad jauns īpašnieks ir reģistrēts kompānijas dalībnieku reģistrā. Šeit ir jāpaskaidro, ka angļu tiesībās pastāv divas īpašuma tiesību koncepcijas – tiesiskais īpašums (*legal ownership*) un taisnīguma īpašums (*equitable ownership*). Šādas terminoloģijas pamatā ir angļu tiesību duālisms, kas izriet no vēsturiskā iedalījuma vispārējās un taisnīguma tiesībās angļu tiesību sistēmā. Ar reģistrāciju dalībnieku reģistrā vērtspapīru ieguvējs

iegūst tiesisko īpašumu. Īpašniekam var tikt izsniegts arī akciju sertifikāts, bet šis sertifikāts ir tikai *prima facie* pierādījums īpašuma tiesībām uz akcijām (Companies Act 2006: 768.p.). Ar darījuma noslēgšanu vai akciju sertifikāta nodošanu akcijas nepāriet ieguvēja tiesiskajā īpašumā, bet akciju ieguvējs arī pirms reģistrācijas dalībnieku reģistrā iegūst noteiktas tiesības, ko angļu tiesības definē kā taisnīguma jeb beneficiāra tiesības (Micheler 2007: 28). Trasta institūts angļu tiesību sistēmā ir izveidojies taisnīguma tiesību ietvaros. Un tieši ar trasta koncepcijas palīdzību angļu tiesības skaidro uz akciju ieguvēju attiecināmas tiesības pirms akciju ieguvējs kļūst par akciju tiesisko īpašnieku. Uzskatāms, ka pirms kļūt par akciju īpašnieku vispārējo tiesību izpratnē, kas var notikt tikai ar reģistrāciju akcionāru reģistrā, akciju ieguvējs var kļūt par no akcijām izrietošo tiesību beneficiāru jeb taisnīguma īpašnieku (*equitable owner*), savukārt akciju atsavinātājs, kurš līdz īpašuma tiesību pārreģistrācijai paliek tiesiskā īpašnieka lomā, līdz ar atsavināšanas darījuma noslēgšanu kļūst par trasta pārvaldnieku (*trustee*) (Micheler 2007: 32-33).

Vērtspapīru pārejas procedūra Anglijā balstījās uz papīra formas dokumentu nodošanu līdz pat 1996. gadam, kad sāka darboties jauna vērtspapīru norēķinu sistēma CREST, kuras ietvaros papīra formas dokumenti tika izslēgti no vērtspapīru tiesību nodošanas procesa (Micheler 2007: 67).

Veicot vērtspapīru dematerializāciju un atsakoties no papīra formas dokumentu izmantošanas vērtspapīru tiesību nodošanas procesā, angļu tiesības izmantoja jau eksistējošo normu un jēdzienu sistēmu jaunas tiesiskās realitātes skaidrošanai. Sākumā, jau eksistējot vērtspapīru apgrozībai dematerializētā formā, juridiskais ietvars, kas definēja vērtspapīru īpašnieku tiesības, netika mainīts un tikai vēlāk, 2001. gadā, tika veikta Anglijas Bankas ierosinātā vērtspapīru tiesību reforma. Reformas mērķis bija novērst situāciju, ka īpašuma tiesības uz dematerializētajiem vērtspapīriem pāriet uz ieguvēju vēlāk par brīdi, kad vērtspapīru norēķini tiek veikti elektroniski centralizētajā vērtspapīru norēķinu sistēmā, kas, pēc Anglijas Bankas pārstāvju viedokļa, neatbilda labākajai starptautiskajai praksei vērtspapīru norēķinu jomā (Micheler 2007: 74). Pirms reformas Anglijas centralizētajai vērtspapīru norēķinu sistēmai CREST bija tikai norēķinu un klīringa funkcijas, tā nebija pielīdzināma vērtspapīru reģistram, jo papildus tai tika uzturēti arī emitentu reģistri un neskatoties uz to, ka CREST ieraksti saturēja tādu pašu informāciju, kā emitenta reģistrs, īpašuma tiesības uz dematerializētajiem vērtspapīriem pārgāja tikai ar ierakstu emitenta reģistrā. 2001.gada Nesertificēto vērtspapīru likums (*The Unsertified Securities Regulations*) mainīja CREST ierakstu juridisko būtību, piešķirot tiem dalībnieku reģistra spēku. Tā, centralizētā vērtspapīru norēķinu sistēma kopš 2001.gada ir pielīdzināta dalībnieku reģistram (USR 2001: 24.(1) p.), nodrošinot dematerializēto, jeb angļu tiesību terminoloģijā nesertificēto vērtspapīru īpašnieku reģistrāciju. Emitentu dalībnieku reģistri turpina pastāvēt kā primārie sertificēto vērtspapīru īpašnieku reģistri,

bet emitentam ir pienākums ietvert savā dalībnieku reģistrā arī datus par dematerializēto vērtspapīru īpašniekiem, ko emitenti saņem no CREST (USR 2001, Schedule 4, 5.p.). Tomēr pretrunas gadījumā starp emitenta reģistra datiem un CREST reģistra datiem par *prima facie* pierādījumu īpašuma tiesībām uz dematerializētajiem vērtspapīriem ir uzskatāmi tieši centralizētās vērtspapīru norēķinu sistēmas uzturētā reģistra dati (USR 2001: 24. (2) p.). Savukārt emitentu reģistru dati joprojām ir uzskatāmi par *prima facie* pierādījumu īpašuma tiesībām uz vērtspapīriem, kuriem tiek izgatavoti papīra formas sertifikāti (Company Act 2006: 127.p.).

Ieraksts emitenta vai centrālās vērtspapīru norēķinu sistēmas uzturētajā dalībnieku reģistrā angļu tiesību izpratnē apliecina investora īpašuma tiesības (legal title) uz vērtspapīriem (pretēji beneficiāra tiesībām, kas var tikt iegūtas arī pirms reģistrācijas) un šo īpašuma tiesību iegūšanas brīdis ir reģistrācijas brīdis dalībnieku reģistrā. Bet dematerializēto vērtspapīru gadījumā iepriekšminētais attiecas tīk uz situāciju, kad investors ir centralizētās vērtspapīru norēķinu sistēmas dalībnieks. Par CREST dalībnieku ir iespējams kļūt gan patstāvīgi atvērot tajā kontu, gan arī izmantojot cita dalībnieka kontu (sponsorētā dalība) (Euroclear: 3-4). Abi dalības veidi nodrošina dalībniekiem tiešu īpašuma tiesību reģistrāciju CREST sistēmā. Tomēr šādas tiešas dalības iegūšana parasti ir lietderīga tikai finanšu pakalpojumu sniedzējiem, savukārt individuālie investori parasti izmanto finanšu starpnieku sniedzamos pakalpojumus, atverot vērtspapīru kontu pie finanšu starpnieka – bankas, brokeru sabiedrības u.c.. Finanšu starpnieka klientu kontos reģistrētie vērtspapīri CREST līmenī tiek reģistrēti uz starpnieka kā CREST dalībnieka vārda.

Angļu tiesības skaidro investora tiesību uz vērtspapīriem juridisko būtību gadījumā, kad investors nav CREST dalībnieks, bet CREST reģistrēto vērtspapīru turēšanai izmanto starpnieka pakalpojumus, izmantojot to pašu koncepciju, kas vēsturiski tika izmantota vērtspapīru ieguvēja tiesību aizsardzībai pirms viņa tiesību reģistrācijas dalībnieku reģistrā, proti trasta koncepciju. Finanšu starpnieks, kas tur emitenta vērtspapīrus, šajā sistēmā ir uzskatāms par uzticības personu, kas ir vērtspapīru tiesiskais īpašnieks un pārvalda vērtspapīrus investora labā, bet investors ir uzskatāms par trasta labuma guvēju jeb beneficiāru, kuram ir taisnīguma īpašuma tiesības uz vērtspapīriem (Micheler 2007: 120). Trasta attiecības uzliek finanšu starpniekam vairākus fiduciāros pienākumus, ieskaitot pienākumu sargāt viņam uzticēto mantu un nodot beneficiāram labumu no šīs mantas (Law Commission: 28).

Pie finanšu starpniekiem turēto vērtspapīru tiesiskā raksturojuma angļu tiesību izpratnē ir svarīgi atzīmēt, ka investora beneficiāra tiesībām uz vērtspapīriem ir īpašuma tiesību raksturs, šīs tiesības, neskatoties uz to bezķermenisko dabu, ir īpašuma tiesību priekšmets. Attiecinot uz tiesībām, kas izriet no finanšu starpnieka un vērtspapīru investora attiecībām, īpašuma koncepciju angļu tiesībās tiek panākta efektīva vērtspapīru ieguldītāju interešu aizsardzība (Benjamin 2000:

304). Piemēram, finanšu starpnieka maksātnespējas gadījumā klientu vērtspapīri angļu tiesībās ir nodalāmi no maksātnespējīga finanšu starpnieka mantas, pamatojoties tieši uz to, ka šajā tiesiskajā konstrukcijā vērtspapīru investoriem ir vērtspapīru īpašnieku statuss, nevis tikai prasījuma tiesības pret finanšu starpnieku.

Nedalīta īpašuma modelis

Franču vērtspapīru tiesības pieder pie tā saucamā nedalīta vērtspapīru īpašuma modeļa, kas ārēji ļoti atšķiras no iepriekš aprakstītās trasta sistēmas angļu tiesībās, tomēr, kā parādīs turpmākā analīze, šiem diviem modeļiem ir viena svarīga kopīga pazīme – juridiskā tehnika, kas tiek izmantota ieguldītāju interešu aizsardzībai, proti, īpašuma koncepcijas attiecināšana uz dematerializētajiem, pie finanšu starpniekiem turētajiem vērtspapīriem. Tāpat kā angļu tiesībās, arī franču tiesībās dematerializēto vērtspapīru piederības jautājums tiek analizēts īpašuma tiesību institūta ietvaros.

Līdzīgi kā citās tiesību sistēmās, arī Francijā vērtspapīri sākotnēji eksistēja tikai papīra formā. Tomēr 20. gadsimta beigās papīra formas vērtspapīri tika izslēgti no apgrozības Francijā. Saskaņā ar 1981. gada 30. decembra Dematerializācijas likumu n° 81-1160, kurš ir kodificēts Monetārā un finanšu kodeksa L.211-4 pantā, visi Francijā emitētie vērtspapīri, kuru emisiju regulē Francijas likumi, ir dematerializēti un pastāv tikai kā ieraksti vērtspapīru kontos. Neskatoties uz vērtspapīru dematerializāciju franču tiesībās saglabājās tradicionāls vērtspapīru iedalījums reģistrētajos ("titres nominatifs") un uzrādītāja vērtspapīros ("titres au porteur") (EC Questionnaire: 17).

Interesanta ir vērtspapīru īpašnieku tiesību uzskaites sistēma franču tiesībās. Uzrādītāja vērtspapīri tiek turēti vērtspapīru kontos pie finanšu starpniekiem. Uzrādītāja vērtspapīru emitentam nav zināma investoru identitāte, tomēr emitentam ir tiesības identificēt šādu vērtspapīru turētājus, pieprasot informāciju no centrālā vērtspapīru depozitārija, ja tas ir paredzēts emitenta statūtos. Turpretim reģistrētie jeb vārda vērtspapīri tiek uzskaitīti emitenta reģistrā (EC Questionnaire: 16-17), līdz ar ko investoru identitāte emitentam ir zināma. Reģistrēto vērtspapīru turēšanai investors var izmantot arī finanšu starpnieku pakalpojumus. Gadījumā, ja reģistrēto vērtspapīru turēšanai investors izvēlas izmantot finanšu starpnieka pakalpojumus, vērtspapīri iegūst „administrēto reģistrēto vērtspapīru” statusu (*‘instrument financier nominatif administré’*), bet, ja investoru vērtspapīru kontus administrē pats emitents, šādi vērtspapīri ir uzskatāmi par „parastiem reģistrētajiem vērtspapīriem” (*‘instrument financier nominatif pur’*) (General Regulation: 6.3.14.p.). Gan emitenti, gan finanšu starpnieki var atvērt kontus Francijas centrālajā vērtspapīru depozitārijā, bet depozitārija kontiem ir tikai tehniskas funkcijas. Īpašuma tiesības uz vērtspapīriem tiek iegūtas ar brīdi, kad vērtspapīri ir reģistrēti ieguvēja vērtspapīru kontā, kas ir atvērts ieguvēja vārdā pie

emitenta vai pie finanšu starpnieka (Code de commerce: L228-1.p.). Ieraksts vērtspapīru kontā piešķir konta īpašniekam visas īpašnieka tiesības attiecībā uz kontā iegrāmatotajiem vērtspapīriem. Investora tiesības uz vērtspapīru kontā iegrāmatotajiem vērtspapīriem saskaņā ar franču tiesībām uzskatāmas par tiesībām *in rem* jeb lietu tiesībām, un tādējādi vērtspapīru investors iegūst visas tiesības, kas saskaņā ar franču tiesībām ir attiecināmas uz kustamas lietas īpašnieku (ISDA France: 2).

Tā, franču tiesības faktiski attiecina uz dematerializētajiem pie finanšu starpniekiem turētajiem vērtspapīriem tiesību režīmu, kas franču tiesībās ir piemērojams kustamām lietām, atzīstot investora pilnas un nedalītas īpašuma tiesības uz tā kontā iegrāmatotajiem vērtspapīriem. Vērtspapīru dematerializācija nemainīja investora tiesību uz vērtspapīriem izpratni franču tiesībās (EC Questionnaire: 135). Tiesību *in rem* režīma attiecināšanu uz dematerializētajiem vērtspapīriem franču autori uzskata par būtisku investora tiesību aizsardzības nodrošināšanai, mērķis, ko franču tiesību sistēmā nevar sasniegt, ja dematerializētie vērtspapīri radītu tikai investora prasījuma tiesības pret finanšu starpnieku (BNP Paribas: 4).

Kopīpašuma modelis

Atšķirīgs pie finanšu starpniekiem turēto vērtspapīru piederības modelis pastāv Vācijā. Vēsturiski Vācijā vērtspapīri pārsvarā tika emitēti kā uzrādītāja vērtspapīri papīra formā un saskaņā ar vācu vērtspapīru tiesību doktrīnu tie ir uzskatāmi par ķermeniskām kustamām lietām (Micheler 2007: 145). Vācu vērtspapīru tiesību doktrīnā nostiprinājies uzskats, ka tiesības, ko apliecina papīra formas vērtspapīrs, materializējas pašā vērtspapīra dokumentā un tādējādi šīs tiesības var tikt nodotas saskaņā ar noteikumiem, kas regulē ķermenisku lietu nodošanu. Teorija nosaka, ka tiesības, ko apliecina attiecīgais vērtspapīra dokuments, saplūst ar pašu papīra dokumentu un veido vienotu ķermenisku lietu (Gullifer, Payne 2010: 136).

Tomēr vācu tiesībās vērtspapīri ne vienmēr tika uzskatīti par ķermeniskām lietām. Laikā, kad vērtspapīri tikai parādījās, tie tika uzskatīti par bezķermeniskām lietām jeb prasījuma tiesībām un to nodošana tika analizēta cesijas institūta ietvaros, neskatoties uz to, ka tajos laikos vērtspapīri tika emitēti tikai papīra formā (Micheler 2007: 149-153). Pastāv uzskats, ka vērtspapīri Vācijā parādījās Napoleona karu laikā astoņpadsmitā gadsimta beigās kā parāda instrumenti, ko emitēja valsts ar mērķi finansēt kara izdevumus. Un tā laika vērtspapīru juridiskā kvalifikācija atbilst pirmo vērtspapīru būtībai. Šo būtību raksturo vērtspapīru turētāja prasījuma tiesības pret emitentu, kas izriet no naudas aizdevuma (Micheler 2007: 152).

Tomēr vēlāk vācu tiesību doktrīna mainīja vērtspapīru juridisko kvalifikāciju. Bezķermeniskas lietas koncepcijas attiecināšanai uz vērtspapīriem bija būtiskas negatīvās puses. Viena no problēmām bija saistīta ar nepieciešamību attiecināt labticīga ieguvēja aizsardzības

principu uz vērtspapīru ieguvējiem, nodrošinot vērtspapīru ieguvēju tiesību aizsardzību un vērtspapīru tirgus stabilitāti. Labticīga ieguvēja aizsardzības un ieguldītāju tiesību aizsardzības kopumā efektīva realizācija vācu tiesību sistēmā bija iespējama tieši īpašuma tiesību institūta ietvaros. Ņemot vērā to, ka vācu tiesībās īpašuma tiesību koncepcija tika piemērota tikai ķermeniskām lietām, vērtspapīru juridiskās kvalifikācijas maiņa, piešķirot tiem ķermeniskas lietas statusu, palīdzēja atrisināt daudzas problēmas. Vācu Civilkodeksa (Bürgerliches Gesetzbuch) 929.-936. panti regulē īpašuma tiesību uz ķermeniskām lietām pāreju. Kaut gan vērtspapīri šajos noteikumos nav minēti, vācu tiesību doktrīnā ir vispāratzīts, ka šie noteikumi attiecas uz vērtspapīriem. Saskaņā ar tiem pircējs iegūst īpašuma tiesības uz vērtspapīriem tad, kad iegūst tos savā valdījumā, ar nosacījumu, ka pircējs un pārdevējs ir vienojušies par īpašuma tiesību pāreju pircējam (Micheler 2007: 165-166).

Šāda vērtspapīru kvalifikācija vācu tiesībās, iespējams, ir pamats tam, ka līdz mūsdienām vērtspapīri Vācijā tiek emitēti papīra formā, nodrošinot vērtspapīru ķermeniskās dabas saglabāšanu. Jau deviņpadsmitā gadsimta beigās vērtspapīru operāciju lielā apjoma dēļ vācu bankas sāka veidot jaunas sistēmas papīra formas vērtspapīru turēšanai ar mērķi samazināt ar vērtspapīru turēšanu un nodošanu saistītās izmaksas un paātrināt vērtspapīru apgrozību. Papīra formas vērtspapīri tika noguldīti centrālajā vērtspapīru depozitārijā un rezultātā kļuva iespējams veikt vērtspapīru operācijas bez paša papīra dokumenta nodošanas. Depozitārijs uzskaitīja katras bankas noguldītos vērtspapīrus, savukārt bankas uzskaitīja klientiem piederošos vērtspapīrus, reģistrējot vērtspapīru piederību un pāreju vērtspapīru kontos. Tomēr papīra formas vērtspapīru dokumenti šajā jaunajā norēķinu sistēmā saglabājās. Un tas palīdzēja arī turpmāk vācu tiesību doktrīnai analizēt vērtspapīru pāreju kā ķermeniskas lietas valdījuma iegūšanu. Saskaņā ar valdošo vācu tiesību doktrīnu ar vērtspapīru kreditēšanu ieguvēja kontā ieguvējs iegūst savā valdījumā vērtspapīra dokumentu, kas ir šī konta ieraksta pamatā (Micheler 2007, 189).

Atšķirībā no Anglijas un Francijas vērtspapīru dematerializācija Vācijā izpaužas nevis kā papīra formas dokumentu izslēgšana no vērtspapīru apgrozības, bet kā papīra formas vērtspapīru imobilizācija. Arī mūsdienās vērtspapīri Vācijā pārsvarā tiek emitēti papīra formā, bet vērtspapīru emisijas un vērtspapīru glabāšanas vienkāršošanai jau II pasaules kara laikā vērtspapīrus Vācijā sāka emitēt globālo sertifikātu formā. Tas nozīmē, ka emitents vairs neizgatavo individuālu vērtspapīru sertifikātu katram emitētam vērtspapīram, bet izgatavo tikai vienu papīra formas dokumentu, kas apliecina visus vienas emisijas vērtspapīrus. Ir divu veidu globālie sertifikāti – pagaidu globālie sertifikāti, kas dod investoriem tiesības, ja investors vēlas saņemt individuālu vērtspapīru sertifikātu, un pastāvīgi globālie sertifikāti, kas nedod investoriem šādas tiesības. Vērtspapīri Vācijā šobrīd pārsvarā tiek emitēti globālo sertifikātu formā, sertifikāts tiek noguldīts

bankā vai centrālajā vērtspapīru depozitārijā. Uzskatāms, ka vienas emisijas vērtspapīru ieguldītājiem ir kopīpašuma tiesības uz globālo sertifikātu, jo investori netieši, caur finanšu starpniekiem, iegūst sertifikātu savā valdījumā (Micheler 2007: 188-189). Ar šādas tiesiskās konstrukcijas palīdzību vācu tiesības attiecina īpašuma institūtu uz vērtspapīriem, kas tiek turēti pie finanšu starpniekiem. Šāda kopīpašuma konstrukcija vācu tiesībās ir uzskatāma par *sui generis* kopīpašuma veidu un eksistē tikai attiecībā uz vērtspapīriem (CBISL 2011: 18). Interesanti, ka saskaņā ar vācu tiesībām valsts parāda vērtspapīri emitējami tikai dematerializētā formā, neizgatavojot papīra formas vērtspapīru sertifikātus, tomēr arī šos vērtspapīrus regulē noteikumi, kas nosaka ķermenisku lietu apgrozību (ISDA Germany: 2).

Vērtspapīru tiesiskais regulējums Vācijā ir kopīpašuma modeļa piemērs, kurā ieguldītāji tiek uzskatīti par vienas emisijas vērtspapīru, kas ir iegrāmatoti centrālajā vērtspapīru depozitārijā, kopīpašniekiem. Vācu modelis būtiski atšķiras no iepriekš apskatītajiem angļu un franču tiesību modeļiem, tomēr arī vācu modelim piemīt elements, kas ir kopīgs angļu un franču vērtspapīru tiesībām, proti, īpašuma koncepcijas priekšrocību izmantošana ieguldītāju tiesību uz finanšu instrumentiem definēšanai.

Secinājumi

Vērtspapīru piederības juridiskās kvalifikācijas jautājums ir viens no visvairāk diskutējamajiem jautājumiem starptautiskajās vērtspapīru tiesībās, jo, kā parāda šis raksts, vērtspapīru piederības juridiskā kvalifikācija dažādās nacionālajās tiesību sistēmās atšķiras ļoti būtiski. Vērtspapīru tiesības eksistē nacionālās tiesību sistēmas ietvaros, balstoties uz šai sistēmai piemītošajām tiesību koncepcijām un tiesību doktrīnu, kā arī vērtspapīru tirgus institucionālo struktūru. Attīstoties atšķirīgu tiesību sistēmu ietvaros, nacionālās vērtspapīru tiesības likumsakarīgi tika veidotas, izmantojot attiecīgās tiesību sistēmas jēdzienus un principus.

Neskatoties uz būtiskām atšķirībām, apskatīto valstu tiesību doktrīnās ir saskatāma kopīgā iezīme, proti, attiecīgajā tiesību sistēmā eksistējošā īpašuma tiesību institūta principu un normu izmantošana vērtspapīru investoru tiesību tiesiskajai definēšanai un aizsardzībai.

Latvijas tiesību doktrīna šobrīd attīstās pretējā virzienā, vairumam komentētāju paužot uzskatu, ka bezķermeniskās lietas, tajā skaitā vērtspapīri, nevar būt īpašuma priekšmets (sk., piemēram, Tihonovs, V., *Ieskats akciju piederības jautājumā*, Kārklīņš J., *Neatļauta kapitāla daļu atsavināšana un iespējamie tiesiskie aizsardzības mehānismi*, Tieslietu ministrijas *Pētījums par Civillikuma lietu tiesību daļas pirmās, otrās un trešās daļas modernizācijas nepieciešamību*). Kaut gan atsevišķi autori kritizē šādu pieeju (sk. Rozenfelds, J., *The Concept and Content of Property Rights*), pēc autores domām, šādas tiesību uz bezķermeniskām lietām tiesiskās kvalifikācijas sekas Latvijas tiesību doktrīnā netiek pienācīgi apzinātas un novērtētas. Šis pētījums par vērtspapīru

piederības juridisko kvalifikāciju ārvalstu tiesību sistēmās ir ieguldījums turpmākā vērtspapīru īpašnieka tiesību analīzē Latvijas tiesībās, jo šajā pētījumā konstatētais vērtspapīru ieguldītāju tiesību aizsardzības metožu pamatelements ir svarīgs atskaites punkts vērtspapīru ieguldītāja tiesību satura novērtēšanai Latvijas tiesībās.

Bibliogrāfija

- Benjamin, Joanna, *Interests in Securities, A Proprietary Law Analysis of the International Securities Markets*, Oxford University Press, 2000;
- BNP Paribas, *EU Legal Certainty Project, Priorities for the Legal Expert Group*, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): http://ec.europa.eu/internal_market/financial-markets/docs/certainty/bnp-paribas-submission_en.pdf;
- CBISL. European Commission, *Cross-border issues of securities law: European efforts to support securities markets with a coherent legal framework*, 2011, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): <http://www.europarl.europa.eu/committees/en/econ/studiesdownload.html?languageDocument=EN&file=37268>;
- Code de commerce, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=180801;
- Companies Act 2006, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/contents>
- Euroclear. *Euroclear UK and Ireland; Becoming a Client*, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): <https://www.euroclear.com/dam/PDFs/Settlement/EUI/Becoming-a-client-EUI.pdf>;
- EC Questionnaire. European Commission, *EU Clearing and Settlement Legal Certainty Group Questionnaire, Horizontal Answers*, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): http://ec.europa.eu/internal_market/financial-markets/docs/certainty/background/comparative_survey_en.pdf
- European Commission, *Legislation on Legal Certainty of Securities Holding and Dispositions* [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): http://ec.europa.eu/internal_market/consultations/2010/securities_en.htm;
- General Regulation. Règlement Général of the Autorité des Marchés Financiers. [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): http://www.amf-france.org/affiche_plan.asp?IdSec=4&IdRub=96&IdPlan=159&lang=en;
- Gullifer L., Payne, J., *Intermediated Securities, Legal Problems and Practical Issues*, Hart Publishing, 2010.
- ISDA Germany. International Swaps and Derivatives Association, *Germany, Country Report, Supplement to Collateral Arrangements in the European Financial Markets: The Need for National Law Reform*, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): http://www.isda.org/c_and_a/pdf/Germany.pdf;
- ISDA France. International Swaps and Derivatives Association, *France, Country Report, Supplement to Collateral Arrangements in the European Financial Markets: The Need for National Law Reform*, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): http://www.isda.org/c_and_a/pdf/france.pdf;
- Kārklīņš J., *Neatļauta kapitāla daļu atsavināšana un iespējamie tiesiskie aizsardzības mehānismi*, Latvijas Republikas Uzņēmumu reģistra tiesību piemērošanas prakse, Zvaigzne ABC, 2013, 305-323.lpp.
- Law Commission, *The UNIDROIT Convention on Substantive Rules regarding Intermediated Securities, Further Updated Advice to HM Treasury*, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): http://lawcommission.justice.gov.uk/docs/intermediated_securities_advice_May2008.pdf;
- Micheler, E., *Property in Securities, A Comparative Study*, Cambridge University Press, 2007;

Official Comentary on the Unidroit Conventon on the Substntive Rules for Intermediated Securities, Oxford University Press, 2012;

Paech, Philipp, *Market Needs as Paradigm: Breaking up the Thinking on EU Securities Law*, Law Society and Economy Working Paper Series, WPS 11-2012 October 2012, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): http://www.lse.ac.uk/collections/law/wps/WPS2012-11_Paech.pdf;

Pētījums par Civillikuma lietu tiesību daļas pirmās, otrās un trešās daļas modernizācijas nepieciešamību, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): <http://www.tm.gov.lv/lv/ministrija/imateriali/petijumi.html>;

Rozenfelds, J., *The Concept and Content of Property Rights*, Latvijas Universitātes raksti, Juridiskā zinātne, 719. sēj., 2007., 19.-36. lpp.;

Tihonovs, V., *Ieskats akciju piederības jautājumā*, Jurista Vārds, 22.05.2012., 21 (720);

USR. The Uncertificated Securities Regulations 2001, [skatīts 28.05.2013]. Pieejams (Accessed): <http://www.legislation.gov.uk/uksi/2001/3755/contents/made>.

CONSTITUTIONAL PROTECTION OF WORK IN THE REPUBLIC OF POLAND

Katarzyna Dunaj

National Defence University in Warsaw, Department of Law and Administration, Poland
kdunaj@interia.pl

Abstract

Constitution of the Republic of Poland of 2nd April 1997 declares a wide range of protection of rights and freedoms of man and citizen. The right to work and the right to protect the rights of workers takes prominent place in the catalogue of constitutional rights and freedoms. First of all the Constitution guarantees the right to choose and to perform a profession and his place of work. There is a provision, according to which labour remains under protection of the Republic of Poland. The State supervises the conditions of work. These principles are further elaborated in the form of such provisions as the possibility to impose of an obligation to work only by means of a statute (Art. 65 para. 2), prohibition of permanent employment of children under 16 years of age (Art. 65 para. 3), statutory specification of a minimum level of remuneration for work (Art. 65 para. 4), or the right to safe and hygienic conditions of work (Art. 66). This article analyzes the rights and freedoms that guarantee the protection of the work in the Constitution of the Republic of Poland.

Key words: Constitution, Poland, work, protection, social rights, employment

Introduction

The Polish Constitution of 2nd April, 1997³⁷ widely declares the protection of freedoms and human and citizen rights. The founders of the Polish fundamental law based its solutions on international standards particularly arising from the European Convention on Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights. Following these acts of international laws of human rights they made an assumption about the necessity to base solutions of the Polish Constitution on, so called, two generations of the human rights. The first generation is formed by the freedoms and personal and political rights, declared in the constitutions of different countries from the late eighteenth century. It was not until after World War I that the rules ensuring the protection of economic, social and cultural rights (so called, second generation rights) appeared in the constitutions of the European states.

Among the second-generation rights the right to labour and the provisions protecting the workers' rights in an employment relationship take the prominent position. The dilemma, faced by the founders of the constitutions in individual countries, concerns the question of the meaning of subscription of the rights to work as legal right, which implies the claim for its implementation, if under the conditions of the capitalist economy, the so called full employment is a pure fiction. Therefore, constitutions often do not include the right to work in terms of the individual right but as a standard curriculum, which implies the obligation of state authorities to carry out a particular policy. The Constitution of the Republic of Poland also belongs to this group.

³⁷ Journal of Laws No. 78, item 483, as amended.

Labour protection as a principle of the Republic of Poland

Labour protection is expressed in the form of a constitutional principle in the Polish Constitution (Article 24) (Wiśniewski 2006: 1032). According to this provision, work is under the protection of the Republic of Poland, and the duty of the State is to supervise the conditions of employment. Article 24 is included in Chapter I of the Constitution, entitled "The Republic". The basic principles of the political system have been inserted there. Therefore, the provisions of Chapter I shall be changed in the qualifying mode and in accordance with the provisions of article 235 their amendment can lead to a referendum approving this amendment, if the relevant application is presented by the group of the fifth of statutory number of deputies (i.e. 92), the Senate or the President.

Article 24 of the Constitution, the content of which is labour protection, is directly related to art. 20, which declares the economic system of the Republic of Poland to be based on the concept of the social economy market. It postulates the freedom of business activity, the freedom of private property, and solidarity, dialogue and cooperation between social partners. This third pillar is of a special importance for the protection of the employment relationship. The term "social partners" as used in Art. 20 should be read especially in the context of the distinction between employees and employers. In practice, the principle of solidarity, dialogue and cooperation between social partners is realized in the activities of the Trilateral Commission (Bałaban 2009: 162). The basis of its operation is the Act of 6 July, 2001 on the *Tripartite Commission for Socio-Economic and provincial social dialogue committees*³⁸. The Commission provides a forum of a social dialogue to reconcile the interests of workers, employers and the public good³⁹. The main purpose of the Commission is to achieve and maintain social peace⁴⁰. The Commission is composed of the representatives of the government, workers and employers⁴¹.

Freedom of work as a fundamental right of the individual

Both the freedom to choose and to pursue one's occupation (also called freedom of work (Barzycka-Banaszczyk 2011: 28) is one of the constitutionally guaranteed freedom's of the individual, and simultaneously the principle of labour law. Art. 65 Paragraph 1 of the Polish Constitution guarantees the freedom of choice and performance of one's profession, and the freedom to choose one's place of work. Under this provision, the obligation of work may be imposed only by the statute⁴². The principle of freedom of work is also used by people performing

³⁸ Journal of Laws No. 100, item 1080, as amended.

³⁹ Article 1, paragraph 1 of the Act.

⁴⁰ Article 1, paragraph 2 of the Act.

⁴¹ Article 4, paragraph 1 of the Act.

⁴² Such a requirement results, for example, from the Law of 18 April, 2002 *on the state of natural disaster* (Journal of Laws No. 62, item 558, as amended). It provides in Art. 21, paragraph 2 the possibility to change the system, dimension

professional activities beyond the employment relationship, for example, by individuals doing, so called, freelance jobs (Florek 2010: 10). Therefore, the freedom of work laid down in Art. 65 Paragraph 1 should be widely interpreted, referring it to any form of the performance of any profession (Borowicz 2002: 508). The freedom of choice of profession may be used by “everybody”, i.e. by both citizens and foreigners. To the latter, however, it is permissible to establish the exceptions to the law (Art. 37 paragraph. 2) (Florek 2001: 73).

The Constitution does not guarantee the subjective right to work⁴³, once granted by the Constitution of 1952 (Garlicki 1995: 59-61)⁴⁴. However, this law has been included as a standard syllabus of the Constitution. In accordance with Art. 65 Paragraph 5 public authorities shall pursue policies aiming at full, productive employment implementing programmes to combat unemployment, including the organization of and support for occupational advice and training, as well as public works and economic intervention.

The prohibition of compulsory labour results from the principle of freedom to choose and to pursue his occupation. The ban is not absolute, as exceptions can be specified by the statute. Since there is an issue of a limitation of the rights and freedoms of the individual, Article 31 paragraph 3 should be applied respectively. According to this provision, any limitation upon the exercise of constitutional freedoms and rights may be imposed only by statute, and only when necessary in a democratic state for the protection of its security or public order, or to protect the natural environment, health or public morals, or the freedoms and rights of other persons. Such limitations shall not violate the essence of freedoms and rights.

Social rights of workers

The Polish Constitution widely declares the protection of social rights of workers. A statutory specification of a minimum level of remuneration for work is of a principal importance (Art. 65, paragraph 4 of the Constitution). Detailed rules for determining the minimum level of remuneration are set by the Act of 10 October 2002 about *the minimum wage for work*⁴⁵. In accordance with the provisions of this Act, the amount of minimum wage is annually negotiated in the framework of the Trilateral Commission⁴⁶. If by 15 July each year the Commission has not

and schedule of working time, to impose an obligation of work on Sundays, during holidays and days off from work and to assign the employee the performance of the tasks other than resulting from the established relationship.

⁴³ A view preached by the doctrine of constitutional law confirms the case law of the Constitutional Court (eg. judgment of 13th March 2000, K 1/99, OTK ZU 2000, No. 2, item 59).

⁴⁴ The Constitution of the People's Republic was not distinguished in this respect from other socialist countries. Their constitutions dealt with the right to work, simultaneously laying down the obligation to work. The USSR Constitution of 1936, which established the principle: "He who does not work shall not eat" has become the model to imitate for the socialist countries.

⁴⁵ Journal of Laws No. 200, item. 1679, as amended.

⁴⁶ Article 2, paragraph 1 of the Act.

agreed on minimum wage for the next year, The Council of Ministers shall determine the minimum wage in the next year by a regulation until 15 September each year⁴⁷.

The Constitution of the Republic of Poland guarantees the right to safe and hygienic conditions of work (Art. 66, paragraph 1). In accordance with the provisions of the Labour Code, the employer is responsible for the state of occupational health and safety in the workplace⁴⁸. The employer is obliged to protect the health and lives of workers by ensuring safe and healthy working conditions with the proper use of science and technology⁴⁹.

The Article 66 paragraph 2 states that an employee has the right to statutorily specified days free from work as well as annual paid holidays; the maximum permissible hours of work shall be specified by statute. The Labour Code establishes an eight-hour working time and forty-hour working week. It also provides the limit of overtime, as well as on Sundays and during holidays. It also guarantees the right to paid annual leave.

In accordance with the Constitution the permanent employment of children under 16 years of age is prohibited⁵⁰. The prohibition referred to, was introduced primarily for the protection of children's rights. According to Article 73 of the Constitution, "The Republic of Poland shall ensure the protection of children's rights. Everyone has the right to require public authorities to protect your child from abuse, cruelty, exploitation and depravity". However, the prohibition of employment of children under the age of 16 is not absolute, since Article 65 Paragraph 3 sentence two states that the form and nature of admissible employment can be defined by the Act.

Conclusion

Despite significant progress in this area, protection of employment still remains one of the most important tasks of the modern democratic state. The reason for this is resulting from the human nature desire to multiply wealth, even at the expense of others. Some employers do not take into account the interests of their employees and thus are willing to carry out activities detrimental to the most basic rights of workers. Therefore, in a democratic state the constitution should guarantee the respect for basic workers' rights.

Bibliography

Wiśniewski L. (2006) Konstytucyjna ochrona pracy. In: Czapliński, W., ed. *Prawo w XXI wieku. Księga pamiątkowa 50-lecia Instytutu Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk*. Warszawa: Scholar. Pp. 1032-1037.

⁴⁷ Article 2, paragraph 5 of the Act.

⁴⁸ Article 207 § 1 of the Labour Code.

⁴⁹ Article 207 § 2 of the Labour Code.

⁵⁰ Article 65, paragraph 3, sentence first.

- Bałaaban P. (2009) Rola Komisji Trójstronnej w zapobieganiu i rozwiązywaniu konfliktów w realiach gospodarki rynkowej. In: Chmielnicki, P., Dybała, A. ed. *Nowe kierunki działań administracji publicznej w Polsce i Unii Europejskiej*. Warszawa: LexisNexis. Pp. 162-170.
- Barzycka-Banaszczyk M. (2011) *Prawo pracy*. Warszawa: C.H. Beck.
- Florek L., (2010) *Prawo pracy*. Warszawa: C.H. Beck.
- Borowicz J. (2002) Wolność pracy. In: Banaszak, B., Preisner, A., ed. *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, Warszawa: C.H. Beck. Pp. 507-550.
- Florek L. (2001) Konstytucyjne podstawy indywidualnego prawa pracy. In: Wyrzykowski, M., *Konstytucyjne podstawy systemu prawa*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. Pp.69-79.
- Garlicki L. (1995) Prawa socjalne w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego. *Przegląd Sejmowy*. No. 2: 54-74.

KRITĒRIJI UN METODIKA, NOSAKOT MIESAS BOJĀJUMU PSIHISKU TRAUCĒJUMU VEIDĀ

Baiba Hercmane

Valsts policijas koledža, Ezermalas iela 8, Rīga, Latvija
hercmans@inbox.lv

Abstract

Criteria and Methodology Identifying Bodily Injuries as Mental Disorders

Mental disorders victim suffered as the result of the crime are classified as serious bodily injuries. This rule practical application obstructs the consequence of the lack of a methodology; based on the law adopter (the person directing proceedings) could be able to identify the mental disorders from which the victim of a criminal offense has suffered and to qualify them as a criminal offense. Such a methodology should contain the legal criteria, features that are necessary for the legal classification of mental disorders as well as medical criteria - to identify the signs in the victim's behaviour, suggesting derangements. In the development of the methodology should be involved experts from the criminal justice sector and the forensic psychiatry.

Keywords: personal injury, mental disorders, violence, qualification

Ievads

Noziedzīga nodarījuma rezultātā cietušajam nodarītie psihiskie traucējumi atbilstoši Krimināllikuma 125. pantam ir kvalificējami kā smagi miesas bojājumi. Šīs normas praktisku piemērošanu kavē apstākļi, ka nav izstrādāta metodika, pēc kuras vadoties tiesību normas piemērotājs (procesa virzītājs) spētu cietušajam identificēt noziedzīga nodarījuma rezultātā nodarītos psihiskos traucējumus. Šādai metodikai būtu jā satur gan juridiskus kritērijus pazīmēm, kas nepieciešamas šādu psihisku traucējumu juridiskai kvalifikācijai, gan arī medicīniskus kritērijus pazīmju konstatēšanai cietušā uzvedībā, kas liecina par psihiskiem traucējumiem. Metodikas izstrādē jāiesaista gan krimināltiesību jomas, gan arī tiesu psihiatrijas speciālisti.

Darba mērķis ir noskaidrot psihisku traucējumu noziedzīga nodarījuma rezultātā rašanās iemeslus, izvirzīt iespējamus kritērijus un metodikas pamatnostādnes, kas būtu nepieciešamas, nosakot ekspertīzi miesas bojājumu psihisku traucējumu veidā gadījumos.

Uzdevumi: veikt tiesību normu interpretāciju, izmantojot dažādas tulkošanas metodes (gramatisko, sistēmisko, teleoloģisko), izpētīt pētījuma tēmai saistošu judikatūru, juridisko un medicīnisko literatūru.

Metodes: publikācijā tiks izmantota salīdzinošā un analīzes metode.

Psihisko traucējumu kā miesas bojājumu kvalifikācija un izmeklēšanas metodika tiesību zinātnē Latvijā praktiski nav pētīta. Diskutabls ir jautājums par atšķirīga jēdziena „psihiski traucējumi” iekļaušanu jēdzienā „miesas bojājumi”, tā kā miesa un psihe ir dažādi jēdzieni:

Miesa: Ķermeņa daļu kopums, kuras veido muskuļaudi, taukaudi, āda; arī ķermenis.
(<http://www.tezaurs.lv/sv/?w=miesa>)

Psihe: Augsti organizētas matērijas īpašība, specifiska objektīvās realitātes atspoguļošanas forma.
(<http://www.tezaurs.lv/sv/?w=psihe>)

Psihiski traucējumi cietušajam var tikt nodarīti ar noziedzīgu nodarījumu, kas saistīts ar fizisku, seksuālu vai emocionālu vardarbību.

Fiziskas vardarbības rezultātā psihiski traucējumi lielākoties ir konstatējami kā smagu galvas traumu sekas. Starp psihiskiem traucējumiem, kas radušies ārējas iedarbības ietekmē, galvas traumas ir otrais visizplatītākais gadījums aiz alkoholisma. Galvas traumas tiek iedalītas slēgtās un atvērtās. Slēgtās galvas traumas gadījumā netiek aizskarti mīkstie audi un tiek saglabāta galvas kausa noslēgtība. Atvērtas galvaskausa traumas (ievainojumi) tiek iedalītas caurejošās un necaurejošās galvas traumās. Necaurejošu galvas traumu gadījumā tiek skarti tikai smadzeņu mīkstie apvalki, bet caurejošas traumas gadījumā – smadzeņu cietie apvalki un dažreiz pat smadzeņu viela. Starp slēgtu un atvērtu galvaskausa traumu ir pārejas formas.
(<http://tapemark.narod.ru/psycho/cherep.html>)

Psihiskus traucējumus pēc jebkuras traumatiskas smadzeņu traumas var iedalīt trijos slimības periodos. Pirmais (sākotnējais), seko uzreiz pēc traumas. 94-95% gadījumos pēc šādām traumām ir samaņas zudums, kas var svārstīties no neilga samaņas zuduma līdz komai. Otrajā (akūtajā) periodā cietušais atgūst samaņu un sāk izpausties psihiski traucējumi. Trešajā posmā minētie psihiskie traucējumi vai nu mazinās, vai psihiskā veselība pilnībā atjaunojās, jeb arī psihiski traucējumi saglabājas ilgtermiņā. Trešajā periodā nozīme ir ne tik daudz traumas veidam, bet tam, kādu ietekmi uz psihisko veselību šī trauma ir atstājusi.
(<http://tapemark.narod.ru/psycho/cherep.html>)

Kā jau autore minēja, pastāvot patreizējam tiesiskajam regulējumam, uzstādīt jautājumu par miesas bojājumu smaguma pakāpes noteikšanu gadījumos, ja cietušajam ir nodarīti miesas bojājumi psihisku traucējumu veidā, ir lieki, jo atbilstoši 05.10.1998. likuma "Par Krimināllikuma spēkā stāšanās laiku un kārtību" 24. p. 1. d.: „Atbildība par Krimināllikumā paredzēto noziedzīgo nodarījumu, kas izraisījis smagas sekas, iestājas, ja noziedzīgā nodarījuma rezultātā izraisīta cilvēka nāve, nodarīti smagi miesas bojājumi vai psihiskas dabas traucējumi vismaz vienai personai, mazāk smagi miesas bojājumi vairākām personām, mantiskais zaudējums lielā apmērā vai radīts citāds smags kaitējums ar likumu aizsargātām interesēm un tiesībām” . No šīs normas definējuma izriet, ka miesas bojājumu nodarīšana psihisku traucējumu veidā jebkurā gadījumā ir kvalificējama kā smagu miesas bojājumu nodarīšana, proti, Krimināllikuma 125. pantā paredzēts nodarījums. Šāds tiesiskais regulējums ne no tiesību, ne psihiatrijas viedokļa nav korekts, jo jēdziens: „psihiski traucējumi” sevī ietver gan pavisam nenozīmīgus psihiskus traucējumus, kas nerada nekādas paliekošas sekas, gan arī smagus un ilglaicīgus veselības traucējumus. Lai šāda situācija nerastos,

līdzīgi kā fiziskus miesas bojājumus, kuri tiek iedalīti vieglos, vidēja smaguma un smagos miesas bojājumos, arī miesas bojājumus, kas nodarīti psihisku traucējumu veidā, būtu nepieciešams klasificēt atbilstoši veselībai nodarītajam kaitējumam. Atbilstošāks šķiet bijušajā LPSR kriminālkodeksā ietvertais regulējums, kur atbildība par smagu miesas bojājumu nodarīšanu tika paredzēta tikai tad, ja cietušais saslimis ar gara slimību. Jo jēdziens „gara slimība” sevī ietver gan saslimšanas ilglaicīgumu, gan arī radīto seku neatgriezeniskumu.

Seksuālas vardarbības gadījumos ar noziedzīgu nodarījumu pret personas dzimumneaizskaramību bez fiziska kaitējuma vienmēr tiek apdraudēta arī cilvēka psihiskā veselība. Tādēļ ikviena seksuālas vardarbības gadījumā būtu jāpievērš uzmanība cietušā psihiskajam stāvoklim un būtu nosākāma arī tiesu psihiatriskā ekspertīze. Ja ekspertīzē noskaidrots, ka cietušajam ir nodarīti psihiski traucējumi, nodarījums kvalificējams kā noziedzīgs nodarījums pret personas dzimumneaizskaramību, kas izraisījis smagas sekas (smagus miesas bojājumus).

Emocionālā vardarbība Krimināllikumā attiecībā pret nepilngadīgu personu ir reglamentēta Krimināllikuma 174. pantā, taču šī norma aptver tikai viegla miesas bojājumu nodarīšanu. Tādēļ, ja emocionālas vardarbības rezultātā nepilngadīgajam ir nodarīti psihiski traucējumi, šī norma nav piemērojama, bet nodarījums kvalificējams pēc Krimināllikuma 125. panta, kur cietušā vecumam nav izšķirošas nozīmes, izņemot gadījumu, ja nodarījums vērsts pret personu, kura sava vecuma dēļ ir atradies bezpalīdzības stāvoklī un nodarījums kvalificējams pēc Krimināllikuma 125. p. 2. daļas 8.punkta. Šāds kvalifikācijas risinājums ir iespējams, jo atbilstoši likuma „Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību” 3. pielikumam: „Kritēriji miesas bojājumu smaguma pakāpes noteikšanai, veicot medicīnisko ekspertīzi” miesas bojājumi noziedzīga nodarījuma rezultātā var tikt nodarīti arī psihiskas iedarbības rezultātā. Norāde uz emocionālās vardarbības rezultātā nodarītajām kaitīgajām sekām satur arī Krimināllikuma normas: 124. pants. Novešana līdz pašnāvībai, kas paredz kriminālatbildību par personas novešanu līdz pašnāvībai vai tās mēģinājumam, cietsirdīgi apejoties ar cietušo vai sistemātiski pazemojot viņa personisko cieņu, kā arī 132. pants. Jēdziens „draudi” satur norādi uz emocionālu iedarbību uz cietušā psihi, pie kam šīs darbības nav saistītas ar rīcību, kas vērsta uz reālu draudu izpildi, bet nodarījums ir pabeigts, ja cietušais draudus ir uztvēris reāli un viņam ir bijis pamats baidīties, ka tie tiks īstenoti.

Tātad, arī pastāvot patreizējam tiesiskajam regulējumam, ir iespējams kvalificēt noziedzīga nodarījuma (fiziskas, seksuālas vai emocionālas vardarbības) rezultātā radušos psihiskos traucējumus, taču jāsecina, ka šādi kvalifikācijas risinājumi netiek izmantoti. Lai mainītu šādu situāciju, nepieciešams izstrādāt metodiku, no kuras vadoties tiesību normu piemērotājs varētu identificēt psihiskus traucējumus. Šādai metodikai būtu jāsaturs gan juridiskus kritērijus, tas ir,

pazīmēm, kas nepieciešamas psihisku traucējumu juridiskai kvalifikācijai, gan arī medicīniskus kritērijus – pazīmju konstatēšanai cietušā uzvedībā, kas liecina par psihiskiem traucējumiem. Medicīniskie kritēriji sevī ietver apkopojošu psihisko traucējumu uzskaitījumu, ko var sadalīt četrās grupās:

- 1) hroniskie psihiskie traucējumi;
- 2) pagaidu psihiskie traucējumi;
- 3) plānprātība;
- 4) citi slimīgi psihies stāvokļi.

Juridisko kritēriju raksturo dzīvības apdraudējums, kā arī nodarīto miesas bojājumu sekas, kas izpaužas kā dažāda ilguma darbaspēju zudums un adaptācijas problēmas sabiedrībā.

Par psihiskiem traucējumiem var liecināt:

trauksme un bailes, kas nav adekvātas situācijai vai izpaužas pārāk intensīvi;

- redzes un dzirdes halucinācijas, neparasti pārdzīvojumi un tml.;
- pastāvīgi lielisks garastāvoklis;
- nespēja pabeigt iesākto;
- depresija;
- ātra runa;
- neierasta uzvedība;
- miega problēmas;
- ideju straume u.c.

Dīvaina, neadekvāta uzvedība (izteicieni un rīcība, nemotivēta uzbudinājuma epizodes), t.i., tādas psihisko traucējumu izpausmes, kuru slimīgā rakstura izpratnei nav nepieciešamas zināšanas medicīnā. Ziņas par dīvainībām cietušā uzvedībā var saturēt procesa dalībnieku liecības un tās var novērot arī procesa virzītājs. Šādā gadījumā obligāti būtu nosakāma tiesu psihiatriskā ekspertīze, kura var sniegt atbildes uz jautājumiem:

Vai cietušajam ir konstatēti psihiski traucējumi;

Vai psihiskie traucējumi ir cēloniskā sakarā ar pret viņu vērsto noziedzīgo nodarījumu;

Kādu iespaidu uz veselību ir atstājuši cietušajam nodarītie miesas bojājumi un kādu iespaidu tie atstāj uz viņa psihisko darbību un adaptāciju sabiedrībā u.c.

Tā kā šādas metodikas izstrāde ir absolūta novitāte, tās izstrādē jāiesaista gan krimināltiesību jomas, gan arī tiesu psihiatrijas speciālisti.

Rezumējot iepriekš minēto, var secināt:

- gadījumus, kad cietušajam noziedzīga nodarījuma (fiziskas, seksuālas vai emocionālas vardarbības) rezultātā ir radušies psihiski traucējumi, ir iespējams kvalificēt arī pastāvot patreizējam tiesiskajam regulējumam.

- Normu praktisku piemērošanu kavē apstākļi, ka nav izstrādāta metodika, pēc kuras vadoties tiesību normas piemērotājs (procesa virzītājs) spētu cietušajam identificēt noziedzīga nodarījuma rezultātā nodarītos psihiskos traucējumus un tos kvalificēt kā noziedzīgu nodarījumu. Metodikai būtu jāaptver gan juridiskie, gan medicīniskie kritēriji.

Bibliogrāfija

Kriminālprocesa likums/ Latvijas Republikas likums. Pieņemts Latvijas Republikas Saeimā 21.04.2005. Stājas spēkā: 01.10.2005. ar grozījumiem, kas pieņemti līdz 27.03.2013. // "Latvijas Vēstnesis", 74 (3232), 11.05.2005. // <http://likumi.lv/doc.php?id=107820>
15.08.2013. Krimināllikums/ Latvijas Republikas likums. Pieņemts Latvijas Republikas Saeimā 17.06.1998. Stājas spēkā: 01.04.1999. ar grozījumiem, kas pieņemti līdz 01.04.2013. // "Latvijas Vēstnesis", 199/200 (1260/1261), 08.07.1998. // <http://likumi.lv/doc.php?id=88966>, 15.08.2013., „Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību/Latvijas republikas likums. Pieņemts Latvijas Republikas Saeimā: 15.10.1998. /Stājas spēkā: 05.11.1998. ar grozījumiem, kas pieņemti līdz 01.04.2013. // "Latvijas Vēstnesis", 331/332 (1392/1393), 04.11.1998. // <http://likumi.lv/doc.php?id=50539>, 15.08.2013.

Judins A. Krimināltiesību terminu skaidrojošā vārdnīca. R., 1999.

Judins A. Kriminālatbildības izslēdzamības apstākļi. R., 2000.

Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. Krimināltiesības. Sevišķā daļa, trešais papildinātais izdevums. Rīga: TNA, 2009.

Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. Krimināllikuma zinātniski praktiskais komentārs. R., 2007.

Krastiņš U. Noziedzīgs nodarījums. R., 2000.

Tiesu psihiatriskā ekspertīze – Latvijas Policijas akadēmija 1994. 6.lpp.

ПСИХИЧЕСКИЕ РАССТРОЙСТВА В РЕЗУЛЬТАТЕ ЧЕРЕПНО-МОЗГОВЫХ ТРАВМ. Pieejams: (<http://tapemark.narod.ru/psycho/cherep.html>). 12.03.2013.

POLICIJAS TIESĪBU JĒDZIENS

Zenons Indrikovs

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
izenons@apollo.lv

Abstract

Police legal concept

Based on international and national law formally legal and comparative law analysis and interpretation of the police, as well as the publication of the police, the police law and police science analysis, the author proposes the concept of "police", "policing", "Police law as a legal field", "Police law as a sub-sector of legal sciences" definitions and gives a brief overview of policing science understanding and development abroad. The author believes that the police are on the basis of law independent public authority, that purpose is the public peace, rule of law and the maintenance of order in society, and that these objectives can be used coercive methods and instruments of international law and standards framework. From these definitions that the author of as a Latvian policing authority considers the State Police, Security Police, Municipal Police, Port Police, Financial Police, Military Police, State Border Guard, the Corruption Prevention and Combating Bureau and customs authorities. Police law is defined as a legal discipline which regulates the police and officials in the implementation of their statutory functions; legal policing regulation includes not only policing administrative action, but also the police concurring misdemeanour proceedings and penal procedure, police criminal procedure and criminal searching operations. Police law as a legal science are seen as sub-sector, who's theoretically and empirically examines the police as an institution, its operations objectives, activities, rule of law, efficiency and role of social structure, expression of the attitude policing towards the public and international police co-operation.

Key words: police law, the content of police law, rule of law.

Juridiskajā literatūrā Latvijā gandrīz nav mēģināts dot policijas tiesību jēdziena izpratni gan tiesību nozarē, gan juridiskās zinātnes apakšnozarē; arī ārvalstīs ir dažāda pieeja jēdziena „policijas tiesības” izpratnei. Rakstā autors mēģinās formulēt jēdziena „policija” izpratni demokrātiskā valstī un, balstoties uz šī jēdziena definējumu, mēģinās piedāvāt policijas tiesību kā tiesību nozares jēdziena un policijas tiesību kā juridiskās zinātnes apakšnozares jēdziena izpratni. Pētījums balstās uz starptautisko un nacionālo tiesību normu formāli juridisko un tiesību salīdzinošo analīzi un interpretāciju par policiju, ārvalstu un Latvijas zinātnisko pētījumu publikāciju par policiju, policijas tiesībām un policijas zinātni apkopošanu un analīzi (Ceriņš 1931; LKV 1937; Matvejevs 2006, 2009; Brodeur 2002; Frevel 2008; Curzon 2002; Kurian 2006; Sampson 2006; Бельский 2004; Горшенева 2004; Губанов 1999).

Policijas izpratne nacionālajās un starptautiskajās tiesību normās.

Ko mēs parasti saprotam ar vārdu „policija”? Pirmkārt, publiskās varas iestādi kārtības un drošības uzturēšanai valstī (novadā un/vai republikas pilsētā); otrkārt, amatpersonu kopumu, kuras veido tādas iestādes personālu; treškārt, šādas iestādes darbību kārtības un drošības uzturēšanai valstī (novadā un/vai republikas pilsētā). Publiskās varas iestādi un tās amatpersonu kopumu speciālajā literatūrā pieņemts apzīmēt ar vārdu „policija” (*Police = Polizei = Полиция*) un to nosaka policijas iekārtas tiesību akti. Savukārt policijas darbību likumdošanas aktos noteikto mērķu sasniegšanai pieņemts apzīmēt ar vārdiem (vārdu) “policijas darbība” (*Policing = Polizeieinsätze, Polizeiaktion = Polizeйская деятельность*).

Kāda ir policijas izpratne nacionālajos likumdošanas aktos? Likums “Par policiju” nosaka, ka policija „ir apbruņota militarizēta valsts vai pašvaldības institūcija, kuras pienākums ir aizsargāt personu dzīvību, veselību, tiesības un brīvības, īpašumu, sabiedrības un valsts intereses no noziedzīgiem un citiem prettiesiskiem apdraudējumiem” (1. pants), bet policijas darbinieks „ir persona, kura ieņem amatu Valsts policijā vai Drošības policijā un kurai piešķirta speciālā dienesta pakāpe” (2. pants) vai „persona, kura ieņem pašvaldības iedibinātu policijas amatu un pilda šajā likumā noteiktos pienākumus attiecīgās pašvaldības administratīvajā teritorijā un citas pašvaldības administratīvajā teritorijā, kura deleģējusi šajā likumā noteikto pienākumu vai uzdevumu izpildi” (2¹. pants), vai „persona, kura ieņem Ostas pārvaldes iedibinātu policijas amatu un pilda šajā likumā noteiktos pienākumus attiecīgās ostas teritorijā” (2². pants). Likuma preambula nosaka, ka likuma normas neattiecas uz finanšu policiju. Likums “Par Valsts ieņēmumu dienestu” tikai nosaka, ka dienesta sastāvā ir finanšu policija (3. pants), bet nav dots nedz finanšu policijas jēdziens, nedz finanšu policijas ierēdņa jēdziens. Nacionālo bruņoto spēku regulāro spēku sastāvā ar izmeklēšanas iestādes un operatīvās darbības subjekta tiesībām darbojas Militārā policija, tomēr Nacionālo bruņoto spēku likums (3. un 6¹. pants) nedod Militārās policijas jēdziena skaidrojumu, bet Militārās policijas darbinieki ir profesionālā dienesta karavīri, kuri pilda dienestu saskaņā ar līgumu atbilstoši *Militārā dienesta likuma* normām.

Vai Latvijā ir vēl kādas institūcijas, kuras pilda policijas funkcijas, bet to nosaukumā nav vārda policija? Lai rastu atbildi uz šo jautājumu, jāmeklē vārda „policija” izpratne starptautiskajās tiesību normās. Pirmoreiz starpvalstu līmenī policijas jēdziena izpratni sniedza Eiropas Padome 1979.gada 8.maijā rezolūcijā „Par Deklarāciju par policiju”: „Policija ir uz likuma pamata izveidots publisks dienests, kas atbildīgs par likumu ievērošanas un piemērošanas nodrošināšanu”, Ministru Komitejai piezīmējot, ka policijai „ir arī preventīva rakstura pienākumi, kā arī pienākums palīdzēt cilvēkiem, kuriem nepieciešams atbalsts un palīdzība”. Tomēr tāda jēdziena izpratne bija pārāk vispārīga. Tā paša gada 17. decembrī ANO rezolūcijā „Tiesiskās kārtības nodrošināšanas amatpersonu uzvedības kodekss” norādīja, ka pakalpojumu sniegšanā sabiedrībai jāiekļauj palīdzības sniegšana tiem sabiedrības locekļiem, kuriem personīgu, ekonomisku, sociālu vai citu ārkārtēju apstākļu dēļ ir nepieciešama tūlītēja palīdzība, ka policijas darbībām jāaptver visi aizliegumi, par kuriem draud kriminālsods, t.s. arī nepieskaitāmu personu darbība. Būtiski, ka Deklarācijā ir nostiprinātas amatpersonas darbības pazīmes, pēc kurām var noteikt policijas darbinieku – „ietver visus ierēdņus, kuri nodarbojas ar tiesību aizsardzību neatkarīgi no tā, vai viņi ir iecelti vai ievēlēti un kuri izmanto policijas pilnvaras, it sevišķi, pilnvaras aizturēt vai turēt apcietinājumā”, ka policijas darbinieki „drīkst izmantot spēku tikai stingri noteiktos gadījumos un

robežās, ko pieprasa viņu pienākumu veikšana un saskaņā ar proporcionalitātes principu”. Policijas amatpersonām jādarbojas nacionālo likumu ietvaros, kuros ietvertas deklarācijas normas.

Eiropas Padomes Ministru komitejas 2001. gada 19. septembra rekomendācija un memorands par Eiropas policijas ētikas kodeksu balstās uz diviem iepriekšējiem dokumentiem un dod visplašāko policijas jēdziena skaidrojumu demokrātiskā valstī un kodeksa normas attiecas kā uz tradicionālajiem valsts policijas spēkiem vai policijas dienestiem, tā arī uz citām valsts pilnvarotām un/vai kontrolētām institūcijām, kuru galvenais mērķis ir tiesībsargājošā funkcija un kārtības uzturēšana pilsoniskā sabiedrībā un kurus valsts pilnvarojusi šajā nolūkā izmantot spēku un/vai īpašas pilnvaras. Kodekss arī nosaka policijas galvenos mērķus: uzturēt publisko mieru, likuma varu un kārtību sabiedrībā; aizsargāt un ievērot indivīda pamattiesības un brīvības, īpaši tās, kas paredzētas Eiropas Cilvēktiesību konvencijā; novērst un apkarot noziedzību; sniegt palīdzību un kalpot sabiedrībai. Nacionālajā likumā „Par policiju” ir formulēti gandrīz identiski policijas mērķi, kaut gan tie definēti kā uzdevumi (3. pants). Kodekss noteica, ka par policiju tiesiskā valstī atzīstama: ar valsts likumu izveidota institūcija; darbība jāveic saskaņā ar valstī pieņemtajiem nacionālajiem tiesību aktiem un starptautiskajiem standartiem; tiesību aktiem jābūt skaidriem un precīziem un pieejamiem sabiedrībai; policijas personāls tiek pakļauts tiem pat likumdošanas aktiem kā visas pārējās personas, izņēmumi no tiem var būt attaisnojami tikai pienācīgai pienākumu pildīšanai demokrātiskā sabiedrībā (II sadaļa).

Pamatojoties uz šīm starptautiskajām tiesību normām, var piedāvāt šādu policijas jēdziena izpratni demokrātiskā valstī: *Policija ir uz likuma pamata izveidota neatkarīga publiskās varas institūcija, kuras mērķis ir publiskā miera, likuma varas un kārtības uzturēšana sabiedrībā un kura šo mērķu sasniegšanai var izmantot piespiedu metodes un līdzekļus likumu un starptautisko standartu ietvaros.*

Tikai pats par sevi definējums nedod iespēju noteikt, vai institūcija ir vai nav policija. Jāizdala sīkākas pazīmes. Pazīmes var būt formālās un pēc būtības. Formālā pazīme ir tikai viena – institūcijas nosaukumā likumdevējs ir iekļāvis vārdu „policija”. Pēc formālā kritērija par policijas institūcijām Latvijā atzīstamas Valsts policija, Drošības policija, pašvaldību policija, ostas policija un finanšu policija (likums „Par policiju”, preambula, 15. panta pirmā daļa); likums “Par Valsts ieņēmumu dienestu” papildus apliecina, ka finanšu policija ir policijas institūcija; Nacionālo bruņoto spēku likums un Militārā dienesta likums nosaka, ka Nacionālo bruņoto spēku sastāvā ir Militārā policija. Tātad, likumdevējs ir deklarējis, ka Latvijā ir vismaz sešas policijas institūcijas.

Otrais kritērijs dod iespēju ne tikai pārbaudīt formālo kritēriju (institūcija pasludināta par policiju), bet arī ļauj noteikt citas institūcijas, kuras formāli nav noteiktas kā policija, bet

starptautiskās institūcijas (Eiropas Padome un ANO) uzskata tās par policijas institūcijām. Lai uzskatītu institūciju kā policiju, tai jāatbilst vismaz šādām obligātajām pazīmēm:

- 1) tai jābūt uz likuma pamata izveidotai neatkarīgai publiskās varas institūcijai;
- 2) tādas institūcijas pamatmērķis ir publiskā miera, likuma varas un kārtības uzturēšana sabiedrībā;
- 3) institūcija noteikto mērķu sasniegšanai var izmantot piespiedu metodes un līdzekļus.

Ar piespiedu metodēm un līdzekļiem jāsaprot kriminālprocesuālie (izmeklēšanas iestādes), administratīvi procesuālie administratīvo pārkāpumu lietās – administratīvā aizturēšana vai personas aplūkošana un mantu apskate, spēka pielietošana (fiziskā spēka un/vai speciālo līdzekļu, un/vai šaujamo ierociņu), pildot amata pienākumus.

Kaut gan izmeklēšanas iestādes nosaka Kriminālprocesa likums (386. pants), tomēr ne visas no tām var uzskatīt par policiju. Lai izmeklēšanas iestādi iekļautu policijas institūciju sastāvā, tai jābūt: neatkarīgai publiskās varas institūcijai; iestādes pamatmērķis ir publiskā miera, likuma varas un kārtības uzturēšana sabiedrībā; tiesībām piemērot kriminālprocesuālos piespiedu līdzekļus. Šīm pazīmēm atbilst: Valsts policija, Drošības policija, finanšu policija, Militārā policija, Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs, muitas iestādes un Valsts robežsardze. Pazīmēm neatbilst šādas izmeklēšanas institūcijas: Ieslodzījuma vietu pārvalde - īsteno valsts politiku apcietinājuma kā drošības līdzekļa un brīvības atņemšanas kā kriminālsoda izpildes jomā (Ieslodzījuma vietu pārvaldes likums, 2. panta pirmā daļa); tālbraucienos esošu jūras kuģu kapteiņi - nav publiskās varas institūcija: par Latvijas kuģa kapteini ir tiesīga būt jebkura fiziskā persona (Jūras kodekss, 272. pants) un kapteiņa darbības pamatmērķis ir komandēt kuģa apkalpi un atbildēt par kuģa vispārējo vadību un navigāciju (273. pants); ārvalsts teritorijā esošas Latvijas Nacionālo bruņoto spēku vienības komandieris – darbības pamatmērķis ir aizsargāt Latvijas valsts suverenitāti, teritoriālo nedalāmību un tās iedzīvotājus no agresijas (Nacionālo bruņoto spēku likums, 2. panta otrā daļa). Procesuālos piespiedu līdzekļus ir tiesīgi piemērot arī prokurori un tiesneši, tomēr viņu darbības pamatmērķis nav publiskā miera, likuma varas un kārtības uzturēšana sabiedrībā (Prokuratūras likums, 1. pants; Latvijas Republikas Satversme, 82. pants).

Administratīvi procesuālie piespiedu līdzekļi administratīvo pārkāpumu lietās ir administratīvā aizturēšana un/vai personas aplūkošana un mantu apskate. Lai institūciju varētu atzīt kā policiju, tai jābūt: neatkarīgai publiskās varas institūcijai; iestādes pamatmērķis ir publiskā miera, likuma varas un kārtības uzturēšana sabiedrībā; darbiniekiem ir tiesības veikt administratīvo aizturēšanu un/vai personas aplūkošanu un mantu apskati. Pazīmēm atbilst: policijas darbinieki (amatpersonas) – Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss (LAPK), 254. panta pirmais punkts

(visu sešu policijas institūciju amatpersonām ir tiesības aizturēt personu) un 256. panta pirmā daļa (Valsts policijas un pašvaldību policijas amatpersonas var personu aplūkot un veikt mantu apskati); Valsts robežsardzes amatpersonām (254. panta otrais punkts, 256. panta pirmā daļa) ir tādas pat tiesības; Valsts ieņēmumu dienesta ģenerāldirektora vai viņa vietnieku pilnvarotas amatpersonas – 254. panta trešais punkts, 256. panta pirmā daļa (muitas un finanšu policijas ierēdņi) – likums “Par Valsts ieņēmumu dienestu” (2., 11., 13. un 16. pants); Korupcijas apkarošanas un novēršanas biroja amatpersonas (valsts pārvaldes iestāde, kas novērš un apkaro korupciju) – Korupcijas novēršanas un apkarošanas biroja likums, 10.panta pirmās daļas 13., 14. punkts – ja neierodas KNAB, tad var piespiedu kārtā atvest; ja nepārtrauc likumpārkāpumus, tad piemērot piespiedu līdzekļus. Pazīmēm neatbilst: Valsts vides dienesta un Dabas aizsardzības pārvaldes amatpersonas (var aizturēt – LAPK 254. panta ceturtais punkts, aplūkot personas un apskatīt mantas - 256. panta pirmā daļa), tomēr – Valsts vides dienesta darbības mērķis ir nodrošināt, lai tiktu ievēroti normatīvie akti vides aizsardzības, radiācijas drošības un kodoldrošības un dabas resursu izmantošanas jomā (MK 2004. gada 23. novembra noteikumi Nr. 962); Dabas aizsardzības pārvaldes - īpaši aizsargājamo dabas teritoriju pārvaldīšana, valsts dabas aizsardzības politikas īstenošana (MK 2009. gada 2. jūnija noteikumi Nr. 507); Ieslodzījuma vietu pārvaldes valsts amatpersonas (var aizturēt - LAPK 254. panta septītais punkts), tomēr darbības pamatmērķis ir īstenot valsts politiku apcietinājuma kā drošības līdzekļa un brīvības atņemšanas kā kriminālsoda izpildes jomā (Ieslodzījuma vietu pārvaldes likums, 2. panta pirmā daļa).

Tiesības pielietot spēku (fizisko spēku un/vai speciālos līdzekļus, un/vai šaujamo ierocius) amatpersonai, pildot dienesta pienākumus, vēl nedod pamatu uzskatīt, ka tāds darbinieks pārstāv policijas institūciju; darbiniekam jābūt neatkarīgas publiskās varas institūcijas amatpersonai, kuras pamatmērķis ir publiskā miera, likuma varas un kārtības uzturēšana sabiedrībā. Pazīmēm atbilst: Valsts policijas amatpersonas (likums „Par policiju”, 13., 14. pants), Drošības policijas amatpersonas (13., 14. pants; Valsts drošības iestāžu likums, 19. panta pirmās daļas septītais punkts), pašvaldību policijas amatpersonas (likums „Par policiju”, 19. panta sestā – astotā daļa), 4) ostas policijas amatpersonas (19¹.panta piektā un sestā daļa), 5) finanšu policijas amatpersonas (likums „Par Valsts ieņēmumu dienestu”, 16.panta trešās daļas sestais punkts, 16¹., 16². pants), 6) muitas ierēdņi (13. panta otrā daļa,), muitas kriminālpārvaldes ierēdņi (arī 13¹. pants), 7) Militārās policijas karavīri (Nacionālo bruņoto spēku likums, 6¹.pants, MDL, 13., 14. pants), 8) Valsts robežsardzes amatpersonas (Robežsardzes likums, 15., 15¹., 17., 18. pants). Pārējās valsts izpildvaras amatpersonas, kam ir tiesības pielietot fizisku spēku, speciālos līdzekļus un šaujamo ierocius, nevar uzskatīt par policijas darbiniekiem, jo viņi: nav neatkarīgas publiskās varas

institūcijas amatpersonas vai šīs iestādes pamatmērķis nav publiskā miera, likuma varas un kārtības uzturēšana sabiedrībā.

Rodas jautājums - vai drīkst piešķirt policijai tās izpildvaras institūcijas, kuras ir tikai operatīvās darbības subjekti: Satversmes aizsardzības biroju (Satversmes aizsardzības biroja likums, 1. panta trešā daļa; Nacionālās drošības likums, 15. pants; Valsts drošības iestāžu likums, 2. pants, 11. panta pirmā daļa, 13. pants; Operatīvās darbības likums, 25. panta pirmā daļa) un Militārās izlūkošanas un drošības dienestu (Nacionālās drošības likums, 15. pants; Valsts drošības iestāžu likums, 2. pants, 11. panta pirmā daļa, 14. pants; Operatīvās darbības, 25. panta pirmā daļa)? Nevar, jo iztrūkst viens elements - nevar izmantot piespiedu metodes un līdzekļus. Ja nepieciešams, tad Satversmes aizsardzības birojs nodod attiecīgos materiālus Drošības policijai, bet Militārās izlūkošanas un drošības dienests – Militārajai policijai; arī šo iestāžu darbības pamatmērķis ir cits - valsts drošība un aizsardzība.

Tātad par policijas institūcijām Latvijā uzskatāmas: Valsts policija (visas trīs pazīmes); Drošības policija (visas trīs pazīmes); pašvaldību policija (divas pazīmes); ostas policija (divas pazīmes); finanšu policija (visas trīs pazīmes); Militārā policija (visas trīs pazīmes); Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs (visas trīs pazīmes); muitas iestādes (visas trīs pazīmes); Valsts robežsardze (visas trīs pazīmes). Pavisam deviņas institūcijas, kuru mērķus, organizāciju un policijas darbinieku tiesisko statusu būtu jāregulē vienotam policijas iekārtas likumam valstī.

Policijas tiesības kā tiesību nozare.

Autors policijas tiesību jēdziena noskaidrošanai izmanto iepriekš uz starptautisko tiesību pamata formulēto policijas jēdzienu. Kā jebkura tiesību nozare, arī policijas tiesības regulē sabiedriskās attiecības kaut kādā noteiktā jomā. Kādas tad sabiedriskās attiecības regulē policijas tiesības (*Police Law=Polizeirecht = Полицейское право*)? Jēdziena izpratne saistīta ar diviem vārdiem “policija” un “tiesības”. Savukārt, ja policiju (*Police=Polizei=Полиция*) saprotam kā administratīvo iestāžu sistēmu ar šo iestāžu amatpersonu kopumu, tad policijas tiesības var uzskatīt kā administratīvo tiesību speciālu apakšnozari un formulēt šādu policijas tiesību jēdzienu: *policijas tiesības ir tiesību normu kopums, kas regulē sabiedriskās attiecības policijas administratīvās darbības jomā vai policijas tiesības ir administratīvo tiesību apakšnozare, kura regulē policijas un tās amatpersonu darbību, īstenojot likumos noteiktās administratīvās funkcijas* (Nacišionis 2003; Matvejevs 2009; Мушкет, Хохлов 1998; Бельский 2004). Tomēr definējumā iztrūkst cits būtisks elements – policijas darbība, lai policija varētu sasniegt mērķus un izpildīt uzdevumus, kuri izriet no policijas mērķiem. Administratīvo tiesību ietvaros var pielietot tikai administratīvās uzraudzības, administratīvās piespiedu, atļaujas un informācijas metodes. Vai šīs metodes ir pietiekošas policijas

mērķu (uzdevumu) sasniegšanai? Lai rastu atbildi uz šo jautājumu, jāanalizē policijas darbības saturs.

Policijas darbība iziet ārpus administratīvo tiesību ietvariem – tās darbības sfēra skar arī *administratīvo sodu piemērošanu administratīvo pārkāpumu lietās un administratīvo sodu izpildi*, bet tas jau ir ārpus administratīvo (pārvaldes) tiesību jomas – tās ir administratīvo sodu un administratīvo sodu izpildes tiesības (justīcijas joma). Būtisku (ja ne lielāko) policijas darbības jomu aizņem *kriminālprocesuālā darbība un operatīvā darbība*, t.i., darbība saistībā ar noziedzīgu nodarījumu novēršanu, atklāšanu un pirmstiesas izmeklēšanu. Vai mēs varam teikt, ka šīs darbības jomas nav policijas darbības jomas? Viennozīmīgi – nē, tāpēc iepriekš dotā definīcija jākorģē, iekļaujot pārējās darbības jomas – policijas procesuālo darbību administratīvo pārkāpumu un noziedzīgo nodarījumu jomā un operatīvo darbību policijai piekrītošajā jomā, definējot, ka *policijas tiesības ir tiesību nozare, kura regulē policijas un tās amatpersonu darbību, īstenojot likumdošanas aktos noteiktās funkcijas*. No dotās definīcijas izriet, ka policijas tiesības ir patstāvīga tiesību nozare, kuras normas regulē ne tikai administratīvi tiesiskās attiecības tikai tai piekrītošajā publiskās pārvaldes jomā, bet arī sabiedriskās attiecības, kuras rodas administratīvās un kriminālās justīcijas un operatīvās darbības jomā. Norādītie darbības virzieni ir galvenie policijas darbībā (izņemot kriminālsodu izpildi, kuru var uzskatīt kā pagaidu funkciju). Tāpēc tiek piedāvāta šāda policijas tiesību kā tiesību nozares plašā nozīmē iekšējā klasifikācija (atkarībā no darbības jomas un darbības formām): vispārīgās policijas tiesības vai policijas tiesības (policijas mērķi, funkcijas, darbības principi, iekārta, darbinieku pienākumi, tiesības, statuss un darbības garantijas, attiecības ar sabiedrību un starptautisko sadarbību); policijas administratīvās darbības tiesības (policijas administratīvā darbība un darbība administratīvās justīcijas jomā); policijas kriminālprocesuālās darbības tiesības (policijas kriminālprocesuālā darbība); policijas kriminālās meklēšanas tiesības (policijas operatīvā darbība); policijas sodu izpildes tiesības (policijas administratīvo sodu izpilde un dalība kriminālsodu izpildē); policijas pārvaldes tiesības (vadība un darba organizācija). Piedāvātā policijas tiesību iekšējā dalījuma nozarēm varētu piedāvāt iespējamus jēdzienu definējumus.

Policijas administratīvās darbības tiesības ir tiesību normu kopums, kas regulē attiecības, kuras policija īsteno administratīvi tiesisko formu ietvaros, kā arī policijas darbību administratīvo pārkāpumu lietvedībā. *Policijas kriminālprocesuālās darbības tiesības* ir kriminālprocesuālo tiesību apakšnozare, kura regulē policijas kā izmeklēšanas iestādes darbību noziedzīgu nodarījumu izmeklēšanā. *Policijas kriminālās meklēšanas tiesības* ir operatīvās darbības tiesību apakšnozare, kura regulē policijas darbību noziedzīgu nodarījumu novēršanā un atklāšanā un personu meklēšanā. *Policijas sodu izpildes tiesības* ir tiesību normu kopums, kurš regulē attiecības, kuras rodas policijai

piekritīgo administratīvo sodu izpildē un dalībā kriminālsodu izpildes nodrošināšanā. *Policijas pārvaldes tiesības* ir tiesību normu kopums, kurš regulē attiecības, kuras rodas policijas iestāžu darba organizācijā un vadībā. Protams, ka šajā jautājumā ir un būs dažādi viedokļi, un viedokļu dažādība ļaus rast pareizāki izpratni par policijas tiesībām un veicinās to attīstību.

Policijas tiesības kā juridiskās zinātnes apakšnozare.

Juridiskajā zinātnē pēc pašlaik pastāvošās klasifikācijas (Latvijas Zinātnes padomes zinātņu nozaru un apakšnozaru saraksts) uz policiju un tās darbību attiecas vairākas apakšnozares, bet tieši - divas: *policijas tiesību apakšnozare* (pilnībā) un *kriminālistikas un operatīvās darbības teorijas apakšnozare* (lielākajā daļā). Tomēr daļēji attiecas arī: *krimināltiesību apakšnozare* (tiesību normas par noziedzīgiem nodarījumiem), *valsts tiesību apakšnozare* (valsts pārvaldes sistēma un uzbūve, administratīvo darbību procesa norise, cilvēka un pilsoņa tiesību normas), *starptautisko tiesību apakšnozare* (publiski tiesiskās attiecības policijas starptautiskās sadarbības jomā) un samērā maz – *civiltiesību apakšnozare* un *tiesību teorijas un vēstures apakšnozare*.

Policijas tiesības kā juridiskās zinātnes apakšnozare teorētiski un empīriski pēta policijas uzdevumus un lomu sociālajā struktūrā, policijas organizāciju un policiju kā institūciju, policijas darbību, tās izpausmes veidus un tiesiskumu (reāli pašlaik – vispārīgos jautājumus un administratīvo darbību), policijas attiecības ar sabiedrību, policijas darbības efektivitāti un dienesta gaitu policijā. Savukārt kriminālistikas un operatīvās darbības teorijas apakšnozare pēta arī (un pamatā) to policijas darbības jomas daļu, kura saistīta ar noziedzīgu nodarījumu novēršanu un atklāšanu kriminālprocesa un operatīvās darbības normu ietvaros, t.i., izstrādā kriminālistikas un operatīvās darbības vispārējo teoriju, izmantojot dabas un tehnisko zinātņu (inženierzinātņu) sasniegumus, izstrādā ieteikumus, līdzekļus un metodes noziedzīgu nodarījumu pēdu atrašanai, ieguvei un izpētei, apkopo un izstrādā ieteikumus atsevišķu izmeklēšanas darbību īstenošanas taktikai, apkopo un izstrādā metodiku atsevišķu veidu un kategoriju noziedzīgu nodarījumu novēršanai, atklāšanai un izmeklēšanai, pēta un izstrādā noziedzniekus atmaskojošo pierādījumu un to atrašanai nepieciešamās informācijas iegūšanas veidus un metodes (Latvijas Zinātnes padomes Zinātņu nozaru un apakšnozaru anotācijas). Abas šīs zinātņu apakšnozares ir lietišķās zinātnes un kalpo praktisku uzdevumu risināšanai. Var secināt, ka *Latvijas zinātņu nozaru un apakšnozaru klasifikācija dod iespēju attīstīt policijai un tās darbībai nepieciešamās zināšanas juridiskās zinātnes nozares un tās apakšnozaru ietvaros, galvenokārt, policijas tiesību, kriminālistikas un operatīvas darbības teorijas apakšnozaru ietvaros.*

Ievērojot, ka pēdējā desmitgadē Latvijas juridiskā zinātne ir strauji attīstījusies, gūtas jaunas atziņas, kas ne vienmēr iekļaujas dotajā Latvijas Zinātnes padomes juridiskās zinātnes apakšnozaru klasifikācijā, tajā skaitā saistībā ar policijas darbības pētniecību, nepieciešams precizēt

policijas tiesību apakšnozares definīciju, izsakot to sekojoši: „19.7. Policijas tiesības ir juridiskās zinātnes apakšnozare, kurā teorētiski un empīriski pēta policiju, tās darbības mērķus un funkcijas, darbību, darbības tiesiskumu, efektivitāti un lomu sociālajā struktūrā, kā arī policijas izpausmes veidu attieksmē pret sabiedrību, kā arī policijas starptautiskās sadarbības jautājumus.” Ārpus juridiskās zinātnes klasifikācijas ir palikušas kriminālprocesuālā darbības joma, kas ir būtiska policijas kriminālprocesuālajai darbībai (iekļaujot to kriminālistikas un operatīvās darbības apakšnozarē), tiesu varas institūciju tiesības (kā patstāvīgu apakšnozari), jāpapildina krimināltiesību apakšnozare ar sodu izpildes un kriminoloģijas pētniecības jomām, kā arī jāprecizē citu apakšnozaru saturs (anotācijas).

Policijas tiesības vai policijas zinātne?

Apvienotajā Karalistē, ASV, Austrālijā, Dienvidāfrikas Republikā, Kanādā, Austrijā, Vācijas Federatīvajā Republikā un citās valstīs kopš XX gs. vidus strauji attīstās policijas zinātne (*Police Science= Polizeiwissenschaft*) kā patstāvīga zinātņu nozare, kura aptver pētījumus, kuri tieši vai netieši saistīti ar policijas darbu (kriminoloģija, kriminālistika, psiholoģija, ētika, jurisprudences, kriminālā justīcija, policijas darbība, penoloģija, socioloģija u.c., kas aptver kā sociālās zinātnes, tā arī dabas zinātnes un inženierzinātnes). Uzskata, ka tas ir universāls termins, kas ietver visu citu zinātņu nepieciešamos komponentus policijas un policijas darbības pētījumu sekmīgai attīstībai un nodrošināšanai. Zinātnes attīstība policijai ir svarīga, ja policija vēlas saglabāt sabiedrības atbalstu un leģitimitāti, mazināt problēmas, kas kļuvušas par daļu no policijas uzdevumiem. Vācu zinātnieki policijas zinātnei definē kā zinātnes jomu, kas pēta ar zinātniskām metodēm teorētiski (*Police Theory*), sistēmiski un empīriski (*Police Research*) policiju kā institūciju (*Police*) un tās darbību (*Policing*) – tādu kā tā ir, kāda tā var būt, kādai tai jābūt un kāda tā nedrīkst būt, ar mērķi izzināt policijas organizāciju, likumsakarības un policijas darbības efektivitāti, kā ar reformu palīdzību to var uzlabot, kā arī to, kā ar policijas stratēģiju – plānošanas palīdzību piemērot tās darbību sabiedrības vajadzībām. Policijas zinātne pēta arī iespējamus kaitējumus, kādi var rasties tās ierēdņiem un viņu ģimenēm, strādājot policijā, kā arī aizsardzību pret ievainojumiem un ārstēšanu no tiem (Bayley, Shearing 2001; Feltes 2002, 2005, 2007; Blickle, Kissling, Schmidt 2003; Gaschke, Neidhardt 2004; Lange 2003, 2006; Weisburd, Neyroud 2011).

Jēdziens „policijas zinātne” (*Police Science*) tiek izmantots divās dažādās nozīmēs. No vienas puses, tas aptver plašākā nozīmē policijas izvēlētus un policijas nolūkiem zinātniski apstrādātas zinātņu nozares, kuras nepieciešamas policijai tās darbības mērķu sasniegšanai. No otras puses, policijas zinātne koncentrējas šaurākā nozīmē uz policiju (*Police*) kā institūciju un tās darbību (*Policing*) kā sociālo kontroli. Pirmajā gadījumā ir citu zinātnes nozaru izmantošana

polīcijas vajadzībām (profesionalitāte, specializācija); otrajā gadījumā zinātne tiek piemērota polīcijai, lai to zinātniski attīstītu tālāk (Schneider 2000).

Polīcijas zinātnes attīstību veicina universitātes, publiskās varas institūcijas un starptautiskās organizācijas, t.s., Eiropas Savienības aģentūra CEPOL (*European Police College*); pētījumi tiek publicēti monogrāfijās, grāmatās, enciklopēdijās (*The encyclopedia of police science*); tiek izdoti specializēti žurnāli (*International Journal of Police Science and Management*; *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*; *European Police Science and Research Bulletin*; *The Police Journal*; *Policing*; *Police Quarterly*; *Police Practice and Research*; *Polizei & Wissenschaft*; *Magazin für die Polizei* un daudzi citi); darbojas zinātniski pētnieciskie institūti vai centri (*Police Science Institute*; *National Research Institute of Police Science*; *Universities' Police Science Institute* u.c.); ASV augstskolās ir specializētas studiju programmas polīcijas zinātnē, apgūstot kuras var iegūt bakalaura, maģistra akadēmisko un doktora zinātnisko grādu. Diemžēl Latvijā vairāk (pēc Latvijas Polīcijas akadēmijas likvidācijas 2009. gadā) nav nedz pētniecības iestādes, nedz augstskolas, kurās varētu attīstīt pētniecību polīcijas darbības jomā, netiek vairāk organizētas starptautiskās zinātniskās konferences polīcijas darbības jomā, nav arī specializētu izdevumu par polīciju un polīcijas darbību.

Vai pašlaik Latvija ir spējīga attīstīt polīcijas zinātni? Ar nožēlu ir jāsecina, ka nav spējīga: par maz vēl ir zinātnieku šajā jomā, nav specializētas augstskolas vai fakultātes, kurā un saistībā ar kuru varētu notikt polīcijas darbinieku izglītošana un pētniecība polīcijas darbības jomā; epizodiski pētījumi universitātēs un citās augstskolās nav spējīgi veidot pamatus patstāvīgas zinātnes nozares izveidošanai. Tas nozīmē, ka polīcija un tās darbība arī turpmāk veidosies vairāk stihiski ar lielu subjektīvā faktora ietekmi. Ja kādā no Latvijas augstskolām tiks uzsāktas īstenot profesionālā bakalaura un maģistra studiju programmas polīcijas darba jomā, tikai tad pastāvēs iespēja saglabāt un tālāk attīstīt zinātni polīcijas un polīcijas darbības jomā.

Bibliogrāfija

- Bayley D., Shearing C. 2001. *The New Structure of Policing*. Washington: The National Institute of Justice, U.S. Department of Justice.
- Blickle P., Kissling P., Schmidt H.R. 2003. *Gute Policey als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Brodeur J.-P. 2002. *Visages de la police*. Montréal, Presses de l'Université de Montréal.
- Ceriņš A. 1931. *Polīcijas tiesības un pienākumi*. Rīga: Polīcijas skola.
- Curzon L.B. 2002. *Dictionary of Law*. Sixth edition. Harlow, Pearson & Longmann, p.319.
- Feltes T. 2007. *Polizeiwissenschaft in Deutschland. Überlegungen zum Profil einer (neuen) Wissenschaftsdisziplins*. *Polizei & Wissenschaft*, Heft 4, S. 2-21.
- Feltes T. 2002. *Scientia Ante Portas. Flüchten oder Standhalten? Zur Perspektive einer Polizeiwissenschaft in Deutschland*. *Die Polizei*, Heft 9, S. 245-250.

- Feltes T., Punch M. 2005. Good People, Dirty Work? Wie die Polizei die Wissenschaft und Wissenschaftler die Polizei erleben und wie Polizeiwissenschaft entwickelt. Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform, Heft 1, S. 26-45.
- Frevel B. 2008. Polizei, Politik und Wissenschaft. Aus Politik und Zeitgeschichte, 48/2008, S. 3-9.
- Gaschke H.-G., Neidhardt K. 2004. Moderne Polizeiwissenschaft als Integrationswissenschaft. Ein Beitrag zur Grundlagendiskussion. Polizei und Wissenschaft, Heft 4, S. 14-24.
- Kurian G.T. 2006. Police. In: World Encyclopedia of Police Forces and Correctional Systems. 2nd edition. Gale, Detroit.
- Latvijas Zinātnes padomes Zinātņu nozaru un apakšnozaru anotācijas. http://www.lzp.gov.lv/index.php?option=com_content&task=view&id=144&Itemid=51 [02.02.2013].
- Latvijas Zinātnes padomes Zinātņu nozaru un apakšnozaru saraksts. http://www.lzp.gov.lv/index.php?option=com_content&task=view&id=144&Itemid=51 [02.02.2013].
- Lange H.-J. 2003. Die Polizei der Gesellschaft: Zur Soziologie der Inneren Sicherheit. Opladen, Leske + Budrich.
- Lange H.-J. 2006. Wörterbuch zur Inneren Sicherheit. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften.
- Matvejevs, A. 2009. Policijas darbības teorijas attīstības tendences. Rīga, Petrovskis un Ko.
- Matvejevs A. 2006. Tiesību loki un policijas darbības tiesiskā reglamentācija. Administratīvā un Kriminālā Justīcija, Nr.2, 37.-41.lpp.
- Načisčionis J. 2003. Administratīvās tiesības. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Police science degree http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:QTSWQaAx4tIJ:education-portal.com/police_science_degree.html+police+science+degree&cd=4&hl=lv&ct=clnk&gl=lv [03.03.2013].
- Sampson F. 2006. Blackstone's Police Manual:General Police Duties. Volume 4. Oxford, Oxford University Press.
- Schneider, von Hans Joachim 2000. Polizei-Wissenschaft: Begriff, Aufgaben, Entstehung und Methoden. Kriminalistik, Heft 4, S. 218-223.
- The encyclopedia of police science. 2007. New York, Routledge.
- Weisburd D., Neyroud P. 2011. Police Science: Toward a New Paradigm. Policing, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/228922.pdf> [skatīts 14.02.2013]
- Wörterbuch der Polizei. 2010. München, C.H.Beck.
- Бельский К.С. 2004. Полицейское право. Москва, Дело и сервис.
- Большой юридический словарь. 2004. Москва, ИНФРА-М, с.442.
- Горшенева И.А. 2004. Полиция в механизме современного демократического государства. Москва, ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право.
- Губанов А.В. 1999. Полиция зарубежных стран: Организационно-правовые основы, стратегия и тактика деятельности. Москва, МАЭП.
- Мушкет, И. И., Хохлов Е. Б. 1998. Полицейское право России : проблемы теории. СПб., Изд-во С.-Петербургского ун-та.

AMATNOZIEGUMU SASTĀVĀ PAREDZĒTĀ BŪTISKĀ KAITĒJUMA KRITĒRIJU IZPRATNE TEORIJĀ UN PRAKSĒ

Aija Jermacāne, Aleksejs Lapsa

Rēzeknes Augstskola, Atbrīvošanas aleja 115, Rēzekne, LV-4600, Latvija

aijajermacane@inbox.lv, aleksejs.lapsa@inbox.lv

Abstract

Substantial harm criteria's perception of malfeasance's structure in theory and practice

The state power implements its important functions by the assistance of its representatives. The representatives of state power should conform to high criteria of society's requirements and they should perform the delegated functions professionally, efficiently and in good faith. Whereas, if the representatives of the state power don't do their duty in good faith, they should respond for it. The criteria of such responsibility should be determined in law exactly and consistently, otherwise it may cause errors in determining responsibility of these representatives that may be the reason of release from criminal liability. It will result in negative repercussions and will discredit law enforcement authority and the law authority itself. The determination of substantial harm is one of the most important malfeasance's elements in the characteristics of public service's composition. The substantial harm of malfeasance's structure that is an essential element of criminal offences committed in state authority's service has been analysed in this paper. As a result, the paper provides the particular and practical proposals to resolve the problems mentioned above.

Key words: Substantial harm, malfeasance, the representatives of state power, the substantial harm of malfeasance's structure, the state power functions.

Valsts vara savas svarīgās funkcijas īsteno caur saviem pārstāvjiem. Valsts pārstāvjiem jāatbild visaugstākajiem sabiedrības prasību kritērijiem un jāpilda tiem deleģētās funkcijas profesionāli, godprātīgi un efektīvi. Savukārt par savu funkciju nepildīšanu vai nepienācīgu pildīšanu vai pilnvaru pārsniegšanu tiem obligāti jāatbild, un amatpersonas atbildības kritērijiem jābūt precīzi, konsekventi un diferencēti noteiktiem normatīvajos aktos, citādi amatpersonas atbildības noteikšanā var rasties kļūdas, kuras var novest pie šo amatpersonu attaisnošanas, kas izraisīs negatīvu rezonansi sabiedrībā un diskreditēs tiesību aizsardzības iestāžu un likumu autoritāti sabiedrībā. Viens no nozīmīgiem un neatņemamiem elementiem amatnoziegumu sastāvā noteikšanai ir būtisks kaitējums. Tiesu praksē un teorijā piedāvāti vairāki kritēriji iepriekš minētā būtiskā kaitējuma noteikšanai, bet šo kritēriju noteikšana praksē ir formāla vai šos kritērijus nav iespējams noteikt, jo tie noformulēti abstrakti un nekonkrēti. Šajā rakstā tiek analizētas būtiskā kaitējuma kritēriju noteikšanas problēmas noziedzīgos nodarījumos valsts institūciju dienestā un sniegti konkrēti un praktiski priekšlikumi šo problēmu atrisināšanai. Būtiskā kaitējuma kritēriju noteikšanai izmantotas teorētiskās un empīriskās pētīšanas metodes: analīzes, sintēzes, indukcijas, modelēšanas, abstrahēšanas un dokumentu analīzes (analizējot tiesu nolēmumus). Raksta pētījuma objekts ir Krimināllikuma 317. – 319. pants, 325. un 328. pants. Raksta pētījuma priekšmets ir būtiskā kaitējuma piemērošanas problēmas. Rakstā izmantota Latvijas autoru darbi, Krimināllikuma komentāri un tiesu prakse. Rezultātā tiek noformulēti amatnoziegumu sastāva elementa – būtiskā kaitējuma kritēriji un jēdziens, kuru var piemērot tiesu praksē.

Krimināllikuma 24. nodaļā ir minēti pieci panti, kuros kā neatņemama nozieguma sastāvdaļa tiek minēts būtisks kaitējums:

- Krimināllikuma 317. pants (dienesta pilnvaru pārsniegšana), 318. pants (dienesta stāvokļa ļaunprātīga izmantošana) un 319. pants (valsts amatpersonas nolaidība), kur nozieguma sastāva objektīvās puses nepieciešamā pazīme ir būtisks kaitējums valsts varai vai pārvaldības kārtībai vai ar likumu aizsargātām personas tiesībām un interesēm;
- Krimināllikuma 325. pants - Valsts amatpersonai noteikto ierobežojumu pārkāpšana, kur nozieguma sastāva objektīvās puses pazīme ir būtisks kaitējums valsts vai sabiedrības interesēm vai ar likumu aizsargātajām personas interesēm;
- Krimināllikuma 328. pants - nepatiess dienesta ziņojums, kur nozieguma sastāva objektīvās puses pazīme ir būtisks kaitējums.

Būtiskā kaitējuma legālais tulkojums ir noteikts likuma „Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību” 23. pantā. Saskaņā ar iepriekš minēto normatīvo aktu būtisko kaitējumu veido:

- 1) ievērojams mantisks zaudējums un apdraudētas vēl citas ar likumu aizsargātās intereses vai
- 2) apdraudētas vēl citas ar likumu aizsargātās intereses un šāds apdraudējums ir ievērojams.

Ņemot vērā iepriekš minēto, būtisko kaitējumu veido attiecīgi savienoti trīs kritēriji, kuri jāizskaidro. Šie kritēriji ir:

1. Ievērojams mantisks zaudējums;
2. Apdraudētas citas ar likumu aizsargātas intereses;
3. Ievērojami apdraudētas citas ar likumu aizsargātās intereses.

Ievērojama mantiska zaudējuma kritērijs ir precīzi un korekti noteikts iepriekš minētā likuma „Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību” 23. panta otrajā daļā un tas ir novērtējams naudas kopsummā, kura noziedzīga nodarījuma izdarīšanas brīdī pārsniedz piecas Latvijas Republikā noteiktās minimālās mēnešalgas.

Ar otrā kritērija noteikšanu praksē arī nerodas būtiskas problēmas. Šī kritērija noteikšanai nepieciešams konstatēt, ka ir aizskartas personas pamatbrīvības vai pamattiesības (Liholaja 2001: 204). Tomēr praksē un teorijā rodas problēmas, kad šo pamatbrīvību un pamattiesību aizskārumu vērtē kā ievērojamu.

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta 2008. gada 1. septembra lēmumā lietā SKK – 351/2008 ievērojams apdraudējums izskaidrots, kā „Satversmē garantēto tiesību aizskārumus ... atzīstams par personas tiesību un interešu ievērojamu apdraudējumu”.

Savukārt 2012. gada 10. janvāra žurnālā „Jurista Vārds” raksta „Būtiska kaitējuma izpratne: likums, teorija, prakse” autores V.Liholaja un D.Hamkova (Liholaja, Hamkova 2012), izvērtējot un analizējot uz to brīdi esošo tiesu praksi, secina, ka fakts, ka valsts amatpersona, izmantojot dienesta stāvokli, izdara noziegumu, pats par sevi atzīstams par pietiekamu, lai atzītu, ka ir radīts vismaz ievērojams apdraudējums ar likumu aizsargātām interesēm.

Šī raksta autori uzskata, ka iepriekš minētie ievērojama apdraudējuma kritēriji ir noformulēti abstrakti un neatklāj šī ievērojamā apdraudējuma būtību. Raksta autori piekrīt V.Liholajas un D.Hamkovas apgalvojumam, ka nepieciešams konkrēti un korekti formulēt būtiska kaitējuma esamību, pretējā gadījumā tas var būt iemesls personas attaisnošanai.

Jēdziens „ievērojams” šajā gadījumā var nozīmēt tādu, kam piemīt kas nozīmīgs. Savukārt nozīmīgs ir tāds, kam ir liela vērtība, spēcīga (parasti pozitīva) ietekme; tāds, kas ir būtisks, izšķirošs (Skaidrojošā vārdnīca). Semantisks jēdziena „ievērojams” izskaidrojums nesniegs šajā gadījumā pilnvērtīgu informāciju un būtu jāpiemēro sistēmiskā pieeja. Lai izprastu, ko ietver sevī ievērojams apdraudējums, jānoskaidro, pret ko tas ir vērsts. Ja tas ir vērsts pret kādu sistēmu vai struktūru, tad pēc tāda apdraudējuma struktūras vai sistēmas korekta darbība ir apdraudēta vai vispār apdraudēta pašas sistēmas vai struktūras pastāvēšana. Valsts kā sistēma veido savu struktūru no valsts institūcijām un ar to palīdzību realizē savas funkcijas.

Profesors K.Dišlers grāmatā „Latvijas valsts varas orgāni un viņu funkcijas” atzīmē, ka katra valsts funkcija ir saistīta ar varu, proti, ar tiesību pielietot funkcijas realizēšanai (noteikta uzdevuma veikšanai) nepieciešamos līdzekļus no kopējā organizētās tautas līdzekļu un spēku krājuma. Tāpēc funkcija, kas no socioloģiskā viedokļa ir tikai valsts funkcija, no juridiskā viedokļa, vismaz tiesiskā valstī, ir valsts varas funkcija.(Dišlers 2004: 24)

Savukārt visa valsts vara (resp., valsts kopējā kompetence) tiek sadalīta *trijās daļās* – likumdevēja varā, izpildvarā un tiesu varā. Šīs varas tomēr nestāv viena otrai blakus, bet noteiktā sistēmā papildina un kontrolē viena otru, izveidojot to savstarpējas atkarības jeb “*līdzsvara un atsvara*” (*checks and balances*) sistēmu. Tās uzdevums ir novērst varas uzurpācijas tendences ikkatrā no trim varām. Tā kā valsts vara (kompetence) un tātad arī šie trīs varas atzari var tikt realizēti tikai caur valsts institūcijām, tad tie lielā mērā ir pierēķināmi kādai no šīm trim varām – respektīvi, to kompetence vai vismaz to kompetences smagumpunkts ietilpst kādā no šo triju varu sfērām. Piemēram, parlaments ir institūcija, kas realizē valsts likumdevēja varu, valdība – izpildvaru, tiesa – tiesu varu. Institūcija ir juridisks veidojums, kurš var reāli sākt darboties tikai tad, ja šīs institūcijas uzdevumus izpilda konkrēti cilvēki – amatpersonas. Valsts amatpersona valsts tiesiskā izpratnē ir fiziska persona, kurai konkrēti ir uzdots veikt valsts institūcijas kompetencē ietilpstošas funkcijas (uzdevumus). Valsts amatpersonas rīcība tiek pierēķināta attiecīgajam *valsts*

institūcijai kā šīs institūcijas rīcība, savukārt šīs institūcijas rīcība tiek pierēķināta *valstij* kā juridiskai personai. Tātad uz ārpusi *amatpersonas rīcība ir valsts rīcība* – ar no tā izrietošajām juridiskajām sekām, it sevišķi atbildību. (Levits 2002)

Šodien *Satversme* nosaka septiņas **Latvijas** valsts (kā sākotnējās publisko tiesību juridiskas personas) institūcijas:

- Pilsoņu kopumu (Satversmes 2., 78., 80. pants),
- Valsts prezidentu (35.pants),
- Saeimu (5.pants),
- Ministru kabinetu (55.pants),
- Valsts kontroli (87.pants),
- Augstāko tiesu (82.pants),
- Satversmes tiesu (85.pants). (Levits 2002)

Visa Latvijas valsts vara tātad ir *izsmeļoši sadalīta* starp šīm septiņām Latvijas valsts institūcijām. Ja palielina vienas valsts institūcijas (piemēram, Valsts prezidenta) kompetenci, tad tas iespējams tikai uz citu valsts institūciju kompetences rēķina. (Levits 2002)

Izpildvaras realizācija, kas ir *valdības* kā valsts institūcijas galvenais uzdevums, ir tik apjomīgs uzdevums, ka to nevar veikt valdība (ministri) pati. Tādēļ *Satversme* paredz, ka valdība var izveidot **pārvaldes iestādes**, un *deleģēt* tām īstenot daļu no savas kompetences, ar **padotības** mehānisma palīdzību *paturot kontroli un atbildību* par deleģēto uzdevumu. Tādēļ *valsts pārvaldes iestādes rīcība* gan politiski, gan juridiski **pierēķināma valdībai** kā par izpildvaras realizāciju atbildīgajai *valsts institūcijai*. Tas nozīmē, ka valdība atbild gan par valsts pārvaldes darbību kopumā, gan par katra valsts pārvaldes darbinieka rīcību. Neatkarīgi no tā, pie kuras publisko tiesību juridiskās personas attiecīgā iestāde pieder, visām – gan tiešās, gan pastarpinātās – valsts pārvaldes iestādēm jāveido vienota, savstarpēji saskaņota valsts pārvaldes sistēma. Jebkurai publisko tiesību juridiskajai personai ir jāiekļaujas šajā kopējā, pāri tai stāvošā veidojumā “valsts”, un jāveic tajā noteikta funkcija. “Valsts” kā šāds visu ar valsts varu apveltīto institūciju kopums ir sabiedrības demokrātiskās pārvaldības objekts. Tādēļ jebkuras valsts pārvaldes sastāvdaļas – juridiskās personas vai iestādes partikulārisms, jebkurš resorisms, apdraud valsts kopējo funkcionēšanu – kalpošanai sabiedrībai. (Levits 2002)

Ņemot vērā iepriekš minētās prof. K.Dišlera un Dr.iur.h.c. E.Levita citātus var secināt, ka atkarībā no tā, kādas valsts institūcijas darbība un funkcionēšana tiek apdraudēta, tādējādi tiek apdraudēta valsts varas vai valsts pārvaldes funkciju realizācija un līdz ar to ievērojami tiek apdraudēta valsts vara vai pārvaldes kārtība. Iepriekšējo secinājumu var attiecināt arī iztulkojot Krimināllikuma 317., 318. vai 319. pantus, kuros tiek norādīts, ka konkrētās prettiesiskās darbības

ir nodarījušas būtisku kaitējumu valsts varai vai pārvaldības kārtībai. Izvirzot personai apsūdzību, prokuroram jākonstatē šis fakts, un līdz ar to tas arī jāpierada ar lietā esošiem pierādījumiem. Kā praktisku piemēru var minēt Latvijas Republikas Rēzeknes tiesas spriedumu krimināllietā Nr.11110011506 triju Valsts policijas amatpersonu apsūdzībā par Krimināllikuma 318. panta pirmajā daļā un 327. panta pirmajā daļā noteikto noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu. Latvijas Republikas Latgales apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija un Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāts šo spriedumu atstājuši spēkā negrozītu. Šajā rakstā tiek analizēta apsūdzība par Krimināllikuma 318. panta pirmajā daļā noteikto noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu. Valsts policijas amatpersonas tika attaisnotas sakarā ar to, ka prokurors nekorekti iztulkojis un savukārt norādījis uz nekorektiem pierādījumiem šī panta kvalifikācijas noteikšanai.

Lai personu sauktu pie kriminālatbildības par Krimināllikuma 318. panta pirmajā daļā paredzētu noziedzīgu nodarījumu, t.i., tīšām darbībām, ļaunprātīgi izmantojot dienesta stāvokli, jābūt pierādītam, ka šīs darbības radījušas būtisku kaitējumu valsts varai vai pārvaldības kārtībai vai ar likumu aizsargātām personas tiesībām un interesēm.

Iepriekš jau tika minēti Dr.iur.h.c. E.Levita Satversmē minētie septiņas Latvijas valsts (kā sākotnējās publisko tiesību juridiskās personas) institūcijas. Valsts policijas amatpersonas nav šo institūciju amatpersonas, tāpēc apsūdzībā nepamatoti norādīts, ka viņi ir valsts varas pārstāvji un ar savām darbībām ir nodarījuši kaitējumu valsts varai.

No Valsts pārvaldes iekārtas likuma 9. panta izriet, ka valsts pārvalde pilda izpildvaras administratīvās funkcijas Ministru kabineta vadībā. Likuma „Par policiju” 15. panta trešā daļa nosaka, ka Valsts policija ir iekšlietu ministra pārraudzībā esoša iestāde. Minētā likuma preambulā noteikts, ka šis likums nosaka policijas jēdzienu, uzdevumus, darbības principus un vietu valsts pārvaldes un pašvaldības iestāžu sistēmā. Attiecīga Valsts policijas pārvalde ir Valsts policijas struktūrvienība. Tāpēc tiesa atzīst, ka Valsts policijas amatpersonu rīcība ir nodarījusi kaitējumu pārvaldības kārtības interesēm.

Likuma „Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību” 23. panta pirmajā daļā noteikts, ka atbildība par Krimināllikumā paredzēto noziedzīgo nodarījumu, ar kuru radīts būtisks kaitējums, iestājas, ja noziedzīgā nodarījuma rezultātā ne vien nodarīts ievērojams mantiskais zaudējums, bet arī apdraudētas vēl citas ar likumu aizsargātās intereses un tiesības vai ja šāds apdraudējums ir ievērojams.

Apsūdzībā norādīts, ka Valsts policijas amatpersonu radītais būtiskais kaitējums valsts varai un pārvaldības kārtībai izpaudās kā plašas negatīvas rezonances radīšana sabiedrībā, policijas darbinieka prestiža un sabiedrības uzticības valsts pārvaldei graušana un Valsts policijas darbinieka amata diskreditēšana, radot sabiedrībā uzskatu par policijas darbinieku bezatbildību un visatļautību.

Apsūdzēto darbības varēja būt izraisījušas apsūdzībā norādītās sekas, kaut arī neviens pierādījums par šādu seku esamību nav iesniegts. Vienīgais dokuments, kurā norādīts, ka Valsts policijas amatpersonu prettiesiskā rīcība izraisījusi šādas sekas, ir dienesta izmeklēšanas atzinums. Tomēr šādas sekas nevar tikt atzītas par ievērojamu apdraudējumu ar likumu aizsargātajām pārvaldības kārtības interesēm un tiesībām.

Svešvārdu vārdnīcā norādīts, ka prestižs ir cilvēka, organizācijas vai institūcijas autoritāte, reputācija, cieņa, arī ietekme, kas izriet no tā sociālās lomas, sasniegumiem, varas, u.tml., arī augsts novērtējums sabiedrībā (Svešvārdu vārdnīca 1999: 624). Policijas un policijas darbinieka amata prestižu Latvijas valstī likums neaizsargā. Tiesa uzskata, ka cieņu un autoritāti sabiedrībā valsts pārvaldes iestāde un tās amatpersonu kopums var iegūt, darbojoties atbilstoši Valsts pārvaldes iekārtas likumā norādītajiem valsts pārvaldes principiem, t.i. saskaņā ar likumu, normatīvajos aktos noteiktās kompetences ietvaros un sabiedrības interesēs. Policijas un tās darbinieku prestižs sabiedrībā ir nesaraujami saistīts ar likumā „Par policiju” noteikto pienākumu aizsargāt personu dzīvību, veselību, tiesības un brīvības, īpašumu, sabiedrības un valsts intereses no noziedzīgiem un citiem prettiesiskiem apdraudējumiem, veikt nepieciešamos operatīvās meklēšanas un citus likumā noteiktos pasākumus, lai atklātu, pārtrauktu un novērstu noziedzīgus nodarījumus, izpildi.

Šajā gadījumā var atzīt, ka Valsts policijas amatpersonu rīcībā ir saskatāms Valsts pārvaldes iekārtas likuma 10. panta pirmajā un trešajā daļā norādīto valsts pārvaldes principu, likuma „Par policiju” 1. pantā noteikto policijas uzdevumu un 10. panta pirmās daļas 4.punktā noteikto policijas darbinieka pienākumu pārkāpums, un tas varētu tikt atzīts par pārvaldības kārtības ar likumu aizsargāto interešu ievērojamu apdraudējumu, bet apsūdzētajiem tas netika inkriminēts.

Kriminālprocesa likuma 455. panta trešā daļa nosaka, ka tiesa var atzīt par pierādītiem no apsūdzības atšķirīgus noziedzīgā nodarījuma faktiskos apstākļus, ja ar to nepasliktinās apsūdzētā stāvoklis un netiek pārkāptas viņa tiesības uz aizstāvību.

Iepriekš minētie apstākļi nav norādīti apsūdzībā. Apsūdzētajiem tie nav bijuši zināmi, viņiem nav tikusi dota iespēja iesniegt pierādījumus, kas apgāž šo apstākļu esamību. Tāpēc tiesa šos apstākļus nebija tiesīga atzīt par pierādītiem, jo ar to nepārprotami tiktu pārkāptas apsūdzēto tiesības uz aizstāvību.

Bez tam apsūdzībā tika norādīts, ka Valsts policijas amatpersonu darbības radījušas būtisku kaitējumu ar likumu aizsargātām personas tiesībām un interesēm, kas izpaudās cietušā mātes kā cietušās Latvijas Republikas Satversmes 92. pantā garantēto tiesību aizstāvēt savas tiesības un likumīgās intereses taisnīgā tiesā, apdraudējums.

Tomēr iztiesātajā kriminālprocesā cietušā māte nav atzīta par cietušo, nav pratināta, lietā nav iesniegti pierādījumi, kas apliecina, ka Valsts policijas amatpersonu prettiesiskā rīcība ir

apdraudējusi cietušā mātes Satversmes 92. pantā garantētās tiesības. Uz to pamatoti norādīja arī apsūdzēto aizstāvji, tāpēc tiesai nav likumīga pamata atzīt šo apsūdzību par pamatotu un pierādītu.

Tāpēc Rēzeknes tiesa iepriekš minēto apsūdzēto dēļ atzina, ka Valsts policijas amatpersonu atzīšanai par vainīgiem Krimināllikuma 318. panta pirmajā daļā paredzētā noziedzīgā nodarījuma izdarīšanā nav pamata, jo apsūdzībā norādītais viņu prettiesisko darbību apraksts nesatur visas Krimināllikuma 318. panta pirmajā daļā paredzētās noziedzīga nodarījuma sastāva pazīmes. Tāpēc saskaņā ar Kriminālprocesa likuma 519. panta pirmo punktu viņi apsūdzībā par šā noziedzīgā nodarījuma izdarīšanu ir jāattaisno.

Ņemot vērā iepriekš minētos argumentus un faktus, var izdarīt secinājumu, ka par būtisku kaitējumu valsts varai vai pārvaldības kārtībai būtu atzīstama valsts amatpersonas ar amata pienākumu izpildi saistīta prettiesiska darbība, kura ir apdraudējusi konkrētās valsts varas vai valsts pārvaldes iestādes likumā noteikto pienākumu un /vai uzdevumu izpildi.

Bibliogrāfija

- Dišlers Kārlis. 2004. Latvijas valsts varas orgāni un viņu funkcijas. Rīga, Tiesu namu aģentūra.
- Levits Egils. 2002. Valsts un valsts pārvaldes juridiskā struktūra un pamatjēdzieni. Pieejams: <http://www.public.law.lv/ptilevicvalsts.html>
- Liholaja Valentija. 2001. Noziedzīgu nodarījumu kvalifikācijas teorētiskie pamati un prakse. Rīga, Firma „AFS”.
- Liholaja Valentija, Hamkova Diāna. 2012. *Būtiska kaitējuma izpratne: likums, teorija, prakse*. Pieejams: <http://www.juristavards.lv/?menu=doc&id=242455> [10.01.2012]
- Rēzeknes tiesas spriedums krimināllietā Nr. 11110011506. 2011.gads.
- Skaidrojošā vārdnīca. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/sv/>
- Svešvārdu vārdnīca. 1999. Dr.philol. Jura Baldunčika redakcijā. Rīga, Apgāds „Jumava”.

VARDARBĪGU DZIMUMSAKARU KRIMINĀLTIESISKĀ IZPRATNE

Aldona Kipāne

Rīgas Stradiņa universitāte, Dzirciema iela 16, Rīga, Latvija
aldonakipane@inbox.lv

Abstract

Concept of Violent Sexual Intercourse in the Criminal Law

Realizing personal sexual inviolability defence in criminal law, the legislature in Latvian determined responsibility for rape, sexual assault, leading to depravity. However, the legislature has not laid increased responsibility for abuse of a relative or family member. They must be considered as deeply immoral actions against the laws of nature and the natural order.

The author proposes to amend Section 159 of the Criminal Law with a new factor, strengthening the responsibility for the sexual violence of a relative in the ascending and descending line, of the spouse or partner.

Keywords: sexual intercourse, rape, incest.

Ievads

Cilvēkam ir brīvas izvēles tiesības, tādēļ valsts neiejaucas rīcībspējīgu personu ar dzimumattiecībām saistītajos kontaktos. Individīda seksuālā izvēles brīvība jeb dzimumbrīvība nozīmē seksuālo attiecību iespēju brīvību, kad persona brīvi var izvēlēties, ar ko nu kad stāties dzimumattiecībās, nepaskaidrojot atteikuma un nevēlēšanās iemeslus. Līdzās labprātīgiem dzimumsakariem pastāv arī vardarbīga dzimumtieksmes apmierināšana. Seksuāli agresīvas uzvedības izplatība sabiedrībā joprojām ir prioritārs problēmjautājums. Seksuāla rakstura pārinodarījumi ir seksuāli kontakti, kur viens no partneriem tiem labprātīgi nepiekrīt vai stājas tajos neapzināti. Turklāt bieži sastopamies ar to, ka cietušā pakļaušanās tiek panākta piespiedu kārtā ar dažādām darbībām – tiešu vardarbību, vardarbības draudiem, izmantojot upura bezpalīdzības stāvokli (mazgadību vai fiziskos trūkumus). Noteikti, ka Krimināllikumam jāšargā sabiedrībai svarīgākās vērtības un pamatprincipi, un, ja tie mainās, jāmainās arī likumam. Turklāt jāņem vērā, ka seksuāla vardarbība apdraud ne tikai cietušās personas dzimumneaizskaramību, bet aizskar personas cieņu un godu, kā arī atstāj neizdzēšamas pēdas upura psihē.

Darba mērķis ir analizēt izvarošanas un vardarbīgas dzimumtieksmes apmierināšanas krimināltiesiskos aspektus. Seksuālās vardarbības krimināltiesiskā regulējuma analīze palīdz izprast likumā formulēto noziedzīga nodarījuma sastāva jēgu un saturu. Darba veikšanai pielietotas šādas pētīšanas metodes: salīdzinošā, vēsturiskā, juridiski-loģiskā un dokumentālā pētīšanas metode, kā arī izmantotas krimināltiesību teorijas nostādnes, izmeklēšanas un tiesu prakses piemēri.

Pazīstamais zinātnieks P. Mincs raksta „dzimumneaizskaramības un kaunības kriminālpasardzība sākas tikai tur, kur indivīda paš aizsardzība nav pietiekoša, lai atvairītu svešus aizskārumus (Mincs 2005: 290).” Tiesībspeciālists D. Mežulis uzsvēris „personas

dzimumneaizskaramības un dzimumbrīvības krimināltiesiska aizsardzība paredzēta gadījumos, kad tā saviem spēkiem nespēj aizsargāt šīs intereses vai seksuāla rakstura darbības vērstas pret nepilngadīgajiem, vai arī ir apdraudēta sabiedrības tikumība (Mežulis 2001:306). Izmeklēšanas un tiesu prakses izpēte apliecina, ka līdz pat 70% gadījumos seksuāla rakstura noziedzīgi nodarījumi veikti ar tiešu vardarbības pielietošanu, apmēram 20% cietušo nespēj pretoties, apmēram 10% cietusī persona atradusies bezpalīdzības stāvoklī. Ieskatam piemēri: *Rīgas apgabaltiesā izskatīja krimināllietu apsūdzībā par divu mazgadīgu un nepilngadīgu zēnu seksuālu izmantošanu no agrāk tiesāta vīrieša puses. Apsūdzības vīrietim uzrādītas par vardarbīgu dzimumtieksmes apmierināšanu ar nepilngadīgo, ja šīs darbības veiktas atkārtoti pēc KL 160.panta 2.daļas, kā arī par netiklu darbību veikšanu ar nepilngadīgo pret viņa gribu pēc KL 162.panta 1.daļas (tiesas portāls). Valsts policijas darbinieki uz aizdomu pamata par mazgadīgās meitenes (11g.v.) izvarošanu aizturēja K.Z., ierosināts kriminālprocess pēc KL 159.p.3.d (VP elektroniskais žurnāls).*

Jēdzieni un to saturs

Esošā temata ietvaros lietderīgi vispirms pakavēties pie terminoloģiskā jautājuma. Termins *izvarošana* jurisprudencē ir definēta vairākkārt, pamatā izdalot divus iespējamus jēdziena izklāsta ceļus - abstrakti norādot uz seksuālās brīvības aizskārumu vai kazuistiski, analizējot iespējamus izvarošanas veidus. Romas statūti, Beļģijas, Dānijas un Nīderlandes krimināllikumos izvēlas izvarošanu definēt kazuistiski, piemēram, Beļģijas KK 375. pantā *jebkāds seksuālās iekļūšanas akts, lai arī kādā formā un kādā veidā tas nebūtu izdarīts, kas izdarīts pret personu, kura nav tam piekritusi, veido izvarošanu. Piekrišana uzskatāma par neesošu, piemēram, ja akts bijis uzspiests ar spēku, piespiešanu vai ar viltu, vai kļuvis iespējams cietušā vājās veselības vai fiziskas vai garīgas atpālicības dēļ.* Oksfordas Juridiskajā vārdnīcā skaidrots: seksuālo noziegumu likums izvarošanu definē kā noziegumu, kurā persona tīši, bez otras personas piekrišanas ar vīrieša dzimumlocekli penetrē otras personas vagīnā, anusā vai mutē. Turklāt personai nebija saprātīgs pieņēmums domāt par cietušās personas piekrišanu (Oxford Dictionary of Law 2009: 451). Atrodams arī skaidrojums, ka izvarošana ir *seksuāls noziegums, kas iestājas tad, ja kāda persona ar varu vai draudiem pielietojoš varu piespiež citu personu uz dzimumattiecībām vai līdzīgām darbībām* (skaidrojošā vārdnīca).

Ar terminu *dzimumakts* (latīņu: *coitus – kopošanās*) tiek apzīmēts divu organismu ģenitālais kontakts pārošanās vai sekā laikā sugas turpināšanas un/vai baudas gūšanas nolūkā. Individīdi parasti ir pretēja dzimuma vai arī (zemākajiem dzīvniekiem) hermafrodīti, piemēram, gliemeži (<http://www.tezaurs.lv/llvv/>). Būtībā ar to saprot vīrieša dzimumlocekļa ievadīšanu sievietes vagīnā. *Dzimumsakari* ir plašāks definējums un aptver vaginālus, gan anālus kontaktus, gan dzimumtieksmes apmierināšanu netiklās formās, gan citas seksuāla rakstura darbības. „Seksuāla

darbība” nozīmē, cita starpā, seksuālu dzimumaktu, ieskaitot dzimumorgānu - dzimumorgānu, orālu - dzimumorgānu, anālu-dzimumorgānu, un orālu-anālu kontaktu starp viena vai pretēju dzimumu personām; stimulēšanu, dzimumorgānu, sēžas vai sievietes krūšu aizskaršanu, sadistiskas vai mazohistiskas ļaunprātīgas darbības un citas perversas seksuālas darbības (http://www.jfrlaw.com/criminal_statutes/2c341.htm). Krievijas tiesu praksē atzīts, ka ar dzimumsakariem jāsaprot dzimumakts starp vīrieti un sievieti, pederastiju – seksuāli kontakti starp vīriešiem, lezbiānismu - starp sievietēm. Savukārt ar citām seksuāla rakstura darbībām jāsaprot dzimumtieksmes apmierināšana citādā veidā, iekļaujot arī vīrieša piespiešanu uz dzimumsakariem, izmantojot vardarbību vai draudus, ko veikusi sieviete (http://www.terentevsky.ru/pp_vs/pp_iznos.html.)

Vēsturiskajā aspektā var minēt, ka 1845. gada „Nolikumā par krimināliem un pārmācīšanas sodiem” izvarošana formulēta kā goda laupīšana ar vardarbību vai nelietīgi, izmantojot viņas nevainību un nezināšanu. 1933. gada Sodu likumā izvarošana tika apzīmēta kā dzimuma kopošanās, ja tā izdarīta: *asinsgrēkā* ar lejupeju vai augšupeju radnieku vai ar sānu līnijas otrās pakāpes radnieku: *ar nepilngadīgu personu* - ar bērnu, jaunāku par četrpadsmit gadiem, - ar četrpadsmit līdz sešpadsmit gadus vecu nepilngadīgu sievieti bez viņas piekrišanas vai kaut ar viņas piekrišanu, bet izmantojot viņas nesaprātību; - ar vainīgā pavadinātu nepilngadīgu personu no četrpadsmit līdz sešpadsmit gadu vecu vai sešpadsmit līdz divdesmit vienu gadu vecu, kura atrodas vainīgā varā vai atkarībā no viņa; *ar pilngadīgu sievieti* - kura vainīgajam to zinot, atradusies nepieskaitāmības stāvoklī, - kura vainīgā pievilta, domājusi, ka kopošanās notiek laulībā, - kura uz to piespiesta ar vardarbību vai sodāmiem sodiem, - kuru šinī nolūkā pats vainīgais vai kāds cits ar viņa līdzdalību novedis nesamaņas stāvoklī.

Atšķirībā no 1903. gada Sodu likuma un 1933. gada Sodu likuma, Krimināllikumā nav atsevišķi noteikta kriminālatbildība par vardarbīgiem dzimumsakariem asinsgrēkā (incests). Nedaudz pakavējoties pie incesta problemātikas, jānorāda, ka jau no senatnes zināms aizliegums uz seksuālām attiecībām starp radniekiem. Pētījumi parāda, ka 70-80% gadījumu saistāmi ar attiecībām starp tēvs-meita vai patēvs-meita, tomēr iespējami arī citi veidi - onkulis-brāļa vai māsas meita, brālis-māsa, tēvs-dēls; māte-meita; pat vectēvs/vecmamma-mazmeita/mazdēls. *Incests* izcelsmes vārds apzīmē asinsgrēku vai dzimumattiecības starp tuviem asinsradniekiem. Amerikāņu speciālists S.A. Džonsons *incestu* definē kā noziegumu, kurā noziedznieks seksuāli uzmācas vai izvaro bērnu/pusaudzi, kurš ir vai nu ģimenes loceklis, audžubērns vai otra cilvēka bērns, ar kuru viņam ir hromatiskas attiecības (Johnson 2007: 91). Plašāk incesta jēdziens tiek definēts kā specifisks seksuāls akts vai seksuālu nozīmi saturošs uzvedības veids, kas notiek starp personām, kurām aizliegts precēties – bērni, vecāki, vecvecāki, brāļi, māsas, tēvoči, tantes u.c. vai starp

ģimenes locekļiem, kas saistīti ar kopdzīvi un pret kurām bērnam ir radniecīgas vai ģimeniskas jūtas. Piemēram, 1903. gada Sodū likums noteica kriminālatbildību par kopošanos (dzimumakts), kas izdarīts asinsgrēkā ar radnieku lejupejošā vai augšupejošā līnijā, sānu līnijas otrās pakāpes radnieku, ar sava laulātā radnieku lejupejošā vai augšupejošā līnijā vai ar lejupejošas vai augšupejošas līnijas radnieka laulāto. Visizplatītākais incesta veids ir seksuālas attiecības starp meitām vai dēliem un tēviem vai patēviem, retāk starp brāli un māsu. Visbiežāk vainīgais ir vīrietis, kurš ģimenē ir spēcīga figūra. Piemēri: *sakarā ar paziņojumu no bērnu slimnīcas par trīsgadīgās meitenes galvas traumām un seksuālās izmantošanas pazīmēm, VP darbinieki aizturēja meitenes tēvoci J.K. VP Rīgas reģiona darbinieki aizdomās par savas meitas seksuālu izmantošanu pusotra gada laika periodā aizturēja tēvu. Vīrietis pirmo reizi savu meitu varētu būt izmantojis, kad viņa bija tikai 13 gadu veca* (Valsts policijas Elektroniskais notikumu žurnāls). Retāki gadījumi, kad māte seksuāli izmantojusi savu bērnu vai to veikusi līdzdalībā ar vīrieti. Tādā gadījumā mātes gandrīz vienmēr ir apspiestas vai atrodas vīrieša pakļautībā.

Izvarošanas un vardarbīgas dzimumtieksmes apmierināšanas noziedzīga nodarījuma sastāva krimināltiesiskais raksturojums

Objekts – personas dzimumbrīvība, ja cietušais ir mazgadīgs vai nepilngadīgs – dzimumneaizskaramība, normāla fiziskā un garīgā attīstība, kā papildus tiešais objekts – veselība, dzīvība, kā arī fakultatīvais objekts – gods un cieņa. **Subjekts** – pieskaitāma, četrpadsmit gadu vecumu sasniegusi vīriešu vai sieviešu dzimuma persona. **Cietušais** – vīriešu vai sieviešu dzimuma persona, speciālais cietušais – nepilngadīgā un mazgadīgā persona. Krimināllikuma 159. panta un KL 160. panta **objektīvo pusi** veido darbības, dzimumakts vai dzimumsakari pret cietušā gribu, **lietojot** vardarbību vai draudus vai **izmantojot** personas bezpalīdzības stāvokli. Tātad tiek veikts vardarbīgs dzimumakts, vardarbīga dzimumtieksmes apmierināšana kā pederastija vai lezbiānisms, vai dzimumtieksmju citāda apmierināšana pretdabiskā veidā. Ja pederastija un lezbiānisms ir dzimumkontakts starp viena dzimuma pārstāvjiem, tad dzimumtieksmju citāda apmierināšana pretdabiskā veidā var tikt izdarīta gan ar tā paša dzimuma, gan pretējā dzimuma pārstāvi. Tā var būt vīriešu dzimuma personas anāla dzimumtieksmes apmierināšana, ievadot dzimumlocekli sievietes anālajā atverē, orāla dzimumtieksmes apmierināšana, ja tas tiek darīts ar muti – lūpām vai mēli, neatkarīgi no vainīgā dzimuma, dzimumtieksmes apmierināšana, kas saistīta ar dažādu iedarbību uz cietušā ķermeni un dzimumakta imitāciju – vainīgā dzimumorgānu pieskaršanās cietušā dzimumorgāniem un berzēšanās gar tiem, dzimumlocekļa ievietošana starp cietušā kājām (stilbiem) cietušā krūtīm un kustību, kas imitē dzimumaktu, izdarīšana, rokas vai pirkstu vai kādu priekšmetu ievadīšana sievietes makstī vai cietušās personas anālajā atverē utt. (Krastiņš, Liholaja, Niedre 2009: 308).

Krimināllikuma 159. pantā izvarošana formulēta kā dzimumakts, lietojot vardarbību, draudus vai izmantojot cietušā bezpalīdzības stāvokli. Autore vērš uzmanību, to, ka, neskatoties uz likumā veiktajiem grozījumiem, kas noteica, ka par izvarošanas cietušo un vainīgo personu var būt abu dzimuma pārstāvji. Ir izveidojusies situācija, ka KL 159. pants aptver ļoti šauru vardarbīgu darbību loku, jo pēc tā kvalificējams tikai *dzimumakts* starp sievieti un vīrieti. Gadījumos, ja noziedzīgs nodarījums izpaužas kā, piemēram, dzimumorgānu ievadīšana citas personas anālajā atverē (*per anum*), šāds nodarījums ir kvalificējams pēc cita Krimināllikuma panta kā vardarbīga dzimumtieksmes apmierināšana (160.pants). Savukārt izvarošana, kurā cietušais var būt vīrietis, nav iespējama, lai ar vīrieti veiktu dzimumaktu pret viņa gribu, tam nepieciešama papildus stimulācija. Šādas darbības jākvalificē pēc KL 160. panta. Salīdzinājumā ar KL 159. pantu, KL 160. panta tvērums ir krietni plašāks, ietverot ne vien dzimumorgānu ievadīšanu personas anālajā atverē, bet arī citas ar dzimumtieksmju apmierināšanu pretdabiskā veidā saistītas darbības. Autore atbalsta uzskatu, „ja izvarošanu uzskata par vardarbīgu dzimumaktu, tas ir divu pretēja dzimuma pārstāvju aktu, izmantojot dzimumorgānus, kā rezultātā var rasties pēcnācēji, pēc būtības vārds „cietušais” būtu jāmaina uz cietusī, jo visas vardarbīgās darbības, kas varētu būt vērstas pret vīrieti, ir paredzētas KL 160. pantā (Belihā 2010: 7). Tādējādi, autores skatījumā pamatoti risināts jautājums par KL 159. panta un 160. panta savstarpējo korelāciju. Atšķirībā no Latvijas krimināltiesiskā regulējuma virknē valstu, piemēram, Austrijas, Beļģijas, Dānijas, Igaunijas, VFR krimināltiesiskajā regulējumā izvarošanas izpratne ir apvienota ar dzimumtieksmes apmierināšanu pretdabiskā veidā, ja tādas darbības izdarītas, lietojot vardarbību, draudus vai izmantojot personas bezpalīdzības stāvokli.

Izvarošanas un vardarbīga dzimumtieksmes apmierināšanas pamatsastāva norādītos prettiesiskos paņēmienus var sadalīt divās grupās: „**aktīvas darbības**, kuras vērstas uz cietušā pretestības pārvarēšanu (vardarbība, draudi, lietojot vardarbību) un **tīšas darbības**, kas vērstas uz to, lai radītu vai izmantotu jau esošos apstākļus, kuri ierobežo cietušā gribu un liedz apzināties ar viņu izdarīto darbību raksturu un nozīmi vai arī nedod tai iespēju vainīgajam pretoties (bezpalīdzības stāvoklis) (Bergins 1997: 80).” Izmeklēšanas un tiesu prakses gadījumi: *31.05.2010. Rīgas pilsētas Ķengaraga iecirknī reģistrēta izvarošana, pirts darbinieci, izmantojot vardarbību un draudus, izvaroja pirts apmeklētājs. 04.07.2010. Ziemeļu iecirknī saņemts I.A. iesniegums par izvarošanu viņas dzīvoklī, ko veicis cietušās bijušais vīrs. 24.03.2012. par mazgadīgas meitenes izvarošanu aizturēts K.Z. (VP elektroniskais notikumu žurnāls). G.P., būdams persona, kas agrāk izdarījusi izvarošanu, uzaicināja iesēsties viņa vadītajā automašīnā nepilngadīgo M.R., apsūdzot viņu aizvest uz mājām, pa ceļam iebruca meža masīvā un, pielietojis pret cietušo vardarbību – sita ar rokām, kad viņa mēģināja atvērt automašīnas durvis, lai aizbēgtu, sasēja viņai aiz muguras*

rokas - izvaroja viņu, kā arī apmierināja savas dzimumtieksmes pret dabiskā veidā. Tiesa atzina, ka apsūdzētā izdarītajās darbībās, kad viņš izvaroja nepilngadīgo M.R., saskaņā ar KL 159. panta otrajā daļā ietvertā noziedzīga nodarījuma pazīmes (Tiesu portāls).

Būtiska nozīme ir pazīmei, kas raksturo cietušā stāvokli, izmantojot situāciju nodarījuma izdarīšanai, vainojamo personu padara par sabiedriski bīstamu. Tiesu prakses apkopojumā atzīts, ka trūkst vienveidīgas izpratnes interpretējot normas par personas bezpalīdzības stāvokli. Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta 2012. gada 17. maija lēmumā, lietā SKK –258/2012 skaidrots, ka **bezpalīdzības stāvoklis** ir tad, ja cietusī persona nespēj saprast notiekošo vai izteikt savu gribu. Bezpalīdzību raksturo divi **fiziskā** un **psihiskā** stāvokļa kritēriji: cietušais nesaprot ar viņu izdarīto darbību raksturu un nozīmi un līdz ar to nevar izrādīt jebkādu pretestību vardarbībai vai cietušais saprot ar viņu izdarīto darbību raksturu un nozīmi, bet nevar fiziski nodrošināt sev aizsardzību (Krimināllietā Nr. 11091008108). Bezpalīdzības stāvoklis ir gadījumi: 1) kad cietušais sava fiziskā vai psihiskā stāvokļa dēļ (fiziski trūkumi, mazgadība, psihiskas dabas traucējumi, bezsamaņa utt.) nav varējis saprast ar viņu izdarīto darbību raksturu un nozīmi vai nav varējis pretoties, un vainīgais to ir apzināti izmantojis; 2) atrašanās alkohola, narkotiku vai toksisku vielu reibuma stāvoklī, kas tai atņēmis spēju apzināties notiekošo vai pretoties. Reibuma pakāpi konstatē, ņemot vērā visus lietas apstākļus, savāktos pierādījumus (tai skaitā arī eksperta atzinumu). Atbalstāms ir U. Krastiņa uzskats, ka „vērtējuma jēdzieni krimināltiesību normās tiek izmantoti gan prettiesiskās darbības vai bezdarbības raksturošanai (piemēram, acīmredzami ļaunprātīgi, dzīvībai vai veselībai bīstams stāvoklis u. tml.), gan kaitīgo seku apzīmēšanai, ja tādas paredzētas konkrēta noziedzīga nodarījuma pazīmju skaitā (būtisks kaitējums, smagas sekas u. c.).” (Krastiņš 2009: 49).

Vai katrā konkrētajā gadījumā nodarījumam ir noziedzīga nodarījuma raksturs, ir vērtējams nosacījums, piemēram, ja psihiski slima persona ir spējīga saprast dzimumakta būtību un izteikt savu gribu un nav lietota vardarbība vai draudi. Tādas darbības nevar atzīt par noziedzīgām. Līdzīgi nosacījumi ir attiecībā uz mazgadīgu personu: „lai nodarījumu kvalificētu kā izdarītu ar mazgadīgu, jākonstatē nodarījuma subjektīvā puse, tas ir, ka vainīgā persona ir zinājusi cietušā vecumu vai apzināti pieļāvusi, ka cietušais ir mazgadīgs, tas ir, pēc cietušā ārējā izskata vai citām pazīmēm nepārprotami varēja secināt, ka cietušais ir mazgadīgs (Tiesu prakse pēc Krimināllikuma 160. un 162. panta).” Turklāt, ja mazgadīgā persona saprot dzimumsakara būtību, nozīmi un labprātīgi tam piekriņ, nodarījums jākvalificē pēc KL 161.panta vai 162. panta, kas nostiprināts arī tiesu praksē. Rīgas apgabaltiesa, analizējot apsūdzības kvalifikāciju, atzīst, „ka mazgadība pati par sevi nav vērtējama kā personas bezpalīdzības stāvoklis. Šādu formālu secinājumu noteica padomju tiesu prakse, kur atbilstoši Latvijas PSR Kriminālkodeksam pastāvēja uzskats, ka vīrieša dzimumsakari ar mazgadīgu meiteni, pat nelietojot vardarbību vai draudus, vienmēr ir izvarošana, jo cietusī nav

sasniegusi tādu attīstības līmeni, lai varētu saprast dzimumsakaru nozīmi un sekas. Tā laika juridiskā zinātnē tika uzskatīts, ka šajā gadījumā vīrietis izmanto meitenes bezpalīdzības stāvokli, kuru rada viņas mazgadība (lieta Nr.11110019505).”

KL 159. panta un 160. panta kā sastāva kvalificējošas pazīmes norādītas cietušās personas vecums – **nepilngadība, mazgadība**. Neraugoties uz to, ka likumdevējs, diferencējot atbildību par dzimumnoziegumiem no cietušā vecuma, nav norādījis uz vainīgā apzināšanos par cietušā vecumu, krimināltiesību teorijā un tiesu praksē ir viennozīmīgi pieņemts, ka vainīgā psihiskā attieksme pret cietušā vecumu ir obligāti konstatējama. Ar cietušā vecuma apzināšanos jāsaprot, ka vainīgais ir zinājis vai apzināti pieļāvis, ka izdara noziedzīgo nodarījumu pret mazgadīgo vai nepilngadīgo. Ja vainīgais maldījies cietušā faktiskajā vecumā, tā mazgadība vai nepilngadība vien nevar būt par pamatu šo kvalificējošo pazīmju inkriminēšanai. *Tiesu prakses apraksti: D.L. atzīts par vainīgu un sodīts pēc Krimināllikuma 160. panta 3.d. par to, ka viņš atkārtoti apmierināja dzimumtieksmi pretdabiskā veidā ar mazgadīgo, izmantojot personas bezpalīdzības stāvokli. Būdam K.L. mazgadīgās 7.g. patēvs, no kura cietusī ir materiāli un psiholoģiski atkarīga, D.L., atkārtoti (mēneša laikā kopumā 6 reizes) lika mazgadīgai K.L., kura savas mazgadības dēļ nevarēja saprast ar viņu izdarīto darbību raksturu un nozīmi, paņemt mutē savu dzimumlocekli, tādējādi apmierinot dzimumtieksmi pretdabiskā veidā un noziedzīgo darbību rezultātā apdraudot mazgadīgās cietušās dzimumneaižskaramību, traumējot normālu fizisku un garīgu attīstību. Turklāt D.L. atzīts par vainīgu un sodīts pēc Krimināllikuma 162.panta otrās daļas par to, ka viņš, būdam pilngadīgs, izdarīja netiklas darbības ar mazgadīgo. Trīs reizes apmierināja savu dzimumtieksmi, izdarot netiklas darbības ar mazgadīgo K.L. Tādējādi D.L. atkārtoti izraisīja sevī dzimuminstinktu un paveda netiklībā cietušo, apdraudot viņas normālu dzimumattīstību un tikumību* (arhīva Nr. SKK-0461-08).

Autore norāda uz to, ka KL 160. un 162. pantā nav skaidri noteikti kritēriji, pēc kuriem nodalāma vardarbīga dzimumtieksmes apmierināšana no pavešanas netiklībā, kas izpaudusies fiziskā kontaktā ar cietušo. Augstākās tiesas tiesu prakses apkopojumā par tiesu praksi krimināllietās pēc Krimināllikuma 160. un 162. panta, secināts, ka kvalificējot KL 160. un 162. pantā paredzētos noziegumus, atsevišķos gadījumos ir vērojama atšķirīga to pamatsastāva un kvalificējošo pazīmju izpratne, kas izraisījusi kļūdainus kvalifikācijas risinājumus. Vienlaikus apkopojumā ir uzskaitītas objektīvās puses pazīmes, pēc kurām atbilstoši esošajai tiesu praksei būtu pareizi kvalificējami nodarījumi. Piemēram, norādīts, ka netiklas darbības var izpausties kā roku pirkstu ievadīšana cietušā dzimumorgānos vai anālajā atverē. Tajā pašā laikā ir norādīts, ka priekšmetu ievadīšana cietušā dzimumorgānos vai anālajā atverē ir kvalificējama pēc KL 160. panta kā vardarbīga dzimumtieksmes apmierināšana.

Nosacījums bargākam sodam ir arī gadījumos, kad noziedzīgs nodarījums izraisījis **smagas sekas**. Likums „Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību” 24. pantā noteikts: smagas sekas iestājas, ja noziedzīgā nodarījuma rezultātā izraisīta *cilvēka nāve, nodarīti smagi miesas bojājumi vai psihiskas dabas traucējumi vismaz vienai personai, mazāk smagi miesas bojājumi vairākām personām, mantiskais zaudējums lielā apmērā vai radīts citāds smags kaitējums ar likumu aizsargātām interesēm un tiesībām*. Smagas sekas kā šo noziedzīgu nodarījumu rezultāts ir saistāmas ar kaitējumu nodarīšanu cietušās personas fiziskajai un garīgajai veselībai un dzīvībai. Atsevišķi izdalīta kriminālatbildība par slepkavību, kas izdarīta saistībā ar izvarošanu. Jēdziens „*saistīta*” nozīmē, ka pret cietušo pielieto vardarbību, lai nepieļautu tā pretošanos dzimumaktam vai pārvarētu tā pretošanos izvarošanas laikā, kā arī aiz sadistiskām tieksmēm, tādējādi vēloties nonāvēt cietušo vai apzināti pieļaujot cietušā nāves iestāšanos. Krimināltiesību teorētiskās nostādnes apvienojot vienā sastāvā izvarošanu un slepkavību, prezumēta vardarbības pielietošana pret cietušo, lai nepieļautu vai pārvarētu tā pretošanos un apmierinātu dzimumtieksmes, turklāt vēloties vai apzināti pieļaujot cietušā nāves iestāšanos (Krastiņš, Liholaja, Niedre 2009: 150- 151). Atbilstoši teorētiskajām nostādnēm un tiesu praksei slepkavība, kas saistīta ar cita, likumā norādīta nozieguma izdarīšanu, kvalificējama tikai saskaņā ar KL 117. panta attiecīgo punktu, kurā paredzēta atbildība par tādas slepkavības izdarīšanu. *Piemēram, ar mūža ieslodzījumu notiesātais J.G. izdarījis arī slepkavību, kas saistīta ar izvarošanu. Cietusī R. izvarota, noslepkavota un līķis pēc tam sadalīts, ielikts somā un aprakts*. Profesors U. Krastiņš pamatoti norāda, ka taisnīguma principa ievērošana, kvalificējot analizēto nodarījumu tikai saskaņā ar Krimināllikuma 117. panta 7. punktu, attaisno šajā punktā paredzēto slepkavību kvalificējošo apstākļu esamību (Krastiņš 2009: 30 -31). Savukārt, ja cietušais tiek noslepkavots jau pēc izvarošanas, lai slēptu izdarīto noziegumu, nodarījums kvalificējams saskaņā ar KL 159. pantu un 117. panta 8. punktu (Augstākās tiesas Tiesu prakse krimināllietās par slepkavībām. 2009/2010).

Likums „Grozījumi Krimināllikumā”, kas stājās spēkā 2013. gada 1. aprīlī, likuma 159. pantā „**seksuālā vardarbība**”, ietver visas darbības, kas līdz šim kvalificējas pēc KL 160. panta kā vardarbīga dzimumtieksmes apmierināšana, kā arī visas netiklās darbības, kas izpaužas fiziskajā kontaktā ar cietušo (ierosināts 160. pantu izslēgt no KL).

Analizējot jauno KL 159. panta tvērumu, secināms, ka panta sastāvā ir ietverts jauns kritērijs, pēc kura gradētas seksuālās darbības, proti, nozīme ir tam, vai darbība ietver vaginālu, anālu vai orālu penetrāciju cietušā ķermenī. Par smagākajām darbībām tiek atzīts dzimumakts vai līdzīgs seksuāls akts, kas ietver vaginālu, anālu vai orālu penetrāciju citas personas ķermenī. Attiecīgi šāda veida darbības tiek nošķirtas atsevišķās daļās – atsevišķi no citām fiziskām darbībām, kas vērstas uz savas dzimumtieksmes apmierināšanu. Kvalificējoša pazīme – nodarījums izdarīts ar

mazgadīgo – ir aizstāta ar kvalificējošu pazīmi - nodarījums izdarīts ar personu, kura nav sasniegusi sešpadsmit gadu vecumu.

Jaunais tiesiskais regulējums sašaurina KL 162. panta tvērumu, nosakot, ka netiklas darbības ir tikai darbības bez fiziska kontakta, kas vērstas uz dzimuminstinktu izraisīšanu vai savas dzimumtieksmes apmierināšanu. Turklāt visas darbības, kas izpaužas fiziskajā kontaktā ar cietušo, būs kvalificējamās pēc 159. panta kā seksuāla vardarbība.

Secinājumi

1. Realizējot personas dzimumneaizskaramības krimināltiesisko aizsardzību, likumdevējs Latvijā noteicis atbildību par izvarošanu, vardarbīgu dzimumtieksmes apmierināšanu, pavešanu netiklībā. Taču likumdevējs nav noteicis atsevišķi atbildību par radnieku vai ģimenes locekļu seksuālu izmantošanu. Tā vērtējama kā dziļi amorāla rīcība, kas vērsta pret dabas likumiem un dabisko kārtību.
2. Atšķirībā no Latvijas vairums ārvalstu krimināltiesiskajā regulējumā nenodala atsevišķi izvarošanu un vardarbīgu dzimumtieksmju apmierināšanu pret dabiskā veidā.
3. Autore ierosina izteikt KL 159.panta 5.daļu šādā redakcijā: par dzimumaktu vai līdzīgu seksuālu aktu, kas ietver vaginālu, anālu vai orālu penetrāciju citas personas ķermenī, ja tāda darbība izdarīta bez cietušā, piekrišanas vai izmantojot cietušā bezpalīdzības stāvokli, ja šo nodarījumu izdarījusi likumīgais, dabiskais vai pieņemtais augšupējais radnieks vai cita persona, kurai ir vara pār cietušo.

Bibliogrāfija

Monogrāfijas

- Bergins J. (1997) *Izvarošana krimināltiesiskais raksturojums*. Rīga: Latvijas Policijas Akadēmija
- Mežulis D. (2001) *Personas krimināltiesiskā aizsardzība. Slepkavība, izvarošana, draudi un citi noziegumi*. – Rīga: apgāds Zvaigzne ABC,
- Mincs P. (2005) *Krimināltiesības. Sevišķā daļa*. Ar Liholajas komentāriem. – Rīga: Tiesu nama aģentūra,
- Krastiņš, U., Liholaja, V., Niedre, A. (2009) *Krimināltiesības. Sevišķā daļa*. Rīga: Tiesu namu aģentūra,
- Krastiņš U. (2009) *Krimināltiesību teorija un prakse: viedokļi, problēmas un risinājumi*. – Rīga: Latvijas Vēstnesis,
- Rubenis. J. *Desmit baušļi*. Rīga: Zvaigzne ABC,
- Johnson S.A.(2007) *Physical abusers and sexual offenders. Forensic and Clinical strategies*. Taylor&Francis,
- Oxford Dictionary of Law/* edited by E.A. Martin (2009). New York: Oxford University Press Inc,

Raksti žurnālos:

- Beliha G. (2010) Izvarošanas krimināltiesiskā izpratne Latvijā un ārvalstīs//*Administratīvā un Kriminālā Justīcija Nr. 3 (52)*, 7 lpp.,

Materiāli no interneta:

- Latviešu literārās valodas vārdnīca. <http://www.tezaurs.lv/llvv/> [2012.17.12.]
- Criminal Statutes. (skatīts 12.03.2013.). Pieejams: http://www.jfrlaw.com/criminal_statutes/

2c341.htm

Skaidrojošā vārdnīca. <http://www.tezaurs.lv/sv/?w=izvaro%C5%A1ana> [2013. 07.04.]

Latvijas tiesas portāls. <http://www.tiesas.lv/> [2012. 07.12.]

Likumprojekts „Grozījumi krimināllikumā”. Latvijas Republikas Ministru kabinets. Tiesību aktu projekti.

<http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?dateFrom=2013-01-11&dateTo=2013-03-11&text=groz%C4%ABjumi+Krimin%C4%81llikum%C4%81&org=0&area=0&type=0> [2013. 11.03.]

Valsts policijas elektroniskais notikumu žurnāls

Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации № 11 от 15 июня 2004 г. О судебной практике по делам о преступлениях, предусмотренных статьями 131 и 132 Уголовного кодекса Российской Федерации. http://www.terentevsky.ru/pp_vs/pp_iznos.html [2013. 06.02.]

Tiesu prakse:

Augstākās tiesas Senāts Kasācijas instance lieta Nr. 11519000107 (arhīva Nr. SKK-0461-08)

Rīgas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģijas 2007. gada 17. septembra spriedums (lieta Nr.11110019505)

Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta 2012. gada 17. maija lēmums lietā SKK – 258/2012 (Krimināllieta Nr. 11091008108).

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Tiesu prakse pēc Krimināllikuma 160. un 162. panta.

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Tiesu prakse krimināllietās par slepkavībām. 2009/2010

PUBLISKO IEPIRKUMU LIKUMA PRETKORUPTĪVĀS EFEKTIVITĀTES VĒRTĒJUMS

Anatolijs Kriviņš

Rīgas Stradiņa universitāte, Dzirciema iela 16, Rīga, Latvija, LV-1000
anatolijs777@gmail.com

Abstract

The rating of anti-corruption efficiency of the Public Procurement Law

The purpose of this article is to assess the extent to which the Public Procurement Law reduces the possibility of realizing the corrupt public segment.

The discretionary powers of customer which are included in the Public Procurement Law regulations must be reduced as much as possible - to the extent that their corrupt perilousness is minimal. In cases where this is not possible there must be incorporated clear, unambiguous accountability and control mechanisms.

Problems, that are associated with increased requirements of its implementation, need to be solved by improving the Public Procurement Law: a clear definition of cases where the customer's given information is considered to be false; anticipating cases where customers are entitled to submit certified copies of documents.

The found legal-linguistic problems must be solved through the incorporation into the Public Procurement Law a clear conditions for improving the equivalence, as well as specifying what exactly violations can not influence the decision on purchasing rights.

Problems, which are related with imperfections of law need to be solved through *contra legem* method (legal or law correction).

When purchasing commission has a need to apply a corrupt risky procedures (negotiated procedure, restricted tender, competitive dialogue), it must have to wait for a written approval from the regulated particular institution that will examine the reasons for the choice of type of procedure, as well as coordinate or reject it.

In Public Procurement Law there should be clearly defined the types of responsibility (disciplinary, administrative, civil, criminal) which are applicable to one or another infraction.

Key Words: Public Procurement Law, anti-corruption efficiency

Ievads

2006. gada 6. aprīļa likums "Publisko iepirkumu likums" stājās spēkā ar 2006.gada 1.maiju. Likuma mērķis ir nodrošināt iepirkuma procedūras atklātumu; piegādātāju brīvu konkurenci, kā arī vienlīdzīgu un taisnīgu attieksmi pret tiem; valsts un pašvaldību līdzekļu efektīvu izmantošanu, maksimāli samazinot pasūtītāja risku.

Likums, neapšaubāmi, satur zināmus mehānismus, kas palīdz novērst iespējamo korupciju publisko iepirkumu jomā. Pie šādiem mehānismiem var pieskaitīt normas, kas nodrošina atklātību, nediskrimināciju, pasūtītāju brīvu konkurenci un pārsūdzību, tomēr, pasūtītājam ir piešķirta arī rīcības brīvība, kura var tikt ļaunprātīgi izmantota koruptīvajos nolūkos. Šādas koruptīvi bīstamas Publisko iepirkumu likuma normas autors plaši analizēs raksta turpinājumā. Bez tam ir jāapzinās, ka atsevišķas normas, kas mazina korupciju, neskatoties uz to nostiprināšanu likuma tekstā, bieži vien tiek pārkāptas no pasūtītāju puses - 2012. gadā Iepirkumu uzraudzības birojs saņēmis 1020 iesniegumus par pasūtītāju un sabiedrisko pakalpojumu sniedzēju iespējamiem pārkāpumiem iepirkuma procedūrās, no tiem pieņemti izskatīšanai 798 iesniegumi (IUB 2013).

Raksta mērķis ir novērtēt, cik lielā mērā Publisko iepirkumu likums mazina iespējas realizēt koruptīvās darbības publisko iepirkumu segmentā, t.i., cik lielā mērā likumā iestrādātie mehānismi

novērš iespējamo korupciju. Šāda analīze ļaus noteikt korupcijas faktorus un normas, kas ļauj realizēt koruptīvās darbības, ļaus izstrādāt rekomendācijas konstatēto trūkumu novēršanai, kā arī ļaus izstrādāt priekšlikumus par jauno, pretkoruptīvo normu iekļaušanu Publisko iepirkumu likuma tekstā.

Raksta mērķa sasniegšanai autors izmanto izpildvaras orgānu normatīvo tiesību aktu koruptivitātes analīzes metodiku, kas tika izstrādāta 2006. gadā ar Pasaules bankas atbalstu (Metodika 2006). Minētās metodikas izmantošana ir ļāvusi identificēt koruptīvi bīstamas likuma normas, kā arī piedāvāt attiecīgus risinājumus. Analīzes gaitā uzmanība tika pievērsta vairākiem Publisko iepirkumu likuma aspektiem, tajā skaitā tādiem, kā: 1) Kompetences noteikšana pēc formulas “ir tiesīgs”; 2) Diskrēto pilnvaru plašums; 3) Paaugstinātās prasības privātpersonai, tās tiesību realizācijai; 4) Juridiski-lingvistiskā koruptivitāte; 5) Robi regulējumā; 6) Administratīvo procedūru neesamība; 7) Konkursa (izsoles) procedūru neesamība; 8) Amatspersonām noteikto speciālo un detalizēto ierobežojumu neesamība; 9) Amatspersonu atbildības par pārkāpumiem neesamība; 10) Kontroles (arī sabiedriskās kontroles) par valsts pārvaldes orgāniem un amatspersonām neesamība; 11) Viltus mērķi un prioritātes; 12) Normatīvo tiesību aktu kolīzijas; 13) Lokālo normatīvo aktu pieņemšanas pārmērīgā brīvība; 14) Normatīvā tiesību akta pieņemšana pārsniedzot izpildvaras orgāna kompetenci; 15) Likuma robu aizpildīšana ar izpildvaras orgāna pieņemto normatīvo tiesību aktu; 16) „Uzspiesta” koruptivitāte; 17) Koruptivitātes citas izpausmes.

Materiāla analīze

1. Kompetences noteikšana pēc formulas “ir tiesīgs”

Autors pievērš uzmanību faktam, ka Publisko iepirkumu likums satur ārkārtīgi daudz normu, kas ir konstruētas pēc formulas „ir tiesīgs”. Piemēram, formulējums „var” Publisko iepirkumu likuma 01.01.2013. redakcijā tiek izmantots 113 reizes. Balstoties uz šādiem formulējumiem, amatpersona var prettiesiski traktēt savas tiesības tikai kā iespēju, nevis pienākumu veikt konkrētās darbības, kā arī saistīt šīs iespējas realizāciju ar kukuli. Analizējot konstruktu „ir tiesīgs”, metodikas izstrādātāji pamatoti norāda (Metodika 2006: 4), ka sadalot pienākumus un tiesības normatīvajos formulējumos, rodas nepamatota ilūzija, ka konkrētajos gadījumos pilnvarojumu var izmantot kā tiesības (t.i. nerealizēt pilnvarojumu). Analizējot pirmajā sadaļā minētās normas, autors secina, ka formulējumi „ir tiesīgs”, kurus satur Publisko iepirkumu likuma 11. panta otrā daļa, 20. panta pirmā daļa, 32. panta ceturtā daļa, 37. panta otrā daļa, 40. panta pirmā un otrā daļa, kā arī 56. panta sestā daļa, ir jāaizstāj ar formulējumu “ir pienākums”. Tas nodrošinās vienlīdzīgu pieeju visiem pretendentiem, mazinās pasūtītāja risku, nodrošinot līdzekļu efektīvāku izmantošanu, līdz ar ko mazinās arī korupcijas riskus.

2. Diskrēto pilnvaru plašums

Publisko iepirkumu veikšanas normatīvajam regulējumam ir jābūt salīdzinoši elastīgam, lai līdzsvarotu pasūtītāju un piegādātāju intereses. Tieši tāpēc Publisko iepirkumu likums piešķir pasūtītājiem zināmas diskretās pilnvaras, kas, atkarībā no situācijas, ļauj rīkoties pēc pasūtītāja ieskatiem. Tomēr, koruptīvi ietekmēta amatpersona var izmantot sev piešķirtās pilnvaras ļaunprātīgi un jo plašākas ir šīs pilnvaras, jo lielākus zaudējumus cietīs publiskais sektors.

Publisko iepirkumu likumā uz diskreto pilnvaru plašumu norāda vairāki formulējumi, piemēram, konstruktīvi „būtisks”, „objektīvi”, „saprātīgs”, kā arī iepriekšējā sadaļā analizētie konstruktīvi „ir tiesīgs” un „var”. Plašas iespējas nepamatotiem traktējumiem paver jēdziens “samērīgi”, kas Publisko iepirkumu likumā ir lietots septiņas reizes (37. panta otrā daļa; 45. panta pirmā un trešā daļa; 52. panta otrā un trešā daļa; 54. panta otrā un trešā daļa; 55. panta piektā daļa; 56. panta septītā daļa un 85.³ panta trešā daļa). Jāpievērš uzmanība, ka formula “ir tiesīgs” likumā ir piemērota ne tikai attiecībā uz pasūtītāju vai piegādātāju, bet arī uz institūcijām, kurām uzticēts kontrolēt publisko iepirkumu veikšanas likumību. Proti, Publisko iepirkumu likums piešķir šādas tiesības Iepirkumu uzraudzības biroja Iesniegumu izskatīšanas komisijai un tiesai.

Izanalizējot apkopoto informāciju, autors secina, ka likuma elastīgumu nedrīkst kultivēt uz pretkorupcionālās efektivitātes rēķina. Gadījumā, ja nav iespējams sašaurināt rīcības brīvību līdz pakāpei, kad tās koruptīvā bīstamība ir minimāla, tad likumā ir jāparedz kontroles mehānismi un skaidri atbildības standarti.

3. Paaugstinātās prasības privātpersonai, tās tiesību realizācijai

Korupcijas draudi neapšaubāmi pastāv tad, kad privātpersonas tiesību realizācija ir ārkārtīgi apgrūtināta. Atbilstoši metodikas skaidrojumiem, parasti tas ir saistīts ar atteikumu pieņemt kādus dokumentus to iesniegšanas stadijā, tajā skaitā balstoties uz subjektīvi noteiktiem kritērijiem, vai vispār neatrunātiem kritērijiem. Pēc autora domām šī problēma Publisko iepirkumu likumā ir koncentrēta trijos segmentos: Publisko iepirkumu likuma 39.panta pirmās daļas 10.punkts; 39.panta piektā daļa; 83.¹ panta pirmās daļas 3.punkts.

Šajā analīzes sadaļā apkopotās problēmas ir jārisina pilnveidojot Publisko iepirkumu likuma normas: skaidri definējot gadījumus, kad pasūtītāja sniegtā informācija ir uzskatāma par nepatiesu; paredzot gadījumus, kad pasūtītāji ir tiesīgi iesniegt dokumentu apliecinātās kopijas; svītrotot Publisko iepirkumu likuma 83.¹ panta pirmās daļas 3. punktu.

4. Juridiski-lingvistiskā koruptivitāte

Normatīvā akta kvalitāte lielā mērā ir atkarīga no tā, cik precīzi normatīvā akta izstrādes procesā tiks ievērota juridiskā tehnika – paņēmienu un noteikumu kopums, kas tiek izmantots normatīvo aktu izstrādāšanā un noformēšanā. Normatīvā akta piemērošanas efektivitāte lielā mērā ir atkarīga arī no tā, cik nepārprotami lietoti juridiskie teicieni, cik secīgi tie virknēti un savstarpēji

loģiski saistīti un cik precīzi izvēlēti un lietoti termini (Krūmina, Skujiņa 2002: 8). Atbilstoši metodikas skaidrojumam (Metodika 2006: 6), korupcijas risks palielinās, ja normatīvajā aktā ir lietoti divdomīgi termini vai formulējumi, novērtējuma kategorijas ar nenoteiktu saturu, vai arī jēdzieni, kas pieļauj atšķirīgus traktējumus (Publisko iepirkumu likuma 17. panta piektā daļa; 84.panta otrās daļas 1.punkts). Minētā problēma ir jārisina iestrādājot Publisko iepirkumu likumā skaidrus nosacījumus attiecībā uz ekvivalences pierādīšanu, kā arī precizējot kādi tieši pārkāpumi nevar ietekmēt lēmumu par iepirkuma tiesību piešķiršanu.

5. Robi regulējumā

Tiek uzskatīts, ka likuma robs pastāv jau tad, kad likumdevējs ir pilnvarojis tiesību piemērotāju pieņemt nolēmumu, izmantojot ģenerālklausulas vai nenoteiktos tiesību jēdzienus (t.s. robi *intra legem*). Robs pastāv arī tad, kad tiesību piemērotājam ir jālemj pēc paša ieskata, jo konkrētā gadījuma risinājumam nekādu mērauklu vairs nedod ne pozitīvie apsvērumi, ne arī tiesību normas. Par robu tiek runāts arī likuma klusēšanas gadījumā, proti, tādas likuma nepilnības gadījumā, kad likuma vārdiskais skanējums nesatur nekādu piemērojamu noteikumu konkrētam gadījumam. Par likuma robu tiek uzskatīti arī gadījumi, kas ir ietverti pēc likuma vārdiskās jēgas piemērojamā noteikumā, bet šis noteikums pēc tā jēgas un mērķa neder [http://www.confcoconsteu.org/reports/rep-xiv/report_Latvia_la.pdf].

Piemēram, Publisko iepirkumu likuma 14. panta pirmā daļa nosaka: „Ja paredzamā līguma priekšmets to pieļauj, pasūtītājs ir tiesīgs rezervēt iespēju piedalīties iepirkuma procedūrās tikai tiem kandidātiem vai pretendentiem, kas galvenokārt (vairāk par 50 procentiem no vidējā darbinieku skaita gadā) nodarbina invalīdus, kurus nevar nodarbināt normālos apstākļos.” Šādai rezervēšanai nav izstrādāts nedz detalizēts mehānisms, nedz tās izvēles priekšnosacījumu kopums. Tāpat Publisko iepirkumu likums neregulē vairākus citus jautājumus, piemēram, nenosaka iepirkuma līguma slēgšanas kārtību, gadījumā, ja par iepirkuma procedūras rezultātiem netika iesniegts iesniegums Iepirkumu uzraudzības birojam.

Šajā analīzes sadaļā konstatētās problēmas ir jārisina izmantojot *contra legem* paņēmieni (tiesību normas vai likuma labošana). Pēc būtības, metodikas 6.-10. punktus apskatāmie gadījumi (administratīvo procedūru neesamība; konkursa (izsoles) procedūru neesamība; amatpersonām noteikto speciālo un detalizēto ierobežojumu neesamība; amatpersonu atbildības par pārkāpumiem neesamība; kontroles (arī sabiedriskās kontroles) par valsts pārvaldes orgāniem un amatpersonām neesamība) ir robu paveidi. Tomēr šie gadījumi, sakarā ar to paaugstināto korupcionalitāti, veido patstāvīgus korupcionālus faktoros (Metodika 2006: 7).

6. Administratīvo procedūru neesamība

Korupcionalitāte mazinās, ja eksistē lēmuma pieņemšanas precīza kārtība (administratīvās procedūras). Ideālā gadījumā šīm procedūrām ir jābūt ietvertām likumdošanas aktā, nevis lokālajos normatīvajos aktos. (Metodika 2006: 7). Kā piemēru var minēt Publisko iepirkumu likuma 3.panta trešo daļu: „Šo likumu nepiemēro, ja: 1) Ministru kabinets saskaņā ar ārējiem normatīvajiem aktiem informāciju par līgumu vai tā izpildi atzinis par valsts noslēpumu; 2) tā piemērošana varētu radīt kaitējumu būtisku valsts interešu aizsardzībai. Par būtisku valsts interešu aizsardzību katrā konkrētajā gadījumā lemj Ministru kabinets.”

7. Konkursa (izsoles) procedūru neesamība

Publisko iepirkumu mehānismam ir vairākas procedūras, kuras ļauj iegādāties publiskajam sektoram vajadzīgās preces, pakalpojumus un būvdarbus. Pēc sava pretkorupcionālā efekta procedūras kardināli atšķiras. Par procedūru, kas visefektīvāk ļauj minimizēt korupcijas riskus, var uzskatīt atklātu konkursu (Publisko iepirkumu likuma 8. panta pirmās daļas 1. punkts; 50. panta pirmā daļa), kurā visi ieinteresētie piegādātāji ir tiesīgi iesniegt piedāvājumus. Slēgts konkurss ir iepirkuma procedūra ar mazāku pretkoruptīvu efektu, jo tajā visi ieinteresētie piegādātāji var pieprasīt tiesības piedalīties, bet piedāvājumus var iesniegt tikai tie kandidāti, kurus pasūtītājs uzaicina (Publisko iepirkumu likuma 8. panta pirmās daļas 2. punkts; 50. panta otrā daļa). Līdztekus slēgtam konkursam, koruptīvi riskanto iepirkumu procedūru metožu blokā, autors ietver konkursa dialogu (Publisko iepirkumu likuma 8. panta pirmās daļas 4. punkts; 64.¹ panta pirmā daļa) un sarunu procedūru (Publisko iepirkumu likuma 8. panta pirmās daļas 3 .punkts; 62. pants; 63. pants). Lai arī tiesības piedalīties konkursa dialogā var pieprasīt visi ieinteresētie piegādātāji, tomēr pasūtītājs apspriežas ar atlasītajiem kandidātiem nolūkā izstrādāt vienu vai vairākus pasūtītāja prasībām atbilstošus alternatīvus risinājumus, uz kuru pamata atlasītos kandidātus uzaicina iesniegt piedāvājumus. Savukārt, sarunu procedūra ir iepirkuma procedūra, kurā pasūtītājs apspriežas ar paša izraudzītajiem piegādātājiem un ar vienu vai vairākiem no viņiem rīko sarunas par līguma noteikumiem (Krivinsh 2012). Bez tam no atklātām konkursa procedūrām likums izņem ievērojamu pasūtītāju apjomu, kas ir saistīti ar likuma piemērošanas izņēmumiem (Publisko iepirkumu likuma 3.pants), un iepirkuma procedūru piemērošanas izņēmumiem (Publisko iepirkumu likuma 5. pants).

Pēc autora domām, koruptīvi riskanto procedūru izvēle (pirkums no viena avota, slēgtais konkurss, sarunu procedūra, konkursa dialogs) nevar palikt iepirkumu komisijas locekļu šaurās grupas pārziņā, t.i. nevar palikt bez ārējās kontroles. Autora piedāvātais risinājums paredz, ka gadījumā, ja iepirkumu komisijai ir radusies nepieciešamība piemērot tieši šīs koruptīvi riskantas

procedūras, tai būtu jā sagaida rakstisks akcepts no normatīvajos aktos noteiktās institūcijas, kas pārbaudīs procedūras veida izvēles pamatojumu, kā arī saskaņos vai noraidīs to (Krivinsh 2012).

1. Amatpersonām noteikto speciālo un detalizēto ierobežojumu neesamība

Atbilstoši likuma “Par interešu konflikta novēršanu valsts amatpersonu darbībā” 4. panta pirmās daļas 24. punktam, publiskā iepirkuma komisijas loceklis ir Valsts amatpersona. Likums “Par interešu konflikta novēršanu valsts amatpersonu darbībā” paredz ierobežojumus un aizliegumus valsts amatpersonām, interešu konflikta novēršanu valsts amatpersonu darbībā, kā arī valsts amatpersonu mantiskā stāvokļa deklarēšanu un valsts amatpersonu deklarāciju pārbaudes mehānismu.

2. Amatpersonu atbildības par pārkāpumiem neesamība

Amatpersonu atbildības par pārkāpumiem neesamība, pēc autora domām, ir viens no nopietnākajiem korupcionālajiem faktoriem. Paredzot, ka Iepirkuma komisija nodrošina iepirkuma procedūras dokumentu izstrādāšanu, protokolē iepirkuma procesa gaitu un *ir atbildīga par iepirkuma procedūras norisi* (Publisko iepirkumu likuma 23. panta ceturtā daļa), likums nenosaka kāda veida atbildība ir paredzēta par vienu vai otru pārkāpumu. Līdzīgi arī Publisko iepirkumu likuma 72. panta regulējums (lai profesionāli novērtētu iesniegtos metus, pasūtītājs izveido žūrijas komisiju vismaz triju locekļu sastāvā) paredz, ka pasūtītājs *ieceļ atbildīgo sekretāru, kas nodrošina metu konkursa norisi un atbild par iesniegto metu un dalībnieku devīžu anonimitātes nodrošināšanu līdz metu vērtēšanas beigām* (Publisko iepirkumu likuma 72. panta otrā daļa), likums neparedz, kā izpaužas šī atbildība.

Vienīgā Publisko iepirkumu norma, kas vedina uz domām, ka šī atbildība var izpausties kā mantiskā – ir Publisko likuma 85.⁴ pants. Panta trešā daļa nosaka, ka pasūtītāja nodarīto zaudējumu atlīdzināšanu var lūgt vienlaikus ar pieteikuma iesniegšanu tiesā vai vērsties pie pasūtītāja Valsts pārvaldes iestāžu nodarīto zaudējumu atlīdzināšanas likumā noteiktajā kārtībā. Situācijas uzlabošanai Publisko iepirkumu likumā ir skaidri jādefinē, kāda atbildība (disciplinārā, administratīvā, civiltiesiskā, kriminālā) ir piemērojama par vienu vai otru pārkāpumu.

3. Lokālo normatīvo aktu pieņemšanas pārmērīgā brīvība

Nolūkā detalizēti noregulēt atsevišķus jautājumus. Publisko iepirkumu likums satur ne tikai atsaucis uz citiem likumiem (PIL 8.¹ panta 13.daļa, 83.¹ panta 2.daļa, PIL 85.panta 1.daļa, PIL 85.¹ panta 4.daļa, PIL 85.¹ panta 6.daļa, 85.⁴ panta 1. daļa, 85.⁴ panta 3.daļa), bet arī dažas blanketas normas, kas ļauj zemākā (nekā Saeima) līmeņa struktūrām noteikt attiecīgu jautājumu regulēšanas kārtību. Par šāda līmeņa struktūrām var uzskatīt Ministru kabinetu un pasūtītāju. Daļa no Ministru kabinetam piešķirtajiem pilnvarojumiem attiecībā uz normatīvo aktu izdošanu nav koruptīvi bīstama (kad Ministru Kabineta regulēšanai nodoto problēmu spektrs neskar likuma pamatkodolu,

kas ir likumdevēja pārziņā, bet gan palīdz to īstenot tehniski). Tomēr Publisko iepirkumu likumā ir ietverti arī tādi pilnvarojumi Ministru kabinetam, kurus autors uzskata par koruptīvi sensitīviem, proti: Publisko iepirkumu likuma 3. panta 3. daļas 2. punkts; 7. panta 1.daļa, 16. panta 2² daļa, 67. panta 3. daļas 2. punkts.

Daudz plašākus, nekā Ministru kabinetam, pilnvarojumus veidot noteikumus un attiecīgās kārtības, bauda Pasūtītājs. Publisko iepirkumu normas tieši paredz, ka Pasūtītājs nosaka:

- Apakšuzņēmēju nomainīšanas kārtību, kā arī kārtību, kādā jaunie apakšuzņēmēji iesaistāmi līguma izpildē atbilstoši šā likuma 68.panta noteikumiem (PIL 20. panta 3. daļa).
- Piedāvājuma iesniegšanas un atvēršanas vietu, datumu, laiku un kārtību atklātam konkursam (PIL 51. panta 1. daļas c punkts).
- Līgumcenas samaksas kārtību, kā arī līguma grozīšanas kārtību un kārtību, kādā pieļaujama atkāpšanās no līguma (PIL 67. panta otrās daļas 4. punkts un 7. punkts).
- meta un devīzes atšifrējuma iesniegšanas vietu, termiņu un kārtību, ievērojot šā likuma 76. un 77. panta regulējumu (PIL 74. panta 2. daļas 1. punkta c apakšpunkts).
- kārtību, kādā pēc metu konkursa rezultātu paziņošanas saņemami meti, kas nav godalgoti (PIL 74. panta 2. daļas 9. punkts).

Papildus tam, Publisko iepirkumu likums satur virkni normu, kas ļauj pasūtītājam patstāvīgi izstrādāt noteikumus vai kārtību, kas ir saistoši piegādātājiem (IUB 2008). Jāpievērš uzmanība, ka Publisko iepirkumu likums piešķir īpašus pilnvarojumus ne tikai Ministru kabinetam, pasūtītājam un iepirkumu komisijai, bet arī Iepirkuma komisijas priekšsēdētājam, kurš, atbilstoši PIL 23. panta 6. daļai, nosaka komisijas sēžu vietu, laiku un kārtību.

Analizējot Publisko iepirkumu likumu, autors nav konstatējis pārkāpumus šādās sadaļās: Kontroles (arī sabiedriskās kontroles) par valsts pārvaldes orgāniem un amatpersonām neesamība; Viltus mērķi un prioritātes; Normatīvo tiesību aktu kolīzijas; Normatīvā tiesību akta pieņemšana pārsniedzot izpildvaras orgāna kompetenci; Likuma robu aizpildīšana ar izpildvaras orgāna pieņemto normatīvo tiesību aktu; „Uzspiesta” koruptivitāte.

Secinājumi un priekšlikumi

1. Pasūtītāja diskrētās pilnvaras, kas ir iekļautas Publisko iepirkumu likuma normās, pēc iespējas ir jāsamazina līdz pakāpei, kad tās koruptīvā bīstamība ir minimālā. Gadījumos, kad tas nav iespējams, ir jāiestrādā skaidri, nepārprotami atbildības un kontroles mehānismi.
2. Problēmas, kas ir saistītas ar paaugstinātām prasībām tās tiesību realizācijai, ir jārisina pilnveidojot Publisko iepirkumu likuma normas: skaidri definējot gadījumus, kad pasūtītāja sniegtā informācija ir uzskatāma par nepatiesu; paredzot gadījumus, kad pasūtītāji ir tiesīgi

iesniegt dokumentu apliecinātās kopijas; svītrojot Publisko iepirkumu likuma 83.¹ panta pirmās daļas 3. punktu.

3. Konstatētas juridiski-lingvistiskās problēmas ir jārisina, iestrādājot Publisko iepirkumu likumā skaidrus nosacījumus attiecībā uz ekvivalences pierādīšanu, kā arī precizējot kādi tieši pārkāpumi nevar ietekmēt lēmumu par iepirkuma tiesību piešķiršanu.
4. Ar likuma robiem saistītās problēmas ir jārisina izmantojot *contra legem* paņēmieni (tiesību normas vai likuma labošana).
5. Ja iepirkumu komisijai ir radusies nepieciešamība piemērot koruptīvi riskantas procedūras (sarunu procedūra, slēgts konkurss, konkursa dialogs), tai būtu jā sagaida rakstisks akcepts no normatīvajos aktos noteiktās institūcijas, kas pārbaudīs procedūras veida izvēles pamatojumu, kā arī saskaņos vai noraidīs to.
6. Publisko iepirkumu likumā ir skaidri jādefinē, kāda atbildība (disciplinārā, administratīvā, civiltiesiskā, kriminālā) ir piemērojama par vienu vai otru pārkāpumu.

Bibliogrāfija

Iepirkumu uzraudzības biroja vadības ziņojums. 2013. Nr.26/7-2.1/1 <http://www.iub.gov.lv/files/upload/IUB%202012.gada%20vadibas%20zinojums.pdf>.

Iepirkumu uzraudzības biroja Iesniegumu izskatīšanas komisijas 2008.gada 18.janvāra lēmums Nr. 4-1.2/08-16.

Krivinsh A. 2012. Presentation „*The anticorruptional development of the public procurement mechanism*”. International Conference for Academic Disciplines. International Journal of Arts & Sciences. 2012.29.10.-01.11., Rome, Italy, American University of Rome].

Krūmiņa V., Skujiņa V. 2002. Normatīvo aktu izstrādes rokasgrāmata, Rīga, 516.lpp. <http://petijumi.mk.gov.lv/ui/DocumentContent.aspx?ID=2988>

Талалина Э.В. 2006. Методика анализа коррупциогенности нормативных правовых актов органов исполнительной власти. Всемирный банк, Центр статистических разработок.

KOPĪPAŠUMA TIESĪBU ATTĪSTĪBA KONTINENTĀLĀS EIROPAS TIESĪBU LOKA VALSTĪS

Inga Kudeikina

Rīgas Stradiņa Universitāte, Dzirciema iela 16, Rīga, LV-1007
ingakudeikina@inbox.lv

Abstract

Development of right of Joint Property in the Countries of the Continental European Law

Development of the Latvian law is closely linked to the legal developments of the continental Europe. Unquestionably, the most impact has been left by the German and Russian schools of law. Restoration of independence required re-direction of law, during which Latvia withdrew from the socialist dogma, returning to the family of law of the Continental European countries. This article aims to reveal the similarities and differences in the legislation referring to the joint property rights in Latvia and in the other continental European countries. The topicality of this work is determined by the need for harmonization of rights, because in the modern world under the impact of globalization and mobility, law has obtained a transnational character. In the result of the study, the author concludes that there are not significant differences in the legislation referring to the joint property of the Continental European countries. In countries such as France, Lithuania, and Russia the rules on the joint property institute are more detailed, distinguishing between the divided and undivided joint property. In Latvia the existing regulation is closer to the contents of the German law. The author concludes that foreign experience should be integrated into the Latvian legislation concerning, for example, the reduction of the term provided for usage of the right of pre-emption, separation of the divided and undivided type of joint property, clarification of rules concerning the resolution of disputes of co-owners.

Key words: joint property, laws of the Continental Europe, divided joint property, undivided joint property, the right of pre-emption

Latvijas tiesību attīstība ir nesaraucjami saistīta ar kontinentālās Eiropas valstu tiesību attīstību, kuru pārtrauca Otrais pasaules karš un tam sekojošās politiski-tiesiskās pārmaiņas. Neatkarības atjaunošana nesa pārorientāciju, kuras laikā Latvija atteicās no sociālistisko tiesību dogmām, atgriežoties kontinentālās Eiropas valstu tiesību saimē. Kontinentālās Eiropas tiesību loka valstīm, īpaši romāņu-ģermāņu tiesību saimei, kurai pieder arī Latvija, tiesību institūtu pirmavoti meklējami Senās Romas juristu darbos. Arī kopīpašums (lat.-*condominium*) ir tiesību institūts, par kuru izpratne ir līdzīga visās romāņu-ģermāņu tiesību saimes valstīs, pateicoties vēsturiskajiem attīstības apstākļiem. Tas dod pamatu kopīpašumu uzskatīt par pārnacionālu un rada iespēju tā salīdzināšanai romāņu-ģermāņu tiesību saimes valstu vidū.

Kopīpašuma tiesību saturs materiāli-tiesiskajā izpratnē nav mainījies līdz pat mūsdienām, taču, sabiedrības ekonomiskā un sociāli-tiesiskā attīstība, ir ieviesusi būtiskas korekcijas kopīpašuma tiesību izlietošanā tiesību subjektu vidū.

Pētījuma mērķis ir apzināt citu romāņu-ģermāņu saimes valstu pieredzi kopīpašuma normatīvajā regulējumā, lai noskaidrotu pozitīvo pieredzi un tās integrēšanas iespējas Latvijas tiesību sistēmā.

Latvijā Civillikums ir tas normatīvais akts, kas dod kopīpašuma definīciju un paredz tiesību normas izlietošanas pamatnostādnes. Ievērojot tiesību un tiesisko attiecību straujo attīstību pēdējo

divdesmit gadu laikā, jāsecina, ka paredzētais Civillikumā paredzētais normatīvais regulējums attiecībā uz daudzām tiesiskajām attiecībām ir novecojis. Kopīpašuma tiesību modernizācijā var ņemt vērā Lietuvas un Krievijas pieredzi, jo šo valstu vēsturiski – tiesiskā situācija, atsakoties no sociālistiskajām tiesībām, bija līdzīga, kā arī Eiropas senāko kodeksu īpašnieču - Vācijas un Francijas pieredzi. Latvija, saglabājot kontinuitāti, izšķīrās par Civillikuma atjaunošanu (Lutere-Timmela 2001). Lietuvā, Igaunijā un Krievijā izstrādāti jauni normatīvie akti, līdz ar ko tie atbilst mūsdienu juridiskās tehnikas prasībām un satur modernās pasaules vadošās tiesiskās atziņas. Pēdējo gadu laikā salīdzinoši pētījumi par kopīpašuma tiesībām mūsdienu romāņu-ģermāņu tiesību saimes valstīs nav veikti.

Mērķa sasniegšanai ir izpētīti attiecīgo valstu normatīvie akti, kas attiecas uz kopīpašumu, izmantojot aprakstošo un salīdzinošo metodi.

Kopīpašuma struktūra nav viendabīga. Civiltiesību zinātņu teorija atzīst, ka kopīpašuma juridiskā daba ir divējāda. Atkarībā no tā, vai starp kopīpašniekiem pastāv arī personiska rakstura saistība, kopīpašumu iedala:

- 1) nedalītājā kopīpašumā (vācu val. -*Gesamteigentum*);
- 2) dalītājā kopīpašumā (vācu val. -*Miteigentum*)(Sinaiskis 1996: 71).

Civillikuma tiesību normu konstrukcija neparedz dalītā un nedalītā kopīpašuma jēdzienu normatīvu nostiprināšanu.

Eiropas valstu nacionālajā likumdošanā šis jautājums risināts dažādi. Vācijas Civilkodeksā (*Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch*) kopīpašumam ir veltīta 5. nodaļa (1008.-1011.§§). Likuma 1008.§ definē kopīpašumu ar noteiktām daļām (*Miteigentum nach Bruchteilen*). Tiesību norma ir lakoniska – tā nosaka, ka gadījumos, kad īpašuma tiesības uz lietu pieder noteiktās daļās vairākām personām, ir piemērojami likuma 1009.-1011.§§ noteikumi. Tiesību normas uzbūve, virsraksta piemērošana normai, ļauj secināt, ka kopīpašums ir sadalīts domājamās daļās, t.i., ka norma attiecas uz dalīto kopīpašumu. Vienlaikus tāda konstrukcija prasa interpretāciju, lai pilnībā atklātu tās saturu daļā par to, ka kopīpašums var būt arī tāds, kurā nav noteiktas domājamās daļas.

Detalizētu dalītā un nedalītā kopīpašuma jēdzienu regulējumu satur Lietuvas Republikas Civilkodekss. Tā 4.73. pantam dots nosaukums „Kopīpašuma veidi” un panta pirmajā daļā likumdevējs dod dalītā un nedalītā kopīpašuma definīciju.

Līdzīgs regulējums paredzēts Krievijas Federācijas Civilkodeksā, kura 244.pants nosaka, ka īpašums var atrasties kopīpašumā tā, ka katram kopīpašniekam ir noteikta kopīpašuma daļa (*долевая собственность*) vai bez daļu noteikšanas (*совместная собственность*).

Arī Lietuvas Civilkodeksā ir dalītā un nedalītā kopīpašuma definitīvs regulējums, kas noteikts 4.73. pantā.

Dalītā un nedalītā kopīpašuma izšķiršana tiesību normu līmenī ir vērtējama pozitīvi, jo starp šiem kopīpašuma veidiem pastāv ne tikai teorētiskas atšķirības. Nedalītajā kopīpašumā nav paredzēta iespēja veikt virkni darbību, kas saistītas ar lietošanas tiesību realizāciju un arī īpašuma tiesību izlietošana notiek savādāk. *De iure* nostiprinot abus kopīpašuma veidus, tiesību normu saturs tiktu tuvināts faktiskajai situācijai, tā vienkāršojot normatīvo aktu piemērošanu un mazinot interpretāciju veidus.

Latvijā normatīvais regulējums par rīcību ar kopīpašuma priekšmetu ir strikts. Civillikuma 1068. panta pirmā daļa nosaka, ka, rīkoties ar kopīpašuma priekšmetu, kā visumā, tā arī noteiktās atsevišķās daļās, drīkst tikai ar visu kopīpašnieku piekrišanu. Tiesību normas imperatīvismu akcentē arī Latvijas Republikas Satversmes tiesas 25.10.2011. spriedums „Par Civillikuma 1068.panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 105. pantam”. Citi tiesiski mehānismi, izņemot kopīpašnieku saskaņota gribas izpauduma sasniegšanu, nav paredzēti. Nosacījumi rīcībai ar kopīpašuma priekšmetu ir līdzīgi arī Lietuvas, Vācijas un Krievijas normatīvajos aktos. Kopīpašnieku saskaņota gribas izpauduma prasība ir saprotama un pamatota ar īpašuma tiesību raksturu. Kopīpašnieka tiesības nav vērtējamās kā prioritāras attiecībā pret citu kopīpašnieku tiesībām. Tomēr šis regulējums neatrisina situācijas, kad kopīpašnieks prombūtnes dēļ nav spējīgs dod savu piekrišanu, nemotivēti no tādas atsakās un citos tamlīdzīgos gadījumos. Francijā paredzētais regulējums šīm tiesiskajām attiecībām ir pilnīgi atšķirīgs. Francijas Civillikuma 815-4. un 815-5. panti piešķir kopīpašniekam tiesības tiesas ceļā iegūt pilnvarojumu rīcībai ar kopīpašuma priekšmetu. Pilnvarojuma apjomu nosaka tiesa. Kopīpašniekam tiesas ceļā var tikt dota atļauja noslēgt darījumu, kuram nepieciešama pārējo kopīpašnieku piekrišana, ja atteikums traucēs kopīgām interesēm. Tādā veidā noslēgts darījums ir saistošs arī tam kopīpašniekam, no kura netika saņemta piekrišana. Tā tiek pasargāti pārējie kopīpašnieki, kad ir problemātiski saņemt nepieciešamo piekrišanu. Tiesības uz tiesas aizsardzību ir vienas no indivīda pamattiesībām. Latvijas normatīvo aktu sistēmā tās nepārprotami izriet arī no Civilprocesa likuma 1. panta, kas paredz katrai fiziskajai un juridiskajai personai tiesības uz savu aizskarto vai apstrīdēto civilo tiesību vai ar likumu aizsargāto interešu aizsardzību tiesā. Francijas Civillikumsā noteiktā kārtība, saskaņā ar kuru kopīpašnieku saskaņotas gribas izpaudums noteiktos gadījumos var tikt aizstāts ar tiesas spriedumu, precīzi reglamentē kopīpašnieka rīcību strīdus gadījumos un tiesiskos mehānismus, kā tiek nodrošināta ar likumu aizsargāto interešu realizācija.

Pirmpirkuma un izpirkuma tiesību esamībā akumulējas kopīpašuma kā apgrūtinājuma izpausmes. Civiltiesisko darījumu veikšanā ar kopīpašuma domājamām daļām to īpašnieks ir aprobežots ar papildus nosacījumiem. Ievērojot kopīpašuma izcelšanos, šīs tiesības ir paredzētas visu apskatīto valstu normatīvajos aktos. Saskaņā ar Civillikuma 1073. pantu, ja kāds nekustama

īpašuma kopīpašnieks atsavina savu daļu personai, kura nav kopīpašnieks, tad pārējiem kopīpašniekiem divu mēnešu laikā, skaitot no pirkuma līguma noraksta saņemšanas, pieder pirmpirkuma tiesības. Savukārt izpirkuma tiesību noilguma termiņš ir viens gads. Lietuvas Civilkodeksa 4.79.panta otrā daļa paredz pirmpirkuma tiesību izmantošanai viena mēneša termiņu, bet izpirkuma tiesību realizēšanai, saskaņā ar minētā panta trešo daļu, ir noteikts triju mēnešu termiņš. Tādi pat termiņi ir paredzēti Krievijā, saskaņā ar Krievijas Civilkodeksa 250.panta otro un trešo daļu. Ir redzams, ka Latvijā noteiktie termiņi ir visgarākie. Tas kavē civiltiesisko apriti. Mūsdienu ekonomiskā sistēma un sabiedrības mobilitāte, ievērojot e-vides sniegtās iespējas, prasa efektīvu darījumu nodrošināšanas procesu. Modernajā pasaulē informācijas apmaiņa notiek nekavējoties. Zemesgrāmatas Latvijā ir datorizētas un tiesību subjektiem pieejamas. Tādējādi, gada termiņš izpirkuma tiesību izmantošanai nav nedz ekonomiski, nedz tiesiski pamatots.

Atšķirībā no Latvijas Krievijas Civilkodeksā pirmpirkuma tiesības tiek attiecinātas arī uz maiņas darījumiem. To paredz Krievijas Civilkodeksa 250. panta piektā daļa. Autores vērtējumā, vadoties pēc civiltiesību teorijas dogmām, šāda nostāja ir pamatota. Ja pirkuma darījumā samaksa tiek noteikta naudā, tad maiņas darījumā naudu aizstāj cita mantiska vērtība. Proti, vienīgā atšķirība ir tāda, ka netiek izmantota nauda kā maksāšanas līdzeklis. Tādējādi pirmpirkuma tiesības būtu jāievēro visos mantiskos darījumos, kuros līdzēji gūst materiālus labumus. Izņēmums ir dāvinājums, ievērojot, ka tas ir bezatlīdzības darījums, kura būtība ir labvēlības izrādīšana konkrētai personai. Ir saprotams, ka konkrētas personas vietā jebkura cita persona iestāties nevar.

Latvijā asus tiesību teorētiķu un praktiķu strīdus izraisa kopīpašnieka iespēja atteikties no pirmpirkuma tiesībām pirms aicinājuma tās izmantot, reģistrējot šādu atteikumu zemesgrāmatā. Civillikums nedod pirmpirkuma tiesību definīciju un *expressis verbis* nenosaka, vai tās ir saistību tiesības vai lietu tiesības, kamēr profesors J.Rozenfelds pamatoti norāda, ka „to, vai konkrēta subjektīvā tiesība atzīstama par lietu tiesību, vai par „personisku”, respektīvi, saistību tiesību, noteic likums.” (Rozenfelds 2009) Problēmas pamatā ir nenoteiktība likumā, kas raisa dažādas interpretācijas. Rezultātā ir atšķirīga zemesgrāmatu prakse, kas negatīvi ietekmē tiesību piemērošanas vienveidību. Šī problēma ir atrisināta Krievijā, nosakot, ka atteikums no pirmpirkuma tiesībām nav pieļaujams (Krievijas Civilkodeksa 250. panta ceturtnā daļa).

Izanalizējot Latvijas, Lietuvas, Vācijas, Francijas un Krievijas kopīpašumu regulējošos normatīvos aktus, autore secina, ka tas visās valstīs ir līdzīgs. Atšķirības saskatāmas tiesību izlietošanas termiņos un tiesību normu strukturālajā uzbūvē. Krievijas un Lietuvas civillikumos, t.i., normatīvajos aktos, kas izstrādāti salīdzinoši nesen, izmantotie izteiksmes līdzekļi pilnīgāk atklāj tiesību normas saturu, mazinot interpretāciju un novēršot neskaidrības. Šāda pieejama ir atbilstoša Kontinentālās Eiropas tiesību loka jēdzieniskajam saturam.

Latvijā kopīpašuma regulējošās tiesību normas ir nepietiekami strukturētas, izmantotie vārdiskie izteiksmes līdzekļi neatbilst mūsdienu prasībām.

Attīstot kopīpašuma tiesiskās attiecības un unificējot tās Eiropas vienotajā telpā, nepieciešams, ievērojot citu valstu pieredzi, pārstrādāt Civillikuma attiecīgās tiesību normas, izmantojot mūsdienu juridisko tehniku un iekļaujot tajās tiesisko attiecību attīstības rezultātus.

Autores priekšlikumi ir:

- 1) Civillikumā normatīvi nostiprināt dalītā un nedalītā kopīpašuma jēdzienus, dodot tiem definīcijas;
- 2) paredzēt kārtību, kādā iespējama rīcība ar kopīpašuma priekšmetu kopīpašnieku saskaņota gribas izpauduma nepanākšanas gadījumā;
- 3) samazināt pirmpirkuma un izpirkuma tiesību izlietošanas termiņus;
- 4) tiesību normu līmenī noteikt pirmpirkuma tiesību piederību lietu vai saistību tiesībām.

Bibliogrāfija

Lutera Timmela D.L. 2001. *Civiltiesību reforma Baltijas valstīs*. No: Likums un tiesības Nr.8
Sinaiškis V. 1996. *Latvijas Civiltiesību apskats. Lietu tiesības. Saistību tiesības*. Rīga
Rozenfelds J., *Lietu tiesību jēdziens Latvijas civiltiesību sistēmā*.
<http://www.rozenfelds.lv/lv/news/42> [01.04.2013]

Normatīvie akti

28.01.1937. likums "Civillikums. Trešā daļa. LIETU TIESĪBAS" [stājas spēkā 01.09.1992.] ar grozījumiem

Vācijas Civilkodekss. <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/bgb/gesamt.pdf> [31.03.2013]

Lietuvas Republikas Civilkodekss. http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=245495 [31.03.2013]

Krievijas Federācijas Civilkodekss. <http://base.garant.ru/10164072/16/#1016> [01.04.2013]

25.10.2011. Satversmes tiesas spriedums "Par Civillikuma 1068.panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 105.pantam" ("LV", 171 (4569), 28.10.2011.)

Французский Гражданский кодекс. Санкт-Петербург, Юридический центр Пресс. 2004

14.10.1998. likums "Civilprocesa likums" ("LV", 326/330 (1387/1391), 03.11.1998., Ziņotājs, 23, 03.12.1998.) [stājas spēkā 01.03.1999.] ar grozījumiem

MUITAS KONTROLES PUNKTA ELEKTRONISKĀS REGISTRĒŠANĀS SISTĒMAS IZSTRĀDE

Daiga Kušnire

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401

daiga.kushnire@gmail.com

Abstract

Electronic Registration System Development for Customs Checkpoint

Nowadays, information systems are very important as they are used in many businesses, government offices, banks and other institutions. The information systems are able to manage the information flow, which is a quick and convenient way to how they can be treated. As well as the manner is provided in part, "paperless" processes of institutions. In this way, ensures data accuracy, and reduce calculation errors. Companies, government departments, banks and other institutions are increasingly trying to use an electronic type systems to reduce costs and time-consuming, more competitive and permeability of customs checkpoints, as well as using the speed and quality of processing information system users' requests. Given the EU's policies and vision for the future, in the context of information systems, it is appropriate to establish such electronic systems in passenger vehicles flow customs checkpoints.

Already there are a number of custom information systems that interact with each other and with other information systems. These systems have several years worked effectively, facilitating not only the work of customs officers, but also by traders. Similar systems are also available in other countries. Information systems are increasingly being applied in other areas, taking into account the experience of electronic recording systems in use. Developing the information system must take into account organizational changes, the company's competitiveness, end users, etc. problems and failures.

It is important that the company is exempt from the piles of paper. Has introduced a number of information systems, which greatly facilitates and accelerates the daily work of customs officers. Established and available information systems are secure and can interact with other information systems. Information systems to improve and facilitate supply chain control process. This system includes both the customs authorities of organizational development, as well as inter-related customs information systems in the European Union.

Keywords: Electronic registration system, Information Systems, State Information System, customs checkpoint, State Revenue Service, European Commission Regulation, data base.

Ievads

Mūsdienu dzīve nav iedomājama bez efektīvas pārvaldes. Svarīga nozīme ir informācijas apstrādes sistēmām, kas lielā mērā ir atkarīga no efektivitātes jebkuram uzņēmumam vai iestādei.

Ar interneta starpniecību informācijas tiek iegūta, nosūtīta, kas savukārt paātrina vairākkārtīgi informācijas plūsmas apmaiņu un atvieglo darba izpildi. Datorizēta datu bāze nav nekas cits kā automatizēta datu aizpildīšanas, uzglabāšanas un apskatīšanas sistēma, kur informācija glabājas noteiktā formātā. Mūsdienās muita saskaras ar grūtu uzdevumu – tai jāveic arvien plašāks kontroles funkciju loks vidē, kur pieaug starptautiskās tirdzniecības apjoms un ātrums. Pēdējo gadu laikā muitas dienesti visā pasaulē lielu uzmanību pievērš tādu darbības formu ieviešanai, kas uzlabo sadarbību ar muitas klientiem, kā arī atvieglo un padara saprotamāku muitas formalitāšu kārtošānu, jo muitas procedūrām ir būtiska ietekme valstu konkurētspējas attīstīšanā.

Tirdzniecības apjoma un piegādes procesa ātruma, kā arī elektroniskās komercijas pieaugums nepārtraukti liek pieņemt muitai jaunus izaicinājumus. Pasaulē ir pieaugušas prasības sabiedrības drošības garantēšanā, taču muitai ir jāsauglabā līdzsvars starp kontroles un tirdzniecības veicināšanas pasākumiem, tajā skaitā nodrošinot precīzu muitas maksājumu aprēķināšanu un iekasēšanu. Muitas politikai ir jābūt ne tikai labvēlīgai starptautiskajai tirdzniecībai, bet arī

kontroles jautājumos tā jārealizē, neradot liekus šķēršļus tirdzniecības procesiem. Elektroniskās reģistrēšanās sistēmas nepieciešamību nosaka vairāki apsvērumi:

- VID modernizācijas projekti un Starptautiskās konvencijas,
- Muitas pakalpojumu vispārējās kvalitātes uzlabošana,
- Muitas formalitāšu kārtībai nepieciešamo laika un izmaksu samazināšana.
- Korupcijas iespējas rašanās samazināšana,
- Paaugstināt muitas kontroles un riska analīzes efektivitātes līmeni,
- Akcīzes preču aprīte, tās uzraudzības kārtības pilnveidošana,
- Efektīva personāla, finanšu un informācijas resursu izmantošana,
- Personāla kvalifikācijas līmeņa pilnveidošana,
- Samazināt krāpniecības iespējas.

Iepriekšminētie apsvērumi nosaka elektroniskās reģistrēšanās sistēmas nepieciešamību un tēmas aktualitāti. Darba mērķis ir izveidot elektroniskās reģistrēšanās sistēmu muitas kontroles punktam. Darba uzdevumi:

- Sameklēt, analizēt un sistematizēt nepieciešamo informāciju,
- Izpētīt izstrādes pamattehnoloģijas,
- Sistēmu salīdzināšana,
- Izveidot elektroniskās reģistrēšanās sistēmu.

Elektroniskās Informāciju Sistēmas

Informācijas sistēma ir iekārtu, procedūru un personāla kopums, kas ir izveidots, strādā un tiek uzturēts, lai vāktu, uzkrātu, apstrādātu, uzglabātu un izmantotu informāciju.

(VID 2012)

Valsts informācijas sistēma ir strukturizēts informācijas tehnoloģiju un datu bāzu kopums, kuru lietojot tiek nodrošināta valsts funkciju izpildei nepieciešamās informācijas ierosināšana, radīšana, apkopošana, uzkrāšana, apstrādāšana, izmantošana un iznīcināšana (informācijas aprīte).

(VISR) (Ministru Kabinets, 2002)

Valsts un pašvaldības iestādes savu funkciju un uzdevumu izpildes nodrošināšanai veido un uztur dažādas elektroniskās datu bāzes jeb valsts informācijas sistēmas (VIS). VIS ir nozīmīgs informācijas resurss valsts pārvaldei kopumā, jo šādas sistēmas uzkrāj un nodrošina aktuālu informāciju par valsts pārvaldes darbā nepieciešamajiem pamata datu objektiem. VIS darbībai bieži ir nepieciešama informācija no citām VIS. Šim nolūkam iestādes veido datu apmaiņas sistēmas gan starp divām iestādēm, gan izmantojot valsts informācijas sistēmas savietotāju. Informācijas apmaiņā savstarpēji sadarbojas vairākas VIS, kuru darbību regulē Valsts informācijas sistēmu likums.

VIS savieno, lai nodrošinātu datu apmaiņu starp iestādēm. Tādējādi tiek veicināta datu kvalitātes uzlabošana, kas ir viens no būtiskākajiem pārvaldes pakalpojumu kvalitātes nodrošināšanas nosacījumiem. Viens no būtiskākajiem VIS savietojamības jautājumiem ir datu apmaiņas standartizācija, VIS savietotāju izveide un darbība, kā arī to centralizēta savietošana. Pašreiz Latvijā iestāžu informācijas sistēmu centralizētu datu apmaiņu realizē Valsts reģionālās attīstības aģentūras pārziņā esošu Valsts informācijas sistēmu.

(VARAM 2006)

Datu apmaiņai tiek piedāvātas vairākas iespējas. Viena no tādām iespējām ir datņu jeb failu apmaiņa, kad no vienas sistēmas dati tiek eksportēti savukārt otrā sistēmā tie tiek importēti. Šādas iespējas trūkums ir, ka tā nenodrošina to, ka izmaiņas, kas veiktas vienā sistēmā, tai pašā laikā būs pieejamas arī otrā sistēmā. tiešsaistes režīmā tiek nodrošināts tas, ka datu apmaiņa nekavējoties atspoguļojas otrajā sistēmā. Šādas apmaiņas priekšrocības ir, ka izpildes laiku var regulēt. Nozaru savietotājs ir vienots punkts, caur kuru nozares informācijas sistēmas var sadarboties viena ar otru, jo datu apmaiņa tiek veikta ar tiešsaistes režīmu. Valsts informācijas sistēmu savietotājs ir vienota un centralizēti pārvaldīta vide, kas nepieciešama standartizētai un platformneatkarīgai datu apmaiņai starp publiskās pārvaldes reģistriem un informācijas sistēmām. Tai ir vienota platforma un koplietošanas resursi publiskās pārvaldes elektronisko pakalpojumu veidošanai un sniegšanai.

Eiropas Komisija (EK) un Eiropas Savienības (ES) dalībvalstis pieņēmušas lēmumu veidot integrētu elektronisku informācijas apmaiņas sistēmu, kas balstīta uz tirdzniecības sistēmām un šo sistēmu informācijas atkārtotu izmantošanu muitas vajadzībām. Atbilstoši minētajai stratēģijai EK un ES dalībvalstīm jāizstrādā elektroniskas sistēmas, kuras nodrošinās datu apmaiņu gan starp muitas iestādēm valsts teritorijā, kā arī ar ES dalībvalstīm, gan starp muitas iestādēm un citām valsts institūcijām, kas iesaistītas preču muišanas un kontroles procesā, tādējādi nodrošinot elektroniskas jeb bezpapīru muitas vidi. (VID 2012)

Elektroniskās sistēmas palīdz kontrolēt klientu plūsmu un uzlabot pakalpojumu kvalitāti. Elektroniskā sistēma veic datu apstrādi, lai optimizētu procesu, izstrādātu jaunus paņēmienus, lai veiktu ātras korekcijas.

Sistēmas pielietošana dod iespēju:

- samazināt gaidīšanas laiku rindā;
- paātrināt klientu apkalpošanas laiku;
- nodrošināt konfidencialitāti un apkalpošanas ērtumu;
- optimizēt muitas ierēdņu darbu un uzlabot darba kvalitāti;
- saņemt reālos statistikas datus;
- uzlabot personāla darba kvalitāti.

Informācijas apstrāde ir svarīga informācijas sistēmā. Datu ievade, apstrāde un izvade ir nozīmīgākās funkcijas. Būtiski ārējo lietotāju saskarnē ir sniegt informāciju par likumdošanas izmaiņām muitas jomā. Lai sistēma varētu mijiedarboties ar citām informāciju sistēmām, ir jāizmanto jau esošie VID datu apmaiņas protokoli un izmantojamie tehniskie resursi.

Programmprodukta raksturojums

Veicot jauno komponentu izstrādi un esošo komponentu uzturēšanu, jāizmanto jau esošās tehnoloģijas. Visām komponentēm ir jābūt loģiski neatkarīgām – ja viena no komponentēm ir nepieejama pārējām ir jābūt darboties spējīgām un funkcionējošām. Internet lietotnei jābūt intuitīvi viegli saprotamai, ņemot vērā lietotāju datoru zināšanu līmeni. Kā arī interneta vietnē lietotājiem ir jāatrod visa nepieciešamā informācija robežšķērsošanai, lai paaugstinātu robežšķērsošanu zināšanas par atļauto un aizliegto preču ievēšanu/ izvešanu. Un arī visi ar muitas robežas šķērsošanu saistītie noteikumi, kārtības ir jābūt atrodamas vienuviet, lietotāju ērtības labad.

Sistēmai jābūt pietiekoši vieglai, lai netērētu muitas darbinieku laiku apmācībām. No iepriekš minētā sistēmā veidojas 2 lietotāju grupas:

- VID muitas darbinieki;
- juridiskas vai fiziskas personas.

Katrs lietotājs tiek, identificēts pēc piederības, kādai no sistēmas lietotāju grupām, kā arī juridiskām vai fiziskām personām ir identifikācijas numuri. Sistēmas lietotāju grupas tiek veidotas atbilstoši lietotāju izpildāmajām funkcijām un kompetencei.

Šādai sistēmai ir jānodrošina ziņojumu saņemšana un nosūtīšana. Informācijas saņemšanai jābūt bez būtiskas kavēšanās, jāveic precīza un pilna datu analīze. Ir svarīgi arī tādi faktori kā savietojamība, ņemot vērā mūsdienu plašu platformu izvēli. Veiktspēja arī nemazāk ir svarīga, jo transakcijām jābūt izpildītām, lai netiktu veltīgi zaudēts laiks un paātrināti datu analīzi. Drošībai jāatbilst Valsts informācijas sistēmu drošības un lietošanas noteikumiem. Tā kā šo sistēmu var izmantot ne tikai valsts darbinieki, bet arī lietotāji, kuru valodu zināšanas ir atšķirīgas, tad arī nozīmīgi, ka jābūt arī daudzvalodu atbalstam – latviešu, krievu un angļu valodas. Kā arī citi ne mazāk svarīgi faktori.

Izvēloties programmprodukta izstrādes vidi ir būtiski izanalizēt vairākas izstrādes vides, pēc noteiktiem izvēlētajiem kritērijiem, tādiem kā izmaksas, izstrādes iespēju klāsts, izstrādes vides aktualitāte, kā arī iespēja savietot izstrādāto programmproduktu ar jau esošām informāciju sistēmām. Kas arī nav mazāk svarīgi, ja ir nepieciešams saņemt vai nosūtīt datus no/uz kādu citu informācijas sistēmu. Sistēmā ir iespējams veikt atjaunošanu, gan izmaiņas. Ir iespējams pievienot papildus moduļus, neietekmējot elektroniskās reģistrēšanās sistēmu. Iespējams pievienot moduli, ar kura palīdzību varēs iesniedzamos dokumentus nosūtīt elektroniski.

Secinājumi

Darba mērķis ir pamatot elektroniskās reģistrēšanās sistēmas izveides nepieciešamību, kas ļautu paātrināt un uzlabot muitas darbinieku darba organizāciju. Kā arī tas ir viens no jaunākajiem informācijas iegūšanas veidiem. Darbs attīsta iztēli un konceptuālo uztveres spēju. Precīzas konstrukcijas un interaktīvas lietotnes ļauj intuitīvi uztvert uzdevumā iekļauto ideju.

Šobrīd muitas iestādēs nav robežšķērsošanas elektronisko reģistrēšanās sistēmu. Visa formalitāšu kārtošana notiek rindas kārtībā, kavējot ne tikai robežšķērsotājus, bet arī pašu muitas ierēdņu darbu. Mūsdienīga elektroniskās reģistrēšanās sistēma eksistē Igaunijā, kuras gada peļņa pārsniedz 4 miljonus eiro.

Muitas darbinieki varēs paaugstināt savas iemaņas informācijas tehnoloģiju pielietošanā darba procesā. Dažādu uzdevumu risinājumu kombinēšana ar vispārīgām metodēm strukturē domāšanu. Īpaši izstrādāti moduļi sniedz precīzu izpratni likumiem un to pielietojumiem.

Elektroniskā sistēma viegli un ātri palīdz iegūt jaunu informāciju, kā arī to izmantot darba procesā, kas šodien palielina darba efektivitāti, jo elektroniskās sistēmas sniedz jau gatavu rezultātu. Jāakcentē arī tas, ka mūsdienās praktiski viss ir datorizēts, un tas atvieglo darba procesu. Tas savukārt ir svarīgi ne tikai darbiniekiem. Fiziskām personām būtu iespēja jau laicīgi deklarēt ievadamās vai izvedamās preces, lai muitas darbinieki jau laicīgi varētu piemērot kādu no muitas pārbaudes veidiem, preču muitošanas režīmiem, utt.

Darba gaitā tiek pamatota elektroniskās reģistrēšanās sistēmas izveides nepieciešamība muitas kontroles punktam. Šī sistēma ir domāta vieglajiem transportlīdzekļiem ērtākai un ātrākai muitas robežas šķērsošanai jebkurā pieejamā laikā un vietā. Elektroniskās reģistrēšanās sistēma ļauj paaugstināt muitas kontroles un riska analīzes efektivitātes līmeni, samazināt krāpniecības iespējas un vienkāršo muitošanas procesu, samazinot muitas formalitāšu kārtošana nepieciešamo laiku un izmaksas.

Bibliogrāfija

- Ministru Kabinets. [skatīts 29.01.2013]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=62324>
- Regula Nr. 2454/93. (1993). [skatīts 10.09.20112]. Pieejams: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993R2454:LV:HTML>.
- Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija. Valsts informācijas sistēmas. [skatīts 19.11.2012]. Pieejams: http://www.varam.gov.lv/lat/darbibas_veidi/e_parv/vis/?doc=12650.
- VID. E-muita. [skatīts 04.10.2012]. Pieejams: <http://www.vid.gov.lv/default.aspx?tabid=9&id=2094&hl=1>.
- VID 2012. VID iekšējie noteikumi Nr.15 - Muitas fiziskās kontroles kārtība. No VID, 3.jūlijs.
- VID. LATVIJAS REPUBLIKAS MUITAS KODEKSS [skatīts 29.01.2013]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=69497>.
- Valsts informācijas sistēmu reģistrs. [skatīts 28.01.2013]. Pieejams: <https://www.visr.eps.gov.lv/visr/>.

POLICIJAS DARBĪBAS TIESISKĀ REGULĒJUMA ATTĪSTĪBAS KONCEPCIJA

Aleksandrs Matvejevs

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
aleksandrsmatvejevs5@inbox.lv

Abstract

Concept of development of legal regulation of police work

The police in the world is one of the oldest institutions, its importance has always been and still is of a vital significance both for the society as a whole and for all political regimes without exception. First of all is defined by the social and political significance of its extensive immediate law enforcement functions to ensure the established legal order.

Theoretical and organizing legal models of the police functioning undergo a continuous evolution; moreover, the relevant processes are intensifying. But viewpoints as to the police tasks and organization are various depending on national peculiarities and problems to be settled by a specific state at a definite period of time. Just these peculiarities have been and are predominating in every nation's choice of one or other political regime, so also in choosing the organizing legal principle for the police work. The dependence of the police from a specific political regime they are serving as 'a force guarantor' when the regime is changed leads to sweeping reforms of its legal basis, staff, organizing models, work strategy and tactics.

Development of a new police organizing legal model must be commenced by legal regulation improvement of the police area of responsibility, e.g. specifying police objectives, tasks and functions and consolidating police powers by legal standards, their implementation mechanism, as well as organizing cooperation for settling their tasks.

Key words: legislation, regulation, development concept, police work.

Ievads

1. *Pētījuma temata aktualitāte.* Latvijā pastāvošais policijas darbības tiesiskais regulējums ir ietverts likumā „Par policiju” un vairāk nekā 150 tiesību aktos. Likums ir spēkā no 1991. gada 4. jūnija. No likuma spēkā stāšanās laika līdz šim brīdim tas ir grozīts vairāk kā 30 reizes. Neskatoties uz izdarītajiem grozījumiem, policijas darbības tiesiskā regulējuma normas vēl saglabā padomju tiesību politikas iespaidu.

2. Padomju tiesību politika bija pakļauta ideoloģiskās doktrīnas nostādnēm, ignorējot objektīvas sabiedrības intereses un vajadzības (Latvijas tiesību vēsture 2000: 139-140).

3. Policijas darbība orientēta uz represīvām metodēm („Policija ir apbruņota militarizēta valsts vai pašvaldības institūcija...”), nevis uz tiesību pārkāpumu novēršanu un palīdzības sniegšanu iedzīvotājiem (kā publiskās varas civila institūcija), tās attieksme pret sabiedrību, darba stils un darba efektivitātes novērtējums vēl turas pie padomju milicijas darbības principiem (Matvejevs 2005: 60-66).

4. Tiesiskā demokrātiskā valstī represīvās policijas darbības metodes tiek nomainītas ar uzdevumiem, kas saistīti ar sabiedrības drošības un sabiedriskās kārtības nodrošināšanu, kontroli pār noziedzību, tiesībpārkāpumu novēršanu un sociālo pakalpojumu sniegšanu sabiedrībai (Matvejevs 2011: 64-71).

5. *Pētījuma mērķis:* analizēt policijas darbības tiesisko regulējumu un izvirzīt priekšlikumus tiesiskā regulējuma attīstības koncepcijai.

6. Izvirzītais mērķis tika sasniegts, realizējot šādus *pētījuma uzdevumus*: analizējot policijas darbības tiesisko regulējumu pirmās valstiskās neatkarības gados un policijas darbības tiesiskā regulējuma attīstību.

7. *Pētījuma zinātniskā novitāte* ir saistīta ar to, ka autors analizē policijas darbības tiesiskā regulējuma problēmas un izvirza priekšlikumus policijas darbības tiesiskā regulējuma attīstības koncepcijai.

8. *Apkopojojot minēto*, var secināt, ka policijas darbības tiesiskajam regulējumam ir jāattīstās līdzī sabiedrībai. Jāizstrādā policijas darbības tiesiskā regulējuma attīstības koncepcija – izvērtējot spēkā esošos tiesību aktus, to aktualitāti un efektivitāti. Tiesību aktiem policijas jomā jābūt sabiedrībai pieejamiem un pietiekami skaidriem un precīziem, un nepieciešamības gadījumā papildinātiem ar skaidriem noteikumiem, kas ir vienlīdz pieejami sabiedrībai.

Policijas darbības tiesiskais regulējums pirmās valstiskās neatkarības gados

Latvijas Valsts policijas iekārta tika veidota saskaņā ar 1918. gada 5. decembra Tautas Padomē pieņemtajiem „Pagaidu noteikumiem par iekšējās apsardzības organizēšanu”. Pēc ilgām diskusijām par to, vai jaunajai valstij vajadzīga decentralizēta komunālā vai centralizēta policija, pagaidu valdība izšķīrās par *centralizētu policiju*.

Pagaidu noteikumi par iekšējās apsardzības organizēšanu reglamentēja policijas iestāžu izveides kārtību apriņķos, pilsētās, miestos un pagastos, kā arī noteica darbības tiesiskos pamatus.

Pagaidu noteikumi par iekšējās apsardzības organizēšanu noteica policijas *administratīvās varas funkcijas* un *policijas pienākumus tiesu resoru lietās*.

Saskaņā ar pagaidu noteikumiem par valsts iekšējās drošības un kārtības vadību un policijas administratīvām funkcijām policijas pienākumu pildīšanai Latvijas teritorija tika sadalīta 23 atsevišķās administratīvās vienībās. Katra apriņķa apsardzību vadīja un pārzināja no Iekšlietu ministrijas iecelts apriņķa priekšnieks. Ar vietējo apriņķu pašvaldību iestāžu nodibināšanu pēdējās, ja nebija mierā ar ieceltajiem apriņķu vai rajonu priekšniekiem, stādīja priekšā Iekšlietu ministrijai apstiprināšanai jaunus kandidātus.

1929. gadā Satversmes 81. panta kārtībā tika pieņemti Ministru kabineta noteikumi ar likuma spēku – Policijas iekārtas noteikumi. Policijas iekārtas noteikumi noteica, ka policijas uzdevums ir rūpēties par noziedzības novēršanu, pārtraukšanu un vispār apkarošanu, gādāt par sabiedriskās drošības, kārtības, tikumības un miera uzturēšanu, palīdzēt posta un nelaimju gadījumos, kā arī pārzināt sanitāro uzraudzību un izpildīt citus ar attiecīgiem likumiem un noteikumiem uzliktus pienākumus. Policija tika sadalīta kārtības, kriminālajā un politiskajā policijā. Pie kārtības policijas piederēja arī dzelzceļa policija. Policija bija padota Iekšlietu ministrijai, turklāt kārtības un

kriminālās policijas darbību pārzināja Administratīvais departaments, bet politiskās – Politiskā pārvalde.

1933. gadā tika izdots likums par Policijas iekārtu. Policijas iekārta noteica, ka policijas uzdevums ir rūpēties par noziedzīgu nodarījumu novēršanu, pārtraukšanu un vajāšanu, gādāt par sabiedriskās drošības, kārtības, miera un tikumības uzturēšanu, palīdzēt posta un nelaimes gadījumos, kā arī izpildīt citus ar attiecīgiem likumiem, noteikumiem un instrukcijām uzliktus pienākumus. Policija tika sadalīta kārtības, kriminālajā un politiskajā policijā. Pie kārtības policijas piederēja arī dzelzceļa policija. Policija bija padota Iekšlietu ministrijai. Kārtības policijas darbību pārzināja Kārtības policijas departaments, bet kriminālās un politiskās policijas darbību pārzināja Drošības policijas departaments. Kārtības policijas departamenta direktoram bija tieši pakļauti dzelzceļa policijas priekšnieks, prefekti un apriņķu priekšnieki.

Policija kā publiskās varas civila institūcija

Virzībai uz demilitarizāciju bija liela nozīme policijas sistēmas reformas procesā, kas bijušā padomju bloka valstīs sākās 20. gs. 90. gados. Latvijā šis process sastāv no daudziem sarežģītiem elementiem (Eiropas Komisijas ziņojums 1998: 7-53). Līdz šim brīdim policija ir apbruņota militarizēta valsts vai pašvaldības institūcija.

1991. gada 4. jūnija pieņemtā likuma „Par policiju” 1.pantā tika dots policijas definējums: „Latvijas Republikas policija ir apbruņota militarizēta valsts organizācija, kura darbojas Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas sastāvā un kuras pienākums ir aizsargāt personu dzīvību, veselību, tiesības un brīvības, īpašumu, sabiedrības un valsts intereses no noziedzīgiem un citiem prettiesiskiem apdraudējumiem”.

Likums noteica, ka Latvijā tiks veidota „Latvijas Republikas policija” kā Valsts policija (preambula, 1. un 15. pants), kura atradīsies Iekšlietu ministrijas sistēmā, un var tikt veidota pašvaldību policija (preambula, 15. pants, 19. panta pirmā daļa).

Likumā tika nostiprināts, ka Valsts policija atrodas Latvijas valsts centrālās izpildvaras pakļautībā, bet pašvaldību policija – attiecīgās pašvaldības pakļautībā (15. panta trešā daļa), un tās darbojas kā viena no otras neatkarīgas institūcijas (sadarbības forma).

Valsts policija tika veidota kā apbruņota un militarizēta valsts institūcija, tās darbiniekiem tika noteiktas speciālās dienesta pakāpes (1.pants, 2.panta pirmā daļa), kuri savas kompetences ietvaros pārstāv valsts varu (2.panta trešā daļa).

Pašvaldību policija netika veidota kā militarizēta un apbruņota institūcija, uz to tika attiecinātas tikai likuma preambulas, 15. un 19.panta normas. Kaut gan pašvaldības policijas darbiniekiem dienesta pienākumi jāpilda formas tērpā, tiem netika noteiktas speciālās dienesta pakāpes, bet tika ieviestas amatu atšķirības zīmes. Pašvaldības policija tika definēta kā attiecīgās

pašvaldības sabiedriskās kārtības uzturēšanas iestāde, kura darbojas saskaņā ar likuma „Par policiju” 15. un 19. pantu, pašvaldības policijas parauglikuma un attiecīgās pašvaldības apstiprināta nolikuma normu ietvaros.

1994. gada 8. jūnija likuma redakcijā tika grozīts policijas jēdziens, nosakot, ka policija „ir apbruņota militarizēta valsts vai pašvaldības institūcija...” un vēlāk paplašinātas pašvaldības policijas pilnvaras, galvenokārt attiecinot visas tiesību akta normas uz pašvaldību policijas darbību, ja tas īpaši nav atrunāts likuma „Par policiju” atsevišķos pantos. Likumdevējs nav centies paskaidrot, kā izpaužas pašvaldības policija kā militarizēta pašvaldības institūcija, kāpēc pašvaldību policija jāapbruņo.

Likumdevējs nav devis skaidrojumu, kā jāizpaužas Valsts policijai kā militarizētai institūcijai. Ar vārdu „*militarizēta*” to varētu saistīt ar:

- Darbības organizācijas centralizēto sistēmu un vienvadības principu.
- Apmācības aspektiem (militarizētās sistēmās lielāka uzmanība tiek pievērsta ierindas mācībai, fiziskai sagatavotībai).
- Personāla politiku, dienesta gaita karjera ir saistīta ar amatpersonu speciālajām dienesta pakāpēm.
- Policijas taktiku (militarizētā sistēmā, realizējot policijas taktiku, tiek vairāk izmantos spēks, speciālie līdzekļi un kaujas ieroči).
- Bruņojumu (militarizētā sistēmā policija bruņota ar kaujas ieročiem).

Apkopotā Eiropas valstu teorētiskā un praktiskā pieredze pierāda, ka policijas darbība ir efektīvāka tajās valstīs, kurās policija ir *demilitarizēta* un *decentralizēta*.

1997. gada oktobra Eiropas Komisijas ziņojumā „Pārskats par Latvijas policijas organizatorisko un apmācību vajadzību analīzi” tika norādīts, ka tie Eiropas valstu policijas dienesti, kuri veidojušies uz militāru struktūru bāzes, visu laiku cenšas mainīt savu tēlu un attieksmi pret pakalpojumu sniegšanu sabiedrībai. Šī procesa ietvaros agrākās militārās pakāpes tiek pārdēvētas un nosauktas vārdos, kas vairāk piemēroti organizācijai, kura sniedz pakalpojumus. Tika ieteikts Latvijas varas iestādēm izlemt, vai militārās pakāpes ir piemērotas šim tēlam, kā arī pārskatīt pastāvošo pakāpju struktūru un apsvērt, vai nebūtu lietderīgāk nomainīt dienesta pakāpju nosaukumus uz tādiem, kuri atbilst iestādei, kura sniedz pakalpojumus sabiedrībai.

Līdz šim laikam Valsts policija kā apbruņota militarizēta valsts institūcija ir bruņota ar kaujas ieročiem.

1990. gada 7. septembra Apvienoto Nāciju Organizācijas pieņemto pamatprincipu par tiesību sargāšanas amatpersonu spēka un ieroču izmantošanu 2.pantā noteikts, ka „Valdībām un tiesību sargāšanas institūcijām ir jāizveido pēc iespējas plašāks izmantojamo līdzekļu saraksts un jāekipē

tiesību sargāšanas amatpersonas ar dažādiem ieroču un munīcijas veidiem, kas atļautu dažādu spēka un ieroču pielietojumu. Šajā sarakstā ir jāiekļauj ieroči, kas padara pretoties nespējīgu, bet nav letāli lietošanai atbilstošās situācijās ar mērķi arvien vairāk samazināt tādu līdzekļu izmantošanu, kas var izraisīt ievainojumus vai nāvi...”.

Ar 2006. gada 15. jūnija likuma grozījumiem no likuma „Par policiju” tika izslēgts 17., 18., 20., 21. pants. Iepriekš spēkā esošā likuma redakcijā 17. pants noteica kārtības policijas struktūru un funkcijas, bet 18.pants noteica kriminālpolicijas struktūru un funkcijas. Kārtības policija tika veidota pēc pašvaldību administratīvo teritoriju dalījuma, bet kriminālpolicija pēc reģionālā principa. Pašvaldībām tika piešķirtas tiesības kontrolēt kārtības policijas darbību. Likuma 20.pants noteica Policijas departamenta un tam pakļauto apakšvienību kompetenci. Šajā pantā tika noteikts, ka policijas iecirknis ir Latvijas Republikas Valsts policijas sistēmas pamatvienība. Likuma 21. pants noteica kārtību, kādā policijas darbinieki ieceļami amatā un atbrīvojami no amata. Svarīgākais ir tas, ka gan pārvaldes, gan iecirkņa priekšnieks tika iecelts un atbrīvots no amata pēc pašvaldību ieteikuma, bet iecirkņa inspektors pēc saskaņošanas ar pašvaldību.

Autors uzskata, ka iepriekš veiktie likuma grozījumi nav tiesiski pamatoti, jo policija kā valsts izpildvaras sastāvdaļa ir pakļauta sabiedrības kontrolei.

Policijas darbības mērķis

Viens no svarīgākajiem policijas darbības mērķiem ir demokrātiskas kārtības nodrošināšana valstī.

Demokrātiskas kārtības nodrošināšanas galvenās iezīmes ir (Parlamentārā uzraudzība drošības nozarē. Principi, mehānismi un prakse 2004: 52):

- Policijai jāievēro tiesiskums un jādarbojas saskaņā ar profesionālās ētikas kodeksu. Demokrātiskas kārtības uzturēšanā tiek nodrošināta efektīva sabiedrības aizsardzība, vienlaikus ievērojot cilvēktiesības.
- Policijas atbildībai vajadzīga caurskatāmība, uzraudzības, iekšējās un ārējās kontroles mehānismi.
- Demokrātiskas kārtības nodrošināšana ir vertikāls process “no augšas uz leju”, atsaucoties uz atsevišķu personu un kopienas grupu vajadzībām un rūpēm un meklējot sabiedrības uzticēšanos, piekrišanu un atbalstu. Tādējādi tā balstās uz caurskatāmību un dialogu.

Kopienu policijas koncepcija

Ir pieejami daudzi viedokļi un mēģinājumi izskaidrot “*community policing*” terminu. ASV kriminologs P. Hahns (P. Hahn) ir atzinis, ka apkopojot dažādus viedokļus par terminu “*community policing*” un pārējos raksturojošos elementus, var konstatēt, ka šī sadarbības veida izpēte atrodas

nepārtrauktā attīstībā. “*Community policing*” P. Hahns raksturo sekojoši: “Vienalga kā tā tiek saukta: kopienu policija (*community oriented policing*), vai kaimiņu savstarpējā palīdzība (*neighbourhood policing*), vai uz problēmām orientēta policija (*problem oriented policing*), tās ideja ir atbrīvot policijas darbinieku no izolācijas kā vienīgo vientuļo cīnītāju pret noziedzību un padarīt viņu par komandas locekli, kuras resursi ir ne tikai policijas personāls, bet arī vietējās pašvaldības un iedzīvotāji. Tradicionālās policijas represīvās darbības metodes tiek aizstātas ar jauna veida sadarbības procesu, kas ietver sevī kopējo problēmu risināšanu un abpusēju personīgo iniciatīvu” (Hahn 1998: 75).

Autors uzskata, ka kopienu policijas koncepcija ir policijas darba organizēšana atsevišķos iecirkņos un tiešu kontaktu uzturēšana ar iedzīvotājiem. Jo kopiena (angļu valodā- *community*) ir cilvēku grupa, kurus apvieno piederība noteiktai ģeogrāfiskai atrašanās vietai, grupu raksturojošai pazīmei vai idejai. Kopiena var būt mikrorajons, pilsēta, novads, valsts vai nācija. Cilvēku kopienas var attīstīt spēju tikt galā ar savām problēmām. Pašiem kopienas locekļiem ir vislabāk zināms, kādas pārmaiņas viņu kopienā ir nepieciešamas. Lai šādas pārmaiņas notiktu, viņiem ir jāpiedalās kopienā plānoto vai notiekošo pārmaiņu ieviešanā, risināšanā un kontrolēšanā.

ASV zinātnieks H. Goldšteins (H. Goldstein), kurš aktīvi darbojas tiesībpārkāpumu prevencijas izpētē, analizējot policijas sadarbības ar sabiedrību problēmas kopienu policijas koncepcijas ietvaros, ir mēģinājis noformulēt četrus pamatprincipus:

1) tiesībpārkāpumu novēršanas sfēras jautājumiem jābūt aktuāliem un attīstītiem viszemākos policijas darbības līmeņos. Policijai jābūt kā iniciatorei šī darba organizēšanā. Idejai, ka policijas galvenā funkcija ir tikai bīstamo noziedzīgo nodarījumu atklāšana, nav perspektīvas. Visdažādākā veida problēmu, kuras saistītas ar sabiedrības drošības un sabiedriskās kārtības nodrošināšanas jautājumiem, risinājums panākams tikai kopīgi ar sabiedrību un ir policijas prioritārais un centrālais uzdevums;

2) lai nostabilizētu nepieciešamo līdzsvaru starp policijas reaktīvo (pēc notikuma) un proaktīvo (pirms notikuma) darbību, ir nepieciešams attīstīt proaktīvās darbības pusi. Policijas represīvām darbības metodēm (aizturēšana, spēka pielietošana u.c.) ir jābūt pēc iespējas minimizētām un tām jābūt kā palīgīdzeklim atsevišķos neatliekamajos gadījumos vispārējās prevencijas darbībā, kurā savukārt policijai galvenokārt jābalstās uz sabiedrības atbalstu. Kontakta attīstīšana un nostiprināšana ar iedzīvotājiem, organizācijām un to problēmu risināšana, kuras uztrauc sabiedrību, ir šādas prevencijas pamatā;

3) policijas darbinieku apmācībai vairāk jākoncentrējas uz profesionālo iemaņu apgūšanu kopienu vajadzībām, īpaši tādās sadaļās kā: komunikācija vai saskarsmes iemaņas, menedžments

vai darba organizēšana, kopējs darbs ar citām- nepolicejiskām institūcijām un iedzīvotāju grupām (bērniem un jauniešiem, veciem cilvēkiem, agrāk sodītām personām u.c.);

4) līdztekus sadarbības attīstīšanai ar vietējo sabiedrību, policijai jāizstrādā stratēģijas to tiesībpārkāpumu novēršanai, kuri vislielākā mērā uztrauc sabiedrību (Graham 1990: 59).

Pastāv divas tendences sabiedrības un policijas attiecībās:

1) policijas un sabiedrības integrācija uz atklātības un uzticēšanās pamatiem, pilnvērtīga, abpusēji pozitīvus rezultātus sniedoša komunikācija;

2) policija norobežojas no sabiedrības, vērojama noslēgšanās un minimāla komunicēšanās ar sabiedrību, neveicot izskaidrojošo darbu, sniedzot tikai darba rezultātu nepilnīgu atskaiti (Graham 2000: 9).

Secinājumi un priekšlikumi

1. Policijas sistēmas reformai ir būtiska nozīme, valstij pārejot uz demokrātisku pārvaldes formu. Jebkurā demokrātiskā sabiedrībā darbs policijas iestādēs ir civildienests. Virzībai uz demilitarizāciju un decentralizāciju ir liela nozīme policijas sistēmas jomas reformas procesā.
2. Normatīvā aktā, kas regulē policijas darbību, ir nepieciešama precīza izpildvaras administratīvās funkcijas nodalīšana no pārējiem policijas darbības veidiem (kriminālprocesuālās un operatīvās darbības). Policija, pirmkārt, realizē izpildvaras administratīvās funkcijas.
3. Konceptijā ir jānosaka policijas darbības mērķi. Viens no svarīgākajiem policijas darbības mērķiem ir demokrātiskas kārtības nodrošināšana valstī.
4. Normatīvā aktā, kas regulē policijas darbību, ir jānosaka precīza policijas pārvaldes sistēma no valsts un pašvaldību puses. Bez tās policijas darbība zaudē jēgu, jo tās galvenais uzdevums – aizsargāt iedzīvotājus no tiesībpārkāpumiem – objektīvi nevar tikt realizēts ārpus to institūciju kopējās vadības un kontroles, kuras pauž iedzīvotāju gribu un darbojas viņu vārdā. Citādi policijas iestādes un tās struktūrvienības vienkārši pārvērtīsies sevī noslēgtā sistēmā, kas neievēro tautas intereses un tātad nav tai vajadzīga.
5. Katrā novadā vajadzētu izveidot konsultatīvo padomi, kura atbildētu par policijas aktivitāšu kontroli no sabiedrības puses. Tajā varētu ietilpt pārstāvji no personu apvienībām, apsardzes komersantiem, pašvaldībām u.c. valstiskām un nevalstiskām organizācijām, kas iesaistītas sabiedriskās kārtības nodrošināšanā. Šāda padome, rīkojot regulāras sanāksmes, varētu saņemt informāciju par policijas darbību un varētu apspriest strīdīgus jautājumus. Ņemot vērā šīs pārrunas, varētu sastādīt kopīgu sabiedriskās kārtības nodrošināšanas pasākumu plānu novadā, izvirzot konkrētus mērķus, kas ir jāsasniež. Lai nenotiek tā, ka policijas nosaka sev darbības prioritātes, risina problēmas un savā iekšienē atskaitās.

6. Normatīvajā aktā, kas regulē policijas darbību, ir jāietver dažādu tiesību nozaru regulējums, būtiski ir apgrūtināta vienotas normatīvā akta izstrādes juridiskās tehnikas ievērošana. Minētais skaidrojams ar to, ka katrā tiesību nozarē un tās normatīvajā regulējumā tiek lietoti dažādi specifiski termini, kurus nav iespējams lietot normatīvajā aktā, kas regulē policijas darbību kā vienotu un konsekventu terminoloģiju.
7. Problēmas rada katrā tiesību nozarē paredzētā regulējuma nemitīgā attīstība un izmaiņu ieviešana, jo tiklīdz mainās tiesību nozares regulējums, attiecīgi grozījumi jāveic arī normatīvajā aktā, kas regulē policijas darbību, tādējādi radot milzīgu grozījumu apjomu.
8. Izstrādāt policijas darbības tiesisko regulējumu, kas aptvertu policijas iestāžu izveides un pārvaldes jautājumus, kā arī minēto iestāžu darbības dažādus aspektus. Tajā varētu ietvert jautājumus par: policijas iestāžu sistēmu; policijas institūciju mērķiem; darbības principiem; uzdevumiem; tiesībām un pienākumiem; tiesisko bāzi sadarbībai starp policijas iestādēm, kā arī ar sabiedrību; profesionālo ētiku un uzvedību (pamatojoties uz starptautiskajiem tiesību aktiem un zinātniskiem deontoloģijas ieteikumiem).

Bibliogrāfija

- ANO Pamatprincipi par tiesību sargāšanas amatpersonu spēka un šaujamo ierociņu pielietošanu. Pieņemti 8.ANO Kongresā par noziegumu novēršanu un apiešanos ar likumpārkāpējiem, kas notika Kubā, Havannā, no 1990.gada 27.augusta līdz 7.septembrim.
- Graham J. 1990. Crime prevention strategies in Europe and North America.- Finland. HEUNI.
- Graham J. 2000. Crime prevention strategy Community Policing Consortium (2000) Understanding Community Policing: A Framework for Action, in: Willard M, Oliver (ed.), Community Policing, Prentice, Hall.
- Hahn P. 1998. Emerging criminal justice: three pillars for a proactive justice system. London. Sage Publications.
- Latvijas tiesību vēsture (1914 - 2000) 2000. Mācību grāmata juridiskajām augstskolām un fakultātēm. Rīga.
- Matvejevs A. 2005. Valsts policijas darbības efektivitātes vērtēšanas tiesiskie kritēriji.// Administratīvā un Kriminālā Justīcija, 3/2005.
- Matvejevs A. 2007. Valsts policijas pārvaldes un policijas augstākās izglītības reforma. Starptautiskās zinātniski praktiskās konferences materiāli „Policijas augstākās izglītības vadības problēmas” zinātnisko rakstu krājums. Latvijas Policijas akadēmijas izdevums.
- Matvejevs A. 2011. Policijas darbība demokrātiskā valstī. Starptautiskās zinātniskās konferences „Valsts un tiesību aktuālās problēmas” zinātnisko rakstu krājums. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule.”
- Parlamentārā uzraudzība drošības nozarē. Principi, mehānisms un prakse 2004. SIA „Tapals”, Rīga.
- Pārskats „Par Latvijas policijas organizatorisko un mācību darbu” (Eiropas Komisijas ziņojums) 1998. Rīga: Latvijas Policijas akadēmija.
- Pagaidu noteikumi par iekšējās apsardzības organizēšanu. (Pieņemti Latvijas Tautas Padomes sēdē 5. dec. 1918. g.) Pagaidu Valdības Vēstnesis, 1918. g. 1. nr.
- Policijas iekārtas noteikumi. *Valdības Vēstnesis*, 1929, nr. 239; 1930, nr. 14.
- Policijas iekārta. *Valdības Vēstnesis*, 1933, 95. nr., 99. nr.; 1934, 90. un 290. nr.; 1935, 116.nr.; 1936, 134.nr.; 1937, 76.nr.; 1938, 95.nr.; 1939, 77. un 121.nr.

APZĪMĒJUMS N/V MĀCĪBU SASNIEGUMU VĒRTĒŠANĀ: TEORĒTISKIE UN PRAKTISKIE ASPEKTI

Ivans Jānis Mihailovs¹, Ineta Zepa², Juris Zīvarts³

¹ Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, ivans.mihailovs@inbox.lv

² Izglītības kvalitātes valsts dienests, Zigfrīda Annas Meierovica bulvāris 14, Rīga, ineta.zepa@ikvd.gov.lv

³ Rīgas Stradiņa universitāte, Dzirciema iela 16, Rīga. juris.zivarts@ikvd.gov.lv

Abstract

The marking N/V the assessment of the learning outcomes: theoretical and practical aspects

The aim of the article is to activate the issue about the use of the marking “no assessment possible” (n/v) and theoretical and practical issues related to assessment of the learning outcomes, offering their possible solutions. The data available by the authors of the article suggest that a diverse understanding currently exists in Latvia about the marking “n/v” uses in practice and its role in the assessment of learner’s achievements.

The marking “n/v” is used in cases when the learner has arrived and participated in the lesson (lecture), but for some reason his work is not submitted for assessment (for example, put in a bag and carried home) or his work is submitted, but there is nothing from the executable task (for example, a blank page is submitted), or the learner has refused to carry out the task assigned by the educator.

It is important to realize that the marking “n/v” is not comparable to the grading. “N/v” is not an assessment of the learning achievements, but rather informative in nature, which means finding of the fact that the learner, for example, by participating in the lesson, has somehow denied the opportunity to assess his learning outcomes. Since “n/v” is not comparable to the grading, then it is understandable that there may not be effects on the rest of the learning outcome assessments (in points) obtained in the educational process in a given school subject.

Given that, in practice, understanding of the marking “n/v” is ambiguous, it is necessary to provide a more detailed explanation of its nature and importance in the educational process, thus creating a uniform understanding and practice in the use of “n/v” in our country.

Key words: student evaluation, learning outcomes assessment, the marking n/v, the marking n/v use.

Ievads

Izglītības likuma 1. panta 4. punktā ir noteikts, ka izglītība ir „sistemizētu zināšanu un prasmju apguves un attieksmju veidošanas process un tā rezultāts. Izglītības process ietver mācību un audzināšanas darbību. Izglītības rezultāts ir personas zināšanu, prasmju un attieksmju kopums” (Izglītības likums). Līdz ar to, lai konstatētu, vai izglītības procesā ir izdevies sasniegt iepriekš plānoto, izglītības standartos noteiktajam atbilstošu izglītības rezultātu, ir nepieciešams izvērtēšanas instrumentārijs, t.i., vērtēšanas sistēma. Vērtēšana attiecas uz veidiem, kā pedagogs un citi speciālisti, kas iesaistīti izglītojamā izglītošanā, sistemātiski vāc informāciju par izglītojamā mācību sasniegumu līmeni un/vai attīstību dažādās izglītības procesa jomās (mācību, uzvedības un sociālajā) un izmanto to tālāk. (Mācību sasniegumu vērtēšana iekļaujošā mācību vidē. Galvenie politikas un prakses jautājumi).

Šobrīd Latvijas izglītības iestādēs vērtēšanā pārsvarā tiek izmantota 10 ballu skala, tomēr vispārējās un profesionālās izglītības iestādēs (piemēram, klases žurnālos, liecībās, sekmju izrakstos) ir iespējams sastapties ar cita veida apzīmējumiem / ierakstiem, kas faktiski līdztekus tiek izmantoti vērtēšanas procesā, t.i., apzīmējumi, kuriem ir informatīva rakstura nozīme, atspoguļojot izglītojamā dalību (vai tās trūkumu) izglītības procesā. Viens no šādiem apzīmējumiem ir „nav

vērtējuma” (turpmāk – „n/v”), par kura izmantošanu mācību procesā pēdējā laikā (sākot ar 2012.gada vidu) ir daudz un dažādu diskusiju izglītības profesionāļu, izglītojamo un izglītojamo vecāku vidū.

Materiāli un metodes

Zinātniskās literatūras un normatīvo aktu analīze.

Raksta **mērķis** ir raksturot „n/v” izmantošanas mācību procesā teorētiskos un praktiskos aspektus, apvienojot pedagogijas, izglītības vadības un tiesību zinātnes skatpunktus.

Uzsākot „n/v” izmantošanas analīzi izglītībā, atzīmējams Ministru kabineta 2006. gada 19. decembra noteikumos Nr. 1027 „Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem” (turpmāk – MK noteikumi Nr.1027) un Ministru kabineta 2008. gada 2. septembra noteikumos Nr. 715 „Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmetu standartiem” (turpmāk – MK noteikumi Nr. 715) noteiktais regulējums, saskaņā ar kuru tiek vērtēts izglītības procesa rezultāts – izglītojamā mācību sasniegumi. Minētajos MK noteikumos attiecīgi ir noteikti izglītojamo iegūtās pamatizglītības un vispārējās vidējās izglītības vērtēšanas pamatprincipi, taču „n/v” nav norādīts, kā arī trūkst norādes, kādos gadījumos „n/v” būtu izmantojams.

Savukārt no Vispārējās izglītības likuma 39. panta trešās daļas 1. punktā un 48. panta otrās daļas 1. punktā, kā arī Ministru kabineta 2012. gada 28. februāra noteikumos Nr. 149 „Noteikumi par kārtību, kādā izglītojamiem tiek uzņemti vispārējās izglītības iestādēs un atskaitīti no tām, un obligātajām prasībām pārceļšanai uz nākamo klasi” (turpmāk – MK noteikumi Nr.149) 26.1.apakšpunktā noteiktā izriet, ka likumdevējs ir paredzējis iespējamību, ka izglītojamais kaut kādu iemeslu dēļ (objektīvu vai subjektīvu) varētu arī neiegūt vērtējumu kādā no mācību priekšmetiem gadā (semestrī) vai arī kādā no valsts pārbaudījumiem. Šāda situācija var izveidoties, piemēram, ja izglītojamā mācību sasniegumus semestrī vai gadā nav iespējams novērtēt kavējumu dēļ. Taču „n/v” var būt arī citi iemesli.

Tādējādi secināms, ka minētajos normatīvajos aktos ir paredzēta situācija, kad vērtējuma nav. Līdz ar to izglītības iestādes dokumentos veiktais ieraksts „n/v” ir klasificējams nevis kā pedagogu patvaļīgi izvēlēta piktogramma, bet kā ieraksts, kas atbilst normatīvajos aktos noteiktajam.

Pilnīgojot izpratni par „n/v” būtību, visupirms, jāsaprot, ka mācīšanās – mācību darbības rezultātus atspoguļo vērtēšanas rezultāts, t.i., vērtējums, līdz ar to izglītojamajiem par mācību sasniegumiem ir jāsaņem vērtējums ballēs, kas attiecīgi atspoguļojams arī klases žurnālā.

Šajā sakarībā jāatzīmē, ka gadījumos, ja kārtējā pārbaudē mācību sasniegumus nav iespējams novērtēt 10 ballu skalā, tad pedagogam ir iespējams vērtēt tos ar „ieskaitīts” vai „neieskaitīts”, žurnālā ierakstot „i” (ieskaitīts) vai „ni” (neieskaitīts) (sk. MK noteikumu Nr. 1027 22. pielikuma

„Izglītojamā mācību sasniegumu vērtēšana 10 ballu skalā” 2. punktu un MK noteikumu Nr. 715 26. pielikuma „Izglītojamā mācību sasniegumu vērtēšana 10 ballu skalā” 2. punktu).

Savukārt, ja izglītojamais nav ieradies, tad ir konstatējams kavējums, par kuru klases žurnālā izdarāms ieraksts „n” (nav) – kavējis stundu, nevis ieraksts „n/v”, jo Ministru kabineta 2005. gada 18. oktobra noteikumu Nr. 779 „Noteikumi par vispārējās izglītības iestāžu pedagoģiskā procesa organizēšanai nepieciešamo obligāto dokumentāciju” (turpmāk – MK noteikumi Nr. 779) 3.6. apakšpunktā ir noteikts, ka informāciju par izglītojamo nokavētajām mācību priekšmetu stundām iekļauj klases žurnālā.

„N/v” būtība atšķiras no „n” būtības ar to, ka ar ierakstu „n” žurnālā fiksē izglītojamā prombūtni, proti, ka izglītojamais nav bijis stundā, bet ar „n/v” žurnālā fiksē faktu, ka izglītojamais bijis stundā, taču viņa rīcības dēļ mācību sasniegumu vērtēšana pedagogam nebija iespējama. Minētais, protams, neattiecas uz gadījumiem, ja izglītojamais bija atbrīvots (piemēram, sports).

Ņemot vērā, ka kavējumiem var būt dažādi iemesli, tad jāpiebilst, ka izglītības iestādē nodrošināma attaisnoto un neattaisnoto kavējumu uzskaitē. Attaisnota prombūtne ir tad, ja pastāv objektīvi pamatots iemesls, kura dēļ izglītojamais nav varējis piedalīties mācību stundā (piemēram, slimošana). Turpretī neattaisnota prombūtne ir tad, ja, nepastāvot objektīvi pamatotam iemeslam, izglītojamais nav piedalījies mācību stundā (piemēram, apzināti kavējis).

Šajā sakarībā jāatzīmē, ka Ministru kabineta 2011. gada 1. februāra noteikumi Nr. 89 „Kārtība, kādā izglītības iestāde informē izglītojamo vecākus, pašvaldības vai valsts iestādes, ja izglītojamais bez attaisnojoša iemesla neapmeklē izglītības iestādi” (turpmāk – MK noteikumi Nr.89), kas attiecas uz bērniem (no piecu gadu vecuma) pirmsskolas izglītības iestādēs un nepilngadīgiem izglītojamiem vispārējās un profesionālās izglītības iestādēs, noteic, ka gadījumos, ja izglītojamais nav ieradies izglītības iestādē uz mācību sākumu vai kādu mācību stundu un izglītības iestādei nav informācijas par neierašanās iemeslu, izglītības iestāde nekavējoties, bet ne vēlāk kā mācību dienas laikā sazinās ar vecākiem, lai noskaidrotu izglītojamā neierašanās iemeslu (sk. MK noteikumu Nr. 89 6.punktu).

Nodrošinot šī regulējuma pienācīgu ievērošanu, proti, nekavējoši reaģējot uz izglītojamo kavējumiem, par kuru iemesliem izglītības iestādei nav informācijas, ir iespējams panākt, ka gan vecākiem, gan arī pašiem izglītojamajiem kļūst pašsaprotams, ka gadījumos, ja kaut kādu iemeslu dēļ izglītojamais nevar ierasties izglītības iestādē vai nevar ierasties uz kādu mācību stundu, tad par to nekavējoties ir jāinformē izglītības iestāde. Samazinot neattaisnoto kavējumu skaitu, tiek veicināta izglītojamo apzinīga attieksme pret mācīšanos, izglītojamā pienākumu pildīšanu – izglītības programmas apguvi.

Izglītības procesā iesaistītajām pusēm jāsaprot, ka apzinīgu attieksmi pret mācīšanos var panākt, ja pedagogs atbilstoši fiksē izglītojamā rīcību. Proti, ja izglītojamais nav apmeklējis mācību stundu (tostarp stundu, kurā izglītojamajiem jāveic pārbaudes darbs), žurnālā ir izdarāms izglītojamā prombūtni fiksējošs ieraksts „n”, nevis „n/v” vai (kā praksē mēdz gadīties) konkrētajam izglītojamajam izlikts nepietiekams vērtējums, piemēram, 1 balle.

Jāsaprot, ka gadījumos, kad izglītojamais ir „nosebojis” mācību stundu, pedagogam nav tiesību vērtēt ballēs izglītojamā rīcību. Pieļaujot šādos gadījumos vērtējuma izlikšanu, tiek deformēta izglītojamā izpratne par vērtēšanas principiem un vērtēšanas sistēmu kopumā. Proti, ja pedagogs izglītojamam par neierašanos uz mācību stundu, izliek žurnālā mācību sasniegumu vērtējumu ballēs, turklāt tādu pašu kā par slikti uzrakstītu pārbaudes darbu (piemēram, 1 balle), tad izglītojamais pēc būtības var nenākt uz nodarbībām un semestrī saņemt „uzkrāto” vērtējumu – 1 balle, kas attiecīgi nozīmē, ka viņš semestrī ir ieguvis mācību priekšmetā vērtējumu, turklāt tādu pašu kā izglītojamais, kurš, iespējams, ir bijis visās mācību stundās, bet nav varējis iegūt semestrī pietiekamu vērtējumu, proti, par 1 balli augstāku vērtējumu.

Šāda objektīvās realitātes (kavējumu un iegūto vērtējumu) dokumentēšana, iespējams, kādam var būt pieņemama un pat izdevīga, jo nav „jālauza galva” par to, kā panākt no izglītojamā apzinīgu attieksmi pret mācībām.

Var šķist, ka vieninieku rinda žurnālā motivēs izglītojamo sākt mācīties, izmantot izglītības iestādes piedāvātās mācību sasniegumu uzlabošanas iespējas. Taču pēc būtības šāda vieninieku rinda rada apburto loku – izglītojamais nenāk uz mācību stundām, bet pedagogam ir jānodrošina izglītojamajam mācību vielas, kas skaidrota un mācīta mācību stundās, apguve dažās konsultācijās („jāpaveic neiespējamais”), proti, veicot papildu darbu, kas būtu izpalicis, ja sākotnēji tiktu pievērsta atbilstīga uzmanība kavējumu izskaušanas pasākumiem.

Dažādu ierakstu un vērtējumu („n”; „n/v”; vērtējums ballēs; „i” vai „n/i”) izdarīšana ir pedagoga instrumentārijs, kas izmantojams vienīgi tam paredzētam mērķim – objektīvās realitātes atbilstīgai fiksēšanai dokumentos, kā arī attiecīgu secinājumu un turpmāko izglītojamo panākumu un mācību sasniegumu sekmējošu pasākumu īstenošanai. Ja pedagogs šo instrumentāriju izmanto pretēji tam paredzētam mērķim, tad ir apšaubāma pedagoga profesionalitāte un godprātīgums savu amata pienākumu izpildē, kā arī, iespējams, būtu vērtējama viņa atbilstība ieņemamajam amatam.

Nav arī pieļaujams, ka pedagogs izglītojamo reālo zināšanu, prasmju un iemaņu kvantitātes un kvalitātes vērtēšanai paredzēto instrumentāriju izmanto pretēji tam, kā noteikts normatīvajā regulējumā. Turklāt pedagogam jāsaprot, ka vieninieku rinda varētu būt motivators mācīties, taču ne priekš visiem izglītojamajiem. Līdz ar to šāda stratēģija nav atbalstāma un pieļaujama.

Jāatzīmē, ka šāds secinājums būtu izdarāms, ja zina par J.A.Komenska aprakstītajiem sešiem iedzimto spēju tipiem, kas veidojas no trejādu spēju pāru kombinācijām, proti:

- 1) izteiktas un ierobežotas spējas;
- 2) viegli veidojamas un veidošanai nepakļāvīgas spējas;
- 3) tiekšanās pēc zināšanām zināšanu dēļ vai tiekšanās darīt mehānisku darbu. (Komenskis 1992)

Pedagogam būtu jāsaprot, ka objektīvās realitātes atbilstīga dokumentēšana ir vienīgais veids, kā vadīt izglītības procesu un nodrošināt kvalitatīvas izglītības ieguvu izglītojamajiem, vienlaikus apzinoties visu sešu iedzimto spēju tipu esību. Minēto aspektu akcentējis arī Ventspils augstskolas profesors Andrejs Jaunzems: „A tips. Skolēni ar asu prātu, kuri tiecas pēc zināšanām un ir viegli veidojami. Viņi ir pārāki par citiem un uzrāda īpašas spējas nodarbībās. Šiem skolēniem nekā nevajag, izņemot to, lai viņus apgādātu ar zināšanām; viņi aug paši kā dižciltīgi augi;

B tips. Skolēni ar asu prātu, kuri ir gausāki, taču paklausīgi. Viņiem vajadzīga tikai paskubināšana.

C tips. Skolēni ar asu prātu un tieksmi pēc zināšanām, tikai viņi ir neapvaldīti un ietiepīgi. Ja šos skolēnus attiecīgi audzina, no viņiem parasti izveidojas diži cilvēki.

D tips. Mācībās paklausīgi un zinātkāri, bet gausi un kūtri skolēni. Viņi var sekot priekšgalā esošajiem. Kaut arī bērni mērķi sasniegs vēlāk, tomēr viņi būs izturīgāki, tāpat kā tas notiek ar pēdējiem augļiem. Šie skolēni pa lielākai daļai ir sīkstāki nekā apdāvinātie un, ja kaut ko ir apguvuši, tad tik viegli to neaizmirst.

E tips. Aprobežoti un turklāt vienaldzīgi, kūtri skolēni.

F tips. Aprobežoti skolēni ar izkropļotu un ļaunu dabu, viņu stāvoklis lielākoties ir bezcerīgs.” (Jaunzems 2013)

Tādējādi pedagoga rīcībā esošais instrumentārijs veicina uz zināšanām orientētas izglītojamo personības veidošanu. Līdz ar to pedagogs nedrīkst zaudēt objektivitāti un prasīgumu pret izglītojamajiem pat tad, ja izglītojamajiem ir neapzinīga attieksme pret mācībām un klasē kopumā sekmība mācību priekšmetā ir vērtējama kā zema. Pedagogam savs darbs jāveic godprātīgi un vērtēšanas instrumentārijs izmantojams atbilstoši tam noteiktajam mērķim, turklāt rīkojoties saskaņā ar sirdsapziņu – taisnīgi un apzinoties visu minēto iedzimto spēju tipu esību, kas attiecīgi nozīmē, ka izglītojamo grupa ir neviendabīga un tamdēļ ne jau visi var būt teicamnieki (mācību procesa diferenciacija un individualizācija).

Pievēršoties objektīvās realitātes un izglītojamo zināšanu dokumentēšanai, saprotams, ka izglītības iestādes iekšējos noteikumos būtu ietverams regulējums pedagoga rīcībai, saskaroties ar situācijām, kad izglītojamais bijis stundā, taču viņa rīcības dēļ mācību sasniegumu vērtēšana nebija

iespējama. Jo izliekot vērtējumu „1” vai arī izdarot „n/v”, pēc būtības netiek risināta problēmsituācija (piemēram, novērsts uzdotā mājas darba vai pārbaudes darba neizpildes vai neiesniegšanas iemesls), kas attiecīgi nozīmē šādu situāciju atkārtotānos iespējamību arī turpmāk.

„N/v” ir izmantojams gadījumos, kad izglītojamais ir piedalījies mācību stundā, bet kaut kādu iemeslu dēļ savu darbu nav iesniedzis vērtēšanai (piemēram, ielicis somā un aiznesis mājās) vai arī ir iesniedzis darbu, bet tajā nav nekā no izpildāmā uzdevuma (piemēram, iesniegta balta lapa vai arī risināmā uzdevuma vietā ir neizprotams ķēpājums, atveidots ar uzdevumu nesaistīts zīmējums vai arī ietverts pedagogam adresēts apcerējums par uzdevuma neizpildes iemesliem), vai arī izglītojamais mācību stundā ir atteicies pildīt pedagoga uzdoto uzdevumu.

Tādējādi „n/v” ir nevis izglītojamā mācību sasniegumu vērtējums, bet gan informatīva rakstura ieraksts, kuram nevar būt ietekmes uz konkrētajā mācību priekšmetā iegūtajiem mācību sasniegumu vērtējumiem (ballēm). „N/v” arī izmantojams gadījumos, kad izglītojamais pēc ilgstošas attaisnotas prombūtnes ir ieradies izglītības iestādē, bet, piemēram, šajā dienā ir pārbaudes darbs par mācību vielu, kuras apguve attaisnotās prombūtnes dēļ izglītojamajam ir izpalikusi.

Šajā sakarībā jāatzīmē pamatzglītības un vispārējās vidējās izglītības vērtēšanas pamatprincipi, kas attiecīgi noteikti MK noteikumos Nr. 1027 un MK noteikumos Nr. 715., – vērtēšanas regularitātes princips, (pozitīvo) sasniegumu summēšanas princips, vērtējuma obligātuma princips, jo, lai pārliecinātos:

- par izglītojamā iegūtajām zināšanām, prasmēm, iemaņām un mācību sasniegumu attīstības dinamiku (MK noteikumu Nr. 1027 14.5. apakšpunkts);
- par izglītojamā iegūtajām zināšanām, prasmēm, attieksmēm un pilnveidotu turpmāko izglītības procesu (MK noteikumu Nr. 715 16.5. apakšpunkts),

vērtēšanu ir nepieciešams veikt regulāri, taču saprotot, ka „n/v” nesniedz informāciju par izglītojamā iegūtajām zināšanām, prasmēm u. tml., tad to nav iespējams izmantot:

1) pozitīvo sasniegumu summēšanas principa īstenošanā, t.i., iegūtās izglītības vērtēšanā, summējot pozitīvos sasniegumus iegaumēšanas un izpratnes, zināšanu lietošanas un radošās darbības līmenī (sk. MK noteikumu Nr. 1027 14.2. apakšpunktu);

2) sasniegumu summēšanas principa īstenošanā, t.i., iegūtās izglītības vērtēšanā, summējot sasniegumus obligātā mācību satura apguvei (sk. MK noteikumu Nr. 715 16.2. apakšpunktu).

Nemot vērā vērtējuma obligātuma principu, kura īstenošana nozīmē, ka:

- izglītojamam nepieciešams iegūt vērtējumu visos izglītības programmas mācību priekšmetos un valsts pārbaudījumos, izņemot tos mācību priekšmetus un valsts pārbaudījumus, no kuriem izglītojamais ir atbrīvots (sk. MK noteikumu Nr.1027 16.5. apakšpunktu);

– izglītojamajam nepieciešams iegūt vērtējumu visos izglītības programmas mācību priekšmetos un valsts pārbaudījumos, izņemot tos mācību priekšmetus un valsts pārbaudījumus, no kuriem izglītojamais ir atbrīvots (sk. MK noteikumu Nr.715 16.6. apakšpunktu), tad ir jāsaprot, ka „n/v” ir iespējams arī liecībā – dokumentā, ar kuru tiek apliecināta izglītības programmas daļas apguve.

Minētais izriet arī no Vispārējās izglītības likuma:

- 29. panta trešās daļas 1. punktā noteiktā, ka liecību par vispārējās pamatizglītības programmas apguvi izglītojamajam izsniedz, ja: „nav iegūts vērtējums kādā no mācību priekšmetiem gadā vai kādā no valsts pārbaudījumiem.”;
- 48. panta otrās daļas 1. punktā noteiktā, ka liecību par vispārējās vidējās izglītības programmas apguvi izglītojamajam izsniedz, ja: „nav iegūts vērtējums kādā no mācību priekšmetiem gadā vai kādā no valsts pārbaudījumiem.”

Rezumējot, secināms, ka „n/v” ir veicams gadījumos, ja izglītojamais nav ieguvis nevienu vērtējumu attiecīgajā mācību priekšmetā vai nav ieguvis vērtējumu valsts pārbaudījumā.

Jāatzīmē, ka tieši pedagogam ir nozīmīga loma izglītojamo mācību sasniegumu vērtēšanā, jo gan MK noteikumu Nr. 1027 22. pielikuma 7. punktā, gan MK noteikumu Nr. 715 26. pielikuma 4. punktā noteikts, ka – izglītojamā mācību sasniegumu vērtējumu mācību priekšmetā 10 ballu skalā atbilstoši MK noteikumiem, mācību priekšmeta standartam, kā arī mācību priekšmeta programmai konkrētā klasē detalizētāk nosaka mācību priekšmeta pedagogs.

Līdz ar to saprotams, ka izglītības iestāde var noteikt mācību priekšmetos pārbaudes darbu skaitu un saturu, kas ir priekšnoteikums semestra vērtējuma ieguvei. Izglītojamajam, kas ir par to informēts, būtu jāapzinās, kas notiek gadījumā, ja viņa (neattaisnotas) prombūtnes dēļ izpaliek vērtējums kādā no semestra vērtējuma ieguvei noteiktajiem pārbaudes darbiem.

Savukārt, pedagogam, izliekot mācību priekšmetā izglītojamajam semestra vērtējumu, jāievēro normatīvajos aktos noteiktie izglītojamo iegūtās izglītības vērtēšanas pamatprincipi, kā arī jāzina, ka šie principi neparedz izglītojamā mācību sasniegumu vērtējuma samazināšanu, pamatojoties uz „n/v” ieraksta/-u esību.

Aplūkojot vērtēšanu kā stratēģiju, kas atbalsta un stimulē mācīšanos, veicina izglītojamā mācību sasniegumu uzlabošanu un izglītības līmeņa celšanu, jāatzīst, ka vērtēšanas procesā ir iesaistāmas abas puses (izglītojamie un pedagogi), jo tikai šādā mijiedarbē attīstāma izglītojamo kritiskā domāšana, prasme saskatīt un analizēt likumsakarības starp ieguldīto darbu, tā kvalitāti un vērtējumu, attiecīgi paredzot uzvedības korekciju un pasākumus, kas sekmētu iepriekš sasniegto rezultātu uzlabošanu.

Jāatzīmē arī tas, ka pedagoģiskās darbības mērķis ir attīstīt personības iekšējo potenciālu, rosināt izglītojamā zinātkāri mācību procesā un veidot izglītojamo par patstāvīgu, atbildīgu, mērķtiecīgu un pozitīvi domājošu personību.

Tāpēc MK noteikumu Nr. 1027 28. punktā noteiktā (*Mācību sasniegumu vērtēšanas formas, metodiskos paņēmienus, pārbaudījumu apjomu, skaitu, izpildes laiku un vērtēšanas kritērijus nosaka mācību sasniegumu vērtētājs, ievērojot attiecīgā mācību priekšmeta saturu un izglītības iestādē īstenoto pamatizglītības programmu*) un MK noteikumu Nr. 715 28. punktā noteiktā (*„Mācību sasniegumu vērtēšanas veidus, formas, metodiskos paņēmienus, pārbaudījumu apjomu, skaitu, izpildes laiku un vērtēšanas kritērijus nosaka mācību sasniegumu vērtēšanas veicējs šajos noteikumos noteiktajā kārtībā, ievērojot attiecīgā mācību priekšmeta saturu un izglītības iestādē īstenoto izglītības programmu”*) regulējuma sakarībā būtiski atzīmēt, ka pedagogs mācību procesā veicina arī izglītojamo pašvērtēšanas prasmes apguvi. Savukārt ar māku novērtēt savu mācību darbību – mācību sasniegumus – ir cieši saistīts paškritiskums, radoši meklējumi, pašaudzināšana, apzināta un apzinīga mācīšanās. Panākot apzinīgu mācīšanos, pedagogam būtībā nav nepieciešamības pēc „n/v”; izpaliek arī uzdoto darbu neiesniegšanas / neizpildes gadījumi; samazinās to gadījumu skaits, kad izglītojamo mācību sasniegumu attīstība ir nepietiekama, kā arī izpaliek, „cīņa” ar izglītojamo neattaisnotajiem kavējumiem.

Papildus jāatzīmē, ka no šobrīd spēkā esošā regulējuma izriet, ka mācību gada 1.semestra vērtējuma vai 2. semestra vērtējuma neesamība mācību priekšmetā būtībā nozīmē situācijas izveidošanos, kas nepieļauj vērtējuma izlikšanu mācību priekšmetā gadā. Minētais izriet no:

– MK noteikumu Nr. 1027 28.¹ punkta, kas noteic:

„28.¹ Vērtējumu mācību priekšmetā gadā izliek:

28.¹ 1. visās klasēs (izņemot 3. un 6. klasi), ņemot vērā pirmā un otrā semestra vērtējumu, kā arī mācību gada nobeiguma pārbaudes darba vērtējumu;

28.¹ 2. 3. un 6.klasē, papildus ņemot vērā valsts pārbaudījuma vērtējumu.”

– MK noteikumu Nr. 715 28.¹punkta, kas noteic:

„28.¹ Vērtējumu mācību priekšmetā gadā izliek:

28.¹ 1. ņemot vērā pirmā un otrā semestra vērtējumu, kā arī mācību gada nobeiguma pārbaudes darba vērtējumu;

28.¹ 2. eksternim, ņemot vērā nokārtoto eksāmenu vērtējumus.”

Ievērojot iepriekš minēto, saprotams, ka gadījumā, ja izglītojamajam 1.semestrī mācību priekšmetā nav vērtējuma ("n/v"), bet otrajā semestrī ir iegūts vērtējums ("4"), tad pedagogs nav tiesīgs mācību priekšmetā gadā izlikt izglītojamajam vērtējumu („4”).

Atsevišķi aplūkojams gadījums, kad izglītības iestādes saskaras ar situāciju, kurā 18 gadu vecumu sasniegusi persona – izglītojamais ir nolēmis atsevišķus vispārējās vidējās izglītības programmas mācību priekšmetus neapgūt, jo, viņaprāt, tie viņam personīgi nav vajadzīgi un tamdēļ viņš apzināti neierodas uz šo mācību priekšmetu stundām, izvairās no pārbaudes darbiem šajos mācību priekšmetos utt.

Ņemot vērā, ka šādā situācijā pedagogi nevarēs izlikt semestra vērtējumus mācību priekšmetos, kuru apguvi izglītojamais ir faktiski (bez objektīva iemesla) ignorējis, t.i., semestrī būs „n/v”, tad izglītības iestādei pārrunās ar izglītojamo ir jāizskaidro, kādas konsekvences radīs izglītojamā rīcība – vispārējās vidējās izglītības programmas atsevišķu mācību priekšmetu apguves ignorēšana, kā arī jāinformē par iespējamajiem risinājumiem, kas īstenojami, ievērojot normatīvajos aktos noteikto regulējumu. Minētās pārrunas nodrošina to, ka izglītojamais ir informēts, ka:

- 1.1. no Izglītības likuma 4. pantā noteiktā („Obligāta ir no piecu gadu vecuma bērnu sagatavošana pamatizglītības ieguvei un pamatizglītības iegūšana vai pamatizglītības iegūšanas turpināšana līdz 18 gadu vecuma sasniegšanai”) izriet, ka vispārējās vidējās izglītības ieguve nav obligāta;
- 1.2. saskaņā ar MK noteikumu Nr. 149 26.3. apakšpunktā noteikto „*Izglītojamo pārceļ nākamajā klasē: no 10.–11. klases – ja izglītojamais visos izglītības programmā noteiktajos mācību priekšmetos (izņemot priekšmetus, no kuriem izglītojamais ir atbrīvots) ir saņēmis gada vērtējumu, kas nav zemāks par četrām ballēm*”;
- 1.3. saskaņā ar MK noteikumu Nr. 149 43.3. apakšpunktā noteikto, „*Izglītojamo atskaita no izglītības iestādes vispārējās vidējās izglītības programmas šādos gadījumos: izglītojamais ir saņēmis atestātu par vispārējo vidējo izglītību vai liecību par vispārējās vidējās izglītības programmas apguvi.*”

Pārrunu rezultātā izglītības iestāde gūst apstiprinājumu tam, ka izglītojamais ir informēts par minēto regulējumu, ka izglītojamajam ir izskaidrots, ka viņa rīcības rezultātā izglītības iestāde varēs viņam izsniegt nevis *atestātu par vispārējo vidējo izglītību*, bet izglītības programmas daļas apguvi apliecināšu dokumentu – liecību.

Secinājumi

„N/v” ir izmantojams dažādās situācijās, taču, lai apzinātu dažādo izpratni par „n/v” lietojumu, ir nepieciešama viedokļu apmaiņa ar pedagogu profesionālajām organizācijām, kā arī kopīga vienošanās par nepieciešamajiem pilnveidojumiem normatīvajā regulējumā, piemēram, nosakot attiecīgi ieraksta „n/v” lietojuma pamatprincipus, tādejādi veidojot valstī vienotu izpratni un praksi šī ieraksta izmantošanā. Jākonstatē, ka šāda rīcība ir nepieciešama, nodrošinot izglītojamo vienlīdzīgas tiesības uz izglītību, tostarp vienlīdzību mācību sasniegumu vērtēšanā.

Bibliogrāfija

Jaunzems A. Vai ir racionāli izlikt sekmīgu atzīmi nesekmīgam studentam. // Speciālizdevums - Izglītība un kultūra, 28.02.2013. Nr.4 (428); www.izglitiba-kultura.lv.

Komenskis J.A. (1992) Lielā didaktika. Rīga: Zvaigzne .

Mācību sasniegumu vērtēšana iekļaujošā mācību vidē. Galvenie politikas un prakses jautājumi // <https://www.european-agency.org/publications/ereports/assessment-in-inclusive-settings-key-issues-for-policy-and-practice/Assessment-LV.pdf> (sk. 02.02.2013).

Izglītības likums, <http://www.likumi.lv/doc.php?id=50759> (sk. 05.04.0213).

Vispārējās izglītības likums, <http://www.likumi.lv/doc.php?id=20243> (sk. 05.04.0213).

Ministru kabineta 2006.gada 19.decembra noteikumos Nr.1027 „Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem” <http://www.likumi.lv/doc.php?id=150407> (sk. 05.04.0213).

Ministru kabineta 2005.gada 18.oktobra noteikumu Nr.779 „Noteikumi par vispārējās izglītības iestāžu pedagoģiskā procesa organizēšanai nepieciešamo obligāto dokumentāciju” <http://www.likumi.lv/doc.php?id=119480> (sk. 05.04.0213).

Ministru kabineta 2011.gada 1.februāra noteikumi Nr.89 „Kārtība, kādā izglītības iestāde informē izglītojamo vecākus, pašvaldības vai valsts iestādes, ja izglītojamais bez attaisnojoša iemesla neapmeklē izglītības iestādi” <http://www.likumi.lv/doc.php?id=225270> (sk. 05.04.0213).

Ministru kabineta 2008.gada 2.septembra noteikumos Nr.715 „Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmetu standartiem” <http://www.likumi.lv/doc.php?id=181216> (sk. 05.04.0213).

Ministra kabineta 2012.gada 28.februāra noteikumos Nr.149 „Noteikumi par kārtību, kādā izglītojamiem tiek uzņemti vispārējās izglītības iestādēs un atskaitīti no tām, un obligātajām prasībām pārceļšanai uz nākamo klasi” <http://www.likumi.lv/doc.php?id=245006> (sk. 05.04.2013).

THE PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF *FORCE MAJEURE* INSTITUTE IN LITHUANIAN LAW

Giedrius Nemeikšis

Mykolas Romeris University, Laisvės str. 14, Vilnius, Lithuania
g.nemeiksis@inbox.lt

Abstract

The Problems of legal regulation of *force majeure* institute in Lithuanian law

The worldwide economic crisis not only shocked Lithuanian economy, but it also affected the increasing number of lawsuits with request to apply *force majeure* institute because of impossibility of contract performance. Nonetheless, *force majeure* institute has been rarely applied by courts in civil cases even during the hardest stage of economic crisis. So this article analyses in more detail the peculiarities of legal regulation of *force majeure* institute in national legal acts and case law in order to reveal the true reasons of this actual situation. Article analysis focuses only on main problems, i.e. the relevance of *force majeure* institute regulation of the Civil code of the Republic of Lithuania and it's conformance to the own essence and international law; the position of Court of cassation on this issue and the problem of double legal regulation that Civil code and other special legal acts provide. The results of this analysis shows that all problems rise because there are same mistakes in legal regulation of *force majeure* in the Civil code and the alternative legal mechanize provided by Government contradicts with legal regulation of *force majeure* according to Civil code. Finally, Supreme Court of Lithuania is quite strict on this issue, i.e. it considers *force majeure* institute as *ultima ratio* mean and gives priority to *pacta sunt servanda* principle.

Key words: force majeure, superior force, contract law, impossibility of performance, Lithuanian civil law.

Kopsavilkums

***Force majeure* institūta tiesiskās reglamentēšanas problēmas Lietuvā**

Tā kā Lietuvu aptvēra ekonomiskā krīze, tiesās palielinājās civillietu skaits, kurās tiek prasīts piemērot *force majeure* institūtu. Šo tiesību institūts saņēma lielu uzmanību sevišķajā tiesu praksē. Tomēr *force majeure* pat krīzes laikā tika reti piemērots, tāpēc rakstā ir detalizēti aplūkotas *force majeure* institūta reglamentēšanas īpatnības Lietuvas Republikas civiltiesiskajā, citos nacionālajos tiesību aktos un Kasācijas tiesas veidotajā vienotajā tiesu praksē. Raksta analīze koncentrējas tikai uz galvenajām problēmām, t.i. uz Lietuvas Republikas civiltiesiskajā paredzētā *force majeure* institūta regulēšanas piemērotību un atbilstību šī institūta mērķiem un starptautiskajiem tiesību aktiem, Kasācijas tiesas pozīciju par šī institūta piemērošanu, ka arī uz nacionālajos tiesību aktos noteikto divkāršas tiesiskas regulēšanas problēmu. Veiktā pētniecība ir parādījusi, ka visas problēmas rodas tāpēc, ka *force majeure* institūta tiesiskajai regulēšanai, kas noteikta kodeksā, ir zināmas nepilnības. Valdības izveidotais papildus *force majeure* apstākļu atzīšanas mehānisms sakrīt ar šo apstākļu atzīšanu tiesas kārtībā saskaņā ar Lietuvas Republikas civiltiesisko. Kasācijas tiesa ir stingrās pozīcijās šī institūta piemērošanas ziņā, prioritāti apvienojot *pacta sunt servanda* principā.

Atslēgas vārdi: force majeure, nepārvarama vara, līgumtiesības, līguma izpildes neiespējamība, Lietuvas civiltiesības.

Introduction

Since economic crisis has shocked Lithuanian economics in 2008, more and more people and business subjects can't perform their contractual obligations. As a consequence the number civil cases, in which contract parties require to apply *force majeure* institute, dramatically rose. Through this period of time not only this legal institute has been defined in detail but also many important problems, related with practical application of this legal institute and imperfection of legal regulation, have risen. It is much more important to evaluate whether the legal regulation of *force majeure* institute and case law interpretation correspond with its own essence and objectives. Taking into account the fact, that *force majeure* institute is rarely applied by case law even in context of economic crisis, this makes a reasonable doubt about convenient regulation and application of this institute.

The Aim of the Article is to analyse the peculiarities of legal regulations of *force majeure* institute in Lithuanian law in order to reveal the main problems referring to national and international legal regulation, legal doctrine and case law.

Methods: systematic, analogic, logical, comparative and documents' analysis methods.

Abbreviations: CCRL – the Civil Code of the Republic of Lithuania; CCPRL – the Code of Civil Procedure of the Republic of Lithuania; SCL – the Supreme Court of Lithuania; LCCIC – Law on the Chambers of Commerce, Industry and Crafts of the Republic of Lithuania; the Rules – the Rules provided by the resolution of Government of the Republic of Lithuania on 'Exemption from liability in case of *force majeure*' issued on 15th of July 1996 No. 840.

Discussion

Peculiarities of legal regulation of *Force majeure* institute in Lithuanian Law

The legal norms, that regulates impossibility of contract performance due to essentially changed circumstances, is directly provided not only by special Articles 6.127 and 6.212 of CCRL but also indirectly provided by articles of the same Code that regulates consequences of *force majeure* in a case of specific sort of contracts⁵¹. Since Articles 6.212 of CCRL are basically analogous to Article 7.1.7 of UNIDROIT Principles and Article 8: 108 of PECL, both legal doctrine and case law state that this legal institute must be interpreted especially in the context of UNIDROIT Principles (Mikelėnas 1997). Nonetheless legal regulation of *force majeure* in Lithuanian civil law has same peculiarities comparing to international regulation provided by UNIDROIT, PECL or DCFR.

First of all Article 6.212(1) of CCRL provides special list of circumstances which *a priori* mustn't be considered as *force majeure*: 1) an absence in the market of goods needed for the performance of the obligation, 2) lack of the necessary financial resources on the part of the party, 3) violation of their own obligations committed by the contrahents of the debtor. According to Commentary of CCRL these provisions are based on a ground that these circumstances don't fulfil all requirements needed for *force majeure* application (Mikelėnas 2003: 284). In my opinion only a second exception is reasonable enough and it may be under control of non-performing party. A validity of the first exception can be based on a hypothetical situation when realization of raw material is bound in all over the world after making a contract of the purchase/sale so as a consequence there are no goods that seller is obligated to sale. Meanwhile when debtor takes a help from third persons or just uses their service, this situation leads to unfair double standards in context of third exception, i.e. *force majeure* institute can be used only by third persons but not by

⁵¹ e.g. in case of the contract of purchase-sale according to Article 6.333(3) of CCRL or contract of deposit according to Article 6.845 (2) of CCRL and other social norms.

debtor himself. So not only these examples but also the doctrine of law agrees, that this kind of model list of *force majeure* exceptions should be avoided in law and application of *force majeure* should be only a courts competence, i.e. it should be based on narrow investigation, objective evaluation of circumstances in each case (Drazdauskas 2008: 264).

One more peculiarity of legal regulation of *force majeure* institute in Lithuanian law is that Article 6.127(1) provides that *force majeure* not only protects debtor from civil liability but it also provides the automatic extinction of the whole or part of contractual obligation by impossibility of its performance before the obligation was violated by the debtor. Moreover, in the Ruling, issued on 12th of April 2006 in civil case *Vilniaus miesto savivaldybė v. UAB „Baltijos parkingas” ir kt.*, No. 3K-3-273/2006 SCL stated that referring to UNIDROIT Principles, consequences of application of *force majeure* institute shouldn't be understood more generally as “excuse of non-performance by a party”, so non-performance of contractual obligations shouldn't make any usual consequences to a party that has violated obligation. These statements give the impression that each impossibility of contract performance forced by *force majeure* before the obligation has been violated by the debtor automatically leads to the ends of contractual obligations in any cases. This conclusion is false in the context of systematic interpretation with Article 6.212(2) of CCRL that provides temporary exemption of the non-performing party from civil liability for a reasonable period (taking in regard the effect of that impedimental circumstance on the performance of the contract) in the event where the impedimental circumstance is temporary. According to this, the right conclusion is that automatic contract waiver of an obligation by *force majeure* shall be in case of permanent impossibility of contract performance. Moreover it should be noted that PECL principles and DCFR also provides very similar rules for automatic extinction of an obligation.

The last peculiarity of Lithuanian legal regulation of *force majeure* is that debtor should perform his contractual obligations to creditor and even *force majeure* institute can't discharge him from the performance of his obligations. The best example is Article 6.438(4) of CCRL according to which lessee isn't discharged from the performance of his obligations to pay rent to lessor and relinquishes his ownership right due to its destruction by *force majeure*. Actually, we should agree that this position of legislator is quite reasonable because of Part 1 of the same article according to which under a contract of alienation for rent the obligation to pay the rent rests on the lessee and it starts from the moment of transferring lessor's ownership of an immovable thing to the lessee. So as a consequence lessee's property right to immovable thing just disappears but it doesn't make his separate monetary obligation (to pay the rent to lesser) impossible to perform in case of destruction of transferred immovable thing (owner takes a risk of accidental destruction of thing according to Article 4.52(1) of CCRL) (Ambrasienė et al. 2009). Moreover although there are no direct

indication in CCRL, but in my opinion this *force majeure* rule may be applied to the essentially same contracts in analogous situation, i.e. a contract of rent in perpetuity (permanent rent) (Article 6.455 of CCRL), a contract of rent for life (Article 6.459 of CCRL) and a contract of life annuity (Article 6.460 of CCRL).

Case law position

Case law of SCL on this issue is numerous so some important practical observations in application of *force majeure* institute must be taken into account.

First of all, it is important to notice that SCL has already detailed the four main criteria of application of *force majeure* institute using systematic analysis of Article of 6.212 of CCRL and these are: 1) the factors, that caused *force majeure*, wasn't in moment of making contract and their appearance can't be reasonably predicted, 2) contract can't be performed due to these factors; 3) a party that hasn't performed a contract can't control these factors or preclude to appear them; 4) that party of a contract hasn't banded to take risk of appearance of these factors and their consequences⁵². Nonetheless, these quite clear criteria, Courts of lower instance usually make significant errors in application *force majeure* institute in practice if they don't follow a quite strict position of SCL on this issue. Further there is some case law of SCL that confers this.

In the Ruling issued on 4th of February 2004 in civil case *UAB „Linas ir viza“ v. J. L.*, No. 3K-3-273/2004 SCL considered if nature phenomenon (storms and downpours) can be a factor that causes *force majeure* taking into account the climate conditions of Lithuania. First and second instance courts applied *force majeure* institute and stated that meteorological conditions, that farmers can't effect, have a crucial and important influence on agriculture results in the context of difficult Lithuanian weather conditions. Despite this, Court of Cassation didn't agree with these decisions of lower courts and stated that "Lithuanian climate can cause storms and downpours which may even destroy yield, but it isn't so radical, unexpected and unpredictable itself". Each careful enough farmer can and must predict these factors and their consequences before making a contract of growing and selling his agriculture production. So as we can see SCL very strictly considers the unpredictability of factors that may cause *force majeure*.

There is one more very important Ruling of Civil Division of SCL, issued on 6th of June 2012 in civil case *UAB „Pajūrio viešbučiai“ v. AB „Snoras“*, No. 3K-3-268/2012, in which Court considered if worldwide economic crisis can be *force majeure*. On the one hand the Court agrees

⁵² For more information: The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 8th of October 2003 in civil case *L. Š. v. UAB „Paira“*, No. 3K-3-931/2003; The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 4th of October 2010 in civil case *A. Č. v. UAB „Molesta“ ir kt.*, No. 3K-3-370/2010; The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 11th of February 2008 in civil case *R. Jurgelionio firma „Tastos statyba“ v. Kauno miesto savivaldybės administracija*, No. 3K-3-62/2008 and other cases.

with that worldwide economic crisis is well known circumstance, which doesn't need to be proved and it fulfil its strict requirements of unpredictability referring to fact of hard consequences in all over the world that wouldn't appear if this factor would be predicted. On the other hand Court stated that *force majeure* mustn't be an economic crisis situation *per se*, but it must be a concrete circumstance and factor of economics crisis that is directly related with party's contractual activity and may objectively make impossibility of performance of a contract. So SCL doesn't dare to evaluate an unpredictability of economics crisis but it bounds to apply this civil institute by formal requirement of lack of causal link between these unexpected negative circumstances and concrete consequences (second criterion). The Court of Cassation quite strictly interprets its own criteria of *force majeure* institute application.

The problem of double legal regulations of *Force majeure*

In Lithuanian law CCRL isn't the only national legal act that regulates legal relationship related with *force majeure*. According to Paragraph 2 of Article 3 of LCCIC one of the main functions of Association of Lithuanian Chambers of Commerce, Industry and Crafts is administration of certificates that confer *force majeure* fact following to the Rules provided by Government of the Republic of Lithuania. As consequence, there are many important misunderstandings due to this kind of legal regulation.

First of all there is a question about interrelationship between LCCIC (and Rules) and CCRL on this issue. In the Ruling issued on 12th of April 2006 in civil case *Vilniaus miesto savivaldybė v. UAB „Baltijos parkingas ir UAB „Vilniaus parkavimo kompanija“*, No. 3K-3-273/2006 SCL stated that the Rules may be a component of a contract if there is a direct reference to *force majeure* as it is defined in the Rules. Moreover in the Ruling issued on 28th of March 2011 in civil case *UAB „Trevena“ v. T. V.*, No. 3K-3-129/2011 SCL stated that the Rules as executive act has been provided in order to specify norms of LCCIC, but not Articles 6.127 and 6.253 of CCRL. So according these SCL observations and Article 1.3 of CCRL (that prohibits any priority of other legal acts against to the Civil Code) even in case of contract parties' agreement the Rules can be applied to them only in so far as it doesn't contradict to norms of CCRL that regulates *force majeure* institute.

Although SCL hasn't directly considered legal importance of Certificates that confer *force majeure* situation provided according to the Rules and LCCIC, but we can make some important observations on this issue referring to Court decision. In the Ruling issued on 1st of June 2006 in civil case *BUAB „Hronas“ v. UAB „Molesta“*, No. 3K-3-206/2011 SCL Court didn't recognize a fire in building as being *force majeure* and also it didn't consider or refer to a Certificate that confer *force majeure* situation in this case provided by Vilnius Chambers of Commerce, Industry and

Crafts. According to these SCL decision, it can be concluded that these Certificates have no binding power to courts, they are absolutely free in making decisions on application of *force majeure* institute in the context of legal regulation of CCRL. Actually, this conclusion is reasonable and based on fundamental norm of Article 109(1) of the Constitution of the Republic of Lithuania that gives a priority in jurisdiction only to courts and no decisions of other institutions have a binding power to them or even can be equated to courts' judgments. Moreover according to Article 2 of LCCIC the Chambers of Commerce, Industry and Crafts of the Republic of Lithuania is just a non-profit association of business natural and legal persons that works by self-government business principle, but not official state or municipal authority. So according to Article 197(2) of CCPRL which produces a concept of official written evidence, it concludes that these Certificates provided by Chambers of Commerce, Industry and Crafts aren't official written evidence. As a consequence, all information related with a qualification of *force majeure* situation and provided by these Certifications must have *prima facie* power to courts in civil cases.

Conclusions

1. The legal regulation of *force majeure* institute provided by CCRL has some flaws. On the one hand a model list of *force majeure* exceptions should be avoided in legal regulation and application of this legal institute should be only a courts competence. On the other hand automatic contract waver of an obligation by *force majeure* requires a rise of certainty because of false interpretation.
2. The only reasonable peculiarity of legal regulation *force majeure* in Lithuanian law is that in some cases even *force majeure* institute can't discharge debtor from the performance of his contractual obligations to creditor.
3. Case law quite strictly interprets criteria of *force majeure* institute application and underlines the exclusivity of this legal institute and priority of *pacta sunt servanda* principle against *force majeure* institute.
4. Since CCRL doesn't give any priority to other legal acts, Certificates provided by non-court institutions on ground of special law that confirm *force majeure* fact, have no *prima facie* power to courts in order to apply *force majeure* institute in context of CCRL. The executive acts of Government (LCCIC and the Rules) shall be applied to contracting parties agreement only in so far as their norms don't contradict to norms of CCRL that regulates *force majeure* institute.

Bibliography

Legal acts

Law on the Chambers of Commerce, Industry and Crafts of the Republic of Lithuania of November 14, 1995, Law No. I-1093 (Last amended on July 07, 1999, by Law No I-1093). *Valstybės žinios*, No. 99-2201, 1995.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1996 m. liepos 15 d. nutarimas Nr. 840 „Dėl Atleidimo nuo atsakomybės esant nenugalimos jėgos (*force majeure*) aplinkybėms taisyklių patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 1996, Nr. 68-1652.

The Civil Code of the Republic of Lithuania. of July 18, 2000, Law No. VIII-1864 (Last amended on April 12, 2011, No XI-1312). *Valstybės žinios*, No. 74-2262, 2000.

The Code of Civil Procedure of the Republic of Lithuania of February 28, 2002, Law No. IX-743 (Last amended on September 23, 2010, by Law No XI-1032). *Valstybės žinios*, No. 36-1340, 2002.

UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts. Integral version: <http://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2004/integralversionprinciples2004-e.pdf> [01-02-2013].

Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Integral version: http://ec.europa.eu/justice/policies/civil/docs/dcfr_outline_edition_en.pdf [005-01-2013]

Special literature

Ambrasienė D., Baranauskas E., Bublienė D., Cirtautienė S., Galvėnas R., Laurinavičius K., Norkūnas A., Papirtis L.V., Rudzinskas A., Skibarkienė Ž., Stripeikienė J., Švirinas D., Toločko V., Usonienė J. 2009. *Civilinė teisė. Prievolių teisė.: vadovėlis*. Vilnius: Mykolo Riomerio universiteto Leidybos centras.

Drazdauskas S. 2008. *Bendrosios sutarčių teisės vienodinimo įtaka Lietuvos sutarčių teisei*. Doctoral thesis, Social science (01-S). Vilnius: Vilnius university, pp. 263

Mikelėnas V. *Lietuvos Respublikos civilinio kodekso komentaras. Šeštoji knyga. Prievolių teisė I*. Vilnius: Justitia, 2003, pp.284.

Mikelėnas V. *Privatinės teisės harmonizavimas ir unifikavimas: lietuviškas variantas. In Lietuvos teisės tradicijos*. Vilnius: Justitia, 1997, pp. 165-173.

Case law

The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 8th of October 2003 in civil case *L. Š. v. UAB „Paira“*, No. 3K-3-931/2003;

The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 4th of February 2004 in civil case *UAB „Linai ir viza“ v. J. L.*, No. 3K-3-273/2004;

The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 12th of April 2006 in civil case *Vilniaus miesto savivaldybė v. UAB „Baltijos parkingas“ ir UAB „Vilniaus parkavimo kompanija“*, No. 3K-3-273/2006.

The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 11th of February 2008 in civil case *R. Jurgelionio firma „Tastos statyba“ v. Kauno miesto savivaldybės administracija*, No. 3K-3-62/2008;

The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 4th of October 2010 in civil case *A. Č. v. UAB „Molesta“ ir kt.*, No. 3K-3-370/2010;

The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 28th of March 2011 in civil case *UAB „Trevena“ v. T. V.*, No. 3K-3-129/2011

The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 1st of June 2011 in civil case *BUAB „Hronas“ v. UAB „Molesta“*, No. 3K-3-206/2011

The Ruling of Civil Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 6th of June 2012 in civil case *UAB „Pajūrio viešbučiai“ v. AB „Snoras“*, No. 3K-3-268/2012

WHAT TYPE OF SANCTIONS? PROSPECTS OF PRIVATE ENFORCEMENT OF EU COMPETITION LAW IN POLAND

Anna Piszcz

University of Białystok, Faculty of Law, ul. Mickiewicza 1, 15-213 Białystok, Poland
piszcz@uwb.edu.pl

Abstract

What type of sanctions? Prospects of private enforcement of EU competition law in Poland

There are several reasons for my interest in recent works of the European Commission as well as national authorities on a legal framework of antitrust damages actions. Over the years, there has been a systematic shift in how the European Commission addresses private antitrust enforcement. However, different views remain across Europe on the benefits and dangers of this American-style development. This article describes how Poland moves to “ease” private antitrust enforcement. The other question to be investigated in this paper concerns the conditions to be met by Poland to enable to open the doors to private antitrust enforcement. Will we be forced to rethink the balance between public enforcement by competition authority and private sanctions enforced by common courts? Will we have to develop effective group proceedings? The requirements for effective private antitrust enforcement do not differ greatly from those for most EU Member States, thus I hope the article to be interesting also for international audience.

Key Words: sanction, private enforcement, competition law

Introduction

The main aim of this paper is to analyse one aspect of the enforcement of EU competition law, namely private antitrust enforcement, and to discuss some related questions. As a model for a suitable approach to be adopted in relation to the status quo in Poland, I use a set of the most important measures proposed by the European Commission with regard to nine factors said to influence effective private enforcement. This proposal was contained in the European Commission’s White Paper on damages actions for breach of the EC antitrust rules issued on 2 April 2008 (hereafter, the 2008 White Paper)⁵³. Based on the 2008 White Paper it became comprehensible to what extent it is possible to find results with this method and what is worth looking for. The empirical information presented in this paper evolves from fieldwork conducted in Polish regional courts (Polish name: *sądy okręgowe*). The material was collected by means of a questionnaire.

According to the 2008 White Paper, factors which influence effective private antitrust enforcement are as follows: 1) standing (collective redress, standing of indirect purchasers); 2) access to evidence (disclosure *inter partes*); 3) binding effect of decisions by competition authorities; 4) fault requirement; 5) calculation of damages; 6) passing-on of overcharges; 7) limitation periods; 8) costs of damages actions and; last but not least, 9) interaction between leniency programmes and actions for damages. The number of EU Member States pursuing projects

⁵³ http://ec.europa.eu/competition/antitrust/actionsdamages/files_white_paper/whitepaper_en.pdf [23.05.2013].

with regard to the above is barely into single figures, though Germany is a splendid exception⁵⁴. Also United Kingdom seems quite determined to investigate these issues⁵⁵. In many other EU Member States, including Poland, private antitrust enforcement has not succeeded in becoming one of the pivotal points around which contemporary competition policy has revolved.

Discussion

Sanctions for antitrust violations

Polish competition authority – the UOKiK⁵⁶ President conducts over one hundred proceedings per year seeking enforcement of national provisions on the prohibition against anticompetitive agreements and/or abuse of a dominant position. A few of them raise concerns about violations of analogous provisions of EU competition law (Article 101 and 102 of the Treaty on the Functioning of the European Union; hereinafter referred to as TFEU)⁵⁷. Table 1 is intended to provide a useful tool for a further discussion of the list of sanctions which may be imposed on violators of Articles 101-102 TFEU by Polish authorities and/or courts (however, not all of them deserve to be discussed in detail in such a short paper on private antitrust enforcement).

Table 1. **Sanctions for violations of Articles 101-102 TFEU which may be imposed on violators by Polish authorities and/or courts**

Main function Sanctions	Repression and prevention	Compensation	Restitution (in form other than damages)
administrative fines	+	-	-
criminal sanctions ⁵⁸	+	-	-
civil damages	-	+	-

Source: own study

The vertical side shows the main components of the list of sanctions. The horizontal axis shows the functions of sanctions. The matrix provides a helpful way to consider whether every distinguished function is linked to any sanctions. It is seen from the top left-hand corner of Table 1 that there exist sanctions that are likely to bring repression and prevention. At the same time there

⁵⁴ Bundeskartellamt 2011. Antitrust Enforcement by the Bundeskartellamt. Areas of Focus in 2007/2008. http://www.bundeskartellamt.de/wEnglisch/download/pdf/TB_Kurzfassung_E_07-08_Finalx__2_.pdf [23.05.2013], pp. 33-35.

⁵⁵ Department for Business, Innovation and Skills 2013. Private Actions in Competition Law: A Consultation on Options for Reform – Government Response. http://www.biiicl.org/files/6310_10_12_2012_urn_13_501_front_and_back_covers_22-jan-13_private_actions_in_competition_law_a_consultation_on_options_for_reform_government_~_response_pdf.pdf [23.05.2013].

⁵⁶ *Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów* (Office of Competition and Consumer Protection).

⁵⁷ See UOKiK 2013. Sprawozdania z działalności Urzędu.

http://www.uokik.gov.pl/sprawozdania_z_dzialalnosci_urzedu.php [23.05.2013].

⁵⁸ Only in case when anticompetitive behaviour constitutes bid-rigging covered by provisions of the Criminal Code.

are not any public law sanctions – such as so-called remedies⁵⁹ – which would serve for restitution. One should expect the legislature not only to cover a substantial number of the cells in the table, but also to be able to give justification for those which the legislature ignores. Civil damages serve compensatory purposes. However, they have strikingly failed to become a natural part of enforcement of competition law (both EU and national) in Poland. Some said that there had been no final judgment issued regarding antitrust damages in Poland (Błachucki 2011: 18). But no national statistics are kept on antitrust damages actions and, unlike competition authorities in other EU Member States, e.g. Germany (Keske 2010: 231), the UOKiK President has not been given any measures to ensure data collection on antitrust actions in courts (Piszcz 2012: 65).

On the other hand, there are also proceedings pending before the European Commission regarding violations of Articles 101-102 TFEU. Therefore, there is a strong case for saying that there should be introduced amendments to the Polish laws that would facilitate private antitrust enforcement as well as data collection on antitrust actions in courts. I have already argued that there are nine factors which influence effective private antitrust enforcement. It is not possible to review all of them here in full details. I will focus solely on those with regard to which the Polish law already envisages certain special solutions favourable for the victims of competition restraints, i.e. the first and the third factor.

Collective redress

As to standing, under Polish legal provisions, collective redress instrument, to some extent similar to the US “class action”, is allowed. EU competition law stems from the US export of some values across the world⁶⁰. However, the European Commission as the EU competition authority recognised explicitly the need for a US-style mechanism enabling effective “bundling” of individual antitrust damages actions after almost five decades of enforcement of EU competition law that is in the 2008 White Paper. At the end of 2008, the Commission published a Green Paper on consumer collective redress⁶¹ as part of its wider initiative in this field.

In Poland, the Act on the Pursuit of Claims in Group Proceedings⁶² was adopted on 17 December 2009 and came into force on 19 July 2010. A “class action” may be pursued in group proceedings if a group comprised of at least 10 persons (consumers, undertakings, natural persons, legal entities, etc.) files claims of the same type and based on the same or identical factual basis. The Act can be applied only to such issues as consumer protection, as well as product and tort

⁵⁹ See Article 7 of Council Regulation (EC) No. 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty (hereinafter referred to as Regulation 1/2003).

⁶⁰ The American nineteenth-century federal antitrust law was a prototype of its kind. It is striking how little change has occurred over the years in the principal structures of the American Sherman Antitrust Act.

⁶¹ http://ec.europa.eu/consumers/redress_cons/greenpaper_en.pdf [23.05.2013].

⁶² Journal of Laws 2010 No. 7, item 44.

liability (except personal rights' protection). In practice, of course, this includes antitrust claims. Competition law infringements can be thought of as a form of torts and if the requirements (prerequisites) for the tort are met, private damages actions for torts, consisting of a breach of competition law (including EU antitrust rules), can be pursued in group proceedings in Poland (Piszcz 2013: 289).

Is there a dramatic change in Poland as we shift into the above from what we have been doing (or rather not been doing) for several years since the EU accession? The Act does not adopt any specific rules for measuring damages. It does not introduce any presumptions nor does it introduce the concept of a "reverse burden of proof" or even introduce a less stringent standard of proof for plaintiffs in group cases, including antitrust cases. But it contributes to the facilitation or rather improvement of litigation and there are a few ways of doing so. The first is that the court fees are lower (to simplify it, we can say that it is 2% of the claim instead of usual 5% of the claim). The second mechanism is that if the lawyers' fees are based on a contingency fee agreement, the court shall award them not more than 20% of the amount awarded to the plaintiffs, with no further conditions, which is – as a rule – not possible in individual proceedings. The third approach is associated with a competent court. Group actions fall within the competence of regional courts (in Polish: *sądy okręgowe*). Thus, they are judged by a panel of three professional judges whose experience and expertise are likely to allow them to handle such complex cases better than a single professional judge at a district court.

On the other hand, the provisions of the Act show that there are some new difficulties which the Act has brought against private antitrust enforcement. First, in group proceedings, legal representation by a barrister or legal advisor is compulsory for the plaintiff unless the plaintiff is a barrister or legal advisor himself/herself. Second, in cases concerning pecuniary claims the amount of individual claims, which make up the overall group litigation, have to be standardised. If standardisation is not approved by all members, group proceedings will not be allowed by the court. Standardisation can be made in subgroups of at least two participants. Third, what hampers the efficiency of group proceedings is their excessive length and complexity. They are composed of several stages and the manner of distinguishing thereof is a matter of convention (Ereciński, Grzegorzcyk 2013: 38). However, in the course of the proceedings there are numerous orders appealable before final judgment. There are also many time limits that seem too far away. The court first decides *inter alia* (upon motion of the defendant) whether to place the claimant under an obligation to pay a deposit of up to 20% of claim, within at least one month, in order to secure the defendant's costs of the proceedings. The court's decision in this respect is appealable. More importantly, at the end of this initial (preparatory) stage the court decides if the group action is

admissible. Similarly, this decision is appealable. After the decision to examine the case in group proceedings is final and binding, there is an announcement in the press which contains information on the possibility to join the group and time limit for this, of at least one month but not exceeding three months. Then, after statements on joining the group are made, the court sets time limit of at least one month for raising objections by the defendant regarding the membership of particular persons in the group or subgroups. Next, objections are forwarded to the plaintiff and the court sets time limit of at least one month for taking an attitude towards defendant's objections. After the above time limit, the court decides on the composition of the group and this decision is appealable. Then, the court examines the merits of the case and renders the judgment.

The empirical analysis of group actions⁶³ of 2010-2011 proves that with regard to antitrust cases, group proceedings remain lifeless paper promises rather than the reality for victims, including consumers. Only one "class action" regarding competition protection is found to have been filed in Poland (by undertakings) since the Act on Pursuit of Claims in Group Proceedings came into force till the end of 2011. However, it is not an antitrust but an unfair competition action (concerning misleading advertising). The adoption of the Act was motivated by significant reasons such as: improving access to courts; increasing legal protection; improving the administration of justice and judicial economy; relieving courts of the obligation to hear multiple factually similar cases with different plaintiffs; reducing court costs; ensuring consistency of judgments in similar cases. However, none of these has happened in the field of private antitrust enforcement so far. Thus, we should search for ways to improve efficiency of legal solutions, including those regarding group proceedings (I will return to this issue later).

Binding effect of administrative decisions by competition authorities

According to Article 16(1) of Regulation 1/2003, when national courts rule on agreements, decisions or practices under Article 101 or Article 102 TFEU which are already the subject of a Commission decision, they cannot take decisions running counter to the decision adopted by the Commission. They must also avoid giving decisions which would conflict with a decision contemplated by the Commission in proceedings it has initiated. To that effect, the national court may assess whether it is necessary to stay its proceedings.

Access to redress is facilitated when the possibility of so called "follow-on actions" before national courts is preserved. Follow-on actions are simpler to pursue than stand-alone actions. In case of the latter there is a need to prove an antitrust infringement, while in case of the first, damages claims are brought forward on the basis of infringement decisions taken by a competition authority. However, Polish laws do not contain provisions similar to those of Article 16(1) of

⁶³ Statistical data has been gathered in projects No. 524/BMN and 538/BMN.

Regulation 1/2003. It is only the Polish Supreme Court which stated in a resolution⁶⁴ that ordinary courts are competent to decide whether or not an abuse of a dominant position had occurred if such an assessment is necessary to declare an agreement lawful or illegal and thus void (unlike the EU, legal actions constituting an abuse are null and void *ex lege* in Poland). The Supreme Court declared that courts do not have such competences if the UOKiK President has already issued a final decision concluding that an infringement had taken place. In such cases, a final decision of the UOKiK President was binding on the courts. The Supreme Court stressed furthermore that courts should always assess whether it is necessary to stay proceedings, pursuant to Article 177(1)(3) of the Civil Procedure Code⁶⁵, awaiting the conclusion of administrative proceedings already underway before the UOKiK President. Article 177(1)(3) provides that the court may (but is not obliged to) stay its proceedings, *ex officio*, where resolution of the case is dependent upon a prior decision of an administrative authority (such as the UOKiK President). Although the Resolution explicitly concerns a specific group of competition-restricting practices only (dominant position abuses), it can be applied to a wider range of restrictive practices including anticompetitive agreements.

More recently, the Court of Appeals in Warsaw, referring to the above Resolution, determined that an ordinary court in a particular case could determine for itself whether or not it should examine the anticompetitiveness (illegality) of a given conduct, that is, unless administrative proceedings were underway before the UOKiK President in this regard (judgment of 25 November 2009, VI ACa 422/09)⁶⁶. It is unclear whether the Court spoke in line with the Resolution. The Supreme Court allowed courts to independently assess the need to stay their own proceedings awaiting a decision from the UOKiK President. According to the Supreme Court, the discretion of the courts is precluded in this respect only by the existence of a final infringement decision issued by the UOKiK President (seeing as such a decision is binding on the court). The Court of Appeals seems to have gone further than the Supreme Court – its judgment suggests, a contrario, that the very commencement of antitrust proceedings precludes courts from independently examining the anticompetitiveness of a given market conduct.

Any other factors?

There have been no developments likely to facilitate private antitrust enforcement in Poland with respect to other factors determined in the 2008 White Paper. There has been, however, one significant change in regard to evidence. The Polish legislature decided to restructure the whole system of rules of evidence in the trial as of 3 May 2012. The rules on the burden of proof

⁶⁴ Resolution of 23 July 2008, III CZP 52/08, *Monitor Prawniczy* 2009, vol. 2, p. 90.

⁶⁵ Journal of Laws 1964 No. 43, item 296, as amended.

⁶⁶ LEX No. 1120262.

applicable in disputes between undertakings (resolved in commercial proceedings) – the so-called “non-admission of evidence” principle (in Polish: *prekluzja dowodowa*) – were abolished. Currently, instead of them, the general rules contained in Articles 207 and 217 of the Civil Procedure Code are applied. These provisions were amended at the same time and it seems that statutory non-admission of evidence, which used to apply to commercial proceedings, has now been replaced by judicial non-admission of evidence applied to all types of civil law proceedings with all types of parties, including consumers. The previous solution was considered inflexible, but at the same time transparent (Mucha 2012: 6D). The new approach seems to considerably reduce legal certainty for all parties. Under the new approach it is possible that the presiding judge will not permit the parties to file any submissions other than the statement of claim and a response by the defendant (Kosiński 2012: 29).

My response to such grant of more discretionary powers for judges is that this generally right change may discourage potential plaintiffs from pursuing antitrust claims. In particular, this may regard consumers and small undertakings which seem to constitute a considerable part of the total number of victims of competition restraints (note especially that in terms of numbers, small businesses dominate Polish economy). The rule according to which even final consumers not represented by a lawyer are now bound by the principle of judicial non-admission of evidence is very strict for potential antitrust plaintiffs. Thus, my reply, of course, is also that the situation of consumers has notably worsened since the risks connected with litigation have multiplied. If a consumer-plaintiff is not sufficiently familiar with procedures and there is a higher risk that evidence requirements are not met, his/her claim is more likely to fail. The new rules may act as a very significant disincentive for individual consumers to file antitrust lawsuits to the courts.

Conclusions

In the field of collective redress, there exist some barriers through which the Polish system of private antitrust enforcement must pass if it is to grow. Thus, several changes are needed. First of all, the procedural “chain” could be shortened. Second, rules on standardisation could be abolished because they are fiction if the smallest subgroups may comprise two persons. Third, it is also worth considering deleting provisions on a deposit in favour of the defendant and on compulsory legal representation for consumer ombudsmen (who are professionals by definition), as well as lowering the minimum number of claimants.

Moreover, in my opinion jurisprudential developments concerning the prejudicial character of antitrust decisions in Poland should be reflected in legislation in a similar way to that of Regulation 1/2003. The outcomes of the Resolution of the Supreme Court should be codified into positive laws in order to reduce legal uncertainty on the side of the plaintiffs.

Unfortunately, unlike public antitrust enforcement, the private one remains unknown in Poland. Nor can its mainly compensatory role compete with the functions of public antitrust enforcement which include repression and prevention. Indeed, it may be expected that changes in this field are likely to occur only if EU Member States are made by EU to do so.

Recent reforms of the enforcement of competition law in Poland, including EU competition law, do little for private enforcement. When challenged, the UOKiK will probably assure you that large scale efforts are being made to improve enforcement of both EU and Polish competition law. But the draft Amendment Act of the Competition and Consumer Protection Act⁶⁷ and the Civil Procedure Code in its version published in May 2013 hardly touches private antitrust enforcement. The UOKiK issued almost 30-page draft Act⁶⁸ in what seems an initial attempt to address weaknesses of antitrust enforcement. It is certainly not an attempt at a complex reform of antitrust enforcement. It seems to focus on some lessons learnt from other EU Member States in the field of public law sanctions and may be a proof that our legislature cannot withstand the EU informal pressures toward uniformity. Second, instead of being subject to scientific scrutiny, proposals seem to be generated with enormous confidence and in the interest of relatively quick implementation. But the legislative work on which the UOKiK President has concentrated requires not only the UOKiK itself but also multidisciplinary teams whose members between them have broad scientific – both legal and economic – knowledge together with practical experience.

In my opinion, the reform should depend on working equally on issues of public and private enforcement of competition law. Competition authorities and courts approach the fields of – respectively – public enforcement and private enforcement of competition law in different but complementary ways. Therefore appropriate legal provisions on the interaction between leniency programmes (public enforcement) and actions for damages (private enforcement) are very important. We cannot just accept the reality of the conflicts and tensions between the two “cultures” of enforcement and, in order to avoid them, further “block” private antitrust enforcement. The most radical way of instituting the change would be the introduction of evidence rules and limitation periods extremely favourable to antitrust plaintiffs. But in my view, simple increasing the workload of courts cannot be advocated. So, what could and should replace status quo? It could and should be “sustainable antitrust enforcement” based on a balance between public (administrative) and private (civil law) antitrust enforcement. I think that encouraging victims to file damages claims in courts should be our secondary aim. The aim of the reform of the antitrust enforcement system should be, first of all, to decrease the percentage of victims who have not been compensated. Therefore,

⁶⁷ Journal of Laws 2007 No. 50, item 331, as amended.

⁶⁸ Rządowe Centrum Legislacji 2013. Projekt ustawy o zmianie ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów oraz o zmianie innych ustaw. <http://legislacja.rcl.gov.pl/lista/2/projekt/85314/katalog/85367> [23.05.2013].

infringers should be first and foremost persuaded to compensate their victims voluntarily, which can be done by the national competition authority in the course of public antitrust enforcement.

Bibliography

- Błachucki M. 2011. Sądownictwo antymonopolowe w Polsce – historia i ustrój. Warszawa: UOKiK.
- Bundeskartellamt 2011. Antitrust Enforcement by the Bundeskartellamt. Areas of Focus in 2007/2008. http://www.bundeskartellamt.de/wEnglisch/download/pdf/TB_Kurzfassung_E_07-08_Finalx__2_.pdf [23.05.2013].
- Department for Business, Innovation and Skills 2013. Private Actions in Competition Law: A Consultation on Options for Reform – Government Response. http://www.biicl.org/files/6310_10_12_2012_urn_13_501_front_and_back_covers_22-jan-13_private_actions_in_competition_law__a_consultation_on_options_for_reform__government__response_.pdf [23.05.2013].
- Ereciński T., Grzegorzczak P. 2013. Effective Protection of Diverse Interests in Civil Proceedings on the Example of Polish Act on Group Action. In: Recent Trends in Economy and Efficiency of Civil Procedure. Materials of International Conference. 9-10 of May 2013. Vilnius: Vilnius University Press, pp. 23-50.
- European Commission 2008. Green Paper on consumer collective redress. http://ec.europa.eu/consumers/redress_cons/greenpaper_en.pdf [23.05.2013].
- European Commission 2008. White Paper on damages actions for breach of the EC antitrust rules. http://ec.europa.eu/competition/antitrust/actionsdamages/files_white_paper/whitepaper_en.pdf [23.05.2013].
- Keske S.E. 2010. Group Litigation in European Competition Law. Antwerp – Oxford – Portland: Intersentia.
- Kosiński P. 2012. Prekluzja dla wszystkich. Radca Prawny. Vol. 124.
- Mucha J. 2012. Ciężar wspierania postępowania i granice dyskrecjonalnej władzy sędziego w świetle znowelizowanych przepisów Kodeksu postępowania cywilnego. Radca Prawny. Vol. 126.
- Piszc A. 2012. Still-unpopular Sanctions: Developments in Private Antitrust Enforcement in Poland after the 2008 White Paper. In: Yearbook of Antitrust and Regulatory Studies. Vol. 5(7). Warszawa, pp. 55-77.
- Piszc A. 2013. Polish Civil Procedure and Antitrust Enforcement – Recent Developments from the Standpoint of Efficiency. In: Recent Trends in Economy and Efficiency of Civil Procedure. Materials of International Conference. 9-10 of May 2013. Vilnius: Vilnius University Press, pp. 278-293.
- Rządowe Centrum Legislacji 2013. Projekt ustawy o zmianie ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów oraz o zmianie innych ustaw. <http://legislacja.rcl.gov.pl/lista/2/projekt/85314/katalog/85367> [23.05.2013].
- UOKiK 2013. Sprawozdania z działalności Urzędu. http://www.uokik.gov.pl/sprawozdania_z_dzialalnosci_urzedu.php [23.05.2013].

THE SUBJECT QUALIFICATION REQUIREMENT FOR THE PARTIES TO AN AGENCY AGREEMENT

Marta Stepnowska

The John Paul II Catholic University of Lublin (KUL), National Defence University Warszawa
mstepnowska@o2.pl

Abstract

Parties to an agency agreement are: the party receiving the order i.e. the commercial agent and the ordering party i.e. the principal. Prior to the amendment of the Civil Code in 2000, the provisions of the Code did not provide for any limitation as to the legal capacity of the parties to the agency agreement. The general provisions of the Civil Code relating to the subjects of civil law relations applied. Thus, according to Art. 1 of the Civil Code the parties of civil law relations may be natural persons and legal entities and under Art. 33¹ of the Civil Code existing organizational entities without legal personality, to which the legislation grants legal capacity (i.e. legal entities without corporate status). The amendment to the Civil Code concerning the agency in its Article 758 of the Civil Code introduced the subject qualification requirement for both parties to an agency agreement. The fundamental importance for the adjustment of the legislation of Central and Eastern European countries, including Poland, to the *acquis communautaire* has a White Paper adopted in December 1994. Changes to the agency agreement are due to economic considerations, and most often the requirements of Directive 86/653/EEC of 18 December 1986 on the coordination of the laws of the Member States relating to self-employed commercial agents. In my view, these changes were not dictated by the provisions of the Directive, since any limitations as to the subjects explicit in the Directive consist in listing of the subjects to which the provisions do not apply. However, the directive does not require qualifications on both parties of the agreement.

Key words: an agency agreement, an agent, a principal, an entrepreneur, business activity.

Entities acting as parties to an agency agreement

Parties to an agency agreement are: the party receiving the order i.e. the commercial agent and the ordering party i.e. the principal. Prior to the amendment of the Civil Code in 2000, the provisions of the Code did not provide for any limitation as to the legal capacity of the parties to the agency agreement.⁶⁹ The general provisions of the Civil Code relating to the subjects of civil law relations applied. Thus, according to Article 1 of the Civil Code the parties of civil law relations may be natural persons and legal entities and under Article 33¹ of the Civil Code existing organizational entities without legal status⁷⁰, to which the legislation grants legal capacity (i.e. legal entities without corporate status).

The amendment to the Civil Code concerning the agency in its Article 758 of the Civil Code introduced the subject qualification requirement for both parties to an agency agreement. The fundamental importance for the adjustment of the legislation of Central and Eastern European

⁶⁹ The Act of 26 July 2000 amending the Act - the Civil Code (Journal of Laws No. 74, item. 857), further referred to as the Civil Code.

⁷⁰ These include: partnerships as well as residential communities and ordinary associations. There has been much controversy about such entities in literature - some favour distinguishing them as a third group of subjects: A. Wolter, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1986, p. 201. In contrast however: S. Grzybowski, [in:] *System prawa cywilnego, vol. I, Część ogólna*, Warszawa 1974, p. 292. It should be noted that the law, which has not yet entered into force, of 14 February 2003, amending the Civil Code and certain other laws in its added Article 33¹ (1) of the Civil Code, which reads: "To the organisational units not being legal entities, to which the legislation grants legal status, relevant provisions concerning legal entities shall apply", will provide explanation to the problem of legal entities without corporate status.

countries, including Poland, to the *acquis communautaire* has a White Paper adopted in December 1994.⁷¹ For the issue of an agency agreement the content of an annex to the White Paper is of the greatest significance; the chapter covering the civil law mentions Council Directive No. 86/653/EEC of 18 December 1986 on the coordination of the laws of the Member States relating to self-employed commercial agents.⁷² It pointed out that the associated countries should consider the introduction to their laws of regulations on independent commercial agents on the basis of the standards set out in the Directive or the adaptation of existing regulations to these standards.⁷³ It was also stressed that commercial agents play a hugely important role in business, and discordant provisions in national laws that regulate their activity may impact adversely their competitiveness and effectiveness of their actions.⁷⁴ An agency agreement was considered an effective and essential way of running business activity within business trading.⁷⁵

Changes to the agency agreement are due to economic considerations, and most often the requirements of Directive 86/653/EEC. In my view, these changes were not dictated by the provisions of the Directive, since any limitations as to the subjects explicit in the Directive consist in listing of the subjects to which the provisions do not apply.⁷⁶ However, the Directive does not require qualification of both parties to the agreement.

Mutually professional nature of an agency agreement

It is obvious that the amendment to an agency agreement gave it anew a typically commercial nature. Anew, because the provisions of the Commercial Code of 1934 treated the agency agreement as a unilaterally qualified contract (the agent had a buyer's attribute).⁷⁷ When agencies were regulated in the Civil Code of 1964, the legislator abandoned this subject limitation. The new regulation returned to the subjects qualifications not just on the part of the agent. According to Article 758 (1) of the Civil Code, the principal is to be an "entrepreneur" and the agent is to commit to obligations "within the business of their own undertaking." By this means, the Act *expressis verbis* stressed, on the one hand, the autonomy and independence of the agent when

⁷¹ F. Emmert, M. Morawiecki, *Prawo Europejskie*, Warszawa-Wrocław 2002. Ed. III amended., p. 24, M. Górka, *Biała Księga Komisji Europejskiej*, PL 1996, no. 2, p. 184.

⁷² Council Directive of 18 December 1986 on the coordination of the laws of the Member States relating to self-employed commercial agents (86/653/EEC), published [in] Official Journal of European Communities 382/17/1986. Translation of Directive 86/653, E. Rott-Pietrzyk, PPHZ 2000, vol. 19/20, p. 360 f.

⁷³ E. Rott-Pietrzyk, *Umowa agencyjna w prawie polskim a standardy europejskie*, KPP year VII: 1998 no. 1, p. 29, L. Ogieńko, E. Rott-Pietrzyk, *O potrzebie zmiany przepisów o umowie agencyjnej*, GdSP 1999, vol. V, p. 276.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ Article 1 (3) and Article 2 (1) of Directive 86/653/EEC.

⁷⁷ Regulation of the President of the Republic of Poland of 27 June 1934 - The Commercial Code (Journal of Laws No. 57, item. 502)

making transactions under an agency agreement, and on the other hand, the difference between the agency agreement and other agreements, in particular employment contracts.⁷⁸

The provisions of the Civil Code do not clarify the meaning of the phrase "within the business of their own undertaking," or the term "entrepreneur." The Act gives a definition of an undertaking in the substantive sense (Article 55¹ of the Civil Code) and explains what shall be involved in a legal action with an undertaking as a subject matter (Article 55² of the Civil Code). When the Act of 14 February 2003 amending the Civil Code and other laws entered into force, the general provisions, i.e. section III: "Entrepreneurs and their designations" regulated the concept of an entrepreneur (Article 43¹ of the Civil Code) and modified the concept of the undertaking (Article 55¹ of the Civil Code).⁷⁹

Until the entry into force of the law it was helpful to use the definitions and provisions concerning an entrepreneur contained in other normative acts. In particular, the following acts:

1. Act of 19 November 1999. Business Activity Act.⁸⁰
2. Act of 15 December 2000 on competition and consumers protection.⁸¹
3. Act of 16 April 1993 on combating unfair competition.⁸²
4. Act of 20 August 1997 on the National Court Register.⁸³
5. Act of 28 February 2003 - Insolvency and Restructuring Act⁸⁴

Ad. 1 Pursuant to Article 2 (1) of the Act business activity is a paid activity in the field of production, trade, construction, services as well as in the field of prospecting, exploration and exploitation of natural resources, carried out in an organized and continuous way. According to Article 2 (2) of the Act an entrepreneur is a natural person, a legal entity or a company without legal personality, which on their own behalf professionally undertake and carry out business

⁷⁸ I. Ślęczowska, *Zmiany w kodeksie cywilnym - cz. II. Umowa agencyjna*, Wspólnota 2000, no. 50, p. 35.

⁷⁹ According to the added Article 43¹ of the Civil Code "An entrepreneur is a natural person, legal entity or an organizational unit referred to in Article 33¹ (1) of the Civil Code, running on their own behalf a business or professional activity. The justifications of these changes draw attention to the independent nature of the future definition in the civil law relations together with the fact that the scope of this definition is to cover a wider range of subjects than the one provided in business activity regulations, with exclusions listed there. More in; *Projekt nowelizacji Kodeksu cywilnego dotyczącego osób prawnych, przedsiębiorców i przedsiębiorstw z dnia 26 października 2000 r.*, Przegląd Legislacyjny 2000, no. 4, pp. 157-168, H. Fedorowicz, A. Łukasiewicz, Nowelizacja części ogólnej Kodeksu cywilnego – z myślą o przedsiębiorcach, Rzeczpospolita 2003, no. 8.

⁸⁰ Journal of Laws No. 101, item 1178, further referred to as Business Activity Act.

⁸¹ Journal of Laws No. 122, item 1319.

⁸² Journal of Laws No. 47, item 211, as amended.

⁸³ Consolidated text: Journal of Laws of 2001 No 17, item 209.

⁸⁴ Journal of Laws No. 60, item. 535. The Act entering into force on 1 October 2003 (with the exception of Articles 451, 454-470, 481, 482, which would be valid from the date of Poland's accession to the European Union) would replace the Bankruptcy Act and the Debt Conciliation Proceedings Act of 24 October 1934.

activities referred to in paragraph 1.⁸⁵ According to paragraph. 3 of this Article, business partners in civil law partnerships are treated as entrepreneurs within their business activities referred to in para. 1.

As stated in Business Activity Act both the agent and the principal may be entities, referred to in Article 2 (2) of the Act, which professionally on their own behalf undertake and carry out business activity in an organised and continuous way. The activities of the principal, however, may take the form of any kind of activity listed in Article 2 (1) of Business Activity Act.

Agency activity may also take the form of civil law partnership, which is regulated by Articles 860-875 of the Civil Code.⁸⁶ It results from these provisions that a partnership is an agreement under which partners strive to achieve a common economic purpose by acting in a manner indicated in the agreement. At this stage the issue should be clarified whether all or only individual partners should be treated as agents (Article 2 (3) of Business Activity Act justifies the acceptance of individual partners⁸⁷). In the agency agreement, however, they can act either jointly or severally.⁸⁸ If they act jointly, the party should be identified by names of all the partners and separately of the agent himself, where the agent's obligations is not binding upon any other partner.

The excerpt "within the business of their own undertaking" indicates the exclusion from the definition of agency agreements of any contractual activity undertaken by entrepreneurs outside the scope of their undertaking. This means that only professionals may be parties to an agency agreement. If one were to refer to Business Activity Act to assess the professionalism of parties to an agency agreement, one would encounter problems related to the limitation of its application as provided in Article 3 of the Act (which states that the provisions of the Act do not apply to production activity in the scope listed in the article.) Following that, even if the principal acts professionally on their own behalf in an organized and continuous way, but in the field of production of e.g. agricultural crops, they are not recognized under that law as entrepreneur.⁸⁹

Ad. 2. Article 4 (1) defining the term entrepreneur refers to Business Activity Act expanding the definition contained in sections a) to c)⁹⁰ according to the object, which it regulates.

⁸⁵ More in J. Sieńczyło-Chlabicz, *Działalność gospodarcza i przedsiębiorca na gruncie ustawy prawo działalności gospodarczej*, PPH 2000, no. 4, pp. 16-17, C. Kosikowski, *Pojęcie przedsiębiorcy w prawie polskim*, PiP 2001, no. 4, pp. 20-32,

⁸⁶ T. Wiśniewski, T. Wiśniewski, *Umowa agencyjna według kodeksu cywilnego*, Warszawa 2001, p. 21.

⁸⁷ , by J.W. Katner "They only are legal subjects in business trading", *Sytuacja prawna spółki cywilnej na tle nowego prawa działalności gospodarczej*, PPH 2001, no. 1, p. 19.

⁸⁸ T. Wisniewski, *Umowa...*, op. cit, p 22.

⁸⁹ J. Frąckowiak, *Ustawodawstwo dotyczące przedsiębiorców*, PPH 2000, no. 1, p. 8.

⁹⁰ Article 4 (1), in addition to the reference to the definition provided on Business Activity Act, states that an entrepreneur is:

„ a) natural and legal person as well as organisational unit without a legal status, to which the legislation grants legal capacity, organising or rendering services of public utility nature, and which are not business activity within the meaning of the provisions on Business Activity Act,

Ad. 3 In Article 2 of the Act it was accepted that entrepreneurs mean natural and legal persons and organisational units without the legal status, which by performing, even casually, paid or professional activity participate in the business activity.⁹¹

Ad. 4 A specific definition of an entrepreneur is found in the Act in its Article 36, where entrepreneurs are considered the subjects to which the obligation of registration in the National Court Register applies. The provision of this article contains exhaustive list of these subjects.⁹²

In conclusion, it should be noted that until the time the definition of the entrepreneur in the general provisions of the Civil Code became valid (i.e. until the Law of 14 February 2003 amending the Civil Code entered into force), which in an unquestionable manner allowed to identify the range of professional entities that might act as parties to an agency agreement, one had in this respect to follow the instructions under the existing statutory definitions.

Ad. 5 An entrepreneur under Article 5 (2) of the Act is a natural person, legal entity or organisational unit without a legal status, to which a separate law grants legal status, running on their own behalf a business or professional activity. Article 5 (1) points out that the provisions of the Act apply to debtors who are entrepreneurs, unless the law provides otherwise.

Conclusion of an agreement by parties without the required qualification

As it was earlier mentioned, the amendment of the regulations on agency agreement gave it a typically commercial character and in reference to the subjects qualification in agency relationship, special attention should be paid to a situation referred to in Article 764⁹ of the Civil Code. The Article reads as follows: "The agreements referred to in Article 758 (1) of the Civil Code, concluded between an agent and a person who is an entrepreneur, the provisions of this title shall apply, with the exception of Article 761-761², Article 761⁵ and Article 764³-764⁸ of the Civil Code." This Article allows the possibility of concluding an agency agreement by a principal who is not an entrepreneur, yet it shows at the same time the consequence of the absence of such a requirement, which implies that the established regulations may not be applied to an agreement of that kind. The application of provisions of a typically commercial nature was excluded. These are the provisions of Article 761 of the Civil Code on commissions receivable by the agent on transactions concluded during the period covered by the agency agreement and commissions

b) natural person exercising a profession on their own behalf and account or performing activity in the frame of exercising such profession,

c) natural person having control of stocks or shares ensuring at least 25% voting rights in the bodies of at least one undertaking, or having control, as referred to in para. 13, over at least one undertaking, even if not conducting business activity within the meaning of the provisions on Business Activity Act, provided that this person takes further activities subject to antitrust control as referred to in Article 12."

⁹¹ For more on the concept of an entrepreneur within the meanings of the Act, J. Szwaja, [in:] *Ustawa o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji. Komentarz*, ed. J. Szwaja, Warszawa 2000, p. 86.

⁹² A. Kidyba, *Prawo handlowe*, Warszawa 2002, ed. 3, p.50., J. Szwaja, [in:] *Ustawa ...*, op. cit, p. 87

receivable on transactions concluded after a period covered by the agency agreement (Article 761² of the Civil Code), Article 761⁵ of the Civil Code on obligation of the principal to provide the agent with a statement of receivable commission and information ensuring control of the amount of commission and Article 764³ -764⁸ of the Civil Code granting compensatory benefits to the agent.⁹³ These exclusions are mandatory, which means that in this regard the parties do not have full freedom to shape the content of the agreement. In the above commented case, the agreements are only similar to an agency agreement.⁹⁴ *Ratio legis* of Article 764⁹ of the Civil Code provides that such agreements, with the exception of particular cases, are also subject to the provisions of Title XXIII. These provisions should be applied in these cases directly and not respectively.⁹⁵

The Act ignores the circumstances and consequences of the agency agreement concluded with a non-entrepreneur agent as well as between the parties without subject qualification. In these two cases, there is a problem of the relevant applicable provisions and the question arises as to which regulations apply to agreements between such parties. The wording of Article 750 of the Civil Code would prejudice the need to apply the provisions on commission agreement, but closer in this case is an agency agreement. Therefore, the provisions of the latter should be applied *by analogy*, but with the previously indicated exceptions.⁹⁶

Performing obligations under agency agreement by subcontracting to third parties

Our legislation provides for the principle that the debtor has no responsibility for personal performance of obligations (Article 356 (1) of the Civil Code). There are exceptions to this rule and one of them, the "nature of obligation" can be applied to the agency agreement. Therefore, the agent does not have the flexibility in deciding on whether to subcontract a third party in order to fulfil their commitment. In view of the regulatory gap in provisions on agency concerning this issue Article 738 of the Civil Code shall apply by analogy. Thus, the agent may entrust to a third party the performance of their obligations only if it results from the agreement, the custom or if circumstances so require.⁹⁷ In this case, they are obliged to immediately notify the principal of the

⁹³ Justification of the exclusion of these articles precisely. Rott-Pietrzyk, *Umowa agencyjna po nowelizacji...*, op. cit., pp. 248-250.

⁹⁴ J. Pokrzywniak rightly points out, "Although this agreement is not an agency agreement, the legislator names one of the parties "an agent", while it would be clearer and more consistent to set it only as "a party receiving an order." J. Pokrzywniak, *Po obu stronach zaufania: Obowiązek lojalności w zmienionej regulacji umowy agencyjnej*, Rzeczpospolita 2001, no. 106/5879.

⁹⁵ T. Wiśniewski, [in:] *Komentarz do Kodeksu cywilnego, Księgą trzecia: Zobowiązania*, vol. 2, ed. G. Bieniek, Warszawa 2002, Ed. 4 amended, p. 454

⁹⁶ E. Rott-Pietrzyk, E. Rott-Pietrzyk, *Umowa agencyjna po nowelizacji (art. 758 - 764⁹ k.c.)*.Komentarz, Zakamycze 2001, p. 250.

⁹⁷ Supreme Court in its judgement of 26 November 1998., I PKN 458/98 (OSNAP 2000, No. 3, item 94) concluded that the clause possible in commission agreements allowing performance of the obligation by a third party, a substitute (Article 738 (1) in conjunction with Article 750 of the Civil Code), is not permitted in employment contracts (Article 22 (1) of the Labour Code). It should be noted that this distinguishes agency from employment agreement.

person and a place of residence of their substitute. If the agent has the right to the use of a substitute and completed the above obligation, they are responsible only for lack of due diligence in choosing the person of their substitute (Article 738 (1) sentence 2 of the Civil Code.) If the agent neglected the obligation to notify the principal, or they could not entrust the performance of their obligation to any other person, they are responsible according to the provision set out in Article 474 of the Civil Code, jointly with their substitute (Article 738 (2) sentence 2 of the Civil Code.)

In case of performing the commission by an agent the proxy, Article 106 of the Civil Code will apply. Thus, the agent's right to establish other proxies may be under a power of attorney, the law or a legal relationship on which a power of attorney is based. Actions of a substitute affects directly the legal sphere of the principal.

Authority of a substitute agent does not repeal the agents mandate as the main representative.⁹⁸ Here, the responsibility of a substitute for the damage caused to the principal is based on the general principles under Articles 415 of the Civil Code. Still, the responsibility of the main agent is based on Article 474 of the Civil Code.

It should also be noted that if an agent is the proxy, Article 106 of the Civil Code is not applicable.⁹⁹

Bibliography

- Emmert F., Morawiecki M., *Prawo Europejskie*, Warszawa-Wrocław 2002, Ed. III amended, p. 24,
M. Górka, *Biała Księga Komisji Europejskiej*, PL 1996, no. 2.
Frąckowiak J., *Ustawodawstwo dotyczące przedsiębiorców*, PPH 2000, no. 1.
Katner J.W. „Tylko oni mają podmiotowość prawną w obrocie gospodarczym”, *Sytuacja prawna spółki cywilnej na tle nowego prawa działalności gospodarczej*, PPH 2001, no. 1.
Kidyba A., *Prawo handlowe*, Warszawa 2002, ed. 3.
Kosikowski C., *Pojęcie przedsiębiorcy w prawie polskim*, PiP 2001, no. 4.
Kruczałak K., *Prawo handlowe .Zarys wykładu*, Warszawa 2001.
Ogieńko L., Rott-Pietrzyk E., *O potrzebie zmiany przepisów o umowie agencyjnej*, GdSP 1999, vol. V.
Pazdan M., [in:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, vol. I, edited by K. Pietrzykowskiego, Warszawa 1999
Pokrzywniak J., *Po obu stronach zaufania: Obowiązek lojalności w zmienionej regulacji umowy agencyjnej*, Rzeczpospolita 2001, no. 106/5879.
Rott-Pietrzyk E., *Umowa agencyjna w prawie polskim a standardy europejskie*, KPP year VII: 1998 no. 1.
Rott-Pietrzyk E., *Umowa agencyjna po nowelizacji (art. 758 - 764⁹ k.c.).Komentarz*, Zakamycze 2001.
Ślęczowska I., *Zmiany w kodeksie cywilnym - cz. II. Umowa agencyjna*, Wspólnota 2000, no. 50.
Szwaja J., [in:] *Ustawa o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji. Komentarz*, edited by J. Szwaji, Warszawa 2000.

⁹⁸ M. Pazdan, [in:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, vol. I, edited by K. Pietrzykowskiego, Warszawa 1999, p. 311.

⁹⁹ Article 63 of the Commercial Code introduces a complete prohibition of the power of attorney transfer. More broadly, A. Kidyba, *Prawo...*, op. cit., pp. 113-114, K. Kruczałak, *Prawo handlowe .Zarys wykładu*, Warsaw 2001, pp. 121-122.

Sieńczyło-Chlabicz J., *Działalność gospodarcza i przedsiębiorca na gruncie ustawy prawo działalności gospodarczej*, PPH 2000, no. 4.

Wiśniewski T., [in:] *Komentarz do Kodeksu cywilnego, Księgą trzecia: Zobowiązania*, vol. 2, edited by G. Bieńka, Warszawa 2002, ed. 4 amended,

Wolter A., *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1986, p. 201. In contrast however: S. Grzybowski, [in:] *System prawa cywilnego, vol. I, Część ogólna*, Warszawa 1974.

Act of 26 July 2000 amending the Act - the Civil Code (Journal of Laws No. 74, item. 857).

Act of 19 November 1999 - Business Activity Law (Journal of Laws No. 101, item 1178)

Act of 15 December 2000 on competition and consumers protection (Journal of Laws No. 122, item. 1319).

Act of 16 April 1993 on unfair competition (Journal of Laws No. 47, item. 211, as amended.)

Act of 20 August 1997 on the National Court Register (Journal of Laws of 2001, No. 17, item. 209)

Act of 28 February 2003 - Law on Insolvency and Restructuring (Journal of Laws No. 60, item. 535).

Regulation of the President of the Republic of Poland of 27 June 1934 - The Commercial Code (Journal of Laws No. 57, item. 502)

Supreme Court's judgment of 26 November 1998., I PKN 458/98 (OSNAP 2000, No. 3, item 94.)

Projekt nowelizacji Kodeksu cywilnego dotyczącego osób prawnych, przedsiębiorców i przedsiębiorstw z dnia 26 października 2000 r., Przegląd Legislacyjny 2000, no. 4, pp. 157-168,

Council Directive of 18 December 1986 on the coordination of the laws of the Member States relating to self-employed commercial agents (86/653/EFC), [in] Official Journal of European Communities 382/17/1986. Translation of Directive 86/653, E. Rott-Pietrzyk, PPHZ 2000, vol. 19/20.

IEKŠĒJĀS KĀRTĪBAS NOTEIKUMI BRĪVĪBAS ATŅEMŠANAS IESTĀDĒS

Māris Stivrenieks

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401

maris.stivrenieks@inbox.lv

Abstract

The meaning and essence of custodial sentence arises from the criminal sentence implementation regulating legislation. The basic principles of punishment implementation are providing processes of punishment implementation regime and resocialization (social behavior and means of social rehabilitation) of prisoners. In prisons with an order of head of prison there is strictly determinate daily agenda, providing a whole range of constraints to ensure supervision of sentenced and without of any possibility to commit new criminal offenses.

Internal rules of prison determinate internal procedures organization in prison. Internal order (or procedures) can be achieved not only with number of restrictions but also with implementation of balanced resocialization program actions, which are also called dynamic security. A major role in it makes prison staff and their relationship with sentenced, that should be built on the basis of cooperation and trust, and not on sentenced obligation to unconditional obedience. Also legal provisions must be clear and precise both to prisoners and prison's staff.

Key Words: regulations, sentence enforcement, convict, regime.

Brīvības atņemšanas soda jēga un būtība izriet no kriminālsoda izpildi reglamentējošiem normatīvajiem aktiem. Pamatojoties uz Latvijas Soduzpildes kodeksa (turpmāk - LSIK) 11.panta piekto daļu un 47.panta pirmo daļu, 2006. gada 30. maijā tika pieņemti Ministru kabineta noteikumi Nr. 423 „Brīvības atņemšanas iestādes iekšējās kārtības noteikumi” (turpmāk - Noteikumi). Noteikumi nosaka brīvības atņemšanas iestādes iekšējās kārtības organizāciju. Brīvības atņemšanas soda mērķis ir efektīvi piemērot notiesātajam visus LSIK noteiktos soda izpildes noteikumus, tādējādi nodrošinot personas resocializāciju un tiesisku uzvedību pēc soda izpildes. Brīvības atņemšanas soda izpildes pamatprincipi ir noteikti LSIK 20.¹ pantā, un tie ir *soda izpildes kārtības (režīma) un notiesāto resocializācijas (sociālās uzvedības un sociālās rehabilitācijas līdzekļi) procesa nodrošināšana. Brīvības atņemšanas soda elementi ir forma (soda veids un tā izpildes kārtība - režīms) un saturs (notiesātā resocializācija – sociālās uzvedības korekcija un sociālā rehabilitācija). Šiem soda elementiem ir jābūt savstarpējā līdzsvarā, un neviens no tiem nedrīkst dominēt pār otru* (Šileikiste 2012: 1). Reglamentēta dienas kārtība, kas paredz noteiktu laiku ikdienas pasākumiem, tostarp, ēdienreizēm, skaitliskajām pārbaudēm vai darbam, ir svarīga soda izpildes mērķu sasniegšanai un drošības nodrošināšanai ieslodzījuma vietā. *Tie, kuriem nerūp rūpes par tuvāko, velti zaudē laiku* (Kostantīno 1993: 8). Brīvības atņemšanas soda izpildē ir svarīgi racionāli sabalansēt drošības, režīma un resocializācijas pasākumus atbilstoši notiesātā individuālajām vajadzībām.

Režīms brīvības atņemšanas iestādēs pilda dažādas funkcijas. Režīms reglamentē notiesāto dzīvesveidu un kārtību. Ieslodzījuma vietās jānodrošina ne tikai apsardzes un resocializācijas funkcijas, bet arī režīms un iekšējā kārtība. Tikai šo visu funkciju kopums var nodrošināt un

garantēt ieslodzījuma vietās drošību un izvīzīto soda mērķu sasniegšanu. *Nozīme ir vienīgi soda efektivitātei* (Judins 2003: 11). Protams, liela loma tajā ir arī ieslodzījuma vietu personāla un notiesāto savstarpējām attiecībām, kurām būtu jābūt veidotām uz sadarbības un uzticēšanās pamata, bet nevis uz notiesāto pienākumu bezierunu izpildi. *Cilvēkdrošība, laba valsts pārvalde un cilvēktiesību ievērošana kļūst par realitāti tikai tad, kad cilvēka tiesību un brīvību ideja kļūst par katra indivīda tikumisko nepieciešamību...* (Zahars 2011: 35).

Notiesāto uzņemšanu brīvības atņemšanas iestādē nosaka noteikumu 13. punkts, kur noteikts, ka *ar brīvības atņemšanas iestādes priekšnieka rīkojumu izveidotā notiesāto izvietojšanas komisija nosaka, kurā brīvības atņemšanas iestādes nodaļā, vienībā un kamerā notiesātais ievietojams (ņemot vērā brīvās vietas kamerās, notiesāto psiholoģisko saderību, izglītības līmeni un veselības stāvokli)*. Pamatojoties uz noteikumu 45.4 punktu, *notiesātajiem ir aizliegts smēķēt neatļautā vietā*. Notiesātie, atrodoties ieslodzījuma vietās, drīkst smēķēt ieslodzījuma vietas administrācijas norādītajās vietās. Diemžēl notiesātajiem, kuri atbilstoši savai režīma pakāpei uzturas kameru tipa telpās, smēķēšanai paredzētu vietu un telpu nav, kā rezultātā notiesātie smēķē kamerās, kurās uzturas arī nesmēķējošie notiesātie. Pamatojoties uz iepriekš minēto, Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments ar 2012. gada 22. jūnija spriedumu lietā Nr. A42696509 atzina IeVP rīcību par prettiesisku, nenodrošinot nesmēķētājiem veselīgu vidi. Pamatojoties uz likuma Par tiesu varu 16. pantu, ka *spriedumam ir likuma spēks, visiem tas ir obligāts un pret to jāizturas ar tādu pašu cieņu kā pret likumu* un Satversmes 111. pantu, kur noteikts, ka *Valsts aizsargā cilvēku veselību...*, autors iesaka veikt grozījumus noteikumu 13. punktā un izteikt šo punktu sekojošā redakcijā – *„Ar brīvības atņemšanas iestādes priekšnieka rīkojumu izveidotā notiesāto izvietojšanas komisija nosaka, kurā brīvības atņemšanas iestādes nodaļā, vienībā un kamerā notiesātais ievietojams (ņemot vērā brīvās vietas kamerās, notiesāto psiholoģisko saderību, izglītības līmeni, veselības stāvokli un nodrošinot veselīgu vidi)”*.

Saskaņā ar noteikumu 29. punktu, *lai pildītu notiesāto audzināšanas uzdevumus atbilstoši audzināšanas darba formām — intelektuālajai, ētiskajai, estētiskajai, fiziskajai audzināšanai un darbaudzināšanai, organizē individuālos un grupu audzināšanas darba pasākumus — nodarbības formālās un neformālās izglītības programmās, resocializācijas programmās, pārrunas un konsultācijas, sporta spēles un lietišķās mākslas nodarbības*. *Audzināšanas darbu brīvības atņemšanas iestādēs veic pedagogi, psihologi, sociālie darbinieki un kapelāni*. Pēc Ieslodzījuma vietu pārvaldes interneta vietnē publicētās informācijas „Preses konference par aktualitātēm ieslodzījuma vietās”, ieslodzījuma vietās brīvības atņemšanas sodu izcieš 6030 ieslodzītie, ar kuriem strādā 19 psihologi, 14 sociālie darbinieki un 13 kapelāni. Šie publiski pieejamie dati norāda uz to, ka psihologu, sociālo darbinieku un kapelānu skaits ir ļoti mazs, tas neļauj ieslodzījuma

vietām pienācīgā apjomā un kvalitātē veikt audzināšanas, sociālo un psiholoģisko darbu. Šī problēma tika apkopota un analizēta jau 2009. gada 9. janvāra Ministru kabineta rīkojuma Nr.7 „Ar brīvības atņemšanas sodu notiesāto personu resocializācijas koncepcija” informatīvajā daļā. Koncepcijā tika norādīts, *ka IeVP pašreizējais personāls esošajā funkcionālā sadalījumā nevar nodrošināt notiesāto resocializācijas modeļa īstenošanu bez papildus amata vietām resocializācijas personālam*. Diemžēl situācija ieslodzījuma vietās resocializācijas personāla jomā nav mainījies. 2013. gada 9. aprīlī Ministru kabinets pieņēma Ministru kabineta noteikumus Nr. 191 „Notiesātā resocializācijas īstenošanas kārtība”, kuri paredz IeVP palielināt resocializācijas personāla skaitu 2014. un 2015. gadā piešķirto budžeta līdzekļu ietvaros, tas ļauj cerēt, ka situācija resocializācijas personāla jomā uzlabosies.

Brīvības atņemšanas iestādes administrācija veicina un vada notiesāto jaunrades iniciatīvas. Saskaņā ar noteikumu 39. punktu notiesātie var *izmantot personiskos mūzikas instrumentus, materiālus un instrumentus māksliniecisko un lietišķās mākslas izstrādājumu izgatavošanai...* Veicot noteikumu 39. punkta un 11. pielikuma analīzi, autors nonāk pie secinājuma, ka brīvības atņemšanas iestādēs notiesātajiem ir tiesības izmantot personīgos mūzikas instrumentus, kurus notiesātais var saņemt caur pienesumiem vai sūtījumiem. *Cietumi savā ziņā atspoguļo šīs sabiedrības vērtības, pēc kurām viņi dzīvo* (Койл 2002:13). Noteikumu 1. pielikums nosaka *priekšmetu un pārtikas produktu sarakstu, kurus notiesātajiem ir atļauts glabāt*, bet noteikumu 8. pielikums nosaka *pārtikas produktu un priekšmetu sarakstu, kurus notiesātais drīkst iegādāties brīvības atņemšanas iestāžu veikalos*. Diemžēl šo noteikumu 1. un 8. pielikumā mūzikas instrumenti netiek minēti. Ņemot vērā iepriekš minēto, nepieciešams papildināt šo noteikumu 1. pielikumu, papildinot priekšmetu un pārtikas produktu, kurus notiesātajiem ir atļauts glabāt, ar 1.16. punktu – *„personīgos mūzikas instrumentus. Mūzikas instrumenti tiek glabāti brīvības atņemšanas iestādes priekšnieka norādītajās telpās un izmantoti dienas kārtībā paredzētajā laikā”*.

Saņemot brīvības atņemšanas iestādes administrācijas atļauju, notiesātie kamerās un koplietošanas telpās dienas kārtībā noteiktajā laikā var lietot personiskos radiouztvērējus, televizorus un tiem pievienojamās videospēles. Ja notiesātais pārkāpj brīvības atņemšanas iestādē noteikto dienas kārtību attiecībā uz televizoru, radiouztvērēju vai citas personīgās sadzīves tehnikas izmantošanu, pamatojoties uz noteikumu 42. punktu *brīvības atņemšanas iestādes administrācija ir tiesīga uz laiku līdz diviem mēnešiem izņemt personīgo sadzīves tehniku un nodot glabāšanā brīvības atņemšanas iestādes noliktavā*. LSIK 70. pants nosaka disciplinārsodus personām, kurām ir atņemta brīvība. Šī kodeksa 70. panta 1¹. punkts nosaka, ka *ieslodzījuma vietas priekšnieks kā disciplinārsodu ieslodzītajam var aizliegt izmantot personīgo televizoru vai radiouztvērēju (bez balsu ieraksta iespējām) uz laiku līdz vienam mēnesim un likt to nodot glabāšanā brīvības*

atņemšanas iestādes noliktavā vai atdot personām, kas to nodevušas lietošanā notiesātajam. Veicot noteikumu 42. punkta un LSIK 70. panta 1¹. punkta analīzi, autors nonāk pie secinājuma, ka personīgās sadzīves tehnikas izņemšanas nosacījumi un termiņi atšķiras un ir pretrunīgi. Ņemot vērā iepriekš minēto, autors iesaka veikt grozījumus noteikumu 42. punktā, izsakot šo punktu sekojošā redakcijā - „*Ja notiesātais pārkāpj brīvības atņemšanas iestādē noteikto dienas kārtību attiecībā uz televizoru, radiouztvērēju vai citas personīgās sadzīves tehnikas izmantošanu, brīvības atņemšanas iestādes administrācija ir tiesīga uz laiku līdz vienam mēnesim izņemt personīgo sadzīves tehniku un nodot glabāšanā brīvības atņemšanas iestādes noliktavā vai atdot personām, kas to nodevušas lietošanā notiesātajam*”.

Noteikumu 85. punkts nosaka, ka *brīvības atņemšanas iestādes priekšnieks notiesātajiem disciplinārsodu uzliek ar rakstisku lēmumu*, kura paraugs ir apstiprināts šo noteikumu 15. pielikumā. LSIK 71. panta 5. daļa nosaka, ka *uzlikto sodu notiesātais var apstrīdēt Ieslodzījuma vietu pārvaldes priekšniekam Administratīvā procesa likumā noteiktajā kārtībā. Sūdzības iesniegšana neaptur soda izpildi. Ieslodzījuma vietu pārvaldes priekšnieka lēmumu var pārsūdzēt Administratīvā procesa likumā noteiktajā kārtībā...* . Noteikumu 15. pielikumu „*Lēmuma par soda piemērošanu notiesātajiem*” sadaļā, kur notiesātais parakstās par to, ka ir iepazīstināts ar lēmumu un izskaidrotas viņa tiesības, ir noteikts, ka „*esmu informēts par tiesībām, ka 10 dienu laikā lēmumu var pārsūdzēt prokuroram vai Ieslodzījuma vietu pārvaldes priekšniekam.*” Ņemot vērā iepriekš minēto, autors iesaka veikt izmaiņas noteikumu 15. pielikumā un ieslodzīto tiesības izteikt sekojošā redakcijā - „*uzlikto sodu notiesātais var apstrīdēt Ieslodzījuma vietu pārvaldes priekšniekam Administratīvā procesa likumā noteiktajā kārtībā. Sūdzības iesniegšana neaptur soda izpildi. Ieslodzījuma vietu pārvaldes priekšnieka lēmumu var pārsūdzēt Administratīvā procesa likumā noteiktajā kārtībā*”.

Pamatojoties uz iepriekš minēto, autors iesaka sekojošu risinājuma variantu:

1. Veikt grozījumus Noteikumu 13. punktā un izteikt šo punktu sekojošā redakcijā – „*Ar brīvības atņemšanas iestādes priekšnieka rīkojumu izveidotā notiesāto izvietošanas komisija nosaka, kurā brīvības atņemšanas iestādes nodaļā, vienībā un kamerā notiesātais ievietojams (ņemot vērā brīvās vietas kamerās, notiesāto psiholoģisko saderību, izglītības līmeni, veselības stāvokli un nodrošinot veselīgu vidi)*”.

2. Papildināt šo Noteikumu 1. pielikumu, papildinot priekšmetu un pārtikas produktu, kurus notiesātajiem ir atļauts glabāt, ar 1.16. punktu – „*Personīgos mūzikas instrumentus. Mūzikas instrumenti tiek glabāti brīvības atņemšanas iestādes priekšnieka norādītajās telpās un izmantoti dienas kārtībā paredzētajā laikā*”.

3. Veikt grozījumus Noteikumu 42. punktā, izsakot šo punktu sekojošā redakcijā – „Ja notiesātais pārkāpj brīvības atņemšanas iestādē noteikto dienas kārtību attiecībā uz televizoru, radiouztvērēju vai citas personīgās sadzīves tehnikas izmantošanu, brīvības atņemšanas iestādes administrācija ir tiesīga uz laiku līdz vienam mēnesim izņemt personīgo sadzīves tehniku un nodot glabāšanā brīvības atņemšanas iestādes noliktavā vai atdot personām, kas to nodevušas lietošanā notiesātajam”.

4. Veikt izmaiņas Noteikumu 15. pielikumā un ieslodzīto tiesības izteikt sekojošā redakcijā - „Uzlikto sodu notiesātais var apstrīdēt Ieslodzījuma vietu pārvaldes priekšniekam Administratīvā procesa likumā noteiktajā kārtībā. Sūdzības iesniegšana neaptur soda izpildi. Ieslodzījuma vietu pārvaldes priekšnieka lēmumu var pārsūdzēt Administratīvā procesa likumā noteiktajā kārtībā”.

Bibliogrāfija

Latvijas Republikas Satversme. LR likums. *Latvijas Vēstnesis Nr.43., 1922. gada 7. novembris., ar grozījumiem, kas spēkā uz 19.09.2013.* [skatīts 24.09.2013.].

Latvijas Sodu izpildes kodekss. LR likums. *Ziņotājs Nr.1., 1971. gada 1. janvāris., ar grozījumiem, kas spēkā uz 01.04.2013.* [skatīts 04.09.2013.].

Likums Par tiesu varu: LR likums. *Ziņotājs Nr.1., 1993. gada 14. janvāris, ar grozījumiem, kas spēkā uz 01.09.2013.* [skatīts 04.09.2013.].

Ministru kabineta noteikumi 30.05.2006. Nr.423. Brīvības atņemšanas iestādes iekšējās kārtības noteikumi. *Spēkā no 03.06.2006. Latvijas Vēstnesis, Nr.86, 02.06.2006.* [skatīts 11.03.2013.].

Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2012. gada 22. jūnija spriedums lietā Nr. A42696509, http://www.tiesuprakse.lv/files/AL_2206_AT_SKA-0189-2012.pdf, [skatīts 14.03.2013.].

2009. gada 9. janvāra Ministru kabineta rīkojums Nr.7 „Ar brīvības atņemšanas sodu notiesāto personu resocializācijas koncepcija”.

Ieslodzījuma vietu pārvalde: Preses konference par aktualitātēm ieslodzījuma vietās. http://www.ievp.gov.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=252%3Apreses-konference-par-aktualitatem-ieslodzjuma-viets&catid=34%3AAktualitates&lang=lv, [skatīts 14.03.2013.].

Judins A. (2003). Nosacīta notiesāšana kā cietumsoda alternatīva. Rīga: Sabiedriskās politikas centrs Providus., Nordik., ISBN 9984-751-24-4, 11.lpp.

Šileikiste L. (2011). Reformas soda izpildē: jauns skats uz brīvības atņemšanas mērķi. *Latvijas Vēstneša portāls "Par likumu un valsti"*, <http://www.lvportals.lv/skaidrojumi.php?id=234950>, [skatīts 10.03.2013.].

Zahars V. (2011). Latvijas kriminālpolitika: retrospekcija un nākotnes vīzija. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule”. ISBN 978-9984-14-456-6, 35.lpp.

Койл Э. (2002). Управление тюрьмами в период изменений. Лондон: Международный центр тюремных исследований. ISBN 0-9535221-4-8, с. 13.

Костантино Ф. (1993). Провалы во времени. E-INFO Ltd., Frank Costantino & Arved Jaaska. Tallahassee-Tallinn, с. 8.

PROCEDURAL STATUS OF SUBJECTS DIRECTLY APPLYING SPECIFIC KNOWLEDGE IN LITHUANIA: CERTAIN PROBLEMATIC ASPECTS

Sigita Šimbelytė

Turiba University, Panevėžys College, Laisvės st. 14, Vilnius, Lithuania, LT-39121
simbelyte.sigita@gmail.com

Abstract

Procedural status of subjects directly applying Specific knowledge in Lithuania: certain problematic aspects

Procedural status of subjects directly applying Specific knowledge in Lithuania: certain problematic aspects. Drafters of the new Lithuanian Republic Criminal Proceedings code were not successful in implementing two level specific knowledge operating subjects idea (Specialists activity is limited to pre-trial investigation, meanwhile experts are already active in a trial itself), therefore this article analyzes certain more and more troubling results of such failure. Article scrutinizes peculiarities of procedural status, problems and its feasible solutions of the main subjects exercising application of a specific knowledge - specialists and experts – based on current legal regulation, the doctrine of law and court practice. We should emphasize that this analysis is concentrated on the main issues which defines the procedural status of these subjects, i.e. issues, related to the content and capacity of specific knowledge possessed by specialists and experts, functions directly assigned to them by law and indirectly – by court practice and legal doctrine, and also the content and extent of procedural rights possessed by these subjects. The conducted survey showed that all problems are related to the fact that the new code gives little attention towards proper and sufficiently comprehensive definition of procedural status of specialists and his role in criminal proceedings. Meanwhile the role of expert and its necessary requirements are sufficiently regulated not only in the code itself, but in other specific legal acts as well.

Key words: specific knowledge, specialist, expert, Lithuanian criminal proceedings law, procedural status.

Kopsavilkums

Subjektu, kuru speciālās zināšanas tiek izmantotas kriminālprocesā, procesuālais statuss Lietuvā: atsevišķi problēmaspekti

Jaunā Lietuvas Republikas Kriminālprocesa kodeksa autori samērā neveiksmīgi realizēja ideju par divu līmeņu speciālo zināšanu subjektu vietu un lomu kriminālprocesā. Speciālistu aktivitātes pirmstiesas izmeklēšanā ir ierobežotas, turpretī ekspertiem nodrošināta iespēja aktīvi veikt viņu darbību visā kriminālprocesa norises laikā. Rakstā tiek analizētas aizvien pieaugošās problēmas un rezultātu pasliktināšanās sakarā ar šādu normatīvo regulējumu. Rakstā iztirzātas subjektu ar speciālajām zināšanām (speciālistu un ekspertu) procesuālā statusa īpatnības, ar to saistītās problēmas, kas ir pamatotas ar patreizējo normatīvo regulējumu, tiesību doktrīnu un tiesu praksi. Tiek piedāvāti atsevišķi iespējamie problēmas risinājumi. Autore veiktā analīze balstās uz sekojošiem tiesiskajiem, teorētiskajiem un empīriskajiem pamatiem: uz konkrētām tiesību normām, kas piešķir šiem subjektiem noteiktu tiesību un pienākumu apjomu, tiesību doktrīnu un tiesu praksi, no kā šīs tiesību un pienākumu kopums izriet pastarpināti (netieši). Vienlaikus autore uzsver, ka tas ir atkarīgs arī no kriminālprocesa ietvaros veicamo darbību satura un apjoma. Autore pētījums atklāj, ka visas problēmas saistītas ar faktu, ka jaunajā Kriminālprocesa kodeksā nav juridiski korekti izstrādāta norma par speciālista procesuālo statusu kriminālprocesā. Pretstatā minētajam, eksperta statuss ir atbilstoši nostiprināts gan kodeksā, gan speciālajos normatīvajos aktos.

Atslēgas vārdi: speciālās zināšanas, speciālists, eksperts, Lietuvas kriminālprocesa tiesības, procesuālais statuss

Introduction

The mutual relation between specialists and experts, as main subjects directly applying special knowledge in the criminal proceedings, is currently fairly relevant issue. It is not only result of cases in legal practice when conclusions of specialists in the first stages of a pre-trial investigation are still amended or substituted even at the final stages of the procedure, but also the fact that specialists and experts are not equally competent and etc. Legal practitioners, scholars agrees, that such “friction” between these subjects of process – is essentially the result of unsuccessful attempt to implement the idea of the drafters of Code of Criminal Procedure of the Republic of Lithuania, i.e. implementing two

level specific knowledge operating subjects idea, whereas Specialists activity is limited to pre-trial investigation, meanwhile experts are already active in a trial itself (Малевски, Курапка, 2004). Moreover, this problem has not attracted attention of Lithuanian scholars¹⁰⁰ as opposed to Russian scholar research that is why it requires additional deep analysis.

The Aim of the article – to analyse certain specialist and expert procedural status peculiarities and problems, regulated by various Lithuanian legal acts, based on legal doctrine and, as far as it is relevant – court practice.

Methods: systematic, analytic, logical and critical methods.

Abbreviations: CCPRL – Code of Criminal Procedure of the Republic of Lithuania. SCL – the Supreme Court of Lithuania, LFS – Law on Forensic Science of the Republic of Lithuania.

Discussion

The capacity of special knowledge

According to CCPRL art. 84, which defines the status of an expert, and art. 89 (1), which establishes a status of a specialist, it seems that law sets the same requirement for both subjects – they must have “necessary special knowledge”. However, this criterion is yet to be defined and, from the point of view of legal doctrine, is revealed by the qualification possessed by the person, i.e. qualification of experts and specialists may differ significantly, but it cannot fall beyond the required standards (Rinkevičius 2000).

It should be noted, that CCPRL, besides the before-mentioned requirement, establishes additional formal requirement for experts – person should be enlisted in the special expert list. This way was intended to emphasize the exceptionality of the status of expert – it’s not every specialist, but according to a special procedure recognized specialist, which is enlisted in the special list (Juodkaitė 2000). Person who wishes to be enlisted in that list must meet certain requirements set forth by LFS art. 5 1(2), i.e. the necessary to possess knowledge (its nature, depth) is confirmed by the acquired higher education degree, relevant to the chosen expert qualification, and expert examination test must be successfully passed, the program of which is approved by the head of relevant institution. That’s why some scholars in a legal doctrine claims, that it is not required from experts (as opposed to specialists) to have “necessary skills” (Juškevičiūtė 2006: 20). However we cannot agree with this opinion, because a majority of scholars agrees, that practical knowledge is an integral part of a special

¹⁰⁰ e.g. Kurapka V. E., Malevski H., Juškevičiūtė J. Conception of Legal Regulation of Forensic Science and the Practice of Its Realization in Lithuania. *Forensic Science International*, September 2003, Vol. 136, Suppl. 1, Proceedings of the 3rd European Academy of Forensic science Meeting, September 26-27 2003, Istanbul, Turkey. P. 333; Juškevičiūtė J. *Specialisto veiklos reglamentavimas Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekse. Jurisprudencija. Mokslo darbai*, 2005 T. 75 (67). P. 37-42 etc.

knowledge (Juškevičiūtė, Malevski 1997). Moreover special legal provisions¹⁰¹ of court witness preparation and award of qualification in Lithuanian forensic center requires a person, for a certain period of time (1,5 years in average), to study while working with an experienced expert before taking an exam, which consists from theoretical and practical parts. Therefore, the minimum amount of knowledge for an expert is clear – that’s knowledge, which meets the level of higher education and is sufficient to pass an exam of qualification, however that is only a rule of thumb, because that kind of knowledge an expert will possess only in the case if he’s appointed from the before-mentioned list of experts.

Besides the special knowledge, expert has to meet other additional requirements:

1) He has to have certain legal knowledge, related to procedural functions executed by the expert.¹⁰² This requirement is so strict, that there’s imperative instruction, that an exam shall also be taken by persons, who acquired the qualification not through the field of expertize related institution, but through other governmental institution or through specifically for that purpose assembled commission.

2) Certain requirement of “reputation”, related to their history of convictions, i.e. person cannot be convicted for a felony.

Meanwhile the law has no general qualification requirements for a specialist. That’s why, likewise CCPRL commentary authors emphasize, at some instances for the execution of specialist functions, special formal education may suffice, and in other instances – higher education may be necessary, because the most important thing is that a person, which is appointed as a specialist, would excel in the job he’s given. A person who appoints the specialist or a person who assesses the conclusion of the task decides in regards of his competence to execute an appointed certain task. In the practice of courts, we can find a plethora of such examples, however courts does not releases a concrete exemplary list of assessable criteria¹⁰³. Therefore, it can be concluded, that the qualification of a specialist may be lower, the same or even higher than of an expert. In addition, law does not require legal knowledge or clear history of convictions from a specialist.

Legal regulation, as well as a legal doctrine, defines a qualification of a specialist only using “necessary special knowledge”, however in practice, to secure that a specialist would have necessary qualification, special requirements are required from this procedural subject. Although, in some cases,

¹⁰¹ Provisions of court witness preparation and award of qualification in Lithuanian forensic center, approved by the 9th October 2006 decision of director of the Lithuanian forensic center No. 234-2123.

¹⁰² For more information: Provisions of legal knowledge program for qualification procedure in Lithuanian Center of Forensics, approved by the minister of justice of Lithuania in 2003 September 13th by the act No. 1R-453. *Valstybės žinios*, 2003, Nr. 39-1797.

¹⁰³ For more information: the Ruling of Criminal Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 8° of February 2005 in criminal case No. 2K-124/2005

other special legal acts¹⁰⁴ may stipulate other necessary requirements, equal to requirements for an expert, we need to notice, that such requirements are more of an exception than a rule in relation to a law.

Appointed functions

Functions of a subject indicates to his role in criminal proceedings. According to the definition of forensic, provided in LFS art 3(4), the main function of an expert is to execute appointed investigations and to register the results in the act of expertise. Other, more detailed conclusions, related with it, can be deducted from the act, e.g. expert consults the court, officer of a pre-trial investigation or a prosecutor in regards of formulation of questions and a provision of material of expertise investigation for the purpose to conduct an expertise; explains or supplements the provided act of expertise, which is not sufficiently comprehensible etc.

Meanwhile, considering the provided definition of specialist in CCPRL art. 89(1), we can discern two main functions, i.e. to conduct the investigation of objects according to appointment and afterwards to draw a conclusion and to provide explanations on the questions of its competence. In addition, authors of CCPRL commentary, based on their systemic analysis of a code provisions, draws another function – participation in conducting investigation acts. However, a lot of discussion comes from this function. According to J. Juškevičiūtė (2005), legal norms, regulating the status of specialist or separate acts of investigation, does not provide possibility for a specialist to conduct concrete acts of investigation stipulated in CCPRL art. 179, but even functions, directly stipulated in the code, do not encompass the search, registration and taking of footprints in the process of conducting the act of investigation. However we cannot agree with such opinion, because such function is indirectly deducted from CCPRL art. 180(2), where it is indicated, that in the case where specialist is involved in the investigation, he must sign a pledge to conduct appointed tasks in good faith, if he's not an officer of pre-trial investigation. From this provision, we can draw a conclusion, that such pledge, according to the law, specialist grants not only the functions of a „consultant“, but also obliges him to conduct all the tasks appointed by a, officer of a pre-trial investigation or a prosecutor, which are related to the execution of concrete actions of investigation and does not falls outside of the scope of competence.

The other issue is that a general rule, stipulated in CCPRL art. 180 (1), that specialist may be recruited for conducting acts of investigation, but it is not provided in regards of which specific acts it may be done so, that's why in the legal doctrine there's opinions, that specialist also may participate when conducting procedural coercive acts, i.e. personal inspection, search, confiscation, temporary suspension of property rights (Stungys, 2004). However even this perspective is not sufficient enough.

¹⁰⁴ e.g. Provisions of qualification of experts and specialist in Criminal investigation Center of Lithuanian police, approved by the general commissar of Lithuanian police in 2003 December 8th by the act No. V-677. Valstybės žinios, 2003, Nr. 95-3921.

Even though, in application of majority of procedural coercion measures it is sought to „collect important data for the investigation and the trial“, these measures are not considered acts of investigation (Rinkevičius 1998: 60), and the single instance of it is provided in CCPRL art. 143 (3) and related to personal inspection, when stripping of the body is required. In addition, J. Juškevičiūtė (2005) underlines, that regulation established in the old Soviet criminal procedure code (1967), which allowed specialist to participate in the conduct of all acts of interrogation¹⁰⁵, was considered as a progressive notion, meanwhile in the new CCPRL, where no regulation is provided of specialist participation in takings of comparative samples, seizure and search, is fairly destructive notion.

The practice of SCL is also supporting the doctrinal view, that specialist, which is invited to participate in a conduct of acts of pre-trial investigation and applying procedural coercive measures, it is thought that will execute its tasks better than an officer, which does not possess a special knowledge of the matter. SCL in the 2007 June 7th review No 27 (in respect to the CCPRL provisions applied in the practice of the court which regulates evidentiary procedure) noted that established violations of data reception procedure does not mean by itself, that such data cannot be used as evidence and must be additionally assessed whether such violations could have had impact on the reliability of such received data. The conclusion might be drawn, that participation of a specialist in the conduct of pre-trial investigation and in application of procedural coercive measure essentially doesn't have impact on the reliability of a data and allows to rely on them even more so.

Procedural rights and duties

Most of the problems come from the extent of rights and duties granted to the specialist. It must be noted, that rights of expert witness are exhaustively and in detail regulated in three levels – CCPRL (86(1), 275(1), 286(4)), LFS and in legal acts of a municipal level¹⁰⁶, which are applied in regards of persons working in forensic institutions. Analysis of these legal acts showed that law grants considerably concrete and wide scope of rights for an expert, related to direct execution of functions, however as opposed to duties¹⁰⁷, there's no direct provision of rights granted to a specialist in CCPRL, and such regulation in municipal acts sometimes varies significantly. However, it must be noted that in relevant municipal legal acts, specialists are granted essentially the same rights and duties as experts, not only in pre-trial investigation but in a trial as well. Legal doctrine in regard to this issue also

¹⁰⁵ For more information: Lietuvos TSR baudžiamoji proceso kodekso komentaras. Vilnius, 1989.

¹⁰⁶ Provisions of forensic procedure conduct in Lithuanian Center of Forensics, approved by the minister of justice of Lithuania in 2007 September 4th by the act nr. 1R-327. Valstybės žinios, 2007, Nr. 96-3902. Provisions of Object investigation and forensic procedures conduct in the center of Lithuanian police criminalistics investigations and in the criminalistics investigations departments by the territorial police departments, approved by the General Commissioner of Lithuanian police by the act of 2004 July 7th, Nr. V-326; Provisions of Forensic psychiatry, Forensic psychology conduct in governmental forensic department under the Ministry of Health, approved by the Minister of Health of Lithuania in 2003 August 18th, act Nr. V-499. Valstybės žinios, 2003, Nr. 82-3767 and etc.

¹⁰⁷ General obligation of a specialist to fulfill such a function, indirectly established in CCPRL art. 89 (5).

supports the same position, that even though “rights of specialist are not listed, but considering legal provisions, it may be concluded that he must have the same rights as an expert” (Goda et al. 2005: 207). J. Juškevičiūtė (2005) in addition noted that if the law would not grant any rights, possessed by an expert, to a specialist, that not only would prevent specialist from executing his appointed functions, but also would hinder implementation of certain principles of criminal procedure¹⁰⁸.

Conclusions

1. Law provides different requirements for subjects applying the law, i.e. higher requirements are set for experts and there're more of them than there're for specialists. Meanwhile at the level of law no strict requirements are set for a specialist and sometimes in exceptional circumstances in municipal level legal acts requirements are equated with those of experts. That's why in practice, when general “necessary” knowledge criterion is applied, requirements basically equates.

2. Functions of an expert in criminal proceedings are clearly defined in the level of a law, meanwhile there are a lot of obscurities in regards of specialist functions. Legal doctrine and practice of courts supports the position, that the nature of specialists functions is more universal and is sufficient to guarantee the “quality” of a pre-trial investigation and therefore supports the notion that specialist should participate in all kinds of pre-trial investigation acts and in application of procedural coercive measures.

3. Extent of rights of specialist directly related with a conduct of direct functions brings the most controversy, because expert witness rights are sufficiently in detail and comprehensively regulated in three levels, and rights possessed by specialist aren't directly regulated by CCPRL. However the legal doctrine clearly states, that specialist has to have essentially the same rights as expert, like in in certain cases established by municipal level legal acts.

Bibliography

Legal acts

The Code of Criminal Procedure of the Republic of Lithuania of March 14, 2002, Law No. IX-785. *Valstybės žinios*, No. 37-1341, 2002.

Law on Forensic Science of the Republic of Lithuania of October 29, 2002 Law No. IX-1161, *Valstybės žinios*, No. 112-4969, 2002.

Provisions of forensic procedure conduct in Lithuanian Center of Forensics, approved by the minister of justice of Lithuania in 2007 September 4th by the act No. 1R-327. *Valstybės žinios*, 2007, Nr. 96-3902.

Provisions of object investigation and forensic procedures conduct in the center of Lithuanian police criminalistics investigations and in the criminalistics investigations departments by the territorial

¹⁰⁸ e.g. in a case when specialist cannot refuse to participate in a procedure, provided that he thinks he has no necessary experience, that would be a violation of a principle of not prolonged criminal procedure, because CPC art. 58 stipulates that specialist cannot participate in a process, when it appears evident that he's not competent. So the question arises – why we have to wait, when it is apparent that specialist doesn't possess the necessary special knowledge

police departments, approved by the General Commissioner of Lithuanian police by the act of 2004 July 7th, Nr V-326;

Provisions of Forensic psychiatry, Forensic psychology conduct in governmental forensic department under the Ministry of Health, approved by the Minister of Health of Lithuania in 2003 August 18th, act Nr. V-499. *Valstybės žinios*, 2003, Nr. 82-3767.

Provisions of court witness preparation and award of qualification in Lithuanian forensic center, approved by the 9th October 2006 decision of director of the Lithuanian forensic center No. 234-2123.

Provisions of legal knowledge program for qualification procedure in Lithuanian Center of Forensics, approved by the minister of justice of Lithuania in 2003 September 13th by the act No. 1R-453. *Valstybės žinios*, 2003, Nr. 39-1797.

Provisions of qualification of experts and specialist in Criminal investigation Center of Lithuanian police, approved by the general commissar of Lithuanian police in 2003 December 8th by the act No. V-677. *Valstybės žinios*, 2003, Nr. 95-3921.

Special literature

Goda G., Kazlauskas M., Kuconis P. 2005. *Baudžiamojo proceso teisė*. Vilnius, pp. 254.

Juodkaitė G. 2000. Teismo ekspertizės reglamentavimo dabartis ir perspektyvos. *Teisė*, No 35, pp. 54

Juškevičiūtė J. 2005. Specialisto instituto raida Lietuvos baudžiamajame procese. *Jurisprudencija*, No 76(68).

Juškevičiūtė J. 2005. Specialisto veiklos reglamentavimas Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekse. *Jurisprudencija. Mokslo darbai*, No 75(67), pp. 37-42.

Juškevičiūtė J. 2005. Specialisto veiklos reglamentavimas Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekse. *Jurisprudencija*. No 75(67), pp. 38.

Juškevičiūtė J. 2006. Specialiųjų žinių naudojimo formų Lietuvos baudžiamajame procese optimizavimas. *Jurisprudencija*, No 11(89), pp. 20.

Juškevičiūtė J., Malevski H. 1997. Dėl „specialiųjų žinių“ apibrėžimo (lyginamoji studija). *Kriminalinė justicija*, No VI, pp. 35

Kurapka V. E., Malevski H., Juškevičiūtė J. 2003. Conception of Legal Regulation of Forensic Science and the Practice of Its Realization in Lithuania. *Forensic Science International, September 2003, Vol. 136, Suppl. 1, Proceedings of the 3rd European Academy of Forensic science Meeting, September 26-27 2003, Istanbul, Turkey*, pp. 333.

Rinkevičius J. 1998. Įrodymų rinkimo būdai baudžiamajame procese. *Jurisprudencija*, No 10(2), pp. 60.

Rinkevičius J. 2000. Specialiųjų žinių samprata ir teismo ekspertų kompetencija. *Teisė*, No 37, pp. 98.

Stungys K. 2004. Specialiųjų žinių samprata ir panaudojimo ypatumai. *Jurisprudencija*, No 52(44). *Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso komentaras (1-220 straipsniai)*. I-IV parts. Vilnius, 2003, pp. 227.

Lietuvos TSR baudžiamojo proceso kodekso komentaras. Vilnius, 1989. Vilnius, pp.144

Малевски Г., Курепка Э. 2004. Правовое регулирование применения специальных знаний в уголовно-процессуальном кодексе Литовской Республики. *Актуальные вопросы теории и практики уголовного судопроизводства и криминалистики*. Часть I. Moscow, pp. 65.

Case law

The Ruling of Criminal Division of the Supreme Court of Lithuania, issued on 8th of February 2005 in criminal case No. 2K-124/2005

The review of case law practice in application of provisions of evidentiary procedure of CCPRL of the Supreme Court of Lithuania, issued on 7th June 2007, *Teismų praktika* No 27, pp. 328-329

ADMINISTRATĪVO ATTIECĪBU ĪPATNĪBAS AR ENERGOAPGĀDES KOMERSANTU AS „LATVENERGO”

Edvīns Šincāns

Daugavpils, Latvija

edvins.sincans@latvenergo.lv

Abstract

Administrative relationship with the characteristics of energy supply merchant "Latvenergo"

Latvian Administrative Procedure Act came into force on February 1, 2004. Since the enforcement disputes were raised over energy companies which provide a national energy service. For example, if AS "Latvenergo" is an state institution in the meaning of Administrative Procedure Act? In order to clarify the scope of enforcement there is a need to analyse administrative case law and the Administrative Procedure Act that contains legal limitations of interpretation and application. Analysis showed that each case is determined by the actual circumstances and evaluates the nature of relationships (contractual terms or general civil business regulations), the beginning and termination provisions of service (termination of service by a civil judgment or dismissal) and remedies (using court procedures). These are the decisive criteria to determine the legal nature that concluded that AS "Latvenergo" is an energy merchant, rather than an administrative body, which is often doubted by customers who are challenging the decision of administrative procedures.

Keywords: administrative case law, the organisation AS "Latvenergo".

Vai komersants – AS „Latvenergo” uzskatams par iestādi normatīvo aktu izpratnē

AS „Latvenergo” ir energoapgādes komersants, kas pieder Latvijas valstij un 100% kapitāla daļu turētāja ir ekonomikas ministrija. Lai noskaidrotu, vai energoapgādes komersants, kurš sniedz publisko pakalpojumu – elektroenerģijas ražošanu un tirdzniecību, uzskatāms par iestādi Administratīvā procesa likuma izpratnē, jāanalizē normatīvo aktu regulējums un izveidojusies judikatūra.

25.10.2001. likumā "Administratīvā procesa likums" ir reglamentēti gan iestādes, gan publisko tiesību subjekta, gan administratīvā akta jēdzieni. Iestāde ir tiesību subjekts, tā struktūrvienība vai amatpersona, kurai ar normatīvo aktu vai publisko tiesību līgumu piešķirtas noteiktas valsts varas pilnvaras valsts pārvaldes jomā. Saskaņā ar iepriekšminēto likumu publisko tiesību subjekts ir publisko tiesību juridiskā persona tās orgāna vai cita tāda institucionāla veidojuma personā, kuram piemīt administratīvi procesuālā rīcībspēja. Administratīvais akts ir uz āru vērsts tiesību akts, ko iestāde izdod publisko tiesību jomā attiecībā uz individuāli noteiktu personu vai personām, nodibinot, grozot, konstatējot vai izbeidzot konkrētas tiesiskās attiecības vai konstatējot faktisko situāciju. Administratīvais akts ir arī tāds lēmums, kuru likumā paredzētajos gadījumos iestāde izdod attiecībā uz individuāli nenoteiktu personu loku, kas atrodas konkrētos un identificējamos apstākļos (vispārīgais administratīvais akts). Administratīvais akts ir arī lēmums par amatpersonas vai iestādei īpaši pakļautas personas tiesiskā statusa nodibināšanu, maiņu, izbeigšanu un šīs personas disciplināro sodīšanu, kā arī cits lēmums, ja tas būtiski ierobežo amatpersonas vai

iestādei īpaši pakļautas personas cilvēktiesības. Saskaņā ar administratīvā akta definīciju, administratīvais akts nav:

- 1) iestādes lēmums vai cita veida darbība privāto tiesību jomā;
- 2) iestādes iekšējs lēmums, kas skar tikai pašu iestādi, tai padotu iestādi vai īpaši pakļautu personu;
- 3) starplēmums (tostarp procesuāls lēmums) administratīvā procesa ietvaros, izņemot gadījumu, kad tas pats par sevi skar būtiskas personas tiesības vai tiesiskas intereses vai būtiski apgrūtinā to īstenošanu;
- 4) Saeimas, Valsts prezidenta, Ministru kabineta vai pašvaldības domes (padomes) politisks lēmums (politisks paziņojums, deklarācija, aicinājums un paziņojums par amatpersonu ievēlēšanu u. tml.);
- 5) kriminālprocesuāls lēmums un tiesas nolēmums.

Saskaņā ar 06.06.2002. likuma Valsts pārvaldes iekārtas likums, kura mērķis ir nodrošināt demokrātisku, tiesisku, efektīvu, atklātu un sabiedrībai pieejamu valsts pārvaldi, **publiska persona** — Latvijas Republika kā sākotnējā publisko tiesību juridiskā persona un atvasinātas publiskas personas. Tās darbojas saskaņā ar publisko tiesību principiem, savukārt **iestāde** — institūcija, kura darbojas publiskas personas vārdā un kurai ar normatīvo aktu noteikta kompetence valsts pārvaldē, piešķirti finansu līdzekļi tās darbības īstenošanai un ir savs personāls.

Šā likuma 87. panta pirmās daļas 2. punkts nosaka, ka publiska persona privāto tiesību jomā darbojas sniedzot pakalpojumus, savukārt otra daļa noteic, ka ja publiska persona darbojas privāto tiesību jomā, uz to attiecas likumi, kas reglamentē privāttiesiskus darījumus vispār, ciktāl šo darbību neierobežo citi normatīvie akti.

Interpretējot minētās tiesību normas, autors konstatē, ka katrā konkrētajā gadījumā ir noskaidrojami faktiskie apstākļi un vērtējama konkrēto tiesisko attiecību daba (noteikumi vai vispārējie civiltiesisko darījumu nosacījumi), pakalpojuma uzsākšanas un izbeigšanas nosacījumi (pakalpojuma sniegšanas izbeigšana ar lēmumu vai civiltiesisku uzteikumu) un pārsūdzības iespējas (norāde uz tiesisko līdzekļu izmantošanu). Šie ir izšķirošie kritēriji pašu attiecību tiesiskās dabas noteikšanai, un minēto pierāda izveidojusies judikatūra. AS „Latvenergo” ir energoapgādes komersants, nevis administratīvā iestāde, par ko bieži rodas šaubas klientiem, apstrīdot komersanta lēmumus administratīvā procesa kārtībā.

Judikatūra, kas saistīta ar tiesisko regulējumu attiecībā par aktiem par elektroenerģijas nelikumīgu lietošanu

25.01.2005. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments, izskatot lietu Nr. SKA-87, atzina, ka, sastādot aktu par elektroenerģijas nelikumīgu lietošanu un

nelikumīgi izlietotās elektroenerģijas aprēķinu, darbojās kā varas pārstāvji, motivējot ar to, ka pakalpojuma līguma nosacījumi izriet no Elektroenerģijas piegādes un lietošanas noteikumiem, kuri liecina par monopolista publiskās varas tiesībām. Pamatojumā norādīts arī uz likuma „Par sabiedrisko pakalpojumu regulatoriem” 9.p., 10.p. un 32.pantu, kuros noteikts, ka regulators kā obligāta iepriekšēja ārpustiesas instance izskata no sabiedrisko pakalpojumu sniegšanas attiecībām izrietošos strīdus un citus strīdus jautājumus. Tādējādi pēc regulatora pieņemtā lēmuma (administratīvā akta) sakarā ar lietotāju sūdzībām vai strīda ārpustiesas izskatīšanu pārsūdzības par to pakļautas izskatīšanai tiesā administratīvā procesa kārtībā. Ņemot vērā, ka konkrētais strīds saistīts ar parāda esamības un tā apmēra konstatēšanu, tas nav pakļauts ārpustiesas izskatīšanai, tāpēc bija izlemjams jautājums, vai konkrētā strīda pamatā ir publiski tiesiskas vai privāttiesiskas attiecības un izlemts, ka tas attiecināms uz publisko tiesību jomu.

19.07.2005. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments, izskatot lietu Nr. SKA-0321-05, atzina, ka AS "Latvenergo" sastādīts akts par nelikumīgu elektroenerģijas patērēšanu un uz šā akta pamata izdarītais patērētās elektroenerģijas aprēķins ir nesaraunājami saistīti dokumenti, kas nav atsevišķi pārsūdzami. Šāda akta un aprēķina tiesiskuma izvērtēšana pēc lietotāja pieteikuma nav pieskaitāma strīdam par parāda piedziņu. Lietas apstākļi bija saistīti ar to, ka AS "Latvenergo" pārstāvji sastādījuši aktu par elektroenerģijas nelikumīgu lietošanu. Aktā norādīts, ka Olga K. kā elektroenerģijas lietotāja pārkāpusi "Elektroenerģijas piegādes un lietošanas noteikumus", pieļaujot elektroenerģijas lietošanu bez piegādātāja atļaujas, bez uzskaites, izveidojot patvarīgu pieslēgumu no stāvvida ābola uz dzīvokļa ietaisi, apejot komercuzskaiti, tādējādi pilnīgi neuzskaitot un neapmaksājot patērēto elektroenerģiju. Uz šā akta pamata 2004. gada 20. septembrī izdarīts nelikumīgi izlietotās elektroenerģijas aprēķins, kas pievienots aktam kā pielikums (turpmāk - aprēķins). Pieteicējai apmaksai nosūtīts rēķins par Ls 233,47, norādot apmaksas termiņu 2004. gada 30. septembrī.

Izskatījusi Olgas K. sūdzību par iepriekš minēto aktu, Administratīvās rajona tiesas tiesnese ar 2004. gada 19. oktobra lēmumu atteikusi pieņemt pieteikumu, norādot, ka pieteikums par šī akta atcelšanu nav izskatāms administratīvā procesa kārtībā. Izskatījusi blakus sūdzību par šo lēmumu, Administratīvā apgabaltiesa ar 2004. gada 7. decembra lēmumu to atstājusi negrozītu. Savukārt ar Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2005. gada 25. janvāra lēmumu iepriekš minētais apgabaltiesas lēmums atcelts un pieteikums nosūtīts Administratīvajai rajona tiesai jautājuma izlemšanai par lietas ierosināšanu. Ar Administratīvās rajona tiesas tiesneses 2005. gada 3. marta lēmumu atteikts pieņemt Olgas K. pieteikumu, uzskatot, ka akts un aprēķins nav administratīvie akti, jo tie nerada tiesiskas sekas. Izskatījusi Olgas K. blakus sūdzību par iepriekš minēto lēmumu, Administratīvā apgabaltiesa 2005. gada 19. maijā nolēma Administratīvās rajona

tiesas tiesneses 2005.gada 3.marta lēmumu atcelt daļā, ar kuru atteikts pieņemt pieteikumu par akta atcelšanu un nodot jautājumu jaunai izskatīšanai tajā tiesā, kas lēmumu pieņēmusi, bet lēmumu daļā, ar kuru atteikts pieņemt pieteikumu par aprēķina atcelšanu, atstāt negrozītu. Apgabaltiesa konstatējusi, ka lietā jānoskaidro, vai pieteicējas apstrīdētie dokumenti uzskatāmi par administratīvajiem aktiem un vai pieteikums par to atcelšanu skatāms administratīvā procesa kārtībā. Tā kā AS "Latvenergo" darbinieki, sastādot aktu, darbojās publisko tiesību jomā un tā kā minētais akts ir spēkā arī bez adresāta piekrišanas, apgabaltiesa atzinusi, ka šis akts uzskatāms par konstatējošo administratīvo aktu. Līdz ar to par nepamatotu atzīts pirmās instances tiesas tiesneses secinājums, ka pieteikums par AS "Latvenergo" akta atcelšanu nav skatāms administratīvā procesa kārtībā. Tādējādi, kā jau norādīts Administratīvo lietu departamenta iepriekšējā lēmumā, AS "Latvenergo" darbiniekiem normatīvajā aktā ir piešķirtas tiesības vienpusēji aprēķināt lietotājam papildu maksājumus, pamatojoties uz aktu, kam ir publiska ticamība. Tādējādi Administratīvo lietu departaments uzskata, ka apgabaltiesas lēmums daļā, ar kuru atstāts negrozīts Administratīvās rajona tiesas tiesneses lēmums par Olgas K. pieteikuma par aprēķina atcelšanu nepieņemšanu, ir nepamatots un tādēļ atceļams. Jautājums par pieteikuma pieņemšanu un lietas ierosināšanu nododams jaunai izlemšanai Administratīvajai rajona tiesai. 07.04.2008. Administratīvā apgabaltiesa noraidīja Olgas K. pieteikumu par AS „Latvenergo” akta par nelikumīgu elektroenerģijas atcelšanu, personiska un morālā kaitējuma atlīdzināšanu. Spriedums tika pārsūdzēts kasācijas kārtībā. 13.11.2008. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments izskatot minēto lietu nosprieda atstāt negrozītu Administratīvās apgabaltiesas 2008. gada 7. aprīļa spriedumu, bet Olgas K. kasācijas sūdzību noraidīt. Spriedums nav pārsūdzams.

Līdzīgi administratīvā kārtībā tika izskatīta lietā Nr.A42415205 Viktora.A. prasība par energoapgādes komersanta lēmuma atcelšanu. 09.05.2008. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments, izskatot lietu Nr. SKA-214/2008, atzina, ka saskaņā ar 10.04.2008. grozījumiem Elektroenerģijas tirgus likuma likumdevējs noregulējis turpmāko tiesvedības kārtību lietās, kuras administratīvajā tiesā jau ir ierosinātas. Proti, ja arī lieta ir ierosināta administratīvajā tiesā un tādējādi neatbilst turpmāk skaidri noteiktajai procesuālajai kārtībai, tiesvedība ir nevis izbeidzama, bet turpināma administratīvajā tiesā.

Kā redzams lietas par energoapgādes komersanta parastā nelikumīga akta sastādīšanu tika skatītas administratīvajā kārtībā četru gadu laikā. Savukārt praksē vairākums AS „Latvenergo” sastādīto nelikumīgo aktu un uz to pamata veiktu aprēķinu bija piedzenami civiltiesiskajā kārtībā.

Tiesu prakse liecināja par nepieciešamību nodrošināt dažādu elektroenerģijas tirgus dalībnieku līdzsvarošanu, taču minēta problemātika Latvijā eksistēja līdz 2007. gada 11. jūlijam,

kad stājas spēkā Ministru kabineta noteikumi Nr. 452 „Elektroenerģijas tirdzniecības un lietošanas noteikumi” (bija spēkā līdz 28.07.2009.). Minēto noteikumu 55. punkts noteica, ka lietotājs ir civiltiesiskā kārtībā mantiski atbildīgs par iejaukšanos elektroenerģijas komercuzskaites mērparātu darbībā, plombu tīšu bojāšanu vai viltošanu, savās telpās un teritorijā uzstādīto elektroenerģijas komercuzskaites mērparātu vai sistēmu pirmsuzskaites ķēžu, plombu, kā arī automatizētās uzskaites sistēmu un sakaru līniju saglabāšanu un to tehnisko stāvokli.

Analoģiskā norma tika iekļauta Ministru kabineta noteikumos Nr. 793 „Elektroenerģijas tirdzniecības un lietošanas noteikumi” (kas bija spēkā no 29.07.2009. līdz 14.12.2011.) 57.punkta un Ministru kabineta noteikumos Nr. 914 „Elektroenerģijas tirdzniecības un lietošanas noteikumi” (kas ir spēkā no 15.12.2011.) 56. punkta.

Ar 2008. gada 10. aprīļa grozījumiem Elektroenerģijas tirgus likuma pārejas noteikumi papildināti ar 10. punktu, kurš paredz, ka administratīvās lietas, kuras par sistēmas daļībnieku vai elektroenerģijas tirgotāju izsniegtajiem rēķiniem vai ar tiem saistītajiem dokumentiem, administratīvajā tiesā ierosinātas līdz 2008. gada 14. maijam, administratīvā tiesa pabeidz izskatīt saskaņā ar Administratīvā procesa likumu.

Tādējādi sākot ar 2007. gada 11. jūliju elektroenerģijas lietotāju civiltiesiskā atbildība noteikta ar speciālo normatīvo regulējumu, un vairs nav strīdu par to, kādai procesuālajai kārtībai lieta ir pakļauta. Tāpat likumdevējs arī noregulējis turpmāko tiesvedības kārtību lietās, kuras bija ierosinātas administratīvajā tiesā.

Judikatūras veidošanās saistībā ar tiesisko regulējumu attiecībā uz elektroenerģijas tarifa piemērošanu

2011. gada 16. februārī Sabiedrisko pakalpojumu regulēšanas komisija (turpmāk tekstā – SPRK) ar lēmumu Nr. 40 (prot. Nr. 4, 8.p.) apstiprināja un no 2011. gada 1. aprīļa spēkā stājās AS „Latvenergo” noteiktie jaunie tarifi, kas paredzēja arī jaunu kārtību samaksai par elektrību: par pirmajām 1200 kWh visiem mājsaimniecību patēriņa objektiem tiek piemērots iepriekšējais tarifs – 8,25 santīmi par kWh, bet, kad šis apjoms tiek pārsniegts, tad tarifs ir 10,74 santīmi par kWh.

AS ”Latvenergo” noteiktos elektroenerģijas tirdzniecības diferencētos tarifus saistītajiem lietotājiem, kas stājās spēkā 2011.gada 1.aprīlī, tiesā apstrīdēja vairākas fiziskas un juridiskas personas.

2012. gada 25. jūnijā, par pārsteigumu daudziem Latvijas iedzīvotājiem un amatpersonām Administratīvā apgabaltiesa ar spriedumu lietā Nr. A43004511 (A43–0018–12/1) atcēla Sabiedrisko pakalpojumu regulēšanas komisijas 2011. gada 16. februāra lēmumu Nr. 40. Lēmums atcelts ar tā pieņemšanas dienu.

Ar šādu spriedumu nemierā bija AS „Latvenergo” un SPRK, kuri iesniedza kasācijas sūdzības.

Senāta tiesas sēdē SPRK pārstāvis uzturēja iesniegto kasācijas sūdzību pilnā apmērā. Pārstāvis norādīja, ka SPRK lēmums apstiprināt tarifus nav priekšnoteikums, lai stātos spēkā AS ”Latvenergo” noteiktie tarifi, jo, atbilstoši 2007. gada 12. decembrī apstiprinātajai metodikai, SPRK nenosaka tarifus un tiesību normas neuzliek par pienākumu komisijai izdot administratīvo aktu, kas tos apstiprina. Tarifus nosaka komersants, un SPRK atbilstoši jau apstiprinātai metodikai vēro šo procesu un iejaucas tikai, ja saskata neatbilstības. Šajā gadījumā neatbilstība netika konstatēta un lēmums tika izdots tikai skaidrības labad, jo 2007. gada decembrī bija stājusies spēkā jaunā metodika.

SPRK pārstāvis tiesā norādīja, ka ar spriedumu, ja tas stāsies spēkā, netiks panākts iesniedzēju mērķis – zemākas elektrības cenas, viņš tiesā sacīja, ka sabiedrība tiek maldināta par šī sprieduma sekām, norādot, ka nevēlas nevienu iebiedēt, taču iznākums var būt vēl dārgāka elektrība. Advokāts skaidroja, ka likums paredz, ka AS ”Latvenergo” ir jānosaka tarifi, kas sedz izmaksas. Šajā gadījumā, ja AS ”Latvenergo” tarifi tiktu atcelti, tad komersantam būtu jānosaka jauni tarifi, kas sedz elektroenerģijas piegādes izmaksas, turklāt ņemot vērā jau tos zaudējumus, kas radušies par laika periodu no 2011. gada 1. aprīļa līdz šim brīdim, un ņemot vērā, ka samazinās saistīto lietotāju skaits. SPRK pārstāvis izteica viedokli, ka tādējādi izmaksas tikai pieaugtu. ”Faktiski tiek nevis aizsargātas patērētāju intereses, bet gan tiek nodarīts kaitējums, jo par to, kas netiek samaksāts par vakardienu, būs jāmaksā rīt,” teica pārstāvis. Advokāts bilda, ka komersantam ir tiesības segt tās izmaksas, kuras viņam rodas, piegādājot pakalpojumu, proti, elektrību, patērētājiem. Gadījumā, ja uzņēmuma ienākumi krietni pārsniedz plānotos, tad nākamajā periodā tie tiek ņemti vērā un izlīdzinās, skaidroja jurists.

SPRK pārstāvis vērsa tiesas uzmanību uz to, ka iepriekšējā tiesu instance ir ne tikai atcēlusi regulatora lēmumu, bet arī nepamatoti noteikusi jaunus elektroenerģijas tarifus, tādējādi pārkāpjot savas kompetences robežas. Pārstāvis lūdza Senātu Administratīvās apgabaltiesas spriedumu atcelt un nodot lietu jaunai izskatīšanai.

AS ”Latvenergo” pārstāve tiesā bilda, ka lietas materiālos ir ekonomiski pamatoti aprēķini apstiprinātajiem tarifiem, bet Administratīvā apgabaltiesa nav tos pienācīgi vērtējusi. Tāpat pārstāve norādīja, ka AS ”Latvenergo” nepiekrīt, ka SPRK lēmuma atcelšana nozīmē tarifu atcelšanu, jo SPRK lēmums nav administratīvais akts un nav pieļaujams, ka tiesa uzņēmuma vietā nosaka tarifus. ”Tā ir ekskluzīva SPRK funkcija vērtēt, ir vai nav nepieciešams iejaukties komersanta darbībā, un izdot administratīvo aktu, kas liktu komersantam pārvērtēt noteiktos tarifus”.

Savukārt pieteicēji regulatoram tiesā pārmeta nostāšanos uzņēmuma pusē, neaizstāvot cilvēkus, taču SPRK pārstāvis bilda, ka iedzīvotājiem, kuri ir neapmierināti ar tarifiem, ir tiesības vērsties pie SPRK, lūdzot tos pārvērtēt. SPRK pārstāvis norādīja, ka šādai iespējai nav termiņa ierobežojumu un tā iesniedzējiem arī bija jārīkojas, nevis uzreiz jāvērsas tiesā. Advokāts skaidroja, ka tad regulators ierosinātu administratīvo lietu un pieņemtu administratīvo aktu, kuru, ja cilvēki joprojām būtu nemierā ar nolemto, varētu apstrīdēt tiesā. Regulators nevar arī nostāties pret uzņēmumu, liedzot tam atgūt pakalpojuma sniegšanai pamatoti iztērēto naudu.

Prasītāji gan bilda, ka viņiem labvēlīga sprieduma rezultātā pienāktos saņemt ar nepamatotajiem tarifiem iekasēto naudu atpakaļ, savukārt uzņēmums otru reizi šo summu piedzīt nevarētu. Atbildētāji gan šaubījās par šādu izteikumu patiesumu, sakot, ka visdrīzāk šī summa, kas varētu būt aptuveni 40 miljoni latu, tiks saistīta ar elektrības cenām.

Ja Senāts kasācijas sūdzības noraidīs, spriedums stāsies spēkā un tarifi būs jāatceļ, AS "Latvenergo" nevarēs segt ekonomiski pamatotās izmaksas, savukārt tas var apdraudēt elektrības piegādi patērētājiem, bažījās komersanta pārstāvji.

Regulatora pārstāvis norādīja, ka AS "Latvenergo" ir tiesības pašam noteikt tarifus, pamatojoties uz konkrēto ekonomisko situāciju, savukārt SPRK "noraugās no malas", iejaucoties tikai tad, ja komersants kaut ko pārkāpj.

2013. gada 31. janvārī Augstākās tiesas Senāts pilnīgi atcēla Administratīvās apgabaltiesas spriedumu lietā Nr.43004511. Augstāka tiesa argumentēti konstatēja, ka lēmums par saistīto lietotāju elektroenerģijas tarifu atcelšanu ir bijis nesabalansēts, tādēļ lieta nodota jaunai izvērtēšanai apgabaltiesā. Lieta izskatīšanai vēl nav nozīmēta.

Secinājumi

Apkopojot vispārīnājumā izdarītos secinājumus, konstatējams, ka administratīvās tiesas, piemērojot Administratīvā procesa likumā tiesību normas, savos nolēmumos attiecībā uz komersantu AS „Latvenergo” nonākušas pie vairākām atziņām, kuru ievērošana nodrošina dziļāku un vispusīgāku izpratni par tiesību normu saturu, jēgu un sabiedrības darbību. Būtiskākās no šīm atziņām atspoguļojas tālākminētajos konstatējumos.

Interpretējot tiesību normas un izanalizējot tiesu praksi, autors konstatē, ka katrā konkrētajā gadījumā ir noskaidrojami faktiskie apstākļi un vērtējama konkrēto tiesisko attiecību daba (noteikumi vai vispārējie civiltiesisko darījumu nosacījumi), pakalpojuma uzsākšanas un izbeigšanas nosacījumi (pakalpojuma sniegšanas izbeigšana ar lēmumu vai civiltiesisku uzteikumu) un pārsūdzības iespējas (norāde uz tiesisko līdzekļu izmantošanu). Šie ir izšķirošie kritēriji pašu attiecību tiesiskās dabas noteikšanai un minēto pierāda izveidojusies judikatūra.

Lieta par energoapgādes komersanta vienkārša nelikumīga akta sastādīšanu tika skatīta administratīvajā kārtībā četrus gadus laikā. Savukārt praksē vairākums AS „Latvenergo” sastādīto nelikumīgo aktu un uz to pamata veiktu aprēķinu bija piedzenami civiltiesiskajā kārtībā.

Pastāvēja aktuālā nepieciešamība nodrošināt dažādu elektroenerģijas tirgus dalībnieku līdzsvarošanu, taču minēta problemātika Latvijā eksistēja līdz 2007. gada 11. jūlijam, kad stājas spēkā Ministru kabineta noteikumi Nr. 452 „Elektroenerģijas tirdzniecības un lietošanas noteikumi”. Tādējādi sākot ar 2007. gada 11. jūliju elektroenerģijas lietotāju civiltiesiskā atbildība noteikta ar speciālo normatīvo regulējumu, un vairs nav strīdu par to, kādai procesūlajai kārtībai lieta ir pakļauta.

Normatīvie akti paredz – AS „Latvenergo” ir jānosaka tarifi, kas sedz izmaksas. Ja „Latvenergo” tarifi ar tiesas spriedumu tiks atcelti, tad, komersantam būs jānosaka jauni tarifi, kas sedz elektroenerģijas piegādes izmaksas, turklāt ņemot vērā jau tos zaudējumus, kas radušies par laika periodu no 2011. gada 1. aprīļa līdz šim brīdim, un ņemot vērā, ka samazinās saistīto lietotāju skaits. Tādējādi izmaksas tikai pieaugtu, līdz ar to ar prasību tarifu lietā „Faktiski tiek nevis aizsargātas patērētāju intereses, bet gan tiek nodarīts kaitējums, jo par to, kas netiek samaksāts par vakardienu, būs jāmaksā rīt”. Autors uzskata, ka šī neloģiska situācija netiktu pieļauta, ja energoapgādes komersants sabiedrībai būtu pilnvērtīgi raksturojis un izskaidrojis situāciju par jauno tarifu projektu, tā piemērošanu un atbilstību mūsdienu apstākļiem.

Situācijas ar normatīvo interpretāciju un energoapgādes komersanta darbību valsts regulējamās energoapgādes nozares ir attīstības posmā, tās vienmēr tiek taisnīgi atrisinātas, kas pozitīvi ietekmē tautsaimniecības attīstību un patērētāju labklājību.

Bibliogrāfija

- 25.10.2001. likums "Administratīvā procesa likums" (Ziņotājs, 23, 13.12.2001). Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567> [skatīts 25.11.2012].
- 03.09.1998. Likums "Energētikas likums" (Ziņotājs, 20, 15.10.1998). Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=49833> [skatīts 25.11.2012].
- 05.05.2005. Likums "Elektroenerģijas tirgus likums" (Ziņotājs, 12, 22.06.2005). Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=108834&from=off> [skatīts 30.11.2012].
- 21.07.2009. MK noteikumi Nr.793 "Elektroenerģijas tirdzniecības un lietošanas noteikumi" ("LV", 118 (4104), 28.07.2009.) [stājas spēkā 29.07.2009.; zaudējis spēku 14.12.2011]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=195356> [skatīts 25.11.2012].
- 29.11.2011. MK noteikumi Nr.914 "Elektroenerģijas tirdzniecības un lietošanas noteikumi" ("LV", 196 (4594), 14.12.2011) [stājas spēkā 15.12.2011]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=241279> [skatīts 25.11.2012].
- 31.01.2013. Informācija presei. Latvenergo: spriedums ir argumentēts un motivēts. Pieejams: http://www.latvenergo.lv/portal/page/portal/Latvian/st.latvenergo/st_latvenergo_lv/st_par_sadali/Informacija_presei [skatīts 01.02.2013].
- 09.05.2008. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta lēmums lietā Nr. SKA-214/2008. Pieejams: www.tiesas.lv/files/AL/2010/.../AL_1301_AT_SJA_001-2010.pdf [skatīts 25.11.2012].

13.11.2008. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta lēmums lietā Nr. SKA-490/2008.
Pieejams: https://www.tiesas.lv/files/AL/2008/11_2008/13_11_2008/AL_1311_AT_SKA-0490_2008. [skatīts 25.11.2012].

31.01.2013. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta 31.01.2013. lēmums lietā Nr. A43004511.
Pieejams: <http://www.at.gov.lv/lv/info/archive/department3/hronologiskaseciba/2013/> [skatīts 01.03.2013].

IESLODZĪTO IMPLICĒTI MĒRĪTO ANTISOCIĀLO ATTIEKSMJU SAIKNE AR IEPRIEKŠĒJO SODĀMĪBU UN IESLODZĪJUMU SKAITU

Laura Šimane

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, LV-5401
Baltijas Psiholoģijas un menedžmenta augstskola, Lomonosova 4, Rīga, LV-1003
l.simane@inbox.lv

Irina Plotka, Nīna Blūmenaua

Baltijas Psiholoģijas un menedžmenta augstskola, Lomonosova 4, Rīga, LV-1003
irinaplotka@inbox.lv; nina_blum@gmail.com

Dmitrijs Igoņins

SIA „Latenta”, Rīga
latent@balticom.lv

Abstract

The link between implicitly measured antisocial attitudes and previous convictions and number of imprisonment for prisoners

Antisocial Behaviour and its aspects as attitudes towards theft is a very significant problem in social psychology, especially when implicit measurement methods are used. The aim of the research was to investigate the link of implicitly measured antisocial attitudes, previous convictions and the number of imprisonment, as well as to design and conduct a session of approbation for a new implicit measurement tool. The participants of the study were 38 male prisoners (age 20-46) from a penitentiary institution in Daugavpils, Latvia. A modified version of Implicit Association Test (IAT) – Theft IAT – was specially designed. There were significant differences between antisocial attitudes, previous number of convictions and previous number of imprisonment discovered. The results suggest that with every next crime the strength of the antisocial attitude becomes more significant. The approbation of the theft IAT is the first experiment in an experiment session for designing a valuable tool to be used as an instrument for antisocial attitude discovery before the criminal action has taken place.

Key Words: Antisocial behaviour, Attitudes towards theft, Implicit measurements, Implicit Association Test

Ievads

2013. gada 1. aprīlī stājās spēkā tā sauktā „Cietumu reforma”, kas iekļāva grozījumus Krimināllikumā, Kriminālprocesa likumā, kā arī vairākos tiesību aktos. Reformas mērķis ir pietuvināt Latvijas kriminālsodu sistēmu Eiropas Savienības valstu praksei, kas izpaužas kā alternatīvo soda veidu pielietojums un ieslodzījuma termiņa saīsināšana – pretstatā brīvības atņemšanai. Rezultātā tiks ietaupīti finanšu resursi un samazināta cietumu noslogotība, kā to pieprasa Eiropas Savienības statūti. Realitātē tiks atbrīvota apmēram trešdaļa ieslodzīto, kas ir tiesāti par mantiskajiem noziegumiem, tajā skaitā par zādzību un laupīšanu (Latvijas Vēstnesis 2013).

Ir pierādīts, ka antisociāla uzvedība ir galvenais noziegumu un likuma pārkāpumu rosinātāj-faktors (Patterson, DeBaryshe, Ramsey 1990). Antisociāla uzvedība apzīmē uzvedību, kas krasi atšķiras no sociālajām normām, kā arī pārkāpj citu cilvēku tiesības. Ļaunprātīga dedzināšana un vandālisms ir antisociālas uzvedības piemēri (APA 2009). Antisociāla domāšana - noziedzību

attaisnojoši uzskati, attieksmes un vērtības ir daži no galvenajiem noziedzīgās uzvedības prognozēšanas faktoriem (Andrews, Bonta 2006).

Gandrīz visi antisociālās izziņas (angl. *Antisocial cognition*) pētījumi izmanto eksplīcētās mērījumu metodes, kurās noziedzniekiem tiek prasīts atbildēt uz skaidri formulētiem anketas jautājumiem par attieksmi un uzskatiem saistībā ar noziegumiem un vardarbību (Polaschek, Bell, Calvert, Takarangi 2010).

Eksplīcēts attieksmes mērījums ir jebkura attieksmju izvērtēšanas procedūra, kad persona apzinās, ka viņa vai viņas attieksme pret kaut ko vai kādu tiek mērīta. Šādi mērījumi tiek uzskatīti par tiešajiem attieksmju mērījumiem (APA 2009).

Pašnovērtējuma aptauju metožu popularitāte pētījumos, kuros kā izlase tiek izmantoti noziedznieki, šķiet pārsteidzoša, ņemot vērā saikni, kas pastāv starp noziedzīgo uzvedību un melošanu, un it īpaši, kad pētījuma rezultāti var ietekmēt lēmumu par iespējamo pirmstermiņa atbrīvošanu. Var spriest, ka noziedznieki sniegs uz aptauju jautājumiem tādas atbildes, kādas no viņiem sagaida sabiedrība (Polaschek et al. 2010). Apzināta nepatiesu atbilžu sniegšana ir vispopulārākais izskaidrojums, kad pašnovērtējuma skalas punktu skaits nav saistīts ar rezultātu, un autori bieži iesaka izmantot mazāk paredzamas metodes – tādas kā implīcētās metodes – šo sociāli jūtīgo konceptu izvērtēšanai (Gawronski 2009).

Implīcēts attieksmes mērījums tiek definēts kā attieksmes mērījums, kad persona neapzinās, ka viņa vai viņas attieksme tiek mērīta. Šāda tipa mērījumi parasti tiek dēvēti par netiešajiem mērījumiem (APA 2009).

Viena no plašāk izmantotajām implīcētajām pētījumu metodēm ir Implīcētais Asociāciju Tests (*Implicit association test – IAT*) (Greenwald, McGhee, Schwartz 1998). IAT ir instruments, kas mēra relatīvās saiknes spēku starp jēdzienu pāriem, kas tiek saukti par kategorijām un atribūtiem. IAT izpildes laikā dalībnieki nejaušā izlases veidā klasificē stimulus, kas ietilpst vai nu kategorijās vai atribūtos. Šie stimuli var būt vārdi, attēli vai simboli. IAT pamata uzskats ir, ka atbildes būs ātrākas un precīzākas, ja konkrētās kategorijas un atribūtos saistīs spēcīgākas asociācijas (Lane, Banaji, Nosek, Greenwald 2007).

Antisociālo attieksmju pētniecība, izmantojot implīcētās mērījumu metodes, vēl pagaidām ir novitāte pasaules psiholoģijas zinātnē. Līdz šim pasaulē ir veikti tikai divi pētījumi, kuros tika pētīta ar vardarbību saistīta attieksme ieslodzītajiem, izmantojot implīcētās mērījumu metodes.

Pirmais pētījums tika veikts Lielbritānijā ar mērķi novērtēt notiesāto noziedznieku grupas eksplīcēto un implīcēto attieksmi pret vardarbību, salīdzinot ieslodzītos, notiesātus par slepkavības izdarīšanu, ar notiesātajiem par citu noziegumu izdarīšanu. Tika izvirzīta hipotēze, ka slepkavām ar augstiem psihopātijas rādītājiem jābūt atšķirīgiem uzskatiem attiecībā uz vardarbību, un ka šī

anomālā attieksme pret vardarbību var tikt atklāta tikai ar implicēto mērījumu palīdzību. Kā implicētais mērījums tika izveidota modificēta IAT „Vardarbības/Miera” versija. Netika atrastas nozīmīgas atšķirības starp slepkavām un citiem noziedzniekiem, jo nav skaidrs, vai abas grupas atšķiras pēc vispārējiem vardarbības rādītājiem, vai tikai pēc pēdējā izdarītā nozieguma vardarbības pakāpes (Snowden, Gray, Smith, Morris, MacCulloch 2004).

Jaunzēlandē tika veikts pētījums, lai noskaidrotu kognitīvi - biheiviorālās terapijas iedarbību uz ieslodzītajiem ar implicēto un eksplīcēto metožu palīdzību. Pētījums tika izstrādāts, lai novērotu antisociālās domāšanas izmaiņas, kas ietver ieslodzīto uz noziegumiem tendētu attieksmi, ticību sistēmu un vērtības pirms un pēc terapijas, kā arī tās laikā. Kā implicētās metodes tika izmantoti 4 dažādi modificēti implicētie asociāciju testi (IAT). Rezultāti norādīja, ka pētāmie deva priekšroku kategorijām, kas nebija saistītas ar agresiju abos IAT testos gan pirms terapijas, gan pēc tās. “Ieroču- izklaides priekšmetu” IAT testā tika secināts, ka ieroču nozīme samazinājās pēc terapijas, kas tika uzskatīts par nozīmīgu rezultātu (Polaschek et al. 2010).

Implicētās metodes, konkrētāk – Neapzināto Emocionālo Praimingu - pirmo reizi Latvijā 2006. gadā pielietoja Dr.Psych.,prof.Irina Plotka ar kolēģiem, kā rezultātā ir norisinājušās septiņas pētījuma sērijas ar Neapzinātā emocionālā praiminga izmantošanu (Plotka et al., 2012). 2012. gadā tika sperts nākamais solis implicēto metožu apzināšanā, izveidota un pirmo reizi aprobēta modificētā implicētā asociāciju testa versija – Zādzības IAT (L.Šīmane, I.Plotka, D.Igoņins), kas mēra attieksmi pret svešas mantas piesavināšanos (zādzība, laupīšana utt.). Šis pētījums ir pirmais pētījums plānotajā pētījumu sērijā dažādu antisociālās uzvedības aspektu izpētē ar implicētajām metodēm.

Šajā pētījumā jēdziens „Iepriekšējo sodāmību skaits” nozīmē skaitu, cik reizes ieslodzītais ir ticis tiesāts, neskaitot pašreizējo sodāmību, par kuru izcieš ieslodzījumu. Savukārt „Iepriekšējās ieslodzījuma reizes” ir apcietinājumu summa, ko persona ir izcietusi, neskaitot pašreizējo ieslodzījumu.

Ne pasaulē, ne Latvijā līdz šim nav veikti pētījumi, kas atbildētu uz jautājumu: vai pastāv saikne starp implicēti mērītu antisociālu attieksmi, iepriekšējo sodāmību un ieslodzījumu skaitu? Šajā pētījumā tika izvirzīts minētais pētniecības jautājums.

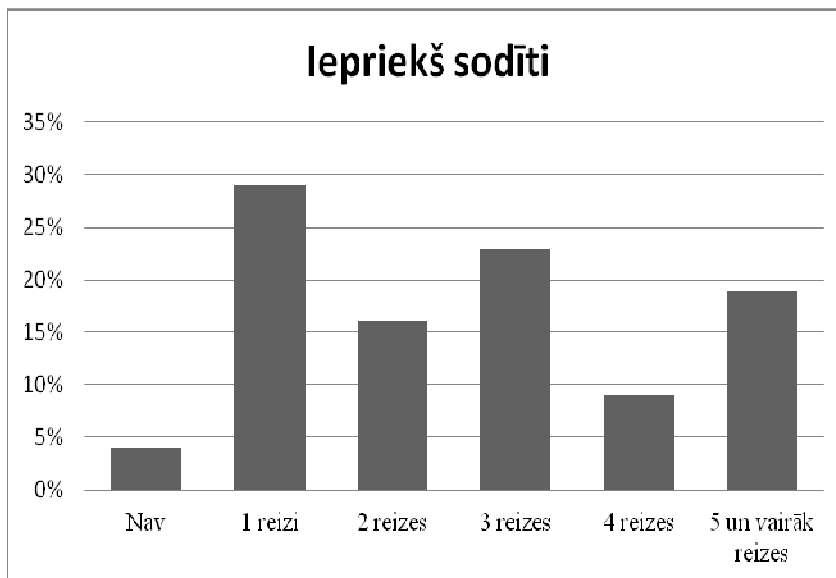
Kā pētījuma mērķis tika izvirzīts ieslodzīto implicēti mērīto antisociālās attieksmes saiknes izpēte, ņemot vērā iepriekšējās sodāmības un ieslodzījuma skaitu, kā arī zādzības IAT aprobāciju.

Metodes

Izlase

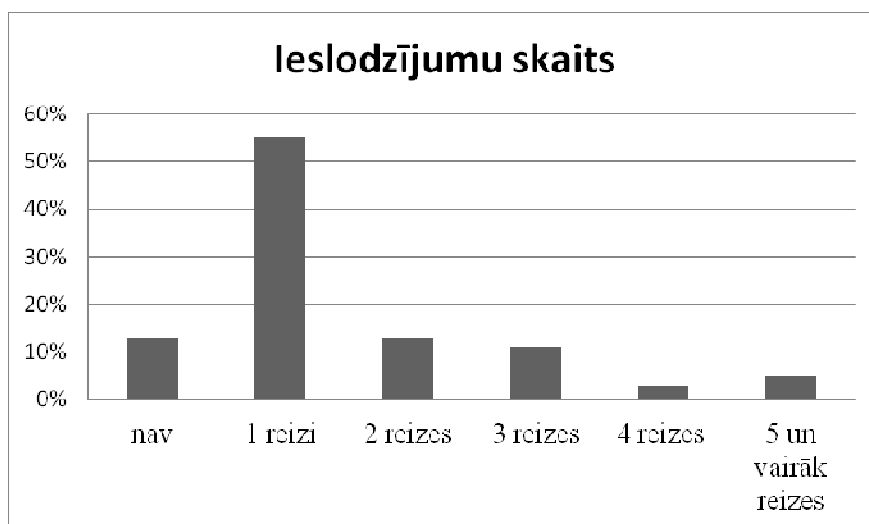
Pētījumā piedalījās (N=38) ieslodzītie, kuri sodu izcieš slēgta tipa Daugavgrīvas cietumā, Daugavpilī, Latvijā. Pētījuma dalībnieki ir notiesāti pēc 175. panta (par zādzību) un 176. panta (par

laupīšanu). Visi pētījuma dalībnieki bija vīrieši, vecumā no 20 līdz 46 gadiem (vecuma mediāna: 30; vidējais ieslodzīto vecums: 29). Konkrētās ieslodzījuma vietas darbinieki sniedza informāciju par katra dalībnieka iepriekšējo sodāmību, to skaitu un to, cik reizes pētāmais iepriekš ir atradies ieslodzījumā. Minētās informācijas procentuālo sadalījumu var apskatīt 1. un 2. attēlā.

1.att. Ieslodzīto izlases iepriekšējo sodāmību procentuālais sadalījums

Vidēji aptaujātie ieslodzītie bija iepriekš sodīti trīs reizes. Pašreizējā sodāmība un ieslodzījumu skaits netika ieskaitīts.

2.att. Ieslodzīto izlases ieslodzījumu skaita procentuālais sadalījums

2. attēlā var novērot, ka lielākā daļa (55%) izlases slēgta tipa cietumsodu jau ir izcietuši vienu reizi. Vidējais ieslodzījumu skaits ir 1,9.

Metodes

Pētījumā tika izmantota Modificētā Implicētā Asociāciju Testa (Implicit Association Test - IAT) versija, turpmāk – Zādzības IAT, standarta septiņu bloku IAT procedūra, kas tika pielāgota

pētījumam. Tika izmantoti verbāli stimuli un atribūti, kurus izvēlējās pētnieku un ekspertu grupa. IAT kategoriju un atribūtu virknējums pētāmajam tika piedāvāts izlases kārtībā.

Neatkarīgais mainīgais (*Independent Variable (IV)*): Kategoriju („zaglis”; „godīgs”) un atribūtu valences („pozitīvs”/”negatīvs”) kombinācija.

Atkarīgais mainīgais (*Dependant Variable (DV)*): Pētāmo reakcijas laiks (RT).

Zādzības IAT procedūra tika izstrādāta uz sertificētas un licenzētas aparatūras E-Prime 2®, kas nodrošina precīzu eksperimentālā dizaina izveidi, datu vākšanu un datu apstrādi.

Lai nodrošinātu eksperimenta iekšējo validitāti, visi galvenie uzstādītie parametri, piemēram, stimula parādīšanās laiks, intervāli starp stimuliem, šrifts, hromatiskie fona raksturojumi, stimulu vārdu daudzums palika pastāvīgi, vienlaicīgi mainoties neatkarīgā mainīgā stāvokļiem, t.i. eksperimentālo apstākļu variēšanas laikā.

Procedūra

No Ieslodzījuma Vietu Pārvaldes (IeVP) tika saņemta atļauja pētījuma veikšanai un sastādīts līgums ar pētnieku par pētījuma norisi. Savukārt - pēc pētījuma veikšanas - tika iesniegta atskaite un saņemta IeVP atļauja publicēt iegūtos datus, nodrošinot ieslodzīto konfidencialitāti.

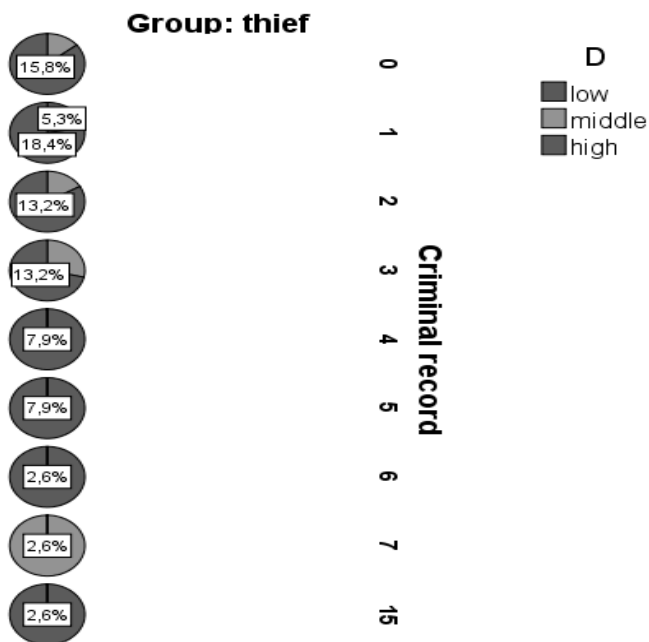
Pēc ierašanās cietuma teritorijā pētniekam tika nodrošināta atsevišķa telpa pētījuma veikšanai. Pa vienam telpā tika ievesti ieslodzītie, kuriem tika izskaidrots, ka pētījums nekā neietekmēs viņu ieslodzījuma termiņu un ka dalība pētījumā ir brīvprātīga. Dalībniekiem tika dota iespēja no pētījuma atteikties, ko izmantoja trīs ieslodzītie. Pētnieks uzsvēra, ka pētījuma dalībnieka anonimitāte tiks nodrošināta.

Pētāmais tika instruēts darbam pie datora. Ja pēc datorā norādīto instrukciju izlasīšanas radās papildus jautājumi, pētnieks sniedza nepieciešamos paskaidrojumus. Dalībnieki uzskatīja, ka uz datora veicamā procedūra ir paredzēta viņa reakcijas ātruma un precizitātes noteikšanai.

Rezultāti

IAT datu apstrāde tika veikta atbilstoši oriģinālmetodes autora norādēm, analizējot IAT reakcijas laiku un iegūstot D statistikas rādītājus, kuri tika atbilstoši apstrādāti, izmantojot datu apstrādes un analīzes programmu SPSS 17 (Greenwald, Nosek, Banji 2003).

3. un 4. attēlā var novērot ļoti izteiktu saikni starp iepriekšējām sodāmībām, iepriekšējām ieslodzījuma reizēm un attieksmi pret zādzību.

3.att. Iepriekšējo sodāmību un attieksmes pret zādzību saiknes izpēte

Zems IAT D rādītājs ir novērojams tikai 5,3% iepriekš vienu reizi sodīto ieslodzīto mērījumu rezultātos, visos pārējos gadījumos attieksme pret zādzību ir vai nu vidēja vai augsta, turklāt tā vidēji paaugstinās ar katru nākamo sodāmības reizi. Starp iepriekšējām sodāmībām un attieksmi pret zādzību pastāv statistiski nozīmīga atšķirība, kā vērojams 1. tabulā.

4.att. Ieslodzījuma reižu un attieksmes pret zādzību saiknes izpēte

4. attēlā var novērot, ka zems IAT D rādītājs ir novērojams tikai 7,9% gadījumu no kopējiem novērojumiem. Sākot ar trešo ieslodzījuma reizi ir novērojams tikai augsts IAT, norādot uz pozitīvu attieksmi pret zādzību.

Ar Spīrmana korelācijas koeficienta palīdzību tika atrasta nozīmīga statistiska atšķirība starp iepriekšējām sodāmībām un attieksmi pret zādzību, iegūtu ar IAT metodi ($p=0,04$; $p<0,05$), kā arī starp ieslodzījuma reizēm un attieksmei pret zādzību ($p=0,01$; $p<0,05$).

Diskusija

Kā iepriekš minēts, Latvijā norisinās tā sauktā „Cietumu reforma”, kas ietver plašu masveida cietumnieku atbrīvošanu, atgriežot tos atpakaļ sabiedrībā. Pētījumā ir uzskatāmi norādīts, ka veicot šādu masveida atbrīvošanu, ir jāņem vērā ne tikai Krimināllikuma pants, bet arī iepriekšējo sodāmību un ieslodzījuma reižu skaits, jo ar katru nākamo ieslodzījuma reizi pozitīva attieksme pret zādzību kļūst aizvien izteiktāka, līdz ar to indivīds var būt vairāk tendēts uz atkārtota noziedzīgā nodarījuma veikšanu.

Latvijā ir izteikta nepieciešamība pēc funkcionējošām resocializācijas programmām ieslodzītajiem, kas būtu nodrošinātas pēc termiņa izciešanas, vai šajā gadījumā – priekšlaicīgas atbrīvošanas. Mainīt esošu attieksmi ir problemātiski, tādēļ ir nepieciešama kvalificētu speciālistu palīdzība ar mērķi mainīt ieslodzītā attieksmi, lai spētu pilnvērtīgi iekļauties sabiedrībā.

Tādi instrumenti kā Zādzības IAT var tikt pielietoti attieksmes izmaiņu noteikšanai pirms resocializācijas programmas uzsākšanas un pēc tās. Zādzības IAT ir nepieciešams attīstīt tālāk, optimizējot kategoriju un atribūtu stimulus, iespējams, apskatot vairākus noziegumu izdarīšanas veidus, ne tikai zādzību un laupīšanu. Ir nepieciešams palielināt izlasi un veidot kontrolgrupu (iepriekš nesodītus indivīdus) rezultātu salīdzināšanai, kā arī adaptēt eksplīcēto metodiku, kas mēra attieksmi pret vardarbību eksplīcēti, un veikt salīdzinājumu. Tiek plānots nākamais pētījuma etaps tālākai modificētās implicētās metodikas aprobācijai, kas sniegtu dziļākas datu interpretācijas iespējas. Šis diagnostiskais instruments būtu noderīgs ne tikai juridiskās, bet arī tādās praktiskās sfērās kā personāla atlase un psihoterapija.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

Bibliogrāfija

- Krimināllikuma un Kriminālprocesa likuma jaunās redakcijas komentāri, -Latvijas Vēstnesis (2013). *Jurista Vārds*, 11(762). 19.marts.
- American Psychological Association. (2009). *Concise Dictionary of Psychology*. Washington, D. C.: American Psychological Association.
- Andrews, D. A., & Bonta, J. (2006). *The psychology of criminal conduct* (4th ed.). Cincinnati OH: Anderson.
- Gawronski, B. (2009). Ten frequently asked questions about implicit measures and their frequently supposed, but not entirely correct answers. *Canadian Psychology*, 50, 141–150.

- Greenwald, A. G., McGhee, D. E., & Schwartz, J. K. L. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1464-1480.
- Greenwald, A. G., Nosek, B. A., & Banaji, M. R. (2003). Understanding and Using the Implicit Association Test: I. An Improved Scoring Algorithm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 197-216.
- Lane, K. A., Banaji, M. R., Nosek, B. A., & Greenwald, A. G. (2007). Understanding and using the Implicit Association Test: IV. What we know (so far) (Pp. 59–102). In B. Wittenbrink & N. S. Schwarz (Eds.). *Implicit measures of attitudes: Procedures and controversies*. New York: Guilford Press.
- Patterson, G.R., DeBaryshe, B. & Ramsey, E. (1990). *A developmental perspective in antisocial behaviour*. *American Psychologist*, 44, 329-335.
- Plotka, I., Blumenau, N., Igonin, D., Bambulaka, M., Ozola, E., & Simane, L. (2012). Implicit methods of attitudes research: the modern approach to education and training of specialists in social sciences. *Profesines studijos: teorija ir praktika*, 8 (104-110), 2011, ISSN 1822-3648 (Index Copernicus Master Journal List)
- Polaschek, D.L., Bell, R.K., Calvert, S.W., & Takarangi, M.T. (2010). Cognitive-Behavioural Rehabilitation of High-Risk Violent Offenders: Investigating Treatment Change with Explicit and Implicit Measures of Cognition. *Applied Cognitive Psychology*, 24, 437-449.
- Snowden, R.J., Gray, N.S., Smith, J., Morris, M., & MacCulloch, M.J. (2004). Implicit associations affective 620-to violence in psychopathic murderers. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 15(4), 641.

KOMERSANTA LOMA SAISTĪBĀ AR IZŅEMTAJIEM TRANSPORTLĪDZEKĻIEM CEĻU SATIKSMĒ

Elmārs Šnevelis

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, LV – 5401

elmars.snevelis@inbox.lv

Abstract

Ministry of the Interior and the State coverage agency set up a system of administrative infringement cases for storage and disposal of seized vehicles does not support the effective use of budgetary resources as well as waste products are not recovered in time. Agency's agreements concluded with businessman about additional services, unduly to raise the costs of the services. The State police needs to find solution for these problems in cooperation with Ministry of the Interior and the State coverage agency.

Key words: businessman, road traffic, the State coverage agency, seized vehicles, police officers.

Autors savā rakstā pievēršīsies 2010. gada 7. decembra Ministru kabineta noteikumiem Nr. 1098 „Noteikumi par rīcību ar administratīvo pārkāpumu lietās izņemto mantu un dokumentiem” analīzei, proti, izpētot normatīvā akta lietderību, tas ir, kādā veidā tas atbilst valsts pārvaldes funkciju realizēšanai.

Raksta mērķis ir analizēt šā normatīvā akta pielietojumu praksē saistībā ar Valsts policijas amatpersonu tiešo darba funkciju izpildi.

Raksta uzdevumi:

- 1) analizēt normatīvos aktus saistībā ar rīcību ar izņemtajiem transportlīdzekļiem ceļu satiksmē;
- 2) raksturot būtiskākās problēmas, kas rodas policijas darbā ar komersantu;
- 3) izstrādāt priekšlikumus šo problēmu risināšanai.

Rakstā ir izmantotas analīzes un sintēzes, salīdzinošā, indukcijas un dedukcijas metodes.

No Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 257. panta pirmās daļas izriet, ka mantas un dokumentus, kas ir pārkāpuma priekšmets vai izdarīšanas rīks, un kuri atrasti aizturēšanas, personas mantu vai vietas apskates laikā, kā arī pārkāpuma konstatācijas brīdī, izņem Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa norādīto institūciju vai šo institūciju pilnvarotas amatpersonas. Izņemtās mantas un dokumentus līdz brīdim, kad stājas spēkā lēmums administratīvā pārkāpuma lietā, bet, ja izdarīts administratīvais pārkāpums, kas paredzēts Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 149.⁴ panta septītajā daļā, 149.⁵ panta ceturtajā daļā vai 149.¹⁵ pantā (izņemot šā panta sestajā daļā paredzēto pārkāpumu) – līdz piemērotā naudas soda izpildei, institūcijas vai amatpersonas, kurām ir tiesības izņemt mantas un dokumentus, nodod glabāšanā Ministru kabineta noteiktajā kārtībā. Kārtību, kādā institūcija (amatpersona) pieņem lēmumu par mantu nodošanu realizācijai vai iznīcināšanai un kādā veicama šo mantu realizācija vai iznīcināšana, nosaka Ministru kabinets.

2010. gada 7. decembra Ministru kabineta noteikumi Nr.1098 „Noteikumi par rīcību ar administratīvo pārkāpumu lietās izņemto mantu un dokumentiem” nosaka samaksas apmēru, kā arī turpmāko rīcību saistībā ar izņemto transportlīdzekli.

Nodrošinājuma valsts aģentūra izveidota, lai nodrošinātu Iekšlietu ministrijas un tās padotībā esošo iestāžu darbību nekustamo īpašumu, publisko iepirkumu un valsts materiālo rezervju jomā, kā arī veiktu normatīvajos aktos noteiktās darbības ar lietiskajiem pierādījumiem un arestēto mantu, kas saistīta ar krimināllietām, administratīvo pārkāpumu lietās izņemto mantu un dokumentiem.

Analizējot 2010. gada 7. decembra Ministru kabineta noteikumus Nr. 1098 „Noteikumi par rīcību ar administratīvo pārkāpumu lietās izņemto mantu un dokumentiem”, autors secina, ka, ja ar izņemtās mantas vai dokumenta nodošanu glabāšanā, glabāšanu vai iznīcināšanu saistīto izdevumu apmērs nav minēts šo noteikumu 4. pielikumā, to aprēķina atbilstoši faktiskajām izmaksām. Respektīvi, šī norma paredz komersanta izdevumu atlīdzību atbilstoši faktiskām izmaksām. Minētā norma nedod faktisko izmaksu skaidrojumu, proti, definējumu. Praksē nereti izņemto transportlīdzekļu īpašnieki (valdītāji, turētāji) sastopas ar neskaidriem komersanta izdevumu aprēķiniem, kuri nav minēti šo noteikumu 4. pielikumā. Piemēram, nav atrunāta cena par transportlīdzekļa evakuācijas nobraukto kilometru. Katrā republikas novadā tā atšķiras, jo līgumi ir noslēgti ar dažādiem komersantiem. Katram komersantam ir līgumā noteikta sava pakalpojuma maksa. Šajā gadījumā par vienu un to pašu komersanta pakalpojumu, proti, nobraukto kilometru daudzumu būs atšķirīga maksa. Savukārt degvielas cenas visā valstī ir vienādas. Arī maksa par transportlīdzekļa glabāšanu speciālajā stāvvietā aprēķināšanas sistēmā ir noteikta nesamērīgi dārga, ko šajā gadījumā tomēr konkrēti nosaka 2010. gada 7. decembra Ministru kabineta noteikumu Nr. 1098 „Noteikumi par rīcību ar administratīvo pārkāpumu lietās izņemto mantu un dokumentiem” 4. pielikumā, proti, 8 (astoņi) lati par vienu diennakti. Rodas šaubas par summas pamatotību. Neviens privātais komersants neprasa tik lielu maksu par diennakti. Apsekojot apsargājamo stāvvietu cenrāžus Daugavpils pilsētā, autors secina, ka izmaksu amplitūda par vienu diennakti sastāda no 0,7-1,5 latam, kas ir vairākas reizes mazāk nekā Ministru kabineta noteikumos noteiktā. Tiesa, ir jāatzīst, ka šajā gadījumā iegūtie līdzekļi par automašīnas atrašanos stāvvietā nonāk valsts budžetā.

Autors secina, ka ir gana daudz cilvēku, kas nevēlas saņemt savas izņemtās automašīnas atpakaļ – parasti tie ir lēti un nolietoti automašīnu īpašnieki. Ja cilvēkam nav līdzekļu samaksāt par automašīnu uzreiz, tad nereti tas netiek darīts vispār, jo automašīnas uzglabāšanas summa pēc kāda laika var pārsniegt paša automobiļa vērtību.

Neapšaubāmi, 2010. gada 7. decembra Ministru kabineta noteikumi Nr. 1098 „Noteikumi par rīcību ar administratīvo pārkāpumu lietās izņemto mantu un dokumentiem” ir cieši saistīti ar

polīcijas funkciju realizēšanu. Polīcijas darbinieki administratīvajās pārkāpuma lietās izņem transportlīdzekļus, ja izdarīts administratīvais pārkāpums, kas paredzēts Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 149.⁴ panta septītajā daļā, 149.⁵ panta ceturtajā daļā vai 149.¹⁵ pantā (izņemot šā panta sestajā daļā paredzēto pārkāpumu). Šajā situācijā būtu jāpēta arī normatīvā akta normu saistība ar policejisko funkciju realizēšanu.

Autors, pētot polīcijas funkciju izpildi saistībā ar šo normu izpildi, secina, ka no 2013.gada 17.janvāra izņemto transportlīdzekļu Daugavpilī, Daugavpils novadā, Ilūkstes novadā, Krāslavas novadā, Dagdas novadā, Preiļu novadā, Līvānu novadā, Vārkavas novadā, Aglonas novadā, Riebiņu novadā, Rēzeknē, Rēzeknes novadā, Viļānu novadā, glabāšanas vieta ir Pils ielā 14, Preiļos.

Apkalpojamās teritorijas attālumi:

Preiļi - Rēzekne 55,6km

Preiļi - Subate 104,0km

Preiļi - Daugavpils 53,4km

Preiļi - Krāslava 60,0km

Attālumi tika noteikti, izmantojot topogrāfisko programmu - googlemaps.com.

Ar vidējo ātrumu 60 km/h komersants ierodas galapunktā aptuveni pēc vienas stundas, proti, tas ir aprēķināts laiks, kas tiek veltīts tikai braucamā ceļa attālumam. Vēl citi faktori, kas ietekmē galīgo laika rezultātu, tas ir, autovadītāja atrašanās vieta pirms viņš ierodas pēc auto evakuatora, ceļa meteoroloģiskie apstākļi, u.c.

Tiesa, ir jāatzīst, ka pušu līgums paredz komersanta ierašanos pēc trīs stundām no izsaukuma brīža, bet prakse rāda, ka no 1 – 2 stundu laika periodā, komersants ierodas notikuma vietā.

Polīcijas darbinieks savu funkciju veikšanā, piemēram, ir iesaistīts astoņas stundas, kas veido vienu darba maiņu. Gadījumā, ja polīcijas darbiniekam ir nepieciešami komersanta pakalpojumi, lai transportlīdzekli Ministru kabineta noteiktajā kārtībā nogādātu glabāšanā speciālajā maksas stāvvietā, ir jāiztērē no polīcijas darbību veikšanas no 1 – 2 stundu laika tikai gaidīšanā, kas sastāda 12,5 – 25% no kopējā darba laika, kas nav saistīts ar polīcijas funkciju veikšanu. Pēc autora domām, tāds regulējums nav pieļaujams, īpaši ņemot vērā to apstākli, ka 2., 3. kategorijas polīcijas iecirkņos norīkojumā ir tikai viena polīcijas patruļa apkalpojamā teritorijā, piemēram, Krāslavā, Līvānos, u.c. Rodas paradokss jautājums, kam apkalpot izsaukumu, ja polīcijas norīkojums ir aizņemts ar komersanta gaidīšanu notikuma vietā, proti, no 1 – 2 stundām. Savukārt, ja rodas vienlaikus vairāki izsaukumi uz dažādiem, tajā skaitā, attāliem Latgales novadiem, tad prakse rāda, ka komersanta pakalpojumu gaidīšana pārsniedz pat divu stundu laika

periodu. Tādā veidā autors secina, ka pašreizējais tiesiskais regulējums saistībā ar komersanta pakalpojumu sniegšanu Latgalē nav pieņemams. Neapšaubāmi, viens komersants Latgalē, ar kuru Nodrošinājuma valsts aģentūra ir noslēgusi līgumu par administratīvo pārkāpumu lietās izņemto transportlīdzekļu piegādi, nevar apkalpot visu Latgales teritoriju noteiktajā laika periodā, īpaši ņemot vērā to apstākli, ka komersanta dislokācija (atrašanās) vieta ir vienīgi Preiļu pilsētā.

Komersanta gaidīšanas laikā policijas norīkojumam ir liegta iespēja pildīt savus tiešos darba pienākumus. Pārkāpuma vietā izņemto automašīnu bez uzraudzības nevar atstāt, to ir jāapsargā, lai tā netiktu apzagta. Pēc autora domām, tāda situācija nav pieļaujama, neapšaubāmi komersantam būtu jāierodas notikuma vietā pēc iespējas ātrāk, lai policijas norīkojums varētu atsākt efektīvi pildīt savas tiešās darba funkcijas. Pilsētās tas būtu līdz 20 minūtēm, savukārt ārpus apdzīvotām vietām ierašanās līdz 1 stundai. Minētie laika ierobežojumi ļautu pilnvērtīgāk izmantot norīkojumu policijas funkciju veikšanā.

Secinājumi

2010. gada 7. decembra Ministru kabineta noteikumi Nr. 1098 „Noteikumi par rīcību ar administratīvo pārkāpumu lietās izņemto mantu un dokumentiem” nenosaka konkrētu samaksas apmēru komersantam par izņemto transportlīdzekli administratīvajā pārkāpuma lietā. Šī situācija nav pieļaujama, jo vienotas sistēmas trūkuma rezultātā ikvienam komersantam ir tiesības noteikt savu transportlīdzekļa evakuēšanas cenu, kas nereti ir nepamatoti augsta. Šādā veidā nepamatotās transportlīdzekļu glabāšanas izmaksas nodara zaudējumus gan transportlīdzekļa īpašniekam, gan valstij. Transportlīdzekļu īpašnieki nav ieinteresēti to atgūt, jo stāvvietas izmaksas pārsniedz transportlīdzekļa vērtību.

Slēdzot iepirkuma līgumus par transportēšanas un glabāšanas pakalpojumu saņemšanu, Nodrošinājuma valsts aģentūra nav pietiekami prognozējusi paredzamo pakalpojuma apjomu un izņemto transportlīdzekļu skaitu, kādā veidā policija var gaidīt komersanta ierašanos notikuma vietā. Pie pašreizējā tiesiskā regulējuma Latgalē komersanta gaidīšana sastāda no 1-2 stundām, kas, pēc autora domām, nav pieņemami.

Arī 2009. gada 26. janvāra Nr.5.1-2-14/2008 Valsts kontroles revīzijas ziņojumā ir minēts, ka Nodrošinājuma valsts aģentūrai vajadzētu izstrādāt skaidrāku un saprotamāku izmaksu aprēķināšanas metodiku. Patreiz noteiktais izdevumu aprēķins nav juridiski korekti pamatots. Uz šādiem aprēķiniem nevar pieņemt lēmumu par piedziņu.

Vairākos gadījumos izņemtā transportlīdzekļa pieņemšanas un nodošanas aktā komersanta uzrādītie dati par transportlīdzekļu pārvietošanas attālumu ir kļūdaini, jo izņemto transportlīdzekļu pārvietošanas attālumi ir uzrādīti nesamērīgi lieli un aģentūra nav nodrošinājusi pietiekamu kontroli, tāpēc transportlīdzekļu pārvietošanas pakalpojums ir nepamatoti sadārdzināts.

Priekšlikumi

Iekšlietu ministrijas darba grupai izstādāt noteikumus, kas noteiktu vienotu transportlīdzekļu evakuācijas tarifu visā valsts teritorijā, lai būtu vienota, godīga sistēma attiecībā uz izņemto automašīnu īpašniekiem.

Nodrošinājuma valsts aģentūrai lemt par autostāvvietu skaita palielināšanu, kas mazinās ar ceļu saistītos izdevumus personām, kā arī dos iespēju policijas darbiniekiem vairāk laika veltīt savu tiešo funkciju veikšanai.

Nodrošinājuma valsts aģentūrai noslēgt līgumu ar komersantu, kurš varētu apkalpot visu Latvijas teritoriju, vai noslēgt līgumus ar vairākiem komersantiem, kuri nodarbojas ar transportlīdzekļu evakuācijas pakalpojumu sniegšanu, jo izņemto transportlīdzekļu stāvvietām ir jābūt katrā pilsētā, kurās ir 1., 2. kategorijas policijas iecirkņi.

Bibliogrāfija

Administratīvā procesa likums, stājies spēkā 01.02.2004., likuma redakcijā, kas stājās spēkā 01.01.2013.

Ceļu satiksmes likums, stājies spēkā 04.11.1997., likuma redakcijā, kas stājās spēkā 27.03.2012.

Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss, stājies spēkā 01.07.1985., likuma redakcijā, kas stājās spēkā 01.01.2013.

Likums „Par tiesu varu”, stājies spēkā 01.01.1993., likuma redakcijā, kas stājās spēkā 01.01.2013.

Satversmes tiesas spriedums lietā Nr.2004–16-01. Rīga, 2005.gada 4.janvārī lietā Nr. 2004-16-01. [skatīts 06.05.2013.]. Pieejams: http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/spriedums_2004-16-01.htm.

Administratīvās apgabaltiesas 2012.gada 30.novembra spriedumu lietā Nr.A420810910 AA43-1243-12/4. [skatīts 07.05.2013.].

Pieejams: http://www.tiesuprakse.lv/files/AL_3011_apg_AA43-1243-12_4.pdf.

Valsts kontroles 2009.gada 26.janvāra Revīzijas ziņojums Nr.5.1-2-14/2008 Budžeta līdzekļu izlietojuma likumība par administratīvā pārkāpuma lietās izņemto transportlīdzekļu glabāšanu un realizāciju. [skatīts 07.05.2013.].

Pieejams: http://www.lrvk.gov.lv/upload/zinojums_adm_lietas_transp.pdf.

INFORMATION TECHNOLOGY'S INNOVATIONS AND APPLICATION FEATURES IN LITHUANIAN'S CIVIL LAW

Virginija Tumėnienė

Klaipėda State College, Jaunistes str. 1, Klaipėda, Lithuania, LT-91274

Tumeniene@gmail.com

Abstract

Information technology's innovations and application features in Lithuanian's civil law

This article examines the use of information technology (IT) in civil proceedings, namely the judicial process, with regard to the change of informational and communicational technologies in the regulation of the republic of Lithuania. The article reviews the application of IT innovations in civil trial process (pleadings' presentation to court by electronic means, hearing's audio recording, digitalized court's order's granting procedure, etc.) and judicial verdict execution stage ("e-auction" organization). More attention is paid to both electronic signature system, the application of which is severely limited in civil proceedings, and video conferencing, which is quite problematic because it's regulation of use is insufficient. A survey showed that the legislature's IT related applications not only modernizes the regulatory environment by adapting it to the changing social relations and exploiting the benefits of information technology, but also helps to improve fundamental principles of civil law, like process speed, cost, and efficiency. Moreover, the civil process itself becomes more transparent and attractive to public.

Key words: informational technologies, telecommunications, civil process, electronic document, e-signature.

Kopsavilkums

Informācijas tehnoloģiju piemērošanas īpatnības un to jaunievedumi Lietuvas civilprocesā

Rakstā ir analizētas dažas informācijas tehnoloģiju izmantošanas iespējas civilprocesā, respektīvi, tiesas procesā, saistībā ar izmaiņām informācijas un elektronisko sakaru tehnoloģiju izmantošanas tiesisko regulējumu Lietuvas Republikā. Rakstā ir aplūkoti informācijas tehnoloģiju piemērošanas jaunievedumi civillietu tiesas izskatīšanas procesā (procesuālo dokumentu iesniegšana tiesai ar elektronisko sakaru līdzekļu starpniecību, tiesas sēdes fiksēšana ar skaņas ierakstiem, elektronizēta tiesas pavēles izsniegšanas procedūra utt.) un tiesas lēmumu izpildes stadijā („e-izsoles organizēšana). Nedaudz vairāk uzmanības tiek pievērsts e-parakstam, kura piemērošana civilprocesā ir krietni ierobežota, un video konferencēm, kas ir diezgan problemātiskas ar to, ka to izmantošanas regulējums ir nepietiekams. Veiktā pētniecība ir parādījusi, ka likumdevēja paredzētie jaunievedumi, kas saistīti ar informācijas tehnoloģiju piemērošanu, ne tikai „modernizē“ tiesisku reglamentēšanu, pielāgojot to mainīgajām sociālajām attiecībām un izmantojot ar informācijas tehnoloģijām sniegtās priekšrocības, bet arī palīdz sasniegt citus mērķus, t.i. ar tiem tiek izveidoti reāli nosacījumi, kā labāk īstenot tādas galvenos civilprocesa tiesību principus, kā procesa operativitāte, ekonomiskumu, ātrumu, efektivitāti. Turklāt pats civilprocess kļūst saprotamāks un palielinās sabiedrības uzticība tajā.
Atslēgas vārdi: informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas, civilprocess, elektroniskais dokuments, elektroniskais paraksts.

Introduction

One of the key principles in civil procedure, enshrined in the the Code of Civil Procedure of the Republic of Lithuania Lithuanian (hereinafter - CCPRL), is the judicial economy. This principle implies to take all the necessary measures in order to investigate the case within as fewer hearings as possible and execute Court's final decision by the most economical means (Laužikas 2009). Of course, judges are unable to ensure the efficient operation of civil process without legislative authority's appropriate decisions, which would speed up the process.

Due to the increased load of cases and significant raise of proceedings duration, the Seimas of the Lithuanian Republic (parliament) has implemented a large-scale CCPRL alteration pack, in which a majority of the amendments took effect on 1st of January 2012. It focuses on the use of

information and communication technologies in civil law, and should be fully implemented in 2013.

The Aim of the Article is to examine the use of information technologies in Lithuania's civil proceedings, considering the changes in regulation regarding electronic information and communication technologies.

Methods: For detailed analysis of the selected topic, the following complex methods will be applied: juridical documents analysis, systematic and comparative analysis, and generalization and analytical methods.

Discussion

The innovative use of information technology in hearing processes

The Amendment Project of CCPRL issued by the Seimas of the Republic of Lithuania (hereinafter - "the project") promotes the use of modern information technology in court proceedings. This promotion, in particular, lets the involved parties to carry out various procedural steps with the help of IT, such as:

1. *Handling over procedural documentation and its submission to court by electronic means.* The project provides a quite innovative requirement for „liberal professions” (advocates, bailiffs, etc.), state, local governments and financial organizations to submit their pleadings by electronic means. Project's explanatory notes state that parties, obliged by legislation or by contract with judicial information systems manager, must receive the documents using electronic means of communication. Other parties may receive judicial documents from court by electronic means by their own will.

Obvious changes are anticipated in documentation's public hosting on the Internet. From now on, pleadings of parties involved in the case are published on a special web site and court's notice board. Large-scale improvements were made to the website www.teismai.lt, where court staff can now use a special program, created by National Courts Administration, Department of Informatics, to publish procedural documents, which become accessible at any time to whom it may concern¹⁰⁹.

2. *Digitalized procedure of court's orders' issuing.* Based on the approved project's article 432, IT can now be used to submit documentation regarding court's orders' proceedings to the judicature, process and then hand them to parties of interest. To achieve this, www.teismai.lt has updated its courts information system LITEKO and enabled the option to submit court-required documents through a special web page by simply entering specific data in a digital form, which will

¹⁰⁹ For more information: „*The new pleadings' issuing procedures*“: <http://www.jurisconsultus.lt/?.../Aktualijos&id=13> [26-12-2012].

be processed automatically afterwards¹¹⁰. Such solution will minimize judge's time consumption (for example, law court will only have to resolve interlocutory measures and some other issues). This regulation is a positive change in CCPRL, since cases regarding court's orders' issuing, initiated by creditors who seek to retrieve non-rebuttable small or medium amounts of money from their debtors, take place quite often (Vaitkeviciene 2005).

3. *Participation of parties and witnesses in proceedings using information technologies.* Witnesses questioning from their current place of residence using video conference is being wholly integrated. Such method not only speeds up the proceedings and saves time and money, but also ensures the safety of witnesses and the rest of parties' interests (Civilka 2012). There is a noteworthy fact that there has already been four remote video questionings held in the National Courts Administration facility. The last conference took place in 2011 with the Spanish Nineteenth Court, during which two Lithuanian citizens – crime victims, were questioned¹¹¹. Until then, remote video hearings were organized with other Spanish and Norwegian law enforcement authorities.

4. *Court hearing process's recording.* Article 168 of CCPRL states, that "every first instance Court hearing's protocol is to be recorded in a written form", but the new amendment improves this out-of-date regulation by claiming that each oral hearing must be audio-recorded instead. This is a huge innovation because of the complete exclusion of session protocol. Based on Minister's of Justice R.Šimashius's assessment, „audio recordings will not only facilitate the resolution of disputes and control over courts, but also increase the transparency of hearings and their overall quality”.¹¹² However, many researchers point out that the use of these technologies should be governed very carefully in order to ensure that such regulation will not become a financial burden to parties or to the state, and will not compromise hearings' quality (Kalinauskaitė 2012). Moreover, opponents of this innovation rely on the fact that these amendments will only increase labour costs (additional staff to expand IT structure, new equipment, etc.)¹¹³.

IT's affirmation during proceedings' execution

Regulation of court auctions is also being improved by replacing the current procedure of assets' realization. The sale of property will be arranged by electronic auctions (hereinafter - the "e-auction") instead of bailiff companies. Explanatory notes state, that such method will both increase

¹¹⁰ For more information: The Ministry of Justice of the Republic of Lithuania. „Continuation of work using LITEKO“: <http://www.teisingumas.lt/naujienos/aktualijos/tesiasi-darbo-su-teismu-informacine-sistema-liteko-mokymai> [26-12-2012].

¹¹¹ For more information: Law information portal INFOLEX. „The National Courts Administration held remote hearing of witnesses“: <http://www.infolex.lt/portal/start.asp?act=news&Tema=49&str=47189> [29-12-2012].

¹¹² For more information: Ministry of Justice information. „Court hearings are going to be recorded using digital recording equipment“: <http://www.tm.lt/naujienos/pranesimasspaudai/1533> [30-12-2012].

¹¹³ Data security in court. Phare programme twinning project: Strengthening administrative and technical capacity of personal data protection: <http://www.ada.lt/images/cms/File/Duomenu%20apsauga%20teismu%20sistemoje.pdf> [27-12-2012];

the number of auction participants, resulting in intensified competition for the assets, and promote public confidence in bailiff's activities. In addition, this amendment should reduce disputes in court over bailiff's actions' lawfulness and legitimacy of Acts of sale¹¹⁴.

Project covers the following main e-auction procedures:

1. *Auction announcement*. Amendments foresee the publication of auctions on a special website and complete exclusion of their obligatory proclamation in the local press. However, both creditor and debtor retain the right to inform as many potential buyers as possible about the upcoming auction. In addition, bidding terms were partially reduced depending on the property's value.

2. *Registration of bidders*. New regulation claims, that e-auctions should be held online on the same dedicated website. Individuals who wish to participate in bidding, have to be registered in the e-auctions system, which will guarantee their anonymity¹¹⁵. Such method of assets' realization eliminates bidders' tension in the auction, because regardless of their authority, auction participants will not be able to influence the outcome of the process (Kvaraciejienė 2011). Also, in order to support bidders' anonymity, auction's participation fee will be paid to a special distributive auction account instead of bailiff's deposit account (Vaitkevičienė 2005).

3. *Auction act's census (signing)*. Assets' sales act is generated in the e-auction information system using participants' and winner's data, assets' data and bailiff's data. Attention is also drawn to the fact, that by applying these measures, court's approval of auction's legitimacy will no longer be required.

Electronic document and electronic signature

While discussing pleadings' submission using IT, it is necessary to carry out more detailed discussion about electronic document and signature.

Article 432¹(4) of CCPRL has been affected by the project and now claims that "debtor may receive his pleadings by electronic means. They are signed by judge using electronic signature (this signature has equivalent legal effect as the hand-written one)". Also, the usage of electronic signature during enforcement procedures is embedded by Paragraph 5 and 9 of Article's 624¹ of CCPRL. Thus, Law amendments fully equate electronic signature to a hand-made one, but, as A. Kalinauskaitė (2012) points out, e-signature can only be used by state officials – judges and bailiffs. However, in accordance with Directive 1999/93/EC of the European Parliament, Council, held on

¹¹⁴ For more information: Ministry of Justice information. „Seimas has finally allowed courts and bailiffs to use XXI's century. measures“: <http://www.tm.lt/naujienos/pranesimasspaudai/1656> [27-12-2012];

¹¹⁵ For more information: Business news portal VersloSavaitė.lt. „Auction procedures' replacement“ [interactive]. 2012. [2012 m. march 21 d.] <http://www.verslosavaite.lt/index.php/Verslas-ir-ekonomika/Keiciama-pardavimo-is-varzytiniu-tvarka.html>;

13th of December 1999, and Lithuania's Law regarding electronic signing, the e-signature gains undisputed validity only when it meets the following security requirements: uniqueness (signature is uniquely linked to the signatory), identification (which allows the identification of the signatory), security (when signature is put only by the signatory himself) and integrity (so that any changes made to signed documents would be noticeable). On the other hand, according to the same Directive's article 8, e-signature doesn't become invalid simply because of the loss of "secure e-signature status", as it is related only to a greater evidentiary prejudice, while a less reliable e-signature is left for the court's judgment. Thus, although CCPRL considerably reduces the scale of e-signature usage, it's legal recognition takes a huge leap toward new juridical relations.

Video conference and teleconference

The amendments foresee more specific cases when video conferencing and teleconferences can be used during proceedings in addition to witnesses' questioning from their current place of residence:

1. According to Article 1752(2) of CCPRL, information and communication technologies can be used for evidence collection;

2. According to Article 803(3) of CCPRL, courts have the right to request the foreign court to allow the use of communication technologies while collecting evidence.

Almost a decade ago Lord Woolf¹¹⁶ pointed out, that the use of videoconference would ensure every party's participation in hearings and eliminate the need for all participants to be in the same place at the same time, thus providing a faster, cheaper and more accessible court proceedings. However, these technologies pose a number of problems, such as witness's identification and unbiased index of evidence.

First of all, video conferencing equipment should be considered as a computer technology that allows the transmission of digital signals. With its help distance becomes meaningless, and connections may be established between any network access points. (Jarukaitis I. *et al.* 2005: 65). Hardware for video recording, transmission and storage essentially consists of terminal nodes and a central video control terminal, which is installed in a prepared data center's infrastructure and basically supports up to 12 simultaneous video sessions. Conference participant only needs a computer and a software to communicate with the server (Sauliūnas 2004: 191).

It should be noted that the use of video- and teleconference is especially topical in cases with a foreign element, where productive evidence gathering is impossible without collaboration with other countries. These issues are regulated by the Council Regulation of May 28th, 2001, No.

¹¹⁶ Woolf, L., „Access to justice: final report“. In Final Report to the Lord Chancellor on the civil justice system in England and Wales: <http://www.dca.gov.uk/civil/final/index.htm> [30-12-2012]

1206/2001 regarding “Member states’ cooperation in evidence collection for civil or commercial trials”. Article 10 states that "the requesting court may ask the requested court to use the communications technology while collecting evidence“, and most importantly, „the requested must comply with such a requirement." This regulation provides only few exceptions:

1) if such request is inconsistent with the Member State law or faces serious practical difficulties;

2) if the court does not have the opportunity to gather evidence using modern means of communication. But even in such case, the Regulation foresees the possibility to provide the necessary equipment for such courts from other EU national courts by mutual agreement (Article 17(4) of Regulation). EU is planning to initiate a mandatory procedure for Member States to inform a special European Judicial Network website, which of their courts can be used for video and teleconferencing¹¹⁷.

On the 10th of May 2006, Lithuanian Court Information System’s (LITEKO) Development Plan was approved by the Resolution No. 13P-462 of Lithuania’s Judicial Council, which claimed that "by developing and improving this system, equipment for video transmission, storage and recording will be acquired“. This plan foresees the purchase of one central video management terminal (video and data servers, communication equipment), and ten sets of terminal nodes (cameras, data server, other equipment). Nevertheless, Article 175²(2) of CCPRL states, that the usage of these technologies is defined by the Minister of Justice, therefore detailed procedures will only be discussed after the relevant secondary legislation. At the same time, there is a reasonable risk, that the approved ratios will become „fictional“, as their uncertain procedure of application will force the courts to carelessly apply them.

Conclusions

1. During the civil process, IT can be used to: submit the pleadings by electronic means (e-mail); digitalize court’s orders’ issuing procedures; record court hearings and etc. All of this efficiently contributes to such civil law improvements like speed, efficiency, cooperation and individual’s right for judicial defence.

2. The implementation of e-auctions not only excludes some of unmeaningful phases, but also makes the auctions more transparent and open to public, thus promoting the work of bailiffs.

3. The innovations of CCPRL grant judicial power to e-signature in some proceedings, but nevertheless, it’s usage is still very narrowed in comparison with other law regulations, as it can only be used by State officials – judges and bailiffs.

¹¹⁷ Practical guide of evidence Regulation: http://ec.europa.eu/civiljustice/evidence/evidence_ec_guide_lt.pdf [29-12-2012]

4. Although CCPRL's amendments undoubtedly embed extensive usage of video and teleconferences in civil proceedings, such means will not be widely exploited in courts until it's legislation is properly detalized. At the moment of speaking, EU regulation is insufficient.

Bibliography

Law acts:

1999 December 13 d. European Parliament and Council Directive 1999/93/EB regarding e-signature regulation in EU, (OL, 2000 L 013, p. 0012 – 0020);

2001 May 28 d. Council Regulation (EB) Nr. 1206/2001 regarding cooperation of Member States in evidence collection in civil or commercial cases (OJ L 174, 27.6.2001, p. 1–24);

The Code of Civil Procedure of the Republic of Lithuania of February 28, 2002, Law No. IX-743 (Last amended on September 23, 2010, by Law No XI-1032). *Valstybės žinios*, No. 36-1340, 2002

The Law of the Republic of Lithuania On Electronic Signature. *Valstybės žinios* No. 61-1827, 2000.

The project of amendment and improvement of the Code of Civil Procedure: <http://www.tm.lt/?item=taktproj> [15-12-2012].

Special literature:

Burda R., Gudmonas S. 1998. Modernios technologijos – modernūs nusikaltimai. *Justitia*, No. 4.

Civilka M. Modernios technologijos – modernūs nusikaltimai:

http://www.infolex.lt/Portal/start_visuom.asp?act=news&Tema=44&str=4988 [25-12-2012],

Jarukaitis I. et al. 2005. *Elektroninių ryšių teisė*. Vilnius: Eugrimas;

Kalinauskaitė A. 2012. Elektroninė forma ir elektroninis parašas: Lietuvos teisinė bazė globaliame kontekste. *Teisės problemos*, No.1 (75).

Kvaraciejienė, A. 2011. Turto realizavimas vykdymo procese. *Master's thesis*. pp. 43;

Laužikas E., Mikelėnas V., Nekrošius V. 2003. *Civilinio proceso teisė: textbook*. Vilnius: Justitia, Vol. I;

Sauliūnas D. 2004. *Informacinių technologijų teisė*. Vilnius: NVO Law institute;

Vaitkevičienė R. 2005. Elektroninių duomenų naudojimo civiliniame procese galimybės. *Justitia*, No. 4 (58). pp. 22-39;

Other sources:

Development plan of LITEKO, Lithuanian court information system, approved by the Judicial Council on 10th of may, 2006, resolution Nr. 13P-462:

<http://www.teismai.lt/savivalda/nutarimai/20060510-462.doc> [27-12-2012]

National Courts Administration: www.teismai.lt [27-12-2012]

Lord Woolf. Access to justice: final report. In Final Report to the Lord Chancellor on the civil justice system in England and Wales.: <http://www.dca.gov.uk/civil/final/index.htm> [30-12-2012].

Professional law partnership's Juris Consultus information. „New pleadings' issuing order“: <http://www.jurisconsultus.lt/?.../Aktualijos&id=13> [26-12-2012].

Data protection in judiciary. Phare programme twinning project: Strengthening administrative and technical capacity of personal data protection. P. 32: <http://www.ada.lt/images/cms/File/Duomenu%20apsauga%20teismu%20sistemoje.pdf> [30-12-2012].

Ministry of Justice information. „The work with LITEKO continues“: <http://www.teisingumas.lt/naujienos/aktualijos/tesiasi-darbo-su-teismu-informacine-sistema-liteko-mokymai> [26-12-2012].

INFOLEX information. „The National Courts Administration held remote hearing of witnesses“: <http://www.infolex.lt/portal/start.asp?act=news&Tema=49&str=47189> [29-12-2012].

Ministry of Justice information. „Court hearings are going to be recorded using digital recording equipment“: <http://www.tm.lt/naujienos/pranesimasspaudai/1533> [30-12-2012].

Ministry of Justice information. „*Seimas has finally allowed courts and bailiffs to use XXI's century. measures*“: <http://www.tm.lt/naujienos/pranesimasspaudai/1656> [30-12-2012]

Ministry of Justice information. „*Auctions' procedure changes*“: <http://www.tm.lt/naujienos/pranesimasspaudai/776> [30-12-2012]

NĀVESSODA ATCELŠANAS TIESISKĀ EVOLŪCIJA LATVIJAS REPUBLIKĀ

Renāte Vilmane

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, LV-5401
renate.vilmane@inbox.lv

Abstract

Legal evolution of abolition of capital punishment in the Republic of Latvia

The death penalty, for its irreversible consequences, is the highest form of punishment. Amendments, which regulated the problem of the death penalty, in the Criminal code and other laws, were made during the period from 1991 to 2011. To understand the evolutionary process of the abolition of the death penalty in Latvia, it is necessary to explore how capital punishment was regulated in the laws and regulations, which were in force at the time of independence, and the amendments which had been done till 2011, when the death penalty was abolished. To assess in with way Latvian inhabitants were informed about changes in the regulation of the death penalty, it is necessary to examine the information provided by the press. The hypothesis of the research: changes of capital punishment regulations in legal texts of Republic of Latvia have been done since independence, but abolition of capital punishment was contributed by the President's moratorium and legal texts of The Council of Europe, what is specified in newspapers. After this research is possibly to summarize that hypothesis of the research has been confirmed, and changes of capital punishment regulations in legal texts of Republic of Latvia have been done since independence. It has been done since amendments in The Criminal Law in 1992, President's moratorium and legal texts of The Council of Europe, in spite of dissatisfaction in society.

Key words: death penalty, abolition of capital punishment

Ievads

Neatgriezenisko seku dēļ nāvessods ir visaugstākais soda mērs (*summum supplicium*). Līdz ar neatkarības atgūšanu Latvijas Republikā notika nozīmīgas izmaiņas normatīvajos aktos un arī nāvessoda regulējumā. Lai izprastu nāvessoda atcelšanas tiesiskās evolūcijas gaitu Latvijā, ir svarīgi izpētīt kā nāvessods tika regulēts normatīvajos aktos, kas bija spēkā no Latvijas neatkarības atgūšanas brīža un kādi grozījumi bija notikuši līdz pat 2011. gadam, kad nāvessods Latvijā tika atcelts. Lai novērtētu, cik lielā mērā Latvijas iedzīvotāji tika informēti par izmaiņām nāvessoda regulējumā, nepieciešams izvērtēt Latvijas preses izdevumu sniegto informāciju, atainojot veiktos grozījumus attiecīgajos tiesību aktos.

Pētījuma mērķis bija izpētīt nāvessoda atcelšanas normatīvā regulējuma vēsturisko attīstību Latvijas Republikā. Lai sasniegtu pētījuma mērķi, tika izvirzīti sekojoši uzdevumi: izpētīt un izanalizēt normatīvos aktus, zinātnisko literatūru un interneta resursus par nāvessodu, tā atcelšanas norises Latvijas Republikā no 1991. gada līdz 2011. gadam; veikt preses izdevumu „Latvijas Vēstnesis”, „Jurista Vārds”, „Rīgas Balss”, „Diena” un „Час” rakstu semantisko kontentanalīzi par 1996., 2004. un 2011. gadu, lai izanalizētu nāvessoda atcelšanas konsekvencu atainojumu laikrakstu publikācijās.

Pētījuma metodes

Pētījuma ietvaros tika izmantotas sekojošas metodes: analīze - tika izanalizēti normatīvie akti, zinātniskā literatūra un interneta resursi par nāvessodu, tā atcelšanas konsekvences no 1991. gada

līdz 2011. gadam, kā arī izanalizēti preses izdevumu „Latvijas Vēstnesis”, „Jurista Vārds”, „Rīgas Balss”, „Diena” un „Час” (par 1996., 2004., 2011. gadu) raksti par nāvessoda tēmu; vēsturiskā metode – tika izpētīts un vēsturiski interpretēts nāvessoda normatīvais regulējums un tajā veiktie grozījumi no 1991. līdz 2011. gadam, īpaši akcentējot 1996. gadu, kad tika izsludināts moratorijs nāvessodam; salīdzinošā metode – tika savstarpēji salīdzināti preses izdevumu „Latvijas Vēstnesis”, „Jurista Vārds”, „Rīgas Balss”, „Diena” un „Час” 1996., 2004., 2011. gadu raksti par nāvessoda tēmu Latvijā; semantiskā kontentanalīze – tika veikta semantiskā kontentanalīze, analizējot un savstarpēji salīdzinot izdevumu „Latvijas Vēstnesis”, „Jurista Vārds”, „Rīgas Balss”, „Diena” un „Час” 1996., 2004., 2011. gadu rakstus par nāvessoda jautājumu Latvijā.

Materiāla analīze

Nāvessoda izpildes aizsākumi meklējami seno paražu tiesībās. „Nāvessods - viens no senākajiem sodu veidiem. Tas radies, realizējot taliona principu: „aci pret aci, zobu pret zobu”. Saskaņā ar šo principu taisnīgs sods par cita cilvēka dzīvības atņemšanu ir nāvessods. Nozīmīga loma bija arī daudzās sabiedrībās funkcionējošā asinsatriebība, kura [ar laiku] tika aizvietota ar nāvessodu, kuru izpilda valsts vārdā,” raksta profesore N. Kuzņecova (Кузнецова, Тяжкова. 2012). Taliona principa īstenošanas būtība bija tāda, ka sodam jābūt ne tikai proporcionālam veiktajam noziegumam, bet arī - identiskam ar to. Veiktā slepkavība nozīmēja, ka noziedzniekam tiks laupīta dzīvība tieši tādā pašā veidā, kā to ir izdarījis viņš. Situācijā, kad tika īstenota upura radnieku atriebība, noziedznieka dzīvība tika „iemainīta” pret upura dzīvību, tādēļ arī vairāki autori asinsatriebību min kā nāvessoda vēsturisko formu.

Neskatoties uz to, ka 21. gadsimtā tiek akcentētas cilvēktiesības un sludināta cilvēka individualitātes unikalitāte, joprojām daudzās valstīs tiek piespriests un izpildīts nāvessods. Kā mūsdienās pielietotos nāvessoda veidus autori uzskaita: nošaušanu, pakāršanu, nomētāšanu ar akmeņiem (piemēram, Irānā), nāvējošu injekciju, elektrisko krēslu, galvas nociršanu. Jāatzīmē, ka pēc Cilvēktiesību aizstāvības organizācijas „Amnesty International” datiem, kura paralēli cilvēktiesību ievērošanas uzraudzībai pasaules mērogā veic nāvessoda izpildes rūpīgu uzskaiti, 2011. gada sākumā 140 pasaules valstis bija pilnībā atcēlušas vai paredzējušas nāvessodu par atsevišķiem noziegumiem kā noziegumiem sevišķi pastiprinošos apstākļos, vai arī nav to piespriedušas un īstenojušas pēdējo desmit gadu laikā, bet 58 pasaules valstīs nāvessods ir saglabājies un tiek piespriests (Amnesty International 2012). Visvairāk nāvessodu tiek piespriests Ķīnā, Irānā, Irākā, Saūda Arābijā un Amerikas Savienotajās Valstīs (Buholcs 2010: 14).

Nāvessoda normatīvā regulējuma analīzi ir nepieciešams uzsākt līdz ar Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas laiku. Ar Latvijas Republikas Augstākās Padomes konstitucionālā likuma „Par Latvijas Republikas valstisko statusu” pieņemšanu 1991. gada 21. augustā valsts neatkarība

juridiski tika pilnībā atjaunota un tika uzsākts normatīvo aktu pilnveides, un pielāgošanas process atbilstoši atjaunotās Latvijas Republikas apstākļiem. Šī procesa gaitā tika noteikts jauns nāvessoda piemērošanas normatīvais regulējums.

Uz neatkarības atgūšanas brīdi Latvijas teritorijā darbojās Latvijas PSR Kriminālkodekss, kura nosaukums ar Latvijas Republikas Augstākās Padomes 1991. gada 29. augusta lēmumu tika mainīts uz Latvijas Kriminālkodeksu (Niedre 1993: 8). T.Jundzis raksta: „Latvijas Kriminālkodeksā vairākas būtiskas izmaiņas likumdevējs izdarīja 1992. gada 5. februārī. No Kriminālkodeksa Vispārīgās daļas tika izslēgti deklaratīvie un jaunajai situācijai neatbilstošie panti (par kriminālās likumdošanas uzdevumiem, par attiecībām ar PSRS kriminālo likumdošanu). Būtiski tika samazināta nāvessoda piemērošanas iespēja: līdzšinējo 34 noziegumu vietā likumdevējs atstāja tikai septiņus noziegumus, par kuru izdarīšanu tiesa var piemērot augstāko soda mēru (Blūzma, Celle, Jundzis 1998: 323).”

1993. gada 6. jūlijā Latvijas Republikas 5. Saeima pilnībā atjaunoja Latvijas Republikas Satversmi. 1993. gada 7. jūlijā Saeima par Latvijas Valsts prezidentu ievēlēja Gunti Ulmani (Latvijas Valsts prezidenta mājaslapa 2012). Bet 1996. gada septembrī G.Ulmanis izsludināja moratoriju nāvessoda izpildei (Akmentiņa 2007: 180). Tādā veidā prezidents noteica aizliegumu nāvessoda piemērošanai praksē.

Nepieciešams norādīt, ka 1998. gada 17. jūnijā tika pieņemts mūsu valsts Krimināllikums. Neskatoties uz to, ka nāvessodam tika izsludināts moratorijs, 1998. gadā pieņemtajā Krimināllikumā šāds soda veids bija paredzēts. „1999. gada 16. aprīlī Saeima pieņēma likumu „Par 1950. gada 4. novembra Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 6. protokolu”. Pēc šīs konvencijas ratificēšanas Krimināllikumā tika veikti attiecīgi grozījumi. Likuma redakcijā uz 2000. gada 15. jūniju 36. panta pirmās daļas 1. punkts aizvien vēl paredzēja soda veidu - nāvessodu, bet 37. pants tika papildināts ar teikumu, ka nāvessods piemērojams vienīgi tad, ja noziegums izdarīts kara laikā.

Nozīmīgs pavērsiens nāvessoda ierobežošanas normatīvajā regulējumā Latvijas Republikā notika 2011. gadā. Saeimas Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisija 2011. gada 22. martā atbalstīja nepieciešamību tālākai izskatīšanai Saeimā virzīt likumprojektu par Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 13. protokola par pilnīgu nāvessoda atcelšanu ratificēšanu (LETA 2011). Ar 2011. gada 13. oktobra likumu nāvessods tika izslēgts no to regulējošajiem normatīvajiem aktiem.

Sakarā ar to, ka laika posmā no 1996. gada līdz 2011. gadam nāvessoda regulējums nebija pastāvīgs, un normatīvajos aktos vairākkārt tika izdarīti grozījumi, ir svarīgi atsevišķi izanalizēt šo nāvessoda regulējuma izmaiņu atainojumu Latvijas drukātajos mēdijos, lai izpētītu, cik plaši

Latvijas iedzīvotājs tika informēts par nāvessoda regulējuma izmaiņām. Darba praktiskās daļas izveidei tika veikta piecu laikrakstu semantiskā kontentanalīze. Tika izvēlēti sekojoši preses izdevumi: „Latvijas Vēstnesis”, „Jurista Vārds”, „Rīgas Balss”, „Diena”, „Час”. Šo avīžu rakstu satura analīzei tika izvēlēti preses izdevumu numuri par 1996. gadu, lai izvērtētu drukāto mediju sniegto informāciju par G. Ulmaņa izsludināto moratoriju nāvessoda izpildi Latvijā; par 2004. gadu, lai izskatītu izdevumu sniegumu nāvessoda jautājuma attēlojumā līdz ar Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā; par 2011. gadu, lai noskaidrotu, kādā veidā šie laikraksti informēja savus lasītājus par nāvessoda pilnīgu atcelšanu Latvijas Republikā.

Analizējot izdevumu rakstu saturu laika posmā no 1996. gada 1. janvāra līdz 1996. gada 31. decembrim, var secināt, ka visplašāko diskusiju par nāvessodu saviem lasītājiem piedāvāja avīze „Rīgas Balss”, bet pārējie preses izdevumi nesniedza nekādu informāciju par izmaiņām nāvessoda piemērošanā.

1996. gada 4. martā „Rīgas Balss” raksta: „Nāvessods ir viens no šķēršļiem, kas kavē Latvijas iekļaušanos Eiropas apritē, atzīts seminārā, ko kopīgi rīkoja vairākas ārvalstu cilvēktiesību organizācijas, ANO Latvijas asociācija un Latvijas Cilvēktiesību un etnisko studiju centrs (Lapiņš, Eglājs 2012.).” Tas, ka Latvijā tika rīkots seminārs par nāvessoda jautājuma apspriešanu, liek secināt, ka jau 1996. gada sākumā, kad prezidents vēl nebija izsludinājis moratoriju (to viņš izdarīja 1996. gada septembrī), Latvijas sabiedrībā jau notika diskusijas par šo tēmu.

Līdz ar moratorija izsludināšanu nāvessodam, preses slejās parādās informācija par plašām sabiedrības diskusijām, tiek pieminēts arī Lietuvas iedzīvotāju negatīvais vērtējums par nāvessoda aizliegumu Lietuvā. Arī Latvijas iedzīvotāji uzsver, ka neskatoties uz to, ka nāvessoda atcelšana tuvinās Latviju demokrātiskajām valstīm, Latvija vēl tam nav gatava, ko iedzīvotāji saista ar nopietno kriminogēno situāciju valstī. Neskatoties uz to, ka „Rīgas Balss” parādās informācija, ka prezidents esot atzinis, ka, ja viņa lēmumam nebūšot atbalsta sabiedrībā, viņš to atcelšot, prezidents savu lēmumu nemaina arī tad, kad avīzēs parādās aptauju rezultāti (neskatoties uz to, ka tobrīd tie nebija reprezentatīvi, tie norādīja uz noteiktu tendenci), kuri pauda iedzīvotāju atbalstu nāvessodam.

Izvērtējot avīžu rakstus nāvessoda jautājumā laika posmā no 2004. gada 1. janvāra līdz 2004. gada 31. decembrim, var secināt, ka šāda veida informāciju lasītājiem sniedz trīs preses izdevumi: „Latvijas Vēstnesis”, „Diena”, un „Rīgas Balss”.

2004. gada 29. septembra „Latvijas Vēstneša” numurā ir publicēta 1990. gada 16. maija Latvijas Republikas Augstākās Padomes sēdes stenogramma, kurā tiek atainots Augstākās tiesas priekšsēdētāja amata kandidāta Gvido Zemrībo viedoklis par nāvessodu, ka tā piemērošana esot jāsamazina. Tas arī tika izdarīts jau 1992. gada februārī ar grozījumiem Latvijas Kriminālkodeksā.

„Rīgas Balss” savās publikācijās pievēršas konkrētiem noziedzniekiem, kuru noziegumi ir bijuši sevišķi smagi, un viņiem (sakarā ar nāvessoda izpildes aizliegumu) tika piespriests mūža ieslodzījums („Rīgas Balss” arī atzīmē, ka uz 2004. gadu Latvijas ieslodzījuma vietās atrodas 30 uz mūžu notiesātie) (Blūmfelds 2012). Avīzes „Diena” 2004. gada 20. marta rakstā „Vēlreiz par nāvessodu” tiek publicēti dažādu lasītāju viedokļi par nāvessoda jautājumu Latvijā: „Es, kad uz vienu otru mērgli paskatos, esmu ļoti par”, „tā taču ir tāda pati nogalināšana”, „nāvessoda esamību vai neesamību vajadzētu nodot tautas nobalsošanai referendumā”, „pastāv kaut kāda teorētiska varbūtība uz labākiem medību laukiem aizlaist nevainīgu cilvēku, esmu pret”, „kā var runāt par civilizētu sabiedrību, kur noziedznieks ... nogalina sievieti, dzīvo par viņas tuvinieku nodokļiem”, „nāve tas ir pārāk viegls sods”, „mēģināt izdarīt [viņam] precīzi to pašu, ko slepkavnieks ar savu upuri”, kā arī tiek norādīts, ka būtu nepieciešams, lai uz mūžu notiesātie uzturētu sevi paši (Diena 2012.). Jāatzīmē, ka avīzes lasītāju viedokļi apstiprina iepriekšējo gadu publikācijās pausto noraidošo attieksmi pret nāvessoda atcelšanu.

Analizējot izdevumu sniegto informāciju par pilnīgu nāvessoda atcelšanu Latvijā no 2011. gada 1. janvāra līdz 2011. gada 31. decembrim, var secināt, ka šāda veida informāciju sniedz „Latvijas Vēstnesis”, „Jurista Vārds” un avīze „Час”.

„Latvijas Vēstnesis” nāvessoda atcelšanai Latvijā velta trīs rakstus, tajos norādot uz nāvessoda atcelšanu kā faktu, ko ir veicinājusi Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 13. protokola ratificēšana. Izdevums „Jurista Vārds” savus lasītājus 2011. gada 18. oktobra numurā informē par pilnīgu atteikšanos no nāvessoda, bet avīze „Час” to izdara 2011. gada 2. decembra rakstā.

Secinājumi

Pētījuma noslēgumā var secināt, ka normatīvā regulējuma izmaiņas nāvessoda jomā aizsākās līdz ar Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu (ar izmaiņām Latvijas Kriminālkodeksā 1992. gadā), bet nozīmīgākais solis bija G.Ulmaņa moratorija izsludināšana, kas, neskatoties uz iedzīvotāju negatīvo viedokli, tika uzsvērts kā priekšnoteikums veiksmīgai integrācijai Eiropā.

Apkopojot laikrakstos sniegto informāciju par nāvessoda jautājumu Latvijā, var secināt, ka vislielāko rakstu skaitu nāvessodam Latvijā ir veltījis izdevums „Rīgas Balss”. Visplašākā diskusija sabiedrībā par nāvessoda nepieciešamību notika līdz ar Valsts prezidenta moratorija izsludināšanu 1996. gadā. Vairākos rakstos publicētie iedzīvotāju viedokļi pauda piekrišanu nāvessodam. Tobrīd Valsts prezidents uzsvēra, ka nāvessoda atcelšana tuvināšot Latviju pārējām Eiropas valstīm, kā arī norādīja, ka, ja sabiedrības vairākums būšot pret, viņš nāvessoda moratoriju atcelšot. Jānorāda, ka uz to brīdi trūka labi sagatavotu speciālistu, kuri kvalitatīvi veiktu Latvijas iedzīvotāju aptauju un, iegūstot reprezentatīvu respondentu skaitu, Valsts prezidentam varētu pamatoti norādīt uz to, ka

viņa lēmumam nebija piekrišanas sabiedrībā. Diskusijas sabiedrībā ar laiku norima, un avīze „Diena” 2004. gadā publicēja tikai divus rakstus, kuros parādās lasītāju viedoklis par nāvessodu (lasītāji joprojām atbalsta nāvessodu, neraugoties uz to, ka jau vairākus gadus (no 1996. gada līdz 2004. gadam) tas vairs netiek izpildīts), bet avīze „Latvijas Vēstnesis” 2004. gadā, publicējot 1990. gada 16. maija Augstākās Padomes sēdes stenogrammu, atgādina lasītājiem, kādu viedokli par nāvessodu Latvijā izteica toreizējas Augstākās tiesas priekšsēdētāja amata kandidāts G.Zemrībo. Ne tik daudz iestāšanās Eiropas Savienībā, bet gan Eiropas Padome, kuras dalībvalsts Latvija ir no 1995. gada, ar starptautiskajiem tiesību aktiem ietekmēja nāvessoda piemērošanas kārtību. 2011. gadā, kad oktobrī nāvessods tika atcelts, no izvēlētajiem preses avotiem tikai Latvijas Republikas oficiālais laikraksts „Latvijas Vēstnesis”, „Jurista Vārds”, un krievu valodā iznākošais mēdijs „Час” paziņoja lasītājiem par nāvessoda atcelšanu un izslēgšanu no to regulējošiem normatīvajiem aktiem.

Bibliogrāfija

- Akmentiņa I. 2007. *Latvijas vēstures fakti hronoloģiskā secībā*. Rīga: Multineo.
- Amnesty International. 2012. *Abolitionist and retentionist countries*. <http://www.amnesty.org/en/death-penalty/abolitionist-and-retentionist-countries> [31.01.2012.]
- Blūmfelds A. 2012. „Zemgales maniaks” notiesāts uz mūžu. http://news.lv/Rigas_Balss/2004/02/25/Zemgales-maniaks-notiesats-uz-muzu [22.02.2012.]
- Blūzma V., Celle O., Jundzis T. u.c. 1998. *Latvijas valsts atjaunošana 1986.-1993*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Baltijas stratēģisko pētījumu centrs.
- Buholcs J. 2010. ASV nāvessodu izpilda nošaujot. No: *Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai*, Nr.140 (5730), 14. lpp.
- Laikraksts „Diena”. 2012. *Tēma: Vēlreiz par nāvessodu*. http://news.lv/Diena/2004-03-20/Tema:_Velreiz_par_navessodu [22.02.2012.]
- Lapiņš K., Eglājs R. 2012. *Īsziņas*. http://news.lv/Rigas_Balss/1996-03-04/Iszinas [22.02.2012.]
- Latvijas Republikas Augstākā Padome. 1990. *Latvijas Republikas Augstākā Padomes 1990. gada 16. maija sēdes stenogramma*. http://news.lv/Latvijas_Vestnesis/2004/09/29/1990gada-16maijsedes-stenogramma-2141067 [10.03.2012.]
- Latvijas Valsts prezidenta mājas lapa. 2012. *Apžēlošanas dienests*. http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=9243 [06.02.2012.]
- Nacionālā ziņu aģentūra LETA. 2011. *Saeimas komisija atbalsta pilnīgu nāvessoda atcelšanu Latvijā*. <http://www.apollo.lv/portal/news/articles/233054> [25.10.2011.]
- Niedre A. 1993. Lai krimināllikumam zina visi. No: *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 101, 8. lpp.
- Кузнецова Н.Ф., Тяжкова И.М. 2012. *Курс уголовного права. Том 2. Общая часть. Учение о наказании*. <http://vuzlib.net/beta3/html/1/7813/> [03.02.2012.]

ADOPCIJAS MĒRĶA ĪSTENOŠANAS PROBLEMĀTIKA LATVIJĀ

Ārija Vitte

Biznesa augstskola Turība, Graudu iela 68, Rīga, Latvija, LV-1058
vittearija@inbox.lv

Abstract

Problems of implementation adoption in Latvia

In international and national sources of rights a principle has been established that envisages ensuring the rights of a child to have family environment with all the legal consequences resulting from it. In turn, the aim of the adoption institution is to implement these priority rights and interests of the child. The adoption process can be divided in three stages. The first, when the child gets the status of being adopted registering the data about the child in the register of the children to be adopted. The second stage – the process of adoption, and the third stage – affirmation of adoption in the court and superintendence after adoption. Nevertheless, one of the topical issues is about the conditions and regulations that allocate the status of a juridical free child for beginning the first stage of adoption. The cases when the process of adoption is started for children with the status of foundlings are as topical as within the present project “Baby Box – a place for children life” the adoption process for the children foundlings can be started at once after they are installed in the day-nursery as well as a child can be mothered for pre-adoption care already within 10 days after being installed in any of these baby box. Besides, the biological parents of such child can have an opportunity to retrieve the child until the adoption is affirmed in the court what directly influences the process of adoption and its participants, if this process has been started.

The author analyses the present situation in starting the process of adoption in the context with the legal regulation of determination of the status of a juridical free child. The article analyses also the second and third stages of the adoption process revealing the problems and drawbacks in the legal regulation.

Key Words: civil rights, family rights, process of adoption, juridical status of a child.

Ievads

Bērni ir personības, kuras vēl nav ne fiziski, ne intelektuāli nobriedušas, kuras veidojas un attīstās. Tādēļ īpaši svarīgi sabiedrībai kopumā un valstij nodrošināt šo personību prioritārās intereses – ģimenisku vidi. Latvijas valsts savos tiesību aktos ir deklarējusi bērnu tiesības, intereses un to aizsardzību, kā arī daudzkārt uzsvērusi stabilas ģimenes pastāvēšanas vērtību sabiedrībā, kas sekmē valsts stabilu izaugsmi un pastāvēšanu visās jomās (Par Ģimenes valsts politikas pamatnostādņem 2011.–2017. gadam: 7).

Starptautiskajos un nacionālajos tiesību avotos nostiprināts princips, kurš paredz nodrošināt bērna tiesības uz ģimenisku vidi ar visām no tā izrietošajām tiesiskajām sekām. Proti, bērnam, kuram uz laiku vai pastāvīgi nav savas ģimenes vides vai kuru, lai vislabāk ievērotu viņa paša intereses, nedrīkst atstāt šajā vidē, ir tiesības uz īpašu valsts aizsardzību un palīdzību (Konvencija par bērnu tiesībām: 20. panta pirmā daļa). Bērns šādā situācijā ir jānodrošina ar citu aprūpi un viens no šādas aprūpes veidiem ir adopcija. Adopcijas uzdevums ir radīt bez vecāku gādības palikušajiem bērniem apstākļus audzināšanai ģimenē, nodrošinot stabilu un harmonisku dzīves vidi (Adopcijas kārtība: 2.punkta 2.1. apakšpunkts). Raksta mērķis ir apzināt juridiski brīva bērna statusa iegūšanas tiesisko regulējumu, kas sniedz iespēju bērnam tikt adoptētam, atklājot nepilnības arī adopcijas procesa tiesiskajā regulējumā, piedāvājot risinājumu, kurš novērstu gadījumus, kad ilgstoši bērni

neiegūst juridiski brīva bērna statusu, kas ir par pamatu tam, ka bērnam tiek ierobežotas tiesības uz ģimenisku vidi. Pastāvot neregulētiem jautājumiem, var identificēt grūtības adopcijas mērķa realizēšanā, kas bērna tiesības un intereses augt attīstībai labvēlīgā vidē, nespēj piepildīt ar saturu.

Materiāla analīze

Adopcijas pirmsākumi meklējami jau pirmatnējā sabiedrībā, kad tā bija plaši izplatīta un tās formas daudzveidīgākas, nekā mūsu pilsoniskajā sabiedrībā. Seno cilšu paražu saistību ar tām iezīmēm, kas saglabājušās mūsdienās, pierādījis zinātnieks Frezers, tādēļ nav pamata apšaubīt arī adopcijas procesa norisi (Фрезер 1989: 42). Līdz ar to adopcija pazīstama jau no pirmo sabiedrisko formāciju laikiem un ģintīs pastāvošās kārtības iezīmes cauri gadsimtiem atsevišķu pazīmju veidā nonākušas līdz mūsdienām un saglabājušās, it sevišķi nomaļus dzīvojošās tautās, kuras vēl nopietni nav skārusi vispārējās globalizācijas ietekme (Zemītis 2003: 12). Jāatzīmē, ka adopcija ir izgājusi tās vēsturisko evolūciju un ietver visus tās attīstības posmus sākot ar nepieciešamību papildināt mazskaitlīgo ģinšu rindas, rūpēm par ģimenes vienotības un īpašuma saglabāšanu mantnieka trūkuma gadījumā, izejot cauri viduslaiku drūmajam periodam un pat līdz 19. gs. vidum, kad tā bija saistīta ar piespiedu darba verdziskām formām, līdz visdziļākā humānisma izpausmēm mūsdienās.

Mūsdienās vecāku un bērnu tiesiskās attiecības var rasties ne tikai ar bērna piedzimšanu no miesīgajiem vecākiem, no viņu bioloģiskās izcelšanās, bet arī ar adopciju. Adopcija ir civiltiesisks akts. Pēc Civillikuma ģimentiesisks līgums ir līgums, ar kuru kāda persona pieņem cita bērnu par savu. Adopcija rada tādas pašas personiskās un mantiskās ģimenes un citas civiltiesiskās tiesības un pienākumus kā dabiskā radniecība. Adopcija ir juridisks fakts, kas rada tiesiskā ziņā pilnvērtīgas vecāku un bērnu attiecības. Ar adopciju izbeidzas tiesiskās un arī faktiskās attiecības starp adoptēto bērnu un viņa miesīgajiem vecākiem un citiem radniekiem pēc izcelšanās. Tādējādi adopcija ir tāds ģimentiesisks akts, kam ir nozīme visās tiesību nozarēs (Vēbers 2000: 89).

Bērna tiesību un interešu nodrošināšana ir ģimenes tiesību pamatuzdevums. Savukārt ģimenes tiesībās iekļautā adopcijas institūta mērķis ir realizēt šīs bērna par prioritārām noteiktās tiesības un intereses. Tādi, Latvijā pastāvošie ārpusģimenes aprūpes veidi kā audžuģimene, aizbildnība vai ārpusģimenes aprūpes iestādes, tomēr nesniedz bērnam pilnvērtīgu ģimenes locekļa statusu. Tādēļ adopcija ir vienīgais un efektīvākais veids, kas pilnībā integrē bērnu ģimenē ar visām no tā izrietošajām tiesiskajām sekām.

Adopcijas procesu var iedalīt trīs posmos. Pirmais, kad bērns iegūst adoptējamā statusu, ierakstot ziņas par to adoptējamo bērnu reģistrā. Otrais posms – pats adopcijas process un trešais posms – adopcijas apstiprināšana tiesā un pēcadopcijas uzraudzība. Taču viens no aktuāliem jautājumiem ir par to, pastāvot kādiem apstākļiem un regulējumam, bērniem tiek piešķirts juridiski brīva bērna statuss, lai varētu tikt uzsākts adopcijas procesa pirmais posms. Ne mazāk aktuāli

Šobrīd ir arī tie gadījumi, kad adopcijas process tiek uzsākts tiem bērniem, kuriem piešķirts atradeņa statuss, jo šobrīd realizētā projekta „Glābējsilīte - vieta bērna dzīvībai” ietvaros adopcijas process bērniem atradeņiem var tikt uzsākts uzreiz pēc to ievietošanas glābējsilītē, kā arī bērns var tikt ievietots adoptētāju ģimenē pirmsadopcijas aprūpei jau 10 dienu laikā pēc tā ievietošanas kādā no šīm glābējsilītēm. Taču šāda bērna bioloģiskajiem vecākiem tiek dota iespēja atgūt bērnu līdz adopcijas apstiprināšanai tiesā, kas tieši ietekmē adopcijas procesu un tā dalībniekus, ja tāds ir uzsākts. Ne mazāk būtisks ir arī adopcijas procesa otrā posma tiesiskais regulējums, kura ietvaros tiek izvirzīti kritēriji potenciālajiem adoptētājiem, kā arī adopcijas procesa trešais posms, kurš noslēdzas ar adopcijas apstiprināšanu tiesā, paredzot arī pēcadopcijas uzraudzības laiku.

Adopcijas procesa pirmā posma priekšnoteikumi, kuri paredz bērnam noteikt juridiski brīva bērna statusu, ir sekojoši:

1. Veicot ģimenes riska izpēti, bāriņtiesa konstatē, ka vecākiem nav atjaunojamas pārtrauktās aizgādības tiesības, iesniedzot tiesā pieteikumu par aizgādības tiesību atņemšanu. Ar tiesas lēmumu vecākiem tiek atņemtas aizgādības tiesības un bērnam tiek noteikts bez vecāku gādības palikuša bērna statuss.

2. Bērniem, kuru vecāki ir miruši vai likumā noteiktajā kārtībā atzīti par mirušiem, tiek piešķirts bāreņa statuss.

3. Bērni, kuriem tiek piešķirts atradeņa statuss, ir adoptējami uzreiz pēc atrašanas fakta konstatēšanas.

Aizgādības tiesību atņemšana ir galējais līdzeklis, kuru piemēro tiesa bērna interešu aizstāvībā. Prasības pieteikuma pamats par aizgādības tiesību atņemšanu - Civillikuma 200. panta pirmā daļa – vecāka vainas dēļ ir apdraudēta bērna veselība vai dzīvība vai vecāks ļaunprātīgi izmanto savas tiesības vai nenodrošina bērna aprūpi un uzraudzību un tas var apdraudēt bērna fizisko, garīgo vai tikumisko attīstību. Tiesas funkcija ir novērtēt bērna apdraudējuma apjomu, lemjot par bērna šķiršanu no bioloģiskās ģimenes, kas ir būtisks kontroles mehānisms pār bāriņtiesu identificētajiem faktiskajiem apstākļiem. Praksē nereti pārtrauktās aizgādības tiesības tiek pārtrauktas atkārtoti. Taču normatīvajos aktos nav noteikta atsevišķa kārtība, kāda būtu piemērojama šādiem gadījumiem, kuri norāda uz ilgstošām problēmām ģimenē, ierobežojot bērna intereses augt sev labvēlīgā vidē un iegūt juridiski brīva bērna statusu iespējamai adopcijai. Civillikuma 203. panta trešā daļa nosaka - ja gada laikā no aizgādības tiesību pārtraukšanas nav iespējams tās atjaunot, bāriņtiesa lemj par prasības celšanu tiesā aizgādības tiesību atņemšanai, izņemot gadījumu, kad aizgādības tiesības nevar atjaunot no vecāka neatkarīgu apstākļu dēļ. Civillikums gan paredz bāriņtiesai atsevišķos gadījumos lemt par prasības iesniegšanu tiesā aizgādības tiesību atņemšanai pirms likumā noteiktā termiņa, tomēr tiesiskās noteiktības dēļ

papildināms Bāriņtiesu likums, paredzot iespēju, ja vecākam aizgādības tiesības tiek pārtrauktas atkārtoti vai arī, ja ir nepārprotami skaidri faktori, ka ģimenes atkalapvienošana nav iespējama, bāriņtiesa var steidzamības kārtā lemt par nepieciešamību atņemt vecākam aizgādības tiesības, izņemot gadījumus, kad pārtrauktās aizgādības tiesības nevar atjaunot no vecāka neatkarīgu apstākļu dēļ. Jāatzīmē, ka Civilprocesa likumā nav noteikts vispārējs regulējums termiņam kādā tiesai lieta izskatāma, kas gadījumos, kad tiek skatītas lietas, kuras skar bērna intereses, ir būtiski. Lai gan praksē tiesas cenšas nozīmē ātrākai skatīšanai lietu kategorijas, kas tieši attiecas uz bērna tiesībām un interesēm, Civilprocesa likumā nepieciešams atrunāt lietu izskatīšanas ilgumu, kurš nepārsniedz 6 mēnešus visās instancēs.

Ja aizgādības tiesības bērna vecākiem tiek atņemtas, tās var atjaunot ar tiesas spriedumu. Taču, ja šajā laika posmā tiek uzsākts adopcijas process un bērns integrējies potenciālo adoptētāju ģimenē, ir būtiski ņemt vērā kāds interešu aizskārums var rasties kā bērnam, tā adoptētājiem un arī bērna bioloģiskajiem vecākiem, uzsvāru liekot uz bērna interesēm augt savā bioloģiskajā ģimenē. Iespējamais neregulējums šādiem gadījumiem ir paredzēt konkrētu laika posmu, kopš stājies spēkā tiesas spriedums par aizgādības tiesību atņemšanu līdz brīdim, kad vecāks var iesniegt prasību par aizgādības tiesību atjaunošanu, ņemot vērā arī bērna vecumu. Minētais saistāms arī ar to, ka adopcija nevar tikt atcelta, pat ja tiktu atzīts, ka bērna vecāks ir izpildījis visus kritērijus aizgādības tiesību atjaunošanai.

Atradenis ir atrasts bērns, kura vecāki nav zināmi. Ja bērns ticis ievietots glābējsilītē, ārstniecības iestāde nosaka bērna varbūtējo dzimšanas laiku un vietu, dod bērnam vārdu un uzvārdu un paziņo par to dzimtsarakstu nodaļai (Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likuma 29. panta pirmā un ceturtā daļa).

Labklājības ministrijas darbinieki rindas kārtībā sazinās ar ģimeni, kura gaida uz zīdaiņa adopciju, un, ja ģimene piekrīt, bērns nonāk pie jaunajiem vecākiem desmit dienu laikā pēc viņa ievietošanas glābējsilītē. Laiks glābējsilītē ievietoto zīdaiņu adoptēšanai ir īsāks nekā citos gadījumos.

Tālākā kārtība paredz, ka sākotnēji bērns nonāk ģimenē pirmsadopcijas aprūpē, kuras periods turpinās līdz sešiem mēnešiem. Taču, ja bērna bioloģiskie vecāki vēlas atgūt bērnu, kurš ievietots glābējsilītē, to var darīt līdz brīdim, kad bērna adopcija apstiprināta tiesā. Tomēr nav noteikta kārtība un tiesiska aizsardzība potenciālajiem adoptētājiem, ja bērns jau ievietots ģimenē pirmsadopcijas aprūpē, jo bērna bioloģiskajiem vecākiem tiek dota iespēja atgūt bērnu līdz adopcijas apstiprināšanai tiesā, lai gan arī šīs tiesības nav konkrēti atrunātas nevienā tiesību aktā. Bērna bioloģiskie vecāki var veikt DNS analīzes, kuras jāapmaksā pašiem, tad vērsties tiesā, lai tiktu apstiprināta maternitāte vai paternitāte un bērna dzimšanas apliecībā tiktu ierakstītas ziņas par

vecākiem. Tad, kad minētās darbības veiktas, jāvēršas bāriņtiesā, kas izvērtēs atteikšanās no bērna iemeslus un iespējas bērnam atgriezties bioloģiskajā ģimenē. Ja glābējsilītē atstātā bērna vecāki piesakās bāriņtiesā, norādot, ka ir konkrētā bērna vecāki, taču šīm personām nav līdzekļu nepieciešamo testu veikšanai, nav regulējuma kā tādos gadījumos rīkoties bāriņtiesām, vien iestāde sniedz konsultāciju kāds tiesiskais ceļš ejams personām bērna atgūšanai. Tāpat nav noteikts, cik ilgs laiks dodams personām, lai pierādītu savu bioloģisko saikni ar bērnu, ja tās vērsušās bāriņtiesā ar šādu paziņojumu. Minētais problēmjaucējums skatāms kontekstā ne tikai ar bērna tiesībām zināt savu izcelšanos un augt savu bioloģisko vecāku ģimenē, bet arī ar uzsāktā adopcijas procesa pārtraukšanas tiesisko pamatu. Jāatzīst, ka šāda tiesiskā situācija praksē ir neizpētīta, jo radusies nesen. Līdz ar to šobrīd nevar konstatēt, ar kādām grūtībām nākotnē var sastapties potenciālie adoptētāji, bērna bioloģiskie vecāki, bāriņtiesas un arī tiesas, piemērojot atbilstošu regulējumu strīdu gadījumā, lai gan atbilstošs regulējums un kārtība kādā varētu tikt risināti šādi gadījumi, nepastāv vispār. Praksē jau ir gadījumi, kad glābējsilītē atstāto bērnu mātes vērsušās bāriņtiesā, lai saņemtu informāciju par veicamajām darbībām bērna atgūšanai, tomēr šobrīd atteikušās no turpmākajām procesuālajām darbībām (Ērgle 2012). Faktori, kas ir par pamatu tam, nav zināmi, kā arī tas neizslēdz gadījumus, kad turpmāk bērnu bioloģiskie vecāki vēlēties atgūt aizgādību pār savu bērnu.

Par adopcijas procesa otro posmu. Tā kā adopcijas tiesiskajā regulējumā iekļautās tiesību normas bija nepilnīgas, kas praksē daudzos gadījumos izraisīja dažādu faktisko apstākļu interpretāciju un kavēja adopcijas procesu, kas neatbilda bērna interesēm augt ģimenē, radās nepieciešamība pārskatīt minētā institūta tiesisko regulējumu, to pārstrādājot un papildinot ar jaunām tiesību normām.

Civillikuma jaunā redakcija, kura stājās spēkā šā gada janvārī, precīzē prasības adoptētājiem, atvieglo kārtību, kādā aizbildnis var adoptēt savu aizbilstamo, kā arī paredz virkni citu izmaiņu un papildinājumu attiecībā uz adopciju. Piemēram, Civillikums šobrīd precīzi nosaka to personu loku, kuras nedrīkst būt par adoptētājiem, proti, persona, kura sodīta par tīšiem noziedzīgiem nodarījumiem, kas saistīti ar vardarbību vai vardarbības piedraudējumu. Jāatzīst, ka minētie papildinājumi ļaus maksimāli izvairīties no bērna integrēšanas ģimenē ar būtiskiem riska faktoriem, atvieglojot bāriņtiesu darbu, veicot potenciālo adoptētāju ģimenes izpēti, atzinumu balstot materiālajās tiesību normās. Tomēr šobrīd joprojām aktuāls paliek jautājums par kritērijiem, kuri jāņem vērā izvērtējot potenciālo adoptētāju materiālo stāvokli, sadzīves apstākļus un citus kritērijus, kuri tiek uzskatīti par būtiskiem, lai personas tiktu atzītas par adoptētājiem. Šādu kritēriju izsmeloša uzskaitījuma un metodisku skaidrojumu trūkums joprojām rada dažādas interpretācijas, sarežģījot adopcijas procesu, vai pat to nerealizējot vispār. Jānorāda, ka pētījumā par adopcijas

tendencēm valstī tika konstatēts, ka, pastāvot iepriekš uzskaitītajiem faktoriem, potenciālo adoptētāju interese noplok, jo ne tikai netiek radīta ieinteresētība un pozitīva attieksme no šajā procesā iesaistīto institūciju puses, bet arī iestādes dažādi interpretē tiesību normas un izpratni par adoptētāju piemērotību (Ārpusģimenes aprūpes un adopcijas sistēmas izpēte un ieteikumi tās pilnveidošanai 2008: 67). Tāpat likumdevējs joprojām nav noteicis adoptētāja maksimāli pieļaujamā vecuma robežu, nosakotī vien minimālā vecuma sliekšni. Tādēļ, neraugoties uz apjomīgajiem grozījumiem Civillikuma Ģimenes tiesību daļā, vēl ir rodamas atsevišķas problēmas adoptētāju statusa ieguves kritēriju noteikšanā un adopcijas procesā.

Attiecībā uz adopcijas procesa trešo posmu, kurš ietver adopcijas apstiprināšanu tiesā un pēcadopcijas uzraudzību. Tiesa, taisot spriedumu par adopcijas apstiprināšanu, pamatā balstās uz to vai ievērotas visas materiālās tiesību normas, kuras norādītas Civillikumā nodaļā par adopciju un uz bāriņtiesas atzinumiem par to vai adopcija ir bērna interesēs. Lietas par adopcijas apstiprināšanu patlaban tiek nozīmētas izskatīšanai rindas kārtībā kopā ar citām civillietām, kas tiesu pārslogotības dēļ var tikt izskatītas pat pēc vairākiem mēnešiem, lai gan tiesa, pieņemot lietas, kuras saistītas ar bērnu interešu aizsardzību, cenšas tās nozīmēt izskatīšanai pēc iespējas ātrāk. Arī tiesas spriedums, tāpat kā citām civillietām, stājas spēkā divdesmit dienu laikā pēc tā pasludināšanas (Civilprocesa likums: 415. panta pirmā daļa). Tā kā pats adopcijas process parasti ilgst vairāk kā gadu un bāriņtiesas lēmuma par to, ka adopcija ir bērna interesēs, termiņš ir viena gads, nepieciešams noteikt īsākus termiņus, izskatot adopcijas apstiprināšanas lietas, nepaildzinot šī procesa noslēguma daļu. Tādēļ lietderīgi papildināt Civilprocesa likumu, atrunājot, ka tiesas spriedums par adopcijas apstiprināšanu tiesā stājas spēkā 10 dienu laikā. Adopcijas procesa noslēguma posmā būtiska sastāvdaļa ir arī pēcadopcijas uzraudzība, kuras realizēšanu veic bāriņtiesa. Pēcadopcijas uzraudzība ir jāveic divus gadus pēc adopcijas apstiprināšanas. Tomēr prakse rāda, ka bāriņtiesu darbiniekiem nereti nav izpratnes par to, kā šāda uzraudzība veicama, kādi jautājumi pārrunājami un cik bieži un kādā formā ģimene apsekojama. Jo īpaši problemātisks ir jautājums par adopcijas noslēpuma izpratni, jo dominējoši tiek ņemts vērā šobrīd paustais speciālistu viedoklis, ka adopcijas noslēpumu nav nepieciešams saglabāt, kas tiek ieteikts arī adoptētājiem. Neskatoties uz atsevišķiem metodiskajiem norādījumiem par pēcadopcijas uzraudzību, līdz šim nav izstrādāti kritēriji kā realizējama šī darbība. Taču šādas uzraudzības efektivitāte sasniedzama, definējot pēcadopcijas uzraudzības izvērtēšanas principus, kuri pamatā ietver adoptētāju viedokļa par apsekošanas principiem un formām ievērošanu.

Kopsavilkums

Adopcijas procesa ietvaros, attiecībā uz bērna brīvo juridisko statusu, problēmas var rasties gadījumos, kad bērnam ir atradeņa vai bez vecāku gādības palikuša bērna statuss, jo pastāv iespēja

bērna bioloģiskajiem vecākiem pieteikt savas tiesības uz bērna audzināšanu. Tādēļ vislielākā izpratne par to, kas patiešām nodrošinās bērna prioritārās intereses, nepieciešama bāriņtiesu speciālistiem, kuriem deleģēta funkcija realizēt un nodrošināt adopcijas procesu.

Adopcijas procesa ietvaros rūpīgi vērtējams katrs tā posms un sastāvdaļas kontekstā ar bērna tiesību un interešu prioritāru nodrošināšanu, īpaši aplūkojot to posmu, kas ir pamatā tam, lai bērns kļūtu juridiski brīvs un adoptējams.

Citos tiesību institūtos iekļautās tiesību normu atrodas mijiedarbībā ar adopcijas procesu reglamentējošām tiesību normām, ar to saprotot, ka aprūpes tiesību institūtā un aizgādības tiesību institūtā iestrādātās normas ietekmē bērna iespējas uz attīstību ģimeniskā vidē, jo bērna iekļaušana adoptējamu bērnu reģistrā aprobežojas ar zināmu apstākļu iestāšanos, kuri izriet no aizgādības tiesību atņemšanas bērna vecākiem, kas paredz samērā ilgu procesu. Pat, ja ir skaidri zināms, ka bērns bioloģiskajā ģimenē neatgriezīsies.

Tāpat ar adopcijas procesa tiesisko regulējumu saistāmas tās tiesību normas, kuras bērnam paredz piešķirt atradeņa statusu, ja bērns tiek anonīmi atstāts glābējsilītē.

Adoptētāju adopcijas procesa novērtējums norāda uz procesuālajiem trūkumiem bērnu interešu nodrošināšanas jomā, kuri prasa papildus regulējumu ne tikai materiālajās tiesību normās, kuras ietvertas aprūpes un aizgādības tiesību institūtos, bet arī konkrētās procesuālajās tiesību normās, kuras reglamentē kā pašu procesu, tā atbildīgo institūciju darbību.

Analizējot adopcijas institūtu, secināms, ka tiesiskais šī procesa regulējums kopumā ir veiksmīgs un likumdevējs cenšas ņemt vērā sabiedrībā pastāvošās tendences. Tomēr jāņem vērā, ka adopcija ir vienīgais veids, kas rada pilntiesīgas vecāku un bērnu tiesiskās attiecības gadījumos, kad bērniem jau zaudētas vienas tiesiskās attiecības ar ģimeni. Tādēļ nepieciešams vērtēt to bērnu statusu un iespējas tikt adoptētiem, kuriem tas nepieciešams, pārskatot citu ģimenes tiesību institūtu funkcijas, pienākumu un tiesību apjomu, kā rezultātā tiktu sasniegts mērķis – prioritāri nodrošināt bērnam tiesības uz attīstošu ģimenes vidi un skaidru un stabilu tiesisko statusu, ilgstoši neatstājot bērnam bāreņa vai bez vecāku gādības palikuša bērna statusu, kas pēc būtības nerada bērnam tiesisko un emocionālo stabilitāti.

Bibliogrāfija

- Adopcijas kārtība*. Ministru kabineta noteikumi Nr. 111. Pieņemti 11.03.2003. Publicēti: Latvijas Vēstnesis, 21.03.2003., Nr. 45. Pēdējie grozījumi 30.06.2009.
- Ārpusģimenes aprūpes (ārpusģimenes aprūpes iestādes, audžuģimenes, aizbildnība) un adopcijas sistēmas izpēte un ieteikumi tās pilnveidošanai*. 2008.
- www.bti.gov.lv/in_site/tools/download.php?file=files/text/...pdf. [15.04.2013]
- Bāriņtiesu likums*. Pieņemts 22.06.2006. Publicēts: Latvijas Vēstnesis, 07.07.2006., Nr. 107. Pēdējie grozījumi 29.11.2012.

- Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likums*. Pieņemts 29.11.2012. Publicēts: Latvijas Vēstnesis, 14.12.2012., Nr. 197.
- Civillikums. Pirmā daļa. Ģimenes tiesības*. Pieņemts 28.01.1937. Publicēts: Ziņotājs, 10.06.1993., Nr. 22/23. Pēdējie grozījumi 17.01.2013.
- Civilprocesa likums*. Pieņemts 14.10.1998. Publicēts: Latvijas Vēstnesis 03.11.1998., Nr. 326. Pēdējie grozījumi 29.11.2012.
- Ērgle I. 2012. *Divas glābējsilītē atstāto bērnu mātes vēlējušās atgūt mazulus*.
http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/418935-divas_glabejsilite_atstato_bernu_mates_velejusas_atgut_mazulus. [14.05.2013]
- Konvencija par bērna tiesībām*. Pieņemta Apvienoto Nāciju Organizācijas Ģenerālajā asamblejā 1989. gada 20. novembrī. Ratificēta Latvijā ar AP lēmumu "Par pievienošanas starptautiskajam cilvēktiesību aktam - "Konvencijai par bērna tiesībām"" 04.09.1991.; stājās spēkā 14.05.1992.
- Vēbers J. 2000. *Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Ģimenes tiesības*. Rīga: Mans īpašums.
- Zemītis G. 2003. *Ārvalstu valsts un tiesību vēsture*. Rīga: Biznesa augstskola Turība.
2011. gada 18. februāra Ministru kabineta rīkojums Nr. 65 „Par Ģimenes valsts politikas pamatnostādņem 2011.–2017. gadam”. Publicēts: Latvijas Vēstnesis 22.02.2011., Nr. 29. Pēdējie grozījumi 28.02.2012.
- Фрезер Д.Д. 1989. *Фольклор в ветхом завете*. Москва: Изд. пол. литературы.

PAPILLĀRLĪNIJU RAKSTU PĒDU VIZUALIZĒŠANAS METOŽU ANALĪZE: TEORĒTISKIE UN PRAKTISKIE ASPEKTI

Aelita Zīle

Valsts policijas koledža, Ezermalas iela 8, Rīga, Latvija, LV -1014
Rīgas Stradiņa universitāte, Dzirciema iela 16, Rīga, Latvija, LV -1007
aelita_ziile@inbox.lv

Abstract

Analysis of Methods of Visualization of Papillae Pattern Prints: Theoretical and Practical Aspects

Prevalence of papillae pattern prints on the crime scene and their probability to be found on different surfaces play a major role in detection of crimes, especially in cases when a trace-bearing object is a human skin. Theoretically human skin is the same trace-bearing object as any other trace-bearing object. Taking into consideration the fact that the skin is one of the largest organs of the human body and the skin of an adult covers a surface area approximately 2 m² there is a strong likelihood that under certain conditions there may be left papillae pattern prints. That is why this theme is topical and significant for the author.

The author analyses the methods of visualization of papillae pattern prints on human skin, as well as describes the process of visualization and compares the results obtained. Different visualization methods, their usage and possibilities of fixation of prints visualized are in detail researched in the course of the work. Analysing the experience of other countries the author gives her own view about usage of these visualization methods and describes the theoretical and practical aspect of them. Such methods of visualization of papillae pattern prints as processing of prints by cyanoacrylate fumes making whole of partly fuming of a corpse, processing of prints by iodine fumes, processing of prints by dactyloscopic powder are described and analysed in the paper. The author also analyses advantages of these methods, problematics of their use and succession of their use.

Key words: skin, visualization, dactyloscopic powder, iodine fumes, cyanoacrylate fumes.

Ievads

Papillārlīniju rakstu pēdu fenomens slēpjas to salīdzinoši plašā izplatībā noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas vietās un iespējamībā atrasties uz dažāda veida virsmām. Tieši šis apstāklis papillārlīniju rakstu pēdām piešķir būtisku lomu noziedzīgu nodarījumu atklāšanā, jo papillārlīniju rakstu pēdas dod iespēju identificēt personu, pierādot, ka konkrēta persona ir bijusi saskarsmē ar objektu, uz kura tika atrastas šīs pēdas. Viens no šādiem objektiem var būt cilvēka āda, kura ir viens no lielākajiem cilvēka orgāniem un pie noteiktiem apstākļiem uz tās varētu būt atstātas papillārlīniju rakstu pēdas, piemēram, mehāniskā asfiksija, līķa pārvietošana, līķa sadalīšana. Latvijā pašreiz vēl neveic nopietnus pētījumus papillārlīniju rakstu pēdu vizualizēšanā uz cilvēka ādas, tāpēc autorei izvēlētā tēma šķiet aktuāla.

Raksta mērķis: izpētīt un izanalizēt ārzemēs veiktos pētījumus papillārlīniju rakstu pēdu vizualizēšanā uz cilvēka ādas.

Mērķa sasniegšanai autore izvirza **uzdevumu:** izpētīt un izanalizēt tādas papillārlīniju rakstu pēdu vizualizēšanas metodes, kā pēdu apputeksnēšana ar daktiloskopisko pulveri, pēdu apstrāde ar joda tvaikiem un pēdu apstrāde ar ciānakrilāta tvaikiem, veicot pilnu vai daļēju līķa fumigāciju.

Izmantotās metodes: zinātniskās literatūras un agrāk veikto pētījumu analīze. Darbā tika izmantotas sekojošas teorētiskās izziņas metodes: salīdzinošā, vēsturiskā.

Materiāla analīze

Pieauguša cilvēka ādas laukums vidēji ir 2m² (PME 1976: 14), tāpēc pastāv liela varbūtība, ka uz tās varētu būt atstātas papillārlīniju (Baldunčiks 1999: 555) rakstu pēdas, līdz ar to āda vienlīdz ir gan pēdu uztverējobjekts, gan pēdu atstājējobjekts.

Tomēr fakts, ka uz miruša cilvēka ādas, iespējams, ir atstātas papillārlīniju rakstu pēdas, vēl negarantē pozitīva rezultāta iegūšanu.

Neatkarīgi no papillārlīniju rakstu pēdu veidošanās mehānisma uz miruša cilvēka ādas, otrs svarīgākais faktors ir šo pēdu saglabāšanās. Pēdu saglabāšanos var apskatīt dažādos aspektos, piemēram, no pēdu pašsaglabāšanās viedokļa. Ar to saprotot pēdu saglabāšanos laika periodā no pēdu atstāšanas brīža līdz pēdu atrašanas brīdim, kurā ietverta pēdas dabīgā noturība pret dažādiem apkārtējās vides un citiem to ietekmējošiem faktoriem, kas tieši ietekmē pēdas pašsaglabāšanos. Pie pēdas pašsaglabāšanās riska faktoriem varētu minēt vidi, kurā līķis atrodas (ūdens tilpne, meža masīvs), laika apstākļus (lietus, sniegs, gaisa mitrums), vēlinās līķa pazīmes. Būtiski ir tas, ka visi šie faktori papillārlīniju rakstu pašsaglabāšanos uz līķa var ietekmēt secīgi un vienlaicīgi.

Miruša cilvēka ādas izpēte ir komplicēts process, kuras izpētē var tikt pielietotas sekojošas praktiski lietišķās izziņas metodes: optiskās, fizikālās un ķīmiskās.

Optisko metožu uzdevums ir, iespējamo papillārlīniju rakstu pēdu atrašana, neradot tajās izmaiņas. Šīs metodes pielietošana pēdas saglabā to pirmatnējā stāvoklī, taču šī metode neapstādina pēdas dabīgās novecošanās procesu, jo tiešā veidā neiedarbojas uz pēdu. Līdz ar to šī metode mums palīdz pēdu atrast un dod iespējas tālākai izpētei.

Vispopulārākā fizikālā metode ir papillārlīniju rakstu pēdu apputeksnēšana ar daktiloskopisko pulveri. Bezkrāsainu papillārlīniju rakstu pēdu apputeksnēšanas pamatā ir daktiloskopiskā pulvera daļiņu pielipšana pirksta pēdas atstātajai vielai. Pielipšanas īpašība lielākā vai mazākā mērā piemīt arī pēdu uztvērējvirsmi kopumā. Veicot pēdas apputeksnēšanu ar pulveri, papillārlīniju raksta līnijas, kurām vairāk piemīt šī adhēzīvā (no latīņu vārda *Adhaesio* „pielipšana”, „salipšana”) īpašība iekrāsojas spilgtāk, bet pati pēdu uztvērējvirsmi iekrāsojas kā fons, kas tikai apstiprina faktu, ka arī pēdu uztvērējvirsmi piemīt šī adhēzīvā īpašība (Андрианова, Евсиков, Зуев, Теткин 1957: 40).

Adhēzijas procesa pamatā ir sarežģīta fizikāla parādība, kura izpaužas kā starpmolekulārā mijiedarbība, respektīvi, vienas vielas molekulu iespīšanās otras vielas molekulārajā struktūrā. Tas nozīmē, ka pēdu iekrāsošanas procesā daktiloskopiskā pulvera daļiņas iekļūst pēdu veidojošās vielas struktūrā, tādējādi iekrāsojot pēdu. Tas arī izskaidro svaigu pēdu iekrāsošanos spilgtāk, bet dabiski novecojušu pēdu iekrāsošanos vājāk.

Papillārlīniju rakstu pēdu apputeksnēšanu ar daktiloskopisko pulveri var veikt divējādi. Pirmkārt, var veikt papillārlīniju tiešo apputeksnēšanu, otrkārt, vispirms pēdas pārkopē uz kases aparāta lentes, fiksēta fotopapīra vai Kromekotes kartes un pēc tam veic pēdas apputeksnēšanu ar daktiloskopisko pulveri. (Reichardt, Carr, Stone, 1978), (Straus, Kropáček, Dědičik 1999), (Vernon 2006: 709), (Larsen 2008), (Trapecar 2009), (Trapecar, Balazic 2007), (Sampson, W.C., Sampson, K.L. 2005).

Pirms pēdu apstrādes veida izvēles būtu vēlams apskatīt pēdas ar optiskām metodēm. Veicot tiešo pēdu apputeksnēšanu ar daktiloskopisko pulveri, pēdas tiek apstrādātas pilnībā un nepastāv risks, ka kāda pēda varētu tikt apputeksnēta un pēc tam pārkopēta tikai daļēji. Šāds risks pastāv pie otra pēdu apstrādes veida izvēles, jo vispirms pēdas tiek pārkopētas un tikai tad tiek veikta šo pārkopēto pēdu apputeksnēšana ar daktiloskopisko pulveri. Pārkopējot pēdas, pastāv risks šīs pēdas pārkopēt daļēji, respektīvi, kāda pēdas daļa var tikt nepārkopēta, kā arī pastāv risks, ka pie pēdas pārkopēšanas pēdu uztvērējobjekts netiks vienmērīgi piespiests pie ādas, un līdz ar to pēda netiks pārkopēta vienmērīgi, kas savukārt var ietekmēt pēdas apstrādi ar daktiloskopisko pulveri. Taču, neskatoties uz šiem riska faktoriem, papillārlīniju rakstu pēdu apputeksnēšana ar daktiloskopisko pulveri ir visvienkāršāk un visērtāk pielietojamā metode, jo vienlīdz labi var pielietot gan notikuma vietā, gan laboratorijā. Tās pielietošanai nav nepieciešams papildus aprīkojums; tā nav toksiska, tāpēc to var pielietot gan dzīva, gan miruša cilvēka ādas apstrādei. Ar pulveri apstrādātās pēdas var tikt pārkopētas gan uz daktiloskopiskās plēves, gan uz silikona pastas pēc tam veicot fotografēšanu (Robinson 2010). Veicot pēdas apstrādi ar daktiloskopisko pulveri, var izmantot gan magnētisko pulveri, gan kvēpus, tāpat arī var pielietot gan magnētisko otu, gan arī Marabu putna spalvu otu. Materiāla izvēle paliek katra speciālista ziņā, jo veiktajos pētījumos tika iegūti pozitīvi rezultāti gan pielietojot magnētisko pulveri un magnētisko otu, gan arī pielietojot Marabu putna spalvu otu un kvēpus.

Joda tvaiku metode aprakstīta jau 1877. gadā (Eriksons, Risplings 2000: 84). Joda tvaiki adsorbējas uz roku pēdu tauku komponentiem un ķīmiski reaģē ar nepiesātinātajām taukskābēm, padarot pēdu redzamu brūnā krāsā. Joda tvaiku metode ir viena no praktiskākajām metodēm, jo vienlīdz veiksmīgi var pielietot gan notikuma vietā, gan arī veicot pēdu vizualizēšanu laboratorijas apstākļos. Tās pielietojuma fenomens slēpjas vienkāršā tehniskā izpildījumā – joda caurulītē vai pistolē (Vernon 2006: 706), (Зыев 1969: 39), (Adcock 1977: 600), līdz ar ko šī pēdu vizualizēšanas metode ir vienkārša un ātra. Būtiskākais ir tas, ka šī metode neietekmē citu vizualizēšanas metožu pielietošanu, ja netiek veikta pēdu ķīmiska fiksācija ar 7,8-benzoflavona šķīdumu. Fiksācija ir jāveic nekavējoties, jo joda tvaiki gaisā iztvaiko. Uz cilvēka ādas apstrādātās pēdas ieteicams pārkopēt uz no 0,01 līdz 0,02 cm biezas sudraba plāksnītes ar ļoti gludu virsmu, bez skrāpējumiem

(Čentoricka 2002: 93), (Wilkinson, Misner 2003), (Adcock 1977:601). Pēc pēdu pārkopēšanas plāksnīti lēni un uzmanīgi noceļ un novieto spēcīgā gaismā (saulē, ultravioletajos staros u.c.), līdz pietiekami skaidri ir parādījusies papillārlīniju attēls. Attīstīšanas laiks var svārstīties atkarībā no joda daudzuma, ko pārkopētā pēda uzsūkusi sevī, kā arī no gaismas intensitātes. Ja pēc ilgāka attīstīšanas laika pēda tomēr ir nederīga tālākai izpētei, process ir jāatkārto, paaugstinot joda tvaiku koncentrāciju pēdu aptvaikošanai. Turpretim, ja pēdu pārklāj pārāk biezs joda tvaiku slānis, tad papillārlīniju detaļas tiek aizsegta un otrreizējo pēdas pārkopēšanu uz sudraba plāksnes atkārto bez otrreizējas aptvaikošanas. Pēdas uz plāksnītes ir spoguļattēlā. Jāņem vērā, ka identifikācijai derīgas pirkstu pēdas var iegūt tikai no tās ādas daļas, kas nav krunkaina vai klāta ar apmatojumu. Pēdas uz neiebalzamēta līķa ādas var atrast līdz pat 42 stundām pēc ādas aizskaršanas. Taču optimālākais pēdu meklēšanas laiks pēc ādas aizskaršanas uz dzīvnieku cilvēkiem ir līdz 15 minūtēm, uz liķiem līdz 4 stundām, ja tie atrodas telpā, bet ja liķis ir atradies apmēram 6°C temperatūrā – līdz 16 stundām. Tas jāņem vērā, lai iespējami ātri tiktu novērtēta pēdu meklēšanas nepieciešamība uz cilvēka ādas. Parasti pēdu apstrāde ar joda tvaikiem ir pieņemta kā inerta metode, kas ļauj tālāk pētījumā izmantot jebkuru citu metodi. Taču apstrāde ar jodu nevar ilgt ilgāk par 5 minūtēm, kā arī nevar joda pēdas nostiprināt ar 7,8 –benzoflavona šķīdumu, jo tad tālākā pēdu apstrāde nebūs iespējama. Joda izgarojumi ir toksiski un parasti nav efektīvi, ja pēda ir vecāka par 24 stundām. Labāk šo papillārlīniju rakstu pēdu vizualizēšanas metodi pielietot tikai speciālos gadījumos (Čentoricka 2002: 93), (Wilkinson, Misner 2003). Vizualizētās pēdas nepieciešams fotografēt (Robinson 2010).

Veicot vairāku speciālistu veikto pētījumu un izteikto viedokļu analīzi par papillārlīniju rakstu pēdu vizualizēšanu uz cilvēka ādas ar joda tvaikiem, var secināt, ka joda tvaiku metode ir vienlīdz ērti pielietojama gan notikuma vietā, gan laboratorijas apstākļos, ko būtiski ietekmē tās vienkāršais tehniskais izpildījums. Metodei ir pēctecība, ja pēc apstrādes ar joda tvaikiem netiek veikta pēdu ķīmiska fiksācija ar 7,8-benzoflavona šķīdumu, to var pielietot vairākkārtīgi. Tomēr joda tvaiku metodei ir arī negatīvās iezīmes, un proti, jods ir toksisks un kodīgs, tāpēc ar joda tvaikiem nebūtu ieteicams apstrādāt dzīva cilvēka ādu, kā arī strādāt bez individuālajiem aizsarglīdzekļiem (cimdiem, maskas) vai arī vislabāk tomēr strādāt laboratorijā, kura ir aprīkota ar vilkmes skapi.

Viena no ķīmiskajām metodēm, kuru var pielietot papillārlīniju rakstu pēdu vizualizēšanā uz cilvēka ādas ir pēdas aptvaikošana ciānakrilāta tvaikiem. Pieņemot lēmumu par papillārlīniju rakstu pēdu uz cilvēka ādas apstrādi ar ciānakrilāta tvaikiem, pastāv iespēja veikt pilnīgu līķa fumigāciju, tas nozīmē, ka līķi pilnībā ievieto ciānakrilāta kamerā, neizdalot iespējamās ķermeņa daļas, uz kurām varētu būt atstātas papillārlīniju rakstu pēdas. Var veikt arī daļēju līķa fumigāciju, veicot

tieši tās ķermeņa daļas aptvaikošanu ar ciānakrilāta tvaikiem, uz kuras varētu būt iespējamās papillārlīniju rakstu pēdas. Tas nozīmē, ka ar speciāli izgatavotu ierīci tiek apstrādātas tikai mūsu izraudzītās līķa ķermeņa daļas. Ciānakrilāta metodi var pielietot gan notikuma vietā, gan arī laboratorijā. Pielietojot ciānakrilāta metodi notikuma vietā, tiek izmantota vienreizējās lietošanas polimērmateriāla kamera (Čentoricka 2002: 94), (Sampson, W.C., Sampson, K.L. 2005), (Wilkinson, Watkin 1993) un vienreizējās lietošanas ciānakrilāta plāksnes. Tomēr ciānakrilāta pielietošana ārpus laboratorijas nav ieteicama tā iemesla dēļ, ka ciānakrilāta tvaiki ir toksiski, kā arī tos nav ieteicams pielietot papillārlīniju rakstu pēdu vizualizēšanai uz dzīva cilvēka ādas. Ciānakrilāts papillārlīniju rakstu pēdas iekrāso baltā krāsā un kontrasta pastiprināšanai tās var apputeksnēt ar tumšo daktiloskopisko pulveri, pēc tam pēdas pārkopējot uz daktiloskopiskās plēves vai silikona pastas un fotografējot (Robinson 2010), (Fortunato, Walton 1998). Augstāk minētais norāda uz metožu pielietošanas pēctecību, kas nav mazsvarīgs faktors pēdu vizualizēšanas procesā uz cilvēka ādas.

Secinājumi

Veicot augstāk minēto fizikālo un ķīmisko metožu analīzi un apkopojot citu pētnieku novērojumus, autore sniedz savu viedokli par papillārlīniju rakstu pēdu vizualizēšanas iespējām uz cilvēka ādas. Vislabākie rezultāti iegūstami, ja:

- cilvēka āda ir gluda un bez apmatojuma, nav krunkaina;
- āda nav bijusi pakļauta mitruma un temperatūras ietekmei, kas var būt par pamatu iespējamo pēdu bojāšanai vai iznīcināšanai;
- nav iestājušās līķa vēlīnās pazīmes;
- kopš pēdu atstāšanas un pēdu vizualizēšanas uzsākšanas nav pagājis vairāk kā 72 stundas;
- līķa pirmatnējās apskates laikā notikuma vietā konstatētais nāves cēlonis ir devis pamatu domāt, ka uz līķa varēja tikt atstātas papillārlīniju rakstu pēdas;
- ir zināmas ķermeņa daļas, uz kurām varēja tikt atstātas iespējamās papillārlīniju rakstu pēdas;
- līķa pārvietošanas laikā no notikuma vietas līdz tālākai izpētei laboratorijā tika nodrošināta iespējamo papillārlīniju rakstu pēdu atrašanās vietas lokalizācija.

Autores veiktā analīze ļauj secināt, ka iespējamo papillārlīniju rakstu pēdu atrašana, vizualizēšana un izņemšana no cilvēka ādas ir ļoti komplikēts process, un tas prasa individuālu pieeju katrā konkrētā gadījumā. Tāpēc nepieciešams analizēt katru praktisku gadījumu, kad ir izdevies vai nav izdevies vizualizēt papillārlīniju rakstu pēdas uz cilvēka ādas, un uz šīs analīzes bāzes meklēt jaunas iespējas jaunu metožu izstrādē vai jau esošo metožu pilnveidošanā. Pēc autores domām, vēl nav pietiekamā apjomā veikti eksperimenti ar dažāda

veida aerosola flakonā esošajiem pulveriem. Tāpat arī autore secina, ka metodes izvēle ir atkarīga no pieejamā materiāli tehniskā nodrošinājuma.

Bibliogrāfija

- Baldunčiks, J. (1999) Svešvārdu vārdnīca. Rīga: Jumava.
- Čentoricka M. 2002. Pirkstu pēdu atklāšanas un izņemšanas līdzekļi un metodes. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Indulēns, I. 1972. Kriminālistiskā mācība par pēdām. Rīga: Pētera Stučkas LVU redakcijas un izdevniecības nodaļa.
- Populārā medicīnas enciklopēdija (PME)/Redakcijas kolēģija. 1976. Atbildīgais redaktors A.Šmits. Rīga: Zinātne.
- Robinson, E.M. 2010. Crime Scene Photography. Second Edition. Washington: Elsevier.
- Vernon, J. G. 2006. Practical Homicide Investigation. Tactics, Procedures, and Forensic Techniques. New York: Taylor& Francis.
- Adcock J.M. B.A. 1977. The Development of Latent Fingerprints on Human Skin: The Iodine – Silver Plate Transfer Method. *Jornal of Forensic Sciences*, 22, 599-605.
- Fortunato S.L., Walton G. 1998. Development of Latent Fingerprints from Skin. *Journal of Forensic Identification*, 48(6), 704 – 717.
- Larsen, J.L. 2008. Recovering Latent Fingerprints from Cadavers. *Evidence Technology Magazine*, 6 (3), 18 - 26.
- Lenertz, O., Schönborn, S., Bohnert, M. 2002. Daktyloskopische Spuren auf menschlicher Haut – Ergebnisse einer praxisorientierten Versuchreihe. *Archiv für Kriminologie*.210:129-138.
- Reichardt, G.J., Carr, J.C., Stone, E.G. 1978. A Conventional Method for Lifting Latent Fingerprints from Human Skin Surfaces. *Journal of Forensic Sciences*, 23,135-141.
- Sampson, W.C., Sampson, K.L. 2005. Recovery of Latent Prints from Human Skin. *Jornal of Forensic Sciences*, 55(3), 362 -385.
- Straus, J., Kropáček, J., Dědičik, F. 1999. Zviditelnění latentních daktyloskopických stop na kůži mrtvol. *Kriminalistický sborník. Kriminalistická technika*, Praha, s. 32 – 37.
- Trapezar, M. 2009. Lifting techniques for finger marks on human skin previous enhancement by Swedish Black powder – A preliminary study. *Scienc and Justice*, 49, 292 – 295.
- Trapezar, M., Balazic, J. 2007. Fingerprint recovery from human skin surfaces. *Scienc and Justice*, 47, 136 -140.
- Wilkinson, D.A., Watkin, J.E. 1993. Europium aryl – β – diketone complexes as fluorescent dyes for the detection of cyanoacrylate developed fingerprints on human skin. *Forensic Scienc International*, 60, 67 – 79.
- Wilkinson, D., Misner, A. 2003. Iodine& a-Naphthoflavone for Visualising Fingerprints on Human Skin. 1-7. <http://www.remp-grc.gc.ca/fsis-ssji/firs-srij/bulletins/iodine-iode-end.htm>.
- Андрианова, В.А., Евсиков, В.Н., Зуев, Е.И., Теткин, С.И. 1957. Выявление безцветных пальцевых следов порошками на различных поверхностях. Сборник работ по криминалистике дактилоскопические исследования №2. (1957) Москва: МВД СССР Научно – исследовательский институт милиции.
- Зуев Е.И. 1969. Обнаружение, фиксация и изъятие следов. Москва: МВД СССР Всесоюзный научно – исследовательский институт.

MEDICĪNISKA RAKSTURA PIESPIEDU LĪDZEKĻA – NODOŠANA CITU PERSONU GĀDĪBĀ – SATURA ANALĪZE

Vita Zukule

Valsts policijas koledža, Ezermalas iela 8, Rīga, Latvija
vita.zukule@koledza.vp.gov.lv

Abstract

The Content Analysis of the Compulsory Medical Treatment - Placing the Person to Nursing to Other Person

The article 68 of Penal Code first paragraph provides that to the persons who have committed criminal offenses provided in the Penal Code but suffers from mental disorders and are recognized as incapacitated or has diminished capacity could be applied a form of compulsory medical treatment - outpatient treatment for a medical institution, the treatment of the general type psychiatric hospital or department, or specialized treatment in a psychiatric hospital or department under security. That provision provides that if a person is found to be mentally deficient or diminished, but is not found to be dangerous to the public, the court may place the person under his or her relatives or other people's engagement in nursing, caring and medical supervision. Putting the person to nursing to other person in accordance with the Penal Code is regarded as compulsory medical treatment. However, the moot point - whether the person's placement to another person dependent may be regarded as a compulsory measure for the purpose of the criminal proceeding.

Keywords: insanity, involuntary treatment, care

Ievads

Tēmas aktualitāte – līdz šim Latvijā nav veikti zinātniski pētījumi par medicīniska rakstura piespiedu līdzekļu piemērošanas tiesiskajiem aspektiem. Autore pēta personu, kuras kriminālprocesā atzītas par nepieskaitāmām vai ierobežoti pieskaitāmām, nodošanu tuvinieku vai citu personu, kas veic slimnieku kopšanu, gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā, tiesisko regulējumu.

Pētījuma mērķis. Analizēt personas nodošanu tuvinieku vai citu personu, kas veic slimnieku kopšanu, gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā tiesiskos aspektus.

Metodes. Teorētiskās metodes: tiesību normu un citu informācijas avotu analīze; salīdzinošajā metode; deduktīvā metode.

Pētījuma uzdevumi. Analizēt un salīdzināt personu nodošanu tuvinieku vai citu personu, kas veic slimnieku kopšanu, tiesisko regulējumu Latvijā un ārvalstīs.

Jēdzienu „piespiešana” var tulkot kā personas gribas ietekmēšanu, lai viņa izdarītu vai atteiktos izdarīt kādu darbību. Procesuāls piespiedu līdzeklis ir procesuālu uzdevumu atrisināšanas nodrošinājums, kas saistīts ar personu tiesību un interešu sfēras ierobežojumu, uz kādu konkrētu laiku, kas nepieciešams zināma procesuāla mērķa sasniegšanai (Liede 1980: 141). Kā procesuālie piespiedu līdzekļi var tikt uzskatīti arī medicīniska rakstura piespiedu līdzekļi. Medicīniska rakstura piespiedu līdzeklis ir krimināltiesību institūts – tiesību normu kopums, kas nosaka valsts reakciju uz to personu kaitīgiem nodarījumiem, kuras psihisko slimību vai psihisko traucējumu dēļ nevar tikt

sodītas par izdarītajiem kaitīgiem nodarījumiem (Pētījums „Tiesu prakse kriminālprocesā, nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus).

Medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa noteikšanas un piemērošanas mērķis nav personas sodīšana. Šo piespiedu līdzekli personai piemēro, lai:

- sekmētu personas, kas sirgst ar psihiskiem traucējumiem vai slimībām, psihiskās veselības uzlabošanu un atjaunošanu,
- aizsargātu sabiedriskās intereses - novērstu jaunu kaitīgu nodarījumu izdarīšanas iespējamību (Pētījums „Tiesu prakse kriminālprocesā, nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus).

Medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa veids ir atkarīgs no riska esamības, ka persona, nesaņemot viņai nepieciešamo psihiatrisko aprūpi, veiks darbības, kas var apdraudēt viņu pašu, citus cilvēkus un sabiedrības intereses (Pētījums „Tiesu prakse kriminālprocesā, nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus).

Krimināllikuma 8. nodaļas „Medicīniska rakstura piespiedu līdzekļi” 68.panta pirmā daļa paredz - ja persona izdarījusi Krimināllikumā paredzētu noziedzīgu nodarījumu, bet sirgst ar psihiskiem traucējumiem un kriminālprocesā atzīta par nepieskaitāmu vai ierobežoti pieskaitāmu, var noteikt kādu no Krimināllikumā paredzētajiem medicīniska rakstura piespiedu līdzekļiem:

- ambulatoru ārstēšanu medicīnas iestādē;
- ārstēšanu vispārēja tipa psihiatriskajā slimnīcā vai nodaļā;
- ārstēšanu specializētā psihiatriskajā slimnīcā vai nodaļā ar apsardzi (Krimināllikuma 68.pants).

Savukārt Krimināllikuma 68. panta otrajā daļā ir noteikts - ja šī persona pēc izdarītā nodarījuma rakstura un sava psihiskā stāvokļa dēļ nav bīstama sabiedrībai, tiesa var nodot to tuvinieku vai citu personu, kas veic slimnieku kopšanu, gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā. Lēmuma pieņemšana par personas nodošanu tuvinieku vai citu personu, kas veic slimnieku kopšanu gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā ir tiesas kompetencē.

Sistēmiski tulkojot Krimināllikuma 68. pantu, personas nodošana tuvinieku vai citu personu, kuras veic slimnieku kopšanu, gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā pēc dzīves vietas, var tikt uzskatīts par medicīniska rakstura piespiedu līdzekli. Šī tiesību norma ir attiecināma uz personām, kuras pēc izdarītā nodarījuma rakstura un sava psihiskā stāvokļa dēļ nav bīstamas sabiedrībai.

Kā jau iepriekš autore minēja, medicīniska rakstura piespiedu līdzekļu piemērošanas mērķis ir – personas, kurai konstatēti psihiski traucējumi vai garīga saslimšana, ārstēšana. Personai piemērojot kādu no Krimināllikuma 68. panta pirmajā daļā noteiktajiem medicīniska rakstura piespiedu līdzekļiem, ar tiesas lēmumu viņa tiek nodota tādas ārstniecības iestādes gādībā, kuras

viens no pamatuzdevumiem ir garīgi slimu personu medicīniskā aprūpe. Gan ambulatoru, gan stacionāru ārstēšanu vispārēja tipa psihiatriskajā slimnīcā vai nodaļā, specializētā psihiatriskajā slimnīcā vai nodaļā ar apsardzi var veikt tikai ārstniecības iestādes, t.i., — ārstu prakses, valsts un pašvaldību iestādes, komercsabiedrības, kas reģistrētas ārstniecības iestāžu reģistrā, atbilst normatīvajos aktos noteiktajām obligātajām prasībām un nodrošina ārstniecības pakalpojumus (Ārstniecības likums, 1.pants). Šajā kontekstā jāsecina, ka ar minēto likuma normu ārstniecības iestādei ir noteikta atbildība par ārstēšanas gaitu, izvēlētajām ārstēšanas metodēm.

Diskutējams jautājums ir par ārstēšanas rezultātiem un efektivitāti, ja persona tiek nodota tuvinieku vai citas personas gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā pēc dzīves vietas, jo personām, kurām gādība ir jāīsteno, nav nepieciešamo medicīnisko zināšanu, lai spētu nodrošināt personas ārstēšanu. Jāsecina, ka šai Krimināllikuma normai nav juridiska pamatojuma ne Ārstniecības likuma, ne Krimināllikuma kontekstā. Ārstniecības likums paredz, ka, psihiatriskā palīdzība bez pacienta piekrišanas ir stacionāra diagnostika, ārstēšana, rehabilitācija un aprūpe ārstniecības iestādē, personai ar garīgās veselības traucējumiem, bez šīs personas piekrišanas (Ārstniecības likuma 1.pants). Savukārt, Krimināllikums paredz, ka medicīniska rakstura piespiedu līdzekli piemēro, lai ārstētu psihiski slimu personu, kura izdarījusi Krimināllikumā paredzētu noziedzīgu nodarījumu, un aizsargātu sabiedrību no šādas personas atkārtotu un kaitīgu nodarījumu izdarīšanas (Krastiņš, Liholaja, Niedre 1999: 84).

Tāpat diskutējams jautājums ir par personu, kuru gādībā tiek nodots slimnieks, tiesībām un atbildību. Šobrīd tiesā, pieņemot lēmumu par personas nodošanu gādībā, netiek vērtētas ne gādnieka iespējas rūpēties par slimu personu, ne viņa tiesības atteikties no gādības nodrošināšanas. Tāpēc tiek rosināti grozījumi Krimināllikumā un Kriminālprocesa likumā, kas pamatoti ar to, ka tiesas lēmums aizskar trešo personu - tuvinieku vai citu personu, kuras veic slimnieku kopšanu, - tiesības un intereses. Grozījumi normatīvajos aktos paredz, ka tiesai būs jāsaņem tās personas piekrišana, kura uzņemas gādību par slimu personu. Tāpat grozījumi Krimināllikumā paredz pārskatīt un pilnveidot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļu kontroles mehānismu, it īpaši gadījumos, kad tiek piemērota Krimināllikuma 68.panta otrā daļa. Izvērtējot minētās normas saturu, tika konstatēts, ka šai normai nav juridiskas slodzes, jo, lai arī tā paredz, ka persona tiek nodota medicīnas iestādes uzraudzībā, tomēr tā nenosaka atbildīgās personas, kuras veiks uzraudzību. (Likumprojekta „Grozījumi Krimināllikumā” sākotnējās ietekmes novērtējuma ziņojums (anotācija)).

Saistībā ar problemātiku, kas skar personas nodošanu tuvinieku vai citu personu, kuras veic slimnieku kopšanu, gādībā, Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta 2012. gada 15. jūnijā SKK –360/2012 pieņēma lēmumu, kurā norādīja, ka personai,

kurai ir atcelta medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa piemērošana, nav nosakāma nodošana tuvinieku vai citu personu, kas veic slimnieku kopšanu, gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā pēc dzīvesvietas. Ja personu, kurai ir atcelts medicīniska rakstura piespiedu līdzeklis, ir nepieciešams ārstēt, tā Ārstniecības likumā noteiktajā kārtībā ir ievietojama stacionārā. Tāpēc jāsecina, ka nododot personu tuvinieku vai citu personu, kura veic slimnieku kopšanu, gādībā, netiek īstenota personas ārstēšana.

2011./2012. gadā tika veikts pētījums „Tiesu prakse kriminālprocesā, nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus”. Pētījumā secināts, ka personas nodošana tuvinieku vai citu personu, kuras veic slimnieku kopšanu, gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā pēc dzīvesvietas nav atzīstama par medicīniska rakstura piespiedu līdzekli, bet ar tiesas nolēmumu var tikt piemērota personai, kura sirgst ar psihiskiem traucējumiem vai kurai konstatēta garīga atpalcība. Šajā gadījumā tiesa atzinusi nepieciešamību sniegt personai psihiatrisko palīdzību, tomēr nav uzskatījusi par nepieciešamu nodrošināt to ar piespiedu līdzekli. Personas nodošana tuvinieku vai citu personu gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā pēc dzīvesvietas ir pieļaujama, ja tiesa konstatē, ka persona pēc izdarītā nodarījuma rakstura un sava psihiskā stāvokļa dēļ nav bīstama sabiedrībai. Ņemot vērā iepriekš minēto, pētījumā secināts, ka Krimināllikuma 68.panta otrajā daļā noteiktā slimas personas nodošana gādībā citai personai nav atzīstama par medicīniska rakstura piespiedu līdzekli, jo nav uzskatāma par personas ārstēšanu.

Analizējot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļu veidus un piemērošanas kārtību citās valstīs, autore secina, ka Igaunijā saskaņā ar Igaunijas Republikas Kriminālkodeksa 59. panta ceturto daļu personu tuvinieku gādībā vai ārstniecības personas (ārsta) novērošanā tiesa var nodot, ja nepastāv nepieciešamība personai piemērot piespiedu ārstēšanu ārstniecības iestādē (Igaunijas Republikas Kriminālkodeksa 59. pants). Krievijas Federācijas Kriminālkodeksa 97. panta ceturtajā daļā noteikts, ka attiecībā uz personu, kura izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, būdama nepieskaitāmības vai ierobežotas pieskaitāmības stāvoklī, bet sava garīgā stāvokļa dēļ nerada draudus sabiedrībai, tiesa lietas materiālus var nodot veselības aizsardzības iestādei, lai tā risina jautājumu par personas ārstēšanu vai personas nosūtīšanu uz psihiatriskās ārstniecības iestādi. (Krievijas Federācijas Kriminālkodeksa 97. pants). Šajā gadījumā personas ārstēšana un ārstēšanas veida izvēle ir nodota ārstniecības iestādes kompetencē. Savukārt saskaņā ar Lietuvas Republikas Kriminālkodeksa 97. panta otro daļu personai, kura atzīta par nepieskaitāmu vai ierobežoti pieskaitāmu, bet nav bīstama sabiedrībai, tiek piemērots medicīniska rakstura piespiedu līdzeklis – ambulatora ārstēšana, kura tiek definēta arī kā personas garīgās veselības novērošana. (Lietuvas Republikas Kriminālkodeksa 97. pants). Kā labas prakses piemēru autore uzskata Krievijas Federācijas Kriminālkodeksā noteikto kārtību, t.i., ja personai netiek piemērots medicīniska

rakstura piespiedu līdzeklis – ambulatora vai stacionāra piespiedu ārstēšana, persona tiek nodota citu personu gādībā, un tas tiek darīts Ārstniecības likuma un citu veselības aprūpi reglamentējošo normatīvo aktu noteiktajā kārtībā un nenosakot šī jautājumu lemšanu kā tiesas kompetenci.

Secinājumi

Diskutējams jautājums ir par ārstēšanas rezultātiem un efektivitāti, ja persona tiek nodota tuvinieku vai citu personu gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā pēc dzīves vietas, jo personām, kurām gādība ir jāīsteno, nav nepieciešamo medicīnisko zināšanu, lai spētu to nodrošināt.

Personas nodošana tuvinieku vai citu personu, kuras veic slimnieku kopšanu, gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā pēc dzīves vietas nevar tikt uzskatīts par medicīniska rakstura piespiedu līdzekli.

Nav izstrādāts tiesiskais regulējums, kas noteiktu personu, kuru gādībā tiek nodotas iepriekš minētās personas, tiesības un pienākumus, nodrošinot šo gādību.

Priekšlikums

Izslēgt Krimināllikuma 68. panta otro daļu „... persona pēc izdarītā nodarījuma rakstura un sava psihiskā stāvokļa dēļ nav bīstama sabiedrībai, tiesa var nodot to tuvinieku vai citu personu, kas veic slimnieku kopšanu, gādībā un medicīnas iestādes uzraudzībā pēc dzīvesvietas”, jo ņemot vērā tā izpildes kārtību, tas nevar tikt uzskatīts par medicīniska rakstura piespiedu līdzekli, un ieviest šādu normu Ārstniecības likuma XI nodaļā „Psihiskās slimības” .

Bibliogrāfija

- Ārstniecības likums, kas stājās spēkā 01.10.1997., likuma redakcijā kas stājās spēkā 25.07.2012.
Civillikums, kas stājās spēkā 21.07.1937., likuma redakcijā kas stājās spēkā 31.01.2013.
Civilprocesa likums, kas stājās spēkā 01.03.1999., likuma redakcijā kas stājās spēkā 22.05.2013.
Kriminālprocesa likums, stājās spēkā 01.10.2005., likuma redakcijā, kas stājās spēkā 01.04.2013.
Krimināllikums, stājās spēkā 01.04.1999., likuma redakcijā kas stājās spēkā 01.04.2013.
Krašņiņš U., Liholaja V., Niedre A. (1999) Krimināllikuma komentāri.2.grāmata Vispārīgā daļa. Rīga: AFS.
Liede A. (1980) Latvijas PSR kriminālprocess. Vispārīgā daļa. Tiesu pierādījumi. Rīga: Zvaigzne.
Pētījums „Tiesu prakse kriminālprocesā nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus 2011./2012. <http://www.at.gov.lv/lv/info/summary/2012/>;
Augstākās Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta 2012. gada 15. jūnija lēmums lietā SKK –360/2012 (krimināllietā Nr. 04168398) [skatīts 09.06.2013]. Pieejams: <http://www.at.gov.lv/lv/info/archive/department2/hronologiskaseciba/20121/?print=1>
Likumprojekta „Grozījumi Krimināllikumā” sākotnējās ietekmes novērtējuma ziņojums (anotācija) [skatīts 09.06.2013]. Pieejams: http://www.google.lv/#sclient=psyab&q=personu+nodo%C5%A1ana+tuvinieku+g%C4%81d%C4%ABb%C4%81&oq=personu+nodo%C5%A1ana+tuvinieku+g%C4%81d%C4%ABb%C4%81&gs_l=hp.12...3479.26351.0.28710.33.30.0.3.3.2.2844.11897.2j5j10j5j0j1j1j0j1.30.0...0.0...1c.1.16.psyab.xoibQ0B8UqI&pbx=1&bav=on.2,or.r_qf.&bvm=bv.47534661,d.bGE&fp=28c6af18af6b4a21&biw=1086&bih=594
Lietuvas Republikas Kriminālkodekss [skatīts 09.06.2013]. Pieejams: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243877&subID=100107735,100107737,100107752,100108114#text>

Krievijas Federācijas Kriminālkodekss [skatīts 09.06.2013]. Pieejams:
http://www.consultant.ru/popular/ukrf/10_20.html
Igaunijas Republikas Kriminālkodekss [skatīts 09.06.2013]. Pieejams:
<http://constitutions.ru/archives/446/2>

PEDAGOĢIJA / PEDAGOGY

IZGLĪTĪBAS ZINĀTŅU DOKTORANTU INOVĀCIJU RAKSTUROJOŠIE KRITĒRIJI

Ingrīda Bolgzda

Rīgas Stradiņa universitāte/Daugavpils Universitāte, Dzirciema 16, Rīga, Latvija, LV-1007
Ingrida-bolgzda@inbox.lv

Eridiana Oļehnoviča

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Latvija, LV-5401
eridiana.olehnovica@du.lv

Abstract

Innovation characterizing criteria of doctoral students in education sciences

Acquiring the PhD qualification, the assessment is done as to the outcome of doctoral students' research – research innovation or novelty. With the change of the society, there is a change in the criteria of innovation identification and its values. The emphasis in the study is put on the social impact of innovation and social value. For determination of such innovation criteria in the education science (in a wider aspect – in social sciences) the analysis of innovation scientific theories and qualitative content analysis of partially structured interview (N=8) is done. The respondents selected represent three various decision making levels: strategic (education policy makers), tactical (mentors of doctoral theses) and operational (doctoral students). Results of qualitative content analysis reveal the unifying and different in understanding the innovation content and values, as well as influencing factors of innovative activity. It is concluded, that integrative innovation is the most appropriate innovative prototype for the study content, the most essential criteria for values being: different innovation degrees, efficiency, resultativeness, applicability, reality, impact on social environment, topicality and comprehensiveness. The criteria developed help characterize the doctoral student's innovation and can be used in self-assessment of doctoral students' innovation.

Key Words: doctoral students, innovation, criteria of innovation

Ievads

Doktorantūra kā augstākās izglītības sistēmas pēdējais posms noslēdzas ar promocijas pētījuma izstrādi. Zinātņu doktora kvalifikācijas iegūšanas viens no kritērijiem ir izstrādāt un publiski aizstāvēt promocijas darbu, kas satur oriģinālu zinātnisku pētījumu rezultātus un sniedz jaunas atziņas attiecīgajā zinātņu nozarē vai apakšnozarē (Doktora zinātniskā grāda piešķiršanas (promocijas) kārtība un kritēriji 2005).

Nacionālās kvalifikācijas sistēmas konceptuāli balstās uz Eiropas Kvalifikācijas ietvarstruktūru (The European Qualifications Framework for Lifelong Learning 2008), kurā tiek norādīts, ka doktorantūras studiju rezultātā jāiegūst inovatīva, autonoma un holistiska profesionālā integritāte un jāsniedz ilgtspējīgs ieguldījums jaunu ideju attīstībā profesionālās darbības un zinātnes kontekstā. Izcelto vārdu būtība izsakāma ar vienojošu jēdzienu – inovācija. Kvalifikācijas nosacījumi ir pārāk vispārīgi un nesniedz konkrētākas norādes par to saturu, kas praksē var apgrūtināt izvērtēt un analizēt doktorantu inovatīvo potenciālu. Lai precizētu kvalifikācijas iegūšanas nosacījumus, nepieciešams atbildēt uz jautājumiem: (1) kādas pazīmes liecina par inovācijas klātesamību pētījumā; (2) kādi inovācijas mērīšanas jeb vērtības noteikšanas kritēriji būtu pielietojami; (3) vai inovācijas pazīmes un mērīšanas kritēriji mainās atkarībā no zinātnes nozares, kurā inovācija tiek radīta?

Pētījuma mērķis ir noteikt kritērijus izglītības zinātņu doktorantu radīto inovāciju raksturošanai, veicot inovācijas jēdziena zinātniski teorētisko analīzi un noskaidrojot inovācijas izpratni respondentiem ar dažādu atbildības līmeni, kuri ir iesaistīti inovācijas radīšanas procesos.

Inovācijas definīciju dažādība

Jēdziena inovācija (latīņu v. novus – jauns; innovatio – jauninājums, pārmaiņa) pamatnozīme ir kaut kā zināma mainīšana, ieviešot jaunas formas vai elementus. Inovāciju saistot ar pārmaiņām, jāatzīmē, ka jebkuras pārmaiņas, kā zināms, var tikt dažādi interpretētas, var radīt daudzveidīgas ietekmes, tām var būt atšķirīgi mērķi. Tādējādi inovācijas izpausmes dažādība ir loģiski pamatota. Pamanāmāko robežšķirtni inovācijas saturā nosaka zinātņu nozare ar tikai sev raksturīgo pētniecības objektu (Terminoloģijas jaunumi, 2003). Kā zināms J. A. Šumpeters (Schumpeter 1934) radīja jēdzienu – inovācija kā atslēgas vārdu savā biznesa ciklu teorijā, līdz ar to inovācijas definīcija tika radīta noteiktam kontekstam – ekonomikai. Tā ir objektīvi noteikta atšķirība, ka inovācija izglītības zinātnē ietvers citādu saturu kā inovācija citā zinātņu jomā. Inovācijas definīciju salīdzinošā analīze parāda, ka pastāv būtiskas atšķirības ne tikai starp inovācijas objektiem, bet arī starp inovācijas vērtības noteikšanas kritērijiem, kuri pēc savas struktūras ir daudzdimensionāli, kontekstuāli un balstās dažādās vērtību paradigmās.

Latvijā dominējošā jēdziena *inovācija* izpratne balstās inovācijas ekonomiskajā efektivitātē, atzīmējot, ka inovācija ir process, kurā jaunas zinātniskās, tehniskās, sociālās, kultūras vai citas jomas idejas, izstrādes un tehnoloģijas tiek īstenotas tirgū pieprasītā un konkurētspējīgā produktā vai pakalpojumā (Zinātniskās darbības likums 2005; Nacionālā Inovācijas programma 2003-2006). Minētā inovācijas definīcija balstās uz lineāru procesu un izmērāmu, tehnisku rezultātu.

Savukārt, Latvijas Inovāciju centra vadītājs J. Stabulnieks uzsver, ka jēdziens *inovācija* jāsaprot nevis kā jaunu zināšanu apgūšanas vai jaunu ideju ģenerēšanas process, bet gan šo jauno ideju praktiskās īstenošanas process ražošanas vai pakalpojumu sfērā (Stabulnieks 2009). Citviet, J. Stabulnieks secina, ka pētniecība (zinātne) ir process, kurā nauda tiek pārvērsta zināšanās, bet inovācija ir process, kurā zināšanas tiek pārvērstas naudā. Lai arī vienā gadījumā uzsvērts ir rezultāts, bet otrā process, no loģikas viedokļa tas nebūtu uzlūkojams kā pretruna, jo inovācija (jeb rezultāts) nevar būt spontāna, tā rodas tikai vairāku darbību un nosacījumu rezultātā. Jautājumu raisa cits aspekts, pieņemot, ka inovācijai ir tikai praktiskas, materiālas pielietojamības vērtība, tiek ierobežota iespēja izvērtēt inovāciju citos kontekstos. Ne visās jomās iespējama tieša praktiskā pielietojamība un vai inovācijas tirgus vērtība ir vienīgais pārmaiņu kritērijs ilgtermiņa kontekstā? Minētās definīcijas neakcentē mūsdienās aktuālus vērtības kritērijus – sociālo nozīmību un sociālo atbildību par inovācijas iespējamo ietekmi dažādos kontekstos. Sociālā atbildība nosaka morālo mērķi, bez kura nav iespējams radīt būtisku pārmaiņu (Fulan 1999).

Sabiedrības attīstības dinamika ir noteikusi, ka Šumpētera inovācijas definīcija ir papildinājusies ar jauniem elementiem, inovācija vairs netiek attiecināta tikai uz ekonomiku, parādās starpnozaru un daudzdisciplīnu aspekti. Jaunās tendences pamanām viedoklī, ka inovācija ir apsteidzošās adaptācijas izpausme; par inovatīvu uzskatāma tāda kreatīva darbība, tādu sociāli nozīmīgu jauninājumu radīšana, kas humanizē īstenību (Kuzņecova 2010). Piedāvātā izpratne ir vispārīgāka, tā nav piesaistīta noteiktai jomai, iekļautā sociālā un vērtību dimensija paver iespējas to adaptēt dažādos kontekstos.

Viena no būtiskākajām atziņām inovācijas pētniecībā ir, ka tā netiek radīta un īstenota noslēgtā zinātnieku vai uzņēmēju vidē, bet mijiedarbojoties dažādiem aģentiem un jomām. Šīs aģentu un jomu mijiedarbības piešķir inovācijai tīkla raksturu (Šūmane 2010; Rogers 2003). Atziņas pamatidejas ir inovācijas nelineārais raksturs, kas ir plašāks par klasisko diādi- inovācija↔patērētājs; inovācijas sociālā nozīmība un kontekstualitāte. Sabiedrības iesaiste inovācijas vērtības noteikšanā saskatāma definīcijā: „...inovācija ir lēmuma pieņemšanas process, kurā sabiedrība izvērtē jauninājuma (inovācijas) plusus vai mīnus, tādā veidā izlemjot vai inovācija nesīs labumu vai zaudējumus” (Rogers 2003: 14).

Ir pietiekami daudz pazīmju, lai secinātu, ka inovācijas definēšana šobrīd ir atvērta jaunām pieejām. Ņemot vērā inovācijas jēdziena attīstības tendences - pielietojamības un satura paplašināšanos, definīcija būtu veidojama nevis ar robežu noteikšanu, bet gan ar inovācijas „centra (būtības)” jeb prototipu palīdzību (Kaplinskis 2001). Šāda pieeja ļautu definīcijā iekļaut arī inovācijas vērtības kritērijus, tā būtu atvērta dažādiem kontekstiem, kas izglītības zinātnē ir īpaši būtiski.

Inovācijas definīciju dažādība nosaka, ka inovācijas vērtību var raksturot divējādi (1) no inovācijas sociālās vērtības viedokļa; (2) no inovācijas zinātniskās un/vai ekonomiskās vērtības viedokļa. Šīs divas pozīcijas nav savstarpēji pretrunīgas un atdalītas, tomēr ar atšķirīgām izvērtēšanas pieejām. Inovācijas zinātnisko un/vai ekonomisko jeb objektīvo vērtību var noteikt attiecīgās jomas eksperti. Inovācijai, ja vien tā ir aktuāla un izmantojama, piemīt arī sociāla ietekme, tādēļ to var vērtēt ne tikai eksperti. Sabiedrība kā izglītības un zinātnes veidotāja un uzturētāja ir tiesīga inovāciju (jeb pārmaiņas) izvērtēt no savām pozīcijām, pielietojot sev saprotamus un pieņemamus kritērijus.

Inovācijas jauninājuma pakāpes

Inovācijas var būt ļoti atšķirīgas pēc savas jauninājuma pakāpes jeb svārstībām amplitūdā starp iepriekšējo, esošo un jaunradīto. Ir būtiski izprast šīs atšķirības, lai noteiktu kādas jauninājuma pakāpes inovāciju ir pamatoti un taisnīgi no doktoranta gaidīt.

Inovācijas teorijas pamatlicējs Šumpeters inovācijas daļa divās jauninājuma pamatpakāpēs - bāzes un sekundārās inovācijas. Savukārt, Ā. Maslovs (Maslow 2000) piedāvā jaunradīto jeb inovāciju klasificēt trīs līmeņos: primārā inovācija, sekundārā inovācija un integratīvā inovācija. Primārā inovācija būtu augstākā iespējamā inovācijas jauninājuma pakāpe. Cits autors šādu inovāciju dēvē par

„graujošo inovāciju” jeb radikālu jauninājumu, kas visbiežāk iespējams tieši tehnoloģiju jomā un sagrauj savus priekštečus, piemēram, telefons „sagrāva” telegrāfu, elektroniskais pasts „sagrāva” tradicionālo pastu (Kleiton 1997).

Primārās inovācijas kopumā uzskatāmas par retu parādību, jo tikai pie noteiktu apstākļu sakritības, kad indivīda inovatīvais potenciāls sinhronizējas ar pārmaiņām kādā zinātnes vai kultūras jomā, varam sagaidīt bāzes inovāciju. Līdz ar to, ņemot vērā kopējo zinātnes infrastruktūru un to, ka doktorantūra ir tikai zinātniskās kvalifikācijas sākumposms, nav reāla pamata promocijas pētījumos gaidīt bāzes inovācijas (pēc Šumpētēra dalījuma) jeb primārās inovācijas (pēc Maslova dalījuma).

Pamatotāk ir runāt par sekundāru inovāciju jeb citviet tā tiek dēvēta arī par uzlabojošo vai pseidoinovāciju. Uzlabojošās inovācijas pēc jauninājuma pakāpes tiek grupētas vēl sīkāk- pēc tā vai izmaiņas skar procesa posmu, elementu vai arī pašu sistēmu. Pēdējā gadījumā, pat nelielas izmaiņas sistēmā var izraisīt tālejošas sekas. Bieži uzlabojošās inovācijas ir samērā grūti konstatējamas, jo neatspoguļo klasiskos inovāciju indikatorus: jaunas tehnoloģijas, jaunus produktus. Tādēļ to dēvē arī par slēpto inovāciju (*hidden innovation-angļu v.*), kurš ir samērā jauns jēdziens un atspoguļo to inovācijas jauninājuma pakāpi, kurā kombinējas esošie risinājumi vai to pielietojums ar citu mērķi, tie ir lokāla rakstura un maza apjoma problēmu risinājumi jeb mācīšanās darot (*learning by doing*) (Hicks 1996). „Slēptās inovācijas” uzskatāmas par nesistematizētu inovācijas rādītāju, kas rada vidi augstiem inovatīviem procesiem.

Maslovs piedāvā vēl trešo veido kā noteikt jauninājuma pakāpi, mainot jauninājuma vērtības akcentus, tiek runāts par integratīvo inovāciju, kurā summējas individuālā kreativitāte, sociālā lietderība un vēsturiskā laika aktualitāte. No šīs pozīcijas, būtiskāks ir nevis pats jauninājuma neesamības fakts, bet gan jauninājuma kā pētnieka un sabiedrības interaktivitāte, savstarpējā mijiedarbība, kas pārsniedz mehānisku ieguldījuma/ieguvuma aprēķinu, bet rada inovāciju ar pievienoto vērtību.

Integratīvā inovācija ir gan sociāla, gan zinātniska un vienlaikus atbilstoša doktoranta kompetences līmenim, jo nepretendē uz „graujošās inovācijas” statusu (bet neizslēdzot tādu iespēju). Tālākā pētījuma gaitā gūtās teorētiskās atziņas par inovācijas kritērijiem tika salīdzinātas ar kvalitatīviem pētniecības datiem un rezultātiem.

Pētījuma apraksts: respondentu raksturojums, metodoloģija un rezultāti

2013. gada sākumā tika veikts pētījums ar mērķi noteikt kritērijus izglītības zinātņu doktorantu radīto inovāciju raksturošanai, pētījuma sākuma posmā tika noskaidrota respondentu izpratne par inovācijas saturu, pazīmēm, vērtības kritērijiem un inovatīvo darbību ietekmējošos pozitīvos un negatīvos aspektus. Tika novadītas daļēji strukturētas intervijas (N=8). Respondentu atlase tika veikta, balstoties uz trīs lēmumu pieņemšanas līmeņiem: (1) stratēģiskais līmenis- respondenti (N=2)

lēmumus pieņem izglītības politikas līmenī un pārstāv Latvijas IZM, Augstākās Izglītības padomi; (2) taktiskais līmenis- respondenti (N=2) ir promocijas darbu zinātniskie vadītāji un promocijas padomes locekļi; (3) operatīvais līmenis – respondenti (N=4) sociālo zinātņu jomas doktoranti.

Lai noteiktu kritērijus inovācijas raksturošanai izglītības zinātnē, nepieciešams paplašināts un daudzveidīgs skatījums uz inovācijas saturu, tādēļ respondenti intervijai tika izvēlēti no dažādām sociālo zinātņu jomām: psiholoģijas, pedagoģijas, socioloģijas un ekonomikas.

Visiem respondentiem tika uzdoti jautājumi: „Kas/kāda ir inovācija?”; „Kā to vērtēt?”; „Kas veicina un kas kavē inovatīvu darbību?”. Tika apkopotas arī būtiskākās un tēmai atbilstošākās atbildes, kas neiekļāvās strukturētajos jautājumos.

Pielietotā metode: inovācijas teoriju un daļēji strukturēto interviju kvalitatīvā kontentanalīze, izmantojot kodēšanas un tēmu atlasē klasifikācijas sistēmas (Ievads pētniecībā 2010), skat. 1. tabulu.

1. tabula. Interviju kvalitatīvās kontentanalīzes apkopojums

Interviju satura vienības	Kategorijas un jēdzieni
Stratēģiskais lēmumu pieņemšanas līmenis	
Inovācija ir jauns skatījums; jauna pieredze; jaunas zināšanas; radoša domāšana; taustāmi rezultāti-patenti	Materiāls un nemateriāls jauninājums→process un rezultāts
Inovāciju vērtē pēc rezultāta; pēc nopelnītās naudas; vērtē eksperts; pēc pētnieciskās profesionalitātes; sociālās zinātnēs grūti novērtēt; pēc tā vai ir noteikts lietotājs	<ul style="list-style-type: none"> Izmērāms un neizmērāms rezultāts→daudzpusīga izvērtēšana
Ietekmējošie faktori- vide, cilvēka iekšējā būtība, inovatīvai darbībai jāgatavo, stereotipi, audzināšana, noplicināta infrastruktūra, izdzīvošanas stratēģija	<ul style="list-style-type: none"> Subjektīvie un objektīvie faktori→personības un vides mijiedarbība
Taktiskais lēmumu pieņemšanas līmenis	
Inovācija ir jaunievedums; radošums; arī uzlabojumi; tā izriet no dzīves un atkal sakņojas dzīvē; inovācija var būt pētnieka vai sociālās grupas griezumā un universāla	Inovāciju daudzveidība, saikne ar realitāti→inovācijas jauninājuma pakāpes, reālums
Inovāciju vērtē pēc praktiskiem kritērijiem; aktualitāte; praktiskā pielietojamība; derīgums ne vienmēr ir izmērāms; sociālās zinātnēs nav neapgāzamu pierādījumu	<ul style="list-style-type: none"> Izmērāms un/vai neizmērāms rezultāts→rezultavitāte
Ietekmējošie faktori- pētnieka pašapziņa; drosme; jābeidz pielūgt savs viedoklis; viensētas domāšana; birokrātija; autoritārisms	<ul style="list-style-type: none"> Personība, zinātnes un kreativitātes kultūra→pētnieka identitāte un vide
Operatīvais lēmumu pieņemšanas līmenis	
Inovācija ir holistiska; jākalpo cilvēkam; nestandarta risinājums; process; kaut kas nebijis; kvalitāte	Kontekstualitāte, oriģinalitāte→inovācijas misija un filosofija
Inovāciju vērtē sabiedrība; viens nevar novērtēt; pēc izmantojamības; aktualitāte; pēc tā, cik ilgam laikam un cik plašam cilvēku lokam inovācija radīta; pēc tā, cik profesionāli izstrādāta	<ul style="list-style-type: none"> Pielietojamība, sociālais novērtējums, profesionalitāte→ietekme laikā un telpā, efektivitāte

<p>Ietekmējošie faktori- radošs un atbalstošs studiju process; doktoranta harizma; spēja pārliecināt; zināšanu trūkums; bailes kļūdīties; neieinteresētība; laiks un nauda</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Radošums, komunikācija, atbalsts→personība, infrastruktūra, resursu pieejamība
--	--

Apkopojot stratēģiskā līmeņa respondentu atbildes redzam, ka jautājumā par to, kas/kāda ir inovācija respondenti pauž pretējus viedokļus – inovācija ir tikai izmērāmais rezultāts/ inovācija ir pats domāšanas process, tātad iespējamās abas pieejas inovācijas definēšanai. Līdzīgi secinājumi ir par inovācijas izvērtēšanas kritērijiem, no respondentu viedokļa tie var būt gan izmērāmi naudā vai patentos, gan arī neizmērāmi, piemēram, jaunas zināšanas. Inovatīvu darbību ietekmē subjektīvie aspekti- personības identitāte un objektīvie aspekti- infrastruktūra, izglītības tradīcijas. Tiek uzsvērts, ka doktorantūras studijās būtu jāskaidro inovācijas saturs un jāveicina personības izzināšana. Atbildes apliecina iespējamo inovācijas daudzveidību no procesa un rezultāta viedokļa, inovācijas rodas mērķtiecīgas darbības rezultātā, mijiedarbojoties individuāliem un sociāliem aspektiem.

Taktiskā līmeņa respondentu atbildēs vairāk dominē idejas par to, kāda ir inovācija, nevis, kas ir inovācija vispār. Tiek atzīmētas inovācijas dažādas jauninājuma pakāpes un inovācijas praktiskā lietderība. Pie inovācijas izvērtēšanas kritērijiem pārliecinoši dominē izmantojamība un aktualitāte, bet pie inovatīvu darbību veicinošiem faktoriem tiek uzsvērtas personības loma, savukārt, pie kavējošiem- kreativitātes kultūra sabiedrībā un zinātnē. Lai arī satura vienības ir atšķirīgas salīdzinājumā ar stratēģiskā līmeņa respondentu atbilžu satura vienībām, tomēr jēdzieni un kategorijas pēc būtības veidojas līdzvērtīgas, bet ar lielāku praktiskuma un realitātes akcentu.

Operatīvā līmeņa respondenti ir tiešie inovācijas radītāji. Atbildēs inovācija tiek atzīmēta kā kaut kas nebijis un noteikti kvalitatīvs. Inovācijas aktualitāte, pielietojamība un sociālais novērtējums, kā vērtēšanas kritēriji, tiek minēti vairākkārt. Doktoranti inovatīvu darbību veicinošus resursus saskata savā personībā, spējā sadarboties un radošas vides klātesamībā. Kā lielāko šķēršli inovatīvai darbībai atzīmē: laiku, naudu un bailes kļūdīties, pie tam kā no doktoranta, tā no eksperta puses. Tas norāda uz tolerances un ārējā atbalsta trūkumu. Izteiktāks uzsvars tiek likts uz individuālo potenciālu un inovācijas izvērtēšanas kritērijiem. Kā redzams, tie ir jautājumi, kas doktorantam pētnieciskajā darbībā ir īpaši nozīmīgi.

Trijās respondentu grupās inovācijas izpratne ir daudzveidīgāka par tradicionālo ekonomiski/tehnoloģisko inovācijas definīciju, inovācijas lietderības princips un vides infrastruktūra uzsvērtas visu respondentu atbildēs, pie tam, jo respondents ir tuvāk tiešam inovācijas radīšanas procesam, jo vairāk aktualizējas profesionālās kompetences.

Balstoties inovācijas zinātniskajās teorijās (Schumpeter 1942; Kleiton 1997; Rogers 2003; Fulan 1999; Maslow 2000; Kuzņecova 2010; Šūmane 2010), ekspertu interviju kontenanalīzes rezultātos un

veiktā pētījuma pieejā, ka integratīva inovācija ir piemērotākais prototips izglītības zinātņu jomas inovācijas daudzpusīgā inovācijas izvērtēšanā, tika noteikti astoņi inovācijas vērtības kritēriji (skat. 2. tabulu).

2. tabula. Inovācijas vērtības kritēriji

Inovācijas vērtības kritēriji	Inovācijas vērtības kritēriju saturs
Novitāte	Inovācijas jauninājuma pakāpe
Efektivitāte	Starpība starp ieguldījumiem un ieguvumiem, pieejamo resursu racionāla izmantošana, rezultāta ietekmes plašums
Rezultivitāte	Rezultātu noturība un ilgtspēja
Pielietojamība	Pārnese masveida pielietojamības praksē, iespējami plašāks lietotāju loks, kas pārsniedz vienas zinātņu nozares robežas
Reālums jeb īstenojamība	Iespēja inovāciju īstenot praksē vai komercializēt, finanšu līdzekļu pieejamība inovācijas īstenošanai
Ietekme uz sociālo vidi	Ietekme uz sabiedrībā akceptētām vērtībām
Aktualitāte	Šodienas sabiedrības risinājumi, attīstības stratēģijas ar nākotnes paredzējuma perspektīvu
Vispusīgums	Pilnīgums, izstrādātības pakāpe, riska faktoru izvērtējums

Līdz ar to ir atbildēts uz rakstā izvirzītajiem jautājumiem par inovācijas pazīmēm, inovācijas mērīšanas jeb vērtības noteikšanas kritērijiem un to adaptāciju izglītības zinātnē.

Secinājumi

- Inovācija ir process un rezultāts vienlaikus jeb mērķtiecīgi organizēta radoša aktivitāte. Kopš inovācijas jēdziena ieviešanas, tā saturs kļūst aizvien kontekstuālāks un ar pieaugošu sociālo dimensiju, kas liecina, ka jāmainās arī inovācijas identifikācijas un vērtības kritērijiem.
- Inovācijai izglītības zinātnē būtisks ir sociālais konteksts. Izmaiņas sabiedrībā rada izmaiņas arī izglītībā. Integratīva inovācija ir piemērotākais prototips izglītības zinātņu jomas inovācijas definēšanai. Integratīvas inovācijas struktūra raksturojas ar procesa un rezultāta vienotību, pēc savas dabas tā ir kontekstuāla, sociāli nozīmīga, iekļaujoša, piedāvā praktiski lietojamus risinājumus ar nākotnes perspektīvu, bet no morāles mērķa viedokļa tā ir virziena maiņa no patērniecības paradigmas uz līdzsvarotas attīstības paradigmu.
- Būtiskākie inovācijas vērtības kritēriji- dažādas jauninājuma pakāpes, efektivitāte, rezultavitāte, pielietojamība, reālums, ietekme uz sociālo vidi, aktualitāte un vispusīgums. Veiksmīgu inovatīvu darbību nosaka plaša pētnieka un vides mijiedarbība, aizskarot gan ekonomiski politiskos aspektus, gan profesionālo rīcībspēju, gan vērtību aspektus.
- Doktorantūras studijās lielāka vērība jāpievērš doktoranta personības realizācijai un izpratnei par inovācijas saturu situācijā, kad mainās zinātņu jomu un pētniecības veidu robežas.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

This work has been supported by the European Social Fund within the Project
«Support for the implementation of doctoral studies at Daugavpils University»
Agreement Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/PIA/VIAA/015

Bibliogrāfija

- Doktora zinātniskā grāda piešķiršanas (promocijas) kārtība un kritēriji*. MK noteikumi Nr.1001, 2005.[skatīts 15.10.2012]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=124787>
- Hicks D.M., Katz J.S.1996. Hospitals: The Hidden Innovation System. *Science and Public Policy*, Vol. 23 (5).
- Fulans M.1999. *Pārmaiņu spēki*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Ievads pētniecībā: stratēģijas, dizaini, metodes* (2011). Sastādīja Mārtinsone, K. Rīga:Raka.
- Kaplinskis J. 2001. *Ja Heidegers būtu bijis mordvietis*. [skatīts 01.03.2013]. Pieejams: http://www.lirika.lv/work1.php?format=2&file_ref=hadeg_mordvietis.htm
- Ievads pētniecībā: stratēģijas, dizaini, metodes* 2011. Sastādīja Mārtinsone, K. Rīga:Raka.
- Kleiton K.1997. *The Innovator's Dilemma:When New Technologies Cause Great Firms to Fail*. Boston, Massachusetts, USA: Harvard Business School Press.
- Kuznecova A. 2010. Inovācijas augstskolu didaktikā: to loma izglītības un sporta speciālistu profesionālās kompetences veidošanā un attīstībā. *The Humanities and Social Science*, Nr.17. Rīga: RTU.
- Maslow A. H. 2000. *Maslow Business Reader* (Part III: Creativity and innovation). Deborah C. Stephens (Ed.). New York: Wiley.
- Rogers E.M. 2003. *Diffusion of innovation*. (5t ed.) New York: The Free Press, A Division of Simon & Schuster.
- Schumpeter J. 1934. *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest and the business cycle*. USA: Harvard University Press.
- Stabulnieks J. 2009. Izglītība un inovācija. No: *Zināšanu sabiedrība un mūžizglītība*, Nr. 4, Rīga: Banku augstskolas Biznesa un finanšu pētniecības centrs.
- Šūmane S. 2010. *Lauku inovācija: jaunu attīstības prakšu veidošana. Bioloģiskās lauksaimniecības piemērs*. Promocijas darbs doktora grāda iegūšanai socioloģijā. LU.
- Terminoloģijas jaunumi 2003. *Kā definējams jēdziens, kas ietverts terminā nozare? Kāds ir šī jēdziena apjoms un kāda tā darbības sfēra?* LZA Terminoloģijas komisija.[skatīts 05.02.2013]. Pieejams: http://termini.lza.lv/article.php?id=97_
- The European Qualifications Framework for Lifelong Learning* 2008. [skatīts 23.04.2013]. Pieejams: http://ec.europa.eu/education/pub/pdf/general/eqf/broch_lv.pdf
- The Impact of culture on creativity* 2009. EC study. [skatīts 20.12.2011]. Pieejams: http://ec.europa.eu/culture/key-documents/doc/study_impact_cult_creativity_06
- Zinātniskās darbības likums* 2005. [skatīts 20.09.2012]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=107337&mode=KDOC>

VECĀKU KOMPETENCES IZJŪTAS RĀDĪTĀJU IZMAIŅAS MĀTĒM AR PIRMSKOLAS VECUMA BĒRNIEM MARTE MEO VECĀKU INTERVENČES PROGRAMMĀ

Gatis Bušs, Aija Dudkina, Kristīne Catureva

Rīgas Pedagoģijas un Izglītības Vadības Akadēmija, Imantas 7.līnija 1

aija.dudkina@rpiva.lv

Abstract

Parents' feelings of competence indicators changes mothers with preschool children in the Marte Meo parents' intervention program

The aim of the research is to assess the change Parenting sense of competence indicators and mothers communication skills after participation in the Marte Meo parental intervention program.

The theoretical background of the research from theoretical ideas of the following authors are being summarized: Aarts, 2011; Hafstad, Øvreeide, 2004; Neander, Engström, 2009; Hawellek, Von Schlippe, 2005; Bündler, Siringhaus - Bündler, Helfer, 2010; von Kristensen, 2005; Osterman, Möller, Wirtberg, 2010; Bakermans-Kranenburg, Marian; van IJzendoorn, Marinus; Juffer, Femmie, 2003; Van IJzendoorn, Juffer, Duyvesteyn, 1995.

In order to verify the study issues in the research an intervention of Marte Meo parents' program was carried out. Selection of the study where parents (mothers) of preschool children, where out of these are members of the experimental group and participants of the control group. A tool for parents' communication skills diagnostics has been created.

The main conclusions of research parent's communication skills protocol can be used for change diagnostics in Marte Meo parents program; after usage of Marte Meo parental intervention program, an improvement in parental communication skills can be observed, in the influence of the Marte Meo parental intervention program, positive changes in parents' communication skills parents' sense of competence was changed; even parents with Preoccupied attachment style (D) may have changes in parents' communication skills.

Key Words: parenting programs, Parenting Sense of Competence Scale, pre-school children, Marte Meo parental intervention program

Ievads

Arvien pieaugošs zinātnisko pētījumu skaits liecina, ka bērnu sociālo, emocionālo, intelektuālo un fizisko attīstību būtiski ietekmē agrīnā dzīves pieredze. Šonkofs un Meisels (2000) uzsver, ka vecāku un bērnu attiecību kvalitāte ir viens no galvenajiem priekšnoteikumiem bērna emocionālā un sociālā attīstībā pirmajos dzīves gados. (Shonkoff, Meisels; 2000) Agrās bērnības intervences izveidojušas paradigmas maiņu no bērna orientētas uz ģimeni orientētu pieeju (Peterander, 2004, kā minēts Neander, Engström; 2009).

Daudz kur pasaulē tiek veidotas vecāku apmācības programmas, lai uzlabotu vecāku un bērnu komunikāciju, palīdzētu vecākiem veicināt savu bērnu attīstību.

I. Skreitule - Pikše (2010) pētīja "Mātes kompetences izjūtas, mātes – bērna emocionālās pieejamības un bērna uzvedības izmaiņas pēc mātes piedalīšanās vecāku mācību programmā „Bērna emocionālā audzināšana” (turpmāk tekstā BEA), un secināja, ka pēc piedalīšanās BEA programmā paaugstinās mātes kompetences izjūta. „Vecāku kompetences izjūtas skala” tika adaptēta Latvijas apstākļiem 2008. gadā Skreitules-Pikšes promocijas darba ietvaros (Skreitule-Pikše & Sebre, 2008).

Latvijā Marte Meo sāka attīstīties kopš 2003. gada. Marte Meo speciālisti akcentē programmas efektivitāti, taču joprojām ir ļoti maz zinātnisku pētījumu, kas to apliecinātu. Pētījumā iegūtie dati var kļūt par pamatu tālākiem Marte Meo metodes pētījumiem.

Šī pētījuma mērķis ir novērtēt vecāku kompetences izjūtas rādītājus atkarībā no vecāku komunikācijas prasmju izmaiņām pēc māšu piedalīšanās Marte Meo intervences programmā. Tika nosprausti sekojoši pētījuma uzdevumi: (1) veikt citu pētījumu rezultātu un teorētiskās literatūras analīzi par vecāku kompetences izjūtas veidošanos; (2) izvēlēties metodes izvirzītā pētījuma jautājuma pārbaudei un noteikt, vai pastāv izmaiņas starp eksperimentālās grupas un kontrolgrupas vecāku kompetences izjūtas rādītājiem vecāku intervences programmā.

Pētījuma jautājums „Vai pastāv izmaiņas starp eksperimentālās grupas un kontrolgrupas vecāku kompetences izjūtām un vecāku komunikācijas prasmju rādītājiem Marte Meo vecāku intervences programmā?”

Marte Meo metodes teorētiskās nostādnes

Marte Meo metodi kopš 1980. gadiem attīstīja Maria Aarts Nīderlandē (Aarts, 2011), tā ir attīstību atbalstoša programma, kurā tiek izmantota „video interakciju analīze”. Sākotnēji tā tika izmantota vecākiem un bērnu aprūpētājiem. Kā minējis D. Šterns, šo metodi var uzskatīt par piemērotu mūsdienu attīstības psiholoģijā (Stern, 1985, kā minēts Neander & Engström; 2009).

Bunders (2011) definē, ka Marte Meo ir programma vecāku un citu ar bērnu saistīto personu konsultēšanā, kuras mērķis ir veicināt vecāku audzināšanas prasmes un veicināt bērna attīstību. Bunders un Siringhousa - Bundere (2008) akcentē Marte Meo metodi kā ilgtspējīgu vecāku kompetences veicinošu intervences metodi.

Marte Meo vecāku intervences programma

Marte Meo intervences sākumpunkts ir vecāku pasūtījums. Terapeits ģimenes dzīves vietā veic īsu video ierakstu (3 - 7 minūtes) bērna saskarsmei ar vienu vai abiem vecākiem ikdienas situācijā un veic interakciju analīzi. Pēc tam tiek sniegta Marte Meo pamata informācija, kas balstās uz dabiskās attīstības modeli, sniedzot konkrētu un detalizētu informāciju, lai soli pa solim atbalstītu bērna attīstību ikdienas saskarsmē (Aarts, 2011).

Hafstads un Overeide (Hafstad & Øvereeide; 2004, 2007) apkopojuši dabiskā atbalsta interakcijas jeb attīstību veicinošā dialoga pamatelementus (vecāku komunikācijas prasmes):

- 1) Pieaugušais redz bērna uzmanības fokusu;
- 2) Pieaugušais nosauc bērna stāvokļus, iniciatīvas, jūtas;
- 3) Bērnam tiek dots laiks un telpa atbildēt, dot atbildes reakciju;
- 4) Pieaugušais nosauc, interpretē un pārtrauc bērna darbības, pieredzi, sajūtas;
- 5) Bērna pieredze tiek atbalstīta (asistēta) ar struktūru un prognozējamību;
- 6) Bērnam tiek sniegta informācija par vēlamo uzvedību un viņš saņem atzinīgu apstiprinājumu, kad vēlamā uzvedība parādās;
- 7) Bērna neizbēgamās nepatīkšanas tiek asistētas;
- 8)

Bērnā tiek veicināta interese par citām personām, viņu darbībām un jūtām; 9) Bērnam palīdz sākt un beigt darbību vai dialogu (Hafstad & Øvereeide; 2007, kā minēts Neander & Engström; 2009; Hafstad & Øvereeide eide; 2004).

Video filmētajā materiālā Marte Meo terapeits veic interakciju analīzi, skatās, kādas prasmes bērns jau ir attīstījis, kas vēl jāattīsta bērnam, ko vecāki ir attīstījuši savā komunikācijā ar bērnu, un kas viņam ir jāamācās. Terapeits izvēlas tikai tos video fragmentus, kuros vecāks jau atbalsta viņa vajadzības. Uzsverot, padarot nozīmīgākas jau esošās vecāku prasmes, vecāka personiskais modelis, kļūstot apzinātam, tiek pastiprināts. Darba uzdevumi komunikācijas prasmju attīstīšanā tiek doti tikai vecākam, lai viņi varētu palīdzēt stimulēt sava bērna attīstību.

Ja vecākiem nav atbilstošās komunikācijas prasmes, speciālists parāda bērna attīstības vajadzības un parāda modeļus, kā attiecīgā bērna attīstības vajadzība varētu tikt apmierināta. Vecāki tiek iedrošināti prasmes praktizēt ikdienas situācijās, un šis process turpinās ar jaunu ierakstu, analīzi un kopīgu refleksiju (Hafstad & Øvereeide; 2007; kā minēts Neander & Engström; 2009; Aarts, 2011).

Metodes

Respondenti

Pētījumā piedalījās 8 mātes ar pirmskolas vecuma bērniem, kurām nebija klīniskas diagnozes, nebija riska ģimenes. Mātes tika iekļautas eksperimentālajā grupā (E=4) un kontrolgrupā (K=4). Pētījuma dalībnieces bija motivētas aktīvi piedalīties Marte Meo vecāku intervences programmā, iepriekš viņām nebija bijusi pieredze Marte Meo vecāku programmā.

Instrumentārijs

1. Vecāku kompetences izjūtas skala (Parenting Sense of Competence Scale (PSOC), Johnston & Mash, 1989; adaptēta Latvijā Skreitule - Pikše, I. & Sebre, S, 2008).

1. Vecāku kompetences izjūta tiek definēta kā personu apmierinātība un priekšstats par savu efektivitāti vecāku lomā (Johnston & Mash, 1989). Vecāku kompetences izjūtai tiek izdalīti divi savstarpēji saistīti komponenti: emocionālais komponents jeb apmierinātība ar vecāku lomu un kognitīvais komponents jeb priekšstats par savu efektivitāti vecāku lomā (Johnston & Mash, 1989; Ohan, Leung, & Johnston, 2000).

2. Tiek izmantota Vecāku kompetences izjūtas skala, lai noteiktu, kā Marte Meo vecāku programmas izmaiņa vecāku kompetences izjūtas rādītājus.

Skalas latviešu versijas iekšējās saskaņotības rādītāji ir: Apmierinātības apakšskalai $\alpha=0,75$, Efektivitātes apakšskalai $\alpha=0,77$ un visai skalai kopā $\alpha=0,81$.

Skalai ir atsevišķa forma, kas domāta mātēm, un forma - tēviem.

Apmierinātības apakšskala:

1, 2, 3, 6, 7, 12 Nepiekrīšana šiem apgalvojumiem norāda uz lielāku vecāku apmierinātību (PP = 1, P = 2, DP = 3, DN = 4, N = 5, PN = 6)

Efektivitātes apakšskala:

4, 5, 8, 9, 10, 11 Piekrišana šiem apgalvojumiem norāda uz augstāku efektivitātes vērtējumu (PP = 6, P = 5, DP = 4, DN = 3, N = 2, PN = 1)

Kopējā vecāku kompetences izjūta tiek aprēķināta, summējot abās apakšskalās iegūtos rādītājus.

2. Vecāku komunikācijas prasmju novērošana 5 minūšu garās brīvās spēles situāciju filmās (balstoties uz M. Aarts, 1996; 2011, Bündler, 2011 un von Kristensen, 2005 veidotajām metodikām).

Procedūra

Tika veikta individuāla Marte Meo vecāku programmas intervence ar eksperimentālās grupas dalībniecēm, vienas nodarbības ilgums 45 - 60 minūtes. Vispirms bērna dzīves vietā (ikdienas situācijā) tika uzņemts 5 minūšu garš video klips, kurā māte un bērns brīvi spēlējās (sekošanas situācija). Video filmētajā materiāla sākumā Marte Meo terapeits analizē vecāka komunikācijas prasmes un bērna attīstību, tad skatās, kas vēl jāattīsta bērnam, kas jāmācās vecākam. Katrā analīzes sesijā tika apskatīta viena mātes un bērna komunikācijas prasme, māte saņēma individuālu uzdevumu konkrētu prasmju trenēšanai starp sesijām, balstoties uz filmētā materiālā analīzi. Ar 2 dalībniecēm intervence tika veikta viņu mājās, ar 2 – izglītības un veselības centrā. Tika veiktas atkārtotas filmēšanas sesijas un atgriezeniskās saites sesijas ar katru no eksperimentālās grupas dalībniecēm.

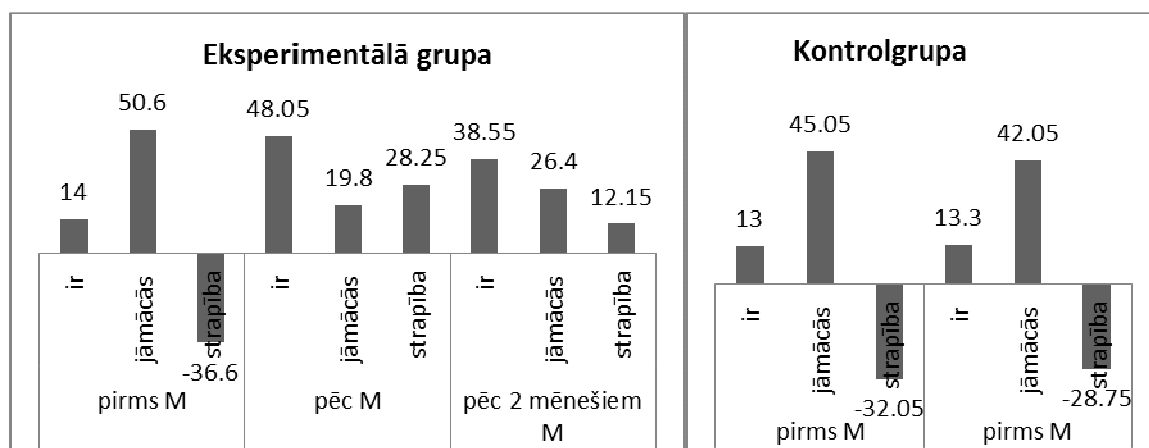
Eksperimentālās un kontrolgrupas dalībnieces atkārtoti aizpildīja Vecāku kompetences izjūtas skalu (Parenting Sense of Competence Scale, PSOC).

Tika veikta atkārtota eksperimentālās grupas dalībnieču testēšana un filmēšana, lai novērtētu, kā Marte Meo programmas laikā trenētās prasmes saglabājas pēc laika (pēc 2 mēnešiem).

Rezultāti

Vecāku komunikācijas prasmju novērojumi

Lai atbildētu uz pētījuma jautājumu „Vai pēc Marte Meo intervences izmainās vecāku komunikācijas prasmju rādītāji?“, tika veikti vecāku komunikācijas prasmju novērojumi pēc šādiem kritērijiem: vecāks redz bērna iniciatīvu; apstiprina bērna iniciatīvu; gaida bērna iniciatīvu/ atbildi; nosauc sevi; nosauc bērnu; dod skaidru sākuma un beigu signālu; veic saskaņotas reakcijas. Novērojumi tika veikti, izmantojot video interakciju analīzi 5 minūšu garās filmās. Analīzei tika izmantotas 20 filmas – 12 ar eksperimentālās grupas dalībniecēm (pirms intervences, pēc intervences un 2 mēnešus pēc intervences) un 8 ar kontrolgrupas dalībniecēm (pirms intervences un pēc intervences). Rezultāti tika fiksēti vecāku komunikācijas prasmju novērojumu protokolā. Tika aprēķināti vecāku komunikācijas prasmju biežumi novērojuma periodā un aprēķināti vidējie rādītāji.

2.attēls Vecāku komunikācijas prasmju novērojumu statistiskie rādītāji (M- aritmētiskais vidējais)

Pēc Marte Meo vecāku programmas intervences uzrādās pozitīvas izmaiņas vecāku komunikācijas prasmēm (skat. 2. att.) atzīmes „ir” prasmes (E = 4) pirms intervences M = 14; pēc intervences M = 48,05, starpība - 36,6, bet pēc intervences „ir” prasmes M = 48,05 rādītājs ir paaugstinājies. Kontrolgrupā (K = 4) rādītāji ir palikuši nemainīgi pirms intervences M = 13, pēc intervences M = 13,3. Iegūtie rezultāti parāda intervences sekmīgo ietekmi vecāku komunikatīvo prasmju veidošanā.

Pēc Marte Meo vecāku programmas intervences paaugstinājās vecāku komunikācijas prasmju rādītāji. Tas sasaucās ar Bunders (Bünder, 2011) secinājumu, ka padziļināta uzmanība jāpievērš nevis bērnam, bet vecākam, jo no vecāka izturēšanās ir atkarīga bērna attīstība.

Vecāku kompetences izjūtas statistiskie rādītāji eksperimentālajā un kontrolgrupā

3. Atbildot uz pētījuma jautājumu „Vai pēc Marte Meo intervences izmainās vecāku kompetences izjūtas rādītāji?” mērījumam tika izmantota Vecāku kompetences izjūtas skala (*Parenting Sense of Competence Scale*, Johnston & Mash, 1989), kurā ir izdalīti divi aspekti: emocionālais aspekts jeb vecāku apmierinātība ar savu lomu un kognitīvais aspekts - vecāku priekšstats par savu efektivitāti.

Vecāka kompetences izjūtas pirms un pēc piedalīšanās Marte Meo vecāku programmā aprakstošās statistikas rādītāji

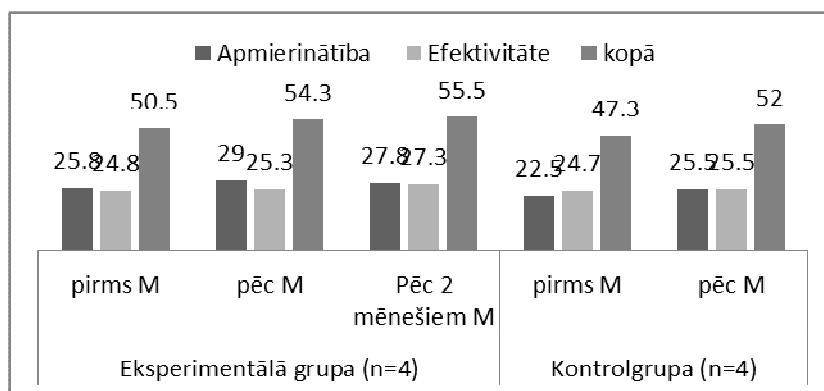
1. tabula

Mainīgie lielumi	Eksperimentālā grupa (n=4)			Kontrolgrupa (n=4)	
	Pirms M	pēc M	Pēc 2 mēnešiem M	pirms M	pēc M
Apmierinātība	25,8	29	27,8	22,5	25,5
Efektivitāte	24,8	25,3	27,3	24,7	25,5
kopā	50,5	54,3	55,5	47,3	52

Kā redzams 1.tabulā, eksperimentālā grupā vecāku kompetences izjūtas kopējais vidējais rādītājs pēc piedalīšanās Marte Meo vecāku programmā ir palielinājies par 3,8 vienībām (no 50,5 uz 54,3 vienībām) un pēc diviem mēnešiem ir vēl pieaudzis par 1,2 vienībām (uz 55,5 vienībām). Taču arī

kontrolgrupas vecāku kompetences izjūtas vidējie rādītāji ir pieauguši par 4,7 vienībām. Atšķirības rodas efektivitātes rādītājos, kas Marte Meo programmu izgājušajiem vecākiem ir augstāks nekā kontrolgrupai, pie kam efektivitātes rādītājs turpina augt arī pēc 2 mēnešiem. Tātad viņi jūtas spējīgāki veicināt bērna attīstību, jo viņiem ir saprotami „instrumenti”, ar kuriem viņi var palīdzēt savam bērnam.

Rezultāti uzskatāmi atspoguļoti 3.attēlā.

3.attēls Vecāku kompetences izjūtas aprakstošas statistikas rādītāji pirms un pēc Marte Meo intervences (M- aritmētiskais vidējais)

Var secināt, ka līdzīgi kā Skreitules - Pikšes (2010) pētījumā, arī pēc Marte Meo intervences mātēm ir paaugstinājusies vecāka kompetences izjūta, tās efektivitātes skalā. Izmainot vecāku komunikācijas prasmes, izmainās vecāku kompetences izjūtas rādītāji.

Tas, ka eksperimentālās grupas un kontrolgrupas kompetences skalu rādītāji mainās līdzīgi, varētu būt saistīts ar to, ka īslaicīgā skatījumā, kāds ir šis pētījums, lai arī vecāku komunikācijas prasmes ir uzlabojušās, vecāki vēl nejūt uzlabojumus bērnu uzvedībā, jo bērni vēl nav paspējuši attīstīt savas prasmes. Lai arī bērni varētu apgūt jaunās prasmes, nepieciešams ilgāks laiks. Par to varētu liecināt fakts, ka eksperimentālās grupas mātēm vecāku kompetence aug arī pēc 2 mēnešiem, kad vecāki sāk pamanīt bērnu attīstību.

Vēl viens aspekts, kas varētu iespaidot mērījuma rezultātus ir tas, ka Vecāku kompetences izjūtas skalas rādītāji veidojas no māšu atbildēm, par viņu refleksijām par sevi un bērnu. Ja cilvēks sāk par kaut ko piedomāt, mainās arī viņa uztvere par notiekošo.

Secinājumi

Atbildot uz pētījuma jautājumu: „Vai pēc Marte Meo intervences izmainās vecāku kompetences izjūta rādītāji?”, nevar viennozīmīgi secināt, ka eksperimentālā grupā vecāku kompetences izjūtas kopējais vidējais rādītājs pēc piedalīšanās Marte Meo vecāku programmā ir palielinājies.

Vecāku komunikācijas prasmju protokols ir izmantojams Marte Meo vecāku programmas izmaiņu diagnostikai kodētu rezultātu mērījumos. Atbildot uz pētījuma jautājumu: „Vai pēc Marte Meo intervences izmainās vecāku komunikācijas prasmju rādītāji?” varam apgalvot, ka ir notikušas izmaiņas vecāku komunikācijas prasmju vidējos rādītājos, prasmju līmenim intervences ietekmē ir tendence

paaugstināties. Kontrolgrupā rādītāji ir palikuši nemainīgi pirms intervences un pēc intervences. Kā galvenos pētījuma ierobežojumus var minēt: tāpat kā iepriekš veiktajos pētījumos (Bünder, 2011; Kristensen, 2005; Lee, Griffiths, Glossop, Eapen, 2010; Osterman, Möller, Wirtberg, 2010) arī šajā pētījumā ir maza izlase. Lielā mērā to nosaka ierobežots dalībnieku skaits intervences programmās. Šajā pētījumā tika pētītas brīvās spēles situācijas (sekošanas situācijas), bet netika pētītas vadīšanas situācijas (piemēram, ģērbšanās, gulētiešana, ēšana, mācīšanās).

Bibliogrāfija

- Aarts Maria 2011. *Marte Meo. Rokasgrāmata. 2.papildinātais izdevums.* – Nīderlande: Aarts Productions, sadarbībā ar "Ģimenes Psihoterapeitu Koppraksi", Rīga
- Skreitule-Pikše I. & Sebre S. 2008. Vecāku kompetences izjūtas skalas adaptācija Latvijā. Avots: *Latvijas Universitātes raksti. Psiholoģija*, 742, 67-77.
- Skreitule-Pikše I. 2010 Mātes kompetences izjūtas, mātes – bērna emocionālās pieejamības un bērna uzvedības izmaiņas pēc mātes piedalīšanās vecāku mācību programmā „BĒRNA EMOCIONĀLĀ AUDZINĀŠANA”. Avots: *LU, Promocijas darba kopsavilkums.* [Elektroniskais resurss]. Pieejams: www.lu.lv/fileadmin/.../Ingas_Skreitules-Pikses_kopsavilkums_latviski.pdf Skatīts 15.04.2011
- 4.Johnston C. & Mash E. 1989. A measure of parenting satisfaction and efficacy. Source: *Journal of Clinical Child Psychology*, 18, 167-175. Pieejams: <http://www.informaworld.com/smpp/content~db=all~content=a783759267> Skatīts 25.05.2011
- 5.Osterman, Gunnel; Möller, Anders; Wirtberg, Ingegerd (2010) The Marte Meo method as a means of supporting new adoptive parents. Source: *Adoption & Fostering Journal*, Volume 34, Number 2, Summer 2010, pp. 49-57(9). Pieejams: www.orcas.bc.ca/Adoptive%20Parents%20and%20Marte%20Meo.pdf Skatīts 15.01.2011
- Welsh D. P. and Dickson J. W. (2005) Video-Recall Procedures for Examining Subjective Understanding in Observational Data. Source: *Journal of Family Psychology* 2005, Vol. 19, No. 1, 62–71 Pieejams: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0893320005606460> Skatīts 05.01.2011
- Bünder P., Sirringhaus - Bünder A., Helfer A. 2010 *Lehrbuch der Marte-Meo-Methode.* Vandenhoeck & Ruprecht, 2., überarbeitete Auflage ISBN: 978-3-525-40206-1
- Bünder P.; Sirringhaus - Bünder A. 2008 Elterliche Kompetenzen nachhaltig fördern mit Hilfe von Videoberatung: Die Arbeitsweise der Marte Meo-Methode. / Promoting parental competence by video counseling: The Marte Meo method. Source: *Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie*, Vol 57(5), 2008, 330-345. Pieejams: <http://psycnet.apa.org/psycinfo/2008-10820-001>
- Castello A.; Grotz M. 2007 Ein theoretisches Modell der Marte Meo Methode. Quelle: *Marte Meo Magazine* 2007/1, Vol. 36
- Hafstad R.; Øvreeide H. 2004 Marte Meo - en veilednings - og behandlingsmetode. / Marte Meo - A method of supervision and of therapy. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, Vol 41(6), Jun 2004, 447 - 456.
- Kristensen von I. 2005 Der Einsatz der Marte-Meo-Methode in der öffentlichen dänischen Gesundheitsversorgung – eine Effekt- und Prozessauswertung. In Hawellek Christian, von Schlippe Arist 2005. *Entwicklung Unterstützen - Unterstützung Entwickeln. Systemisches Coaching nach dem Marte-Meo-Modell.* Source: Vandenhoeck & Ruprecht 2005 broschiert, 263 S. ISBN: 3525462271

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES STUDENTU VĒRTĪBU PRIORITĀTES DAŽĀDĀS DZĪVES JOMĀS

Natālija Geriņa, Irina Kazakeviča, Larisa Silova

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401

natalija.gerina@du.lv, kazakevi4a@inbox.lv, larisa.silova@du.lv

Abstract

Daugavpils University Students' Priorities of Values in Various Spheres of Life

The problem of values is topical during the transition periods of the development of society. Also at the beginning of the 21st century, the economic and social instability of countries of the world causes disorientation and disidentification of a personality, especially of young people, thereby actualizing the need to pay more attention to personality's value orientation.

The aim of the research: to determine Daugavpils University students' values in different areas of life and disintegration levels in the sphere of personality's value orientation. 262 students (202 women and 60 men) were involved in the research.

Fantalova's (modified Rokich's) method was used in the research. The method determines personality's priorities of values and the internal conflict, which forms when there arises a disagreement between the significance of the value and the possibility to reach it (availability of the value). Within the framework of the research students compared 12 values. The results of the research revealed that 57.3% of DU students have a low disintegration level in the sphere of personality's value orientation, 29% - average and 13.7% - high.

Key words: value, students, significance of value, disintegration level in the sphere of personality's value orientation

Ievads

Vērtību problēma vienmēr bijusi aktuāla sabiedrības attīstības pārejas posmos. Arī Latvijā 20. gadsimta beigās un 21. gadsimta sākumā notikušās pārmaiņas ekonomikā, izglītībā un sociālās dzīves sfērā, izraisījušas būtiskas pārmaiņas cilvēku, īpaši jauniešu, vērtību sistēmā, tādējādi aktualizējot nepieciešamību lielāku uzmanību pievērst personības vērtību orientācijai.

Vērtību nozīmīgums ir atspoguļots Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrijas ziņojumā "Cilvēks – sabiedrība – valsts – 2030. Uz vērtībām balstīta ilgtspējīga attīstība Latvijā" (Baumanis, Jaunzeme, Tisenkopfs 2007), norādot, ka Latvijas ilgtermiņa attīstību vajadzētu balstīt uz vērtībām.

Vērtības:

- definē indivīda un sabiedrības ideālus;
- veido saikni starp pagātni un nākotni;
- ļauj samērot individuālās un sabiedriskās intereses;
- nostiprina saites starp privāto un publisko telpu;
- motivē cilvēkus rīcībai;
- ir aktīvs mehānisms nākotnes veidošanā, kas izmantojams jau tagad (Baumanis, Jaunzeme, Tisenkopfs 2007).

Sabiedrībā vērtības tiek skatītas no divām pozīcijām:

- 1) vērtība ir cilvēks, kas ir atšķirīgs un vienīgs (Danilāne, Ļubkina 2009) ar savu zināšanu, spēju un talantu bāzi (Baumanis, Jaunzeme, Tisenkopfs 2007). Aristotelis uzsvēra, ka cilvēku un

viņa dzīves vērtību ir jāvērtē ne tik daudz ar to, cik daudz cilvēks ir pietuvojies absolūtam ideālam, bet cik lielā mērā tas ir pratis īstenot savu būtību – viņā iemiesotās personīgās spējās (Aristotelis 1985).

- 2) cilvēka vērtības, kas ir ļoti dažādas un pastāvīgi mainās (Špona 2001; Beļickis 2000; Karpova 2000). Pamatvērtības, kuras cilvēce praktiskajā un garīgajā pieredzē ir atlasījusi un atzinusi kā galvenās: dzīvība, drošība, miers, brīvība, vienlīdzība, taisnīgums, cilvēcība, sabiedriskā kārtība, personības labklājība, attīstība, izglītība (Karpova 2000) un veselība (Špona 2000). Pastāvīga vērtību pārvērtēšana dzīves gaitā ir cilvēka dzīves dialektiskais rezultāts, jo pastāvīgi notiek izmaiņas, attiecību pārkārtošanās ar pasauli un citiem cilvēkiem. Mainoties iekšējiem nosacījumiem, sāk darboties citas aktualizētas vērtības. Cilvēka dzīve ir attīstība, ar tās kritumiem un kāpumiem, aiz kuriem risinās vienu vērtību aktualizācija un citu aizmiršanu (Karpova 2000).

Zinātniskajā literatūrā var sastapt dažādas jēdziena „vērtība” interpretācijas (skat. 1.tabulā).

1. tabula. **Vērtības jēdziena interpretācija dažādu autoru skatījumā** (autoru veidots)

Autori	Vērtība, to interpretācijas
Aristotelis (384. - 322. g.p.m.ē.)	<i>ideāli</i> (Aristotelis 1985)
Sokrāts (469. - 399. g.p.m.ē.)	<i>labais (tikumiskais), patiesība, skaistums</i> (Danilāne, Ļubkina 2009)
Platons (427. - 347. g.p.m.ē.)	<i>Cilvēku tikumi un īpašības, kas palīdz dzīvē</i> (Platons 2007)
Bēkons F. (1561 - 1626)	<i>Brīvība, spēks, zināšanas, patiesība, izglītība, vara, pienākums</i> (Kūle, Kūlis 1996)
Tolmens E. (1886 - 1959)	<i>objekta pievilcīgums, mērķa vajadzība</i> (Хекхаузен 1986: 207)
Rubīnšteins S. (1886-1960)	<i>kaut kas tāds, kas ir pasaulē un tas ir nozīmīgs cilvēkam</i> (Рубинштейн 1976: 369)
Rokičs M. (1918 - 1988)	<i>ilgstoši ticējumi</i> (Леонтьев 1992: 4).
Špona A., Tunne I.	<i>lietu, faktu, parādību noderīgums, nozīmīgums cilvēka dzīves darbībā</i> (Tunne 1997; Špona 2001: 61)
Plaude I.	<i>darbības orientācija vai ideāla forma</i> (Plaude I. 1999)
Lasmane S., Milts A., Rubenis A.	<i>ideālais mērķis un labums, tas kā vel nav, bet kam vajadzētu būt un pēc kā vērts teikties</i> (Lasmane, Milts & Rubenis 1995)
Zdravosmislovs A. Tugarinovs V. Drobnickis O.	<i>cilvēka apkārtējās pasaules atspoguļojuma būtība</i> (Здравомыслов 1986; Rozenblats 1998; Дробницкий 1969)
Arhangeļskis L.	<i>objekta nozīme subjektam</i> (Петровский & Ярошевски 1996)
Rozenblats J.	<i>atzinumi par to, kas ir pareizs, labs, vēlams kādā konkrētā situācijā (ideāli, augstākie principi un kritēriji)</i> (Rozenblats 1998).
Baumanis R., Jaunzeme Ž., Tisenkopfs T.	<i>iemiesoti ideāli</i> (Baumanis, Jaunzeme & Tisenkopfs 2007: 18)
Beļickis I.	<i>objekti, kas nodrošina pastāvīgu pārliecību par rīcības vai mērķa prioritāti, salīdzinot ar citu mērķi vai rīcības veidu.</i> (Beļickis 2000)

Plašā nozīmē vērtības tiek izskatītas no šādiem aspektiem: 1) vērtība ir sociālais ideāls, ko izstrādājusi sabiedriskā doma un tas var būt universāls (ilgstošs) un īslaicīgs, raksturīgs noteiktam vēsturiskā laika posmam; 2) vērtības var būt garīgās un materiālās (Петровский & Ярошевски 1996); 3) sociālās vērtības, ko cilvēks pārdzīvo kā sev būtiski nozīmīgas (Петровский & Ярошевски 1996; Špona 2001). Vērtību apguves pamatā ir brīva, pārdomāta izvēle no vairākām iespējām, izvēles respektēšana un īstenošana dzīvē (Rozenblats 1998).

Dažādās zinātnes jomās bijuši mēģinājumi piedāvāt vērtību klasifikācijas. Piemēram, Ingleharts R. un Velcels K. uzskata, ka vērtības var sagrupēt divās lielās kopās:

- 1) sekulāri racionālās vērtības, kas definē kopienas ideālus un ir vairāk raksturīgas tradicionālām sabiedrībām;
- 2) pašizpaušmes vērtības, kas atspoguļo indivīda uzplaukšanas ideālus un ir vairāk raksturīgas Rietumu tipa liberālajām demokrātijām un industriāli attīstītajām valstīm.

Vērtības attīstības virziens, viņuprāt, ir mērāms virzienā no ierobežotas izvēles uz brīvu (Welzel, 2006).

Rokičs vērtības iedalījis divās grupās: 1) terminālās vērtības – galvenie cilvēka dzīves mērķi, viņa vēlamais eksistences gala stāvoklis, ko augstu vērtē pašreiz un uz ko tiecas nākotnē; 2) instrumentālās vērtības ir indivīda vēlamais darbības veids dzīves mērķu (terminālo vērtību) sasniegšanai (Леонтьев 1992; Rozenblats 1998).

Iespējami arī citi vērtību dalījumi, piemēram – pa jomām: politiskās, sociālās un kultūras vērtības, vai arī politiski ģeogrāfiskā aspektā: Latvijas nacionālās vērtības, Eiropas kopējās vērtības utml. (Baumanis, Jaunzeme & Tisenkopfs 2007: 18).

Pēc Rokiča domām vērtības raksturo sekojošas iezīmes:

- vērtību skaits, kas pieder cilvēkam ir relatīvi mazs;
- visiem cilvēkiem, kaut vai dažādā pakāpē, pieder vienas un tās pašas vērtības;
- vērtības tiek organizētas sistēmās;
- vērtību pirmsākumi meklējami kultūrā, sabiedrībā, ekonomikā, personībā;
- vērtību ietekmi var izsekot praktiski visos sociālos fenomenos, kas pelnījuši izpēti (Леонтьев 1992).

Tātad vērtības ir noturīgi un kultūrā nostiprināti cilvēku rīcības ideāli, orientieri un kritēriji. Svarīgi apzināties, ka vērtības nav abstrakti ideāli, tām ir kolektīva izcelsme un ilglaicīgs raksturs. Vērtības nevar radīt atsevišķi indivīdi vai šauras cilvēku grupas. Tas vērtības atšķir no interesēm. Vērtības veidojušās ilgā praksē, nostiprinātas rīcībās un attiecību normās, tās ietekmē cilvēku uzskatus un ikdienas darbus.

Cilvēku apkārtnē ir maz tādu parādību, pret kurām viņam nebūtu vērtībattiekmes. Tāpēc vērtību ir tikpat daudz, cik dabas un sabiedriskās dzīves parādību (Milts 1985).

Vērtību orientācija ir būtiska personības iekšējās struktūras sastāvdaļa, kas ietver sevī motivācijas, attieksmes, kognitīvo, emocionālo un vērtējošo komponentu. Rozenblats (1998) norādīja, ka vērtību orientācija ir subjekta virzība uz dažādām vērtībām un galvenā tās funkcija ir palīdzēt viņam atšķirt svarīgāko no mazāk svarīgā. Šprangers uzskatīja, ka vērtību orientācija ir personības pozīcija garīgo principu vienībā, kas ļauj viņai jēgpilni dzīvot un motivēt rīcību. Ja cilvēkam vērtības ir nozīmīgas, tad tās dzīves gaitā nemainās, bet mainās viņu jūtu struktūra un līdz ar to vispārējā vērtīborientācija (Danilāne & Ļubkina 2009).

Jauniešu vecums, kas attiecas uz studentiem, tiek uzskatīts par vienu no sarežģītākajiem un nozīmīgākajiem periodiem personības veidošanā (Зимняя 2003). Jaunību psiholoģijā apzīmē kā agrā brieduma stadiju un tās pamatmērķis ir cilvēka iekļaušanās intensīvā personīgajā dzīvē, kā arī profesionālajā darbībā. (Godgfrua 1996). Kuņickis (Kunitsky 2012) norāda, ka pētāmo studentu vecumā notiek rakstura veidošanās un stabilizācija. Šajā laikā veidojas personības vispārināts priekšstats par pasauli, vērtību sistēma, savas unikalitātes izjūta, dzīves koncepcija, sociālo lomu repertuārs un galveno statusu profils.

Personisko iespēju un vēlmju saskaņošana ir viens no būtiskākajiem jautājumiem, kas cilvēkam ir jārisina savas dzīves laikā.

Pētījuma metodes un rezultāti

Pētījumā tika iesaistīti DU 1., 2., 3. studiju gada 262 studenti (202 sievietes un 60 vīrieši): studiju programmas „Sporta skolotājs” (48 studenti), „Fizioterapija” (57 studenti), “Pirmsskolas skolotājs” (43 studenti), “Pamatizglītības skolotājs” (49 studenti), “Datorzinātnes” (11 studenti), “Psiholoģija” (31 students) un “Filoloģija” (23 studenti).

Lai noteiktu DU studentu personības vērtību prioritātes un iekšējo konfliktu, kas rodas nesaskaņā starp vērtību nozīmīgumu un iespēju to sasniegt (vērtības pieejamība) vienā vai vairākās dzīves jomās, tika izmantota Fantalovas E. (modificētā Rokiča M.) metodika. Studenti salīdzināja 12 vērtības, pamatojoties uz to personisko nozīmīgumu un pieejamību: aktīva un darbīga dzīve; veselība (fiziskā un psihiskā veselība); interesants darbs; dabas un mākslas skaistums; mīlestība (garīgais un fiziskais tuvums ar mīļāko cilvēku); materiāli nodrošināta dzīve (nav materiālo grūtību); labu un uzticīgu draugu esamība; pārliecība par sevi (brīvība no iekšējām pretrunām un šaubām); izzināšana (iespēja paplašināt savu izglītību, redzesloku, vispārīgo kultūru un intelektuālo attīstību); brīvība kā neatkarība savā uzvedībā un rīcībā; laimīga ģimenes dzīve; radošums (iespēja radoši darboties).

Pētījuma rezultāti neatklāja būtiskas atšķirības vērtību nozīmīgumu un to pieejamību dažādās dzīves jomās starp dažādiem DU studiju programmu studējošiem. Respondentiem sievietēm un

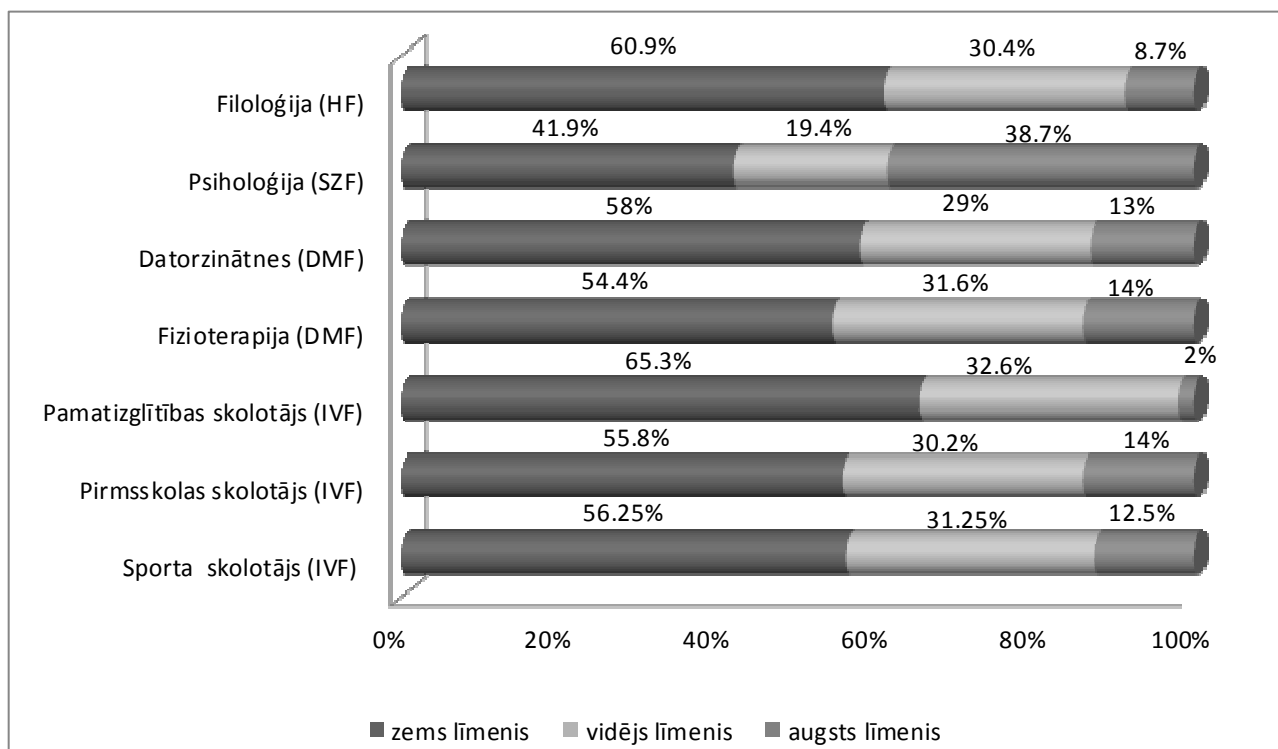
vīriešiem nozīmīgākās vērtības ir: veselība, laimīga ģimenes dzīve, mīlestība. Maznozīmīgas vērtības – aktīva un darbīga dzīve, radošums, dabas un mākslas skaistums. Respondentiem sievietēm pieejamākās vērtības - mīlestība, laimīga ģimenes dzīve, labu un uzticīgu draugu esamība. Mazāk pieejamās vērtības ir veselība, materiāli nodrošināta dzīve un radošums. Respondentiem vīriešiem pieejamākās vērtības - labu un uzticīgu draugu esamība, pārliecība par sevi, aktīva un darbīga dzīve; mazāk pieejamās vērtības – mīlestība, laimīga ģimenes dzīve, materiāli nodrošināta dzīve.

Pētījuma ietvaros tika noteikts vērtību nozīmīguma (N) un tās pieejamības (P) nesaskaņas indekss (N-P). Nesaskaņas indekss „N-P” (R) – tas ir dezintegrācijas radītājs personības vērtīborientācijas sfērā, kas liecina par neapmierinātību ar dzīves situāciju, pamatvajadzību blokādi, iekšējo diskomfortu, kā arī par pašrealizācijas, pašidentitātes, harmonijas līmeni.

Pēc indeksa “N-P” lieluma ($R = \sum |N_i - P_i|$, kur i – vērtības numurs reģistrācijas blankā un instrukcijā) DU studentiem tika izdalīti trīs dezintegrācijas līmeņi personības vērtīborientācijas sfērā:

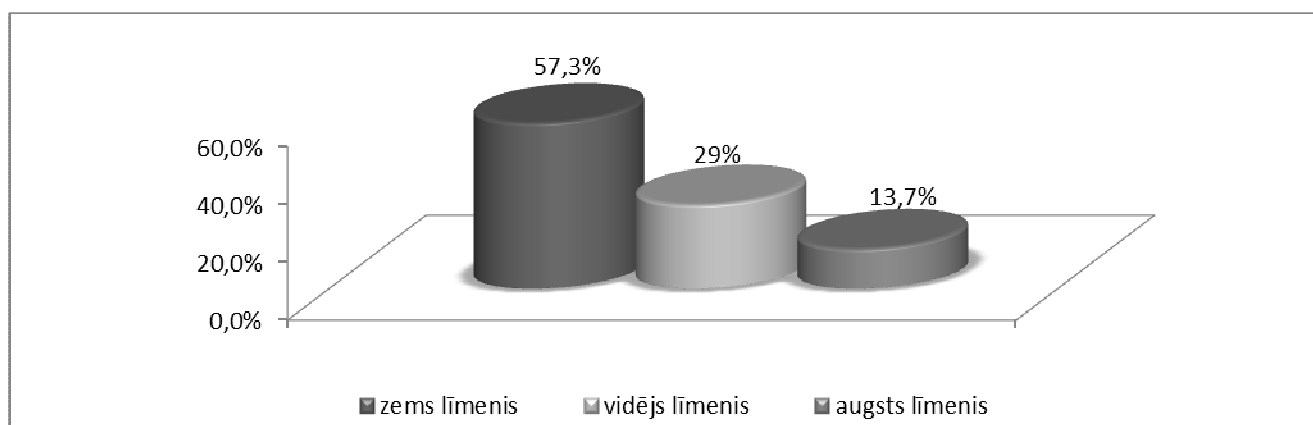
- No 0 līdz normai (33 - vīriešiem, 37 - sievietēm) – zems dezintegrācijas līmenis personības vērtīborientācijas sfērā: personības vēlmes pārsvarā ir apmierinātas.
- No normas līdz 50 – vidējs dezintegrācijas līmenis personības vērtīborientācijas sfērā: personības vēlmes ir daļēji apmierinātas.
- 50 – 72 – augsts dezintegrācijas līmenis personības vērtīborientācijas sfērā: personības vēlmes lielā mērā pārsniedz iespējas.

Pētījuma rezultāti neatklāja būtiskas atšķirības dezintegrācijas līmeņos personības vērtīborientācijas sfērā starp dažādiem DU studiju programmu studējošiem, izņemot studiju programmas “Psiholoģija” - 38,7% augsts dezintegrācijas līmenis personības vērtīborientācijas sfērā (vēlmes lielā mērā pārsniedz iespējas), kas norāda uz personības iekšējo konfliktu (skat. 1. attēlu).

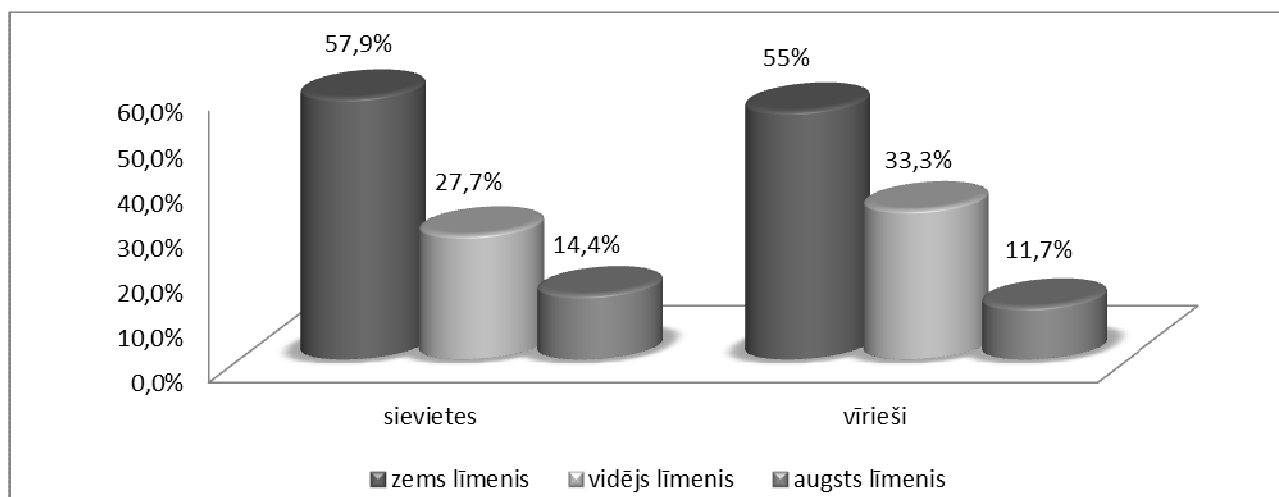
1. attēls. DU dažādu studiju programmu studentu dezintegrācijas līmeņi personības vertīborientācijas sfērā

Analizējot iegūtos datus tika konstatēts, ka: 57,3% jeb 150 respondentiem personības vēlmes pārsvarā ar apmierinātas, 29% jeb 76 respondentiem personības vēlmes ir daļēji apmierinātas, 13,7% jeb 36 respondenti augsts dezintegrācijas līmenis personības vertīborientācijas sfērā, kas norāda uz personības iekšējo konfliktu (skat. 2. attēlu).

2. attēls. DU studentu dezintegrācijas līmeņi personības vertīborientācijas sfērā

Pētījuma rezultāti neatklāja būtiskās atšķirības dezintegrācijas līmeņos personības vertīborientācijas sfērā starp Daugavpils Universitātes studiju programmu studējošiem sievietēm un vīriešiem (skat. 3. attēlu).

3. attēls. DU studējošo sieviešu un vīriešu dezintegrācijas līmeņi personības vērtīborientācijas sfērā.

Pēc iegūtiem rezultātiem tika konstatēts, ka zems līmenis ir 57,9% jeb 117 respondentiem – sievietēm un 55% jeb 33 respondentiem – vīriešiem, vidējs līmenis - 27,7% jeb 56 respondentiem – sievietēm un 33,3% jeb 20 respondentiem – vīriešiem. Personības iekšējai konflikts, kas rodas ja cilvēka vēlmes lielā mērā pārsniedz iespējas, tika konstatēt 14,4% jeb 29 respondentiem – sievietēm un 11,7% jeb 7 respondentiem – vīriešiem.

Secinājumi

1. Zinātniskajā literatūrā var sastapt dažādus vērtību skaidrojumus: „*ideāls*” (filozofiskā definīcija), „*lietas, fakti, parādības, kas personai ir vēlamas un nozīmīgas*” (pedagoģiskā definīcija), „*ticējumi, kas piesātināti ar emocijām*” (sociālpsiholoģiskā definīcija), „*nestabilas, mainīgas attieksmes, kas izriet no situācijas un cilvēku sociālās pozīcijas*” (socioloģiskā definīcija).
2. Vērtības veido jauniešu personības identitātes pamatu un nosaka tās dzīvesdarbību.
3. Pētījuma rezultāti atklāja DU studējošo prioritārās vērtības: veselība, laimīga ģimenes dzīve, mīlestība.
4. Analizējot iegūtos datus tika konstatēts, ka 57,3% DU studējošiem personības vēlmes pārsvarā ir apmierinātas, 29% - personības vēlmes ir daļēji apmierinātas un 13,7% studējošiem vēlmes lielā mērā pārsniedz iespējas, kas norāda uz personības iekšējo konfliktu.

Bibliogrāfija

Aristotelis. 1985. Nikomaha ētika. Rīga: Zvaigzne
 Beļickis I. 2000. Vērtīborientētā mācību stunda. Rīga: Raka
 Baumanis R., Jaunzeme Ž., Tisenkopfs T. 2007. *Cilvēks – Sabiedrība – Valsts – 2030. Uz vērtībām balstīta ilgtspējīga attīstība Latvijā.* 23.lpp. [skatīts 04.03.2012]. Pieejams: http://www.latvija2030.lv/upload/cilveks_sabiedriba_valsts_2030.pdf

- Danilāne L., Ļubkina V. 2009. Patērētājizglītības pedagoģiskie un sociāli ekonomiskie aspekti. Rēzekne
- Karpova Ā. 2000. Gimenes psiholoģija. Rīga: RaKa
- Kunitsky V. 2012. Studentu vecuma īpatnības kā pamats attieksmes pret augstskolas mācību vidi veidošanā // RTU zinātniskie raksti. 8. sēr., Humanitārās un sociālās zinātnes. - 20. sēj., 68.-71. lpp.
- Kūle M., Kūlis R. 1996. Filosofija. Rīga: Burtnieks
- Lasmane S., Milts A., Rubenis A. 1995. Ētika: jautājumi, risinājumi, atzinumi: metodiskais līdzeklis. 3. izd., papild. Rīga: Zvaigzne ABC
- Milts A. 1985. Esseja par morāli. Rīga: Avots
- Rozenblats J. 1998. Profesionālo vērtību veidošanās audzēkņu un skolotāju pedagoģiskajā mijiedarbībā Tehniskajā ģimnāzijā. Rīga
- Platons. 2007. Dialogi. (No sengrieķu valodas tulkojis Ā. Feldhūns). Rīga: Zinātne
- Špona A. 2001. Audzināšanas teorija un prakse. Rīga: RaKa
- Tunne I. 1999. Jauniešu vērtības. Rīga: RaKa
- Welzel C. 2006. A Human Development View on Value Change Trends (1981–2006), Istanbul, November 03, 2006. [skatīts 04.03.2012]. Pieejams <http://www.worldvaluessurvey.org>
- Годфруа Ж. 1996. Что такое психология. Москва: Мир
- Дробницки О.Г. 1969. Ценности. В кн. Философская энциклопедия т.5, Москва
- Зимняя И. 1997. Педагогическая психология. Ростов на Дону: Феникс
- Здравосмыслов А.Т. 1986. Потребности, интересы, ценности. Москва
- Леонтьев Д.А. 1992. Методика изучения ценностных ориентаций. Москва
- Психология. 1990. /Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд. Москва
- Хекхаузен Х. 1986. Мотивация и деятельность: в 2-х т. Т.2 /Под ред. Б.М. Величковского. Москва

SKOLĒNU IZZIŅAS DARBĪBAS AKTIVIZĒŠANA MATEMĀTIKAS STUNDĀS

Inna Kononova

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401

lvinna@inbox.lv

Abstract

The encouragement of pupils' cognitive activity at the mathematics lessons

At the Latvian universities the number of students every year decreases at faculties where the main subjects are mathematics, physics and chemistry. The teacher's task is to cause interest in studying mathematics. For this purpose the teacher uses new methods and technology. The research took place in form 7. The received results (51 questionnaires) are inconsistent, that is why the research will be continued. It is planned to analyse 204 questionnaires.

Key words: pupil, mathematics, cognitive activity, thinking, encouragement

Aktivitātes, patstāvības, iniciatīvas attīstība, radoša pieeja darbam – tā ir dzīves nepieciešamība. Bez izziņas darbības attīstības, bez patstāvīgas mācīšanas nevar iedomāties mūsdienīgo cilvēku.

Latvijas augstākās izglītības iestādēs ar katru gadu samazinās studentu skaits fakultātēs, kurās galvenie priekšmeti ir matemātika, fizika un ķīmija. Bet bez matemātikas nevar iztikt neviens skolas priekšmetu saraksts. Matemātikas stundās skolēni analizē informāciju, apkopo to un izvērtē. Matemātikas priekšmets ir cieši saistīts ar citiem mācību priekšmetiem, jo matemātika attīsta loģisko domāšanu, kā arī stimulē skolēnu personisko īpašību attīstīšanu: precizitāti, koncentrētību, uzmanību.

Skolotāja uzdevums ir, pielietojot jaunas metodes un tehnoloģijas, aktivizēt skolēna izziņas darbību matemātikas stundās, izraisīt interesi mācīties, lai skolēns patstāvīgi un radoši meklētu problēmu risinājumus, nevis pēc šablona, un, lai, beidzot skolu, pieaugušajam cilvēkam būtu jāattīsta tādas personiskas īpašības, kā prasme analizēt, risināt nestandarta problēmas, patstāvīgi pieņemt lēmumus, pielietot iegūtas skolā zināšanas, radoši strādāt.

Pētījuma jautājumi:

1. Kā aktivizēt skolēnu izziņas darbību matemātikas stundās?
2. Kā skolotājiem pielietot jaunas metodes un tehnoloģijas matemātikas stundās, kuras aktivizē skolēnu izziņas darbību?

Pētījuma mērķis: izpētīt skolēnu izziņas darbības aktivizēšanas iespējas matemātikas stundās

Pētījuma uzdevumi:

1. Izanalizēt zinātnisko un metodisko literatūru par skolēnu izziņas darbību.
2. Aprakstīt faktorus, kuri ietekmē skolēnu izziņas darbības aktivizāciju.
3. Aprakstīt jauno metožu un tehnoloģiju izmantošanas iespējas matemātikas stundās.

4. Mācību tēmas “Pakāpes” ietvaros izveidot stundu konspektus un uzdevumus, ar kuru palīdzību var aktivizēt skolēnu izziņas darbību matemātikas stundās.
5. Aprobēt izstrādātus uzdevumus. Veikt skolēnu anketēšanu.

Pētījuma metodes:

1. teorētiskās (pedagoģijas un psiholoģijas literatūras izpēte, analīze un atziņu apkopojums)
2. empīriskās (novērošana, pārrunas anketēšana, rezultātu apkopošana un analīze)

Lai varētu runāt par izziņu un izziņas darbību, vispirms ir jānoskaidro atbilstošo jēdzienu būtība.

Izziņa – norise, kurā prāts apgūst faktus, jēdzienus, principus utt.; kopumā šis termins attiecināms uz visiem cilvēku domāšanas veidiem (Geidžs, Berliners 1999).

Izziņas darbība - tā ir jutekliskas uztveres, teorētiskas domāšanas un praktiskas darbības vienotība. Tā notiek ikdienā: visos darbības veidos, skolēnu savstarpējās attiecībās, kā arī, mācīšanās procesā (eksperimentu veidošanā, konstruēšanā, pētniecisko laboratorijas darbu pildīšanā).

Aktivizāciju var definēt kā pastāvīgais process, kas mudina skolēnus enerģiski, mērķtiecīgi apgūt priekšmetu, pārvarēt pasīvu darbību un stereotipus. Galvenais aktivizācijas mērķis ir veidot skolēnu aktivitāti, paaugstināt mācību procesa kvalitāti.

Pedagoģijā izmanto dažādus ceļus kā aktivizēt skolēnu izziņas darbību. Galvenais ir formu un metožu dažādība:

- “prāta vētra”
- pārrunas
- darbs ar grāmatu
- pētījumi
- patstāvīgais darbs
- informācijas meklēšana un organizēšana
- jautājumi un atbildes
- situācijas analīze
- vingrinājumi.

Lielāko aktivizācijas efektu dot situācijas, kad skolēnam vajag:

- pamatot savu viedokli,
- aktīvi piedalīties diskusijās,
- uzdot jautājumus klasesbiedriem un skolotājam,
- palīdzēt klasesbiedram, kam ir grūtības ar konkrētu matemātikas uzdevumu,
- pašam izvēlēties uzdevumu pēc savām zināšanām un spējām,
- atrast dažādas metodes un atrisinājumus izziņas uzdevumam,

➤ izvērtēt sevi.

Aktivizēt skolēnu izziņas darbību, tas nozīmē aktivizēt domāšanu.

Ar domāšanu saprot kādas problēmas vai uzdevuma risināšanu, pamatojoties uz jau esošajām zināšanām (Kupše 2002).

Kā raksta Kangro (2010), domāšana ir psihisks process, darbība ar mērķi izzināt objektīvo realitāti, atklāt sakarības un atšķirības parādību un norišu starpā, cēloņu un sekū sakarības. Domāšana aktivizē kognitīvo darbību.

Autore uzskata, ka domāšana ir psihisks process, kurš ir cieši saistīts ar atmiņu, ar agrāk iegūtajām zināšanām, ar sajūtām, ar uztveri un ar priekšstatiem, jo no empīriskās izziņas skolēns iegūst informāciju par apkārtējo pasauli. Skolēns analizē un apkopo iegūto informāciju, bieži vien pārdzīvo, un tā paliek viņa atmiņā.

Autore izstrādāja sešus matemātikas stundas konspektus, un piedāvāja tos 26 skolēnu klasei (klase sadalīta divās grupās), bet cita klase (25 skolēni – sadalīti divās grupās) strādāja tradicionāli saskaņā ar piedāvāto mācību grāmatu. Pēc katras stundas skolēniem tika piedāvāts aizpildīt anketu. Skolēni atbildēja uz tādiem jautājumiem kā: skolēna darbība stundas laikā; skolēna sajūtas stundas laikā; visinteresantākais stundas laikā; skolēna emocijas par stundu; skolēna pašvērtējums un vēlamā atzīme matemātikā.

Viens no konspektiem, kas tika piedāvāts skolēniem.

Stundas temats: Pakāpju ar nenegatīviem veseliem kāpinātājiem īpašības

Stundas mērķis: izpētīt īpašības pakāpēm ar nenegatīviem veseliem kāpinātājiem.

Mācību materiālais aprīkojums: mācību grāmata, darba lapas, burtnīca, interaktīvā tāfele.

	Plānotais	Sasniegtais
Skolēnam sasniedzamais rezultāts	1. Skolēni patstāvīgi risina uzdevumu, izpētot jaunas pakāpju īpašības. 2. Prot pielietot divas pakāpes īpašības.	
Stundas posmi	Skolotāja un skolēnu darbība stundā	Kāpēc?
Iepriekšējās pieredzes, zināšanu un prasmju aktualizācija (3 min)	Skolotāja nosauc stundas mērķi un apraksta stundas gaitu. Skolotājai ir ieslēgta interaktīvā tāfele. 1. slidā ir uzrakstīta pakāpe. Skolotāja prasa nosaukt skolēniem: pakāpes bāzi, kāpinātāju, pakāpi, pakāpes vērtību.	Skolēni atbild, pielietojot teorētiskās zināšanas no iepriekšējās stundas.
Apjēgšana (25 min)	Skolotāja izdala darba lapas un grāmatas. Skolēni strādā pāros. Skolēnu uzdevums ir atrisināt 7 uzdevumus. Ja rodas jautājumi, skolēni var izmantot grāmatu, lai izlasītu teoriju. Izpildes laiks 12 minūtes. Apspriež, pieraksta atbildes burtnīcā. Pēc 12 minūtēm skolotāja pēc kārtas prasa atbildēt. Pirmie divi uzdevumi neizraisa jautājumus, bet	Skolēni patstāvīgi pāros izpēta divas pakāpju īpašības, izmantojot savas zināšanas un teorētisko materiālu no grāmatas.

	sākot no trešā uzdevuma, skolēniem vajadzēja atrast pakāpju īpašības grāmatā, izanalizētās, lai pareizi izpildītu uzdevumu. Pēc tām, kad visi atbildēja, skolotāja uzdod jautājumu par pakāpju īpašībām. Skolēni definē. Skolotāja ieslēdz prezentāciju. Definīcijās izlaisti vārdi. Skolēni atbild un pieraksta pakāpju īpašības.	
Pielietošana (8 min)	Pirmo uzdevumu slidā skolēni pilda mutiski, nosaucot atbildi pēc kārtas. Otro uzdevumu pilda rakstiski, izejot pie tāfeles pa vienam, visi pārējie skolēni izpilda uzdevumu burtnīcās. Trešo uzdevumu risina mutiski. Ceturto uzdevumu atkal viens no skolēniem risina pie tāfeles, bet visi pārējie burtnīcās.	Skolēni pielieto divas pakāpju īpašības praktiskajos uzdevumos.
Stundas secinājumi (4 min)	Skolotāja secina par stundas rezultātiem. Skolotāja prasa aizpildīt anketu. Mājas darbs ir pievienots e – žurnālā.	

Darba lapa satur dažādus uzdevumus:

- BugattiType 41, kas ir izlaists $1^0 3^2 2^1 6^1$. gadā, ir vislielākais vieglais automobilis pasaulē. Tā garums ir $3^6 + 5^5 + 4^5 + 6^4 + 2^4 + 10^1$ mm. Noskaidrojiet, kurā gadā parādījās BugattiType 41 un kāds ir mašīnas garums.
- Noskaidrojiet cilvēku skaitu, kuri runā mazzināmās valodās, ja valodu „bikia” (Āfrika) zina 110^0 cilvēks, valodu „kerek” (Krievija) 2^1 cilvēks, bet valodu „itonama” (Dienvidamerika) zina $5^2 \cdot 2^2$ cilvēks
- Konditorejas kompānijas prezidents jautā: «Pirmais dileris piedāvā produkciju par $5^2 \cdot 5^3$ Ls, bet otrais par 3125 Ls. Kādu piedāvājumu pieņemt? »
- Rīgas autosalonā mašīnas cena ir $3^4 \cdot 3^5$ Ls, bet Daugavpilī $3^2 \cdot 3^7$ Ls. Kur ir izdevīgāk nopirkt mašīnu?
- Elektrotehnikas veikalā ledusskapja cena ir $2^{11} : 2^2$ Ls. Raivo var iztērēt ne vairāk kā 2^9 Ls. Vai Raivo varēs nopirkt ledusskapi?
- Noskaidrojiet kāda valoda ir izplatītāka. Spāniešu valodā runā $3^2 \cdot 3^{16}$, bet franču valodā runā $3^{21} : 3^4$ cilvēku.
- Romas - partiešu karš sācies $6^9 : 6^6$. gadā, bet Skotijas iekarojumu Eduards Pirmais saka $6^8 : 6^4$. gadā. Kas notika agrāk?

Piedāvātajos uzdevumos eksistē starppriekšmetu saikne: ģeogrāfija, ekonomika, vēsture.

Skolēni izvērtēja savu darbību stundas laikā:

	Ar konspektu	Bez konspekta
Pamatoju savu viedokli	7	6
Aktīvi piedalījos diskusijās	9	11
Risināju uzdevumus, neuzdodot jautājumus	15	10
Uzdodu jautājumus skolotājam un klasesbiedriem	10	9

Palīdzēju klasesbiedriem	7	6
Stundas laikā domāju ne par matemātiku	9	2
Izvērtēju savu darbību stundas laikā.	9	0
Uzmanīgi sekoju stundā notiekošajam, bet pats diskusijās nepiedalījos.	7	5
Cits	1	0

Skolēni no eksperimentālajām grupām bija aktivāki nekā divās pārējās grupas. Visinteresantākais fakts, ka 11 skolēni, kuri strādāja ar grāmatu, norādīja, ka piedalījās diskusijās, kaut gan neviena diskusija stundas laikā nebija piedāvāta. Un otrādi: bija piedāvāta anketa, kur skolēni izvērtēja savu darbību stundas laikā, bet neviens skolēns no divām grupām neatzīmēja šo atbildi.

No eksperimentālajām grupām 9 skolēni norādīja, ka stundas laikā domāja ne par matemātiku, kaut gan stunda bija ļoti intensīva, un brīva laika nebija. Tātad var secināt, ka tas notika, kad skolēni strādāja pāros.

Iegūtie rezultāti ir pretrunīgi, tāpēc arī pētījums turpinās, un tiek plānots apstrādāt vēl 204 anketas.

Bibliogrāfija

- Geidžs, N. L., Berliners, D.C. (1999). *Pedagoģiskā psiholoģija*. Rīga: Zvaigzne ABC. – 662 lpp.
- Kangro, I. (2010). *Studentu matemātiskās domāšanas attīstība profesionālās kompetences veidošanās procesā: promocijas darbs*. Latvijas Universitāte. – 322 lpp.
- Kupše, S. u.c. (2002). *Saskarsme*. Rīga: J. L. V.. – 296 lpp.
- Lāce, G. (2010). *Latvijas pamatskolas matemātikas skolotāju kompetence matemātikas didaktikā: promocijas darbs*. Latvijas Universitāte. – 59 lpp.
- Maļicka, J. (2004). *Piederības izjūta un mācību motivācija*. Rīga: RaKa. – 129 lpp.
- Zelmenis, V. (2000). *Pedagoģijas pamati*. Rīga: RaKa. – 291 lpp.
- Žogla, I. (2001). *Didaktikas teorētiskie pamati*. Rīga: RaKa. – 275 lpp.
- Kellett, M. (2005). *How to develop children as researchers: a step by step guide to teaching the research process*. London, UK: SAGE Publications – 182 pages.
- Oppenheim, A. N. (1992). *Questionnaire design, interviewing and attitude measurement. New edition*. New York: Pinter Publications. – p. 312.

RISKA GRUPAS JAUNIEŠU NODARBINĀTĪBAS RISINĀJUMI DAUGAVPILS NOVADĀ

Anita Laurena

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV- 5401
anitalaurena@inbox.lv

Abstract

Solution for the Unemployment problem for youth risk groups in Daugavpils region

Unemployment problem for youth risk groups is valid today because of failure to pay enough attention to risk groups of youth unemployment problem. Often this group of young people go abroad for profit-seeking; "wander"; as well as engaging in criminal acts - to steal; spend their free time at home, relying on their parents' income. In this group there is no motivation for making any activities, also they are often excluded from other young people, as well as disengaged in positive activities. Author studies the employment opportunities offered for youth risk groups in Daugavpils region, and offers solutions for youth risk groups to motivate active participation in the labour market. Research explored the Daugavpils area Youth Department documentation of working with youth risk groups, and there will be offered solutions and pathways for the problem of unemployment of youth risk groups.

Atslēgas vārdi: nodarbinātība, karjeras izvēle, karjeras iespējas, integrācija, bezdarbs, jaunieši.

Ievads

Jaunieši- tā ir Latvijas nākotne, kas uzskatāmi par darbaspēka potenciālu, tāpēc svarīgi ir atbalstīt ikvienu jaunietai, lai viņi varētu atrast to profesiju, kas nes personīgo izaugsmi, kā arī lai tā būtu konkurētspējīga. Jauniešu karjeras attīstības ceļš nav viegls, ir grūti iekļauties darba tirgū. Mūsdienās jauniešiem ir daudz iespēju, daudz attīstības ceļu, taču process ir nedrošs, nav garantijas, ka pēc diploma iegūšanas būs garantēts labi atalgots darbs. Tā kā karjeras attīstības ceļš ir darbietilpīgs, līdz ar to palielinās to jauniešu skaits, kuriem grūti adoptēties pārmaiņām. Tie ir riska grupas jaunieši, kuriem ir nepieciešams pastiprināts atbalsts, viņi ir jāmotivē. Te svarīgi ir pamanīt šīs problēmas savlaicīgi jau bērnībā un atbalstīt ikvienu bērnu, lai viņš varētu integrēties un darboties ar citiem jauniešiem. Pēc pamatskolas pabeigšanas svarīgi ir turpināt informēt, motivēt un iesaistīt jauniešus dažādos ar nodarbinātību un karjeras attīstību saistītos pasākumos.

No 2011. gada marta Daugavpils novadā ir izveidota institucionālā struktūrvienība darbam ar jaunatni. Darbu uzsāka jaunatnes lietu speciālists, kura pienākumos ietilpst jaunatnes darba koordinēšana, jaunatnes politikas īstenošana novada teritorijā un pagastu jauniešu sadarbības veicināšana, un projektu koordinators, kura pienākumos ir veikt aktuālās informācijas atlasīšanu par projektiem, programmām jaunatnes politikas jomā, sagatavot projektus novada jaunatnes politikas pamatuzdevumu izpildes veicināšanai un nodrošināt to īstenošanu, sniegt atbalstu jauniešu problēmu identificēšanā un piedāvāt iespējamus risinājumus, iniciējot finanšu līdzekļu piesaisti no ES struktūrfondiem. Katrā pagastā ir noteikta persona, kura ir atbildīga par darbu ar jauniešiem. Atbildīgās personas pienākumos ir pasākumu organizēšana, jaunatnes politikas programmas īstenošana sava pagasta teritorijā, iesaistot pagasta jaunatni. Līdz ar to veidojas komanda, kuras darbība veicinās jauniešu aktivitāti Daugavpils novadā. (5)

Pētījuma mērķis: izpētīt, kādi nodarbinātības risinājumi tiek piedāvāti riska grupas jauniešiem Daugavpils novadā.

Pētījuma uzdevumi:

1. Izpētīt riska grupas jauniešu psiholoģiskās īpatnības.
2. Izpētīt trīs jauniešu departamentu dokumentāciju un salīdzināt to darbību struktūru.
3. Izpētīt, kādas ir riska grupas jauniešu nodarbinātības iespējas darba tirgū.
4. Izstrādāt pasākumu plānu riska grupas jauniešu motivēšanai aktīvi līdzdarboties darba tirgū.

Pētījuma metodes: intervija ar jauniešu departamenta iestāžu vadītājiem, jauniešu departamentu normatīvo dokumentu analīze, jauniešu intervēšana, anketēšana un aptauja.

Riska grupas jauniešu raksturojums

Jauniešu riska grupas: nosacītas jauniešu apakšgrupas, kuru paradumi un izturēšanās apgrūtinā viņu veiksmīgu adaptāciju un pašrealizēšanos sociālajā vidē.

Lai varētu konkrēti spriest par riska grupas jauniešiem, viņu nodarbinātību, tad svarīgi ir saprast, kuri jaunieši tiek pieskaitīti šai grupai. Riska grupas jaunieši ir tie, kuri:

- Pirms laika pametuši izglītības iestādi (10)

Šajā grupā ir visi tie jaunieši, kuriem ir zema pašapziņa, veselības problēmas, trūkst motivācijas, dažādi kompleksi, nenoturīga uzmanība, sliktas attiecības ar vienaudžiem, problēmas ģimenē. Skolotājiem un visai skolas komandai ir regulāri jāseko līdzi skolēna uzskaites sistēmai skolā, jau savlaicīgi jākonstatē kavēšanas iemesli.

- Beiguši izglītības iestādi bez jebkādas kvalifikācijas –vispārējās vidējās izglītības absolventi 9)

Svarīgi ir jau pamatskolā, kā arī vidusskolā piedāvāt dažādus karjeras atbalsta pasākumus un iespējas, kuru laikā skolēnam būtu vieglāk izvēlēties sev piemērotāko profesiju. Karjeras jautājumu risināšana ir ilgstošs un nepārtraukts process, jo laiki mainās, paveras dažādas citas iespējas, ikvienam ir jābūt gatavam uz pārmaiņām.

- Ilgāku laiku atradušies ārpus Latvijas (10)

Būtiski ir sākumā novērst to, lai jaunietis nebrauktu peļņas gūšanā uz ārzemēm, ir jābūt konsultantiem, atbalsta grupai, kas motivētu viņus palikt Latvijā. Bet, ja tas ir noticis, un jaunietis ir dzīvojis ārpus Latvijas, tad nepieciešams psiholoģisks atbalsts iekļaušanai konkrētajā vidē, atbalsta personāla piesaiste, individuāls atbalsts mācīšanās procesā.

- Laicīgi nav diagnosticētas mācīšanās grūtības (10)

Tā kā bērni ir dažādi, tad ir atšķirīgas metodes un paņēmieni, kā strādāt ar viņiem. Te svarīga ir skolotājas loma mācību procesā, lai savlaicīgi konstatētu grūtības, kas skar atsevišķu bērnu. Konstatējot grūtības, svarīgi ir virzīt uz medicīniski pedagoģisko komisiju. Strādāšanai diferencēti

ieteicams veikt mācīšanās veidu testus, piesaistīt atbalsta personālu stundu vērošanai un individuālām konsultācijām.

- Speciālas vajadzības, garīgā atpalcība u.tml. (10)

Medicīniski pedagoģiskās komisijas, specialā pedagoga un atbalsta personāla piesaiste.

- Zemi sasniegumi (10)

Skolotājam svarīgi ir atrast jomu, kurā konkrētajam skolēnam ar zemiem sasniegumiem ir dotības un virzīt uz to, piedāvāt dažādus pulciņus, interešu izglītību.

- Augsti sasniegumi – slikts raksturs (10)

Skolotājam ir svarīgi piedāvāt skolēniem dažādas savstarpējās novērtēšanas spēles, uzdevumus, kuru laikā skolēni izsaka savu viedokli par konkrēto darbību, kritiski izvērtē.

- “viduvējības” (10)

Šiem jauniešiem bieži vien ir zema pašapziņa, kas noved pie sliktām nodarbēm, viņi ir viegli ietekmējami. Tāpēc svarīgi šādiem jauniešiem piedāvāt dažādus interesantus, viņu spējām atbilstošus pienākumus.

- uzvedības deviance (10)

Šādiem jauniešiem ir nepieciešama īpaša uzmanība, jo viņiem raksturīga asociāla uzvedība, kas ietver atkarības, klaiņošanu, noziedzību u.c. Šeit līdzēs draudzīgu attiecību piekopšana ar šādu jauniem, būtiski ir piedāvāt viņam dažādu pienākumu izpildi, ir jātiecas uz pozitīvismu.

- Iemācītās bezpalīdzības sindroms (10)

Pie šīs grupas pieder visi tie jaunieši, kuri paši neko neprot izlemt, vienmēr viņu vietā kāds cits ir rīkojies. Skolotājam ir jāpiedāvā šādam jauniem iesaistīties klases grupu darbos, kur tiek pieņemti dažādi lēmumi.

- Pielāgošanās sindroms (10)

Tas ir skolēns, kurš pieradināts vienmēr paklausīt. *Sekas – zems pašvērtējums.* Skolotāja uzdevums ir šādu skolēnu iesaistīt ideju ģenerēšanā, iesaistīt pozitīvā, atbalstošā skolēnu grupā, kur katram ir savs uzdevums, uzticēt pašam izdomāt aktivitātes.

- Fiziski un emocionāli atstāti novārtā (10)

Šiem skolēniem jāpiepilda „emocionālā piltuve” – viņiem īpaši jāpievērš individuāla uzmanība. Pateicība vai maza simboliska (pat paša gatavota) lietiņa var sniegt emocionālu piepildījumu.

- Nespēja pašrealizēties (10)

Svarīgi ir iesaistīt šādu jauniem interešu izglītības pulciņus, jāpiedāvā kāds uzdevums vai pienākums.

- Nespēja socializēties (10)

Skolotāja uzdevums ir palīdzēt šiem skolēniem ieraudzīt savu vietu sabiedrībā, iesaistot interešu grupās, klases pasākumos, psiholoģisks rakstura spēlēs un uzdevumos.

Jauniešu iekļaušanās darba tirgū un to ietekmējošie faktori

Pasaulē ir pārāk daudz tādu jaunu cilvēku, kam ir nepietiekama izglītība un profesionālā apmācība, lai viņi varētu veikt labu, produktīvu darbu, un ir pārāk daudz mazproduktīvu darbavietu ar zemu darba samaksu. Izglītība ne vienmēr atbilst darba tirgus prasībām, tāpēc nepieciešams pārtraukt apburto loku: nepietiekama izglītība un apmācība → slikts darbs un zema alga (vai bezdarbs) → nabadzība. (8)

Jauniešu darbā iekārtošanās problēmas (7)

- ▶ Nav iegūta profesionālā kvalifikācija: 2013. gada janvārī 62% jauniešu bezdarbnieku nebija profesijas (specialitātes)
- ▶ Trūkst darba pieredzes vai darba pieredze ir mazāk kvalificētās profesijās: palīgstrādnieks, mazumtirdzniecības veikala pārdevējs utt.
- ▶ Kvalitatīvi nepārzina darba tiesisko attiecību aspektus – augstāks risks nedeklarētajai nodarbinātībai, vieglāk pakļaujas darba devēju prasībām
- ▶ Neatbilstošs darba tirgus prasībām profesionālo kompetenču līmenis
- ▶ Neatbilstošs darba tirgus prasībām valsts valodas un svešvalodu zināšanas līmenis (2013. gada janvārī 11% no NVA reģistrētajiem jauniešiem bezdarbniekiem nebija valsts valodas atestācijas vai bija zemākā pakāpe)
- ▶ Profesijas un karjeras izvēles grūtības (bieži – nav gatavi pamatotai profesionālai izvēlei)
- ▶ Darbavietu trūkums: 2013. gada 31. janvārī bezdarbnieku skaits ekonomiski aktīvo iedzīvotāju kopskaitā - 107 488 (10,9%), brīvo darbavietu skaits – 3669

Risinājumin riska grupas jauniešu iesaistīšanai darba tirgū

Riska grupas jauniešiem, kas dzīvo lauku reģionos, ir nepieciešami karjeras atbalsta pasākumi, lai ikvienam jauniešim būtu iespēja virzīties pa savas karjeras ceļu. Lai tiktu risinātas nodarbinātības problēmas lauku reģiona jauniešu vidū, tad risinājumi, pēc manām domām, varētu būt šādi:

- Atbalsts un motivācija formālās izglītības iegūšanā.

Izglītības iestādēm nepieciešams rast jaunus risinājumus, kā motivēt jauniešus mācīties, kā apgūt sev vispiemērotākās mācīšanās metodes, sniegt padomus jauniešu nākotnes karjeras ievirzei, lai nepieļautu pāragru izglītības pamešanu, bet gan apzināti plānot un īstenot savu attīstību un profesionālo virzību. Tieši skolai ir jāpalīdz skolēnam apzināties, ka iegūtās izglītības un profesionālās kvalifikācijas līmenis tieši ietekmēs viņa labklājību un konkurētspēju vēlākā dzīves periodā, sekmēs arī ģimenes un valsts ekonomisko izaugsmi. Ir jāstrādā tā, lai skolēni pabeidz skolu un aiziet no skolas

zinoši un motivēti uzņemties atbildību par savu dzīvi un mācībām visas dzīves garumā. (*Karjeras ziņas, ziņu izdevums 2012/2*)

Ja savlaicīgi tiktu piedāvāti atbalsta pasākumi riska grupas jauniešiem, tad jaunieši labāk iepazīst sevi un savas rakstura īpašības, atklāj talantus, attīsta prasmes saskarsmē ar apkārtējiem, risināt konfliktus, viņiem rodas iespēja parādīt sevi, realizēt savas idejas, veidojas lielāka organizētība, viņi dibina jaunus kontaktus, spēj pieņemt lēmumus, kā arī attīstās atbildības izjūta un ticība sev.

- Uzmanību pievērst dažādu ar nodarbinātības pasākumiem saistītu pasākumu informēšanai.

Būtiski, lai tiktu informēti visi jaunieši, arī lauku reģionos dzīvojošie, par kuriem bieži vien tiek aizmirsts. Lielāka vērība ir jāpievērš veidam, kā tiek informēti jaunieši par jaunākajām iespējām karjeras jomā.

- Ja būs sadarbība starp darba devējiem un Nodarbinātības valsts aģentūru, tad būs skaidri redzami dažādi darba piedāvājumi, brīvo darbavietu skaits.
- Karjeras konsultantu darbs vispārējās izglītības iestādēs.

Tā kā mūsdienās lauku reģionu skolās reti kurā strādā karjeras konsultants, kurš bērniem ir pieejams katru dienu, līdz ar to bērniem nav īstas skaidrības, kur tālāk mācīties, kādu profesiju izvēlēties. Skolām ir jāpievērš pastiprināta uzmanība šīs problēmas risināšanai. Tāpat ir ar jauniešiem-bezdarbniekiem, kuriem ir jāpiedāvā neformālā izglītība, kā rezultātā jaunieši apgūtu jaunas zināšanas un prasmes. Jaunieši-bezdarbnieki ir jāinformē par aktuālajiem jautājumiem, iespējām un izglītības.

Atbalstīt jauniešus par biznesa plānu rakstīšanu, kas palīdzētu viņiem uzsākt pašiem savu biznesu un kļūt par darba devējiem un nodrošināt citiem darbavietas. Tas ir viens no risinājumiem-atbalstīt jauniešus pašiem uzsākt savu biznesu, pašiem būt par darba devēju. Svarīgi ir, lai jaunieši tiktu izglītoti sava biznesa plāna uzsākšanai.

Analizējot dažādus pētījumus par jauniešu nodarbinātības risinājumiem, izvērtēju šādus ieteikumus:

- Palielināt valstisko iniciatīvu un NVO iesaisti alternatīvo nodarbinātības formu attīstībā: popularizējot, atbalstot un organizējot brīvprātīgo darbu un darbu vasaras brīvlaikā, kā arī jauniešu prakses – subsidētās nodarbinātības pasākumus. (8)

Jau vispārizglītojošajās skolās būtu svarīgi nodrošināt profesionālās orientācijas pakalpojumus un karjeras konsultācijas, īpašu uzmanību pievēršot lauku reģioniem un mazpilsētām. (8)

- Liela nozīme var būt kursu piedāvājumam, kas sniedz iespēju ātri apgūt profesiju vai kvalifikāciju audzēknim ērtā laikā. Tāpat ieteicams aktīvāk popularizēt iespējas pabeigt mācības un iegūt vidējās izglītības diplomu vakarskolās, lai jaunieši varētu turpināt mācības nākamā līmeņa izglītības iestādēs. (8)

- Pašvaldības un jauniešu nevalstiskās organizācijas vai iniciatīvas grupas sadarbība, tas ir, ideja par jauniešu centra izveidi ir jāattīsta ne tikai pašvaldībai, bet tā ir jāatbalsta vai pat jāiniciē jauniešiem

pašiem. Vairāki labās prakses piemēri rāda, ka vispirms starp jauniešu iniciatīvas grupu un pašvaldību ir risinājies dialogs, veidojusies sadarbība un tikai pēc tam dibināts jauniešu centrs. (4)

Priekšlikumi jauniešu sociālās izslēgšanas ierobežošanai, izmantojot profesionālās izglītības sistēmas iespējas (5)

1. Lai varētu ierobežot sociālo izslēgšanu, ir savstarpēji jākoordinē visu to valsts, pašvaldību un nevalstisko organizāciju darbs, kas strādā ar sociālās izslēgšanas riska grupām. Koordinācijas trūkums ir pamatā tam, ka netiek racionāli izmantoti esošie resursi un aptvertas visas riska grupas.

2. Valsts budžetā jāparedz līdzekļi pedagoģiskās un sociālās korekcijas klašu (grupu) izveidei vispārējā un profesionālajā izglītībā.

3. Ir jāparedz finansējums izglītības psihologu un sociālo pedagogu apmācības un apmaksas sistēmas uzlabošanai, jo sociālās un pedagoģiskās korekcijas grupās trūkst skolotāju, kas būtu speciāli sagatavoti darbam ar jauniešiem no riska grupām. Te īpaša nozīme varētu būt skolotāju tālākizglītības programmām.

4. Valstī ir jāizveido efektīvāka sociālo darbinieku sagatavošanas sistēma saistībā ar viņu turpmāko darbavietu. Darba algu sistēma ir jāuzlabo, lai augstskolu beidzējiem būtu vēlēšanās nodarboties ar praktisko sociālo darbu. Tā kā sociālajiem darbiniekiem pārsvarā jāstopas ar dzīves ēnas pusēm, ir jāizveido sistēma, lai ierobežotu viņu izdegšanu darbā.

5. Valstī ir jāradā centralizēta skolas vecuma bērnu uzskaitē. Skolu valdēm būtu jāuzņemas atbildība par savā teritorijā dzīvojošo bērnu uzskaiti, lai tiktu apzināti visi skolas vecuma bērni, kas nav ieguvuši obligāto pamatzglītību, un būtu zināms, kur mācās vai kāpēc nemācās katrs bērns.

6. Jāpalielina vecāku atbildība par apzinātu bērnu nesūtīšanu skolā.

7. Pedagogiem jāapmaksā ne tikai klasē nostrādātās stundas, bet jāparedz arī noteikts apmaksāts stundu skaits ārpus stundu saraksta, kas būtu paredzēts individuālam darbam ar skolēniem, kam ir grūtības apgūt mācību vielu. Tādā veidā tiktu samazināts to skolēnu skaits, kas beidz pamatskolu ar nesekmīgām atzīmēm.

8. Valsts policijai stingrāk jākontrolē narkotisko vielu izplatīšana masu pasākumu un izklaides vietās. Paralēli brīvprātīgai nepilngadīgo narkomānu rehabilitācijas iestādei jādibina nepilngadīgo narkomānu rehabilitācijas iestāde, kur ārstēšanās ir piespiedu kārtā.

9. Bezdarbnieku sociālā izslēgšana var tikt ierobežota, veltot lielāku uzmanību mazo un vidējo uzņēmumu attīstībai, īpaši ārpus Rīgas. Ir nepieciešams izstrādāt un realizēt tādu valsts reģionālo politiku, kas nodrošinātu proporcionālu visu reģionu attīstību, nodrošinot proporcionālu ražošanas un pakalpojumu sfēras attīstību visos Latvijas reģionos, novēršot darbaspēka un darbavietu koncentrēšanos Rīgā.

10. Ir jādibina valsts finansēts centrs bijušajiem cietumniekiem, kur būtu pieejamas juristu, sociālo darbinieku, psihologu konsultācijas. Šādā centrā būtu jāorganizē arī kursi profesijas apguvei vai pārkvalifikācijai.

11. Valsts budžetā jāizdala līdzekļi izglītības ieguvei ieslodzījuma vietās (pamatizglītībai, vidējai vispārējai izglītībai, profesionālai izglītībai).

12. Lai palīdzētu invalīdiem, būtu ļoti ieteicams ieviest vairāk tālmācības programmu, kas ļautu mācīties arī tiem, kas līdz skolai nevar nokļūt. Interneta un citu moderno komunikācijas līdzekļu iespējas ļauj strādāt neizejot no telpas, tāpēc būtu jāveido tālmācības uzņēmējdarbības programmas, kas mācītu invalīdiem uzņemties atbildību, veidot savus uzņēmumus. Svarīgi, lai valsts sākuma stadijā atbalstītu šādu uzņēmējdarbību.

Secinājumi

Karjeras attīstība ir neatņemama sastāvdaļa ikviena cilvēka dzīvē, tāpēc ir jābūt iespējai ikvienam cilvēkam iekļauties darba tirgū, neatkarīgi no sociālā, veselības stāvokļa, no tautības vai vecuma. Riska grupas jaunieši ir viena no grupām, kurai nepieciešams karjeras attīstības atbalsts, ņemot vērā katra jaunieša konkrētā situācija un individuālās īpatnības.

Katram jauniešim ir sava pieredze, vajadzības un vēlmes. Kaut arī karjeras attīstības atbalsta pakalpojumiem jābūt pieejamiem visiem jauniešiem, tomēr īpaši svarīgi tie ir riska grupas jauniešiem.

Karjeras konsultantiem un citiem atbildīgajiem darbiniekiem, kas strādā ar riska grupām, ir svarīgs uzdevums – iemācīties izveidot ar jauniešiem attiecības, kas ir profesionālas un kuru pamatā ir abpusēja uzticēšanās un cieņa, vislielāko uzmanību atvēlot jaunieša vajadzībām.

Karjeras atbalsts ir nepārtraukts process, kad atbildīgie speciālisti regulāri strādā ar riska grupas jauniešiem, piedāvā dažādas iespējas izglītoties, apgūt dažādas prasmes un iesaistīties darba tirgū. Visiem jauniešiem, kas nemācās un nestrādā, atkārtota iesaistīšana vispārējā izglītības, apmācības vai nodarbinātības sistēmā sākas ar viņu vajadzību un vēlmju novērtēšanu, kur ļoti labi ir piedāvāt dažādus pašizpētes testus, dot iespēju mācīties un sadarboties ar citiem jauniešiem. Process turpinās, iesaistot jauniešus mācībās un vērojot viņu progresu līdz pat nodarbinātības sākumam. Svarīgi, lai šis atbalsta process neapstātos, kad jauniešis jau ir atradis darbu, bet turpinātos līdz ir pārlicība, ka turpmāk jauniešis spēs sekmīgi iekļauties darba tirgū.

Jo vairāk iespēju tiks piedāvātas riska grupas jauniešiem, jo lielāka iespēja, ka ikvienam no šīs grupas jauniešiem kaut kas no piedāvātā noderēs. Svarīgi ir pamanīt šos jauniešus, atbalstīt, motivēt viņus un iesaistīt dažādās aktivitātēs.

Bibliogrāfija

Karjeras atbalsta pasākumi riska grupu jauniešiem – caur mācīšanos uz darbu, Eiropas Profesionālās izglītības attīstības centrs, 2010. Pieejams: http://www.viaa.gov.lv/files/news/727/karjeras_atbalsta_pasakumi_2010.pdf

Karjeras izglītība skolā, Valsts izglītības attīstības aģentūra, 2009. Pieejams: http://www.viaa.gov.lv/files/news/727/karjeras_izgliitiiba_skolaa_2010.pdf

Mans bērns izvēlas karjeru, Valsts izglītības attīstības aģentūra, 2010. Pieejams: http://www.viaa.gov.lv/files/news/727/mans_berns_izvelas_karjeru_web.pdf

http://izm.izm.gov.lv/upload_file/jaunatne/petijums_jauniesu_centri_apmacibas-v5.pdf

http://www.dnd.lv/UserFiles/file/DND_Jaunatne_D_Krivina/1346_strategija.doc

http://www.aic.lv/ENIC/lat/Ino/soc_izsl/6_nod.htm [skatīts 20.04.2013]

<http://eprasmes.lv/wp-content/uploads/2013/03/Inese-Markevica.pdf> [skatīts 25.05.2013]

http://www.nva.lv/esf/docs/16_46a9a188bb8aa2.85643069.pdf [skatīts 22.04.2013]

http://www.viaa.gov.lv/lat/karjeras_atbalsts/euroguidance_sadala/kad_zinu_izdevumi/

http://www.viaa.gov.lv/lat/karjeras_atbalsts/euroguidance_sadala/konferencu_materiali/?year=2012

ESTĒTISKO PRIEKŠSTATU ATTĪSTĪŠANA NEREDZĪGIEM SKOLĒNIEM VIZUĀLĀS UN TAKTILĀS MĀKSLAS NODARBĪBĀS

Baiba Pika

Strazdumuižas internātvīdusskola – attīstības centrs
vājredzīgiem un neredzīgiem bērniem, Juglas 14a, Rīga, LV-1024
bbpik12@gmail.com

Abstract

The Development of Blind Students` Aesthetic Notions in the Visual and Tactile Art Lessons

The development of blind students` aesthetic notions in the acquirement of art subjects is one of the most important components of comprehensive education.

The genesis of aesthetic notions for the blind people – especially for children and students – is essential either in pedagogic or social or psychoemotional aspect because, being in touch with the beautiful, positive emotions and personal experience richens the person and widens one`s mental outlook.

The synthesis of emotions and feedback, while developing aesthetic notions, lets us understand the points of reference in general understanding of aesthetic categories and correlation with personal experience. (It helps to create a system of reference criteria for defining "beauty".)

This article is devoted to exploration of blind children`s peculiarities of aesthetic perception because, when the ability to see has been lost, touch is developed more significantly, as well as abilities to hear and smell, which have a crucial meaning in the activity of sensory system and the process of sensory integration.

Key words: aesthetic notions, peculiarities of blind people`s perception, artistic thinking, tactile graphics, 3D modelling.

Ievads

Rakstā tiks aplūkotas neredzīgu skolēnu estētiskās uztveres īpatnības, estētisko priekšstatu veidošanās un piemērotu metožu izvēle šo priekšstatu bagātināšanai, kas paver skolēniem iespējas ne tikai iepazīt, bet arī pašiem radīt taktilās mākslas objektus vizuālās mākslas stundās. Vizuālās mākslas stundu aktivitātes palīdz viņiem izprast arī ļoti vispārīgas estētiskās kategorijas.

Rakstā paredzēts pievērsties neredzīgu skolēnu informācijas uztveres specifikai un tiem principiem un metodēm, kas piemēroti viņu uztveres īpatnībām. Tāpat tiks iezīmētas dažas vizuālās mākslas priekšmeta satura adaptācijas tendences neredzīgu skolēnu vajadzībām.

Pētījuma mērķis ir izprast un aprakstīt neredzīgu skolēnu estētisko priekšstatu veidošanos taktilās mākslas nodarbībās. Šajās nodarbībās estētiskais komponents ir cieši saistīts ar neredzīgu skolēnu praktiski iegūto pieredzi, kas sarežģītā psihofizioloģiskā procesa rezultātā, kļūst par estētisko priekšstatu bāzi.

Neredzīgiem skolēniem ir nepieciešama īpaša sagatavotība vizuālās informācijas pastarpinātai uztverei (Geidžs, Berliners 1999), kas tieši ietekmē viņu estētisko priekšstatu veidošanos, tāpēc darba gaitā teorētiski tiks pētīta neredzīgu cilvēku priekšstatu veidošanās savdabība (Литвак 2006).

Praktiski mērķtiecīga darbība, strādājot ar neredzīgu bērnu, uzlabo viņu sensoro integrāciju (Айпец 2009). Tas iespējams taktilās mākslas nodarbībās, kas tiks aprakstīts otrajā nodaļā. Tiks pētīta neredzīgu skolēnu telpas un objektu uztvere ar tausti un kustību, virzot roku un pirkstus pa objektu, kā

arī divdimensionālas un trīsdimensionālas objektu izziņas iespējas kopumā (Kennedy 1993) un to praktiskais pielietojums tiks aprakstīts otrajā nodaļā.

Darba autore ir taktilās mākslas skolotāja Strazdumuižas internātvidusskolā – attīstības centrā vājredzīgiem un neredzīgiem bērniem, kur minētās metodes tiek izstrādātas un aprobētas. Neredzīgu skolēnu darbu vērtējums ir neformāls, jo tā mērķis ir noteikt metožu efektivitāti estētisko priekšstatu bagātināšanā, nevis strikti objektīvi novērtēt darba rezultāta estētisko un akadēmisko vērtību. Pētījuma pielietotas metodes, kas ietilpst mācību procesā: aptauja, izjautāšana, atgriezeniskā saite.

Darbā otrajā nodaļā pētītas divas taktilās mākslas jomas: 2D kontūrlīniju grafika un 3D modelēšana, kas ir būtiskākās jomas informācijas iegūšanai, sensorās uztveres aktivizēšanai un sensorajai integrācijai. Darba procesā taktilajos zīmējumos un modeļos atspoguļojas neredzīgu skolēnu izpratne par telpu un objektiem, kas tverami gan divdimensionālā gan trīsdimensionālā attēlojumā. Neredzīgo skolēnu sasniegumi salīdzināti pēc diviem faktoriem: vizuālās atmiņas iespaidu esamības/neesamības un faktiskā uzdevuma izpildīšanas līmeņa. Tiek ņemta vērā arī skolēnu motivācija darboties un novērojumi par „skaisto” vai pretēji - neglīto un nepatīkamo-

Pētījumā tiek noskaidrots, kā taktilās mākslas nodarbības paplašina skolēnu estētiskos priekšstatus, lai to veiktu, vispirms teorētiski pētīta priekšstatu veidošanās un iztēles bagātināšanās uz priekšstatu bāzes.

1. nodaļa. Neredzīgu skolēnu estētisko priekšstatu attīstība atbilstoši uztveres psiholoģiskajām īpatnībām

Estētiskie priekšstati veidojas un papildinās mākslinieciskajā darbībā taktilās mākslas nodarbībās. Lai pētītu neredzīgo apkārtējās pasaules uztveri un tās attēlošanas iespējas apskatīsim arī uztveres un priekšstatu veidošanās psiholoģiskās īpatnības.

Redzīgiem cilvēkiem priekšstati veidojas no visa apkārt esošā, bet neredzīgi skolēni ir atvērtāki tai priekšstatu bagātināšanai, kas notiek tieši mācību procesā. Neredzīgu cilvēku estētiskā attīstība notiek iegūstot sajūtu un uztveres pieredzi, veidojot priekšstatus un attīstoties iztēlei atbilstoši uztveres psiholoģiskajām īpatnībām (Литвак 2006; Майданов 2010).

Estētiskā attīstība skolēnam ir nozīmīga pedagogiskā, sociālā un psihoemocionālā aspektā (Wolterstorff 1996: 17-42; Hagaman 1988: 18-22). Taktili uztveramā pasaule dod bagātīgu sajūtu uztveres materiālu, kas pielietojams taktilās mākslas nodarbībās skolotāja vadībā.

Estētisko priekšstatu bāzes radīšanai „neredzīgo skolēnu izglītībā nepieciešams uzkrāt informāciju” (Geidžs, Berliners 1999). Neredzīgie skolēni uzkrāj informāciju praktiskās nodarbībās, apgūstot praktiskas prasmes un iemaņas no tiem sensorajiem avotiem, kuri ir pieejami (Литвак 2006; Айпец 2009). Zaudējot vizuālās uztveres spēju estētiskā uztvere attīstās pateicoties taustes, dzirdes un smaržu izjūtām, kas sensorās sistēmas darbībā un integrācijas procesā ir noteicošās (Литвак 2006).

Ir novērots, ka veicot 3D objektu maketēšanas uzdevumus ātri aktivizējas telpiskā domāšana, rodas ieinteresētība un uzlabojas motivācija. 2D kontūrlīniju grafikas atpazīšanā un kompozīciju veidošanā ir ieinteresēti visi respondenti, jo tā ļauj izpaust emocionālo pieredzi – prieku par „redzēto”, saprasto un attēloto (Eriksson, Strucel 1995).

Perspektīvas attēlošanā labāk motivēti neredzīgi skolēni ar vizuālo atmiņu un ar redzes atlikumu, kas var saskatīt gaismu un lielu objektu apveidus (Kennedy 1993). Neredzīgiem skolēniem bez redzes atmiņas nav redzīgiem cilvēkiem atbilstošu priekšstatu par to, ka priekšmets vizuāli samazinās tālāk no redzes punkta vai arī malu virziens iegūst citu slīpumu perspektīvā, kas ir redzīgu cilvēku redzes īpatnība.

Būtiska nozīme ir ikdienas darba metodēm un piemērotai, radošai mācību videi. Telpas un objektu attēlošana notiek ar reljefu līniju veidojot apveidu (Eriksson, Strucel 1995; Edman 1994: 1–16), attēlojot perspektīvu ar reljefu līniju uz plastikāta un maketējot. Metodes tiek piemērotas atbilstoši neredzīgu skolēnu priekšstatiem par telpu un objektu attiecībām tajā. Skolēniem, kuriem ir saglabājušies vizuālās uztveres iespāidi ir bagātāki estētiskie priekšstati, nekā tiem, kas dzimuši neredzīgi (Литвак 2006). Neredzīgie, kuri ir ar augstāku motivāciju un eksperimentēt, labi izprot izdoto uzdevumu sekmīgāk apgūst jauno un viņiem ir augstāki sasniegumi, kas visspilgtāk izpaužas maketēšanā.

Šajā darbā pētīti sekojoši neredzīgu skolēnu estētiskās attīstības komponenti: radoša mākslinieciska domāšana veidojot asociācijas.

Pētījumā analizēta neredzīgu skolēnu spēja attēlot apkārtējo pasauli 2D un 3D taustāmās mākslas darbos.

2. nodaļa. Neredzīgu skolēnu estētisko priekšstatu papildināšana ar vizuālās un taustāmās mākslas metodēm

Nodarbības, kurās neredzīgi skolēni attēlo realitāti, rosina viņu radošo darbību, kas savukārt paplašina viņu estētiskos priekšstatus. Grupu darbs mācību situācijā un attiecības tajā ļauj neredzīgam skolēnam apzināties sevi kā indivīdu, izpaust dažādas emocijas un pasaules uztveri estētiskās kvalitātēs (Wolterstorff 1996: 17– 42; Hagaman 1988: 18 – 22; Huitt 2007). Lai neredzīgi skolēni uztvertu estētiskās kvalitātes, mācību darbam jābūt radošam un pielāgotam konkrētajām mācību situācijām.

Apkopojot pedagoģisko pieredzi speciālajā vizuālās un taustāmās mākslas apmācības procesā, veikti atsevišķu satura tēmu pielāgojumi neredzīgu skolēnu mācīšanās vajadzībām. Vizuālās mākslas mācību priekšmeta standarta (Ministru Kabineta noteikumi Nr.715, 25. pielikums) saturs pielāgots kā vizuālās un taustāmās mākslas saturs (turpmāk VTM) atbilstoši iepriekšējā nodaļā aprakstītajiem

teorētiskajiem pētījumiem par neredzīgo uztveres īpatnībām (Landra, Tūbele 2011), kur prioritāri ir uzdevumi, kas veicami ar tausti, iesaistot dzirdi un smaržu

Grafiskie uzdevumi risināti neredzīgiem skolēniem piemērotā veidā, pielietojot dažāda veida reljefas līnijas un faktūras, pielietojot zināmos un eksperimentējot ar jauniem materiāliem (Edman 1994: 1–16). Praksē ir aprobēti sekojoši uzdevumi: taktila grafika Braila tehnikā ar grifeli punktējot uz Braila papīra; zīmējumi ar pildspalvu vai speciālu koka irbulīti uz plastikāta, apakšā lietojot gumijas paliktņus; reljefi, pielietojot līmes, kā arī krāsas, kuras ieskrāpējot rada reljefu; izteikti fakturētas kolāžas.

Pētījums par skolēnu estētisko priekšstatu veidošanos iekļauj motivācijas vērojumu un aptauju, izjautāšanu par radošo darbu un skolēnu radošo darbu neformālu vērtēšanu ar mērķi noteikt neredzīgiem skolēniem piemērotākās metodes. Pētījums tiek iekļauts mācību procesā kā organiska tā sastāvdaļa, un to veic skolotājs – raksta autors. Motivāciju noteikta, vērojot, kā skolēni darbojas. To parāda skolēnu sejas izteiksme un kustības, veicot uzdevumu. Izjautājot skolēnus, skolotājs uzzina, kādas metodes viņiem labāk uztveramas un labāk palīdz sasniegt mērķi. Bērni izjūt patiku un koncentrējas savas idejas izteikšanai, ja ir papildus motivējošs iemesls un darbs tiek veltīts konkursam, kura tēma viņus iedvesmo, piemēram, ar multfilmu varoņiem vai kādas konkrētas personas, piemēram, skolotāju, rakstnieces iepriecināšanai. Bērns jūtas vajadzīgs un nozīmīgs tieši ar savu paveikto darbu. Iztēle darbojas, un bērni atrod netipiskus, neierastus risinājumus, piemēram, pie taktila zīmējuma „pieskavo” vai pielīmē papīra plastikas elementus un paskaidro savu izvēli, kas liecina, ka bērni apguvuši faktūras un trīsdimensionālu objektu pielietošanu pēc savas personiskas izvēles.

Izjautājot skolēnus, uz lūgumu pastāstīt par savu radošo darbu 3. klases skolēni, kuru vārdi ir mainīti, atbild:

Juris: „Var attēlot dabu, sevi dažādas situācijās, kad iekož irsis, kad ēdu, skrienu, lecu, guļu.” Jura darbā attēlots kalns, saule un balts mākonis. Skolotāja: „Kāpēc tu attēloji tieši kalnu, sauli un mākoni?”

Juris: „Tas bija man zināms; tā ir daba, kur nedzīvo cilvēki un neiejaucas, tur dzīvo lauvas un tīģeri.” Skolotāja: „Ar ko asociējas vārds „radošums”?”

Dainis: „Ar kaut ko radošu. Tas ir cilvēks, kas izdomā jaunu un gudru tehniku.”

Juris: „Radošs ir kaut kas jauns, augošs.”

Skolotāja: „Ko radošu dara mākslinieki?”

Dainis: „Mākslinieki taisa kaut ko jaunu, izdomā un glezno gleznas”. **Taktilās mākslas nodarbībās** tika novērots un izzināts, kādi darbošanās veidi ir vislabāk pielāgoti, efektīvi satura apguvē un vislabāk motivē skolēnus. Darbojoties ar apevidiem, neredzīgiem bērniem var novērot lielāku patiku un ieinteresētību, zīmējot taktilu grafiku uz plastikāta lapas, ievelkot līnijas ar

pildspalvu vai ar koka irbulīti; iemesls arī tiek izteikts vārdos (vairāku bērnu līdzīgi izteikumi), tiek minēti tipiskākie izteikumi: „Var ātri uzvilkt un tūlīt sataustīt. Var viegli atrast vietu, kur līnija beidzas, (ne tik lēni, kā punktējot līniju Brailā”.

Tabulā ievietoti dati par skolēnu redzes raksturojumu, skolēnu aptaujām un neformālu darbu vērtējumu. 2013. gadā no 10. janvāra līdz 26. februārim tika veikta novērošana, aptauja un izjautāšana, kurā kā respondenti piedalījās 13 skolēni no 1. - 4.klasei (no 8 gadu – 12 gadu vecumam). Skolēnu vārdi, ievietojot tos tabulā, ir mainīti ētisku apsvērumu dēļ, aiz respondenta kārtas numura skolēna mainītā vārda iniciālis. Lai varētu izdarīt secinājumus, 1. tabulā ir apkopoti sekojoši dati: klase, vecums, īsi raksturots redzes stāvoklis un minēts laiks, kad respondents zaudējis redzi. Tabulā ir izjautāšanas rezultāti par redzes atmiņas iespaida esamību/ neesamību, kas esamības gadījumā apzīmēts ar skaitli 1.

Aptaujas jautājumi par redzes atmiņas esamību vai neesamību:

1. Vai Tu atceries ko Tu esi redzējis bērnībā: kādu cilvēku, gaismu vai krāsu, vai vēl ko citu?
2. Cik gadu Tev bija, kad tu to redzēji?

Skolēnu atbildes salīdzinātas ar redzes raksturojumu, kas norādīts klases žurnālā un to noteicis ārsts.

Neformāli vērtēta apveida noteikšanas prasme. Bērniem doti apveidi un 5 minūtes laika to atpazīšanai, sākot no trīs atveidiem (1. klasē), pieciem (otrajā klasē), septiņiem (trešajā klasē) līdz desmit atveidiem (4. klasē). Bērniem tika lūgts atpazīt apveidus - kartona siluetus, ar kuriem bērni ir iepazīstināti un veidojuši taktilus attēlus – appunktējuši Braila tehnikā, iekrāsojuši siluetus kā lodziņus un piepildījuši ar faktūru kartona kolāžu veidā vai ar plastilīnu veidošanas tehnikā. Rezultāti vērtēti 10 ballu sistēmā, iekļaujot vērojumu par bērna ieinteresētību darbā (skat. tabula nr.1).

1. **tabula.** Tabulā attēloti rezultāti par redzes iespaidu esamību/neesamību atmiņā, maketēšanas prasmi, apveidu atpazīšanas prasmi un lietošanas prasmi radošā darbā, prasmi attēlot perspektīvu un ieinteresētību 10 ballu sistēmā 1. – 4. klašu skolēniem, kuri mācās Brailā.

Resp. p. k.	Klase	Gadi	Redzes stāvoklis, redzes zaudējuma laiks	Redzes atmiņas esamība - norāda skaitlis 1	Maketēšanas prasme un motivācija	Apveidu lietošanas un atpazīšanas prasme	Perspektīvas attēlošanas prasme uz plastikāta
1. A	1.	8 g.v.	neredzīgs kopš dzimšanas	-	4	4	-
2. V	1.	9 g.v.	neredzīgs kopš dzimšanas	-	5	5	3
3. S	2.	9 g.v.	RA, var salasīt palielinātu rakstu	1	9	10	8
4. J	2.	9 g.v.	neredzīgs kopš dzimšanas	-	9	7	8
5. M	2.	10 g.v.	neredzīgs kopš dzimšanas	-	6	6	5

6. E	3.	11 g.v.	neredzīgs kopš dzimšanas	-	9	7	4
7. D	3.	11 g.v.	redz gaismu, r. z. no 6,5 g. v.	1		9	7
8. A	3.	11 g.v.	RA, var salasīt palielinātu rakstu	1	8	9	6
9. J	3.	11 g.v.	RA, var salasīt palielinātu rakstu	1	10	10	9
10. A	3.	11 g.v.	RA, var salasīt palielinātu rakstu	1	9	10	8
11. Z	4.	11 g.v.	neredzīgs kopš dzimšanas	-	9	9	8
12. E	4.	12 g.v.	redz gaismu, r. z. no 1,5 g. v.	-	8	8	7
13. I	4.	12 g.v.	RA, var saredzēt lielus objektus	1	7	7	5
Kopā				6 skolēni ar redzes atmiņu un 7 skolēni bez	83	101	76

Piezīme: RA – redzes atlikums. Vētējumi iztrūkst, ja skolēns nav bijis nodarbībā.

Iegūto datu analīze:

Skolēniem (6 skolēn) tika uzdots sekojošs jautājums: „Kas tev patīk labāk - maketēšana vai taktilu apveidu zīmēšana?” 69 % skolēnu (9 no 13) atbild, ka viņiem labāk patīk maketēšana, bet 31 % skolēnu (4 no 13, divi no tiem 1. klases skolēni) atbild, ka labāk patīk uzdevumi ar taktilu apveidu zīmēšanu. Pirmās klases skolēni labprātāk strādā ar 2D apveidu kā ar 3D maketēšanu, tāpēc, ka vēl nav pietiekami attīstīta telpas 3D uztvere, šie skolēni nav labi sagatavoti mācību darbam skolā, kas bieži notiek ar neredzīgiem bērniem pirmsskolas vecumā. Papildus skolēnu atbildēm arī novērojumi liecina, ka skolēni veic maketēšanas uzdevumus ar lielāku ieinteresētību, jūtas apmierināti darba veikšanas laikā (smaida) un izsakās, ka saprot labāk, ko paši paveic. Var secināt, ka viņiem rodas labāka izpratne par sev apkārt esošo pasauli.

Neredzīgo skolēnu un skolēnu ar redzes atlikumu, kuriem ir redzes atmiņa, vidējā atzīme trijās tabulā norādītajās disciplīnās: apveidu lietošanas un atpazīšanas prasmē (un motivācijā); maketēšanā (un motivācijā); perspektīvas attēlošanas prasmē uz plastikāta (un motivācijā) kopā ir 8,29. Neredzīgo skolēnu, kuriem nav redzes atmiņa, no kuriem viens redz gaismu, vidējā atzīme trijās tabulā norādītajās, iepriekš minētajās disciplīnās kopā ir 6,55. Tas liecina, ka kopumā Taktilās mākslas nodarbībās veikto darbu un motivācijas neformālais vērtējums, kas norāda uz priekšstatu un iztēles bagātību un to rezultātā paplašināto estētisko priekšstatu bagātību augstāks ir neredzīgiem skolēniem, kuriem ir redzes atmiņas iespāidi.

Secinājumi

- Skolēniem ir samērā plašas asociācijas par apkārtējo pasauli, kas dod iespēju iztēlei un liecina par estētisko priekšstatu veidošanos, radoši darbojoties un dodot atgriezenisko saiti.
- Skolēni spēj izteikt asociācijas par vārdu „radošums” un saistīt savu izpratni ar reālo dzīvi.
- Taktilās mākslas nodarbībās skolēni ir apguvuši faktūras un trīsdimensionālu objektu gatavošanu pēc savas personiskas izvēles, tā estētiski bagātāk paužot savu skatījumu uz apkārtējo pasauli.
- Taktilās mākslas nodarbībās veikto darbu un motivācijas neformālais vērtējums, kas norāda uz priekšstatu un iztēles bagātību un to rezultātā paplašināto estētisko priekšstatu bagātību augstāks ir neredzīgiem skolēniem, kuriem ir redzes atmiņas iespāidi. Rezultāti sakrīt ar teorētiskajā pētījumā iegūto atziņu, jo vidējais vērtējums ir 8, 25 – ar redzes iespāidiem, bet 6, 55 – bez redzes iespāidiem.
- Apveidu atpazīšana un apkārtējās pasaules attēlošanas metodes ar apveidu palīdzību sniedz labākos rezultātus, no trim jomām, visiem skolēniem. Darbs ir vieglāk paveicams, tāpēc, ka dominējošs ir reproduktīvs darbs – bez personiskas radošas iniciatīvas.
- Maketēšanas metožu rezultāti ir augstāki skolēniem, kuri ir kustīgi - kuriem ir kinestētiska apkārtējās pasaules uztvere (liecina novērojums) un, kuriem ir aktīva vēlēšanās izprast uzdevumus, izprast savu domas gaitu un radoši domāt (par ko liecina izjautāšana).
- Daudziem neredzīgiem bērniem patīk darboties ar pirkstiņkrāsām, piemēram, iekrāsot apveidus vai apveidu lodziņus.
- Modelēšana gan no koka klučiem, gan no putuplasta, savienojot tos ar irbulīšiem, izraisa lielāku estētisko baudījumu visiem bērniem, īpaši tiem, kuri ir kustīgi un kuriem patīk sporta nodarbības.
- Praktiski mērķtiecīga darbība vizuālās un taustāmās mākslas nodarbībās, strādājot ar neredzīgu bērnu, uzlabo viņu sensoro integrāciju.
- Taktilās mākslas nodarbībās, radoši darbojoties, skolēniem rodas realitātei atbilstošāki un bagātāki priekšstati par apkārtējo pasauli, līdz ar to attīstās iztēle un paplašinās estētiskie priekšstati.

Bibliogrāfija

- Geidžs N.L., Berliners D.C., 1999., *Pedagoģiskā psiholoģija*, Zvaigzne ABC, - 622 lpp.
- Landra T., Tūbele S. 2011., *Taktilās grafikas tehnoloģijas un to lietojums Eiropā, ASV un Latvijā. // Latvijas Universitātes raksti*, 759. sējums, Pedagoģija un skolotāju izglītība, Rīga, Latvijas Universitāte, 88. – 100. lpp.
- Ministru Kabineta noteikumi Nr.715, 25. pielikums, *Vizuālā māksla. Vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmeta standarts, 25. pielikums Ministru kabineta 2008. 2. Septembra noteikumiem Nr. 715, Izglītības un zinātnes ministre T. Kože*, <http://likumi.lv/doc.php?id=181216>, (skatīts 31.04.2013).
- Eriksson Y., Strucel M., 1995. *A guide to the Production of tactile graphics on swellpaper*, TPB, The Swedish Library of Talking Books and Braille, Sweden,
- Edman P. 1994, *Tactile Graphics Starter Kit*, Guidebook, APH, American Printing House for the Blind, INC, 1-16 pp., <http://www.aph.org/manuals/8-08839-00.pdf>, (skatīts 22.05.2013).

- Hagaman, S. 1988., *Philosophical Aesthetics in the Art Class: A Look toward Implementation.*// Art Education 41 (May): 18-22., <http://www.ericdigests.org/pre-9219/art.htm>, (skatīts 20.05.2013).
- Huitt, W. (2007). Maslow's hierarchy of needs. *Educational Psychology Interactive*. Valdosta, GA: Valdosta State University. Retrieved [date] from, <http://www.edpsycinteractive.org/topics/regsys/maslow.html>, (skatīts 08.05. 2013).
- Kennedy J.M. 1993. *Drawing & the Blind, Pictures to touch*.
- Wolterstorff N. 1996, *Art in Action*, Wm. B. Eerdmans Publishing Co. United States of America - p. 239.
- http://www.google.lv/books?hl=lv&lr=&id=SaFKMcx1hGYC&oi=fnd&pg=PR9&dq=toward+an+aesthetics+of+blindness&ots=N2Fb-h6KF1&sig=gmek3o2-1IwnzIQy8ZWoMo_YVHE&redir_esc=y#v=onepage&q=toward%20an%20aesthetics%20of%20blindness&f=false, (skatīts: 02.06.2013).
- Айрес Дж. Э. 2009, *Ребенок и сенсорная интеграция*, Понимание скрытых проблем развития Теревинф, 268 с..
- Литвак А. Г. 2006., *Психология слепых и слабовидящих*, Санкт – Петербург, КАРО, - - 327 стр.
- Майданов А. С. 2010., *Восприятие незрячими красоты*, Москва, Российская Академия наук, Институт философии, Канон, - 615 с.

NĀKOTNES IZGLĪTĪBAS PERSPEKTĪVA MĀCĪBU PROCESĀ PAMATSKOLĀ

Sandra Puncule

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
sandra.puncule@inbox.lv

Abstract

Future education perspective in education process at elementary school

Education for sustainable development implies a perspective of ensuring life quality and successful possibilities of meaningful life, education and development not only for the current but also for the future generations. Consequently, educators have to consider this perspective of education that has been introduced and implemented within professional experience of educators from different countries introduced through a variety of educational approaches, such as development education, human rights or civic education, global education, sustainable education, media education, consumer education, intercultural education, etc.

This study aims to explore experience and understanding of Latvian education experts about significance of different educational approaches in ensuring the vision of education for future and application of future education perspective in primary school education process.

This paper summarizes theoretical discourse of educational approaches that are based on sustainable vision and theory of sustainable development including future education perspective in general and at primary school, as well this paper introduces experts' opinion and experience collected by semi-structured interviews.

The main attention is paid to future education perspective that is implemented in different approaches of education for sustainable.

Topicality of the research is based on contradiction that ideas and notion of sustainable development is already introduced in national standards and programs of school subjects of elementary school and variety of approaches of education for sustainable development have been introduced in Latvia, but educators' view, who are experts has not been studied yet. With this, there is a lack of examples of good practice of future educational perspective.

Keywords: Future Education perspective, Education, for sustainable development, Expert experience and understanding, Education, Process at elementary school.

Ievads

21.gs. straujā globalizācijas procesi skar arī izglītības sistēmu. Mūsdienās daudz tiek diskutēts par globāliem problēmjautājumiem un arī par ilgtspējīgu attīstību, kā kontekstā tiek meklēti dažādi risinājumi visos izglītības līmeņos, ieskaitot pamatskolu. Arī jaunajos pamatizglītības standartos iekļautas vairākas prasības, kas skolēnam jāapgūst dažādos vecumposmos, lai viņš izprastu ilgtspējības būtību un ikdienā atbilstoši rīkotos. (Rompczyk 2007)

Materiāli un metodes

I. Saleniece (2010) projekta "Skolas kā satelīti attīstības izglītībā" vadītāja uzskata, ka pārmaiņu neredzamais un nenotveramais akumulators ir fenomens, kas tiek dēvēts par globalizāciju. Analizējot 1999.gadā ANO (Apvienoto Nāciju Organizācija) Attīstības programmu, tika izveidojies jēdziens „globalizācija”, kas tiek skaidrots kā arvien pieaugošu atkarību un mijiedarbību starp pasaules cilvēkiem, radot situāciju, kad cilvēki visur pasaulē kļūst arvien vairāk savstarpēji saistīti un viņus ietekmē notikumi, kas norisinās pat attālākajos pasaules nostūros.

Globalizācijas laikmetā svarīgi ir ne tikai tas, kā pedagogi māca skolēnus domāt par Latvijā aktuālām lietām, bet svarīgi arī ārpus saistītām lietām mācīt un ne tikai nacionāli, bet plašākā mērogā.

Kā arī svarīgi ir nākotnes izglītības perspektīvu ieviest izglītībā caur dažādām pieejām izglītības ilgtspējīgai attīstības ietvaros. Pirms tiks aplūkotas pieejas būtu jāpaskatās, kas vispār ir pieeja.

I. Beļickis (2000) pieeju skaidro kā problēmas pamatnostādnes risinājuma ceļu, veidu, no kā atkarīga metožu, paņēmieni izvēle un kas nosaka saikni, mijattieksmi starp objektiem (subjektiem). Veiksmīgas pieejas izvēle ietekmē rezultātu. No šīs definīcijas var secināt, ka ir svarīgi attiecīgai problēmai, piemēram, kultūru dažādība, resursu izsīkšana, piemērot attiecīgo pieeju un to izmantot izglītībā, lai netiktu ietekmēts rezultāts un notiktu efektīva globalizācijas laikmeta ietekmes izpratne.

Darbā tika skatītas nevis klasiskās pieejas, bet tās pieejas, kuras ir aktuālas globalizācijas laikmetā - attīstības izglītība jeb globālā izglītība, cilvēktiesību jeb pilsoniskā izglītība, ilgtspējīga izglītība, mediju izglītība, patērētāji izglītība, starpkultūru izglītība. Turpmāk šīs pieejas tiks apskatītas nākotnes izglītības perspektīvā ar ilgtspējīgas attīstības skatījuma trim aspektiem (sociālais, vides, ekonomiskais) un analizēta katras pieejas saikne ar šiem aspektiem.

I. Saleniece (2010) uzsver attīstības jeb globālās izglītības mērķi - attīstīt savu izpratni par globālās attīstības un ilgtspējīgas attīstības principiem, izzināt globālo problēmu izraisītājus un ietekmes, kā arī veicina personisku iesaisti un informētu lēmumu pieņemšanu. Tātad, attīstības izglītība pēc satura ir saistīta ar ilgtspējīgas attīstības sociālo, ekonomisko un vides aspektu, kur skolotājam mācību procesā ir jārada izpratne par globālo sadarbību, ekonomisko un vides problēmu attīstību un kā tas iespaido sabiedrību globālā skatījumā.

Cilvēktiesību jeb pilsoniskā izglītība – ietver zināšanu un izpratnes nodošanu par cilvēktiesību normām, likumdošanu, principiem un vērtībām, kas tos nosaka, to reklamēšanas un aizsardzības mehānismiem, cilvēktiesību apgūšana ietver mācīšanos un mācīšanu respektējot tiesības - gan pedagoģu un izglītojamo. (It takes all kinds, b.g.). Ar sociālo, ekonomisko un vides aspektu saistās, jo māca kā dzīvot un strādāt demokrātiskā sabiedrībā un vidē. Skolotājam jāveicina pilntiesīgu pilsoņu veidošanos.

I. Liepiņa (2008) un D. Hicks (Hick 2007) uzsver, ka izglītības ilgtspējīgai attīstībai mērķis ir nodrošināt mūsdienu paaudzes vajadzības, neradot grūtības nākamām paaudzēm nodrošināt savas vajadzības. Pēc satura vairāk ir saistīta ar visiem trim ilgtspējīgas attīstības aspektiem. Tas nozīmē (Hick 2007), ka ekonomiskā attīstība notiek saudzīgi rīkojoties ar mūsu planētas resursiem un rūpējoties par to, lai uz Zemes tiktu saglabāta bioloģiskā daudzveidība. Ilgtspējīga attīstība veicina sabiedrības kopējo labklājību un sniedz cilvēkam iespēju dzīvot veselīgā vidē, īstenojot savu potenciālu un spējas. Skolotājs ir kā padomdevējs, kur aktīvā darbībā darbojas paši skolēni.

Mediju izglītība – efektīvāku izglītojošo pasākumu kopums, veicinot aktīvu, kritisku un saprātīgu mediju lietošanu. Tās mērķis veicināt skolēnu kompetenci izvērtēt un veidot dažādu žanru un formu mediju vēstījumus (Rubene 2008). Mediju izglītība pēc satura saistās ar ilgtspējīgas

attīstības trim aspektiem, jo ar medijiem cilvēki informāciju iegūst par dažādām tēmām, kas notiek sabiedrībā, politikā un par apkārtējās vides stāvokli. Skolotājs medijus var izmantot jebkurā stundā, lai mācību viela sasaistītos ar skolēnu pieredzi, jo skolēni ar medijiem saskaras ik uz soļa. (pārveidots teikums-...lietošanu. Tās mērķis veicināt skolēnu kompetenci izvērtēt un veidot dažādu žanru un formu mediju vēstījumus.)

Patērētāji izglītība – aplūko attieksmi, izturēšanos, zināšanas un prasmes, kuras nepieciešamas ikvienam funkcionēšanai mūsdienu sabiedrībā. Tā ir atbildīga mācīšanās, kura sekmē individuālo spēju attīstīšanu paša dzīves vadīšanai, globālās sabiedrības dzīves kontekstā. Izglīto patstāvīgus, spējīgus saskatīt atšķirības un zinošus patērētājus. (Patērētāju klase 2012-2013) Patērētāji izglītība pēc satura ir saistīta ar visiem trim ilgtspējīgas attīstības aspektiem. Cilvēki kā patērētāji pērk preces, sociāli sadarbojas ar citiem sabiedrības cilvēkiem un, pērkot preces, atbalsta ekoloģisko izejvielu ražošanu. Tādējādi skolotājam būtu skolēniem jāparāda ilgtspējīga preču pirkšana.

Izglītības attīstības centrs (2011) uzsver starpkultūru izglītības mērķi, kas ir sekmēt vairāku kultūru pašvērtības apzināšanos, lai paplašinātu redzesloku un veidotu iecietību un izpratni par kopīgo un atšķirīgo dažādu kultūru pasaules uzskatos, vērtībās, pārliecībā, ideālos un attieksmē. Starpkultūru izglītība saistībā ar trim ilgtspējīgas attīstības aspektiem parāda saikni ar dažādiem cilvēkiem, nacionālo vidi, kultūrām un izpratne par viņu ekonomisko stāvokli, kas ļaus skolēniem pieņemt dažādas kultūras, tās nenoncinot.

Kopīgais visām šīm pieejām ir tas, ka tās kritiski izvērtē lielākos izaicinājumus, kas skar planētu un kā tie varētu mainīt planētas nākotni, kā arī par to, kā cilvēks var baudīt kvalitatīvu dzīvi tā, lai neradītu problēmas tiem, kas dzīvo citās pasaules daļās, un par to, kā cilvēkam kļūt par aktīvu globālo pilsoni un piedalīties planētas uzturēšanā nākotnes paaudzēm, kā arī par to, kas šo cilvēku saista un atšķir no citiem cilvēkiem savā valstī un pasaulē un kāda ir cilvēku loma, veidojot saskaņotu pasauli.

Izvērtējot pieeju saikni ar ilgtspējīgas attīstības aspektiem, tiek secināts, ka izglītības pieejas globalizācijas laikmetā ir cieši saistītas ar izglītības ilgtspējīgai attīstībai 3 kontekstiem un, kas veido vienu veselumu izglītībā un ir centrētas uz nākotni. Skolotāji šīs pieejas var integrēt jebkurā stundā, visbiežāk tā varētu būt sociālo zinību stunda, kuras tēmas ir saistītas ar visām iepriekšminētām pieejām.

Ilgspējīgas izglītības aspekti

Visbiežāk nākotnes izglītības perspektīva tiek saistīta ar ilgtspējīgu attīstību un izglītību ilgtspējīgai attīstībai. Viens no jautājumiem ir ANO desmitgades „Izglītība ilgtspējīgai attīstībai” (2005-2014) mērķu un uzdevumu īstenošana Latvijas izglītībā. Latvijas plānošanas un attīstības dokumentos noteiktais valsts ilgtermiņa mērķis ir virzība uz zināšanām balstītu un ilgtspējīgu attīstību

nodrošinošu sabiedrību. Šāds mērķis pieprasa vienlaicīgas izmaiņas un ilgtspējīgas attīstības iekļaušanu gan izglītības sistēmu regulējošajos dokumentos, gan mācību procesā un saturā, gan pieejās un mācību metodēs.

Ilgtspējīgas attīstības jēdziens pirmo reizi definēts ANO Pasaules Vides un attīstības komisijas ziņojumā "Mūsu kopējā nākotne" (saukts arī par Bruntlandes komisijas ziņojumu 1987) un starptautiski plaši tiek lietots kopš 1992.gada ANO konferences Riodežaneiro "Vide un attīstība". Ilgtspējīga attīstība tiek skaidrota kā attīstība, kas nodrošina šodienas vajadzību apmierināšanu, neradot draudus nākamo paaudžu vajadzību apmierināšanai. (Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija 2006)

Saskaņā ar pašreizējo izpratni, šī definīcija ietver cilvēku darbības vides, sociālos un ekonomiskos aspektus globālā kontekstā. Ekoloģiskie aspekti ietver, piemēram, primāro un citu resursu efektīvu izmantošanu, piesārņojumu, atkritumus un to pārstrādi. Sociālie aspekti ir saistīti, ar darbinieku labklājību, veselību un drošību, ieguldījumu sabiedrībā kopumā, korporatīvo sociālo atbildību un uzņēmumu ilgtermiņa dzīvotspēju. Ekonomiskie aspekti ir rentabilitāte, efektivitāte, ieinteresēto pušu pievienotā vērtība un ienākums no ieguldījumiem. Tas nozīmē, ka stingras vides aizsardzības prasības un augsti ekonomiskie rādītāji nav pretrunā, ka ekonomiskā augšupeja nedrīkst degradēt vidi un vienlaikus tiek nodrošināta augsta dzīves kvalitāte.

L. Liepiņa (2008) uzsver, ka izglītība ilgtspējīgai attīstībai tās plašākā izpratnē ietver pamatzglītības kvalitātes uzlabošanu, izglītības pārorientēšanu uz ilgtspējību, pilsoniskās apziņas veicināšanu un izglītošanas visās sabiedrības grupās un slāņos sekmēšanu. Visbiežāk izglītība tiek raksturota kā lielākā cerība ilgtspējīgas nākotnes veidošanā. R. Grabovska (2006) ilgtspējīgu izglītību definē kā „mūžizglītību”, kas sekmē prasmju attīstību un zināšanu ieguvī, kā risināt problēmas, pieņemt kompetentus lēmumus, nodrošinot tiešu pieredzi par ilgtspējības procesiem". Izglītību ilgtspējīgai attīstībai raksturo demokrātija, vienlīdzība, sociālais taisnīgums un komplementaritāte, daudzveidība un daudzdimensionalitāte, pieredzes izmantošana un tālāka nodošana no paaudzes paaudzē. Tā sekmē kritiskās domāšanas attīstību, attieksmes veidošanos un aktīvu līdzdalību lēmumu pieņemšanā.

Tātad nākotnes izglītība ir arī ilgtspējīga izglītība, jo ilgtspējīga izglītība paredz domāšanu par nākotni, tās saglabāšanu, kas ir atspoguļots terminu skaidrojošajā vārdnīcā (Beļickis, Blūma 2000), kur izglītību ilgtspējīgai attīstībai definē kā izglītību, kura sekmē katra indivīda iespējas apgūt zināšanas, vērtības un prasmes, kas nepieciešamas līdzdalībai lēmumu pieņemšanā par individuālām vai kolektīvām darbībām vietējā un pasaules līmenī, lai uzlabotu dzīves kvalitāti patlaban, neradot draudus nākamo paaudžu vajadzībām. Ilgtspējīga attīstība apvieno visus trīs laikus. Mācāmies no

pagātnes, lai mācītos no pieredzes, no tagadnes, jo dzīvojam sabiedrībā un domājam par nākotni, lai pilnveidotu jau iegūto informāciju, lai resursi paliek arī nākamajām paaudzēm.

L. Liepiņa (2008) uzskata, ka pedagogijai ir svarīga loma, nodrošinot iespēju skolotājiem un skolēniem veidot sabiedrību, kas veicina ilgtspējīgu attīstību, tieši pamatskolas posmā, kad skolēniem notiek aktīvs mācīšanās laiks, viņiem veidojas priekšstats par notiekošām lietām, kad skolēni apgūst iemaņas, kas nepieciešamas dzīvei pieaugušo sabiedrībā. Izglītība ilgtspējīgai attīstībai tiek integrēta dažādu mācību priekšmetu obligātajā mācību saturā, kurā skolēni apgūst aktīvā darbībā, bet skolotāji darbojas kā konsultanti. Kā arī pamatskolas vecumposmā skolotājs ir paraugs, kuru skolēni atdarina, tādējādi skolotājs ievērojot ilgtspējības principus radīs piemēru skolēniem, un viņi atdarinās, ieteiks arī savai ģimenei kā, piemēram, šķirot atkritumus, taupīt ūdeni u.c.

Rezultāti un diskusija

Pētījuma mērķa sasniegšanai, kas ir izpētīt Latvijas izglītības jomā strādājošo ekspertu viedokli un pieredzi par izglītības pieeju nozīmīgumu nākotnes izglītības perspektīvai un par nākotnes izglītības perspektīvu mācību procesā pamatskolā tika veikta pedagogu ekspertu intervēšana.

Tika veiktas 3 daļēji strukturētas intervijas ar pedagogiem ekspertiem, lai noskaidrotu viņu viedokli par nākotnes izglītības perspektīvu, devumu skolotājiem, skolēniem, izglītības pieeju nozīmīgumu, to īstenošanu pedagoģiskajā darbībā un ekspertu novēlējumi pedagogiem. Interviju dalībnieki ir Daugavpils Universitātes pasniedzēji, kuri tika izvēlēti, jo viņi māca topošos pedagogus un viņiem ir bijusi pieredze strādāt skolā un viņi savā pedagoģiskajā praksē pielieto ilgtspējīgas attīstības principus. Daļēji strukturētā intervija sastāvēja no 6 jautājumiem par pārmaiņu nepieciešamību, nākotnes izglītības perspektīvu, par nākotnes izglītības nozīmīgumu skolēniem un skolotājiem, par pieeju svarīgumu un īstenošanu mācību procesā un novēlējumi skolotājiem. Konfidencialitātes nolūkos vārdi ir mainīti. Pētījums tika veikts no oktobra 2012.g. līdz februārim 2013.g.

Materiāla analīze

Analizējot pedagogu ekspertu atbildes par nākotnes izglītības perspektīvu, pārmaiņām interviju dalībnieki uzskatīja, ka nākotnē arvien vairāk skolotājam būs noteicoša loma skolēnu dzīvē, skolotājs būs kā pārmaiņu veicinātājs, entuziasts, ka pārmaiņas tā ir normāla parādība, jo mūsdienās pārmaiņas notiek nepārtraukti, ko nosaka mainīga likumdošana un skolotājs ir spiests mainīties, pārmaiņas ir kā haoss, kur ir cerība, ka no haosa kaut kas veidojas likumsakarīgs, ilgtspējīgs. Svarīgi neaizmirst, par to, ka ne visas jaunas idejas pieņem bērni un vecāki. Pārmaiņas kā tādas ir nepieciešamas, tikai tā kā tās nāk no ministrijas, tad nav līdz galam izskaidrotas un cilvēki bieži vien tās nepieņem.

Uz jautājumu par nākotnes izglītības devumu skolotājiem un skolēniem interviju dalībnieki minēja, ka mācot citus, skolotājiem nāktos izvērtēt savus uzskatus, dzīvesveidu un vērtību sistēmu, izveidotos mierīgs skatījums uz notiekošajām lietām, kā arī spēja mainīties, būt zinošākiem. Skolēni uzņemtus lielāku atbildību, viņi aizdomātos par nākamajām paaudzēm, reāli kaut ko darītu lietas labā, piemēram, mainītu savu dzīvesveidu, mazliet savādāk paskatītos uz notiekošām lietām kā arī skolēni attīstītu prasmes plānot savu nākotni.

Visi interviju dalībnieki ir uzsvēruši izglītības pieeju nozīmīgumu mācību procesā, neizceļot kādu vienu konkrēti. Ieviešanas process, viņuprāt, būtu integrēts, tātad pieejās ietvertos jautājumus varētu izskatīt visos mācību priekšmetos integrēti, savstarpēji saistīti.

Par pieeju īstenošanu pedagoģiskajā darbībā interviju dalībnieki minēja, ka viņi veido modeļus no otrreizēji izmantojamām mantiņām korķīšiem u.c. ko var pēc tam izmantot matemātikā, principi parādās dažādos projektos un pētījumos.

Turpmāk nedaudz ieskatīsimies interviju dalībnieku pedagoģiskajā pieredzē, kā viņi īsteno pieejās paustās idejas:

„...runā par stratēģijām, principiem iekļaujošas skolas un sabiedrības izveidē” (Anna)

„...praktiski darbojoties, pārstrādājot materiālu savā veidā dodot otro dzīvi pudeļu korķiem, sulu pakām...veidojot materiālu, kuru var pielietot darbā, piemēram, veidojot skaitāmu materiālu matemātikā...” (Liene)

„... piedaloties projektos, pētījumos” (Kristīne)

Intervijas beigās intervijas dalībnieki izteica pozitīvus, iedrošinošus un uzmundrinošus novēlējumus pedagogiem:

„Nebūt vienaldzīgiem pret to, kas notiks rīt, pret rītdienu.” (Anna)

„Katram skolotājam ir savs mācīšanas modelis un novēlu viņam spēju saskatīt kā tās jaunās lietas iederas viņa mācīšanas modelī...kaut ko ieliekam iekšā, pārbaudām, neiederējās nelietojam mainām, iederas...bērniem tas nes labumu, tad izmantojam. Meistari no debesīm nekrīt... Tad viss būs kārtībā.” (Liene)

„Jebkurā gadījumā nebaidīties un pamēģināt..., bet arī dalīties tajā ar citiem.” (Kristīne)

Apkopojot intervijas datus, varēja secināt, ka intervijas dalībnieki uzsvēra, ka izglītības pieejas dotu nozīmīgumu gan skolotājiem, gan skolēniem, kuras tiktu iekļautas visos mācību priekšmetos, integrēti, veidojot veselumu.

Secinājumi

Dzīvojot pārmaiņu laikā un redzot savas rīcības un dzīvesveida sekas, resursu izsīkumu, piesārņojumu, izglītība nevar stāvēt malā, bet ir jārīkojas. Pamatskolas mācību saturs būtu jāorientē uz

ilgtspējīgu attīstību ar nākotnes perspektīvu uz notiekošajām lietām, jo mācītais pamatskolā veido balstu ilgtspējības principu ieviešanai savā dzīvē.

Domājot par nākotnes izglītības perspektīvu, mācību procesā pamatskolā ir nepieciešams ieintegrēt globalizācijas ietekmē izveidojušās pieejas, kas ļautu skolēniem savādāk paskatīties uz mācību vielu. Svarīgi neaizmirst, ka globalizācijas laikmets laikam ejot mainās un tāpat arī pieejas mainās, pilnveidojas, pielāgojas mainīgajiem apstākļiem, tāpēc svarīgi pamatskolas skolotājam kritiski izvērtēt visas pieejas un atbilstoši stundas tematikai ieintegrēt mācību stundā, lai parādītu skolēniem plašāku skatījumu uz notiekošām lietām.

Tā kā skolēniem vajadzētu mācēt risināt problēmas, pēc mācību standarta prasībām, tad nākotnes izglītība caur kontekstiem sekmēs problēmrisināšanas prasmju pilnveidi. Izglītība nākotnei ļaus iegūt praktiskas zināšanas, kas nepieciešamas, lai dzīvotu atbildīgi pat šajos sarežģītajos apstākļos, kad visi procesi un cilvēki pasaulē kļūst arvien ciešāk savstarpēji saistīti.

Nākotnes izglītība pavērtu skolēniem plašāku skatījumu uz notiekošām lietām. Nākotne sākas šodien, tāpēc ir jādomā skolotājiem par pārmaiņu veicināšanu, par to, ka pasaulei mainoties, arī skolotājiem jāmainās, lai izskaidrotu ilgtspējīgu nākotni, kas ir svarīga mācot skolēnus šobrīd aizdomāties kā mēs ar savu rīcību ietekmējam nākotni un kā to var mainīt.

Bibliogrāfija

- Beļickis I., Blūma D., u.c. 2000 *Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Consumer classroom (2012-2013) *Kas ir patērētāju izglītība?* [skatīts 27.03.2013]. Pieejams: <http://www.consumerclassroom.eu/lv/kas-ir-pat%C4%93r%C4%93t%C4%81ju-izgl%C4%ABt%C4%ABba.html>
- Grabovska R. 2006. *Ilgtspējības principa īstenošana skolotāju izglītībā : Promocijas darbs*. D.:DU
- Hicks D. 2007 *Education for sustainability: how should we deal with climate change?* [skatīts 27.03.2013]. Pieejams: <http://www.teaching4abetterworld.co.uk/downloads.html>
- It takes all kinds b.g. *Cilvēktiesību izglītība*. [skatīts 27.03.2013]. Pieejams: <http://teachers.ittakesallkinds.eu/lv/education>
- Izglītības attīstības centrs 2011. *Mācību metodiskais materiāls. Starpkultūru izglītība*. [skatīts 27.03.2013]. Pieejams: <http://www.iac.edu.lv/assets/Uploads/Materiali/IACGramataL.pdf>
- Liepiņa L. 2008. *Izglītība pārmaiņām. Ilgtspējīgas attīstības mācīšanas un mācīšanās rokasgrāmata*. R.:Vides Vēstis.
- Rompczyk, E. 2007. *Gribam ilgtspējīgu attīstību*. R.:Friedrich-Ebert-Stiftung
- Rubene, Z. 2008. *Ievads mediju pedagoģijā*. Rīga: RaKa.
- Saleniece I. 2010. *Maini skatu uz mainīgo pasauli*. [skatīts 27.03.2013]. Pieejams: http://www.skolaskasateliti.lv/files/maini_skatu_uz_mainigo_pasauli.pdf
- Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija. 2006. *Ilgtspējīga attīstība*. [skatīts 27.03.2013]. Pieejams: http://www.varam.gov.lv/lat/darbibas_veidi/ilgtspejiga_attistiba

VĒRTĪBORIENTĒTAS VIDES PRINCIPI TAUTSKOLA

Ojārs Rode

Biedrība Tautskolas 99 baltie zirgi, Skolas ielā 2, Drustu pagasts, Raunas novads, LV4132
ojarsrode@gmail.com

Abstract

Values oriented Environment principles in folk high school

The paper describes the study of dealing with the problem of the life quality of school learners in a particular general education school in Latvia. It provides the analysis of literary sources, home pages of holistic schools and, using the methods of action research, values oriented environment principles set by folk high school educators. The study elaborates 11 principles that correspond to the definition of values oriented environment of folk high school and general human values: those of *freedom, cooperation, kindness, you reap as you have sown, truth, purity, courage to face oneself, love, self, trust, and serving.*

The study proves the correspondence of the principles set by folk high school educators with a holistic understanding of sustainable education, their personal and general significance as well as the potential readiness of the educators to build a values oriented environment of folk high school in line with them.

Atslēgvārdi: vērtīborientēta vide, vērtīborientētas vides principi, dzīves kvalitāte, ilgtspējīga izglītība, holistiska skola

Tautskola ir vispārīzglītojoša skola, kas dibināta, lai modelētu holistisku skolu ilgtspējīgas izglītības kontekstā. Pētījums saistīts gan ar konkrētu mērķu realizāciju tautskolā, gan ar vispārēju skolēnu dzīves kvalitātes problēmu skolās Latvijā un ārpus tās.

Engels u.c. (2004: 128) dzīves kvalitāti skolā raksturo sekojoši: *Tā ir saprotama, kā pozitīva emocionālā dzīve, kas ir harmonija starp, summā ietvertiem, īpašiem vides faktoriem no vienas puses un personīgajām vajadzībām un skolēnu cerībām no otras puses.* Pētījumi Latvijā (Daniela u.c. 2008) liecina, ka nepastāv harmonija starp vides faktoriem un skolēna personīgajām cerībām skolā. Tas atklājas fiziskās vides nesakārtotībā, sociāla rakstura problēmās. Rezultātā vērojama zema skolēnu labsajūta, kas izraisa neadekvātu, agresīvu uzvedību vai izvairīšanos no kontaktiem, nespēju koncentrēties mācībām. Pētot skolas vidi Somijā un Igaunijā, Kurme un Karlsona (2010) konstatē, ka skolēnu dzīves kvalitāte ir atkarīga no mācību darba organizācijas, no sociālo attiecību gaisotnes un no skolēnu mācīšanās jēgas apziņas. Skolēnu labklājība skolā nozīmē, ne tikai rūpes par viņu garīgo, emocionālo, sociālo veselību, bet tā ietver arī nepieciešamību nodrošināt bērniem laimes izjūtu, panākuma sajūtas un savstarpēju rūpestību (Sohmane 2007). No holistiskā viedokļa, augsta dzīves kvalitāte skolā nozīmē izglītošanu veselumā (Roger, Vaughan 1980), kas var notikt, Millera (1999) vārdiem sakot: radošā, transformējošā, sevi pārspējošā, brīvā vidē, kurā realizējas jēgpilna mācīšanās, kurā rodama labestība, līdzjūtība, mīlestība. Šobrīd eksistējošās holistiskās skolas darbojas, ievērojot vairākus principus. Piemēram, *patības* principu (Acorn 2013) - skolu vides tiek veidotas tā, lai varētu attīstīties bērnu iedzimtās īpašības. *Patības* princips tiek saistīts ar *dabīguma* principu, *t.i.*, dzimumu, tautību un vecumu integritāti (Circle 2013), kā arī norišu ritmiskuma ievērošanu. Holistiskās skolas veido vides brīvai attīstībai, nekoncentrējot uzmanību uz vispārējo izglītību, bet interesēm. Tās, realizē *brīvības* principu, izslēdzot bezdarbību, ļaujot

skolēniem brīvi izvēlēties ikdienas nodarbības. Savukārt *integritātes* princips tiek realizēts vienlaicīgi attīstot bērnam fiziskos, garīgos, mentālos un psiholoģiskos aspektus (Clonlara 2013), tā palīdzot katram skolēnam virzīties uz jēgpilnu dzīvi savu mērķu realizācijā.

Skolēnu dzīves kvalitātes uzlabošanai skolā jāveido īpašas programmas (Clarke, Barry 2010), taču, to darot, jāievēro dažādu zemju vērtību sadalījums, tradīcijas, iespējas, aktualitātes. Tautskola ir uzsākusi šādas īpašas programmas izveidi, nedefinējot vērtīborientēto vidi tautskolā, ar to saprotot daudzkomponentu sistēmu, kurai, atbilstoši *ilgtspējīgas izglītības* principiem un *vispārcilvēciskām vērtībām*, visi tās dalībnieki jūtas *piederīgi* un savstarpēji sadarbojoties, veido nosacījumus *pašrealizācijai*. Tautskolas vērtīborientēta vide ir tās kultūras raksturotāja un katrs tajā iesaistītais ir šīs kultūras konstruētājs, veidojot attiecības starp cilvēkiem un attieksmes pret dabu, materiālām un garīgām vērtībām. Atbilstoši šādai vides izpratnei tautskolas pedagogi tika iesaistīti pētījumā, lai kopīgi atrastu tai atbilstošus principus.

Pētījumu veikšanai izvēlēta kvalitatīva pētīšanas metode. Par piemērotāko, savas daudzfunkcionalitātes dēļ, tika atzīts darbības pētījums. Tas ir savdabīgs pašizziņas veids (Pithouse u.c. 2009), kas ietver reflektējošu kritiku, sevis pārveidošanu, pilnveidošanu (Moloney 2009). Mūsu gadījumā, darbības pētījums palīdz ne tikai saskaņoties kopīgai līdzsvarotai darbībai kopienā, bet arī veidot piederības apziņu tai. Darbības pētījums (Cook 2009) ļauj tā dalībniekiem savu profesionālo viedokli ieraudzīt jaunā skatījumā vai konstruēt jaunu (Goodnough 2010). Tautskolas pedagogi ir konkrētas personības ar pedagoģiskā darba un dzīves pieredzi, uz kuras balstoties var tikt mērķtiecīgi veidota jauna tautskolas dzīvesdarbības vide. Darbības pētījums reizē ir sadarbības un līdzdarbības skola, zināšanu, priekšstatu un pieredzes apmaiņas, sociālās sadarbības iespēju skola, kas veicina godīgumu, taisnīgumu sociālās situācijās. Darbības pētījumam raksturīga spirālveidīga attīstība, t.i., katra atsevišķa pētījuma tēma (princips) var tikt spirālveidīgi attīstīta. Lai to veiktu, pētījuma ietvaros, tika organizēti interaktīvi semināri tautskolas pedagoģiskajam personālam. Tie tika organizēti tā, lai visi tās dalībnieki atrastos vienādās telpiskās un psiholoģiskās situācijās - neviens nebūtu ne priekšā, ne aizmugurē, visiem būtu iespējams acu kontakts ar jebkuru semināra dalībnieku, t.i., dalībnieki tika izkārtoti aplī. Kreiz semināra dalībnieki vienojās par darbības secību un noteikumiem. Katram runātājam tika dota viena minūte sava viedokļa izteikšanai. Runātāju nedrīkstēja pārtraukt. Diskusijā nedrīkstēja apstrīdēt kāda viedokli, domas, bija jāizsaka tikai savs viedoklis. Pēc viedokļa izteikšanas runātājam bija jānodod runas „stafete” nākamajam. Ja kādam nebija, ko teikt, viņš rindu varēja izlaist, padodot sarunas stafeti tālāk pa apli un, tai pašai tēmai attīstoties, varēja izteikties nākošajā vai pat aiznākošajā lokā atkal un atkal. Diskusija par apspriešanai izvirzīto tēmu turpinājās, līdz visi bija izteikušies.

Pētījumā piedalījās 33 pedagogi. Semināri tika audiāli dokumentēti. Šie dokumenti arī bija galvenais pētījuma datu iegūšanas avots. Kopīgais audioierakstu garums 4 stundas 53 minūtes. Ierakstu transkripta (26 lpp.) kvalitatīvā kontentanalīze atklāja pedagogu izvirzītos principus, to skaidrojumus.

Pirmais diskusijas dalībnieks nodeva apspriešanai *brīvības* principu, par kuru secīgi, otru neapstrīdot, izteicās visi. Piemēram, pedagogs Q *brīvības* principu skaidroja sekojoši: „...*man personīgā brīvība sākās tajā vietā, kur sākās otra cilvēka personīgā brīvība;*” Z – „*brīvība - iekšējs klusums, iekšēja saskaņa ar sevi*”. Pedagogi *brīvību* saprot, kā savu attieksmi pret vidi un, otrādi, vides pret sevi. Pedagogs A saka, ka *brīvība* nozīmē neatkarīgu izvēli, viedokli, bet tā nav identificējama ar visatļautību. L skaidro, ka *brīvībā* nav baiļu, jo bailes rodas no pieķeršanās, kas rada atkarību, D - *brīvība* ir pašpietiekamība. *Brīvību* kā procesu saskata trīs pedagogi. Piemēram, N *brīvību* redz kā kaut kā realizāciju, kā rezultātā tiek nodrošināta saskaņa ar vidi.

Otrs princips, kuru izvirzīja viens no diskusijas dalībniekiem, sākotnēji skanēja tā: *nedari otram to, ko negrib, lai dara tev*. Šī principa nepieciešamība tiek apstiprināta ar vērojumu: skolotāji ne reti prasa no skolēna to, ko paši nepilda. Diskusijas gaitā princips iegūst citu nosaukumu - *ko sēsi to pļausi*. Pedagogi konstatē, ka princips skar pašus, piemēram: W – „*jāpiedomā, ko mēs paši darām*”; V uzsver: „*mēs nevaram prasīt no citiem to, ko paši nedarām*”. Būtiski ir darīt to, kas vislabāk padodas: C – „*ir jābūt labam pedagogam, labam sava darba darītājam*”.

Nākamais - *iekšējās tīrības* princips. Diskusijas laikā tas pārtop par *tīrības* principu. Vairums tautskolas pedagogi *tīrības* principu saista ar kaut ko garīgu cilvēkā, piemēram, H – „*Balta nāca tautu meita, kā ar sniegu apsnigusī, nav ar sniegu apsnigusī, nāk ar savu tikumiņu*”. Lai rūpētos par savu domu, jūtu un darbu tīrību ir nepieciešama paškontrolē (A), kas vērsta gan uz mājas vidi (G), gan dabas vidi, sabiedrisko un darba vidi. Pedagogs U paškontroli ir nosaucis par *iekšējo vērotāju* jeb *iekšēju sakārtotību, iekšēju skaistumu* (H). Četri pedagogi *tīrības* principu saista arī ar fizisko vidi.

Kā nākamo apsprieda *drosme ieskatīties sev acīs* principu. To pamatoja ar ikdienas novērojumiem, ka cilvēki patiesībā sevi nepazīst. *Ieskatīties sev acīs*, atzīst pedagogi, nozīmē pieņemt sevi tādu kāds esmu. Ieskatoties pašā acīs, cilvēks top par sevis ārēju vērtētāju. M to nosauc par sirdsapziņu. Problēmas parasti meklējamas pašā cilvēkā, nevis ārpusē: A – „*nekritizēt citus, bet vērs skatu uz sevi*”. Vairums pedagogu šajā principā redz iespēju izvērtēt savas domas, darbus: I – „*ieskatīšanās acīs ir kaut kas aktīvs, arī izvērtēšana*”. Turpmākai rīcībai vajadzīga drosme: F – „*es varbūt esmu atradusi to drosmi, lai ar sevi satiktos*”. Kad lēmums pieņemts, ir jārikojas: X – „*vērtē un dari!*”.

Nākamais - *mīlestības* princips, kuram pedagogi apcer izpausmes, cenšoties atbildēt uz jautājumu: kas ir mīlestība? - B – „*man liekās, ka enerģija, kas visu laiku ir*”; E – „*Mīlestība ir*

gaisma”. Mīlestība ir svarīgs nosacījums pareizai rīcībai (K), panākumiem, pašattīstībai: V – „*tā visa ir pašattīstība*”. Tai nav telpiskās dimensija: N – „*Mīlestību nevar paturēt sevī, tā jādod tālāk*”, tā ir bez robežām, nepārtraukti plūstoša: P – „*tā ir plūsma.. nevis šeit un tagad*” un tai ir daudz nokrāsu: W – „*mīlestība pret zemi, mīlestība pret vecākiem*”.

Kā nākamo pedagogi izvirzīja *uzticēšanās* principu. Uzticēšanās tiek atzīta kā dabīga, cilvēkam raksturīga īpašība: A – „*es pieļauju, ka visi cilvēki ir personības, ka cilvēkiem raksturīgs labums*”, V – „*man uzticēšanās saistās ar ticību augstākiem spēkiem*”. Uzticēšanās nepieciešama gan sev (V), gan bērniem (P), gan kolēģiem, jo tā nodrošina harmoniskas attiecības, H – „*tāpēc uzticēšanās atkal sasauca ar mīlestību*”; W – „*Ar prātu un prātuļošanu tam visam ir maz sakara*”; V – „*man uzticēšanās saistās ar ticību*”. Pedagogi, runājot par uzticēšanos, ne reti pieskārs tiesībām kļūdīties (D), nepieciešamībai riskēt (G), izmēģinot ko jaunu.

Nākamais - *sadarbības* princips. Tas tika pamatots ar nepieciešamību veidot jaunas attiecības starp skolotājiem un skolēniem, kolēģiem, ar vecākiem, sabiedrību. *Sadarbības* principu tautskolas pedagogi atklāj kā vispār nozīmīgu: A – „*Savstarpēja atkarība ir Visuma matērijai piemītoša īpašība*”; D – „*sadarbība jāiznes no cilvēku savstarpējās attiecību sfēras uz ekovidi*”; E – „*ir ļoti svarīgi, ka bērns ir sabiedrotais skolotājam, visi ir kā komanda*”. Pedagogi vienlaicīgi domā arī par metodi: K – „*tautas folkloras izmantošana ir svarīga kā paaudžu savstarpējā saistītāja*”.

Kā nākamo izvirzīja un apsprieda *labestības* principu. Izvirzītājs to pamatoja ar nepieciešamību veidot labestīgas, draudzīgas attiecības, jo ne reti ārpus skolas bērniem trūkst maiguma: G – „*mīļa labvēlīga attieksme – tas ir tas, ko mēs varam darīt. Jābūt dvēseles dziedinātājiem*”. *Labestība* ir īpašība, kas attīstāma vispirms sevī. *Labestība* nozīmē, ka mēs izvēlamies darīt labo neatkarīgi no tā, ar ko kontaktējam, neatkarīgi no vietas un laika: E – „*mēs iedzīvinām savstarpējo palīdzēšanu, ne tikai savā starpā*”. Tas ir skolotāju atbildības jautājums, spriež pedagogi, piem., H – „*vai mēs spēsim nodrošināt vidi pietiekami labestīgu, lai bērns neaizvērtos un ieņemtu to vietīņu, kas atbilst viņa būtībai*”.

Kā nākamo apsprieda *pašizziņas* principu. Diskusijā tas vairākkārt mainīja nosaukumu: *individualitātes* princips: I, F – „*Bērni mācās individuāli katrs savā tempā*”; *cilvēka būtības* princips, *pašrealizācijas* princips: J – „*ejam uz savu, nevis kāda cita mērķi*”. Pedagogi vienojās par *patības* principa nosaukumu, saprotot ar to gan pašizpēti, gan pašvērtēšanu, gan individualitāti, gan pašrealizāciju: pedagogs G – „*būt pašam, nebaidoties no sava viedokļa izteikšanas, meklēt savu radošās gaitas ceļu*”.

Nākamo - *patiesības* principu, pamatoja kā nepieciešamu *sadarbībai*. *Patiesības* princips saistāms patiesām jūtām, patiesu, godīgu, neliekuļotu attieksmi: A – „*mēs pasakām, mēs nemelojam ne sev, ne citiem*”; D – „*Patiesības teikšana ir godīguma izpausme*”. Pedagogi šo principu uztver ne

tikai kā svarīgu, bet arī kā sarežģītu, piem., I – „Jēdziens „patiesība” ir vissarežģītākais un komplikētākais, jo cilvēka uztvere, pasaules redzējums, zināšanu apjoms ir ļoti atšķirīgs”. Patiesība meklējama aktīvā darbībā, tā nav iemācāma, bet atklājama (J) „brīvā dabā un reālā dzīvē”.

Kā pēdējo izvirzīja - *kalpošanas* principu. To pamatoja kā nepieciešamu jau izvirzīto principu realizēšanai. Ļoti īsi to noraksturo pedagogs H – kalpošanas principa realizācija nozīmē „*kalpot patiesu zināšanu apguvei, pasaules izpratnei ar tās pretmetiem; uzņemties izvēles brīvības nastu; saglabāt neatkarīgu savu domu. Kalpošana – tā ir tautas gara mantojuma saglabāšana un vairošana*”. Kalpošana tiek atzīta par cilvēkam raksturīgu pazīmi: C – „*Kalpošana - cilvēka patiesā būtība*”; E – „*dievišķuma pazīme cilvēkā*”. Kalpot nozīmē veikt kaut ko patiesi labu (H) neprasot atlīdzību (D), jo tā ir cilvēka *dzīves jēga* (G).

Pētījums apliecina pedagogu izvirzīto tautskolas vērtīborientētas vides principu atbilstību zinātnieku un filozofu atziņām. *Brīvība* ir nepieciešama kā skolniekam (Амонашвили 2003) tā skolotājam. Brīvam cilvēkam (Students 1998) griba nav ārēju apstākļu, bet viņa paša apziņas noteikta. *Griba, brīvība un dzīves jēga* ir veselums (Tolstojs 1964).

Pedagogi, apcerot principu, *ko sēsi, to pļausi*, apzinās cēloņu un sekū sakarības.

Cilvēka pacelšanās uz jaunu pakāpienu nevar notikt, tam netiecoties pēc *mīlestības* (Гердер 1977). *Mīlestības* pamatelementi ir rūpes un atbildība, kuri arī prasa cilvēka aktivitāti – darbu to labā, kurus cilvēks mīl jeb *kalpošanu* (Bala 2006).

Uzticēšanās nozīmē, ka mēs ticam kaut kam labam cilvēkā (Monteņs 1981). Neuzticēšanās rada izolētību (Omārova 1996), kas nav savietojama ar vienotību kopīgam darbam, kopīgiem mērķiem. Bez uzticēšanās nevar būt *sadarbība* ne starp kolēģiem, ne ar skolēniem. *Sadarbībai* ir raksturīga savstarpēja refleksija, ko dod tiešā atgriezeniskā saite starp skolnieku un skolotāju (Rutka 2009).

Izglītības uzdevums ir atgriezt *labestību* cilvēkos (Komenskis 2011). Tieši pedagogi ar savu *labestību* ir spējīgi būt skolēnu garīgās dzīves un personīgās izaugsmes organizētāji. Labvēlīgums parāda, cik cilvēks ir maigs un vērsts uz *sadarbību*, tas izpaužas laipnībā (Mauriņa, 1990).

Patība nav identitāte, tā vispirms ir mācēšana atrast sevi un būt pašam (Fuko 2011). Izglītībai ir jābūt tādai, kas veido indivīdu, kurš ir gatavs paust savu *patību* (Dauge 1926). *Patības* meklēšanas process ir intīms. Tajā skolnieks kļūst pats sev par skolotāju (Komenskis 2011).

Pedagogs audzinot cilvēku, nedrīkst aizmirst *patiesīgumu* un taisnīgumu (Students 1998). *Patiesība* nav meklējama ārpus cilvēka (Tolle 2007) – tā ir neatdalāma no cilvēka un saistīta ar tā *patību*. Patiesa *kalpošana* ir tad, kad darbs tiek saskaņots ar augstāko ideju, kas ir panākams modinot audzēknī *mīlestību* uz *patiesību* un uz taisnību (Dauge 1926). *Kalpojot* negaidām apkārtējo novērtējumu, te pamudinājums ko paveikt, nav ārējas dabas nosacīts, bet rodams cilvēka sirdī, viņa *labestībā: priekā gavilēt, būt laimīgam* (Mauriņa 1990). Kalpošana nozīmē veikt darbu saskaņā ar

savām spējām, saskaņā ar savas dzīves misiju un tad cilvēkam arī būs „*sava vieta un nozīme pasaules visumā*” (Students, 1998: 191). Pedagoģa *kalpošana* sākas ar brīdi, kad tas modri ieklausās bērņā, ir klātesošs bērņa *patībā*. *Kalpošana* sakņojas Esībā un realizējas caur katra *patību*. Šādā izpratnē *kalpošana* uzskatāma par cilvēka *dzīves jēgu*. Pedagoģa *dzīves jēga* ir palīdzēt skolēnam atrast *dzīves jēgu* (Tolle 2007).

Kopsavilkums

Pedagoģi izvirzīja 11 tautskolas vērtīborientētas vides principus: *brīvības, sadarbības, labestības, ko sēsi to pļausi, patiesības, tīrības, drosme ieskatīties sev acīs, mīlestības, patības, uzticēšanās un kalpošanas*. Pētījums apliecina izvirzīto principu atbilstību vispārcilvēciskām vērtībām (Bala 2006) un tautskolas vērtīborientētas vides definīcijai. Principu satura analīze atklāja atsevišķu principu savstarpēju līdzību skaidrojumos, taču, tā kā katrs izvirzītais princips prezentējas kā personīgi un kolektīvi nozīmīgs, tie tika atstāti nemainīgi. Pedagoģu līdzdalība tautskolas *vērtīborientētas dzīvesdarbības vides* principu projektēšanas pētījumā, ļāva pedagoģiem veidot piederību tautskolai. Tie spēja vispusīgi raksturot pašu izvirzītos principus, uzrādot potenciālu gatavību veidot vidi atbilstoši tiem. Izvirzītie principi atbilst ilgtspējīgas izglītības holistiskai izpratnei. Piemēram, *sadarbības* princips tiek skaidrots kā kosmisks likums, kas iziet ārpus laika dimensijām. Te tiek attīstīta Gebsera (Neville 1999) ideja no *visa, kas ir līdz visa, kas ir, ir bijis un būs*. Praktiski tas nozīmē starppaaudžu *sadarbības* atzīšanu. Arī *kalpošanas* princips atklājās filozofiski dziļā iezīmē - bezpersoniskumā: pedagoģs H saka, ka šis princips nozīmē „*kalpot zināšanu apguvei, pasaules izpratnei, uzņemties brīvības nastu*”. Tas nozīmē to, ka darot, nav jādomā par to, ko saņemšu pretī, bet, ka *kalpošana* ir vispārcilvēcisks process, kuras mērķis ir vispārējs labums.

Principu projektēšanas gaitā, apstiprinājās darbības pētījuma piemērotība vērtīborientētas vides projektēšanā. Personīgi un savstarpēji reflektējoties pētījuma lokveida kustībā, pedagoģi atklāja sev un citiem arvien jaunus izvirzīto principu satura aspektus, kas noveda pat pie sākotnēji izvirzīto principu nosaukumu maiņas. Pedagoģu projektēto principu nozīmīgums apstiprinās teorētiskos avotos un jau eksistējošu holistisko skolu dzīvesdarbības vidēs.

Augstas dzīves kvalitātes nodrošināšana skolā nenozīmē tikai komforta un laimes sajūtu skolas kopienas locekļiem - tā attīsta domāšanu veselumā (Бозинюк 2010), palīdz atrast katram savu vietu dzīvē, nodrošinot *pašrealizācijas* iespējas.

Bibliogrāfija

- Acorn 2013. Acorn School. <http://theacornschool.com> [01.02.2013].
Arto Ahonen, Kyosti Kurtakko & Eiri Sohlman. Rovaniemi: Lapland University Press, pp.17-24.
Bala C. 2006. *EDUCATION IN HUMAN VALUES (EHV): AN EXPERIENCE*.
<http://www.geocities.com> [09.10.2009].
Circle 2013. Circle School. <http://circleschool.org> [27.01.2013].

- Clarke A.M., Barry M. 2010. An evaluation of the *Zippy's Friends* emotional wellbeing programme for primary schools in Ireland. <http://www.nuigalway.ie> [01.02.2013].
- Cook T. 2009. The purpose of mess in action research: building rigour through a. *Educational Action Research*, 17:2, 277-291.
- Clonlara 2013. Clonlara School. <http://www.clonlara.org> [27.01.2013].
- Daniela L., Surikova S., Fernāte A., Priedīte V., Oganisjana K., Andersone R. 2008. Jaunās paaudzes mācīšanās: Kas kavē pusaudžu mācīšanās panākumus skolā? *ATEE Spring University 2008. Teacher of the 21st Century: Quality Education for Quality Teaching*. (May 2-3, 2008). Rīga: LU, lpp.462-471.
- Dauge A. 1926. *Kultūras ceļi 1.daļa*. Cēsis un Rīga: O.Jēpes.
- Engels N., Aelterman A., Van Petegem K., Schepens A. 2004. Factors which influence the well-being of pupils in Flemish secondary schools. *Educational Studies*, Vol.30(2), pp. 127-143.
- Fuko M. 2011. *Patiesība, vara, patība*. <http://gramataselektroniski.wordpress.com> [14.07.2012].
- Goodnough K. 2010. The role of action research in transforming teacher identity: modes of belonging and ecological perspectives. *Educational Action Research*, 18: 2, 167-182;
- Komenskis J.A. 2011. *Lielā didaktika*. <http://gramataselektroniski.wordpress.com> [07.14.2012].
- Kuurme T., Carlsson A. 2010. The factors of well-being in schools as a living environment according to students' evaluation. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, Vol.12(2), pp. 70-88.
- Mauriņa Z. 1990. *Uzdrīkstēšanās*. Rīga: Liesma.
- Millers R. 1990. What Are Schools For? Holistic Education in American Culture. <https://great-ideas.org> [14.07.2012].
- Moloney J. 2009. Engaging in action research: a personal and professional journey towards an inquiry into teacher morale in a senior secondary college. *Educational Action Research*, Vol.17(2), pp.181-195.
- Monteņs M. 1981. *Esejas*. Rīga: Zvaigzne.
- Neville B. 1999. Towards integraty: Gebserian Reflections on Education and Consciousness. *Encounter: Education for Meaning and Social Justice*, Vol.12(2), pp.4-20.
- Omārova S. 1996. *Cilvēki dzīvo grupā*. Rīga: Kamene.
- Pithouse K., Mitchell C., Weber S. 2009. Self-study in teaching and teacher development: a call to action. *Educational Action Research*, Vol.17(1), pp.43-62.
- Roger W., Vaughan F. 1980. Beyond Ego: Transpersonal Dimensions in Psychology. <http://www.holisticeducator.com/quotationsauthor.htm> [01.02.2013].
- Rutka L. 2009. Pedagoģa psiholoģiskā kompetence. *LATVIJAS UNIVERSITĀTES RAKSTI Pedagoģija un skolotāju izglītība*. 747. sējums, lpp.170 - 181.
- Sohmane E. 2007. Promoting Psychosocial Well-being through School Education. *Concepts and Principles School, Culture and Well-being*, Arto Ahonen, Kyosti Kurtakko & Eiri Sohlman. Rovaniemi: Lapland University Press, pp.17-24.
- Students J.A. 1998. *Vispārējā paidagōģija 1.daļa*. Rīga: RaKa.
- Tolle E. 2007. *Jaunā pasaule atmosties savas dzīves mērķim*. Rīga: Atēna.
- Tolstojs Ļ. 1964. *Grēksūdze*. Evanstona: Jāņa Šīrmaņa apgāts.
- Амонашвили Ш. 2003. Гуманно-личностная педагогика: теория и практика. *Педагогический вестник Три ключа*, 6/2003, с.6.
- Вознюк А.В. 2010. К ВОПРОСУ ОБ ОБОСНОВАНИИ ХОЛИСТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ. *Вектор науки* № 3(3). Тольятти: ТГУ.
- Гердер Г.И. 1977. *Идеи философии истории человечества*. Москва: Наука.

THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE FORMAL AND CONSTRUCTIVIST BELIEFS OF MATHEMATICS TEACHERS AND THEIR STUDENTS' ACHIEVEMENT

Aļesja Šapkova

Daugavpils University, Parādes street 1, Daugavpils, Latvia, LV-5401
alesja.shapkova@gmail.com

Abstract

The relationships between the formal and constructivist beliefs of mathematics teachers and their students' achievements

The previous studies on the mathematics teachers' beliefs in Latvia revealed that the beliefs of mathematics teachers about effective (mathematics) teaching and learning are inclined towards constructivism, though in many aspects teachers still hold strong formally oriented beliefs. Teachers in Latvia at present are undergoing changes in their beliefs in line with the shifting paradigm in the system of education. Any changes in education trigger discussions about the way these changes will affect learners' achievements. The aim of the present study is to explore the possible relationships between both the *constructivist* beliefs and *formal* beliefs about teaching and learning of Latvian mathematics teachers and their students' achievement in mathematics. For this purpose the Latvian data from two international research projects were analyzed: Singapore National Education Institute project "*Non-cognitive skills and Singapore learners – international comparison*" and project "*Nordic-Baltic comparative research in mathematics education*" (NorBa). The sample included 190 mathematics teachers and their 2828 students from grade 9 representing different regions of Latvia, schools with different programs of education, rural areas and cities. The results suggest that the formal beliefs of teachers have a positive relationship with the achievement of their students, while various constructivist beliefs of teachers can have different (both a negative and a positive) impact on their learners' achievement in mathematics. The article will conclude with the discussion on the reasons for these unexpected outcomes.

Key Words: teachers' beliefs, formal beliefs, constructivist beliefs, teaching of mathematics, students' achievement.

Kopsavilkums

Latvijas matemātikas skolotāju formālo un konstruktivistisko uzskatu saistība ar viņu skolēnu sasniegumiem

Pētījumi par matemātikas skolotāju uzskatiem Latvijā rāda, ka skolotāju uzskati par efektīvu (matemātikas) mācīšanu un mācīšanos ir vairāk orientēti uz konstruktīvismu, kaut dažos aspektos skolotājiem ir vērojami arī izteikti formāli orientēti uzskati. Izmaiņas skolotāju uzskatos šobrīd nosaka izglītības paradigmas izmaiņas Latvijā. Tomēr jebkuras izmaiņas izglītībā vienmēr rosina diskusijas sabiedrībā par to, kā šīs pārmaiņas ietekmēs skolēnu sasniegumus. Pētījuma mērķis ir noskaidrot iespējamo saikni starp Latvijas matemātikas skolotāju formāliem un konstruktivistiskiem uzskatiem par mācīšanu un mācīšanos un viņu skolēnu sasniegumiem. Tika izmantoti divu starptautisko projektu dati: Singapūras Nacionālās Izglītības Institūta projekta "*Nekognitīvas prasmes un Singapūras skolēni – starptautiskais salīdzinājums*" un projekta "*Baltijas un Ziemeļvalstu salīdzinošais pētījums matemātikajā izglītībā*" (NorBa) dati. Izlasi veidoja 190 matemātikas skolotāji un viņu 2828 9. klašu skolēni no dažādiem Latvijas reģioniem, no skolām ar dažādām izglītības programmām, no pilsētām un laukiem. Rezultāti norāda, ka skolotāju formālie uzskati pozitīvi korelē ar viņu skolēnu sasniegumiem, tajā pašā laikā dažādi skolotāju konstruktivistiskie uzskati dažādi (gan pozitīvi gan negatīvi) korelē ar viņu skolēnu sasniegumiem. Raksta noslēgumā tiks analizēti šo negaidīto rezultātu iemesli.

Atslēgvārdi: skolotāju uzskati, formālie uzskati, konstruktivistiskie uzskati, matemātikas mācīšana, skolēnu sasniegumi.

Introduction

The study of the connections between teachers' espoused beliefs, teachers' practice and students' learning outcomes is central in the research on beliefs and their effects in the teaching/learning of the mathematics. This article is focused on espoused (what is said) mathematics teachers' beliefs on (mathematics) teaching and learning. The global educational research (OECD 2009) has manifested a dichotomous division of teachers' beliefs to teaching and learning: *the traditional beliefs* and *the constructivist beliefs*.

The *traditional* beliefs (direct transmission view) of student learning implies that a teacher's role is to communicate knowledge in a clear and structured way, to explain correct solutions, to give learners clear and resolvable problems, and to ensure peace and concentration in the classroom (OECD 2009). The transmission orientation views *mathematics* as a series of 'rules and truths' that must be conveyed to students and teaching as 'chalk and talk' followed by individual practice until fluency is attained (Swan 2006).

The *constructivist* beliefs focus on students as active participants in the process of acquiring knowledge. Teachers holding these beliefs emphasize facilitating learners' inquiry. They prefer giving learners a chance to develop problem solutions on their own, and allow learners to play an active role in instructional activities (OECD 2009). The constructivist perception of *mathematics* puts learners and their needs in the first place, and therefore emphasizes the use of learner-centered teaching methods (Dionne 1984).

According to Dionne (1984), besides the traditional and constructivist perception of mathematics, also the *formalist perception* of mathematics that stresses rigorous proof and exact use of language is existent.

However, it must be noted that the dichotomies so popular previously in the sphere of education are often criticized at present. Dichotomies such as teacher-centred versus student-centred classrooms, telling versus not-telling, speaking versus listening, and even teaching versus learning can restrict educators and educational theorists to a fragmented view of the classroom (Clark 2006).

The previous studies on the beliefs of mathematics teachers in Latvia (Šapkova 2011a; Šapkova 2011b; Šapkova 2012) revealed that the beliefs of mathematics teachers about effective (mathematics) teaching and learning are significantly inclined towards *constructivism*, though in many aspects teachers still hold strong both *formally* and *traditionally* tended beliefs. Hence, teachers in Latvia at present are undergoing changes in their beliefs in line with the shifting paradigm in the system of education: from providing knowledge to a learner-focused approach to skill acquisition; from learner as a passive participant of the process of learning to an active one; from teacher as a provider of knowledge to teacher as an adviser and facilitator of learning (for more information see Geske, Grīnfelds, Kangro & Kiseļova 2010; Šapkova 2011b).

Any changes in education trigger discussions about the way these changes will affect *learners' achievements*. In previous studies was found the statistically significant relationships between Latvian teachers' *traditional* beliefs and classroom practice and their students' achievement in mathematics: the more *traditional* beliefs of teachers are connected with *lower* students' achievement in mathematics test, while teachers' traditionally oriented reported practice is positively related to the achievement of their students (Šapkova under review). The question of how *constructivist/formal*

beliefs held by teachers' impact on their learners' achievement remains open, because the relatedness of teachers' formal and constructivist beliefs on teaching and learning (mathematics) to their learners' achievements has not been investigated in Latvia yet and is rather hard to predict. On the one hand, research outcomes show that a cognitive constructivist orientation was associated with larger achievement gains (for example, Staub & Stern 2002). On the other hand, for instance, Askew et al. (1997) have found that discovery orientations (as a part of constructivist beliefs) tended to characterize some of the less effective teachers.

Thus, the aim of the present study is to explore the possible relationships between both the *constructivist* beliefs and *formal* beliefs about teaching and learning of Latvian mathematics teachers and their students' achievement in mathematics. In this research students' achievement in mathematics means students' achievement/results *in doing 12 mathematical tasks* for which learners had not been prepared in advance.

Proceeding from the above mentioned considerations, two research questions were set: 1) What relationships exist between the constructivist espoused beliefs of teachers on teaching mathematics and their students' achievement in mathematics? 2) What relationships exist between the formal espoused beliefs of teachers on teaching mathematics and their students' achievement in mathematics?

Sample and Methods

Data from two international research projects were used in the present research: Singapore National Education Institute project "*Non-cognitive skills and Singapore learners – international comparison*" and project "*Nordic-Baltic comparative research in mathematics education*" (NorBa).

Within NorBa project, teachers' survey was elaborated by project leaders (Lepik & Pipere 2011) with the aim of making out Latvian mathematics teachers' beliefs on teaching mathematics. This study is based on two parts of the quantitative survey of NorBa project: D (Teachers' beliefs about effective teaching and learning) and E (Teachers' beliefs about effective mathematics teaching and learning) (for more information see Šapkova 2011; 2012). The teachers' sample (N=190) was formed by teachers of different age (ranged from 26 to 66 years, M=46, the dominating age group from 40 to 49 (45.3%)), level of education (the majority of respondents hold bachelor (54.2%) or master's (43.7%) academic degree as well as work experience (ranged from 3 to 44 years, M=23, the dominant group from 26 to 30 years (24.2%)). Of all teachers 97.4% were female and 2.6% were male.

Within Singapore National Education Institute project students' internet-survey (Morony, Kleitman, Lee & Stankov 2013) was elaborated. The present research is based just on 12 mathematical tasks of this survey. All mathematical sums were multiple choice or short reply tasks and were taken from OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) PISA (Programme for International Student Assessment) or TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study)

tasks of the previous years. Their mathematical content covered four spheres: 1) space and form, 2) variables and functional correlations, 3) numbers and measures, 4) probability, combinatorics, statistics. The sums were of different degree of complexity: tasks of reproducing, tasks of generalization, tasks of mathematical thinking and generalization. For each correctly done sum student received 1 point.

Grade 9 learners (N=2828) were selected from different regions in Latvia: Latgale (17%), Vidzeme (13%), Kurzeme (12%), Zemgale (12%) and Riga (46%). From all participants 51.8% were female, 79.2% studied in schools of general education, and 43.3% of all participants lived in big towns.

The following methods of statistical analysis were used for data processing: Kolmogorov-Smirnov test to assess the distribution of data, factor analysis, analysis of correlation, as well as Cronbach Alpha to assess the reliability. According to Kolmogorov-Smirnov criterion, the data on all indicators significantly differed from normal distribution ($p < 0.01$), therefore the statistical analysis of differences in items was conducted using non-parametrical criterions of data analysis.

Results

Each part D and E of teacher survey was included in factor analysis to extract factors of constructivist teaching for part D and factors of both constructivist and formal teaching for part E. Each part of survey had the value of KMO above 0.68 that means that the data were valid for factor analysis. The Principal Component Analysis with Varimax rotation and Kaiser normalization located 4 constructivist teaching factors for part D and both 2 constructivist teaching factor and 2 formal teaching factor for part E with the eigenvalue greater than 1 (8 factors in total). Cronbach's Alpha value was determined for each factor of formal and constructivist teaching and for 5 factors with Cronbach's Alpha more than 0.6 new summarized indicators *D_const1*, *D_const2*, *D_const3* (1st (independent discoveries), 2nd (self-regulated teaching), 3rd (transference of knowledge) constructivist teaching summarized indicators for part D), *E_const* and *E_form* (constructivist, formal teaching summarized indicators for part E) were formed: the factor replies in each part were summed up for each respondent.

The results acquired in the mathematics test were also transformed into a single new aggregated indicator *Problem_total*: twenty one factor replies in mathematics test were summed up for each respondent. Three sums (2, 7, and 11) out of 12 tasks of the mathematics test entailed 4 subtasks, therefore in the formation of the new summarized indicator the solution of 21 mathematics tasks/subtasks was taken into consideration. Cronbach's Alpha for 21 mathematics sums was 0.675.

Analysis of correlation between the constructivist beliefs and formal beliefs of mathematics teachers (indicators *D_const1*, *D_const2*, *D_const3*, *E_const*, *E_form*) and their students'

achievements (indicator *Problem_total*) shows that some of indicators of teachers' beliefs have small, yet statistically significant correlations with their students' achievements (see Table 1). As there is still an opportunity that correlation of two indicators has been determined by the influence of a third indicator (for instance, a socially demographical indicator that is common both for teachers and learners), partial correlation was also conducted thus controlling the impact of urbanization, school academic programme, and region.

Table 1. Intercorrelations of the teachers' constructivist/formal beliefs and students achievements (Spearman's correlation)

Indicators of teachers' orientation toward either constructivist or formal teaching and learning	Indicator of students' achievement	
	Correlation coefficient	Partial correlation (control variables: urbanization & academic programme & region)
<i>D_const1(independent discoveries)</i>	-0.080**	-0.009
<i>D_const2(self-regulated teaching)</i>	-0.002	-0.029
<i>D_const3(transference of knowledge)</i>	0.039*	0.046*
<i>E_const</i>	-0.028	-0.031
<i>E_form</i>	0.084**	0.056**

* p<0.05 ** p<0.01

Discussion

The research data shows that there exist correlation between Latvian teachers' espoused constructivist and formal beliefs on teaching mathematics and their students' achievements in doing mathematics tasks.

The formal beliefs of teachers (*Working with exact proof forms an essential objective of mathematics teaching; The irrationality of the number $\sqrt{2}$ / the Pythagorean theorem has to be proved; The use of mathematical symbols should be practiced; Abstraction practice should be stressed in mathematics; In teaching, one should proceed systematically above all*) positively related to the achievement of their students: the more distinct teachers' espoused formal beliefs, the higher their students' achievements. This is proved by the positive statistically significant correlation coefficients. Possibly, the above mentioned teachers' beliefs on teaching and learning mathematics facilitate the acquisition of higher mathematical competence level for larger number of learners that, in turn, leads to the raising of the overall level of learners' achievement. Raising of the level of mathematical competence for learners is an urgent issue in Latvia as, according to OECD PISA research, the number of learners whose knowledge in mathematics would match the advanced level of achievement is still rather small in Latvia (only 1% learners on the 6th level and 5% on the 5th) (Geske, Grīnfelds, Kangro&Kiseļova 2010).

On the other hand, different constructivist beliefs of teachers have different impact on their learners' achievement in mathematics. One set of teachers' constructivist beliefs, that mostly is connected with independent discoveries (*Learners learn best by finding solutions to problems on their own; Learners should work on practical problems themselves before the teacher shows them how they are solved; Teacher should direct learners in a way that allows them to make their own discoveries; In order to facilitate learners' conceptual understanding the teacher should vary methods accordingly*) negatively related to the achievement of their students. These results indirectly confirm the outcomes of other studies as well. For instance, as was mentioned above, Askew, Brown, Rhodes, Johnson, William (1997) found, *discovery orientations* tended to characterize some of the less effective teachers.

However, this result may be related to the professional incapacity of certain teachers to efficiently use new constructivist methods in their everyday routine work that, in turn, may testify to some drawbacks in teacher further education. Most teachers are motivated to take on professional development programs because they wish to become better teachers and they believe that their students will benefit (Clark 1994). Common approach to professional development (in Latvia too) is to attempt to create some sort of change in teachers' knowledge, beliefs, and attitudes and *trust* that such a change will *then* lead to appropriate changes in classroom practice and improved student learning (Clark 1994). Thus it is possible that teachers in Latvia hold short-term constructivist beliefs acquired in the compulsory further education courses that have not yet found proof as to their efficiency in teachers' practical work. Alternative model (Guskey 1986) proposed that teachers' beliefs and attitudes are likely to change significantly only *after* they see evidence of changes in students' learning.

Other set of teachers' constructivist beliefs (*Teacher should emphasize the use of knowledge and skills obtained in other disciplines to solve problems and address issues; Most activities require use of previous knowledge and skills in new ways; My role as a teacher is to facilitate learners' own inquiry*) have positive impact to their students' achievement. A hypothesis may be set that these teachers' beliefs on teaching and learning facilitate the reduction of the number of learners with lower competence in mathematics that, in turn leads to the overall raise of the level of learners' achievement. Reduction of the number of learners with lower level of mathematics competence is also an urgent issue in Latvia as OECD PISA research shows that 27% of learners in Latvia could not solve the sums above the 1st competence level (OECD 2009).

Conclusions

Bringing together the outcomes of the previous and the present research on the relation of Latvian mathematics teachers' beliefs to their learners' achievement, it may be concluded that there

are both *traditional* and *constructivist* beliefs held by teachers that have a negative impact, as well as there are both *constructivist* and *formal* beliefs held by teachers that have a positive impact on their learners' achievement in mathematics. In further studies it may be verified, whether there a *set* of traditional/constructivist (formal/constructivist) beliefs of teachers on teaching and learning exists that has a *negative* (*positive*) impact on their learners' achievement. In turn it could be evidence, that such dichotomies (traditional/constructivist, formal/constructivist beliefs) are no longer oppositional, but instead can be seen as complementary and fundamentally interrelated.

It is especially important to specify those constructivist/traditional beliefs held by teachers of mathematics that may leave a negative impact of their learners' achievement, especially in the countries where learners demonstrate low achievement in mathematics (lower than OECD average) and where recently have been implemented the education reform that changed the philosophy of education system by introducing the fundamental principles of constructivism. This will give an opportunity to adjust both the further education programme for experienced teachers and the training programme for becoming teachers in higher education establishments with the aim of both securing the efficiency of the education reform and not losing the gains of the preceding stage of education reform as well as finding reasons why the seemingly well-meant and well-organized education reforms do not always yield the expected outcomes.

Acknowledgement

EIROPAS SAVIENĪBA
IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

This work has been supported by the European Social Fund within the Project
«Support for the implementation of doctoral studies at Daugavpils University»
Agreement Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

Bibliography

- Askew, M., Brown, M., Rhodes, V., Johnson, D., Wiliam, D. 1997. *Effective teachers of numeracy*. London: School of Education, King.s College.
- Clarke, D. 1994. Ten key principles for research for the professional development of mathematics teachers. In Aichele D. B., Coxford F. (eds.). *Professional development for teachers of mathematics: 1994 yearbook*. Reston, VA: National Council of Teachers of Mathematics, pp. 37-48.
- Clarke, D.J. 2006. Using International Comparative Research to Contest Prevalent Oppositional Dichotomies. *Zentralblatt für Didaktik der Mathematik*. Vol.38(5), pp. 376-387.
- Dionne, J. 1984. The perception of mathematics among elementary school teachers. In Moser J. ed *Proceedings of the 6th Annual Meeting of the North American Chapter of the International Group for the Psychology of Mathematics Education*. Madison, WI: University of Wisconsin, pp. 223–228.
- Guskey, T.R. 1986. Staff development and the process of teacher change. *Educational Researcher*. Vol.15 (5), pp. 5–12.
- Lepik, M., Pipere, A. 2011. Baltic-Nordic Comparative Study on Mathematics Teachers' Beliefs – In: *Teaching Mathematics: Retrospective and Perspectives. 12th International Conference. Abstracts*. ŠUL, Šiauliai.

- Morony, S., Kleitman, S., Lee, Y., Stankov, L. 2013. Predicting achievement: Confidence vs self-efficacy, anxiety, and self- concept in Confucian and European countries. *International Journal of Educational Research*. Vol. 58, pp. 79-96.
- OECD. 2009. *Creating Effective Teaching and Learning Environments: First Results from TALIS*. Paris: OECD Publishing.
- Staub, F. C., Stern, E. 2002. The nature of teachers' pedagogical content beliefs matters for students' achievement gains: Quasiexperimental evidence from elementary mathematics. *Journal of Educational Psychology*. Vol.94, pp. 344-355.
- Swan, M. 2006. *Collaborative Learning in Mathematics: A Challenge to our Beliefs and Practices*. London: National Institute for Advanced and Continuing Education (NIACE); National Research and Development Centre for Adult Literacy and Numeracy (NRDC).
- Šapkova, A. 2011a. Constructivist beliefs of Latvian mathematics teachers: Looking into future. *Journal of Teacher Education for Sustainability*. Vol.13(1), pp. 99–112.
- Šapkova, A. 2011b. Latvian mathematics teachers' beliefs on effective teaching. *International Journal for Mathematics Teaching and Learning*. [skatīts 04.03.2013]. Pieejams (Accessed): www.cimt.plymouth.ac.uk/journal/shapkova.pdf.
- Šapkova, A. 2012. Study on Latvian mathematics teachers' espoused beliefs about teaching and learning and reported practices. *International Journal of Science and Mathematics Education*. [skatīts 04.03.2013]. Pieejams (Accessed): <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10763-012-9361-0?LI=true#page-1>
- Šapkova, A. The Relationships between the Traditional Beliefs and Practice of Mathematics Teachers and their Students' Mathematics Achievement. Under review.
- Geske A., Grīnfelds A., Kangro A., Kiseļova R. 2010. *Ko skolēni zina un prot – kompetence lasīšanā, matemātikā un dabaszinātnēs. Latvija OECD valstu Starptautiskajā skolēnu novērtēšanas programmā 2009*. Rīga.: Latvijas Universitāte.

DZĪVESDARBĪBAS APGUVES PRASMJU PRAKSE INTERNĀTPAMATSKOLĀS: DAŽAS PROBLĒMAS UN RISINĀJUMI

Aija Studente

RPIVA, Rīga, Imantas līnija 7, Latvija
ais72@inbox.lv

Abstract

Practice of life skills acquisition in the boarding elementary school: some problems and its solutions

Social changes in Latvia relating to Latvian participation in European Union require purposeful improvement of education system. This process is oriented to the development of a person, which is able to self-realization: consistently choosing your development strategy in the conditions of market economics. Scientific conception, ideology and religious beliefs, diversity of moral values allow self-recognition, developing your position and its protection.

Education sphere has mission of socially important formulated goal in which Latvian future generation develops. This generation is able to change this goal constructively. One of the education establishments – general boarding elementary school – the main sphere of the life activity in which the self-determination and detection of internal activity of adolescents take place.

The acquisition of life skills in the boarding elementary school is very important and essential. The pedagogical process of boarding elementary school can create the development of pupils' emotional and social competences which are important in the future period of human life. Pedagogical praxis proves that these skills can be learned by using pedagogical group work because group work facilitates the development of self-esteem, confidence and self-assurance.

There is no consistent understanding about how to combine the acquisition of life skills with the process of learning and upbringing.

Problems:

- Society has mistaken belief – boarding elementary schools bring up „consumers” (sometimes it is true);
- Boarding elementary schools are considered to be schools in which children with mental health problems learn;
- Pupils have accustomed that school provides them with necessary school supplies;
- Pupils from boarding elementary schools often do not know how to deal with money (if they have it, they spend it immediately);
- Learning and educational process has not been focused on the acquisition of life skills;
- The problematic issues for pupils are ability to take a decision and communication skills.

Results of declaratory research:

The research covered the following comprehensive boarding elementary schools:

- Tilza boarding elementary school in Balvi district;
- Vainode boarding elementary school in Liepāja district;
- Liepna boarding elementary school in Alūksne district;
- Birzi boarding elementary school in Jekabpils district.

By carrying out a questionnaire in order to ascertain the acquisition of pupils' life skills, 210 completed questionnaires were obtained; 209 from them were recognized as valid. Some questionnaires were missing the answers of individual questions; therefore different total number of cases occurs in statistical analysis.

The number of participants in the declaratory research was created on a voluntary basis from the respondents which were interested in continuing the cooperation. Due to the fact that the objectives of the empirical research include the comparison of different curriculum and pedagogical activity process, the first selection criterion belong to boarding elementary schools.

The question for adolescents and teachers in order to determine life activity skills concerning adolescent values and life skills was included – When learning in a comprehensive boarding elementary school, I (pupils) acquire life skills...

A survey was obtained quantitatively for the views of 210 respondents (teachers and pupils) on the acquisition of life skills, as well as the age, form, teaching experience, sex.

Survey data show that respondents' views on the extent on which pupils of boarding elementary schools acquire life skills, are not uniform.

Both teachers and pupils mostly admit that life skills are partly acquired (114 respondents – 54,3%);

7 respondents (3,3%) have not express their opinions.

Key words: skills, life activity, life-skills.

Mūsdienu sabiedrībā dzīves straujais ritms prasa emocionāli stiprus cilvēkus, kuri spēj saglabāt pozitīvu skatījumu uz dzīvi, pārvarēt strauji pieaugošo dzīves spriedzi, tajā pašā laikā sekojot līdzi jaunāko tehnoloģiju attīstības tendencēm.

Sociālās pārmaiņas Latvijā, kas saistītas ar iestāšanos Eiropas Savienībā, pieprasa mērķtiecīgu izglītības sistēmas pilnveidošanos. Šis process ir orientēts uz personības attīstību, kura ir spējīga uz pašrealizāciju: patstāvīgi izvēlēties savas attīstības un socializācijas stratēģiju tirgus ekonomikas apstākļos. Zinātnisku koncepciju, ideoloģiju un reliģisko uzskatu, tikumisko vērtību daudzveidība liek cilvēkam pašam apzināt sevi, veidojot savu pozīciju un tās aizsardzību.

Sabiedrības problēmas acīmredzami atspoguļojas skolas dzīvē, kur skolēniem pietrūkst iecietības gan vienam pret otru, gan pret skolotājiem, pietrūkst pozitīvas attieksmes pret apkārtesošo un notiekošo, ko galvenokārt varētu skaidrot ar sociālo prasmju trūkumu. Diemžēl skolas vēl joprojām koncentrējas uz zināšanu sniegšanu, aizmirstot par to, cik svarīgi ir apgūt citas pamatprasmes, izņemot akadēmiskās. Tāpēc jāatgādina Eiropas Komisijas Mūžizglītības memorandā (2002) paustās sešas galvenās idejas, no kurām pirmā – jaunas pamatprasmes visiem. Šīs pamatprasmes ir informācijas un komunikāciju tehnoloģiju prasmes, svešvalodas, uzņēmējdarbība un sociālās prasmes. Nosauktās nekādā gadījumā neveido pabeigtu sarakstu, bet aptver galvenās jomas. Tātad skolēniem šodien jāspēj gūt tāda izglītības kvalitāte, kas nodrošinātu viņu veiksmīgu integrāciju pieaugušo dzīvē. Tādējādi, darba autore uzskata, ka skolai ir lielā mērā jānodrošina pamats, uz kura balstīties pusaudžiem un jauniešiem, lai tie būtu pilnvērtīgi mūsdienu sabiedrības locekļi tuvākajā nākotnē.

Sociāli nozīmīga noformulēta mērķa misija ir izglītības sfērai, kurā veidojas Latvijas nākotnes paaudze, kas ir spējīga to konstruktīvi mainīt. Viena no izglītības ieguves vietām – vispārizglītojoša internātpamatskola – ir dzīvesdarbības pamatsfēra, kurā noris pusaudžu pašnoteikšanās un iekšējās aktivitātes atklāšana.

Tāpēc rodas aktuāla nepieciešamība pēc mācību un audzināšanas satura, formu un metožu pilnveidošanas, jaunu kategoriju izpēti un izstrādāšanas, kuras būtu saistītas ar skolēna dzīvesdarbības prasmju sekmēšanu patstāvīgajā dzīvē pēc internātpamatskolas absolvēšanas. Skolēna, kurš būtu spējīgs pielāgoties pastāvīgi mainīgai apkārtējai pasaulei un uz personīgās pašizaugsmes un profesionālās kompetences bāzes sekmētu Latvijas attīstību un uzplaukumu.

Dzīvesprasmī var definēt, kā pozitīvu, ārējiem apstākļiem atbilstošu uzvedību, kas ļauj izpildīt ikdienas dzīves prasības un pieņemt tās izaicinājumus (Rubana 2004).

Dzīves prasmju apguve vispārizglītojošā internātpamatskolā ir ļoti svarīga un būtiska. Internātpamatskolas pedagoģiskais process var veicināt skolēnu emocionālo un sociālo kompetenču attīstību, kas ir svarīgas cilvēka tālākajā dzīves periodā. Pedagoģiskā prakse pierāda, ka vislabāk šīs

prasmes var apgūt, izmantojot pedagoģisko grupu darbu, jo darbs grupā sekmē tās dalībnieku pašvērtējuma, pašpārliecinātības, pašapziņas attīstību.

Bērnus internātpamatskolā audzina gan skolotāji, gan pārējie darbinieki, ievērojami mazāka ir ģimenes loma. Ņemot vērā audzēkņu skolā pavadīto laiku, var rēķināt, ka skola veic aptuveni 60 % audzināšanas darba, ģimene - tikai aptuveni 20 %, pārējā sabiedrība 20 %.

1956.gadā tika izveidota pirmā internātpamatskola, šobrīd Latvijā ir 10 vispārīzglītojošas internātpamatskolas.

Realitātē pastāv pretruna starp pusaudžu izvirzītajiem mērķiem pēc internātpamatskolas absolvēšanas un mērķu sasniegšanu. Virzība uz priekšu notiek smagi, pusaudzis jūtas satriekts, jo bieži vien par visu ir jādomā pašam (jāizvērtē situācija un jāpieņem lēmums).

Internātskolām ir jābūt atšķirīgām, ar savu profilu. Pēc ārējiem normatīvajiem aktiem internātpamatskola ir tāda pati mācību iestāde kā pamatskola. Taču atšķirība audzināšanas procesa organizācijā tomēr ir ļoti būtiska. Kāds internātskolas direktors atzina, ka sabiedrībā valda nostāja: internātskola ir slikta, bērni domājot, ka viņi it kā mācoties specskolā. Bet tas tā nav, sekmes internātskolā nereti ir labākas nekā blakus esošajā vispārīzglītojošajā skolā. Internātpamatskola var sniegt skolēniem gan atbilstošu izglītību, gan arī nodrošināt dzīves prasmju apguvi.

Internātpamatskolas realizē pamatizglītības programmu, tagad bieži vien lielu uzmanību pievērš arī iekļaujošajai izglītībai (realizē speciālās pamatizglītības programmas). Internātskolu praksē nav konsekventas izpratnes par to, kā dzīvesdarbības prasmju apguvi savienot ar mācību un audzināšanas procesu.

Materiāla analīze

Problēmas:

- Sabiedrībā valda maldīgs uzskats – internātpamatskolas audzina “patērētājus” (dažkārt tā arī ir);
- Internātpamatskolas uzskata par skolām, kurās mācās bērni, kuriem ir garīgās veselības problēmas;
- Skolēni ir pieraduši, ka skola apgādā ar nepieciešamajiem piederumiem;
- Internātskolu skolēni bieži vien neprot rīkoties ar naudu (ja ir nauda, iztērē to vienā mirklī);
- Mācību un audzināšanas process nav vērsts uz dzīvesdarbības prasmju apguvi;
- Skolēniem grūtības sagādā prasme pieņemt lēmumu, saskarsmes prasmes.

Konstatējošā pētījuma rezultāti.

Pētījumā aptvertās vispārīzglītojošās internātpamatskolas:

- Balvu novada Tilžas internātpamatskola;
- Liepājas novada Vaiņodes internātpamatskola;
- Alūksnes novada Liepnas internātpamatskola;

- Jēkabpils novada Biržu internātpamatskola.

Veicot aptauju, lai noskaidrotu skolēnu dzīvesdarbības prasmju apguvi, tika saņemtas aizpildītas 210 anketas; par derīgām tika atzītas 209 no tām. Dažās anketās trūka atbilžu uz atsevišķiem jautājumiem, tādēļ statistiskajā analīzē parādās atšķirīgs kopējo gadījumu skaits.

Konstatējošā pētījuma dalībnieku skaits veidojās pēc brīvprātības principa no aptaujas respondentiem, kas bija ieinteresēti sadarbības turpināšanā. Tā kā empīriskā pētījuma uzdevumi ietver atšķirīga mācību satura, atšķirīga pedagoģiskās darbības procesa un rezultātu salīdzinājumu, pirmais atlases kritērijs bija piederība internātpamatskolām.

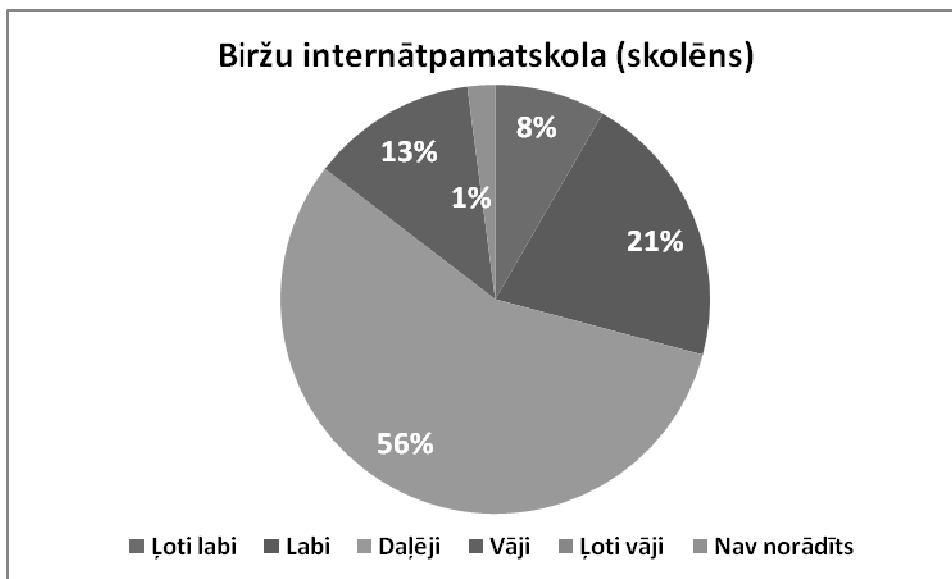
Aptaujas anketā pusaudžiem un skolotājiem dzīves darbības prasmju noteikšanai tika ietverts jautājums, kas attiecas uz pusaudžu vērtībām un dzīvesdarbības prasmēm - Mācoties vispārizglītojošā internātpamatskolā, es (skolēni) dzīvesdarbības prasmes apgūstu (-t)..

Aptaujas rezultātā tika iegūti kvantitatīvi dati par 210 respondentu (skolotāju un skolēnu) viedokļiem par dzīvesdarbības prasmju apguvi, kā arī vecumu, klasi, pedagoģiskā darba stāžu, dzimumu.

Aptaujas dati liecina, ka respondentu viedokļi par to, cik lielā mērā internātpamatskolas skolēni apgūst dzīvesdarbības prasmes, ir nevienmērīgi.

Lai noskaidrotu, cik lielā mērā tiek apgūtas dzīvesdarbības prasmes, tika iekļauts pirmais jautājums – „Mācoties vispārizglītojošā internātpamatskolā, es dzīvesdarbības prasmes apgūstu..” (Skat. 1. att.)

1. att. Mācoties vispārizglītojošā internātpamatskolā, es dzīvesdarbības prasmes apgūstu (Biržu internātpamatskola)

Izvērtējot 1. attēlā iegūtos datus, var secināt, ka lielākā daļa respondentu uzskata, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas daļēji (56%), 21% aptaujāto atzīst, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas labi. Ir izteikti arī viedokļi, ka dzīvesdarbības prasmes vāji (13%), ļoti labi (8%). 1% aptaujāto nav izteikuši savu viedokli.

Nākamajā attēlā (skat. 2. att.) tiek apskatīts Liepnas internātpamatskolas skolēnu viedoklis.

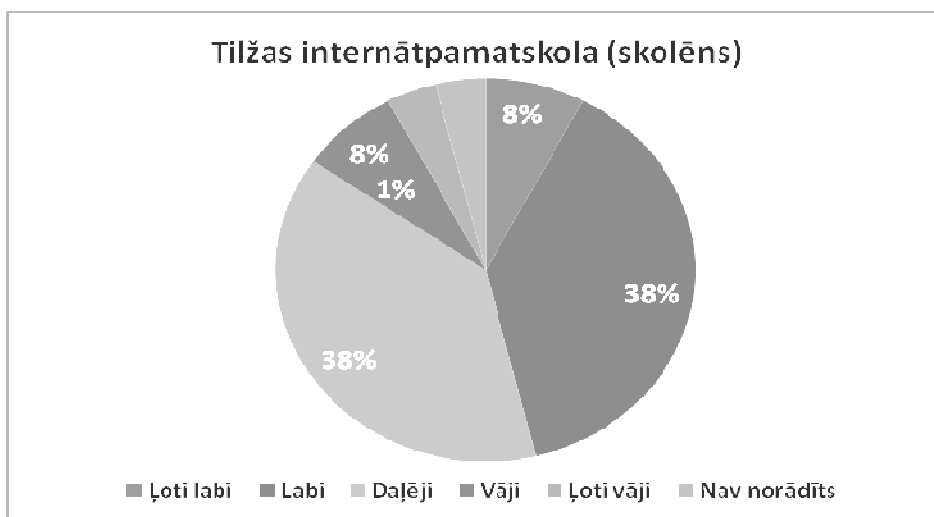
2. att. Mācoties vispārizglītojošā internātpamatskolā, es dzīvesdarbības prasmes apgūstu (Liepnas internātpamatskola)

Analizējot 2. attēla rezultātus, var spriest, ka lielākā daļa respondentu (tāpat kā Biržu internātpamatskolā) uzskata, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas daļēji (57%), 25% aptaujāto uzskata, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas labi. Respondenti izsaka arī viedokli, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas ļoti labi (7%), vāji (8%), ļoti vāji (1%).

Tilžas internātpamatskolas skolēnu viedokli skatīt 3. attēlā.

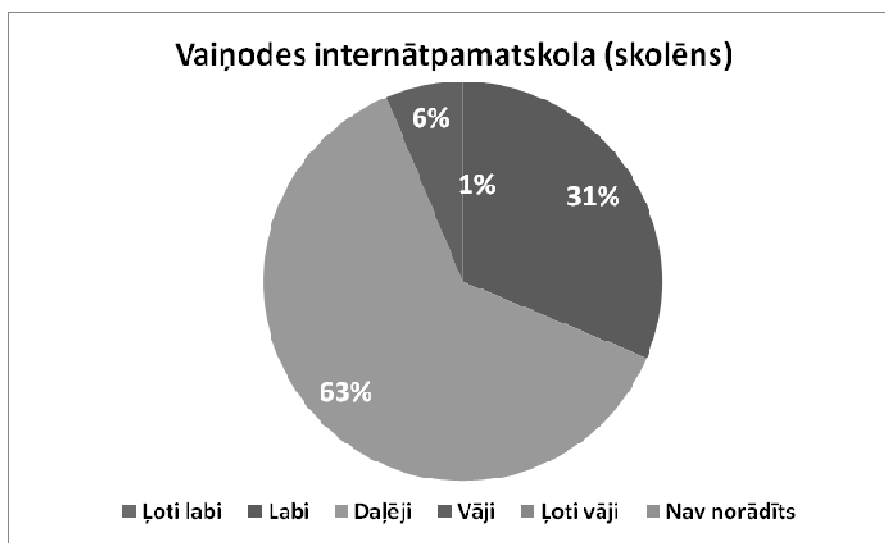
3. att. Mācoties vispārizglītojošā internātpamatskolā, es dzīvesdarbības prasmes apgūstu (Tilžas internātpamatskola)

Analizējot 3. attēlā redzamos datus, var secināt, ka līdzvērtīgs ir respondentu viedoklis divos jautājumos – 38% aptaujāto apliecina, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas labi un 38% aptaujājo atbild, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas daļēji. 8% aptaujāto apliecina, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas ļoti labi un tāpat 8% respondentu izsaka viedokli, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas vāji. 1% aptaujāto secina, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas ļoti vāji. 1% respondentu nav norādījuši savu viedokli.

4. attēlā ir parādīts Vaiņodes internātpamatskolas skolēnu viedoklis (skat. 4. att.).

4. att. Mācoties vispārīgglītojošā internātpamatskolā, es dzīvesdarbības prasmes apgūstu
(Vaiņodes internātpamatskola)

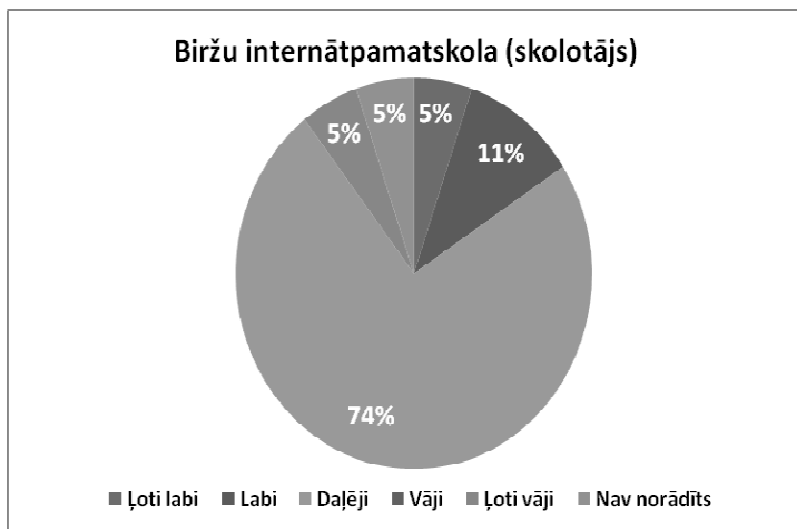

Analizējot 4. attēlā iegūtos rezultātus, var spriest, ka ļoti liels procents (63%) respondentu atzīst, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas daļēji. 31% aptaujāto apliecina, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas labi, taču ir arī respondenti, kas izteikuši viedokli, ka norādītās prasmes tiek apgūtas vāji (6%).

Apskatot 1.-4.attēlu, var secināt, ka internātpamatskolu skolēni pārsvarā uzskata, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas daļēji.

Lai noskaidrotu skolotāju viedokli, vai skolēni apgūst dzīvesdarbības prasmes, tika iekļauts pirmais jautājums – „Mācoties vispārīgglītojošā internātpamatskolā, skolēni dzīvesdarbības prasmes apgūst..” (Skat. 5. att.)

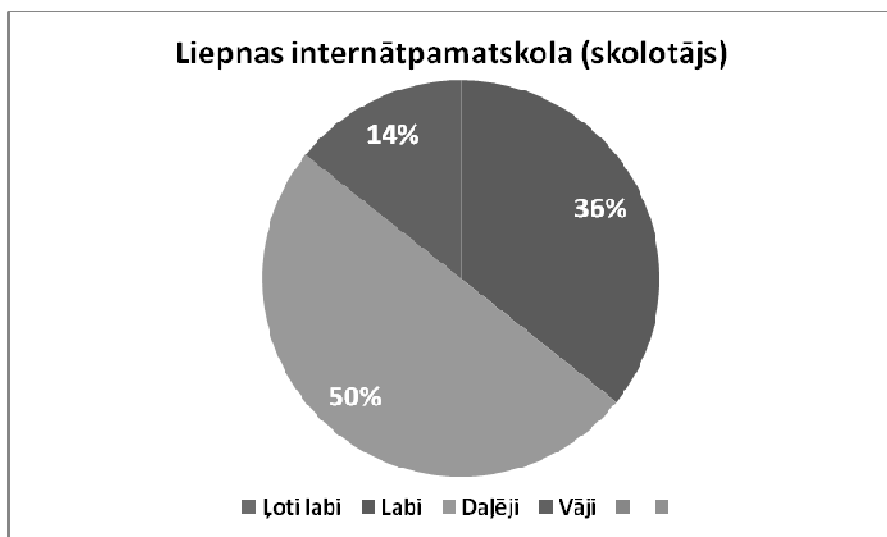
5. att. Mācoties vispārīzglītojošā internātpamatskolā, skolēni dzīvesdarbības prasmes apgūst..
(Biržu internātpamatskola)

Analizējot 5. attēlā iegūto informāciju, var konstatēt, ka ļoti liela daļa respondentu uzskata, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas daļēji (74%), 11 % aptaujāto apliecina, ka norādītās prasmes tiek apgūtas labi (11%). 5% skolotāju izsaka viedokli, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas ļoti labi (5%) un tikpat liels respondentu procentuālais sastāvs apliecina, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas ļoti vāji (5%). 5% aptaujāto nav izteikuši savu viedokli.

6. attēlā ir apkopots Liepnas internātpamatskolas skolotāju viedoklis (skat. 6. att.)

6. att. Mācoties vispārīzglītojošā internātpamatskolā, skolēni dzīvesdarbības prasmes apgūst..
(Biržu internātpamatskola)

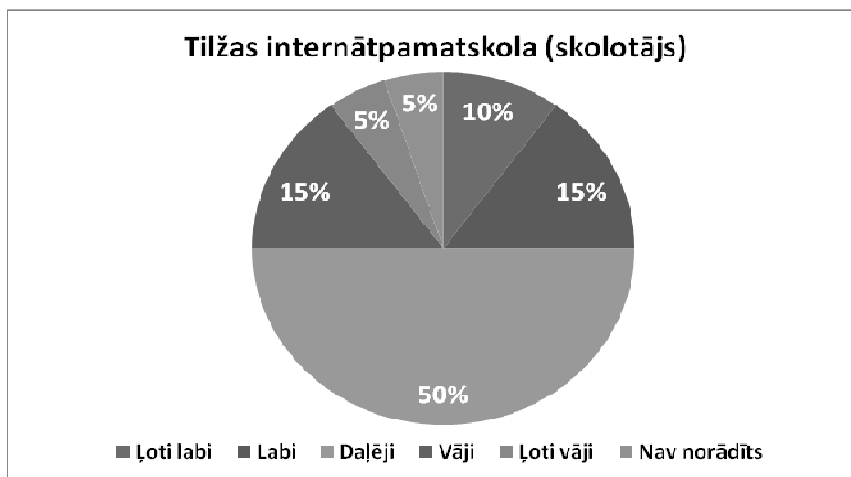
Analizējot 6. attēlā iegūtos rezultātus, var secināt, ka puse no aptaujātajiem (50%) respondenti uzskata, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas daļēji. 36% skolotāju domā, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas labi, savukārt 14% respondentu izteikuši viedokli, ka dzīvesdarbības prasmes

tiek apgūtas vāji. Neviens no aptaujātajiem nav izteicis viedokli, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas ļoti labi vai ļoti vāji.

7. attēlā redzams Tilžas internātpamatskolas skolotāju viedoklis.

7.att. Mācoties vispārīzglītojošā internātpamatskolā, skolēni dzīvesdarbības prasmes apgūst..

(Tilžas internātpamatskola)

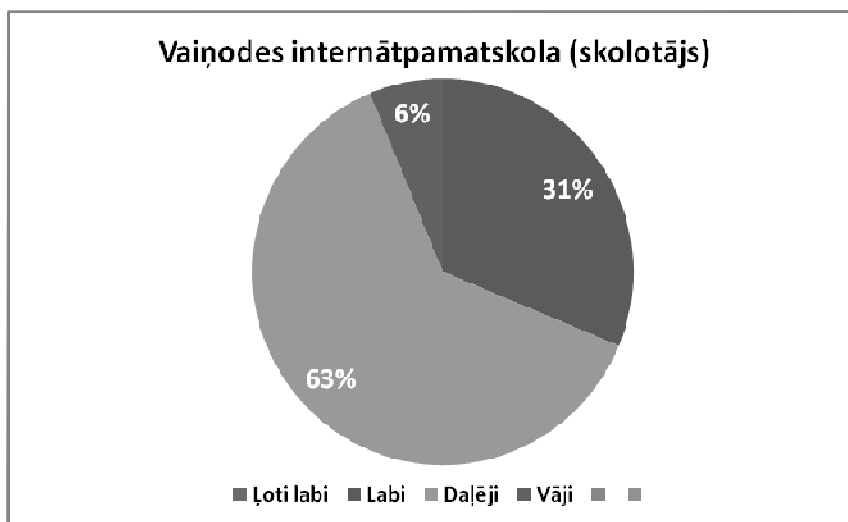

Izvērtējot 7. attēlā iegūtos datus, tika konstatēts, ka puse no aptaujātajiem (50%) respondentiem atzīst, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas daļēji. 15% aptaujāto apliecina, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas labi un vāji (vienāds procentuālais skaits respondentu). 10% aptaujāto izsaka viedokli, ka norādītās prasmes tiek apgūtas ļoti labi, savukārt 5% skolotāju tomēr atzīst, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas ļoti vāji. 5% aptaujāto nav norādījuši savu viedokli.

Nākamajā attēlā apkopots Vaiņodes internātpamatskolas skolotāju viedoklis (skat. 8. att.).

8.att. Mācoties vispārīzglītojošā internātpamatskolā, skolēni dzīvesdarbības prasmes apgūst..

(Vaiņodes internātpamatskola)

Analizējot 8. attēlā iegūto informāciju, var secināt, ka 63% (vairāk kā puse) respondenti izteikuši viedokli, ka dzīvesdarbības prasmes tiek apgūtas daļēji. 31% aptaujāto domā, ka norādītās prasmes tiek apgūtas labi, bet 6% skolotāju uzskata, ka dzīvesdarbības prasmes tomēr tiek apgūtas vāji. Nav respondentu, kas piekristu viedoklim, ka dzīvesdarbības prasmes ļoti labi vai ļoti vāji.

Risinājumi

Tādējādi internātpamatskolas misija ir skolēna dzīvesdarbības prasmju sekmēšana, t. i. personības spēju, iespēju, talantu un potenču pēc iespējas pilnīgāka atklāšana, sevis un citu izprašana, noskaidrojot savas attiecības ar citiem cilvēkiem, sociālajām institūcijām, kā arī apkārtējo vidi, iemaņu attīstīšana jautājumu izvērtēšanā, problēmu risināšanā un lēmumu pieņemšanā, palīdzēt izprast dažādas sociālas situācijās, atrast risinājuma veidus, palīdzēt skolēnam apzināties savus pienākumus un tiesības.

Tāpēc rodas aktuāla nepieciešamība pēc mācību un audzināšanas satura, formu un metožu pilnveidošanas, jaunu kategoriju izpētes un izstrādāšanas, kuras būtu saistītas ar skolēna dzīvesdarbības prasmju sekmēšanu patstāvīgajā dzīvē pēc internātpamatskolas absolvēšanas. Skolēna, kurš būtu spējīgs pielāgoties pastāvīgi mainīgai apkārtējai pasaulei un uz personīgās pašizaugsmes un profesionālās kompetences bāzes sekmētu Latvijas attīstību un uzplaukumu.

Internātskolu praksē nav konsekventas izpratnes par to, kā dzīvesdarbības prasmju apguvi savienot ar mācību un audzināšanas procesu.

Dzīvesdarbības prasmju apguvē uzsvars liekams uz nozīmes konstruēšanu, izmantojot pusaudzīm jau zināmas lietas un kombinējot tās ar jaunām integrējamām zināšanām, jēdzieniem un prasmēm (Vigotskis 2002).

Viens no galvenajiem izglītības mērķiem – sagatavot jauniešus dzīvei, lai viņi prastu uzņemties atbildību, saprastu daudzkulturālu vidi un dzīvi tajā, mērķtiecīgi prognozētu savu darbību un karjeru ekonomiski neatkarīgai dzīvei (Bērenfelde 2001). Šī mērķa sasniegšanā centrā izvirzās skolēna dzīvesdarbības prasmju pilnveide, kurām mūsdienā sociālekonomiskajā situācijā, kad sabiedrības integrācijas iespējas skatāmas ne tikai valsts, bet visas Eiropas un pasaules kontekstā, ir arvien lielāka nozīme un kuras nosaka skolēna socializācijas kvalitāti nākotnē.

Leontjevs uzskata, ka cilvēka vajadzības attīstās kā vajadzību priekšmetiskais saturs. Darbības priekšnoteikums un izraisītājs ir sākotnējā vajadzība. Sastopot tai atbilstošu priekšmetu, subjekts sāk darboties, sākotnējā vajadzība transformējas un kļūst spējīga virzīt un regulēt darbību, top par tās motīvu. Vajadzība tiek apmierināta, un tās rezultātā rodas jauna vajadzība, kas, savukārt, meklē sev atbilstošu priekšmetu, kas kļūtu par jaunas darbības motīvu (skat. 9. att.).

9.att. Darbības teorija (Leontjevs, 1975)

Tādējādi aktuālā darbībā rodas jaunas vajadzības, kas, savukārt, nosaka jaunus iekšējos regulējošos spēkus, ko sākumā cilvēks var pat neapzināties. Emocionālajā pārdzīvojumā atspoguļojas objekta subjektīvā nozīmība, ko skaidro sakarība – jo intensīvāks ir pārdzīvojums, jo lielāka subjektīvā jēga ir šim cilvēciskās esamības brīdim (Франкл 1990). A. Leontjevs uzskata, ka emocijas, kas tiek izjūtas darbības procesā, ir tās rezultāts un virzības mehānisms; tās ir pozitīvas vai negatīvas nevis attiecībā uz darbības rezultātu, bet gan uz tās atbilstību motīvam. Pozitīvas emocijas liecina, ka darbība atbilst cilvēka jēgveidojošajiem motīviem (Леонтьев, 1975; Vidnere, 1997), tātad darbība ir personiski nozīmīga.

Apkopojot iepriekšminēto par darbības teoriju, dzīvesdarbību, prasmēm, dzīves prasmēm, autore secina, ka **dzīvesdarbības prasme ir:** darbības izpildes priekšnosacījums, kas izveidojusies izziņas procesā, realizējot indivīda mērķus, uzņemoties atbildību, savstarpējā mijdarbības un pašattīstības procesā, kas ļauj indivīdam veiksmīgi tikt galā ar ikdienas dzīves prasībām.

Secinājumi

1. Lai sekmētu dzīvesdarbības mērķu izvirzīšanu un īstenošanu, svarīgi pedagoģiskajā procesā ir ievērot to, ka viens no svarīgākajiem pedagoģiskā procesa aspektiem ir skolēna skatījums uz tiem kā uz personiski nozīmīgu darbību, t. i., skolēns ir pašmotivēts mācīties, gatavs izstrādāt savu individuālo mācību paņēmieni kopumu, kas dod iespēju efektīvāk apgūt nepieciešamo mācību saturu.
2. Prasme rāda zināšanu apguves kvalitāti. Pateicoties prasmei, cilvēks var apgūtās zināšanas apzināti lietot pēc parauga vai izmantot jaunā situācijā dažādu darbību veikšanai. Tā ietilpst spējas struktūrā, ir līdzeklis, lai sasniegtu mērķi konkrētos apstākļos.
3. Pieredze tiek iegūta darbībā, kā arī tā ir notikušā seku pārdzīvojums. Pieredze sastāv no personiski pārdzīvotiem notikumiem. Pārdzīvojums ir sevišķs psiholoģiskās darbības process, t. i., pastāvīgs, dziļi individuāls process, kurā notiek subjekta un ārējās pasaules – reālās dzīves –

problēmu mijiedarbība. Pārdzīvojuma procesu var aplūkot kā sevišķi smagas darbības procesu, kurā indivīds iegūst iekšēju, subjektīvu pieredzi, kas balstīta uz jaunu apziņas līmeni.

4. Apkopojot iepriekšminēto par darbības teoriju, dzīvesdarbību, prasmēm, dzīves prasmēm, autore secina, ka **dzīvesdarbības prasme ir:** darbības izpildes priekšnosacījums, kas izveidojusies izziņas procesā, realizējot indivīda mērķus, uzņemoties atbildību, savstarpējā mijdarbības un pašattīstības procesā, kas ļauj indivīdam veiksmīgi tikt galā ar ikdienas dzīves prasībām.

Bibliogrāfija

- Jurčenko A. Dzīves prasmju pilnveidošana pusaudžiem pedagoģisko grupu darbā. – Rēzekne, 2008. – 83 lpp.
- Rubana M. Mācīties darot. – R: RaKa, 2004. – 262 lpp.
- Špona, A. Audzināšanas process teorijā un praksē [Process of Upbringing in Theory and Practice]. Rīga: RAKA, 211 lpp.
- Zelmenis V. Īss pedagoģijas kurss: Pedagoģiem pašizglītībai.- R: Zvaigzne, 1991. – 214 lpp.
- Žogla, I. Skolēna izziņas attieksme un tās veidošanās. Rīga: Latvijas Universitāte, 228 lpp.
- Леонтьев Д.А. Психология смысла, Москва, Смысл. с.511.

SKOLOTĀJU PRASME ORGANIZĒT SKOLĒNU SADARBĪBU ĶĪMIJAS MĀCĪBU PROCESĀ LATVIJĀ

Jeļena Volkinšteine, Jāzeps Logins, Jānis Švirksts
Latvijas Universitāte, Kr.Valdemāra iela 48, Rīga, LV-1013
jelena.volkinsteine@lu.lv, jlogins@lu.lv, Janis.Svirksts@lu.lv

Abstract

Teachers' competence of organising students' collaborative learning of Chemistry in schools of Latvia

One of the main priorities in implementing an education reform in Latvia is to make instructive learner centric. It is possible to organise students' collaborative learning (CL) when doing scientific inquiry.

Do students also develop collaboration skills while performing laboratory works? Do teachers have appropriate competence in organising students' collaborative learning? These are the issues that were studied by observing the pilot schools classes, analysing the results of the student and teacher questionnaires.

The students' answers give the evidence of the teachers' problems in organising CL. The experts find out that not all teachers can methodologically correctly organize student collaboration and choose an appropriate collaboration model. Teacher professional competence in organising student collaboration and scientific inquiry is dependent upon the mode of their professional development. Traditional courses for professional development are not sufficient for the acquisition of this competence, since they are aimed at acquisition of knowledge only. Skills, on the other hand, can be acquired by actually planning the study process, realizing it and analysing the success and imperfection of one's work. For the purpose of teacher professional development it is more efficient to apply innovative models, for instance, "studying teams", which are based on teacher cooperation and self-reflection and ensure systematic, long-term, and progressive professional development.

Key Words: chemistry, teachers' competence, collaborative learning, collaboration skills, scientific inquiry

Ievads

21. gadsimtā viena no mācību procesa pazīmēm ir skolēns, kurš aktīvi darbojas stundās (*Osborne, Dillon, 2008*), kurš apgūst skolā ne tikai specifiskās priekšmeta zināšanas un prasmes, bet arī attīsta citas mūsdienās nepieciešamas prasmes.

Starp astoņām svarīgākajām pamatprasmēm jeb pamatkompetencēm, kuras katrs cilvēks attīsta dzīves laikā (*European Commission 2006*) un kuras būtu jāattīsta skolēniem, ir sociālā kompetence (1.tab.).

1. tabula. Astoņas pamatkompetences (angl. *key competences*)

Sazināšanās dzimtajā valodā	Mācīšanās mācīties
Sazināšanās svešvalodās	Starppersonu, starpkultūru un sociālā kompetence
Matemātiskā kompetence un pamatkompetences zinātnē un tehnoloģijā	Uzņēmība
Datoru lietošanas kompetence	Kultūras izpausme

Sadarbības prasmes, kas ir sociālo kompetenču sastāvdaļa, svarīgums ir atzīmēts arī Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā līdz 2030. gadam: „izglītības sistēmai ir īpaši jāattīsta spēja patstāvīgi, kritiski un radoši domāt, kā arī spēja sadarboties” (*Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam 2008*).

Vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmeta un pamatizglītības standartos, tai skaitā ķīmijā, ir ieviests mācību satura komponents “Pētnieciskā darbība”, kas paredz skolēnu sadarbību, veicot pētniecisko darbību (LR MK noteikumi Nr. 1027 2006 un Nr. 715 2008).

Lai attīstītu skolēnu sadarbības prasmes, nepieciešams organizēt uz sadarbību balstītu mācību procesu. Tādu pieeju uzskata par mācīšanās stratēģiju „kas iesaista skolēnus darbībā un liek domāt par to, ko viņi dara” un kas dod skolēnam iespēju būt aktīviem (Bonwell and Eison 1991).

Lai efektīvi organizētu uz sadarbību balstītu mācību procesu un attīstītu skolēnu sadarbības prasmes, skolotājiem jābūt atbilstošai kompetencei. Tāpēc ir svarīgi noskaidrot, cik veiksmīgi skolotāji prot organizēt skolēnu sadarbību mācību procesa laikā, īpaši, kad skolēni strādā pētnieciskos laboratorijas darbus.

Pētījuma mērķis: Izpētīt kā tiek organizēta skolēnu sadarbība, veicot pētniecību ķīmijas stundās.

Pētījuma jautājums: Vai skolēniem attīstās sadarbības prasmes, veicot pētnieciskās laboratorijas darbus un strādājot „kā zinātniekiem”?

Vai ķīmijas skolotājiem ir attīstīta prasme efektīvi organizēt skolēnu sadarbību?

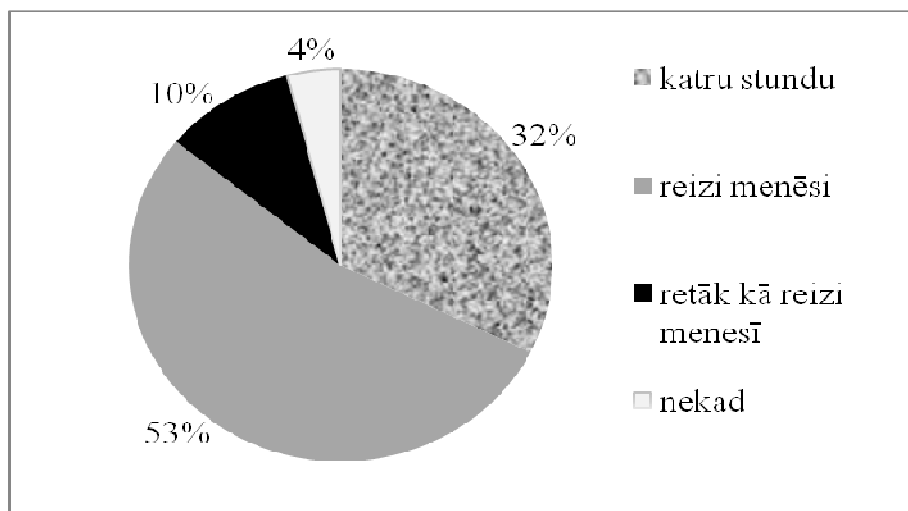
Pētījuma metodoloģija: Skolēnu un ķīmijas skolotāju aptauja, ekspertu vērojumi mācību stundās ķīmijā.

Rezultāti un diskusijas

Pētījuma pirmā daļa balstās uz modernizēta mācību satura aprobācijas rezultātiem 26 Latvijas pilotskolās.

Projektā „Dabaszinātnes un matemātika” (DZM) tika sagatavoti un 2010.-2011. gadā 26 skolās aprobēti 24 pētnieciskie laboratorijas darbi, kurus 8., 9. klases skolēni veica pārī vai grupā (Namsone 2010). Skolēnu sadarbības prasmes un skolotāju atbilstošā kompetence tika novērtēta, analizējot ekspertu 30 stundu vērošanas un analīzes protokolus, kā arī 599 skolēnu un 26 ķīmijas skolotāju aptaujas (DZM 2010).

2011. gadā DZM projektā tika aptaujāti 9. klases pilotskolu skolēni (N=599). Lielākā daļa aptaujāto skolēnu (53%) apgalvo, ka sadarbojas tikai reizi mēnesī. Tas ir ļoti maz, jo skolēniem ir 8 ķīmijas stundas mēnesī. Kaut gan situāciju nav jāuzskata par kritisku, jo 32% skolēnu atzīmē, ka sadarbojas katru stundu (1.att.).

1. att. Cik bieži ķīmijas stundās skolēni sadarbojas ar klasesbiedriem, strādājot pāri vai grupās?

85% skolēnu sadarbību, veicot pētnieciskos laboratorijas darbus, vērtē kā ļoti labu un norāda, ka šādi mācīties ir vieglāk un interesantāk, jo

- *ja tu pats vielu nesaproti, kāds cits saprot un var iemācīt arī tevi;*
- *varu uzzināt citu cilvēku viedokļus;*
- *var apspriesties un visu kārtīgi pārdomāt;*
- *rada darba atmosfēru un piesaista visus grupas darbam.*

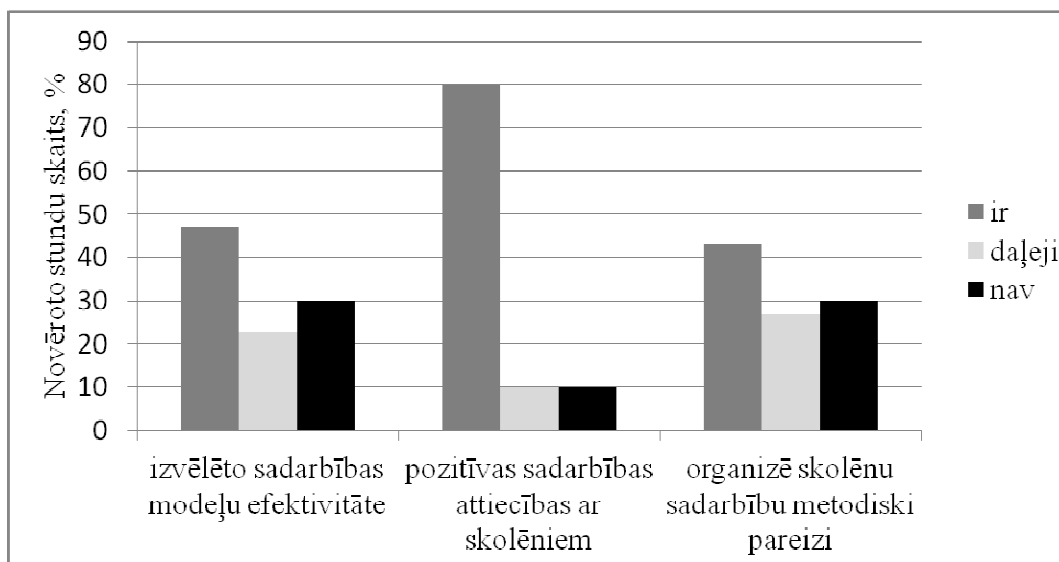
Arī 85% pilotskolu skolotāju apliecina, ka skolēni prasmīgi ir sadarbojušies, plānojot un strādājot laboratorijas darbus: „Skolēni labprāt un sekmīgi sadarbojas - labprāt iesaistās grupu darbos, neskaidrību gadījumā konsultējas viens ar otru”.

Aptauja liecina, ka 92,3% skolotāju kā labu un ļoti labu novērtēja savu kompetenci stundās organizēt dažādus skolēnu sadarbības modeļus.

Savukārt, eksperti, kas vēroja stundas, norāda:

- *skolēni strādāja brīvi, nepiespiestā atmosfērā (40% no vērotajām stundām);*
- *skolēni veiksmīgi strādāja pāros, skolotāja kontrolēja situāciju, sniedza atbalstu;*
- *skolēniem, kuri tika galā ar uzdevumu, radīja apstākļus darboties kā ekspertiem;*
- *darba uzdevumi tika doti precīzi, nepārprotami, skolēni strādāja raiti.*

Tomēr stundu vērošanas rezultātu analīze liecina, ka tikai aptuveni 70% gadījumu skolotāji veiksmīgi izvēlējušies skolēnu sadarbības modeli un tikai 60% gadījumu skolotāji ievērojuši šī darba organizēšanas metodiskos aspektus (2. att.).

2. att. Pilotskolu skolotāju prasme organizēt skolēnu sadarbību ķīmijas stundās

Pētījums rāda, ka pilotskolu skolēni un skolotāji augstu novērtē savas prasmes strādāt sadarbojoties un organizēt sadarbību, tomēr, pastāv neatbilstība starp skolotāju un ekspertu vērtējumu. Ekspertu vērtējums par sekmīgu sadarbību mācību procesā ir ievērojami kritiskāks nekā skolēniem un skolotājiem.

Stundu vērošanas protokolos eksperti atzīmēja skolotāju problēmas skolēnu sadarbības organizēšanā:

- *uzdevums tika formulēts neprecīzi;*
- *sadarbība netika veicināta;*
- *uzdevumi nebija piemēroti grupu darbam, tāpēc faktiski skolēni strādāja individuāli;*
- *sadarbības jēga netiek pilnībā izprasta.*

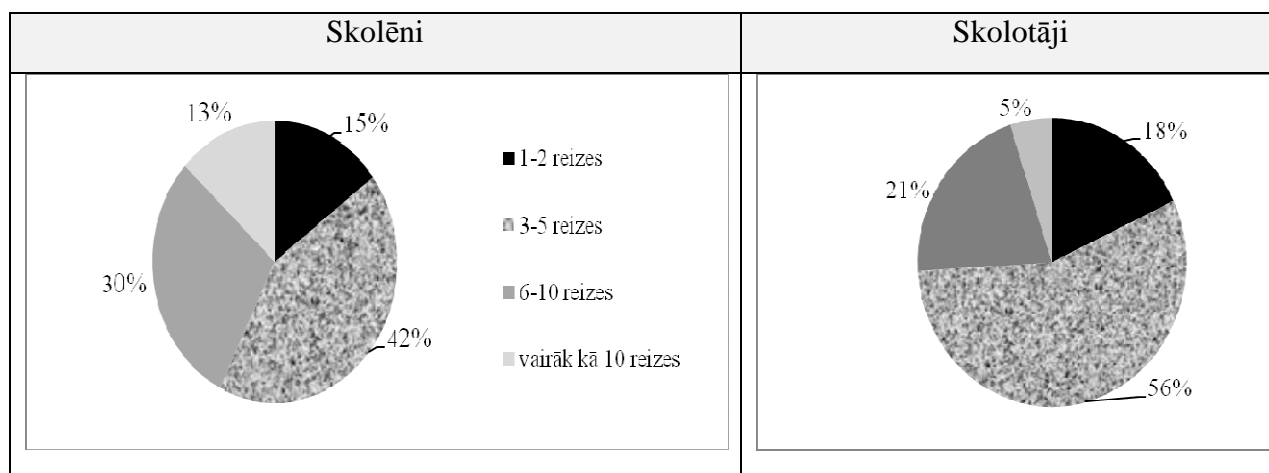
Lai noskaidrotu situāciju valstī kopumā, tika organizēta ķīmijas skolotāju un skolēnu aptauja par mācību procesu sadarbojoties.

Pētījuma otrā daļa balstās uz ķīmijas skolotāju un skolēnu aptaujas rezultātiem Latvijā.

Aptaujā piedalījās 545 Latvijas 8.-12. klašu skolēni un 61 ķīmijas skolotājs no lauku, pilsētu skolām, pamatskolām, vidusskolām un ģimnāzijām. Skolēnu aptauja par sadarbību mācību procesā tika adaptētā (Ingleton 2000) un papildināta. Skolēniem un skolotājiem tika uzdoti līdzīgi jautājumi par mācību procesu, kuros tie raksturoja pāros un grupu darbu.

Visbiežāk skolēni (42%) un skolotāji (56%) apgalvo, ka sadarbības process tika organizēts 6-10 reizes semestrī. Aptaujas galvenais nolūks bija noskaidrot skolēnu sadarbība, strādājot tradicionālos laboratorijas darbus (LD) un pētnieciskos laboratorijas darbus (PLD). Varam secināt, ka laboratorijas darbi, kuru laikā skolēni strādāja sadarbojoties, tika organizēti aptuveni vienu reizi 2 nedēļās. 13% skolēnu un tikai 5% skolotāju apgalvo, ka viņi organizē skolēnu sadarbību biežāk, aptuveni 10 reizes

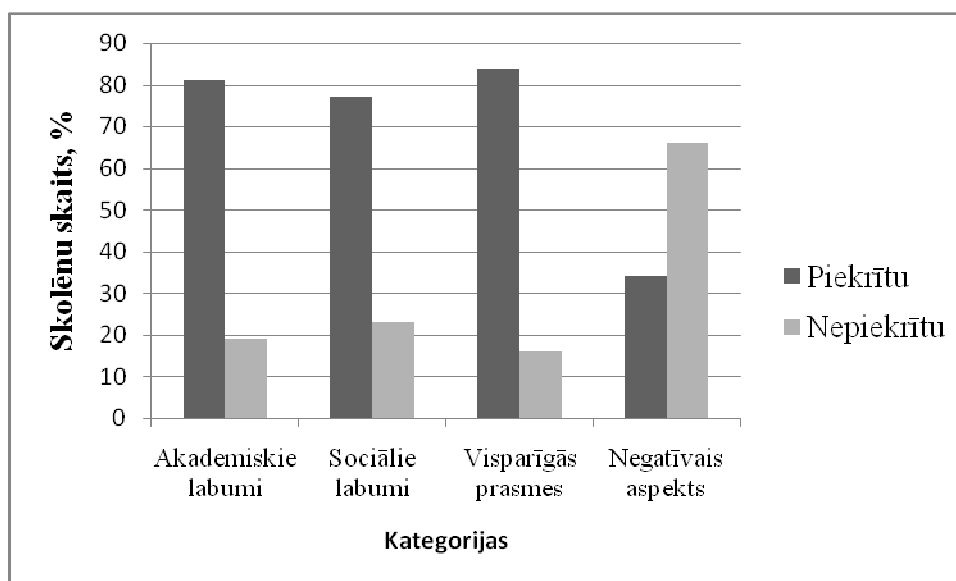
semestrī. Tomēr ir skolas, kur skolēnu sadarbība ķīmijas stundās, kā apgalvo 15% skolēnu un 18% skolotāju, notiek ļoti reti – 1 vai 2 reizes semestrī (3 att.). Ja sadarbība tiek organizēta epizodiski, tad sadarbības prasmju mērķtiecīga pilnveide nav iespējama.

3.att. Atbildes uz jautājumu „Cik bieži skolotāji organizē skolēnu sadarbību mācību semestra laikā?”

Gan skolēniem, gan skolotājiem par skolēnu ieguvumiem, mācoties sadarbojoties tika uzdoti 19 jautājumi. Atbildēm uz jautājumiem tika izmantota Likerta vērtību skala: pilnīgi piekrītu, piekrītu, nepiekrītu, pilnīgi nepiekrītu. Datu analīzei atbildes tika apvienotas divas kategorijās – piekrītu un nepiekrītu. Arī jautājumi tika sagrupēti noteiktās kategorijās: akadēmiskie ieguvumi, sociālie ieguvumi, vispārīgās prasmes un negatīvais aspekts.

Lielākā daļa skolēnu saskatīja daudz pozitīvu momentu, strādājot pāri vai grupā (4.att.), bet ir arī tādi, kuri domā, „ka skaidrot kaut ko citiem, ir izniekots laiks”.

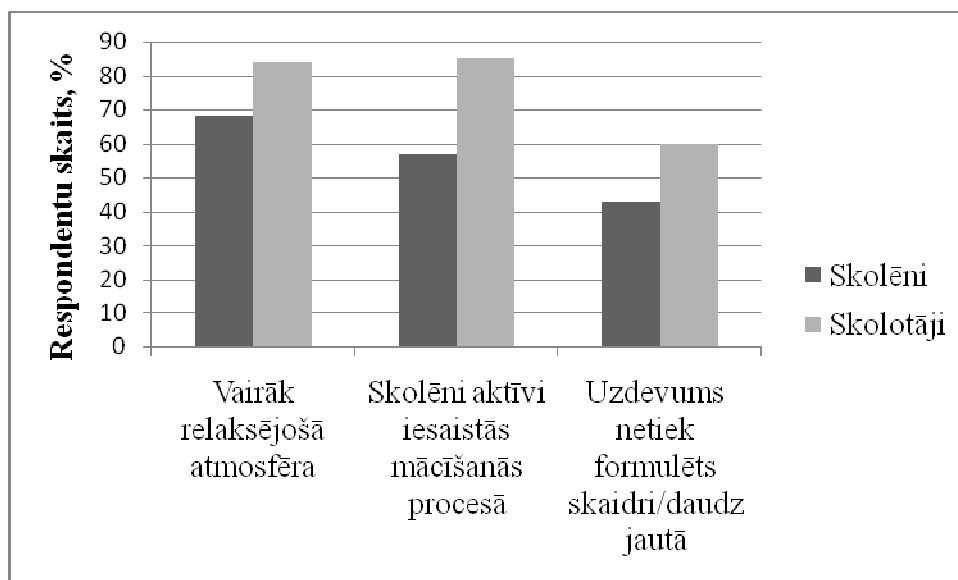
4. att. Skolēnu vērtējums par pāru un grupu darba ieguvumiem

16 jautājumos no visiem 19 jautājumiem skolotāju un skolēnu viedokļi par ieguvumiem, mācoties sadarbojoties, faktiski sakrīt un atšķirība nav lielāka par 10%. Aptauja liecina, ka pastāv būtiskākā viedokļu atšķirības par relaksējošu atmosfēru, strādājot grupās, un skolēnu aktīvu iesaistīšanos grupas darbā – skolēnu viedoklis nav tik pozitīvs kā skolotāju vērtējums (5. att.). Iespējams, to var izskaidrot, analizējot skolēnu atbildes par grūtībām, kas rodas, strādājot grupā. Tā skolēni bieži norāda: „... pietrūka laika, lai pabeigtu darbu”, „... grūti atrast domubiedrus un iesaistīt visus darbā”, „... parasti strādā vieni un tie paši”. 40% skolēnu apgalvo, ka uzdevums darbam grupā netiek formulēts skaidri, savukārt 60% skolotāju norāda, ka skolēni daudz pārjautā, jo līdz galam neizprot darba uzdevumu. Tas liecina par skolotāju nepietiekamo prasmi izvēlēties piemērotus uzdevumus grupu darbam un saprotami tos formulēt.

Skolotājiem un skolēniem tika uzdots jautājums par iemesliem, kāpēc skolotāji organizē skolēnu darbu pāri vai grupā. Skolotāji savās atbildēs norāda iespēju attīstīt skolēnu sadarbības prasmes, padarīt mācību procesu interesantāku un aktīvāku, tomēr gandrīz katrs trešais respondents saista skolēnu grupu darba organizēšanu ar lietderīgu laika izmantošanu:

- *ja ir nepieciešamība ietaupīt laiku;*
- *darbu var paveikt ātrāk.*

Daļa skolotāju uzskata, ka darbs grupās jāorganizē, lai “*izietu programmu*”, t.i., tas tiek veikts, jo ir iekļauts priekšmeta programmā. Ir arī skolotāji, kuri organizē sadarbību grupās, lai būtu kaut kas savādāk, piemēram, „*lai skolēni atpūstos no diktēšanas*”.

5.att. Skolēnu un skolotāju viedoklis par skolēnu darbu pāros vai grupās

Skolēni aptaujā novērtēja uz sadarbību balstīta mācību procesa iemeslus:

- *lai iemācītu sastrādāties ar citiem;*
- *lai veicinātu dalīšanos ar zināšanām, informāciju un pieredzi;*

- *būtu iespējams saņemt atgriezenisko saiti par darbu; jo vieglāk atrisināt kādu problēmu;*
- *strādājot grupā, katrs skolēns var papildināt viens otru ar savām zināšanām, kas ir ļoti svarīgi un nozīmīgi, jo skaidrošana notiek daudz neformālāk, kā to darītu skolotāja.*

Daļa skolēnu šos iemeslus noraida un norāda, ka sadarbība stundā dažreiz ir organizēta neefektīvi, bieži bez noteikta mērķa, tikai tāpēc, ka grupu darbs šobrīd „ir modē”. Tomēr vairums skolēnu saskata pavisam citus iemeslus. Skolēnu atbildes sniedz informāciju par skolotāju grūtībām mācību procesu balstīt uz sadarbības organizēšanu. Biežāk nosauktie iemesli:

- *skolotājs grib ieviest dažādību stundās;*
- *tas šķiet moderni, atbilstoši prasībām;*
- *skolotājs grib pats nosacīti atpūsties, nevis runāt vai, lai varētu tajā laikā darīt citus, steidzamus darbus skolas labā;*
- *nav jāpieskata klase;*
- *lai skolēni iegūtu labas atzīmes;*
- *lai paspētu izņemt mācību vielu.*

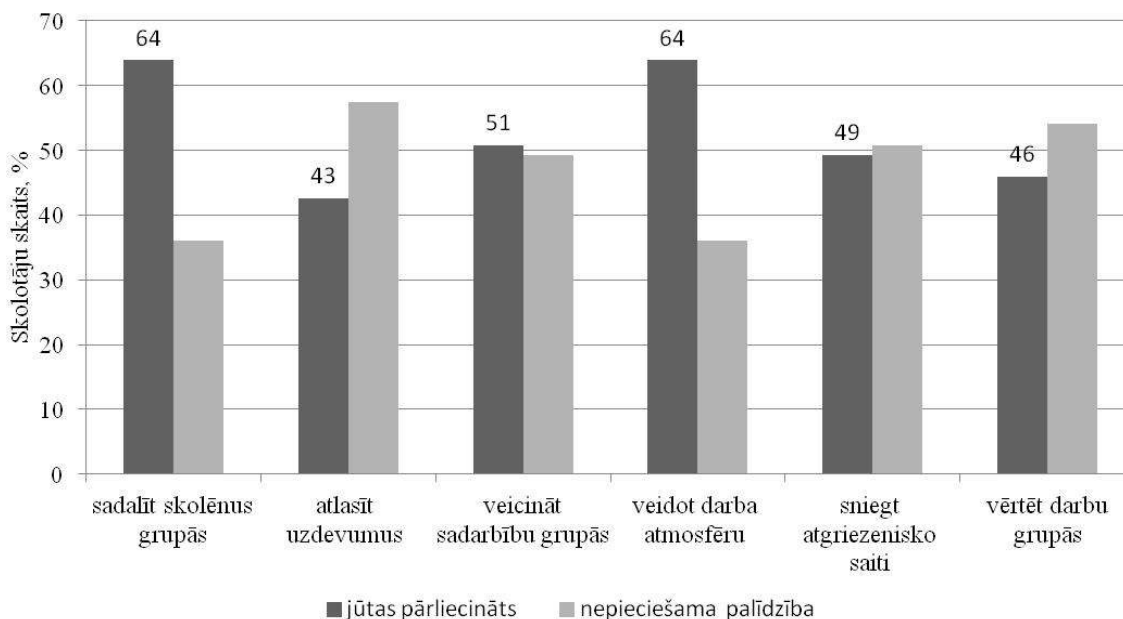
Cits skolēnu pāru un grupu organizēšanas iemesls ir nepietiekošs laboratorijas piederumu un ierīču daudzums un nepieciešamība taupīt reaģentus: „strādājot pāri, tiek ietaupīts divreiz vairāk ķīmisko materiālu, nekā, ja katrs strādātu atsevišķi”.

Skolēnu un skolotāju atbildes uz jautājumu par grupu darba organizēšanas iemesliem sasaucas ar atbildēm uz jautājumiem, kas padodas vislabāk un kas sagādā grūtības (2. tab.). Arī šī jautājuma atbildes liecina, ka daļai skolotāju ir nepietiekama kompetence uz sadarbību balstīta mācību procesa organizēšanā un vadīšanā.

2. tabula. **Izteikumi skolotāju un skolēnu anketās par grūtībām uz sadarbību balstītā mācību procesā**

Skolotāju grūtības, organizējot grupu darbu	Skolēnu grūtības, strādājot grupā
<p>Aizņem daudz laika vai arī grūti iekļauties laikā.</p> <p>Grupā skolēni nevienmērīgi sadala pienākumus. Slinkākie paļaujas uz čaklākajiem.</p> <p>Ir skaļi nodarbības laikā.</p> <p>Skolēnu uzmanības pazemināšanās. Viņi ir aizņemti un neklausās manī, tāpēc sanāk, ka katrai grupai jāstāsta atsevišķi.</p> <p>Grūti vienlaicīgi konsultēt un pārskatīt visu skolēnu darbu grupās.</p>	<p>Iekļauties laikā.</p> <p>Panākt, lai visi iesaistās.</p> <p>Grūtākais ir tas, ka bieži grupā ir haoss.</p> <p>Viena grupa neklausās, ko stāsta cita grupa.</p> <p>Liels troksnis, kas traucē koncentrēties darbam.</p> <p>Visgrūtākais ir, ja līdz galam nav saprasts uzdevums. Reizēm gadās, ka neviens nesaprot, kas jādara.</p> <p>Tas, ka skolotāja pa to laiku ir aizņemta ar savām nodarbēm.</p>

Skolotājiem tika uzdots jautājums par prasmi efektīvi organizēt skolēnu sadarbību. 43% skolotāju no 64% aptaujāto augstu novērtē savu prasmi organizēt skolēnu sadarbību. Savukārt pārējie nejūtas tik droši, un viņi atzīst metodiskās palīdzības nepieciešamību (6. att.).

6.att. Atbildes uz jautājumu „Cik pārliecināts jūtaties par to, ka spējat efektīvi organizēt skolēnu sadarbību?”

Lielai daļai skolotāju, iespējams, ir nepieciešama metodiskā palīdzība skolēnu sadarbības organizēšanā, mācīšanās procesā veicot pētniecību. Ne visiem skolotājiem ir iespēja saņemt kvalitatīvu atgriezenisko saikni par stundā notiekošo un ne visi prot paši apzināties problēmas un objektīvi novērtēt savu profesionālo kompetenci grupu darba organizēšanā un vadīšanā.

Viens no veidiem kā var pilnveidot skolotāju profesionālo kompetenci ir skolotāju *mācīšanās grupā*, savas profesionālās darbības izpētei un uzlabošanai. 2011. gada notika šo modeļu veiksmīga aprobācija un 2012.gada rudenī LU DZM IC tika organizētas trīs *mācīšanās grupas*. Mācību gada garumā *mācīšanās grupu* dalībnieki dalījās pieredzē par profesionālās darbības izpētes metodēm, prasmi izvēlēties un īstenot piemērotu stratēģiju skolēnu pētnieciskās darbības prasmju pilnveidei un 2013.gada 9.maijā uzstājās noslēguma konferencē ar sava darba rezultātiem. Veiktais darbs liecina, ka šis profesionālās pilnveides modelis var būt veiksmīgi izmantots skolotāju profesionālo kompetenču pilnveidei.

Secinājumi

- Latvijas skolās tiek īstenota Valsts standarta prasība pilnveidot skolēnu sadarbības prasmes.
- Skolēni un skolotāji uzskata, ka mācoties sadarbojoties, tiek pilnveidotas kognitīvās un sociālās prasmes, kā arī vispārējās prasmes.

- Skolēnu norādītās grūtības, strādājot pāros un grupās, liecina par ķīmijas skolotāju nepietiekamo kompetenci pilnveidot skolēnu sadarbības prasmes.
- Profesionālās pilnveidesursos skolotāji pārsvarā ir ieguvuši tikai zināšanas par skolēnu sadarbības organizēšanu un būtību, savukārt prasmi organizēt un vadīt skolēnu darbu grupās iespējams apgūt tikai pašiem plānojot mācību procesu, īstenojot to un analizējot paveiktā panākumus un nepilnības.
- Nepieciešams izstrādāt inovatīvus profesionālās pilnveides modeļus, kas nodrošina sistemātisku, ilglaicīgu un secīgu uz skolotāju sadarbību un pašrefleksiju balstītu profesionālo pilnveidi.

Bibliogrāfija

- Aprobācijas gala ziņojums. 2011. Projekts „Dabaszinātnes un matemātika”. VISC, Rīga.
- Bonwell, C., and Eison, J. 1991. *Active Learning: Creating excitement in the classroom* (ASHE-ERIC Higher Education Report No. 1). Washington, DC: George Washington University, P.2
- Ingleton, C., Doube, L., Rogers, T. and Noble, A. 2000. *Collaborative Learning. 2005. Centre for Learning and Professional Development (CLPD). The University of Adelaide, Australia.*
- Osborne J., Dillon J. 2008. *Science Education in Europe: Critical reflections. A Report to the Nuffield Foundation.* London: King's Colleague London.
- Key Competences for lifelong learning. Recommendation 2006/962/ES of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning [Official Journal L 394 of 30.12.2006]. Retrieved October 15, 2011.
- Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija 2030.gadam. http://www.latvija2030.lv/upload/latvija2030_saeima.pdf
- LR MK noteikumi nr.1027 (19.12.2006.) par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem.
- LR MK noteikumi nr.715 (02.09.2008.) par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās izglītības mācību priekšmetu standartiem.
- Namsone D., & Čakāne L., & Purmalis J. et al. 2010. *Ķīmija. 8., 9. klase. Skolotājiem.*, Rīga: VISC, 140 lpp.

SKOLU VADĪTĀJU KOMPETENCES ILGTSPĒJĪGĀM PĀRMAIŅĀM

Anna Zīmele

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
anna.zimele@gmail.com

Abstract

The competencies of the school administrator leading to sustainable changes

The current educational system is oriented towards acquisition of knowledge and training of professionals rather than focusing on development of a whole person. Traditional pedagogy sets clear lines and regulations for the roles and tasks the student and the teacher need to possess. Therefore, this is essential to clarify what are that main competencies which the school administration claim to have and if they are ready to bring changes in their everyday routine and deal professionally with the current challenges. Efficient school administrators are change agents who make a difference in their organization by transforming them into organizations that can respond to ever changing political, social, economic and cultural factors that impact their work in building a more sustainable school.

We live in time when all the value systems and perceptions are constantly changing. New competencies for the school administrators describe managers' competencies to use knowledge and expertise in the professional work for a common betterment and well being leading to sustainable changes within the organization. The research is aimed at exploring administrators' competencies in dealing with the challenges of a contemporary society and meeting the challenges of the day.

Key words: competencies, administrators as agents of changes, education for sustainable changes.

Ievads

Mēs dzīvojam mainīgā laikmetā, kur gan vērtības, gan uzskati ir mainīgi jēdzieni, arī skolu vadītāju kompetences raksturo prasmi racionāli izmantot savas zināšanas un pieredzi profesionālajā darbībā, konkrēta laikmeta sabiedrības interešu attīstības skatījumā. Tas nozīmē to, ka tikai mijiedarbojoties ar vidi ir iespējams gūt visefektīvāko risinājumu ikvienas problēmas risināšanā ilgtspējīgai attīstībai. Šajā rakstā ir veltīta liela uzmanība skolu vadītāju profesionālo kompetenču apskatam, lai labāk izprastu patieso situāciju skolu vadītāju darbībā.

Izglītība pārmaiņām

Izglītība tiek skatīta saistībā ar sabiedrības daudzveidību, cilvēku ekonomiskajām un sociālajām tiesībām, cilvēktiesībām, vienlīdzību un dzimumu līdztiesību. Pētījuma aktualitāti nosaka pastāvošās pretrunas gan starp dažādām sabiedrības grupām, gan kategorijām: Izglītības ministriju un skolām, augstskolām, kā arī skolotājiem un vecākiem, sabiedrību. Ne jau visi skolu vadītāji ir atvērti pārmaiņām un ir aktīvi pārmaiņu īstenotāji savā izglītības iestādē, daļa no vadītājiem skeptiski skatās uz pārmaiņu ietekmi, ko ir veicinājis globalizācijas process skolas organizatoriskajā darbībā. Tāpēc ir jāpievērš uzmanība vadītāja prasmēm un iemaņām, spējai pielāgoties un attīstīties, lai veicinātu ilgtspējīgas skolas un izglītības attīstības potenciālu.

Pamatizglītība un vidējā izglītība tie ir tie izglītības posmi, kuri veido pamatu cilvēka personiskajai izaugsmei un karjeras izredzēm un nosaka turpmāko cilvēkresursu kvalitāti valstī. Lai radītu priekšnosacījumus labai dzīves kvalitātei un nodrošinātu kvalificētus cilvēkresursus darba tirgū, nepieciešams novērst skolēnu „atbirumu” pamatizglītības posmā. (Meņšikovs 2007: 18) Tieši šī

aspekta skatījumā ir ļoti svarīgi aktualizēt un pievērst uzmanību skolu vadītāja profesionālajām kompetencēm.

Pedagogu trūkums vai nepietiekama kvalifikācija nespēj strādāt diferencēti ar dažādiem skolēniem, ievērojot viņu individuālo mācīšanās tempu, kā arī vispārējās izglītības sistēmas orientācija uz eksāmenu rezultātiem, nevis uz mācīšanos un indivīda izaugsmi kā uz galveno mērķi (Menšikovs 2007: 18). Ir svarīgas skolas vadītāja darbības skolā kā organizācijā, jo skolas vadītājs, izglītības iestādē, nosaka turpmāko skolas attīstības virzienu, pamatojoties uz attīstības vīziju. Skolas vadītājam ir jāspēj pielāgoties, rosināt, virzīt kopējo skolas kolektīvu, nezaudējot sevi kā personību, jāspēj pieņemt lēmumi un jānes atbildība par savu rīcību.

Pašlaik izglītības attīstības virzību Latvijā lielākos vilcienos nosaka vairāki valsts politikas dokumenti, tajā skaitā Nacionālās attīstības plāns un Izglītības pamatnostādnes 2006.- 2013. gadam. Abi dokumenti piedāvā zināmas pamatnostādnes attiecībā uz izglītības attīstību, bet tajos tikai nelielā mērā ir pieminētas kompetences. Katra no izglītības pamatstrukturām, izglītības sistēmā, ir izveidojusi savu kompetenču modeli, kādām prasmēm un iemaņām jāpiemīt skolas vadītājam, savukārt nav vienotu, skaidri definētu attīstības vadlīniju izglītības politikā valstiskā mērogā.

Analizējot sabiedrības un atbilstošo institūciju nostāju, skolotāju kompetenču veidošanā, secināts, ka ir nepietiekoša izpratne, kā arī nav vienota skatījuma kopējā izglītības nozares attīstības politikā par skolu vadītāja kompetencēm. Netiek skaidri definēti trīs skatījumi, kādus vēlas redzēt skolas direktorus Izglītības ministrija, sabiedrība, kā arī paši skolotāji. Šo trīs aspektu kopveseluma skatījums ir ļoti būtiska sastāvdaļa, lai spētu izkristalizēt, kādam tad īsti ir jābūt skolas direktoram.

Skolu vadītāju kompetenču attīstībai ilgspējīgā skatījumā gan sabiedrībai, gan valsts politika ir salīdzinoši zema ietekmēšanas kapacitāte. Tāpēc ir svarīgi pievērst uzmanību skolu vadītāju kompetencēm ilgspējīgas attīstības skatījumā, kas veicinātu sabiedrības līdzdalību, kā arī iedrošinātu skolu vadītājus kļūt par pārmaiņu ieviesējiem savā izglītības iestādē, kuri apzinās savu ietekmi pārmaiņu vadīšanā un ieviešanā.

Skolu vadītāju kompetences ilgspējīgā skatījumā

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, skolu vadītāju profesionālās kompetences, lai labāk izprastu patieso situāciju skolu vadītāju darbībā. Ir normatīvie akti, kā arī ES dokumenti, kuri nosaka, kādām ir jābūt skolu vadītāja kompetencēm, savukārt ir maz pētīts, kādas kompetences ir skolu vadītājiem Latvijā, Latgales reģionā, kā arī kā šīs kompetences ietekmē mācību procesa organizāciju skolā. Trūkst pētījumu, zinātniskās literatūras, kur būtu kompleksi analizētas skolas vadītāja kompetenču ietekme organizatoriskajā darbībā.

Kā pētījuma metodes tika izmantotas literatūras analīze un dokumentu izpēte, bet pētījuma bāze bija 16 literatūras avoti.

Izglītība ilgtspējīgai attīstībai tās plašākā izpratnē ietver izglītības kvalitātes uzlabošanu, izglītības pārorientēšanu uz ilgtspējību, pilsoniskās apziņas veicināšanu un izglītošanas visās sabiedrības grupās un slāņos sekmēšanu. Visbiežāk izglītība tiek raksturota kā lielākā cerība ilgtspējīgas nākotnes veidošanā, bet skolotāju sagatavošanas institūcijas tiek atzīmētas kā pārmaiņu nesējas izglītības un sabiedrības pārveidošanā, lai nodrošinātu iespējami ilgtspējīgu nākotni. (Grabovska 2010)

Kompetences jēdziena skaidrojums

Latvijas zinātniskajā literatūrā tiek lietota kompetences jēdziena darba definīcija – „Kompetence ir zināšanu, prasmju un attieksmju kopums, kas kvalificē noteikta veida vai līmeņa uzdevumu veikšanai, atsaucoties uz kompetences jēdziena tulkojumu skaidrošana (competence, competency) un uzskatot pieņemumu, ka latviešu valodā varbūt varētu lietot tā tulkojumu – lietpratība” (Rauhvargers 2004).

Kompetences jēdziena citi skaidrojumi:

- kompetence kā zināšanas (Beļickis 1998; Laužackis 1999)
- kompetence kā prasmes (Maatsch 1990)
- kompetence kā pieredze (Abramova 2003)

Skolu vadītāju kompetences ir praktisks gala rezultāts, kur balstoties uz dažādiem teorētiskajiem aspektiem un varbūtībām, ir izstrādātas praktiskas vadlīnijas, kuras atspoguļo skolu vadītāja profesionalitāti, nepieciešamās iemaņas, tāpēc ir jānoskaidrot, teorētisko kompetenču atbilstību praktiskajai realitātei.

Savukārt, J. Valbis izdala trīs citus kompetences veidus:

- profesionālā kompetence;
- sociālā kompetence;
- individuālā kompetence. (Valbis 2005)

Tēmas ietvaros tiek aplūkotas gan pedagogu atziņas par darba organizāciju skolā, gan vadītāju organizatorisko spēju aplūkošana ilgtspējīgas izglītības kontekstā. Pieņemot to, ka skolas vadītājs ir spējīgs ietvert ilgtspējīgas izglītības attīstību caur savām kompetencēm, notiek pasaules uzskatu maiņa izglītības procesa ietvaros.

Kā viena no autorēm, kura ir aplūkojusi skolu vadītāju organizatoriskās spējas, kā arī izglītības vadītāja nozīmi mācību procesa organizācijā, ir A. Šmite. Autore savās publikācijās atspoguļo Latvijas skolu vadītājiem piemītošo darba stilu, kā arī attīstības tendences. Savukārt, *kanādiešu* izglītības reformu speciālists M.Fulans savos pētījumos aktualizē to, cik liels spēks piemīt pārmaiņām, un cik lielā mērā skolu vadītājam ir jābūt gatavam, kā arī jārosina šīs pārmaiņas izglītības telpā.

Ikviens izglītības darbinieks ir pārmaiņu, sabiedrības dzīves uzlabotājs, morālo mērķu indikators. Atsevišķas teicami izstrādātas koncepcijas un programmas pārmaiņas nenodrošina, ja nemainās cilvēku domāšana, katra indivīda tieksme pret pārmaiņām kā dzīvesveidu. (Šmite 2004: 17)

A.Šmite uzsver, ka pedagogam mērķtiecīgi meklējumi kļūst par paradumu un jaunu normu izglītības procesā. Personīgās pārmaiņas cieši saistītas ar iestādes pārmaiņām. Visa sākums ir izziņas process, bet izziņa noved pie nepārtrauktas mācīšanās sabiedrībā, kas mācās. (Šmite 2004: 89). A.Šmites izteikumi pēc savas būtības atspoguļo, ka skolu vadītājam ir jākļūst par pārmaiņu ieviesēju savā profesionālajā darbībā, ir jāsāk no sevis kā skolas vadītāja, jābūt kritiskam attiecībā pret sevi un savām prasmēm un iemaņām.

M. Fulans īpaši uzsver pedagoga lomu izglītības konceptuālas attīstības īstenošanai. Pētījumi augstskolās un rajonos ar skolu vadītājiem un metodisko apvienību vadītājiem pierāda, ka pedagogi nav orientēti mūžizglībai un ļoti asi pārdzīvo pārmaiņas konservatīvajā izglītībā. Darbs izglītībā prasa nepārtrauktu pamatzināšanu papildināšanu, paplašināšanu un pamatprasmju pilnveidi, patstāvīgu to attīstīšanu, izglītošanos vienmēr un visur (Šmite 2004: 92).

Skolu vadītāju profesionālās kompetences pedagoģiskās darbības ietvaros slēpj sevī daudz jautājumus par esošo situāciju Latvijā, kā arī attīstības tendencēm izglītības jomā. Pētījuma ietvaros meklētas atbildes uz jautājumiem kā paradigmu maiņa izglītības sistēmā ietekmē skolu vadītāju kompetences, kā mainās skolu vadītāja pieeja mācību darba organizācijai, kā veiktās reformas izglītības sistēmā ietekmē skolu vadītāju darbību ilgtspējīgām pārmaiņām? Šie jautājumi izriet viens no otra, papildinot iepriekšējo. Skolas vadītājs savā būtībā ir pārmaiņu rosinātājs un īstenotājs. Mūsdienu skolas vadītājam ir jāspēj tikt galā ar pārmaiņām, ir jāspēj tās īstenot savā izglītības iestādē, ir jābūt drosmīgiem atzīt kļūdas un pieņemt izaicinājumus.

Pētījums tika veikts Latgales reģionā, intervējot Latgales reģiona skolu direktorus. Pētījumā tika intervēti Latgales skolu vadītāji. Pamats ir strukturētās intervijas, ar kuru palīdzību, izzinātas skolu vadītāja kompetences ilgtspējīgā skatījumā, kā arī iemesli, kuri traucē, palīdz efektīvi organizēt savu profesionālo darbību.

Ir būtiski kā skolu vadītāju kompetences attīstās ilgtspējīgā skatījumā. T.Koķe uzsver galvenās kompetences ilgtermiņa izglītošanā.

- Sociālās (spēja uzņemties atbildību, piedalīties kopīgu lēmumu pieņemšanā, regulēt konfliktus, piedalīties demokrātisku formējumu darbībā u.c.),
- Saziņas un saskarsmes kompetences (arī valodu prasme),
- Darbs ar informāciju un jaunākajām tehnoloģijām,
- Dzīvot un darboties daudz kultūru sabiedrībā,
- Mūžizglītība (gan sabiedriskajā, gan personiskajā aspektā) (Šmite 2004).

Ar šīm kompetencēm saistās arī konkrētas risināmas problēmas izglītības sistēmā, kas tieši sasaucas ar pedagogu iesaisti pārmaiņu procesos.

Tās ir:

6. radīt iespējas ikvienam iegūt kvalitatīvu izglītību;
7. Panākt līdzsvaru starp sabiedrības un skolas galvenajiem uzdevumiem;

Apskatot jēdziena kompetences dziļāko būtību, tad bieži vien skolu vadītāji izjūt diskomfortu, neziņu, bailes kā viņu kompetenču kopums ietekmē izglītības iestādes darba organizāciju.

Pētījuma gaitā ir noskaidrots, kas ir svarīgi izglītības iestādes vadībai, kur viņu kompetenču kopums nosaka atmosfēru kolektīvā? No tā izriet, kas ir svarīgi Izglītības un zinātnes ministrijai, kāds ir viņu skatījums, un kādam ir jābūt skolas vadītājam, kādām prasmēm un iemaņām viņam ir jāpiemīt.

Katras skolas vadītājs ir būtiska sastāvdaļa kopējā izglītības sistēmā, tāpēc ir svarīgi, lai vadītājs būtu vērsts uz ilgtspējīgas izglītības virzību savā izglītības iestādē, kā arī ieviestu jaunas attīstības tendences kopējā izglītības veidošanas politikā. Ir jābūt drosmei un degsmei attīstīties, jābūt reformatoriem, nevis jāļaujas stagnācijas pašplūsmai.

Izglītības iestāde kā organizācija tiek uzskatīta par patstāvīgu autonomu sistēmu. Ir svarīgi akcentēt vadītāja prasmes un iemaņas organizatoriskajā darbībā, jo pēc savas dziļākās būtības skolas vadītājs ir pārmaiņu, informācijas procesu virzītājspēks ikvienā izglītības iestādē. Ir jāatīsta profesionālo kompetenču kopumu, lai efektīvāk spētu pārvaldīt un organizēt skolas kolektīvu.

Kā uzsver pētniece A. Šmite, tad menedžments izglītības iestādē ir darbību komplekss ar motivēšanu, plānošanu, organizēšanu un kontroli, kas virzīts uz organizācijas darbinieku, finanšu, materiālu un informācijas resursu pilnīgāku izmantošanu, lai organizācijas mērķus sasniegtu ar augstāku efektivitāti. Menedžmentu var izmantot katrā organizācijā, un tā izpratnei nepieciešama jauna domāšana. Efektīvs menedžments nodrošina sekmīgu izglītības procesu un veicina drīzāku un kvalitatīvāku mērķu sasniegšanu (Šmite 2004: 156).

Mācīšanās procesa organizācijā vajadzīgas speciālas vadības zināšanas un prasmes, kas palīdz izstrādāt organizācijas kopējo kompetenci, pietuvināt organizācijas darbību vīzijām. Vadītājam jāsniedz atbalsts grupām viņu darbībā, kas vērsta uz organizācijas attīstību. Otrs svarīgākais vadības faktors ir darbs, lai rastu optimālos risinājumus skolas mērķu sasniegšanai un novērtēšanai.

P.Samons, J. Hilmans un P. Mortimors ir izvirzījuši efektīvas izglītības iestādes pazīmes:

- Profesionāla vadīšana. Skolas vadītājs ir profesionālais līderis. Viņš ir informēts par notiekošo skolā un katrā klasē un seko, lai darbinieki varētu būt līdera lomā un piedalītos lēmumu pieņemšanā;
- Vienots skatījums uz attīstību un mērķi.

Kā teicis Mihels Bīrs, nozīmīgas pārmaiņas organizācijas vadīšanas veidā nevar panākt, mainot organizācijas personāla politiku vai sistēmu. Organizācijām būtu jāsāk korporatīvā atjaunotne, veicot nelielas, atsevišķas darbības, nevis lielas un visaptverošas, tātad ir jāsāk ar sevi un savas iestādes organizācijas darbības uzlabošanu.

Balstoties uz A.Šmites veiktajiem pētījumiem, tad komandas vadītājs savu kompetenču ietvaros:

- Savā darbībā domā un rīkojas precīzi, noteikti, pārdomāti;
- Ir apdomīgs;
- Saredz un izprot esošo, nevis vēlamā.
- Prot faktus atšķirt no viedokļiem;
- Domā un rīkojas sistemātiski,
- Ievēro kopveseluma pieeju;
- Domāšanā nevadās pēc inerces;
- Uzdrīkstas pieņemt oriģinālus risinājumus;
- Saredz esošās un netradicionālās problēmas;
- Domā un rīkojas zinātniski pamatoti, metodiski;
- Savā darbībā ievēro pēctecību;
- Domā elastīgi, izmantojot pieredzi no citām nozarēm un darbības sfērām;
- Savā darbībā prot izdalīt būtisko (dominanti)
- Darbā un domās ir konstruktīvs;
- Labi pārzina izglītības filosofiju, vadības teoriju, menedžmentu un izmanto komandas darbā;
- Ir atvērts jaunām pieejām, idejām, viedokļiem;
- Spēj mainīt savus uzskatus, ja tie izrādījušies konservatīvi;
- Ir demokrātisks domās un rīcībā (Šmite 2004: 21).

M. Lorencs savos menedžmenta darbos iesaka vairākas vēlamās izglītības iestādes komandas vadītāja kompetences.

- Sociālā kompetence. Tā paredz komandas vēlmju un vajadzību noteikšanu, komandas interešu izzināšanu un arī iespējamus konfliktus vai vienkārši nepatiku citam pret citu;
- Prasme kontaktēties. To var uzskatīt par māku rast īpašu pieeju katram komandas dalībniekam un reālās situācijās pārstāvēt komandu arī ārpus izglītības iestādes;
- Prasme kooperēties. Nepieciešama nepārtraukta efektīva sadarbība visu komandas darbības laiku. Kooperācija vajadzīga ne tikai komandā, bet arī ārpus tās. Jāspēj palīdzēt citiem, jāspēj izprast, ieklausīties citu idejās un viedokļos. Kooperācija popularizēt savus sasniegumus, dalīties jaunajās atziņās ar citiem;

- Spēja integrēties;
- Komunikatīvās spējas;
- Komunikatīvo paņēmienu pārzināšana;
- Paškontroles prasmes (Šmite 2004).

2007. gadā Tīrgus un sabiedriskās domas pētījumu centra SKDS “Pedagogam nepieciešamās kompetences” veiktais pētījums atspoguļo to, ka liela nozīme tiek piešķirta cilvēciskajām un profesionālajām kvalitātēm, kā arī skolu vadītājam jābūt sociāli aktīvam un ieinteresētam apkārt notiekošajā. Pētījumā tiek akcentēts, ka izglītības politikas veidotāji un augstskolu pārstāvji izšķir divus līmeņus (makro un mikro), kuru ietvaros, tad tiek aplūkots jēdziena „kompetences” skaidrojums. Jāatzīmē, ka pētījuma lielākais uzsvars tiek likts uz skolotāja kompetencēm, bet netiek izdalītas atsevišķi skolu vadītāja kompetences ilgspējīgai attīstībai, tas arī norāda, ka publiskajā telpā nav veikti pietiekoši plaši pētījumi šī aspekta kontekstā.

Secinājumi

Katrai institūcijai ir nepieciešams izstrādāt nepieciešamo kompetenču modeli, kas sevī ietver tās prasmes un iemaņas, kuras ir nepieciešamas skolas direktoram, atbilstoši globalizācijas procesa attīstības tendencēm.

Viens no izglītības uzdevumiem ir nodrošināt sabiedrības ilgspējīgu attīstību. Ir svarīgi, lai šī attīstība iekļautu sevī kompleksu kompetenču attīstības kopumu. Skolas vadītājam ir jāspēj pašizglītoties un nepārtraukti iekļauties mūžizglītības attīstības procesos, lai paaugstinātu un pilnveidotu savas profesionālās kompetences.

Izglītības iestādes vadītāja būtisks faktors ilgspējīgai attīstībai ir zināšanas un profesionālās iemaņas. Vadītājam skolas vidē ir jārada apstākļi, kuri ļauj attīstīt darba vidē savu personisko un kopējo attīstības skatījumu, kā arī rosināt skolas kolektīvu attīstīt savu profesionālo kompetenci ilgspējīgai attīstībai.

Pamatojoties uz daudzu zinātnieku atziņām par nepārtrauktu mācīšanos kā nepieciešamu paškonstruēšanas procesu, ir iespējams veidot izglītības politikas konceptuālās pamatnostādnes, kurās tiktu runāts par skolu vadītāja kompetencēm ilgspējīgā attīstības skatījumā. Mūsdienās, globālā laikmeta attīstības ietvaros, skolu vadītāji atrodas nopietnu izaicinājumu priekšā. Tieši tāpēc, skolu vadītāju kompetenču attīstība un pilnveide, spēlē noteicošo lomu jaunās sabiedrības veidošanā skolā.

Bibliogrāfija

“A Sustainable Baltic Region” „Baltijas jūras reģiona ilgspējība”, materiāli <http://www.balticuniv.uu.se/courses/sd/sd.htm>
Beļickis I. 1997. *Izglītības alternatīvās teorijas*, Rīga: Raka
Key Competences for Lifelong Learning in Europe: Frequently Asked Questions. 2005.

Available: www.europa.eu (10.05.2013).

Celma D. 2004. *Direktora loma pašpārvaldošas skolas veidošanā*. LU Zinātniskie raksti. Nr. 675. Izglītības vadība. Rīga, 56. - 63. lpp.

Celma D. 2001. Pašreizējās izglītības vadības tendences skolu direktoru darbā. *LU Zinātniskie raksti*. Nr. 635. «Izglītības zinātnes un pedagogija mūsdienu pasaulē». Rīga, 52. - 58. lpp.

Grabovska R., Vereba, D. 2010. *Desmitgade izglītība ilgtspējīgai attīstībai: situācijas raksturojums Latvijas izglītībā*. Rakstu krājums „Ilgtspējīga attīstība: praktiskā pieredze izglītībā. Red. Grabovska, R., & Belousa, I. Daugavpils: AIIA. 208 lpp.

Homiča A. 2009. *Promocijas darba kopsavilkums*. Rīga

Izglītība zināšanu sabiedrības attīstībai Latvijā: Zinātni pētnieciskie raksti / projekta zin.vad. V. Meņšikovs; stratēģiskās analīzes komisija. 2 (13) 2007.

Koķe T. 2003. *Nepārtrauktā izglītība: galvenie uzdevumi un to īstenošana. Nepārtrauktās izglītības sociāli pedagoģiskie aspekti*. Rīga: SIA Izglītības soļi.

Maslo I. 2006. *No zināšanām uz kompetentu darbību*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 20.– 27. lpp.

Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca. 2000 Rīga: Zvaigzne ABC.

Laužackis D. 1999, *Profesionālās izglītības satura reforma: didaktiskās iezīmes*, Rīga, Raka,

Rauhvargers, A. 2008. *Boloņas procesa un ES kvalifikāciju ietvarstruktūras – kopējais un atšķirīgais*. http://www.aic.lv/ar/macibsp/3_3_2010_Rauhvargers_EQF_un_EHEA_QF_izversts.pdf

Šmite A. 2004. *Izglītības iestādes vadība 1.d.Pedagoģ. Organizācija. Pārmaiņas*, Raka, 225 lpp

Šmite A. 2004. *Izglītības iestādes vadība 5.d. Komanda. Menedžments.*, Raka, 167 lpp

Valbis, J. 2005 *Skolēna personības attīstība – izglītības virsuzdevums*. Rīga: Zvaigzne ABC.

PSIHOLOĢIJA / PSYCHOLOGY

LATGALES IEDZĪVOTĀJU LAIMES IZJŪTA UN PSIHOLOĢISKĀ LABKLĀJĪBA

Ēriks Kalvāns

Rēzeknes Augstskola, Rēzekne, Atbrīvošanas aleja 115, LV-4601, Latvija
yello@inbox.lv

Abstract

Latgale inhabitants' feeling of happiness and psychological well – being

It is impossible to doubt the importance of feelings of happiness and psychological well - being in human life. Both happiness and psychological well-being affects a wide range of events of human life and the success of these events.

The aim of this scientific article is to reflect the results of research of structure of feeling of happiness of Latgale inhabitants and their content of psychological well-being.

This article scientific relevance and novelty associated with raising awareness and structure disclosure of phenomenon of happiness and psychological well - being, as well with empirical research of Latgale inhabitants' feeling of happiness and psychological well – being, because similar studies have not been conducted in the Latgale region.

Feeling of happiness problematic actuality based on Latgale inhabitants' feeling of happiness structural analysis, which indicated, that low level of happiness are characterized by 27% of respondents in the studied sample respondents. It was found that cognitive component of happiness feeling - satisfaction with life in general, and satisfaction with life time perspective in the surveyed sample rate is not high. The group of unhappy inhabitants of Latgale found very low level of positive emotions component. Level of psychological well-being of inhabitants of Latgale can be described as moderate. Problematic sphere of content Latgale inhabitants' psychological well-being related to self-acceptance component.

Keywords: happiness, psychological well – being, Latgale population, satisfaction with life, positive emotions

Ievads

Kā parāda pētījumu rezultāti, laimes izjūta un psiholoģiskās labklājības saturs atšķiras dažādās etniskās grupās un kultūrās (Biswas-Diener, Vitterso & Diener 2005). Neskatoties uz uzkrātā teorētiskā un empīriskā materiāla par pētāmo problēmu bagātību, nav korekti attiecināt citās valstīs veikto pētījumu rezultātus uz atsevišķu valsti vai reģionu, šajā gadījumā – Latviju un Latgales reģionu. Sociāli ekonomiskās attīstības jomā šajā reģionā ir viszemākie rādītāji Latvijā. Tā piemēram, iekšzemes kopprodukts uz vienu Rīgas iedzīvotāju 2007. gadā 15 reizes pārsniedza iekšzemes kopproduktu uz vienu Daugavpils rajona iedzīvotāju (Воронов, Лавриненко 2011). No 2000. gada Latgales iedzīvotāju skaits samazinājās par 12%. Bezdarba līmenis Latgalē, saskaņā ar oficiālajiem datiem, sastāda 27% , kas ir lielākais bezdarba rādītājs Latvijā.

Minētie fakti aktualizē jautājumu par Latgales nelabvēlīgās sociāli ekonomiskās situācijas ietekmi uz tās iedzīvotāju laimes izjūtu un psiholoģisko labklājību. Ņemot vērā minētos faktus, šī pētījuma mērķis ir izpētīt Latgales iedzīvotāju laimes izjūtas struktūru un psiholoģiskās labklājības saturu.

Laimes izjūtas koncepta teorētiskie aspekti

Šajā rakstā laimes izjūtas fenomēns (zinātniskajā literatūrā lietotais šī jēdziena sinonīms ir “subjektīvā labklājība”) tiek traktēts balstoties uz pozitīvās psiholoģijas vadošo zinātnieku M. Ārgaila, E. Dīnera, A. Endrjūsa un D. Vaitija piedāvāto laimes definējumu, saskaņā ar kuru laime tiek definēta

kā apmierinātība ar dzīvi un pozitīvs savas dzīves novērtējums (kognitīvais laimes komponents) un pozitīvo emociju pārsvars pār negatīvajām emocijām (laimes afektīvais komponents) (Argyle 2003).

M. Ārgails (2003) laimi traktē kā apmierinātības ar dzīvi kopumā pārdzīvojuma stāvokli, kopējo refleksiīvo savas pagātnes un nākotnes novērtējumu un pozitīvo pārdzīvojumu biežumu un intensitāti. Tiek uzskatīts, ka M. Āgaila piedāvātais laimes modelis sakņojas antīkās filozofiskās domas hedonistiskajā tradīcijā (Waterman, Schwartz, Conti 2003).

1976. gadā F. Endrjūss un S. Vaitijs noteica trīs komponentus, no kuriem veidojas subjektīvā labklājība (šo fenomenu autori traktē kā sinonīmu laimes fenomenam), tie ir: apmierinātība ar dzīvi, pozitīvas emocijas un negatīvas emocijas. Saskaņā ar A. Endrjūsa un S. Vaitija koncepciju, apmierinātība ar dzīvi atspoguļo cilvēka personiskās dzīves novērtējumu. Cilvēks ir apmierināts tad, kad nav būtiskas diferences starp esošo lietu kārtību dzīvē un priekšstatu par ideālo lietu kārtību, vai cilvēka priekšstatu par to, ko viņš ir pelnījis (Andrews & Withey 1976).

Dīners formulē trīs subjektīvās labklājības jomas: 10 indivīdu emocionālās atbildes reakcijas, apmierinātību dažādās dzīves jomās un globālo dzīves novērtējumu (Diener et al. 1999).

Augsts subjektīvās labklājības līmenis, saskaņā ar D. Maijeru un E. Dīneru, atspoguļo pozitīvu emociju un kognitīvo nostādņu pārsvaru. Kognitīvais subjektīvās labklājības komponents jeb apmierinātība ar dzīvi bāzējas konkrētos apmierinājuma avotos kā darbs, laulība un citas jomas. Emocionālā subjektīvās labklājības komponenta pamats ir indivīdu pozitīvais emocionālais notikumu novērtējums ilgtermiņā. Savukārt indivīdiem ar zemu subjektīvo labklājību raksturīgi vērtēt personiskās dzīves notikumus kā nepatīkamus, kas izraisa negatīvas emocijas – nemieru, depresiju, dusmas u.c. (Myers, Diener 1996).

Psiholoģiskās labklājības satura izpratne

20. gadsimta pēdējā dekādē psiholoģisko labklājību, pamatojoties uz K. Rifas psiholoģiskās labklājības teoriju, definē kā personības izaugsmes rādītāju, tā struktūrā izdalot sevis akceptēšanu, pozitīvas attiecības ar citiem, personisko izaugsmi, dzīves mērķi, prasmi īstenot ikdienas vajadzības un autonomiju (Ryff 1989).

K. Rifa izvirza multidimensionālu psiholoģiskās labklājības modeli, ko veido seši pašaktualizācijas komponenti (skat. 1.tabulu).

1. tabula. Psiholoģiskās labklājības komponenti K. Rifas psiholoģiskās labklājības modelī

Psiholoģiskās labklājības komponents	Augsta psiholoģiskā labklājība	Zema psiholoģiskā labklājība
<i>Sevis akceptēšana</i>	Pozitīva attieksme pret sevi un savu pagātņi; apzinās un pieņem dažādas sava „Es” puses	Nav apmierināts ar sevi; vilšanās savā pagātnē; norūpējies par noteiktām savas personības īpašībām

<i>Pozitīvas attiecības ar citiem</i>	Gūst baudu no siltām, uzticamām attiecībām ar citiem; rūpējas par citiem; spējīgs uz spēcīgu empātiju, pieķeršanos.	Tuvu, uzticamu attiecību ar citiem trūkums; grūti rūpēties par citiem, grūti būt atklātam un izrādīt siltumu attiecībās
<i>Autonomija</i>	Pašnoteikšanās un neatkarība; spējīgs izturēt sociālu spiedienu, domāt un uzvesties neatkarīgi; spējīgs uz uzvedības pašregulāciju	Rūp apkārtējo novērtējums, gaida no citiem šādu novērtējumu; pieņemot svarīgus lēmumus, orientējas uz apkārtējo viedokļiem
<i>Kompetence (prasme īstenot ikdienas vajadzības)</i>	Subjektam raksturīga meistarības un kompetences apkārtējās vides apgūvē; spēja veikt daudzveidīgu darbību izjūta;	Grūtības ikdienas darbu veikšanā; izjūta, ka nespēj uzlabot vai izmainīt apstākļus; nespēja apzināties iespējas
<i>Dzīves mērķa esamība</i>	Raksturīga dzīves mērķa esamība un dzīves virzības izjūta; savas pagātnes un tagadnes apzināšanās izjūta	Trūkst dzīves apzināšanās izjūtas; mērķu un dzīves virzības izjūtas trūkums; nespēja atrast mērķus pagātnē; pārliecības trūkums
<i>Personiskā izaugsme</i>	Personiskās attīstības un sava potenciāla realizācijas izjūta; saskata savu izaugsmi un ekspansiju; atvērtība jaunai pieredzei; novēro aizvien lielāku pašpilnveidošanos	Personiskās stagnācijas izjūta; uzlabojumu un ekspansijas izjūtas trūkums laika gaitā; garlaicības un neieinteresētības dzīvē izjūta.

Tādējādi K. Rifas teorija piedāvā detalizētu psiholoģiskās labklājības struktūrmodeļi, kurā ir integrētas gan humānistiskās psiholoģijas, gan attīstības psiholoģijas, gan klīniskās psiholoģijas atziņas. Minētais K. Rifas modelis mūsdienu psiholoģijā ir gan teorētiski, gan empīriski vispilnīgāk izstrādātais psiholoģiskās labklājības modelis.

Pētījuma organizācija

Pētījumam tika izvirzīts mērķis izpētīt Latgales iedzīvotāju laimes izjūtas struktūru un psiholoģiskās labklājības saturu iedzīvotāju grupās ar dažādu laimes izjūtas struktūru.

Pētījumam tika izvirzīti šādi uzdevumi:

1. Izpētīt Latgales iedzīvotāju laimes izjūtas struktūru;
2. Izpētīt Latgales iedzīvotāju psiholoģiskās labklājības saturu:
 - pētāmajā izlasē (n=300),
 - Latgales iedzīvotāju grupās “Laimīgs” un “Nelaimīgs”.

Pētījumā tika izmantotas šādas metodes:

1. „Oksfordas laimes aptauja” (Hills, Argyle 2002; adaptēts: Kalvāns, Ignatjeva 2011). Pielietošanas mērķis: Latgales iedzīvotāju laimes izjūtas struktūras noteikšana un respondentu grupu ar dažādu laimes izjūtas struktūru izdalīšana;
2. „Psiholoģiskās labklājības skalas” (Ryff 1989; adaptēts: Voitkāne, Miezīte 2001). Pielietošanas mērķis: Latgales iedzīvotāju psiholoģiskās labklājības satura izpēte.

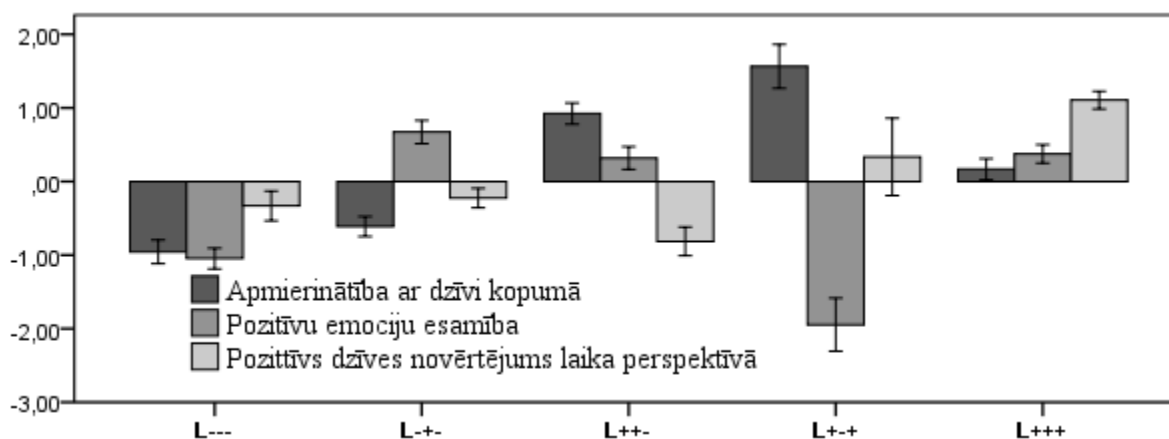
Pētījumā ar gadījuma izlases metodi tika iesaistīti Latgales reģiona iedzīvotāji no Balvu, Ludzas, Rēzeknes, Preiļu, Daugavpils, Krāslavas novadiem. Kopumā pētījumā piedalījās 300 respondenti.

Pētījuma rezultāti

Metodikas „Oksfordas laimes aptauja” indikatoru telpā ar faktoranalīzes palīdzību tika izdalīti faktori, kuri atspoguļo Latgales iedzīvotāju laimes izjūtas struktūru:

- „Apmierinātība ar dzīvi kopumā”
- „Pozitīvu emociju esamība”
- „Pozitīvs dzīves novērtējums laika perspektīvā”

Divpakāpju klasteranalīzes rezultātā tika veikta respondentu klasifikācija izdalīto faktoru telpā, kuras rezultātā tika iegūtas piecas respondentu grupas, kuras raksturo Latgales iedzīvotāju laimes izjūtas struktūru (skat. 1. attēlu).

1. attēls. Latgales iedzīvotāju laimes izjūtas struktūra

Grupas „L+++” (26%) respondentus raksturo augsta apmierinātība ar dzīvi kopumā, pozitīvu emociju dominante un pozitīvs dzīves novērtējums laika perspektīvā.

Grupas „L-+” (24%) respondentus raksturo pazemināta apmierinātība ar dzīvi kopumā, pozitīvo emociju dominante, negatīvs dzīves novērtējums laika perspektīvā.

Grupas „L+-” (23%) respondentus raksturo apmierinātība ar dzīvi kopumā un pozitīvu emociju dominante. Tomēr šo grupu raksturo neapmierinātība ar dzīvi laika perspektīvā, kuras līmenis ir zemākais pētāmajā izlasē.

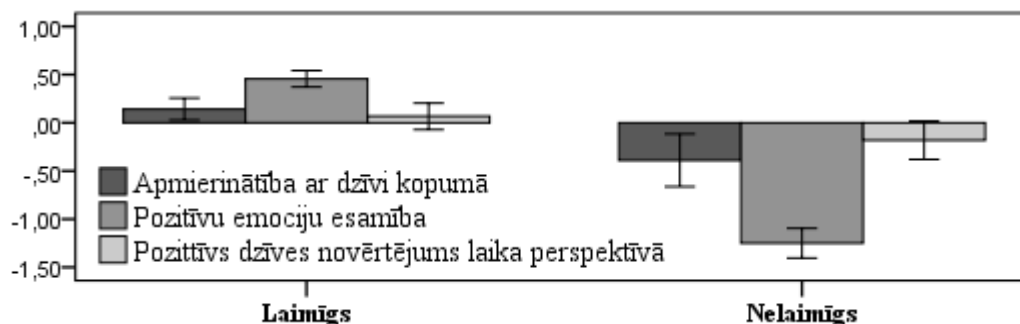
Grupas „L---” (21%) respondentus raksturo neapmierinātība ar dzīvi kopumā (šī faktora līmenis ir zemākais pētāmajā izlasē), pozitīvu emociju trūkums un negatīvs dzīves novērtējums laika perspektīvā.

Grupas „L+--” (6%) respondentus, neskatoties uz augstāko pētāmajā izlasē apmierinātības ar dzīvi kopumā un laika perspektīvā līmeni, raksturo zemākais pozitīvo emociju līmenis pētāmajā izlasē.

Jāatzīmē, ka atšķirības starp Latgales iedzīvotāju laimes izjūtas struktūras faktoriem ir statistiski nozīmīgas ($p < 0,001$).

Pamatojoties uz laimes fenomena hedonisma traktējumu un pozitīvās psiholoģijas pārstāvju uzskatiem (Seligman 2002, 2011; Diener, Seligman 2002; Kahneman, Diener & Schwartz 2003), iespējams apgalvot, ka būtiskākais laimes izjūtas rādītājs ir pozitīvu emociju esamība.

Divpakāpju klasteranalīzes rezultātā tika iegūtas divas respondentu grupas, atkarībā no pozitīvo emociju esamības – „Laimīgs” un „Nelaimīgs” (skat. 2. attēlu).

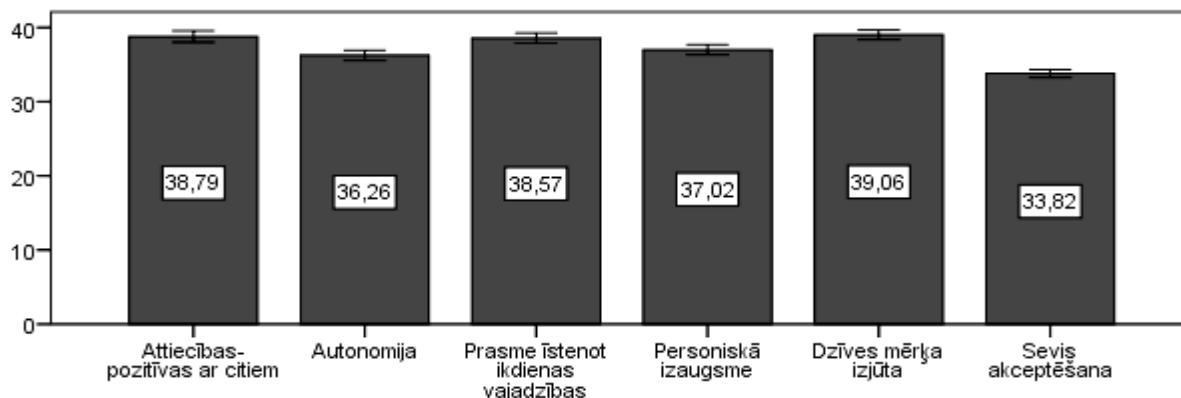

2. attēls. Grupu „Laimīgs” un „Nelaimīgs” laimes izjūtas struktūra

Konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības ($p < 0,05$) laimes izjūtas struktūras faktoru līmenī minētajās grupās.

Iegūto rezultātu analīzes rezultātā iespējams konstatēt, ka Latgales iedzīvotāju grupas „Laimīgs” laimes izjūtas struktūru raksturo mērens apmierinātības ar dzīvi kopumā un laika perspektīvā līmenis un augsts pozitīvo emociju līmenis. Savukārt grupas „Nelaimīgs” laimes izjūtas struktūru raksturo izteikti zems pozitīvo emociju līmenis, zems apmierinātības ar dzīvi kopumā un pazemināts apmierinātības ar dzīvi laika perspektīvā līmenis.

Metodikas „Psiholoģiskās labklājības skalas” agregēto rādītāju analīzes rezultātā konstatēts, ka pētāmajā izlasē atšķirības starp psiholoģiskās labklājības satura faktoriem ir statistiski nozīmīgas ($p < 0,05$) (skat. 3. attēlu).

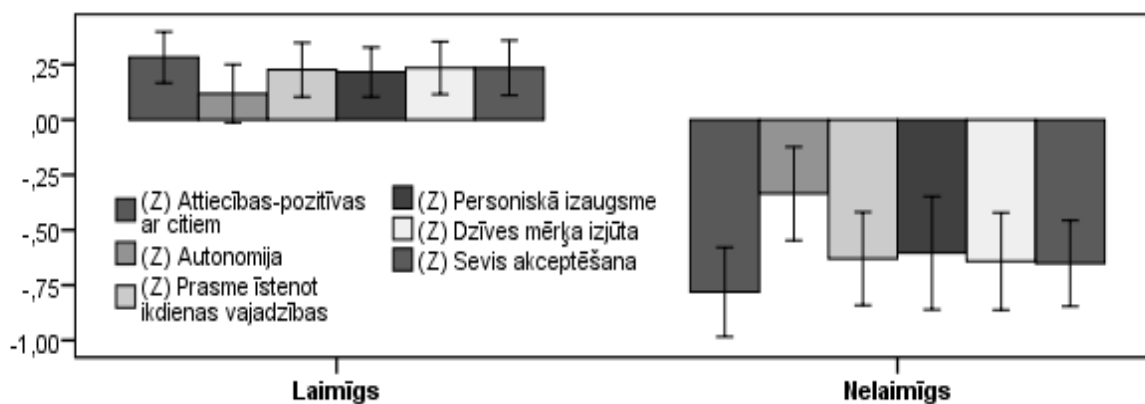

3.attēls. Latgales iedzīvotāju psiholoģiskās labklājības satura faktoru vidējās vērtības pētāmajā izlasē

Latgales iedzīvotāju psiholoģiskās labklājības saturā dominē faktori: „Dzīves mērķa izjūta”, „Attiecības pozitīvas ar citiem”, „Prasme īstenot ikdienas vajadzības”. Savukārt zemākais līmenis Latgales iedzīvotāju psiholoģiskās labklājības saturā raksturo faktoru „Sevis akceptēšana”. Kopumā Latgales iedzīvotāju PL līmeni var raksturot kā vidēju.

Veicot iegūto rezultātu psiholoģisko interpretāciju, iespējams secināt, ka Latgales iedzīvotāju psiholoģisko labklājību raksturo tādas īpašības kā dzīves virzības izjūta, savas pagātnes un tagadnes apzināšanās izjūta, pārliecības esamība, kura piešķir dzīvei mērķi, uzticamu attiecību ar citiem esamība un spēja rūpēties par citiem, kompromisa savstarpējās attiecībās nepieciešamības izpratne, spēja veikt daudzveidīgu darbību un izvēlēties vai veidot atbilstošu kontekstu savu vajadzību un vērtību realizācijā. Jāpiezīmē, ka šīs spējas un īpašības ir izteiktas vidējā līmenī. Savukārt Latgales iedzīvotāju psiholoģiskās labklājības problemātiskā sfēra saistīta ar faktoru „Sevis akceptēšana”, kurš psiholoģiskās interpretācijas kontekstā paredz neapmierinātību ar sevi, vilšanos savā pagātnē, rūpes par noteiktām savas personības īpašībām, nevēlēšanos būt tādām, kā īstenībā.

Analizējot psiholoģiskās labklājības saturu grupās „Laimīgs” un „Nelaimīgs”, iespējams konstatēt, ka atsevišķu psiholoģiskās labklājības satura faktoru līmenis grupā „Laimīgs” ir augstāks, nekā grupā „Nelaimīgs” (skat. 4. attēlu).

4.attēls. Psiholoģiskās labklājības satura faktoru vidējās vērtības grupās „Laimīgs” un „Nelaimīgs”

Latgales iedzīvotāju grupā „Laimīgs” visi psiholoģiskās labklājības satura faktori ir izteikti augstāk par izlases vidējo līmeni. Augstākais līmenis raksturo faktoru „Pozitīvas attiecības ar citiem”. Nākamie pēc izteiktības līmeņa seko faktori: „Prasme īstenot ikdienas vajadzības”, „Dzīves mērķa izjūta” un „Sevis akceptēšana”, kuru līmenis pētāmās grupas psiholoģiskās labklājības saturā ir vienāds. Nedaudz zemāks ir faktora „Personiskā izaugsme” līmenis. Savukārt zemākais līmenis raksturo faktoru „Autonomija”.

Latgales iedzīvotāju respondentu grupā „Nelaimīgs” visus psiholoģiskās labklājības satura faktoros raksturo līmenis, kas ir zemāks par izlases vidējo līmeni. Zemākais līmenis konstatēts pēc faktora „Pozitīvas attiecības ar citiem”, jāatzīmē, ka šis faktors grupā „Laimīgs” ir ar augstāko izteiktības līmeni. Nākamie pēc līmeņa seko faktori „Sevis akceptēšana” un „Dzīves mērķa izjūta”. Kā nākamais seko faktors „Prasme īstenot ikdienas vajadzības”, par kuru nedaudz augstāks līmenis konstatēts faktoram „Personiskā izaugsme”. Augstākais attīstības līmenis grupā „Nelaimīgs” konstatēts faktoram „Autonomija” – šo faktoru grupā „Laimīgs” raksturo zemākais attīstības līmenis.

Būitskācās atšķirības starp minētajām respondentu grupām konstatētas pēc faktoriem „Pozitīvas attiecības ar citiem”, „Prasme īstenot ikdienas vajadzības”, „Sevis akceptēšana”.

Secinājumi

0. Grupu „L---” (21%), „L+--” (6%) un „L-+-” (24%) procentuālais īpatsvars pētāmajā izlasē apliecina laimes izjūtas problemātikas aktualitāti Latgales reģionā. Šīs problemātikas aktualitāti apliecina arī grupu „Laimīgs” un „Nelaimīgs” laimes izjūtas satura analīze. Grupas „Laimīgs” respondentu apmierinātības ar dzīvi kopumā un laika perspektīvā līmenis nav augsts, savukārt grupas „Nelaimīgs” respondentus raksturo zems minēto faktoru līmenis, kā arī izteikti zems pozitīvu emociju esamības līmenis.
1. Konstatēts, ka būtiskākais HLI struktūras faktors, pēc kura atšķiras pētāmo respondentu grupu laimes izjūtas saturs ir „Pozitīvu emociju esamība”.
2. Tika noteikts, ka dzīves apstākļu kognitīvais novērtējums neietekmē pozitīvo emociju faktoru Latgales respondentu HLI struktūrā, ko apstiprina grupu „L-+-” un „L+--” laimes izjūtas struktūras salīdzinājuma rezultāti.
3. Kopējais Latgales iedzīvotāju psiholoģiskās labklājības līmenis vērtējams kā vidējs.
4. Latgales iedzīvotāju PL saturā dominē faktori „Dzīves mērķa izjūta”, „Pozitīvas attiecības ar apkārtējiem” un „Prasme īstenot ikdienas vajadzības”, savukārt zemākais līmenis raksturo faktoru „Sevis akceptēšana”.
5. PL līmenis ir augstāks Latgales iedzīvotāju grupā „Laimīgs”, nekā grupā „Nelaimīgs”. Konstatēts, ka grupās „Laimīgs” un „Nelaimīgs” PL satura faktoru līmenis ir vienmērīgs. Grupā „Laimīgs” šis līmenis ir augstāks par pētāmās izlases vidējo līmeni, bet grupā „Nelaimīgs” – zemāks par izlases vidējo līmeni.
6. Konstatēts, ka augstāks pozitīvo emociju līmenis sekmē augstāku Latgales iedzīvotāju PL.
7. Izpētītajā Latgales iedzīvotāju izlasē konstatēta statistiski nozīmīga saikne starp laimes izjūtas līmeni un psiholoģisko labklājību ($p < 0,001$) – tādējādi augstāks laimes izjūtas līmenis sekmē augstāku psiholoģiskās labklājības līmeni.

Bibliogrāfija

- Andrews F.M., Withey S.B. 1976. *Social indicators of well-being: America's perception of life quality*. NY: Plenum Press.
- Argyle M. 2001. *The psychology of happiness*. London: Routledge.
- Argyle M. 2003. Causes and Correlates of Happiness, In D. Kahneman, E. Diener, & N. Schwarz (Eds.). *Well being: The foundations of hedonic psychology*, 353-373.
- Argyle M. & Martin M. 1991. The psychological causes of happiness. In F. Strack, M. Argyle & N. Schwarz (Eds.). *Subjective well-being. An interdisciplinary perspective*. Oxford: Pergamon Press, pp. 77-100.
- Biswas-Diener R. Vitterso J. & Diener E. 2005. Most People are Pretty Happy, but There is Cultural Variation: The Inughuit, The Amish, and The Maasai. *The Journal of Happiness Studies*, 6(3), 205-226.
- Diener E. & Seligman M. E. P. 2002. Very happy people. *Psychological Science*, 13, 81–84.
- Diener E. Suh E. M., Lucas R. E. & Smith H. L. 1999. Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 2, 276 – 302.
- Hills P., Argyle M. 2002. The Oxford Happiness Questionnaire: a compact scale for the Measurement of psychological well-being. *Personality and Individual Differences* 33, 1073–1082.
- Kahneman D., Diener E., Schwarz N. 2003. *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*. Russell Sage Foundation Publications.
- Myers D. G. & Diener E. 1996. The pursuit of happiness. *Scientific American*, pp. 54-56.
- Ryff C. D. 1989. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069 – 1081.
- Ryff C.D., Singer B.H. 2006. Best news yet on the six-factor model of well-being. *Social Science Research*, 35, 1103–1119.
- Seligman M. E. P. 2002. *Authentic Happiness*. New York: Free Press.
- Seligman M. E. P. 2011. *Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being*. New York: Free Press.
- Springer K.W., Hauser R.M. 2006. An Assessment Of The Construct Validity Of Ryff's Scales Of Psychological Well-Being: Method, Mode And Measurement Effects, *Social Science Research* 35, 1080–1102.
- Waterman A. S. Schwartz S. J. & Conti R. 2003. The implications of two conceptions of happiness (hedonic enjoyment and eudaimonia) for the understanding of intrinsic motivation. *Journal of Happiness Studies*, 9, 41 – 79.
- Воронов В.В., Лавриненко О. Я. 2011. Доходы населения Латвии: уровень, дифференциация, динамика. *Социологические исследования*, 9, с. 47.

EMOCIONĀLAS DABAS PROBLĒMAS KĀ BĒRNU DZIMSTĪBU KAVĒJOŠS FAKTORS

Indra Tretjakova

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, LV-5401, Latvija
t_indra@inbox.lv

Abstract

Emotional problems as one of the birth rate hindering factors

The main features of the demographic issue now common in most Western developed countries – are the decreasing birthrate, increase of abortions, as well as liberalisation of marriage and family relationships. A demographically economical paradox is revident although the economic situation in the developed countries is good, the birthrate is decreasing. The argument for this process being based on the economical aspect as a reason for lowered birth rate, has not been confirmed. For this reason, a pilotstudy has been carried out in Latvia, using a survey administered to women and men between the ages of 20 to 40 years (N=221), with the average age of 30. The results showed that low birthrate tendencies are not only influenced by economical, but also psychological factors, such as 1) the transformation of family as a value – one-parent families, divorced, informal partnerships; 2) negative childhood experiences – parents' divorce, conflicts, alcohol abuse, emotional and physical violence in the family; 3) the growing desire for a professional career among women, which promotes the increase for the age of giving birth.

Keywords: emotional intelligence, marriage, birthrate, emotional and physical violence

Ievads

Demogrāfiskā modernizācija radās 20. gadsimta otrajā pusē un izplatījās lielākajā daļā attīstīto valstu. Tās galvenās iezīmes ir dzimstības samazināšanās, mākslīgo abortu pieaugums un dzimstības pieaugums ārvalstīs, kā arī laulības un ģimenes attiecību liberalizēšana. (Goltsova, Leshchenko 2011). Šī problēma pastāv arī Latvijā, kur zema dzimstības tendence vērojama vairākus pēdējos gadus.

Jebkuras sistēmas novirzes no optimāla dinamiska līdzsvara (cilvēku dzimstība pazeminās – tā ir zem populācijas atjaunošanās līmeņa) var tikt saistītas ar vairāku savstarpēji saistītu faktoru mijiedarbību. Būtiski ir apzināt zemo dzimstību noteicošos iespējamās savstarpēji saistītos aspektus – ģimenes kā vērtību sistēmas transformāciju, attiecību problēmas, apkārtējās sociālās vides ietekmi, sabiedrības izglītības līmeni, tiešanos pēc karjeras, abortu skaitu, veselības stāvokli u.c.

Cilvēka spēja radīt pēcnācējus un zemās dzimstības aktualitāte 21. gadsimtā – tas ir fenomens, uz kuru jāmeklē atbildes.

Dzimstības samazināšanās, visticamāk ir rezultāts ekonomiskajai lejupslīdei, saka demogrāfi. "Kad ekonomikas lejupslīde ir pietiekami spēcīga, auglība samazinās," saka Stīvens Martins. (Martin 2010).

Citi speciālisti runā par psiholoģiskas dabas aspektiem zemas dzimstības fenomenam. Tas var būt saistīts ar izmaiņām personisko vērtību sistēmā, tostarp individualizāciju un sekularizāciju (Lesthaeghe, Surkyn 1998). Tiek uzskatīts, ka dzimstību samazina sieviešu izglītība, palielināta sieviešu līdzdalība darba tirgū (Molnar, Kapitany 2002), kā arī dzīves veida izmaiņas (Sanocka, Kurpisz 2003) un individualizācija (Kotowska et al.2008).

Pētījumi citās valstīs saistībā ar zemās dzimstības problēmu parāda – cilvēki dod priekšroku izglītībai, karjerai. Tā ir primāra dzīves nepieciešamība. Pirmās bērna dzemdēšanas atlikšana ietekmē abu vecāku vēlmi turpmāk radīt pēcnācējus un samazina sievietes reproduktivitāti (Mills, Rindfuss, McDonald & Velde 2011). Pirmās grūtniecības atlikšana veicina bezbērnū situāciju (Te Velde, Habbema, Leridon & Eijkemans 2012). Kā rāda pētījumi, par vienu no galvenajiem un svarīgākajiem cilvēka dzīves attīstības virzieniem tiek uzskatīta akadēmiskā izglītība un karjera. Otrā plānā atkāpjas ģimene un bērni.

Mūsdienās vērojama arī tradicionālo vērtību, uzskatu un uzvedības modeļu transformācija: bērnu audzina tikai māte, cilvēki neregistrējas laulībā, veidojas netradicionālas partnerattiecības. Arī šāda veida tendences var būt cēlonis zemai dzimstībai. Turpretī ģimenes vērtības, ģimenes vienotība un savstarpējā palīdzība, psiholoģiskais komforts, mīlestība pret bērnu, un pašizpratne par to audzināšanu, kā arī veselīgs dzīvesveids ir svarīgi aspekti dzimtas turpināšanai (Gol'tsova, Leshchenko 2011).

Savstarpējā palīdzība un psiholoģiskais komforts ir viens no būtiskiem aspektiem partnerattiecību, laulības veidošanā, noturībā un ģimenes vienotības veicināšanā. Emocionāli labvēlīga vide laulāto starpā var veicināt vēlmi radīt pēcnācējus, kā arī uzņemties atbildību viņu audzināšanā. Atšķirībā no sākotnējiem uzskatiem, kuros tiek akcentēts ekonomiskais aspekts dzimstības lejupslīdei, Neffs un Broudijs runā par emociju nozīmi pieaugušo cilvēku attiecībās kā dzimstību veicinošu faktoru. Laulības ilgtspējību veicina prasme pārvaldīt savas emocijas un risināt radušos konfliktus. Stresa pārdzīvojums un spēja pārvarēt to ir nosacījums spējai būt par vecākiem. Jaunlaulātie, kuri attiecību sākumā piedzīvojuši mērenu stresu, vieglāk var pāriet vecāku statusā un tikt galā ar stresu, kad dzimst bērni (Neff, Broady 2011).

Spēja apzināties savas emocijas un pārvaldīt tās liecina par attīstītu emocionālo intelektu – spēju vadīt savas emocijas sociālā mijiedarbībā. Emocionālais intelekts ir spēja izjust, izprast un efektīvi pielietot emociju spēku kā enerģijas, informācijas, uzticēšanās un kreativitātes avotu (Goulmens 2001). D. Goulmens uzsver emocionālā intelekta būtisko nozīmi savstarpējo attiecību nodibināšanā un uzturēšanā. Partneri, kuri izprot katrs savas emocijas, saskata otra emocijas, var ļoti tuvā un personīgā veidā runāt par tām, tiek veidota tāda attiecību kvalitāte kā intimitāte. Intimitāti var definēt kā dalīšanos ar visdziļākajām domām un jūtām, kā atklātības un tuvības procesu starp diviem cilvēkiem (Celeste 2002). Pāru attiecībās piedzīvotā intimitāte būtiski ietekmē cilvēku psihisko un fizisko labsajūtu. Zems intimitātes līmenis saistīts ar neveiksmīgām, neapmierinošām attiecībām, seksuālām disfunkcijām, vientulības izjūtu un depresiju. Nespēja pietiekamā līmenī apmierināt savas vēlmes pēc intimitātes ir viens no galvenajiem laulību šķiršanās iemesliem (Moss, Schvebel 1993). Intimitāte tiek uzskatīta par veiksmīgu laulības un ģimenes attiecību raksturotāju. Ja mēs pieņemam,

ka emocionālais intelekts veido intimitāti savstarpējās partnerattiecībās, kas ir svarīgs faktors veiksmīgai laulībai, tad laulības ilgumam ir ietekme uz bērnu dzimstību, par ko runā Vinokors-Kaplans: jo ilgāk pāris ir precējies un jo jaunāki viņi apprecas, jo vairāk iespēju viņiem ir radīt bērnus. Sievietes vecums, kad viņa rada pirmo bērnu, ietekmē ģimenes lielumu nākotnē (Vinokor-Kaplan 1973). Tas var nozīmēt, ka emociju regulācijas prasmju attīstība ir bērnu dzimstību veicinošs faktors.

Ņemot vērā augstākminēto autoru redzējumu par dzimstību veicinošiem faktoriem, Latvijā pētīt zemās dzimstības iemeslus svarīgi būtu pievērst uzmanību partnerattiecību emocionālai kvalitātei, kā arī izpētīt emocionālā intelekta veidošanās nosacījumus. Nav šaubu, ka emocionālais intelekts ir ļoti būtisks faktors jebkura veida attiecībām sociālajā mijiedarbībā, bet grūti prognozēt, kāda tieši loma tam ir partnerattiecību veidošanā, ilgtspējībā un bērnu dzimstībā. Līdz ar to izkristalizējas pētījuma jautājumi:

- Vai traumējoša emocionāla un fiziska pieredze bērnībā, pieauguša cilvēka dzīvē ietekmē savstarpējās partnerattiecības?

- Vai pastāv saikne starp savstarpējām partnerattiecību problēmām un bērnu skaitu ģimenē?

- Vai pastāv saikne starp laulību un bērnu skaitu ģimenē?

2012. - 2013. gada laikā Latvijā veiktais pilotpētījums ir daļa no lielāka pētījuma, kura mērķis ir apzināt zemā dzimstības līmeņa iespējamus iemeslus Latvijā, aplūkojot ne tikai finansiālus aspektus, bet pievērsties arī psiholoģiskas dabas iezīmēm. Konkrētajā rakstā tiek analizēta tikai daļa no veiktajā pilotpētījumā iegūtajiem rezultātiem par dzimstību veicinošajiem faktoriem Latvijā.

Metodes

Pētījuma metode

Pētījumā tika izmantota I. Tretjakovas speciāli izveidota jaukta tipa aptauja, kas sastāvēja no daļēji atvērtiem, slēgtiem un ranžēšanas jautājumiem. Aptaujas jautājumi tika veidoti, balstoties uz veiktajiem pētījumiem par zemo dzimstību Eiropā un pasaulē, kā arī pirms pamataptaujas veikto pilotaptauju. Pamataptaujas sastādīšanas nolūkos tika aptaujāti 100 dažāda vecuma cilvēki par faktoriem, kas varētu veicināt grūtības veidot partnerattiecības, laulību, laulības ilgtspējību un izvēli radīt pēcnācējus. Šajā primārajā pilotaptaujā tika iegūta informācija par pētāmās problēmas aktualitāti un galvenajiem aspektiem.

Šajā pētījumā analizētā aptauja sastāv no divām daļām: sociāli demogrāfiskās aptaujas ar mērķi noskaidrot respondentu vecumu, ģimenes stāvokli, dzīves vidi, izglītību, ekonomisko situāciju, vai ir bērni un cik to ir un aptaujas saturiskās daļas, kur tika iekļauti jautājumi par partnerattiecībām, personisko bērnības pieredzi, par grūtniecību un veselību, par vecāku attiecībām ar bērniem, par vērtībām, par vēlēšanos vai nevēlēšanos radīt bērnus. Kopumā aptauja sastāvēja no 28 jautājumiem.

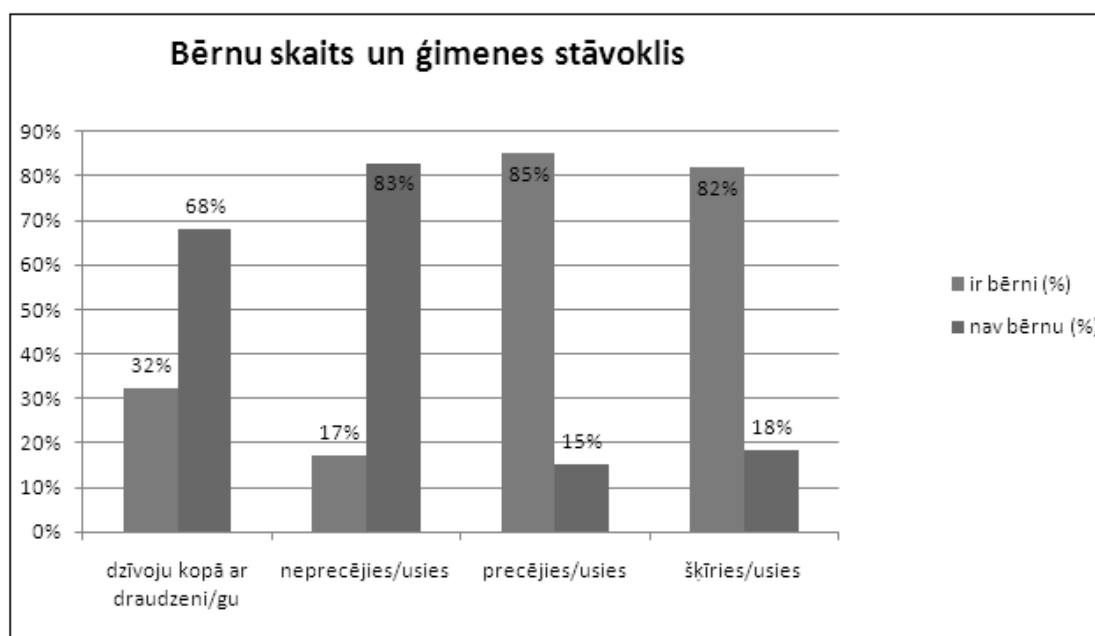
Metodes realizācijas gaita

Pētāmie dalībnieki atbildēja uz jautājumiem, neesot tiešā kontaktā ar pētnieku. Aptauja tika izsūtīta elektroniskā veidā – pa e- pastu, ievietojot sociālajos tīklos. Kopā ar aptauju tika izsūtīta pavadvēstule par aptaujas mērķi un pētniecisko ētiku – anonimitātes un konfidencialitātes nodrošināšanu.

Izlase

Kopumā pētījumā piedalījās 185 sievietes (vidējais vecums – 30,6 gadi) un 36 vīrieši (vidējais vecums – 32 gadi) vecuma diapazonā no 20 līdz 40 gadiem (N=221), no kuriem 59% ir vecāki (42% - 1 bērns, 40% - 2 bērni, 18% - 3 bērni), bet 41% - nav bērnu. Katrs respondents pārstāvēja savu ģimeni.

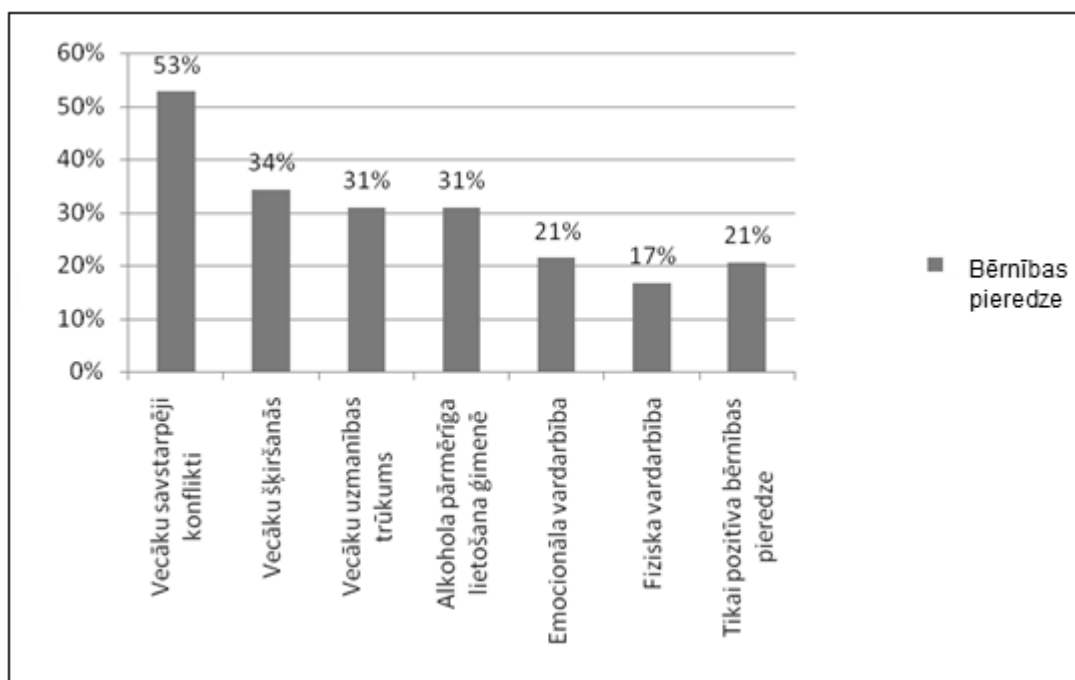
Rezultāti

1.att. Ģimenes stāvoklis un bērnu skaita procentuāls sadalījums (N=221)

1. attēlā var novērot, ka cilvēkiem, kuri sastāv laulībā, bērnu ir vairāk – 85% gadījumu ir bērni, savukārt tiem, kuri dzīvo civillaulībā – 83% nav bērni. Tādējādi izriet, ka laulība varētu būt būtisks faktors, kas saistās ar pēcnācēju radīšanu.

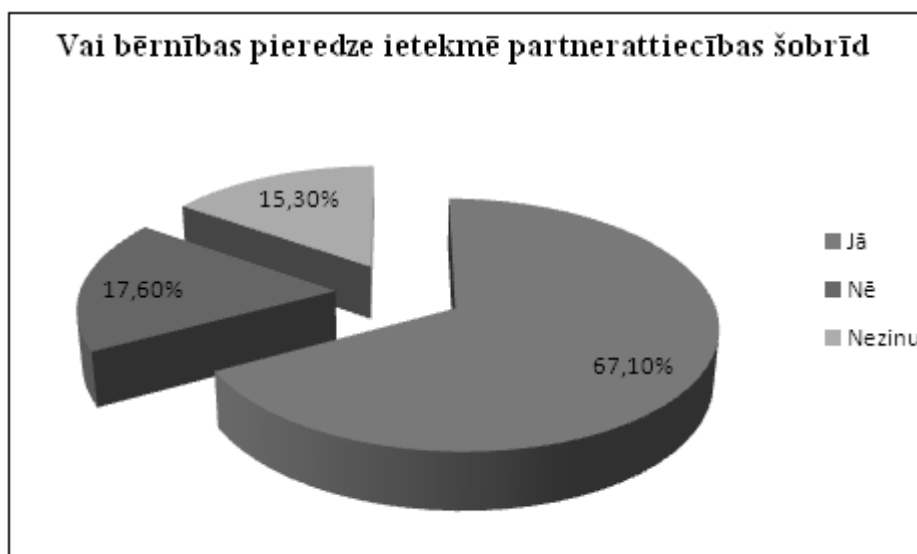
Pilotaptaujas rezultātā pamataptaujā tika iekļauti seši būtiskākie faktori, kas saistās ar personisko negatīvo bērnības pieredzi: vecāku šķiršanās/savstarpēji konflikti, vecāku uzmanības trūkums, pārmērīga alkohola lietošana, emocionāla/fiziska vardarbība ģimenē. Respondentiem, pildot aptauju, vienā no jautājumu blokiem vajadzēja norādīt ar kāda veida problēmām ir saskārušies bērnībā.

2.att. Personiskās bērnības pieredzes ģimenē procentuālais sadalījums (N=221)

2. attēlā var novērot, ka izteikti lielākā daļa aptaujāto respondentu ir saskārušies ar negatīvu bērnības pieredzi. Visbiežāk respondenti norāda, ka ir sastapušies ar vecāku konfliktiem (53%), šķiršanos (34%) un uzmanības trūkumu (31%). Ievērojama ir arī alkohola pārmērīga lietošana (31%) un emocionālas dabas vardarbība (21%) ģimenē. Tikai 21% no respondentiem bērnībā ir sastapušies tikai ar pozitīvu pieredzi.

Lai izzinātu vai personiskā bērnības pieredze ietekmē savstarpējo partnerattiecību veidošanu tagadnē, respondentiem tika uzdots jautājums – vai personiskā bērnības pieredze ietekmē attiecību veidošanu un to kvalitāti ar partneri šobrīd?

3.att. Respondentu viedoklis par personiskās bērnības pieredzes ietekmi pašreizējās partnerattiecībās

3. attēlā redzams, ka liels skaits respondentu (67,1%) piekrituši domai par bērnības pieredzes ietekmi uz šī brīža attiecībām. Tādējādi, kā norāda aptaujas rezultāti, emocionāli negatīvai bērnības pieredzei var būt saistība ar attiecību veidošanu un to kvalitāti pieaugušā vecumā (skat. 2.attēlu un 3.attēlu).

Lai noskaidrotu partneru savstarpējo attiecību kvalitāti, aptaujā tika izdalītas piecas attiecību problēmas: emocionālā/fiziskā vardarbība, alkohola/narkotika lietošana un datoratkarība

1.tabula. Deviantās uzvedības procentuālais sadalījums pāru attiecībās

<u>Mūsu attiecībās problēmas rada:</u>	Visu laiku (%)	Bieži (%)	Dažkārt (%)	Reti (%)	Nekad (%)
Emocionāla vardarbība	1,40	5,40	16,7	22,5	54,1
Fiziska vardarbība	–	0,50	1,40	5,00	93,2
Alkohola pārmērīga lietošana	1,40	4,10	5,90	15,8	72,9
Narkotiku lietošana	–	0,90	0,50	2,70	95,9
Datoratkarība	1,80	5,00	14,1	23,6	55,5

1. tabulā redzams, ka visvairāk respondentu kā galvenās attiecību problēmas atzīmē emocionālu vardarbību (23,5%) un datoratkarību (20,9%). Kā problēma tiek atzīmēta arī datoratkarība (20,9%) Taču vismazāk aptaujātos respondentus skar narkotiku lietošana un fiziskas vardarbības problēma.

Apskatot kādas ir sakarības starp attiecību problēmām un bērnu dzimstību, tad, narkotiku lietošana ir statistiski nozīmīgi saistīta ar bērnu skaitu ģimenē, šī saistība ir vāja un negatīva ($r=-0,16$; $p=0,025$). Nevienā citā partnerattiecību problēmā nav vērojama statistiski nozīmīga saistība ar bērnu dzimstību. Tādējādi izriet, ka savstarpējās attiecību problēmas varētu būt viens no bērnu dzimstību ietekmējošiem faktoriem.

Diskusija

Analizējot iegūtos rezultātus, var secināt, ka ļoti būtiska nozīme pieauguša cilvēka dzīves kvalitātē, tai skaitā, spējai veidot savstarpējās partnerattiecības, ir bērnības pieredzei vecāku ģimenē. Vecākiem nespējot identificēt, novērtēt un kontrolēt savas emocijas, bērnam tiek traucēta emocionālās saskarsmes iemaņu apgūšana ģimenē – tiek aizkavēta bērna emociju regulācijas attīstība, kas var radīt uzvedības traucējumus nākotnē. Goulmens uzsver, ka emocionālās saskarsmes iemaņas nav iedzimtas, bet gan iemantotas dzīves laikā. Emocionālā saskarsme ir tāda pati zināšanu joma kā matemātika vai lasītprasme, kuru var apgūt labākā vai sliktākā līmenī (Goulmens 2001).

Pētījumā tiek parādīts, ka lielākā daļa respondentu ir saskārušies ar negatīvu bērnības pieredzi, gan arī lielākā daļa pētāmo min, ka negatīvā bērnības pieredze ietekmē šī brīža partnerattiecības. Papildus var novērot, ka savstarpējo partnerattiecību problēmas var ietekmēt bērnu skaitu ģimenē.

Bērnu dzimstība - pieaugušu cilvēku izvēle radīt bērnus, uzņemties atbildību par viņu audzināšanu ir saistīta ar iekšēji sakārtota cilvēka – vīrieša un sievietes emocionālo stabilitāti, kas veicina spējas veidot savstarpējās partnerattiecības un tiek radīta stabila, noturīga vide, kurā var dzimt bērni.

Salīdzinot ar citu autoru veiktajiem pētījumiem par zemās dzimstības ietekmējošiem faktoriem, var minēt, ka I.Tretjakovas pētījuma rezultāti kopumā apstiprina tādas būtiskas dzimstību veicinošus aspektus kā emocionālā labklājība savstarpējās attiecībās, par ko savā pētījumā runā Golstova un Leščenko – emocionālā labklājība, ģimenes vienotība ir svarīgs aspekts dzimtas turpināšanai (Gol'tsova, Leshchenko 2011). Neffs un Broudijs runā par emociju nozīmi pieaugušo cilvēku attiecībās kā dzimstību veicinošu faktoru (Neff, Broady 2011). Turpinot domu par emociju nozīmi partnerattiecībās, tad tā tiek uzskatīta par veiksmīgu laulības un ģimenes attiecību raksturotāju. Pētījumā varam redzēt, ka laulība ir viens no veicinošiem faktoriem izvēlei radīt pēcnācējus, par ko, savukārt, runā Vinokors-Kaplans – laulībai un tās ilgumam ir ietekme uz bērnu dzimstību (Vinokor-Kaplan 1973).

Latvijā būtu nepieciešams sākt apzināties psiholoģiskas dabas problēmas, kas ietekmē zemo bērnu dzimstību. Nākotnes uzdevums būtu pārbaudīt pašreizējo stratēģiju saistībā ar dzimstību. Lai celtu dzimstību valstī, ir jāskatās kopsakarības, jābūt vienotai pieejai un politikai, lai panāktu pozitīvu rezultātu ilgtermiņā.

Nobeigums

Zemās dzimstības problemātika ir ļoti aktuāla Latvijā. Tas var radīt draudus nācijas pastāvēšanai, tāpēc Latvijā ir izteikta nepieciešamība veikt pētījumu, lai padziļināti apzinātu zemās dzimstības iemeslus. Pilotpētījumā uzrādītie rezultāti liek domāt, ka nākošā pētījuma posmā padziļināti būtu jāpēta veselīgas ģimenes funkcionēšanas pamatprincipus, aplūkojot tādas psiholoģiskas dabas aspektus kā emocionālas dabas veidošanās procesu personības attīstībā un to ietekmi uz spēju veidot partnerattiecības/ partnerattiecību noturīgumu un tālāko ģimenes attīstību - izvēli radīt pēcnācējus

Pētījuma rezultāti var tikt izmantoti Latvijas demogrāfiskās situācijas uzlabošanā.

Bibliogrāfija

Berga G., Tiltiņa I., Buša I., Dūšelis S. 2005. *Laulību šķiršanas, laulību noturības un dzimstības veicinošo faktoru izpēte.*

http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/petijums_lauliba.pdf

Goulmens D. 2001. Tava emocionālā inteligence. Rīga: Jumava. Reņģe V. 2002. Sociālā psiholoģija. Apgāds Zvaigzne ABC.

Zamotkina J., Žarkovs, V. 2011. Faktori, kas ietekmē dzimstību Latvijā, Eiropā un pasaulē.

<http://www.doctus.lv/2011/2/faktori-kas-ietekme-dzimstibu-latvija-eiropa-un-pasaule> [21.09.2012.]

- Adler R. 2010. Welcome to the Future of Aging. *Journal of the American Society on Aging Fall*. Vol.34, No.3/5.
- Frederickson B.L., Losada, M. F. 2005. Positive affect and the complex Dynamics of human flourishing. *American Psychologist*.
- Gol'tsova E.V., Leshchenko L. 2011. Factors of the Social Environment as Determinants of Marriage and Birthrates, *Sociological Research*, Vol. 50, no. 6, pp. 51–60.
- Goleman D. 1995. *Emotional intelligence*. New York: Bantam Books.
- Lim J. W. 2011. The changing trends in live birth statistics in Korea, 1970 to 2010. *Korean Journal Of Pediatrics*. Vol.54 (11), pp.429-435.
- Mayer JD., Salovey P., Caruso DR. 2000. Models of Emotional Intelligence. In Sternberg R (ed). *Handbook of Intelligence*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mills M., Rindfuss R. R., McDonald P., te Velde E. 2011. Why do people postpone parenthood? *Journal of Human reproduction Update*. Vol.17(6), pp.848-860.
- Neff L.A., Broady E.F. 2011. Stress resilience in early marriage: can practice make perfect? USA: *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol.101(5), pp.1050-1067.
- Pakhomova E.I. 2007. Is It Reasonable to Speak of a Crisis of the Family? *Russian Education and Society*. Vol.49, pp.7–22.
- Peres Y., Brosch, I. 1991. The Impact of Social and Economic Factors on the Size of Israeli jewish Families. *Journal of Comparative Family Studies*. Vol.XXII, 367-375.
- Shmidt L., Sobotka T., Bentzen J.G., Nyboe A. 2011. Demographic and medical consequences of the postponement of parenthood. *Journal of Human reproduction Update*. Vol. 18(1), pp.29-43.
- Te Velde E., Habbema D., Leridon H., Eijkemans M. 2012. The effect of postponement of first motherhood on permanent involuntary childlessness and total fertility rate in six European countries since the 1970s. *Journal of Human reproduction*. Vol.27(4), pp.1179-1183.
- <http://www.csb.gov.lv> – LR Centrālās statistikas pārvaldes mājas lapa.

PSIHOSOCIĀLIE RISKĀ FAKTORI SKOLOTĀJA DARBĀ

Andžela Zubkovska, Lolita Jonāne

Daugavpils Universitāte

andzela.zubkovska@gmail.com, lolita.jonane@du.lv

Abstract

Psychosocial risk factors in teacher's work

The empirical study focuses on research of teacher's psychosocial risk factors and updating problems of labour protection in Latvia. Responsibility, large workload, solving pupils' emotional problems, conflicts with parents, control of management - these are just a few of psychosocial risk factors that affect the work of teachers. The study found that high psychological stress results not only in teaching capacity and quality, but also leads to chronic fatigue syndrome, depression, frustration. This leads to health problems and absenteeism. Teacher's deteriorating ability of work has a direct impact on the teaching process and students' learning outcomes.

Key Words: labour protection, psychosocial risk factors, stress

Saskaņā ar jaunākajiem ES pētījumiem darba aizsardzības kontekstā (*A European Survey of Enterprises on New and Emerging Risks, ESENER*) par vienu no lielākajiem riskiem cilvēka drošībai un veselībai atzīti psihosociālie apdraudējumi. Eiropas Darba drošības un veselības aizsardzības agentūras *ESENER* 2007. gadā veiktajā pētījumā konstatēts, ka 27,9 % darbinieku (aptuveni 55,6 miljoni) darbā saskaras ar risku, kas ietekmē viņu garīgo labsajūtu. 14 % respondentu bija norādījuši uz veselības problēmām, kas radušās galvenokārt psiholoģiskās spriedzes, depresijas vai nervozitātes dēļ. 2005. gadā par stresa ietekmi uz veselību norādījuši 22% aptaujāto. Pētījumā „Darba apstākļi un riski Latvijā” atklāts, ka psihoemocionālie riska faktori darba vidē (piemēram, laika trūkums, darbs ar klientiem, virsstundas u.c.) ir sastopami daudz biežāk nekā tradicionālie riska faktori, piemēram, trokšņi, vibrācijas, putekļi u.c.

Skola ir tā darba vieta, kur maksimāli tiek novērsti fizikālie riska faktori, kur par skolēnu drošību, veselības un dzīvības aizsardzību, par viņu tiesību ievērošanu ir atbildīgs skolas direktors skolotāji un citi skolas darbinieki. Tai pat laikā skolotājs ikdienas saskarsmē ar skolēniem, administrāciju un kolēģiem ir pakļauts augstiem psihosociāliem riskiem, kas ne tikai mazina pedagogu darbaspējas, bet ilgtermiņā izraisa nopietnas sekas. Pēdējos gados papildus psiholoģisko spriedzi rada ne tikai plānotās izglītības reformas, bet arī valsts ekonomiskā situācija kopumā. Kā liecina vairāki Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (OECD) pētījumi, skolēnu sekmes un uzvedību lielā mērā ietekmē vecāku sociāli – ekonomiskais statuss un izglītība, kā arī izglītības sistēma un skolotāji (Golubeva 2012). Pētījuma aktualitāti noteica fakts, ka psihosociālo riska faktoru apzināšanai, izpētei un mazināšanai vai novēršanai nav veltīta pietiekama uzmanība. Latvijā nav izstrādāti normatīvi dokumenti, kas nodrošinātu pedagogisko darbinieku tiesisko aizsardzību skolēnu agresijas gadījumā. Savukārt, kā liecina D. Lapsas (2011) pētījums - nepilngadīgo agresivitāte ir fenomēns, kuram veltī ar katru gadu aizvien vairāk pētījumus dažādās pasaules valstīs.

Pētījuma mērķis ir apzināt psihosociālos riska faktorus izglītības iestādēs un izvērtēt to ietekmi uz skolotāja darba kvalitāti, veselību un skolas psihoemocionālo vidi kopumā. Pētījumā mērķis tika precizēts šādos pētījuma jautājumos: 1) vai skolotāji apzinās psihosociālos riska faktorus savā darbavietā; 2) kādi psihosociālie riska faktori izpaužas un atstāj negatīvu ietekmi visbiežāk; 3) kādi darba aizsardzības pasākumi veicami psihosociālo riska faktoru mazināšanai.

Pētījuma metodes. Psihosociālo faktoru apzināšanai un esošās situācijas noskaidrošanai Latvijas skolās tika veikta skolotāju anketēšana. Anketa tika sastādīta, balstoties uz psiholoģiskās literatūras analīzi (Kropļijs, Raščevska 2004, Frīmentls 2006, Kaļķis 2008) lai pēc iespējas plašāk aptvertu visus aspektus pētāmās problēmas kontekstā. Anketa sastāvēja no 15 jautājumiem: 10 no tiem bija slēgtie, bet 5 atvērtie jautājumi. Respondentiem tika lūgts novērtēt savu darba vidi, dalīties par problēmām, kas radušās psihosociālo riska faktoru dēļ, un piedāvāt risinājumus to novēršanai.

Skolotāju aptauja notika 2013. gada 1.ceturksnī. Tajā piedalījās 154 pedagogi no dažādiem Latvijas reģioniem (Vidzemes, Zemgales, Latgales) un dažādām izglītības iestādēm (lauku pirmsskolām – 8, pilsētas pirmsskolām – 9, lauku sākumskolām – 12, pilsētas sākumskolām – 12, lauku pamatskolām – 38, pilsētas pamatskolām – 33, lauku vidusskolām – 7, pilsētas vidusskolām – 35 respondenti. Anketa tika izsūtīta gan elektroniski, gan piedāvāta izdrukas veidā. Empīriskā pētījuma rezultāti tika apstrādāti, lietojot MS Excel datorprogrammu.

Pētījuma rezultāti

Apkopojot rezultātus redzams, ka visvairāk skolotāju – 69% (107 skolotāji) ir minējuši psihosociālos riskus (1.tabula), bet pārējo riska grupu esamību saskatīja tikai nedaudzi respondenti. Tāpēc jāatzīst, ka vairākums skolotāju neapzinās visus iespējamus riskus un to ietekmi uz veselību vai darba kvalitāti.

1. tabula Risku grupas un to īpatsvars (%) skolotāju skatījumā

Ķīmiskie riski	Fiziskie riski	Bioloģiskie riski	Psihosociālie riski	Ergonomiskie riski
2	21	6	69	10

Lai arī apmēram trešā daļa aptaujāto pedagogu, t.i. 31% (47 skolotāji), psihosociālos riskus sākotnēji nemaz nav nosaukuši, tomēr atbildes uz nākamajiem jautājumiem liecina, ka visi respondenti lielākā vai mazākā mērā darbā sastopas ar dažādiem psihosociālajiem riskiem. Tas liek domāt, ka aptuveni trešdaļa šos riskus neapzinās. Faktori, kurus skolotāji uzskata par stresa izraisītājiem, apkopoti 2. tabulā. Iegūtie dati liecina, ka skolēnu emocionālo problēmu risināšana ir visbiežāk minētais riska faktors. Skolēnos informācijas laikmeta iespēju dēļ izveidojusies pārāk liela brīvība, visatļautība, un priekšstats: „Es jau tikai pajokoju...”, kad savai rīcībai bērns neparedz sekas. Arvien vairāk vecāku izbrauc ārpus Latvijas, atstājot bērnus ar vecvecākiem, radiem vai paziņām, kas bērnos

rada vientulības sajūtu, depresiju un agresiju. Vecāku vienaldzība, neieinteresētība sava bērna skolas gaitās rada skolēnos emocionālās problēmas, kuras ikdienā nereti risina pedagogi.

2. tabula. Faktori, kas izraisa stresu skolotāja darbā un to biežums

Faktori	Skolotāji, kas sastopas ar konkrēto risku, %	Sastopas vienu reizi nedēļā vai biežāk, %
Darba grafiks (stundu saraksts)	42	18
Bezjēdzīgs darbs, neskaidri pienākumi	49	27
Neobjektīvs darba novērtējums no administrācijas puses	50	12
Atpūtas nepieciešamība darba dienas laikā	51	32
Nav iespēju sevi realizēt pilnībā	55	16
Paaugstināta kontrole no vadības	62	19
Ierobežots darba izpildes laiks	64	27
Darbs ar jaunākajām tehnoloģijām	65	29
Konfliktsituācijas ar skolēnu vecākiem	69	16
Birokrātija darbā	78	34
Nedrošība par nākotni, par darba slodzi turpmāk	89	40
Liels darba apjoms (slodze)	92	80
Skolēnu emocionālo problēmu risināšana	96	73

Pētījumā būtiski bija noskaidrot, kā skolotāji rīkojas, sastopoties ar psihosociāla rakstura problēmām. Iegūtie dati parāda, ka 80% respondentu par psihosociālajiem riskiem darbā informē savu darba devēju, bet 20% nekad to nedara, 88% respondentu cenšas slēpt savas negatīvās emocijas, apslāpēt bailes un satraukumu, pie tam 60% to dara vismaz vienu reizi nedēļā un pat biežāk. Psihosociāla rakstura problēmas, kas radušās darbā, ar savu draugu vai draudzeni apspriež 90% aptaujāto respondentu, 87% par tām runā savā ģimenē. Rezultāti liecina, ka tomēr ir darbavietas, kur savas darba problēmas padotais savam darbadevējam neuztic, tās vairāk izrunā mājās. Tas, protams, rada papildus stresu un neapmierinātību cilvēkā, kuram katru dienu jāatgriežas savā darbavietā, kur viņš nejutās komfortabli.

Izglītības iestādēs un citās darba vietās, kur vērojama liela spriedze un konkurence darbinieku starpā, dažkārt novērojams mobings – psiholoģiskā terora veids no kolēģu puses. Darbā katrs vēlas izcelties, kāds, iespējams, atbrīvoties no sava konkurenta vai kaitinoša kolēģa. Aptaujas dati liecina, ka no mobinga darbā ir cietuši 37% respondentu, bet 60% respondentu ir novērojuši, ka viņu kolēģi ir cietuši no mobinga no citu kolēģu puses. Taču no bosinga – darba devēja īstenota psiholoģiskā terora – cietuši 26% respondentu. 66% norāda, ka ar bosingu nav saskārušies un 8% pedagogu uz šo jautājumu nav atbildējuši. 43% respondentu ir novērojuši, ka no bosinga ir cietusi viņu kolēģi. Turklāt 9% respondentu to konstatējuši vismaz vienu reizi nedēļā un pat biežāk, bet 51% pedagogu to nav novērojis.

61% (94 skolotāji) aptaujāto respondentu norāda, ka psihosociālie faktori un stresa situācijas negatīvi ietekmē viņu darbu skolā. Skolotāji raksta, ka stresa dēļ ir grūti koncentrēties darbam (15%), pasliktinās mācību procesa un sasniegto rezultātu kvalitāte (15%), zūd motivācija strādāt radoši un ar pilnu atdevi (7%), zūd darbaspējas, tiek izjaukts plānotais darba ritms (8%), rodas konflikti u.c., kas ietekmē gan katra skolēna, gan skolotāja darbu gan arī izglītības iestādes rezultātus un prestižu kopumā.

Darbā pastāvošie psihosociālie riska faktori kaitē ne tikai darba kvalitātei, bet tie ir arī apdraudējumi viņu veselībai. 76% (117 skolotāji) aptaujāto pedagogu atzīst, ka stresa situācijas ir ietekmējušas viņu veselību. Biežāk tiek minētas šādas veselības problēmas: paaugstināts asinsspiediens (19%), sirdsdarbības traucējumi (10%), galvassāpes (18%), miega traucējumi (11%), novājināta nervu sistēma (18%), balss saišu iekaisums, depresija u.c. Tikai 24% skolotāju norāda, ka līdz šim veselības problēmas nav bijušas, un tie ir skolotāji vecumā līdz 30 gadiem.

Darbā radušās stresa situācijas nereti ietekmē skolotāju attiecības ar ģimeni un draugiem. Apmēram puse respondentu 51% norāda, ka stress darbā ietekmē viņu attiecības ģimenē. Tas izpaužas dažādi. Respondenti raksta, ka darbā uzkrāto negatīvo emociju izlāde notiek ģimenē, bieži *izgāžot* dusmas uz ģimenes locekļiem; stress darbā rada papildus nervozitāti, kuras rezultātā izvēršas strīdi mājās, jo tiek maz laika pavadīts kopā ar ģimeni un sevišķi ar saviem bērniem. Netiek veltīts pietiekams laiks mājas darbiem; mājās skolotājs nereti turpina veikt *skolas* darbu. Novārtā palikuši draugi, jo pietrūkst laika kopīgai atpūtai. Savukārt 49% pedagogu norāda, ka profesionālais darbs attiecības ar ģimeni un draugiem neietekmē.

Viens no pētījuma uzdevumiem bija meklēt risinājumus, lai skolotāja darbā mazinātu psihosociālos riskus. Psihosociālo riska faktoru un no tiem izrietošo seku mazināšanai valsts līmenī skolotāji iesaka: paaugstināt darba algu, samaksu par likmi; palielināt sociālās garantijas; samazināt pensionēšanās vecumu, vai ieviest izdienes pensiju; ierobežot bērnu visatļautību, nosakot konkrētus skolēnu un vecāku pienākumus. Te būtu papildus jāstrādā skolas administrācijai, darba aizsardzības speciālistam izglītojot pedagogus likumdošanā, lai katrs zinātu savas darba tiesības, kā arī palīdzot skolotājiem risināt konfliktsituācijas gan ar skolēniem gan ar viņu vecākiem. Skolotāji iesaka arī celt skolotāja profesijas prestižu, mainīt sabiedrības viedokli par skolotāju. Savukārt, skolas administrācijai viņi iesaka konkretizēt darba pienākumus, novērst neapmaksātu piespiedu darbu ārpus darba laika, piemēram, vecāku dienas, pasākumu apmeklēšanu; iesaka samazināt darba slodzi, daļu pienākumu uzticot skolas atbalsta personālam. Skolotājus neapmierina liekā birokrātija. Viņi vēlētos pievērst lielāku uzmanību bērnu vecāku izglītošanai un informēšanai par viņu un bērnu pienākumiem, kā arī veicināt pašu skolotāju izglītošanu darba tiesību jomā.

Secinājumi

Skolotāji dažādās Latvijas skolās – pirmsskolās, lauku un pilsētu pamatskolās un vidusskolās lielākā vai mazākā mērā sastopas ar dažādiem psihosociālajiem riskiem, kas izraisa stresu. Skolotāju vērtējumā vislielāko stresu rada lielais veicamo darbu apjoms un skolēnu emocionālo problēmu risināšana. Augstās psiholoģiskās spriedzes un tās izraisītā stresa dēļ mazinās ne tikai pedagoga darbaspējas un darba kvalitāte, bet arī rodas hronisks nogurums, depresija, neapmierinātība ar sevi un apkārtējiem. Tas izraisa gan nesaskaņas ar darba kolēģiem, ģimenes locekļiem, gan veselības pasliktināšanos un darba kavējumus. Apmēram pusei respondentu ir radušās problēmas ģimenē, taču 76 % norādījuši, ka stresa situāciju dēļ ir radušās veselības problēmas. Skolotāja darbaspēju pasliktināšanās negatīvi ietekmē mācību procesu un skolēnu attieksmi pret mācībām gan konkrētā priekšmetā, gan kopumā.

Jāatzīst, ka psiholoģiskās spriedzes un stresa izraisīto problēmu spektrs ir ļoti plašs, un gan izglītības politikas veidotājiem, gan skolas administrācijas pārstāvjiem jāmeklē tiesiski risinājumi šo problēmu risināšanai. Daudzas psiholoģiska rakstura problēmas var atrisināt sarunu ceļā, iedziļinoties problēmas būtībā. Iespējams, ka daudziem skolotājiem jāpievērš lielāka uzmanība skolēnu psiholoģiskai izpētei, viņu uzvedības un rīcības cēloņu analīzei, lai iemācītu skolēnu savaldīties, apslāpēt negatīvās emocijas un mainītu skolēna attieksmi. Mainot katra skolēna, skolēnu vecāku attieksmi, pakāpeniski ir panākama arī sabiedrības attieksmes maiņa pret skolu un jaunatnes izglītošanu.

Bibliogrāfija

- Frīmentls D. 2006. *Komandas motivācija un vadība*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Golubeva M. 2012. *Izglītības reformas un izglītības pieejamība*. Sorosa fonds
- Kropļijs A., Raščevska M. 2004. *Kvalitatīvās pētniecības metodes sociālajās zinātnēs*. Rīga: RaKa.
- Kaļķis V. 2008. *Darba vides risku novērtēšanas metodes*. – Rīga: “Latvijas izglītības fonds”.
- Lapsa D. 2011. Bērnu un pusaudžu agresija. <http://www.arstipsihoterapeiti.lv/lv/bernu-un-pusaudzu-agresija.html>
- Izpratne par darba aizsardzības jautājumiem, psihosociālie riska faktori un darbinieku līdzdalība — ESENER pētījuma rezultāti* <https://osha.europa.eu/lv/publications/reports/esener-summary>

HUMANITĀRĀS ZINĀTNES / HUMANITIES SCIENCES

VALODNIECĪBA, LITERATŪRZINĀTNE / LINGUISTICS, LITERARY STUDIES

THE STRUCTURE OF ADALBERT STIFTER'S SHORT STORIES

Inesa Antonova

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils
inesa.antonova@du.lv

Abstract

Adalbert Stifter's favourite technique that he uses in most of the stories is to divide the short narration into several parts. He offers several types of internal organisation in his short stories, or even division into the groups that have different aims. It becomes obvious at the moment, when the reader comes across a representation of the main character, place (scene) or time, which is of importance in several narratives. In accordance with this division of the short stories into subchapters it can be distinguished, which of the basic elements of the narration (e.g. man, space or time) will be preferred in the particular story and the highlighted constituent of the story will be of importance according to the present flow of the narration.

The structure of the short story is of importance for the writer, while trying to divide a short text into smaller constituents, which can exist on their own, Adalbert Stifter shows that the short story's structure influences the theme and ways of depicting the reality. Adalbert Stifter offers a wide range of possible, sometimes modified structures, sometimes just formally corresponding to the form of claimed genre, but in fact his stories depict a tight connection of the main issue of the story with the structure used, which sometimes can be of imitating nature. It leads to the conclusion that structure is of major importance for Adalbert Stifter's stories and has a strong influence on the choice of themes, structures and elements used to create a literary space.

Keywords: short story, structure, category, organization, division.

Kopsavilkums

Adalberta Štifera stāstu struktūra

Adalberta Štifera daiļrades paņēmiens, kuru autors lielākoties izmanto, ir tāds, ka viņš sadala īsu stāstījumu vairākās daļās. Viņš piedāvā stāstu iekšējās struktūras iedalījumu vairākos paveidos, kuriem ir dažādi mērķi. Tas kļūst acīmredzams, kad lasītājs nonāk pie galvenā varoņa, telpas vai arī laika attēlojuma, jo šīs kategorijas iegūst īpaši svarīgu nozīmi atsevišķos stāstos. Pēc stāstu iedalījuma apakšnodaļās var izšķirt, kādai no stāstījumā atainotajām kategorijām autors dos priekšroku un kas kļūs par pamatelementu (piem., cilvēks, telpa vai laiks) konkrētajā stāstā.

Rakstniekam ir svarīga stāsta struktūra. Mēģinot sadalīt īsu tekstu sīkākās nodaļās, kuras var pastāvēt arī atsevišķi, Adalberts Štifers rāda, ka stāsta struktūra ietekmē tēmu un veidu, kā tiek atainota realitāte. Autors piedāvā iespējami plašu, dažkārt modificētu teksta struktūru, kurai piemīt atdarinošs raksturs un kura dažreiz vien formāli atbilst pieteiktajam žanram, bet patiesībā stāstos izmantotās struktūras ir cieši saistītas ar galveno tēmu. Tas ļauj secināt, ka Adalberta Štifera stāstu struktūrai ir liela nozīme un spēcīga ietekme uz tēmas iztirzājumu, struktūras un elementu izvēli, kurus autors izmanto, lai izveidotu literāro telpu.

According to the idea of Plato the art is mimetic by its nature, and therefore it imitates life. Basically literature belongs to the sphere of art, which represents the sensible and visible world. Adalbert Stifter's short stories represent the reality, which is divided into several constituents of a story that make up a whole one.

The short stories' structure has the imitating nature of a novel which comprises the essential constituents such as categories of man, place and time. Adalbert Stifter has been using a wide range of possible structures, text and other genre elements to draw the attention to the right category and has written a series of short stories that structurally correspond with the layout of a novel. These stories

claim the life over periods of time, using a wide range of possible tools to stress a particular situation. A considerable amount of time is put in quite restricted frames and areas, so according to the situation and tools used, formally the story can be viewed as a story, but as a matter of fact the story has been structurally modified and extended. Adalbert Stifter does not simply mirror the real world. He tries to show people and characters through their actions.

The real world becomes complete due to artistic endeavour, pointing out serious or trivial aspects of life, while reshaping the real world into a literary work. The mimesis of a novel structure is neither big, nor small in form, but the actions shown are correlated and logically connected that corresponds to Aristotle's idea of mimesis.

The Greek word "mimesis" defines the imitation and it has been one of the important terms in aesthetics and literary theory. "Since the Greek word mimesis originally signified 'miming' or 'acting like' someone (or something) in speech or in action, it is often translated as 'imitation'. ... He [Plato] re-conceived mimesis in philosophical terms: in its primary sense, it is the artistic representation – be it visual or verbal – of agents and events in the world. The literary author 'imitates' or more precisely, 'represents' these things in the medium of language." (Nightingale 2006: 38). It helps to seize the aspect of accuracy of depicting a literary work towards the reality. A literary work should be producing an external image or any characteristic feature of it, because it [a literary work] cannot produce the real world as such.

Sometimes it is hard to state what in fact has been presented to the reader. Adalbert Stifter has revealed some stories of particular people and during this representation Adalbert Stifter states a genre himself for the story, for example, the story "Brigitta" has the subtitle characterizing the story as 'the novelette', though "the borders between the story, novelette and a fairy tale are hard to define" states Detlef Kremer (Kremer 2007: 156).

It should be reminded that the definition of a novel sounds as follows: a novel is a fictional prose narrative of considerable length, typically having a plot that is unfolded by the actions, speech, and thoughts of the characters (Definition: accessed 04.04.2013), while the short story, which is the main action field for Adalbert Stifter, is characterized as a prose narrative of shorter length than the novel, especially one that concentrates on a single theme (Definition: accessed 04.04.2013.). But in Adalbert Stifter's literary works used technique should be examined if there are the Greek principles which are called the unities (a single plot or action should be actual, an action should not exceed one day and action should be situated in a defined physical space) that help to regulate the image of the presented reality (The three unities: accessed 04.03.2013.). These unities are more common originally for the drama, but are used in Adalbert Stifter stories in a modified way: there are some text elements, such as dialogues, a number of characters or the given physical space and time are not compressed,

though there are the conglomeration of images of diverse elements involved in the action and which are meaningful for the depiction.

Adalbert Stifter's favourite technique that he uses in most of the stories is to divide the short narration into several parts, in the following way so the reader could understand the considerable length. In most of the cases Adalbert Stifter presents the division of his short stories generally into three, four and more parts, for example, "Abdias" (1. Esther, 2. Deborah, 3. Ditha); "Der Condor" (1. Ein Nachtstück, 2. Tagstück, 3. Blumenstück, 4. Fruchtstück); "Das Haidedorf" (1. Die Haide, 2. Das Haidehaus, 3. Das Haidedorf, 4. Der Haidebewohner); "Brigitta" (1. Steppenwanderung, 2. Steppenhaus, 3. Steppenvergangenheit, 4. Steppengegenwart); "Der Waldsteig"; "Zwei Schwestern" (1. Einleitung, 2. Reisefreunde, 3. Reisebesuch, 4. Reiseziele, 5. Nachwort); "Der Hagestolz" (1. Gegenbild, 2. Eintracht, 3. Abschied, 4. Wanderung, 5. Aufenthalt, 6. Rückkehr, 7. Beschluß).

Adalbert Stifter offers several types of internal organisation in his short stories, or even division into the groups that have different aims. It becomes obvious at the moment, when the reader comes across a representation of the main character, space, or time, which is of importance in several narratives. It is essential to mention that in most various narratives Adalbert Stifter presents a constituent of the story that is of importance according to the present flow of the narration, for example, there is a differentiation between stories that have a division into constituents and those that don't.

The stories that don't have the direct division into constituents usually have all the necessary categories (e.g. man, space, time) for the full narration and representation of reality, without specially emphasizing any of the aforementioned. This can be explained with the intention of the author to deconcentrate the attention that is paid to them, still keeping the idea as main target and paying minor attention to the diverse constituents and ways of depiction of the short story.

The short story itself, as it was stated before, doesn't have much space for the detailed life reflection and it is not long-lasting (in meaning of time), in comparison, for instance, to the novel. For example, this is the case of the stories: "Der Tod einer Jungfrau" (1847, The Death of a Maiden), "Zwei Witwen" (1862, Two Widows), "Der Waldbrunnen" (1866, A Forest Well). It should be stressed that Adalbert Stifter does not have an intention to make such a special division of stories as a key feature of his narrations, but still it appears to be such. The aforementioned short stories as representatives of short stories do not have an extended time or a bunch of family members described. There is a strict number of acting and described characters, certain place or scene, restricted by the acting characters (characters do not travel from one place to another) and is very short in the reflected time. For example, the plot of the story is concentrated on two widows and is actually telling the reader the story of their lives that live and raise their grandchildren, when they became orphans. Their

parents were the son of one widow and the daughter of another widow. Children were raised separately and in different circumstances. Time is almost cut out of the story. The next moment those children are seen already as adults: the boy has grown up as a spoiled man and ends his life as a criminal with a suicide and a girl, who was raised as modest and decent, continues her life with a husband, children and her grandmother as one big happy family. Adalbert Stifter ends this story with a moral: “*that the end is not always dreadful, but it is not joyful.*” (Stifter 1996: 530).

There are also stories that have the subdivision of the narration and this subdivision is of help when the main theme or even *leitmotif* of the story is to be defined. Adalbert Stifter stories’ division shows the intention to accentuate the most essential details for character depiction and to make the reader understand them with the utmost precision.

In accordance with the division of the short stories into subchapters it can be distinguished, which of the basic elements of the narration (e.g. man, space or time) will be preferred in the particular story. There are three, four and more parts in the stories, as it was already mentioned before.

The short stories that have the subdivision into three subchapters concentrate mostly on the character that dominates in the narration; the categories of time and space (therefore) become auxiliary in function. They help to develop the action and to describe the character, while the category of a man dominates in a story. This is the case of short story “Abdias”. The short story consists of three subchapters and namely, the first subchapter by the title “Esther”, the second – “Deborah” and the third – “Ditha”. All the titles symbolize a man, actually a woman that as of importance for him and had the most influence on the main character Abdias in various periods of his life. Adalbert Stifter’s idea is clearly seen to characterize and to emphasize the main character with the help and through the prism of other characters described. First, Abdias is characterized through his mother, Esther. She was a woman of extreme beauty and in his childhood, while Abdias was next to his mother, he was also beautiful and his appearance was as beautiful as his mother’s. As years were passing by Abdias grew up, got separated from his mother and continued his father’s, merchant’s career, but fell ill with small pox and his face turned ugly. He started his life again. It didn’t disturb him to live a normal life and to get married. His happiness didn’t last for a long period of time. He started a new life overseas, in Europe with his daughter. He started all over again. In the third part of the story the main character Abdias is described through his attitude to his daughter, who dies at the end of the story. It devastates Abdias’s life. Time is accumulated in short periods and different places that change one another stress the importance of the Abdias’s constant presence. In comparison to the short stories that are divided into four chapters, in such stories as “Das Heidedorf” (The Heath Village), “Brigitta”, “Der Condor”, the category of place is emphasized. For example, the short story “Das Heidedorf” (The Heath Village) concentrates on the place, where the main character Felix comes from. He travels far away

from home to study and to learn, even to experience his spiritual journey, and still the main scene is this heath and village, where Felix's parents and his grandmother live and where the huge heath has spread out. In this story neither the category of space, nor the time prevail; the time is limited, and provides only temporal frame for the story. The human exists and takes part in the action; they act as physical markers of the space.

It can be concluded that the structure of the short story is of importance for the writer. Trying to divide a short text into smaller constituents, which can exist on their own, Adalbert Stifter shows that the short story's structure influences the theme and ways of depicting the reality. Marianne Wünsch states that Adalbert Stifter texts are of interesting nature – “his texts contain the indicators of the alternative models' principle union possibility, a hidden self-relativization in consciousness of the arbitrariness of one's own decision” (Wünsch 2002: 272). Adalbert Stifter offers a wide range of possible, sometimes modified structures, sometimes just formally corresponding to the form of claimed genre, but in fact his literary works, namely his stories depict a tight connection of the main issue of the story with the structure used, which sometimes can be of imitating nature. This imitation of using other genre elements is characteristic for his short stories, for example, “Der Hagestolz” (The Bachelor), which has fully adopted drama structure in 7 acts, though formally it is a story. Thus, the structure influences the choice of themes and attributes used by the author to create a literary space.

Bibliography

- Kremer D. 2007. *Romantik, Lehrbuch Germanistik*. J.B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH, Stuttgart.
- Nightingale A. 2006. *Mimesis: Ancient Greek Literary Theory*. In: Waugh P. (ed.). *Literary Theory and Criticism. An Oxford Guide*. Oxford University Press, pp. 37–47.
- Stifter A. 1996. *Bunte Steine und Erzählungen*. Artemis & Winkler verlag, Düsseldorf, Zürich.
- Wünsch M. 2002. *Struktur der “dargestellten Welt” und narrativer Prozess*. In: Titzmann M. (ed.). *Zwischen Goethezeit und Realismus. Wandel und Spezifik in der Phase des Biedermeier*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, pp. 269–282.
- Definition of a novel. [accessed 04.04.2013.] Pieejams: <http://www.thefreedictionary.com/novel>
- Definition of a short story. [accessed 04.04.2013.] Available: <http://www.thefreedictionary.com/short+story>
- The three unities. [accessed 04.03.2013.] Available: (<https://sites.google.com/site/nmeictproject/home/the-three-unities>)

ОСОБЕННОСТИ ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЙ ПАРАДИГМЫ В «ОТТЕПЕЛЬНОЙ» ПРОЗЕ

Дина Азере

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV – 5401

dinaazere@inbox.lv

Abstract

Peculiarities of the space & time paradigm in the thaw period prose

The travelling sketch in the Thaw becomes an artistic proof of the opening borders of the soviet cultural field. In the travelling sketch of the second half of the 50s ('India. Japan. Greece' by I. Ehrenburg; 'Paris of a day', 'Picturesque Bulgaria' by K. Paustovsky) the principle of merging the space becomes the principal direction of structuring the world into the integral system, the centerpiece of which are all mankind cultural categories.

The travelling sketches of the first half of the 60s ('On both sides of the ocean' 1962, 'A month in France' 1965, by V. Nekrasov; 'The Raspberry sound' 1963 by V. Kaverin) deny the idea of the world integrity, thereby the category of ideology, as in pre-thaw period, recurred in the dominant position in the model of artistic world.

Key Words: Thaw, space, ideology, time, freedom, culture, ethics, personality, sincerity

Цель данного исследования определить основные особенности пространственно-временной парадигмы в «оттепельном» путевом очерке, а также проследить изменения пространственно-временной модели очерка во время путешествия. В процессе анализа использовался структурно-семантический метод.

По классическому определению А.Я. Гуревича: *пространство и время воплощают мироощущение эпохи, поведение людей, их сознание ритм жизни, отношение к вещам* (Гуревич 1972: 84).

Если в самых общих чертах характеризовать пространственную модель дооттепельного мира, то следует сказать о прямой зависимости матричного сознания и модели замкнутого пространства, доминантой которой являлась идеологическая догма. Природа идеологически осознанного пространства включала в себя при обязательных признаках замкнутости, изолированности еще и вектор антагонистического отталкивания от пространства иной идеологии. В «оттепельный» период впервые была вскрыта герметичность советского культурного пространства. Принципиальной характеристикой пространственной модели «оттепельного» мира становится разомкнутость его границ. В советском поле начинают проявлять себя знаки несоветской кодировки, в свою очередь, символы советской культуры функционируют в контексте западного, несоветского поля. В культурной жизни Советского Союза начинают происходить знаковые события: уже в 1956 году в Москве проходит выставка английской живописи – более шестидесяти полотен Лоуренса, Гейнсборо, Ромнея и др. В апреле того же года в Ленинграде в Эрмитаже в 56 залах демонстрировались работы французских художников – Моне, Ренуара, Сезана, Гогена, Матисса и др. Устраивалась выставка картин из

Дрезденской галереи, а также советский зритель мог познакомиться с мастерством американского художника Рокуэлла Кента. Чрезвычайно ярко представление об изолированности советского культурного поля «дооттепельного» периода передают слова И. Эренбурга, который был инициатором выставки П. Пикассо в Москве осенью 1956 года: *Толпа прорвала заграждения, каждый боялся, что его не впустят. <...> Я сказал в микрофон: Товарищи, вы ждали этой выставки 25 лет, подождите спокойно 25 минут* (Эренбург 1990: I, 552). Если в 1957 году только начинается процесс активного проникновения в СССР зарубежных мастеров искусства, то 1958 год становится годом непрекращающихся гастролей зарубежных артистов в прежде закрытой для них стране. Вот неполный перечень зарубежных стран, представители которых выступали в советском государстве: Куба, Польша, Франция, Чехословакия, ГДР, Англия, Австралия, Югославия и мн. др. Особо на этом фоне выделяется, ставшая символической победа американца Вана Клиберна в Международном конкурсе им. Чайковского в Москве, что стало возможным благодаря тому, что текст (в данном случае, музыкальный) стал оцениваться сквозь призму культурной, художественной значимости, но никак не руководствуясь принципом идеологического отбора.

Следствием размыкания границ советского культурного поля становится чрезвычайно яркое развитие жанра путевого очерка в эпоху «оттепели»: *Индия, Япония, Греция* (1957) И. Эренбурга; *Мимолетный Париж* (1959), *Живописная Болгария* (1960) К. Паустовского; *Первое знакомство* (1958), *По обе стороны океана* (1962), *Месяц во Франции* (1965) В. Некрасова; *Малиновый звон* (1963) В. Каверина.

Путевые очерки выполняли функцию по освоению открывшегося западного мира, такого рода тексты для человека, прожившего всю жизнь за «железным занавесом», в Советском Союзе, стали откровением. В путевых очерках советский человек открывал мир инациональных культур, и в этом была великая просветительская миссия писателей–путешественников. Текст очерка стал примером художественного освоения иного культурного поля, продуктом сознания «оттепельного» человека, преодолевающего бытовавшие в обществе стереотипы, официально установленные рамки и границы.

Символично, что одной из устойчивых мифологем «оттепельной» культуры становится дорога. Известные шестидесятники П. Вайль и А. Генис указывали на то, что если составить частотный словарь бардов 1960–х, то дорога уверенно займет первое место (Вайль 1998: 128). Литература, откликнувшаяся на освоение Сибири, Дальнего Севера, целины, активно использует этот символ, что подтверждается в названиях произведений Р. Рождественского: *В пути, Не ревнуй меня к дороге, О дорогах, Куда ты идешь* и др. И лирическая проза «оттепели» через символ дороги, неизбежного движения по ней героя, выражает идею духовного поиска,

непрекращающегося процесса жизнетворчества. Уже в раннем романе В. Дудинцева *Не хлебом единым* (1956) открытый финал поддерживается символом дороги: *он вдруг увидел опять перед собой уходящую в даль дорогу, которой, наверное, не было конца. Она ждала его, стлалась перед ним, манила своими таинственными изгибами, своей суровой ответственностью* (Дудинцев 1968: 407).

«Оттепельное» сознание, преодолевая жесткую догму, стремится снять модель строгой ограниченной структуры, предельно актуализируя тему «движения» как одну из форм свободы личности. Путевой очерк 1950-60-х годов является текстом, осваивающим мир через призму «оттепельного» мироощущения в процессе перемещения, свободного путешествия по ранее недоступному пространству. Процесс размыкания пространственных границ неизбежно связан с процессом расширения пространства. Движение же героя с целью освоения чуждого мира выполняет функцию объединения разрозненных пространственных моделей, он как носитель своего культурного поля, попадая в неизвестное культурное пространство, неизбежно соединяет эти модели в своем восприятии. В эпоху «оттепели» вектор антагонистического отталкивания разных политических систем сменяется направленностью взаимного тяготения, взаимного интереса. В основе объединения разных пространственных моделей можно выделить несколько доминантных категорий.

«Оттепельное» сознание путешественника снимает все идеологические барьеры, воспринимает неведомый мир, руководствуясь системой общечеловеческих ценностей. К. Паустовский в очерке *Муза дальних странствий* (1956) объяснял это так: *Путешествия накладывают неизгладимый след на нашем сознании <...> рождается гуманность, понимание разных народов, широкие и благородные взгляды.* (Паустовский 1983: 150) Символично, что И. Эренбург приводит слова Конфуция, ставшие для него, человека «оттепели», необычайно значимыми: *В 5 веке до нашей эры Конфуций говорил, что жэнь, т. е. гуманность, должна лежать в основе общественных взаимоотношений* (Эренбург 1965: 200). Оставляя в стороне идеологическую составляющую, герой-путешественник декларирует первостепенность гуманистических идеалов, общечеловеческих понятий. В очерке *Индия, Япония, Греция* И. Эренбург писал: *Мир огромен и очень мал <...> прилетаешь на другой конец света и оказывается, вокруг тебя такие же люди, с теми же сомнениями, радостями, тревогами. Все удивительно понятно, а казалось что ничего не поймешь* (Эренбург 1965: 283). В. Некрасов в очерке *По обе стороны океана* настаивает на первооснове этических законов в оценке пространства идеологически чуждой направленности (относительно советской): *Но если ты едешь в чужую страну выискивать только это, стоит ли ездить? Мне почему-то всегда стыдно, когда радуются чуждой беде. Когда я вижу трущобы, мне жаль людей, которые в них*

живут, и я ничуть не рад, что эти страшные дома и бараки еще существуют, хотя это и чуждый мне капиталистический мир (Некрасов 1967: 63).

Категория общечеловеческого семантически подкрепляется принципиальной для «оттепельного» сознания категорией этического. Провозглашенный В. Войновичем в 1961 году тезис *Я хочу быть честным* (название повести) выражает мировосприятие нового поколения – шестидесятников. Этот особый искренний взгляд «оттепельного» человека на мир в том числе и на западный приводит к возникновению линий, связующих пространства на примере отдельного частного человека. Искреннее восприятие мира в данном случае означает преодоление лицемерного, идеологически предвзятого, а так же снятие поверхностного, туристического взгляда на окружающее пространство. Расширение картины мира происходит путем соединения глобальных пространств на уровне отдельных героев, в качестве основы выступает духовная близость людей, находящихся в разных политических пространствах. В. Некрасов писал об Италии: *Встретился я во Флоренции и с давним другом Витторио Страда. Я не мог нарадоваться тому, что он слегка скучает по России <...> и хотя привез оттуда жену, но многого из того, что у него осталось у нас, ему не хватает* (Некрасов 1967: 79). В Америке, встретив бывшего участника Второй мировой войны, Некрасов предлагает: *Вот приезжай с Джимом к нам в гости, я тебе много интересного покажу. По музеям я тебя особенно водить не буду <...> Оторву тебя с Джимом от твоей туристской группы, и поедem мы к одному моему другу* (Некрасов 1967: 179).

В. Каверин, выстраивая возможную модель сосуществования стран разной политической системы демонстрирует это также через дружеские связи духовно близких героев, не маркируя их при этом идеологически, социально. Русского полярника и потомственного дворянина де Линя *связывала самая трогательная дружба* (Каверин 1983: 235). «Оттепельный» герой, преодолевая догму, размыкает границы пространства не только внешнего мира, но и процесс размыкания внутреннего мира не менее значим. Актуализируя свою интровертную природу, герой создает концепт мира внешнего, проявленного сквозь оригинальную образность. Возникает взаимопроникновение далеких пространственных моделей в контексте его личных, субъективных ассоциативных рядов. Так В. Каверин, вспоминая Бельгию, писал: *Город похож на мой родной Псков, хотя трудно представить себе более русский город, чем Псков* (Каверин 1983: 207) Ярмарка в Кермесе напомнила ему ярмарку детства во Пскове: *та же нарядная <...> разноцветная карусель с колокольчиками, тот же столб с висящей игрушкой подле карусели* (Каверин 1983: 217). Эренбургу также близка эта особенность освоения неизвестного мира: *Путешествуя, я, конечно, дивился неизвестному, жадно вглядывался в чужое и радовался, находя в неизвестном знакомое, в непонятном близкое и родное* (Эренбург 1965:

202). Сопрягая в единое целое родное, любимое и неизвестное, путешественник создает пространство повышенной модальности, ярко выраженного субъективного начала. И. Эренбург об Индии: *Я полюбил ее как-то сразу*. (Эренбург 1965: 206) В. Некрасов, создавая чрезвычайно экспрессивный образ Парижа, писал: *Париж <...> нет на земле человека, которому бы не нравился этот город* (Некрасов 1967: 198).

Наряду с важнейшей категорией общечеловеческого в основе идеи объединения пространств, и, тем самым, идеи расширения пространственной модели в целом, необходимо выделить категорию культуры. *Культура всегда наступала <...> не на другие страны, а на человеческую разьединенность <...> она не умещается в границы, которые проводят на карте воинствующие политики*. (Эренбург 1965: 256). Подчеркивая национальное своеобразие каждого народа, человек «оттепельного» сознания видит в культуре великое объединяющее начало. Одной из важнейших философем «оттепели» становится идея единого мира культуры. *Я дорожусь национальными чертами культуры: в народе, как и в человеке, дороги его особенности, его неповторимые черты. <...> Но есть и другое, не менее существенное: то, что сближает людей, объединяет народы* (Эренбург 1965: 201). Расширение происходит и по горизонтальной, и по вертикальной оси координат: диалог современных культур создает масштабное пространство единого мира, но этот же диалог обнаруживает глубинные архетипические пласты культуры. Символично И. Эренбург цитирует слова Р. Тагора о мышлении, уходящем в бесконечность (Эренбург 1965: 229). «Оттепельное» сознание, актуализируя культурную ось, восстанавливает звенья культурного процесса, вскрывает пласты культурного первообраза, культурного ядра как такового. Чрезвычайно символичный образ человечества передает И. Эренбург, вспоминая фикус калькутского сада: *пракорень давно погиб, но свыше девятисот деревьев связаны друг с другом. Этот лес как бы олицетворяет человечество. Народы тоже сплетены друг с другом* (Эренбург 1965: 251). Символ единого пракожня, общего культурного древа восходит к мифопоэтическому древу жизни, обнажает вневременной пласт единой духовной культуры всего человечества.

Следует сказать, что рассмотренная нами пространственная модель мира в ходе развития «оттепельной» культуры не оставалась неизменной. Как пишет Ф.П. Федоров, *изменение в системе пространственно-временных представлений прежде всего свидетельствует о сдвигах в мироощущении, мировоззрении личности, эпохи, о сдвигах, происходящих в культуре* (Федоров 1988: 15).

В путевых очерках 1960-х годов принципиально меняются пространственные параметры мира. Если в модели пространства, созданной в конце 1950-х годов, основным вектором структуризации был вектор объединения мира, то в очерках конца «оттепели» снова

доминирует разъединяющая сила. Идея единства сохраняется только на уровне частного человека. Так, в очерке В. Некрасова *По обе стороны океана* бывшие солдаты констатируют: *Была горячая – дружили, теперь холодная – ссоримся. Кому это нужно? Тебе? Ведь вы хорошие ребята, я знаю. И мы неплохие* (Некрасов 1967: 178) В. Каверин в очерке 1963 года противопоставляет особую искренность духовного братства русских и бельгийских партизан, с одной стороны, и отношения в современном политическом мире: *Что-то театральное было в пестроте толпы <...> в том, как весело шагали англичане, французы, бельгийцы, американцы. <...> Этот парад был фоном, на котором шла острая политическая игра* (Каверин 1983: 247).

Разъединение, распад мира осуществляется путем вмешательства категории идеологического в целостность культурного порядка, тем самым, происходит разрушение единого культурного процесса, образуются культурные лакуны. Некрасов писал: *Почему вы так медлительны с Кафкой? Почему так старательно избегаете Альбера Камю? Ведь они, эти писатели, крайне типичны для своего времени, эпохи, настроения умов. Их можно не любить, критиковать <...> отрицать, но их нельзя не знать* (Некрасов 1967: 47).

Процесс разъединения мира, совсем недавно мыслимого как единый и целостный, сопровождается процессом возникновения пространственных микромоделей, с их тенденцией к изоляции и замкнутости. Природа прослеживается на разных уровнях: возникает тип сознания, утратившего ранне «оттепельную» открытость и широту восприятия. В. Некрасов вспоминал киевского газетчика: *он мучился тем, что ему не о чем будет писать, т. к. нам еще не показали трущобы* (Некрасов 1967: 47). Замыкание мира проявляется и в затруднении свободного движения героя в процессе освоения мира: *Итальянец Джулио Эйнауди <...> его обвинили в том, что он фотографировал какую-то старуху <...> кое-кто утверждал, что съемки производились со специальной целью <...> мы все оказались в отделении милиции* (Некрасов 1967: 13). Абсолютным символом замкнутого пространства является граница, разделившая многие семьи современников Некрасова. *Русский за границей. Украинец за границей. Вбольшинстве своем это это трагедия. <...> Она работает. И друзья есть. Но она хочет домой. У нее там сын, внучка. <...> Увидит ли она своего сына?* (Некрасов 1967: 159).

Некрасов, противопоставляя отношение к культурному наследию в Италии и в Советском Союзе, выстраивает две принципиально разные пространственно-временные модели. *Я стоял у окна и мысленно благодарил неизвестных мне синдигов 17 века <...> для нас эту сказочную <...> красоту <...> отцы города Сан-Джампиано приказали <...> сохранить неприкосновенность башен <...> для величия Земли* (Некрасов 1967: 30). В противоположность приводится статья из влиятельной газеты, в которой писалось о необходимости снести <...> церкви и синагоги XI – XII веков <...> они портили пейзаж (Некрасов 1967: 30).

Если первая пространственно-временная модель включает в себя прошлое, настоящее и будущее, выражая онтологический взгляд на историю развития человечества, утверждая подключенность человеческой культуры к вечному кругу развития, то вторая пространственно-временная модель замыкается на историческом времени советского пространства. И. Эренбург прозорливо сравнил человеческую культуру с рекой: *это река, то широко разольется, то высыхает, порой надолго уходит под землю* (Эренбург 1965: 396) «Позднеоттепельное» пространство – это пространство высохших рек. Знак реки, восходящей к сакральному мировому пути, стержню вселенной; реки, выполняющей функцию мироустройства, теперь в мире, определенном категорией идеологии, прерывает свое течение и демонстрирует систему исчезнувших онтологических связей.

Библиография

- Вайль П., Генис А. 1998. *60-е. Мир советского человека*. Москва: Новое обозрение.
- Гуревич А. 1972. *Категории средневековой культуры*. Москва: Искусство.
- Дудинцев В. 1968. *Не хлебом единым*. Москва: Художественная литература.
- Каверин В. 1983. *Собрание сочинений в восьми томах*. Т.8. Москва: Художественная литература.
- Некрасов В. 1967. *Путешествия в разных измерениях*. Москва: Советский писатель.
- Паустовский К. 1983. *Собрание сочинений в девяти томах*. Т.7. М: Художественная литература.
- Федоров Ф. 1988. *Романтический художественный мир: пространство и время*. Рига: Зинатне.
- Эренбург И. 1965. *Собрание сочинений в девяти томах*. Т.6. Москва: Художественная литература.
- Эренбург И. 1990. *Люди, годы, жизнь. Воспоминания в трех томах*. Москва: Советский писатель.

19. GADSIMTA ANĢĻU DETEKTĪVSTĀSTA IZVEIDOŠANĀS ĪPATNĪBAS

Evita Badina

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5400
evi@apollo.lv

Abstract

The Peculiarities of English Detective Story in the 19th Century

The 19th century is considered to be a starting point in the formation of the detective story as a separate literary phenomenon. During the 1800s a detective story was in the process of searching and trying different ways of expressing itself. The detective authors were often influenced by other literary traditions - gothic, sentimental or adventure literature. However, already from 1840s in Great Britain and in the United States of America detective fiction was represented by several works significant in the development of this literary genre - the so-called *case literature* or pseudo autobiographical stories of detective police officers. These works introduced several segments essential and constant for later canon of detective literature – the serial investigative figure, the specific organization of the artistic world in a detective story, themes and the system of characters.

Key words: detective fiction, short story, the nineteenth century, case structure, professional literature.

Detektīvstāsts ir 19. gadsimta produkts – savdabīgs un neviennozīmīgi uztverts, un akceptēts literatūras fakts, kas joprojām turpina izraisīt diskusijas – par savu statusu, veidiem un paveidiem, terminoloģiju, ģenēzi. Tomēr ir nostājas, kas palikušas nemainīgas: 1) neskatoties uz detektīvstāsta izcelsmes hronoloģisko robežu nenoteiktību, pasaules literatūrā tas ir ienācis 1800.-os gados; 2) detektīvstāsts ir anglofonās kultūrtelpas iniciēts fenomens. Ņemot vērā minētās nostājas, raksta autore izvirza mērķi noskaidrot iespējamās angļu detektīvstāsta literāros priekšgājējus, sniedzot nelielu vēsturisku ieskatu kriminālvēstījumu attīstībā Lielbritānijā un veicot atslēgas tekstu (19.gadsimta profesionālās literatūras un policijas memuāru) salīdzinājumu.

Jau 18. gadsimta beigās un 19. gadsimta sākumā Lielbritānijā kļuva populāri dažāda veida vēstījumi par noziegumiem – savdabīgs krimināla rakstura naratīvs. *Criminal narratives have existed throughout the history, but, judging by the proliferation of such material, they reached new heights of popularity at the end of the eighteenth and beginning of the nineteenth century.* (Worthington 2005: 1)¹¹⁸

No sākuma par noziegumiem, noziedzniekiem, viņu atziņanos, kā arī sodu ziņoja vienkāršas skrejlapas (*broad-sides*) – tas bija lēts papīrs vienas lappuses apjomā ar tekstu, nodrukātu tikai no vienas puses un pieejamu plašai un sociāli atšķirīgai publikai. Šo skrejlapu valoda bija vienkārša, emocionāla un dažreiz, lai teksti būtu vieglāk iegaumējami, vēstījumā bija apvienota proza ar dzeju (sākot jau no 16. gadsimta, skrejlapas ar balādēm bija īpaši populāri un iedarbīgi angļu sabiedrības informēšanas instrumenti).

¹¹⁸ Krimināli vēstījumi ir vienmēr eksistējuši vēsturē, bet, spriežot pēc šī materiāla vairošanās, astoņpadsmitā gadsimta beigās un deviņpadsmitā gadsimta sākumā tie sasniedz jaunus popularitātes augstumus. (Te un turpmāk raksta autoreš tulkojumā)

Lielbritānijā iecienītas bija *Njūgeitas cietuma uzrauga atskaites* (*Accounts of the Ordinary of Newgate*). Satura ziņā tās atgādināja augstāk minētās skrejlapas, tomēr iekļautie teksti bija apjomīgāki, uzrakstīti izkoptākā, intelektuālākā valodā, un paši izdevumi jau dārgāki – *a factor which reduced their audience*. (Worthington 2005: 2)¹¹⁹

Pakāpeniski *Atskaites* pārauga *Njūgeitas kalendāros* (*Newgate Calendars*: nosaukums tika dots astoņpadsmitā un deviņpadsmitā gadsimta tekstiem, kuri veidoja noziedznieku biogrāfiju krājumus, un tā izcelsme ir saistīta ar Londonas Njūgeitas cietumu). Sākotnēji kriminālie naratīvi saturiski bija ļoti vienkārši – tie vēstīja par nozieguma atklāšanu, noziedznieka atzīšanos un sodu. Kā atzīmē Voringtons, to galvenais uzdevums bija *to warn of the consequences of crime and therefore discourage others from criminal activities*, (...). (Worthington 2005: 2)¹²⁰

Ar laiku kriminālvēstījumi kļuva aizvien apjomīgāki - tekstus izpušķoja ar noziedznieku bērniības atmiņām, notiesāto pēdējiem vārdiem, izteiksmīgām ilustrācijām.

Aleksandra Borisenko norāda, ka: «*Ньюгейтский календарь*» претендовал и на воспитательную роль – его рекомендовалось дарить детям в назидание. (Борисенко 2009: 9)¹²¹ Turklāt Njūgeitas kalendāri kalpoja par neizsīkstošu sižetu krātuvi tādiem angļu literatūras dižgariem kā Viljamam Godvinam, Henrijam Fildingam, Danielam Defo, Edvardam Bulveram-Litonam, Čārlzam Dikensam un daudziem citiem.

Šie kriminālvēstījumi bija savdabīga noziedzības kontrole un uzskaitē. Sabiedrību informēja par noziegumiem un brīdināja, ka par likumpārkāpumu noziedznieku sagaida bargs sods. Tomēr aizvien pieaugušā urbānā un veikalnieciskā sabiedrībā šī nozieguma kontroles sistēma vairs nebija efektīva. Sāk mainīties sabiedrības attieksme pret noziegumu. Koncentrēšanos uz noziedznieka personību, viņa biogrāfiju, likumpārkāpumu un tā iemesliem nomaina interese pret to, kas ir piesaukts cīnīties ar noziedzību – izmeklētāju. Šo interesi iniciē organizētas izmeklēšanas dienesta un policijas nodibināšana Lielbritānijā (1829). Angļu literatūrā ir pienācis laiks parādīties detektīvistāstam – tekstam, kurš konceptuāli atšķiras no kriminālvēstījuma, kura centrā vienmēr ir bijis noziedznieks; viņa personība, biogrāfija, nodarījums un sods strukturēja naratīvu.

Tāpēc starp diviem terminiem - detektīvliteratūra un kriminālvēstījums (*detective fiction* un *crime narrative*) - netiek likta vienādības zīme. Svarīga ir galvenā šo tekstu (kriminālvēstījuma un detektīvistāsta) atšķirība – kriminālvēstījumā priekšplānā ir izvirzīts antagonists – noziedznieks, likumpārkāpējs, savukārt detektīvistāsta centrā protagonistis – detektīvs, izmeklētājs.

Turklāt 19.gadsimta sākuma romantisma izpausmes gadsimta vidū aizstāj pozitīvisma filozofiskie postulāti. Pozitīvisma ideoloģija piesaka jaunu varoni literatūrā: romantisma kultivēto

¹¹⁹ (...) iemesls, kas uzreiz samazināja to mērķauditoriju.

¹²⁰ (...) brīdināt par nozieguma sekām un tādā veidā atturēt pārējos no likumpārkāpumiem, (...).

¹²¹ Njūgeitas kalendārs pretendēja arī uz audzinošo lomu – to ieteica dāvināt bērniem pamācošos nolūkos.

ideju par radošo personību kā pravieti, pareģi vai ģēniņu nomaina ideja par profesionāli – meistarīgu un zinošu sava amata pratēju: ārstu, juristu, policistu. Tāpēc viens no svarīgākajiem angļu detektīvistāsta impulsu avotiem ir tā dēvētā *professional anecdote* (profesionālā īso stāstu literatūra). Profesionālie stāsti bija 19. gadsimtā izveidojusies jauna literāra parādība, kas dienasgrāmatas, memuāru vai pseidoautobiogrāfijas veidā atspoguļoja kāda profesionāļa (ārsta, advokāta, policista) ikdienas gaitas. Tā kā galvenie varoņi, pateicoties savai profesionālajai darbībai, satiek dažādus cilvēkus un nokļūst dažādās situācijās, šie profesionālie stāsti atgādina žanriskas ainiņas, kuru centrā ir cilvēka tikums un ikdienas dzīve.

Nozīmīgākais, kurš iniciēja un ietekmēja ne tikai vēlākos advokātu, notāru, mācītāju un ārstu memuārus, autobiogrāfijas un atmiņas, bet arī detektīva īsās prozas struktūru un formu, bija *Passages from the Diary of a Late Physician* (1830-1837) (Fragmenti no nesenā ģimenes ārsta dienasgrāmatas). Tā autors ir Semjuels Vorens (*Samuel Warren*), kuram piedēvē arī vēlāk iznākušos *The Experiences of a Barrister* (1849-1850) un *The Confessions of an Attorney* (1850-1852). Semjuels Vorens (1807 – 1877) bija jurists, rakstnieks un arī Lielbritānijas Parlamenta loceklis (1856 – 1859).

Passages from the Diary of a Late Physician (vēlāk tekstā – *Fragmenti*) ir pirmais teksts, kura autors ievieš īpašo gadījumu struktūru (*case structure*), kurā *a variety of events or characters are linked by a single narrating figure whose profession determines the nature and content of the narratives*. (Worthington 2005: 48)¹²² Semjuela Vorena piedāvāto modeli pārņem arī citi rakstnieki – masveidīgi tiek publicēti ārstu, advokātu, tiesnešu memuāri, biogrāfijas, atmiņas, strukturētas pēc Vorena *Fragmentu* parauga. Šim modelim seko arī Viljams Rasels, kurš 1849. gadā (gandrīz divdesmit gadus pēc pirmā fragmenta iznākšanas Edinburgas literārajā žurnālā *Blackwood's Magazine*) publicē *The Recollections of a Policeman* (*Policista atmiņas*), kas uzrakstītas it kā no izbijuša policista Votera vārda. *Policista atmiņas* uzskata par pirmo 'lakstīgalu' garajā detektīvu pseidomemuāru virknē: tām seko *Experiences of a real Detective, by Inspector F., Autobiography of an English Detective, Diary of an Ex-Detective, The Detective's Notebook, The Female Detective, Tales by a Female Detective, The Experiences of a Lady Detective, The Irish Police Officer, The Private Detective: A Series of Revelations of Police Experiences*. Visos minētajos darbos to autori notikumu, tēlu un telplaika atveidei izmanto Semjuela Vorena *Fragmentos* iedibinātos paņēmienus.

Tika izpētīts un izanalizēts apjomīgs detektīvmemuāru/autobiogrāfiju/atmiņu tekstu korpuss. Bet, ņemot vērā minēto tekstu līdzīgumu, pat šabloniskumu, pētījuma rezultātu demonstrācijai ir būtiski sašaurināts darbu loks, par atslēgas tekstu izvēloties Viljama Rasela *Policista*

¹²² daudzveidīgo notikumu vai varoņu virkni saista viena vienīgā vēstītāja figūra, kuras profesija arī nosaka vēstījumu dabu un saturu.

atmiņas - pirmo tā dēvēto *detective case structure* piemēru ar atsauci uz iepriekš minētiem *Fragmentiem no nesenā ģimenes ārsta dienasgrāmatas* kā profesionālās literatūras prototekstu.

Semjuela Vorena darbs ir pseidoautobiogrāfija; tās nosaukums – *Fragmenti no nesenā ģimenes ārsta dienasgrāmatas* ir svarīgs teksta dimensijas iezīmējošs faktors. Tas definē vēstījuma struktūru – tie ir fragmenti jeb ieraksti dienasgrāmatā un iezīmē teksta tematikas specifiku – medicīniski gadījumi no ģimenes ārsta prakses, tā mobilizējot lasītāju un iedarbinot viņā noteiktu kultūrvēsturisku pieredzi. Šim principam – jau darba nosaukumā gan pieteikt galveno varoni, gan definēt naratīva struktūru – seko arī Viljams Rasels. Pilns *Policista atmiņu* nosaukums ir *The Recollections of a Policeman by Thomas Waters, An Inspector of the London Detective Corps*. Tāpat kā *Fragmentu* virsrakstā pieteiktais ‘ģimenes ārsts’ signalizē par medicīnisku gadījumu vēstījumu, Viljama Rasela ‘Londonas detektīvkorpusa inspektors’ ziņo par krimināllietu naratīvu.

Tas ir īsprozas sērijveidīgs vēstījums, kurā katrs stāsts ir veltīts kādai vienai noteiktai problēmai (tās būtību nosaka galvenā varoņa interešu loks – likumpārkāpumi) un ir saturiski un sižetiski pabeigts; savstarpēji stāstus sasaista tikai vēstītāja tēls – Londonas policijas dienesta inspektors Tomass Voters. Raksturīgs ir *Policista atmiņu* mazais apjoms: kaut gan 19. gadsimts uzrunā savu lasītāju ar romānu (Dikensa, Tekereja daiļrade), tomēr līdztekus uzplaukst, iegūst otro elpu īsās prozas darbi. Nozīmīga loma mazo literāro darbu popularitātē ir drukas tehnoloģiju attīstībai un aktīvai preses izdevumu publicēšanai.

Avīzēs un žurnālos publicēja ne tikai ziņas, sludinājumus vai reklāmu. Žurnālistika kļuva par aktīvu daudzu literāru tekstu izplatīšanas instrumentu. Vairākums 19. gadsimta literāro darbu sākotnēji parādās preses izdevumos: Dikensa, Tekereja, Kolinza, Stīvensona romānus publicē sērijveidīgi, ‘izlaidumiem’. Tomēr īpaši populāra bija īsproza – stāsti, kurus varēja izlasīt ‘vienā piesēdienā’, kamēr vilcienā vai metro dodies uz darbu. (Iekavās ir jāatzīmē, ka, sākot ar 19.gadsimta otro pusi, Lielbritānijā strauji palielinās izglītotu cilvēku skaits. Kā norāda Maikls Patersons: (...) *the Education Act of 1870 provided, almost overnight, a colossal reading public.* (Paterson 2008: 278))¹²³ Līdz ar transporta attīstību 19. gadsimta dzīves ritms strauji palielinājās. Lūk, ko atzīmē viens no laikabiedriem: *We have no time to read books, so we scuttle through the reviews, and consider ourselves up in the subject; we cut short our letters home, and have no patience to hear a long story out.* (Paterson 2008: xxi)¹²⁴

Arī *Policista atmiņas* tiek sērijveidīgi publicētas žurnālā *Chamber's Edinburgh Journal*, pirms 1852. gadā parādās grāmatas veidā. Katrā jaunā atmiņā tās galvenais varonis atstāsta kādu profesionālu atgadījumu no savas detektīva prakses. Vēstījuma pirmā persona tieši uzrunā lasītāju:

¹²³ (...) 1870. gada Izglītības Likums burtiski vienas nakts laikā nodrošināja grandiozu lasošu sabiedrību.

¹²⁴ Mums nav laika lasīt grāmatas, tāpēc mēs steidzīgi izskatām periodisko žurnālu un uzskatām, ka esam lietas kursā, mēs vairs nerakstam garas vēstules uz mājām un mums nav pacietības klausīties garu stāstu.

naratīvu protagonistis ir veidots kā personāžs, ar kuru lasītājs varētu sevi identificēt un kuru tas varētu apbrīnot. Viljams Rasels seko Semjuela Vorena iedibinātai tradīcijai – izvēlas par protagonistu profesionāli, kas lieliski sasaucas ar Viktorijas laikmetu un tā tendenci uz ideālismu un varoņkultu: *B XIX веке в Англии сложился новый социальный класс – класс профессионалов. Юристы, врачи, инженеры и учёные оказались облечены новой властью, наделены новой ролью и значительностью.* (Борисенко 2009: 17)¹²⁵ Turklāt, organizējot savu vēstījumu 1.personā, *Policista atmiņu* autors piedāvā lasītājam iespēju dalīt izmeklētāja perspektīvu, piedalīties viņa izmeklēšanā.

Policista atmiņu protagonistis ir atveidots ne tikai kā izmeklētājs, kas nodarbojas ar noziegumu atklāšanu, bet arī kā sabiedrības morāles un vērtību sargs. Stāstus caurvij nelielas izmeklētāja personīgās un mājas dzīves ainiņas, kas ir pretstatītas vēstījumos atainotajai noziedzībai, un modelē patriarhālas sabiedrības normas. Viljama Rasela darbi ir orientēti pārsvarā uz vidējās šķiras auditoriju. Rezultātā – vidējās šķiras publikai bija arī jāpiedāvā ‘vidējās šķiras’ noziegumi; *Policista atmiņu* likumpārkāpumi pārsvarā ir saistīti ar īpašuma un naudas lietām. Līdz šim, piemēram, Ņjūgeitas Kalendāros, dzīves tumšo pusi reprezentēja zemākās šķiras pārstāvji - nabagi, bāreņi, pagrīmuši cilvēki. Bet tieši Semjuels Vorens bija pirmais, kas savos *Fragmentos* nekautrējās atsegt angļu augstākās un vidējās šķiras negatīvās puses – uzzdzīvošanu, amorālu uzvedību, mantrausību, varaskāri. Viņš atklāj lasītājam, ka netikumi un amorāla uzvedība ir ne tikai nabadzīgāko sabiedrības slāņu pazīmes. Ģimenes ārstam nākas sastapties ar dažādiem cilvēkiem - politiķiem, māksliniekiem, zinātniekiem, ārstiem, studentiem, likuma kalpiem, viltotājiem, uzzdzīvotājiem, aktieriem. Arī Viljama Rasela personāži ir cilvēki no sabiedrības – veikalnieki, īpašnieki, augstmaņi. Turklāt bieži vien izrādās, ka gan Vorena, gan Rasela atveidotie varoņi ‘no sabiedrības’ ir cilvēki, kuri gatavi piekrāpt, apmelot vai pat nogalināt.

Fragmentos un *Policista atmiņās* to autori būvē tā laika lasītājam atpazīstamas telpa laika struktūras. Atveidojot telpu, viņi izvairās no jebkādas eksotikas, darbība pārsvarā notiek Londonā vai tās tuvumā, un stāstos valda pilnīga ieslīgšana ikdienā. Profesionālās literatūras stāstos runa ir par 19. gadsimta lasītājam pazīstamām lietām, vietām, cilvēkiem.

Fragmentu un *Policista atmiņu* telpas un laika atveidojumi iekļaujas pozitīvisma estētikā; mākslinieciskajā pasaulē nav telpiskās vertikāles; pastāv tikai viena – reālā telpa. *Fragmentu un Policista atmiņu* pasaule – tā ir Lielbritānijas, Anglijas pasaule, kuru veido tradicionālas eksistences vietas – pilsēta, piepilsēta, lauku īpašumi, turklāt lielpilsēta ir dominējošs telpiskais modelis. Semjuela Vorena Londona, kurā pārsvarā arī notiek *Fragmentu* darbība, rezonē ar Viljama Rasela atveidoto pilsētas modeli. Tas ir ambivalents tēls, kurā sadzīvo labākais un vērtīgākais, ko var sniegt pilsētas

¹²⁵ 19. gadsimtā Anglijā izveidojās jauna sociālā šķira – profesionāļi. Juristi, ārsti, inženieri un zinātnieki ieguva jaunu spēku, jaunu lomu un jaunu nozīmīgumu.

dzīve (teātris, koncerti, muzeji, restorāni), ar nepatīkamāko, pretīgāko, atbaidošāko (zādzībām, slepkavībām, nabadzību, slimībām):

Pozitīvais	Negatīvais
(..) <i>this metropolis of splendour, wealth, and extravagance.</i> (Warren 1838: 19) ¹²⁶	<i>With some difficulty I found the house; it was the meanest, and in the meanest street, I had visited for months.</i> (Warren 1838: 55) ¹²⁷
(..) <i>enjoy all the amusements about town, particularly the theatres.</i> (Warren 1838: 107) ¹²⁸	(..) <i>the foul atmosphere of all the concentrated misery and guilt of the metropolis!</i> (Warren 1838: 198) ¹²⁹

Arī laika kategorijas atainojumā *Fragmentos* ir pamanāms vēlāk detektīvistātos raksturīgākais – 1) objektīvi laika nogriežņi un ritmi; 2) notikumu rekonstrukcija laikā.

1) Tā kā Semjuels Vorens savu darbu pozicionē kā fragmentus no dienasgrāmatas, laika atveidē ir aktualizētas precīzas vienības – dienas, mēneši, diennakts laiks. Autors sniedz lasītājam pseidoreālu notikumu risinājumu, tāpēc noteikti laika kategorijas reprezentanti kalpo kā šķietamās īstenības pierādījumi:

About eight o'clock one evening in the month of March, I was walking down the Haymarket, (..) (Warren 1838: 38)¹³⁰

2) Ārsta profesija Semjuela Vorena *Fragmentos* ir pielīdzināta likuma kalpa amatam. Sākot ārstēt jaunu pacientu, ārsts mēģina ne tikai diagnosticēt kaiti, bet arī atklāt slimības iemeslus, rekonstruējot pagātnes notikumus, virzoties it kā atpakaļgaitā – no sekām uz cēloņiem. Tāda laika virzības specifika būs vēlāko detektīvistāstu vizītkarte, it īpaši to, kuru centrā atradīsies izmeklētājs.

Apkopojot iepriekš teikto, jāatzīmē, ka Semjuela Vorena *Fragmenti no nesenā ģimenes ārsta dienasgrāmatas* atver jaunu lappusi angļu literatūras vēsturē – profesionālie stāsti (*professional anecdotes*) kļūst populāri angļu sabiedrībā un ietekmē turpmākos literāros procesus. Tie izrādās paradigmātiski nākamajiem daudzskaitlīgajiem ārstu, advokātu, notāru u.c. memuāriem un autobiogrāfijām, kas top 19. gadsimta vidū un otrajā pusē.

Fragmentu struktūra un mākslinieciskā pasaule piedāvā matricas, kuras aktīvi izmantos detektīvautori, veidojot savu stāstu arhitektoniku, tāpēc var apgalvot, ka 19. gadsimta angļu detektīvistāsts ir veidojies kā profesionālās literatūras subkategorija, kas pakāpeniski pārauga atsevišķā literārā virzienā.

¹²⁶ (..) šī greznuma, bagātības un ekstravagances metropole.

¹²⁷ Ar grūtībām es atradu māju; tā bija visnabadzīgākā un atradās uz visnabadzīgākās ielas, kādā vien man pēdējos mēnešos nācās būt.

¹²⁸ (..) lai izbaudītu visas izklaides pilsētā, un it sevišķi teātrus.

¹²⁹ (..) visas metropolē sakoncentrētās nožēlojamības un vainas riebīgā atmosfēra!

¹³⁰ Kādā marta mēneša vakarā ap pulksten astoņiem es gāju pa Heimārketas ielu, (..).

Bibliogrāfija

- Paterson M. 2008. *Life in Victorian Britain: A Social History of Queen Victoria's Reign*. Philadelphia: Running Press Book Publishers.
- Russell W. 1852. *The Recollections of a Policeman by Thomas Waters, an Inspector of the London Detective Corps*. New York: Cornish, Lamport & Co.
- Warren S. 1838. *Passages from the Diary of a Late Physician*. Edinburgh: William Blackwood & Sons/ London: T. Cadell.
- Worthington H. 2005. *The Rise of the Detective in Early Nineteenth-Century Popular Fiction*. Hampshire/ New York: PALGRAVE MACMILLAN.
- Борисенко А. 2009. Викторианский детектив. В: *Не только Холмс: Детектив времён Конан Дойла*. Москва: Иностранка, с. 7 – 22.

РЕЦЕПЦИЯ ТВОРЧЕСТВА Г.К. ЧЕСТЕРТОНА В ПРОИЗВЕДЕНИИ А. ГРИНА «БЛИСТАЮЩИЙ МИР»

Valentīna Baranovska

Daugavpils Universitāte, Vienības 13, 410, Daugavpils, Latvija, LV-5401
vale3@inbox.lv

Abstract

The reception of G.K. Chesterton's creative work in A. Green's novel "The Shining World"

The article analyses those aspects of the artistic world of G.K. Chesterton's novel "The Man Who was Thursday" (published in Russian translation in 1916), which are reflected in the ideological and artistic essence of A. Green's novel "The Shining World", written in 1921 – 23. A. Green's protagonist appears as another hypostasis, as a new artistic expression of the character, acting under the name "Sunday" in Chesterton's novel. Not only the ideological unity of these images, is revealed but their artistic and stylistic similarity as well. The ideological and structural unity and similarity are also evident in the characters opposing the protagonists. Both authors – Chesterton more openly, but Green – more discreetly – weave into the artistic essence of their works Christian ideas and values. The philosophy of the human personality, the problems of freedom and loneliness, of good and evil, power and submission, opposition of the individual to the crowd, common people – all of these issues raised by both authors in these two works are considered by them in the same plane, in the same coordinate system.

Key words: reception, ideological unity, structural unity, artistic similarity, Christian ideas, another hypostasis

Первая волна увлечения творчеством Г.К. Честертонa в России приходится на 20-е гг. XX века. Чуть ранее этого, в 1916 г., был опубликован русский перевод романа Г.К. Честертонa «Человек, который был четвергом» (1908 г.). Переводчик и исследователь Честертонa Н. Трауберг отмечает: «...маленькие книжечки рассказов и пять романов издавались в 20-е годы небольшими тиражами, да и нравились они прежде всего писателям и кинематографистам ... А уж сюжеты и ситуации – ничего не скажешь, фантазмагория, цирк, балаган. Особенной любовью пользовался «Человек, который был Четвергом»» (Трауберг 1990: 14 – 15).

В 1921 – 23 гг. А. Грин создаёт роман «Блистающий мир», в котором воплощает своё видение целого ряда тем и идей, затронутых Г.К.Честертонem в романе «Человек, который был Четвергом». Философия человеческой личности, проблемы свободы и одиночества, добра и зла, власти и подчинения, противостояние индивидуума толпе, черни, и в то же время стремление главного героя найти в этой толпе человека – вот те точки соприкосновения, которые сближают оба романа; те точки координат, которые позволяют исследователю провести сравнительный анализ текстов Честертонa и Грина и обнаружить конкретные факты, свидетельствующие о рецепции творчества английского писателя в «Блистающем мире» А. Грина.

Хотя у меня нет мемуарных свидетельств того, что А. Грин читал произведения Г.К. Честертонa, но этот факт исторически более чем вероятен, учитывая популярность Г.К. Честертонa в среде русских писателей начала 20-х гг. И более того – свидетельство знакомства

А. Грина с романом Г.К. Честертона обнаруживается в идейно-художественной конструкции «Блистающего мира».

Многое сближает тексты Грина и Честертона. Главный герой Грина проповедует радость, свободу, истинность, несерьёзность (противопоставленную напыщенной важности), лёгкость, – качества, чрезвычайно близкие по духу любимым персонажам Честертона.

Последнее качество – «лёгкость» – и у Грина, и у Честертона имеет как подчёркнуто физическое, овеществлённое измерение, так и метафизическое, идеальное. Вот мнение одного из честертоновских персонажей, наблюдающего за полётом Воскресенья: «Мне нравилось, что он такой толстый и лёгкий... Средняя сила выразит себя в насилии, великая – в лёгкости» (Честертон 1990: 246). Грин же буквально овеществляет это качество: персонаж «Блистающего мира», Друд, обладает поразительной, поражающей и изумляющей способностью летать. «Потрясающее диво» (Грин 1993: 41) – так говорят о полётах Друда свидетели.

Полёт, правда, с помощью воздушного шара, не представляет никакой трудности и для Воскресенья: «Все взглянули туда, где только что, словно детский шарик, парил огромный шар. Верёвка порвалась, и шар уплывал прочь с лёгкостью мыльного пузыря» (Честертон 1990: 245). Все материальные детали этого полёта Честертоном максимально сняты. Более того, в течение полёта поначалу реальный воздушный шар преобразается в некий надмирный, метафизический объект – «летающий клубок, подобный при свете дня закатному облаку» (Честертон 1990: 246), обладающий «странной и редкой красотой» (там же), «розовевший в лучах заката словно иной, более невинный мир» (Честертон 1990: 248). Растворяется материальная оболочка шара, средство передвижения исчезает, перед нами чистый феномен полёта, не нуждающегося ни в каких механических приспособлениях, перед нами то «изумительное движение в высоте» (Грин 1993: 99), о котором рассказывает толпе герой Грина, Друд.

У Честертона средство полёта в его видимой, материальной оболочке – «детский шарик», детская забава – «мыльный пузырь»; у Грина – та же подчёркнуто детская, «потешная» («мои колокольчики были ещё потехой» (Грин 1993: 147)), используемая для полёта Друдом, хотя и совсем ненужная ему, материальная оболочка аппарата. Друд объясняет: «У меня нет ни пара, ни газа, ни бензина, ни электричества; ни парящих плоскостей, ни винтов; нет также особой задумчивости при выборе материала, из которого аппарат выстроен. Как из полотна или шелка, так из простой бумаги или листового железа может быть сооружён он без всякой потери его двигательной способности; он мчится силой звуковой вибрации, представленной четырьмя тысячами мельчайших серебряных колокольчиков...» (Грин 1993: 96); «... и я не настаиваю

безусловно на четырёх тысячах; охотно уступаю из них произвольное число или прибавляю к четырём столько, сколько вообще поместится на моём аппарате; мне нравится много [курсив – А. Грина] колокольчиков; дело не в числе...» (Грин 1993: 98).

Разница между двумя текстами лишь в том, что у Честертона полет и странности, связанные с этим способом передвижения Воскресенья, не акцентированы, тогда как у Грина они становятся одной из центральных тем, которой посвящены целые страницы, подробные описания, которая становится ключом к разгадке тайн бытия и человеческой сущности.

В описании полёта Грином есть ещё одна деталь, характеризующая главного героя – эту странную двоящуюся сущность – и сближающая его с таким же человеком-божеством Воскресеньем. Это их обоюдная предрасположенность к шутке: шутит Друд, создавая свой «потешный» аппарат таким, лишь бы он был подиковиннее и вызвал бы улыбку (чего стоит только его выступление на чрезвычайном заседании Клуба Воздухоплателей с рассказом о колокольчиках как движущей силе полётов); всюду шутит над своими соратниками Воскресенье – играет в прятки («он высунул голову, скорчил рожу – и я понял, что это отец играет в прятки с детьми» (Честертон 1990: 249); «Воскресенье всегда весел, словно хочет поделиться радостной новостью. Вы заметили, так бывает весной? Природа шутит часто, но весной мы видим, что шутки её добры» (Честертон 1990: 247); посылает забавные записки своим преследователям; и вполне может пошутить даже со своей смертью («О, если бы он надул нас и умер! Вот была бы шутка в его вкусе» (Честертон 1990: 250)). Эти два романа роднит некая загадка в природе главных персонажей – Друда и Воскресенья. Сущность обоих двойственна: за видимой, реальной, человеческой открывается трансцендентная, мистическая, божественная ипостась. На божественную природу честертоновского персонажа указывает уже само его имя – «Воскресенье», – обладающее определёнными и всем понятными христианскими коннотациями. О нечеловеческой, божественной природе Друда нам несомненно свидетельствует прежде всего его способность летать. Именно полёт становится тем катализатором, который проявляет, делает всё более очевидной трансцендентность природы главных персонажей – Воскресенья и Друда. «Мыльный пузырь», на котором начинает свой полёт Воскресенье, к концу полёта превращается в «огромный светящийся шар», который опускается за деревья, «словно закатное солнце» (Честертон 1990: 249). По мере движения повествования личности главных героев приобретают все более грандиозный масштаб. В обоих произведениях в отношении Воскресенья и Друда используется эпитет «непостижимый»: «Суть явления непостижима» (Грин 1993: 40); слово с большой буквы – «Непостижимый» (Честертон 1990: 255) – Честертон использует как ещё одно имя Воскресенья.

«Шестеро мудрецов» в 14 главе «Человека, который был Четвергом» обсуждают, кем представляется им Воскресенье. Наконец, Сайм подытоживает их высказывания: «Каждый видит его по-разному, но каждый сравнивает с мирозданием. Булль узнаёт в нём землю весной, Гоголь – солнце в полдень, Секретарь – бесформенную протоплазму, инспектор – беспечность диких лесов, профессор – изменчивый ландшафт города. Всё это странно, но ещё страннее то, что сам я тоже думаю о нём и тоже сравниваю его с мирозданием» (Честертон 1990: 248).

«Иной, более невинный мир» (Честертон 1990: 248) у Честертонна и «великолепная страна, не знающая посещений» (Грин 1993: 118) у Грина – истинное пространство обитания Воскресенья и Друда. Природа не только Воскресенья, но и Друда соразмерна масштабам универсума. К тому же внешность обоих одинаково подвержена странным метаморфозам: «Раз вечером утих ветер; западное небо побледнело и выяснилось как зеркало, отразившее пустоту. Три облака встали над красной полосой горизонта – одно другого громаднее, медленно валились они к тускнеющему зениту, – обрывок великолепной страны, не знающей посещений. <...> Протянув руку, отталкивала она [Руна. — В.Б.] этот набег, – вихрь, какой – сердце не обмануло её – возник в облачных садах Гесперид. <...> устремив взгляд на плавное движение облачного массива, увидела она, что прямо к её лицу мчатся, подобно налетающей птице, блестящие, задумчивые глаза, – ни черт, ни линий тела не было в ужасной игре той, – одни лишь, получившие невозможную жизнь среди алой зари, падая и летя, близились с воздушных стремнин глаза Друда» (Грин 1993: там же).

О Воскресенье же высказывается профессор: «Так ускользает от меня лицо Воскресенья; оно разбегается в стороны...» (Честертон 1990: 248).

Мерцание трансцендентной сущности сквозь человеческую оболочку, сопряжённость этих двух ипостасей создают странный эффект, сближая категории прекрасного и ужасного. «Снова увидела она толпу, цирк и себя; хор музыки рванул по лицу ветром мелодии, и над озарённой ареной, поднявшись неуловимым толчком, всплыл как поднятая свеча тот [курсив – А. Грина] человек с прекрасным и ужасным лицом» (Грин 1993: 107).

То же сопряжение прекрасного и ужасного в облике Воскресенья. Сайм вспоминает: «Когда я впервые увидел Воскресенье ... он сидел ко мне спиной, и я понял, что хуже его нет никого на свете. Затылок его и плечи были грубы, как у гориллы или идола. ... я чуть не решил, что это – зверь, одетый человеком. ... И тут случилось самое странное... я... обошёл спереди и увидел его лицо в свете солнца. Оно испугало меня, как пугает всех, но не тем, что грубо, и не тем, что скверно. Оно испугало меня тем, что оно так прекрасно и милостиво» (Честертон 1990: 249).

Наконец Грин и Честертон дают описание тех топосов, где Друд и Воскресенье наиболее полно и органично проявляют себя. У Честертонна этот топос (сказочная страна) пронизан символикой Ветхого Завета: шесть дней творения и Воскресенье, как «мир... покой Божий (Честертон 1990: 255), как голос Божий, творящий Словом этот мир: «Недавно (ведь время – ничто) или в начале мира я посылая вас на брань. Я сидел во тьме, где нет ни единого творенья, и был лишь голосом для вас <...> Голос звучал из мрака <...>» (Честертон 1990: там же); у Грина – символикой Нового Завета: в пространстве церкви и иконы появляется Друд в облике новозаветного апостола-рыбака: «<...> Друд вышел из рамы, сев у ног маленького Христа. В грязной и грубой одежде рыбака был он, словно лишь теперь вышел из лодки; улыбнулся ему Христос довольной улыбкой мальчика, видящего забавного дядю, и приветливо посмотрела Она». (Грин 1993: 121).

Странности и «нечеловеческое» этих героев мы наблюдаем в их поведении, в их взаимодействии с реальным человеческим миром и особенно в той идеологической программе, с которой они обращаются к миру. Они оба всеведущи, лучше любого другого персонажа они владеют подоплёкой происходящих событий, зачастую сами их конструируют, им понятен их тайный смысл и последствия. На последних страницах своего романа Грин вкладывает в уста персонажа такую характеристику Друда: «Его существование нестерпимо. Он вмешивается в законы природы, и сам он – прямое отрицание их. В этой натуре заложены гигантские силы <...> его влияние огромно <...> Неподвижную, раз навсегда данную, как отчётливая картина, жизнь волнует он, и меняет, и в блестящую даль, смеясь, движет её. <...> Он определяет и разрешает случаи, по его воле начинающие сверкать сказкой. Мир полон его слов, тонких остроумий, убийственных замечаний и душевных движений <...>» (Грин 1993: 156 – 157).

Грин и Честертон сходятся в оценке мира, современного описываемым событиям. Это «мир, дряхлеющий от духовной немощи» (Петровский 1990: 437), разочарованный и хватающийся «за анархистские идеи как за спасение» (Петровский 1990: там же). Мир обветшал и нуждается в обновлении, которое анархисты Честертонна видят в разрушении, ломке власти и порядка, в сожжении мира (Честертон 1990: 256), отсюда и основная тема их разговоров – «бомбы и властители» (Честертон 1990: 182). По их словам, «динамит не только лучшее наше оружие, но и лучший наш символ» (Честертон 1990: 184). Антиподы Друда, те же «обвинители» мира и власти из XIV главы романа Честертонна, полемизируют с анархистами: «Тогда – без динамита, пальбы и сложных мозговых судорог постоянное, ровное сознание разумного чуда – в лице вашем – сделает всякую власть столь шаткой, что при первом же ясно выраженном условии: «я – или они», земля скажет: «ты»» (Грин 1993: 62).

Речь идёт не просто о разрушении или о смене политического строя, речь идёт о потрясании основ человеческого универсума. При всём несовпадении в вопросах тактики, разрушители порядка в обоих романах сходятся в своей оценке религии. В программе анархиста Грегори стоит – «снять пустые различия между добром и злом, честью и низостью» (Честертон 1990: 158). Для врагов гриновского Друда эти различия поистине «пусты», они констатируют: «безверие стало столь плоским, общим, обиходным явлением, что утратило всякий оттенок мысли» (Грин 1993: 41); «наука <...> вернула религию к её первобытному состоянию – уделу простых душ» (Грин 1993: там же).

Именно основы человеческого универсума, установленные от начала времён, оберегают Воскресенье и Друд. Они защищают добро, присутствуют в жизни обычных и простодушных людей. И в этом своём качестве они оказываются изгоями-одиночками. По словам Сайма, «каждый, кто покорен порядку» обретает «одиночество и славу изгоя» (Честертон 1990: 257). Друд Грина с горечью объясняет это Тави: «Мы, одинокие среди множества нам подобных, живём по другим законам. <...> Я зову тебя <...> идти со мной в мир недоступный, может быть, всем. Там тихо и ослепительно. Но тяжело одному сердцу отражать блеск этот; он делается как блеск льда» (Грин 1993: 148).

Роман А. Грина «Блистающий мир» – произведение глубоко своеобразное, со своей сюжетной линией и своей системой персонажей, со своей логикой развития идей. Но в то же время обнаруживается несомненное типологическое родство персонажей и идей А. Грина с творчеством Г.К. Честертона. В романе А. Грина мы находим свидетельства глубокой и плодотворной рефлексии, вызванной чтением текста Г.К. Честертона. И эти свидетельства сближения художественных миров двух писателей обогащают наше понимание гриновского текста.

Библиография

- Грин А.С. 1993. Блистающий мир. In: Грин А.С. Ранчо «Каменный столб». Собрание сочинений, Екатеринбург, с. 5 – 162.
- Петровский И. 1990. Комментарии. In: Честертон Г.К. Избранные произведения в 3-х т. Том. 3., Москва, с. 432 – 445.
- Трауберг Н. 1990. Проповеди и притчи Гилберта Кийта Честертона. In: Честертон Г.К. Избранные произведения в 3-х т. Том. 3., Москва, с. 5 – 20.
- Честертон Г.К. 1990. Человек, который был четвергом. In: Честертон Г.К. Избранные произведения в 3-х т. Том. 3, Москва, с. 145 – 258.

LATVIEŠU MITOLOĢISKIE TĒLI UN MOTĪVI ANŠA CĪRUĻA DAIĻRADĒ

Austra Celmiņa – Ķeirāne¹, Signe Grūbe²

¹ Latvijas Universitāte, Raiņa bulvāris 19, Rīga, Latvija, austrace@inbox.lv

² Rīgas Stradiņa universitāte, Dzirciema iela 16, Rīga, Latvija, signe.grube@gmail.com

Abstract

Representation of Latvian Mythology in Works of Ansis Cīrulis

The study includes the part of artist's Ansis Cīrulis (1883-1942) creative work dedicated to the Latvian national symbolism and spiritual expression searches in the fine arts. Cīrulis was not concerned about combining Christian themes with the ancient Latvian deities and symbolic imagery with selected elements of everyday life.

As to formal aspects of his work realistic linear drawing is combined with a shape simplification and ornamental treatments.

Cīrulis studied Latvian folk costumes and ethnographic ornaments, in his works it was merged with the Art Nouveau and National Romanticism. He has played an important role in the creation of several national and state symbols (flags, riflemen's chest badges, coat of arms etc.).

Keywords: Ansis Cīrulis, fine arts, mythology, symbols

Pētījums ietver mākslinieka Anša Cīruļa (1883-1942) daiļrades daļu, kas veltīta latviskā simbolisma un nacionālās identitātes izpausmju meklējumiem tēlotājā un lietišķajā mākslā. Tas ir mēģinājums atlasīt tēmai atbilstošus darbus, kas pieejami dažādās publikācijās, un rast skaidrojumu folkloras tēlu vizuālā veidola rašanās nosacījumiem.

Mākslinieks Ansis Cīrulis darbojies dažādās jomās. Jaunībā aizrāvēs ar keramiku, vēlāk ar glezniecību, zīmēšanu, lietišķo grafiku, plakātu mākslu, mēbeļu dizainu, telpu rotājumu un sienu gleznojumiem. Cīruļa daiļrade balstās uz latviešu tautas mākslas pētījumiem un vēlmi apvienot latvisko gara pasauli ar modernajiem strāvojumiem. Mākslinieka personību ietekmējušas mācības Vācu amatniecības skolā, Venjamina Blūma Rīgas zīmēšanas un gleznošanas skolā, Jūlija Madernieka zīmēšanas un gleznošanas studijā, Štiglica Centrālajā tehniskās zīmēšanas skolā Pēterburgā, kā arī J. Goldblata zīmēšanas studijā. Prasmes un zināšanas zīmēšanā, glezniecībā un anatomijā papildinājis Parīzē. Cīruļa personības attīstībā liela loma ir Jūlijam Maderniekam, Rihardam Zariņam un fotogrāfam Jānim Riekstam, kas bija iesaistījušies nacionālās kultūras veidošanas procesos un stimulēja arī jauno mākslinieku (Rinka 2008: 13,14). Par Anša Cīruļa daiļrades pamatmērķi kļuva nacionālā gara un formas sintēzes meklējumi.

20. gadsimta sākumā Latvijā pieauga interese par nacionālo etnogrāfisko mantojumu. Vērojot Zariņa un Madernieka ornamentu interpretācijas un cītīgi studējot latviešu tautas tērpus un rakstus Rīgas Latviešu biedrības etnogrāfiskajā muzejā, Cīrulis pievērsās etnogrāfisko rakstu stilizācijai, pamazām izkopydams savu īpatnēju stilu. Cīruļa ornamentālā valoda ir etnogrāfisko rakstu, jūgendstila un nacionālā romantisma apvienojums. Etnogrāfiskās zīmes – Māras līkloči, Jumis, Dieva kalni, Auseklis, Austras koks, Saulīte un citas – tiek kombinētas kopā ar dabas motīviem, cilvēka figūrām

vai *Art Deco* stila ziedu vāzēm. Figūras – pārsvarā sieviešu stāvi, kas personificē latviešu dievības – parādās gan keramikas apgleznojumos, gan audumu apdrukās (madarojumos), gan sienassegās, gan mēbeļu dekoros un vitrāžās (vāze „Trīs Laimas”, spilvendrāna ar Laimas tēlu). Sienassegā „Laimes māte” ornamentāla josla ierāmē figurālu motīvu centrā, figūras pakļautas stilizācijai, tomēr ir daudz nejaušu vietu, kas atgādina par reālās situācijas neiekļaušanos kompozīcijā (piemēram, Laimas kājas uz kāpnēm, kreisās un labās puses figūru apgriezumi). Realitātes nejaušību klātbūtne samazina idejas nozīmīgumu. Turpretī sienassegā „Laima” var redzēt figūras pilnīgu transformāciju ornamentā. Kompozīcija pirmajā mirklī, šķiet, absolūti simetriska, tomēr kreisās un labās puses elementi maina tumši-gaišo toni, radot nemierīgu pulsāciju. Gaisma tiek it kā izstarota no pašas figūras, kāpinot sīkos gaišos laukumņus pa vertikāli uz augšu. Šo efektu vēl vairāk pastiprina abās pusēs kompozīcijā iekļautie krēsli, kas apgaismoti no centra. Krēsla motīvs šajā darbā parādās kā goda un cieņas simbols, jo, kā liecina latviešu folkloras materiāls, krēslu padeva tikai godājamam viesim.

Tā kā Cīrulis pamatīgi iepazinies ar latviešu tautas apģērbu un veidojis visu novadu tērpu akvareļu sēriju, tad savā turpmākā radošā darbībā viņš brīvi variē rakstu un nēsāšanas veidus, ieviešot jaunus elementus un modernizāciju. Kaut arī viņa latviešu dievību tēli tērpti mākslinieka fantāzijas radītos apģērbos, mēs tos uztveram kā latviskās pasaules iemiesojumus.

Ansis Cīrulis, darbojoties lietišķā grafikā, kļuva pazīstams arī kā nacionālo un valsts simbolu veidotājs. Viņa veidotajos latviešu strēlnieku ģerboņos, krūšu nozīmēs un karogu metos izmantoti reliģiski, simboliski un tautiski motīvi (Saules simbols, Pērkona simbols, Auseklis, Svētozols). Pateicoties A. Cīruļa centieniem karogos, nacionālajā heraldikā, pastkartēs, markās, plakātos un naudas zīmēs ieviest uzlecošas saules attēlu, saules simbols ir kļuvis par nācijas identitātes zīmi (Esserts 2008).

20. gadsimta sākumā Latvijā sākās patriotisko jūtu pacēlums un interese par latvisko tematiku. A. Cīruļa gleznas ar alegoriskām kompozīcijām par senlatviešu dievībām atbilda šai tendencei un guva sabiedrības atzinību – daļēji tāpēc, ka viņa darbu tēmas pasniegtas ar naivu skatījumu, maigās, līganās formās un dzīvespriecīgā noskaņā. Cīruļa dievību figūru latviskais miers, daiļuma izjūta, lirisms precīzi sakrita ar pagātnes idealizāciju. Mākslinieks un teorētiķis Uga Skulme pat izteica domu, ka radītais *stils ļauj nosaukt Cīruli par latvisko ikonu meistarū. Kā pareizticīgiem Dievmāte, te attēlota Laima, mūsu sargeņģelis, kas ar savu roku kustību skaidri norāda, ka viņa stāv par latviešu sētu.* (Skulme 1938) Jāatzīmē, ka Cīrulis savu darbošanos sāka lietišķajā mākslā un viņa stājglezniecības un monumentālās glezniecības kompozīcijās ienāca stilizācija, kas palīdzēja abstrahēties un koncentrēties darba idejai. Cīruļa mērķis bija radīt latvisko simbolisma variantu. Viņa darbos sastopam Laimu, Kārtu, Dēklu, Māru, Jāni, Pērkonu, Zemes māti, bet dažreiz viņš pievienoja arī kristīgās ticības simbolus – zvaigzni, Kristus bērnu („Ziemassvētki”) (Lamberga 2008: 133). Ar glezniecību A. Cīrulis

sāka nodarboties Parīzē, kur piedalījās izstādēs 1910., 1913. un 1914. gadā. Pirmās dekoratīvās kompozīcijas „Sapnī” un „Dieva dēli, Saules meitas”, kas tika izstādītas Neatkarīgo salonā, tika kritizētas par formas nepilnībām, tāpat darbs „Zvaigznāji un mākoņi”, izstādīts IV latviešu mākslinieku izstādē Rīgā (1914) (Siliņš 1925). 20. gadsimta 20. un 30. gados A. Cīrulis, guvis iespaidus no agrīnās renesanses meistarību darbiem, kā arī no vācu glezniecības jaunās lietišķības, veidoja vairākus darbus stājglezniecībā un monumentālajā glezniecībā ar mitoloģisku sižetu. Rīgas pils Sūtņu akreditācijas zāles griestu gleznojumi (1929), „Laima” (1932), Dzintaru koncertzāles sienu gleznojumi, „Saules pagalmos”(1939). Anša Cīruļa mitoloģiskie tēli atšķiras no citu latviešu autoru darbiem šajā jomā ar tematisku skaidrību. Ja Jēkaba Bīnes un Indriķa Zeberiņa pasaku mitoloģijā parādās velni un citi tumši tēli, tad A. Cīrulis izvairās no negatīvā un ļaunā attēlošanas, viņa uzdevums – radīt harmonisku pasauli ar ideāliem cilvēka ķermeņiem, kas saplūst ar dabu ritmiskā ornamentālā rakstā. Darbi izceļas ar skaidru lineāru zīmējumu, tumši-gaišo laukumu ritmisku kārtojumu, figūru proporciju nosacītību un stilizāciju un bagātīgu rotājumu klāstu. Katras attēlotās dievības tēls saistās ar attiecīgām rakstu zīmēm, piemēram, Laimai – skujiņa vai Laimas slotiņa, Mārai – līklocis, Auseklim – zvaigzne, Mēnesim – zalktis, augošs mēness sirpis un zvaigznes, Saulei – saules zīmes, Pērkonam – Pērkonas krusts jeb ugunskrusts („Saules meitu precības”) (Bīne 1938). A. Cīrulis nebija kolorīta meistars, viņa krāsas, bieži spilgtas, gleznās darbojās katra par sevi, nereti izsaucot laika biedru kritiku. Tāpat viņš saņēma pārmetumus par dekoratīvo rotājumu pārbagātību stājgleznās (Lamberga 2008: 121). Sienas gleznojumos attēlota Latvijas vēsture, senlatviešu kareivji, tikumi un parašas, dievi; šeit A. Cīruļa mitoloģijas tēli rada nopietnas ticības vidi, kurā ģeometriski ornamentālais veids lieliski sadzīvo ar teiksmainu tēlainību.

Ļoti bieži Anša Cīruļa kompozīcijās sastopams tautisko un mitoloģisko motīvu apvienojums. Izveidojis latviešu jaunavas ideālo tēlu – gaišiem matiem, zilām acīm, līganām auguma formām, tērptu fantastiskā apģērbā, kas asociējas ar tautas tērpu, viņš to bieži rāda Laimas lomā. Tāpat, vērojot gluži tautiskus skatus no kāzām („Spēlēju, dancoju”, 1937, „Kāzas”,1939) vai pilsētas ostas (panno „Mintava”,1922), var sajūst pagāniskas noskaņas un personāžus var identificēt ne tikai kā tautas pārstāvjus, bet gan kā noteiktu ideālu nesējus, tāpat arī tērpu ornamentos var ieraudzīt kādu simbolisku zīmi, kas norāda uz to saistību ar mitoloģiju. Var teikt, ka Cīruļa darbu stils savā veidā pats par sevi veicina domas par noslēpumaino un senatnīgo.

Tautiski un mitoloģiski sižeti parādās arī A. Cīruļa zīmējumos un grafikā. Viņš zīmējis grāmatu un periodisku izdevumu vākus, ilustrācijas „Latvju dainām” (1928-1932), radījis latviska šrifta variantus, ko bieži izmantojis savu darbu ornamenta joslas apdarē, citējot tautas dziesmu fragmentus, tā pastiprinot latviskas domas klātbūtni. Jāatzīmē viņa tušas zīmējumu reprodukcijas „Ilustrētajam žurnālam” - cikls „Divpadsmit mēneši”, kas ietvēra tautas dzīves alegorisku tēlojumu gada ritumā,

klātesot dievu zīmēm un tēliem (piemēram, „Siena jeb liepu mēnesis” – ar Pērkona tēlu un pērkonkrustiem). Pērkona tēls redzams arī kazeīna freskā „Pērkons un sievas”, kas papildināta ar tautasdziesmu Cīrulim raksturīgajā burtveidolā.

Neskatoties uz ievērojamo devumu glezniecībā un grafikā, Anša Cīruļa darbības nozīmi biežāk uzsver dizaina un interjera jomā. Ne velti Ansis Cīrulis uzvarēja Rīgas pils reprezentācijas telpu projekta konkursā (1926-1929). Būdams daudzpusīgs mākslinieks un pārvaldīdams daudzus amatus, Cīrulis varēja radīt mākslinieciskus telpas ansambļus, sākot no apgleznotām sienām un griestiem un vitrāžām, beidzot ar mēbelēm, paklājiem, aizkariem un keramiku, koka traukiem un svečturiem. Visi mākslinieciskie izteiksmes līdzekļi šajos gadījumos tika pakļauti tautiskā mantojuma saglabāšanai (proporcijas, forma un atgādinājums par kādu simbolisku zīmi) un bieži arī mitoloģijai (tematiskas intarsijas mēbelēs vai simboliski tēli vitrāžās un tekstilijās). Cīruļa mērķis bija radīt latviskās mājas kultūru. Lietišķajā mākslā sastopami viņa glezniecībā un zīmējumos radītie tēli un pat veselas kompozīcijas. Tā – intarsijā Latvijas zālē Tautu savienības pilī Ženēvā (1938) redzam gleznas „Saules pagalmos” kompozīciju.

Mākslas zinātniece Santa Podgaiska par viņu raksta: „Izmantojot apjomu vienkāršojumu, ģeometrizāciju un kompozīciju uzsvērti ritmiski strukturēšanu, Ansis Cīrulis panāca tādu tēlojuma nosacītību, ka sižetiskais atveidojums ieguva simbolisku vai alegorisku jēgu. Ansi Cīruli neinteresēja jutekliski reāla vai pilnīgi abstrakta, estētiski baudāma forma un krāsa pati par sevi. Viņa darbi allaž tika papildīti ar kādu garīgu saturu, tie ir kārtības un harmonijas idejas apliecinoši” (Podgaiska 2008: 237).

Bibliogrāfija

- Bīne J. 1938. Mītoloģiskie temati mūsu glezniecībā. No: *Sējējs* Nr. 8, 815. –818. lpp.
- Esserts M. 2008. Nacionālie un valsts simboli. *Ansis Cīrulis. Saules pagalmos*. Rinka R. (sast.), Rīga: Neputns, 70.–93.lpp.
- Lamberga D. 2008. Gleznotājs un zīmētājs. *Ansis Cīrulis. Saules pagalmos*. Rinka R. (sast.). Rīga: Neputns.
- Podgaiska S. 2008. Stilizācija lietišķajā mākslā. *Ansis Cīrulis. Saules pagalmos*. Rinka R. (sast.). Rīga: Neputns.
- Rinka R. 2008. Saules pagalmos *Ansis Cīrulis. Saules pagalmos*. Rinka R. (sast.).Rīga: Neputns.
- Siliņš J. 1925. Ansis Cīrulis. No: *Ilustrēts žurnāls. Mākslas un rakstniecības mēnešraksts* Nr. 1, 12. lpp.
- Skulme U. 1938. Anša Cīruļa glezna „Laima”. *Daugava* Nr. 11, 1087 lpp.

‘NOTRE DAME DE PARIS’: REVERBERATIONS IN ENGLISH AND AMERICAN OPERAS

Blandine Conton

Université Sorbonne Nouvelle, Sorbonne Street 17, Paris, France, 75231

blandine.conton@gmail.com

Abstract

‘Notre Dame de Paris’: reverberations in English and American operas

Notre Dame de Paris (*The Hunchback of Notre Dame*) is a French novel written by Victor Hugo in 1831. During the nineteenth century, the novel was adapted twenty one times in operas in different countries and languages. The first version, *‘Esmeralda’*, was French and was produced five years after the publication of the novel in 1836. The lyricist for the production was Victor Hugo himself. But there are two foreign adaptations we would like to focus on. *‘Notre Dame of Paris’*, composed by William Fry in 1864 is an American version and *‘Esmeralda’*, by Arthur Thomas is English, performed for the first time in 1883. The first issue we will explore is why the plot, the characters and the themes of love, passion, desire and treason made elements so interesting for the opera and why it inspired foreign composers. Fry and Thomas’ adaptations were two operas with different backgrounds. However, they could be linked together due to their patriotic themes. Fry was keen to promote American culture in the opera which would be appreciated throughout the world, while Thomas’ aim was to promote the English language in music, especially in opera. Therefore, we will study the real purpose of both English and American composers in creating their operas in the context of their national musical history.

Key words: Opera – French novel – English language – patriotism

Introduction

In the nineteenth century, there have been not less than twenty one adaptations of Victor Hugo’s novel, *‘Notre Dame de Paris’*, and also some other projects which were never completed. In the latest years, a French musical was also created and even translated in other languages such as English. The novel never stops being a source of inspiration in the field of music. The novel was adapted in operas very quickly, that is to say five years after it was published. Indeed, the idea came from Victor Hugo himself as he participated in this very first project. *‘Esmeralda’* is the opera of a young French woman composer, Louise Bertin, first performed in 1836. The opera was a failure, but we can consider it a success based on the fact that it inspired highly acclaimed future adaptations such as an English one, *‘Esmeralda’* by Arthur Thomas, which bears the same name. The simple fact of choosing the title of Bertin's opera shows Thomas' affirmation that his inspiration was more from Bertin and not entirely from the Victor Hugo original. This is also the case for William Fry’s opera, *‘Notre Dame of Paris’*, which is an American adaptation. Both operas have their importance in their country’s music history. The fact that they are both written in English indicates that the composers’ aims can be linked, even if the context of England and the United States is quite different. What is curious indeed, is the fact that both authors have chosen a French novel for a patriotic purpose. They could have chosen an English or American novel, which therefore would have been more meaningful. Thus, it is interesting to see what could have compelled the composers to choose this novel amongst others. First, a short presentation of both operas is needed before giving elements about the fact that

Victor Hugo's novel is perfectly fit to be adapted to an opera. But before all, the true aim of the composers is what is most important to understand the operas.

Discussion

The first opera of the two mentioned, '*Notre Dame of Paris*', is the work of two brothers. The music is a family concern. William Fry is a composer and Joseph Fry helps him with the librettos. '*Notre Dame of Paris*' is not their only collaboration. Their first opera was *Norma*, in which Joseph Fry translated the Italian lyrics into English. Many other operas were to follow. Moreover, their father was the publisher of '*The Philadelphia National Gazette*', which contained musical reviews. And this was not that frequent at this period. The composer William Fry was also a musical critic for the '*Tribune*'. This was the opportunity for him to express his ideas about music and patriotism. He was found of operas, and before all, of Italian operas and this was a clear influence in his compositions, on purpose or inadvertently. However, he considered himself as a true patriotic in culture and especially in music. The first performance was in 1864, May 4th, in Philadelphia, followed by six others. The critics had mixed feelings, both positive and negative because of a few weaknesses concerning the music or the fact that the opera did not always stay true to Hugo's novel. However, some critics were very laudatory, even from newspapers that were hostile to the composer, such as this one, from '*The Daily Evening Bulletin*':

“There has been no event in American musical history more important than the production, last evening, at the Philadelphia Academy of Music of M. W.H. Fry's grand opera *Notre-Dame of Paris*. It is a work worthy to rank with some of Verdi's and Donizetti's grand operas (...)” (*The Daily Evening Bulletin*, 1864 May, 5th)

Even if the publisher did not have good relations with Fry, he was honest and quite objective about the quality of the opera.

The second opera, entitled '*Esmeralda*', is the creation of a young English composer, Arthur Thomas. He was a talented composer but without a real personal style, as he was influenced by his studies abroad. Indeed, he went to Paris to study with Emile Durand and this led to a clear French influence in his music: Bizet, Delibes or Ambroise Thomas. He also learnt a lot from the German Max Bruch. According to the critic Shaw (*The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 1880) Thomas seemed to have always dreamed of the music of other composers. But this did not prevent him from creating successful operas, and he also won twice the Lucas Medal, an honored musical price. '*Esmeralda*' is an opera created in collaboration with two librettists, Theophile-Jules-Henri Marzials – or simply Theo Marzials as he liked to write his name – and Alberto Randegger. It was first performed in 1883, March 26th, in Drury Lane, in London. The audience was charmed by Thomas's opera, despite the foreign influences. We can read in a critic article:

Whatever may be Mr. Thomas's theory of opera, it is difficult indeed to avoid being influenced by the prevailing works of the day ; and if, therefore, in listening to his music, we find that a certain timidity in striking out a distinct school of writing for himself has resulted in a mixture of styles, we may reasonably pardon the modesty of so accomplished an artist, and trust that the encouragement liberally accorded to his first operatic venture may stimulate him to increased efforts in the same direction" (*The Musical Times* 1883 : 191)

The success can be proved by the fact that the opera was performed abroad, and the libretto was sometimes translated into French or German ¹³¹.

'*Notre Dame de Paris*' was published in 1831 and was a great success. One of the visible signs can be read in the author's biography, written by his wife herself, Adèle Hugo, '*Victor Hugo raconté par un témoin de sa vie*' (Hugo 1863): "This success had brought to Mr. Victor Hugo lots of requests from musicians, such as a famous musician, M. Meyerbeer, who would have wanted to convey the novel into an opera. He always refused it". Even the French musician, Hector Berlioz, had the same idea after being amazed by the novel but he was not enough well known at that time to be heard by Victor Hugo. Thus, it seems that the novel contains everything what is needed to create a great opera, which explains Thomas and Fry's choice. The first element to consider is the plot. The plot is a medieval story set in Paris, about a gipsy named Esmeralda, a woman loved in three different ways by three different men: a handsome soldier, Phoebus, a deformed hunchback, Quasimodo, and finally a tortured archdeacon, Frollo. The medieval time has a real mythical dimension. Indeed, the centre of the novel is the cathedral Notre Dame and all the events are related to the monument in a way or another. It is in front of the cathedral that Esmeralda dances and bewitches its archdeacon. When the latter will try to get rid of her, she will find a refuge in there. Quasimodo will also throw Frollo to death up from the cathedral. Thus, Notre Dame is a place full of mysteries and shelters all the main characters' feelings: Frollo's desire for the gipsy, Quasimodo's love for her, Esmeralda and Quasimodo's friendship. The plot contains a dramatic force which can be compared to those of the greatest operas. The story is about love, passion, desire, jealousy, death. All these themes are typical in operas.

But the dramatic strength of the novel is, before all, due to the characters. It can be illustrated with one major character: Claude Frollo. He is the archdeacon of Notre Dame and his character is full of contradictions, of paradoxes. First of all, he is a religious man, thus with a duty and not free in his

¹³¹ A performance was given in London, Covent Garden, June 12th, 1890, this time with a French libretto, translated by P. Millier. And in 1900, the opera is performed in New-York, with the original libretto. It was also translated in German by E. Frank for the three performances in Cologne, Hamburg and Berlin in 1883, 1884 and 1891.

feelings. Catherine Langle characterizes him as a “villainous monk (...) forefather of the melodramatic traitor” (Langle 2000: 327), which is a category of characters. Frollo can be put into this category because the melodramatic traitor is a criminal charged with incest, crimes and violence. Indeed, Frollo tries to kidnap the gypsy Esmeralda, even to rape her. He tries to kill the soldier Phoebus, when he discovers that Esmeralda loves him. He is the black man, the man of the night, always in shadow compared as “a ghost dressed like a priest” (NDP, 443), an expression that can be found many times in the novel. He tracks the one who is obsessing him. In the novel, he is sometimes compared to a demon: “At the worst moment ever, a demon laugh, a laugh we can only have when we are not anymore a man, was heard on the livid face of the priest » (NDP, 671). His desire is full of violence. The violence first comes from his sight. Frollo is the perfect type of voyeur and he never stops looking at Esmeralda who is seen as a real obsession never satisfied and the gypsy always rejects the man who is frightening her. Thus all the ingredients are present: desire, frustration, jealousy, quickly followed by destruction. Moreover, Frollo is not only this dark man but also a human who is torn apart between his heart of a priest and his human heart: « he admitted (...) that love, this very source of virtue for man, became horrible in the heart of a priest and a man like him, being priest, was turning into a demon” (NDP, 502). It is a dilemma between a divine and a human love. This kind of dilemma can be seen in many operas. But his desire for Esmeralda is so strong that he can't fight against it, even if he tries to do so. Fatality is responsible for his lost fight as he himself says: “where I thought I was the most powerful, fatality was more powerful than me” (NDP, 470) There is also a metaphor meaningful about a spider glued in its web and Frollo establishes a comparison between him and the spider. This idea is pervasive in the whole novel. The novel even begins with an inscription on a wall of the cathedral, “Ananké”, translated by “fatality” by Victor Hugo, which is the key to understand the novel: “It is with this word that the book has been made” (NDP, 54). This theme, belonging to the genre of tragedy conducts to the idea that the whole story is tragic. And a tragic story is a perfect story for operas.

As we have seen, both operas were a success, and this can be explained first because of the choice of the original novel, which can be easily adapted to opera. Nevertheless, we have seen that foreign influences could be heard in the operas. However, despite the choice of a French novel and foreign influences, what really matters is the true aim of their composers, which was patriotic, containing two main ideas. First of all, both authors aim to promote English language in operas. Thomas's opera was performed for the first time during the inauguration of the English Carl Rosa Company which was considered a patriotic project. Indeed, one month before its first performance, the newspaper *The Musical Time's* wrote very positive critics about the opera, stressing the fact that this would be a major event in English opera history. According to the newspaper, it would be the beginning of a new era

(*The Musical Time*, 1883 March 1st). A national opera may be born. Until that time, most of the librettos of the operas were written in Italian and later translated into English. But Carl Rosa was one of the first to open the new season with two operas, originally written in English, Thomas's one and the other composed by Mackenzie, entitled '*Colomba*', English language was considered as non musical, compared to Italian. Thomas and also Fry wanted to show that it was possible to create a successful opera written in English, that the language could be as poetic as Italian. Was it achieved? About '*Notre Dame of Paris*', the critics wrote in '*The Daily Evening Bulletin*' in 1864, that "the versifications are unusually clear and melodious and incomparably better than we find it in the most popular libretti of the day".

The second aim concerns only Fry as it is about creating an American patriotic work of art. William Fry was an authentic patriot in the field of music. At this period, many artists like him, had a will to create the American art. Indeed, it seemed that the American art did not have any honored status in the world as it was for the politics. In the field of art, and thus in music, the European influence was strong and prevented from developing originality and singularity. Fry aimed to impulse a new movement. First, he gave a series of lectures, in 1852 and 1853 in New York to make the audience and American composers sensitive to this idea. His goal was to educate, to improve their taste to allow creating, step by step an American musical art which could be different from the famous European composers, without disowning them. He tried to wake them up and sometimes, his speeches were quite polemic. But this showed his deep desire to make the situation evolve. He declared that « It (was) time we had a Declaration of Independence in Art, and laid the foundation of an American School of painting, Sculpture, and Music" (Lowens, 1948). The American background of this time should be held in mind. Indeed, in 1864, it was the middle of the Civil War and it seems that seven performances were shown with the goal to financially help injured North soldiers¹³². Therefore, the Civil War dramatically influenced the welcoming of the opera. The audience and the critics were not always objective with such a patriotic aim. Thus, patriotism is doubly a characteristic of Fry's opera.

Conclusion

In conclusion, '*Notre-Dame de Paris*' is a novel which has deeper resonances in its adaptations in operas. Two examples can be taken in English language, in the nineteenth century. Its plot, its characters, and its themes can be adapted in the music field, and it was William Fry and Arthur Thomas's opinion with '*Notre Dame of Paris* and *Esmeralda*'. Despite the choice of a French novel for an adaptation and despite foreign influences that can be heard in the music, both composers use the French novel in a patriotic aim, to show that English language can fit in operas, in the same level as

¹³² We can find this detail in E.H. Scoch's master thesis, p.94-95.

Italian, and in the goal to build the first foundations of an American Art which could equal the European one.

Bibliography

- Fry J.R. 1864. *Notre-Dame of Paris, a lyrical drama in four acts*, music by W.H. Fry. King & Baird Printers. Philadelphia.
- Hugo V. 1985. *La Esmeralda*. In *Œuvres complètes, Théâtre I*. Collection « Bouquins », Robert Laffont.
- Langle C. 2000. “Le moine scélérat, un ancêtre du traître mélodramatique”. In: *Mélodrames et romans noirs*. S.B. Griffiths et J. Segard eds, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, « Cribles. Essais de littérature », p.327-336.
- Laster A. 2002. *Hugo à l’opéra*. L’Avant-scène Opéra, n° 208.
- Laster A. 1989. “*Notre Dame de Paris* à l’opéra ». In: *Le Rayonnement international de Victor Hugo*, directed by F. Claudon. Actes du symposium de l’Association Internationale de Littérature Comparée, XIe Congrès International. Edition Peter Lang. Paris.
- Lowens I. 1948. “William Henry Fry : Fighter for American Music”, p.162-173. In: Schoch E.H. 1990 *Etude Comparative des livrets Notre-Dame de Paris et La Esmeralda de Victor Hugo par rapport au roman original Notre-Dame de Paris de Victor Hugo*, (annexe of the master thesis).
- Marzials T., Randegger Alberto. 1883. *Esmeralda, Opera in four Acts*, music by A. Goring Thomas. Messers. Boosey & Co. London.
- NDP. 2009. Hugo V. *Notre Dame de Paris*. Edition Le Livre de Poche « Classique ». Paris.
- Schoch E.H. 1990. *Etude Comparative des livrets Notre-Dame de Paris et La Esmeralda de Victor Hugo par rapport au roman original Notre-Dame de Paris de Victor Hugo*. Master thesis, directed by A. Laster.
- The Daily Evening Bulletin*. 1864, May 5th. “Mr. W.H. Fry’s New Grand Opera”. Philadelphia. In: Schoch E.H. 1990 *Etude Comparative des livrets Notre-Dame de Paris et La Esmeralda de Victor Hugo par rapport au roman original Notre-Dame de Paris de Victor Hugo*
- The Musical Times*. 1883. vol. XXIV. Novello Ewer & co. London, p.191-192.
- The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. 1880. Directed by S. Sadie. Macmillan Publishers Limited. London.

RELIGIOUS CONFLICTS BETWEEN MUSLIM AND HINDU DIASPORAS IN CHETAN BHAGAT'S „THE THREE MISTAKES OF MY LIFE”

Elīna Goškina

University of Latvia, Visvalža street 4a, LV-1050
eleenah@msn.com

Abstract

Religious Conflicts Between Muslim and Hindu Diaporas in Chetan Bhagat's „The Three Mistakes of My Life”

In his book „The Three Mistakes of My Life” (2008), the indian author Chetan Bhagat reflects on religious conflicts taking place in his country. India being a place of religious and linguistic diversities, experiences pogroms accelerated by inter-religious issues between muslims and hindus, where one of these pogroms during 2002 in Gujarat becomes reflected in Bhagat's work. The research investigates religious prejudices between the two diasporas and introduces its own explanation of what lies beneath such attitude. Two main issues that have mainly contributed to these difficult social relationships are international affairs (Indo-Pakistani relations since 1947) and the Caste system. Whereas India's tense relationships with its neighbour Pakistan have left its impact on the way muslims and hindus regard each other in India nowadays, regional economic issues (that go hand in hand with political ambitions of some parties) along with the caste system keep to segregate one diaspora from each other socially. An image of a muslim or a hindu is mostly formed through the way the whole diaspora is regarded. The Indo-Pakistani dispute over Kashmir, terrorist attacks that are usually related to islam fundamentalists, the caste system that continued to segregate its outcasts who converted to islam—it all views a muslim as an aggressor or threat to the hindu nationalist movement who, on the other hand, are looked upon in Bhagat's works as promoters to religious clashes in order to establish their own economic and political supremacy.

Key words: Caste syste, Muslims, Hindu.

Anotācija

Reliģiskie Konflikti Starp Musulmaņu un Hinduistu Diasporām Četana Bhagata romānā „Manas Dzīves Trīs Kļūdas”

Savā romānā „Manas dzīves trīs kļūdas” (2008) indiešu rakstnieks Četans Bhagats atspoguļo reliģiskos konfliktus savā valstī. Indija, esot reliģiski un valodnieciski dažāda, piedzīvo reliģiskus nemierus starp musulmaņu un hinduistu kopienām, no kuriem viens, kas norisinājies 2002.gadā Gudžaratā tiek atspoguļots Bhagata darbā. Pētījums atspoguļo reliģiskos aizspriedumus starp abām diasporām un ievieš savus skaidrojumus šai problēmai. Divi aspekti, kas galvenokārt, ir ietekmējuši šo sarežģīto sociālo jautājumu ir starptautiskās attiecības (Indijas un Pakistānas attiecības kopš 1947 gada) un kastu sistēma. Ja Indijas un Pakistānas saspringtās attiecības ir sekmējušas to kā musulmaņu un hinduistu kopienas uztver viens otru, reģionālā ekonomika (kas bieži iet roku rokā ar dažu partiju politiskajām ambīcijām) un kastu sistēma turpina nošķirt vienu diasporu no otras sociāli. Musulmaņa vai hinduista tēls tiek uztverts atkarībā no tā kā tiek vērtēta visa diaspora kopumā. Kašmiras konflikts starp Indiju un Pakistānu, teroristu uzbrukumī, kas tiek parasti attiecināti uz islāmistu fundamentālistiem, kastu sistēma, kas turpināja nošķirt izstumtos kas pārgāja islāmā—tas viss ietekmē musulmaņa tēlu kā agresoru un vērtību apdraudētāju hinduistu nacionālistu vidū, kas, savukārt, Bhagata darbos tiek bieži uzlūkoti kā reliģisko sadursmju aizsācēji, cīnoties par ekonomisko un politisko pārākumu.

Atslēgvārdi: kastu sistēma, Musulmaņi, Hinduisti.

Introduction

The aim of the article is to explain the historical and cultural background of the religious conflicts, particularly, the 2002 pogrom in Gujarat, discussed in works by Chetan Bhagat using the **new historicism** as a method. The material of a research consists of a novel written by Bhagat in 2005 „The 3 Mistakes of My Life” (2008) and Christophe Jaffrelot's account on religious, political and caste related issues in „Religion, Caste and Politics in India” (2011).

One of the most vivid examples of religious intolerance and clashes is represented in Bhagat's work „The Three Mistakes of My Life” (2005) where the author refers to actual events happening in

Gujarat, 2002. As Jaffrelot (2011) points it out, the nature of hindu-muslim riots combine ideological and electoral basis:

„Violence broke out on 27 February in Godhra [...] Fifty-seven hindus were killed, including 25 women and 14 children, who were burned alive aboard the Sabarmati Express. The train was carrying back from Faizabad (Uttar Pradesh) nationalist Hindu activists who have travelled to Ayodhya to build a temple dedicated to the god Ram [...] A campaign to build this temple had been instigated by the Vishva Hindu Parishad (VHP), within the context of the election campaign in Uttar Pradesh, where the BJP was attempting to retain power by all possible means [...] Those who were originally from Gujarat and were returning home aboard the Sabarmati Express had gathered together in a few coaches. They chanted Hindu nationalist songs and slogans throughout the entire journey, all the while harassing Muslim passengers.”

Jaffrelot (2011) explains that as one of the passengers pulled the emergency chain after hardly leaving the station, the train stopped in one of muslim inhabited neighbourhoods, where, according to Hindu nationalist activists, Muslims surrounded the coaches occupied by Hindus and attacked with stones and torches. The former Supreme Court Judge of the Justice U.C. Banerjee Commission confirmed in his 2005 report that the fire which occurred aboard the express had started from the inside: „Whatever the initial cause, the aftermath of the events clearly showed that the violence reached unprecedented proportions because of the political strategy employed by Hindu nationalists (Jaffrelot 2011: 378)”.

In his novel „The Three Mistakes of My Life (2008)”, Bhagat reflects a similar opinion regarding the true nature of religious-based bias. Moreover, he clearly states in his compilation of articles „What Young India Wants” (2012): „They [government] kept us busy with the Hindu versus Muslim debate while they hid the fact that the entire country suffered due to their misgovernment (Bhagat 2012:59).” What in fact do both authors, is a critical approach to religious clashes as a **phenomenon that occurs as a political manipulation with cultural values of each diaspora**. In order to understand how such manipulation works within a society, it is necessary to look upon religious clashes from two main perspectives: Indian foreign policy and the legacy of the Caste system.

Discussion

The plot of the novel involves four main characters where three of them are young Hindu males who have been friends since childhood. One of them is a Brahmin whose close relative is a Brahmin priest and a Hindu nationalist activist. The fourth character is an extraordinary gifted Muslim boy Ali whose father is a Muslim activist. The setting of the novel is in Gujarat, involving the events preceding the 2002 riots and the pre-electoral campaigns. The climax of the story is reached when, in order to take a revenge on a Muslim community because of the burning of the Sabarmati Express, Hindu nationalists attack Muslims and particularly, Ali, who is a son of an imam. The following events in Bhagat’s novel turn out to be an aftermath of Gujarat pogroms.

As it is evident from the plot of Bhagat's novel, the central theme of the story circulates around the issue of religious clashes and political dominance in a region, or to put it in terms of New Historicism, 'a textualised reality' according to Derrida (Barry 2002) and 'social structures that are determined by dominant discursive practices' according to Foucault (ibid.). The crucial moment here is how a contemporary reader might perceive this 'textualised' reality created by Bhagat. What New Historicism attempts to do is a parallel reading of literary and non-literary texts, mostly of the same period (Barry 2002). This is done, in order to refuse all privileges attributed to the literary text. Or to put it in other words, by juxtaposing Bhagat's novel with that of Jaffrelot's work, the events described in a work of the former might draw attention to marginalization of a particular group. According to Barry (2002), New Historicism does not represent harmony but rather celebrates all forms of difference and deviance. Moreover, Barry (2002) stresses the main objectives of the theory, largely influenced by Derrida and Foucault:

1. Juxtaposition of literary and non-literary texts; reading the former in the light of the latter;
2. Focusing attention on State-power, patriarchial structures, colonization and mind-set.

In order to understand how New Historicism might reveal the cultural and historical background of religious conflicts, the research will focus on the following aspects: Indian foreign policy since 1947 and legacy of the Caste system.

Indian foreign policy

Since its independence in 1947 Indian foreign policy seemed to be majoring in strategic expansionism (Jaffrelot 2012), mostly trying to establish its regional dominance with the coming to power of Sonia Gandhi. If Mohandas Gandhi and Nehru as his loyal follower were devoted to „non-alignment'', then the following decades with the invention of nuclear weapons and the onset of the Cold War asked for a more fierce strategy in world affairs. In order to establish a secure position in the region, India, too, had to adjust its foreign policy according to the global events. However, the relationships with its closest neighbour Pakistan resulted in four wars since 1947 (Keay 2010):

1. Indo-Pakistani war of 1947 (First Kashmir War when Pakistani forces attacked the princely state);
2. Indo-Pakistani war of 1965 (starting with „Operation Gibraltar'' with the aim of infiltrating Kashmir and Jammu into Pakistan);
3. Indo-Pakistani war of 1971 (war over Bangladesh);
4. Indo-Pakistani war of 1999 (starting with Pakistani troops crossing the Line of Control in the Kargil district of Indian territory) (ibid.).

However difficult the relationships between India and Pakistan might be each struggling to secure its positions in the region and defending its own truth, the conflict as such sets both parties in

opposition between „us” and „the others” where one party is presented as Hindu and „the others” are Muslims. Needless to say that Bhagat shares a similar point of view in „What Young India Wants” by addressing Indo-Pakistani relations: „More than anything else, we want to teach Pakistan a lesson. We want to put them in their place. Bashing Pakistan is considered patriotic. It also makes for great politics” (Bhagat 2012: 88). By juxtaposing Key’s account on Indian history and Bhagat’s compilation of selected articles with that of the novel of his own, the outcome of such method, according to Greenblatt (Barry 2012) draws attention to the marginalization of the Other. In the novel, the Muslim boy Ali is regarded as an image of aggressor from the point of view of a Brahmin (Bhagat 2008).

Reading the novel first, the nature of conflict seems to be somewhat oblique at first, almost leaving space for psychanalytic interpretations only, however, juxtaposing it to Jaffrelot (2011) and Key (2010), the violent Brahmin suddenly acquires a slightly but crucially different image. From a religiously obsessed, violent character with apparent identity issues he becomes a man who is, in fact, hiding his political ambitions behind religion. As a matter of fact, he clearly understands what he is doing and how it could contribute to his own interests. He brainwashes his nephew playing with religious stereotypes (ibid.). What Bhagat does, is he reveals how deeply textualised is reality itself in the novel.

The Caste system

Another aspect to consider inter-religious conflicts in India is to look upon them from the perspective of the Caste system that was abolished in 1947 with India gaining its independence from the British rule. In his novel „The Three Mistakes of My Life” (2008), Bhagat does not clearly state this issue, however, knowing the background of how Indian society functions, the Caste system becomes quite present to a reader. First of all, the author obliquely implies that three main characters are of different social layers where one of them is a Brahmin, whose uncle is the violent Brahmin priest who eventually tries to kill the Muslim boy Ali. For a reader this fact might not play a large role, however, from the perspective of New Historicism, it is a clue that, in fact, leads to understand how the social hierarchy still dominates in Indian society. For this reason, it is necessary to explore the nature of the Caste system and its legacy that still keeps to dominate in the society and in Bhagat’s novel, in particular.

Some of the main points that characterize the nature of the Caste system are as follows:

1. The idea of a common ancestor;
2. Who were Indoeuropeans and where was the Indus valley?
3. Hydrographical diversities;
4. Tribes;

5. Mandala and its relation to the Caste.

To understand how the Caste system evolved in the course of time, it is crucial to date back to the times when the first societies started to emerge. Keay (2010) emphasizes the importance of geographical and moreover, hydrographical preconditions that formed the way its first societies started to inhabit what we nowadays call India: „Settlement was not uniform and integration not easily achieved because what geography had so obligingly joined together, hydrography put asunder” (Keay 2010: xxiv)”. What is important about hydrography that, in fact, it predetermined the way first settlements (that later became tribes or larger social masses) were gathered in Indian lands. As Dubois (2011) states, the source of water in tribal societies was often the main aspect that directly influenced one’s life in a tribe. For misusing water (washing dirty clothes in a common source of water which is mainly used for drinking purposes) a person might have been excluded from its tribe and become an outcast. Similarly, such way of using water influenced hygiene of a tribe, which might have been a reason to be looked upon with mistrust from others, and thus, placing themselves in a lower social position.

Who were the first settlers in contemporary Indian territory seems to be still unclear for several reasons. One of them is that there is no anthropological evidence of Indo-europeans as a separate ethnic group sharing the same anthropological features (Keay 2010). Another considerations are regarding the difference between Indoeuropeans and Dravidians. As Keay suggests (2010), those who were originally considered to be Dravidians living in the southern part of India were, in fact, the first Indoeuropean settlers having assimilated with the tribal people. On the other hand, Indoeuropeans as such, are considered to be different tribes coming from three basic locations: the Caspian region, the Anatolian region and from the contemporary Urals. According to Keay (2010) and Armstrong (2006), Indoeuropeans are considered to have introduced the Caste system into the ancient Indian civilization.

The fact of cultural interchange between Dravidians and Indoeuropeans seems quite trustable taking into account the Hindu myth of a common ancestor Manu, which Keay (2010) believes to share similarities with that of from the Jewish tradition—Noah. Moreover, in the context of the Caste system, the common ancestor is what decides one’s belonging to a particular Caste. It becomes crucially important when arranging Brahmin weddings.

A last but not least fact that concerns the Caste system is its correspondance to Mandala, particularly, its colours that are often attributed to each caste: Brahmins (yellow), Kshatriyas (blue), Vaishyas (red) and Sudras (green). The Caste system is considered to have originated from the notion of Brahmins having originated from god Rama’s head, Kshatriyas from his shoulders, Vaishyas from his thighs and Sudras from his feet. The colour—from the lightest to the darkest corresponds to the Caste in which one has born, as well as his place in life whether it be priesthood for a Brahmin,

kingship or militia for Kshatriya, agriculture and merchantry for Vaishyas and servantry and hard labour for Sudras Dubois (2011). However, it is important to mention another sub-class—outcasts—those who have been expelled from the Caste system.

According to Latvian indologist Ivbulis (2008), outcasts or their descendants nowadays who are called dalits form the majority of population in the southern part of India. In the 12th century AC when Islam was coming into the contemporary Indian territory, large masses of outcasts started to convert to Islam which opposite to Hinduism, did not ask for someone to be born within religion (ibid.).

To sum up, the background of the Caste system enlightens new possibilities of interpretation where a belonging to a particular Caste does matter. Therefore, in Bhagat's novel, the Muslim boy Ali is not just a „war casualty” between two conflicting diasporas, but in the eyes of the violent Brahmin, he becomes an image of a Muslim dalit, who appears to be exceptionally gifted and whose father is striving for social equality. Ali is just a little boy who does not understand why the Brahmin priest wants his death but at the same time, he incorporates all those characteristics repelled by the priest: he is and Indian Muslim, he is a son of an imam, he is talented and his father is his opposite in the upcoming elections.

Conclusions

Although the themes expressed in novels by the Indian author Chetan Bhagat seem to be close and comprehensible to all readers regardless of ethnic origin, it is a merit of New Historicism that brings out many facets of cultural phenomenon encoded in a plot. Whereas those be religious conflicts or other social inequalities, a deeper insight into the historical and cultural background is needed to explain one or another features common to Indian culture in general.

By juxtaposing Bhagat's novel to one of the leading indologist Jaffrelot's work, the research attempts to analyze the power relations, social structures and mind-set behind the inter-religious clashes, particularly, the Gujarat pogrom of 2002. Analyzing the nature of each diaspora, it becomes evident that two main aspects—Indian foreign policy (its relations with Pakistan) and the legacy of the Caste system have mainly contributed to the way each diaspora regards each other.

In Bhagat's work „The Three Mistakes of My Life” (2008) the conflict is set between the Hindu nationalists and Muslim representatives in up-coming elections. Reaching the climax, it becomes clear that the clashing parties lose any sense regarding the conflict itself. Elections, the Gujarat pogrom—all these reasons for fight suddenly become forgotten and it is only the belonging to a particular religion that justifies the hatred towards each other.

To sum up, New Historicism is an excellent help to reveal the many facets of a text, where in the case of Bhagat, that would be the historical and cultural background of inter-religious clashes.

Bibliography

- Armstrong, K. (2006) *The Great Transformation. The World in the Time of Buddha, Socrates, Confucius and Jeremiah*. London: Atlantic Books.
- Baylis, J., Smith, S. (2005) *The Globalization of World Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Bhagat, C. (2006) *Five Point Someone*. Delhi: Rupa.
- Bhagat, C. (2007) *One Night at the Call Center*. Delhi: Black Swan.
- Bhagat, C. (2008) *The Three Mistakes of My Life*. Delhi: Rupa.
- Bhagat, C. (2009) *Two States: The Story of My Marriage*. Delhi: Rupa.
- Bhagat, C. (2011) *Revolution 2020: Love, Corruption, Ambition*. Delhi: Rupa.
- Bhagat, C. (2012) *What Young India Wants*. New Delhi: Rupa.
- Dubois, A. (2011) *Hindu Manners, Customs and Ceremonies*. Delhi: Rupa.
- Gopal, P. (2010) *The Indian English Novel*. Oxford: Oxford University Press.
- Ivbulis, V. (2008) *Pagātne un Tagadne Neatkarīgajā Indijā (1947-2007)*. Rīga: LU Akadēmiskais Apgāds.
- Jaffrelot, C. (2011) *Religion, Caste and Politics in India*. New York: Columbia University Press.
- Key, J. (2010) *India*. London: Harper Press.
- Mehrotra, A. K. (2003) *A History of Indian Literature in English*. London: Hurst & Company.
- Tripathi, R. (1947) *History of Ancient India*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.

STYLISTICALLY MARKED VOCABULARY IN THE COLLOQUIAL VOCABULARY LAYER

Baiba Griekere

Daugavpils University, Vienības street 13, Daugavpils, Latvia, LV-5401

baiba-g@inbox.lv

Abstract

Stylistically marked vocabulary in the colloquial vocabulary layer

Stylistically marked words may be differently used by different people in various situations. Stylistically marked vocabulary is divided into literary vocabulary layer and colloquial vocabulary layer. In stylistically marked vocabulary words express some information – add a certain stylistic evaluation or express a user's emotional attitude to the occurrence. Stylistically marked words have certain stylistic or emotional connotations. The emotional connotation can be either positive or negative.

Colloquial vocabulary layer is used in such domains as family, among relatives and friends. This style is relaxed, free, easy, and familiar. This vocabulary layer is traditionally divided into six types: slang, jargonisms, professionalisms, dialectal words, vulgarisms, and colloquialisms. This article examines the concept of stylistically marked vocabulary and analyzes the classification of stylistically marked vocabulary in the colloquial vocabulary layer.

Key Words: stylistically marked vocabulary, slang, jargonism, professionalism, dialectal word, vulgarism, colloquialism.

Kopsavilkums

Stilistiski marķēti vārdi sarunvalodā

Stilistiski marķēta vārdu krājuma izvēle ir atkarīga no konkrētas situācijas. Dažādi cilvēki var pateikt vienu ideju atšķirīgi visdažādākajās situācijās. Stilistiski marķēti vārdi tiek iedalīti literārajā vārdu krājumā un sarunvalodas vārdu krājumā. Stilistiski marķēti vārdi pauž noteiktu informāciju - pievieno noteiktu stilistisko vērtējumu vai izsaka lietotāja emocionālo attieksmi pret notiekošo. Tiem ir noteikta stilistiska un emocionāla nozīme. Emocionālā nozīme var būt gan pozitīva, gan negatīva.

Sarunvalodas vārdu krājuma slānis tiek lietots ģimenē, runājot ar radniekiem vai draugiem. Sarunvalodas vārdu krājums ir atbrīvots, viegls, pazīstams un vienkāršs. Sarunvalodas vārdi tradicionāli tiek iedalīti sešās grupās: slengs, žargonismi, profesionālismi, dialekti, vulgārismi un sarunvalodas vārdi. Pētījuma mērķis ir izpētīt stilistiski marķēta vārdu krājuma jēdzienu un analizēt stilistiski marķēta vārdu krājuma klasifikāciju sarunvalodas vārdu krājuma slānī.

Atslēgvārdi: stilistiski marķēts vārdu krājums, slengs, žargonismi, profesionālismi, dialekti, vulgārismi, sarunvalodas vārdi.

The choice of stylistically marked words depends on situations: “The same idea may be differently expressed by different people in different situations. Some words have some stylistic colouring, typical for a particular style of speech or level of formality. These words are stylistically marked.” (SMV)

According to the linguist, professor, and scholar Ilya Romanovich Galperin, stylistically marked words are subdivided into literary vocabulary layer and colloquial vocabulary layer.

(Galperin 1977)

Colloquial vocabulary layer is used among family, relatives or friends. People usually use colloquial vocabulary when they are at home or when feeling at home. Colloquial vocabulary is relaxed, familiar, free-and-easy, and unpretentious. (Antrushina, Afanasyeva, Morozova 1985: 13)

According to Galperin, colloquial vocabulary layer is traditionally divided into six types: slang, jargonisms, professionalisms, dialectal words, vulgarisms, and colloquialisms which will be discussed below. (Galperin 1977)

Therefore, the aim of this article is to examine the concept of stylistically marked vocabulary and analyze the classification of stylistically marked vocabulary in the colloquial vocabulary layer. The method of research is the study of theoretical literature. Twelve bibliography sources are used to make a research and to write the article.

The first type of the colloquial vocabulary layer is *slang*. Slang words are metaphorical, playful, vivid, and cheerful in their nature. The using of slang words has introduced many new words into the language with the help of combining old words into new words and with them new meanings. (Fromkin, Rodman, Hyams 2011: 470)

DK/Oxford Illustrated Dictionary defines the notion of the term *slang* as *words, phrases, and uses that are regarded as very informal and are often restricted to special contexts or are peculiar to a specified profession, class, etc.* (DKOID)

The following words may serve as examples: *nerd* (a foolish, feeble, or uninteresting person), *kick the bucket* (die), *barmy* (crazy, stupid). (DKOID)

Many people view slang positively and refer to it as “language on a picnic,” “the poetry of everyday life”, and “a language that rolls up its sleeves, spits on its hands, and goes to work”, others view it less positively. This is because slang words are not accepted as good, formal usage by the majority, those with higher status, or by parents and teachers, “warning that it is a sign of mental laziness that prevents its users from acquiring a wide-ranging vocabulary in Standard English.” Another reason may be because slang words often are used to swear, mock, ridicule, or hurt others.

The most important function of slang is to show that a person belongs to a particular subculture and uses the same slang as he does, or has the same equal status, “slang thrives where group membership and solidarity are important. These words act as badges of membership, and are used in much the same way as fashions in clothing and hairstyles are used. By using the slang of the group with whom one associates oneself ..., one is sporting a symbol of a sort.”

People who use slang, not always know what they mean, but use them to fit in the group to be one of the ‘gang’. It is unlikely that people can explain the clear meaning of the slang words they use to a novice or an outsider. One particular slang word can have many meanings.

(De Klerk 2006: 407-410)

The question of slang is not simple, it is highly complex. Slang can be used for several reasons – to give force, emphasis, vividness, or point to what they say; to attract the attention of the hearer; to promote clearness and to give an impression of vagueness; some use slang for the sake of brevity; to give the effect of good fellowship; others use slang simply because of the habit.

(Gore 1896: 194-195)

Slang words are typically localized words (geographically and socially), that are recognized only in certain areas, institutions, or in small and intimate subcultures, “where people are in regular and close contact with each other, such as schools, prisons, army camps, and the like.”

(De Klerk 2006: 407)

Slang words have non-neutral social meaning and have non-slang synonyms that are more neutral in tone. Slang words live a short life, some have lived for generations.

(Fasold, Connor-Linton 2006: 312-313)

Slang terms usually are not permanent additions to the vocabulary: “its efficiency is frequently due to its blanket quality, which does not contribute to that precision of expression which is essential in correctness of speech”. (Sullivan 1921: 16)

Some particular linguists point out that slang requires continuous innovation and it never grows stale when characterizing the most conspicuous features of it. In the case, if a slang word or phrase becomes stale, it is replaced by a new slangism. There is a natural desire for fresh, newly created words and expressions, which give an emotional colouring and a subjective evaluation to the utterance. However, much has been written and said about slang. The reason for this is probably due to uncertainty that the concept itself arouses. The problem is that no one has given a more or less satisfactory definition of the term and it has not been specified by any linguist who deals with the problem of the English vocabulary. (Galperin 1977: 104-106)

The second type of the colloquial vocabulary layer is *jargon*. The word *jargon* possibly is derived from the same source as *gargle* (meaning throat) and originally it referred to any noise made in the throat. In Middle English it was used to describe the chattering of birds, or human speech. It was used to refer to trade languages. “Jargon is the language peculiar to a trade, profession, or other group; the language used in a body of spoken or written texts dealing with a circumscribed domain in which speakers share a common specialized vocabulary, habits of word usage, and forms of expression.” (Allan 2006: 109)

Jargons are used almost by every profession, science, trade, or occupation. Jargon is very extensive, also obscure in meaning. Some jargon words pass into the Standard language: “jargon, like all types of slang, spreads from a narrow group that originally embraced it until it is used and understood by a large segment of the population.” (Fromkin, Rodman, Hyams 2011: 470-471)

The following words may be considered as examples: *maiden over* (an over in which no runs are scored off the bat), *touchdown* (the act or an instance of touching down), *pit stop* (a stop at a pit for servicing and refueling). (DKOID)

Jargonisms are found in the non-literary English vocabulary. Jargon exists in almost every language and its aim is to preserve secrecy within one or another social group. Jargonisms are mainly

old words with entirely new meanings. Only the new, improvised meaning is important. Majority of jargonisms of any language are absolutely incomprehensible to those people who are outside the social group which has invented them. Jargonisms are not regional and are social in character. Various jargons remain a not understandable language to people outside any particular social group. Jargon needs translation. It is not easily understood by the English-speaking people. Jargon differs from ordinary language mainly in its vocabulary. The structure of the sentences and the morphology of the language remain practically unchanged. Various jargonisms sometimes become recognized between members of the English literary language. Jargonisms have their definite place and are easily classified according to the social divisions of the given period. Almost any calling has its own jargon. (Galperin 1977: 109-111)

Jargon originates as a consequence of the actions of everyday life – leisure time, sports, hobbies, religious observance, and other activities, and these activities have their own vocabulary. (Jackson, Zé Amvela 2007: 149)

Jargon has two functions: “1. to serve as a technical or specialist language; 2. to promote in-group solidarity, and to exclude as out-groupers those people who do not use the jargon.” Jargon is economical, efficient, and sometimes crucial for it can capture distinctions that are made in the ordinary language. (Allan 2006: 110)

The third type is *professionalisms*. These words are used in a definite profession, trade or calling by people who are connected by common interests at work and also at home. Professional words are associated with terms. Terms nominate new concepts that appear in the process of, and as a result of, technical progress and the development of science. Professional words name a new already-existing concepts, instruments or tools, and have the typical properties of a special code. The main feature of professionalism is its technicality. Professionalisms are special words in the non-literary layer of vocabulary of the English language. Terms, on the other hand, are a group of specialized words that belong to the literary layer of words. Terms are easily decoded and enter the neutral stratum of the vocabulary, if they are connected with a field of technique or science well-known to common people.

“Professionalisms generally remain in circulation within a definite community, as they are linked to a common occupation and common social interests. The semantic structure of the term is usually transparent and is therefore easily understood. The semantic structure of professionalism is often dimmed by the image on which the meaning of the professionalism is based, particularly when the features of the object in question reflect the process of the work, metaphorically or metonymically. These words do not allow any polysemy, they are monosemantic.” (Galperin 1977: 113-114)

Professionalisms should not be mixed up with jargonisms. They do not aim at secrecy and fulfill a socially useful function in communication, making it possible to get a quick and appropriate message.

Professionalisms are used in emotive prose to depict the natural speech of a person. Professional words will show not only the vocation of a person, but also his breeding, education, environment and sometimes his psychology. It may be a reason for a speech-characterization to be so abundant in emotive prose. The use of professionalisms forms the most conspicuous element of speech-characterization. (Galperin 1977: 114-115)

The following words may serve as examples: *scalpel* (a surgeon's small sharp knife), *eyeshadow* (a coloured cosmetic applied to the skin round the eyes), *forceps* (surgical picers). (DKOID)

The fourth type is *dialectal words*. DKOID defines the notion of the term *dialect* as *a form of speech peculiar to a particular region; a subordinate variety of a language with non-standard vocabulary, pronunciation, or grammar*. DKOID gives the following examples of dialectal words: *chuck* (dear, darling), *anyways* (in any way or manner), *thyself* (form of thee), *aye* (yes).

Dialectal words surely stand in opposition to the other groups of the non-literary vocabulary of the English language and that is why their stylistic functions can be more or less clearly defined. Dialectal words are words which remain beyond its literary boundaries in the process of integration of the English national language, and their use is generally confined to a definite region.

Dialectal words are found only in the emotive prose, very rarely in other styles. Even here their use is confined to the function of characterizing personalities through their speech. If it was not for the use of the dialectal words in emotive prose they would have already disappeared entirely from the English language. Language elements used only in dialect are destined to vanish, except those which have withstood the integrating power of the written language because of their vigor and beauty.

Those writers who use dialectal words to characterize the speech of a person in a part of emotive drama or prose introduce them into the word texture in different ways. Writers mistake units of language which have not yet established themselves in Standard English for the most striking features of modern English. Non-literary English vocabulary not only makes the reading difficult, but also contaminates the generally accepted norms of the English language.

(Galperin 1977: 116-118)

Dialect has no negative connotations but refers to any entire variety of a language. Dialects are not the same thing as slang, jargon, or accent. Dialects are characterized on all linguistic levels. Nonstandard dialects are as regularly patterned as standard. It is mostly a matter of fashion. People use a nonstandard dialect through lack of education, for important social reasons, or are too 'lazy' or

‘unintelligent’. Speaking any dialect requires following its often subtle rules. “For many, a nonstandard dialect is associated with home and their local neighborhood, and to abandon the dialect is practically equivalent to turning their back on their loved ones. For others, speaking nonstandard carries connotations of coolness or toughness, so that people might even add nonstandard features to their speech, particularly in their teenage years, when it is especially important to ‘fit in’ or ‘be cool’.” (Fasold, Connor-Linton 2006: 312-315)

The fifth type of the colloquial vocabulary layer is called *vulgarisms*. Vulgarisms are expressions that are crude, raw, and used in the streets. Vulgar language is used to humiliate or ridicule an individual. In some contexts vulgarisms are considered to be insensitive, distasteful, and offensive. (Mercury 1995: 30)

DKOID gives the following examples of vulgarisms: *fucking* (damned, extreme), *arse* (the buttocks, ass), *fuck* (to engage in sexual intercourse).

Vulgarisms are often used in conversation because of the habit, in order to seem modern or up-to-date without any understanding or thought of what they mean. Unfortunately, the most vulgar words are now to be found even in good novels. This taboo has given rise to the almost unrestrained employment of words which degrade the literary language. However, they will always remain on the outskirts and will never acquire the status of standard vocabulary of the English language. The function of vulgarisms is to express strong emotions – annoyance, vexation, anger and so on. They are found only in emotive prose, and here only in the direct speech of the characters, and not in any other functional style of language.

“The language of the underworld is rich in coarse words and expressions. But not every expression which may be considered coarse should be regarded as a vulgarism. Coarseness of expression may result from improper grammar, non-standard pronunciation, from the misuse of certain literary words and expressions, from a deliberate distortion of words. These are improprieties of speech but not vulgarisms. Needless to say the label coarse is very frequently used merely to designate an expression which lacks refinement. But vulgarisms, besides being coarse properly, are also rude and emotionally strongly charged and, like any manifestation of excess of feelings, are not very discernible as to their logical meaning.” (Galperin 1977: 118-119)

The last type of the colloquial vocabulary layer is called *colloquialisms*. Colloquialisms are spontaneous and elusive words or expressions. Not all of the colloquialisms are found in dictionaries or in writing and this may be the reason for most of them to disappear from the language leaving no trace in it whatsoever. (Galperin 1977: 119)

DKOID defines the notion of the term *colloquial* as *belonging to or proper to ordinary or familiar conversation, not formal or literary*.

Those new expressions accepted by writers and scholars and commented on in one way or another are colloquialisms. The meaning of the new colloquialisms creeps into well-known words imperceptibly. People notice the process leading to the appearance of a new meaning very hardly. This is the reason why colloquialisms are actually not new words but new meanings of existing words. There exist particular words that are built with the help of affixes, but they are few and are generally built with the most common suffixes or prefixes of the English language which have no shade of bookishness.

There are some colloquialisms which enjoy hopeful staying in the English vocabulary. If colloquialisms appear in speech they become noticeable and may develop into catch-words. Then they may become fixed as new colloquialisms, may acquire a new significance and a new stylistic evaluation, and then may be labeled as slang, colloquial, vulgar or something of this kind. Colloquialisms appear in all spheres of life. They may become permanent and accepted terms, or may not. (Galperin 1977: 120-122)

The following words may be considered as examples: *lav* (lavatory), *champ* (a champion), *dad* (father), *belly button* (the navel). (DKOID)

The author of the article has come to the following conclusions. Stylistically marked words may be differently used by different people in various situations. Stylistically marked vocabulary in colloquial vocabulary layer is interesting, rich, various, and concentrated. The richer is one's vocabulary, the more it opens up possibilities of expression. In stylistically marked vocabulary number of words expresses some information – they add a certain stylistic evaluation or express a user's emotional attitude to the occurrence. They have certain stylistic or emotional connotation. The emotional connotation can be both positive and negative. Words with stylistic or emotional connotation cannot be used as easily as words of general use. Colloquial vocabulary layer is used in family, among relatives or friends, in everyday communicative situations where communication partners are well known and where the communicative situation itself is free and relaxed and where there is no restricted etiquette, protocol, etc. In colloquial vocabulary layer words may have different functions – to sound modern, to be secretive, to offend, to express emotions, etc. Certain words help to express different emotional states, irony, contempt, disrespect, joy, etc.

Bibliography

- Allan, K. (2006) Jargon. In Brown, K. (Ed.) *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Elsevier Ltd.
- Antrushina, G.B., Afanasyeva, O.V., Morozova, N.N. (1985) *English Lexicology*. Moscow: Higher School.
- De Klerk, K. (2006) Slang, sociology. In Brown, K. (Ed.) *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Elsevier Ltd.

- DKOID 2000. *DK/Oxford Illustrated Dictionary*. Kindersly, D. and Oxford University Press.
- Fasold, R., Connor-Linton, J. (2006) *An Introduction to Language and Linguistics*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Fromkin, V., Rodman, R., Hyams, N. (2011) *An Introduction to Language*. Canada: Wadsworth, Cengage Learning.
- Galperin, I.R. (1977) *Stylistics*. Moscow: Higher School.
- Gore, W.C. (1896) Notes on Slang. *Modern Language Notes*. Vol. 11/7.
- Jackson, H., Zé Amvela, E. (2007) *Words, Meaning, and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology*. London and New York: Continuum.
- Mercury, R.E. (1995) Swearing: A Bad Part of Language; a Good Part of Language Learning. *TESL Canada Journal*. Vol. 13/1.
- SMV 2013. *Stylistically Marked Vocabulary*. [skatīts 16.01.2013]. Accessed: <http://eldum.phil.muni.cz/mod/resource/view.php?id=1106>
- Sullivan, J.M. (1921) Criminal Slang. *The Virginia Law Register*. Vol.7/1.

MĀKSLINIECISKAIS LAIKS LATVISKI TULKOTAJĀ DĀŅU RAKSTNIEKU PROZĀ

Aija Jakovele

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401
aija_jakovele@hotmail.com

Abstract

The art of time in Latvian translated Danish writer's prose

The world landscape is created in every literary text and it is formed by art of the world as well as time, people and space. They are vital components of any world model.

The world of art in a literary work is projected in a certain time model. The characteristic of a time model is a united and complex process because there is no space beyond time and there is no time beyond space. A person's positioning and his subjective experience is important in perception of space. Two text corpuses were selected in order to characterize the art of time in Latvian translated Danish writer's prose: prose written by Danish writers Karen Blixen and Peter Hoeg. Memory in prose written by Karen Blixen is represented as one of the aspects of time which can intrude into the past, present and to reflect real progress as well as to intrude into future dreams in form of ideas. The events of the past are included in the novel written by Peter Hoeg "The Quiet Girl" ("Den stille pige", 2006). The character of the novel Kasper Krone remembers his childhood and past events that have influenced his future life. The chronological time is updated as a dominant of the objective time when events are presented sequentially one after another. A dream is updated as a dominant of subjective time.

Key words: artistic time, translated prose, moment, eternal- temporal, memory

Katrā literārajā tekstā tiek radīta noteikta pasaules aina, ko formē mākslinieciskā pasaule un tās pamatkategorijas – laiks, cilvēks, telpa, kas ir jebkura pasaules modeļa neatņemami komponenti. Literatūrzinātnieks F. Fjodorovs norāda, ka literatūras un kultūrvēstures procesu mazākā vienība ir pasaules aina, kas iemiesota literārajā tekstā, proti, tā ir tekstā radīta priekšstatu sistēma par pasauli, kas ir izveidojusies personības apziņā, cilvēku sabiedrībā, nācijā, cilvēcē kopumā (Федоров 1995: 241). Pasaules aina ir ģeogrāfiski, vēsturiski, sociāli un politiski noteikta, katra kultūra uztver to dažādi.

Radot māksliniecisko tekstu, rakstnieks sastata reālās pasaules koordinātes ar mākslinieciskās pasaules koordinātēm. „*Autora spēja pārradīt reālo objektīvo pasauli atbilstoši savam pasaules uzskatam un iedzīvināt to savā apziņā un literārajos tekstos rada priekšnosacījumus objektīvās un subjektīvās pasaules sintēzei mākslinieciskajā pasaules ainā*” (Kačāne 2007: 25).

Mākslinieciskās pasaules kategorijas – laiks, cilvēks, telpa – atspoguļo konkrētas kultūras īpatnības.

Literārā darba mākslinieciskā pasaule projicējas noteiktā laika modelī. Laika modeļa raksturojums ir vienots un komplekss process, jo nav telpas ārpus laika un laika ārpus telpas. (Valtere 2011: 75).

Laiks ir viens no nozīmīgākajiem mākslinieciskās pasaules raksturotājelementiem. Literatūrzinātnieks Dmitrijs Lihačovs (Дмитрий Лихачев) atzīmē, ka mākslinieciskais laiks pakļaujas

saviem mākslinieciskajiem uzdevumiem gan gramatisko laiku, gan rakstnieka filozofisko izpratni par to (Лихачев 1967: 217).

Pētījuma mērķis ir sniegt ieskatu par mākslinieciskā laika kategoriju latviski tulkotajā dāņu rakstnieku prozā, tādējādi tika izvēlēti divi tekstu korpusi: dāņu rakstnieku Karenas Bliksenas (*Karen Blixen*, 1885 – 1962) un Pētera Hēga (*Peter Høeg*, 1957) latviski tulkotā proza. Karena Bliksena 1907. gadā publicēja noveles dāņu žurnālos ar pseidonīmu Osceola, bet 1934. gadā debitēja ar stāstu krājumu „Septiņi romantiski stāsti” („*Syv fantastiske Fortællinger*”) ASV un Anglijā angļu valodā, bet gadu vēlāk krājums iznāca Dānijā dāņu valodā ar pseidonīmu Īzaks Dīnesens. Vēlāk rakstniece publicē savus darbus ar īsto vārdu – Karena Bliksena. Bliksenas daiļrade ir ietekmējusi vēlākos dāņu rakstniekus, un kā vienu no tiem var minēt Pēteru Hēgu, kas veiksmīgi debitēja ar romānu „Divdesmitā gadsimta sapņu vēsture” („*Forestilling om det tyvende århundrede*”) 1988. gadā, Latvijā romāns iznāk 2005. gadā. Literatūrzinātnieks Dāgs Hēde norāda, ka „*Cita viņa (P. Hēga – A. J.) grāmata „Nakts stāsti” (1990) gan ārēji, gan iekšēji atsauc atmiņā „Septiņus romantiskus stāstus”*: Bliksena parādās ne tikai kā persona pirmajā no stāstiem, bet arī divi citi stāsti – „*Līdzjūtība pret bērniem Vedenas pilsētā*” un „*Hommage a Bournonville*” ir tieši Bliksenas atdarinājumi, par pamatu ņemot „*Grēku plūdus pār Norderneju*” un „*Sapņotājus*” (Hēde 1996: 14).

Pētījuma uzdevumi ir apskatīt teorijas jautājumus par māksliniecisko laiku literatūrā, iezīmēt būtiskas mākslinieciskā laika atveides līdzības K. Bliksenas un P. Hēga latviski tulkotajā prozā.

Pētījuma metodoloģiskais pamats ir teorētiski vēsturiskās teksta interpretācijas sistēma, īpaši akcentējot salīdzināmo metodi, strukturāli – semiotisko metodi, kulturoloģisko pieeju teksta interpretācijā.

Mākslinieciskais laiks latviski tulkotajā dāņu rakstnieku prozā ir reprezentēts dažādi.

K. Bliksenas noveļu darbība galvenokārt noris astoņpadsmitā gadsimta beigās vai deviņpadsmitā gadsimtā. Novelēs ir minēts konkrēts gads, kas ir saistīts ar atainotajiem notikumiem. Novelē „Ceļi ap Pizu” („*Vejene omkring Pisa*”, 1934) darbība norisinās 19. gs. sākumā: „*Grāfs Augusts fon Šimmelmans, jauns drūma rakstura dāņu muižnieks, kurš izskatītos ārkārtīgi labi, ja vien viņam nepiemistu zināma nosliece uz tuklumu, rakstīja vēstuli pie galda, darināta no dzirnakmens, kādas ostērijas dārzā Pizas tuvumā. Bija skaists 1821. gada maija vakars*” (Bliksena 2006: 9).

Viens no mākslinieciskā laika aspektiem K. Bliksenas prozā ir reprezentēts kā atmiņa, kas var ietiekties pagātnē, var atainot tagadnes reālo norisi un iesniegties nākotnē sapņu, ieceru un vīziju veidā. Arī novelē „Ceļi ap Pizu” tēli gremdējas atmiņās, kas sniedz sapratni par tagadnes notikumiem: „*Viņa kavējās atmiņās pie visiem sīkumiem ar to īpašo baudu, kas zudušiem notikumiem piešķir sevišķu burvību, lai arī cik nenozīmīgi tie paši par sevi būtu bijuš.*” (Bliksena 2006: 66).

Noveles „Nemirstīgais stāsts” („*Den udødelige Historie*”, 1958) darbības laiks ir norādīts: „*Pagājušā gadsimta sešdesmitajos gados Kantonā dzīvoja kāds ļoti bagāts tējas tirgotājs, kuru sauca par misteru Kleju*” (Bliksena 1998: 175). Misters Klejs ar negodīgiem darījumiem izputināja savu kompanjonu Monsieur Diponu, kas, neredzēdams izeju no radušās situācijas, izdarīja pašnāvību. Savā pēdējā dzīves dienā Dipons atzinās, ka visas viņa nelaiemes „*esot sākušās mirklī, kad viņš pirmo reizi paskatījies misteram Klejam acī.*” (Bliksena 1998: 176; šeit un turpmāk raksta autore izcēlumi). Šeit atklājas impulss, kas raksturo Dipona psihisko stāvokli, pasvītro viņa emocionalitāti, šis viens mirklis, kas izmainīja visu viņa un viņa ģimenes dzīvi.

Misteram Klejam bija rakstvedis Ellias Leviss, īstajā vārdā Elišama Levinskis: „*Viņš bija žīds, dzimis Polijā. Visa viņa ģimene bija nogalināta lielajā grautiņā tūkstoš astoņi simti četrdesmit astotajā gadā, kad viņš, ciktāl viņš zināja, bija sešus gadus vecs. Šī senā, tālā pagātne bija mēma un nelika par sevi manīt. Citi poļu žīdi, kuriem bija laimējies aizbēgt, nejauši bija paķēruši viņu līdz kopā ar dažādām paunām. Kopš tā laika viņš kā mazs nepieprasītu mantu maisiņš tika vadāts no vienas vietas uz otru, pamests, piesliets pie kāda mūra un pēc kāda laiciņa atkal vadāts apkārt*” (Bliksena 1998: 180). Elišama cenšas negremdēties atmiņās, tomēr pārdzīvotais ir ietekmējis jaunā cilvēka dzīvi, un, nonākot pie mistera Kleja, „*tur viņš sēdēja pie savas pults kā darbarīks, ko dzīves tecila noslīpējusi līdz galējam asumam, ar acīm un ausīm kā lūsim un bez nekādām ilūzijām par pasauli un cilvēkiem*” (Bliksena 1998: 181). Te saplūst pagātne, tagadne un nākotnes vīzija, kad pārdzīvotais, redzētais, justais ir ietekmējis Elišamas attieksmi pret visu pasauli.

Mirklis ir aktualizēts novelē „Pēters un Roza” („*Peter og Rosa*”, 1942), kad mirkļa tvērums ir saistīts ar dabu, dabas stihijām un cilvēku pārdzīvojumiem. Novele iesākas ar „*Reiz, simt gadu tālā pagātnē, pavasarī Dānijā atnāca vēlu. Līdz pat pēdējām marta dienām Zunds, pārvilciet ar ledu no dāņu līdz zviedru krastam, nebija kuģojams. Sniegs uz laukiem un ceļiem pa dienu nedaudz izkusa, lai pret vakaru atkal sasaltu. Nebija nekādas cerības un žēlastības ne zemes virsū, ne gaisā*” (Bliksena 2011: 208). Jauneklis Pēters sapņoja kļūt par jūrnieku, bet viņa mātesbrālis to neatbalstīja. Vēlā pavasarī Pēters nolemj aizbēgt no mājām un pirms došanās prom kavējas atmiņās: „*Šonakt, pie atvērtā loga stāvot, viņš lēni un nopietni domās izstaigāja savu pagātņi un nākotņi, svinīgi nosolīdamies, ka aizbēgs un kļūs par jūrnieku*” (Bliksena 2011: 209). Kopā ar māsīcu Rozu viņi nolemj bēgt pāri Zundam, lai nokļūtu uz kuģa, tomēr ledus jau nav vairāk tik izturīgs un bērni paliek likteņa varā: „*Viņam stāvot un skatoties meitenē, garām aizslīdēja visa viņa dzīve un nākotnes sapņi*” (Bliksena 2011: 240). Un, atrodoties uz ledus, katrs **mirklis** nes pārmaiņas: „*Šajā mirklī, ar visu savu būtību gatavodamās tikties ar nāvi, Roza neraizējās par sevi.*” un „*Mirkli vēlāk viņš pagriezās pret Rozu, un, kopš aiziešanas no mājām tā bija pirmā reize, kad viņš paskatījās acīs*” (Bliksena 2011: 239). Bija mirklis, kas tuvināja nāvi un mirkli, kas deva cerību izdzīvot: „*Mirkli, kad tika pacelts karogs, viņu*

ledus gabals pārvērtās par kaut ko gluži citu nekā apkārtējie gabali. Tas bija kuģis, peldoša māja, kas pieder abiem” (Bliksena 2011: 241). Tomēr ledus neiztur un bērni iet bojā: „Šajā **mirkli** ledus zem kājām pēkšņi lūza, it kā viņi būtu uzkāpuši kādai neredzamai plaisai un tā nav izturējusi abu svaru.” „Un šajā **mirkli** dīvainā, nepazīstamā sajūta, ka zem kājām zudis pamats”, „Straume bija spēcīga – **acumirkli** un viens otra apskāvienā viņi tika ierauti dzelmē” (Bliksena 2011: 242). Te ārējie apstākļi ir noteicošie, ne Pēteris, ne Roza nespēj apstādināt mirkli, ne pagriezt laiku atpakaļ. Literatūrzinātniece Maija Burima atzīmē, ka „mirkļi un momenti liecina par īpašu, emocionāli piesātinātu tēlu pasaules uztveri.” (Burima 2001: 64).

Pētera Hēga stāstu krājumā „Nakts stāsti” („*Fortællinger om natten*”), kas Dānijā tika izdots 1990. gadā un Latvijā iznāca 2001. gadā Ulda Priedes tulkojumā, ir ietverti astoņi stāsti, bet tos vieno kāds notikums, kas risinās konkrētā laikā – 1929. gada 19. martā: „Bija 1929. gada 19. marts, sākās *Ramadāna sestā nakts – nakts, kad Allāhs sūtīja Korānu no debesīm uz zemi, un Lisabonas ostā pie Alfame kvartāla divi jauni vīrieši tagad visādā ziņā bija tikuši līdz galam*” (no stāsta „*Hommage á Bournonville*”) (Hēgs 2001: 49). Stāstos tēli pirms šīs nakts notikuma kavējas atmiņās vai arī ir attēloti notikumi, kas risinās kādu laiku pirms 19. marta nakts vai arī pēc šīs nakts. Minētajā stāstu krājumā, līdzīgi kā Karenas Bliksenas daiļradē, ir aktualizēts mirklis, kas maina tēlu dzīves uztveri. Stāstā „Spriedums Augstākās tiesas priekšsēdētājam Ignācijam Landstadam Raskeram” („*Dom over højesteretspræsident Ignatio Landstad Rasker*”, 1990) Tomasam Landstadam Raskeram vienā mirklī mainās attieksme pret savu tēvu: „Tajā **mirkli** mans tēvs aplika roku pavāram ar tādu žestu, kurš vienlaikus bija sargājošs un glāstošs [...] Man uz **mirkli** sametās tumšs gar acīm” (Hēgs 2001: 116).

Stāstā „Jauna, līdzsvarota vīrieša spoguļattēls” („*Spejlbillede af en ung mand i balance*“, 1990), jauns vīrietis piekrita konstruēt spoguļteleskopu ziemeļvalstu observatorijai. Viņa sapnis bija izveidot perfektu spoguļi. Laiks stāstā ir saistīts ar spoguļattēlu, jo, raugoties spoguļī, jaunais cilvēks gremdējas atmiņās, vērtē mirkļa nozīmīgumu: „**Mirkli**, kad mēs vērojam pasauli, tā sāk mainīties. Un mēs paši tai līdzī. Raudzīties īstenībā nenozīmē aptvert struktūru. Tas nozīmē pakļauties un uzsākt nepārskatāmu pārvērtību” (Hēgs 2001: 292).

2006. gadā Dānijā tiek izdots Pētera Hēga romāns „Klusā meitene” („*Den stille pige*”), kas Latvijā iznāk 2011. gadā Ingas Mežaraupes tulkojumā. Romānā laiks ir aktualizēts kā diennakts ritms, kā gadalaiku maiņa un atmiņas. Romāna varonis Kaspers Krone, kurš spēj saklausīt apkārtējo pasauli kā mūziku, naktīs bieži paliek nomodā, lai spētu koncentrēties un apkārtējie trokšņi netraucētu: „Nakts nav diennakts laiks, nakts nav gaismas intensitāte, nakts ir skaņa. Pulkstenis instrumentu panelī rādīja 21.30, atmosfērā vēl karājās no dienas atlikusī gaisma, tik un tā vairs nebija vakars, bija nolaidusies nakts” (Hēgs 2011: 179). Romāna galvenie notikumi norisinās arī naktī. Atmiņās Kaspers Krone nonāk bērnībā: „Bērnība bija viņam palikusī atmiņā ar to, ka visur varēja ieiet pa taisno – pie

cilvēkiem un iestādēs. Vēlāk uzradās ierobežojumi, un nu mēs visi uzraugām cits citu. Vai arī viņam bija nepareizi palicis prātā. Pēc četrdesmit gadu vecuma mēs visi pūlamies apzeltīt savas atmiņas” (Hēgs 2011: 112).

Izanalizējot mākslinieciska laika kategoriju latviski tulkotajā dāņu rakstnieku prozā, var secināt, ka mākslinieciskais laiks ir reprezentēts dažādi – gan kā atmiņas, gan sapnis kā nākotnes vīzija, gan tiek minēts konkrēts laiks, gan filozofiskais laiks, un ir izmantotas atšķirīgas pieejas, radot meistarīgu laika tvēruma atklājumu.

Bibliogrāfija

- Bliksena K. 1998. *Likteņa anekdotes*. Rīga: Atēna.
- Bliksena K. 2006. *Septiņi romantiski stāsti*. Rīga: Atēna.
- Bliksena K. 2011. *Ziemas pasakas*. Rīga: Atēna.
- Burima M. 2001. Mākslinieciskais laiks Knuta Hamsuna romānā „Pāns”. No: *Literatūra un kultūra: process, mijiedarbība, problēmas*. 59. – 66. lpp.
- Hēde D. 1996. Ievadvārds. No: Bliksena K. 1996. *Septiņi romantiski stāsti*. Rīga: Atēna.
- Hēgs P. 2011. *Klusā meitene*. Rīga: Atēna.
- Hēgs P. 2001. *Nakts stāsti*. Rīga: Atēna.
- Kačāne I. 2007. *Oskara Vailda prozas recepcija Latvijā (līdz 1940. gadam)*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Daugavpils: Saule.
- Valtere I. 2011. *Augusta Saulieša proza Eiropas literatūras kontekstā*. Promocijas darbs filoloģijas grāda iegūšanai. Daugavpils: Saule.
- Лихачев Д. 1967. *Поэтика древнерусской литературы*. Ленинград: Наука.
- Федоров Ф. 1995. Романтизм и бидермайер. *Russian Literature XXXVIII*. North Holland: Elsevier Science. с. 241. – 258.

LITERĀRĀS REMINISCENCES ZENTAS ĒRGLES ROMĀNĀ „STARP MUMS, MEITENĒM, RUNĀJOT...”

Ingrīda Karašova

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
ingridina16@inbox.lv

Abstract

Literary Reminiscences in Zenta Ergle's Novel "Between Us Girls..."

The novel written by Zenta Ergle "Between us, girls..." could be defined as a Latvian children/youth literature phenomenon. The novel was written in 1976 and has become the youth's bestseller in 70's – 80's, where youth's actual and close themes are described, which involve love's theme, which itself was mentioned like a discovery in those days. In the 21st century in the framework of the writer's anniversary the novel has got a new raise – in 2010 a new edition of "Between us, girls..." was published with the help of Zenta Ergle's grandson and the director of the publishing house "Zelta grauds". No doubt, the novel's ideology is connected with the soviet literature common tendencies in which there is something that could be actual also nowadays, of course, taking into consideration the reduction of the potential readers' age.

In my report I would like to examine only one of Zenta Ergle novel's phenomenon aspect – a literary reminiscence. The use of a literary reminiscence is not accidental, because it makes us start thinking, even debate about ideas, feelings and experiences which exist in other writers' works. The reminiscence widens the borders of the literary work, makes an original author's dialogue involving various texts' contexts and cultural signs in one work.

Key Words: Ergle, children, youth, literature, reminiscence.

Ievads

20. gs. 60. gadu beigās literatūras rindās kļuva pazīstams Zentas Ērgles vārds. Šis rakstnieces ienākšanas literārajās rindās brīdis sakrīt ar padomju posmu literatūrā, kas ir viens no sarežģītākajiem posmiem literatūras vēsturē. Šajā periodā gan krievu literatūra, gan latviešu literatūra attīstās zem ideoloģiski uzspiestas doktrīnas zīmes. Gan kultūra, gan literatūrā ienāk sociālistiskais reālisms, kura galvenā īpatnība ir tas, ka pilnībā izlīdzinājās atšķirības starp daiļliteratūras un ideoloģijas valodām. Socreālisms veido jauno mītu, kura pamatā ir komunisma ideoloģija. PSRS partijas dokumentos runā par to, ka mākslas un literatūras uzdevums ir kalpot tautas interesēm un komunisma idejām. Bērnu literatūra padomju laikā ir viens no svarīgākajiem padomju laika cilvēka audzināšanas līdzekļiem, jo literatūras uzdevums ir sekmēt indivīda garīgo izaugsmi saskaņā ar valsts politiskajiem uzskatiem, tās pamatfunkcija ir jaunā tipa cilvēka audzināšana. Atbilstoši ideoloģijas pamatprincipiem mainās priekšstati par audzināšanas romāna žanru. Ja no Apgaismības laikiem tradicionālais audzināšanas romāns prezentēja indivīda attīstību, tad socreālisma audzināšanas romāns piedāvā koncepciju, pēc kuras īsta cilvēka audzināšana notiek noteiktās sabiedriskās kārtas ietvaros un, galvenais, notiek kolektīvā.

Pamatteksts

Zentas Ērgles romāns „Starp mums, meitenēm, runājot...” varētu būt definēts kā latviešu bērnu/jauniešu literatūras fenomens. Romāns ir uzrakstīts 1976. gadā un 70.-80. gados kļūst par

jaunatnes bestselleru, kurā ir izklāstītas jauniešiem aktuālās un tuvas tēmas, tai skaitā arī mīlestības tēma, kas pats par sevi tajos laikos nozīmēja sava veida atklājumu. 21. gadsimtā rakstnieces jubilejas kontekstā romāns kopā ar visu triloģiju iegūst jaunu uzplaukumu – 2010.gadā ar Zentas Ērgles mazdēla Arta Ērgļa, izdevniecības „Zelta grauds” direktora atbalstu, iznāk grāmatas „Starp mums, meitenēm, runājot...” jauns izdevums. Bez šaubām, romāna ideoloģija ir saskaņota ar padomju literatūras kopējām tendencēm, toties tajā ir kaut kas, kas spēj būt aktuāls arī mūsdienu laikos, protams, ņemot vērā potenciālo lasītāju vecuma pazemināšanos.

Savā darbā es gribu izskatīt tikai vienu no Zentas Ērgles romāna fenomena aspektiem – literārās reminiscences.

Reminiscenču izmantošana literārajā tekstā nav nejauša, jo tā liek aizdomāties, pat diskutēt par idejām, jūtām un pārdzīvojumiem, kuri eksistē citu rakstnieku darbos. Reminiscences paplašina literārā darba robežas, veido savdabīgu autoru dialogu, iekļaujot vienā tekstā dažādu tekstu un kultūras zīmju kontekstus.

Krievu rakstniece un kritiķe Ludmila Livņeva raksturo reminiscences tā: *Reminiscence tikai tad kļūst par reminiscenci, kad sāk pildīt savu galveno funkciju – atkārtotās funkciju. Lasītājs, kurš literārajā tekstā nesaskata nekā īpaša vai saskata, bet nesaprot par ko runā autors, tiks garām šim savdabīgajam mākslinieciskajam līdzeklim. ... Tātad, priekš autora reminiscence – tas ir līdzeklis kā „atgādināt” lasītājam par kaut kādiem kultūras faktiem, priekš lasītāja – atcerēties par kaut ko pazīstamu, labāk saprast, ko gribēja pateikt autors.*(<http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-6261>, citēts 27. 03. 2013.)

Romānā „Starp mums, meitenēm, runājot...” reminiscenču klāsts ir tik liels, ka tās kļūst par darba svarīgu sastāvdaļu, veido vairākas sižetiskas līnijas, bargās padomju cenzūras laikā vismaz daļēji ļauj runāt rakstnieces izvēlētajā, nevis ideoloģijas valodā.

Visas romāna reminiscences var nosacīti sadalīt trīs grupās:

- dzejas citējumi, kas ir iekļauti fabulas darbības norītē;
- literāro darbu citējumi, kurus izmanto personāži;
- reminiscences, kas veido teksta zemslāni, kalpo mākslinieciskās pasaules modeļa izveidei.

Dzejas citējumi, kas ir iekļauti fabulas darbības norītē

Pirmās grupas aktualitāte ir saistīta ar romāna fabulas īpatnībām: galvenā sižetiskā līnija, kas saistīta ar Baibas apmācībām dziedāšanā, paredz mēģinājumu un atbilstošu dziesmu tekstu citēšanu. Otrā reminiscenču grupa ir saistīta ar skolas sadzīvi - pasākumi un koncerti arī paredz dziesmu tekstu esamību.

Mūzika ir viens no cilvēku pārdzīvojumu, jūtu un emociju izteikšanas veidiem, mūzika „skan” vairākās romāna lappusēs. Dzied romāna galvenā varone Baiba, dzied jauniešu ansamblis, mūzikas stundās dzied skolēni, sanākot kopā dažādos skolas un ārpuskolas pasākumos, jaunieši vienmēr dzied.

Romānā „skan” latviešu tautas dziesmas, Latvijas komponista Raimonda Paula dziesmas, muzikāli fragmenti no latviešu rakstnieka Rūdolfa Blaumaņa lugas ‘Skroderdienas Silmačos’, duets no Kalmana operetes „Silva”.

Autore izvēlas dziesmas, ar kuru palīdzību viņa var veidot dialogu ar lasītāju, apspriest dzīves svarīgākās niansas, tā nav sausa un oficiāla valoda, tā ir gudra, ar dzīves pieredzi bagāta valoda, tieši tāda vienkārša, saprotama un gudra valoda piesaista jauniešu uzmanību un veido tiltiņu uz viņu sirdi un dvēseli. Pa skolas atvērto logu skan jaunāko klašu kora dziesma:

Kur tu skriesi, vanadziņi,

Ar tiem vaska spārniņiem... (Ērgle 1976: 9)

un šo dziesmu dzird gan vecmāmiņas, kas domā par saviem mazbērniem, gan mūzikas skolotāja Ieva Līce, kas saklusa kļūdas skolēnu dziesmas izpildījumā, gan latviešu valodas skolotājs un klases audzinātājs Reinis Kadiķis, kurš izvērtē savu dzīvi un darbu. „*Kur tu skriesi, vanadziņi...*” *Kur nu man vairs aizskriet? Jāaizvelk šie astotie līdz pavasarim, tad – pensijā un darbs pie iesāktā manuskripta* (Ērgle 1976: 9)

Šīs reminiscences izmantošana ir unikāls līdzeklis, kas ļauj katram personāžam novērtēt savu pieredzi un veidot sarunu gan ar sevi, gan ar apkārtesošajiem cilvēkiem. Kaut mūsdienu skatījumā pārākā dziesmu citēšana var izskatīties naiva. Visbiežāk dziesmas ir sava veidā ilustrācija. Bet tieši tas ir atpazīstamas (runājot par rakstīšanas laiku) un līdz ar ko populārās. Mūsdienu lasītājiem dziesmu citēšana var izraisīt saprašanas grūtības, toties dažas arī ir atpazīstamas.

Domājot par cilvēka dzīves likteni, attiecībām starp vīrieti un sievieti, brāli un māsu, vecākiem un bērniem, skan Baibas muzikālais fragments no Rūdolfa Blaumaņa “Skroderdienām Silmačos”:

Cik bēdīgi tie vecāki,

Kas dēlus audzina... (Ērgle 1976: 63)

Rūdolfa Blaumaņa vārdi skan arī Klāva dziesmā:

Tā sieva, kas vēlas,

Lai nedusmo vīrs, -

Tā gādā, ka istabas

Kuls allaž tīrs, (Ērgle 1976: 60)

Tāda reminiscenču izmantošana palīdz lasītājam saklausīt muzikālo pavadījumu, uztur un uzkurina lasītāja interesi par sižetu.

Kad Marga un Rita mājas bēniņos atrod vecu šūpulīti, atkal „ieskanas” mūzika:

*Aijā, žūžū, lāča bērni,
Pekaināmi kājiņāmi. (Ērgle 1976: 70)*

Reministenču piesātināta ir karnevāla balle, ko rīko skolēni kopā ar skolotājiem. Koncerts ir kultūrvēsturiskā ilustrācija: balles scenārijs, kas saistīts ar mīlestības tēmu, paredz mīlestības ilustrācijas no dažādiem laika posmiem. Koncertam veltīta nodaļa ir atsevišķo numuru apraksts, kam nav dziļas saturiskās jēgas, bet kuri var būt vienkārši saistoši un interesanti bērniem-lasītājiem.. Mūzika „skan” uz katra soļa, runājot par mīlestības noslēpumu, autore izvēlas nevis popmūzikas skaņas, bet Meleagra –grieķu dzejnieka, kurš dzīvojis 1. gs. p.m.ē., darba fragmentu:

*Krāšņas zied lefkojas dārzā, zied narcises — rasmīles
maigās,
Lūk, arī liliju daudz kalnāju nogāzēs zied,
Zied arī Zēnofīle, šis daiļākais zieds ziedu vidū, —
Ziedoņa maigumā tā Peitojas roze man šķiet.
Pļavas, kam uzsmaidāt velti man rasā mirdzošām zālēm?
Krāšņāk par puķēm, lūk, man meitene mīlotā zied. (Ērgle 1976: 79)*

Skolā organizētā koncerta laikā tiek izpildītas vairākas dziesmas, un šo dziesmu izvēle norāda uz padomju laika pareizo uzskatu ideoloģiju, bērni velta savas dziesmas pārdomām par dzīvi, tās jēgu un vērtībām. Samāksloti cildeni un patētiski skaļi, bērnu vecumam un interesēm, kā arī karnevāla noskaņai neatbilstoši skan Rūdolda Blaumaņa vārdi:

*Mīļie bērni, labie bērni,
Apdomājiet jūs,
Kas ar jums pēc dažiem gadiem,
Kas ar jums tad būs?
Neziņā jūs savu laiku,
Dīkā pavadāt,
Kamēr beidzot saltais vecums
Klaudzēdams būs klāt. (Ērgle 1976: 78)*

Mīlestības priekšnojauta ir ļoti svarīga jaunajam cilvēkam, tā kļūs par viņa dzīves nepieciešamību un noslēpumainu sapni.

*Un katru reizi laime dedz
Man acīs spožu prieka zaigu,
Kad manu skaistuli tās redz,
Vairs dziļo ziemu nesajūtu baigu;*

*Lai citi salā aizsedz vaigu,
Man dziļākajā ziemā sirds
Dzird maija smieklus maigus. ..*

Tad, lūk, kādēļ Pēteris pēkšņi sāka interesēties par vācu viduslaiku dzejnieku Valteru fon Fogelveidi, - Reinis Kadiķis pasmaidīja. Šis, kā arī nākamais (Ērgle 1976: 79-80) citējums, ir izslēgti no romāna „Starp mums, meitenēm, runājot...” tulkojuma krievu valodā, kas liek domāt par tulkotājas samērā brīvu pieeju mērķvalodas teksta veidošanā.

Literāro darbu citējumi, kurus izmanto personāži

Šī reminiscenču grupa no pirmās atšķiras ar to, ka citējumi nav strikti piesaistīti fabulai, bet orientēti uz personāžu iekšējās pasaules atklāsmi. Mūžīgais jautājums; „Kas ir mīlestība, biedriskums, godīgums, draudzība?” sakaitina un saviļņo Daumantu, viņš nespēj savaldīt savas emocijas. *Skaisti vārdi, ar kuriem tāpat kā ar mannas putriņu mūs baro skolā. Bet kā ir īstenībā? Piedzēries vīrs sit sievu un terorizē visu ģimeni, bet neviens to neliekas manām, - godīgi, jā? Veikalā pārdevēji krāpj pircējus par kapeiku, par piecām, bet, ja gadās kāda glupāka tantiņa, arī vairāk. Vai tas ir godīgi? – Daumanta glītajā sejā bija pretīga grimase.* (Ērgle Z. Starp mums, meitenēm, runājot... 1976: 34) Šis emociju uzplūdums tiek vēl vairāk sakāpināts ar reminiscenču izmantošanu. Savu sāpi un uztraukumu Daumants izsaka latviešu rakstnieka Eduarda Veidenbauma vārdiem.

*Virs zemes nav taisnības,
Dūrei tik spēks ...* (Ērgle 1976: 34)

Baiba, izsakot savus pārdzīvojumus, runājot par savu nākotni, cerībām uz labāko, skaistāko dzīvi, citē slavenās franču dziedātājas Edītes Pjafas (izteikta paralēle ar Baibas sapņi kļūt par slaveno dziedātāju) vārdus:

*Reiz pienāks brīdis un zvaigznes dienas laikā
Uzmirgos man pie zilajām debesīm,
Tad teikšu ardievas pelēkiem lietiem
Un sveikšu dzīvi un nākotnes laimi.* (Ērgle 1976: 98)

Žīmīgs ir romāna nobeigums, kad Baibas dienasgrāmatā rakstniece ar savu roku iezīme latviešu rakstnieka Jāņa Raiņa vārdus:

*Tīmekļa sārta
Ir mīlas dvēsele,
Irst, tikko skārta- - -*

Tāda iekšējo pārdzīvojumu, jūtu, cerību, nodomu izpausme ļauj katram lasītājam izjust pirmatklājuma garšu, izdzīvot šo stāstu, izlaist to caur savu sirdi un dvēseli, tas sagādā īstu emocionālo un intelektuālo baudu. Rakstniece sava darbā skar visos laikos aktuālas problēmas, tās ir universālas

un neatkarīgas no laiku un ideoloģiju maiņas, tās kļūst par emocionālo un ētisko pārdzīvojumu objektu, bet nevar neatzīt, ka šie latviešu dzejnieku un franču kultūrās ikoniskās personas Edītes Pjafas darbu citējumi ir samāksloti, darbs ir pārpildīts ar citātiem, kas nav raksturīgi jauniešiem, rakstniece veido pārāk skaļu, cildeno toni.

Autore demonstrē interesanto attieksmi citējumu uztverē. Interesanta situācijā veidojas epizodē, kad klase raksta sacerējumu par tēmu: „Ja man būtu burvju vara...”. Skolotājs Reinis Kadiķis vēro klasi un viņam rodas doma: *Zaiga Zīle, klases labākā skolniece, pierakstījusi jau trešo lapu. Ar viņu viss kārtībā, gan komati savā vietā, gan citāti no literatūras. Bet cik sacerējumā būs pašas domu? Klasē Zaigu nemīl, dēvē par „zubrītāju”.* (Ērgle 1976: 9)

Dotajā kontekstā citāti ir saistīti ar kaut ko pareizu, samākslotu, nedabisku. Zaigas pareizie citējumi asociējas ar citas domas izmantošanu savas, atklātas, patstāvīgās domas vietā, tas veido klasiskās pārspīlētas teicamnieces tēlu.

Toties turpmāk citējumus aktīvi izmanto arī citi personāži. Citējumam piemīt noteikta ambivalence, kuru Zenta Ērgle apzinās: citējums ir „svešie” no cita teksta paņemtie vārdi. Skolotājs uzsver, kā aiz gramatiski pareiza citējuma var slēpties savu vārdu, savu domu trūkums. Ne velti situācijās, kad personāži - skolēni izvēlās citējumus, šie citējumi nav ņemti no skolas programmas. Galvenais, lai citējamais autors vai liriskais varonis būtu garīgi tuvs pašam jauneklim.

Reminiscences, kas veido teksta zemslāni, kalpo mākslinieciskās pasaules modeļa izveidei

Visinteresantāko grupu veido literārās reminiscences, kas kļuvušas par sižeta veidošanas kultūras zīmi. Romānā divi slavenie literārie darbi kļūst par Zentas Ērgles savdabīgo māksliniecisko kodolu: Šekspīra traģēdija „Romeo un Džuljeta” un pasaka „Pelnušķīte”.

Šekspīra traģēdija „Romeo un Džuljeta” romāna kontekstā iekļaujas ar atbilstošu mīlestības tēmu, pie tam būtiskā skatījumā uz šo traģēdiju ir saikne ar jauniešu problēmu. Vienas nodaļas nosaukumā „Divkauja jeb Monteki pret Kapuleti” parādās konkrēta atsauce uz Šekspīra tekstu.

Kādu rītu astotā „b” uz tāfeles ieraudzīja karikatūru: Romeo plus Džuljeta – iznāk sīkais. Zēna bez grūtībām varēja pazīt Pēteri, bet meitenē – Daci. Tik labi zīmēt prata vienīgi Daumants. (Ērgle 1976: 30)

Šekspīra traģēdijas saturs principā nav atspoguļots: dzimtu konflikts kā tāds Ērgli neinteresē. Drīzāk stāsts par Romeo un Džuljetu kļūst pat jauniešu mīlestības modeli, visiem pazīstamo mītu. Toties autore nodaļas nosaukumā izmanto dzimtu uzvārdus un dzimtu konfliktu (Monteki pret Kapuleti) pārnes uz skolēnu konfliktu (Daumants pret Pēteri). Būtībā autorē „grēko” pret Šekspīra lugas fabulu, spēlējas ar Šekspīra vārdiem, kaut fabulas ziņā Šekspīra tekstu Sanita nezina. „*Divkauja mīlestības dēļ, cik romantiski!*” – *Sanita sajūsmā spiedza.*” *Gluži kā Šekspīra luga – Monteki un Kapuleti.* (Ērgle 1976: 31) Bet atsauce uz Šekspīru ievēd romānu atpazīstamākajā kontekstā. Zīmīgi

arī tas, ka paši konflikta dalībnieki izvairās no vārda mīlestībā: *Tu nu gan esi baigais, - Pēteris, pagriezies pret Daumantu, lēnām teica. – Visu, kas pasaulē skaists, tu centies apmētāt dubļiem. Es lepojos ar Daces draudzību. Un nevienam neļaušu to nozākāt.* (Ērgle 1976: 31)

Būtiskāku sižetveidošanas funkciju pilda pasaka par Pelnrušķīti. Pelnrušķītes tēma sākas ar Baibas sacerējumu – pasaku par mūsdienu Pelnrušķīti.

„Kādā ģimenē dzīvoja meitene. Viņa bija ļoti neglīta, vāja, tieva, ar sarkaniem matiem un raupjām, sastrādātām rokām, tādēļ mājās viņu sauca par Pelnrušķīti. No rītiem meitene cēlās agri jo agri, lai paspētu pagatavot brokastis mātei, ļaunajam patēvam un viņu īstajam dēlēnam – rupjam, izlutinātam zeņķim. Skolā meitenei bieži nāca miegs, jo mājās viņai bija tik daudz darāmā, ka nācās strādāt arī pa naktīm. Reiz skolā nolēma rīkot balli. Visas meitenes darināja jaunus tērpus, iegādājās vieglas deju kurpītes. Bet Pelnrušķītei bija tikai viena salāpīta kleitiņa un vecas, nošķiebušās kurpes. Māte un patēvs ar savu īsto dēlu aizgāja uz viesībām, bet Pelnrušķītei bija jāsež mājās un jāada patēvam kamzolis. Viņa ada un raud, ada un raud. Pēkšņi skatās – viņas priekšā vecenīte. Tā saka: „Ņem šo gredzenu, pagrozi, un visas tavas vēlēšanās piepildīsies.” – „Man ļoti gribētos aiziet uz sarīkojumu solā.” – „Tikai atgriezies pirms pusnakts mājā,” vecenīte, kas patiesībā bija mīļa Laima, piekodināja.

Pelnrušķīte nepagūst ne paldies pateikt, kad vecenītes vairs nav, pazudusi, kā zemē iegrimusi. Meitene pagroza gredzenu un saka: „Es vēlētos sev skaistu tērpu!” Un tavu brīnumu! – viņai mugurā pasakains tips. Meitene pagroza gredzenu vēlreiz – nomīdīto kurpju vietā kājās vieglas baltas kurpītes augstiem papēžiem. Skolā visi brīnās – no kurienes uzradusies šī skaistā meitene? Zēni ar viņu vien grib dejojot. Meitenes nepazīst savu klasesbiedreni un aiz skaudības griež muguras.

Izdejojusies, izlīksmojusies Pelnrušķīte pa sētas durvīm izlavās no skolas un tecinūs vien uz mājām. Pagriež gredzenu – lepnās kleitas vietā atkal vecā, salāpītā, pagriež vēlreiz – kājās nomīdītās kurpes. Pārņāk mājās māte, pārņāk patēvs, Pelnrušķīte cītīgi sēd un ada kamzoli. Un notiek brīnums – patēvs uzslavē pameitu.

No tās dienas meitenes dzīvē viss vērša par labu. Darbi ritēt ritēja viņai no rokas. Meitene strādā un dzied. Ļaudis iet garām, apstājas, paklausās, un viņiem kļūst priecīgs prāts. Māte klusībā lepojas ar savu meitu, pat ļaunais patēvs...” (Ērgle 1976: 13-14) Šis Pelnrušķītes dzīves stāsts attēlots visa romāna garumā. Ne tikai Baiba mēdz salīdzināt savu dzīvi ar pasaku par Pelnrušķīti, bet arī autore izvēlas pazīstamās pasakas modeli, lai runātu ar jauniešiem par viņiem aktuālajām problēmām. Baibas dzīve ir Pelnrušķītes dzīves variācija, kur zīmīgi kļūst visi elementi, sākot ar varones vārdu. Baiba ir literārā atsauce uz citu latviešu literatūras bāreni – Baibu no Raiņa lugas „Pūt vējiņi”, kura, pateicoties Gunāra Pieša mākslas filmai, kļuva par bārenītes laimes meklējumu simbolu. Pasakaino pamāti aizvieto patēvs, bet izlutinātās mātes meitas atbilstoši – Rolandiņš. Baiba – Pelnrušķīte ir čakla un

strādīga. Viņai arī paradās iespēja doties uz balli. Tikai fejas lomu (padomju literatūrā mistiskie elementi neiederētos) pilda Sanita, kura iedod Baibai kleitu. Ballē viņu sagaida princis Tagīls. Bet turpmāk Zenta Ērgle ar savu stāstījumu noliedz pasakas struktūru, kas tuvojoties finālam tiek apstiprināts ar pašas Baibas pārdzīvojumiem. *Dzīve nav pasaka, Baiba smagi nopūtās. Nav labās, mīļās Laimas, kas pārvērstu nabaga Pelnrušķīti skaistā princesē. Nav prinča, kas bārenīti celtu karalienes godā.* (Ērgle 1976: 124) Dzīve atšķiras no pasakas, un te var saskatīt gan autores filozofisko domu, gan padomju ideoloģijas ietekmi.

Galvenās varones nesagaidītas cerības rosina lasītājus rakstīt vēstules Zentai Ērglei, un lūgt romāna turpinājumu, kas arī tiek uzrakstīts, 1983. gadā iznāk darba turpinājums „Bez piecām minūtēm pieauguši” un 1987. gadā – „Nosargāt mīlestību”. Turpinājumi neiegūst tik lielu popularitāti un arī sižeta ziņā atpaliek no pirmā romāna, kas var liecināt, ka pašas Zentas Ērgles sākotnēja iecere bija saistīta ar velmi runāt par dzīvē esošajām problēmām un dzīves garīgo jēgu. Un reminiscenču izmantošana labi iedarbojas šajā koncepcijā.

Bibliogrāfija

Ērgle Z. *Starp mums, meitenēm, runājot...* Rīga: Liesma, 1976.
<http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-6261>, citēts 27. 03. 2013.

MĀTES UN MEITAS LATVIEŠU RAKSTNIEČU PROZĀ: MĪTI PAR MĀTI UN SIEVIETES SUBJEKTIVITĀTE

Zita Kārkla

Latvijas Universitāte, Raiņa bulvāris 19, Rīga, Latvija
zita.karkla@msn.com

Abstract

Mothers and Daughters in Prose by Latvian Women Writers: Myths about Mother and Female Subjectivity

Two tropes of motherhood in Latvian women's prose are analyzed – monstrous mother and missing or absent mother. When inscribing in texts monstrous mother women writers use tropes of motherhood that reinforce patriarchies of gender, but the absence of a mother means that daughter has no figure that could serve her as a model for her own growth into maturity. However, mother's absence in Latvian women writers' prose is never total - while mother is physically absent, her presence is re-created through allusions on the part of the daughter, therefore, the relationship between absent mother and daughter is quite strong. For the most part stories are told from daughter's perspective and their relationship with their mothers are uneasy. The unhappiness that both mother and daughter experience is a result of their inability to understand each other as separate women with unique needs and desires. However, mother-daughter relationship also forms the maternal and feminine space in which the appearance of a female subject is possible. While it has been assumed that separating from mother is necessary to become an individual subject, these assumptions make it difficult both for daughters to recognize mothers as subjects and for mothers to regard themselves as subject. That's why the vertical connection or female genealogy, woman's desire and love for the mother need to be valorized. Following Luce Irigaray's theoretical approach with the key concept of female genealogy as an important site for female subject formation the importance of mother-daughter bond in Latvian women's prose is addressed.

Keywords: feminist literary theory, women writers, mother-daughter relationship, female genealogy, female subjectivity

Kopš 20.gs. 70. gadu beigām psihoanalīze bijusi auglīgs lauks feministu diskusijās par sievietes seksualitāti, vēlmēm un radošumu. Īpašu uzmanību feminisma literatūras teorija pievērsusi attiecībām starp māti un meitu, - vai tās būtu bioloģiskas vai arī garīgas mātes un meitas, - analizējot kopīgo un atšķirīgo mātes un meitas attiecību literārajās reprezentētajās. Domājot par mātes un bērna attiecībām, feminisma literatūras teorija izvirzījusi divas psihoanalīzes ietekmētas koncepcijas: anglo-amerikāņu feministiskajā kritikā dominēja skatījums, kas saistīts ar Nensiju Čodorovu (*Nancy Chodorow*) un viņas darbu „Maternitātes reprodukcija: psihoanalīze un dzimtes socioloģija” (*The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender, 1978*), kura galvenā tēze ir, ka, nonākot atdalīšanās procesā no mātes, zēniem un meitenēm izveidojas atšķirīgi kognatīvie stili, un dzimtes personība veidojas ģimenē, it īpaši attiecību, ko bērns veido ar māti, ietvaros. Savukārt, otrs psihoanalīzes virziens, kurā attīstījās feministiskā kritika, balstījās Lakāna teorijās, izaicinot patriarhālo varu tās simboliskajā līmenī un atbrīvojot vietu sievietēm diskursā. Piemēram, Dorotija Dīnērsteina (*Dorothy Dinnerstein*) darbā „Nāra un Mīnotauris” (*The Mermaid and the Minotaur, 1977*) raksta, ka no sievietes dominances bērna kopšanas stadijā rodas asociācija par sievieti kā par ķermeni, respektīvi, par sievieti kā par dabu, kamēr visa lietu simboliskā kārtība ir vīrišķi kodēta. Tādējādi sieviete no šīs vīrišķi kodētās simboliskās kārtības tiek izslēgta, un tiek pieņemts, ka viņai nepiemīt pašai savs pasaules skatījums jeb diskursa forma (Nagl-Docekale, 2012). Šī psihoanalīzes

virziena domas izvērsumu turpina franču feminisma teorētiķes Helēna Siksū (*Helene Cixous*), Lisa Irigaraja (*Luce Irigaray*) un Jūlija Kristeva (*Julia Kristeva*).

Amerikāņu dzejniece un feministe Adriana Riča (*Adrienne Rich*) runā par jēdzienu 'matrofobija', kas ietver trīs problēmjaudājumus mātes un meitas attiecībās: meitas dusmas pret savu nevērtīgo māti, meitas grūtības nospraust sava ego robežas un mātes sociālo lomu noraidīšanu. „Matrofobija”, raksta Riča, „ir nevis bailes no savas mātes vai mātišķības, bet gan bailes kļūt tādai kā pašas māte,” bez savas vietas simboliskajā kārtībā. Tieši šīs bailes bijušas būtiska tēma sieviešu rakstītajā literatūrā (Rich 1977: 235). Taču, kā raksta feminisma literatūras teorētiķe Elaine Šovaltere (*Elaine Showalter*), naidis pret māti, kas bija feminisma apgaismība 50. un 60. gados, ir tikai metafora sievietes naidam pret sevi pašu, tādēļ sieviešu rakstītā literatūra, mēģinot neapstāties pie mātes ienīšanas, uzsāk mātes meklējumus (Showalter 1985). Arī latviešu rakstnieču tekstos mātes un meitas attiecību reprezentācijas variējas no nolieguma un naida pret māti līdz meitas vēlmei meklēt savu identitāti caur saikni ar māti.

Filosofo Elga Freiberga, domājot par karu viena dzimuma ietvaros kā pazīstamu tēmu gan psihoanalīzē, gan literatūrā, norāda, ka, negatīvā pieredze mātes-meitas attiecībās nav attiecināma tikai uz tradicionāli kultūrā noteikto ikdienas dzīvi, bet gan ietver sevī fundamentālākas problēmas, kas saistītas ar mīta klātbūtni (Freiberga 2003: 78). Monstrozās mātes metaforai Rietumu kultūrā ir sena vēsture, un šīs metaforas galvenās iezīmes palikušas nemainīgas, proti, monstrozā māte nelietīgi izmanto varu, kas viņai dota pār viņas bērniem, viņu raksturo vardarbība pret pašas bērniem gan vārdos, gan rīcībā, kā arī pilnīgs maiguma trūkums.¹³³ Šādā attiecību modelī māte pārstāv patriarhālo autoritāti, iemiesojot sevī varu un vēlmi iegūt kontroli, kamēr meita, pakļaudamās mātei, atbalsta šo modeli, tādejādi tiek reproducēti stereotipi par sievietēm kā tādām, kuras nelietīgi izmanto varu, kas viņām dota pār viņu bērniem, vai kā tādām, kuras kļūst par šādas varas upuriem. Mātes - monstra mīts reducē mātes – meitas attiecības neizbēgamā konfliktā starp sievietēm, jo māte tiek ierakstīta kultūrā kā sieviete, kura vēlas meitas bojāeju savtīgu iemeslu dēļ.

Andras Neiburgas stāstā “Izbāzti putni un putni būros” ierakstīta šāda monstrozā māte, kura jau no mazotnes meitu veido pēc savas līdzības, atbilstošu saviem uzskatiem un vērtībām. Abu konflikts slēpjas mātes nespējā pieņemt meitu kā atsevišķu būtni ar savām vēlmēm un vajadzībām. Abu attiecības tekstā tiek raksturotas kā cīņa, uzsverot, ka cīņa ir negodīga, jo norit mātes teritorijā: “Kaut arī tieši šīs īpašības – sīkstums, apņēmība un spītība – ir padarījušas mātes dzīvi tik aplamu un bezjēdzīgu, es nevaru viņu par tām necienīt. Kā ciena pretinieku. (..) Jo mūsu dzīve (..) ir nepārtraukta cīņa. Pie tam negodīga cīņa – cīņa viņas teritorijā. Un man nav (..) spēka aiziet.” (Neiburga 1987: 145)

¹³³ Piemēram, grieķu mīti, kuros mātēm piešķirta reāla vara, šī vara parasti ierakstīta kā šausminoša un var tikt vērsta pret pašas bērniem, kā, piemēram, mītos par Mēdeju, Prokni u.c.

Reizē tā ir cīņa, no kuras meita nespēj aiziet savas pārlietu ciešās identificēšanās ar māti dēļ. Meita ir objekts mātes rokās, un mātes veltīgos centienus padarīt meitu par savu turpinājumu vēl vairāk pastiprina tas, ka Neiburga abas sievietes tēlo kā pilnīgus pretstatus. Māte ir ļoti tieva, smalki veidotiem sejas vaibstiem, kastaņbrūniem, sirmot sākušiem matiem un zilām acīm, kamēr meitas mati ir pāls pelēcīgi, acis – gaišas, uzacis – bezkrāsainas, seja plata un vaibsti smagnēji. Mātes kustības ir graciozas, gaita cēla, un blakus mātei meita jūtas neglīta un neveikla: “Māti es redzu kā asu, melnu šautru līdzās izplūdušam miglas plankumam.” (Neiburga 1987: 144) Salīdzinājumā, kur meita raksturota kā ‘izplūdis miglas plankums’, var saskatīt arī norādi uz meitas izplūdušajām, caurlaidīgajām ego robežām. Kamēr māte ir kā asa šautra, viņa zina ko grib, meita blakus mātei ir ‘caurstaigājama’ kā migla. Čodorva skaidro, ka mātes pret savām meitām izturas kā pret savu turpinājumu, un, iedrošinot meitas identificēties ar sevi, māte mudina meitas saglabāt ciešu saikni ar māti, tādējādi veicinot tāda ego attīstību, kura robežas paliek caurlaidīgas un līdz ar to arī vairāk atvērtas attiecībām (Chodorow 1999). Neiburgas stāsts runā par ļoti intensīvām mātes – meitas attiecībām, kur attiecības ar meitu mātei kļuvušas par lielu un nozīmīgu daļu no viņas identitātes, tādēļ meitas vēlmi būt neatkarīgai, māte uztver kā apdraudējumu savai identitātei. Simona de Bovuāra (*Simone de Beauvoir*) raksta, ka māte meitā nereti meklē savu dubultnieci, un, kad apstiprinās meitas citādība, māte jūtas nodota. Māte nespēj izturēt domu, ka viņas dubultniece kļūtu par citu (Beavoir 1969).

Kad Regīnas Ezeras darbā “Pie klusiem ūdeņiem” tēlotā Bellas izstāsta mātei par savu nodomu precēties, māte to uztver kā nodevīgu nepateicību un, izmantojot varu, kas viņai ir pār meitu, piespiež meitu atteikties no jebkādiem neatkarības centieniem. Meitas zaudēšana mātei asociējas ar nodevību pret sevi, nepiedodami varmācīgu rīcību un nāvi, kuru Ezeras stāstā māte arī vairākkārt izspēlē, lai noturētu meitu vainas apziņā un pie sevis: “Manī kaut kas, vai zināt, tā kā pārlūza, kā saplīsa. Kā lence vai gumija. Sajūta, ticat vai ne, tiešām tāda, ka viņu esmu nogalinājusi. (..) Cauri asarām sāku sazin ko muldēt kā pa miegam un murgiem. Ka neviens man nav svarīgāks par viņu! Ka nekad viņu nepametīšu, nekad, nekad ...(..) “Man uzkrita cik viņa dzeltena un vāja. Viņa likās tik vāja, ka bail. Visa seja bija viens vienīgs deguns, spīci izsliets pret griestiem kā uztrīts duncis. Aiz žēluma man sažņaudzās sirds. Vai dieniņ, jau atkal biju ar mieru piekāpties un palikt! Kā biju piekāpusies allaž un allaž piekāpšos arī turpmāk.” (Ezera 1984: 97 - 100) Mātes vēlmi paturēt varu Bovuāra pamato faktā, ka varas sajūta, kuru vīrieši piedzīvo attiecībā pret sievietēm, sievietes var piedzīvot tikai attiecībā pret saviem bērniem, īpaši meitām, tādēļ mātes jūtas apjukušas brīdī, kad jāzaudē šīs privilēģijas, kuras Bovuāra nosauc arī par vienīgo sievietei pieejamo autoritāti (Beavoir 1969). Arī Riča raksta, ka sievietes, kurām nav reālas varas, bieži mātes stāvokli izmanto kā šauru, bet dziļu kanālu, lai realizētu savu cilvēcisko vēlmi pēc varas (Rich 1977: 38). Bella Ezeras stāstā par savām attiecībām ar māti

saka: “Vienreiz šķitīs, ka viņa turas pie manis kā pie salmiņa, bet otrreiz – ka esmu tikai vajadzīga lieta. Patēriņa priekšmets. Derīgs kustonis. Kā, piemēra pēc, govs, ko audzē un baro pienam. Un piesien. Izklausās pretrunīgi, tomēr viss kopā – tā ir mana mamma. (..) Kad izdarīju sānlēcieni, ķēde vienmēr atgādināja, kur miets, ap kuru pienākas riņķot. Apli ap mietu es dažreiz nomīņāju līdz izmisumam melnu. Tā, ka tur nebija neviena zaļa stiebrīņa ...” (Ezera 1984: 90). Bellas attiecības ar māti ir neviennozīmīgas un ļoti intensīvas, kurās māte meitu uztver kā daļu no savas identitātes. Tieši kultūrā noteiktā nepieciešamība sievietei mātei noliegt savu subjektivitāti, ‘nomirstot un dzīvojot bērnos’, liek mātēm spēcīgi identificēties ar bērniem, īpaši meitām, dzīvojot sevi caur meitu, meklējot veidus, kā kontrolēt meitu, lai caur viņu piepildītu savas vēlmes un ambīcijas. Literatūrpētniece Marianna Hirša (*Marianne Hirsch*) raksta: “Sieviete, kura ir māte, kā meita bija subjekts. Taču esot mātei viņas subjektivitāte tiek apdraudēta; meitas ceļā uz savu identitāti, māte tiek nostumta malā, viņa tiek aizvietota.” (Hirsch 1989: 170) Tādēļ būtiski atpazīt māti kā subjektu, kur viņas identitāte atrastos ārpus attiecībām ar bērniem.

Lisa Irigarja, savukārt, norāda, ka patriarhālā kārtība darbojas, lai atdalītu sievietes vienu no otras, tādejādi atņemot iespēju viņām veidot sievišķo ģeoloģiju, un tieši šādas ģeoloģijas trūkums Rietumu domāšanā ir zaudējums gan mātei, gan meitai, jo patriarhālā kultūra, apspiedusi savu materniālo sākotni, padarījusi neiespējamu sievietēm reprezentēt vai pat iedomāties savas attiecības ar māti. Ieskiecējot sievišķās identitātes aprises, Irigaraja aicina pievērsties diviem aspektiem: ķermeniskajam kā sieviešu ķermeniskuma ierakstīšanai kultūrā un meitas un mātes attiecību simbolizācijai. Kā uzskata Irigaraja, attiecības starp māti un meitu, tādēļ, ka tās, atšķirībā no mātes un dēla attiecībām, nav reprezentētas populāros mītos un reliģiskos simbolos, ir „pats melnākais kontinents,” tas ir melns, jo nesimbolizēts: “Sievietēm jāieraksta kultūras sinatksē savs vārds, sava vertikāle, tā veidojot sievišķo ģeoloģiju (..) Ja kultūrā nav pārstāvētas sievietes – ne tikai mātes – identitāte, tad viņas nevar tikt reprezentētas kā atšķirīgas un kopā viena ar otru.” Būtiski, ka māte un meita būtu nolasāmas kā divas atšķirīgas sievietes, nevis kā viena, tā, kurai izdevies ieņemt mātes vietu (Lapinska 2012: 144).

Noras Ikstenas romānos “Dzīves svinēšana” un “Jaunavas mācība” sievišķās ģeoloģijas meklējumi ir viena no galvenajām tēmām. Romānā “Dzīves svinēšana” mātes un meitas attiecības bijušas atsvešinātas, jo māte meitu, “bez redzamām sirdssāpēm, vienīgi aizbildinoties ar bērnam nepiemērotiem apstākļiem, atdevusi audzināšanā labiem cilvēkiem uz pilsētu.” (Ikstena 1999:12) Ilgās pēc mātes un atstumtības izjūtā, Helēnas apziņā māte arī prombūtnē vienmēr bijusi klātesoša. Nesaņemot mātes klātbūtni, kas sevī ietvertu arī patvēruma vietu un māju sajūtu, Helēnas sirdī mīlestību pret klāt neesošo māti nomaina vispirms naids, tad vienaldzība. Taču, pazaudējusi jebkādu saikni ar māti, Helēna vairs neatrod arī pati sevi: “Helēna raudzījās savā ziedu pušķī un drudzaini

domāja par baiļu un ilgošanās nabas saiti, kurai būtu vajadzējis viņu saistīt ar Eleonoru. Ja viņa nejutās tā saistīta ar savu māti – vai tad vispār tas bija iespējams? Neviens nekad viņai vairs nedos dzīvību. Bet arī atstumtība nekad vairs nebūs tik sāpīga.” (Ikstena 1999: 36) Ja romāna sākumā uzsvērts, ka Helēna nejutās kā turpinājums, kuru atkal kāds turpinās, jo bez saiknes ar māti Helēna ir atsvešināta arī no pasaules, tad, stāstam turpinoties, Helēna atklāj sev nezināmu pasauli – mātes pasauli, kurā ir vieta arī viņai.

Meita, ieradusies uz mātes bērēm, vispirms saikni ar māti atrod caur abu vizuālo līdzību. Šī līdzība ir sākuma punkts sievišķās ģeoloģijas meklēšanai, caur kuru Helēna iet uz savu identitāti: “Viņas bija līdzīgas, un tas Helēnai bija pārsteigums. Un viņa patiesi jutās kā istabā audzēts stāds kūdras podiņā, kas nupat, nupat pārstādīts zemē. Sakņu trauklais tīklojums plīsa un trūka, un sāpīgi savienojās ar zemi ...” (Ikstena 1999: 18) Irigaraja, uzsverot ‘vārdos nenosaukto’ saikni starp māti un meitu, raksta: “Tu paskaties uz sevi spogulī. Un tava māte jau ir tur priekšā.” (Irigaraja 2001) Bēru laikā vairāki cilvēki, kuri pazinuši Helēnas māti, izstāsta savus stāstus par viņu. Caur dažādajiem stāstiem Helēna ierauga Eleonoru nevis kā māti, bet kā sievieti, kuras identitāte ir ārpus attiecībām ar meitu. Ieraugot māti kā subjektu, Helēna spēj sasiet pārtrūkušo saiti ar māti: “Helēna vēlreiz skaidri jūta, ka saknes viņas kūdras podiņā turpina plīst un savienoties ar zemi. Viņa sevi atradīs, ieaugs un atradīs, jo varbūt viņa atradīs Eleonoru (..)” (Ikstena 1999:47) Helēna raksta savu sievišķo ģeoloģiju caur Eleonoru.

Šo pašu tēmu – sievietes sevis meklējumus caur pārrautās saites ar māti sasiešanu un mātes un meitas attiecību simbolizāciju Ikstena turpina arī romānā “Jaunavas mācība” kur, Asnāte meklē savas dzimtas sievišķo ‘īstenības rindu’: “Asnātei ceļš zem kājām. Viņa grib nonākt tajā vietā, kur Ede dzemdēja Mildu, jo Milda dzemdēja Āriju, jo Ārija dzemdēja Astrīdu, jo Astrīda dzemdēja Asnāti.” (Ikstena 2001:18) Šie meklējumi tieši sasaucas ar Irigarajas aicinājumu simbolizēt mātes un meitas attiecības, lai kultūrā tiktu ierakstītas vairākas sievietes, nevis tikai viena.

Hirša raksta: “Runāt mātes vārdā nozīmē vienlaikus dot balsi viņas diskursam un viņu marginalizēt.” (Hirsch, 1989: 16) Rakstniece Virdžīnija Vulfa (*Virginia Woolf*), rakstot par savu māti, atskārta, ka, mēģinot iemūžināt māti rakstītajā, māte tiek padarīta par sastingušu statuju. Gan savā autobiogrāfiskajā rakstībā, gan prozā Vulfa eksperimentēja ar veidiem - kā ierakstīt mātes klātbūtni tekstā, kurā tradicionāli tai nav bijusi vieta. Vulfa izvēlējās tādas rakstības formas, kā fragmentārus uzmetumus un dienasgrāmatas ierakstus, lai konstruētu atšķirīgu subjektu, kuru franču filosofe Jūlija Kristeva sauc arī par “subjektu procesā”, subjektu, kas nav fiksēts, pabeigts, bet vienmēr procesā, līdz ar to vienmēr apšaubāms. Tādēļ feminisma teorētiķes uzskata, ka, ja mātes pašas spētu runāt par sevi, savu pieredzi - pretstatā savam agrākajam klusumam, - viņas mums pastāstītu jaunu un atšķirīgu stāstu.

Bibliogrāfija

- Chodorow, N. 1999. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- De Beauvoir, S. 1969. *The Second Sex*. London: The New English Library Books.
- Dinnerstein, D. 1977. *Mermaid and the Minotaur: Sexual Arrangements and Human Malaise*. NY: Harper and Row.
- Ezera, R. 1984. *Pie klusiem ūdeņiem*. Rīga: Liesma.
- Freiberga, E. 2003. Sieviete kā reprezentācijas diskurss. No: Cimdiņa, A., sast. *Feministica Lettica 2003*. Rīga: LU, 145. – 162. lpp..
- Hirsh, M. *The Mother/Daughter Plot. Narrative, Psychoanalysis, Feminism*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Ikstena, N. 1999. *Dzīves svinēšana*. Rīga: Atēna.
- Ikstena, N. 2001. *Jaunavas mācība*. Rīga: Atēna.
- Irigaray, L. 1991. The Bodily Encounter With the Mother. In: Whitford, M., ed. *The Irigaray Reader*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers, pp. 34 – 47.
- Lapinska, I. 2012. *Identitāte un citādība*. Rīga: FSI.
- Nagl – Docekale, H. 2012. *Kas ir feministiskā filosofija?* Rīga: FSI.
- Neiburga, A. 1987. *Izbāzti putni un putni būros*. Rīga: Liesma.
- Rich, A. 1977. *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. New York, London: Norton and Company.
- Showalter, E. 1985. Toward Feminist Poetics. In: Showalter, E., ed. *The New Feminist Criticism. Essays on Women, Literature and Theory*. New York: Pantheon Books, pp. 125. - 144.

PONCIJS PILĀTS, ĀDAMS UN CITI: RELIGISKU AKCENTU DAUDZVEIDĪBA PĒRSIEŠA DARBOS

Oksana Komarova

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401

oksana.komarova@du.lv

Abstract

Pontius Pilate, Adam, and Others: a Variety of Religious Codes in the Works by Pērsietis

The paper is devoted to the variations of religious segment represented in the creative works by a marginal Latvian author Pērsietis (*Kārlis Zemītis*; 1862 – 1901). His texts, mostly created in the end of 1890s, are closely connected with different literary traditions: the ancient literature (Aesop), German literature (G. Lessing, F. Schiller, J.W. von Goethe, H. Heine), Russian literature (I. Krylov, A. Kolcov, A. Pushkin, M. Lermontov, A. Chekhov), and other possible impulses. At the same time as one of the most effective creative techniques for Pērsietis the actualisation of separate religious codes and levels of the Bible could be mentioned. Methods consistently applied by the Latvian writer in his works are: 1) the frequent usage of the name of God in a variety of semantic positions demonstrating situations from a human's everyday life, 2) the original description of a church (looking for its alternative, in other words, pantheism) and censure of country priests, 2) the varied actualisation of Old and New testaments' codes:

a) quotations from Gospel according to Luke, Mark and Matthew, b) parallels with the Bible topoi (Eden, Babel, Sodom, etc.), c) associations with the Bible characters (Adam, Eva, Joseph, Noah, etc.), sometimes presented with a sense of humour, d) experiments with the Bible material as an indicator of Pērsietis' creative potential (the cult of beauty in the poem "When from the Peaceful Eden Garden.." ("Kad iz paradīzes dārza jaukā.."; no date mentioned) and the precious description of Pontius Pilate's inner world in the poem "Excommunication" ("Pazudināšana", 1896). All techniques mentioned make it possible to include the creative work of the marginal Latvian writer to the wider cultural and literary context.

Key words: Pērsietis, religious segment, the Bible, actualisation, literary technique, creative potential

Ievads

Pērsietis (īst. v. *Kārlis Zemītis*; 1862 – 1901) ir viens no latviešu literatūrzinātnē līdz šim mazāk apzinātiem rakstniekiem, kura dzejas un prozas tekstu sistēmiska izpēte ļauj iezīmēt plašu un daudzveidīgu literāro sakaru loku: antīkā literatūra, ko pārstāv Ēzops un viņa fabulas, vācu literārais atzars (G. Lesings, F. Šillers, J.V. Gēte, H. Heine un viņu iespējamā ierosme) un, visbeidzot, krievu literārais konteksts (I. Krilovs, A. Koļcovs, A. Puškins, M. Ļermontovs, A. Čehovs). Maizes pelnītāja darbs, kā arī liktenīgā saslimšana neļāva latviešu literātam iecerēto realizēt pilnā mērā, kaut gan viņa teksti ir tieša māksliniecisko dotību liecība. Tostarp diezgan plaši un daudzveidīgi Pērsieša darbos pārstāvēts reliģiskais segments, kam netika veltīts neviens nopietns pētījums.

Rakstā tiek iezīmētas tikai dažas centrālas tendences, kas apliecina Pērsieša erudīciju un radošumu Bībeles teksta izklāstā.

Izmantotās darba metodes: strukturālā, statistiskā un komparatīvā.

Materiāla analīze

Pirmais būtiskais reliģisko akcentu daudzveidības apliecinājums Pērsieša darbos ir autora valoda. Literāta atstāto tekstu leksikas analīze ļauj iezīmēt viņa talanta tapšanas apstākļus, tostarp izglītības līmeni un tā laika sabiedrībā valdošos uzskatus, kā arī novērot, kā izpaužas Pērsieša

mākslinieciskā rokraksta maiņa, ko demonstrē jaunu izteiksmes formu un līdzekļu, tostarp lingvistisku, meklējumi.

Šajā ziņā pirmām kārtām uzmanību saista **Dieva vārda aktualizācijas „algoritms” dažādos posmos** rakstītos darbos, citiem vārdiem, Pērsieša vēstītāja un viņa personāžu leksikas īpatnības:

1. tabula. Dieva vārda aktualizācijas dinamika Pērsieša prozā (šeit un turpmāk izmantots Pērsieša divsējumu „Kopotu rakstu” izdevums (Pērsietis 1930; Pērsietis 1937)

	jaunības posma darbi			„Noslēpumaina vienādība” (1906)	„Pēc gadu desmitiem” (1896)	„Dānija” (1907)	„Uz mūžu nodrošināts” (1897)	„Zem nedarba sloga” (1897)	„Acis krītoši burti” (1898)	„Maiznīcas meitene” (1898)	„Pats īpašnieks” (1899)	„Pie tēva” (1899)	„Tu tikai otram!” (1899)	„Vai nu katram iztapsi!” (1899)	„Akrobāts” (1900)	„Gala aprēķins” (1900)	„Iedzīvojies”	„Kalmju kalniņš”	„Koļa un biedri”	„Neieklausījās...”	„Pateicība”	„Šo mazo skujīņu...” (1901)	„Ūdens malca dēļ”
	„Iebarotā”	„Kapteinis Jaunpāļens”	„Sila Jānis”																				
teksta apjoms drukātās lapās	16	5,5	26,8	30,5	30	1,4	4,4	40,4	10,2	17,5	4	26,9	5	26,5	6,4	34,8	24,2	9,3	67,2	4,8	2,3	2	3,8
konstatēto vienību skaits	9	2	13	4	4	1	1	12	5	-	1	14	-	4	1	-	2	1	4	1	-	-	-

Pirmā tabula atklāj, ka samērā intensīvu Dieva vārda minēšanu nosaka ne tik daudz latviešu rakstnieka prozas tekstu apjoms, bet gan atsevišķu daiļdarbu tematika un satura nianse (piemēram, stāstos „Zem nedarba sloga” un „Pie tēva”, kur apspēlēta nozieguma un soda tēma). Otrs būtisks secinājums – Pērsietis savas īsās daiļrades noslēguma posmā Dievu aktualizē krietni retāk, kaut gan tieši tad konstatējami apjoma ziņā plašāki darbi: „Gala aprēķins”, „Koļa un biedri”, kas pretendē uz episkumu. Analogiska aina paveras, veicot citos žanros rakstītā analīzi.

2. tabula. Dieva vārda aktualizācijas dinamika cita žanra Pērsieša darbos

	Fabulu krājums „Paziņas”	Citas fabulas	Lirika	Humors un satīra	Pārdomas	Luga „Izjauktas starptautiskās precības”	Apcerējumi
publicēto tekstu skaits / apjoms drukātās lapās	40 / 51,2	32 / 32	117 / 76	33 / 20,4	58 / 47	20,2	20,4
konstatēto vienību skaits	3	7	20 (oriģināldarbi) 10 (atdzejojumi)	-	19 (oriģināldarbi) 2 atdzejojumi	22	6

Diezgan bieži Dieva vārds aktualizēts Pērsieša lirikā, saistītā valodā tvertajās pārdomās, kā arī lugā „Izjauktas starptautiskās precības”. Savukārt satīriski tonētā daiļrades daļā šī tendence izpaužas minimāli.

Analizēto gadījumu vairumā konstatējami ikdienas komunikācijā bieži lietoti vietniekvārdi, izsaukmes vārdu kombinācijas, pieklājības frāzes, kā arī analogiski vārdu virknējumi, kas demonstrē stāsta personāža / dzejoļa liriskā „es” emocionāli sakāpināto stāvokli, nereti pat apmulsumu vai paniku, apliecina viņa paļaušanos uz Visuvarenā gribu:

3. tabula. Konstatēto valodas vienību iedalījums pēc satura niansēm

emocionālais stāvoklis	
pieļāvums / apmulsums / pilnīga neizpratne	Dievs zina (1), Diezin (5) , Diezin, diezin (2), tik Dievs zina (1), Dievs zina (1)
pārsteigums / izbailes	Dieviņ, tētiņ! (1), Ak Kungs! (1), ak, Dievs (2), Ak Dievs (4) , Vai Dieviņ! (1), Ak, Dieviņ (2), Dievs pasarg' (1), ā-ū Dieviņ (1), Ai Dieviņi, ai Dieviņi (2), Ak Dievs, ak Dievs, diezin (1)
etikete	
pateicība	paldies Dievs (1), paldies Dievam! (11) , paldies Dieviņam (1), Ka vai Dievam jāpateicas (1), Es ar pateicību dodu, / Par to Radītājam godu (1), Dievam gods un slava! (1)
novēlējums	Lai Dievs, mīlais tēvs.. (1), Lai Dievs tev palīdz (1), lai Dievs esot žēlīgs (1), Dievs palīdz (1), Lai Dievs tev' sargā (6) , Dievs lai dodī (1), Lai Visuaugstais viņam ļautu (1)
atvadišanās	Ar Dieviņu, ar Dieviņu (1), Ar Dievu, ar Dievu, ar Dievu (2), Ar Dievu, nu (5) , Ar Dievu jūs (2), Nu ar Dievu (3), Ar Dievu (3), Ar Dieviņu (1), Ar Dieva palīgu citā reizē.. (1)
Dieva vārda variācijas	Dieviņš (3) , mīlais Dievs (1), Debes' tētis (1), Debes' tēvs (1), Visuvarenais (2), Visuvareno Varenais (1), Debesu Tēvs (1)
citi gadījumi (nosaukumi, citējumi, teicieni u.tml.)	Dieva laime (3) , Dieva priekšā (1), „Ar Dievu, dzimtene!” (1), „Nu ar Dievu, Vidzemīte! (1), kā Dieva piemeklēti ('slimi') (1), Tas Kungs ir mans gans.. (1), kam ar Dievu kontrakts (1), Bet kam Dievs devis amatu – dod arī padomu (1)

* piemēru izkārtojumā ievērota oriģinālizdevumā piedāvātā secība, ar treknrakstu izceļot kvantitatīvi biežāk sastopamas vienības

Līdzīgā veidā iezīmēts Dieva pamatfunkciju spektrs, kā arī uzskatītas ar viņu saistītās darbības:

4. tabula. Konstatēto valodas vienību apzīmētās darbības

personāžu veiktais	Dievu nolūgt /-u (2) , Dievu pielūgt (1), Dievu lūdzu (1), pateikties Dievam (1), lūgšu Dievu (1), atstāja Dieva un svešu ļaužu ziņā (1), zaimo Dievu (1)
Dieva funkcijas:	
pasauls radītājs	tai Dieva pasaulē (1), Dieva platmale ('pasaule') (1), plašā Dieva pasaulē (1)
jaunās dzīvības devējs	Dievs ar bērniem viņa laulību neesot pušķojis (1), Dievs viņus bij vairāk bērniem svētījis (1), Jums Dievs tā svētījis, Dievs nesen apveltījis ar meitiņu (1), Dievs vēl var dot (1), laimīgs un pateicīgs Dievam par dzīvības piešķiršanu (1), Mums ļāvis Dievs, lai mājojam (1)
gudrības iemiesojums	Zivīm saprašana / Piešķirta no Radītāja (1), Dieviņš deva padomiņu (1)
strādīgo un krietno ļaužu palīgs, uz kuru visbiežāk paļaujas	Pie Dieva nav grūta lieta (1), (taisni) kā no Dieva sūtīts (2) , kā katram Dievs piepalīdzēja (1), lai Dieviņš gādā (1), Ar Dievu un visu Dieva svētību (1), viss vēl Dieva rokā /-ās (3) , ar Dieva žēlastību (1), kā Dievs palīdz (1), ar Dievu uz pusēm (1), Dievs žēlīgs (1), no Dieva puses (1), lietot Dieva dotos spēkus godam (1), Arī Dieviņš palīdzot (1), Guļ, ļāvis Dieva rokās (1), Dieva svētība (1), Dievs svēta (1)
patiesības sludinātājs	dzīvu Dieva taisnību (1), ja Dievs liek dzīvot (1), no paša Dieva padoms un prāts (1)
kārtības noteicējs	pēc augstā Dieva prāta (1), Tur Dieviņš to gatavu lietu (1), Dievam viss gan (1), Laikam pats Dievs visu tā nolīcis (1)

materiālo nesējs	labumu	patī Dieva dāvana (1), Un lietot Dieva dotos rīkus godam (1), Tikpat [...] Dieviņš devis tos pašus līnīšus, tupenīšus (1)
miera aizgājējiem	piešķirējs	dusot Dieva mierā (1)
soģis		Tīrs Dieva sods (1), Kādas sekas Dievs tam šķir (1)

Otra būtiska tendence, kas attiecas uz analizēto daiļdarbu saturu, ir Pērsieša **īpatnējais baznīcas kategorijas pozicionējums un mācītāju darbības kritika**.

Zīmīgi, ka latviešu autora stāstos baznīca nekad neparādās kā tieša darbības vieta, kaut gan tā laika reālistiskajai „lauku” prozai kopumā tas bija raksturīgi: kā piemērs minami brāļu Kaudzīšu „Mērnieku laiki” (1879), Kārļa Ezerieša „Tad zemnieks cēlās” (1912) u.c. darbi. Pērsietim baznīca ir organisks lauku pasaules topogrāfijas komponents, kura tuvums vienlaikus ar citiem sociāli svarīgiem toposiem nosaka kādas mājas vērtību: „Launagi ir viena no kārkleniešu labākajām mājām. Vieta glīta, lielceļa malā, pļavas viena daļa sniedzas līdz pašai G. upei. Pilsēta nav tālu, tik savas 15 verstis, līdz krogam, dzirnavām un bodei tik 2 verstis, līdz baznīcai 4. Vārdu sakot, viss varen parocūs.” (Pērsietis 1930: 186) Dieva nams samērā bieži tiek minēts personāžu dialogos, rezultātā daži no viņiem uz turieni dodas vai arī taisās braukt, vienreiz pat dzirdamas baznīcas zvana „lēnās” un „garlaicīgās” skaņas (Pērsietis 1930: 276), tomēr brauciena gala punkts lasītāja klātbūtnē tā arī netiek sasniegts. Visintensīvāk notikumi norisinās tieši lauku mājās vai arī krogos, no kuriem īpaši izceļams baznīcas krogs. Ar tā palīdzību literāts demonstrē plašu sociālo un nacionālo tipu paleti (iemīļots Pērsieša reālista paņēmiens), no kuriem daži „[...] arī šo to filozofisku piezīmē bībelei” (Pērsietis 1937: 321).

Izteikti negatīva nokrāsa Pērsieša darbos piešķirta mācītājiem. Viņu pienākumus izpilda citi (skolotājs darbā „Pie tēva”), baznīckungi atsakās palīdzēt zemniekiem, jo tie nenāk ar dārgiem kukuļiem (lugā „Izjauktas starptautiskās precības”), apmiglo cietēju prātus ar nostāstiem par mierīgu viņsaules dzīvi (fabulā „Niprais Pēterītis”), dižojas ar savu vācisko izcelsmi (stāstā „Pēc gadu desmitiem”). Rezultātā skan minētās ļaužu grupas nosodījums, sociālais protests, kas sniegts maksimāli komiskā un dažreiz pat groteskā veidā. Daži piemēri:

„[...] Mācītājs. Ej nu, bērns, labāk mājās, ja es visus tādus niekus [lopu nāvi – O.K.] gribētu pieminēt aizlūgšanās, ko katrs uzdod, tad pietiktu 5–6 stundas priekš tam vien svētdienām. Ja tev kas guļ itin uz sirds, tad lūdz pats garā un patiesībā; jo Dievs klausā pat nabaga zemnieciņu, kā cienīgu, žēlīgu mācītāju.

Draudzes loc. Priekš kam (pie sevis) tad mums mācītāju tad vajaga.

Mācītājs. (Skatās pulkstenī.) Ar Dievu, bērns, man nav itin laika, nu ar Dievu.

Draudzes loc. (Noskūpst roku.) Ar Dievu, nu es redzu, ka cilvēkam nebaltās dienās nekur nav patversmes. Tā, lūk, iet šai posta pasaulē. (Iziet.)” (Pērsietis 1937: 257)

„[...] Līdz kaklam dzīvi apnicis,

Viņš draudzes ganu saticis,

Sūdz savas bēdas tam...

Tas atbild: „[..]

Kas acīm, ausīm svešs ir te,

Tas gaida viņa saulītē.

Ciet, dēliņ, pacieti!”

[..] Vai tur nu tīri tādu trūks,

Kas Pēterīša sviedrus sūks?

Gan bieži vien būs sadzirdams:

„Ej, Pēter, uzvelc mēnesi!

„Skrej, Pēter, parūc pērkonī!” [..]” (Pērsietis 1937: 81 – 82)

Mācītāju politikas kritiskā pieņemšana, kā arī šo cilvēku izprovocētais baznīcas profanācijas process stimulē alternatīvas telpas meklējumus, kuru kulminācija vērojama vienā no mazākzināmiem Pērsieša stāstiem „Pats īpašnieks”. Darbā sniegtais Latvijas lauku ainavas apraksts uzskatāms par Pērsieša dabas tēlojumu veiksmīgāko prezentāciju: „Šur un tur paceļas stāvas klinšu kraujas, kā drūmi, meijām pušķoti mežu garu altāri... Tiem līdzās vai pakājēs izverd avoti, kas plunkšķēdami un čalodami pārvēršas strautos un steidzas uz upi, izdodami tādas vienmuļas skaņas, kas izklausās tīri kā šo drūmo altāru priesteru mūžu dienu atkārtotas lūgšanas. Vienai tādai klintij pārliecies ozols, tiešām, no tālienes līdzinās ar saviem zariem rokas izpletušam priesterim, kas turpina un turpina mūžam kādu aizlūgšanu vai svētīšanu.” (Pērsietis 1930: 305)

Tomēr viskonsekventāk rakstnieka interesi par reliģijas jautājumiem apliecina trešā analizējamā tendence, proti, **apelēšana pie konkrētiem Jaunās un Vecās Derības kodiem**, īstenojot dažādas literārās tehnikas.

1. Tieši vai netieši Bībeles fragmentu citējumi.

Minētais paņēmiens galvenokārt realizēts Pērsieša prozā, kur konstatējama atsaukšanās uz Mateja, Marka un Lūkas evaņģēliju tekstiem. Uz doto brīdi izdevās atšifrēt četras šādas vienības, pieļaujot, ka īstenībā to ir daudz vairāk:

Bībelē	Pērsietim
„Bet ko tu redzi skabargu sava brāļa acī, bet baļķi savā acī neieraugi?” (Mt 7:3)	„[..] otra acīs mēs redzam skabargu, bet paši savā – ne baļķi [..]” (Pērsietis 1930: 196 – 197)
„,,Kurš no jūsu vidus, kam ir simts avis un kas vienu no tām ir pazaudējis, neatstāj visas deviņdesmit deviņas tuksnesī, lai ietu pakaļ pazudušajai, līdz kamēr tas to atradis? Un, to atradis, tas prieka pilns to ceļ uz saviem pleciem un, mājās nācis, sasauc savus draugus un kaimiņus un tiem saka: priecājaties ar mani, jo es savu pazudušo avi esmu atradis.” (Lk 15:4 – 6)	„Tā tad mēs maldījušies kā pazudušas avis [..]” (Pērsietis 1930: 289)
„Un, kas savu krustu neuzņemas un Man neseko, tas Manis nav vērts” (Mt 10:38)	„Šī Ieviņa nu bija priekš Kraukļa Māras dzīvs, divkājains krusts.” (Pērsietis 1930: 294)

„Esiet nomodā un lūdziet Dievu, ka neiekrītat kārdināšanā. Gars gan ir labprātīgs, bet miesa ir vāja.” (Mr 14:38)	„Gars ir labprātīgs, bet miesas vājas.” (Pērsietis 1937: 356)
---	---

2. Bībeles toposu minējumi, analogija ar reālām vietām.

Šī tendence pārstāvēta visā Pērsieša daiļradē. Galvenokārt izmantotas tiešas asociācijas ar plaši atpazīstamām Bībeles telpām – Ēdeni (citos variantos: paradīze, Ēdenes dārzs), elli, Bābeli un Sodomu –, kas piešķir papildus kolorītu un emocionalitāti rakstnieka tēlojumiem:

„No kāpelēšanas pa krastiem viņi visi [ziņkārīgi ceļotāji – O.K.] stipri nosvīduši. Sviedrus slaucīdami ar sevišķu godbijību viņi lūkojas šai Ēdenes dārzā, cik nu to atļauj divkāršie žogi un vārtu spraugas.” (Pērsietis 1930: 306);

„[...] Bez tevis, bez tevis pat debesīs

Es garu laiku justu;

Bez tevis, bez tevis pat Ēdenā

Man pacietība drīz zustu.” (Pērsietis 1937: 168);

„[...] Parīzes vokzālā pienācis vilciens ar pasažieriem, to starpā ar daudziem no Monako un Nīcas, vietām, kas vienā reizē šo laiku modernās – paradīze un elle.” (Pērsietis 1930: 349);

„Tādas valodu jukas, kā pie Bābeles, dzirdēju zēnu baros.” (Pērsietis 1930: 360);

„Vēss rudens rīts un gaisma plešas

It kautri, kā ar nodomu,

Lai neiztraucētu par pēkšņi

Reiz apklusušo Zodomu. [...]” (Pērsietis 1937: 204) utt.

3. Personāžu tuvināšana Vecās Derības personāžiem, nereti komiskā veidā. Jāsaka, ka šis paņēmiens Pērsieša darbos ir pārstāvēts visplašāk, tādējādi apliecināta literāta erudīcija, atklāta viņa personāžu būtība:

personāža vārds	teksta fragments
Ādams un Ieva	„[...] Ne tik Ievas kārdinošas / Bijušas jūs [sievietes – O.K.] Ādamiem [vīriešiem – O.K.] [...]” (Pērsietis 1937: 213)
Jēkabs	„[...] Lai Dievs svētī viņu ceļus, kā citreiz Jēkaba lopus! [...]” (Pērsietis 1937: 343)
Jāzeps	„[...] Piemēram, ja viņai [pamuļķīgai klasesbiedrenei – O.K.] vaicāja, kāpēc Jāzeps brāļi gāja uz Ēģipti, un viņai cita meitene pačukstēja: „Saki, pēc zilumu zālēm,” tad viņa arī tā teica.” (Pērsietis 1930: 133)
Noass	„„Mī-li-” viņš gari vilka, „vecais plāksteris no Noasa laikiem... mīli!...” Viņš iesmējās.” (Pērsietis 1930: 130)
Ismaēls	„[...] Pie tam viņi [„īstie biedri” – O.K.] rādīja īstus Ismaēļa smējēja un nicinātāja vaibstus, kas man dūrās sirdī kā vecas izkaptis.” (Pērsietis 1930: 127)
Mozus	„[...] Bet lielkungs bij bargs un nežēlīgs cilvēks, kuram pa prātam izkalpot – bij neiespējams. Tad arī reizēm sulaiņam kļuva vēlēts pret saviem tautas brāļiem bargi apieties, ko tas tāpat nevarēja ciest, kā citkārt Mozus pie Faraona būdams.” (Pērsietis 1937: 335)
Simsons un Delīla	„[...] Jo es jau Simsans neesmu, / Tad domāju, Tu, mīlētā, / Kas izskaties kā eņģelis, / Tak nebūsi vis Delīla” (Pērsietis 1937: 165)

Jāpiebilst, ka vēl viena zīmīga tendence, ko realizē tieši Pērsietis humorists, ir grēka un grēcinieku tēmas komiskais risinājums fabulās: patiesās „elles mokas” un „svētās dusmas” izjūt palaidnīgais vērsis, kam saimnieks nozāgē ragus (Pērsietis 1937: 13 – 14), medū traukā „grēko” muša un „pestoties” „dziļāki stieg muklājā” (Pērsietis 1937: 40), „[...] velna karstās telpās, / Kur cilvēks lāga nevar atvilkt elpas, / Kur ūdens piles nav, ko mēli apslaucīt” nonāk nabadzīgo ļaužu krāpnieki (Pērsietis 1937: 61) u.tml.

4. Eksperimenti ar Bībeles tekstu, kas iezīmē Pērsieša literārās izaugsmes perspektīvas.

Šajā ziņā īpašu interesi izraisa divi saistītā valodā radīti autora darbi, kas uzskatāmi atklāj Pērsieša nerealizēto potenciālu.

Radošumu Vecās Derības sižeta interpretācijā, estētizācijas paņēmienu veiksmīgu realizāciju demonstrē deviņu rindu garš dzejolis „Kad iz paradīzes dārza jaukā” (pēc pirmās rindas; bez datējuma):

„Kad iz paradīzes dārza jaukā
Nepielūdzams izraidīja laukā
Citreiz stingrais Ķerubs Ādamu,
Vārtus aizslēgdams priekš tā uz mūžību
Tad aiz vārtiem Ādams asaras lēja,
Ilgi saldus sapņus klusu apcerēja.
Un kad rīta vējš no dārza pūta,
Viņam izlikās, ka rozes līdzcietīgi sūta

Jauko smaržu tam, kā ceļa skūpstienus.” (Pērsietis 1937: 139)

Ādama tēls Pērsieša dzejā parādās samērā bieži, taču minēto dzejoli uz pārējo fona izceļ tā poētika, kā arī pretendēšana uz izvērstāku apjomu, kas nav raksturīgs komiskai vai arī gluži otrādi – analītiskai literāta dzejai. Vēl jo vairāk minētā tendence izpaužas eksperimentāla rakstura dzejojumā „Pazudināšana” (1896), kas veidots trīs tematiski un arī ritmiski atšķirīgās daļās: pirmajā – anonīmi atveidots Poncija Pilāta tiesas skats, otrajā – aprakstīta Jēzus Kristus moksliņā nāve uz krusta, trešajā – izdarīts secinājums par vēsturisko kolīziju pārejošo dabu.

Poncija Pilāta tēls pasaules literatūrā pārstāvēts samērā plaši. 19. gadsimta otrajā pusē šai tematikai pievēršas Jozefs Ernests Renāns (*Joseph Ernest Renan*; 1823 – 1892) darbā „Jēzus dzīve” („Vie de Jésus”, 1860), Frederiks Viljāms Farrars (*Frederic William Farrar*; 1831 – 1903) darbā „Kristus dzīve” („The Life of Christ”, 1874), Henrī Dedons (*Henri Didon*; 1840 – 1900) darbā „Jēzus Kristus” („Jésus-Christ”, 1891) un citi autori. Arī 20. gadsimtā šī tendence aktīvi turpināta Mihaila Bulgakova (*Михаил Булгаков*; 1891 – 1940) darbā „Meistars un Margarita” (1929 – 1940), Roberta Greivza (*Robert Graves*; 1895 – 1985) darbā „Ķēniņš Jēzus” („King Jesus”, 1946), Čingiza Aitmatova

(Чингуз Айтмаматов; 1928 – 2008) darbā „Pieresvieta” («Плаха», 1986), Normana Kingslija Meilera (Norman Kingsley Mailer; 1923 – 2007) darbā „Dieva dēla evaņģēlijs” („The Gospel According to the Son”, 1997) un tamlīdzīgos tekstos. Šos literārus nošķir traktējuma brīvība, kā arī vēsturiskā Poncija Pilāta personības „mīkstināšanas” pakāpe. Šajā ziņā Pērsietis, kas ar aktualizēto tradīciju saistāms galvenokārt tipoloģiski, ieņem zināmu vidusceļu. Saglabājot centrālo notikumu secību (pūlis atved Jēzus Kristus un liek Pilātam viņu sodīt, soģis apšaubā tiesātā vainu, trīs reizes precizē tautas lēmumu, piedāvā alternatīvu un galu galā samierinās, demonstratīvi nomazgājot rokas, rezultātā Dieva dēlu sit krustā un dzirdina ar etiķi un žulti), Pērsietis izlaiž daudzas, viņaprāt, mazsvarīgas nianšes (Pilāta asinskāre, Hēroda tēls, Pilāta sievas loma u.c.) un konsekventi ievēro atveidoto cilvėku anonimitāti. Tādējādi panākts maksimāls vēstījuma vispārinājums un pilnīgāk tvertas centrālā tēla – tiesneša Poncija Pilāta – rakstura iezīmes to pašattīstībā, kontrastējot ar Jēzus Kristus atveidojuma lakonismu:

	Jēzus Kristus	Poncijs Pilāts
tēla vispārīgais pieteikums:		
āriene, statuss, rakstura īpašības	<p>„[...] kāds stingri apsargāts [...]” (Pērsietis 1937: 104)</p> <p>„Šis, kas tur stāv [...]” (Pērsietis 1937: 105)</p> <p>„laikam svarīgs noziedznieks” (Pērsietis 1937: 104)</p> <p>„[...] kas apsūdzēts par vārdiem skarbiem” (Pērsietis 1937: 105)</p> <p>„nicinātais” (Pērsietis 1937: 108)</p> <p>„Tā ģīmis cietis varmācības, / Bet viņā tik daudz cilvēcības / Un labsirdības atspīdas, / Ka par tā vainu jāšaubās.” (Pērsietis 1937: 104)</p> <p>„Tā augums stalts, tam paša vīra gadi, / Tā plato pieri rotā zelta mati; / Tā acīs spulgo prāts un gars, / Kā dzīvas mīlestības stars.” (Pērsietis 1937: 104)</p>	<p>„[...] vīrs, kam rokā vara dota [...]” (Pērsietis 1937: 104)</p> <p>„valdinieks” (Pērsietis 1937: 104)</p> <p>„valdonis” (Pērsietis 1937: 107)</p> <p>„soģis” (Pērsietis 1937: 104(2), 105, 106(2), 107 (3))</p> <p>„sodītājs” (Pērsietis 1937: 104)</p>
rūpīgā noskaņas maiņas fiksācija:		
skatiens, acis, sejas izteiksme		<p>„[...] ilgi mierīgs acīm mēra” (Pērsietis 1937: 104)</p> <p>„Tad urbjas pūlī viņa asais skats” (Pērsietis 1937: 104)</p> <p>„It domīgs raugās ļaužu barā” (Pērsietis 1937: 105)</p> <p>„[...] sejā manāmas ir smīņas” (Pērsietis 1937: 107)</p> <p>„Uz reizi sārtums manāms soģa vaigā” (Pērsietis 1937: 107)</p> <p>„[...] viņa acīs iezib blāzma baiga...” (Pērsietis 1937: 107)</p> <p>„Tad iesmīnas viņš it salti, / Ka parādās zobi balti [...]” (Pērsietis 1937: 107)</p>
runas maniere		<p>„[...] viņš runā klusu sevī pats” (Pērsietis 1937: 104)</p> <p>„[...] plecus raustot, jautā” (Pērsietis 1937: 104)</p> <p>„Un tad sāk runāt rāmā garā” (Pērsietis 1937: 105)</p> <p>„Tad balsī griezošā viņš uzsauc: „Klusu!”” (Pērsietis 1937: 107)</p> <p>„Un skarbi nu iesaucas valdonis [...]” (Pērsietis 1937: 107)</p>

ķermeņa kustības, poza	„It rāms un pacietīgs stāv sodāmais” (Pērsietis 1937: 104)	„sēd” (Pērsietis 1937: 104) „Uz rokas galvu atspiež sodītājs” (Pērsietis 1937: 104) „Vēl klusu atspiedies uz rokas” (Pērsietis 1937: 105) „pieceļas un ātri staigā” (Pērsietis 1937: 107) „Un viņš tās [rokas – O.K.] mazgāt likās...” (Pērsietis 1937: 108)
-------------------------------	--	--

Zīmīgi, ka Bībeles sižetam Pērsietis piešķir izteikti sociālu ievirzi. Trešais personāžs, kas darbojas dzejojumā, ir tauta, precīzāk, stihisks ļaužu pūlis, kas vēstījumā identificēts kā „bars” (Pērsietis 1937: 103, 105) un izraisītā trokšņa dēļ pielīdzināts vējam (Pērsietis 1937: 105), vilkiem (Pērsietis 1937: 106) un odžu dzimumam (Pērsietis 1937: 106). Būtībā šīs ļaužu masas tiek kontrolētas no ārpusē: „pareizos” vārdus tautas ausīs „iečukst tautas pīlāri” (Pērsietis 1937: 106), tie, „Kam resni stāvi, grezni mēteļi / Un ģīmji apaļi kā mēneši...” (Pērsietis 1937: 104) Tādējādi caur vēsturisko retrospekciju rakstnieks atklāj arī savas tautas likteni, aizdomājoties par tās nākotni. Kā jau tika minēts, „Pazudināšanu” noslēdz Pērsieša pārdomas par cilvēces vēstures gaitām globālā mērogā: radikālo līdzekļu izmantojums, vadoņu maiņa, daudzi asiņaini upuri, mūžīgais „dzimušo, bijušo, zudušo” (Pērsietis 1937: 109) riņķošanas cikls, ko neatvairāmi noslēdz nāves izkopts vēziens.

Secinājumi

Reliģisko kodu klātbūtne konstatējama vairākos Pērsieša tekstu līmeņos. Pirmām kārtām reliģiskais segments identificējams, veicot darbu leksiski semantisko analīzi. Pateicoties tai atklājama intensīva Dieva vārda aktualizācija un konsekvents reliģiski marķētu valodas vienību lietojums. Tikpat būtisks rādītājs ir autora idejiskā nostāja baznīcu un baznīckungu jautājuma risināšanā (sociālā kritika, nosliece uz zināmu panteismu). Taču visspilgtāk reliģiskie akcenti izpaužas analizēto tekstu mākslinieciskajā līmenī. Marginālu latviešu literātu Eiropas un pasaules literatūras (kultūras) kontekstā galvenokārt ievada viņa samērā drosmīgā apelēšana pie Jaunās un Vecās Derības kodiem. Šajā ziņā izceļamas Bībeles toposu adaptētās variācijas, brīvā asociēšana ar svēto tekstu personāžiem, tematiskie eksperimenti dzejā un prozā. Nākamais Pērsieša daiļrades izpētes posms būtu saistāms ar cittautu literāro „ikonu” iespaيدا konstatāciju, kā arī tipoloģijas gadījumu atklāsmi.

Bibliogrāfija

- Bībele*. 2004. 1965. gada izdevuma revidētais teksts ar pielikumiem. Latvijas Bībeles biedrība.
Pērsietis. 1930. *Kopoti raksti*. Divos sējumos. I. A. Gobas bibliogrāfiskais ievads un redakcija. Rīga: A. Gulbis.
Pērsietis. 1937. *Kopoti raksti*. Divos sējumos. II. A. Gobas bibliogrāfiskais ievads un redakcija. Rīga: A. Gulbis.

ЛИТОВЦЫ В ПРОЗЕ ГРИГОРИЯ КАНОВИЧА

Ināra Kudrjavska

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401

kudvin@inbox.lv

Abstract

Lithuanians in Grigoriy Kanovich's Writing

G. Kanovich is the author of the novels which spatial model is Vilnius, Lithuania. In this connection the national component in the subject matter of Kanovich's works takes on special significance. The Lithuanians appear momentarily, therefore there is no holistic Lithuanian world in his novels. Interestingly that the Lithuanians are described from inside the borough, as if they are perceived by the shtetl dwellers. They are portrayed as the nation endowed with definite characteristics and having polisemantic relationships with the Litvaks, the ethnic group of the Jews, shaped in Grand Duchy of Lithuania. These relationships worsen in the token historic events: the establishment of the Soviet rule in Lithuania, World War II, acquisition of independence in Lithuania. In his prose Kanovich depicts diverse characters of the Lithuanians and presents the models of their interrelation with the Jews.

Key words: Jews, Lithuanians, steading, Soviet rule, historic event.

Еврейско-литовский текст – уникальное явление в литературе, которое опирается на оригинальный историко-культурный материал. Канович в своем творчестве создает своеобразную модель еврейского штетла, «еще один пример литературного моделирования истории еврейского народа» (Васильева 2009: 185). Действие в романах Кановича разворачиваются в пространстве этнографической Литвы. Еврейское местечко возникает как совокупность людей, несущих «обширную художественную информацию об определенном этносе и его судьбе» (Соколянский 2006: 220). Мир еврейского местечка, речь о котором идет в романах Кановича, сформировался еще во времена Великого княжества Литовского, претерпел изменения под влиянием культуры и религии местных жителей, прежде всего, литовцев.

Цель данного исследования – определить специфику образа литовца в прозе Григория Кановича, выявить особенности взаимоотношений литовцев и евреев. Объектом исследования стала трилогия Григория Кановича о вымышленном еврейском местечке Мишкине (романы «Козленок за два гроша», «Не отврати лица от смерти», «Очарованье сатаны») и романы, являющиеся своеобразной экспозицией к трилогии, объединенные с ней одним знаковым пространством еврейского местечка («Свечи на ветру», «Слезы и молитвы дураков»). Метод исследования – структурно-семиотический анализ текста как художественной системы.

Если евреи в творчестве Кановича, как правило, являются жителями достаточно изолированного пространства местечка, то литовцы появляются секундарно, целостного мира литовцев не возникает, не описаны их дома, не представлен календарный цикл, однако их роль в художественном мире писателя велика. Интересно и то, что литовцы даются в восприятии жителей штетла.

Отличительной особенностью литовцев, осознаваемой и евреями, в романах Кановича является занятие сельским хозяйством, прикрепленность к земле, которая заставляет их забыть обо всем, в колонне евреев, идущих в гетто («Свечи на ветру»), видеть не жертв, а тех, кто

поможет сено спасти: «Эвон сколько рук... Я в долгу не останусь... Сена жалко. А косы у меня найдутся...» (Канович 1986: 368). Отцовское подворье, даже разрушенное, остается для Морты («Слезы и молитвы дураков») святым местом. Эту привязанность остро чувствует сын корчмаря Семен: «У вас есть цепь, которой вы привязаны к этому небу, к этому полю, к этой конуре. А у нас ее нет. Понимаешь, нет!..» (Канович 1987: 82-83). Элишеве («Не отврати лица от смерти») иногда кажется, что литовцы «бессмертны, как бессмертна их земля, как бессмертна рожь на этой земле» (Канович 1992: 171).

Наиболее полно представлен в прозе Кановича («Не отврати лица от смерти», «Очарование сатаны») образ крестьянина Ломсаргиса, хозяина хутора. Ломсаргис, у которого еврейка Элишева учится вести хозяйство, уверен, что «двадцать два года его защищала не собака, а эта земля, эти тринадцать возделанных им гектаров. И не было, как ему казалось, крепче брони на свете» (Канович 1992: 246).

Пространство хутора замкнуто, трудно смиряется его хозяин с необходимостью принять у себя чужого, охраняет хутор преданный пес, готовый растерзать любого, кто нарушит порядок и целостность созданного хозяином мирка. Однако агрессивность Ломсаргиса не распространяется на тех, кто умеет косить, обрабатывать землю, ухаживать за животными; он ценит людей не по принадлежности к классу или национальности, а по тому, насколько человек близок к Богу, «ибо Господь – первый крестьянин, который все на земле насадил и возделал, а крестьянин крестьянина всегда поймет» (Канович 2009: 71).

Литовец Ломсаргис так же крепко, как с землей, связан с небом. Он, оказавшись июньской ночью на лугу, чувствует, что луна и издавна знакомые звезды вместе с кем-то невидимым следят за ним, становятся мерилем нравственности и понуждают к покаянию, к необходимости признаться в прошлых и будущих грехах хотя бы самому себе. У «необозримой небесной пашни» (Канович 2009: 239), в которой объединяется земля и небо, просит совета Ломсаргис, когда ему предстоит решить судьбу Элишевы после прихода гитлеровцев. «Небесная пашня» дарует надежду на то, что давно не плодоносящая яблоня покроется белым цветом, а нелегкий и рискованный выбор – спасти еврейку – будет одобрен Богом.

В прозе Кановича, посвященной судьбе еврейства в Литве, огромное значение приобретает исторический контекст. В этом контексте оказываются и литовцы, отношения которых к происходящим историческим подвижкам в ранних романах выстраивается параллельно взаимоотношению с миром истории евреев.

Среди литовцев много революционеров. Несмотря на то, что евреи тоже включились в революционную борьбу, бастовать, по мнению Даниила («Свечи на ветру») свойственно именно литовцам: «Что такое забастовка, мы с Пранасом узнали от дяди Стасиса... Почему ни

разу не бастовал дед, могильщик, господин Дамский?.. Неужто они всем довольны в жизни?..» (Канович 1986: 86). Сын же Стасиса Пранас абсолютно уверен в правоте отцовских слов: «Мы все могильщики. Трудящиеся которые. Могильщики для богачей. Так говорит мой отец» (Канович 1986: 212).

Следует отметить, что в раннем романе «Свечи на ветру» (написан в 1979 г.) образ литовца-революционера несколько опозитизирован, героизирован. С Пранасом Даниил встречается в гетто, куда тот приходит, чтобы, рискуя жизнью вывезти еврейских детей: «И вот он идет, строитель новой жизни, по улице Стекольников в сером пальто, к которому, как цветок, приколота желтая лата» (Канович 1986: 418). Повзрослевший борец за права рабочих так объясняет свой приход в гетто: «–Ты что, пришел присвоить пионерской дружине имя отважного сокола Валерия Чкалова? –Я пришел, чтобы спасти ее...» (Канович 1986: 420).

Со временем, что может быть обусловлено историческими событиями конца 20 века, изменениями в жизни самого Кановича, происходит значительная трансформация этого образа. В романе «Не отврати лица от смерти» представитель мишкинского НКВД – человек, для которого не существует никаких связей, ни родственных, ни национальных. Повилас Генис упивается данной ему властью, ведь в национализированный дом владельца мебельной фабрики, кроме него и его начальника Аарона Дудака, не может войти никто. Важно и то, что оба пространства Брухисов (и дом, и мебельная фабрика) заняты литовцами, в доме хозяйничает Повилас, на мебельной фабрике его брат. Постепенно для Амоса Брухиса именно Повилас становится воплощением свершающейся трагедии: «Он не спускал глаз с самодовольного Повиласа, с его загадочной планшеткой, в которой, казалось, стопкой сложены приговоры и Брухисам, и Друкманам, и Тарайлам» (Канович 1992: 181-182).

Приехав на хутор литовца Ломсаргиса, «Повилас упивался своей властью, с удовольствием прислушивался к звучанию собственного голоса, в душе любовался своими начальственными жестами» (Канович 1992: 242). За сниженной авторской характеристикой дан не менее презрительный взгляд Элишевы: «Элишева сжалилась над ним, вынесла стакан настойки, который Генис залпом опрокинул. Опрокинул, отряхнулся, как выкупанный щенок, и, оглядывая постройки, зашагал к проселку» (Канович 1992: 243).

В романе 2007 года «Очарование сатаны» Генис становится знаком советской власти. Предположения Ломсаргиса о враждебности этой власти к богатым хозяевам оправдываются сразу после его отъезда: «Не успел дальновидный Чеславас Ломсаргис, спасаясь от преследования и грозившей ему неминуемой отправки в Сибирь, покинуть родное гнездо в Юодгиряе <...>, на раздрызганной армейской «эмке» внезапно нагрянули новоиспеченные сотрудники местечкового энкаведе Повилас Генис и его сослуживец...» (Канович 2009: 48).

Приблизившись к усадьбе, молодые люди ведут себя как разбойники, которые, однако, постепенно привыкают чувствовать себя хозяевами жизни. Родной дом перестает быть безопасным, как для евреев, так и для литовцев, ведь на стороне тех, кто взял власть в свои руки, танки, которые «огромными черепахами грозно застыли в низинах близ Мишкине и Юодгиря» (Канович 2009: 12).

Чтобы оправдать предательство, бесцеремонность, желание поживиться, Повилас называет Ломсаргиса вредным для советской власти человеком, который бессовестно угнетал трудящихся. Элишева никак не может понять, что же такое «классовый враг», потому что нет такого определения у Рекса, собаки Ломсаргиса, у его пчел, у рощи. Повилас же оказывается оторванным от родной земли, начинает жить по противоестественным законам, которые придуманы людьми, а не продиктованы небом или засохшей яблоней во дворе родного дома.

Немецкие войска не вошли в Мишкине, поэтому знаками этой власти становятся по преимуществу литовцы, вставшие на службу гитлеровскому режиму.

Бывший подмастерье еврейского портного Юозас приходит на местечковое кладбище, чтобы присмотреться к надгробиям. Он уверен: «Этими камнями целую улицу можно в местечке вымостить. Они ведь евреям уже никогда не понадобятся» (Канович 2009: 45). Окончательно разрушают еврейское кладбище, без которого не может существовать местечко, тоже литовцы: Мотеюс, Пранас, Миколас тащат к телеге «сваленное каменное надгробие с выцветшими от времени древнееврейскими письменами» (Канович 2009: 187).

Юозас Томкус отказался от иголки и нитки, от веры во имя служения новому гитлеровскому режиму: «...Господь Бог был далек, а новые власти близко» (Канович 2009: 252). Именно Юозас и его соотечественник Казимирас Туткус ведут мишкинских евреев к синагоге, а потом ко рву в Зеленой роще, стоят в оцеплении. Юозас отводит ко рву и Элишеву, помогает хоронить утопившуюся еврейку, а потом «по доносу Томкуса, убоявшегося свидетелей его крамольной доброты и пагубной терпимости, за Иаковом пришли»³¹⁶, оставив кладбище Мишкине без хранителя.

Бывший бургомистр Тарайла освобождение Литвы от советской власти видит в приходе немцев. Предупреждая Ломсаргиса о том, насколько опасно присутствие на хуторе еврейки, Тарайла говорит: «...я не зверь, я не против евреев. Но сейчас, к сожалению, мы не хозяева своей судьбы, а только исполнители, которые должны исполнять чужие приказы и угождать тем, от кого зависим. Чего греха таить, частенько мы и приказов не ждем и опережаем самих хозяев» (Канович 2009: 234).

Не удастся и Ломсаргису («Не отврати лица от смерти») остаться в стороне от происходящих в 1942 году событий. По словам литовского крестьянина, «в неразумные

времена ждать вместе невозможно. Только врозь. Только врозь. И у каждого свой Мессия. У кого – Гитлер, у кого – Сталин, у кого – черт рогатый» (Канович 1992: 250). Вот и благодарит Ломсаргис Бога за ночь, когда гитлеровцы перешли в наступление. Не способен запуганный Сибирью хозяин хутора задуматься о том, что Элишеву и ее семью «переловят и повесят на первых придорожных осинах» (Канович 2009: 84). Разрушаемый мир предлагает литовскому крестьянину выбор между смертью и той же смертью.

Однако именно Ломсаргис, несмотря на эгоистическое желание использовать Элишеву, то как бесплатную рабочую силу, то как сторожа, оказался способен на преодоление разрозненности. По-прежнему не оторванный от земли и неба во имя политических мессий, Ломсаргис – единственный, кто сохраняет нравственное здоровье, способность к сопереживанию пониманию и единению. «Придется нам, господа, на время погребения стать евреями» (Канович 2009: 298),- отвечает он на слова Иакова о том, что по чину похоронить еврейку Элишеву не получится: для этого требуется десять мужчин-евреев.

Особый интерес в романах Кановича вызывает взаимодействие представителей двух наций: евреев и литовцев, в характеристике отношений которых важными будут категории «свой», «чужой». Уже в романе «Свечи на ветру» евреи ощущают свою чуждость и отверженность. Так Даниил, задержавший ехавших на базар крестьян, услышал: «Хриstopродавцы! Давить вас надо. Как клопов» (Канович 1986: 327). Постоянно чувствуя некую опасность со стороны литовцев, евреи оберегают себя от их влияния. Даже спасая детей, отдавая их из гетто в детский дом доктора Бубнялиса, Даниил озабочен тем, что их окрестят, и «они, если выживут, забудут свой дом, свой язык, свою мать» (Канович 1986: 421).

Корчмарь Ешуа («Слезы и молитвы дураков») искренне не понимает тех, кто каждый день заполняет его корчму, с кем он прожил 50 лет бок о бок: «На успенье в корчму не пробиться. На успенье даже бабы пьют. Что за люди? У них даже смерть – праздник! Смерть Богородицы, смерть Иисуса Христа... Что за люди?» (Канович 1987: 61).

Эфраим («Козленок за два гроша») называет литовцев хозяевами Литвы. Шмуле-Сендер, увидевший литовца, который пашет землю, думает, что неправильно «прожить такую долгую жизнь и только в ее конце, на самом ущербе, узнать, чем пахнет эта чужая, эта родная, эта приковавшая его цепями земля, каков ее родильный, а не могильный запах» (Канович 1990: 399). Однако радость от ощущения преодоления чуждости пропадает, когда деревенские мальчишки, по-детски утверждая непохожесть приехавших в село людей, прыгают вокруг телеги евреев и орут: «Евреи приехали! Евреи!..».

В романе «Очарованье сатаны» разделение на своих и чужих приобретает антитезный, символический характер. Несмотря на услуги, которые оказывает Ломсаргису и его жене

Элишева, еврейка для Пране остается воплощением библейского предательства: «...Все-таки она еврейка, раструбит на весь мир, а то возьмет и, не приведи Господь, предаст за тридцать сребреников» (Канович 2009: 55). «Неуступчивый возница Пранас», разоряющий кладбище, уверен, что «все евреи виноваты – и живые, и мертвые» (Канович 2009: 190). Он даже не объясняет, в чем, просто виноваты.

Интересными с точки зрения категорий «свой-чужой» являются образы тех, кто попытался преодолеть эту отчужденность вынужденно или по доброй воле. Выкрест Юдл-Юргис («Свечи на ветру») женится на литовке, крестится, однако вместе с евреями оказывается в синагоге, а потом в гетто. Знаковым является его прощание с детьми. Отец поставлен полицейскими перед страшным выбором: либо он отказывается от детей, и тогда они, литовцы, могут уйти домой, либо он по-прежнему называет их своими, евреями, и обрекает на гетто. Юдл уже не сможет стать своим для евреев, а Юргиса, который по-прежнему носит крестик, не признают литовцы, им страшно общаться с представителем обреченной немцами на смерть нации.

Семен («Слезы и молитвы дураков») не признает за Мортой, вынужденно оказавшейся в еврейской семье, права называться членом семьи, «своей». В ее привязанности к корове, земле сын корчмаря видит чуждый уклад жизни. Однако Морта уже никогда не сможет стать своей и для литовцев: «Жидмерге! Жидовская шлюшка! – обжег ее однажды чей-то хрип в притворе» (Канович 1987: 34).

Несмотря на то, что литовцы в романах Кановича возникают разрозненно и ситуативно, представлены чаще всего в контексте их взаимоотношений с евреями, они предстают в прозе Кановича как народ, наделенный определенными характеристиками и вступающий в неоднозначные взаимоотношения с литваками, этнической группой евреев, сформировавшейся еще в Великом Княжестве Литовском. Эти взаимоотношения осложняются во время знаковых исторических событий.

Библиография

- Васильева Э. 2009. *Литва в книге Эфраима Севелы «Моя Цацхес – знаменосец»*. // Евреи в меняющемся мире. Рига: Латвийский университет, с. 185-190.
- Канович Г. 1990. *Козленок за два гроша*. Москва: Известия.
- Канович Г. 1992. *Не отврати лица от смерти*. Вильнюс: Вага.
- Канович Г. 2009. *Очарованье сатаны*. Москва: Текст.
- Канович Г. 1986. *Свечи на ветру*. Вильнюс: Вага.
- Канович Г. 1987. *Слезы и молитвы дураков*. Вильнюс: Вага.
- Соколянский М. 2006. *Неожиданный отзвук (мотивы Достоевского в прозе Григория Кановича)*. // Ebreju teksts Eiropas kultūra. Daugavpils Universitātes akadēmiskais apgāds «Saule», с. 213-225.

LETTISK LITTERATUR I SVERIGE (1978–2012)

Ilona Ļaha

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401

ilona.laha@du.lv

Abstract

Latvian literature in Sweden (1978–2012)

The research deals with translations of Latvian fiction into Swedish from 1978 to 2012.

Latvian fiction was not almost known in Sweden till the beginning of the 1980s. Even in the beginning of the 1990s in readers on literature Latvian writers are not mentioned.

In the early 80–ties of the 20th century, when the poet and the translator Juris Kronbergs got involved in popularizing Latvian literature in Sweden, a new phase of the development of Latvian literature in Sweden began. Juris Kronbergs considers the year of 1978 the beginning in the popularization of Latvian literature in Sweden, because in this year Imants Ziedonis' epiphanies *Citas puses* (Other Sides) were issued.

After I. Ziedonis' epiphanies were published in Sweden, the interest in Latvia among Swedish readers grew. Contrary to the official opinion stating that everything in Latvia has been russified, I. Ziedonis' and his book managed to create among the Swedish readers both a positive attitude to his own art and to the whole space of Latvia in general.

Beside the 37 fiction books published from 1978 to 2012, there is a lot of information about Latvian literature in Swedish. These are isolated reviews on the reception of Latvian literature published in Swedish newspapers and, of course, a wide range of internet source information. Thus, Latvia is gradually getting to become familiar and open to a Swedish reader.

The translations of Latvian fiction into Swedish made from 1978 to 2012 testify to the fact that Latvian literature is gradually becoming recognizable in the space of Swedish culture.

Key Words: Latvian literature, translations, Latvian writers, Latvian culture

Kopsavilkums

Latviešu literatūra Zviedrijā (1978–2012)

Rakstā ir apskatīta un sistematizēta latviešu literatūra Zviedrijā laika periodā no 1978. līdz 2012. gadam.

Latviešu literatūra Zviedrijā un arī visā Skandināvijā līdz 20. gs. 80. g. ir bijusi tikpat kā nepazīstama. Zviedru literatūras hrestomātijās, pat tajās, kas tika publicētas 90. gadu sākumā, latviešu rakstnieki nav uzrādīti.

J. Kronbergs par sava veida sākumu latviešu literatūras popularizēšanā Zviedrijā nosauc 1978. gadu, kad iznāca Imanta Ziedoņa epifāniju izlase „Citas puses” (*Andra sidor*), kas reizē ir arī dzejnieka pirmais tulkojums zviedru valodā. Pēc I. Ziedoņa epifāniju iznākšanas palielinājās interese par Latviju. Pretēji oficiālajam uzskatam, ka Latvijā viss ir pārkrieivots, I. Ziedoņa „Citas puses” rādīja dzīvu un radošu garu.

Jāatzīmē arī fakts, ka, neskaitot 37 daiļliteratūras grāmatas, kas nāca klajā no 1978. līdz 2012. gadam, informācijas par latviešu literatūru zviedru valodā ir daudz. Zviedru literārajos žurnālos lielākoties atrodama atdzeja un dažu latviešu autoru īsprozas darbu publicējumi. Atsevišķi latviešu literatūras recepcijas izgaismojumi nereti vērojami zviedru laikrakstos, kuros lasāmi apskati, recenzijas par latviešu rakstniecību, par konkrētiem latviešu rakstniekiem un viņu daiļradi, jāņem vērā arī plašs interneta uzziņu avotu klāsts.

Kvantitatīvi zviedru literatūra ir plašāk pārstāvēta Latvijā nekā latviešu literatūra Zviedrijā, tomēr jāatzīst, ka arī latviešu literatūra kļūst aizvien atpazīstamāka Zviedrijas kultūrtelpā.

Atslēgvārdi: latviešu literatūra, tulkojumi, latviešu rakstnieki, latviešu kultūra

Inom de litterära kontakterna är lettisk litteratur på främmande språk ett ganska ovanligt forskningsområde. Lettisk litteratur är än så länge inte systematiserat i Sverige därför är artikelns mål att erbjuda en så fullkomlig faktabas som möjligt och skildra hur den lettiska litteraturen blev mottagen i Sverige efter 1978.

I Lettland finns det endast en litteraturforskare – Laimonis Stepins (*Laimonis Stepinš*) – som har ägnat sig åt de svenska och lettiska litterära kontakterna. Han har skrivit monografin ”Svenska och lettiska litterära förbindelser” (*Latviešu un zviedru literārie sakari*, 1983) och gjort en stor insats för att beskriva de svenska och lettiska kontakterna från början och fram till år 1980. Det finns ett brett

bibliografiskt material och en sammanfattning av kulturfakta. Efter 1980 finns det inga stora forskningsarbeten om de svenska och lettiska litterära förbindelserna. I några tidskrifter och tidningar finns några få publikationer om svenska författare och deras verk. Först på 90-talet fick den svenska litteraturen ett allt större intresse hos läsare och litteraturforskare i Lettland och detsamma hände också med lettisk litteratur i Sverige.

Svenskars och letters ömsesidiga kontakter har gamla och rika traditioner. Skandinaviska sagor berättar om letternas och svenskarnas grannlandsförbindelser. I dem kan man hitta viktiga historiska fakta om vikingarnas vandringar i Baltikum.

Den lettiska folkloren har bevarat bevis på svenska och lettiska kontakter (t.ex. brudrov), det finns flera folksånger (Latvju Dainas) som besjunger svenskar.

Ett nytt skede i de litterära kontakterna mellan de två länderna påbörjades i och med de första översättningarna av svensk litteratur till lettiska och tvärtom. Den första kända svenska översättningen till lettiska är en roman av Emilie Flygare–Carlen (1877). Endast 20 år senare fick lettiska läsare lära känna August Strindberg, Selma Lagerlöf m.fl.

Fram till andra världskriget har den lettiska litteraturen varit så gott som okänd i Sverige. Endast en bok, novellsamlingen ”I dödens skugga” (*Nāves ēnā*) av Rudolfs Blaumanis (*Rūdolfis Blaumanis*), utkom år 1925, vilken var en översättning från tyska. På 50–60 talet publicerades åtta böcker i Sverige av den lettiska författaren Zenta Maurina (*Zenta Mauriņa*) som bodde i Sverige i 20 år efter andra världskriget. Efter 60-talet översattes den lettiska litteraturen inte alls till svenska. Detta trots att många lettiska författare, översättare, förläggare och litteraturvetare flydde till Sverige under kriget och att Stockholm var den lettiska litteraturens huvudstad under det första decenniet efter andra världskriget.

Situationen ändrades först på 80-talet. Regelbunden utgivning av lettisk litteratur i Sverige började 1978, när förlaget *Fripress* upptäckte att garnnländernas litteratur var spännande och poeten och översättaren Juris Kronbergs började popularisera den lettiska litteraturen. Han blev den stora bryggan mellan lettisk och svensk litteratur och har stått för de flesta översättningarna och introduktionerna.

Den första översättningen till svenska språket av Juris Kronbergs var den lettiska poetens Imants Ziedonis epifanier ”Andra sidor” (1978) (*Citas puses*). Epifanier bildar en syntes av lyrik och epik, dikt och prosa, konst och vetenskaplig information. Det är hans rent personliga genre i lettisk litteratur. Ziedonis epifanier är fortfarande utomordentligt märkvärdiga och läsvärda. De är ingivelser eller uppenbarelser, skrivna framför allt på 1970-talet.

Folklore finns som ett centralt element i lettisk litteratur ända sedan 1600-talet. Man kan säga att denna litteratur intar en särställning i det moderna Europa. Hos den lettiska poeten I. Ziedonis är det

folkoristiska stoffet mycket framträdande. Han förenar modernism och antimodernism i en och samma person. På svenska finns följande böcker av honom: „Andra sidor” (epifanier, 1978), ”Utan svanar, utan snö”(dikter, 1981), ”Gränslinjer” (dikter, 1986).

Ziedonis epifanier är fortfarande utomordentligt märkvärdiga och läsvärda. De är ingivelser eller uppenbarelser, skrivna framför allt på 1970-talet.

J. Kronbergs har tolkat den lettiska folkloreskatten, *dainas*, „Blåa blommor, gyllne dagg” (1994) till det svenska språket. Kritikerna påpekar att han har bibehållit *dainas* karakteristiska rytmer och återspeglat systematiseringen som hos lettiska samlingen av Krisjanis Barons – I Om sångerna, om sjungandet; II Människans levnadslöpp; III Människans verksamhet; IV Samhället; V Kriget; VI Årets helger; VII Mytiska sånger; VIII Okynniga sånger.

I Lettland är K. Barons samling *Latvju Dainas* lika viktigt som t.ex. Kalevala i Finland. Dess betydelse för den lettiska nationella identiteten kan inte överskattas. Den forstätter att inspirera lettiska diktare, konstnärer och kompositörer ännu i våra dagar. Folkvisan är på sätt och vis en symbol för den lettiska kulturen.

1997 gavs det ut en lettisk litteraturantologi „Nära röster över vatten” sammanställd och översatt (med vissa undantag) av J. Kronbergs. Volymen är inte någon litteraturhistoria, utan den ger en inblick i framför allt samtidens och den moderna lettiska litteraturen. I antologin är 40, i Lettland kända, lettiska poeter och författare framträdande och t o m folkdikten finns representerad.

Det finns tre diktsamlingar av den lettiska poeten Knuts Skujenieks som är översatta till svenska – ”Ett frö i snön” (1991), ”Bitter hand, bitter mun” (2003) och ”Som ekens rot” (2008). I Sverige är han en välkänd och etablerad poet. I K. Skujenieks diktning är det väsentliga motivet att leva mellan det förflutna och framtiden, mellan minne och hopp. Han återger fragment och vittnesbörd ur sitt eget liv och belyser därmed utvecklingen i samhället, kulturlivet och historien.

Det finns flera lettiska författare som översatts till svenska och som har blivit mer eller mindre kända i Sverige. Vizma Belševica, som nominerades till Nobelpriset, är den som mest har översatts till svenska. Under Sovjettiden drabbades hon av publiceringsförbud och hennes namn försvann från alla officiella sammanhang. Det tunga censurtrycket skapade en särskild sorts estetik – litteraturen i förklädnad – Aespos språk, så skrev också V. Belševica. Sedan hon åter kunnat publicera sig har hennes starka och innerliga böcker blivit enastående framgångsrika. Tillsammans med lettiske författaren K. Skujenieks erhöll hon det första Tomas Tranströmerpriset. I V. Belševicas poesi framstår tre viktiga motiv – kärleken, naturen och nationen. De motiven går in i varandra och ofta behandlas de ur ett kvinnligt perspektiv.

I Sverige är tre självbiografiska verk av V. Belševica utgivna – *Billes trilogi* – ”Bille” (*Bille*, 1992 – i USA, 1995 – i Lettland), ”Bille och kriget” (*Bille dzīvo tālāk*, 1996) och ”Billes sköna

ungdom” (*Billes skaistā jaunība*, 1999). Denna trilogi var en av de största försäljningssuccéerna i Lettland efter den återupprättade självständigheten 1991. Detta trots att den första bokens skildring av den lettiska självständighetstiden på 30-talet inte alls är i särskilt ljusa färger.

Förutom Bille-trilogin har hon skrivit dikter, flera novellsamlingar, pjäser och sagor för barn, samt filmmanus. Det finns 5 diktsamlingar som är översatta till svenska – ”Näktergalars infarkt” (1980), „Tidens öga” (1991), ”Kärlek, helt enkelt” (1992), ”Havet brinner” (1966), ”Jordens värme” (2003). Hon blev en samvetets röst i lettisk litteratur. I alla hennes diktsamlingar är följande teman närvarande: *kärleken, naturen, sanning – lögn, tystnaden* mm.

Till den nya lettiska litteraturens särdrag kan man räkna medvetandegörandet av landets tragiska historia så som t. ex. ockupation, deportation och exil. På grund av detta utökades de självbiografiska skildringarnas amplitud, så även sökandet av originella uttrycksformer. Dessa väsentliga förändringar i litteraturprocessen leder till vissa följder för författaren och läsaren.

Den lettiske författaren och litteraturkritikern Guntis Berelis skriver om 90-talets förändringar i lettisk litteratur på följande sätt:

”Förändringarna är alltför allomfattande för att de skulle anses som en kortvarig och tillfällig litteratur (eller de enskilda författarnas) nyck. Författarna försöker tillägna sig de litteraturområden som till dess många har undvikat sätta sin fot. Litteraturen försöker leva efter sina lagbundenheter. Med andra ord sagt, ännu en gång till förändras de litterära paradigmerna.” (Berelis 1999: 323)

Under perioden 1980–2010 gavs många verk med självbiografiska element ut i Lettland. Strävandet att beskriva det förflutna märktes i samband med kollapsen av den socialistiska regimen och splittrandet av Sovjetunionen samt Lettlands självständighet. Minnesskildringar är samtidigt också ett historiskt vittnesbörd, ödesberättelser och memoarer. Skildringarna om Lettlands tid som ett fritt land och som ett ockuperat land samt andra världskrigets uthärdade år av flyktingvandringar i Sibirien ersätter den oskrivna lettiska 20-talshistorien, som gav uttryck åt den av Sovjet orsakade känslan av förolämpning och den nationella smärta som letterna uthärdat. Många „vita fläckar” i Lettlands historia blev på det sättet medvetandegjorda, upplysta och inlärdade inte bara faktamässigt utan också skönlitterärt.

Stor uppmärksamhet under senare år har Sandra Kalniete fått med boken ”Med högklackade skor i Sibiriens snö” (*Ar balleskurpēm Sibīrijas sniegos*, 2001) som översatts till flera språk (på svenska 2005). Temat är de deportationer som drabbade Lettland och de två andra baltiska staterna i olika vågor och som återverkar i den lettiska samhällskroppen än i dag. Det handlar om en enskild familj, men familjens öde delas av nästan alla släkter i Baltikum. Men Kalnietes bok är inte bara en djupt engagerande historia om familjemedlemmarnas öde, utan också en översikt över Lettlands och

letternas 1900-talshistoria, och ger en skakande inblick i den sovjetiska kommunismens brutala vansinne.

1998 skrev Per Wästberg följande om den lettiska litteraturen: ”Det går knappast att läsa lettisk poesi utan att tänka på ockupanter, tyskar och ryssar, på deportationer, förräderier och svek – och en kamp i skymundan för att rädda ett språk och en kultur som fortsatte att leva på främmande ort, i Sverige, Kanada, USA.” (Wästberg 1998: 3)

I början av 2000-talet fick den svenska läsaren en möjlighet att läsa om en annan sorts vital och mångsidig lettisk litteratur där nutidens tema och problem behandlas.

Under de senaste åren har den lettiska litteraturen presenterats mycket mera i Sverige. Några lettiska poeter och författare som har etablerat sig under den senaste tioårsperioden är också representerade i Sverige – Amanda Aizpuriete ”Så som skymningen älskar mig” (dikter, 2002), Janis Elsbergs ”Daugavaboulevarden” (dikter, 2003), Inguna Jansone ”Fladdermussyndromet” (dikter, 2003), Edvins Raups ”Tillred mig något obeständigt” (dikter, 2003), Uldis Bēziņš ”Synpunkt på evigheten” (dikter, 2004) mm.

Poetens Aleksandrs Caks volym ”Hjärtat på trottoaren” översattes till svenska år 2004. Här möter vi den urbana modernismens alla välkända motiv – gatlyktor, spårvagn, reklamaffischer, jazzkapell mm. A. Caks är en av de mest utpräglade Lettlands Riga poeter, han skrev en futuristiskt, imaginistiskt präglad dikt, mest om Rigas utkanter. Hans Riga är framför allt en mytisk plats där hans själadrama äger rum.

För den lettiska litteraturens kulturkontext är det ett viktigt faktum att Janis Rainis pjäs ”Josef och hans bröder” (*Jāzeps un viņa brāļi*, 1919) visades på Orienteatern i Stockholm i Lars Rudolfssons regi år 2000. Pjäsen fick sin premiär i Riga år 1920 och i Sverige spelades den 2000, där ett urgammalt tema behandlades: hämnd eller försoning.

2008 var Lettland i fokus på Bokmässan i Göteborg, därför utkom detta år tio lettiska böcker (inklusive två cd) på svenska och minst fem svenska författares böcker med Lettland som tema. Några lettiska poeter och författare som har etablerat sig under den senaste tioårsperioden är också representerade i Sverige – Amanda Aizpuriete, Guntars Godins, Janis Elsbergs, Inguna Jansone, Edvins Raups, Sandra Kalniete, Inga Abele, Gundega Repše, Laima Muktupavele, Nora Ikstena mm. De kommer med nya teman som liknar den svenska litteraturens.

2008 kom det en bok på svenska av författaren Guntars Godiņš ”Mörkret har ingen färg” (*Tumsai nav krāsu*). Samma år publicerades poesiantologin ”Ord och Steg” (*Vārds un soļi*) där fanns dikter av i Sverige okända eller mindre kända lettiska poeter: Ingmara Balode, Liana Langa, Peteris Bruveris, Inga Gaile, Agnese Krivade, Inese Zandere mm. År 2008 utkom också den första lettiska novellantologin ”Människomuseet och andra noveller” på svenska, där alla ovannämnda författare är

med. En av dessa författares, Laima Muktupavele, romaner håller på att bli internationellt uppmärksammas, mycket på grund av sitt ämne som är migrationen av billig arbetskraft från f.d. Östeuropa till Väst. Hennes bok ”Champinjonstestamentet” (*Šampinjonu Derība: melnie balti ķeltos*, 2002) utkom på svenska 2011 som handlar om lettiska champinjonplockare i Irland.

Inga Abeles första roman ”Elden väcker ingen” (*Uguns nemodina*, 2001) utkom på svenska hösten 2008. Året därpå, 2009, publicerades även hennes roman ”Högvatten” (*Paisums*, 2008). Nora Ikstenas roman ”Livets fest” (*Dzīves svinēšana*, 1998) översatts till svenska år 2008. År 2010 kom ut Gundega Repses roman ”Tennets skrik” (*Alvas kļiedziens*, 2002).

Lettisk litteratur kom mycket långsamt in i den svenska kulturen. Här kan man nämna några specifika orsaker till varför processen var långsam. Framför allt var det problem med översättare och tolkar. J. Kronbergs har översatt nästan alla (med några få undantag) verk som är utgivna på svenska. Den andra orsaken är att Lettland var en del av Sovjetunionen, alltså ett okänt och främmande land. Så småningom lärde vi känna våra närmaste grannländer. Och för det tredje – det är svårt för många länder att komma in i Sverige med sin litteratur. Svenska läsare är mera öppna för amerikansk och anglo-saxisk litteratur.

Under perioden 1978–2012 utkom 37 böcker som skrivits av lettiska författare. I tidningar och tidskrifter märker man att det finns ganska mycket information om lettisk litteratur. Enskilda artiklar om lettisk litteratur blir allt mer bekanta för den svenska läsaren, därför kan man dra slutsatsen att lettisk litteratur så småningom kommer in i den svenska kulturkontexten.

Litteraturförteckning

Berelis G. 1999. *Latviešu literatūras vēsture. No pirmajiem rakstiem līdz 1999. gadam*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Wästberg P. 1998. Mitt land är litet som ett storkbo. *Dagens Nyheter*, 5. december.

МОТИВ ИНИЦИАЦИИ В РОМАНАХ В.КАВЕРИНА «ХУДОЖНИК НЕИЗВЕСТЕН» И «ИСПОЛНЕНИЕ ЖЕЛАНИЙ»

Любовь Лавренова

Даугавпилсский Университет, Илукстес 101-129, Рига

luba.lavrenova@inbox.lv

Abstract

The Motif of Initiation in V. Kaverin's Novels "The Unknown Artist" and "The Fulfilment of Desire"

The traces of fairy-tale and mythological structure of initiation can be found in Medieval tales of chivalry, in the nineteenth-century psychological novel and in the modernist novel of the twentieth century. V. Kaverin's early novels represent a complicated modernist structure which is based on cultural archetypes reflecting the traditions of folklore and the world literature.

The present article studies the motif of initiation in V. Kaverin's (1902 – 1989) novels "The Unknown Artist" (1931) and "The Fulfilment of Desire" (1936).

In traditional sense the initiation means the hero's admission to adulthood. In Kaverin's novels the elements of the initiation rite present the cultural paradigm correlating with the most ancient mode of education. The model of initiation transforms into the artistic technique implementing a plot-constructing function in the novel structure.

The narrative is characterised by traditional hero's moves in the space, ordeals, imaginary death and rebirth. The way of self education becomes one of the most difficult tasks for Nicolay Shpektrov ("The Unknown Artist") and Nicolay Trubachevskiy ("The Fulfilment of Desire") who have to complete a hard course in the school of life consisting of endless chain of ordeals.

In the result of the initiation rite the initiates receive a new look at the world, new knowledge, skills and power. In the process of searching for the purpose of life the hero of Kaverin's neomyth gets a new soul and becomes a new man, thus, demonstrating the surviving theme of "eternal beginnings" and "collective memory".

Key words: modernism, paradigm, archetype, elements of the initiation rite, actions-functions, artistic technique, transformation.

Ранние романы В.А. Каверина представляют собой сложную модернистскую структуру, в основе которой заложены культурные архетипы, доказывающие преемственность традиций фольклора и мировой литературы. Инициация, будучи «древнейшей формой «воспитания», подготовки юноши к участию в хозяйственной, военной и религиозной жизни взрослых членов племени», обнаруживается не только «во многих мифах, но и в целом ряде сказочных и эпических сюжетов, а также в средневековых рыцарских романах» (Мелетинский 2000: 312), где герой в конечном счете получает доступ к высшим социальным и духовным ценностям. Следы сказочно-мифологической структуры, соотнесённой с инициацией, прослеживаются в романном пространстве 19 века и находят воплощение в модернистском романе 20 века. Литература, как сказал В. Шкловский, «не рояльна, а органна – звук продолжается» (цит. по: Тынянов 1977: 396). И смысл многих произведений нашего времени становится понятнее, если прислушаться к их ««созвучьям» с произведениями далёких эпох» (Новикова, Новиков 1986: 154).

Объектом данного исследования является процесс инициации¹³⁴, который «в поэтике произведений В.Каверина предстаёт своеобразной парадигмой культуры» (Фесенко 2006: 20). Первые исследователи творчества В.Каверина, Ольга и Николай Новиковы, обращают внимание на близость художественных текстов народно-фантастическому повествованию, что подтверждается высказываниями автора¹³⁵. Инициация и есть та «энергия сказки» (Новикова, Новиков 1986: 157), которая сопрягается с реалистическим повествованием в художественном пространстве, так как «каждый из героев его романа проводится в той или иной форме через обряд перехода от одного этапа жизни к другому» (Фесенко 2006: 21), отражает беспощадные испытания, присущие древнему ритуалу.

В результате исследования действий-функций инициации в структуре первого романа В.Каверина «Скандалист, или Вечера на Васильевском острове» (1928-1980) мною выявлена трансформированная модель обряда, подтверждающая важную онтологическую закономерность: что трансформируется, то не подвергается гибели. Исследование модели инициации продолжается на материале романов «Художник неизвестен» (1931) и «Исполнение желаний» (1936-1980) с целью сопоставления элементов традиционного обряда и действий-функций в структуре вышеуказанных художественных текстов.

Для достижения цели необходимо решение конкретных задач: выявить мотив инициации в художественной ткани романов, сопоставить с традиционной моделью и определить семантическую нагрузку трансформированных элементов.

Методологической базой исследования выступают известные труды В.Проппа «Морфология сказки» и «Исторические корни волшебной сказки», «Поэтика мифа» Э.Мелетинского и «Мифы и волшебные сказки» М.Элиаде.

Исследование проводится посредством структурного и сопоставительного методов, позволяющих выявить принципиальные расхождения между традиционным обрядом и его элементами в каверинском повествовании, поскольку замена функционального элемента или отказ от него указывает на факт деформации явления.

Роман «Художник неизвестен» представляет собой спор героев нового времени, структура «Исполнения желаний» отражает традиции романа воспитания. Тема инициации в романе «Художник неизвестен» представлена небольшим семантически нагруженным сегментом текста. В противовес этому, на испытании героя строится весь роман «Исполнение

¹³⁴ «Что такое посвящение? Это один из институтов, свойственных родовому строю. Обряд этот совершался при наступлении половой зрелости. Этим обрядом юноша вводился в родовое объединение, становился полноправным членом его и приобретал право вступления в брак. Такова социальная функция этого обряда» (Пропп 2000: 40).

¹³⁵ «Мне всегда хотелось писать сказки, — признавался Вениамин Александрович, — и для этого находилось время... Но о том, как пишутся сказки, я не могу рассказать. Вопреки видимой несложности, этим искусством владеют очень немногие, и у меня нет уверенности, что я принадлежу к их числу» (Каверин 1982: 3).

желаний». Объединяющим началом разных моделей инициации на уровне структуры текста выступает соответствие основным этапам традиционного посвящения.

В центре каверинского повествования человек на стыке двух эпох, эволюционирующий в героя нового времени. Николай Шпектров («Художник неизвестен») совершенствует себя в волевого и прагматичного материалиста, отрицающего культурный опыт прошлого. Отправной точкой истории признаётся настоящий момент, поэтому иллюзии своего друга, художника Архимедова, приговариваются «к высшей мере». Студент Трубачевский («Исполнение желаний») в научном поиске и в борьбе с антагонистами мужает, закаляет характер и меняет жизненные ценности, согласно требованиям новой эры.

Сравнительно-сопоставительный анализ структурных единиц позволяет выявить различия действий-функций в структуре трансформированной модели инициации в романе «Исполнение желаний». Герой на пути испытаний встречается с «дарителем» и «соблазнительницей», проходит обряд «именования» и «ослепления», благодаря «волшебным помощникам» успешно завершает путь поиска. Вышеуказанные действия-функции отсутствуют в модели инициации, которая используется автором в качестве художественного приёма в романе «Художник неизвестен».

Важный вопрос – возраст иницируемого. В исследовании В.Я Проппа говорится, что возраст, «в котором дети подвергаются обряду посвящения, различен, но есть тенденция производить этот обряд ещё до наступления половой зрелости» (Пропп 2000: 64). Следовательно, герои каверинских романов, двадцатилетний Николай Трубачевский и девятилетний Коля Шпектров, условно соответствуют возрасту иницируемых.

Временные рамки обряда точно не определяются, Пропп замечает, что «между сроком посвящения и жизнью в лесу или в мужском доме нельзя провести точной грани. Это явление представляет собой комплекс» (Пропп 2000: 91). Временные границы происходящих с Трубачевским испытаний продолжительностью в два года, с 1927 по 1929 год, укладываются в романное повествование объёмом в 274 страницы, предельно насыщенных событиями, беседами, монологами, что создаёт иллюзорность продолжительности во времени. Путь инициации Коли Шпектрова («Художник неизвестен») иного качества: в пространстве романа это сегмент текста на 6 страницах, отражающих многолетний возрастной переход героя из детства в юность. Повествование имеет сжатый характер, развитие действия «идёт по остановкам, и эти остановки разработаны очень детально» (Пропп 2000: 32).

Для иницирующих героев важен путь, поэтому «композиция сказки строится на пространственном перемещении» (Пропп 2000: 33). Путь как пространственно-композиционный элемент характерен для каверинского повествования: Николай Шпектров и

Николай Трубачевский перемещаются в ограниченном пространстве родного дома и города. Коля Шпектров катается на первой конке в Ленинграде, ходит в школу, гуляет с девушкой по парку. Траектория движения Николая Трубачевского также ограничена пространством города и его окрестностей: дом профессора Бауэра, университет, улицы и площади города, катание с Машенькой по Неве, прогулки по Елагину острову в пригороде Ленинграда.

Пространственные границы расширяются добровольной отправкой Николая Трубачевского («Исполнение желаний») в архив, что подобно путешествию в неизведанное пространство прошлого. Идентично путешествие Коли Шпектрова («Художник неизвестен») в будущее, представляющее искусственным садом минералов, выращенных на проволоках в высоких банках.

Традиционный обряд посвящения «был школой, учением в самом настоящем смысле этого слова» (Пропп 2000: 83), а путь героя – это путь решения «трудных задач». Данная черта обряда, существенная во всём мире, характерна и для модифицированной модели каверинского повествования.

Новая эра, которая началась «с появлением Ленина на броневике у Финляндского вокзала» (Каверин 1981: 25), требует рождения нового героя. Коля Шпектров («Художник неизвестен») по-детски эмоционально и со страхом относится ко всему неизвестному. Конка как результат развития научно-технического прогресса в начале XX века появляется на улицах Ленинграда, первое путешествие на которой не вызывает восторга у девятилетнего мальчика, а наводит панику и невероятный страх: «слёзы так и прыснули из глаз, хохолок задрожал», он «плакал, трясся, стучал зубами» (Каверин 1981: 16). Эмоциональные переживания юного героя подчёркиваются комментарием старшего брата: «Трусиска... <...> Петухов боится, грозы... <...> один раз у себя на подушке таракана увидел, так потом целую неделю спал с мамой» (Каверин 1981: 16).

На следующем возрастном этапе детский страх прикрывается характерным для подростка вызовом. Осенью от боязливого Коли Шпектрова не остаётся следа, он появляется в школе «свистя сквозь выбитый зуб» (Каверин 1981: 16), «заложив руки в карманы» и, «не обращая внимания на насмешливые вопросы», усаживается вызывающе за последнюю парту – «пристанище второгодников» (Каверин 1981: 16). Психологические изменения в характере и поведении героя подчёркиваются деталями портрета: «хохолочек был уже не испуганный, хвастливый», «по этому хохолку было видно, что сам Шпектров <...> отчаянный хвастун и забияка» (Каверин 1981: 6-17).

Путь самовоспитания становится «труднейшей задачей» для Коли Шпектрова («Художник неизвестен»). Герой решается на такие шалости, что от него отступают «самые

отчаянные из камчадалов» (Каверин 1981: 7): не приветствует учителя, приносит револьвер на урок истории, курит в печку, продаёт шубу скупого инспектора и на вырученные деньги кормит городских босяков. В борьбе за справедливость добивается «смертного приговора» сыну городского головы, который посещал гимназию в мундирчике с серебряными галунами. В результате галуны срезаны, мундир содран, а гимназист, к счастью, умеющий плавать, брошен в реку. Шпектров «изучает себя с искренним хладнокровием естествоиспытателя», бросает вызов не только окружающим, но и себе, убеждается, что подлец, так как «проиграл деньги и проел в ресторане, но не купил больной матери лекарство» (Каверин 1981: 8).

Следовательно, вызов Шпектрова, брошенный близким, одноклассникам, учителям, обществу, выступает в качестве формы проявления взрослости и самоутверждения подростка.

В антитетичном каверинском мире, как и в волшебной сказке, добру противопоставлено зло: талантливый студент Николай Трубачевский («Исполнение желаний») вынужден бороться с опытным и коварным Неворожиным, которому ничего не стоит, например, уронить кирпич на голову «какому-нибудь дураку, который посмел бы вмешаться» (Каверин 1981: 300) в его дела. Борьба с холодным и расчётливым врагом, способным на всё, превращается в «труднейшую задачу» юного Трубачевского. Расшифровать 10-ю главу пушкинского романа оказалось проще, чем открыто обвинить вора и доказать его вину: «Главное было – не растеряться! Главное – ясность. Всё решить, всё обдумать заранее» (Каверин 1981: 280), но все доводы протагониста, как карточный домик, рассыпаются под наглыми и лживыми обвинениями Неворожина. Интеллигентному Трубачевскому, сохраняющему в своём характере черты ушедшей эпохи, проще быть оболганным, нежели сказать профессору Бауэру о том, что его сын и Неворожин распродают документы из архива: «А попробуй ты сказать человеку, которому, может быть, всего-то осталось жить какие-нибудь полгода, что у него сын – вор...» (Каверин 1981: 98).

Как и в научном поиске, Трубачевский идёт путём неопровержимых доказательств, но оказывается бессильным: хладнокровный и расчётливый враг в лице Неворожина заранее всё предусматривает, рассчитывает и оставляет после себя минимум информации, поэтому победа над врагом для молодого героя пока неосуществима, эта функция в романе отводится представителям власти.

Николай Шпектров и Николай Трубачевский проходят «более или менее длительную строгую школу» (Пропп 2000: 39), которая, как и жизнь мифологического героя, «складывается из непрерывной цепи «испытаний»» (Элиаде 2000: 181), посредством которых герой постигает сложную науку мастерства.

Важным элементом посвящения является «временная смерть», так как «часть церемонии состояла в умерщвлении и воскресении посвящаемого, который таким образом приобретал магическую силу» (Пропп 2000: 73). В каверинской модели инициации данный элемент метафорически отражает суть обряда.

Исчезновение Коли Шпектрова («Художник неизвестен») на два года из общества – метафорическая форма «временной смерти», во время которой герой в камерке под лестницей проводит опыты и эксперименты: изобретает катушку Румпорфа, строит динамо-машину, выращивает сады минералов на проволоках в высоких банках. Солевой искусственный сад выступает метафорической моделью естественного сада (леса, кустов), в котором, согласно трансформированной модели, открываются безграничные возможности нового человека – строителя социализма, низлагающего библейские истины и высшей ценностью объявляющего материализм.

В инициационной модели «Исполнения желаний» функция «мнимой смерти» маркирована физиологическими, поведенческими изменениями и болезнью героя. Николай Трубачевский переживает душевные страдания в связи с потерей доброго имени: он оболган в университете, осмеян в стенной газете, опозорен в редакции, так как редактор требует возвращения гонорара за книгу. Открытие 10-ой главы А.С.Пушкина обесценено, однокурсники отворачиваются, герой открыто обвиняется Неворожиным в воровстве, и, что самое страшное, профессор Бауэр прекращает с ним общение... Трубачевский чувствует себя «уничтоженным со всеми своими обидами, неудачами и отчаянием» (Каверин 1981: 306).

Явление «временной смерти» маркируется физиологическими изменениями внешности героя: «Репин, мельком взглянув на Трубачевского, удивился, что можно так похудеть в полчаса», он стал «не похож на себя» (Каверин 1981: 297) – «согнувшийся, с усталым, не по возрасту, жалким лицом» (Каверин 1981: 15). Безосновательные обвинения в воровстве, выдвинутые антагонистом Неворожиным, приводят Трубачевского к бесконтрольному поведению: «И всё смешалось. Его куда-то вели, он кричал. Дмитрий держал его за руки» (Каверин 1981: 287). Редактора, предложившего перекупить документы из архива Бауэра, «стал бить ногами» (Каверин 1981: 303). Последовавшее за эмоциональным взрывом отчаяние приводит к мысли о самоубийстве: «Меня опозорили, унизили. <...> Если бы я не жалел отца, я двадцать раз убил бы себя» (Каверин 1981: 314). Настоящая болезнь приковывает героя к постели: «температура поднялась, и вдруг начался такой кашель, что Карташихин <...> собственноручно натёр ему грудь» (Каверин 1981: 347). Болезнь героя соответствует «временной смерти» в традиционном обряде.

В каверинском аналоге инициации «временная смерть» приводит к духовному возрождению, герои воскресают для новой жизни, получают «прозрение» – символ приобретения нового знания и зрелости. В сознании героев вырабатывается иное отношение к жизни и к себе, они становятся другими людьми, что демонстрируется портретной характеристикой: девятилетний Коля Шпектров («Художник неизвестен»), мальчик с «грустным острым носиком» и «испуганным рыжим хохолком», пройдя этапы инициации, превращается в юношу, у которого «великолепно-прямой лоб с высокими надбровными дугами, круглый, нежный подбородок, а глаза твёрдые, серые» (Каверин 1981: 20). Психологический портрет героя нового времени являет результат самосовершенствования.

Николай Трубачевский («Исполнение желаний») от романтической увлечённости лирикой приходит к осознанию необходимости материалистического понимания вещей, что идентично подчёркивается автором невербальными деталями. «Как на старинных полотнах, из-под одного лица проступило другое. Это было лицо взрослого человека <...> с законченными, определившимися чертами» (Каверин 1981: 343).

В результате обряда инициации из мальчиков формируют юноши, готовые к вступлению в брак. Коля Шпектров («Художник неизвестен») встречается «в Ботаническом саду с белокурой перезрелой девушкой, с эс-эр-кой» (Каверин 1981: 20). Николай Трубачевский («Исполнение желаний») увлекается светской соблазнительницей Варварой Николаевной, очаровывается её «профессиональной красотой», принимая корыстный интерес за истинное чувство. Не будучи готовым к взрослой жизни, забывает научные поиски, книгу, которую задумал, чистую и светлую любовь к Маше и ведёт жизнь, о которой «вспоминал потом с недоумением и страхом» (Каверин 1981: 272). Как элемент обряда сохраняется в каверинской инициационной модели важное назначение обряда – «подготовить юношу к браку» (Пропп 2000: 86).

В результате инициации происходит духовное возмужание героя: рождается материалист Николай Шпектров, принимающий на себя ответственность за историю, отождествляющий себя с историей, который живёт среди тех, кто в реальном мире не теряет времени на «отвлечённые размышления о морали» (Каверин 1981: 10), кто простую уверенность в правоте признаёт единственной философией и утверждает «мораль сотворения мира» (Каверин 1981: 10).

Воскрешение Николая Трубачевского приводит его к пониманию смысла жизни и готовности продолжить свой путь уже не в привычном пространстве Ленинграда, а в

Запорожье, на Днепрострое, соответствующем пространству первобытного «мужского дома»¹³⁶ (Пропп 2000: 91), где ждёт его романтика трудового подвига. Значимость поступка звучит во внутреннем монологе героя. «Я решился на эту затею не потому, что мне вдруг всё стало ясно, а, наоборот, потому что я ничего не понимаю. Ясно только одно – до сих пор я жил в аквариуме. Неворожин пробил в нём дырку, вода вылилась, и я стал задыхаться <...> нужно учиться дышать <...>. А то и точно попадешь в категорию людей, которые считают себя живыми только потому, что видят своё дыхание в холодном воздухе» (Каверин 1981: 351).

Обряд посвящения в романе В.Каверина не является способом возвращения к подлинной первобытной мифологии, а предстаёт трансформированной моделью, превращённой автором в художественный приём, посредством которого структурируется пространство модернистского текста, в котором «инициация сосуществует с жизнью», как «всякая жизнь складывается из непрерывной цепи «испытаний», «смерти», «воскрешений»»¹³⁷ (Элиаде 2000: 181). Герой каверинского неомифа в результате поисков смысла жизни «получает новую душу, становится новым человеком» (Пропп 2000: 78), что и объясняет устойчивость «вечных начал» в картине мира В.Каверина.

Библиография

- Каверин В. 1981. *Собрание сочинений*. Т. 2. Москва: Художественная литература.
- Каверин В. 1982. *Ночной сторож, или семь занимательных историй, рассказанных в городе Немухине в тысяча девятьсот неизвестном году*. Москва: Детская литература.
- Мелетинский Э. 2000. *Поэтика мифа*. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Новикова О., Новиков В. 1986. *Вениамин Каверин. Критический очерк*. Москва: Советский писатель.
- Пропп В. 2000. *Исторические корни волшебной сказки*. Москва: Лабиринт.
- Тынянов Ю. 1977. *Поэтика. История литературы. Кино*. – Москва: Наука.
- Фесенко Э. 2006. *Художественная концепция личности в произведениях В.А.Каверина*. Москва: КомКнига.
- Элиаде М. 2000. *Мифы и волшебные сказки*. Москва: «Инвест - ППП», СТ «ППП»

¹³⁶ «Функции мужских домов разнообразны и неустойчивы. Во всяком случае можно утверждать, что в известных случаях часть мужского населения, а именно юноши, начиная с момента половой зрелости и до вступления в брак, уже не живут в семьях своих родителей, а переходят жить в большие, специально построенные дома, каковые принято называть «домами мужчин», «мужскими домами» или «домами холостых». Здесь они живут особого рода коммуналами» (Пропп 2000:91).

¹³⁷ Проблема инициации рассмотрена мною в докладе «Мотив инициации в романе В.Каверина «Скандалист, или Вечера на Васильевском острове»», прочитанном на конференции в Клайпеде 15 ноября 2012 года.

“DET OSYNLIGA BARNET” AV TOVE JANSSON I ÖVERSÄTTNINGENS PERSPEKTIV

Inga Loce

Daugavpils Universitet, Vienibas gata 13, Daugavpils, Lettland, LV-5401
inga1357@inbox.lv

Abstract

Perspective of translation in Tove Jansson's book "The invisible child"

The author will compare Tove Jansson's book "The Invisible Child" written in Swedish with the translation of the book "Neredzmais Bērns" to Latvian. It is possible to distinguish various problems that translator can come across while translating the book from one language to another language. For example, the grammar is very important part and it is the basis for each translation; especially it is difficult when two languages belong to different language branches. Another problem which appears quite often is that in different languages one word can have totally different meanings. The translator needs to follow all changes in the language, because many words that were used quite long time ago could not be understandable for people living in different historical periods. There are different types of translations and two types of translators. The author has analysed the translations of the time, place and characters that appear in the book. Different living being's names it is possible to translate directly. Many words in Latvian are chosen only because of the context. Sometimes the names of characters are derivatives from the verbs that exist in Latvian language. In Swedish the names of places and spaces are written with the small initial letter while in Latvian it is easy to distinguish that there are a proper nouns, because big initial letters indicate that. Many words that translator Elija Kliene translated to the Latvian was the descriptions of the characters and these words fit well into the context. Such examples might be the detailed description of one or another character.

Keywords: Swedish, Latvian, translation problems, character's names, place and time.

En bok är en produkt som består av flera sammanhäftade eller ihoplimmade blad, vars innehåll ofta är text och bilder. En författare är en person som skriver romaner, noveller, artiklar, poesi, osv. I varje land är många författare som har skrivit populära böcker och befolkningen har möjlighet att läsa de böckerna på sitt modersmål. För andra människor, som bor utanför landet, den bästa lösningen är översättningen av böckerna som gör översättare. Mitt mål var att jämföra Tove Janssons ursprungliga bok "Det osynliga barnet" med översättningen av boken "Neredzmais bērns" till lettiska språk.

Innan man kan prata om en bok, är det viktigt att presentera författaren. Tove Jansson är en av de framgångsrika författarna i Skandinaviska litteratur och är känd för sitt bidrag till litteraturen. Tove Marika Jansson föddes 9 augusti 1914 i Helsingfors. Tove Jansson och hennes bror Lars Jansson började teckna serier om mumintrollen. Janssons mest kända böcker, de om mumintrollen, målar upp en sagobetonad fantasivärld där figurerna inte är människor men kanske just därför så mycket mänskligare i sina ofta väldigt utpräglade personligheter. När Tove Janssons mor dog 1970 bestämde sig hon och hennes man Pietilä, för att ge sig ut på en lång resa. Under den resan började Tove Jansson övergå till att skriva för vuxna, i stället för att som tidigare bara rikta sig till barn. Tove Jansson dog 27 juni 2001 i Helsingfors. (<http://www.tovejansson.se/livet>, den 13:e februari, 2013)

I Lettland kan vi läsa de mumimböckerna tack vare Elija Kliene som översatte böckerna från svenska språket till sitt modersmål – lettiska språket. Hon föddes 1895 i Jekabnieku kommun och dog 1978 i Riga. Boken "Det osynliga barnet" översattes från svenska till lettiska språket år 1968 och på så sätt kan människor i Lettland läsa boken "Neredzmais bērns". Andra bidrag som Elija Kliene räckte

till språkets historia är att hon gav en stor insats till översättningens kultur. Tillsammans med översättningen av Tove Janssons bok, översatte hon också så populära böckerna som "Gösta Berlings saga" av S. Lagerlöf och A. Lindgrens böcker "Karlsson på taket" och "Emil i Lönneberga" och många andra böcker.

"Det osynliga barnet" (originaltitel: Det osynliga barnet och andra berättelser) är en novellsamling med nio korta berättelser och den sjunde boken i serien om Muminrollen. Boken utkom första gången 1962. I den här boken kan man hitta en moral. Om någon är obarmhärtig mot barn blir man av självförtroende.

Med begreppet "översättning" förstår man att det är skriftlig överföring av ett budskap från ett språk till ett annat. Wadensjö i sin bok påstår att det existerar olika typer av översättningen som facköversättning, litterär översättning, film och TV-översättning (Wadensjö 1998). Översättningen ger människor möjligheten att bli bekant med andra länders litteratur.

Språket är översättarens viktigaste arbetsredskap. Gullin skriver att översättning innehåller uttal, grammatik och ordförråd (Gullin 2002). Texter översätts av en utbildad person som kallas översättare. Översättare måste inte ha bara goda kunskaper i språket utan man behöver ha kulturkompetens. Profesionella översättare i Lettland och Sverige översätter endast till sitt modersmål.

Det finns också några problem som förekommer, när man översätter två texter. Den vanligaste svårigheten som visar sig i översättningsprocessen är att hitta rätt ord. När översättare har översatt alla ord och skrivit de ner, måste hon tänka på hur korrekt placerar de orden i rätt platsen.

När översättaren översätter olika texter från svenska till lettiska eller tvärtom måste man tänka om ordföljd som är skild i båda språk.

Nästa problem som förekommer i många språk är att ett ord kan ha många betydelser. Till exempel, när man läser en bok på andra språk som man är inte så bra i, man kan förstå det i andra mening i stället hur författaren eller översättaren trodde innan. I många böcker har översättare skrivit ord och dessa mening botten av sidan, det är som ordbok till läsaren för att underlätta förståelse om ämne som skrivs i den boken. Oftast är de orden som kommer från andra tiden som vi har nu eller kommer från andra språk.

I motsatt fall när ord har många betydelser, händer det att ord har inte meningen i andra språk. Med sådana problem förekom Elija Kliene när hon översatte bok "Det osynliga barnet" som skrivs av Tove Jansson. Det största problemet var översätta ord som betecknar bilder, eftersom i lettiska språk inte finns de lämpliga namnen för de. Därför Elija Kliene översatte meningar beroende på sammanhanget. Man måste ta hänsyn till att boken översatts år 1968 och därför flera ord under tiden i lettiska språket har fått negativa meningar.

I den boken som skrivits i det svenska språket är det möjligt att hitta många hjältar och den första hjälten är My. I den andra boken som är översatt till lettiska språket användas namn Mija. Det är på grund av situationen att i lettiska språk inte finns bokstaven ”y”. Det var ganska svårt att tänka på namn och skriva sådant som inte förlurat meningen och att man skulle förstå att det är direkt den hjälten. Översättare Elija Kliene valde ett namn som är så nära till svenska ljud om man ska jämföra det med svenska uttalet.

”Pēc manām domām, jūs tā esat pārvērtuši mazuli, ka viņa ir izklaidīgāka par Miju.”

”Jag tycker ni har förändrat ungen så att hon är värre än lilla My.”

I kapitel ”Det osynliga barnet” kan man hitta två andra hjältars namn som har inte samma betydelse i lettiska språket. Det första namn är Tooticki som översattes till lettiska språket som Tū-tikija. Första delen Too på svenska är det samma som Tū på lettiska, eftersom bokstäver ”oo” ljuder i lettiska som lång vokal ”ū”.

”Iepriekš viņa nekad nav smējusies, ieminējās pārsteigtā Tū-tikija.”

”Hon lär aldrig ha skrattat förr, sa Tooticki förblurad.”

Nästa namn är Ninni. I den lettiska boken kan man hitta översättningen av det namnet som låter Ninija. Det namnet översatte översättare direkt och i båda språk det ljuder likadana.

”Ninija stāvēja uz stēķiem ar uzrautu degunteli un niknu sejiņu zem sarkanu matu ērkuļa.”

”Ninni stod på bryggan med ett litet uppnäst, argt ansikte under en röd lugg.”

I den sista berättelse ”Granen” nämns Snorkfröken som översatt till lettiska som Snorkes jaunkundze. Ordet Snork överförs direkt till det lettiska språket. Det är på grund av situationen att Snork i detta fall är bara namn på fröken och det krävs inte översättningen. Samtidigt är det möjligt att översätta direkt andra ord av vilket består ord Snorkfröken. I det lettiska språket betyder fröken – jaunkundze.

”-Līdz tumsai-, Snorkes jaunkundze čukstēja.”

”Innan det blir mörkt, viskade Snorkfröken.”

I boken finns hjälten Snusmumriken. Detta ord är översatt som Susuriņš. Översättaren använde ordet som passar bättre på grund av sammanhanget och på grund av innebörden av berättelsen. Susuriņš betyder ett litet gnagare djur men i den boken betyder han inte samma djur, han är inte gnagare. I detta fall lettiska ord är använt bara på översättningen men det ingick inte i rätt betydelse.

”Susuriņš stāvēja slapjājās sūnās un klausījās.”

”Snusmumriken stod och lysnade i den våta mossan.”

När Snusmumriken kom från norr, träffade han det andra lilla djuret vilket på svenska låter som Krypet. I den lettiska boken är den hjälten översatt som Ļekainītis. Om man ska söka för direkt

översättningen för ordet Krypēt, kan man hitta ord "mūdzis". I detta fallet som skrivs i boken är ordet Ļekainītis valts ut för meningen. Han är så liten att han inte har namn. Det kan man förstå efter man läste hans beskrivning.

"Divas biklas acis zem spalvu ērkuļa. Kā cilvēkam, ar kuru nemēdz rēķināties."

I boken är ett kapitel som heter "En hemskt historia". Här kan man hitta andra hjälten som är nämns med ordet homsan. I den lettiska versionen av den samma bok är det möjligt att hitta hjälten med samma betydelsen av ord "bailulis". Det ordet är välts på grund av berättelsen som finns i det kapitlet. Homsan tycker om att drömma och allt som finns omkring honom skapar rädsla i honom. Det finns inte lämpligt ord för homson i det lettiska språket. Samtidigt i kapitlet "Hemulen som älskade tystnad" är homsor översatts som "cirslīši". De är djur som ser ut som en mus, men istället av nässan har de bålen. De två fallen kan visa att ett ord på svenska kan betyda två olika saker i det lettiska språket.

"Bailulis bija tā aizvainots, ka gandrīz vai raudāja."

"Homsan var så sårad att han nästan grät."

I det samma kapitlet i vilket beskrivs en hemskt historia finns hjälten som heter mymlan. I lettiska boken låter namn på den hjälten som "bumbulīte". Det är inte direkt översättningen men det ordet är valt på grund av hennes beskrivning att hon är liten och rund.

"Mazītiņā bumbulīte klusēdama viņu kritiski aplūkoja."

"Den lilla mymlan betraktade honom tyst och kritiskt."

För ord "hatifnattar" finns i den lettiska boken orden "baltās zalktis". I lettiska språket finns inte direkt ord som kan betyda samma sak, därför det ordet har använts på grund av meningen i det kapitlet.

"Baltie zalkši pievērsa savas apaļās, blāvās acis trollīša Mumina tēvam."

"Hatifnattarna vände sina runda bleka ögon mot mumintrollets pappa."

I berättelsen "Filifjonkan som trodde på katastrofer" är viktigaste hjälten Filifjolkan som på lettiska översattes som "Svilpaste". Det är fallet när ordet användas bara på innehållet av det kapitlet eftersom det inte finns lämpligt ord i lettiska som kan betyda samma namn. Man kan anse att valet på det namnet är vald på grund av hennes upphetsning om förestående katastrofen.

"Reiz dzīvoja kāda Svilpaste, kas jūrā mazgāja savu lielo lupatu paklāju."

"Det var en gång en Filifjonka som tvättade sin stora trasmatta i havet."

Den andra hjälten Lēnprāte på svenska låter som Gafsan. Det samma problemet som finns med ordet Filifjonka är i detta fallet. Där finns inte ord som kan på lettiska direkt översätta ordet Gafsan. De båda hjältarna är motsats varandra. Gafsan underkuvade inte sin intuition men ansåg allt

jätteallvarligt. Det bör notera att i berättelsen ”Hemulen som älskade tystnad” det svenska ordet ”gafsor” på lettiska är översatt som ”delveri” i plural form.

”Lēnprāte mēdza dzert tēju bez krējuma, tomēr Svilpaste uzlika uz galda vecmāmiņas sudraba gliemežveida krējumtrauku.”

”Gafsan drack sitt te utan grädde, men Filfjonkan tog i alla fall fram mormors silversnäcka i båtform.”

Ett av de sällsynta fallen när ett ord översatts samma i båda språken kan man hitta i berättelsen som heter ”Historien om den sista draken i världen”. För hjälten Muminrollet översättaren hittade en direkt översättningen och på lettiska låter det ordet som Trollītis Mumins. Det innebär att ordet inte har ändrats och betydelsen är samma i båda språken.

”Trollītis Mumins uzlika burciņai vāciņai (ar gaisa caurumiņu) un burciņu piesardzīgi novietoja sūnās.”

”Muminrollet skruvade på locket (med lufthål) och satte försiktigt ner burken i mossan.”

I berättelsen ”Hemulen som älskade tystnad” är en av hjältar som är den viktigaste och som heter hemulen vilken på lettiska språket låtar som ”murmulis”. Det ordet är väldigt på grund av väsentlighet som finns i texten. Det är möjligt att använda precis det ordet eftersom det finns verb ”murmināt” i lettiska språket och verb ”mumla” i svenska språket. Det kan vara derivat från det verbet. Nuförtiden har det ordet ”murmulis” fått i det lettiska språket negativa betydelsen som betyder ”nejēga” eller på svenska låter det som ”lymmel”.

I berättelsen var hemulen alltid missnöjd med någonting och det kan också vara en av förklaringar varför översättaren valde exakt det namnet på den hjälten.

”Murmulis turpināja kniebt biļetes un sapņoja par brīnumaino, kluso vientulību, cerēdams, ka ļoti drīz kļūs vecs.”

”Hemulen knipsade vidare och drömde om den stora underbara tysta ensamheten och hoppades att han skulle bli gammal så fort som möjligt.”

I boken ”Det osynliga barnet” finns ganska många olika namn av utrymme och platser. De är hemma, våtmarker, nöjespark, dal, park, osv. Den rika användningen av namnen kan förklaras med Tove Janssons stora önskan visa för läsaren att händelser i boken ägde rum på många platser.

En av platser som beskrivs i boken är mumindalen, som till det lettiska språket är översatt som Muminieleja. Det namnet översattes korrekt eftersom ”en dal” på lettiska betyder ”ieleja”. Bara en sak som skiljer det ordet från det lettiska språket är första bokstäver i båda språken. I lettiska boken är det möjligt att urskilja platser namn med stora bokstäver när samtidigt i det svenska språket mumindalen skrivs med små bokstaven.

”Un, kad viņš nonāks Muminielejā un spēlēs uz tilta, kas ved pāri upei, tad trollītis tūlīt sacīs, ka melodija ir jauka.”

”Och när han kom fram till mumindalen skulle han spela den på broräcket över floden och mumintrollet skulle genast säga, den är fin.”

Den andra plats som nämns i boken är magroveträsk. I den lettiska versionen kan man hitta namn på samma plats men det ljuder som Mangrovju purvs. I det lettiska språket betyder ord träsk – purvs, men det finns inte lämpligt ord för namn mangrove, därför det översattes som namn av träsk och det behöver ingen översättning.

”Kāds tad tu domāji tapt Mangrovju purvā?”

”Vad had du väntat att bli i ett mangroveträsk?”

För namnet Berg – och- dalbana den lämplig översättningen till det lettiska språket kan vara ”kalnup lejup ceļš”. I detta fallet ”berger” menar dalbana i nöjepark eller på lettiska de är ”kalniņi izpriecu parkos”. I den berättelsen namnet på den platsen berg –och- dalbana är översattes till lettiska som Kalnlejas sliežu ceļš. I det svenska språket namnet skrivs med små bokstaven, men på lettiska det skrivs med stor bokstaven som betyder att det är spårnamn.

”Grūti bija sakārtot Kalnlejas sliežu ceļu.”

”Berg – och – dalbanan var besvärlig att få upp.”

Den första slutsatsen är att olika levande varelser namn översattes direkt. Det betyder att i båda språk alla namn har samma meningen och betyder samma hjältar. Samtidigt finns här två undantag: Filifjonkan – Svilpaste och Gafsan – Lēnprāte. På det fallet använde Elija Kliene orden som var mest lämpliga för de båda på grund av beskrivningar om deras utseende eller deras beteende.

Den andra slutsatsen är att många ord på lettiska är valt bara på grund av innehållet därför att det inte finns några lämpliga ord som kan passa bra tillsammans med den svenska boken. Översättaren tänkte på hur kan hon bevara betydelser och samtidigt förlora inte rätta meningar som uttalades av Tove Jansson.

Den tredje slutsatsen som jag gjorde är att ibland namn på hjältar som finns i boken är derivat från verb som finns i lettiska språket. Sådant exempel är med ett namn Murmulis, därför kan man tycka att det namnet är derivat från det lettiska verbet ”murmināt”.

I svenska språket använder man namnen på platser och utrymme med små bokstäver, men samtidigt på lettiska skriver man det samma ordet med stora bokstäver.

Lettiska och svenska språk tillhör till olika språkfamiljen. Det betyder att många ord har inte samma betydelse. På så sätt görs översättningen från svenska till lettiska bara på grund av beskrivningen. I den boken kan man hitta några fall när författaren gav sina hjältar speciella egenskaper och särskilt utseende som hjälpte översättare att hitta lämpliga ord i deras modersmål.

Tove Jansson är en av de bästa författarna vars böcker är intressanta inte bara för barn utan också för vuxna. De ger för alla en uppfattning om hur ser sagovärld ut. Den är fullt av äventyr och underverk som hjältar upplever under sina liv. Man kan få en föreställning om översättningens perspektiv när man läser två böcker samtidigt. I allmänhet kan man säga att den lettiska boken "Neredzamaš bērns" som översatts av Elija Kliene förblir densamma som ursprungliga boken i det svenska språket.

Litteraturförteckning

Gullin C. 2002. *Översättarens röst*. Lund : Studentlitteratur.

Jansson T. 1962. *Det osynliga barnet*. Helsingfors : Holger Schildt.

Jānsone T. 1993. *Neredzamaš bērns*. Zvaigzne ABC.

Wadensjö C. 1998. *Kontakt genom tolk*. Dialogos Förlag AB.

<http://www.tovejansson.se> [13.02.2012] *Litteratur Magazinet Tove Jansson, Livet och berättelserna*

«НЕ-ЦЕЛЬНОСТЬ» В ЦЕЛЬНОЙ КАРТИНЕ МИРА РОМАНА Ф. ДОСТОЕВСКОГО «ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ»

Alīna Loginova

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401
al07042@yandex.ru

Abstract

"Non-entirety" in the world's whole picture of the novel by Fyodor Dostoevsky's "Crime and Punishment".

In this paper an important feature of the world's picture of the novel "Crime and Punishment" by F. Dostoevsky was examined - "non-entirety", which appears on different levels - the spatial, the objective, and in relation to the characters of the novel. An interest in the 'non-entirety' is based on the frequency of the appearance of the objects, features or qualities that possess given semantics; secondly, because of the "non-entirety" itself as a unit of the language which is of interest not only in linguistic, but also cultural, Christian, philosophical and universal aspects.

The analysis of the units with the semantics of "non-entirety" in the novel "Crime and Punishment" has shown that the picture of the world in the novel appears as uncoordinated, "non-whole" unity. Everything from the general spatial descriptions, including descriptions of items in it, and to the descriptions of the characters, their clothes - everything is proved to be lacking the organization, the internal sense. That use of the units with the semantics of "non-entirety," sums up the idea of a picture of the world of the novel "Crime and Punishment" as "non-whole", chaotic.

Key words: "Non-entirety", semantics, world's picture, descriptions.

Изучение картины мира художественного произведения, его логической завершенности, эстетической полноты привлекает внимание исследователей и является одной из главных проблем в изучении структуры художественного произведения. Интерес представляет не только картина мира как особая художественная действительность, создаваемая автором, но и обращение к единицам языка, используемым для ее построения. Особую значимость, в этом смысле, имеют специфические единицы текста, которые описывают картину мира художественного произведения как ясно сформировавшуюся, раскрывающие суть всего произведения в целом. В романе Ф. Достоевского «Преступление и наказание» важнейшим свойством картины мира становится «не-цельность».

При исследовании лексического потенциала «нецельности» была обнаружена интересная особенность, а именно, - в толковом словаре не представлена лексема «нецельность». Учитывая семантику лексемы «цельность», была выявлена лексическая единица, значение которой включает приставку «не», обладающая отрицательной семантикой – «не-цельность». Под «не-цельностью» понимается круг значений, которые образуют семы, находящиеся в оппозиционной связи со значениями лексемы «цельность». Стоит отметить, что для нашей работы актуальными являются лишь некоторые значения лексемы «цельность», представленные толковым словарем (ср.: «Цельный –1. *только полн. ф.* Состоящий, сделанный из одного вещества, из одного куска, не составной. *Цельная полоса жести.* 2. Обладающий внутренним единством. *Общее впечатление было цельное и обаятельное, несмотря на то, что я сочувствовал далеко не всему, что было написано.* // Отличающийся единством черт

характера, лишенный раздвоенности. *Цельный характер. // Законченный, завершённый. 4. только полн. ф. Прост.* То же, что целый (в 1 и 4 знач.). *На нем всегда был цельный, опрятный картуз, лицо тщательно вымыто*). Рассмотрение особенностей «не-цельности», в свою очередь, основано на выявлении антонимических связей значений лексемы «цельность». Так, изначально «неделимые» предметы могут подвергаться дроблению, принимать формы «не-цельного», естественные, «цельные» субстанции могут быть осмыслены с позиции внешнего воздействия на них, а портрет человека способен заключать в себе различные стороны «не-цельного», заключающиеся как во внешнем его виде (собственно внешность, а также предметы одежды), так и во внутреннем состоянии.

В романе Ф. Достоевского «Преступление и наказание» «не-цельность» обладает значительным эстетическим потенциалом, что отражается в целом ряде контекстов с данным значением. «Не-цельность» в романе представлена как предметно-пространственными реалиями, так и в отношении персонажей. В целом ряде контекстов «не-цельность» характеризует пространственные номинации, среди которых интерес представляет «не-цельность», реализованная пространственной номинацией «*проходная комната*» (в знач. «Имеющая сквозной проход, служащий для прохода»): «*ей тотчас же представилось, что он идет в другие комнаты, так как ихняя была проходная*».

Наряду с описанием общего пространства, «не-цельность», раздробленность проявляется в контекстах, относящихся к пониманию внутреннего убранства помещения, к предметам, являющимся пространственными маркерами. Здесь востребованным маркером пространства оказывается лексема «*перегородка*» (в знач. «легкая стенка, разделяющая на части какое-л. помещение или вместилище; переборка»): «*молодой человек переступил через порог в темную прихожую, разгороженную перегородкой*» (причем общее описание места как «темной прихожей» дают контексту сниженную коннотацию). Изучая контекстные связи лексемы «перегородка», интересным является то, что данная лексема может быть осмыслена и как стена, разделяющая хозяйскую половину дома и кухню: «*тут, за перегородкой, две хозяйские служанки хлопотали около двух больших самоваров*». Интерес представляет контекст, в котором «перегородка» функционирует как потенциально положительный маркер пространства, тяготеющий к избранности, знаку отличия: «*в одной комнате помещаются, а Соня свою имеет особую, с перегородкой*». Нельзя не заметить и контекстуальный синонимический ряд, который образует лексема «перегородка»: «*дверь*» («*дверь разделяла их*»), «*занавески*» («*старуха полезла в карман за ключами и пошла в другую комнату за занавески*»).

Описание маркеров пространства включает в себя и ряд предметов с семантикой «не-цельность». Стоит отметить, что наличие предметов с данной семантикой дополняет

восприятие раздробленного, «не-цельного» пространства как ясно оформившегося, актуализованного. Здесь стоит выделить и несколько отдельных подгрупп, в которых «не-цельность» предметов представлена как главное их свойство.

Во-первых, это предметы, относящиеся к сфере человека, его бытовой жизни (предметы посуды, пища). На «не-цельность» в описании предметов посуды указывает как собственно их разбитое состояние: *«Разумихин, сконфуженный окончательным падением столика и разбившимся стаканом, мрачно поглядел на осколки»* (в данном случае актуализируется предельная степень «не-цельности», стакан разбит до состояния осколков), так и контексты, в которых семантика «не-цельности» передается приставками с данным значением (ср. приставка «над-», обозначающая «неполноту действия, распространение действия не на весь предмет, а на его поверхностную часть»: *«она поставила перед ним свой собственный надтреснутый чайник»* и др. Встречаются контексты, в которых «не-цельность» является семантической связкой между предметом посуды и пищи, содержащейся в этой посуде. В данных случаях востребованными для передачи семантики «не-цельности» становятся приставки (ср.: приставка «пол-/полу-» (в знач. «половина (в 1 знач.)»: *«а, вот и пиво осталось, полбутылки, холодное!»*, *«он ткнул пальцем на полуштоф»*, а также синонимичное приставке «пол-» наречие «наполовину» (в знач. «не до конца, не совсем; в некоторой степени, отчасти»): *«ведро, наполовину полное воды»* и др.

В контекстах, описывающих пищу, «не-цельность» передается лексикой, в которой признак предмета имеет данную семантику (ср. *«крошечный»* (в знач. «состоящий из мелких крошечных частей, крошек»), *«резанный»* (в знач. «прич. страд. прош. от резать - Действуя чем-л. острым, разделять на части»): *«крошечные огурцы, черные сухари и резанная кусочками рыба»*. В этом смысле, интересной является и лексема «*сухари*» (в знач. «высушенный кусок хлеба»), которая также может быть осмыслена с точки зрения «не-цельности», а именно, как части от целого (хлеб и кусок от хлеба)).

Во-вторых, это предметы, маркирующие пространство, которое, в свою очередь, может быть определено как «не-цельное» (предметы мебели, интерьера). В этом случае обращает на себя внимание тип мебели, ветхой, почти никчемной (ср.: *«неуклюжая большая софа <...> когда-то обитая ситцем, но теперь в лохмотьях»*, *«клеенчатый очень ободранный диван»*). На «не-цельность» предметов мебели указывает и такой контекст: *«старый кухонный сосновый стол, некрашеный и ничем не покрытый»*, где отсутствие скатерти на столе маркирует сам предмет, а также пространство, в котором он находится как очень бедное, малозначащее.

Среди предметов, маркирующих интерьер, следует отметить и огарок свечи, который появляется на страницах романа. Лексема «*огарок*» (в знач. «остаток недогоревшей свечи»)

интересна остаточностью своей формы, искомой «не-цельностью»: «огарок освещал беднейшую комнату шагов в десять длиной», и далее: «огарок уже давно погасал в кривом подсвечнике» (одновременное описание огарка свечи и «кривого» подсвечника усиливает восприятия данного предмета как полностью деформированного).

Актуализация единиц с семантикой «не-цельность» в романе становится значимой и в портретных описаниях, которые выражаются разными языковыми средствами. Исследуя теоретические работы по проблематике романа, был выявлен ряд работ, посвященных толкованию значения фамилии «Раскольников». В работах М. Бахтина, О. Гумеровой, Б. Тихомирова, Ю. Карякина, Т. Касаткиной и др. отмечается специфика толкования значения данной фамилии, связанная с расколотостью внутренней, выходящей за пределы собственного «я» героя. Описана особая речь Родиона Раскольникова, дисгармония ее звучания и содержания, ведь «все слова в нем двуголосые, в каждом из них происходит спор голосов». (Бахтин 1979: 69) Подробно описана и осмыслена культурологическая и христианская составляющая данной фамилии, указывающая «на раскольников, не подчинившихся решению церковных соборов и уклонившихся от пути Православной церкви, то есть противопоставивших свое мнение и свою волю мнению соборному» но и на «раскол, проходящий по Богу, раскол между ипостасями Божества, и именно это происходит, по Достоевскому, при отречении человека от Бога, при восстании человека на Бога» (Касаткина: в сети) и др. Следовательно, фамилия «Раскольников» предопределяет наличие в романе потенциальной расколотости, «не-цельности», разомкнутости естественных, жизнеподобных связей.

Отметим, что семантика «не-цельности» поддерживается и другими онимами, тяготеющими к очевидной возможности их представления в градационном ряду: «*оборванец*»: «*один оборванец ругался с другим оборванцем*» (в знач. «Разг. Тот, кто ходит в изорванной, изношенной одежде»), «*лохмотник*» (со знач. «Устар. Человек, одетый в лохмотья; нищий, бродяга»). Интерес представляют контексты, в которых семантика «не – цельности» выражена с помощью приставок. Так, одной из частотных является приставка «полу-» со значением «почти», «не до конца», «не совсем»: «*это город полусумасшедших*», «*полумертвый*». В этом смысле интересным кажется использование приставки «без-» в значении «крайней степени лишения чего – либо»: «*но она и сама была как безумная и чувствовала это*». «Не-цельность» лексемы с приставкой «под-» появляется в значении, передающим переход от одного состояния в другое в слове с внутренней формой - «*подсудимый*» (имеется в виду осознание личности как несвободной, но еще не осужденной). Интерес представляют и другие номинации лица, где «не-цельность» выражает переходное состояние: «*невеста*» (в знач. «еще

не жена, но уже не свободная»), «студент» (в знач. «еще не образованный человек, но уже не школьник») и др. В ряду номинаций лица стоит отметить и метонимический перенос: «смеющиеся головы» (не люди).

Семантика «не-цельности» устанавливается в контекстах, указывающих на внешнее состояние предметов одежды, их качество, имеющих безусловную градационную специфику. С одной стороны, семантика «не-цельности» может выражать значение небольшого недостатка предмета одежды: «рубашечный ворот шит не по мерке и косяком», с другой стороны, - значимый недостаток, в том числе, обуви: «дырявый сапог», наконец, недостаток одежды, заключающийся в сильной изношенности материала: «панталоны внизу осеклись и висели бахромой».

На более качественный недостаток указывает ряд контекстов с доминантной «разорванный»: «вон и платьице ихнее разорвано», а также контекстуально - синонимичная лексема «разодранный»: «старшая девочка, лет девяти, высокенькая и тоненькая как спичка, в одной худенькой и разодранной всюду рубашке» (обращает на себя внимание наречие «всюду», усиливающее восприятие предмета одежды как почти несуществующего). В ряду описания предметов одежды характерным является принцип нагнетания определений, имеющий гиперболизированную природу, цель которого - дать точное описание: «перчатки на ней были не только заношенные, но даже изодранные». На безобразность предмета одежды указывает определение «истрепанная» семантически близкое лексеме «разорванный», но с более усиленным значением: «вся истрепанная и пожелтелая меховая кацавейка» (здесь же – определение «пожелтелая», имеющее безусловно сниженные коннотации). Интерес представляют контексты, в которых градационный принцип описания основан на общей характеристике предметов одежды. Привычные названия одежды в данных контекстах утрачены, им на смену приходят более абстрактные названия с обобщающим значением. Так, на безобразность предметов одежды указывает общее определение «тряпье»: «на ее тонкой и длинной шее, похожей на куриную ногу, было наверхено какое-то фланелевое тряпье» (следует отметить неопределенное местоимение «какое-то» и свойство «простого» материала – «фланелевое»).

Ветхость, изношенность одежды передает общая характеристика «обноски»: «я бы до рассвета в воде полоскалась, обноски бы его да детские мыла, да потом высушила бы за окном». Наконец, на «не-цельность» в описании предмета одежды указывает лексема «лохмотья» - как тип одежды, имеющий сходства с лохмотьями: «бывшее его студенческое зимнее пальто, теплое, но уже почти в лохмотьях», в качестве предмета одежды, доведенного до состояния лохмотьев: «Разумихин сидел у себя в растрепанном до лохмотьев халате», а

также как собственно предмет одежды: «она была тоже в лохмотьях». Интересным кажется контекст, в котором «лохмотья» - неприемлемый для общества тип одежды: «*тут лохмотья его не обращали на себя ничего высокомерного внимания*» (причем стоит отметить контекст «*к моим лохмотьям непременно нужна фуражка*, косвенно указывающий, с одной стороны, на ветхость, безобразность одежды, с другой,- на средство маскировки.

Анализ единиц с семантикой «не-цельность» в романе «Преступление и наказание» показал, что картина мира в романе предстает в качестве разрозненного, «не-цельного» единства. Все, начиная с общих пространственных описаний, включающих важнейшие детали маркеров пространства, а также предметов в нем, и до описаний персонажей, их одежды - все оказывается лишенным организации. Использование единиц с семантикой «не-цельность» подытоживает представление о картине мира романа «Преступление и наказание» как «не-цельном», хаотичном. Между тем, сам «Достоевский подчеркивает ту истину, что самые благородные достоинства человека пропадают, идут прахом, если личности недостает цельности, единства, гармонии – этих достоинств не только друг с другом, но и с тем миром, в котором личность действует» (Белик 1974: 136).

Библиография

- Бахтин М. 1979. *Проблемы поэтики Достоевского*. М. Советская Россия.
- Белик А.П. 1974. *Художественные образы Достоевского*. Эстетические очерки. М.: Наука.
- Достоевский Ф.М. 1973. *Преступление и наказание*. // ПСС в 30т. Л., Т.6
- Касаткина Т. *Мир, открывающийся в слове: для чего служит художественная деталь*. (http://magazines.russ.ru:81/novy_i_mi/redkol/kasat/book/b18.html)
- Словарь современного русского литературного языка* (МАС): В 4-х т./ под ред. А.П. Евгеньевой. М.: Рус. яз., 1981.

ANVÄNDNING AV PRESENS OCH PERFECT PARTICIP I TIDNINGSARTIKLAR

Viktorija Lukjanova

Daugavpils Universitet, Vienibas gata 13, Daugavpils, Lettland, LV-5401
viktorinka18@inbox.lv

Abstract

Use of Present and Perfect Participle in newspaper articles

The author of this report considers use of Present and Perfect Participle in different newspaper articles. The author thinks that this problem is actual, because there are many different people who read newspapers today and it can be rather difficult, e.g. for young or elderly people, to understand words without knowing grammar rules and whose forms are not so known for them. It was analysed 50 articles from the Swedish newspaper "8 Sidor" from the years 2004-2012. We can divide participle forms from the analysed sentences in three groups: participle forms which have positive meaning, negative meaning and neutral meaning. Having analysed the considered sentences with participle forms, it was counted that in the articles occur 17 verbs (~58 % of verbs) which have present participle forms and 12 verbs (~42 % of verbs) which have perfect participle forms. We can conclude that authors of the articles use more present participle forms than perfect participle forms. From the analysis of the use of present and perfect participle it was made a conclusion that the authors of the articles from the newspaper "8 Sidor" use not so many present and perfect participle forms. We can assume that it is not so convenient to use participle forms, because it is better or more habitually to use adjectives or verbs instead of participle forms of verbs. We can assume also that it is easily for readers to understand what the articles are about when the authors write them using simple forms of verbs or adjectives.

Key words: Present Participle, Perfect Participle, newspapers, articles, use.

Ett språk är ett fantastiskt redskap, ett otroligt sätt att kommunicera, uttrycka känslor och förhoppningar, berätta om drömmar och händelser. Djuren har också ett språk, delfiner kan på kilometers avstånd berätta var de är och var det finns mat. Människans språk är dock det mest avancerade forskarna hittills stött på och enligt vissa teorier är det vårt överlägsna språksinne som skiljer oss från djuren (<http://www.algonet.se/~fransren/sprhist/>. Renmarker G. Det svenska språket, 4 mars.). I dag finns det mellan fem- och sextusen olika språk på jorden, men det är ganska intressant att handlägga svenska språket.

Svenskan är ett nordisk språk, en germansk gren av det indoeuropeiska stamträdet. Det språket har en lång och spännande historia av utveckling och svenskan har inhämtat en komplicerad men logisk grammatik.

I mitt föredrag kommer det en grammatisk kategori som *verbets participformer*, nämligen *presens* och *perfekt particip* att behandlas.

Titeln på föredraget är "Användning av Presens och Perfekt Particip i tidningsartiklar". Det är ganska svårt när vi läser artiklar i tidningar att förstå många ord som använder författare och vars former är inte så förtrogn för oss. Det kan vara, t. ex. verb som bildar presens eller perfekt participformer. Jag valde det här temat eftersom när jag hade läst olika artiklar ur tidningar hittade jag många okända former som jag inte kunde förstå och även översätta. Jag tycker att det här problemet är aktuellt eftersom många olika människor läser tidningar idag och det kan vara ganska svårt, t. ex. för

unga eller gamla människor att förstå ord utan att veta grammatiska regler, vars former är okända för dem. Det var intressant för mig att få kläm på nya regler hur verbets participformer bildas och hitta dem i tidningsartiklar för att försöka förstå och översätta de här formerna.

Jag har sådana mål med föredraget:

- att få veta nya regler och information om verbets participformer;
- att hitta exempel på participformer i tidningsartiklar;
- att beteckna vilka meningar har participformer;
- att klassificera participformer.

Jag har använt olika litteraturkällor i det här föredraget. Jag har läst många böcker om particip och många artiklar i tidningen "8 Sidor" för att kunna presentera användning av participformer i texter. Jag har också analyserat alla exempel ur artiklar för att hitta deras betydelse och skillnader.

För att kunna presentera användning av participformer i texter, har jag analyserat 50 artiklar ur den svenska tidningen "8 Sidor" (2004 till 2012). Alla exempel på presens och perfekt particip analyserade jag för att hitta deras betydelse och skillnader.

"8 sidor" är en nyhetstidning på lättläst svenska. De som läser "8 sidor" är elever i grundskolan, vuxenutbildning, personer med intellektuellt funktionshinder, invandrare och många andra människor som har svårt att läsa en vanlig dagstidning. Den här tidningen har utvidgat min synkrets eftersom det var en bra möjlighet att läsa nyheter på svenska och förstå vad journalisten vill informera.

Som jag har redan sagt var det 50 artiklar ur tidningen "8 Sidor" som var lästa och utforskade. Målet med undersökningen var att hitta så mycket som möjligt exempel på användning av presens och perfekt particip. Det var hittats 29 olika exempel där man kan se olika verb som bildar particip. Nästan alla satser lyder ett exempel med presens och perfekt particip. Men somliga satser innehåller bara två eller mer exempel på verb som bildar particip. Vidare ska jag framlägga några satser med användning av particip.

1. Fängelse för **fuskande** pappa (rubrik på en artikel)

(<http://www.8sidor.se/inrikes/2012/03/fangelse-for-fuskande-pappa>. 2012. Fängelse för fuskande pappa, 6 mars.)

Den här artikeln handlar om en pappa som tvingade sin dotter att spela sjuk i mer än tio år. Han fick pengar från försäkringskassan för att kunna ta hand om henne hemma. Men förra året lyckades flickan att rymma och pappan blev gripen och fått en straff - tre års fängelse.

Vi kan härleda att artikelns författare använder presens participetsformen 'fuskande' för att uppvisa att en pappa som tvingade sin dotter att spela sjuk ville få pengar oärligt och olagligt. Han ville fuska försäkringskassan, men det är stor 'humbug'.

I den här rubriken kan vi hitta andra presens participetsformer som kan ha samma betydelse. Till exempel, 'ljugande', 'lurande', 'bedrande'.

2. Bland kvinnorna ökade antalet **arbetande** med 2,4 procent. (Fler kvinnor fick jobb)

(<http://www.8sidor.se/inrikes/2012/03/fler-kvinnor-fick-jobb>. 2012. Fler kvinnor fick jobb, 6 mars.)
Den här artikeln handlar om att det är mer kvinnor än män som fick jobb förra året. Antalet av arbetande kvinnor som har fötts i Sverige ökade med 2,4 procent, men kvinnor födda utomlands men bodda i Sverige - med 5,3 procent.

Vi kan använda sådana presens participetsformer som 'beklädande ett ämbete', 'ägande ett jobb' och sådan perfekt participetsform som 'vara försedda med'.

3. Så många röster har aldrig en **tävlande** i Melodifestivalen fått förut. (Loreen vann Melodifestivalen)

(<http://www.8sidor.se/kultur/2012/03/loreen-vann-melodifestivalen>. 2012. Loreen vann Melodifestivalen, 6 mars.)

Den här artikeln handlar om artisten Loreen som vann i helgen Melodifestivalen med låten "Euphoria". Det var fler än 670 tusen svenskar som röstade fram henne till segern. Det var skrivits också att så många röster har aldrig en tävlande i Melodifestivalen fått förut.

Sådan presens participetsform som 'deltagande i Melodifestivalen' kan vi använda för att få samma betydelse.

4. Den som är väldigt **intresserad** av hur det går kan titta på TV. (I natt väljer USA president)

(<http://www.8sidor.se/utrikes/2004/11/i-natt-valjerusa-president>. 2004. I natt väljer USA president.)
Artikeln med rubriken "I natt väljer USA president" handlar om en händelse som är förbunden med amerikanska president-valet. Det har skrivits att det som är intresserad av hur valet går kan titta det på TV. TV2 och TV4 ska sända valet klockan två i natt, men de engelska- språkiga kanalerna BBC World och CNN börjar sina valvakor strax efter midnatt.

Vi kan hitta andra presens participetsformer att ha samma mening i en sats, t. ex. 'ritande', 'engarerande'.

5. Vinnarlåten är **skriven** av svenskarna Stefan Örn och Sandra Bjurman. (Sverige trea i schlager-EM)

(<http://www.8sidor.se/inrikes/2011/05/sverige-trea-i-schlager-em>. 2011. Sverige trea i schlager-EM, 6 mars.)

Den här artikeln beskriver ett evenemang när sångaren Eric Saade med låten "Popular" fick tredjeplats i Melodifestivalen. Det var den bästa placeringen för Sverige på Melodifestivalen i 12 år. Men Eli och Nikki från Azerbajzjan med låten "Running scared" kom första i musiktävlingen. Deras låt var skrivits av svenskarna Stefan Örn och Sandra Bjurman.

Vi kan ersätta perfekt participformen skriven med sådana former som 'författande', 'fingerande', 'uppfinnande', 'skapande'.

6. Vi hittade ingen **ökad** risk för cancer hos dem som använde mobiltelefon mycket. (Inte farligt att prata i mobiltelefon)

(<http://www.8sidor.se/inrikes/2010/05/inte-farligt-att-prata-i-mobiltelefon>. 2010. Inte farligt att prata i mobiltelefon, 6 mars.)

I den här artikeln har det skrivits att det inte är farligt att använda mobiltelefon eftersom det kan inte framkalla cancer i hjärnan. Det har gjorts många stora undersökningar med 13 tusen människor i 13 länder. Det har frågats också femtusen cancersjuka hur de använder sina mobiltelefoner. Cancersjuka människor har jämförts med en grupp av friska människor och undersökningar bevisade att det inte finns någon ökad risk för cancer hos män som använder mycket mobiltelefon.

Vi kan hitta andra participetsformer för ordet 'ökad' som kan ha samma mening av ökning, t. ex. 'tilltande', 'stegrande', 'stigande'.

7. En av de rika svenskarna säger att han blev **bunden, misshandlad** och **hotad**. (Norsk bedragare greps i Spanien)

(<http://www.8sidor.se/inrikes/2011/02/norsk-bedragare-greps-i-spanien>. 2011. Norsk bedragare greps i Spanien, 6 mars.)

Det är en artikel som handlar om en norsk bedragare som bestod i ett gäng och har gripits av polisen i Spanien. Han är misstänkt för att röva bort rika svenskar och stjäla deras pengar. En del av rika svenskarna tycker att bedragaren måste bli bunden, misshandlad och hotad. Men i Stockholm har de andra medlemmarna i gänget gripits. Rättegången av Sverige ska välja en rättvis straff för bedragaren och hans gäng.

Synonymer för perfekt participetsformen 'bunden' är ganska svårt att hitta, men ordet 'misshandlad' kan vi ersätta till formen 'skadande'.

8. En 17-årig pojke i Falkenberg tvingas till vård för sitt **spelande**. (17-årig spelmissbrukare tvingas till vård)
9. Hans föräldrar säger att han blivit **beroende** av att spela. (17-årig spelmissbrukare tvingas till vård)

(<http://www.8sidor.se/inrikes/2007/11/17-arig-spelmissbrukare-tvingas-till-varld>. 2007. 17-årig spelmissbrukare tvingas till vård, 6 mars.)

Författaren av den här artikeln berättar om en 17-årig pojke som tvingas till vård för sitt spelande. Hans föräldrar säger att han beror på dataspel på internet. Hans skolresultater blev dåliga därför att han ofta sitter på natten och spelar. Men föräldrar tycker att han måste gå upp och träffa sina kompisar. Det är ett problem i deras familj och domstolen i Falkenberg bestämde för att pojken skulle få vård för sitt spelmissbruk.

Vi kan hitta sådana synonymer till ordet 'beroende' som 'sorterande', 'vistandes i makt', men det är svårt att hitta ord med samma betydelse för presens participformen 'spelande'.

10. Spel är för de flesta något roligt och **spännande**. (Fler unga spelmissbrukare) (http://www.8sidor.se/inrikes/2011/01/fler-unga-spelmissbrukare. 2011. Fler unga spelmissbrukare, 6 mars.)

Den här artikeln handlar om ungdomar som har ett problem med sitt spelande. Ett antal av spelmissbrukare bland unga människor mellan 18 och 24 år har fördubblats på tio år. Unga blir mer trasigare och har mer skulder eftersom de spenderar pengar på spelandet. En del av ungdomar har börjat att begå brott för att skaffa pengar på spelandet. Det är ett stort problem i Sverige idag. Presens participetsformen 'spännande' kan vi ersätta med sådana former som 'intresserande', 'engagerande'.

Jag har illustrerat några exempel på användning av presens och perfekt particip i olika satser ur tidningsartiklar, men totalt är det 29 verb som bildade presens eller perfekt participetsformer.

Participformer i de alla analyserade satserna kan vi dela i tre grupper: participformer som har en positiv betydelse, en negativ betydelse och en neutral betydelse.

Till gruppen med en positiv betydelse hör endast två verb: 'intresserad', 'spännande'.

Till gruppen med en negativ betydelse hör tretton verb: 'fuskande', 'tvungen', 'hotad', 'överfallen', 'handikappade', 'bunden', 'misshandlad', 'misstänkt', 'beroende', 'fallande', 'utnyttjad', 'tvingad', 'asyl-sökande'.

Till gruppen som har neutral betydelse hör fjorton verb: 'arbetande', 'skriven', 'tävlade', 'ökad', 'troende', 'stående', 'liggande', 'knästående', 'överraskad', 'spelande', 'fiol-spelande', 'avgörande', 'levande', 'liknande'.

Vi kan räkna att det är ungefär 7 % av participform som har en positiv betydelse, 45 % av participform som har en negativ betydelse och 48 % av participform som har en neutral betydelse. Vi kan se att det är mer neutral än negativ form, men det är mer negativ participform än positiv participform.

Härmed kan vi härleda att artiklars författare i tidningen "8 Sidor" föredrar mer att använda presens eller perfekt participformer med en neutral dragning och en negativ dragning.

I nedanstående tabell visas hur participformer klassificeras.

Tabell 1 Klassificering av participformer

Presens Particip	Perfekt Particip
1. fuskande	1. intresserad
2. arbetande	2. skriven
3. tävlade	3. ökad

4. troende	4. tvungen
5. stående	5. hotad
6. liggande	6. överfallen
7. knästående	7. överraskad
8. handikappade	8. bunden
9. spelande	9. misshandlad
10. beroende	10. misstänkt
11. spännande	11. utnyttjad
12. fiol-spelande	12. tvingad
13. fallande	
14. avgörande	
15. asyl-sökande	
16. levande	
17. liknande	

Ur den här tabellen kan vi se att 17 verb bildar presens particip och 12 verb bildar perfekt particip. Det är ungefär 58 % av verbets presensparticipformer och ungefär 42 % av verbets perfektparticipformer. Vi kan härleda att artiklars författare använder mer presens particip som bildas av verb än perfekt participformer.

Ur analysen av användning av presens och perfekt particip kan vi härleda att författare av artiklar i tidningen "8 Sidor" använder inte så många presens och perfekt participformer. Vi kan förmoda att det inte är så behändigt att använda participformer eftersom det är bättre och lättare att använda adjektiv eller verb istället för participformer. Vi kan anta också att det är kanske lättare för läsare att förstå vad artiklar handlar om när författare skriver artiklar och använder enkla former av verb eller adjektiv.

Enligt min åsikt är det här temat mycket aktuellt och intressant därför att många människor, de unga och gamla, läser tidningar och utan grammatiska regler för particip kan inte förstå mening av somliga ord. Författare använder inte så ofta participformer utan de träffas och människor måste veta vad de participformerna betyder.

Litteraturförteckning

<http://www.algonet.se/~fransren/sprhist/>
http://sv.wikipedia.org/wiki/8_sidor
<http://www.8sidor.se>

ПОЛИФОНИЯ В РАССКАЗАХ К. ПАУСТОВСКОГО

Наталья Никитина

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401

nina121169@inbox.lv

Abstract

Polyphony in the short story of K.Paustovsky

Polyphony is a feature of narrative, which includes a diversity of points of view and voices. The concept was introduced by Mikhail Bakhtin, based on the musical concept polyphony. About this phenomenon speak B.Uspensky.

Phenomenon of polyphony distinguishing for structure of novel, but in this paper described phenomenon of polyphony in the K.Paustovsky short stories "The stealing cat" and "The rubber dingy".

Polyphony in this short stories have a complex system and depended of structure of narrative.

Structure of polyphony include several points of view, but the point of view by the narrator is principal, which defined the entire text.

Key Words: polyphony, structure of text, point of view, K.Paustovsky.

Введение

Цель работы: Анализ полифонических способов организации текста в речевой системе рассказов К.Паустовского.

Материалы: Рассказы К.Паустовского «Кот Ворюга» и «Резиновая лодка».

Методы: В работе использован описательно-аналитический метод, метод структурно-семантического анализа (выделены и описаны структурно-тематические, структурно-семантические и содержательные особенности некоторых сегментов повествования, формирующих полифоническую функцию в рассказах К.Паустовского).

Анализ материала

Явление *полифонии* характерно для художественных текстов, в которых рассказ ведется одновременно либо попеременно с позиций разных действующих лиц. Это понятие было введено в филологию М.М. Бахтиным. В 1929 году в книге «Проблемы творчества Достоевского» он впервые метафорически употребил музыковедческий термин *полифония* применительно к литературным произведениям. «Множественность самостоятельных и неслиянных голосов и сознаний, подлинная полифония полноценных голосов действительно является основной особенностью романов Достоевского», – писал М.М. Бахтин (Бахтин 1994: 14). С тех пор термин *полифония* стал использоваться в филологии при описании художественного эффекта, который возникает в литературных произведениях, одновременно передающих несколько различных точек зрения на изображаемое. Полифоничность произведения может проявляться в многоаспектной теме, многоплановой идее, многолинейном сюжете, в разнообразии авторской позиции, многомерных образах персонажей, многоуровневой композиции, а также на уровне языка художественного текста.

Об этом же явлении говорил Б.А. Успенский, обозначая явление полифонии как систему «точек зрения» (Успенский 2005: 9) автора, рассказчика, героя, проявляющихся в плане идеологии, в плане фразеологии, в плане пространственно-временной характеристики, а также в плане психологии.

Явление полифонии, как отмечают многие исследователи, характерно для романной структуры, размер которой позволяет проявиться этому явлению в полном объёме, но нам представляется возможным рассмотреть это явление и в структуре рассказов К.Паустовского, в некоторых текстах которого происходит постоянное переключение субъектно-повествовательских регистров, иногда в рамках сложного синтаксического целого (абзаца или целого диалога), в рамках сверхфразового единства, а иногда и внутрифразовое переключение точек зрения на происходящее. В связи с произведениями К.Паустовского это явление кажется особенно интересным потому, что в целом в его повествовательной системе, почти как в лирике, существенно доминирующим является развёртывание текста одним, авторским, субъектом сознания, часто нивелирующим даже речевую специфику персонажей. В этом контексте представляется интересной речевая структура рассматриваемых рассказов.

В рассказе «Кот Ворюга» (1936), повествующем о чудесной поимке и перевоспитании вороватого беспризорного кота, повествование ведётся от 1-го лица множественного числа: «Мы пришли в отчаяние. Мы не знали, как поймать этого рыжего кота. Он обворовывал нас каждую ночь» (Паустовский 1969: VI, 443); «Мы последовали этому совету, втащили кота в чулан и дали ему замечательный ужин...» (Паустовский 1969: VI, 445); «Мы переименовали его из Ворюги в Милиционера» (Паустовский 1969: VI, 446). Мы – это сам автор-повествователь, его друг Рувим и, возможно, кто-то ещё из друзей или знакомых. Повествование от 1-го лица множественного числа позволяет объединить множество точек зрения в одну, на некоторое время создавая монофоническое повествование, предполагающее в дальнейшем множественность различных точек зрения, при этом точка зрения автора-повествователя, обладающая текстообразующей функцией, становится в данном случае как бы равнозначной точке зрения других персонажей.

Такое лично-субъектное повествование имеет особую структуру, вариантами которой являются два рассматриваемых рассказа.

Для введения в повествование точек зрения других персонажей автор часто использует несобственно-прямую речь. Первый эпизод – рассказ о деревенских мальчишках, которые помогали поймать вороватого кота: « Однажды они примчались и, запыхавшись, рассказали, что на рассвете кот пронёсся, приседая, через огороды и протащил в зубах кулан с окунями» (Паустовский 1969: VI,443). Детали этого рассказа (точное время происшествия – *на рассвете*,

мельчайшие детали – *протащил; пронёсся, приседая*) указывают на то, что это речь мальчишек, ставших очевидцами «преступления», но переданная в форме косвенной речи. Второй эпизод – мнение Рувима о переименовании кота из Ворюги в Милиционера: «Хотя Рувим и утверждал, что это не совсем удобно» (Паустовский 1969: VI, 446).

Единственный эпизод, когда в повествование вводится другая точка зрения, оформленная в виде прямой речи, в виде диалога, становится основополагающим в плане идеи, актуализирует главную мысль рассказа. Это эпизод с поимкой кота, когда решается вопрос о его наказании:

«Рассмотрев кота, Рувим задумчиво спросил:

– Что же нам с ним делать?

– Выдрать! – сказал я.

– Не поможет, – сказал Лёнька. – У него с детства характер такой. Лучше попробуйте его накормить как следует.

Кот ждал, зажмурил глаза.

Мы последовали этому совету, втащили кота в чулан и дали ему замечательный ужин» (Паустовский 1969: VI, 445).

В наиболее значимые смыслопорождающие моменты текста точки зрения других персонажей оформляются в виде прямой речи, структура текста становится явно полифонической, где точка зрения других персонажей не просто легко вычленяется, а как бы выводится автором на поверхность, «обнажается».

В тех эпизодах, где автор-рассказчик описывает кота, его поведение, повествование ведется от 1-го лица множественного числа, но в случае же попытки передать внутреннее, эмоциональное состояние животного, то есть в момент смены точек зрения, момент очень кратковременный, в речи автора-повествователя появляется вводное слово, что и является знаком смены точек зрения: «После умывания он долго фыркал и тёрся головой о пол [*авторская точка зрения*]. Это, очевидно, должно было обозначать веселье [*точка зрения кота*]. Мы боялись, что он протрёт себе шерсть на затылке [*авторская точка зрения*]» (Паустовский 1969: VI, 445).

Во второй части рассказа, кроме основной точки зрения автора-повествователя, появляется точка зрения кота, который приживается в доме и становится непосредственным участником всех событий.

В эпизоде с курами точки зрения автора-повествователя и кота создают особую полифоническую структуру повествования:

«На следующее утро он даже совершил благородный и неожиданный поступок [*озвучена авторская точка зрения, так как благородство поступка кота, как и его неожиданность, оценивается с точки зрения человека*].

Куры влезли на стол в саду и, толкая друг друга и переругиваясь, начали склевывать из тарелок гречневую кашу [*проявление полифонии, так как совпадают две точки зрения: эпизод показан «глазами» и автора-повествователя, и самого кота*].

Кот, дрожа от негодования, прокрался к курам и с коротким победным криком прыгнул на стол [*монофонический отрывок, но с элементами микрополифонии: пространственная авторская точка зрения, в которую введены элементы точки зрения кота, так как именно кот испытывает негодование от поведения кур*].

Куры взлетели с отчаянным воплем. Они перевернули кувшин с молоком и бросились, теряя перья, удирать из сада [*вновь происходит совпадение двух точек зрения*].

Впереди мчался, икая, голенастый петух-дурак, прозванный "Горлачом" [*две точки зрения совпадают в пространственном плане, но различаются в плане наименований петуха (дурак, Горлач), где проявляется только авторская оценочная позиция*].

Кот несся за ним на трех лапах, а четвертой, передней лапой бил петуха по спине. От петуха летели пыль и пух. Внутри него от каждого удара что-то бухало и гудело, будто кот бил по резиновому мячу» [*также проявляется микрополифония текста, так как авторская точка зрения в пространственном плане сначала сменяется общей точкой зрения (взгляд на петуха), а затем вновь возвращается в оценке происходящего: «будто кот бил по резиновому мячу»*] (Паустовский 1969: VI, 445-446).

В рассказе «Резиновая лодка» повествование также начинается от 1-го лица множественного числа, что указывает на возможность полифонии в структуре повествования: «Мы купили для рыбной ловли надувную резиновую лодку. Купили мы её ещё зимой в Москве, но с тех пор не знали покоя» (Паустовский 1969: VI, 447). Дальнейшее развёртывание текста позволяет наблюдать разные точки зрения персонажей рассказа, указывает на многоголосие текстовых смыслов.

Первая точка зрения – это точка зрения автора-повествователя. Она является главной, текстообразующей. Иногда она становится частью текстового *мы*, иногда выступает в роли *я* автора-повествователя и проявляется в виде макрополифонии в одном крупном сегменте текста. Например, рассказ-воспоминание о ночёвке в лесу: « Я думал о том, как, должно быть, страшно было такому маленькому щенку бежать через ночные леса. <...> Мне самому приходилось ночевать в лесу без товарищей, и я никогда не забуду первую свою ночь на Безымянном озере.

Был сентябрь. Ветер сбрасывал с берез мокрые и пахучие листья. Я сидел у костра, и мне самому казалось, что кто-то стоит у меня за спиной и тяжело смотрит в затылок» (Паустовский 1969: VI, 450).

О текстообразующей функции данной точки зрения свидетельствует множество случаев микрополифонии, когда голос автора-повествователя переплетается с голосами других персонажей, при этом точка зрения автора-повествователя является основной. Создаётся особое субъектное повествование, но включающее в себя как отдельные элементы другие точки зрения.

«Больше всех волновался Рувим [*авторская точка зрения, потому что именно он даёт оценку поведения Рувима, сравнивая его с другими людьми*]. Ему казалось [*точка зрения автора*], что за всю его жизнь не было такой затяжной и скучной весны, что снег нарочно тает очень медленно и что лето будет холодным и ненастным [*точка зрения Рувима*])» (Паустовский 1969: VI, 447).

«Кот сидел на окне, тщательно мылся и делал вид [*точка зрения автора*], что не слышит назойливого лая [*точка зрения кота*]. Только одно ухо у него странно дрожало [*точка зрения автора, на что указывает оценочное наречие странно*] от ненависти и презрения к Мурзику [*точка зрения кота*]. Иногда кот взглядывал на щенка скучающими наглыми глазами, как будто говорил Мурзику [*точка зрения автора, при этом маркёром смены точек зрения является использование сравнительного союза как будто*]:

– Отвяжись, а то так тебя двину!..» [*точка зрения кота*] (Паустовский 1969: VI, 448).

Как и в первом рассказе, особым маркером микрополифонии становятся модальные структуры, являющиеся особой границей между точкой зрения автора и его персонажа, особенно в тех случаях, когда автор передаёт внутреннее состояние своего персонажа.

Ещё один эпизод о том, как Мурзик сгрыз клапан резиновой лодки, подтверждает текстообразующую функцию точки зрения автора-повествователя:

«Мы в это время пили в саду чай и не подозревали ничего плохого.

Мурзик лёг, зажал пробку между лапами и заворчал – пробка ему начинала нравиться.

Он грыз её долго. Резина не поддавалась. Только через час он её разгрыз, и тогда случилась совершенно страшная и невероятная вещь» (Паустовский 1969: VI, 449). Автор-повествователь находится в саду, но в этот же промежуток времени он «видит» и то, что происходит с Мурзиком в совершенно другом месте, то есть точка зрения автора-повествователя находится как бы над всем, что происходит в рассказе. Таким образом, лично-субъектное повествование иногда приобретает черты повествования безлично-объектного, где автор находится во внешней позиции по отношению к повествованию.

Но в тексте, кроме точки зрения автора-повествователя, присутствуют и точки зрения других персонажей: баб, деда по прозвищу «Десять процентов», Рувима, Мурзика, кота Степана.

Можно предположить, что, когда автор полностью противопоставляет себя другим персонажам, их точки зрения могут оформляться в виде прямой речи:

«Бабы шли через Чертов мост с кошелками. Они увидели резиновую лодку, завизжали и заругались на нас [*голос автора-повествователя*].

– Ишь, шалые, что придумали! Народ зря мутитя!» [*точка зрения баб, впервые увидевших резиновую лодку*] (Паустовский 1969: VI, 447).

Или:

«После испытания дед, по прозвищу "Десять процентов", щупал лодку корявыми пальцами, нюхал ее, ковырял, хлопал по надутым бортам и сказал с уважением [*голос автора-повествователя*]:

– Воздуходувная вещь! [*точка зрения деда, выражающая одобрение и восхищение новой для него вещью*] (Паустовский 1969: VI, 447-448).

Если точка зрения другого персонажа близка и понятна точке зрения автора-повествователя, то эта точка зрения чаще всего оформляется в виде несобственно-прямой речи.

Полифония в рассказах «Кот Ворюга» и «Резиновая лодка», где повествование является лично-субъектным, отличается от полифонии в рассказе «Снег», в котором повествование безлично-объектное.

В рассказе «Снег» (1946) чаще встречается макрополифония, где точки зрения других персонажей (Потапова, Татьяны Петровны) вводятся в повествование отдельными сегментами текста и оформляются в виде прямой речи персонажа. Например, монолог Татьяны Петровны: «Какая я дура! – думала Татьяна Петровна. – Зачем уехала из Москвы, бросила театр, друзей! Надо было отвезти Варю к няньке в Пушкино – там не было никаких налётов, – а самой остаться в Москве» (Паустовский 1969: VII, 238). Случаи микрополифонии в безлично-объектном повествовании встречаются гораздо реже, чем при лично-субъектном повествовании. Таким образом, структура повествования в рассказе является полифоничной, где точки зрения других персонажей чаще всего вводятся в виде крупных сегментов текста, легко вычленимых в структуре повествования.

В рассказах «Кот Ворюга» и «Резиновая лодка» структура полифонии совершенно иная. При лично-субъектном повествовании, где точка зрения автора-повествователя является не только текстопорождающей, но и текстопределяющей, чаще всего встречается микрополифония, когда в отдельно взятом предложении соединяются разные точки зрения.

Таким образом, в таком типе повествования точки зрения других персонажей вводятся как элементы авторского повествования. Часто эти элементы легко вычлняются как другие, отличные от авторской точки зрения в плане идеологии, в плане пространственно-временной характеристики, в плане наименований, но в то же время они замкнуты в авторскую точку зрения, почти поглощены ею, что делает структуру повествования достаточно сложной. При безлично-объектном повествовании случаи микрополифонии достаточно редки, как и макрополифония в лично-субъектном повествовании.

Выводы

Явление повествовательной полифонии, будучи, как правило, признаком развёрнутого романного повествования, является важным текстообразующим признаком и в некоторых рассказах К.Паустовского.

В текстовой системе К.Паустовского это сложное явление, имеющее разные формы выражения (прямая речь, несобственно-прямая речь).

Полифония в рассказах К. Паустовского проявляется в несовпадении точек зрения автора-повествователя и персонажей в плане идеологии, в плане оценки событий, а также в плане пространственной характеристики.

Полифония в рассказах К.Паустовского имеет сложную структуру и является одним из важнейших признаков, формирующих модели повествования в прозе К. Паустовского.

Библиография

- Бахтин М.М. 1994. *Проблемы творчества Достоевского*. Киев: NEXТ.
Паустовский К. 1969. *Собрание сочинений в восьми томах*. Тт. 6, 7. Москва: Художественная литература.
Успенский Б. 2005. *Семиотика искусства*. Москва: Языки славянской культуры.

THE EXISTENCE OF SYNONYMY IN BUSINESS ENGLISH TERMINOLOGY: HOW TO AVOID AMBIGUITY IN TRANSLATION

Diāna Ozola

Daugavpils University, Vienības street 13, Daugavpils, Latvia, LV-5401
diana.ozola@du.lv

Abstract

The Existence of Synonymy in Business English Terminology: How to Avoid Ambiguity in Translation

The aspect of synonymy in relation to terminology has been considered and researched for quite a long period of time, however, remains topical up to the present, especially in translation. Its topicality can be explained by the constant changes in languages and by the appearance of new, sometimes similar in meaning, terms. The question of whether the synonymy of terms exists or not and whether it can be applied to translation remains disputable. On the one hand, terminology, in contrast to lexicology, does not presuppose synonymy as being precise and tending to avoid multiple forms and ambiguity. Theoretically a concept is expressed by a single designation (term). On the other hand, while compiling a business document in the English language or translating an economic text or a business article / document into English, a translator may come across more than one counterpart in the target language for one concept in the source language. So, in reality there are alternative designations for a single concept, which makes the existence of synonymy in terminology acceptable, but on the other hand can create difficulties in translation while choosing an appropriate counterpart. Thus, the aim of the present research is to study the levels, at which synonymy can exist in terminology, to illustrate the cases with examples and to suggest the Latvian counterpart/equivalent for each term.

Key words: synonymy, terminology, translation, business terms, economic texts, business documents.

Kopsavilkums

Sinonīmijas pastāvēšana lietišķas angļu valodas terminoloģijā: kā izvairīties no nenoteiktības tulkošanā

Sinonīmijas aspekts attiecībā uz terminoloģiju tika izskatīts un pētīts diezgan ilgu laiku, tomēr tas joprojām paliek aktuāls līdz pat mūsdienām, it īpaši tulkošanā. Tas aktualitāti var izskaidrot ar pastāvīgām izmaiņām valodā, kā arī ar jaunu terminu parādīšanos, kuriem dažreiz ir līdzīgas nozīmes. Jautājums par to, vai terminu sinonīmija pastāv vai nē, un vai to var pielietot tulkošanā, ir joprojām diskutējams. No vienas puses, terminoloģija, atšķirībā no leksikoloģijas, neparedz sinonīmijas, tāpēc ka tā ir precīza zinātne, kas tiecās novērst vairākas termina formas un nenoteiktību. Teorētiski viens jēdziens ir izteikts ar vienu apzīmējumu (terminu). No otras puses, sastādot darījuma dokumentu angļu valodā vai tulkojot ekonomisko tekstu vai darījumu rakstu vai dokumentu angļu valodā, tulkotājs var sastapties ar vairāk nekā vienu ekvivalentu mērķvalodā vienam jēdzienam pirmvalodā. Tātad, patiesībā pastāv alternatīvi apzīmējumi vienam jēdzienam, kas padara sinonīmijas pastāvēšanu terminoloģijā par pieņemamu, tomēr, no otras puses, var radīt grūtības tulkošanā, izvēloties piemērotu termina ekvivalentu. Tātad, šī pētījuma mērķis ir izpētīt līmeņus, kuros sinonīmija var pastāvēt terminoloģijā, un ilustrēt šos gadījumus ar piemēriem, sniedzot arī latviešu ekvivalentu katram terminam.

Atslēgvārdi: sinonīmija, terminoloģija, tulkošana, darījumu termini, ekonomiskie teksti, darījumu dokumenti.

Terminological issues play an important role in translation. One can hardly imagine any sphere – technical, scientific, juridical, business, or other – without a range of special terms, which make one domain specific and distinguish it from the others. Today the terminology of every domain has been systematized and it has acquired a scientific status. However, there are still issues that remain disputable and are often under consideration of terminologists and translators. One of such disputable questions is the existence of synonymy in terminology. Do terms have synonyms? And which term to select while translating a specialised text into the target (English) language if a dictionary suggests several options?

Considering the topic of synonymy in terminology it is essential to define both the terms in order to find out either their possible interaction or, on the contrary, their non-interaction. Although the word “terminology” refers to various concepts, in the frames of the present research terminology

will be regarded as a set of terms of a particular special subject (here: economy and business). As for synonymy, it has been allotted a lot of different definitions. In dictionaries, it is generally defined as the quality of being synonymous, that is having the same meaning or equivalent. However, if two or more words coincide in meaning and use, the natural tendency for one of them is either to change its meaning or to drop out of the language. Thus, it would be more precise to define synonyms as similar but not identical in meaning. As the concept of synonymy is originally related to lexicology it would be logically to state the basic differences between terminology and lexicology. Both dealing with words and being concerned with dictionaries, terminology and lexicology, however, have several important distinctive characteristics. M. Teresa Cabre (Cabre 1999) singles out 4 levels, at which the distinctions between terminology and lexicology can be observed. Firstly, the domain of terminology and lexicology does not coincide: lexicology deals with all the words of a language, while terminology focuses on the words belonging to either a specific field or to a professional activity (such as business). Secondly, proceeding from the difference in the domain, the basic unit in lexicology and terminology differs as well: in case of lexicology it is a word, while in terminology it is a term. Respectively, the objectives and the methodology of both cannot be of the similar nature. "Lexicology deals with words in order to account for the lexical competence of speakers. Terminology [...] deals with terms in order to establish a reference to concepts of the real world". (Cabre 1999: 36) Thus, the basic aim of terminology is to be used for unambiguous communication in natural, human language. It originally presupposes the absence of any synonymous terms in order to avoid ambiguity in translation. However, while dealing with practical translation of any kind of texts, business texts in particular, a translator often comes across similar in meaning or related terms. The questions of whether they can be regarded synonymous and which one to choose while translating a business text or document often arise. It turns out that theoretically each concept is expressed by a single designation, but in reality there is a number of alternative designations for a single concept. Basing on the specialised business English dictionaries (The Oxford Learner's Pocket Dictionary of Business English (2006); <http://www.businessdictionary.com>; etc.) it can be concluded that a number of business terms have synonyms, as the dictionary indicates, so such a synonymy must have some explanation. From a terminological point of view (i.e. independently of any discourse) two terms can possibly be regarded as synonymous or near-synonymous if and only if they denote the same concept. Thus, the cases, in which synonymy can be realised, will be considered in the present report and illustrated with a range of examples.

M. Teresa Cabre (Cabre 1999) identifies 5 levels, at which synonymy may exist in terminology between units designating the same concept. All the levels under consideration can be to this or that extend illustrated with a range of examples from business terminology:

1. Firstly, synonymy may exist between a designation and its definition. Thus, each term and each business term in particular in any language has at least one synonym, as
Stock turnover = Stock turnover ratio is “the relationship between the value of goods a business sells in a particular period [...] and the average value of the goods it has available to sell”. (The Oxford Learner’s Pocket Dictionary of Business English: 2006)

The same dictionary also suggests a synonym / an alternative for the term which is “*inventory turnover*” with absolutely the same meaning.

2. Secondly, a designation and an illustration of the same concept are regarded synonymous. Besides common pictures or photos, business English language contains a number of various symbols, which can additionally illustrate the case:

- € - euro
- ®- registered
- TM - trade mark
- SM - service mark

3. Then, synonymy is apparent between equivalent terms in different languages. Thus, a phrasal business term “value added tax” is synonymous with the Latvian “pievienotās vērtības nodoklis”, with the Russian “налог на добавленную стоимость”, etc.

Considering British English the majority of business terms are synonymous with American English business terms. A great number of examples of British and American English synonyms in business terminology can be found and selected from economic texts, business documents and specialized business dictionaries. Some of those do not differ much as:

- annual general meeting (BrE) = annual meeting (AmE) → ikgadējā kopsapulce/sanāksme (LV)
- non-profit organization (Br) = non-for-profit organization (Am) → bezpeļņas organizācija (LV)
- covering letter (BrE) = cover letter (AmE) → motivācijas vēstule (LV)
- own-brand product (Br) = own-label product (Am) → firmas produkts (LV), while others are absolutely different root terms as:
- hoarding (BrE) = billboard (AmE) → reklāmas stends (LV)
- property (Br) = real estate (Am) → nekustamais īpašums (LV)
- opening stock (Br) = beginning inventory (Am), etc.

Besides, the differences in spelling and pronunciation in British and American English languages enlarge a number of synonymous business terms, for example:

- Product catalogue (Br) = Product catalog (Am) → Produktu katalogs (LV)
- Enquiry (Br) = inquiry (Am) → pieprasījums (LV)
- Cheque (Br) = check (Am) → čeks (LV), etc.

However, such cases are even not regarded as synonymous, they are just the variants denoting one and the same concept. The dictionaries usually refer to them as “also ...”, esp. in AmE, etc.

Synonymy between terms in different languages can be supported by such a peculiarity as an overlap in meaning between the native origin term and a borrowing. In this case, words of native origin are usually simple and less formal than their synonyms borrowed from other languages. Analysing British business terminology the tendency is more evident between British and French origin terms, as

- Client base = clientele → klientu bāze / klientura (LV)
- CV = résumé → dzīves apraksts (LV)
- Businessman = entrepreneur → uzņēmējs (LV)
- To buy = to purchase → iegādāties (LV)

The same relationships occur more and more often between English and Latvian business terms. This can possibly happen due to the fact that a lot of business terms acquire some kind of an international status, thus being recognized by business specialists in different countries in its original form. There is a range of examples to illustrate this tendency:

- Manager = Menedžeris or vadītājs
- Marketing = Mārketings or tirdzniecība
- Investments = Investīcijas or ieguldījumi

4. Synonymy may also appear between designations of different functional languages. By functional languages the author of the present classification could possibly mean the languages that perform a specific function (academic, professional, colloquial, etc.). Thus, a common business term “tax” has at least two synonyms, “duty” and “tariff”, which are used mainly in the sphere of trade. A term “company” is associated with several relative in meaning business terms – a concern (a big business), a firm (one that provides a professional service), an enterprise (emphasising its risk taking nature). The term “profit” – the money that you make in business, is synonymous with the term “income”, which is mainly related to the sphere of accountancy and with the term “earnings” that is more commonly used talking about the shares / stock of a particular company (earnings per share, price-earnings ratio). So, despite the similar meanings between the terms of each group, each still has its own, peculiar function in the business language.

5. Finally, synonymy may occur between alternative designations in the same historical language. These could even be possibly called as variations of one and the same term, which appeared throughout the history of terminology and do not differ much in its form from each other. Such cases are quite frequent among business English terms, as

- Value added = added value → Pievienotā vērtība (LV)
- change agent = agent of change = champion of change → pārmaiņu agents (LV)
- annual meeting = annual meeting of stockholders = annual stockholders' meeting = annual general meeting → ikgadējā akcionāru sapulce (LV)
- asset turnover = asset turnover ratio → aktīvu apgrozījums (LV)
- cost-benefit analysis = benefit-cost analysis → izmaksu un ieguvumu analīze (LV)

In cases of phrasal business terms, which are made up of two or more components initially belonging to the general lexicon, near-synonymy occurs more frequently as each word from the general lexis usually has a synonym or more in the English language, while a business term remains the same in all the cases.

- sole owner = sole proprietor = sole trader (only Br) = Individualais komersants (LV)
- Market forces = market pressures = tirgus spiediens / prasība (LV)
- Deposit account = savings account = depozīta konts = krājkonts (LV)
- Stock market = stock exchange = akciju tirgus / birža (LV)

As M.Teresa Cabre (Cabre 1999) points out that synonymy may also exist between two semantically equivalent units in which one form is derived from the other. Such relationship can occur between:

a. Initialisms and their full form

PLC = public limited company = akciju sabiedrība (LV)

FMCG = fast moving consumer goods = ātras aprites patēriņa preces (LV)

b. Acronyms and their full form:

EMAS = Eco-Management and Audit Scheme = Vides pārvaldības un audita sistēma (LV)

c. Clippings and their full form:

Forex = foreign exchange = ārvalstu valūtas (LV)

e-commerce = electronic commerce = e-komercija = elektroniskā komercija (LV)

Other cases of shortenings and word formation can also be considered, however, this is not the aim of the present research to analyse all the lexical peculiarities.

Synonymy may occur not just between an abbreviation and its full equivalent, but also between abbreviations or acronyms as such, e.g.

- Ltd. = LLC – both are used to denote Limited Liability company, the Latvian counterpart is Sabiedrība ar ierobežoto atbildību
- B/L = b/l = BOL – all three are the abbreviated forms of “bill of lading” (kravas zīme / konosaments)
- P3 = PPP – Public-Private Partnership (valsts un privātā partnerība)

- L/C = l.c. → letter of credit (akreditīvs / kredītvēstule)

In its turn, some abbreviations and acronyms can also be regarded as synonymous, while belonging to different languages with absolutely the same meaning:

- VAT (Value Added Tax) = PVN (Pievienotās vērtības nodoklis)
- FDI (Foreign Direct Investment) = TĀI (Tiešās ārvalstu investīcijas)
- LDC (Less-Developed Countries) = MAV (Mazāk attīstītās valstis)
- WTO (World Trade Organization) = PTO (Pasaules tirdzniecības organizācija)

Conclusions

To sum up, synonymy in business terminology may exist at several levels. As the research reveals, the tendency is perhaps more apparent than in any other special sphere, where the relationship between a term and its designation is much stricter. Having a number of options while translating a business text or document, a translator should be very careful and precise selecting a term, as despite their synonymous nature each of them still may have a peculiarity and refer to some particular sphere of a business language. As for business documentation, it usually demands just one particular term, which a competent translator should be aware of.

Bibliography

Business English Vocabulary [skatīts 05.04.2013].

Pieejams: <http://www.businessenglishebook.com/Business-English-Vocabulary.htm>

Cabre M. Teresa 1998. *Terminology. Theory, Methods and Applications*.

Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company

EuroTermBank: Multilingual Terminology Portal for Terminology Sharing and Translation. [skatīts 05.04.2013]. Pieejams: www.eurotermbank.com

Mascull B. 2002 *Business Vocabulary in Use*. Cambridge University Press

Online English Synonym Dictionary. [skatīts 05.04.2013]. Pieejams: <http://www.synonymy.com/>

Oxford Learner's Pocket Dictionary of Business English. 2006. Oxford University Press

Skujiņa V. 1993. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. Rīga : Zinātne

Terminoloģijas portāls [skatīts 05.04.2013].

Pieejams: <http://www.termnet.lv/Term.aspx?tabindex=1&subject=18>

Tullis G., Power S. 2000. *Insights into Business*. Longman

ОТОБРАЖЕНИЕ МУЗЫКИ ВИКТОРИАНСКОЙ ЭПОХИ В ЦИКЛЕ РОМАНОВ ДЖОНА ГОЛСУОРСИ «САГА О ФОРСАЙТАХ»

Наталья Пастушкова

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV- 5400
nataljapastushkova@gmail.com

Abstract

The music image of Victorian era in the cycle of John Galsworthy novels „The Forsyte Saga”

The name of this publication „The music image of Victorian era in the cycle of John Galsworthy novels "The Forsyte Saga" ". This article is devoted to the problems of music influence on everyday life of the Victorian society. Music accompanied the Victorian man in all moment of his life. Music helped him to find himself in difficult moments of his life and gave possibility to get some additional earnings. As a result, the author comes to the conclusion, that John Galsworthy in the cycle of novels „The Forsyte Saga” perfectly transmitted the spirit and numerous function of music in the Victorian era.

Key Words: music, Victorian era, Victorian society, piano, grand piano, music instrument.

Данная статья посвящена актуальной современной проблеме – исследованию структуры и семантики музыкальной парадигмы в романе английского писателя Джона Голсуорси «Сага о Форсайтах». Анализируются основные функции таких категорий, как музицирование, музыкальные инструменты, роль музыки в создании психологического портрета и т.д. В работе использовались культурно-исторический, биографический, структурно-семантический методы, а также элементы статистического метода.

В английской литературе уже на протяжении нескольких столетий появляются писатели, известность и влияние которых на мировую литературу неоспоримо. Всем известно, что творчество Шекспира - это классика мирового театра, что Джордж Гордон Байрон - это английский поэт-романтик, которому подражала вся Европа, а Артур Конан Дойл – «отец» известного на весь мир Шерлока Шолмса. Среди известнейших и Джон Голсуорси.

В английскую литературу он вошел как писатель-реалист: "О своей приверженности реализму Голсуорси заявил с первых же написанных им страниц, и эта позиция осталась непоколебимой. Он был глубоко равнодушен к капризам литературной моды. За это приходилось расплачиваться чувством одиночества, которого не скрашивали и многочисленные знаки признания – Нобелевская премия, почетные дипломы" (Зверев 1990: 3-4). "В своих романах, Джон Голсуорси умело передает своим читателям ощущение реальности обстановки, которая окружает его героев. Секрет этого искусства в том, что он вживался буквально во все, о чем писал в романе" (Жантеева 1973: 10). По произведениям Голсуорси можно составить полное впечатление о самых разных сферах, например, бытовой жизни человека, о бытовой культуре эпохи в целом. Самым известным произведение, принесшим английскому писателю мировую известность, является знаменитый цикл романов «Сага о

Форсайтах», в которых описывается жизнь состоятельной семьи Форсайт. Несмотря на то, что свою работу над этим произведением автор начал в XX веке, в центре его внимания находится век прошедший - XIX.

Детство и молодость самого автора проходят во второй половине XIX века. Маленький Джон воспитывался и рос в викторианской среде, где вся жизнь человека была регламентирована строгими нормами, моральными устоями, обычаями и законами. Писатель сам был ярким представителем века викторианства - эпохи правления королевы Виктории (1819-1901), которая правила 63 года (1837-1901). Этот период времени для Англии был периодом расцвета, дававшего отдельному человеку, как и всей стране, чувство надежности и стабильности. "В конечном счете, все связанное с царствованием Виктории превратилось в ценности и идеалы британского среднего класса, нарождавшегося в условиях относительного мира и богатевшего вместе с империей" (Райт 2010: 110). В произведении "Сага о Форсайтах", Джон Голсуорси превосходно описывает жизнь английского среднего класса, уделяя внимание всему: моральным ценностям, правилам поведения, манере вести себя в обществе, одеваться и т.д. Можно говорить о целостной викторианской культурной парадигме. В этом произведении автор прекрасно отображает место искусства в повседневной жизни человека, особое внимание писатель уделяет музыке. В викторианской культуре музыка и все, что связано с ней (балы, музыкальные вечера, сочинительство и т.д.), играют значительную роль. Трудно представить девушку XIX века, которая бы не умела играть на фортепиано, арфе или каком-либо другом музыкальном инструменте.

Каждодневный быт викторианского человека маркирован музыкальной составляющей. Музыка сопровождает человека в викторианской Англии в течение всей его жизни. Не случайно, так часто Голсуорси акцентирует своё внимание на её звучании, на деталях интерьера, когда на глаза «попадают нотные тетради, музыкальные инструменты и т.д. Голсуорси описывает интерьер домов, в каждом из которых непременно присутствует рояль или фортепиано. Действие романа начинается с приема всех членов семьи, в доме у старшего брата Джолиона Форсайта. Когда автор знакомит читателя со всеми членами семьи, с обстановкой в доме, можно заметить, что в гостиной комнате старого Джолиона находится рояль: «Около рояля стоял крупный, осанистый человек, два жилета облекали его широкую грудь...» (Голсуорси Т. 1 1983: 27). Автор обращает внимание читателей и на рояль в доме соседа Джолиона младшего, когда Старый Джолион навещает своего сына: "в соседнем доме кто-то бесконечно наигрывал на расстроенном рояле «La donna e mobile" (Голсуорси Т. 1 1983: 105). В доме Сомса и Ирэн рояль занимает едва ли центральное место, на нём постоянно играет хозяйка дома: "Когда дверь дома № 62 отворилась, он (отец Сомса [Н.П.]) совершенно

явственно расслышал пение Ирэн и сразу же заявил об этом, чтобы ему не отказали в приеме. Ирэн сидела за роялем, положив руки на клавиши и, по-видимому, прислушивалась к голосам в холле" (Голсуорси Т. 1 1983: 240-241). Музыкальный инструмент есть и в гостиной у Тимоти, жильцы которого: "следуя традициям своего поколения, считали, что комната будет «неуютной», если ее не обставить «как следует». Поэтому в гостиной стояли одиннадцать кресел, диван, три столика, две этажерки, заставленные бесконечным количеством безделушек, и рояль" (Голсуорси Т.1 1983: 184-185). Даже если и случалось, что в доме никто не играл, то все равно, чтобы следовать вкусам своего времени, в обстановке гостиной центральное место отводилось музыкальному инструменту.

Практически в каждом доме можно было услышать незатейливые мелодии того или иного романса. Важно, что викторианский музыкальный мир – это чаще всего женский мир, в эпоху правления королевы Виктории считалось, что музыкальное образование и занятие музыкой – достойное времяпрепровождение именно для женщины. Об этом писала Лайза Пикард в своей книге «Викторианский Лондон»: "Лучший друг элегантной женщины-фортепиано. Данный инструмент значительно приспособлен к тому, чтобы усесться рядышком вдвоем, в приятной близости, и исполнять подходящие вещицы в четыре руки" (Пикард 2011: 159). Таким образом, становится очевидным, что женщине в викторианскую эпоху, игра на музыкальном инструменте дает возможность не только произвести хорошее впечатление на молодого человека, а также дает шанс сблизиться с ним и возможно удачно выйти замуж.

Именно музыка становится одним из главных ключей к женскому счастью, и неудивительно, что в викторианскую эпоху образование прекрасной половины населения сводилось, в основном, к музыке, литературе или к живописи. Отображение этой традиции можно увидеть и на страницах Саги Джона Голсуорси, когда Старый Джолион рассуждает об образовании своей маленькой внучки Холли: "Надо пригласить для маленькой Холли самого лучшего учителя музыки - у девочки такие способности" (Голсуорси Т.1 1983: 279). Даже спустя несколько лет, когда маленькая Холли преобразилась в прекрасную женщину, "она не забросила музыку, очень много читала - романы, стихи, всякую всячину" (Голсуорси Т.2 1983: 370).

Отношение мужчин к женским занятиям музыкой Джон Голсуорси передает через истории Суизина и Сомса. Унаследовав устои и традиции викторианской эпохи, Сомс Форсайт, рассуждая о своей дочери Флер, приходит к выводу: "У Флер не было способностей ни к рисованию, ни к поэзии, ни к музыке – единственным, по его мнению, законным занятием для незамужней женщины, если ей непременно нужно в наши дни что-нибудь делать" (Голсуорси Т.3 1983: 159). Его родной дядя Суизин, который гордился своим свободомыслием в

отношении женщин, о проблеме женской занятости выражается так: "Пусть рисуют, сочиняют романсы, даже пишут книги, раз уж на то пошло, особенно если этим можно заработать кое-что" (Голсуорси Т.1 1983: 187). Из всего этого следует, что в глазах мужчин женщины, прежде всего, должны были обладать навыками в музыке, литературе и живописи, а в лучшем случае они должны были просто заниматься домашним хозяйством и скрашивать жизнь сильного пола.

Собственный заработок для леди викторианского общества был чем-то немислимым, за материальную обеспеченность семьи отвечал главным образом мужчина. Но все же случались ситуации, когда представительница прекрасного пола оказывалась в затруднительном финансовом положении, и тогда ей на помощь приходило умение музицировать, что давало возможность обеспечить относительную материальную независимость. Такая ситуация случилась и с героиней Саги Джона Голсуорси Ирэн, когда она ушла от мужа. Ее годовой доход составлял крошечную сумму, которой едва хватило бы на существование, и поэтому она зарабатывала себе на жизнь, давая уроки музыки. Это очень тревожило Старого Джолиона, ведь он был человеком старой закалки, истинным викторианцем, для которого было неприемлемо, чтобы женщина работала: "Обучать каких-то девчонок, барабанящих гаммы толстыми пальцами!" (Голсуорси Т.1 1983: 357). Чтобы избавить Ирэн от роли учительницы в чужих домах, старый Джолион предложил ей давать уроки его внучке. От этого предложения Ирэн была не в силах отказаться: " по средам и субботам она приезжала давать Холли уроки музыки" (Голсуорси Т.1 1983: 369).

В системе персонажей романа важен и образ Фрэнси Форсайт, молодой особы, которая так же, как и Ирэн, имеет дополнительный доход от занятий музыкой. Фрэнси не дает частные уроки, а сама сочиняет музыку: "Фрэнси бала очень элегантна и, по слухам, зарабатывала своими романсами приличные деньги на мелкие расходы" (Голсуорси Т.1 1983: 187). Творчество этой молодой леди было разносторонним: "В более легкомысленные минуты она сочиняла вальсы, и один из них – «Кенсингтонское гулянье» - своей мелодичностью чуть ли не заслужил славу национального гимна Кенсингтона. Очень оригинальный вальс. Кроме того, у Фрэнси были «Песенки ля малышей» - весьма нравоучительные и в то же время не лишённые остроумия. Особенно славились «Бабушкины рыбки» и еще одна, почти пророчески возвещавшая дух грядущего империализма: «Что там думать, целься в глаз! От них не отказался бы любой издатель, а также журналы, как «Высший свет» или «Спутник модных дам», захлебывались от восторга по поводу «новых песенок талантливой мисс Фрэнси Форсайт, полных веселья и чувства. Слушая их, мы не могли удержаться от слез и смеха. У мисс Форсайт большое будущее" (Голсуорси Т.1 1983: 188). Из всего этого становится очевидным,

что музыка для женщин викторианской эпохи была не только развлечением, но и помогала им обрести независимость в материальном плане.

Особое место в развлечениях общества XIX века отводилось музыкальным вечерам и балам. Таня Диттрич в своей книге «Повседневная жизнь викторианской Англии» подробно описывает все трудности в приготовлениях к торжественному приему: "С раннего утра назначенного дня весь дом был поставлен с ног на голову. Слуги, почти незаметные до сих пор, больше не старались скрыться с глаз, как только видели господ. Все были заняты делом. Пол в гостиной был натерт до блеска, там же расставлены диваны и диванчики, кресла, стулья. На возвышении приготовлено место для оркестра. В соседней небольшой комнате рядом с танцевальной залой был накрыт стол для желавших выпить чаю и перекусить до ужина. Продумана была каждая мелочь. Для пожилых гостей, не желавших танцевать, готовилась комната для игры в карты, устраивались туалетные комнаты для джентльменов и дам" (Диттрич 2007: 316). Такую же суматоху и волнение в преддверье бала Джон Голсуорси описывает и в своем цикле романов. Перед читателем появляется Фрэнси, которая с самого утра готовит свой дом к приему гостей. Чтобы передать дух викторианской эпохи, автор не забывает об особом месте музыки на любом хорошем приеме. Так же как и все представители викторианской эпохи, Фрэнси хотела пригласить оркестр на такое важное событие, только ее планы нарушил отец: "Роджер не захотел пригласить оркестр. Он не мог понять, зачем нужен оркестр; он не согласен на такой расход - и кончено. Фрэнси пришлось удовольствоваться только одним пианино, присовокупив к нему некоего молодого человека, игравшего на корнет-а-пистоне: но она постаралась расставить пальмы с таким расчетом, чтобы люди не очень прозорливые могли заподозрить за ними присутствие нескольких музыкантов. Фрэнси решила сказать, чтобы играли погромче, - из одного только корнета можно извлечь массу звуков, если играть с душой. Роджер незаметно подходил к музыкантам, приказывал сыграть «Боже, храни королеву» и удалялся к себе" (Голсуорси Т.1 1983: 196- 197).

Значительная роль в викторианском обществе отводилось музыкальным и танцевальным вечерам. Они так же как и балы, давали возможность весело провести время и заодно способствовали новым знакомствам. Именно на музыкальном вечере, происходит судьбоносная встреча главных героев «Саги о Форсайтах» Сомса и Ирэн: "Миссис Ливерседж, полагая, что такая затея будет вполне уместна, устроила в честь Сомса музыкальный вечер. Когда развлечение это, от которого Сомс - человек не музыкальный - ничего, кроме скуки, не испытывал, подходило к концу, взгляд его остановился на девушке в трауре, стоявшей поодаль о других гостей" (Голсуорси Т.1 1983: 129). Продолжение отношений двух персонажей автор описывает тоже на фоне звучащей музыки: "Это было на одном из тех танцевальных вечеров,

которые служат единственной отдушиной для темперамента курортной публики. Сомс сидел рядом с Ирэн в нише окна, взволнованный вальсом, который только что протанцевал с ней" (Голсуорси Т.1 1983: 130).

"Искусство в представлении автора- это великая нравственная сила, способная победить все грубо материальное, собственнические устремления, духовную слепоту, эмоциональную скудость" (Жантиева 1973: 12). Именно музыка позволяет понять психологическую несовместимость Сомса и Ирэн, которая никогда не играла на рояле в присутствии мужа: "Он вошел крадучись, бесшумно, как кот, и услышал, что она играет. Беззвучно отворив дверь гостиной, он остановился, следя за выражением ее лица; оно было так не похоже, на то, что он знал, такое открытое, доверчивое, как будто она отдавала музыке свое сердце, которое для него было закрыто. И он вспомнил, как она вдруг перестала играть и обернулась, и как лицо ее сразу стало таким, какое он знал, и как ледяная дрожь прошла по его телу, хотя в следующую минуту он уже обнимал ее плечи!" (Голсуорси Т.2 1983: 40). Музыка в художественном мире романа Голсуорси, таким образом, не только маркер викторианского мира, но и важное средство психологического анализа. Музыка не только характеризует события, происходящие вокруг человека, но и объясняет сложнейшие внутренние процессы человеческой души.

Голсуорси превосходно отображает дух и многочисленные функции музыки в викторианском мире. Он замечательно показывает, насколько важной музыка была для общества того времени. На страницах Саги отображено, как музыка сопровождала викторианского человека во все моменты его жизни, и прежде всего в минуты радости, как и помогала ему найти точку опоры в трудные минуты и понять самого себя.

Библиография

- Голсуорси Дж. Сага о Форсайтах. Том 1.- Москва: Правда, 1983.- 382с.
Голсуорси Дж. Сага о Форсайтах. Том 2.- Москва: Правда, 1983.- 430 с.
Голсуорси Дж. Сага о Форсайтах. Том 3.- Москва: Правда, 1983.- 477 с.
Голсуорси Дж. Сага о Форсайтах. Том 4.- Москва: Правда, 1983.- 574 с.
Диттрич Т. Повседневная жизнь викторианской Англии.- Москва: Молодая гвардия, 2007. – 382 с.
Жантиева Д. Джон Голсуорси - создатель «Саги о Форсайтах». // Голсуорси Джон. Сага о Форсайтах. Т. 1.– Москва: Художественная литература, 1973.- 862 с.
Зверев А. Понять или достигнуть? // Голсуорси Д. Новеллы.– Москва: Правда, 1981. - 480 с.
Пикард Лайза. Викторианский Лондон.- Москва: Изд-во Ольги Морозовой, 2011.- 528 с.
Райт Эд. Великие левши в истории мира. – Москва: Ниола - Пресс, 2010. – 256 с.

К СТОЛЕТИЮ АЛЬБЕРА КАМЮ. ВЕК АБСУРДА

Сергей Полянский

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401.

sergejs.polanskis@du.lv

Abstract

To the centenary of Albert Camus. The century of absurd

Albert Camus born in 1913 is recognized as the author of the most remarkable book in France according to the FNAC survey “100 books of the century” conducted in 1999. Camus himself divided his oeuvre into three consequent cycles: absurd, revolt and love. The term absurd, which appeared in the philosophic reflections of the 19th century, becomes the central theme of French existentialism in the middle of the 20th century. Thus Camus, who absorbed the views of Dostoevsky, Schopenhauer, Heidegger, Nietzsche gives his own definition to this unique state of human condition in his Essay on absurd “The Myth of Sisyphus” in 1942. This work is the basis of the present research which aims to discovering the value of absurd in the existence of mankind during the last hundred years in light of the centenary of Albert Camus.

Key Words: Albert Camus, absurd, Myth of Sisyphus,

Автор, попытавшийся совершить невозможное: постичь абсурд и соединить два берега Средиземного моря – это Альбер Камю, и драма его судьбы лишь дополняет картину. Родившийся в 1913 году и выросший в Алжире в очень бедной семье он осознает себя французом только в 1940, когда увидит нацистов, шагающих по Елисейским полям Парижа. Первый рожденный на африканской земле обладатель Нобелевской премии сам разделит свое творчество на три последовательных цикла: абсурда, бунта, любви. Его трагическая смерть в 1960 году оборвет третий цикл на неоконченном автобиографическом романе *Первый человек*, который будет опубликован его дочерью лишь в 1994 году. Понятие абсурда, появившееся в философских размышлениях XIX века стало центральной темой французского экзистенциализма середины XX века. Таким образом, Камю, впитавший в себя воззрения Достоевского, Шопенгауэра, Гуссерля, Хайдеггера, Ницше дает свое определение этому особому состоянию человека в *Эссе об абсурде Миф о Сизифе*, опубликованном в 1942 году. Именно это произведение станет базисом нашего исследования с целью понимания значения абсурда в существовании человечества.

В *Мифе о Сизифе* Камю пытается дать ответ на *фундаментальный вопрос философии* (Камю 1990: 24), который состоит не в том, чтобы определить, в чем смысл жизни, но в том, чтобы понять: если жизнь не имеет смысла, ведет ли это к необходимости самоубийства. Камю не определяет точного метода исследования, однако его можно вычленивать, сказав, что он состоит в настойчивости, то есть в нахождении всех возможных выводов из тех фактов, которые сам Камю считает неоспоримыми, чтобы придти к определенному правилу поведения. Этот метод предполагает, что человек, ведущий подобное исследование должен быть неизменно максимально честен перед самим собой, чтобы его поведение сочеталось с диагностируемыми им истинами.

Каковы же эти неоспоримые факты, на основании которых Камю делает свои умозаключения? Прежде всего, это утверждение, что человеческий разум обладает лишь относительным могуществом, то есть он ни полностью бессилён, ни всемогущ: *Я это знаю! О моем сердце - ведь я ощущаю его биение и утверждаю, что оно существует. Об этом мире - ведь я могу к нему прикоснуться и опять-таки полагать его существующим. На этом заканчивается вся моя наука* (Камю 1990: 33). Из этой позиции разума должно вытекать и соответствующее отношение: не следует отрицать существование мира, а тем более, пытаться рационально доказать что-то, что превосходит мир. Однако, и это уже второй неоспоримый факт, исследуемый Камю, желание понимания человека сильнее того, что его разум способен ему предоставить в качестве ответа. Наука и философия не в состоянии предоставить неопровержимое знание: *Единственной осмысленной историей человеческого мышления является история следовавших друг за другом покаяний и признаний в собственном бессилии* (Камю 1990: 33). В то же время, сам факт того, что истина недостижима, не останавливает человека в его непрерывном безнадежном поиске: кризис истины не означает исчерпания необходимости в ней. Таким образом, обозначается спор с неосуществимым желанием понять, или, точнее объединить ибо *понять - значит прежде всего унифицировать* (Камю 1990: 32). Третий факт, по мнению Камю, это состояние смертности человека, которое составляет для него *высшее злодейство* (Камю 1990: 73) ибо оно безвозвратно отнимает у человека то единственное царство на которое он мог бы претендовать. Этих трех фактов достаточно автору для того, чтобы нарисовать картину состояния человечества с силой столь же грозной, сколь и понятной: человек находится в конфронтации с миром, он знает, что умрет, и знает, что его разум не способен дать ему объяснение, которое смогло бы его примирить с остальной Вселенной.

Абсурд это термин, который Камю дает тому напряжению, которое появляется между двумя границами состояния: *Абсурд рождается в этом столкновении между призванием человека и неразумным молчанием мира* (Камю 1990: 38). Его невозможно сформулировать вне динамики: он не существует ни в одном из сталкивающихся явлений, он является результатом их столкновения. Таким образом, невозможно дать характеристику мира «абсурда». Это утверждение относится также и к человеку, который не абсурден по своей сути, а лишь в силу своего стремления к унификации. Когда Камю говорит о «человеке абсурда» в своем эссе, следует понимать, что речь не идет о человеке иной природы, а лишь о существе, которое не пытается игнорировать собственное состояние. Человеческое сознание, таким образом, обладает огромной ценностью, и оно составляет начальный базис размышлений Камю: *Ибо все начинается с сознания, и ничто помимо него не имеет значения* (Камю 1990: 30). Эта последняя цитата возвращает нас к Паскалю, которого Камю признает *величайшим из всех, как в прошлом,*

так и в настоящем (Camus 1989: 177), и который также определяет человеческое состояние в рамках оппозиции мира и человека. Как и Камю, Паскаль считал, что борьба с враждебным универсумом проиграна априори, однако следует постараться хотя бы осознать это, так как именно сознание отличает человека от других существ. Сам факт написания *Мифа о Сизифе*, размышления о самоубийстве и о позиции, применимой к отсутствию согласованности с миром уже придают определенную ценность сознанию, в дополнении к доказательству честности, к которому мы обратимся ниже.

Дав определение абсурду, Камю переходит к проблематике его ликвидации, чтобы установить, следует ли оставаться в этом состоянии, либо необходимо его избегать. Исходя из того, что абсурд это ничто иное, как связь человека с миром, всё что нарушает или разрывает эту связь, влияет, в том числе, и на абсурд. Четыре отношения могут оказать такое влияние: безразличие, философское самоубийство, физическое самоубийство и согласие. Безразличию, наиболее распространенному из отношений, мало уделяется внимания в *Мифе о Сизифе*, так как подобное поведение имплицитно отвергается методом Камю, который, напомним, прежде всего, адресован читателю, который желает объединить свои мысли с действиями. Таким образом, по определению Камю, обнаружение абсурда не может, при честном отношении, оставить жизнь без изменений. Второе предложенное решение, философское самоубийство, состоит в том, чтобы решить характер абсурдности человеческого состояния, заставив исчезнуть *неразумное молчание мира*, то есть, придав, произвольным образом, смысл тому, что его не имеет. Это как раз то отношение, которое предпочитают философы, которые, за неимением аргументов против абсурда всё же отвергают его, таким образом, совершая то, что Камю называет «скачком» в их размышлениях, внезапно делая вывод, не вытекающий из их предпосылок. Физическое самоубийство – третье возможное решение, ликвидирует абсурд радикальным образом, заставляя исчезнуть одного из участников столкновения – человека. В отсутствии человека больше некому задаваться вопросом о смысле мироздания, а без данной потребности и нет абсурда. И, наконец, последнее решение, которое подразумевает признание необходимости поддержания абсурда, наименее наглядно, нежели остальные: *Абсурд имеет смысл, когда с ним не соглашаются* (Камю 1990: 40). В действительности, согласие с абсурдом равносильно заглушению потребности в смысле, отрицанию глубинного стремления к унификации, того, что, как следствие, ликвидирует абсурд. Таким образом, как объясняет Андре Комт-Спонвиль (André Comte-Sponville), *чтобы оставаться приверженцем абсурда, важно не только отвергнуть его противоположности (надежду, религию, обоснованность...), что является очевидным, но также отвергнуть и его, как бы это ни было парадоксально* (Comte-Sponville 2001: 166). Этот последний пункт ускользал от многих критиков, что стало

причиной глубокого непонимания: без отвержения согласия, эссе Камю представляется как апология принятия судьбы, тогда как его замысел совершенно иной. Чтобы утверждать, что человеческое существование абсурдно, его не следует ни отвергать, ни принимать. Жить в согласии со своим существованием, непрерывно его отвергая – это и есть отношение человека абсурда.

Какой же представляется концепция Бога в *Мифе о Сизифе*, в свете предыдущих размышлений? Уже эпитафия дает нам указания на позицию Камю по этому вопросу: *Душа, не стремись к вечной жизни, но постарайся исчерпать то, что возможно* (Камю 1990: 24). Человек абсурда демонстрирует полное равнодушие ко всему, что выше его рассудка. С теоретической точки зрения он агностик: *Что представляет собой абсурдный человек? Он ничего не предпринимает ради вечности и не отрицает этого* (Камю 1990: 60). Существование Бога не доказуемо и не опровержимо, так как эти вопросы превосходят ограниченные возможности человеческого разума. Таким образом, невозможно утверждать, что *Миф о Сизифе* проповедует атеизм. Если человек абсурда не отрицает то, что находится за пределами его понимания, он, тем не менее, не может оправдать принесение в жертву этого, знакомого ему мира, во имя другого мира, который он не знает. Любая надежда на лучший мир, который заменит нынешний, таким образом, дискредитирована, так как *это не просто уклонение от абсурда, это ошибка по отношению к жизни* (Comte-Sponville 2001: 164). У человека абсурда нет ни надежды, ни отчаяния, у него есть лишь борьба во имя сознания.

Перейдем к вопросу об отношениях между абсурдом и нигилизмом. Термин нигилизм используется здесь для обозначения отрицания всякой ценности, отношения, которое неизбежно ведет к идее, что всё равноценно, ибо ничто не имеет ценности. Если человек лишен трансцендентности, всякого наивысшего принципа, который мог бы направлять его поведение, то существование ценностей кажется невозможным. Однако абсурд ни в коем случае не является нигилистическим отношением. Если бы так оно и было, можно было бы утверждать, что в мире абсурда без глубины и значения всё неизбежно равнозначно. Тем не менее, абсурд требует ожесточенного поддержания сознания, что придает сознанию ценность, предшествующую любой оценке мира. Вот почему по отношению к абсурду *самоубийство есть полная противоположность бунта, так как предполагает согласие* (Камю 1990: 53). С момента, когда мы начинаем, как Камю в *Мифе о Сизифе* честно вести наше размышление об абсурде, мы неизбежно наталкиваемся на мысль, что жизнь это первостепенная ценность. Этот позитивный аспект *Мифа о Сизифе* был практически не замечен критиками, что объяснимо, если принять за основу, что Камю, как он сам высказывался, в своих первых произведениях хотел *выразить отрицание* (Camus 1965: 1609). Этот термин следует понимать как сравнение,

которое Камю делает, утверждая, что этап *Мифа о Сизифе* был для него эквивалентен методологическому сомнению Декарта (Camus 1965: 1610). Эта аналогия становится понятной, при выяснении, что Камю приходит после этапа сомнения к той же парадигме, что и Декарт: сознание субъективного состояния мыслителя. Анализ абсурда не ограничивается констатацией непреодолимости небытия, но потребностью ежесекундной борьбы за сохранение этого сознания.

Если абсурд оставляет нетронутой, по крайней мере, одну ценность, возможно ли из этого следствия вывести какую-либо этику или же эссе Камю не предназначено для любого предписания жизненного поведения? Критики практически единогласны в этом вопросе: умозаключения Камю на стадии *Мифа о Сизифе* не содержат ничего, что бы походило на этику. И снова Камю сам подтверждает это мнение, когда пишет в предисловии к эссе: *Здесь вы найдете только чистое описание болезни духа, к которому пока не примешаны ни метафизика, ни вера* (Камю 1990: 24). В то же время, за написанием книги, которая призывает ощутить как можно ближе состояние, которое мы должны отвергать, не прячется ли некая вера, некая убежденность по поводу жизни, и в частности о жизни, осознающей саму себя? Эта вера в ценность человеческого сознания, естественно, не появляется самостоятельно, но ни одна этика без религии на это и не претендовала. Не смотря ни на что, критики всегда утверждали, что анализ абсурда несовместим с любой формой выражения морали. В своем анализе Постороннего в 1943 году Жан-Поль Сартр замечает, что для человека абсурда *Если бога нет, а человек обречен смерти — то, значит, все дозволено* (Sartre 1970: 42). Прежде всего, заметим, что ни в *Мифе о Сизифе* ни в *Постороннем* нигде не сказано, что Бог не существует. Вопрос о Боге просто оставлен в стороне от размышлений, так как он превосходит разум человека. Сравним теперь фразу Сартра с другой, взятой из эссе Камю: *Абсурд не освобождает, он привязывает. Абсурд не есть дозволение каких угодно действий. "Все дозволено" не означает, что ничто не запрещено* (Камю 1990: 60). О чем же говорит это последнее предложение, которое интуитивно кажется нелогичным? Камю желает противопоставить себя размышлениям, которые могут привести к мысли, что абсурд и нигилизм синонимичны. Тот факт, что абсолютная истина недоступна человеку, способствует его стремлению к жизни в абсурде с миром. Тем не менее, неспособность основать мораль на неоспоримом принципе не означает, что не существует ни одного морального правила. Человек абсурда свободен, в том смысле, что ни одно метафизическое верование не направляет напрямую его жизнь, но, тем не менее, существуют некоторые рамки, за которые он не должен переступать под угрозой разрушения преданности установленному принципу. В *Мифе о Сизифе* Камю предлагает идею этики количества, которая формулируется следующим образом: *Мораль и шкала ценностей имеют*

смысл только в связи с количеством и разнообразием накопленного опыта (Камю 1990: 57). Тем не менее, такая попытка, воздвигнуть этику, из которой всякое суждение о ценности было бы удалено, обречено на крах, так как если правилом поведения необходимо установить стремление сознательно жить как можно дольше, несомненно, следует за фундаментальную ценность принять бережное отношение к человеческой жизни и сознанию. Эта ценность устанавливает первый запрет человека абсурда – самоубийство. Чтобы найти другие правила поведения следует вынести изучение за рамки индивида, проводить его на уровне поведения относительно *других*. Однако, исходя из линейного изучения произведений Камю, рассмотрение *других* появляется только в *Бунтующем человеке*. Такое прочтение не принимает во внимание целый ряд отрывков эссе, где Камю определенно высказывается о человечестве относительно вечности. Вот самое заметное из них: *Суровые лица, поставленное под угрозу братство, сильная и целомудренная дружба – вот подлинные богатства* (Камю 1990: 72). Было бы нелогично признать некую ценность для нашего сознания и не признать ее ценности для остальных, особенно после того, как признано наше сходство, а значит, приходится сделать заключение, что абсурдное умозаключение запрещает убийство. *Миф о Сизифе* содержит, таким образом, зародыш, который станет через много лет центральным пунктом *Бунтующего человека*, то есть запретом убийства во имя солидарности человечества. Таким образом, из *Мифа о Сизифе* можно вывести некую этику, которая, не смотря на то, что освещает лишь некоторые жизненные аспекты, провозглашает в качестве ценности человеческого сознания два фундаментальных запрета: на совершение самоубийства и на убийство.

Закончим наш обзор эссе анализом самой последней фразы, ставшей знаменитой: *Сизифа следует представлять себе счастливым* (Камю 1990: 92). Совместимо ли понятие счастье с состоянием абсурда? И, если да, не заглушает ли счастье безответного зова человека к миру? Чтобы решить этот явный парадокс обратимся к тексту Андре Комт-Спонвиля, *Абсурд в Мифе о Сизифе*. Ни один другой автор так скрупулезно не анализировал сложность понятия абсурда, чтобы понять проблематику счастья Сизифа. Когда в произведении встречается парадокс, всегда есть возможность изолировать его и не пытаться его решить, таким образом, косвенно утверждая, что это ошибка автора. Так поступают некоторые критики, задаваясь вопросом, например: *зачем нужно было “представлять себе” Сизифа счастливым, если он и так счастлив? Не выдает ли это предложение горечи автора и краха поиска сизифового счастья?* (Тоуга 2004: 193). Однако, если для этого необходимо воображение, то это потому, что интуитивно это кажется невозможным. Понимание этого парадокса является основополагающим, ибо «этот вопрос задействует согласованность целого» (Comte-Sponville 2001: 168). Если анализ абсурда заканчивается на символе человека, принимающего свою

абсурдную судьбу, то все размышления Камю рушатся. Однако Сизиф не принимает ничего, он борется и его борьба укрепляет его гордость: *Одной борьбы за вершину достаточно, чтобы заполнить сердце человека* (Камю 1990: 92). Таким образом, счастье определяется не тихим спокойствием духа, а потоком человеческих усилий, невыносимым напряжением, в котором пребывает человек абсурда. Далекое от противоречия, это динамическое счастье исходит из непрерывного движения между отрицанием состояния человека, и утверждения ценности сознания, требующего от мира смысла. В итоге всё эссе оказывается базирующимся на некоем врожденном чувстве счастья. Тогда, если Сизиф остается в абсурде, то это только из-за того, *что чувство абсурда рождается из счастья* (Камю 1990: 91). Человек абсурда верен лишь тому, что он знает и любит только это. Эта любовь к миру достаточна для него, чтобы оставаться в тягостной ситуации, так как все альтернативы данной ситуации приводят к потере этого мира, либо уверовав в другой мир, либо уничтожив себя. Итак, если нет желания жить во лжи, то счастье это и есть, в некотором роде, приятная обязанность.

В одной из своих статей для газеты *Combat* Камю пишет: *Век XVII был веком математики, XVIII веком физики, XIX веком биологии. Наш же XX век стал веком страха* (Camus 1950: 201). И далее *На мой взгляд, вместо того, чтобы ругать этот страх, надо рассматривать его как исходный элемент ситуации и пытаться устранить этот элемент. Нет ничего более важного. Ибо это касается судьбы многих европейцев, которые, насытившись насилием и ложью, разочаровались в своих самых больших надеждах, испытали отвращение к идее убивать себе подобных, пусть даже для того, чтобы их убедить, и равно испытывают отвращение к идее быть убежденными таким способом* (Camus 1950: 201).

В 1999 году французская Национальная Федерация Торговли и Управления (FNAC) и газета *Le Monde* провели опрос, в котором приняли участие 17 000 французов. Цель акции, под названием «100 книг столетия» состояла в том, чтобы определить, какие из изданных в XX веке книг остались в памяти французских читателей. Опередив Сент-Экзюпери, Кафку и Пруста, на первом месте оказался Камю со своим романом *Посторонний*, в котором Камю вкладывает в уста главного героя Мерсо мысль о том, что все люди приговорены, только одни умрут раньше, другие несколько позже, и стоит ли под давлением страха пытаться ценой унижений продлить себе жизнь еще чуть-чуть.

Библиография

- Camus A. 1989. *Carnets III*. Paris: Gallimard,
 Camus A. 1950. *Actuelles. Chroniques 1944-1948*. Paris: Gallimard.
 Camus A. 1965. *Textes complémentaires à L'Homme révolté, dans Essais*, Paris, Gallimard, coll. «Bibliothèque de la Pléiade».

- Comte-Sponville A. 2001. «*L'absurde dans Le Mythe de Sisyphe*», dans *Albert Camus: de l'absurde à l'amour*, Tournai: Renaissance du livre.
- Sartre J.-P. 1970. «*Explication de L'Étranger*», dans *Les critiques de notre temps et Camus*, Paris: Jacqueline Lévi-Valensi, Garnier.
- Toura H. 2004. *La quête et les expressions du bonheur dans l'œuvre d'Albert Camus*, Cazaubon: Eurédit.
- Камю А. 1990. *Бунтующий человек. Мыслители XX Века*. Москва: Издательство Политической Литературы.

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE
ANNO 1919

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

RELATIVE CLAUSES AS CRITERIAL FEATURES IN ASSESSING STUDENT WRITTEN PERFORMANCE IN ENGLISH AND FRENCH

Vineta Rūtenberga

Latvia University, Visvalža iela 4a, Riga, Latvia, LV-1050

vrutenberga@hotmail.com

Abstract

Relative clauses as criterial features in assessing student written performance in English and French

In Latvia as well as in other European countries students graduating from secondary school are to take centralized examination in a foreign language determined by the national examination center. The foreign language examination comprises five parts, one of them being writing. Writing is considered to be a subjective assessment, thus the assessors need reliable indicators that could be applicable cross-linguistically irrespective of the language. Moreover, criterial features defined as 'linguistic properties that are distinctive and characteristic of each of the levels' (English Profile, 2011: 2) are of utmost importance when assessing student linguistic competence. Hence, the aim of the present research is to retrieve different syntactic patterns of relative clauses in the compiled English and French learner written essay corpora that could be utilized as criterial features when awarding a certain level of language proficiency at the examination. The research results prove the hypothesis that relative clauses are a distinctive feature of the higher level of language proficiency, which complies also with Pienemann's Processability theory (1999) according to which the subordinate clauses are processed at the highest level of language acquisition.

Key Words: writing, assessing, learner corpora, language proficiency levels, criterial features, relative clauses

Kopsavilkums

Apzīmētāja palīgtekumi – kritēriālas iezīmes, izvērtējot skolēnu rakstīšanas prasmi angļu un franču valodā

Latvijā, tāpat kā citās Eiropas valstīs, skolēni, beidzot vidusskolu, kārtā centralizēto eksāmenu svešvalodā, ko nosaka Valsts eksaminācijas centrs. Svešvalodas eksāmens sastāv no piecām daļām, viena no tām ir rakstīšanas daļa. Rakstīšanas vērtēšana lielā mērā ir subjektīva, tādējādi vērtētājiem ir nepieciešami indikatori, kurus varētu izmantot, izvērtējot skolēnu rakstīšanas prasmi neatkarīgi no svešvalodas. Turklāt, vērtējot kandidātu lingvistisko kompetenci, būtiski ir izmantot kritēriālas iezīmes, kas definētas kā „valodas īpašības, kas ir atšķirīgas un raksturīgas katram līmenim” (English Profile, 2011: 2). Tādējādi šī pētījuma mērķis ir analizēt sintaktiskās struktūras dažādos apzīmētāja palīgtekumos, kas iegūti no izveidotiem angļu un franču valodas apguvēju rakstveida eseju korpusiem, kurus varētu izmantot kā kritēriālas iezīmes, nosakot attiecīgu valodas apguves līmeni eksāmenā. Pētījuma rezultāti apstiprina hipotēzi, ka apzīmētāja palīgtekumi ir raksturīgi skolēnu darbos ar augstāku valodas apguves līmeni, kā arī tie atbilst Pienemana Procesabilitātes teorijai (1999), kas ierīdojusi pakārtojuma palīgtekumus visaugstākajā valodas apguves līmenī.

Atslēgvārdi: rakstīšana, vērtēšana, valodas apguvēju korpusi, valodas apguves līmeņi, kritēriālas iezīmes, apzīmētāja palīgtekumi

Introduction

Writing has become an integral part of today's global community as the ability to write helps us to achieve understanding and communication. It is also an important part of the curriculum in schools from the earliest grades onward. In Latvia as well as in many European countries students graduating from school are supposed to take the centralised examination in a foreign language, which consists of five parts, one of them being the writing part. Writing in a foreign language is considered to be the most difficult of the language abilities to learn because the candidates need to focus on language rather than content. Bornstein (1976) postulates that:

‘All good writing consists of good sentences properly joined. Since the sentence is the foundation or unit of discourse, it is all-important that the pupil should know the sentence. He should be able to put the principal and the subordinate parts in their proper relation: he should know the exact function of every element, its relation to other elements and its relation to the whole.’ (1976: 44)

Thus, in order to attain good results in writing, the grammatical development of linguistic ability should be described, i.e., what types of sentences students should be able to produce at a certain level of language proficiency, at which level we should expect the increase in embedded subordinate clauses and decrease in coordination or compound sentences as these precisions are of utmost importance not only for the test-takers but also for the assessors as writing is considered to be one of the most problematic areas of language use to assess. Moreover, the assessors are to guarantee the *validity* of the judgment irrespective of the foreign language chosen by the test-taker. The Common European Framework of Reference (CEFR) (2001: 177) states that ‘a test or assessment procedure can be said to have validity to the degree that it can be demonstrated that what is actually assessed (the construct) is what, in the context concerned, *should* be assessed, and that the information gained is an accurate representation of the proficiency of the candidate(s) concerned.’ This could be achieved by the validity of criteria used in assessing the test-taker language ability as well as the validity of procedures with which these criteria were developed.

Hence, *the aim* of the present research is to investigate relative clauses in the learner written essay corpora in English and French in order to retrieve the syntactic structures typical of each language proficiency level that could be used as criterial features in assessing student written performance cross-linguistically. *Relative clauses* have been chosen as the main object of the research as this clause type is considered to be the most difficult of syntactic patterns to learn. Moreover, they could be used as a discriminatory indicator when awarding a certain level of language proficiency for the test-taker written performance.

The theoretical part of the research is based upon the *processing approach* in the second language acquisition, which investigates ‘the processing mechanisms and capacities of the human brain and how those mechanisms and capacities operate when dealing within the context of second language learning’ (Gass & Selinker 2008: 226-227). Doughty (1991) focused particularly on how relative clauses have been acquired by the second language learners, which resulted into constituting the Accessibility hierarchy for relative clauses in English. His research revealed the order of different relative clause type acquisition, i.e., first we acquire the relative clauses that specify nouns and functions as subject or direct object, then the ones which function as indirect object, object of preposition, possessive and object of comparison. However, mastering of the first two types does not

assure the capability of using the more complicated clause types. Pienemann (1999) elaborated the Processability theory, which shows the order of encoding the main grammatical features in syntactic structures when acquiring English as a second language. In his hierarchy of processing procedures subordinate clauses (including also the relative ones) appear at the very top (table 1).

Table 1 Hierarchy of processing procedures – summary (Pienemann 1999: 87)

-
- Subordinate clause procedure;
 - S-procedure; inter-phrasal morphemes; exchange of information between internal constituents;
 - Simplified S-procedure; exchange of information from internal to salient constituent;
 - Phrasal procedures; phrasal morphemes;
 - Category procedure; lexical morphemes; no exchange of information – canonical word order;
 - Lemma access; words; no sequence of constituents.
-

It is apparent that in order to produce complex sentences one has to acquire all the procedures below subordinate clause procedure because ‘each lower level is a prerequisite for the functioning of the higher level’ (Pienemann 1999: 7). What is more, this hierarchy could be applied cross-linguistically as it is ‘not language specific’ (Pienemann 2008: 143), which is of vital importance in substantiating the present research data.

Results and discussions

The quantitative and qualitative research of relative clauses is a corpus-based study, which emerged as a methodology in the early 1980s providing data of the actual language use. This methodology facilitates the empirical studies of the learner language (in this particular case it enables the contrastive analysis of the quantitative and qualitative data of relative clause types at different language proficiency levels in English and French). The compiled English and French learner corpora consist of student essays organised according to the obtained level A-B-C-D-E-F (A – being the highest and F – the lowest level of language proficiency) at the centralised examination. It has to be stated that there were no essays at levels E and F in French as the examination was taken only by the students from language schools, thus showing good results of language proficiency. Moreover, level D was attributed to one student, whose written essay did not contain any relative clauses.

The quantitative research data show that relative clauses have been used most efficiently by the test-takers of higher level of language proficiency (figure 1).

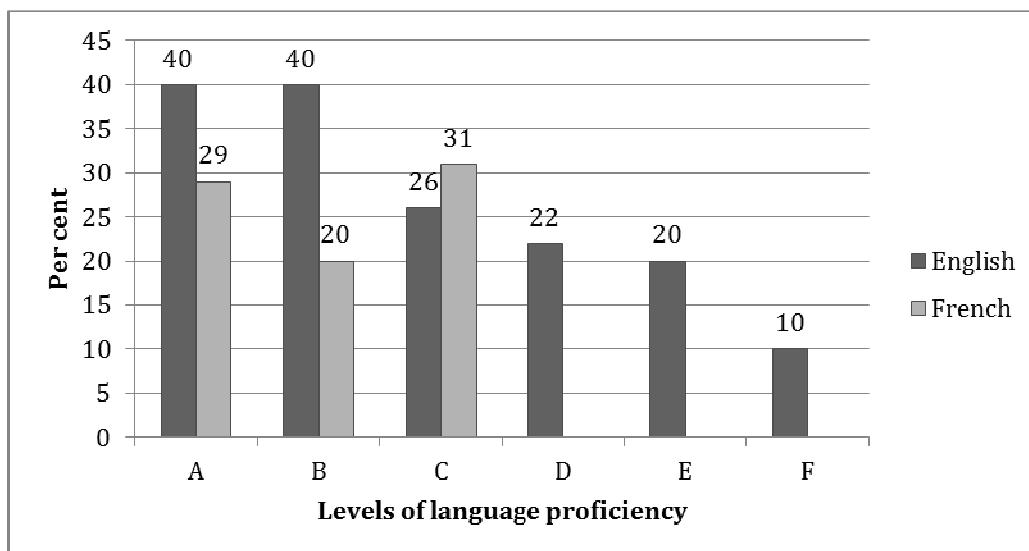

Figure 1 Frequency of mono sub-clauses in English and French learner corpora

In English the number of relative clauses constitutes 40% at levels A and B, then considerably falls at level C reaching only 26%. The numbers do not vary greatly from level C to level E. Then again we can observe a noticeable decrease at level F where the numbers reach only 10%. In French the number of relative clauses per level differs from 4% to 6%. By this we can conclude that in both languages students are familiar with this clause type, although the test-takers of English have used it more frequently.

Further on the relative clauses were sub-divided into restrictive (‘denoting a limitation on the reference of the antecedent’ (Quirk et al. 1985: 366)) and non-restrictive relative clauses (‘parenthetical comments which usually describe, but do not further define, the antecedent’ (ibid.)), which are distinguished from each other by commas. Diagrams below (figures 2, 3) provide evidence for the fact that restrictive relative clauses are more common than non-restrictive relative clauses, i.e., in English their number varies from 3 to five whereas in French – from 1 to 2, which is comparatively few compared to the frequency of restrictive relative clauses.

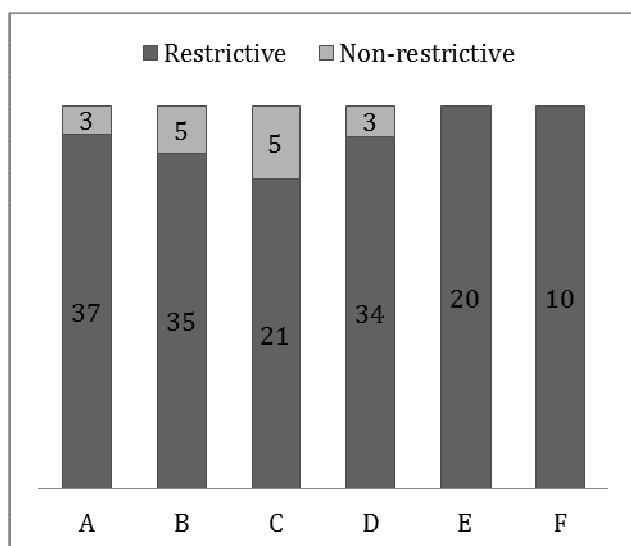

Figure 2 Number of relative clauses in English learner corpus

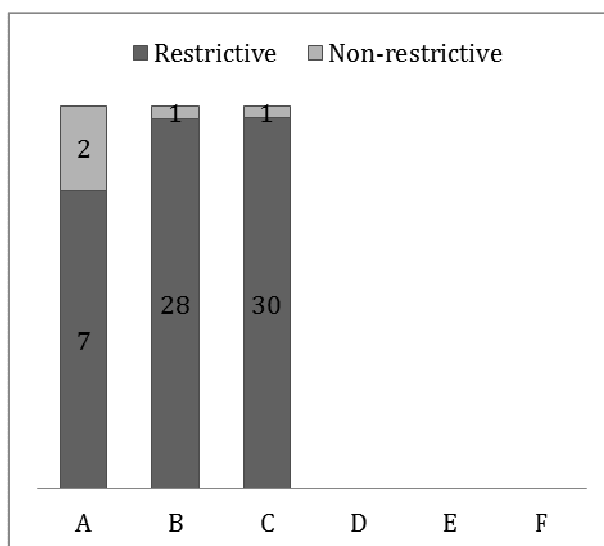

Figure 3 Number of relative clauses in French learner corpus

For the purpose of qualitative analysis relative clauses were classified into subject, object, complement and adverbial relative clauses according to the function of the relative pronoun determined by the antecedent. It should be noted that all the example sentences included in the article were retrieved from the compiled learner corpora, thus here and hence force they might contain mistakes as they were produced by the test-takers of different language proficiency levels.

The data reflect that students in both languages make extensive use of relative clauses having the function of a *subject*:

- (a) A lot of them are young people [*who are getting education abroad*].
Toujours il va être personnes [*qui parle different langue que l'anglais*].
- (b) Secondly, there are a lot of countries [*thet are bettter paid*].
L'internet démole les lignes [*qui sont entre les payes et les gens*].
- (c) Finally, there are trouble makers and adventure lovers, [*who cannot stay for a long time at one place*].

The Republic of Latvia is currently in the state of recession, [*which encourages people to seek a better place to live*].

Anglais est une de raisons de la globalisation, [*qui se passe dans le monde*].

In English in restrictive relative clauses in case the antecedent is personal (sentence (a)), the relative pronoun *who* is used instead of *that* (sentence (b)). In French the subject relative pronoun *qui* refers to both personal and non-personal antecedent (sentences (a) and (b)). In non-restrictive clauses (sentences (c)) the subordination is marked by *who* in English if the antecedent is personal, and by *which* if the antecedent is non-personal. In French the same pronoun *qui* is utilised in both cases.

The number of relative clauses in which the relative pronoun functions as *object* is significantly lower (in English 17 cases have been marked while in French – 15 cases):

- (a) Some part of society can't buy anymore things [*that they have bought a couple of years ago*].
Mostly Latvians and other immigrants can find only those jobs [*which loads doesn't want to do*].
- (b) On peut peut-être communiquer en langue [*que les autres ne comprennent*].

In all the produced sentences the relative pronouns *which* and *that* in English (sentences (a)) and *que* in French (sentence (b)) define a non-personal noun.

Only six sentences in both languages contain relative clauses with the relative pronoun functioning as a prepositional complement. In English relative pronouns *who(m)*, *that* and *zero* functioning as prepositional complement are used to denote a personal noun (no such sentences have been marked in both corpora), whereas *which*, *that* and *zero* pronouns specify a non-personal noun:

Lately Latvia suffers of criticism about the Government and everything [() *they are responsible for*].

If the relative pronoun is the complement of the preposition, there is a possibility to place the preposition either before the *wh*-pronoun (more often in formal English) or at the end of the sentence, which is not the case with *that* and *zero* pronouns.

In French when the relative clause is introduced by a preposition, the relative pronoun *qui* is used solely to refer to a personal antecedent. For a non-personal antecedent the relative pronoun *lequel* is utilized, which has to agree in number and gender with its antecedent:

Comme la troisième raison [*pour laquelle il faut étudier des langues étrangères je peux mentionner les voyages*].

Thus, in the above example the pronoun *laquelle* defines non-personal antecedent *raison*, which is singular in number and feminine in gender, and agrees in number and gender with its antecedent.

The last function performed by relative pronoun, which has been marked in sentences retrieved from student essays, is the function of *adverbial*. It is the second most often used relative clause pattern; their number comprises 29 mono subordinate relative clauses in English and 9 – in French. In majority of cases the test-takers in English have utilized relative clauses of reason (sentence (a)) whereas in French only one sentence (b) has been marked:

- (a) Usually on TV, radio and in newspapers we can hear reasons [*why people have left Latvia*].
- (b) Une autre raison [*pourquoi l'anglais est devenu si important et populaire*] est grâce à sa simplicité.

Other patterns retrieved from written essays in English are the construction 'preposition + pronoun' (e.g., *in which*) replaced by special adverbials *when* and *where*:

We had many monuments, theatres, museums, cinemas, places [*where people can relax*].

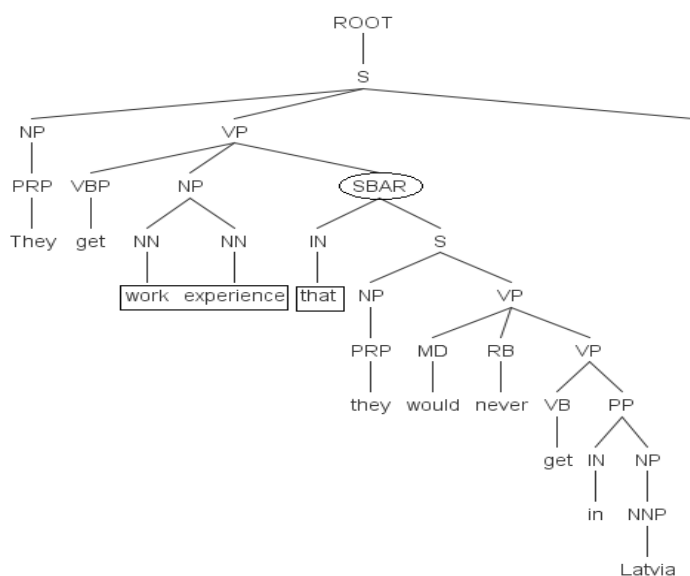
Latvian people make a days, [*when they cleaned nature*].

The examples show that students prefer using adverbials *where* and *when* instead of pronouns.

In French the adverbials of time and place are expressed by the adverbial *où*, e.g., Toutes les langues étrangères laissent mieux connaître la monde [*où on vive*].

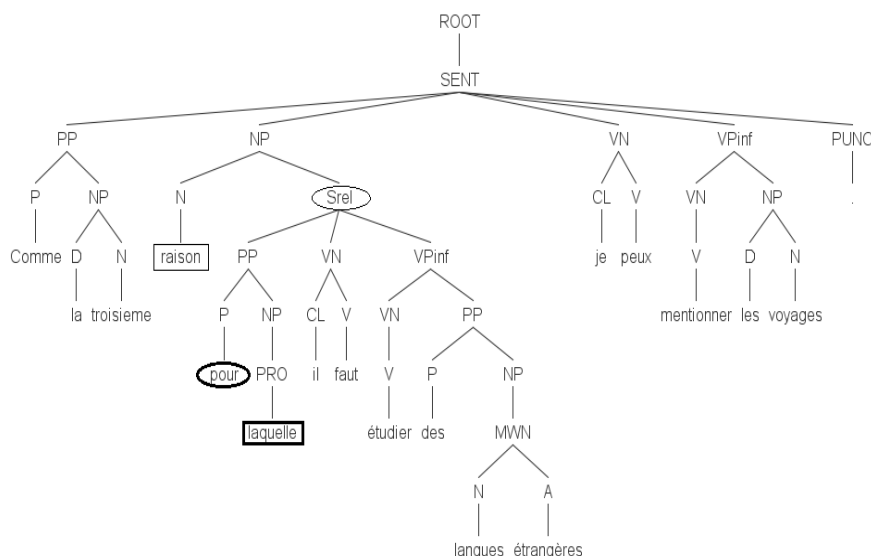
If we examine the placement of the subordinate relative clause with respect to the main clause, then we can have two main patterns: 1) in English the structure in which the relative clause is in subordination to the main clause [1]; 2) in French – the relative clause embedded in the main clause [2].

[1]

The relative clause [that they would never get in Latvia] is introduced by the relative pronoun *that* functioning as object and defining non-personal antecedent *work experience* in the main clause [They get work experience].

[2]

The relative clause [pour laquelle il faut étudier des langues étrangères], which is embedded in the main clause [Comme la troisième raison je peux mentionner les voyages], is introduced by the pronoun *laquelle* functioning as prepositional complement and defining non-personal antecedent *raison*.

Conclusions

Having analysed different types of relative clauses both quantitatively and qualitatively the author of the present research has concluded that:

- 1) The majority of relative clauses produced by the students of English and French are all restrictive relative clauses introduced by the relative pronoun *who* and *qui* having the function of subject, thus defining the personal and non-personal antecedent in the main clause.
- 2) The main syntactic structures of relative clauses utilized by the test-takers are:

In English:

- who + VP
- that + VP
- that + NP + VP
- which + NP + VP
- () + NP + VP + preposition
- why + NP + VP
- where + NP + VP
- when + NP + VP

In French:

- qui + VP
- que + NP + VP
- préposition + laquelle + NP + VP
- préposition + quoi + NP + VP
- où + NP + VP

- 3) Relative clauses should be used as criterial features when awarding qualification at the examination as their frequency of use increases towards the highest levels of language proficiency in both languages, which complies with the CEFR descriptors as well as Pienemann's Processability theory

according to which subordinate clauses are the highest attainment in linguistic development. Moreover, these criteria could guarantee the validity of judgment cross-linguistically.

Bibliography

- Bornstein, D.D. 1976. *Readings in the Theory of Grammar*. Cambridge, Massachusetts: Winthrop Publishers, Inc.
- Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. 2001. Strasbourg: Language Policy Division, [accessed September 5, 2011]. Available: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_EN.pdf
- Doughty C. 1991. Second language instruction does make a difference: evidence from an empirical study of second language relativisation. *Studies in Second Language Acquisition*, 13/4, pp.431-469.
- English Profile: Introducing the CEFR for English. 2001. UCLES/CUP.
- Gass S.M., Selinker L. 2008. *Second Language Acquisition. An Introductory Course*. New York: Routledge.
- Pienemann M. 1999. *Language Processing and Second Language Development: Processability Theory*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Pienemann M. 2008. Processability Theory. In VanPatten, B. and Williams, J. (ed.) *Theories in Second Language Acquisition. An Introduction*. New York: Routledge.
- Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Index by David Crystal. England: Longman.

СЕМАНТИКА ЦВЕТА В МАЛОЙ ПРОЗЕ Л. ДОБЫЧИНА

Larisa Safronova

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401

Laria3@inbox.lv

Abstract

Semantics of Colour in L. Dobychin`s Short Prose

Dobychin`s texts are not repleted with colour components, it is possible to remark a refusal to create a multicoloured world.

However, one can distinguish local basic colours represented in the picture of the world of L. Dobychin`s Short Prose: white, black, red, yellow, green, blue, brown, followed by less often used, but still important in ideological-aesthetic aspect: pink, lilac, sky blue, gold. Single instances of using complex tints have been discovered: 11 complex hues can be found on 83 pages of the author`s text. L. Dobychin uses and parodies, very likely, definite cultural stamps concerned with colour markers.

It is important to the writer to fix the effects of illumination and reflection. He also uses peculiar colour solutions for every single text.

Colour markers of the characters and of space-landscape fragments are important to L. Dobychin.

Key words: Basic colours, complex tints, colour solutions, illumination, reflection.

Введение

Цель: Выявить особенности использования цвета и цветовых доминант в малой прозе Л.Добычина, определить тематические поля, связанные с цветом в его рассказах.

Метод: структурно-семиотический анализ текста как художественной системы.

Семантика цветового поля художественного текста – одна из важнейших категорий художественного мира. Выявление цветовых доминант позволяет сделать выводы об особенностях картины мира автора (Неминуций 2012).

Стремление Л. Добычина к лаконизму и минимализму художественных средств заставляет обратить особое внимание на избранные им художественные приёмы и структуры, а значит и на цветовое маркирование предметно-объектного мира.

Собранный материал позволяет выделить следующие основные локальные цвета, представленные в картине мира малой прозы Л. Добычина: белый, чёрный, красный, жёлтый, зелёный, синий, серый, коричневый, розовый, лиловый, голубой, золотой, серебряный.

Выявлены единичные случаи использования сложных оттенков: телесный, бурый, сивый, коричнево-лиловый, сизо-лиловый, красно-коричневый, грязно-белый, сольферин, багровый. В художественной системе Л. Добычина это один из способов выделить значимый объект: пространство, предмет, героя.

Чаще всего Л. Добычин использует белый, чёрный и красный цвета, именно у белого больше всего оттенков: беленький, белёсый, белобрысый, набелённая, белелась, бело, белеясь.

Составляя словарь маркированных цветом предметов, удалось выяснить, что белый цвет и его оттенки автор использует для обозначения трёх тематических групп:

- 1) предметно-бытовой мир: бельё, одежда, архитектура, например: полоски на кофте, кофта, рубашка, платочек, церковь, дома канцелярий, новые дома, исправдом;
- 2) описание естественно-природных явлений: лепестки цветущего сада, облака, звёзды, луна, снег, сок горькой травы и коза;
- 3) описание телесной наготы человека: белоградная кассирша, беленький кавалер, нимфа на сцене.

Итак, Л. Добычин обращается к высшей степени условному цвету, не существующему в природе, и наделяет им не только предметы и объекты, белизна которых была получена искусственным путём: покраской или отбеливанием, но и природные или живые объекты, которые по определению не могут быть белыми: «беленький кавалер», «беленькие усики». Наделение белым цветом условно, носит оценочный характер, то есть связано, с одной стороны, с эмоциональным состоянием героев, воспринимающих что-либо белым, исключительным, особенным, и в силу этого заслуживающим особого отношения или любви, либо с особенностями эффектов освещения в световоздушной среде, связанными с высвечиванием объектов, которые получают отчасти белый оттенок, начинают «белеться».

Чёрный цвет соотносится у Л. Добычина с четырьмя тематическими полями.

- 1) Одежда: галстучек, кофта, суконные штаны, юбка на кокетке, пальто, платье, капот, мантилья, наколка, шнурок, бархат духовных особ. Одежда чёрного цвета – это и практичная ежедневная, и траурная, и торжественная, и модная, и связанная с определённым социальным статусом – Л. Добычин использует все возможности чёрного цвета, кроме мистических.
- 2) Описание телесности человека, прежде всего волос: причёска, усы и волоски, увиденные в раскрытом воротнике рубашки или под мышками на спортивном выступлении. Эти волоски, под ключицами и так далее, носят явно выраженный эротический характер и связаны с ситуацией соблазнения, заигрывания.

В целом автор уделяет особое внимание цвету волос своих героев. В этой ситуации мы сталкиваемся с полисемантической цветовой маркировкой. Иллюзорная простота обозначения цвета волос: чёрный, жёлтый, бесцветный, седой – усложняется при более пристальном рассмотрении.

Чёрные волосы встречаются у ответственного работника Фишкиной, цвет причёски усиливается дополнительным сообщением об её тёмном лице. Автор не уточняет причины этого факта, связано ли это с её смуглостью, её национальной принадлежностью, или это результат психо-эмоциональных переживаний.

Л. Добычин, перенося цвет волос и некую темноту лица на весь образ начальницы, добивается замечательного эффекта, обыгрывая зафиксированные в культуре потенциальные

негативные характеристики чёрного цвета. Символическая интерпретация данного текста М. Новиковой (Новикова 1991) представляется несколько тенденциозной. Но, тем не менее, в результате представительница новой власти оказывается чёрной. В конце рассказа, когда Л. Добычин, играя с читателем в приращение смыслов, описывает портрет Фишкиной в чесучовой юбке и яркой голубой кофте с белыми полосками, он включает как неотторжимый признак Фишкиной её черноту: «По улице, презрительно поглядывая, чёрненькая, крепенькая, в короткой чесучовой юбке и голубой кофте с белыми полосками, шла Фишкина» (Добычин 1999: 60).

В рассказе «Встречи с Лиз» есть ещё одна героиня с чёрными волосами – это мать наперсницы Фишкиной Ривы Голубушкиной, которая носит чёрный парик. В контексте рассказа данную отличительную черту героини можно оценить как стремление мимикрировать, уподобиться во внешнем облике представительнице власти.

Л. Добычин на всех уровнях текста отмечает, как одно из главных устремлений своих героев, стремление уловить «веяние времени», показать свое сочувствие новой власти.

Наблюдение над категорией цвета позволяет сделать выводы о том, что это стремление явлено и на подсознательном уровне, сродни мимикрии в животном и растительном мире. Кроме того, Л. Добычин активно использует и, возможно, пародирует определённые культурные штампы, связанные с цветовой маркировкой.

Так, образу черноволосой, строгой и презрительной девушки противопоставлен образ светловолосой, легкомысленной, щебечущей, улыбающейся и напудренной. Это крашеная блондинка Лиз Курицына, явно злоупотребляющая косметикой: «Лиз, лиловая, с лиловым зонтиком, с желтой лентой в выкрашенных перекисью водорода волосах» (Добычин 1999: 59). В данной структуре пародируется стандартная для романтической культуры пара героинь, которая затем была унаследована также культурой бидермайера: черноволосой, гордой и темпераментной героине противопоставлена героиня светловолосая, нежная и кроткая. Автор пародийно искажает все характеристики, начиная с того, что подчёркивает искусственный характер принадлежности Лиз к светловолосым, как говорит Л. Добычин, к девушкам с «жёлтой головой». Лиловость и желтизна Лиз – результат её жизненной позиции, или, как судит об этом обывательское сознание в лице матери Ривы Голубушкиной, «обыкновение: повертеть хвостом перед мужчинами» (Добычин 1999: 60).

3) Третья тематическая группа невелика, но замечательна по семантике и частотности и представляет собой социально-политический аспект использования чёрного цвета.

К этой группе относятся чёрные флаги/знамёна, которыми сопровождаются похороны. Чёрные флаги, по аналогии с красными флагами, – результат создания новой обрядности,

которая отказалась от прежней церковной, религиозной ритуальности похорон. Л. Добычин очень внимателен к этой новой форме и перечисляет все признаки нового ритуала: красный гроб, чёрные флаги, исполнение тех же революционных песен, что и на митингах.

4) Тематическая группа, которая связана с естественно-природными объектами: сучья, кусты, деревья, ночное небо, окошки, храм Успенья, фигурки на коньках. Чёрные деревья – это контрастная зарисовка зимнего пейзажа, в этой группе важную роль играют изменения световоздушной среды и эффектов освещения, в результате которых автор указывает на процессы противоположные: либо светлеет, либо темнеет. Это указание на световую динамику в некоторых рассказах полностью заменяет цветность мира. Так происходит в рассказе «Отец». Время действия в рассказе вечер. Единственное яркое пятно – белый нос парохода, проплывающего по реке, пароход создаёт волны, напоминающие морские, к ним спешат отец и двое его сыновей, чтобы покататься на волнах, когда река становится «как море». Инверсия выделяет это единственное цветное пятно рассказа: «Справа тарыхтело, приближался дым, нос парохода, белый, показался из-за кустиков» (Добычин 1999: 85). Далее ни один предмет текста не выделен цветом. Все эти цвето-световые наблюдения в пределах одного абзаца. Вне цветовых характеристик ромашки, одуванчики, с которыми играют дети, коровы, река, калитки и так далее. Персонажи этого мира не жаждут и не ищут иной жизни, к пароходу прибегают, чтобы насладиться качанием на волнах, которые образуются от его прохождения по реке, поэтому стоит преодолеть соблазн однозначно символически трактовать это цветоупотребление.

Особое место в картине мира Л. Добычина занимает красный цвет. Именно в характеристиках красного явно проступает сознательное намерение автора пересоздать действительность. Всё, что характерно для политической жизни 20-х годов 20 века: митинги, шествия, собрания, оформление учреждений, – обязательно оформлялось, как нам известно, флагами, транспарантами, плакатами, лозунгами красного цвета. С одной стороны, Л. Добычин остаётся верен исторической правде и перечисляет все подобные явления, с другой стороны, говоря о флагах, транспарантах, пионерских галстуках, тщательно избегает называть красный цвет. Автор использует новые названия различных объектов, в которых обязательно присутствует слово *красный*, имеющее политическую семантику: советский, революционный, например: Красная армия, красный Ленинград, газета «Красный луч», сад «Красный Октябрь», имя Красная Пресня. Л. Добычин далёк от фольклорного понимания красного цвета, использует его в следующих тематических полях.

1) Предметно-бытовой мир, представленный в еде: красная икра; в одежде: шляпа, кофта, женский галстук, кофта «сольферин»; в архитектуре: казарма, дворец и так далее.

Красный цвет в одежде представлен минимально, связан только с женскими образами, в этом аспекте имеет дополнительное значение указания на женскую сексуальность.

2) Праздничное оформление учреждений, флаги, транспаранты, лозунги, гроб на похоронах как проявление новой обрядности и политической символики. При этом Л. Добычин стремится минимально упоминать красный цвет, говоря о флагах и пионерских галстуках. Возможно, это стремление избежать цветового удвоения: и так всем понятно, что пионерские галстуки красные, так же, как большевистские флаги. Но, возможно, это нарочитое игнорирование политики, преодоление в создаваемом автором мире засилья новой власти. Указывается красный цвет на зданиях и в интерьерах учреждений, иначе сложно было бы понять, о каких «бумажках на верёвочке» идёт речь, а именно так Л. Добычин называет транспаранты, а ещё «гирлянды из крашенных бумажек».

3) Группа понятий, связанных с телесностью человека: как весь человек (рота, шагающая из бани, мать у плиты, гости на поминках), так и отдельные части тела (щёки, ноги). Телесная краснота отмечается Л. Добычиным как важный фактор выделенности персонажа, указывающий на различные происходящие с ним процессы, физиологические и эмоциональные. Жар, холод, опьянение, смущение вызывают покраснение кожных покровов человека, это выделяет его из толпы, является определённым отклонением от нормы в картине мира Л. Добычина и заслуживает авторского внимания как проявление индивидуальности или изменчивости в мире, где ничто не происходит.

4) Естественно-природные объекты: луна, закат, облака, запад во время заката, кисти рябины, цветы бегонии и герани.

Л. Добычин для каждого рассказа находит своё особое цветовое решение. Так, рассказ «Сад» начинается с описания делегатов окружного съезда медсантруда: «Делегаты окружного съезда медсантруда сидели на скамейке и беседовали о политике» (Добычин 1999: 94). Кажется неизбежным обилие красного цвета, в связи с лозунгами, флагами, транспарантами, но автору удаётся абсолютно избежать использования красного как политически ангажированного цвета. Красный цвет в рассказе имеет галстук уборщицы Черняковой, и это постоянная деталь, характеризующая её внешность. В контексте возникает соотнесённость красного галстука с вызывающим поведением Черняковой. Про неё доказывают, что она принимает «гостей», и в связи с этим ей грозит увольнение, но даже такие угрозы не в силах изменить её вызывающего сексуального поведения, и в конце дня она играет на губах, вертится перед мужчинами, трясёт боками, вскрикивает в своеобразном танце, а галстук, как мы помним, красный, разлетается.

Красный возникает как комплимент кавалера девице, с которой он любезничает в столовой. В этой ситуации находят отражение, очевидно, оценка внешности и смущения

девицы и желание кавалера сделать приятный комплимент. Ещё один вариант использования оттенка красного – багрового связан с началом заката, в результате которого облака побагровели и побледнели. Результат цвето-световой игры воздушных масс быстротечен, и яркий закат сменяется темнотой. Прямо назван, кроме красного, ещё только золотой: «Золотые буквы водной станции окрэспеэс блестели» (Добычин 1999: 96). У персонажей Л.Добычина вид неба, луны и световых рефлексий вызывает ощущение красоты. Красный в этом рассказе – цвет жизни, эротический, жизнеутверждающий. Все остальные цвета, которые потенциально могли бы быть использованы в этом рассказе, отведены в авторско-читательские цветовые ассоциации, связанные как с существующими в нашем сознании архетипическими цветовыми моделями, так и индивидуальными особенностями. Это тем более замечательно, что действие происходит в саду, среди красивых клумб, выращенных китайским садовником. Итак, оппозиция политическое – личное решается Л.Добычиным в пользу личного, что мы видим на уровне использования цветových эпитетов.

Выводы

В рассказах Л. Добычина цветопись представлена восьмью основными цветами: белый, чёрный, красный, жёлтый, зелёный, синий, серый, коричневый. Розовый и лиловый в идейно-эстетическом аспекте примыкают к красному, реализуя эротический, соблазнительный подтекст. Голубой и розовый связаны также с цветом женской одежды. В золотом важен признак блеска, сверкания, красоты.

Л. Добычин чаще использует чистые цвета, но цветовые нюансы позволяют описать изменчивость и рефлексии в цвето-световой среде.

Для автора важны цветовые маркеры персонажей и пространственно-пейзажных фрагментов.

Поскольку Л. Добычин использует весьма немногословную структуру описания объектов, наличие в этой структуре цветового маркера становится важным средством выражения определённого рода цветовой доминанты.

Библиография

- Добычин Л. 1999. *Полное собрание сочинений и писем*. Санкт-Петербург: журнал «Звезда».
- Неминуший А. 2012. Семантика и функции цветových маркеров в малой прозе И.С.Тургенева 1870-х – начала 1880-х годов. В сб.: *Kultūras studijas. Krāsa literatūrā un kultūrā. Zinātnisko rakstu krājums. IV*. Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule”, pp. 56-62.
- Новикова М. 1991. Текстформирующая функция цветовой лексики в рассказах Добычина. В сб.: *Первые Добычинские чтения*. Даугавпилс, Даугавпилсский педагогический институт, с. 51-58.

„JECERTES ROKA” – AUSTRUMU ELEMENTS EDUARDA MĒRIKES PASAKĀS

Ināra Sauleviča

Daugavpils Universitāte, Vienības ielā 13, Daugavpils, LV-5401
inaraboluz@inbox.lv

Abstract

„The Hand of Jezerte” - Oriental Element in Eduard Mörike's Fairy Tales

Eduard Mörike – one of the greatest writers of the German Biedermeier. He became famous with his lyrics and his novel “Mozart on his Trip to Prague” (1856). In addition to novels and lyrics Mörike created four fairy tales: “The Treasure”, “Plowman and his Son”, “The Hand of Jezerte”, and “Leprechaun of Stuttgart”. The current paper investigates fairy tales of the author. Among the other tales “The Hand of Jezerte” stands out with its space, structural unity and a small amount of protagonists. Despite of the oriental world and typical attributes of the Eastern culture, there are a lot Christian elements hidden in the current text. In other fairy tales, Mörike deepens the borders of time and space using insertional stories. With these stories Mörike creates three-dimensional views. The action with a very limited space and time border expands far away from these margins. It makes his texts difficult to perceive, but at the same time immerses readers to the wonderful world on the border between the reality and dream.

Key Words: Eduard Mörike, Biedermeier, fairy tales, attributes of the oriental culture, hidden Christianity.

Eduardu Mēriki bez šaubām var pieskaitīt 19. gadsimta izcilākajiem autoriem. Literatūras vēsturē viņš ienāca kā ģeniāls dzejnieks un noveles „Mocarta ceļojums uz Prāgu” autors. No prozas darbiem sarakstīja divas noveles, romānu „Gleznotājs Noltens” un četras pasakas: „Dārgums” (1836), „Zemnieks un viņa dēls” (1839), „Jecertes roka” (1853) un „Štutgartes rūķis” (1853).

E. Mērikes pasakas alkst pēc labvēlīgiem lasītājiem, draudzīgiem, mīlošiem un reizēm pacietīgiem – tādiem, kas uzmanīgi ieklausītos šķietami vienkāršos notikumos. Viņa pasakām nepieciešami lasītāji, kas aktīvi iesaistās pasakas varoņu piedzīvojumos un gatavi dialogam. „Mērikes stāsti realizē sabiedrības poētiku. [...] Draudzība, mīlestība, sabiedrība, māksla: uz šo sociāli estētisko 19. gadsimta likumsakarību Mērike balstās visu savu mūžu” (Braungart 2004: 84).

Pateicoties romantiķiem, literārās pasakas kļuva par augstākās poēzijas kanonu, jaunu literatūras žanru. Izcilie romantisma autori izmantoja šo nenovecojošo žanru, balstoties uz jauniem pamatiem, atrada jaunus rekvizītus un variantus un piepildīja veco formu ar aktuālām problēmām un tematiku. Romantiķi pirmie atklāja indivīda atsvešināšanos no sabiedrības un pirmie pievērsās šīs atsvešinātības traģismam. Meklējot garīgo balstu, romantiķi atšķirībā no apgaismības laika autoriem vēršas pagātnē – dzimtās valodas dzīlēs, tautas tradīcijās, dziesmās un pasakās. Šīs tēmas tiek atspoguļotas arī E. Mērikes pasakās – indivīda loma sabiedrībā, sociālās pretrunas, iekšējās varoņu cīņas, samierināšanās centieni ar reālo pasauli. Zīmīgas ir nacionālā romantisma iezīmes pasakā „Štutgartes rūķis”.

Uz nacionālā garā sarakstīto pasaku fona krasi izceļas E. Mērikes pasaka „Jecertes roka” – izmantojot austrumu pasaules atribūtus, autors attēlo mūžīgo romantisma dihotomiju: ideālais-reālais, dinamika-statika, debešķīgais-ellišķīgais. Šī pasaka ir orientālās kultūras ietekmes elements E.

Mērikes daiļradē. Tas ir vienīgais autora prozas darbs, kas skar austrumu kultūru un tās motīvus. Trīs citu pasaku kontekstā „Jecertes roka” izceļas ar savu homogenitāti, struktūras vienkāršību un skaidrību.

Darbs „Dārgums” ieņem īpašu vietu E. Mērikes pasaku vidū. Jau sākotnēji radās daudzas diskusijas par to, kādam žanram ir pieskaitāms šis daiļdarbs. Šīs diskusijas izraisīja pats autors. Pirmajā 1836. gada un atkārtotajā 1939. gada pasakas publikācijā krājumā „Īriss” E. Mērike nosauca „Dārgumu” par pasaku. Taču 1956. gada izdevumā „Dārgums” tika publicēts ar apakšnosaukumu – novele. Tekstā aprakstītā piedzīvojuma izklāstīšanai autors izmantoja gan novelistiskus, gan pasakas elementus un ar iestarpināto stāstu palīdzību radīja pasauli, kas atrodas uz fantāzijas un realitātes robežas. Savā vēstulē E. Mērikem Hermanis Kurcs rakstīja: „Nesen izlasīju „Dārgumu” un kārtējo reizi brīnījos par to, cik liels burvis jūs esat” (Evers 1997: 129).

„Tas, kurš vēlēsies uztvert šo tekstu kā „pasaku”, cietīs tikpat lielu neveiksmi kā tas, kurš vēlēsies izlasīt „Dārgumu” kā „noveli”” (Luserke-Jaqui 2004: 99). Šis teksts atrodas uz abu žanru robežas. Kā novelei tajā pārāk daudz nereāla un mistiska, bet kā pasaka tas ir pārāk reāls un piesātināts ar ikdienas dzīves reālījām. Ar darbu „Dārgums” E. Mērike centās izdabāt publikas gaumei un gūt panākumus. Romantisma laikā bija pieprasīti teksti, kas ietvēra vairākus žanrus. Tolaik populārs bija Frīdriha Šlēgeļa termins „universālā poēzija”, tāpēc radīt tāda veida universālu tekstu bija liels kārdinājums. „Dārgums” sākas ar klasisku rāmja konstrukciju: „Kādu vakaru labākajā K* pilsētas viesnīcā vāji apgaismotā lielā ēdamzālē savu laiku pavadīja neliela dāmu un kungu sabiedrība. Galma padomnieks Arbogasts [...] plānoja pastāstīt kādu piedzīvojumu” (Mērike 1957: 516). Šis ir juveliera Franča Arbogasta dzīvesstāsts.

Pēc improvizēta Franča Arbogasta dzīvesstāsta nobeiguma sanākušie uzsāka sarunu par tikko dzirdētā piedzīvojuma „poēziju un īstenību” (Mērike 1957: 593).

Par šī stāsta vienotības elementu kļūst Irmelas zelta ķēdīte. Šis priekšmets vieno ne vien laiku, telpu un cilvēkus, bet arī dažādas autora attēlotas pasaules. Irmelas stāsts, kurš aizsācies pirms četriem gadsimtiem lāsta dēļ, ir joprojām dzīvs. „Un šī ķēde kļūs tev par smagu nastu, kuru tu nesīsi arī viņšaulē tik ilgi, kamēr tās gali nesavienosies” (Mērike 1957: 544). Lēģenda par lāstu tika nodota no paaudzes paaudzē, un lasītājs uzzina par to no Juzefas, padomnieka sievas, kurai to savulaik bija pastāstījusi baronese fon Rohena. Neskatoties uz to, ka traģiskie notikumi risinājās tik sen, autors tos apraksta ļoti detalizēti un precīzi.

E. Mērike ir neizteikto epizožu meistars. Lasot aprakstītos notikumus, tie šķiet vieni, taču pēc dažām vai vairāk lapaspusēm paveras pavisam cits skats. Daži piemēri:

- Savas iestiprināšanas dienā Francis dāvanā saņem noslēpumainu saini. Tajā atrodas grāmatiņa ar padomiem veiksmīgai dažādu grūtību pārvarēšanai. Šīs veltes izcelsme ir nezināma. (Mistika) (Mōriķe 1957: 518)
- Izrādās, ka grāmatiņas autore ir baronese fon Rohena, kurai piemīt pareģošanas spējas. (Realitāte) (Mōriķe 1957: 575)
- Bērnības atmiņas. Annas, bērniņas draudzenes, nāve. Meitene mirst no šarlaka. (Realitāte) (Mōriķe 1957: 564)
- Juzefā Francis atpazīst Annu. Izrādās – meitene palika dzīva un viņas aizbildne bija Sofija fon Rohena. (Brīnumainā izglābšanās, mistika) (Mōriķe 1957: 562)
- Tikšanās ar feju Brišarlaku. (Mistika) (Mōriķe 1957: 565)
- Brišarlaka – slima bērna murgs. (Realitāte) (Mōriķe 1957: 567)
- Tikšanās ar rūķi. (Mistika) (Mōriķe 1957: 554)
- Tikšanās ar rūķi – sapnis. (Realitāte) (Mōriķe 1957: 562)
- Ceļa rādītājs atdzīvojas un ved Franci pelēkās pils virzienā. (Mistika) (Mōriķe 1957: 528)
- Izdertais alkohols nospēlēja ar Franci ļaunu joku. (Realitāte) (Mōriķe 1957: 530)

E. Mēriķe rada tekstu, kas domāts ne vien lasīšanai, bet arī aktīvai līdzdalībai tajā. Autora aicinājums piedalīties stāsta radīšanā ir acīmredzams – Franča Arbogasta piedzīvojumu finālu un risinājumu atspoguļo Kornēlija, pateicīga padomnieka klausītāja. Aprakstot Arbogasta klausītājus, E. Mēriķe izceļ divus no viņiem – šveicieti un Kornēliju. Abi tēli simbolizē pretējus klausītāju tipus. Vaļsirdīgais šveicietis stāsta gaitā vairākas reizes iesnaužas, jo bija pārliecināts par to, ka viss ir sacerēts. Tieši šī iemesla dēļ piedzīvojumi neizraisīja vecajā kungā nekādu interesi. Kornēlija – uzmanīga un aktīva klausītāja, kas nenovelk robežu starp piedzīvojuma poēziju un īstenību. Viņa iedziļinās stāstā tik dziļi, ka viņai nesagādā ne mazākās grūtības pabeigt to stāstīt padomnieka vietā. „Patiesi, izņemot dažus sīkumus, Jūs tik prasmīgi uzminējāt visus manus noslēpumus, ka man atliek par to tikai brīnīties. Bez minstināšanās es pasludinu manu stāstu par noslēgtu” (Mōriķe 1957: 592).

E. Mēriķes „Dārgums” ir īpašs teksts. Tā uztvere nav viennozīmīga. Autors apzināti nesniedz tiešas atbildes par to, kas ir īstenība un kas fantāzija vai izdoma. Vienlaicīga ilūzijas radīšana un sagraušana – tāda ir šī pasaka. „Ar visaugstāko virtuozitāti tiek apspēlēts jautājums par to, vai pasakā attēlotie brīnumi ir „īsti” vai arī tie ir attiecināmi uz reibumu, miegu vai apzinātu maldināšanu” (Sengle 1980: 712).

No visām E. Mēriķes pasakām „Zemnieks un viņa dēls” visvairāk līdzinās vienai no brāļu Grimmu bērnu pasakām. Pasakā autors izmanto nacionālos folkloras elementus. Šajā tekstā sastopamies ar eņģeli, mirušu dzīvnieku gariem, brīnumaino neredzamo pļavu un galvenā tēla attapību. Pasakas beigās redzam skaidri izteiktu morāli. Nežēlīga izturēšanās pret dzīvniekiem tiek nosodīta, turpretī mīlestība un līdzcietība tiek bagātīgi atalgotas. „Kopš tiem laikiem neviens ciema iedzīvotājs vairs negrēkoja attiecībā uz dzīvniekiem” (Mōriķe 1957: 605).

Sākumā darbu „Zemnieks un viņa dēls” tiešām var uztvert kā pasaku, taču tiklīdz uz to paveras mazliet ciešāk, atklājas autora ironija par brīnumainajiem pasakas notikumiem.

Enģeļa parādīšanās pasakas sākumā ir pirmais šāda veida notikums. Par galveno tēlu glābēju un ceļvedi autors izvēlas enģeli, lai gan pasakā, iespējams, daudz labāk iederētos fejas vai elfa tēls. Uzreiz prātā nāk E. Mērikes teoloģiskā izglītība un iespējamā teoloģiskā nots, ko autors pievieno šim stāstam. Pasakai var piemērot klasisko likumsakarību par to, ka ļaunais tiek sodīts, turpretī labais tiek dāsnis atalgots. Tikpat labi enģeļa parādīšanos var saistīt ar reliģiju. Viens no kristietības pamatlikumiem – ļaunie un cietsirdīgie tiek sodīti (un nonāk ellē), taču pazemīgie un līdzcietīgie tiek atalgoti (un nonāk paradīzē). Tāpēc šeit brīnumaino enģeļa parādīšanos stallī var izskaidrot ar ticīga cilvēka vīziju. Pasaka – reliģija.

Nomocītais kleperis Ansis stallī saka: „Es vēlētos, lai mani paņem zaglis. Es ļoti liegi viņu aizvestu prom” (Mörrike 1957: 597). Pēc būtības zaglis ir ļauns un varētu būt tikpat cietsirdīgs, cik Pēteris. Tad kādēļ kleperis sapņo par zagli? Taču paradokss rodas tad, kad Ansi tiešām nakts stundā aizved no stallja (nozog) skaistā enģeļmeitene. Enģelis atpestī zirgu no ikdienas mocībām, taču būtībā Ansis tiek nozagts, jo darbība norisinās nakts stundā un zirga saimnieks par to neko nezina. Enģelis – zaglis.

Burvja noteiktie īpaša rituāla noteikumi arī liek šaubīties par situācijas patiesumu. Pēterim jākvēpina stallis tieši divpadsmitos, taču ne naktī, kā tas būtu sagaidāms, bet dienā. „Ar to viņam jākvēpina stallis tieši pulksten divpadsmitos dienā” (Mörrike 1957: 602).

Burvestības jeb krāpniecības rezultāts ir tāds, ka Pēterim nodeg stallis un tikai brīnumainā kārtā zemniekam izdodas glābt savu māju.

Viegli ironiskais vēstījuma veids tiek izturēts līdz pasakas beigām, kad Frīdim, veicot ķēniņa doto uzdevumu, ir jālec mugurā zirgam. „Kumeļu pieveda [Frīdim] klāt (pēc tam, kad no viņa tika noņemti zeltītie sieviešu segli), viņš izgavilēja un līdz ar viņu visa sanākusī tauta. Ar vienu lēcieni Frīdis bija zirgam mugurā” (Mörrike 1957: 604). Iekavās nodalītais teksts anulē šī brīža burvīgumu. Runa ir par zeltītajiem segliem, kas pieder ķēniņienei. Tas ir brīdis, kad tiek izlemts pasakas galvenā varoņa turpmākais liktenis, atmosfēra ir saspringta un lasītāji ir cerību un gaidu pilni. Šajā kontekstā apzīmējums „sieviešu segli”, kas vairāk iederētos kādā ceļojuma aprakstā, ir graužošs. Ar to tiek izjaukta ne vien pasakas atmosfēra, bet arī ķēniņiene, kas kļūst par vienkāršu sievieti.

Pasakas beigās visi ir laimīgi – Pēteris kļūst par godīgu, cienījamu un bagātu vīru, Frīdis arī ir bagāts. Taču „Virtembergas tautas kalendārs” atteicās publicēt E. Mērikes pasaku tieši šāda nobeiguma dēļ. Frīdis, izpildot ķēniņa uzdevumu, iegūst savā īpašumā zemi, kas kļūst par ģimenes turpmākās turības pamatu. Un kas ir ar Pēteri? Var secināt, ka Pēteris par dzīvnieku spīdināšanu tika atalgots, turklāt brīnumainā kārtā (Steinmetz 1969: 23). Iespējams, tautas pasakas nobeigums pieļautu

to, ka Frīdis novērstos no tēva un dzīvotu uz savas zemes laimīgi. Frīža tēvs turpinātu strādāt algotu darbu, tādā veidā izciešot sodu par savu cietsirdību attiecībā uz dzīvniekiem. Šāds nobeigums diez vai izraisītu lasītāju nepatiku, jo līdz pat pasakas beigām tiktu ievērota likumsakarība par ļauno un labo.

Taču E. Mērike nevarēja pieļaut savā tekstā dēla novēršanos no tēva (ja pieļaujam kristietības klātbūtni tekstā). Balstoties uz kristietības pamatprincipiem, šāda rīcība ir principiāli neiespējama. Tāpēc autors pasakas nobeigumam izmanto Jaunās Derības sižetu par pazudušā dēla atgriešanos, pārveidojot to par „cietsirdīgā tēva attapšanos”. Tekstā tiek norādīts, ka Pēteris kļūst par godīgu un cienījamu vīru, un tikai pēc tam tiek pielikts apzīmējums „bagāts”. „[...] viņš kļuva par godīgu, cienījamu vīru, turklāt vēl bagātu [...]” (Mōrike 1957: 605). Tas norāda uz izmaiņām, kas notika ar Pēteri pasakā. To var interpretēt arī šādi – tikai pēc tam, kad Pēteris izmainās, viņš tiek atalgots.

Tāpat kā pārējie E. Mērikes radītie teksti, arī šis nav interpretējams viennozīmīgi. Kārtējo reizi autors pierāda, ka ir izcils spēlmanis, kurš prasmīgi prot spēlēt ar tekstā iesaistītiem motīviem un lasītāju.

„Štuttgartes rūķis” (1853) ir apjomīgākā un populārākā E. Mērikes pasaka. Tā atspoguļo Švābijas nacionālo garu, dialektu, apkārtni, dzīves ritmu, leģendas. Šo pasaku joprojām lasa Dienvidvācijas dialektā. „Štuttgartes rūķī” autors attēlo savu reģionālo švābisko pašapziņu. Tas ir redzams gan pasakā ievietotajos dzejoļos un dziesmiņās, gan parunās, gan daudzajos ģeogrāfisko vietu nosaukumos. Par autora lepnumu ar savu dzimteni liecina vairākkārtējie piederības apliecinājumi, piem. „Bei uns im Schwabenland [...]” („Pie mums Švābijā [...]”) (Mōrike 1957: 631). Šī pasaka ir īpaša arī ar to, ka autors pievienoja tai klāt skaidrojumu sarakstu. Attēlojot galvenā pasakas tēla Zeppes ceļojumu, autors labprāt izmanto Švābijas vietu nosaukumus, apliecinādams savu atbalstu īpašajam, provinciālajam un mazajam. Nevienā citā pasakā nav tik daudz ģeogrāfisko vietu nosaukumu, cik šeit. Tiek pieminētas ne vien pilsētas – Štuttgarte, Ulma, Blauboirena, Augsburga un Tegensburga –, bet arī nelielu ciematiņu nosaukumi – Bēringena, Cainingena, Feldštettena, Zuppingena u.c.

Arī šī pasaka neiztiek bez iestarpinātajiem stāstiem, kurus tik ļoti iecienīja E. Mērike. Taču šie stāsti atšķiras ar savu apjomu un patstāvīgumu. 1873. gadā kā patstāvīgs darbs tika publicēts „Stāsts par skaisto Nāru”, kuram bija pievienotas septiņas Morica fon Švondta ilustrācijas. Šajā pasakā E. Mērike pauž viedokli par marginālo un šķietami banālo, par savu dzīves un mākslas uztveri. Individuālā pasaule ir harmoniska, ja apkārt valda harmoniska sociālā vide un otrādi (Braungart 2004: 94). Bieži vien autora darbi vēsta par to, kas ir un kā veidojas stāstīšanas process un kādos apstākļos tas var izdoties. Arī šajā pasakā E. Mērike attēlo pasīvo, neieinteresēto klausītāju. Atraitne no Ulmas tikai pieklājības pēc klausās Zeppes stāstos, slēpjot savas žāvas. „Meistare klausījās viņā tikai pieklājības pēc un slepenībā žāvājās. „Jā, jā”, viņa beigās noteica, „tās nu gan ir lietas”” (Mōrike 1957:

683). Meistari neinteresē Zeppes jocīgie stāsti, jo sievieti neinteresē pats Zeppe. Izrādīt interesi par stāstu šajā gadījumā nozīmētu izrādīt interesi par pašu cilvēku.

Pasaka „Jecertes roka” (1853) ir pētījumos visretāk atspoguļotais E. Mērikes teksts. Šī pasaka ir viens no „hermētiskākajiem” autora tekstiem (Mayer 1985: 117) un izceļas uz pārējo tekstu fona. Pēc Harija Mainka (Harry Maync) domām, „šī pasaka ir pieskaitāma pie skaistākajām, ko radījis Mērike” (Maync 1975: 443). Pasakas pirmais uzmetums bija sarakstīts jau 1839. gadā, taču tikai pēc 14 gadiem E. Mērike nolēma to pabeigt un publicēt. Savā vēstulē izdevējam Kottam 1855. gadā viņš raksturoja to kā „sava veida pasaku senatnīgā stilā” (Mayer 1985: 180). Pats autors vēstulē neapzīmēja to viennozīmīgi par pasaku, bet tikai par „sava veida” pasaku. Ja darbi „Dārgums” un „Štutgartes rūķis” vairāk līdzinās novelistiskiem stāstiem, „Jecertes roka” – leģendai vai parabolai (Steinmetz 1969: 266). Pasakā tiek izmantotas gan austrumu kultūras reālijas – tādas kā harēms, gan kristietības elementi – piemēram, palmas koks, zem kura tiek apglabāta Naīra (Steinmetz 1969: 264).

Darbā izpaliek E. Mērikes humors, samezglotie stāsti, tēlu daudzveidība, cikliskais laiks un necaurskatāmais sižets. Pasaka ir vienkārša, laiks lineārs, tajā nav neviena iestarpināta stāsta, darbojas tikai četri galvenie tēli, un par pasakas darbības vietu tiek izvēlēti austrumi. E. Mērike pazūd aiz šī teksta un nav atpazīstams, viņš nav identificējams ar šo pasaku.

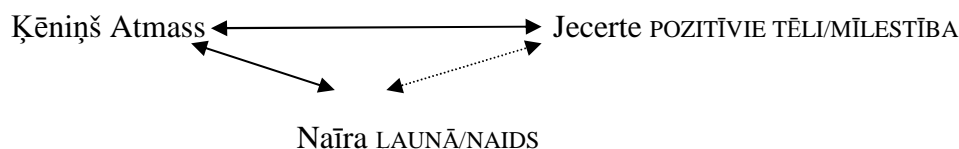
Atšķirībā no citām autora pasakām šai pasakai ir saglabājies manuskripts, kas datēts ar 1841. gadu. Manuskripta fragments daļēji atbilst publicētajam 1953. gada variantam, taču atbilstība attiecas tikai uz pasakas sākumu. Sākot ar vietu, kad ķēniņš Atmass uzzina par iespējamām mirušās Jecertes attiecībām ar kalpu Jedanju, pasakas tālākā norise turpmākajos pārstrādes variantos atšķiras.

Melnrakstā atspoguļotajā nobeigumā patiesība nāk klajā, jaunietis Jedanja tiek apžēlots, bet Naīrai tiek nocirsta roka un viņa tiek padzīta. Aretes (tulkojumā no grieķu valodas – ‘tikums’) skulptūras (tā uzmetumā bija dēvēta Jecerte) roka saglabā vijolišu smaržu, un šī smarža vienmēr piepildīja visu templi. 1841. gada skicē Naīra tiek raksturota kā ļaundare, kura skaudības dēļ vēlas sagraut Atmasa mīlestību, pārlicinot ķēniņu par Aretes neuzticību. Arī Naīras sods atbilst pasakai – viņai tiek nocirsta roka, viņa tiek padzīta prom. Tādā veidā tiek manifestēts tīras mīlestības spēks un tā uzvara pār ļauno. Šī mīlestība nezūd pat pēc nāves un ir pasargāta no visiem mēģinājumiem to sašķobīt vai graut.

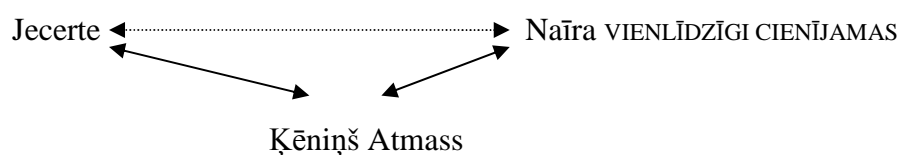
Vislielākās izmaiņas pasakas pirmajā publikācijas variantā skāra Naīras tēlu. Ja melnrakstā viņa tiek atspoguļota kā ļaunā konkubīne, kura pēc sava nodarījuma tiek atbilstoši sodīta, tad pirmajā pasakas publikācijas variantā „Mākslas un izklaides avīzē pilsētai un laukiem” E. Mērike pilnīgi atsakās no šīs koncepcijas. Šajā variantā ķēniņš Atmass pavēl sarīkot Naīrai greznas bēres. Pie palmas, kur atradās viņas zārks, atklāja avotu, kuru sāka dēvēt par nožēlas aku (Steinmetz 1969: 36). Tātad Naīra, kas nožēlo savus grēkus, tika pagodināta un pacelta, viņa atradās tikpat augstu, cik Arete.

Pēdējā pasakas publikācijā galveno tēlu attiecības nostājas vienā līnijā. Ķēniņš Atmass, Jecerte un Naīra ir vienlīdz svarīgi un nozīmīgi. Iespējams, Jecertes tēlu varētu mazliet izcelt, jo viņas pārdabiskais spēks spēj ietekmēt notiekošo pat pēc nāves. Galveno tēlu attiecības shematiski varētu attēlot šādi:

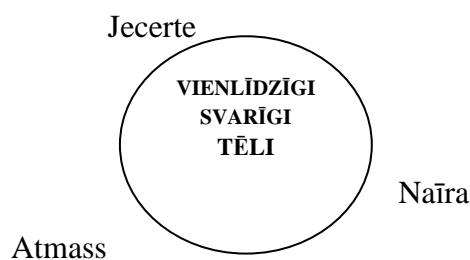
1. variants

2. variants

3. variants

Jau pasakas sākumā autors uzbūvē orientālu ainavu – dārzu ar tipiskiem austrumu elementiem – mirtas koku, pīniņu, tiek aprakstīta valdnieka Atmasa pils, zīda tērpi un dzeltenās tuksneša smiltis. Tekstā spilgti parādīta galvenā sievietes tēla Jecertes vienotība ar dabu. Lasītāji iepazīstas ar šo būtni, klausoties mirtas koka un pīnijas dialogā, kuram vēlāk pievienojas arī skaistā dārza dzīvības avots. Avots daudzina Jecertes skaistumu un vienkāršību. „Šim bērnam nav ne svaidāmās, ne rožu eļļas, viņa skalo matus manās skaidrajās dzīlēs” (Mōrike 1957: 606). Jecerte ir šī paradīzes dārza daļiņa, augi ilgojas pēc viņas un nespēj sagaidīt rīta agrumā. Šeit var vilkt paralēli ar skaisto Nāru. Jecertes un Nāras saikne ar ūdeni ir ļoti cieša. Dārznieka meita uztur savu skaistumu nevis ar „rožu eļļām”, bet ar avota dzidro ūdeni, un avots dēvē viņu par „savu bērnu”.

Pasakas sižeta pamatā ir mīlestības stāsts starp dārznieka meitu Jecerti un ķēniņu Atmasu. Mīlestība ir visu notiekošo darbību pamatā. Ķēniņš iemīlas Jecertē, un viņa kļūst par viņa mīļāko, konkubīni. Mīlestība starp Jecerti un Atmasu rodas vienā acumirkli, taču tikpat ātri arī beidzas. „Pēc gada Jecerte saslima, nekā viņai nepalīdzēja, un, jauna būdama, viņa mira” (Mōrike 1957: 607).

Pēc Jecertes nāves ķēniņš turpina viņu mīlēt, uzceļ tempļi un liek grieķu māksliniekam marmorā izkalt Jecertes skulptūru. Naīra mīl Atmosu un kļūst greizsirdīga, jo nespēj likt ķēniņam aizmirst skaisto Jecerti. Lai pārliecinātos par Jecertes skaistumu, viņa pavēl vienam no saviem kalpiem Jedanjam atnest skulptūras daļu, proti, roku.

Roka ir šīs pasakas vadmotīvs. Pēc Martina Heidegera filozofijas: „Nekas tik ļoti neatspoguļo cilvēku un viņa garu kā roka” (Petzi 2004: 284). Roka simbolizē cilvēku kopumā (kā tas ir Jecertes gadījumā), kā arī cilvēku kopumā un viņa rīcību (Naīras gadījumā). Jecertes rokai tiek piedēvētas mistiskas spējas. Pēc nozieguma izdarīšanas zaglis Jedanja, sadzirdējis trokšņus pils dārzā, izmeta nolauzto skulptūras roku vijolīšu dobē. Meklējot roku, viņš jutās kā apžilbis un nevarēja to ieraudzīt. Taču, kad pastaigā pa dārzu devās Atmass, skulptūras roka uzreiz ļāva sevi atrast.

Naīras sods skar nevis viņu kā būtni kopumā, bet gan viņas ķermeņa daļu – roku. Tā sakalst un ir mirusi, būdama dzīvas būtnes sastāvdaļa. Par Jecertes roku var teikt otrādi – tā dzīvo, dod zīmes, izplata vijolīšu smaržu, slēpjas un parādās, lai gan ir veidota no akmens un būtībā nedzīva.

Tāpat kā pasakā „Zemnieks un viņa dēls”, arī šajā pasakā var saskatīt reliģiskos motīvus. Naīra izdara noziegumu, nožēlo to, samierinās ar savu likteni, un pēc nāves tai tiek piedots. Melnā roka atkal kļūst „balta kā sniegs”, ķēniņš Atmass sarīko viņai greznas bēres, viņai izveido kapa vietu zem palmas koka, kur viņu atrada mirušu.

Kas pamudināja E. Mēriki sarakstīt tādu pasaku? Iespējams, 19. gadsimtā radusies interese par austrumu kultūru, popularitāti ieguvušais Volfanga Gētes „Austrumu-rietumu dīvēns” (1819) vai varbūt Frīdriha Bodenšteta (Friedrich Bodenstedt) „Mirza Schaffy” (1851) dziesmas. Pasaka „Jecertes roka” ir īpašs un netipisks E. Mērikes darbs ne vien tematikas, bet arī struktūras ziņā.

Bibliogrāfija

- Braungart W. 2004. Eduard Mörike. Ästhetik und Geselligkeit. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Evers D. 1997. Eine kleine Diskussion über Dichtung und Wahrheit. Mörikes „Schatz“ – eine Erzählung über das Erzählen. In: Wild R. Der Sonnenblume gleich steht mein Gemüthe offen. St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag, S. 119 – 133.
- Luserke-Jaqui M. 2004. Eduard Mörike. Ein Kommentar. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Maync H. 1975. Mörike als Lyriker. Darmstadt.
- Mayer B. 1985. Eduard Mörikes Prosaerzählungen. Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang.
- Mörike E. 1957. Werke und Briefe in zwei Bänden. Erster Band. Leipzig: Dieterichschen Verlagsbuchhandlung.
- Petzi E. 2004. Eduard Mörikes Kunst der schönen Täuschung. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Sengle F. 1980. Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution 1815 – 1848. Band III. Die Dichter. Stuttgart: J.B. Metzler Verlag.
- Steinmetz H. 1969. Eduard Mörikes Erzählungen. Stuttgart: J.B. Metzler Verlag.

MĀKSLINIECISKĀ TELPA L. UĻICKAS ROMĀNĀ „PATIESI JŪSU ŠURIKS”

Inese Suhane

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401
inese_su2@inbox.lv

Abstract

Artistic Space in L. Ulitskaya's Novel „Sincerely Your Shurik”

Artistic picture of the world is formed from by the space and time description, on which background the relationships between the characters are displayed. Each culture has its own specific understanding of space and time, which is reflected in literature, as well as each writer differently, individually represents the world's major artistic categories – space and time. The way in which the artistic world's major categories are reflected also reveals the specifics of different cultures. With the concept of *artistic space* is understood the author's world, the newly created space, the recreated image of the reality that through the artistic images reveals the author's views, understanding of reality.

Artistic space in the novel of modern Russian writer L. Ulitskaya „Sincerely Your Shurik” („Patiesi jūsu Šuriks”) is formed as topos of the city. The city's space with its images and realia, corresponding to Moscow in the 1970s, is one of the most significant spatial models of the Novel. L. Ulitskaya's city is revealed as macroworld, but the house as a microworld, which is as the core around which focuses all that is related to the city.

In L. Ulitskaya's novel the urban space is like a mirror of the human soul, it includes certain symbols, distinguishing between two different city's structures. In the first case, the city centers around Shurik and his family house. In the second case, it is all Shurik's life, which starts behind the window or doorstep – both nearer and further objects which indicate that L. Ulitskaya's character is not only a part of the city space, but also he feels belonging to it.

Key Words: space, topos, city, environment, Moscow

Telpa, kas ir svarīgs cilvēka pasaules ainas fragments, ir cieši saistīta ar laiku – laiks un telpa pastāv nevis kā divas atsevišķas lietas, bet ir savīti vienā veselumā, taču katram piemīt savas īpašības un raksturīgās pazīmes. Krievu literatūrzinātnieks Mihails Bahtins, runājot par laika un telpas organisku vienību, kur laiks tiek apjēgts telpā, bet telpa atklājas laikā, izmanto hronotopa jēdzienu:

Literārajā mākslinieciskajā hronotopā laika un telpas pazīmes saplūst, veidojot vienotu veselumu. Laiks it kā sabiezina, kļūst blīvāks, kļūst mākslinieciski redzams; telpa savukārt, pieaugot tās intensitātei, iekļaujas laika, sižeta, vēstures plūdamā. Laika pazīmes atklājas telpā, bet telpa tiek apjausta ar laika starpniecību. Raksturojot māksliniecisko hronotopu, būtiska ir šo pazīmju paradigmu saskare un iespējamā saplūsme. (Bahtins 1975: 235)

Šo terminu min arī krievu literatūrzinātnieks Arons Gurevičs, norādot, ka *autora viedoklis ir hronotopisks, t.i., ietver kā telpisko, tā arī laika momentu. Ar to tieši ir saistīts arī vērtību (hierarhijas) viedoklis (opozīcija augša – apakša). (Гуревич 1990: 357)*

Arī literatūrzinātnieks Valdis Ķikāns uzsver laika un telpas vienotību:

Mums nākas pieņemt, ka laiks nav pilnīgi atdalīts no telpas un nav neatkarīgs no tās, bet kopā ar to veido vienotu veselumu, ko sauc par laiktelpu. (Ķikāns 2003: 241)

Hronotopiem parasti tiek atvēlēta sižetiska nozīme, jo tie veido daiļdarba galveno notikumu organizatorisko centru. Tiem piemīt arī vizualizējošā funkcija – hronotopi spēj precīzi norādīt uz vietu

un laiku, un tas ir notikumu attēlojuma pamatā. Hronotopi katrs sevī var ietvert bezgalīgu skaitu citu hronotopu, katram romāna vai stāsta motīvam var būt arī savs motīvs.

Arī katrai kultūrai ir raksturīga sava laika un telpas izpratne, ko atspoguļo literatūra, tāpat arī katrs rakstnieks savādāk, individuāli atveido galvenās mākslinieciskās pasaules kategorijas – telpu un laiku. Tas, kādā veidā tiek atainotas mākslinieciskās pasaules galvenās kategorijas, arī atklāj dažādu kultūru specifiku.

Šī pētījuma mērķis ir raksturot krievu rakstnieces Ludmilas Uļickas romāna „Patiesi jūsu Šuriks” māksliniecisko telpu. Galvenie uzdevumi ir:

- 1) aplūkot mākslinieciskās telpas teorijas jautājumus;
- 2) apskatīt L. Uļickas mākslinieciskās telpas veidojuma specifiku.

Pētījuma objekts ir mūsdienu populārās krievu rakstnieces Ludmilas Uļickas romāns «Patiesi jūsu Šuriks» – izsmalcināta intelektuālā proza, kas aicina lasītāju domāt par dažādu ētisko vērtību relativitāti un bērībā apgūtās dzīves pieredzes ietekmi uz cilvēka turpmāko mūžu. Pētījuma novitāte ir mākslinieciskās telpas veidojuma specifikas analīze Ludmilas Uļickas romānā «Patiesi jūsu Šuriks». Darba metodoloģiskais pamats ir teorētiski vēsturiskā pieeja tekstu analīzē, kas izpaužas kā literatūrpētniecisko metožu sintēze.

Telpa literārā darbā ir tēlu un sižeta priekšmetiskā vide, kas var būt atvērta (dabas telpa) vai noslēgta (sadzīves telpa), tieša vai abstrakta. Tā ir viena no būtiskākajām mākslinieciskās pasaules ainas kategorijām, jo bez konkrētas telpas, attēlojamās darbības vietas un vides nav iespējams ne tēlu sistēmas izvietojums, ne literāra darba sižeta organizācija. V. Ķikāns akcentē:

Laiktelpa mākslā ir universāla, mākslai vienmēr piemītoša īpatnība, bet literatūrā katrā no trim literārā tēlojuma veidiem – episkajā, liriskajā un dramatiskajā – imaginārā laiktelpa tēla veidošanā funkcionē specifiski. (Ķikāns 2003: 236)

Savukārt mākslinieciskās pasaules aina veidojas no telpas un laika aprakstiem, uz kuru fona risinās personāžu attiecības. Ar jēdzienu mākslinieciskā telpa tiek saprasta autora pasaule, jaunradītā telpa, pārradītās īstenības attēls, kas mākslas tēlos pauž autora uzskatus, izpratni par realitāti.

Mākslinieciskie telpa un laiks organizē notikumu secību ikvienā daiļdarbā un ir rakstnieka daiļrades mākslinieciskās pasaules pamatkategorijas. Kā norāda literatūrzinātnieks Bronislavs Tabūns, tad tie ir *objektīvas īstenības dotumi, universālas matērijas īpašības un eksistences formas, tās savstarpēji organiski saistītās konstantes. Priekšmeti un organismi (arī cilvēks kā dzīvs organisms ir saprātīga būtne) šai procesā pāriet no viena stāvokļa citā, un pati pāreja norisinās laikā* (Tabūns 1988: 143). Aptverot laikmeta problemātiku un savdabību, autora individuālā un subjektīvā apziņa rada māksliniecisku laiku un telpu.

Telpas robežas daiļdarbā nosaka pats autors. Krievu literatūrzinātnieks Jurijs Lotmans norāda:

Mākslinieciskā telpa ir konkrētā autora pasaules modelis, kas tiek atspoguļota viņa telpisko priekšstatu valodā. (Лотман 1992: 414)

Rakstnieks var konstruēt kā nelielas telpas modeli, kas vai nu atbilst, vai neatbilst reāli eksistējošai telpai, tā arī irealitātes sfēru aptverošu telpas modeli, tas ir, telpa var būt gan reāla, gan ireāla.

Literatūrzinātnieks Andrejs Grāpis atzīmē:

Atveidojot telpas apmērus un apdzīvotību, darbā parasti sniegti minimāli norādījumi: priekšā – aizmugurē, pa labi – pa kreisi, liels – mazs utt. tie ir svarīgi, ja vēstījumā tiek konkretizēta vieta; iespējamās vairākas vietas, ja pastāv paralēlas sižetiskas darbības. Taču, ja vēstījuma laiks nav notikuma laiks (visbiežāk nākotnes formā), telpas atveidē ienāk nosacītība un simbolisks vispārinājums, kas, sašaurinot ārējās telpas atveidi, paplašina iekšējo norišu tēlojumu. (Grāpis 2001: 13).

Katram tekstam var būt sava telpiskā valoda, jo tieši telpa un laiks nosaka pārējās daiļdarba kategorijas. Telpas un laika modeļi caur cilvēka apziņas darbības formām dažādos laikmetos ir izprasti atšķirīgi. Telpa un laiks nosaka cilvēka struktūru, jo *mākslinieciskā telpa daiļdarbā ir kontinuums, kurā ir izkārtoti personāži un norisinās darbība* (Лотман 1992: 418). Laika un telpas interpretācija tiek saistīta ar to pasaules daļu, kurā mīt personāžs, kā arī ar viņa attieksmi pret pasauli.

Telpas atveide literārā darbā var izpausties kā mājas, skolas, slimnīcas, teātra un citu vietu tēlojumi. Visu telpisko elementu aprakstus ir iespējams vērtēt ar universālu opozīciju starpniecību, piemēram, tuvums – tālums, savējais – svešais, mikropasaule – makropasaule, daba – civilizācija (pilsēta) un tā tālāk.

Jebkura daiļdarba telpiskā sfēra aptver veselu toposu rindu. Starp galvenajiem jebkurā laikmetā ir daba (mežs, pļava, upe, jūra, kalni, lauki utt.) un dabas sfēras pretstati – mazpilsēta, pilsēta, galvaspilsēta.

Maskava kā mākslinieciskā telpa ir ļoti bieži interpretēta gan 20. gadsimta krievu, gan citu tautu literatūrā, taču arī 21. gadsimta, tas ir, jaunākajā literatūrā Krievijas galvaspilsētas tēls ir radis visai biežu atainojumu:

[..] viņi ar diviem trolejbusiem brauca uz mājām – vispirms līdz Baltkrievijas stacijai visas Gorkija ielas garumā, pēc tam trīs pieturas līdz Butirskas Valnim. (Uļicka 2006: 176)

Mūsdienu populārās krievu rakstniece Ludmila Uļicka, kas visu mūžu ir bijusi disidente un kuras daiļrade mūsdienās ieguvusi pasaules slavu, lielāko daļu savas dzīves pavadījusi Krievijas galvaspilsētā. Viņas romāns «Patiesi jūsu Šuriks» ir izsmalcināta intelektuālā proza, kas aicina lasītāju domāt par dažādu ētisko vērtību relativitāti un bērnībā apgūtās dzīves pieredzes ietekmi uz cilvēka turpmāko mūžu. Šuriku jeb Aleksandru Aleksandroviču Kornu izaudzinājusi majestātiski cēlā ģimenes

autoritāte vecmāmiņa un viņas ēnā dzīvojošā māte, kopīgiem spēkiem iedvešot, ka Šurika misija šajā pasaulē ir būt labam, tikai un vienīgi labam, izturēties līdzjūtīgi pret citiem, aprūpēt, uzpurēties. Taču šīs augstu vērtējamās īpašības nenovēršami apzīmogo Šurika likteni, jo, pieaudzis būdams, viņš tik aizrautīgi cenšas būt vien par daļiņu dzimuma mierinātāju un atbalstītāju, ka neapturami gaist viņa paša identitāte.

Romāna mākslinieciskā telpa veidojas kā pilsētas toposs. Pilsētas, resp., 20. gadsimta septiņdesmito gadu Maskavas, telpa ar tās tēliem un reālijām ir viens no nozīmīgākajiem romāna telpiskajiem modeļiem:

No Hercena ielas līdz Kačalova ielai – tīrais sākums. (Uļicka 2006: 150)

L. Uļickas pilsēta atklājas kā makropasaule, bet māja kā mikropasaule, kas ir kā kodols, ap kuru centrējas viss, kas savukārt saistīts ar pilsētu:

Un viņš aizveda dokumentus uz pirmo pagādījušos institūtu, kas tuvāk mājām. Tā bija mendeļejevene – piecas minūtes kājām. Pēc tam viņš iegriezās Gorkija ielas zivju veikalā un nopirka divus kilogramus sīko mencu. (Uļicka 2006: 51)

Pilsēta tiek reprezentēta kā savdabīgs cilvēka dvēseles spogulis, tā ietver noteiktu simboliku, nošķirot divas dažādas pilsētas struktūras. Pirmajā gadījumā pilsēta centrējas ap Šurika un viņa ģimenes māju:

Pēc tam Šuriks atnesa tēju un četras kūciņas, pēc kurām no rīta bija braucis uz Arbatu. (Uļicka 2006: 163)

Otrajā gadījumā tā ir visa tā Šurika dzīves daļa, kas sākas aiz loga rūts vai durvju sliekšņa – gan tuvāki, gan tālāki objekti, kas liecina par to, ka L. Uļickas varonis ir ne tikai pilsētas telpas sastāvdaļa, bet jūtas arī tai piederīgs:

Kopš tās ziemas, kad Šuriks bija pavadījis Ļiļu no vecās universitātes Sūnielā uz viņas māju Šķīstajā šķērsielā – desmit minūšu ilga pastaiga, kura ievilkusies līdz pusnaktij, bet tad, pēc sīkiem skūpstiem parādes durvīs un novēlojis uz metro, kājām gājis uz Baltkrievijas staciju [...] (Uļicka 2006: 139)

Autore Maskavu raksturojusi bagātīgi, pilnībā atklājot darbības vidi divu dimensiju – pagātnes un tagadnes – laika struktūrā. Tā ir pilnībā individualizēta vide, kur sniegti konkrēti ielu nosaukumi:

Viņi sāka iet pa Tveras bulvāri. Pie Puškina teātra Vera nopūtās, un Šuriks lieliski zināja, ko viņa teiks. [...] Viņi iznāca uz Gorkija ielas. (Uļicka 2006: 151)

Tēlojot lielpilsētas dzīves ritmu, parādās noteikti intelektuālo Maskavu raksturojoši tēli, tādi kā bibliotēkas:

Viņam patika viss: gan Ļeņina bibliotēkas metrostacija, gan Rumjanceva bibliotēkas vecais korpuss, gan dažnedažādas smakas, kuras nāca no grāmatām [...] (Uļicka 2006: 121)

un universitātes:

Pa Gorkija ielu viņi nogāja līdz Manēžai, tad garām universitātei, bet iekšā neiegriezās, tikai universitātes pagalmā, papeļu un Lomonosova pavēnī [...] (Uļicka 2006: 355)

L. Uļickas pilsēta ir polifona, daudz balsīga savā izpausmē, tādēļ līdzās intelektuālajai Maskavai pastāv arī praktiskā, sociālā galvaspilsēta ar tās veikaliem:

Viņš godīgi brauca uz to pašu „Bērnu pasauli”, kurā, viņam piedzimstot, tādas pašas drēbītes bija pirkusi viņa vecmāmiņa Elizabete Ivanovna. (Uļicka 2006: 123)

un nomales namiņiem, kas pakļauti centra prasībām:

Viņi pagāja garām Paškova namam, un Ļiļa izbrīnā apstājās.

– *Aptieka! Nojaukta aptieka! Te taču viss nojaukts! Mana skolotāja dzīvoja divstāvu mājiņā, šajā pašā vietā [...]*

Daļa no kvartāla, lejup no Kaļiņina pieņemšanas telpām, bija pārvērsta par skvēriņu. No Akmens tilta ceļš paplašināts uz Manēžas pusi. (Uļicka 2006: 355)

Ar Aļas tēlu autore rāda vienu no aktuālākajām tēmām 20. gadsimta literatūrā – jauniešu masveida aizplūšanu no dzimtajām mājām laukos un provincē un apmešanos pilsētās, lai iegūtu ne tikai izglītību un profesiju, bet arī neatkarību no vecākiem, ģimenes un lauku vides tradīciju diktāta. Viņu acīs Maskava ir paradīze zemes virsū:

Maskavu viņa vēl nebija redzējusi, bet jau zināja, ka paliks tajā uz visiem laikiem. Ne sapnīm, ne iztēlei nebija izdevies aizsniegties līdz dzīvās galvaspilsētas neredzētajam spožumam. Kazaņas dzelzceļa stacija, burzma, drūzmas un netīrības perēklis, ko maskavieši nicināja kā pilsētas kloāku, Aļai šķita kā paradīzes priekškambaris. Viņa izgāja uz laukuma – pilsētas greznums un krāšņums viņu satrieca. Viņa nokāpa metro un pārvērtās par sālsstabu: atklājās, ka paradīze ir nevis zemes virsū, bet gan zem zemes.. viņa aizbrauca līdz Jaunslabadai, un pazemes stacijas nožēlojamo vitrāžu krāsainie stikliņi kļuva par visdziļāko māksliniecisko iespaidu mūžā. (Uļicka 2006: 59)

Šo jauniešu, tātad arī Aļas, acīs Maskava kļūst vitāla, simbolizē nepārtrauktu kustību, asociējas ar brīvību un neatkarību no pieaugušajiem, tādu, kas spēj piedāvāt nākotnes perspektīvas, tikai ir jābūt enerģiskam, rosīgam un jāprot gaidīt:

Gadu viņi trēja gultasvietu turpat tuvumā, Balteglu šķērsielā, pēc tam pārcēlās uz vienistabas dzīvokli aiz Savelova metrostacijas. Viss gāja tik veiksmīgi, ka labāk nemaz nevar domāt, – kad pienāca laiks atgriezties Akmoļinskā, viņa bija gan precējusies, gan pierakstīta, gan stāvoklī, gan iestājusies aspirantūrā. (Uļicka 2006: 168)

L. Uļicka meistarīgi portretē gan dažādu sociālo slāņu, gan atšķirīga intelektuālā līmeņa, gan dažādu paudžu un vecuma maskaviešus, kas katrs par sevi savā veidā reprezentē spēju pielāgoties galvaspilsētas dzīves ritmam, izmaiņām tajā, vērtību sistēmai, vienlaikus mēģinot veidot pilnvērtīgāku

dialogu ar laiku un telpu. Portrets bieži vien kļūst par personas rakstura un esības spoguļi, savukārt spoguļis – viens no būtiskiem mūsdienu telpas atribūtiem – tāpat kā domāšana attēlo un atspoguļo:

[..] skatījās uz sevi spoguļī un redzēja ovālo rozā seju ar melno bārdas rugāju sūbējumu vakaros, taisno, paplato degunu ar punktiņiem paplašinātajās porās, apaļās acis un sarkano muti. Viņam bija plati pleci, tievas, muskuļus nepieaudzējušas rokas un smagnēji ikri. Plakanas krūtis bez spalvām. (Uļicka 2006: 34)

Gandrīz visās kultūrās spoguļi asociējas ar maģiju un pareģošanu, jo tie var atspoguļot pagātnes, nākotnes un tagadnes notikumus, bet spoguļa spožums vai blāvums ir cilvēka dvēseles stāvokļa alegorija, kas simbolizē ne tikai dvēseles stāvokli, bet arī patiesību un pašizziņu:

Īsi pirms trīsdesmitās dzimšanas dienas Šuriks paveica ārkārtīgi nepatīkamu atklājumu – kādā rītā viņš vannasistabā skuva bārdu un ieskatījās spoguļī, lai pārlicinātos, ka asmenītis ņem gludi un nekādi garām palaisti matiņi nepaliek. Piepeši viņš ieraudzīja, ka no spoguļa viņu vēro nepazīstams vīrietis, jau pavecs, ar visai lielu, resnu purnu, ar pamanāmu otro zodu un nelīdzieniem lokiem ap acīm. (Uļicka 2006: 338)

Jāsecina, ka Ludmila Uļicka savā romānā „Patiesi jūsu Šuriks” veido savdabīgu 20. gadsimta 70. gadu Maskavas mentālo karti, kur pilsētas ģeogrāfiskajā un sociālajā telpā dominē bināro opozīciju sistēma (atvērts – slēgts), kā arī divu dimensiju – pagātnes un tagadnes laika struktūra.

Bibliogrāfija

Grāpis A. 2001. *Literatūrteorija vidusskolai*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Ķikāns V. 2003. *Eiropas literārie virzieni*. Rīga: Raka.

Tabūns B. 1988. *Prozas specifika*. Rīga: Zinātne.

Uļicka L. 2006. *Patiesi jūsu Šuriks*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Бахтин М. 1975. М. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва: Художественная литература.

Гуревич А. 1990. *Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства*. Москва: Искусство.

Лотман Ю. 1992. *Избранные статьи в трех томах*. Таллин: Александра.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

ПОЭТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ ПОЭТИЧЕСКОГО ЯЗЫКА

Фаина Тимошенко

Даугавпилсский университет, Виенибас 13, Даугавпилс, Латвия, LV-5401

Abstract

Poetic phraseological units in the studies of poetic language

The article is dedicated to the research problems of the poetic language investigation and the specifics of functioning of such stable units of fiction as poetic phraseological units. The first part of the article provides a short review of theoretical assumptions of Russian and foreign linguists on poetic language over quite long period of its investigation; it is stated how the concepts *poetic language*, *language of poetry*, *language of fiction*, *literary language* and *national language* are related to one another. The second part of the article looks at the history of origin of the concept *poetic phraseological units*, as well as states the author's opinion on the particular phenomenon. In the empirical part, using the Russian poetry of the first half of twenty century, there are given the examples of structural-semantic transformations of some traditional poetic phraseological units and the methods of actualization of context. The final part of the article looks at the problems of structural-semantic invariants of poetic phraseological units, as well as draws conclusions on the necessity of further investigations into this field.

Keywords: poetic language, poetic phraseological units, permanent formulas, structural-semantic transformation, invariants of model, actualization of context.

В течение достаточно длительного периода изучения поэтического языка диапазон научных взглядов на его специфику был чрезвычайно широк: от полного отрицания данной категории как самостоятельного явления до представления структуралистов о поэтическом языке как о системе, организованной особым образом, как о языке *в его поэтической функции*.

В XX веке долгое время распространённым был взгляд на поэтический язык как на разновидность литературного языка, иногда эти понятия воспринимались даже как синонимичные. В любом случае, для многих учёных была очевидна тесная связь между поэтическим и литературным языком. Например, один из основателей Пражского лингвистического кружка Я.Мукаржовский безусловный характер этой связи объяснял тем, что литературный язык даже в тех случаях, когда поэтическое искусство достаточно радикально нарушает его норму, образует своеобразный фон, на котором демонстрируется языковая сторона литературного произведения. На фоне литературной нормы именно *отклонение от неё*, по мнению учёного, оценивается в поэтическом искусстве как художественный приём. А со стороны поэзии её связь с литературным языком Мукаржовский видел в том влиянии, которое поэтическое искусство оказывает на развитие самой литературной нормы (например, поэзия «поставляет» в традиционный фонд литературного языка новые соединения слов, новые типы смысловых конструкций предложений и т.д.). (Мукаржовский 1996).

В. В. Виноградов считал поэтический язык средством осуществления поэтической функции языка, которую он выделял среди функциональных языковых разновидностей и противопоставлял им. Но, говоря о специфике поэтической функции языка, Виноградов всё же

настаивал на том, что *особой системы поэтической речи* не существует, он был против взглядов на поэтический язык как на язык самоценный, обладающий определённой совокупностью средств изображения, утверждал, что в определённых условиях абсолютно любое языковое явление может приобрести характер поэтического, что в поэтической речи «резко изменяются, как бы смещаются и тем самым приобретают новый смысл и новую образно–выразительную силу любые соотношения элементов общей системы языка и её стилей». (Виноградов 1963: 141).

Аналогичную мысль высказывал и Г. О. Винокур: «...нет такого факта поэтического языка, каковой факт не был бы известен и вне поэтического контекста, как явление языка вообще. Но в этом новом, поэтическом качестве каждая языковая дата приобретает особые свойства...». (Винокур 1959: 391).

Р. Якобсон тоже рассматривал поэтический язык как язык в его поэтической функции, но он её определял как «направленность на сообщение как таковое, сосредоточение внимания на сообщении ради него самого». (Якобсон 1975: 202). При этом, в отличие от Виноградова, Якобсон считал поэтический язык особым образом организованной системой.

В свою очередь, Э. Косериу одним из первых высказал достаточно революционную мысль о том, что поэтический язык, с одной стороны, нельзя сводить лишь к некоторой функции национального языка, а с другой стороны, нет оснований представлять его как отклонение от литературной нормы. Отклонением, по мнению Косериу, выступает как раз *повседневный язык*, а не поэтический. Поэтический язык – это сам язык, воплощение всех его языковых возможностей. (Косериу 1963).

В настоящее время наиболее убедительной, на наш взгляд, и принимаемой большинством современных учёных является точка зрения на поэтический язык В. П. Григорьева и его последователей. Объединяет их, в частности, единообразие взглядов на то, как соотносятся между собой понятия *поэтический язык*, *язык художественной литературы*, *литературный язык* и *национальный язык*. Как ни широка сфера обращения литературного языка, сфера действия поэтического языка намного шире. Она охватывает, с одной стороны, неcodифицированные области национального языка, а с другой – максимально использует его тропеические возможности. (Григорьев 1979).

Таким образом, не поэтический язык является разновидностью или частью литературного, а, наоборот, литературный язык является ядерной составляющей поэтического языка. То есть, говоря иначе: понятие *поэтический язык* шире понятия *литературный язык*. Как отмечает М.А.Бакина, «в поэтическом языке более интенсивно и наглядно проходит реализация потенциальных свойств общелитературного языка, и прежде всего потенциал

общеязыковой выразительности, под которой мы понимаем наличие в языковом знаке параллельно с основной информацией, связанной с его номинативной функцией, различного рода дополнительной информации, ориентированной на его образное и эмоциональное восприятие» (Бакина 1995: 106).

Здесь необходимо отметить также, что несмотря на то, что предметом нашего практического рассмотрения являются стихотворные тексты, для нас термин *поэтический язык* представляется синонимичным не термину *стихотворный язык*, а термину *язык художественной литературы*. Ведь нельзя не признать, что тексты поэзии и прозы обладают известной типологической общностью, благодаря наличию аналогичных коммуникативных и эстетических функций, образности изложения, сходных фигур речи, тропов и т.д.

Итак, *поэтический язык* - «язык поэтических (стихотворных) и прозаических литературных произведений, система средств художественного мышления и эстетического освоения действительности». (Энциклопедия «Русский язык» 1998).

Одно из ведущих мест в создании образности поэтического произведения принадлежит *поэтическим фразеологизмам*. Термин *поэтическая фразеология* впервые появился в работе В. В. Виноградова «Стиль Пушкина» (1941 г.), однако использование в том же исследовании таких понятий как *лирические формулы*, *поэтические клише*, *штампы*, *стиховой фразеологический фонд* отсылало учёных-лингвистов к теории А. Н. Веселовского об *устойчивых формулах* в составе поэтического языка. Веселовский считал, что каждое новое поколение воспринимает от предшествующих определённые приёмы выражения своего духовного опыта и уже сложившиеся словесные формулы, а так как эти формулы ассоциируются со старыми представлениями, то, чтобы выразить в них новый внутренний опыт, их приходится изменять. В этом, по мнению учёного, и состоит эволюция творчества. (Веселовский 1989).

Таким образом, как мы видим, уже в конце XIX века был поставлен вопрос не только о существовании поэтических формул, но и о потенциальной возможности (и даже необходимости) их трансформации.

Подобные *формулы* в трудах других исследователей получили различные наименования: *метафорические словосочетания*, *общепоэтические штампы*, *описательно-метафорические словосочетания*, *отстоявшиеся формулы*, *перифрастические сочетания*, *поэтемы*, *поэтизмы*, *поэтические формулы*, *фразеологические штампы поэтической речи*, *художественные штампы* и т.д. Такое многообразие терминов для обозначения единиц поэтической фразеологии свидетельствует о существовании разных подходов к материалу, что обусловлено, конечно, принадлежностью исследователей к той или иной научной парадигме.

Мы в качестве базового наименования интересующих нас языковых единиц используем термин *поэтические фразеологизмы* как один из наиболее частотных в трудах исследователей поэтического языка и одновременно наиболее полно, на наш взгляд, отражающих специфику исследуемого явления.

Мы придерживаемся точки зрения, что поэтические фразеологизмы являются самостоятельными единицами художественной речи и обладают такими признаками, как номинативность, семантическая целостность, идиоматичность, раздельноформленность, образность, устойчивость, воспроизводимость, что сближает поэтические фразеологизмы с узуальными фразеологическими единицами, однако у названных единиц некоторые из этих признаков имеют разное содержание.

Важно отметить, например, что нередко эстетическое воздействие поэтических фразеологизмов зависит от их лексико–синтаксического окружения, актуализирующего фразеологическое значение сочетания.

Обобщим всё вышесказанное при рассмотрении конкретных примеров, на которых продемонстрируем, как происходит трансформация традиционных поэтических фразеологизмов (за счёт чего расширяются их парадигмы), а также понаблюдаем за более сложными авторскими трансформациями, когда в поисках новых форм выразительности при обращении к *унаследованному* поэтическому фонду автор демонстрирует своё индивидуальное видение существующей объективной реальности.

Рассмотрим несколько поэтических фразеологизмов с ключевыми словами *чаша* и *вино*. Данные выражения представляют интерес как в силу своей традиционности не только в русской поэзии, но и в целом в европейской, так и в силу недостаточной, на наш взгляд, завершённости их исследования в контексте изучения поэтического языка.

Среди тропеических выражений с указанными ключевыми словами в русской поэзии довольно широко представлена группа сравнений, где субъектами или объектами являются природные явления. Это свидетельствует, в частности, о преемственности традиций поэзии XIX в., где с *вином* сопоставлялся, например, *свет*, и поэтических произведений XX в. В качестве примера рассмотрим трансформацию традиционной перифразы *красное вино*.

Сравнение *света* и *вина* основано на цветовом сопоставлении, признаком сравнения является *красный цвет*:

А дальше – свет невыносимо щедрый,

Как красное горячее вино...

А. Ахматова «Они летят, они ещё в дороге...»

Подобное сравнение может быть обусловлено и тем фактом, что для поэзии XIX века традиционным являлось уподобление света зари и заката крови, так же как и уподобление крови и вина. В поэзии XX века мы наблюдаем переплетение традиционных тропов:

Вы – зори, зори! ясно огневые,
Как старое, кровавое вино, -
Пусть за плечами нити роковые
Столетий старых ткёт веретено.

А. Белый «Вы – зори, зори! ясно огневые...»

Вдруг лебедей метнулась пара...
Не знаю, чья была вина...
Закат замлел за дымкой пара,
Алея, как поток вина.

В. Брюсов « На пруду»

Оттенок красного цвета является признаком сравнения и в следующем примере, где субъектом сравнения является *солнце*, а инвариант ключевой лексики *вино* представлен контекстуальным синонимом *наливка*:

Солнце садится, и пьяницей
Издали, с целью прозрачной
Через оконницу тянется
К хлебу и рюмке коньячной...

Вот оно ткнулось, уродина,
В снег образною пухлой,
Цвета наливки смородиной,
Село, истлело, потухло.

Б. Пастернак «Зимние праздники»

Тропеическое выражение *образина пухлая, цвета наливки смородиной* связано с описываемой ситуацией, опирается на те реалии, которые характерны для изображаемой действительности, но остаются за текстом, таким образом, троп мотивирован темой стихотворения. В этом контексте в одном ключе изображён приём гостей на праздники (ср. название стихотворения) и заходящее зимнее солнце. Здесь же мы можем понаблюдать и за актуализацией темы с помощью лексем *пьяница, коньячная (рюмка), ткнулось (в снег)*.

Интересно, как на подобном же приёме сопоставления заката и праздника построено и одно из стихотворений В. Брюсова:

Пиршество Вечера! То не «стерлядь» Державина,
Не Пушкина «трюфли», не «чаши» Языкова!
Пусть *посуда Заката* за столетья заржавлена,
Пусть приелся поэтам голос «музык» его...

«Симпосион заката»

Субъектом сравнения (а здесь мы наблюдаем употребление так называемого *отрицательного сравнения*) является закат, представленный перифразой «*пиршество Вечера*». В данном контексте автор также использует наложение одной ситуации на другую (соединение традиционной образной и бытовой ситуации).

Переосмысление и обновление устойчивых тропов с помощью сравнения основывается на изменении традиционных представлений. Этот отказ от традиции выражается не только в переплетении множества тропов в одном контексте, но и «декларируется» на лексическом уровне с помощью семантики объектной части. Попробуем «расшифровать» авторское послание читателю. И поможет в этом обращение всё к тому же поэтическому фразеологизму *красное вино*. Эта модель, несомненно, имплицитно присутствует в данном контексте и помогает объединить несколько тематических слоёв стихотворения. Во-первых, омонимия поэтического фразеологизма и узуального выражения поддерживает двойную синонимию выражений *пиршество вечера* и *симпосион заката*: *пиршество*//*симпосион* – *красное вино* (алкогольный напиток); *вечер*//*закат* – *красное вино* (цвет неба). Во – вторых, на этом фоне особую мотивацию приобретает лексема *чаша*, а затем и лексема *посуда* (заката): *красное вино* (закат) // *чаша неба* (на основе семантической связи: *сосуд и его содержимое*); *чаша неба*//*чаша заката*//*посуда заката*. Кроме того, мы наблюдаем трансформацию ещё одного традиционного поэтического фразеологизма – *чаша поэзии*, представленного здесь вариантом: *чаши Языкова*.

Чаши Языкова (так же, как и *стерлядь Державина* и *трюфли Пушкина*) в качестве культурологических компонентов являются синонимом традиционности, таким образом, используя грамматическое строение отрицательного сравнения, автор, «отказываясь от традиции», актуализирует значимость нового контекста. Помогает данной актуализации и стилистическая разноплановость лексики, входящей в состав сравнительной конструкции: с одной стороны, *пиршество*, *Пушкин*, *Державин*, *чаши*, *Языков*, *трюфли*, как лексемы, соотносящиеся с высоким, книжным стилем, с другой стороны – «бытовое» *посуда*.

Таким образом, мы можем отметить, что модель поэтического фразеологизма определяет не только единство формы, т.е. структуры, но и содержания. Практически всегда можно найти определённый структурно-семантический инвариант, содержащий основные

семантические элементы модели (в нашем случае – *красное вино, чаша неба, чаша поэзии*) и выражающий основную образную идею. Синонимическое варьирование расширяет лексическое и одновременно экспрессивное наполнение модели, дающее новые объекты поэтического изображения, в то время как инвариант модели отличается упрощённостью содержания и схематизмом.

Структурно–семантическая модель является одним из факторов, обеспечивающих устойчивость и воспроизводимость поэтических фразеологизмов. Экспрессивность же сообщают остальные компоненты словосочетания, которые могут варьироваться в зависимости от авторской индивидуальности и от поставленных творческих задач и вести не только к оживлению стёршегося традиционного образа, но и к созданию достаточно сложной (и оттого особо привлекательной) поэтической картины.

Таким образом, можно сказать, что вопрос о поэтических фразеологизмах, их структурно-семантических моделях, способах трансформации, о взаимодействии данных единиц с другими языковыми единицами вызывает несомненный интерес в контексте изучения поэтического языка как в аспекте его эволюции, так и в плане сопоставления и является основой для дальнейших исследований в этой области.

Библиография

- Бакина М.А. *Устойчивые языковые формулы в поэзии XX в. (на материале поэзии Д.Бедного и Б.Слуцкого)* // Очерки истории языка русской поэзии XX в.: Образные средства поэтического языка и их трансформация. – М.: Наука, 1995.
- Виноградов В.В. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика.* – М.: АН СССР, 1963.
- Виноградов В.В. *Стиль Пушкина.* – М.:Наука, 1999.
- Винокур Г.О. *Избранные работы по русскому языку.* – М., 1959.
- Веселовский А.Н. *Историческая поэтика.* –М.: Высшая школа, 1989.
- Григорьев В.П. *Поэтика слова: на материале русской советской поэзии.* – М.: Наука, 1979.
- Косериу Э. *Синхрония, диахрония и история* / Э. Косериу // Новое в лингвистике / сост., ред. В.А. Звегинцева. – М., 1963, стр. 143 – 343.
- Мукаржовский Я. *О поэтическом языке* // Структурная поэтика. – М., 1996, стр. 76 – 131.
- Русский язык: Энциклопедия.* – М.: Науч. изд-во «Большая Российская энциклопедия», 1998.
- Якобсон Р. *Лингвистика и поэтика* / Р.Якобсон // Структурализм: «за» и «против»: сборник статей. - М., 1975, стр. 193 – 230.

METAPHOR AND ITS LINGUISTIC PURPOSE

Jeļena Tretjakova

Daugavpils University, Vienības street 13, Latvia

jelenatretjakova@inbox.lv

Abstract

The title of the paper is “Metaphor and its Linguistics Purpose”. Metaphor is one of the most ancient linguistic tropes used by authors of poetry and prose and studied by linguists. Traditionally metaphor has been defined as the comparison of two objects with the purpose of finding common features or characteristics that would justify naming one object in terms of another. Scholars of the 20th century have introduced their views of metaphor and its role in the language (Black 1955; 1993; Ortony 1975; Lakoff, Johnson 1980; Searle 1993; Kövecses 2010, et al.). In this report we try to give an insight into the linguistic purpose of metaphor; how it is formed in the language and perceived by recipients. Another issue under consideration is motivation; what serves the grounds for metaphor formation; what motivates its use, etc. Various approaches have been offered to interpretation of metaphor and to the analysis of the function it carries in the language. Metaphor is a complicated phenomenon that can be studied from various angles, i.e. from the view of its formation and adequate recognition in the language, its sustainability in the language, its coincidence and equivalency in various language communities etc.

Key words: metaphor, purpose, comprehension, formation

Kopsavilkums

Metafora un tās lingvistiskais nolūks

Metafora ir viens no senākajiem lingvistiskajiem tropiem, ko izmanto gan dzejnieki, gan rakstnieki un pēta lingvisti. Tradicionāli metafora tiek definēta kā divu objektu salīdzinājums ar mērķi atrast kopīgas pazīmes, kas ļautu attaisnot viena objekta nosaukšanu cita objekta ietvaros. Kopš 20. gs. otrās puses lingvisti ir iedziļinājušies metaforas pētījumos un ieviesuši savu skatījumu uz metaforas lomu un mērķi valodā (Black 1955; 1993; Ortony 1975; Lakoff, Johnson 1980; Searle 1993; Kövecses 2010, et al.). Raksta autore cenšas noskaidrot metaforas lietojuma lingvistisko nolūku, kā metafora tiek veidota un uztverta valodā. Uzmanība pievērsta metaforas motivācijai. Tiek piedāvātas dažādas pieejas metaforas interpretācijai un motivācijai, tās veidošanai valodā, kā arī metaforas funkcijai valodā. Metafora ir sarežģīts fenomens, kas var tikt pētīts vairākos aspektos, piemēram, skatījums uz tās veidošanu un atpazīšanu valodā, tās ilgtspējība, variācija vai ekvivalence dažādās valodas kopienās utt.

Atslēgvārdi: metafora, nolūks, uztvere, veidošana

In this report the author analyzes the way scholars have studied and viewed metaphor since the second half of the 20th century. The approaches to the analysis of metaphor have broadened understanding the purpose metaphor carries in the language and have opened new horizons to its formation, use, perception and interpretation.

Metaphor is one of the most ancient linguistic tropes used by authors of poetry and prose and studied by linguists. Routledge Linguistics Encyclopedia states that trope is “...a turn of phrase or a manner of speaking” (Malmkjær 2009: 459). What it implies is a simple principle of using a unit of speech in a new, not common meaning. Traditionally, metaphor has been defined as the comparison of two objects with the purpose of finding common features or characteristics that would justify naming one object in terms of another. The resemblance can be built into not only physical appearance, but into behavior, habits, etc. as well. Max Black distinguishes a substitution view of metaphor that defines metaphor in the following way: “*Metaphorical use of an expression consists, on this view, of the use of that expression in other than its proper or normal sense, in some context that allows the*

improper or abnormal sense to be detected and appropriately transformed” (Black 1955: 279). Compare the following examples presenting one and the same verb with a different sense:

They have built the skyscraper in no time (a)

He has built his career through hard work and professional attitude (b).

The verb “build” in (b) has been used in an unusual way, i.e., with a shift in meaning. It is not the change in meaning as it would imply something different. No doubt, that no one would perceive the utterance with the meaning of “build” as a physical action of making or creating some structure with the help of definite materials. We would rather juxtapose the building process as hard work or work implying some difficulty in order to achieve the desired result to the implementation of professional skills and reaching the best possible results in work, in other words, we would try to find motives for such shift in meaning. Sentence (a) thus presents a literal sense of the phrase while (b) shows its figurative meaning, the use of the usual set of words in the unusual way. Searle states that “*The metaphorical utterance does indeed mean something different from the meaning of the words and sentences, but that is not because there has been any change in the meanings of the lexical elements, but because the speaker means something different by them; speaker meaning does not coincide with sentence or word meaning*” (Searle 1993: 91). Such approach to metaphor understanding is already broadening the scope of its study. Metaphor is not a mere combination of words used in a new sense; it is rather a phenomenon that should be studied from various aspects, i.e., a mental (speaker’s intention to express something in a new light and his attempts to find suitable means), a pragmatic (the context or situation in which a metaphoric utterance took place), a cognitive (hearer’s perception of metaphor), etc. This, perhaps, explains the huge interest towards metaphor that exploded in a variety of disciplines, even in those that seem to stand far from linguistic studies. Metaphor nowadays has gained an extensive research in all possible verbal and non-verbal means of communication, and scholars of different sciences (medicine, psychology, technology, history, etc.) are involved in its study.

Black in his research of metaphor introduces a notion of focus and frame. Let us consider them in the example provided by the author *The chairman ploughed through the discussion*. At facing such a sentence one can immediately understand that the word “plough” is used metaphorically while all other accompanying words retain their literal meaning. Black says: “*When we speak of a relatively simple metaphor, we are referring to a sentence or another expression, in which some words are used metaphorically, while the remainder are used non-metaphorically*” (Black 1955: 275). This, however, makes the meaning of the whole sentence figurative, and focusing on the utterance we acquire the whole of it as metaphorically oriented. And in more complicated cases when the whole sentence is constructed through metaphors we may deal with idioms, proverbs, etc. Coming back to the example

above, the word “plough” which is used metaphorically is referred to as “*focus*” of the utterance and the remaining words, the environment, in which the given word is used metaphorically, make its “*frame*”. It should be mentioned that the focus and the frame should work in tandem, if we could call it this way. That means that the focus might not result in metaphoricity in a different frame, and, vice versa, the frame might not accept a different focus. If you hear “I want to plough all these papers during the weekend”, the focus is identical to the one mentioned in the example above, but the frames are different. Black asserts that “*differences in the two frames will produce some differences in the interplay between focus and frame in the two cases*” (Black 1955: 276). Black also points out the fact that with some metaphors the context of the utterance plays no role, like, say, in case if someone calls somebody a ‘cesspool’ (the example provided by Black). The framing words are of no importance, the same is true for the speaker, his intonation or emotions at calling somebody this way. But since the language is a dynamic phenomenon that develops over the time, we might quite easily agree that for some metaphors the context plays a significant, if not the crucial, role. Black names this “*particular circumstances of the utterance*” and defines them as a necessary aspect for metaphor’s acquisition and interpretation.

Another view of metaphor that Black distinguishes is the “*comparison view of metaphor*”, in which the metaphor is used due to analogy or similarity of the two objects. This might be considered as a sub-category of the substitution view of metaphor, since in both theories the metaphorically-oriented expression can be identified and easily given its literal equivalent through comparison (more likely through “like”). An interesting remark is given as to the difference between the comparison, simile, and metaphor. Black refers to Whately who argued that in simile the resemblance or similarity is stated while in metaphor it is implied. (Black 1955: 283). We should strongly emphasize this observation since it broadens the traditional view of metaphor, the one which most linguists had kept to since Aristotle’s time. The comparison view of metaphor omits the creative aspect of metaphor, the one that a speaker should employ. If speaker names an object as another object that presupposes the objects should be identical in at least some of their characteristics, which cannot be said to be universal truth. If you call a man “a pig” you cannot expect that a pig, in its turn, can be called “a man”. Therefore Black’s remark as to metaphor being able to create similarity and not to formulate it is a crucial one at this point.

Black himself has initiated the so-called “*interaction view*” of metaphor, which he finds the improvement of the previously mentioned theories: “*In the simplest formulation, when we use a metaphor we have two thoughts of different things active together and supported by a single word, or phrase, whose meaning is a resultant of their interaction*” (Black 1955: 285). The metaphorical expression (the focus in Black’s terminology) obtains a new meaning in a certain frame, and the frame

extends the meaning of the focus over the whole utterance. The focus and frame interact with each other, hence the name of the theory. Moreover, in order to comprehend a metaphoric expression, one should be aware of both its literal and metaphorical meaning. Black also introduces the terms of a principle subject and a subsidiary subject in a metaphoric expression. The idea is exemplified through the sentence “Man is a wolf”, where Man (or men) is referred to as the principle subject, and Wolf – as a subsidiary subject. In order to grasp the meaning of the metaphorically presented utterance one does not need so much the knowledge of the dictionary meaning of Wolf, as the knowledge of using the word in a different environment (frame in Black’s terms). This is what he calls *a system of associated commonplace* (Black 1955: 287) and this implies that formation and acquisition of metaphor demands some associations with the object being metaphorized, one should possess the information on what associations might work in creation of metaphor. This system of associated commonplace may not always be true but this does not eliminate its essence, the main prerequisite here is to motivate the frame the metaphor is used in, which should evoke its acceptance. Black substantiates this by saying that “*the system of commonplaces may include half-truths or downright mistakes ... but the important thing for the metaphor's effectiveness is not that the commonplaces shall be true, but that they should be readily and freely evoked*” (Black 1955: 287). Moreover, this may also explain the reason that metaphor may so distinctively differ across languages, the difference in systems of associated commonplaces makes its acquisition adapted to the usual environment of the language community and forms its associative mind. In his later writings Black made another important remark as to metaphor’s work in speech: “*Metaphorical utterance works by “projecting upon” the primary subject a set of “associated implications”, comprised in the implicative complex, that are predictable of the secondary subject*” (Black 1993: 28). The term subsidiary has been changed to secondary in Black’s later works. The idea broadens his previous statements about the system of associated commonplace and implies that the secondary subject forms the conditions for metaphor’s acceptance or non-acceptance. It projects its characteristics upon the primary subjects and provides the establishment of the relations between the objects. This innovative upon that time idea is a crucial one for our study since the conceptual theory of metaphor discussed further has employed much of it in its development.

The issue that can create difficulty in metaphor perception is how to distinguish that the information received in a metaphoric language is indeed metaphorical. How do we understand that (b) is a metaphorical meaning and (a) is a literal sense? In a literal expression the utterance meaning is the same as the sentence meaning, which means that speaker’s intention to give some information conforms to what has been received by his counterpart. In the figurative meaning the principle works differently, and the sentence meaning differs to the meaning of the utterance. In order to understand it the hearer requires some extra knowledge that are beyond the information provided in the utterance, he

needs some experiential and knowledge basis in order to comprehend the utterance adequately. Searle has devoted much of his research to this question and the observations made have resulted in the statement that our mind constructs a set of truth conditions that provide the assumptions of what can be applicable in reference to the metaphorically presented utterance (Searle 1993: 79). These conditions are, though, not a part of the semantics of the utterance, they are a kind of imaginary or subconscious content. Searle exemplifies the theory by giving two sentences “*The fly is on the ceiling*” (a) and “*The cat is on the ceiling*” (b) and summarizes the principle of truth conditions by saying that “*we know without hesitation what are the truth conditions of (a), but not of (b), and this difference is not the matter of meaning, but a matter of how our factual background information enables us to apply the meanings of sentences*” (Searle 1993: 80). We might notice that the principle, in fact, works not only with metaphorical utterances, it may work well in literary meanings as well, say, in case of irony or lie. In comprehension of any piece of information, a hearer should be able to reconstruct the truth conditions in which the utterance could have been formed and apply them in reference to the metaphorical statement. As regards metaphor, this presupposes that it is not just a mere juxtaposition of two objects; it is the search of truth conditions that might have created the soil for metaphoric use. Let us analyze the following metaphor:

The band is on the crest of the wave after the release of their new album.

The example presents a figurative meaning that might have been literarily used as having success and fame. No doubt, a competent English language user would immediately recognize the input meaning of the utterance, but if the detailed analysis had to be made it would have been necessary to search for a set of truth conditions. Our mind would, most probably, start to draw the picture of the sea or the ocean and the crest of the wave and how it could fit the idea of being successful. Then some memory or the knowledge preserved in the mind would most probably give a clue to the meaning since it is a true fact that being on the top of the wave in its physical sense, e.g., in surfing, demands much effort and holding it means having control over the nature. These might be given as truth conditions since in a different environment with the figurative meaning the utterance would mean having conquered some difficulty or reaching success (as it is with the water – coming through waves and holding yourself at the top of it). The picture would make us believe in truth conditions, accept and perceive metaphor. All this might be given as visualization, which is an integral part of metaphor perception. We are prone to create images at hearing any piece information, regarding not solely metaphor, but in case with figurative meaning, metaphor in particular, visualization is of the greatest significance.

Figurative speech, its formation and perception has been widely discussed by the scholars of recent years. In their study of psychological processes in comprehension of metaphor, Paivio and

Walsh refer to Ortony's offered three theses of the motivation for creating metaphoric expressions (Paivio, Walsh 1993: 308). As it is stated in their research the main function of metaphor is to transfer the gained experience through the particular system, "*metaphor fulfills the necessary communication function of conveying continuous experiential information, using a discrete symbol system*" (Paivio, Walsh 1993: 309). The first thesis given by Ortony as "compactness thesis" states that metaphor is created in order to provide representation of cognitive and perceptual features that are salient to it in a more compact way. This implies that in our wish to describe a person's character in terms of a particular animal's characteristics, metaphor would be the most economical way to do it. We would not need to describe a lion and the features that are most characteristic of it in order to motivate our decision to name somebody "lionhearted"; metaphor itself would fulfill this function and explain our motives for using it. The second hypothesis states that metaphor is used in case if we are unable to express some experience using literal language, hence is the name – "inexpressibility thesis" that according to Ortony "*enables the predication by transfer of characteristics which are unnameable*" (Ortony 1975: 49). In exemplification of the thesis Ortony analysis the following metaphor: *The thought slipped my mind like a squirrel behind a tree*. If we were to translate the given metaphor and present it in literal sense it would be rather problematic. Anyway, this would be a kind of metaphoric representation – the thought has gone, escaped, etc., the difficulty in finding appropriate words is obvious. Thus, the transfer of the figurative expression into the literal language seems impossible. The third thesis is given by Ortony as "vividness thesis", which implies that metaphor is able to create "mental images" that are much closer to our perceptual and emotional nature and are thus more memorable. According to Ortony "*metaphors would be particularly vivid because of their proximity to, and parasitic utilization of perceived experience*" (Ortony 1975: 50). Since metaphors stand closer to our perceptual experience they may also carry a strong emotive function. In many cases it is much easier for us to express our emotional experience through figurative language. The three theses introduced by Ortony can also justify the ascription of a great educational value to metaphor. The issue of metaphors' significance in comprehension of specialized discourse will be dwelled upon further but the theoretical background presented above allows us to advocate the necessity of metaphor's use in scientific language, too. Since metaphor carries the functions of compactness, expressiveness and vividness its purpose in specialized discourse seems unquestionable.

Even though metaphor is being widely studied in modern linguistics, it is still full of uncovered essence that makes it potentially interesting and attractive for language scholars. Metaphor has been in the scope of linguists' interest for a long time and its various aspects have been and are still studied. However, the end of the 20th century raised it to a principally new level. Some innovative approaches to metaphor's analysis have emerged and allowed us to study various aspects of the phenomenon of

metaphor. The theories developed since that time have shown metaphor in the new light and provided new perception of it. We may perceive it as an inherent part of our everyday communication, hence the numerous researches into metaphor in various spheres of life, e.g., politics, law, medicine, military sphere, sports, science, etc.

Bibliography

- Black, M. *Metaphor*. In: *Proceedings of the Aristotelian Society, New Series*, Vol. 55, 1954 – 1955. Blackwell Publishing on behalf of Aristotelian Society, pp. 273–294.
- Black, M. *More about metaphor*. In: Ortony, A. (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, 1993, pp. 19–41.
- Kövecses, Z. *Metaphor: A Practical Introduction. Second Edition*. Oxford University Press, 2010
- Lakoff, G. Johnson, M. *Metaphors, We Live by*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Malmkjær, M. (ed.). *The Routledge Linguistics Encyclopedia*. Routledge Taylor & Francis Group, 2009
- Ortony, A. *Why Metaphors are Necessary and Not Just Nice?* In: *Educational Theory*, Volume 25, Issue 1, 1975, pp. 45–53.
- Paivio, A., Walsh, M. *Psychological process in metaphor comprehension and memory*. In: A. Ortony (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, 1993, pp. 307–328.
- Searle, J.R. *Metaphor*. In: Ortony, A. (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, 1993, pp. 83–111.

ПРОБЛЕМА «ОТЦОВ» И «ДЕТЕЙ» В РОМАНЕ Б.ЖИТКОВА «ВИКТОР ВАВИЧ»¹³⁸

Галина Василькова

Даугавпилсский Университет, Vienības 13, Daugavpils, LV 5400

galina.vasilkova@du.lv

Abstract

Problems of Fathers and Sons in B. Zhitkov's Novel «Victor Vavich»

The present article regards the problem of continuity in the historical development of the society through the prism of binary oppositions *the old – the new, past – future, natural – unnatural* as one of the most important elements of author's ideology. The problem of relations of *the old* and *the new* in the novel “Victor Vavich” finds reflection in the conflict of *fathers* and *sons*. This conflict is regarded in two ways: in the diachronic aspect – as the continuation and development of the “family” theme in Russian literature of the 19th century, and in the synchronic aspect – as an attempt at overcoming a negative attitude towards the past in mass consciousness of the 1920s. From the viewpoint of axiology, the opposition of *life – death* takes the central position in the conflict between generations. The generation of *fathers* consider preservation and continuation of life in its natural flow as the supreme value, they are ready for any sacrifice in order to save their children. The younger generation are ready to sacrifice not only the past (lives of “fathers”) but also the present (their lives) in the name of the utopian idea of the “bright future”. Such an attitude towards life turns out to be a catastrophe for the majority of characters in the novel.

On the whole, Vavich deals with the theme of *fathers* and *sons* in a manner that is not traditional for his time: the older generation who are driven by natural feelings and not ideas are mediators between the past and the future. This takes the novel by Zhitkov out of the discourse of socialist realism bringing it closer to, on the one hand, the humanitarian tradition of Russian realist literature of the 19th century, on the other – to the works of contemporary writers, e.g. A. Platonov oriented at dealing with eternal, ontological issues and not the problems of the day.

Key Words: Vavich, binary oppositions, fathers and sons, the old and the new, socialist realism.

Роман «Виктор Вавич» был задуман Житковым в середине 1920-х годов, когда не только на уровне общественного сознания, но и на личностном уровне первостепенное значение приобрело противопоставление *старого* и *нового*, что, в частности, выражалось в актуализации временной оппозиции *прошлое* и *настоящее*. «Провозглашенная идея «нового времени», ничем не связанного с временем прежним <...>, резкая смена государственных ценностей <...> – все это проявлялось в кардинальном изменении человеческих отношений. С ломкой устойчивых форм семьи и брака в России менялось все – отношение общества к материнству и юридическое обоснование отцовства <...> спорили о детях как «обузе» и детях как будущем, наконец, о родителях («взрослых» или стариках) как источнике опыта – или «мусоре эпохи»<...> Все перечисленные проблемы тесно связаны с философией и идеологией времени» (Гудкова 2008: 57).

Изображая события начала XX века, Б.Житков, несомненно, проецировал их на послеоктябрьскую действительность, и одной из центральных проблем романа являются взаимоотношения *старого* и *нового*, наиболее последовательно воплотившиеся в конфликте *отцов* и *детей*.

¹³⁸ Данная работа выполнена в рамках проекта ЕСФ «Поддержка развития докторантуры Даугавпилсского университета» (№ 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2 /09/IPIA/VIAA/015).

В романе Б. Житкова, как и в романе И.Тургенева «Отцы и дети», конфликт поколений связан со сменой идеологических парадигм в российском общественном сознании. Поколение *детей* в «Викторе Вавиче» увлечено идеями Ницше и Маркса, для него характерно стремление к радикальному переустройству мира, а «отцы» против радикальных перемен, за переустройство жизни путем конституционных реформ. Однако конфликт поколений редко проявляется в дискуссиях, открытое столкновение на почве идейных разногласий происходит лишь однажды, когда Наденька Тиктина решает вмешаться в спор, разгоревшийся в кабинете отца, где часто собираются представители старшего поколения, оживленно дискутирующие о том, не обернется ли революция пугачевщиной и гибелью культуры. «Вы боитесь пугачевщины, то есть попросту народа... <...> Наденька уж видела, что не выходит иронически, — другой голос говорит, не так, как думала. — ...А народ идет к вооруженному восстанию, рабочие организуются в свою рабочую партию, и кто ее боится, тот связан с буржуазией, и царским бюрократизмом, и нагайками» (Житков 1999: 34)¹³⁹.

Примечательно, что высказав свою (точнее, почерпнутую из марксистской литературы) точку зрения, Наденька покидает поле боя, и каждый из оппонентов оказывается при своем мнении: «Заводской митинг, — произнес судья и шумно пустил дым. Андрей Степаныч думал, как резюмировать, но как-то не выходило» (34). Диалог поколений не состоялся, поскольку каждая из сторон считает единственно верной свою точку зрения. В художественном мире романа конфликт *отцов* и *детей* в большей мере проявляется опосредованно, на уровне аксиологии. Прежде всего, следует отметить, что на ценностной шкале двух поколений разное место занимают дом и семья.

Ф.П. Федоров, основываясь на анализе многочисленных текстов мировой культуры, утверждает, что «основной топос картины мира – это дом, даже тогда, когда предметом изображения является бездомность» (Федоров 2012: 152). В.Г. Щукин отмечает, что в русской культуре двум противоположным идеалам личной и общественной жизни соответствовали два типа жилища, условно обозначаемые как *коттедж* и *дом-ковчег*. Разновидностью первого типа является городская квартира, усадьба или дача, где «человек предоставлен самому себе, ни от кого не зависит и ни за кого не отвечает». Второй тип жилища — это «дом, где, как в Ноевом ковчеге, живут общей, роевой жизнью родители, дети, слуги, нянюшки, родня <...>» (Щукин 2000: 592-593).

В литературе 1920-х -1930-х годов еще сохраняются эти два классических типа семейного жилища¹⁴⁰, но они маркированы как анахроничные, принадлежащие прошлому или

¹³⁹ Далее роман «Виктор Вавич» цитируется по этому изданию, в скобках указываются только страницы.

¹⁴⁰ Пример дома-ковчеха - жилище Турбиных в «Белой гвардии» М.Булгакова, дом Самгиных – скорее, коттедж.

уходящие в прошлое, что особенно акцентируется в романе-антиутопии Е.Замятина «Мы», где дом («Древний Дом») становится музейным экспонатом.

В «Викторе Вавиче» ни один из этих типов жилища не представлен в чистом виде, но городская квартира Тиктиных, безусловно, ближе к типу «коттеджа», а почти деревенский дом Вавичей имеет черты «дома-ковчеха», которые особенно актуализируются в финале романа. Этот дом, окруженный хозяйственными постройками, в начале романа представляет собой типичную модель провинциального, замкнутого, самодостаточного пространства, погруженного в природный универсум и живущего в соответствии с законами циклического природного времени.

Отношение *детей* и *отцов* к пространству дома существенно отличается. Для старшего поколения Вавичей дом – единственное и в силу этого исключительно значимое пространство. Отец в пределах романного повествования дома не покидает (он выходит только во двор, который является неотъемлемой частью дома-ковчеха), это подчеркнуто также тем, что одет Всеволод Иванович обычно по-домашнему: «Старик Вавич стоял в окне в расстегнутой старой землемерской тужурке поверх ночной рубахи»(12). Мать, прикованная болезнью к постели, из дома тоже не выходит – вплоть до своего чудесного исцеления. Болезнь матери во многом определяет уклад жизни семьи и атмосферу в доме: все стараются говорить тихо, чтобы не потревожить больную. Это обстоятельство сигнализирует об определенной ущербности данной модели пространства, которая к тому же утрачивает притягательность для младшего поколения Вавичей – Виктора и Таиньки.

Родительский дом становится чужим для Таиньки из-за любви к флейтисту Илье Израильсону: «*И дом не стал вдруг домом. Они там живут — старик, и мама лежит. <...> Закрытым, упористым показался ей дом. Тая постояла около калитки и чуть не постучала*» (156).

С одной стороны, такое состояние вполне естественно для влюбленной девушки, предчувствующей, что за любовью должно последовать создание собственной семьи и уход из родительского дома. Однако альтернативой родному дому для Таиньки Вавич становится не другой дом, а театр – пространство, в корне отличное от «интимного» домашнего. Театр как «храм искусства» в определенном смысле противостоит дому как пространству *естественной* жизни, и замена *дома* театром знаменует собой уход из реального мира в мир иллюзорный, ненастоящий.

Для всех представителей младшего поколения в романе Б.Житкова характерно пребывание в пограничном пространстве (на лестнице, в подъезде, на вокзале) либо в дороге (в конке, в поезде), где происходят самые важные для них события. Дом отодвигается в их

сознании на периферию. Так, для Виктора Вавича родительский дом - промежуточный пункт на пути между военным лагерем и домом тюремного смотрителя, где живет его невеста. Отпросившись в увольнение, он делает над собой усилие, чтобы отправиться домой: «Он шел с трудом, как против ветра» (36).

Отъезд Виктора в губернский город напоминает бегство из родительского дома, поскольку уезжает он вопреки воле отца, не простившись с матерью. Конфликт Всеволода Вавича с сыном внешне имеет идеологическую окраску (отец не одобряет решение Виктора поступить на службу в полицию), но подоплека его вполне бытовая - стремление сына к самостоятельности, которое проявляется в письме, адресованном отцу: «Я спешно еду на службу, чтоб зарабатывать себе независимый хлеб. <...> я надеюсь, что моя попытка стать на самостоятельные ноги в будущем заслужит у вас уважение» (124).

Виктор не ставит под сомнение семью как таковую: приехав в губернский город и поступив на службу в полицию, он сразу же занимается устройством своего жилища, чтобы начать в нем семейную жизнь с Груней Сорокиной. В письме к сестре Виктор с упоением описывает, как выглядит его квартира: «... все новое, и полы и обои замечательные. Одни, как ты любишь, полосатые, вроде, помнишь, как у Милевичей были. И лампы все электрические, как в театре. <...> Сейчас иду покупать коврик. Один наглядел — зеленый, замечательный»(158). Духовной связи с семьей родителей Вавич тоже не теряет: через сестру просит у матери благословения на брак с Груней, получив письмо из дому, много раз его перечитывает. Важно, что эта привязанность сохраняется в душе Виктора и тогда, когда он нравственно деградирует и его семейная жизнь терпит крах. Драма Виктора в том, что истинным ценностям (среди которых в его сознании, несомненно, важное место занимает семья) он предпочел мнимые – продвижение по службе, честолюбивые замыслы. Это находит символическое выражение в превращении жизненного пути в «грязную дорогу»: «И вдруг тоска, глухая, ровная, накрыла душу, будто небо серое сверху, и сырой ветер катит навстречу, и **грязная дорога** под ногами и впереди, и без конца впереди, и дождик поплевывает — все равно и придешь в невеселое место» (599). Судьба Виктора Вавича на глубинном уровне может быть соотнесена с притчей о блудном сыне, поскольку он неоднократно помышляет о возвращении домой, а его отец готов на любые жертвы (вплоть до продажи дома), чтобы сын вернулся. Однако возвращение оказывается невозможным из-за трагической гибели Виктора.

В целом конфликтные отношения *отцов* и *детей* в провинциальной семье Вавичей не выходят за рамки естественных отношений между поколениями: дети стремятся уйти из родительского дома в самостоятельную жизнь, но эта жизнь не мыслится вне семьи, обеспечивающей продолжение рода и преемственность между прошлым и будущим.

Другой вариант конфликта поколений представлен отношениями отца и дочери Тиктиных. Андрей Степанович привык, что дочь обычно с уважением относилась к его рассуждениям о политике за обеденным столом. *«И только вчера, первый раз, Наденька ничего не ответила отцу, только глянула прищурясь — каким-то чужим лицом — и молча стала есть суп»*(25). Наденька увлеклась идеями Маркса и мечтает о революции, поэтому авторитет отца, который надеется на конституционные преобразования, в ее глазах упал: *«Наденька знает, что надо только улыбаться на эти тревоги: Клейгельс или Трепов? Такие вот, как отец, сидят, как раки под кокорой, и мастито усами поводят. «Покраснеют только, когда их сварят в котле революции». Наденька запомнила: это один студент говорил»* (29). По сути дела в основе конфликтных отношений отца и дочери лежат не естественные причины, а искусственные «идейные разногласия». На самом деле они очень похожи: Андрей Степанович черпает свои убеждения из газет, но и дочь руководствуется чужими мыслями («один студент говорил»). Другая точка зрения представлена матерью Наденьки, которая мечтает о замужестве дочери. Свою молодость Анна Григорьевна вспоминает как время естественной жизни. *«А Наденька... Наденька как будто под берегом, как будто зацепилась за кусты да кокоры, и Анне Григорьевне до слез больно было за дочь, хотелось отцепить ее и толкнуть туда, на середину, на стрежу, где все весело поется и вертится»* (27-28).

Весьма симптоматично, что для обозначения точки зрения разных поколений в данном случае использован один и тот же пространственный образ – нахождение «под кокорой» (под корягой). С точки зрения Наденьки «под кокорой» от жизни прячутся «отцы», с точки зрения матери - Наденька «зацепилась за кокоры» и находится вне естественного течения жизни. Но эта параллель лишь подчеркивает существенное отличие нравственных ориентиров двух поколений: *дети* готовы отказаться от *отцов*, отправив их в «котел революции», позиция старшего поколения, напротив, конструктивна – помочь *детям* выбраться из-под берега «на стрежу», чтобы они выполнили свое жизненное предназначение – продолжение рода.

И сын, и дочь Тиктиных живут иллюзорными представлениями о жизни, мечтая умереть ради лучшего будущего, мало задумываясь о настоящем. Большую часть своего времени они проводят вне дома, доставляя немало волнений родителям.

Иллюзорность, несостоятельность взглядов молодого поколения Тиктиных проявляют революционные события 1905 года. Наденька, увлекшись молодым рабочим Филиппом, забывает о своем «революционном долге». Мечта о героическом поступке едва не приводит к гибели ее брата Саньку, который участвовал в «экспроприации» - ограблении поезда. Важно отметить, что уделом всех оставшихся в живых молодых героев в финале романа становится перемещение в маргинальное либо замкнутое, ограничивающее свободу пространство: Филипп

Васильев попадает в тюрьму; Наденька скрывается от полиции в глухой деревне; Саньку Тиктина отправляют в ссылку, его участь разделяет и Таня Ржевская.

Пространство старшего поколения, напротив, перестает быть замкнутым, обретает тенденцию к открытости. Например, Анна Григорьевна Тиктина, чтобы спасти сына от гибели, не только отправляется к губернатору и полицмейстеру, но и с риском для жизни ходит по ночным улицам в беспокойное революционное время.

На символическом уровне изменения, произошедшие со «стариками», демонстрирует чудесное происшествие в доме Вавичей. Во время разгона демонстрации Всеволод Иванович распахивает окна своего дома и впускает в него бегущую по улице молодежь, чтобы уберечь ее от нагаек конной полиции. Помогает мужу Глафира Сергеевна, много лет не встававшая с постели, – и это подобно чуду. Однако чудесное в данном случае лишено мистического ореола, оно скорее свидетельствует о высшей степени *естественности* поведения стариков Вавичей, которые спасают чужих *детей*, забыв о своих недугах. Вместе с тем чудо, случившееся в пространстве дома Вавичей, указывает на обретение этим домом особого статуса, связанного с его спасительной миссией, – именно под его кровом поселяется ребенок Виктора Вавича, представитель нового поколения, реального будущего. Кроме того, не случайно дом находится на улице, носящей имя библейского Авраама, «отца народов» (Библейская Энциклопедия 1891: 18-19): потенциально с этим домом связан семейный союз Таиньки Вавич и Ильи Израильсона. Таким образом, дом Вавичей обретает статус не только «дома-ковчега», но и символического пространства, в котором встречаются прошлое, настоящее и будущее, где нет места разделению на «своих» и «чужих» по национальному, вероисповедному и другим принципам.

Центральной оппозицией, сквозь призму которой рассматриваются отношения отцов и детей в «Викторе Вавиче», становится оппозиция *жизнь – смерть*. Именно в отношении к жизни и смерти проявляется аксиологический конфликт поколений: *отцы* высшей ценностью считают сохранение и продолжение жизни в ее естественном развитии, *дети* во имя идеи изменения жизни к лучшему, во имя «светлого будущего», готовы жертвовать не только прошлым (жизнью «отцов»), но и настоящим (своей собственной жизнью).

В литературе 1920-х годов отношения поколений рассматривались многими авторами как на материале далекого и недавнего прошлого («Петр I» А.Толстого, «Дело Артамоновых» М.Горького, «Колокола» И.Евдокимова и др.), так и на материале, отражающем реалии нового времени («Котлован» А.Платонова, «Зависть» Ю.Олеши). Как правило, при этом с *отцами* было однозначно связано «темное», иногда даже «дикое» прошлое, а с *детьми* – «светлое» и счастливое будущее. Анализ оппозиций, определяющих конфликт поколений в романе Виктор

Вавич», и характер пространственно-временных структур позволяет сделать **вывод**, что Б.Житков в «Викторе Вавиче» решает тему *отцов* и *детей* нетрадиционно для литературы 1920-х – начала 1930-х гг.: более конструктивной оказывается позиция старшего поколения, которое не только обеспечивает связь настоящего с прошлым, но и выступает гарантом будущего, спасая детей от гибели. Это свидетельствует об онтологическом, а не спекулятивно-классовом подходе Б.Житкова к решению данной проблемы.

Библиография

- Библейская Энциклопедия*. 1891. В двух книгах. Книга 1: А – М. Москва.
- Гудкова В.В. 2008. Тема детства в российской послеоктябрьской драматургии. *В измерении детства. Статьи о детской литературе*. Пермь, ПГПУ, с. 57-74.
- Житков Б.С. 1999. *Виктор Вавич. Роман*. Москва: «Независимая газета».
- Федоров Ф.П. 2012. О модели мира как сетке топосов (конспект). *Miscelanea – II*. Daugavpils: AA “Saule”, с. 148-160.
- Щукин В.Г. 2000. Спасительный кров. О некоторых мифопоэтических источниках славянофильской концепции Дома. *Из истории русской культуры*. Москва. Т. V (XIX век), с. 589-609.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

This work has been supported by the European Social Fund within the Project
«Support for the implementation of doctoral studies at Daugavpils University»
Agreement Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

ПЬЕСА ЧЕСТЕРТОНА «МАГИЯ» КАК ЭТАП ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ АВТОРА

Светлана Велигура

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5400
svetwell@yandex.ru, konst@dautkom.lv

Abstract

Chesterton's play *Magic* as a milestone in the spiritual development of the author

Chesterton's first play *Magic* (1913) is a parable with the elements of comedy, drama, love-story novel. Chesterton studies the categories of the good and the evil, the sacred and the devilish.

The play is a modernist one with its characters, each bearing the definite idea. The author depicts different human types: a skeptical youth, self-assured doctor, an inconsistent politician (duke), an impressionable maiden. They are confronted with a conjurer who is curiously enough the defender of faith. Chesterton encodes some knowledge, sets parallels, gives rise to associations and makes his reader to read between the lines referring to the names of W. B. Yeats and T. H. Huxley.

The theme of spiritual purification was topical for Chesterton. The play is a retrospection: describing the magician's tricks and his conjuring with supernatural, the author recalls the vices of his youth when he himself was fond of spiritualism. It is a revelation, a talk about sin, chaos and its overcoming. The play is an important stage in spiritual development of the author and his later conversion to Catholicism.

Key words: play, wonders, faith, scepticism, supernatural, spiritual.

Пьеса «Магия» была первым драматическим произведением Гилберта Кийта Честертон. Созданию пьесы предшествовали несколько лет настойчивых «переговоров»: Бернард Шоу, друг и оппонент Честертон, убедительно просил его писать для театра. В письме Шоу, написанном в марте 1908, находим: «Как там наша пьеса? <...> Снова повторяю мой публичный вызов: я буду восхвалять моё превосходство, нападать на вашу неповоротливость, <...> а может даже искушать вашу жену, демонстрируя свой интеллект и неплохую физическую форму, пока вы не внесёте свой вклад в развитие Британской драмы» (Coren 1990: 251).

Шоу говорил, что Гилберт растрчивает своё время на журналистику. Он признавал за Честертоном талант к диалогу, считал, что у него превосходный литературный талант, но и свой талант ценил высоко. Это был своеобразный призыв к поединку. Пьеса была необходима: ведь сравнивать можно только сходное, аналогичное. Шоу был даже готов помочь Честертону с сюжетом, предлагал помощь в написании начальных сцен. На что Гилберт ответил, что в помощи не нуждается (Coren 1990: 252).

Пьеса вышла в свет в 1913. Не будучи драматургом, Честертон написал произведение, благосклонно воспринятое критиками. Известно, что пьеса успешно шла в Лондонском Little Theatre (Coren 1990: 218). Сам Шоу увидел в ней продолжение традиций Шекспира. Джорж Мур¹⁴¹, другой современник и оппонент Честертон, посмотрев пьесу несколько раз, отзывался

¹⁴¹ Джордж Мур (1852 – 1933), ирландский писатель, поэт, художественный критик, мемуарист и драматург; иконоборец, с пренебрежением относился к христианской традиции, оппонент Честертон. Упоминается в «Еретиках» (глава 9, *The Moods of Mr. George Moore*).

о ней положительно. Много позже Ингмар Бергман, поклонник творчества Честертон, заинтересовавшись текстом «Магии», снял фильм «Волшебник» («The Magician», 1958)¹⁴².

Сюжет пьесы незатейлив, а всё действие пьесы происходит в доме герцога. Собственно, в ремарках сюжет и обозначен: «Герцог, желая развлечь своих гостей, приглашает фокусника. Он внутренне убежден, что это каким-то образом удовлетворит интерес верующих к сверхъестественному и интерес неверующих к очевидному. На самом деле неверующие думают, что фокусник – просто жулик, да и верующие думают то же самое» (Честертон 2006).

«Магия» – модернистская драма, в которой каждое действующее лицо является определённым человеческим типом, носителем некой идеи. Так герцог – это тип непоследовательного политика, который одновременно финансирует сторонников противоположных партий (в пьесе – это защитники и противники идеи открытия трактира в приходе). В ремарках Честертон посмеивается над ним: «Герцог, хоть и идиот, но совершенный джентльмен» (Честертон 2006). В репликах персонажей находим, что он «весьма либерально мыслит» (Честертон 2006) (так говорит о нём его секретарь Хастингс) или «вообще не мыслит, это будет точнее» (Честертон 2006) (реплика священника Смита). Племянница герцога, Патриция Карлеон, в ремарках: «девушка с мечтательным выражением лица» (Честертон 2006), по-детски верит в эльфов и фейри. Она влюблена в фокусника, может быть, как раз потому, что он – представитель мира таинственного. О другом персонаже, священнике Сириле Смите, Честертон тоже говорит с юмором: «человек с высочайшим из воротников Высокой Церкви и со всеми особенностями ограниченного фанатика» (Честертон 2006). Позже окажется, что Смит не очень убедителен в своей вере, в споре с фокусником он не сможет защитить ценности, которым служит. Он – человек церкви, но не религии. В пьесе представлен и совсем другой человеческой тип – это доктор Гримторп, циничный, уверенный, что все явления жизни объяснимы с точки зрения науки. В ремарках о нём сказано, что он мог бы быть другом Гексли¹⁴³. Философия утилитаризма и практицизма свойственна также и племяннику герцога, Моррису Карлеону. О нём известно, что это очень молодой человек, только что вернувшийся из Америки, где у него успешный бизнес. Его скептицизм воинствен, его реплики звучат почти агрессивно. Своей сестре Патриции он резко бросает: «Я просто не собираюсь позволять тебе увлечься каким-то проклятым бродягой или предсказателем только потому, что ты начиталась дурацких стишков про фей» (Честертон 2006). Даже Библейские чудеса Моррис насмешливо и высокомерно опровергает: для него нет ничего сверхъестественного, всё объяснимо. В реплике, адресованной фокуснику, звучит уверенность, что «наука отыщет

¹⁴² В шведском прокате фильм шёл под названием «Ansiktet» (лицо).

¹⁴³ Томас Генри Гексли — английский зоолог-агностик, популяризатор науки и защитник эволюционной теории Чарлза Дарвина.

ответы, и рано или поздно все древние чудеса окажутся очень просты» (Честертон 2006). Для Морриса нет ничего святого: он глумится над чудесами, описанными в Библии: «Мне бы очень хотелось, чтобы мы располагали всей древней техникой всех Священников и Пророков с начала мироздания. Думаю, большинство древних чудес и тому подобного свелись бы к панелям и проволоке... я просто хочу <...> увидеть эти чудесные устройства, которые извлекли воду из камня, когда старик Моисей решил по нему ударить. Какая жалость, что мы лишились всей этой машинерии. Я хотел бы, чтобы здесь оказались все те старые фокусники, которые именовали себя в вашей чудесной Библии Патриархами и Пророками» (Честертон 2006).

Итак, каждый персонаж пьесы одномерен, за исключением незнакомца, который в последствии назван фокусником, магом и волшебником. Он – носитель идеи многомерности, непостижимости жизни. Он понимает, что есть тайны, которые разумом охватить невозможно, будь то религия, вера, которая помогла ему избавиться от влияния духов, дьяволов, или Эльфляндия, сказочная страна, в которую верит Патриция.

Впервые незнакомец появляется в плаще с капюшоном, надвинутым на голову так, что лицо рассмотреть невозможно. Патриция говорит: «в точности как эльфы в детских сказках» (Честертон 2006). По началу, при их первой встрече, она и принимает его за эльфа. Позже из слов доктора, явно озабоченного её душевным здоровьем, мы узнаём, что «она блуждает вечерами по парку и лесу. Всегда в сырую погоду. Она называет это кельтскими сумерками» (Честертон 2006). Отметим, что «кельтские сумерки» не раз упоминаются в пьесе. Это не случайно: Честертон определённо кодируя информацию, отсылает нас к сборнику стихов Уильяма Батлера Йейтса¹⁴⁴ «Кельтские сумерки» («The Celtic Twilight», 1893), буквально переполненному историями о потусторонних силах, призраках, бесах, и фэйри, являвшихся жителям ирландских деревушек. Любопытно, что костюм фокусника у Честертонна и костюм заклинателя духов у Йейтса в рассказе «Чернокнижники» совпадают: тот тоже «был одет в черную мантию с капюшоном» (Йейтс 1998: 51), разница в том, что честертоновский маг более походит на эльфа, а чернокнижник Йейтса – «вроде инквизитора на старой гравюре» (Йейтс 1998: 51). В этом рассказе Йейтс описывает свою встречу с человеком, практикующим оккультизм, беседу о «возможности общения в состоянии транса с существами ангельской природы и с фэйри – с детьми света и сумерек» (Йейтс 1998: 50). Йейтс описывает свой страх и желание противостоять дисгармоничному бесовскому воздействию. В пьесе Честертонна тоже говорится об увлечении фокусника спиритизмом и о его усилении преодолеть этот интерес. Вот как он рассказывает о своей борьбе: «...каждое утро после спиритического сеанса я испытывал странное чувство низости и падения, как будто запачкался в грязи. <...> Но очень скоро духи, с

¹⁴⁴ Уильям Батлер Йейтс (William Butler Yeats, 1865 — 1939) – ирландский англоязычный поэт, драматург.

которыми я играл в столоверчение, сделали то, что они чаще всего делают в конце всех подобных сеансов.<...> Пока эти существа были моими слугами, они казались мне чем-то вроде фэйри. Когда они попытались стать моими повелителями... Я понял, что они – не фэйри. Я увидел, что духи, с которыми я наконец вошёл в контакт, были злыми... ужасно, неестественно злыми. <...> Я противостоял им, и после тяжелой борьбы разорвал связь» (Честертон 2006).

Фокусник понимает греховность своего увлечения духами и готов искупить этот грех. Он – тонко чувствующий, сомневающийся человек, он полностью противоположен Моррису, для которого загадок и сомнений нет, он всё может объяснить: «Вот так проделывают все свои трюки злосчастные спиритуалисты. Они говорят, что могут заставить мебель двигаться. Если мебель и движется, то двигают её они сами; и мы знаем, как» (Честертон 2006). Честертон показывает, что такая точка зрения ущербна. Когда происходит очередной трюк – цвет лампы, стоящей в гостиной, меняется с красного на синий, кресло падает само собой, а картина начинает раскачиваться на стене туда-сюда, Моррис не выдерживает: на этот раз разгадать тайну трюка невозможно! Его практицизм и цинизм сталкиваются с непостижимостью явления. Моррис почти потрясен, он пытается собраться с духом, но вот уже ведёт себя как безумный, балансируя на грани сумасшествия. В ремарках читаем: «[Он] носится по комнате, прикусив палец» (Честертон 2006). Честертон показывает нам, как тонка грань между безверием и безумием.

Персонажи пьесы по-разному относятся к трюкам фокусника. Он говорит: «Доктор не верит мне. Он агностик и он все знает. Герцог не верит мне; он не поверит ни во что столь простое, как чудо» (Честертон 2006). В трюки не верит и священник, и это вызывает возмущение фокусника. С негодованием он обращается к святому отцу: «Но какому же дьяволу вы служите, если не верите в чудеса? Что значит ваше облачение, если оно не значит, что на свете существует нечто сверхъестественное? Что значит ваш проклятый воротник, если он не значит, что на свете существуют духи? <...> Может быть, вы не верите и в дьяволов? <...> Как я сотворил последний трюк? Я сотворил его с помощью дьяволов. <...> Эта комната ими переполнена» (Честертон 2006). Парадоксально, но получается, что носителем веры в пьесе является не священник, но фокусник.

Идея непостижимого чрезвычайно важна для Честертонa, как важна она и для понимания его духовного пути. Если есть таинственное, сказочное, значит, есть и сказочник, который всё это рассказал. Сказочник по Честертону – Бог. Таким сказочником был для Честертонa в детстве его отец, который творил мир кукольного театра, разыгрывая представления для детей. Таким сказочником-творцом был сам Честертон, который, кстати, сам увлекался кукольным

театром, готовя спектакли для друзей, с удовольствием вырезая марионетки из картона. И в пьесе «Магия» он, как кукольник, создаёт свои персонажи, одномерные, словно картонные куклы.

Неодномерен, неоднозначен лишь фокусник, чья мятущаяся душа ищет путей избавления от влияния тёмных сил, ищет истины. Его образ автобиографичен, ведь обращение к потустороннему было не чуждо самому Честертону: он увлекался спиритическими практиками в молодости. В своей «Автобиографии» (1936), в главе «Как быть безумцем» (How to be a Lunatic) Честертон откровенно говорит о юности как о безумном времени «раздумий и праздности» (Chesterton 2001: 52), «нигилизма» (Chesterton 2001: 63) «смуты и скептицизма» (Chesterton 2001: 56), времени, «полном болезненных сомнений и соблазнов» (Chesterton 2001: 49), которое навсегда оставило в нём уверенность в объективной прочности греха. Это было время, когда разум «находился в состоянии сна и дрейфовал, иногда в сторону очень опасных камней» (Chesterton 2001: 56). Честертон пишет: «Я чувствовал, что всё было сном, как будто я создавал Вселенную, со всеми её деревьями и звёздами, а это так близко к ощущению себя Богом, что почти сводит с ума. Я не был сумасшедшим с медицинской точки зрения, я просто усвоил скептицизм своего времени в полной мере. <...> Мрачные атеисты говорили мне, что нет ничего кроме материи <...> и что они не верят, что есть какой-либо Бог. <...> У меня было всепоглощающее желание записывать и изображать ужасные идеи, это было похоже на духовное самоубийство» (Chesterton 2001: 57). Вспоминая о своём увлечении спиритизмом, «говорящей» доской, он признаёт, что происходившее было «не вполне естественно и возникало не по воле человека. Возможно оно, связано с подсознательным (тогда оно имеет человеческую природу) или всё-таки с какими-то сверхъестественными силами, плохими или хорошими» (Chesterton 2001: 50). Надо отметить, что чувство юмора, присущее Честертону, спасало его и в этих самокопаниях: он осознаёт, что «эти невидимые силы вралы» (Chesterton 2001: 50). Далее он пишет: «Это могли быть проделки Пака¹⁴⁵ или Полтергейста, подсознательные видения, проказы демонов, но ничего общего с истиной они не имели» (Chesterton 2001: 52).

Спасением от мучительных раздумий о сверхъестественном был не только честертоновский юмор, но и начало реальной деятельности. В этот период жизни (1890-е) с Честертоном произошло важное событие: он начал писать. В раннем стихотворении «Устами нерождённого ребёнка» (By The Babe Unborn, из сборника стихов «Дикий рыцарь», 1901)

¹⁴⁵ Пак (проказливый чертёнок; является одним из главных персонажей в комедии У. Шекспира " Сон в летнюю ночь" (" A Midsummer Night's Dream").

Честертон говорит о «вспышке изумления, удивления этим миром». 5:58. Жизнь, хоть она и полна бурь, всё же лучше мрака небытия:

Я мечтаю, лежа во тьме, что там
Разноцветные есть глаза,
Грохот улиц и двери, с молчаньем их,
И телесные люди – за.

<...>

Если только позволено будет мне
Хоть на день оказаться там,
Я за милость эту, за эту честь
Баснословную – всё отдам. (Честертон 1990: 431)

Открытие, что жизнь – великое благо, радость, и по контрасту с небытием есть свет, явилось спасительным для Честертонна, помогло преодолеть душевный хаос. Оно стало началом его пути к христианской вере.

Если вспомнить произведения, предшествовавшие пьесе «Магия», принципиально важными видятся его «Человек, который был Четвергом» (1908), роман о преодолении хаоса, душевной смуты, и «Ортодоксия» (1908), «интеллектуальное путешествие» (Честертон 1991: 364), «что-то вроде небрежной автобиографии» (Честертон 1991: 361) как он назовёт её. «Ортодоксия» – о духовном пути Честертонна к правосерию (Orthodoxy). Автор предстаёт перед читателем человеком на распутье, который определяет для себя нравственные ориентиры. Когда Честертон приходит к открытию традиционной веры, он поражается, что идеалы, близкие ему, оказались тем, что христианское учение утверждало изначально.

Честертон вспоминал о жене, что на вопрос, кто привёл её к католицизму, она отвечала, – «дьявол» (Chesterton 2001: 64). Его собственный ответ на вопрос, почему он пришёл к вере, был таков: «Чтобы избавиться от моих грехов» (Chesterton 2001: 219). Пьеса «Магия» – ретроспективна, Честертон как будто оборачивается назад, вспоминая пороки молодости. Это своеобразное откровение, разговор о грехе, хаосе и об их преодолении, разговор о духовном очищении. Честертон сам проходит этот путь, но и ведёт читателя за собой. «Магия» – важный этап в духовной эволюции автора, в его движении от душевного мрака и смуты к принятию правосерия, к принятию католичества в 1922 году. Сталкивая своих таких разных героев, Честертон убеждает своего читателя, что только любовь к Богу помогает понять истинный смысл жизни.

Библиография

Chesterton G. K. 2001. *Autobiography*. Thirsk: House of Stratus.
Coren M. 1990. *Gilbert. The Man Who Was G.K. Chesterton*. New York: Paragon House.

- Йейтс У. Б. 1998. *Кельтские сумерки*. Санкт-Петербург: Инапресс.
- Честертон Г. К. 2006. *Магия*. [обращение 21.02. 2013.] Доступно на:
http://lib.ru/DETEKTIWY/CHESTERTON/p_magia.txt_Ascii.txt
- Честертон Г. К. 1991. Ортодоксия. В: Честертон Г. К. *Вечный человек*. Москва: Политиздат.
- Честертон Г. К. 1990. Собр. соч. в 3 томах. Т.3. Москва: Художественная литература.

VĒSTURE / HISTORY

LATVIJAS VĒSTURE ŽURNĀLĀ „ИСТОРИЯ СССР” (1967-1990)

Viktors Andruškevičs

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401

viktors.andruskevics@inbox.lv

Abstract

Representation of Latvian history and its intensity in magazine „ИСТОРИЯ СССР” (1967-1990)

Historically view to Latvian Soviet period of history is very unequal. Nowadays, after more than 20 years we still have a problems with our recent past, where we all and our country were part of USSR. If we want to research our past, we have to look on it, if it was still alive, like our history is in function. To understand our Soviet history it is necessary to think, how our history was showed in period between 1945 and 1990. One of highest levels, where we can see representation of our history is in magazine „ИСТОРИЯ СССР” (“USSR HISTORY”). Period which I choose to research lasts during more than 20 years. Since 1967 until 1990. In this period appear 138 magazine, where in 15 we can find information about Latvian history. It is more than 10%, and this information appear more often than about other Baltic states. The most attention in magazines are dedicate to Latvian 20 century history.

Key Words: USSR, Latvian Soviet period history, magazine, Latvian historians

Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika bija teritoriāli administratīva vienība, savienotā republika PSRS sastāvā, kura tika izveidota 1940. gadā (atjaunota 1944. gadā) Latvijas Republikas okupācijas rezultātā un pastāvēja līdz t.s. “dziesmotajām revolūcijām”, kad 1990. gada maijā tika proklamēta Latvijas Republikas atjaunošana un suverenitāte. Latvijas PSR nebija starptautisku attiecību (tā nebija starptautisko tiesību subjekts), tai nebija suverenitātes savā teritorijā, nebija savas valūtas, pilsonības, tiesu sistēmas, armijas u.c. valsts atribūtu, tomēr tai bija sava dziļa vēsture, kura bija atšķirīga no pārējo Padomju Savienības republiku vēstures, ko nevarēja ignorēt arī oficiālās varas iestādes, tāpēc notika šīs vēstures pētniecība, bieži vien to pietuvinot PSRS vēsturei.

Šodien, jau vairāk nekā 20 gadus pēc PSRS bojāejas, vēl joprojām pastāv milzīgas problēmas ar pagātnes traktējumu. Manuprāt, svarīgi ir nevis pilnībā atteikties no PSRS laikā iekoptās vēstures rakstīšanas tradīcijas, bet apzināties padomju laika vēstures rakstīšanas tradīcijas, lai varētu daudzpusīgāk izprast tēmas, kas tika pētītas tajā laikā, kā arī caur pētīšanas metodēm un specifiku atklāt pētāmā laika, mūsu gadījumā no 1969. gada līdz 1990. gadam, realitāti. Pētījumi tika veikti sistemātiski un atspoguļoti dažāda līmeņa – republikas vai vissavienības – izdevumos. Žurnāls “История СССР” publicēja pētījumus par vēsturi, kas tika veikti visā Padomju Savienībā.

Ir ļoti grūti pētīt Latvijas PSR vēsturi atrauti no kopējās PSRS vēstures. Norises Latvijā bija tieši saistītas un tika regulētas no Maskavas. Tomēr ir būtiski atklāt, kāda attieksme pret Latvijas vēsturi bija padomju laikā. Lai sasniegtu šo mērķi, rakstā tiks risināti šādi uzdevumi: noskaidrot, kādām Latvijas vēstures tēmām veltīti žurnāla lapaspusēs publicēti pētījumi; kāds laika posms īpaši tika akcentēts, raksturojot Latvijas vēsturi; kāds Latvijas vēstures tēls tika veidots un vai vispār

Latvijas vēsture cilvēkam šķita interesanta. Atbildi uz pēdējo jautājumiem varam uzzināt, tikai nosakot Latvijas vēsturei veltīto rakstu īpatsvaru attiecībā pret visiem žurnāla rakstiem kopumā.

Tā kā nebija pieejami visi žurnāli, iznākuši laika periodā no 1956. gada līdz 1992. gadam, koncentrējos uz laika periodu no 1967. gada līdz 1992. gadam - šī žurnāla „zelta laiks”, kad tā vadītājs bija akadēmiķis Ivans Kovaļčenko (Аникеев А. А 1997: 74).

Žurnāla “История СССР” vispārējs apskats

Rakstā apskatāmajā laika periodā no 1967. gada līdz 1990. gadam kopumā iznāca 138 žurnāli “История СССР” – seši eksemplāri gadā. Ir numuri, kas veltīti noteiktai tematikai, piemēram, PSRS izveidošanas 50. gadadienai, vai katru piekto jubilejas gadu kopš PSRS uzvaras pār nacistisko Vāciju iznāca žurnāls, kura saturu sastādīja tikai raksti, kuru tēmas saistītas ar Otro pasaules karu.

Pats žurnāls iznāca no 1956. gada izdevniecībā „Zinātne” («Наука»). Tā izveidojās 1963. gadā, kad PSRS Zinātņu Akadēmijas izdevniecība pārtapa par izdevniecību ar nosaukumu „Zinātne”. 1972. gadā izdevniecība izdeva 135 zinātniskus žurnālus, tajā skaitā 31 fizikāli – matemātisku, 24 ķīmijas tēmai veltītu, 29 bioloģisku, 5 populāri-zinātnisku: “Daba”, “Ķīmija un dzīve”, “Zeme un Visums”, “Kvants”, “Krievu runa” (Комков 1973:110). 1972. gadā izdevniecības produkcijas apjoms sastādīja 50, 5 tūkstošus lappušu, tostarp 18, 4 tūkstošus žurnālu lappušu (*История СССР в датах* 2011).

“История СССР” bija viens no žurnāliem, kuru tulkoja angļu valodā, bet krievu valodas variantā mēs varam redzēt redkolēģijas sastāva un satura tulkojumu angļiski. Viena žurnāla laidiena tirāža sastādīja ap 10000 eksemplāru. Ņemot vērā, ka tas ir akadēmisks izdevums un nav domāts plašam lasītāju lokam, tirāža bija samērā liela.

Žurnāls sastāvēja no vairākām nodaļām. Pirmajā nodaļā bija iekļauti raksti, katrs no tiem bija aptuveni vienu autorlokāni liels. Parasti žurnālā tika izvietoti trīs raksti par visdažādākām tēmām. Raksti iedalījās vairākās nodaļās, ko nevar teikt par ziņojumiem. Žurnāla „mugurkaulu” veidoja otrā nodaļa, kurā bija publicēti ziņojumi, katrs ziņojums aizņēma aptuveni 10. lpp un parasti neiedalījās vairākās nodaļās. Kopumā ziņojumi aizņēma aptuveni 80 lpp. un veidoja aptuveni 40% no žurnāla satura. Trešā nodaļa, kas vienmēr palika nemainīga manis aplūkotajā laika periodā, – “Kritika un bibliogrāfija”, kur pētnieki izteica savu viedokli par citu pētnieku nesen izdotajām grāmatām, publikācijām u.c. izdevumiem. Žurnāla ceturtnā nodaļa saucās “PSRS vēsture aiz robežas”. Kaut gan nodaļas nosaukums varētu likt domāt, ka tajā ievietoti raksti, kurus sarakstījuši ārzemju pētnieki, tomēr pārsvarā tie ir vietējie PSRS, visbiežāk KPFSR pārstāvji, kas nodarbojās ar ārzemju historiogrāfijas apskatu un apkopojumu par tēmām, kuras saistītas ar PSRS vēsturi. Piektajā nodaļā “Dzimtenes vēstures pieminējumi” varam sastapt arī pieminējumu attēlus. Beidzamā nodaļa lielākajā daļā

no 138 žurnāliem ir “Zinātniskā dzīve”, kur parasti tika apskatītas vēsturnieku un vēstures zinātnes palīgdisciplīnu speciālistu zinātniskās konferences, to rezultāti.

Publikācijas žurnālā “История СССР”, kuras ir saistītas ar Latvijas vēsturi

Rakstā aplūkotajā laika periodā no 1967. gada līdz 1990. gadam kopumā iznāca 138 numuri. Izpetot visus numurus, atklājās, ka Latvijas tematiku mēs varam atrast 15 numuros no 138. Kopumā tie ir gandrīz 10 %. Tas ir samērā liels skaits, ja salīdzinājumam ņemam rakstus par Igauniju, tad tie attiecīgi ir 7% un par Lietuvu tie ir 8%. Spriežot pēc minētajiem procentiem, varam secināt, ka iespējams, pirmkārt, latviešu vēsturnieki bija aktīvāki un, otrkārt, raksti par LPSR bija vairāk pieprasīti. Šie skaitļi kļūs vēl pārsteidzošāki, ja mēs tos salīdzināsim ar citiem datiem, piemēram, pēc 1970. gada tautas skaitīšanas datiem, Latvijas PSR dzīvoja tikai 1% no PSRS iedzīvotājiem un tā aizņēma tikai 0,3% no kopējās PSRS teritorijas (Дризул 1971: 809). Tomēr Latvijas PSR bija viena no ekonomiski visvairāk attīstītām PSRS teritorijām, liels bija rūpniecības īpatsvars tautsaimniecībā. Izglītības līmenis arī bija daudz augstāks nekā vidēji PSRS teritorijā (Дризул 1971: 809). Neliels iedzīvotāju skaits un teritorijas izmēri neliecināja par zemu intelektuālo potenciālu, par to mēs vēlreiz varam pārliecināties, ņemot vērā tikai publikāciju skaitu. Lai labāk apzinātu publikācijas, ir nepieciešams tās sadalīt atbilstoši jau iepriekš minētajām nodaļām. Apkopojot informāciju, varam iegūt 1. tabulā attēlotu ainu.

Tabula 1. *Publikācijas par Latvijas vēsturi žurnālā «История СССР»*

Žurnāla sadaļas	Raksti <i>Статьи</i>	Ziņojumi <i>Сообщения</i>	Kritika un bibliogr <i>Критика и библиография</i>	PSRS vēsture aiz robežas <i>История ССР за рубежом</i>	Tēvzemes vēstures pieminēji <i>Памятники отечественной истории</i>	Zinātniskā dzīve <i>Научная жизнь</i>
Publikāciju skaits	1	3	7	1	1	2
Īpatsvars	6.66%	19.98%	46.62%	6.66%	6.66%	13.32%
Laika posms	1910.-1914. gadi	2 ziņojumi 18. gs., 1 ziņojums 19 gs.	5 ziņojumi 20 gs. viens 16.-17. gs, viens 18-19. gs	20. gs.	20. gs. sākums	20. gs.

No 1. tabulas mēs varam veikt vairākus secinājumus. Pirmkārt, Latvijas vēstures minējumu ziņā žurnālā lielākais īpatsvars ir bibliogrāfijai un kritikai, otrais lielākais Latvijas problēmu izklāsts ir vērojams ziņojumos. Ziņojumos nemaz nav minēta 20. gs. Latvijas vēsture. Otrkārt, vienīgais raksts, kur parādās Latvijas tematika, ir veltīts latviešu strēlniekiem (1969. gada žurnāla numurā, tāpat kā

padomju historiogrāfijā kopumā, vienīgais strēlnieku apzīmējums ir „sarkanie”) (Дризул 1969: 25). Strēlniekiem bija milzīga loma Padomju Krievijas stabilizācijas procesā un pilsoņu karā, tāpēc ir loģiski, ka no visas Latvijas vēstures PSRS Zinātņu akadēmijas vēstures žurnālā tieši šim fenomenam ir pievērsta vislielākā uzmanība. Zīmīgs ir arī fakts, ka to saraksta Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas akadēmiķis A. Drizuls (Šteimans 1997: 122). Arī sadaļā par Tēvzemes vēstures pieminētiem vienīgais materiāls saistībā ar Latvijas vēsturi ir veltīts Sarkanajiem strēlniekiem. Treškārt, interesanti, ka H. Stroda raksts par Vācu Ostforšungu – zinātnes virzienu, kas pēta Centrālās, Austrumu un Dienvidaustrumu Eiropu Latvijā (Жуков 1974: 300) ir ievietots sadaļā „PSRS vēsture aiz robežas”. Tādējādi tika uzskatīts, ka Latvijas un visas Baltijas teritorija jau no laika sākuma ir organiski saistīta ar PSRS.

Svarīgi ir arī apzināties to laika posmu, kas bija vispopulārākais, rakstot par Latvijas vēsturi (skat. 2. tabulā).

Tabula 2. *Latvijas vēstures laika periodi žurnāla «История СССР» publikācijās*

Laika periods	16.-17. gs.	18. gs	19. gs	20. gs (sākums)	20. gs. (pēc neatkarīgas Latvijas izveides)
Publikāciju skaits	1	2	2	3	7
Īpatsvars	6.66%	13.32%	13.32%	19.98%	46.62%

Pēc tabulas datiem spriežot, vislielāko uzmanību pētnieku vidū ir pelnījusi tieši 20. gs. daļa pēc Latvijas brīvvalsts izveides. Lielākoties ir informācija par periodu pēc Latvijas iekļaušanas PSRS, bet ir arī informācija par brīvvalsts periodu (ir recenzija par grāmatu, kas veltīta šī laika posma izpētei). Ja runājam par 20. gs. sākumu, tā galvenokārt ir Sarkanā strēlnieku tematika. Vienlīdz pētāmas tēmas ir gan par 18., gan par 19. gs., to skaits publikācijās ir pa 2. Viena publikācija par 16. un 17. gs. Latvijas vēstures faktiem, ko uzrakstījis ir Ļvovas pilsētas vēsturnieks J. Grossmans.

Secinājumi

- Latvijas vēsture salīdzinoši ar pārējām Baltijas republikām bija plašāk atspoguļota žurnālā “История СССР”. Pētījumos par Latvijas vēsturi absolūti dominē Latvijas vēsturnieku raksti. Lielākais pētījumu daudzums sakarā ar Latvijas vēsturi ir veltīts 20. gs. Latvijas vēsturei.
- Lielākais pētījumu skaits par Latvijas vēsturi ir sastopams 60. gadu otrajā pusē, sevišķi 1969. gada numuros (sakarā ar P. Stučkas vadītās Padomju Latvijas 50. gadadienu). Tā kā vēsturiski gan latviešu strēlnieki, gan liela Latvijas iedzīvotāju atbalstījuši lieliniekus un viņu paustās

idejas, tad ir saprotams, ka vajadzēja šo saikni izcelt un paspilgtināt.

- Visos darbos tiek akcentēta padomju autoru nesamierināšanās ar to historiogrāfiju, kas pastāvēja līdz padomju historiogrāfijas izveidei.
- Pēc 1984. gada žurnālā 6 gadu laikā līdz 1990. gadam vairs neparādās neviens pētījums, kas, iespējams, izskaidrojams ar to, ka Latvijas vēsturnieki vairs nebija ieinteresēti publicēties Padomju Savienības akadēmiskajā žurnālā. Šajā laikā pastiprinājās nacionalās atbrīvošanas kustība Latvijā, kuras ideoloģijas izstrādāšanā vēsturniekiem nebūt netika atvēlēta pēdējā vieta.

Bibliogrāfija

Šteimans, J. 1997. *Latvijas vēstures pētnieki*. Daugavpils: Saule.

Аникеев А. А. 1997. Вклад академика И. Д. Ковальченко (1923—1995) в разработку теоретико-методологических проблем исторической науки. *Известия вузов Северо-Кавказского региона. Общественные науки*. Ростов-на-Дону. №1, с. 73-76.

Дризул А.А. 1969. В. И. Ленин и борьба за сплочение революционных сил Латвии (1910-1914 г.). *История СССР*. №5, с. 24.-33.

Дризул А. А., ред. 1971. *История Латвийской ССР*. Рига: Зинатне. С. 808-813.

Жуков Е. М., ред 1974. *Советская историческая энциклопедия ОСТФОРШУНГ*. Москва: Советская энциклопедия. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/12779/ОСТФОРШУНГ> [27.05.2013]

История СССР в датах. 2011. <http://www.ussr.vov.ru/histori.html> [27.05.2013]

Комков Г. Д. 1973. Крупнейший центр научной печати. *Вестник АН СССР*. № 6, с. 101-112.

DAUGAVPILS MARGINĀLI 20. GS. 60. GADU SĀKUMĀ PROKURATŪRAS APSŪDZĪBAS LIETU SPOGULĪ

Aleksandrs Cvetkovs

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401

aleks.cvet@bk.ru

Abstract

Reflection of Daugavpils city marginals in the early 1960s in the materials of prosecutor's office

The paper provides information about the research of a specific social phenomenon – marginals in Daugavpils city during the Soviet period. The materials of prosecutor's office that formed a basis for the research, present criminogenic situation in the city in the early 1960s and provide clues for understanding lifestyles of those groups, which were identified as "social parasites" (panhandlers, pronounced lazybones, speculators). This research gives a retrospective view of the problem of "social parasites" and the way they became out of law – starting from the Soviet Constitution of 1936 and ending with Criminal Code of 1960 and official lawyers' commentaries in 1965.

The research draws the picture of "underground city environment" and reveals the realities of Soviet marginal life via dint of some social portraits, with all its strangeness, drama and conflicts between the marginals and law enforcement officers. This work provides generalization about some aspects of marginal mobility in the Soviet Union and in Latvia in particular, variegated ethnic, gender, and educational composition, and arbitrariness of police (militia) and prosecutors in most cases of social deviance.

Key words: Daugavpils city, Soviet social policy, marginal behavior, prostitution

Jebkuram pētniekam, kas mēģina izprast noteikta perioda sabiedrību un dažādu grupu attiecības tajā, vienmēr pastāv vairāki šķēršļi. Bieži vien šīs grūtības izriet nevis no kaut kā nezināmā, bet, tieši otrādi, – no citiem darbiem par līdzīgu tēmu vai periodu, kuri veido, gribot vai negribot, savdabīgu vērtējumu un stereotipu savijumu. Padomju Savienības un Latvijas PSR vēstures gadījumā šāds savijums pastāv; tas ietekmē pētāmās tematikas (dažādu līmeņu politika un tās represīvais aparāts), avotu un pat izklāsta stila izvēli. Lasot publikācijas par PSRS vēsturi, rodas iespaids par visnotaļ pelēku, asiņainu un depresīvu periodu mūsu un citu tautu vēsturē. Bet tā ir galējība, kura diez vai vispusīgi atspoguļo realitāti.

Šajā rakstā ir runa nevis par politiski militāriem procesiem, vai dižām personībām, bet par „maziem” jeb „neredzamiem cilvēkiem”, – padomju margināliem. Šī ir tikai daļa no autora mēģinājuma izpētīt Padomju Savienības sabiedrību (uz Daugavpils pilsētas piemēra) nevis no totalitārisma skatupunkta, bet gan no pašas sabiedrības dzīlēm un pat „pazemes”. Šajā sakarā ir jāatzīmē viens būtisks fakts par PSRS deviantiem, – tos nedrīkst uzskatīt par „atstumtiem elementiem”, kuri dzīvoja sociālo pārmaiņu nomalē. Daudzi dokumenti, mutvārdu liecības un pat dokumentālā kinohronika liecina par pilnīgi pretējo, – daži margināli tik labi zināja esošo sociāli politisko sistēmu no iekšienes, ka varēja mierīgi ceļot pa visu PSRS, strādāt bez dzīvesvietas reģistrācijas, iegūt rietumos ražotu produkciju un dibināt „pareizus” kontaktus sava dzīvesveida aizsardzībai.

Neskatoties uz ārkārtīgi daudzveidīgiem jēdziena „margināls” apzīmējumiem, jo īpaši mūsdienās, par atsperes punktu šajā darbā kalpos liekēžu (*тунеядцы*) fenomens, kuram no 60.gadu

sākuma ir arī skaidrs juridisks formulējums, – atsevišķs 1960. g. Krievijas PFSR Kriminālkodeksa 209.pants un 1961.g. 4. maija PSRS Augstākās Padomes Prezīdija rīkojums „*Par cīņas pastiprināšanu pret personām (dīkdieņiem, liekēžiem, parazitātiem) kuri vairās no sabiedriski-lietderīga darba un piekopj antisabiedrisku, parazitisku dzīvesveidu*”.

„Hruščova iniciatīvas” un liekēžu statusa juridiskā ģenēze

Kaut arī šajā rakstā apskatāmā problēma ir ierobežota tikai ar Daugavpils pilsētu 20.gs. 60. gadu sākumā, tās problemātika ir daudz plašāka gan teritoriāli, gan hronoloģiski. Daudzu pētnieku vidū pastāv uzskats, ka pamats cīņai pret PSRS liekēžiem ir meklējams nevis urbanizētajās pilsētās, bet gan laukos, kur jaunās ekonomiskās politikas norieta laikā (krievu valodā – *НЭП*, 1921.-1929.g.) notika kolektivizācija, kura, pēc II pasaules kara, skara arī jaunpievienotās republikas, tostarp arī Latviju. Ne mazāk ievērojamu vietu cīņā pret margināliem ieņēma arī 1936.g. PSRS Konstitūcijas (t.s. „*Staļina Konstitūcija*”) 12.pants: *Darbs PSRS ir katra darbaspējīga pilsoņa pienākums un goda lieta pēc principa: „kurš nestrādā, tas neēd*”. Tieši šis pants 60.gadu sākumā kļuva par reālu juridisku balstu diskusijām un likumdošanas iniciatīvām vērstām pret tiem cilvēkiem, kuri „neiederējās” sociālisma būvēšanas koncepcijā.

Nozīmīgu lomu šajos procesos spēlēja Ņikita Hruščovs, gan būdams Ukrainas Komunistiskās (boļševiku) partijas CK Pirmais sekretārs (1938.-1949.g), gan PSKP Centrālās Komitejas Pirmais sekretārs (1953.-1964.g). Savu „antiparazitisko” aktivitāti viņš uzsāka tieši Ukrainā, kur jau 1948.g. 21.februārī bija pasludināts Ukrainas Augstākās Padomes Prezīdija rīkojums „*Par personu izsūtīšanu no Ukrainas PSR, kuri ļaunprātīgi izvairās no darba lauku saimniecībās un piekopj antisabiedrisku un parazitisku dzīvesveidu*”. Protams, nevar noliegt to faktu, ka daļēji šis rīkojums bija saistīts ar Ukrainas PSR lauksaimniecisko lomu visas PSRS ietvaros.

Cik ir zināms, 1956. gadā N.Hruščovs jau gribēja pieņemt rīkojumu „*Par cīņas pastiprināšanu pret antisabiedriskiem, parazitiskiem elementiem*”, kas skartu visu PSRS. Tomēr tā pieņemšana tika atlikta uz 60. gadu sākumu, jo uz to brīdi Padomju Savienības līderis jau izjuta pamatīgu opozīciju partijas ietvaros. Daži padomju līderu biogrāfiju pētnieki uzskata, ka par pēdējo pilienu attiecīgo rīkojumu ierosināšanai kļuva Ņ.Hruščova tikšanās ar ASV prezidentu Ričardu Niksonu 1959.g., kurš ieradās Maskavā gan oficiālā vizītē, gan uz ievērojamu amerikāņu kultūras izstādes atklāšanu. Šajās dienās starp politikas dižgariem notika ļoti dzīvas un atklātas diskusijas, un ASV prezidents neaizmirsā atzīmēt arī dažus savus novērojumus – nestrādājošo cilvēku saskatāmo daudzumu uz Maskavas ielām un preču spekulantus. N.Hruščovs apšaubīja šos komentārus, tomēr jau pēc pusgada Kriminālkodeksā parādījās slavenais 209. pants.

Pilnībā šis pants, pēc kura 1964.g. pat bija notiesāts ievērojams dzejnieks J.Brodskis, skanēja šādi: „*Sistemātiskā klaidonība un ubagošana, kura turpinās pēc administratīvo orgānu atkārtotā*

brīdinājuma, tiek sodīta ar brīvības atņemšanu līdz diviem gadiem vai arī ar piespiedu darbu uz laiku no sešiem mēnešiem līdz vienam gadam". Lai cik vien nebūtu ironiski, gan šis pants, gan 1961.g. 4. maija PSRS Augstākās Padomes Prezīdija rīkojums nedeva nekādas konkrētas vadlīnijas republiku izpildinstitūcijām to darbībā. Piemēram, kā liecina 1965.g. izdotā grāmata-brošūra „Cīņa pret liekēžiem”, jautājums par liekēžiem bija ārkārtīgi nenoteikts (Щедрина 1965). Nebija skaidrības, ko darīt ar trešās un otrās grupas invalīdiem, jaunatni, kura tik tikko pabeidza skolu vai augstskolu, noziedzniekiem, kuri gan piekopj parazitisko dzīvesveidu, gan vienlaikus izdara daudz ierastākus likumpārkāpumus (zādzība, huligānisms utt.). Šādas neskaidrības ir saskatāmas arī uz Daugavpils prokuratūras apsūdzības lietās: kaut arī lietās par 60. gadu sākumu ir vairāki gadījumi, kuri saistīti ar bezpajumtniekiem (krievu valodā – БОМЖ) un bezdarbniekiem (krievu valodā – БОПЗ - bez pamatnodarbošanās), „antisabiedriskām” personām, tomēr, par apsūdzības iemeslu visos gadījumos kalpoja pavisam cits likumpārkāpums.

Daugavpils sociālā vide 1960-to gadu sākumā

Runājot par jebkuru pilsētu kā par īpašu sociālo vidi, ir vienmēr jāpatur prātā tas fakts, ka tā ir veidota cilvēku rokām, gan pati ietekmē pilsētas iedzīvotājus caur infrastruktūru, „labvēlīgiem un nelabvēlīgiem” rajoniem, darbavietām utt. Daugavpils pilsēta nebūt nebija izņēmums, jo īpaši 60. gadu pirmajā pusē, kad sākās aktīvs industriālais pacēlums pilsētā.

Pēc 1959.g. tautas skaitīšanas datiem Daugavpilī dzīvoja 65,5 tūkst. cilvēku (vairāk nekā starpkaru periodā), un pēc pāris gadiem šis skaitlis sāka strauji kāpt iekšējas un ārējas migrācijas dēļ. 50. gadu beigās – 60. gadu sākumā tika būvētas jaunas lielas rūpnīcas: piedziņas ķēžu rūpnīca, ķīmiskās šķiedras fabrika, autoremonta rūpnīca, mēbeļu kombināts u.c. Šie faktori ietekmēja ne tikai darbavietu skaita kāpumu, bet arī kriminogēnās situācijas izmaiņas, tostarp tādu cilvēku parādīšanos, kuriem neizdevās atrast savu vietu esošās sistēmas apstākļos (Якуб 1998: 49-50; Азан, Барковская, Гукон 1975: 102-104).

Par daudziem pilsētas vides faktoriem var uzzināt arī no prokuratūras apsūdzības lietām, no kurām var smelties gan tiešo, gan netiešo informāciju (strādājot ar arhīva dokumentiem, par lietderīgu kļuva ne tikai tas materiāls, kas attiecas tikai uz liekēžiem vai „sabiedriskiem parazitātiem”). Viens no visbiežāk prokuratūras protokolos sastopamiem likumiem, ir 1947.g. likums „Par pilsoņu privāta īpašuma aizsardzības pastiprināšanu”. Šis likums netieši norāda uz pēckara aso situāciju, kad bija nepieciešami strikti tiesiskie mehānismi daudzos reģionos valdošā marodierisma un zādzības apkarošanai (daudzviet jaunās normas īstenoja kara tribunāli). Interesanti, ka daudzi no notiesātajiem pēc atsevišķiem šī likuma pantiem bija saņēmuši ievērojamus ieslodzījuma termiņus, no 5 līdz pat 15 gadiem, bet bija atbrīvoti pēc 2/3 vai pat puses no soda izciešanas laika. Daži no tiem uz 1947. gadu bija vēl pusaudži (14-16 gadus veci). Šo fenomenu ir nepieciešams izskatīt detalizētāk, bet vienu var

teikt droši: 60. gados Daugavpilī dzīvoja vairākas pēckara paaudzes, dažas no kurām II pasaules kara laikā bija tikai bērni un auga uz tās drupām, bet dažas atradās tādos apstākļos, ka pēc kara izvēlējās likumu pārkāpumu ceļu. (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 127.l., 3.lp.)

Savu nozīmi spēlēja arī pilsētas infrastruktūra - Daugavpils cietums Nr.3 (Grīvas rajonā) un cietums Nr.5, jeb „Baltais Gulbis”, stacija ar Vissavienības nozīmes dzelzceļu mezglu, Centrālais kolhoza un Jaunbūves tirgi (populārākās noieta vietas). Protokolos ir labi saskatāma arī dzīvojamās telpas problēma: komunālo dzīvokļu, baraku, kazarmu aprakstos minēti gadījumi par izlikšanu no dzīvokļiem un pensionēto cilvēku dzīvi visai apgrūtinātos apstākļos, piemēram, šķūņos. Protams, visi šie faktori nevarēja neveicināt gan marginālo, gan kriminālo grupu pastāvēšanu. Dokumentos pat var sastapt noteiktos „koncentrācijas punktus”, kuros bieži vien arī notika dažādi incidenti. Par vienu no tādām vietām, piemēram, var nosaukt klimpu ēstuvi pilsētās centrālajā, Ļeņina ielā. (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 100. l., 128. l.)

Prokuratūras apsūdzības lietu kompleksa raksturojums

Pirms pašu marginālu portretu raksturojuma ir jāpasaka pāris vārdi par dokumentiem, no kuriem tika iegūta informācija, jo īpaši tāpēc, ka tie ietekmēja izpētes metodoloģiju. Latvijas Nacionālā arhīva Daugavpils zonālā valsts arhīva 875. fonda materiāli (Daugavpils Prokuratūras apsūdzības lietas periodā no 1950. līdz 1999. gadam) kopumā sastāda veselu avotu kompleksu, kas sastāv no krimināllietu ierosināšanas formām, izmeklēšanā esošo, upuru un aculiecinieku skaidrošanas vai pratināšanas protokoliem, apsūdzības secinājumiem vai tiesas spriedumiem un pielikumiem (Iekšlietu ministrijas struktūrvienību sarakste, fotogrāfijas, apelācijas). Diemžēl, pēc rūpīgākas lietu apskates kļuva skaidrs, ka avoti ir saglabāti pēc t.s. *samplinga* principa: tie bija izgājuši tehnisko apstrādi (daļējo iznīcināšanu), un saglabāti tikai uzskatāmākie piemēri (Данилевский, Кабанов: 1998). Tādējādi visu „marginālo izpausmju” statistiskā uzskaitē šajā gadījumā būtu nevietā, kā arī jebkāda kvantitatīvā metode dažādu deviantu grupu salīdzinājumam.

Tomēr šīs grūtības kompensējās ar pašu avotu informatīvo potenciālu - pat gadījumos, kad aizturētie pavisam neiekļaujas marginālu kategorijā, to lietas stāsta par kriminogēno situāciju un citām pilsētas reālijām. Uzskatāms gadījums: huligāns P.Starkovs, dzimis 1937.g. (23 gadi), kas, būdams iedzēris, izrādīja pretestību milicijai un saplēsa savu pasi. Viņa dzīvesveids nevarētu būt raksturots kā „antisabiedriska”, jo viņš „skaitījās” darbā, tomēr pratināšanas protokolā bija piefiksēts, ka jauniešs lietoja ne tikai šņabi un kandžu, bet arī spirtu-denaturātu, stipri ievārītu indiešu melno tēju un kodeīna tabletes. Tādu vielu individuālā lietošana norāda uz to, ka līdzīgi varēja rīkoties arī citi „vieglas baudas” meklētāji. (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 172.l., 3-14.lp.)

Vēl viens piemērs: huligāniskais trijnieks, kas 1960.g. pēc kādas kolhoza ballītes viņi sarīkoja kautiņu ar citiem pasākuma apmeklētājiem, atpakaļceļā aplaupīja neveiksmīgu garāmgājēju, izgērbjot

viņu līdz pilnīgam kailumam. Šī trijnieka biogrāfijas un cita informācija norāda uz acīmredzamo kriminālo pagātņi, nevis uz „parazītismu”. Par vērtīgu paliek pavisam maza detaļa: pratināšanas protokolā kāds no huligāniem ieminās, ka nolauptā mantu „viņi gribēja pārdot čigāniem”, un grasījās to izdarīt Jaunbūves tirgū. Tādā veidā pakāpeniski izvēršas visa nelegālā un vienkāršiem lasītājiem nezināmā pilsētas dzīves aina. (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 82.l., 3-11.lp.)

Marginālu portreti: kopīgais un unikālais

Katrs margināls gadījums, kas atspoguļots prokuratūras protokolos, ir savdabīgs un unikāls; starp tiem bieži vien ir ļoti maz līdzību, un tāpēc tos ne vienmēr pat ir iespējams sadalīt kategorijās. Tomēr, mēs pamēģināsim to izdarīt, kaut arī ar vienu atrunu. Diemžēl šajā rakstā nebūs minēti Daugavpils spekulanti, jo šī grupa, kuras pārstāvji parasti figurē kriminālkodeksa pārkāpumu lietās par sociālistiskā īpašuma izzagšanu, autoram likās par sociālo grupu, kura ir pārāk saistīta ar ikdienas darbu (krievu valodā pat pastāvēja termins „несуны”). (Жирнов 2013.06.01).

Krāpnieki-margināli

Starp daudzajiem margināliem dzīvesveidiem, par personai visbīstamāko varētu būt nosaukti tie, kuri ir saistīti ar tiešo kontaktu ar pārējā sociuma pārstāvjiem. Par tādiem varētu būt nosaukti gan jau minētie spekulanti, gan arī krāpnieki, ja vien tikai viņi to darīja regulāri un tas nebija saistīts ar viņu darbavietu. Periodā no 1960.g. līdz 1965.g. pirmajai pusei ir divi šādi gadījumi.

Lasot apsūdzības lietas par krāpniekiem, uzreiz rodas iespaids par cilvēkiem, kuri ir līdzīgi slavenu krievu rakstnieku I. Iļfa un E. Petrova personāžam Ostapam Benderam, jeb „dižajam kombinatoram”. Tā, 1962. gadā Daugavpilī ar krāpšanu nodarbojās kāds 40 gadus vecs bezdarbnieks V.Ivanovs, kurš izlikās par Ķīmiskās Šķiedras rūpnīcas galveno mehāniķi ar mērķi iegūt no pilsētniekiem naudu (summas no 2 līdz 26 rubļiem) „parādā”. Krāpnieks galvoja, ka palīdzēs viņiem, vai to paziņām iestāties darbā, turklāt, labi apmaksātā amatā. Paralēli V.Ivanovs zaga dažādas sīkas, bet vērtīgas mantas, piemēram, pulksteņus, fotoaparātus, juvelieru izstrādājumus. Pārsteidzoši, ka šim veiklajam melim izdevās izprasīt naudu no vairāk nekā 20 cilvēkiem, kurus nesamulsināja fakts, ka lielas rūpnīcas galvenais mehāniķis atradās tik smagā finansiālā stāvoklī. (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 128.l., 4-14.lp.)

Otrs, daudzos momentos līdzīgs gadījums, attiecas uz 1965.gadu, kad Daugavpils piepilsētā ar lauksaimnieku krāpšanu nodarbojās kāds 40 gadus vecs Z.Pečenka. Šī krāpnieka-bezdarbnieka darbība bija daudz plašāka un labāk pārdomāta: par iepriekšējo samaksu 100-150 rubļu apmērā Z.Pečenka solījās piegādāt būvēšanas materiālus, šiferu un sienu, bet, protams, saņēma naudu un pazuda. Krāpnieks nekad nepalika vienā vietā, bet, apsolut lauciniekiem un vasarnīcu saimniekiem materiālus, ātri pārvietojās uz citu apvidu.

Abos gadījumos ir runa par sava laika pietiekami izglītotiem cilvēkiem (7. un 8. klašu izglītība), kuri vēl nekad nebija sodīti un kuri nenodarbojās ar „sabiedriski lietderīgu darbu”. Visu iegūto naudu krāpnieki tērēja nevis primārajām vajadzībām, bet gan izklaidēm un sistemātiskai žūpošanai, bet milicijas rokās nonāca tieši sīku, paralēli veiktu zagšanu rezultātā. Diemžēl V.Ivanova lietā nav atzīmēts konkrēts brīvības atņemšanas soda ilgums, taču nav izslēgts, ka tas ir analogisks Z.Pečenkas spriedumam - brīvības atņemšana uz 3 gadiem ar mantas konfiskāciju. (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 201.l., 3-20.lp.)

„Pašmāju prostitūcija”

Par izteiktāko prostitūciju Daugavpilī vieglāk būtu runāt jau PSRS norieta laikā, kaut arī 60. gadu sākumā prokuratūras dokumentos var sastapt informāciju, kura netieši liecina par sievietēm, kas pieņēma klientus savās mājās, jeb „pašmājas prostitūciju”.

Kā arī citos gadījumos, par šo sieviešu marginālo dzīvi un nodarbošanos ar vissenāko profesiju mēs uzzinām tikai kādu negadījumu dēļ, un, visbiežāk, tie ir vai nu vienkārši un skaļi, vai arī asiņaini strīdi. Zīmīgi, ka visas trīs sievietes, kuras figurē protokolos, bija jau sodītas par huligānismu, kaut arī uz dažādiem termiņiem – no 10-15 diennaktīm, līdz vienam gadam.

Krimināllietu ierosināšanas formās šīs sievietes ir raksturotas, kā tādas, kuras „piekopj amorālu un izvirtības pilnu dzīvesveidu, rīko dzērāju orgijas, izģērbjas līdz kailumam un traucē sabiedrisko mieru”. Interesanti, ka divu sieviešu – A.Smeliševas un O.Romanovas likteņi ir ļoti līdzīgi: viņas abas dzīvoja kopā ar tēviem, turklāt atradās ar tiem nerimstošā konfliktā savu „piedzīvotāju dēļ”. Tiešu šo nejaušo piedzīvotāju minējumi arī noved pie secinājuma, ka sievietes nodarbojās ar mājas prostitūciju, jo saņēma no tiem naudu (it kā rentes maksu). Nevar pateikt, cik biežas ir bijušas šo klientu vizītes, bet skaidrs paliek cits moments - šie piedzīvotāji nav vienīgais faktors, kura dēļ visas sievietes var tikt sauktas par margināliem.

A.Smeliševa, 33 gadus veca (uz 1961.g.) celtniecības tresta darbiniece, kurai bija mīļākais, bet kurš jau esot bijis precēts vīrietis un neatbildēja viņai ar tikpat lielu simpātiju. Par to viņa izprovocēja konfliktu ar šī vīrieša sievu, izsitot precētā pāra dzīvokļa stiklu ar ķieģeļi, un tādā veidā nonākot krimināllietu hronikās (sods – brīvības atņemšana uz 1 gadu). (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 109.l., 3-12.lp.)

Atraitne O.Romanova, 38 gadus veca (uz 1964.g.) pavāre, kurai bija sistemātiski darba kavējumi un kura bieži parādījās darbā alkoholiska reibumā stāvoklī, bija tik nekontrolējams raksturs, ka, būdama piedzērusies, piekāva savu tēvu līdz nāvei. Par strīdu cēloni apsūdzētā nosauca „dzīvokļu īrnieku problēmu”: tēvam nepatika svešo vīriešu biežās vizītes. Tomēr, 10 gadus labošanas un darba noietnē (krievu valodā ИТК) O.Romanova gan ieguva ne par prostitūciju, bet par slepkavību. (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 168.l., 4-21.lp.)

Trešās sievietes, A.Boronovas (34 gadi uz 1965.g.) lieta ir nedaudz atšķirīga. Dzīvojot vienā dzīvoklī ar savu slimo vīru, bet būdama ar to atsvešinātās attiecībās, vadāja pie sevis piedzīvotājus, kuri maksāja tai savu „īri”. Vienā no saviem kārtējiem žūpošanas vakariem, A.Boronova izgrūda savu vīru, (kurš arī piedalījās dzeršanā) no otrā stāva loga, un krītot viņš ieguva ļoti smagu traumu. Sieviete pat necentās palīdzēt savam kādreizējam dzīvesbiedram, bet turpināja to lamāt. Vīrs, cerot, ka viņa oficiālā sieva palīdzēs viņam ārstēšanas laikā, bija prasījis, lai sievu atbrīvotu no atbildības, tomēr soģi piesprieda viņai 7 gadus labošanas nometnē. (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 197.l., 5-13.lp.)

Cik var redzēt, minēto sieviešu gadījumā var pat runāt par noteiktu emocionālo spriedzi, kuru, sievietes sava dzīvesveida dēļ tomēr neizturēja, paliekot pārlieku agresīvas. Tomēr, lai cik arī šo marginālo personu dzīvesveids nebūtu pretrunīgs, tas parāda pavisam citus uzvedības modeļus, nekā tas būtu pieņemams un ierasts gan padomju sabiedrībā, gan mūsdienu lasītājiem.

„Zagli ar dīvainībām”

Cik var spriest pēc Daugavpils prokuratūras protokoliem, zagšana kā tāda faktiski bija gandrīz jebkuras marginālas personas blakus nodarbošanās, ja vien tikai parādījās tāda iespēja. Retāk tā palika par kādu „specializētu zagšanu”, bet ir sastopami arī šādu noziedzīgu nodarījumu paveidi.

Piemēram, ļoti interesants ir brāļu Ciburevkinu gadījums. Trīs brāļi, būdami bezdarbnieki un bezpajumtnieki (divi no trim – laiku pa laikam dzīvoja pie jaunākā brāļa), sistemātiski nodarbojās ar mājputnu zagšanu visā pilsētā un tās apkaimēs. Zogot dažādas mantas un mājputnus no privātām saimniecībām, brāļi Ciburevkini (26-27 gadus veci uz 1962.g.) nesa laupījumu mājās un pēc apstrādes mēģināja pārdot gaļu Centrālajā kolhozu tirgū, bet nozagto mantu – Jaunbūves tirgū. Uz šādu pārdošanu, ar fiziskas vardarbības draudiem, tika norīkota jaunākā brāļa sieva, kura gan darīja to ļoti negribīgi.

Tādā dzīvesveidā brāļi nodzīvojuši pāris gadus pirms tam, kad viņi tika notverti. Visu šo laiku brāļi Ciburevkini uzvedās visai izaicinoši, visu iegūto naudu tērējot alkoholem, rīkojot skaļas iedzeršanas, bet viens no brāļiem pat bravūrīgi staigāja pa pilsētu gaiši zilā nozagtajā uzvalkā. Ņemot vērā viņu kopējo iesaistīšanos noziedzīgās akcijās un tai pašā laikā dažādos ieslodzījuma termiņus (2, 3 un 5 gadi), var pieņemt, ka vidējais brālis saņēma dažu gadu „bonusu” tieši par izteiktāku asociālu dzīvesveidu. (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 124.l., 3-20.lp.)

Vēl viens „zaglis ar dīvainībām” – V. Aleksandrovs (40 gadi uz 1962.g.), kas par zagšanas objektiem izvēlējās vecu māju bēniņus, kur cilvēki parasti žāvēja savu veļu. „Nenodarbojoties ar sabiedriski lietderīgu darbu”, šis vīrietis, izliekoties par ieriebušu, kāpa māju bēniņos, it kā gribot tur izgulēties, bet pats zaga visu iespējamo veļu un apģērbu, pat apakšveļu un bērnu veļu (kuru pārdeva Jaunbūves tirgū). V. Aleksandrovs pagaidām ir vienīgā materiālos atrastā marginālā persona, kurai bija augstākā nepabeigtā izglītība, kas ir pārsteidzoši, ņemot vērā viņa nodarbošanos. Par šādu, no

pirmā acu uzmetiena raugoties, visai naivu noziegumu, vīrietim piesprieda cietumsodu uz 6 gadiem (viņš bija sodīts par zādzību arī iepriekš, tostarp pēc jau aplūkota „47. gada likuma”). (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 84.l., 4-17.lp.)

Draudzenes-ubagotājas

Apsūdzībās lietās par 1961.g. var sastapt vienu ļoti neparastu „parazītiska dzīvesveida” piemēru – lietu par divām draudzenēm-ubagotājām, viena no kurām tādā veidā ieguva sev iztiku jau vairāk kā 10 gadus (no 1949.g.;1959.g.- ubagotāju tikšanās gads). G.Stankeviča un E.Lebedeva, polietes, analfabētes (1912. un 1917.g. dzimušās), pārsvarā staigāja pa Daugavpils tirgiem, ubagoja naudu, dažreiz zaga veļu bēniņos un laiku pa laikam mēģināja zagt arī no pilsētnieku kabatām. Visa iegūtā nauda tika tērēta dzeršanai, turklāt tika lietots ne tikai šņabis, bet arī spirts – denaturāts un odekolons.

Vienā neveiksmīgas zagšanas reizē, tirgū, draudzenes, lai ātri aizmuktu projām, sāka atbildēt cietušajai sievietei ar rupju lamāšanos, tādā veidā nonākot izmeklēšanas izolatorā. Atklājās, ka abas draudzenes jau bija iepriekš sodītas, turklāt E.Lebedeva periodā no 1952. līdz 1959.gadam atradās cietumā pēc 1947.g. likuma par zagšanu grupās (bija piespriests cietumsods uz 15 gadiem). Rezultātā abas sievietes tika notiesātas uz 5 gadiem stingra režīma labošanās nometnē, un sprieduma pašās beigās bija izdalīta frāze: „tiesa ievēro apsūdzēto personības”, kura gan tiešā veidā saskan ar tajā pašā gadā pieņemto PSRS Augstākās Padomes Prezīdija rīkojumu. (LNA DZVA, 875.f., 1.apr., 99.l., 4-23.lp.)

Secinājumi

Kopumā, pēc Daugavpils prokuratūras apsūdzības lietu izskatīšanas, var izteikt šādus secinājumus:

- Marginālu izteikta mobilitāte pilsētās un PSRS ietvarā, arī sodāmību dēļ. Daudzām personām kustība nozīmēja dzīvību, jo īpaši tāpēc, ka atsevišķās vietās par viņiem jau bija labi informēti gan varas pārstāvji, gan vienkāršie iedzīvotāji.
- Raibs etniskais sastāvs, abu dzimumu deviances, dažādi izglītības līmeņi. Marginālus ļoti grūti ielikt kādos kopīgos rāmjos, pat Daugavpils pilsētas kontekstā, kura pārsvarā bija krievvalodīga.
- Kriminālkodeksa 209. panta interpretējamība, un milicijas, kā arī prokuratūras darbinieku patvaļa - daudzi margināli bija pieķerti, nevis sava dzīvesveida dēļ, bet gan izdarot kādu noziegumu.
- Ievērojama daudzuma aculiecinieku un galvotāju piesaistīšana (nopratināšanā un tiesās), kuri, visticamāk, dālijās savos iespaidos arī ar plašāku auditoriju.

Gribētos atgādināt, ka šis raksts ir tikai daļa no plaša pētījuma, turklāt līdz ar prokuratūras dokumentiem par Daugavpils margināliem var pastāstīt arī citi avoti: tautas tiesu protokoli, lokālo avīžu raksti un feļetoni („КрасноеЗнамя”, „Локомотив”), pilsētas izpildkomitejas 60.-80.g. sēžu protokoli un mutvārdu liecības. Bet jebkurā gadījumā šajā rakstā apskatītās biogrāfijas liecina par to, ka arī tāds stereotipiski „pelēcīgs” padomju vēstures periods var būt dzīvs un interesants, ja vien mēs cenšamies izprast tā laika sabiedrību un cilvēkus, nevis tikai politiku.

Avoti un bibliogrāfija

1936.g. PSRS Konstitūcija

<http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm> [2013.06.01] 1960.g. KPSRS Kriminālkodekss
<http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=8627> [2013.06.01].

LNA DZVA, 875.f., (Daugavpils prokuratūras apsūdzības lietas), 1.apr., 82., 84., 99., 100., 109., 124., 127., 128., 168., 172., 197., 201. l.

Азан В., Барковская Г., Гуков Г. 1975. *Здесь, в краю озер, – Даугавпилс*. Рига: Лиесма. 284 с.

Данилевский А., Кабанов М. 1998. *Источниковедение*. Москва: МГУ. 526 с.

Жирнов Е. *Внушить полезный страх*. <http://www.kommersant.ru/doc/1618579#lj> [2013.06.01]

Хрущёв Н. С. 2009. *Два цвета времени*. В 2 томах. Москва: Международный фонд „Демократия”.

Щедрина А. К. 1965. *Борьба с тунеядцами. (Юридические консультации для населения в вопросах и ответах)*. Москва: Юридическая литература.

Якуб З. 1998. *Даугавпилс в прошлом*. Даугавпилс: АКА. 303 с.

VIRTUĀLĀ REALITĀTE UN REALITĀTES VIRTUALITĀTE

Ainars Felcis

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija

tuwu@inbox.lv

Abstract

The issue of virtual reality to a large extent also is the question of what was the world before the Internet and what the Internet has done with us. It is clear there have been radical changes. Do we understand them? To what extent do we understand? Whether and how the interest in virtuality has existed in the history of philosophy? It turns out it is a long and sustained interest since the times of ancient philosophy. In philosophy the category of virtuality is introduced as a juxtaposition of substantiality on one hand and potentiality on the other. The virtual object exists not substantially, but nevertheless realistically and at the same time – not potentially, but actually. *Virtuality* and *constancy* are creating a categorical opposition, namely, they are philosophical categories to be determined in relation to each other, analogous to such an opposition as *form* and *content*. In many ways the development of ancient, medieval and also modern philosophy was determined by the attitudes towards *inter-reality* – whether it exists or not (nominalism – realism, realism – idealism etc.). Realization of fantasies in virtual reality allows dealing with conflicts of expectations and reality. However, simultaneously a human is challenged by a radical uncertainty of desires in blurring boundaries of reality and virtuality.

Jautājums par virtuālo realitāti lielā mērā ir arī jautājums par to, kāda bija pasaule pirms interneta un ko internets ar mums izdarījis. Skaidrs, ka notikušas radikālas izmaiņas. Vai mēs tās saprotam? Kādā mērā saprotam?

20. gs. otrajā pusē vairākās zinātnes un tehnikas sfērās neatkarīgi viena no otras un gandrīz vienlaicīgi – ar 20 gadu intervālu – radās virtualitātes ideja. Kvantu fizikā R. Feinmans atklāja tā saucamās virtuālās daļiņas ar savu īpašo eksistences statusu atšķirībā no citām elementārdaļiņām (Siliņš 1999). Datortechnikā parādījās virtuālā objekta jēdziens, piemēram, virtuālā mašīna, virtuālā atmiņa, virtuālais disks. Lidmašīnu būvē tika izstrādāta lidmašīnas virtuālā kabīne. Visbeidzot, tika izgudrots termins *virtuālā realitāte*, lai apzīmētu īpašus datorus, kas lietotājam dod interaktīvu stereoskopisku attēlu. Agresīvas reklāmas kampaņas rezultātā termins *virtuālā realitāte* masu apziņā sāka asociēties tieši ar datoriem, radot *kiberkultūras* ideju un reālu jauniešu *kiberpanku* kustību. Saskaņā ar vienu no kiberkultūras mītiem vārdu salikumu *virtuālā realitāte* izdomāja Žarons Lamjē (Jaron Lamier) – 80.-to gadu sāk. pirmās firmas, kas sāka ražot sadzīves virtuālos datorus, dibinātājs.

Kā speciāls filozofisks un zinātnisks termins *virtuālā realitāte* (lat.v. virtus – varoņdrosme, tikums, enerģija, spēks; vēl. lat. realis – lietisks, īsteni pastāvošs) parādījās 20. gs. 80.-tajos gados, kad postklasiskajā zinātnē pētījumu objekta jēdzienu papildināja objektu pastāvēšanas realitātes jēdziens, kas paredzēja, ka eksistē daudz dažādu objektu tipu, kas pieder vienai un tai pašai realitātei, kā piemēram, fizikā substanciālā viela un enerģētiskais lauks pieder vienai un tai pašai fizikālai realitātei. Virtuālie objekti eksistē tikai aktuāli, tikai *šeit un tagad*. Par virtuālo realitāti kā realitāti ir jēga runāt arī tāpēc, ka tā pakļaujas savas *dabas likumiem*. Tajā ir savs laiks un sava telpa, tas ir, virtuālās realitātes *iekšējā daba* ir autonoma, ko nevar reducēt uz konstantās realitātes (tā eksistē vienmēr, nevis aktuāli) likumiem, laiku un telpu. Kā un vai filozofijas vēsturē ir pastāvējusi interese par virtualitāti? Izrādās, ka tā ir sena un

noturīga interese kops antīkās filozofijas laikiem. Platona *idejas*, Aristoteļa kategorijas – tādas kā *enerģija, potenciālais, aktuālais* u.c. Filozofijā virtualitātes kategorija tiek ieviesta kā pretstatījums. Tiek pretstatīta, no vienas puses, substancialitāte, bet no otras – potencialitāte. Virtuālais objekts eksistē nevis substanciāli, bet tomēr reāli un vienlaicīgi – nevis potenciāli, bet aktuāli. *Virtualitāte* un *konstantums* veido kategoriālo opozīciju, tas ir, tās ir filozofiskas kategorijas, kuras nosakāmas attiecībā vienai pret otru, analogiski tādai kategoriālai opozīcijai kā *forma* un *saturs*. Ontoloģiski nav ierobežojams realitāšu hierarhijas līmeņu daudzums, bet psiholoģiski, tas ir, attiecībā pret konkrēto cilvēku aktuāli funkcionē tikai divas realitātes – viena konstanta un otra virtuāla. Filozofiskajā modelī cilvēks var uzskatīt, ka eksistē tikai viena realitāte, otru uzskatot par atvasinātu no pirmās. Tādā gadījumā tas būtu platoniskais moniskais modelis ar tās ideju pasaules primaritāti. Viņš var uzskatīt abas realitātes par maksimālām, tādējādi radot duālismu dekartiskā variantā.

Daudzējādā ziņā gan antīkās, gan arī viduslaiku filozofijas un pēc tam jauno laiku filozofijas attīstību noteica attieksme pret starprealitāti – vai viņa ir vai viņas nav (nominālisms – reālisms, reālisms – ideālisms u.tml.). Tā saucamā zinātniskās pasaules aina, kas radās jaunajos laikos, izslēdza dievišķo realitāti, pārdēvējot dievišķos likumus dabas likumos, līdz ar to pasludinot monoontiskumu, kur viss pieder vienai realitātei, proti, dabai, taču tomēr tiek atstāta *spēka* ideja (sholastiskais *virtus*), tai piešķirot vispārkosmisku mērogu, tādu pašu, kāds bija dievišķai realitātei. Šī pretrunīgā pozīcija izraisīja diskusijas par zinātnes un reliģijas, zinātnes un mistikas, dabaszinātņu un humanitāro zinātņu utt. savstarpējām attiecībām. Jaunās eiropeiskās monoontiskās paradigmas iekšējais pretrunīgums izpaužas tajā apstākļi, ka ja pavisam vienkāršos gadījumos, kā, piemēram, divu priekšmetu pievilkšanās gadījumā, vēl var norādīt uz to, ka tāds ir kosmosa likums (vispārējais pievilkšanās likums), tad sarežģītākos gadījumos, piemēram, divu cilvēku attiecības, tāda norāde neies cauri. Vajadzēs atzīt kaut kādus realitātes starpstāvokļus, kuri izskaidrotu, kāpēc vienā gadījumā attiecības atbilst viena tipa likumiem, citā gadījumā – citam tipam. Citu atbildi piedāvā poliontiskā paradigma. Piemēram, budisms, kur tiek atzīta cilvēka apziņas vairāku līmeņu pastāvēšana. Šos līmeņus nevar reducēt vienu uz otru, t.i. vienas realitātes likumus nevar attiecināt uz citas realitātes likumiem. Budistam, kurš atrodas noteiktā realitātes līmenī, viss pārējais pastāv satītā veidā, kas nekādā veidā viņam nav doti sajūtās, pārdzīvojumos, izpratnē, priekšstatos. Pārējais paliek ārpusē, neienāk viņa dzīvē. Viņš par to visu zin tikai pēc citu cilvēku stāstītā. Tad, kad viņš pāriet uz nākamo līmeni, tad šī līmeņa realitāte top sajūtama, redzama, neapšaubāma savā pastāvēšanā. Tas, par ko viņš bija tikai dzirdējis, kļūst par sajūtam un priekšstatāmu.

Šeit, starp citu, kļūst saprotami tie cēloņi, kāpēc jauno laiku filozofija nepieņem Platona apgalvojumus par ideju ieraudzīšanu: „Bezkrāsas, bezvārda un netaustāmā būtība, īsteni esošā, skatāma tikai dvēseles stūresvīram – prātam, bet telpu ap šo būtību ieņem īsteno zināšanu dzimta” (Platons 1999: 154).

Jauno laiku filozofija uz idejām skatās kā uz domājamiem jēdzieniem, Platonam ideja ir īsteni esošā būtība, kuru var mēģināt ielikt jēdzienā. Platons runāja par nākamā līmeņa realitāti. Tās objekti cilvēkiem, kuri tajā neatrodas, patiešām, var būt tikai intelektuāli zināmi, savukārt cilvēkiem, kuri tajā atrodas, tie ir reāli, lietiski priekšmeti.

Iedomāsimies situāciju, ja viduslaiku cilvēks pajautātu mūsdienu cilvēkam, kāpēc rieksts izdīgst un kādā veidā rieksts satur sevī riekstkoku, tad viņš atbildētu – tāpēc ka ir mitrums un siltums. Taču tāds mehānisks izskaidrojums viduslaiku cilvēku neapmierina. Viņu neinteresē apstākļi, kas nodrošina rieksta izaugšanu, bet gan cēlonis, kam pateicoties rieksts izdīgst. Mūsdienu cilvēks varētu piebilst, ka ūdens un siltums iedarbina ķīmiskās reakcijas, kas ļauj attīstīties un realizēties riekstā ieliktajai ģenētiskajai programmai. Taču viduslaiku cilvēks ir zinātkārs un ziņkārīgs un uzdod jautājumu – kāpēc ģenētiskā programma sāk attīstīties? Vai tad riekstā ir spēks, kas palaiž šo programmu? Mūsdienu cilvēkam, kurš pieradis pie spēka idejas, jo viņu ielenkuši dažādi dabas spēki – fizikālie, ķīmiskie, psihiskie utt. –, nav grēks tam piekrist, ka riekstā ir spēks. Bet no kurienes taču? Uz tādu muļķīgu jautājumu mūsdienu cilvēks, būdams pieklājīgs, atbildēs, ka riekstā no riekstkoka, bet šajā riekstkokā no iepriekšējā rieksta, bet tajā riekstā no iepriekšējā riekstkoka un tā bez gala. Tur, kur beidzas mūsdienu cilvēka interese, sākas viduslaiku cilvēka interesēšanās. No kurienes pašā pirmajā riekstā vai riekstkokā radās spēks? Uz to mūsdienu cilvēks atbildētu, ka rieksts sastāv no mazām molekulām, molekulas – no vēl mazākiem atomiem, savukārt atomi – no pavisam maziņām, maziņām, ko nevar saskatīt pat ar pašu labāko mikroskopu, elementārdaļiņām. Taču, pirmkārt, no kurienes šajās elementārdaļiņās radās enerģija, otrkārt, kā un uz kādu spēku rēķina no pietiekami vienkāršām daļiņām izveidojās sarežģītākie atomi, no tiem – vēl sarežģītākas molekulas un no tām neparasti sarežģīts rieksts un treškārt, ja jau elementārdaļiņas ir neredzamas, tad no kurienes cienījamais un gudrais sarunbiedrs par tām zina? Varbūt, šīs izdaudzinātās daļiņas nemaz neeksistē, bet uzskatāmas par cienījamā un gudrā prāta augli un kā tad šajā ziņā saprast eksistences kategoriju?

Citiem vārdiem sakot, sholastika aktīvi turpina izstrādāt virtualitātes kategoriju. Tā bija nepieciešama, lai risinātu sholastiskās filozofijas svarīgākās problēmas, tādas kā dažāda līmeņa realitāšu koeksistences iespējas, vienkāršu lietu pārveidošanās par sarežģītām, darbības akta enerģētiskais nodrošinājums, potencialitātes un aktualitātes savstarpējās attiecības. Viduslaiku sholasts spriež principiāli citādāk nekā mūsdienu zinātnieks. Ja zinātnieks augšanas cēloņus meklē apstākļos un zemāko līmeņa realitātē, nekā sēklas līmenis, bioķīmiskajās reakcijās, DNS, fizikas likumos, tad tāda ranga sholasts kā Kūzas Nikolajs – augstāka līmeņa realitātē, izmantodams virtualitātes kategoriju (Николай Кузанский 1980: 46-47). Arī Akvīnas Tomam virtualitātes kategorija ir principiāli svarīga. Ar tās palīdzību viņš risināja dažāda hierarhiskā līmeņa realitāšu ontoloģiskās līdzāspastāvēšanas problēmu, kā

arī problēmu par to, kā no vienkāršiem elementiem veidojas sarežģītāis. Piemēram, kā koeksistē domājošā, dzīvnieciskā un veģetatīvā dvēseles (Фома Аквинский 1969: 850-851).

Mūsu ikdienas pieredze, tās hermeneitiskais horizonts atkarīgs vismaz no trim opozicionāriem principiem: 1) „īstā dzīve” un tās mehāniska simulācija; 2) „objektīvā realitāte” un melīgā (iluzorā) uztvere; 3) gaistošie afekti, sajūtas, emocijas u.tml. un mana „es” nesagraujamais kodols. Mūsdienās draud izzust robežšķirtne starp šiem opozīciju pāriem. Raksturosim katru principu ar nedaudz piemēriem.

Tehnoloģijas jau pavisam nopietni apdraud atšķirību starp „dabisko” dzīves realitāti un „mākslīgi” radīto realitāti. Tādas manipulācijas gēnu līmenī kā klonēšana, ģenētiski izmainītie pārtikas produkti u.tml. padara dzīvo dabu par tehniski manipulējamu sfēru. Daba kā tāda principā tiek pielīdzināta tehnikas produktam. Zināmā mērā pati „dabiskā” realitāte kļūst par kaut ko nosimulētu, un vienīgā realitāte izrādās tikai DNS struktūra.

„Realitātes izdzišana/izdzišana” norisinās ne tikai datora radītajā virtuālajā realitātē, bet arī elementārākā līmenī, piemēram, saistībā ar „hiperreālistisko” pastiprinājumu tēlos, ar kuriem mūs „bombardē” masu informācijas līdzekļi. Mēs uztveram tikai krāsas un kontūras, plakni, bet ne vairs dziļumu un apjomu.

Trīs norādītās opozīcijas seko cita citai. Vispirms pašā objektīvajā realitātē zūd atšķirība starp „dzīvām” un „mākslīgām” būtībām. Pēc tam zūd robeža starp objektīvo realitāti un tās šķietamību. Visbeidzot tiek „uzspridzināta” indivīda identitāte.

Iespējamās nākotnes perspektīvas izskatās diezgan drūmas. Cilvēks pakāpeniski zaudēs savu iesakņotību dzīves pasaulē, zaudēs sakarus ar pamatkoordināšu sistēmu, kas līdz šim noteikusi viņa pieredzi. Vācu filozofs M. Heidegers aprakstījis mūsu ikdienas konstruktīvās īpašības. Indivīds iemests situācijā, kas nepakļaujas sakarīgiem universāliem noteikumiem. Tāpēc viņš pats uz savu galvu, riskējot ar to, spiests šajā situācijā meklēt savu ceļu: „Es nezinu nevienu ceļu, kas tieši mainītu tagadējo pasaules stāvokli, ja vien cilvēkam vispār tas iespējams. Taču man šķiet, ka meklējamā domāšana varētu modināt jau minēto gatavību, skaidrot to un stiprināt” (Heidegers 1996: 236).

Kultūrfilozofs E.Kasīrs atzīmē: „Cilvēks ar realitāti vairs netiekas tieši; viņš to nevar skatīt vaigu vaigā. Jo vairāk cilvēks izvērš savas simboliskās darbības, jo tālāk, šķiet, atkāpjas realitāte. Cilvēks vairs nenodarbojas ar lietām, bet gan kādā ziņā nemitīgi sarunājas pats ar sevi, viņš ir tā ietīnī valodas formās, mākslas tēlos, mītiskos simbolos vai reliģiskos rituālos, ka bez mākslīgiem līdzekļiem vairs nespēj nekā saskatīt vai zināt. Tāds ir viņa stāvoklis tiklab teorētiskā, kā praktiskā sfērā. Arī tur cilvēks nedzīvo grodu faktu pasaulē vai saskaņā ar savām tiešām vajadzībām un vēlmēm. Drīzāk gan viņš dzīvo nereālās emocijās, cerībās un bailēs, fantāzijās un sapņos, lolo ilūzijas un viņas” (Kasīrs 1997: 36).

Totāla subjektivizācija (realitātes redukcija uz kibertelpu) sakrīt ar totālu objektivizāciju (mūsu „iekšējā” ķermeniskā ritma pakļaušanu ārēju aparātu vadītiem stimulatoriem). Nav brīnums, ka

par vienu no mūsdienu ikoniskām figūrām kļuvis angļu astrofiziķis Stīvens Hokings. Ģeniāls prāts (kā tiek apgalvots), kas ieslēgts gandrīz pilnīgi „mediatizētā” ķermenī, funkcionē ar protēžu palīdzību un runā datora sintezētā balsī. Viņa kontaktu ar pasauli nodrošina vienīgais kustēties spējīgais kreisās rokas vidējais pirksts, ar kuru var klikšķināt „peli”.

Tradicionāli uzmācīgais jautājums „vai es esmu dzīvs vai miris?” šodien iegūst jaunu formu: „vai es esmu mašīna (vai manas smadzenes darbojas kā dators) vai arī dzīva cilvēciska būtne, kam piemīt gara, dvēseles dzirksts, kaut kas tāds, ko nav iespējams noreducēt uz universālo tīklu?”

Reakcija uz šādu izaicinājumu izpaužas vairākās fāzēs: 1) nepārtraukta atšķirību akcentēšana (cilvēks nav mašīna, viņā ir kaut kas unikāls); 2) bailes un panika, ko izraisa mašīnas iespēju apzināšanās; 3) atzīšana ar noliegšanas palīdzību (cilvēkam piemīt iedvesma, trauksme, intuīcija u.c. datoram (vismaz pagaidām) nerasniedzamas īpašības).

Tātad, ja eksistē ontoloģiski filozofiska garantija, ka mašīna neapdraud cilvēka unikalitāti, tad mierīgi to varam pieņemt un spēlēties ar to... Bet vai tās nebūs vecās filozofiskās spēles ar „transcendentālo ilūziju” (I. Kants) jauna variācija: ja es zinu, ka dators nespēj domāt, es varu darboties tā, it kā viņš (tas) patiesi spētu domāt?

Fantāziju realizēšana virtuālajā realitātē ļauj tikt galā ar vēlmju un realitātes konfliktiem. Tajā var darīt visu ko un izvairīties no reālās dzīves aktivitāšu izraisītajiem uztraukumiem. Es varu darboties, neko nedarot īstenībā, un tā kā es to zinu, tad neizjūtu ne mazāko neērtību vai kaunu.

Vēl viens apstāklis, kas uztrauc cilvēku, ir radikāla vēlmju nenoteiktība. Cilvēku nepārtraukti „bombardē” ar prasībām izvēlēties. No vienas puses, viņu uzskata par subjektu, kurš eventuāli zina, ko grib (TV programmu, atpūtas vietu, higiēniskās preces, apģērbu, viegli uztveramu grāmatu utt., utjpr.). Tad viņam iesaka nopiest podziņu A, ja grib šo, vai nopiest podziņu B, ja grib to. Tomēr dziļākajā līmenī masu komunikācijas līdzekļi cilvēkam radikāli liedz zināt, ko īsti viņš grib. Ar viņu apietas kā ar rīcībnespējīgu būtni, kurai nepārtraukti jāsaka priekšā, ko tā grib un kas tai trūkst. Tajā brīdī, kad mums līdzās vairs nav tā, kurš spēj pateikt, ko mēs gribam, un viss izvēles smagums gulstas uz katru no mums atsevišķi, pilnībā sāk valdīt lielais Cits. Izvēle pazūd kā nebijusi. Izvēli aizvieto tās šķietamība jeb ilūzija. Ja ļauts pārfrāzēt F.Dostojevskā teikto – „Ja Dieva nav, tad nekas nav atļauts”. Izvēles pārmērība ir tik liela, ka nav iespējams izvēlēties. Bezgalīgā, neierobežotā apmaiņa, ko sniedz kibertelpa, slēpj sevī kaut ko pavisam pretēju – proti, vēl nedzirdētu, neredzētu noslēgtību.

Bibliogrāfija

- Heidegers M. 1996. Tikai kāds dievs vēl var mūs glābt. No: *Tagadnes izaicinājums*. Rīga: Intelekts.
- Kasīrers E. 1997. *Apcerējums par cilvēku*. Rīga: Intelekts.
- Platons. 1999. *Dialogi un vēstules: Protagors, Hipijs lielākais, Faidrs, septītā vēstule, astotā vēstule/* No sengrieķu val. tulk. un paskaidrojums sarakst. Ā.Feldhūns; T.Semanes ievads. Rīga: Zinātne.
- Siliņš E.I. 1999. *Lielo patiesību meklējumi*. Rīga: Jumava.
- Николай Кузанский. 1980. *Сочинения в двух томах*. Москва: Мысль.
- Фома Аквинский. 1969. Сумма теологии. В кн.: *Антология мировой философии*. Том 1. Часть 2. Москва: Мысль.

PILSĒTU TĒLS PADOMJU HISTORIOGRĀFIJĀ PĒC ŽURNĀLA „ИСТОРИЯ СССР” UN „РУССКИЙ ГОРОД” MATERIĀLIEM

Vladislavs Ivanovs

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5417
vladislavs_ivanovs@inbox.lv

Abstract

Image of Cities in Soviet Historiography in “История СССР” and “Русский город” journals

For Soviet regime cities were especially important object of research mostly because they were largely occupied by the proletariat. That is why they used cities and their history for picturing “class struggle’s”, foundation and achievements of communism in the USSR. This is the main reason why Soviet cities were an object of ideologization in its historiography. The target of this research is to reconstruct signs of image and representation of cities in Soviet historiography and changes of this image, by using periodicals «История СССР» and «Русский город» (1st edition) as the main source. Accounts of city’s image by Soviet historians are characterized by thematic monotony and similarity (being oriented on social-political history), although by chronological and geographical diversity as well. Signs of kulturträgerism are observed, especially in articles about periphery of the USSR or cities abroad. The cause of this signs is orientation on cities of Russia-USSR, Russian cities and Moscow, which becomes a standard for other cities. The amount of ideology depends on time and area of research as there were opportunities to escape patterns of Marxism-Leninism. There is no social psychology in works related to history of cities – people’s conception of cities start to appear only in the beginning of Perestroika.

Cities, soviet historiography, ideology, 20th century, periodicals

Kas ir pilsēta? Neskatoties uz to, ka atbilde liekas ļoti vienkārša, tomēr nevar tik viennozīmīgi definēt to. Sociologs, filozofs un vēsturnieks Makss Vebers kādreiz rakstīja, ka pilsētas definīcija var būt aplūkojama no ļoti dažādiem skatpunktiem, bet visiem tiem ir kopīga iezīme – pilsēta ir kaut nosacīti noslēgta apdzīvota vieta ar savu vienu otram stāvošam celtnēm un jebkurās definīcijās šis faktors, līdz ar kvantitatīvo faktoru – iedzīvotāju skaitu un tiesiski-vēsturisko faktoru – vēsturiski pamatotas pilsētu tiesības, spēlē galveno lomu (Вебер 2001: 335).

Bieži vien arī vārdam „pilsēta” ir daudz šķautņu, tāpat kā pašai pilsētas būtībai. Tā, latīņu valodā vārds pilsēta – „cīvitās” apzīmē vienlaikus ne tikai pilsētu kā tādu, bet vēl arī pilsonību, pilsoņu sabiedrību, valsts, apvienību, kopienu, tautu (Дворецкий 1986: 148). Tādēļ ir saprotams, ka pilsēta ir vēstures fenomens, priekšstati par to mainījās laika gaitā, turklāt pat kāda konkrēta laika posma ietvaros šie priekšstati varēja būt ļoti atšķirīgi.

20. gadsimta totalitārie režīmi nebūt nenāca pretī viedokļu dažādībai – tieši otrādi, priekšstatu unifikācija un absolūta kontrole ir viena no totalitārisma pazīmēm. Latvijas iedzīvotāji arī bija spiesti uz 50 gadiem pakļauties vienam no šādiem totalitāriem režīmiem – padomju režīmam PSRS ietvaros – un līdz ar to mūsdienu Latvijas historiogrāfijai šī tēma ir būtiska. Tādēļ mēs varam aplūkot, kā pilsētu tēma tika pētīta padomju historiogrāfijā, kura neapšaubāmi ietekmēja arī Latvijas PSR historiogrāfiju.

Lai pētītu pilsētu tēlu padomju historiogrāfijā mums ir jāapzinās šīs historiogrāfijas īpatnības. Galvenā padomju laika avotu un zinātniskās literatūras īpatnība – totāla ideoloģizācija. Pastāvēja ne vienkārši šabloni un mīti, bet vesela metožu un paņēmienu sistēma, vērsta uz to, lai nepieciešamās

krāsās attēlotu un pamatotu jebkuru faktu, rīcību u.tml. (Данилевский 1998: 521). Tā sauktā marksistiski-ļeņiniskā ideoloģija, pēc profesora Šteimana vārdiem, vairāk bija reālītātē nepastāvošā ticība, nevis, kā apgalvoja paši marksisti, zinātniskā teorija (Šteimans 2011: 53). To pašu domu izteica arī Krievijas pētnieks J. Afanasjevs, norādot uz to, ka boļševiki, nākot pie varas kā mazākums, veidoja moderno reliģiju, kurai bija pakļauta arī vēsture, ko izmantoja valsts politikas realizēšanai (Ипполитов). Tāpēc par primāriem jautājumiem J. Afanasjevs uzskata korelāciju starp zinātni un sabiedrību, kā arī zinātnes iekšējo dzīvi (Афанасьев 1996: 9).

Ļeņinisma ideoloģijas ietekme uz zinātnisko darbību sāka mazināties tikai ar „pārbūves” („perestroikas”) sākumu – tāpēc ir īpaši svarīgi izpētīt periodu no 1960-to gadu beigām līdz „pārbūves” sākumam, lai konstatētu, vai vēstures zinātnē bija vērojams kādas nobīdes pirms pašu pārmaiņu laikiem. Lai to izdarītu, var izmantot žurnālu «История СССР»¹⁴⁶, jo šis žurnāls bija oficiālais vēsturnieku izdevums Padomju Savienībā. Papildus arī var aplūkot specializēto izdevumu, kurš bija tieši veltīts pilsētu izpētei – tāds ir rakstu krājums «Русский город»¹⁴⁷.

Mērķis – izmantojot kā avotu žurnālus «История СССР» un pievēršoties zinātniskajai literatūrai, rekonstruēt pilsētu tēla iezīmes padomju historiogrāfijā un izmaiņas šī tēla atveidē.

Ar šo mērķi ir saistīti darba uzdevumi:

- apzināt padomju historiogrāfijas īpatnības;
- aplūkot pilsētu lomu padomju historiogrāfijā;
- atlasīt un izanalizēt rakstus un recenzijas, kuras skar pilsētu tematiku;
- atklāt kopīgas un individuālas iezīmes žurnālu materiālos par pilsētām

Franču vēsturnieks N. Verts uzskata, pa pilsētām bija būtiska loma kā „pārbūves” priekšnoteicošam faktoram un visās sekojošās pārmaiņās PSRS; atsaucoties uz M. Ļevinu, viņš norāda, ka sociālās pārmaiņas ir cieši saistītas ar urbanizāciju (Верт 1998: 457).

Laika posmā no 1926. g. līdz 1932. g. PSRS iedzīvotāju skaits pieauga uz 19 milj. cilvēku – līdz 165,7 miljoniem un vienlaikus sprādziena veidā auga pilsētas – 1926. g. pilsētās dzīvoja 18% no valsts iedzīvotāju skaita – 26 milj. cilvēku, bet 1932. g. tie bija jau 24% - 40 miljonu (Бюффа 367). Arī celtniecības statistika rāda: ja 1928. g. celtniecībā strādāja 0,8 milj. cilvēku, tad 1932. g. – jau 2,5 miljoni (Хоскинг 1994: 160). Bieži cēla veselas pilsētas; celtniecības laikā cilvēki bieži vien dzīvoja drausmīgos apstākļos – tā, Magnitogorskā strādnieki dzīvoja teltīs, gaidot, kamēr būs uzceltas dzīvošanai piemērotākas telpas (Хоскинг 1994: 160). Šajā laika posmā pilsētas auga, pateicoties

¹⁴⁶ Iznāca no 1957.g. marta kā PSRS Zinātņu akadēmijas izdevums, kopš 1992. līdz 2008.g. bija izdots kā Krievijas Zinātņu akadēmijas izdevums «Отечественная история» un kopš 2008. g. to turpina izdot zem jauna nosaukuma – «Российская история» (Секиринский)

¹⁴⁷ Корумā iznāca 9 sējumos (1976-1990) V. Janina redakcijā (Академики МГУ). Šajā rakstā ir aplūkots tikai šī izdevuma pirmais sējums.

cilvēku atplūdām no laukiem – tie bēga no drausmīgiem apstākļiem kolhozos ar cerību atrast jaunu darbu pilsētās – rezultātā daudzos uzņēmumos līdz 2/3 no jauniem strādniekiem bija bijušie zemnieki, bet, piemēram, Staļingradas traktoru rūpnīcā to skaits sasniedza 80% (Боффа 1990: 367). Šī pilsētu izaugsme turpinājās arī vēlāk: 1939. g. pilsētās dzīvoja jau 56 milj. cilvēku, bet 1980.-to gadu sākumā – vairāk par 180 milj. cilvēku. No 1960-tiem līdz 1980-tiem gadiem pilsētu skaits ar iedzīvotāju skaitu vairāk par 1 milj. izauga no 3 līdz 23, tajā pašā periodā no laukiem uz pilsētām migrēja vairāk par 35 milj. cilvēku (Берт, 457-458). Aktīvi norisinājās strīdi (tie turpinās arī tagad) starp urbanizācijas un deurbanizācijas piekritējiem par padomju pilsētu nākotni un to attīstības iespējām (Меерович). Tomēr pilsētas nemitīgi auga un attīstījās.

Rezultātā, kā uzskata sociologs O. Janickis, veidojas īpatnējie „pilsētu mikrokosmi”; zinātniski-tehniskā revolūcija un urbanizācija ir cieši saistīta ar personības aktivitātes un indivīdu kontaktēšanās principiem (Берт 1998: 459-460). Tādējādi 20. gs. 70.-80.-tos gados sāka attīstīties pilsētas subkultūras un parādījās paralēla kultūra – tās spilgts pārstāvis Padomju Savienībā ir V. Visockis – viņa dzīves laikā oficiāli bija izdota tikai 1 viņa vinīla skaņuplate, bet, neskatoties uz to, viņa dziesmas klausījās miljoni cilvēku; viņa bēres 1980.g. kļuva par vislielāko stihisko demonstrāciju Maskavā kopš 1927. g. (Берт 1998: 460-461).

Tādēļ mēs varam apgalvot, ka padomju pilsētās parādījās tā vide, kura laika gaitā sagrāva no iekšpuses pašu padomju iekārtu – tajā parādījās patstāvīgi domājošo cilvēku grupas, kuras vairs nepieņēma oficiālo ideoloģiju. Pēc N. Verta domām, Gorbačova ēra, kura sākas ar lozungiem par jauno „glastnostj” politiku, ar domas un vēsturiskās atmiņas atbrīvošanu uzsāka radikālas pārmaiņas PSRS (Берт 1998: 493-494).

Tādēļ ir īpaši interesanti aplūkot, kāds bija pilsētu tēls padomju historiogrāfijā šajā izšķirošajā posmā – no 1960-to gadu beigām līdz Gorbačova nākšanas pie varas – no pirmās parādīšanas šajos žurnālos (1967. g. (Гаряев 1967)) līdz pirmajām nopietnām pārmaiņām pilsētu tēlā (1986. g. (Инкин и др. 1986)).

Laika posmā no 1967. līdz 1986. g. žurnālā „История СССР” ir atrodamas 8 recenzijas par dažādiem izdevumiem, kuri ir saistīti ar pilsētu tematiku; 10 raksti par šo tēmu un 2 pilsētām veltīto konferenču apskati. Tos var sadalīt hronoloģiski un tematiski.

Hronoloģiski raksti un recenzijas, veltīti pilsētu tematikai, aptver dažādus laika posmus. Izmantosim pašu autoru piedāvāto hronoloģiju (atzīmēsim uzreiz, ka padomju historiogrāfijā pie viduslaikiem pieder arī 17. gs. – tieši tādēļ ņemsim pēdējās hronoloģiskus apzīmējumus) un izdalīsim rakstus un recenzijas pēc tās: Pie „seniem laikiem” un „viduslaikiem” var pieskaitīt 5 rakstus un 2 recenzijas, pie „jaunajiem laikiem” – 3 rakstus un 3 recenzijas, bet pie „jaunākajiem” – 3 recenzijas un 2 rakstus. Rakstos vai recenzijās, kuri, spriežot pēc nosaukuma, ir attiecināti uz jaunāko laiku periodu,

bieži ir aptverti vairāki vēstures posmi. Piemēram, izpētot recenzijas par grāmatu 26 sējumos „UPSR pilsētu un ciemu vēsture” (Мину и др. 1975) vai par grāmatu „Maskavas vēsture” (Сидоров, Тихонов 1975), var manīt, ka gan recenziju autori, gan grāmatu autori bija tendēti uz 20. gs un komunisma panākumu attēlošanu, tādēļ nebūtu korekti uzskatīt, ka šie darbi pilnā mērā aplūko vairākus vēstures posmus – faktiski, šie darbi ir sava veida apoloģija komunistiskajam laikmetam.

Tematiski šos pašus rakstus un recenzijas var sadalīt šādi: – pilsētu tapšana – 1 raksts (Егоров 1969), pilsētu politiskā un ekonomiskā dzīve – 4 recenzijas (Букшпан, 1975 Инкин и др. 1967, Мунтян 1976, Улащик 1976) un 2 raksti (Морозов 1982, Флоря 1977), sociālā un demogrāfiskā situācija pilsētās – 1 recenzija (Брук 1976), 2 raksti (Потехин 1977, Юргинис 1975), pilsētu arhitektūra – 3 raksti (Александров 1969, Гаряев 1986, Полетаев 1968), pilsētu historiogrāfija – 2 raksti (Гудзинская, Михайлова 1970, Кучкин 1976) un Komunistiskās partijas loma pilsētu vēsturē – 3 recenzijas (Алещенко 1978, Мину и др. 1975, Сидоров, Тихонов 1975).

Vēl žurnālā ir ievietoti 2 raksti par pilsētu tēmai veltītām konferencēm – par seno Novgorodu un „sociālistisko Novgorogu” – konference, kurā sprieda ne tikai par vēstures, bet arī arheoloģijas un mākslas jautājumiem (Рыбина 1976) un konference, veltīta lauku un pilsētu tuvināšanas iespējām un problēmām (Кабанов, Привалова 1984). Šo konferenču organizēšana parāda, cik būtiska pilsētu tēma bija ne tikai vēstures zinātnei, bet arī PSRS politiskā un ekonomiskā telpā kopumā.

Žurnāla „Русский город” 1. sējumā ir ievietoti 14 raksti. Hronoloģiski tos var sadalīt šādi: Krievzemes pilsētas – 3 raksti, Krievijas pilsētas (17.-20. gs. sākums) – 8 raksti un PSRS pilsētas – 3 raksti. Tematiski raksti sadalāmi šādi: pilsētu tapšana – 2 raksti (Розенфельдт 1976, Рындзюнский 1976), pilsētu iekšējā struktūra – 1 raksts (Фадеев 1976), pilsētu politiskā un ekonomiskā dzīve – 3 (Голикова 1976, Карлов 1976, Прохоров 1976), sociālā un demogrāfiskā situācija pilsētās – 3 (Васькина 1976, Копылов 1976, Фёдоров 1976), pilsētu arhitektūra – 4 (Дьяконов 1976, Евангулова 1976, Ильин 1976, Кириллов 1976), pilsētu historiogrāfija – 1 (Илизаров 1976).

Īsumā izskatīsim šo rakstu un recenziju kopīgas un atšķirīgas pamatiezīmes.

Pirmkārt, atzīmēsim pilsētu tēmas aktualitāti padomju historiogrāfijā – to pierāda materiāla apjoms un tematiskais klāsts – pārsvarā materiāls skar t.s. „sociālpolitisko vēsturi”, kura padomju historiogrāfijā tika uzskatīta par svarīgāko, jo bija saistīta ar t.s. „bāzi” un tajā varēja paradīt „šķiru cīņu” un pat tās evolūciju – jo tieši pilsētās, pēc padomju historiogrāfijas atziņām, izveidojas buržuāzija un proletariāts. Līdz ar to pastāvēja nopietna ideoloģiskā slodze jebkurā pētījumā, kas skara pilsētu vēsturi, bet šīs slodzes pakāpe bija atkarīga no pētāma laika un telpas – darbi, veltīti 20. gs. vēsturei, kā arī Maskavas vai citu galveno PSRS reģionu vēsturei, ir marksisma-ļeņinisma ideju piesātināti. Tomēr pētnieks, kurš pētīja senākus laika posmus vai PSRS perifērijas pilsētu vēsturi, bija brīvāks no ideoloģijas slodzes – piemēram, lietuviešu vēsturnieks J. Jurginiss savā rakstā par

Magdeburgas tiesībām lietuviešu pilsētās izmanto t.s. „buržuāzisko” vēsturnieku darbus un pat atklāti raksta par to, ka situācija lietuviešu pilsētās apgāž Engelsa teoriju par to, ka viduslaikos karaļi veidoja „savienības” ar birgeriem pret aristokrātiju, ar to stiprinot savu varu (Юргинис 1975: 155). Šāds pretrunā ar marksisma-ļeņinisma teoriju esošs izteiciens nebūtu iespējams darbā par kādu ideoloģiski svarīgāku tēmu, kura skartu visu PSRS, bet šajā gadījumā vēsturniekam bija iespēja paust savas domas un pat publicēties.

Neapšaubāmi, ka tas bija drīzāk izņēmuma gadījums un kopumā pilsētu vēsture PSRS bija vairāk tendēta uz Krievijas-PSRS un krievu vēsturi. Gadījumā, ja vēsturnieks nepietiekošā mērā saistīja kādu no pētījumiem ar šo tēmu, viņam uz to aizrādīja, kā, piemēram, igauņu vēsturniekam I. Pullatam, kura darbs par Igaunijas pilsētām bija, pēc recenzentu domām, pārāk maz saistīts ar procesiem PSRS pilsētās 20.-30. g. (Брук и др. 1978: 190). Pat vēl vairāk – eksistēja arī „maskavascentrisms” – ļoti bieži par Maskavu tika runāts kā par PSRS iemiesojumu, ideālo komunistisko pilsētu un paraugu (Алещенко 1978: 163). Tāda orientācija neizbēgami veda pie kultūrtregerisma¹⁴⁸ izpausmēm vēsturnieku darbos – piemēram, pat rakstā par mongoļu pilsētu izcelsmi lielākā mērā tiek runāts par senkrievu pilsētām, nevis pašu mongoļu; senkrievi ir attēloti kā kultūras nesēji, kuri iepazīstināja mongoļus ar civilizāciju (Егоров 1969).

Tādā veidā bija mēģināts padarīt vēsturi par ieroci oficiālas ideoloģijas rokās. Ir pat pamats spriest par velmi pārveidot vēsturi savdabīgā „plānveida” zinātnē – to apliecina L. Vasjkinas un V. Kopylova raksti, veltīti 20. gs. pilsētu vēsturei un tendēti uz to, lai parādītu, kā PSRS pilsētas attīstīsies tālāk – ir mēģinājums „ieplānot” to vēsturi iepriekš (Васькина 1976, Копылов 1976).

Pats būtiskākais trūkums pilsētu tēla izpētē padomju historiogrāfijā ir sociālas psiholoģijas pieeju totālā neesamība. Pat rakstos, kuru nosaukumi it kā liecina par skatu uz pilsētām no atsevišķo cilvēku skatpunkta, piemēram, S. Ilizarova raksts par krievu pilsētām vēsturnieku acīm, īstenībā vēsturnieku priekšstatu par pilsētām nav, bet ir sauss historiogrāfisks apraksts, kurš neatklāj, kādu pilsētu tēlu redzēja tie krievu vēsturnieki, kuru darbi ir aplūkoti S. Ilizarova rakstā (Илизаров 1976). Pārsvārā visur cilvēki ir klasificēti pēc viņu izcelsmes, nodarbības un, protams, šķiras, un tas izsmel viņu individualitāti – katru atsevišķu cilvēku aizvieto vesela cilvēku kopa.

Pirmās pārmaiņas pilsētu tēlā analizētajos izdevumos ir saistītas tieši ar sociālas psiholoģijas aspekta parādīšanos – pirmoreiz tas notiek 1986. g. R. Garjajeva rakstā par pārbūvēm krievu pilsētās 18. gs. – tajā viņš pirmais sāk rakstīt par to, ka telpa, kurā cilvēks dzīvo, var ietekmēt indivīdu psihi, viņu priekšstatus par šo telpu, par sabiedrību un valsti, kurā viņi dzīvo u.tml. Autors raksta, ka

¹⁴⁸ Kulturträger (vācu val.) – kolonists, kurš pakļauj atpalikušas tautas zem kultūras izplatīšanas iemesla (Толковый словарь Ушакова)

klasiskie ielu kvartāli, taisnās bruģētas ielas varēja radīt cilvēku apziņā priekšstatu par visas valsts sakārtotību, par valsti kā haosa apkarotāju u.t.t. (Гаряев 1986).

Šis raksts bija pirmais solis turpmākām pārmaiņām vēstures zinātnē, un padomju historiogrāfijas laikmets sāka ātri tuvoties norietam. No aplūkotiem un piedāvātiem šajā rakstā materiāliem var secināt galveno – neskatoties uz ideoloģisko slodzi un tematiski šauru pieeju pilsētu tēla izpētei, padomju historiogrāfijā ir atrodami darbi, kuros autori varēja atkāpties no marksisma-ļeņinisma ideoloģijas, cik tas varēja būt iespējams. Tas liecina, ka jau pirms „pārbūves” laikiem padomju historiogrāfijā sākas pārmaiņas, kuras neizbēgami veda pie atbrīvošanas no marksisma-ļeņinisma ideoloģijas.

Bibliogrāfija

- Александров Ю. 1969. Планы Москвы 1814 г. как исторический источник. *История СССР*, №5, с. 180-191.
- Алещенко Н 1978. Москва: годы обновления и реконструкции. Борьба Московской партийной организации за осуществление плана развития столицы и превращение её в образцовый коммунистический город. М., Московский рабочий, 1977, 285 с., тир. 15000. *История СССР*, №4, с. 163-165
- Брук С., Водарский Я., Кабузан В. 1978. Городское население Эстонии с конца XVIII века до 1940 года. Историко-демографическое исследование. Таллин, изд-во Ээсти раамат, 1976, 224 с., тир. 800 экз. *История СССР*, №2, с. 189-190
- Букшпан М. 1975. Города Сибири (экономика, управление и культура городов Сибири в досоветский период). Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1974, 300 стр., тир. 2350 экз.» *История СССР*, №4, с. 186-188
- Васькина Л. 1976. К изучению численности городов и городского населения СССР. *Русский город*, №1, с. 181-202
- Гаряев Р. 1986. Из истории перепланировки русских городов во второй половине XVIII века. *История СССР*, №6, с. 141-154
- Голикова Н. 1976. Торговые связи городов Подмосковья в конце XVII – начале XVIII в. *Русский город*, №1, с. 70-104
- Гудзинская А., Михайлова Н. 1970. Новые материалы по истории древнерусских городов. *История СССР*, №4, с. 199-202
- Дьяконов М. 1976. К биографическому словарю московских зодчих XVIII-XIX вв. (извлечения из архивов). *Русский город*, №1, с. 270-292
- Евангулова О. 1976. О некоторых особенностях Московской архитектурной школы середины XVIII в. *Русский город*, №1, с. 259-269
- Егоров В. 1969. Причины возникновения городов у монголов в XIII-XIV вв. *История СССР*, №4, с. 39-49
- Илизаров С. 1976. Русский город глазами историков XVIII в. *Русский город*, №1, с. 139-164
- Ильин М. 1976. Методологические проблемы изучения русской архитектуры в их историческом аспекте. *Русский город*, №1, с. 246-258
- Инкин В., Похилевич Д., З.Колысский. 1967. Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI-XVII вв.), Минск, 1966, 226 стр., тир. 1150 экз. *История СССР*, №2, с. 129-132
- Кабанов В., Привалова Т. 1984. Проблемы сближения города и деревни: Всесоюзная конференция в Москве. *История СССР*, №6, с. 296-299
- Карлов В. 1976. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (к постановке вопроса). *Русский город*, №1, с. 32-69

- Кириллов В. 1976. Идеи реконструкции Москвы в проектах 20-х – начала 30-х годов XX в. *Русский город*, №1, с. 214-245
- Копылов В. 1976. Социально-демографическая ситуация и перспективы развития городов Московской области. *Русский город*, №1, с. 203-213
- Кучкин В. 1976 О Нижних Новгородах – «старом» и «меньшом». *История СССР*, №5, с. 223-231
- Мину И., Поспелов П., Супруненко Н. 1975. Ценный труд по истории городов и сёл Украины. *История СССР*, №2, с. 170-175
- Морозов С. 1982. Сборник документов городских восстаний второй половины XVII века. *История СССР*, №2, с. 170-172
- Мунтян М. 1976. В.И.Жуков. Города Бесарабии (1861-1900 гг.) Очерки социально-экономического развития. Кишинёв, изд-во Штиинца, 1975, 290 стр., тир. 1200 экз. *История СССР*, №4, с. 171-172
- Полетаев В. 1968. Топонимика города и его история (в названиях московских улиц). *История СССР*, №1, с. 173-175.
- Потехин М. 1977. Переселение Петроградских рабочих в квартиры буржуазии (октябрь 1917-1919 гг.). *История СССР*, №5, с. 140-144
- Прохоров М. 1976. Отголоски восстания Е.И. Пугачёва в Москве. *Русский город*, №1, с. 128-138
- Розенфельдт Р. 1976. Древнейшие города Подмоскovie и процесс их возникновения (по археологическим материалам). *Русский город*, №1, с.5-16
- Рыбина Е. 1976. Новгород древний, Новгород социалистический. Археология, история, искусство. Конференция в Новгороде. *История СССР*, №1, с. 230-234
- Рындзюнский П. 1976. Основные факторы горообразование в России второй половины XVIII в. *Русский город*, №1, с. 105-127
- Сидоров С., Тихонов Ю. 1975. История Москвы. Краткий очерк. М., Наука, 1974, 515 стр. тир. 30000 экз. *История СССР*, №2, с. 175-182
- Улащик Н. Грицкевич А. 1976. Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII вв. (Социально-экономическое исследование истории городов). Минск, изд-во Наука и техника, 1975, 348 стр., тир. 2300 экз. *История СССР*, №6, с. 191-192
- Флоря Б. 1977. Привилегированное купечество и городская община в русском государстве (вторая половина XV – начало XVII в.). *История СССР* №5, с. 145-160
- Фадеев Л. 1976. Происхождение и роль системы городских концов в развитии древнейших русских городов. *Русский город*, №1, с. 17-21
- Фёдоров В. 1976. Крестьянин-отходник в Москве (конец XVIII – первая половина XIX в.). *Русский город*, №1, с. 165-180
- Юргинис Ю. 1975. Судьба магдебургского права в литовских городах. *История СССР*, №4, с. 145-153
- Šteimans, J. 2011 *Staļina diktatūra un tās sekas*. Rēzekne: Latgales Kultūras centra izdevniecība Академики МГУ: Янин Валентин Андреевич <http://about-msu.ru/next.asp?m1=person1&type=aka&fio=%DF%ED%E8%ED%20%C2%E0%EB%E5%ED%F2%E8%ED%20%CB%E0%E2%F0%E5%ED%F2%FC%E5%E2%E8%F7> [31.03.2013.]
- Афанасьев Ю, ред. 1996 *Советская историография*. Москва: Российский Государственный гуманитарный университет
- Боффа Д. 1990 *История Советского Союза. Том 1. От революции до второй мировой войны: Ленин и Сталин 1917-1941*. Москва: Международные отношения
- Вебер М. 2001 *История хозяйства. Город*. Москва: Канон-Пресс-Ц
- Верт Н. 1998 *История Советского государства*. Москва: ИНФРА-М/Весь Мир
- Данилевский И. и др. 1998/ *Источниковедение: теория, история, метод*. Москва: Российский Государственный гуманитарный университет
- Дворецкий И.Х. 1986. *Латинско-русский словарь*. Москва: Русский язык

- Ипполитов Г. *Ещё раз о феномене советской историографии*
<http://www.vipstd.ru/nauteh/index.php/--gn12-11/665-a> [31.03.2013.]
- Меерович М. 2012. Урбанизм или дезурбанизм. Дискуссия о будущем советских городов. *Архитектон: известия вузов*, №37, с.86-95.
- Секиринский С. *Журнал Российская история* <http://iriran.ru/?q=journalrhistory> [15.01.2013.]
- Толковый словарь Ушакова. *Культуртрегер*. http://slovarik-ushakov.info/Словарь_Ушакова/26493/Культуртрегер [21.01.2013.]
- Хоскинг Д. 1994. *История Советского Союза: 1917-1991*. Москва: Вагриус.

1940. GADA 17. JŪNIJS – 5. AUGUSTS LATVIJAS TIESISKĀ STATUSA MAIŅAS KONTEKSTĀ: INTERPETĀCIJAS IETVARU DEFINĒŠANAS PROBLĒMA

Leo Jansons

Latvijas Universitāte, Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV - 1050

leo@lza.lv

Arturs Žvinklis, Dzintars Ērglis

LU Latvijas vēstures institūts, Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV - 1050

nrp@lza.lv, dzintars@lza.lv

Abstract

June 17 – August 5, 1940 in the Context of Transformation of Latvia's Legal Status: the Problem of Definition of Interpretation Frameworks

The article discusses a few aspects of the statehood annihilation processes that took place in Latvia between June 17 and August 5, 1940. These aspects are linked to “constitutional vacuum” created by *coup d'état* of May 15, 1934 and its aftermath, as well as to a legal framework of People's Parliament (Tautas saeima) elections carried out on July 14–15, 1940. Said “vacuum”, on one hand, was formed according to “May 15 republic's” legal tradition, but on the other hand, left a room for further legal and political debates. A new fundamental law (Staversme) as a replacement of the suspended one was never adopted. In such a situation, manipulations with suspended Satversme of 1922 gave both short and long time benefits to the Soviet party in keeping up appearances regarding legal overtaking of the Latvian territory and annihilation of its statehood in summer of 1940.

Key words: the Republic of Latvia, coup d'état of May 15, 1934, annihilation of statehood, Satversme, election of The People's Parliament (Tautas saeima)

Ievads

Laika posms no 1940. gada 17. jūnija līdz 5. augustam ir unikāls periods Latvijas tiesiskajā un sociālpolitiskajā vēsturē, kura detalizēta un vispusīga izpēte vēl arvien ir aktuāla gan no faktoloģiskās diversifikācijas, gan interpretācijas ietvaru definēšanas viedokļa.

Diemžēl visai bieži tā nozīmība tiek noreducēta līdz 16. – 17. jūnija norišu leģitimitātes apšaubīšanai un argumentācijas izvēlei PSRS rīcības prettiesiskuma pierādīšanai tikai šādā kontekstā. Tomēr, ir pamats uzskatīt, ka ne tikai 16. – 17. jūnija notikumiem, tiem sekojošam Latvijas Republikas suverenitātes likvidācijas procesam un tā leģitimācijai, bet arī hronoloģiski attālākiem notikumiem, kas norisinājās senāk – proti, 1934. gada maijā, izvirzītā problēmjautājuma izpētē ir būtiska nozīme.

Raugoties no valststiesību viedokļa, jau krietnu laiku pirms 1939. un 1940. gada notikumiem izkristalizējas procesi, kas, Latvijas Republikas 1934. gada maijā radītā *de facto* konstitucionālā vakuuma apstākļos, ļāva saskatīt konsekventu tiesiski manipulatīvo vektoru 1940. gada vasaras valsts varas pārņemšanai „bezkonflikta” ceļā. Gan piebilstot, ka šāda pārņemšana bija teorētiski iespējama tikai gadījumā, ja Latvijas atbilde uz 1940. gada 16. jūnija ultimātu būtu tāda, kāda tā arī bija: nekavējoša un pilnīga izvirzīto prasību izpilde (Ministru kabinets 16. jūnija sēdē nolēma, ka ir

nepieciešams: ielaist Latvijā padomju karaspēku un pieteikt Valsts prezidentam Ministru kabineta atkāpšanos (t.i. nomainīt valdību)).¹⁴⁹

Izejot no 1934. gada maija apvērsuma ilglaicīgajām tiesiskajām konsekvencēm, 16.jūnija ultimāta prasību labprātīga izpilde un sekojošā 1939. gada 5. oktobra Latvijas un PSRS savstarpējās palīdzības pakta tiesiskā mehānisma iedarbināšana, radīja gandrīz ideālus priekšnoteikumus formāli leģitīmam Latvijas valstiskuma likvidācijas modelim.

Šajā rakstā, objektīvu apsvērumu dēļ, autori mēģinājuši paraudzīties tikai uz diviem zīmīgiem izvirzītā problēmjaucājums aspektiem: 1934. gada 15.maija apvērsuma izraisīto konstitucionālo pretrunu lomu Latvijas Republikas valstiskuma likvidācijas tiesiskuma izvērtējumā un īsu Tautas saeimas vēlēšanu fenomena novērtējumu Latvijas tiesiskā statusa maiņas nodrošinājumā.

1934. gada 15. maija apvērsuma tiesiskās konsekvences

1940. gada norišu kontekstā ļoti būtisks ir jautājums par Latvijas valstiskuma leģitimitāti laika posmā pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma. Jāpiezīmē, ka koncepcija par Latvijas valstiskuma nepārtrauktību *de jure* tiek balstīta Latvijas 1922. gada Satversmē. Tādējādi ļoti vienkārši par nelikumīgām var atzīt gan Tautas saeimas vēlēšanas, gan Latvijas iekļaušanu (inkorporāciju) PSRS sastāvā 1940. gada vasarā. Taču, no konstitucionāli tiesisko konsekvencu viedokļa raugoties, tad par tikpat nelikumīgu ir jāatzīst arī t.s. „15. maija republika” jeb Kārļa Ulmaņa autoritārā valsts 1934.–1940. gadā.

Vēl vairāk – tieši K. Ulmaņa 1934. gada 18. maija valdības deklarācija viena teikuma garumā: „Saeimas funkcijas līdz Satversmes reformas izvešanai izpilda Ministru kabinets, sākot ar 1934. gada 15. maija plkst. 23”,¹⁵⁰ faktiski atcēla Latvijas Republikas Satversmi.

Tomēr pēc Ulmaņa apvērsuma nekas nemainījās Latvijas starptautiski tiesiskajā stāvoklī. Latvijā notikušās pārmaiņas tika viennozīmīgi uztvertas kā valsts iekšējā lieta, K. Ulmani kā Latvijas ministru prezidentu un no 1936. g. arī kā Valsts prezidentu atzina gan Rietumvalstis, gan PSRS. Neviena valsts, ar kuru Latvijai bija diplomātiskās attiecības, protestējot pret nedemokrātiskām izmaiņām valsts iekšpolitikā, neatsauca nevienu savu diplomātisko pārstāvi no Rīgas. Latvija kā bija, tā arī palika Tautu Savienības dalībvalsts, pie tam 1936. gadā kļūstot pat par Tautu Savienības Padomes locekli.

Savukārt, ar Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanu starp Latvijas Republiku un PSRS 1939. gada 5. oktobrī, Latvija faktiski kļuva par Padomju Savienības sabiedroto. Abas līgumslēdzējpusēs deklarēja, ka tās balstās uz 1920. gada 11. augusta Latvijas un KPFSR miera līguma un 1932. gada 5. februāra līguma par Neuzbrukšanas un konfliktu nokārtošanu miera ceļā pamatiem, līguma 5. pantā

¹⁴⁹ Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli: 1940. gada 16. jūnijs–19. jūlijs. – Rīga, 1991. – 9. lpp.

¹⁵⁰ Likumu krājums. 1934. g. – Nr. 135.

īpaši uzsverot, ka „šī pakta izvešana dzīvē nekādā ziņā nedrīkst aizskart Līdzēju Pušu suverēnās tiesības, viņu valsts iekārtu, saimniecisko un sociālo sistēmu”.¹⁵¹

Tas, ka šis pakts Latvijai tika uzspiests ar draudu, šantāžas un iebiedēšanas palīdzību nav apšaubāms, taču diemžēl to nevar izmantot kā pilnvērtīgu juridisku argumentu, jo no Latvijas puses neatskanēja nekādi oficiāli protesti vai iebildumi.

No tā laika starptautisko tiesību viedokļa raugoties, tikai gadījumā, ja Latvija būtu vērsusies pie Tautu Savienības ģenerālsekretāra¹⁵² vai tās Padomē ar lūgumu izvērtēt PSRS spiedienu, kas izdarīts uz to ar mērķi panākt Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanu, tādējādi pārkāpjot vairākus Tautu Savienības hartas (dēvēta arī par līgumu vai paktu; *Covenant of the League of Nations*) paragrāfus – jo īpaši 10. un 11., varētu runāt par eventuāli pierādāmu spiediena izdarīšanas vai šantāžas faktu.¹⁵³ Tā hartas 10. paragrāfs paredz, ka „Savienības locekļi uzņemas respektēt un aizstāvēt pret no ārienes visu savienības locekļu teritoriālo neaizskaramību un politisko neatkarību. Uzbrukuma gadījumā, uzbrukumam tieši draudot vai uzbrukuma iespējas gadījumā padome apspriež līdzekļus šīs saistības uzturēšanai”¹⁵⁴. Dokumentāli šantāžas fakts gan būtu pierādāms tikai gadījumā, ja sūdzībai tiktu pievienoti objektīvi izvērtējami pierādījumi, kas apliecinātu PSRS noziedzīgos nodomus.

Savukārt, ņemot vērā faktu, ka Tautu Savienības harta nekādā veidā neierobežoja divpusēju vai daudzpusēju līgumu slēgšanu starp dalībvalstīm, ja līgumu saturs nekonfrontēja ar tās principiem un visas līgumu slēdzējpusēs piekrita līguma nosacījumiem, bez Latvijas protesta tai nebija nekāda pamata nedz apšaubīt Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanas starp Latvijas Republiku un PSRS formālo likumību, nedz arī šaubīties par abu valstu brīvprātīgo apņemšanos kļūt par ļoti ciešām sabiedrotajām.

Dažkārt vēstures literatūrā tiek akcentēti Latvijas centieni ar diplomātiskiem līdzekļiem mīkstināt Savstarpējās palīdzības pakta nosacījumu radikālismu, tādējādi netieši norādot uz PSRS kā līguma nosacījumu izvirdītāju, bet Latviju – kā to izpildītāju, nevis abām valstīm kā vienlīdzīgām partnerēm, kas diskutē par abpusēji izdevīgiem līguma slēgšanas noteikumiem.¹⁵⁵ Tomēr šī nianse pierāda un pilnībā pamato tikai to, ka Latvijas centās ietekmēt atsevišķu līguma punktu redakciju, nevis pretojās līguma slēgšanai kā tādai. Turklāt, atsevišķu Latvijas amatpersonu – tādu kā Latvijas Republikas ārlietu ministra Vilhelma Muntera, mēģinājumi divpusējās sarunās ar vairākām augstām PSRS amatpersonām - piemēram, ārlietu tautas komisāru Vjačeslavu Molotovu, panākt tāda vai cita līguma punkta revīziju

¹⁵¹ Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums (turpmāk – Likumu krājums). 1939. g. – Nr. 175.

¹⁵² Tautu Savienības harta, 11. paragrāfs, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp#art11 (sk. 10.06.2013.)

¹⁵³ Tautu Savienības harta, 10. paragrāfs, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp#art10 (sk. 10.06.2013.)

¹⁵⁴ Tulkojums ņemts no: *Seskis J.* Latvijas valsts izcelšanās pasaules kara notikumu norisē. Atmiņas un apcerējumi (1914.-1921.) - Linkolna, 1961. - 405.lpp.

¹⁵⁵ Piemēram, Staļins draudējis, ka V. Munteram turpinot tiepties, PSRS varot atgriezties pie vācu priekšlikuma sadalīt ietekmes sfēras pa Daugavas līniju, kuru padomju puse esot kategoriski noraidījusi. Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль. 1940 - 1953. Москва: РОССПЭН, 2008, стр. 55.

nav līdzās nostatāmi valsts oficiālai, starptautiskā arēnā paustai pretreakcijai pret tai klaji neizdevīga vai vēl vairāk – atklāti kaitnieciski satura līguma uzspiešanu.

Būtu lietderīgi atgādināt, ka, neizskanot pat formāliem politiskiem protestiem no Latvijas puses ne tikai par 1939. gada 5. oktobra Savstarpējās palīdzības pakta uzspiešanas faktu kā tādu, bet arī šī dokumenta saturu, Latvija labprātīgi piekrita visām iespējamajām konsekvencēm, ko pakts eventuāli varēja izraisīt. Kā zināms, tas paredzēja Latvijas teritorijā izveidot PSRS karabāzes un garantēja visāda veida savstarpējo palīdzību, ieskaitot militāro, ja notiktu tiešs uzbrukums vai rastos tā draudi kādai no pusēm. Piedevām PSRS apņēmas sniegt Latvijas armijai palīdzību ar bruņojumu un citiem kara materiāliem uz izdevīgiem noteikumiem.¹⁵⁶

1940. gada vasaras notikumu kontekstā jāuzsver, ka K. Ulmaņa „15. maija republikas” tiesisko pamatu jeb „konstitūciju” veidoja ne tikai 1934. gada 18. maija valdības deklarācija, bet arī nedaudz plašāks 1936. gada 12. martā pieņemtais likums par Valsts prezidenta amata izpildīšanu, kura 1. pants noteica, ka „Valsts prezidenta amatu izpilda ministru prezidents Dr. Kārlis Ulmanis”. 2. pants paredzēja, ka ministru prezidenta atvaļinājuma laikā vai gadījumā, ja viņš citu iemeslu dēļ nevar izpildīt Valsts prezidenta amatu, tad to izpilda kara ministrs ģenerālis Balodis, ar 3. pantu par atceltiem tika pasludināti „pastāvošie likumi, ciktāl tajos Valsts prezidenta amata ieņemšanai un izpildīšanai noteikta citāda kārtība”,¹⁵⁷ t.i. atcelta Latvijas Republikas Satversmes 3. nodaļa „Valsts prezidents”. 1940. gada 3. maijā gan šis likums tika nedaudz grozīts sakarā ar kara ministra J. Baloža atstādināšanu, nosakot, ka K. Ulmaņa prombūtnes laikā Valsts prezidenta amatu izpilda kara ministrs bez konkrētas personas nosaukšanas.¹⁵⁸

No padomju karaspēka ienākšanas brīža 1940. gada 17. jūnijā līdz Latvijas PSR proklamēšanai 1940. gada 21. jūlijā nekādas būtiskas izmaiņas „15. maija republikas” institucionālajās struktūrās un funkcionēšanas mehānismā nenotika.

Tāpat kā līdz šim atbilstoši 1934. gada 18. maija valdības deklarācijai likumdevēja funkcijas turpināja pildīt Ministru kabinets. Vienīgi, izpildot PSRS valdības paziņojumā izteikto prasību, bija nomainīts valdības sastāvs un Valsts prezidents K. Ulmanis bija pieņēmis ministru prezidenta K. Ulmaņa (pats savu!) atkāpšanos no valdības vadītāja amata.

Tāpat no 1934. gada 15. maija līdz 1936. gada 11. aprīlim, Valsts un ministru prezidenta amati bija nošķirti, ministru prezidenta posteni ieņemot Augustam Kirhenšteinam, bet Valsts prezidenta amatu saglabājot K. Ulmanim (1934.–1936. gadā šajos amatos attiecīgi atradās K. Ulmanis un Alberts Kviesis).

¹⁵⁶ Likumu krājums. 1939. g. – Nr. 175.

¹⁵⁷ Likumu krājums. 1936. g. – Nr. 33.

¹⁵⁸ Likumu krājums. 1940. g. – Nr. 73.

Nekādu izmaiņu šajā periodā nebija arī Latvijas Republikas starptautiski tiesiskajā statusā. Padomju karaspēks 1940. gada 17. jūnijā bija ienācis Latvijas teritorijā „ar [Latvijas] valdības ziņu un piekrišanu, kas izriet no pastāvošām draudzīgām attiecībām starp Latviju un Padomju Savienību.”¹⁵⁹

1940. gada 26. jūnijā priekšā stādīšanās vizītē pie Latvijas jaunā ministru prezidenta un ārlietu ministra A. Kirhenšteina ieradās visi Latvijā akreditētie ārvalstu sūtņi,¹⁶⁰ tādējādi savu pārstāvēto valstu vārdā paužot atzīšanu Latvijas jaunajai valdībai. Neviena valsts nepaziņoja par diplomātisko attiecību pārtraukšanu ar Latviju. No daudzu valstu puses formāls diplomātisko attiecību pārtraukums tā arī nekad nesekoja. Tāpat arī atklāts politisks nosodījums, kas pausts PSRS adresētu protesta notu veidā, vai saistīts ar diplomātiskā personāla atsaukšanu vai diplomātisko attiecību „iesaldēšanu” vai pārtraukšanu, no vadošajām Eiropas un pasaules valstīm netika sagaidīts.

Tikai vairāk kā mēnesi pēc 17.jūnija notikumiem un divas dienas pēc Tautas saeimas sanākšanas, Samnera Velsa deklarāciju, kurā *inter alia* un ļoti vispārīgās frāzēs tika nosodīta PSRS agresija pret Baltijas valstīm, lai gan brīdī, kad šī deklarācija tika publiskota, vismaz Latvijas gadījumā nebija pamata runāt par tiešu agresiju nedz politiskā vai tiesiskā, nedz arī militārā izpratnē. Deklarācijā skaidri formulēta vienīgi Amerikas tautas neapmierinātība ar PSRS rīcību: „Savienoto valstu tauta nosoda katru vardarbību, vienalga, vai to īsteno, lietojot varu vai varas lietošanas draudus. Tāpat tā nosoda jebkādu kādas valsts, lai cik spēcīga arī tā būtu, iejaukšanos otras suverēnas valsts, lai cik vāja tā būtu, iekšējās lietās.”¹⁶¹ Savukārt, ASV Kongresa, valdības vai prezidenta nosodījumu PSRS akcijām Baltijas valstīs dokuments nesaturēja, ja vien par tādu nevar uzskatīt frāzi: „Visai pasaulei ir zināma mūsu valdības politika”, kuras politiskā traktējuma robežas ir pārlietu plašas.¹⁶²

Līdz ar Tautas saeimas ievēlēšanu un daļēju Latvijas 1922. gada Satversmes darbības atjaunošanu formāli netika apdraudēta nedz Latvijas valstiskā suverenitāte, nedz teritoriālā integritāte. Bez tam, ir pamats izvirzīt tēzi, ka nekavējoties izpildot 16.jūnija ultimāta prasības un pat formāli neprotestējot pret tajā minētajiem safabricētajiem Baltijas sazvērētības argumentiem, Latvijas valdība labprātīgi piekrita ne tikai 17.jūnija notikumiem, bet arī visām to sagaidāmām sociālpolitiskām konsekvencēm.

Vēl vairāk, tiesiskās neskaidrības, ko radīja „15.maija republikas” un 1940. gada vasaras notikumu leģitīmā saikne, kā arī tiesiskuma un prettiesisku kategoriju nonivelēšana Latvijas 1922. gada Satversmes statusa kontekstā, radīja daudz tālejošākas sekas.

¹⁵⁹ Valsts prezidenta Dr. Kārļa Ulmaņa norādījumi tautai / Valdības Vēstnesis. – 1940 – 18. jūn.

¹⁶⁰ Ministru prezidents pieņem diplomātisko korpusu / Jaunākās Ziņas. – 1940 – 26. jūn.

¹⁶¹ “... The people of the United States are opposed to the predatory activities no matter whether they are carried on by the use of force or by the threat of force. They are likewise opposed to any form of intervention on the part of one state, however powerful, in the domestic concerns of any other sovereign state, however weak”. Quoted from: Estonia, Latvia and Lithuania (Prepared for Congressman McCormick’s Speech, 10-26-50), October 26, 1950, p. 1, RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Country Director for Eastern Europe (EUR/EE), Records Relating to the Baltic States, 1940-1961, Box 3 – B 822 Military Service under the US to B 900.1 FS Contributions to Baltic Investigations, folder B 890 Basic Statement, NAIL.

¹⁶² Ibid., “The policy of this government is universally known”.

No šīs pretrunīgās situācijas izrietēja arī vēlākie centieni *līdz galam* noskaidrot Baltijas valstu *de jure* un *de facto* statusu pēc 1940. gada 17. jūnija vai faktiski – tā paša gada 5. augusta. Tos visai uzskatāmi atspoguļo Baltijas valstu inkorporācijas PSRS neatzīšanas politikas centrālās figūras un Stimsona doktrīnas Baltijas versijas avota – ASV, Valsts un Tieslietu departamentu dokumenti, kas tapuši laika posmā no 1940. līdz 1950.-to gadu vidum. No vienas puses tie rāda, kādas problēmas ASV sev bija radījusi Baltijas valstu inkorporācijas PSRS neatzīšanas politikas specifikas dēļ, un kā tā centās šīs problēmas risināt reālā starptautisko attiecību situācijā un starptautisko tiesību ietvarā - piemēram, Baltijas valstu ANO pārstāvniecības jautājumā.¹⁶³ Bet no otras puses, minētie dokumenti uzskatāmi demonstrē, cik lielas grūtības atbildīgajiem departamentiem sagādāja visai radikālās, tīri politiskās *okupācijas jēdziena centrētās* retorikas līdzsvarošana ar mērenākiem un tiesiski pamatotākiem Igaunijas, Latvijas un Lietuvas valstiskās suverenitāte zaudēšanas skaidrojumiem. Tā, sniedzot nepieciešamos tiesiskos skaidrojumus attiecībā uz Baltijas valstu statusu 1948. gada Pārvietoto personu akta (*Displaced Persons Act of 1948*) piemērošanas diskusiju kontekstā, ASV Valsts Departamenta Eiropas lietu nodaļa, pretēji vispārzināmajam un plašu publicitāti guvušam politiskajam uzstādījumam par Baltijas valstu *de jure* un *de facto* aneksijas un inkorporācijas PSRS sastāvā neatzīšanu, skaidro, ka trīs Baltijas valstu faktiskā aneksija tomēr ir noticis fakts. Tā rezultātā trīs valstis iekļaujamas *de facto* anektēto teritoriju kategorijā kā pirmā grupa – „agrāk neatkarīgas valstis” (*formerly independent states*).¹⁶⁴

Tautas saeimas vēlēšanu faktors

1940. gada 4. jūlijā Ministru kabinets pieņēma lēmumu par Saeimas vēlēšanu sarīkošanu saskaņā ar Latvijas Republikas Satversmes 6. pantu. Īsti nevar piekrist vēstures literatūrā atrodamajam apgalvojumam, ka A. Kirhenšteina valdība ar to būtu atjaunojusi Latvijas Republikas Satversmes darbību kopumā.¹⁶⁵ Tādu secinājumu no valdības 4. jūlija lēmuma izdarīt nevar, jo runa bija par viena atsevišķa tā panta izmantošanu. Tā dēvētās Tautas saeimas vēlēšanas tika sarīkotas nevis saskaņā ar

¹⁶³ Sk., piemēram: Proposed American Statement in the UN on the Baltic States [undated – presumably, 1950], Folder: United Nations, deportations, Box 1 – Baltic General – 1940-1958 to B 717 Border Violations, RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Country Director for Eastern Europe (EUR/EE), Records Relating to the Baltic States, 1940-1961, The National Archives; Memorandum, EE – C.H. Vedeler to USUN Mr. Simsarian, Material Dealing with the Mistreatment of the Baltic People by the Soviet Union, Folder: United Nations, deportations, Box 1 – Baltic General – 1940-1958 to B 717 Border Violations, RG 59, NA II; Letter, EE to Senator Kuchel, November 21, 1960, Folder: United Nations, deportations, Box 1 – Baltic General – 1940-1958 to B 717 Border Violations, RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Country Director for Eastern Europe (EUR/EE), Records Relating to the Baltic States, 1940-1961, RG 59, NA II.

¹⁶⁴ Letter, H.J. L'Heureux, Chief, Visa Division, to Mr. Rudolf Flesh, December 20, 1949, p. 2, folder: Baltic General, Box 1 – Baltic General – 1940-1958 to B 717 Border Violations, RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Country Director for Eastern Europe (EUR/EE), Records Relating to the Baltic States, 1940-1961, RG 59, NA II.

¹⁶⁵ *Gore I., Stranga A. Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija. 1939. gada septembris–1940. gada jūlijs, Rīga, 1992. – 201. lpp.*

Latvijas Republikas Satversmi, bet gan „15. maija republikas” tiesību praksi, no kuras tieši izrietēja jauna Saeimas vēlēšanu likuma pieņemšana.

Notika nevis Latvijas Republikas Satversmes darbības atjaunošana, bet gan manipulācijas ar to, nolūkā radīt un uzturēt ilūzijas par demokrātijas atgriešanos Latvijā. Tā rezultātā gatavību piedalīties 1940. gada Saeimas vēlēšanās līdzās Latvijas Darba Tautas blokam izrādīja arī Latvijas politiskās elites vairākums - gan proulmaniskie spēki, gan arī partijas, kuras no varas bija atstūmis 1934. gada 15. maija apvērsums.

Kā nozīmīgākais un redzamākais no šiem politiskajiem grupējumiem minams Demokrātiskais latviešu vēlēšanu bloks, kas tiks izveidots 1940. gada jūlijā, un kura līderis bija Atis Ķeniņš (1874.–1961.g.). Šajā vēlēšanu apvienībā pārsvarā bija politiskie darbinieki no sekojošām politiskajām partijām: Zemnieku savienības, Demokrātiskā centra, Jaunsaimnieku un sīkgruntnieku partijas u.c.

Publicētā Demokrātiskā bloka vēlēšanu platforma ietvēra deviņus punktus: tostarp, brīvas, neatkarīgas, demokrātiskas Latvijas saglabāšanas ideju ciešā saitē ar pastāvīgu sadarbību ar PSRS 1939. g. 5. oktobra savstarpējās palīdzības līguma mērķu sasniegšanai.¹⁶⁶ Šis uzstādījums būtībā neatšķīrās no Darba tautas bloka platformā teiktā. Turklāt savā memorandā Demokrātisko latviešu vēlētaji gāja vēl tālāk un K. Ulmaņa valdību raksturoja kā „fašistisku režīmu”,¹⁶⁷ kamēr komunistiskajā Darba tautas bloka vēlēšanu platformā šāds apzīmējums nebija sastopams.

Vēsturnieki ir daudzreiz pārmetuši K. Ulmanim un viņa valdībai nepretošanos Padomju Savienības spiedienam, taču šādus pat pārmetumus pelna visi tā laika Latvijas politiskie spēki un sabiedrība kopumā.

Tas, ka Tautas saeimas vēlēšanās bija atļauts piedalīties tikai vienam vēlēšanu sarakstam, visam vēlēšanu sarīkošanas procesam atvēlot tikai deviņas dienas, nav tie kritēriji, pēc kuriem var vērtēt šo vēlēšanu likumību vai nelikumību. Tad jau mums šodien par nelikumīgām būtu jāatzīst arī nupat notikušās vēlēšanas kādā Latvijas pašvaldībā, kur balsošana notika tikai par vienu kandidātu sarakstu. Kritiku neiztur arī arguments, ka šo vēlēšanu nelikumību noteica svešas valsts karaspēka klātbūtne. Te jāatgādina, ka padomju karaspēka ievēšana bija notikusi ar oficiālu Latvijas valdības piekrišanu, to ar savu praktisko rīcību – gatavību piedalīties Saeimas vēlēšanās un savās vēlēšanu platformās izsakot draudzības jūtas Padomju Savienībai, akceptēja visa Latvijas politiskā elite.

Latvijas Tautas saeima neveica valsts augstākās likumdevējstādes funkcijas. Tā pieņēma deklarāciju par valsts varu, pasludinot Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas izveidošanu,

¹⁶⁶ Andersons E., Siliņš L. u. c. Latvijas Centrālā padome – LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943.–1945. – Upsala, 1994. – 14., 16. lpp.; Latvijas okupācija un aneksija: 1939–1940: Dokumenti un materiāli / Grava-Kreituse I., Feldmanis I., Goldmanis J., Stranga A. – Rīga, 1995. – 470. lpp.

¹⁶⁷ Latvijas okupācija un aneksija: 1939–1940: Dokumenti un materiāli / Grava-Kreituse I., Feldmanis I., Goldmanis J., Stranga A. – Rīga, 1995. – 474. lpp.

deklarāciju par Latvijas iestāšanos PSRS, deklarāciju par zemes pasludināšanu tautas īpašumā un deklarāciju par banku un lielo uzņēmumu nacionalizāciju. Vai tautas vēlētā pārstāvniecība bija tiesīga pieņemt šādus lēmumus? Jā, jo Latvijas Republikas Satversmes darbība bija apturēta.

No 1940. gada 21. jūlija (Tautas saeimas sanāksšanas dienas) līdz 25. augustam (LPSR konstitūcijas pieņemšanai) Latvija turpināja funkcionēt kā „15. maija republika”, kurā pamatlikuma „vakuums” bija aizpildīts ar 1934. gada 18. maija valdības deklarāciju un 1936. gada 12. marta likumu par Valsts prezidenta amata izpildīšanu. Vienīgā izmaiņa bija tā, ka no 1936. gada 12. marta likuma vēl pirms Latvijas Tautas saeimas sanāksšanas 1940. gada 19. jūlijā tika izsvītrots paša „15. maija republikas” radītāja K. Ulmaņa vārds, nosakot, ka ar jaunievēlētās Saeimas sanāksšanas brīdi Valsts prezidenta amata izpilda ministru prezidents.¹⁶⁸ Tāpat kā no 1936. gada Latvijā, arī Latvijas PSR tagad atkal bija Valsts un ministru prezidents vienā personā, tikai ne vairs K. Ulmanis, bet A. Kirhenšteins. Likumdevēja funkcijas pilnīgā saskaņā ar 1934. gada 18. maija valdības deklarāciju turpināja veikt Latvijas PSR Ministru kabinets.

1934. gada 15. maija apvērsuma radītais pamatlikuma „vakuums” likvidēja kritērijus likumīguma vai nelikumīguma noteikšanai. Par likumīgu kļuva jebkurš K. Ulmaņa un vēlāk A. Kirhenšteina valdības likums, lēmums vai rīcība.

Ja PSRS tolaik būtu pastāvējusi referendumu vai tautas nobalsošanas prakse, sekas Latvijā varēja būt vēl nopietnākas, jo nekas netraucēja 1940. gadā Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā veikt tiešas tautas nobalsošanas ceļā un nevar būt ne vismazāko šaubu, ka tam toreiz būtu pateikts „jā” vārds.

Rezumējums

- 1940. gada 17. jūnija – 5. augusta Latvijas tiesiskā statusa maiņas interpretācijas ietvaru definēšanas augšējā hronoloģiskā robeža būtu paplašināma līdz 1934. gada 15. maijam, jo valsts apvērsuma izraisītā valsts pamatlikuma – Satversmes darbības apturēšana radīja tiesiskus priekšnosacījumus 1940. gada jūnija – augusta notikumu formālai leģitīmācijai.
- Tautas saeimas vēlēšanu norises sagatavošanas darbi sevī ietvēra manipulācijas ar Latvijas Republikas 1922. gada Satversmi, kuras gan nekādā gadījumā nav interpretējamas kā Satversmes darbības atjaunošana. Zināmās politiskās aprindās šīs manipulācijas gan varēja viest ilūziju par to, ka Satversmes darbība patiešām ir atjaunota un līdz ar to – 1934. gada 15. maija režīms ticis likvidēts tiesiskā ceļā.
- 1940. gada jūnija - augusta notikumi Latvijā raisīja minimālu starptautiskās sabiedrības rezonansi. Tostarp, PSRS rīcības nosodījums nesejoja arī no Tautu Savienības puses, lai gan PSRS

¹⁶⁸ Likumu krājums. 1940. g. – Nr. 159.

izslēgšana no šīs organizācijas bija tieši saistīta ar līdzīga politiski tiesiskā scenārija realizācijas mēģinājumu Somijā.

Avoti

Estonia, Latvia and Lithuania (Prepared for Congressman McCormick's Speech, 10-26-50), October 26, 1950, p. 1, RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Country Director for Eastern Europe (EUR/EE), Records Relating to the Baltic States, 1940-1961, Box 3 – B 822 Military Service under the US to B 900.1 FS Contributions to Baltic Investigations, folder B 890 Basic Statement, NAI.

Letter, EE to Senator Kuchel, November 21, 1960, Folder: United Nations, deportations, Box 1 – Baltic General – 1940-1958 to B 717 Border Violations, RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Country Director for Eastern Europe (EUR/EE), Records Relating to the Baltic States, 1940-1961, RG 59, NA II.

Letter, H.J. L'Heureux, Chief, Visa Division, to Mr. Rudolf Flesh, December 20, 1949, p. 2, folder: Baltic General, Box 1 – Baltic General – 1940-1958 to B 717 Border Violations, RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Country Director for Eastern Europe (EUR/EE), Records Relating to the Baltic States, 1940-1961, RG 59, NAI.

Memorandum, EE – C.H. Vedeler to USUN Mr. Simsarian, Material Dealing with the Mistreatment of the Baltic People by the Soviet Union, Folder: United Nations, deportations, Box 1 – Baltic General – 1940-1958 to B 717 Border Violations, RG 59, NA II.

Proposed American Statement in the UN on the Baltic States [undated – presumably, 1950], Folder: United Nations, deportations, Box 1 – Baltic General – 1940-1958 to B 717 Border Violations, RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Country Director for Eastern Europe (EUR/EE), Records Relating to the Baltic States, 1940-1961, NA II.

Bibliogrāfija

Andersons E., Siliņš L. u. c. (1994) *Latvijas Centrālā padome – LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943.–1945.* – Upsala – 14., 16. lpp.

(1995) *Latvijas okupācija un aneksija: 1939–1940: Dokumenti un materiāli* / Grava-Kreituse I., Feldmanis I., Goldmanis J., Stranga A.– Rīga – 470. lpp.

Gore I., Stranga A. (1992) *Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija. 1939. gada septembris–1940. gada jūlijs*, Rīga – 201. lpp.

(1995) *Latvijas okupācija un aneksija: 1939–1940: Dokumenti un materiāli* / Grava-Kreituse I., Feldmanis I., Goldmanis J., Stranga A. – Rīga, – 474. lpp.

Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli: 1940. gada 16. jūnijs–19. jūlijs. – Rīga, 1991. – 9. lpp.

Likumu krājums. 1934. g. – Nr. 135.

Likumu krājums. 1939. g. – Nr. 175.

Likumu krājums. 1936. g. – Nr. 33.

Likumu krājums. 1940. g. – Nr. 73.

Likumu krājums. 1940. g. – Nr. 159.

Ministru prezidents pieņem diplomātisko korpusu / Jaunākās Ziņas. – 1940 – 26. jūnijs

Tautu Savienības harta, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp#art11 (sk. 10.06.2013.)

Seskis J. (1961) *Latvijas valsts izcelšanās pasaules kara notikumu norisē. Atmiņas un apcerējumi (1914.-1921.)* - Linkolna - 405.lpp.

Valsts prezidenta Dr. Kārļa Ulmaņa norādījumi tautai / Valdības Vēstnesis. – 1940 – 18. jūnijs.

Зубкова, Е. (2008) Прибалтика и Кремль. 1940 - 1953. Москва: РОССПЭН, стр. 55.

DISKURSA VĒSTURISKĀ ANALĪZE: ZEMNIEKA REPREZENTĀCIJAS „LAUKU AVĪZĒ”/ „LATVIJAS AVĪZĒ” PIEMĒRI

Klinta Ločmele

Latvijas Universitāte, Raiņa bulvāris 19, Rīga, Latvija, LV-1586
Klinta.locmele@inbox.lv

Abstract

Discourse historical analysis: Examples of farmer's representation in the newspaper “Lauku Avīze”/“Latvijas Avīze”

Publication provides an insight into a usage of qualitative research method – discourse historical analysis (approach is developed by Ruth Wodak). In the first part of article there is clarified a meaning of term “discourse” as well as explained main characteristics of the method and levels of analytical scheme. It is followed by some examples of author's research on farmer's representation in printed press. Author substantiates the suitability of this method for social science research and outlines a topicality of the issue in contemporary Latvia. A question of farmer's representation in media is related to wider range of problems, for example, rural depopulation in recent years, regional development and issues of national identity. Media are one of the sources which shape person's values and attitudes. On the one hand, published/broadcasted information can form a public opinion on an issue, and, on the other hand, media content can be affected by the cultural and the overall context as well. In Latvia theme of peasantry is closely tied to questions of national identity, collective memory and the past of nation, thus discourse historical analysis is appropriate method for gathering and analyzing discursive strategies in examined media content with aim to reveal statements, arguments and their linguistic realization.

Key words: discourse, discourse historical analysis, newspapers “Lauku Avīze”/“Latvijas Avīze”, farmer, representation

Mūsdienās medijos vērojamās zemnieku reprezentācijas analīzes nozīmība ir aplūkojama plašākā kontekstā – saiknē ar lauku iedzīvotāju skaita samazināšanos pēdējo gadu laikā, reģionu attīstības un arī nacionālās identitātes jautājumiem. Mediji ir viens no cilvēku priekšstatu, attieksmju un vērtību veidošanas avotiem. Tajos publicētā/pārraidītā informācija, no vienas puses, var veidot sabiedrības vairākuma viedokli par kādu jautājumu, un, no otras puses, tā pati vienlaikus var būt kultūras un vispārējā konteksta ietekmēta. Lauki un zemniecība ir vieni no aktuālākajiem tematiem gan domājot par Latvijas reģionu vienmērīgu attīstību sociālekonomisko jautājumu ziņā, gan arī analizējot identitāti un tās transformācijas. Konkrēti šajā publikācijā galvenokārt iepazīstināšu ar pētījuma metodes – diskursa vēsturiskās analīzes (DVA) – praktisko lietojumu, par piemēru ņemot 1996. un 2006. gada laikraksta “Lauku Avīze”/“Latvijas Avīze” saturu.¹⁶⁹

1996. gadā bija aizritējuši daži gadi neatkarīgas valsts statusā un izplēnējušas sākotnējās cerības par Latviju kā agrāru valsti (Ločmele 2010: 30), bet 2006. gads jau iezīmē laiku pēc Latvijas pievienošanās Eiropas Savienībai.

Laikraksts “Lauku Avīze” sāka iznākt Trešās atmodas noskaņās 1988. gadā un tāpat kā gandrīz vienlaikus izveidotais TV raidījums “Savai zemītei” pievērsa uzmanību laukiem un to cilvēkiem. Laikraksts 2003. gadā mainīja nosaukumu uz “Latvijas Avīzi” un kļuva par dienas izdevumu, tomēr atsevišķās rubrikās un pielikumos joprojām turpina vēstīt par lauksaimniecību, cilvēkiem un

¹⁶⁹ Ar daļu no pētījuma rezultātiem iespējams iepazīties publikācijās, kas bibliogrāfijas sarakstā atzīmētas ar cipariem 6.–9.

procesiem laukos. Avīze var lepoties ar ievērojamu tirāžu, kas liecina par iespējamību apgalvojumus un argumentus par dzīvi laukos un to iedzīvotājiem izplatīt plašā auditorijā.¹⁷⁰ Nākamajās nodaļās paskaidrošu, ko sociālajās zinātnēs izprot ar diskursa jēdzienu un kāda ir viena no iespējamajām tā pētīšanas metodēm.

Diskursa jēdziens

Valodu studijās “diskurss” apzīmē sociālu mijiedarbību starp cilvēkiem reālās sociālās situācijās. Savukārt sociālajā teorijā tā ir realitātes sociālā konstrukcija, zināšanu veids. Viena no kritiskās diskursa analīzes pamatlicējiem valodnieka Normena Fērklova (*Fairclough*) izpratnē jēdziens “diskurss” ietver šīs abas pieejas: “Diskurss ir valoda, kas lietota, lai atainotu kādu sociālu praksi no specifiska skatu punkta.” (Fairclough 1995: 18, 65) Taču jāņem vērā, ka diskursi var būt iztēloti vai reprezentē pasaules ainu, kas ir visai atšķirīga no esošās.

Lakoniski, taču, manuprāt, trāpīgi diskursu ir definējis valodnieks Tēns A. Van Deiks (*Dijk*) jau 1990. gadā. Viņaprāt, diskurss ir teksts kontekstā (Wodak 2008: 5). Šis skaidrojums ļoti labi atklāj, ka diskurss un teksts nav sinonīmi, lai gan starp tiem ir cieša saistība. Diskurss ir definējams abstraktākā līmenī nekā teksts. Proti, teksts ir specifiska un unikāla diskursa realizācija. Ar diskursa analīzi var pētīt dažādu žanru tekstus (mediju saturu, politiskās runas, fokusa grupu tekstus, intervijas, politikas dokumentus u.c.), kuros uzmanība pievērsta kompleksiem sociāliem fenomeniem (Wodak 2008: 2). Piemēram, mediju radītais teksts par kādu tēmu (šoreiz – zemniekiem) paralēli, piemēram, amatpersonu, ekspertu diskusijām, politikas stratēģijai, daiļliteratūrai u.c., ir viens no iespējamajiem diskursa realizēšanas žanriem.

Diskursa vēsturiskā analīze

Kontentanalīzes mērķis ir iegūt objektīvākus un ar skaitļiem pamatotus datus, taču ar diskursa analīzes palīdzību iegūtie dati ir interpretējami, tādējādi nodrošinot padziļinātu pētījuma rezultātu skaidrojumu (Titscher 2007/2000: 146). Izšķir diskursa kritisko analīzi (KDA), kuru ir attīstījis Normens Fērklavs (*Fairclough*), un Rutas Vodakas (*Wodak*) izstrādāto diskursa vēsturisko metodi. Šīm metodēm raksturīga fokusēšanās uz sociālo un kultūras procesu lingvistisko raksturu, nevis valodu vai valodas lietojumu kā tādu. DVA uzmanības lokā ir teksts tā vēsturiskajā kontekstā, ņemot vērā tā radīšanas un pastāvēšanas apstākļus (Titscher 2007/2000: 8; 144, 146; Wodak 2001: 69).

Diskursa analīzes veikšanas principi sakņojas semiotikā, sociolingvistikā, etnogrāfijā, sarunu analīzē u.c. Taču kontekstam piešķirtā nozīme ir viena no pazīmēm, kas DVA atšķir no citām kvalitatīvajām izpētes tehnikām. Metode ir salīdzinoši jauna – pirmoreiz lietota 1986. gadā, analizējot antisemitisku stereotipisku tēlu pastāvēšanu Austrijā (Wodak, Reisigl 2009: 95).

¹⁷⁰ Piemēram, 1996. gadā “Lauku Avīzes” viena numura metiens bija ap 100 000 eksemplāru, 2006. gadā “Latvijas Avīzei” – ap 50 000. Lai gan desmit gadu laikā tirāža ir samazinājusies uz pusi, tas vairāk skaidrojams kā mediju vides izmaiņu, nevis laikraksta popularitātes zuduma rezultāts.

Lai pētījumā iegūtie rezultāti būtu ticami un tos vispār izdotos sasniegt, nepieciešama analizējamā teksta plānošana un pētījuma shēmas izveide. Būtiski, ka tas jā dara pirms pētījuma sākšanas. Shēmas pamatā ir trīs līmeņu analīze, ko katrs pētnieks var tematiski pielāgot savam pētījumam. Tā paredz analizēt saturu (lai identificētu tēmas), argumentācijas stratēģijas (kādi argumenti un no kādas perspektīvas ir izmantoti) un lingvistiskā izpildījuma formas, kas lielā mērā atkarīgas no satura un konteksta un atklāj, kādā veidā ar valodas palīdzību reprezentēta realitāte. Piemēram, valodas emocionālā izteiksmība tiek panākta ar vārdu pamatnozīmēm, ar nozīmju pārnēsumiem, deminutīvu, epitetu, salīdzinājumu u.c. mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu izmantojumu. Analīzes shēma var tikt papildināta arī ar citām kategorijām, taču šie trīs līmeņi veido DVA kodolu (Titscher etc. 2007/2000: 158; Wodak, Reisigl; 2009: 93; Wodak, Meyer 2009: 29).

R. Vodaka un valodnieks Martins Reisigls (*Reisigl*) piedāvā universāli lietojamus DVA jautājumus (Wodak, Reisigl 2009: 93):

1. Kā personas, darbības, objekti, fenomenī, notikumi un procesi tiek nosaukti?
2. Kāds raksturojums tiek piedēvēts sociālajiem aktoriem, objektiem, fenomeniem, notikumiem un procesiem?
3. Kādi argumenti tiek izmantoti?
4. No kādas perspektīvas šī nosaukšana, raksturojums un argumenti tiek izpausti?
5. Vai iepriekš minētās izpausmes izteiktas atklāti? Vai tās ir kādā veidā pastiprinātas vai mazinātas?

Diskursa teorētiski uzskata, ka sabiedrība un kultūra ir dialektiski saistītas ar diskursu: diskursss veido sabiedrību un kultūru, savukārt tās vienlaikus rada diskursu (Titscher etc. 2007/2000: 146). Šis diskursa raksturojums padara to par izpētes vērtu un ne mazāk svarīgi – interesantu – pētījuma priekšmetu. Var teikt, ka mediju saturs ietekmē diskursu par laukiem un zemniekiem, taču vienlaikus sabiedrībā pastāvošie diskursi ir ietekmējuši zemnieku un lauku reprezentāciju medijos.

Diskursa vēsturiskās analīzes rezultātu piemēri

Šajā raksta nodaļā piedāvāju ielūkoties dažos piemēros, kādus zemnieka reprezentācijas presē rezultātus var iegūt ar DVA palīdzību. Vispirms par noteiktas attieksmes paušanu liecina tas, kādā vārdā zemnieks tiek nosaukts un kādā kontekstā šis apzīmējums lietots. Piemēram, vai izmantots neitrālais vārds “zemnieks”, vai arī tas papildināts ar kādu norādi, kas šim vārdam piešķir jau pavisam citu nozīmi, piemēram, “dīvāna zemnieks”. Tāpat arī ir izmantoti citi emocionāli spēcīgi apzīmējumi, kas panākti gan ar deminutīvu lietošanu (piemēram, “zemnieciņš”), gan ar citu vārdu palīdzību, piemēram, zemnieku cildinoši saucot par “goda vīru”.

Ar DVA palīdzību var iegūt datus arī par zemnieka raksturojumu. Piemēram, pirms gadsimtu mijas un arī pēc tās analizētā laikraksta saturā zemnieks reprezentēts kā cilvēks, kas mīl savu darbu un

gūst no tā pozitīvas emocijas. Piemēram, rakstā ietverts zemnieka teiktais 1996. gadā: “Man vispār graudu kulšana ļoti patīk. Turēt tos rokā un sajūst starp pirkstiem – tā ir vienreizēja sajūta!” (Zilbers 1996: 2) Varētu pateikt, ka šajā apgalvojumā vērojama īpašā zemnieka un dabas saikne, kas uzsvērtā arī 2006. gada laikrakstā publicētajā izteikumā, ka tikai tas ir zemnieks, kurš prot “dzirdēt, kā rudzi briest” (Galkina 2006a: 11). Pagājušā gadsimta nogalē to tikpat tēlaini raksturoja arī toreizējais zemkopības ministrs Andris Rāviņš: “Ja cilvēkam piemīt praktiskā vagas gudrība, kūts gudrība un rēķināšanas gudrība, tad panākumi garantēti.” (Rāviņš 1998: 3) Šajos piemēros (ne tikai no laikrakstu satura) zemnieka zināšanas raksturotas kā īpašs talants. Šādu intuitīvo, “sirds” zināšanu akcentējums zemnieka raksturojumā, iespējams, sasaucas ar kolektīvajā atmiņā ilgu laiku saglabāto latviešu kā zemnieku tautas pašidentificēšanos.

Taču zemnieka raksturojums laikraksta saturā veidojas diezgan pretrunīgs. Lai arī uzsvērtā “dabas dotā” zemnieka gudrība, gan 1996., gan 2006. gadā avīze pārņēma un tālāk izplatīja intervēto cilvēku apgalvojumus par zemnieku “iesīkstēšanu” un steidzamu nepieciešamību kļūt modernākiem, apgūt jaunas zināšanas. Piemēram, 1996. gadā “Lauku Avīzē” bija lasāms brīdinājums: “Šodien vairs nepietiek, ja tikai pēc taustes vai garšas proti noteikt izaudzētās ražas vērti. Vēl ir jāpārziņina audzēšanas zinātniskā tehnoloģija, tirgus attiecības, ekonomika. Un visur jāpanāk operatīvāte.” (Zilbers 1996: 3) Gan paši zemnieki, gan politiķi norāda uz nepieciešamību izglītoties. Piemēram, “Lauku Avīzē” publicējusi toreizējā zemkopības ministra Alberta Kaula uzskatu, ka “apmēram 70 procentiem zemnieku trūkst elementāru zināšanu zemkopībā. Tāpēc, gatavojoties pavasara lauku darbiem, esot jāskaidro ar ābece patiesību noskaidrošanu” (Kālis 1996: 5). Vārdu savienojuma “ābece patiesība” izmantojums norāda uz neatliekamu vajadzību zemes kopējiem apgūt vismaz pamata zināšanas savā jomā. Šāds atzinums veido nozīmi, ka zemnieki nav prasmīgi. To, iespējams, var skaidrot vēsturisko apstākļu kontekstā – 1990. gadu pirmajā pusē strauji pieauga zemnieku saimniecību skaits, 1996. gadā sasniedzot gandrīz 95 000 (LRLM, LVAEI 1991: 38; LRVSK 1997: 7; LRVSK 1998: 8). Ne visiem, kas kļuva par zemniekiem, bija attiecīga izglītība vai praktiskā pieredze. To apliecina arī publikācijās par zemnieku saimniecībām ietvertās atsauces uz pagātņi. Arī šos apgalvojumus un argumentus var atklāt, izmantojot DVA un tās analītiskajā shēmā paredzot sadaļu ne tikai tagadnes, bet arī pagātnes notikumu reprezentācijas pētīšanai. Piemēram, laikrakstā kāds zemnieks atzīst: “Bet tad nāca 1992. gads ar pasakainajām graudu cenām. Likās, lai nu kam, bet zemniekam nu gan jaunajā Latvijā būs rožaina dzīve – tikai ražo. Es noticēju! Pilsētas kaimiņi gan sauca par pēdējo neprāti, bet es kopā ar ģimeni – sievu un trim bērniem – pārcēlos uz tēva mājām Rudzētu pagasta Vidu sādžā un nodibināju zemnieku saimniecību.” (Randers 1996: 2)

Iepriekš jau minēju, ka DVA shēmā trīs pamata analītiskos līmeņus var papildināt ar citām kategorijām, piemēram, aplūkot, no kādas perspektīvas nosaukšana, apgalvojumi vai argumenti ir

izteikti. Šeit ietvertajos citātos zemnieka raksturojumu sniedz gan paši zemes kopēji, gan citas personas, piemēram, zemkopības ministrs.

Viens no diskursa analīzes uzdevumiem ir identificēt vispārīgā diskursa apakštēmas. Pētījuma metodes neatņemami atslēgvārdi ir intertekstualitāte un interdiskursivitāte – šie jēdzieni nozīmē to, ka teksti un diskursi ir savstarpēji saistīti ar citiem tekstiem un diskursiem gan pagātnē, gan, iespējams, arī nākotnē. Šāda saikne var izveidoties, piemēram, ja 1) tekstā ir atsauces uz kādu tēmu vai tās galvenajiem aktoriem; 2) ir atsauce uz vieniem un tiem pašiem notikumiem vai arī galvenie argumenti ceļo no viena teksta uz otru (Wodak 2008: 3; Wodak, Reisigl 2009: 90; Titscher etc. 2007/2000: 157).

Atgriežoties pie pētījuma par zemnieka reprezentāciju presē, minēšu piemēru par zemnieka diskursa apakštematu – politiķu un ierēdņu reprezentāciju. Tie laikraksta saturā saistībā ar zemniekiem pārsvarā definēti kā neprofesionāli, izšķērdīgi un nereti – zemnieka interesēm pretimstāvoši. Piemēram, avīzē publicēts kāda zemnieka teiktais: “Valdības kabinetos iesēdinātie ierēdņi ne velna nezināja, cik daudz un ko mēs laukos audzējam, cik maizes būs nepieciešams pārtikai un cik vispār valstij ir graudu. Tas bija tāds dumjums, bet glupībai jau parasti seko tukša klaigāšana. Tādēļ turpināju audzēt labību.” (Zilbers 1996: 3) Ar ekspresīviem vārdiem ir izteikts spilgts kontrasts starp lauku iedzīvotājiem un politiķiem: “Tie daudzie Rīgas gudrinieki, kuri tagad tēvišķi pamāca, ka nevajadzējis naivi cerēt uz lielajiem procentiem, lai tur muti ciet, tāpēc, ka daudzviet laukos – arī Ape ir viena no tām – citu banku nemaz nebija! [...] Mēs te, apakšā, vēl kādu laiku arī varētu paciesties, bet neviens jau nav akls, redzot, kā augšas dzīvo pa Rīgu, kur un kā apkārt braukā un ballējas – nudien, pacietības mērs iet pāri. Ja paciesties, tad visiem – bet kur paliek tie latu miljoni?” (Ratseps etc, 1996: 31). Arī ierēdņu darba vērtējums pārsvarā ir negatīvs, norādot uz to slinkumu un neizdarību, pretstatot zemniekiem. Piemēram, avīze vēstīja par kāda lauku iedzīvotāja sašutumu, ka “mēnesi, piemēram, bija jāgaida no Rīgas viens dokuments, bet es taču esmu zemnieks, man ir jāstrādā” (Galkina 2006b: 10). Šajos piemēros redzama vēl viena tendence – Rīgu kā galvaspilsētu diskursīvi sasaistīt ar valsts pārvaldes aparāta un politiķu darbību, piešķirot tai negatīvu nozīmi, kas papildina laikraksta saturā jau tā bagātīgo pilsētām veltīto nozīmju (visbiežāk – negatīvu) klāstu.

Šie ir tikai nelieli DVA rezultātu fragmenti, kuros apjoma ierobežojuma dēļ nav iespējams ilustrēt visu DVA būtību un parādīt datu analīzes dziļuma iespējas. Raksta mērķis būs sasniegts, ja tas radīs priekšstatu par šo pētījuma metodi un varbūt pat rosinās kādu pievērsties tās padziļinātām studijām un, izveidojot individuālu analīzes shēmu savam pētījumam. Tekstā norādītie R. Vodakas un M. Reisigla izveidotie universālie DVA jautājumi ir piemērojami dažādu tēmu pētniecībai (nacionālās identitātes, sociālās atmiņas, dzimtes studiju un citiem pētījumiem). Ne vienmēr izpētes bāzei būtu jāaprobežojas tikai ar verbālo tekstu. Metodes izstrādātāji ir pārliecināti, ka DVA var pielāgot arī, piemēram, fotoattēlu analīzei (Mautner 2008: 49; Wodak, Meyer 2009: 28). Latvijā metode veiksmīgi

tiek izmantota lielākoties mediju satura pētniecībā, jo tie, it īpaši preses arhīvs, ir salīdzinoši viegli pieejami, turklāt mediji uzlūkojami kā ietekmīgi kādam objektam, notikumam, procesam vai personai piešķirto nozīmju radītāji, (pār)veidotāji un izplatītāji auditorijai.

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā “Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē” un valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte” projekta “Latvijas sociālā atmiņa un identitāte” ietvaros.

Bibliogrāfija

- Fairclough N. 1995. *Media Discourse*. London: Arnold.
- Latvijas Republikas Lauksaimniecības ministrija, Latvijas Valsts agrārās ekonomikas institūts. 1991. *Latvijas lauksaimniecība skaitļos*. Rīga: Latvijas Republikas Lauksaimniecības ministrijas Zinātniski tehniskās informācijas un propagandas centrs.
- Latvijas Republikas Valsts statistikas komiteja. 1997. *Latvijas lauksaimniecība: Statistisko datu krājums*. Rīga: [Bez izd. v.].
- Latvijas Republikas Valsts statistikas komiteja. 1998. *Latvijas lauksaimniecība: Statistisko datu krājums*. Rīga: [Bez izd. v.].
- Ločmele K. 2010. Lauku un lauksaimniecības vērtība un loma mūsdienās: laikraksta “Latvijas Avīze” analīze (2004–2008). Grām.: Lasmane S., Šķilters J. (red.). *Nacionālās identitātes komunikācija Latvijas kultūras telpā*. Rīga: LU SZF SPPI. Sk.: <http://academia.lndb.lv/xmlui/handle/123456789/4>, 30. – 47. lpp.
- Ločmelē K. 2011. Kaimo ir žemēs ūkio kaip latvių tautinės tapatybės vertybių vaizdavimas dienraštyje LATVIJAS AVIŽE (2004–2008). In: Gaižūtyte-Filipavičiene Z., Rubavičius V. (eds.). *Nacionalinis Tapatumas Medijų Kultūroje (National Identity in the Media Culture)*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, pp. 223 – 234.
- Ločmele K. 2012. Lauki un lauksaimniecība latviešu nacionālajā identitātē pēc Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā: laikraksta “Latvijas Avīze” analīze. Grām.: Medveckis A. (atb. red.). *Sabiedrība un kultūra*. Rakstu krājums, XIV. Liepāja: LiePA, 287. – 297. lpp.
- Ločmele K. 2013. Latvijas zemnieki un lauki trešās Atmodas periodā: diskursi laikrakstā “Diena” (1990–1991). Grām.: Saleniece I. (atb. red.). *Vēsture: Avoti un cilvēki. XXII zinātniskie lasījumi. Vēsture XVI*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”, 211. – 220. lpp.
- Ločmele K., Ziemele E. 2012. Nacionālās identitātes (pār)adījums preses izdevumos trešās Atmodas periodā Latvijā. Grām.: Lāms E. (sast.). *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē: Nacionālās identitātes meklējumi Baltijas literatūrā un kultūrā: Stabilais, mainīgais, zaudētais*. 17. sēj. Liepāja: LiePA, 210. – 220. lpp.
- Mautner G. 2008. Analyzing newspapers, magazines and other print media. In: Wodak E., Krzyżanowski M. (eds.). *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. Houndmills, etc.: Palgrave Macmillan, pp. 30 – 53.
- Rāviņš A. 1998. Lauki mainās pretrunās. Grām.: *Latvijas lauki un meži šodien un rītdienas skatījumā: Latvijas inteliģences XV konference 1997. gada 8. novembrī*. Rīga: [Bez izd.v.], 3. – 8. lpp.
- Titscher S., Meyer M., Wodak R., Vetter E. 2007/2000. *Methods of Text and Discourse Analysis*. Los Angeles, etc.: SAGE Publications.
- Wodak R. 2008. Introduction: Discourse studies – important concepts and terms. In: Wodak E., Krzyżanowski M. (eds.). *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. Houndmills, etc.: Palgrave Macmillan, pp. 1 – 29.
- Wodak R., Reisigl M. 2009. The discourse-historical approach (DHA). In: Wodak R., Meyer M. (eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, etc.: SAGE Publications, pp. 87 – 121.

Wodak R., Meyer M. 2009. Critical discourse analysis: History, agenda, theory and methodology. In: Wodak R., Meyer M. (eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, etc.: SAGE Publications, pp. 1 – 33.

Avoti:

Galkina I. 2006a. Ar pieredzi – pret dabas untumiem. No: *Latvijas Avīze*, 1. aug.

Galkina I. 2006b. Sāk mosties cidoniju laiks. No: *Latvijas Avīze*, 14. okt.

Kālis J. 1996. Alberts Kauls aicina izglītēt zemniekus. No: *Lauku Avīze*, 26. janv.

Randers I. 1996. Lielsaimnieks grib nopelnīt normālu dzīvošanu. No: *Lauku Avīze*, 13. sept.

Ratseps R., Igaune M., Jermaks A. 1996. Premjeru gaidām, premjeru jautājam. No: *Lauku Avīze*, 12. janv.

Zilbers A. 1996. Neatlaidīgs strādātājs sagaidīs savu zvaigžņu stundu. No: *Lauku Avīze*, 3. sept.

„SIEVIEŠU” VĒSTURE ŽURNĀLA „ИСТОРИЯ СССР” 1960.-1980. GADU NUMURU SPOGULĪ

Ligija Purinaša

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija LV-5401, ligija.purinasa@gmail.com

Abstract

Reflection of "Women" History in Articles of Periodical „История СССР”

In contradistinction to European history and „women studies”, USSR official ideology had pressed it by prioritization on political history. So social history and „women studies” in such situation was just a insignificant part of „official (political) history” – it was verified by periodical „История СССР” (History of USSR) 1960-1980-s articles, which were analysed by three levels: by tematical, by attitude about „women studies” by authors of articles and by notions about women and their image. They were connected with historiographical traditions of USSR period in articles. Mostly women were pictured as part of mens' world, out of their femininity and traditional duties, but in the same time they were pleasant asked to be mothers. Women life has been divided in three aspects: woman-daughter, woman-revolutionist and woman-mother, but in the same time they were placed in opposite of men world by their emotionality and irrationality.

Key words: Women, soviet historiography, ideology, perceptions

Femīno jautājumu izpētes aktualitāte ir palielinājusies kopš 20. gs. 30. –40.gadiem, kad Rietumeiropā nāca klajā gan V. Vulfas „Sava istaba” (literārs apcerējums), gan S. de Bovuāras starpnozaru pētījums „Otrais dzimums”. Laika gaitā ir nostiprinājusies ideja, ka sievietē ir jāizvirza pētījuma fokusā, padarot par izklāsta subjektu un naratīva aģentu (Скотт). PSRS pastāvēšanas laikā sieviešu loma vēsturē tika pētīta, izejot no marksisma-ļeņinisma nostādnēm, kuras sievieti neuzskatīja par interesantu sociālo grupu; ja sieviešu jautājumam uzmanība tika pievērsta, tad tikai caur ekonomisko attiecību un šķiru cīņu prizmu (Юкина: 11) – tieši tāpēc ir aktuāli palūkoties uz sievieti un viņas konstruēto tēlu PSRS perioda vēstures pētījumu kontekstā, lai saprastu, vai tiešām viņa bija tikai „šķiru cīņas” objekts.

Pētījuma mērķis ir atklāt sieviešu tēlu PSRS žurnāla „История СССР” rakstos par „sieviešu” vēsturē aktuāliem jautājumiem caur konkrēto rakstu tematiskā kodola „izlobīšanu” un rakstu autoru attieksmes noskaidrošanu, kā rezultātā būtu iespējams noskaidrot arī priekšstatus par sievieti konkrētā raksta konkrētajā tapšanas laikā.

Rakstā avotu bāzi veido žurnālā „История СССР” publicētie raksti. „История СССР” ir nācis klajā visu padomju laiku, taču no 1992. g. līdz 2008. g. tā nosaukums bija «Отечественная история». Jāatzīmē, ka Padomju Savienības Komunistiskās partijas Centrālkomiteja jau 1957. g. pieņēma lēmumu par vēstures periodikas kvalitātes kontroli, kā rezultātā tiktu nodrošināta vēsturnieku pilnīga kalpošana partijas interesēm bez iespējamās „sacelšanās” - tādējādi sabiedrībai pieejamajiem pētījumiem bija jābūt vērstiem uz politiskās uzticības veicināšanu un prasmi šo uzticību publiski demonstrēt (Афанасьев 1996: 23). Pētījumā izmantotas piecas 1960.-1980. gadu žurnāla publikācijas par sievietēm: divas recenzijas un trīs raksti.

Recenzijas „Pirmā Krievijā sieviešu universitāte” (Гусятников 1966) un „G. A. Tiškins. Sieviešu jautājums Krievijā (19. gs. 50-60. gadi)” (Лейберов, Яковлев 1986) šķir apmēram 20 gadi, un katra no tām atspoguļo dažāda laika padomju historiogrāfijas iezīmes. Ja P. Gusjatņikovs pievēršas vēstures „racionalizēšanai” caur atsaukšanos uz Ļeņinu un krājuma¹⁷¹ nepilnību uzsvēršanu (Гусятников 1966: 128), tad I. Leiberovs un V. Jakovļevs akcentē vajadzību spiltāk atveidot 19. gs. 50.-60. g. krievu sievietes sociālo tēlu, parādīt sociālo slāņu proporcijas un sievietes-zemnieces garīgo tēlu” (Лейберов, Яковлев 1986: 176). Līdz ar to 80. gados kļūst aktuāls sievietes tēls un tā marginalitātes novēršana (Лейберов, Яковлев 1986: 176). To arī atzīmē J. Afanasjevs: 50.-60. gados Ļeņina citātu izmantošana kļuva par iespēju apstiprināt savus pētījumus, savukārt 80-gados nāca klajā ideja par Ļeņina uzskatu kanonizāciju (Афанасьев 1996: 32-33).

Autoru pētījumus, kas publicēti žurnālā, šķir vien seši gadi. Zīmīga īpatnība ir tā, ka sieviešu vēstures pētniecības „aizsācēja” apskatītajā periodā ir sieviete, darba „No Krievijas augstākās izglītības vēstures” autore E. Mihejeva (Михеева 1969). Turpmāk „sieviešu jautājumu” vēti vīrieši, pie tam divi no pētījumiem ir tapuši 1975. g., kad, kā zināms, tika svinēta savdabīga dubultjubileja: 30 gadi kopš beidzies Otrais pasaules karš un 55 gadi kopš pilsoņu kara beigām Krievijā. Padomju Savienībā valdošo noskaņojumu pauda arī akadēmiskās, ar vēsturi saistītās aprindas. Par to liecina rakstu nosaukumi žurnālā: „Sievietes pretgaisa aizsardzības karaspēkā Lielā Tēvijas kara gados” (Кирсанов, Черемисов 1975) un „Sievietes Sarkanajā armijā pilsoņu kara un imperiālistiskās intervences laikā (1918-1920)” (Чирков 1975).

J. Miheevas rakstā «No Krievijas augstākās izglītības vēstures» par centrālo notikumu, ap kuru „grozās” viss pētījums, ir izvirzīts 1912. g. 26. decembra-1913. g. 4. janvāra 1. Viskrievijas kongress sieviešu izglītības jautājumos, taču lielākoties autore ir pievērsusies dažādiem Augstāko Sieviešu kursu darbības aspektiem: dalībnieču sastāva raksturojumam, kursu saimnieciskajiem un sadzīves jautājumiem, pat skārusi reliģijas aspektu, noliedzot tās pastāvēšanu vispār. Autores atsaukšanās uz N. Krupsku, kā arī M. un A. Uļjanovām pauž priekšstatu, ka sieviete var būt ievērota tikai tad, ja viņa ir saistīta radniecīgām saitēm ar kādu no PSRS „ciltstēviem”. Tiek aktualizēta Ļeņina ideja, ka masas nebūs iespējams iekustināt bez sieviešu palīdzības. No raksta autores faktu atlases ir skaidri redzams, ka no vienas puses – Ļeņins it kā atbalstīja sieviešu emancipētību, bet no otras – uzsvēra viņu atpalcību un nepiemērotību sociālistiskajai „pasaulei”, un līdz ar to sieviete ir gan atpalikusi, gan spēcīgs partneris.

Līdzīga ideja caurstrāvo arī P. Čirkova 1975. g. publicēto rakstu „Sievietes Sarkanajā armijā pilsoņu kara un imperiālistiskās intervences laikā (1918-1920)” – sieviešu pasivitātes pārvarēšana kā

¹⁷¹ Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы. 1878—1918 гг. Ред. С. Валк, Н. Сладкевич и др. Ленинград: ЛГУ, 1965. 288 стр.

Ļeņina „pareģojums”. Autors uzsver, ka tieši Oktobra revolūcija sievietēm deva politiskās un juridiskās tiesības vienādā līmenī ar vīriešiem – tāpat to akcentē arī R. Staitisa savā rakstā „Feministiskā kustība un boļševiki” (Стайтс 2003). P. Čirkova pētījumā tiek akcentēts dzimumu vienlīdzības princips. Statistikas datu atlasē: 1920. g. sievietes kompartijā sastādīja 7.5%, padomēs – 3% un viņu izglītības līmenis bija 30% no vīriešu izglītības līmeņa (Чирков 1975: 104) – pilnīgi skaidri redzama orientācija tikai uz politisko/ideoloģisko dimensiju, kuru uzsver arī atsauksme uz Ļeņina teikto 1919. g. 8. Komunistiskās partijas kongresā, ka „pats atpalikušākais un nekustīgākais elements ir sieviete” – līdz ar to tiek aktualizēts pilsoņu karš kā periods, kas deva galveno impulsu sieviešu emancipācijas un izglītības iegūšanas sākumiem Padomju Krievijā. Dzimumu (ne)vienlīdzība tika akcentēta *de facto* kopš dzimšanas, taču jau bērnībā notika krasa dzimumu dalīšana audzināšanā (Procevska 2006: 125). Padomju birokrātija sievieti pozicionēja savā mentālajā plānā kaut kur starp ģeneratoriem un piena govīm – reproduktīvā (ķermeniskā) funkcija pār garīgo (Sprugaine 2005: 292). Sievietes tika uzskatītas par nelīdzvērtīgām caur savu aizņemtību ar rūpēm par bērniem, saimniecību vadīšanu, organisma īpatnībām un atpalcību – līdz ar to viņas nevarēja būt mobilizētas karā līdzvērtīgi vīriešiem, taču viņas varēja tajā iesaistīties brīvprātīgi (Чирков 1975: 105) – redzama divējāda aina: sieviete ir māte, mājas uguns sargātāja, dzemdētāja un caur to atpalikusi, taču viņai ir tiesības šo stāvokli mainīt, pārkāpjot vismaz uzskaitītajam pāri, t.i., kļūstot līdzvērtīga vīrietim viņa politiski-sabiedriskajā darbībā. Atzinība no vīrieša ir izpelnāma, ejot vīriešu ceļu, atsakoties no savas sievietības vai tām iezīmēm, kas tiek uzskatītas par „tradicionāli sievišķīgām” (Градскова). Zināma pretruna ir rodama starp autora apgalvojumu, ka padomju valdība nevienai sievietei nelika karā piedalīties piespiedu kārtā un atzinumu, ka piespiedu kārtā tika mobilizētas sievietes-ārstes (Чирков 1975: 105-106). Tāpat „brīvprātīgi-piespiedu kārtā” tika karā iesaistītas kompartijas locekles un komjaunietes, kurām, kā raksta P. Čirkovs, bija jāpiedalās speciālas nozīmes bruņotās vienībās, kā arī viņām bija jābūt gatavām neplānotai un neparedzētai mobilizācijai. Līdz ar to rakstā ir jaušama divdomīga attieksme pret šo jautājumu: no vienas puses tiek akceptētas sieviešu fiziskās un tradicionālās „dotības”, taču tajā pašā laikā, tiklīdz runa ir par piederību politiskajām aprindām, šie fiziskie „trūkumi” tiek pilnīgi aizmirsti gan no valdības, gan no pašu sieviešu puses. Raksta autors uzsver sieviešu (fiziskās) nevarības un (garīgās) varonības savstarpējo mijiedarbību – E. Boša ar slimu sirdi uzmundrināja kareivjus (Чирков 1975: 109) – ideja par sievietes cīņu pēc atzīšanas caur sava fiziskā/morālā vājuma pārvarēšanu un caur to uzsverot iegūto pārākumu pat pār vīriešiem. Akcentēts sieviešu visvarenais spēks (par spīti iepriekš deklarētajai atpalcībai) Petrogradas aizstāvēšanā: izlūkdieneņa darbs, saziņas nodrošināšana, kara vienību veidošana, tiltu sargāšana u.c. (Чирков 1975: 111). Rakstā sieviete ir arī nosacīti individualizēta „Dora Ļubarskaja pabeidza ģimnāziju ar zelta medaļu, sapņoja mācīt bērnus. Bet pilsoņu kara [...] apstākļos viņa kļuva [par] drosmīgu pagrīdniecei,

1918. g. strādāja Hersonā, 1919. g. – Odesā. Tīrais, labestīgais un vīrišķīgais šīs meitenes tēls [...] Pēc dienas apsūdzēto kamerās ielauzās zvērīgie baltgvardieši [kuri] sita viņus [komjauniešus – arī Dora viņu vidū] ar zābakiem, pletnēm un pēc tam nošāva” (Чирков 1975: 112) – šajā citātā ir spilgti akcentēta sievietes kā sievišķas būtnes pāreja uz sievieti kā vīrišķa tēla „nesēju”. Rakstā pausts priekšstats, ka sieviete pilsoņu kara laikā ir divējāda: it kā sievišķa, bet arī vīrišķa, tātad nekatra dzimuma, kas, principā ir arī vispasaules sociālistiskās sabiedrības mērķis (Бовып 1997: 86). Raksta autors arī sieviešu īpatsvaru kara izskaņā attēlo statistiski, t.i., no viena miljona karā kritušo cilvēku starp sievietēm, kas dienēja Sarkanajā armijā, 1854 cilvēki bija nogalināti, nokļuva gūstā vai tika ievainoti – jau pats formulējums, ka starp sievietēm ir cilvēki, norāda uz neviennozīmīgo, pat nihilējošo attieksmi pret sieviešu dzimumu, ko arī pauž pats raksta autors, savā rakstā izmantojot šāda veida citātus. P. Čirkovs mēģina arī attēlot ieguvumus, sievietēm piedaloties pilsoņu karā: karš ieguva patriotisku raksturu, viņu piedalīšanās labi ietekmēja armiju kopumā, iedvesmoja un stiprināja sarkanarmiešu morālo garu, kā arī attīstīja pašas sievietes – kara beigās viņas kļuva apzinīgākas, kā arī sāka labāk izprast sociālistiskās revolūcijas būtību un savu vietu cīņā par sociālismu.

1975. g. N. Kirsanova un V. Čeremisova raksts „Sievietes pretgaisa aizsardzības karaspēkā Lielā Tēvijas kara gados” sniedz lasītājam informāciju par Otro pasaules karu gaisa kauju un pretgaisa aizsardzības kontekstā, to sasaistot ar „sieviešu vēstures” pētniecību. Tālāk autori aktualizē sieviešu lomu „uzvarā pār nacistisko Vāciju”, atklājot, ka gaisa spēku karavīru vidū karoja arī daudzi tūkstoši padomju tautas meitu, kas kaujās parādīja lielu vīrišķību, bezbailību, pašaieliedzību un nesalauzamu vēlmi uzvarēt (Кирсанов, Черемисов 1975: 63) – redzama autoru nostāja attiecībā uz internacionālismu, kas pēc savas būtības ir ļoti fragmentārs, jo katrai tautai ir savas meitas un tajā pašā laikā – universāls, jo šīs meitas ir visas tautas „īpašums”, kā arī tiek dots vērtējums tām īpašībām, kas vajadzīgas sievietei karā, un, kā redzams, tās ir ļoti vīrišķas – tas liek domāt, ka raksta tapšanas laikā esošajam ideoloģiskajam „zīmogam” (L. Brežņeva varas laiks kā vīrieša - „padomju karavīra” ideāls, kas izpaudās 9. maija svinēšanā, un orientācijā uz Otro pasaules karu un tā aktualitāti (Пушкарева 2012)) līdztekus pastāv arī tieša vīriešu pasaules pētīšanas pārnese uz „sieviešu vēsturi”, tādā veidā padarot vienlīdzīgus abus dzimumus nevis „šeit un tagad”, bet kaut kad pagātnē.

Raksta autori konkretizē sievietes, kuras bija saistītas ar pretgaisa aizsardzības vadību, viņi min trīs sievietes, no kurām viena slimības dēļ tika aizstāta ar vīriešu dzimuma pārstāvi – tātad atbilstošas sievietes-kandidātes nebija, un tātad sieviešu vienlīdzība ar vīriešiem ir formāla. Par to liecina raksta pētījuma autoru faktu atlase.

Sievietes ir arī vīriešu pienākumu darītājas, aizstājējas, kā arī ir „spējīgas” un „cienīgas” iegūt apbalvojumus par Ļeņingradas aizstāvēšanu, akcentējot, ka viņas parādīja labākās īpašības (vīrišķību un drosmi), kas piemīt padomju karotājiem. Tāpat autori arī uzsver sieviešu rāmumu, noturīgumu,

izturību un sieviešu „integrāciju” vīriešu pasaulē – ierindas karavīri un komandieri, kas sevi labi parādīja kara laukā, tika uzņemti Komunistiskajā partijā un viņu starpā bija ievērojams skaits meiteņu (Кирсанов, Черемисов 1975: 66-72) – vīriešu pasaule tiek feminizēta un savā veidā arī viktimizēta caur situāciju kara laikā (Пушкарева 2012).

„Meitas” motīva aktualizēšana saistīta ar meitas saikni ar māti, t.i., autori lasītājam dara zināmu, ka mobilizētās meitenes saņēma no mātēm vēstules ar aicinājumiem iznīcināt fašistiskos iekarotājus un arī pašas bija gatavas varonīgi strādāt frontes aizmugurē (Кирсанов, Черемисов 1975: 74). Iespējams, ka te slēpjas kāda simboliska saikne starp māti kā fizisku būtni un māti-dzimteni vai arī autori centās aktualizēt kritisko PSRS stāvokli frontē – sievietes ir nesaraujami saistītas ar karu vīriešu prombūtnes dēļ, un aktualizēt tautu ciešo savstarpējo saikni kara apstākļos, spēju upurēt PSRS labā itin visu, jūtot pret to vīrišķību, augstu un liesmojošu mīlestību, kā arī dedzinošu naidu pret ienaidniekiem, tiekšanos pēc mierīgā un radošā darba (Кирсанов, Черемисов 1975: 75). Tāpat nevar izslēgt „stagnācijas laika” vajadzību atgriezt sievieti pie mājas pavarda, un tā panākšanai pielietojot „vēstures patiesības” (Пушкарева 2012), kuru rezultātā tiktu akcentēta sievietes-mātes nozīme, kā arī sievietes un mātes pienākumu/būtības saplūšana (Sprugaine 2005: 292), ko jau 1949. g. aktualizēja arī S. de Bovuāra kā „ģimenes šūniņas vitalitāti” PSRS (Бовуар 1997: 170).

Tādējādi var secināt, ka „sieviešu vēsture” Padomju Savienībā bija tendēta uz oficiālās ideoloģijas nostādņēm, kas vērstas uz vēsturnieku un sabiedrības veiksmīgu „sadarbību” politiskajā kontekstā. Tā ietvaros sievietes tēls tiek veidots, balstoties uz vīriešu pasaules normām, un sevī ietver atsacīšanos no sievišķības, lai būtu iespējama „iekļūšana” vīriešu („cilvēku”) pasaulē, kas ievada pirmo sievietes dzīves posmu „sieviete-meita”, kurai seko „sieviete-revolucionāre” (Otrā pasaules kara kontekstā sieviete pilda vīriešu pienākumus) un visbeidzot „sieviete-māte”. Priekšstats par sievietes emocionalitāti kā par viņas spēku pretnostata viņu vīrieša racionālajai pasaulei un līdz ar to viņa uz kādu laiku piemērojas tai, taču pēc tam atgriežas pie savas sievišķības, kas sevi izsmēļ kā mātes loma.

Avoti

- Гусятников П. 1966. Первый в России женский университет. *История СССР*, №5, с. 127-128.
Кирсанов Н. 1975. Черемисов В. Женщины в войсках противовоздушной обороны в годы Великой Отечественной войны. *История СССР*, №3, с. 63 – 75.
Лейберов И., Яковлев В. 1986. Г.А. Тишкин. Женский вопрос в России (50 - 60-е годы XIX. в). *История СССР*, № 5, с. 175-176.
Михеева Э. 1969. Из истории высшего образования в России. *История СССР*, №2, с. 174- 179.
Чирков П. 1975. Женщины в Красной армии в годы гражданской войны и империалистической интервенции (1918-1920). *История СССР*, № 6, с. 104 - 113.

Bibliogrāfija

- Procevska, O. 2006. *No rīta himna, vakarā pasaciņa: Jaunā padomju cilvēka audzināšana un mediju loma tajā.* http://arhivi.lv/sitedata/ZURNALS/zurnalu_raksti/117-137-VESTURE-

Procevska.pdf[17.05.2013]

Sprugaine, V. 2005. Padomju sievietes pienākums pret valsti: Sievietes reproduktīvās veselības diskurss jaunās valsts pirmajā piecgadē izdotajās informatīvajās brošūrās. *Agora 3: Pēckara Latvijas cilvēktelpa [nav vienāds ar] staļinisms*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 308 lpp.

Афанасьев Ю.Н. 1996. *Советская историография*. М.: РГГУ, с. 592.

Бовуар С. 1997. *Второй пол*. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Bovuuar/index.php [15.05.2013]

Градскова Ю. *Женщина и политическая система советского государства*. <http://www.owl.ru/win/research/gradskova.htm> [15.05.2013]

Пушкарева Н. 2012. *Гендерная система советской России, судьбы россиянок*. <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/117/p5.html> [12.05.2013]

Скотт Д. *Женская история и переписывание истории*. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/skott_gens.php [15.05.2013]

Стайтс Р. 2003. *Феминистское движение и большевики: Февральская и Октябрьская революции 1917.г.* <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/stites.htm> [15.05.2013]

Юкина И. *Новая история женщин России*. <http://www.gender-e.hu.org/files/File/Yukina.pdf> [15.05.2013]

BALTINAVAS SKOLAS 20. GADSIMTA 50.–80. GADOS

Natālija Rešetņikova

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 11, Daugavpils, Latvija, LV-5401

natalia-89@inbox.lv

Abstract

Schools of Baltinava (1950-1990)

The paper mainly is focused on the secondary school of Baltinava and Baltinavas Boarding special school in period from 1951st to 1990th year. The study proved that high school of Baltinava and Baltinavas Boarding special school in that period had significant and important function - educating children, school and educational work and goal setting and implementation in accordance with the Communist Party and the Soviet lines. Evaluating school work, financial situation and social life, the author reconstructed in detail their management and discovered the importance of the local school community. The study uses archival materials, periodicals, and oral history sources.

Key Words: education, Baltinavas Secondary school, teachers, students, educational work, social life of rural community.

Ievads

Pagājuši vairāk nekā divdesmit gadu kopš Latvijā ir atjaunota neatkarīgā demokrātiskā valsts. Šajos gados ir izmainījusies ne vien valsts iekārta, bet arī tās iedzīvotāji. Latvijā 20. gadsimta laikā ir pastāvējušas vairākas politiskās iekārtas, katra atstājusi īpatnējas, sev vien raksturīgas pēdas izglītībā. Padomju vēsturnieki pārsvarā pētīja politisko un ekonomisko vēsturi, skolu vēsturi iekļaujot tikai vispārīgos pētījumos saistībā ar Latvijas vēsturi. Šajos pētījumos galvenais uzsvars tika likts uz sociālisma iekārtas sasniegumu slavināšanu izglītības sfērā, bet izglītības sistēma Latvijas Republikā (1920 – 1940) tika vērtēta negatīvi un bieži vien par to tika sniegta tendencioza informācija. Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas parādījušās publikācijas par skolām pirmās Latvijas brīvvalsts gados, taču arī tām ir vispārīgs raksturs. Savukārt, padomju perioda skolas bieži vien tika kritizētas, neparādot aizvadīto gadu sasniegumus izglītībā. Tēmas aktualitāti nosaka Latvijas skolu vēstures zinātniskās izpētes nepilnības. No pēckara gadiem līdz mūsdienām galvenokārt pētīta pedagoģijas teorija, mācību metodikas un pedagoģiskā doma Latvijā.

Rakstā tiks aplūkots Baltinavas pagasta skolu mācību darbs no 1951. – 1990. gadam, skolu finansiālais stāvoklis un sabiedriskā dzīve. Līdz šim nav veikts pētījums par izmaiņām Baltinavas pagasta skolu mācību darbā, skolas sabiedriskajā dzīvē un skolēnu idejiski politiskajā audzināšanā aplūkojamajā periodā. Iepazīt Baltinavas pagasta skolu mācību un audzināšanas darba saturu un uzdevumus, kas tika izvērtēti un īstenojot saskaņā ar Latvijas Komunistiskās partijas un padomju varas nostādnēm ir nozīmīgi tagad, kad ir neierobežotas iespējas analizēt un izskaidrot izglītības sistēmas pārkārtošanās un attīstības iemeslus. Mūsdienās lokālās vēstures izpēte ir jo īpaši aktuāla un svarīga. Tāpēc autore uzskata, ka skolu vēsture Baltinavas pagastā ir pelnījusi daudz plašāku un dziļāku darbības atspoguļojumu.

Mācību darbs Baltinavas vidusskolā un speciālajā internātskolā

Pēc Otrā pasaules kara Latvijas izglītības sistēmas pamatā bija septiņgadīgā skola jeb nepilnā vidusskola, kam tālāk sēkoja piecgadīga (8. –12. klase), bet no 1950. gada – četrgadīga vidusskola. 1944. gadā 9. septembrī Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja (LKP CK) un LPSR Tautas komisāru padome pieņēma lēmumu par vispārējās obligātās septiņgadīgās izglītības realizēšanu, kas aptvēra bērnus no 7 – 14 gadiem (Drīzulis 1986.) 1944. gada septembrī tika izveidota Baltinavas nepilnā vidusskola, no 1951. gada tā kļuva par vidusskolu (LNA RZVA, 792.f., 1.apr., 1.1.). 1955. gada vasarā Baltinavas vidusskolā notika pirmais 12. klases izlaidums (LNA RZVA, 792.f., 1.apr., 1.1.). Laikā no 1950. – 1952. gadam darbā Baltinavas vidusskolā no jauna pieņēma 12 skolotājus. Pedagoģisko kadru problēma pēckara gados bija ļoti aktuāla, jo vara neuzticējās brīvvalsts laika skolotājiem, ierobežoja viņu iespējas strādāt padomju skolā.

Tikai 1950. gadu 2. pusē skolā sāka parādīties skolotāji, kuri pedagoģisko izglītību bija ieguvuši jau padomju režīma laikā. 1953. gadā 10 skolotāji neklātienē mācījās pedagoģiskajās skolās un institūtos, bet 1956. gadā bez atbilstošas izglītības bija tikai 2 skolotāji. Tomēr arī 50. gados kadru mainība bija liela. Stāvoklis stabilizējās tikai 20. gs. 60. gados (LNA RZVA, 569.f., 1.apr., 91.1.). Militāro mācību Baltinavas septiņgadīgajā pamatskolā mācīja padomju armijas militārpersonas, kas vāji pārvaldīja latviešu valodu. No mācību plāniem izslēdza ticības mācību. Neobligāto stundu skaitā bija otra svešvaloda un papildstundas matemātikā vai fizikā (2 stundas nedēļā). Jaunas mācību programmas un mācību grāmatas pārsvarā bija pārtulkotas no Padomju Savienībā izdotajām. Skolās vairs nemācīja Latvijas vēsturi, bet tās vietā bija jāapgūst PSRS vēsture. Vēstures gaita mācību grāmatās bija apgaismota no marksisma – ģenīnīsmā ideoloģijas viedokļa. Padomju laikā mācību procesā katrā mācību stundā bija jārealizē idejiski politiskā audzināšana. Skolotājiem pieprasīja ne tikai celt pedagoģisko kvalifikāciju, bet arī apgūt komunistiskās audzināšanas teoriju un marksisma ģenīnīsmā pamatus. Skolā nodibināja skolotāju politpulciņu, kura mērķis bija idejiski politiskā līmeņa celšana, lai varētu attiecīgi audzināt skolēnus. Politpulciņā skolotāji kolektīvi studēja Vissavienības komunistiskās (boļševiku) partijas (VK(b)P) vēstures īso kursu, Ļeņina un Staļina biogrāfijas, kārtējo Komunistiskās partijas kongresu materiālus. Katram skolotājā bija jāsaģatavo referāti un jānolasa ne tikai skolā, bet arī pagasta iedzīvotājiem (LNA RZVA, 366.f., 1. apr., 1.1.). Ideoloģiskais spiediens uz skolotājiem arvien pastiprinājās. To var konstatēt pēc pedagoģiskās padomes sēžu protokoliem un skolas darba atskaitēm. Par ideoloģijas ietekmi uz mācību saturu liecina latviešu valodas stundās uzdotie rakstu darbu temati 1950./51. m.g. – 10. klasi „Cietuma motīvs L. Paegles lirikā”, 11. klasē – „Ko deva Staļina konstitūcija Latvijas jaunatnei”, „Komunistu tēli Šolohova romānā „Plēsums” u.c. (LNA RZVA, 366.f., 1.apr., 1.1.). Arī Izglītības nodaļas pārbaudēs uzsvērts, ka galvenais skolā ir idejiska un partejiska mācīšana. Skolotājiem pārmeta, ka tie joprojām atturas lietot terminus –

“boļševiku partija”, “komunisms”, “sociālistiskā dzimtene” u.c. Tāpēc skolēni nav pieraduši tos pielietot savās atbildēs (LNA RZA, 642.f., 1. apr., 65.l.). Lai sekmētu komunistiskā pasaules uzskata iesakņošanas jauniešos, ar PSKP CK lēmumu kopš 1962./63. m.g. ieviesa jaunu mācību priekšmetu – sabiedrības mācību (LNA RZA, 642.f., 1.apr., 65.l.).

20. gs. 50. gados skolā bija liels skolēnu atbirums. Skolēni ne tikai paši izstājās no skolas, bet viņus arī izslēdza par nedisciplinētību, smēķēšanu, skolas kavēšanu. Izslēdza gan uz laiku (uz 1 mēnesi), gan pavisam. Izslēdza pat jaunāko klašu skolēnus. Skolēnu vidū izplatīta bija bēgšana no stundām. Bēga ne tikai pa vienam, bet arī grupām vai visa klase.

Tika izveidots internāts. 1955./56. m.g. aptuveni 150 skolēnu dzīvoja no skolas tālāk par 5 km, bet bija arī tādi, kas dzīvoja 30 km attālumā no skolas. Liela bija arī skolēnu slodze, jo bez mācībām bija jāpiedalās ārpusklases pasākumos, pluciņos, ražošanas praksē. Pēc PSKP XIX kongresa (1952. g.) mācību un audzināšanas darba saturs bija jāveido politehnizācijas virzienā, lai skolēnu zināšanas būtu praktiski lietderīgākas un konkrētākas. Arī Baltinavas vidusskolā ieviesa politehnisko apmācību un jaunu mācību priekšmetu – lauksaimniecības praksi. Skolēni bija jā sagatavo tā, lai teorētiskā viela tiktu saistīta ar praksi. Tāpēc skolēni mācību stundu laikā devās ekskursijās uz dažādiem Baltinavas saimniecības uzņēmumiem, kuros praktiski iepazinās ar ierīču uzbūvi un darbību, kā arī paši darbojās ar tām. 60. gados plašs darbs tika veikts skolas sadarbībā ar kolhoziem. Liela problēma bija telpu trūkums. Skolēni tika izvietoti 4 koka ēkās un mācības noritēja divās maiņās. Telpu trūkuma dēļ skolēni dažās klasēs sēdēja solos pat pa trīs. Ņemot vērā iepriekš minētos apstākļos un skolēnu skaita pieaugumu, uzsāka jaunas skolas celtniecību, kas tika pabeigta 1959. gadā. Sākās pāreja uz kabinetu sistēmu. Katra mācību stunda notika attiecīgā mācību priekšmetu kabinetā – klasē. Skolā iekārtoja mācību kabinetus, pionieru istabu, plašu bibliotēku, aktu un sporta zāli, ēdnīcu, skolotāju istabu, mācību virtuvi un kokapstrādes un metālapstrādes mācību darbnīcas. 80. gados skola iegādājās kinoaparāturu (ģeogrāfijas kabinetā), jaunas mēbeles, universālus darbgaldus un šujmašīnas darbmācības kabinetiem. Pie skolas uzcēla traktormācības ēku.

1967./68. m.g. sākumā skolā mācījās 276 skolēni, mācību gadu noslēdzot – 262 skolēni. Gada laikā izstājās 14 skolēni. 224 skolēni mācību gadu beidza ar labām un teicamām sekmēm, pagarinātais mācību gads bija 14 nesekmīgiem skolēniem, pēc kura palika 7 nesekmīgie. (LNA AZVA, 792.f., 1.apr., 1.l.). 1970./71. māc.g. Baltinavas vidusskolā bija 99,6 % sekmīgu skolēnu. Salīdzinot ar 20. gs. 50. gadiem, palielinājās metodisko komisiju skaits skolā – tika izveidotas svešvalodu, dabas zinību, vēstures, fiziskās audzināšanas un audzinātāju komisijas. Metodiskās komisijas popularizēja pieredzes bagātāko skolotāju darbu un veicināja pieredzes apmaiņu. 70. gadu sākumā skolā strādāja 26 skolotāji. No tiem ar augstāko izglītību 53%, nepabeigto augstāko – 21%, vidējo pedagoģisko – 26,6 % (LNA AZVA, 792.f., 1.apr., 1.l.). Raksturīgākais skolas mācību darbā 70. gados bija cīņa par vispārējo

vidējo izglītību. Padomju valdība bija noteikusi, ka ikvienam jaunietim obligāti jāsaņem vidusskolas beigšanas atestāts. Skola darīja visu iespējamo, lai šo valdības likumu izpildītu (LNA AZVA, 792.f., 1.apr., 1.l.). 1971./72. m.g. skolā mācības uzsāka 588 skolēni. Uz labi un teicami mācību gadu beidza 197 skolēni, nākošajā klasē pārcēla 99,3 % skolēnu, bet 8. un 11. klasi beidza visi skolēni. No 11. klases 18 absolventiem augstskolās iestājās 15 absolventu, un šis skaitlis ar katru gadu turpināja pieaugt (LNA AZVA, 792.f., 1.apr., 1.l.). 70. gados palielinājās skolēnu skaits skolā. 1975. gadā skolā mācījās 511 skolēnu (LNA AZVA, 792.f., 1.apr., 1.l.). Šis skolēnu pieaugums bija saistīts ne tikai ar labvēlīgo demogrāfisko situāciju, bet, galvenokārt, ar republikas skolu tīkla pārkārtošanu – mazo skolu likvidāciju un ar obligātās vidējās izglītības ieviešanu, kas krietni palielināja vidusskolēnu skaitu. No 1977. gada visi 8. klases skolēni turpināja mācības vidusskolā un beidza 11.klasi. Līdz ar to likums par vispārējo vidējo izglītību bija izpildīts (LNA AZVA, 792.f., 1.apr., 1.l.). 1985. gadā skolā mācījās 226 skolēni, strādāja 27 skolotāji (LNA AZVA, 792.f., 1.apr., 1.l.). 1984. gada aprīlī pieņēma vispārīzglītojošo un profesionālo skolu reformas pamatvirzienus, bet 1986. gadā Latvijas PSR Tautas izglītības likumu. Dokumentos bija noteikta pakāpeniska pāreja uz 12 gadu mācību laiku, sākot bērnu apmācības no 6 gadu vecuma, bet trīsgadīgā pamatskola bija jāpārveido par četrgadīgu. Reformas pamatvirzienos bija uzsvērts, kā galvenā darba forma skolā ir mūsdienīga mācību stunda (Drīzulis 1986). Pēc 1987. gada Latvijas Skolotāju kongresa aizsākās pārmaiņas pedagoģiskajā domāšanā – demokratizācija, decentralizācija un citu problēmu risināšana. Skolotāji, kļuvuši brīvi no uzspiestajām dogmām, varēja realizēt savas radošās idejas.

Obligātās izglītības likuma īstenošanu zināmā mērā sekmēja arī speciālās skolas. Speciālo skolu un bērnu iestāžu tīkls paplašinājās, kad 1959. g. tika pieņemts Latvijas PSR Augstākās Padomes likums „Par skolas sakaru nostiprināšanu ar dzīvi un par tautas izglītības sistēmas tālāku attīstīšanu Latvijas PSR” un 1961. gadā – LPSR Ministru Padomes lēmums „Par pasākumiem, lai uzlabotu to bērnu apmācību un audzināšanu, kuriem ir garīgās un fiziskās attīstības traucējumi” (Kravalis 1996). Pēc arhīva dokumentiem ir redzams, ka Baltinavas speciālā internātskola ir sākusi darboties 1959. gadā Baltinavas internātskolā (LNA AZVA, 819.f., 1.apr., 194.l.). Divus mācību gadus – 1959./1960. m.g. un 1960./1961. m.g. – gan vidusskolai, gan internātskolai bija viens direktors Vladislavs Dekters. Abas skolas atradās vienā ēkā, tikai stāvi bija sadalīti. Skolotāji bieži apmeklēja kvalifikācijas celšanas kursus, Liepājas PI rīkotā zinātniski – praktiskā konference; metodisko komisiju vadītāju seminārs Rīgā; pedagogu pieredzes apmaiņas seminārs Daugavpilī utt. (LNA RZVA, 819.f., 1. apr., 82.l.). Sākot ar 1962./63. m.g., pamatojoties uz nolikumiem un skolā esošiem protokoliem, direktors skolēniem piešķīra sporta instruktora tiesības vieglatlētikā, volejbolā, galda tenisā, šahā un dambretē, futbolā, slēpošanā, basketbolā; skolas sporta tiesneša, pionieru sabiedriskā instruktora nosaukumu; nozīmīti „PSRS tūrists”. 1969. gadā bija internātskolas reorganizācija, kad tā pārtapa par palīgskolu

(Laupača 1996), (LNA AZVA, 353.f., 1. apr. 389.l.). Darbs palīgskolā visiem skolotājiem bija svešs. Notika pieredzes apmaiņas braucieni uz republikas palīgskolām, lai iepazītos ar palīgskolu darba specifiku. Skolotāji brauca uz kursiem logopēdijā, latviešu valodā, matemātikā, darbmācībā. Palīgskolai tika nodotas internātskolas telpas. Internāta telpām vajadzēja kļūt par mācību un guļamtelpām. Projektu izstrādāja direktors Laupacis. Trešajā stāvā izveidoja guļamtelpas un mazgātuves, otrajā stāvā – kabinetklases, 1.stāvā – darbmācības kabinetus zēniem un meitenēm. Zēniem bija sava darbmācības klase pie kurinātavas. Pēc projekta tika uzceltas telpas sporta inventāram un darbarīkiem katrai klasei. 20. gs. 60. gados jau bija ieviesta mācību tehnika – direktors apmācīja audzinātājus kino demonstrēšanas mākā (audzinātāji sestdienās un svētdienās demonstrēja filmas). Šo aparatūru izmantoja arī stundās (Silova 2001). Drīz vien uz Baltinavu pieredzes apmaiņā sāka braukt daudzi skolotāji un direktori no visas Latvijas speciālajām skolām. Notika metodiskie semināri, kuri parasti noslēdzās ar skaistiem sarīkojumiem (Andžāne 2000).

Sabiedriskie pasākumi Baltinavas vidusskolā un Baltinavas internātpalīgskolā

20. gs. 50. –60. gados skolā bija daudz pašdarbības kolektīvu. Mākslinieciskā pašdarbība bija kļuvusi par dzīves neatņemamu sastāvdaļu. Raksturīgas bija LOSR, VĻKJS un padomju varas gadadienu atzīmēšana. Baltinavas skolotāji parasti ciemā vadīja LOSR gadadienu svinības. Bieži šos pasākumus vadīja skolotājas Petronella Ločmele un Leontīne Mežale. Pasākumos tika iesaistīti gan skolotāji, gan skolēni. Visiem ciema iedzīvotājiem atmiņā palikuši Baltinavas dziesmu un deju svētki, sporta svētki, draudzības vakari ar citu skolu skolēniem, aģitbrigāžu koncerti tuvējos klubos, skolēnu un skolotāju teātra uzvedumi. Vidusskolas skolotāji aktīvi piedalījās – dziedāja dziesmas, pasniedza pašu darinātus suvenīrus. Īpaši grandiozi izvērtās lauksaimnieku svētki. Skolotāji aktīvi piedalījās pagasta sadraudzības vakaros ar Tilžu. Parasti brauca vairāki skolotāji – rādīja nelielas lugas, lasīja dzeju, organizēja tikšanās ar rakstniekiem, dzejniekiem, citiem ievērojamiem cilvēkiem, žetonu, profesionālās orientācijas vakarus. Ar lielu entuziasmu skolēni piedalījās katru gadu rīkotajās tūrisma sacensībās (Ločmele 1985). Skolēniem bija iespējas darboties leļļu teātrī, pūtēju orķestrī, 2.–4. kl., 5.–9. kl. un 9.–12. kl., deju kolektīvos, literārās jaunrades, dramatiskajā, grāmatu iesiešanas, fiziskās sagatavotības, latgaļu valodas un tradīciju pulciņos. Katru gadu skolēni veiksmīgi piedalījās mācību priekšmetu rajona zonas un republikas olimpiādēs un konkursos (Skolēnu atmiņas). Ar labiem panākumiem skolēnu ansamblī piedalījās TV muzikālajos konkursos „Ko Tu proti?” rajonā, arī republikas pusfinālos (Skolēnu atmiņas). Basketbolā „Oranžās bumbas” balvu meiteņu komandas bija izcīnījušas 2 reizes bronzas un 1 reizi sudraba medaļas (Skolēnu atmiņas).

20. gs. 70. –80. gados skolā savu darbību izvērta internacionālās draudzības klubs „Sārtā neļķe”. Skolēni aktīvi sarakstījās ar Igaunijas, Lietuvas, Ukrainas, Gruzijas, Baltkrievijas, Moldāvijas, Krievijas skolēniem. Šajās republikās pie saviem draugiem vairākkārt ciemojās arī Baltinavas

vidusskolas skolēnu delegācijas. Kluba „Sārtā neļķe” darbs tika atzinīgi novērtēts rajonā un republikā. IDK republikāniskajās skatēs iegūti laureātu nosaukumi. Skolēni ieguva arī citus apbalvojumus (LNA RZVA, 642.f., 1. apr., 66.l.). Klubā tika nodibinātas vairākas sekcijas. Darbojoties tajā, skolēni tuvāk iepazīna savas skolas, rajona, republikas vēsturi, apguva gida, noformētāja, korespondenta iemaņas, labāk nostiprināja svešvalodu zināšanas, mācījās sagatavot suvenīrus, izvērta māksliniecisko pašdarbību. Daudzus gadus kluba konsultante bija skolotāja Aina Vjakse (Skolēnu atmiņas). Neaizmirstamas kļuva savstarpējās tikšanās reizes – ekskursijas tautu draudzības festivāli (viena no skaistākajām skolas tradīcijām). Vidusskolas muzejā ir saglabājušies ļoti daudzi suvenīri – karodziņi, vimpeliņi, nozīmītes, brošūras, kuri atgādina par šiem festivāliem.

Baltinavas internātpalīgskolā tik grandiozu sabiedrisko pasākumu nebija, bet bija pasākumi gan pagasta mērogā, gan pat republikas mērogā. Pirmais lielais svarīgākais pasākums skolas dzīvē bija ar jaunās un enerģiskās skolas direktores Venerandas Andžānes rīkotais labās pieredzes seminārs republikas speciālo skolu latviešu valodas skolotājiem 1974. gadā. Seminārā tika nolasīti referāti, viesi tika iepazīstināti ar skolu un nobeiguma daļā piedalījās rotaļās un dejās, atrakcijās, jo šis pasākums notika uzreiz pēc Jaunā gada. Semināra viesus izklaidēja sieviešu vokālais ansamblis „Zaļā maska”. Skolā bija ieradušies 60 skolotāji no visas Latvijas. Ar šo semināru faktiski sākās Baltinavas internātpalīgskolas augšupeja un sabiedriskā popularitāte (Andžāne 2000). Nākošais pasākums notika 1978. gadā – pionieru vasaras nometne. Tajā piedalījās pionieri no dažādām rajona skolām. No rajona vadības nometnes darbā piedalījās inspektora Kudrjavceva un Orlovskis. Nometnes darbu aktīvi vadīja skolotāja Eleonora Vilne un pionieru vadītāja Regīna Lāce (Andžāne, 2000). 70. – tajos gados notika skolu direktoru pieredzes seminārs „Alkoholam – Nē!”, kurš tika rīkots konferences veidā. Tā bija pirmā reize, kad tika rīkota skolēnu darbu izstāde. Šo izstādi veidoja skolotājas Gabrāne un Kozlovska (Andžāne 2000). Direktore Andžānes daudzus gadus piedalījās konkursa „Labākā sēta” vērtēšanas komisijā. Baltinavā notika arī tā saucamie „podu” svētki. Tos vadīja toreizējais sovhoza direktors Dzintars Meščanovs un Veneranda Andžāne. Svētkos bija izstādīti O. Zvejsalnieka māla podi (tos demonstrēja palīgskolas skolotāji), mākslinieka Putniņa gleznas, ar savām dziesmām piedalījās 10 folkloras ansamblī. Oficiālā daļa notika skolas telpās, bet rotaļas, dejas un balle – kultūras namā. Par šiem svētkiem bija raidījums Latvijas televīzijā un tie tika atspoguļoti arī republikas presē (Andžāne 2000). 80. gados bija folkloras pasākums – „Pie skala uguns”. Tika izrādīta seno laiku vakarēšana. Ļoti aktīvi šo pasākumu organizēja un vadīja skolotājas R. Lāce, V. Laupace, un G. Kozlovska. Šis pasākums tika izrādīts arī ciema kultūras namā.

Secinājumi

Baltinavas vidusskola 20. gs. 50. –80. gados spēja dot skolēniem gan pamatizglītību, gan vidējo izglītību. Baltinavas internātpalīgskola deva iespēju skolēniem atbilstoši savam veselības

stāvoklim un spējām apgūt pamatzināšanas vispārizglītojošos mācību priekšmetos, akceptējot to praktisko ievirzi. Atmetot padomju skolas sistēmas negācijas – marksistisko pasaules uzskatu, sagrozītos vēstures faktus, pārspīlētās un nepārdomātās reformas – obligāto vidējo izglītību, profesionalizāciju utt., skolas veicināja skolēnu radošo aktivitāti, attīstīja dažādas prasmes un iemaņas, paplašināja redzesloku. Pozitīvi, ka gandrīz visu periodu izglītības iegūšana bija bez maksas. Pirmajos padomju varas gados skolām nācās risināt tādas problēmas kā skolēnu atbirums, nesekmība un disciplīna, skolotāju kadru jautājums, inventāra, mācību līdzekļu, klašu, telpu un internāta trūkums, skolēnu materiālās grūtības u.c. Pakāpeniski lielākā daļa šo problēmu tika atrisinātas, galvenās rūpes skolai sagādāja mācību darbs. Pedagogu kolektīvs nepārtraukti cīnījās par skolēnu zināšanu un sekmju līmeņa paaugstināšanu. Neraugoties uz padomju varas milzīgo idejiski politisko spiedienu, stingro skolotāju darba uzraudzību, skolotāji godīgi pildīja savus pienākumus, sniedzot skolēniem vajadzīgās zināšanas.

Pēdējā laikā ir tendence padomju laika audzināšanas sistēmu noniecināt, bet tai bija gan sava pozitīvā, gan negatīvā puse. Audzināšanas darbs un sabiedriskā dzīve Baltinavas skolās padomju varas gados bija pakļauti komunistiskās ideoloģijas spiedienam. Tika darīts viss, lai jaunā paaudze aizmirstu savas tautas pagātņi, Dievu un augtu uzticībā padomju valstij. Padomju sistēmas balsts bija kompartija, bet par tās uzticamo maiņu gatavoja komjauniešus un pionierus. Šo organizāciju ietvaros notika lielākā daļa skolas pasākumu, kuru nosaukumā un saturā bija jāatspoguļojas PSKP kongresu plēnumu un citu valsts vadošo iestāžu lēmumu izpildi. Darbojoties pionieru un komjaunatnes organizācijās, neskatoties uz satura ideoloģizāciju, skolēni varēja izrādīt savu iniciatīvu un aktivitāti, apgūt sabiedriskā darba iemaņas. Skolēniem tika dotas iespējas atrast arī savām interesēm piemērotu nodarbošanos kādā no daudzajiem skolu pulciņiem. Kaut arī skolēnus audzināja padomju patriotisma un internacionālisma garā, dzimtenes jēdziens viņiem asociējās ar Latvijas vārdu, nevis ar abstrakto: „Mana dzimtene – PSRS”.

Bibliogrāfija

LNA Alūksnes Zonālais Valsts arhīvs (LNA AZVA) materiāli:

353.f. „Balvu rajona Padome” (1950-2007), 1.apr. 389.l. (Lēmums par Baltinavas internātskolas likvidēšanu un Baltinavas palīgskolas-internāta atvēršanu (1959-1960), 3808.lp.

792.f. „Baltinavas vidusskola. Baltinavas pagasts, Balvu rajons” (1948-2001), 1.apr., 1.l. (Baltinavas vidusskolas Ziņas par skolēnu, skolotāju skaitu, pedagoģiskās padomes protokolu grāmatas u.c. (1953-1980), 346.lp.

819.f. „Baltinavas Kristīgā speciāla internātskola. Balvu rajons” (1959-2001), 1.apr. 194.l. (Kristīgās speciālās internātskolas dokumentācija: pavēļu grāmatas, skolas padomes apspriežu protokoli, pedagoģiskās padomes sēžu protokoli, skolas darba plāni u.c (1959-1991), 300 lp.

Rēzeknes Zonālais Valsts arhīvs (RZVA) materiāli:

366.f. „Latvijas PSR Centrālā Valsts Oktobra revolūcijas arhīva Rēzeknes filiāles zonas vispārīzglītojošo skolu dokumenti” (1944–1956), 1 apr. 389.l. (Baltinavas septiņgadīgās vidusskolas skolotāju padomes sanāksmju protokoli no 1944.-1953.m.g.), 40.lp.

569.f. „Kārsavas rajona darbaļaužu deputātu padomes izpildu komiteja Tautas izglītības nodaļa” (1947 –1962), 1 apr. 94.l. (Tautsaimniecības plāni. TIN atskaite par tautsaimniecības plāna izpildi. Vispārīzglītojošo skolu saraksts 1951-1952.g.), 768.lp.

642.f. „Tautas izglītības nodaļa Kārsavas rajona Darbaļaužu deputātu padomes izpildu komiteja” (1944-1962), 1.apr. 65.l., (Atskaite uz 1956./1957.m.g. Ziņas par skolēnu, skolotāju un skolu skaitu), 10.lp., 66.l., (Ziņas par skolu sarakstu, ziņas par skolēnu skaitu Kārsavas rajonā), 82.l. (Kārsavas rajona skolu inspekcijas atskaite par Baltinavas internātskolu uz 1959./1960.mācību gada sākumu), 694.lp.

Baltinavas vidusskolas arhīva materiāli:

Skolēnu atmiņas, Baltinavas vidusskolai 125 gadi (rokraksts), lieta Nr.1.

Vasīlija Jemeljanova pionieru vienības hronika (albūms), lieta Nr.4.

Baltinavas novada muzeja krājuma materiāli:

Andžāne, V. Atmiņas. 2000.g. aprīlis, lieta Nr.11.

Ločmele, P. Atmiņas. 1985.g. augusts, lieta Nr. 15.

Silova, L. Atmiņas. 2001.g. septembris, lieta Nr. 17.

Kravalis J. 1996. *Latvijas speciālās skolas (1840 – 1996)*, Rīga: SIA.

Laupača J. Baltinavas internātpalīgskolas direktora biogrāfija, 1992.g., lieta Nr.67.

Drīzulis A. 1986. *Latvijas PSR vēsture: no vissenākajiem laikiem līdz mūsdienām*. 2.sēj. Rīga: Zinātne.

Žukovs L. 1999. *Pedagoģijas vēsture: pamatkurs*. Rīga: RAKA.

KAUJA PAR DAUGAVPILI 1944. GADĀ

Jevgeņijs Selionovs

Daugavpils Universitāte, Parādes iela 1, Daugavpils, Latvija, LV-5401
yevgenijs@inbox.lv

Abstract

Fight for Daugavpils (1944)

In this paper, the fights for Daugavpils between Red Army and German forces are described. Daugavpils was a very important point of transport communication. This work is based on the memories of the commanders of Red Army and German forces (Otto Cariuss, Eremenko, Bagramyan) and scientific literature where the fights nearby Daugavpils and in the city in July in 1944 are reconstructed. In the paper, the troops of Red Army and German forces that participated in the fights for Daugavpils are mentioned. The author mentions the names of the commanders of both Red Army (Orlovskij, Vladimirov, Maksimenko) and German forces as well as the names of the soldiers (Otto Carius, Eihorns, Kerhers). In this paper, the author compares the descriptions provided by different authors to reconstruct correctly all the events during which Daugavpils was set free from German forces in July 1944.

Key Words: Daugavpils, Fights, Red Army, German Army.

Šis raksts ir veltīts kaujai par Daugavpili 1944. gadā. Referāta autora mērķis ir aprakstīt kauju par Daugavpili 1944. gadā un noteikt, kā šo notikumu apraksta dažādo historiogrāfijas virzienu vēsturnieki. Raksta autors izmantoja dažādu historiogrāfijas virzienu vēsturnieku darbus. Kauja par Daugavpili 1944. gadā bija nozīmīgs notikums, jo gan Sarkanajai Armijai, gan vāciešiem Daugavpils bija nozīmīgs militārais placdarms.

Pēc triju gadu vācu valdīšanas Igaunijā, Latvijā un Lietuvā 1944. gada vasarā sākās šo valstu atbrīvošana no vācu karaspēka. 1944. gada 4. jūlijā Sarkanās armijas Virspavēlniecības štābs izdeva pavēli, pēc kuras 1., 2. un 3. Baltijas frontēm bija jāizplāno un jāīsteno militāras operācijas, lai iznīcinātu vācu karaspēku Igaunijas, Latvijas un Lietuvas teritorijā un atbrīvotu Baltijas reģionu no vācu karaspēka (*За освобождение Даугавпилса... 1984: 5*).

Baltijas valstu teritoriju no vācu puses aizstāvēja liela armija, kurā ietilpa armijas grupējums "Ziemeļi". Vācu armijas grupējumā "Ziemeļi" ietilpa grupa "Narva", 18. armija un 16. armija. Kopumā šajā teritorijā Sarkanā armija vācu armijai pretstatīja 47 divīzijas un 1 brigādi. Neskatoties uz pamatīgiem vācu armijas aizsardzības spēkiem, Sarkanā armija, sākot no Baltkrievijas operācijas, ātrā tempā virzījās uz priekšu. Baltkrievijā tika iznīcināti vācu armijas grupējuma „Centrs” pamatspēki, un Sarkanā armija izgāja cauri robežai Disna – Noaročas ezers – Molodečno – Rietumu Minska. No šīs robežas 1. Baltijas frontes karaspēks jau 7. jūlijā pārgāja robežu Daugavpils – Viļņa un 9. jūlijā nonāca lielceļā Daugavpils – Kauņa (*История Великой Отечественной войны... 1962: 339; Борьба за Советскую Прибалтику... 1967: 35, 84*). Pēc pāris dienām savu uzbrukumu sāka 2. Baltijas frontes armijas daļas, kuru mērķis bija atbrīvot no vācu karaspēka Rēzekni un Daugavpili. Sadaloties divās daļās, Sarkanā armija sāka savu uzbrukumu: 10 gvardes un 3 triecienu armijas daļas sāka uzbrukumu Rēzeknes virzienā, bet 22. armija un 4. triecienuarmija sāka uzbrukumu Daugavpils virzienā (*История Великой Отечественной войны... 1962: 340*). 4. triecienuarmijas komandieris

bija ģenerālis-leitnants Pēteris Mališevs (Петр Малышев), bet 22. armijas komandieris bija ģenerālis-leitnants Korotkovs (Г.П. Коротков). Daugavpili atbrīvoja 5 strēlnieku divīzijas: 1. Baltijas frontes 22. armijas 14. strēlnieku korpusa 239. strēlnieku divīzija (komandieris ģenerālis-majors Konstantīns Vvedenskis, Константин Введенский), 311. strēlnieku divīzija (komandieris Boriss Vladimirovs, Борис Владимиров) un 378. Novgorodas strēlnieku divīzija (komandieris Aleksandrs Belovs, Александр Белов), ka arī 2. Baltijas frontes 4. triecienarmijas 83. strēlnieku korpusa 119. strēlnieku divīzija (komandieris pulkvedis I. Toropčins, И.М. Торопчин) un 360. Ņeveļas strēlnieku divīzija (komandieris Ivans Činnovs, Иван Чиннов). Šīs divīzijas atbalstīja arī 5. Dvinskas tanku korpusa (komandieris ģenerālis-majors M. Sahno, М.Г. Сахно) 41. tanku brigāde (komandieris pulkvedis I. Korčagins, П.И. Корчагин), 24. tanku brigāde (brigādes komandiera vietnieks bija K. Erofejevs, подполковник К.Н. Ерофеев), 70. tanku brigāde (šīs brigādes štāba priekšnieks bija majors F. Ladovs, Ф.П. Ладов) un 5. motorizētā strēlnieku brigāde pulkveža Klepikova vadībā. Kaujās Daugavpils apkaimē piedalījās arī 2. Baltijas frontes 22. armijas 44. strēlnieku korpusa 319. Dvinskas strēlnieku divīzija (komandieris Nikolajs Uraļskis, Николай Уральский), 22. armijas 44. strēlnieku korpusa 325. Dvinskas strēlnieku divīzija (komandieris Ņikita Suhorebrovs, Никита Сухоребров) un 4. triecienarmijas 100. strēlnieku korpusa 200. Dvinskas strēlnieku divīzija (komandieris Jefims Ļašenko, Ефим Ляшенко). 5. Dvinskas tanku korpusa, ka arī 2. Baltijas frontes un 1. Baltijas frontes karaspēka vienību uzdevums bija sakaut vācu armijas grupējumu, kas aizstāvēja Daugavpili, un atbrīvot pilsētu no vācu karaspēka. 1944. gada 16. jūlijā jau notika cīņas Latvijas teritorijā (*История Великой Отечественной войны...* 1962: 340; Bleiere et al. 2008: 402). 1944. gada 17. jūlijā 2. Baltijas frontes karaspēka vienības jau šķērsoja Latvijas teritorijas austrumu robežu (Bleiere et al. 2008: 402; Ģērmanis 1991: 230). 1944. gadā 22. jūlijā labā 5. tanku korpusa grupa, kuru komandēja ģenerālis Sahno, iegāja Naujenes ciematā, bet kreisā 5. tanku korpusa grupa iegāja Maļinovas ciematā (Казак 1987: 77; Азан, Барковская, Гуков 1975: 83–84). 1944. gadā 22. –26. jūlijā Maļinovas ciematā notika tanku kauja, kurā karoja 5. Dvinskas korpusa ģenerāļa Sahno vadībā un vācu armijas 502. tanku bataljons, kuru komandēja oberleitnants Oto Kariuss. Visvairāk tanku kaujā piedalījās 502. tanku bataljona 1. un 3. rota. Sarkanās armijas sastāvā cīnījās tanki „Staļins” un „Т-34”, bet vācu armijas sastāvā cīnījās tanki „Тігерis”. Šajā tanku kaujā bija iznīcināti un sabojāti vairāki Sarkanās armijas un vācu armijas tanki. 1944. gada 22. jūlijā jau notika kaujas Daugavpils apkaimē; no šīs dienas sākusies Daugavpils atbrīvošanas militārā operācija.

2. Baltijas frontes 4. triecienarmijas 83. strēlnieku korpusa 360. strēlnieku divīzija, kuru komandēja ģenerālis-majors Ivans Činnovs, bija pirmā strēlnieku divīzija, kura ienāca Daugavpilī (Казак 1987: 77). Par Daugavpili cīnījās arī Sarkanās armijas mehanizētā daļa: kapteiņu Orlovska

un Morozova tanku bataljoni un „Boiko Patrioti” komanda. Pēc tā laikā notikumu aculiecinieku atmiņām, Orlovska un Morozova tanku bataljoni iznīcināja 24 vācu karaspēka tankus, 16 pašgājējus ieročus (krievu valodā – *самоходные орудия*) un vairāk nekā 80 prettanku ieročus. „Boiko Patrioti” komandas tanku ekipāža bija Boiko ģimene: vīrs bija mehāniķis – tanka vadītājs, bet sieva bija tanka komandiere (Казак 1987: 78–79; Азан, Барковская, Гуков 1975: 83–84). 1. Baltijas frontes armijas daļas atbrīvoja Lietuvas teritoriju virzienā uz Kauņu un Daugavpili (Бутулис, Зунда 2010: 170; Bleiere et al. 2008: 402). Daugavpils atbrīvošana bija daļa no lielās operācijas ar nosaukumu „Daugavpils – Rēzeknes atbrīvošana”.

Triecienu pret Baltijas reģionā atradušos vācu armijas grupējumu „Ziemeļi” sāka 1. Baltijas frontes karaspēks, kuru komandēja ģenerālis Ivans Bagramjans (Иван Баграмян), ka arī 2. Baltijas frontes karaspēka vienības. 1944. gadā 29. jūnijā sākās Polockas militārā operācija, kura beidzās veiksmīgi Sarkanajai armijai. Pēc Polockas militārās operācijas 1. Baltijas frontes karaspēkam ģenerāļa Bagramjana vadībā bija iespēja virzīties pa Daugavas krastiem Daugavpils virzienā. Tas sagādāja Vācu armijas aizmugurei nopietnus draudus (Уткин 2004: 288). Tālāko armijas virzīšanos noteica Virspavēlniecības štābs, kura lēmums nostādīja Bagramjana armijas daļas nopietnā un sarežģītā situācijā. Virspavēlniecības štāba maršals Vasiļevskis (Василевский) neļāva armijas daļām pagriezties uz ziemeļiem. Galvenais trieciens pret vācu armijas daļām „Ziemeļi” bija jāveic 2. Baltijas armijas daļām, kuru komandēja ģenerālis Andrejs Jerjomenko (Андрей Еременко) (Уткин 2004: 289). Ģenerāļa Jerjomenko vadītās armijas vienības sāka uzbrukumu pret 13 vācu divīzijām, kuras aizsargāja tā saukto „panteras līniju”, aiz kuras atradās „bruņinieku līnija” un vēl trīs aizsardzības robežas: „zilā”, „zaļā”, „brūnā”. Šo līniju veidošanā tika izmantotas dabas priekšrocības – liels ezeri, purvi, meži un viss, ko varēja piedāvāt daba (Уткин 2004: 289).

Latvijas teritorijas atbrīvošana no vācu karaspēka sākās laikposmā no 16. jūlija līdz 18. jūlijam. „Daugavpils – Rēzeknes” militārā operācija bija viena no pirmajām operācijām, kas bija saistīta ar Latvijas teritorijas atbrīvošanu no vācu karaspēka. Šo militāro operāciju uzsāka 2. Baltijas frontes un 1. Baltijas frontes karaspēka daļas. 2. Baltijas frontes karaspēku komandēja ģenerālis Andrejs Jerjomenko. 2. Baltijas frontes karaspēka veiksme veicināja 1. Baltijas frontes karaspēka I. Bagramjana vadībā uzvaras Lietuvas teritorijā (*За освобождение Даугавпилса...* 1984: 46–47). Sākoties Sarkanās armijas uzbrukumam, uz Rēzeknes pusi virzījās 10. gvardes armija un 3. triecienarmija, bet Daugavpils virzienā uzbruka 22. armija, 4. triecienarmija un 5. tanku korpuss. 1944. gada 18. jūlijā mūsdienu Latvijas robežu šķērsoja Sarkanās armijas 130. latviešu strēlnieku korpuss. Pirms tam 130. latviešu strēlnieku korpuss pārgāja pāri upei Zilupe (*Борьба за Советскую Прибалтику...* 1967: 88).

22. jūlijā 4. triecienarmijas vienības ieņēma Dagdu, Krāslavu, Izvaltas ciematu un Aižpures ciematu. Balstoties uz šo panākumu, 5. tanku korpusa 41. tanku brigāde pulkveža Korčagina vadībā pārrāva pretinieku pretestību lielceļā Rēzekne – Daugavpils un pie Maļinovas ciemata iznīcināja 290. vācu kājnieku divīziju. Šī uzbrukuma rezultāta vācu karaspēka vienības zaudēja iespēju sazināties robežā Daugavpils – Rēzekne (*Борьба за Советскую Прибалтику...* 1967: 90).

Šīs operācijas kontekstā 25. jūlijā sākās pārrāvums robežā „Brūnais”, kura šķērsoja Rēzekni un Daugavpili no austrumiem. Pulksten 8.00. no rīta Sarkanās armijas 22. strēlnieku gvardes divīzija iebruka Kārsavā, iznīcinot pretinieka spēkus, bet pulksten 6.00 no rīta 29. un 7. strēlnieku gvardes divīzijas un 8. strēlnieku gvardes divīzija ieņēma Ludzu. Uzbrukums notika tik ātri un negaidīti, ka vācu spēki nepaguva kaut ko iznīcināt (*Борьба за Советскую Прибалтику...* 1967: 91).

Pēc robežas Izvalta – Krāslava ieņemšanas 4. triecienarmija kopā ar 5. tanku korpusu saņēma jauno pavēli ieņemt Daugavpili. Sākumā tika pieņemts lēmums atšķīst pretiniekam iespēju atkāpties Rīgas virzienā. Šis uzdevums tika uzlikts 5. Dvinskas tanku korpusa vienībām. 14. un 83. strēlnieku korpusu divīzijām bija uzlikts uzdevums iebrukt pilsētā. 14. strēlnieku korpusa divīzijām bija jāsāk uzbrukums ziemeļu–austrumu virzienā, pa dzelzceļa līniju Rēzekne – Daugavpils, bet 83. strēlnieku korpusa divīzijām bija jāsāk uzbrukums no austrumiem, pa dzelzceļu “Orla – Daugavpils” (*Борьба за Советскую Прибалтику...* 1967: 92).

27. jūlijā naktī 2. Baltijas frontes 4. triecienarmijas 83. strēlnieku korpusa vienības – 119. strēlnieku divīzija un 360. Ņeveļas strēlnieku divīzija gatavojās Daugavpils ieņemšanai (atbrīvošanai no vācu karaspēka). Pulksten 5.00. no rīta priekšējās karaspēka daļas atradās 7 kilometrus no Daugavpils. Ātrā tempā 83. strēlnieku korpusa un 14. strēlnieku korpusa divīzijas sāka savu uzbrukumu. Vācu karaspēks sāka atkāpties pilsētas austrumu nomālē. 1. Baltijas frontes 22. armijas 14. strēlnieku korpusa 239. strēlnieku divīzija un 311. strēlnieku divīzija iebruka pilsētā „Vecā Forštata” rajonā un dzelzceļa stacijas rajonā (*Борьба за Советскую Прибалтику...* 1967: 93). 1944. gadā 27. jūlijā 311. Dvinskas strēlnieku divīzijas pulki cīnījās pret vācu karaspēku Vecās Forštatas rajonā. Tajā pat laikā sākās kauja par cietoksni (Казак 1987: 77; Азан, Барковская, Гукон 1975: 83–84). 311. Dvinskas strēlnieku divīzijas 1071. strēlnieku pulks majora Zinčenko vadībā 27. jūlijā iznīcināja vācu karaspēka vienības Vecās Forštatas rajonā, aplenca cietoksni un sāka triecienuzbrukumu, un vācu karavīri nolēma atstāt cietokšņa teritoriju. Vācu karavīri izveidoja pārrāvuma grupu, kurā sākumā bija tanki, pēc tam arī bruņotais transports, automašīnas un kājnieki. Vācu armija nolēma iziet pa cietokšņa galvenajiem vārtiem un pārvarēt 371. iznīcinātāju artilērijas divīziona aizsardzību (*За освобождение Даугавпилса...* 1984: 51). Vācu tanki un ieroči, izejot no cietokšņa teritorijas, sāka nepārtrauktu šaušanu, bet tomēr tas nepalīdzēja. Sarkanās armijas artilērija

ātri atvairīja šos uzbrukumus, iznīcināja vācu mašīnas un tankus un izraisīja paniku kājnieku starpā. Diezgan ātri vāciešu karaspēks bija satriekts un cietoksnis bija atbrīvots (За освобождение Даугавпилса.. 1984: 52). Daugavpils atbrīvošanā piedalījās 311. strēlnieku divīzijas 1067. pulks, 1069. pulks un 1071 strēlnieku pulks. 311. strēlnieku divīzijas sastāvā karoja 143 sievietes. Šīs sievietes bija ārstes, sanitāres, štābu darbinieces un sakarnieces. 4. triecienarmijas 83. strēlnieku korpus, kurā ietilpa 119. strēlnieku divīzija un 360. strēlnieku divīzija iznīcināja vācu armijas spēkus robežā Gribusti – Tajvani un aptuveni pulksten 6.00. no rīta no austrumiem iebruka pilsētā (*Борьба за Советскую Прибалтику...* 1967: 93).

Cīņas par pilsētu bija ļoti smagas. 1944. gadā 27. jūlijā pulksten 8.00. no rīta 83. strēlnieku korpusa vienības – 119. un 360. strēlnieku divīzijas ieņēma pilsētas centru. Pulksten 8.30. no rītā 4. triecienarmijas vienības un 5. tanku korpusa vienības, kurus atbalstīja 1. Baltijas frontes 6. gvardes armija no pilnīgi atbrīvoja Daugavpili no vācu karaspēka (*Борьба за Советскую Прибалтику...* 1967: 93).

Pēc smagām kaujām 1944. gada 27. jūlijā Sarkanās armijas daļas atbrīvoja Daugavpili (Šteimans, Muzikantiks, Pakalns 1959: 77; Уткин 2004: 249). Neskatoties uz to, ka 1944. gadā Sarkanajai armijai bija pārspēks, bija arī laiks, kad pārspēks bija arī vācu armijai. Piemēram, laikā, kad vēl norisinājās Sarkanās armijas un vācu armijas kaujas Daugavpils apkaimē, vācu karaspēka 502. tanku bataljona 1. un 3. rotu karavīri oberleitnanta Oto Kariusa vadībā iznīcināja 17 tankus „Stalīns” un 5 tankus „Т-34” (Хаупт 2005: 248). Bet parasti pārspēks bija Sarkanajai armijai. Pēc Daugavpils atbrīvošanas no vācu karaspēka lielākā daļa no pilsētas teritorijas bija izpostīta, vairākās pilsētas ielās plosījās ugunsgrēki. Visur atradās iznīcināta vai pamesta militārā tehnika (*Борьба за Советскую Прибалтику...* 1967: 94). Daudzām mājām vācu sapieri uzmeta bumbas, vēl trīs dienas pēc kauju beigām pilsētā varēja dzirdēt sprādzienus (За освобождение Даугавпилса.. 1984: 53). Cīņu rezultātā tika iznīcināts dzelzceļa mezgls, 40% no rūpnieciskam celtnēm un 65% no dzīvojamajām mājām. Tika iznīcināti arī vairāki tilti pāri Daugavai kā Daugavpils apkaimē, tā arī citās vietās Latvijas teritorijā (*Борьба за Советскую Прибалтику...* 1967: 94). Uzreiz sākās pilsētas atjaunošana: ielas iztīrīja no graustiem; to darīja kā vietējie iedzīvotāji tā arī padomju karavīri, kuri palika Daugavpilī (За освобождение Даугавпилса... 1984: 54).

Runājot par kaujām ne tikai par Daugavpili, bet arī par citām Latvijas pilsētām, jāpievērš uzmanība arī sarkano partizānu darbībai, kuri atbalstīja Sarkanā armiju. Partizāni sniedza lielu palīdzību Sarkanās armijas karavīriem Latvijas teritorijas atbrīvošanā no vācu karaspēka. Līdz ar frontes līnijas tuvošanos Latvijas teritorijai, partizāni aktivizēja savu darbību. Partizāni, īpaši 1. Latviešu partizānu brigāde, grāva ienaidnieka karaspēka piefrontes komunikācijas – bojāja sakaru līnijas, spridzināja dzelzceļa sastāvus, bloķēja ceļus, palīdzēja frontes izlūkiem, visiem līdzekļiem

kavēja iedzīvotāju izvešanu uz Vāciju, Latvijas bagātību izlaupīšanu utt. (*Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā* 1966: 433). Runājot par partizānu darbību Daugavpils apkaimē, viens no lielākajiem viņu nopelniem ir dzelzceļa maģistrāles Ostrova – Daugavpils iznīcināšana, izdarot lielus zaudējumus pretinieka (vācu armijas) transporta līdzekļiem. Dzelzceļa maģistrāli Ostrova – Daugavpils iznīcināja 1. partizānu brigādes 1. un 2. vienības, kurus komandēja A. Počs un A. Andžans (*Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā* 1966: 460). Turklāt partizāni traucēja vācu okupantu pagaidu valdības institūciju darbību. Daugavpilī partizāni bojāja vācu tehniku, kura atradās Daugavpils remontdarbnīcās (*История Латвийской ССР* 1958: 570). Sarkanās armijas karaspēks saņēma arī partizānu atbalstu mežos. Tāda veida atbalstu saņēma iepriekšminētais 5. tanku korpus. Korpusu atbalstīja partizānu grupa, kuru komandēja I. Baranovikis; šajā partizānu grupā ietilpa 2. Latviešu partizānu brigāde P. Rītiņa vadībā. Šī partizānu vienība sagādāja tanku korpusam ziņas par vācu karaspēka atkāpšanās ceļiem (*За освобождение Даугавпилса...* 1984: 27).

Partizānu vienības bija nopietns pretinieks, kas pilnīgi adaptējās Latvijas mežos un kļuva par to „valdnieku”. Pastāvēja pat tādas situācijas, kad policijas vienības baidījās iet mežos bez nopietna karaspēka atbalsta. Tas bija saistīts ar to, ka Latvijas iedzīvotāji jau bija iemācījušies vest partizānu karu (*Борьба за Советскую Прибалтику...* 1967: 295–296).

Izpētot militāro situāciju, kura izveidojas pēc 1943. gada, var izteikt dažus secinājumus. Vispirms var uzskatīt, ka viens no Padomju Savienības uzvaras iemesliem bija tās ekonomiskā un militāra izaugsme un Vācijas novājināšana pēc 1943. gada. Bet par to var runāt kā Latvijas kontekstā, tā arī visas Austrumu frontes kontekstā. Raksta autors konstatējis, ka 1944. gadā notika lielā Sarkanās armijas un vācu armijas kauja par Daugavpils atbrīvošanu. Raksta autors arī konstatējis, ka Daugavpils bija atbrīvota ātrā tempā. Kopā ar Sarkanās armijas daļām pilsētu atbrīvoja arī latviešu daļas, kuras karoja pret vācu armiju Sarkanās armijas pusē. Regulārajām armijas daļām palīdzēja arī vietējo iedzīvotāju izveidotās vienības – sarkanie partizāni. Kauja par Daugavpili 1944. gadā bija nozīmīgs notikums. Tā bija viena no nozīmīgākām kaujām Baltijas valstu teritorijā. Gan Sarkanajai armijai, gan vāciešiem 1944. gadā Daugavpils bija nozīmīgs militārais placdarms. Sarkanās armijas komandieri pat nosauca Daugavpili par „Vārtiem uz Baltiju”. Tieši pēc Daugavpils atbrīvošanas Sarkanā armija varēja sākt turpmāko virzību, lai atbrīvotu no vācu karaspēka visu Latvijas teritoriju. Kopumā var secināt, ka kauja par Daugavpili 1944. gadā bija nozīmīgs notikums.

Bibliogrāfija

Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. 2008. *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga: Jumava.

Ģermanis U. 1991. *Latviešu tautas piedzīvojumi*. Rīga: Zvaigzne.

Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas Karā (1941–1945). 1966. Rīga: Zinātne

- Šteimans J., Muzikantiks I., Pakalns J. 1959. *Daugavpils senāk un tagad*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Азан В., Барковская Г., Гуков Г. 1975. *Здесь, в краю озёр, – Даугавпилс*. Рига: Лиесма.
- Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне*. 1967. Книга вторая: 1941–1945. Рига: Лиесма.
- Бутулис И., Зунда А. 2010. *История Латвии*. Рига: Jumava.
- За освобождение Даугавпилса, Резекне и Елгавы*. 1984. Рига: Авотс.
- История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945*. 1962. Том 4: *Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 год)*. Москва: Военное издательство министерства обороны Союза ССР.
- История Латвийской ССР*. 1958. Том 3: *С 1917 г. по 1950 г.* / Под редакцией К.Я. Страздыня. Рига: Издательство Академии Наук Латвийской ССР.
- Казак В.В. 1987. *Даугавпилская крепость: История и легенды от средневековья до наших дней*. Даугавпилс: Издание ВВАИУ ПВО.
- Уткин А. 2004. *Дорога к победе*. Смоленск: Русич.
- Хаупт В. 2005. *Группа армий «Север». Бои за Ленинград 1941–1944*. Москва: Центрполиграф.

ANTISEMĪTISMA PROPAGANDA LAIKRAKSTĀ „TĒVIJA”, NO 1941. GADA JŪLIJA LĪDZ DECEMBRIM

Rihards Sisojevs

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija
nevada89@inbox.lv

Abstract

Anti-Semitic propaganda in newspaper „Tēvija”, from 1941 year july to december.

In 1.july of 1941 territory of modern Latvia felt to control of Nazi Germany. According to race theory, jews were biggest enemy of Aryan race and Nazi Germany in common. With proclaim of this statement, in 1.july of 1941 were publish first copy of newspaper “Tēvija”, who were official tribune of Nazi propaganda in Latvia. “Tēvija” had a biggest daily number, authorities of Latvian culture and literature, published parts of their compositions and essay's in “Tēvija”, also some columns were adopt to regional newspapers, in result “Tēvija” become unofficial mentor of Latvian press in time of World War II, despite that, anti-Semitism was one of the themes in “Tēvija” The goal of this research is to find out role of anti-Semitic propaganda and it`s guidelines in newspaper “Tēvija” 1941 year (1.july – 31.december).

Atslēgas vārdi: Antisemitisms Latvijā; “Tēvija” 1941.gadā; propaganda; ebreji

II Pasaules karš bija viens no nežēlīgākajiem un postošākajiem kariem cilvēces vēsturē, prasot miljoniem ne tikai karavīru, bet arī civiliedzīvotāju dzīvību. Tikai ar milzīgiem cilvēku zaudējumiem izdevās apturēt Ā.Hitlera vadīto III Reihu, kas okupētajās teritorijās īstenoja vienu no lielākajiem noziegumiem cilvēces vēsturē – ebreju tautas genocīdu, kas skāra Eiropas un arī Latvijas, ebrejus. Ebreju iznīcināšanas procesa vadību uzņēmās SS (*Shutzstaffel*) vienības, kas skaitliski nebija lielas, tomēr sastādīja nacistu režīma eliti. Taču bez okupēto teritoriju iedzīvotāju palīdzības SS vienības nespētu veikt tik ebreju koncentrācijas un iznīcināšanas akcijas. Antisemitisma propaganda okupēto teritoriju iedzīvotāju vidū bija būtiskā nozīmē ne tikai genocīda īstenošanā, bet arī ideoloģiskā dimensijā, jo vietējo ebreju līdzdalība noziegumos, tika dokumentēta, fotogrāfijās un videofilmās, kas tika izmantotas kā pierādījums nacistu ideālu vispārējam atbalstam.

1941. gada 1. jūlijā pēc zibenīga uzbrukuma Padomju Savienības karaspēkam 22. jūnijā, III Reiha rokās krita LPSR galvaspilsēta – Rīga, kas kļuva par jaunizveidotā ģenerālapgabala Latvija (*Generalbezirke Lettland*) okupācijas militārās un civilās administrācijas, līdz ar to, arī par propagandas centru. Par jaunās varas tribīni kļuva laikraksts „Tēvija”, kas iznāca no 1941. gada 1. jūlija līdz 1945. gada 24. aprīlim. Tajā tika publicēta auditorijai ikdienu noderīga informācija: pavēles, rīkojumi un administrācijas norādes, līdztekus tika publicēti ziņas, analītiski un literāri teksti, padomi saimniecībā, privātsludinājumi, reklāma u.c., un, vadoties no nacisma propagandas viena no stūrakmeņiem, arī antisemitiski teksti.

„Tēvijas” izdošana, nacisma ideoloģiskās propagandas nolūkā raksturo vairāki ar laikraksta izdošanas specifiku saistīti fakti:

- avīze iznāca 6 reizes nedēļā izņemot svētdienu, ar ikdienas laidieniem 1941.g. 200 000 eksemplāru, (maksimālais daudzums 280 000, bija tikai 1942.g) lielā ikdienas laidiena mērķis bija nodrošināt, lai katrai ģimenei būtu šis laikraksta numurs; (Latviešu periodika.. 125)
- augstas kvalitātes papīrs, druka un vizuālie materiāli, kas tika izmantoti „Tēvijas”, norāda uz rūpīgo izdevēju pieeju tam kāds laikraksts izskatīsies un kādu to saņems lasītājs;
- laikraksta zemā cena, (15 kapeikas, bet no 1941.g. oktobra 4 peniņi, laikā, kad dienas vidējā alga bija 2,5 RM) kuras mērķis bija padarīt laikrakstu maksimāli pieejamu visiem cilvēkiem, neatkarīgi no ienākumiem;
- paralēli laikraksta melnbaltajam noformējumam, publicētajiem rakstiem un attēliem kvalitāte bija ļoti augsta. Šis fakts nesakrīt ar laikraksta zemo cenu, kas neatbilst tādas kvalitātes laikrakstam, tomēr tas pierāda to, ka laikraksta izdošana daļēji varēja tikt finansēta no valdības (daļu no laikraksta iznākšanas izdevumiem varēja segt reihskomisariāta Ostland (*Reihkommissariat Ostland*) propagandas nodaļa.)
- laikraksts bija nozīmīgs sava laika informācijas avots. „Tēvijā” regulāri tika publicēta cilvēkiem ikdienā noderīga informācija: jaunākie rīkojumi un pavēles, sludinājumi, padomi saimniecībā, literāru darbu fragmenti.

Tādā veidā tika darīts viss, lai avīze būtu cilvēkiem pieejama un lasīšanai interesanta. ”Tēvija” kļuva par sava laika autoritāti, un ideoloģisko vadoni. Atsevišķi „Tēvijas” raksti tika pārņemti un publicēti citu Latvijā iznākošu laikrakstu numuros. Netieši, tomēr tieši „Tēvija” kļuva par Latvijas preses izdevumu mentoru un arī rakstu tematiku paraugu. Pārņemot „Tēvijas» piemēru, arī reģionālie laikraksti publicēja antisemitismu saturošus tekstus.

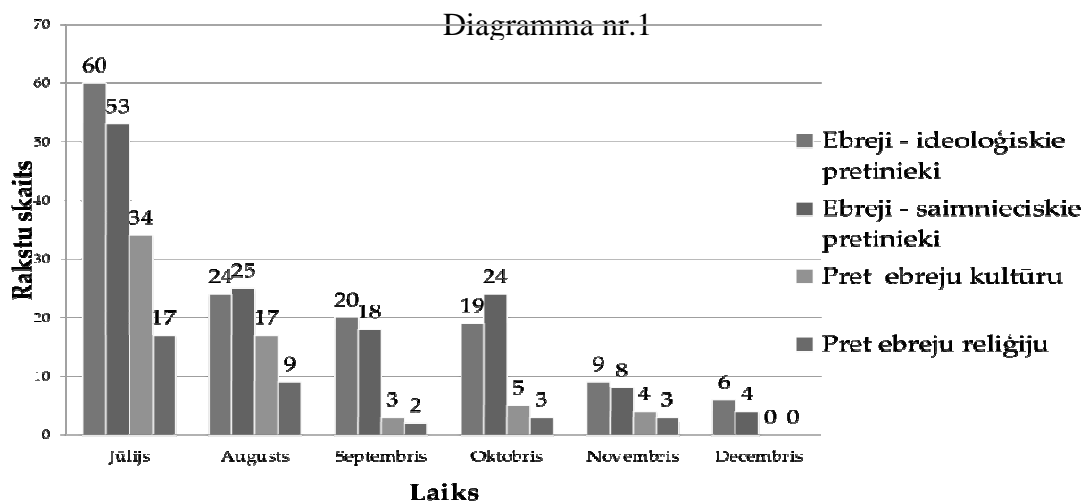
Mazliet aizsteidzoties pētījumam rezultātiem pa priekšu, gribētos piebilst, ka „Tēvijas” izpētes rezultātā gūtos rezultātus mēs nevaram absolutizēt, jo tie mums dod vienpusēju skatījumu uz antisemitisma propagandas nozīmīgumu 1941.g. caur „Tēvijas” skata prizmu. Latviešu attieksme pret antisemitisma propagandu, caur „Tēvijas” lappusēm ir rekonstruējama tikai daļēji. Laikraksta zemā cena un tās lielais laidiens darīja to brīvi pieejamu, tomēr cilvēku iegādāšanās mērķi nav zināmi, un cik ļoti tika lasīti antisemitiskie raksti, varbūt tie vienkārši tika pāršķirti, nesakrīt ar cilvēku tradicionālo priekšstatu par ebrejiem. Pilnvērtīgas antisemitiskās propagandas ainas rekonstruēšanai būtu jāveic dziļāki pētījumi antisemitiskās tematikas daudzuma noteikšanai Latvijas reģionālajos laikrakstos, kā arī citos propagandas līdzekļos: dažādos ielu plakātos un radiopārraižu saturā, vērtīgs antisemitisma propagandas iedarbības izpētes avots būtu mutvārdu liecības.

Pētījuma gaitā tika izskatīti visi laikraksta „Tēvija” 1941. gadā iznākušie numuri, laikā no 1. jūlija līdz 31. decembrim, bet, lai efektīvāk, apkopot un interpretēt iegūto informāciju un datus pētījumā tika izmantota kvantitatīvā avota analīzes metode, ar kuras palīdzību tika uzskaitīts

antisemītisko rakstu biežums katrā atsevišķā numurā, ļaujot noteikt antisemītisko rakstu indikatorus un vēlāk iedalīt tos kategorijās, kā arī kontentanalīzes metode, (Hsiu-Fang Hsieh, Sarah E. Shannon 2012.03.29.) kas palīdzēja interpretēt iegūtos datus, noteicot kategoriju un indikatoru korelāciju „Tēvijas”1941. gada numuru ietvaros. Izskatot visus 1941.gadā iznākušos numurus, tika konstatēti vairāki antisemītisko rakstu indikatori, kurus var nosaukt par konkrēto rakstu tēmām, kas savukārt var tikt iedalīti 3 antisemītisko rakstu kategorijās ar sekojošiem indikatoriem:

- ❖ Ebreji – ideoloģiskie pretinieki
 - Ebrejs = boļševiks
 - Ebrejs = iekšējais drauds
 - Internacionālais židisms
- ❖ Ebreji – saimnieciskie pretinieki
 - Ebrejs = krāpnieks un zaglis
 - Likumi un rīkojumi attiecībā uz ebrejiem
- ❖ Cita antisemītisma izpausme
 - Pret kultūru
 - Pret Jūdaismu

*Antisemītisko rakstu tematika**

Tabulas avots: avīze „Tēvija”1941.g.

*kategorijas *Cita antisemītisma izpausme* indikatori ir izdalīti atsevišķi

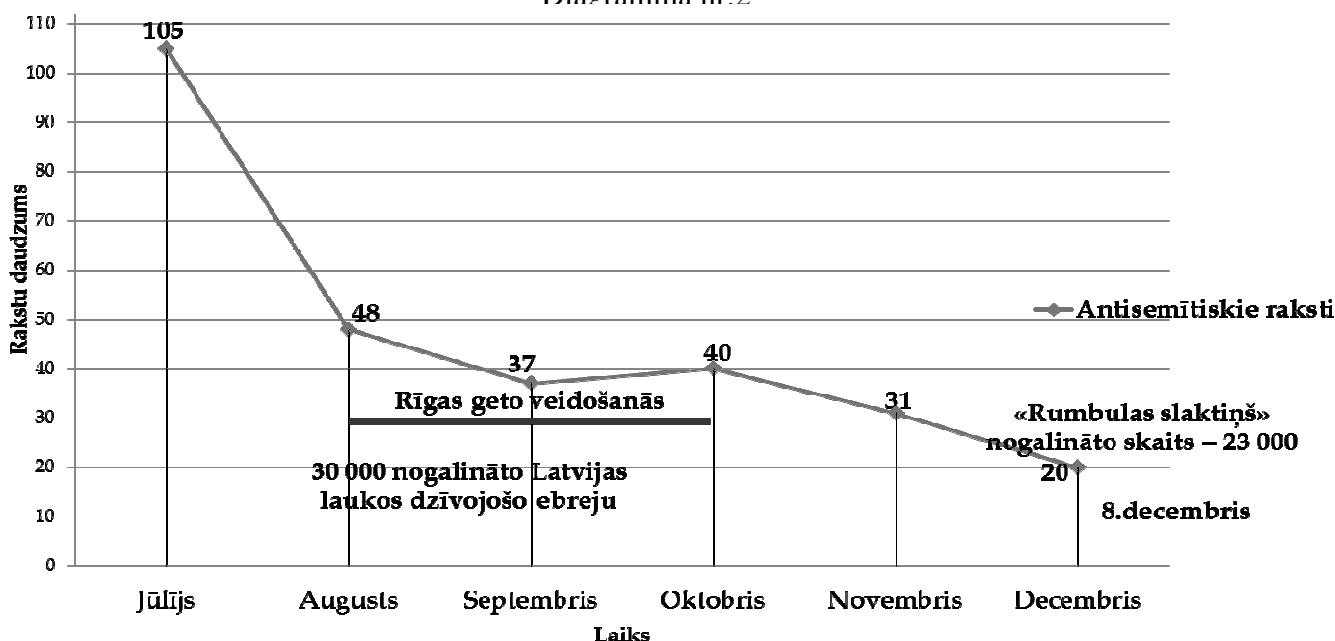
Zīmīgi, ka noteiktie antisemītisko rakstu indikatori, bieži vien nevar pilnībā tikt piedēvēti kādam konkrētam rakstam, jo tie savstarpēji pārklājas un konkrēta raksta ietvaros ir vērojama vairāku vai dažu noteikto indikatoru klātbūtne. Īpaši ir atzīmējams arī tas, ka noteikto indikatoru izvietojums 1941. g. numuru ietvaros nav vienāds, un dažādiem rakstu indikatoriem atsevišķos mēnešos ir pievērsta pastiprināta uzmanība.

Diagrammā nr.1 sniegtajos datos, tika ņemta vērā arī atsevišķu rakstu pārklāšanas vienas vai vairāku kategoriju ietvaros. Jūlijā ir vērojams antisemitisma propagandas uzliesmojums. *Ebrejs – saimnieciskais un ideoloģiskais pretinieks* ir vadošās kategorijas, kuru propagandas saturā galvenais uzdevums bija parādīt to, ka *žīdi* bija tie, kas boļševiku varas laikā sagandēja Latvijas tautsaimniecības un prettiesiskajās represijās nogalināja un izsūtīja Latvijas iedzīvotājus. Šādas propagandas mērķis bija likt cilvēkiem saprast, ka visi boļševiki ir ebreji un otrādi. (Bērziņš 2011.11.15) Turklāt nekavējoties tika pieprasīta arī šāda uzskata rašanās Latvijas iedzīvotājos, augustā parādās antisemitisma idejai nepaklausīgo cilvēku sodīšanas gadījumi (kategorija *Ebreji – saimnieciskie pretinieki*).

Oktobrī dominē kategorija *ebrejs – saimnieciskais pretinieks*, kas izpaudās caur indikatoriem, kas attiecās uz ebreju tiesisko reglamentāciju, proti, dažādi pavēles un rīkojumi uz to ikdienas dzīvi un tiesisko statusu. Šī indikatora uzplaisnījums ir saistīts ar to, ka oktobrī tika beigta Rīgas geto veidošana (viens no *galīgā risinājuma* priekšnosacījumiem) un nācās noregulēt ebreju un neebreju savstarpējās attiecības.

Antisemitisma propaganda un holokausts Latvijā

Diagramma nr.2

Tabulas avots: avīze „Tēvija”1941.g.

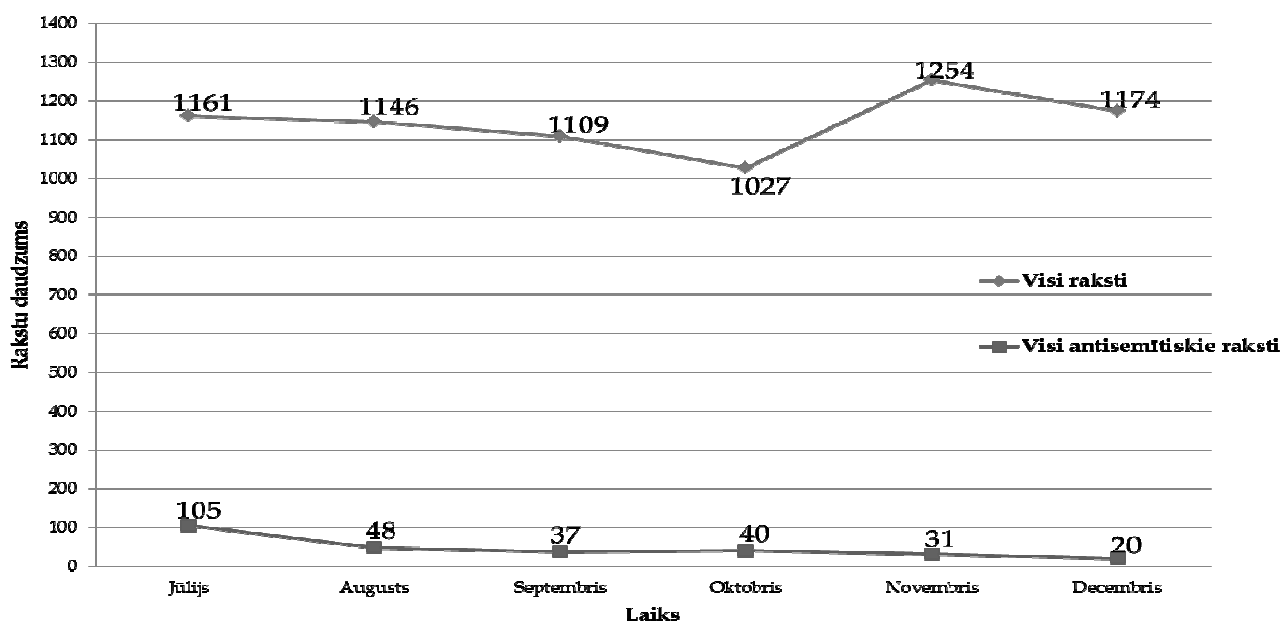
Paralēli antisemitisma propagandai „Tēvijā”, Latvijā tika īstenotas holokausta akcijas. Uzreiz pēc Latvijas nonākšanas III Reiha okupācijas varā, Latvijas laukos sākās tur dzīvojošo ebreju iznīcināšanas process, kas nav saistīts ar propagandas mērķi izveidot ebreja, kā latviešu ienaidnieka tēlu. Jūlija antisemitiskās propagandas daudzums ir skaidrojams ar to, ka nacisti vēlējās izmantot, latviešu dusmas attiecībā pret boļševiku pastrādātajiem noziegumiem, aktualizējot ideju par žīdu un boļševiku vienlīdzību, tādā veidā visu vainu uzveļot ebrejiem. Uzsākot šo uzskatu iedzīvināšanu

sabiedrībā uzreiz sākās ebreju iznīcināšanas akcijas, (Ezergailis 1999: 241-242) rosinot latviešus iesaistīties tajās, tiesa ar neviennozīmīgiem rezultātiem. Uz antisemitiskā noskaņojuma radīšanas viļņa tika uzsākta arī Rīgas geto veidošana. Potenciālā naida liesma tika uzšķilta un turpmākajos mēnešos antisemitiskās propagandas daudzums vairāk liecina par mēģinājumiem uzturēt šo noskaņojumu. Nākas secināt, ka ebreja kā ienaidnieka tēla radīšanai tika atvēlēts pārāk maz laika. Savukārt novembra beigās – decembra sākumā, uz laiku kad antisemitisma propaganda bija vismazskaitlīgākā, tika nogalināti ~23 000 Rīgas geto teritorijā dzīvojošie Latvijas ebreji, kas nesakrīt ar antisemitisma propagandas intensitātes pieaugumu, kā uz to ir norādījuši citi pētnieki. (Dribins 2012.03.05) Pēc akcijām Rumbulas mežā, Latvijas ebreju iznīcināšanas procesu var uzskatīt par pabeigtu.

Tabulas avots: avīze „Tēvija”1941.g.

Antisemitisko rakstu skaits attiecībā pret visiem rakstiem konkrētajā mēnesī

Diagramma nr.3

Salīdzinot „Tēvijas” kopējo rakstu skaitu un antisemitisko rakstu attiecību apskatītajā laikā periodā no 1941.gada 1.jūlija līdz 31.decembrim, nākas secināt, ka antisemitisko rakstu tematika nebija galvenā „Tēvijas” saturā. Jūlijā kad ir vērojams antisemitisko tekstu uzplaisnījums, antisemitisma tematika sastādīja tikai 8% no kopējo rakstu skaita, turklāt tai ir tendence samazināties un decembrī tā sastāda vien 2% no kopējo rakstu skaita. Vadošo lomu atvēlot frontes jaunumiem, rīkojumiem par preču sadali, kultūras un sporta jaunumiem.

Līdz ar ko varam secināt, ka antisemitisma propaganda vadošajā, Latvijas Nacistiskās Vācijas okupācijas laika avīzē „Tēvijā” nebija galvenā rakstu tematika, 1941.g. ietvaros tā sastādīja vien 4% no kopēja rakstu skaita daudzuma. Nacistu administrācija jūlija mēnesī centās uzkurināt Latvijas sabiedrības noskaņojumu. Neieguvuši gaidīto atbalstu, augustā sāka parādīties likumi un rīkojumi, kā

arī sodi tiem kuri atteicās pieturēties pie oficiālās nostājās, tādā veidā turpmākajos mēnešos antisemitisms tika noteikts ar likuma spēku, kas likvidēja latviešu un ebreju savstarpējos kontaktus. Tādā veidā nacistu propaganda vairāk necentās iesaistīt latviešus ebreju iznīcināšanas procesā. Apkopotie dati, liecina par to, ka „Tēvijas” kā nacistu varas uzskatu tribīnes antisemitiskā propaganda nebija tieši saistīta ar holokaustu Latvijas teritorijā, līdz ar apgāžot atsevišķu Latvijas pētnieku, viedokli, ka antisemitiskā propaganda bija tieši saistīta ar holokausta akcijām, kalpojot par sabiedrības uzkurinātāju pirms ebreju iznīcināšanas akcijām. (Dribins 2001)

Konkrētais pētījums ir nozīmīgs ar to, ka turpmāki un padziļināti pētījumi šajā jomā un problēmā, varētu kļūst citās valstīs pastāvošo uzskatu, par latviešu sabiedrības lielo atbalstu holokaustam, tādā veidā paverot jaunu skatījumu uz Latvijas sabiedrības lomu III Reiha okupācijas laikā.

Bibliogrāfija

- Avīze „Tēvija”, Rīga – Liepāja, 1941. - 1945. gads, http://data.lnb.lv/digitala_biblioteka/laikraksti/Tevija/index.htm (skatīts: 2011. septembris – 2012. maijs)
- Bērziņš, D. *Nacistiskā antisemitisma propaganda laikrakstā “Tēvija” 1941. gada jūlijā: latviešu (līdz) dalības diskurss* http://www.arhivi.gov.lv/sitedata/ZURNALS/zurnalu_raksti/63-98-Berzins-Nacistiska.pdf (2011.11.15)
- Dribins, L. (2001) Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, IV sēj., red. Ilze Antēna *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā*, Rīga, Latvijas vēstures institūta apgāds, 182.lpp
- Dribins, L. *Antisemitiskās ideoloģijas histērija vācu nacistu okupētajā Latvijā.1941.–1942. gadā*, http://vip.latnet.lv/lpra/16okt_dribins.htm (2012.03.05)
- Ezergailis, A. (1999) *Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941-1944*, Rīga, Latvijas vēstures institūta apgāds
- Hsiu-Fang Hsieh, Sarah E. Shannon, *Three Approaches to Qualitative Content Analysis*, http://www.hu.liu.se/larc/utbildning-information/scientific-methodology/course-literature-and-links/1.253567/Qualitative20Content20Analysis_1.pdf (2012.03.29.)
- Latviešu periodika: 4. Sējums 1940-1945*, Rīga, 1995, 414. lpp

REĢIONĀLĀS ŽURNĀLISTIKAS IESPĒJAS UN DRAUDI: ŽURNĀLISTU PAAUDŽU PIEREDZE KURZEMĒ

Laura Uzule

Latvijas Universitāte, Raiņa bulv. 19, Rīga, Latvija, LV- 1586

laurauzule@inbox.lv

Abstract

Opportunities and threats of regional journalism: experience of journalist generations

Local newspapers have been having significant value in everyday life of local communities in Latvia. Since the end of the World War II the Soviet mass media system provided for the compulsory existence of newspapers in every region and in every city of republican status. Although Latvian journalism has experienced both structural and also professional changes in core values due to historical events and political regime, the confidence of the audience to local newspapers, the tradition to consume them showed just a minimal drop. Regional newspapers, along with weekly and monthly papers, are still the most consumed ones in the press group.

Journalists play a significant role in constructing the understanding of reality and therefore have impact on the life of the local community. Journalists taking part in the formation of local identity have a significant uniting importance in the life of representatives of local communities. Mutual symbiosis between a specific area, its main inhabitants and local media forms a unifying feeling of togetherness, belonging, trust and safety. People working as journalists have a possibility to talk to and to inform people every day, and to influence as well, the society about direct actualities and events, and therefore the level of understanding of the ethics of journalism and professional standards (neutrality, accountability, objectivity, truth) is an essential factor. My research confirms the fact, that journalists who worked in Soviet Latvia and who are working in Post-Soviet Latvia have a very different experiences and professional values, therefore very different results of journalists work.

Key words: regional journalism, journalist generations, professional values, women, local environment

Reģionālās žurnālistikas izpēte Latvijā ir fragmentāra, līdz ar to trūkst informācijas par žurnālistu profesionālās darbības principiem, vērtībām un praksi, tās feminizāciju, kā arī par sieviešu diskriminācijas tradicionālās un netradicionālās prakses mijiedarbību.

Reģionālo laikrakstu žurnālistu profesionālā darbība atšķiras no citos masu medijos strādājošo žurnālistu ikdienas. Lokālā vide, kurā žurnālisti gan dzīvo, gan arī profesionāli strādā, veicina auditorijas un žurnālistu savstarpējo satuvināšos, neitralitātes robežu nojaukšanu. Norisinās nepārtraukta lokālās kopienas un žurnālistu (kas arī visbiežāk pieder lokālajai kopienai) savstarpējā mijiedarbība. Viens no mērķiem, veicot intervijas ar Kurzemes reģionālajos laikrakstos strādājošajiem žurnālistiem, bija noskaidrot, kā laika griezumā mainījies reģionālo laikrakstu žurnālistu darbs, profesionālās vērtības un profesijas prestižs, kā arī konstatēt iespējamās profesijas attīstības tendences nākotnē.

Informācijas vākšanas, pētījumu izstrādes un arī secinājumu izdarīšanas procesā tika izmantotas vairākas pētniecības metodes – gadījuma studijas (*case study*), dziļā, daļēji strukturētā intervija, statistikas datu vākšana un analīze, kā arī pētnieciskais darbs zonālajos valsts arhīvos Kurzemē.

„Avīzes var aizstāt 300 000 vīru lielu armiju”

Napoleons Bonaparts (Eiduss 1976: 16)

Reģionālās žurnālistikas attīstība Latvijā

Reģionālie laikraksti Latvijā par nozīmīgiem ‘spēlētājiem’ kopējā masu komunikācijas sistēmā kļuva pēc 2. pasaules kara, kad padomju masu mediju sistēma noteica obligātu laikrakstu esamību katrā rajonā un katrā republikas nozīmes pilsētā. Ja 1945. gadā Latvijas teritorijā tika izdoti 25 pilsētu un rajonu laikraksti, tad 1950. gadā tie bija jau 62 izdevumi (B. a. 1958: 90). Padomju preses izdevumi tika apzināti veidoti kā ideoloģisks ierocis cīņai par komunismu un lai kultivētu sabiedrībā varai izdevīgos uzskatus un pārliecības. Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas (LPSR) preses sistēma bija pakļauta Latvijas Komunistiskās partijas vadībai, līdz ar to tā pilnībā noteica ne vien redakcijas darbinieku sastāvu, bet arī kontrolēja izdevumu saturu, apjomu un māksliniecisko noformējumu, panākot komunistiskajai ideoloģijai atbilstošas informācijas izplatīšanu un preses lasītāju skaita palielināšanos. „Tika publicēti raksti, citēti komunistiskās partijas vadoņi, kuri augsti novērtējuši avīzes lomu. Laikrakstu slejās, mudinot amatpersonas un aktīvistus iesaistīties propagandā, izklāstītas Ļeņina mācības,” savā pētījumā norāda Anda Opolska (Opolska 2004: 52). Gadu laikā labi izstrādātajā mehānismā katrai organizācijai bija sava loma, tomēr mērķis viens, „kontrolēt, cenzēt, veidot, ietekmēt cilvēku domāšanu, uzskatu izveidi un tādējādi – īstenot, realizēt un aizsargāt padomju varu” (Šķiņķe 1998: 81). Teritoriālo reformu dēļ preses izdevumu skaits dažādos laika posmos vairākkārt mainījās, tomēr mērķtiecīgi organizētās darbības rezultātā prese iemantoja aizvien lielāku popularitāti.

LPSR preses statistisko datu krājumā norādīts, ka 1965. gadā tika izdotas 9 republikāniskās avīzes (7 latviešu un 2 krievu valodā), 11 pilsētu avīzes (5 latviešu un 6 krievu valodā), kā arī 24 rajonu avīzes (19 latviešu un 5 krievu valodā) (B. a. 1970: 37-41). Lai gan 1970. gados Latvijas teritorijā līdztekus preses izdevumiem par ikdienišķu informācijas ieguves veidu bija kļuvusi arī televīzija un radio, tomēr preses lasītāju skaits nemazinājās. Skaidrojot padomju gados strauji pieaugošo preses popularitāti sabiedrībā, laikraksta „Cīņa” redaktors Zālamans Eiduss kā galveno faktoru min dažādo komunikācijas veidu atšķirīgās funkcijas un lietojamību. „Avīzes rakstam ir cita veida pievilcība, kas nepiemīt vizuālam atkārtojumam,” norāda Z. Eiduss (Eiduss 1976: 6). Tāpat laikrakstu lasītāji nebija atkarīgi no ziņu avota, jo presi tolaik varēja lasīt jebkurā vietā un laikā.

Sākot ar 1968. gadu līdz pat 1989. gadam (Atmodai), gan izdoto avīžu, gan arī numuru skaits saglabājās nemainīgi – 28 rajona avīzes, 4390 numuri ik gadu, turklāt 23 izdevumi bija latviešu, bet 5 krievu valodā (Latvijas PSR preses hronika 1957-1990). Žurnālistu pienākums bija veidot varas ideoloģijai piederīgu simbolisko vidi, tomēr līdztekus viņi veidoja arī kopējus lokālos simbolus, konstruēja lokālās kopienas identitāti, veicināja pašdefinēšanos, tādējādi iemantojot cieņu sabiedrībā un augstu sociālo prestižu žurnālista profesijai kopumā. 2011. gadā reģionālie laikraksti līdztekus nedēļas un mēneša izdevumiem bija visvairāk patērētās preses izdevumu grupā (it īpaši ārpus Rīgas reģiona). Katrā Latvijas reģionā vismaz viens reģionālais izdevums ierindojās lasītāko drukāto preses

izdevumu pirmajā pieciniekā (Vendele 2012). Lai gan reģionālo laikrakstu tirāžas ir kritušas, tomēr reģionālie laikraksti ir saglabājuši auditorijas uzticību, proti, to patērēšanas tradīcija (atšķirībā no nacionālajiem laikrakstiem) ir samazinājusies ļoti minimāli, piemēram, ja 2006. gada pavasarī 49% aptaujāto cilvēku bija lasījuši vai caurskatījuši vidēji vienu reģionālo laikrakstu, tad 2012. gada pavasarī tie bija 39%, bet 2013. gada pavasarī – 36%. Nacionālo dienas laikrakstu gadījumā kritums ir krietni straujāks: 2006. gada pavasarī – 50%, 2012. gada pavasarī – 21%, bet šogad vairs tikai 17% (Tolka 2006; Vendele 2013). Lokālajā kopienā dzīvojošajiem cilvēkiem reģionālie laikraksti ir viens no primārajiem informācijas avotiem, kurā uzzināt, kas aktuāls norisinājies lokālajā vidē, līdz ar to iespējams prognozēt, ka arī nākotnē reģionālie laikraksti neizzudīs, tomēr būs spiesti transformēties, pielāgojoties jaunā tipa (elektronisko) mediju radītajām priekšrocībām.

Reģionālās žurnālistikas un žurnālistu raksturojums

Visbiežāk termini ‘žurnālists’ un ‘žurnālistika’ tiek lietoti, lai skaidrotu „aktivitātes, kas tiek asociatīvi saistītas ar ziņu veidošanu un cilvēkiem, kas tās rada,” tomēr sākotnēji žurnālistu raksturojums ļoti atšķīrās no mūsdienu izpratnes, kad žurnālisti tika definēti gan kā „personas, kas sagatavo publikācijas žurnāliem vai arī raksta dienasgrāmatas”, gan arī kā cilvēki, kas „sistemātiski piefiksē dažādus notikumus īpašā laika redzējumā ar mērķi tos publiskot”. Kopš 17. gs. žurnālistu darbība tiek asociēta ar spēju „sagatavot ziņas, kritizēt, izteikt redakcijas viedokli, izvērtēt notikumus” (Zelizer 2004: 12; Adam 1993: 12). Reģionālo žurnālistiku simboliski var salīdzināt ar ‘logu’, caur kuru iespējams ieraudzīt „pasaules daļu, kurā mēs dzīvojam”, norāda komunikācijas procesu pētnieks Braiens Maknērs (*Brian McNair*) (McNair 2006: 37).

Lai veicinātu žurnālistikas ‘profesionalizācijas procesu’, masu komunikācijas pētnieki it visā pasaulē ir veikuši ļoti daudzus pētījumus, mēģinot definēt, kādam būtu jābūt ‘īstam’ žurnālistam (kādam profesionālajām pamatvērtībām, īpašībām jāpiemīt, kādas funkcijas jāpilda, u.c.), tomēr vienotu redzējumu nav izdevies panākt. T. K. Ruso (*Russo*) pētījumi liecina, ka žurnālistu „profesionālo sevis-definēšanu var raksturot kā ideāli-tipisku saraustīti konstruētu vērtību skaitu,” proti, ir iespējams izdalīt 5 ideāli-tipiskas vērtības vai rakstura iezīmes: 1) sabiedrības apkalpošana – žurnālisti nodrošina sabiedrības informēšanas funkcijas (‘sargsuns’, informācijas vācējs un izplatītājs); 2) objektivitāte – žurnālisti ir taisnīgi, neitrāli, objektīvi, godīgi un ticami; 3) neatkarība – žurnālistiem savā darbā ir jābūt autonomiem, brīviem un neatkarīgiem; 4) neatliekamība – žurnālistiem jāpiemīt neatliekamības, aktualitātes un ātruma sajūtai; 5) ētika – žurnālistiem jāpiemīt ētikas, pamatoftības un likumības sajūtai (Apker, Eggly 2004: 415).

21. gadsimtā dzīvojošo cilvēku ikdiena ir cieši saistīta ar mediju radīto produkciju (drukātā prese, elektroniskie mediji, sociālie tīkli), patiesībā cilvēki dzīvo mediētā pasaulē, līdz ar to neizbēgami iespaidojas no medijiem. Atkarībā no tā, kā žurnālisti veic notikumu un avotu atlasī,

sistematizē publikācijas saturu, veidojas īpašs realitātes tēlojums, tādējādi nepieļaujot citus iespējamus notikuma atainojumus (Camauēr 2010: 98). Proti, „mediju veidotās ziņas neatbaido objektīvo realitāti, bet gan ir spēcīgs sociālais aģents, ar savu taisnību, loģiku un arī rutīnu,” kas nosaka, kā dažāda veida notikumi, parādības un procesi tiek atainoti (Olausson 2010: 98). Būtiski vienojoša nozīme lokālo kopienu pārstāvju dzīvē ir vietējiem, reģionāliem laikrakstiem, kas piedalās arī lokālās identitātes veidošanā.

Mediju spēja ietekmēt sabiedrības viedokli rada simboliskās varas apziņu masu mediju pārstāvjos, kas savukārt nozīmē vēl jo lielāku atbildības uzņemšanos par savu darbu un tā iespējamām sekām. Analizējot Pjēra Burdjē teikto, komunikācijas procesu pētniece, austrāliete Lībija Lestere (*Libby Lester*) raksta: „Simboliskā vara ir spēja radīt iespēju izteikties, ļaut cilvēkiem ieraudzīt un noticēt, apstiprināt vai mainīt pasaules redzējumu un tādējādi arī notikumus pasaulē un sevī” (Lester 2010: 591; Bourdieu 1991: 170). Simboliskā vara ietekmē lokālo kopienu dzīvi.

Reģionālo laikrakstu žurnālisti ir ne tikai lokālās ikdienas atainotāji, kas informē, izglīto un izklaidē, bet arī piederības sajūtas radītāji konkrētajai kopienai un lokālajai videi. Reģionālo laikrakstu žurnālisti ir lokālās kopienas sastāvdaļa, līdz ar to arī ne-anonīmas personas, bet gan cieši saistīti ar auditoriju un tajā notiekošajiem procesiem, tādējādi pakļauti (ne)apzinātajam lokālās kopienas spiedienam. Ne velti jau 20. gs. sākumā sociālpsihologs Deloss F. Vilkoks (*Wilcox*), aizsāka diskusijas par termina ‘mediju atbildīgums’ lietojumu un atzina, ka laikrakstiem (to veidotājiem) ir jāizjūt tikpat liels atbildīgums pret sabiedrību kā skolotājiem (Krogh 2008: 16). Reģionālais laikraksts tā patērētājiem ir ‘mācību stunda’, kuras noslēgumā tās veidotājiem (žurnālistiem) ir jāuzņemas atbildīgums par satura objektivitāti, neitralitāti, iespējamo rezonansi sabiedrībā un radītajām sekām.

Atšķirīga izpratne par žurnālistikas lomu un pamatuzdevumiem sabiedrībā tika kultivēta Padomju Savienībā, laikā, kad žurnālistika un masu mediji tika definēti kā „masveida informācijas un propagandas izplatīšanas līdzeklis,” ko savulaik realitātē ieviesa Ļeņins, apgalvojot, ka „laikrakstiem ir jābūt kolektīvajiem propagandistiem, aģitatoriem un organizatoriem”. Savukārt Padomju Savienības politiskā elite norādīja, ka „partijas un valdības politiskā propaganda un padomju sabiedrības pilsoņu atbilstoša audzināšana ir pats svarīgākais padomju žurnālistu uzdevums” (Koltsova 2006: 24).

Līdz pat 1990. gadu sākumam, kad sabruka Padomju Savienība, mediju sistēma Latvijā bija pilnībā pakļauta Padomju Savienības Komunistiskajai partijai. Mediji bija saskanīga, paklausīga hierarhiska sistēma, kas nepārtraukti „tika kontrolēta no padomju amatpersonu puses un no centralizētās cenzūras institūcijas puses” (Koltsova 2006: 24). Līdz ar neatkarības atgūšanu un demokrātiskas valsts pārvaldes radīšanu, vērienīgas pārmaiņas piedzīvoja arī Latvijas masu mediju sistēma. Līdzšinējā žurnālistikas vērtību un pamatprincipu koncepcija sabruka, pakāpeniski tika

modelēta jauna, demokrātiskām tradīcijām atbilstoša mediju sistēma, tomēr žurnālistikā strādājošo cilvēku izpratne un gadu desmitiem kultivētās pārliecības transformējās krietni lēnāk.

Kurzemes reģionālās žurnālistikas iespējas un draudi

Lai konstatētu reģionālās žurnālistikas transformācijas Kurzemē - kā laika griezumā mainījos reģionālo laikrakstu žurnālistu darbs, profesionālās vērtības, profesijas prestižs un pamatvērtības, kā arī modelētu iespējamās profesijas attīstības tendences nākotnē, tika veiktas 14 dziļās, daļēji strukturētās intervijas ar Kurzemes reģionālajos laikrakstos strādājošajiem žurnālistiem.

Pētījuma izlasi veidoja reģionālā laikraksta “Kurzemnieks” (Kuldīga) žurnāliste Dina Poriņa un redaktore Daiga Bitiniece; laikraksta “Kurzemes Vārds” (Liepāja) žurnālistes Sarmīte Pelcmane, Kristīne Pastore, Anda Pūce un redaktors Anžils Remess; laikraksta “Saldus Zeme” (Saldus) žurnālistes Ruta Vilciņa, Daina Marcinkus un redaktore Andra Valkīra; laikraksta “Talsu Vēstis” (Talsi) žurnāliste Inita Fedko un redaktors Eduards Juhņevičs; laikraksta “ Neatkarīgās Tukuma Ziņas” (Tukums) žurnālisti Rūta Fjodorova, Jānis Vītols un redaktore Ivonna Plaude. Lai tiktu aptverti visi Kurzemē iznākošie reģionālie laikraksti, intervijas bija plānotas arī ar Ventspils reģionālā laikraksta „Ventas Balss” veidotājiem, bet redaktore Gundega Mertena no sadarbības kategoriski atteicās, paskaidrojot, ka jau vairāku gadu garumā redakcijas darbinieki pilnībā izvairoties no liekas publicitātes un jebkādu ziņu sniegšanas par laikrakstu un tā veidotājiem.

Tā kā veiktā pētījuma mērķis bija konstatēt Kurzemes reģionālās žurnālistikas iespējas un draudus divu žurnālistu paaudžu ietvaros, kā arī ieskicēt reģionālās žurnālistikas nākotnes tendences šajā reģionā, tad publikācijā citētās personas netiks identificētas, bet gan, ievērojot informācijas avotu tiesības uz konfidencialitāti, dēvētas par žurnālistiem.

Jau agrāk veiktie pētījumi liecina, ka atšķirībā no citvalstu pieredzes (Fröhlich ^{2007: 163-165}), Latvijā reģionālajā žurnālistikā vērojamas feminizācijas iezīmes, proti, 71% reģionālajos laikrakstos strādājošo žurnālistu ir sievietes (Uzule 2012). Intervētās personas, skaidrojot šo situāciju, minēja vairākus iespējamus iemeslus, kas saistāmi gan ar profesijas prestiža pazemināšanos (atšķirībā no padomju gadiem), gan ar salīdzinoši zemo atalgojumu, gan ar sabiedrībā izveidojušos priekšstatu, ka žurnālistika nav vīrišķīga profesija, gan arī ar izveidojušos tradīciju, ka visbiežāk vīrieši vēlas ieņemt augstākus amatus, proti, būt redaktori, redaktoru vietnieki vai nodaļu vadītāji. Nīderlandē, ASV un Lielbritānijā veiktajos pētījumos zinātnieki ir saskatījuši kādu kopēju, aizvien pieaugošu tendenci, kas skar profesijas, kurās dominē sievietes, t.s. ‘dzimtas slēdzi’ (Van Zoonen 1999: 50), proti, aizvien biežāk šādas profesijas tiek dēvētas par ‘sārto apkaklīšu’ (*pink-collar*) vai ‘samta’ profesijām - tradicionāli maz atalgotas sieviešu jomas, piemēram, kosmetoloģes, viesmīles, sekretāres. Jau vairāku gadu desmitu garumā pasaulē vērojama tendence, ka profesijas, kurās dominē sievietes, ar laiku kļūst aizvien zemāk atalgotas, salīdzinot ar profesijām, kurās dominē vīrieši. Varētu pat apgalvot, ka

„žurnālistika un citas radniecīgas sfēras ir kļuvušas par ‘sārto apkaklīšu geto’ (*pink-collar ghettos*) zemāko līmeni, gan atalgojuma, gan statusa ziņā” (Beasley 2007: 24).

Intervētās žurnālistes un redaktors atzina, ka izvēlētā specialitāte nav ‘darbs bez garozas’, proti, sievietēm strādāt šajā profesijā ir sarežģīti. Arī ārvalstīs veiktie pētījumi apliecina, ka ik dienu sievietēm nākas saskarties ar t.s. ‘dubulto maiņu’ (*double shift*) – „vispirms ģimene un ar to saistītās rūpes un atbildība par bērniem, [...] un pienākumi darbā, karjeras izaugsme” (Fröhlich 2007: 173). Kāda no intervētajām žurnālistēm atzina, ka, lai gan viņai ir ļoti jauka ģimene, tomēr darba ikdienu ir tik saspringta, ka nemanot tas ir kļuvis par dzīvīvi primāro: “Kādā pasākumā man lika pastāstīt par sevi un tad pirmais, ko es minēju, bija darbs. Man blakus stāvēja vīrs ar mazo dēliņu un man šausmās nodrebēja sirds.” Bieži vien tieši aizņemtība ģimenē traucē sievietēm personīgajā karjerā sasniegt augstākās virsotnes: “Tā kā man ir bērni, manu karjeru šis fakts ir pārtraucis. Pēc atgriešanās redakcijā viss bija jāsāk no jauna,” norāda kāda no žurnālistēm.

Tāpat daudzkārt interviju laikā žurnālisti atzina, ka profesijas specifika – darbs teju 24 stundas diennaktī – rada pārslodzi un spēku izsīkumu, kas savukārt atstāj ietekmi uz veselību. „Ceļos četros vai piecos no rīta, lai rakstītu, jo visus darāmos darbus nevaru paspēt izdarīt,” atzīst žurnāliste. Kā liecina ārvalstu pētījumi, gados jaunākās žurnālistes pamet žurnālistiku. „Daudzas jaunās žurnālistes agrāk vai vēlāk savas karjeras laikā saskaras ar ‘stikla griestu efektu’ un nolemj mainīt savu profesiju” (Mahtani 2005: 306). Sievietes neredz izaugsmes iespējas, kā arī nevēlas samierināties ar to, ka būtu jāzaudē sava sievišķība profesionālās izaugsmes dēļ. Arī Kurzemes reģionālajos laikrakstos strādājošās žurnālistes nenoliedz, ka ir domājušas par profesijas maiņu, lai mazinātu slodzes un stresa līmeni, vairāk laika veltītu sev (veselībai, miegam, izglītībai) un ģimenei, tomēr vairākumā gadījumu pārdomājušas, jo „neprotot neko citu”, „daudzus gadus strādājot, izveidojies pieradums,” vai „tuvākajā apkārtņē citu darba vietu būtu grūti atrast”.

Raksturojot biežākās problēmas, ar kurām nākas profesionālajā darbībā saskarties, intervētie žurnālisti min ierobežoto informācijas avotu loku un ‘tuvumu’ ar savu auditoriju. „Jo ilgāk cilvēks strādā reģionālajā presē, jo vairāk viņš iepazīst teju visus apkārtnes cilvēkus, jo ciešāk cilvēks saaug ar vietējo vidi, līdz ar to - iespēja kļūt neprofesionālam palielinās,” atzīst žurnāliste. Laikrakstu veidotāji konstatē, ka ir ļoti grūti lokālajā vidē saglabāt neitralitāti, jo laikraksta lasītāji bieži nenodala konkrētās personas profesionālo un privāto dzīvi. Žurnālisti bieži tiek identificēti kā ‘sabiedrības draugi’ un ‘sirdsapziņa’ – tiek meklēta palīdzība, ja nepieciešams atrisināt kādu jautājumu, novērst kādu netaisnību vai sadzīvīsku problēmu, atrast mājas kādam nokļīdušam dzīvniekam. “Lasītājs novērtē mūsu darbu, lūdz palīdzību tieši mums, jo esam izpelnījušies viņu uzticību,” šo žurnālista novērojumu apstiprina arī TNS veiktie pētījumi par sabiedrības paradumiem reģionālo laikrakstu patērēšanā (Vendele 2012).

Lai gan reģionālajos laikrakstos strādājošie atzīst, ka viņu pamatuzdevums ir informēt par lokālajiem notikumiem, jo „cilvēks iegādājas šo laikrakstu, lai uzzinātu, kas notiek šajā apkārtnē”, tomēr viņi apzinās arī savu uzraugošo funkciju: “Mēs nekad neatklāsim valstiskus noslēpumus, bet ‘mazā sargsuņa’ lomu reģionā mēs pildām!” Līdztekus informatīvo, uzraugošo, izklaidējošo un sociālo funkciju pildīšanai, žurnālisti veic arī skaidrojošo un pētniecisko lomu: “Nav tik svarīgi uztaisīt vienas dienas skandālu, bet gan izskaidrot un parādīt problēmas cilvēkiem”. Lai gan nevienā no Kurzemes reģionālajiem laikrakstiem nav rakstveidā izstrādāts redakcionālais ētikas kodekss, tomēr ir ‘nerakstīti principi’, kurus žurnālisti nekad nepārkāpj, piemēram, būt maksimāli objektīviem, neitrāliem un patiesiem gan pret lasītājiem, gan pret sevi (savu sirdsapziņu), izjust cieņu pret informācijas avotiem un arī auditoriju. Lai gan ikdienā redakcionālajā darbā nācies saskarties arī ar neētiskām, aizskarošām situācijām, kad žurnālistus ir vēlējušies fiziski un emocionāli iebiedēt pēc nevēlamas informācijas publiskošanas, uzpirkt, noliekot aploksni (ar naudu) uz galda vai svētkos mēģinot ‘uzdāvināt’ ceļojumu uz kādu kūrortu, lai panāktu sev labvēlīgākas publikācijas sagatavošanu, visi intervētie redakciju darbinieki noliedza, ka varētu piekrist šādai neētiskai rīcībai.

Līdzīgi kā citās postpadomju valstīs (Lauk 1996), arī Latvijā norisinājās pakāpeniska žurnālistu paaudžu nomaiņa, tomēr reģionālajā presē vēl joprojām strādā ļoti daudz vecāka gada gājuma cilvēku, kas savu karjeru sākuši padomju preses sistēmā. Viņi atzīst, ka pratuši pielāgoties jaunajiem darba apstākļiem, saglabājot savu pedantisko attieksmi pret darbu. Jaunākās paaudzes pārstāvjiem viņi pārmet paviršumu, nolaidīgumu un ne pārāk labo valodas izjūtu. Ja padomju gados žurnālistika bija ļoti prestiža profesija, jo „izdevumi bija lēti, cilvēki daudz lasīja un mēs bijām viņu ‘ģimenes locekļi’, kas laika gaitā iemantoja cieņu,” tad mūsdienās žurnālistus mēdz dēvēt arī par ‘žurnaļugām’. Žurnālisti profesijas prestiža mazināšanos skaidro gan ar ‘dzeltenās preses’ straujo masveida parādīšanos, gan ar žurnālistu pašu dažkārt nevērīgo attieksmi pret savu darbu, gan ar 21. gs. straujo dzīves tempu, kas pieprasa ‘tūlītējumu’, līdz ar to riskējot pazaudēt profesionālos žurnālistikas standartus un apdraudot ne vien profesijas koptēlu, bet arī eksistenci nākotnē.

Lai spētu saglabāt savas pozīcijas mediju sistēmā un konkurēt ar modernajiem masu medijiem, to sniegtajām iespējām (Chapman 2011: 307-308), Kurzemes reģionālo laikrakstu žurnālisti un redaktori aktīvi strādā pie laikrakstu mājas lapu izveides: „Mēs ar to gan neko nepelnīsim, bet tā ir ļoti laba iespēja cilvēkus ieinteresēt,” atzīst žurnālists. Tāpat aizvien biežāk redakcijās tiek veikti pētījumi (aptaujas, anketēšanas, fokusgrupas, telefonintervijas), lai labāk izprastu auditorijas vēlmes, intereses un gaidas, tiek pārdomātāk plānots laikrakstu saturs, veidojot atsevišķas rakstu sērijas, piemēram, par tematiem, kas varētu interesēt jaunās ģimenes – „tādējādi pieradinot ģimeni pie avīzes, veidojot savu nākamo lasītāju paaudzi!”

Noslēgums

Padomju varas apzināti veidotā mediju sistēma, tās kontrole, satura cenzēšana atbilstoši komunistiskajai ideoloģijai, līdz ar to preses izmantošana savu politisko mērķu īstenošanai radīja stabilitu, aizvien pieaugošu preses patērēšanas tradīciju ilgstošā laika periodā. Reģionālo laikrakstu skaits pakāpeniski palielinājās un saglabāja savas pozīcijas teju nemainīgas līdz pat Atmodai.

Laikrakstu patērēšanas tradīciju ietekmējusi ne vien piedzīvotā ekonomiskā krīze, bezdarba pieaugums, līdz ar to arī cilvēku finansiālo iespēju samazināšanās, un emigrācija, dodoties labāku peļņas iespēju meklējumos uz ārvalstīm, bet arī pieaugošā moderno tehnoloģiju, elektronisko (interneta) mediju attīstība, pieejamība un popularitāte.

Mūsdienās, lai gan laikrakstu tirāžas un abonementu skaits samazinās, tomēr reģionālo laikrakstu patērēšanas tradīcijas mazināšanās norisinās pakāpeniskāk, nekā, piemēram, nacionālajiem laikrakstiem. Šis fenomens skaidrojams ne vien ar padomju sistēmas radīto tradīciju pārmantojumu (daudzskaitlisku preses izdevumu patērēšanu un mediju pārstāvju augstā sociālā statusa noturību), bet arī ar reģionālo laikrakstu specifisko uzdevumu lokālajā vidē, proti, pildīt gan informatīvo, gan izglītojošo, gan pētniecisko, gan arī sociālo lomu, tādējādi ietekmējot un veidojot ne vien sabiedrības viedokli un priekšstatus par notiekošo, bet arī radot un transformējot lokālo identitāti. Līdz ar to vēl jo būtiskāka nozīme ir žurnālistu profesionālajiem pamatprincipiem, atbildīgumam pret savu darbu un lasītājiem, lai nezaudētu auditorijas dāvāto uzticību.

Reģionālās žurnālistikas feminizācijas procesu attīstības nenovēršana mudina prognozēt, ka reģionālā žurnālistika Latvijā varētu kļūt par salīdzinoši slikti apmaksātu specialitāti, kas zaudētu savu statusu sabiedrībā. Mazinot pašreizējās feminizācijas tendences un sekmējot žurnālistu apmierinātību ar profesiju, kā arī veicinot reģionālo laikrakstu līdzšinējā formāta transformācijas atbilstoši moderno tehnoloģiju radītajām iespējām un auditorijas gaidām, iespējams panākt šīs jomas izaugsmi.

Reģionālo laikrakstu veidotāju ciešā un sistemātiskā mijiedarbība ar auditoriju rada bīstamību zaudēt objektivitāti un neatkarību, kļūstot no 'mazajiem sargsuņiem' par 'klēpju suņiem', kas nevis veic uzraugošas funkcijas, bet gan izpilda varas pārstāvju norādījumus. Konsekventa profesionālo un privāto darbību nodalīšana, nepakļaušanās 'vietējo oligarhiņu' vēlmei ietekmēt (nopirkt) laikrakstu saturu, kā arī mērķtiecīga un pārdomāta jaunās lasītāju paaudzes audzināšana sekmēs reģionālās žurnālistikas attīstību, profesionālo vērtību standartu paaugstināšanos un līdz ar to arī profesijas prestiža līmeņa uzlabošanos.

Bibliogrāfija

[B.a.]. 1958. *Latvijas PSR prese, 1940-1956: statistisko datu krājums*. 1958. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

[B.a.]. 1970. *Latvijas PSR prese (1965-1968): statistisko materiālu krājums*. 1970 Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

- [B.a.]. 1957-1990. *Latvijas PSR preses hronika : Latvijas PSR valsts reģistrācijas un analītiskās bibliogrāfijas orgāns / Latvijas PSR Kultūras ministrija, Latvijas PSR Grāmatu palāta pie Latvijas PSR Valsts bibliotēkas*. 1957-1990. Rīga: Latvijas PSR Valsts bibliotēka.
- Adam G. S. 1993. *Notes Toward a Definition of Journalism*. St. Peterburg, FL: Poyinter Institute.
- Apker J., Eggly S. 2004. Communicating Professional Identity in Medical Socialization: Considering the Ideological Discourse of Morning Report. In: *Qualitative Health Research*. Vol. 14 (3), pp. 411-429.
- Beasley M. H. 2007. How to Stir Up a Hornets' Nest. In: Creedon P. J., Cramer J. (eds.). *Women in mass communications*. London: SAGE.
- Bourdieu P. 1991. *Language & Symbolic Power*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Camauēr L. 2010. Constructing 'Close' and 'Distant' Muslim Identities. In: Nohrstedt S. A. (ed.). *Communicating risks: towards the threat society*. Göteborg: Nordicom.
- Chapman J. 2011. *Journalism today*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Eiduss Z. 1976. *Melnš uz balta*. Rīga: Liesma.
- Fröhlich R. 2007. Three steps forward and two back? In: Creedon P. J., Cramer J. (eds.). *Women in mass communications*. London: SAGE.
- Koltsova O. 2006. *News media and power in Russia*. London: Routledge.
- Krogh T. von. 2008. Media Accountability. A 60-year-old Compromise that Still Holds Promise to the Future. In: Krogh T. von. (ed.). *Media Accountability Today... and Tomorrow. Updating the Concept in Theory and Practice*. Göteborg: Nordicom.
- Lauk E. 1996. Estonian journalists in search of new profesional identity. *Javnost/The Public*. Vol. 3 (4), pp. 93-106.
- Lester L. 2010. Big tree, small news: Media access, symbolic power and strategic intervention. *Journalisms*. Vol. 11(5), 591-602.
- Mahtani M. 2005. Gender news practices. In: Stuart A. (ed.). *Journalism: Critical Issues*. Berkshire, GBR: McGraw-Hill Education.
- McNair B. 2006. News from a small country. In: Franklin B. (ed.). *Local journalism and local media*. London: Routledge.
- Olausson U. 2010. The "Climate Threat" and Constructions of Identity in Swedish News Media. In: Nohrstedt S. A. (ed.). *Communicating risks: towards the threat society*. Göteborg: Nordicom.
- Opolska A. 2004. Padomju varas lauksaimniecības sociālistiskās pārkārtošanās politika Cēsu un Madonas apriņķos (1944-1949). *Latvijas Arhīvi*. Nr. 3, 39-86.
- Šķiņķe I. 1998. Cenzūra un vara Latvijā (1940.-1970. g.): Ieskats Latvijas Komunistiskās partijas arhīva materiālos. Grām.: Dreimane J., Kārklīņa I., Liniņa S. (rīc. kom.). *Starptautiska konference „Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas”, Rīga 14.10.-17.10.1998.: konferences materiālu krājums*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, Latvijas Bibliotekāru biedrība.
- Tolka S. 2006. *Preses auditorija 2006. gada vasarā. TNS Latvia*. [skatīts 30.05.2013]. Pieejams: <http://www.tns.lv/?lang=lv&fullarticle=true&category=showuid&id=2452&mark=re%C4%A3ion%C4%81%C4%81%7Cprese>
- Uzule L. 2012. Sievietes Latvijas žurnālistikā: Padomju un Atmodas laika paaudžu portretējumi. Grām.: Medveckis A. (sast.). *Sabiedrība un kultūra* (XIV rakstu krājums). Liepāja: LiePA.
- Van Zoonen L. 1999. *Feminist media studies*. London: Sage Publicaton.
- Vendele L. 2012. *Drukātās preses lasīšana 2011. gadā. TNS Latvia*. [skatīts 30.05.2013]. Pieejams: <http://www.tns.lv/?lang=lv&fullarticle=true&category=showuid&id=3686&mark=re%ECion%E2>
- Vendele L. 2013. *Pavasari nedaudz pieaugusi nedēļas izdevumu un ceturkšņa žurnālu lasīšana. TNS Latvia*. [skatīts 30.05.2013]. Pieejams: <http://www.tns.lv/?lang=lv&fullarticle=true&category=showuid&id=4214>
- Zelizer B. 2004. *Taking journalism seriously: news and the academy*. London: SAGE.

KATOĻU BAZNĪCAS GARĪDZNIEKI UN KULTŪRA K. ULMAŅA AUTORITĀRAJĀ REŽĪMĀ (1934.–1940. g.)

Kristīne Velika

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV - 5401

kristine.velika@inbox.lv

Abstract

Roman Catholic priests and culture under K. Ulmanis's authoritarian regime of K. Ulmanis (1934 - 1940)

Authoritarian regime of K. Ulmanis (1934-1940) changed Latvian society and the course of the history of Latvia. It introduced new ideology and elements of culture. Roman Catholic priests were censured for disloyalty to Latvia and the society of Latvia. This negative opinion about Roman Catholic priests came from their stable position in the first half of the 20th century in Latvia as well as from the negative historical opinion about Roman Catholic Church and, of course, due to the policy of the authoritarian political regime.

Key Words: Roman Catholic priests, culture, education system, authoritarian regime of K. Ulmanis, reports of the Political Police Department.

Katrā politiskajā sistēmā svarīga loma ir tieši kultūras jomai, jo ar to lielā mērā tiek realizēta katras valsts ideoloģija – gan caur tās pārstāvjiem un īpaši izceltām kultūras personām, gan ar sabiedriskiem pasākumiem un svētku svinēšanu, gan tradīcijām un rituāliem. Līdz ar to kultūras jomā svarīga loma ir arī reliģijas pārstāvjiem, it īpaši sabiedrībā, kurā vēl saglabājas Baznīcas loma gan ģimenes ikdienas, gan sabiedrības dzīves organizēšanā. Šāda Katoļu Baznīcas loma pastāvēja vēl 20. gadsimta pirmajā pusē, tajā skaitā, referātā apskatītajā laika posmā – K. Ulmaņa autoritārā režīma laikā.

K. Ulmaņa autoritārais režīms bija un ir pretrunīgs un grūti izvērtējams, jo jau 20. gadsimta pirmajā pusē turpināja pastāvēt un veidojās jauni stereotipi, uzskati un vērtējumi; arī 21. gadsimtā pastāv daudzi mīti par režīmu un Kārļa Ulmaņa personu. Līdzīgi tas izpaužas Katoļu Baznīcas un tās priesteru vērtējumā. Referāta mērķis ir atspoguļot katoļu priesteru darbības vērtējumu K. Ulmaņa autoritārā režīma laikā, izmantojot režīma pārstāvju vērtējumu Politiskās pārvaldes ziņojumos.

Referātā tiks atspoguļotas Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts Vēstures arhīva (turpmāk – LNA LVVA) 3235. fonda Politiskās pārvaldes ziņojumi par katoļu garīdznieku un K. Ulmaņa autoritārā režīma attiecībām kultūras jomā. Referātā tiks analizētas un salīdzinātas lietas par katoļu priesteru darbības vērtējumu draudzēs, atklājot ko tieši priesteru darbībā režīma pārstāvji uztvēra kā neatbilstošu režīmam. Apskatītajās lietās šo katoļu garīdznieku telpiskā darbība bija saistīta ar Latgali vai tās tuvumu, kur bija spēcīga katoļu ticības loma vietējās sabiedrības dzīvē.

Apskatot šīs lietas, var izdalīt, ka tās ir saistītas: pirmkārt, ar katoļu garīdznieku attieksmi pret oficiālajiem valsts svētkiem un pasākumiem, otrkārt, katoļu garīdznieku attieksmi pret citu konfesiju (galvenokārt luterāņu) svētkiem, treškārt, katoļu garīdznieku attieksmi pret latviešu valodu.

Jāpiebilst, ka šādi ziņojumi par katoļu priesteru autoritārā režīma ideoloģijai neatbilstošu rīcību parādījās sākot no 1934. gada, kad notika pārmaiņas valsts iekārtā, un līdz pat padomju režīma izveidošanai 1940. gadā, kad faktiski jau tie, kas vēlējās pielāgoties režīmam, zināja, kāds ir autoritārā režīma kurss un kāda ir režīma valoda.

Katoļu garīdznieku attieksme pret valsts svētkiem un simboliem un oficiālajiem un sabiedriskajiem pasākumiem

Apskatītājās lietās visiem katoļu garīdzniekiem tika pārmests, ka ar savu darbu draudzēs viņi neīstenoja valsts intereses, neveicināja visas sabiedrības vienotību un patriotismu. Katoļu priesteriem pārmeta, ka viņi nerādīja paraugu kā iekļauties sabiedrībā un valsts īstenotajā politikā, bet tieši pretēji ar savu darbu uzsvēra tikai katoļu nodalīšanos no pārējās sabiedrības. Šo nodalīšanos no pārējās Latvijas sabiedrības K. Ulmaņa režīma pārstāvji saskatīja katoļu garīdznieku atsvešinātībā no valsts svētkiem un oficiālajiem pasākumiem, un dažādajos mēģinājumos arī savu draudzi – katoļus – neiesaistīt valsts svētku svinēšanā, nepieļaut to piedalīšanos valsts un sabiedriskajās organizācijās.

Katoļu garīdzniekiem tika pārmests, ka viņi nenovērtēja, piemēram, parastajos vai svētku dievkalpojumos oficiālo svētku – 15. maija, 11. un 18. novembra - nozīmi latviešu tautai un Latvijai. Režīma ziņojumos kā tipisks svētku neatbalstīšanas veids tika atklāts, ka priesteri mēdza savus dievkalpojumus noturēt ilgāk kā parasti, kā rezultātā draudzes locekļi neredzēja un nepiedalījās svētku norisē – gājienos, militārās parādēs, goda atdošanā un ziedu nolikšanā pie piemiņas vietām, pieminekļiem u.tml. (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 31.–33.) vai nepiedalījās valsts simbolu, piemiņas vietu atklāšanā. (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 36.). Cits veids bija aizliegt piedalīties draudzes locekļiem, piemēram, koros vai orķestros, u.tml. Politiskās pārvaldes ziņojumos tika sniegtas arī ziņas, ka oficiālajos pasākumos katoļu garīdznieki uzsvēra tieši katoļu nozīmi, piemēram, Brīvības cīņās. Ziņojumos tika uzsvērts, ka katoļu priesteri piedalījās pasākumos līdz savu uzrunu vai kalpošanu dievkalpojumā sāka veikt citu konfesiju garīdznieki (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 51.).

Katoļu priesteri tika kritizēti par režīma simbolu negodināšanu un K. Ulmaņa tēla neakceptēšanu. Piemēram, ziņojumos tika atspoguļots, ka visbiežāk mācību vai sabiedriskajās iestādēs goda vietās bija Latgales kultūras darbinieku vai arī Lietuvas/ Polijas kultūras darbinieku portreti, bet Latvijas kultūras darbinieku un it īpaši Vadoņa portretu – nebija vai bija samērā reti (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 22., 23., 27.). Režīma simbolu negodināšana tika saskatīta arī apstākļi, ka priesteri dievkalpojumos nemaz vai maz (un visbiežāk kritizējot Vadoņa politiku) pieminēja Vadoņa nozīmi (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 42.). Ziņojumos tika uzsvērti arī priesteru rīcība skolās, atsakoties no rīta lūgšanai pievienotās ideoloģijas daļas:

“*Nosūti mums, Kungs, svētā gara dāvanas, kas mūsu prātus apgaismo un mūsu dvēseles spējas stiprina. Svēti mūsu Vadoni, valdību, vecākus, skolotājus un visus tos, kas stāv nomodā par Latvijas valsti. Vairo mūsu ticību Vadonim. Dodi mums spēku un izturību iesākto mācību sekmīgi turpināt caur mūsu Kungu Jēzu Kristu, par svētību tautai un tēvijai. Āmen.*”

Attiecīgi pārlabotais katoļu priesteru teksts bija:

“*Nosūti uz mums, ak Kungs, tā Svētā Gara dāvanas, kas mūsu prātu apgaismo un mūsu dvēseles spējas stiprina. Svēti mūsu vecākus un skolotājus un visus tos, kas māca mūs uz labu. Dodi spēku un izturību iesākto mācību sekmīgi turpināt caur mūsu Kungu, Jēzu Kristu. Āmen.*” (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 208.)

Politiskās pārvaldes ziņojumos katoļu garīdzniecība tika kritizēta par to, ka garīdznieki dievkalpojumos vai savā darbā draudzēs nepopularizēja vai aizliedza draudzes locekļiem piedalīties citos režīma svētkos, piemēram, Pļaujas svētkos vai kopīgos dziedāšanas pasākumos, dziesmu svētkos (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 89.) vai tradicionālajos latviešu svētkos, jo tos saistīja ar pagānu svētkiem vai nevēlamu katoļu pulcēšanos kopā ar citu konfesiju pārstāvjiem (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 86.).

Politiskās pārvaldes ziņojumos katoļu garīdznieku darbība tika izvērtēta saistībā arī ar aizsargu organizāciju un aizsargu pasākumiem un piedalīšanos aizsargu organizācijas svētkos. Līdzīgi ziņojumos tika pausts, ka katoļu priesteri arī skolēniem aizliedza piedalīties režīma organizācijās, piemēram, mazpulkos (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 86.). Viens no veidiem kā *sabotēt* šādus pasākumus daudziem katoļu priesteriem bija sarīkot dievkalpojumus vai paralēlus, netipiskā laikā katoļu draudzes pasākumus, piemēram, kapusvētkus vai kādus katoļu biedrības pasākumus (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 36.). Ziņojumos tika sniegtas ziņas, ka katoļu priesteri draudēja saviem draudzes locekļiem ar izslēgšanu no Baznīcas, ja viņi vai viņu bērni darbosies šādās organizācijās vai piedalīsies to pasākumos (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 83., 238.).

Katoļu garīdznieku attieksme pret citu konfesiju (visbiežāk luterāņu) svētkiem

Apskatītājās lietās var vērot, ka katoļu garīdzniekiem tika piedēvēta negatīva attieksme pret citu konfesiju pārstāvjiem un reliģiskajām darbībām, tajā skaitā arī svētkiem. Lai gan šīs citas konfesijas, kuras tika minētas ziņojumos, bija kristīgās konfesijas, tomēr ziņojumos tika uzsvērts, ka katoļu garīdznieki mēģināja nepieļaut nekādu sadarbību ar citu konfesiju pārstāvjiem, nekādus kopīgos dievkalpojumus vai kopīgu svētku svinēšanu.

Katoļu priesteriem tika pārmests, ka viņi nesadarbojas ar citu konfesiju pārstāvjiem, sākot ar to, ka nespēja panākt kopīgus dievkalpojumus (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 85.) vai rīta lūgšanas un kopīgu svētku svinēšanu skolās (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 99., 175.). Pārmetums no režīma puses saistījās ar to, ka katoļi neveicināja reliģisko un laicīgo vienotību,

katoļiem pārmeta, ka viņi citas konfesijas pārstāvjus uzskatīja par mazāk vērtiem (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 399.l., 1.–26.).

Tāpat katoļu priesteriem tika pārmests, ka viņi nepiedalījās kopīgajos ikdienas svētkos un pasākumos, piemēram, luterāņu draudzes pasākumos vai draudzes mājas atklāšanā, un aicināja savas draudzes locekļus nepiedalīties šādās svinībās, lai gan uz šiem pasākumiem ieradās ne tikai vietējie iedzīvotāji, bet arī citu konfesiju augstākās garīdzniecības pārstāvji un valsts amatpersonas (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 83.).

Samērā daudz režīma ziņojumu bija par to, ka katoļu priesteri savā darbībā nemitīgi mēģināja pārkonvertēt citu konfesiju piederīgos, līdzīgi kritika saistījās ar to, ka katoļu priesteri lika visādus šķēršļus katoļu laulībām citu konfesiju baznīcās. Saistībā ar kristībām tika sniegtas ziņas, ka katoļu priesteri mēdza vai mēģināja piespiest visdažādākajos veidos vecākus no jauktajām laulībām savus dzimušos bērnus kristīt Katoļu Baznīcā (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 219.). Ziņojumos tika uzsvērts, ka katoļu priesteri daudzkārt pārkāpa noteikumus, kristīšanas laikā atzīmējot bērna tautību – visbiežāk tika atspoguļots, ka šiem bērniem tika pierakstīta poļu tautība. Ziņojumos tika atspoguļoti arī savā ziņā kuriozi par cilvēku vārdu atbilstību noteiktiem reģioniem – tas ir, parādījās ziņojumi, kuros vecāki sūdzējās, ka katoļu priesteri atsakās kristīt bērnu vai ka priesteri mēģina mainīt vecāku domas, jo priesteriem likās, ka šie izvēlētie latviešu vārdi bija pārāk baltiski, luterāniski (piemēram, Leontīne – Līvija vai Alberts - Vilis), nevis īsti latgaliešu, katoļu vārdi. Šajā gadījumā katoļu priesteri bija neapmierināti ar jauno praksi, ka bērnus vispirms reģistrēja dzimtsarakstu nodaļā un tad tikai Baznīcā nokristīja (līdzīga neapmierinātība bija par laulību noslēgšanu) (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 167., 214., 233.).

Katoļu garīdznieki un latviešu valoda

Ziņojumos par katoļu garīdzniekiem varēja vērot, ka garīdzniekiem tika piedēvēta negatīva attieksme pret valsts valodu. Šie pārmetumi tika saistīti ar to, ka garīdznieki bieži vien savās draudzēs izmantoja augšzemnieku dialektu vai arī kādu citu mazākumtautības valodu. Tas neatbilda valsts politikai, kurā bija uzsvars uz latviešu valodas lietošanu kā visas sabiedrības vienotāju, kas īpaši svarīgi bija pierobežas teritorijā. Saistībā ar augšzemnieku dialekta izmantošanu draudzēs katoļu priesteriem tika pārmests, ka to lietoja ne tikai tajās draudzēs, kur tiešām bija runātāji šajā dialektā, bet pat tajās draudzēs, kur vairākums bija latviešu literārajā valodā runājošie. Šajā gadījumā katoļu priesteriem tika pārņemta mākslīga latgaliešu dialekta veicināšana un izmantošana. Ziņojumos par skolām valodas jautājums tika saistīts ne tikai ar latviešu bērniem, bet arī ar mazākumtautību bērniem (poļiem, baltkrieviem). Ziņojumos tika atspoguļots, ka šie skolēni latgaliešu valodu apguva ticības mācības stundās, kaut gan viņi ģimenē runāja tikai savā dzimtajā valodā un arī izglītības sistēmā bija noteikta valsts valodas lietošana šajās mācību stundās (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 228.).

Piemēram, priesteriem pārmeta arī literatūras izdalīšanu vai ieteikumu lasīt latgaliešu valodā Svētos Rakstus, kā arī presi un literatūras izdevumus. (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 214., 325.).

Saistībā ar poļu valodu pārmetums bija par tās lietošanu draudzes dievkalpojumos vai daudzos gadījumos arī skolās ticības mācības stundās. Piemēram, ziņojumos tika uzsvērts viedoklis, ka poļu valodai tika piešķirta priekšroka, salīdzinot ar latviešu valodu, kur dievkalpojumos labi, ja paralēli bija augšzemnieku dialekts. Ļoti daudzos ziņojumos saistībā ar poļu valodu parādījās, ka katoļu priesteri vispār visus Latgales iedzīvotājus uztver kā poļus (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 215.).

Poļu valoda netika akceptēta, līdzīgi kā augšzemnieku dialekts, rakstītos izdevumos – reliģisko tekstu vai vispār literatūras veidā (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 94.). Šajā gadījumā Politiskās pārvaldes ziņojumos tika atspoguļots, ka katoļu priesteri un līdz ar to arī draudzes locekļi sāka Latvijā propagandēt Polijas intereses. Saistībā ar lietuviešu valodu bija lietas, kurās katoļu priesteriem tika pārņemts, ka skolās viņi propagandē lietuviešu valodu un vispār Lietuvas intereses (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 399.l., 6.-7.). Interesanti likās ziņojumi, kur, paskaidrojot šādu situāciju, tika atklāts, ka, piemēram, Igaunijas svētku laikā katoļu priesteri izvairās no rīta lūgšanām skolās, lai nevajadzētu atzīmēt šos svētkus (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 298.l., 195.).

Šīs īpašās bažas par lietuviešu un poļu valodu bija saistītas ar politisko situāciju – strīdi par robežām, vēsturisko piederību; tā kā šis valstis tomēr ir vairāk katoļticīgas, līdz ar to arī katoļu priesteri, kuri darbojās Latvijā (pat ja viņi bija dzimuši Latvijā) tika uztverti ar lielām aizdomām. Kā piemērs šādai nostājai tiks izmantota Ilūkstes apriņķa priekšnieka ziņojuma “Romas katoļu draudžu saraksts un to apraksts” neliela daļa. Lai arī ziņojums tika izveidots 1935. gadā, tomēr tas labi attēlo vispārējos uzskatus, kas pastāvēja arī pārējās apskatītajās lietās par katoļu priesteriem gan režīma pastāvēšanas sākumā, gan beigu posmā (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 399.l., 8.):

“Aktivitātes ziņā patreizējais baznīckungu sastāvs apriņķi šķirojams divās grupās: veco laiku un jauno laiku garīdznieki. Pirmējie, savu mūžu nodzīvojušie, ir mazspējīgi darbinieki un pavada savas darbības beigu gadus ieslēgušies baznīcas mūros. Kā tādi tie priekš latviešiem nav visai kaitīgi, jo nemeklē pēc sava iespaida ārpus baznīcas – laicīgā dzīvē. Tos arī, kā praksē piedzīvots, bez sevišķām grūtībām var savaldīt. Toties ļaunāki ir ar jaunajiem mācītājiem un diemžēl, tieši no Latvijas laikā audzinātiem. Tiem katoliskā akcija ir visas dzīves mērķis, kauču arī tiem paši ir atvases no latviešu tautas koka. Un te pārējo latviešu intereses krustojas, jo mums bez savas reliģijas ir citas nemazāk svētas lietas – tautas un valsts idejas, kurām katoļu garīdznieki nespēj dzīvot līdzī un tātad nostājas pretim tautas vairākumam. Šie garīdznieki ir uztraukušies par nacionālās valdības un Tautas vadoņa popularitāti tautā un tie ar dziļu apdomu un neatlaidību grauj, nonievā un cenšas mazināt pieaugošo valdības prestižu.” (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 399.l., 8.)

Ziņojuma noslēgumā bija rezumējums:

“Katoļbaznīcas cīņa par vispasaules katolismu, kas neatzīst nacionālisma idejas un tiecas pēc pilnīgas virskundzības par laicīgām varām valsts dzīvē, un šīs cīņas tiešie vedēji jezuītu garā audzināti katoļu garīdznieki, visos vēstures laikos un tagadnē priekš latvju tautas ir šķērslis, kas apgrūtina tautas attīstības gaitas un kavē mūsu valsts augošo spēku pieņemšanos. To izjūt visdziļāk tie latvieši, kuri, kuri dzīvo valsts Austrumu daļā un Ilūkstes apriņķī, kur dien dienā nākās pieredzēt katoļbaznīckungu neatlaidību par savu lielo mērķi. Un gribētos, lai visi pārējie latvieši I Vidzemē I pārējā Kurzemes daļā mēģinātu ieskatīties un saprast, kāds ļaunums nāk tautai no baznīckungu darbības par katolismu. Par katolismu, kura priekšā citām cēlām idejām nav nekādas vērtības, katoļu garīdznieki, mums pašiem redzot ved cīņu, kurai jāiznīcina tautiskā ideja, lai tautas nākotne nonāktu katolisma verdzībā. Tautas pretspēkam jābūt nomodā, citādi nākotne var būt liktenīga.” (LNA LVVA, 3235.f., 1./1.apr., 399.l., 10.a)

Secinājumi

Var secināt, ka K. Ulmaņa režīma laikā katoļu garīdznieki bija nostādīti valsts nelabvēļu vai ienaidnieku statusā, jo režīms katru tādu spēcīgu un ietekmējošu organizāciju uztvēra ar aizdomām par nelojalitāti vai mēģinājumiem pretoties. Ziņojumu autori bija gan amatpersonas, kas veica uzraudzību, gan vietējās sabiedrības locekļi, līdz ar to ziņojumos var redzēt gan katoļu priesteru darbības izvērtējumu, gan režīmam raksturīgās valodas izmantošanu, vajadzīgo ideoloģijas nianšu uzsvēršanu un K. Ulmaņa kulta ievērošanu. Amatpersonu ziņojumos var vērot sabiedrības iedalījumu – „savējie” un „svešie”, kura lietojumu gan piedēvēja katoļu priesteriem (Katoļu Baznīcai). Šo iedalījumu attēloja, izmantojot apzīmējumus - katoļticīgie, latgalieši (latvieši) un luterticīgie, baltieši, čiuļi.

Katoļu garīdzniekiem veltītā kritika par nelojalitāti Latvijas valstij, ko K. Ulmaņa autoritārā režīma laikā saprata kaut ar vismazāko kritiku K. Ulmaņa virzītajai politikai vai personai, bija atbilstoša režīmā, jo Katoļu Baznīca lika citus uzsvarus uz cilvēka un sabiedrības attīstību, tāpat Baznīcai un priesteriem nebija izvirzīts uzdevums atbalstīt nedemokrātisku režīmu.

Katoļu priesteru darbība šajā laikā atbilda Katoļu Baznīcas situācijai, jo jautājums par attiecībām ar citu konfesiju pārstāvjiem nevarēja būt citāds, jo Katoļu Baznīcā šajā jautājumā pārmaiņas sāka iezīmēt un veidot tika pēc Vatikāna II koncila, sākot ar 1962. gadu.

Līdz ar to viedoklis par katoļu priesteriem un Katoļu Baznīcu kā ienaidniekiem, kā Latvijas Valsts potenciālajiem sagrāvējiem vai attīstības kavētājiem bija pārspīlēts un noteikti nepatiess. Negatīvais katoļu garīdznieku vērtējums bija gan autoritārā režīma īstenotās politikas sekas, gan kļūdas kādu garīdznieku darbībā. Valstī ar sarežģītu vēsturi, līdz ar to, sakaroties atšķirīgajam, vienmēr veidosies kādi konflikti vai nesaprašanās, pārprašana vai aizsardzības pozīcijas ieņemšana attiecībā pret to citādo, kaut arī turpat kaimiņos esošo.

Avoti

LNA LVVA (Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs), 3235. f., 1./1. apr., 298. l. (Ziņas par katoļu garīdzniekiem), 452 lp.

LNA LVVA, 3235. f., 1./1. apr., 399. l. (Ilūkstes dekāna Juliana Samuša, katoļu draudzes mācītāja Pētera Bojāra un Ilūkstes Romas katoļu draudzes mācītāja Leona Vārnas kaitīgās izturēšanās pret pastāvošo valsts iekārtu. Iesākta 1935. gada 4. februārī. Izbeigta 1935. gada 6.jūlijā), 28 lp.

THE DEVELOPMENT OF THE METHODS FOR COMPARISON AND ANALYSIS OF THE STONE AGE TOOLS

Līga Zariņa, Valdis Segliņš

University of Latvia, Alberta 10, Riga, LV 1010, Latvia

l_zarina@inbox.lv, valdis.seglins@lu.lv

Abstract

The recognition and classification features regarding flint tools used so far in archaeology are few and often they are subjective in particularities, and conclusions are based on the visual diagnostic and comparison with typical shapes. Stepwise they should be replaced with objective measurable and directly comparable parameters. The study demonstrates a way how it is possible to use simplified assessments of shape, size and proportion of tools as well as the symmetry analysis for the flint tools taken from generally used documentation to make comparisons and evaluations.

By widening the previously applied method of evaluating the bilateral symmetry, the study examines also rotation, translation and slide reflection symmetry properties, which increases the number of the tools types, which can be measured as symmetric and improve options for classification and systematization in future studies.

Keywords: flint tools, size proportions, symmetry, raw material

Kopsavikums

Metožu attīstība akmens laikmeta darba rīku salīdzināšanai un analīzei

Attiecībā uz krama rīkiem arheoloģijā līdz šim izmantotās to atpazīšanas un klasifikācijas pazīmes ir nedaudzas un tās nereti ir subjektīvas un slēdzieni balstās uz vizuālu diagnostiku un salīdzinājumiem ar raksturīgiem tipveida paraugiem. Tās būtu aizstājamas ar objektīvi mērāmiem un nepastarpināti salīdzināmiem parametriem. Pētījumā parādīts kā ir iespējams pielietot vienkāršotus rīku formu, izmēru un proporciju novērtējumus, kā arī simetrijas analīzi no vispārpieņemti lietotas krama rīku dokumentācijas iegūtu pētāmo rīku savstarpējiem salīdzinājumiem.

Paplašinot līdzšinēji pielietotās biaterālās simetrijas novērtēšanas metodi, tiek aplūkotas rotācijas, translācijas un slidošās refleksijas simetrijas īpašības, kas palielina kā simetriski novērtējamu rīku tipu un veidu skaitu un papildina klasifikācijas un sistematizācijas iespējas turpmākajos pētījumos.

Atslēgas vārdi: krama darba rīki, izmēru proporcijas, simetrija. izejvielas

Introduction

The Stone Age cultures are recognized and dissociated each from another mainly by tools, their size and the shape characteristics. These are traditional research methods that have been developed over the centuries and they are adapted to the specific conditions of the each study and its goals. According to the typical characteristics of assessments (Luedtke 1992) – shape, size and bilateral symmetry checking – has formed a traditional documentation of flint tools (drawings or photographs in scale). Such documentation is sufficiently informative (Odell 2004) and also reflects the completion status of the tool, applied processing technology; it gives an idea of the materials used and other relevant and useful for analysis details. In recent years, there have substantially expanded the number of research methods, which deal with evaluation of the stone tools use (Bello, Soligo 2008) and their adoption and modifications for specific purposes (Moncel et al. 2009), however, introduction of new methods regarding to assessment of tools processing still have been delayed.

The recognition and classification conclusions more often are based on the visual diagnostic and comparison of typical shapes. They should be stepwise supported by objective measurable and directly comparable parameters.

Materials and methods

The methods for evaluation of the Stone Age tools generally are regionally specific; they have been developed for the recognition and distinction of archaeological cultures and are based on the one and the same principles (Shepherd 1972). The finding collections most often are concentrated in museums where it is possible to get acquainted with them, but transfers of collections materials what would allow the direct comparisons are possible in extremely rare cases. Therefore, the comparison and analysis are based on the published descriptions and images of tools, as well as on photo documentation made in permanent exhibitions of museums. The traditional way of documentation – drawings or photographs in scale – is sufficient to reflect not only the characteristics of the shape, but also the completion of tools and their processing technology.

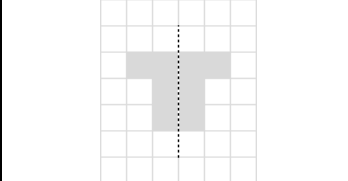
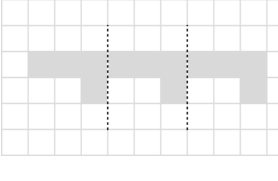
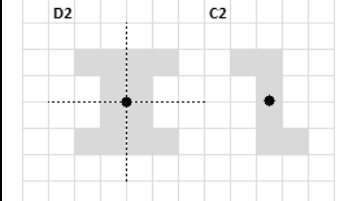
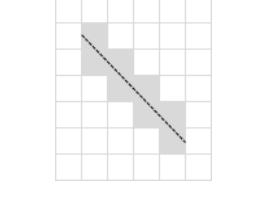
The images from tens of sources were analysed, but as the most appropriate for the particular study the images from the catalogue of the British Museum, which is available in internet (http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_search_results.aspx), and published images from the books of M. Otte (Otte 2007, Otte 2009), D. I. Olszewski, H. L. Dibble (Olszewski, Dibble 1993) and A. Debenath (Debenath 1993) have been chosen.

According to the published images of tools in scale the characteristic dimensions – a-length, b-width and c-height – were detected. If they were corresponding to the ones displayed in the descriptions, the proportions of the tools were calculated and used in further analysis (Fig. 1). It is important to mention that a rather significant part of the images published in scientific sources did not comply with those requirements.

After a careful selection of the images, the assessment of tools shapes was performed. Since the shapes of stone tools have been granted purposely, it is important to evaluate their characteristic features, which may be carried out relatively more explicitly by using mathematical shape characterizing elements – the geometric shapes and their forming straight lines, curves and peaks, the dimension sizes and proportions, as well as the symmetry properties. In the study, the evaluation of symmetry properties regarding to shapes of tools was developed.

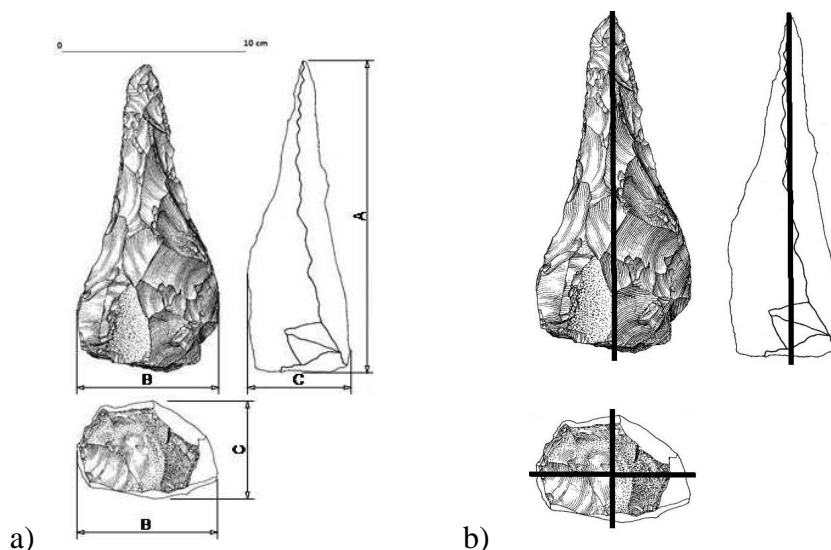
One of the basic macroscopic evaluations of tools in previous studies is the detection of bilateral symmetry, and this type of analysis is often used to reconstruct the shapes of fragmentary preserved tools, to evaluate their manufacturing techniques and methods (Butler 2008). In the study, additionally to the bilateral symmetry assessment the evaluation of other isometries was added, that is, transformations, which do not change the shape and dimensions of object when it is moved in space (Bunch 1989). That included the detection of translation symmetry, rotation symmetry and glide reflection symmetry (Table 1), without inspecting identity symmetry which images object to itself.

Table 1. Symmetry as a feature of an object

	Bilateral symmetry		Translation symmetry
	Rotation symmetry D2 – dihedral rotation symmetry of order 2 C2 – cyclic rotational symmetry of order 2		Glide reflection symmetry

Symmetry properties of objects are evaluated by detecting symmetry indicators – symmetry axes (reflection axes or translation axes) or rotation centre. This process can be facilitated by assimilating the shapes of tools or their fragments to corresponding geometric shapes.

If it was possible, the symmetry properties for the tools were determined in length-width, width-height and length-height plane projections. However, often the only documented angle of tools in photographs and drawings is corresponding to the length-width projection and because of this usually in similar studies the bilateral symmetry features are determinate just in the mentioned plane projection. However, in symmetry assessment it is important to identify the characteristic features also in other two projections, where there are also typical proportions, shapes and characteristic symmetry properties.

A = 172 mm; B = 75 mm; C = 55 mm; ——— – symmetry axis

Figure 1. Tool assessment regarding to a) measurements of the characteristic dimensions and b) evaluation of symmetry properties

(Image from the British Museum collection. Europe, United Kingdom, England, Cambridgeshire, Stonea, Stonea Camp, Palaeolithic, between 500.000 to 150.000 years ago.

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=3156788&partId=1&searchText=palaeolithic&images=true&matcult=15661&page=1)

Additionally to visual assessments, for evaluation of bilateral and dihedral rotation symmetry the computer program Flip Test (Hardaker, Dunn 2005) was used; it allows determining asymmetry coefficient, which represents the difference resulted from comparing one side of tool versus the other relative to the reflection line.

Data was entered into a specifically created database, which allowed further statistically processing of these data and the analysis of the obtained results.

To limit the possible potential for subjectivity in the assessments, Lisbon Archaeological Museum and Paris Archaeological Museum were visited, where in permanent exhibitions high-quality collections of Stone Age tools are exposed; in addition, Latvian History Museum and Latvian Nature History Museum were visited. Available collections were photo-documented with the camera Sony Cyber-shot DSC-H90, obtaining images of 5-7 MBt size and resolution 350x350 pix per sq. inch. These images were processed according the described methodology.

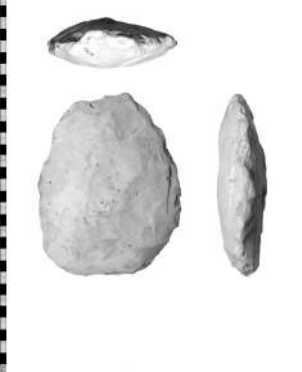

Results

The study confirmed that so far used evaluation methods of the Stone Age tools can be supplemented with the new parameters, which derive from the assessment of tools shapes regarding to symmetry properties. Moreover, they can be primarily attributable to the methods used so far – measurements of the dimensions, corresponding proportions and shape characterizing elements.

In complement to the visual assessments of tools by detecting symmetry properties in three characteristic projections, it is possible to increase the amount of tools features, which are quantitatively measurable (Table 2).

Table 2. Examples of Palaeolithic stone tools assessment

Palaeolithic hand axes	Symmetry properties			Dimensions, mm			Proportions		
	a-b projection	b-c projection	a-c projection	a	b	c	a/b	b/c	a/c
Early Palaeolithic (UK) 	D1** D2*	D1**	D2**	193	95.5	44.5	2.02	2.15	4.34
Early Palaeolithic (UK)	D2**	D2**	D2**	167	119	43	1.40	2.77	3.88

										
<p>Middle to Upper Palaeolithic (UK)</p> 	D1**	D1**	D1*	66.4	40.6	18.2	1.64	2.23	3.65	

a – length, b – width, c – height, D1 – bilateral symmetry, D2. – dihedral rotational symmetry of order 2, * – weakly pronounced symmetry features; ** – pronounced symmetry features.

(Images from:

<http://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/151235;>

<http://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/401021;>

[http://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/203465\)](http://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/203465)

These additional indicators may help to assess the similarities and the differences comparing tools to determine their affiliation to a certain Stone Age period or the specific archaeological culture.

Discussion

The Stone Age tools evaluation, in spite of centuries of research experience across the world, concerning the analysis of their shape (including manufacturing techniques and type of use), is still based on visual comparison, and detailed macroscopic studies are rarely used. In scientific literature, the detailed studies are rare and they are considered being model case studies, thus the options of unmediated use of their results are quite conditional.

Traditionally, the detection of the tools dimensions and proportions is a rather developed approach. It requires much work, but also can be performed for the detailed and well-founded direct comparisons of one type of tools (e.g., Roth 2010). Unfortunately, such comparisons are effective, for the development of relative chronology also, only in limited areas with the same type of flint raw materials and local experience transfer. In other words, such an analysis allows exact identifying the

archaeological cultures, which further parallelization is not always possible (Butler 2008; Renfrew, Bahn 2008; Barket, Yohei 2007).

The symmetry of the stone tools is discussed in several studies and research methodologies (Luedtke 1992; Odell 2004 etc.), however it has always been identified as one of the options or adjacent to the conclusions that can complement a range of other assessments. Known exception, which implies to the assessment of bilateral symmetry as important, is the offer of simple and convenient technical solution for quantitatively measurable evaluation of bilateral symmetry in software environment (Hardaker, Dunn 2005).

The study indicates to significantly more opportunities of tools evaluation if symmetry analysis is extended by including the detection of rotation, translation and glide reflection symmetry properties. These additional parameters allow assessing the shapes of ancient tools, projecting the shape, which ancient craftsman wished to assign to the tools. In the images from various publications (e.g., Butler 2001; Otte 2007, Otte 2009) and permanent expositions of flint tools in museums (e.g., Paris Archaeology Museum, Lisbon Archaeology Museum, British Museum, Latvian Nature History museum) a general trend towards an increasingly symmetry allocation to the tools can be recognised. Particularly noticeable the tendency can be observed in the transition period from the Palaeolithic to the Mesolithic and the following prehistoric cultures.

The evolution of symmetry properties is informative for the analysis of the general trend, as it helps to examine whether the symmetry in tools is determined by the properties of the selected material and the technical facilities with known technology to assign the symmetric shape or by the allocation of symmetry is determined by way of use, which have made it necessary to give a symmetrical shape to the tools.

Conclusions

The study displays how it is possible, using the generally used flint tools documentation, to apply a simplified tool shape, size and proportion assessments, as well as the symmetry analysis for comparison of the studied tools. The so far applied bilateral symmetry evaluation method used in prehistoric flint tools assessments and comparison (Sieveking 1986; Hardaker, Dunn 2005) would be appropriate to supplement with determination of rotation, translation and glide reflection symmetry properties. Procedures for assessments are not complicated, and they allow rise the number of tools, which can get evaluated as symmetric, what complements existing classifications and filing systems of stone tools and shows a rather extensive possibilities for the development of future studies.

Acknowledgements

The study was financially supported by the National Research Program NatRes project Mineral Resources and by the ESF project “Support of Doctoral Studies at the University of Latvia” (contract Nr. 2009/0138/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/004)

Bibliography

- Barket T. M., Yohe R. M. 2007. *A Technological Evaluation of the Flint Blade Core Reduction Sequence at Wadi El-Sheikh, Middle Egypt*. Paper presented at the 58th Annual Meeting of the American Research Center in Egypt, Wyndham Toledo Hotel, Toledo, Ohio. [viewed 22.05.2013]. Available at: http://www.allacademic.com/meta/p181702_index.html
- Bello S. M., Soligo C.A. 2008. New Method for the Quantitative Analysis of Cutmark Micromorphology. *Journal of Archaeological Science*, Volume 35, Issue 6, pp. 1542–1552.
- Bunch B. H. 1989. *Reality's Mirror: Exploring the Mathematics of Symmetry*. New York, etc.: Wiley, 286 p.
- Butler C. 2001. *A Mesolithic and Later Prehistoric Flintworking Site at East and West Hills*. Pyecombe, West Sussex: Sussex Archaeological Collections, pp. 7-25.
- Butler C. 2008. *Prehistoric Flintwork*. London: The History Press Ltd., 221 p.
- Debenath A., 1993. *Handbook of Paleolithic Typology: Lower and Middle Paleolithic of Europe*. [S.l.]: University of Pennsylvania Museum Publications, 256 p.
- Hardaker T., Dunn S. 2005. The Flip Test - a New Statistical Measure for Quantifying Symmetry in Stone Tools. *Antiquity* 79, no 306.
- Luedtke B.E. 1992. *An Archaeologist's Guide to Chert and Flint. Archaeological Research Tools*. Institute of Archaeology. Los Angeles: University of California, 156 p.
- Moncel M.H., Chacón M.G., Coudenneau A., Fernandes P. 2009. Points and Convergent Tools in the European Early Middle Palaeolithic Site of Payre (SE, France). *Journal of Archaeological Science*, Volume 36, Issue 9, pp. 1892-1909.
- Odell G.H. 2004. *Lithic Analysis (Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique)*. [S.l.]: Springer, 262 p.
- Olszewski D.I., Dibble H.L. 1993. *The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus* Philadelphia, Pa.: University Museums, 236 p.
- Otte M. 2007. *Vers la Préhistoire. Une initiation*. Bruxelles: De Boeck, 432 p.
- Otte M. 2009. *La Préhistoire 3eme édition*. [S.l.]: Éditions De Boeck et Larcier, 303 p.
- Renfrew C., Bahn P.G. 2008. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. [S.l.]: Thames & Hudson, 656 p.
- Rots V. 2010. *Prehension and Hafting Traces on Flint Tools: A Methodology*. Leuven University Press, 304 p.
- Shepherd W. 1972. *Flint: Its Origin, Properties and Uses*. London: Faber and Faber, 255 p.
- Sieveking G., Hart M.B. 1986. *The Scientific Study of Flint and Chert: Proceedings of the Fourth International Flint Symposium Held at Brighton Polytechnic 10-15 April 1983*. [S.l.]: Cambridge University Press, 306 p.

MŪZIKA / MUSIC

MĀKSLINIECISKIE ASPEKTI DŽ. PERGOLĒZI STABAT MATER SOLO DZIEDĀJUMU APGUVĒ

Sintija Beļusova, Edgars Znutiņš

Daugavpils Universitāte, Saules iela 1/3, Daugavpils, Latvija, LV – 5400

edgarszn@inbox.lv

Abstract

Artistic Aspects Used when Acquiring Solo Singing Parts in Giovanni Battista Pergolesi's Stabat Mater

Stylistic peculiarities of the baroque music are analysed and summarized in the paper, as well as peculiarities of performing the expanded form *Stabat Mater*, its character and the most appropriate methodological ways of acquiring Giovanni Battista Pergolesi's *Stabat Mater*.

Key Words: italians baroque, Giovanni Battista Pergolesi, Stabat Mater, methodological techniques, interpretations.

Ievads

Mūsdienu mūzikas koncertdzīvē sastopamies ar dažādu laikmetu un stilu mūziku. Lai gan visai bieži koncertos tiek atskaņoti 20. gs. beigū, 21. gs. sākuma komponistu skaņdarbi, savu aktualitāti nav zaudējuši arī renesanses, baroka, klasicisma laika skaņdarbi. Īpaši tas attiecas uz sakrālo mūziku, ko apliecina latviešu mūzikas dzīves koncertprogrammas. Garīgā mūzika tiek atskaņota kā garīgo notikumu ietvaros (Liieldienās-Lielajā piektdienā, Ziemassvētkos, Vasaras svētkos), tā arī ikdienas nozīmīgos dzīves notikumos. Šī gada 30. maijā, Austrumlatvijas koncertzāles *GORS* atklāšanas koncertā Rēzeknē tika atskaņots Antonīna Dvoržāka (1841.-1904.) (*Antonín Leopold Dvořák*) *Te Deum* (Tevi, Dievs), 15. martā, Rīgas Domā skanēja P. Vaska *Pater noster* (Tēvs mūsu) un garīgā mesas daļa *Agnus Dei* (Dieva Jērs). Šo sarakstu varētu turpināt vēl ilgi, kas liecina par sakrālās mūzikas nozīmību un neatņemamu mūsu dzīves sastāvdaļu.

Arī šodien, tāpat kā agrāk baznīcas liturģiskajos procesos īpaša loma ir mūzikai. Ne tikai Dievkalpojumos neiztiekam bez psalmu, mesas daļu dziedājumiem, bet arī nozīmīgākajos baznīcas svētkos tiek atskaņoti arī izvērsta formas darbi, kā, piemēram, *Te Deum*, *Magnificat*, kantātes, mesas un pasijas. Liieldienu Lielās piektdienas notikumu atainošanā neiztrūkstošs skaņdarbs ir *Stabat Mater* (Stāvēja māte). Viena no ievērojamākajām *Stabat Mater* interpretācijām pieder itāļu komponistam Džovanni Batista Pergolēzi (1700-1736) (*Giovanni Battista Pergolesi*).

Pētījuma mērķis: izpētīt Džovanni Batista Pergolēzi *Stabat Mater* apguves mākslinieciskos aspektus.

Baroka mūzikas stils un tā pamatiezīmes

Baroks (*fr. baroque < it. barocco < port. barroco* neparasts, neregulārs) - aptuveni no 1600. līdz 1850. gadam Eiropā valdošais mākslas stils; raksturīgs dekoratīvs krāšņums, liektas līnijas un formas, gleznainums, gaismas efekti; plašākā nozīmē – kultūras attīstības periods, kas, līdzīgi gotikai

un renesansei, aptvēra arī sadzīves ārējās formas, filozofiskā un zinātniskā izklāsta īpatnības u.tml. (Andersone, Čerņevska, Kalniņa, Nātiņa, Puriņa, Vjaterē 2005).

Baroks kā mākslas stila apzīmējums tika lietots dažādās valstīs 17. -18. gs., arī šaurā nozīmē mūžīgi atjaunojošās tendences noteikšanai, romantiskās pasaules sajušanai, domāšanai ekspresīvās, dinamiskās formās, dažreiz vispār kā poētiskā metafora: „*cilvēks baroks*”, „*baroka dzīve*”, „*baroka pasaule*”. Vairāk pazīstamākā nozīmē baroks ir vēsturiski māksliniecisks stils, sākotnēji izplatoties Itālijā 16. -17. gs. vidū, pēc tam Francijā un Spānijā, Vācijā 17. -18. gs.. Baroka stils īpašs ar to, ka pirmo reizi pasaules mākslas vēsturē savienojusies šķietami nesavienojami komponenti: klasicisms un romantisms. Līdz 16. -17. gs. klasicisms un romantisms pastāvēja kā divi neatkarīgi, atšķirīgi, mākslas virzieni. Profesionālajā vidē franču mākslinieki ar vārdu baroks saprata mīkstināt, sapludināt kontūras, veidot gleznainu formu. Kā estētisku vērtējumu terminu sāk lietot 18. gs. (Gombrich 1997; Власов 1995).

Mākslinieki par savu galveno uzdevumu uzskatīja laikmeta būtisko pretrunu, cilvēka ciešanu sarežģītās pasaules, viņa jūtu un pārdzīvojumu atspoguļošanu. Tā izveidojās baroka mākslas pamatiezīmes - dramatisks patētika, teiksme uz saasinātiem kontrastiem, dinamisms, brīžiem pārspīlēta ekspresija. Un kā savdabīga antitēze - aiziešana no būtiskām problēmām, tieksme uz fantastiku, greznību, bet nereti uz izteiktu dekoratīvismu, sevis slavināšanu, uz atkāpšanos no renesanses humānistiskajiem ideāliem. Baroka laikmets pasaulei deva izcilus rakstniekus, māksliniekus, arhitektus (Kārklīš 1990).

Baroka estētika akcentē izdomu, alegoriju, metaforu, asprātību, pārsteigumu. Baroka mākslas koncepcija stipri paplašina estētiskā sfēru, pieļaujot mākslā ne tikvien vispīlnīgāko, daiļāko, bet arī neglīto, grotesko, fantastisko, priekšvēstot šajā ziņā romantiķu pozīcijas. Atšķirībā no renesanses mākslas harmonijas un līdzsvarotības baroks ir „nemierīgs”, tam raksturīga dinamika, trauksmainība un detaļu pārblīvētība. (Grīnfelds, Krasinska, Lindenberga, Vēriņa, Voskresenska, Torgāns 1984).

Ludvigs Kārklīš *Mūzikas leksikonā* raksta, ka mūzikā izpaudās novatorisma dziļums un meklējumu drosmīgums -tieksmē uz mākslu sintēzi, kas vērojama operas žanra (arī garīgās kantātes un oratorijas žanra) dzimšanā un attīstībā un vienlaikus instrumentālās mūzikas (fūga, *concerto grosso*, svīta, ansambļa un solo sonātes) intensīvajā attīstībā. Tas liecināja par jauna laikmeta sākumu mūzikas vēsturē, kur tipiska kļuva polifonās un homofonās rakstības principu mijiedarbe. Baroka laikmets turklāt iezīmējās ar tādiem mūzikas vēsturē nozīmīgiem faktoriem kā ģenerālbasa izveidošanās, mažora un minora sistēmas nostiprināšanās (Kārklīš 1990).

Mūzikā visspilgtāk baroka īpašības parādās vokāli - instrumentālos, polifoniskos skaņdarbos 16. gs Venēcijas skolas pārstāvju Džovanni Gabrieli (1557 -1612) (*Giovanni Gabrieli*), Džirolamo Freskobaldi (1583 - 1643) (*Girolamo Frescobaldi*) darbos. Tieši itāļu mūzikai bija lemts piesaistīt

visas Eiropas uzmanību, jo Itālijā radītais operas žanrs bija šā laikmeta visneparastākais, progresīvākais un aktīvākais mākslas virziens. Jaunā žanra atbalstītāji atsaucās uz Antīkās Grieķijas teātri, kurā ikviens komponents, arī mūzika, kalpoja galvenajam - darbības un uzvestā scenārija atklāsmi, tas arī bija operas idejas pamats. Kā viens no izciliem novatoriem minams arī Džovanni Batista Pergolēzi un viens no nozīmīgākajiem viņa darbiem - *Stabat mater* korim, stīgu orķestrim un ērģelēm, kuru viņš uzrakstīja īsi pirms nāves. Skaņdarbs prasa lielu izpildīšanas elastīgumu vokālistiem, kur apvienojas jūtu maigums un izsmalcināta meistarība.

Metodiskie paņēmieni solo dziedājumu apguvē

Stabat Mater ir pazīstams skaņdarbs un ir ne tikai pasaules slaveni dziedātāju repertuārā, bet nereti to dzied arī vidējo mācību iestāžu audzēkņi un augstskolu studenti. Šajā skaņdarbā pastāv vairākas nianšes, kam jāpievērš īpaša uzmanība apguves procesā. Kā viena no tām ir – **reģistru izlīdzināšanas problēma.**

Dziedātāja balss diapazonā ir atsevišķi posmi, kas skan samērā viendabīgi, bet pēc viena vai diviem toņiem, kas jādzied ar zināmu piepūli, sākas jauns balss posms, jeb reģistrs ar cita rakstura skanējumu. Skaņdarbā mijas krūšu un galvas reģistru dziedājumi, lai gūtu līdzenu skanējumu, reģistri ir jāsavieno.

Lai reģistrus savienotu, pielietojami šādi metodiskie paņēmieni:

- Sākotnēji var izmantot iedziedāšanās vingrinājumu kvintas intervāla apjomā (skat. 1. piem.), piemēram, ar zilbēm *jā – jā – jā*, kas sekmē noapaļota toņa veidošanos, uzmanība jāpievērš abu skaņu vienādam skanējumam. Darbu turpinot lietderīgi nostiprināt līdzenu skanējumu ar „kustīgākiem” vingrinājumiem, lai līdzeni varētu izdziedāt arī tehniski sarežģītākas vietas.

1. piemērs

- Kā nākošais solis ir - vingrinājumi ar gammu un trijskaņa elementiem. (skat. 2. piem.). Šajā posmā nepieciešams mainīt, dažādot patskaņus, vingrinājumos iekļaut arī šaurus, neērtos – *e* un *i*. Sekvenčveidīgi modulēt vingrinājumus pa pārgājskaņām tā, lai apakšējās skaņas skanētu vidusreģistrā un augšējās – galvas reģistrā.
- Svarīgi izlīdzināt skanējumu plašākā diapazonā, tāpēc būtiski dziedāt vingrinājumus sekstas, septimas vai oktāvas apjomā, izmantojot gammveida kustību. Gammveida kustība arvien pakāpeniskāk „pludina” dziedājumu abos reģistros.

2. piemērs

- *Portamento* dziedājuma izmantošana - slīdoša pāreja no vienas skaņas uz otru pa starpnotīm. Strādāt pie šā paņēmiena jāsāk ar runas intonācijām: jautājums - portamento uz augšu, apstiprinājums - portamento uz leju. Šādi atrastas intonācijas jādzied, savienojot intervālus. Plašie intervāli, sevišķi oktāvas, nonas, decimas, ir grūti dziedami, jo intervālu apakšējās un augšējās skaņas atrodas dažādos balss reģistros. Lai gan to skaņveide ir ar atšķirīgu rezonatoru pārsvaru, reģistru skanējuma nokrāsa un raksturs nedrīkst atšķirties. Augšupejošs portamento jau apakšējā skaņā jāveido augstā pozīcijā, lai tajā tehniski būtu iekļauta augšējā skaņa. Uz augšējo noti skaņu virza momentāli un ar precīzu ataku, bez elpas pārtraukuma, saglabājot skaņas nokrāsu un apjomu. Jāraugās, lai intervāla augšējā skaņa neatrautos no krūšu rezonatora un nemainītos pozīcijā, tādēļ nepieciešama augšējās skaņas segšana ar plašāku rīkli. Lejupejošā portamento plašos intervālos skaņa jānotur augstā pozīcijā. Te svarīgs ir balsenes stāvoklis: ja to nevajadzīgi maina, skaņas pozīcija mainās, balss zaudē līdzenumu un mīkstumumu.

3. piemērs

- Pēc vingrinājumu dziedāšanas nepieciešams problemātiskās skaņdarba frāzes vai motīvus trenēt teksta vietā dziedot kādu no patskaņiem (a,u,o).
- Pēc motīvu dziedāšanas ar patskaņiem, motīvus turpina dziedāt ar vajadzīgo tekstu, bet bez mākslinieciskā izpildījuma, uzmanību pievēršot vienādam, līdzenam skanējumam.
- Kad izjusta pareizā, vajadzīgā dziedāšanas pozīcija, atbilstošais motīvs jāmacās atbilstoši paredzētajam mākslinieciskajam priekšnesumam.

Otra ne mazāk svarīga ir **patskaņu izlīdzināšanas problēma**

Artikulācijas orgānu darbība profesionālajā dziedāšanā ir atšķirīga no to darbības runā. Pilnvērtīga, mākslinieciski izteismīga dziedāšana no runas atšķiras ar ievērojami lielāku spēka patēriņu, ar balss nesīgumu, ar patskaņu stiepšanu, ar patskaņu noteiktu augstumu, ar balss skaņas dinamisko diapazonu, ar balss sevišķo spektrālo sastāvu. Dziedājums iznāk nevienāds un sekls, ja visus patskaņus ņem ar katram no viņiem piemītošo raksturīgo nokrāsu tīrā veidā, kā iekdienas runā to dara. Līdz ar to, dziedot patskaņus, mainās dziedāšanas pozīcijas, kas neveido vienu veselu, līdzenu, vienādi artikulētu vārdu. Patskaņu vienmērīgai dziedāšanai šķēršļus rada lēcieni melodijā un nevienāda dziedāšanas pozīciju pielietošana. Nelielas pārmaiņas mutes stāvoklī, jeb rezonances telpas formā, piedod skaņai visdažādākās nokrāsas. Katram patskaņam, atkarībā no viņu dažādās artikulācijas ir sava īpatnēja nokrāsa, savs raksturs:

- Tumšie- u- tumšs, maigs, o-dārdošs
- Gaišie- a-spožs, e- sekls, i-spilgts, smails (Rozītis 1929)

Skaņdarba apguves procesā pielietojami šādi metodiskie paņēmieni:

- Kā viens no pirmajiem balss trenēšanas vingrinājumiem šīs patskaņu problēmas risināšanā ir patskaņu vienāda dziedāšana uz vienas nots augstuma, priekšā pieliekot līdzskani ‘n’’: nā-nē-nī-no-nū. Jāseko, lai, mainot patskani, nemainītos balss pozīcija.

4. piemērs

- Tāpat palīdzēs legato saistīta, plūstoša dziedāšana ar precīzu, nepārtrauktu skaņas pārnesešu no nots uz notī vokalizēs ar patskaņiem, kuriem tālākajā mācību posmā pievienojami līdzskaņi.
- Turpmākajā darbībā tiek ņemts konkrēts skaņdarba posms un tas tiek dziedāts tikai ar šajā posmā norādītajiem patskaņiem, rūpīgi sekojot līdzi, lai patskaņu atskaņošanas maniere, pozīcija nemainās.

5. piemērs

- Kad skaņdarba konkrētais posms ir apgūts, dziedot tikai patskaņus, tiek pievienoti attiecīgie līdzskaņi, veidojot šajā posmā norādīto tekstu. Jācenšas izmantot iepriekš apgūtās vokālās sajūtas, lai dziedot pilnvērtīgo tekstu, iegūtie rezultāti patskaņu plūstošajā dziedāšanā nepazustu.

Tā kā Pergolēzi daudz rakstījis operu *bufa*, arī citos viņa darbos jūtama gaiša, viegla mūzika, neņemot vērā pat to, ka mūzika rakstīta ciešanu pilniem, Bībeles sižeta notikumiem. **Melodiskās līnijas ritma zīmējums** ir „kustīgs”, nereti sastopamas sešpadsmitdaļnošu un trioļu kustības. Raksturīgi barokam, tas jāizpilda viegli, graciozi, *non legato*. Lai to apgūtu nepieciešami šādi metodiskie paņēmieni:

- Pirmkārt, nepieciešams aktivizēt elpas balsta darbību, ko visērtāk panākt ar vingrinājumiem *non legato un stakato* štrihā. Patskaņus un zilbes vingrinoties nepieciešams variēt, tāpat jāvariē arī vingrinājuma melodiskā līnija. (skat. 6.piem.).

6. piemērs

- Atgriezoties pie skaņdarba, ritmiski sarežģītās vietas jādzied lēnākā tempā un sākotnēji uz atsevišķa (ērtākā) patskaņa, tad lēnāk dziedot, jāvingrinās tikpat skaidri nodziedāt ar tekstu (lietderīga arī teksta rečitēšana, kā atsevišķs paņēmieni) un tikai pēc tam pakāpeniski jāpaātrina temps.

(skat. 7. Piem.)

7. piemērs

Lai dziedātu izteiksmīgi, katrai dziesmai nepieciešama arī **atbilstoša dinamika**, kas ir spilgts mūzikas izteiksmes līdzeklis. Dinamikas veidošana viennozīmīgi balstās uz lielāka vai mazāka balss stipruma. Tātad uzmanība jāvērs elpas padevei, atakām, organizētam, nevis glēvam dziedājumam. Skaņdarbā dinamika nepārtraukti izveidota tā, ka tā veido kontrastus – *f* – *p* – *f* – *p*. Sastopami arī *fp*, kā arī pēkšņa dinamikas maiņa uz pēdējo frāzes zilbi.

Lai dinamiskās gradācijas varētu izpildīt sekmīgi, nepieciešami šādi metodiskie paņēmieni:

- Vingrinājums ar gariem nošu ilgumiem vienā un tajā pašā dinamikā (*f* vai *p*) vairākkārt atkārtotot skaņu, pēc tam šo skanējumu variējam (skat. 8. Piem.). Vēlams izmantot patskaņus vai zilbes, kas sekmē cieto ataku.

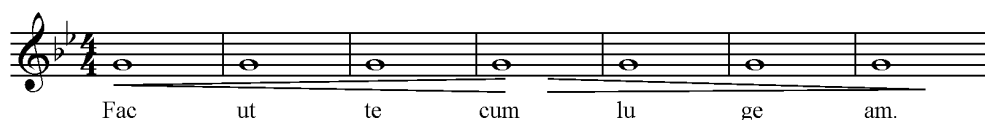
8. piemērs

- Kad ir apgūtas noturīgas, izturētas skaņas vienā noteiktā dinamikā, nepieciešams treniņš skaņas pakāpeniskā pastiprināšanā vai klusināšanā. Šeit lietderīgi līdzīgi vingrinājumi uz garajām skaņām, taču mērķtiecīgi mainot skaņas dinamisko skanējumu. (Šāda tipa vingrinājumi, tikai uz dažādiem augstumiem ir ļoti noderīgi arī muzikālās frāzes veidošanai).

9. piemērs

- Pēc šiem vingrinājumiem nepieciešams dinamiski „iedziedāt” atsevišķos daļas fragmentus (skat. 10. piem.).

10. piemērs

Lai skaņdarba atskaņojums būtu pilnvērtīgs un baudāms, nepieciešams apskatīt būtiskākās skaņdarba izpildīšanas problēmas un šķēršļus, kā arī rast risinājumus šo šķēršļu pārvarēšanai mēģinājumu darba procesā.

Secinājumi

1. Baroks ir valdošais mākslas stils Eiropā - aptuveni no 1600. līdz 1850. gadam, kurš veidojies Itālijā 16. - 17. gs vidū. Tam raksturīgs dekoratīvs krāšņums, liektas līnijas un formas, gleznainums, gaismas efekti. Baroka estētika akcentē izdomu, alegoriju, metaforu, asprātību, pārsteigumu. Tā mākslas koncepcija stipri paplašina estētiskā sfēru, pieļaujot mākslā ne tikvien vispilnīgāko, daiļāko, bet arī neglīto, grotesko, fantastisko.
2. Mūzikā baroks iezīmējas ar spēcīgu efektu iemiesošana krasos, spējos kontrastos. Līdztekus operai un oratorijai parādās jaunas formas un žanri: partita, svīta, fūga, koncerts. Baroka mūzikā priekšplānā izvirzījās mūzikas teātra žanri, arī garīga oratorija, kantāte, passija un instrumentālie žanri - cikliskās formas (*concerto grosso*, ansambļu un solo sonātes, svītas utml.). Itālijā radītais operas žanrs – opera buffa, bija šā laikmeta visneparastākais, progresīvākais un aktīvākais mākslas virziens. Viens no baroka laikmeta izcilākajiem itāļu komponistiem ir Džovanni Batista Pergolēzi.
3. Stabat Mater atskaņošanā būtiska nozīme ir metodisko paņēmieni mērķtiecīgai izmantošanai:
 - Reģistru izlīdzināšanā;
 - Patskaņu izlīdzināšanā;
 - Melodiskās līnijas ritma zīmējuma apgūšanā;
 - Elpas balsta darbības elastīguma izkopšanā, izpildot melodiju atbilstošās dinamiskajās gradācijās.

Bibliogrāfija

Andersons, I., Čerņevska, I., Kalniņa, I., Nātiņa, D., Puriņa, R., Vjaterē, L. (2005) *Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Izdevniecība Avots. 95-96.lpp.

Gombrich, E. H. (1997) *Mākslas vēsture*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Grīnfelds, N., Krasinska, L., Lindenberga, V., Vēriņa, S., Voskresenska, J., Torgāns, J. (1984) *Vispārējā mūzikas vēsture 1.d.*, Rīga: Zvaigzne

Kārklīšs, L. (1990) *Mūzikas leksikons*. Rīga: Zvaigzne.

Rozītis, J. (1929) *Dziedāšanas mācības metodika*. Rīga: Valters un Rapa.

Власов, В. Г. (1995) *Стили в искусстве*. Москва: Музыка.

MUZIKĀLĀS IZGLĪTĪBAS UN MUZIKĀLĀS AUDZINĀŠANAS ILGTSPĒJĪGA MODEĻA ĪSTENOŠANAS IESPĒJAS PIRMSSKOLĀ

Skaidrīte Ērliha

Daugavpils Universitāte, Saules iela 1/3, Daugavpils, Latvija, LV – 5400

skaidrite_erliha@inbox.lv

Abstract

Opportunities of the realization of sustainable model of musical education and musical upbringing in pre-school

All parents are interested in a harmonious development of their children that entails acquisition and development of many-sided abilities, knowledge, skills, and values. Childhood is the period of life when children perceive the world sensually, they are curious, open to society from which they learn both the positive and the negative, thus developing certain habits that constitute their character, will, psycho-emotional state, etc. and that may affect their 1) socialization, 2) adaptivity, 3) tradition of music culture, understanding of its system and success in their in their future life action. Musical education and upbringing are mechanisms that by their multifunctional meaning may affect the child's (learner's) development in general. The author of the present paper suggests a sustainable model of musical education and upbringing and reflects the opportunities of its implementation in pre-school.

Key words: musical education, musical upbringing, sustainability, model, pre-school

Visiem ir zināms, kādas funkcijas mūzika kā objekts un priekšmets veic katras personības attīstībā: izglītības, kultūras, garīguma, estētikas, socializācijas u.c. jomā, tai skaitā arī sociālajā tolerancē, kas izpaužas gan kā morāls princips, gan kā uzvedības izpausme.

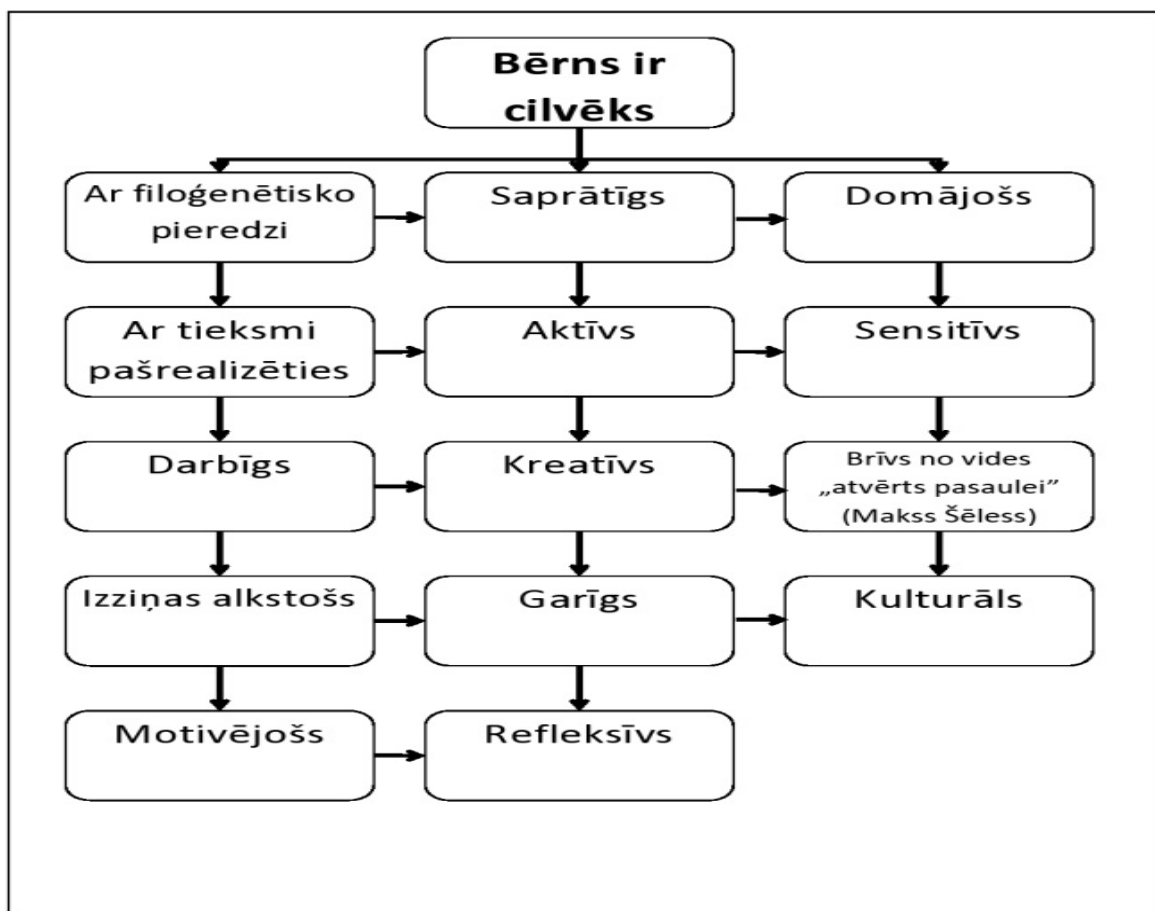
Jāatzīmē, ka 20. – 21. gadsimtā īpaši tiek aktualizēti pētījumi par sabiedrības dažādu procesu un to jomu attīstību ilgtermiņā (Kalvāns 2013; Olukalne, Vidnere 2013), lai uzlabotu cilvēka dzīves kvalitāti un labklājību kopumā (Jutvika 2007: 72).

Šādā veidā notiek daudzdimensālu aspektu, to procesu un mehānismu mijiedarbība, tādējādi ir iespējams ietekmēt šo procesu attīstību un uzlabot to kvalitātes.

Arī šis piedāvātais pētījuma virziens ir saistībā ar muzikālās izglītības un muzikālās audzināšanas ilgtspējību pirmsskolā, jo sabiedrības attīstību kopumā nākotnē veido mūsu bērni. Un nav mazsvarīgi kādu uzmanību pieaugušie pievērš bērnu attīstībai šodien, lai arī nākotnē viņi būtu gandarīti, apmierināti, darboties spējīgi un veidotu pozitīvas, augstvērtīgas savas un citu dzīves kvalitātes, jo bērnība ir svarīgs liktenposms, tā ir vērtība visas tautas dzīvē, jo bērnība ir dzīves sākumposms, kad notiek cilvēka visstraujākā attīstība, kad cilvēks iemācās runāt, lasīt, rakstīt, domāt, dziedāt, pētīt, salīdzināt, radīt, just un pārdzīvot, kad notiek sociālās un kultūras pieredzes apguve.

Bērnība, tā ir vērtība cilvēka dzīvē un tā ir pašvērtība, kura pavada cilvēka dzīvi visā mūža garumā, jo bērnības atmiņas ir patības izpratnes avots (Erikson 1972: 511, Менегетти 1994: 7). Mums, pieaugušajiem, tiek izvirzīts virsuzdevums – palīdzēt bērniem izprast dzīves filozofiju ar tajā noritošajām parādībām, procesiem, rast atbildes uz viņus interesējošiem jautājumiem. Šinī gadījumā izvirzās divi jautājumi: Kas ir cilvēks? Kas ir bērns? Cilvēka būtības skaidrojumi zinātniskajā literatūrā ir sastopami daudzveidīgi. Šis jautājums tiek atzīmēts sakarā ar to, ka mūsu sabiedrībā šobrīd

ir vērojamas arī psiholoģiskas vardarbīgas attieksmes pret bērniem (gan sabiedrībā, gan ģimenē). Nākas dzirdēt arī šādas frāzes: ka bērns nav cilvēks...? Šādai atbildei pieaugušajiem jāsniedz komentārs par ko runā daudzi filozofi un psihologi, piemēram E. Eriksons, V. Muhina, D. Eļķoņins u.c., ka cilvēks ir kreatīvs, idejas produktīvs, darbīgs – viņi var viegli pielāgoties jauniem mainīgiem apstākļiem (Erikson 1972: 513; Кош 1988: 270), bet šis cilvēks nav konformists, viņš ir sabiedrības loceklis nevis sabiedrības gūsteknis (Менегетти 1994: 7; Мухина 1975: 254; Эльконин 1971: 9). Šī jautājuma kontekstā izvērtējot augstāk minēto filozofu, psihologu, sociologu atziņas par bērna būtību veidojošā satura komponentiem attēlojām zīmējumā (skat. 1. zīm.), kuri nav mazsvarīgi arī ilgspējīgas muzikālās izglītības un audzināšanas attīstībai un tās pārmaiņām.

1. zīmējums. Bērna būtības iezīmes

Kā redzams zīmējumā ir svarīgi visi bērnu veidojošie satura komponenti un īpaši izdalāmi ir: sensitīvs, brīvs no vides, atvērts pasaulei, izziņas alkstošs, ar tieksmi pašrealizēties.

Bet ir svarīgs nosacījums, kādu ievirzi dod ģimene, sabiedrība, institūcijas kopumā, vide, lai bērna personība attīstītos pareizā virzienā, lai tai nebūtu destruktīvas pazīmes.

Šo un citu faktoru sakarā mūsu pētījuma aktualitāte ir saistībā ar Latvijas izaugsmes modeli kopumā, kurā ietvertas dažādas dzīves jomas, tai skaitā arī muzikālā izglītība un audzināšana pirmsskolā.

Vērojama problēma, ka šādā kontekstā muzikālajai izglītībai un audzināšanai tās ilgtspējīgai attīstībai nav pietiekami konkretizēti uzdevumi, mērķi ilgtermiņā, kas nepieciešami izaugsmes īstenošanai.

Kā jau iepriekš tika atzīmēts, ka ir zināmi citi ilgtspējīgas attīstības virziena pētījumi, bet nav saistībā ar mūsu interesējošo jomu, tādējādi pētījuma mērķis: izstrādāt pirmsskolas muzikālās izglītības un audzināšanas ilgtspējas modeli un noteikt faktorus, kas ietekmētu šīs ilgtspējas attīstību.

Tālāk nedaudz pievērsīsimies muzikālās izglītības raksturojumam pirmsskolā. Muzikālās izglītības formulējumam pirmsskolā mūzikas pedagogijā ir pievērsušies pedagogi un zinātnieki Krievijā N. Vetlugina, G. Praslova, M. Paliandašvili, O. Radionova, Latvijā L. Bārene u.c. Piemēram, N. Vetlugina, O. Radionova skaidro, ka muzikālā izglītība pirmsskolā sākas ar to, ka šajā jomā bērni sāk apgūt «pirmos soļus», kur viņi iepazīstas ar elementārām informācijām un iegūst zināšanas par mūzikas saturu, par muzikālās darbības veidiem un līdzekļiem (Ветлугина 1989: 90; Радионова, Катинене, Палиандашвили 1994: 218). Šajā izglītībā bērniem tiek nodota cilvēces iegūtā pieredze, kuru nodod pedagogs, bet bērns to apgūst sava vecuma robežu iespējās (Bārene 1922: 20; Праслова 2005: 378). Iepriekš minētie autori raksturo arī muzikālās audzināšanas būtību, autores uzskata ka, muzikālā audzināšana pirmsskolā, tas ir organizēts pedagoģisks process, kurš virzīts uz muzikālās kultūras (individuālās: muzikāli estētiskā apziņa, vispārējo) audzināšanu, bērnu muzikālo spēju attīstību, ar mērķi, attīstīt radošo potenciālu.

Izvērtējot un analizējot metodiskos, zinātniskos avotus var secināt, ka tradicionālā izglītība tiek virzīta uz normatīviem, bet pati izglītības sistēma nav pietiekami orientēta uz katra bērna panākumiem, mācību procesā nejutās pietiekami laimīgs par padarīto.

Izglītības sistēmā programmas netiek pilnībā realizētas, lai sagatavotu skolas gaitām un turpmākajai dzīves darbībai, kas viņus sistēmā mācītu uzņemties atbildību par savu dzīvi (Jutvika 2007: 72; Dahms, Geonnotti, Passalacya, Schilk, Wetzel, Zulkowsky 2007: 37). Savukārt ilgtspējīgas attīstības izglītība ir domāta pārmaiņām daudzos aspektos. Kas tad tiek ietverts ilgtspējības formulējumā?

Ilgspējīgums – pazīmju kopums, kas nodrošina spēju ilgstoši uzturēt kādu procesu, norisi. Ilgtspējīgumu parasti attiecina uz noturīgām parādībām dabā, arī ražošanā, tautsaimniecībā, kas saglabāsies, turpināsies, pārsniedzot vairāku paaudžu mūžu (Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca 2000: 66).

Savukārt, ilgtspējīga attīstība tiek definēta, kā attīstība, kuras raksturīga pazīme ir noturīgums, nepārtrauktība ilgstošā laika periodā. Šādu attīstību nodrošina (panāk), īstenojot zinātniski pamatoti izstrādātus stratēģiskus uzdevumus (Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca 2000: 67). Viss iepriekš

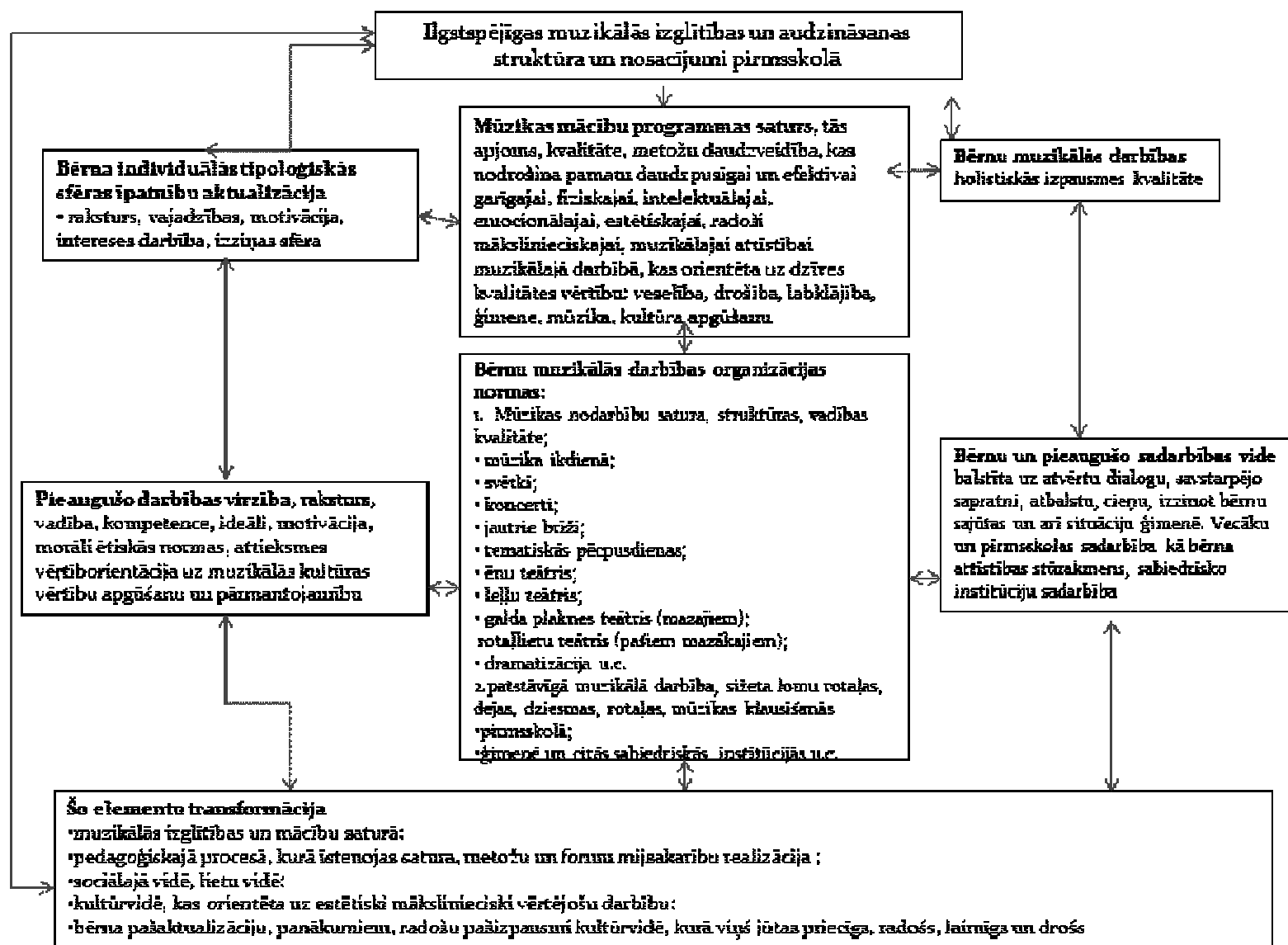
izklāstītais ir saistāms ar iespējamību, jo iespējamība – tas ir viss, kas labvēlīgos apstākļos var kļūt par īstenību, var notikt, var izpausties (turpat).

Dotajā pētījumā apkopojot vairākus autoru atzinumus par muzikālo izglītību, audzināšanu un ilgtspējību, kā arī ņemot vērā savu kopējo longitūdo (47) pedagoģisko darba pieredzi augstskolā kā metodiķei, un mūzikas skolotājam pirmsskolā, autore piedāvā ilgtspējīgas muzikālās izglītības un audzināšanas saturu pirmsskolā (skat. 1. tabulu). Kā redzams šajā saturā tiek piedāvāti divi būtiski visaptveroši uzdevumi, tie ir – sociālie un psiholoģiskie, kas sevī ietver daudzus faktorus un nosacījumus muzikālās izglītības pārmaiņām ilgtermiņā.

1. tabula. Ilgtspējīgas muzikālās izglītības un audzināšanas saturs pirmsskolā

Jābilst, ka dziļāka un plašāka esošās literatūras analīze ļāva noteikt ilgtspējīgas muzikālās izglītības un audzināšanas struktūru, nosacījumus, faktorus pirmsskolā, tādējādi tika izstrādāts modelis, kas bija arī šī pētījuma mērķis (skat. 2. zīm.).

2. zīmējums. Ilgatpējīgas muzikālās izglītības uz audzināšanas struktūras, nosacījumu, elementu un faktoru modelis pirmsskolā

Kā redzams, modelī ietvertie elementi, mehānismi, nosacījumi savstarpēji mijiedarbojoties dotu jaunu kvalitāti, vienlaicīgi būtu iespējams ilgstoši noturēt arī to pazīmju kopumu, kas raksturīgs kādam atsevišķam elementam, vai tā komponentam un uzturēt kādu procesu un to norises ilgtspējīgumu vairākās paaudzēs.

Šajā modelī galvenie struktūras elementi ir:

- bērna individuālās tipoloģiskās sfēras īpatnības, to aktualizācija;
- pieaugušo darbības virzība;
- mūzikas mācību priekšmeta saturs;
- bērnu muzikālās darbības holistikās izpausmes kvalitāte;
- bērnu un pieaugušo sadarbības vide;
- esošo elementu, nosacījumu, faktoru transformācija un to mijiedarbība vidē.

Secinājumi

1. Muzikālā izglītība un audzināšana ir muzikālās kultūras avots, kurā tiek mērķtiecīgi organizēts muzikālās darbības process ilgtermiņā, lai ētiski apgūtu kultūrvērtības un tās pārmantotu, sistematizētu zināšanu, prasmju un iemaņu apguves rezultātā, kas socializējas cilvēka (bērna) personības vispārējā attīstībā un veido topošās personības gatavību radošai, kvalitatīvai, praktiskai dzīves darbībai.
2. Pedagoģiskais process orientēts uz toleranci, humānismu, holistisku pieeju, sasniegumiem un ilgtspējīgu bērna pašrealizāciju un estētiski emocionālo pašizpausmi muzikālajā darbībā, kuru organizē un vada pieaugušie.
3. Muzikālās izglītības un audzināšanas ilgtspējīgai attīstībai tās plašākā izpratnē ietver pirmsskolas un muzikālās izglītības un audzināšanas kvalitātes uzlabošanu, tās pārorientēšanu uz ilgtspējību, pilsoniskās apziņas veicināšanu. Tā tiek raksturota kā lielākā cerība ilgtspējīgas nākotnes veidošanā, bet mūzikas skolotāju sagatavošanas institūcijas tiek atzīmētas kā pārmaiņu nesējas izglītības un sabiedrības pārveidošanā, lai nodrošinātu iespējami ilgtspējīgu nākotni.
4. Ilgtspējības attīstības veicināšanai ir jābūt visu izglītības programmu pamatā kā nozīmīgai un integrālai to daļai.

Bibliogrāfija

- Bārene L. (1922). *Muzikālā audzināšana pirmsskolā*. Rīga, 20. lpp.
- Dahms M., Geonotti K., Passalacya D., Schilk J.N., Wetzal A. AndZulkowsky M. (2007). *The Changing theoretical perspectives. In Handbook of the sociology of Education*, edited by Hallinan. M.T., pp. 37-64. NewYork: Kluwer Academic/ Plenum Publishers.
- Erikson E.H. (1972). *The Life Cycle: Epigenesis of Identity*// R.C. Smartand M.S. Smart. Readings in Child Development and Relationships. – NewYork: The Macmillan Company. pp. 511-513.

- Gamoran A., Secaga W.G., Marret C.B. (2000). *The organizationa lcontext of teaching and learning*.pp. 30.
- Izglītība pārmaiņām: *Ilgspējīgas attīstības mācīšanas un mācīšanās rokasgrāmata*. (2007). Izveidoja autoru kolektīvs: Marija Mendela (Polija), Inese Liepiņa (Latvija), Hanna Nordstrēma (Somija), GitteJutvika (Zviedrija), galvenā redaktore GitteJutvika. Vides vēstis. 72.lpp.
- Jansone – Ratinika N., Kārkliņa J. (2009). *21. gadsimta pirmsskolas vecuma bērna audzināšanas ideāls*. / Daugavpils Universitātes 50. Starptautiskās zinātniskas konferences materiāli. DU Akadēmiskais apgāds: Saule, 56.-67.lpp.
- Kalvāns E. (2013). *Latgales iedzīvotāju laimes izjūta un psiholoģiskā labklājība*. / Daugavpils universitātes 55. Starptautiskās zinātniskas konferences tēzes.DU Akadēmiskais apgāds: Saule, 121.lpp.
- Ojala M. (2007). *Hopeandworry: Exploring young people’s values, emotions and behavior regarding global enviromental problems*. Orebo Studies in Psychology. pp.20.
- Oļukalne D., Vidnere M. (2013). *Dzīves kvalitātes sociālpsiholoģiskie rādītāji dažādās sabiedrības grupās*. / Daugavpils Universitātes 55. Starptautiskās zinātniskas konferences tēzes. DU Akadēmiskais apgāds: Saule, 120.lpp.
- Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca* (2000). Sastādījis autoru kolektīvs Valentīnas Skujiņas vadībā. Rīga: Zvaigzne ABC, 66.lpp.
- Ветлугина Н.А. (1989). *Методика музыкального воспитания в детском саду*. Москва, с. 90.
- Кон И. (1988). *Ребёнок и общество: Историко-этнографическая перспектива*. Москва: Наука, с. 270.
- Менегетти А. (1994). *Ребёнок как феномен духа и роль самосознания в жизни*. Москва, с. 3-68.
- Мухина В.С. (1975). *Психология дошкольника*. Москва: Просвещение.с. 255-257.
- Праслова Г.А. (2005). *Теория и методика музыкального образования детей дошкольного возраста*. Санкт-Петербург, Детство – Пресс, с. 378.
- Радынова О.П., Катинене А.И., Палавандашвили М.Л. (1994). *Музыкальное воспитание дошкольников*. Москва: «Просвещение», Владос. с. 218.
- Эльконин Д.Б. (1971). *К проблеме в детском возрасте*.// Вопросы психологии. N.4.с 9.

DAŽI PIEEJAS VEIDI UN METODES TOPOŠO MŪZIKAS SKOLOTĀJU PROFESIONĀLAJĀ SAGATAVOŠANĀ AUGSTSKOLĀ

Skaidrīte Ērliha

Daugavpils Universitāte, Saules iela 1/3, Daugavpils, Latvija, LV – 5400
skaidrite_erliha@inbox.lv

Abstract

Some kinds or approach and methods for Professional instruction of teachers of music in higher education

Entering the new epoch, at any stage of education there is a need for new kind of erudite, competent, well instructed teachers who are the organizers and leaders of innovation, who would be able to select and integrate the content, methods and approaches of learning to provide high quality process of learning/studies that is oriented at positive achievement of learners/students, the development of their creative potential, the acquisition of the necessary methodological, educational, psychological, life skills and knowledge for their professional and life action. The author of the present research characterizes and compares the major kinds of approach and specific music art methods that are used in the professional instruction of the would-be teachers of music.

Key words: approach, method, teaching method, methodology, teacher of music, professional instruction

Divdesmit pirmais gadsimts ir raksturīgs ar milzīgām pārmaiņām sabiedrības dzīvē, ko ienes globalizācijas procesi zinātnes, kultūras, tehnikas, izglītības attīstībā.

Informācijas un zināšanu apjoms ir būtiski palielinājās. Tādēļ ir svarīgi sakārtot skolu, augstskolu mācības (studijas) noteiktā didaktiskā sistēmā, atlasīt arī to būtiskāko, svarīgāko pamatu, kas ļautu tālāk orientēties, novērtēt, analizēt un izmantot visu jauno informāciju, tai skaitā arī metodes un pieejas, ko piedāvā apkārtējā pasaule.

Līdz ar to pastāv problēma atbilstošas pieejas veida un metodes izvēlei, pielietojumam mācību mērķu sasniegšanai arī strādājot vispārizglītojošajā skolā ar dažāda vecumposma skolēniem domājot ne tikai par mūzikas mācību saturu, kvalitatīvu zināšanu nodošanu, bet arī rūpēties par skolēnu, studentu jūtu un gribas pasaules attīstību, jo sabiedrībai sociāli kultūrizglītojošajā vidē ir vajadzīgi ne tikai gudri, bet arī dvēselē bagāti cilvēki.

Tādējādi mācību (studiju) videi jābūt drošai un elastīgai, lai sekmētu ikviena skolēna (studenta) mācīšanos (studijas) noteiktu zināšanu apguvi un prasmju veidošanos. Tāpēc nav mazsvarīgi, lai panāktu kvalitatīvu rezultātu ir, jāizvēlas arī atbilstoša pieeja.

Pētījuma mērķis: noteikt dažus pieejas veidus un metodes augstskolā topošo mūzikas skolotāju sagatavošanai darbam vispārizglītojošajā skolā.

Zinātnē pieeja kā pedagoģijas kategorija tiek traktēta kā problēmas pamatnostādnes risinājuma ceļš, veids, no kā atkarīga metožu, paņēmienu izvēle un kas nosaka saikni, mijattieksmi starp objektiem (subjektiem) un izturēšanās veidu. Pareizas pieejas izvēle ietekmē rezultātu. Piemēram, pedagoģijas zinātnē ir noteiktas šādas pieejas (Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca 2000: 129),

kuru uzskatāmībai bakalaura darba vadītāja as. prof. Skaidrīte Ērliha kopā ar bakalaura darba autoru Oļegu Aļohinu apkopoja tabulā (skat. 1. tab.) un raksturoja dažādu pieeju pazīmes.

1. tabula. Pieejas veidi un tās raksturojums (pēc Aļohins 2012)

Nr. p.k.	Pieejas veids	Pieejas raksturojums
1.	Didaktiskā	Pedagoģiskā procesā (studiju procesā) izmanto pieeju, kas atbilst mācību (studiju) teorijas pamatprincipiem un likumsakarībām.
2.	Diferencētā	Paredz nepieciešamību un iespējamību mācību (studiju) procesu pielāgot skolēnu (studentu) atsevišķu grupu, vai skolēnu, viņu interesēm, spējām, talantam, vajadzībām u.tml., ņemot vērā viņu individuālās atšķirības. Jāizvēlas atbilstošs mācību saturs un mācību metodes.
3.	Individuālā	Raksturīga tikai atsevišķam skolēnam (studentam). Kas izpaužas ar savdabīgumu, individuālu darbu, uzdevumu, individuālu mācīšanās (studēšanas) stilu, paredzēts viņa īpašajām vajadzībām, spējām, interesēm.
4.	Kognitīvā	Pedagoģiskajā (studiju) procesā izmantojama didaktiskā pieeja, kas balstās uz apzinātiem domāšanas procesiem un ir saistīta ar saprāta noteiktu un pieredzē balstītu objektīvās īstenības (faktu) izziņu. Kognitīvai pieejai raksturīga skolēnu (studentu) subjektīvās izziņas procesa visu posmu – uztveršanas, apjēgšanas, iegaumēšanas, lietošanas – aktivizēšana.
5.	Komunikatīvā	Informācijas apmaiņa starp personām: skolēniem, studentiem, docētājiem; sazināšanās sakari un sakaru mijiedarbība.
6.	Modulārā	Izglītības programmas izveide, pamatojoties uz atsevišķu moduļu izmantošanu dažādās kombinācijās atkarībā no programmai izvirzītā mērķa. Modulāro pieeju raksturo sabalansētība starp mācību priekšmeta būtības iekšējo loģiku un studentu tiešu līdzdalību priekšmetu apguvē u.tml.
7.	Procesuālā	Pedagoģiskā (studiju) procesā izmantojama metodoloģiskā pieeja, kurā galvenais ir nevis izvirzītais mērķis, bet gan pats process, kādā virzās uz šo mērķi.
8.	Sistēmiskā, sistēmpieeja	Metodoloģiska pamatnostādne zinātniskajā izziņā u.c., kas aplūko pētāmo objektu kā sistēmu. Izglītībā, piemēram, dažādu priekšmetu mācīšanās, kursu un programmu veidošanā, tā ir pieeja, kurā: <ul style="list-style-type: none"> • tiek precizēti un noteikti visi iesaistītie struktūras elementi (piemēram, sabiedrība, vecāki, skolēni, laiks, mācību materiāli); • tiek izanalizēta un izpētīta elementu savstarpējā saistība, to raksturs un mijiedarbība, kā arī saites ar apkārtējo vidi; • tiek veidots tāds plāns vai sistēma, kas nodrošina uzdevumu izpildi; • tiek noteiktas sistēmas vadības mehānisms.
9.	Strukturālā	Noteiktu sakarību, to elementu savstarpējo saišu un funkciju nosacīts izkārtojums mācību (studiju) procesā.

Līdzīgas atziņas sniedz arī daudzi ārzemju autori, kā D. Elliotts (Elliott 2005: 35), C. Koopmans (Koopman 2005: 79), H. Marks (Marks 2000: 153), A. Juvonena un M. Antila (Juvonen & Antila 2006: 289) u.c. Piemēram, Elliotts un Koopmans īpaši akcentē komunikatīvo pieeju profesionālajā darbībā, pievēršoties prasmīgai dialoga veidošanai. E. Korotajeva pēta studiju procesa pedagoģiskās mijiedarbības un tehnoloģijas procesa norises (Koporaeva 2007: 248).

Ņemot vērā faktoru, ka no atbilstošas pieejas ir būtiska metodes izvēle, tāpēc šajā kopsakarā noskaidrosim, kas tiek ietverts metodes formulējumā.

Pedagoģijas zinātnē metode ir dabas un sabiedriskās dzīves parādību izziņāšanas un pētīšanas paņēmieni kopums kā apzinātu secīgu darbību komplekss, ko izmanto kā darbības principu („kā veikt”) kāda darba, uzdevuma risināšanā, pētījumos u.tml., lai sasniegtu izvirzītajam mērķim atbilstošus rezultātus. Metodes un to veidi, to izvēle atkarīga no objekta un ar to saistītajiem darbības mērķiem. Pedagoģiskās pieejas ietvaros metodes orientētas uz izglītības mērķiem teorētiskā un praktiskā jomā. (Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca 2000: 102). Līdzīgu atzinumu dod arī V. Zelmenis uzskatot, ka *metode* ir darbības paņēmieni un līdzekļu sistēma kāda mērķa sasniegšanai. Pats vārds „*metode*” tulkojumā no sengrieķu valodas nozīmē virzīšanos pa ceļu uz mērķi. (Zelmenis 2000: 30). Ņemot vērā, ka topošo mūzikas skolotāju sagatavošana ir ciešā kopsaistībā arī ar mācību metožu apgūšanu, tāpēc ir būtiski izziņāt tajā ietvertos elementus. V. Zelmenis skaidro, ka mācību metode, tā ir skolotāja (docētāja) un skolēnu (studentu) didaktiskas sadarbības paņēmieni sistēma skolēnu (studentu) zināšanu un prasmju veidošanai un izziņas spēju attīstīšanai. Savukārt paņēmieni ir metodes sastāvdaļa (elements) (Zelmenis 2000: 28).

Dažādu metodisko aspektu un pieeju sakarā zinātnieki (S. Ērliha, E. Abdullins, D. Zariņš) atzīmē, ka studijas augstskolā bāzētas uz mūzikas pedagoģijas un dažādu zinātņu (filozofijas, psiholoģijas, pedagoģijas u.tml.) sistēmu kopumu, tai skaitā arī ar mākslas zinātni, piemēram, pētnieks D. Zariņš piedāvā mūzikas mācību metodikas metodoloģijas struktūru (skat. 1. zīm.) (Zariņš 2003: 180).

1. zīmējums. Mūzikas mācību metodikas – metodoloģijas struktūra (Zariņš 2003)

Kā redzams, zīmējuma kreisajā pusē minēti zinātņu bloki, kuru nepieciešama mūzikas skolotājiem profesionālajai darbībai. Tie sakārtoti augošā secībā no praktiskās darbības (zīmējuma apakšā) līdz lielākiem vispārinājumiem (zīmējuma augšā).

Autors secina, ka šādā veidā darbojoties skolotājs realizēs kā savas profesionālās zināšanas, tā arī akadēmisko un zinātniski pētniecisko sagatavotību, lai virzītu uz priekšu mūzikas pedagoģijas praksi un teoriju (Zariņš 2003: 180).

Lai virzītu uz kvalitatīvu attīstību mūzikas pedagoģijas teoriju un praksi topošo mūzikas skolotāju sagatavošanā pazīstami mūziķi, pedagoģi – praktiķi ir noteikuši specifiskas mūzikas mākslas metodes, tās ir:

1. mūzikas novērošanas metode, tas nozīmē, ka šī metode neuzspiež cilvēkam mūziku, bet pakāpeniski pārliecina par tās vajadzību; nevis izklaidēt, bet priecēt. Kā būtiska ir improvizācijas metode (B. Asafjevs; Асафев 1973: 40);
2. pārdzīvojuma metode (N. Vetlugina, A. Meliks – Pašajevs; skat.: Безбородова, Алиев 2002: 413); Pedagoģijas mākslā tā ir īpaša metode saistībā ar cilvēka emocionāli jutekliskās pieredzes attīstīšanu un bagātināšanu, iepazīstot un attīstot savu dvēseli, izpētot garīgo saturu, kā arī būt līdzdalībniekam cilvēces kultūras mantojuma novērtēšanā;
3. muzikālā apkopojuma metode, kas paredz skolēnu (studentu) zināšanu sistēmas veidošanu un apzinātas attieksmes veidošanu pret mūziku. E. Abdullins ir noteicis šīs metodes darbību secību:
 - skolēnu (studentu) muzikālās un dzīves pieredzes aktivizācija ar mērķi, lai ievadītu tēmā un padziļinātu tās izpratni;
 - iepazīšanās ar jaunām zināšanām, kuras savos uzdevumos izvirzījis skolotājs (docētājs) un kopīgi ar skolēniem (studentiem), skolotājiem (docētājiem) pieņemot lēmumu formulē secinājumus;
 - zināšanu nostiprināšana dažādos mācību (studiju) darbības veidos (Абдуллин, 1983).
4. muzikālo pārrunu metode (L. Bezborodova, J. Alijevs), (Безбородова, Алиев 2002: 413); Šī muzikālā apkopojuma metode ir kopsakarā ar metodi, kas paredz aizsteigšanos tēmai (vielai) priekšā un atgriešanos pie izņemtās vielas, kas apmācāmajiem veido veseluma priekšstatu par mūziku, pārdomas par to.
5. emocionālās dramaturģijas metode aktivizē skolēna (studenta) emocionālu attieksmi pret mūziku, kā arī veicina patiesu, dziļu interesi pret mūziku. Ne mazāk svarīga šīs metodes funkcija – mūzikas stundas struktūras „režija”, tās kulminācijas noteikšana. Šādā izpratnē emocionālās dramaturģijas metode (E. Abdullins) ir tuva emocionālās iedarbības metodei (Абдуллин 1983: 410);
6. emocionālās iedarbības metode (L. Dmitrijeva, N. Černoivaņenko, skat.: Безбородова, Алиев 2002: 413). Metodes pamatprincips ir emocionālais kontrasts un secīgi piesātināts mūzikas stundas emocionālais tonis (D. Kabaļevskis, E. Abdullins), (Кабалевский 1983: 43; Абдуллин 1983: 410);
7. mūzikas intonatīvi – stilistiskās izpratnes metode un radoši mākslinieciskā procesa modelēšana (E. Kritskaja, L. Škoļara), (Школяр, Критская 1988: 70)

Secinājumi:

1. Studiju process augstskolā ir:

- kā īpašā veida organizēts izziņas process;
- kā studentu, docētāju mijiedarbība;
- kā atgriezenisks process, ko veido savstarpēji saistīta informācijas un pretinformācijas plūsma kvalitatīvu rezultātu sasniegšanai.

2. Topošo mūzikas skolotāju profesionālai pilnveidei tiek izmantotas šādas pieejas:

- didaktiskā; komunikatīvā; modulārā; procesuālā; strukturētā, u.tml.

3. Augstskolā tiek pielietotas šādas specifiskas mūzikas mākslas metodes:

- muzikālo pārrunu metode; pārdzīvojuma metode; improvizācija; emocionālās dramaturģijas metode; izteismīgs izpildījums, atskaņojums, demonstrējums; emocionālās iedarbības metode, u.tml.

4. Metožu izmantošana augstskolā atkarīga no atbilstošās zinātnes (tai skaitā arī mūzikas zinātnes) teorijas un prakses virzības rakstura un satura.

Bibliogrāfija

- Aļohins O. (2012). *Topošo mūzikas skolotāju profesionāli pedagoģiskā darbība studiju procesā augstskolā*. Bakalaura darbs, darba zinātniskā vadītāja as. prof. Skaidrīte Ērliha. Daugavpils, 73. lpp.
- Elliott, D. J. (2005) *Praxial Music Education. – Reflectionsand Dialogues*. Oxford University Press, N. Y.
- Ērliha S. (2003). *Mūzikas skolotāju profesionālās sagatavošanas aspekti izglītības pārmaiņu procesā*, Starptautiskās konferences : Mūzikas pedagoģijas problēmas 3. laidniens. Mūzikas skolotājs 21. gs. Zinātniskie raksti. – DU Izdevniecība „Saule”, 8 – 13. lpp.
- Juvonen A., 8z Anttila M. (2006) *Challenges and visions in school music education./ Focusingon Finnish, Estonian, Latvianand Lithuanian music education realities*. Joensuun Yliopistokasvatustieteiden Fiedekunnan Selosteita University of Joensuu Bulletins of the faculty of Education. – suun Yliopisto University of Joensuu. p.289.
- Koopman C. (2005) *The nature of and musical works. In D.J. Elliott (ed) Praxical music education. Reflections and dialogues*.Oxford University Press, 79. – 97.
- Marks, H. (2000) *Student engagement in industrial activity: Partners in elementary, middle and high school years*. American Educational Research Journal, 7 (1), 153-184
- Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca* (2000). Sastādījis autoru kolektīvs V. Skujiņas vadībā. – R.: Zvaigzne ABC, 87. lpp.
- Zariņš D. (2003) *Mūzikas pedagoģijas pamati*. / Monogrāfija. R.: „Raka”. – 200. lpp.
- Zelmenis V. (1996) *Īss pedagoģijas kurss. /Pedagoģiem pašizglītībai/*. – R.: Zvaigzne, 30. lpp.
- Абдуллин Э.Б. (1983) *Теория и практикаобучения в общеобразовательнойшколе*. – М.: с. 410
- Асафьев Б. В. (1973) *Избранные статьи о музыкальномпросвещении и образовании*. Л.: с. 40
- Безбородова Л. А., Алиев Ю. Б. (2002) *Методика преподавания музыки в общеобразовательных учреждениях./Высшееобразование*. - М.: Академа, с. 413
- Кабалевский Д. Б. (1989) *Как рассказывать детям о музыке?* – М.: с. 43
- Коротаева Е. (2007) *Педагогические взаимодействия и технологии*. – М: Академия, с. 248
- Школяр Л.В., Красильникова М.С., Критская Е.Д. и др. (1988) *Теория и методика музыкального образованиядетей: Научно-методическое пособие*. – М.: с. 48

MĀKSLA / ART

MĀKSLAS UN SOCIĀLI POLITISKO PROCESU MIJIEDARBĪBA IZSTĀDĒ „RĪGA – LATVIEŠU AVANGARDS”

Elza Ābula

Latvijas Mākslas akadēmija, Kalpaka bulvāris 13, Rīga, Latvija, LV-1867
elza.abula@gmail.com

Abstract

Art and social political process interaction in exhibition „Riga – Latvian avantgarde”

Interaction between art and social-political process is specific interdisciplinary research field. In Latvian cultural area it is particularly topical due to Latvia's history during 20th century.

The exhibition “Riga – Latvian avantgarde” in West Berlin in 1988 for the first time allowed to Latvian avantgarde artists exhibit in a large group, abroad of the Soviet Union. It was immensely important visual art event in late 80s. Exhibition made wide response in Latvia and West Europe. Depending on historical context during 80s, exhibition is considered not only as an artistic, but also as a political gesture. Therefore, it is necessary to understand the manner in which social political process and art interaction appears during this exhibition.

It should be noted that the exhibition could take place due to reduction of Soviet politics. The proof is support of such avantgarde and international project. Even more, exhibition was formed independently from ruling political power. Therefore, there was no social realism in exhibition, which was traditional to Soviet Union art, but avantgarde. However, social political context in artworks appear heterogeneous. Events related to the exhibition featured efforts of freedom and Soviet Union decline.

Overall, the project was not only artistic, but also political statement for Latvia. It had a relevant implication in the future of art and broader context.

Key Words: art, politics, avantgarde, exhibition, Soviet Union.

Mākslas un politikas savstarpējo attiecību specifika ir diskutabls un pretrunīgs pētniecības lauks, kam savu uzmanību veltījuši pētnieki gan Latvijā, gan ārzemēs. Abi elementi – māksla un sociāli politiskie procesi - ir klātesoši vienmēr, tomēr jēdzienu savstarpējās mijiedarbības virziens un funkcionēšanas iespējas var būt atšķirīgas. Ņemot vērā mūsu valsts vairākkārtējo iekārtas un varas maiņu 20.gadsimta ietvaros, Latvijas mākslas izpētei politiskais konteksts ir īpaši svarīgs.

Politiski angažēta māksla pastāvēja totalitārajā padomju periodā. 20. gadsimta 80. gados Latvijas mākslas dzīve šajā ziņā piedzīvoja pārmaiņas, kuras lielā mērā bija iespējamas, un tās noteica atmodas laika atmosfēra, kā arī politisko izmaiņu sākums. Svarīgs notikums ne tikai vizuālajai mākslai, bet visai 80. gadu Latvijas kultūras telpai bija izstāde „Rīga - latviešu avangards”, kas pirmo reizi piedāvāja iespēju veidot vērienīgu latviešu avangarda mākslinieku grupas izstādi Rietumos. Šī izstāde vērtējama daudznozīmīgi, ne tikai kā māksliniecisks, bet arī kā politisks žests tā laikmeta kontekstā. Šobrīd, ievērojot laika distanci, ir iespējams analizēt izstādes māksliniecisko aspektu, kā arī saikni ar tā perioda sociāli politisko situāciju objektīvākā skatījumā. Līdz ar to raksta mērķis ir atainot, kādā veidā atklājas mākslas un sociāli politisko procesu mijiedarbība izstādes „Rīga – latviešu avangards” tapšanas priekšnoteikumos, norisē, kā arī mākslinieku daiļradē. Svarīgi ir izprast, vai un

kādā veidā izstāde (izveides principi, mākslinieku atlase u. c.) un ap to saistītie notikumi rezonēja ar sava laika sociāli politiskajiem procesiem.

Raksta ietvaros tiks izmantota analītiskā metode, apkopojot tā laika preses („Literatūra un Māksla”, „Dzimtenes Balss” u. c.) izdevumos ietvertās publikācijas par pētāmo jautājumu. Papildus tiks izmantoti mūsdienu un tā laika dažādi rakstu krājumi, kā arī izstādes katalogā ietvertā informācija.

Padomju periodā Latvijas mākslas un politikas attiecības raksturo izteikta neviendabība. To savos pētījumos apliecinājuši latviešu un ārzemju mākslas zinātnieki. “PSRS gados, laikam ejot, mākslas izpausmes ir nekonsekventas. Sākotnēji PSRS laikā māksla Latvijā izjutusi īstu propagandas un cenzūras vilni, bet 80. gadi sevi pieteica jau kā „radošo iespēju svētkus” (Borgs 2006: 11). Cenzūra tika atcelta tikai 1987. gadā, taču mākslas un politikas jomā izmaiņas bija jūtamas jau agrāk. Padomju Savienība šajā laikā sāka zaudēt ietekmi pār savām teritorijām, tomēr neatkarīgas valsts atjaunošana vēl nebija iespējama. 80. gadi Latvijas mākslā nereti tiek dēvēti par pretrunīgu robežpārkāpēju periodu, kas iezīmējas ar formas, satura un vēstījuma meklējumiem. Turklāt māksliniekiem Latvijā radās iespēja izstādīties Rietumos, kas kalpoja par spēcīgu impulsu (Krese 2006: 7). Satura ziņā 80. gadu darbi rezonēja ar sava laika procesiem, atspoguļojot aktuālās vides, ekoloģijas, identitātes pārmaiņu tēmas, brīvības centienus (Krese, Traumane 2006). Mākslinieki sāka izpausties performancēs, video mākslā, kā arī sintezēja jau esošās mākslas formas – plakātu mākslu, mūziku, dizainu u. c.

Tēmas aktualitāte saistās ar vienu no pagrieziena punktiem Latvijas mākslas attīstībā - izstādi „Rīga – latviešu avangards”, kas tika atklāta 1988. gada 24. jūlijā Rietumberlīnes pilsētas mākslas zālē “*Staatliche Kunsthalle*”. Vēlāk izstāde tika turpināta arī 1989. gadā Ķīles kultūras centrā “*Stadgalerie im Sophienhof*” un 1989. gadā izstāžu centrā Brēmenē “*Weserburg/Teerhof*”. Tā bija pirmā lielākā latviešu avangardiskā mākslas izstāde Rietumeiropā, kas izraisīja rezonansi un pavēra iespējas Latvijas mākslas izplatībai pasaulē, kas turpinās arī šodien. Bija iespēja ne tikai parādīt sevi, bet arī redzēt Rietumeiropas tendences, kas tā laika noslēgtajai Latvijas mākslas telpai bija svarīgi attīstībai. “Ieguvēji bija arī mākslas zinātnieki [...], kam bija iespēja iepazīties ar Rietumu mākslu un novērtēt mūsu mākslinieku sniegumu tās kontekstā” (Demakova 1991: 231). Nenoliedzami tas bija nozīmīgi pašiem māksliniekiem, atklājot viņiem līdz šim neapzināto mākslas komercijas pasauli. „Tikai pēc laika es sapratu, ka blakus visam citam, vācu organizatori gribēja arī padarīt situāciju komerciāli izdevīgu. Pēc tam mēs, daži mākslinieki, to arī īstenojām - izstādījāmies jau privātās Berlīnes galerijās” (Tillbergs 2010).

Izstāde izraisīja plašu interesi ne tikai Latvijas kultūras telpā, bet arī Rietumos. Vācijā interese radās, arī ņemot vērā Latvijas atrašanos Padomju Savienības sistēmā, par kuras mākslas pasauli un kopējo situāciju 80. gados interese tikai auga.

Izstādes organizēšanu Berlīnes pusē nodrošināja “Jaunās tēlotājas mākslas biedrība” (NGBK), kas galvenokārt veidoja izstādes ar sociālkritisku ievirzi. Kuratores no NGBK puses bija Barbara Štrāka un Brigita Zonnenšteine. No Latvijas puses izstādes veidošanā iesaistījās “Latvijas Mākslinieku savienība”, “Mākslas fonds”, “Kultūras sakaru komiteja ar tautiešiem ārzemēs”, tirdzniecības firma „Inter - Latvija” (Bankovskis 1988). Jāatzīmē, ka arī izstādes organizatoriskie jautājumi Latvijas profesionāļiem bija liels izaicinājums, kas sniedza neatsveramu pieredzi turpmākam darbam.

Liela nozīme izstādes realizācijā bija sociāli politisko apstākļu maiņai Latvijā attiecībā pret iepriekšējiem padomju periodiem. Vienlīdz svarīgi bija arī izveidotie kultūras sakari ar Rietumberlīni (pateicoties Valdim Āboliņam). Tieši šie divi faktori, veiksmīgi mijiedarbojoties, spēja projektu padarīt par iespējamu. Unikāli šajā izstādē ir tas, ka pirmo reizi, dodoties uz ārzemēm, darbu atlasē piedalījās tikai paši mākslinieki, NGBK dalībnieki, publicisti un mākslas zinātnieki. ““Rīga – latviešu avangards” bija pirmā lielā administrēšanai nepakļautā latviešu mākslas skate ārzemēs pēckara periodā. [...] Darbu un autoru atlase notika neatkarīgi no oficiālajām kultūras un mākslas institūcijām” (Demakova 1991: 224). Līdz ar to tika izteikti atzinīgi vārdi par Berlīnes izstādes darbu atlases principiem, jo tas noticis bez “spiediena no augšas” (Bulmanis 1989). Tādējādi iezīmējas Padomju Savienības mākslas un politikas pakāpeniska atvēršanās, jo vēl pāris gadus iepriekš šāda veida projekts nevarētu norisināties.

Darbu izvēli izstādei noteica dalībnieku avangardiskie meklējumi un spēja pārvarēt tradicionālo žanru robežas. Mākslinieki izstādē piedalījās ar gleznām, grafikām, supergrafikām, performancēm, video mākslu, instalācijām. Parasti mākslas darbi no Padomju Savienības ārzemēs atspoguļoja ierasto sociālistisko reālismu, bet šajā gadījumā netika pārstāvēta oficiālā māksla. Jānis Borgs akcentē: “Šī izstāde nenoliedzami ir “perestroikas auglis” [...], kas nu nekādīgi neatbilda ierastajam, vēl staļinisma gados iedibinātajiem Rietumu stereotipiem par ortodoksālu socreālismu. Izstāde šajā nozīmē apliecināja patiesa sociālistiska plurālisma esamību. Gaidīto mažoru, optimistisku un propagandisku deklarāciju vietā skatītāji šeit rada visai skaidru, dramatisma pilnu, sirds asinīm un cilvēciskām emocijām pildītu mākslu” (Borgs 1988). Līdz ar to latviešu māksliniekiem radās unikāla iespēja parādīt sevi pilnīgi jaunā - individuālā skatījumā. Sociālistisko reālismu pirmo reizi šāda mēroga grupas izstādē bija nomainījis avangards.

Izstādē ar darbiem bija pārstāvēta daudzpusīga 23 mākslinieku grupa. Tie bija: A. Baušķenieks, I. Blumbergs, J. Boiko, A. Breže, K. Ģelzis, A. Grīnbergs, I. Iltneris, A. Kalnačs, L. Laganovskis, H. Lediņš, D. Lielā, I. Mailītis, I. Mailīte, O. Pētersons, I. Poikāns, M. Polis, J. Putrāms, D. Šēnberga, K. Šmelkovs, A. Sparāns, O. Tillbergs, A. Zariņa, I. Žodžiks. Kā jau autore minēja, mākslinieku daiļradē neatspoguļojās ierastās sistēmas glorifikācija, tomēr arī ne tās izteikts noliegums. Lai arī 80. gadi iezīmējas ar formas un satura ziņā novatoriskiem darbiem, kas sasaucās arī ar

politiskajām izmaiņām, šīs izstādes darbu ietvaros tomēr nevaram viennozīmīgi runāt par sociāli politisku vēstījumu klātesamību. Saturiskās idejas ir neviendabīgas, atklājot dažādu tēmu loku, sākot no dziļi individuālām līdz sociāli kritiskām.

Tā, piemēram, A. Grīnbergs savos darbos atspoguļoja 60. un 70. gadu avangardu latviešu mākslā, kad bija vēl stagnācijas periods. Darbos nolasāma savrupa provokācija, jo hepeningus un hipiju izpausmes tajā laikā Padomju Savienībā nevarēja realizēt. O. Pētersons un J. Putrāms izstādes ietvaros nodarbojās ar eksistenciālajām robežsituācijām. Mitoloģiskie sižeti Latvijas kontekstā parādījās Andra Brežes darbā “Zemes saimnieki”. Robusti veidots vīrs ar neona spuldžu izkaptīm kļuva par “Rīga – latviešu avangards” galveno reklāmas darbu. Izteikti politiskais konteksts ir redzams Ineses un Ivara Mailīšu darbā „Cilvēks kā karogs”. Darbs apvieno performanci, deju, instalāciju. „[...] centrā atrodas cilvēks, kas politiskajos rituālos un attiecīgajās ideoloģijās funkcionalizēts un kļuvis par objektu” (Štraka 1988: 74). O. Tilberga darbos jaušama cilvēka, dabas un tehnikas kopdzīve, kritizējot civilizāciju. Vides un cilvēka pretnostatījums atspoguļojās arī grupas NSRD daiļradē. A. Baušķenieks, kā ierasts, piesaka sevi kritiski reālistiskā glezniecības manierē, ietverot konfliktu starp sevi un sabiedrību. Līdzīgas idejas pauž I. Poikāns, pretstatot personisko un kolektīvo vēsturi. M. Polis pārstāv savu egocentrisko ideju, kas ietver komentārus par mākslu, dabu, zinātņi, postmoderno laiku un sociāli politisko kontekstu. Turpretī izstādē pārstāvētās mākslinieces D. Lielā, A. Zariņa, I. Iltnerē apskata zemapziņas pasauli, vēloties izprast cilvēka iekšējo visumu un intīmās problēmas.

Lai arī atveidoto tēmu loks ir plašs, tomēr māksliniekus vieno izteiktais asociāciju, alegoriju, paradoksu un metaforu lietojums. Mītu lietojums ir skaidrojams ar nespēju izteikt mākslinieku idejas, izmantojot reālistisku tvērumu. Turklāt īpaši tiek uzsvērts, ka tādējādi māksliniekiem bija iespējams vēstīt to, ko nebija iespējams pateikt sociāli politisko apstākļu dēļ (Štraka 1988: 75). Daļēji to varētu saistīt arī ar izkopto *ēzopa valodu* Latvijas kultūras telpā.

Var secināt, ka politiskais konteksts un sociāli kritiskais skatījums mākslinieku daiļradē izpaudās neviendabīgi. Visradikālāk politisko procesu komentēšanā izpaudās Leonards Laganovskis, kurš nereti savos darbos iešifrējis ironizējošus elementus par politiskās kultūras formām. Arī šīs izstādes skatlogā L. Laganovkis bija izvietojis karogu ar rietošu sauli un sirpi un āmuru, kas tomēr vēlāk tika noņemts no izstādes ekspozīcijas (Kāle 2012: 117). Tieši šis gadījums lieliski raksturo izstādi “Rīga – latviešu avangards” ne tikai kā vērienīgu notikumu Latvijas mākslas ainā, bet iezīmē arī spēcīgus politiskus centienus Rietumeiropā no mūsu puses, akcentējot Latvijas situāciju Padomju ietvaros. Latvijas brīvības idejas atspoguļojās arī izstādes atklāšanā, ko apraksta Nikolajs Bulmanis. „[...] latviešu mākslinieku valkātie nacionālās Latvijas simboli bijuši kontrastā ar NGBK rīkotāju Ļeņina nozīmītēm” (Bulmanis 1989). Tas apliecināja mūsu reālās situācija esamību un virzību iepretim vāciešu priekšstatiem, kuri pirms tam nebija uztvēruši notiekošo pārmaiņu vēsmu. Varbūt

tieši šis iemesls kalpoja par izstādes augsto novērtējumu - latviešu mākslinieki bija krietni pārspējuši gaidītās padomju sociālistiskā reālisma zemes ekspektācijas. “Šī izstāde bija arī nozīmīgs politisks notikums, kas atgādināja rietumu sabiedrībai par kādreizējo Eiropas kultūras pilsētu – Rīgu. Izstādi ikreiz atklāja LMS valdes priekšsēdētāja Dž. Skulme, akcentējot Latvijas suverenitātes ilgas un reālo darbu, kas tiek veikts, lai to iegūtu” (Demakova 1991: 231).

Izstāde “Rīga – latviešu avangards” bija tam laikam vērienīgākais mākslas projekts, kas pirmo reizi Rietumeiropai piedāvāja tik liela apjoma avangarda grupas izstādi. Viennozīmīgi izstāde varēja norisināties, tikai pateicoties padomju varas mazināšanās procesiem, atbalstot šāda avangardiska un starptautiska projekta norisi, kā arī pieļaujot no valdošās varas neatkarīgu izstādes izveidi. “Šīs izstādes iespēju mūsu avangarda mākslas elitei “uz sudraba paplātes” faktiski pienesa un visu dāsni sarūpēja vecie modernisma izbradātāji un “apspiedēji” – ceka un čeka. Tāda rau, paradoksu pilna dzīve” (Borgs 2012: 24). Izstādes dalībnieku daiļradē politiskais konteksts un sociāli kritiskais skatījums, kā tematiskais loks, ir vērojams nevienmērīgi, atkarībā no konkrētā autora daiļrades. Kopumā projekts ir vērtējams ne tikai kā māksliniecisks, bet arī kā politisks Latvijas apliecinājums. Līdz ar to izstādei bija milzīga nozīme tālākajā mākslas attīstībā un iespējams arī plašākā kontekstā.

Autore uzskata, ka nākotnē ir nepieciešams veikt padziļinātākus tēmas pētījumus, lai detalizētāk izvērtētu konkrētā mākslas vēstures perioda un šīs izstādes mākslas un sociāli politisko procesu saikni un nozīmi. Šādi starpdisciplināri pētījumi ir nepieciešami plašākā diapazonā, jo mākslā notiekošo nevar vērtēt ārpus kopējā konteksta, kā arī otrādi. Viss virknējas kopsakarībās, veidojot vispārīgo vēstures ainu.

Bibliogrāfija

- Bankovskis P. 1988. Latviešu māksla Eiropas kultūras galvaspilsētā. No: *Literatūra un Māksla*, 29.jūlijs.
- Borgs J. 1988. Patiess sociālistisks plurālisms. No: *Dzimtenes Balss*, 1.septembris.
- Borgs J. 2012. “Negantnieku” un varas tango. No: Kāle S. *Negantnieki. Mākslinieki-sabiedrības izaicinātāji*. Rīga: Mākslas arsenāla pētījuma fonds, 17.-24. lpp.
- Borgs J. Modernā māksla padomju laika Latvijā. Norises pirms 80.gadiem. No: Astahovska I. *Robežu pārkāpšana. Mākslu sintēze un paralēles. 80.gadi*. Rīga, LMC, 11.-20. lpp.
- Bulmanis N. 1989. No vienas puses tā, Latviešu avangards Berlīnē (vēlāk arī Ķelnē un Brēmenē). No: *Jaunā Gaita*, Nr. 172, aprīlis.
- Demakova H. 1991. Izstādes “Rīga. Latviešu avangards” tapšanas vēsture un turpmākās gaitas. No: *Doma I*. Rīga: Latvijas Mākslinieku savienība, Latvijas Mākslas muzeju apvienība, 224.-232. lpp.
- Kāle S. 2012. Negantnieku un sabiedrības sadursmju hronika. No: Kāle S. *Negantnieki. Mākslinieki-sabiedrības izaicinātāji*. Rīga: Mākslas arsenāla pētījuma fonds, 117. -119. lpp.
- Krese S. 2006. Robežpārkāpēji – realitāte, mīts vai metafora? No: Astahovska I. *Robežu pārkāpšana. Mākslu sintēze un paralēles. 80.gadi*. Rīga, LMC, 7.-10. lpp.
- Krese S., Traumane M. 2006. *Izstādes “Robežpārkāpēji. Laikmetīgā māksla 80tie gadi” informatīvais materiāls*.
- Štraka B. 1988. „Pretnis”. Latviešu avangards šodien- mēģinājums noteikt pozīcijas koordinātes. No:

Štraka B. *Lettische Avangarde: Riga=Rīga. Latviešu avangards*. [Katalogs] Berlin: Neue gesellschaft für bildende Kunst, 74.-75. lpp.

Tillbergs O. 2012. *90tie. Laikmetīgā māksla Latvijā: Pārkāpt no viena kuģa citā*. <http://kultura.delfi.lv/news/art/90tie-laikmetiga-maksla-latvija-parkapt-no-viena-kuga-cita.d?id=32622743> [07.07.2012].

ATTĒLA UN TEKSTA KODI XX GADSIMTA TRĪSDESMITO GADU LATGALIEŠU PRIVĀTAJĀ SARAĶSTĒ

Inese Brīvere

Rēzeknes Augstskola, Rēzekne, Atbrīvošanas aleja 115, LV- 4600

brive@mail.lv

Abstract

Codes of illustration and text in Latgalian private correspondence of the 30's of the 20th century

The article reflects Latgalian orthographic problem of the 30's of the 20th century, in time when the region still retains double writing (Latin letters and Cyrillic). The research is based on the text of photo sent to Russia to relatives of Latgalian O. Bruzgulis - it seemed inessential source but it opened a possibility to analyze the entire consignment (both in Latin letters and Cyrillic). The living time of persons seen in photo is defined according to the registers in church books and according to the facts of Census forms in Russia (1897). The letter revealed the code, signs and symbols of illustration and text that allowed to recover an additional information. While clarifying the period of consignment the text with its signs acquired rather unpopular interpretation. Researching the background of the message, one could discern insignificant abbreviation "VEF" that brought to conclusion that the letter and a subtitle on the other side of the illustration were written not earlier than in 1932. The language of the text mostly is in Latgalian, but writing - in two orthographic traditions. Close link of the image and text code in private correspondence indicates that in the middle of the 30's in the Eastern part of Latvia Republic Latgalian writing on the basis of Latin letters was not settled; there were two codes at the same time – official and unofficial – as the identity signs of the region and religion. During domination of Catholicism values (no place for Cyrillic) Latin writing started to return. Latgale standing between Eastern and Western cultures was the bailee of this mid situation therefore the letter mentioned above is considered as a bright testimony of double form of expression.

Key Words: Latgale, a letter, letters, Latin, Cyrillic, VEF.

Dotajā rakstā tiks analizēta latgalieša O. Bruzguļa XX gadsimta trīsdesmitajos gados radiem Krievijā sūtītā fotogrāfija un tās teksts. Vēstule ir saglabājusies diezgan labā stāvoklī, šobrīd atrodas Romana Bondara (Krievijā, Sverdlovskas apgabala Novouralskā) personīgajā arhīvā. Vēstules īpatnība atklājās pakāpeniski, - izrādījās, ka, nosakot attēlā redzamo ļaužu vecumu, ievērojot fotogrāfijas otrās puses fona zīmi (VEF), var spriest par laiku, kad tapis arī savdabīgais pieraksts latīņu burtiem un kirilicā, kas ir pētījuma mērķis.

Raksta avotu dokumentālo bāzi (pirmavotu) veido R. Bondara privātā arhīva vēstule - nublicēts dokuments. Avota un *teorētiskās literatūras* analīze kopā ar autores atklātajām sakarībām veido raksta teorētisko daļu. Pamatojoties uz to, valodas lietojums vēstulē ar diskursanalīzes metodi aplūkots kā sociāla prakse, atklāj rakstītāja (diskursa nesēja) pozīciju un diskursa veidošanās kontekstu, oficiālās un neoficiālās ikdienas dominantes.

Apskatāmajā vēstulē vērojami daudzi kā attēla, tā arī teksta kodi - asociācijas, nozīmju neparastā organizācija, kas veido priekšstatu par piederība konkrētai kultūrai, priekšstatu par noteiktu struktūru. Kodi ir noteikti to darbību tipi, ko indivīds jau reiz ir redzējis, lasījis, darījis; ir tā forma, kas izpaužas jebkurā vēstījumā (Barthes 1961).

Mūsdienās veicot pētījumu par kādu pagājušā gadsimta kultūras vēstures posmu, sameklēt personiskus dokumentus (vēstules, dienasgrāmatas, piemiņas lietas) ir sarežģīti, jo šīs liecības laika gaitā bieži vien ir zudušas. Tomēr pat šķietami maznozīmīgs avots dažkārt ļauj atbildēt uz kādu

jautājumu, it īpaši, ja tas ir tēls un teksts. Iedziļinoties sākotnēji vienkāršā tekstā, parasti var iegūt informatīva rakstura vēstījumu, bet dažkārt no tā izriet vēl papildu fakti vai ziņas par avota radītāja attieksmi pret notikumu vai procesu. Piemēram, fotogrāfija atklāj cilvēka dzimumu, aptuvenu vecumu, pēc apģērba var spriest par personas statusu (<http://www.omip.lv>), zīmes un simboli ļauj “nolasīt” informāciju arī no kustībām, žestiem, izteiksmēm. Ja attēlam ir paskaidrojošs teksts, tas teicami var papildināt redzamo ainu, ļaujot spriest arī par to, kādu noteiktu ideju attēls pauž. Citas ziņas – indivīda nodarbošanās, iemesls, kāpēc uzņēmums izgatavots – iegūstamas, interpretējot un izmantojot papildus avotus.

Vēstules kā kultūras vēstures avota loma nav apšaubāma, jo parasti autors tajā apraksta to, ko pats ir pieredzējis. Tā liecina par rakstītāja priekšstatiem, emocionālo stāvokli, aizspriedumiem un ideāliem, bieži vien par kādu cilvēku sniedzot vienīgo vēsti. Turklāt kā kultūrvēsturiskiem avotiem atklātnēm vai arī vēstulēm fotogrāfiju otrā pusē piemīt īpatnība – nesaraucama saikne starp virsējo (priekšējo) un lapas otru (aizmugurējo) pusi (Ларина 2004), līdz ar to pētāms ir ne vien attēls, bet arī adreses puse, kas bieži satur arī tekstu, datumu, pasta zīmogu, pastmarku u.tml. Vēstuļu materiālu ievērojama daļa joprojām ir maz pētīta, jo bieži vien tā rodama tikai pie kolekcionāriem vai vispār nav saglabājusies.

Daiļliteratūrā vēstules ir kļuvušas pat par īpašu (epistolāro) žanru, katras izcilas vēsturiskas personas sarakste allaž ir interesējusi pētniekus, taču arī tad, ja rakstītājs nav bijis publiski atpazīstams, atstātais vēstījums tomēr var sniegt nozīmīgu vai papildus skaidrojumu kādas problēmas izpētē. Privātā sarakste ar ģimeni vēstī bieži vien par gluži neievērojamiem cilvēkiem, un šādi sūtījumi lielākoties saglabāti netiek.

XIX gadsimta beigās un XX gadsimta sākumā latgaliešu došanās labākas dzīves meklējumos uz Pēterburgu vai vēl tālāk Krievijas impērijas vidienē ir vispārzināms fakts. Liela daļa aizbraucēju tur dzīvoja kopienās visa XX gadsimta garumā, un mazāk pētīts ir, kā aizbraucēji uzturēja sakarus ar Latgalē palikušajiem radiem un ģimenes locekļiem. Šādu pētījumu par pirmskara posmu nav daudz, savukārt pat nejauša liecība – kāda piezīme - var kalpot par ticamu avotu šīs saiknes ar novadniekiem īpatnību atklāšanai.

Pamatojoties uz R. Bondara (kura dzimta ir cēlusies no Latgales) sniegto pētāmo vēstuli, rasta iespēja iedziļināties ne vien XX gadsimta trīsdesmito gadu latgaliešu ikdienā, bet arī konstatēt dažas latgaliešu sarakstes īpatnības. R. Bondara tēvs Francs reiz ir bijis starp tiem latgaliešiem, kas pametuši savu dzimto novadu un 1907. gadā pēc Stolipina reformas aizbraukuši uz Krieviju. Deviņpadsmitā - divdesmitā gadsimtu mijā muižnieku lielo zemes īpašumu dēļ laukos radās zemes trūkums - >1/2 lauku iedzīvotāju bija bezzemnieki (Kurzemes guberņā - 57%, Vidzemes guberņā - >54%). Stolipina agrārreformas mērķis bija izveidot viensētas, radot zemniekiem privātīpašumu un nodrošinot

vidusšķiras izveidošanos laukos. Latgalē līdz 1912. gadam viensētās tika izdalīts 14% saimniecību. Tā bija Baltijas agrāro attiecību galvenā atšķirība no Krievijas, kur zemes pietika visiem (Strods 1992).

Francs Bondars raksturojamo fotoattēlu bija atradis savu vecāku mājā un ilgi centās atcerēties, kādi cilvēki redzami uzņēmumā, taču noskaidrot šos apstākļus toreiz nebija izdevies. Līdz ar to palika neizpētīta attēlā redzamo ļaužu radniecības pakāpe ar Bondaru ģimeni, bet, jo īpaši, fotogrāfijas otrajā pusē atstātais uzraksts latgaliski gan latīņu burtiem, gan kirilicā.

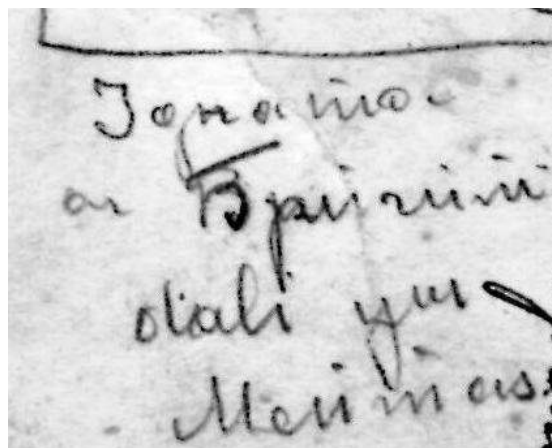
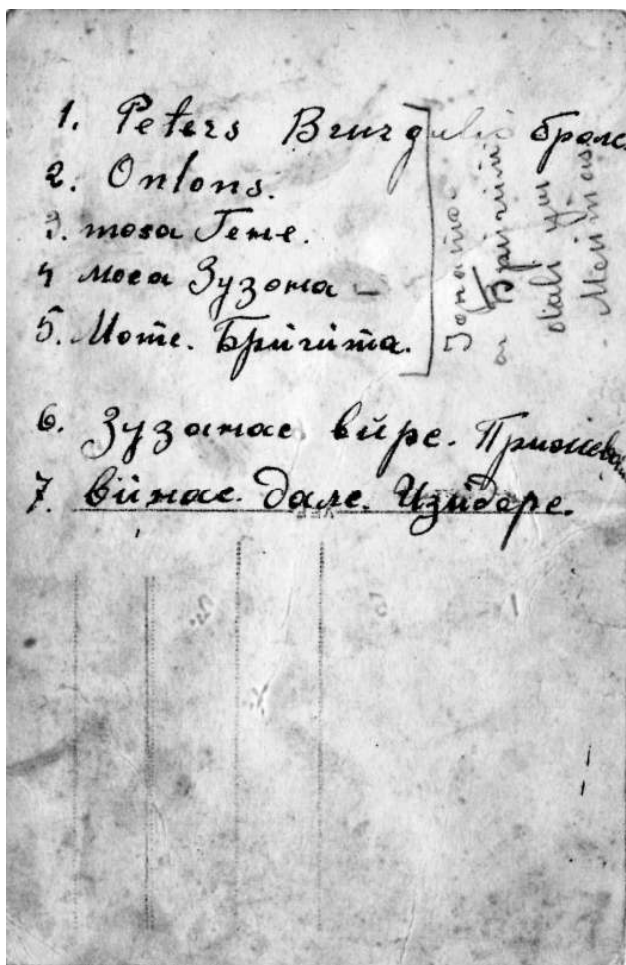

1. att. Bruzguļu ģimene.

Fotogrāfijā (1. att.) vērojama cilvēku grupa: gados vecāka sieviete, pieci pieaugušie un viens zēns. No pirmā acu uzmetiena var nojaust, ka tas ir XX gs. pirmās puses uzņēmums - fons, priekšmeti un apģērbs sākotnēji nesniedza plašāku priekšstatu. Interesanta šķiet fotogrāfijas otra puse (2. att.), uz kuras labi saglabājies rakstīts teksts, turklāt, vienlaicīgi divās ortogrāfijās. Saturiski tie ir vārdi, kas paskaidro radniecību starp attēlā redzamajiem cilvēkiem, to sociālo statusu: *Peters Bruzgulis* (latgaliski) *брoлс* (kirilicā), *Ontons* (latgaliski), *Mosa* (latgaliski) *Гене* (kirilicā), *Моса* (latgaliski) *Зузона* (kirilicā), *Моте. Бригита* (kirilicā), *Зузонас вѣрс Прижевойт* (kirilicā), *винас далс Изидорс* (kirilicā).

Teksta īpatnība ir tieši divu rakstību vienlaicīgs pielietojums, tomēr, nenosakot vēstules rakstīšanas laiku, šis apstāklis nebūtu kas neparasts. Savukārt, noskaidrojot aptuvenu sūtījuma periodu, tekstam ar visām tajā konstatējamajām zīmēm pavērās gluži cita interpretācija.

Rakstītājā aplūkojams arī ar zīmuli atstātais sīkāks paskaidrojums (no lejas uz augšu) latgaliešu valodā kirilicā: «Иганта и Брузгиты dali yn Meimas». Kļūst skaidrs, ka attēlā redzamā vecmāmuļa ir Brigita, un tai līdzās atrodas viņas dēli un meitas.

2. att. Bruzguļu ģimenes locekļi.

Spriežot pēc rokraksta, šo piezīmi atstājis viens un tas pats cilvēks. Iespējams, rakstītājs ir bijis Ontons (attēlā otrais), jo pārējie ģimenes locekļi atzīmēti kā radnieki.

Uz fotouzņēmuma virsmas var saskatīt ar zīmuli atzīmētus skaitļus – numuru katram cilvēkam, lai radiem tālumā vieglāk būtu saprast, kurš ir kurš: 3,1,5,6,7,2,4.– centrā redzamās vecākas sievietes radi, bērni, mazdēls un znots, ir zināmi arī viņu vārdi un uzvārdi, un tas, ka viņi ir latgalieši.

No pirmā uzmetiena varētu šķist, ka izdibināt ko vairāk par šiem ļaudīm vairs nav iespējams, tomēr, zinot personas uzvārdu, pastāv iespēja iegūt plašākas ziņas. Pētot latgaliešu ģimeņu ciltskokus, bieži jā sastopas ar novadam raksturīgo īpatnību, kad ļaužu uzvārdi atbilst tam pagastam, ciemam, kur personas dzīvojušas, it īpaši tas attiecas uz (saistībā ar uzvārdu došanu) XIX gadsimta vidu un beigām. Balstoties uz ģeogrāfisko karšu un 1897. gada Viskrievijas tautas skaitīšanas datiem (www.lvvaraduraksti.lv), apdzīvoto vietu sarakstu izpēti, atklājās, ka fotogrāfijā redzamās Bruzguļu ģimenes meklētā dzīves vieta bija Galēnu pagasts, ar centru Galēnos.

Ciema atrašanās vietas precizēšanai turpmāk lieti noderēja nākamā karte – 1867. gada F. F. Šuberta topoloģiskā karte (IX rinda, 6.lappuse), ko pētot atklājās, ka tikai dažus kilometrus uz ziemeļaustrumiem no Priževoiitu sādžas atradusies Bruzguļu sādža ar 15 mājām (<http://groshy.info>).

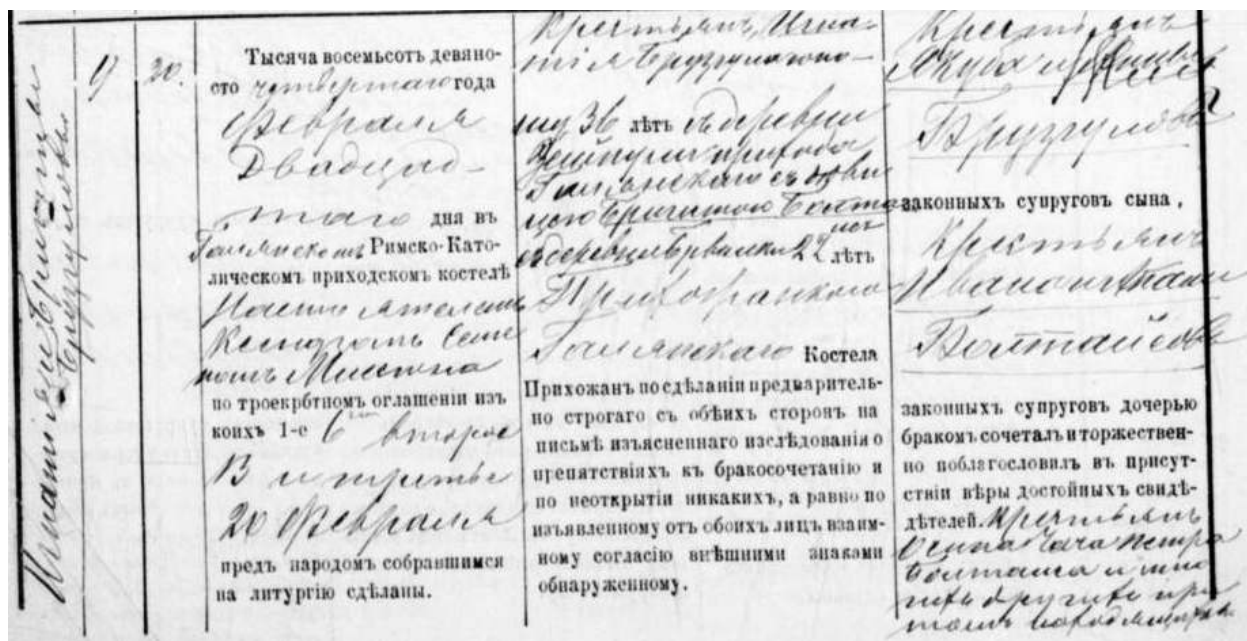

3. att. Bruzguļu sādža (<http://groshy.info>).

Balstoties uz fotoattēlu, ir pamats apgalvot, ka Brigida Bruzgule varētu būt dzimusi XIX gadsimtā, taču viņas meitas uzvārds nebija zināms. Arī ziņas par viņas vīru fotogrāfija nesniedz. Noritot Viskrievijas tautas skaitīšanai, 1897. gada Bruzguļu sādžas iedzīvotāju sarakstos būtu jābūt ierakstam par dotajām meklējamajām personām, taču ne Ignata, ne Brigidas Bruzguļu aptaujas anketās nebija. Iespējams, ka viņi dzīvojuši citviet, tamdēļ bija jāturpina pētīt toreizējās Vitebskas guberņas Galēnu un citu Režicas pagastu tautas skaitīšanas dati. Un tiešām, Zeimuļu sādžā, kas atrodas starp Priževoiitiem un Bruzguļiem, atrasta anketa (www.lvva-raduraksti.lv) ar ierakstu par tur dzīvojošo Ignata Bruzguļa Jakuba (43 gadi) dēla ģimeni. Sarakstos norādīta arī viņa sieva – Bruzgule Brigida Juoņa meita un viņu četrus mēnešus vecā meitiņa Zuzanna (fotogrāfijā ar ceturto kārtas numuru). No 1897. gada aptaujas anketas izriet, ka viņi bijuši latvieši, katoļi. Toreiz Latgalē visi latgalieši sevi tradicionāli apzīmēja par latviešiem, jo jēdzienu „latgalietis” Francis Kemps ievieš vien XX gadsimta sākumā, lai nošķirtu Vitebskas guberņas latviešus no Vidzemes latviešiem, kam atšķīrās gan valoda, gan reliģija, gan dažas tradīcijas.

Lai turpinātu noskaidrot fotoattēlā redzamo personu dzīves datus, bija jāatrod ieraksts par Ignata un Brigidas laulību baznīcas grāmatā. Tad rastos iespēja uzzināt Brigidas meitas uzvārdu. Tradicionāli laulāšanās noritēja tajā sādžā vai apvidū, no kurienes nākusi līgava, līdz ar to būtu jāpārbauda tuvākie Režicas apgabala pagasti, taču visticamāk šķita meklēt Galēnos, kur tiešām baznīcas grāmatas ieraksts apstiprināja, ka 1894. gadā reģistrēta šī laulība (www.lvva-raduraksti.lv). 1894. gada 20. februārī Ignats Bruzgulis, Jakuba un Annas dēls, 36 gadi (laulības ierakstā viņa dzimšanas gads nesakrīt ar tautas skaitīšanas anketā minēto, precīzi tas būtu izpētāms vien, atrodot ierakstu baznīcas grāmatā par viņa dzimšanu) stājās laulībā ar Brigidu Boltais, Ivana un Apoles meitu, 22 gadus vecu. Precizētais Brigidas meitas uzvārds apliecina, ka Franca Bondara tēva Staņislava

(salaulājies 1882. gadā) sieva Anna Baltais, Jāņa un Aplonijas meita, ir fotogrāfijā redzamās Brigidas māsa.

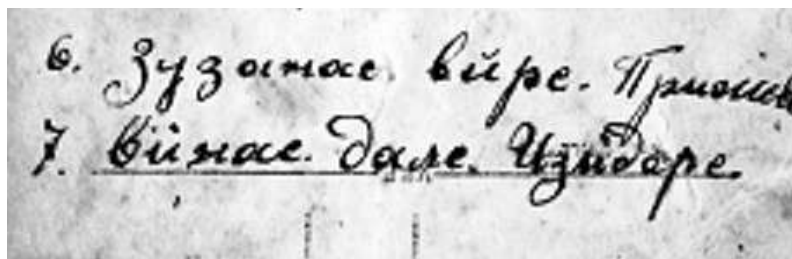
4. att. Ieraksts baznīcas grāmatā (www.lvva-raduraksti.lv).

Tagad bija skaidrs, kas attēlā redzamā ģimene ir F. Bondaram: Brigida izrādījās viņa tante, bet pārējie – brālēni un māsīcas jeb kā Latgalē bija pieņemts apzīmēt – māsēni.

Fotogrāfijā redzamās nianse iespējams precizēt, noskaidrojot arī pārējo ģimenes locekļu dzimšanas gadus pēc ierakstiem baznīcas grāmatās. Rezultātā izdevās atrast ierakstu, pēc kura Zuzanna Bruzguļe ir dzimusi (www.lvva-raduraksti.lv) 1896. gada 1. oktobrī, bet Ontons Bruzguļis – 1904. gada 3. maijā (www.lvva-raduraksti.lv), turklāt izrādījās, ka Zuzanna nav pirmdzimtā, jo pirms viņas piedzimuši Staņislavs un Dominiks Bruzguļi (Dominiks miris divu gadu vecumā).

Savukārt, ja izdotos uzzināt fotografēšanās laiku, varētu izvērtēt rakstītās vēstules kirilicas un latīņu burtu vienlaicīga pielietojuma iemeslu un apstākļus.

Kaut arī mūsu kultūrā attēla iztulkošana nav populāra, jo no bērnības esam iemācīti uzticēties rakstītam tekstam, runājot par laiku, kad Bondaru radi varētu būt fotografējušies, uzmanīgi pētot vēstījuma formātu, teksta fonā izdevās saskaņot sākotnēji neievērojamu abreviatūru «VEF», kas izrādījās būtisks atklājums.

5. att. Abreviatūra «VEF».

Ir zināms, ka 1932. gada februārī Rīgā, «Valsts Elektrotehniskā Fabrika» tika apstiprinājusi savu nosaukumu un kopš šī laika saucās «VEF», ražoja samērā plašu produkciju: telefona aparātus, telefona stacijas, radiouztvērējus, gludekļus, radiostacijas, elektronlampas, elektriskos lukturus, fotoaparātus un arī **foto papīru** (<http://www.vefkp.lv>). Savu emblēmu, kas rotā produkciju, fabrika apstiprināja 1932. gadā (<http://www.vefkp.lv>). Pateicoties šim (no pirmā brīža šķietami maznozīmīgajam) logotipam uz fotogrāfijas, tagad droši var apgalvot, ka tā tapusi ne agrāk par 1932. gadu, un tātad arī uzraksts attēla otrajā pusē radies 1932. gadā vai vēl vēlāk. Tas sakrīt arī ar attēlā redzamo augstākminēto personu iespējamo vecumu: Brigidai – ap sešdesmit gadu, Zuzannai – ap četrdesmit, gandrīz tikpat vai nedaudz mazāk – Ontonam, pāri trīsdesmit - Pēterim, ap trīsdesmit - Genufai, Zuzannas vīram – ap piecdesmit, bet redzamajam zēnam Kazimiram – 9 – 12 gadi.

Arī citas mazāk ievērojamas nianšes šo pieņēmumu papildina: Genufa tur rokās izplaukušus ceriņus, tātad fotografēšanās laiks ir maijs. Pēterim ir brilles ar maziem apaļiem stikliem rāmī, kas ienākušas modē 20. gadsimta divdesmitajos gados un tikušas ražotas līdz pat piecdesmitajiem (<http://www.vefkp.lv>).

Gandrīz neievērojams ir saderināšanās gredzens uz Pētera kreisās rokas pirksta, kas norāda, ka viņš vēl nav precējies, bet līgava jau ir, jo Polijas, Lietuvas un Latgales katoļi tradicionāli laulību gredzenu nēsā uz labās rokas. Arī Pētera uzvalka atloki un kaklasaites zīmējums atbilst trīsdesmito gadu modei. Turklāt Kazimirs redzams basām kājām, kas bija norma trīsdesmito gadu Latgalē un pat vēl ilgāku laiku, jo apavu iegādi bērniem varēja atļauties tikai ļoti turīgi vecāki. Savukārt māja, kuras fonā šī ģimene atrodas, ir guļbūve ar salmu jumtu – tradicionāla Latgales zemnieku sēta, visdrīzāk, Zeimuļu sādžā.

Radniecības saišu precizējuma noslēgumā var droši secināt, ka attēlā redzamās personas ir Brigidas Boltais māsa ar saviem bērniem, znotu un mazdēlu. Vēstuli ar šo fotogrāfiju parakstījis un sūtījis Ontons Bruzgulis, vectēva Franca Krievijā brālēns (māsēns). Var droši apgalvot, ka vismaz līdz trīsdesmito gadu vidum Bondaru ģimenes Krievijā saikne ar Bruzguļu ģimeni Latgalē saglabājās. Vectēvs Francs Bondars pats personīgi varēja būt pazīstams ar attēlā redzamajiem ļaudīm.

Savukārt, kas attiecas uz vēstules saturu, tad rindas: „Peters Bruzgulis (latgaliski) брoлс (kirilicā); Ontons(latgaliski); Mosa(latgaliski) Гене (kirilicā); Моча (latgaliski) Зузона (kirilicā); Зузанац вйрс Прижевойт (kirilicā); винас далс Изидорс (kirilicā)” un „Иганта и Бригиты дали ун Мейтас” divdesmitā gadsimta trīsdesmitajos gados ir atbilstošas šī perioda rakstības attīstības situācijai Latgalē. Rakstā (Brīvere I. Vitebskas guberņas latviešu privātās sarakstes pēc drukas aizlieguma (1914) redzamās un neredzamās dominantes. Latgale kā kultūras pierobeža II. Komparatīvistikas institūts DU, 2011., 31.- 40. lpp) par Vitebskas guberņas latviešu privātās sarakstes (1914) īpatnībām jau tika noskaidrots, ka 1904. – 1929. gadi ir laiks, kad latgaliešu rakstība ir gana nekonsekventa, un līdz pat

Pirmajam pasaules karam Vitebskas guberņas latviešu daļa paralēli latīņu burtiem (latgaliešu alfabētā) plaši lietojusi arī kirilisko rakstību. Toreiz par pētījuma objektu kalpoja Rēzeknes apriņķa Bērzgales pagasta Kaķu sādžā dzīvojošajai Čakšu ģimenei adresētā vēstule kirilicā (1914. gads). Kopīgs abiem diviem tekstiem ir apstāklis, ka Bērzgales pagasts atrodas turpat līdzās Galēniem un zemnieku izglītības (rakstītprasmes) līmenis, iespējams, kaimiņu sādžās bijis diezgan līdzīgs, balstīts pārsvarā uz mājmācību.

Bondaru ģimenei sūtītā vēstule satur gan latgaliešu, gan kirilicas rakstu zīmes, kas, iespējams, noticis samērā apzināti. Latgalē palicējs Ontons Bruzgulis norādījis radiem Krievijā (Bondariem), kurš ir kurš ģimenes loceklis, sākot savu paskaidrojumu latgaliski un tūdaļ arī novirzoties: „Peters Bruzgulis (latgaliski) брoлc (kirilicā)”, lietojot vienlaicīgi abus alfabētus kā personvārdiem, tā sugas vārdiem. Varētu domāt, ka viņam bijis pamats šaubīties, vai radi Krievijā vēl saprot latgaliski, taču šīs aizdomas atkrīt (iespējams, abu pušu starpā sarakste nav notikusi bieži, jo personas fotogrāfijā numurētas, tātad saņēmējs tās jau varējis neatpazīt), ja novērtē visu teksta valodu kopumā – tā ir latgaliešu, un tikai rakstība – divās ortogrāfiskajās tradīcijās. Kopumā no divdesmit teksta vārdiem seši (nedaudz vairāk par ceturtdaļu) ir atveidoti latgaliešu burtiem, bet četrpadsmit – latgaliski kirilicā. Var apgalvot, ka, pierakstot vārdus kirilicā, autors juties pārliecinātāks. Visdrīzāk rakstītājs bijis Ontons Bruzgulis, kas dzimis 1904. gadā (drukas aizlieguma atcelšanas gadā), laikā, kad latgaliešu presē un grāmatās rakstība bija nenoteikta (Braidaks 2001: 172), un zinot, ka 1907. gadā aizbraucēji Bondari rakstītprasmi, atrodoties Vitebskas guberņā, apguvuši kirilicā, balstījies arī uz savu skolas laika pieredzi un tā rakstījis savu vēstuli. Ceturtdaļa vārdu latgaliešu burtiem (kas tātad būtu jāsaprot teksta saņēmējam Krievijā, iespējams, no mājmācības un vecajiem lūgšanu tekstiem) nav pretrunā šim pieņēmumam, un varētu būt saistīta ar jauno kultūras latviskošanas situāciju Latvijas Republikā (trīsdesmitajos gados), latgaliešu zemnieku diezgan lēnu, pakāpenisku pievēršanos latīņu ortogrāfijai jau pēc saviem skolas gadiem. Ontons Bruzgulis apguvis rakstītprasmi visdrīzāk vēl pirms Pirmā pasaules kara, kas kārtējo reizi apstiprina pieņēmumu par kirilicas lielo izplatību Vitebskas latviešu rakstītprasmē. Privātajā sarakstē atklātā attēla un teksta kodu ciešā saikne norāda, ka vēl trīsdesmito gadu vidū Latvijas Republikas austrumu pusē latgaliešu rakstība uz latīņu burtu bāzes sabiedrībā, īpaši zemnieku, nebija stabila. Varētu domāt, ka rakstība ir gana sarežģīts process, lai tās lietošanā pietiktu viena koda, taču prakse rāda, ka bieži vien blakus pastāvējuši – uz līdzvērtīgiem vai nelīdzvērtīgiem nosacījumiem – divi kodi – oficiālais un neoficiālais, sociāli nozīmīgais un mazāk nozīmīgais, neitrālākais un izteiktākais, arī kā atsevišķa novada vai reliģiskās identitātes iezīmējums (Kursīte 2012: 202).

Tas saistāms ar situāciju, kad XX gs. sākumā Baltijas guberņas strauji attīstījās, savukārt Vitebskas guberņa ekonomisko tempu ziņā atpalika. Te, salīdzinājumā ar gadsimtu miju, vairāk nekā

divreiz bija pieaudzis krievu valodā runājošo skaits, jo darba meklētāji ne vien izbrauca uz Pēterburgu, bet arī ieradās Latgalē, kur vide nebija monolingvāla. Taču latgaliešu lingvistiskā identitāte XX gadsimta sākumā bija nesaraujami saistīta ar reliģisko identitāti, proti, katolicismu (kurā kirilicai nebija vietas) un tā vērtībām dominējot, paralēli norisēja atgriešanās pie **latinizētās** rakstības. Latīņu druka sāka pārstāvēt Latgali un latgalisko pakāpeniski, kaut arī ieviesta sākotnēji pat agrāk, nekā citos novados. Latīniskais raksts un kirilica gandrīz vienmēr norādīja uz oficiālo subordināciju (Kursīte 2012:203), varbūt tieši tāpēc O. Bruzgulim, sacerot vēstuli, bija grūti izšķirties, kuriem burtiem labāk rakstīt. Latgale, atradāmās starp Austrumu un Rietumu kultūrām, ir šīs vidus situācijas glabātāja, tāpēc raksturotā vēstule uzskatāma par dubultās izteiksmes formas spilgtu liecību.

Indivīda domu gaita nav atkarīga no rakstu formas, rakstība vien pauž to noteiktā veidolā. Latgaliskuma apziņu pierāda vēstules diskurss, ortogrāfiskās īpatnības atsevišķu ģimenes locekļu apzīmējumā, skaņu sistēma, rakstītāja starpkultūru komunikācijas iezīmes. Vēstule nav adresēta vienai personai, rakstītājs vērsies pie visiem *savējiem*, ko var vērtēt kā latgaliskās kopienas komunikatīvās izpausmes tradīciju. XX gadsimta trīsdesmitajos gados latgaliešu ortogrāfija jau bija normēta, taču drīzāk oficiāli, attālākajos valsts novados situācijai tik strauji nemainoties.

Bibliogrāfija

- Barthes R. 1961. *"The Photographic Message," in Image, Music, Text.* ed. Stephen Heath New York: Hill and Wang, 1977.
- Breidaks A. 2001. Latgališu raksteibys stabiliziešonus XX godu symta pyrmajā trešdaļā. *Acta Latgalica 11.* Daugavpils: Latgolas pētnīceības institūta izdevnīceiba, 172.lpp.
- Bruzguļš O. Vēstule radiem. R. Bondara personīgais arhīvs.
- Ieskats VEF vēsturē [skatīts 11.04.2013]. Pieejams <http://www.bedre.lv/index.php?id=read&show=225>.
- Kā analizēt vēstures avotu? *Latvijas Okupācijas muzeja izglītības programma* [skatīts 11.04.2013]. Pieejams <http://www.omip.lv/>.
- Kursīte J. 2012. Rakstības simboliskā daba. *Inkluzīvi.* LU Akadēmiskais apgāds.
- Latvijas Valsts Vēstures arhīvs CMDRL, Rīga 2006-07-17.ŅI. Krievijas 1895.gada tautas skaitīšanas Kurzemes, Vitebskas un Vidzemes guberņas materiāli 1897.g. Fonds – 2706; apraksts -1; Rēzeknes apriņķa uzskaitīto iedzīvotāju saraksti: Galēnu (Vidsmuižas) pagasts. Lieta 177. Lapu skaits 1426, 237. lpp [skatīts 11.04.2013]. Pieejams www.lvva-raduraksti.lv/lv/about.html.
- Latvijas Valsts Vēstures arhīvs CMDRL, Rīga 2006-07-17.ŅI. Krievijas 1895.gada tautas skaitīšanas Kurzemes, Vitebskas un Vidzemes guberņas materiāli 1897.g. Fonds – 2706; apraksts -1; Rēzeknes apriņķa uzskaitīto iedzīvotāju saraksti: Galēnu (Vidsmuižas) pagasts Viskrievijas tautas skaitīšanas dati [skatīts 11.04.2013]. Pieejams www.lvva-raduraksti.lv/lv/about.html 237.lpp.
- Latvijas Valsts Vēstures arhīvs CMDRL, Rīga 2006-07-17.ŅI. Latvijas Romas katoļu draudžu metriku grāmatas. Fonds-7085; apraksts - 4; Rēzeknes - Lubānas dekanāts 1736.-1905.g. Lieta:114 –Dz (1896.g.); lapu skaits: 220 1896-1896 dzimušie.,128.lpp. [skatīts 11.04.2013]. Pieejams www.lvva-raduraksti.lv/lv/about.html.
- Latvijas Valsts Vēstures arhīvs CMDRL, Rīga 2006-07-17.ŅI. Latvijas Romas katoļu draudžu metriku grāmatas. Fonds-7085; apraksts - 4; Rēzeknes - Lubānas dekanāts 1736.-1905.g. Lieta: 98 –Dz (1896.g.); lapu skaits: 217.- 1904.g.dzimušie.,128.lpp. [skatīts 11.04.2013]. Pieejams www.lvva-raduraksti.lv/lv/about.html.

Strods H. 1992. *Latvijas lauksaimniecības vēsture*. R.

VEF vēstures muzejs [skatīts 11.04.2013]. Pieejams <http://www.vefkr.lv/lat/muzejs/>. Трёхверстовка Шуберга *Военно-топографическая трехверстовая карта Ф.Ф.Шуберга второй половины XIX века*. Лист IX-6.// [skatīts 11.04.2013]. Pieejams <http://groshy.info/product/tryohverstovka-shuberta/> Как одевались в двадцатые и тридцатые годы прошлого столетия [skatīts 11.04.2013]. Pieejams http://www.artonika.ru/scena/12-kostum_seredina_xx.html.

Ларина А. 2004. *Документальная открытка конца XIX - начала XX вв. как источник по истории и культуре*. Дис. канд. ист. наук. Москва. 213 с.

PREIĻU PILS ARHITEKTŪRA

Ilmārs Dirveiks

Daugavpils Universitāte, Mākslas zinātņu institūts, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401
dirveiks@gmail.com

Abstract

Architecture of Preiļi castle

The Preiļi castle, which was built in neo-gothic forms, is a result of several stages in one building period – the now visible building's gothic stylization happened in several takes. It is established that the two-story building, which was built until 1836, with two blocks on the South side has remained in its original dimensions. Some evidence of the first half of 19th c. building's facade and interior architecture and decoration has survived. However, the most in-depth information can be found on the building, which emerged while widening, re-planning and stylizing it to the gothic forms. The relative lengthiness of the construction period leads us to believe that the original idea was expanded and changed. Thus, the reconstruction process continued until the beginning of 1870.

The Preiļi castle is an outstanding architectural example of 19th c. historic manor houses of Latgale. The castle architecture vividly features the romantic period in artistic, architectural and social life of Latgale's manors. The evolution of the volume and forms of the castle provide rich material about the stylisation (in this case towards gothic style) processes of the manor residences of the 19th century. This helps to understand the principles for the forms of many monuments from the 19th century.

The main value of the castle as an architectural monument is its volume and facades (plaster and painting), as well as indoor elements of historical planning structure with the wall decorations (plaster and painting).

Regardless of historic challenges, it has to be pointed out that Preiļi castle has secured its specific historic artistic image. The bases for that is the use of gothic forms, significant dimensions of the building, as well as its historic context of park and other surrounding historic buildings.

Key words: gothic revival, neogothic, architecture, castle, monuments, manor house.

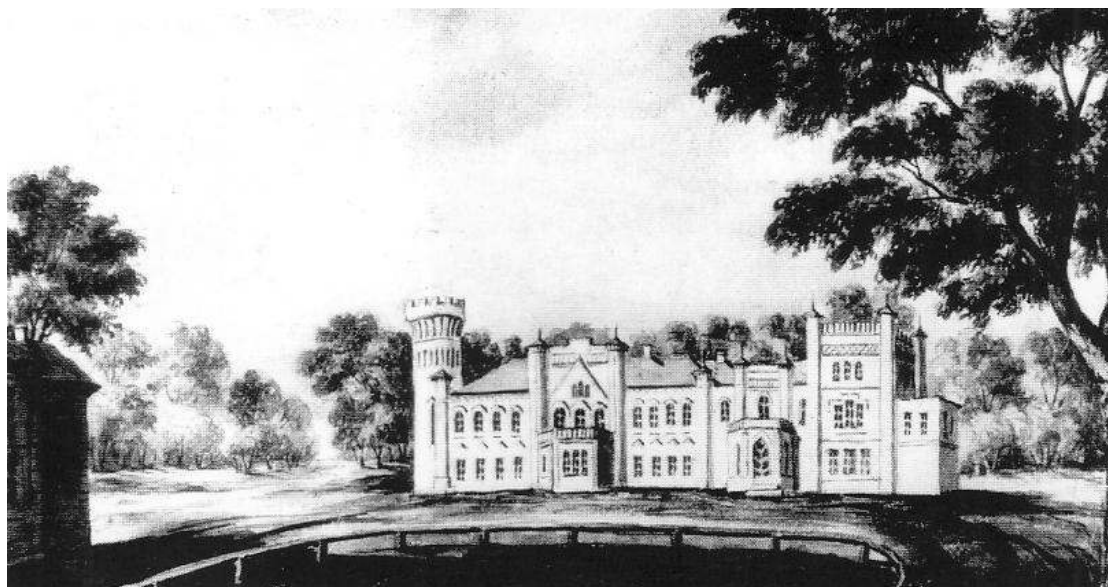
Ievads

Valsts nozīmes arhitektūras pieminekļa Preiļu pils līdzšinējie arhitektūras raksturojumi, ko devuši mākslas vēsturnieki un arhitekti ir precīzi, bet lielākoties vispārēji, jo pārsvarā balstās tikai uz īslaicīgu objekta apskati dabā un pieejamo attēlu analīzi. Iespējami pilnvērtīga arhitektūras objekta izpratne sasniedzama, apvienojot praktiskās un teorētiskās zināšanas. Tādēļ darba galvenais *mērķis* bija ēkas arhitektūras iespējami pilnīga stilistiskā un konstruktīvā izpēte, ar primāro praktisko uzdevumu - sniegt maksimāli pilnīgu informāciju par objektu tā rekonstrukcijas pirmsprojekta izpētes stadijā. Darba zinātniskais *uzdevums* bija dot objektīvu materiālu ēkas vēsturiski stilistiskajam vērtējumam Latvijas arhitektūras vēstures kopainā. Tādēļ arhitektoniski mākslinieciskās izpētes darbs veikts, gan izmantojot arhīvu materiālus, gan strādājot pašā objektā – vizuāli apsekojot ēkas konstrukcijas un izdarot atsevišķus lokālus apdares atsegumus zondāžu veidā. Lai principiāli izprastu ēkas plānojuma izmaiņas un apjoma evolūciju, fiksētas dažādu periodu konstrukcijas. Identificētas tās pils daļas, kurās vēl var atrast liecības par konkrētu būvperiodu interjeru apdari, konstrukcijām un materiāliem (Dirveiks, Veinberga, Cine 2002).

19. gadsimta ēkas pirmsākumi

Preiļi piederēja vienai no Livonijas muižniecības un bruņniecības pazīstamām dzimtām – Borhiem (Spārītis 1993: 9). 18. gadsimta sākumā nodegusi Borhu celtā pils pašreizējā parka teritorijā un tās vietā uzcelta jauna koka muižas kungu dzīvojamā māja (Anspaks 1996: 37). Vecās pils vieta

redzama dažos 18. gs. un 19. gadsimta beigu plānos un tās novietojums joprojām ir īpašs, jo galvenā iebrauktuve no kādreizējā lielceļa (tag. Daugavpils ielas) ar vārtiem pastāv joprojām. Veco ēku nojauca tikai 1926. – 1927. gadā, bet pagrabi zem neliela zemes uzkalna saglabājušies līdz mūsdienām. 1875. gadā Preiļu pili zīmējis poļu mākslinieks, etnogrāfs un senatnes pētnieks Napoleons Orda. Ceļojot 1875. – 1876. gadā pa toreizējo Vitebskas gubernu, viņš fiksējis vairākas Latgales muižu ēkas. N. Ordas zīmējums ir vecākais zināmais vecās pils fragmenta un jaunās gotizētās pils ēkas attēls. Tajā jaunā pils redzama no lielāka attāluma un tādēļ ēkas detaļu attēlojumā ir daudz vienkāršojumu un nosacītības (skat. 1. att.).

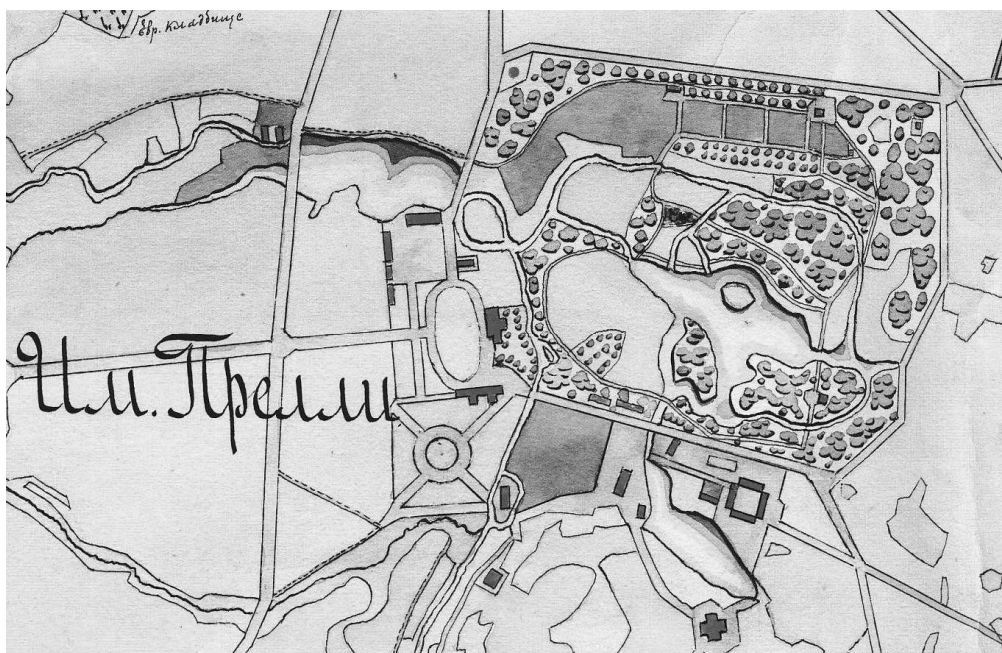

1. attēls. Preiļu pils senākais zināmais attēls. N. Ordas zīmējuma reprodukcija.

19. gadsimta 70. gadu otrā puse (Brūģis 1996: 40).

N. Ordas zīmējums īpaši nozīmīgs ar to, ka tā kreisajā malā parādīts neliels vecās ēkas fragments, kas ir vienīgais zināmais tās fasāžu grafisks attēlojums. Savukārt koka ēkas novietne labi redzama 1868. un 1886. gadā izgatavotajos muižas centra plānos tieši pret iebraucamo ceļu un aiz parādes pagalma (LVVA 666. f., 3. a., 368. un 369. l.) (skat. 2. att.).

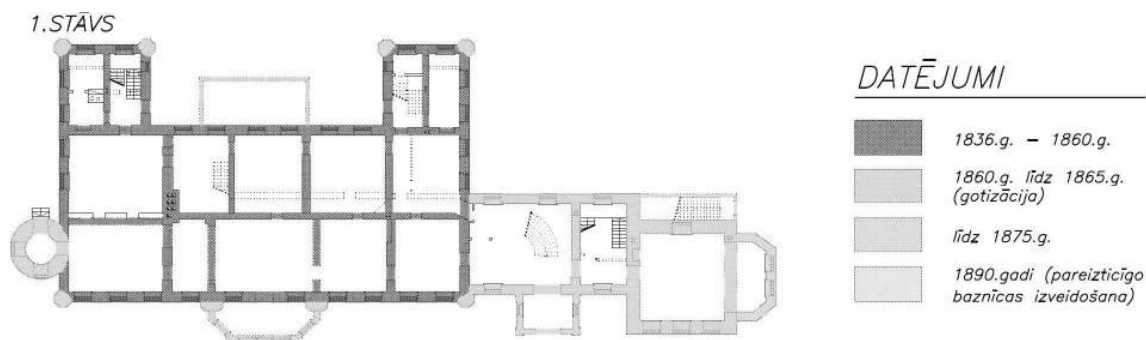
Grāfs Jozefs Heirihs Borhs (1753 – 1835) uzsāka būvniecības aktivitātes un līdz 1836. gadam, tika uzcelta jauna mūra dzīvojamā māja, kuras apjoms saglabājies pašreizējā ēkā. To veido divu stāvu apjoms ar un diviem sānu korpusiem dienvidu pusē. Vecākās daļas sienas mūrētas neregulārā bloka sējumā ar ķieģeļiem, kuru izmēri ir 65 x 135, 140-145 x 280-290 mm dzeltenīgi pelēkā kaļķu javā. Sienas apmestas ar kaļķu javas apmetumu. Vecā ēka bijusi divstāvu būvbloks ar 11 ailu asīm galvenajā fasādē, par kura arhitektūras detaļām tuvāk nekas nav zināms, jo ailu malas vēlāk pārveidotas, ēkas stūri nosegti ar pilastriem, u. t. t. Tās ārsienas saglabājušās līdz 2. stāva pārsedzēm. Plašāks oriģinālā apmetuma fragments ar sarkanbrūnu krāsojumu pie sākotnējās ieejas neliecina par dekoratīviem vai polihromiem elementiem. Domājams, stilistiski ēka bijusi formās atturīga.

2. attēls. Preiļu muižas zemes plāna fragments. 1886. – 1892. (Janelis 2010: 183).

Ēkas centrā galvenā ieeja veda priekšnamā, kur bija kāpnes uz otro stāvu. Blakus – austrumu pusē pašreizējās divas telpas veidojušas vienu lielu zāli, bet aiz tās ēkas galā, iespējams, bijusi ēdamistaba ar virtuvi aizmugures spārnā. Dienvidu pusē izbūvētas 4 istabas, labierīcības ierīkojot dienvidrietumu spārnā.

Interjeros sienas sākotnēji krāsotas baltas vai zilganbaltas ar tumši pelēku cokolu, kas atkārtots vēl apmēram 3 vēlākos apdares slāņos. Greznāks krāsojums fiksēts dažās nozīmīgākajās otrā telpās. Dekoratīvs krāsojums rāmju sistēmā, datējams ar 19. gs. 40. gadiem. Cokols krāsots pelēks ar melnu un baltu uzšļakstījumu, no sienas to atdala iluzora profillīste. Rāmi veido plata vecrozā josla ar tumši sarkanbrūnu kontūrlīniju, bet ierāmētā plakne ir dzeltena. "Rāmji" krāsoti arī logailu sānu malās" un sienas daļās starp logiem.

3. attēls. Preiļu pils 1. stāva būvperiodu kartogramma. Z. Bikšes zīmējums
(Dirveiks, Veinberga, Cine 2002).

Jaunā pils ēka

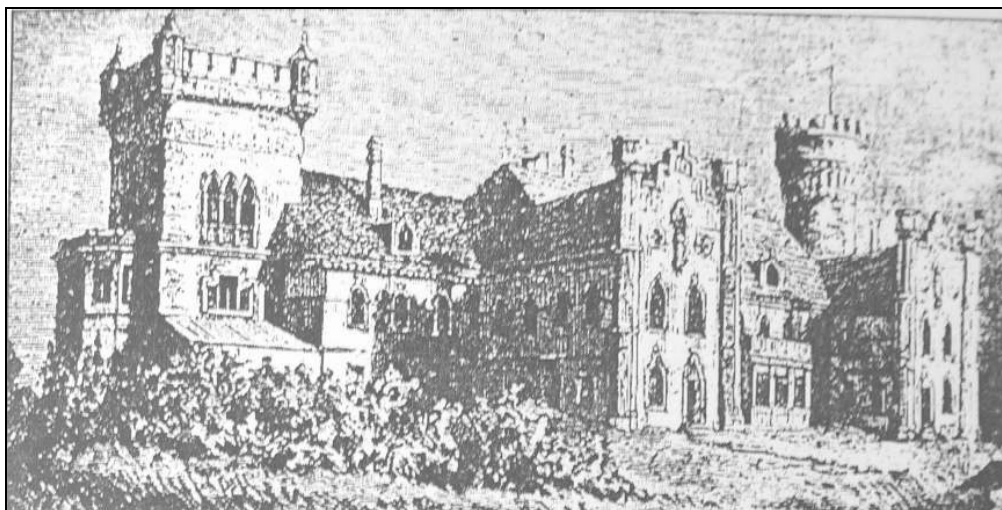
Grāfa dēls Mihaels Borhs (1806. – 1881.) ēku pārbūvēja un paplašināja. Tas notika laikā no 1860. līdz 1865. gadam. Vienlaikus tika pārveidots vecais parks, ievērojami paplašinot tā robežas (Janelis 2010: 182). Par pārbūves autoriem nosaukti arhitekti G. Šahts un A. Beļeckis. Turpmāk no 1866. gada pils īpašnieki periodiski mainījās.

Neogotiskās pils kopējās telpiskās kompozīcijas pamatā ir asimetriska dažādu savstarpēji saistītu apjomu sistēma ar austrumu un rietumu galos izceltām torņu dominantēm (skat. 3. att.). Gotisko raksturu piešķir vairākskaldņu pilastri stūros, ko vaiņago mazi tornīši. Ēka ir frontāli izstiepta un līdz ar to gala fasādēm ir pakārtota nozīme. Šāda īpatnība redzama lielai daļai neogotikas perioda piļu. Ar dažiem izņēmumiem saglabājusies lielākā daļa fasāžu reljefo veidojumu. Pils fasāžu noformējumā vērojamas stilistiskas konsekvences. Tādēļ tā sniedz bagātu materiālu neogotikas pētniekiem. Šeit redzam gan smailloka formas arkas, gan pusloka arhivoltas, gan Tjūdorū stilā noformētas trīsdaļīgas logailas. Bet pats pārsteidzošākais ir trīsstūra formas sandriki 1.stāva logiem vecākās ēkas daļā. Izpētē noskaidrots, ka arī tie attiecināmi uz gotizācijas laiku, nevis sākumā celto ēkas daļu, kā kļūdaini minēts dažos mākslas zinātnieku pētījumos (Bruģis 1996: 41, 75). Aplūkojot atsevišķi, bez A torņa un pilastriem, šo ēkas daļu varētu pieskaitīt arī tradicionālai eklektisma stila būvei.

Pakāpeniskas būvēšanas procesa laikā atsevišķas ēkas daļas nav pietiekami rūpīgi savienotas (mūrējums nav sasiets). Piemēram, kādreizējo priekšnamu T121 paplašināja ar stiklotu piebūvi ārpusē. Vislabāk tas redzams R torņa savienojumā ar rizalītu. Arī galvenās ieejas vējtveris piebūvēts pie jau gatavas ārsienas. Dabā konstatēts, ka arī vējtveris piebūvēts vēlāk, kaut N. Ordas zīmējumā tas jau redzams. Vējtvera apjoms vairāk atgādina neogotikā populāro altanu. Ja varam pamanīt gotizācijas elementu viendabīgo detalizācijas pakāpi, tad vējtveris no šīs kopainas izceļas ar īpaši sīku plastiku. Ēkas fasāde krāsotas gaiši rozā tonī, atsevišķas detaļas – medaljonu ovālus ierāmējošā profila josla, un iespējams, vēl kādas dzegās vai zelmiņos, krāsotas ķieģeļsarkanas. Pilij bija tās romantiku veidojoši elementi. Dienvidu fasādē uz konsolēm stāvēja figūras, ziemeļu fasādē centrālajā rizalītā starp 2. stāva logiem bijuši reljefi dekorī, bet ovālajos medaljonus virs tiem- reljefas lauvu figūras. Visbeidzot, rizalītu frontoni un atika virs galvenās ieejas vaiņagoti ar skulpturālām kompozīcijām (iespējams, atlietām čugunā).

19. gadsimta 2. pusē ēka ne vien paplašināta, bet arī modernizēta, padarot ērtāku plānojumu, atbilstoši 19. gadsimta tradīcijām. 1. stāvā dienvidu pusē šim nolūkam izveidoja gaiteni un kāpnis. Tas bijis 19. gadsimtam tipisks agrākā, anfilādes tipa plānojuma uzlabošanas paņēmieni. Vai tas pats darīts 2. stāvā, pagaidām nav zināms. Dienvidu pusē starp sānu korpusiem piebūvēja stiklotu verandu ar balkonu, kurā nokļuva no 2. stāva zāles. Verandas aprises ir redzamas 1868. – 1885. gada plānā, bet

tikai vienā vēsturiskā zīmējumā attēlota telpiski (skat. 4. att.). Starp senākajiem zīmējumiem tas vienīgais ir dienvidu puses skats, ko akvarelī radījis kāds nezināms mākslinieks (Anspaks 1996: 43).

4. attēls. Skats no D puses. 19. gs. 80. gadi. Nezināma autora gleznas reprodukcija
(Anspaks 1996: 43).

Abos vecās ēkas sānu korpusos turpināja pastāvēt atejas, un kalpotāju istabas. Papildus ierīkoja kāpnēs, ērtākai saiknei ar 2. stāvu. Šie pasākumi deva iespēju nodalīt ēkas saimnieku daļu, viesu telpas un saimniecisko (kalpotāju) zonu. Nav zināms, kur un vai bijusi vannas istaba. Ir ziņas par “kungu pirti”... “uz kanāla krasta netālu no dejas laukuma”, ko “nojauca skolas atvēršanas gadā (1924. g.) pils remonta vajadzībām” (PVLMM Inv. Nr. PF 6714).

Viens no būtiskiem arhitekta uzdevumiem bija izveidot jaunu plašu ieejas vestibulu ar parādes kāpnēm. Šim nolūkam kalpo starpbūve starp veco daļu un kvadrātisko torni. Spriežot pēc plāniem, kas atspoguļo situāciju pirms ugunsgrēka, vestibilā bijušas galvenās parādes kāpnēs ar liektu laidu. Tā augšdaļa balstīta uz diviem stabiem. Starpbūves daļā, kas tuvāka tornim, funkcionāli loģiski izvietoja otru kāpņu telpu ar piekļuvi visiem torņa līmeņiem.

Par pils dominanti – neapšaubāmi kļuva R tornis. Hipotētiski tā 1. stāvā, netālu no galvenās ieejas, varēja būt muižas kungu mājām tradicionāla telpa – apmeklētāju pieņemšanas istaba. Dienvidu puses piebūvētē varēja ierīkot uzgaidāmo telpu, bet rietumu gala rīzalītā - seifa istabu (vai saimniecības dokumentu glabātuvi). Tas pamatojams ar šīs telpas īpatnējo uzbūvi – tai nebija logu, vienīgi 12 vēdināšanas lūkas “krusta” formā ārsienas augšdaļā. Interesanto telpu likvidēja tikai 1935. gadā, izlaužot starpsienu un logus R fasādē.

Apaļais austrumu puses tornis, virs kura dažos vēsturiskajos zīmējumos attēlots mastā pacelts karogs, sākotnēji kalpoja romantiskai izklaidei, aplūkojot apkārtni no augšējās platformas. 2. stāvā sākās koka vītņu kāpnēs augšup uz jumta esošo skatu laukumu. Varam tikai aptuveni mēģināt iztēloties sākotnējo interjera risinājumu ar krusta velvi un ķieģeļu mūra imitāciju apmetumā uz torņa

sienām. Tam vajadzēja radīt īpašu „viduslaiku” atmosfēru. Pēc jaunas velves izbūves (šoreiz no koka) sienas vienkārši gludi apmeta un krāsoja baltas. Visai radikālās pārbūves iemesli varēja būt horizontālā augšējā skatu platforma. Jādomā, ka nokrišņu rezultātā šis pārsegums ar laiku kļuva nelietojams un mitruma bojājumi tālāk skāra velvi. Iespējams, ka 19. gadsimta beigās torni daļēji sāka izmantot arī saimnieciskām vajadzībām, ierīkojot ūdens rezervuāru.

Galvenajai ieejai bija kopējai pils stilistikai atbilstošas divvērtņu ārdurvis. Vērtņu fasādes plakne dekorēta ar uzliktu silueta zāģējuma veidotu dekoru. Par to liecina kāda 1930. gadu fotogrāfija ar cilvēku grupu pie galvenajām ārdurvīm, kuru mākslinieciskā apdare redzama visai detalizēti (PVLMM Inv. Nr. Plg F 917.).

Preiļu pils apjomam un stilistikajam raksturam būtisks relatīvi stāvais jumts. Jumta kopskatu atraktīvāku padarīja smailie koka pīķi virs pilastriem un tornīšiem. Spriežot pēc T. J. Dmohovska zīmējumiem, jumtam bijis kārniņu segums. Mākslinieka zīmējumiem ir ievērojama romantizācijas “deva”. Tādēļ pret tiem, kā objektīvas informācijas avotiem jāizturas piesardzīgi. 20. gadsimta 1. puses fotoattēlos redzami apaļi jumta logi. Tā kā nav saglabājusies oriģinālā jumta konstrukcija, nav iespējams izpētīt logu vietas. Apaļo logu forma ar garu apaļa jumta korpusu nav raksturīga kārniņu jumtam, jo šādu formu visērtāk varēja pārsegt ar skārdu. Iespējams, ka jumts sākotnēji segts ar kārniņiem, bet tornīši – ar krāsotu skārdu. 20. gadsimta sākumā - līdz 1925. gadam, jumtam bija skaidu segums Tomēr pagaidām nav pārliecības par sākotnējo ieseguma materiālu.

19. gadsimta 2. pusē Preiļu pils ēka pārbūvēta, izmantojot sarkanus dedzinātus māla ķieģeļus ar slāvu alfabēta burtu marķējumu И.Г. Šo ķieģeļu izmēri ir 60(65) x 120,122 x 263(265,270) mm un tie mūrēti brūnā kaļķu javā ar lielām tīrkaļķu konkrēcijām. Interesanti atzīmēt, ka t.s. gotizācijas pārbūvēs 19. gs. 2. pusē mūrēšanai lietots ķieģeļu sējums, kas atgādina viduslaikiem raksturīgo “gotu” sējumu. Saprotais, šī saikne nav veidota apzināti, tikai kā konkrēta meistara darba paņēmiens. Analogi ķieģeļi izmantoti parka vārtu sarga namiņam un vārtu mūrim. Abu galveno būvperiodu rezultātā sienu apmetums daudzviet ir divās kārtās. Sienas krāsotas ar līmes krāsām, logi un durvis - ar eļļas krāsu. Citi papildinājumi galvenokārt attiecas uz skolas laiku 20. gs. 20. – 30. gados un 20. gs. beigās, kad labojumi veikti ar cementa javas apmetumu.

5. attēls. R tornis. Augšā redzama izbūve zvanam (I. Dirveika foto).

Pārsegumi bijuši no koka sijām ar starpsiju pildījumu. Griestu apmetums likts uz skaliem, lietojot kaltas naglas. 20. gs. 80. gados iebūvēti jauni starpstāvu pārsegumi no dzelzsbetona paneļiem, vai starp metāla sijām liktiem dzelzsbetona blokiem.

Durvis un logi iestrādāti sienās mūrēšanas procesā. Ēkā saglabājušās 19. gadsimta 2. puses gotizācijas perioda logu konstrukcijas daļas. Sākotnējās vērtnes līdz mūsdienām nav saglabājušās. Atsevišķās vēsturiskajās fotogrāfijās redzami pils

logi pirms 1920. gadu rekonstrukcijas, Logu konstrukcija veidota kā dubulti groplogi. Fotoattēli liecina, ka logiem bijušas sīkrūšu vērtnes, kas harmoniski papildināja fasāžu detalizāciju. 1924./25. gadā vērtnes nomainīja, jaunajām izgatavojot lielākas stikla rūtis. Vienam no apaļā torņa oderlogiem saglabājies uzliktais baskvils.

Fragmentāri konstatējams 19. gadsimta 2. puses un 20. gadsimta 20./30. gadu sienu krāsojums. Noskaidrots, ka 19. gadsimtā nozīmīgākajās telpās bijusi reljefa un polihroma apdare. Rakstītās ziņas par Preiļu pils interjeriem ir ļoti skopas. Pēc E. Hlopicka ziņām "...ieeja un istabu mēbelējums bijis īsti dižciltīgs. ...Iekštelpās bijuši tumši ozolkoka paneļi" (Aftanazy 1987: 295). Paneļu atliekas un ozolkoka parādes kāpnes 1920. gadu sākumā minējis arī skolas pirmais pārzinis A.Salmiņš. "...no kādreizējā skaistā dēļu apšuvuma manīja vairs tikai pa dēļu skrambai...par brīnumu gandrīz neaizskartas bija palikušas parādes gleznās trepes ar ozolā grieztiem barjera kociņiem. ...Lielisks kokgriezums bija rotājis arī 2. stāva apaļā torņa nišu (domājams ieeju tornī no 2. stāva telpas – I. D.), no kura palikusi puse, ko noglabāja skolas bēniņos. ...Visus gadus žīdu bodelēs varēja pirkt krāsainos stiklus, kas kādreiz rotāja pils logus." (PVLMM Inv. Nr.PF6714.).

6. attēls. Ziemeļu fasāde 20. gs. sākumā (PVLMM Inv. Nr. 698.).

Sienas jaunajai ēkai apmetas ar smalkgraudainu kaļķa javu. Interjeru dekoratīvā apdare veidota, izmantojot gan plastiskas reljefas sienas dzegas, gan dekoratīvus krāsojumus. Apmetumā

izvilкта profilēta sienas dzega. Rietumu torņa telpā 2. stāva telpā plastiska apdare stilizētu akantu formā veidota ap ailām un ailu iekšējās malās rāmju stūros.

19. gadsimta beigas

No 1891. gada līdz 1910. gadam īpašnieks bija Konstantīns Guļkevičs, kurš pilnībā iekārtoja pareizticīgo baznīcu lielā rietumu torņa 3. stāvā ar atsevišķu ieeju dienvidu pusē (Anspaks 1996: 45-46). Te lieti noderēja blakus tornim esošā kāpņu telpa, kas bija izmantojama pilsētniekiem, netraucējot pils iemītniekus. Baznīcas altārdaļu izveidoja rietumu torņa rizalitā, tam uzceļot 3. stāvu un virs tā ierīkoja koka izbūvi zvanam (skat. 5. att.). Zvana telpai bijuši slēgi, fasāde balta, interjers – sarkanbrūns. Kādreizējo torņa rietumu sienas logu pārbūvēja par baznīcas ikonostasu ar durvīm vidū un skapjiem ar plauktiem sānos.

Tas bija vienīgais lūgšanu nams pilsētās pareizticīgajiem. 1920. gadu aprakstā minēti interesanti baznīcas sienu gleznojumi ar daudziem pāvu attēliem, kas šur tur bija uzglabājušies vēl skolas atvēršanas laikā (PVLMM Inv. Nr. PF 6714.). 19. gadsimta beigās izbūvētajā baznīcā R torņa 3. stāva telpā, interjera apdare veidota ar reljefiem spoguļiem sienas cokoldaļā - reljefa profilēta josla ierāmē briljanta rustu. Spoguļi izkārtoti neritmiski, konstatēti tikai uz austrumu sienas no durvju ailes līdz ziemeļu sienai. Sienas un dekors krāsots dzeltenā tonī ar līmes krāsu.

Viens no vērtīgākajiem avotiem ir ar 1904. gadu datēta galvenās fasādes fotogrāfija, kas publicēta arī kā pastkarte (PVLMM Inv. Nr. 698.). Attēla detalizācijas pakāpe ļauj atrast daudzus vēlāk zudušas detaļas, piemēram, skulpturālus elementus un pareizticīgo baznīcas zvana izbūvi. Piemēram, skaidri redzams, ka 20. gadsimta sākumā ēkas jumtam bijis skaidu segums (skat. 6. att.).

7. attēls. Mājturības skolas šūšanas klase. Fonā raksturīgs sienu apdares princips trafareta tehnikā krāsotu dekoratīvu joslu (PVLMM Inv. Nr. PF 7545).

Preiļu lauksaimniecības un mājturības skola

1923. gadā Preiļos nolēma dibināt 2 gadīgu lauksaimniecības skolu. Par pirmo skolas darba dienu kļuva 1924.gada 1. decembris. Sākās jauns posms pils ēkas vēsturē. Ļoti nozīmīgs vēstures materiāls kopijas veidā saglabājies Preiļu vēstures un lietišķās mākslas muzejā. Tā ir skolas pārziņu sarakstīta hronika laika posmam no 1923. līdz 1944.gadam (PVLMM Inv. Nr. PF 6714.). Tajā atrodams arī bagātīgs izziņas avots par pils apkārtni, t. sk. parku un pilsētiņas sabiedriski politisko dzīvi laikmeta griežos. Galvenie remontu darbi norisinājās 1925. gada vasarā. Cita starpā ir ieraksts par ūdens notekas tīrīšanu no virtuves uz upīti. Atmiņās tā palikusi kā: "...senlaicīga ķieģeļu būve. Eja tādā lielumā, ka pa to diezgan brīvi var rāpot cilvēks". Tātad saimnieciskas nozīmes tunelis – kā savdabīga „pazemes eja”.

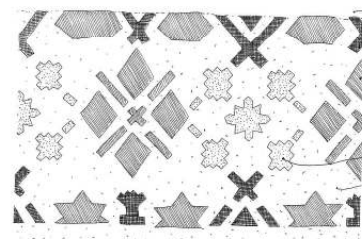
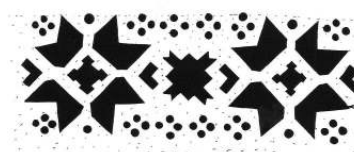
Preiļu vēstures un lietišķās mākslas muzejā glabājas virkne 1920. – 30.gadu fotoattēlu (PVLMM Inv. Nr. 673; 674; 698; PF7545; 121; 4424; PF 7686; 4009/1; Plg F151; Plg F152; Plg F153; Plg F916; Plg F917; Plg F922.). Daudzi attēli izgatavoti Preiļu fotodarbnīcā “Ermitaz” Brīvības ielā 24. Tajos var atrast liecības par interjeriem un pils fasādēm. Fotoattēli skolas interjeros ļauj saskatīt durvis, sienu krāsojuma principu, dažas krāsas (skat. 7. att.). Kādā attēlā fiksēta neoampīra formās būvēta baltu podiņu krāsas. Diemžēl fotoattēli ir vienīgā informācija par vēsturiskajiem apkures ķermeņiem, no kuriem daudzi likvidēti jau 20. gadsimta pirmajā pusē.

1930. gados telpās sienas krāsotas ar līmes krāsu un sienas vidusdaļā ornamentālas joslas trafareta tehnikā (skat. 8. att.).

Preiļu lauksaimniecības un – no 1939. gada – arī mājturības skola pastāvēja līdz 1944. gadam. Tās laikā pilij uzlika cinkotā skārda jumtu, tika izremontētas un uzturētas kārtībā arī citas muižas ansambļa ēkas, kā arī sakopts parks.

Pakāpenisks sabrukums 20. gadsimta otrajā pusē

20. gadsimtā pazuda arvien vairāk oriģinālo detaļu - skulptūras, bareljefi, čuguna (?) dekoratīvās kompozīcijas uz atikām u.c. 1979. gada februārī pils, kurā pēc skolas aiziešanas bija izmitinātas vairākas iestādes, nodega. Pirmā stāva pārsegumi vismaz daļēji bija saglabājušies, bet ar laiku arī tie gāja bojā. 1984. gadā pēc 1980. gada projekta iebūvēja jaunus betona pārsegumus. Septembrī sāka un līdz ziemei uzbūvēja jaunu jumta konstrukciju ar viļņoto azbestcements plākšņu segumu. Jaunizveidotā jumta konstrukcija kopē sākotnējā jumta apjomu un formu.

8. attēls. Interjera apdares fragmenti. 20. gs. 20.-30. gadi. I. Cines zīmējums (Dirveiks, Veinberga, Cine 2002).

9. attēls. D puses telpas mūsdienas. Pa labi - izeja uz kādreizējo terasi virs verandas. Ārsienā redzamas izlauzto starpsienas. 20. gs. 80. gadu starpsiena un betona paneļu pārsegums (I. Dirveika foto).

Atjaunotajā pilī paredzēja izvietot rajona pionieru namu (Gailums 1984). Preiļu pilij tikai šajā laikā piešķīra valsts arhitektūras pieminekļa statusu.

1989. gadā izstrādāja jaunu projekta dokumentāciju fasāžu un jumta atjaunošanai, bet darbi neturpinājās, un ēka palika pamestā stāvoklī. Pakāpeniski pazuda gandrīz visas vēl atlikušās logu un durvju koka daļas (skat. 9. att.). Mitruma radīta mūra eroziju rada arvien plašākus fasāžu apmetuma zudumus.

Neogotiskās formās celtā Preiļu pils ir viena būvperioda vairāku etapu rezultāts – pašlaik redzamā ēkas gotizācija notikusi vairākos paņēmienos. Konstatēts, ka līdz 1836. gadam uzceltā divstāvu ēka ar diviem korpusiem dienvidu pusē ir saglabājusies esošajā apjomā (skat. 10. att.). Pētījumi ēkā ļauj iegūt atsevišķas liecības par 19. gadsimta 1. puses ēkas fasāžu un interjera arhitektūru, interjera apdari. Tomēr plašākā informācija saistāma tieši ar ēku, kas radusies, esošo apjomu paplašinot un pārplānojot, kā arī to stilizējot gotiskās formās. Celtniecības relatīvais ilgums ļauj uzskatīt, ka sākotnējā programma papildināta un mainīta un pārbūves process turpinājās līdz 1870. gadu sākumam.

Preiļu pils ir izcils Latgales 19. gadsimta historisma muižu arhitektūras paraugs. Pils arhitektūra izteiksmīgi raksturo romantisma periodu Latvijas muižu mākslas, arhitektūras un sabiedriskajā dzīvē. Pils apjoma un formu evolūcija sniedz bagātu materiālu par 19. gadsimta muižu dzīvojamo māju būvformu stilizāciju, šajā gadījumā gotizācijas procesiem, tā palīdzot izprast daudzu citu 19. gadsimta pieminekļu formu izveides principus.

Pils kā arhitektūras pieminekļa galvenā šā brīža vērtība ir tās apjoms un fasādes (ar apmetumu un krāsojumu), kā arī iekštelpu vēsturiskās plānojuma struktūras elementi ar sienu apdari (apmetumu un krāsojumu).

Neskatoties uz vēsturiskām kataklizmām, jāuzsver, ka Preiļu pils pat esošā stāvoklī joprojām saglabājusi savu īpašo māksliniecisko tēlu. Tā pamatā ir gotisko formu izmantošana, ēkas ievērojamie apjomi un tās vēsturiskais konteksts ar parku un pārējo vēsturisko apbūvi.

10. attēls. Preiļu pils Z fasādes kopskats 21. gadsimta sākumā (I. Dirveika foto).

Bibliogrāfija

- Aftanazy R. 1987. *Materiaty do dziejów rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, t.3.A. - s.295.
- Anspaks A. 1996. *Preiļu novads*. Valmiera: Preiļu rajona padome.
- Bruģis, D. 1996. *Historisma pilis Latvijā*. Rīga: Sorosa fonds – Latvija.
- Dirveiks I., Veinberga K., Cine I. 2002. *Preiļu pils arhitektoniski mākslinieciskā inventarizācija*. Manuskripts PDC arhīvā (Valsts Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centra arhīvs).
- Gailums K. 1984. Senajā pilī. No: *Cīņa*, 9. septembris.
- Janelis I. M. 2010. *Latvijas muižu dārzi un parki*. Rīga: Neputns.
LVVA 666. f., 3. a., 368. un 369. l.
- Preiļu vēstures un lietišķās mākslas muzejs:
PVLMM Inv. Nr. 673.
PVLMM Inv. Nr. 674.
PVLMM Inv. Nr. 698.
PVLMM Inv. Nr. 4009/1.
PVLMM Inv. Nr. PF 121.
PVLMM Inv. Nr. 4424.
PVLMM Inv. Nr. PF 6714.
PVLMM Inv. Nr. PF 7545.
PVLMM Inv. Nr. PF 7686.
PVLMM Inv. Nr. Plg F 151.
PVLMM Inv. Nr. Plg F 152.
PVLMM Inv. Nr. Plg F 153.
PVLMM Inv. Nr. Plg F 916.
PVLMM Inv. Nr. Plg F 917.
PVLMM Inv. Nr. Plg F922.
- Spārītis O. 1993. Latgales kultūras stratigrāfija. No: *Kultūras avīze*, Nr.6 (9).

VIZUĀLO PĒTNIECĪBAS METOŽU PIELIETOJUMS NACIONĀLĀS IDENTITĀTES PĒTNIECĪBĀ

Signe Grūbe¹, Austra Celmiņa-Keirāne²

¹Rīgas Stradiņa universitāte, Dzirciema iela 16, Rīga, Latvija, signe.grube@gmail.com

²Latvijas Universitāte, Raiņa bulvāris 19, Rīga, Latvija, austrace@inbox.lv

Abstract

Visual Research Methods in the National Identity Research

Visual material has long been tempting scientists and society alike, fostering development of various methods, which try to include visual art in researches as analytical units. Visual material successfully helps filling in two posts, which normally are not included in studies of social sciences. The first – methods are used, including language, which are not common in the routine scientific language. The second – visualisation can untwist emotions, stimulate contemplations, and change opinions of people.

This work shows how the visual image can enrich national identity research. The matters relating to national identity mostly appear in art and social science research with regards to the nation formation stage, when with the aid of artists' personalities and multi-layered character of artworks, important elements in the nation formation process or symbols, around which images recognised by and acceptable to all representatives of a nation were formed, can be detected. But there is also a different one.

Key Words: Visual Research Methods, National Identity.

Vizuālais attēls kā sociālo zinātņu pētījumu neatņemama sastāvdaļa izmantojams dažādos veidos: attēlu var radīt pētījuma vajadzībām; to var izmantot, lai noskaidrotu tēmas iespējamās interpretācijas un asociācijas un var piemēlēt vizuālo materiālu kā piemēru. Tomēr jebkurā pētījumā ir jāņem vērā, ka pats par sevi vizuālais materiāls negarantē noteiktus pētnieciskos rezultātus. Šī raksta ietvaros tiks aplūkotas dažas vizuālās pētniecības metodes, kas var papildināt tieši nacionālās identitātes pētniecības lauku.

Kādēļ vizuālās metodes ir būtiskas sociālo zinātņu pārstāvjiem? Piemēram, Sandra Vēbere (*Sandra Weber*), kura pēta vizuālo pētniecības metožu sniegtās iespējas sociālajās zinātnēs, ir apkopojusi dažādus iemeslus, kādēļ ir vērts izmantot vizuālo materiālu sociālo zinātņu pētījumos.

1. attēls var palīdzēt uztvert verbāli nenoformulējamo, to, ko nav iespējams pateikt tikai ar valodas starpniecību. Ir jomas, kurās faktus ir nepieciešams ne tikai fiksēt, bet arī parādīt.
2. attēls var pievērst uzmanību jautājumam no cita skatupunkta.
3. attēls labi saglabājas atmiņā. Dažreiz attēlus var atcerēties daudz skaidrāk nekā akadēmiskus tekstus. Līdz ar to attēls var precīzāk ietekmēt domāšanas veidu un konkrētu rīcību (Weber 2008).

Vizuālā valoda ir zināšanas par to, kādā veidā cilvēks redz pasauli, kā uztver formas un krāsas, kāds ir uztvertās informācijas ceļš līdz apzinātai izjūtai. Izvēloties darbam pielietojamo metodi, ir ērti izmantot Džilianas Rozas (*Gillian Rose*) metožu klasifikāciju (Rose 2001: 26). Vizuālā attēla interpretāciju nosaka trīs iespējamās analīzes pozīcijas, kas ietekmē attēla nozīmes veidošanos: 1) produkcija - kā attēls tiek veidots; 2) attēls kā patstāvīga vienība – kā attēls izskatās un 3) auditorija – kā attēlu redz skatītājs. Savukārt, katru analīzes pozīciju ietekmē trīs kategorijas, kas nosaka attēla

kritisko interpretāciju, t. i., tehnika, kurā attēls tiek veidots, attēla kompozīcija un sociālā vide, kas attiecas uz sociāliem, politiskiem, ekonomiskiem un institucionāliem paradumiem un saiknēm, kas veido, piepilda un interpretē attēlu (Rose 2001: 13). Piemēram, ja pētnieka uzdevums būs atrast atbildi, kā konkrētu tēmu (valsts svētkus) atspoguļo sieviešu žurnāli, tad visticamāk tiks izvēlēta kontentanalīze (noteicošie faktori būs mērķauditorija un sociālā vide). Savukārt, ja uzdevums būs noskaidrot Rīgas atspoguļojumu dažādos vizuālos avotos konkrētā laika posmā, tad visticamāk tiks izmantota diskursa analīze (noteicošie faktori - attēls kā patstāvīga vienība un sociālā vide). Metodes izvēli nosaka arī vizuālā avota tehniskais izpildījums. Piemēram, analizējot glezniecību, biežāk izvēlas kompozicionālo analīzi, ja ir daudz avotu - tad kontentanalīzi, bet, ja objekts ir fotogrāfija - tad semioloģiju.

Tieši nacionālās identitātes pētniecības metožu klāstā vizuālā metode harmoniski iekļaujas, jo identitāte var tikt uztverta un vizualizēta ar konkrētas atribūtikas un simbolu starpniecību. Ir pētījumi, kuros atklāta dažādu zīmju sistēma, kas veicina nacionālo pieķeršanos, īpaši tas ir saistīts ar tā saukto „banālo nacionālismu” (Billig 1995), kur karogi un citi reprezentatīvie elementi tiek apzināti izmantoti, lai veidotu nacionālās vienotības sajūtu. Šādās situācijās vizuālās metodes ļauj kritiski novērtēt ne tikai sociālos kontekstus sabiedriskā vidē, bet arī cilvēku subjektivitāti. Tas palīdz atklāt dziļākas nozīmes (Spencer 2011). Daudz informācijas sniedz fotogrāfija, kurā var notvert un saglabāt noteiktus sociālās pasaules brīžus, izvairoties dot priekšroku tieši fotogrāfa interpretācijai.

Nacionālās identitātes pētniecībā nācijas veidošanās posmā svarīgs pētniecības uzdevums ir nacionālo simbolu izveide. Nacionālās simbolikas radīšanā un popularizēšanā aktīvi piedalās mākslinieki, komponējot metus ģerbonim, karogiem, naudaszīmēm, pastmarkām, apbalvojumiem un citai laikmeta pieprasītai atribūtikai. Latvijas Valsts karoga izvēle, kas apstiprina cīņas kā nācijas veidotājas jēdzienu, pierāda, ka māksliniekiem bija augsta pilsoniskās piederības apziņa. Vizuālais materiāls, pētot šādu tēmu, ir nepieciešams. Valsts karoga izmantošana un tā izmantošanas robežas dažādos patēriņa produktos var sniegt informāciju par katras sabiedrības garīgo briedumu un patriotismu. Karoga motīvs 20. gadsimta sākumā tika izmantots arī gleznās, kuru tematika bija Brīvības cīņas un Latvijas Republikas neatkarības pasludināšana. Šādas gleznas tika radītas gan kā valsts pasūtījums, gan arī kā gleznotāju patriotisma izpausme.

Vizuālie avoti var palīdzēt atrast vienojošos un atšķirīgos elementus, ko kopējā nacionālās identitātes pētniecības laukā pienes reģionālais un vietējais (novadu) diskursi. Tā pilsonisko dimensiju gan vēstures, gan mūsdienu izpausmē var atklāt, salīdzinot valsts svētku noformējumu dažādos Latvijas novados un pilsētās. Savukārt, etnisko dimensiju var atrast, analizējot tautas lietišķo mākslu dažādos Latvijas novados. Kultūras kanona vizuālā materiāla pētniecība var nest ieskatu novadu atšķirībās arī, pētot no katra reģiona izvirzīto mākslas darbu sociālos vēstījumus. Piemēram, nācijas

pirmsākumus meklējot ne tikai etniskā mantojumā, bet arī reliģijā, kristīgā ticība līdzvērtīgi tautas mantojumam ir ieņēmusi nozīmīgu vietu nācijas apjaušmā. Kurzemes baroka monumentāli dekoratīvā māksla, kas iekļaujas Kultūras kanonā ar Liepājas Sv. Annas baznīcas altāra rentablu un Jaņa Rozentāla glezna „No baznīcas” liecina par tautas tradīciju īpatnībām, noturību un transformāciju.

Nacionālās identitātes gars spilgti izpaužas nacionālajā kultūrā, kas rada daudzšķautņainu mākslas telpu, kurai ir sava noteikta lokālā krāsa un specifika. Sabiedrība, kas dzīvo un komfortabli jūtas šajā kultūras telpā, iespaidojas no tās, aug un veidojas, kā arī pati izvirza savus pārstāvjus un elkus. Glezniecības, kā sabiedrībai vispieejamākā vizuālā mākslas veida, pētniecībā attēlu analīzei ir izšķiroša nozīme.

Vizuālā materiāla aptveršana analīzes sākuma posmā sniedz iespēju pētīt attēla ietekmi uz skatītāju. Vienlaicīgi tas neveicina diskusiju par dažādu skatītāju interpretāciju. Kā norāda Dž. Roza, izmantojot tikai vizuālā materiāla kompozīcijas interpretāciju, sociālo zinātņu pētījumā rodas problēmas ar plašāku kultūras nozīmju noteikšanu. Lai pētījums nekoncentrētos tikai mākslas darba unikalitātes apzināšanā, šo metodi iesaka kombinēt ar citām metodēm vai koncentrēties uz noteiktu kompozīcijas analīzes aspektu, piemēram, izmantot satura un formas detalizētāku interpretāciju. Daži kompozīcijas interpretācijas elementi mākslas darbos ir izmantoti nacionālās identitātes pētniecībā. To pielietoja A. S. Leousi (*Athena S. Leoussi*) savā pētījumā, kas koncentrējas nacionālisma ietekmē uz glezniecības subjektu un formu vairāk nekā divos pēdējos gadsimtos. A. S. Leousi pētījums parāda, kā katrā no glezniecības tradicionālajiem žanriem nacionālisms paplašina eksistējošos tematus, īpaši - tematus no etniskās vēstures un ainavas un iepazīstina ar jauniem izteiksmes veidiem. Analizējot gleznas, A. S. Leousi pamato, ka nācijai, lai tā kļūtu redzama un nebūtu abstrakta, ir nepieciešama māksla un mākslinieki, kas padara to pieejamu, taustāmu un saprotamu (Leoussi 2004: 154). Par pamatu ņemot A. S. Leousi darbu, tika izveidota vizuālā materiāla analīzes matrica ar šādām kategorijām:

1. Vēstures atainošana. Aktuālo sociālpolitisko notikumu attēlošana. Šajā kategorijā iekļautie darbi saistās ar gleznotajiem būtisku vēstures notikumu un procesu interpretāciju.
2. Portrets. Mūsdienu sabiedrības tēli. Šajā kategorijā iekļaujas konkrētu personu - nacionālo varoņu vai vispārinātu tēlu atveidi.
3. Ainava. Dzīves telpa. Priekšmetiskums. Šajā kategorijā klasificējas darbi, kuros mākslinieki attēlo apkārtējo vidi - gan laukus, gan pilsētvidi.
4. Etnisku un/vai pilsonisku elementu iekļaušana darbos. Vienkāršākais un uzskatāmākais veids, kā atpazīt mākslinieka centienus izteikt nacionālas idejas, ir gleznās lietotie pilsoniskie un tautiskie atribūti un simboli (ornamenti, zīmes, tautas tērpi, karogs, ģerbonis u. c.). Ietverot kompozīcijā šādus elementus, gleznotājs pats vēlas uzsvērt savu piederību noteiktai kopienai.

5. Kompozicionālā izteiksme un krāsu izjūta. Vissarežģītāk ir atrast nacionālās tendences darbos, analizējot kompozicionālos principus. Jāzina kompozīcijas pamati un jāizjūt nacionālās īpatnības. Tomēr, zinot, ka mākslas darbi ietekmē skatītāju, spēj nest nacionālas idejas un ir savas nācijas īpašību atspulgs, ir jāļaujas to ietekmei un jāmēģina uztvert kodētos signālus.

Šādu analīzes ietvaru iespējams realizēt, skatot Latvijas Kultūras kanona vizuālās mākslas sadaļu. Darbs pie Latvijas Kultūras kanona veidošanas tika uzsākts 2007. gada beigās. Latvijas Kultūras kanona veidošanās nozīmi nacionālās identitātes pētniecības kontekstā raksturo tā skaidrojums: „Kultūras kanonā iekļautas Latvijas kultūru raksturojošās vērtības dažādās mākslas jomās, ar kurām lepojamies un kurām vajadzētu veidot ikviena Latvijas iedzīvotāja kultūras pieredzes pamatu, nodrošinot piederības izjūtu Latvijai. Kanona diskurss saistāms ar kultūras atmiņas jēdzienu, kas skaidrojams kā cilvēku grupas, noteiktas kultūras pārstāvju kopējas zināšanas noteiktā brīdī. Tādējādi var teikt, ka kanons ir līdzeklis šādas kopējas kultūras atmiņas radīšanai un izplatīšanai. Kanons savā ziņā ir institucionalizēta kultūras atmiņa” (<http://www.kulturaskanons.lv/lv/1/>). Kādas ir nacionālās identitātes iezīmes, ja par analīzes avotu izvēlēta Latvijas Kultūras kanona vizuālās mākslas sadaļa? Ņemot vērā tās 15 analīzes vienības, kas ir iekļautas Latvijas kultūras kanona vizuālās mākslas sadaļā, var secināt, ka nācijas jēdziens tiek veidots vairāk statiski, nekā dinamiski. Nacionālās identitātes elementi saistīti ar pagātnes restaurāciju, nevis laikmetīgu interpretāciju. Var pieņemt, ka saskaņā ar Latvijas Kultūras kanonu, nacionālās identitātes meklējumi vizuālā mākslā koncentrējas lauku dzīves tematikā, atmiņās par upuriem, kas bija jānes, lai latviešu nācija nostiprinātos, un mātes tēlā, kas vienmēr sniedz patvērumu (Grūbe 2011). Rezultātā Latvijas Kultūras kanons, kura mērķis ir cieši saistīts ar nacionālās identitātes un Latvijas pilsoniskās sabiedrības saliedētības stiprināšanu, uzturot un no jauna radot kopējas nacionālās kultūras vērtības, veidojas par palīglīdzekli Latvijas kultūras pamatu apgūšanā. Tomēr, neņemot vērā šodienas Latvijas situācijas īpatnības, arī valstu vēsturiskās attīstības atšķirības, ir radīts produkts, kas neapmierina ne profesionālus māksliniekus, ne nāciju kopumā.

Tie bija tikai daži spilgtākie piemēri, kas pierāda, kā vizuālais materiāls var tikt izmantots nacionālās identitātes pētniecībā. Tieši vizuālās pētniecības metodes sociālo zinātņu pētījumos var atklāt jaunas pētniecības dimensijas un vizualizēt sarežģītus uzdevumus, kas nepadodas risinājumiem, izmantojot tikai savā zinātņu nozarē pārbaudītas metodes.

Bibliogrāfija

- Billig M. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.
Grūbe S. 2011. Artwork – Witness of time. In: *SLSA-EU 2010: "Textures" 6th European Meeting of the Society for Literature, Science and the Arts "Textures"*. Liepāja, Rīga: MPLab, RIXC.
Latvijas kultūras kanons. Vizuālā māksla. <http://www.kulturaskanons.lv/lv/1/> [23.03.2013].

- Leoussi A. S. 2004. The ethno-cultural roots of national art. In: *Nations and Nationalism*. 10 (1/2). London: ASEN, pp. 13-159.
- Rose G. 2007. *Visual Methodologies: An introduction to the Interpretation of Visual Material*. London: Sage Publications.
- Spencer S. 2011. *Visual Research Methods in the Social Sciences: Awakening Visions*. New York: Routledge.
- Weber S. 2008 Visual Images in Research. In: Knowles J. G., Cole A. L., (ed.). *Handbook of the Arts in Qualitative Research*. London: Sage Publications, pp. 41-55.

POMORES ORNAMENTA MOTĪVS LATVIJAS VECTICĪBNIKU MANUSKRIPĻU INICIĀĻOS: FLORĀLĀ MOTĪVA ATTĒLOJUMS UN TRANSFORMĀCIJAS

Inese Klestrova

Latvijas Mākslas akadēmija, Kalpaka bulvāris 13, Rīga
inese.klestrova@lma.lv

Abstract

The pomorian ornament motif in the Latvian Old Believers' manuscript initials: The depiction and ways of transformation of floral motif

The aim of the article is turning attention to unexplored theme in the Latvian art history – design of the Latvian Old Believers' manuscripts, with an emphasis on the depiction and ways of transformation of floral motif in the initial decoration. The Latvian Old Believers book decoration was directly influenced by Pomorian samples therefore as a research topic was chosen comparison between the Pomorian manuscripts' initials and a local material.

The comparison and analysis of chosen material led to the following conclusions:

- 1) Lily (*крил*) is the most popular decorative motif in the initials of Latvian Old Believers manuscripts like those of Pomorian;
- 2) Unlike the Pomorian initials - Latvian initials' ornament contains more modest iconography, mostly, it is based on the theme of lilies (*крил*) and its transformations;
- 3) There are regular motifs and geometry in the treatment of the Latvian Old Believers' initials, which is not present in Pomorian manuscripts;
- 4) There is the triangle motif in the local manuscripts' initial ornament, whose source of inspiration may have been old-printed graphics without Pomorian ornament mediation.

Key Words: Latvian Old Believers, manuscript, initials, Pomorian, lily (крил).

Vēsturisku notikumu rezultātā jau no 17. gadsimta beigām Latvijas teritorijā ieceļojuši un apmetušies uz dzīvi vecticībnieki no Krievijas, līdzī vedot reliģiskos priekšmetus, tai skaitā, grāmatas. Vecticībnieku bezpriesterības kopienu tradīcijas manuskriptu noformējumā līdz pat 20. gadsimta sākumam plaši pielietots tika t.s. pomores ornamenti, kas savu uzplaukumu piedzīvoja no 18. gadsimta beigām līdz 19. gadsimta otrajai trešdaļai.

Šis ornamenta tips, kas bagātīgi atrodams Latvijas vecticībnieku manuskriptos, veidojies Pomorjes Ziemeļos Vigas klostera kopienā un izplatījies vecticībnieku vidū no Sibīrijas līdz Baltijai un Moldāvijai. Tradicionālajam pomores ornamenta, kas radies, savienojot un attīstot seniespieduma stila ornamentu ar baroka elementiem, zīmējumam raksturīgi baroka platlapu augu ornamentu, sārto vīnogu ķekari, vīnstīgu pinumi, četrlapu ziedi ar ieliektām ziedlapiņām, kā arī elementi no Ziemeļkrievijas floras – lācenes, dzērvenes, sūnas. Raksturīgs melni kontūrēts pamatzīmējums, zeltīts vai melns fons. Zīmējuma lielākā daļa atstāta netonēta, bet atsevišķi tā elementi akcentēti ar klusinātiem zaļā un sārtā toņiem. Raksta mērķis ir pievērsties atsevišķiem pomores izcelsmes manuskriptu ornamenta izplatītākajiem motīviem – ragveida florālajam motīvam – un tā transformācijām vietējo Latvijas vecticībnieku manuskriptos. Šajā kontekstā galvenokārt jārunā par iniciāļu, jeb lielo sākuma burtu māksliniecisko noformējumu, jo tas ir izplatītākais grāmatas dekora veids vietējo vecticībnieku rokrakstu tradīcijā.

Pētniecībai izmantota salīdzinošā metode analoģu meklējumos gan Latvijas vecticībnieku manuskriptu, gan slāvu zemju materiāla ietvaros. Salīdzinājumam izvēlēti tie Latvijas materiāla iniciāļi, kas ciešāk seko pomores tradicionālajam ornamentam, turklāt izceļas ar meistarīgu izpildījumu.

Izmantota arī ikonogrāfiskā metode atsevišķu motīvu definēšanai. Tipoloģiskā metode lietota materiāla atlasei un grupēšanai, kā arī biežāk lietoto dekora motīvu izplatības blīvuma noteikšanai.

Nav šaubu, ka visaptverošai analīzei iniciāļa dekors būtu skatāms kopumā, ietverot visu tā ornamentāciju. Tomēr ir daži iemesli, kāpēc uzmanība šoreiz pievērsta tieši šim florālajam motīvam:

- 1) konstanta atrašanās vieta kopējā kompozīcijā: ar nelieliem izņēmumiem, lielākoties tas atrodas zem iniciāļa un novietots starp diviem S-veida spirālveida izliekumiem;
- 2) tā popularitāte: tradicionāli pomores izcelsmes manuskriptos šis motīvs ir katrā ornamentētajā iniciālī – filigrāni izstrādāts un skaidri nolasāms. Latvijas vecticībnieku manuskriptos, kas lielākoties ir atsevišķu garīgo audzinātāju veikums (nevis labi organizēts skriptoru un noformētāju darba rezultāts, kādi ir pomores manuskripti), iniciāļi bieži ir bez dekora (izcelti tikai ar krāsu) vai ar minimālu florālu rotājumu. Šajā lakoniskajā, nereti raupjajā florālajā rotājumā tomēr skaidri nojaušama pētāmā motīva klātbūtne. Kompozīcijas struktūra un centrālie elementi ir saglabājušies pat visai neizstrādātos zīmējumos, kas liecina par tradīcijas noturību arī visai nomaļos vecticībnieku apdzīvotos apgabalos;
- 3) lietojuma blīvums: florāli ornamentētie iniciāļi veido lielāko daļu no kopējā Latvijas vecticībnieku grāmatu mākslas materiāla, citi dekora tipi – vinjetes, miniatūras, frontispisi – sastopami ievērojami retāk.

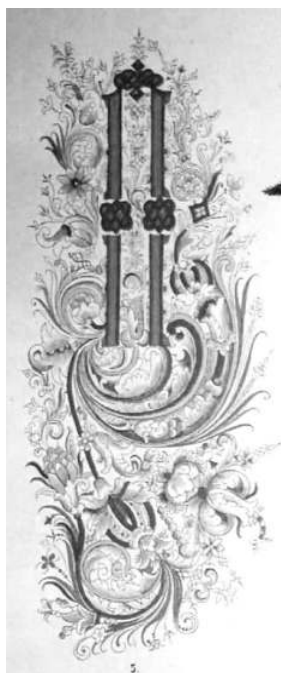
Pomores izcelsmes iniciāļiem raksturīga gandrīz nemainīga ornamenta kompozīcija, ko veido pie burta pamatnes sākti S-veida spirālveida izliekumi – stīgas vai lapas – starp kuriem novietots ragveida florāls motīvs. Šis motīvs var sastāvēt no visdažādākajiem elementiem un to kombinācijām, katrā iniciālī radot unikālu ziedkopas zīmējumu, tomēr kopumā saglabājot tipisko novietojumu un kopējo formu un apjomu.

Tradicionālā pomores ornamenta pamatā, kā jau minēts, ir 17. gadsimta pēdējā ceturkšņa (Поташенко 2011: 57) Krievijas drukātās grāmatas estētika, kas skaidri nolasāms pomores vecticībnieku manuskriptu frontispisu un vinješu rotājumā. Tomēr iniciāļu traktējumā tā parādās pastarpināti, tikai atsevišķu elementu lietojumā, piemēram, barokālos akantu lapu vijumos vai burta konstruktīvo elementu dekoratīvajā pildījumā.

Meklējot tradicionālo pomores iniciāļu pirmsākumus, nākas atskatīties uz senākiem periodiem grāmatu noformējumā. Viens pomores ornamenta iniciāļu izcelsmes virziens ved uz 15. gadsimtu, kad krievu manuskriptos populāri bija smalki cinobra iniciāļi – burti, bez ornamenta vai tēliem burta

iekšpusē, bet ar ornamentāliem atzarojumiem vai izaugumiem ārpus paša burta konstrukcijas. Ar laiku šo iniciāļu ornamenti mainīja savu formu līdz 18. gadsimtā kļuva ievērojami sarežģītāks un kuplāks (Неволин 1976: 225). Iespējams, ka krāšņo pomores ornamenta burtu aizsākumi meklējami tieši šajos smalkajos cinobra iniciāļos, kas laika gaitā transformējušies, un, bagātinoties ar seniespieduma grāmatu burtu piesātināto dekoru, pomores vecticībnieku grāmatu mākslā izteiksmības ziņā nostājušies līdzās to krāšņajām vinjetēm un frontispisjiem.

Otrs virziens, kur meklējami tradicionālo pomores iniciāļu dekora ietekmes avoti, varētu būt 18. gadsimta slāvu zemju manuskriptu māksla. Lai gan paralēles iniciāļu ornamentā atrodamas gan serbu (Стасов 1886: XXVII), gan bulgāru (Стасов 1886: XIII) manuskriptos, izteiktākās līdzības redzamas Vidusķievijas – Maskavas un Nižnij Novgorodas 18. gadsimta grāmatu iniciāļos. Caurskatot Vladimira Stasova 19. gadsimta beigās sastādīto grāmatu ornamenta krājumu, var konstatēt, ka Nižnij Novgorodas Dievkalpojumu krājuma (A. A. Titova bibliotēka, Nr. 2533) krāšņi dekorētie iniciāļi (Стасов 1886: CV) uzrāda visciešāko radniecību ar pomores iniciāļu labākajiem paraugiem ne vien kompozicionālā risinājuma ziņā (kas vairāk vai mazāk raksturīgs arī citu reģionu un gadsimtu ornamentam), bet arī izvēlēto motīvu un izmantoto formu ziņā (1., 2. att.).

1. att. Iniciālis no 18. gs. Nižnij Novgorodas Dievkalpojumu krājuma (A. A. Titova bibliotēka, Nr. 2533) (Стасов)

3. att. Iniciālis no 18. gs. beigu Svētku dziesmu grāmatas, Rēzekne.

Pētot vecticībnieku manuskriptu materiālu, nereti nākas sastapties ar terminoloģiskām grūtībām. Sākotnēji tika izvēlēts apzīmējums – ragveida florālais motīvs, jo dažkārt šis motīvs attēlots kā pilnības rags, no kura izplūst florālie elementi – stīgas, ziedi, lapas, ogas. Šāds pilnības raga motīvs

sastopams ne tikai iniciāļos, bet arī vinjetēs un frontispisos. Tomēr vietējo vecticībnieku rokrakstu iniciāļos līdz šim tas sastapts samērā reti. Iespējams, ka tas skaidrojams ar motīva izplatību pašos pomores manuskriptos, kur tas sastopams salīdzinoši retāk kā izteikti florālais šī elementa traktējums.

Latvijas vecticībnieku iniciāļos pilnības raga motīvs atrodams trijos manuskriptos – divās 19. gadsimta beigu Astoņu meldiju grāmatās no Puškina Nama Latgales krājuma Sanktpēterburgā un Ilustrētajā Apokalipsē no Latvijas Nacionālās bibliotēkas fondiem.

Astoņu meldiju grāmatā (19. gs. 3. cet., Puškina Nams, Latgales krāj. Nr. 413) pilnības raga traktējums vairāk sasauca ar tā prototipiem pomores frontispisos un vinjetēs, nekā ar iniciāļu dekoru,

kur pilnības raga mala veidota vienlaidus, bez sašaurinājuma tās apakšdaļā.

Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto rokrakstu nodaļā esošajā Apokalipsē (19. gs.b./ 20. gs. s., f. A211s Nr.2) (3. att.) pilnības rags attēlots samērā trausls, bez sabiezinātām, it kā atlocītām malām, tikpat trausli ir no tā plūstošie sīkie ziediņi un zālītes.

Savukārt, otrā 19. gadsimta beigu Astoņu meldiju grāmatā (Puškina Nams, Latgales krāj. Nr. 426) – drīzāk pairesnināts zieda kāts (kas arī bieži izmantots pomores iniciāļos) pamazām transformējies par raga motīvu. Atšķirībā no diviem iepriekšminētajiem manuskriptiem, kur minētais pilnības raga motīvs katrā redzams tikai vienā iniciālī, šajā manuskriptā sastopami 14 krāšņi līdzīgā veidā noformēti pus vai pilnlapas iniciāļi, kuros daļai izmantots resnāks ziedkāts, daļai – deviņos burtos – ragveida motīvs.

Pašreizējā izpētes stadijā jāiztiek ar minēto motīvu aprakstu, padziļinātu salīdzinošo, semantisko un etimoloģisko analīzi atstājot tālākajam pētījumam.

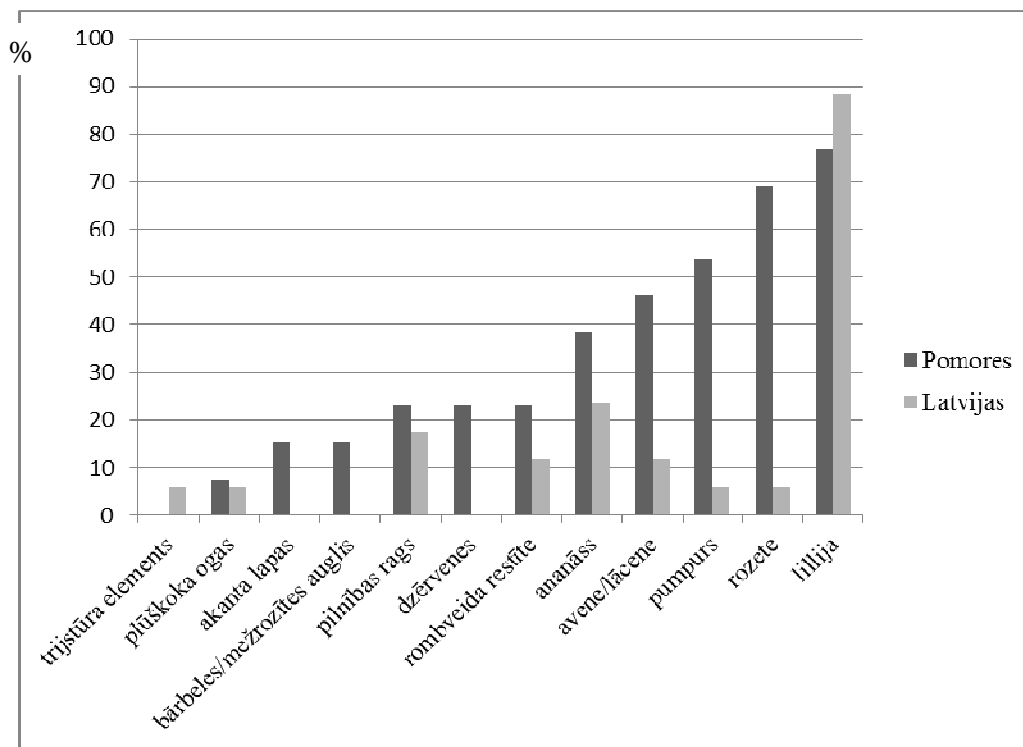
Tomēr biežāk par pilnības ragu tīrā formā ir redzams ragveida formā (apjoms veidots no tievākā sākumgala, ar paplatinājumu beigu daļā un raksturīgu izliekumu) zīmēta ziedkopa uz resnāka stublāja (vai paplatināta ar sīkāku lapiņu palīdzību), kas vairāk asociējas ar liliju –

izplatītu motīvu jau senkrievu grāmatu mākslā (Макарова 1978: 371). Pomores izcelsmes paraugos šai ziedkopai raksturīga stingra spoguļsimetrija, kas tipiska arī vinjetēm un frontispisu ornamentam. Pārējie iniciāļa dekora elementi, lai arī sliecas regularitātes virzienā – centrālā simetrija rozetēs, spoguļsimetrija – zarveida detaļās, tomēr vairāk pakļauti burta uzbūvei un ornamentācijai atvēlētajam laukumam, nereti pārkāpjot simetrijas likumus.

3. att. Iniciālis ar pilnības raga motīvu no 19. gs. b./20. gs.s. Apokalipses (LNB Reto rokrakstu nodaļa, f. A211s Nr. 2).

Pašlaik apzināti 174 vecticībnieku rokraksti, no kuriem 19 ir pomores izcelsmes manuskripti, lielākoties, no Latgales krājuma Puškina Namā. To ornamentā meklētais motīvs atrasts 13 eksemplāru iniciāļos. Salīdzinošajam materiālam atlasīti pilnlapas un puslapas iniciāļi, mazākos sākuma burtus neiekļaujot apskatā, jo to dekorā vērojama salīdzinoši lielāka vienveidība un šaurāks izmantoto motīvu loks. Iniciāļu skaits katrā rokrakstā variējās no viena līdz divdesmit (kopā – 82), līdz ar to vidējais rādītājs ir 6,3 iniciāļi katrā manuskriptā.

4. att. Dekoratīvo elementu lietojuma biežums pomores izcelsmes un Latvijas vecticībnieku manuskriptos.

Sakarājot apskatāmajā motīvā sastopamos elementus pēc to parādīšanās biežuma pomores un Latvijas vecticībnieku manuskriptu iniciāļos (82 pomores un 77 vietējas izcelsmes rokrakstos, ar vidējo rādītāju 4,53 iniciāļi katrā grāmatā), iespējams, aptuveni procentuāli noteikt populārākos elementus abās grupās (4. att.). Apskatāmajā grafikā drošicamāka aina parādās tā labajā pusē, kur statistiku veidojis lielāks izmantošanas gadījumu skaits (kreisajā pusē iekļuvuši arī tādi motīvi, kas parādījušies vienu vai divas reizes, tādējādi neveido vērā ņemamu grupu).

Pomores izcelsmes manuskriptu iniciāļos ziedkopās sastopama liela dažādība ne vien paša motīva traktējumā, bet arī detaļu izvēlē. Līdzās dominējošajam lilijas (крин) motīva attēlojumam, vienā iniciālī atrodami arī ananāsu, pumpuru, dzērveņu, aveņu u. c. augu stilizēti atveidi visdažādākajās to kombinācijās, līdz ar to pieaug katra elementa lietojuma biežuma rādītāji.

Pētot pomores izcelsmes manuskriptus, kas kādreiz bijuši Latvijas vecticībnieku īpašumā vai – vēl aizvien ir, apskatāmajos florālā motīva iniciāļos atklājās sekojošs elementu lietojums: izplatītākais

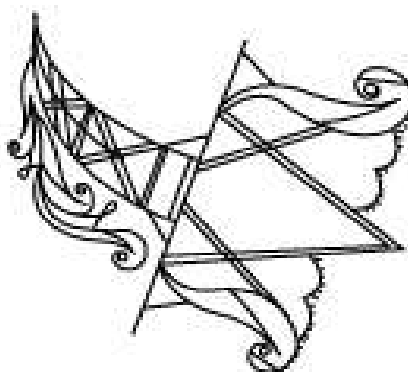
ir lilijas (крин) motīvs, kas dažādos veidos parādās lielākajā daļā manuskriptu, tam seko rozetes tipa zieds, kas sastāv no 4, 5 vai 6 ziedlapām, vietumis dubultojojot to skaitu, un ziedpumpura motīvs. Pie izplatītākajiem elementiem Pomores iniciāļos jāmin arī aveņu vai lāceņu, ananāsu, rombveida restīšu, dzērveņu, bārbeles augļu un plūškoka ogu motīvi.

Arī Latvijas vecticībnieku manuskriptu iniciāļos visbiežāk sastaptais motīvs ir stilizēts lilijas zieds (крин), kas atrodams gan krāšņajos pilnlapas, gan mazajos, ne tik izstrādātajos iniciāļos. Tā kā tas ir populārākais elements arī pomores manuskriptos, jāsecina, ka Latvijas vecticībnieki visai precīzi uztvēruši pomores iniciāļu būtiskāko elementu un turpinājuši burtu noformēšanas tradīciju.

Nereti no greznajiem iniciāļiem aizgūta tikai ornamenta kompozīcija un stilizēts lilijas (крин) zieds stīgu ielokā, kā redzams piemērā no Lariona Buceva pārrakstītā un dekorētā 1877. gada rakstu krājuma (SPB, Puškina Nams, Latgales krājums Nr. 123) (5. att.).

5. att. Iniciālis no Lariona Buceva pārrakstītā un dekorētā rakstu krājuma, 1877. (SPB, Puškina Nams, Latgales krājums Nr. 123).

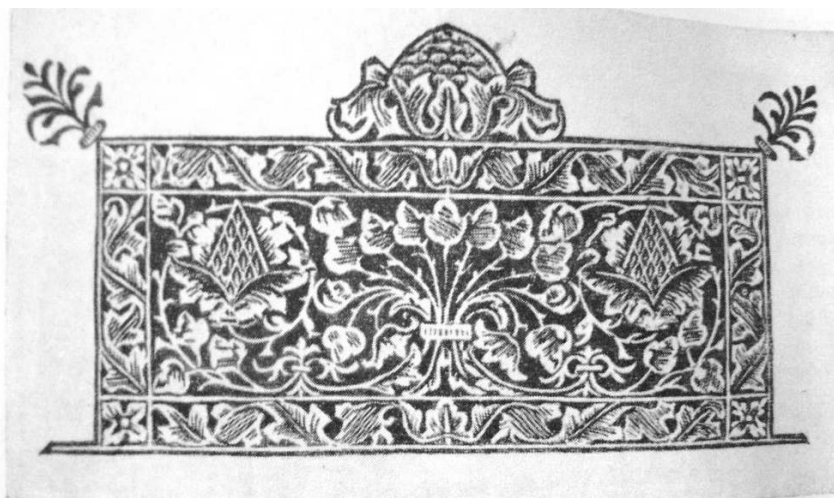

6. att. Shematisks iniciāļa florālā motīva zīmējums no 19. gs. b. Hermoloģija (SPB, Puškina Nams, Latgales krājums, Nr. 7).

Lai arī lilijas (крин) motīvs kā tāds Latvijas vecticībnieku manuskriptos sastopams visbiežāk, tomēr nereti parādās arī vērā ņemamas atšķirības un traktējuma oriģinalitāte, kas nav aizgūta no pomores ornamenta, piemēram, ornamenta ģeometrīzācija. Kā viens no spilgtākajiem Latgales vecticībnieku ģeometrīskā pseidopomores ornamenta piemēriem minams 19. gadsimta beigu Hermoloģijs (SPB, Puškina Nams, Latgales krājums, Nr. 7), ko rotā ne vien krāšņs ģeometrīska tipa pilnlapas iniciālis (6. att.), bet arī tādā pašā stilā ieturēta vinjete-apmale.

Pomores ornamentā ģeometriski elementi sastopami galvenokārt frontispisu un vinješu arhitektoniskajās detaļās, bet iniciāļu florālajā ornamentā dominē liektas un vijīgas līnijas, sekojot augu dabiskajai formai.

Zīmīgs motīvs, kas līdz šim netika uzziets pomores manuskriptos, bet atrodams Latvijas vecticībnieku manuskriptos, ir trīsstūrveida elements, kas novietots stilizētā lilijas zieda vainaga vidū. Lai gan pomores iniciāļos un vinjetēs netika atrasts analogs šim motīvam, tāds tika uzziets seniespiedumu grāmatu vinjetēs. Līdzīgs motīvs (7. att.) savulaik bijis izplatīts 16. – 17. gadsimta Maskavas drukātajās grāmatās (Лукьяненко 1964: 114), kā arī vēlāk drukāto vecticībnieku grāmatu vinjetēs.

7. att. Vinjete no seniespieduma
Evangēlija, 16. gs. 2. puse
(Лукьяненко 1964: 114).

Šāda motīva parādīšanās Latvijas vecticībnieku manuskriptos nav pārsteigums, jo vecticībnieku vidē bieži sastopamas pirms Nikona reformas drukātās grāmatas, ar ko arī izskaidrojama seniespieduma grāmatu motīvu ienākšana vietējo rokkrastu tradīcijā, it kā «apejot» kanoniskos pomores ornamenta paraugus.

Materiāla salīdzināšana un analīze novedusi pie sekojošiem secinājumiem:

- 1) Latvijas vecticībnieku manuskriptu iniciāļos, tāpat kā pomores iniciāļos, izplatītākais ir lilijas (крин) motīvs;
- 2) Atšķirībā no pomores iniciāļiem, Latvijas iniciāļu ornamentā vērojama daudz pieticīgāka ikonogrāfija, galvenokārt, tā balstās uz minēto lilijas motīvu un tā transformācijām;
- 3) Latvijas vecticībnieku iniciāļu traktējumā parādās motīvu ģeometrīzācija, kas, savukārt, nav sastopama pomores iniciāļos;
- 4) Latvijas iniciāļos atrodams trīsstūra motīvs, kura iedvesmas avots, iespējams, bijusi seniespieduma grafika bez pomores ornamenta starpniecības.

Pašreizējā izpētes stadijā neparādās ilustrējoša vai cita saikne starp iniciāļu ornamentā izmantotajiem motīviem un grāmatas tipu vai nodaļas saturu. Iespējams, tādas nav, vai arī – tā atklāsies turpmākās izpētes gaitā.

Bibliogrāfija

- Лукьяненко В. 1964. Первопечатная Московская Псалтырь в ГПБ в Ленинграде. В: отв. ред. Сикорский Н. Книга. *Исследования и материалы. Сборник IX*. Москва: Книга, с. 112 – 124.
- Макарова Т. 1978. Симметрия в растительном орнаменте Древней Руси. В: отв. ред. Николаева Т. *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, с. 370 – 378.
- Неволин Ю. 1976. Методика работы над "Иллюстрированным каталогом иллюминированных рукописей в собраниях ГБЛ". В: *Записки Отдела рукописей ГБЛ, Т. 37*. Москва, с. 218. – 244.
- Поташенко Г. 2011. *Староверы Литвы: история, культура, искусство*. Вильнюс: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Стасов В. 1886. *Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени*. Санкт-Петербург: Картографическое заведение А. А. Ильина.

ROŽU LAUKUMS LIEPĀJĀ

Silvija Ozola

Rīgas Tehniskās universitātes Liepājas filiāle, Vānes iela 4, Liepāja, Latvija, LV-3417
ozola.silvija@inbox.lv

Abstract

The Rosen Square in Liepāja

City is a complex and multifunctional organism whose architectural spatial planning is affected by the layout of streets and squares. Since the end of the 17th century, Liepāja city center building grew around the New Market Square which in 1911 was transformed into Rose Square. The change of the national political system and ideology was reflected also in Liepāja city center's structural, functional and artistic design. Rose square survived the bombing of city center during World War II, and nowadays it reflects the urban development ideas.

Previous *research*: The culture of Liepāja urban development has been studied insufficiently. The development of Liepāja's planning has been studied by architect Gunārs Jansons in his book "Ancient wooden buildings in Courland cities" and by painter Imants Lancmanis in his books "Liepāja from baroque to classicism" and "Bertschy".

Research *goals*: Determine the changes in the architectonic spatial composition, and the functional and artistic design of Liepāja city center and Rose square since the beginning of the 20th century till the present day.

Key Words: construction, composition, square, rose plantations, greenery system.

Ievads

Liepājas plānojumu Baltijas jūras piekrastē noteica Līvas upes ūdeņi un salas, kā arī Livonijas sauszemes ceļš no Kēnigsbergas (Kaļiņingradas) uz Rīgu, kas veda pa liedagu cauri lībiešu Līvas ciemam uz smilšu sēkļa nomaļus no kuršu zvejnieku apdzīvotajām vietām. Kuģniecībai, tirdzniecībai un preču pārkraušanai ap 13. gadsimtu izveidoja Līvas ostu (*Lyva portus*). Līvas ciemu 15. gadsimtā nopostīja. Kurzemes un Zemgales hercogistes (*Ducatus Curlandiae et Semigalliae*) laikā Libavas (*Libau*) miesta amatnieki un tirgotāji būvēja namus ap Sv. Annas koka baznīcu (ap 1587), veidojot centru. Liepāja 1625. gada 18. martā ieguva pilsētas tiesības. 17. gadsimta beigās Lielās, Zivju, Tīrģoņu, Graudu un Pasta (tagad Andreja Pumpura) ielu sateces vietā veidojās *Jaunais tirgus* (*Neue Markt*) un tā apkārtnē – *daudzfunkcionāls centrs*. Kurzemes un Zemgales hercogiste 1795. gada 15. maijā kļuva par cariskās Krievijas Kurzemes guberņu, bet Liepāja – par tās administratīvo centru – valstī stratēģiski svarīgu rūpniecības, tirdzniecības, kūrorta un ostas pilsētu, kurā sāka īstenot plānveidīgus un plašus pilsētībūvnieciskus pārveidojumus. Jaunā tirgus laukums pēc ielu elektriskā dzelzceļa ierīkošanas (1899) kļuva par nozīmīgu transporta mezglu, bet laukumi tā apkaimē – par arhitektoniski telpiskās *centru sistēmas kompozīcijas elementiem*. Saistot ielas, laukumus un zaļumus vienotā kompleksā, paaugstināja pilsētvides labiekārtojumu. Stādījumu akcentētās transporta maģistrāles un satiksmes mezgli ieguva jaunu vizuālo tēlu, bet Liepāja – pilsētas simbolu *Rožu laukumu*.

Pētījuma aktualitāte: izprast un novērtēt iepriekšējo paaudžu pārstāvju ieguldījumu, lai saglabātu Liepājas identitāti.

Pētījuma mērķis: analizēt zaļo stādījumu plānojumu un ietekmi uz Liepājas centra vizuālo tēlu un arhitektoniski telpiskās kompozīcijas risinājumiem.

Pētījuma uzdevums: izziņāt Liepājas centra apbūves un Rožu laukuma arhitektoniski telpiskās kompozīcijas, funkcionālā un mākslinieciskā risinājuma attīstību.

Pētījuma metodes: Rožu laukuma kompozīcijas analīzē izmantotas fotofiksācijas un kartogrāfiskie materiāli, kā arī salīdzināti attiecīgā laikmeta labiekārtojuma risinājumi ar rožu stādījumiem vācu pilsētās un Liepājā.

Eiropas pilsētu telpiskā izveide 19. gadsimta sākumā

Pilsētu izaugsmi daudzus gadsimtus veicināja tirdzniecība. Anglijā 18. gadsimta otrajā pusē attīstījās rūpniecība, aizsākot pilsētu urbanizācijas procesu, kas 19. gadsimta pirmajā ceturksnī pārņēma visu Rietumeiropu. Kapitālistisko ražošanas attiecību attīstība radīja vēl nepieredzētu zinātnes, tehnikas un kultūras, tajā skaitā arī vēstures, uzplaukumu. Sabiedrībā pieauga interese par iepriekšējo laikmetu kultūru, mākslas un arhitektūras stiliem. Sengrieķu pilsētu arhitektoniski un mākslinieciski vienotā pilsētvide, kuru veidoja nocietinātā akropole iedzīvotāju patvērumam briesmu brīžos reljefa augstākajā vietā un agora – lejas pilsēta ar tirgus un sabiedrisko laukumu – pilsētas pakājē, ietekmēja pilsētu telpisko izveidi 19. gadsimta sākumā. Senajās pilsētās, kuras kopš 7. gadsimta pirms mūsu ēras ietvēra nocietinājumi, ielu un laukumu veidotajā dzīvojamās, tirdzniecības un sabiedriskā centra apbūves regulārā plānojuma telpiskajā struktūrā iekļāva monumentālas sabiedriskās celtnes un apbūves mērogam atbilstošas skulptūras un mākslas darbus. Apbūves plānojuma vienība bija divu, četru vai vairāku ēku kvartāls. Dzīvojamā ēkā istabas izvietoja ap centrālo telpu ar atveri jumtā. Turīgo ļaužu mājokļos telpas rindojās ap peristilu – četrstūra pagalmu, kuru no visām pusēm ietvēra kolonāde. Dažreiz aiz ēkas iekopa dārzu. Senajā Grieķijā dažādu funkciju nodrošināšanai būvēja jauna tipa sabiedriskās ēkas. Atbilstoši estētiskajai koncepcijai, tās izkārtāja ap laukumu – dabiski izgaismotu un monumentāliem mākslas darbiem bagātīgi aprīkotu zāli, ievērojot laukuma un ēku izmēru optimālās proporcionālās attiecības. Lielus laukumus ietvēra augstākas ēkas. Sengrieķu zinātnieks un filozofs Aristotelis (grieķu: *Ἀριστοτέλης*, *Aristotelēs*; 384 p. m. ē.–322 p. m. ē.) uzskatīja, ka pilsētā ap tirdzniecības laukumu jāizvieto bazilikas, ēkas viesu naktsmītnēm un tiesu iestādes, bet pie citiem laukumiem jābūvē tempļus un sabiedriskās celtnes. Pilsētas centra apbūvi sākotnēji izkārtāja ap galveno laukumu, bet vēlāk – ap laukumu grupu. Atēnu agorai pa perimetru uzbūvēja sabiedriskās un kulta celtnes. Laukuma kontūru iezīmēja stādījumi. Agoras tirdzniecības daļu ietvēra divrindu kolonāde, aiz kuras atradās iestāžu ēkas. Pilsētbūvniecību veicināja Maķedonijas Aleksandra (356. p. m. ē.–323. p. m. ē.) karagājienu laikā uzbūvētie nocietinājumi, atjaunotās un dibinātās pilsētas ar iekoptiem dārziem. Vēlāk iedibinātās tradīcijas turpināja – būvēja pilsētas ar plašiem laukumiem sabiedriskām un administratīvām funkcijām un greznām pilīm, izveidoja tirdzniecības un kara ostas, ūdensvadus, radīja izglītības un mākslas centrus ar bibliotēkām, teātriem, stadioniem, pirtīm. Sabiedriskām ēkām izmantoja peristilu. Kolonādes un

portiki ģeometriski regulārajiem laukumiem piešķīra vienvēidību un noslēgtību. Regulārā plānojuma arhitektoniski piesātinātajā apbūvē iekļāva vairāku tipu dzīvojamās ēkas, arī daudzstāvu namus. Pilsētvidē mainījās ēku ansambļu mērogs. Helēnisma laikmeta grieķu mākslu un arhitektūru ietekmēja austrumu tautu kultūra. Grieķu pilsētībūvniecības tradīcijas turpināja senie romieši, un antīkās arhitektūras principi tika saglabāti līdz mūsdienām.

Cariskajā Krievijā buržuāziskās aristokrātijas kultūras un ideoloģijas ietekmē līdz 19. gadsimta trīsdesmitajiem gadiem par valdošo stilu arhitektūrā kļuva klasicisms. Mākslinieciski estētiskajā sistēmā izmantoja antīko orderu elementus, bet kompozīcijā – simetriju, frontalitāti, cēlu vienkāršību un izteiktu hierarhiju akcentētajam centram pakārtotajās celtnes sastāvdaļās. Liepājā 19. gadsimta pirmajā pusē pilsētvidē iesaistīja jaunus sabiedrisko ēku tipus, attīstīja ielu un laukumu sistēmu, radot arhitektoniski telpiskās kompozīcijas centrus un aprīses teritorijas zonējumam.

Pilsētvides telpiskā organizācija 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā

Rūpniecība 19. gadsimta otrajā pusē kļuva par nozīmīgu pilsētveidojošo faktoru. Ražošana un transports izmainīja pilsētu plānojumu, telpisko organizāciju, apbūves raksturu un izkārtojumu. Palielinājās sabiedrisko celtnu tipoloģiskā daudzveidība. Ielas telpu kvartālu perimetra apbūvē veidoja līdzīgu interjeram, stingri ievērojot ēku augstuma un ielas platuma attiecības. Vairāku ielu telpām piederošos maģistrāļu krustojumus 19. gadsimta deviņdesmitajos gados pārvērtā par pilsētvides struktūras elementiem ar laukumam līdzīgu nozīmi. Arhitektoniski telpiskās kompozīcijas nozīmīgākās vietas akcentēja trīsdimensionāli uztverami stūra namu apjomi ar izteiksmīgiem torņiem, radot atskaites sistēmu.

Klasicisma stila arhitektūras mākslinieciskā valoda ar tās reglamentētajiem kanoniem vairs nespēja elastīgi reaģēt uz laikmeta diktētajām pārmaiņām (Krastiņš 1988: 7). Arhitekti izvēlējās no vēsturiskā mantojuma arhitektonisko formu krājuma katram konkrētajam gadījumam piemērotākos mākslinieciskās izteiksmes līdzekļus. Noteiktu formu izvēle izmantošanai jaunrades procesā bija pazīstama jau Senajā Romā (Krastiņš 1988: 9). Neskatoties uz formālo daudzveidību, eklektisms veidojās stilistiski viengabalains. Kompozīcijas sistēma it kā mazināja dažādu stilu formu atšķirības, padarot celtnes savstarpēji harmoniskas (Krastiņš 1988: 14).

Pilsētvidē samazinājās dabas platības. Zaļumus papildināja mākslīgi radīti stādījumi. Satiksmes maģistrāles, kuras nodrošināja saikni starp funkcionāli nozīmīgām teritorijām, akcentēja Holandes liepu un zirgkastaņu alejas. Māksliniecisko stilu izteiksmes līdzekļu daudzveidība dārzu un parku idejas īstenošanā atspoguļoja tālaika māksliniecisko domāšanu. Nozīmīgus sasniegumus 19. gadsimtā guva puķkopji rožu audzēšanā. Dārzu un parku stādījumus papildināja rožu dārzi jeb rozāriji (1. att.). Žans Laffje (*Jean Laffay*; 1795–1878), krustojot tējas un Bengālijas rozes ar franču rozi (*Rosa gallica L.*), simtlapu rozi (*Rosa centifolia*) un Damaskas rozi (*Rosa damascena*), 1839. gadā izaudzēja pirmo

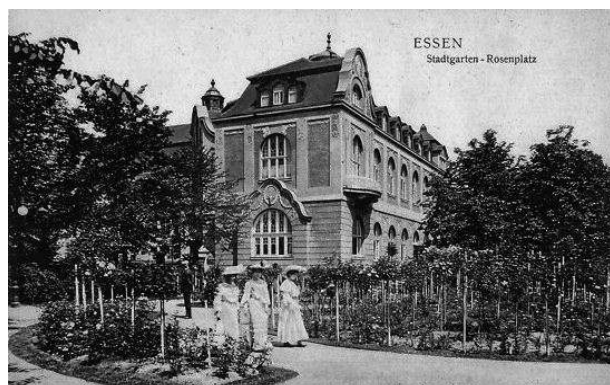
remontanrozi (*Remontant-Rose*) 'Duchesse de Sutherland'. Žans Gijo (*Jean-Baptiste André Guillot (Fils)*; 1827–1893) ar 1867. gadā izveidoto pirmo tējhibrīdu rožu šķirni 'La France' aizsāka mūsdienu rožu attīstības laikmetu. Gijo 1875. gadā izaudzēja arī pirmo poliantrozi 'Pâquerette'. Krustojot daudzzienu rozi (*Rosa multiflora*) un Vihura rozi (*Rosa wichuraiana*) ar *kordesii Wulff*, 1875. gadā ieguva līdz 5 metru garu daudzzienu **vītenrozi** (2. att.) jeb **stīgotājrozi** (angļu: *Climbing-Rose*, vācu: *Rambler-Rose*). Dekoratīvajos stādījumos sāka izmantot arī **parka** (*Gartenrosen*) un **augststumbra rozēs** (*Stammrosen*) (3. att.). Vērmanes dārzā pie saules pulksteņa Georgs Fridrihs Ferdinands Kufalts (*Georg Friedrich Ferdinand Kuphaldt*; 1853–1938) 1889. gadā izveidoja pirmo rozāriju Rīgā (4. att.) (Kāvere 2007: 75). Rožu audzētāja-amatiera Alberta Hofmaņa (*Albert Hoffmann*; 1846–1924) plašā rožu kolekcija rosināja Vācu rožu biedrību 1898. gadā Zangerhauzenā izveidot rozāriju "*Sangerhausen Rosarium*" (mūsdienu Eiropas rozārijs jeb *Europa-Rosarium*).

1. att. Hemnicas pilsētas rozārijs (Saksija) pirms 1912. gada (SO-3).

2. att. Stīgotājrozēs Ojzenhauzenas kūrortā (Ziemeļreina-Vestfālene) 20. gadsimta sākumā (SO-4).

3. att. Rožu laukums Essenē (Ziemeļreina-Vestfālene) 20. gadsimta sākumā (SO-5).

4. att. Vērmanes dārza augststumbra rozēs (Rīga) (BCB-2).

Pilsētās galveno funkcionālo uzdevumu veica centri, atspoguļojot apbūves plānojuma kompozīcijas ideju, kura bija jāattīsta, jāpadziļina un jākonkretizē, lai publiskajā telpā panāktu tektonisku un gleznieciski plastisku līdzsvaru. Kijevā 1892. gada 13. jūnijā atklāja cariskajā Krievijā

pirmo ielu elektriskā dzelzceļa līniju. Pilsētās pieauga transporta kustības intensitāte un par satiksmes mezgliem kļuva laukumi. Tos veidoja mākslinieciski izteiksmīgus, ņemot vērā transporta prasības. Itālijā, kur bija saglabājušās liecības par seno pilsētu apbūvi un tradīcijām, pilsētu galvenos laukumus ceļu sateces vietās, tāpat kā senos forumus, izmantoja sabiedriskajām aktivitātēm. Tirgus laukumos tradicionāli ierīkoja aku, bet sabiedriskajos laukumos, kurus ietvēra nozīmīgas celtnes, izvietoja arhitektoniskus akcentus – strūklakas, skulptūras un mākslas darbus, atvirzot uz laukuma vidusdaļu, lai neaizsegtu ēku galveno ieeju portālus un netraucētu transporta kustību. Dženovas laukumā *Piazza De Ferrari* (6. att.) ielu elektriskā dzelzceļa lokveida satiksmi 20. gadsimta sākumā organizēja ap brīvdarbojošu elektriskā apgaismojuma laternu (5. att.).

Liepājas pilsētas dome 1894. gadā izveidoja komisiju, lai izstrādātu noteikumus ielu dzelzceļa ierīkošanai, bet 1896. gada 14. decembrī noslēdza līgumu ar firmu „*Continental Gesellschaft für elektrische Unternehmungen in Nürnberg*” par ielu elektriskā dzelzceļa līnijas izbūvi. Elektriskais tramvajs kopš 1899. gada septembra nodrošināja satiksmi starp Karostu, Jaunliepājas dzīvojamajiem un rūpniecības rajoniem un pilsētas centru (7. att.). Satiksmes maršrutā iekļāva Lielo un Graudu ielu, kā arī transporta mezglu – Jaunā tirgus laukumu (8. att.), kura centrā izvietoja elektrisko laternu. Jaunais tirgus ap 1903. gadu bija kļuvis neērts un traucēja satiksmei. Liepājas pilsētas dome 1910. gada 20. septembrī pieņēma lēmumu par tā slēgšanu.

GENOVA - Piazza De Ferrari

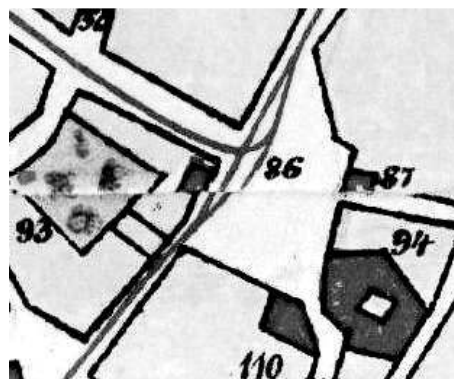
5. att. Dženovas satiksmes centrs – laukums *Piazza De Ferrari* 20. gadsimta sākumā (SO-1).

6. att. Dženovas centra plānojums – laukumi *Piazza De Ferrari* un *Piazza Umberto* satiksmes maģistrāļu *Via San Lorenzo*, *Via XX Settembre*, *Via Roma* un *Via C. Felice* sateces vietā 20. gadsimta sākumā (SO-2).

7. att. Liepājas satiksmes centrs – Jaunā tirgus laukums ap 1900. gadu (LM-1).

8. att. Liepājas centra plānojums – Jaunā tirgus laukums pie Lielās un Graudu ielas krustojuma 1900. gadā (LNB-1)

Rožu laukuma izveide Liepājā

Cariskās Krievijas pilsētās vidi bagātināja ar rožu un ziedu stādījumiem. Liepājā zaļumu sistēmu papildināja Jaunā tirgu vietā 1911. gadā radītais trīsstūra formas Rožu laukums (9. att.) ar divām centriskām pastaigu takām (12. att.) – nelielu celiņu starp pilsētas dārznieka Katerfelda (*Katterfeld*) iestādītiem 500 rožu stādiem (11. att.) apaļajā dobē ap elektriskā apgaismojuma laternu pretī Graudu ielai un lielu pastaigu taku, kuras malā izvietoja 12 koka soliņus atpūtai. Jauno kociņu lapotnes vēl tikai veidojās, tādēļ ainavu papildināja ziedu paklāji zālienā (12. att.) (Кичунов 1912: 99). Rožu laukuma plānojumu ar pilsētvidi saistīja gājēju takas Pasta, Tirgoņu un Graudu ielu virzienā (10. att.). Satiksmes maģistrāļu krustojumu akcentēja Landau nams ar stūra torni (ap 1914).

9. att. Rožu laukums un Lielā iela pēc 1914. gada (BCB-1).

10. att. Rožu laukuma plānojums ap 1916. gadu (LNB-2).

11. att. Augststumbra rozes Liepājas Rožu laukumā ap 1911.–1914. gadu (LM-2).

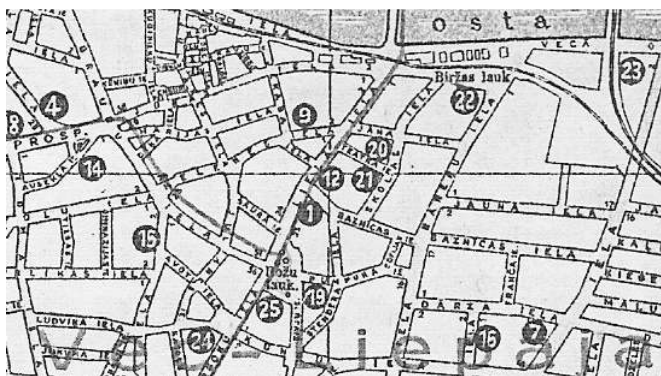

12. att. Rožu laukums pēc 1911. gada (BCB-3).

Rožu laukums starpkaru periodā

Neatkarīgās Latvijas Republikas laikā Liepājas pilsētas valdes tehniskajā nodaļā uzsāka jauna ģenerālā plāna (ap 1927) izstrādi. Pilnveidoja centra apbūvi un plānojumu (13. att.) – uzbūvēja Latviešu biedrības namu (1934–1935, arhitekts Jānis Blauss (1880–?) ar palīgiem Zebaueru un Celmiņu) (15. att.), Armijas ekonomisko veikalu (1934–1935, arhitekts Aleksandrs Rācenis (1899–?))

(16. att.), lombarda un krājkases ēku (1936–1937, Valdis Zebauers (1903–?)). Viesnīca „Pēterpils” kļuva par pašvaldības īpašumu (1936) – to pārdēvēja par „Pilsētas viesnīcu” un pārbūvēja (1938). Apstādījumos līdz Otrajam pasaules karam iecienīti bija pazemi un cirti dzīvžogi (14. att.). Rožu laukuma stādījumos apvienoja ainaviskā un ģeometriskā dārza formas, ierīkoja zālienus un ziedošu ziemciešu puķu grupējumus.

13. att. Vecliepājas centra plānojums 1935. gadā (LNB-3).

14. att. Rožu laukuma stādījumi līdz 1925. gadam (EH-1).

15. att. Rožu laukuma kopskats pēc 1935. gada (EH-2).

16. att. Rožu laukums pēc 1935. gada 18. maija (VG).

Rožu laukums Otrā pasaules kara laikā

Liepājā Otrā pasaules kara pirmajās stundās 1941. gada 22. jūnijā pret pilsētu vērsta vācu armijas uzbrukums pārtrauca iedzīvotāju mierīgo dzīvi. Vācu aviācijas uzlidojumos un karadarbībā no 25. līdz 27. jūnijam iznīcināja ostas kanāla dienvidaustrumu krastmalas apbūvi, bet 1942. gada bombardēšanā nopostīja ēkas pilsētas centrā ap Graudu, Lielo un Tirgoņu ielu (17. att.), saglabājot Rožu laukumu (18. att.).

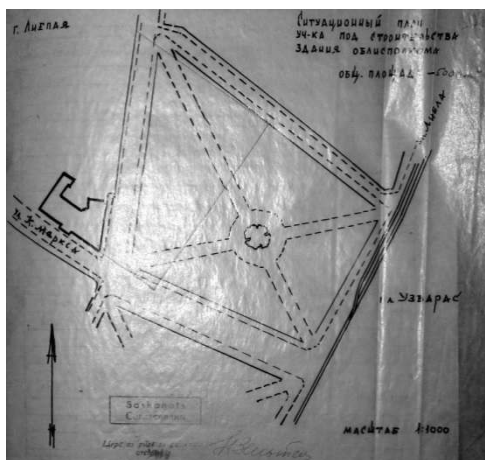
17. att. Kara nopostītā apbūve un Rožu laukums
1942. gadā (VKPAI-2).

18. att. Kara izpostītais Liepājas centrs
(VKPAI-1).

Liepājas centra plānojums un Rožu laukums Padomju Latvijas laikā

Liepājā pēc Otrā pasaules kara sāka novākt drupas un izstrādāja ģenerālo plānu (1945–1948). Pilsētas centrā paredzēja Uzvaras laukumu, ap kuru izvietot apbūvi. Liepāju 1950. gada augustā pasludināja par slēgtu pilsētu un kopš 15. novembra (LZVA-2) tramvajs uzsāka kustību no Uzvaras laukuma (21. att.), kura teritoriju (19., 20. att.) saskaņā ar Latvijas PSR Ministru Padomes 1952. gada 14. maija lēmumu Nr. 689 paredzēja labiekārtot (LZVA-3), lai uzstādītu V. I. Ļeņina bronzas skulptūru.

19. att. Projektētā Padomju nama
situācijas plāns 1952. gadā (LZVA-1).

20. att. Lielā iela 1950.-jos gados (EH-3).

Centru uzsāka veidot ar arhitekta Andreja Aivara (1909–1975) projektēto sabiedrisko ēku (1957), kurā izvietoja Liepājas pedagoģisko institūtu. 1959. gada jūlijā ekspluatācijā nodeva dzīvojamo ēku Lielajā ielā 12. Latviešu biedrības namu pēc ilgtermiņa īres līguma noslēgšanas (1959) ieguva flotes oficieri (LZVA-4). Liepājas centra apbūvi 1961. gadā papildināja universālveikals „Kurzeme” (1959, arhitekti Goldenbergs un Ģintere, inženieris Krastkalns).

21. att. Rožu laukums – tramvaja līniju galapunkts pēc 1957. gada (LMM).

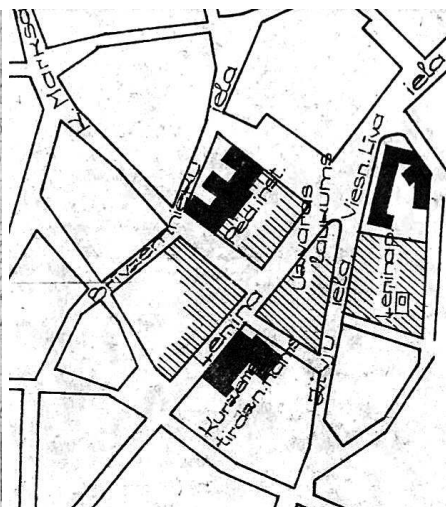
22. att. Rožu laukums 1960.-jos gados (SO-7).

Valsts Pilsētu celtniecības projektēšanas institūta arhitekte Irēna Rubauska (dz. 1930) 1965. gadā izstrādāja Liepājas centra detālplānojumu, paredzot dzīvojamo kvartālu rekonstrukciju un pilsētas centra robežu paplašināšanu. 1966. gadā uzbūvēja viesnīcu „Līva”. Liepājas ģenerālajā plānā (1966) paredzēja divu dzīvojamo ēku kompleksu un tirdzniecības, administratīvā, kultūras un sporta centra izveidi. Funkcionālās zonas saistīja zaļumu sistēma un gājēju celiņi. Kārļa Marksa (Graudu) un Ļeņina (Lielajā) ielā starp universālveikalu „Kurzeme” un kolhozu tirgu iecerēja būvēt augstceltni, tirdzniecības centru paplašināt Zivju ielas virzienā, bet starp Ļeņina, Komunālo (Baznīcas) un 17. jūnija (Bāriņu) ielu izveidot kultūras centru ar sporta namu, peldbaseinu, pilsētas bibliotēku. Kultūras nama galvenā fasāde būtu vērsta pret Uzvaras laukumu un skvēru blakus viesnīcai „Līva”. Teritorijā starp Radio un Jūras ielu iecerēja būvēt arhitekta Arvīda Blauberģa (dz. 1906) projektēto platformāta kinoteātri „Liepāja”, izveidojot aleju gar Jūras ielu. Lai arhitektoniski apvienotu kanāla abus krastus, pilsētas centra apbūves turpinājumam ziemeļu virzienā pāri ostas kanālam iecerēja izveidot administratīvo centru ar Padomju nama daudzstāvu kompleksu un laukumu mītiņiem.

Uzvaras laukuma skvēram starp Zivju un Stendera ielu (24. att.) arhitekts Kārlis Plūksne (1906–1973) izstrādāja rekonstrukcijas projektu (1969). Labiekārtojumam izmantoja tolaik jaunu ieseguma materiālu – betona plāksnes. Liepājas centra plānojuma koncepcijā (1970) paredzēja Uzvaras laukumā uzstādīt tēlnieka Alberta Terpilovska (1922–2002) darināto V. I. Ļeņina pieminekli (25. att.) (1970). Padomju laikā Rožu laukumā ierīkoto stādījumu (22. att.) un plānojuma (23. att.) nomaiņai izcilais ainavu arhitekts Kārlis Barons (1912–1996) izstrādāja dendroloģisko projektu (Dāvidsone 1974: 195). Atjaunoja stādījumu un plānojuma sākotnējo kompozīciju – skābaržu ietverto lielo pastaigu apli ar apaļo rožu dobi centrā un gājēju plūsmām atbilstošiem celiņiem (28. att.). Liepājas centrs ieguva sociālisma ideoloģijai atbilstošu telpisko plānojumu un veidolu.

23. att. Rožu laukuma plānojums pirms 1966. gada (SO-6).

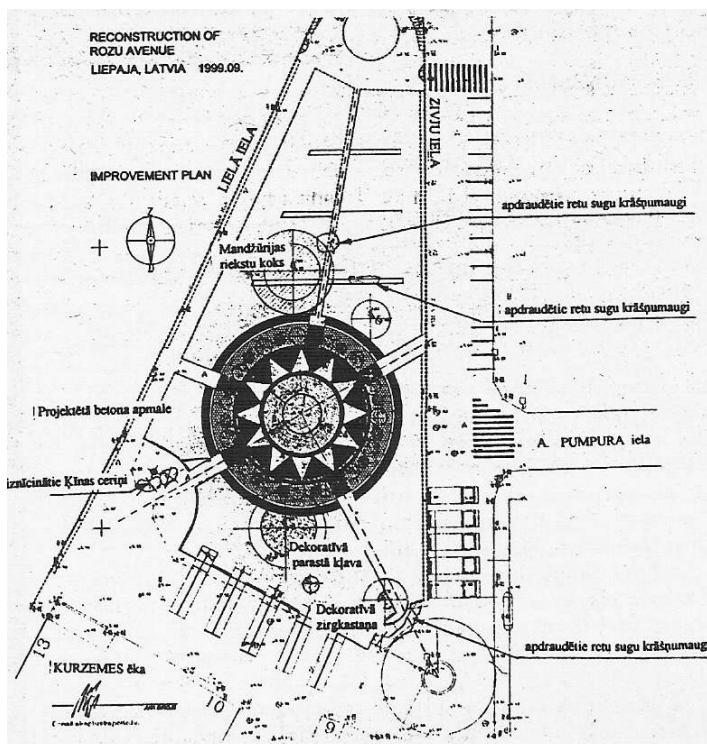
24. att. Liepājas centra plānojums 1970. gadā (LPB).

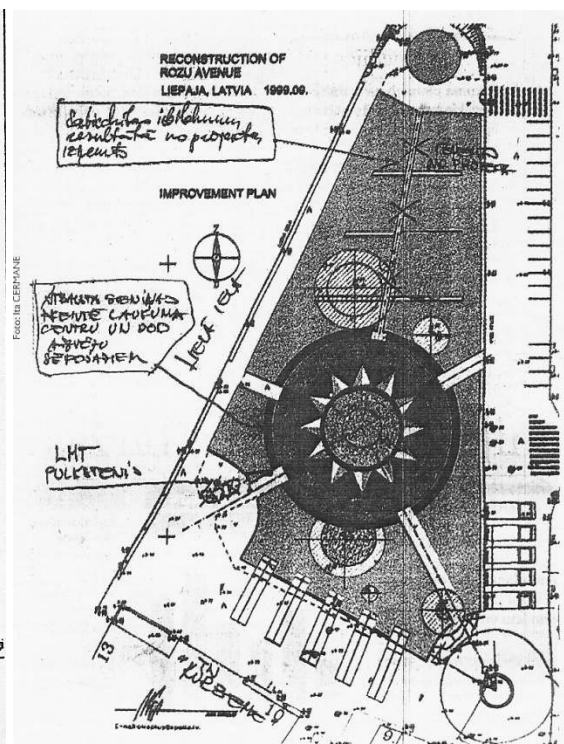
25. att. Ļeņina piemineklis Uzvaras laukumā pēc 1970. gada (SO-8).

Rožu laukums atjaunotajā Latvijas Republikā

Liepāju 20. gadsimta sākumā pazina kā kūrorta pilsētu ar ainavu arhitektūras meistardarbiem. Pilsētas izaugsmi skatīja virzībā uz nozīmīgu mērķu sasniegšanu – kūrorta, rūpniecības, dzīvojamās apbūves un ostu attīstību, zaļo stādījumu pilnveidošanu un pilsētas identitātes radīšanu. Mūsdienās šauro nākotnes skatījumu uz Liepājas attīstību un rīcības samazināto mērogu nosaka privātās iniciatīvas – par prioritāti kļuvusi ikdienas problēmu risināšana. AKA projektēšanas birojs arhitekta Andra Kokina vadībā, gūstot iedvesmu no 20. gadsimta sešdesmito gadu Liepājas centrālās daļas plānojuma (23. att.), izstrādāja projektu Rožu laukuma rekonstrukcijas projektu (1999) (26., 27. att.), saistot to ar Zivju ielas rekonstrukcijas koncepciju (2001–2006). Finansiālu un komerciālu apsvērumu ietekmē par rekonstruētā Rožu laukuma arhitektoniskās kompozīcijas akcentu kļuva nevis rožu stādījumi, bet betonēta rožu dobe Liepājas sadraudzības pilsētu simbolikas izvietojanai (29. att.). Atbilstoši iecerētā tirdzniecības centra novietnei tika izmainīti gājēju celiņu virzieni. 20. gadsimta sākuma ainavu arhitektūras meistardarbu pārvērta par vietēja mēroga risinājumu – sabiedrisko ēku priekšlaukumu (30. att.).

26. att. Rožu laukuma rekonstrukcijas projekts. Arhitekts Andris Kokins, 1999. gads (LPB-2).

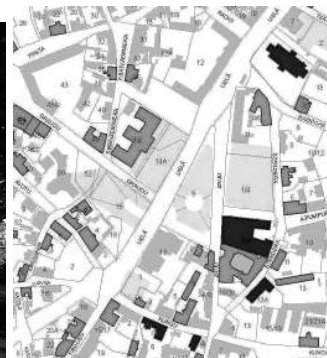
27. att. Sabiedrības iebildumu dēļ izmainītais Rožu laukuma rekonstrukcijas projekts un Liepājas pilsētas arhitekta Uģa Kaugura komentāri (Cērmāne, 2001).

28. att. Rožu laukuma saudzētais plānojums pirms rekonstrukcijas 2000–2010. gadā (SO-9).

29. att. Rožu laukums pēc rekonstrukcijas 2012. gadā (SO-10).

30. att. Liepājas centra plānojums 2012. gadā (LT).

Secinājumi

Liepājas pilsētvides un Rožu laukuma attīstības koncepcija līdz Pirmajam pasaules karam ietvēra Eiropas pilsētībūvniecības prakses un ainavu arhitektūras jaunākos sasniegumus un labāko pieredzi, kuru Latvijas Republikas laikā papildināja nacionālas vērtības. Sociālisma ideoloģijas ietekmē pēc Otrā pasaules kara Liepājas centra arhitektoniski telpiskās attīstības modeli radikāli izmainīja, saudzējot Rožu laukuma sākotnējo ieceri. Atjaunotās Latvijas Republikas laikā tika radīts Liepājas centra teritorijas sadrumstalotībai un fragmentācijai atbilstošs pilsētībūvniecisks risinājums – Rožu laukums pārvērsts par sabiedrisko ēku priekšlaukumu un ieguvis jaunu identitāti.

Bibliogrāfija

- Dāvidsone I. 1974. Raksturīgākās tendences vēsturisko parku rekonstrukcijā. *Rīgas Politehniskā institūta Zinātniskie raksti*: Pilsētu attīstība un arhitektūra Latvijas PSR. Rīga: Zinātne, 183.–203. lpp.
- Cērmāne I. 2001. Rožu laukums pārbūves ērkšķos. No: *Kurzemes Vārds*, 4. jūlijs.
- Kavere A. 2007. Rīgas dārzu arhitekta Georgs Kufalts. Rīga: Jumava, 195 lpp., il.
- Krastiņš J. 1988. *Eklektisms Rīgas arhitektūrā*. Rīga: Zinātne, 279 lpp.
- Кичунов Н. И. 1912. *Цветники и партеры. Устройство ковровых клумб, рабаток, арабесок, цветочных и листовых групп*. Санкт-Петербург: Книгоиздательство А. Ф. Девриена, 189 с.
- Arhīvu, kartogrāfiskie un plānošanas materiāli**
- BCB-1 – Baltijas Centrālā bibliotēka. Rožu laukums un Lielā iela. Pēc 1914.
- BCB-2 – Vērmanes dārza augststumbra rozes (Rīga). (*Riga. Wöhrmann'scher Park*)
- BCB-3 – Rožu laukums Liepājā. Pēc 1911.
- EH-1 – Ērika Hūna atklātņu kolekcija. Rožu laukuma stādījumi. Līdz 1925. Jura Bokuma (1877–1956) foto.
- EH-2 – Rožu laukuma kopskats. Pēc 1935.
- EH-3 – Lielā iela. 1950.-ie gadi.
- LZVA-1 – Liepājas zonālais valsts arhīvs. Situācijas plāns projektētajam Padomju namam un Uzvaras laukuma labiekārtojumam Liepājā pie Kārļa Marksa (Graudu) un Ļeņina (Lielās) ielas krustojuma. Pilsētas arhitekts Zeltens. 1952.
- LZVA-2 – Liepājas pilsētas darbaļaužu deputātu Padomes Izpildu Komitejas 1950. gada 20. oktobra lēmums Nr. 739 „Par pilsētas tramvaju maršrutu Nr. 2, 3 un 4 savienošanu”.

- LZVA-3 – Liepājas pilsētas darbaļaužu deputātu Padomes Izpildu komitejas 1952. gada 16. maija lēmums Nr. 313 „Par zemesgabala piešķiršanu Padomju nama būvniecībai”.
- LZVA-4 – Liepājas pilsētas darbaļaužu deputātu Padomes Izpildu komitejas 1959. gada 9. oktobra lēmums Nr. 443 „Par nama Uzvaras laukumā 5/7 nodošanu flotes oficeru pārvaldījumā”.
- LM-1 – Liepājas Muzejs. Liepājas satiksmes centrs – Jaunā tirgus laukums. Ap 1900.
- LM-2 – Augststumbra rozes Liepājas Rožu laukumā. 1911–1914.
- LMM – A/s „Liepājas Metalurģis” muzejs. Tramvaja līnijas galapunkta izveidošana ap Rožu laukumu. Pēc 1957.
- LNB-1 – Latvijas Nacionālās bibliotēkas Kartogrāfijas nodaļa. *План города Лубавы = Der See und Handelsstadt Libau*. Libau: Eberhard Korn, 1900.
- LNB-2 – KtL1-1/51 *Plan von Libau*, ap 1916.
- LNB-3 – k 001 kt/1-3-186 *Liepājas plāns*. Liepāja: Liepājas Pilsētas Valde, 1935.
- LPB-1 – Liepājas pilsētas būvvalde. Barons K., Daujate K., Ozoliņš A., Caics A. *Liepājas Jūrmalas parka rekonstrukcijas projekts*. Rīga: Latkomunprojekts, 1970. 43 lpp., 13 zīm.
- LPB-2 – Rožu laukuma rekonstrukcijas projekts. Arhitekts Andris Kokins. 1999.
- LT – *Liepājas pilsētas teritoriālais plānojums 2011.–2023. gadam*. 1. redakcija. Teritorijas izmantošanas un apbūves noteikumi. Liepāja: Grupa 93, 2011. 136 lpp.
- SO-1 – Silvijas Ozolas karšu, atklātņu un fotogrāfiju kolekcija. Dženovas satiksmes centrs – laukums *Piazza De Ferrari*. 20. gadsimta sākums.
- SO-2 – Dženovas centra plānojums – laukumi *Piazza De Ferrari* un *Piazza Umberto* satiksmes maģistrāļu *Via San Lorenzo*, *Via XX Settembre*, *Via Roma* un *Via C. Felica* sateces vietā. 20. gadsimta sākums.
- SO-3 – Hemnicas pilsētas rozārijs (Saksija). (*Rosarium mit Aussichtsurm Wind – Chemnitz*). Pirms 1912.
- SO-4 – Stīgotājrozēs Ojenhauzenas kūrortā (Ziemeļreina-Vestfālene). 20. gadsimta sākums.
- SO-5 – Rožu laukums Essenē (Ziemeļreina-Vestfālene). (*Essen. Stadtgarten–Rosenplatz*). 20. gadsimta sākums.
- SO-6 – Rožu laukuma plānojums. Pirms 1966.
- SO-7 – Rožu laukums. 1960.-ie gadi.
- SO-8 – Ļeņina piemineklis Uzvaras laukumā. Pēc 1970.
- SO-9 – Rožu laukums pirms rekonstrukcijas. 2000.–2010.
- SO-10 – Rožu laukums pēc rekonstrukcijas. 2012. Silvijas Ozolas foto.
- VG – Veras Gubinas atklātņu kolekcija. Rožu laukums. Pēc 1935. gada 18. maija.
- VKPAI-1 – Valsts Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrs. Kara izpostītais Liepājas centrs.
- VKPAI-2 Skats no Sv. Trīsvienības baznīcas uz kara nopostīto Liepājas centra apbūvi un Rožu laukumu. 1942. Jāņa Sudmaļa (1887–1984) foto.

JAUNĀ ESTĒTIKA LATVIJAS GLEZNICĪBĀ (20. GS. BEIGAS – 21. GS. SĀKUMS)

Aija Pastare, Laima Kalvāne, Zeltīte Barševska

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13, Daugavpils, Latvija, LV-5401
aija3d@gmail.com, laima.kalvane@inbox.lv, zeltite.barsevska@du.lv

Abstract

The new aesthetics of Latvian painting (late 20th century - early 21st century)

In the postmodern era of Latvian painting the limits of classical aesthetics are often exceeded. In the public space artists are positioning artifacts which semantically and allegorically simulate the reality of life and time in a vivid and emotional language of art. These works of art are not always providing aesthetic pleasure of hedonic sense, but are deliberately ugly, provocative, decoratively deformed, grotesque or ironic.

The aim of this research is to discover a new concept of aesthetic quality in Latvian painting in the late 20th century - early 21st century, which offers a socially active artists: J. Utāns, M. Fišers, O. Zitmanis, A. Bērziņš, K. Brekte etc.

Key Words: new aesthetics, painting, Latvia, concept.

Ievads

Postmodernisma laikmeta mākslā bieži tiek pārsniegtas vai izkustinātas klasiskās estētikas robežas. Terminu „estētika” (no gr. *aisthēsis* – sajūtas, jūtas) pirmo reizi 1735. gadā lieto vācu filosofs Aleksandrs Gotlībs Baumgartens (*Alexander Gottlieb Baumgarten*, 1714 – 1762), apzīmējot vienu no divām filosofijas daļām, kas pamatojas uz juteklisko pasaules izziņas procesu (Zeile 1989; Kuzņecova 1998; Freiberga 2000).

Izejot cauri vēsturiskās attīstības posmu daudzveidīgajiem traktējumiem, estētika mūsdienās tiek definēta kā „filozofiska zinātne par estētisko dabā, sabiedrībā, par materiālo un garīgo darbību, par kopējiem jaunrades principiem pēc skaistuma likumiem, par attīstības likumsakarībām un estētiskās apziņas funkcionēšanu, tai skaitā arī mākslas kā specifiskas dzīves attēlošanas formu” (Kincāns 2003: 6).

Estētikas galveno kategoriju saturs atspoguļo skaisto un neglīto, cildeno un zemisko, traģisko un komisko, bet jāatceras, ka tīrā veidā mākslas darbos minētās kategorijas sastopamas reti, - parasti tās papildina viena otru (Kuzņecova 1998; Kincāns 2003).

Postmodernismā māksla mēdz izaicināt gan estētikas, gan mākslas zinātnes centienus uzstādīt tai kanonus vai normas. Publiskajā telpā autori pozicionē artefaktus, kas spilgtā un subjektīvā mākslas valodā, semantiski un alegoriski, negaidīti un neprognozēti imitē dzīves realitāti, vietu un laiku. Šie mākslas darbi ne vienmēr sniedz estētisku baudu tās hēdoniskajā nozīmē, bet bieži ir apzināti neglīti, provokatīvi, dekoratīvi deformēti, groteski vai ironiski, tā izraisot sabiedrībā noliedzošu reakciju, lielāku vai mazāku emocionālu rezonansi un publiskas diskusijas mediju un mākslas ekspertu vidēs.

Šī pētījuma mērķis ir atklāt jauna koncepta estētiskas kvalitātes Latvijas glezniecībā 20. gs. beigās – 21. gs. sākumā, kuras savos darbos skatītājiem pozicionē tādi sociāli aktīvi mākslinieki kā J. Utāns, M. Fišers, O. Zitmanis, A. Bērziņš, K. Brekte un citi.

Māksla mainās kopā ar laiku, tā ir kā spogulis un balss, kā instruments, kas ļauj autoram tuvināties sabiedrībai un ar dažādiem izteiksmes līdzekļiem runāt par lokālām un globālām problēmām. „Mākslai nevajadzētu piedāvāt acīm tīkamus skatus, jo ar to jau nodarbojas ikdienas estetizācija. Jo: kur viss kļūst skaists, nekas vairs nav skaists, ilgstoši kairinājumi noved pie notrulināšanās. [...] Svešādums, traucējums, pārtraukšana un citādums man šķiet kategorijas, bez kurām māksla publiskajā telpā nevar iztikt”, raksta viens no spilgtākajiem pēdējo desmitgažu starpdisciplināro jautājumu pētniekiem, kurš par zīmīgākajām savas izpētes jomām atzīst estētiku, kultūras, analītisko, Hēgeļa un 20. gadsimta filosofiju un mākslas teoriju, Volfgangs Velšs (*Wolfgang Welsch*, dz. 1949. g.) savā darbā „Estētikas robežceļi” (Velšs 2005: 185).

Savā ziņā „mākslinieks ir līderis, viņš tiek cildināts par to, ka spēj uztvert un izteikt pasauli labāk nekā apkārtējie”, secina V. Čakare (Čakare 2004: 25).

Latvijas mākslas telpā 20. gs. beigās - 21. gs. darbojas daudzi mākslinieki, kas tradicionālajā žanrā - glezniecībā aktīvi seko līdzī laimeta garam un reālajai sabiedrības dzīvei. Viņus interesē varas struktūru pētījumi, subkultūru fenomeni, politiskie sižeti, ekoloģiskās problēmas, ikdienas kičs, sabiedrības slēptās kaislības, attiecību dimensijas utt. Iespaidu refleksijas un autoru attieksme vizualizāciju (ne vienmēr estētiski baudāmu) iegūst viņu radīto mākslas darbu - komunikatīvo objektu - formātā.

Nosacīti Latvijas māksliniekus, kas rezonē attiecībā pret konkrēto vietu un laiku (šo aktuālo mākslas virzienu I. Kulakova dēvē par reportāžmākslu (Astahovska, Vējš, Kulakova, Rupenheite, Tīfentāle, Iltner 2013), var iedalīt divos tipos:

- izaicinātāji - piemēram, Juris Utāns (1959), Miķelis Fišers (1970), Otto Zitmanis (1980), Artūrs Bērziņš (1983), Kristians Brekte (1981) u. c.,
- sociālkritizētāji – piemēram, Ģirts Muižnieks (1956), Helēna Heinrihsone (1948), Verners Lazdāns (1965), Aija Zariņa (1954) u. c. (Kāle <http://www.lnmm.lv/lv/lnmm/info/explore/exhibition/2012/the-naughty-ones>).

Mākslinieka – izaicinātāja **Jura Utāna** izteiksmīgajos gleznojumos ar plašu saturisko amplitūdu tiek risināts sarežģīts ireāls dzīves rēbuss. Izkadrētie dzīves citāti kārtojas dinamiskos ciklos, kam dota misija – izaicināt, kaitināt un uzbudināt skatītāju. Laika gaitā J. Utāna mākslinieciskais rokraksts nav mainījies – tas ir tikpat reālistiski negants kā 20. gs. beigās. Mākslinieka sociālpolitiskie un kritiskie stāsti šodien nav zaudējuši māksliniecisko spēku, vien kļuvuši izsmalcinātāki un tehniski spožāki. Pēdējo gadu veikums liecina par J. Utāna neatslābstošo jaudu, pat zināmu visatļautību. Mākslinieka darbības stihija ir lielformāta glezniecība, kuras saturs ir tikpat sociāli nozīmīgs, cik tehniski pārlicenoša ir forma (Astahovska, Vējš, Kulakova, Rupenheite, Tīfentāle, Iltner 2013) (skat. 1. att.).

Jau 20. gs. 90. gados mākslinieks **Miķelis Fišers** (1970) realizē kontrkultūras stratēģiju, vērsoties pret sabiedrībā pieņemtajām konvencijām, liekulību un materiālismu. Pārkāpjot seksa, narkotiku un nāves tēmu tabu, viņa radošā biogrāfija ietver izaicinoši provokatīvus mākslas darbus, daudzas autora gleznas ir sižetiskas un kaut kādā ziņā arī reālistiskas (Fišers, Fišere 2012) (skat. 2. att.).

Par M. Fišera personālizstādē „Miķelis Fišers. Lielviela” (29.11.2012., Latvijas Nacionālā mākslas muzeja izstāžu zāle „Arsenāls”) eksponētajiem darbiem mākslas kritiķis Vilnis Vējš raksta: „Jāpaskaidro, kas tās par īpašām kvalitātēm viņa darbos, jo tajos neatradīsiet priecīgas krāsas harmoniskās kombinācijās, nolaizītu smukumu vai izgrabinātas detaļas. [...] Fišera gleznošanas maniere ir mazliet robusta, turklāt tā attīstās vienkāršības un skaidrības virzienā” (Vējš <http://www.diena.lv/kd/recenzijas/mikela-fisera-izstades-lielviela-recenzija-paraalelajas-pasaules-13984057>).

Otto Zitmanis (1980) ir gleznotājs, kurš izpaužas ekspresīvā, pat brutālā manierē gleznotos kariķētos tēlos, kas apdzīvo mākslinieka piedāvāto deformēto un bīstamo vidi. Gleznotāja mākslinieciskais redzējums krasi atšķiras no tradicionālajā mākslas veidā populārās virzības uz estētiskām kvalitātēm. O. Zitmanis rada provokatīvus darbus, kuros dominē apjomīgas, raupjiem triepieniem veidotas figūras, kas ironiski pauž sadzīves mirkļa emocijas, piemēram, glezna „Tu slikti izskaties,” vai gluži pretējo - „Šodien būšu skaista.” Mākslinieks saglabā savu varoņu plašās iespējas izskatīties un justies kā K. Tarantīno kinovaroņiem – tieši tik sirsnīga ir zilsarkanā gamma, kurā darbojas daudzi O. Zitmaņa tēli (Astahovska, Vējš, Kulakova, Rupenheite, Tīfentāle, Iltnerē 2013) (skat. 3. att.).

Par autora glezniecības specifisko estētiku mākslas vēsturniece I. Žeivate raksta: „Otto Zitmaņa glezniecība ir kā atbilde šodien tik populārajam un pielūgtajam „superskaistajam”, virspusējam pārdzīvojumam un izklaidei, kur visbiežāk sastopamies ar dekorativitāti un saturisku tukšumu – bezsaturu. Tādēļ viņa izvēlētā glezniecības valoda ir pilna salauzītu, deformētu formu, asu ēnu, krāsu pretkrāsām, uzsvērti brutāliem krāsu triepieniem” (Žeivate <http://www.makslaxogalerija.lv/lat/galerija/ilze-zeivate/>).

Savukārt mākslinieka **Artūra Bērziņa** (1983) gleznu vēstījumu kuratore A. Velde komentē sekojoši: „A. Bērziņa darbos cilvēki nereti atgādina netveramus, distancētus, pat mītiskus tēlus, tai pat laikā darbos apslēptā jēga liecina par padziļinātu pievēršanos cilvēka psiholoģisko problēmu un sāpju tēmai, kā arī sāpīgiem sociālpolitiskiem jautājumiem (sociālo slāņu attiecības, pakļautība sistēmai, latviešu emigrācija, korupcijas un brīvības tēma, nākotnes sabiedrība). Bet vīrietis/sieviete attiecību šķērsgrīzums savijas ar mākslinieka mēģinājumiem piekļūt sievietei tuvāk” (Velde <http://www.makslasperons.lv/lat/page/75/>).

Pats mākslinieks, savu darbu tematiku raksturojot, saka: „Abstrahējoties no simbolisma manas darbos, kā kopējo iezīmi varu minēt komplementaritātes principu, uz kura konsekventi balstos jaunrades procesā. [...] Tam jābūt veselam kompleksam, kas ietver emociju pretpolus” (Bērziņš <http://art.anazana.com/lv/artists/negrupeteie/artuurs-beerzinjsh-51920>) (skat. 4. att.).

Arī par skandalozu dēvētais multimākslinieks **Kristians Brekte** (1981) skatītājus nespēj atstāt vienaldzīgus. „Jau pirmajās personālizstādēs kopš 2007. gada Brekte drosmīgi un kā ar skalpeli ikreiz nedaudz „iegriez” skatītājam. Tā, lai viegli sūrst un tu nesaproti, vai tas ir labi vai slikti, un pat maķenīt dusmojies”, raksta A. Iltnera (Astahovska, Vējš, Kulakova, Rupenheite, Tīfentāle, Iltnera 2013: 60).

Daudzu autora darbu mākslas tēli ir neglīti: uz ceļa sabraukti dzīvnieki un putni, plēsēju zobi, skeletgalvas utml. Viņa gleznām raksturīgi aktīvi spektra krāsu kontrasti, kuri ekspresīvi papildina to skarbo, provokatīvo un nereti ironisko saturu. Mākslinieks vēlas parādīt tos „grēkus”, ko mūsdienu sabiedrība izliekas neredzam, jo vienaldzība tai ir visai ērta poza (Astahovska, Vējš, Kulakova, Rupenheite, Tīfentāle, Iltnera 2013).

Viņš raksta: „[...] Skatītājs pārsteigumā noelšas un saprot, ka šādu notikumu pavērsienu nav gaidījis, un mākslas baudītāja pasaule un priekšstati par to, kas ir labi un slikti, apgriežas kājām gaisā” (Barčevska: 2010: 18).

Kristians Brekte iesaka ne tikai vērot viņa radītos darbus, bet arī izlasīt to nosaukumus, jo katrā esot ietverta sava morāle. „Tas, kā cilvēks saprot manus darbus, ir atkarīgs tikai no tā, kas ir viņa galvā. Vai nu viņš apvainojas, vai – pasmaida. Nav tā, ka es speciāli kādu kaitinu. No vienas puses – ir mans nosaukums, mana dvēsele, ko esmu tur ielicis, no otras – pavisam kaut kas cits, ko saskata skatītājs”,
uzsver
autors
(Brekte http://la.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=318558:apvainoties-vai-pasmaidt-kristians-brekte&catid=91:mksla&Itemid=206) (skat. 5. att.).

Sociāli aktīvais mākslinieks **Ģirts Muižnieks** (1956) ir impulsīvu, jutekliski piesātinātu, ekspresīvu, krāsu izteiksmē spožu, formveidē - primitivizētu, taču kopumā izsmalcinātu, vizuālām zīmēm līdzīgu kompozīciju autors (Slava 2013). Mākslas zinātniece L. Slava par mākslinieka attēloto raksta: „Ģirta Muižnieka darbi jau savā uzstādījumā it kā piesaka rotaļu. Tā var būt naiva, pētnieciska, trakulīga, subtila, jutekliska, noslēpumaina, romantiska, profesionāla, dramatiskā, taču krāsas runāspēja ik reizi tiek uzspriecināta kā no jauna un skatītājs atkal atrodas emocionālu pašatklāsmju priekšā” (Slava <http://www.studija.lv/?parent=2922>).

Pats mākslinieks saka: „Es daru, ko gribu. [...] Es nenodarbojos ar novatorismu, drīzāk es eju pakāļ savam rokrakstam” (Muižnieks <http://www.makslaxogalerija.lv/lat/makslinieki/girts-muiznieks-2/>) (skat. 6. att.).

Gleznotājas **Helēnas Heinrihsones** (1948) 20. gadsimta beigās tapušās spilgti krāsainās, plaknē risinātās kompozīcijas un tēli ar ļoti vienkāršotu zīmējumu jau ir pieskaitāmas latviešu mākslas klasiskām vērtībām (Astahovska, Vējš, Kulakova, Rupenheite, Tifentāle, Iltner 2013). 21. gs. tapušajos darbos H. Heinrihsones savdabīgi attēlotās portreta - sejas un rozes tēla variācijas nenoliedzami tiek traktētas kā formāli līdzīgas parādības, ļaujot nojaust vanitas tēmas (uzsvars uz laicīgā pārejošo un nepastāvīgo raksturu) jaunu versiju, proti, ziedam radniecīgo sejas īslaicību. Mākslas zinātniece S. Pelše to vērtē sekojoši: „Šķiet, ka emocionālā pretstata „rozēs un galvaskausi” vietā stājusies mazliet slēptāka, bet tikpat spriega opozīcija „rozēs un cilvēki”. Cilvēki kā rozēs, rozēs kā cilvēki vai arī abējādi” (Pelše <http://heinrihsons.anazana.com/lv/heleena-heinrihsone-27200>) (skat. 7. att.).

Mākslinieka **Venera Lazdāna** (1965) pievēršanās daudzveidīgiem dabas tēliem ir tiklab latviešu mākslas tradīcija, cik netradicionāls piedāvājums iespējamām freidiskām interpretācijām. Viņa darbu personāži ir oriģinālas figūras un portreti, kas varētu būt gan dzīvnieku vai augu valsts izcelsmes, gan arī augi, putni vai zīdītāji, kuru vaibstos nojaušami cilvēciski raksturi, bet kuri reizē izskatās arī pēc celmiem vai piepēm (Astahovska, Vējš, Kulakova, Rupenheite, Tifentāle, Iltner 2013) (skat. 8. att.).

Mākslas zinātniece I. Baranovska secina, ka „[...]no šiem ne-zvēriem, ne-būtnēm nevar atraut acis. Viņi it kā iznirst no mūsu pirmatnējo sajūtu dziļēm un maģiski fascinē ar savu emocionālo tiešumu” (Baranovska <http://www.lnmm.lv/lv/lnmm/info/visit/event/2012/purvisha-balvas-2012-gada-pirma-ceturkshnja-nominanti-event599/>).

Aija Zariņa (1954) - viena no pretrunīgāk vērtētajām latviešu māksliniecēm, kuras personalizstādēm bijusi arī skandaloza rezonanse, ir „sarežģīta un talantīga personība. Mūžīgā opozicionāre, bezkompromisu cilvēks, taisna, vienmēr ceļā uz ideju. Heroisks tēls, kas latviešu mākslā dominējošajā kamerrakstura tonī ienes vārienu un drosmi” (Ansone http://www.a4d.lv/lv/notikumi/aijas_zarinas_cels_uz_ideju/).

20. gs. beigās Aija Zariņa uzdrīkstas lauzt tradicionālo sociālisma mākslas kanonu, reducējot savu glezniecību līdz vienkāršotai, naivai zīmējuma kontūrai un spēlei ar tīro krāsu kontrastiem. Arī 21. gs. sākumā autores darbus raksturo ekspresīva izteiksme un robustums; viņas mākslas valoda ir radikāla, tieša, neizskaistināta un dažbrīd brutāla, bet stāstījuma mērķi - sociālpolitiski un vispārcilvēciski (Ansone http://www.a4d.lv/lv/notikumi/aijas_zarinas_cels_uz_ideju/) (skat. 9. att.).

Kā redzams, gadsimtu mijā Latvijas gleznotāji savu darbu vēstījumiem rada daudzveidīgus mākslas tēlus, kas bieži nepakļaujas sabiedrības estētiskajām prasībām, gaumei un nesniedz emocionālu baudījumu. Postmodernisma glezniecībā attēlotais var būt arī neglīts, tā veicinot gan mākslas attīstības gaitu, gan izraisot sabiedrībā pārdomas par laikmeta problēmām.

Secinājumi

20. gs. beigās un 21. gs. sākuma posmā Latvijas glezniecībā aktualizējas jauna koncepta estētiskās kvalitātes, kas bieži neatbilst mākslas hēdoniskajai funkcijai un ideāliem, daudzreiz gan apzināti, gan neapzināti izsaucot sabiedriskajā telpā neviennozīmīgas diskusijas un vērtējumu.

Kā spilgtākos māksliniekus Latvijā, kuri ar subjektīviem, publikas gaumei neiztopošiem izteiksmes līdzekļiem, savdabīgu mākslas valodu un tēlu sistēmu savos radošajos darbos enerģiski rezonē attiecībā pret laikmetīgām aktualitātēm un problemātiku, var atzīmēt Juri Utānu, Miķeli Fišeru, Otto Zitmani, Artūru Bērziņu, Kristianu Brekti, Ģirtu Muižnieku, Helēnu Heinrihsoni, Verneru Lazdānu, Aiju Zariņu.

Jaunās estētikas naratīvi Latvijas glezniecībā 20. gs. beigu un 21. gs. sākuma hronoloģijā piesaka arī jaunas un netradicionālas komunikācijas formas starp mākslinieku un viņa darbu adresātu.

Bibliogrāfija

- Anšone E. http://www.a4d.lv/lv/notikumi/aijas_zarinas_cels_uz_ideju/ [skatīts 2013.05.27.]
- Astahovska I., Vējš V., Kulakova I., Rupenheite I., Tīfentāle A., Iltnera A. 2013. *Latvijas laikmetīgā māksla 2007 - 2013. Purvīša balva*. Rīga: Arterritory.com.
- Baranovska I. <http://www.lnmm.lv/lv/lnmm/info/visit/event/2012/purvisha-balvas-2012-gada-pirma-ceturshnja-nominanti-event599/> [skatīts 2013.05.27.]
- Barčevska D. 2010. Jaunie Latvijas glezniecībā. II. Pilsētas bērni. Rīga: ArtDuce.
- Brekte K. <http://www.kristiansbrekte.lv/solo-exhibitions/> [skatīts 2013.05.26.]
- Brekte K. http://la.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=318558:apvainoties-vai-pasmaidt-kristians-brekte&catid=91:mksla&Itemid=206 [skatīts 2013.05.26.]
- Bērziņš A. <http://art.anazana.com/lv/artists/negrupeetie/artuurs-beerzinjsh-51920> [skatīts 2013.05.27.]
- Bērziņš A. <http://www.berzinsh.lv/oil.php> [skatīts 2013.05.26.]
- Čakare V. 2004. *Postmodernisms un modernisms. Postmodernisms teātrī un drāmā*. Sast. Radzobe S. Rīga: Jumava, 11. – 38. lpp.
- Fišers M., Fišere O. 2012. *Miķelis Fišers*. Rīga: Mākslas arsenāla pētījumu fonds.
- Fišers M. <http://www.fisers.lv/berta/artworks/> [skatīts 2013.05.26.]
- Freiberģa E. 2000. *Estētika. Mūsdienu estētikas skices*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Heinrihsone H. <http://www.bastejs.lv/lv/heinrihsone/01.htm> [skatīts 2013.05.26.]
- Kāle S. <http://www.lnmm.lv/lv/lnmm/info/explore/exhibition/2012/the-naughty-ones/> [skatīts 2013.05.26.]
- Kincāns V. 2003. *Estētikas pamati*. Rīga: LU.
- Kuzņecova A. 1998. *Estētikas priekšmets, tā būtība, ģenēze un specifika*. Rīga: LSPA.
- Lazdāns V. <http://www.vernerslazdans.com/nativus-2012/nativus-paintings/> [skatīts 2013.05.26.]
- Muižnieks Ģ. http://www.upb.lv/pages/photos.php?l=lv&id_news=703&num=2 [skatīts 2013.05.26.]
- Muižnieks Ģ. <http://www.makslaxogalerija.lv/lat/makslinieki/girts-muiznieks-2/> [skatīts 2013.05.27.]
- Pelše S. <http://heinrihsone.anazana.com/lv/heleena-heinrihsone-27200> [skatīts 2013.05.27.]
- Slava L. 2013. *UPB mākslas darbu kolekcija. UPB Art Collection*. Rīga: Neputns.
- Slava L. <http://www.studija.lv/?parent=2922> [skatīts 2013.05.27.]
- Utāns J. <http://www.lnmm.lv/lv/lnmm/info/explore/exhibition/2012/the-naughty-ones/> [skatīts 2013.05.26.]
- Velšs V. 2005. *Estētikas robežceļi*. Rīga: Laikmetīgās mākslas centrs.

Vējš V. 2013. *Miķeļa Fišera izstādes Lielviela recenzija. Paralēlajās pasaulēs.* <http://www.diena.lv/kd/recenzijas/mikela-fisera-izstades-lielviela-recenzija-paraalelajas-pasaules-13984057> [skatīts 2013.05.27.]

Velde A. <http://www.makslasperons.lv/lat/page/75/> [skatīts 2013.05.27.]

Zeile P. 1989. *Estētika*. Rīga: Zvaigzne.

Zitmanis O. http://www.ottozitmanis.com/years/y_2010.html [skatīts 2013.05.26.]

Zariņa A. <http://www.easyget.lv/kultura/read/52267/> [skatīts 2013.05.27.]

Žeivāte I. <http://www.makslaxogalerija.lv/lat/galerija/ilze-zeivate/> [skatīts 2013.05.26.]

Pielikums. Attēli.

1.att. Juris Utāns. Ginekologa nāve. 1992

(<http://www.lnmm.lv/lv/lnmm/info/explore/exhibition/2012/the-naughty-ones/>).

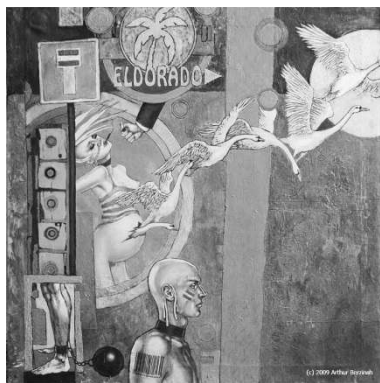

2.att. Miķelis Fišers. Dzejnieks. 2011
(<http://www.fisers.lv/berta/artworks/>).

3.att. Otto Zitmanis. 3 dienas un divas nakts. 2010

(http://www.ottozitmanis.com/years/y_2010.html).

4.att. Artūrs Bērziņš. (***) 2009
(<http://www.berzinsh.lv/oil.php>).

5.att. Kristians Brekte. Nelaid, māte, bērņus mežā. 2012
(<http://www.kristiansbrekte.lv/solo-exhibitions/>).

6.att. Ģirts Muižnieks. Mazā lelle. 2008
(http://www.upb.lv/pages/photos.php?l=lv&id_news=703&num=2).

7.att. Helēna Heinrihsone. Divi. 2008
(<http://www.bastejs.lv/lv/heinrihsone/01.htm>).

8.att. Verners Lazdāns. Lelles. 2012
(<http://www.vernerslazdans.com/nativus-2012/nativus-paintings/>).

9.att. Aija Zariņa. Zelta ceļš. 2012
(<http://www.easyget.lv/kultura/read/52267/>).

LATGALES PŪRA LĀŽU (*SKREIŅU*) OTĒJUMS

Līga Riekstiņa, Zeltīte Barševska

Daugavpils Universitāte, Saules iela 1/3, Daugavpils, Latvija, LV-5401

ligariextina@inbox.lv, zeltite.barsevska@du.lv

Abstract

Painting of Latgalian dowry-chests (at Latgalian: *skreine*)

During 18th and 19th centuries, in Latgalian peasants' houses, wooden containers, like box, chests or cupboard, were used for keeping of material valuables.

Hope-chests (*skeine*) are embellished not only with decorative carvings, searings, mounting of sides and paintings, but top of these chests, as well as front and side walls are painted in so called peasants barock style. Painting is created on painted or unpainted surface, they're mono- or poly- chromatic, but in its compositions are depicted stylized floral, zoomorph (including ornitomorphs), as well as geometrical motives and their variations. In some cases, painting of dowry-chests in Latgale was combined with ornamentations that were created using stamp technique.

The aim of the research is to analyze the historical development of painting of dowry-chests in Latgale, as well as specifics of ornamentations and compositions.

Key Words: Latgale, dowry-chests, painting, ornamentation, composition.

Ievads

18. un 19. gs. Latvijas kultūrvēsturisko novadu zemnieku mājokļos dažādu materiālo vērtību glabāšanai tika lietotas tvertnes: tīnes, lādes un skapji. Pūra lāde bija kastveida koka tvertne ar ieapaļu vai taisnu vāku meitas kāzām gādāto tekstiliju (apģērbu, audumu, dvieļu, cimdu, zeķu, jostu u. c.) un mantoto/dāvināto lietu (rotas, zīda lakati u. c.) glabāšanai. Tā kā pūra tvertnes saturs apliecināja līgavas čaklumu, māksliniecisko gaumi un bagātību, bet ar tās pārvešanu uz vīra mājām saistījās dažādas ieražas (piemēram, atpirkšana), pūra lādes tika rotātas gan ar izgrebumiem un iededzinājumiem, gan ar apkalumiem, gan ar rakstiem šablonu (spiedogu) tehnikā un daudzveidīgiem otējumiem.

Otējums bija brīvi ar otu zīmēts krāsains zīmējums (Žeikare 1992), krāsojums (Cimermanis 1961, 1969) jeb senākais gleznojums (Leitis 2005) uz krāsotas vai nekrāsotas koka virsmas. Kā atzīmē etnogrāfs S. Cimermanis (1961, 1969), senākais otētais pūra lādes eksemplārs (pakšu lāde) Latvijā ir atrasts Liepājas apriņķa Nīcas pagastā un tiek datēts ar 1670. gadu. Autors „pieļauj, ka Latvijā otēšana ienākusi no vācu un slāvu tautu kultūrām, kur tā bijusi lielā cieņā. Caur Poliju, Austrumprūsiju un Lietuvu otēšanas paņēmiens izplatījās Zemgalē un Kurzemē, vēlāk arī Vidzemē” (Kundziņa 2011: 15).

Latgalē 19. gs. – 20. gs. sākumā izplatītākais otēto pūra lāžu tips bija t. s. skrīne (*skreina*, *skreine*), un šī pētījuma *mērķis* ir analizēt tās otējumu vēsturisko attīstību, ornamentu un kompozīciju specifiku.

Latgales pūra lāžu (*skreinu*) izziņāšanai Latvijas kultūrvēsturiskajā kontekstā ir pievērsušies daudzi autori: K. Andermanis (1931), S. Cimermanis (1961; 1969), A. Žeikare (1992), V. E. Lamsters (2003), I. Kundziņa (2013) u. c. Pētījuma laikā tika analizēta ne tikai pieejamā literatūra, bet arī vākti lietiskie vēstures materiāli Latgales kultūrvēstures muzejā (Rēzeknē), Baltinavas novada muzejā (Baltinavā), Preiļu vēstures un lietišķās mākslas muzejā, Daugavpils Novadpētniecības un mākslas

muzejā, Latgales mākslas un amatniecības centrā (Līvānos), iegūstot informāciju par astoņām 19. gs. beigās – 20. gs. sākumā darinātām *skreinēm*.

Konstruktīvi Latgales pūra lāde - skrīne maz atšķīrās no pārējos Latvijas kultūrvēsturiskajos novados atrodamām lādēm ar ieapaļu vāku. Tās oriģinalitāte bija vērojama galvenokārt mākslinieciskajā apdarē. Lādes, tā saucamajā zemnieku baroka stilā, darināja un rotāja mūsdienās nezināmi vietējie vai ceļojošie dažādu tautību amatnieki (Cimermanis 1969; Žeikare 1992; Kundziņa 2011; Barševska 2012). Darbi bieži tika dalīti, piemēram, „dažos gadījumos skreinas taisīja galdnieks – latvietis, bet otēja žīdu mālderis” (Andermanis 1931: 627).

19. gs. vidū un beigās lādes tika vestas pārdot uz Preiļu, Ludzas, Daugavpils, Krāslavas un citiem Latgales pilsētu un miestu tirgiem (Kundziņa 2013).

Pētot literatūras avotus, jāsecina, ka vairums skrīņu tika darinātas 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā, proti, kā atzīmē K. Andermanis (1931), S. Cimermanis (1961) u. c. autori, tās ir jaunākais un pēdējais pūra lāžu veids Latvijā, kurus pēc tam aizstāj skapis un kumode.

Latgales *skreinēm* raksturīgas 1:1,2 – 1,5 augstuma un garuma proporcijas (piemēram, Kurzemes, Zemgales, Vidzemes lādēm – 1: 1,5-1,8) un pakšu lādes konstrukcija (otrs Latvijā, īpaši Latgalē un Vidzemē izplatīts pūra lāžu tips ir t. s. statņu lādes) (Cimermanis 1969).

To detaļu izturīgākai savienošanai, kā arī rotāšanai, svarīga nozīme bija apkalumiem. Latgales skrīņu apkalumus darināja kalēji, un kā to veids, tā rotājums bija atkarīgi no šo amatnieku prasmes, individuālās gaumes un pasūtītāja rocības. S. Cimermanis raksta, ka Latgales pūra lādēm visbiežāk apkalumi bija „plānas, gludas, melni krāsotas skārda stīpas, kas taisnās joslās apņēma lādes stūrus, korpusu un vāku. Dažkārt skārda stīpas pa diagonāli šķērso lādi, it sevišķi vāku” (Cimermanis 1969: 118). Apkalumi aptvēra arī lādes stūrus, atslēgu caurumus un veidoja sānu rokturus šīs smagās tvertnes pacelšanai (skat. 2. att. pielikumā).

Neatkarīgi no lādes izcelsmes, dizainā tā tika pielāgota lietotāju – vienkāršo Latgales zemnieku gaumei, pasaules uztverei un prasībām. *Skreinei* var atzīmēt četrus tās dizaina veidus:

- nekrāsota lāde,
- krāsota lāde,
- krāsota un otēta lāde,
- krāsota, otēta/neotēta un rotāta šablonu (spiedogu) tehnikā (skat. 1. att.).

1. att. Latgales pūra lādes (*skreines*) dizaina veidi (autoru zīmējums).

Lai gan Latgales *skreines* varēja būt nekrāsotas (pārsvarā 19. gs.), tomēr visbiežāk tās mēdza krāsot zilā, zaļā un brūnā pamatkrāsā, jo „balts koks nekas neesot, pervēts gan smukāks” (Kundziņa 2013).

19. gs. – 20. gs. sākumā visizplatītākās bija krāsotas un otētas pūra lādes, kas varēja būt papildinātas arī ar rakstiem šablonu vai spiedogu tehnikā. „Latgales skreīņu īpatnējie, ar šabloniem spiestie rotājumi acīmredzot izskaidrojami ar amatnieciskās ražošanas un rotāšanas metodēm, kas izveidojās Baltkrievijā, Austrumlietuvā, Ziemeļukrainā un Austrumpolijā. No turienes skreīņu rotāšanas veids izplatījās arī Latgalē, Augšzemē, Austrumvidzemē”, raksta S. Cimermanis (Cimermanis 1969: 119).

Raksti šablonu (spiedogu) tehnikā veidojās ģeometriski, izkārtoties tādos etnogrāfiskā ornamenta elementos kā saulīte (ritentiņš, ripiņa, actiņa, saules ritenis, apaļā saulīte, stūrainā saulīte), kas ir „solārās simbolikas centrālais elements, mūžīgās kustības un dzīvības simbols [..], viens no vecākajiem simboliem pasaules tautu kultūrās [..], sastopams divās pamatformās: aplis (apaļā saulīte) un rombs jeb uz stūra novietots kvadrāts” (Barševska 2012: 46) (skat. 2. att.).

Jāpiebilst, ka šajā attēlā redzamo pūra lādi ir restaurējis Rēzeknes Mākslas un dizaina vidusskolas Koka izstrādājumu dizaina un restaurācijas nodaļas vadītājs Andris Anspoks (1967), sadarbojoties ar Preiļu vēstures un lietišķās mākslas muzeju, kurā apskatāms meistara sasniegtais rezultāts. Restaurācijas darbi tika veikti, lai atjaunotu un saglabātu 19. gs. beigās – 20. gs. sākumā tapušo *skreīņu* iepriekšējo izskatu.

Nākamā solārā zīme latviešu ornamentikā – zvaigznīte ir vērojama uz divām pūra lādēm. Tai „var būt četri, seši vai astoņi stari, bet īpašs tās variants ir rīta zvaigznes simbols jeb auseklītis” (Barševska 2012: 44), un tai „piemīt ļoti liels enerģētiskais spēks” (Liepa 2013: 9). Pūra lādes darinātas 19./ 20. gs. mijā un atrodas Latvijas Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā (Kundziņa 2013) (skat. 3. att.).

„Krustiņš etnogrāfiskajos rakstos ir sastopams gan kā patstāvīgs motīvs, gan saistībā ar solārajām zīmēm. [..] Asociējas ar sargājošu, svētību un laimi nesošu ornamentu” (Barševska 2012:

44). Krustiņa motīvs redzams Preiļu vēstures un lietišķās mākslas muzejā esošās pūra lādes dizainā (darināta 19. gs., 20. gs. sākumā) (skat. 2.att.).

Jumtiņš (trīsstūris, līklocis, kaudzīte) ir viens no vissenākajiem latviešu etnogrāfiskajiem elementiem. Mitoloģijā to saprot kā debesu, Dieva zīmi, debesu jeb saules kalnu, bet līkloci uzskata par Māras zīmi vai dēvē vietvārdos par upīti, dzīvīti (Lamsters 2003; Liepa 2013) (skat. 2., 3. att.). Jumtiņš tiek lietots kā papildinājums un rotājošs elements gar lāžu apkalumiem.

Latgales kultūrvēstures muzejā Rēzeknē sastopama savdabīga 20. gs. krāsotā un otētā *skreine*. Tai apakšdaļā ir divas atvilktnes, brūns krāsojums, viļņots raksts, apkalumā iestrādāta slēdzene un rokturi sānos. Kā norāda pētniece I. Kundziņa, viļņotais raksts veidots ar ķemmes palīdzību, tā interesanti imitējot koka šķiedras faktūru (Kundziņa 2013).

Krāsotās un otētās pūra lādes Latgalē visbiežāk rotāja augu (stādu, florālie) motīvi. Parasti uz priekšējās fasādes tika uzkrāsota stilizēta vāze vai grozs ar ziedošām puķēm, zari ar lapām un/vai ziediem; reizēm ap tiem tika izkaisīti sīki – gan puķu motīvi, gan ģeometriski raksti (skat. 2., 4., 5. att.).

Latgalē iecienītajā šablonu vai spiedogu tehnikā izstrādātie puķu motīvi bija sevišķi dekoratīvi un krāšņi (skat. 2., 6. att.).

Dzīvnieku valsts (zoomorfie) elementi *skreinēs* sastopami „ne visai bieži, un tiem ir tikai sekundārs raksturs. Tos otē parasti kopā ar stādu motīviem, retāk ar ģeometriskiem” (Lamsters 2003: 146). Visizplatītākie bija sīki, stilizēti putni, stārķis un gailis ar vistu, kuri simbolizēja laimīgu laulību (skat. 5. att.).

Nereti uz pūra lādēm Latgalē tika attēloti burti un gada skaitļi jeb epigrāfiskie (kaligrāfiskie) motīvi, kas kompozīcijās apvienojās ar kādu no iepriekš minētajiem ornamentiem. Parasti tie bija *skreines* izgatavošanas, otēšanas vai meitas kāzu gada skaitlis un īpašnieka iniciāļi (Žeikare 1992, Kundziņa 2011, Kundziņa 2013) (skat. 6. att. pielikumā).

Stilizētas cilvēku figūras jeb antropomorfie motīvi pūra lāžu dizainā ne tikai Latgalē, bet arī Latvijas teritorijā tika lietoti ļoti reti. Pētījuma laikā tēls, pēc apveida tuvs tautu meitai un darināts spiedogu tehnikā, tika konstatēts uz vienas pūra lādes, kas atrodas Latgales kultūrvēstures muzejā un datēta ar 1850. gadu (skat. 8. att. pielikumā).

Skreine Latgales zemnieku mājās, atšķirībā no pārējiem Latvijas novadiem, tika glabāta nevis klētī, bet dzīvojamajā istabā goda vietā.

Mūsdienās pūra lādes ir pētīšanas vērts tautas lietišķās mākslas piemineklis, kas atspoguļo mūsu senču estētisko gaumi, amata prasmi un radošo garu. Tās pielietojums atdzimst laikmetīgajās kāzu tradīcijās un telpu interjerā. A. Jansone pūra lādi salīdzina „ar sirmām māmuļām – dzīvesgudrām, mīlām, ar siltumu sirdī. Bieži tās redz izaugam vairākas paaudzes un glabā šo cilvēku vissvarīgākās atmiņas, kas ieaustas lādē glabātajos dvieļos, gultasveļā vai apģērbā. Nereti pēc ilgas aizmirstības lāde

tiek izcelta no māju bēniņiem un atjaunota, tā sākot dzīvot līdzīgai jaunai paaudzei. Jo koka lāde daiļo gan telpu, gan cilvēkus” (Jansone 2006: 88).

Secinājumi

- Pūra lāde bija kastveida koka tvertne ar iepaļu vai taisnu vāku mantu (galvenokārt meitas kāzām gādāto apģērbu, audumu, dvieļu un citu tekstiliju) glabāšanai.
- Latgales pūra lāde (skrīne, *skreine*, *skreina*) konstruktīvi maz atšķīrās no pārējos Latvijas kultūrvēsturiskajos novados darinātām lādēm ar iepaļu vāku. Tās oriģinalitāte bija vērojama galvenokārt mākslinieciskajā aspektā.
- *Skreines* 19. gs. beigās – 20. gs. sākumā darināja un rotāja mūsdienās nezināmi vietējie vai ceļojošie dažādu tautību amatnieki, un tās ir jaunākais un pēdējais pūra lāžu veids Latvijā, kuru pēc tam aizstāj skapis un kumode.
- Latgalē sastopams četrus veidu *skreinu* dizains: nekrāsota, krāsota, krāsota un otēta, krāsota, otēta/neotēta un rotāta rakstiem šablonu (spiedogu) tehnikā. Visizplatītākā no tām ir pūra lāde ar krāsojumu un otējumu, kurš visbiežāk attēlo augu un dzīvnieku valsts motīvus, ģeometriskos elementus, nereti gada skaitļus un iniciāļus, bet ļoti reti - cilvēku figūru jeb antropomorfo motīvu.
- Pūra lāde, tai skaitā, Latgales *skreine*, kā tautas materiālās kultūras mantojuma daļa ir vērojama ne tikai muzejos, bet tā jaunā kvalitātē arī sāk atdzimt mūsdienās.

Bibliogrāfija

- Andermanis K. 1931. *No tīnes līdz kumodei. Latvju tautu dainas*. 7. sēj. Rīga: Literatūra, 626. – 631. lpp.
- Barševska Z. 2012. *Latgales rotātie dvieļi 20. gadsimtā*. Daugavpils: Saule.
- Cimermanis S. 1969. *Latviešu tautas dzīve pieminekļi: Celtnes un to iekārta*. Rīga: Zinātne, 112. – 123. lpp.
- Cimermanis S. 1961. *Celtniecība. Koka un metāla izstrādājumi*. Latviešu tautas māksla. I sējums. Rīga: LVI, 17. – 51. lpp.
- Jansone A. 2006. Senās sapņu glabātājas – lādes. No: *Māja. Dzīvoklis*, Nr. 5, 88. – 89. lpp.
- Kundziņa I. 2013. *Pyuraluodis Latgolā – skreinis*. <http://lakuga.lv/2013/03/25/pyuraluodis-latgola-skreinis/> [skatīts 2013.04.27.].
- Kundziņa I. 2011. Kurzemes pūralāžu uzbūve, apkalumi un otējums. No: *Mākslas valoda un Teorija*. Nr. 14, 10. – 18. lpp.
- Lamsters V. E. 2003. *Ievads latviešu stila vēsturē*. [ASV]: Amerikas Latviešu apvienība.
- Latvju raksti*. 1990. Parīze: Latvijas grāmata III sēj. XII. 117m.
- Leitis A. 2005. *Tīrradņi. Naivā māksla Latvijā*. Rīga: Neputns.
- Liepa A. 2013. *Senbaltu spēka zīmes un raksti*. Rīga: Jumava.
- Žeikare A. 1992. *Krāsainais augu ornaments latviešu zemnieka istabietās*. Dabas un vēstures kalendārs 1992. Rīga: Zinātne, 138. – 143. lpp.

Pielikums. Attēli.

2. att. Preiļu vēstures un lietišķās mākslas muzeja
pūra lādes:
1) priekšā - 103 x 61 x 90 cm (19. - 20. gs. sāk.,
Jasmuižas pag.),
2) aizmugurē - 107 x 67 x 81 cm (19. gs. beigas)
(L. Riekstiņas foto 27.03.2013.).

3. att. Latvijas Etnogrāfiskā un brīvdabas muzeja
pūra lāde,
105 x 63,8 x 79 cm (19. beigas)
(Kundziņa 2013).

4. att. Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja
pūra lāde
(Rēzeknes apr., Kaunatas pag.).
(Kundziņa 2013).

5. att. Latgales mākslas un amatniecības centra pūra
lāde
(A. Pastares foto 08.04.2013.).

6. att. Latgales mākslas un amatniecības centra
pūra lāde
(A. Pastares foto 08.04.2013.).

7. att. Pieminekļu valdes krājuma pūra lāde
(1862. g., Vīpes pag.)
(Latvju raksti III sej. 1990).

8. att. Latgales kultūrvēstures muzeja pūra lāde,
101 x 60 x 78 cm
(ap 19. gs. vidu, Mežāres c.)
(S. Ribakovas foto 02.04.2013.).

SAKRĀLO MOTĪVU REFLEKSIJAS LATVIJAS MĀKSLĀ (20. GS. - 21. GS. SĀKUMS)

Tatjana Tkačova, Zeltīte Barševska

Daugavpils Universitāte, Vienības iela 13 - 230, Daugavpils, Latvija, LV-5401

tatjana_tkachova@inbox.lv, zeltite.barsevska@du.lv

Abstract

Sacred theme reflection in Latvian art (20th century –21st centuries beginning)

The overall tendency to focus on precise topics related to sacred iconography has been observed in art since 1980's of 20th century. Artists showed their work to the church community, both - depicted sacred motifs and motifs inspired by artifacts and both are either associated with sacred space or not.

Early sacred allegorical motifs of Latvian art in 20th - 21st centuries beginning are used in the emphasis of various current social issues, as well as moral and spiritual issues. Charismatic sacred reflections are observed in H. Heinrihsone altarpieces in Cape Evangelical Lutheran Church (1993), S. Māliņa and K. Kalns video installation 'The Altar' Saint Mary Magdalene's Church in Riga (2006), M. Subačs graphics, etc.

The study aim is to analyze the beginning of Latvian artist work in the 20th century - 21st centuries beginning, in which the reflection of sacred grounds dominates.

Key Words: sacred motif, reflection, artifact, Latvian art.

Ievads

Tendence pievērsties tēmām, kas saistītas ar sakrālo ikonogrāfiju, mākslas darbos atkal vērojama kopš 20. gs. 80. gadiem. Mākslinieki rada darbus gan baznīcām, gan sakrālos motīvus attēlojošus vai to inspirētus artefaktus, kuru eksponēšanas vietas tiek vai netiek saistītas ar sakrālo telpu. Itāļu mākslas zinātnieks Demetrio Papparoni (Papparoni 2007) šo tēmu un simbolu aktualitāti mākslā saista ar postmodernisma radīto „tukšuma sajūtu”, kas rosinājusi māksliniekus „pievērsties „savveida humanitātes vēsturei” kā auglīgākai pasaules izziņai” (Astahovska 2008: 178).

Latvijas mākslā 20. gs. – 21. gs. sākumā sakrālie motīvi alegoriski tiek lietoti aktuālu sociālu problēmu, emocionālu pārdzīvojumu, ētisku un garīgu jautājumu akcentēšanai. Harizmātiskākās sakrālās refleksijas redzamas Helēnas Heinrihsones altārgleznā Kolkas evaņģēliski luteriskajai baznīcai (1993. g.), Sarmītes Māliņas un Kristapa Kalna videoinstalācijā „Altāris” Sv. Marijas Magdalēnas baznīcā Rīgā (2006. g.), Māra Subača grafikās, Andra Grīnberga performancēs un citu mākslinieku darbos.

Termins „refleksija” (lat. *reflexio* - vēršanās atpakaļ) filosofijā un psiholoģijā tiek definēts kā cilvēka teorētiskās darbības veids – „apcere, šaubu un pretrunu pilnas pārdomas gan par teorētiskiem un plašākiem cilvēka esamības pamatjautājumiem, gan savas rīcības likumsakarībām” (Andersone, Čerņevska, Kalniņa, Nātiņa, Puriņa, Vjaterē 2005: 639) un savu jūtu un pārdzīvojumu analīze, savukārt „sagrāls” (vācu *sakral*, lat. *sacer* (*sacri*) svēts) ir tas, kas „saistīts ar reliģisku kultu un rituāliem” (Guļevska, Rozenštrauha, Šnē 2006: 942), ko „nošķir no ikdienišķā jeb profānā, dziļi ciena un pielūdz” (Aldersons 2011: 277).

Pasaules mākslas telpā 20. gs. un 21. gs. sākumā ir daudz mākslinieku, kurus ir uzrunājušas šī tematiskā spektra daudzveidīgās dimensijas, liekot radīt mākslas vēsturē paliekošus un kultūras kontekstā vērtīgus, tomēr bieži vien sabiedrībā neviennozīmīgi novērtētus artefaktus. Daži no

spilgtākajiem ir Pablo Pikaso, Salvadors Dalī, Pauls Klē, Frānsiss Bēkons, Endijs Vorhols, Keits Herings, Andress Serrano u. c.

Šī pētījuma mērķis ir analizēt 20. gs.- 21. gs. sākuma latviešu mākslinieku darbus, kuros vērojamas sakrālo motīvu refleksijas.

Viens no pirmajiem Latvijas profesionālajiem māksliniekiem, kas 20. gs. sākumā pievēršas garīgu mākslas tēlu interpretācijai savos darbos, ir gleznotājs **Jānis Rozentāls** (1866 – 1916). Savās altārgleznās autors vēstījumu sniedz kā adresātam – vienkāršam cilvēkam - saprotamu papildinājumu zināmajām Bībeles tēmām, lielu uzmanību veltot emocionālam un labi uztveramam Kristus tēla atveidam. „Iespējams, dažkārt šo pieeju noteica ne tikai Rozentāla personiskie uzskati, bet arī pasūtītāju prasības”, raksta I. Pujāte (Pujāte 2008: 137).

Mākslinieka pirmā altārglezna „Kristus un samāriete” top ap 1900. gadu un, atšķirībā no pārējām, nav pasūtījuma darbs, par ko liek domāt sižeta izvēle no Jāņa evaņģēlija (4,5-30), un tā pamatideja – Kristus mācības universālisms.

Tai seko nākamās zināmās altārgleznas: „Kristus Debesbraukšana” (1903) Stendes baznīcai (skat. 1. att.), „Kristus svētī bērnus” (1908) Rīgas Jaunās Sv. Ģertrūdes baznīcai, „Golgāta” (ap 1909) (pašlaik atrodas Rīgas Sv. Jāņa baznīcas sakristejā), „Kristus augšāmcelšanās” (1912) Dundagas baznīcai.

Pēc J. Rozentāla metiem Rīgas Sv. Jāņa baznīcai ir darināta arī altārsega, ko izšuva Jāņa Meirena draudzes dāmu komitejas locekles (tā tika izstādīta arī Latviešu mākslas veicināšanas biedrības rīkotajā pirmajā latviešu mākslas izstādē 1910. gadā; tagad atrodas Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejā, Rīgā). Segas centrā attēlots ābeles motīvs – paradīzes atveids un Rozentāla daiļradē iecienīts elements, malu ierāmējumam izmantots vīna koka elements jeb Kristus simbols Jaunajā Derībā (Pujāte 2008) (skat. 2. att.).

Sakrālā tēma oriģināli atklājas **Andra Grīnberga** (1946) performancēs. Performances māksla Grīnbergam ir kā dzīves sastāvdaļa, to idejas bieži rodas draugu kompānijās, kurās pulcējas visdažādākie radošie cilvēki: dzejnieki, gleznotāji, fotogrāfi. Parasti performanču konceptuālo virzību ietekmē kāds notikums sabiedrībā, kāds personīgi spēcīgs iespaids no filmas vai labas grāmatas utml. 20. gs. 60. gadu beigās – 70. gados Andris Grīnbergs rūpīgi veido inscenējumus, kuros visiem to dalībniekiem pašrocīgi šuj arī tērpus. Šāda veida performance ir arī viņa paša kāzas ar nosaukumu „Jēzus Kristus kāzas”, kas notiek 1972. gadā Carnikavas jūrmalā. Jūras krastā tiek novietota jaunlaulāto gulta, un performances laikā risinās dažādas, kāzu rituālam raksturīgas darbības (Matule 2009) (skat. 3. att.).

20. gs. 80. gados sakrālo tēlu un motīvu interpretācijām pievēršas māksliniece **Helēna Heinrihsone** (1948). Heinrihsone ir gleznotāja, kas ar savu īpatnējo vizuālo valodu, tīru krāsu

glezniecību, lakonismu un ekspresivitāti māksliniecisko tēlu atveidojumā ieņem nozīmīgu vietu latviešu mākslā (http://www.rigasgalerija.com/inner.php?menu=limit&art_cont=75).

1983. gadā H. Heinrihsone uzdrīkstas inspirēt sakrālo tematiku darbā „Veltījums aizmirstām lauku kapsētām”, kur centrā attēlots kapa pieminekļis – Kristus, 1989. gadā - gleznās „Sieviete - Kristus”, kā centrālo mākslas tēlu izmantojot „modificētu”, daudzām rētām klātu sievietes ķermeni, „Zēns, kas dzenas pakaļ eņģelim”, „Kristus bērns un eņģelis”.

H. Heinrihsone ir uzskatāma par pirmās modernās jeb netradicionālās altārglezņas - triptiha autori Latvijā. Tas sastāv no trim daļām, kuru motīvi nāk no Jaunās Derības un Jāņa Atklāsmes grāmatas: centrā attēlots „Krustā sistais”, sānu daļās – „Svētā Pētera rokas” un „Jaunā pilsēta”. Darbs uzgleznots 1993. gadā un atrodas Kolkas evaņģēliski luteriskajā baznīcā (skat. 4. att.).

Māksliniece saka: „Altārglezņas iespēja nāca negaidīti. Es to uztvēru kā Dieva dāvanu. Gatavojos darbam ar sajūsmu. Sāku lasīt Bībeli, rākos grāmatās. Kristījos baznīcā. Skatījos neskaitāmu Kristus tēlu acīs. Meklēju atbalstu Vatikāna Mūsdienu mākslas kolekcijā. Kad darbs ir aizrāvis pilnībā, ārēji nosacījumi vairs neeksistē. Paliek tikai mana tiešā atbildība par gleznu. Vienīgā mēraukla – „citādāk nav iespējams” (<http://www.studija.lv/?parent=2067>).

H. Heinrihsones altārglezņas vēsts balstās ne tikai aktīvos, kontrastainos krāsu laukumos (tumši zils, dzeltens, purpursarkans, zaļš, pelēks, sudrabots, balts, zelts, gaiši zils, violets, oranžs), formu deformācijās un to vienkāršojumā, bet „baznīcas liturģisko vēsti atklāj, balstoties subjektīvās pārdomās” (Astahovska 2008: 181).

Darba ievērojamākā rezonanse izvērtās saistībā ar tā uztveri un draudzes locekļu reakciju. Atšķirībā no atzinīgajiem profesionāļu (gan no baznīcas, gan mākslas vides) vērtējumiem, plašākā sabiedrībā mākslinieces radītā altārglezna izraisīja vērienīgu polemiku. H. Heinrihsone komentēja to ar dažādu subjektīvu uztveres modeļu eksistenci sabiedrībā (Astahovska 2008).

Grafikas tehnikā sakrālo motīvu refleksijas vērojamas **Māra Subača** (1963) darbos. Māris Subačs ir mākslinieks un dzejnieks, kas lieliski atklājas grāmatu ilustrācijās, linogriezuma lapās, zīmējumos. Ar formā lakonisku, vienkāršu kontūrziņojumu viņš panāk darbu garīgu piepildījumu. Gandrīz vai katru no tiem papildina arī kāds rakstīts vārds vai filosofiska sentence.

Sakrāliem tēliem un simboliem M. Subačs pievēršas 20. gs. beigās "Man kā profesionālam māksliniekam radās jautājums, kā uzzīmēt neredzamu Dievu. Kaut kas smaržai līdzīgs vai gaismai, ko burtiski uzzīmēt nevar. Tā vienkārši ir domāšana pie papīra lapas. Kaut kādas ideoloģijas, komunisma vietā ielikt Dievu, lai nebūtu tukšums. Tos tekstus es jūtu kā Dieva darbību sevī" (<http://www.makslaxogalerija.lv/lat/makslinieki/maris-subacs/>).

M. Subačs ir daudz lasījis par ikonām, pats mēģinājis ikonas zīmēt (skat. 5. att.). Viņaprāt, pareizticīgie ikonu zīmētāji droši vien tās noliegtu, jo viņiem tās liktos pārāk modernas. Mākslinieku vairāk interesē ikonu uzstādījums — tas nav burtisks objekts, bet gars, kas „staro nevis no tukšas lapas,

bet zīmējuma. Dogmatiski Dievs reizēm ir tā baltā lapā. Bet balta lapa nestaro" (<http://www.diena.lv/izklaide/maksa/maris-subacs-gaisma-par-brivu-642565>).

Mākslinieka Māra Subača un mācītāja, teoloģijas doktora Jura Rubeņa tandēmā ir radušās arī vairākas garīga rakstura grāmatas: „Dievs ir tepat” (1997), „Pasakas katrai gada dienai” (1998), „Es ticu, Dievs, ka tu mani saproti” (2000), „Desmit baušļi ” (2003), „Lieldienas! Cauri nāvei dzīvībā” (2004), „Astotā diena” (2006), „Gaisma tumsā” (2009), „Paskaties” (2012) u. c.

„Dievs ir tepat. To nav viegli pamanīt, bet, atklājot sev blakus, pasaule izskatās savādāka. Paraudzīties uz pasauli šādā veidā – tas ir viss, uz ko mēs aicinām ar šo grāmatu”, tā savus lasītājus grāmatā „Dievs ir tepat” uzrunā autori (Rubenis, Subačs 1997: 289).

Aija Zariņa (1954) - viena no pretrunīgāk vērtētajām latviešu māksliniecēm - savos radošajos projektos arī ir akcentējusi sakrālus motīvus. 20. gs. 90. gados režisore Māra Ķimele aicina Aiju Zariņu veidot scenogrāfiju trim saviem iestudējumiem. Viens no tiem – „Rutes grāmata”, kas top pēc Vecās Derības motīviem, dod māksliniecei jaunus impulsus, jaunu garīgo dimensiju un skatījumu ar sakrālo atskaites punktu. Figurālismu darbos nomaina abstrakts gleznošanas veids, kas interpretē bezgalību. 1996. gadā top gleznu izstāde „Dievmātes galva” (Rīgas Galerija) un zemes mākslas (*landart*) darbs ar tādu pašu nosaukumu Pedvālē (Vanaga 2007) (skat. 6. att.).

Kopš 20. gadsimta beigām Aijas Zariņas darbu tematika aicina mūs veidot ideālu un garīgu sabiedrības modeli. Mākslinieces artefaktos ienāk tēls - liela rokās sadevusies ģimene, kurai roku no debesīm pretī pastiepis Tēvs. Šī metafora ietver gan Dievu kā cilvēku dzīves virzītāju, gan, kā stāsta autore, simbolizē valsts vadītāju, kuram jāapzinās savas lielās „ģimenes” – sabiedrības vajadzības (<http://makslaipapedam.blogspot.com/2012/08/aijas-zarinas-personalizstade-tevs.html>) (skat. 7. att.).

Ar jauno multimediju palīdzību sakrālo motīvu refleksijas atklājas **Sarmītes Māliņas** (1960) un **Kristapa Kalna** (1981) jaunradē. Tandēms – Māliņa un Kalns – ir viena no profesionāli un emocionāli spēcīgākajām autoru grupām Latvijas mākslas telpā. Viņu radītajiem mākslas objektiem un instalācijām raksturīgs vērienīgums, idejiskā un sensitīvā daudzietilpība, izteiktas alkas pēc formālās perfekcijas (<http://www.lnmm.lv/lv/arsenals/info/explore/exhibition/2012/pacieties/>).

Sakrālas koncepcijas mākslas darba piemērs ir videoinstalācija „Altāris”, kas 2006. gada Lieldienās bija skatāma Rīgas Sv. Marijas Magdalēnas baznīcā. Sānu altārī tradicionālās altārglezņas vietā bija novietots liels plazmas ekrāns ar saturiski burtisku un viegli uztveramu ilustrāciju augšāmcelšanas vēstij – mūsdienīgu Kristus kapavietas attēlojumu, kurā bija redzams nekustīgi guļošs vīrietis ar ērkšķu vainagu un gurnautu. Virs sānu altāra trīs krusti uz izgaismota balta fona – Golgāta (skat. 8. att.). Attēls bija pilnīgi nekustīgs, tikai melns audums Kristus fonā viegli šūpojās, radot savdabīgu klātbūtnes izjūtu. Lieldienu rīta dievkalpojuma laikā Jēzus tēls ekrānā piecēlās un izgaisa. Vienkāršais, precīzais, līdz sīkumiem pārdomātais darbs neuzbāzīgi iesaistīja tā vērotājus augšāmcelšanās mistērijā.

„Mākslinieki uzsvēra, ka darba mērķis nav kādu satricināt, tikai sakrālajā vidē ienest mūsdienīgas mākslas formas un attēlojuma veidu [..] un raisīt pārdomas par reliģijas līdzību ar mūsdienu vidi, Kristu rādot kā vienu no sabiedrības vidus, reālu un līdzīgu laikabiedriem, bet televizora ekrānu izmantojot – tāpat kā ikdienā – kā starpnieku” (Astahovska, 2008: 184).

Jāatzīmē, ka darbs sabiedrībā netika uzņemts viennozīmīgi, bet izraisīja viedokļu vētru un diskusijas.

Secinājumi

Mākslas darbus, kuros vērojamas sakrālo motīvu refleksijas, Latvijas mākslinieki 20. gs.- 21. gs. sākumā eksponē ne tikai sakrālajā telpā, bet arī tai alternatīvā vidē.

Sakrāla rakstura ikonogrāfiju savos radošajos projektos risina Jānis Rozentāls, Andris Grīnbergs, Helēna Henrihsone, Aija Zariņa, Māris Subačs, Sarmīte Māliņa un Kristaps Kalns u. c. autori. Skaļākie precedenti sabiedrībā – S. Māliņas un K. Kalna videoinstalācija „Altāris” Rīgas Sv. Marijas Magdalēnas baznīcai (2006. g.) un H. Heinrihsones altārglezna Kolkas evaņģeliski luteriskajai baznīcai (1993. g.).

Mākslinieku subjektīvās izjūtas, radošā metode un stils piešķir tradicionālā sakrālā žanra inspirētiem mākslas darbiem neatkarīgu garīgo pievienoto vērtību.

Bibliogrāfija

- Aldersons J., 2011. *Mākslas un kultūras vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Andersone I., Čerņevska I., Kalniņa I., Nātiņa D., Puriņa R., Vjaterē L. 2005. *Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Avots.
- Astahovska I. 2008. *Laikmetīgā māksla un kristietība. Ķecerības, izaicinājumi un garīgā meklējumi. Sakrālā arhitektūra un māksla: mantojums un interpretācijas*. Rīga: Neptuns.
- Baddog.lt. <http://www.baddog.lt/lat/galerija/650/651/> [skatīts 2013.04.01.]
- Contemporary Art Museum Project virtuālais muzejs. http://www.camp.lv/lat/kolekcija/darbi/visi_makslinieki/aija_zarina/?doc=738 [skatīts 2013.04.29.]
- „Delfi kultūra” ziņu portāls. <http://www.delfi.lv/kultura/news/art/100-dargumu-makslas-muzeja-altarapaklajs-pec-rozentala-meta.d?id=42993550> [skatīts 2013.03.12.]
- „Diena” ziņu portāls. <http://www.diena.lv/izklaide/maksla/maris-subacs-gaisma-par-brivu-642565> [skatīts 2013.03.03.]
- “Diena” ziņu portāls. <http://www.diena.lv/arhivs/aija-zarina-zime-bezgalibu-10024304> [skatīts 2013.04.01.]
- Guļevska D., Rozenštrauha I., Šnē D. 2006. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: Avots.
- Kurzemes bīskapijas portāls. <http://www.katedrale.lv/index.php?id=5896> [skatīts 2013.04.29.]
- Latvijas Nacionālais mākslas muzejs. <http://www.lnmm.lv/lv/arsenals/info/explore/exhibition/2012/pacieties/> [skatīts 2013.04.01.]
- “Lnp.lv”. <http://www.lnp.lv/uploads/files/3.pdf> [skatīts 2013.03.29.]
- Matule Z. 2009. *Performance Latvijā 1963- 2009*. Rīga: Neputns.
- “Māksla XO” galerija. <http://www.makslaxogalerija.lv/lat/makslinieki/maris-subacs/> [skatīts 2013.04.12.]
- Mākslai pa pēdām. <http://makslaipapedam.blogspot.com/2012/08/aijas-zarinas-personalizstade-tevs.html> [skatīts 2013.03.01.]
- Memoriālo muzeju apvienība. <http://memorialiemuzeji.lv/muzeja-prieksmets/janis-rozentals-%E2%80%9Ekristus-debesbrauksana%E2%80%9D-studija-stendes-luteranu-baznicas-altargleznai-1903-gads-kartons-audekls-ella-rtmm-99667/> [skatīts 2013.04.12.]

Paparoni D. 2007. *Eretica: The Transcendent and the Profane in Contemporary Art. Piety and Rebellion*. Milano.

Pujāte I. 2008. *Jāņa Rozentāla altārglezņas. Sakrālā arhitektūra un māksla: mantojums un interpretācijas*. Rīga: Neptuns.

Rīgas Galerija. http://www.rigasgalerija.com/inner.php?menu=limit&art_cont=75 [skatīts 2013.05.29.]

Rubenis J., Subačs M. 1997. *Dievs ir tepat*. Rīga: Zvaigzne ABC.

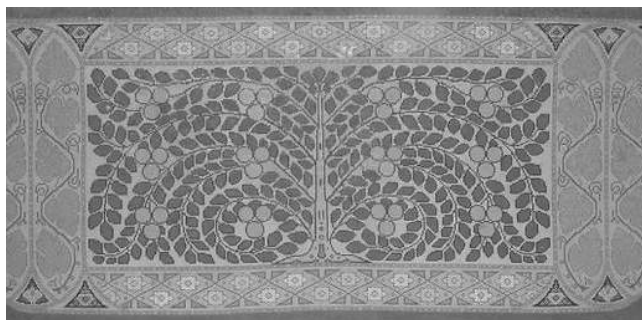
“*Studija*” vizuālo mākslu žurnāls. <http://www.studija.lv/?parent=2067> [skatīts 2013.04.12.]

Vanaga A. 2007. *Aijas Zariņas mīts. Aija*. Rīga: Blankenfeldes muiža.

Pielikumi. Attēli.

1. att. Jānis Rozentāls „Kristus Debesbraukšana” (1912) (<http://memorialiemuzeji.lv/muzeja-prieksmets/janis-rozentals-%E2%80%9Ekristus-debesbrauksana%E2%80%9D-studija-stendes-luteranu-baznicas-altargleznai-1903-gads-kartons-audekls-ella-rtmm-99667/>).

2.att. Pēc J. Rozentāla skices veidota altārsega Rīgas Sv. Jāņa baznīcai (<http://www.delfi.lv/kultura/news/art/100-dargumu-makslas-muzeja-altara-paklajs-pec-rozentala-meta.d?id=42993550>).

3.att. Andris Grīnbergs. Performance „Jēzus Kristus kāzas” (1972) (<http://www.baddog.lt/lat/galerija/650/651/>).

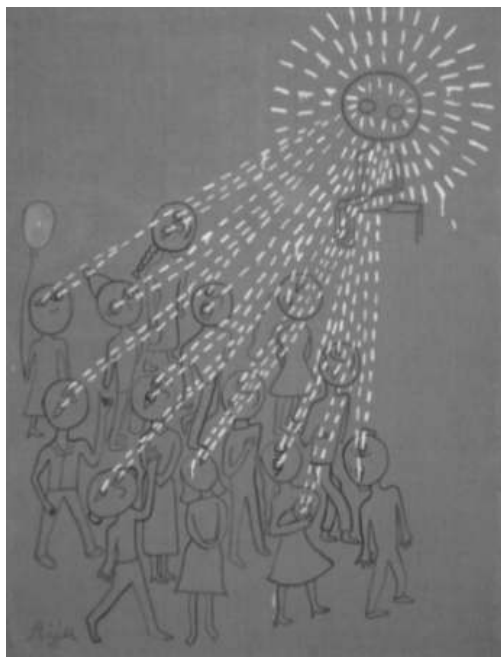
4. att. H. Heinrihsone. Altārglezna – triptihs. Centrā „Krustā sistais”, sānu daļās- „Svētā Pētera rokas” un „Jaunās pilsētas motīvi”. Kolkas evaņģēliski luteriskā baznīca (1993) (<http://www.lnp.lv/uploads/files/3.pdf>).

5. att. M. Subačs. „Ikona” (1996) (<http://www.makslaxogalerija.lv/lat/makslinieki/maris-subacs/>).

6. att. A. Zariņa. „Dievmātes galva”, Pedvāles mākslas parks, Sabile (1996)
(http://www.camp.lv/lat/kolekcija/darbi/visi_makslinieki/aija_zarina/?doc=738).

7. att. A. Zariņa. „Mans Tēvs...” (2012) (<http://makslaipapedam.blogspot.com/2012/08/aijas-zarinas-personalizstade-tevs.html>).

8. att. S. Māliņa, K. Kalns. „Altāris”. Sv. Marijas Magdalēnas baznīca, Rīga (2006)
(<http://www.katedrale.lv/index.php?id=5896>).

DABAS FORMU STILIZĀCIJA TEKSTILDARBOS

Daiga Vasiļjeva, Ilze Volonte

Daugavpils Universitāte, Saules iela 1/3, Daugavpils, Latvija, LV-5401

daiga_sarkane@inbox.lv

ilze.volonte@du.lv

Abstract

Stilization of natural forms in textiles

Textile is one of the oldest decorative arts and nowadays it is becoming more and more popular. Nowadays "Textile" means in the colors of courage and freedom, which is also reflected in the most modern Textile works, but at the same time textile in nature is extremely democratic and inclusive expression.

The study describes the history of Latvian textile and greater focus on compositions of textile work, what artists depict their textile work. It is the way nature is the richest source of inspiration and not naturally found in two similar forms of nature, including the textile artists often use natural forms only stylise them - object's shape purposeful, intentional use of simplification, based on the signs of lifting as well as the abandonment of small parts resulting in a conditional form. The study offers a wide variety of natural forms of stylization Reviews Textile Eve Weeze-Dreimane Emilia Kazakevichutes, Rita Eglite, Dzintra Vilks, etc. creative works. Very interesting to see one of the natural forms - tree-shape stylization various textile work via their diverse range of materials and techniques.

Key Words: textile, art, composition, nature, stilization, tree

Ievads

Tekstilmāksla ir viena no senākajām dekoratīvi lietišķās mākslas veidiem un mūsdienās tā kļūst arvien populārāka. Mūsdienās „tekstilmāksla” nozīmē krāsainību, uzdrīkstēšanos un brīvību, kas arī atspoguļojas lielākoties mūsdienu tekstilmākslinieku darbos, bet tajā pašā laikā tekstils savā būtībā ir ārkārtīgi demokrātisks un visiem pieejams izteiksmes veids.

Pētījumā tiek aplūkota tekstilmākslas vēsture Latvijā, bet lielāka uzmanība pievērsta tekstildarbu kompozīcijām, tam, ko mākslinieki attēlo savos tekstildarbos. Tā, kā daba ir bagātāka iedvesmas avots un dabā nav atrodamas divas vienādas dabas formas, arī tekstildarbos mākslinieki bieži izmanto dabas formas, tikai stilizējot tās, t.i., objekta formas mērķtiecīga, apzināta izmantošana, vienkāršošana, pamatā pazīmju izcelšana, kā arī atteikšanās no sīkām detaļām iegūstot nosacītas formas. Pētījumā piedāvāts plašs dabas formu stilizācijas apskats tekstilmākslinieku Ievas Vēze-Dreimanes, Emīlijas Kazakēvičutes, Ritas Eglītes, Dzintras Vilks u.c. radošajos darbos. Ļoti interesanti vērot vienas dabas formas – koka- formu stilizāciju dažādos tekstildarbos, izmantojot daudzveidīgus materiālus un tehnikas.

Pēdējā laikā objektīvu apstākļu noteikta augoša tendence tekstilmākslas darbiem ir izmantot gatavus audumus. Tos apglezno, apdrukā vai kā citādi apstrādā, brīvi iekar telpā, kur tie dzīvo, dabiskās vai mākslīgās gaismas caurmirdzēti. No gada uz gadu, laikam ritot, mazinās vecajās, labajās tekstilmākslas tradīcijās austo gobelēnu skaits. Šūtās, līmētās aplikācijas un citas vēl ātrākās un lētākās tehnikas, eksperimenti un improvizācijas ar savu izgatavošanas ātrumu un brīvības mirkļa visatļautību aizēno tradicionālās metodes.

Darba mērķis: Izpētīt dabas formu stilizāciju tekstilmākslas darbos.

Darba uzdevumi:

- izpētīt tekstilmākslas vēsturi Latvijā;
- pievērst uzmanību kompozīcijai;
- iepazīties ar mākslas izteiksmes līdzekļiem tekstilmākslinieku darbos;
- izpētīt kādas dabas formas tiek stilizētas tekstildarbos.

Pētījuma metodes: Teorētiskās literatūras avotu un internetresursu analīze.

Tekstilmāksla Latvijā

Mūsdienu tekstilmākslinieku vislabāk raksturo meklējumi materiālu šķiedras un mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu mijiedarbības jomā. Pēdējos gados tekstilmākslu Eiropā un pasaulē dēvē par šķiedras mākslu, kas precīzi ataino un attaisno šīs mākslas īpašības, īpatnības un specifiku. Tekstilmākslinieki strādā ļoti dažādi un pārsteidz ar tehniku un materiālu klāstu – klasiskais gobelēns, tekstilmozaīka, zīda apgleznojums un apdruka, sietspiede, dažādas autortehnikas, arī videoinstalācijas. Māksla ir aktīva un iedarbīga telpa, kura skatītāju nevar atstāt vienaldzīgu. Mākslinieki piedāvā darbus, kuros pauž dziļāku, filozofiskāku skatījumu un arī tādus, kas balstīti uz ikdienas politiskajiem notikumiem (Krutovs 2005: 4).

Sākumā tika pievērstā uzmanība latviešu tekstilmākslas vēsturei. Pirmsākumi, protams, meklējami mūsu senču mājās, kad sievas auda nepieciešamās lietas saimniecībā - palagus, lakatus, segas, tādējādi pavadot brīvo laiku, kā arī mācot jaunāko paaudzi, lai atdotu tiem savas zināšanas. Tekstildarbi sanāca ļoti dažādi un interesanti, jo katra saimniece gribēja, lai viņas darbs būtu skaistāks un viņa centās to padarīt pēc iespējas interesantāku un savam novadam atbilstošāku.

Tieši tekstilmākslas uzplaukums sākās 1960.gadā, ar Rūdolfa Heimrāta lielo gobelēnu “Uz Dziesmu svētkiem”, kurš ir vēltīts latviešu dziesmu svētkiem.

1961.gadā Latvijas PSR Valsts Mākslas akadēmijā tika atvērta Tekstilmākslas nodaļa (Kalniete 1989: 6), kas liecina, ka tekstils kļūst populārs un jaunā paaudze vēlas apgūt pamatzināšanas vai pilnveidot jau esošās zināšanas, vēlas paplašināt savu redzes loku, kā arī parādīt tekstilu plašākai publikai. Tajos laikos tekstilmākslas virziens kļuva populārs, tekstilmākslinieki kļuva aktīvāki un arvien vairāk sāka piedalīties izstādēs un jau varēja runāt par nacionālo stilu, rokrakstu.

Runājot par stila veidošanos, jāmin Rīgas Valsts daiļamatniecības skolu, kuras stilam bija raksturīgs tautas mākslas dekoratīvo tradīciju pielietojums. Audumos dominēja dzeltenās, brūnās, zaļās, pelēkās gammas toņi, bet raksti tika kārtoti stingrā ģeometriskā kompozīcijā (Kalniete 1989: 8).

Mākslinieki vēlējās ieviest kaut ko jaunu tekstildarbos, padarīt tos interesantākus plašākai publikai, daudz eksperimentēja ar dažādiem materiāliem, meklējot piemērotāko sev. 1970.gadu sākumā, lai sasniegtu lielāku dekoratīvu izteiksmību, virsma kļuva arvien reljefaināka, plastiskāka, it kā tekstildarbs grib iekārtot trešo dimensiju – telpu.

Kā nākamais tekstilmākslas uzplaukums jāatzīmē 20. gs. 80. gados, kad māksliniekos dzimst jaunas idejas un tehniku dažādības, līdz ar to veidojas mākslinieku rokrakstu dažādība. Mākslinieki turpina piedalīties dažādās izstādēs valstī un ārpus tās, tādā veidā popularizējot tekstilmākslu.

Bet nemainīgs paliek viens iedvesmas avots- daba, tās gadalaiku norises, krāsu dažādība, floras un faunas daudzveidīgās formas, jo mūsu Latvijas dabai piemīt maģisks spēks. Daba ir iedvesmas avots tekstilmāksliniekiem gan krāsu gammai, gan kompozīcijai, jo katrs gadalaiks nes sevī atšķirīgo dabas krāšņumu un formu daudzveidību. Bet māksliniekam jāprot to visu ieraudzīt sev apkārt ikdienišķā dzīvē, saskatīt sīkumus un pārnest to savos tekstildarbos.

20. gs. 90. gadi Latvijas tekstilmākslā bijuši bagātīgi un jaunu ideju un tehniku pilni. Tie ir papīra lējumi un pinumi, jaunu tehnoloģiju iespējas, izšuvumi, jaunu iespēju laiks. Tekstilmākslinieki cenšas pilnveidot savas zināšanas un ar jauno tehniku palīdzību darbus padarīt dzīvākus un interesantākus.

Mākslinieki meklē jaunas formas un virsmas darbiem. Kā arī populārākas kļūst batikas tehnikas. Izstādēs piedalās arvien jauni tekstilmākslinieki, kuru darbi ir pilni ar jaunām idejām un tehnikām, kuri uzdrīkstējās eksperimentēt. Parādās daudz jaunu mākslinieku ar svaigām un interesantām idejām un izpildes tehnikām. Tekstilmāksla sāk attīstīties ātrāk, jo mākslinieki, nebaidās sajaukt tehnikas un darbā ieviest kaut ko jaunu – savu, viņi ir brīvi, gan izpildes tehnikas izvēlē, gan ideju pasaulē.

21. gadsimta sākums - jauno tehnoloģiju laiks un vairāk iespēju jaunajai paaudzei, kuri ātri apgūst jaunumus, kas ļauj viņiem ātri izveidot savu māksliniecisko rokrakstu, smelt idejas, bet tomēr lielāko daļu joprojām izstādēs ieņem darbi, kas izpildīti gobelēna vai jauktajās tehnikās, kas liecina, ka gobelēns netiek aizmirsts (Kalniete 1989).

Tekstilmākslas tehnikas

Tekstilmāksla šodien ir ļoti daudzveidīga, daudzkrāsaina, kā arī materiālu ziņā ļoti plaša. Tiek parādīts mākslinieka pārdzīvojumu starojums, bet tomēr viens paliek nemainīgs smalkums, pacietība, rūpīgums, individuāls darbs, kā arī idejas, kuras smeltas no dabas.

Izpētot Latvijas tekstilmākslas vēsturi, tika pievērsta uzmanība dažādām tekstiltehnikām. Galvenais uzdevums bija apskatīt, vai visās tehnikās var attēlot stilizētas dabas formas.

- Gobelēni – "dekoratīvi austa drapērija vai paklājs – *špalera*. Špaleras rotāja ar sadzīviskām ainām, dekoratīviem elementiem vai ornamentu. Tās auda no zīda pēc mākslinieka zīmētām skicēm. Gobelēnus, kuros attēloja ainavas vai augu ornamentus, dēvēja par *verdīrām*" (Blūma 2005: 168).
- Filcēšana – vilnas velšana ir rokdarbu metode vilnas šķiedras apstrādei. Tekstilmākslinieki izmanto slapjo (nanofilcēšanu) un sauso filcēšanu, veids ir atkarīgs no mākslinieka idejai izvēlētajā auduma.

- Autortehnika – mākslinieks pats izdomā materiālus, ar kuriem strādās un kā savienos savā starpā. Galvenais ir mākslinieka ideja un tas, kādā materialitāte viņš to redz. Šajā tehnikā mākslinieks nav ierobežots, viņam ir plašs darbības lauks.
- Jauktā tehnika – vairāku tehniku saplūdums vienā darbā. Divas vai vairākas tehnikas vienā darbā papildina viena otru un vairāk palīdz skatītājam darbā saskatīt mākslinieka ideju. Tehniku sajaukumi var būt visdažādākie, saprast, kā vairākas tehnikas izskatās vienā darbā var eksperimentējot.
- Tekstilmozoaiķa – (*angl. patchwork, quilting*) rodas izgriežot un sašujot kopā dažādas formas auduma gabaliņus, kas var būt papildināti ar aplikācijām. Tas var būt gan sienas dekors, gan gultas pārklājs, vai galda salvete u.c. (www.babitesnovads.lv). Prasa pacietību un audumu saskaņošanu.
- Apdruka – tiešā druka uz auduma (digital textile printing no angl. val. – apģērba apdruka, tiešā auduma apdruka, digitālā auduma, apdruka) (www.ru.wikipedia.org). Tekstilmākslinieks var eksperimentēt un izmantot vairākas apdrukšanas iespējas, pat pats izveidojot trafaretu.
- Batika – auduma apdruka ar rezerves sastāviem, pastāv aukstā un karstā batika. Audumu variācija ir ļoti plaša. Šajā tehnikā māksliniekam ir ļoti plašs radošs loks, kā arī piemērota jauktajai tehnikai.
- Datorgrafika – auduma dizains tiek veidots izmantojot jaunas tehnoloģijas – datorprogrammas, ka arī audums tiek apdrukāts ar speciālo tehniku.
- Digitālā aušana – gobelēnu aušana izmantojot digitālās stelles.
- Aplikācija – darbiņš no maziem gabaliņiem u.c.

Var secināt, ka ar jebkuru tehniku mēs varam panākt dabas formu stilizāciju, lai tā būtu skaidri redzama. Ar vienas tehnikas palīdzību var parādīt stilizētas dabas formu krāšņumu izmantojot sīkas detaļas, citā tehnikā jāizmanto lielākas formas. Stilizācija ir ļoti plašs jēdziens, bet pētījumā tika apskatīta tieši dabas formu stilizācija. Stilizācija, t.i., objekta formas mērķtiecīga, apzināta izmantošana, vienkāršošana, pamatā pazīmju izcelšana, kā arī atteikšanās no sīkām detaļām iegūstot nosacītas formas (Briška, Kalēja-Gasparoviča, Glinka 2009: 41).

Dabas formu stilizācija tekstilā

Tā, kā daba ir bagātākais iedvesmas avots un dabā nav atrodamas divas vienādas dabas formas, arī tekstildarbos mākslinieki bieži izmanto dabas formas, tikai stilizējot tās un papildinot ar savām idejām.

Daba ir iedvesmas avots gan kompozīcijai un idejai, gan krāsu gammai. Jo daba, tas ir skaidrība un miers, formu dažādība, kur nav divu vienādu formu, vairākas atmiņas. Māksliniekam

tikai jāprot vērot un saskatīt to skaistumu un izmantot savos darbos stilizējot to un papildinot ar savām izjūtām.

Tekstildarba tapšanas process ir pasakains moments, kad mākslinieks iedvesmojas no dabas un ņem tēlus no dabas un pārnes tos savos darbos – gobelēnos, mozaīkās vai uzglezno uz auduma, strādājot pie darba vairākas stundas, dienas, nedēļas. Un tas ir laiks, kad mākslinieks domā par savu darbu, par katru detaļu, par izpildes tehniku, materiāliem, bet viss sākas ar ideju un skici, jo mākslinieks grib, lai viņa ideja gala rezultātā būtu saprotama galvenajam mākslas baudītājam – skatītājam.

Dabas formas tiek stilizētas dažādi. Vieni mākslinieki nostilizē pilnīgi deformējot objekta formas, citi tikai parādot noteiktas dabas formas pamatlīnijas utt. Stilizācijas pakāpe ir atkarīga no mākslinieka idejas, kā arī darba kompozīcijas kopumā. Stilizācijai ir dekoratīva loma, jo ar tās palīdzību tekstildarba kompozīcija kļūst interesantāka.

Motīvi, kur attēlo dabas formas:

- daba;
- kosmosa tēmas;
- sapņi;
- abstrakta kompozīcija utt.

Mākslinieki savos darbos stilizē visdažādākās dabas formas, tēls ir atkarīgs no idejas, motīva, ka arī kompozīcijas, jo dažas dabas formas tikai papildina kopējo tekstildarba kompozīciju. Tekstildarbos tiek stilizētas vairākas dabas formas, dažādos gadalaikos un krāsu gammās, bet pārsvarā:

- debess;
- ūdens;
- kalns;
- akmens;
- putns;
- zeme.

Toties pētot vairākus darbus var secināt, ka visvairāk tiek stilizēti *ziedi* un *koki*.

Zeme – stilizējot zemi, mākslinieks izmanto dažādus krāsu toņus, jo zemei ir faktūra, kuru mākslinieks cenšas parādīt arī mums. Zeme ir dažāda, tā var būt pļava vai smiltis jūras krastā, tas jau ir tekstilmākslinieka darbs, parādīt mums zemes krāšņumu un bagātību (skat. 1. att.).

1. attēls. Ruta Bogustova "Lauks", 2005, gobelēns, vilna, lins, 100 x 150 cm
(www.tekstilstv.lv).

Putni – tiek stilizēti izmantojot dažādas formas, vai nu vairāk ar ģeometriskām formām, vai ar plūstošām formām un līnijām, pārsvarā tiem ir tikai papildoma kompozīcijā. Vienkārša putnu stilizācija pārsvarā nozīmē, ka putniem būs palīgroma darbā. Bet ļoti skaistu kompozīciju mēs varam aplūkot Astras Rubenes darbā „Putni“, kur stilizēti putni veido veselo kompozīciju, kas atgādina mums koku (skat. 2. att.).

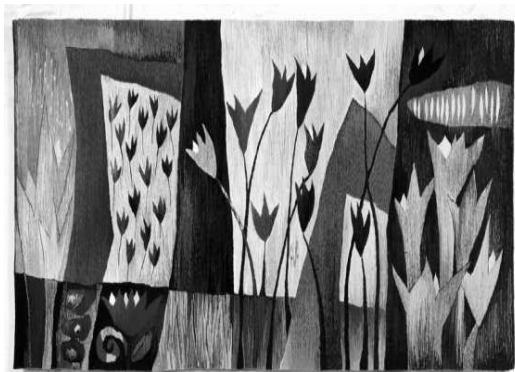
2. attēls. Astra Rubene "Putni", 1980, gobelēns, vilna, lins, 300 x 200 cm
(www.tekstilstv.lv).

Ūdens – reti kad tiek pamanīts tekstildarbos, vairāk tiek stilizēts kopā ar citām dabas formām, piemēram, kalniem un mežu. Baibai Rīterei savā darbā izdevās panākt nelielo ūdens stilizāciju, kur viņa arī izmanto kalnus (skat. 3. att.).

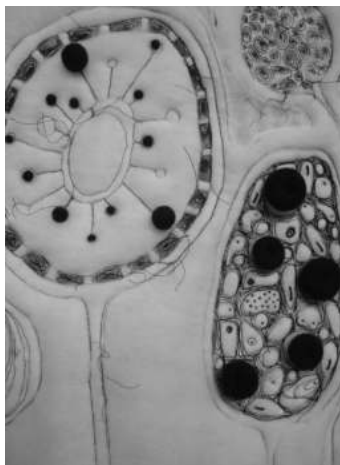
3. attēls. Baiba Rītere “Līdzsvars”, 2010, gobelēns, vilna, 194x190 cm
(www.baibatextileart.lv).

Ziedus un kalnus var sastapt gan vienā darbā, gan atsevišķos. Ir vairākas darbu sērijas, kuras ir veļtītas stilizētiem ziediem. Toties kalniem, pārsvarā ir tikai papildoma darbā, bet tiek izmantoti vairāki krāsu salikumi. Ivetas Vecenānes darbā mēs varam vērot vairāku ziedu stilizāciju, kuri pēc tam veido vienoto kompozīciju (skat. 4. att.).

4. attēls. Iveta Vecenāne „Sieviešu brālība”, 2004, gobelēns, vilna, lins, 165 x 305 cm
(www.gallery.lv).

Koki – kokus var sastapt gandrīz visos darbos. Pārsvarā tiem ir tikai palīgroma kompozīcijā. Koki tiek stilizēti ar ļoti vienkāršām formām gan izmantojot sarežģītas formas. Gandrīz visās tekstilmākslas tehnikās mēs varam sastapt koku stilizāciju, bet pēdējos gados koki daudz tiek stilizēti autortehnikā, kur tekstildarbs ieņem trešo dimensiju (skat. 5. att.).

5. attēls. Ieva Vēze-Dreimane “Koki”, 2010, autortehnika, vilnas audums, sintepons, pārles, filcs, diegi, 88 x 90 cm (www.tekstilstv.lv).

Apskatot vairāku mākslinieku darbus var secināt, ka tekstilmākslinieka darbs var būt veltīts tikai vienam dabas motīvam, kur mākslinieks parāda skatītājam – mākslas baudītājam, vienas dabas formas krāšņumu un savu noteiktas formas redzējumu ar krāsu un formu palīdzību (skat. 6. att.).

6. attēls. Edīte Pauls-Vīgnere “Krāsu asni”, 2004, autortehnika, vilna, sintētika, metāls, 142 x 175 cm (www.tekstilstv.lv).

Mākslinieks vienā tekstildarbā var apvienot dažādus dabas motīvus. Šis darbs var būt veidots vienā tehnikā, kā arī jauktā tehnikā, kur vienas dabas formas tiek stilizētas vairāk, citas mazāk. Katrai dabas formai ir sava nozīme un vieta darbā (skat. 7. att.).

7. attēls. Ruta Bogustova (www.lmsgalerija.lv).

Tekstildarbos tiek stilizētas vairākas dabas formas (kalni, zeme utt.), bet pārsvarā – ziedi un koki. Pētot vairākus tekstildarbus izpildītus dažādās tehnikās, var secināt, ka ar jebkuras tehnikas palīdzību, iespējams panākt dabas formu stilizāciju.

Secinājumi

Tekstilmāksla šodien ir ļoti daudzveidīga, daudzkrāsaina, kā arī materiālu ziņā ļoti plaša. Tiek parādīts mākslinieka pārdzīvojumu starojums, bet tomēr viens paliek nemainīgs smalkums, pacietība, rūpīgums, individuāls darbs, kā arī idejas, kuras smeltas no dabas.

Mākslinieki meklē jaunas formas un virsmas darbiem. Izstādēs piedalās arvien jauni tekstilmākslinieki, kuru darbi ir pilni ar jaunām idejām un tehnikām un eksperimentiem. Tekstilmāksla sāk attīstīties ātrāk, jo mākslinieki, nebaidās sajaukt tehnikas un darbā ieviest kaut ko jaunu – savu, viņi ir brīvi, gan izpildes tehnikas izvēlē, gan ideju pasaulē.

Bibliogrāfija

- Blūma, D. 2005. *Mazā mākslas vēstures terminu vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Briška, I., Kalēja-Gasparoviča, D., Glinka M. u.c. 2009. *Vizuālā māksla*. Rīga: RaKa.
- Kalniete, S. 1989. *Latvju tekstilmāksla*. Rīga: Liesma.
- Krutovs, R. 2005. Skatītāju nevajag pārbaudīt. *Kultūras forums*, Nr.3. - 4.lpp. www.tekstils.lv [skatīts 16.02.2013].
- www.lmsgalerija.lv [skatīts 10.03.2013].
- www.baibatextileart.lv [skatīts 26.03.2013].
- www.babitesnovads.lv [skatīts 16.03.2013].
- www.ru.wikipedia.org [skatīts 16.03.2013].
- www.gallery.lv [skatīts 26.03.2013].

TĒLOTĀJAS MĀKSLAS REPRODUKCIJAS KĀ NOZĪMĪGS MEDIJU VIZUĀLĀ SATURA ELEMENTS DRUKĀTAJOS MEDIJOS LATVIJĀ PADOMJU PERIODĀ

Inese Zelmane

Latvijas Mākslas akadēmija, Kalpaka bulvāris 13, Rīga, Latvija, LV-1867

izelmane@gmail.com

Abstract

Art reproductions as an important element of visual content in printed mass media in Soviet Latvia

The image of the illustrated magazines published in Soviet Latvia reflects political as well as cultural tendencies of the period. This paper focuses on the visual narratives within the magazine „Veselība” one of the most popular magazines printed in Soviet Latvia. The author analyses mainly front covers of the magazine. These are considered to be the most important elements of the magazine from the stand point of the effect of the visual content. Besides that in the magazines published in Soviet Latvia (especially during the first years after Soviet occupation) large scale colored images were printed mainly on magazine covers.

One of the key conclusions is that art reproductions are important part of the visual image of the illustrated magazines in Soviet Latvia. Many of the well known works of Socialist realism as well as other artworks by outstanding Latvian artists of the period are often published on the magazine covers. It seems logical in the visual context of magazine “Zvaigzne” as besides the actual political and socially important issues the visual art works and exhibitions and other cultural events are discussed there. It is common that art reproductions are printed on the covers of for example magazine “Veselība” where different health care issues and medical problems are discussed, and very often outer image of the magazine contradicts with its content.

Key Words: visual communication, magazine covers, magazine „Veselība”, mass media, soviet mass media, art reproductions, socialist realism.

Dažādi vizuālās kultūras aspekti plaši atspoguļoti virknē 20. gadsimta beigās un 21. gadsimta sākumā tapušu pētījumu. Tas saistāms ar vizuālās kultūras ietekmes pieaugumu aplūkojamajā laika posmā. Drukāto mediju, TV, kino, fotogrāfijas, vizuālās reklāmas un interneta resursu piedāvātais vizuālās informācijas blīvums rosinājis līdztekus stājmākslas parādībām analizēt arī tādas vizuālās kultūras jomas kā, piemēram, komiksi, datorspēļu dizains vai drukāto masu mediju vizuālais noformējums (Bergstrens 2009; van Leeuwen, Jewitt 2006; Schiratto, Webb 2006).

Kā norāda virkne attiecīgās jomas pētnieku – „Vēl nekad nav drukāts tik daudz attēlu, vēl nekad tik daudz vietas nav atvēlēts vizuālajam ziņu izklāstam” (Bērziņš, Nēbels 2006: 107). Un, pamatojoties uz tendenci vizualizēt notiekošo, kas valda ne tikai reklāmā, bet sabiedrībā kopumā, tiek runāts par „vizuālo ēru” (*Iconic Turn*), kas nomaina runātās un rakstītās valodas laikmetu (Bērziņš, Nēbels 2006: 108).

Minētie pētījumi rosināja autori aplūkot padomju okupācijas perioda vizuālo kultūru Latvijā plašākā kontekstā, aplūkojot drukāto mediju vizuālo tēlu Latvijā Padomju periodā un tā maiņas perioda gaitā. Un viena no raksturīgām īpatnībām, kas iezīmējas dotās tēmas kontekstā, ir mākslas darbu reprodukciju biežais izmantojums žurnālu vāku noformējumā.

Padomju Latvijā vizuālās mākslas darbu reproducēšana uz žurnālu vākiem ir gana izplatīta parādība, turklāt tas attiecināms ne tikai uz tematiski atbilstošiem izdevumiem, kur atspoguļotas kultūras un mākslas dzīves norises. Tāds ir, piemēram, žurnāls „Zvaigzne”, kura profils tiek raksturots kā „sabiedriski politisks un literāri māksliniecisks” un kur līdztekus aktuālu sabiedrisku un politisku

norīšu atspoguļojumam sastopami plašāki mākslas dzīves apskati - publikācijas veltītas vecmeistaru jubilejām vai jaunākajām izstādēm. Uz žurnāla „Zvaigzne” vākiem publicēti gan populāri sociālistiskā reālisma mākslas paraugi, gan jaunu, Latvijas mākslas dzīvē sevi tikko pieteikušu autoru darbu reprodukcijas. Tādējādi kaut vai tikai aplūkojot žurnāla vāku pirmās lapaspuses, gūstams visai plašs ieskats Padomju Latvijas mākslas dzīvē aplūkojamajā periodā.

Autores līdzšinējo pētījumu gaitā aplūkots materiāls ļauj secināt, ka plašs reprodukciju klāsts sastopams arī tematiski ar vizuālās mākslas norisēm nesaistītos izdevumos kā, piemēram, žurnālā „Veselība”. Un tieši Latvijas PSR Veselības aizsardzības ministrijas populārzinātniskais žurnāls „Veselība” un tēlotājas mākslas reprodukcijas tajā, dotā referāta ietvaros izvēlēts kā uzskatāms piemērs tēlotājas mākslas reprodukciju dominantei Padomju periodā izdoto drukāto ilustrēto mediju vizuālajā saturā.

Izņemot atsevišķus paraugus, kas minēti galvenokārt salīdzināšanas nolūkos, lai ilustrētu kādu apgalvojumu, referātā aplūkotie piemēri ņemti no žurnāliem „Veselība” laikā no pirmā numura iznākšanas 1958. gadā līdz pat Padomju režīma sabrukumam 1990. gadu sākumā. Pētījumā aplūkoti galvenokārt žurnālu pirmie vāki kā semantiski noslogotākais jeb centrālais drukāto mediju vizuālā satura elements.

Protams, žurnāla „Veselība” vizuālajā noformējumā neiztrūkst paraugi, kas asociējas ar konkrēto izdevumu un gan stilistiski, gan tematiski atbilst tā specifikai. Viens no raksturīgiem piemēriem ir žurnāla „Veselība” 1965. gada 10. numura pirmais vāks, kur publicēta F. Izraelsona fotogrāfija „Zāles” (1. att.), ko varētu interpretēt kā jaunāko ārstniecības līdzekļu reklāmu sava laika kontekstā. Vienlaikus krāsaino zāļu kārbu un pudeliņu attēlojums uz tumšā fona žurnāla vizuālajā noformējumā ienes arī dekoratīvus akcentus.

Līdztekus jaunāko medikamentu attēlojumam uz žurnāla „Veselība” vākiem bieži publicēti medicīnas darbinieku, ārstu un medmāsu portreti, kā arī attēli, kas popularizē veselīgu dzīvesveidu kā, piemēram, fizisko aktivitāšu un veselīgu pārtikas produktu attēlojumi. Tomēr, aplūkojot „Veselības” vizuālo tēlu izvērsta laikā nogrieznī, nākas secināt, ka tas piedāvā arī gana plašu un daudzpusīgu materiālu, lai ilustrētu tēlotājas mākslas reprodukciju lomu mediju vizuālā satura veidošanā Latvijā Padomju periodā.

Tā, piemēram, uz žurnāla 1969. gada 3. numura 1. vāka publicēts K. Sūniņa akvarelis „Marts” (2. att.). Dotā piemēra vizuālais vēstījums krietni vien atšķiras no iepriekš aplūkotā parauga, un, neredzot izdevuma nosaukumu, lasītājs doto vāku neatribotētu kā žurnālam „Veselība” piederīgu. Lai gan uz marta numura vāka publicētā mākslas darba reprodukcija sasauca ar tā brīža norisēm dabā, tā neraisa asociācijas ar attiecīgā numura ietvaros aplūkotajām tēmām.

Šeit vietā būtu atsaukties uz mediju semiotikas pētnieku Dž. Bignellu, kurš žurnālu pirmo vāku noformējumu raksturo kā konkrētā izdevuma reklāmas laukumu, kam ir liela nozīmē arī saturiskā

aspektā. Tā, piemēram, sieviešu vai vīriešu žurnālu vāki, tāpat kā tajos publicētās reklāmas, piedalās mītu veidošanā par izdevumu tematiku, attiecīgi vīrišķo vai sievišķo identitāti, kā arī nodrošina noteiktas auditorijas piesaisti konkrētajam izdevumam un vairo tā popularitāti (Bignell 2002: 59).

Tomēr Latvijā 20.gadsimta piecdesmitajos, sešdesmitajos un arī septiņdesmitajos gados izdoto ilustrēto mediju vizuālais tēls piedāvā gana dažādus un visai pretrunīgus, Bignella vārdiem runājot, „reklāmas laukumus”. Kas, piemēram, dotajā attēlā (2. att.) aplūkojamo žurnālu, ko rotā ainavas reprodukcija, rosinātu atributēt drīzāk kā vizuālajai mākslai veltītu, nevis šauri specifisku LPSR Veselības aizsardzības izdevumu.

Jāpiebilst, ka tā ir raksturīga vizuālās komunikācijas iezīme Padomju Latvijā izdoto ilustrēto mediju kontekstā, ka līdzīgas tēmas un motīvi periodiski atkārtojas un tiek attēloti dažādos saturiski atšķirīgos izdevumos. Tā, piemēram, sievietes tēls arī ir ļoti populārs un bieži attēlots uz žurnālu vākiem, turklāt tēmu interpretācijā iezīmējas gan līdzīgi sižetiskie, gan kompozicionālie paņēmieni, kā tas uzskatāmi redzams, salīdzinot žurnāla „Zvaigzne” 1951. gada 15. numura pirmo vāku un žurnāla „Veselība” 1958. gada 4. numura vāka noformējumu. Abos piemēros attēlotas smaidošas sievietes, kas rokās tur augļu koka zarus, un sievietes tēla interpretācija abos minētajos piemēros sabalsojas gan saturiskā, gan kompozicionālā aspektā.

Cits populārs un bieži izmantots motīvs ir ziedi. Tā, piemēram, gandrīz identiskas sarkanu rožu fotogrāfijas publicētas uz žurnāla „Zvaigzne” 1965. gada 8. numura pirmā vāka un žurnāla „Veselība” 1969. gada 5. numura vāka pirmajā lapaspusē. Jāpiebilst, ka jo īpaši 1960. gadu gaitā iezīmējas tendence, ka žurnālu vizuālajā tēlā ideoloģiski cauraustus attēlus nomaina neitrāli kā, piemēram, ziedu un ainavu attēlojumi. Tādējādi aktuālās tematikas vietā priekšroka dota nozīmes ziņā neitrāliem attēliem, akcentējot drīzāk estētiskus, nevis ideoloģiskus aspektus. Tā, piemēram, minētajā 1965. gada žurnāla „Zvaigzne” 5. numurā lielākā daļa rakstu veltīti atmiņām par Vladimiru Iljiču Ļeņinu, kamēr uz žurnāla vāka publicētā Ž. Legzdiņa fotogrāfija „Rozes” par to neliecina.

Lai gan dotā referāta ietaros salīdzinājumam minētie piemēri ņemti no žurnāliem „Zvaigzne” un „Veselība”, tā ir tēma, ko noteikti varētu izvērst turpmāko pētījumu gaitā, jo līdz šim apkopotais materiāls rosina domāt, ka noteiktas tēmas un motīvi varētu tikt meklēti un atrasti arī virknē citu aplūkojamā perioda izdevumu.

Protams, žurnāla „Veselība” vizuālajā saturā iezīmējas virkne attēlu, kas lai gan tematiski sabalsojas ar citos izdevumos reproducētajiem (kā, piemēram, smaidošu bērnu un darbaļaužu atveidi), tomēr attēlu vizuālajā saturā akcentētas noteiktas vizuālas zīmes, kas ļauj atpazīt to piederību konkrētajam izdevumam. Biežāk sastopamās un viegli atpazīstamās norādes ir balti uzsvārci un sarkanā krusta zīmes.

Zīmīgs šādā aspektā ir arī žurnāla “Veselība” 1967. gada 9. numura 1. vāks, kur publicēta F. Izraelsona krāsu fotoetīde „Ātrā palīdzība steidzas!” (3. att.). Tas ir septembra numura vāks, un

smaidoši skolas vecuma bērni uz septembrī izdotu žurnālu vākiem tiek attēloti bieži. Dotajā paraugā smaidošā zēna portretējumā iekļauti arī raksturīgi profesionāli atribūti, proti, balts uzsvārcis ar sarkanā krusta zīmi pie cepurītes, kā arī rotaļu auto ātrās medicīniskās palīdzības mašīnas veidolā, tādējādi sasaucoties ar žurnāla tematisko ievirzi.

Līdzīgi šādas atpazīšanas zīmes ietvertas arī, piemēram, vāku zīmējumos, kā arī žurnālā reproducētajos mākslas darbos. Tā, piemēram, uz “Veselība” 1965. gada maija numura vāka publicētais svētku tematikai veltītais I. Zvagūža zīmējums “1. maijs”, kur atpazīstami risināti medicīnas darbinieku, ārstu un medmāsu attēlojumi. Vienlaikus zīmējumā ietverti arī citi raksturīgi motīvi, kādi sastopami citu izdevumu maija numuru vāku noformējumā kā, piemēram, plīvojoši sarkani karogi, smaidoši ļaudis ar ziediem rokās un saplaukušī koku zari.

Raksturīgi paņēmieni kā akcentēt konkrētā izdevuma specifiku, attēlojot ārstus un medmāsas, vērojami arī žurnālā publicētajās mākslas darbu reprodukcijās. Te kā vienu no raksturīgiem piemēriem var minēt L. Kokles gleznoto „Medicīnas māsas” portretu, kas publicēts uz žurnāla “Veselība” 1965. gada 3. numura 1. vāka (5. att.). Medmāsas attēlojumā un gleznas kompozīcijā kopumā akcentēts baltais uzsvārcis un cepurīte, kas ļauj nekļūdīgi atpazīt jaunās sievietes profesionālo piederību. Līdzīgi arī I. Helmūta litogrāfijā „Medicīnas māsa”, kas publicēta žurnāla “Veselība” 1968. gada 3. numura vāka 1. lapaspusē, mākslinieks akcentējis medmāsas cepurīti ar sarkanā krusta zīmi uz tās.

Cits piemērs no 1976. gada žurnāla “Veselība” 9. numura, uz kura vāka publicēta M. Tabakas gleznas „Ārste un medicīnas māsa” reprodukcija (6. att.). Līdzīgi kā iepriekš minētajos piemēros arī šeit ārsti un medicīnas māsu var atpazīt, pateicoties baltajiem uzsvārciem, turklāt medicīnas māsa rokās tur šļirci. Tomēr neraugoties uz dotās gleznas šķietamo tematisko atbilstību, kompozīcijas kopnoskaņa, tumšie kontrastējošie toņi raisa visai pretrunīgas izjūtas, dramatisku noskaņu, kas disonē ar žurnāla saturā dominējošajām tēmām kā, piemēram, slimību profilakse vai veselīga dzīvesveida popularizēšana.

Lai gan žurnālā „Veselība” publicētajā mākslas darbu reprodukciju klāstā var piemeklēt vēl virkni izteiksmīgu medicīnas darbinieku portretējumu, tostarp izvērstus grupu portretus, tomēr, aplūkojot reproducēto darbu klāstu kopumā, kvantitatīvā aspektā, nākas secināt, ka lielākā daļa attēlu ir ar konkrētā izdevuma specifiku nesaistīti, vai arī šo saikni izdodas rast pastarpināti. Tā, piemēram, “Veselības” 1968. gada 8. numura 1. vāku rotā R. Pīlādža temperas gleznojuma „Sēņu laikā” reprodukcija (7. att.). Saturiskā aspektā, protams, var mēģināt interpretēt un meklēt zināmu saistību, norādot, ka tas ir augusta numurs, kas sakrīt ar sēņu laiku dabā, sekojoši izvērst tēmu par sēņu lietošanu uzturā un to ietekmi uz veselību. Tomēr arī šajā piemērā, līdzīgi kā iepriekš minētajā vāka noformējumā, kur izmantota ainavas reprodukcija (2. att.), neredzot izdevuma nosaukumu, to vistīcamāk neatribotētu kā specializētu LPSR veselības aizsardzības izdevumu.

Mākslas darbu reproducēšanas biežuma aspektā žurnālā „Veselība” 1976. un 1977. gads uzskatāms par sava veida virsotni. Teju katru žurnāla numura vāku rotā tēlotājas mākslas darbu reprodukcijas. Autoru vidū ir J. Anmanis, Dž. Skulme, J. Jurjāns, J. Pauļuks, I. Zariņš, M. Tabaka un daudzi citi. Un, lai gan mākslas darbu reprodukciju izmantošana ilustrēto mediju vizuālā tēla veidošanā Latvijā Padomju periodā ir nozīmīgs vizuālā satura elements, attieksme pret pašiem darbiem ir gana brīva – bieži izpaliek gan ziņas par autoriem, gan sasaiste ar mākslas dzīves aktuālajām norisēm, tāpat arī papildus informācija par reproducēto mākslas darbu (tehnika, izmērs, tapšanas gads) tiek pievienota reti.

Viens no retajiem žurnālā „Veselība” publicētajiem piemēriem, kur mākslas darba reprodukciju papildina plašāks komentārs, ir žurnāla „Veselība” 1967. gada 10. numura vāka otrajā lapaspusē publicētā G. Kroļļa linogriezuma „Jūrmala” no cikla „Mana Rīga” reprodukcija, ko papildina redakcijas piebilde: „Ar neviltotu prieku uzzinājām, ka latviešu jaunais mākslinieks Gunārs Krollis izvirzīts par kandidātu Vissavienības Ļeņina komjaunatnes prēmijai. Viņa kandidatūru no sirds atbalstām un ievietojam G. Kroļļa linogriezumu „Jūrmala” no cikla „Mana Rīga””.

Spilgta epizode žurnāla „Veselība” kontekstā ir 1972. gads, kad visus divpadsmit žurnāla vākus rotā medicīnas darbinieku portretu reprodukcijas. Viens no izteiksmīgākajiem piemēriem ir Ģ. Zeiles gleznotais „Ārsta Viktora Kalnbērza portrets” (8. att.), kas publicēts žurnāla „Veselība” 1972. gada 12. numura vāka 1. lapaspusē. Līdzīgi tā paša gada „Veselības” 9. numura vāku rotā A. Beļcovas gleznotais „Profesora Vladimira Utkina portrets”, bet uz 6. numura vāka publicēts R. Valneres gleznotais „Ārstes Modrītes Griķes portrets”.

Savukārt, minētā gada žurnāla vāku 2. lapaspusēs iezīmēts portretu cikla saturiskais ietvars. Proti, te atrodams īss portretējamā medicīnas darbinieka, kā arī portreta autora, mākslinieka dzīves gājuma apraksts, ko papildina attiecīgi grafiski simboli – ap kausu apvijusies čūska pirmajā un palete un molberts otrā piemērā. Līdztekus minētajiem piemēriem uz žurnāla „Veselība” 1972. gada numuru vākiem publicēti arī A. Bromulta, V. Svirskā, G. Vaskas, Ē. Romānes, M. Eliases, V. Dišlera, kā arī A. Zvirbules darināti portreti.

20. gs. 70. un 80. gados mākslas darbu reprodukcijas no žurnāla „Veselība” lapaspusēm pamazām izzūd, un žurnāla vizuālais tēls kopumā kļūst viengabalains un tā saikne ar izdevuma saturu ir gana tieša un nepārprotama. Tādējādi mākslas darbu reprodukciju biežais izmantojums iezīmējas kā spilgta epizode žurnāla „Veselības” izdošanas vēsturē, kas, lai gan saturiskā aspektā pretrunīga, ir vizuāli izteiksmīga un pārsteidzoša kā sava laika, tā arī konkrētā izdevuma vēstures kontekstā.

Bibliogrāfija

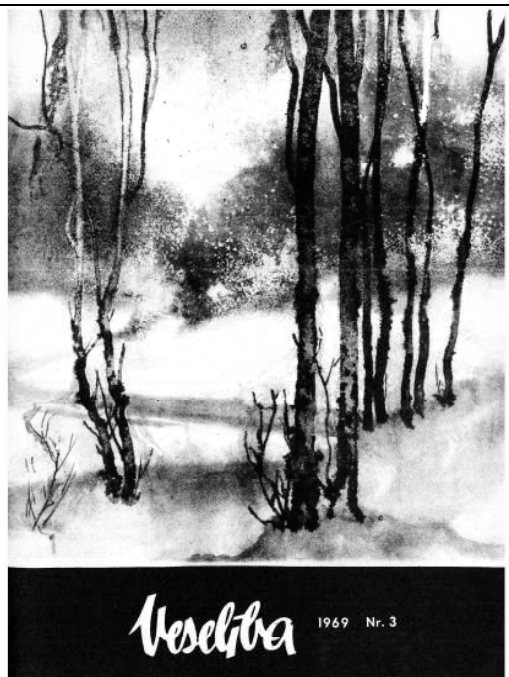
- Bergstremis B. 2009. *Vizuālā komunikācija*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
Bērziņš I., Nēbels K. P. 2006. *Cilvēku, zīmolu, mediju un kultūras menedžments*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
Bignell J. 2002. *Media semiotics. An introduction*. Manchester: Manchester University Press.

- van Leeuwen T., Jewitt C. 2006. *Handbook of Visual Analysis*. London: SAGE Publications.
- Schiratto T., Webb I. 2006. *Understanding the Visual*. London: SAGE Publications.
- Veselība, 1958, Nr.4.
- Veselība, 1965, Nr.3.
- Veselība, 1965, Nr.5.
- Veselība, 1965, Nr.10.
- Veselība, 1967, Nr.9.
- Veselība, 1967, Nr.10.
- Veselība, 1958, Nr.4.
- Veselība, 1968, Nr.8.
- Veselība, 1969, Nr.5.
- Veselība, 1972, Nr.6.
- Veselība, 1972, Nr.9.
- Veselība, 1972, Nr.12.
- Veselība, 1976, Nr.9.
- Zvaigzne, 1951, Nr.15.
- Zvaigzne, 1965, Nr.8.
- Zvaigzne, 1967, Nr.10.

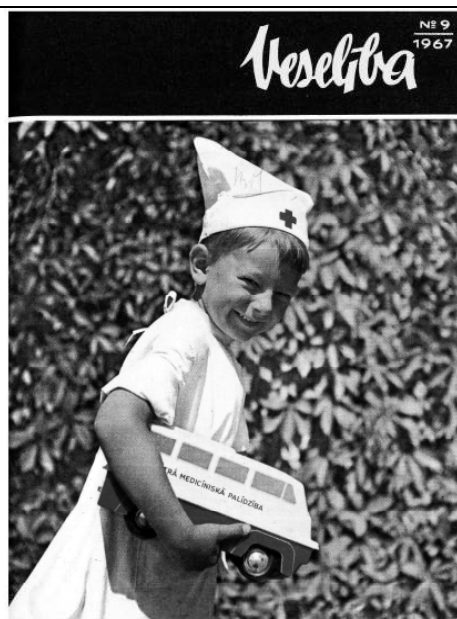
Pielikumi. Attēli

1. "Veselība" 1965., Nr.10., 1.vāks.

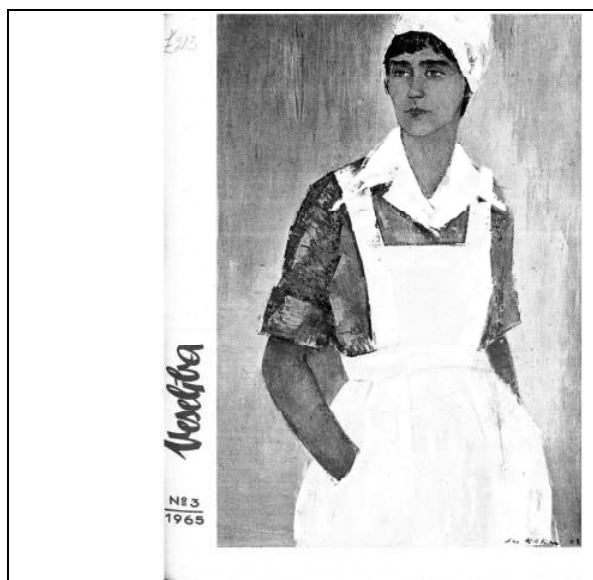
2. "Veselība" 1969., Nr.3.,1.vāks.

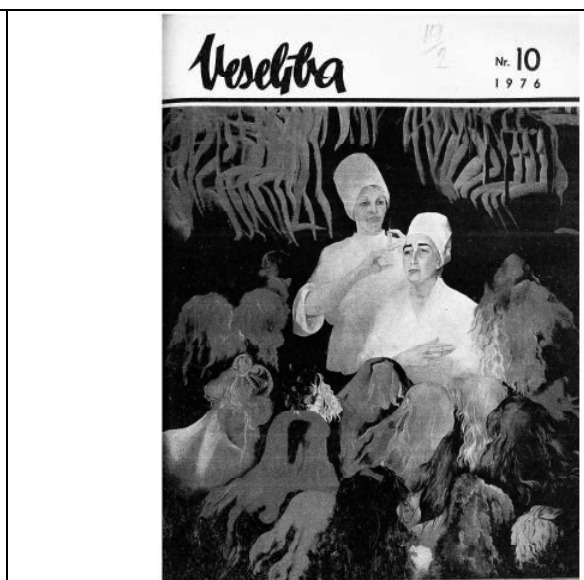
3. "Veselība" 1967., Nr.9., 1.vāks.

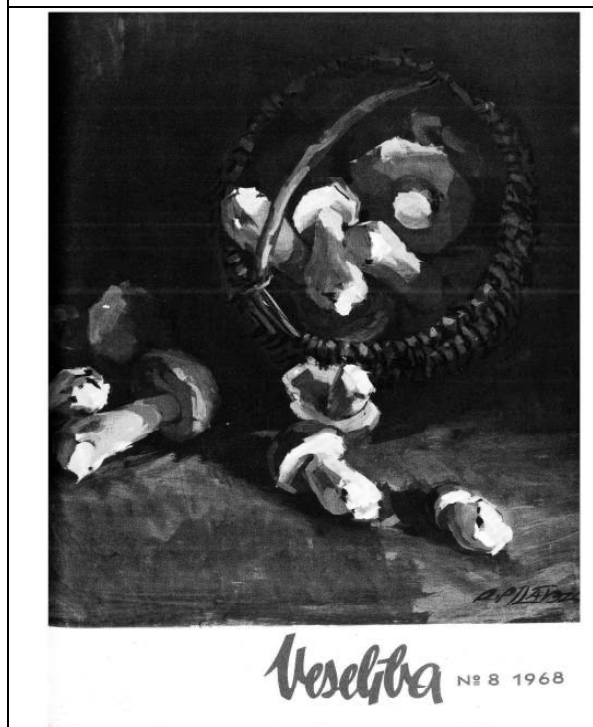
4. "Veselība"1965., Nr.5., vāka 1.vāks.

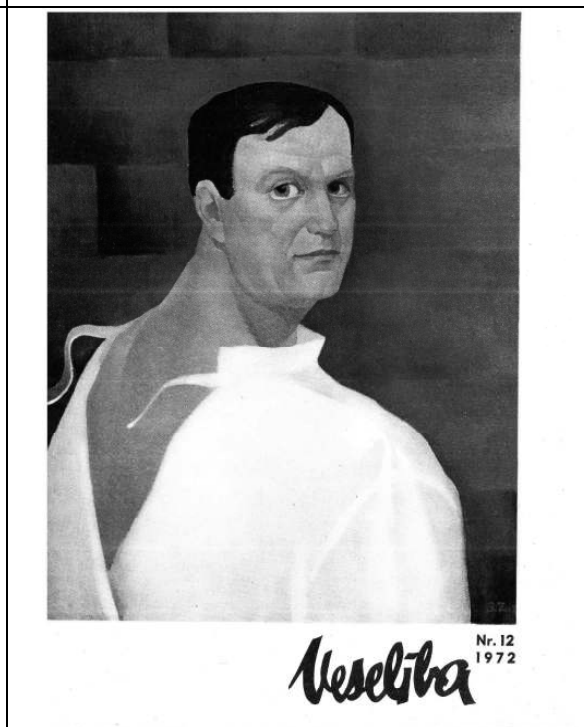
5. "Veselība" 1965., Nr.3., 1.vāks.

6. "Veselība", 1976., Nr.9., 1.vāks.

7. "Veselība" 1968., Nr.8., 1.vāks.

8. "Veselība" 1972., Nr.12.,1.vāks.